

LATVIEŠU VALODAS GRAMATIKA

RĪGA 2013

Latviešu valodas gramatika. Autori: Ilze Auziņa, Ieva Breņķe, Juris Grigorjevs, Inese Indričāne, Baiba Ivulāne, Andra Kalnača, Linda Lauze, Ilze Lokmane, Dace Markus, Daina Nītiņa, Gunta Smiltiece, Baiba Valkovska, Anna Vulāne. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013, 1024 lpp.

LU LATVIEŠU VALODAS INSTITŪTS
Reģistrācijas apliecība Nr. 90002118365

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
Reģistrācijas apliecība Nr. 90000076669

Grāmata sagatavota Valsts pētījumu programmas
„Nacionālā identitāte (valoda, Latvijas vēsture, kultūra un cilvēkdrošība)”
un Latvijas Universitātes projekta „Mūsdienu latviešu valodas gramatika” ietvaros

Izdota ar LU Latviešu valodas institūta 2013. gada 9. aprīļa
zinātniskās padomes lēmumu Nr. 4/2013

Publicēšanu finansiāli atbalsta Latvijas Universitāte

Recenzenti – Trevors Gārts Fennels, Igors Koškins,
Ieva Ozola, Andrejs Veisbergs

Sagatavota *Dr. habil. philol.* Dainas Nītiņas (līdz 2012)
un *Dr. philol.* Jura Grigorjeva (no 2012) vadībā

Korektore – Agita Kazakeviča, Anda Meistere

Maketētāja – Gunita Arnava

ISBN 978-9984-742-70-0

© LU Latviešu valodas institūts, 2013
© I. Auziņa, I. Breņķe, J. Grigorjevs, I. Indričāne, B. Ivulāne,
A. Kalnača, L. Lauze, I. Lokmane, D. Markus, D. Nītiņa,
G. Smiltiece, B. Valkovska, A. Vulāne, 2013

SATURS

PRIEKŠVārds	19
FONĒTIKA UN FONOLOĢIJA	22
1. FONĒTIKAS UN FONOLOĢIJAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS (Ilze Auziņa, Dace Markus, Juris Grigorjevs)	22
1.1. Fonētikas un fonoloģijas priekšmets un fonētiskie līdzekļi (Ilze Auziņa, Dace Markus)	22
1.2. Fonētiskā transkripcija (Ilze Auziņa).....	23
1.3. Latviešu valodas fonētikas un fonoloģijas izpēte un izmantotās metodes (Juris Grigorjevs, Dace Markus)	27
2. LATVIEŠU VALODAS SKAŅU UN FONĒMU SISTĒMA (Juris Grigorjevs).....	33
2.1. Patskaņi jeb monoftongi un to iedalījums	37
2.1.1. Patskaņu fonētiskā interpretācija	37
2.1.2. Patskaņu fonoloģiskā interpretācija	41
2.2. Divskaņi jeb diftongi un diftongiskie savienojumi	44
2.2.1. Divskaņu fonētiskā interpretācija	47
2.2.2. Divskaņu fonoloģiskā interpretācija	50
2.2.3. Diftongiskie savienojumi	52
2.3. Latviešu valodas līdzskaņi (arī Inese Indričāne)	57
2.3.1. Līdzskaņu fonētiskā interpretācija	57
2.3.2. Līdzskaņu fonoloģiskā interpretācija	75
3. LATVIEŠU VALODAS FONĒTISKI FONOLOĢISKIE PROCESI UN LIKUMI (Ilze Auziņa)	80
3.1. Pozicionālās skaņu pārmaiņas jeb skaņu pārmaiņas runas plūsmā	80
3.1.1. Patskaņu un divskaņu jeb vokālisma pārmaiņas: kvantitatīvā redukcija, kontrakcija, patskaņu /e/, /e:/, /æ/, /æ:/ pozicionālās pārmaiņas	81
3.1.1.1. Patskaņu kvantitatīvā redukcija	81
3.1.1.2. Patskaņu kontrakcija.....	82
3.1.1.3. Patskaņu /e/, /e:/, /æ/, /æ:/ pozicionālās pārmaiņas	82
3.1.2. Līdzskaņu jeb konsonantisma pozicionālās pārmaiņas	83
3.1.2.1. Asimilācija balsīguma ziņā	84
3.1.2.2. Asimilācija artikulācijas vietas ziņā.....	85
3.1.2.3. Afrikātas /ts/ rašanās	85
3.1.2.4. Vokalizācija un konsonantizēšanās	86
3.1.2.5. Līdzskaņa pagarinājums	87
3.1.2.6. Pozicionāls līdzskaņa zudums	88
3.2. Vēsturiskās fonēmu pārmaiņas	89
3.2.1. Vokālisma vēsturiskās pārmaiņas	89
3.2.1.1. Mantotā patskaņu resp. vokāļu mija	89
3.2.1.2. Līdzskaņa /n/ noteiktā mija.....	90
3.2.2. Konsonantisma vēsturiskās pārmaiņas	91
3.2.2.1. Līdzskaņa /j/ noteiktā līdzskaņu mija	91
3.2.2.2. Palatālu vokāļu jeb priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdzskaņu mija	92
3.2.2.3. Līdzskaņa /t/ noteiktā līdzskaņu mija	93

3.2.2.4. Līdzskaņa /d/ noteiktā līdzskaņu mija	94
3.2.2.5. Vēsturiskais līdzskaņu zudums	94
3.2.2.6. Līdzskaņu grupu mija	94
4. ZILBE UN ZILBJU ROBEŽA (Ilze Auziņa)	96
4.1. Zilbe	96
4.1.1. Zilbes jēdziens	96
4.1.2. Zilbe – fonētikas vienība	96
4.1.3. Zilbe – fonoloģiska vienība	97
4.1.4. Zilbes struktūra	98
4.1.5. Zilbju klasifikācija	100
4.2. Zilbes robeža	100
5. VALODAS SUPRASEGMENTĀLĀS JEB PROSODISKĀS VIENĪBAS (Ilze Auziņa).....	104
5.1. Latviešu valodas zilbes intonāciju sistēma.....	104
5.2. Runas intonācija un tās elementi	107
5.2.1. Runas intonācijas vispārīgs raksturojums.....	107
5.2.2. Runas intonācijas elementi	107
5.2.3. Runas intonācijas tipi.....	117
5.3. Vārda uzsvars	120
6. GALVENĀS LATVIEŠU VALODAS PAREIZRUNAS JEB ORTOEPIJAS PROBLĒMAS (Dace Markus).....	123
6.1. Vārda uzsvara normēšana	123
6.2. Izrunas normas vokālismā (patskaņu un divskaņu lietojumā).....	126
6.2.1. Šaurais un platais patskanis [e], [eː] vai [æ], [æː]	126
6.2.2. Patskaņu kvantitāte	128
6.2.3. Patskaņu [ɔ], [ɔː] un divskaņa [uo] lietojums.....	132
6.3. Izrunas normas konsonantismā (līdzskaņu lietojumā).....	133
6.3.1. Līdzskaņu galvenie varianti	134
6.3.2. Līdzskaņu sekundārie varianti	134
6.3.3. Pozicionālās līdzskaņu pārmaiņas	135
6.3.4. Vēsturiskās līdzskaņu pārmaiņas	136
MORFĒMIKA (Anna Vulāne).....	138
1. MORFĒMIKAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS	138
2. MORFĒMU VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS.....	139
3. MORFĒMU KLASIFIKĀCIJA.....	142
4. AFIKSU RAKSTUROJUMS.....	146
MORFONOLOĢIJA (Andra Kalnača)	154
1. MORFONOLOĢIJAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS	154
2. MORFĒMU PIELĀGOŠANĀS, TĀS VEIDI MORFĒMU SADURĀ	157
2.1. Morfēmu kombinēšanās un līdzskaņu vēsturiskās pārmaiņas.....	158
2.1.1. Fonēmu mija.....	158
2.1.1.1. Priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija.....	158
2.1.1.2. Līdzskaņa /t/ noteiktā mija.....	159

2.1.1.3. Līdzskaņa /d/ noteiktā mija	159
2.1.1.4. Līdzskaņa /s/ asimilācija iepriekšējam palatālam līdzskanī	160
2.1.2. Morfu interference	160
2.1.2.1. Saknes un piedēkļa/piedēkļu interference – līdzskaņa /j/ noteiktā mija	160
2.1.2.2. Saknes un infiksa interference – līdzskaņa /n/ noteiktā mija	165
2.1.2.3. Piedēkļa un saknes interference	165
2.1.3. Vārddarināšanas/ formveidošanas celma saīsināšanās.....	165
2.1.3.1. Līdzskaņu sablīvējuma novēršana.....	166
2.1.3.2. Patskaņu sablīvējuma novēršana.....	166
2.1.4. Interfiksācija.....	167
2.1.4.1. Patskaņu sablīvējuma novēršana.....	167
2.1.4.2. Līdzskaņu sablīvējuma novēršana.....	169
2.2. Morfēmu kombinēšanās un līdzskaņu pozicionālās pārmaiņas	169
2.2.1. Fonēmu mija	170
2.2.2. Morfu interference	171
2.2.2.1. Asimilācija artikulācijas vietas ziņā	171
2.2.2.2. Afrikātas /ts/ rašanās.....	173
2.2.3. Vārddarināšanas celma saīsināšanās	174
2.2.4. Vokalizācija.....	174
2.2.5. Nebalsīgu troksneņu pagarinājums	175
3. VOKĀLISMA PĀRMAIŅU MORFONOLOĢISKĀS FUNKCIJAS	178
3.1. Apofonija.....	178
3.2. Metafonija.....	180
4. ZILBES INTONĀCIJAS UN UZSVARA MORFONOLOĢISKĀS FUNKCIJAS	183
4.1. Supramorfēmas	183
4.1.1. Tonālie supramorfi (zilbes intonācija).....	185
4.1.1.1. Metatonija	185
4.1.1.2. Tautosillabiskie <i>r</i> savienojumi	187
4.1.2. Akcentuāli supramorfi (vārda uzsvars)	187
4.2. Frāzes supramorfi – teikuma uzsvars un intonācija	188
VĀRDDARINĀŠANA (Anna Vulāne).....	190
1. VĀRDDARINĀŠANAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS	190
2. VĀRDDARINĀŠANAS PAŅĒMIENI UN LĪDZEKĻI.....	200
3. VĀRDŠĶIRU DERIVATĪVĀ SISTĒMA.....	211
4. LIETVĀRDA DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS	212
4.1. Lietvārdu atvasināšana ar piedēkļiem jeb prefiksācija	212
4.2. Lietvārdu atvasināšana ar piedēkļiem jeb sufiksācija	220
4.3. Lietvārdu darināšana ar derivatīvo galotni jeb fleksācija	245
4.4. Lietvārdu darināšana ar diviem afiksiem	246
4.4.1. Lietvārdu darināšana ar piedēkli un derivatīvo galotni jeb cirkumfiksācija	247
4.4.2. Lietvārdu darināšana ar piedēkli un piedēkli jeb konfiksācija.....	248
4.5. Ar sintaktisko paņēmienu darinātie lietvārdi	249
4.6. Abreviēšana	252
4.6.1. Abreviācija	254

4.6.2. Strupināšana	259
4.6.3. Sapludināšana	261
4.7. Ar sintaktiski morfoloģisko paņēmienu darinātie lietvārdi	261
5. ĪPAŠĪBAS VĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS	263
5.1. Īpašības vārdu darināšana ar morfoloģisko paņēmienu	264
5.1.1. Īpašības vārdu darināšana ar piedēkļiem	264
5.1.2. Īpašības vārdu darināšana ar priedēkļiem	267
5.2. Īpašības vārdu darināšana ar sintaktisko paņēmienu	269
5.3. Īpašības vārdu darināšana ar sintaktiski morfoloģisko paņēmienu	270
5.4. Īpašības vārdu darināšana ar morfoloģiski sintaktisko paņēmienu	270
6. SKAITĻA VĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS	273
6.1. Skaitļa vārdu darināšana ar morfoloģisko paņēmienu	273
6.2. Skaitļa vārdu darināšana ar sintaktisko paņēmienu	274
7. VIETNIEKVĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS	276
7.1. Vietniekvārdu darināšana ar morfoloģisko paņēmienu	276
7.2. Vietniekvārdu darināšana ar sintaktisko paņēmienu	276
7.3. Vietniekvārdu darināšana ar morfoloģiski sintaktisko paņēmienu	277
8. DARBĪBAS VĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS	278
8.1. Darbības vārdu darināšana ar morfoloģisko paņēmienu	278
8.1.1. Darbības vārdu prefixsācija	278
8.1.2. Darbības vārdu sufiksācija	286
8.1.3. Darbības vārdu darināšana ar derivatīvo galotni jeb fleksācija	291
8.1.4. Darbības vārdu darināšana ar diviem afiksiem	291
8.2. Darbības vārdu darināšana ar sintaktisko paņēmienu	292
9. APSTĀKĻA VĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS	294
9.1. Apstākļa vārdu darināšana ar morfoloģiski sintaktisko paņēmienu	294
9.2. Apstākļa vārdu darināšana ar morfoloģisko paņēmienu	295
9.3. Apstākļa vārdu darināšana ar sintaktisko paņēmienu	296
10. PALĪGVĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS	298
11. IZSAUKSMES VĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS	299
MORFOLOĢIJA	300
1. MORFOLOĢIJAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS	
(Daina Nītiņa)	300
1.1. Morfoloģijas jēdziens, pētīšanas objekts un uzdevumi	300
1.2. Vārda gramatiskās nozīmes un vārdformas izpratne	301
1.3. Vārdformu tipi, to veidošanas paņēmieni un līdzekļi	304
1.3.1. Sintētiskas jeb vienkāršas vārdformas	305
1.3.2. Analītiskas jeb saliktas vārdformas	307
1.3.3. Supletīvas jeb atšķirīgu sakņu vārdformas	309
1.3.4. Formāli vienādas vārdformas jeb gramatiskās homoformas un homonīmija	309
1.4. Vārdformu kopums jeb morfoloģiskā paradigma un paradigmātika	311
1.4.1. Nomenu un pronomenu formu maiņa – locīšana jeb deklinēšana	312
1.4.2. Darbības vārdu formu maiņa jeb konjugēšana	313
1.4.3. Pilnas, nepilnas un jaukta tipa paradigmas	314

1.5. Morfoloģiskās kategorijas, to vispārīgs raksturojums	315
1.6. Vārdšķiru izpratne un klasifikācijas problēmas	317
1.6.1. Vārdšķiru noteikšanas kritēriji un iedalījums	318
1.6.2. Vārdšķiru savstarpējās attiecības un to robežu problēmas	321
2. LIETVĀRDS (SUBSTANTĪVS) (Gunta Smiltnece)	324
2.1. Lietvārda vispārīgs raksturojums	324
2.2. Lietvārdu leksiski semantiskais iedalījums	325
2.2.1. Sugasvārdi jeb apelaīvi	325
2.2.2. Īpašvārdi jeb onīmi	325
2.3. Lietvārda morfoloģiskās kategorijas	327
2.3.1. Dzimtes kategorija	327
2.3.1.1. Dzimtes kategorijas raksturojums	327
2.3.1.2. Dzimtes formas dzīvu būtņu apzīmējumos	328
2.3.1.3. Kopdzimtes lietvārdi	333
2.3.1.4. Nelokāmo lietvārdu dzimte	335
2.3.1.5. Lietvārdu dzimtes svārstības	336
2.3.2. Skaitļa kategorija	337
2.3.2.1. Skaitļa kategorijas gramatiskais un leksiski semantiskais aspekts	337
2.3.2.2. Vienskaitlinieki	338
2.3.2.3. Daudzskaitlinieki	341
2.3.3. Locījuma kategorija	343
2.3.3.1. Locījuma kategorijas raksturojums	343
2.3.3.2. Nominatīva lietojums un nozīmes	344
2.3.3.3. Ģenitīva lietojums un nozīmes	345
2.3.3.4. Datīva lietojums un nozīmes	350
2.3.3.5. Akuzatīva lietojums un nozīmes	351
2.3.3.6. Instrumentālis: locījuma statusa problēma un formas semantiski gramatiskais raksturs	352
2.3.3.7. Lokatīva lietojums un nozīmes	354
2.3.3.8. Vokatīvs latviešu valodas locījumu sistēmā	355
2.4. Lietvārdu locīšana jeb deklinēšana	357
2.4.1. Locīšanas pamattipi jeb deklinācijas, to noteikšana un apzīmēšana latviešu valodniecībā	357
2.4.2. Vīriešu dzimtes lietvārdu deklinācijas	358
2.4.2.1. Pirmās deklinācijas (-am deklinācijas) lietvārdi	358
2.4.2.2. Otrās deklinācijas (-im deklinācijas) lietvārdi	358
2.4.2.3. Pirmās un otrās deklinācijas lietvārdu formu svārstības	360
2.4.2.4. Trešās deklinācijas (-um deklinācijas) lietvārdi	361
2.4.3. Sieviešu dzimtes lietvārdu deklinācijas	363
2.4.3.1. Ceturtās (-ai deklinācijas) lietvārdi	363
2.4.3.2. Piektās deklinācijas (-ei deklinācijas) lietvārdi	364
2.4.3.3. Sestās deklinācijas (-ij deklinācijas) lietvārdi	365
2.4.4. Sekundārie lietvārdu locīšanas paveidi	366
2.4.5. Nelokāmie lietvārdi	367
3. ĪPAŠĪBAS VĀRDS (ADJEKTĪVS) UN ADJEKTĪVSKS DIVDABIS (Daina Nītiņa)	370
3.1. Īpašības vārdi kā vārdšķira, to vispārīgs raksturojums	370
3.1.1. Īpašības vārdu semantika un iedalījums	372
3.1.2. Īpašības vārdu gramatiskais raksturojums	374

3.2. Adjektīviskie divdabji un to īpašības vārdu daba	376
3.2.1. Adjektīvisko divdabju saistība ar īpašības vārdu sistēmu	376
3.2.2. Adjektīvisko divdabju gramatiskais raksturojums	381
3.3. Īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju formas:	
nenoteikto un noteikto galotņu pretstatījums	383
3.3.1. Nenoteiktie īpašības vārdi un nenoteiktie adjektīviskie divdabji	384
3.3.2. Noteiktie īpašības vārdi un noteiktie adjektīviskie divdabji	391
3.3.3. Noteikto un nenoteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietošanas svārstības	397
3.4. Īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju salīdzināmo pakāpju formas – viens no pazīmju gradācijas izteikšanas līdzekļiem	402
3.4.1. Pamata pakāpe jeb pozitīvs	402
3.4.2. Pārākā pakāpe jeb komparatīvs	407
3.4.3. Vispārākā pakāpe jeb superlatīvs	409
4. SKAITĻA Vārds (NUMERĀLIS) (Gunta Smiltneiece).....	413
4.1. Skaitļa vārda vispārīgs raksturojums	413
4.2. Noteikta, nenoteikta un aptuvena skaita vai daudzuma izteikšanas iespējas latviešu valodā	413
4.3. Skaitļa vārdu semantiskais iedalījums	416
4.3.1. Pamata skaitļa vārdi	416
4.3.2. Kārtas skaitļa vārdi	416
4.4. Skaitļa vārdu struktūra	417
4.5. Lokāmie skaitļa vārdi, to gramatiskās kategorijas	419
4.5.1. Skaitļa vārdu dzimte	419
4.5.2. Skaitļa vārdu skaitlis	419
4.5.3. Skaitļa vārdu locīšana	420
4.6. Nelokāmie skaitļa vārdi	424
4.7. Skaitļa vārdu lietojums un saistāmība ar citiem vārdiem	424
4.7.1. Lokāmo skaitļa vārdu lietojums un saistāmība ar citiem vārdiem	425
4.7.2. Nelokāmo skaitļa vārdu lietojums un saistāmība ar citiem vārdiem	426
4.7.3. Daļskaitļu apzīmējumu lietojums un saistāmība ar citiem vārdiem	426
5. VIETNIEKVārds (PRONOMENS) (Daina Nītiņa).....	428
5.1. Vietniekvārda kā vārdšķiras vispārīgs raksturojums	428
5.1.1. Vietniekvārdu būtība un funkcijas	428
5.1.2. Vietniekvārdu morfoloģiskās kategorijas un vārdformu sistēmas īpatnības	431
5.2. Vietniekvārdu locīšana	433
5.2.1. Pēc lietvārdu parauga lokāmi vietniekvārdi	433
5.2.2. Pronominālā deklinācija	433
5.3. Vietniekvārdu leksiski semantiskās grupas	435
5.3.1. Personu un norādāmie vietniekvārdi	435
5.3.2. Vispārīgas nozīmes vietniekvārdi	443
5.3.3. Nenoteiktie vietniekvārdi	452
6. DARBĪBAS Vārds (VERBS) (Andra Kalnača).....	456
6.1. Darbības vārda vispārīgs raksturojums	456
6.1.1. Nenoteiksme jeb infinitīvs	460
6.1.2. Darbības vārdu gramatiskās resp. sintaktiskās funkcijas (Baiba Ivulāne sadarbībā ar Andru Kalnaču)	462
6.1.2.1. Patstāvīgi darbības vārdi un palīgozīmē lietoti darbības vārdi	462

6.1.2.2. Palīgdarbības vārdi (palīgverbi)	464
6.1.2.2.1. Saitiņas (kopulas)	466
6.1.2.2.2. Modificētāji	468
6.2. Darbības vārda gramatiskās kategorijas	470
6.2.1. Laika kategorija	470
6.2.1.1. Darbības vārda laika formu veidošana	472
6.2.1.1.1. Vienkāršās laika formas	472
6.2.1.1.2. Saliktās laika formas	473
6.2.1.2. Darbības vārda laika formu lietošana	474
6.2.1.2.1. Vienkāršās laika formas	476
6.2.1.2.2. Saliktās laika formas	478
6.2.2. Izteiksmes kategorija	481
6.2.2.1. Darbības vārda izteiksmes formu veidošana	482
6.2.2.1.1. Īstenības izteiksme (indikatīvs)	483
6.2.2.1.2. Atstāstījuma izteiksme (relatīvais mods)	483
6.2.2.1.3. Vēlējuma izteiksme (kondicionālis)	485
6.2.2.1.4. Vajadzības izteiksme (debitīvs)	486
6.2.2.1.5. Pavēles izteiksme jeb imperatīvs	491
6.2.2.2. Darbības vārda izteiksmes formu lietošana	493
6.2.2.2.1. Īstenības izteiksme (indikatīvs)	494
6.2.2.2.2. Atstāstījuma izteiksme (relatīvais mods)	495
6.2.2.2.3. Vēlējuma izteiksme (kondicionālis)	496
6.2.2.2.4. Vajadzības izteiksme (debitīvs)	497
6.2.2.2.5. Pavēles izteiksme (imperatīvs)	498
6.2.2.3. Darbības vārda izteiksmes, modalitāte un evidencialitāte	498
6.2.3. Kārtas kategorija	502
6.2.3.1. Kārtas formu veidošana	504
6.2.3.2. Kārta un darbības vārdu leksiski gramatiskās grupas	506
6.2.3.2.1. Nepārejoši/pārejoši (intransīvi/transīvi) darbības vārdi	507
6.2.3.2.2. Kauzatīvi darbības vārdi	510
6.2.3.2.3. Atgriezeniski (refleksīvi) darbības vārdi (arī Ilze Lokmane)	511
6.2.4. Personas kategorija	515
6.2.4.1. Personas formu veidošana	518
6.2.4.1.1. Neatgriezeniskās personu galotnes	519
6.2.4.1.2. Atgriezeniskās personu galotnes	522
6.2.4.2. Personas formu lietošana	523
6.2.4.2.1. Trīspersonu darbības vārdi	524
6.2.4.2.2. Vienpersonas resp. trešās personas darbības vārdi	528
6.2.5. Darbības vārda veids latviešu valodā	531
6.2.5.1. Veida izpausme latviešu valodā	533
6.2.5.1.1. Nepabeigtas/pabeigtas jeb imperfektīvas/perfektīvas darbības veids	533
6.2.5.1.2. Vienkāršas/daudzkārtējas jeb semelfaktīvas/iteratīvas darbības veids	539
6.2.5.2. Veida un laika nozīmju saikne	541
6.2.5.2.1. Nepabeigtas/pabeigtas darbības veids un vienkāršās laika formas	542
6.2.5.2.2. Nepabeigtas/pabeigtas darbības veids un saliktās laika formas	543
6.2.5.2.3. Vienkāršo un salikto laika formu paralēlisms veida nozīmju izteikšanā	544

6.3.	Darbības vārda konjugēšana	545
6.3.1.	Pirmā konjugācija	547
6.3.2.	Otrā konjugācija	548
6.3.3.	Trešā konjugācija	548
6.3.4.	Nekārtņie (neregulārie) darbības vārdi	549
6.3.5.	Darbības vārdu konjugēšanas paralēlformas.....	549
6.4.	Darbības vārda formu paraugi personās, laikos un kārtās	551
6.4.1.	Regulāro resp. kārtno darbības vārdu formas	551
6.4.1.1.	Neatgriezeniskie darbības vārdi	551
6.4.1.2.	Atgriezeniskie darbības vārdi	556
6.4.2.	Neregulāro resp. nekārtno darbības vārdu formas	559
6.4.2.1.	Darāmās kārtas formas	559
6.4.2.2.	Ciešamās kārtas formas.....	562
6.5.	Divdabīs (participis) (Daina Nītiņa).....	564
6.5.1.	Divdabju vispārīgs raksturojums	564
6.5.2.	Lokāmie divdabji	569
6.5.2.1.	Darāmās kārtas tagadnes divdabji	569
6.5.2.2.	Darāmās kārtas pagātnes divdabji	573
6.5.2.3.	Ciešamās kārtas tagadnes divdabji.....	576
6.5.2.4.	Ciešamās kārtas pagātnes divdabji.....	580
6.5.3.	Divdabji ar <i>-dams, -dama, -damies, -damās</i>	583
6.5.4.	Nelokāmie divdabji	585
6.5.5.	Divdabju ar <i>-dams, -dama, -damies, -damās</i> un divdabju ar <i>-ot, -oties</i> salīdzinājums: lietošanas atšķirības un sinonīmija.....	592
7.	APSTĀKĻA VĀRDS (ADVERBS) (Gunta Smiltneiece).....	595
7.1.	Apstākļa vārda vispārīgs raksturojums	595
7.2.	Apstākļa vārdu nošķiršana no citām vārdšķirām	596
7.2.1.	Apstākļa vārdi un lietvārdi	596
7.2.2.	Apstākļa vārdi, īpašības vārdi un adjektīviskie divdabji	598
7.2.3.	Apstākļa vārdi un vietniekvārdi.....	599
7.2.4.	Apstākļa vārdi un prievārdi	599
7.2.5.	Apstākļa vārdu un palīgvārdu gramatiskie homonīmi.....	601
7.3.	Apstākļa vārdu izteiktās pazīmes gradācija.....	602
7.3.1.	Salīdzināmo pakāpju veidošana	602
7.3.2.	Salīdzināmo pakāpju semantika	603
7.3.3.	Leksiski gramatiskie pazīmju graduēšanas līdzekļi	604
7.4.	Apstākļa vārdu leksiski semantiskās grupas.....	606
7.4.1.	Vietas apstākļa vārdi	607
7.4.2.	Laika apstākļa vārdi.....	608
7.4.3.	Veida apstākļa vārdi.....	610
7.4.4.	Mēra apstākļa vārdi	612
7.4.5.	Cēloņa un nolūka apstākļa vārdi	615
7.4.6.	Stāvokļa apstākļa vārdi.....	616
7.4.7.	Apstākļa vārdu leksiski semantisko nozīmju sinkrētisms	617
8.	PRIEVĀRDS (PREPOZĪCIJA) (Daina Nītiņa).....	619
8.1.	Prievārdi kā vārdšķira, to vispārīgs raksturojums.....	619
8.1.1.	Prievārdu semantika, to vispārīgā jeb invariantā nozīme.....	621
8.1.2.	Prievārdu pārvaldījums jeb rekcija.....	625

8.1.3. Prievārdiskās un bezprievārdiskās konstrukcijas: sadalījums, sinonīmija un antonīmija	628
8.2. Prievārdu leksiski semantiskās attieksmju grupas	629
8.2.1. Telpiskās attieksmes	630
8.2.2. Laika attieksmes	632
8.2.3. Dzīvu būtņu, lietu un darbību savstarpējās attieksmes	634
8.2.4. Izsecinātās resp. abstraktās attieksmes	636
9. SAIKLIS (KONJUNKCIJA) (Gunta Smiltnece).....	641
9.1. Saikļa vispārīgs raksturojums	641
9.2. Saikļu iedalījums pēc sastāva	641
9.3. Saikļu iedalījums pēc funkcijas teikumā	643
9.3.1. Sakārtojuma saikļi	643
9.3.2. Pakārtojuma saikļi un citi pakārtojuma vārdi	644
9.3.2.1. Pakārtojuma saikļi	644
9.3.2.2. Pakārtojuma vārdi	644
9.4. Saikļu homonīmija ar nelokāmo vārdšķīru vārdiem	645
9.5. Saikļu semantiskās grupas	650
9.5.1. Sakārtojuma saikļu semantika	651
9.5.1.1. Vienojuma saikļi	651
9.5.1.2. Pretstata saikļi	655
9.5.1.3. Šķīruma saikļi	659
9.5.1.4. Paskaidrojuma saiklis	660
9.5.2. Pakārtojuma saikļu semantika	661
9.5.2.1. Laika saikļi	661
9.5.2.2. Pieļāvuma saikļi	663
9.5.2.3. Nolūka saiklis	663
9.5.2.4. Nosacījuma saiklis	664
9.5.2.5. Cēloņa saikļi	664
9.5.2.6. Pamatojuma saiklis <i>jo</i>	665
9.5.2.7. Seku saiklis	665
9.5.2.8. Salīdzinājuma saikļi	666
9.5.2.9. Neitrālas nozīmes saikļi	667
10. PARTIKULAS (Ieva Breņķe)	669
10.1. Partikulu semantiski funkcionālais raksturs	669
10.2. Dažādu nozīmju niansētājas vai pastiprinātājas partikulas	670
10.2.1. Ierobežojuma partikulas	671
10.2.2. Pastiprinājuma vai pavājinājuma partikulas	671
10.2.3. Vispārinājuma partikula	672
10.2.4. Nenoteiktības partikulas	672
10.2.5. Pastiprinājuma partikulas	673
10.3. Modālās partikulas	675
10.3.1. Apgalvojuma partikulas	675
10.3.2. Nolieguma partikulas	676
10.3.3. Jautājuma partikulas	677
10.3.4. Salīdzinājuma partikulas	677
10.3.5. Modāli volunatīvās partikulas	678
11. IZSAUKSMES VĀRDS (INTERJEKCIJA) (Gunta Smiltnece).....	679
11.1. Izsauksmes vārda vispārīgs raksturojums	679

11.2. Izsauksmes vārdu sintaktiskais lietojums.....	680
11.3. Izsauksmes vārdu struktūra	681
11.4. Izsauksmes vārdu semantiskās grupas	682
11.4.1. Jūtu un sajūtu izteicēji izsauksmes vārdi	683
11.4.2. Emocionāli intelektuālā vērtējuma izteicēji izsauksmes vārdi	683
11.4.3. Gribas izteicēji izsauksmes vārdi.....	685
11.4.3.1. Pamudinājuma izsauksmes vārdi	685
11.4.3.2. Sasaukšanās izsauksmes vārdi	687
11.4.3.3. Pieklājības izsauksmes vārdi un frāzes	687
11.4.4. Skaņu atdarinātāji izsauksmes vārdi jeb onomatopoeīsmi.....	689
SINTAKSE	692
1. SINTAKSES VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS (Ilze Lokmane)	692
1.1. Sintakses jēdziens un vieta valodas sistēmā.....	692
1.2. Sintakses vienības un sintakses mikrosistēmas	692
1.3. Vārds un vārda forma kā minimālas sintakses vienību sastāvdaļas.....	695
1.4. Sintakses vienības kā valodas un runas vienības	698
1.5. Sintaktiskie sakari	698
1.5.1. Sintaktisko sakaru izteikšanas līdzekļi	699
1.5.2. Sintaktisko sakaru veidi.....	700
1.5.2.1. Predikatīvais sakars	700
1.5.2.2. Sekundāri predikatīvais un determinatīvais sakars.....	701
1.5.2.3. Sakārtojuma un pakārtojuma sakars.....	702
2. VIENKĀRŠS TEIKUMS KĀ MONOPREDIKATĪVA SINTAKTISKA VIENĪBA (Ilze Lokmane)	706
2.1. Vienkārša teikuma pazīmes.....	706
2.2. Vienkārša teikuma raksturošanas aspekti.....	707
2.3. Predikatīvitate kā vienkārša teikuma gramatiskā nozīme	707
2.3.1. Sintaktiskais laiks.....	708
2.3.2. Sintaktiskā modalitāte	708
2.3.3. Sintaktiskā persona	708
3. VIENKĀRŠA TEIKUMA FORMĀLĀ (STRUKTURĀLĀ) ORGANIZĀCIJA (Ilze Lokmane)	710
3.1. Vienkārša teikuma modelis jeb struktūras shēma.....	710
3.1.1. Vienkārša teikuma minimālais modelis.....	710
3.1.2. Vienkārša teikuma paplašinātais modelis	711
3.2. Struktūras shēmu pamattipi	713
3.2.1. Divkomponentu struktūras shēmas.....	713
3.2.2. Vienkomponenta struktūras shēmas.....	713
3.3. Struktūras shēmu morfoloģiskie tipi.....	715
3.4. Struktūras shēmas komponentu formālās pazīmes	715
3.4.1. Teikuma priekšmeta formālās pazīmes	715
3.4.2. Izteicēja formālās pazīmes	718
3.4.2.1. Verbāls izteicējs	718
3.4.2.2. Nomināls izteicējs	719
3.4.2.3. Adverbiāls izteicējs.....	722
3.4.3. Galvenā locekļa formālās pazīmes.....	723
3.4.4. Darbības vārdu patstāvīgās un palīgfunkcijas nošķiršana	725

3.4.5. Vienkomponenta un divkomponentu struktūras shēmu (modeļu) saraksts...	726
3.4.5.1. Teikumi ar divkomponentu struktūras shēmu	727
3.4.5.2. Teikumi ar vienkomponenta struktūras shēmu.....	732
3.4.6. Vienkārša teikuma paradigma.....	732
3.4.6.1. Sintaktiskās paradigmas formālais aspekts: struktūras shēmas pilna un daļēja realizācija.....	733
3.4.6.2. Sintaktiskās paradigmas semantiskais aspekts	735
3.4.6.3. Sintaktiskā sinonīmija	739
3.5. Vienkārša teikuma paplašinātāju veidi un iedalījuma principi	740
3.5.1. Teikuma sakaru nosacīti paplašinātāji.....	741
3.5.1.1. Sekundāri predikatīvs komponents	742
3.5.1.1.1. Sekundārās predikativitātes izpratne.....	742
3.5.1.1.2. Sekundāri predikatīvu komponentu tipi.....	745
3.5.1.1.3. Sekundāri predikatīvu komponentu formālās pazīmes	746
3.5.1.2. Determinatīvi vienkārša teikuma paplašinātāji	757
3.5.1.2.1. Determinants	758
3.5.1.2.2. Situants	760
3.5.2. Vārda sakaru nosacīti paplašinātāji	761
3.5.2.1. Paplašinātāji ar objekta nozīmi	761
3.5.2.2. Paplašinātāji ar subjekta nozīmi	763
3.5.2.3. Paplašinātāji ar atributīvu nozīmi	763
3.5.2.4. Paplašinātāji ar adverbiālu nozīmi.....	765
3.5.2.5. Paplašinātāji ar apozitīvu nozīmi.....	766
4. VIENKĀRŠA TEIKUMA SEMANTISKĀ STRUKTŪRA (Ilze Lokmane)	767
4.1. Semantiskās struktūras komponenti.....	767
4.2. Propozīcijas jēdziens.....	770
4.3. Semantiskās un sintaktiskās struktūras attiecības	771
4.4. Struktūras shēmas semantika	773
5. VIENKĀRŠA TEIKUMA KOMUNIKATĪVĀ STRUKTŪRA (Baiba Valkovska, Ilze Lokmane).....	774
5.1. Izteikuma komunikatīvais tips un runas akts	774
5.1.1. Propozīcija un izteikuma komunikatīvā funkcija, tās rādītāji latviešu valodā	775
5.1.2. Izteikuma komunikatīvie tipi latviešu valodā.....	776
5.1.2.1. Stāstījuma izteikums	776
5.1.2.2. Izsaukuma izteikums.....	777
5.1.2.3. Jautājuma izteikums.....	778
5.1.2.3.1. Vispārējie jautājuma izteikumi.....	778
5.1.2.3.2. Speciālie jautājuma izteikumi	779
5.1.2.4. Pamudinājuma izteikums.....	780
5.1.2.5. Vēlējuma izteikums	783
5.1.3. Netiešie runas akti.....	784
5.2. Noliegums vienkāršā izteikumā	786
5.2.1. Atkarīgā komponenta noliegums un polaritāte vienkāršā izteikumā.....	787
5.2.2. Noliegts izteikums	789
5.2.2.1. Vienkāršs noliegums	789
5.2.2.2. Atkārtots noliegums	791
5.3. Izteikuma komunikatīvā struktūra un aktuālais daļījums.....	792
5.3.1. Aktuālā daļījuma izpratne	793

5.3.2. Aktuālā daļījuma izteikšanas līdzekļi latviešu valodā	793
5.3.2.1. Izteikuma intonācija	794
5.3.2.2. Partikulas	794
5.3.2.3. Sintaktiskas konstrukcijas	794
5.3.2.4. Vārdu secība	795
5.3.3. Izteikuma aktuālais daļījums un vienkārša teikuma sintaktiskā struktūra	796
5.3.4. Tipiskie tēmas izteikšanas līdzekļi vienkāršā izteikumā	798
6. VIENKĀRŠA TEIKUMA VAI SALIKTA TEIKUMA KOMPONENTU PAPLAŠINĀJUMI (PAPLAŠINĀTĀJAS STRUKTŪRAS) (Daina Nītiņa).....	801
6.1. Vienlīdzīgi teikuma locekļi	801
6.2. Atkārtoti teikuma locekļi	809
6.3. Savrupināti teikuma locekļi	810
6.3.1. Savrupināts pielikums vai pielikuma grupa	811
6.3.2. Savrupināti apzīmētāji vai to grupa	813
6.3.3. Savrupināti apstākļi vai to grupa	814
6.3.4. Prepozitīvi savrupināti teikuma locekļi	815
6.3.5. Savrupināti sekundāri predikatīvi komponenti	816
6.4. Divdabja teiciens	816
6.5. Uzruna un uzrunas grupa	820
6.6. Iespraudumi, iestarpinājumi un paskaidrojošas vārdu grupas	822
6.6.1. Iespraudumi	824
6.6.2. Iestarpinājumi	825
6.6.3. Paskaidrojošas vārdu grupas	827
7. SALIKTS TEIKUMS (Daina Nītiņa)	830
7.1. Salikta teikuma vispārīgs raksturojums	830
7.1.1. Salikts teikums kā polipredikatīva sintaktiska vienība	830
7.1.2. Saliktu teikumu raksturošanas aspekti un klasifikācija	831
7.2. Salikts sakārtots teikums	832
7.2.1. Teikumi ar vienojuma attieksmi starp daļām	835
7.2.1.1. Komponenti ar vienlaicīguma attieksmi	836
7.2.1.2. Komponenti ar secīguma attieksmi	836
7.2.1.3. Komponenti ar izpausmes veida saistības attieksmi	837
7.2.1.4. Komponenti ar kāpinājuma attieksmi	837
7.2.1.5. Komponenti ar salīdzinājuma attieksmi	838
7.2.1.6. Komponenti ar cēloņa un seku attieksmi	838
7.2.1.7. Komponenti ar konstatējuma vai nosacījuma un seku attieksmi	839
7.2.1.8. Komponenti ar rezumējuma, piezīmes vai paskaidrojuma attieksmi	839
7.2.2. Teikumi ar pretstata attieksmi starp daļām	841
7.2.3. Teikumi ar vienojuma un pretstata attieksmi starp daļām	842
7.2.4. Teikumi ar šķīruma attieksmi starp daļām	843
7.3. Salikts pakārtots teikums	843
7.3.1. Saliktu pakārtotu teikumu vispārīgs raksturojums	843
7.3.2. Palīgteikumu klasifikācija	847
7.3.2.1. Teikuma priekšmeta palīgteikumi	849
7.3.2.2. Izteicēja palīgteikumi	851
7.3.2.3. Apzīmētāja palīgteikumi	852
7.3.2.4. Pielikuma palīgteikumi	855
7.3.2.5. Papildinātāja palīgteikumi	856

7.3.2.6. Vietas apstākļa palīgteikumi	859
7.3.2.7. Laika apstākļa palīgteikumi	860
7.3.2.8. Veida apstākļa palīgteikumi	862
7.3.2.9. Salīdzinājuma palīgteikumi.....	863
7.3.2.10. Mēra apstākļa palīgteikumi.....	865
7.3.2.11. Cēloņa apstākļa palīgteikumi	866
7.3.2.12. Pamatojuma palīgteikumi.....	868
7.3.2.13. Nolūka apstākļa palīgteikumi.....	869
7.3.2.14. Nosacījuma palīgteikumi	870
7.3.2.15. Seku palīgteikumi	871
7.3.2.16. Pieļāvuma palīgteikumi.....	872
7.3.2.17. Dažādas nozīmes palīgteikumi vai diskutabli palīgteikumu klasificēšanas gadījumi.....	873
7.4. Jaukts salikts teikums.....	875
7.4.1. Jauktu saliktu teikumu vispārīgs raksturojums	875
7.4.2. Jauktu saliktu teikumu struktūra	877
7.4.2.1. Sakārtojumā saistītās jaukta salikta teikuma sastāvdaļas.....	877
7.4.2.2. Jaukta salikta teikuma palīgteikumu raksturojums	878
7.4.2.3. Jauktu saliktu teikumu raksturojums pēc komponentu saistījuma veida.....	879
7.4.2.4. Plaša apjoma jaukti salikti teikumi	881
8. TEKSTA SINTAKSE (Daina Nītiņa).....	883
8.1. Teksta izpratne un tā vispārīgs raksturojums	883
8.1.1. Teksta vienības.....	885
8.1.2. Teksta vienību saistījuma paņēmieni un līdzekļi	892
8.1.3. Tekstveides sintaktiskie procesi un teikuma struktūras pārveidojumi.....	896
8.2. Redukcija, tās paveidi un izpausmes.....	898
8.2.1. Vienkārša teikuma komponentu redukcija.....	901
8.2.2. Salikta teikuma daļu vai to komponentu redukcija.....	904
8.3. Parcelācija kā tekstveides paņēmieni.....	907
8.3.1. Vienkārša teikuma komponentu parcelāti.....	909
8.3.2. Salikta teikuma daļas vai tās komponentu parcelāti	913
8.4. Mutvārdu teksta sintakse (Linda Lauze)	923
8.4.1. Mutvārdu teksta un tā sintaktiskās izveides vispārīgs raksturojums	923
8.4.2. Runas situācijas nozīme mutvārdu teksta sintaksē	931
8.4.3. Mutvārdu teksta vienības	933
8.4.4. Izteikuma komunikatīvo tipu lietojums mutvārdu tekstā	946
8.4.4.1. Stāstījuma izteikums	946
8.4.4.2. Jautājuma izteikums.....	947
8.4.4.3. Pamudinājuma izteikums.....	951
8.4.4.4. Vēlējuma izteikums	952
8.4.4.5. Izsaukuma izteikums.....	954
SAĪSINĀJUMI.....	956
CITĒTĀ LITERATŪRA	960
ALFABĒTISKAIS JĒDZIENU RĀDĪTĀJS	984
ALFABĒTISKAIS PERSONU RĀDĪTĀJS	1016
INFORMĀCIJA PAR AUTORIEM.....	1021

„LATVIEŠU VALODAS GRAMATIKĀ” IEKĻAUTO ATTĒLU UN TABULU SARAKSTS

1. attēls. Latviešu valodas izolēti izrunāto garo patskaņu [i:], [e:] un [æ:], [ɑ:], [ɔ:], [u:] dinamiskā spektrogramma	38
2. attēls. Latviešu valodas izolēti izrunāto mantoto divskaņu [ai], [au], [ei], [ie] un [uo] dinamiskā spektrogramma	45
3. attēls. Latviešu literārās valodas izolēti izrunāto divskaņu prototipu attēlojums Starptautiskās fonētiskās asociācijas vokāļu četrstūrī	45
4. attēls. Teikumos reālos vārdos izrunāto latviešu literārās valodas divskaņu attēlojums Starptautiskās fonētiskās asociācijas vokāļu četrstūrī pēc 20 informantu izrunas datu analīzes rezultātiem	47
5. attēls. Vārda <i>savs</i> izruna ar pilnīgu un daļēju vokalizāciju un atbilstoša zilbes struktūras analīze	53
6. attēls. Vārda <i>sams</i> zilbes struktūras analīze (A un B) un šīs struktūras salīdzinājums ar angļu valodas vārda <i>silk</i> ‘zīds’ struktūru (C)	54
7. attēls. Vārdu <i>lapa</i> , <i>lakta</i> un <i>lampa</i> zilbju struktūras analīze	54
8. attēls. Vārdu <i>lāpa</i> un <i>laipa</i> zilbju struktūras analīze	55
9. attēls. Vārda <i>salms</i> zilbju struktūras analīze (pa kreisi tradicionālā, pa labi – analīze atbilstoši X teorijas un sonoritātes principa nosacījumiem).....	55
10. attēls. Vārdu <i>sāms</i> un <i>soms</i> zilbju struktūras analīze	56
11. attēls. Vārda <i>sārms</i> zilbju struktūras analīze	56
12. attēls. Nebalsīgu un balsīgu līdzskaņu oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	57
13. attēls. Vārdu [ap:a] un [aba] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	59
14. attēls. Vārdu [at:a] un [ada] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	60
15. attēls. Vārdu [ac:a] un [aqa] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	60
16. attēls. Vārdu [ak:a] un [aga] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	61
17. attēls. Vārdu [uk:u] un [ugu] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	61
18. attēls. Vārdu [iķ:i] un [iḡi] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	62
19. attēls. Vārdu [ats:a] un [aḏa] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	63
20. attēls. Vārdu [atf:a] un [aḥa] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	63
21. attēls. Vārdu [ama], [ana] un [aṅa] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	65
22. attēls. Vārdu [ana], [aṅka] un [aṅga] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	65
23. attēls. Vārdu [as:a] un [aza] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa)	67

24. attēls. Vārdu [ɑʃ:ɑ] un [ɑʒɑ] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	67
25. attēls. Vārdu [ɑrɑ] un [ɑrʲɑ] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	67
26. attēls. Vārdu [ɑjɑ] un [ɑjɑ] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	69
27. attēls. Vārdu [ɑx:ɑ], [iχ:i] un [ux:u] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	69
28. attēls. Vārdu [ɑlɑ] un [ɑlɑ] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	70
29. attēls. Vārdu [ɑf:ɑ] un [ɑvɑ] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	71
30. attēls. Vārdu [ɑf:ɑ], [ɑvɑ] un [ɑvɑ] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa).....	72
31. attēls. Vārda <i>Indra</i> sonoritātes līkne.....	97
32. attēls. Vārdu <i>lietas</i> , <i>lāpa</i> , <i>lapa</i> struktūras analīze (X teorija).....	97
33. attēls. Vārdu <i>lietas</i> , <i>lāpa</i> , <i>lapa</i> struktūras analīze (moru teorija).....	98
34. attēls. Vārds, kurā zilbju kodolus (K) veido patskaņi.....	98
35. attēls. Vārds, kurā zilbju kodolus (K) veido divskaņi.....	98
36. attēls. Zilbes kodols (pirmajā zilbē) ir diftongisks savienojums.....	99
37. attēls. Zilbes struktūras shēma, kur otrajā zilbē attēlots zilbes ritms (R).....	99
38. attēls. Iespējamā zilbes robeža vārdā <i>veldre</i>	101
39. attēls. Iespējamā zilbes robeža vārdā <i>kaste</i>	101
40. attēls. Vārda <i>veldre</i> sonoritātes līkne.....	102
41. attēls. Ambisillabilitāte.....	102
42. attēls. Sonoritātes skala.....	103
43. attēls. Vārda <i>strāva</i> sonoritātes līkne.....	103
44. attēls. Vārda <i>šķīps</i> sonoritātes līkne.....	103
45. attēls. Vārda <i>laiks</i> [lai:ks] oscilogramma un dinamiskā spektrogramma, kurā attēlota pamattoņa līkne (stieptā intonācija).....	104
46. attēls. Vārda <i>sen</i> [sen] oscilogramma un dinamiskā spektrogramma, kurā attēlota pamattoņa līkne (krītošā intonācija).....	105
47. attēls. Vārda <i>zāle</i> [za:ʲlě] ‘augš’ dinamiskā spektrogramma, kurā attēlota intensitātes un pamattoņa līkne (lauztā intonācija).....	105
48. attēls. Teikuma <i>Brīvdienās visā Latvijā palaikam gaidāms īslaicīgs lietus </i> dinamiskā spektrogramma.....	108
49. attēls. Izteikuma <i>atsevišķos rajonos arī nelieli nokrišņi</i> dinamiskā spektrogramma.....	109
50. attēls. Krītošs melodijas motīvs (Цеплитис 1974: 114).....	117
51. attēls. Krītošs melodijas motīvs pamudinājuma teikumā.....	117
52. attēls. Kāpjošs melodijas motīvs (Цеплитис 1974: 114).....	118
53. attēls. Kāpjoši krītošs melodijas motīvs (Цеплитис 1974: 114).....	118
54. attēls. Kāpjoši krītošs melodijas motīvs stāstījuma teikumā.....	118
55. attēls. Krītoši kāpjošs melodijas motīvs (Цеплитис 1974: 114).....	118
56. attēls. Krītoši kāpjoša intonācija jautājuma teikumā.....	118
57. attēls. Vienmērīgs melodijas motīvs (Цеплитис 1974: 114).....	118
1. tabula. Atšķirības latviešu valodas fonēmu apzīmēšanā.....	24
2. tabula. Latviešu valodas fonēmu atspoguļojums dažādās transkripcijas sistēmās.....	25–26

3. tabula. Mēles pacēluma noteikšana latviešu valodas patskaņiem pēc F1 frekvences vērtības.....	40
4. tabula. Latviešu valodas patskaņu tradicionālā klasifikācija pēc to izrunas	41
5. tabula. Latviešu valodas patskaņu fonoloģiskā klasifikācija pēc artikulārajām šķīrējpažīmēm	42
6. tabula. Latviešu valodas patskaņu fonoloģiskā klasifikācija pēc akustiskajām šķīrējpažīmēm	43
7. tabula. Latviešu valodas vokāļu fonoloģiskā klasifikācija pēc artikulārajām šķīrējpažīmēm	51
8. tabula. Latviešu valodas vokāļu fonoloģiskā klasifikācija pēc akustiskajām šķīrējpažīmēm	52
9. tabula. Latviešu valodas skaņu sonoritātes skala no 1 līdz 4 (pēc Roca, Johnson 2000: 255)	53
10. tabula. Latviešu valodas līdzskaņu fonoloģiskā klasifikācija pēc artikulārajām šķīrējpažīmēm	76
11. tabula. Latviešu valodas līdzskaņu fonoloģiskā klasifikācija pēc akustiskajām šķīrējpažīmēm.....	77
12. tabula. Latviešu valodas prievārdu un priedēkļu atbilsme.....	214
13. tabula. Runas akta komponenti (pēc D. Haimza)	932

PRIEKŠVārds

Tā kā ir pagājuši vairāk nekā 50 gadi, kopš Latvijā izdota akadēmiskā gramatika („Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika” I sēj. 1959. g., II sēj. 1962. g.), bet valoda un valodniecības teorija šajā laikā ir attīstījusies un mainījusies, bija nepieciešamība pēc jauna latviešu valodas gramatikas izdevuma, kurā būtu apkopoti latviešu valodnieku šajā laika posmā veikto daudzo teorētisko un praktisko pētījumu rezultāti. Jaunā akadēmiskā gramatika tapusi ar Valsts pētījumu programmu „Letonika: pētījumi par vēsturi, valodu un kultūru” un „Nacionālā identitāte (valoda, Latvijas vēsture, kultūra un cilvēkdrošība)”, Latvijas Universitātes un Latvijas Zinātnes padomes finansiālu atbalstu.

Latviešu valodas gramatika pieder pie deskriptīvā jeb aprakstošā tipa gramatikām, kurās, aplūkojot valodas fonētiku, morfēmiku, vārddarināšanu, morfonoloģiju, formu veidošanu, morfoloģiskās un sintaktiskās struktūras, tiek ievērots sinhroniskā apraksta princips. Tajā tikai nedaudzos gadījumos sinhroniskais skatījums tiek papildināts ar diahroniskiem ekskursiem. Latviešu valodas gramatikā iztirzātas mūsdienu, resp., pašreizējās vai pēdējo gadu desmitu, galvenokārt normētās jeb literārās valodas parādības, ņemot vērā tās pastāvēšanu kā rakstu, tā mutvārdu formā. Lai pilnīgāk un vispusīgāk atklātu valodas formu sistēmu, tās formālās struktūras, latviešu valodas gramatikas aprakstā iekļauta arī fonētika, fonoloģija un morfonoloģija, jo valoda nevar pastāvēt bez runas formas un bez šo patstāvīgo valodniecības nozaru jautājumu izpētes nav iespējams vispusīgi aplūkot daudzas morfēmas, vārddarināšanas, morfoloģijas un sintakses parādības.

Gramatika izstrādāta Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūtā, piesaistot kā Latvijas Universitātes, tā arī citu augstskolu akadēmisko personālu. Latviešu gramatikas autori pamatojas uz saviem latviešu valodas piemēru vākumiem un datu bāzēm, gramatisko parādību skaidrojums izmantojot citos publicētajos darbos un internetā atrodamos latviešu valodas faktu materiālus, lai pēc iespējas pilnīgāk atklātu un aprakstītu latviešu valodas gramatiskās struktūras. Par latviešu valodas datu bāzes avotiem tiek izmantoti dažādu stilu teksti (galvenokārt no daiļliteratūras, plašsaziņas līdzekļiem un lietišķajiem rakstiem) no 20. gadsimta 20.–30. gadiem līdz mūsdienām (sk. pievienoto avotu sarakstu).

No 2008. gada līdz 2011. gada decembrim Dainas Nītiņas vadībā tika izstrādāts „Latviešu valodas gramatikas” pirmais variants. Kopš 2012. gada gramatikas projekta izstrādes koordinētāja pienākumus veicis Juris Grigorjevs. Gramatikas izstrādes gaita, tajā gūtās atziņas un pētījumi ir publiskoti starptautiskās un vietējās zinātniskās konferencēs un publikācijās Latvijā un ārpus tās.

Nodaļu autori:

- Dr. philol. Ilze Auziņa* Fonētikas un fonoloģijas priekšmets un fonētiskie līdzekļi (kopā ar D. Marku). Fonētiskā transkripcija. Latviešu valodas fonētiski fonoloģiskie procesi un likumi. Zilbe un zilbju robeža. Valodas suprasegmentālās jeb prosodiskās vienības. Piemēru fonētiskā transkripcija, līdzskaņa *j* noteiktās mijas izņēmumi un atsevišķi piemēri morfonoloģijas nodaļā.
- Mg. philol. Ieva Breņķe* Partikulas.
- Dr. philol. Juris Grigorjevs* Latviešu valodas fonētikas un fonoloģijas izpēte un izmantotās metodes (kopā ar D. Marku). Latviešu valodas skaņu un fonēmu sistēma. (Latviešu valodas līdzskaņi – kopā ar I. Indričāni.)
- Dr. philol. Inese Indričāne* Latviešu valodas līdzskaņi (kopā ar J. Grigorjevu).
- Mg. hum. Baiba Ivulāne* Darbības vārdu gramatiskās resp. sintaktiskās funkcijas (sadarbībā ar A. Kalnaču).
- Dr. philol. Andra Kalnača* Morfonoloģija (sadarbībā ar I. Auziņu). Darbības vārds (verbs). (Atgriezeniskie (refleksīvie) darbības vārdi – sadarbībā ar I. Lokmani.)
- Dr. philol. Linda Lauze* Mutvārdu teksta sintakse.
- Dr. philol. Ilze Lokmane* Sintakse: vispārīgi jautājumi. Vienkāršs teikums kā monopredikatīva sintaktiska vienība. Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija. Vienkārša teikuma semantiskā struktūra.
- Dr. habil. philol. Dace Markus* Fonētikas un fonoloģijas priekšmets un fonētiskie līdzekļi (kopā ar I. Auziņu). Latviešu valodas fonētikas un fonoloģijas izpēte un izmantotās metodes (kopā ar J. Grigorjevu). Galvenās latviešu valodas pareizrūnas jeb ortoepijas problēmas.
- Dr. habil. philol. Daina Nītiņa* Ievads morfoloģijā jeb tās vispārīgs raksturojums. Īpašības vārds (adjektīvs) un adjektīvisks divdabis. Vietniekvārds (pronomens). Divdabis (participis). Prievārds (prepozīcija). Salikts teikums. Teksta sintakse. Vienkārša teikuma vai salikta teikuma komponentu paplašinājumi (paplašinātājas struktūras).
- Dr. philol. Gunta Smiltneiece* Lietvārds (substantīvs). Skaitļa vārds (numerālis). Apstākļa vārds (adverbs). Saiklis (konjunkcija). Izsaukšanas vārds (interjekcija).

Mg. hum. Baiba Valkovska Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra (sadarbībā ar I. Lokmani).

Dr. philol. Anna Vulāne Morfēmika. Vārddarināšana.

Gramatikas izstrādes gaitā izmantota plaša dažādās valodās publicētā teorētiskā literatūra (sk. pievienoto literatūras sarakstu). Teorētiskās literatūras citējumos, kā arī latviešu valodas piemēros ir saglabāta autoru rakstība un interpunkcija.

Latviešu valodas materiālu vākšanā un gramatikas datu bāzes veidošanā morfoloģijas un sintakses nozarē ir piedalījušās valodnieces: *Mg. hum. Ieva Breņķe*, *Mg. hum. Agita Kazakeviča*, *Mg. hum. Anda Meistere*, *Mg. hum. Līga Vogina*. Agita Kazakeviča un Anda Meistere ir rediģējušas gramatikas manuskriptu, kā arī veidojušas teorētiskās literatūras un latviešu valodas avotu sarakstu.

Visā gramatikas izstrādes gaitā šo darbu ar morālu atbalstu sekmējuši Latvijas Universitātes rektors, LZA akadēmiķis *Mārcis Auziņš* un LU Latviešu valodas institūta direktore, LZA akadēmiķe *Ilga Jansone*.

Gramatikas autoru kolektīvs izsaka pateicību darba recenzentiem *Dr. philol. Trevoram Gārtam Fennelam*, *Dr. philol. Igoram Koškinam*, *Dr. philol. Ievai Ozolai* un *Dr. habil. philol. Andrejam Veisbergam* par vērtīgajām kritiskajām piezīmēm un ieteikumiem.

Gramatika paredzēta valodniekiem, latviešu valodas skolotājiem, augstskolu pedagogiem, studentiem un citiem interesentiem.

FONĒTIKA UN FONOLOĢIJA

1. FONĒTIKAS UN FONOLOĢIJAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS

1.1. Fonētikas un fonoloģijas priekšmets un fonētiskie līdzekļi

1. §.

Fonētika ir valodniecības nozare, kurā pēta valodas fonētiskos līdzekļus: **valodas skaņas, zilbes, zilbes intonāciju, vārda uzsvaru un runas intonāciju, to akustiskās un artikulārās īpašības.**

2. §.

Valodas skaņa ir mazākā valodas fonētiskā vienība, ko rada runas orgānu darbība jeb artikulācija, tāpēc tai ir artikulāri akustiskas īpašības, ko var konstatēt ar dzirdi vai ar speciālām instrumentālām metodēm. Valodas skaņai pašai par sevi nav jēdzieniskas nozīmes, tomēr tā ir nozīmīgs runas elements, jo valodas skaņu artikulācija, skaņu sastāvs, to savstarpējās attiecsmes kopā ar pārējiem fonētiskajiem līdzekļiem skaņu jeb fonētiskajā sistēmā nosaka konkrētās valodas raksturīgo skanējumu.

Latviešu valodas skaņas iedalāmas patskaņos, divskaņos un līdzskaņos.

3. §.

Patskanis jeb **monoftongs** ir valodas skaņa, kuras izrunai raksturīgs brīvs izelpojamā gaisa plūdums. Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir seši īsi un seši gari patskaņi: *a, ā* [ɑ:], *e, ē* [e:], *e* [æ], *ē* [æ:], *i, ī* [i:], *o* [ɔ], *o* [ɔ:], *u, ū* [u:]. (Šajā un arī turpmākajās nodaļās skaņas izrunas apzīmējums starptautiskajā fonētiskajā transkripcijā atšķiras no ortogrāfijā izmantotās grafēmas.)

4. §.

Divskanis jeb **diftongs** ir divu patskaņu savienojums vienā zilbē. Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir 10 divskaņi: *au, ai, ei, eu, iu, ui, oi, ou, ie, o* [uo].

5. §.

Līdzskanis jeb **konsonants** ir valodas skaņa, kuras izrunai raksturīgs troksnis, kas rodas, gaisa plūsmai pārvarot kādu šķērslī runas aparātā. Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir 26 līdzskaņi: *b, c* [ts], *č* [tʃ], *d, dz* [dʒ], *dž* [dʒ], *f, g, ģ* [g], *h* [x], *j* [j], *k, ķ* [k], *l, ļ* [l], *m, n, ņ* [n], *p, r, s, š* [ʃ], *t, v, z, ž* [z]. Latviešu literārajā valodā pastāvējušais līdzskanis *ŗ* [rʲ] mūsdienās ir zaudējis fonoloģisko funkcionalitāti un ir saglabājies tikai nelielas valodas lietotāju daļas izrunā.

6. §.

Valodas skanisko elementu funkcijas un skaņu attiecsmju (saistīšanās) modeļus pēta valodniecības apakšnozarē **fonoloģijā**. Katra valodas skaņa ir būtiska vārda kā vienības daļa, piem., ja vārdam *taka* atmet pirmo skaņu, iegūstam vārdu *aka*, bet, ja vārdam *kurpe* atmet pirmo skaņu, tad atlikusī daļa *urpe* neveido latviešu valodā zināmu vārdu.

7. §

Valodas skaņu, kas spēj mainīt vārda vai vārda morfoloģiskās sastāvdaļas nozīmi, sauc par **fonēmu**, piem., vārdos *pile, pilē, pīle, pīne, vīle* fonēmas /e/, /e:/, /i/, /i:/, /n/, /v/ maina vārdu vai to morfoloģisko sastāvdaļu nozīmi.

Fonēma ir valodas fonoloģiskās sistēmas mazākā vienība. Tā ir abstrakta valodas vienība, skaņu kopums, ko veido alofoni, t. i., fonēmas pozicionālie varianti. Variantu grupā šķir galveno variantu un sekundāros variantus. Galvenais variants kompleksajam nojēgumam ir vistuvākais, visbiežāk sastopamais, un tas var atrasties dažādās pozīcijās.

8. §.

Fonēmas variantu veidošanos sekmē arī fonētiskā apkaime – fonēmas izruna var mainīties blakus esošo skaņu ietekmē. Ja fonēma /n/ atrodas līdzskaņa [g] vai [k] priekšā, to izrunā, piespiežot mēli pie mīkstajām aukslējām, nevis pie zobiem, rodas fonēmas /n/ pozicionālais variants [ŋ], piem., *kungs* [kuŋks], *banka* [baŋkā]. Latviešu valodā vērojama līdzskaņu mīkstāka izruna patskaņu *i, ī, e, ē* un divskaņu *ie* un *ei* priekšā. Šādā pozīcijā velāro līdzskaņu ([k], [g] un [x]) izruna mainās, līdzskani artikulējot cieto aukslēju pakalējā daļā, piem., salīdzinot fonēmas /k/ izrunu vārdformās *saki* un *saka*, pirms priekšējās rindas patskaņa *i* līdzskanis *k* tiek izrunāts palatāli. Palatālo fonēmas /x/ variantu daži runātāji vācu valodas ietekmē lieto arī aiz priekšējās rindas patskaņiem.

9. §.

Fonēmas izrunu var ietekmēt arī prosodiskās parādības – uzsvars, zilbes intonācija un kvantitāte. Piem., fonēma /i:/ latviešu literārajā valodā var tikt intonēta krītoši, stiepti vai lauhti. Ir gadījumi, kuros ar atšķirīgu zilbes intonāciju izrunātā fonēma maina vārdu nozīmi, piem., *ar galodu trīs* [tri:s] *izkapti, salā dreb un trīs* [tri:s], *trīs* [tri:ʔs] *labas lietas* (Grīsele 2008: 84), tomēr lielākajā daļā gadījumu atšķirīgi intonētas fonēmas vārdu nozīmi nemaina, piem., *mīksts* [mi:ʔksts] vai [mi:ksts]. Raksfībā zilbes intonācija netiek apzīmēta.

10. §.

Atkarībā no fonēmas atrašanās vietas vārdā var mainīties tās kvantitāte. Piem., aplūkojot kvantitātes attiecības starp īsajiem patskaņiem, ir redzams, ka īsie uzsvērtie patskaņi parasti ir pusotras reizes garāki nekā neuzsvērtie, to attiecība ir 1,1–1,9 : 1 (Liepa 1979: 19), tomēr bieži gala zilbēs mainās arī patskaņa kvalitāte. Savukārt nebalsīgs troksnis tiek pagarināts starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu patskani: *lapa* [lap:ā].

1.2. Fonētiskā transkripcija

11. §.

Latviešu literārās valodas fonēmām alfabētā atbilst attiecīgi burti. Dažos gadījumos šī atbilstība nav pilnīga: burts *o* apzīmē trīs fonēmas – /ɔ/, /ɔ:/, /uo/; burts *e* apzīmē divas fonēmas – /e/ un /æ/; burts *ē* apzīmē divas fonēmas – /e:/ un /æ:/; savukārt fonēmas /ɕ/ apzīmēšanai izmanto divus burtus – *dz* –, un arī fonēmas /ɕ/ apzīmēšanai izmanto divus burtus – *dž*.

12. §.

Lai iespējami precīzi atspoguļotu izrunu, tiek izmantota fonētiskā transkripcija – rakstības sistēma, ko veido īpaši fonētiskie apzīmējumi (simboli). Fonēmu simboli tiek likti slīpās iekavās, piem., /i/, /i:/, bet alofonu simbolus liek kvadrātiekvavās, piem., mūsdienu latviešu literārajā valodā fonēmai /n/ ir alofons [ŋ], kas tiek runāts līdzskaņu [k]

un [g] priekšā. Fonētiskajā transkripcijā rakstīto tekstu liek kvadrātiekvās, piem., *Es lasu grāmatu* [es lasʉ gra:matʉ].

Latvijā joprojām tiek izmantota gan tradicionālā (lokālā) transkripcijas sistēma jeb latviešu valodas fonētiskais alfabēts (turpmāk tekstā LFA), gan starptautiskā transkripcijas sistēma, kura balstās uz starptautisko fonētisko alfabētu (*International Phonetic Alphabet, IPA*; turpmāk tekstā SFA). Starptautisko fonētisko alfabētu ir izstrādājis Starptautiskā Fonētikas asociācija (*International Phonetic Association*). SFA ir standartizēta universāla zīmju sistēma, kas paredzēta dažādās pasaules valodās sastopamo skaņu atspoguļošanai un aprakstīšanai atbilstoši to izrunai, tā veicina starptautisku salīdzināšanu un vieglāku saprašanos.

Salīdzinot tradicionālo latviešu valodas fonētisko transkripciju (Laua 1997; LVPPV 1995) ar starptautiskā fonētiskā alfabēta (SFA) simboliem, ir redzamas atšķirības.

Viena no atšķirībām, kas var radīt pārpratumus, – viens un tas pats simbols tiek lietots, apzīmējot dažādas fonēmas. Tradicionālajā transkripcijā ar simbolu /ʒ/ tiek apzīmēts afrikatīvais slēdzenis, ko ortogrāfijā raksta ar salikto grafēmu *dz*, bet starptautiskajā fonētiskajā alfabētā šis simbols apzīmē mediālo spraudzeni, ko latviešu rakstībā apzīmē ar grafēmu *ž*. Savukārt tradicionālajā transkripcijā ar simbolu /c/ tiek apzīmēts līdzskanis *c*, ko rakstībā apzīmē ar grafēmu *c*, bet starptautiskajā fonētiskajā transkripcijā ar šo simbolu apzīmē līdzskani *ķ*, ko rakstībā apzīmē ar grafēmu *ķ* (sk. 1. tab.).

Grafēma	SFA simboli	LFA simboli
a	ɑ	a
e	æ	ē
o	ɔ	o
c	ts	c
č	tʃ	č
dz	dʒ	ʒ
dž	dʒ	ž
ġ	ʝ	ġ
ķ	c	ķ
ļ	ɮ	ļ
ņ	ɲ	ņ
š	ʃ	š
ž	ʒ	ž

1. tabula. Atšķirības latviešu valodas fonēmu apzīmēšanā

13. §.

Patskaņu garums tradicionālajā transkripcijā tiek parādīts ar atbilstošo zilbes intonācijas zīmi virs patskaņa burtā, piem., *sāns* [sāns], *lāse* [lās^e]. SFA gari patskaņi tiek apzīmēti ar trijstūrīšu kolu, kas novietots pēc skaņas simbola, piem., *sāns* [sa::ns], *lāse* [la:sē]. Reducēti jeb pārīsi patskaņi SFA tiek parādīti ar simbolu /˘/ virs patskaņa, piem., *māsa* [ma:sā]. Par divskani liecina abu patskaņa burtu savilkums ar lociņu, piem., [ie], [uo]. Lociņš apzīmē nedalāmu skaņu savienojumu. To lieto arī afrikatīvo slēdzeņu apzīmēšanai, biežāk liekot lociņu virs simboliem, piem., *pats* [pats̩]. Tomēr jaunākajās kodu tabulās afrikātu apzīmēšanai ir paredzētas ligatūras [ts], [tʃ], [dʒ], [dʒ], kur lociņš vairs nav nepieciešams, piem., *pats* [pats], *džems* [dʒems].

14. §.

Latviešu literārajā valodā ir triju veidu zilbes intonācijas: krītošā, stieptā un lauztā. Lai starptautiskajā fonētiskajā transkripcijā parādītu krītošo zilbes intonāciju, netiek izmantoti papildu simboli, piem., *lāse* [la:sě], *man* [mɛn], jo krītošās zilbes intonācijas realizācija ir variatīva un ne vienmēr ir marķēta ar krītošu toni. Ir pamats uzskatīt, ka krītošās zilbes intonācijas zīme lietojama tikai minimālajos pāros ar citas zilbes intonācijas pretstatījumu. Lauztas zilbes intonācijas atspoguļošanai SFA tiek izmantota glocalizācijas zīme, piem., *zods* [zuo^ʔts], *jauns* [jau^ʔns], *zāle* [za:^ʔlě].

Savukārt stieptas intonācijas apzīmēšanai tiek izmantots papildu trijstūrīšu kols: *sāns* [sa::ns], *soma* [suo:mǎ], *māsa* [ma::sǎ]. Zilbes intonācijas ierobežotās funkcionalitātes dēļ tā turpmāk tekstā tiks norādīta tikai tajos gadījumos, kad tā ir būtiska vārda nozīmes uztverei.

15. §.

Atšķirības ir arī pagarinātu (garu vai pusgaru) līdzskaņu attēlojumā. Tradicionālajā transkripcijā garš līdzskanis tiek apzīmēts ar līdzskaņu dubultojumu (Laua 1997), piem., *gamma* [gamm^a], *lapa* [lapp^a], vai ar parasto kolu (LVPPV 1995), piem., *gamma* [gam:^a], *ašs* [aš:], bet pusgarš līdzskanis – parasti ar kolu, piem., *pasaka* [pas:ak^a]. SFA tiek šķirti pusgari un gari līdzskaņi: gari līdzskaņi tiek apzīmēti ar trijstūrīšu kolu, piem., *aka* [ak:ǎ], pusgari līdzskaņi – ar vienu trijstūri jeb „puskolu”, piem., *košs* [kuoʃ[•]].

16. §.

Īpašs apzīmējums ir nezilbiskajiem patskaņiem un zilbiskajiem līdzskaņiem. Nezilbiskos patskaņus gan SFA, gan tradicionālajā fonētiskajā transkripcijā apzīmē ar simbolu /˘/ zem patskaņa, piem., *govs* [guoʋs]. Zilbiskos līdzskaņus SFA apzīmē ar simbolu /˘/ zem līdzskaņa, piem., *katls* [katl˘s]. Savukārt tradicionālajā fonētiskajā transkripcijā zem zilbiskajiem līdzskaņiem ir aplītis, piem., *katls* [katl̥s].

Gan LFA, gan SFA fonēmas /n/ sekundārais variants – pakalējais mēlenis – tiek apzīmēts ar vienu simbolu, t. i., [ŋ].

	SFA	LFA	Piemēri		
			Rakstība	LFA	SFA
Vokāļi	i	i	vilks	vīlks	vilks
	i:	ī	vīns	vīns	vi::ns
	e	e	ezis	ez's	ezis
	æ	ē	ezers	ēzērs	æzærs
	e:	ē	vējš	vēiš	ve::iʃ
	æ:	ē	zēns	zēns	zæ::ns
	ɑ	a	sals	sàls	sals
	ɑ:	ā	sāls	sàls	sa:ls
	u	u	sula	sul ^a	sulǎ
	u:	ū	jūgs	jûks	ju: ^ʔ ks
	ɔ	o	omārs	omārs	ɔma::rs
	ɔ:	ō	opera	ōper ^a	ɔ::perǎ
	iu	iu	pliukšķēt	pliūkšķēt	pliu:kʃce: ^ʔ t

	<u>ie</u>	ie	tiešs	tìeš:	<u>tief</u> •
	<u>ai</u>	ai	laiks	laìks	lai:ks
	<u>au</u>	au	augš	aùks	au [?] ks
	<u>ei</u>	ei	meita	meît ^a	mei [?] tā
	<u>uo</u>	uo	ola	uōl ^a	uo:lā
	<u>ui</u>	ui	puika	puík ^a	pui:kā
	<u>eu</u>	eu	sev	sèu	seu
	<u>ou</u>	ou	džouls	džòuls (žòuls)	ɟòuls
	<u>oi</u>	oi	boikots	boīkoc	bɔi:kɔts
Konsonanti	b	b	labi	lab ⁱ	labī
	d	d	būda	būd ^a	bu::dā
	f	f	filma	fīlm ^a	fil:mā
	g	g	gals	gàls	gals
	ĵ	ġ	ġērbt	ġērpt	je:rpt
	x	x	halva	xàlv ^a	xalvā
	j	j	jaukt	jàukt	jaukt
	k	k	kālis	kāl's	ka:līs
	c	ç	çert	çērt	cer [?] t
	l	l	egle	egl ^e	eglē
	ʎ	ʎ	ʎoti	ʎot ⁱ	ʎuotī
	m	m	mans	màns	mans
	n	n	nauda	naūd ^a	nau [?] dā
	ɲ	ɲ	ņemt	ņēmt	ņem [?] t
	ŋ	ŋ	runga	ruŋg ^a	ruŋ:gā
	p	p	puse	pus: ^e /puss ^e	pus:ē
	r	r	tur	tūr	tur
	s	s	sens	sēns	sæns
	ʃ	š	šalle	šāll ^e	ʃal:ē
	t	t	tur	tūr	tur
	v	v	valgs	vāłks	val [?] ks
	z	z	ziema	ziem ^a	ziemā
	ʒ	ž	žagata	žagat ^a	ʒagatā
	ɖ	dz (ʒ)	dziesma	dziēsm ^a (ziēsm ^a)	dzie [?] smā
ɟ	dž (ʒ)	džems	džèms (žèms)	ɟems	
ts	c	cits	cic	tsits	
tʃ	č	četri	četr ⁱ	tʃetrī	

2. tabula. Latviešu valodas fonēmu atspoguļojums dažādās transkripcijas sistēmās

1.3. Latviešu valodas fonētikas un fonoloģijas izpēte un izmantotās metodes

Valodas fonētisko līdzekļu un procesu pētīšanai izmanto gan tiešā vērojuma, gan eksperimentālās datu fiksēšanas un analīzes metodes.

17. §.

Tiešā vērojuma (subjektīvās) metodes izmanto kā primārās metodes, bet bieži tās kombinē ar eksperimentālajām metodēm. Latviešu valodas pētniecības sākumā populārākās bija tiešā vērojuma metodes, tās ir vienkāršāk izmantojamas, tām nav vajadzīgi speciāli instrumenti, ierīces vai aparātūra, kā arī speciālas zināšanas. Agrāk tiešā vērojuma metodes plaši lietoja tur, kur nebija pietiekamas materiāli tehniskās bāzes sarežģītāku eksperimentu veikšanai. Teorētiskajā literatūrā tiešā vērojuma metodes mēdz iedalīt divās grupās: **pasīvs vērojums** (bez jebkāda akustiska vai video ieraksta) un **vērojums ar audioierakstu vai videoierakstu**. Šādā veidā fiksētu datu analīzē izmanto **perceptīvās** metodes, t. i., runas uztverē jeb percepcijā klausītājs izdala identificējamus runas akustiskā signāla lingvistiskos elementus, tātad analīzē dzirdamo, balstoties uz savu uztveri.

18. §.

Literatūrā par **neinstrumentālajām eksperimentālajām metodēm** sauc tādas metodes, kad tiek veikts sagatavots eksperiments, neizmantojot nekādas tehniskas ierīces, instrumentus vai aparātūru. Neinstrumentālās metodes ir ļoti piemērotas nelielu eksperimentu veikšanai, piem., studentu semināros. **Instrumentālo eksperimentālo metožu** specifika ir tā, ka, izmantojot speciālus instrumentus, ierīces vai aparātūru, pētnieks var gan fiksēt, gan analizēt tādas izrunas nianšes, kuras nav iespējams pilnīgi uztvert un analizēt tikai ar dzirdi. Ar šīm metodēm runas materiālu var sadalīt atsevišķos elementos un analizēt gan to artikulāciju, gan akustiku. Arī šīs metodes var kombinēt, jo ikviena metode un tās lietošanas gaitā izmantotais instruments, ierīce vai aparātūra var būt paredzēta viena vai dažu runas parametru fiksēšanai un analīzei.

19. §.

Instrumentālās eksperimentālās metodes parasti iedala divās apakšgrupās: **akustiskās metodes**, ar kurām pēta fonētisko līdzekļu akustiskās īpašības, un **fizioloģiskās** jeb **somatiskās metodes**, ar kurām nosaka, kuru runas orgānu darbība veido attiecīgās skaņas, kā arī pēta artikulācijas veidus, vietu, īpatnības. Latviešu tradicionālajā fonētikā latviešu normētā valoda visvairāk pētīta pēc artikulācijas pazīmēm, tām atbilst arī latviešu literārās valodas skaņu klasifikācija. Pilnīgai analīzei nepieciešamas arī ziņas par skaņu akustiskajām īpašībām, jo arī skaņas akustiskajā raksturojumā ir informācija par skaņas izrunu. Šī informācija palīdz izprast percepciju jeb uztveres mehānisma darbību un ir nepieciešama fonoloģiskajā interpretācijā. Akustiskās pamatmetodes ir **kimogrammu** jeb **pneimatiskā metode**, **oscilogrammu** un **spektrogrammu** jeb **elektroakustiskās metodes**.

20. §.

Ar **kimogrammu** metodi tiek reģistrēts izplūstošās gaisa strūklas spiediens, tāpēc to sauc arī par pneimatisko metodi. Svārstību grafiskai reģistrēšanai tiek izmantots kimogrāfs – pētāmā skaņa tiek ierunāta ruporā, gaisa spiediena radītās svārstības jutīga spalva uzraksta uz nokvēpinātas glancēta papīra lapas, kas apvilka apkārt kimogrāfa metāliskajam vertikāli vai horizontāli novietotajam cilindram, kuru vienmērīgi griež dzi-

nējs (pulksteņa mehānisms, elektromotors u. c.). Tā iegūst grafisku attēlu – kimogrammu. Katrā kimogrammā, izmantojot dažādas papildierīces, var iegūt trīs līknes – mutes līkni, balsenes līkni un deguna līkni. Pēc eksperimenta papīra lapu uzmanīgi noņem, iemērc speciālā šķīdumā un izžāvē. Šādi sagatavotā kimogrammā var veikt nepieciešamos mērījumus.

Kimogrammu metode ir noderējusi artikulācijas īpašību un dažu akustisko parametru (pamattoņa augstuma, ilguma, dažkārt arī intensitātes) pētīšanai. Mūsdienās kimogrammu metode vairs neatbilst fonētisko pētījumu prasībām, mūsdienās fonētikas pētnieku rīcībā ir daudz precīzākas un efektīvākas metodes.

21. §.

Oscilogrammu un spektrogrammu metodes pieder pie elektroakustisko metožu grupas. Šīs ir modernas metodes, ar kurām var veikt vispusīgāku skaņas analīzi (Markusa 1986). Mūsdienās oscilogrammas un dažāda veida spektrogrammas iegūt vairs nav problēma, jo datortehnika ir pieejama gandrīz ikvienam, attiecīgo programmatūru skaņu akustiskai analīzei ir iespējams iegūt bez maksas. Ar šādu aprīkojumu iespējams veikt tos pašus pētījumus, ko agrāk veica ar oscilogrāfiem un spektrogrāfiem/sonogrāfiem, turklāt digitālā apstrāde nodrošina labāku kvalitāti un padara iespējamus arī citus skaņu akustiskās analīzes veidus.

Oscilogrāfa darbības princips ir šāds: skaniskās svārstības, kas, cilvēkam ierūnājot mikrofonā, pārveidojas elektriskajās svārstībās, oscilogrāfā ar optiskas sistēmas palīdzību tiek fiksētas kā līkne uz gaismjutīga fotopapīra vai kinolentes. Pētāmais runas materiāls iepriekš var tikt ierakstīts magnetofona lentē (mūsdienās to varētu ierakstīt arī uz cita datu nesēja), tādējādi oscilogrāfiskā analīze jau noris bez paša informanta piedalīšanās. Šādu materiālu ir iespējams vairākas reizes atkārtot, apturēt, fiksējot noteiktu momentu, un izdarīt ar to kādas citas manipulācijas. Optiskās sistēmas fiksētās svārstības var redzēt arī oscilogrāfa ekrānā. Tādējādi vizuāli var novērot oscilogrammu, kura tobrīd tiek fiksēta lentē. **Oscilogramma** atspoguļo reģistrētā signāla akustiskās īpašības, un to analīzei nepieciešamas speciālas zināšanas.

Pēc oscilogrammas līknes iespējams noteikt skaņas ilgumu, svārstību biežumu un amplitūdu. Pēc iegūtās akustiskās ainas netieši var izdarīt secinājumus arī par attiecīgo skaņu artikulāciju: par balss saišu darbību, konsonantu artikulācijas veidu, aspirāciju u. tml., turpretim spektrālo analīzi pēc oscilogrammām praktiski nav iespējams veikt, kaut arī spektrs oscilogrammā atspoguļojas (Зиндер 1979: 22).

22. §.

Oscilogrammu metodes izmantošana fonētikā bija samērā darbietilpīgs process, tādēļ, lai reģistrētu skaņas pamattoņa frekvenci un intensitāti, bieži izmantoja kādas citas papildierīces, piem., **intonogrāfu**. Intonogrāfā notiek oscilogrammas runas signāla filtrācija, t. i., visi augstfrekvences elementi, kuriem nav saistības ar pamattoni, tiek likvidēti, oscilogrammas līknē tiek saglabātas tikai pozitīvās svārstību novirzes no nulles līnijas, tādā veidā visi periodi tiek izlīdzināti amplitūdas ziņā. Rezultātā iegūst izceltu un pastiprinātu signālu, kas atbilst pamattoņa periodu secībai un ko iespējams mērīt un tālāk analizēt (Бондарко 1965; Бондарко 1977).

23. §.

Ja grafikā pa horizontāli attēlotu skaņu veidojošās noteiktas frekvences svārstības (hercos), bet pa vertikāli – intensitātes lielumu (decibelos), tad iegūtu attiecīgās skaņas spektru. Lai iegūtu runas skaņas spektrogrammas (t. i., skaņu spektrālo īpašību attēlojumu), izmanto speciālus analizatorus – **spektrogrāfus**.

Sākotnēji spektrogrāfa darbības pamatā bija elektrisko filtru izmantošana, tāpēc pirms spektrālās analīzes skaņu mehāniskās svārstības bija jāpārvērš elektriskajās. Elektriskie filtri veic skaņas analizatora funkciju. Nonākot tādā filtru sistēmā, kompleksā skaņa tiek sadalīta noteiktas frekvences joslām atbilstošos komponentos, tādā veidā ir iegūstama informācija par enerģijas sadalījumu skaņas aptvertajā frekvenču diapazonā. Pētot skaņas ar spektrogrammu metodi, izmanto divu tipu spektrogrammas: momenta spektrogrammās attēlots skaņas raksturs konkrētajā laika momentā, bet dinamiskajās (*redzamās runas* jeb *Visible Speech*) spektrogrammās iespējams iegūt skaniskā materiāla dažāda garuma (vienas vai vairāku skaņu, vārda u. tml.) segmentu spektrālo izmaiņu nepārtrauktu ainu. Šīs spektrogrammas iegūst ar īpašu – dinamisko spektrogrāfu (tās var iegūt arī ar sonogrāfu vai atbilstošu datorprogrammu).

24. §.

Spektrogrāfijas pamatā ir Žana Batista Žozefa Furjē (*Jean Baptiste Joseph Fourier*) atklātā metode kāda kompleksa veidojuma sadalīšanai sastāvdaļās. Izmantojot šo metodi, jebkuru kompleksu skaņu var sadalīt to veidojošajos komponentos, iegūstot informāciju par katra toņa vai trokšņa frekvenci, fāzi (tikai toņiem) un amplitūdu. Šīs informācijas divdimensionālu attēlu sauc par momenta spektru, spektrālo šķērsriezumu vai statisko spektrogrammu. Nosaukums (momenta spektrs vai statistiskā spektrogramma) ir saistīts ar to, ka šis attēls rāda kādu kompleksu skaņu veidojošo toņu spektru noteiktā laika brīdī (momentā) – viena balss saišu svārstību cikla laikā vai aprēķinātu vidējo spektru vairākiem cikliem kopā. Horizontālā ass šādā spektrā norāda kompleksas skaņas komponentu frekvences, bet vertikālā – to amplitūdas. Statiskajā spektrogrammā uz horizontālās ass pie atbilstošās frekvences iedaļas katrs kompleksu skaņu veidojošais tonālais komponents tiek attēlots kā nogrieznis, kura augstumu nosaka svārstību amplitūda. Tādā veidā tiek iegūts skaņas attēls, kurā redzams akustiskās enerģijas sadalījums skaņas spektrā. Šādu attēlu fonētikā sauc par **FFT** jeb ātrā Furjē pārveidojuma spektru.

Ja kompleksu skaņu veido trokšņa elementi, kuri cikliski neatkārtojas, momenta spektrā redzami nevis tonālajiem komponentiem atbilstošie nogriežņi vai FFT spektram raksturīgās ar vienmērīgu attālumu frekvencē izkārtotās smailes, bet kontūra, kas norāda dažādas frekvences trokšņu amplitūdu. Šādas skaņas spektrā redzama nepārtraukta zigzagveida līnija, kas savieno dažādas frekvences un dažādas amplitūdas komponentus. Arī šādā spektrā vērojamas rezonansu noteiktās spektrālās enerģijas koncentrācijas vietas, kurās spektrālo komponentu amplitūdas ir lielākas.

Ja toņiem atbilstošo nogriežņu virsotnes savieno ar līkni, iegūst attēlu ar amplitūdu smailēm un ieplakām, kurā smailes atbilst runas aparāta rezonansēm. Virsotņu kontūras veidotās smailes sauc par formantiem, un tie atspoguļo maksimālās enerģijas koncentrācijas vietas frekvencē skaņas izrunas laikā (resp., mērījuma brīdī). Formantus apzīmē ar kārtas numuriem F1, F2, F3 utt., sākot ar zemākās frekvences formantu. Šādu attēlu var iegūt, datorā analizējot skaņu vai tās fragmentu ar lineāri paredzotās kodēšanas metodi (**LPC**). Iegūto spektrālo attēlu fonētikā pieņemts saukt par LPC spektru.

Formantu frekvences atbilst balss trakta rezonansu frekvencēm, tāpēc raksturo rezonatora (balss trakta) formu, kas ir atkarīga no runas orgānu stāvokļa. Tas ir sevišķi svarīgi patskaņu akustiskajā analīzē, jo formantu novietojums frekvencē ir galvenais patskaņu kvalitātes rādītājs. Ja patskaņiem nosaka formantu (smailu) centru frekvenču skaitliskās vērtības un attēlo tās grafikā, kur horizontālā ass rāda pirmā formanta (F1) vērtības, bet vertikālā – otrā formanta (F2) vērtības, iegūst attēlu, kuru pagriežot attiecīgā leņķī patskaņu izkārtojums F2/F1 akustiskajā plaknē atgādina patskaņu izkārtojumu fonoloģiskās klasifikācijas četrstūrī, kas veidots, vadoties pēc patskaņu artikulācijas, t. i., mēles pacēluma augstuma un mēles augstākā punkta novietojuma horizontālajā dimensijā.

Tā kā patskaņu novietojums F2/F1 akustiskajā plaknē samērā precīzi atbilst to novietojumam fonoloģiskās klasifikācijas četrstūrī, jau sen ir radies secinājums, ka patskaņu pirmie divi formanti (patskaņu pāros, kur vienīgā kvalitatīvā atšķirība ir labialitāte, lai šķirtu labiālos no nelabiālajiem patskaņiem – pirmie trīs formanti) sniedz pamatinformāciju par patskaņa artikulāciju. Lai grafikā norādītu lūpu noapaļojuma lieluma ietekmi uz patskaņa akustisko kvalitāti, papildus ņem vērā arī patskaņa trešā formanta (F3) vērtības un attēlu veido trīsdimensionālas patskaņu sfēras F1/F2/F3 veidā. Citkārt patskaņu klasificēšanas precizitātes palielināšanai tiek izmantoti arī ceturta formanta (F4) skaitliskie dati.

Ja nepieciešams sekot akustisko īpašību maiņām skaņas izrunas laikā, momenta spektrus (FFT vai LPC) var sakārtot atbilstoši to secībai laikā, tā iegūstot trīsdimensiju attēlu – t. s. „ūdenskrituma” spektru. Skaņas spektrālajām maiņām laikā var sekot ne tikai „ūdenskrituma” spektrus, bet arī **dinamiskajās spektrogrammās**.

Dinamiskajās spektrogrammās vertikāli novietota frekvences ass, horizontāli – laika ass, bet amplitūdas maiņas tiek attēlotas ar t. s. „pelēko toņu skalū”, kurā arvien lielākas amplitūdas vērtībai atbilst arvien tumšāks pelēkās krāsas tonis. (Vecākajos Latvijas pētniekiem pieejamajos spektrogrāfos par intensitāti varēja spriest arī pēc filtriem atbilstošo spožo (fotokopijā – balto) punktu spilgtuma.) Šāda skaņu spektru analīze bija pamatā Romāna Jakobsona (*Roman Jakobson*) (ASV), Gunnara Fanta (*Gunnar Fant*) (Zviedrija) un Morisa Halles (*Morris Halle*) (ASV) 1955. gadā izveidotajai runas skaņu akustiskajai klasifikācijai, kas tiek plaši izmantota visās valodās.

Arī līdzskaņiem ir iespējams saskatīt formantu struktūru. Tā ir grūti saskatāma eksplozīviem slēdžeņiem, kuru formantiem ir ļoti vāja enerģija, tāpēc to kvalitāte jānosaka pēc blakus esošo patskaņu formantu virziena slēguma apkaimē. Jāpiebilst, ka līdzskaņu kvalitātes noteikšana ir daudz sarežģītāka par patskaņu un bez formantu centru frekvenču mērīšanas ietver arī vairāku citu akustisko pazīmju noteikšanu un novērtēšanu. Tātad var secināt, ka jebkuras skaņas izrunai nepieciešamā rezonatora īpašības var aprakstīt ar nedaudzām skaitliskām vērtībām, patskaņiem norādot centru frekvences formantiem (kas atbilst balss trakta rezonansēm), to amplitūdas un formantu joslu platumu (nosaka amplitūdas līmenī, kas ir 3 dB zemāks par formantu centru amplitūdām), bet līdzskaņiem – skaņas avota un rezonatora akustiskās pazīmes.

Mūsdienās skaņu izpētei izmanto datoru un speciālu programmatūru, kas veic skaņas spektrālo analīzi un veido grafisku spektrālo attēlu. Dažādās datorprogrammās ir iespējams vienlaikus aplūkot interesējošo skaņu spektrogrammu un oscilogrammu, toņa un intensitātes līkni, „ūdenskrituma” spektru u. c. akustiskās analīzes rezultātus, dažādi aparāti (*sonagraph, soundscope*) ļauj salīdzināt arī vairākus piemērus, turklāt ekrāna nelielajos papildlogos iespējams iegūt gan pētāmo skaņu dažādus momenta grafikus, gan to matemātiskos aprēķinus.

Skaņu spektrus iespējams attēlot arī grafiski „idealizētā veidā”; sevišķi veiksmīgi to var darīt ar patskaņu un divskaņu spektriem, kuros ļoti spilgti izceļas F1 un F2, un to veidotā aina pamatos ir pietiekama, lai ievingrinājies eksperimentētājs varētu pateikt, kura patskaņa vai divskaņa spektrs attēlots.

Skaņas intensitātes (tā ir atkarīga no svārstību amplitūdas) izteikšanai dinamiskajās spektrogrammās pelēko toņu skalas vietā mūsdienās nereti lieto krāsu spektru, kurā katra krāsa atbilst noteiktai intensitātei. Tas dažkārt atvieglo formantu centru noteikšanu dinamiskajās spektrogrammās, kas var būt apgrūtināša dažāda tumšuma pelēko toņu saplūšanas dēļ. Visprecīzākos formantu centru frekvenču datus tomēr iegūst no FFT vai LPC spektriem.

Spektrogrammu mērījumos un datu interpretācijā nepieciešama precizitāte un pacietība, tas ir samērā darbietilpīgs process, tomēr latviešu valodniecībā pēdējos gados skaņas ir pētītas lielākoties tieši ar šīm metodēm.

25. §.

Ar **fizioloģiskajām** jeb **somatiskajām** metodēm eksperimentētājs var konstatēt skaņas artikulācijas veidu un vietu, kā arī noteikt, kuri runas orgāni piedalās artikulācijā. Viena no senākajām fizioloģiskajām metodēm ir **palatogrammu** metode. Ar palatogrammu metodi gūstam ziņas par mēles pieskari aukslējām (tātad par artikulācijas vietu un daļēji arī par artikulācijas veidu), tikai pieredzes bagāts eksperimentētājs pēc palatogrammas noteiks arī, tieši kura mēles daļa piedalījies artikulācijā.

Palatogrammu iegūšanai izmanto no plānas plastmasas izgatavotu aukslēju pārvalku. Senāk to noklāja ar talku vai īpašu ziedi, ielika mutē un cieši piekļāva cietajām aukslējām. Tad izrunāja pētāmo skaņu, izņēma pārvalku un konstatēja pieskares laukuma robežas. Iegūto laukuma zīmējumu pārnesa uz aukslēju pārvalka fotogrāfiju vai attēlu, tā iegūstot izrunātās skaņas palatogrammu. 20. gadsimta otrajā pusē izmantoja arī tiešas palatografēšanas paņēmieni, kad ar īpašu fotoierīci ieguva palatogrammu fotogrāfijas veidā. Šāda veida palatografēšanas galvenais trūkums bija tās statiskums. Lai to novērstu, izmantoja papildierīces: aukslēju pārvalka dažādās vietās pa pāriem iespieda elektrodus, kurus viegli vadi savienoja ar oscilogrāfu. Mēlei pieskaroties pie kāda no elektrodu pāriem, radās īssavienojums, kas oscilogrāfā parādījās kā rādītāja novirze no nulles līnijas, veidojot dinamisku skaņas artikulācijas radīto ainu.

26. §.

Mūsdienās līdz ar datortehnikas izmantojumu šī **elektropalatogrāfijas** metode ir attīstīta tālāk. Mēles un aukslēju saskares noteikšanai aukslēju pārvalkā pēc noteiktas shēmas tiek iemontēti daudzi elektrodi, kuri caur īpašu moduli tiek savienoti ar datoru. Datorprogramma reālā laikā uz datora ekrāna parāda shematisku aukslēju attēlu, norādot elektrodus, kurus aktivizējis mēles pieskāriens, tādā veidā sniedzot informāciju par mēles un aukslēju saskares vietām un to apjomu. Elektropalatogrāfijas priekšrocība ir tā, ka var precīzi noteikt, kāda ir bijusi mēles un aukslēju saskare gan skaņas izturējuma brīdī, gan skaņas ekskursijas un rekursijas fāzē, kas atspoguļo artikulācijas pāreju no iepriekšējās skaņas uz pētnieku interesējošo skaņu un pāreju uz tai sekojošo skaņu. Palatogrāfijas izmantojumu ierobežo tas, ka aukslēju pārvalks sniež tikai līdz pēdējiem augšzobiem, tāpēc sedz vien nelielu daļu mīkstos aukslēju. Tas nozīmē, ka palatogrammā netiek atspoguļots mēles kontakts ar mīkstajām aukslējām, ūku, rīkles pakaļējo sienu. Palatogrammas nav izmantojamas arī patskaņu artikulācijas pētīšanai un aprakstam, jo tikai nedaudzi patskaņi tiek izrunāti, mēlei veidojot saskari ar aukslējām.

Ar palatogrāfijas metodi vislabāk ir pētīt līdzskaņus – priekšējos un vidējos mēleņus, kuru artikulācijas laikā mēle veido kontaktu ar alveolām un cietajām aukslējām. Tā kā jaunākās elektropalatogrāfijas ierīcēs izmanto aukslēju pārvalkus, kuri sedz arī priekšzobus, ar šo metodi var pētīt arī dentālo līdzskaņu izrunu. Lai iegūtu informāciju par mēles pieskaršanos ne tikai aukslējām, bet arī zobiem, agrāk izmantoja citu speciālu pārvalku, kuru uzvilka tieši uz zobiem un konstatēja tajā mēles pieskares laukumu. Tādējādi papildus palatogrammai ieguva arī **odontogrammu**.

Kā patstāvīga metode palatogrammu un odontogrammu metode ir samērā ierobežota, tāpēc tā tikai papildina ar citām metodēm iegūtās atziņas. Palatogrammu metode ir plaši izmantota latviešu valodas skaņu pētījumos 20. gadsimta vidū.

27. §.

Arī **rentgenogrammu** metode ir viena no fizioloģisko metožu grupas pamatmetodēm. Ar rentgenogrammu metodi var konstatēt runas orgānu stāvokli kādas skaņas artikulēšanas brīdī. Mūsdienās rentgenogrammu metode ir viena no plašāk izmantotajām

metodēm fonētiskos pētījumos, tikai tās lietošanu apgrūtina sarežģītie tehniskie nosacījumi (Зиндер 1979: 28–30; Марусевич 1976: 56–58).

Rentgenografēšanā ir divi posmi: a) rentgenuzņēmuma izdarīšana, informantam izrunājot mūs interesējošo skaņu, b) rentgenogrammu shēmu attēlošana uz papīra. Ir iespējams izgatavot arī tādas rentgenogrammu shēmas, kurās vizuāli tiek salīdzināts runas orgānu stāvoklis dažādu skaņu artikulēšanas momentā. Rentgenografēšanas procesā ieteicams iesaistīties ne tikai eksperimentētājam fonētiķim, bet arī speciālistam rentgenologam; protams, jāievēro arī nepieciešamie drošības noteikumi, lai rentgenografēšana nekaitētu veselībai. Mūsdienās šo metodi vēl arvien turpina izmantot, tomēr rentgenofotogrāfiju vietā biežāk uzņem rentgenfilmās, lai iegūtu informāciju par artikulācijas procesa dinamiku. Latviešu valodas skaņu artikulārā klasifikācija pamatos ir balstīta uz rentgenogrāfiski iegūtajiem datiem.

28. §.

Rentgenogrammām līdzīgus datus var iegūt arī ar **elektromagnētisko rezonanšu attēlošanas** metodi. Ar īpašu aparāturu, kuras darbība pamatojas uz dažāda blīvuma orgānu dažādu rezonēšanu uz aparāta radīto elektromagnētisko impulsu, var noteikt pētnieku interesējošo orgānu formu un novietojumu telpā. Tādā veidā iespējams iegūt informāciju par runas orgānu stāvokli kādas skaņas izrunas laikā.

29. §.

Skaņai raksturīgo lūpu artikulāciju un mīmiku artikulēšanas laikā uzskatāmi var parādīt ar **kinofotogrammu** metodi. Fotogrāfijā vai kino uzņēmumā parasti fiksē seju gan tiešā pretstatā, gan profilā. Ar šo kinofotogrammu metodi var pētīt skaņu labializācijas un delabializācijas procesus, noteikt lūpu noapaļojuma pakāpi u. c. ar artikulāciju saistītas parādības. Metode ir tehniski vienkārša, un parasti to lieto, kombinējot ar palatogrammu un rentgenogrammu metodēm (Markus, Grigorjevs 2002, : 29).

Lai noteiktu kāda runas orgāna aktivitāti, izmanto arī **elektromiogrammu** metodi, t. i., mērot muskuļu elektroķīmisko aktivitāti, ir iespējams noteikt, kuri muskuļi ir iesaistīti noteiktas skaņas artikulācijā. Šī nav plaši izplatīta metode.

Mūsdienās fonētiķu un fonologu rīcībā ir vairāki precīzi aparāti un datorprogrammas. Mērījumos iegūto datu apstrādē sekmīgi tiek izmantoti moderni matemātiskās statistikas paņēmieni (Markus, Grigorjevs 2002, : 29).

Fonētikas pētījumi aptver ne tikai skaņu artikulāciju un izrunāto skaņu akustisko īpašību noteikšanu, bet arī skaņu uztveres pētījumus. Šādi pētījumi ir psihoakustikas un psihofonētikas izpētes objekts. Izmantojot audiostimulus ar kontrolējamiem fizikāliem parametriem, tiek pētīta respondentu reakcija un stimulu uztvere. Tā kā izmantojamie stimuli ir fizikālas dabas, bet klausītāju reakcija uz tiem ir atkarīga no procesiem smadzenēs, šos pētījumus klasificē par psihofizikāliem. Psihofizikālo pētījumu rezultātos rodama liecība, ka ne skaņu skaļuma (saistīts ar skaņu svārstību amplitūdu), ne augstuma (saistīts ar skaņu svārstību frekvenci) uztvere nav lineāra. Zināmā mērā logaritmiska skaņu uztvere ir cilvēku un dzīvnieku dzirdes īpatnība, tāpēc fonētiķi skaņu aprakstam izmanto dažādas psihofizikālu lielumu skalas – skaņas skaļumu raksturojot ar decibelu, bet augstumu – ar pustoņiem, meliem, barkiem vai erbiem.

Šajā gramatikā skaņu akustisko īpašību aprakstam izmantoti herci (Hz), bet skaņas augstuma psihofizikālajam raksturojumam izmantoti barki (Z) un intensitātes raksturojumam – decibeli (dB), jo tādā veidā aprakstā tiek ņemta vērā iekšējās auss gliemeža skaņas analizatora darbība. Pārveidojums no fizikālajām vienībām (herciem) barkos veikts pēc Hartmuta Traunmüllera (*Hartmut Traunmüller*) piedāvātajām formulām (Traunmüller 1988).

2. LATVIEŠU VALODAS SKAŅU UN FONĒMU SISTĒMA

30. §.

Pasaules fonētikas praksē jau no seniem laikiem ir pierasts valodu skaņas aprakstīt pēc to izrunas. Kopš straujā tehnikas attīstības sākuma 20. gadsimtā ir radušās iespējas runu pētīt, ne tikai tieši vērojot runas procesu, bet arī ar tehniskām ierīcēm analizējot dažādus runas ierakstus (sk. 19.–29. §). Tehnikas attīstība pavērusi iespējas runas sintēzei un dzirdes īpatnību izpētei ne tikai no fizioloģiskā, bet arī no fizikālā un psihofizikālā (psihoakustikas un psihofonētikas) aspekta.

Šajā gramatikā katras skaņu grupas (patskaņu, divskaņu un līdzskaņu) aprakstā ietverta gan informācija par skaņu izrunu jeb artikulāciju (fizioloģiskā informācija), gan svarīgāko akustisko pazīmju apraksts.

31. §.

Skaņu fonoloģisko klasifikāciju var balstīt gan uz artikulārajām, gan uz akustiskajām pazīmēm. Fonoloģiskajai klasifikācijai **pēc artikulārajām šķirēj pazīmēm** šajā gramatikā izmantota Igija Rokas (*Iggy Roca*) un Vinas Džonsones (*Wyn Johnson*) lietotā sistēma (Roca, Johnson 2000), par pamatu ņemot šādas pazīmes:

1) **konsonantisks** (angl. *consonantal*) – bināra pazīme, kas šķir [+konsonantisks] skaņas, kurām raksturīgs stiprs sašaurinājums balss traktā, kas rada pilnīgu gaisa plūsmas pārtraukumu (mutes dobuma garenvirzienā) vai berzi, no [–konsonantisks] skaņām, kuras izrunā balsenē (glotāli līdzskaņi) vai ar atvērtāku balss traktu (vokāļi);

2) **sonorants** (angl. *sonorant*) – bināra pazīme, kas šķir [+sonorants] skaņas, kurām gaisa spiediens pirms sašaurinājuma balss traktā ir vienāds ar apkārtējā gaisa spiedienu (vokāļi un skaneņi), no [–sonorants] skaņām, kurām starp balseni un balss trakta sašaurinājumu veidojas palielināts gaisa spiediens (troksneņi);

3) **nepārtraukts** (angl. *continuant*) – bināra pazīme, kas šķir [+nepārtraukts] skaņas, kuru izrunas laikā gaisa plūsma caur muti netiek pārtraukta, no [–nepārtraukts] skaņām, kuras izrunā, pārtraucot gaisa plūsmu caur muti (slēdzenī);

4) **griezīgs** (angl. *strident*) – bināra pazīme, kas šķir [+griezīgs] skaņas, kuru spektrā augstāko frekvenču komponentiem ir lielāka enerģija (to skaidro ar papildu šķēršļa izmantojumu artikulācijā, kas rada asāku, griezīgāku skanējumu), no [–griezīgs] skaņām, kuru spektrā augstāko frekvenču komponentiem ir mazāka enerģija;

5) **nazāls** (angl. *nasal*) – bināra pazīme, kas šķir [+nazāls] skaņas, kuras izrunā ar nolaistām mīkstajām aukslējām, iesaistot rezonatora veidošanā arī deguna dobumu, no [–nazāls] skaņām, kuru izrunā rezonatoru veido vienīgi rīkles un mutes dobums;

6) **laterāls** (angl. *lateral*) – bināra pazīme, kas šķir [+laterāls] skaņas, kuru izrunas laikā noteikta mēles daļa bloķē centrālo gaisa plūsmu mutes dobuma garenvirzienā, bet nolaistie mēles sāni ļauj gaisam plūst gar tiem, no [–laterāls] skaņām, kuru izrunā gaisa plūsma ir centrāla, t. i., balss trakta garenvirzienā;

7) **balsīgs** (angl. *voiced*) – bināra laringāla pazīme, ar kuru saprot balss saišu svārstību (vibrāciju) auditīvo rezultātu; tā šķir [+balsīgs] skaņas (to izrunas laikā balss saites atrodas stāvoklī, kas ļauj gaisa plūsmai tās iesvārstīt, radot pulsējošu gaisa plūsmu) no [–balsīgs] skaņām (tās izrunā ar atplestām balss saitēm, tāpēc nav iespējamas balss saišu svārstības);

8) **labiāls** (angl. *labial*) – pēc aktīvā runas orgāna definēta unāra artikulācijas vietas pazīme, kas norāda, ka skaņas artikulācijā aktīvi piedalās viena vai abas lūpas, pazīme [labiāls] var tikt kombinēta ar citām vietas pazīmēm, to sīkāk paskaidro pakārtotā pazīme [±noapaļots]:

- **noapaļots** (angl. *round*) – bināra pazīme, kas šķir [+noapaļots] skaņas, kuru izrunas laikā lūpas tiek stieptas uz priekšu un noapaļotas, no [–noapaļots] skaņām, kuras izrunā bez lūpu noapaļojuma;

9) **koronāls** (angl. *coronal*) – pēc aktīvā runas orgāna definēta unāra artikulācijas vietas pazīme, kas norāda, ka skaņas artikulācija notiek ar mēles priekšējo kustīgo daļu (*lamina*); pazīme [koronāls] var tikt kombinēta ar citām vietas pazīmēm, to sīkāk paskaidro pakārtotās binārās pazīmes [±priekšējs] un [±plašs]:

- **priekšējs** (angl. *anterior*) – bināra pazīme, kas norāda uz pasīvo runas orgānu, pie kura notiek artikulācija ar mēles priekšējo daļu ([koronāls]), un šķir dentālās un alveolārās [+priekšējs] skaņas, no palatoalveolārām un cieto aukslēju priekšējā daļā izrunātām [–priekšējs] skaņām;
- **plašs** (angl. *distributed*) – bināra pazīme, kas norāda uz aktīvā un pasīvā runas orgāna kontakta plašumu, šķirot laminālas [+plašs] skaņas, kuras tiek izrunātas ar mēles priekšējās kustīgās daļas virsmu, no apikālām [–plašs] skaņām, kuras izrunā ar pašu mēles galiņu;

10) **dorsāls** (angl. *dorsal*) – pēc aktīvā runas orgāna definēta unāra artikulācijas vietas pazīme, kas norāda, ka skaņas artikulācijā aktīvi piedalās mēles mugura; pazīme [dorsāls] var tikt kombinēta ar citām vietas pazīmēm, to sīkāk paskaidro pakārtotās binārās pazīmes [±augsts], [±zems] un [±pakaļējs]:

- **augsts** (angl. *high*) – bināra pazīme, kas šķir [+augsts] skaņas, kuru izrunas laikā mēles mugura tiek celta no neitrāla stāvokļa uz augšu, no [–augsts] skaņām, kuras izrunā, nepaaugstinot mēles muguras stāvokli;
- **zems** (angl. *low*) – bināra pazīme, kas šķir [+zems] skaņas, kuru izrunas laikā mēles mugura tiek nolaista no neitrāla stāvokļa uz leju, no [–zems] skaņām, kuras izrunā, nepazeminot mēles muguras stāvokli;
- **pakaļējs** (angl. *back*) – bināra pazīme, kas šķir [+pakaļējs] skaņas, kuru izrunas laikā mēles mugura tiek virzīta uz rīkles pusi, t. i., atpakaļ, no [–pakaļējs] skaņām, kuras izrunā bez mēles muguras atvilkšanas;

11) **radikāls** (angl. *radical*) – pēc aktīvā runas orgāna definēta unāra artikulācijas vietas pazīme, kas norāda, ka skaņas artikulācijā aktīvi piedalās mēles sakne (arī uzgāmuris jeb epiglotis); pazīme [radikāls] var tikt kombinēta ar citām vietas pazīmēm, to sīkāk paskaidro pakārtotā binārā pazīme [±PMS]:

- **PMS** (PMS – priekšējs mēles saknes stāvoklis; angl. *ATR – advanced tongue root*) – bināra pazīme, kas šķir [+PMS] skaņas, kuru izrunas laikā mēles sakne no neitrāla stāvokļa ir pavirzīta uz priekšu, no [–PMS] skaņām, kuras izrunā bez šādas mēles saknes stāvokļa maiņas.

Papildus I. Rokas un V. Džonsones lietotajām pazīmēm latviešu valodas skaņu fonoloģiskajai klasifikācijai izmantotas vēl divas binārās pazīmes:

12) **garš** (angl. *long*) – bināra pazīme, kas šķir [+garš] skaņas, kurām raksturīgs pagarinājums, kas diferencē vārda nozīmi, no [–garš] skaņām, kuru kvantitatīvās svārstības vārda nozīmi nediferencē;

13) **zilibisks** (angl. *syllabic*) – bināra pazīme, kas šķir zilbes centru jeb kodolu veidojošas [+zilibisks] skaņas, no [–zilibisks] skaņām, kuras neveido zilbes kodolu.

Pēc artikulārajām pazīmēm izveidotajās un šajā nodaļā iekļautajās fonēmu klasifikācijas tabulās atkāpes lielums tabulas pazīmju kolonnā norāda uz pazīmes vietu hie-

rarijā. Pazīmēm [±konsonantisks] un [±sonorants] ir pakārtotas ar artikulācijas veidu ([±nepārtraukts], [±griezīgs], [±nazāls], [±laterāls]) un artikulācijas vietu ([labiāls], [koronāls], [dorsāls], [radikāls]) saistītās pazīmes.

Artikulācijas vietas pazīmes apzīmētas ar indeksu [_v] un tiek sīkāk paskaidrotas ar tām pakārtotajām binārajām pazīmēm. Artikulācijas vietas pazīmes piemītība fonēmām norādīta ar kāšīti [✓], jo pazīme ir unāra, nevis bināra, t. i., vienas vietas pazīmes piemītība automātiski neizslēdz citas.

Tukši atstātie lauciņi tabulā norāda, ka konkrētās pazīmes uz atbilstošajām fonēmām neattiecas. Par galveno artikulācijas vietas pazīmi vokāļiem I. Roka un V. Džonsone uzskata [dorsāls], kuru noteiktas skaņas izrunā var papildināt pazīmes [labiāls] un [radikāls], bet līdzskaņiem visas artikulācijas vietas pazīmes, arī [koronāls], ir līdzvērtīgas.

Pazīme [labiāls] šajā sistēmā norāda uz lūpu darbību skaņas izrunā. Atšķirībā no latviešu tradicionālās fonētikas pazīmes [labiāls] piemītība automātiski nenozīmē arī lūpu stiepšanu uz priekšu un noapaļojumu, tāpēc [labiāls] un [±noapaļots] šajā sistēmā nav sinonīmiski jēdzieni. Pazīme [labiāls] norāda uz to, ka lūpas piedalās skaņas izrunā, piem., labiālas ir skaņas [p] un [u:] vārdā *ūpis* [u:pis] (abām atbilst pazīme [labiāls]), bet no tām ar noapaļojumu ir izrunāts tikai patskanis [u:], tāpēc [u:] ir [+noapaļots], bet [p] ir [–noapaļots].

Indekss [_L] pie pazīmes [±balsīgs] norāda, ka tā ir laringāla.

32. §.

Veicot latviešu valodas skaņu fonoloģisko klasifikāciju **pēc akustiskajām šķīrēj pazīmēm**, kas korelē ar artikulāro šķīrēj pazīmju sistēmu, par pamatu ir izmantota R. Jakobsona, G. Fanta un M. Halles klasifikācija pēc 12 pazīmju opozīcijām (Jakobson et al. 1969: 18–40):

1) **vokālisks** (angl. *vocalic*) [+vokālisks] vs. *nevokālisks* (angl. *non-vocalic*) [–vokālisks], kur [+vokālisks] segmentu raksturo periodisks skaņas avots (balss saišu svārstību radīta dūkoņa) bez pēkšņa skanējuma uzsākuma un trokšņa piejaukuma;

2) **konsonantisks** (angl. *consonantal*) [+konsonantisks] vs. *nekonsonantisks* (angl. *non-consonantal*) [–konsonantisks], kur [+konsonantisks] segmentu raksturo antirezonances, kas ietekmē visu skaņas spektru: a) troksneņiem nav pazīmes [+vokālisks]; b) plūdeņiem vienlaikus ar [+konsonantisks], uz ko norāda antirezonanšu klātbūtne spektrā, ir [+vokālisks], jo līdzīgi vokāļiem tie ir orālas skaņas, kuru avots ir tikai balss saišu svārstības un to spektrā vērojama formantu struktūra; c) nāseņiem jeb nazāliem līdzskaņiem skaņas avots ir tikai balss saišu svārstības, ko ietekmē gan orālās rezonances, gan nazālās rezonances un antirezonances, tāpēc spektrāli tie zināmā mērā atgādina plūdeņus, tomēr atšķirībā no plūdeņiem tos klasificē kā [–vokālisks], jo skaņa plūst caur degunu, nevis muti; d) *glaidi* (par glaidiem šajā gadījumā uzskatīti glotālie līdzskaņi /h/ un /ʔ/), pēc autoru viedokļa, klasificējami kā [–konsonantisks], jo to spektrā nav antirezonanšu, un [–vokālisks], jo to avots nav balss saišu svārstības (/h/ avots ir balss spraugā radītais troksnis) vai arī tiem raksturīgs pēkšņs skanējuma uzsākums (/ʔ/);

3) **pārtraukts** (angl. *interrupted*) [+pārtraukts] vs. *nepārtraukts* (angl. *continuant*) [–pārtraukts], kur [+pārtraukts] segmentu raksturo pēkšņs skanējuma uzsākums (raksturīgs slēdžeņiem, atšķir tos no spraudzeņiem, kuriem vērojams pakāpenisks skanējuma uzsākums), bet plūdeņiem (vibrantam /r/) – skanējuma pārtraukums;

4) **glotalizēts** (angl. *checked*) [+glotalizēts] vs. *neglotalizēts* (angl. *unchecked*) [–glotalizēts], kur [+glotalizēts] segmentu raksturo pēkšņs enerģijas samazinājums un ātrāks nobeigums, ko panāk ar balss saišu saspiešanu vai slēgšanu (latviešu valodas fonēmu raksturojumam pazīmes [±glotalizēts] **lietojums nav lietderīgs**, jo tā neveido

fonēmu kontrastu; glotalizāciju var skatīt suprasegmentālo parādību kontekstā, runājot par lauzto zilbes intonāciju);

5) **griezīgs** (angl. *strident*) [+griezīgs] vs. **maigs** (angl. *mellow*) [-griezīgs], kur [+griezīgs] segmentu raksturo papildu barjera (zobi, ūka; afrikātām – pēc slēguma seko sprauga), tāpēc tiem ir mazāk regulāras oscilogrammas un to spektrā ir izteikts haoss enerģijas izplatībā frekvenču diapazonā, kas rada asāku, griezīgāku skanējumu;

6) **balsīgs** (angl. *voiced*) [+balsīgs] vs. **nebalsīgs** (angl. *voiceless*) [-balsīgs], kur [+balsīgs] segmentiem ir raksturīgs balss saišu svārstību radītais tonālais komponents, tāpēc oscilogrammā vērojams cikliskums, bet dinamiskajās spektrogrammās – regulārs vertikāls dalījums; šo opozīciju galvenokārt attiecina uz troksneņiem, jo vokāļi un skaņņi gandrīz vienmēr ir balsīgi;

7) **kompakts** (angl. *compact*) [+kompakts] vs. **difūzs** (angl. *diffuse*) [-kompakts], kur [+kompakts] segmentam raksturīgs spektrā centrāli novietots viens dominējošs formants vai formantu reģions (patskaņiem tas saistīts ar augstu pirmo formantu un samērā lielu enerģiju starp zemākajiem formantiem, līdzskaņiem – ar spektrālās enerģijas koncentrāciju spektra centrālajā daļā), turpretim [-kompakts] segmentam raksturīgi vairāki necentrēti vai viens plašāks formantu reģions (patskaņiem – arī salīdzinoši maza enerģija starp zemākajiem formantiem);

8) **grāvs** (angl. *grave*) [+grāvs] vs. **akūts** (angl. *acute*) [-grāvs], kur [+grāvs] segmentam raksturīgs lielāks, mazāk sadalīts mutes dobums un sašaurināts faringa (rīkles) dobums, tāpēc dominējošā spektrālā enerģija koncentrējas spektra (parasti skata no 0 līdz 8000 Hz) zemāko frekvenču zonā (patskaņiem otrais formants spektrā ir tuvs pirmajam formantam, patskaņa otrā formanta virzība uz [+grāvs] līdzskaņa pusi parasti ir vērsta uz zemāku frekvenci), bet [-grāvs] segmentam raksturīgs ar mēles novietojumu vairāk sadalīts mutes dobums un paplašināts faringa dobums, tāpēc dominējošā spektrālā enerģija koncentrēta spektra augstāko frekvenču zonā (patskaņiem otrais formants tuvāks trešajam un augstākajiem formantiem, patskaņa otrā formanta virzība uz [-grāvs] līdzskaņa pusi lielākoties virzīta uz augstāku frekvenci);

9) **bemolēts** (angl. *flat*) [+bemolēts] vs. **nemodificēts** (angl. *plain*) [-bemolēts], kur [+bemolēts] segmentam raksturīgs formantu kopas vai visu formantu frekvences pazeminājums (to panāk vai nu ar lūpu izstiepšanu uz priekšu un lūpu atvēruma samazinājumu, t. i., noapaļojumu, vai arī ar faringa dobuma pagarināšanu un sašaurināšanu, t. i., faringalizāciju), salīdzinot ar atbilstošu [-bemolēts] segmentu;

10) **diezēts** (angl. *sharp*) [+diezēts] vs. **nemodificēts** (angl. *plain*) [-diezēts], kur [+diezēts] segmentam raksturīgs otrā un augstāko formantu frekvences paaugstinājums (to panāk, ceļot mēli pret cietajām aukslējām, t. i., ar palatalizāciju), salīdzinot ar atbilstošu [-diezēts] segmentu;

11) **saspriegts** (angl. *tense*) [+saspriegts] vs. **nesaspriegts** (angl. *lax*) [-saspriegts], kur [+saspriegts] segments ir ar lielāku ilgumu un lielāku enerģiju (patskaņiem parasti ir arī lielāka formantu centru frekvenču summas atšķirība no neitrāla patskaņa formantu centru frekvenču summas, bet slēdžeņiem – intensīvāka eksplozija), salīdzinot ar atbilstošu [-saspriegts] segmentu (latviešu valodas fonēmu raksturojumam pazīmes [+saspriegts] **lietojums nav lietderīgs**, jo tā neveido fonēmu kontrastu – ir valodas, kurās pazīme [+saspriegts] tiek lietota balsīgu un nebalsīgu līdzskaņu nošķiršanai, bet latviešu valodā šis kontrasts galvenokārt ir balsīts uz pazīmi [+balsīgs]; rūpīgā izrunā latviešu valodas īso un garo patskaņu kvalitāte praktiski neatšķiras, bet būtiski atšķiras to izrunas laiks, tāpēc īso un garo patskaņu nošķiršanai pazīmes [+saspriegts] vietā lietojama pazīme [+garš]);

12) **nazāls** (angl. *nasal*) [+nazāls] vs. **orāls** (angl. *oral*) [-nazāls], kur [+nazāls] segmentam spektrā vērojamas antirezonses un papildu rezonses, t. i., parādās nazālie

formanti ap 200 Hz un 2500 Hz frekvencē, kā arī vērojams pirmo divu orālo formantu enerģijas vājinājums (turklāt blakus patskaņiem virzienā uz nazālo slēdzeni vērojamas asas formantu pārejas).

Latviešu valodas fonēmu raksturojumam pazīmes [±glotalizēts] un [±saspriegts] ir atmestas kā nelietderīgas, klasifikācijā lietojot tikai R. Jakobsona, G. Fanta un M. Halles 10 ieteikto pazīmju pārus. Lai akustisko pazīmju sistēmu padarītu pēc iespējas atbilstošu artikulāro pazīmju sistēmai, papildus ieviestas pazīmes [±garš], [±difūzs] un [±zilbisks]:

11) **garš** (angl. *long*) [+garš] vs. *īss* (angl. *short*) [–garš], kur [+garš] segmenta ilgums ir vismaz 2–2,5 reizes lielāks nekā [–garš] segmenta ilgums;

12) **difūzs** (angl. *diffuse*) [+difūzs] vs. *nemodificēts* (angl. *plain*) [–difūzs], kur ar [+difūzs] raksturots patskanis, kam ir zema F1 frekvence un zema enerģija starp formantu smailēm, vai līdzskanis ar necentrētu enerģijas reģionu;

13) **zilbisks** (angl. *syllabic*) [+zilbisks] vs. *nezilbisks* (angl. *non-syllabic*) [–zilbisks], kur [+zilbisks] norāda, ka segments var veidot zilbes kodolu, t. i., sonoritātes virsotni vairāku segmentu virknē (pazīme [+zilbisks] parasti piemīt tikai vokāļiem, bet arī daži līdzskaņi ar vokāliskām iezīmēm noteiktās pozīcijās var kļūt zilbiski).

Pazīme [±garš] galvenokārt ir attiecināma uz latviešu valodas patskaņiem, jo līdzskaņa garums parasti vārdu nozīmes nediferencē.

Lai savstarpēji nošķirtu vidēja un augsta mēles pacēluma patskaņus, ar pazīmi [±kompakts] nepietiek, jo pazīme [+kompakts] attiecas tikai uz zema mēles pacēluma patskaņiem, tāpēc ar [–kompakts] ir apzīmējami gan vidēja, gan augsta mēles pacēluma patskaņi. Lai klasifikācijā šķirtu visas trīs latviešu valodas patskaņu izrunā vērojamās mēles pacēluma pakāpes un tā būtu iespējami tuva proponētajai klasifikācijai pēc artikulārajām pazīmēm, binārā opozīcija jāveido nevis starp pazīmēm *kompakts* [+kompakts] un *difūzs* [–kompakts], bet starp *kompakts* [+kompakts] un *nemodificēts* [–kompakts], kā arī starp *difūzs* [+difūzs] un *nemodificēts* [–difūzs]. Pazīme [±difūzs] šajā gadījumā atbilst artikulārajai pazīmei [±augsts].

Lai gan pazīme [±zilbisks] attiecināma nevis uz paša segmenta kvalitātes, bet uz runas prosodijas šķirējpazīmēm, tā uzlabo korelāciju starp artikulāro un akustisko pazīmju sistēmām.

2.1. Patskaņi jeb monoftongi un to iedalījums

33. §.

Patskanis jeb **monoftongs** ir valodas skaņa, kuras izrunai raksturīgs brīvs izelpojamā gaisa plūdums (VPSV 2007: 291). Izrunājot patskani, mēles un lūpu darbība rada tam raksturīgo rezonatoru, kura forma un apjoms nosaka patskaņa kvalitāti (Laua 1997: 12–13). Rezonatora forma un lielums patskaņa artikulācijas laikā nemainās, tāpēc tam ir raksturīgs viendabīgs skanējums (Strautiņa, Šulce 2004: 19). Latviešu literārajā valodā ir 12 patskaņu fonēmas: *i* /i/, *ī* /i:/, *e* /e/, *ē* /e:/, *e* /æ/, *ē* /æ:/, *a* /a/, *ā* /a:/, *o* /ɔ/, *o* /ɔ:/, *u* /u/ un *ū* /u:/.

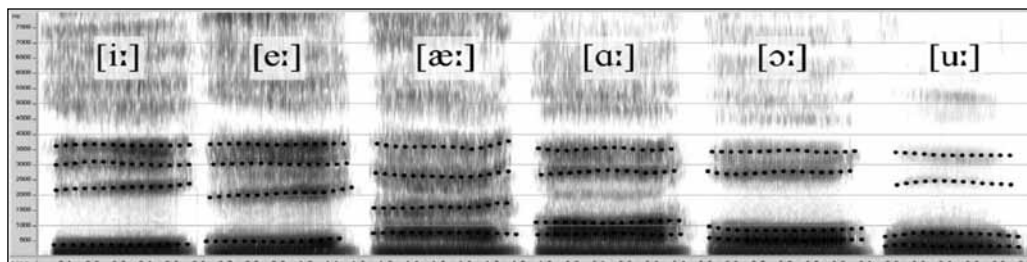
2.1.1. Patskaņu fonētiskā interpretācija

34. §.

Fonētiski patskaņi ir skaņas, kas tiek artikulētas bez pilnīga slēguma mutes dobumā vai sašaurinājuma, kas radītu dzirdamu berzes troksni. To izrunas laikā gaiss vienmērīgi plūst gar mēles vidu garenvirzienā (Crystal 1997: 415).

35. §.

No runas akustikas viedokļa patskaņi ir skaņas, kuru izrunas laikā gaisa plūsmai ir samērā brīvs ceļš caur rīkles (faringa) un mutes dobumu. Patskaņu izrunas laikā rīkles un mutes dobums veido noteiktas formas rezonatoru. Jo lielāks kāda dobuma tilpums, jo zemākas frekvences toņus tas rezonē, un otrādi – jo mazāks tilpums, jo augstāks tonis tiek rezonēts. No plaušām nākošā vienmērīgā gaisa plūsma balsenē tiek iesvārstīta, bet runas orgānu veidotie gaisa dobumi rezonē, pastiprinot noteiktu frekvenču svārstību komponentus.

1. attēls. Latviešu valodas izolēti izrunāto garo patskaņu [i:], [e:], [æ:], [ɑ:], [ɔ:], [u:] dinamiskā spektrogramma, kurā ar punktētu līniju marķēti pirmie četri katra patskaņa formanti (F1, F2, F3 un F4, kuru numerācija atbilst frekvences pieaugumam, t. i., formantus secīgi numurē no zemākā uz augstāko)

Šī iemesla dēļ patskaņu spektrālā enerģija palielinās frekvencēs, kas atbilst noteiktas formas un lieluma rezonatoru frekvencēm, un patskaņi dinamiskajās spektrogrammās parādās kā izteiktas nosacīti horizontālas formantu joslas (sk. tumšās joslas 1. att.), kuru centru frekvences (sk. punktētās līnijas 1. att.) nosaka rezonatoru īpašības. Frekvenču joslā līdz 5000 Hz parasti ir vērojamas 4 vai 5 formantu joslas. Mutes dobuma rezonanses galvenokārt saistītas ar otrā formanta (F2), bet faringa dobuma – ar pirmā formanta (F1) frekvences vērtību.

36. §.

Normālos runas apstākļos patskaņi gandrīz vienmēr ir balsīgi – to artikulācijas laikā balss saites vibrē. Uz balsīgumu dinamiskajās spektrogrammās norāda zemas frekvences enerģijas josla – balss formants.

1. attēlā par balsīgumu liecina zemas frekvences enerģijas formantveidīgās joslas visu patskaņu apakšā, kurām virsū klājas patskaņu [i:], [u:] un daļēji arī [e:] un [ɔ:] F1.

Uz balsīgumu norāda arī visu enerģijas joslu vertikāls dalījums ļoti īsos posmos, kas atbilst balss saišu atvērumu radītajiem gaisa iesvārstījumiem. Ne novietojums vārdā, ne vārda uzsvars garo patskaņu balsīgumu būtiski neietekmē, bet īsie patskaņi neuzsvērtās gala zilbēs aiz nebalsīgiem troksneņiem dažkārt tiek izrunāti nebalsīgi. Neuzsvērtās īsās gala zilbēs vērojama daļēja vai pilnīga patskaņu kvantitatīvā (t. i., patskaņu ilguma un skaļuma pavājināšanās) un kvalitatīvā (t. i., formantu frekvenču vērtību tuvināšanās neitrāla patskaņa /ə/ jeb „šva” vērtībām) reducēšanās.

37. §.

Tradicionāli patskaņus fonētiski klasificē pēc to izrunas. Latviešu valodas patskaņus var klasificēt pēc aktīvo runas orgānu – mēles un lūpu – darbības. Artikulējot patskaņus, mēles kustību virziens ir **horizontāls** un **vertikāls**.

38. §.

Pēc mēles kustībām horizontālā virzienā, t. i., pēc mēles muguras augstākā punkta atrašanās vietas zem aukslējām, izšķir **priekšējās**, **vidējās** un **pakaļējās** artikulācijas rindas patskaņus.

Priekšējās artikulācijas rindas patskaņi [i], [i:], [e], [e:], [æ] un [æ:] veidojas, ja mēle ir pavirzīta uz priekšu un mēles muguras augstākais punkts ir zem cietajām aukslējām. Šos patskaņus starptautiskajā fonētiskajā terminoloģijā sauc par **priekšējiem** (*front*) patskaņiem.

Vidējās artikulācijas rindas patskaņi [e] un [e:] veidojas, ja mēle netiek ne virzīta uz priekšu, ne vilkta atpakaļ un mēles muguras vidusdaļā tās augstākais punkts ir zem robežjoslas starp cietajām un mīkstajām aukslējām. Šos patskaņus starptautiskajā fonētiskajā terminoloģijā sauc par **centrālajiem** (*central*) patskaņiem. Latviešu valodā ar grafēmām *a* un *ā* apzīmētos patskaņus biežāk izrunā kā pakaļējās rindas patskaņus [ɑ] un [ɑ:], lai palielinātu auditīvo kontrastu ar tā paša mēles pacēluma priekšējās rindas patskaņiem [æ] un [æ:].

Pakaļējās artikulācijas rindas patskaņi [ɔ], [ɔ:], [u] un [u:] veidojas, ja mēle ir atvilkta atpakaļ un mēles muguras augstākais punkts ir zem mīkstajām aukslējām. Šos patskaņus starptautiskajā fonētiskajā terminoloģijā sauc par **pakaļējiem** (*back*) patskaņiem.

39. §.

Tradicionālajā latviešu valodas fonētikā pēc mēles muguras augstākā punkta atrašanās vietas zem cietajām vai mīkstajām aukslējām, t. i., pēc pasīvā runas orgāna izšķir **palatālus un velārus** patskaņus.

Palatāli patskaņi ir [i], [i:], [e], [e:], [æ] un [æ:], jo to izrunas laikā mēles muguras augstākais punkts ir zem cietajām aukslējām.

Velāri patskaņi ir [ɔ], [ɔ:], [u], [u:], kā arī patskaņi [ɑ] un [ɑ:], jo to izrunas laikā mēles muguras augstākais punkts ir zem mīkstajām aukslējām.

40. §.

Tradicionālo patskaņu raksturojumu pēc artikulācijas rindas akustiskajā fonētikā rāda *formantu F1, F2 un F3 savstarpējais novietojums*:

- ja attālums starp F1 un F2 ir liels, bet starp F2 un F3 – mazs (precīzāk – $(F2 - F1) > 3,5 Z$ un $(F3 - F2) < 3,5 Z$, kur ar *Z* apzīmēta psihoakustiskā skaņas augstuma mērvienība barks), latviešu valodas patskanis klasificējams par priekšējās artikulācijas rindas jeb *palatālo* patskani (1. att. šīm īpašībām atbilst patskaņi [i:], [e:] un [æ:]);

Mērītās fizikālās patskaņu formantu centru frekvences vērtības (*f*), kas spektrogrammās norādītas hercos (Hz), pārvērst psihofizikālās vienībās barkos (*z*) ieteicams pēc formulas (Traunmüller 1988):

$$z = (26,81 \cdot f) / (1960 + f) - 0,53$$

$$\text{ja } z < 2, \text{ to modificē pēc formulas } z' = 0,15 \cdot (2 - z)$$

$$\text{ja } z > 20,1, \text{ to modificē pēc formulas } z'' = 0,22 \cdot (z - 20,1)$$

- ja attālums starp F1 un F2 ir mazs, bet starp F2 un F3 – liels (precīzāk – $(F2 - F1) < 3,5 Z$ un $(F3 - F2) > 3,5 Z$), latviešu valodas patskanis klasificējams par *pakaļējās* artikulācijas rindas jeb *velāro* patskani (1. att. šīm īpašībām atbilst patskaņi [ɑ:], [ɔ:] un [u:]).

41. §.

Tradicionāli patskaņus klasificē ne tikai pēc mēles kustībām horizontālā, bet arī vertikālā virzienā. Latviešu fonētikā pēc mēles vertikālajām kustībām izšķir **augsta, vidēja un zema** mēles pacēluma patskaņus. Pacēlumu nosaka pēc tā, cik augstu mēle pacelta attiecībā pret stāvokli, kurā tā atrodas, maksimāli atverot žokli (mēles muskuļiem jābūt pēc iespējas atbrīvotiem).

Latviešu fonētikā pieņemtajam patskaņu dalījumam augsta, vidēja un zema mēles pacēluma patskaņos starptautiskajā fonētikā atbilst dalījums *slēgtos* (aizvērtos), *vidējos* (vidējos patskaņus starptautiskajā fonētiskajā tradīcijā sīkāk iedala aizvērtākos un atvēr-

tākos, t. i., slēgti (aizvērti) vidējos un atvērti vidējos) un *atvērtos* patskaņos pēc artikulārā atvēruma, t. i., atkarībā no tā, cik tuvu aukslējām atrodas mēle, artikulējot attiecīgo patskani, – jo augstāks mēles pacēlums, jo mazāks atvērums starp mēles muguru un aukslējām un aizvērtāks patskani.

Augsta mēles pacēluma patskaņi ir [i], [i:], [u], [u:]. To izrunas laikā mēle atrodas vistuvāk aukslējām, t. i., tā ir visaugstāk pacelta attiecībā pret mēles novietojumu galēji atvērtā žokļa stāvoklī. Ja mēli no šī stāvokļa celtu vēl tuvāk aukslējām, artikulārais atvērums samazinātos tiktāl, ka izrunātajā skaņā parādītos trokšņa elementi, tāpēc tā būtu klasificējama nevis par patskani, bet puspatskani vai līdzskani.

Vidēja mēles pacēluma patskaņi ir [e], [e:] un [ɔ], [ɔ:]. To izrunas laikā mēles muguras augstākais punkts atrodas mēles vertikālo kustību diapazona vidusdaļā, t. i., tālāk no aukslējām nekā augsta mēles pacēluma patskaņu izrunas laikā, bet tuvāk tām nekā zema mēles pacēluma patskaņu izrunas laikā. Tātad – mēle no galēji atvērtā žokļa stāvokļa ir pacelta uz augšu vairāk nekā zema, bet mazāk nekā augsta mēles pacēluma patskaņu izrunas laikā.

Zema mēles pacēluma patskaņi ir [æ], [æ:] un [ɑ], [ɑ:]. To izrunas laikā mēles muguras augstākais punkts atrodas vistālāk no aukslējām, t. i., mēles pacēlums, salīdzinot ar galēji atvērtu žokļa stāvokli, ir viszemākais.

42. §.

Par mēles pacēlumu akustiskajā fonētikā parasti spriež pēc F1 frekvences vērtības – jo augstāka F1 frekvence, jo plašāks mutes atvērums un zemāks mēles pacēlums.

Nosakot 1. attēlā redzamajiem patskaņiem mēles pacēlumu pēc F1 frekvences, var nošķirt trīs mēles pacēluma pakāpes (augsts, vidējs un zems). Viszemākā F1 frekvence ir vērojama patskaņiem [i:] un [u:], tāpēc tie ir klasificējami par augsta mēles pacēluma patskaņiem. Mazliet augstāka ir patskaņu [e:] un [ɔ:] F1 frekvence, tāpēc tie klasificējami par vidēja mēles pacēluma patskaņiem. Visaugstākā F1 frekvence ir patskaņiem [æ:] un [ɑ:], kas norāda, ka tie klasificējami par zema mēles pacēluma patskaņiem.

Atšifrējot dinamiskās spektrogrammas, ne vienmēr ir iespējams salīdzināt visu vienas valodas patskaņu F1 frekvenču vērtības, tāpēc mēles pacēluma noteikšanai nepieciešams rādītājs, kuru var piemērot arī tad, ja analizējamā vārdā ir tikai viens patskani vai visi patskaņi ir vienādi.

Vīriešu izruna		Sieviešu izruna	
Pacēlums	F1 frekvence (Hz)	Pacēlums	F1 frekvence (Hz)
Augsts	200–400	Augsts	240–480
Vidējs	400–600	Vidējs	480–720
Zems	600–900	Zems	720–1080

3. tabula. Mēles pacēluma noteikšana latviešu valodas patskaņiem pēc F1 frekvences vērtības

Uz latviešu valodas patskaņu sistēmas akustisko pētījumu datu pamata (Grigorjevs 2008) ir noteiktas F1 frekvenču zonas, pēc kurām latviešu valodas patskaņus var iedalīt trijās tradicionālajās mēles pacēluma pakāpēs (sk. 3. tab.). Par to, vai runātājs ir bijis vīrietis vai sieviete, spriež pēc pamattona (F0) frekvences. Ja runas laikā F0 frekvence ir no 80 līdz 150 Hz (emocionālā runā iespējama arī augstāka frekvence), runātājs ir bijis vīrietis. Ja F0 frekvence ir no 150 līdz 250 Hz (var būt arī augstāka), runātājs ir sieviete.

43. §.

Pēc lūpu noapaļojuma (vienlaikus pastiepjot tās uz priekšu) izšķir **noapaļotus** un **nenopaļotus** patskaņus, ko latviešu tradicionālajā fonētiskajā klasifikācijā sauc par

labiāliem un nelabiāliem. Uz lūpu noapaļojumu dinamiskajās spektrogrammās norāda formantu frekvenču pazemināšanās (visvairāk lūpu noapaļojums ietekmē F3) un spektrālās enerģijas vājināšanās (īpaši – augstāko frekvenču zonā).

1. attēlā redzams, ka patskaņiem [ɔ:], [u:] spektrālā enerģija virs 1500 Hz frekvences ir vājināta (vājāk izteiktas, gaišākas augšējo formantu joslas), kas norāda uz lūpu noapaļojumu šo patskaņu izrunas laikā, kaut gan būtisks F3 pazeminājums nav vērojams.

Noapaļoti patskaņi latviešu valodā ir [ɔ], [ɔ:], [u] un [u:], jo to izrunas laikā lūpas ir pastieptas uz priekšu un noapaļotas. Patskaņu [ɔ], [ɔ:] nošķiršanā no [u], [u:] lūpu izstiepšanai uz priekšu un atvēruma laukuma samazināšanai ir lielāka nozīme nekā precīzam mēles muguras stāvoklim.

Nenoapaļoti patskaņi ir [i], [i:], [e], [e:], [æ], [æ:], [ɑ] un [ɑ:], kuru izrunas laikā lūpas ir vai nu pasīvas, vai arī lūpu kaktiņi tiek mazliet atvilkti uz sāniem.

		Pēc mēles kustībām horizontālā virzienā un lūpu aktivitātes vai pasivitātes					
		Priekšējās rindas patskaņi		Vidējās rindas patskaņi		Pakaļējās rindas patskaņi	
		Nelabiāli		Nelabiāli		Labiāli	
Pēc mēles kustībām vertikālā virzienā	Augsta mēles pacēluma	<i>i</i> [i]	<i>ī</i> [i:]			<i>u</i> [u]	<i>ū</i> [u:]
	Vidēja mēles pacēluma	<i>e</i> [e]	<i>ē</i> [e:]			<i>o</i> [ɔ]	<i>o</i> [ɔ:]
	Zema mēles pacēluma	<i>e</i> [æ]	<i>ē</i> [æ:]	<i>a</i> [ɐ]	<i>ā</i> [ɐ:]	<i>*a</i> [ɑ]	<i>*ā</i> [ɑ:]
Pēc kvantitātes		Īss	Garš	Īss	Garš	Īss	Garš

4. tabula. Latviešu valodas patskaņu tradicionālā klasifikācija pēc to izrunas (* – sk. 38. §)

44. §.

Pēc garuma, t. i., diferencējot vienādas kvalitātes (pēc mēles un lūpu stāvokļa) un dažādas kvantitātes (pēc izrunas ilguma) skaņas, izšķir **īsus** un **garus** patskaņus. Īso patskaņu izrunas laiks jeb ilgums attiecas pret garu patskaņu izrunas laiku vidēji kā 1 : 2,3 līdz 1 : 2,5, t. i., īsi patskaņi ir vidēji 2,3 līdz 2,5 reizes īsāki par garajiem patskaņiem. Precīza skaitliskā attiecība ir atkarīga gan no patskaņu artikulārās kvalitātes, gan uzsvara, gan zilbes intonācijas, gan citiem faktoriem.

Īsi patskaņi ir [i], [e], [æ], [ɑ], [ɔ] un [u].

Gari patskaņi ir [i:], [e:], [æ:], [ɑ:], [ɔ:] un [u:].

45. §.

Citās valodās novērotais patskaņu dalījums pēc skarbā un lēnā vēruma vai slēguma latviešu valodā nav funkcionāli nozīmīgs. Latviešu valodā visu patskaņu sākumu parasti izrunā ar lēno vērumu un beigas – ar lēno slēgumu.

2.1.2. Patskaņu fonoloģiskā interpretācija

46. §.

No fonoloģijas viedokļa vokāļi (patskaņi un divskaņi) ir vienības, kas funkcionē zilbes centrā (Crystal 1997: 415).

47. §.

Patskaņu raksturojums pēc to artikulārajām pazīmēm (sk. 31. §) dots 5. tabulā.

Fonēma Pazīme	/i/	/e/	/æ/	/ɑ/	/ɔ/	/u/	/i:/	/e:/	/æ:/	/ɑ:/	/ɔ:/	/u:/
konsonantisks	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sonorants	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
nepārtraukts	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
griezīgs	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nazāls	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
laterāls	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
balsīgs _L	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
labiāls _V					✓	✓				✓	✓	
noapaļots					+	+					+	+
koronāls _V												
priekšējs												
plašs												
dorsāls _V	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
augsts	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+
zems	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-
pakaļējs	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	+	+
radikāls _V	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
PMS	+	+	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+
garš	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
zilbisks	±	+	+	+	+	±	+	+	+	+	+	+

5. tabula. Latviešu valodas patskaņu fonoloģiskā klasifikācija pēc artikulārajām šķīrējpazīmēm

48. §.

Tā kā patskaņus izrunā ar samērā atvērtu gaisa ceļu, to skanējumā nav trokšņa elementu un to spektrā nav antirezonanšu. Ar to patskanis atšķiras no līdzskaņa, tāpēc apzīmējams ar [-konsonantisks]. Atvērtais gaisa ceļš nodrošina patskaņa skanīgumu, tāpēc tas apzīmējams ar [+sonorants]. Patskaņa izrunas laikā skaņas plūdumam nav asa pārtraukuma, tāpēc tas ir apzīmējams ar [+nepārtraukts]. Tā kā patskaņus artikulē bez šķēršļa gaisa ceļā, tie apzīmējami ar [-griezīgs]. Latviešu valodas patskaņu izrunas laikā mīkstās aukslējas noslēdz gaisam ceļu caur deguna dobumu, tāpēc tiem nav raksturīga nazalitāte un tie ir apzīmējami ar [-nazāls]. Visu patskaņu izrunai raksturīga garenvirziena gaisa plūsma caur rezonatoru, tāpēc tie apzīmējami ar [-laterāls].

Kā jau iepriekš minēts, patskaņi gandrīz vienmēr ir balsīgi, un to pazīme ir [+balsīgs]. Tikai patskaņus /ɔ/, /ɔ:/ un /u/, /u:/ latviešu valodā izrunā ar lūpu noapaļojumu, tāpēc vienīgi tie atbilst unārajai artikulācijas vietas pazīmei [labiāls], kuru sīkāk raksturo binārā pazīme [+noapaļots]. Unārā artikulācijas vietas pazīme [koronāls] un to sīkāk raksturojošās pazīmes uz patskaņiem nav attiecināmas, jo visu patskaņu izrunā iesaistīta mēles mugura un tiem raksturīga unārā artikulācijas vietas pazīme [dorsāls]. Augsta mēles pacēluma patskaņi /i/, /i:/ un /u/, /u:/ apzīmējami ar [+augsts], pārējie – ar [-augsts]. Zema mēles pacēluma patskaņi /æ/, /æ:/ un /ɑ/, /ɑ:/ apzīmējami ar [+zems], bet pārējie – ar [-zems]. Tā kā bināro šķīrējpazīmju sistēmā nav apzīmējuma [+vidējs], vidēja mēles pacēluma patskaņi /e/, /e:/ un /ɔ/, /ɔ:/ apzīmējami ar [-augsts] un [-zems], tā norādot, ka tie nav ne augsta, ne

zema mēles pacēluma, tātad – vidēja mēles pacēluma patskaņi. Pakalējās artikulācijas rindas patskaņi /ɔ/, /ɔ:/ un /u/, /u:/ uzskatāmi par pakalējiem un apzīmējami ar [+pakalējs]. Tā kā latviešu valodas patskaņi /ɑ/ un /ɑ:/ pēc šobrīd pieejamiem akustiskajiem datiem un to funkcionālajām pazīmēm (piem., pēc darbības skaņu mijās) uzskatāmi par pakalējiem, arī tie apzīmējami ar [+pakalējs]. Priekšējās rindas patskaņi /i/, /i:/, /e/, /e:/, /æ/ un /æ:/ fonoloģiskajā klasifikācijā atbilstoši to akustiskajām īpašībām un funkcionālajām pazīmēm uzskatāmi par priekšējiem, tāpēc tie apzīmējami ar [–pakalējs]. Visu patskaņu izruna, izņemot neitrālo patskaņi /ə/, ietver mēles saknes kustību uz priekšu vai atpakaļ, tāpēc tiem piemīt unārā artikulācijas vietas pazīme [radikāls]. Spriežot pēc rentgenogrammu shēmām (Laua 1997: 15–25), latviešu valodas patskaņi /i/, /i:/, /e/, /e:/, /u/ un /u:/ pēc mēles saknes stāvokļa sīkāk raksturojami ar pazīmi [+PMS], bet pārējie patskaņi – ar [–PMS]. Visus latviešu valodas patskaņus pēc to garuma iedala garos [+garš] un īsos [–garš], pēdējos sīkāk nediferencējot, jo īsa patskaņa aizvietošana ar pārīsu nemaina vārda nozīmi. Tā kā patskaņi parasti ir zilbes kodola veidotāji, tie apzīmējami ar [+zilbisks]. Īsie patskaņi /i/ un /u/ var būt gan zilbiski, gan nezilbiski, tāpēc tie apzīmējami ar [±zilbisks], jo /i/ un /u/ var būt [–zilbisks], ja tie radušies no līdzskaņiem /j/ un /v/ nepilnīgas vokalizācijas rezultātā.

49. §.

Lai norādītu uz piederību artikulācijas rindai, šajā sistēmā tiek lietota binārā dorsālā pazīme [±pakalējs], kur [+pakalējs] norāda uz mēles muguras atvilkšanu skaņas izrunas laikā (sk. 31. §). Latviešu fonētikā, analizējot tikai vokālismu, par funkcionāli nozīmīgāku dažkārt tiek uzskatīta dorsālā pazīme [±priekšējs] (*front*), ar [+priekšējs] apzīmējot skaņas izrunu ar mēles muguras virzīšanu uz priekšu no neitrālā stāvokļa. Šāda izvēle tiek pamatota ar to, ka [+priekšējs] patskaņi izraisa līdzskaņu (*k* un *g*) miju (Markus 2000, : 136–138). Pazīmes [±pakalējs] aizstāšana ar [±priekšējs] nav lietderīga, jo visus latviešu valodas priekšējās rindas patskaņus no pārējiem ir iespējams nodalīt ar pazīmi [–pakalējs], tāpēc ka arī patskaņi /ɑ/ un /ɑ:/ tiek apzīmēti ar [+pakalējs] (sk. 48. §). Dorsālās pazīmes [±priekšējs] (*front*) izmantojums varētu arī radīt pārpratumus ar koronālo pazīmi [±priekšējs] (*anterior*), kas saistīta ar mēles gala tuvinājumu zobiem vai alveolām (sk. 31. §), kā arī izmainītu starptautiski pazīstamo pazīmju sistēmu.

50. §.

Latviešu valodas patskaņu fonoloģiskā klasifikācija, kas veidota pēc to akustiskajām pazīmēm (sk. 32. §), attēlota 6. tabulā.

Fonēma \ Pazīme	/i/	/e/	/æ/	/ɑ/	/ɔ/	/u/	/i:/	/e:/	/æ:/	/ɑ:/	/ɔ:/	/u:/
vokālisks	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
konsonantisks	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
pārtraukts	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
griezīgs	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
balsīgs	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kompakts	–	–	+	+	–	–	–	–	+	+	–	–
difūzs	+	–	–	–	–	+	+	–	–	–	–	+
grāvs	–	–	–	+	+	+	–	–	–	+	+	+
bemolēts	–	–	–	–	+	+	–	–	–	–	+	+
diezēts	+	–	–	–	–	–	+	–	–	–	–	–
nazāls	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
garš	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+
zilbisks	±	+	+	+	+	±	+	+	+	+	+	+

6. tabula. Latviešu valodas patskaņu fonoloģiskā klasifikācija pēc akustiskajām šķīrējpazīmēm

51. §.

Visi patskaņi akustisko pazīmju sistēmā ir apzīmējami ar [+vokālisks] un [-konsonantisks]. Pazīmes [±pārtraukts] un [±griezīgs] latviešu valodas patskaņu klasificēšanai nav funkcionāli nozīmīgas, jo attiecas uz līdzskaņiem (Jakobson et al. 1969: 21–26). Arī pazīme [±nazāls] nav funkcionāli nozīmīga, jo latviešu valodā nav nazalizētu patskaņu. Ar pazīmi [+kompakts] 6. tabulā raksturots patskanis, kam ir augsta F1 frekvence un liela kopējā spektrālā enerģija. Jāņem vērā, ka ar pazīmi [±kompakts] nepietiek, lai savstarpēji nošķirtu vidēja un augsta mēles pacēluma patskaņus, jo pazīme [+kompakts] attiecas tikai uz zema mēles pacēluma patskaņiem. Ar binārās pazīmes [±difūzs] piemītību, t. i., ar [+difūzs], šajā tabulā raksturots patskanis, kam ir zema F1 frekvence un zema enerģija starp formantu smailēm (šīs īpašības piemīt augsta mēles pacēluma patskaņiem, savukārt vidēja mēles pacēluma patskaņi apzīmējami ar [-kompakts] un [-difūzs]). Tā kā latviešu valodā /ɑ/ un /ɑ:/ akustiski un funkcionāli ir atzīstami par pakaļējiem patskaņiem, ar pazīmi [+grāvs] pakaļējie patskaņi tiek nošķirti no pārējiem, t. i., [-grāvs], patskaņiem. Ar pazīmi [+diezēts] 6. tabulā raksturots patskanis, kam ir augsts F2, kas paaugstina arī F3, tāpēc ir maza gan F3–F2, gan F4–F3 skaitliskā vērtība, bet ar pazīmi [+bemolēts] raksturots patskanis, kam F1, F2 un F3 ir pazemināts salīdzinājumā ar atbilstošo [-bemolēts] patskani. Kaut gan vienādas kvalitātes patskaņu pāri garais patskanis ir saspriegtāks par īso, 6. tabulā visi latviešu valodas garie patskaņi apzīmēti ar pazīmi [+garš], jo ilgumu atšķirība latviešu valodā ir funkcionāli nozīmīgāka par sasprieguma atšķirību. Patskaņi /i/ un /u/ apzīmējami ar pazīmi [-zilbisks] gadījumos, kad tie nevis veido sonoritātes virsotni zilbē, bet pieder pie zilbes beigām (kad tie radušies no līdzskaņiem /j/ un /v/ nepilnīgas vokalizācijas rezultātā).

2.2. Divskaņi jeb diftongi un diftongiskie savienojumi

52. §.

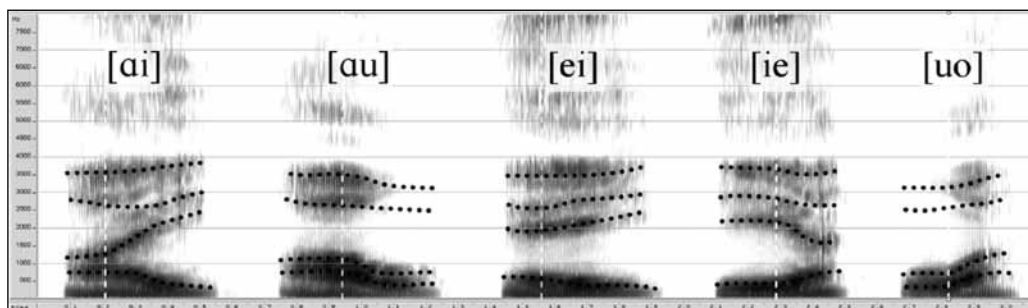
Pasaules fonētikā nav panākts vienots viedoklis par divskaņiem. Uzskati variē no divu patskaņu savienojuma līdz vienam vokālim ar pastāvīgi mainīgu artikulāciju. Viens no tradicionālajiem viedokļiem parādās latviešu fonētikā populārākajās divskaņu definīcijās:

- Par **diftongiem** jeb **divskaņiem** sauc divu monoftongu savienojumu vienā zilbē (Laua 1997: 25).
- **Divskanis** jeb **diftongs** ir divu patskaņu savienojums vienā zilbē (VPSV 2007: 97).

53. §.

Balstoties uz šādiem uzskatiem, strukturālisma un citu valodniecības skolu pārstāvji attiecīgās valodas vokāļu sistēmas fonoloģiskā aprakstā divskaņus neskata kā kompleksu fenomenu, bet analizē to komponentus kā īsus patskaņus (Arlund 2006: 18, 19). Tomēr divskanis nav mehānisks divu patskaņu savienojums, bet polifoniska, neviendabīga skaņa, kuras izruna sākas ar divskaņa pirmajam komponentam atbilstošu runas orgānu stāvokli, pakāpeniski pārejot otrajam komponentam līdzīgajā. Plūstošā pāreja no pirmā komponenta artikulācijas uz otrā komponenta artikulāciju veido apmēram pusi no divskaņa ilguma. Šāda divskaņu izpratne atspoguļojas arī uz akustikas jēdzieniem balstītās divskaņu definīcijās:

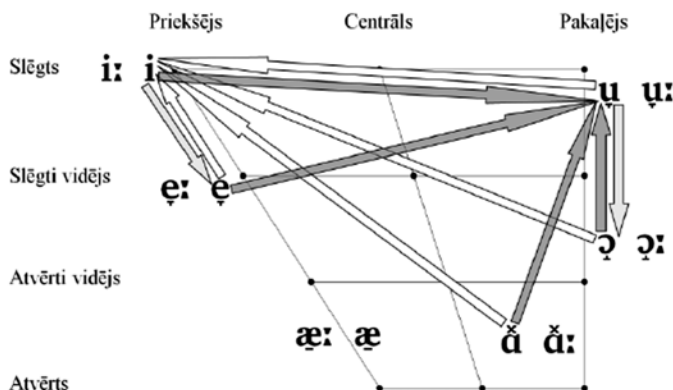
- Divskanis ir vokālis ar mainīgu rezonansi (Borden, Harris 1981: 107).
- Divskaņi ir vokāļi, kuru izrunas laikā mainās rezonatora forma un lielums (Strautiņa, Šulce 2004: 25).

2. attēls. Latviešu valodas izolēti izrunāto mantoto divskaņu *ai* [ai], *au* [au], *ei* [ei], *ie* [ie] un *o* [uo] dinamiskā spektrogramma, kurā ar punktētu līniju marķēti pirmie četri katra divskaņa formanti (F1, F2, F3 un F4, kuru numerācija atbilst frekvences pieaugumam, t. i., formantus secīgi numurē no zemākā uz augstāko), bet ar baltu pārtrauktu līniju norādīts sākums pārejai no pirmā komponenta stabilā posma uz otro komponentu

54. §.

Pamela Erlanda (*Pamela Arlund*) savā disertācijā norāda, ka divskani var „prototipiski definēt kā vokāli, kuru dzimtās valodas runātāji uztver kā vienu fonētisku segmentu, kurā formantu virzība atspoguļo pāreju no sākuma komponenta uz beigu komponentu un kurā ietverts sākuma komponenta stabils posms un beigu komponenta stabils posms” (Arlund 2006: 221). Šāda idealizēta, prototipiska divskaņa realizācija (sk. shematisku latviešu valodas divskaņu attēlojumu 3. att.) reālā runā konstatējama salīdzinoši reti. Parasti latviešu valodā uzsvērtajās zilbēs divskaņa pirmā komponenta artikulācija atbilst attiecīgā patskaņa artikulācijai (sk. 2. att. katra divskaņa daļu līdz baltajai pārtrauktajai līnijai), bet otrā komponenta artikulācija pat t. s. stabilajiem divskaņiem (sk. 59. §) reti sasniedz attiecīgajam patskaņim atbilstošo runas orgānu stāvokli (Grigorjevs 2009: 45). Neuzsvērtajās zilbēs arī pirmā komponenta kvalitāte bieži neatbilst attiecīgā patskaņa kvalitātei (Grigorjevs 2009: 45, 46). Plūstošā pāreja starp divskaņa komponentiem un komponentu nosacītā atbilstība attiecīgajiem patskaņiem norāda, ka vismaz artikulāri un akustiski visi latviešu valodas divskaņi ir uzskatāmi par neviendabīgiem vokāļiem. Latviešu valodniekiem ir vienots uzskats, ka mūsdienu latviešu literārajā valodā ir 10 divskaņi: *ai* /ai/, *au* /au/, *ei* /ei/, *eu* /eu/, *ie* /ie/, *iu* /iu/, *oi* /oi/, *ou* /ou/, *ui* /ui/ un *o* /uo/. Kaut gan divskaņi /eu/, /ui/, /oi/ un /ou/ latviešu valodā sastopami tikai aizgūtos vārdos vai noteiktās pozīcijās (pēc /v/ un /j/ vokalizācijas), tie pēc savām pazīmēm iekļaujas kopējā divskaņu sistēmā un nav pamata tos neietvert latviešu valodas vokāļu aprakstā.

3. attēls. Latviešu literārās valodas izolēti izrunāto divskaņu prototipu attēlojums Starptautiskās fonētiskās asociācijas vokāļu četrstūrī: bultiņas sākums apzīmē divskaņa 1. komponenta kvalitāti, bet beigas – 2. komponenta kvalitāti (ar baltām bultiņām apzīmēti divskaņi, kuru 2. komponents atbilst /i/, ar pelēkām bultiņām – divskaņi, kuru 2. komponents atbilst /u/, bet ar gaiši pelēkām – /ie/ un /uo/); fonētiskie simboli ar diakritiskajām zīmēm norāda precīzu latviešu valodas izolēti izrunāto īso un garo patskaņu raksturojumu un novietojumu vokāļu četrstūrī

55. §.

Vērtējot no funkcionālā viedokļa, fonoloģiskajā interpretācijā no pārējiem latviešu valodas divskaņiem dažkārt tiek šķirtas fonēmas /ie/ un /uo/, kuras vienīgās no divskaņiem šādos gadījumos tiek uzskatītas par monofonēmām. No gramatikas autoru vidus šo viedokli aizstāv Dace Markus, bet Juris Grigorjevs, vērtējot divskaņus synchroniskā aspektā (sk. Grigorjevs 2012), neatbalsta divskaņu /ie/ un /uo/ nošķiršanu no pārējiem divskaņiem.

Ievērojot funkcionālo nozīmīgumu, fonoloģiskajā interpretācijā fonēmas /ie/ un /uo/ no pārējiem latviešu valodas divskaņiem pirmais šķīris Hermanis Bendiks (Bendiks 1972), tās par monofonēmām atzinusi arī D. Markus (sk. Markus 1999, 2000₁), uz to atšķirībām no pārējiem divskaņiem norādīts arī vēlāk (sk. Маркус, Гирденис 2011). Kaut arī latviešu valodas divskaņu fonētiskais raksturojums parāda, ka tie visi ir neviendabīgi vokāļi, vairākas pazīmes atšķir divskaņus /ie/ un /uo/ no pārējiem.

Tikai divskaņiem /ie/ un /uo/ nav iespējams mainīt pirmo komponentu, lai iegūtu citu latviešu valodas divskani. Pārējiem divskaņiem šāda maiņa ir iespējama, piem., *meita* – *muīta* – *maīta*, jo to otrais komponents ir *i* vai *u*. Arī otro komponentu mainot, divskaņiem /ie/ un /uo/ minimālos pārus iespējams veidot tikai ļoti nosacīti, piem., *šo* [ʃuo] – *šuj* [ʃuī], *posī* [puosi] – *puīsi* [puisi], *dienests* [dienæsts] – *divnests* [diunæsts] ‘dīvu nests’.

Tikai divskaņi /ie/ un /uo/ nevar rasties vokalizācijas rezultātā kā citi divskaņi, piem., *tava* – *tavs* [taʊs], *sevis* – *sev* [seu], *zveja* – *zvejnieks* [zveinieks].

Divskaņi /ie/ un /uo/ ir vienīgie latviešu valodā, kuros pirmais komponents ir šaurāks, bet otrais – platāks.

Sekojojot praksei, kad problemātiskos gadījumos segmentu aplūko arī vēsturiskā jeb diahroniskā skatījumā, jāuzsver – latviešu valodā radusies līdzskaņa [n] noteiktā mija arī rāda, ka tikai divskaņi /ie/ un /uo/ latviešu valodā funkcionē kā garie patskaņi:

- in* → [i:], piem., *krītu* (sal. liet. *krintù*);
- an* → [uo], piem., *protu* (sal. liet. *prantù*);
- un* → [u:], piem., *jūtu* (sal. liet. *juntù*);
- en* → [ie], piem., *pieci* (sal. liet. *penki*).

Valodā divskaņi /ie/ un /uo/ funkcionē līdzīgi garajiem patskaņiem arī citos gadījumos, piem., īpašības vārdu locījumos: sal. īpašības vārdu *balts* viensk. D *bal-tam* – daudzsk. D *baltiem*; viensk. L *baltā* – daudzsk. L *baltos* un īpašības vārdu *baltais* viensk. Ģ *baltā* – daudzsk. Ģ *balto*, viensk. L *baltajā* – daudzsk. L *baltajos* u. c.

Par vēl citām papildpazīmēm, kas, pēc daļas valodnieku viedokļa, rāda divskaņu /ie/ un /uo/ atšķirības no pārējiem divskaņiem un apliecina to monofonēmiskumu, var lasīt jau iepriekš minētajās publikācijās (Markus 2000₁; Маркус, Гирденис 2011).

56. §.

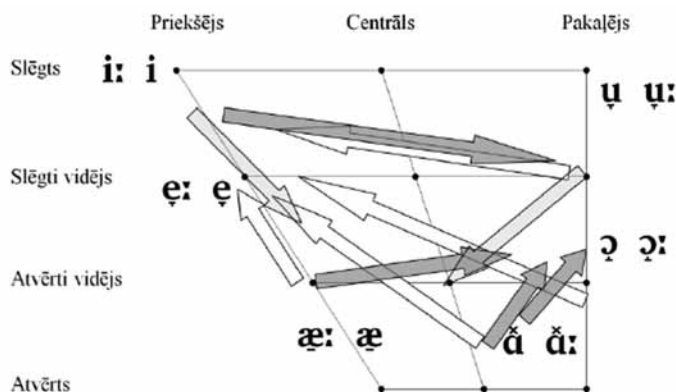
Lučāno Kanepari (*Luciano Canepari*) norāda uz **monofonēmisku** divskaņu pazīmēm (Canepari 2007: 138, 139):

- tie veido paradigmiskas opozīcijas ne tikai savstarpēji, bet arī ar patskaņiem;
- to fonētiskā realizācija nav atvasināma no katra divskaņa apzīmēšanai lietotajiem individuālajiem simboliem.

Pirmo no minētajām pazīmēm latviešu valodā var ilustrēt ar vārdu rindām, kas veido minimālos pārus, t. i., viena vokāļa aizstāšana vārdā ar citu maina vārda nozīmi, piem., *lipa* – *liepa* – *lapa* – *lāpa* – *laiņa* – *lauņa* – *lupa* – *lūpa* – *lopa* [luopā] vai *mita* – *mīta* – *mieta* – *meta* – *meita* – *mata* – *maīta* – *muīta*, vai arī *te* – *tā* – *tu* – *tie* – *tev* [teu] – *tai* – *to* [tuo] u. c. Šajos piemēros redzams, ka divskaņi veido paradigmatiskās opozīcijas gan ar citiem vārdu rindas divskaņiem, gan garajiem un īsajiem patskaņiem.

Otro pazīmi var ilustrēt ar attēlu (sk. 4. att.), kurā vērojams, ka t. s. *nesējteikumos* iekļautos reālos latviešu valodas vārdos pat uzsvērtajās pozīcijās (pirmajā zilbē) divskaņu komponentu kvalitāte neatbilst prototipiem, t. i., nav atvasināma no atbilstošo īso patskaņu kvalitātes. Divskaņu pirmo komponentu kvalitāte aptuveni atbilst līdzīgā fonētiskā apkaimē esošu garo patskaņu kvalitātei, bet otro komponentu kvalitāte, izņemot divskaņus [ie] un [iu], to nesasniedz. Salīdzinājums veikts ar garajiem patskaņiem, jo divskaņi ir garās fonēmas, tāpēc to komponentiem jābūt mazāk pakļautiem kvalitatīvajai redukcijai nekā atbilstošā pozīcijā izrunātiem īsajiem patskaņiem.

Par nesējteikumiem (angl. *carrier phrase*) mēdz dēvēt konstruētus teikumus, kuru mērķis ir nodrošināt mācāmā vai pētāmā vārda noteiktu izrunu. Fonētikā tos lieto runas ieraksta laikā, lai iegūtu pēc iespējas dabisku pētāmo vārdu izrunu kontrolētā vienādā fonētiskā apkaimē, piem., dažādi vārdi var tikt izrunāti teikumā *Saka ... tam*, liekot tos daudzpunktes vietā (piem., *Saka balta tam*, *Saka bulta tam*, *Saka gulta tam* utt.).

4. attēls. Teikumos reālos vārdos izrunāto latviešu literārās valodas divskaņu attēlojums Starptautiskās fonētiskās asociācijas vokāļu četrstūrī pēc 20 informantu izrunas datu analīzes rezultātiem (Grigorjevs 2009: 43–46): bultiņas sākums apzīmē divskaņa 1. komponenta kvalitāti, bet beigas – 2. komponenta kvalitāti (ar baltām bultiņām apzīmēti divskaņi, kuru 2. komponents atbilst [i], ar pelēkām bultiņām – divskaņi, kuru 2. komponents atbilst [u], bet ar gaiši pelēkām – [ie] un [uo]); fonētiskie simboli ar diakritiskajām zīmēm norāda precīzu latviešu valodas izolēti izrunāto īso un garo patskaņu raksturojumu un novietojumu vokāļu četrstūrī

Pēc aprakstītajām funkcionālajām un akustiskajām pazīmēm J. Grigorjevs no sinhroniskā viedokļa proponē atzīt visus latviešu valodas divskaņus par monofonēmām.

2.2.1. Divskaņu fonētiskā interpretācija

57. §.

Latviešu valodas divskaņus tradicionāli pieņemts fonētiski raksturot pēc tā, vai abi divskaņa komponenti piedalās zilbes kodola veidošanā; vai divskaņa otrais komponents ir kvalitatīvi noturīgs (t. i., saglabā savas īpašības dažādās izrunas situācijās); vai divskanis veidojas tikai noteiktās pozīcijās līdzskaņu vokalizācijas rezultātā; kā arī pēc tā, kāds ir komponentu izkārtojums divskanī pēc artikulārā atvēruma.

58. §.

Raksturojot divskaņus pēc to komponentu dalības zilbes kodola veidošanā, šķir **īstus** divskaņus, kuros abi komponenti ir zilbes kodola veidotāji, un **neīstus** divskaņus, kuros viens no komponentiem zilbes kodola veidošanā nepiedalās (Laua 1997: 26). Ir ga-

dījumi, kad latviešu valodā veidojas divskaņi, kuru otrais komponents varētu tikt raksturots kā nezilbisks patskanis jeb puspatskanis, kas pēc definīcijas nav zilbes kodola veido-tājs. Šādi neēsti divskaņi veidojas nepilnīgas vokalizācijas rezultātā (sk. 135.–138. §), kad līdzskaņi [v] un [j] jaunu vārdu darināšanas vai vārda formu veidošanas procesā nonāk vienā zilbē aiz īsa patskaņa, bet pārveidojums par patskani ir nepilnīgs, piem., vārdā *tavs* ([tavs] vai [tavs]), kurā līdzskanis [v] tiek izrunāts kā puspatskanis, t. i., tā izruna ir kaut kas vidējs starp frikatīvā spraudzeņa [v] un patskaņa [u] izrunu. Ja vokalizācijas rezultātā veidojas patskanis, divskanis uzskatāms par īstu, piem., vārdos *klajš* [klaiʃ] un *sev* [seu].

59. §.

Raksturojot divskaņus pēc otrā komponenta kvalitatīvās noturības, latviešu valo-dā šķir **stabilus** un **nestabilus** divskaņus. Tradicionāli ir pieņemts uzskatīt, ka divska-ņos, kuru otrais komponents atbilst [i] vai [u], šis komponents dažādās runas situācijās saglabā attiecīgajam patskanim atbilstošo kvalitāti, tāpēc šos divskaņus sauc par stabi-liem. No tiem atšķiras divskaņi [ie] un [uo], kuru otrā komponenta izrunu uzskata par samērā nepastāvīgu un mainīgu, tāpēc šos divskaņus sauc par nestabiliem. Jaunākajos divskaņu akustiskajos pētījumos (Grigorjevs 2009) konstatēts, ka vārdu neuzsvērtajās (īpaši – gala zilbēs) notiek visu divskaņu komponentu kvalitatīvas maiņas, kas sevišķi ietekmē divskaņu otro komponentu kvalitāti. Pat uzsvērtajās zilbēs divskaņu otro kom-ponentu [i] un [u] realizācija ir nepilnīga un visai atšķirīga (sk. 4. att.), tāpēc tradicio-nālais divskaņu dalījums stabilos un nestabilos neatbilst reāli novērotajiem faktiem, pēc kuriem visi latviešu valodas divskaņi būtu klasificējami par nestabiliem.

60. §.

Lai šķirtu divskaņus, kuru otrais komponents radies līdzskaņu [v] un [j] vokalizā-cijā vārdu zilbiskās struktūras maiņu rezultātā, tos sauc par **pozicionāliem** divskaņiem, pretstatot **nepozicionāliem**, kuru otrā komponenta cilme nav saistīta ar līdzskaņu pār-veidojumu noteiktā pozīcijā. Divskaņi [ie] un [uo] nekādos apstākļos nevar būt pozicio-nāli, jo to otrais komponents nevar rasties līdzskaņu vokalizācijas rezultātā.

61. §.

Raksturojot divskaņus pēc to komponentu artikulārā atvēruma, jāņem vērā, ka šaurie divskaņu komponenti atbilst augsta mēles pacēluma jeb slēgtiem patskaņiem, kuru izrunas laikā ir visšaurākais atvērums starp mēles muguras augstāko punktu un aukslējām, bet komponenti, kuriem mēles pacēlums ir zemāks un tāpēc arī plašāks arti-kulārais atvērums, tiek saukti par platiem. Atbilstoši šim raksturojumam latviešu valodā izšķir trīs divskaņu grupas:

- divskaņi **ar abiem šauriem** komponentiem ([iu] un [ui]);
- divskaņi **ar šauru pirmo un platu otro** komponentu ([ie] un [uo]);
- divskaņi **ar platu pirmo un šauru otro** komponentu ([ai], [au], [ei], [eu], [ɔi] un [ɔu]).

62. §.

Starptautiskajā fonētikas praksē šim dalījumam atbilst raksturojums pēc artikulārā atvēruma maiņas. Pēc tā šķir **atverošos** (*opening*) un **aizverošos** (*closing*) divskaņus. Ja divskaņa izrunas laikā artikulārais atvērums palielinās, divskani sauc par *atverošos* (latviešu valodā tādiem atbilst [ie] un [uo]), bet, ja artikulārais atvērums divskaņa izru-nas laikā samazinās, divskani sauc par *aizverošos* (latviešu valodā tiem atbilst [ai], [au], [ei], [eu], [ɔi] un [ɔu]). Pasaules fonētikas praksē ir minēta arī retāk sastopamu divskaņu grupa – abi to komponenti ir ar vienādu atvērumu. Šādus divskaņus sauc par **vienāda augstuma** (*height-harmonic*) divskaņiem (latviešu valodā tiem atbilst [iu] un [ui]).

63. §.

Starptautiskajā fonētikas praksē bieži vērojama no latviešu fonētikas tradīcijas atšķirīga pieeja divskaņu raksturojumam. Divskaņus pieņemts raksturot ne tikai pēc artikulārā atvēruma maiņas, bet arī pēc enerģijas sadalījuma starp divskaņa komponentiem, pēc komponentu artikulācijas atšķirību apjoma un pēc mēles horizontālās virzības divskaņa artikulācijas laikā.

64. §.

Pēc enerģijas sadalījuma divskaņa komponentu izrunā šķir **krītošus** (*falling*) un **kāpjošus** (*rising*) divskaņus.

Krītoši ir divskaņi, kuriem pirmais ir svarīgākais jeb ar lielāku enerģiju izrunātais komponents, kuru raksturo lielāks skaļums vai augstāks tonis, bet otrais komponents ir izrunāts vājāk. Visi latviešu valodas divskaņi atbilst šādam raksturojumam, tāpēc būtu klasificējami par krītošiem.

Kāpjoši ir divskaņi, kuru pirmais komponents ir izrunāts ar vājāku enerģiju, koncentrējot maksimālo enerģiju uz divskaņa otro komponentu.

Aizverošies divskaņi bieži vien pasaules valodās vienlaikus ir arī krītoši, bet atverošies – kāpjoši, jo atvērtie patskaņi parasti ir skanīgāki un skaļāki par slēgtajiem. Šāda sakarība nav universāla, jo, piem., somu un latviešu valodā atverošos divskaņu [ie] un [uo] pirmais komponents ir skaļāks un enerģiskāks par otro, tātad tie klasificējami par krītošiem. Minēto iemeslu dēļ latviešu valodas divskaņu savstarpējai nošķiršanai enerģijas sadalījuma pazīme nav būtiska.

65. §.

Klasificējot divskaņus pēc to komponentu artikulācijas atšķirību apjoma, šķir **šaurus** jeb **šaura apjoma** (*narrow*) un **plašus** jeb **plaša apjoma** (*wide*) divskaņus:

- par *šauriem* jeb *šaura apjoma* divskaņiem sauc tos divskaņus, kuriem abu komponentu izruna tikai nedaudz atšķiras pēc artikulācijas rindas vai mēles pacēluma, bet neatšķiras pēc lūpu darbības. Latviešu valodā par tādiem būtu uzskatāmi [ie], [ei], [uo] un [ɔu]. Fonoloģijas literatūrā šādus divskaņus mēdz dēvēt arī par **homogēniem** divskaņiem;
- par *plašiem* jeb *plaša apjoma* divskaņiem sauc tos divskaņus, kuriem pāreja no pirmā komponenta uz otro ietver lielāka apjoma artikulāro kustību vai lūpu nopalojuma maiņu. Par plašiem divskaņiem latviešu valodā būtu uzskatāmi [iu], [eu], [ai], [au], [ɔi] un [ui]. Šādus divskaņus fonoloģijas literatūrā mēdz dēvēt arī par **heterogēniem** divskaņiem.

66. §.

Pēc mēles horizontālās virzības divskaņa artikulācijas laikā starptautiskajā praksē šķir **uz priekšu virzītus** (*fronting*), **atpakaļ virzītus** (*backing*) un **uz centru virzītus** (*centring*) divskaņus:

- par *uz priekšu virzītiem* divskaņiem uzskatāmi tie divskaņi, kuru izrunas laikā notiek mēles virzība uz priekšu, t. i., kuru otrais komponents ir priekšējāks par pirmo (latviešu valodā tie ir [ui], [ɔi] un [ai]);
- par *atpakaļ virzītiem* divskaņiem uzskatāmi tie divskaņi, kuru izrunas laikā mēle virzās atpakaļ (uz rīkles pusi), t. i., kuru otrais komponents ir pakaļējāks par pirmo (latviešu valodā tie ir [iu] un [eu]); arī divskanis *au*, ja tā pirmais komponents ir vidējās rindas zema mēles pacēluma patskanis, tāpēc apzīmējams ar [eu]);
- par *uz centru virzītiem* jeb *centrētiem* divskaņiem uzskatāmi tie divskaņi, kuru

izrunas laikā mēle virzās uz centrālā patskaņa [ə] pusi. Pēc latviešu valodas divskaņu akustiskajiem datiem par tādu varētu tikt uzskatīts divskanis [uo], kuram saistītā runā pat uzsvērtajās zilbēs vērojama izruna, kuras laikā mēles mugura kustas ne tikai uz leju, bet arī uz priekšu (Grigorjevs 2009: 45).

Pazīme „uz centru virzīti” latviešu valodas divskaņu raksturošanai nav lietderīga, jo nosacīti attiecināma tikai uz divskani [uo]. Tā kā latviešu valodas divskaņi [ie], [ei] un [ɔu] nemaina artikulācijas rindu, tie nav klasificējami pēc šeit minētajiem parametriem, bet ir klasificējami kā **pēc mēles horizontālās virzības nemainīgi** divskaņi. Par tādiem sistēmas labad būtu uzskatāmi arī divskaņi [uo] un [au], jo divskaņa *au* pirmais komponents bieži tiek izrunāts ar pakaļēju mēles muguras stāvokli un pēc akustiskajām īpašībām atbilst pakaļējās rindas patskanim.

2.2.2. Divskaņu fonoloģiskā interpretācija

67. §.

Tā kā pasaules valodniecībā un fonoloģijas teorijā nav izstrādāta vienota pieeja divskaņiem, tiem autoriem, kas vēlas divskaņus ietvert vienotā vokāļu sistēmā, jāizstrādā metodes to fonoloģiskai klasificēšanai (Arlund 2006: 18–20). Ģeneratīvās fonoloģijas un citu fonoloģijas virzienu pārstāvji valodas fonēmu sistēmas raksturošanai bieži izmanto šķīrējpažīmju kopumu, cenšoties pēc iespējas lietot binārās šķīrējpažīmes. Klasifikācija praksē biežāk tiek balstīta nevis uz akustiskajām vai auditīvajām, bet uz artikulārajām šķīrējpažīmēm.

68. §.

Ja šādu šķīrējpažīmju sistēmu latviešu valodas divskaņu klasifikācijai mēģina veidot no iepriekš aprakstītajām divskaņu fonētiskajām pažīmēm, artikulāro šķīrējpažīmju sistēma būtu jāpapildina ar binārajām pažīmēm [±krītošs], [±homogēns], [±atverošs], [±aizverošs], [±uz priekšu virzīts] un [±atpakaļ virzīts]. Šādam sistēmas paplašinājumam ir vairāki trūkumi: 1) tas padara sistēmu pārblīvētu ar pažīmēm; 2) pažīmes nav attiecināmas uz līdzskaņiem, bet tikai uz daļu vokāļu; 3) pēc šīm pažīmēm nav iespējams savstarpēji nošķirt divskaņus /ai/ un /ci/, /ei/ un /ɔu/, kā arī /ie/ un /uo/ (Grigorjevs 2012: 84, 85).

69. §.

Risinājums atrodams pieejā, ko uz M. Halles proponēto pažīmju bāzes izstrādājuši I. Roka un V. Džonsone, piedāvājot no vairākiem komponentiem veidotas skaņas (afrikatīvos slēdzenus) analizēt ar secīgu [+] un [-] atbilstoši pažīmes piemītībai katram no skaņu veidojošajiem komponentiem (Roca, Johnson 1999: 728). Šādai pieejai atbilstoša visu latviešu valodas vokāļu (gan patskaņu, gan divskaņu) klasifikācija ilustrēta 7. tabulā.

Pazīme [±garš] nepieciešama, lai savstarpēji nošķirtu vienādas kvalitātes, bet dažādas kvantitātes fonēmas. Tā kā garie patskaņi un divskaņi izteikuma temporālā jeb laika skeleta līmenī aizņem divas relatīvā laika vienības, tie apzīmējami ar [+garš], bet īsie patskaņi – ar [–garš]. Pazīme [±zilbisks] ietverta, lai norādītu uz fonēmas lomu zilbes kodola veidošanā. Īstiem divskaņiem (gan pozicionāliem, gan nepozicionāliem) abi komponenti ir zilbes kodola veidotāji, tāpēc tie būtu apzīmējami ar [++zilbisks], bet pozicionāli veidojušies neīstie divskaņi, kuru otrais komponents neveido zilbes kodolu, būtu apzīmējami ar [+–zilbisks].

Fonēma \ Pazīme	/i/	/e/	/æ/	/ɑ/	/ɔ/	/u/	/i:/	/e:/	/æ:/	/ɑ:/	/ɔ:/	/u:/	/di/	/qu/	/ei/	/eu/	/te/	/iu/	/ce/	/ne/	/ni/	/no/	
konsonantisks	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sonorants	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
nepārtraukts	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
griezīgs	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nazāls	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
laterāls	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
balsīgs _L	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
labiāls _V					✓	✓					✓	✓	✓		✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
noapaļots					+	+					+	+			-+	-+					++	++	++
koronāls _V																							
priekšējs																							
plašs																							
dorsāls _V	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
augsts	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-+	-+	-+	++	++	++	++	++	++	++	++
zems	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	+	-+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
pakaļējs	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+	-+	++	-	-	++	-	++	++	++	++
radikāls _V	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
PMS	+	+	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	-+	-+	++	++	++	++	++	++	++	++	++
garš	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
zīlbisks	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±

7. tabula. Latviešu valodas vokāļu fonoloģiskā klasifikācija pēc artikulārajām šķirēj pazīmēm

70. §.

Analizējot 7. tabulu, var novērot atbilstīgu iepriekš aprakstītajam (sk. 62., 65. un 66. §) divskaņu fonētiskajam raksturojumam pēc artikulārā atvēruma maiņas, pēc komponentu artikulācijas atšķirību apjoma un pēc mēles horizontālās virzības divskaņa artikulācijas laikā:

- Pēc artikulārā atvēruma maiņas latviešu valodas *atverošies* divskaņi raksturojami ar pazīmi [+augsts], *aizverošies* divskaņi – ar [-augsts], bet *vienāda augstuma* divskaņi – ar [++augsts].
- Pēc komponentu atšķirību apjoma latviešu valodas *homogēniem* divskaņiem abu komponentu pazīmēm [±noapaļots] un [±pakaļējs] jābūt ar vienādu vērtību ([++noapaļots] vai [--noapaļots]; [++pakaļējs] vai [--pakaļējs]), bet pazīmei [±zems] jābūt ar negatīvu vērtību ([--zems]). Pēc komponentu atšķirību apjoma *heterogēniem* divskaņiem vienam komponentam jāatšķiras pēc pazīmes [±noapaļots] ([-noapaļots] vai [+noapaļots]) un/vai pēc pazīmes [±zems] ([+zems]).
- Latviešu valodā pazīmes [±pakaļējs] vērtības *uz priekšu virzītiem* divskaņiem ir [+pakaļējs], *atpakaļ virzītiem* divskaņiem – [-pakaļējs], bet *pēc horizontālās virzības nemainīgiem* divskaņiem – [++pakaļējs] vai [--pakaļējs].

Tādā veidā ir iegūta vienota, šķirēj pazīmēm nepārblīveta latviešu valodas vokāļu fonoloģiskās klasifikācijas sistēma, kas ir tieši saistīta ar to fonētiskajām pazīmēm.

71. §.

Pazīmes piemītības norāde katram divskaņa komponentam ir lietderīga arī latviešu valodas vokāļu fonoloģiskā klasifikācijā **pēc akustiskajām šķirējpažīmēm** (sk. 8. tab.).

Fonēma	/i/	/e/	/æ/	/ɑ/	/c/	/u/	/i:/	/e:/	/æ:/	/ɑ:/	/ɔ:/	/u:/	/d̪i/	/d̪u/	/eɨ/	/eu/	/ie/	/iu/	/ai/	/ɔc/	/ui/	/uo/	
Pazīme																							
vokālisks	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
konsonantisks	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
pārtraukts	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
griezīgs	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
balsīgs	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kompakts	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
difūzs	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
grāvs	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+
bemolēts	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+
diezēts	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	-	-
garš	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
nazāls	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
zīlbīks	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

8. tabula. Latviešu valodas vokāļu fonoloģiskā klasifikācija pēc akustiskajām šķirējpažīmēm

72. §.

Analizējot 8. tabulu, var novērot atbilsmi gan klasifikācijai pēc artikulārajām pažīmēm (sk. 69., 70. §), gan iepriekš aprakstītajam (sk. 63., 65. un 66. §) divskaņu fonētiskajam raksturojumam pēc artikulārā atvēruma maiņas, pēc komponentu artikulācijas atšķirību apjoma un pēc mēles horizontālās virzības divskaņa artikulācijas laikā:

- Pēc artikulārā atvēruma maiņas latviešu valodas *atverošies* divskaņi raksturojami ar pažīmi [+difūzs], *aizverošies* divskaņi – ar [-difūzs], bet *vienāda augstuma* divskaņi – ar [+difūzs].
- Pēc komponentu atšķirību apjoma latviešu valodas *homogēniem* divskaņiem abu komponentu pažīmēm [±bemolēts] un [±grāvs] jābūt ar vienādu vērtību ([++bemolēts] vai [--bemolēts]; [++grāvs] vai [--grāvs]), bet pažīmei [±kompakts] jābūt ar negatīvu vērtību ([-kompakts]). Pēc komponentu atšķirību apjoma *heterogēniem* divskaņiem vienam komponentam jāatšķiras pēc pažīmes [±bemolēts] ([-+bemolēts] vai [+–bemolēts]) un/ vai pēc pažīmes [±kompakts] ([+–kompakts]).
- Latviešu valodā pažīmes [±grāvs] vērtības *uz priekšu virzītiem* divskaņiem ir [+grāvs], *atpakaļ virzītiem* divskaņiem – [-+grāvs], bet *pēc horizontālās virzības nemainīgiem* divskaņiem – [++grāvs] vai [--grāvs].

2.2.3. Diftongiskie savienojumi

73. §.

Diftongisks savienojums ir īsa patskaņa un tam sekojoša skaneņa (*l, l, m, n, ņ, r*) savienojums vienā zīlī (VPSV 2007: 91), t. i., tautosillabiskā pozīcijā. Tradicionāli tiek uzskatīts, ka diftongiskie savienojumi funkcionē līdzīgi divskaņiem, veidojot garās

zilbes (Strautiņa, Šulce 2004: 27) un ir dažādu zilbes intonējumu nesēji (Laua 1997: 29). Dažkārt diftongiskos savienojumus uz šīs funkcionālās analogijas pamata uzskata par divskaņu analogiem.

74. §.

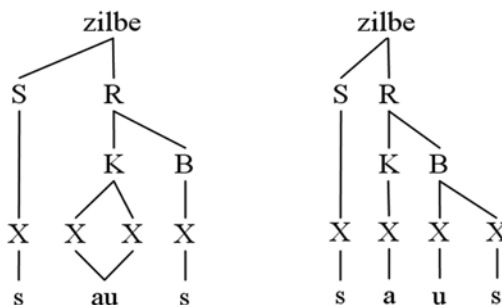
Tas, ka abi diftongiskā savienojuma elementi var tikt tonāli modulēti līdzīgi tam, kā tiek modulēti divskaņa komponenti, izriet no skaneņu relatīvās sonoritātes jeb skanīguma (sk. 9. tab.), ko nodrošina samērā atvērtais gaisa ceļš un balss saišu darbība skaneņa artikulācijas laikā. Pēc sonoritātes pieauguma tiek veidotas valodas skaņu sonoritātes skalas (sk. 194. §) ar dažādu detalizācijas pakāpi, piem., troksneņi – nāseņi – plūdeņi – vokāļi (Roca, Johnson 2000: 255), troksneņi – nāseņi – plūdeņi – augsta pacēluma patskaņi – patskaņi, kas nav augsta pacēluma (Roca, Johnson 2000: 274), nebalsīgie slēdzeņi – balsīgie slēdzeņi – nebalsīgās afrikātas – balsīgās afrikātas – nebalsīgie berzeņi – balsīgie berzeņi – nāseņi – laterāļi – vibranti – puspatskaņi – augsta mēles pacēluma patskaņi – vidēja un zema mēles pacēluma patskaņi (Markus 2000₂: 9, 10). Pēc līdzīgas shēmas ar nelieliem papildinājumiem ir veidota šeit iekļautā sonoritātes skala (sk. 9. tab.). Latviešu valodas fonēmas šajā skalā apzīmētas, liekot tās slīpajās iekavās. Ar kvadrātiekvām parādīti arī galvenie fonēmu pozicionālie varianti.

4	↑	vokāļi	/æ æ: a a: e e: o o: i i: u u: ai au ei eu ie iu oi ou ui uo/
3		nefrikatīvie spraudzeņi (arī puspatskaņi)	/l ʎ r/ un [j v] (= [i u])
2		nazālie slēdzeņi	/m n ŋ/ un [ŋ]
1		troksneņi	/p t c k b d ʝ g ts tʃ dʒ f s ʃ x v z ʒ j/

9. tabula. Latviešu valodas skaņu sonoritātes skala no 1 līdz 4 (pēc Roca, Johnson 2000: 255)

75. §.

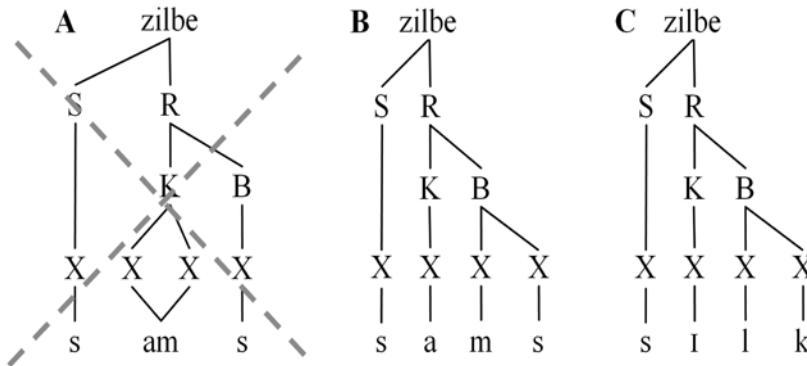
Tā kā pat skanīgākie no skaneņiem (*l* un *ʎ*) ir mazāk atvērti par patskaņiem, tos varētu salīdzināt ar nezilbiskajiem patskaņiem, kas rodas līdzskaņu *v* un *j* daļējas vokalizācijas rezultātā. Latviešu valodniecībā ir pieņemts, ka nezilbiskie patskaņi nevar būt zilbes kodola veidotāji (sk. 5. att.), tāpēc J. Grigorjevs iebilst pret diftongiskā savienojuma līdzskaņa iekļāvumu zilbes kodolā (sk. 185., 188., 189. un 196. §), jo tas pēc būtības pieder pie zilbes beigām (sk. 6. att.).

5. attēls. Vārda *savs* izruņa ar pilnīgu un daļēju vokalizāciju un atbilstoša zilbes struktūras analīze; ar S apzīmēts zilbes sākums, ar R – ritms, ar K – kodols, bet ar B – beigas

76. §.

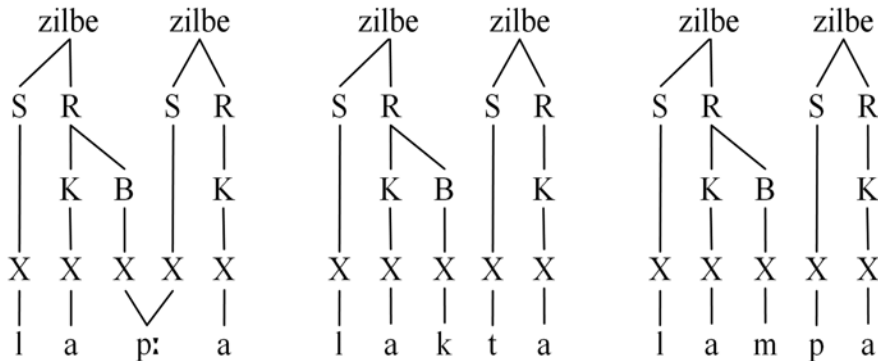
Atbilstoši sonoritātes teorijai zilbes kodolu veido sonoritātes virsotne, t. i., zilbes skaņa ar vislielāko sonoritāti, bet zilbes sākumā skaņas izkārtojās sonoritātes pieauguma secībā (no kreisās uz labo pusi) un zilbes beigās – sonoritātes samazināšanās secībā (Markus 2000₂: 9; Roca, Johnson 2000: 255). Tā kā gan nezilbiskie patskaņi *i* un *u*, gan skaneņi ir ar mazāku sonoritāti nekā vokāļiem, J. Grigorjevs uzskata, ka tie kopā ar vokāli nevar veidot zilbes kodolu. Pēc šī nosacījuma veiktā zilbes struktūras analīze vārdam *sams* (sal. 6. att. A un B) atbilst līdžīgu zilbju analīzei autosegmentālajā fonoloģijā (sk. 6. att. C, kas veidots pēc Roca, Johnson 2000: 266).

6. attēls. Vārda *sams* zilbes struktūras analīze (A un B) un šīs struktūras salīdzinājums ar angļu valodas vārda *silk* 'zīds' struktūru (C)

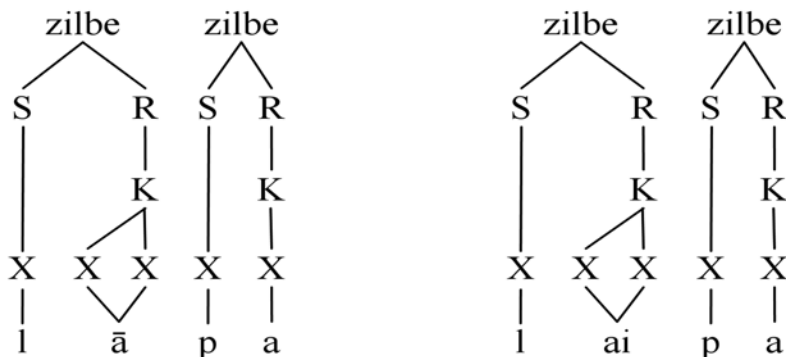
77. §.

Atbilstoši relatīvā laika jeb X teorijas zilbes struktūras modelim (sk. 182. §) zilbes kodols nevar aizņemt vairāk par divām relatīvā laika vienībām, tāpēc zilbes kodolā nav iespējami trīsskaņi (trīs īsu patskaņu savienojumi) vai gara patskaņa savienojums ar īsu. Īsās skaņas (īsi patskaņi un līdzskaņi) aizņem vienu relatīvā laika vienību un veido īso zilbju kodolus (sk. 7. att.).

7. attēls. Vārdu *lapa*, *lakta* un *lampa* zilbju struktūras analīze (katru vārdu veido divas īsās zilbes)

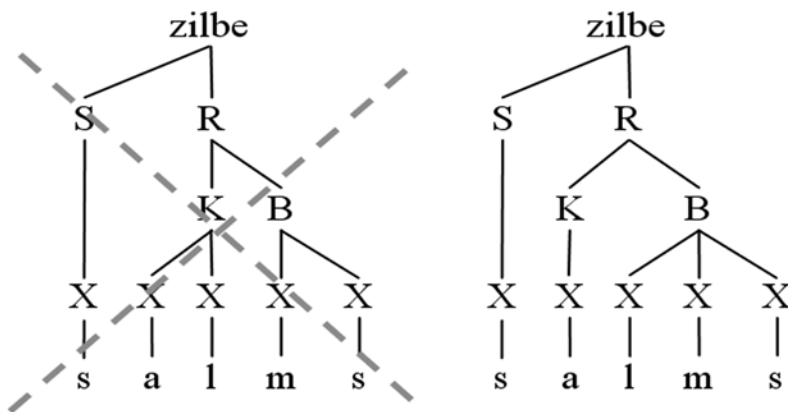
Garās skaņas (garie patskaņi un divskaņi) aizņem divas relatīvā laika vienības (sk. 8. att.) un veido garo zilbju kodolus. Latviešu valodā ir iespējami arī gari līdzskaņi, kas aizņem divas relatīvā laika vienības un parasti ir ambisillabiski, t. i., divām zilbēm piederīgi, veidojot vienas zilbes beigās un nākamās zilbes sākumu (sk. *lapa* 7. att.).

8. attēls. Vārdu *lāpa* un *laipa* zilbju struktūras analīze (katru vārdu veido viena garā (pirmā) un viena īsā (otrā) zilbe)

78. §.

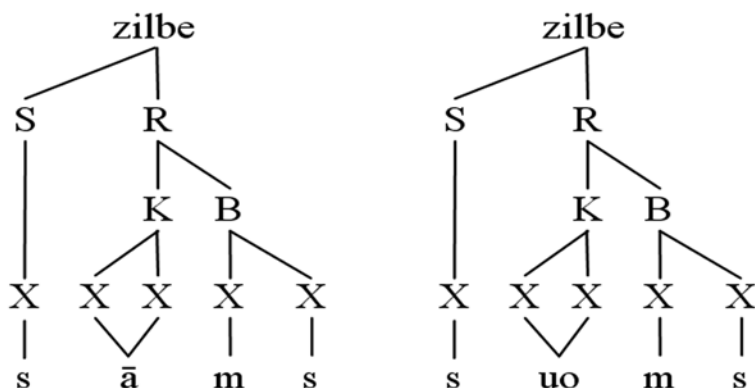
Tas, ka skanenis savas sonoritātes dēļ netiek iekļauts zilbes kodolā (sk. *lampa* 7. att.), lai gan tajā aiz īsa patskaņa ir „brīva” viena relatīvā laika vienība, ir pretrunā ar teoriju par latviešu valodas zilbes intonācijām (sk. 196. §), kurā tiek pieņemts, ka intonācija īstenojas tikai **garajās** zilbēs, t. i., zilbēs, kuru **kodolu veido arī diftongiskie savienojumi**. Tā kā, pēc J. Grigorjeva uzskatiem, diftongiskā savienojuma līdzskanis nepieder pie zilbes kodola, viņš iesaka mainīt norādi par intonācijas īstenošanās nosacījumiem, vai nu nosakot, ka intonācija realizējas garajās zilbēs un **īsajās zilbēs**, kurās īsam patskanim seko tautosillabisks skanenis, vai arī – intonācija **realizējas zilbēs**, kurās ir garš patskanis, divskanis un diftongisks savienojums. Izmainot zilbju intonāciju īstenošanās nosacījumus pēc minētā parauga, tiek atrisināta pretruna starp X teorijas un sonoritātes principa noteikto zilbes struktūru un latviešu valodniecībā tradicionālo izpratni par zilbes tonālo modulāciju.

9. attēls. Vārda *salms* zilbju struktūras analīze (pa kreisi tradicionālā, pa labi – analīze atbilstoši X teorijas un sonoritātes principa nosacījumiem)

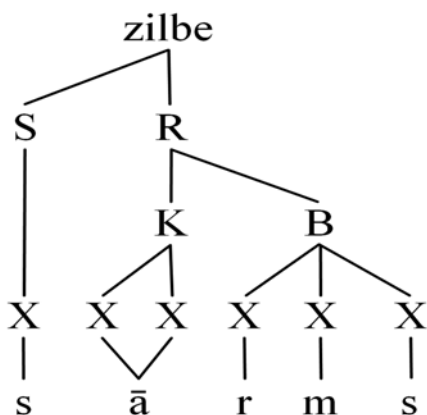
79. §.

Vairāku skaneņu atrašanās zilbes beigās nav pretrunā ne ar X teoriju, ne sonoritātes principu. Atbilstoši latviešu fonētikā tradicionālajai pieejai *l* vārdā *salms* būtu diftongiskā savienojuma komponents (sk. 9. att. pārsvītrototo daļu) un piederētu pie zilbes kodola, veidojot garu zilbi pēc analogijas ar vārdiem *sāms* un *soms* (sk. 10. att.).

10. attēls. Vārdu *sāms* un *soms* zilbju struktūras analīze (katru vārdu veido viena garā zilbe, kuras beigās līdzskaņi izkārtoti sonoritātes samazināšanās secībā)

Pēc J. Grigorjeva viedokļa, nezilbiskie patskaņi un skaneņi (ja tie nav zilbiski skaneņi, kas vieni paši veido zilbes kodolu) neietilpst zilbes kodolā, tāpēc vārdā *salms* līdzskanis *l* jāanalizē kā zilbes beigu līdzskaņu grupas loceklis pēc analogijas ar vārdu *sārms* (sk. 11. att.).

11. attēls. Vārda *sārms* zilbju struktūras analīze (vārdu veido viena garā zilbe, kuras beigās līdzskaņi izkārtoti sonoritātes samazināšanās secībā)

Abos vienzilbes vārdos *salms* un *sārms* līdzskaņi zilbes beigās izkārtojas sonoritātes samazināšanās secībā (sk. 9. tab.), tāpēc atbilst sonoritātes principam (sk. 180. §). Atšķirība starp šiem vārdiem ir tāda, ka atbilstoši zilbes kodola struktūrai (relatīvo laika vienību skaitam) vārds *salms* veido īsu zilbi, bet vārds *sārms* – garu. Tas, ka vārdā *salms* zilbes kodols neaizņem maksimālo iespējamo relatīvo laika vienību skaitu, nav iemesls līdzskaņa *l* iekļaušanai kodolā.

Lai saglabātu tradicionālo zilbes intonācijas interpretāciju, turpmākajās nodaļās tomēr ir izmantota tradicionālā diftongisko savienojumu izpratne.

2.3. Latviešu valodas līdzskaņi

80. §.

Līdzskanis jeb **konsonants** ir valodas skaņa, kuras izrunai raksturīgs troksnis, kas rodas, gaisa plūsmai pārvarot kādu šķērslī runas aparātā (VPSV 2007: 215). Fonētiski par līdzskaņiem atzīst skaņas, kuras izrunā ar balss trakta sašaurinājumu vai slēgumu, kura dēļ gaisa plūsma tiek vai nu bloķēta pilnībā, vai virzīta caur tādu sašaurinājumu, kurā rodas berzes troksnis (Crystal 1997: 83).

81. §.

Visi latviešu valodas līdzskaņi izrunājami uz izelpojamās gaisa plūsmas pamata, tāpēc tie pieder pie **pulmonisko konsonantu** (angl. *pulmonic consonants*) grupas. Latviešu literārajā valodā ir 26 līdzskaņu fonēmas: **b** /b/, **c** /ts/, **č** /tʃ/, **d** /d/, **dz** /dʒ/, **dž** /dʒ/, **f** /f/, **g** /g/, **ģ** /j/, **h** /x/, **j** /j/, **k** /k/, **ķ** /c/, **l** /l/, **ļ** /ɫ/, **m** /m/, **n** /n/, **ņ** /ɲ/, **p** /p/, **r** /r/, **s** /s/, **š** /ʃ/, **t** /t/, **v** /v/, **z** /z/ un **ž** /ʒ/.

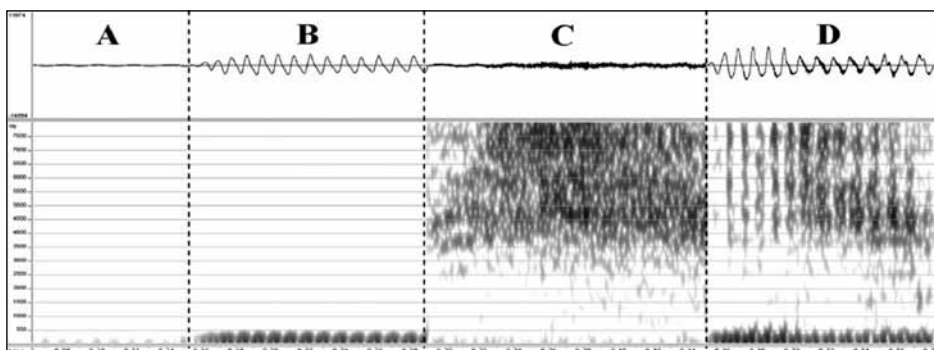
2.3.1. Līdzskaņu fonētiskā interpretācija

82. §.

Tradicionāli starptautiskajā praksē līdzskaņi tiek raksturoti pēc to **balsīguma** (*voicing*), **artikulācijas vietas** (*place*) un **artikulācijas veida** (*manner*).

83. §.

Balsīgums ir viens no galvenajiem valodas skaņas raksturojošajiem fonētiski fonoloģiskajiem parametriem. Ar balsīgumu saprot balss saišu svārstību (vibrāciju) auditīvo rezultātu. Balsīgas skaņas artikulāri var definēt kā tādas, kuru izrunas laikā balss saites atrodas stāvoklī, kas ļauj gaisa plūsmai tās iesvārstīt. Balsīgām skaņām tiek pretstatītas nebalsīgās, kuru izrunas laikā nav iespējamas balss saišu svārstības, jo starp balss saitēm ir plata sprauga (Crystal 1997: 413). Akustiski balsīgām skaņām oscilogrammās raksturīgs balss saišu svārstību radītais tonālais komponents, kas piešķir tām noteiktu cikliskumu, bet spektrogrammās – zemas frekvences balss formants (sk. 12. att. B un D). Nebalsīgām skaņām, kuras izrunā, veidojot slēgumu, slēguma posmā oscilogrammās svārstību nav vai ir redzamas fona trokšņa radītas nelielas amplitūdas svārstības, bet spektrogrammās ir tukšums (sk. 12. att. A). Savukārt nebalsīgām skaņām, kuras izrunā, veidojot spraugu gaisa plūsmas ceļā, oscilogrammās vērojamas necikliskas (haotiskas) svārstības, bet spektrogrammās – spraugas vietas noteikts berzes enerģijas spektrs (sk. 12. att. C).

12. attēls. Nebalsīgu un balsīgu līdzskaņu oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); A – nebalsīga slēdzena slēguma posms, B – balsīga slēdzena slēguma posms, C – nebalsīgs frikatīvs spraudzenis, D – balsīgs frikatīvs spraudzenis

Latviešu valodā ir 16 **balsīgi līdzskaņi**: [b], [d], [ɖ], [ɗ], [g], [j], [ɟ], [l], [ʎ], [ʎ], [m], [n], [ɲ], [r], [v], [z] un [ʒ].

Latviešu valodā ir 10 **nebalsīgi līdzskaņi**: [ts], [tʃ], [f], [x], [k], [c], [p], [s], [ʃ] un [t].

84. §.

Artikulācijas vieta galvenokārt saistāma ar pasīvo runas orgānu, t. i., to orgānu, kuram tiek tuvināts vai piekļauts aktīvais runas orgāns. Latviešu valodas līdzskaņu izrunā vērojamas šādas artikulācijas vietas:

- **bilabiāla** – līdzskanis tiek izrunāts, radot slēgumu ar abām lūpām ([p], [b], [m]);
- **labiodentāla** – apakšlūpa tiek piekļauta pie augšējiem priekšzobiem, radot spraugu ([f], [v]);
- **dentāla** – mēles gals tiek piekļauts augšējiem priekšzobiem, radot spraugu ([s], [z]) vai slēgumu ([t], [d], [ts], [ɖ], [n]);
- **alveolāra** – mēles gals tiek piekļauts smaganu veidotajam uzkalniņam (alveolām) aiz augšējiem priekšzobiem, radot spraugu ([ʃ], [ʒ], [r], [l]) vai slēgumu ([tʃ], [ɗ]);
- **palatāla** – mēles muguras daļa, kas miera stāvoklī ir zem cietajām aukslējām, tiek piekļauta tām, radot spraugu ([j], [ʎ]) vai slēgumu ([c], [j], [ɲ]);
- **velāra** – mēles muguras daļa, kas miera stāvoklī ir zem mīkstajām aukslējām, tiek piekļauta tām, radot spraugu ([x]) vai slēgumu ([k], [g]).

Akustiski artikulācijas vietu raksturo paša līdzskaņa spektrs un blakus esošo skaņu formantu (īpaši F2) pāreju virzība.

85. §.

Artikulācijas veids norāda, kāda runas orgānu darbība tiek veikta, lai izrunātu noteiktu līdzskani. Tradicionāli visus līdzskaņus pēc artikulācijas veida iedala divās grupās – **slēdzenos** un **spraudzenos**.

Akustiski artikulācijas veidu raksturo paša līdzskaņa spektrs un blakus esošo skaņu formantu pāreju ilgums (pāreja no vokāļa uz slēdzeni ir īsāka nekā pāreja no vokāļa uz spraudzeni). Dinamiskajās spektrogrammās ir redzams, ka pirms slēdzeņa esošās skaņas spektrālais attēls orālā slēguma brīdī tiek krasi pārtraukts un slēdzenim sekojošās skaņas spektrālais attēls parādās tikpat krasi pēc slēguma atbrīvojuma. Spraudzeņiem šī pāreja starp blakus skaņām ir vienmērīgāka.

86. §.

Slēdzeni veidojas, ja, runas orgāniem sakļaujoties, gaisa plūsma uz brīdi tiek pārtraukta. Pasaules fonētikas tradīcijā ar jēdzienu „slēdzenis” parasti apzīmē tikai orālas skaņas, jo šis jēdziens saistīts ar pilnīgu balss trakta noslēgšanu (Crystal 1997: 362). Atbilstīgi latviešu fonētikas tradīcijām pie slēdzeņiem pieskaita arī nazālos līdzskaņus, kuru izrunas laikā gaisam tiek bloķēts ceļš caur muti, bet tas samērā netraucēti izplūst caur deguna dobumu.

Atkarībā no slēguma atbrīvojuma un līdzskaņa realizācijas latviešu tradicionālajā fonētikā slēdzeņus sīkāk iedala trijās grupās – **eksplozīvie slēdzeņi**, **afrikatīvie slēdzeņi** un **nazālie slēdzeņi**.

87. §.

Eksplozīvs slēdzenis latviešu valodā tiek izrunāts:

- 1) piespiežot mīksto aukslēju pakalējo daļu un ūku rīkles pakalējai sienai un noslēdzot gaisam ceļu uz deguna dobumu;

- 2) izveidojot slēgumu mutes dobumā, kurā izelpojamā gaisa plūsma rada palielinātu spiedienu;
- 3) strauji pārtraucot slēgumu mutes dobumā un atverot tik platu eju, ka saspiestais gaiss izplūst ar eksplozīvai līdzīgu troksni.

Eksplozīvo slēdžu artikulācijas veida akustiskie rādītāji ir slēguma posms un trokšņa posms. Slēguma posms atbilst artikulārajam slēgumam, bet trokšņa posms – slēguma atbrīvojumam. Slēguma posmu raksturo ievērojams akustiskās enerģijas samazinājums, bet trokšņa posmu veido eksplozija un berzes troksnis.

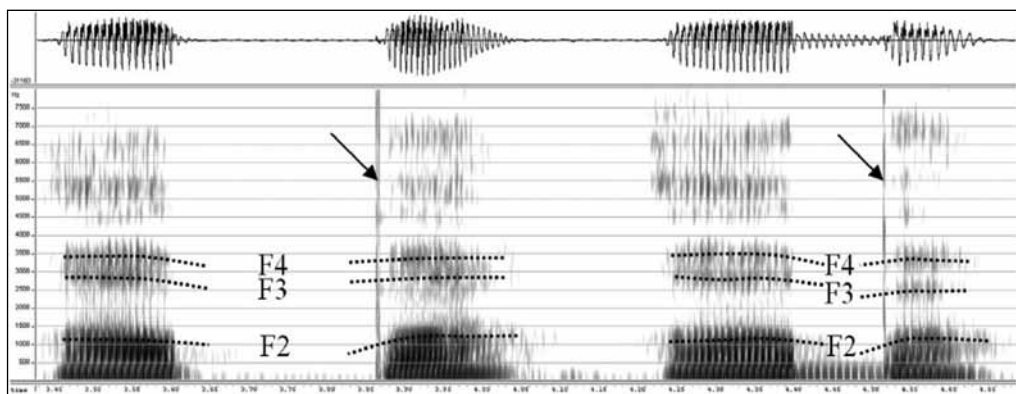
Oscilogrammās slēguma posmā nebalsīgiem eksplozīviem slēdžiem svārstību praktiski nav, bet balsīgiem eksplozīviem slēdžiem tajā vērojamas mazas amplitūdas cikliskas svārstības. Aiz slēguma posma parasti redzamas eksplozijas un berzes trokšņa neperiodiskās svārstības.

Dinamiskajās spektrogrammās eksplozīvo slēdžu slēguma posmā formantu enerģija ir ļoti vāja. Nebalsīgiem eksplozīviem slēdžiem formantu struktūra parasti ir vājāka nekā balsīgiem eksplozīviem slēdžiem. Aiz eksplozīvu slēdžu slēguma posma parasti ir viena vai vairākas šauras vertikālas eksplozijas spektra joslas un berzes troksnis. Blakus skaņu spektrālā enerģija strauji apraujas slēguma izveidošanas brīdī un tikpat strauji atjaunojas pēc slēguma atbrīvojuma, saplūstot ar slēdža trokšņa posma spektrālo zīmējumu.

Latviešu valodā ir astoņi **eksplozīvi slēdži**: [p], [b], [t], [d], [c], [j], [k] un [g].

Lai noteiktu slēdža artikulācijas vietu, papildus paša līdzskaņa akustiskajai informācijai (trokšņa posma spektram un ilgumam) jāizmanto norādes, ko sniedz blakus esošās skaņas formantu struktūra, galvenokārt formantu pāreju virzība no patskaņa uz līdzskani. Tradicionāli par galveno artikulācijas vietas rādītāju tiek uzskatīta F2 pārejas virzība. Praksē bieži sastopami gadījumi, kad F2 pāreja viena pati nesniedz precīzu norādi par slēdža artikulācijas vietu, tāpēc jāņem vērā arī citu formantu pārejās ietvertā informācija.

Līdzskanis [p] ir nebalsīgs, bet [b] – balsīgs bilabiāls eksplozīvs slēdenis, kura izrunai slēgumu veido, sakļaujot abas lūpas. Mēle šo līdzskaņu artikulācijā nav iesaistīta, tāpēc jau to izrunas laikā tā var ieņemt nākamās skaņas izrunai nepieciešamo stāvokli.

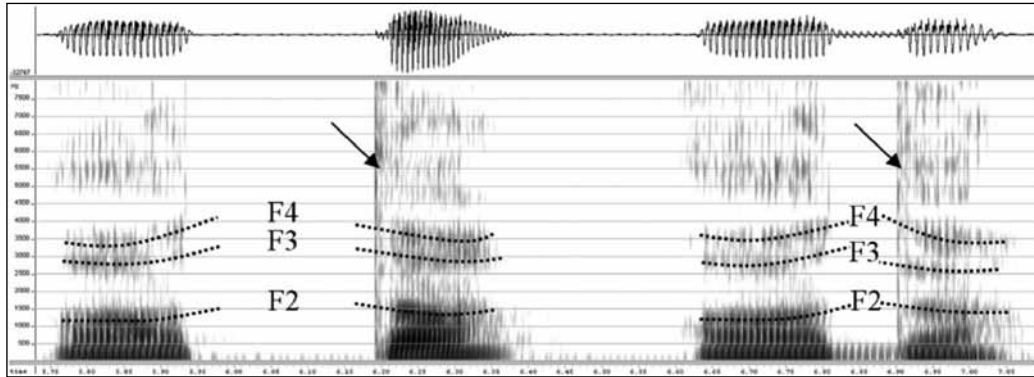

13. *attēls*. Vārdu [ap:a] un [ab:a] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa slēguma posmā, bet bultiņas norāda trokšņa posmus

Bilabiālo eksplozīvo slēdžu apkaimē patskaņu F2 pārejas parasti ir vērstas uz frekvenci starp 500 un 1500 Hz. Arī augstāku formantu frekvenču vērtības samazinās. Enerģijas izkārtojums trokšņa posmā bilabiāliem eksplozīviem slēdžiem ir vienmēr-

rīgs visā spektrogrammas ietvertajā frekvences diapazonā vai arī enerģija pakāpeniski samazinās, palielinoties frekvences vērtībai. Trokšņa posma ilgums šiem eksplozīvajiem slēdžeņiem ir viens no mazākajiem. Aiz bilabiāliem eksplozīviem slēdžeņiem, patskaņa sākumā, spektrālā enerģija parasti vājinās, palielinoties frekvences vērtībai.

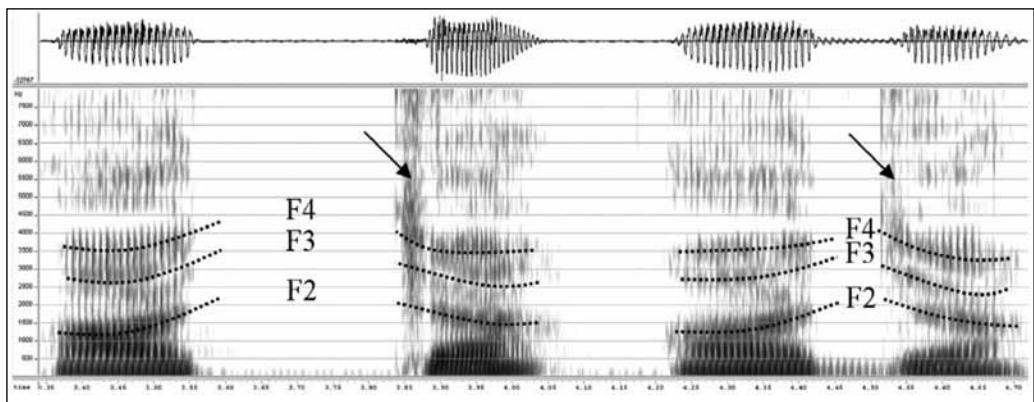
Līdzskanis [t] ir nebalsīgs, bet [d] – balsīgs lamināli (sk. 98. §) dentāls eksplozīvs slēdzenis, kura izrunai slēgumu veido, piespiežot mēles galu augšējiem priekšzobiem.

14. attēls. Vārdu [at:ɑ] un [ɑdɑ] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa slēguma posmā, bet bultiņas norāda trokšņa posmus

Dentālo eksplozīvo slēdžeņu apkaimē patskaņu F2 pārejas virzītas uz frekvenci starp 1200 un 2000 Hz. Atšķirībā no bilabiālajiem eksplozīvajiem slēdžeņiem, dentālo eksplozīvo slēdžeņu fonētiskā apkaimē patskaņu F4 pārejas virzītas uz augstāku frekvenci. Trokšņa posma ilgums šiem eksplozīvajiem slēdžeņiem ir viens no mazākajiem slēdžeņu grupā, bet mazliet lielāks nekā bilabiālajiem eksplozīvajiem slēdžeņiem.

Līdzskanis [c] ir nebalsīgs, bet [j] – balsīgs dorsāli (sk. 98. §) palatāls eksplozīvs slēdzenis, kura izrunai slēgumu veido, piespiežot mēles muguras priekšējo daļu cieto aukslēju priekšējai daļai vai vidusdaļai.

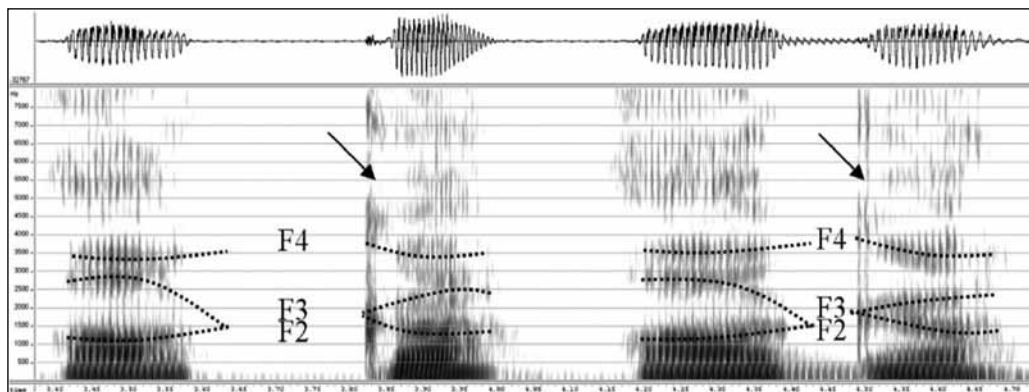

15. attēls. Vārdu [ɑc:ɑ] un [ɑjɑ] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa slēguma posmā, bet bultiņas norāda trokšņa posmus

Palatālo eksplozīvo slēdžeņu apkaimē patskaņu F2 pārejas virzītas uz frekvenci virs 2000 Hz. Arī F3 un F4 pāreju frekvences vērtības palielinās. Formantu pārejas no patskaņa stabilā posma uz līdzskani parasti nepārsniedz 50 ms jeb 0,05 s, bet uz pala-

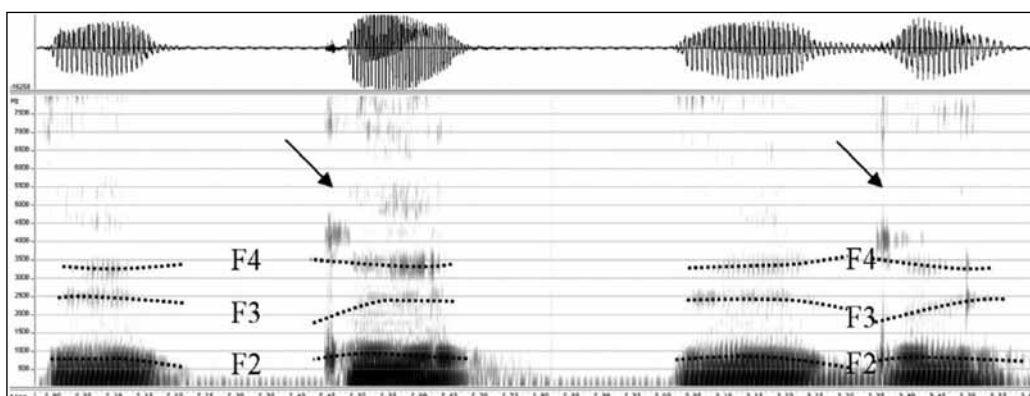
tālu līdzskani tās ir ilgākas (75–100 ms jeb 0,075–0,1 s), veidojot patskanim [i] līdzīgu konfigurāciju līdzskaņa tiešajā apkaimē. Trokšņa posma ilgums palatāliem eksplozīviem slēdzeniem ir viens no lielākajiem. Latviešu valodā tas ir aptuveni divas trīs reizes lielāks par bilabiālu un dentālu eksplozīvo slēdzeņu trokšņa posma ilgumu.

Līdzskanis [k] ir nebalsīgs, bet [g] – balsīgs dorsāli velārs eksplozīvs slēdzenis, kura izrunai slēgumu veido, piespiežot mēles muguras pakaļējo daļu mīkstajām aukslējām. Latviešu valodā velāro līdzskaņu artikulācijas vietu būtiski ietekmē sekojošā patskaņa kvalitāte. Pirms palatālajiem patskaņiem [i], [i:], [e], [e:] vai divskaņiem, kas sākas ar patskaņiem [i] un [e] atbilstošu komponentu, to artikulācijas vieta ir palatovelāra, t. i., slēgums tiek veidots, piespiežot mēles muguras pakaļējo daļu robežai starp cietajām un mīkstajām aukslējām, tāpēc detalizētā fonētiskā transkripcijā šie līdzskaņi apzīmējami ar [k̟] un [g̟].

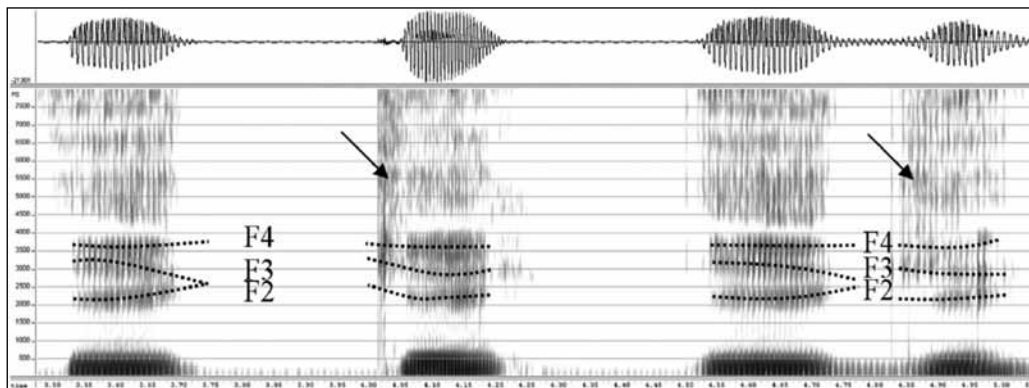
16. attēls. Vārdu [ak:a] un [ag:a] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa slēguma posmā, bet bultiņas norāda trokšņa posmus

Velāro eksplozīvo slēdzeņu apkaimē patskaņu [i], [i:], [e], [e:], [æ], [æ:], [ɑ] un [ɑ:] F2 pārejas virzītas uz augstāku frekvenci. Atšķirībā no palatāliem eksplozīviem slēdzeniem, velāro eksplozīvo slēdzeņu apkaimē šo patskaņu F3 pārejas ir virzītas uz zemāku frekvenci (F2 it kā savienojas ar F3), izņemot gadījumus, kad [i], [i:], [e], [e:] un divskaņi, kuri sākas ar patskaņiem [i] un [e] atbilstošu komponentu, ir aiz velārā slēdzeņa.

17. attēls. Vārdu [uk:u] un [ugu] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa slēguma posmā, bet bultiņas norāda trokšņa posmus

Ja velārie eksplozīvie slēdžeņi ir savienojumā ar patskaņiem [ɔ], [ɔ:], [u] un [u:], F2 pāreja parasti ir vērsta uz frekvences zonu no 500 līdz 1000 Hz, tāpat kā savienojumos ar bilabiāliem eksplozīviem slēdžeņiem. Arī F3 pārejas abos gadījumos virzītas uz zemāku frekvenci. Turpretī patskaņu F4 pārejas savienojumā ar velāriem eksplozīviem slēdžeņiem ir virzītas uz augstāku frekvenci, bet savienojumā ar bilabiāliem eksplozīviem slēdžeņiem – uz zemāku frekvenci vai horizontāli.

18. attēls. Vārdu [iķ:i] un [içi] oscillogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa slēguma posmā, bet bultiņas norāda trokšņa posmus

Latviešu valodas velāro eksplozīvo slēdžeņu trokšņa posma spektrā parasti vērojamas divas kompaktas (apm. 1000 Hz platas) enerģijas koncentrācijas joslas (sk. 16. un 17. att.), no kurām viena ir tuva sekojošā patskaņa F2 frekvencei (tās centrs parasti ir robežās no 700 līdz 3500 Hz), bet otra – tuva F5 (tās centrs parasti ir robežās no 4000 līdz 5500 Hz). Ja eksplozīvajiem slēdžeņiem [k] un [g] seko patskaņi [i], [i:], [e], [e:] vai divskaņi, kas sākas ar patskaņiem [i] un [e] atbilstošu komponentu, kopējā enerģija šo līdzskaņu trokšņa posmā palielinās, enerģijas koncentrācijas joslas nav skaidri izšķiramas (sk. 18. att.) un trokšņa posma spektrs ir līdzīgs palatālo eksplozīvo slēdžeņu [c] un [j] trokšņa posma spektram (sk. 15. att.). Trokšņa posma ilgums velārajiem eksplozīvajiem slēdžeņiem ir viens no lielākajiem. Latviešu valodā tas ir aptuveni vienāds ar palatālu eksplozīvu slēdžeņu trokšņa posma ilgumu.

88. §.

Afrikatīvs slēdzenis ir kā starppakāpe starp eksplozīva slēdžeņa izrunu un eksplozīva slēdžeņa un tajā pašā artikulācijas vietā izrunājama berzeņa savienojuma izrunu. Parasti tā izrunas laiks ir īsāks nekā atbilstīgā līdzskaņu savienojuma izrunas laiks. Bieži afrikatīvā slēdžeņa nošķiršanai no līdzskaņu savienojuma jāņem vērā ne tikai akustiskās pazīmes, bet arī valodā funkcionējošie fonoloģiskie likumi (Ladefoged, Maddieson 1998: 90).

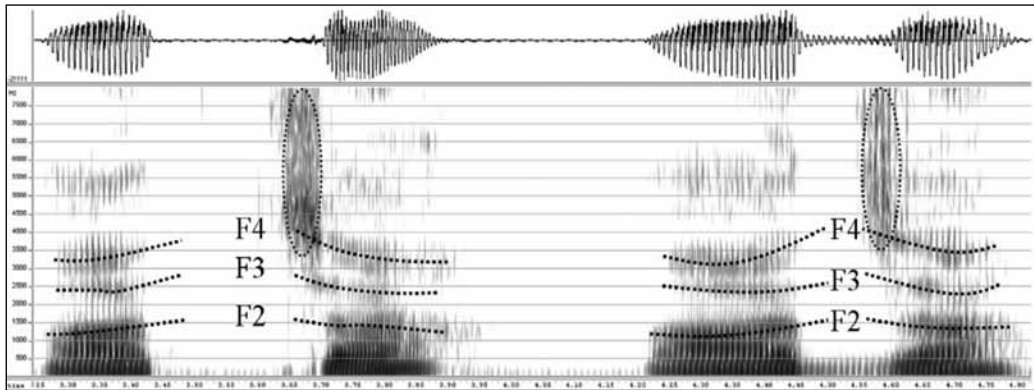
Afrikatīvs slēdzenis latviešu valodā tiek izrunāts:

- 1) piespiežot mīksto aukslēju pakaļējo daļu un ūku rīkles pakaļējai sienai un noslēdzot gaisam ceļu uz deguna dobumu;
- 2) izveidojot slēgumu mutes dobumā, kurā izelpojamā gaisa plūsma rada palielinātu spiedienu;
- 3) atbrīvojot slēgumu un strauji pārejot uz spraugu, kas atbilst tajā pašā artikulācijas vietā izrunātam frikatīvam spraudzenim.

Lai transkripcijā nošķirtu afrikatīvos slēdžeņus no līdzskaņu savienojumiem, lieto īpašu ligatūru, piem., *dz* [d͡z]. Vecāks, bet vēl joprojām lietots afrikatīvo slēdžeņu apzīmējums ir to komponentu savienošana ar loku augšā vai apakšā, piem., *dz* [d̤z] vai [d̥z].

Līdzīgi divskaņiem afrikatīvie slēdžeņi ir kompleksas skaņas (nevis divu skaņu savienojums), kuras nosacīti var sadalīt divos komponentos. Akustiski afrikatīvo slēdžeņi tāpat kā eksplozīvo slēdžeņi veido slēguma posms un trokšņa posms (sk. 87. §), bet atšķirībā no eksplozīvā slēdžeņa tā trokšņa posms ir garāks un ar atbilstīgajam frikatīvajam spraudzenim raksturīgo spektru. Afrikatīvā slēdžeņa kopējais garums ir līdzīgs vienādos fonētiskos apstākļos izrunāta eksplozīvā slēdžeņa vai frikatīvā spraudzeņa garumam. Afrikatīvā slēdžeņa komponentu kvalitāti nosaka pēc tām pašām pazīmēm, ko lieto eksplozīvu slēdžeņu (sk. 87. §) un frikatīvu spraudzeņu (sk. 91. §) noteikšanai.

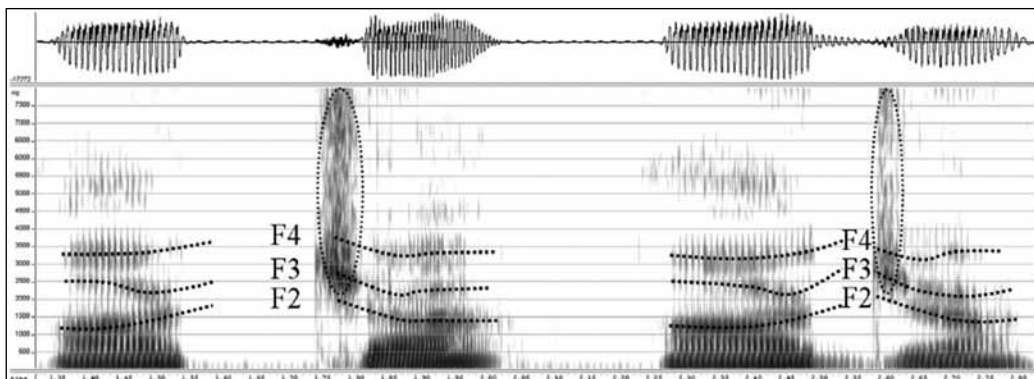
Latviešu valodā ir četri **afrikatīvi slēdžeņi**: [t͡s], [d͡z], [t͡ʃ] un [d͡ʒ].

19. attēls. Vārdu [ats:a] un [aɕa] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa posmā, bet punktētās elipses norāda berzes pamatenerģijas zonas trokšņa posmos

Līdzskanis [ts] ir nebalsīgs, bet [d͡z] – balsīgs lamināli dentāls afrikatīvs slēdžeņis, kura izrunai slēgumu veido, piespiežot mēles galu augšējiem priekšzobiem, kur, slēgumu atbrīvojot, veidojas dentāls frikatīvs spraudzenis.

Dentāliem afrikatīviem slēdžeņiem trokšņa posmā pamatenerģija sākas pie patskaņa F4, bet fonētisko apkaimi veidojošo patskaņu F2 pārejas virzienā uz dentālu slēdžeņi parasti vērstas uz frekvenci no 1200 līdz 2000 Hz (sk. 19. att.).

20. attēls. Vārdu [aɕ:a] un [aɕa] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa posmā, bet punktētās elipses norāda berzes pamatenerģijas zonas trokšņa posmos

Līdzskanis [tʃ] ir nebalsīgs, bet [ɟʃ] – balsīgs lamināli alveolārs afrikatīvs slēdzenis, kura izrunai slēgumu veido, piespiežot mēles galu alveolām, kur, slēgumu atbrīvojot, veidojas alveolārs frikatīvs spraudzenis.

Alveolāriem afrikatīviem slēdžiem trokšņa posmā pamatenerģija sākas pie patskaņa F3, bet fonētisko apkaimi veidojošo patskaņu F2 pārejas virzienā uz alveolāru slēdzeni parasti ir vērstas uz frekvenci no 1600 līdz 2000 Hz (sk. 20. att.).

Latviešu valodas afrikatīvajiem slēdžiem [tʃ] un [ɟʃ] ir raksturīga papildartikulācija – palatalizācija (mēles muguras tuvinājums cietajām aukslējām) –, tāpēc pilnīgi precīzām to apzīmējumam transkripcijā būtu jālieto palatalizācijas diakritiskā zīme – [tʃʲ] un [ɟʃʲ].

89. §.

Nazāls slēdzenis latviešu valodā tiek izrunāts:

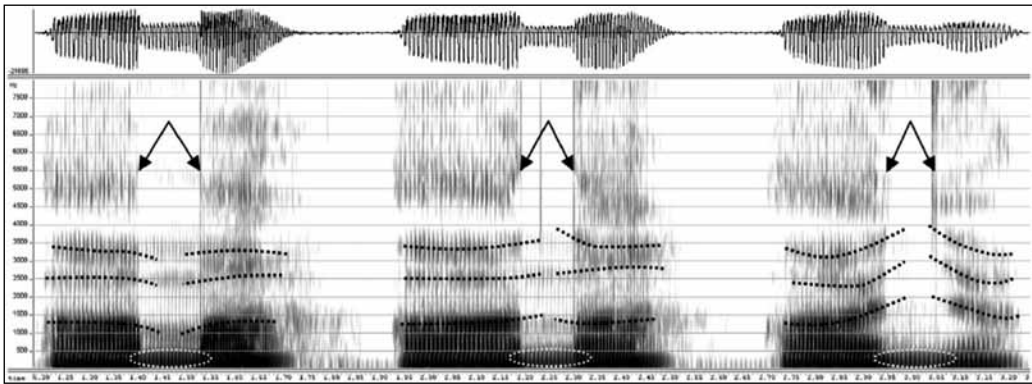
- 1) izveidojot slēgumu mutes dobumā;
- 2) vienlaicīgi ar slēguma veidošanu vai pat īsi pirms tās atvelkot mīksto aukslēju pakaļējo daļu un ūku no rīkles pakaļējās sienas, tā ļaujot gaisam izplūst caur deguna dobumu un nāsīm. Latviešu valodas nazālos slēdžus izrunā balsīgi, t. i., to izrunas laikā balss saites svārstās, radot tonālo komponentu. Gaisa plūsmas ceļā nav šķēršļu, kas radītu trokšņa papildkomponentus, tāpēc šie līdzskaņi klasificējami par skaneņiem. To skanīgums ir mazāks nekā vokāļiem, jo skaņas enerģiju daļēji absorbē deguna dobuma un blakusdobumu sienas veidojošie mīkstie audi.

Oscilogrammās nazālajiem slēdžiem raksturīgas vokāļiem līdzīgas cikliskas svārstības, kuru amplitūda ir mazāka nekā vokāļiem, bet lielāka nekā balsīgajiem trokšņiem (sk. 21. att.).

Dinamiskajās spektrogrammās nazālajiem slēdžiem, līdzīgi kā eksplozīvajiem slēdžiem, vērojamas krasas spektrālās enerģijas pārmaiņas orālā slēguma izveidošanas un atbrīvojuma brīdī (sk. 21. att.). Slēguma atbrīvojuma spektrā nav spraugas radītā berzes trokšņa posma. Nazāliem slēdžiem formantu struktūra slēguma posmā ir saskatāma labāk nekā eksplozīviem slēdžiem. Tā kā pamatrezonatoru nazālo slēdžu izrunas laikā veido rīkles un deguna dobums, formantu struktūra mainās mazāk nekā vokāļiem, jo orālā slēguma veidošana neietekmē deguna dobuma formu un tikai mazliet ietekmē rīkles dobuma formu un lielumu. Mutes dobums nazālo slēdžu izrunā veido rezonatora sānu atzaru, no kura formas un lieluma atkarīgās antirezonances slāpē akustisko enerģiju atbilstīgajā nazālā slēdža spektra daļā. Nazālu slēdžu spektrā parasti dominē formants ar aptuveni 250–300 Hz frekvenci, kas saplūst ar balss saišu darbības rādītāja joslu. Šis ir vienīgais formants nazālo slēdžu spektrā, kura enerģija ir salīdzināma ar blakus esošo vokāļu formantu enerģiju (sk. 21. att.). Pārējo formantu enerģija ir ievērojami mazāka, tāpēc tos spektrogrammā ne vienmēr var skaidri saskatīt. Šie augstfrekvences formanti parasti ir vājāki nekā laterālajiem spraudžiem. Tā kā mīksto aukslēju nolaišanas un pacelšanas laiks parasti pilnīgi nesakrīt ar orālā slēguma izveidošanas un atbrīvojuma laiku, spektrogrammās bieži vērojama blakus patskaņu nazalizācija, kas izpaužas kā patskaņu formantu enerģijas vājinājums noteiktās frekvencēs. Patskaņu nazalizācija skaidrojama ar to, ka šajos brīžos pamatrezonatoru veido rīkles un mutes dobums, bet deguna dobums veido rezonatora sānu atzaru, tāpēc tā rezonances iedarbojas uz patskaņa spektru kā antirezonances, slāpējot patskaņa spektrālo enerģiju šajās frekvencēs.

Latviešu valodā ir trīs **nazāli slēdži**: [m], [n] un [ɲ].

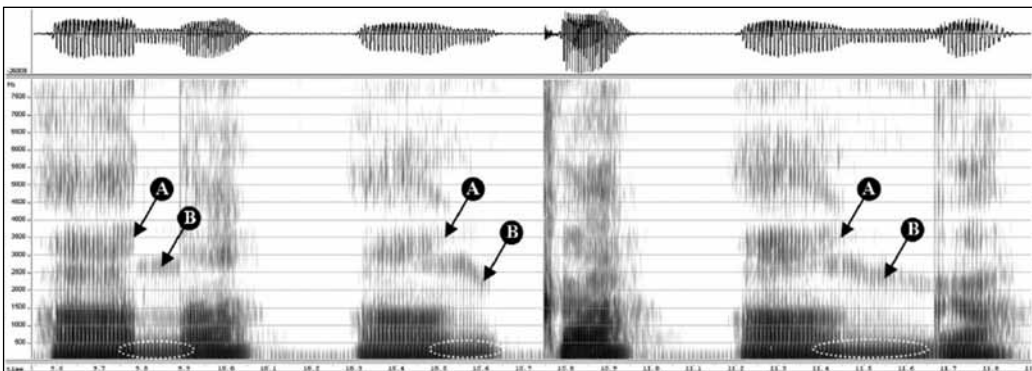

21. attēls. Vārdu [ama], [ana] un [aŋa] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa posmā, baltās punktētās elipses norāda pirmo nazālo formantu, bet bultiņas – straujās spektrālās maiņas, kas notiek orālā slēguma izveidošanas un atbrīvojuma brīdī

Līdzskanis [m] ir balsīgs bilabiāls nazāls slēdzenis, kura izrunai slēgumu veido, sakļaujot abas lūpas. Tā kā mēle šī līdzskaņa artikulācijā nav iesaistīta, tā jau nazālā slēdzena izrunas laikā var ieņemt nākamās skaņas izrunai nepieciešamo stāvokli. Blakus esošo vokāļu formantu pārejas ir līdzīgas tām, kas vērojamas savienojumā ar eksplozīvajiem slēdžiem [p] un [b] (sk. 87. §).

Līdzskanis [n] ir balsīgs lamināli dentāls nazāls slēdzenis, kura izrunai slēgumu veido, piespiežot mēles galu (mēles virsmas pirmo centimetru) augšējiem priekšzobiem. Blakus esošo vokāļu formantu pārejas ir līdzīgas tām, kas vērojamas savienojumā ar eksplozīvajiem slēdžiem [t] un [d] (sk. 87. §).

Līdzskanis [ɲ] ir balsīgs dorsāli palatāls nazāls slēdzenis, kura izrunai slēgumu veido, piespiežot mēles muguras priekšējo daļu cieto aukslēju priekšējai daļai vai vidusdaļai. Blakus esošo vokāļu formantu pārejas gan pēc virzības, gan pēc ilguma ir līdzīgas tām, kas vērojamas savienojumā ar eksplozīvajiem slēdžiem [c] un [j] (sk. 87. §).

22. attēls. Vārdu [ana], [aŋka] un [aŋga] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); baltās punktētās elipses norāda pirmo nazālo formantu, bultiņa A – patskaņa F4 savienojuma vietu ar nazālo slēdzeni, bet bultiņa B – trešo nazālo formantu (F3)

Fonēmai /n/ latviešu literārajā valodā ir sekundārais variants [ɲ], kas izrunā parādās pirms [k] un [g] – savienojumos *nk* [ɲk] un *ng* [ɲg].

Līdzskanis [ɲ] ir balsīgs dorsāli velārs nazāls slēdzenis, kura izrunai slēgumu veido, piespiežot mēles muguras pakaļējo daļu mīkstajām aukslējām. Akustiski šim līdzska-

nim ir raksturīgs F3 frekvences pazeminājums aptuveni par 500 Hz salīdzinājumā ar [n] (sk. 22. att. B). Mutes dobuma veidotā antirezonanse slāpē pirms līdzskaņa esošā patskaņa spektrālo enerģiju 3000–4000 Hz zonā (sal. [ana], [aŋka] un [aŋga] A zonu 22. att.).

90. §.

Spraudzeņi veidojas, ja, runas orgāniem sakļaujoties, gaisa plūsmas ceļā veidojas sašaurinājums (sprauga), bet gaisa plūsma netiek pārtraukta. Ja sprauga ir salīdzinoši plaša, balsīgu spraudzeņi veido vājinātas enerģijas tonālie elementi, bet papildus tiem skaņas spektrā var parādīties arī trokšņa elementi. Ja sprauga līdzskaņa izrunas laikā ir maza, gaisa plūsma, virzoties caur to, rada turbulenci un piešķir līdzskanī šņācoša berzes trokšņa komponentu. Līdzskaņus, kuru skanējumam raksturīgs berzes troksnis, atbilstīgi pasaules fonētikas praksei sauc par **frikatīviem spraudzeņiem** (*fricative*), bet līdzskaņus, kurus izrunā ar atvērtāku spraugu un tāpēc bez berzes trokšņa, sauc par **nefrikatīviem spraudzeņiem** (*frictionless*). Vēl nesen latviešu fonētikas tradīcijā spraudzeņus pēc spraugas lieluma nediferencēja.

Atkarībā no spraugas veidošanas un novietojuma līdzskaņa izrunas laikā latviešu tradicionālajā fonētikā spraudzeņus sīkāk iedala divās grupās – **mediālajos** spraudzeņos un **laterālajos** spraudzeņos (Laua 1997: 31; Strautiņa, Šulce 2004: 29). Mediālo spraudzeņu grupā tradicionāli tiek iekļauti arī līdzskaņi [f] un [v], lai gan to izrunā aktīvais runas orgāns ir apakšlūpa, tāpēc spraugu veidojošo lūpas daļu ir grūti noteikt un precīzāks apzīmējums šiem līdzskaņiem ir – **labiāls** spraudzeņis.

91. §.

Mediāls spraudzeņis latviešu valodā tiek izrunāts:

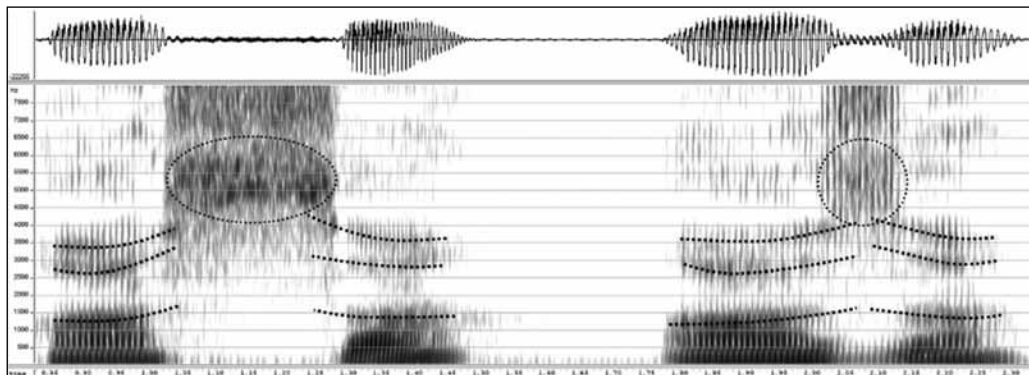
- 1) piespiežot mīksto aukslēju pakaļējo daļu un ūku rīkles pakaļējai sienai un noslēdzot gaisam ceļu uz deguna dobumu;
- 2) piespiežot mēles sānus zobiem un aukslējām un mēles vidū veidojot šauru garenvirziena spraugu starp noteiktu mēles daļu un kādu no pasīvajiem runas orgāniem, caur kuru laužoties, gaisa plūsmā rodas virpuļveida svārstības, kas ir cēlonis frikatīvajiem spraudzeņiem raksturīgajai šņākoņai. Izņēmums ir balsīgais līdzskanis [r], kas latviešu tradicionālajā fonētikā tiek atzīts par mediālu spraudzeņi, jo spraugas fāzē atvērums tam ir tik plašs, ka gaisa plūsma berzes troksni nerada.

Latviešu valodā ir septiņi **mediāli spraudzeņi**: [s], [z], [ʃ], [ʒ], [j], [r] un [x].

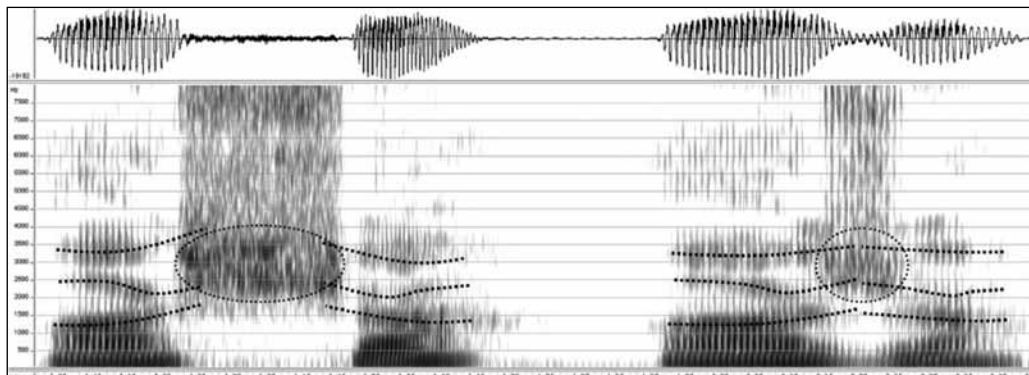
Līdzskanis [s] ir nebalsīgs, bet [z] – balsīgs lamināli dentāls frikatīvs spraudzeņis, kura izrunai starp mēles galu, t. i., mēles virsmas pirmo centimetru, un augšējo priekšzobu iekšējo malu tiek veidota šaura sprauga, kas nosaka frikatīvā spraudzeņa akustisko kvalitāti. Dentālie frikatīvie spraudzeņi [s] un [z] atpazīstami pēc intensīva berzes trokšņa, kas spektrogrammās parasti vērojams virs 4000 Hz. Ja spektrogrammā šiem spraudzeņiem līdzās ir patskaņi, intensīvs [s] un [z] berzes trokšņa spektrs sākas aptuveni pie patskaņa F4 (sk. 23. att.). Blakus patskaņu formantu pāreju virzība ir apmēram tāda pati, kāda vērojama dentālo slēdzeņu [t], [d], [ts], [ɕ], [n] fonētiskajā apkaimē (sk. 87.–89. §), bet to enerģija vājinās pakāpeniski, sašaurinoties spraugai.

Līdzskanis [ʃ] ir nebalsīgs, bet [ʒ] – balsīgs lamināli alveolārs frikatīvs spraudzeņis, kura izrunai starp mēles galu (mēles virsmas pirmo centimetru) un alveolām tiek veidota šaura sprauga, kas nosaka frikatīvā spraudzeņa akustisko kvalitāti. Latviešu valodas līdzskaņiem [ʃ] un [ʒ] raksturīga papildartikulācija – palatalizācija –, tāpēc precīzāms to apzīmējumam transkripcijā lietojama palatalizācijas diakritiskā zīme – [ʃ̟] un [ʒ̟]. Alveolārajiem frikatīvajiem spraudzeņiem [ʃ] un [ʒ] raksturīgs tikpat intensīvs berzes trokšņa spektrs kā dentālajiem frikatīvajiem spraudzeņiem [s] un [z], bet to galvenā enerģija sākas zemāk – ap 2000–2500 Hz. Ja spektrogrammā līdzās alveolārajiem sprau-

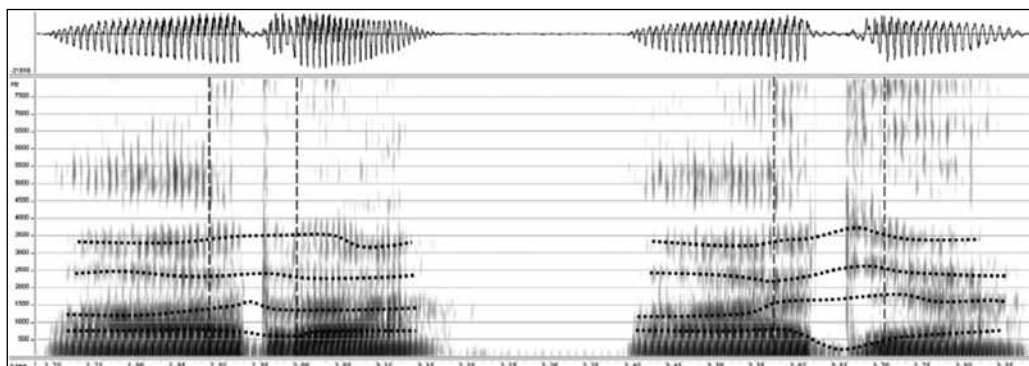
dzeņiem [ʃ] un [ʒ] ir patskaņi, šo līdzskaņu berzes trokšņa spektrs sākas aptuveni pie patskaņa F3 (sk. 24. att.). Ar palatalizāciju saistītais mēles muguras stāvoklis alveolāro frikatīvo spraudzeņu [ʃ] un [ʒ] izrunas laikā līdzskaņa tiešajā apkaimē nosaka mazliet augstāku blakus patskaņa F2 frekvences vērtību par dentālo frikatīvo spraudzeņu [s] un [z] spektrogrammās vērojamo.

23. attēls. Vārdu [as:a] un [aza] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa posmā, bet punktētās elipses norāda berzes pamatenerģijas zonas frikatīvo spraudzeņu posmos

24. attēls. Vārdu [aʃ:a] un [aʒa] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa posmā, bet punktētās elipses norāda berzes pamatenerģijas zonas frikatīvo spraudzeņu posmos

25. attēls. Vārdu [ara] un [ar'a] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F1, F2, F3 un F4, kā arī to turpinājumi līdzskaņa posmā, kas norobežots ar vertikālajām pārtrauktajām līnijām

Līdzskanis [r] ir balsīgs nefrikatīvs lamināli alveolārs spraudzenis vibrants, kura izrunai spraugu starp mēles galu un alveolām veido ar muskuļu sasprindzinājumu, kas ļauj gaisa plūsmai iesvārstīt mēles galu, tam veicot vienu līdz trīs piesitienus alveolām. Līdzskanis [r] tiek uzskatīts par mediālu spraudzeni, jo starp mēles gala piesitieniem alveolām tā vidū veidojas sprauga, kas tomēr ir plašāka nekā līdzskaņu [ʃ] un [ʒ] izrunas laikā, tāpēc nerodas berzes troksnis un skaņas kvalitāte šajos brīžos atbilst skaneņiem raksturīgajai (sk. 25. att.).

Neliela latviešu valodas runātāju daļa (pārsvārā Rietumkurzemes izlokšņu runātāji un ārzemju latvieši) paralēli fonēmai /r/ lieto arī fonēmu /r^h/. Šī fonēma visbiežāk ir vērojama vietās, kurās funkcionējusi līdzskaņa [ʃ] noteiktā mija (sk. 159., 161. un 333.–336. §). Fonēma /r^h/ mūsdienu literārās valodas runā ir jau daļēji zudusi (MLLVG 1959: 32).

Mīkstinātais līdzskanis [r^h] ir balsīgs nefrikatīvs lamināli alveolārs spraudzenis vibrants, kuram raksturīga papildartikulācija – palatalizācija.

Vibrants [r] un mīkstinātais (palatalizētais) vibrants [r^h] sastāv no pārmaiņus izkārtotiem patskaņveidīgiem posmiem, ko iezīmē skaidri izteikta formantu struktūra, un īsiem slēguma posmiem (parasti viena vai diviem), kas veidojas, mēles galam piesitoties alveolām (sk. 25. att.). Spektrogrammā spraudzeņa posmos redzamas vairākas abu līdzskaņu atšķirības:

- 1) līdzskanim [r] F1 frekvence ir augstāka (ap 500 Hz), bet līdzskanim [r^h] – zemāka (ap 350–400 Hz);
- 2) līdzskaņa [r] F2 frekvence ir ap 1350 Hz, bet līdzskaņa [r^h] – ap 1750–1800 Hz;
- 3) līdzskaņa [r] F3 frekvence ir ap 2000–2500 Hz un tas novietots tuvu F2, bet līdzskaņa [r^h] F3 atrodas aptuveni 500 Hz augstāk – tā frekvence ir ap 2500–3000 Hz.

Atšķirības F1 frekvencē skaidrojamas ar mēles muguras stāvokļa atšķirībām [r] un [r^h] izrunā. Līdzskaņa [r] izrunas nosacījumi prasa, lai pie alveolām notiktu mēles gala svārstības, bet mēles muguras stāvoklis netiek stingri noteikts, tāpēc tas var pielāgoties blakus patskaņa izrunai (tiklāt, cik to ļauj mēles gala atrašanās pie alveolām). Izolēti izrunāta [r] mēles muguras stāvoklis (spriežot pēc F1 un F2 frekvences) ir tuvs neitrāla patskaņa [ə] stāvoklim ([ə] F1 ir apm. 500 Hz, F2 – apm. 1500 Hz), bet zemais F3 norāda uz pacelto mēles galu. Mīkstinātā [r^h] izrunai nepieciešams mēles muguras pacēlums pret cietajām aukslējām (palatalizācija), tāpēc formantu zīmējums šī līdzskaņa patskaņveidīgajos posmos atgādina patskaņa [i] spektrālās īpašības un samazina blakus patskaņu ietekmi uz mēles muguras stāvokli līdzskaņa izrunas laikā.

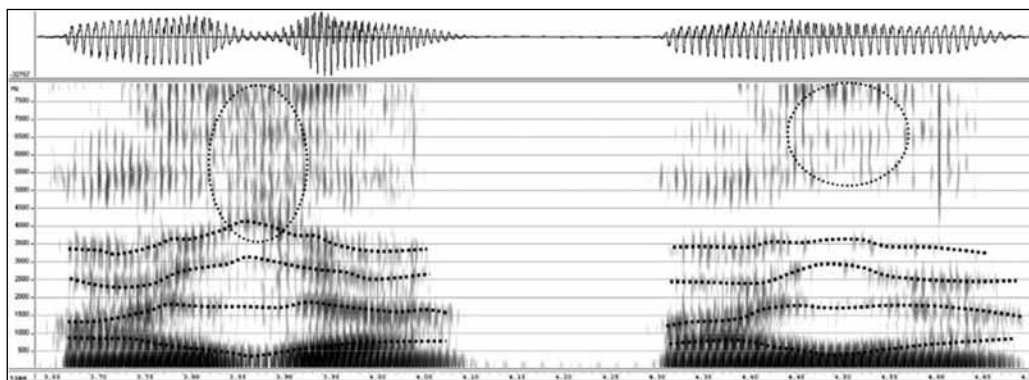
Līdzskanis [j] ir balsīgs dorsāli palatāls frikatīvs spraudzenis, kura izrunai starp mēles virsmas priekšējo daļu (mēles galam atrodoties aiz apakšējiem priekšzobiem) un cieto aukslēju priekšējo daļu vai vidusdaļu tiek veidota šaura sprauga, kas nosaka spraudzeņa akustisko kvalitāti. Frikatīvā spraudzeņa [j] spektrā enerģija koncentrējas frekvences joslā aptuveni no 3000 līdz 6000 Hz un augstāk. Ja šā spraudzeņa fonētisko apkaimi veido patskaņi, intensīvākā spektrālā enerģija vērojama F4 un F5 apkaimē (sk. 26. att.). Šā līdzskaņa vietā mazāk enerģiskā vai atbrīvotā izrunā parasti tiek izrunāts nefrikatīvs spraudzenis [j].

Līdzskanis [j] ir balsīgs dorsāli palatāls nefrikatīvs spraudzenis, kura izrunai tiek veidota sprauga starp mēles virsmas priekšējo daļu un cieto aukslēju priekšējo daļu, kas ir ievērojami plašāka par frikatīvā spraudzeņa izrunai nepieciešamo spraugu, tāpēc gaisa plūsma ir traucēta mazāk un līdzskaņa skanējums ir starp patskaņa [i] un līdzskaņa [j] skanējumu. Šādā gadījumā nefrikatīvā spraudzeņa [j] spektrā (sk. 26. att.) parasti vērojami vājas enerģijas F1, F2 un F3, uz kuriem vērstas vidēja ilguma patskaņu formantu pārejas (garākas nekā no patskaņa uz slēdzeni, bet īsākas nekā no patskaņa uz patskani

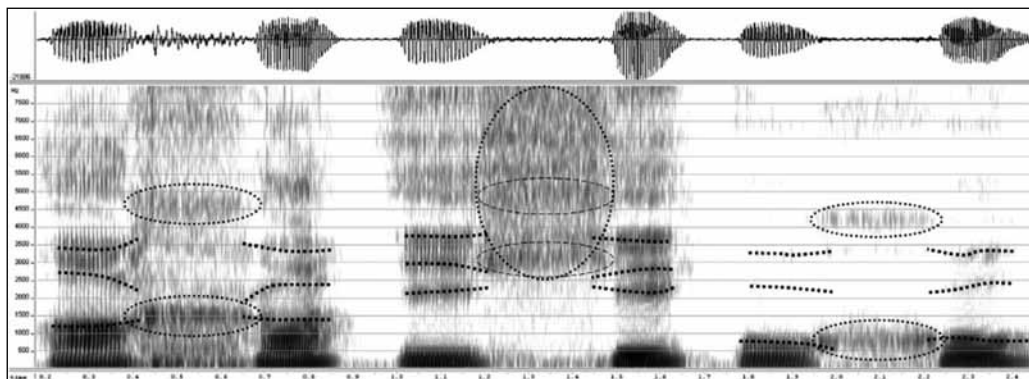
vai starp divskaņa komponentiem). Nefrikatīvā spraudzeņa [j] formantu novietojums frekvencē ir aptuveni tāds pats kā palatālajam frikatīvajam spraudzenim [j].

Līdzskanis [x] ir nebalsīgs dorsāli velārs frikatīvs spraudzenis, kura izrunai starp mēles virsmas pakāļējo daļu (mēles gals nolaists aiz apakšējiem priekšzobiem) un mīksta-
jām aukslējām tiek veidota šaura sprauga, kas nosaka spraudzeņa akustisko kvalitāti.

Velārā frikatīvā spraudzeņa [x] artikulācijas vietu būtiski ietekmē sekojošā pat-
skaņa kvalitāte. Pirms palatālajiem patskaņiem [i], [i:], [e], [e:] un divskaņiem, kuri sā-
kas ar patskaņiem [i] un [e] atbilstošu komponentu, tā artikulācijas vieta ir palatovelāra,
tāpat kā velārajiem eksplozīvajiem slēdžiem [k] un [g] (sk. 87. §). Detalizētā fonētiskā
transkripcijā palatovelārs frikatīvs spraudzenis apzīmējams ar [ç]. Dažkārt šajā pozīcijā
novērota arī palatāla šā frikatīvā spraudzeņa izruna. Palatālu frikatīvu spraudzeni trans-
kripcijā apzīmē ar [ç].

26. attēls. Vārdu [ajɑ] un [ajɑ] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F1, F2, F3 un F4, kā arī to turpinājumi līdzskaņa posmā, bet punktētās elipses norāda berzes pamatenerģijas zonas spraudzeņu posmos

27. attēls. Vārdu [ɑxɑ], [ix:i] un [ux:u] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa posmā; punktētās elipses norāda berzes pamatenerģijas zonas frikatīvo spraudzeņu posmos, bet ar pārtrauktām elipsēm [ix:i] spraudzeņa posmā iezīmētas velārajiem slēdžiem raksturīgās enerģijas koncentrācijas zonas

Velārajam frikatīvajam spraudzenim [x] vidējā intensitāte ir mazāka nekā fonēmas /x/ palatovelārajam vai palatālajam variantam. Tā spektrā skaidri saskatāmas enerģijas koncentrācijas joslas blakus patskaņu F2 un F5 rajonā (sk. [ɑxɑ] un [ux:u] 27. att.). Palatovelāras vai palatālas izrunas gadījumā šā berzeņa vidējā intensitāte ir lielāka un tā

ir koncentrēta frekvences joslā starp 3000 un 9500 Hz (sk. [iḫ:i] 27. att.). Blakus esošo vokāļu formantu pārejas ir līdzīgas tām, kas vērojamas savienojumā ar eksplozīvajiem slēdžiem [k] un [g] (sk. 87. §).

Literatūrā (piem., Laua 1997: 61, 62) atrodamas norādes, ka fonēmai /x/ iespējami fakultatīvie varianti – glotālais [h] un palatālais [ç] –, taču tie novēroti galvenokārt angļu un vācu valodas labu pratēju izrunā.

92. §.

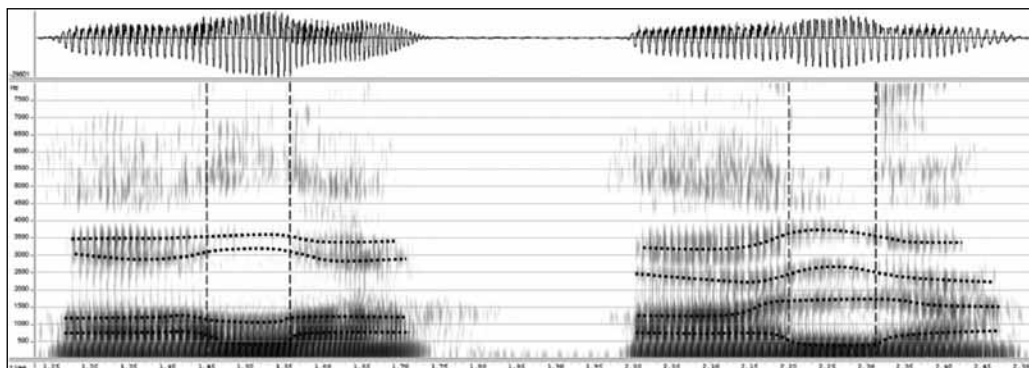
Laterāls spraudzenis latviešu valodā tiek izrunāts:

- 1) piespiežot mīksto aukslēju pakaļējo daļu un ūku rīkles pakaļējai sienai un noslēdzot gaisam ceļu uz deguna dobumu;
- 2) piespiežot mēles galu vai tās priekšējo daļu alveolām vai aukslējām un mēles sānos veidojot spraugu starp mēles sānu daļu un zobiem.

Laterālie spraudzeņi no pārējiem spraudzeņiem atšķiras ar to, ka sprauga tiek veidota nevis mēles garenvirzienā, bet šķērsvirzienā, bloķējot gaisa plūsmai ceļu ar mēles gala vai mēles muguras priekšējās daļas pieklāvumu pasīvajiem runas orgāniem (rajonā no zobiem līdz cietajām aukslējām) un atraujot mēles sānus no zobiem un smaganām, tā paverot ceļu gaisa plūsmai gar mēles sāniem. Gaisa plūsmas virziena maiņas dēļ laterāliem spraudzeņiem samazinās formantu intensitāte, kaut arī atvērums mēles sānos ir pietiekami plašs, lai tas nenotiktu. Formantu pāreja no patskaņa uz līdzskani spraudzeni un otrādi parasti ir vienmērīga, formantu enerģijai samazinoties virzienā no patskaņa uz līdzskani, paralēli gaisa ceļa sašaurinājumam. Šo vienmērīgumu laterālu spraudzeņu gadījumā traucē orālās gaisa plūsmas laužums, kas spektrogrammās atspoguļojas kā nevienmērīgs patskaņa un līdzskaņa formantu savienojums (sk. 28. att.), F1 un F2 parasti ir skaidri saskatāms. Spektrogrammā vērojams, ka laterālajiem segmentiem parasti (bet ne vienmēr) ir zemāka F1 frekvence nekā blakus esošajiem patskaņiem.

Latviešu valodā ir divi **laterāli spraudzeņi**: [l] un [ɭ].

Līdzskanis [l] latviešu fonētikā tradicionāli tiek raksturots kā balsīgs lamināli alveolārs laterāls nefrikatīvs spraudzenis, kura izrunas laikā mēles gals (mēles virsmas pirmais centimetrs) ir piespiests alveolām, bet starp mēles sāniem (vai vienu mēles sānu) un augšzobiem ir izveidota sprauga, kas ir ievērojami plašāka par frikatīvā spraudzeņa izrunai nepieciešamo, tāpēc gaisa plūsma ir traucēta mazāk un līdzskaņa skanējumā dominē tonālie elementi. Jaunākajos pētījumos konstatēta dentāla šā līdzskaņa izruna, kad [l] tiek artikulēts, piespiežot mēles galu augšējo priekšzobu iekšējai malai.

28. attēls. Vārdu [ala] un [aɭa] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F1, F2, F3 un F4, kā arī to turpinājumi līdzskaņa posmā, kas norobežots ar vertikālajām pārtrauktajām līnijām

Līdzskanis [ɮ] ir balsīgs dorsāli palatāls laterāls nefrikatīvs spraudzenis, kura izrunas laikā mēles muguras virsmas priekšējā daļa ir piespiesta cieto aukslēju priekšējai daļai, bet starp mēles sāniem (vai vienu mēles sānu) un augšzobiem ir izveidota sprauga, kas ir ievērojami plašāka par frikatīvā spraudzeņa izrunai nepieciešamo, tāpēc gaisa plūsma ir traucēta mazāk un līdzskaņa skanējumā dominē tonālie elementi. Blakus esošo patskaņu formantu pārejas ir līdzīgas tām, kas novērotas savienojumos ar palatālajiem līdzskaņiem [c], [j], [ɲ] un [j] (sk. 87., 89. un 91. §).

Akustiski latviešu valodas laterālajos spraudzeņus savstarpēji var nošķirt pēc F2 centra frekvences. Laterālā spraudzeņa [l] F2 centra frekvence parasti ir zemāka par 1500 Hz, bet [ɮ] – augstāka (sk. 28. att.).

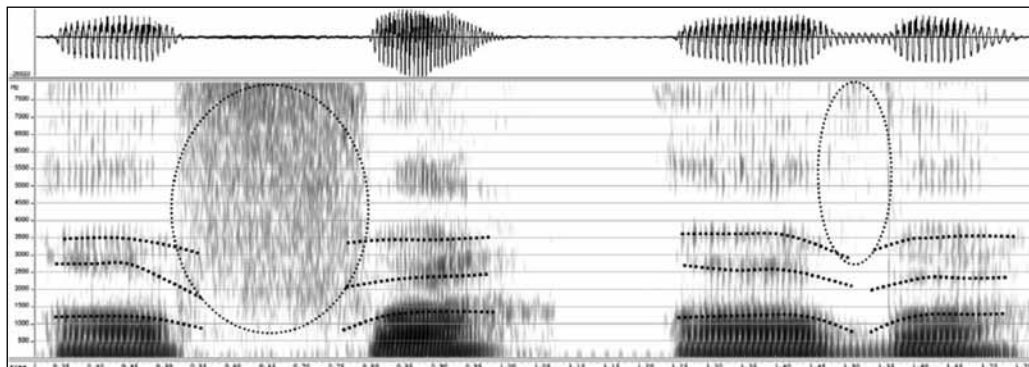
93. §.

Labiāls spraudzenis latviešu valodā tiek izrunāts:

- 1) piespiežot mīksto aukslēju pakaļējo daļu un ūku rīkles pakaļējai sienai un noslēdzot gaisam ceļu uz deguna dobumu;
- 2) piespiežot apakšlūpu augšējiem priekšzobiem un izveidojot spraugu, caur kuru virzītā gaisa plūsma enerģiskā līdzskaņa izrunā tiek iesvārstīta un rada berzes troksni. Mazāk enerģiskā vai atbrīvotā izrunā nebalsīgajam līdzskanī [f] var samazināties trokšņa enerģijas intensitāte, bet balsīgajam līdzskanī [v] var samazināties vai pat pilnīgi zust berzes trokšņa komponents.

Latviešu valodā ir divi **labiāli spraudzeņi**: [f] un [v].

Līdzskanis [f] ir nebalsīgs labiodentāls frikatīvs spraudzenis, kura izrunai starp apakšlūpu un augšējiem priekšzobiem tiek veidota šaura sprauga, kas nosaka spraudzeņa akustisko kvalitāti. Frikatīvā spraudzeņa [f] spektrogrammā vērojama lēzena (bez izteiktas koncentrācijas kādās frekvencēs) un vienmērīga vidējas enerģijas izplatība visā spektrogrammas ietvertajā frekvences joslā bez izteiktas formantu struktūras. Patskaņa fonētiskā apkaimē spraudzeņa [f] trokšņa spektra josla parasti sākas pie patskaņa F2 (sk. 29. att.).

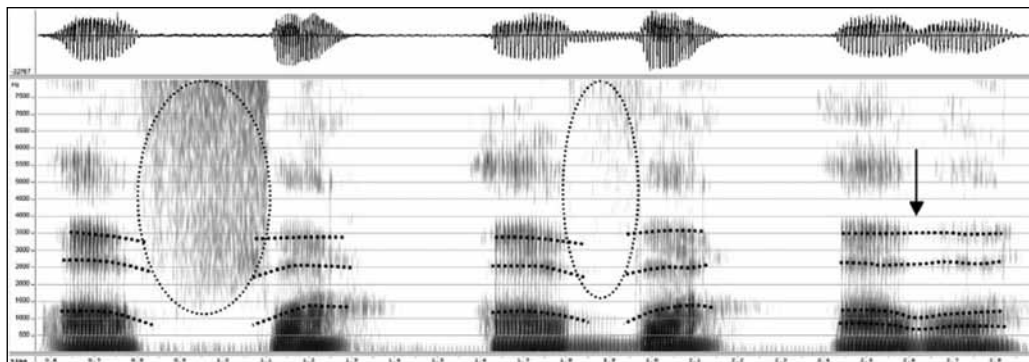

29. attēls. Vārdu [af:a] un [ava] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa posmā, bet punktētās elipses norāda berzes pamatenerģijas zonas spraudzeņu posmos

Līdzskanis [v] ir balsīgs labiodentāls frikatīvs spraudzenis, kura izrunai starp apakšlūpu un augšējiem priekšzobiem tiek veidota šaura sprauga, kas nosaka spraudzeņa akustisko kvalitāti, bet mazāk enerģiskā izrunā tas ir balsīgs labiodentāls nefrikatīvs spraudzenis [ʋ], kura izrunai veidotā sprauga starp apakšlūpu un augšējiem priekšzobiem ir ievērojami plašāka par frikatīva spraudzeņa izrunai nepieciešamo, tāpēc gaisa

plūsma ir traucēta mazāk un līdzskaņa skanējums ir starp patskaņa [u] un līdzskaņa [v] skanējumu.

Frikatīvā spraudzeņa [v] spektrogrammā vērojama samērā lēzena un vienmērīga vājas enerģijas izplatība visā spektrogrammas ietvertajā frekvenču joslā ar saskatāmu F1 un F2 struktūru (sk. 29. att.). Atšķirībā no nebalsīgā frikatīvā spraudzeņa [f], spraudzeņa [v] spektrā berzes trokšņa enerģija ir mazāka, kas izskaidrojams ar gaisa plūsmas enerģijas papildu zudumu balsenē [v] izrunas laikā.

30. attēls. Vārdu [af:ɑ], [ava] un [ava] oscilogramma (attēla augšējā daļa) un dinamiskā spektrogramma (attēla apakšējā daļa); vārdiem [af:ɑ] un [ava] ar punktētu līniju norādīts patskaņa F2, F3 un F4, kā arī to pāreju turpinājumi 50 ms līdzskaņa posmā, punktētās elipses norāda berzes pamatenerģijas zonas frikatīvo spraudzeņu posmos, bet vārdā [ava] norādīts patskaņa F1, F2, F3 un F4, kā arī to turpinājumi līdzskaņa posmā, kurā ar bultiņu apzīmēta maksimālā sašaurinājuma vieta

Nefrikatīvā spraudzeņa [v] spektrā parasti vērojami vājas enerģijas F1 un F2, uz kuriem vērstas vidēja ilguma (garākas nekā no patskaņa uz slēdzeni, bet īsākas nekā no patskaņa uz patskani vai starp divskaņa komponentiem) formantu pārejas (sk. 30. att.). Nefrikatīvā spraudzeņa [v] formantu novietojums frekvencē ir aptuveni tāds pats kā frikatīvajam spraudzenim [v].

94. §.

Latviešu valodas fonētikā tradicionāli par vienu no galvenajiem līdzskaņu klasificēšanas parametriem (Laua 1997: 30; Strautiņa, Šulce 2004: 28) tiek uzskatīts **aktīvais runas orgāns**, t. i., runas orgāns, kas būtiski un aktīvi piedalās runas skaņu izveidē (VPSV 2007: 24). Līdzskaņa veidošanai nepieciešamā šķēršļa radīšanā aktīvi var piedalīties divi aktīvie runas orgāni, savstarpēji tuvojoties artikulācijas momentā, vai arī viens aktīvs runas orgāns, tuvojoties kādam pasīvam runas orgānam (Laua 1997: 30; Strautiņa, Šulce 2004: 28). Divi aktīvie runas orgāni veido latviešu valodas līdzskaņus [b], [m] un [p], kuru izrunas laikā tiek sakļautas abas lūpas. Visus pārējos līdzskaņus veido tikai viens aktīvais runas orgāns. Normālā latviešu valodas līdzskaņu izrunā šis aktīvais runas orgāns ir apakšlūpa ([f] un [v]) vai mēle ([ts], [tʃ], [d], [ɬ], [ɟ], [g], [j], [x], [ɫ], [k], [c], [l], [ʎ], [n], [ɲ], [r], [s], [ʃ], [t], [z] un [ʒ]).

Pēc aktīvā runas orgāna latviešu valodas līdzskaņus iedala **lūpeņos** un **mēleņos**.

95. §.

Latviešu valodā ir pieci **lūpeņi**: [p], [b], [m], [f] un [v]. Lūpeņiem tradicionāli nosaukumā norāda abus artikulācijā iesaistītos runas orgānus: **bilabiāli** ir līdzskaņi [b], [m] un [p], kuru izrunā abas lūpas ir aktīvie runas orgāni, un **labiodentāli** ir līdzskaņi [f] un [v], kuru izrunā aktīvais runas orgāns ir apakšlūpa, bet pasīvais – augšējie priekšzobi.

96. §.

Latviešu valodā ir 21 **mēlenis**: [ts], [tʃ], [d], [dʒ], [dʒ], [g], [j], [x], [j], [k], [c], [l], [ʎ], [n], [ŋ], [r], [s], [ʃ], [t], [z] un [ʒ]. Klasificējot mēleņus, nosaukumā parasti atspoguļo tikai pasīvo runas orgānu, kas atbilst artikulācijas vietai. Mēleņus pēc artikulācijā iesaistītās mēles daļas sīkāk iedala **priekšējos**, **vidējos** un **pakaļējos** mēleņos.

Latviešu valodā ir 13 priekšējie mēleņi, kurus izrunā, pasīvajam runas orgānam (zobiem vai alveolām) tuvinot vai piekļaujot mēles galu: [ts], [tʃ], [d], [dʒ], [dʒ], [l], [n], [r], [s], [ʃ], [t], [z] un [ʒ].

Latviešu valodā ir pieci vidējie mēleņi, kurus izrunā, pasīvajam runas orgānam (cietajām aukslējām) tuvinot vai piekļaujot mēles redzamās virsmas daļu, kas, mēlei esot miera stāvoklī, atrodas zem cietajām aukslējām: [c], [j], [j], [ʎ], [ŋ].

Latviešu valodā ir trīs pakaļējie mēleņi, kurus izrunā, pasīvajam runas orgānam (mīkstajām aukslējām) tuvinot vai piekļaujot mēles redzamās virsmas daļu, kas, mēlei esot miera stāvoklī, atrodas zem mīkstajām aukslējām: [k], [g], [x].

Ja latviešu valodas līdzskaņu klasificēšanai kopā ar artikulācijas veida apzīmēšanu izmanto aktīvā runas orgāna, nevis artikulācijas vietas vai pasīvā runas orgāna norādi, zūd atšķirības starp līdzskaņiem [s] un [ʃ], [z] un [ʒ], kas visi ir priekšējie mēleņi un mediālie spraudzeņi, kā arī [ts] un [tʃ], [dʒ] un [dʒ], kas visi ir priekšējie mēleņi un afrikatīvie slēdzeņi. Citu valodu līdzskaņu klasifikācija pēc šādiem principiem būtu vēl problemātiskāka, tāpēc jāatzīst, ka galveno informāciju par līdzskani sniedz artikulācijas veida un artikulācijas vietas norāde, jo šie parametri pamatos nosaka arī līdzskaņa akustisko kvalitāti. Aktīvā runas orgāna norāde tomēr ir vēlama, jo sniedz papildinformāciju, kas precizē līdzskaņa izrunas procesu.

97. §.

Tradicionālajā latviešu valodas fonētikā tiek piedāvāts līdzskaņus klasificēt arī pēc **mēles stāvokļa**, pēc **mēles vidējās daļas funkcijas**, pēc **artikulācijas centru skaita**, pēc **mīksto aukslēju stāvokļa** un pēc **trokšņa un toņa elementu attieksmēm** (Laua 1997: 32, 33).

98. §.

Pēc **mēles stāvokļa** latviešu valodas līdzskaņus iedala **apikālos**, kurus artikulē ar mēles galu ([ts], [tʃ], [d], [dʒ], [dʒ], [l], [n], [r], [s], [ʃ], [t], [z], [ʒ]), un **dorsālos**, kurus artikulē ar mēles muguru ([g], [j], [x], [j], [k], [c], [ʎ], [ŋ]). Šis parametrs līdzskaņu klasifikācijai nav lietderīgs, jo līdzskaņa izrunai izmantojamā mēles daļa jau ir norādīta, raksturojot aktīvo runas orgānu. Turklāt starptautiskajā praksē priekšējie mēleņi, t. i., līdzskaņi, kurus izrunā, izmantojot mēles galu, tiek dalīti pēc tā, kura mēles gala daļa piedalās artikulācijā: ja līdzskaņa izrunā iesaistīts pats mēles gals, t. i., mēles gala vertikālā daļa, to sauc par **apikālu**, bet, ja līdzskaņa izrunā iesaistīta mēles virsmas sākuma daļa (apmēram 1 cm platumā), to sauc par **laminālu**. Latviešu fonētikā tradicionāli lietotais apzīmējums „apikāls” neatbilst starptautiski lietotajam, tāpēc var radīt nepareizu priekšstatu par latviešu valodas līdzskaņu izrunu, jo gandrīz visi latviešu valodas priekšējie mēleņi tiek izrunāti lamināli. Tas būtu jāņem vērā, ja līdzskaņa aprakstā vēlas norādīt tā izrunā iesaistīto mēles daļu.

99. §.

Pēc **mēles vidējās daļas funkcijas**, t. i., pēc tā, vai mēles vidējā daļa tiek vai netiek tuvināta vai piekļauta cietajām aukslējām, latviešu valodas līdzskaņus iedala **mīkstos** un **cietos**.

Par *mīkstiem līdzskaņiem* pieņemts saukt tos, kuru izrunā tiek iesaistīta mēles vidējā daļa, t. i., mēles muguras priekšējā daļa tiek celta pie cietajām aukslējām: [c], [ʃ], [j], [ʎ], [ʌ] un [ɲ].

Visus pārējos līdzskaņus, t. i., tos, kurus neizrunā, veidojot gaisa plūsmai šķērslī pie cietajām aukslējām, pieņemts saukt par *cietiem līdzskaņiem*: [b], [ts], [tʃ], [d], [ɖ], [ɖʒ], [f], [g], [x], [k], [l], [m], [n], [p], [r], [s], [ʃ], [t], [v], [z] un [ʒ].

Šāds dalījums fonētiski nav būtisks, jo atsevišķi nodala līdzskaņu grupu, kura no pārējiem tiek šķirta jau pēc artikulācijas vietas jeb pasīvā runas orgāna pazīmes. Fonoloģijā dalījums cietos un mīkstos līdzskaņos ir attaisnojams, jo palīdz formulēt fonēmu pārmaiņu likumus, atspoguļojot skaņu savstarpējo ietekmi runas procesā.

100. §.

Latviešu valodas līdzskaņu dalījums pēc **artikulācijas centru skaita** pamatojas uz atziņu, ka dažu līdzskaņu izrunā vērojami divi artikulācijas centri. Pēc artikulācijas centru skaita latviešu valodas līdzskaņus iedala **viencentra** un **divcentru** līdzskaņos.

Ja līdzskaņa izrunas laikā runas orgāni (divi aktīvie vai aktīvais ar pasīvo) veido vienu šķērslī gaisa plūsmas ceļā, līdzskani sauc par *viencentra*. Par tādiem tiek atzīti latviešu valodas līdzskaņi [b], [ts], [d], [ɖ], [f], [g], [j], [x], [j], [k], [c], [l], [ʌ], [m], [n], [ɲ], [p], [r], [s], [t], [v] un [z].

Ja līdzskaņa izrunas laikā runas orgāni veido divus šķēršļus gaisa plūsmas ceļā, līdzskani sauc par *divcentru*. Tradicionālajā latviešu valodas fonētikā pieņemts runāt par divcentru mēleņiem [tʃ], [ɖʒ], [ʃ] un [ʒ], afrikatīvo slēdzeņu piederību šai grupai skaidrojot ar to, ka to sastāvā ir divcentru spraudzeņi [ʃ] un [ʒ]. Spraudzeņi ar diviem artikulācijas centriem savukārt tiek raksturoti kā troksneņu veids, „kur šķērslis spraugas veidā rodas divās vietās, citiem vārdiem – elpas plūsmai jālaužas cauri divām spraugām” (Laua 1997: 55).

Starptautiskajā praksē par divcentru līdzskaņiem atzīst galvenokārt slēdžeņus ar diviem artikulācijas centriem, piem., vienlaicīgs bilabiāls un velārs eksplozīvs slēdzenis. Pagaidām nav drošu ziņu, ka pasaules valodās būtu reāli divcentru frikatīvie spraudzeņi, jo visiem līdzskaņiem, kas par tādiem tiek tradicionāli uzskatīti, šņākšanai līdzīgo gaisa turbulenci nosaka tikai viens no sašaurinājumiem gaisa plūsmas ceļā, bet otrs ir atvērtāks un tikai modificē berzeņa akustisko kvalitāti (Ladefoged, Maddieson 1998: 329–332). Analizējot latviešu valodas līdzskaņu izrunas datus, jāatzīst, ka arī [tʃ], [ɖʒ], [ʃ] un [ʒ] artikulācijā sprauga pie cietajām aukslējām ir atvērtāka un tikai modificē alveolārā frikatīvā spraudzeņa kvalitāti, tāpēc būtu uzskatāma par sekundāru jeb papildartikulāciju, kas atbilst attiecīgā viencentra līdzskaņa palatalizācijai. Kaut arī fonoloģijā otrā artikulācijas centra jēdziens tiek izmantots fonēmu pārmaiņu skaidrošanai un likumu formulēšanai, tas būtu jāpārskata, jo tas neatbilst patiesībai.

101. §.

Pēc **mīksto aukslēju stāvokļa** latviešu valodas līdzskaņus iedala **orālos** un **nazālos**.

Līdzskanis ir *orāls*, ja tā izrunas laikā mīkstās aukslējas ir paceltas, bloķējot gaisam ceļu uz deguna dobumu, un gaisa plūsma tiek virzīta caur mutes dobumu. Latviešu valodā visi līdzskaņi, izņemot nazālos slēdžeņus, ir orāli: [b], [ts], [tʃ], [d], [ɖ], [ɖʒ], [f], [g], [j], [x], [j], [k], [c], [l], [ʌ], [p], [r], [s], [ʃ], [t], [v], [z] un [ʒ].

Nazāls ir līdzskanis, kura izrunas laikā mīkstās aukslējas ir nolaiestas, visu skaņas izrunas laiku saglabājas orāls slēgums un gaiss plūst caur deguna dobumu. Latviešu valodā nazāli ir tikai slēdžeņi: [m], [n], [ɲ].

102. §.

No akustiskās fonētikas viedokļa pēc **trokšņa un toņa elementu attieksmēm**, t. i., pēc sonoritātes, latviešu valodas līdzskaņus daļa **troksneņos** un **skaneņos**.

Par *troksneņiem* pieņemts uzskatīt līdzskaņus, kuru spektrā dominē trokšņa elements, kas izpaužas haotisku, neregulāru svārstību veidā.

Balsīgajiem troksneņiem pamatā ir trokšņa elements, kas rodas, gaisa plūsmai pārvarot šķērslī runas aparātā, bet to papildina balss saišu vibrāciju radītais toņa elements, kas iezīmē ļoti nosacītu svārstību cikliskumu. Šādi līdzskaņi latviešu valodā ir [b], [d], [ɖ], [ɗ], [g], [ʃ], [ʝ], [v], [z] un [ʒ].

Nebalsīgos troksneņus veido tikai šķēršļa noteiktais trokšņa elements, jo to izrunas laikā balss saites ir atplestas un nevibrē. Latviešu valodā nebalssīgie troksneņi ir [ts], [tʃ], [f], [x], [k], [c], [p], [s], [ʃ] un [t].

Skaneņu jeb *sonantu* spektrā dominē toņa elements, tāpēc oscilogrammā vērojamas vokāļiem līdzīgas cikliskas svārstības, ko nosaka balss saišu vibrācijas. Visi skaneņi ir balsīgi. Skaneņu spektrālā enerģija bieži ir vājāka par vokāļu enerģiju. Tas skaidrojams ar atvēruma samazinājumu gaisa plūsmas ceļā, gaisa plūsmas virziena maiņu vai papildu rezonatora (deguna dobuma) pievienošanu. Latviešu valodā skaneņi ir līdzskaņi [l], [ʎ], [m], [n], [ŋ] un [r].

2.3.2. Līdzskaņu fonoloģiskā interpretācija

103. §.

No fonoloģijas viedokļa līdzskaņi ir vienības, kas vieni paši vai savienojumos ar citiem līdzskaņiem funkcionē zilbes perifērijā (Crystal 1997: 83).

104. §.

Līdzskaņu raksturojums pēc to artikulārajām pazīmēm dots 10. tabulā.

105. §.

Tā kā līdzskaņus izrunā, veidojot šķērslī gaisa plūsmas ceļā, to skanīgums, salīdzinot ar vokāļiem, ir samazināts. Visi līdzskaņi ir [+konsonantisks] skaņas, jo tiem raksturīgs stiprs sašaurinājums balss traktā, kas rada pilnīgu gaisa plūsmas pārtraukumu mutes dobuma garenvirzienā (slēdzeņi, vibrants /r/ un laterālie spraudzeņi) vai berzi (frikatīvie spraudzeņi). Skaneņi ir [+sonorants] skaņas, jo tiem gaisa spiediens pirms sašaurinājuma balss traktā ir vienāds ar apkārtējā gaisa spiedienu, turpretim troksneņiem starp balseni un balss trakta sašaurinājumu veidojas palielināts gaisa spiediens, tāpēc tie raksturojami ar [-sonorants]. Visi spraudzeņi (izņemot vibrantu /r/) ir [+nepārtraukts] skaņas, kuru izrunas laikā gaisa plūsma caur muti netiek pārtraukta. Savukārt eksplozīvie un nazālie slēdzeņi ir [-nepārtraukts] skaņas, jo tos izrunā, pārtraucot gaisa plūsmu caur muti. Afrikatīvie slēdzeņi raksturojami ar [-+nepārtraukts] atbilstīgi to komponentu kvalitātei. Vibranta /r/ izrunā nefrikatīva spraudzeņa posmi mijas ar vienu vai vairākiem pilnīga vai daļēja slēguma posmiem, tāpēc tas raksturojams ar [+nepārtraukts]. Frikatīvo spraudzeņu (izņemot /ʝ/ un /x/) un afrikatīvo slēdzeņu izrunas laikā veidojas papildu šķērslis, kas rada asāku, griezīgāku skanējumu, tāpēc tie apzīmējami ar [+griezīgs], bet pārējie līdzskaņi – ar [-griezīgs]. Tā kā tikai nazālos slēdzeņus izrunā ar nolaistām mīkstajām aukslējām, iesaistot rezonatora veidošanā arī deguna dobumu, tos apzīmē ar [+nazāls], bet pārējos līdzskaņus – ar [-nazāls]. Līdzskaņu /l/ un /ʎ/ izrunas laikā noteikta mēles daļa bloķē centrālo gaisa plūsmu mutes dobuma garenvirzienā, bet nolaistie mēles sāni ļauj gaisam plūst gar tiem, tāpēc tos apzīmē ar [+laterāls].

Līdzskanis	/p/	/b/	/m/	/f/	/v/	/t/	/d/	/n/	/ts/	/dʒ/	/s/	/z/	/tʃ/	/dʒ/	/ʃ/	/ʒ/	/l/	/r/	/c/	/y/	/ɲ/	ļ	/ʎ/	/k/	/g/	/x/
Pazīme																										
konsonantisks	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
sonorants	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	±	-	-	+	-	-	-	-	-
nepārtraukts	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
griezīgs	-	-	-	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nazāls	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
laterāls	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
balsīgs _l	-	+	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	-	+	-
labiāls _v	✓	✓	✓	✓	✓																					
noapaļots	-	-	-	-	-																					
koronāls _v						✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
priekšējs						+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
plašs						+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	±	+	+	+	+	+	+	+	+	+
dorsāls _v													✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
augsts													+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
zems													-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
pakaļējs													-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
radikāls _v																										
PMS																										
garš																										
zilbisks	-	-	+/-	-	-	-	-	+/-	-	-	-	-	-	-	-	-	+/-	+/-	-	-	+/-	-	-	-	-	-

10. tabula. Latviešu valodas līdzskaņu fonoloģiskā klasifikācija pēc artikulārajām šķirēj pazīmēm; ar simbolu ✓ apzīmēta līdzskaņu /tʃ/, /dʒ/, /ʃ/ un /ʒ/ papildartikulācijas vieta, norādot arī pakartoto pazīmju piemītību; fonēma /r/ šajā tabulā nav iekļauta salīdzinoši mazā lietotāju skaita dēļ

Līdzskanis	/p/	/b/	/m/	/f/	/v/	/t/	/d/	/n/	/ts/	/tʃ/	/s/	/z/	/tʃ/	/dʒ/	/j/	/ʒ/	/l/	/r/	/c/	/ʃ/	/ɲ/	/j/	/ʎ/	/k/	/g/	/x/
Pazīme	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
vokālisks	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
konsonantisks	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	±	±	+	+	+	+	+	+	+
pārtraukts	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
griezīgs	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
balsīgs	-	+	+	-	+	-	+	+	-	-	-	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kompakts	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+
difūzs	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
grāvs	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bemolēts																										
diezēts	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nazāls	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
garš																										
zilbisks	-	-	+/-	-	-	-	-	+/-	-	-	-	-	-	-	-	-	+/-	+/-	-	-	-	-	-	-	-	-

11. tabula. Latviešu valodas līdzskaņu fonoloģiskā klasifikācija pēc akustiskajam šķirējpažīmēm

Pārējo līdzskaņu izrunā gaisa plūsma ir centrāla, t. i., balss trakta garenvirzienā, tāpēc tos apzīmē ar [–laterāls]. Balsīgie līdzskaņi tiek nošķirti no nebalsīgajiem ar pazīmi [+balsīgs]. Lūpeņu artikulācijā aktīvi piedalās viena vai abas lūpas, tāpēc tiem piemīt artikulācijas vietas pazīme [labiāls]. Tā kā šos līdzskaņus izrunā bez lūpu noapaļojuma, tie ir [–noapaļots]. Priekšējiem mēleņiem, t. i., līdzskaņiem, kurus artikulē ar mēles priekšējo kustīgo daļu (*lamina*), piemīt artikulācijas vietas pazīme [koronāls]. Tā kā visus latviešu valodas koronālos līdzskaņus izrunā pie zobiem vai alveolām, tie raksturojami ar [+priekšējs]. Šos līdzskaņus izrunā lamināli, nevis apikāli, tāpēc tie raksturojami ar pazīmi [+plašs]. Atšķirībā no priekšējiem mēleņiem, vidējo un pakaļējo mēleņu izrunā aktīvi piedalās mēles mugura, tāpēc tiem piemīt artikulācijas vietas pazīme [dorsāls]. Tā kā visu latviešu valodas vidējo un pakaļējo mēleņu izrunas laikā mēles mugura tiek celta no neitrāla stāvokļa uz augšu, tie apzīmējami ar [+augsts] un [–zems]. Ar pazīmi [+pakaļējs] raksturojami jauni velārie dorsālie līdzskaņi, kuru izrunas laikā mēles mugura tiek virzīta uz rīkles pusi, t. i., atpakaļ, atšķirībā no palatālajiem dorsālajiem līdzskaņiem, kurus izrunā bez mēles muguras atvilkšanas un apzīmē ar pazīmi [–pakaļējs]. Līdzīgi palatālajiem līdzskaņiem raksturojama arī līdzskaņu /tʃ/, /dʒ/, /ʃ/ un /ʒ/ palatalizācija, uz papildartikulācijas vietu norādot ar simbolu ☑. Tā kā latviešu valodas līdzskaņu artikulācijā mēles sakne (arī uzgāmuris jeb epiglotis) aktīvi nepiedalās, to raksturošanai artikulācijas vietas pazīme [radikāls] un to paskaidrojošā binārā pazīme [±PMS] nav būtiska. Pazīme [±garš] latviešu valodas līdzskaņiem ir būtiska salīdzinoši nedaudzos gadījumos, jo lielākoties līdzskaņa garums vārdu nozīmes nediferencē. Tomēr ir gadījumi, kad tas var mainīt vārda nozīmi, piem., skaneņiem (*kala* [kala] vs. *kalla* [kal:a], *mana* [mana] vs. *manna* [man:a] u. c.) un morfēmu sadūrā arī troksneņiem (*uzstiept* [us:tiept] vs. *uztiept* [ustiept] u. c.). Pazīme [±zilbisks] latviešu valodas troksneņiem nav būtiska, jo tikai skaneņi un tikai nedaudzos gadījumos var veidot zilbes kodolu un būt [+zilbisks].

106. §.

Latviešu valodas līdzskaņu fonoloģiskā klasifikācija, kas veidota pēc to akustiskajām pazīmēm, attēlota 11. tabulā.

107. §.

Ar pazīmi [+vokālisks] no pārējiem līdzskaņiem nošķirti /l/, /ʎ/ un /r/, jo tos raksturo periodisks skaņas avots (balss saišu svārstību radīta dūkoņa) bez pēkšņa skanējuma uzsākuma un trokšņa piejaukuma, kā arī neslāpēta formantu struktūra. Ar [–vokālisks] apzīmēti līdzskaņi, kuriem vai nu nav periodiska skaņas avota, vai arī ir raksturīgs pēkšņs skanējuma uzsākums, trokšņa piejaukums vai slāpēta formantu struktūra. Visi latviešu valodas līdzskaņi apzīmējami ar [+konsonantisks], jo tos raksturo antirezonanses, kas ietekmē visu skaņas spektru. Ar pazīmi [+pārtraukts], kuru raksturo pēkšņs skanējuma uzsākums, visi slēdzeņi tiek nodalīti no spraudzeņiem. Afrikatīvajiem slēdzeņiem ar atbilstīgu zīmi norādīta pazīmes piemītība katram līdzskaņa komponentam atsevišķi. Tā kā līdzskani /r/ pārmaiņus veido gan spraugas, gan slēguma posmi, tas apzīmēts ar [±pārtraukts]. Ar pazīmi [+griezīgs], kam raksturīgs asāks, griezīgāks skanējums, ko rada papildu barjera (zobi), no pārējiem līdzskaņiem tiek nodalīti frikatīvie spraudzeņi /f/, /v/, /s/, /z/, /ʃ/ un /ʒ/, kā arī afrikatīvie slēdzeņi, jo tiem pēc slēguma seko atbilstošam spraudzenim līdzīgs posms. Ar pazīmi [+balsīgs], kam raksturīgs balss saišu svārstību radītais tonālais komponents, balsīgie līdzskaņi tiek nodalīti no nebalsīgajiem. Palatālie, velārie līdzskaņi, kā arī /ʃ/, /ʒ/, /tʃ/ un /dʒ/ no pārējiem līdzskaņiem tiek nodalīti ar pazīmi [+kompakts], kam raksturīga akustiskās enerģijas koncentrācija spektra centrālajā daļā, ko nosaka mēles muguras iesaistīšana artikulācijā. Visi līdz-

skaņi, kuru spektrā vērojams viens plašāks vai vairāki necentrēti akustiskās enerģijas reģioni, apzīmēti ar pazīmi [+difūzs]. Lūpeņi un velārie līdzskaņi no pārējiem latviešu valodas līdzskaņiem tiek nošķirti ar pazīmi [+grāvs], jo to spektrā dominējošā akustiskā enerģija koncentrējas zemāko frekvenču zonā (patskaņa F2 virzība uz [+grāvs] līdzskaņa pusi parasti ir vērsta uz zemāku frekvenci). Pazīme [±bemolēts] līdzskaņu raksturojumam nav būtiska, jo rezonatora pagarinājuma izraisīto spektrālās enerģijas frekvences pazeminājumu nosaka fonētiskā apkaime, nevis paša līdzskaņa artikulācija. Ar pazīmi [+diezēts] apzīmēti līdzskaņi, kas izrunāti ar papildartikulāciju (palatalizāciju) un kuriem tāpēc ir paaugstināta akustiskās enerģijas frekvence spektra vidus daļā, salīdzinot ar tiem atbilstīgajiem bez papildartikulācijas izrunātajiem [–diezēts] līdzskaņiem. Visi nazālie slēdzeņi, kuru spektrā vērojamas antirezonanses un papildu rezonanses (turklāt blakus patskaņiem virzienā uz nazālo slēdzeni vērojamas asas formantu pārejas) apzīmēti ar pazīmi [+nazāls], bet pārējie līdzskaņi – ar [–nazāls]. Latviešu valodas līdzskaņiem pazīmes [±garš] un [±zilbisks] nav būtiskas, jo šīs pazīmes parasti vārdu nozīmes nediferencē (sk. 105. §).

3. LATVIEŠU VALODAS FONĒTISKI FONOLOĢISKIE PROCESI UN LIKUMI

108. §.

Fonēmas realizējas konkrētās skaņās, kas runas procesā, veidodamas vārdus, seko cita citai un atrodas pastāvīgā savstarpējā iedarbībā un atbilstoši valodas sistēmai pārvēršas fonētiski atšķirīgās skaņās – notiek skaņu mija jeb fonētiski fonoloģiskie procesi. Tā ir fonoloģiska parādība (VPSV 2007: 265). Skaņu mija var būt pozicionāli nosacīta (sk. apakšnodaļā 3.1. „Pozicionālās skaņu pārmaiņas jeb skaņu pārmaiņas runas plūsmā”) un vēsturiski nosacīta (sk. apakšnodaļā 3.2. „Vēsturiskās fonēmu pārmaiņas”). To cēlonis ir skaņu savstarpējā ietekme vai vārda (morfēmas) vispārīgie izrunas apstākļi.

Fonētiski fonoloģisko procesu rezultātā vārdā (parasti morfēmu sadūrā)

1) nedaudz mainās skaņu īpašības – kvalitāte vai kvantitāte, piem., nebalsīgs troksnis tiek pagarināts starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu patskani: *lapa* [lap:ā];

2) rodas fonēmas sekundārais variants, piem., fonēmas /n/ sekundārais variants – pakalējais mēlenis [ŋ] –, kad artikulācijas centrs, piemērojoties sekojošajiem pakalējiem slēdžeņiem /k/ vai /g/, pārvietojas no mēles priekšējās daļas uz pakalējo daļu;

3) fonēma zūd, piem., asimilatīvs līdzskaņa /t/ zudums saliktnos *sestdiena* [sezdienā], *svētdiena* [sve:dienā];

4) fonēmas vietā stājas cita fonēma, piem., līdzskaņa /j/ noteiktās mijas rezultātā līdzskanis /z/ pārveidojas par līdzskani /ʒ/: *vēzis* – *vēža*.

Fonētiski fonoloģisko procesu cēlonis ir skaņu savstarpējā ietekme vai vārda (morfēmas) vispārīgie izrunas apstākļi.

109. §.

Fonētiski fonoloģiskos procesus var aprakstīt, izmantojot vienkāršu fonētiski fonoloģisko procesu formulu (Muižniece 2002: 63):

$$X \rightarrow Y/A\_B.$$

Tajā ir teikts, ka segments X tiek aizstāts ar segmentu Y, ja tas atrodas aiz A un pirms B (Spencer 1996: 148). Tātad A apzīmē skanisko vidi (apkaimi) pirms pārmaiņām pakļautā segmenta X, bet B – skanisko vidi (apkaimi) aiz segmenta. A un B var būt fonēma, fonēmu virkne, zilbes, morfēmas vai zilbes robeža u. tml. Turklāt A un/vai B vērtība var būt nulle, t. i.,

$$X \rightarrow Y/\_B$$
$$X \rightarrow Y/A\_$$

Lai precīzāk aprakstītu fonētiski fonoloģiskos procesus, tiek izmantotas papildu zīmes (piem., # – segmenta (vārda, morfēmas, zilbes) robeža, { } – iespējamās alternatīvas, C – konsonants jeb līdzskanis, V – patskanis, W – divskanis). Ja jārunā par veselu skaņu grupu ar konkrētām pazīmēm, fonēmas vietā raksta attiecīgās pazīmes.

3.1. Pozicionālās skaņu pārmaiņas jeb skaņu pārmaiņas runas plūsmā

110. §.

Pozicionālās fonēmu pārmaiņas jeb skaņu pārmaiņas runas plūsmā (arī – fonētiskās pārmaiņas (Laua 1997: 69)) nosaka valodai raksturīgās artikulācijas tradīcijas: tās

rodas noteiktā pozīcijā un noteiktos fonētiskos apstākļos, t. i., atkarībā no tā, kādas ir blakus esošās fonēmas. Pārmaiņu realizācija ir atkarīga arī

- no fonēmas vietas zilbē, piem., tautosillabiskā pozīcijā, t. i., atrodoties vienā un tajā pašā zilbē, līdzskanis /v/ vai /j/ aiz īsa patskaņa vokalizējas – pārvēršas par patskani (*tev* [teu], *zvejnieks* [zveinieks]);

- no vārda morfoloģiskās struktūras, piem., afrikāta /ts/ pozicionālo pārmaiņu rezultātā rodas saknes un galotnes sadūrā (*kāds* [ka:ts]) vai piedēkļa un galotnes sadūrā (*lasīts* [lasi:ts]), bet afrikāta /ts/ neveidojas piedēkļa un saknes sadūrā (*atslēga* [atslæ:gǎ]);

- no vārda uzsvara, piem., kvantitatīva īsa patskaņa redukcija vērojama neuzsvērtās gala zilbēs (*pasaka* [pas'akǎ]);

- no zilbju skaita vārdā (Liepa 1957, 1967), piem., divzilbju vārdos nebalsīgs troksnenis starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu patskani parasti tiek izrunāts kā garš (*aka* [ak:ǎ]), savukārt trīszilbīgos un četrzilbīgos vārdos parasti tiek tikai pagarināts, t. i., tiek izrunāts kā pusgarš (*ķepuroties* [çæp'uruoties]) u. tml.

Pozicionālās fonēmu pārmaiņas atviegļina izrunu. Tās vērojamas vārda beigu daļā, piedēkļa un saknes sadūrā un saliktenos. Visvairāk izplatītās pozicionālās fonētiskās pārmaiņas ir asimilācija un disimilācija. Pozicionālajām fonēmu pārmaiņām pakļauti gan vokāļi, gan konsonanti.

3.1.1. Patskaņu un divskaņu jeb vokālisma pārmaiņas: kvantitatīvā redukcija, kontrakcija, patskaņu /e/, /e:/, /æ/, /æ:/ pozicionālās pārmaiņas

3.1.1.1. Patskaņu kvantitatīvā redukcija

111. §.

Runā patskaņi ir pakļauti pārmaiņām, piem., visi patskaņi tiek nedaudz pagarināti uzsvērtās zilbēs, balsīgu troksneņu priekšā, aiz sonantiem (MLLVG 1959: 41) – rodas patskaņu kvantitatīvi varianti. Elmārs Liepa, pētot vokāļu kvantitāti, secina, ka, vērojot kvantitātes attiecības starp īsajiem patskaņiem, ir redzams, ka īsie uzsvērtie patskaņi parasti ir pusotras reizes garāki nekā neuzsvērtie, tie attiecas kā 1,1–1,9 : 1. Uzsvērtā zilbē dominē fonētiski pusgari īso patskaņu kvantitatīvie varianti (Liepa 1979: 19) – patskaņi tiek pagarināti.

112. §.

Redukcija ir fonētiska parādība, kad neuzsvērtā zilbē vājinās skaņu artikulācija un skaņas pārveidojas kvalitatīvi vai kvantitatīvi, pat pilnīgi izzūd. Parasti terminu redukcija attiecinā uz patskaņu rakstura maiņu vai patskaņu zudumu artikulācijas dēļ. **Patskaņu kvantitatīvās redukcijas** laikā mainās patskaņa ilgums un intensitāte (no gara patskaņa veidojas īss, no īsa – pārīss, piem., *pasaka* [pas'akǎ]).

Kvantitatīvās redukcijas laikā patskanis var arī pilnīgi zust, piem., *medenis* → *mednis*. Latviešu literārajā valodā saklausāma galvenokārt kvantitatīva īso patskaņu redukcija neuzsvērtās zilbēs: jo tālāk neuzsvērtā zilbe no uzsvērtās, jo redukcijas pakāpe lielāka, tomēr robeža starp īsajiem un garajiem patskaņiem nezūd. Tradicionāli tiek uzskatīts, ka kvantitatīvā redukcija latviešu valodā nevar būt spēcīga tāpēc, ka latviešu valodas skaņu kvantitāte ir fonemātiska (tā diferencē vārdu un formu nozīmes) un redukcija var izpausties tikai tik daudz, lai neapdraudētu patskaņu fonemātisko garumu (Laua 1997: 72). Daudzos gadījumos patskanis nav pilnīgi zudis, bet tā kvalitāte ir grūti nosakāma. Kā spēcīgs faktors patskaņu reducēšanas vai atmešanas

procesā darbojas iekšējie fonoloģiskie un prosodiskie faktori, īpaši patskaņa attālums no galvenā uzsvara vietas.

Pozīcijas, kurās iespējama redukcija:

- 1) neuzsvērtas, īsas, vaļējas gala zilbes, piem., *lapa* [lap:ā], *māte* [ma:tē], *kuru* [kurū], *mati* [matī];
- 2) neuzsvērtas, īsas, slēgtas gala zilbes, piem., *lapas* [lap:ās], *mātes* [ma:tēs], *kurus* [kurūs], *pasakas* [pas'akās], *zābaks* [za:bāks].

3.1.1.2. Patskaņu kontrakcija

113. §.

Kontrakcija ir pozicionāla vokālisma pārmaiņa, kuras rezultātā notiek divu blakus esošu, bet pie dažādām zilbēm piederošu patskaņu saplūšana vienā garā patskanī vai divskanī (Laua 1997: 73). Kontrakcijas rezultātā notiek arī divu zilbju saplūšana vienā zilbē. Latviešu literārajā valodā kontrakcija nav plaši izplatīta parādība, turklāt nav eksperimentālu pētījumu par to, cik konsekventa ir kontrakcija un cik daudz tā ir atkarīga no runas tempa.

114. §.

Kontrakcija vērojama vārdos, kur līdzās atrodas pie dažādām zilbēm piederoši patskaņi /e/ un /e/ vai /e/ un /æ/, piem., darbības vārda *būt* noliegtajās formās *neesi* [ne:sī], *neesmu* [næ:smū], *neesam* [næ:sam]. Arī citi blakus esoši, bet pie dažādām zilbēm piederoši patskaņi var kontrahēties, piem., priedēkļu *sa-* vai *pa-* sadūrā ar sakni, kas sākas ar patskani /a/ vai /a:/, divskani /ai/ vai /au/, ir iespējama vokāļu saplūšana: *saadīt*, *paaugstināt*, *saaicināt*. Kontrakcija notiek arī vārdā *vakuumis*, kur pie blaku zilbēm piederoši īsie patskaņi /u/, izrunājot vārdu, saplūst vienā garā patskanī /u:/.

115. §.

Šī pozicionālā vokālisma pārmaiņa iespējama arī svešvārdos, kur līdzās atrodas divi pie dažādām zilbēm piederoši patskaņi /ɔ/, piem., vārdos *kooperācija* [kɔ:pera:tsijā], *kooperatīvs* [kɔ:perati:ūs], *koopētēt* [kɔ:pte:t], *koordinācija* [kɔ:rdina:tsijā] u. tml. Kontrakcijas rezultātā rodas garais patskanis /ɔ:/. Kontrakcija sastopama vārdos, kas sākas ar *ae* – patskaņiem /a/ un /e/ kontrahējoties, var rasties divskanis /ai/, piem., *aeroplāns* [airɔpla:ns], *aerobika* [airɔ:bikā].

3.1.1.3. Patskaņu /e/, /e:/, /æ/, /æ:/ pozicionālās pārmaiņas

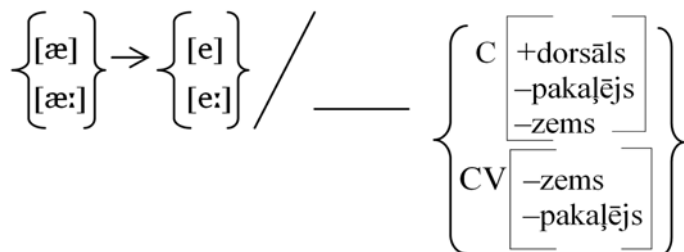
116. §.

Latviešu valodai raksturīga regresīvā patskaņu asimilācija vārdā vai vārdformā (arī metafonija (VPSV 2007: 230)), kuras laikā notiek patskaņu /e/, /e:/ un /æ/, /æ:/ pārskaņa sekojošu priekšējās vai pakalējās rindas vokāļu, kā arī līdzskaņu /ɬ/, /ɲ/, /c/, /ʃ/, /j/, /ʒ/, /ʒ/, /tʃ/, /dʒ/ ietekmē, t. i., izruna mainās atkarībā no skaņas tajā pašā vai nākamajā zilbē:

- 1) ja nākamajā zilbē ir priekšējās rindas patskanis /i/, /i:/, /e/, /e:/ vai divskanis /ie/, /ei/, iepriekšējās zilbes *e*, *ē* izrunā kā priekšējās rindas vidēja mēles pacēluma patskani /e/ vai /e:/;
- 2) ja tajā pašā vai nākamajā zilbē (pirms vokāļa) seko šaurinātājs līdzskanis /ɬ/, /ɲ/, /c/, /ʃ/, /j/, /ʒ/, /tʃ/, /dʒ/, iepriekšējās zilbes *e*, *ē* izrunā kā patskani /e/ vai /e:/;

3) ja neseko tā sauktās šaurinātājskaņas un nākamajā zilbē ir patskanis /a/, /ɑ:/, /u/, /u:/, /æ/, /æ:/ vai divskanis /uo/, /ai/, /au/, iepriekšējās zilbes *e*, *ē* izrunā kā patskani /æ/ vai /æ:/.

Piem., *sēta* [sæ:tā] – *sētiņa* [se:tiņā], *vēlos* [væ:luos] – *vēlētis* [ve:le:ties], *svētums* [svæ:tums] – *svētīt* [sve:ti:t], *dzēri* [dže:ri] – *dzērājs* [dže:ra:js] – *dzērējs* [dže:re:js].

117. §.

Daudzos gadījumos mūsdienu latviešu valodā patskaņu *e*, *ē* izruna nav atkarīga no aprakstītajiem pozicionālajiem nosacījumiem, bet saistīta ar

1) **vārda cilmi un sastāvu**, piem., internacionālos vārdos neatkarīgi no pozīcijas parasti lieto patskani /e/ vai /e:/ (*dekāns* [deka:ns], *sezona* [sezɔ:nā]), atvasinājumos ar priedēkļiem *ne-*, *bez-*, *pēc-*, *pret-* priedēklī ir patskanis /e/ vai /e:/ (*nelaime* [nelaimē], *neredzēts* [nerædzæ:ts]);

2) **gramatiskajām formām**, piem., sestās deklinācijas lietvārdos lieto patskani /e/ vai /e:/ (*telts* [telts], *teltis* [teltis] u. tml.), pirmās deklinācijas lietvārdos un vārdos, ko loka pēc pirmās deklinācijas parauga, lieto patskani /æ/ vai /æ:/ (*sens* [sæns], *tēls* [tæ:ls]) (Laua 1997: 116, 117) (sk. 251.–255. §).

Tomēr tiem nepozicionālajiem patskaņu *e*, *ē* izrunas nosacījumiem, kas saistīti ar gramatisko formu, vārda piederību konkrētai vārdšķirai, pamatā ir pozicionāli nosacījumi, kas bija spēkā kādā senākā valodas attīstības posmā. Valodai attīstoties, daudzas gala zilbes ir mainījušās vai saīsinājušās, bet, salīdzinot mūsdienu formas ar senākām formām, var atklāt likumības, kas bijušas spēkā. Piem., adverbos ar *-i* (*reti* [ræ:tī], *lēti* [læ:tī]), kas radušies no adjektīviem, platais patskanis /æ/ vai /æ:/ ir regulārs, jo *-i* ← *-ai* (Rudzīte 1993: 218). Pozicionāli nosacīta patskaņa *e*, *ē* izruna nav arī gadījumos, kad aiz tā vēsturiska patskaņa zuduma dēļ seko tikai līdzskaņi, kas nav šaurinātājskaņas (Laua 1997: 113), bet kur vēsturiski gala zilbē ir bijis patskanis. Ja zudušais patskanis ir bijis šaurinātājskaņa, vārdā lietojams patskanis [e] vai [e:], piem., viensk. N *klēts* [kle:ts] ← sal. liet. *klētis*, *nest* [nest] ← **nesti*; savukārt, ja zudušais patskanis nav bijis šaurinātājskaņa, vārdā lietojams patskanis [æ] vai [æ:], piem., *lēts* [læ:ts] ← **lētas*, *dēls* [dæ:ls] ← **dēlas* (Laua 1997: 113, 114; Rudzīte 1993: 215) (sk. 251., 252. §, 389., 390. §).

3.1.2. Līdzskaņu jeb konsonantisma pozicionālās pārmaiņas

118. §.

Konsonantisma pozicionālās pārmaiņas latviešu valodā sastopamas daudz biežāk nekā vokālisma pozicionālās pārmaiņas, visvairāk izplatītā ir asimilācija. **Asimilācija** ir viena tipa skaņu savstarpēja ietekme, pielāgošanās. Tā parasti izpaužas dažādos veidos.

119. §.

Latviešu valodā parastākie līdzskaņu pozicionālo pārmaiņu veidi ir:

- 1) asimilācija balsīguma ziņā;
- 2) asimilācija artikulācijas vietas ziņā;
- 3) afrikātas /ts/ rašanās;
- 4) vokalizācija;
- 5) līdzskaņu zudums;
- 6) līdzskaņu pagarinājums.

120. §.

Virziena ziņā asimilācija var būt progresīva un regresīva. Asimilācija ir progresīva tad, ja asimilētāja fonēma ietekmē nākamo, t. i., asimilācija notiek virzienā uz priekšu, piem., *vilna* → *villa*. Asimilācija ir regresīva, ja tā notiek atpakaļvirzienā, t. i., asimilācijai pakļauta iepriekšējā fonēma, piem., līdzskanis /b/ balsīguma ziņā asimilē iepriekšējo līdzskani /t/: *atbraukt* [adbraukt]. Regresīvā asimilācija ir vairāk izplatīta nekā progresīvā asimilācija (Laua 1997: 77; MLLVG 1959).

121. §.

Turpretim **disimilācija** ir fonētisks process, kur viena no divām blakus vai tuvu esošām vienādām vai artikulāri līdzīgām skaņām zūd vai tiek aizstāta ar citu, atšķirīgu skaņu (VPSV 2007: 93; Laua 1997), piem., *skroderis* → *skrodelis*. Arī disimilācija virziena ziņā var būt gan regresīva, gan progresīva.

3.1.2.1. Asimilācija balsīguma ziņā

122. §.

Latviešu valodā, tāpat kā daudzās citās valodās, nebalsīgie troksneņi balsīgo troksneņu priekšā kļūst balsīgi un otrādi (arī saliktenos un vārdu sadūrā), t. i., notiek asimilācija balsīguma ziņā. Sagatavojoties balsīga troksneņa artikulācijai, balss saites sāk vibrēt jau iepriekšējā, sākotnēji nebalsīgā troksneņa fonācijas laikā. Sagatavojoties nebalsīga troksneņa artikulācijai, balss saites pārstāj vibrēt jau iepriekšējā, sākotnēji balsīgā troksneņa fonācijas laikā (Laua 1997: 77). Pēc virziena asimilācija balsīguma ziņā ir regresīva.

123. §.

Balsīgie troksneņi /b/, /d/, /g/, /j/, /dʒ/, /dʒ/, /z/, /ʒ/, nonākuši nebalsīgo troksneņu priekšā, mijas ar nebalsīgajiem, piem., *labs* [laps], *logs* [luoks], *uztraukties* [ustraukties].

124. §.

Nebalsīgie troksneņi /p/, /t/, /k/, /c/, /ts/, /tʃ/, /s/, /ʃ/, nokļuvuši balsīgu troksneņu priekšā, mijas ar balsīgajiem, piem., *apbraukt* [ab:raukt], *atgādāt* [adga:da:t], *ačgārns* [ačga:rns].

Fonoloģiskais likums:

$$\left[\begin{array}{c} - \text{sonorants} \\ \alpha \text{ balsīgs} \end{array} \right] \longrightarrow \left[\begin{array}{c} - \text{sonorants} \\ \alpha \text{ balsīgs} \end{array} \right] / \underline{\quad} \left[\begin{array}{c} - \text{sonorants} \\ \alpha \text{ balsīgs} \end{array} \right]$$

Likums nosaka, ka balsīgs troksnenis nebalsīga priekšā kļūst nebalsīgs un otrādi.

125. §.

Ja blakus esošie troksneņi atšķiras tikai pēc balsīguma pazīmes, pēc regresīvās asimilācijas balsīguma ziņā blakus veidojas divi vienādi līdzskaņi, kas kontrahējoties

veido garu vai pusgaru līdzskani, piem., *uzsvars* [us:vars], *abpusējs* [ap:use:js], *puszābaks* [puz:a:bāks] (Markus, Grigorjevs 2002, 10) vai [puz:a:bāks].

126. §.

Parasti par asimilāciju balsīguma ziņā runā viena vārda robežās, t. i., morfēmu sadūrā (sk. 360.–362. §), tomēr arī saistītā, vidēji ātrā runā vārdu sadūrā vērojamas pozicionālas fonēmu pārmaiņas, piem., *es biju* [ez bijū].

127. §.

Skaneņi asimilācijai balsīguma ziņā nepakļaujas un arī paši nespēj asimilēt.

3.1.2.2. Asimilācija artikulācijas vietas ziņā

128. §.

Asimilācijas laikā, ko tradicionāli latviešu fonoloģijā dēvē par „vidējā artikulācijas centra rašanos”, notiek asimilācija pēc artikulācijas vietas, t. i., mainās vieta, kurai tiek tuvināts aktīvais runas orgāns – mēle: dentālu spraudzeņu /s/, /z/ vai afrikatīvu slēdzeņu /ts/, /dz/ vietā rodas alveolāri spraudzeņi /ʃ/, /ʒ/ vai afrikatīvi slēdzeņi /tʃ/, /dʒ/.

129. §.

Asimilācija notiek starp blakus esošiem troksneņiem, kas var atšķirties:

- 1) tikai pēc artikulācijas vietas pazīmes (līdzskaņu savienojums *sš*, *šs*, *zž*), piem., *izzūt* [iʒ:u:t] *košs* [kuoʃː];
- 2) pēc balsīguma un artikulācijas vietas pazīmes (līdzskaņu savienojums *sž*, *zš*, *žs*), piem., *puszāvēts* [puʒ:a:væts], *aizšalkt* [aiʃ:alkt], *mežs* [meʃː];
- 3) pēc balsīguma, artikulācijas vietas un artikulācijas veida pazīmes (līdzskaņu savienojums *zč*), piem., *uzčubināt* [uʃtʃubina:t];
- 4) pēc artikulācijas vietas un veida pazīmes (līdzskaņu savienojums *dzž*), piem., *aizdžinkstēt* [aiʒdʒiŋkste:t].

Ja līdzskaņi balsīguma ziņā nav vienādi, starp tiem notiek arī asimilācija balsīguma ziņā.

130. §.

Asimilācija parasti notiek:

- 1) priedēkļa un saknes sadūrā, piem., *iz-šūt* [iʃ:u:t], *iz-žaut* [iʒ:aut];
- 2) saknes vai priedēkļa un galotnes *-s* sadūrā, piem., *gaiš-s* [gaiʃː], *spož-s* [spuoʃː], *ziedoš-s* [zieduoʃː]. Asimilācija artikulācijas vietas ziņā var notikt arī salikteņu komponentu sadūrā, piem., *pusčetri* [puʃtʃetri], *puszāvēts* [puʒ:a:væts] (plašāk sk. 364.–366. §).

131. §.

Asimilācija artikulācijas vietas ziņā var būt gan progresīva, gan regresīva. Gan priedēkļa un saknes, gan salikteņa komponentu sadūrā asimilācija artikulācijas vietas ziņā ir regresīva, bet saknes vai priedēkļa un galotnes sadūrā – progresīva.

3.1.2.3. Afrikātas [ts] rašanās

132. §.

Nonākot tautosillabiskā pozīcijā, divi līdzskaņi – nebalsīgais eksplozīvais slēdenis /t/ vai balsīgais eksplozīvais slēdenis /d/ un spraudzenis /s/ – saplūst, un veidojas jauns līdzskanis – afrikāta /ts/ –, piem., *skat-s* [skats], *vārd-s* [va:rts]. Līdzskanis /d/ sekojošā nebalsīgā troksneņa /s/ ietekmē asimilējas arī balsīguma ziņā.

133. §.

Pozicionālā afrikāta /ts/ rodas saknes vai piedēkļa un galotnes -s sadūrā (sk. arī 367., 368. §).

134. §.

Vārda vidū slēdzeni /t/ vai /d/ un spraudzeņa /s/ savienojuma parasti neasimilējas, t. i., afrikāta /ts/ neveidojas, piem., vārdos *atslēga*, *atsēsties*, *atsūtīt*, *gadsimts*, *pretpēks* (Laua 1997: 80; MLLVG 1959: 55). Tas ir tādēļ, ka runātāju apziņā /t/ un /s/ nav tautosillabiskā pozīcijā, bet atrodas dažādās zilbēs. Tie galvenokārt ir ar piedēkli *at-* atvasināti vārdi, kuros piedēkļa un saknes sadūrā veidojas līdzskaņu savienojums /ts/. Arī salikteņos abu salikteņa komponentu sadūrā līdzskaņu savienojums /ts/ paliek nepārveidots, piem., *platsliežu* [platsliežū], *pretpars* [pretpars], *pretsitiens* [pretsitiens].

3.1.2.4. Vokalizācija un konsonantizēšanās

135. §.

Vokalizācija jeb **vokalizēšanās** ir fonoloģisks process, kurā līdzskanis pārvēršas par patskani vai puspatskani (VPSV 2007: 457). Latviešu valodā vokalizācijai ir pakļauti spraudzeņi /v/ un /j/. Nokļūstot tautosillabiskā pozīcijā aiz īsa vai gara vokāļa, tie pilnīgi vai daļēji vokalizējas un pielāgojas patskanim artikulārā atvēruma ziņā. Tautosillabiskās pozīcijas rašanās ir saistīta ar izmaiņām vārda zilbiskajā struktūrā, kas rodas vārddarināšanas vai formveidošanas rezultātā (sk. 370.–373. §).

136. §.

Tautosillabiskā pozīcijā aiz īsiem patskaņiem /j/ un /v/ bieži vokalizējas pilnīgi. No patskaņa un līdzskaņa savienojuma rodas pozicionāls divskanis:

[a] un [j] → [ai]: *klajš* [klajš];

[e] un [j] → [ei]: *dzejnieks* [dzejnieks], *zvejnieks* [zvejnieks];

[ɔ] un [j] → [ɔi]: *birojs* [birɔis], *konvojs* [kɔnvois];

[u] un [j] → [ui]: *šujmašīna* [šujmaš:ina], *šuj* [šui];

[a] un [v] → [au]: *tavs* [taus], *savs* [saus], *Daugavpils* [daugaupils];

[e] un [v] → [eu]: *sev* [seu], *Zevs* [zeus];

[i] un [v] → [iu]: *divpadsmit* [diupatsmit], *divdesmit* [diudesmit];

[ɔ] un [v] → [ɔu]: *Petrovs* [petrous], *Burovs* [burɔus].

137. §.

Tautosillabiskā pozīcijā aiz gara patskaņa vai divskaņa līdzskaņi /v/ un /j/ vokalizējas daļēji un saglabā trokšņa elementu, rodas nezilbiskie patskaņi [i̯] un [u̯], piem., *pārdevējs* [par:deve:i̯s], *arājs* [ara:i̯s], *tēvs* [tæ:u̯s], *dievs* [dieu̯s], *govs* [guou̯s].

138. §.

Daļēja vokalizācija notiek arī augsta mēles pacēluma priekšējās rindas patskaņa /i/ un spraudzeņa /j/ tautosillabiskā savienojumā, piem., *pārmijas* [pa:rmijās], bet *pārmijnieks* [pa:rmijnieks]. Daļēji tiek vokalizēts līdzskanis /v/ tautosillabiskā savienojumā ar patskani /u/, piem., *tuvs* [tuus], *tuvsplāns* [tuupla:ns].

Fonoloģiskie likumi:

$$[v] \rightarrow [u] / V_{[-\text{garš}]} \begin{cases} C \\ \# \end{cases} \quad \textit{tavs} [\text{taus}], \textit{Petrovs} [\text{petrous}], \textit{sev} [\text{seu}]$$

$[v] \rightarrow [u] / \left\{ \begin{array}{l} [u] \\ V_{[+garš]} \\ W \end{array} \right\} \text{ — } \left\{ \begin{array}{l} C \\ \# \end{array} \right\}$	<i>tuvs</i> [tu <u>u</u> s], <i>tēvs</i> [tæ: <u>u</u> s], <i>tievs</i> [tie <u>u</u> s]
$[j] \rightarrow [i] / V_{[-garš]} \text{ — } \left\{ \begin{array}{l} C \\ \# \end{array} \right\}$	<i>dzejnieks</i> [dʒe: <u>i</u> ni <u>e</u> ks], <i>smej</i> [sme: <u>i</u>]
$[j] \rightarrow [i] / \left\{ \begin{array}{l} [u] \\ V_{[+garš]} \\ W \end{array} \right\} \text{ — } \left\{ \begin{array}{l} C \\ \# \end{array} \right\}$	<i>kadmijs</i> [kadmi: <u>i</u> s], <i>vējš</i> [ve: <u>i</u> š], <i>maijs</i> [mai: <u>i</u> s]

139. §.

Pretējs process vokalizācijai ir **konsonantizēšanās** jeb **konsonantizācija**. Tas ir fonētisks process, kurā gala zilbes artikulācijas procesā divskaņa otrais komponents, piem., *i*, *u*, var iegūt īpašības, kas to tuvina līdzskanī jeb konsonantam vai pilnīgi pārvēršas par to (VPSV 2007: 191): *meitai* [me:ita:i], *maizei* [ma:ize:i].

3.1.2.5. Līdzskaņa pagarinājums

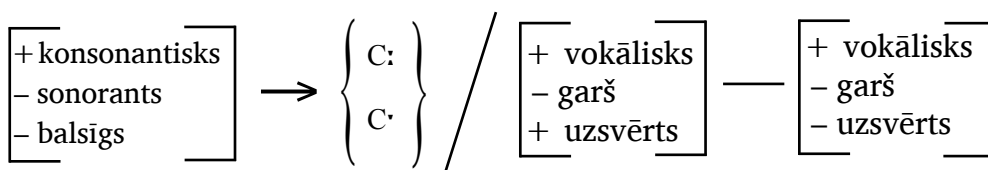
140. §.

Līdzskaņa pagarinājums ir fonētisks process, kurā notiek kvantitatīvas konsonantisma pārmaiņas – rodas garš vai pusgarš līdzskanis. Līdzskanis tiek pagarināts noteiktā pozīcijā vai dažādu pozicionālo pārmaiņu rezultātā. Līdzskaņu garums latviešu valodā var būt vienai morfēmai piederīgs, piem., *mamma* [mam:ā], *ķerra* [cær:ā], un tāds, kas rodas morfēmu sadūrā pozicionālu pārmaiņu rezultātā (Laua 1997), piem., *aizsvilties* [ais:vilties], *pussala* [pus:alā]. Latviešu valodā līdzskaņu kvantitāte ir atkarīga no pozīcijas. Dažādas kvantitātes, bet vienas kvalitātes līdzskaņi attieksmē viens pret otru veido nevis patstāvīgas fonēmas, bet fonēmu variantus: īsu, pusgaru, garu līdzskaņu izrunas laika attiecības ir 1 : 1,5 : 2 (Liepa 1963: 11). Tomēr ir gadījumi, kad līdzskaņu (parasti skaneņu) kvantitāte spēj diferencēt vārdu nozīmi, piem., *mana* [man:ā] vs. *manna* [man:ā], *ala* [al:ā] vs. *Alla* [al:ā].

141. §.

Nebalsīgi troksneņi starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu patskani divzilbīgos vārdos parasti ir gari, piem., *aka* [ak:ā], *kaķis* [kac:is], *lapa* [lap:a], *masa* [mas:ā], *pati* [pat:i], *muša* [muš:ā], bet sastopami arī pusgari troksneņu varianti (Ābele 1927: 52). Nebalsīgi troksneņi šajā pozīcijā trīszilbīgos un četrzilbīgos vārdos (galvenokārt latviskas cilmes vārdos un lokālajos aizguvumos) parasti ir pusgari gan vaļējā, gan slēgtā zilbē, piem., *pasaka* [pas:akā], *patikšana* [pat:ikšana]. Internacionālismos tādā pašā pozīcijā ir iespējami gan pusgari, gan īsi līdzskaņi (Liepa 1967,) (sk. arī 373.–377. §).

Fonoloģiskais likums:

142. §.

Troksneņi tiek pagarināti arī vārda beigās, t. i., saknes vai piedēkļa un galotnes sadūrā: nebalsīgais troksnenis /s/, kas radies no līdzskaņu savienojuma -zs vai -ss, un nebalsīgais troksnenis /ʃ/, kas radies asimilācijas rezultātā, parasti ir pusgari, piem., *ass* [as̄], *mežs* [meʃ̄], *košs* [kuoʃ̄]. Notiekot asimilācijai artikulācijas vietas ziņā (sk. 122.–125. §), rodas pusgarš līdzskanis [ʃ̄].

To, instrumentāli pētot no līdzskaņu savienojumiem -zs, -ss, -žs, -šs radušos nebalsīgo troksneņu [s] un [ʃ] kvantitāti vārda beigās, konstatējis E. Liepa (Liepa 1963). Retāk vārda beigās ir īsi līdzskaņi.

143. §.

Par gariem uzskatāmi troksneņi, kas radušies no divām vienādām blakus esošām skaņām, piem., *appūst* [ap:u:st], *attecēt* [at:etset], arī *atdeve* [ad:evē].

144. §.

Arī skaneņi noteiktā pozīcijā tiek pagarināti. Skaneņu kvantitāti ietekmē gan zilbes intonācija, gan vārda cilme, gan vārdu morfoloģiskā uzbūve. Atkarībā no fonētiskās pozīcijas skaņu kvantitātei ir šādi varianti (Liepa 1970; Laua 1997: 65; MLLVG 1959: 38):

- 1) tautosillabiskā pozīcijā gan mantotos, gan aizgūtos vārdos parasti lieto garus un pusgarus skaneņus:
  - gari skaneņi ir stiepti intonētos diftongiskos savienojumos, piem., *man-ta* [man:tā], *bumba* [bum:bā], *Limbaži* [lim:baʒī], *balts* [bal:ts], *cilpa* [tsil:pā], *filma* [fil:mā], *peļķe* [peļ:cē], *runga* [ruŋgā], *durt* [dur:t], *forma* [fɔr:mā], *stirna* [stir:nā], *sirms* [sir:ms] u. c.;
  - pusgari skaneņi ir sastopami laužti un krītoši intonētos diftongiskos savienojumos, piem., *durvis* [dur:vīs], *šķelt* [ʃcel:t] u. c.;
- 2) bisillabiskā pozīcijā aizgūtos vārdos skaneņi, ja tie atrodas starp īsiem pat-skaņiem, parasti ir gari, piem., *gamma* [gam:ā], *ķemme* [cem:ē]; šis skaneņu pagarinājums arī ortogrāfiski tiek parādīts ar divām grafēmām;
- 3) skaneņu pagarinājums var rasties atkarībā no morfoloģiskās pozīcijas, piem., *zemmēles* [zem:e:lēs].

3.1.2.6. Pozicionāls līdzskaņa zudums

145. §.

Pozicionāls līdzskaņa zudums ir pozicionāla pārmaiņa, kas literārajā valodā sastopama nedaudzos vārdos. Nebalsīgs eksplozīvs slēdzenis, morfēmu sadūrā nonākot artikulācijas vietas ziņā atbilstoša balsīga eksplozīva slēdzena priekšā, zūd. Visbiežāk pozicionālajam līdzskaņa zudumam pakļauts nebalsīgais troksnenis /t/: nebalsīgais eksplozīvais slēdzenis, dentālais līdzskanis /t/ zūd balsīgā eksplozīvā slēdzena, dentālā līdzskaņa /d/ priekšā salikteņos un ar piedēkļiem atvasinātos vārdos, piem., *svētdiena* [sve:diēnā], *ceturtdiena* [tsæturdienā], *rītdiena* [ri:diēnā], *simtdaļa* [simdaļā] (MLLVG 1959: 57), *atdusa* [adusā], *atdot* [aduot] (Laua 1997: 83):

[t] → ∅ / ____ [d]

Vairākos salikteņos, zūdot līdzskanim /t/, salikteņa pirmā komponenta beigās vērojama arī līdzskaņu asimilācija balsīguma ziņā, piem., *sestdiena* [sezdiēnā], *trešdiena* [trezdiēnā].

Citu eksplozīvo slēdžu pozicionālais zudums līdzīgā pozīcijā nav tik konsekvents un novērojams daudz retāk, piem., *cūkgaļa* [tsu:gaɫā].

3.2. Vēsturiskās fonēmu pārmaiņas

146. §.

Ja **pozicionālās fonēmu pārmaiņas** jeb skaņu pārmaiņas runas plūsmā nosaka valodai raksturīgās artikulācijas tradīcijas un tās rodas noteiktā pozīcijā un noteiktos fonētiskos apstākļos, tad vēsturisko jeb paradigmātisko fonēmu pārmaiņu pamatā ir artikulācijas procesi, kas bijuši raksturīgi valodai senākos attīstības posmos. Arī vēsturiskās fonēmu pārmaiņas sākotnēji ir bijušas pozicionāli nosacītas (Laua 1997; MLLVG 1959). Var runāt par vokālisma un konsonantisma vēsturiskajām pārmaiņām. Gan konsonantisma vēsturiskās pārmaiņas, gan mantotā patskaņu mija latviešu valodā ir izplatītas parādības. Tomēr mantotā patskaņu mija ir grūti nosakāma: lai pareizi noteiktu miju, bieži vien ir vajadzīgi salīdzinājumi ar citām valodām.

3.2.1. Vokālisma pārmaiņas

3.2.1.1. Mantotā patskaņu resp. vokāļu mija

147. §.

Mantotā patskaņu resp. vokāļu mija (*apofonija*, arī *alternācija*, *ablauts*) ir no indoeiropiešu pirmvalodas mantota morfonoloģiski nosacīta vokālisma mija saknes un afiksu morfēmās (VPSV 2007: 226). Tā latviešu valodā ir plaši pārstāvēta, turklāt gan kvalitatīvi, gan kvantitatīvi; tai ir trīs mijas rindas – *e*-rinda, *u*-rinda un *i*-rinda (plašāk sk. Rudzīte 1993: 204–212; VPSV 2007: 226). Katrā rindā ir iespējamās trīs kvantitatīvās pakāpes – pilnā pakāpe, stiepuma pakāpe un zuduma pakāpe –, tomēr visus gaidāmos mijas locekļus parasti nesastop, dažkārt pārstāvēta tikai viena pakāpe (Rudzīte 1993: 204).

148. §.

e-rinda

Pilnā pakāpe	Stiepuma pakāpe	Zuduma pakāpe
<i>e : a</i>	<i>ē : o [uo], ā</i>	–
<i>er[er²] : ēr[er] : [e:r] : ar[ar²] : ār[a:] : [a::]</i>	<i>ēr-r : o-r</i>	<i>ir/īr, ur</i>
<i>el : al</i>	<i>ē-l : o-l, ā-l</i>	<i>il/īl, ul</i>
<i>em : am</i>	<i>ē-m : o-m</i>	<i>im, um</i>
<i>e-n : ie : a-n : o [uo]</i>	<i>ē-n : o-n</i>	<i>i/ī, u/ū</i>

Piem.:	<i>nesam : nasta</i>	<i>nēsāt : izl.nosis [nuo:sīs]</i>	–
	<i>metam : pamats</i>	<i>mētāt</i>	–
	<i>plešam : plats</i>	<i>pletām : plātīt</i>	–
	–	<i>plēst : plosīt</i>	–
	–	<i>ēdām : ods</i>	–
	–	<i>slēgt : slogs</i>	–

<i>beram : bars</i>	<i>bērām</i>	<i>birt</i>
<i>dzert</i>	<i>dzēra</i>	<i>dzirdināt, dzīres</i>
<i>celt : kalns</i>	<i>cēla</i>	<i>cilāt, cilnis</i>
<i>zelt : zaļš</i>	<i>zēla : zāle</i>	<i>zils</i>
<i>sveram : svērt : svars : svārstīt</i>	<i>svēra</i>	<i>svira</i>
<i>dzenam : gans</i>	–	<i>dzīt</i>

(Rudzīte 1993: 207, 208)

149. §.

i-rinda

Pilnā pakāpe	Stiepuma pakāpe	Zuduma pakāpe
<i>ei : ie : e-j : ai : a-j</i>	<i>ē-j : ui (?)</i>	<i>i : ī : i-j</i>
Piem.: <i>liet : lejam : laistīt</i>	<i>lējām</i>	<i>līt, lija</i>
<i>biedēt : baidīt</i>	–	<i>bīties, bijāmieš</i>
<i>smiet, smejam : smaids</i>	<i>smējām : smīdināt</i>	–
<i>steigt : staigāt</i>	–	<i>stiga</i>
<i>klejot : klaidīt, klajš [klaiš]</i>	–	–
<i>miegt : maigles</i>	izl. <i>muidzīt</i>	–

(Rudzīte 1993: 209)

150. §.

u-rinda

Pilnā pakāpe	Stiepuma pakāpe	Zuduma pakāpe
<i>jau : e-v : au : a-v</i>	<i>ē-v (?) : o [uo] : ā-v</i>	<i>u : ū : u-v</i>
Piem.: <i>plaut : pļava</i>	<i>pļāva</i>	–
<i>žaut</i>	<i>žāvēt</i>	<i>žūt, žuva</i>
<i>prauli</i>	–	<i>pūt, puva</i>
<i>graut : grava</i>	<i>grāva</i>	<i>grūt, gruva</i>
izl. <i>plaust</i>	<i>plosts</i>	<i>plūst</i>
<i>glaust</i>	–	<i>gluds</i>
<i>straume</i>	<i>strāva</i>	<i>strutas</i>

(Rudzīte 1993: 210, 211)

151. §.

Mūsdienu valodā apofonija tīrā veidā parasti nav sastopama ne vārddarināšanā, ne formveidošanā; tā darbojas kopīgi ar morfoloģiskiem un morfonoloģiskiem līdzekļiem – piedēkļiem, galotnēm, interfiksiem, metatoniju –, veidojot sintētiskas gramatiskas formas vai sintētiskus atvasinājumus (sk. 381.–384. §).

3.2.1.2. Līdzskaņa /n/ noteiktā mija

152. §.

Līdzskaņa /n/ noteiktā mija ir radusies, pārveidojoties tautosillabiskam īsa patskaņa savienojumam ar līdzskani /n/ par garajiem patskaņiem vai divskaņiem:

in → [i:], piem., *krītu* [kri:tū] (sal. liet. *krintu*);
an → [uo], piem., *protu* [pruotū] (sal. liet. *prantu*);
un → [u:], piem., *jūtu* [ju:tū] (sal. liet. *juntu*);
en → [ie], piem., *pieci* [pietsī] (sal. liet. *penki*).

Zinot, kādām pārmaiņām ir tikuši pakļauti īsa patskaņa savienojumi ar tautosilla-
bisku *n*, mūsdienu latviešu valodā var vērot šādas /n/ noteiktās mijas, kam ir divi mijas
locekļi:

[i] – [i:], piem., *krist* – *krītu*;
[u] – [u:], piem., *just* – *jūtu*;
[a] – [a:], piem., *prast* – *protu*.

153. §.

Līdzskaņa /n/ noteiktā mija galvenokārt vērojama pirmās konjugācijas darbības
vārdu formās (sk. arī 337.–339. §).

3.2.2. Konsonantisma vēsturiskās pārmaiņas

154. §.

Pie konsonantisma vēsturiskajām pārmaiņām pieder līdzskaņu mijas un vēstu-
riskais līdzskaņa zudums. Vēsturiskās līdzskaņu mijas rezultātā sākotnējā saknes beigu
līdzskaņu vietā vārda gramatiskajās formās vai atvasinājumos rodas kvalitatīvi cits līdz-
skanis, piem., *lācis* [la:tsīs] – *lāča* [la:tšā], *luga* [lugā] – *ludziņa* [ludziņā]. Vēsturiskā
līdzskaņu mija latviešu valodā ir plaši izplatīta.

155. §.

Mūsdienu latviešu valodā ir šādi mijas veidi: 1) līdzskaņa /j/ noteiktā līdzskaņu
mija (sk. 159.–163. §); 2) palatālu vokāļu jeb priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdz-
skaņu mija (sk. 164., 165. §); 3) līdzskaņa /t/ noteiktā mija (sk. 166., 167. §) un līdzskaņa
/d/ noteiktā mija (sk. 168., 169. §).

156. §.

Pēc kvalitatīvās struktūras līdzskaņu mijas ir vienkāršas, piem., /t/ – /ʃ/ (*plate* –
plašu, līdzskaņa /j/ noteiktā mija), un apvienotas, piem., /t/ – /ʃ/ – /s/ – /z/ (*centās* – *cen-
šas* – *censties* – *cenzdamies*, līdzskaņa /j/ noteiktā mija un līdzskaņa /t/ un /d/ noteiktā
mija) (sk. 176., 177. §).

157. §.

Pēc mijai pakļauto locekļu skaita šķir viena līdzskaņa miju, piem., /l/ – /ʎ/ (*ve-
lis* – *veļa*), un līdzskaņu grupu miju, piem., /ln/ – /ʎn/ (*vilnis* – *viļņi*) (sk. 172.–174. §).

158. §.

Pēc mijas locekļu skaita šķir divlocekļu, piem., /n/ – /jn/, trīslocekļu, piem.,
/k/ – /ts/ – /c/, un četrlocekļu miju, piem., /d/ – /ʒ/ – /s/ – /z/ (Laua 1997: 85).

3.2.2.1. Līdzskaņa /j/ noteiktā līdzskaņu mija

159. §.

Līdzskaņa /j/ noteiktā līdzskaņu mija (mija līdzskaņa /j/ ietekmē) radusies sena
līdzskaņu asimilācijas procesa rezultātā, līdzskaņiem savienojoties ar /j/. Mijai pakļauti
priekšējie mēleņi /t/, /d/, /n/, /ts/, /dʒ/, /s/, /z/, /l/ un pakalējie mēleņi /k/, /g/. Lūpeņi /p/,

/b/, /v/, /m/, /f/ līdzskaņa /j/ noteiktās līdzskaņu mijas laikā veido savienojumu ar līdzskani /j/. No līdzskaņa /r/ savienojuma ar /j/ veidojas fonēma /r^j/. Latviešu valodas palatālie līdzskaņi /c/, /j/, /p/, /j/, /s/ un palatalizētie priekšējie mēleņi /ʃ/, /z/, /tʃ/, /dʒ/ līdzskaņa /j/ noteiktajai mijai nav pakļauti, jo to izruna jau ietver mēles muguras celšanu pie cietajām aukslējām. Arī aizgūtā fonēma /x/ līdzskaņa /j/ noteiktajai mijai nav pakļauta.

160. §.

Lūpeņi līdzskaņa /j/ mijas ietekmē nepārveidojas, bet tiem pievienojas līdzskanis /j/:

- [p] → [pj], piem., *krupis* : *krupja*, *tulpe* : *tulpju*;
- [b] → [bj], piem., *gulbis* : *gulbji*, *glābu* : *glābju*;
- [m] → [mj], piem., *kurmis* : *kurmji*, *dzelme* : *dzelmju*;
- [v] → [vj], piem., *kurvis* : *kurvju*, *zīvs* : *zivju*;
- [f] → [fj], piem., *karafe* : *karafju*.

161. §.

Mēleņi mijas rezultātā pārveidojas, maina savu kvalitāti: līdzskaņiem /n/, /l/ savienojoties ar /j/, radušies palatālie līdzskaņi /ɲ/, /ʎ/; no līdzskaņu /t/, /s/ savienojuma ar /j/ radies šņācenis /ʃ/; no līdzskaņiem /d/, /z/ – /z/ u. tml. Mēleņu mijas cēlonis ir vēsturiskās asimilācijas process starp priekšējiem vai pakalējiem mēleņiem un līdzskani /j/:

- [t] → [ʃ], piem., *karte* : *karšu*, *cietu* : *ciešu*;
- [s] → [ʃ], piem., *puse* : *pušu*, *plēsu* : *plēšu*;
- [d] → [z], piem., *priede* : *priežu*, *sēdi* : *sēžu*, *spriedu* : *spriežu*;
- [n] → [ɲ], piem., *zirnis* : *zirņi*;
- [ts] → [tʃ], piem., *lācis* : *lāča*;
- [dʒ] → [dʒj], piem., *vadzis* : *vadža*;
- [z] → [zj], piem., *vēzis* : *vēža*, *lauzu* : *laužu*;
- [l] → [ʎ], piem., *valis* : *vaļa*, *(tu) guli* : *(es) guļu*;
- [k] → [tʃ], piem., *jaukt* : *jaucu*;
- [r] → [r^j], piem., *mūris* : *mūŗa*, *bēru* : *beŗu*.

Miju [r] → [r^j] mūsdienu latviešu literārajā valodā lieto nedaudz runātāju (Laua 1997: 87).

162. §.

Līdzskaņa /j/ ietekmē mijas ne tikai noteikti līdzskaņi, bet arī līdzskaņu grupas:

- [zn] → [zɲ], piem., *lauznis* : *lauŗņa*;
- [sl] → [ʃʎ], piem., *pūslis* : *pūŗļa*, *kāpslis* : *kāpŗļa*;
- [sn] → [ʃɲ], piem., *sliksnis* : *sliŗņi*, *loksne* : *lokŗņu*;
- [ln] → [ʎɲ], piem., *vilnis* : *viŗņi*, *piekalne* : *piekaŗņu*;
- [zl] → [zʎ], piem., *zizlis* : *ziŗļi*;
- [st] → [ʃ], piem., *rīkste* : *rīŗšu*, *pāksts* : *pāŗšu*.

163. §.

Līdzskaņa /j/ noteiktā mija kā **gramatisku formu veidošanas līdzeklis** sastopama gan lielvārdu deklinācijā, gan darbības vārdu konjugācijā (sk. 333.–336. §).

3.2.2.2. Palatālu vokāļu jeb priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdzskaņu mija

164. §.

Priekšējās rindas patskaņu noteiktās mijas rezultātā artikulācijas centrs no mēles pakalējās daļas tiek pārnests uz mēles priekšējo vai vidējo daļu (Laua 1997: 89).

Mijai ir pakļauti pakalējie mēleņi /k/, /g/, kas priekšējās rindas patskaņu /i/, /i:/, /e/, /e:/, /æ/, /æ:/ un divskaņa /ie/ priekšā mijas ar afrikātām /ts/, /dʒ/ vai vidējiem mēleņiem /c/, /j/:

$$[k] \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [ts] \\ [c] \end{array} \right\} / \text{---} \left\{ \begin{array}{l} V_{[+priekšējs]} \\ [ie] \end{array} \right\}$$

$$[g] \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [dʒ] \\ [j] \end{array} \right\} / \text{---} \left\{ \begin{array}{l} V_{[+priekšējs]} \\ [ie] \end{array} \right\}$$

Piem.:

[k] → [ts] → [c], piem., *roka* : *rociņa* : *roķele*;

[k] → [ts], piem., *vilks* : *vilcēns*;

[g] → [dʒ] → [j], piem., *zirgi* : *zirdziņš* : *zirģelis*; *oga* : *odziņa*;

[g] → [dʒ], piem., *Piebalga* : *piebaldzēns*.

165. §.

Priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdzskaņu mija tiek izmantota gan kā vārdarināšanas līdzeklis, piem., *rakt – grāvracis*, *strādnieks – strādniece*, *augt – pusaudzis*, gan formveidošanas līdzeklis, piem., *lieku – liec*, *saukt – saucam*. Lai gan pozicionālie likumi, no kuriem senākā valodas attīstības posmā bijusi atkarīga šī līdzskaņu mija, mūsdienās vairs nedarbojas, pats līdzskaņu mijas rezultāts valodā ir palicis, piem., priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija ir notikusi arī pirmās konjugācijas darbības vārdu saknes beigās tagadnes vienskaitļa otrās personas formā īstenības un pavēles izteiksmē, lai gan patskanis /i/ valodas vēsturiskās attīstības gaitā ir zudis:

[k] → [ts], piem., *es lieku* [liekū] – *tu liec*, *liec!* [liets];

[g] → [dʒ], piem., *jūs augat* [augāt] – *tu audz*, *audz!* [audʒ].

Kaut gan priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdzskaņu mija vairs nav pozicionāli nosacīta, tā tomēr ir sastopama atvasinājumos un jaundarinājumos (sk. 325.–327. §).

3.2.2.3. Līdzskaņa /t/ noteiktā līdzskaņu mija

166. §.

Līdzskaņa /t/ noteiktajai līdzskaņu mijai ir pakļauti līdzskaņi /t/ un /d/, ja tie nokļūst līdzskaņa /t/ priekšā:

[t] → [s] / ___ [t]

[d] → [s] / ___ [t]

Lai atvieglotu izrunu, līdzskani /t/ vai /d/ disimilē par /s/.

167. §.

Mija sastopama tikai formveidošanā. Tā raksturīga tiem pirmās konjugācijas darbības vārdiem, kuru sakne īstenības izteiksmes vienkāršajā pagātnē beidzas ar līdzskani /t/ vai /d/, piem., *veda* → *vest* ([d] → [s]) vai *veda* → *vests* ([d] → [s]); *meta* → *mest* ([t] → [s]) (sk. 328. §).

3.2.2.4. Līdzskaņa /d/ noteiktā līdzskaņu mija

168. §.

Līdzskaņa /d/ noteiktajai līdzskaņu mijai ir pakļauti līdzskaņi /t/ un /d/, ja tie nokļūst līdzskaņa /d/ priekšā. Līdzskanis /t/, /d/ mijas ar līdzskani /z/ sekojoša līdzskaņa /d/ ietekmē:

$$\begin{aligned} [t] &\rightarrow [z] / \_\_\_ [d] \\ [d] &\rightarrow [z] / \_\_\_ [d] \end{aligned}$$

Lai atvieglotu izrunu, līdzskani /t/ vai /d/ disimilē par /z/.

169. §.

Šāda mija vērojama tikai formveidošanā, konkrēti – daļēji lokāmajā divdabī ar izskaņu *-dams*, ja tas veidojas no pirmās konjugācijas verba, kura sakne pagātnē beidzas ar līdzskani /t/ vai /d/: *meta* → *mezdams* ([t] → [z]), *grūda* → *grūzdams* ([d] → [z]) (sk. 329. §).

3.2.2.5. Vēsturiskais līdzskaņu zudums

170. §.

Vēsturiskajam līdzskaņu zudumam ir pakļauti līdzskaņi /t/, /d/, /s/ un /ʃ/, ja tie vārdformās vai atvasinājumos nonāk līdzskaņu /s/ vai /ʃ/ priekšā:

$$\left\{ \begin{array}{l} [t] \\ [d] \\ [s] \\ [ʃ] \end{array} \right\} \rightarrow \emptyset / \_\_\_ \left\{ \begin{array}{l} [s] \\ [ʃ] \end{array} \right\}$$

171. §.

Vēsturiskais līdzskaņa zudums vērojams gan vārddarināšanā, piem., *kalta* → *kalt-šan-a* → *kal-šan-a* (zūd [t]); *klīda* → *klīd-šan-a* → *klī-šan-a* (zūd [d]); *plīsa* → *plīs-šan-a* → *plī-šan-a* (zūd [s]); *lūza* → *lūz-šan-a* → *lū-šan-a* (zūd [z]), gan formveidošanā, piem., 1. konjugācijas darbības vārdu īstenības izteiksmes vienkāršajā tagadnē un no tagadnes celma atvasinātajās formās: *kalta* → *kalt-st-u* → *kal-st-u* → *jākalst* (zūd [t]); *klīda* → *klīd-st-u* → *klīstu* (zūd [d]) → *jāklīd-st* → *jāklīst* (zūd [d]) → *klīd-st-ošs* → *klīstošs* (zūd [d]); *lūza* → *lūz-st-u* → *lūstu* (zūd [z]) → *jālūz-st* → *jālūst* (zūd [z]) → *lūz-st-ošs* → *lūstošs* (zūd [z]) (sk. 341., 342. §).

3.2.2.6. Līdzskaņu grupu mija

172. §.

Parasti latviešu valodā mijas viens līdzskanis, bet ir gadījumi, kad vienlaikus mijas vairāki līdzskaņi, t. i., rodas **līdzskaņu grupu mija**.

Līdzskaņu grupu mija ir līdzskaņa /j/ noteikta:

$$\begin{aligned} [ln] &\rightarrow [ʎn], \text{ piem., } \textit{alnis} [alnīs] - \textit{aļņa} [aʎnā]; \\ [sl] &\rightarrow [ʃʎ], \text{ piem., } \textit{kauslis} [kauslīs] - \textit{kaušļa} [kauʃʎā]; \\ [sn] &\rightarrow [ʃn], \text{ piem., } \textit{troksnis} [truoksnīs] - \textit{trokšņi} [truokʃnī]; \\ [zn] &\rightarrow [ʒn], \text{ piem., } \textit{viznis} [viznīs] - \textit{vižņi} [viʒnī]; \\ [zl] &\rightarrow [ʒʎ], \text{ piem., } \textit{zizlis} [zizlīs] - \textit{zižļi} [ziʒʎī]. \end{aligned}$$

173. §.

Tā var būt arī priekšējās rindas patskaņu noteikta:

[ŋk] → [ŋc], piem., *slinks* [sliŋks] – *sliņķis* [sliŋcīs];

[ŋg] → [ŋʃ], piem., *runga* [ruŋgā] – *ruņģele* [ruŋʃelē] (bet *rundziņa*);

[lk] → [lɕ], piem., *vilkt* [vilkt] – *viļķis* [viļɕīs];

[sk] → [ʃc], piem., *skaldīt* [skaldi:t] – *šķelt* [ʃcelt].

174. §.

Līdzskaņu grupu mijas pamatā ir vēsturiskās asimilācijas likums. Tas nosaka, ka līdzskaņu /c/, /ʃ/, /ɕ/, /ɲ/ priekšā līdzskaņi /z/, /s/, /l/, /n/ asimilējas par /ʒ/, /ʃ/, /ɕ/, /ɲ/. Tādējādi līdzskaņu grupas pēdējā (otrā) elementa asimilācija ir bijusi obligāta un tā savukārt ir ierosinājusi iepriekšējā līdzskaņa miju – regresīvās asimilācijas rezultātā vidējais artikulācijas centrs tiek pārnests uz iepriekšējo fonēmu (Laua 1997: 95). Asimilācijas dēļ latviešu valodā nav iespējami līdzskaņu savienojumi *sķ* [sɕ], *sļ* [sɕ], *zģ* [zʒ], *zļ* [zɕ], bet ir līdzskaņu savienojumi *šķ* [ʃc], *šļ* [ʃɕ], *žģ* [ʒʒ], *žļ* [ʒɕ].

175. §.

Asimilācija nenotiek atvasinātos vārdos un salikteņos, kur līdzskaņus šķir morfēmu robeža.

176. §.

Parasti vēsturiskās līdzskaņu mijas pēc kvalitatīvās struktūras ir vienkāršas, bet latviešu valodas pirmās konjugācijas darbības vārdos ir sastopamas arī **apvienotas vēsturiskās līdzskaņu mijas**. Tās rodas, ja viena vārda vārdformu veidošanā tiek izmantotas dažādas kvalitātes mijas.

177. §.

Apvienotajām mijām ir pakļauti līdzskaņi /t/, /d/, un tās notiek darbības vārdos, kuru saknes beigās ir līdzskanis /t/ vai /d/.

Ja pirmās konjugācijas darbības vārdu sakne pagātnē beidzas ar /t/ vai /d/, tad rodas apvienota līdzskaņa /t/ un /d/ noteiktā mija ar trim mijas locekļiem – nenoteiksmē /t/ noteiktā mija un daļēji lokāmajā divdabī ar izskaņu *-dams* /d/ noteiktā mija:

/t/ – /s/ – /z/, piem., *meta* – *mest* – *mezdams*;

/d/ – /s/ – /z/, piem., *brida* – *brist* – *brizdams*.

Ja pirmās konjugācijas darbības vārdu sakne pagātnē beidzas ar /t/ vai /d/ un šo darbības vārdu tagadnes celmu veido, izmantojot līdzskaņa /j/ noteikto miju, rodas trīs miju apvienojums ar četriem mijas locekļiem:

/t/ – /ʃ/ – /s/ – /z/, piem., *cietu* – *ciešu* – *ciest* – *ciezdams*;

/d/ – /ʒ/ – /s/ – /z/, piem., *laidu* – *laižu* – *laist* – *laizdams*.

4. ZILBE UN ZILBJU ROBEŽA

4.1. Zilbe

4.1.1. Zilbes jēdziens

178. §.

Zilbe ir nozīmīga valodas fonētiskās un fonoloģiskās sistēmas vienība. To var raksturot gan no artikulārā, gan akustiskā, gan strukturālā aspekta. Kopš 20. gadsimta 70. gadiem zilbe ir arī psiholingvistikas pētījumu objekts, piem., ir noskaidrots, ka cilvēks uz zilbi reaģē ātrāk nekā uz atsevišķu fonēmu (Savin, Bever 1970; Norris, Cutler 1988), turklāt tā tiek uztverta kā viens veselums – nedalāma prosodiska vienība. Šo atziņu izmanto arī perceptīvās fonētikas pētījumos un eksperimentos.

4.1.2. Zilbe – fonētikas vienība

Fonētikā zilbe ir runas vienība, ko veido viena vai vairākas valodas skaņas noteiktā secībā un kam raksturīgs skanīguma pieaugums (zilbes sākums), kulminācija (zilbes kodols, kas ir obligāta zilbes sastāvdaļa) un atslābums (zilbes beigas) (VPSV 2007: 458).

179. §.

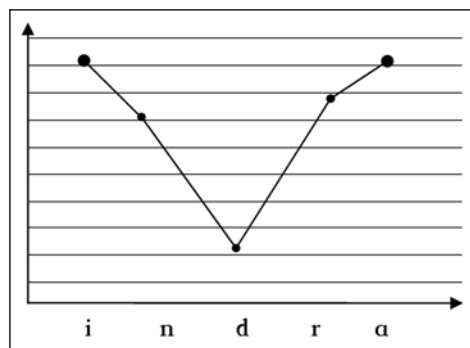
No **fizioloģijas (artikulācijas)** viedokļa zilbi veido elpojamo un runas orgānu muskuļu darbība, kas nepieciešama, lai rastos patstāvīgs elpas izdvesums. Katrs muskuļu saspriegums ar sekojošu vājinājumu veido zilbi (Laua 1997: 81).

Savukārt zilbes galvenais akustiskais elements ir skaņas intensitāte, kas, patstāvīgi palielinoties un samazinoties, veido skaļuma kāpinājumu un kritumu. Var teikt, ka zilbe ir kā takts daļa, kas sastāv no vienas vai vairākām skaņām, kuras izrunā ar vienu izdvesumu (Liepa 1968: 321). To dēvē arī par ekspiratoro teoriju, jo tās pamatā ir atziņa, ka zilbi veidojošais pamatelements izdalās ar gaisa izelpas spēku un līdz ar to katram elpas izdvesumam atbilst viena zilbe. Šī pieeja ietver priekšstatu par sonoritāti, t. i., skaņas relatīvo skaļumu salīdzinājumā ar citām skaņām vienādos apstākļos.

180. §.

Sonoritātes teorijā zilbe tiek skaidrota pēc sonoritātes virsotnēm vārdā (Spencer 1996: 88–91; Markus 2000, u. c.). Katrā zilbē ir viena sonoritātes virsotne – tās kodols. Zilbes sākumā līdzskaņi izvietojas sonoritātes pieauguma secībā virzienā no kreisās uz labo, zilbes beigās līdzskaņi ieņem pozīcijas sonoritātes samazināšanās secībā virzienā no kreisās uz labo. Starp zilbju kodoliem esošie līdzskaņi var būt gan zilbes beigu, gan sākuma līdzskaņi. Piem., vārdā *Indra* ir divas sonoritātes virsotnes – divi zilbju kodoli resp. divas zilbes (sk. 31. att.).

31. attēls. Vārda *indra* sonoritātes līkne

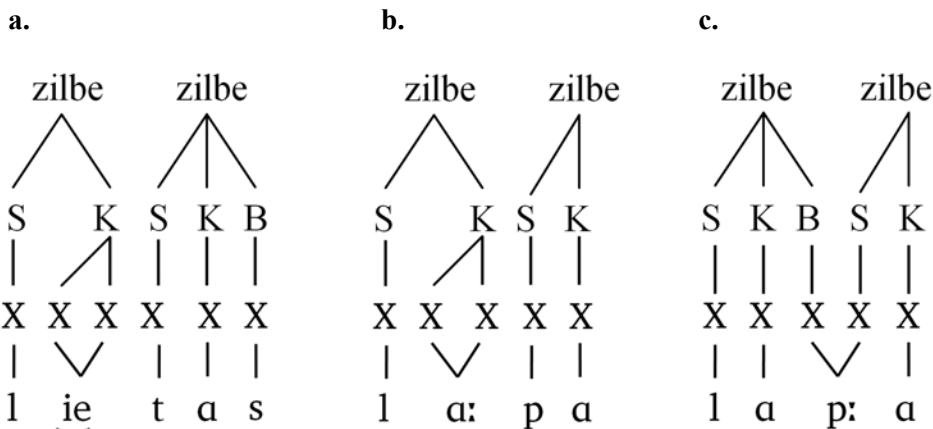
4.1.3. Zilbe – fonoloģiska vienība

181. §.

Zilbes ir abstraktas struktūras vienības, kas eksistē runātāja mentālās darbības augstākajā līmenī (Ladefoged 1982: 223). Raksturojot zilbi **strukturālā aspektā**, fonologi īpašu uzmanību pievērš zilbes iekšējai struktūrai, noteiktai konsonantu un vokāļu secībai un pozīcijai vārdā, balstoties galvenokārt uz valodiskiem datiem, savukārt psihologi zilbes struktūras izpratni balsta uz ārējiem (t. i., psiholingvistiskiem) faktoriem. Tikai apvienojot abas pieejas zilbes struktūras raksturošanā, var iegūt apmierinošu rezultātu.

182. §.

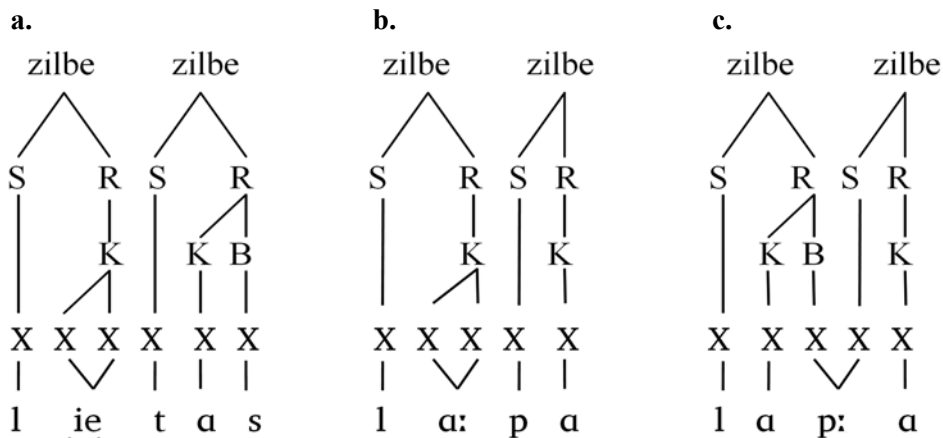
Pieeju, kad zilbes struktūras modelī ar X tiek apzīmēta relatīvā laika vienība, sauc par **X teoriju** jeb relatīvā laika teoriju. Garš patskanis, divskanis vai garš līdzskanis zilbes struktūras modelī atbilst divām relatīvā laika vienībām, bet īss patskanis vai nepagarināts līdzskanis – vienai relatīvā laika vienībai (sk. 32. att.). Zilbes kodols var aizņemt vienu vai divas relatīvās laika vienības. Piem., vārdu *lietas*, *lāpa* pirmās zilbes kodols aizņem divas relatīvā laika vienības, bet vārda *lapa* abu zilbju kodoli, kā arī vārdu *lietas*, *lāpa* otrās zilbes kodols atbilst vienai relatīvā laika vienībai.

32. attēls. Vārdu *lietas*, *lāpa*, *lapa* struktūras analīze (X teorija)

183. §.

Zilbes struktūras analīzē var izmantot arī **moru teoriju**, kur pamatnosacījums ir šāds: svarīgākais zilbē ir tās svars, tā rādītāji ir t. s. smagās un vieglās zilbes. Pamatvienība ir mora. Zilbes, kuru ritma daļa (R), t. i., kodols un pēckodola jeb zilbes beigu daļa, aizņem divas relatīvā laika vienības, sauc par smagajām zilbēm, bet zilbes ar vienu relatīvo laika vienību ritma daļā sauc par vieglajām zilbēm.

33. attēls. Vārdu *lietas*, *lāpa*, *lapa* struktūras analīze (moru teorija)

4.1.4. Zilbes struktūra

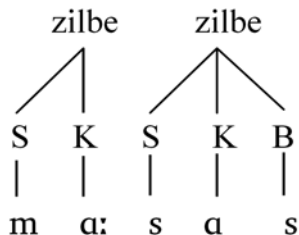
184. §.

Zilbei ir noteikta struktūra: to veido zilbes kodols (K) (angl. *nucleus*) un perifēriskās daļas. Zilbes daļa, kas atrodas pirms kodola, ir zilbes sākums (S) (angl. *onset*) jeb pirmskodola nezilbiskie līdzskaņi (VPSV 2007: 460), bet zilbes daļu aiz zilbes kodola sauc par zilbes beigām (B) (angl. *coda*) jeb pēckodola līdzskaņiem (VPSV 2007: 459), piem., vārdā *skriet* zilbes sākums ir *skr-*, bet beigas – *-t*.

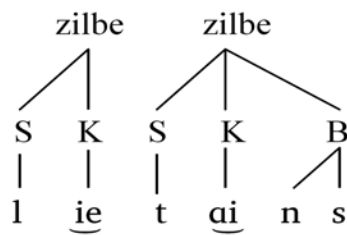
185. §.

Kodols zilbē ir obligāts, bet pirmskodola un pēckodola zilbes daļas var arī nebūt, piem., vārdā *ē-nas* pirmo zilbi veido tikai zilbes kodols, bet otrajā zilbē ir gan zilbes sākums (pirmskodola zilbes daļa), gan zilbes kodols, gan zilbes beigas (pēckodola zilbes daļa), savukārt vārdā *vie-la* abās zilbēs ir tikai kodols un pirmskodola zilbes daļa. Latviešu valodā zilbes kodols parasti ir:

- vokālis: monoftongs (sk. 34. att.) vai diftongs (35. att.);

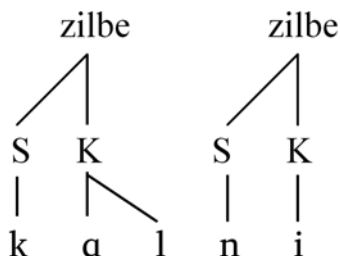

34. attēls. Vārds, kurā zilbju kodolus (K) veido patskaņi

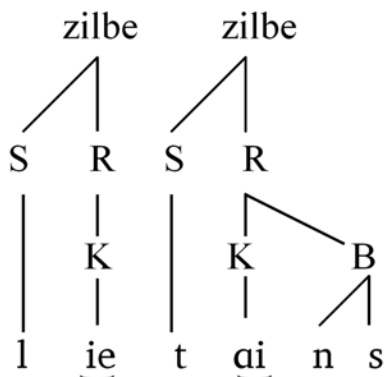
35. attēls. Vārds, kurā zilbju kodolus (K) veido divskaņi

- diftongisks savienojums (sk. 36. att.);

36. attēls. Zilbes kodols (pirmajā zilbē) ir diftongisks savienojums

- tomēr ir vārdi, kuros zilbes kodolu veido zilbiskais līdzskanis, piem., *katls*, *putns*. Kodols un zilbes pēckodola līdzskaņi vārda pēdējā zilbē veido atskaņu (angl. *rhythm*), ko nosacīti var saukt par zilbes ritmu un zilbes struktūras shēmā apzīmēt ar simbolu R (sk. 37. att., arī 33. att.).

37. attēls. Zilbes struktūras shēma, kur otrajā zilbē attēlots zilbes ritms (R)

186. §.

Latviešu valodā ir iespējami dažādi zilbes struktūras tipi:

V	<i>A-ba-va</i>
VC	<i>al-va</i>
VCC	<i>irt, alk-snis</i>
VCCC	<i>āksts</i> [ɑ:ksts]
VCCCC	<i>alkst</i>
CV	<i>sa-la-ka</i>
CVC	<i>kar-te</i>
CVCC	<i>sams</i>
CVCCC	<i>velns</i>
CVCCCC	<i>dzirksts</i> [dʒirksts]
CCV	<i>prā-tīgs</i>
CCVC	<i>trak-tie-ris</i>
CCVCC	<i>skals</i>
CCVCCC	<i>skarbs</i>
CCVCCCC	<i>zvīrgzds</i> [zvirksts], <i>spurkšķ</i>
CCCV	<i>skrē-jējs</i>
CCVC	<i>skrien</i>

CCCVCC   *strops, sprosts* [spruosts]
CCCVCCC   *skrapsts* [skrapsts], *spraksts* [spraksts]

187. §.

Latviešu valodā pirms zilbes kodola var būt:

- 1) viens līdzskanis: CV, CV-, piem., *tu, tas*;
- 2) divi līdzskaņi: CCV, CCV-, piem., *krā!, krams*;
- 3) trīs līdzskaņi: CCCV, CCCV-, no kuriem viens ir sonants, bet pirmā fonēma ir /s/, piem., *sklanda, skriet, spļaut, straume*. Aizguvumos pirmkodola līdzskaņu grupā pirmais līdzskanis var būt arī /ʃ/, piem., *šprote*.

188. §.

Pēc kodola var sekot viens, divi, trīs vai četri līdzskaņi.

Nemot vērā to, ka latviešu valodā pirmkodola un pēckodola līdzskaņu grupas zilbē nav obligātas, to zilbju struktūru, kuru kodolu veido vokālis, shematiski var attēlot šādi: (C_s)V(C_b) vai (C)V(C), bet zilbes, kuru kodols ir diftongisks savienojums, shematiski attēlojamas šādi: (C_s)VC(C_b) vai (C)VC(C).

4.1.5. Zilbju klasifikācija

189. §.

Runājot par zilbi kā fonētisku vienību, tiek uzsvērts, ka tās strukturālo veidojumu galvenokārt nosaka uzsvars un fonēmu sakārtojums zilbē pēc kvantitātes un kvalitātes (Liepa 1968: 325):

- 1) pēc uzsvara šķir:
  - uzsvērtas zilbes,
  - neuzsvērtas zilbes;
- 2) pēc fonēmu kvantitatīvā sakārtojuma šķir:
  - īsās zilbes (zilbes kodolu veido īss patskanis),
  - garās zilbes (zilbes kodolu veido garš patskanis, divskanis, diftongisks savienojums);
- 3) pēc pēdējās fonēmas kvalitātes šķir:
  - vaļējas zilbes (zilbe beidzas ar vokāli),
  - slēgtas zilbes (zilbe beidzas ar konsonantu), piem., *tēvs*;
- 4) pēc zilbes kodola veidojuma šķir:
  - vokāliskas zilbes,
  - konsonantiskas zilbes,
  - vokāliski konsonantiskas zilbes.

4.2. Zilbes robeža

190. §.

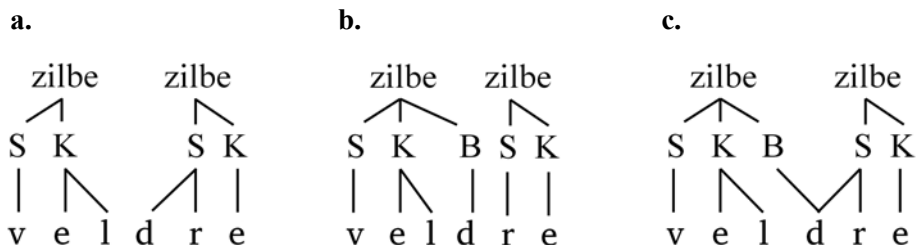
Zilbes robeža veidojas vietā, kur artikulācijas laikā vērojams runas orgānu muskuļu saspringuma atslābums, kas parasti sakrīt ar skanīguma samazinājumu.

Nosakot zilbju robežas, jāņem vērā: 1) līdzskaņu struktūra un skaits starp vokāļiem; 2) līdzskaņu savienošanās iespējas un secība; 3) vārda morfoloģiskā uzbūve; 4) dažos gadījumos arī izrunas stils (Liepa 1968); 5) iespējamās skaņu pārmaiņas morfēmā vai morfēmu sadūrā.

Risinot zilbju robežu jautājumu, var izmantot vai nu fonētiskos, vai fonoloģiskos paņēmienus. Turklāt fonētiskā un fonoloģiskā zilbes robeža ne vienmēr sakrīt.

Zilbju struktūra un līdz ar to arī zilbju robeža ne vienmēr ir skaidri nosakāma vairākzilbīgos vārdos, kur starp zilbju kodoliem atrodas vairāki līdzskaņi, kas var veidot gan zilbes sākumu, gan zilbes beigas.

Lūk, vārda *veldre* struktūras varianti: līdzskanis /d/ var ietilpt zilbes sākuma līdzskaņu grupā (a), beigu līdzskaņu grupā (b) vai atrasties tieši uz zilbes robežas (c) (sk. 38. att.).

38. attēls. Iespējamā zilbes robeža vārdā *veldre*

Šajā un arī citos gadījumos, kur uz zilbju robežas līdzās ir divi, trīs vai četri līdzskaņi, nosakot zilbju robežu, var izmantot fonotaktiku – fonēmu savienošānās iespējas vārdos resp. zilbēs, morfēmās.

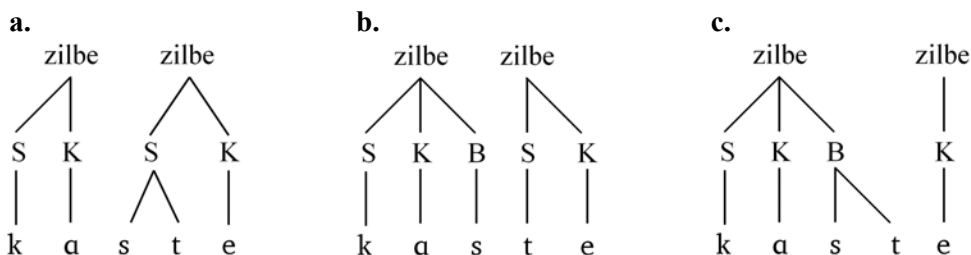
191. §.

Ir vairāki principi un likumi, kas tieši ietekmē ierobežojumus vārda fonotaktiskajā struktūrā un līdz ar to arī zilbju robežas vietu vārdā:

- 1) maksimālā zilbes sākuma princips (angl. *Maximal Onset Principle*);
- 2) sonoritātes secības princips (angl. *Sonority Sequencing Principle, Sonority Sequencing Generalization*);
- 3) zilbes kontakta likums (angl. *Syllable Contact Law*).

192. §.

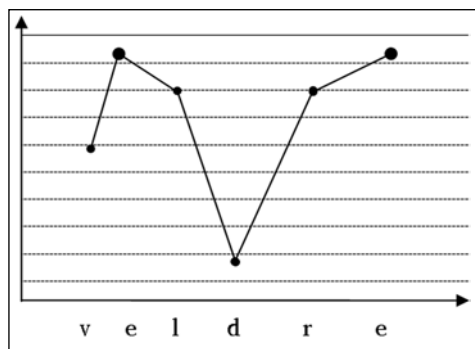
Nosakot zilbes sākuma jeb pirmkodola līdzskaņu skaitu, ir jāievēro t. s. **maksimālā zilbes sākuma princips** (Spencer 1996: 95 u. c.). Tas nozīmē, ka intervokālā pozīcijā esošie līdzskaņi tiek apvienoti lielākajā iespējamajā iniciālī (resp. pirmkodola līdzskaņu grupā), piem., *-lk-st-* (*pulkstenis*), *-rz-m-* (*burzma*), *-n-dr-* (*Sandra*), *-l-d-* (*valde*). Piem., nosakot zilbes robežu vārdā *kaste*, no trim iespējamiem variantiem fonoloģiski (fonotaktiski) pieņemams ir tikai viens – variants (a): robeža ir starp zilbes kodolu (patskanis *a*) un līdzskaņiem *-st-* (sk. 39. att.). Tā ļauj secināt fakts, ka pirmkodola līdzskaņi zilbē ir svarīgāki nekā pēckodola līdzskaņi, turklāt konkrētajā vārdā esošais divlīdzskaņu savienojums *-st-* var būt vārda iniciālis resp. arī zilbes iniciālis.

39. attēls. Iespējamā zilbes robeža vārdā *kaste*

Fonoloģiskā zilbes robeža atrodas pirms lielākās līdzskaņu grupas, kas ir iespējama arī vārda sākumā, t. i., kā iniciālis, un vārdā *veldre* fonoloģiskā zilbes robeža ir aiz pirmā līdzskaņa: *vel-dre* (b), jo latviešu literārajā valodā nav vārdu, kas sāktos ar līdzskaņu savienojumu RTR-, RT-, bet ir -TR-. Ar T tiek apzīmēti slēdzenveida troksneņi, ar S – spraudzenveida troksneņi, ar R – skaneņi. Pie skaneņiem pieskaitīti arī līdzskaņi *v* un *j*, jo tie funkcionē kā sonanti, piem., to priekšā nav vērojama nebalsīgo troksneņu asimilācija balsīguma ziņā.

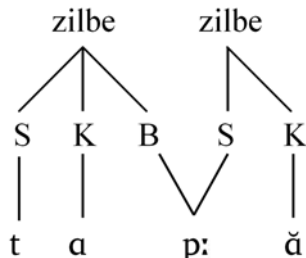
Analizējot vārda *veldre* struktūru un nosakot zilbes robežas vietu pēc sonoritātes skalas, arī īsta skaidrība nerodas (sk. 40. att.). Skaidrs ir tikai tas, ka līdzskanis /l/ pieder pie pirmās zilbes, jo tas kopā ar patskani veido zilbes kodolu, bet līdzskanis /r/ ir nākamās, t. i., otrās, zilbes pirmskodola līdzskanis, savukārt līdzskaņu savienojuma *-ldr-* mazāk sonorais balsīgais troksnenis /d/ teorētiski var būt gan pirmās zilbes beigu līdzskaņu grupas elements, gan otrās zilbes sākuma elements – abos gadījumos netiek pārkāpta ne sonoritātes pieauguma, ne samazināšanās secība. Zinot līdzskaņa /d/ akustisko raksturojumu, zilbes robeža var būt pašā līdzskanī.

40. attēls. Vārda *veldre* sonoritātes līkne

193. §.

Tādējādi var runāt par ambisillabitāti, līdz šim latviešu valodniecībā neminētu parādību. **Ambisillabitāte** ir fonēmas piederība vienlaikus divām zilbēm. Protams, šajā faktā ir vairākas pretrunas, un ne visi fonologi atzīst šo parādību. Tomēr ambisillabitāte ļauj skaidrot zilbes struktūru saistībā ar dažādiem fonētiskajiem un fonoloģiskajiem procesiem, piem., latviešu valodā noteikt zilbes robežu vārdos, kur starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu patskani tiek pagarināts nebalsīgs troksnenis (sk. 41. att.).

41. attēls. Ambisillabitāte

194. §.

Sonoritātes secības princips (Spencer 1996: 89) nosaka: segmenti zilbē ir sakārtoti, segmentu sonoritātei pieaugot virzienā uz zilbes kodolu un sonoritātei samazinoties virzienā no zilbes kodola. Ar šo principu ļoti cieši saistīts jautājums par sonoritātes pie-

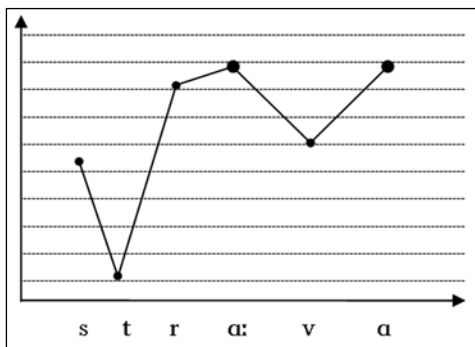
auguma skalu (sk. 42. att., arī 9. tab. 74. §). Hierarhija attēlo ieteicamo lineāro segmentu secību zilbē. Dažādās valodās tā bieži tiek pārkāpta, piem., berberu, poļu, angļu, gruzīnu, arī latviešu valodā (ja tiek izmantota 42. att. dotā skala).

Latviešu valodā fonēmas /s/ un /ʃ/ ir īpaši elementi, kas (līdzīgi kā citās valodās) ir pretrunā ar sonoritātes pieauguma vispārinājumu zilbes sākumā; tā pati parādība vērojama arī zilbes beigās. Tādēļ nosakot zilbju struktūru un robežas vārdā, nepietiek tikai ar sonoritātes teoriju, jo sonoritātes virsotņu skaits nesakrīt ar zilbju kodolu (zilbju) skaitu vārdā (sk. 43., 44. att.).

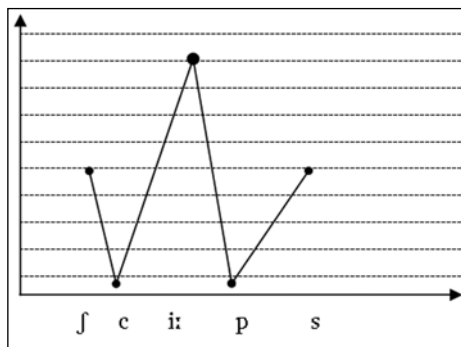
9	zema mēles pacēluma patskaņi	/æ æ: a a:/
	vidēja mēles pacēluma patskaņi	/e e: ɔ ɔ:/
	augsta mēles pacēluma patskaņi	/i i: u u:/
8	nefrikatīvie spraudzeņi un puspatskaņi	/l ʎ r/ un [j v] = [j̥ v̥]
7	nazālie slēdžeņi	/m n ŋ/ un [ŋ]
6	balsīgie frikatīvie spraudzeņi	/v z ʒ j/
5	nebalsīgie frikatīvie spraudzeņi	/f s ʃ x/
4	balsīgie afrikatīvie slēdžeņi	/dʒ dʒ/
3	nebalsīgie afrikatīvie slēdžeņi	/ts tʃ/
2	balsīgie eksplozīvie slēdžeņi	/b d ʝ g/
1	nebalsīgie eksplozīvie slēdžeņi	/p t c k/

42. attēls. Sonoritātes skala

Vārdā *strāva* (43. att.) ir trīs sonoritātes virsotnes, lai gan tas ir divzilbīgs vārds. Arī vienzilbīgajā vārdā *šķībs* (44. att.) ir trīs sonoritātes virsotnes.

43. attēls. Vārda *strāva* sonoritātes līkne

44. attēls. Vārda *šķībs* sonoritātes līkne

195. §.

Zilbes kontakta likums (Murray, Vennemann 1983; Rice 1992) nosaka, ka vislabākais kontakts starp blakus esošiem, bet heterosillabiskiem segmentiem ir tad, ja zilbes beigu līdzskaņa sonoritāte pārsniedz nākamās zilbes sākuma līdzskaņa sonoritāti. Tātad, ja CVC_1C_2V struktūras vārdā $C_1 < C_2$, dalījums zilbēs būs $CV.C_1C_2V$, bet, ja $C_1 > C_2$, dalījums zilbēs būs $CVC_1.C_2V$. Ja C_1 un C_2 sonoritāte ir vienāda, dalījums zilbēs atkarīgs no katras konkrētas valodas tradīcijām. Zilbes kontakta likums ir ļoti cieši saistīts ar sonoritātes secības likumu.

Tikai ievērojot visus iepriekš minētos sillabifikācijas principus, iespējams noteikt zilbes robežu latviešu literārās valodas vārdos.

5. VALODAS SUPRASEGMENTĀLĀS JEB PROSODISKĀS VIENĪBAS

5.1. Latviešu valodas zilbes intonāciju sistēma

196. §.

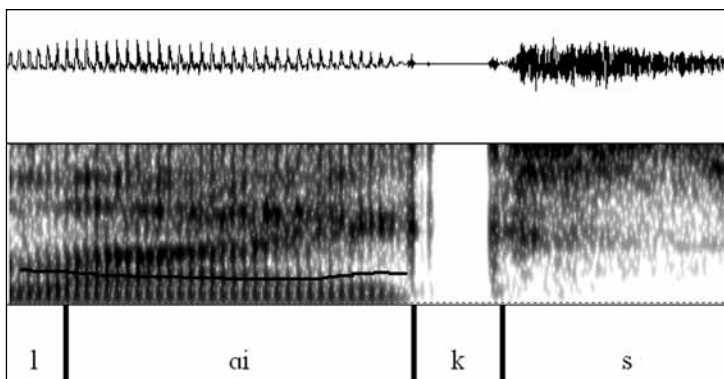
Zilbes intonācija ir patstāvīga prosodiska parādība, kuras noteicošie rādītāji ir pamattonis, intensitāte un kvantitāte (VPSV 2007: 459). Tā īstenojas garajās zilbēs, t. i., zilbēs, kur zilbes kodolu veido garš patskanis, divskanis vai īsa patskaņa savienojums ar tautosillabisku līdzskani [l], [ɫ], [m], [n], [ŋ], [r], radot specifisku runas melodiju un veicot semantiski un gramatiski diferencējošu funkciju. Visspēcīgāk zilbes intonācija dzirdama vārda uzsvērtajā zilbē.

197. §.

Intonāciju dažādība nav haotiska, bet veido noteiktu sistēmu. Latviešu valodas dialektiem katram ir sava intonāciju sistēma. Latviešu valodas vidus dialektā, kas ir latviešu literārās (normētās) valodas pamats, ir saklausāmas trīs veidu zilbes intonācijas: **krītošā**, **lauztā** un **stieptā**. Vidus dialekta triju intonāciju sistēma ir saklausāma nelielā vidusdialekta daļā: Vidzemē apgabalā ap Cēsīm, Valmieru, Valku, Smilteni, Zemgalē – Blīdenes, Lutriņu, Jaunpils u. c. izloksnēs (Laua 1997: 104), bet augšzemnieku un lībiskajā dialektā ir saglabājušās tikai divas intonācijas.

198. §.

Zilbēs ar **stiepto intonāciju**, piem., vārdā *laime* [lɑi:mě] vai *zēns* [zæ::ns], intensitāte zilbes sākumā pieaug, beigās mazinās, toņa virzība ir nedaudz kāpjoša vai līdzena (Laua 1997: 105), zilbes tiek izrunātas gari un līdzeni, vienādā stiprumā no izrunas sākuma līdz beigām (sk. 45. att.).

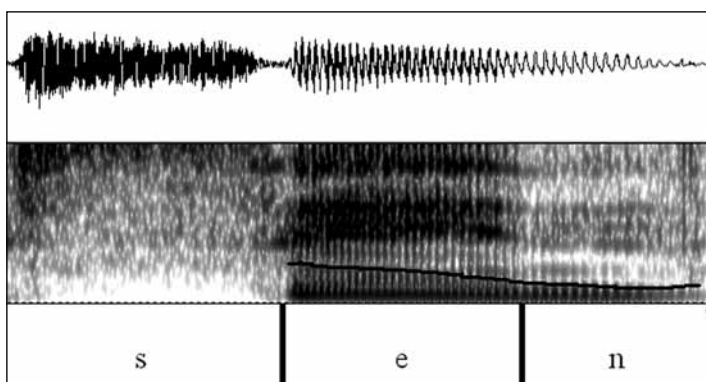

45. attēls. Vārda *laiks* [lɑi:ks] oscilogramma un dinamiskā spektrogramma, kurā attēlota pamattoņa līkne (stieptā intonācija)

199. §.

Zilbes ar **krītošo intonāciju** tiek izrunātas sākumā ar lielāku intensitāti, kas zilbes beigās mazinās; toņa virzība ir krītoša, piem., *man* [man], *bārda* [bɑ:rdǎ], *ciems* [tsiems], *draugs* [drauks] (sk. 46. att.).

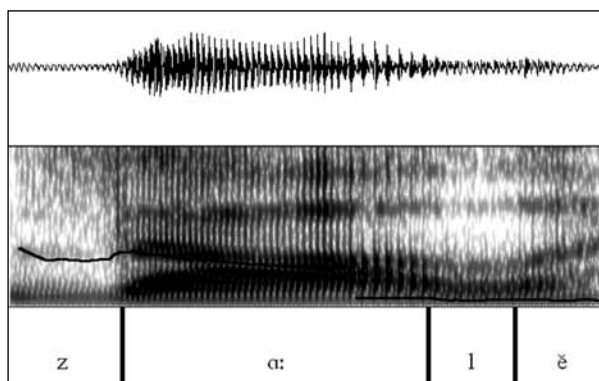

46. attēls. Vārda *sen* [sen] oscilogramma un dinamiskā spektrogramma, kurā attēlota pamattoņa līkne (krītošā intonācija)

200. §.

Zilbes ar **lauzto intonāciju**, piem., *logs* [luo²ks], *vāks* [va:²ks], *lūžņa* [lu:²ʒnā], tiek it kā sadalītas divās daļās: intonācijas toņa virzība līdz lauzumam ir kāpjoša, aiz lauzuma tā var būt gan kāpjoši krītoša, gan kāpjoša, gan līdzena (Laua 1997: 105) (sk. 47. att.).

47. attēls. Vārda *zāle* [za:²lē] ‘augš’ oscilogramma un dinamiskā spektrogramma, kurā attēlota pamattoņa līkne (lauztā intonācija)

201. §.

Tomēr latviešu literārajā (normētajā) valodā līdzās **trīsintonāciju** sistēmai, kurā ietilpst stieptā krītošā un lauztā intonācija, pastāv **divintonāciju** sistēma, kurā ir: 1) stieptā intonācija, kas atbilst trīsintonāciju sistēmas stieptajai intonācijai; 2) nestieptā intonācija, kas atbilst trīsintonāciju sistēmas krītošajai vai lauztajai intonācijai. Abām nestieptajām intonācijām kopējs ir skaļuma samazinājums un toņa kritums, kas tomēr rakstura ziņā ir atšķirīgi – krītošajai intonācijai skaļuma mazinājums un toņa kritums ir vairāk pakāpenisks, lauztajai – pēkšņs. Šķiet, ka līdzība ir veicinājusi vienas – nestieptās – intonācijas vispārinājumu vai abu intonāciju tuvinājumu un pat saplūdumu. (Bendiks 1965: 8). Intonāciju nivelēšanos sekmē fakts, ka runas temps mūsdienās ir kļuvis straujāks, stieptā intonācija tiek runāta īsāk, zūd lauztās intonācijas specifika, t. i., ir mazāka glotalizācija (Markusa 1993: 30).

Zilbes intonācijai latviešu valodā galvenokārt ir fonētiska nozīme – dažādi intonētas zilbes nemaina vārda nozīmi, tomēr ir vārdi un vārdformas, kuros zilbes intonācija tiek izmantota kā fonemātisks līdzeklis.

202. §.

Heterotoni ir vārdi vai vārdformas, kam ir dažāda leksiskā vai gramatiskā nozīme un kas fonētiski atšķiras vienīgi ar zilbes intonāciju (Grīsele 2008: 7), vienādi rakstāmi atšķirīgas nozīmes vienas valodas vārdi ar dažādu zilbes intonāciju (VPSV 2007: 140). Visbiežāk tie ir vārdu pāri, kuru leksisko vai gramatisko nozīmi šķir zilbes intonācija, piem., *ātra tempa* [tem:pā] *mūzika – izslāpušais tempa* [tempā] *ūdeni* (Grīsele 2008: 83), *retāk – trīs locekļu pretstatījums*, piem., *sīpola loks* [luo:ks] – *zirga loks* [luoks] – *istabas logs* [luo³ks] (Grīsele 2008: 46), *sargāms kā acu raugs* [rau:ks] – *viņš pierī rauks* [rauks] – *maizes raugs* [rau³ks] (Grīsele 2008: 68).

Heterotoni ir sastopami arī divintonāciju sistēmā: stieptā un nestieptā intonācija šķir aptuveni simt dažādu nozīmju sakņu, piem., *gāze* ('viela gāzveida agregātstāvoklī', stieptā intonācija – 'spēcīgs lietus' nestieptā intonācija), *mīt* ('cilājot kājas, spiest, skart (ko) ar tām', stieptā intonācija – 'mainīt', nestieptā intonācija), *valgs* ('mitrs', nestieptā intonācija – 'virve, aukla', stieptā intonācija).

203. §.

Par intonāciju lietošanu latviešu valodā ir atšķirīgi uzskati. Ir viedoklis, ka intonācija vispār nav normējama (Ceplītis 1986: 33). Šāds uzskats ir saistīts ar grūtībām visu triju intonāciju šķiršanā, jo pašreiz intonācijas saplūst. Tomēr intonāciju lietošanā pastāv noteiktas normas, īpaši, ja runājam par stieptās un nestieptās intonācijas pretstatījumu. Tādējādi latviešu normētās valodas pašreizējā attīstības posmā būtu nepieciešams stieptās un nestieptās intonācijas šķīrums. Stieptā un nestieptā intonācija noteikti jāšķir katrā publiskā runā aktieriem, lektoriem, diktoriem, pedagogiem (protams, kļūdas intonējumā var būt mākslinieciskās izteiksmes līdzeklis – it īpaši skatuves runā) (Freimane 1993: 151)), arī heterotonos.

204. §.

Zilbes intonācija literārajā valodā vismaz daļēji ir normēta, t. i., intonāciju lietošanā var minēt dažas likumsakarības (LVPPV 1995: 26, 27).

Krītošā intonācija (nestieptā) ir pozicionālajos divskaņos, t. i., divskaņos, kuros otrais komponents radies, vokalizējoties līdzskanīm [v] vai [j], piem., *tavs* [taus].

Priedēkļos parasti ir krītošā (nestieptā) intonācija, piem., *aizlikt* [aizlīkt], *ielikt* [ielikt], *pielikt* [pielikt]. Priedēklim *pār-* ir raksturīga stieptā intonācija, piem., *pārlikt* [pa:rlikt], izņēmums ir vārds *pārdot*, kurā priedēklis ir krītoši intonēts: [pa:rduo³t].

Lietvārda priedēkļos *ie-*, *no-*, *pie-* ir stieptā intonācija, ja vārds atvasināts no lietvārda vai saknes verbālā cilme maz jūtama, piem., *iekava* [ie:kavā], *ieleja* [ie:lejā], *pieguļa* [pie:guļā] (LVPPV 1995: 26).

Lietvārdu un īpašības vārdu locījumu galotnēs parasti ir stieptā intonācija, piem., viensk. N *mazais* [mazai:s] *putns*, viensk. Ģ *mazā* [maza::] *putna*, viensk. A *mazo* [mazu:] *putnu*, daudzsk. D *mazajiem* [mazajie:m] *putniem* [putnie:m]. Izņēmums ir daudzskaitļa lokatīva formas, kad gan īpašības vārda, gan lietvārda galotnē ir lauztā (nestieptā) intonācija, piem., *mazos* [mazu³s], *mazajos* [mazu³s] *putnos* [putnu³s]; *mazās* [maza:³s], *mazajās* [mazaja:³s] *salās* [sala:³s], un vienskaitļa datīva formas, kad gan īpašības vārda, gan lietvārda galotnē ir krītošā (nestieptā) intonācija, piem., *mazam* [mazam], *mazajam* [mazajam] *putnam* [putnam]; *mazai* [mazai], *mazajai* [mazajai] *salai* [salai].

Darbības vārdu nenoteiksmes izskaņās *-āt*, *-ēt*, *-īt*, *-ot* ir lauztā (nestieptā) intonācija, piem., *runāt* [runa:³t], *meklēt* [mekle:³t], *pētīt* [pe:ti:³t], *burtot* [burtuo³t].

5.2. Runas intonācija un tās elementi

5.2.1. Runas intonācijas vispārīgs raksturojums

205. §.

Runas intonācija izteikumam, teikumam vai tekstam piešķir emocijas. Vārdi paši par sevi ir bezkaislīgi, tie norāda tikai faktu. (MLLVG 1962: 113). Viena un tā pati runas vienība (teikums) ar vienādu vārdu uzsvāru modeli var tikt intonēta atšķirīgi – tai var būt atšķirīga runas melodija. Turklāt tā var tikt mainīta atbilstoši komunikatīvajam mērķim, piem.:

Tu lasi grāmatu. – tiek izteikts konstatējums;

Tu lasi grāmatu? – tiek izteikts jautājums;

Tu lasi grāmatu! – tiek izteikts prieks, izbrīns u. tml.;

Jāni, lasi grāmatu! – tiek izteikts pamudinājums, aicinājums, arī pavēle.

Teikuma intonācija pauž arī emocionālo modalitāti. Piem., teikumu *Šodien silta diena* cilvēks, kam nepatīk aukstums, siltā pavasara dienā izrunās ar sajūsmu, bet kaislīgs slēpotājs – ar nožēlu, bēdīgi. Runas intonācija teikumam var piešķirt arī kādu nozīmes niānsi, kas netiek izteikta ar vārdiem. Izrunājot teikumu *Tu gan esi gudrs* dažādās intonācijās, ar to ir iespējams paust apbrīnu, uzslavēt vai arī ironizēt.

206. §.

Runas intonācijai līdzās leksiski gramatiskajiem līdzekļiem ir svarīga nozīme komunikatīvo tipu izveidē. Piem., jautājuma teikumos runas intonācijas nozīme reizēm ir izšķiroša, jo intonācija var būt vienīgais jautājuma modalitātes rādītājs (Broka 1968: 53). Runas intonāciju lieto, lai iezīmētu gramatisku robežu, norādītu teikuma tipu un runātāju attieksmi (VPSV 2007: 330), sasaitītu vārdus, vārdu savienojumus un izteikuma daļas vienā veselumā. Runas intonācija atvieglo teksta uztveri, jo tā ietver informāciju par teikuma, izteikuma struktūru, izceļ būtisko, parāda runātāja attieksmi pret teksta saturu. Katram izteikumam noteiktā kontekstā ir kāda intonācija.

207. §.

Runas intonācijas izpratnei svarīgs ir sintagmas jēdziens. **Sintagma** (arī **intonatīvā frāze** (angl. *intonative phrase*) (Pierrehumbert 1980; Ladd 1996)) „ir vārds vai jēdzieniski saistītu vārdu virkne, kas runas plūsmā ir intonatīvi nodalīta” (VPSV 2007: 355, sal. arī *toņa grupa* (angl. *tonal group*) (Halliday 1967)), „izelpas grupa” (angl. *breath group*) (Lieberman 1967). Tai ir īpaša intonatīvā struktūra, kodols (izcēlums). Raksturīgas sintagmas pazīmes: pauzes, kas to norobežo runas plūsmā, loģiskais uzsvārs un ciešs vārdu melodiskais saistījums (MLLVG 1962: 114).

5.2.2. Runas intonācijas elementi

208. §.

Runas intonācija ir izteikuma modulējums, kas tiek panākts ar intonācijas elementu maiņu. Galvenie runas intonācijas elementi ir **pauze**, **intonatīvais skaļums**, **loģiskais uzsvārs**, **runas melodija** (intervāla plašums, melodijas virziens, zilbju melodiskais saistījums), **runas temps**, **balss augstums**, **skaņu pārgarums**, **balss tembrs**. Pamatojoties uz to, ka runas intonācijai piemīt semantika un relatīva patstāvība, Laimdots Ceplītis piedāvā intonācijas elementu pazīmju sarakstu (Цеплитис 1974: 66),

kurā runas intonācijas elementi klasificēti atbilstoši īpašībām, kas dominē konkrētā elementa izveidē:

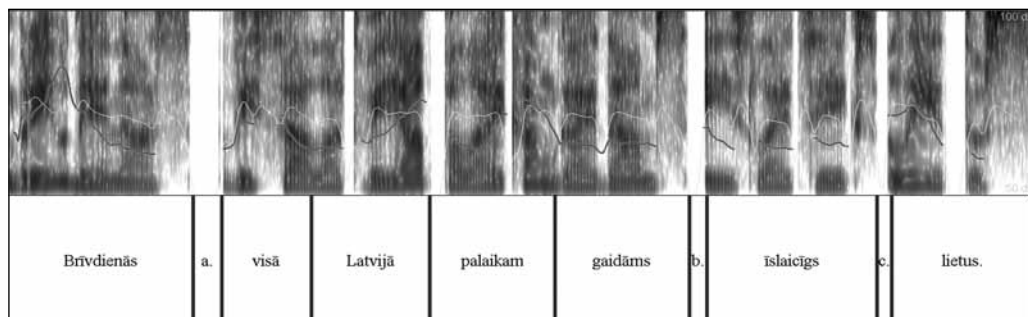
- 1) *intensīvie* (dinamiskie) elementi:
  - intonatīvā **pauze**;
  - intonatīvā **intensitāte**;
  - **loģiskais uzsvars**;
- 2) frekvences elementi:
  - **melodija**;
  - **diapazonālais augstums**;
- 3) temporālie (laika/ilguma) elementi:
  - intonatīvais **temp**s;
  - **emfātiskais garums**;
- 4) spektrālie elementi: intonatīvais **tembrs**.

Ārpus saraksta paliek vairākas parādības, ko arī izraisa intensitātes, frekvences, ilguma vai spektra maiņa, bet kas nespēj mainīt izteikuma nozīmi, piem., runas tempa maiņa steigas dēļ, tembrs (Цеплитис 1974: 67). Intensīvo elementu grupā L. Cepļītis iekļauj t. s. netemporālās pauzes, kuru izveidē intensitāte nesasniedz nulles atzīmi, nav pārrāvuma runas signālā (sk. 209. §). Ja pauzes laikā intensitāte samazinās līdz nullei un pārrāvums runas signālā ir, pauze uzskatāma par temporālu un būtu iekļaujama temporālo elementu grupā.

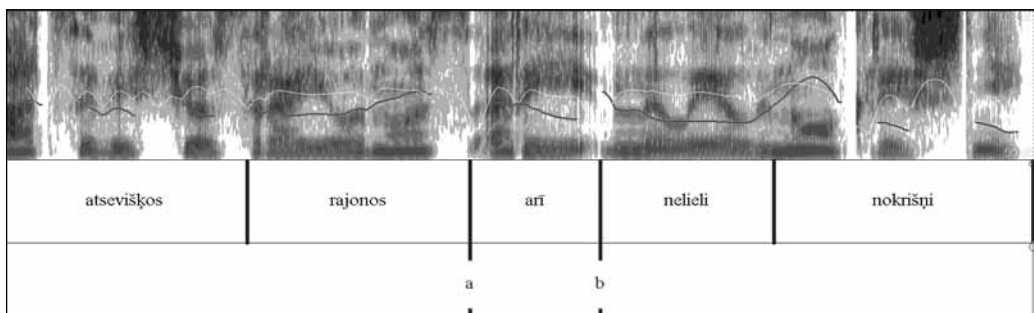
Runas intonāciju var aplūkot gan no akustikas, gan auditīvā viedokļa, turklāt starp akustisko un auditīvo runas intonācijas raksturojumu, t. i., starp signālu un tā uztveri, ir saistība.

209. §.

Pauze – pārtraukums runas signālā – tiek radīta dažādi: 1) uz noteiktu, neilgu laiku pārtraucot runas signālu, t. i., intensitātes samazināšana līdz nullei (Цеплитис 1974: 67), piem., teikumā *Brīvdienās | visā Latvijā | palaikam gaidāms | īslaicīgs lietus* || (sk. 48. att.); 2) strauji mainot runas melodiju, tempu un intensitāti, bet nesamazinot intensitāti līdz nullei (Цеплитис 1974: 67), piem., izteikumā *atsevišķos rajonos | arī | nelieli nokrišņi aiz vārdiem rajonos* un *arī* vērojamas pauzes, kas tiek radītas, mainot intensitāti, bet nesamazinot to līdz nullei, mainot melodijas virzienu (aiz vārda *arī*) (sk. 49. att.); 3) saduroties diviem patstāvīgiem vārdiem, vārdu savienojumiem, turklāt bez īpašām akustiskām pazīmēm (Цеплитис 1974: 67), piem., *Māsa lasa, | un brālis zīmē.* ||

48. attēls. Teikuma *Brīvdienās | visā Latvijā | palaikam gaidāms | īslaicīgs lietus* || dinamiskā spektrogramma, pauzes (a, b, c) ir pārtraukums runas signālā; intensitāte (augšējā līkne) tiek samazināta līdz nullei

49. attēls. Izteikuma *atsevišķos rajonos | arī | nelieli nokrišņi* dinamiskā spektrogramma; a, b – netemporālas pauzes

210. §.

Raksturojot paūzi no akustiski audītīvā aspekta, ūķir temporālo un netemporālo paūzi. Ja intensitāte sasniedz nulles pozīciju un ir vērojams pārtraukums runā, tad pauze ir **temporāla** (sk. 48. att.), savukārt, ja pārrāvuma runas signālā nav, tā ir **netemporāla** pauze (sk. 49. att.). Par temporālajām pauzēm var runāt arī tad, ja intervāls starp diviem segmentiem (piem., sintagmām) pilnīgi vai daļēji tiek aizpildīts ar kādu skaņu (Цеплитис 1974: 67).

211. §.

Pauzes funkcijas var noteikt, analizējot izteikuma semantiskās un fonētiskās izpausmes kopumā. Pauze var rasties sintaktisku, semantisku vai citu faktoru dēļ. Pēc satura un psihiskajiem cēloņiem pauzes var dalīt **semantiskajās** (intonatīvajās) un **nesemantiskajās** (neintonatīvajās).

212. §.

Ir divu veidu semantiskās pauzes:

- 1) **loģiskās pauzes** (arī intelektuālās pauzes (Цеплитис 1974));
- 2) **psiholoģiskās pauzes** (arī emotīvās pauzes (Цеплитис 1974)).

Loģiskās un psiholoģiskās pauzes sauc par semantiskajām pauzēm, jo tās palīdz noteikt vārdu grupas robežas vai parāda runātāja emocionālo stāvokli, tām piemīt intelektuāla vai emotīva nozīme (Цеплитис 1974: 74, 75).

Loģisko paūzi izraisa domāšana, to nosaka arī teikuma sintaktiskā struktūra. Loģiskā pauze atdala jēdzienu grupas un parāda sintagmu robežas. Loģiskā (intelektuālā) pauze parasti sakrīt ar interpunkcijas zīmēm, bet tā var būt arī vietā, kur interpunkcijas zīmju nav.

Psiholoģiskā pauze attēlo runātāja jūtas, pēc dažu domām arī runātāja vēlēšanos piešķirt vārdam vai izteikumam īpašu nozīmi. Tās ir emotīvas nozīmes intonatīvās pauzes (Цеплитис 1974: 80).

213. §.

Nesemantiskā jeb **neintonatīvā pauze** nav saistīta ar psihiskajiem un psiholoģiskajiem cēloņiem, bet to rašanos nosaka runas forma, piem., pauze bieži ir dzejas rindas beigās. Runājot par nesemantiskajām pauzēm, ūķir:

- 1) **konstitūtīvās pauzes** – pauzes, kuras ir vairāk vai mazāk obligātas akustiskajā runas signālā: a) tehniskās (arī ritmiskās) pauzes, piem., dzejā nodala rindiņas; b) artikulārās, piem., eksplozīvajos slēdžeņos; c) pastiprinājuma, piem., pirms vai aiz vārda, kurš tiek izrunāts ar loģisko uzsvāru;

- 2) **situatīvās pauzes**, kas palēnina runu, piem., lai dotu klausītājam laiku pierakstīt tekstu, lai sagatavotos kāda uzdevuma izpildei (*Soļos, || marš!*), lai runu varētu vieglāk uztvert;
- 3) **individuālās pauzes** – saistītas ar runātāja pieradumu;
- 4) **fizioloģiskās** – to rašanos nosaka, piem., nepietiekamais gaisa daudzums plaušās, to dēvē arī par „elpošanas pauzi”.

Runā viena un tā pati pauze var būt gan intonatīva, gan neintonatīva, piem., dzejā rindas beigās bieži vien sakrīt ar sintagmas beigām, un šo vietu runātāji parasti izmanto ieelpai.

214. §.

Spontānā runā bieži vērojamas t. s. **aizpildītās pauzes**, kad pauzes laikā tiek izrunāta kāda skaņa, piem., patskaņi [ɑ], [ɑ:], [e], [e:], [æ], [æ:], līdzskanis [m], patskaņa un līdzskaņa savienojumi [ɑm], [em]. Parasti tās ir neintonatīvas jeb nesemantiskas pauzes.

215. §.

Ir vairāki paužu **izvietojanas likumi**, kuri izriet no teikuma gramatiskās struktūras (Ceplītis, Katlape 1960: 115, 116; Цеplitис 1974: 77, 78; Blinkena 2009; MLLVG 1962):

- 1) pauzes ir tur, kur tekstā ir pieturzīmes – punkts, komats, izsaukuma zīme, jautājuma zīme, kols, semikols, daudzpunkte, domuzīme –, tātad pauzes atdala ne tikai teikumus, bet arī to komponentus, divdabjus vai divdabja teicienus, iespraustus vārdus vai teikumus, uzrunu, pielikumu (Ceplītis, Katlape 1960: 115; Цеplitис 1974: 77, 78);
- 2) parasti pauze atrodas starp vienlīdzīgiem teikuma locekļiem neatkarīgi no interpunkcijas (Ceplītis, Katlape 1960: 116; Цеplitис 1974: 77, 78), arī starp vienlīdzīgu teikumu grupām, galvenokārt starp izvērstām izteicēja grupām, ko saista saiklis *un* (Blinkena 2009: 25);
- 3) pauze ir tur, kur ir aizdomas par izlaistiem teikuma locekļiem;
- 4) pauzes var būt arī tur, kur rakstītā tekstā nav pieturzīmju (Ceplītis, Katlape 1960: 116; Цеplitис 1974: 77, 78);
- 5) „pauze parasti veidojas starp paplašinātām teikuma priekšmeta un izteicēja grupām” (Blinkena 2009: 25), piem., *Mašīnas braukšanas ātrums | sadursmes brīdī bija 70 km stundā* (šeit un turpmāk pauze norādīta ar vienu vai divām svītēm);
- 6) pauze bieži veidojas aiz izvērstas apstākļu (visbiežāk aiz laika, vietas vai veida apstākļa) grupas teikuma sākumā (Blinkena 2009: 25) un adverbiālas nozīmes determinanta, piem., teikumā *Dienas otrā pusē || debesis vairāk skaidrosies* pauze ir aiz determinanta *dienas otrā pusē*;
- 7) ar pauzēm mēdz atdalīt paplašinātus teikuma locekļus, kuros ir lietvārdi lokatīvā – *attiecībā, atšķirībā, pretstatā, sakarā, saskaņā, salīdzinājumā* u. tml. – un kuri atrodas teikuma sākumā vai starp teikuma vārdiem, piem., *Latvijā || Valentīna diena ir salīdzinoši klusi svētki || salīdzinājumā ar Lielbritāniju* (K);
- 8) „pauzes mēdz veidoties starp salīdzināmo daļu un paplašinātu salīdzinātājdaļu, īpaši tad, ja salīdzinātājdaļā ir vārdi vai vārdu savienojumi *cits, (ne)kas cits, (ne)kur citur, neviens cits, tāds pats, tāpat, tā, citādi* u. tml., kaut arī salīdzinājumi neveido palīgteikumu” (Blinkena 2009: 25), piem., *Visu viņa teica un darīja citādi || nekā Ieva* (K).

„Valodas sintagmatiskais dalījums ne vienmēr sakrīt ar strukturāli gramatisko dalījumu, pat ne ar jēdzienisko dalījumu, tā ka ne katra pauze, kas veidojas runā starp sintagmām, jāparāda ar pieturzīmi” (Blinkena 2009: 24).

Iepriekš minētie likumi galvenokārt ir saistāmi ar lasītu tekstu, sagatavotu runu, bet ne ar spontānu runu.

216. §.

Intensitāte (skaļums) jeb skaņu spēks ir enerģija, ar kādu izrunā vārdu. Intensitāte ir atkarīga no svārstību amplitūdas: tā ir gaisa spiediena svārstību amplitūdas logaritmisks pārveidojums, lai tuvinātos skaņu skaļuma uztveres psihofizikālajam fenomenam. Intensitāti mēra decibelos.

Intonatīvā intensitāte ietekmē izteikuma daļas saturu. Nozīmīgākā segmentā intensitāte palielinās, mazāk svarīgos – samazinās. Intensitāte palielinās arī, vēlreiz uzsverot jau teikto. Paaugstināta intensitāte raksturīga izteikumam, kas izsaka pamudinājumu. Var teikt, ka, jo aktīvāks gribas izteikšana process, jo augstāks intensitātes līmenis. Intensitāte mainās arī atkarībā no runātāja emocionālā stāvokļa.

Intensitātes dažādās formas reizēm ir grūti noteikt, izmantojot tikai akustisko analīzi, tādēļ nepieciešama runas signāla (tā skaļuma) auditīva analīze. Auditīvi to raksturo kā skaļumu un mēra fonos. Skaļums ir atkarīgs ne tikai no intensitātes, bet arī no citiem faktoriem – frekvences, ilguma, runas tempa.

217. §.

Gan subjektīvā, gan objektīvā runas signāla analīzē svarīgi ir ņemt vērā šādas intensitātes (vai skaļuma) formu grupas:

1) intensitātes (skaļuma) līmeņi – zems, vidējs, augsts;

2) intensitātes (skaļuma) maiņa:

- maiņas virziens – paaugstināšanas, pazemināšanās, bez izmaiņām;
- izmaiņu raksturs – straujš, pakāpenisks, vienmērīgs (Цеплитис 1974: 85, 86).

218. §.

Runā visi vārdi nav vienādi uzsvērti. Runājot par sintagmām, bieži tiek minēti divu veidu uzsvāri – **sintagmatiskais** jeb **frāzes uzsvārs** (Цеплитис 1974: 90, *phrasal accent* (Spencer 1996: 255) un **loģiskais uzsvārs** (*semantic accent* (Muižniece 2002: 159; Hirst, Di Cristo 1998: 285).

Latviešu valodā ir trīs akcentēšanas līmeņi. Pirmais, zemākais, ir vārdu līmenis. Uzsvāra elements ir zilbe, kas tiek izcelta starp citām vārda zīlbēm, piem., *·Pie ·mājas ·aug ·koki*. (Šeit un turpmāk vārda uzsvārs norādīts ar punktu pirms uzsvērtās zilbes.) Uzsvārs, kas realizējas šajā līmenī, ir vārda uzsvārs (Цеплитис 1974: 90).

Otrais ir vārdu savienojuma līmenis. Šajā līmenī uzsvērtais segments ir vārds, tiek izcelts viens vai vairāki vārdi vārdu savienojumā, piem., *Pie mājas aug koki* (Цеплитис 1974: 90). Šajā līmenī nav nepieciešamības noteikt ritmiskās grupas robežas.

Trešajā līmenī uzsvērtais segments arī ir vārds, bet šeit uzsvārs tiek realizēts attiecībā uz vārdu grupu, kas veido sintagmu.

Dažādie uzsvāra līmeņi bieži vien sakrīt. Piem., segments *prieks*, atkarībā no līmeņa, kurā tas tiek aplūkots, ietver gan zilbi, gan vārdu, gan sintagmu. Analizējot intonāciju un veidojot intonācijas analīzes metodiku, ir svarīgi to balstīt uz tādiem segmentiem, kurus veido vairāki elementi. Tā – vislabāk analizēt sintagmu, kuru veido divi vai vairāki vārdi. Analizējot uzsvāru, nedrīkst jaukt līmeņus, piem.:

vārdu līmenis – *·pie, ·mājas, ·aug, ·koki*;

ritmiskās grupas līmenis – *Pie mājas aug koki*;

sintagmas/sintagmatiskais līmenis – *Pie mājas aug KOKI*.

219. §.

Sintagmatiskais uzsvars ir pastiprināts ritmiskais uzsvars sintagmas beigās. Arī latviešu valodā ir vērojams sintagmatiskais uzsvars. Tas ir viens no galvenajiem fonētiskajiem līdzekļiem, kas ļauj norobežot sintagmu. Ja loģiskais uzsvars atrodas sintagmas pēdējā vārdā, var runāt par sintagmatiskā un loģiskā uzsvara sakrišanu. Tādējādi uzsvaru var aplūkot divos līmeņos: pirmajā līmenī – kā sintagmu veidojošu, sintagmas vārdus apvienojošu, otrajā līmenī – kā intonācijas veidojumu (Цеплитис 1974: 94).

Sintagmatiskais uzsvars, aprakstot intonāciju, netiek ņemts vērā, jo tas nav semantiski nozīmīgs.

220. §.

Nozīmīgākos vārdus sintagmā no pārējiem vārdiem atdala ar loģisko uzsvaru (Цеплитис 1974: 97). **Loģiskais uzsvars** jeb **akcents** ir kāda sintagmas vārda izcēlums runā, ko panāk ar fonētiskajiem līdzekļiem – intensitāti, pamattona augstuma maiņu, ilgumu un, iespējams, arī tembru. Svarīgākais loģiskā uzsvara komponents ir intensitāte, tomēr, kā parāda akustiskās analīzes dati, ne vienmēr intensitāte uzsvērtajā segmentā palielinās, tā var pat samazināties, t. i., būt zemāka nekā neuzsvērtā segmentā (Цеплитис 1974: 89).

221. §.

Par tipisku loģiskā uzsvara rādītāju latviešu valodā var uzskatīt skaļuma paaugstināšanos, kas iespējams, paaugstinot intensitāti (skaļumu) un/ vai pamattona augstumu (Цеплитис 1974: 92). Tomēr ir gadījumi, kad skaļums uzsvērtajā vārdā strauji samazinās, piem., uzsvērtais vārds tiek izrunāts čukstus.

Analizējot loģisko uzsvaru gan no uztveres jeb percepcijas, gan akustikas (fizikas) viedokļa, jānosaka, kurš sintagmas vārds ir loģiski uzsvērts un kādas akustiskas parādības izraisa loģiskā uzsvara efektu (Цеплитис 1974: 92).

Ja runa nav pārāk emocionāla, noteikt, uz kura sintagmas vārda ir loģiskais uzsvars, nav grūti. Emocionālā runā to ir grūtāk izdarīt, jo bieži vien tad sintagmā skaļāk tiek izrunāti vairāki vārdi un tāpēc viennozīmīgi nav nosakāma loģiskā uzsvara vieta. Šajos gadījumos ir vai nu jāpieņem, ka tiek uzsvērti vairāki vārdi, vai jāievieš palīguzsvara jēdziens (Цеплитис 1974: 93). Kad ir konstatēts uzsvērtais vārds, var mēģināt noteikt, kādas akustiskas pazīmes veido loģisko uzsvaru. To var noteikt ar subjektīvām vai objektīvām metodēm.

Uz loģisko uzsvaru līdzās jau minētajiem akustiskajiem parametriem norāda vārda uzsvars un pauze, arī netipiski uzsvērtā vārda zilbe, piem., *Iet galvu PA·CĒLIS*. Tas var būt arī uzsvara pārnese uz pēdējo zilbi, piem., *bet tomēr || veca vīra ATRAIT·NE* ||¹

222. §.

Loģiskā uzsvara semantika. Loģiskais uzsvars ir semantiskais (intonatīvais) supersegmentālais līdzeklis, kas izceļ svarīgāko vārdu sintagmā un tādējādi palīdz atklāt sintagmas nozīmi. Loģiskā uzsvara vietas maiņa sintagmā daļēji maina arī sintagmas nozīmi, tiek iegūta cita sintagma (Цеплитис 1974: 94), piem., *Māte ir DĀRZĀ* vai *MĀTE ir dārzā* ir divas dažādas sintagmas. Cilvēkam, kas meklē māti, mēs sakām *Māte ir DĀRZĀ*, bet tiem, kas vēlas uzzināt, kas ir dārzā, mēs sakām *MĀTE ir dārzā*.

¹ Šeit un turpmāk vārds ar loģisko uzsvaru tiek rakstīts ar lielajiem sākumburtiem, bet vārds ar palīguzsvaru, sintagmatisko jeb frāzes uzsvaru – ar trekninātiem burtiem. Vārds ar teikuma jeb galveno uzsvaru rakstīts ar lielajiem sākumburtiem treknrakstā.

Pēc Prāgas lingvistiskā pulciņa teorijas par teikuma aktuālo dalījumu, loģiskais uzsvars ietilpst teikuma kodolā un ietver to ziņojumu, kas konkrētajā brīdī ir zināms vai arī acīmredzams (Цеплитис 1974: 96). Loģiskais uzsvars atspoguļo runas mērķi, tas ir līdzeklis, ar kuru var vērst klausītāja uzmanību uz tiem vārdiem un sintagmām, kas visvairāk palīdz sasniegt runas mērķi un izprast runas saturu (Ceplītis, Katlape 1960: 125).

Uzsvērtais vārds pauž svarīgu saturu, bet saturs ir svarīgs tādēļ, ka tas konkrētajā teikumā ir jauna informācija. Reizēm šī jaunā informācija parāda jēdzienu attiecības, piem., cilvēkam, kurš meklē *māti* un kuram mēs teiksim *Māte ir DĀRZĀ*, jaunā informācija nebūs *dārzā*, bet vārdformu *māte* un *dārzā* „attiecības”.

223. §.

Pēc informācijas svarīguma var salīdzināt ne tikai vienas sintagmas vārdus, bet vairākas sintagmas, kas veido teikumu vai veselu tematiski saistītu teikumu grupu, tekstu (Цеплитис 1974: 97, 98).

224. §.

Galvenais uzsvars jeb **teikuma uzsvars**. Ja teikumu veido viena sintagma, tad galvenais uzsvars vienlaicīgi ir arī loģiskais uzsvars, savukārt teikumā, kuru veido divas vai vairākas sintagmas, galvenais uzsvars tiek noteikts, nevis salīdzinot uzsvērto vārdu nozīmīgumu, bet salīdzinot sintagmu nozīmību: svarīgākai sintagmai kopā ar citām intonafīvām pazīmēm piemīt arī vārds ar spēcīgāku loģisko uzsvaru (Цеплитис 1974: 98). Piem., *Skaistules ir sarežģītas BŪTNES* || *un mūsu cēlā dāma Rīga* | *nav IZNĒMUMS* ||

Loģiskais uzsvars palīdz runas plūsmā izdalīt nozīmīgākās sintagmas. Tas no tiek, izmantojot intensitātes maiņu, t. i., „loģiskais akcents ir intensīvāks nozīmīgākajās sintagmās, kamēr mazāk svarīgās sintagmās intensitāte samazinās. [...] Šo intensīvāko akcentu varētu saukt par „galveno” loģisko akcentu. Savukārt, salīdzinot plašākā tekstā „galvenos” loģiskos akcentus, redzēsim, ka arī tie – sakarā ar teikumu savstarpējo nozīmīgumu – atšķiras intensitātē” (Ceplītis, Katlape 1960: 125).

Tātad galvenā loģiskā uzsvara nozīme ir kāda vārda nozīmīgums citu sintagmas vārdu vidū. Vārda nozīmīgums ir atkarīgs no informācijas daudzuma, ko tas konkrētajā konsituācijā ietver (Цеплитис 1974: 98), no tā aktualitātes un jaunās informācijas.

225. §.

Loģiski uzsvērtajam vārdam var piemist arī **pretstatījuma** un **nosaukuma** nozīme (Ceplītis, Katlape 1960: 126; Цеплитис 1974: 98). „Pretstatījuma nozīme loģiskajam akcentam ir tad, ja vārds apzīmē jēdzienu, ko pretstata kādam citam jēdzienam. Piem., *Es biju MEŽĀ* || *nevis PĻAVĀ*. Šajā teikumā pretstatīti *mežā* un *pļavā*” (Ceplītis, Katlape 1960: 126). Tas ir nolieguma pretstatījums, kad vienu locekli runātājs noraida, otru – apstiprina (Ceplītis, Katlape 1960: 126). Vārdi, kas izsaka pretstatītos jēdzienus, tekstā var būt tālu viens no otra (Ceplītis, Katlape 1960: 126), piem.: – *Vai tu jau esi MĀJĀS?* – *Nē, es vēl esmu DARBĀ*.

Pretstatījuma loģiskais uzsvars runā ir arī tad, ja izteikts pieļāvums, piem., *Kaut gan vasara bija sausa* || *labība padevās labi* (Ceplītis, Katlape 1960: 127).

„Pretstatījumā, kur nosauktas divas vai vairākas parādības, kuras runātājs uzskata par nesavienojamām, jāakcentē visi vārdi, kas nosauc šīs parādības” (Ceplītis, Katlape 1960: 128):

Kamēr vieni RĀJ | *pārējie klausās un SMĪN* || *sak* | *redziet kāds CILVĒKS!* (Uzskaitītas divas darbības – rāšanās un smīnēšana.)

Nosaukuma nozīme loģiskajam akcentam ir tad, ja kāds vārds ir minēts, to nepretstatot nevienam citam vārdam, bet kopā ar loģisko uzsvāru tiek izcelts tas vārds, kas nosauc jauno, tādējādi pievēršot klausītāja uzmanību (Ceplītis, Katlape 1960: 128; Цеplitis 1974: 99).

226. §.

Loģiskā uzsvāra likumi nav universāli. Lielā daļa likumu, kas nosaka loģiskā uzsvāra vietu sintagmā, saistīti ar vārdu nozīmēm, kas visbiežāk tiek izteiktas ar leksiski gramatiskiem līdzekļiem. Biežāk nosaukuma loģiskā uzsvāra likumi ir saistīti ar teikuma struktūru un teikuma locekļiem.

1. Ja teikumā ir tikai teikuma **priekšmets** un **izteicējs**, tad parasti ar loģisko uzsvāru tiek izrunāts tas teikuma loceklis, kas atrodas teikuma beigās: *Nāk ZIEMA. Ziema NĀK. Aust RĪTS* (Ceplītis, Katlape 1960: 129).

2. Latviešu valodā **apzīmētājs** var atrasties gan pirms apzīmējamā vārda (*laba grāmata*), gan arī aiz tā (*meitene zilām acīm*). Apzīmētājs pirms apzīmējamā vārda parasti nav uzsvērts. Uzsvāru pārnesot uz apzīmētāju, rodas pretstatījuma nozīme, piem., *es lasu VĒRTĪGU grāmatu*. Apzīmētājs jāuzsver tad, ja tas kopā ar apzīmējamo vārdu veido vienu jēdzienu, piem., *DARBA biedrs, DZIESMU svētki*, arī vietvārdi, piem., *ZILAIS kalns, STĀRĶA priede* (Ceplītis, Katlape 1960: 129, 130). Ja apzīmētājs ir aiz apzīmējamā vārda, tas tiek akcentēts, piem., *Viņš izteica vēlmi CEĻOT* (Ceplītis, Katlape 1960: 130).

3. **Apstāklis** un **papildinātājs**:

- parasti apstāklis uzsver, ja tas atrodas sintagmas beigās, piem., *Koris dziedāja SKAISTI*;
- ja sintagmā ir gan apstāklis, gan papildinātājs, tad ar loģisko uzsvāru ir tas vārds, kas atrodas sintagmas beigās, piem., *Koris skaisti dziedāja DZIESMU. Koris dziesmu dziedāja SKAISTI* (Ceplītis, Katlape 1960: 130).

4. Ja teikumā ir **vienlīdzīgi teikuma locekļi**, tad parasti katrs no vienlīdzīgajiem teikuma locekļiem ir savā sintagmā un ar loģisko uzsvāru.

227. §.

Vārdā ar loģisko uzsvāru ir svarīgi noteikt **runas melodijas intervālu un virzienu** gan uzsvērtā un tai sekojošā neuzsvērtā zilbē, gan starp vārda neuzsvērtajām zilbēm, gan starp vārda uzsvērtu un iepriekšējā vārda pēdējo zilbi. Svarīgs ir arī zilbju melodiskais saistījums (Ceplītis, Katlape 1960: 120).

Melodijas virziens uzsvērtajā vārdā starp uzsvērtu un neuzsvērtu zilbi var būt:

1) krītošs –²

- . . . - .
 _____
 Meitene **LASA**.²

2) kāpjošs –

- . . . - .
 _____
 Meitene **LASA**?

3) nemainīgs, t. i., abas zilbes tiek izrunātas vienādi augsti, –

- . . . - .
 _____
 Meitene **LASA**.

² Shēmā ar svītriņu apzīmēta vārda uzsvērtā zilbe, ar punktu – neuzsvērtā.

Melodijas virziens neuzsvērtajās zilbēs parasti ir vai nu krītošs, vai kāpjošs (Ceplītis, Katlape 1960: 121, 122). Starp vārda uzsvērto un iepriekšējā vārda neuzsvērto zilbi visbiežāk ir vērojams liels intervāls. Arī šajā pozīcijā melodijas virziens var būt 1) krītošs, 2) kāpjošs vai 3) nemainīgs (Ceplītis, Katlape 1960: 122).

228. §.

Runas melodiju veido pamattoņa frekvences vērtības (F_0), t. i., pamattoņa augstuma maiņa. To veido tikai balsīgu skaņu toņi. Analizējot runas melodiju, ir svarīgi nošķirt akustisko (melodija kā runas signāla pamattoņa frekvences maiņa) un audītīvo (melodija kā runas signāla pamattoņa augstuma maiņa) aspektu (Цеплитис 1974: 107). Izmantojot F_0 kontūru kā intonācijas fonētisko reprezentāciju, jāņem vērā dažādi faktori, kas ietekmē pamattoņa līknes virzību, t. i., ir svarīgi saprast, cik daudz tās virzību ietekmē runas segmenti, piem., pamattoņa līknē ir vērojams pārrāvums ne tikai nebalsīgo eksplozīvo troksneņu artikulācijas laikā, bet to būtiski ietekmē arī atsevišķi balsīgie runas segmenti, pamattoņa līkne ir augstāka patskaņa sākumā, ja pirms tā ir nebalsīgs, nevis balsīgs līdzskanis (Pierrehumbert 1980: 14).

Runas melodijas raksturojumā nozīmīgi ir divi raksturlielumi – **intervāls** un **virziens**.

229. §.

Intervāls ir divu toņu augstuma attiecības. Lai iezīmētu runas melodijas intervālu, izmanto mūzikas teorijā lietotos intervālus, piem., pīma – intervāls starp diviem vienāda augstuma toņiem, sekunda – intervāls viens vai divi pustoņi utt. Intervāli nav vienādi visu cilvēku runā (Ceplītis, Katlape 1960: 133).

Katrā intervālā var noteikt melodijas virzienu. Tas var būt kāpjošs, krītošs, nemainīgs. Intervālu, kurā nākamais tonis ir augstāks nekā iepriekšējais, sauc par kāpjošu intervālu jeb par melodijas kāpumu (Ceplītis, Katlape 1960: 134):

·
—
saule

Intervālu, kurā nākamais tonis ir zemāks nekā iepriekšējais, sauc par krītošu intervālu jeb melodijas kritumu (Ceplītis, Katlape 1960: 134):

—
·
saule

Melodijas virziens var būt nemainīgs:

— ·
—
saule

230. §.

Teikumā parasti ir vairāki melodijas kāpumi un kritumi. Latviešu valodā ir divi melodijas pamatveidi – krītošā melodija un kāpjošā melodija. Piederību vienam vai otram melodijas pamatveidam nosaka pēc melodijas virziena vārdā ar loģisko uzsvaru (Ceplītis, Katlape 1960: 135).

rezonanses vietas, tāpēc mainās virstoņu atrašanās vietas un savstarpējās attiecības. Lai raksturotu balss tembru, parasti lieto tādus apzīmējumus kā gaišs, tumšs, samtains, spalgs, ass utt. (MLLVG 1962: 120; Цеплитис 1974: 141–152).

234. §.

Intonatīvais **temps** ir runas ātrums un tā maiņas. Tas var būt lēnāks vai ātrāks. Temps ir atkarīgs no katra cilvēka individuālā runas ātruma, emocionālā stāvokļa un situācijas. Temps dod norādes par cilvēka emocionālo stāvokli. Runas ātrumu var izmantot kā svarīgu un nesvarīgu runas daļu marķētāju (MLLVG 1962: 120; Цеплитис 1974: 136–139).

235. §.

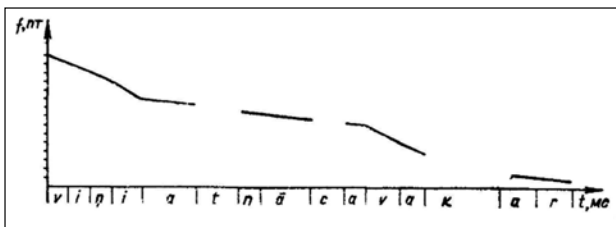
Intonatīvais pārgarums rodas, ja atsevišķas valodas skaņas tiek izrunātas ilgāk, nekā ierasts. Parasti tiek pagarināti patskaņi un divskaņi uzsvērtās zilbēs. Lielākoties tam ir nozīme kā priekšmeta vai parādības emocionālā vērtējuma izteicējam (MLLVG 1962: 120, 121; Цеплитис 1974: 139–141). Runā iespējams arī dažu līdzskaņu, piem., [r], [l], [n], [m], [s], [ʃ], intonatīvais pārgarums.

5.2.3. Runas intonācijas tipi

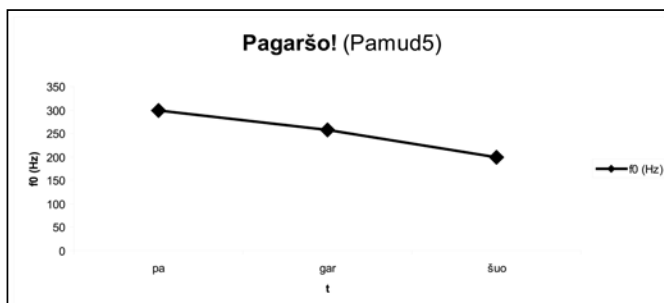
236. §.

Intonāciju modeļi var būt trejādi: 1) melodijas motīvs; 2) melodijas kontūra; 3) intonatīvā konstrukcija (Цеплитис 1974: 113).

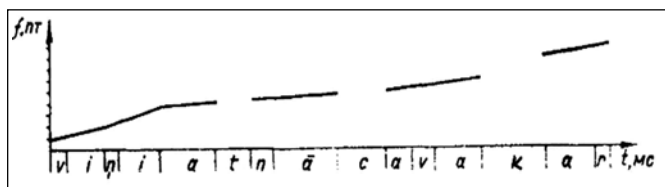
Latviešu valodā ir pieci galvenie melodijas motīvi: krītošs (sk. 50., 51. att.), kāpjošs (sk. 52. att.), līdzens (sk. 57. att.), kāpjoši krītošs (sk. 53., 54. att.), krītoši kāpjošs (sk. 55., 56. att.) (Цеплитис, Katlape 1960: 136, 137). Bieži sintagmas melodijā var apvienoties vairāki motīvi, piem., līdzens un krītošs, turklāt viens un tas pats motīvs sintagmā var atkārtoties.

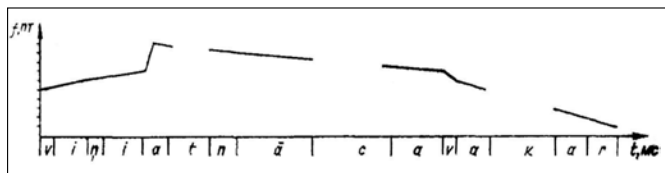
50. attēls. Krītošs melodijas motīvs (Цеплитис 1974: 114)

51. attēls. Krītošs melodijas motīvs pamudinājuma teikumā

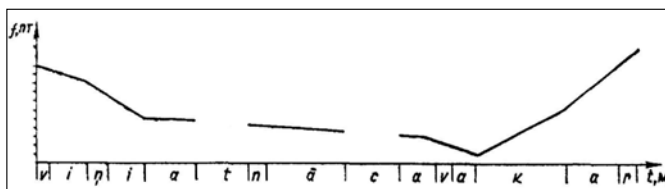
52. attēls. Kārpošs melodijas motīvs (Цеплитис 1974: 114)

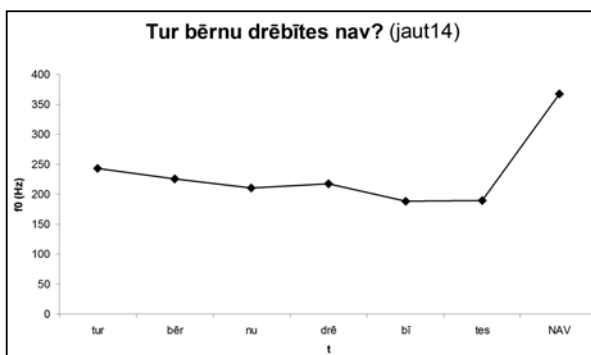
53. attēls. Kārpoši krītošs melodijas motīvs (Цеплитис 1974: 114)

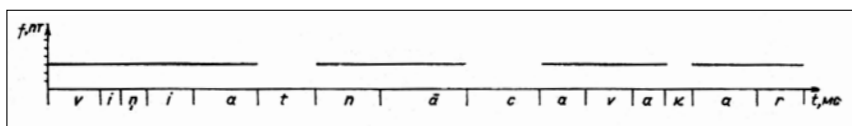
54. attēls. Kārpoši krītošs melodijas motīvs stāstījuma teikumā

55. attēls. Krītoši kārpošs melodijas motīvs (Цеплитис 1974: 114)

56. attēls. Krītoši kārpoša intonācija jautājuma teikumā

57. attēls. Vienmērīgs melodijas motīvs (Цеплитис 1974: 114)

237. §.

Visproduktīvākais šķiet pēdējais intonācijas modeļu veids, t. i., **intonatīvā konstrukcija** (turpmāk – **intonāciju tipi**).

Intonācijas tipus var raksturot, izmantojot fonētiskās un semantiskās pazīmes. Katram tipam raksturīgs noteikts skanējums, un tas spēj šķirt daudzveidīga leksiski gramatiska sastāva izteikuma komunikatīvo nozīmi. Intonatīvās struktūras nozīmes atšķirības tiek atklātas ar intonatīvas struktūras elementu – toni, ilgumu, intensitāti un tembru. Galvenais elements, galvenā intonācijas tipa pazīme ir tonis, tā maiņa. Ir svarīgi noskaidrot toņa **virzību** (kāpumu, kritumu) intonatīvajā centrā (jeb kodolā) un pamattoņa augstumu un intervālu sintagmas pēckodola daļā. Citas pazīmes, t. i., ilgums, intensitāte, tembris, ir tikai papildu pazīmes (Kundrotas 2008: 46; Цеплитис 1974).

Modelējot runas melodiju, ir svarīgi sadalīt segmentu (sintagmu vai teikumu). Katrā daļā tiek aplūkota melodijas savdabība. Parasti izteikums tiek dalīts šādos segmentos: 1) no izteikuma sākuma līdz vārdam ar loģisko uzsvāru (vai līdz šī vārda uzsvērtajai zilbei); 2) vārds ar loģisko uzsvāru (vai šī vārda uzsvērtā zilbe); 3) posms aiz loģiskā uzsvāra. Valija Broka atzīst, ka šis dalījums ir pilnīgi pietiekams, modelējot intonāciju tipus latviešu valodā. Viņas izmantotie termini, parādot segmenta dalījumu, ir pirmskodola posms, sintagmas jeb intonatīvās vienības kodols un pēckodola posms (Broka 1966, 1968).

Intonācijas kontūru var veidot: 1) viens vārds, kas tādējādi ir arī intonatīvās vienības centrs jeb kodols; 2) intonatīvā vienība, kuras kodols ir sākumā; 3) intonatīvā vienība, kuras kodols ir vidū; 4) intonatīvā vienība, kuras kodols ir beigās (Kundrotas 2008: 46).

I intonācijas tips

- Sintagmas kodolā ir pakāpenisks toņa samazinājums, kritums.
- Pēckodola tonis ir zemāks nekā pirmskodola.

Šis intonācijas tips raksturīgs stāstījuma teikumos, izsakot konstatējumu. I intonācijas tipam atbilst pamudinājumi, kas izteikti ar vienu vārdu, kas ir darbības vārds pavēles izteiksmē: *Piešuj! Pagaršo!* Visaugstākais tonis ir pirmajā zilbē, bet pēc tam tas pakāpeniski samazinās.

II intonācijas tips

- Kodola tonis ir kāpjošs.
- Pamattoņa līkne pirms kodola ir lejupejoša.

Šis intonācijas tips raksturīgs vispārīgajiem jautājuma teikumiem. Ja vispārīgos jautājuma teikumus neievada partikula *vai*, t. i., tie ir intonatīvi, jautājuma modalitāte tiek izteikta tikai ar jautājuma intonāciju. Toņa kāpums notiek sintagmas kodolā (tas var būt arī kodola apkārtnē). Pirms kāpuma, kas izsaka jautājuma modalitāti, parasti ir lielāks vai mazāks krītošs pamattonis. Pamattoņa kritums palīdz izcelt loģisko uzsvāru. Teikumā veidojas krītoši kāpjošas melodijas posms uzsvērtā vārda tuvumā – veidojas t. s. **v veida melodija**, kas, pēc V. Brokas domām, ir viena no jautājuma teikuma komunikatīvā tipa pazīmēm (Broka 1968: 54).

III intonācijas tips

- Kodolā tonis ir kāpjoši krītošs.
- Pirmskodola pamattonis ir zemāks nekā pēckodola.

Šāds intonācijas tips biežāk konstatēts pamudinājuma teikumos, bet novērots arī stāstījuma teikumos.

IV intonācijas tips

- Kodola tonis ir **līdzens**.
- Pirmskodola pamattoņa līkne ir nedaudz augstāka nekā pēckodola. Šāda intonācijas kontūra raksturīga stāstījuma teikumiem.

5.3. Vārda uzsvars

238. §.

Uzsvars jeb **akcents** ir kādas valodas vienības izcēlums runas plūsmā citu tādu pašu valodas vienību vidū. To panāk ar toņa maiņu, izelpas pastiprinājumu (intensitāte), retāk – ar pagarinājumu (ilgums) (Rudzīte 1993: 87). Pēc izceltās valodas vienības šķir zilbes, vārda, vārdu grupas un teikuma uzsvaru. Latviešu valodniecībā zilbes uzsvaram ir nostiprinājies nosaukums „zilbes intonācija”.

239. §.

Par **vārda uzsvaru** jeb **akcentu** sauc zilbes izcēlumu vairākzilbju vārdā, izrunājot zilbi ar lielāku intensitāti vai ar lielāku izrunas pamattoņa frekvenci, ilgumu. Latviešu valodā izcēlumu panāk ar spēcīgāku resp. skaļāku attiecīgās zilbes izrunu (Laua 1997: 108; Strautiņa, Šulce 2009: 13 u. c.). Latviešu valodā uzsvaru izmanto, lai runas plūsmā nodalītu vienu vārdu no cita, retāk tas šķir arī vārda nozīmi, piem., *nebūt* (paglīdzdarbības vārds) – *ne·būt* (partikula), *patiesi* ‘pareizi’ – *pa·tiesi* ‘tik tiešām’, *vienādi* ‘pilnīgi līdzīgi’ – *vie·nādi* ‘vienmēr’ u. c.

240. §.

Vārda uzsvars var būt saistīts jeb fiksēts un brīvs. Ja valodā ir saistītais vārda uzsvars, tad dažādos vārdos uzsvars vienmēr ir noteiktā zilbē, piem., čehu un igauņu valodā tas ir pirmajā zilbē, poļu valodā – priekšpēdējā zilbē. Brīvais uzsvars nav saistīts ar vienu noteiktu zilbi, bet, vārdu lokot, var pārvietoties pēc noteiktas shēmas (Rudzīte 1993: 88).

241. §.

Latviešu valodā ir **saistītais vārda uzsvars**, t. i., vārdu lokot, uzsvara vieta vārdā nemainās. Latviešu valodā kādreiz bijis brīvais vārda uzsvars, bet valodas attīstības gaitā ir notikusi uzsvara vietas maiņa un nostabilizēšanās vārda pirmajā zilbē (MLLVG 1959: 70). Valodnieku uzskati par to, kā un kādēļ notikusi pirmās zilbes uzsvara nostiprināšanās, dalās. Vieni uzskata, ka pirmās zilbes uzsvars latviešu valodā radies Baltijas jūras somugru valodu, īpaši lībiešu valodas, ietekmē, bet citi domā, ka uzsvara atvilkšana uz pirmo zilbi notikusi bez citu valodu ietekmes. Tā notikusi, vispirms atvelkot uzsvaru no īsām gala zilbēm vairākzilbīgos vārdos, ja nākamā vārda pirmā zilbe bijusi uzsvērta, tādējādi novēršot blakus zilbju uzsvēršanu (Endzelīns 1951: 32; Endzelīns 1938: 17; Rudzīte 1970 u. c.).

242. §.

Latviešu valodā vairākzilbīgos vārdos ir gan **galvenais uzsvars**, gan **palīguzsvars** (Endzelīns 1922: 1938; MLLVG 1959: 71; Kariņš 1995, 1996; VPSV 2007: 127, 275). Palīguzsvars ir sekundārs, vājāks par galveno uzsvaru.

Galvenais uzsvars parasti saklausāms vārda pirmajā zilbē, tomēr dažos salikteņos un ar priedēkļiem atvasinātos vārdos var būt kādā citā zilbē, biežāk – otrajā, retāk – trešajā vai ceturtajā zilbē (sk. 248., 249. §). Vairākiem latviešu valodas vārdiem ir atļauti paralēlvarianti, piem., *paldies* // *pal·dies*, *kāpēc* // *kā·pēc*, *diemžēl* // *diem·žēl*, *varbūt* // *var·būt*, *pašlaik* // *paš·laik*.

Par latviešu valodas vārda uzsvaru un tā normēšanu sk. apakšnodaļā 6.1. „Vārda uzsvara normēšana”.

Tos citvalodu īpašvārdus, kuriem oriģinālvalodā galvenais uzsvars nav pirmajā zilbē, latviešu valodā iespējams uzsvērt vai nu atbilstoši latviešu valodas uzsvaram, t. i., izrunāt ar pirmās zilbes uzsvaru, vai arī paturēt uzsvaru tai pašā zilbē, kas uzsvēta valodā, no kuras īpašvārds ir aizgūts.

243. §.

Reizēm emfātiskā runā, lai vārdus īpaši izceltu, tiek uzsvērtā to otrā vai trešā zilbe. Kāda zilbe tiek uzsvērtā tikai noteiktos gadījumos: *neapšaubāmi*, *velk atspēries*, *acis ieplētis*. Zilbe var būt uzsvērtā tikai noteiktos gadījumos – sarunvalodā emfātiskā runā, dažās sintaktiskās konstrukcijās, parasti ar frazeoloģisku raksturu.

244. §.

Palīguzsvars. Latviešu valodā vairākzilbju vārdos bez galvenā uzsvara ir arī palīguzsvars. Tas ir vājāks nekā galvenais uzsvars. Šo apgalvojumu ir izteikuši vairāki latviešu valodnieki, piem., Alise Laua (Laua 1997: 89), Jānis Endzelīns (Endzelīns 1951). Veicot eksperimentus pētījumus, Krišjānis Kariņš (Kariņš 1996: 642–645) gan fonētiski, gan fonoloģiski pierāda, ka latviešu valodas vairākzilbju vārdos tiešām ir palīgakcents. Maija Brēde uzskata, ka vairākzilbīgos vārdos ir „saklausāmas trīs uzsvara pakāpes – primārais uzsvars, kas atbilst salīdzinoši stiprākajam, un divi atšķirīgi sekundārie uzsvari” – palīguzsvars un vājais palīguzsvars (Brēde 2003: 76). Tomēr, tā kā nav eksperimentālu pētījumu, kas noteiktu atšķirības starp palīguzsvaru un vājo palīguzsvaru un šāds dalījums ir balstīts galvenokārt uz subjektīviem vērojumiem, var runāt tikai par galveno uzsvaru un palīguzsvaru.

J. Endzelīns uzskata, ka arī divzilbīgos un trīszilbīgos vārdos ir sastopams palīguzsvars. Viņaprāt, „divzilbīgos vārdos gala zilbei ir palīgakcents, ja tā ir sufiksāla vai gara” un „trīszilbīgos vārdos, kas beidzas jambiski vai trohājiski, garumam ir skaidri sadzirdams palīgakcents” (Endzelīns 1951: 32, 33).

Schematiski galvenā uzsvara un palīguzsvara vietu var parādīt, izmantojot simboliskus apzīmējumus: O – pirmā zilbe ar galveno uzsvaru, ‘ – palīguzsvars, defise (-) – īsa zilbe, vienādības zīme (=) – gara zilbe. Starptautiskajā fonētiskajā transkripcijā galvenais uzsvars tiek norādīts ar simbolu [¹], bet palīguzsvars – ar simbolu [₁], piem., *palīdzība* [¹pa- ; ₁ɕi:bā].

Vairākzilbju vārdos vērojama palīguzsvara saistība ar attiecīgās zilbes patskaņa kvantitāti.

Trīszilbīgos vārdos, kas parasti ir vai nu atvasinājumi, vai salikteni, palīguzsvars var būt gan otrajā, gan trešajā zilbē. Palīguzsvars ir vārdu otrajā zilbē, ja tā ir gara, bet nākamā, t. i., trešā, zilbe – īsa:

O ‘= – *kamielis* [¹ka,miel₁is], *draudzība* [¹drau,ɕi:bā]

Palīguzsvars ir vārdu trešajā zilbē, ja tā ir gara, bet iepriekšējā – īsa:

O – ‘= *pasakā* [¹pas¹a,ka:], *ziediņiem* [¹zi₁edi,ni₁em]

Ja trīszilbīgos vārdos pēdējās divas zilbes ir vienāda garuma, palīgakcents nav skaidri dzirdams.

Visi četrzilbīgie vārdi ir vai nu atvasinājumi, vai salikteni. Četrzilbīgos vārdos palīguzsvars parasti ir trešajā zilbē; tā var būt gan gara, gan īsa:

O – ‘ – – *Mazsalaca* [¹mas¹a,latsā]

O – ‘= – *meitenīte* [¹meite,ni:tē]

O = ‘= = *kalendārā* [¹kalen,da:ra:]

O = ' = – komentāri [ˈkɔmɛnˌtaːrɪ]

O = ' – – avotiņa [ˈavuoˌtɪŋaː]

O – ' = = paradīzē [ˈparaˌdiːzeː]

O – ' – – pasaciņa [ˈpasːaˌtsiŋǎ]

Četrzīlību vārdā, kurā otrā un ceturtā zilbe ir gara, ir vērojami divi palīguzsvāri:

O ' – – ' = pārdināt [ˈpaˌeːdiˌnaːt]

Pieczīlībīgos vārdos palīguzsvārs parasti ir uz trešās vai ceturtās zilbes, turklāt parasti tā ir gara zilbe:

O – ' = – – Lielbritānija [ˈliˌɛlbriˌtaːniˌjǎ]

O = ' = – – apraudzīdami [ˈapraˌuˌd͡ziˌdami]

O – – ' = – pavasarīga [ˈpavasaˌriːgǎ]

O = – ' = – olimpiāde [ˈɔlimpiˌaːdē]

O – – ' = = nosvilinātām [ˈnuosviliˌnaːtam]

O = – ' = = pārēdinātiem [ˈpaːreːdiˌnaːtiem]

Ja vārdā visas zilbes ir īsas, tad palīguzsvārs krīt uz ceturtās zilbes:

O – – ' – – Elizabete [ˈelizaˌbetē]

Pieczīlību vārdos ir iespējami arī divi palīguzsvāri, tas ir vārdos, kuros trešā un piektā, t. i., pēdējā, zilbe ir gara:

O = ' = – ' = iedraudzēdamies [ˈiˌedrauˌd͡zæˌdamies]

O – ' = – ' = poliklīnikā [ˈpɔlikˌliːnikaː]

Arī vārdos, kuros priekšpēdējā un pēdējā zilbe ir gara, ir divi palīguzsvāri:

O – – ' = ' = nosvilinātām [ˈnuosviliˌnaːtaːm]

O = – ' = ' = pārēdinātiem [ˈpaːreːdiˌnaːtiem]

Gan sešzīlību, gan septiņzīlību vārdi ir atvasinājumi ar vairākiem piedēkļiem un arī salikteni. Sešzīlību vārdos ir vismaz divi palīguzsvāri, septiņzīlību – trīs vai četri. Palīguzsvāru vieta ir mazāk stabila, tomēr vārdu sarežģītā morfoloģiskā struktūra nosaka samērā stabili ritmisko zīmējumu parasti ar vienu vai divām neuzsvērtām zilbēm starp divām uzsvērtām (Brēde 2003: 78), piem., *uzupurēšanās* [ˈuzupˌuˌreːʃaˌnaːs].

Kā jau iepriekš tika minēts, nav objektīvu instrumentālu pētījumu, uz ko šādu palīguzsvāru izkārtojumu balstīt. Metriskā pēda uz latviešu valodu laikam nebūs attiecināma, tāpēc grūti atrast skaidrojumu.

245. §.

Proklīze un enklīze. Runā savienojumos ar citiem vārdiem atsevišķi vārdi (parasti prievārdi, partikulas) izteikumā zaudē savu uzsvāru un pieslejas nākamajam vai iepriekšējam vārdam. Neuzsvērtā vārda piesliešanās nākamajam vārdam runas plūsmā sauc par *proklīzi*, piem.: *Mēs sēžam ap lielu galdu* (neuzsvērtais prievārds pieslejas nākamajam uzsvērtajam vārdam *lielu*). Savukārt neuzsvērtā vārda piesliešanās iepriekšējam vārdam runas plūsmā tiek dēvēta par *enklīzi*, piem., partikula *tad* teikumā *Ko tad es varu darīt, ja visu dienu līst?* (VPSV 2007: 107)

6. GALVENĀS LATVIEŠU VALODAS PAREIZRUNAS JEB ORTOEPIJAS PROBLĒMAS

246. §.

Pareizrunas normas ir sabiedrībā atzīti valodas izrunas nosacījumi, kas ir pamatoti ar fonētikas likumiem. Šo normu ievērošana sekmē runātāja un klausītāja saprašanos, bet kļūdaina izruna apgrūrina teiktā satura uztveri. Šajā nodaļā izklāstītā latviešu pareizrunas tradīcija balstās galvenokārt uz A. Lauas, V. Strautiņas, Dz. Šulces publikācijām, Latviešu valodas pareizrunas un pareizrakstības vārdnīcā, kā arī citos kolektīvu veidotos norādījumos aprakstīto, papildinot šos materiālus ar jauniem piemēriem un atziņām.

247. §.

Daudzas novirzes no pareizrunas normām **ir citu valodu vai attiecīgās izloksnes fonētisko īpatnību ietekmē**. Novirzes no literārās runas normām var būt arī latviešu valodas **grafēmikas īpatnību dēļ**, jo dažādas fonēmas tiek apzīmētas ar vienu un to pašu burtu. Ar burtu *o* latviešu valodā apzīmē gan patskaņus [ɔ], [ɔ:], gan arī divskani [uo], piem., *robots* – [rɔbɔts] ‘automāts, kas spēj veikt sarežģītas cilvēka apzinātai darbībai līdzīgas operācijas’, [ruɔbuɔts] ‘tāds, kam ir robi’; ar burtu *e* apzīmē gan īso šauro patskani [e], gan īso plato patskani [æ], ar burtu *ē* apzīmē gan garo šauro patskani [e:], gan garo plato patskani [æ:], piem., *nesu* – pagātnes vienskaitļa pirmā persona [nes:ū] un tagadnes vienskaitļa pirmā persona [næs:ū]; *mērs* – [me:rs] ‘pilsētas pašpārvaldes vadītājs’ un [mæ:rs] ‘lielums un līdzeklis, ko izmanto mērīšanai’.

Šajā gramatikā norādītas svarīgākās pareizrunas normas latviešu literārajā valodā:

6.1. Vārda uzsvara normēšana;

6.2. Izrunas normas vokālismā (patskaņu un divskaņu lietojumā);

6.3. Izrunas normas konsonantismā (līdzskaņu lietojumā).

6.1. Vārda uzsvara normēšana

248. §.

Latviešu valodā uzsvara lietojums ir jānormē, lai runas plūsmā nodalītu vienu vārdu no cita un, ja nepieciešams, lai šķirtu arī vārda nozīmi, piem., *nebūt* (palīgdarbības vārds) – *ne·būt* (partikula), *patiesi* ‘pareizi’ – *pa·tiesi* ‘tik tiešām’, *vienādi* ‘pilnīgi līdzīgi’ – *vie·nādi* ‘vienmēr’ u. c. Dažiem latviskas cilmes vārdiem ir atļauti uzsvara lietojuma paralēlvarianti, piem., *diemžēl* // *diem·žēl*, *pal·dies* // *paldies*, *paš·laik* // *pašlaik*, *varbūt* // *var·būt*, *vienmēr* // *vien·mēr*.

Uzsvara vieta mūsdienu latviešu valodas sugasvārdos un biežāk lietotajos Latvijas ģeogrāfiskajos nosaukumos norādīta Latviešu valodas pareizrunas un pareizrakstības vārdnīcā (LVPPV 1995: 878–942).

249. §.

Latviešu valodā tomēr ir izņēmumi, kuros uzsvars var nebūt pirmajā zilbē:

1. Dažos saliektenos un atvasinājumos ar piedēkļiem:

1.1. Īpašības vārdu un apstākļa vārdu vispārākajā pakāpē ar *vis-*, piem., *vis·skaistākais*, *vis·ātrāk*;

- 1.2. saliktenos ar *pus-* pirmajā daļā, galvenokārt ar skaitļa vārdiem, piem., *pus·divi, pus·otra, pus·četri, pus·pieci*, retāk ar citām vārdsšķirām, piem., *pus·pasaules, pus·dienu, pus·nakti*;
- 1.3. vietniekvārdos un apstākļa vārdos ar *ne-*, *jeb-* un *ik-* pirmajā daļā, piem., *ne·kas, ne·kad, ne·viens, ne·kādi, jeb·kurš, jeb·kad, ik·katrs, ik·viens, ik·reiz*;
- 1.4. dažos apstākļa vārdos, kas veidojušies, prievārdam savienojoties ar attiecīgo locījuma formu, piem., *ar·vien, pa·tiesi, pa·visam*;
- 1.5. saliktenos pieklājības vārdos, piem., *ar·dievu, lab·dien, lab·rīt, lab·vakar, pal·dies*.

2. Apstākļa vārdu pamazināmās formās, piem., *klū·sītiņām, lē·nītiņām, pama·zītiņām*, retāk īpašības vārdu pamazināmās formās, piem., *ma·zītiņš*.

3. Vārdos *gan·drīz, nu·pat, pat·laban, tā·pat, vien·alga*.

4. Valodas praksē ne pirmo, bet citu zilbi uzsver īpašos gadījumos, lai vārdu sevišķi izceltu (parasti afektētā vai emfātiskā runā). Dažkārt šādi uzsvērtu izteiksmi lieto pārnestā nozīmē:

- 4.1. dažos apstākļa vārdos, retāk skaitļa vārdos uzsver otro vai trešo zilbi, lai attiecīgo vārdu teikumā īpaši izceltu, piem., *ga·līgi slinks, kā·pēc, mū·žīgi slimo, neap·šaubāmi fakti, pus·dzīvs, pus·miris*;
- 4.2. otro zilbi uzsver dažos darbības vārdos, ja tie ieguvuši zināmu izsauciena nozīmi, piem., *ap·žēlojies! no·lāpīts! sa·sodīts! velns pa·rāvis!*
- 4.3. otro zilbi uzsver ar priedēkli atvasināto verbu divdabjos, ja tie ir saistīti ar verbu un funkcionē par veida apstākli vai ietilpst divdabja teicienā ar veida apstākļa nozīmi, piem., *apstājās acis ie·plētis, aizskrēja pa·lēkdamies, strādā no·svīdis, velk at·spēries*; ja daļa divdabja teicienu ar darāmās kārtas pagātnes lokāmo divdabi veido frazeoloģismu, piem., *iet krūtis iz·gāzis, strādā no·svīdis, velk at·spēries, galvu pa·cēlis, lūpu uz·metis*.

5. Latviešu valodā parasti netiek uzsvērti visi prievārdi un dažas partikulas.

Latviešu valodai raksturīgi, ka daži vārdi savienojumos ar citiem vārdiem teikumā var zaudēt savu uzsvaru un pieslieties blakus esošajam uzsvērtajam vārdam, un tas nav uzskatāms par kļūdu, piem., *Nāku jau nāku! Atnāc pie ozola! Iesim uz darbu!*

6. Biežāk kļūdas uzsvara lietošanā saklausāmas svešvārdos.

- 6.1. Lokāmajos svešvārdos – sugasvārdos mūsdienu latviešu valodā parasti ir pirmās zilbes uzsvars, piem., *abažūrs* (franču val.), *efekts* (latīņu val.), *matemātika* (grieķu val.), *restorāns* (franču val.). Tomēr daži aizgūti lokāmie sugasvārdi patur oriģinālvalodas uzsvaru, piem., *o·kroška, ra·soļņiks, so·ļanka* (Strautiņa, Šulce 2009: 15).

Aicinām pievērst uzmanību jaunākajiem Latviešu valodas ekspertu komisijas 2013. gada ieteikumiem, ka ar pirmās zilbes uzsvaru jārunā *late*, ar otrās zilbes uzsvaru – *es·preso, go·loso, mak·jato*, bet ar trešās zilbes uzsvaru – *kapu·čīno*.

- 6.2. Nelokāmajos sugasvārdos vērojams divējāds uzsvara lietojums. Plaši lietotajos nelokāmajos sugasvārdos uzsvars mēdz būt pirmajā zilbē arī gadījumos, kad oriģinālvalodā tas ir kādā citā zilbē, piem., *bordo, depo, triko*.

Daļai nelokāmo sugasvārdu uzsvara ziņā ir paralēlvarianti, piem., *dekoltē* vai *dekol·tē, galifē* vai *gali·fē, glazē* vai *gla·zē, karatē* vai *kara·tē, senjorita* vai *senjo·rita, žabo* vai *ža·bo*, bet lielākajā daļā nelokāmo sugasvārdu izrunā tiek saglabāts oriģinālvalodas uzsvars, piem., *atel·jē, amplu·ā, fi·asko, for·tisimo, inter·meco, ka·kao, kaka·du, komuni·kē, ma·estro, pi·ano, som·brero*.

7. Uzsvara lietošanā citvalodu īpašvārdos joprojām ir neskaidrības un saklausāmi varianti. No 1960. līdz 1982. gadam izdotajā 15 brošūru sērijā „Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā” doti arī ieteikumi, kā pareizi lietot uzsvaru.

7.1. Svešu lokāmu īpašvārdu izrunā ir atļauti paralēlvarianti: latviskais pirmās zilbes uzsvars, piem., *Bartkevičs, Gorbunovs, Gorbačovs, Mickevičs, Senkevičs*, un oriģinālvalodas uzsvars, piem., *Bartkevičs, Gorbunovs, Gorbačovs, Mickevičs, Senkevičs*.

Latviešu valodas runātāji pirmās zilbes uzsvaru svešos lokāmos īpašvārdos dažkārt uztver kā neparastu un cenšas uzsvērt kādu citu zilbi. Tādējādi rodas kļūdas to īpašvārdu izrunā, kurus arī oriģinālvalodā runā ar pirmās zilbes uzsvaru, piem., atbilstoši izrunai krievu valodā jārunā *Mamontovs, Musorgskis, Ožegovs, Šahmatovs*.

Kļūdas var rasties, nezinot citu valodu uzsvara likumības, piem., čehu, igauņu, somu un ungāru valodā ir pirmās zilbes uzsvars, tāpēc nepareizi būtu izrunāt šo valodu īpašvārdus, uzsverot kādu citu zilbi, piem., *Smetana* (čehu komponists), *Pakala* (somu rakstnieks), *Petefi* (ungāru dzejnieks), *Sumera* (igauņu mūziķis), *Šopēns* (poļu komponists), savukārt otrā zilbe būtu jāuzsver uzvārdā *Pikaso* (spāņu gleznotājs).

To valodu īpašvārdos, kurās uzsvars nav saistīts ar noteiktu zilbi, t. i., ir brīvais vārda uzsvars, ieteicams lietot pirmās zilbes uzsvaru, piem., lietuviešu īpašvārdos (Porīte 1961), vācu valodas īpašvārdos (Ceplītis 1960), angļu valodas īpašvārdos (Ahero 1961). Kā norāda Jānis Endzelīns (Endzelīns 1980₂: 466, 467), divzīlbu vārdus izrunā ar pirmās zilbes uzsvaru, piem., *Boriss, Ilja, Krilovs, Sergejs, Tolstojs*, jo latviešu valodā lokāmajiem īpašvārdiem nav pieņemams pēdējās zilbes uzsvars.

Krievu valodas vārdiem raksturīgo uzsvaru nesaglabā arī gadījumā, ja analogs vārds ir latviešu valodā, piem., *Aleksandrs, Aleksejs, Irina, Tamāra, Vladimirs*.

Trīszīlbu un garākos krievu valodas vārdos parasti saglabā oriģinālvalodas uzsvaru, piem., *Andrejevs, Antonovs, Jeseņins, Turgeņevs, Pjati gorska, Sa ratova*, ja tā nav pēdējā zilbe. Oriģināluzsvaru saglabā arī slāviskos darinājumos, piem., *Andrejevna, An drjuša, Iljuša, Na taša, Katjuša, Mi hailovičs, Vladimirovičs*.

Izņēmumi ir seni aizguvumi, kurus izrunā ar pirmās zilbes uzsvaru, piem., *Baikāls, Borodina, Maskava, Odesa, Poltava, Sevastopole*.

7.2. Kļūdas var rasties arī tad, ja runātājs zina attiecīgās valodas uzsvara likumus, bet latviskajā atveidojumā vārds ir par vienu zilbi garāks. Jāievēro, piem., ka vārdā *Sopota* latviešu valodā jāuzsver pirmā zilbe (Strautiņa, Šulce 2009:16).

7.3. Latviešu valodā uzsvara vieta nemainās, vārdu lokot, pat ja oriģinālvalodā, vārdu lokot, uzsvara vieta mainītos piem., *Borodins – Borodina*.

8. Nelokāmos īpašvārdos ir ieteicams saglabāt oriģinālvalodas uzsvaru, piem., *Did ro, Honolulu, Misisipi, Sanfrancisko, Rigo leto, Padekalē, Paganini, Pikaso, Zolā*. Ja nav skaidri zināms oriģinālvalodas uzsvars, ieteicams lietot latviešu valodai raksturīgo pirmās zilbes uzsvaru.

Latviešu valodā vairākzīlbu vārdos ir arī palīguzsvars, bet tas neietekmē komunikāciju.

6.2. Izrunas normas vokālismā (patskaņu un divskaņu lietojumā)

6.2.1. Šaurais un platais patskanis [e], [e:] vai [æ], [æ:]

250. §.

Īpaši noteikumi latviešu valodā jāievēro šaurā vai platā patskaņa [e], [e:] vai [æ], [æ:] izrunā.

251. §.

Šauro patskani [e] un [e:] lieto šādos gadījumos:

1. Ja tajā pašā vai nākamajā zilbē ir šaurinātājs patskanis [i], [i:], [e], [e:] vai divskanis [ie] vai [ei], piem., *celis, dēlis, nesis, lēmis, tecināt, medīt, pētīt, pele, mēle, zemē, spēlē, nesiet, sēdēt, melei, spēlei*.

2. Ja tajā pašā vai nākamajā zilbē ir šaurinātājs līdzskanis [j], [c], [t], [ɲ], [ʎ], [ʃ], [ʒ], [tʃ], [dʒ], piem., *deja, sējums, zeķu, mērķa, nēģu, pareģot, meiteņu, ceļu, svešais, mežains, vēžot, senču, slēdžu*.

3. Ja senāk vārdā bijis vairāk zilbju un pēdējā zilbē bijis patskanis [i]:

3.1. sieviešu dzimtes sestās deklinācijas lietvārdos (sal. viensk. D locījumu), piem., *klēts* (senāk *klētis*, viensk. D *klētij*), *telts, dzelzs, vēsts*;

3.2. vīriešu dzimtes lietvārdos, kuru viensk. N un Ģ ir galotne *-s*, piem., *akmens, mēness, rudens, ūdens, zibens*.

4. Vīriešu dzimtes otrās deklinācijas lietvārdos ar [r] saknes beigās, piem., *mēris, mēra, skroderis, skrodera, skroderu, līderis, līdera, līderu, teteris, tetera, teteru*.

Viensk. Ģ un visos daudzsk. locījumos šauro patskani nosaka kādreiz mīkstinātais sekojošais [rʲ], kas radies līdzskaņa [j] noteiktās mijas rezultātā (sal. *brālis – brāļa, zīrnis – zirņu, gulbis – gulbja*).

Daži runātāji mīkstināto [rʲ] lieto arī mūsdienās.

5. Sieviešu dzimtes piektās deklinācijas lietvārdos ar [r] saknes beigās [r] priekšā daudzsk. Ģ, tāpat kā citos locījumos, piem., *atsperes, atspēru, bēres, bēru, šķēres, šķēru, vāveres, vāveru* (sk. arī Strautiņa, Šulce 2009: 34).

Šauro patskani daudzsk. Ģ nosaka kādreiz mīkstinātais sekojošais [rʲ], kas radies līdzskaņa [j] noteiktās mijas rezultātā (sal. *egle – egļu, sēne – sēņu*).

Daži runātāji mīkstināto [rʲ] lieto arī mūsdienās.

6. Lietvārdu galotnēs, piem., *bite, bites, bitēm, egle, egles, eglē, eglēs, eglēm, priede, priedes, priedē, priedēs, priedēm, saule, saulē*.

7. Pirmās konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes saknē un otrās un trešās konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes izskaņā, piem., *bērt, nest, uzcelt, gribēt, kavēt, meklēt, redzēt, sēdēt*, jo aiz galotnes *-t* kādreiz ir sekojis patskanis [i], kas sekmējis šaurā patskaņa [e] vai [e:] lietojumu.

8. Pirmās konjugācijas darbības vārdu īstenības izteiksmes vienkāršajā pagātnē visās personās, piem., *cēlu, cēla, cēlām, cēlāt, dzēru, dzēra, dzērām, dzērāt, lēca, meta*.

9. Pirmās konjugācijas darbības vārdu īstenības izteiksmes vienkāršajā tagadnē un no tagadnes celma veidotajās formās ar [r] saknes beigās, piem., *sveru, sver, sveram, sverat, jāsver, sverot, sverams, sveram, sveros, sveras, beru, dzeru, veru*. Kaut arī daudzi runātāji šo normu neievēro, jāatceras, ka tā joprojām ir spēkā.

Šauro patskani šajās formās nosaka kādreiz mīkstinātais sekojošais [rʲ], kas radies līdzskaņa [j] noteiktās mijas rezultātā (sal. *celt – ceļu, ceļ, ceļam, ceļat, jāceļ, ceļot, ceļams, ceļam, ceļos, ceļas*).

10. Dažādos vienzilbes vārdos (apstākļa vārdos, prievārdos, partikulās, saikļos, personu vietniekvārdos), piem., *sen, vēl, bez, pēc, pret, zem, ne, nē, jel, bet, jeb, es, mēs*. Citos gadījumos, kad notiek daļēja vai pilnīga vokalizācija, piem., *tev [teu], sev [seu]*. Adverbā *sen* šaurais patskanis saglabājas arī savienojumā ar divdabi, piem., *senaizmirsta, sendzirdēta, sengaidīts*.

11. Priedēkļos, piem., *bezgalīgs, nedarīt, pēcpusdiena, pretrunas, zemūdene*. Šaurais patskanis saglabājas saiklī *jeb* arī salikteņos, piem., *jebkurš, jebkāds*.

12. Parasti internacionālajos vārdos neatkarīgi no pozīcijas, piem., *biļetens, dekāns, interesents, medūza, perons, perfekti, plēnums, plenērs, pretendents, rektors, serums, sezona, šefs*.

Internacionālo vārdu latviskajos piedēkļos lieto tādu pašu patskani kā attiecīgajā piedēklī latviskas cilmes vārdos, piem., *debatēt, debatētu [debatæ:tū], debatēts [dabatæ:ts]*.

Vācu valodas ietekmē nedaudzos internacionālos vārdos ar skaņu kopu *-er-* ir ieviesies platais patskanis, piem., *hercogs [xærtsɔ:ks], koncerts [kɔntsærts], nervs [nærvs], persona [pærsɔ:nä], personāls [pærsɔnɑ:ls], verbs [værvs]*, kā arī īpašvārdos, piem., *Alberts [albærts], Erna [ærnä], Hermanis [xærmanis], Herta [xærtä], Roberts [rɔbærts]*. Krieviskas cilmes īpašvārdos ar skaņu kopu *-er-* lietojams šaurais patskanis, piem., *Perma, Sverdlovska*.

13. Dažos atvasinājumos pamatvārdu ietekmē, piem., *pretoties, pretošanās* – kā *pretī*. Līdzīgi lietojams platais patskanis, piem., *spēkoties [spæ:kuoties]* – kā *spēks [spæ:ks]*, *mēroties [mæ:ruoties]* – kā *mērs [mæ:rs]*, šādos vārdos platā patskaņa lietojumā parasti kļūdu nav, jo tō nōsaka arī pozīcija.

14. Īpašvārdos personu vārdos, piem., *Elza, Helēna, Meta, Nellija, Renārs, Tekla, Velga, Velta, Vera, Zelma, Zenta, bet Jēkabs [jæ:kaps]*.

Latviskas cilmes personu vārdos, kas ir sugas vārdu homonīmi, ievēro pozicionālos nosacījumus (patskaņa lietojums ir atkarīgs no sekojošām skaņām), piem., *Gundega [gundægä], Mētra [mæ:trä], Selga [sælgä], Vēsma [væ:smä]*.

252. §.

Plato patskani [æ], [æ:] lieto šādos gadījumos:

1. Ja nākamajā zilbē neseko šaurinātāja skaņa, t. i., ja nākamajā zilbē ir patskanis [æ], [æ:], [ɑ], [ɑ:], [u], [u:] vai divskanis [ai], [au], [uo] un starpā nav šaurinātāju līdzskaņu, piem., *censonis [tsænsuonis], elpa [ælpä], lepna [læpnä], meklētu [mæklæ:tū], melot [mæluot], tēraudis [tæ:rɑuts], uzdevums [uzdævums], vecais [vætsqis], vedekla [vædæklä], vēsture [væ:sturē]*.
2. Ja senāk vārdā bijis vairāk zilbju, tā pēdējā zilbē bijis patskanis [ɑ] un pirms tā nav šaurinātāja līdzskaņa:
  - 2.1. vīriešu dzimtes pirmās deklinācijas lietvārdos un vārdos, ko loka pēc pirmās deklinācijas parauga, piem., *dēls [dæ:ls], dēla [dæ:lä], dēli [dæ:lī], mērs [mæ:rs], cēls [tsæ:ls], dzeltens [dæltæns], sens [sæns], celts [tsæltis], celta [tsæltä], celti [tsæltī]*;
  - 2.2. pirmās un trešās konjugācijas darbības vārdu trešajā personā, piem., *lec [læts], met [mæt], nes [næs], pārķ [pæ:rk], redz [rædz], tek [tæk]*. Atgriezeniskajos darbības vārdos patskanis [ɑ] ir saglabājies, piem., *cepas [tsæp:ās], sedzas [sædzās]*.

253. §.

Šaurā patskaņa [e], [e:] vai platā patskaņa [æ], [æ:] lietojums ir nozīmīgs arī tādēļ, ka bieži vien tieši pēc tā var noteikt vārda nozīmi un gramatisko formu, piem., *meli*

[melī] (viensk. A no lietvārdiem *melis* un *mele*), bet *meli* [mæli] (daudzsk. N un arī atbilstošā daudzskaitlinieka citās formās: *meli*, *melu*, *meliem*, *melus*, *ar meliem*, *melos*); *nesu* [nes:ū] (pagātnes viensk. pirmā persona no *nest*), bet *nesu* [næs:ū] (tagadnes vienskaitļa pirmā persona); *ēd* [e:d] (tagadnes vienskaitļa otrā persona no *ēst*), bet *ēd* [æ:d] (tagadnes vienskaitļa trešā persona); *cēli* [tse:lī] (pagātnes vienskaitļa otrā persona no *celt*), bet *cēli* [tsæ:lī] (īpašības vārda *cēls* daudzsk. N vai apstākļa vārds).

254. §.

Biežāk runātāji kļūdās sieviešu dzimtes piektās deklinācijas lietvārdu daudzsk. Ģ un darbības vārdu formās, kurās bijis mīkstinātais [r]. Šiem gadījumiem ir jāpievērš īpaša uzmanība.

255. §.

Jāpievērš arī uzmanība citiem gadījumiem:

1. Salikteņu pirmā daļa runājama tāpat kā attiecīgais vārds ārpus salikteņa, piem., *sētsvidus* [sæ:tsvidūs] (sētas vidus), *Vecrīga* [vætsri:gā] (vecā Rīga), *Ventspils* [væntspils] (Ventas pils), *zemkopējs* [zemkuope:is] (zemes kopējs).

2. Vārdi ar *čet*- visos locījumos un atvasinājumu formās jārunā ar šauru patskani, piem., *četras*, *četri*, *četratā*.

3. Dažos atvasinājumos, īpaši ar izskaņām *-aine*, *-ains*, *-aina*, *-ējs*, *-ēns* pieļaujami abi izrunas varianti, piem., *avenājs* [avena:is] un [avæna:is], *eglaine* [eglainē] un [æglainē], *svelmains* [svelmains] un [svælmains], *telēns* [telæ:ns] un [tælæ:ns].

4. Sestās deklinācijas lietvārdos, kuriem daudzsk. Ģ nav līdzskaņu mijas, ieteicams platais patskanis, piem., *Cēsis* [tse:sis], bet *Cēsu* [tsæ:sū], *debesis* [debesis], bet *debesu* [dæbæsū], tomēr pieļaujams arī šaurais patskanis pēc analogijas ar citiem locījumiem, kā arī saklausāmā salikteņu pirmā komponenta izruna ar šauru patskani [e], piem., *debestēvs* [debestæ:us], *debeszils* [debeszils], *debespuse* [debespusē] u. c., kaut arī šī komponenta pamatā ir daudzsk. Ģ forma *debesu* [dæbæsū]. (Par to arī LVPPV 1995: 165, 879.)

6.2.2. Patskaņu kvantitāte

256. §.

Svārstības īso un garo patskaņu lietojumā biežāk ir vērojamas dažādu vārdšķiru piedēkļos, darbības vārdu formās un svešvārdos. Izrunas atvieglošanas dēļ runātāji mēdz mainīt vārda skaņu sastāvu, arī kādu patskani izlaižot, iespraužot vai pārstatot.

Latviešu valodā ir īsie un garie patskaņi, tie var šķirt gan vārdu leksiskās nozīmes, piem., *kazas* – *kāzas*, *lupa* – *lūpa*, *likums* – *līkums*, *mele* – *mēle*, *minēt* – *mīnēt*, *Muris* – *mūris*, *pili* – *pīli*, *reta* [ræt:ā] – *rēta* [ræt:ā], *sals* – *sāls*, *stiga* – *stīga* u. c., gan arī vārdu gramatiskās nozīmes, piem., *istaba* – *istabā*, *pili* – *pilī*, *rit* – *rīt*, *rokas* – *rokās*, *sākas* – *sākās*, *skaista* – *skaistā*, *runājam* – *runājām* u. c.

257. §.

1. Īso un garo patskaņu lietošana leksisko nozīmju šķiršanai latviskas cilmes vārdos reti rada grūtības saziņā, parasti tās novērš precizējošais konteksts, piem., *Meitene ganīja kazas*. *Kāzas svinēs Rundāles pilī*.

Novirzes no normas patskaņu kvantitātes ziņā biežāk vērojamas gramatisko nozīmju šķiršanā, piem., pareizo tagadnes formu *aušojas*, *bēdājas*, *blēņojas*, *gatavojas*, *joķojas*, *mazgājas*, *mijas*, *priecājas*, *sākas*, *spēlējas*, *vijas* u. c. vietā ar tagadnes nozīmi lieto

darbības vārdu pagātnes formas *aušojās, bēdājās, blēņojās, gatavojās, jokojās, mazgājās, mijās, priecājās, sākās, spēlējās, vijās* u. c. Dažkārt dzirdama nepareizas kvantitātes patskaņa izvēle pat tad, ja rezultātā iegūts atšķirīgs darbības vārds, piem., *mācas* (no *mākties*, piem., *debesis mācas*) – *mācās* (no *mācīties* – *mācās, bērni mācās*).

258. §.

Gadījumos, kad patskaņu kvantitāte nešķir vārdu leksiskās vai gramatiskās nozīmes, izrunas kļūdas saklausāmas bieži, piem.:

1. Garo patskani nepareizi lieto īsā patskaņa vietā: pareizo darbības vārdu *gribas, kaunas, liekas, peldas, pošas, rodas, spiežas, veicas, vēlas* u. c. vietā runā *gribās, kaunās, liekās, peldās, pošās, rodās, spiežās, veicās, vēlās* u. c., pareizo lietvārdu *arods, arodbiedrība, arodskola, ģerbonis, šampanietis, televizors, zilonis* vietā runā *ārods, ārodbiedrība, ārodskola, ģērbonis, šampānietis, televīzors, zīlonis*.

2. Īso patskani nepareizi lieto garā patskaņa vietā: pareizo *darījums, gaidām, lasīju, mēģinām, rakstīju, rēķināju, skatāmies, zināju* u. c. vietā runā *darījum, gaidam, lasiju, mēģinam, rakstiju, rēķinaju, skatamies, zinaju* u. c. Samērā bieži saklausāma kļūdaina garo patskaņu aizstāšana ar īsajiem lietvārdu izrunā: izskaņā *-īca*, piem., *burtņīca, ēdnīca, grāmatņīca, kafejnīca, maiznīca, siltumņīca, slimņīca*, vietā runā *burtņica, ēdnica, grāmatnica, kafejnica, maiznica, siltumnica, slimnica*, kā arī izskaņā *-ēns*, piem., *cālēns, kaķēns, kucēns, pīlēns, sivēns, telēns* vietā dažkārt runā *cālens, kaķens, kucens, pīlens, sivens, telens*.

259. §.

Īso patskani garā patskaņa vietā kļūdaini izrunā piedēkļos darbības vārdu formās [j] priekšā:

1. Otrās konjugācijas darbības vārdu tagadnes un pagātnes formās, piem., *dabūju, līmēju, mazgāju, medtju, meklēju, runāju, zīmēju* u. c. vietā runā *dabuju, līmeju, mazgaju, mediju, mekleju, runaju, zīmeju* u. c.

2. Trešās konjugācijas darbības vārdu pagātnes formās, piem., *dziedāju, lasīju, peldēju, rakstīju, skaitīju, turēju, zināju* u. c. vietā runā *dziedaju, lasiju, peldeju, rakstiju, skaitiju, tureju, zinaju* u. c.

3. No pagātnes celma darinātajā darāmās kārtas pagātnes lokāmajā divdabī, piem., *dziedājis, lasījis, peldējis, rakstījis, vēlējis, zinājis* u. c. vietā runā *dziedajis, lasījis, rakstijis, peldejis, vēlejis, zinajis* u. c.

4. No darbības vārda pagātnes celma atvasinātajos lietvārdos, piem., *darījums, pārskaitījums, priekšlasījums* u. c. vietā runā *darijums, pārskaitijums, priekšlasijums*.

Šīs kļūdas sekmē izloksnēs sastopamā garo patskaņu saīsināšana [j] priekšā. Mūsdienu literārās valodas norma nosaka piedēkļus visās formās saglabāt vienādus, t. i., lietot garo patskani [j] priekšā tāpat kā nenoteiksmē, piem., *dabūt – dabūju, darīt – darīju, dziedāt – dziedāju, līmēt – līmēju, mazgāt – mazgāju, peldēt – peldēju, rakstīt – rakstīju, zīmēt – zīmēju, zināt – zināju*.

260. §.

Īso un garo patskani jauc lietvārdos ar izskaņām *-eklis, -eknis* un *-ēklis, -ēknis*.

1. Garais patskanis ir jālieto no otrās konjugācijas atvasinātajos lietvārdos, piem., *audzēt – audzē – audzēknis, biedēt – biedē – biedēklis, kavēt – kavē – kavēklis, perēt – perē – perēklis, traucēt – traucē – traucēklis*.

2. Pārējos atvasinājumos izskaņā jālieto īsais patskanis, piem., *pieminēt – pieminēklis, pīt – pineklis, putēt – puteklis, sēdēt – sēdeklis, spīdēt – spīdeklis, stāpīt – stāipeknis*.

261. §.

Vērojamas svārstības patskaņa [ɑ] un [ɑ:] lietojumā darbības vārdu formu galotnēs. Šādas kļūdas visbiežāk konstatējamas garo un īso patskaņu lietojumā darbības vārdu tagadnes formu galotnēs.

Izplatīta pareizrūnas kļūda ir īsā patskaņa [ɑ] izrunāšana garā patskaņa [ɑ:] vietā trešās konjugācijas pirmās grupas (darbības vārdi, kas nenoteiksmē beidzas ar izskaņām *-īt, -īties, -ināt, -ināties*) darbības vārdos:

1. Garais patskanis jārunā īstenības izteiksmes tagadnes daudzskaitļa pirmajā un otrajā personā, piem., *mēs brīnāmies, kļūdāmies, lasām, mācām, rakstām, rēķinām, sarakstāmies, skaitām, stādām, vizinām; jūs brīnāties, kļūdaties, lasāt, mācāt, rakstāt, rēķināt, sarakstāties, skaitāt, stādāt, vizināt* u. c.

2. Garais patskanis jārunā nelokāmajā divdabī, kas formas ziņā saskan ar daudzskaitļa pirmo personu, piem., *brīnāmies, kļūdāmies, lasām, mācām, rakstām, rēķinām, sarakstāmies, skaitām, stādām, vizinām* u. c.

3. Garais patskanis jārunā ciešamās kārtas tagadnes lokāmajā divdabī, piem., *lasāms, mācāms, rakstāms, rēķināms, skaitāms, stādāms, vizināms* u. c.

Īsā patskaņa lietojumu, iespējams, rosina tas, ka: 1) trešās konjugācijas pirmās grupas darbības vārdus kļūdaini pielīdzina pārējiem darbības vārdiem, kam īstenības izteiksmes tagadnes daudzskaitļa pirmajā un otrajā personā ir galotnes ar īsu patskani [ɑ]: *-am(ies)*, un *-at(ies)*, piem., *mazgājam, mazgājami, mazgājat, mazgājaties*; 2) otrajā konjugācijā arī ir darbības vārdi, kas nenoteiksmē beidzas ar izskaņām *-īt, -īties*, bet kam tagadnes daudzskaitļa pirmās un otrās personas formās ir galotne ar īsu patskani, piem., *bažīties – bažījami, bažījaties; kristīt – kristījam, kristījat; medīt – medījam, medījat, svētīt – svētījam, svētījat, vēstīt – vēstījam, vēstījat* u. c.

262. §.

Arī darbības vārdu paralēlvarianti, kam formas var veidot gan pēc otrās, gan pēc trešās konjugācijas parauga, var radīt kļūdas gan garā patskaņa, gan, it sevišķi, šaurā vai platā patskaņa [e], [e:] un [æ], [æ:] lietojumā, piem., *pētīt – es pētu [pæ:tū] vai pētīju [pæ:ti:jū], viņš pēta [pæ:tā] vai pētī [pæ:ti:], mēs pētām [pæ:ta:m] vai pētījam [pæ:ti:jam], jūs pētāt [pæ:ta:t] vai pētījat [pæ:ti:jāt], kā arī pelnīt – es pelnu [pælnū] vai pelnīju [pælni:jū], viņš pelna [pælnā] vai pelnī [pælni:], mēs pelnām [pælna:m] vai pelnījam [pælni:jam], jūs pelnāt [pælna:t] vai pelnījat [pælni:jāt]* u. c.

263. §.

Saskaņā ar mūsdienu latviešu valodas normām:

1. Tikai pēc trešās konjugācijas parauga jāveido formas šādiem darbības vārdiem: *lielīt, sālīt, tīrīt – mēs lielām, sālām, tīrām; jūs lielāt, sālāt, tīrāt*.

2. Darbības vārda *zināt* daudzskaitļa pirmās un otrās personas formās jālieto garais patskanis [ɑ:], piem., *mēs zinām, jūs zināt*. Jāpievērš īpaša uzmanība, ka konsekvences dēļ darbības vārda trešajā personā jālieto forma *zina* (sal. *lasa, māca, rēķina* u. c.), bet apstākļa vārdos un vietniekvārdos ir komponenti *diezin* un *nezin*, piem., *diezin kad, diezin kur, diezin kas, diezin kurš, nezin kad, nezin kur, nezin kas, nezin kurš* u. c.

264. §.

Ļoti bieži runātais kļūdaini izrunā darbības vārdu īstenības izteiksmes tagadnes trešās personas formas. Tajās atkarībā no konjugācijas galotnē ir īss (*-as*) vai garš patskanis (*-ās*), piem., *mācas – mākties* (I konj.), *mācās – mācīties* (III konj. 1. grupa). Tendence ar garo patskani [ɑ:] (galotne *-ās*) izrunāt visu atgriezenisko darbības vārdu tagadnes trešās personas formu nav vispārināma un latviešu literārajā valodā nav vēlama.

Atkarībā no konjugācijas literārās valodas normas nosaka šādu galotņu lietošanu:

265. §.

Pirmās konjugācijas darbības vārdiem tagadnes trešās personas galotne ir *-as*, piem., *ceļas, cepas, ģērbjas, ķeras, padzeras, rodas, veras*;

266. §.

Otrās konjugācijas darbības vārdiem tagadnes trešās personas galotne ir *-as*, piem., *dusmojas, gatavojas, mazgājas, mīnājas, nonēsājas, sarunājas, spēlējas, tērējas, tiesājas, veidojas, zobojas*;

267. §.

Trešās konjugācijas pirmās grupas darbības vārdiem tagadnes trešās personas galotne ir *-ās*, šādu vārdu nav ļoti daudz, piem., *ārdīties – ārdās, brīnīties – brīnās, cīnīties – cīnās, čubināties – čubinās, dalīties – dalās, gadīties – gadās, grozīties – grozās, lasīties – lasās, līdzināties – līdzinās, lielīties – lielās, locīties – lokās, mācīties – mācās, mocīties – mokās, notraipīties – notraipās, norūdīties – norūdās, plātīties – plātās, rādīties – rādās, rēķināties – rēķinās, risināties – risinās, sarakstīties – sarakstās, slaucīties – slaukās, slidināties – slidinās, šaubīties – šaubās, šķobīties – šķobās, valstīties – valstās, vizināties – vizinās*;

268. §.

Trešās konjugācijas otrās grupas darbības vārdiem tagadnes trešās personas galotne ir *-as*, piem., *cīkstas, kaunas, kustas, peldas, sūdzas, turas, vēlas*.

Tieši atšķirīgās galotnes vienā un tajā pašā formā ir par cēloni tam, ka šīs galotnes tiek savstarpēji jauktas. Bieži visu konjugāciju atgriezenisko darbības vārdu tagadnes trešās personas formu izrunā ar garo patskani galotnē *-ās*, tas rada izteiksmes neprecizitāti.

Pirmās un otrās konjugācijas darbības vārdiem atšķirīgās galotnes šķir tagadni no pagātnes, piem., *beidzas* (tag.) – *beidzās* (pag.), *bēdājas* – *bēdājās*, *ciemojas* – *ciemojās*, *dusmojas* – *dusmojās*, *gatavojas* – *gatavojās*, *laulājas* – *laulājās*, *mazgājas* – *mazgājās*, *mīnājas* – *mīnājās*, *nonēsājas* – *nonēsājās*, *priecājas* – *priecājās*, *saucas* – *saucās*, *sākas* – *sākās*, *sitas* – *sitās*, *steidzas* – *steidzās*, *trinas* – *trinās*, *veicas* – *veicās*, *veidojas* – *veidojās*, *zobojas* – *zobojās*.

269. §.

Patskaņu kvantitāte svešvārdos. Latviešu literārajā valodā svešvārdu atveides, pareizrakstības un pareizrunas normas ir vairākkārt mainījušās. Mūsdienās, pamatojoties uz valodas prakses pētījumiem, ir noteiktas svešvārdu izrunas normas mūsdienu latviešu literārajā valodā, ar tām var iepazīties „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā” (LVPPV 1995). Joprojām konstatējams, ka latviešu literārajā valodā patskaņu kvantitāte svešvārdos tiek brīvāk lietota, piem., normatīvas ir formas *drāma* – *dramatisks*, *dramaturgs*, *dramaturģija*; *kultūra* – *kulturāls*, *mūzika* – *muzikāls*, *muzikalitāte*; *privāts* – *privatizēt*, *privatizācija*, *teātris* – *teatrāls*, *teatralizēts*, *telegrāfs* – *telegrafēt* u. c.

Svešvārdos vērojamas divējādas novirzes no normas patskaņu izrunā (reizēm arī rakstībā):

270. §.

Īsā patskaņa vietā lieto garo patskani, piem., vārdus *albums*, *automobilis*, *fo-bija*, *kino*, *mediji*, *mobils*, *radio*, *radiators*, *stabils*, *šampanietis* u. c. nepareizi izrunā [albu:ms], [autɔmɔbi:l̩s], [fɔ:bi:j̩], [ki:nɔ:], [me:di:j̩], [mɔbi:l̩s], [ra:diɔ:], [radia:tɔ:rs], [stabi:l̩s], [ʃampa:n̩i:t̩s] u. c.

271. §.

Garā patskaņa vietā lieto īso patskani, piem., vārdus *bibliotēka*, *depozīts*, *drāma*, *flomāsters*, *garāža*, *mūzika*, *pozīcija* u. c. nepareizi izrunā [bibliotekā], [dep:czīts], [dramā], [flomasters], [garažā], [muzik'ā], [p:czitsijā] u. c.

Biežāk patskaņu kvantitātes novirzes no izrunas normām ir svešvārdu finālēs. Svārstības patskaņu [ɔ] un [ɔ:] lietojumā veicina garā patskaņa [ɔ:] neapzīmēšana rakstos, bet salikteņos bieži vērojamā savienotāj-patskaņa [ɔ] aizstāšana ar garo [ɔ:] ir pamatvārda ietekmē, piem., vārdos *agrokultūra*, *aviobāze*, *bibliogrāfija*, *fotoalbums*, *kinoteātris*, *mototūrisms*, *radioraidījums* īsā patskaņa [ɔ] vietā nepareizi runā garo patskani [ɔ:].

Tendence bez īpašas vajadzības mainīt patskaņu kvantitāti valodā nostabilizējušos svešvārdos nav vēlama parādība, jo nonāk pretrunā ar tradicionāli nostiprinājušos izrunu latviešu valodā, runātājiem šķiet nepieņemama, tiek atzīta ilgstošā laika periodā vai pat netiek pieņemta.

6.2.3. Patskaņu [ɔ], [ɔ:] un divskaņa [uo] lietojums

272. §.

Literārajā valodā grūtības patskaņu [ɔ], [ɔ:] un divskaņa [uo] lietošanā rodas divu iemeslu dēļ:

- 1) nosauktos patskaņus un divskani apzīmē ar vienu un to pašu burtu, piem., *ola* [uolā], *opera* [ɔ:perā], *optika* [ɔptikā], *oktobris* [ɔktɔ:brīs];
- 2) nēlatvisko patskani [ɔ] resp. [ɔ:] aizstāj ar latviešu valodas divskani [uo], piem., *bole* [bɔ:lē] – [buolē], *epizode* [epizɔ:dē] – [epizuodē], *mols* [mɔ:ls] – [muols] ('dambis'), *persona* [pærsɔ:nā] – [pærsuonā], *novembris* [nɔvembrīs] – [nuovembrīs], *poras* [pɔ:rās] – [puorās], *sporas* [spɔ:rās] – [spuorās].

273. §.

Dažos gadījumos lasījums šķir arī vārdu nozīmes, piem., *jods* [jɔ:ts] 'ķīmiskais elements' – [juots] 'nelabais, velns', *koks* [kɔks] 'kuģa pavārs' – [kuoks] 'augš', *moka* [mɔk:ā] 'kafijas koka šķirne; dzēriens' – [muokā] 'darb. v. *mocīt* tag. trešās personas forma', *oda* [ɔ:dā] 'svinīgs slavinājuma dzejolis' – [uodā] 'lietv. *ods* viensk. Ģ' vai 'darb. v. *ost* pag. otrās personas forma', *soda* [sɔ:dā] 'viela' – [suodā] 'lietv. *sods* viensk. Ģ'. Jāpievērš uzmanība, ka bioloģijas termins *klons* pamatformā izrunājams ar garo patskani [ɔ:], bet latviskas cilmes vārds *klons* ('grīda') runājams ar divskani [uo]. Vārdā *matrozis* jārunā divskanis – [matruozīs].

Vienas saknes vārdos [ɔ], [ɔ:] vai [uo] lietojumam ir jāsakrīt, piem., pareizi jārunā *oma* [uomā] un *omulīgs* [uomuli:ks], *omulība* [uomuli:bā]; *loze* [luozē] un *lozēt* [luoze:t].

Dz. Šulce un V. Strautiņa norādījušas, ka patskaņu [ɔ] un [ɔ:] aizstāšana jeb substitūcija ar latvisku skaņu vērojama jau pirmajos aizguvumos un valodas vēsturē par monoftongu [ɔ] un [ɔ:] saglabāšanu vai substitūciju aizguvumos vērojami dažādi ieteikumi un atšķirīga prakse, piem., vairāki aizguvumi, kuros patskanis [ɔ] aizstāts ar citu vokāli, ieviesušies latviešu valodā jau 19. gadsimtā: *pasts* [pasts], *tronis* [truonīs], *mode* [muodē], *tonis* [tuonīs], *roze* [ruozē], *koris* [kuorīs], *kronis* [kruonīs] (sk. Strautiņa, Šulce 2009: 26).

274. §.

Paralēlvarianti ir atļauti svešvārdos: *balkons* [balkɔ:ns] vai [balkuons], *balons* [balɔ:ns] vai [baluons], *buljons* [buljɔ:ns] vai [buljuons], *citrons* [tsitrɔ:ns] vai [tsitruons], *patrona* [patrɔ:nā] vai [patruonā], *rajons* [rajɔ:ns] vai [rajuons], *talons* [talɔ:ns] vai [taluons] (LVPPV 1995: 30).

275. §.

Daudz svārstību ir īpašvārdu (vietvārdu, personvārdu, uzvārdu) izrunā. Lielākā daļa Latvijas vietvārdu ir jārunā ar divskani [uɔ], piem., *Aglona, Arendole, Arona, Blome, Degole, Dorupe, Gostiņi, Grostona, Joguļi, Jorniņi, Košķele, Lorupe, Mordanga, More, Okte, Olaine, Omuļi, Pope, Poprags, Roja, Aloja, Tosmare, Otaņķi*. Īsais patskanis [ɔ] biežāk ir Latvijas austrumu daļas vietvārdos, piem., *Bokāni* (Viļānu nov., agrāk Rēzeknes raj.), *Janovole* (Zilupes nov., agrāk Ludzas raj.), *Joniņi* (Krāslavas nov.), *Kozupe* (Rugāju nov., agrāk Balvu raj.), *Ondzuļi* (Riebiņu nov., agrāk Preiļu raj.), kā arī dažos Kurzemes ziemeļu daļas vietvārdos, piem., *Kolka* (Dundagas nov., agrāk Talsu raj.), *Košrags* (Dundagas nov., agrāk Talsu raj.), bet garais patskanis [ɔ:] runājams vietvārdā *Oviši* (Dundagas nov., agrāk Ventpils raj.) (sal. arī Dambe 1990; Strautiņa, Šulce 2009: 27; LVPPV 1995: 878–891).

276. §.

Sarežģīta ir personvārdu lasījuma problēma, to ietekmē gan vārda cilme, gan asimilācijas pakāpe, gan izloknes vai citas (īpaši krievu un vācu) valodas iespaids. Piem., Dz. Šulce un V. Strautiņa uzsvērušas, ka atbilstoši vārdu cilmei *Tots* Jāņa Raiņa lugā „Spēlēju, dancoju” jārunā ar divskani [uɔ], bet I. Erķēna lugā „Tots, citi un majors” šis vārds runājams ar patskani [ɔ], tāpat izrunājams senēģiptiešu dieva vārds *Tots* (mēness, gudrības, rakstu un rēķināšanas dievs); Raiņa lugā vārds *Orta* runājams ar divskani [uɔ], bet Henrika Ibsena lugas „Leļļu nams” latviešu tulkojumā *Nora* jāizrunā ar garo patskani [ɔ:] (Strautiņa, Šulce 2009: 27, 28).

277. §.

Cilvēku vārdu un uzvārdu izrunā ir respektējamas arī personas vēlmes, ja tās nav pretrunā ar literārās valodas izrunas normām, piem., latviešu diriģenta Imanta Kokara uzvārdu izrunā ar patskani [ɔ], bet folkloristes Elzas Kokares uzvārdu – ar divskani [uɔ]; latviešu folkloras vācēja Krišjāņa Barona uzvārdu pieņemts izrunāt ar divskani [uɔ] pretstatā sugasvārdam *barons* ar garo patskani [ɔ:]. J. Endzelīns norādījis, ka dzejnieka Jāņa Poruka uzvārdu bieži izrunā ar divskani [uɔ], kaut gan dzejnieka dzimtenē viņa vārdu runā ar patskani [ɔ], un norādījis, ka tas pats sakāms arī par Doku Ati (Endzelīns 1979: 80). Dz. Šulce un V. Strautiņa iesaka veikt aptaujas par populāru cilvēku vārdu un uzvārdu izrunu latviešu valodā un censties noskaidrot to, pajautājot pašai personai, kā piemēru viņas nosaukušas režisora Oļģerta Krodera uzvārdu – [krɔders], [krɔ:ders] vai [kruoders] (sk. Strautiņa, Šulce 2009: 28).

6.3. Izrunas normas konsonantismā (līdzskaņu lietojumā)

Līdzskaņu pareizrunā būtiska ir gan galveno variantu, gan sekundāro variantu precīza izruna. Biežāk sastopamās novirzes no līdzskaņu izrunas normām ir augšzemnieku dialekta vai citu valodu ietekmē.

6.3.1. Līdzskaņu galvenie varianti

278. §.

1. **Līdzskaņi [c], [j]**. Tā kā daudzās augšzemnieku dialekta izloksnēs šo līdzskaņu nav (sk. arī Strautiņa, Šulce 2009: 38), dialekta runātāji arī literārajā valodā tos aizstāj ar mīkstinātiem jeb palatalizētiem līdzskaņiem, piem., pareizo *kaķis* [kac:ʃs], *kuģis* [kujʃs], *ķirši* [círʃi], *ģimene* [jimenē] vietā runā [kakʃis], [kugʃis], [kʃirʃi], [gʃimenē], retāk [c] vietā runā [tʃ], piem., pareizā *ķimenes* vietā runā [tʃimenēs], un [j] vietā runā [č], piem., pareizā *ģitāra* [jita:ra] vietā runā [čjita:rā], vai arī palatālo līdzskani [c] aizstāj ar velāro [k] un palatālo [j] – ar velāro [g], piem., pareizo *ķirbis* [cīrbis], *ģeogrāfija* [jeoɡra:fijā] vietā runā [kirbīs], [geoɡra:fijā]. Šādas atkāpes no normas vērojamas arī runātājiem, kuru dzimtajā valodā nav līdzskaņu [c] un [j].

279. §.

2. **Līdzskaņi [č], [čj]**. Latviešu literārajā valodā gan *dz*, gan *dž* pārsvarā ir viena fonēma, kas runājama ar vienu izdvesumu, nedalot *dz* un *dž* pa burtu komponentiem, piem., vārdos *dzimtene* [čimtenē], *džemperis* [čjemperis]. Runātāji, kuru dzimtajā valodā nav šo fonēmu, kļūdās, runā atdalot *d* no *z* un *d* no *ž*, – [dzimtenē], [džemperis].

6.3.2. Līdzskaņu sekundārie varianti

280. §.

Latviešu valodā **nebalsīgajiem troksneņiem un skaneņiem var būt kvantitatīvi (gari) sekundāri varianti**.

281. §.

1. **Nebalsīgie troksneņi ir gari** divzīlbu vārdos starp īsiem patskaņiem, ja otrajai zilbei nav palīguzsvara, piem., *bite* [bit:ē], *gripa* [grip:ā], *kase* [kas:ē]. Trīs un vairākzīlbu vārdos parasti veidojas pusgarš līdzskanis, piem., *cepure* [tsæp:urē], *riteņis* [rit:enīs], *vasara* [vas:arā]. Šādos vārdos pirmā zilbe ir slēgta, piem., *bite* [bit:ē], *gripa* [grip:ā], *kase* [kas:ē], *lapa* [lap:ā], *vasara* [vas:arā]. Augšzemnieku dialektā līdzīgā pozīcijā nebalsīgie troksneņi ir īsi un pirmā zilbe ir vaļēja, piem., *bite* [bi.tē]. Literārajā valodā tāda izruna nav vēlama.

282. §.

2. Latviešu literārajā valodā ir sastopami arī **gari skaneņi**. Parasti tie ir aizgūtos vārdos un rakstībā tiek apzīmēti ar diviem burtiem, tādēļ izrunā parasti grūtības nerada, piem., *annāles*, *balle*, *celle*, *eļļa*, *gamma*, *kalla*, *korrida*, *ķerra*, *lelle*, *mirres*, *panno*, *sunnīti*, *tonna*, *vanna*, *villa*. Īsais un garais skanenis dažos gadījumos šķir vārdu nozīmi, piem., *nule* ‘nupat’ – *nulle* ‘cipars, skaitlis, kas izsaka vienību skaita trūkumu’, *gali* ‘lietv. *gals* daudzsk. forma’ – *galli* ‘ķeltu ciltis, kas no 5. līdz 1. gadsimtam pirms mūsu ēras apdzīvoja Galliju – tagadējo Franciju, Beļģiju, Ziemeļitāliju’, *kala* ‘darb. v. *kalt* pag. forma’ – *kalla* ‘kallu dzimtas augs; šī auga zieds’, *mana* ‘piederības vietniekv. siev. dz. forma’ – *manna* ‘pārtikas produkts no kviešu graudiem’, *halo* ‘optiska parādība’ vai ‘balts vai varavīkšņains gredzens, loks ap sauli’ – *hallo* ‘izsaukmes vārds’, *mols* ‘daudzums’ vai ‘dambis, kas iestiepjas ūdenstilpnē’ – *molls* ‘minors’ (mūzikā). No jaunākajiem ieteikumiem jāievēro, ka ar Latviešu valodas ekspertu komisijas lēmumu ir akceptēts izrunas un rakstības variants *samits* (nevis *sammits*).

283. §.

3. **Līdzskaņa /n/ sekundārais variants [ŋ]** literārajā valodā runājams līdzskaņu [k] un [g] priekšā. Tā izrunas laikā paceļ mēles pakaļējo daļu, līdzīgi kā izrunājot līdzskaņus [k] un [g], tikai gaisis izplūst pa degunu, piem., vārdā *slinks* (izņemot salikteni sastāvdaļu saduru, piem., *senkrasts, sānkabata*). Sekundārais variants ir runājams daudzos bieži lietojamajos vārdos, piem., vārdos *anglis, anketa, bangas, banka, bengālis, bungalo, bungas, bunkurs, cinks, dingo, džungļi, gangsteris, kongress, konkrēts, konkurence, konkurss, ķengurs, mango, pingvīns, punkts, sankcijas, sangviniķis, tanks* u. c.

284. §.

Šī varianta trūkums ir vērojams augšzemnieku dialekta un citu valodu runātājiem. Tas skaidrojams ar galvenā varianta [n] atšķirīgo artikulāciju, salīdzinot ar literāro valodu. Augšzemnieku dialektā, artikulējot [n], mēles mugura ir izliekta un šķērsli veido mēles gals pie apakšējiem zobiem – mēles muguras vidējā un pakaļējā daļa ir pacelta daudz augstāk nekā literārās valodas runātājiem. Tāpēc arī pāreja no augšzemnieku [n] uz sekojošo [k] vai [g] nerada nekādas grūtības un sekundārais variants nerodas (sk. Strautiņa, Šulce 2009: 38).

6.3.3. Pozicionālās līdzskaņu pārmaiņas

Runas plūsmā līdzskaņus ietekmē fonētiskā apkaime, tādēļ notiek pozicionālās pārmaiņas.

285. §.

Līdzskanis [s] asimilējas (pielāgojas) blakus esošajam līdzskanī [ʃ] vai [ʒ], piem., *svešs* [sveʃˀ], *tukšs* [tukʃˀ], *mežs* [meʃˀ], *gaišs* [gajʃˀ], *dažs* [daʃˀ]. Literārajā valodā šī asimilācija ir obligāta, bet dažās augšzemnieku dialekta izloksnēs un citās valodās vārda beigās šādas asimilācijas nav, tādēļ, runājot latviešu literārajā valodā, dažkārt dzirdama kļūdaina izruna, piem., *biežs* [bieʃs], *dižs* [diʃs], *mežs* [meʃs], *spožs* [spuʃs], *svešs* [sveʃs], *tukšs* [tukʃs].

286. §.

Sarunvalodā izlokšņu ietekmē **galotnes [s] vietā nepareizi izrunā līdzskani [ts] aiz līdzskaņa [n], retāk aiz [l]**, piem., *akmens, asmens, liels, rudens, suns, ūdens, vilciens, zibens* izrunā [akments], [asments], [lielts], [rudents], [sunts], [u:dents], [viltšients], [zibents].

Līdzīgi **galotnes [ʃ] vietā nepareizi izrunā līdzskani [tʃ] aiz līdzskaņa [ŋ]**, piem., *akmentiņš* [akmentiŋtʃ], *kociņš* [kuotsiŋtʃ], *maziņš* [maziŋtʃ], *vilcieniņš* [viltšieniŋtʃ], *viņš* [viŋtʃ]. Literārajā valodā šāda izruna nav pieļaujama.

287. §.

Latviešu literārajā valodā **nedaudz mainās līdzskaņu izruna priekšējo patskaņu [i], [iː], [e], [eː] un divskaņu [ie] un [ei] priekšā**, piem., vārdos *lietus, likt, meitenei, nest, nezīnu, saule* šie līdzskaņi jārūnā nedaudz gaišāk, jo, gatavojoties nosaukto patskaņu vai divskaņu artikulēšanai, mēles vidējā daļa jau iepriekšējā līdzskaņa izrunas laikā tiek nedaudz pacelta cieto aukslēju virzienā, šis mēles pacēlums piešķir līdzskanīgai gaišāku nokrāsu (sk. arī Laua 1997: 133), bet tie netiek mīkstināti.

Krievu un lietuviešu valodā, kā arī latviešu valodas dialektos, īpaši augšzemnieku dialekta izloksnēs, šādā pozīcijā ir raksturīga līdzskaņu palatalizācija (mīkstināšana).

288. §.

Latviešu literārajā valodā ir cieti līdzskaņi, piem., līdzskaņi [d], [g], [k], [l], [n], [r], [s], [t], [v], [z] vārdos *direktors*, *Genoveva*, *keramika*, *nezinu*, *televizors* un mīksti līdzskaņi, piem., [j], [c], [ʎ], [ɲ] vārdos *ģimene*, *ķirši*, *Ļena*, *zirņi*, bet nav palatalizētu (mīkstinātu) līdzskaņu, tāpēc palatalizācija nav vēlama arī citvalodu īpašvārdu izrunā latviešu valodā. Dažkārt, piem., kļūdaini izrunā krievu valodas īpašvārdus, saglabājot mīkstinātos līdzskaņus atbilstoši oriģinālizrūnai, piem., vārdos *Aleksandrs*, *Jekaterina*, *Fadejevs*, *Lidija*, *Nadežda*, *Nikolajs*, *Polikarpova*, *Putins*, *Tihonovs*, *Vladimirs*.

289. §.

Lai atvieglotu izrunu, sarunvalodā vērojama līdzskaņa elīzija jeb izlaidums, literārajā valodā tāda izruna nav vēlama. Biežāk sastopamā elīzija ir [j] **izlaidums aiz līdzskaņiem [p], [b], [m] līdzskaņa [ʃ] priekšā**, piem., vārdos *dobjš*, *dumjš*, *glumjš*, *rupjš*, *skumjš*, *slapjš*, izlaiž līdzskani [j] – [duobʃ], [dumʃ], [glumʃ], [rupʃ], [skumʃ], [slapʃ].

290. §.

Līdzskaņa [t] izlaidums vērojams lietvārdos, kas beidzas ar grūti izrunājamu līdzskaņu kopu izskaņās *-ktne*, *-ktnis*, izrunas atvieglošanas dēļ, piem., *atvilktne* [atvilknē], *ieliktnis* [ieliknīs], *paliktnis* [paliknīs]. Literārajā valodā šāda izruna nav pieļaujama.

6.3.4. Vēsturiskās līdzskaņu pārmaiņas

Literārajā valodā notikušo vēsturisko skaņu pārmaiņu neievērošana rada novirzes no normām. Šīs kļūdas bieži konstatējamas darbības vārdu pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrās personas formā un izpaužas divējādi:

291. §.

Līdzskaņu mijas neievērošana pirmās konjugācijas darbības vārdiem, kam sakne nenoteiksmē beidzas ar līdzskaņiem [k] vai [g], pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrajā personā galotnes *-iet* (*-ieties*) priekšā, piem., *augt* – *audziet!* (nevis *augiet!*), *iepirkties* – *iepērcieties!* (nevis *iepērkieties!*), *likt* – *lieciet!* (nevis *liekiet!*), *nākt* – *nāciet!* (nevis *nākiet!*), *sākt* – *sāciet!* (nevis *sākiet!*).

292. §.

Līdzskaņa [j] noteiktās mijas saglabāšana nevietā pirmās, kā arī dažu trešās konjugācijas darbības vārdu pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrās personas galotnes *-iet* (*-ieties*) priekšā tiem darbības vārdiem, kam tagadnes formās ir [j] noteiktā līdzskaņu mija, piem., *celt* – *jūs ceļat* – *celiet!* (nevis *ceļiet!*), *glābt* – *jūs glābjat* – *glābiet!* (nevis *glābjiet!*), *kāpt* – *jūs kāpjat* – *kāpiet!* (nevis *kāpjiet!*), *laist* – *jūs laižat* – *laidiet!* (nevis *laižiet!*), *paciesties* – *jūs paciešaties* – *pacietieties!* (nevis *paciešieties!*), *sēdēt* – *jūs sēžat* – *sēdiet!* (nevis *sēžiet!*).

Šīs kļūdas rodas tāpēc, ka runātāji bieži nešķir īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes daudzskaitļa otro personu ar galotni *-at*, *-aties*, *-āt*, *-āties* un pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrās personas galotni *-iet*, *-ieties* un tāpēc kļūdaini galotnes *-iet* (*-ieties*) priekšā saglabā to pašu līdzskani, kas ir galotnes *-at* (*-aties*), *-āt* (*-āties*) priekšā.

Lai noteiktu nepieciešamo līdzskani pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrās personas galotnes *-iet* (*-ieties*) priekšā, var orientēties pēc pavēles izteiksmes vienskaitļa otrās personas formas – kāds līdzskanis ir vienskaitļa otrajā personā, tāds ir arī daudzskaitļa otrajā personā, piem., vārdi ar miju: *bēgt* – *bēdz* – *bēdziet*, *brukt* – *brūc* – *brūciet*, *likt* –

liec – lieciet, lūgt – lūdz – lūdziet, migt – miedz – miedziet, mukt – mūc – mūciet, nākt – nāc – nāciet, nezagt – nezodz – nezodziet, pieplakt – pieploc – pieplociet, pirkt – pērc – pērciet, rakt – roc – rociēt, rūkt – rūc – rūciet, sākt – sāc – sāciet, vilkt – velc – velciet. Jāiegaumē: lakt – loc – lociet, bet locīt – loki – lokiet; slaukt – slauc – slauciet, bet slaucīt – slauki – slaukiet, nemocīt – nemoki – nemokiet un vārdi, kuros mija zūd: berzt – beržat – berz – berziet, celt – ceļat – cel – celiet, censties – cenšaties – centies – centieties, ciest – ciešat – ciet – cietiet, glābt – glābjat – glāb – glābiet, laist – laižat – laid – laidiet, plēst – plēšat – plēs – plēsiet, slēpt – slēpjat – slēp – slēpiet, stiept – stiepjat – stiep – stiepiet, stumt – stumjāt – stum – stumiet, velt – veļat – vel – veliet.

293. §.

Dažos gadījumos jāievēro arī līdzskaņu mijas **izņēmumi** lietvārdu locījumos otrajā, piektajā un sestajā deklinācijā. Līdzskaņa [j] noteiktā mija netiek lietota, ja ir traucēta vārda labaskaņa, piem., *acs – acu, kaste – kastu, tālskatis – tālskata, tumšmatis – tumšmata, valsts – valstu*, kā arī var rasties pārpratums ar citas nozīmes vārdu, piem., *balle – ballu* ‘mērvienība’ (*balle – baļļu* ‘saviesīgs sarīkojums’), *mute – mutu* (*muša – mušu*), *pase – pasu* (*pats – pašu*), *bāze – bāzu* (*bāzt – bāžu*), *bise – bisu* (*bite – bišu*) (par bezmijas gadījumiem sk. Ceplītis 1981: 216–221, norādes par miju vārdu formās ir dotas LVPPV). Dažiem vārdiem ir pieļauti paralēlvarianti, piem., *torte – toršu* vai *tortu, čurkste – čurkšu* vai *čurkstu*.

Problēmas rodas, veidojot locījumu formas tiem otrās deklinācijas vīriešu personvārdiem, kam sakne beidzas ar līdzskaņiem *-t-* vai *-d-* resp. *-tis* un *-dis*. Pēc tradīcijas divzilbju priekšvārdos *Uldis, Valdis, Rūdis, Gatis, Artis, Raitis* u. c. miju vienskaitļa ģenitīvā ieteicams nelietot. Garākos īpašvārdos parasti miju lieto, piem., *Druvvalža, Miervalža, Tālivalža, Visvalža*. LVPPV personvārdu izruna nav norādīta; Dz. Šulce un V. Strautiņa atzīst, ka vārdu labaskaņa ir subjektīvs jēdziens un var apšaubīt pusgadsimta laikā (pēc Otrā pasaules kara) iedibināto tradīciju priekšvārdos *Artis, Gatis, Raitis, Rūdis, Uldis, Valdis* u. c. miju vienskaitļa ģenitīvā nelietot (sk. Strautiņa, Šulce 2009: 42); Dzintra Paegle un Jānis Kušķis uzskata, ka varētu respektēt ārzemju latviešu runas tradīciju un rakstīt, piem., par *Valža* Kupra darbu izstādi (Paegle, Kušķis 1994: 42). Arī J. Endzelīns norādījis uz subjektīvu lietojumu un, atbildot uz jautājumu par formu *Atis* vai *Ats, Ata* vai *Aša* lietošanu, iesaka izvairīties no ģenitīva formas *Aša*, ja tā nav patīkama, gluži kā tautā nerunā dažas citas locījumu formas (Endzelīns 2001: 7). Ne vienmēr iespējams īstenot Dz. Šulces ieteikumu, ka nedrīkstētu nonākt galējībās un šīs formas lietot visos personvārdos bez izņēmuma, pat nejautājot, vai vārda *īpašnieks* to vēlas (Šulce 2007: 278).

Pēdējos gados ir palielinājies formu *Arša* (*Artis*), *Gaša* (*Gatis*), *Raiša* (*Raitis*), *Rūža* (*Rūdis*), *Ulža* (*Uldis*), *Valža* (*Valdis*), retāk arī *Aša* (*Atis*) un *Gunša* (*Guntis*) u. c. lietojums un ir pieļaujamas paralēlformas, piem., *Uldis – Ulda* vai *Ulža, Valdis – Valda* vai *Valža* (par to sk. arī Koluža 2003: 14, 15), tomēr jāpiekrīt Dz. Šulcei un V. Strautiņai: „Ja konteksts nevar novērst pārpratumus, tad mija tomēr nav ieteicama, piem., *Aša* (*Atis*) *gaita bija lēna. Es pazīstu Eža* (*Edis*) *ģimeni*. Ja uzvārds ir *Ezis*, tad teikums skaņētu šādi: *Es pazīstu Eža Eža ģimeni*” (Strautiņa, Šulce 2009: 42).

MORFĒMIKA

1. MORFĒMIKAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS

294. §.

Vārdus un vārdformas iespējams dalīt sīkākās nozīmīgās sastāvdaļās – morfēmās, kuras plašāk tiek pētītas gan vārddarināšanas, gan morfēmas un morfoloģijas ietvaros. Latviešu valodniecībā morfēma tradicionāli tikusi iekļauta vārddarināšanas sastāvā (MLLVG 1959: 76–81; Soida 2009: 42–56), kas savukārt ilgu laiku tika uzskatīta par vienu no morfoloģijas apakšnozarēm. Šādu dalījumu noteica attiecīgo valodas līmeņu minimālās vienības – morfēmas – kopība. 20. gadsimta vidū lingvistikā vērojama tendence šķirt morfēmu, vārddarināšanu un morfoloģiju kā patstāvīgas valodniecības apakšnozares (Dokulil 1962; Allerton 1990; CODL 1997: 232; Шведова 1970).

Latviešu lingvistikā morfēmas jautājumi lielākoties tiek skatīti morfoloģijā vārddarināšanas un formveidošanas kontekstā (MLLVG 1959: 77–81; Soida 1970, 1975, 1976, 1977, 2009; Kalme, Smiltņiece 2001: 15–28; Nītiņa 2001: 7, 8; Paegle 2003: 12–24; VPSV 2007: 240), bet iezīmējas arī tendence nošķirt morfēmu kā patstāvīgu valodniecības apakšnozari (Vulāne 1994: 4–11; Kalnača 2004). Plašāk morfēmas teorijas jautājumi pirmo reizi izstrādāti Emīlijas Soidas pētījumos, bet izvērsti morfēmu raksturojums mūsdienu lingvistiskās domas kontekstā sniegts Andras Kalnačas darbā „Morfēma un morfonoloģija” (2004). Funkcionālā aspektā morfēmas raksturotas vārddarināšanas un formveidošanas jautājumiem veltītajos darbos (sk. literatūras sarakstu).

295. §.

Morfēma (< gr. *morphē* ‘veids, forma’) ir morfoloģijas apakšnozare, kurā pēta morfēmas, to struktūru (VPSV 2007: 240), sniedzot morfēmu vispārīgu raksturojumu, klasifikāciju, atklājot to formālās un semantiskās pazīmes, funkcijas vārdā un vārdformā, raksturojot morfēmu tipus, savstarpējās saistīšanās iespējas, morfēmu lineāro izkārtotību. Morfēmikā ietilpst arī vārdu un vārdformu morfēmikā sastāva raksturojums, to sistematizēšana pēc morfēmiskās struktūras, kas notiek sinhroniskā aspektā.

2. MORFĒMU VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS

296. §.

Valodniecības teorijā tiek piedāvātas dažādas morfēmu definīcijas, kuras izriet gan no pētījumos izmantotajām metodēm, gan arī no lingvistiskā virziena un skolas. **Morfēma** ir mazākā segmentējamā valodas vienība, kurai ir sava derivatīvā jeb vārdarināšanas, leksiskā, resp., vārda nozīmes radīšanas, vai gramatiskā, t. i., gramatisko kategoriju izteikšanas, nozīme un kuru nav iespējams tālāk dalīt, nezaudējot tajā ietvertu nozīmi (MLLVG 1959: 77; LPE 1986: 18 (Soida); Vulāne 1994: 4; Nītiņa 2001₁: 15–28; Paegle 2003: 18; Kalme, Smiltnece 2001: 15; Kalnača 2004₂: 9; VPSV 2007: 241). Morfēmai, tāpat kā vārdam, ir savs materiālais (skaniskais un grafēmiskais) izpausmes veids un sava nozīme. Morfēmas nozīme ir vispārināta, abstrakta (piem., darbības vārdu piedēkļu *-ā-*, *-ē-*, *-ī-*, *-o-* nozīme), kas ārpus vārda derivatīvā vai gramatiskā konteksta parasti nesaistās ar konkrētu denotātu (kā tas raksturīgs patstāvīgajiem vārdiem). Daļai morfēmu vērojama nozīmes konkretizēšanās vai nu leksiskās, vai gramatiskās semantikas ietvaros, piem., lietvārdu piedēklis *-šan-* parasti saistās ar procesa nozīmi, bet piedēklis *-āk-* – ar pārākās pakāpes nozīmi.

Morfēmu sistēmā ietilpst arī nulles morfēma, kas materiāli netiek īstenota un būtībā ir asemantiska un saistīta ar vārdformu sistēmas noteiktu esamību paradigmas ietvaros. Atšķirības starp morfēmu un leksēmu izpaužas arī satura līmenī. Vārdu parasti raksturo nozīmju komplekss: leksiskā, gramatiskā, bet sekundārajiem – arī derivatīvā nozīme. Morfēmu līmenī vienīgi saknei ir leksiskā nozīme, turpretim afiksu morfēmas ir vai nu derivatīvi, vai arī gramatiski marķētas, izņemot derivatīvās galotnes, kuras vienlaikus izsaka gan vārdarināšanas, gan arī vārdformas gramatiskās kategorijas nozīmi. Piem., piedēklis *uz-* izsaka derivatīvo nozīmi ‘virsū’, piedēklis *jā-* – gramatisko vajadzības nozīmi; piedēklis *-tāj-* – derivatīvo darītāja nozīmi, bet *-s-* – nākotnes nozīmi, galotne *-iem* norāda uz vīriešu dzimtes daudzskaitļa datīva nozīmi, bet galotne *-is* vārdā *reģ-is*, pirmkārt, izsaka derivatīvo nozīmi ‘persona, ko raksturo motivētā vārda nosauktā darbība’, otrkārt, ir gramatisko nozīmju – vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva – izteicēja. Derivatīvi un gramatiski marķēti ir vairāki darbības vārda piedēkļi, kuru vārdarināšanas paradigmā viens derivatīvais tips līdz ar vārdarināšanas nozīmi izsaka arī verbālo leksiski gramatisko perfektivitātes resp. veida nozīmi, piem., *lasīt – izlasīt, rakstīt – uzrakstīt*. Latviešu valodā sastopamas arī asemantiskas morfēmas, piem., interfikss *grāb-t – grāb-(st)-ī-t, galv-(as)-seg-a*.

Vārda un morfēmas nozīmes būtiska atšķirība ir abstrakcijas līmenis: morfēmai raksturīga lielāka abstrakcijas pakāpe nekā vārdam. Morfēmai raksturīgas savas – tikai tai piemītošas pazīmes:

- morfēma ir minimālā tālāk nedalāmā valodas vienība, kam ir sava nozīme – dalot morfēmu sīkākās vienībās, zūd tās jēga un rodas zemāka līmeņa vienības fonēmas, piem., *zem-īt-e* : [z-e-m-ī-t-e];
- morfēma ir vārda, resp., vārdformas, sastāvdaļa, tāpēc nevar kļūt par patstāvīgi funkcionējošu sintaktisku vienību – teikuma locekli;
- morfēmas spēj saistīties ar dažādām saknēm (celmiem) un funkcionēt viena vai vairāku derivatīvo modeļu ietvaros no divām līdz x reizēm, piem., piedēklis *-šan-* derivatīvajā modelī $V_{inf} + -šan- \rightarrow S$ ‘procesa nosaukums’ var tikt izmantots tik reizi, cik latviešu valodā darbības vārdu. Savukārt adjektīvu piedēklis

-g-, kas niansē krāsas intensitātes nozīmi, var atkārtoties tikai dažos derivātos, piem., *zil-s* → *zil-g-s*, *zaļ-š* → *zaļ-g-s*.

Morfēma, kas ir vispārināta, abstrakta vienība, runā parādās kā konkrēta valodas vienība **morfs** (VPSV 2007: 244; Kalme, Smiltnece 2001: 16–19; Kalnača 2004₂: 37), piem., vārdu *zirg-s*, *zirdz-iņš*, *zirg-elis* konkrētie morfi *zirg-*, *zirdz-*, *zirg-* ir vienas un tās pašas saknes morfēmas īstenojums jeb morfēmas variants. Morfu veidošanās latviešu valodā parasti saistīta ar morfēmu tendenci pielāgoties, lai, morfēmām saistoties, izvairītos no neērtiem līdzskaņu vai patskaņu blīvējumiem morfēmu sadūrā – notiek asimilācija, disimilācija, interference u. c. fonētiskie procesi. Būtiska morfa pazīme ir tas, ka vienas morfēmas morfiem ir vienāds statuss, tikai parasti sekojošu skaņu ietekmē tajos ir notikušas fonētiskas pārmaiņas. Morfa formālās atšķirības nosaka to morfonoloģiskā pozīcija vārdā (pirms noteiktas grupas vienībām), piem., pirms piedēkļa, kas sākas ar priekšējās rindas patskani: sal. *zem-niek-s* : *zem-niec-e*, līdz ar to šie morfēmas funkcionāli fonētiskie aspekti mūsdienās kļuvuši par morfonoloģijas priekšmetu (sk. Morfonoloģijas daļā).

Šādi nozīmes ziņā vienādu morfēmu fonētiskie vai strukturālie varianti, kuru formālās atšķirības nosaka tikai to pozīcija vārdā, ir **alomorfi** (< gr. *allos* ‘cits, atšķirīgs’) attiecībā viens pret otru (VPSV 2007: 28; Kalnača 2004₂: 37–53). Tie rodas vienas morfēmas robežās vārddarināšanas vai formveidošanas procesā noteiktu fonētisku pārmaiņu dēļ (sk. Fonētikas un fonoloģijas daļā) un var funkcionēt dažādās vārdformās vai dažādās leksēmās (*bruk-t*, *brūk-at*, *brauc-ī-t*; *nes-t*, *nast-a*, *nēs-ā-t*, *nēs-i*). Alomorfi var rasties arī morfēmu pielāgošanās dēļ (*dūr-ain-is*, *dūr-aiņ-a*; *vel-t*, *veļ-u*).

Morfi, kas ir morfēmas īstenoņi vārdformās, reizēm var veidot veselas rindas, piem., darbības vārda *velt* saknes morfēma var realizēties dažādos vārdos un vārdformās kā morfs *vel-s-i*, *vēl-ām*, *veļ-am*, *viļ-ā-t*, *vāļ-ā-t*, *vāl-s*, *val-n-is*, savukārt vārda *līt* saknes morfēmai iespējami morfi *lī-ņ-ā-t*, *lej-am*, *lēj-ām*, *lie-t*, *lai-st-ī-t*. Arī piedēkļiem reizēm iespējami morfi, sal.: *kļaid-on-is* – *kļaid-on-ā*, *redzēj-us-i* – *redzēj-us-as*. Tādējādi tiek realizēts alomorfisms (VPSV 2007: 28; Kalnača 2004₂: 37–59).

Alomorfisms parasti vērojams valodās, kurās funkcionē dažādu morfēmu kopums.

Nozīmes un distribūcijas ziņā vienādus vienas morfēmas morfus uzskata par **morfēmu variantiem**, piem., *lasīs-īt* // *lasīs-iet*. Variantiem ir raksturīga spēja aizstāt citam citu. Latviešu valodā morfēmu variantu ir ļoti maz.

Darīnot vārdus vai veidojot vārdformas, morfēmas var mainīties arī strukturāli – valodas attīstības gaitā dažādu fonētisku un morfēmisku pārmaiņu rezultātā veidojas paplašināti vai reducēti alomorfi (Kalnača 2004₂: 41–43), piem., piedēkļiem *-av-/-tav-* (*guļ-* : *guļ-av-a*; *laim-ē-t* : *laim-ē-tav-a*), *-āj-/-tāj-* (*ar-t* : *ar-āj-s*, *valk-ā-t* : *valk-ā-tāj-s*); refleksiīvajiem formantiem (*lik-t* : *lik-ties*; *vār-a* : *vār-ās*), saknēm – *dzis-t* : *dzi-šan-a*, *jaut-a* : *jau-sm-a*.

Šis strukturāli mainīgās, patstāvīgi nefunkcionējošās daļas, kas sastopamas paplašinātos vai samazinātos morfēmu variantos, tiek dēvētas par **submorfiem** (Kalnača 2004₂: 44; VPSV 2007: 379), piem., piedēkļa *-av-* alomorfu *-tav-* paplašina submorfs *t*, turpretim saknes *dzis-* alomorfu *dzi-* submorfs ir samazinājies.

Dažādu vēsturisko pārmaiņu rezultātā valodā veidojas paradigmas, kurās atsevišķas gramatiskās nozīmes laika gaitā zaudē to izteicējformantu. Šādu materiāli neizteiktu, vēsturiski zudušu morfēmu, resp., morfēmas, trūkumu, sauc par **nulles (Ø) morfēmu** (Vulāne 1994: 4; VPSV 2007: 365; Paegle 2003: 19; Kalnača 2004₂: 38). Lingvistiskajā literatūrā izmantots arī apzīmējums **nullgalotne** (Kalme, Smiltnece 2001: 15), tādējādi norādot šīs vienības funkcionālo sfēru. Ņemot vērā to, ka vēsturiski var būt zudušas arī citas morfēmas, kuru esamību varam paradigmātiski noteikt, izmantojams plašākais

apzīmējums „nulles morfēma”, ko vajadzības gadījumā var konkretizēt, lietojot apzīmējumus „nulles afikss”, „nulles sufikss”, „nulles galotne”.

Nulles morfēmai ir formveidošanas nozīme, bet nav materiālas izpausmes formas. Latviešu valodā nulles morfēma parasti tiek izmantota kā galotnes alomorfs lietvārda vokatīvā (*Ilz-īt-Ø! cilvēk-Ø! dēl-iņ-Ø!*) un dažādās darbības vārda formās kā tagadnes piedēkļa vai personu galotnes alomorfs (*es slēp-o-j-u, tu slēp-o-Ø-Ø, viņš/viņi slēp-o-Ø-Ø; tu liec-Ø, viņa/viņas liec-Ø*).

Morfēmas, vārdā saistoties noteiktā secībā saskaņā ar valodas likumsakarībām, veido **vārda vai vārdformas morfēmisko struktūru** – morfēmu savstarpējos sakarus, saiknes. Morfēmas vārdā un vārdformā ir izkārtotas lineāri saskaņā ar morfotaktikas likumiem un konkrētas valodas vārddarināšanas un formveidošanas normām. Vārdā un vārdformā var būt viena vai vairākas morfēmas. Monomorfēmiskā vārdā vai vārdformā ir tikai viena materiāli izteikta morfēma, piem.: *rīt, tur, uz, ka, ap, ak, nāk, meit!, sev*, bet polimorfēmiskā – divas un vairāk morfēmu, piem.: *dzīv-e, dzīv-o-t, ap-dzīv-o-t, pār-ap-dzīv-o-t-īb-a, ceļ-mal-lap-iņ-a, sav-ēj-os, div-desmit-ajā, vis-pār-liec-in-oš-āk-ajam*.

3. MORFĒMU KLASIFIKĀCIJA

297. §.

Morfēmas tiek klasificētas pēc to nozīmīguma, vietas vārda un vārdformas uzbūvē un funkcijas.

Pēc nozīmīguma vārda vai vārdformas uzbūvē morfēmas iedala leksiskajās resp. saknes morfēmās un gramatiskajās morfēmās jeb afiksos.

298. §.

Sakne ir vārda galvenā un obligātā daļa, ar ko saistīta tā leksiskā nozīme (MLLVG 1959: 77; VPSV 2007: 335; Paegle 2003: 19; Kalme, Smiltnece 2001: 19). Afiksi tikai niansē, konkretizē saknes nozīmi, t. i., izsaka dažādas vārda gramatiskās vai derivatīvās nozīmes. Tiesa, arī sakne reizēm var veikt gramatiskās funkcijas, piem., prievārds *ar*, kas tiek izmantots instrumentāļa nozīmes izteikšanai, vietniekvārdi *kas, kāds, kurš*, apstākļa vārdi *kā, kad, kur, cik* veic saikļu funkcijas, darbības vārdi *būt, tikt, tapt, kļūt* tiek izmantoti, lai veidotu analītiskas formas un izteiktu gramatiskās nozīmes. Sakne kā vārda pamatdaļa ir obligāta katram vārdam vai formai, citas morfēmas ir fakultatīvas, resp., sakne ir universāla un var funkcionēt arī bez afiksiem, toties afiksi patstāvīgi nespēj veikt savas funkcijas. Sakņu daudzums valodā ir neierobežots, bet afiksu skaits – ierobežots, un to daudzums vārdšķīru ietvaros ir atšķirīgs. Semantiski sakne kopumā ir konkrētāka, turpretī afiksi – abstraktāki, kaut gan valodā ir arī daudz tādu sakņu, kuras izsaka ļoti abstraktu nozīmi, un vairāki afiksi, kuriem ir konkrēta nozīme.

Būtiska saknes iezīme – tā ietver vārda iekšējo tēlu un pasaulinās atspoguļojumu cilvēka apziņā. Piem., vārda *alksnis, alnis, alva* vēsturiskā sakne **al-* ietver informāciju par baltas, gaišas, spožas, arī sarkanbrūnas krāsas pazīmes piemītību nosauktajai reālijai (LEV I: 66–68), savukārt vārda *og-o-t* sakne *og-* norāda, ka darbība attiecināta uz ogām resp. – tiek lasītas ogas. Saknes morfēma atkārtojas visos radniecīgos vārdos, kuri veido radniecīgu vārdu saimi. Tā atkārtojas arī visu radniecīgo vārdu gramatiskajās formās, piem., *las-* : *las-īt – las-u, las-ī-j-u, las-ī-š-u, jā-las-a, las-ī-tu, las-o-t, las-ī-s-im, las-ī-dam-s, las-ām-s, las-oš-s, las-ī-j-is* utt.; *las-ī-tav-a, las-ī-tav-as, las-ī-tav-ai* utt. Nevar atkārtoties tikai tādu vārdu (vārdformu) sakne, ar kuriem neizsaka gramatiskās kategorijas, resp., tie nav pakļauti deklinēšanai, konjugēšanai vai salīdzinājuma izteikšanai, un no kuriem nedarina jaunus vārdus, piem., *re!, jau, ja* u. tml. Tiesa, runā dažas šīs grupas vienības reizēm mēdz izmantot jaunu vārdu (parasti okazionālismu) darināšanai vai formu veidošanai, kas liecina par tajos ietverto potenci ar laiku kļūt derivatīvi vai morfoloģiski nozīmīgiem.

Sakne var pilnīgi sakrist ar vārda vai formas celmu, bet var arī no tā atšķirties, piem., sakne *sāk-* : *sāk-t, sāk-u, sāk-ām*; sakne *glāb-* : *glāb-j-u, glāb-ēj-s*.

Spilgta saknes pazīme ir tās tā sauktā teritoriālā neierobežotība – sakne var brīvi novietoties attiecībā pret citām morfēmām, tai nav nekādas stingri noteiktas vietas, piem., *mež-s, pa-mež-s, ap-mež-o-t, mež-on-is*. Citām morfēmām vārdā (vārdformā) ir stingri noteikta vieta attiecībā pret sakni un pārējām morfēmām, piem., priedēklis vienmēr ir saknes vai cita priedēkļa priekšā, galotne – vārda (formas) beigās.

Saknes un afiksu loma vārdā un vārdformā ir stingri noteikta – gan sakne, gan afiksi var veikt tikai tiem paredzētās funkcijas, proti – afikss vienlaikus nevar būt sakne un otrādi. Protams, valodas attīstības gaitā notiek pārmaiņas arī morfēmiskajā sistēmā un daļai vārdu vai vārdformu vājinās vai zūd to sākotnējā semantika, un tās nonāk morfē-

mas statusā. Tā latviešu valodā ir *noticis* ar prievārdiem, partikulu *ne*, vietniekvārda formu *visu*, atgriezenisko vietniekvārdu **si*, **sa* u. c. Lielākā daļa latviešu valodas prievārdu (*aiz*, *ap*, *iz*, *no*, *pa*, *pār*, *pie* u. c.), vājinoties to sintaktiskajai funkcijai, ieguvuši arī derivatīvo nozīmi un mūsdienās tiek uzskatīti par priedēkļiem – attiecīgo prievārdu homonīmiem. Tāpēc mūsdienās ar prievārdu resp. priedēkli vai negāciju *ne-* darinātos vārdus uzskatām par prefiksāliem atvasinājumiem, nevis saliekteņiem, kā to darīja, piem., Jānis Endzelīns (Endzelīns 1951: 255–264).

Arī morfēmai *vis-* latviešu valodā iespējams divējāds statuss un funkcijas: tā ir vārda/ vārdformas *vis-s* sakne, kura iesaistās jaunu vārdu darināšanā motivētājcelma funkcijā (*vis-um-s* ← *vis-s*, *vis-pār* ← *vis-am pār-i*, *vis-pa-saul-es* ← *vis-as pa-saul-es*), un formveidotājs priedēklis, kas tiek izmantots īpašības vārdu, adjektīvisko divdabju un apstākļa vārdu vispārākās pakāpes formas veidošanā (*vis-iz-cil-āk-ais*, *vis-pa-māc-oš-āk-ais*, *vis-tāl-āk*). Tas ir gramatizējies un zaudējis patstāvīga vārda nozīmi.

Saknē var notikt pozicionālas vai vēsturiskas fonētiskas pārmaiņas (asimilācija, apofonija u. c.), kas ņemams vērā, raksturojot vārda (vārdformas) morfēmisko un derivatīvo struktūru. Pozicionālās pārmaiņas rodas saknei sekojošo skaņu ietekmē, tās nosaka mūsdienu fonētikas likumības, bet vēsturiskās pārmaiņas ir senāku fonētisko procesu radītas un saglabājušās konkrētās saknēs līdz mūsdienām, piem., *vilk+iņš* → *vilc-iņš* un *mērk-t* → *mārk+s*.

299. §.

Palīgmorfēmas ir visas afiksālās (< lat. *affixus* ‘piestiprināts’) morfēmas. Afiksu struktūra un novietojums vārdā/ vārdformā ir atšķirīgs. Afiksu grupēšanā tiek ņemtas vērā dažādas pazīmes:

- cilme;
- atrašanās vieta vārdā/ vārdformā, novietojums attiecībā pret sakni;
- funkcija vārdā/ vārdformā;
- morfēmas semantika;
- aktivitāte, regulāruma un produktivitāte.

Cilmes ziņā morfēmas var būt:

- mantotas no baltu vai indoeiropiešu pirmvalodas;
- latviešu valodā veidojušās no mantotajām morfēmām vai vārdiem, tiem īsinoties, sadaloties vai saplūstot. Latviešu valodniecībā šo abu grupu morfēmas mēdz dēvēt par pašcilmes morfēmām (Skujiņa 1993₁: 27; Kalme, Smiltnece 2001: 26);
- aizgūtas no citām valodām, lielākoties no latīņu, grieķu, arī angļu u. c. valodām.

Afiksi var atrasties pirms vai aiz saknes. Morfēmas, kas atrodas pirms saknes, ir prefiksi, bet morfēmas, kas atrodas aiz saknes, ir **postfiksi**, kurus tālāk iedala sufiksos un fleksijās.

Valodas attīstības gaitā vārda vai vārdformas morfēmiskajā struktūrā ir novērojami arī infiksi un **interfiksi**. **Infiksi** mūsdienu latviešu valodā vārda vai vārdformas morfēmiskajā struktūrā nav segmentējami.

300. §.

Visas morfēmas var veikt divējādas **funkcijas** – vārddarināšanas un formveidošanas. Pašcilmes morfēmas veic gan vārddarināšanas, gan formveidošanas funkcijas, bet aizgūtās – tikai vārddarināšanas funkcijas. Morfēmu funkcijas lielākoties nemēdz krusoties, proti, valodā ir afiksi, kuru uzdevums ir izteikt derivatīvo nozīmi un radīt jaunas leksēmas, un afiksi, kuri tiek izmantoti gramatisko nozīmju izteikšanai un vārdformu veidošanai. Piem., lietvārdu sistēmā priedēkļus, piedēkļus, cirkumfiksus izmanto jaunu

leksēmu radīšanai, savukārt darbības vārdiem ir gan vārddarinātāji piedēkļi (*-ā-*, *-inā-*, *-aļā-*, *-ē-*, *-ī-*, *-o-* u. c.), gan formveidotāji piedēkļi (*-j-*, *-s-*, *-n-*, *-st-*, *-oš-*, *-am-* u. c.). Skaitliskā ziņā latviešu valodā ir liels vārddarinātāju afiksu pārsvars, īpaši lietvārdu un īpašības vārdu morfēmiskajā sistēmā.

Latviešu valodā ir arī morfēmas, kuras var veikt gan derivatīvās, gan formveidošanas funkcijas. Piem., galotne *-a*, *-e*, *-is*, *-s* lietvārdu sistēmā var tikt izmantota gan jaunu leksēmu darināšanā, gan arī pēc tam kļūst par gramatisko nozīmju – dzimtes, skaitļa, locījuma – izteicējlīdzekli. Tā lietvārdi *īgņ-a*, *tiepš-a* vispirms ir darināti ar galotni *-a* no motivētājevārdiem *īgns*, *tiepties*, pēc tam šī pati galotne kļūvusi par sekundārā vārda sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formālo izteicēju.

301. §.

Semantiskā ziņā morfēmas var būt viennozīmīgas un daudznozīmīgas. Semantiski nozīmīgākā latviešu valodā ir sakne – tajā atklājas vārda leksiskā nozīme vai nozīmes, kas var būt gan konkrētas, gan abstraktas. Afiksi, kā jau norādīts, semantiski ir vairāk vispārināti un var izteikt gan vienu, gan vairākas derivatīvās vai /un gramatiskās nozīmes. Piem., derivatīvais piedēklis *-on-* var izteikt priekšmetiskuma nojēgumu un tikt izmantots, lai darinātu personu (*var-on-is*), dabas parādību (*māk-on-is*), priekšmetu (*dzēl-on-is*), slimību (*kars-on-is*) u. tml. nosaukumus, savukārt formveidotājs piedēklis *-s-* un tā alomorfs *-š-* darbības vārda sistēmā tiek izmantots gramatiskās nākotnes nozīmes izteikšanai.

302. §.

Morfēmas tiek vērtētas arī pēc to **regulāruma un aktivitātes**.

Ar **regulārumu** (< lat. *regula* ‘noteikums, norma’) saprot afiksa formālo un semantisko spēju atkārtoties vienveidīgas struktūras vārdos. Regulāras ir morfēmas, kuras var brīvi pievienot noteiktas kategorijas vārdu celmam, darinot vai nu tās pašas, vai citas vārdšķiras vārdus vai arī veidojot gramatiskās formas. Regulārajiem afiksiem raksturīgs, ka ar tiem var darināt vienas derivatīvās struktūras atvasinājumu rindas, resp., tie likumsakarīgi atkārtojas lielākā vārdu daudzumā. Piem., piedēklis *-iet-* tiek regulāri izmantots, lai ar lietvārda motivētu sekundāru substantīvu nosauktu personu pēc tās dzīves, cilmes vietas (*kambodž-iet-is*, *tartu-iet-is*, *mars-iet-is*), piedēklis *-iņ-* – pamazinājuma nozīmes izteikšanai ar sekundāru lietvārdu vai īpašības vārdu (*dator-iņ-š*, *šampūn-iņ-š*, *jaun-iņ-š*). Regularitāte ir tipiska formveidotāju afiksu pazīme, piem., galotni *-iem* var pievienot jebkura vīriešu dzimtes lietvārda celmam, lai izteiktu daudzskaitļa datīva nozīmi, savukārt piedēklis *-s-* ir tipisks nākotnes izteikšanas līdzeklis darbības vārdu sistēmā. Lielākā daļa afiksu ir regulāri.

Par neregulārām uzskata morfēmas, kuras sastopamas tikai dažos atvasinājumos un ar kurām netiek darināts daudz viena strukturālā modeļa derivātu. Piem., piedēklis *-šķ-* (*mūk-šķ-is*) neveido regulāru atvasinājumu rindas.

Morfēmas **aktivitāti** nosaka, ņemot vērā, cik bieži to izmanto jaunu vārdu darināšanā un cik bieži attiecīgos atvasinājumus izmanto dažādu tekstu veidošanā.

Latviešu valodā gan vārdu darināšanā, gan teksta veidošanā aktīvi tiek lietoti piedēkļi *-šan-*, *-um-*, *-īb-*; *-īg-*, *-isk-*, *-ain-*; *-ē-*, *-o-*. Morfēmas aktivitāte var būt saistīta arī ar teksta tipu. Spilgts piemērs tam ir piedēklis *-iņ-*. Visvairāk atvasinājumu ar šo morfēmu ir daiļliteratūras tekstos, bet zinātniski tehniskajos – samērā maz. Savukārt daži ar neproduktīvo piedēkli *-ād-* („Latviešu valodas biežuma inversajā vārdnīcā” reģistrēti 15 vārdi (LVBIV 1976: 139, 140)) atvasinātie īpašības vārdi (*dažāds*, *vienāds*, *ciņāds*) pieder pie bieži lietotās leksikas. Tātad minētā morfēma vārdu darināšanā ir neaktīva, bet daži ar to atvasināti vārdi tiek aktīvi izmantoti teksta veidošanā.

Būtisks morfēmu raksturotājlielums ir to **produktivitāte** (< lat. *producere* ‘vest priekšā, radīt, ražot’), ar ko saprot morfēmu spēju iesaistīties jaunu vārdu darināšanā vai gramatisko formu veidošanā. Šis jēdziens parasti tiek attiecināts uz vārddarinātājiem afiksiem. Par produktīviem tiek uzskatīti tādi afiksi, ar kuriem tiek darināti jauni vārdi pētāmajā laika posmā, piem., *aiz-*, *uz-*, *-tāj-*, *-šan-*, *-iņ-*, *-īg-*, *-ā-*, *-o-* [-*uo-*], *-a*, *-is* u. c. Semantiski sazaroti sufiksi var būt produktīvi viena un mazproduktīvi cita derivatīvā tipa ietvaros, piem., piedēklis *-en-(e)* ir produktīvs semantiski vispārināta derivatīvā tipa *S + en* → *S* ‘priekšmetu nosaukums’ ietvaros, piem., *svītr-a* → *svītr-en-e*, bet mazproduktīvs derivatīvā tipa *S + en* → *S* ‘personas nosaukums’ atvasinājumu veidošanā, piem., *verg-s* → *verdz+en-e*. Vārddarināšanas modeļa produktivitāte atklāj tā potenciālās iespējas.

Neproduktīvi ir afiksi, ko maz izmanto jaunu vārdu darināšanā, piem., *at-*, *-av-*, *-tav-*, *-uk-*, *-s* u. c.

4. AFIKSU RAKSTUROJUMS

303. §.

Afiksi (< lat. *affixus* ‘piestiprināts’) ir morfēmas, ko pievieno saknei vai citam afiksam. Afiksus izmanto gan vārddarināšanā, gan formveidošanā. Viens un tas pats afikss var būt gan vārddarinātāja, gan formveidotāja morfēma, piem., derivatīvā galotne *-a* (*gul+a*, *smarž+a*); lietvārdu, īpašības vārdu u. c. vārdsšķiru vārdu locījuma, dzimtes kategoriālais rādītājs (*tēv-a*, *mās-a*, *lab-a*, *viņ-a*).

„Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” definēts arī **internacionālais afiksoids** – „prepozitīva vai postpozitīva vārddaļa, kuras sastāvā ir internacionāla (parasti – klasisko valodu cilmes) saknes morfēma un kuru dažādās valodās izmanto kā afiksam līdzīgu vārddarināšanas līdzekli, darinot salikteņus. Izšķir internacionālos prefiksoīdus (piem., *aero-*, *elektro-*, *fono-*, *translato-*) un internacionālos postfiksoīdus (piem., *-grāfs*, *-grāfija*, *-logs*, *-loģija*). Latviešu valodā tie ienākuši kā attiecīgo aizguvumu (svešvārdu) sastāvdaļas, bet ar laiku kļuvuši par patstāvīgiem vārddarināšanas formantiem, kurus pēc citu valodu parauga izmanto arī latviešu valodas vārddarināšanā, piem., darinot vārdus *elektroskuveklis*, *dainoloģija*, *dainologs* (VPSV 2007: 160, 161).

Internacionālais postfiksoīds ir postpozitīva vārddaļa, kuras sastāvā ir internacionāla saknes morfēma (vai celms), latviešu valodā – arī latviska galotne (vai izskaņa), un kuru ārpus salikteņa kā patstāvīgu vārdu parasti nelieto, bet postpozitīvi pievieno internacionālajam prefiksoīdam, darinot salikteni. Latviešu valodā šādi salikteņi parasti ir aizguvumi, raksturīgākie internacionālie postfiksoīdi tajos ir *-grāfs*, *-grāfija*, *-logs*, *-loģija*, *-skops*, *-skopija*, *-fors*, *-tēka*, *-līze*, *-krāts* u. c., piem., *geogrāfs*, *geogrāfija*, *filologs*, *filoloģija*, *teleskops*, *termofors*, *fonotēka*, *termolīze*, *eirokrāts*. Atsevišķi internacionālie postfiksoīdi pēc starptautisko vārddarināšanas modeļu parauga tiek izmantoti arī latviešu valodas vārddarināšanā, piem., ar postfiksoīdu *-tēka* latviešu valodā darināti termini *ludotēka*, *datotēka*, ar *-logs* – *translatologs*, ar *-grāfs* – *terminogrāfs*, ar *-fors* – *luksofors*. Internacionālie postfiksoīdi latviešu gramatikā saukti arī par vārdiskām izskaņām (VPSV 2007: 160, 161).

Ņemot vērā to, ka arī latviešu valodā vērojama dažu salikteņos regulāri izmantotu sakņu sākotnējās nozīmes vājināšanās un vispārīguma pazīmes pastiprināšanās, kas liecina par gramatizēšanās tendenci (piem., *zemkopis*, *zvērkopis*, *lopkopis*, *aitkopis*, *grāmatvedis*, *rakstvedis*, *darbvedis*, *kokvedis*, *manuprāt*, *viņpus* u. tml.), nebūtu pamata par afiksoīdiem uzskatīt tikai svešcilmes morfēmas. Šajā gramatikā afiksoīdi netiek plašāk skatīti, jo to veidošanās process, struktūra un izmantojums vēl nav pietiekami plaši apzināts un izpētīts, turklāt afiksoīdi lielākoties funkcionē dažādu nozaru terminu sistēmā, kuras apraksts, tāpat kā sekundāro svešvārdu apskats, te netiek piedāvāts. Precizējama arī terminu izpratne, jo saskaņā ar VPSV piedāvātajām definīcijām daudzus svešvārdu un, iespējams, arī latviešu valodā darinātu vārdu struktūru veido tikai afiksoīdi, piem., *fonologs*, kur *fono* ir prefiksoīds, bet *logs* – postfiksoīds. Nav arī pamata uzskatīt, ka, piem., leksēma *terminogrāfs* uzskatāma par latviešu valodā darinātu, jo tai, līdzīgi kā citiem šāda tipa vārdiem, ir atbilstmes citās valodās (sal., piem., vācu *Terminograph*, angļu *terminographer*, krievu *терминограф*).

304. §.

Priedēklis jeb **prefikss** (< lat. *praefixum* < *prae* ‘priekšā’ + *fixus* ‘ciets, stiprs, piestiprināts’) ir morfēma, kas vārdā vienmēr atrodas pirms saknes. Tas var būt novietots:

- absolūtājā vārda sākumā pirms saknes, piem.: *pa+zeme*;
- absolūtājā vārda sākumā pirms cita priedēkļa, piem.: *ne+pār-kāp-t*;
- vārdformā pirms celma, piem.: *jā-run-ā-Ø-Ø*.

Nereti izloksnēs, dažkārt arī literārajā valodā starp priedēkli un sakni tiek iesprausts atgriezeniskais vietniekvārds (kas mūsdienās netiek lietots) *sa*, *si*, *za* u. c., piem.:

iz-sa-mist, ap-sa-run-ā-t. Tas nav nedz priedēklis, nedz sakne. Iespējams, mūsdienās to varētu uzskatīt par interfiksu.

Līdzās minētajai priedēkļu pamatpažīmei – novietojumam – ir vairākas citas pa-
zīmes, kas tos raksturo.

Darīnot vārdu, priedēkļi parasti tiek pievienoti veselam vārdam, nevis celmam, neatkarīgi no tā gramatiskajām vai citām pazīmēm. Priedēklis parasti nemaina vārda gramatisko nozīmi (ja tas nefunkcionē kā formveidotāja morfēma) un gramatiskās pazīmes (dzimti, skaitli, locījumu utt.).

Dažas gramatiskās pazīmes tomēr var mainīties, piem., darbības pabeigtības no-
zīmi izsaka ar priedēkli, piem., *celt – uz+celt*, jo šo priedēkļu primārā ir derivatīvā funk-
cija un nozīme, bet gramatiskā – tikai sekundāra, pastarpināta.

Priedēkļiem raksturīga lielāka patstāvība, tie mazāk atkarīgi no saknes un citām
morfēmām. Šī patstāvība izpaužas tā, ka viens un tas pats priedēklis var saistīties ar
dažādu vārdšķiru vārdiem, saglabājot savu nozīmi, piem., viena no priedēkļa *pār-* nozī-
mēm ir pārmēra nozīme: *pār-cilvēks, pār-gudrs, pār-smieties*.

Ar priedēkli atvasināts vārds vienmēr pieder pie tās pašas vārdšķiras, pie kuras
pieder motivētājvārds (*pa+mežs, aiz+braukt, ie+sārts*).

Veicot vārddarinātājas morfēmas funkcijas, priedēklis lielākoties piešķir vārdam
citu nozīmi (*at+skabarga, iz+prast*), dažkārt tikai niansē pamatnozīmi (*ie+dzeltens, pa+garš*). Niansētājsemantika īpaši spilgti vērojama darbības vārdu derivācijā. Piem.,
darbības vārdu *at-skriet, ap-skriet, ie-skriet, iz-skriet, no-skriet, pa-skriet, pār-skriet, pie-skriet, sa-skriet, uz-skriet* derivatīvajā struktūrā priedēklis nepiešķir jaunu nozīmi
darbības vārdam *skriet*, tas tikai norāda uz atšķirībām minētās darbības virzienā (šurp,
apkārt, iekšā, ārā utt.). Arī daļai īpašības vārdu (krāsas, formas, garšas u. c. pazīmju
nosaucēji) ar priedēkli tiek izteiktas īpašības intensitātes nianses, piem., *pār+gudrs, ie+garens, pa+sālš*. Tomēr visos gadījumos priedēklim ir vārda leksiskās nozīmes mo-
dificētājmorfēmas funkcijas, tas nav saistīts ar formu paradigmu un neizsaka vārda gra-
matiskās pazīmes, tāpēc uzskatāms par vārddarinātāju morfēmu.

Cilmes ziņā priedēkļi ir pašcilmes un aizgūtas morfēmas. Latviešu valodas priedē-
kļi etimoloģiski saistīti ar prievārdu. Šī materiālā un semantiskā saikne saglabājusies
līdz mūsdienām, kas bieži vien parādās arī tekstveidē, kad priedēkļa izteikto nozīmi vēl
it kā precizē, nostiprina attiecīgais prievārds, piem., *viņš pēc tam uzkāpa uz jumta*.

Dažos gadījumos, kad senos derivātos vārda morfēmiskā sastāva pārdalīšanās dēļ
nav iespējams noteikt priedēkli, tas tiek ietilpināts saknē, piem., *apīn-is ← *ap-vī-n-is*.

Priedēkļi ir semantiski daudzveidīgas un aktīvas, produktīvas morfēmas, bet aktī-
vāk tie saistās ar darbības vārdiem, ir produktīvāki šīs vārdšķiras sistēmā.

Struktūras ziņā latviešu valodas priedēkļi ir vienkārši. Svešvārdu priedēkļi lielā-
koties ienāk līdz ar aizgūto leksēmu, bet daži aizgūtie priedēkļi tiek izmantoti arī latviešu
valodas derivatīvajā sistēmā, piem., *antiviela, supervaronis*. Liela daļa aizgūto priedēk-
ļu ir internacionālas vienības, kas sastopamas angļu, franču, vācu, krievu, itāliešu, spāņu
vai kādā citā valodā.

Veicot formveidotājas morfēmas funkcijas, priedēklis maina vārda gramatisko (ne
leksisko) nozīmi, piem., *jā-mācās, vis-labākais*, un ir gramatiski viennozīmīgs.

Priedēkļu sistēma latviešu valodā turpina paplašināties. Valodai attīstoties, mai-
nās atsevišķu valodas vienību vai vārda struktūrvienību loma sekundāru vārdu darināša-
nā, piem., bieži lietotie salikteņu pirmie komponenti laika gaitā var zaudēt savu leksisko
nozīmi un gramatiskās attieksmes ar pamatvārdu un iegūt vispārinātu nozīmi, tā kļūst-
tot par priedēkļiem. Latviešu valodniecībā pieņemts morfēmas *apakš-, ār-, caur-, iekš-, līdz-, pakaļ-, pēc-, pirms-, pret-, priekš-, starp-, virs-, zem-* uzskatīt par puspriedēkļiem

(MLLVG 1959: 190–196, 298, 299). Gunta Smiltnece un Anna Vulāne morfēmas *pēc-*, *pirms-* un *zem-* atzīst par priedēkļiem (Kalme, Smiltnece 2001: 65, 66; Vulāne 1992: 95–119). Mūsdienu latviešu valodā gramatizēšanās process turpinās, bieži lietotie saliktoņu pirmie komponenti (piem., *augš-*, *pakaļ-*, *šķērs-* u. c., aizgūtās morfēmas *eks-*, *maksi-*, *mini-*, *poli-*, *super-* u. tml.) laika gaitā zaudē leksisko nozīmi un gramatiskās attieksmes ar pamatvārdu, un, regulāri funkcionējot dažādu vārdu darināšanā, iegūst vispārinātu nozīmi un kļūst par priedēkļiem. Kamēr šīs saknes morfēmas vēl nav tiktāl gramatizējušās, uz tām būtu attiecināms apzīmējums „**prefiksoīds**”.

„Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” definēts tikai **internacionālais prefiksoīds**: „Prepozitīva vārddaļa, kuras sastāvā ir internacionāla saknes morfēma (vai celms) kopā ar vienotājfunkcijā lietotu patskani (parasti *-o-*, ko, ievērojot tā vēsturisko cilmi un mūsdienu funkciju, mēdz dēvēt par vienotājmorfēmu jeb interfiksu) un kuru vārdam vai internacionālajam postfiksoīdam pievieno prepozitīvi, darinot salikteni. Latviešu valodā šādi saliktoņi parasti ir aizguvumi, internacionālie prefiksoīdi (kas beidzas ar *-o-*) tajos ir ļoti daudzveidīgi: *aero-*, *agro-*, *elektro-*, *hidro-*, *imuno-* u. d. c., piem., *aerodinamika*, *agronoms*, *elektrolīze*, *hidrogrāfs*, *imunoloģija*. Internacionālos prefiksoīdus (ar *-o-*) pēc starptautisko vārddarināšanas modeļu parauga mēdz izmantot arī latviešu valodas vārddarināšanā, piem., *aero-* + *kamanas* → *aerokamanas*, *amino-* + *skābe* → *aminoskābe*. Retumis latviešu valodā no internacionālām saknēm vai celmiem darināti arī paši internacionālie prefiksoīdi (ar *-o-*), piem., *ludo-*, *lukso-*, kas izmantoti latviešu valodā darinātajos saliktoņos *ludotēka*, *luksofors*. Ar savienotājpatskani kā raksturīgu sastāvdaļu prefiksoīdi atšķiras no vārdu celma formām saliktoņu pirmajā komponentā, sal. *jodo-* un *jod-* (*jodoforms*, *jodterapija*), *imuno-* un *imūn-* (*imunoloģija*, *imūnterapija*)” (VPSV 2007: 161, 162).

305. §.

Piedēkļi jeb **sufiksi** (< lat. *suffixus* ‘piesists’, *figere* ‘piesist, pienaglot’) ir morfēmas, kas vārdā (vārdformā) var atrasties tikai aiz saknes. Kā atvasināto vārdu struktūras elements piedēklis var novietoties:

- tieši aiz saknes – starp sakni un galotni, piem., *zem+niek-s*, *gar+en-s*, *div+ēj-as*, *audz+inā-t*, *tav+ēj-s*, *trij+at-ā*, *četr+kāj+ain-s*;
- aiz piedēkļa – starp piedēkli un galotni, piem., *zem-niec+īb-a*, *gar-en+isk-s*, *pār-ap-dzīv-o-t+īb-a*, *jaun-strāv-niec+isk-s*;
- aiz interfiksa, piem., *žēl+ast+īb-a*.

Arī veidojot gramatiskās formas, piedēklis tiek pievienots tieši saknei, piem., *lab+āk-s*, *aug+s-i*, aiz piedēkļa, piem., *laim-īg+āk-s*, *las-ī+j-u*, aiz interfiksa, piem., *lauz-ī+š-u*.

Vienā vārdā vai formā var būt vairāki piedēkļi, bet parasti tiem katram ir sava derivatīvā vai gramatiskā nozīme un tie izmantoti dažādu vārdu darināšanā vai formu veidošanā, piem., vārdā *las-ī-j-um-s* ar piedēkli *-ī-* darināts darbības vārds, ar piedēkli *-j-* veidots tā pagātnes celms, bet piedēklis *-um-* izmantots darbības rezultātu izsakoša lietvārda darināšanā.

Mūsdienu terminoloģijā, kā arī okazionālismu darināšanā retumis izmanto vienlaikus divus piedēkļus, tomēr tas nav sevišķi izplatīts paņēmieni.

Piedēkļiem raksturīga funkcionālā divējādība – piedēklis ir vārddarinātāja un formveidotāja morfēma. Kvantitatīvi piedēkļu sistēma ir daudz plašāka nekā priedēkļu un galotņu sistēma. Piedēkļi ir ļoti aktīva vārddarinātāja morfēma, tiem ir arī samērā plašas formveides iespējas. Piedēkļu produktivitāte ir atšķirīga – ir ļoti produktīvi, aktīvi, piem., *-šan-*, *-tāj-*, un arī mazproduktīvi piedēkļi.

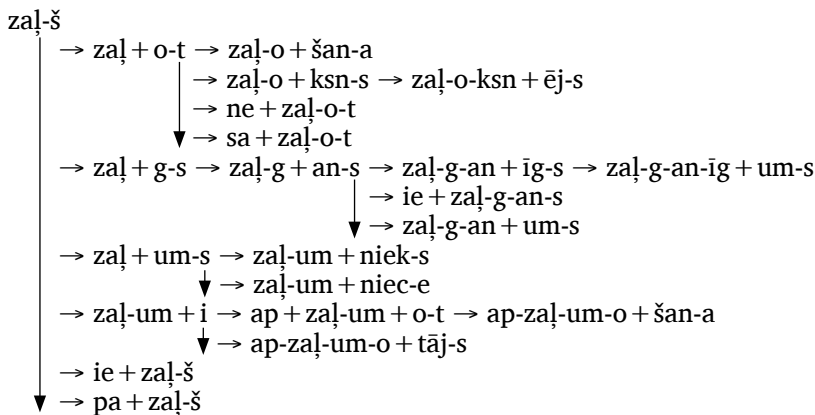
Piedēklis cieši saistīts ar noteiktu galotņu kompleksu un kopā ar galotni veido vienu derivatīvo formantu, ko latviešu valodā dēvē par izskaņu. Lietvārdu darināšanā

izmantojamie piedēkļi var saistīties gan ar vīriešu, gan sieviešu dzimtes galotņu paradigmu, piem., *-āj-s/-a*, *-ēj-s/-a*, *-tāj-s/-a*, *-iet-is/-e*, *-niek-s/-niec-e* u. c., bet vairāki – tikai ar vīriešu, piem., *-um-s*, *-išķ-is*, vai tikai ar sieviešu, piem., *-aļ-a*, *-ij-a*, *-īb-a*, *-nīc-a*, *-šan-a* u. c. dzimtes galotni. Īpašības vārdu derivatīvie piedēkļi vienlīdz saistās gan ar vīriešu, gan sieviešu dzimtes galotni.

Atšķirībā no priedēkļiem piedēkļi nav tik patstāvīgi, tie lielākoties ir saistīti ar noteiktām vārdšķirām. Lielākā daļa piedēkļu kopā ar galotni (izskaņa) ir gramatiski marķēti – tie norāda uz vārdšķiras, gramatiskās paradigmas piederību, piem., izskaņa *-kl-is* (*kav-ē-kl-is*), *-ain-is* (*gar-ain-is*) norāda, ka atvasinājums ir vīriešu dzimtes otrās deklinācijas lietvārds, *-sm-e* (*deg-sm-e*), *-ain-e* (*smilt-ain-e*) liecina par lietvārda sieviešu dzimtes piektās deklinācijas paradigmu, bet *-īg-s*, *-īg-a* (*darb-īg-s*, *darb-īg-a*), *-ain-s*, *-ain-a* (*oļ-ain-s*, *oļ-ain-a*) – par piederību īpašības vārdu sistēmai, *-aļā-t* (*kāp-aļā-t*), *-o-t* (*mīgl-o-t*) – otrās konjugācijas darbības vārdu paradigmai.

Atvasinot jaunus vārdus vai darinot gramatiskās formas, piedēkļi pievieno primāram vai sekundāram (atvasinātam, saliktam) vārda vai formas celmam, piem., *jaun-s* → *jaun+ekl-is* → *jaun-ekl+īg-s*, *iz-dom-ā-j+am-s* (vārdforma ← *izdomāj-*); *pil-sēt+niek-s* (← *pil-sēta*). Retumis piedēklis tiek pievienots veselam vārdam, piem., *V_{inf} cel-t* → *cel-t+niek-s*. Tiesa, šāds skatījums iespējams sinhroniskā aspektā, jo vēsturiski tas ir nenoteiksmes celms, kāds tas varētu būt, ja valodā būtu saglabāta senā nenoteiksmes galotne.

Ar piedēkļiem darina jaunus vārdus, kas vai nu pieder pie tās pašas vārdšķiras, pie kuras motivētājavārds, vai arī pāriet citā vārdšķirā, piem.:

Ja atvasinātais vārds paliek tajā pašā vārdšķirā, variējas vai mainās nozīme, piem., *maz-s* → *maz+iņ-š*, *zem-e* → *zem+īt-e*, *rakst-s* → *rakst+el-is*, *pilson-is* → *pilson+īb-a*, *brauk-t* → *brauk+ā-t*, *brauk-t* → *brauc+īt-t*.

Piedēkļu derivatīvā nozīme nav viendabīga – tā var būt vispārīga un konkrēta, sazarota un ierobežota. Semantiskā ziņā piedēkļiem tomēr raksturīga lielāka konkrētība nekā priedēkļiem, it īpaši lietvārdu un īpašības vārdu piedēkļiem, piem., ar *-šan-* parasti darina darbību, procesu nosaukumus: *las-ī+šan-a*, *kāp+šan-a*.

Daļa piedēkļu piešķir atvasinājumiem tikai kādas nozīmes nianse – pamazinājuma, mīlinājuma, nicinājuma u. c. (t. i., notiek modifikācija), resp., kalpo par emotīvās, aksioloģiskās un stilistiskās konotācijas zīmēm, piem., *kok-s* → *koc+iņ-š*, *sun-s* → *suņ+uk-s*, *puķ-e* → *puķ+īt-e*, *amat-niek-s* → *amat-nieķ+el-is*, *dzelt-en-s* → *dzelt-en+īg-s*, *kāp-t* → *kāp+elē-t*.

Atvasinot vārdu ar piedēkli, var mainīties arī vārda gramatiskās pazīmes, piem., dzimte (*zem+en-e* → *zem-en+āj-s*), un līdz ar to arī paradigma – piederība pie deklinācijas (*pirts* (6.); *pirt+niek-s* (1.)) vai konjugācijas (*trenk-t* (1.) – *trenk+ā-t* (2.)).

Formveidotāji piedēkļi, kuru skaits valodā ir ierobežots un marķēts vārdšķiru ietvaros, tiek izmantoti sintētisku gramatisko formu veidošanai un maina vārda gramatisko formu un nozīmi. Lietvārdu formveidē piedēklis netiek izmantots. Gramatiskās nozīmes niansas saskatāmas piedēkļos, ko izmanto sievišķā dzimuma būtņu nosaukumu darināšanai no atbilstīgiem vīrišķā dzimuma būtņu nosaukumiem, piem., *lāc-is* → *lāc+en-e*, *kal-ēj-s* → *kal-ēj+ien-e*. Arī skaitļa vārda, vietniekvārda gramatiskā nozīme netiek izteikta ar piedēkli. Tas sastopams īpašības, apstākļa vārdu sistēmā un visplašāk pārstāvēts darbības vārda gramatisko nozīmju veidošanā.

Piedēkļi var ietekmēt arī to priekšā esošo morfēmu fonētisko kvalitāti, t. i., notiek pozicionālas fonētiskas pārmaiņas, piem., *zem-niek-s* → *zem-niec+īb-a*.

Strukturāli piedēkļi ir vienkārši un paplašināti (tajos apvienotas divas vēsturiski eksistējošas morfēmas), piem., *-av-*, *-al-*; *-inā-*, *-okl-*.

Cilmes ziņā piedēkļi ir pašcilmes un aizgūti. Aizgūtie piedēkļi bieži vien ir divu vai vairāku cilmsvalodas piedēkļu apvienojums, piem., *-izācij-*, *-atūr-*.

306. §.

Interfiksi (< lat. *inter* ‘starp, starpā’ + *fixus*) – morfēmas, kas funkcionē kā savienotājelementi, tiem latviešu valodā ir trejāda cilme:

- interfikss, kas rodas salikteņos, desamentizējoties pirmā komponenta galotnei, piem., *saul-es+dūr-ien-s*;
- interfikss, kas ir sena piedēkļa relikts – parasti attiecīgais derivatīvais tips vairs netiek izmantots jaunu vārdu darināšanā, bet sekundārais celms funkcionē par motivētāju. Tā kā derivatīvajam piedēklim ir zudusi vārddarināšanas nozīme, tas kļūst par interfiksu, piem., derivatīvajā ķēdē *pried-e* → *pried+ul-a* (1) → *pried-ul+āj-s* (2), pirmais atvasinājums savā laikā darināts ar mūsdienās nefunkcionējoša derivatīvā tipa *S + -ul-* → *S* ‘vietas nosaukums’ piedēkli *-ul-*, lai norādītu, ka attiecīgajā vietā vairumā aug ar motivētājvārdu nosauktās reālijas, bet otrais atvasinājums darināts ar piedēkli *-āj-*, kas tieši ar to pašu nozīmi funkcionē derivatīvajā tipā *S + -āj-* → *S* ‘vietas nosaukums’;
- interfikss, kas vārdā vai vārdformā iesprausts starp sakni (celmu) un piedēkli, iespējams, lai novērstu skaņu saplūšanu, piem.: *Cēs-is* → *cēs+i+niec-e*, *nes-t* → *nes-ī-š-u*.

Interfiksi konstatējami arī aizgūto salikteņu struktūrā (*heks-a-metr-s*, *lik-o-pod-ijs*), kur *-o-*, *-a-* ir vai nu saglabātā cilmsvalodas galotnes daļa, kas kļuvusi par savienotāj-morfēmu, vai arī salikteņa komponentu interfikss, kas ievietots aiz pirmā motivētājvārda celma, lai savienotu divus vārdus, piem., *rentgen-o-grāf-ij-a* (sal., *rentgen-zvaigzn-e* ‘zvaigzne, kurai novērojams rentgenstarojums’), kuru pirmais komponents ir citvalodas elements, *hidr-o-mezgl-s*, *turb-o-sūk-n-is*.

307. §.

Galotne jeb **fleksija** (< lat. *flexio* ‘liekšana, pāreja’) atrodas vārda absolūtajās beigās aiz saknes vai piedēkļa, resp., aiz primāra, sekundāra vai salikta celma, piem., *spain-is*, *spain-īt-is*, *iz-brauk-um-s*, *jaun-at-klāj-um-s*, *krast-mal-ā*.

Galotni var pievienot tikai tādu vārdu (vārdformu) celmiem, kuri spēj mainīt savu formu, t. i., lokāmu vai konjugējamu vārdu celmiem.

Ikvienu konkrētu galotni var pievienot jebkura vārda celmam, ja tas pieder pie attiecīgas paradigmas, piem., visi vīriešu dzimtes lietvārdi, kas pieder pie *o*-celma

resp. pirmās deklinācijas, vienskaitļa lokatīvā iegūst galotni *-ā* (*kaln-ā*), visiem tiešajiem darbības vārdiem nākotnes daudzskaitļa pirmajā personā ir galotne *-im* (*kāp-s-im*, *dom-ā-s-im*, *rakst-ī-s-im*), visiem lietvārdiem aiz piedēkļa *-īb-*, *-šan-* seko galotne *-a* (viensk. N), bet aiz *-um-* – galotne *-s*. Galotnes latviešu valodā veic galvenokārt formveides funkcijas (MLLVG 1959: 78; Soida 1976₁: 104–106; Soida 1977: 119; Kalme, Smiltnece 2001: 23, 24; Paegle 2003: 19 u. c.). Tikai dažas galotnes (*-a*, *-e*, *-is*, *-s*, *-t*, *-ties*), adverbīālie formanti *-i*, *-u* veic arī vārddarinātājas morfēmas funkcijas lietvārdu, darbības vārdu, apstākļa vārdu ietvaros. Tās ir derivatīvās jeb vārddarināmās galotnes (Soida 1976₁, 1977, 2009; Vulāne 1994), ja runājam par lokāmo vārdu darināšanu, piem., *ož-a*, *aiz-krāsn-e*, *lop-kop-is*, *nodom-s*, *bāl-t*, *satik-ties*, un derivatīvie formanti, ja raksturojam nelokāmo vārdu darināšanu, piem., *ātr-i skrie-t*, *tāl-u brauk-t*. Galotnes *-a*, *-e*, *-is* mēdz dēvēt par sufiksālajām galotnēm (MLLVG 1959: 78, 79, 159), jo tās vēsturiski veidojušās no kādreizējiem piedēkļiem un veic gan vārddarinātājas, gan formveidotājas morfēmas funkcijas.

Formveidotājām galotnēm raksturīga īpatnība, ka tās parasti funkcionē kompleksī, noteiktā sistēmā, ar kuru tiek veidota to vai citu vārdu gramatisko kategoriju paradigma, piem., lietvārdu locījumu vai darbības vārdu personu paradigma. Mainoties vārda formai, tā gramatiskajai nozīmei, galotnes nomaina vienu otru. Veidojot dažādas vārda gramatiskās formas, tiek izmantotas dažādas galotnes kā patstāvīgas morfēmas, kas ietilpst vienā vai otrā kompleksā, paradigmā, piem., deklinācijā, konjugācijā.

Galotnes no citām morfēmām atšķiras arī semantiskā ziņā. Galotne izsaka gramatisko nozīmi, kas raksturīga nevis vārdam kā leksiskai vienībai, bet gan noteiktai vārdformai. Tās, kā likums, izmantotas, lai izteiktu vārdu gramatiskās nozīmes, to sintaktiskās īpašības – ar galotni tiek izteiktas lokāmo un konjugējamo vārdu savstarpējās attiecības sintaktiskās konstrukcijās. Mainot galotni, tiek mainīta arī vārda gramatiskā forma un vismaz viena ar galotni izteiktā gramatiskā nozīme, piem., vārda *labum-s* formās *labum-a*, *labum-am*, *labum-u*.. galotne izsaka vīriešu dzimtes vienskaitļa ģenitīva, datīva, akuzatīva nozīmi, bet formās *labum-i*, *labum-u*, *labum-iem*.. mainījusies skaitļa nozīme.

Tātad vēl viena raksturīga galotnes pazīme ir tās kompleksais raksturs. Valodas sistēmā ir nostiprinājusies galotņu sistēma, kas tiek izmantota visu vienas vārdšķiras vienas paradigmas vārdu formveidē. Piem., vārdam *labum-s* raksturīgais galotņu komplekss tiek izmantots visu pirmās deklinācijas lietvārdu un pēc to parauga lokāmo skaitļa vārdu, īpašības vārdu un vietniekvārdu dzimtes, skaitļa un locījuma gramatisko nozīmju izteikšanai. Savukārt īpašības vārda *spilgt-ais* (*-ā*) formveides galotņu komplekss ir piemērojams visiem vīriešu/sieviešu dzimtes īpašības vārdiem ar noteikto galotni un pēc to parauga lokāmajiem kārtas skaitļa vārdiem, vietniekvārdiem un darbības vārda divdabju formām. Formveides galotņu paradigma var būt pilna un nepilna (defektīva). Piem., vārdam iespējama reducēta locījumu paradigma, nepilna skaitļu vai personu paradigma, kas atspoguļojas arī galotņu kompleksā.

Verbu un adverbju formu sistēmā parādās morfēmas, kas sākotnēji ir bijušas galotne vai piedēklis un galotne, bet mūsdienās vairs neveic galotnes funkcijas; tās ir stingušu gramatisko formu gala morfēmas, piem., adverbējušos lietvārdu, īpašības vārdu locījumu formu galotne – *mūž-am*, *lēn-ām*, vēlējuma izteiksmes formveidotāja morfēma *-tu*, *-tos*. Tāpat latviešu valodniecībā nav skaidras nostājas nelokāmo aizgūto lietvārdu un īpašības vārdu gala patskaņa vērtējumā – to sauc vai nu par gala patskani, ar ko beidzas šie vārdi, vai arī par nelokāmu galotni. Sistēmas labad visas šīs dažādas cilmes gala morfēmas varētu konvencionāli saukt par **nelokāmo formantu**, nevis nelokāmo galotni (Vulāne 1994: 10; Kalme, Smiltnece 2001: 24; Kalme 2001: 7, 8), elementu *-t*, *-tu*,

adverbiālo *-u*, *-ām* u. c. (MLLVG 1959: 79), patskani vai galotni, ar ko beidzas aizgūtie nelokāmie vārdi (MLLVG 1959: 421, 422), vai piedēkli *-i*, *-u*, *-ām* (Kalnača 2004₂: 18, 19), kā tas darīts līdz šim. Apzīmējumu „formants” minēto morfēmu klasificēšanai lietojusi arī Dzintra Paegle (Paegle 2003: 154, 160).

Paralēli tiešajām galotnēm latviešu valodā tiek izmantotas arī atgriezeniskās morfēmas – *-ās* lietvārdu sistēmā un *-ties* darbības vārdu struktūrā. Šo morfēmu klasificēšanā latviešu valodniecībā vērojama liela nekonsekvence (par to plašāk sk. Kalnača 2004₂: 51–54). Norobežojoties no diahroniskās pieejas un vērtējot minētās morfēmas tikai no mūsdienu valodas viedokļa, gan *-ās*, gan vēsturiski izveidojušos formantu *-ties*, kurā saplūdis nenoteiksmes piedēklis, senā darbības vārdu pilnā galotne **-ie* un senā atgriezeniskā vietniekvārda **sa/si* daļa *s-*, saskaņā ar latviešu valodniecībā nostiprinājušos tradīciju varam dēvēt par galotni.

308. §.

Cirkumfikss (Kalnača 2007: 23–25) un **konfikss** ir afiksi, kurus sadala sakne. Tā viena daļa – piedēklis – atrodas pirms saknes, bet otra daļa – galotne (cirkumfiksam) vai piedēklis (konfiksam) – aiz saknes. Tā ir kombinēta morfēma, kura parasti tiek izmantota vārddarināšanā kā viens veselums un izsaka noteiktu leksisko nozīmi.

Latviešu valodā cirkumfikss sastopams lietvārdu un darbības vārdu (*vasar-a* → *pa+vasar+is*, *zod-s* → *pa+zod+e*, *rakst-ī-t* → *sa+rakst-ī+ties*), savukārt konfikss – lietvārdu, īpašības vārdu un darbības vārdu (*pa-jumt-e* → *bez+pa-jumt+niek-s*, *mērķ-is* → *bez+mērķ+īg-s*, *mež-s* → *ap+mež+o-t*, *čaukst-ē-t* → *ie+čaukst-ē+ties*) derivatīvajā sistēmā.

309. §.

Vārda morfēmiskajā struktūrā iespējams norobežot arī vairāku morfēmu apvienojumus – **izskaņu**, **fināli** un **celmu**.

Izskāņu veido pēdējais piedēklis kopā ar galotni: *skait-ī-tāj-s*, *māk-oņ-ain-s*, *vīlc-inā-t*. Svešvārdu morfēmiskās struktūras raksturošanai latviešu valodniecībā ir izmantoti apzīmējumi „**vārdiskā izskaņa**” un „**fināle**” (MLLVG 1959: 175; Baldunčiks 2008: 31–33). Par vārdisko izskaņu tiek dēvēts no citām valodām pārņemto salikto otrs komponents, kam oriģinālvalodā atbilst vārds, piem., *kartogrāfs*, *kartogramma*, *kartotēka*, bet apzīmējums „**fināle**” tiek izmantots paralēli apzīmējumam „izskaņa”, saprotot ar to „funkcionāli, ortogrāfiski un ortoepiski nozīmīgu vārda beigu daļu, kas kopīga vairākiem aizguvumiem” (VPSV 2007: 113), piem., *metrāža*, *dekupāža*. Plašāku fināles izpratni piedāvā Gunta Smiltneiece, norādot, ka fināle ir internacionālisma tāda beigu daļa, kas sastāv no diviem vai vairākiem postfiksiem (Kalme, Smiltneiece 2001: 28), un šķiramas vienkāršās, paplašinātās un vārdiskās fināles (Kalme, Smiltneiece 2001: 76, 77).

Raksturojot postfiksālos morfēmu apvienojumus latviešu valodā darinātos vārdos, pēdējā piedēkļa un galotnes nosaukšanai lietojams tradicionālais apzīmējums „**izskaņa**”, savukārt svešvārdu (parasti lietvārdu un īpašības vārdu) morfēmiskajā struktūrā segmentējamas **fināles**, kas var būt:

- vienkāršās: *-ants*, *-āde*, *-ānis*, *-ārs*, *-āte*, *-āts*, *-āze*, *-cija*, *-ēze*, *-ize*, *-āža*, *-eris*, *-ēma*, *-ieris*, *-ija*, *-ijs*, *-ika*, *-iķis*, *-ings*, *-īns*, *-isms*, *-ists*, *-īts*, *-īvs*, *-oma*, *-ons*, *-ore*, *-ors*, *-oze*, *-ūra*; *-āls*, *-āla*, *-ārs*, *-āts*, *-ēns*, *-ents*, *-ēts*, *-ils*, *-īms*, *-īts*, *-īvs*, *-īzs*, *-ozs*, *-ūns*, *-ūts*, *-ūzs* u. c.;
- paplašinātas: *-ācija*, *-ārijs*, *-ators*, *-ionārs*, *-izators*, *-tors*, *-orija* u. c.;
- vārdiskās: *-agogs*, *-antrops*, *-arhs*, *-astēnija*, *-atlons*, *-blēma*, *-droms*, *-ēmija*, *-ennāle*, *-frāze*, *-frēnija*, *-ftongs*, *-gnoze*, *-grāfs*, *-gramma*, *-gress*, *-hroms*, *-iatrs*, *-krāts*, *-logs*, *-māns*, *-odonts*, *-ods*, *-onīms*, *-ōpija*, *-orāmsa*, *-pters*, *-ptihs*, *-skafs*, *-sfēra*, *-skops*, *-spekts*, *-stats*, *-stāze*, *-strofa*, *-tēka*, *-trofs*, *-trops*.

Kā īpašs vārda struktūras elements tiek nošķirts **celms** – vārda vai vārdformas daļa bez galotnes. Formālā ziņā lokāmo vārdu celmi ir divējādi:

1) **primāri** celmi – tie, kas sakrīt ar saknes morfēmu, raksturīgi neatvasinātiem vārdiem, piem., *zem-e*, *mūs-a*. Dažkārt celma raksturojums sinhroniskā (mūsdienu) aspektā atšķiras no tā vērtējuma diahroniskā aspektā, piem., *kaln-s* sinhroniski ir primārs, bet diahroniski – atvasināts ar piedēkli *-n*.

Ir notikusi vārda morfēmiskā sastāva pārdalīšanās. Primāri celmi parasti nav motivēti.

2) **sekundāri** celmi:

a) atvasināti – celmā apvienojas sakne un viens vai vairāki afiksi, piem., *iz-do-t*, *dev-īg-s*, *ne-iz-dev-īg-um-s*, *kāp-j-at*, *lab-āk-ajam*;

b) salikti – celmā ietilpst vismaz divas saknes (ar vai bez afiksiem), resp., divi vai vairāki primāri vai sekundāri dažādu veidu celmi, kas apvienojas vienā celmā, piem., *ceļ-mal-a*, *ceļ-mal-lap-a*, *jaun-iz-gudr-o-j-um-s*, *snieg-a-vīr-s*, *zil-gan-balt-s*.

Sekundāri celmi vienmēr ir motivēti, to motivētājevārdi parasti ir no dažādām radniecīgu vārdu saimēm.

Vārda morfēmisko struktūru iespējams raksturot gan sinhroniskā, gan diahroniskā aspektā. Raksturojot vārdu no mūsdienu skatījuma viedokļa, tiek veikta **vārda morfēmiskā un derivatīvā analīze**, bet, vērtējot tā vēsturisko attīstību, tiek īstenota **etimoloģiskā analīze**, kuras rezultātā tiek noskaidrota vārda kādreizējā morfēmiskā struktūra un morfēmu derivatīvās attieksmes.

MORFONOLOĢIJA

1. MORFONOLOĢIJAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS

310. §.

Morfonoloģija ir valodniecības starpnozare, kas pēta morfēmu skanisko sastāvu, morfēmu pārveidi vārddarināšanas un formveidošanas procesā, morfēmu saduras likumības un suprasegmentālās parādības. Morfonoloģija ir cieši saistīta ar vairākām valodniecības nozarēm: fonētiku resp. fonoloģiju, morfoloģiju, morfēmiku un sintaksi (Kalnača 2004₂: 60; LVPV 2007: 243).

311. §.

Morfonoloģijā tiek aplūkotas gan vēsturiskās, gan pozicionālās fonēmu pārmaiņas, kas vārddarināšanas un formveidošanas procesā atspoguļojas morfēmu konkrētajā realizācijā – morfos resp. alomorfos (par morfiem resp. alomofiem plašāk sk. Morfēmikas daļā). Ar vārddarināšanu un formveidošanu latviešu valodā saistāmas arī suprasegmentālas parādības – zilbes intonācija un uzsvars. Tādējādi morfonoloģijas izpētes objekts ir plašāks nekā morfoloģijā un vārddarināšanā, kur parasti tiek pieminētas tikai atsevišķas vēsturiskās skaņu mijas.

312. §.

Par morfonoloģijas vienībām tradicionāli tiek uzskatītas **morfonēmas** – morfa fonētiski mainīgās daļas, kas vārddarināšanas vai formveidošanas procesā regulāri mijas morfēmās (CODL 1997: 233; Crystal 2000: 250; Kalnača 2004₂: 48–51; VPSV 2007: 243), piem., līdzskaņa /t/ noteiktās mijas alomorfi ar morfonēmām {T}–{S} *sit-u* – *sis-t*, {D}–{S} *ēd-u* – *ēs-t* (morfonēmas parasti raksta figūriekavās un apzīmē ar lielajiem burtiem (Земская 1999: 332; Crystal 2000: 250)).

313. §.

Morfonēmas veidojas no fonēmu rindām, kas savstarpēji mainās vienas morfēmas robežās – alomorfos (Земская 1999: 331–333), piem., {I}–{E} *vilk-t* : *velk-u*; {L}–{L̥} *smel-t* : *smel-u*; {G}–{DZ} *aug-t* : *audz-e*. Tomēr jāatzīst, ka mainīgās fonēmas vienas pašas nepiešķir vārdam vai vārdformai gramatisku vai leksisku semantiku; tā izsecināma no alomorfa kopumā, turklāt ļoti bieži morfonēmu esamība ir morfēmu pielāgošanās sekas. Morfonēmas nav fiksējamās visos alomorfos; tās sastopamas tikai tādos morfēmu variantos, kas nav strukturāli mainījušies attiecībā pret invariānto morfēmu, proti, alomorfos, kas no pamatmorfēmas atšķiras fonētiski. Latviešu valodā tie ir šādi:

- 1) /t/ noteiktās mijas alomorfi ar morfonēmām {T}–{S} *met-u* : *mes-t*, {D}–{S} *ved-u* : *ves-t*;
- 2) /d/ noteiktās mijas alomorfi ar morfonēmām {T}–{Z} *met-u* : *mez-dam-s*, {D}–{Z} *ved-u* : *vez-dam-s*;
- 3) priekšējās rindas patskaņu noteiktās mijas alomorfi ar morfonēmām {K}–{C}–{K̥} *rok-a* : *roc-iņ-a*, *roķ-el-e*, {G}–{DZ}–{Ģ} *lug-a* : *ludz-iņ-a*, *luģ-el-e*.

314. §.

Morfonēmas konstatējamas arī alomorfos, kas veidojušies kā divu morfēmu fūzijas rezultāts. Tie ir šādi:

- 1) /j/ noteiktās mijas alomorfi ar morfonēmām {L}–{L̥} *brāl-is : brāl-a*, {N}–{N̥} *zirn-is : zirn-a*, {R}–{R̥} *stūr-is : stūr-a*, {S}–{Š} *las-is : laš-a*, {Z}–{Ž} *iez-is : iež-a*, {T}–{Š} *zut-is : zuš-a*, {D}–{Ž} *balod-is : balož-a*, {C}–{Č} *vec-is : več-a*, {DZ}–{DŽ} *dadz-is : dadž-a*, {K}–{C} *brauk-t : brauc-u*, {G}–{DZ} *lūg-t : lūdž-u*;
- 2) /n/ noteiktās mijas alomorfi ar morfonēmām {I}–{Ī} *kris-t : krīt-u*, {U}–{Ū} *jus-t : jūt-u*, {A}–{UO} *rak-t : ruok-u*, {E}–{IE} *tik-t < *tek-t : tiek-u*.

315. §.

Gan /j/ noteiktās mijas, gan priekšējās rindas patskaņu noteiktās mijas sekas var būt arī līdzskaņu kopu mija, tātad alomorfi ar morfonēmu kopām:

- 1) priekšējās rindas patskaņu noteiktajai mijai {SK}–{ŠK} *skal-s : škel-t*, {ZG}–{ŽG} *mezg-l-s : mežg-ī-t*, {NK}–{NK̥} *slink-s : sliņķ-is*, {NG}–{NĠ} *rung-a : ruņģ-el-e*, {LK}–{L̥K̥} *vilk-t : vilķ-is*;
- 2) /j/ noteiktajai mijai {SN}–{ŠN} *usn-e : ušņ-u*, {ZN}–{ŽN} *lauz-n-is : lauž-ņ-a*, {LN}–{L̥N} *aln-is : aļņ-a*, {SL}–{ŠL} *pū-sl-is : pū-š-a*, {ZL}–{ŽL} *zizl-is : ziž-a*, {ST}–{Š} *pākst-s : pākš-u*, {ZD}–{Ž} izl. *bāzrd-a : bāžž-u*, {LL}–{LL̥} *hall-e : haļļ-u*, {NN}–{NN̥} *pinn-e : piņņ-u*.

316. §.

Fonēmu rindas, kas veido morfonēmas un tādējādi palīdz identificēt morfēmas un to alomorfus, parasti ir divlocekļu rindas. To apliecina arī latviešu valodas morfonēmu piemēri dažādos līdzskaņu mijas gadījumos. Tikai dažos gadījumos morfonēmas sastopamas trīslocekļu rindās: {K}–{C}–{K̥} un {G}–{DZ}–{Ġ} priekšējās rindas patskaņu noteiktajā mijā. Vārdu sakņu alomorfos latviešu valodā nereti fiksējamas vairākas skaņu pārmaiņas; attiecīgi tādu vārdu saknēs un to morfonoloģiskajos variantos var fiksēt ne tikai trīslocekļu, bet arī četrlocekļu morfonēmu rindas. Piem., verba sakņu alomorfos līdzskaņu morfonēmas {T}–{S}–{Z} *met-u, mes-t, mez-dam-s*; {D}–{S}–{Z} *ved-u, ves-t, vez-dam-s*; {T}–{S}–{Š}–{Z} *pūt-u, pūs-t, pūš-u, pūz-dam-s*; {D}–{S}–{Ž}–{Z} *grūd-u, grūs-t, grūž-u, grūz-dam-s*.

317. §.

Latviešu valodā saknes morfēmu alomorfi izveidojušies arī mantotās patskaņu mijas rezultātā, kur tāpat iespējams fiksēt morfonēmas. Atšķirībā no līdzskaņu mijas gadījumiem vokālisma pārmaiņās morfonēmu rindas vienas saknes vārdos vai to formās ir ļoti plašas, kaut gan ne vienmēr mūsdienu valodā sastopami visi iespējamie piemēri: {E}–{Ē}–{A}–{Ā}–{UO}–{I}–{U} *ber-u, bēr-t, bar-s, bār-(st)-ī-t, bir-t; lem-t, lēm-a, luom-s; slēg-t, sluo-g-s; vilk-t, velk-u, valk-ā-t; dzer-t, dzēr-u, dzir-(d)-inā-t; smelk-n-e, smalk-s, izl. smilk-t-s, izl. smulk-an-s*; {EI}–{IE}–{EJ}–{AI}–{AJ}–{ĒJ}–{I}–{Ī}–{IJ} *lie-t, lej-u, lai-(st)-ī-t, lēj-u, lī-t, lij-a; steig-t, staig-ā-t, stig-a; izl. kleist-s, klie-d-ē-t, klīs-t*; {JAU}–{AU}–{AV}–{ĀV}–{UO}–{U}–{Ū}–{UV} *grau-t, grav-a, grāv-a, grūt, gruv-a; izl. plaus-t, pluos-t-s, plūs-t, plud-inā-t; jauk-t, jav-a, juk-t*.

318. §.

Morfonoloģijas vienības ir arī **supramorfēmas** – nesegmentējamas valodas vienības, kurām ir sava nozīme un kuru izpaušme var būt zilbe, vārds vai teikums kopā ar suprasegmentālu elementu (intonāciju vai uzsvaru) (Kalnača 2004₂: 33–36; VPSV 2007: 383), piem., latviešu valodā intonāciju maiņa vārddarināšanā *iet* [ie³t]/*iet* [ie:t] : *iela* [ielā].

319. §.

Latviešu gramatikās iepriekš nav bijis tradīciju atsevišķi iztirzāt morfonoloģiskās parādības. Tās sīkāk tikušas apskatītas parasti fonētikā vokālisma un konsonantisma

pozicionālo un vēsturisko miju sakarā (Laua 1997; Muižniece 2002). Morfoloģijā šie fakti tiek pieminēti netieši – vārddarināšanā, kā arī otrās, piektās un sestās deklinācijas lietvārdu, pirmās un trešās konjugācijas verbu formu veidošanā (sk., piem., MLLVG 1959; Kalme, Smiltiece 2001; Nītiņa 2001; Paegle 2003). Morfonoloģiskās parādības saistībā ar morfēmikas jautājumiem pirmo reizi plašāk latviešu valodniecībā aplūkotas Andras Kalnačas monogrāfijā „Morfēmika un morfonoloģija” (2004); monogrāfijā izveidotā apraksta sistēma izmantota arī šajā gramatikā.

2. MORFĒMU PIELĀGOŠANĀS, TĀS VEIDI MORFĒMU SADURĀ

320. §.

Morfēmām saistoties vārddarināšanas vai formveidošanas procesā, jebkurā valodā vērojama morfu savstarpējā pielāgošanās saskaņā ar valodas fonētiskajiem un fonoloģiskajiem likumiem. Morfēmu sadurā norit fonētiski asimilācijas, disimilācijas vai skaņu zuduma procesi, kuros rodas alomorfi – dažādi morfi, kas reprezentē vienu morfēmu (CODL 1997: 14; Маслов 1998: 133; Spencer 2000: 6 u. c.), piem., morfēmas *met*-alomorfi *mes-t*, *mez-dam-s*, *me-šan-a*.

321. §.

Morfēmu pielāgošanās var būt saistīta gan ar pozicionālām, gan ar vēsturiskām fonēmu pārmaiņām. Valodas gramatiskajā sistēmā svarīgākas ir vēsturiskās pārmaiņas, jo tās, visbiežāk būdamas saistītas ar vārddarināšanu vai formveidošanu, ir galvenais alomorfu rašanās cēlonis.

Morfēmu pielāgošanās un tādējādi arī alomorfisms latviešu valodā vērojams šādās kombinācijās:

- 1) sakne + galotne (*sardz-e* < *sarg-e; *svies-t* < *svied-t; *ceļ-š* < *ceļ-s);
- 2) sakne + piedēklis (*vilc-ēn-s* < *vilk-ēn-s; *me-šan-a* < *met-šan-a; *met-(ī)-š-u* < *met-š-u);
- 3) sakne + interfikss (*os-t* : *o-(šņ)-ā-t* < **od-(šņ)-ā-t*; *grūs-t* : *grū-(st)-ī-t* < **grūd-(st)-ī-t*);
- 4) sakne + infikss (*rak-t* : *ruok-u* < *ra-n-k-u);
- 5) piedēklis + piedēklis (*pēt-niec-isk-s* < *pēt-niek-isk-s; *sun-īt-is* : *sun-īs-a* < *sun-īt-j-a);
- 6) piedēklis + galotne (*saim-niec-e* < *saim-niek-e; *tel-iņ-š* < *tel-iņ-s);
- 7) sakne + sakne resp. celms + celms (*piekt-diena* [*piegdiena*]);
- 8) piedēklis + sakne (*uz-žau-t* [*uʒ:aut*]) (Kalnača 2004₂).

322. §.

Latviešu valodā iespējams šķirt četrus morfēmu pielāgošanās veidus. Tie ir:

- 1) fonēmu mija – morfa beigas ir fonētiski pielāgojušās nākamā morfa sākumam vai otrādi, t. i., morfs pielāgojies iepriekšējā morfa beigām;
- 2) morfu interference – divi morfi ir apvienojušies vienotā veselumā;
- 3) vārddarināšanas/formveidošanas celma saīsināšanās vārddarināšanas/formveidošanas procesā;
- 4) interfiksācija – starp diviem morfiem, vairoties no neērtas patskaņu vai līdzskaņu kopas morfēmu sadurā, tiek iesprausts asemantisks elements **interfikss** (morfēmu pielāgošanās analīzē izmantota Jeļenas Zemskas (Елена Земская) klasifikācija (Земская 1999: 328–344; sk. arī Kalnača 2004₂: 67).

2.1. Morfēmu kombinēšanās un līdzskaņu vēsturiskās pārmaiņas

2.1.1. Fonēmu mija

323. §.

Valodas gramatiskajā sistēmā nozīmīgākas ir fonēmu mijas, kas rodas noteiktas gramatiskas pozīcijas rezultātā, t. i., vārddarināšanas vai formveidošanas procesā kombinējoties dažādām morfēmām. Latviešu valodā morfonoloģiska fonēmu mija morfēmu sadūrā saistīta ar saknes un afiksu (piedēkļa un galotnes), retāk divu afiksu (piedēkļa un galotnes) fonētisku pielāgošanos. Šādu fonēmu mija nav raksturīga piedēkļu un saknes savienojumam.

324. §.

Morfēmu sadūrā latviešu valodā noris šādas fonēmu mijas:

- 1) priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija, /k/, /g/ → /ts/, /dz/, /c/, /ʃ/ (regresīva asimilācija);
- 2) līdzskaņa /t/ noteiktā mija, /t/, /d/ → /s/ (regresīva disimilācija);
- 3) līdzskaņa /d/ noteiktā mija, /t/, /d/ → /z/ (regresīva disimilācija);
- 4) līdzskaņa /s/ asimilācija iepriekšējam palatālam līdzskanī, /s/ → /ʃ/ (progresīva asimilācija).

2.1.1.1. Priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija

325. §.

Priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija vērojama tad, ja viena morfēma beidzas ar /k/, /g/, bet nākamā sākas ar priekšējās rindas patskani vai divskani (sk. 164., 165. §). Mija sastopama gan vārddarināšanā, gan formveidošanā.

326. §.

Vārddarināšanā

Sakne + piedēklis (sakne beidzas ar /k/, /g/)

Lietvārdu darināšanā saknes beigās miju rada piedēkļi *-el-*, *-ien-*, *-en-*, *-ēn-*, *-iņ-*, *-inie-*/*-enie-* (abi piedēkļi tiek uzskatīti par piedēkļa *-niek-* alomorfiem (sk. Kalnača 2004₂: 42, 43)) u. tml. (*jak-a* : *jaķ-el-e*, *jac-iņ-a*; *zirg-s* : *zirģ-el-is*, *zirdz-iņ-š*; *sauc-t* : *sauc-ien-s*; *klieg-t* : *kliedz-ien-s*; *vilk-s* : *vilc-en-e*, *vilc-ēn-s*; *seg-a* : *seģ-en-e*; *Rīg-a* : *rīdz-iniek-s*; *Bausk-a* : *baušķ-eniek-s*). Īpašības vārdu darināšanā mija vērojama vārdiem, kas atvasināti ar piedēkļiem *-īg-*, *-isk-* (*jok-s* : *joc-īg-s*; *spēk-s* : *spēc-īg-s*; *deg-t* : *dedz-īg-s*; *puik-a* : *puic-isk-s*; *zirg-s* : *zirdz-isk-s*). Darbības vārdu darināšanā fonēmu mija saistīta ar piedēkļiem *-ī-*, *-ē-*, *-inā-* (*brauk-t* : *brauc-ī-t*; *plauk-t* : *plauc-ē-t* (par ziediem); *kauk-t* : *kauc-inā-t*; *aug-t* : *audz-inā-t*).

Piedēklis + piedēklis (pirmais piedēklis beidzas ar /k/, /g/)

Priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija divu piedēkļu kombinācijā sastopama nomenu darināšanā: to rada piedēkļi *-iņ-*, *-īt-*, *-el-*, *-isk-*, *-īb-*, pievienojoties piedēkļiem *-niek-* vai *-uk-* (*rakst-niek-s* : *rakst-niec-iņ-š*, *rakst-nieķ-el-is*; *rakst-niec-e* : *rakst-niec-ūt-e*; *tēt-uk-s* : *tēt-uc-īt-is*; *pēt-niek-s* : *pēt-niec-isk-s*; *zem-niek-s* : *zem-niec-īb-a*).

Sakne + galotne (sakne beidzas ar /k/, /g/)

Saknes beigu līdzskaņa miju nosaka galotnes *-e*, *-is*, tātad fonēmu mija vērojama lietvārdu darināšanā (*at-sauc-t* : *at-sauc-e*; *sprāg-t* : *sprādz-e*; *sarg-s* : *sardz-e*; *launag-s* : *pa-launadz-is*; *rag-s* : izl. *raģ-is*, *radz-e*; *lauk-s* [*lau:ks*] : *lauķ-is*; *lauk-s* [*lauks*] : *lauc-is*).

Ja vārda sakne beidzas ar diviem līdzskaņiem, notiek līdzskaņu grupu mija – divkārtēja secīga regresīva asimilācija (*lenk-t : lenķ-is; slink-s : sliņķ-e*). Priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija attiecas uz saknes pēdējo līdzskani, pēc tam līdzskaņiem /c/, /ʃ/ asimilējies iepriekšējais līdzskanis (Laua 1997: 94, 95):

[ŋk] – [ŋc], piem., *slinks* [sliŋks] – *sliņķis* [sliŋcīs];

[ŋg] – [ŋʃ], piem., *runga* [ruŋgá] – *ruņģele* [ruŋjelē], bet *rundziņa*;

[lk] – [lc], piem., *vilkt* [vilkt] – *viļķis* [viļcīs];

[sk] – [sc], piem., *skaldīt* [skaldi:t] – *šķelt* [scelt].

Piedēklis + galotne (piedēklis beidzas ar /k/, /g/)

Piedēkļa beigu līdzskaņa miju rada substantīvu darināšanā izmantotās galotnes *-e*, *-is* (*gudr-s : gudr-iķ-is; tēl-niek-s : tēl-niec-e; meit-uk-s : meit-uc-is*).

327. §.

Formveidošanā

Sakne + galotne (sakne beidzas ar /k/, /g/)

Mija vērojama šādās darbības vārda formās:

1) tagadnes vienskaitļa otrās personas formā, kam ir vai ir bijusi galotne *-i* (*sauk-t : sauc < *sauc-i; lūg-t : lūdz < *lūdz-i*);

2) pagātnes vienskaitļa otrās personas formā (*nāk-t : nāc-i; klieg-t : klie dz-i*);

3) pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrās personas formā (*sauk-t : sauc-iet; lūg-t : lūdz-iet*);

4) darāmās kārtas pagātnes divdabja vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formā (*vilk-t : vilk-u : vilc-is; rūg-t : rūg-u : rūdz-is*).

2.1.1.2. Līdzskaņa /t/ noteiktā mija

328. §.

Līdzskaņa /t/ noteiktā mija (sk. 166., 167. §) sastopama tikai formveidošanā tādu pirmatnīgu darbības vārdu (bez priedēkļa un piedēkļa) nenoteiksmē, kam sakne beidzas ar /t/, /d/, miju rada nenoteiksmes galotne *-t* vai *-ties*, kā arī vēlējuma izteiksmes galotne *-tu* vai *-tos*:

Sakne + galotne (sakne beidzas ar /t/, /d/)

sis-t < *sit-t; ves-t < *ved-t; kris-ties < *krit-ties; mos-ties < *mod-ties

sis-tu < *sit-tu; ves-tu < *ved-tu; kris-tos < *krit-tos; mos-tos < *mod-tos

Tāda pati pārmaiņa vērojama lokāmā ciešamās kārtas pagātnes divdabja formās darbības vārdiem, kam sakne beidzas ar /t/, /d/ savienojumā ar formveidošanas piedēkli *-t*:

Sakne + piedēklis (sakne beidzas ar /t/, /d/)

sis-t-s < *sit-t-s; ves-t-s < *ved-t-s

2.1.1.3. Līdzskaņa /d/ noteiktā mija

329. §.

Līdzskaņa /d/ noteiktā mija (sk. 168., 169. §) arī fiksējama tikai formveidošanā. Mija notiek pirmatnīgu pirmās konjugācijas darbības vārdu (bez priedēkļa un piedēkļa) saknes un daļēji lokāmā divdabja piedēkļa *-dam-* sadūrā; darbības vārdu sakne beidzas ar līdzskaņiem /t/, /d/:

Sakne + piedēklis (sakne beidzas ar /t/, /d/)

siz-dam-s < *sit-dam-s; vez-dam-s < *ved-dam-s

2.1.1.4. Līdzskaņa /s/ asimilācija iepriekšējam palatālam līdzskanīm

330. §.

Šajā gadījumā grūti norobežot vārddarināšanu un formveidošanu, jo galotne -s ir saistīta ar vārddarināšanas procesu, bet asimilācija notiek tikai vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formā. Tādējādi galotnei -s mūsdienu latviešu valodā ir alomorfs -š, kas ir daļas pirmās deklinācijas lietvārdu (un pēc šī parauga locītu īpašības vārdu un vietniekvārdu) vienskaitļa nominatīva morfoloģisks un morfonoloģisks rādītājs.

Sakne + galotne (sakne beidzas ar /j/, /ɲ/, /k/, /r^j/)

Saknei jābeidzas ar palatāliem līdzskaņiem /j/, /ɲ/, /k/ (*vēj-š* < *vēj-s; *skal-š* < *skals; *viņ-š* < *viņ-s). Mūsdienu latviešu valodā ir arī vārdi *kursš*, *karš*, *varš*, *garš* u. tml., kam galotne -š norāda uz senāku saknes beigu palatalizētu līdzskani *r* (*var-š* < *var-s < *var-s) (Rudzīte 1993: 325, 326).

Piedēklis + galotne (piedēklis beidzas ar /ɲ/)

Šāda morfēmu kombinācija sastopama tikai vīriešu dzimtes lietvārdiem un īpašības vārdiem ar piedēkli -iņ- (*dēl-iņ-š* < *dēl-iņ-s; *maz-iņ-š* < *maz-iņ-s).

2.1.2. Morfu interference

331. §.

Morfu interference ir viens no morfēmu pielāgošanās veidiem – morfonoloģisks process, kura rezultātā morfi saplūst vienotā nedalāmā veselumā. Procesa sekas ir morfēmu robežu maiņa un/vai morfēmas fonētisks pārveidojums resp. alomorfi. Rezultātā vērojama vārda morfēmiskā sastāva vienkāršošanās (Kalnača 2004₂: 70). Šīs parādības apzīmēšanai valodniecībā tiek lietots arī termins „fūzija” (CODL 1997: 140; Плуныян 2000: 53–67; sk. arī VPSV 2007: 341). Fūzijas gaitā izzūd robeža starp atsevišķām morfēmām un izveidojas jauna morfoloģiska vienība (Anttila 1975: 18; Lessau 1994: 366). Morfu interference tādējādi ir saistīta ar dažādiem blakus esošu morfu apvienošanās gadījumiem.

332. §.

Morfu interferencei latviešu valodā iespējami trīs veidi:

1) morfa beigas apvienojas ar nākamā morfa sākumu vai visu morfu (*brāl-is* : *brāl-a* < *brāl-j-a) – līdzskaņa /j/ noteiktā mija, kur *lj* → /k/, *ɲj* → /ɲ/, *sj* → /s/, *zj* → /z/, *cj* → /tʃ/, *dzj* → /dʒ/, *kj* → /ts/, *gj* → /dz/, *tj* → /ʃ/, *dj* → /ʒ/, *rj* → /r^j/ (regresīva asimilācija);

2) morfi apvienojas morfēmas robežās (*kris-t* : *krīt-u* < *kri-n-t-u) – līdzskaņa /n/ noteiktā mija, kur *in* → /i:/, *un* → /u:/, *an* → /uo/;

3) morfa sākums apvienojas ar iepriekšējā morfa beigām vai visu morfu (*apī-nis* < *apvīnis : *apvīt*; *apaļš* < *apvaļš : *apvelt*).

2.1.2.1. Saknes un piedēkļa/piedēkļu interference – līdzskaņa /j/ noteiktā mija

333. §.

Visplašāk sastopamais morfu interference gadījums latviešu valodā ir līdzskaņa /j/ noteiktā mija, kas vērojama tikai formveidošanā un ir saistīta ar ģenitīva formu, daudzskaitļa paradigmas, atkarīgo locījumu vai verba tagadnes marķēšanu. Vēsturiski šis *j* bijis nomena un verbu formu veidošanas piedēklis. Fonēmu asimilācijas dēļ sā-

kotnējais piedēklis saplūdis ar saknes morfa beigām un radījis līdzskaņu miju. Mūsdienā latviešu valodā tādējādi ir vērojama divu morfu interference – tos vairs nav iespējams nošķirt, jo tie saplūduši vienā morfā, veidojot alomorfus (*zut-is* : *zuš-a* < *zut-j-a; *brauk-t* : *brauc-u* < *brauk-j-u; *brāl-īt-is* : *brāl-īš-a* < *brāl-īt-j-a).

Līdzskaņa /j/ noteiktā mija ietekmējusi arī blakus skaņas vārdā. Progresīvā līdzskaņu asimilācija (*ceļš*, *maziņš*) tika analizēta iepriekš (sk. 330. §). Regresīvās līdzskaņu asimilācijas un morfu interference dēļ ir radušies arī tādi alomorfi, kam no pamatmorfēmas atšķiras divas morfonēmas, (*zizl-is* : *zižl-a* < *zizl-a < *zizl-j-a). Tā ir līdzskaņu grupu mija substantīvu gramatiskajās formās (sk. 162. §), piem., *vilnis* : *viļņa*, *atkusnis* : *atkušņa*, *zvaigzne* : *zvaigžņu*, *šķērslis* : *šķēršļa*, *halle* : *halļu*, *pinne* : *piņņu* (Laua 1997: 94, 95).

334. §.

Formveidošanā

Sakne + piedēklis (sakne beidzas ar /l/, /n/, /t/, /d/, /s/, /z/, /k/, /g/, /ts/, /dz/)

Nomeniem un pronomeniem līdzskaņa /j/ noteiktā mija vērojama šādos gadījumos.

1. Otrās deklinācijas lietvārdiem vienskaitļa ģenitīvā, piem., *zirn-is* : *zirņ-a*, *las-is* : *laš-a*, *lāc-is* : *lāč-a*, *bried-is* : *briež-a*; arī salikteņu *ieglprātis*, *viesmīlis*, *mantrausis* un atvasinājumu *bezprātis*, *neprātis*, *nesātis* vienskaitļa ģenitīva formas *ieglprāša*, *viesmīļa*, *mantrauša*, *bezprāša*, *neprāša*, *nesāša*.

Izņēmumi. Līdzskaņu mijas nav otrās deklinācijas lietvārdā *viesis* un divzīlbu īpašvārdos, kas beidzas ar *-tis* vai *-dis*: *Aldis* : *Alda*, *Andis* : *Anda*, *Antis* : *Anta*, *Atis* : *Ata*, *Centis* : *Centa*, *Gatis* : *Gata*, *Guntis* : *Gunta*, *Madis* : *Mada*, *Raitis* : *Raita*, *Rūdis* : *Rūda*, *Uldis* : *Ulda*, *Valdis* : *Valda*, *Zintis* : *Zinta* (Ceplītis 1982: 218). Trīsziļbju un vairākziļbju vārdos mija notiek, piem., *Tālivaldis* : *Tālivalža*, *Visvaldis* : *Visvalža*, *Krišjānis* : *Krišjāņa*.

Mijas nav slāviskas cilmes personvārdiem, kas beidzas ar *-skis*, *-ckis*, piem., *Baranovskis* : viensk. Ģ *Baranovska*, *Stafeckis* : viensk. Ģ *Stafecka*, *Dombrovskis* : viensk. Ģ *Dombrovska*.

Otrās deklinācijas lietvārdiem, kas vienskaitļa nominatīvā beidzas ar *-ns* vai *-ss* (*akmens*, *asmens*, *mēness*, *rudens*, *ūdens*, *zibens* un salikteņi, kuriem beigu daļā ir kāds no šiem vārdiem, piem., *minerālūdens*, *dārgakmens*), vienskaitļa ģenitīvā līdzskaņa /j/ noteiktā mija nenotiek: vienskaitļa ģenitīvā ir tāda pati forma kā nominatīvā, piem., *akmens* : *akmens*, bet *akmeņi*, *akmeņu*, *akmeņiem* utt.

Līdzskaņa /j/ noteiktās mijas nav tiem otrās deklinācijas lietvārdiem, kuriem saknes beigu līdzskanis jau ir palatāls, piem., *kaķis* : *kaķa*, *zaķis* : *zaķa*.

2. Piektās deklinācijas lietvārdiem daudzskaitļa ģenitīvā, piem., *egl-e* : *egļ-u*, *māt-e* : *māš-u*, *lās-e* : *lāš-u*, *kaudz-e* : *kaudz-u*;

Izņēmumi. Ja agrāk līdzskaņu mija nebija vērojama salikteņos (MLLVG 1959: 60, 61), kas beidzas ar *-de*, *-te*, piem., *četrinde* : *četrindu*, *pajumte* : *pajumtu*, *pavārte* : *pavārte* u. c., tad mūsdienās arī salikteņu beigu daļā notiek līdzskaņu /d/, /t/ mija līdzskaņa /j/ ietekmē:

/d/ → /z/, piem., *četrinde* : *četrinžu*, *piecgade* : *piecgažu* u. c. (LVPPV 1995);

/t/ → /š/, piem., *pavārte* : *pavāršu*, *pajumte* : *pajumšu* u. c. (LVPPV 1995).

Tomēr ir daži izņēmumi, piem., *piekraste* : *piekrastu*, *apaļmute* : *apaļmutu*, *balamute* : *balamutu*.

Līdzskaņa /j/ noteiktā mija nerodas vārdiem, kas beidzas ar *-ste*, piem., *aste* : *astu*, *basketboliste* : *basketbolistu*, *birste* : *birstu*, *biste* : *bistu*, *cariste* : *caristu*, *grīste* : *grīstu*, *hercogiste* : *hercogistu*, *kaste* : *kastu*, *karaliste* : *karalistu*, *ķeizariste* : *ķeizaristu*, *kņaziste* : *kņazistu*, *pavēste* : *pavēstu*, *piekraste* : *piekrastu*, *restes* : *restu*, *tauste* : *taustu*, *veste* : *vestu*, *volejboliste* : *volejbolistu* u. c.; tomēr, ja *-ste* priekšā ir līdzskanis /k/, daudzskaitļa ģenitīvā mija

parasti rodas – mijas līdzskaņu grupas /st/ vietā stājas līdzskanis /š/, piem., *sacīkstes* : *sacīkšu*, *rīk-ste* : *rīkšu*.

Līdzskaņa /j/ noteiktā mija nerodas vārdiem, kam ar miju rastos pārprotamas formas vai nozīmes sakritums ar citiem vārdiem, piem., *balle* : *ballu* (mērvienība; sal. *balle* : *ballu* (sarīkojums)), *bāze* : *bāzu* (sal. *bāzt* : (es) *bāžu*), *bise* : *bisu* (sal. *bite* : *bišu*), *bote* : *botu*, *gāze* : *gāzu* (sal. *gāzt* : (es) *gāžu*), *gide* : *gidu*, *flote* : *flotu*, *kase* : *kasu*, *kušete* : *kušetu*, *mise* : *misu*, *mute* : *mutu* (sal. *muša* : *mušu*), *pase* : *pasu* (sal. *pats* : *pašu*), *planšete* : *planšetu*, *rase* : *rasu*, *sarakste* : *sarakstu*, *takse* : *taksu* (sal. *taksis* : *takšu*).

Dažiem piektās deklinācijas lietvārdiem ir paralēlformas – gan ar līdzskaņu miju, gan bez tās, piem., *cunfte* : *cunfšu* vai *cunftu*, *čakste* : *čakšu* vai *čakstu*, *čurkste* : *čurkšu* vai *čurkstu*, *klukste* : *klukšu* vai *klukstu*, *lete* : *lešu* vai *letu*, *plekste* : *plekšu* vai *plekstu*, *sekste* : *sekšu* vai *sekstu*, *šprote* : *šprošu* vai *šprotu*, *torte* : *toršu* vai *ortu*.

3. Sestās deklinācijas lietvārdiem daudzskaitļa ģenitīvā – *telt-s* : *telš-u*, *sird-s* : *sirž-u*, *pil-s* : *piļ-u*.

Daļai sestās deklinācijas lietvārdu mijas nav: *acs* : *acu*, *aktis* : *aktu*, *ass* : *asu*, *auss* : *ausu*, *bals* : *balsu*, *brokastis* : *brokastu*, *Cēsis* : *Cēsu*, *dakts* : *daktu*, *debess* : *debesu*, *maksts* : *makstu*, *pirts* : *pirtu*, *šalts* : *šaltu*, *takts* : *taktu*, *uts* : *utu*, *uzacs* : *uzacu*, *valsts* : *valstu*, *vēsts* : *vēstu*, *zoss* : *zosu*, *žults* : *žultu*.

4. Otrās deklinācijas lietvārdiem visos daudzskaitļa locījumos, piem. (vokatīva formas te un citur morfonoloģijas daļā dotas tikai lietvārdiem):

VĒZ-IS

daudzsk.

N *vēž-i*

Ģ *vēž-u*

D *vēž-iem*

A *vēž-us*

I (ar) *vēž-iem*

L *vēž-os*

V *vēž-i!*

5. Daļai pirmās un ceturtais deklinācijas lietvārdu (un pēc šī parauga locītu īpašības vārdu un vietniekvārdu) visā locījumu paradigmā /j/ noteiktā mija funkcionē kā morfonoloģisks rādītājs tādām deklinēšanas apakštipam, kura pazīme ir palatāls mīkstināts celma beigu līdzskanis, piem., *telš-š* < *tel-j-s, *mež-s* < *med-j-s, *daļ-a* < *dal-j-a, *viņ-a* < *vin-j-a.

6. Dažiem ceturtais deklinācijas lietvārdiem vai pēc šī parauga locītiem vārdiem/ vārdformām /j/ noteiktā mija marķē tikai atkarīgo locījumu formas, nominatīvā mijas nav:

PAT-I

viensk.

N *pat-i*

Ģ *paš-as* < *pat-j-as

D *paš-ai*

A *paš-u*

I (ar) *paš-u*

L *paš-ā*

daudzsk.

N *paš-as*

Ģ *paš-u*

D *paš-ām*

A *paš-as*

I (ar) *paš-ām*

L *paš-ās*

Darbības vārdiem līdzskaņa /j/ noteiktā mija sastopama gan pirmās konjugācijas otrās grupas, gan trešās konjugācijas otrās grupas darbības vārdu vienkāršās tagadnes formās (izņemot vienskaitļa otro personu):

GRIEZ-T

Tagadne

viensk.

1. *griež-u* < *griez-j-u

2. *griez*

3. *griež* < *griez-j

daudzsk.

1. *griež-am* < *griez-j-am

2. *griež-at* < *griez-j-at

3. *griež* < *griez-j

GUL-Ē-T

Tagadne

viensk.

1. *guļ-u* < *gul-j-u

2. *gul-i*

3. *guļ* < *gul-j

daudzsk.

1. *guļ-am* < *gul-j-am

2. *guļ-at* < *gul-j-at

3. *guļ* < *gul-j

Pirmās konjugācijas otrās grupas darbības vārdiem, kam sakne beidzas ar /k/, /g/, vienskaitļa otrajā personā ir priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija, piem., *sauk-t* : pirmā persona *sauk-u* < *sauk-j-u, otrā persona *sauc* < *sauk-i, trešā persona *sauc* < *sauk-j.

Piedēklis + piedēklis (piedēklis beidzas ar /l/, /n/, /t/, /d/, /s/, /z/, /k/, /g/)

Morfu interference atvasinātiem vārdiem sastopama:

1. Otrās deklinācijas lietvārdiem ar piedēkļiem *-iet-*, *-īt-*, *-ait-*, *-ul-*, *-el-*, *-ekl-* / *-okl-*, *-on-* u. c. vīriešu dzimtē vienskaitļa ģenitīvā un visos daudzskaitļa locījumos, piem.:

LATV-IET-IS

viensk.

N *latv-iet-is*

Ģ *latv-ieš-a* < *latv-iet-j-a

D *latv-iet-im*

A *latv-iet-i*

I (ar) *latv-iet-i*

L *latv-iet-ī*

V *latv-iet-i!*

daudzsk.

N *latv-ieš-i*

Ģ *latv-ieš-u*

D *latv-ieš-iem*

A *latv-ieš-us*

I (ar) *latv-ieš-iem*

L *latv-ieš-os*

V *latv-ieš-i!*

Piedēklim *-iet-* tādējādi noteiktās gramatiskās formās ir alomorfs *-ieš-*. Arī citiem vārddarināšanas piedēkļiem tajās pašās formās ir alomorfi, piem., *-īt-* > *-īš-*, *-ul-* > *-uļ-*, *-el-* > *-eļ-*, *-ekl-* / *-okl-* > *-ekļ-* / *-okļ-*, *-on-* > *-oņ-*, *-ait-* > *-aiš-*, *-ain-* > *-iņ-*, *-en-* > *-eņ-*, *-es-* > *-eš-*, *-ez-* > *-ež-* (*vec-īt-is* : *vec-īš-a*; *zvārg-ul-is* : *zvārg-uļ-a*; *vīr-el-is* : *vīr-eļ-a*; *kar-ekl-is* : *kar-ekļ-a*; *aug-on-is* : *aug-oņ-a*; *virš-ait-is* : *virš-aiš-a*; *dūr-ain-is* : *dūr-iņ-a*; *met-en-is* : *met-eņ-a*; *mēn-es-is* : *mēn-eš-a*; *gliem-ez-is* : *gliem-ež-a*).

2. Piektās deklinācijas lietvārdiem iepriekš minēto piedēkļu alomorfi ir daudzskaitļa ģenitīvā, piem., *kast-īt-e* : *kast-īš-u*, *roķ-el-e* : *roķ-eļ-u*, *vilc-en-e* : *vilc-eņ-u*, *vill-ain-e* : *vill-iņ-u*, *mīl-ul-e* : *mīl-uļ-u*, *dzied-on-e* : *dzied-oņ-u* u. tml.

3. Piedēkļu morfu interference sastopama arī lokāmā darāmās kārtas pagātnes divdabja formās. Ja vīriešu dzimtes divdabjiem ir nenoteiktās galotnes, tad /j/ noteiktā mija vienskaitlī marķē atkarīgo locījumu formas:

NĀK-T : NĀC-IS

viensk.

N *nāc-is*

Ģ *nāk-uš-a* < *nāk-us-j-a

D *nāk-uš-am*

A *nāk-uš-u*

I (ar) *nāk-uš-u*

L *nāk-uš-ā*

Lokāmā darāmās kārtas pagātnes divdabja vīriešu dzimtes formas ar noteikto galotni visā locījuma paradigmā funkcionē ar /j/ noteikto miju, piem., viensk. N *nāk-uš-ais*, Ģ *nāk-uš-ā*, D *nāk-uš-ajam* utt.

4. Nominatīva un /j/ noteiktās mijas marķēta atkarīgo locījumu opozīcija ir lokāmā darāmās kārtas pagātnes divdabja sieviešu dzimtes formām gan ar nenoteikto galotni, gan ar noteikto galotni, piem., viensk. N *nāk-us-i*, Ģ *nāk-uš-as* < *nāk-us-j-as, D *nāk-uš-ai*, A *nāk-uš-u*; viensk. N *nāk-us-ī*, Ģ *nāk-uš-ās*, D *nāk-uš-ajai*.

5. Lokāmā darāmās kārtas tagadnes divdabja formās tāpat vērojama morfu interference, saplūstot divdabja piedēklim un piedēklim -j- – vīriešu dzimtē viensk. N *aug-oš-s* < *aug-ant-j-s; sieviešu dzimtē viensk. N *nāk-oš-a* < *nāk-ant-j-a u. tml. (par to plašāk sk. Endzelīns 1981: 521, 522).

335. §.

Morfu interference tomēr nav vērojama visos līdzskaņa /j/ noteiktās mijas gadījumos. Ja vārda sakne beidzas ar /m/, /v/, /p/, /b/, /f/ morfu interference jeb fūzija nenotiek – *gulbis* : *gulbja*, *nelaime* : *nelaimju*, *govs* : *govju*, *kāpt* : *kāpju*, *karafe* : *karafju*. Šādā gadījumā pilnīgas līdzskaņu asimilācijas un tātad arī fonētiska alomorfa nav, rezultāts ir cits alomorfisma paveids – morfa paplašināšanās, t. i., lūpeņi līdzskaņa /j/ mijas ietekmē nepārveidojas, bet tiem pievienojas līdzskanis /j/, piem., *govs* : *govju*, *skapis* : *skapja*, *zilbe* : *zilbju*, *zeme* : *zemju*, *žirafe* : *žirafju*.

Lai gan -j- vēsturiski ir piedēklis, sinhroniskā valodas aprakstā tas tiek uzskatīts par saknes morfa paplašinātāju (Kalme, Smiltnece 2001: 18), t. i., morfēmas *gulb-* alomorfs ir *gulbj-* ar submorfu *j*.

Mūsdienu latviešu valodā fonēmas /r^j/ zušanas dēļ gaidāmās morfu interference parasti nav ne otrās un piektās deklinācijas lietvārdu, ne vietniekvārdu, ne pirmās un trešās konjugācijas darbības vārdu formās, ja vārda celms beidzas ar /r/, piem., *pavasaris* : *pavasara* < *pavasara* < *pavasari-j-a, *cepure* : *cepuru* < *cepu* < *cepur-j-u, *varš* < *varš* < *var-j-s, *kurš* < *kuŗš* < *kur-j-s, *dzert* : *dzeru* < *dzeŗu* < *dzer-j-u, *turēt* : *turu* < *turu* < *tur-j-u. Tātad vairs nav fiksējami regulāri formveidošanas alomorfi, kuros mītos morfonēmas {R}–{R^j}.

336. §.

Vārddarināšanā

Vārddarināšanā līdzskaņa /j/ noteiktā mija aktīvi nedarbojas. Tā parasti fiksējama atvasinājumos, kam vārddarināšanas celms ir noteikts vārdformas celms ar /j/ miju. Piem., īpašības vārdus ar piedēkli -ain- darina no lietvārdu daudzskaitļa ģenitīva celma – *smilt-s* : *smilš-u* : *smilš-ain-s*, *akmen-s* : *akmeņ-u* : *akmeņ-ain-s*, *pērl-e* : *pērl-u* : *pērl-ain-s*, *alksn-is* : *alkšņ-u* : *alkšņ-ain-s* (Soida 1970: 89).

Sakne + piedēklis (sakne beidzas ar /l/, /n/, /t/, /d/, /s/, /z/)

Morfu interference vērojama jau iepriekš minētajos vārdos *tel-š* < *tel-j-s, *daļ-a* < *dal-j-a, *viņ-a* < *vin-j-a, *mež-s* < *med-j-s, arī *plauš-a* < *plaut-j-a, *gārš-a* < *gārs-j-a, *snauz-a* < *snaud-j-a, *ne-praš-a* < *ne-prat-j-a (sk. Endzelīns 1981: 389, 390); mūsdienu latviešu valodā tie tiek uzskatīti par primāriem vārdiem.

Piedēklis + piedēklis (piedēklis beidzas ar /l/, /n/, /t/, /d/, /s/, /z/)

Morfu interference sastopama lietvārdos un īpašības vārdos, kas atvasināti ar piedēkļiem -oņ-, -iņ-, -aļ-, -už- u. c. (*rīb-ē-t* : *rīb-oņ-a* < *rīb-on-j-a, *maz-s* : *maz-iņ-š* < *maz-in-j-s, *zvan-s* : *zvan-iņ-š*, *snaus-t* : *snaud-aļ-a* < *snaud-al-j-a, *mig-t* : *mig-už-a* < *mig-uz-j-a).

Saknes un piedēkļa/piedēkļu interference gadījums reizē ietver gan formveido-

šanu, gan vārddarināšanu, jo piedēklis *-j-* darbojas abās funkcijās vienlaikus. Piedēklis *-j-* sākotnēji ir vārddarināšanas līdzeklis, taču visi vārdi reizē arī tiek marķēti kā noteiktas morfoloģiskas paradigmas – nomenu vai pronomenu pārstāvji.

2.1.2.2. Saknes un infiksa interference – līdzskaņa /n/ noteiktā mija

337. §.

Infikss ir morfēma, kas iesprausta saknes morfēmā, piem., latviešu valodā *lip-t* : *līp-u* < *li-n-p-u, *bruk-t* : *brūk-u* < *bru-n-k-u, *pras-t* : *prot-u* [pruotū] < *pra-n-t-u (VPSV 2007: 156). Mūsdienu latviešu valodā infikss kā patstāvīga morfēma vairs formāli nav norobežojams.

338. §.

Formveidošanā

Sakne + infikss

Morfu apvienošanās morfēmas robežās resp. saknes un infiksa interference latviešu valodniecībā pazīstama ar nosaukumu „līdzskaņa n noteiktā mija” (Laua 1997: 75, 76) un vērojama tikai darbības vārdu tagadnes formās (sk. 152., 153. §). Darbības vārdiem, kam tagadnes formu veidošanā izmanto infiksu *-n-*, latviešu valodā izveidojusies šķietama saknes vokālisma mija /i/ : /i:/, /u/ : /u:/, /a/ : /uo/, kas marķē tagadnes formu pretstatā nenoteiksmei un citām formām, piem., *kris-t* : *krīt-u* < *kri-n-t-u, *jus-t* : *jūt-u* < *ju-n-t-u, *rak-t* : *rok-u* [ruokū] < *ra-n-k-u. Pārmaiņa ir saknes un infiksa fūzijas rezultāts, jo infikss *-n-* tautosillabiskās pozīcijas dēļ saplūdis ar saknes morfu. Invariantais saknes morfs ir nenoteiksmē un pagātnē, alomorfs – tagadnē.

2.1.2.3. Priedēkļa un saknes interference

339. §.

Vārddarināšanā

Priedēklis + sakne

Šādu gadījumu latviešu valodā nav daudz, jo priedēkļa un saknes sadūrā parasti veidojas pozicionālas fonēmu mijas jeb pozicionāli alomorfi. Taču, piem., vārdos *apīnis*, *apaļš* varētu saskatīt morfu interferenci, kas ir priedēkļa un saknes apvienošanās sekas – *ap-vī-t* : *apīn-is* < *ap-vī-n-is; *ap-vel-t* : *apaļ-š* < *ap-vaļ-š. Procesa rezultātā ir izveidojušās saknes *apīn-*, *apaļ-*, kas mūsdienu valodā funkcionē kā patstāvīgas morfēmas (*apaļ-īg-s*, *apaļ-um-s*, *apiņ-ain-s* u. tml.) (Soida 1970: 81, 82; sk. arī Kalnača 2004₂: 76).

Līdzīga morfu interference saskatāma dažos darbības vārdos, kam sakne saaugusi ar sākotnēja prepozitīva refleksiīva elementa **si-* (izloksnēs arī *sa-*, *za-*) apokopētu reducējumu *s-*, piem., *izsalkt* < *iz-s-alk-t* < *iz-si-alk-t, *pieskarties* < *pie-s-kar-ties* < *pie-si-kar-ties, *noskaisties* < *no-s-kais-ties* < *no-si-kais-ties (Endzelīns 1981: 517; Endzelīns 1982: 454; LVAV 1985: XXXIII–XXXIV; Rudzīte 1993: 357). No šiem darbības vārdiem abstrahēti jauni vārdi *salkt*, *skart*, *skaisties* resp. saknes morfēmas *salk-*, *skar-*, *skais-*, kas ir morfēmu *alk-*, *kar-*, *kais-* alomorfi (Kalnača 2004₂: 76).

2.1.3. Vārddarināšanas / formveidošanas celma saīsināšanās

340. §.

Vārddarināšanas vai formveidošanas celma saīsināšanās parasti ir saistīta ar afiksāciju vārdu darināšanā vai vārda formu veidošanā. Tas ir viens no morfu pielāgošanās

veidiem un pēc savas būtības pretējs interfiksācijai (Kalnača 2004₂: 76). Celma saīsināšanās jeb apokope notiek, vairoties no valodas fonētisko likumu pārkāpšanas. Saīsināšanās mērķis ir:

1) līdzskaņu sablīvējuma novēršana morfēmu saturā – līdzskaņu /t/, /d/, /s/, /z/ vēsturiskais zudums (sk. Laua 1997: 96);

2) patskaņu sablīvējuma novēršana morfēmu saturā.

2.1.3.1. Līdzskaņu sablīvējuma novēršana

341. §.

Vēsturiskajam līdzskaņu zudumam ir pakļauti līdzskaņi /t/, /d/, /s/ un /z/, ja tie vārdformās vai atvasinājumos nonāk līdzskaņu /s/ vai /ʃ/ priekšā (par to plašāk sk. Rudzīte 1993: 351, 352; sk. arī 170, 171. §).

342. §.

Vārddarināšanā

Darīnot lietvārdus ar piedēkli *-šan-* no darbības vārdiem, kuru sakne beidzas ar /t/, /d/, /s/, /z/, saknes morfa beigu fonēma zūd – *mes-t* < *met-t : *me-šan-a* < *met-šan-a; *ves-t* < *ved-t : *ve-šan-a* < *ved-šan-a; *dzis-t* : *dzi-šan-a* < *dzis-šan-a; *grauz-t* : *grau-šan-a* < *grauz-šan-a. Vārddarināšanas celms saīsinās šādiem darbības vārdiem arī atvasinājumos ar piedēkļiem *-sm-*, *-sl-*, *-ņ-*, *-m-*, piem., *pūs-t* < *pūt-t : *pū-sm-a* < *pūt-sm-a; *jaus-t* < *jaut-t : *jau-sm-a* < *jaut-sm-a; *pūs-t* < *pūt-t : *pū-sl-is* < *pūt-sl-is; *bris-t* < *brid-t : *bra-sl-s* < *brad-sl-s, *mēz-t* : *mē-sl-i* < *mēz-sl-i; *lais-t* < *laid-t : *lai-m-e* < *laid-m-e (Rudzīte 1993: 351, 352).

Sakne + interfikss (sakne beidzas ar /t/, /d/, /s/, /z/)

Ja darbības vārda sakne beidzas ar līdzskaņiem /t/, /d/, /s/, /z/, tad šādiem atvasinātiem darbības vārdiem interfiksi *-šl-*, *-šņ-*, *-st-*, *-žl-*, *-žņ-* rada saknes morfa saīsināšanos, piem., *kos-t* : *ko-(šl)-ā-t* < **kod-(šl)-ā-t*; *kas-t* : *ka-(šņ)-ā-t* < **kas-(šņ)-ā-t*; *grūs-t* : *grū-(st)-ī-t* < **grūd-(st)-ī-t*; *līs-t* : *lī-(žņ)-ā-t* < **līd-(žņ)-ā-t* (sīkāk sk. Kalnača 2002₁: 474–478 un 2004₂: 77).

343. §.

Formveidošanā

Darbības vārdiem, kuru sakne beidzas ar /t/, /d/, /s/, /z/ un kuriem vienkāršās tagadnes formas veidotas ar piedēkli *-st-*, saknes morfa beigu fonēma zūd – *kals-t* : *kal-st-u* < *kalt-st-u; *plūs-t* : *plū-st-u* < *plūd-st-u; *aus-t* : *au-st-u* < *aus-st-u; *lūz-t* : *lū-st-u* < *lūz-st-u (Rudzīte 1993: 351, 352).

2.1.3.2. Patskaņu sablīvējuma novēršana

344. §.

Vārddarināšanā

Piedēklis + galotne (piedēklis beidzas ar garu patskani vai divskani)

Darīnot lietvārdus no otrās un trešās konjugācijas darbības vārdiem, vārddarināšanas celmam savienojumā ar derivatīvajām galotnēm *-e*, *-is* morfēmu saturā rastos latviešu valodai neraksturīgs patskaņu sablīvējums. Tas ir tāpēc, ka verba nenoteiksmes celmam ir vokālisks piedēklis (*-ī-*, *-ē-*, *-ā-*, *-o-*) vai piedēklis beidzas ar patskani (*-inā-*). Lai izvairītos no šīs neērtās patskaņu kopas, tiek saīsināts vārddarināšanas celms resp. nenoteiksmes celma piedēklis vai tā daļa (Soida 1977: 112), piem., *ap-dar-ī-t* :

ap-dar-e < *ap-dar-ī-e; *ie-cer-ē-t* : *ie-cer-e* < *ie-cer-ē-e; *pār-zin-ā-t* : *pār-zin-is* < *pār-zin-ā-is; *ap-kalp-o-t* : *ap-kalp-e* < *ap-kalp-o-e.

345. §.

Formveidošanā

Piedēklis + galotne (piedēklis beidzas ar garu patskani)

Vairīšanās no patskaņu sablīvējuma morfēmu saturā, saīsinot vārda celmu, latviešu valodā vērojama trešās konjugācijas darbības vārdiem tagadnes formu veidošanā. Šis formveidošanas celma saīsinājums darbojas kā tagadnes formas marķētājs pretstatā pagātnes formām (sk. arī Soida 2009: 168). Ar to trešās konjugācijas darbības vārdi tagadnē morfonoloģiski atšķiras no otrās konjugācijas darbības vārdiem, jo ne nenoteiksmē, ne pagātnē formālu atšķirību nav. Šiem darbības vārdiem sakne beidzas ar līdzskani, vārddarināšanas piedēklis ir garš patskani vai piedēklis beidzas ar garu patskani (-ī-, -ē-, -ā-, -inā-). Veidojot tagadnes formas ar personu galotnēm, rastos patskaņu sablīvējums; tas tiek novērsts, atmetot nenoteiksmes piedēkli vai piedēkļa pēdējo patskani, piem.:

LAS-Ī-T

Tagadne

viensk.

1. *las-u* < *las-ī-u

2. *las-i* < *las-ī-i

3. *las-a* < *las-ī-a

daudzsk.

1. *las-ām* < *las-ī-ām

2. *las-āt* < *las-ī-āt

3. *las-a* < *las-ī-a

AUDZ-INĀ-T

Tagadne

viensk.

1. *audz-in-u* < *audz-inā-u

2. *audz-in-i* < *audz-inā-i

3. *audz-in-a* < *audz-inā-a

daudzsk.

1. *audz-in-ām* < *audz-inā-ām

2. *audz-in-āt* < *audz-inā-āt

3. *audz-in-a* < *audz-inā-a

2.1.4. Interfiksācija

346. §.

Interfiksācija ir viens no morfēmu pielāgošanās veidiem latviešu valodā. Taču atšķirībā no iepriekšējā apakšnodalā aprakstītās vārddarināšanas/ formveidošanas celma saīsināšanās patskaņu vai līdzskaņu sablīvējums morfēmu saturā tiek novērsts ar īpašu afiksu – interfiksu (Kalnača 2004₂: 78; VPSV 2007: 160).

2.1.4.1. Patskaņu sablīvējuma novēršana

347. §.

Vārddarināšanā

Sakne + piedēklis (sakne beidzas ar patskani vai divskani, piedēkļi ir vokāliski)

Kauzatīvos vai iteratīvos atvasinātos darbības vārdos, kam sakne beidzas ar patskani vai divskani, latviešu valodā fiksējami interfiksi -*d*-, -*st*-, -*Ņ*- (Soida 2009: 192–203). Interfiksa funkcija ir novērst atvasinājumos patskaņu sablīvējumu, kas rastos, verba saknei saistoties ar vokālisku vārddarināšanas piedēkli (-*ā*-, -*ē*-, -*ī*-, -*o*-, -*inā*- u. c.), piem., *lī-t* : *lī-(Ņ)-ā-t*; *lie-t* : *lie-(d)-ē-t*, *lai-(st)-ī-t*; *šū-t* : *šū-(d)-inā-t* (sk. VPSV 2007: 160; par interfiksu plašāk sk. arī Morfēmikas daļā). Vienam darbības vārdam var būt arī divējādi interfiksāli atvasinājumi, piem., *mī-t* : *mī-(d)-ī-t*, *mī-(Ņ)-ā-t*; *tī-t* : *tī-(st)-ī-t*, *tī-(Ņ)-ā-t*.

348. §.

Mūsdienu latviešu valodā sastopami arī interfiksi, kas ir iesprausti analogijas dēļ, kaut gan morfēmu sadūrā tie nebūtu vajadzīgi. Līdzās jau minētajiem interfiksiem šādā pozīcijā sastopami arī vēl citi: *-šņ-*, *-šļ-*, *-žņ-*, *-žļ-*. Ja darbības vārda sakne beidzas ar līdzskani, tad šādiem atvasinātiem darbības vārdiem interfikss tiek lietots analogijas dēļ. Iespējams, tas ir tādēļ, lai stiprinātu atvasinājuma kauzātīvo vai iteratīvo nozīmi pretstatā motivējošam darbības vārdam, piem., *dzer-t* : *dzir-(d)-ī-t*; *vēr-t* : *vār-(st)-ī-t*; *stum-t* : *stum-(d)-ī-t*. No viena darbības vārda var būt sastopami arī divējādi iteratīvi atvasinājumi, no kuriem viens ir ar interfiksu, otrs – bez tā: *rak-t* : *rak-(ņ)-ā-t* un *rak-ā-t*; *gul-t* : *gul-(šņ)-ā-t* un *gul-ē-t* u. tml. Arī te var runāt par morfonoloģisku interfiksa funkciju.

Šādos gadījumos vārddarināšanas tipa īstenošanās, iespējams, ir saistīta ar saknes beigu līdzskaņa kvalitāti – tas ir skanenis vai troksnenis. Ja darbības vārda sakne beidzas ar skaneni, atvasinājumam nereti ir vai nu tikai interfikss, vai arī interfikss un saknes vokālisma mija: *gul-t* : *gul-(šņ)-ā-t*; *grim-t* : *grem-(d)-ē-t*; *vel-t* : *val-(st)-ī-t*; *dzer-t* : *dzir-(d)-inā-t*. Ja sakne beidzas ar līdzskani /t/, /d/, /s/, /z/, tad šādiem atvasinātiem vārdiem interfiksi *-šļ-*, *-šņ-*, *-st-*, *-žļ-*, *-žņ-* rada saknes morfa resp. vārddarināšanas celma saīsināšanos: *kos-t* : *ko-(šļ)-ā-t* < **kod-(šļ)-ā-t*; *os-t* : *o-(šņ)-ā-t* < **od-(šņ)-ā-t*; *kas-t* : *ka-(šņ)-āt* < **kas-(šņ)-ā-t*; *grūs-t* : *grū-(st)-ī-t* < **grūd-(st)-ī-t*; *līs-t* : *lī-(žņ)-ā-t* < **līd-(žņ)-ā-t*; *zīs-t* : *zī-(žļ)-ā-t* < **zīd-(žļ)-ā-t*.

349. §.

Par šādu atvasinātu darbības vārdu interfiksiem un tātad arī dalījumu morfēmās ir dažādi viedokļi. Piem., E. Soida uzskata, ka tādos verbos kā *košļāt*, *ošņāt*, *zīžļāt*, *līžņāt* u. tml. ir interfiksi *-ļ-*, *-ņ-*, kas radījuši motivētājverba celma beigu līdzskaņa miju (Soida 2009: 193). Līdzīgi uzskati ir arī A. Vulānei, piem., vārda *košļāt* dalījumā morfēmās *koš+(ļ)+ā-t* (Vulāne 1997: 291). Arī Baiba Metuzāle-Kangere piedāvā līdzīgu *košļāt* dalījumu morfēmās – *koš-ļ-ā-t* –, lai gan *-ļ-* uzskata par kauzātīvu piedēkli (LVAV 1985: 132). Taču šo atvasināto darbības vārdu sakarā nav pietiekami novērtēts līdzskaņu /t/, /d/, /s/, /z/ vēsturiskais zudums, ja tie vārda gramatiskajās formās vai vārddarināšanas procesā nonāk tādu morfēmu priekšā, kas sākas ar /s/, /š/ (Endzelīns 1981: 373, 374; Rudzīte 1993: 350–352; Laua 1997: 96). Teorētiski iespējama tāda pati pārmaiņa arī morfu priekšā, kas sākas ar /z/, /ž/. Tādējādi laikam precīzāk būtu runāt par interfiksiem *-šļ-*, *-šņ-*, *-žļ-*, *-žņ-* un vārddarināšanas/formveidošanas celma saīsināšanos minēto verbu sakarā (Kalnača 2004₂: 79).

350. §.

Ja darbības vārda sakne beidzas ar līdzskani, tad atvasinājumā fiksējami vienlaikus divi morfonoloģiski procesi, kas ir saistīti ar darbības vārda saknes beigu fonētisko struktūru:

1) ja sakne beidzas ar skaneni, tad vārddarināšanā morfonoloģiski darbojas vai nu tikai interfikss, vai arī saknes vokālisma mija kopā ar interfiksu;

2) ja sakne beidzas ar troksneni, tad vārddarināšanā morfonoloģiski darbojas saknes beigu līdzskaņa zudums kopā ar interfiksu.

351. §.

Formveidošanā

Piedēklis + galotne (piedēklis ir garš patskanis vai divskanis; galotne sākas ar patskani)

Otrās konjugācijas darbības vārdiem, veidojot tagadnes un pagātnes formas, tiek izmantots interfikss *-j-*, lai novērstu patskaņu sablīvējumu piedēkļa un galotnes sadūrā.

Otrā konjugācija

SLĒP-O-T

Tagadne

viensk.

1. *slēp-o-(j)-u* < *slēp-o-u
2. *slēp-o-ø-ø* < **slēp-o-(j)-i* < *slēp-o-i
3. *slēp-o-ø-ø* < **slēp-o-(j)-a* < *slēp-o-a

daudzsk.

1. *slēp-o-(j)-am* < *slēp-o-am
2. *slēp-o-(j)-at* < *slēp-o-at
3. *slēp-o-ø-ø* < **slēp-o-(j)-a* < *slēp-o-a

Pagātne

viensk.

1. *slēp-o-(j)-u* < *slēp-o-u

2. *slēp-o-(j)-i* < *slēp-o-i

3. *slēpo-(j)-a* < *slēp-o-a

daudzsk.

1. *slēp-o-(j)-ām* < *slēp-o-ām

2. *slēp-o-(j)-āt* < *slēp-o-āt

3. *slēpo-(j)-a* < *slēp-o-a

Trešās konjugācijas darbības vārdiem interfikss *-j-* ir pagātnes formās:

Trešā konjugācija

LAS-Ī-T

Pagātne

viensk.

1. *las-ī-(j)-u* < *las-ī-u

2. *las-ī-(j)-i* < *las-ī-i

3. *las-ī-(j)-a* < *las-ī-a

daudzsk.

1. *las-ī-(j)-ām* < *las-ī-ām

2. *las-ī-(j)-āt* < *las-ī-āt

3. *las-ī-(j)-a* < *las-ī-a

352. §.

Elements *-j-* latviešu valodniecībā tiek aprakstīts dažādi. Latviešu sinhroniskajā morfoloģijā *-j-* tiek uzskatīts par piedekli un kā tāds aplūkots arī šajā gramatikā (sk. 6.2.1.1. apakšnodaļā „Darbības vārda laika formu veidošana”, kā arī Kalme, Smiltnece 2001: 214; Paegle 2003: 98, 99). Savukārt Aleksejs Andronovs (*Алексей Андронов*) *-j-* apraksta kā submorfu resp. morfēmas *slēpoj-* vai *lasīj-* daļu, nevis patstāvīgu morfēmu (Andronov 2000: 45; Андронов 2002: 387–389).

2.1.4.2. Līdzskaņu sablīvējuma novēršana

Līdzskaņu sablīvējuma novēršana ar interfiksu latviešu valodā sastopama tikai formveidošanā.

353. §.

Formveidošanā

Sakne + piedēklis (sakne beidzas ar līdzskaņiem /s/, /z/, /t/, /d/)

Darbības vārdiem, kam sakne beidzas ar /s/, /z/, /t/, /d/, nākotnes formā ir interfikss *-ī-*. Tas iesprausts, lai novērstu latviešu valodai neraksturīgu līdzskaņu kopu veidošanos morfēmu saturā, piem., *aus-t* : *aus-(ī)-s-i*; *lauz-t* : *lauz-(ī)-s-i*; *mes-t* : *met-(ī)-s-i*; *ves-t* : *ved-(ī)-s-i* (sk. 981. §).

2.2. Morfēmu kombinēšanās un līdzskaņu pozicionālās pārmaiņas

354. §.

Līdzskaņu pozicionālās pārmaiņas latviešu valodā visbiežāk rodas morfēmu saturā, kad noteiktā gramatiskā formā vai vārda atvasinājumā izveidojas īpaša fonētiska pozīcija. Citā gramatiskā formā vai atvasinājumā, kad morfēmu kombinācija ir mainījies, mainās arī saturā esošu fonēmu pozīcija un no tās izrietošā skaņu pielāgošanās, piem., *nest* [nest], *nesdams* [næzdams], *nesu* [nes:ū], *nesējs* [nese:is]; *zivs* [zius], *zivij* [ziviĵ], *zivtiņa* [ziutiņā] (Laua 1997: 81).

355. §.

Pozicionālās pārmaiņas izpaužas galvenokārt kā dažādi asimilācijas veidi ar po-

zicionālu skaņu miju (Muižniece 2002: 75). Latviešu valodā visbiežāk sastopami šādi pozicionāli līdzskaņu asimilācijas (retāk disimilācijas) gadījumi:

- 1) asimilācija balsīguma ziņā;
- 2) afrikātas /ts/ rašanās;
- 3) asimilācija artikulācijas vietas ziņā;
- 4) vokalizācija;
- 5) līdzskaņu zudums;
- 6) līdzskaņu pagarinājums (Laua 1997: 76, 77).

Morfonoloģijas sakarā svarīga ir vēl viena līdzskaņu pozicionālā pārmaiņa – ne-balsīgu troksneņu pagarinājums starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu patskani divzīlbu, trīszīlbu un četrzīlbu vārdos (Laua 1997: 64, 65).

356. §.

Gandrīz visas minētās līdzskaņu pārmaiņas fiksējamas vārddarināšanā vai formveidošanā, tātad netieši ir saistītas ar noteiktu leksisku vai gramatisku semantiku kā morfēmu pielāgošanās rezultāts. Līdzskaņu pozicionālo pārmaiņu izpausme tādējādi ir paradigmatiska formveidošanā un sintagmatiska vārddarināšanā (Kalnača 2004₂: 92, 93). Ja līdzskaņu pozicionālās pārmaiņas uzskata par morfonoloģiskām, tad to radītie morfēmu varianti ir alomorfi.

357. §.

Līdzskaņu pozicionālās pārmaiņas, kas rodas, morfēmām pielāgojoties, ir saistāmas ar jau iepriekš analizētajām morfēmu saduras parādībām:

- 1) fonēmu miju (asimilācija balsīguma ziņā);
- 2) morfu interferenci un fūziju (afrikātas /ts/ rašanās, asimilācija artikulācijas vietas ziņā);
- 3) vārddarināšanas / formveidošanas celmu saīsināšanos (līdzskaņu zudums).

358. §.

Līdzskaņu vokalizāciju un ne-balsīgu troksneņu pagarinājumu varētu uzskatīt par suprasegmentālām parādībām, jo tās ir saistītas ar zilbi, nevis ar morfēmu – tā ir būtiska atšķirība no citām līdzskaņu pozicionālajām pārmaiņām. Zilbes fonētiskā struktūra un zilbju skaits vārdā resp. vārdformā nosaka līdzskaņu vokalizācijas vai ne-balsīgu troksneņu pagarinājuma iespējamību. Taču, no otras puses, līdzskaņu vokalizācijas vai pagarinājuma fonētiskie apstākļi rodas noteiktās gramatiskās formās vai atvasinājumos. Tāpēc abus minētos līdzskaņu pozicionālo pārmaiņu veidus iespējams traktēt kā **suprafiksus** – morfoloģiskas suprasegmentālas valodas vienības.

Līdzskaņu pozicionālās pārmaiņas var īstenoties vairākas vienlaikus, piem., asimilācija balsīguma ziņā un afrikātas /ts/ rašanās (*galds* [galts]) vai asimilācija balsīguma ziņā, asimilācija artikulācijas vietas ziņā un līdzskaņu pagarinājums (*mežs* [meʃ̯]). No morfonoloģijas viedokļa tā ir fonēmu mija un morfu interference ar fūziju: [galts] < *galts* < *galds*; [meʃ̯] < *meš̯* < *mešs* < *mežs*.

2.2.1. Fonēmu mija

359. §.

Asimilācija balsīguma ziņā

Tā ir vērojama visās morfēmu sadūrās, kur blakus nonāk dažāda balsīguma troksneņi (Laua 1997: 77–79; sk. arī 122.–127. §).

360. §.

Asimilācija balsīguma ziņā jeb balsīgu un nebalsīgu līdzskaņu mija vērojama visās morfēmu sadūrās, kur blakus nonāk dažāda balsīguma troksneņi, gan formveidošanā, gan vārddarināšanā.

361. §.

Vārddarināšanā

Priedēklis + sakne

Piem., *ap-gāz-t* [abga:st], *at-brauk-t* [adbraukt]; *uz-kāp-t* [uska:pt], *iz-cep-t* [istsept], *aiz-kris-t* [aiskrist].

Priedēkļa un saknes sadūrā asimilācija ir regresīva.

Sakne + sakne

Piem., *lab-prāt* [lap:ra:t], *Lat-gal-e* [ladgalē]; salikteņu *maz-spē-j-a* [mas:pe:jā], *vis-zin-is* [viz:inīs] pirmā komponenta beigu balsīgais līdzskanis /z/ vai nebalsīgais līdzskanis /s/ asimilējas balsīguma ziņā otrā komponenta nebalsīgā līdzskaņa /s/ vai balsīgā līdzskaņa /z/ priekšā, kontrahējoties rodas garš līdzskanis /s:/ vai /z:/.

Piedēklis + galotne

Tikai vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā piedēklī *-īg-*, piem., *vec-īg-s* [vetsi:ks], *liel-īg-s* [lieli:ks].

362. §.

Formveidošanā

Sakne + galotne

Tikai vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā nomenos, kuru sakne beidzas ar /g/, /b/, /z/:

- viensk. N *rag-s* [raks], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *rag-* [rag],
- viensk. N *lab-s* [laps], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *lab-* [lab],
- viensk. N *maz-s* [mas:], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *maz-* [maz].

Tikai nenoteiksmē vārdiem, kuru sakne beidzas ar /g/, /b/, /z/: *aug-t* [aukt], *glāb-t* [gla:pt], *griez-t* [griest].

Sakne + piedēklis

Dažādās darbības vārda formās:

1) pirmās konjugācijas trešās grupas darbības vārdiem, kam sakne beidzas ar /b/, /g/, piem., *sa-lab-st-u* [salapstū], *ilg-st-u* [ilktstū];

2) nākotnes formā pirmās konjugācijas vārdiem, kam sakne beidzas ar /b/, /g/, piem., *sa-lab-š-u* [salapšū], *sa-lab-s-i* [salapsī]; *aug-š-u* [aukšū], *aug-s-i* [auksī];

3) pagātnes pasīvā divdabja formā pirmās konjugācijas vārdiem, kam sakne beidzas ar /b/, /g/, /z/, piem., *glāb-t-s* [gla:pts]; *lūk-t-s* [lu:kts]; *griez-t-s* [griests];

4) daļēji lokāmā divdabja formā pirmās konjugācijas vārdiem, kam sakne beidzas ar /p/, /k/, /s/, piem., *kāp-dam-s* [ka:bdams], *lek-dam-s* [lægdams], *plīs-dam-s* [pli:zdams].

2.2.2. Morfu interference

2.2.2.1. Asimilācija artikulācijas vietas ziņā

363. §.

Asimilācija artikulācijas vietas ziņā notiek starp morfēmu sadūrā esošiem līdzīgiem līdzskaņiem, ko artikulē tuvu vienu otram (Muižniece 2002: 76; sk. arī 128.–131. §).

364. §. Vārddarināšanā

Priedēklis + sakne

Priedēkļa un saknes sadūrā pārmaiņa ir regresīva (Laua 1997: 79). Tā sastopama, darinot vārdus ar priedēkļiem *iz-*, *uz-*, *aiz-*, ja sakne sākas ar /ʃ/, /ʒ/, /ɕ/ vai /tʃ/.

Balsīgās afrikātas /ɕ/ priekšā priedēkļa un saknes sadūrā spraudzenis /z/ pārvēršas par spraudzeni /ʒ/, piem., *aizdžinkstēt* [aizɕɪŋkste:t], *izdžinkstēt* [izɕɪŋkste:t]. Savukārt nebalsīgās afrikātas /tʃ/ priekšā balsīgais spraudzenis /z/, asimilējoties arī balsīguma ziņā, pārvēršas par nebalsīgo spraudzeni /ʃ/, piem., *uzčubināt* [uʃtʃubina:t]; *aizčāpot* [aiztʃa:puot], *izčākstēt* [istʃa:kste:t], *izčāpot* [istʃa:puot]. Šajā gadījumā fūzijas nav un katrs morfs ir segmentējams.

Balsīgais spraudzenis /z/ balsīgā spraudzeņa /ʒ/ priekšā pārvēršas par spraudzeni /ʒ/. Notiek pilnīga asimilācija, un kontrakcijas rezultātā morfēmu sadūrā rodas garš spraudzenis /ʒ:/, piem., *uzžaut* [uz:ʒaut], *aizžņaukt* [aiz:ʒnaukt], *aizžogot* [aiz:ʒuogot], *aizžogojums* [aiz:ʒuogojums], *izžņaudzīt* [iz:ʒnauɕi:t], *izžūt* [iz:ʒu:t].

Arī nebalsīgā spraudzeņa /ʃ/ priekšā balsīgais spraudzenis /z/, asimilējoties balsīguma un artikulācijas vietas ziņā, pārvēršas par nebalsīgo spraudzeni /ʃ/, un kontrakcijas rezultātā rodas garš līdzskanis [ʃ:], piem., *uzšaut* [uʃ:aut], *uzšķilt* [uʃ:cilt]; *aizšalkt* [aiz:ʃalkt], *aizšķērsot* [aiz:cæ:rsuot]; *izšaut* [iz:ʃaut], *izšķērdīgs* [iz:cæ:rɕi:ks].

365. §. Salikteņu darināšanā

Asimilācija artikulācijas vietas ziņā var notikt **salikteņu komponentu sadūrā**, piem., *pusčetri* [puʃtʃetri], *pusžāvēts* [puʒ:a:væ:ts] (salikteņa *pusžāvēts* komponentu sadūrā notiek arī asimilācija balsīguma ziņā un kontrahējoties veidojas garš līdzskanis). Šajā pozīcijā asimilācija ir regresīva.

366. §. Formveidošanā

Saknes vai piedēkļa un galotnes *-s* sadūrā asimilācija artikulācijas vietas ziņā ir progresīva (Laua 1997: 79). Pārmaiņa sastopama vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā vārdiem, kam sakne vai piedēklis beidzas ar /ʃ/, /ʒ/, /tʃ/, /ɕ/. Asimilācijas rezultātā rodas līdzskanis /ʃ/.

Nebalsīgais spraudzenis /ʃ/ asimilē sekojošo spraudzeni /s/, un, abiem vienas kvalitātes līdzskaņiem saplūstot, rodas pagarināts līdzskanis [ʃː], piem., *košs* [kuoʃː], *drošs* [druoʃː]. Spraudzenis /ʒ/ galotnes *-s* priekšā vispirms regresīvās asimilācijas rezultātā asimilējas balsīguma ziņā un tad asimilē sekojošo spraudzeni /s/, piem., *spošs* [spuoʃs] → [spuoʃs] → [spuoʃː]. Galotne *-s* pilnībā pielīdzinās iepriekšējai skaņai, tāpēc nominatīvā abas sākotnējās morfēmas nav nošķiramas, t. i., ir notikusi fūzija.

Afrikāta /tʃ/ asimilē sekojošo spraudzeni /s/, un asimilācijas rezultātā rodas līdzskanis /ʃ/, piem., *mačs* [matʃs]. Savukārt afrikāta /ɕ/ līdzskaņa /s/ (galotnes *-s*) priekšā vispirms asimilējas balsīguma ziņā, tad tiek asimilēts sekojošais spraudzenis /s/, piem., *Džordžs* [ɕɔrtʃs].

Instrumentāli pētot no līdzskaņu savienojumiem *-žs*, *-šs* radušos nebalsīgā troksneņa /ʃ/ kvantitāti vārda beigās, E. Liepa konstatējis (Liepa 1963), ka mūsdienu latviešu literārajā valodā nebalsīgi troksneņi parasti tiek izrunāti pusgari, piem., *mežs* [meʃː], *košs* [kuoʃː]. Retāk vārda beigās ir īsi līdzskaņi.

Sakne + galotne

- Viensk. N *sveš-s* [sveʃː], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *sveš-* [sveʃ];
- viensk. N *mež-s* [meʃː], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *mež-* [meʒ];
- viensk. N *Marč-s* [marʧʃ], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *marč-* [marʧ];
- viensk. N *Jurdž-s* [jurtʃʃ], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *jurdž-* [jurdʒ].

Piedēklis + galotne

Pārmaiņa sastopama lokāmā darāmās kārtas tagadnes divdabja vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formā:

- viensk. N *aug-oš-s* [auguoʃː], *dom-ā-j-oš-s* [duoma:juoʃː], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar piedēkli *-oš-* [uoʃ].

2.2.2.2. Afrikātas /ts/ rašanās

367. §.

Afrikātas /ts/ rašanās atšķiras no citiem līdzskaņu pozicionālās asimilācijas gadījumiem ar to, ka divi līdzskaņi, saplūstot vienā, veido citu līdzskani, resp., /t//d/ + /s/ → /ts/ (Laua 1997: 80; sk. arī 132.–134. §). Līdzskanis /d/ asimilējas arī balsīguma ziņā, t. i., kļūst nebalsīgs.

368. §.

Formveidošanā

Pārmaiņa sastopama vīriešu un sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā vārdiem, kam sakne vai piedēklis beidzas ar /t/, /d/. Galotne *-s* pilnībā pielīdzinās iepriekšējai skaņai, tāpēc nominatīva formā abas sākotnējās morfēmas nav nošķiramas, t. i., ir notikusi fūzija.

Sakne + galotne

- Viensk. N *gald-s* [galts], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *gald-* [gald];
- viensk. N *plaukt-s* [plaukts], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *plaukt-* [plaukt];
- viensk. N *sald-s* [salts], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *sald-* [sald];
- viensk. N *nakt-s* [nakts], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *nakt-* [nakt] (izņēmums ir daudzskaitļa ģenitīva forma, kur līdzskaņa /j/ noteiktās mijas rezultātā ir sakne *nakš-* [nakʃ]);
- viensk. N *sird-s* [sirts], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *sird-* [sird] (izņēmums ir daudzsk. ģenitīva forma, kur līdzskaņa /j/ noteiktās mijas rezultātā ir sakne *sirž-* [sirʒ]).

Piedēklis + galotne

• Viensk. N *vien-ād-s* [vien:a:ts], citas gramatiskās formas ar piedēkli *-ād-* [a:d]. Pārmaiņa sastopama arī pagātnes lokāmā ciešamās kārtas pagātnes divdabja vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formā:

- viensk. N *lik-t-s* [likts], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar piedēkli *-t-*.

2.2.3. Vārddarināšanas celma saīsināšanās

369. §.

Pozicionāls līdzskaņu zudums (sk. 145. §) latviešu valodā sastopams tikai vārddarināšanā, gramatisko formu veidošanā šādu gadījumu nav.

Vārddarināšanā

Literārajā valodā sastopams galvenokārt pozicionāls /t/ zudums /d/ priekšā vecu, bieži lietotu salikteņu komponentu sadūrā, piem., *svēt-dien-a* [sve:diēnā], *ceturt-dien-a* [tsæturdienā] (Laua 1997: 82). Līdzskaņa zuduma rezultātā salikteņa pirmā komponenta beigās vērojama arī līdzskaņu asimilācija balsīguma ziņā, piem., *sest-dien-a* [sezdiēnā]. Jaunākos salikteņos /t/ rūpīgā izrunā var saglabāties, piem., *pa-mat-darb-s* [pamātdarps], *simt-daļ-a* [simtdaļā]. Ir arī salikteņi, kuros zudis /k/ pirms /g/, piem., *cūk-gaļ-a* [tsu:gaļā].

Ja salikteņa pirmajam komponentam celma beigās ir zudis līdzskanis, tad šo pārmaiņu morfonoloģijā var uzskatīt par vienu no morfēmu pielāgošanās veidiem – par vārddarināšanas celma saīsināšanos.

2.2.4. Vokalizācija

370. §.

Vokalizācijai ir pakļauti līdzskaņi /v/, /j/. Ja šie līdzskaņi nokļūst tautosillabiskā pozīcijā aiz īsiem patskaņiem, tie pārveidojas par patskaņiem /u/, /i/ un kopā ar iepriekšējo patskani veido pozicionālu divskani, piem., *savs* [sau̯s], *zvejnieks* [zveiniēks] (Laua 1997: 81). Tautosillabiskā pozīcijā aiz gariem patskaņiem un divskaņiem /ie/, /uo/ līdzskaņu /v/, /j/ pārveidojums ir daļējs – nezilbiski patskaņi [u], [i], piem., *brīvs* [brī:u̯s], *tīvs* [tī:u̯s], *govs* [guo:u̯s], *klājs* [kla:is] (Laua 1997: 82; sk. arī 135.–138. §). Tautosillabiskās pozīcijas rašanās ir saistīta ar noteiktām lietvārdu, īpašības vārdu, vietniekvārdu vai darbības vārdu gramatiskajām formām, kā arī ar lietvārdu un īpašības vārdu darināšanu. Parasti vokalizācija sastopama vienzilbīgu vārdu beigās, retāk – piedēkļos, ja sakne vai piedēklis beidzas ar /j/, /v/. Tāpēc, kā jau minēts, līdzskaņu vokalizāciju iespējams uzskatīt par suprasegmentālu parādību un tās rezultātā radušos valodas vienību variantus par suprafiksiem.

371. §.

Vārddarināšanā

Sakne + piedēklis

Tautosillabiska pozīcija iespējama, saknei pievienojot piedēkli, piem., *dzej-niek-s* [dzeiniēks], *zvej-niek-s* [zveiniēks], *tēj-nīc-a* [te:īni:tsā].

Sakne + sakne

Tautosillabiska pozīcija iespējama salikteņos pirmā komponenta saknei, piem., *div-padsmīt* [diupatsmit], *ziv-saim-niec-īb-a* [ziusaimnieci:bā], *trej-gaļv-u* [treigalvū], *lej-kann-a* [leikan:ā], *šuj-mašīn-a* [šui:majī:nā] u. tml.

372. §.

Formveidošanā

Sakne + galotne

Gan lietvārdu un īpašības vārdu, gan darbības vārdu formās:

- viensk. N *tēvs* [tæ:u̯s], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *tēv-* [tæ:v];

- viensk. N *ziv-s* [zius], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *ziv-* [ziv];
- viensk. N *gov-s* [guovs], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *gov-* [guov];
- viensk. N *maij-s* [maiis], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *maij-* [mai];
- viensk. N *klaj-š* [klaiš], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar sakni *klaj-* [kla];

Šāda pozīcija, kur gramatiskā forma ir tikai vienzilbīga sakne ar beigu skaņas vokalizāciju, galotnes zuduma dēļ iespējama:

1) pirmās konjugācijas darbības vārdiem tagadnes vienskaitļa otrajā un vienskaitļa/daudzskaitļa trešajā personā:

Tagadne

viensk.

1. *šuj-u* [šujū]
2. *šuj-ø* [šui]
3. *šuj-ø* [šui]

2) trešās konjugācijas otrās grupas darbības vārdiem tagadnes vienskaitļa/daudzskaitļa trešajā personā:

Tagadne

viensk.

1. *stāv-u* [sta:vū]
2. *stāv-i* [sta:vī]
3. *stāv-ø* [sta:u]

Sakne + piedēklis

Vokalizācija sastopama ar piedēkļiem *-āj-*, *-tāj-*, *-ēj-* atvasinātu lietvārdu vienskaitļa nominatīva formā:

- viensk. N *nes-ēj-s* [nese:is], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar piedēkli *-ēj-* [e:];
- viensk. N *ar-āj-s* [ara:is], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar piedēkli *-āj-* [a:];
- viensk. N *las-ī-tāj-s* [lasi:ta:is], citas gramatiskās formas vienskaitļa un daudzskaitļa locījumu paradigmā ar piedēkli *-tāj-* [ta:];

Vokalizācija nulles galotnes resp. galotnes zuduma dēļ vienskaitļa otrajā un vienskaitļa/daudzskaitļa trešajā personā vērojama pirmās konjugācijas darbības vārdiem, kam tagadnes formas veido ar piedēkli *-j-*, piem., darbības vārdiem *pļau-t*, *sē-t*, *au-t*:

Tagadne

viensk.

1. *pļau-j-u* [pļaujū], *sē-j-u* [se:jū], *au-j-u* [aujū]
2. *pļau-j-ø* [pļaujī], *sē-j-ø* [se:iī], *au-j-ø* [aujī]
3. *pļau-j-ø* [pļaujī], *sē-j-ø* [se:iī], *au-j-ø* [aujī]

2.2.5. Nebalsīgu troksneņu pagarinājums

373. §.

Latviešu valodā (izņemot augšzemnieku dialektu) par sekundāriem variantiem, t. i., alofoniem, ir uzskatāmi gari un pusgari nebalsīgi troksneņi starp uzsvērtu īsu un

neuzsvērtu īsu patskani (Laua 1997: 64, 65). Divzīlību vārdos troksneņi parasti ir gari, taču sastopami arī pusgari troksneņu varianti, piem., *mati* [mat:ī] vai [mat'ī] (Laua 1997: 64). Divzīlību vārdos nebalsīgais troksnenis ir pusgarš, ja tam sekojošais īsais patskanis ietilpst diftongiskā savienojumā ar skaneni, piem., *matam* [mat'am]. Trīszīlību un četrzīlību vārdos nebalsīgie troksneņi visbiežāk ir pusgari, piem., *likumi* [lik'umi], *vasarnīca* [vas'arni:tsā] (Laua 1997: 64; sk. arī 140., 141. §).

374. §.

Nebalsīgo troksneņu alofoni ir saistīti ar īpašu morfoloģisku pozīciju vārdā; tie rodas noteiktās gramatiskajās formās vai atvasinājumos, veidojot alomorfus, – ja viena morfēma beidzas ar īsu patskani un nebalsīgu troksneni un nākamā morfēma sākas ar īsu patskani. Svarīgs ir arī zīlību skaits vārdā. Lai būtu iespējams nebalsīgā troksneņa pagarinājums, vārdā jābūt vismaz divām zīlbēm. Savukārt vārddarināšanas procesā, divzīlību vārdam pievienojot vārddarināšanas piedēkļus, rodas trīszīlību atvasinājums, un abos attiecīgajos vārdos ir atšķirīgi nebalsīgā troksneņa varianti (Kalnača 2004, 99).

375. §.

Formveidošanas paradigmās, ņemot vērā gan vēsturiskās, gan pozicionālās skaņu pārmaiņas, fiksējami dažādi saknes morfēmu alomorfi; tie arī norādīti katrai piemēra paradigmai. To cēloņi ir dažādi: nebalsīgā troksneņa īsums, garums vai pusgarums divzīlību vārdā atkarībā no galotnes fonētiskās struktūras, līdzskaņa /j/ un priekšējās rindas patskaņu noteiktās mijas, kā arī afrikātas /ts/ rašanās un citas pārmaiņas.

376. §.

Vārddarināšanā

Sakne + piedēklis

Piem., *plat-um-s* [plat'ums], *plaš-um-s* [plaš'ums], *lap-iņ-a* [lap'ijā], *rit-en-is* [rit'enis], *tac-iņ-a* [tats'ijā].

377. §.

Formveidošanā

Sakne + galotne

Lietvārdiem un īpašības vārdiem

LAT-S

viensk.

N *lat-s* [lats]

Ģ *lat-a* [lat:ā]

D *lat-am* [lat'am]

A *lat-u* [lat:ū]

I (ar) *lat-u* [lat:ū]

L *lat-ā* [lata:]

daudzsk.

N *lat-i* [lat:i]

Ģ *lat-u* [lat:ū]

D *lat-iem* [latiem]

A *lat-us* [lat:ūs]

I (ar) *lat-iem* [latiem]

L *lat-os* [latuos]

Paradigmā alomorfi ir [lats], [lat], [lat:], [lat'].

VEC-S

viensk.

N *vec-s* [væts]

Ģ *vec-a* [væts:ā]

D *vec-am* [væts'am]

A *vec-u* [væts:ū]

I (ar) *vec-u* [væts:ū]

L *vec-ā* [vætsa:]

daudzsk.

N *vec-i* [væts:i]

Ģ *vec-u* [væts:ū]

D *vec-iem* [vætsiem]

A *vec-us* [væts:ūs]

I (ar) *vec-iem* [vætsiem]

L *vec-os* [vætsuos]

Paradigmā alomorfi ir [væts], [vætsʰ], [væts:].

Darbības vārdiem

LAS-Ī-T

Tagadne

viensk.

1. *las-u* [las:ũ]

2. *las-i* [las:i]

3. *las-a* [las:ǎ]

daudzsk.

1. *las-ām* [lasa:m]

2. *las-āt* [lasa:t]

3. *las-a* [las:ǎ]

Paradigmā alomorfi ir [las], [las:].

CEP-T

Tagadne

viensk.

1. *cep-u* [tsæp:ũ]

2. *cep* [tsɛp]

3. *cep* [tsæp]

daudzsk.

1. *cep-am* [tsæp'am]

2. *cep-at* [tsæp:at]

3. *cep* [tsæp]

Tagadnes paradigmā alomorfi ir [tsɛp], [tsæp:], [tsæpʰ].

Pagātne

viensk.

1. *cep-u* [tsɛp:ũ]

2. *cep-i* [tsɛp:i]

3. *cep-a* [tsɛp:ǎ]

daudzsk.

1. *cep-ām* [tsɛpa:m]

2. *cep-āt* [tsɛpa:t]

3. *cep-a* [tsɛp:ǎ]

Pagātnes paradigmā alomorfi ir [tsɛp], [tsɛp:].

3. VOKĀLISMA PĀRMAIŅU MORFONOLOĢISKĀS FUNKCIJAS

378. §.

Mūsdienu latviešu valodā vokālisma pārmaiņu morfonoloģiskās funkcijas saistāmas ar vairākiem gadījumiem – mantoto patskaņu miju un /e/, /e:/ un /æ/, /æ:/ pārskaņu, piem., *vilkt* : *velku*, *es nesu* [næs:ū] : *es nesu* [nes:u], *rakt* : *roku* [ruokū]. Šīs mijas notiek morfēmu robežās un nav saistītas ar morfēmu saduras parādībām – fonēmu miju uz morfu robežām, morfu interferenci, interfiksāciju vai celmu saīsināšanos.

Latviešu valodniecībā mantotā patskaņu mija apzīmēta arī ar terminu „alternācija” (Rudzīte 1993: 204; Laua 1997: 74). Tā kā valodniecības teorijā par alternāciju uzskata jebkuras skaņu mijas vispār (CODL 1997: 15; Crystal 2000: 16, 17), tad, lai izvairītos no nevēlamas daudznozīmības, gramatikā izmantots termins „apofonija”. Termins tradicionāli lietots arī lietuviešu valodniecībā (sk. Ambrazas 1996: 44–47; Ambrazas 1997: 67–73 u. c.).

379. §.

Lai gan patskaņu /e/, /e:/ un /æ/, /æ:/ pārskaņa cilmes ziņā ir pozicionāli nosacīta, tomēr mūsdienu latviešu valodā tās izpausmei ir tiešs sakars ar morfonoloģiskām funkcijām (Kalnača 2004₂: 82). Patskaņu /e/, /e:/ un /æ/, /æ:/ pārskaņa ir regresīva asimilācija atstatumā. Dažādu vokālisma (šķirtu skaņu) asimilācijas gadījumu apzīmēšanai valodniecībā tiek izmantots termins „metafonija” (Less 1984: 171, 172; CODL 1997: 224; Crystal 2000: 240). Termins lietots arī gramatikā.

380. §.

Kā vokālisma morfonoloģisku pārmaiņu varētu analizēt arī /n/ noteikto miju. Mūsdienu latviešu valodā verba formās ir mija /i/ : /i:/, /u/ : /u:/, /ɑ/ : /uo/, piem., *krist* : *krītu*, *just* : *jūtu*, *rakt* : *roku* [ruoku]. Tā kā mijas cēlonis ir morfu interference resp. saknes un infiksa saplūšana, pārmaiņa analizēta 337. un 338. §.

3.1. Apofonija

381. §.

Apofonija jeb mantotā patskaņu mija (arī **ablauts**) ir no indoeiropiešu pirmvalodas mantota morfonoloģiska vokālisma mija, kas izpaužas vārddarināšanā un formveidošanā (CODL 1997: 2; Crystal 2000: 173; VPSV 2007: 226; sk. arī 147.–151. §).

382. §.

Apofoniju atkarībā no tās izpausmes veida un funkcijām var iedalīt:

- 1) segmentālajā / suprasegmentālajā apofonijā;
- 2) vārddarināšanas / formveidošanas apofonijā;
- 3) kvantitatīvajā / kvalitatīvajā apofonijā.

383. §.

Latviešu valodā apofonija parasti ir segmentāla parādība, jo vērojama morfēmu robežās, t. i., noteiktā segmentā. Attiecīgi visas morfēmas, kurās iespējama apofonija, ir alomorfi. Visbiežāk mantotā patskaņu mija ir saknes morfēmās, retāk pie-

dēkļos, piem., apofonija piedēkļos *-inā-* : *-enā-*, *-iņ-* : *-eņ-*, *-on-* [uon] : *-aun-* : *-ūn-*; *audz-inā-t* : izl. *audz-enā-t*; *mal-iņ-a* : izl. *maļ-eņ-a*, *elk-on-is* : izl. *elk-ūn-e*; *pērk-on-s* : izl. *pērk-aun-s*, *pērk-ūn-s* (sk. arī Kalnača 2004₂: 83). Taču ir gadījumi, kad apofoniju saknes morfēmā papildina arī metatonija, piem., *smiet* [smie²t] : *smaidīt* [smai:di:t]. Tā ir suprasegmentāla apofonija resp. kombinēta morfonoloģiska parādība (par metatoniju un suprasegmentālo apofoniju vairāk sk. 400.–403. §).

384. §.

Vārddarināšanā (gan kvalitatīvā, gan kvantitatīvā mija)

darbības vārds : nomens resp. nomināli atvasinājumi no darbības vārdiem

darbības vārds : lietvārds

e-rindā *svēr-t* : *svār-s*, *svir-a*; *cel-t* : *kal-n-s*, *cil-n-is*; *vel-t* : *val-n-is*, *vil-n-is*, *vāl-s*, *ol-a*; *zel-t* : *zāl-e*; *šķel-t* : *skal-s*, *šķil-a*; *i*-rindā *mig-t* : *mieg-s*; *snig-t* : *snieg-s*; *u*-rindā *grau-t* : *grav-a*, *krau-t* : *krav-a*, *jau-t* : *jav-a*

darbības vārds : īpašības vārds

e-rindā *zel-t* : *zaļ-š*, *zil-s*; *i*-rindā *lip-t* : *laip-n-s*; *stig-t* : *staig-n-s*; *mig-t* : *maig-s*; *u*-rindā *juk-t* : *jauk-s*

darbības vārds : darbības vārds resp. iteratīvi un kauzātīvi/pārejoši deverbāli atvasinājumi

nepārejošs darbības vārds : pārejošs darbības vārds

Vārddarināšanas līdzeklis ir tikai apofonija, daļēji arī metatonija

e-rindā *bir-t* : *bēr-t*, *mirk-t* : *mērk-t*, *šķil-t* : *šķel-t*; *i*-rindā *lī-t* : *lie-t*, *līk-t* : *liek-t*, *šķīs-t* : *šķies-t*; *u*-rindā *žū-t* : *žau-t*, *grū-t* : *grau-t*, *juk-t* : *jauk-t*, *ruk-t* : *rauk-t*

nekausatīvs darbības vārds : kausatīvs darbības vārds

Vārddarināšanas līdzekļi ir apofonija un sufiksācija, daļēji arī metatonija

e-rindā *dil-t* : *del-(d)-ē-t*; *i*-rindā *dīg-t* : *diedz-ē-t*; *dzī-t* : *dzie-(d)-ē-t*; *u*-rindā *kus-t* : *kaus-ē-t*; *pluk-t* : *plauc-ē-t*

vienkārtējas darbības vārds : daudzkārtējas darbības vārds

Vārddarināšanas līdzekļi vienkārtējas un daudzkārtējas darbības opozīcijas izteikšanā ir:

1) apofonija un sufiksācija:

e-rindā *nes-t* : *nēs-ā-t*, *mes-t* : *mēt-ā-t*, *vilk-t* : *valk-ā-t*; *i*-rindā *steig-t* : *staigā-ā-t*, *klieg-t* : *klaig-ā-t*; *u*-rindā *žau-t* : *žāv-ē-t*, *rau-t* : *rav-ē-t*;

2) apofonija, sufiksācija kopā ar interfiksāciju, daļēji arī metatonija:

e-rindā *vel-t* : *val-(st)-ī-t*, *šķel-t* : *skal-(d)-ī-t*; *i*-rindā *lie-t* : *lai-(st)-ī-t*, *smiē-t* : *smāi-(d)-ī-t*.

nomens : nomens

īpašības vārds : lietvārds

e-rindā *smalk-s* : *smelk-n-e*, *dziļ-š* : *dzīl-e*, *dzēl-m-e*

Formveidošanā apofonija latviešu valodā sastopama tikai darbības vārdiem, lietvārdu un īpašības vārdu formu paradigmā tās nav.

Darbības vārda formās

Pirmās konjugācijas darbības vārdiem laika nozīmes izteikšanā sastopama gan kvalitatīvā, gan kvantitatīvā mija.

Tagadnes formā kvalitatīva mija

e-rindā tādiem pirmās konjugācijas otrās grupas darbības vārdiem kā *vilk-t* : *velk-u*, *dzī-t* < *gin-ti : *dzen-u*, *krims-t* : *kremt-u*, *pirk-t* : *pērk-u* < *perk-u, *cirs-t* :

cērt-u < *cert-u. Visi šādi darbības vārdi ir pārejoši; šīs grupas senākie nepārejošie darbības vārdi tagad tiek lietoti kā pirmās konjugācijas trešās grupas darbības vārdi ar tagadnes piedēkli *-st-*, piem., *dil-t* : *dil-st-u*, *tilp-t* : *tilp-st-u*, sal. izl. *delu, telpu*. *i*-rindā *lik-t* : *liek-u*, *stīg-t* : *stīg-u*.

Pagātnes formā kvantitatīva mija

e-rindā *cel-t* : *cēl-ām*, *dzer-t* : *dzēr-ām*, *lem-t* : *lēm-ām*; *šķir-t* : *šķīr-ām*, *vil-t* : *vīl-ām*; *i*-rindā *lie-t* : *lēj-ām*, *smie-t* : *smēj-ām*; *u*-rindā *stum-t* : *stūm-ām*; *krau-t* : *krāv-ām*, *žau-t* : *žāv-ām*. Šiem darbības vārdiem ir transitīva nozīme.

3.2. Metafonija

385. §.

Metafonija ir progresīva vai regresīva vokālisma asimilācija vārdā vai vārdformā (VPSV 2007: 230). Latviešu valodā metafonijas izpausme ir patskaņu /e/, /e:/ un /æ/, /æ:/ pārskaņa – regresīva vokālisma asimilācija (sk. 116., 117., 250.–255. §).

386. §.

Vārddarināšanas vai formveidošanas procesā pozīcijas nosacītais patskaņu *e*, *ē* šaurums vai platums rada alomorfus. Mūsdienu latviešu valodā ir arī vairāki izņēmumi, kuros pozīcija vairs nav svarīga; tie ir t. s. patskaņu /e/, /e:/ un /æ/, /æ:/ izrunas vēsturiskie nosacījumi. Arī šie nosacījumi atspoguļo /e/, /e:/ un /æ/, /æ:/ izrunas saistību ar morfoloģiskām paradigmām. Kopumā var uzskatīt, ka patskaņu *e*, *ē* šaurums vai platums latviešu valodā ir atkarīgs no noteiktiem morfonoloģiskiem principiem – morfēmu kombināciju nosacītu patskaņu izrunas pielāgošanos vārddarināšanā un formveidošanā (Kalnača 2004₂: 85).

387. §.

Patskaņu /e/, /e:/ un /æ/, /æ:/ izruna latviešu valodā saistāma ar šādām morfēmu kombinācijām:

- 1) sakne + piedēklis;
- 2) sakne (arī celms) + galotne;
- 3) piedēklis + piedēklis;
- 4) piedēklis + galotne;
- 5) sakne + sakne (arī celms + celms).

388. §.

Metafonijas gadījumā latviešu valodā morfēmām ir alomorfi ar morfonēmām {Æ}–{E} *meln-s* : *meln-is*, {Æ:}–{E:} *lēn-s* : *lēn-īg-s*; {E}–{Æ} *cep-t* : *cep-um-s*, {E:}–{Æ:} *ēs-t* : *ēd-āj-s* (Kalnača 2004₂: 85).

389. §.

Vārddarināšanā

Sakne + piedēklis

Ja motivētālvārda saknē ir /æ/, /æ:/, bet piedēklī ir šaurinātājs patskanis /i/, /i:/, /e/, /e:/ vai divskanis /ie/, /ei/, saknes alomorfā ir /e/, /e:/, piem., *dēl-s* [dæ:ls] : *dēl-iņ-š* [de:liņʃ], *veln-s* [væ:ns] : *veln-iņ-š* [velniņʃ]; *vēl-s* [væ:ls] : *vēl-īn-s* [ve:li:ns]; *meln-s* [mæ:ns] : *meln-ēt* [melnet]; *lepn-s* [læ:ps] : *lepn-īg-s* [lepni:ks], *seg-a* [sæ:gā] : *sedz-iņ-a* [sedziņā].

Ja motivētālvārda saknē ir /e/, /e:/, bet piedēklī ir patskanis /æ/, /æ:/, /ɑ/, /ɑ:/, /u/, /u:/ vai divskanis /ai/, /au/, /uo/, saknes alomorfā ir /æ/, /æ:/, piem., *tel-š* [teʎʃ] : *tel-ēn-s* [tælæ:ns]/[telæ:ns], *ērgl-is* [e:rglɪs] : *ērgl-ēn-s* [æ:rglæ:ns]/[e:rglæ:ns], *pel-e* [pelē] : *pel-ēn-s* [pælæ:ns]/[pelæ:ns]; *cep-t* [tsept] : *cep-um-s* [cæpʊms], *ves-t* [vest] : *ved-um-s* [vædums]; *dzer-t* [dʒert] : *dzēr-āj-s* [dʒæ:ra:ɪs], *ņem-t* [nemt] : *ņēm-āj-s* [ɲæ:ma:ɪs]; *brēk-t* [bre:kt] : *brēk-ā-t* [bræ:ka:t], *lēk-t* [le:kt] : *lēk-ā-t* [læ:ka:t]; *redz-ēt* [redʒe:t] : *redz-okl-is* [rædʒuoklɪs].

Latviešu literārajā valodā, kā norāda A. Laua, atvasinājumos ar piedēkļiem *-ain-*, *-āj-*, *-ēn-* iespējama divējāda iepriekšējā *e*, *ē* izruna – [e], [e:] vai [æ], [æ:] (Laua 1997: 124; sk. arī 255. §).

Sakne resp. celms + galotne

Ja motivētālvārda saknē/celmā ir /æ/, /æ:/, bet atvasinājuma galotnē ir šaurinātājs patskanis /i/, /i:/, /e/, /e:/, piem., *-is*, *-e*, saknes alomorfā ir /e/, /e:/, piem., *vec-s* [væts] : *vec-is* [vets:ɪs], *meln-s* [mælns] : *meln-is* [melnɪs].

Ja motivētālvārda saknē/celmā ir /e/, /e:/, bet atvasinājuma galotne ir *-a* vai *-s* < **-as*, saknes alomorfā ir /æ/, /æ:/, piem., *brēk-t* [bre:kt] : *brēk-a* [bræ:kä]; *ie-tec-ēt* [ietetset:] : *ie-tek-a* [ietækä]; *redz-ēt* [redʒe:t] : *rēg-s* [ræ:ks].

Piedēklis + piedēklis

Ja motivētālvārda piedēklī ir /e/, /e:/, bet atvasinājuma piedēklī ir patskanis /æ/, /æ:/, /ɑ/, /ɑ:/, /u/, /u:/ vai divskanis /ai/, /au/, /uo/, motivētālvārda piedēkļa alomorfā ir /æ/, /æ:/, piem., [bru:klenē] *brūkl-en-e* : [bru:kʎænɑ:ɪs]/*brūkl-en-āj-s* [bru:klenɑ:ɪs], arī *mell-en-e* [mel:enē] : *mell-en-āj-s* [mæl:ænɑ:ɪs]/[mel:enɑ:ɪs]; *kum-el-š* [kumeʎʃ] : *kum-el-ēn-s* [kumælæ:ns]/[kumelæ:ns] (sk. arī 255. §).

Ja motivētālvārda sufiksā ir /æ/, /æ:/, bet nākamajā sufiksā ir patskanis /i/, /i:/, /e/, /e:/ vai divskanis /ie/, /ei/, motivētālvārda sufiksa alomorfā ir /e/, /e:/, piem., *putn-ēn-s* [putnæ:ns] : *putn-ēn-iņ-š* [putne:nɪɲʃ], *veln-ēn-s* [vælnæ:ns]/[velnæ:ns] : *veln-ēn-iņ-š* [velne:nɪɲʃ], *slep-en-s* [slæpʔæns] : *slep-en-īb-a* [slæpʔeni:bä], *var-en-s* [vʔræns] : *var-en-īb-a* [vʔreni:bä].

Piedēklis + galotne

Latviešu valodā ir sastopami nomenu piedēkļu alomorfi atkarībā no galotnes, piem., piedēkļa *-en-* varianti /æn/ un /en/ resp. *-en-* + *-s* < **-as*, *-a* un *-en-* + *-is*, *-e*: īpašības vārdi [vʔræns] *var-en-s*, *gar-en-a* [garænä]; lietvārdi *tīt-en-is* [ti:tenɪs], *lāc-en-e* [la:tʃenē]. Līdzīgi arī *pel-ēk-s* [pælæ:ks] : *pel-ēc-is* [pele:tʃɪs]. Izņēmums ir otrās deklinācijas lietvārdi *akm-en-s*, *asm-en-s*, *rud-en-s*, *mēn-es-s*, *zib-en-s*, *ūd-en-s*, kam piedēklī ir [e], jo nominatīva galotne senāk, iespējams, bijusi **-is* pēc sestās deklinācijas lietvārdu parauga, savukārt ģenitīvā **-es* [es] < **-ēs* [e:s] (Endzelīns 1981: 429, 430).

390. §.

Formveidošanā

Sakne resp. celms + galotne

Lietvārdi

Patskaņu *e*, *ē* izruna nosaka arī pirmās un sestās deklinācijas lietvārdu šķirumu, sal. *tēvs*, *dēls*, *rets*, *vecs* un *klēts*, *telts*, *vēsts* locījumu paradigmas. Atšķirība patskaņu *e*, *ē* izrunā ir vienskaitļa nominatīvā – pirmās deklinācijas lietvārdiem ir /æ/, /æ:/, sestās deklinācijas lietvārdiem ir /e/, /e:/, attiecīgas izrunas patskanis saglabājas visā paradigmā. Katrai deklinācijai senāk bijusi atšķirīga galotne, kuras patskanis arī nosacījis patskaņu *e*, *ē* izrunu saknē – pirmajai deklinācijai *-s* < **-as*, sestajai deklinācijai *-s* < **-is*. Patskaņu *e*, *ē* izrunas atšķirība ir vienīgā formālā pazīme dažādām deklinācijām, jo citādi

nominatīvs abām deklinācijām izrunas ziņā ir vienāds, lai gan pārējā paradigmā katrai celmu grupai ir sava galotņu sistēma. Patskaņu *e*, *ē* šaurums vai platums piedēklī ir arī pirmās un otrās deklinācijas lietvārdu šķīrējpazīme, piem., pirmā deklinācija *zob-en-s* [zuobæns], *spilv-en-s* [spilvæns], *dib-en-s* [dibæns] (-s < *-as) un otrā deklinācija *ūd-en-s* [u:dens], *rud-en-s* [rudens], *zib-en-s* [zibens] (N -s < *-is, Ģ -s < *-es < *-ēs resp. [e:s]).

Dažiem sestās deklinācijas lietvārdiem locījuma paradigmā ar /æ/, /æ:/ saknē resp. celmā ir marķēts daudzskaitļa ģenitīvs pretstatā pārējai paradigmai, kam ir /e/, /e:/, piem., *Cēs-is* [tse:sis] : *Cēs-u* [tsæ:sū], *debes-is* [debesis] : *debes-u* [dæbæsu] (Endzelīns 1981: 347; Laua 1997: 122, 123). Šiem vārdiem latviešu literārajā valodā daudzskaitļa ģenitīvā iespējama arī izruna [tse:sū], [debesū] (Laua 1997: 122, 123; sk. arī 255. §).

Darbības vārda formu sistēmā metafonijai ir šādas funkcijas:

1) tagadnes un pagātnes celmu šķīrums pirmās konjugācijas pirmās grupas darbības vārdiem – tagadnē vispārināts /æ/ pagātnē – /e/:

NEST-T

Tagadne

viensk.	daudzsk.
1. <i>nes-u</i> [næs:ū]	1. <i>nes-am</i> [næs'am]
2. <i>nes</i> [nes]	2. <i>nes-at</i> [næs:at]
3. <i>nes</i> [næs]	3. <i>nes</i> [næs]

Pagātne

viensk.	daudzsk.
1. <i>nes-u</i> [nes:ū]	1. <i>nes-ām</i> [nesa:m]
2. <i>nes-i</i> [nes:i]	2. <i>nes-āt</i> [nesa:t]
3. <i>nes-a</i> [nes:ā]	3. <i>nes-a</i> [nes:ā]

2) darbības vārda tagadnes vienskaitļa otrās personas marķējums pirmās konjugācijas pirmās grupas darbības vārdiem *nest*, *vest*, *mest*, *ēst* u. c.; visā personas formu paradigmā ir /æ/, /æ:/, izņemot vienskaitļa otro personu (sk. piemēru iepriekš); līdzīgi arī trešās konjugācijas otrās grupas darbības vārdiem *cerēt*, *derēt*, *peldēt*, *vēlēt*, *pētīt*, *mērīt* u. tml.:

Tagadne

viensk.	daudzsk.
1. <i>cer-u</i> [tsærū]	1. <i>cer-am</i> [tsæram]
2. <i>cer-i</i> [tserī]	2. <i>cer-at</i> [tsæ:rāt]
3. <i>cer</i> [tsær]	3. <i>cer</i> [tsær]

3) pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrās personas marķējums ar šauru /e/, /e:/ pirmās un trešās konjugācijas vārdiem pretstatā /æ/, /æ:/ īstenības izteiksmes daudzskaitļa otrajā personā, piem., *nes-t* : *nes-at* [næs:āt] : *nes-iet* [nesiet], *redz-ē-t* : *redz-at* [rædzat] : *redz-iet* [rædziet], *pēt-ī-t* : *pēt-āt* [pæ:ta:t] : *pēt-iet* [pæ:tiet];

4) vēlējuma izteiksmes šķīrums ar /æ/, /æ:/ saknē resp. celmā visu konjugāciju darbības vārdiem atšķirībā no nenoteiksmes /e/, /e:/, kaut gan abas vēlējuma izteiksmes formas veidotas no nenoteiksmes celma, piem., *nes-t* [nest] : *nes-tu* [næstū], *bēr-t* [be:rt] : *bēr-tu* [bæ:rtū], *redz-ē-t* [rædzæt] : *redz-ē-tu* [rædzæ:tū], *mīl-ē-t* [mi:le:t] : *mīl-ē-tu* [mi:læ:tū].

4. ZILBES INTONĀCIJAS UN UZSVARA MORFONOLOĢISKĀS FUNKCIJAS

391. §.

Valodas semantiskajā un gramatiskajā sistēmā svarīga nozīme ir ne tikai segmentāliem elementiem – fonēmām, morfēmām, vārdformām, to savienošanās likumībām –, bet arī suprasegmentālām parādībām, kas nav tieši attiecināmas uz morfēmiskiem vai fonētiskiem segmentiem (Lehiste 1970; Langacker 1972: 65). Šādas parādības tiek sauktas arī par prosodiskām. Termini „suprasegmentāls” (arī „supersegmentāls”) un „prosodisks” valodniecībā nereti lietoti kā sinonīmi (Lehiste 1970; Crystal 2000: 313 u. c.). Latviešu valodā ar suprasegmentālām morfonoloģiskām parādībām ir saistāma zilbes intonācija un vārda vai teikuma uzsvars.

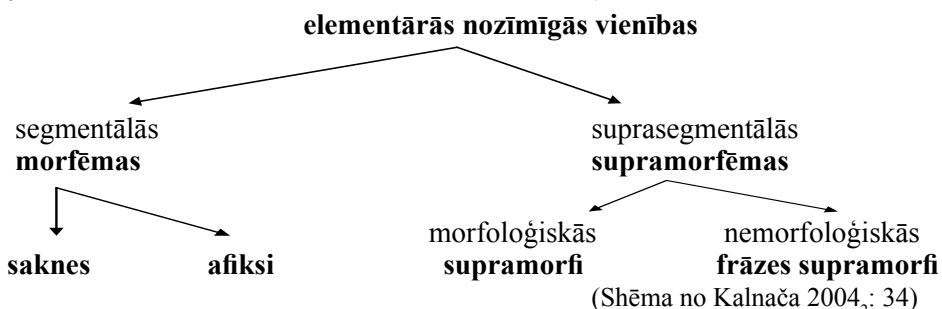
392. §.

Suprasegmentālo parādību izpausme ir saistīta ar zilbēm, vārdiem un teikumiem kā fonētiskām vienībām (Hyman 1978: 449–454). Tomēr ar šīm parādībām jāaskaras arī morfēmas un morfonoloģijas jautājumu analīzē, jo tās ir saistītas ar morfēmu segmentāciju, kā arī gramatiskajām un semantiskajām funkcijām. Tātad ir segmentālas un suprasegmentālas morfēmas, kas kopīgi veido valodas elementārās nozīmīgās vienības (Crystal 2000: 373).

4.1. Supramorfēmas

393. §.

Saistot segmentālas un neselementālas parādības vienotā valodas semantiskā un gramatiskā sistēmā, veidojas šāda valodas elementāro nozīmīgo vienību hierarhija (Мельчук 2001: 298–307; sk. arī Маслов 1998: 141, 142):

Suprasegmentālās valodas vienības ir uzskatāmas par supramorfēmām, un tām ir divi paveidi – morfoloģiskās supramorfēmas jeb **supramorfi** un nemorfoloģiskās supramorfēmas jeb **frāzes supramorfi**. Frāzes supramorfi ir neselementājas valodas vienības, kas īstenojas kā teikuma uzsvars vai intonācija (VPSV 2007: 124). Resp., zilbes intonācija un vārda uzsvars īstenojas kā supramorfi, teikuma uzsvars un teikuma intonācija – kā frāzes supramorfi.

Termins „frāzes supramorfs” izvēlēts pēc analogijas ar terminu „frāzes intonācija”, jo abi termini attiecas uz prosodiskām parādībām, kas novērojamas sintaktisku vienību – vārdu savienojumu, sintagmu, teikumu – robežās (Маслов 1998: 79, 80).

394. §.

Lai gan morfēmas un prosodiski elementi nav vienādojami, tomēr jāatzīst, ka suprasegmentālās un segmentālās valodas vienības ir cieši saistītas. Supramorfēmu izpaušmei nepieciešams morfēmisks pamats – vārds, vārdforma vai teikums. Tātad supramorfēmas ir netieši atkarīgas no morfēmām, jo akcentuālām vai intonatīvām variācijām nepieciešama morfēmiska bāze. Suprasegmentālās parādības „uzslāņojas” jau uz gatava morfēmiska pamata, resp., segmentālās valodas vienības ir primāras attiecībā pret suprasegmentālām vienībām, kaut gan runas plūsmā segmentālo un suprasegmentālo vienību īstenošanās norit vienlaikus (Плунгян 2000: 70).

395. §.

Tātad supramorfs ir supramorfēmas īstenošanās runā, kas sastopama tikai vārda vai vārdformas ietvaros, un tāpēc tiek uzskatīta par morfoloģisku valodas vienību (sk. arī VPSV 2007: 383). Ja morfēmu varianti ir alomorfi, tad supramorfu varianti attiecīgi uzskatāmi par **alosupramorfiem**. Supramorfi var būt divējādi:

- 1) tonāli,
- 2) akcentuāli.

Latviešu valodā vairākums supramorfu ir tonāli, jo saistīti ar zilbes intonāciju, tās funkcijām vārddarināšanā un formveidošanā. Akcentuālu supramorfu ir ļoti maz. Tā kā latviešu valodā ir saistītais pirmās zilbes uzsvars, tad tā spējas ietekmēt vārda leksisko vai gramatisko semantiku ir ļoti nelielas (par tonālo un akcentuālo supramorfu morfonoloģiskajām funkcijām sk. 399.–404. § un 405.–408. §).

396. §.

Frāzes supramorfi ir attiecināmi uz teikuma uzsvaru un teikuma intonāciju. Tā kā to analīze jau attiecas uz teksta semantikas jautājumiem, tad morfēmikā un arī morfoloģijā šādas valodas vienības apskatāmas tikai daļēji. Ir vairāki frāzes supramorfu īstenošanās gadījumi, kam ir sakars arī ar morfoloģiju, morfēmiku un morfonoloģiju, piem., vārda uzsvēršana vai neuzsvēršana teikumā, kā arī atdalīšana ar pauzi runātā tekstā var norādīt uz piederību pie dažādām vārdšķirām (par to plašāk 409.–413. §).

397. §.

Lai gan tiek uzskatīts, ka zilbe un morfēma nav vienādojamas, latviešu valodā tomēr ir gadījumi, kad tās sakrīt, – tie sastopami priedēkļos. Tajos iespējamas intonatīvas atšķirības, kas ir saistītas ar noteiktiem vārddarināšanas tipiem. Priedēkļos *ie-*, *nuo-*, *pie-* parasti ir krītoša intonācija, ja tie pievienoti vārdiem, bet stiepta, ja tie pievienoti substantīviem vai adjektīviem, piem., *iēlocīt* : *iēmesls*, *iēpelēks*; *nūobirt* : *nuōdaļa*, *nuōdaba*; *pieteikt* : *piēkraste* (Rudzīte 1993: 114). Šos gadījumus iespējams analizēt dažādi. Ja saista intonāciju maiņu ar noteiktiem vārda segmentiem, t. i., morfēmām, tad jāatzīst, ka vismaz daļa morfēmu var mainīties intonatīvi. Vieni un tie paši morfi, mainot intonācijas, funkcionē kā alomorfi (Маслов 1998: 141, 142). Minētos latviešu valodas priedēkļus iespējams arī uzskatīt par morfēmām un supramorfēmām vienlaikus un to variantus – reizē par alomorfiem un alosupramorfiem.

398. §.

Kā suprasegmentālu parādību latviešu valodā var analizēt arī visus gadījumus ar savienojumu /an/, /en/, /in/, /un/, *un* pārveidi par /uo/, /ie/, /i:/, /u:/ gramatisko formu

veidošanā, jo pārmaiņas pamats ir tautosillabiska pozīcija vārdā vai vārdformā. Heterosillabiskā pozīcijā savienojumi ar /n/ nepārveidojas. Šai pārmaiņai ir divi gadījumi, kas vērojami pirmās konjugācijas verbu nenoteiksmes un tagadnes formās (Zeps 1970: 173–176):

1) tautosillabiskās pozīcijas dēļ pārveidojums ir nenoteiksmē, tagadnē heterosillabiskā pozīcijā saknes morfēma ir nepārveidota, invariantais supramorfs ir tagadnē, nenoteiksmē ir alosupramorfs: *mī-t* < *min-t : *min-u* (dalījums zilbēs: *mīt* resp. *mint : *mi-nu*), *trī-t* : *trin-u* (dalījums zilbēs: *trīt* resp. *trint – *tri-nu*);

2) vārdiem ar tagadnes infiksu *-n-* tagadnes celmā tautosillabiskās pozīcijas dēļ ir pārveidojums, invariantais supramorfs ir nenoteiksmē, alosupramorfs ir tagadnē: *jus-t* : *jūt-u* < *ju-n-t-u (dalījums zilbēs: *just* – *jū-tu* resp. *jun-tu), *rak-t* : *ruok-u* < *ra-n-k-u (dalījums zilbēs: *rakt* – *ruo-ku* resp. *ran-ku).

Kā redzams piemēros, tautosillabisku savienojumu pārveide tikai daļēji ir saistīta ar vārdformu morfēmisko sastāvu. Pārmaiņas cēlonis ir fonēmu izkārtojums zilbē – suprasegmentālā vienībā. Taču rezultāts ir morfoloģisks resp. morfonoloģisks, jo izveidojušies saknes alomorfi un katrs morfs ir saistīts ar noteiktu verba gramatisko formu un gramatisko nozīmi.

4.1.1. Tonālie supramorfi (zilbes intonācija)

399. §.

Zilbes intonācija ir vārda garās zilbes izruna noteiktās augstuma vai skaļuma pakāpēs. Latviešu literārajā valodā teorētiski šķir trīs zilbes intonācijas – stiepto (*māja* [ma::jā]), krītošo (*gaišs* [gaisʰ]), lauzto (*gailis* [gqiʰlīs]) (par to plašāk sk. 196.–204. §). Valodas praksē intonācijas nav normētas un parasti tiek lietotas savas vai vecāku dzimtās izlokšnes intonācijas (Rudzīte 1993: 108; Laua 1997: 106). Zilbes intonāciju šķīrums balstās uz vidus dialekta triju intonāciju sistēmu, kas sastopama Vidzemē ap Cēsīm, Valmieru, Valku, Smiltēni, atsevišķās izlokšnēs arī Zemgalē (Laua 1997: 103).

4.1.1.1. Metatonija

400. §.

Zilbes intonāciju morfonoloģiskās funkcijas ir saistītas ar **metatoniju** – intonāciju maiņu vienas saknes vārdos (VPSV 2007: 231). Metatonija latviešu valodā ir gan vārddarināšanas, gan formveidošanas līdzeklis, tātad intonāciju maiņa var būt saistīta ar leksiskās un gramatiskās semantikas maiņu (Rudzīte 1993: 112–115).

Šo gadījumu analīze ir problemātiska. Ja intonāciju maiņu saista ar noteiktiem vārda segmentiem, t. i., morfēmām, tad jāatzīst, ka morfēmas var mainīties intonatīvi. Vieni un tie paši morfi, mainot intonācijas, funkcionē kā alomorfi. Tā kā latviešu valodā intonācijas visskaidrāk tiek šķirtas uzsvērtās garās zilbēs, tad alomorfi ir saknes morfēmas, retāk prepozīcijas. Tas ir saistīts ar pirmās zilbes uzsvāri. Par morfonēmām varētu uzskatīt garos patskaņus, divskaņus vai diftongiskos savienojumus, kuru intonatīvās atšķirības saistītas ar semantiskām izmaiņām (Мацлов 1998: 141, 142).

Ja metatoniju uzskata par suprasegmentālu parādību, tad mainīgie elementi ir supramorfi, kas funkcionē kā **tonāli alosupramorfi** – visbiežāk vārda saknes zilbē, retāk prepozīcijās.

401. §.

Metatonija kā vārddarināšanas līdzeklis (metatonijas piemēri te un citur ņemti no šādiem avotiem: Endzelīns 1981: 330, 331; Rudzīte 1993: 113–115; daļēji arī MLLVG 1959 un LEV).

Tā tiek izmantota, piem., šādos gadījumos:

1) darinot lietvārdus no īpašības vārdiem: *lauks* [lauks] : *lauks* [lau:ks], *liels* [liels] : *liels* [lie:ls], *plāns* [pla:ns] : *plāns* [pla:ns], *stāvs* [sta:us] : *stāvs* [sta:us];

2) darinot lietvārdus no darbības vārdiem: *brēkt* [bre:kt] : *brēka* [bræ:kā], *sprāgt* [spra:kt] : *sprādze* [spra:čžē];

3) darinot iteratīvus darbības vārdus ar piedēkli -ī-: *braukt* [braukt] : *braucīt* [brau:tsi:t], *slaukt* [slaukt] : *slaucīt* [brau:tsi:t];

4) darinot iteratīvus darbības vārdus ar piedēkli -ā-: *braukt* [braukt] : *braukāt* [brau:ka:t], *lēkt* [le:kt] : *lēkāt* [le:kt], *šņākt* [šna:kt] : *šņākāt* [šna:ka:t], *šņaukt* [šņaukt] : *šņaukāt* [šņau:ka:t];

5) darinot iteratīvus darbības vārdus ar piedēkļiem -aļā-, -alē-, -elē-, -uļo- u. tml.: *braukt* [braukt] : *braukalēt* [brau:kale:t];

6) darinot darbības vārdus ar piedēkli -inā-: *braukt* [braukt] : *braucināt* [brau:tsina:t], *urbt* [urpt] : *urbināt* [urbina:t];

7) priedēkļos *ie-*, *nuo-*, *pie-* parasti ir krītoša intonācija, ja tie pievienoti darbības vārdiem, bet stiepta, ja tie pievienoti nomeniem: *ielocīt* [ieluotsi:t] : *iemesls* [ie:mæsls], *iepelēks* [ie:pælēks]; *nobirt* [nuobir:t] : *nodaļa* [nuo:dāļā], *nodaba* [nuo:dābā]; *pieteikt* [pieteikt] : *piekraste* [pie:krastē];

8) darinot lietvārdus ar piedēkli -el-: *ziema* [ziemā] : *ziemelis* [zie:melīš];

9) saaugot vārdam ar postpozīciju: *kurp* [kur:p] (*kur* [kur] + *pi*), *turp* [tur:p] (*tur* [tur] + *pi*).

402. §.

Ja metatonija vārddarināšanā kombinējas ar mantoto patskaņu miju, tā ir **tonālā suprasegmentālā apofonija**. Šādi atvasinājumi ir daudzveidīgi – ar derivatīvo galotni, sufiksāli, darbības vārdiem sastopams arī interfikss (par to sk. arī 1207. §). Latviešu valodā suprasegmentālā apofonija vērojama:

1) deverbālu lietvārdu atvasināšanā – gan kvantitatīvā, gan kvalitatīvā mija:

• suprasegmentālā apofonija un derivatīvā galotne, piem., *brēk-t* [bre:kt] : *brēk-a* [bræ:kā];

• suprasegmentālā apofonija, piedēklis un derivatīvā galotne, piem., *vēr-t* [ve:rt] : *vār-t-i* [va:rti];

2) iteratīvu darbības vārdu atvasināšanā – galvenokārt kvalitatīvā mija:

• suprasegmentālā apofonija un piedēklis, piem., *sprāg-t* [spra:kt] : *sprēgā-ā-t* [spræ:ga:t];

• suprasegmentālā apofonija, interfikss un piedēklis, piem., *sper-t* [sprer:t] : *spār-(d)-ī-t* [spra:rdi:t], *plēs-t* [ple:st] : *plāt-ī-t* [pla:ti:t], *svēr-t* [sve:rt] : *svār-(st)-ī-t* [sva:rsti:t], *smilk-t* [smilkt] : *smilk-(st)-ē-t* [smil:kste:t].

403. §.

Metatonija kā formveidošanas līdzeklis:

1) darbības vārdiem ar stieptu intonāciju saknē pavēles izteiksmē mēdz būt krītošā intonācija: *nāk-t* [na:kt], *tu nāc* [na:ts] : *nāc!* [na:ts] (Rudzīte 1993: 114);

2) lietvārdiem ar stieptu intonāciju saknē vokatīvā mēdz būt krītošā intonācija: *māte* [ma:tē] : *māt!* [ma:t], *māsa* [ma:sā] : *mās!* [ma:s], *tēvs* [tæ:us] : *tēv!* [tæ:u], *brālis* [bra:līš] : *brāli!* [bra:lī] (Rudzīte 1993: 114).

Metatonija plašāk sastopama vārddarināšanā, jo formveidošanā parasti darbības vārdu vai nomenu formu paradigmā ir vispārināta viena intonācija. Mūsdienu latviešu valodā jaunu vārdu darināšanā metatonija vairs netiek izmantota.

4.1.1.2. Tautosillabiskie *r* savienojumi

404. §.

Tonāli supramorfi latviešu valodā sastopami arī citā gadījumā. Zilbes intonācijas morfonoloģisko funkciju izpaušme vērojama ne tikai metatonijas, bet arī intonācijas ietekmē pagarinātu patskaņu saistībā ar noteiktām gramatiskām formām. Tā, piem., savienojumu *ar*, *er* pagarinājums par *ār*, *ēr* notiek tautosillabiskā pozīcijā, ja šiem savienojumiem ir krītoša vai stiepta zilbes intonācija (Endzelīns 1981: 353). Morfonoloģiska funkcija šim pagarinājumam ir verba formu veidošanā: nenoteiksmē tautosillabiskās pozīcijas dēļ ir patskaņu pagarinājums, t. i., tonāls alosupramorfs, bet tagadnes forma ir invariantais supramorfs, jo heterosillabiskas pozīcijas dēļ pagarinājuma nav – *kār-t* < *kar□-*t*: *kar-u*, *vēr-t* < *ver□-*t*: *ver-u*, *svēr-t* < *svēr-*t*: *sver-u* (dalījums zilbēs: *kārt* resp. *kart – *ka-ru*, *vért* resp. *vert – *ve-ru*, *svért* resp. *svert – *sve-ru*).

4.1.2. Akcentuāli supramorfi (vārda uzsvars)

405. §.

Tā kā latviešu valodā ir pirmās zilbes uzsvars (par to sk. 241., 242. §), viena vārda vai vārdformas akcentuālu atšķirību parasti nemēdz būt. Tomēr ir daži gadījumi, kuros iespējams fiksēt akcentuālus supramorfus – vārdu vai vārdformu pārus ar uzsvara atšķirībām, turklāt uzsvara maiņai ir semantiska funkcija.

406. §.

Akcentuāli alosupramorfi veidojas vārdiem ar emfātisko uzsvaru, izteiksmīgā vai afektētā runā uzsverot otro vai trešo zilbi, piem., *mū žīgi*, *ga līgi*, *neap tverami*, *neie domājami*, *neiz sakāmi*, *nenovēršami* (sk. arī 243. §). Šāds uzsvars ir teksta autora attieksmes marķētājpazīme. Teksta autors ar uzsvara maiņu norāda teksta adresātam, ka teksta saturs ir ļoti svarīgs vai neparasts, t. i., pastiprina savu attieksmi vai nu pozitīvi, vai nu negatīvi – atkarībā no konteksta un situācijas (sk. arī VPSV 2007: 105). Tekstos ar tiem pašiem vārdiem, kam ir parastais pirmās zilbes uzsvars, šādas nianse trūkst. Taču minētajos piemēros vārdiem ar emfātisko uzsvaru leksiskā nozīme nemainās.

407. §.

Latviešu valodā ir arī gadījumi, kad emfātiskais uzsvars ir saistīts ar vārda nozīmes pārnesumu, piem., apstākļa vārdos *vienādi* ‘līdzīgi’ (supramorfs) un *vie nādi* ‘vienmēr’ (akcentuāls alosupramorfs). Vārdos *sa sodīts*, *no lāpīts*, *ap žēlojies* u. tml. emfātiskais uzsvars norāda ne tikai uz nozīmes, bet arī uz vārdšķiras maiņu – sākotnēji lokāmas darāmās un ciešamās kārtas divdabju formas ir kļuvušas par interjekcijām. Uzsvara maiņa izteicējā ir teikumu *Velns pa rāvis! Dievs pa sargi!* interjektīvācijas rezultāts (par šo konversijas gadījumu plašāk sk. Kalnača 2003: 43–48).

408. §.

Izteicieni *skrien aiz elsdamies*, *strādā no svīdis*, *velk vezumu at spēries*, *iet, galvu pa cēlis*, *klausās*, *muti at plētis* u. c. tieši ar uzsvara maiņu divdabī ieguvuši frazeoloģismu raksturu (sīkāk sk. Endzelīns 1981: 324, 325; Rudzīte 1993: 94, 95; Laua 1997:

109, 110). Turklāt visos gadījumos emfātiskais uzsvars izsaka arī teksta autora negatīvo attieksmi pret personu, par kuru tiek teikts *skatās, acis ie plētis, staigā, lūpu uz metis, aizskrēja pa lēkdamies* u. tml.

4.2. Frāzes supramorfi – teikuma uzsvars un intonācija

409. §.

Kā jau minēts 393. §, frāzes supramorfi ir nemorfoloģiskas valodas vienības, jo to izpaušme ir teksts gan rakstītā, gan runātā formā. Tātad frāzes supramorfi raksturo teikumu vai citu teksta fragmentu kopumā, taču var būt saistīti arī ar atsevišķiem vārdiem vai vārdformām.

410. §.

Kā frāzes supramorfus morfonoloģijā iespējams analizēt daļu gramatiskās homonīmijas gadījumu. Akcenta un intonatīvās atšķirības latviešu valodā ļauj noteikt konkrētā teikumā vārdu *jau, nu, tik, tad, vēl, te, ak* u. c. piederību pie noteiktas vārdšķiras. Tātad tie ir vārdi, kurus iespējams ietilpināt vairākās vārdšķirās – apstākļa vārdos, partikulās, saikļos, izsaukmes vārdos. Kreizējo vārdšķiru iespējams noteikt teikumā pēc sintaktiskā lietojuma, tradicionālais termins šīs parādības apzīmēšanai ir „gramatiskā homonīmija” (Kalme 2001: 76; Paegle 2003: 229). Tomēr runātā tekstā uzsvara ziņā apstākļa vārdi, partikulas un izsaukmes vārdi atšķiras (Kalnača 2004₂: 107). Apstākļa vārdi *jau, nu, tik, tad, vēl, te* u. c. teikumā visbiežāk ir uzsvērti: *Nu es esmu atnākusi. Viņa nāks viesos tad, kad būs beidzies darbs. Esmu tik nogurusi, ka tūlīt iešu gulēt.* Tāpat vienmēr uzsvērti un ar pauzi atdalīti no pārējā teksta ir izsaukmes vārdi, piem., *Nu, ko jūs neejat? Nu, mīlīt!* Izsaukmes vārdiem var būt arī dažādas modālas intonācijas un tos bieži papildina žesti. Savukārt partikulas parasti ir neuzsvērtas un kā enklītikas vai proklītikas piesienas blakus vārdiem: *Ko nu tu tur dari? Ak tad lasi grāmatu? Nāc tik iekšā!* Tā vieni un tie paši vārdi atkarībā no kreizēja konteksta un teksta izrunas var piederēt pie dažādām vārdšķirām, taču rakstiski to attēlot nevar; vienīgi ar pieturzīmēm iespējams parādīt izsaukmes vārdu nošķiršanu. Tātad vārda uzsvēršana vai neuzsvēršana runātā tekstā ir būtiska pazīme tā saucamo gramatisko homonīmu nošķiršanā un vārdu sintaktisko funkciju noteikšanā. Turklāt jāatzīmē, ka valodas lietotāji šādos gadījumos galvenokārt orientējas pēc vārdu uzsvēruma runātā tekstā, t. i., pēc konkrētiem frāzes supramorfem.

411. §.

Zilbes intonāciju atšķirību dēļ par gramatiskiem homonīmiem nevar uzskatīt arī adverbu *tā* [ta:ʔ] un norādāmo vietniekvārdu *tā* [ta::] (gan siev. dz. viensk. N, gan vīr. dz. viensk. Ģ), kā arī izsaukmes vārdu *vai* [vai:] un saikli vai partikulu *vai* [vai], adverbu *līdz* (*līdzī*) [li::ɕ] un prievārdu vai saikli *līdz*, ko izrunā ar nestieptu intonāciju (citu viedokli sk. Paegle 2003: 230, 231). Šādi vārdu pāri ir homogrāfi. Morfonoloģijā tos var traktēt divējādi – gan kā tonālus suprafiksus, gan kā frāzes supramorfus, ņemot vērā šo vārdu sintaktiskās funkcijas un semantiku.

412. §.

Morfonoloģijas un frāzes supramorfu sakarā interesanta parādība ir arī interjektivācijas process. Dažādu vārdšķiru vārdi konversijas ceļā var kļūt par izsaukmes vārdiem, jo tieši uzsvars un īpaša runas intonācija piešķir interjekcijas semantiku un funkcijas, piem., dažādas atbildes uz jautājumu: *Vai tu nevarētu atnākt šodien ap vieniem? Labi, būšu! Raudi, esmu aizņemta! Lūdzu, ar lielāko prieku! Paklausies, vai nevar labāk citu dienu?*

Visi atbilžu teikumi sākas ar interjekcijām, kas cilmes ziņā ir interjektivējušās darbības vārda pavēles izteiksmes formas vai apstākļa vārdi. Interjekcijas rodas un visplašāk tiek lietotas tieši sarunvalodā, jo to nosaka komunikācijas procesa konteksts un situācija, sazinoties dialoga personām. Tāpēc daļai vārdu un vārdformu līdzās sākotnējai patstāvīgai vārda nozīmei izveidojusies homonīma interjekcijas nozīme, ko piešķir vārda uzsvērums runas plūsmā un īpaša runas intonācija, kā arī žesti un mīmika (Kalnača 2003: 45–47). Tādējādi patstāvīgi vārdi vai vārdu

savienojumi, ja tie lietoti interjekciju funkcijā, uzskatāmi par frāzes supramorfiem – valodas vienībām, kas semantiski realizējas tikai noteiktā konsituācijā. Arī iepriekš kā akcentuāli supramorfi minētie vārdi un vārdu savienojumi *sa 'sodīts, no 'lāpīts, ap 'žēlojies, velns pa 'rāvis* u. tml. ar otrās zilbes uzsvaru tiek lietoti izsaukšanas vārdu funkcijā, un tāpēc tos var uzskatīt par frāzes supramorfiem. Tā kā izsaukšanas vārdi funkcionē kā teikuma analogi, tad viena vārda vai vārdformas uzsvērums vai intonējums var būtiski ietekmēt teksta struktūru un saturu.

413. §.

Gramatiska funkcija var būt arī teikuma intonācijai, jo ar to var semantiski diferencēt vienu un to pašu teikumu. Tas, protams, iespējams tikai runātā tekstā, tāpēc teikuma intonācija tiek saukta arī par **runas vienību intonāciju** (Muižniece 2002: 86–88; sk. arī Rozenbergs 1989: 149–154). Ja runas vienības intonācija ir papildlīdzeklis citu valodas vienību izteiktajai semantikai, tad tai ir suprasegmentāla funkcija (Lehiste 1970: 153; LE 2002: 276, 277). Piem., latviešu valodā, īpaši sarunvalodā, jautājuma teikumu sākumā bieži nelieto jautājamo partikulu *vai*. Tādējādi formāli šādi teikumi neatšķiras no stāstījuma teikumiem. Vēlamo jautājuma nozīmi piešķir izteikuma kāpjošā intonācija, rakstītā tekstā to norāda jautājuma zīme (Ceplītis 1989: 231, 232): *Jūs šodien strādājat? Gribat dzirdēt, ko dziedāšu? Tev patīk gredzens? Jūs arī rakstāt? Tu jautā par Lieldienām? Vēlaties ko lasīt, man daudzas jaunas grāmatas.* Šādi intonātivi jautājuma teikumi uzskatāmi par frāzes supramorfiem, kur teikuma modālo tipu diferencē teikuma intonācija bez jebkādiem leksiskiem vai gramatiskiem līdzekļiem. Tomēr bez semantiski un gramatiski noformēta teikuma minētās intonātivās variācijas nebūtu iespējamas. Tas liecina, ka visi supra-segmentālie elementi valodā netieši ir saistīti ar gramatiskiem resp. segmentāliem elementiem, jo funkcionē uz to bāzes.

VĀRDDARINĀŠANA

1. VĀRDDARINĀŠANAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS

Mūsdienu latviešu valodas leksiskās sistēmas lielāko daļu veido vārdi, kas strukturāli un semantiski ir saistīti ar citiem vārdiem. Tie ir sekundāri vārdi, kas līdz ar vārddarināšanas nozīmi, tās izteicējlīdzekļiem, vārddarināšanas tiptiem, modeļiem un citiem elementiem veido vārddarināšanas sistēmu.

414. §.

Vārddarināšana jeb **derivācija** (< lat. *derivatio* ‘novadīšana’) ir viena no valodas apakšsistēmām, kurā, izmantojot attiecīgajā valodā funkcionējošo leksisko, gramatisko un morfoloģisko vienību materiālu, laika gaitā izveidojušos vārddarināšanas līdzekļus un paņēmienus, tiek radīti jauni vārdi, lai nosauktu dažādas reālijas, darbības, īpašības, attieksmes u. tml. Vārddarināšana ir nozīmīgākais valodas vārdu krājuma papildināšanas veids, tas mūsdienās ir aktīvs, dinamisks process, kurā rodas jaunas leksēmas.

Mūsdienās **vārddarināšana** jeb **derivatoloģija** (< lat. *derivatus* ‘atvasināts’ + gr. *logos* ‘mācība’) tiek uzskatīta par patstāvīgu valodniecības nozari, kurā pēta sekundāro, resp., no citiem vārdiem darināto, vārdu struktūru, darināšanas paņēmienus un līdzekļus, raksturo vārddarināšanas tipus, modeļus un semantiku, kā arī vārddarināšanas sistēmas attīstības tendences (VPSV 2007: 428; Soida 2009: 33). Vēsturiski vārddarināšanas sistēma skatīta morfoloģijas ietvaros. 20. gadsimta 60. gadu sākumā čehu valodnieks Milošs Dokulils (*Miloš Dokulil*) norāda uz vārddarināšanas specifiku (Dokulil 1962), bet krievu valodnieki teorētiski pamato nepieciešamību norobežot vārddarināšanu un morfoloģiju kā divas patstāvīgas valodniecības nozares (Шанский 1962; Лопатин, Улуханов 1969: 119–132; Кубрякова 1965; Земская 1973; Лопатин 1977 u. c.). Latviešu valodniecībā šo ideju attīsta Emīlija Soida (Soida 1969₂: 43–52; Soida 1970: 75–94; Soida 2009).

415. §.

Raksturojot kādas valodas vārddarināšanas sistēmu, būtiski nošķirt diahronisko un sinhronisko pieeju (Soida 1970: 76–78; Urbutis 1978; Ambrazas 1993).

Diahronisko pieeju raksturo tas, ka tiek noskaidrota vārda vēsturiskā attīstība, pētītas pārmaiņas, kas ar vārdu notikušas laika gaitā, izzināti valodas vienību pārveidošanās procesi.

Sinhroniskajai pieejai raksturīgs tas, ka tiek atklāti dzīvie vārddarināšanas procesi, attieksmes, kas saista sekundāros vārdus ar valodas vārdu krājumu, sekundāro vārdu motivācija, tiek noskaidroti vārddarināšanas līdzekļi, resp., formanti, to aktivitāte, produktivitāte, izzināti vārddarināšanas paņēmieni, to izmantojums dažādu vārdu radīšanā, skaidrota vārddarināšanas nozīme u. tml. Vārda derivatīvās struktūras sinhroniskās analīzes pamatprasība ir noskaidrot salīdzināmo radniecīgo vārdu formālās un semantiskās kopsakarības un analizēt vārda uzbūvi no to attieksmju viedokļa, kas ir konstatējamas starp morfoloģiskām un vārdiem pašreizējā valodas attīstības posmā.

Tāpēc daudzu vārdu struktūras analīze valodas vēstures aspektā var ievērojami atšķirties no mūsdienu vērtējuma, kāds sniegts šajā gramatikā.

Tipiskākie pārveidojumi, kas būtiski ietekmējuši latviešu valodas derivatīvo sistēmu, ir šādi:

1) vārda morfēmiskā sastāva vienkāršošanās – zudušas robežas starp morfēmām, tās saplūdušas, kādreizējais sekundārais celms tiek uztverts kā primārs (sinhroniskā aspektā), piem., *kalns* (← *celt* : liet. *kelti*), *atāls* (← *atvāls*), *kalve* (← *kalt*);

2) vārda morfēmiskā sastāva pārdalīšanās un morfēmu funkciju maiņa – vārdos mainījušās morfēmu robežas, piem., galotņu īsināšanās rezultātā senie piedēkļu patskaņi zuduši vai saīsinājušies, līdz ar to zuduši attiecīgie piedēkļi vai piedēkļa patskaņi pārceļts uz galotni: *tēv-s* : *tēv-a-s* : *tēv-o-s*; *led-us* : *led-u-s*.

Piedēklis var arī zaudēt aktivitāti un vārddarināšanas līdzekļa funkciju, piem., vārdā *līdaka* (← *līda*) mūsdienās vairs nenošķir piedēkli *-ak-*. Tas var arī desemantizēties un kļūt par savienotājmorfēmu, piem., vārdā *og-ul-āj-s* piedēklis *-ul-* sinhroniskā aspektā vērtējams kā interfikss, jo mūsdienās attiecīgais derivatīvais tips S + *-ul-* → S'vieta, kur vairumā aug ar motivētājpārveidojumu nosauktais' nav aktuāls;

3) zudušas vai mainījušās semantiskās attiecības starp sākotnējo motivētāju un derivātu, vai arī motivētājpārveidojums vairs nav restaurējams. Tad nepieciešams noteikt vārda piederību pie tā vai cita derivatīvā modeļa, tipa un pēc analogijas ar atbilstošiem atvasinājumiem noteikt tā morfēmisko un derivatīvo struktūru, piem., vārdā *āb-ol-s* piedēkli *-ol-* var noteikt, salīdzinot ar citiem derivātiem – *kam+ol-s* (← *kams* 'pika, čemurs'), *veid+ol-s* (← *veids*). Salīdzinājumam noder arī cits tās pašas saknes vārds *āb-el-e*. Tāpat tikai pēc analogijas var noteikt vārdu *Daug-av-a*, *Ab-av-a*, *ciel-av-a* (: *jaun-av-a*) derivatīvo struktūru, bet ne vārddarināšanas nozīmi. Šāda veida atvasinājumi atrodas vārddarināšanas sistēmas perifērijā, un to derivatīvās struktūras noteikšana ir apgrūtināta.

Dažkārt rodas problēmas, nosakot vārda morfēmisko sastāvu un derivatīvo struktūru, jo nav nepārprotamas vienvirziena motivācijas, piem., vārdu *mājoklis* varētu motivēt gan darbības vārda tagadnes celms *māj-o-ø*, gan lietvārds *māj-a*. Pēc analogijas ar tādiem derivātiem kā *bar-o-kl-is* var uzskatīt, ka šis atvasinājums ir darināts ar konsonantisko piedēkli *-kl-*.

Analizējot vārda *pagalms* derivatīvo struktūru, tā sastāvā viegli norobežojams priedēklis *pa-*. Bet valodā ir notikuši tādi vairākpakāpju semantiskie pārveidojumi, ka vārddarināšanas bāzes *galms* motivācija šajā gadījumā ir saprotama tikai tad, ja varam noskaidrot tā cilmi, proti, saskaņā ar Konstantīna Karuļa piedāvāto skaidrojumu, vārds *galms* varētu būt saistāms ar nozīmi '(uz)kalns, kalna virsotne, augstāka vieta' (sal. ar anglosakšu *holm* 'paaugstinājums, uzkalns'), kurā tika celtas mājas, bet iežogotais laukums leļpus dzīvojamai mājai bija *pagalms* (LEV II: 7). Semantiskie pārveidojumi ir tiklīdz vājinājuši vārddarināšanas attiecības starp vārdiem *gal-s* un *gal-m-s*, ka mūsdienās grūti saskatīt kopsakarības. Mūsdienās latviešu valodā funkcionē homonīms ar nozīmi 'valdnieka dzīvesvieta; dižciltīgu cilvēku grupa, kas dzīvo šajā vietā' (LLVV III: 49), kas darināts 19. gadsimtā, vārdam *pagalms* atmetot priedēkli (LEV I: 283).

Jaunu vārdu rašanās ir saistīta arī ar gramatizēšanās un leksikalizēšanās procesiem (Kalnača 2005: 125–131; Kalnača 2008₁: 250–258). Gramatizēšanās ir valodas leksiskās sistēmas elementu pāreja gramatiskajā sistēmā (VPSV 2007: 133, 134), savukārt leksikalizēšanās ir process, kurā kāds afikss, vārdforma vai vārdu savienojums kļūst par atsevišķu vārdu vai tā ekvivalentu (VPSV 2007: 208). Kā jau norādīts iepriekš, latviešu valodā priedēkļi lielākoties radušies tieši gramatizēšanās rezultātā no prievārdiem, arī mūsdienās daļai salikto sakņu vērojama tendence gramatizēties, kļūstot par prefiksoīdiem vai sufiksoīdiem. Leksikalizēšanos visspilgtāk ilustrē konversija – liela daļa apstākļa vārdu, kā arī lietvārdi, īpašības vārdi u. c. vārdšķiru leksiskās vienības radušās, leksikalizējoties citu vārdšķiru vārdformām.

416. §.

Vārddarināšanas sistēmas pamatvienība ir **vārddarināšanas (derivatīvais) tips** – sekundāro vārdu kopums, kam raksturīgs:

- motivētālvārda piederība pie vienas un tās pašas vārdšķiras,
- kopīgs vārddarināšanas līdzeklis,
- atvasinājumu piederība vienai vārdšķirai,
- vienāda vārddarināšanas nozīme.

Piem., visi vārdi, kas darināti no darbības vārdu pagātnes celma ar piedēkli *-um-*, lai izteiktu darbības rezultāta nozīmi, pieder vārddarināšanas tipam $V_{\text{pag. c.}} + -um- \rightarrow S$ ‘darbības rezultāta nosaukums’: *darīj+um-s*, *izcēl+um-s*, *izmēģināj+um-s* u. c.

Vārddarināšanas tips ir arī vārddarināšanas sistēmas klasifikācijas pamatvienība (Земская 1966: 3–12; Лопатин, Улукханов 1969: 122; Soida 1970: 78; Soida 2009: 23).

417. §.

Vārddarināšanas modelis ir vārddarināšanas sistēmas struktūrvienība, shēma, pēc kuras izvēlas un noteiktās semantiskās un sintaktiskās attiecsmēs saista un izkārtō vārdus, to celmus un afiksus, darinot jaunus vārdus atbilstoši konkrētas valodas vārddarināšanas tiptiem (VPSV 2007: 431, 432). Derivatīvo modeli raksturo motivētālvārdšķira, noteikts derivatīvais līdzeklis un vispārīgā derivatīvā nozīme ($A + \text{sufikss} \rightarrow A$ ‘īpašības pavājinājums’, piem., *dzelten+īg-s*). Viena derivatīvā modeļa ietvaros var funkcionēt vairāki semantiski atšķirīgi derivatīvie tipi. Piem., derivatīvais modelis $S + -āj-$ $\rightarrow S$ valodā tiek īstenots divos derivatīvajos tipos:

- ‘ar motivētālvārdu nosaukto augu kopas nosaukums’, piem., *aug-āj-s*, *upen-āj-s*;
- ‘vieta, kur vairumā atrodas ar motivētālvārdu nosauktais’, piem., *led-āj-s*, *akmen-āj-s*, *krūm-āj-s*.

Ar vārddarināšanas tipu, modeli un vārddarināšanas līdzekļiem cieši saistās **produktivitātes** un **aktivitātes** jēdziens, kas mūsdienā lingvistiskajā literatūrā tiek dažādi interpretēts (Dokulil 1962; Кубрякова 1965; Fleischer 1982; Ambrazas 1993; Bauer 2003; Urbutis 2009).

Ar **produktivitāti** parasti saprot derivatīvā tipa vai modeļa kvantitatīvo pazīmi – spēju funkcionēt par paraugu daudzu jaunu vārdu darināšanai (Кубрякова 1965: 21; Soida 1970: 77; Soida 2009: 6; Ambrazas 1993: 10) – ja pēc attiecīgā parauga tiek darināti arvien jauni un jauni vārdi, tad šādu derivatīvo tipu vai modeli var uzskatīt par produktīvu. Latviešu valodā viens no produktīvākajiem derivatīvajiem tiptiem ir $V + -šan-$ $\rightarrow S$ ‘procesa nosaukums’, jo tam atbilst simtiem sekundāro lietvārdu, savukārt tips $A + -g-$ $\rightarrow A$ ‘īpašības intensitātes pavājinājums’ ir neproduktīvs, jo pie tā pieder tikai daži seni darinājumi, piem., *zaļgs*.

Produktivitāte ir cieši saistīta ar **aktivitāti** – derivatīvā tipa vai modeļa spēju papildināties ar jauniem derivātiem – un liecina par derivātu rindas atvērto vai slēgto raksturu (Кубрякова 1965: 21; Pokrotniece 1984: 63; Soida 2009: 63, 64). Derivatīvā tipa, modeļa, līdzekļa, paņēmienu produktivitāte un aktivitāte ir vēsturiski mainīga un atkarīga no dažādiem faktoriem – to var ietekmēt gan lingvistiskie, gan ekstralingvistiskie procesi.

Kornēlija Pokrotniece pamatoti atzīst, ka produktivitāte un aktivitāte kādā modelī var nesakrist. Modelis var būt aktīvs, bet neproduktīvs. Tādi latviešu valodā ir deverbālie lietvārdu modeļi ar konsonantiskajiem piedēkļiem *-tn-*, *-n-*, *-l-*, *-sn-* u. c. Savukārt modeļus ar piedēkļiem *-m-*, *-sm-*, kas mūsdienās ir ļoti aktīvi, varētu nosaukt par vidēji produktīviem, salīdzinot ar tādiem produktīviem piedēkļiem kā *-šan-*, *-iņ-*, *-iet-* u. c. (Pokrotniece 1984: 63).

Vārddarināšanas tipu potences un attīstības tendences spilgtāk saskatāmas terminu izstrādē un okazionālismu darināšanā (it īpaši daiļliteratūrā un publicistikā), bet to

pilnvērtīgs raksturojums latviešu valodniecībā sagaidāms pēc mūsdienīga valodas korpusa izveides, kas dotu iespēju apzināt maksimāli plašu derivātu kopumu un izstrādāt derivatīvo tipu aprakstu, izziņāt to produktivitāti, aktivitāti, lietojuma biežumu.

418. §.

Vārddarināšanas kategorija ir vārddarināšanas sistēmas klasifikācijas vienība, kas apvieno vārdus ar kopīgu vārddarināšanas nozīmi, ar vienas un tās pašas vārdšķiras vārddarināšanas celmu, bet dažādiem šīs nozīmes formālajiem rādītājiem. Vārddarināšanas kategorijas centrā ir nozīme. Piem., deverbālie lietvārdi, kā norāda K. Pokrotniece, apvienojas sešās vārddarināšanas kategorijās, kuru centrā ir darbības objekta (*izkārt-n-e*), veicēja (*aptek-sn-e*), rīka (*svērt-n-is*), vietas (*dzird-n-e*), rezultāta (*saprat-n-e*), izpausmes, stāvokļa (*pielūg-sm-e*) nozīme (Pokrotniece 1984: 62–73).

419. §.

Vārddarināšanas rezultāts ir **sekundārais vārds**, kura struktūru veido derivatīvā bāze, derivatīvie līdzekļi, derivatīvā semantika. Sekundārie vārdi, atšķirībā no primārajiem (pirmatnīgiem) vārdiem, vienmēr ir motivēti, to nozīme izriet no kāda cita – motivētājavārda (vai vārdu) – nozīmes un derivatīvā līdzekļa (atvasinātiem vārdiem) nozīmes, piem., *ras+ot-a (zāle)* ‘zāle, kuru klāj *rasa*’, *skursteņ+slauķ+is* ‘persona, kas slauka skursteņus’. Motivācija var būt tieša, izrietēt no motivētājavārda semantikas, vai arī metaforiska, piem., *gar+nadz+is* ir ‘persona, kas zog’, nevis ‘persona ar gariem nagiem’, vai *ras-as+pod+iņ-š* ir ‘augš, kura lapās kā podiņā sakrājas *rasas* pilieni’.

Savdabīgas motivācijas attieksmes veidojas, darinot vārdus ar morfoloģiski sintaktisko vai semantisko paņēmieni, jo strukturāli motivētājavārds un sekundārais vārds neatšķiras – ir mainījies denotāts (sal. *rasa* un *Rasa*) un līdz ar to – arī semantiskais raksturojums, vārdšķiras piederība (sal. *tā ir parasts darīt* un *parasts cilvēks*) un funkcionālā sfēra.

420. §.

Motivētājavārdu un motivēto vārdu saista **derivatīvā motivācija**, kas ir būtiskākā pazīme, pēc kuras iespējams nošķirt primāros un sekundāros vārdus. Vārddarināšanas (derivatīvā) motivācija ir divu derivatīvās paradigmas ietvaros saistītu vārdu attieksmes. To rašanos nosaka:

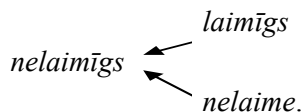
1) abu vārdu saknes kopība; 2) semantiski un bieži vien arī strukturāli vienkāršākā vārda nozīmes ieplūšana otrā vārda nozīmē, piem.: *kaln-s* → *kaln-āj-s* ‘vieta, kur daudz kalnu’; *dat-i* → *dat+n-e* ‘datu kopa, tekstuāls vai grafisks dokuments’; *vāk-s* → *ie-vāk-o-t* ‘ielikt vākos’.

Valodas vienība – vārds, tā sakne vai celms, vārdforma vai tās celms, vārdkopa vai cita sintaktiska konstrukcija – kļūst par sekundārā vārda strukturālo, formālo un semantisko pamatu jeb bāzi, piem., vārda *savienojamība* bāze ir darbības vārda ciešamās kārtas lokāmā tagadnes divdabja celms *savienojam-*.

Dažkārt motivētājavārda un motivētā vārda nozīme ir gandrīz identiska, atšķiras vienīgi to vārdšķiras, resp., gramatiskā semantika, piem., *ātr-s* → *ātr+i*. Bieži vien motivētājavārda nozīme derivātā tiek papildināta ar emotīvo, vērtējošo vai stilistisko papildkomponentu, piem.: *svārki-i* → *svārķ-eļ-i*; *mākon-is* → *mākon-īt-is*. Ja darināts saliktenis vai salikteņatvasinājums, tad motivācijā iesaistās vismaz divu dažādu vārdu nozīme, kas sekundārajā vārdā gūst vai nu tiešu izpausmi, vai arī realizējas kā nozīmes pārnesums, piem., *sviest+maiz-e* ‘maize ar sviestu’; *lab+sird+is* ‘tāds, kam laba sirds’; *kaķ+pēd-iņ-as* ‘augi, kuru ziedkopa atgādina *kaķa pēdiņas*’. Līdzīgi veidojas arī dažāda veida saplūdeņu, saplūdeņatvasinājumu semantika, kuru nozīmē konkrētāk vai vispārīgāk saskatāma motivētājavārdu semantika, piem.: *latols* (*Latvija + ols*), *zem+sav+iet-is* ‘partijas *Zemnieku savienība* biedrs’.

Arī motivācija var būt primāra un sekundāra, resp., ja motivētālvārds ir primārs, nemotivēts, tad tiek īstenota **primārā** motivācija, piem., *lab-s* → *lab+um-s*, bet, ja motivētālvārds jau ir motivēts, tad motivācija ir **sekundāra**, piem., *lab-um-s* → *lab-um+iņ-š*.

Vairākumā gadījumu sekundāros vārdus motivē viens vārds, bet ir arī tādi derivāti, kuriem iespējami divi motivētālvārdi, un bez precīzas informācijas par konkrētā vārda rašanās mehānismu nav iespējams noteikt īsto un vienīgo motivētālvārdu, piem.:

Īpašības vārdu *nelaimīgs* iespējams darināt gan ar priedēkli *ne-*, gan arī ar priedēkli *-īg-*, turklāt atkarībā no izvēlēta motivētālvārda mainīsies gan derivāta semantisko nianšu traktējums – ‘pretējs motivētālvārda nosauktajai īpašībai’ vai ‘tāds, ko piemēlējusi nelaime’ –, gan arī derivatīvo mikropanēmienu interpretācija – prefiksācija vai sufiksācija.

Motivācijas noteikšanā svarīgas ir dzīvās saiknes, kas saista motivētālvārdu un sekundāro vārdu. Kā norāda K. Pokrotiece, „vārdu tikai tad praktiski var uzskatīt par atvasinātu jeb darinātu, ja tam valodā ir pēc formas un satura tuvs motivētājs, piem., *auglis* : *augt*, *degnis* : *degt*, *krautne* : *kraut*, *vilkme* : *vilkt*, *smalksne* : *smalks*, *zilgme* : *zilgs* (Pokrotiece 1984: 62). Motivācijas zušanai var būt vairāki iemesli: fonētiskie pārveidojumi (sk. Fonētikas un fonoloģijas un Morfonoloģijas daļā), semantiskās pārmaiņas, pārveidojumi valodas morfoloģiskajā struktūrā (MLLVG 1959: 79; Soida 1970: 82). Motivācijas zudumam var būt arī citi iemesli – pamatvārda izzušana no valodas, aizguvuma asimilācija (motivācija atrodama oriģinālvalodā), nosaukto reāliju funkciju maiņa u. c.

Lingvistikā šķir fonētisko, semantisko un morfoloģisko – vārddarināšanas un formveidošanas – motivāciju. Fonētiskās motivācijas pamats ir dabā dzirdamās skaņas, kas tiek atdarinātas ar valodas līdzekļiem, radot interjekcijas, piem., gaiļa dziesma *kikerīgū!* Šāda veida vārdus mūsdienu vārddarināšanas sistēmas apskatos parasti neietver. Semantiskā motivācija saistīta ar nozīmes pārnēsumu (metonīmija, metafora) un ir semantiskā vārddarināšanas paņēmienu pamatā, piem., datortermini *pele*, *peles poga*, *informācijas lielceļš*. Morfoloģiskā vārddarināšanas motivācija realizējas vārda nominatīvās semantikas un tai atbilstošās struktūras līmenī un atklāj formas un nozīmes vienību sekundārajā vārdā (Soida 2009: 41), sal., piem., vārdus *kalt* un *kalējs*, *kalšana*, *kalums*.

Starp motivētālvārdu un sekundāro vārdu veidojas trejādas – transpozīcijas, modifikācijas un mutācijas – attiecsmes. **Transpozīcijas** attiecsmes veidojas, ja sekundārā vārda nozīme izteikta ar citas vārdšķiras vārdu un būtiski neatšķiras no motivētālvārda nozīmes, piem., *zils* – *zilums*. **Mutācijai** raksturīgs tas, ka sekundārais vārds izmantots citas parādības nosaukšanai nekā motivētālvārds, piem.: *labs* – *labisks*. **Modifikācijas** attiecsmes realizējas, ja derivāta nozīme salīdzinājumā ar tās pašas vārdšķiras motivētāju tikai nedaudz variēta un parasti netiek nosaukts cits denotāts, piem.: *gredzens* – *gredzentiņš*.

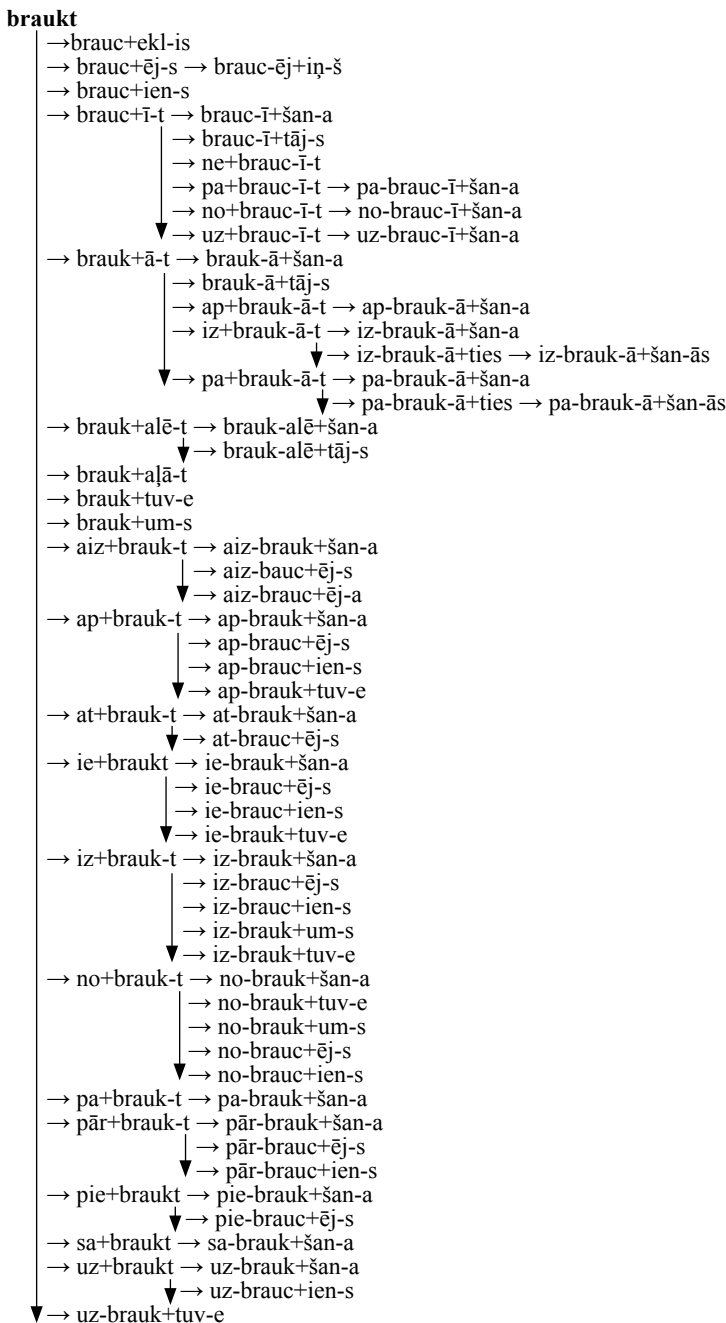
421. §.

Visi ar morfēmām darinātie jeb atvasinātie vārdi, kuros ietilpst viena un tā pati sakne un kuri pieder vienai radniecīgu vārdu saimei, veido vienu **vārddarināšanas (derivatīvo) ligzdu**, kas sastāv no vienas vai vairākām **vārddarināšanas (derivatīvajām) ķēdēm**. Sekundārie vārdi vārddarināšanas ķēdē tiek rindoti atvasināšanas, resp., motivācijas secībā.

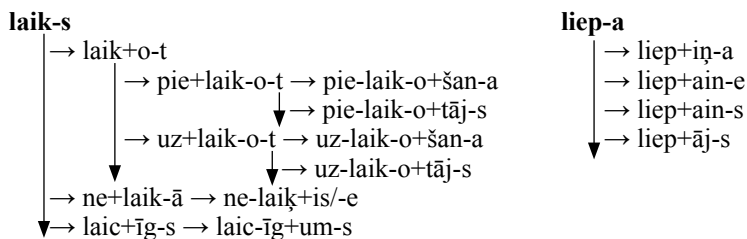
Piem., vārdi *zieds* (primārs), *ziediņš*, *ziedēt*, *izziedēt*, *noziedēt*, *uzziedināt*, *uzziedināšana*, *ziedains*, *ziedonis*, *apziednis*, *ziedējums*, *bezziedu* utt. ietilpst vienā vārddarināšanas ligzdā.

Vārddarināšanas ligzda ir motivācijas attiecībās sakārtotu atvasināto vārdu kops, kuru pamatā ir viena sakne. Vārddarināšanas ligzdu var veidot viena vai vairākas vārddarināšanas ķēdes, kurās ietilpst tikai divi vai vairāki komponenti. Arī no ķēdes komponentiem var veidoties vārddarināšanas atzari. Vārddarināšanas ligzda tāpat kā vārddarināšanas ķēde var būt pabeigta, noslēgta, jo jauni atvasinājumi tajā vairs nav iespējami, vai arī nepabeigta, atvērta – to var papildināt ar citiem atvasinājumiem.

Sakne *brauk-* (*braukt*) derivatīvi ir visnotaļ produktīva, un tās vārddarināšanas ligzda ir samērā plaša, sazarota, atvērta.

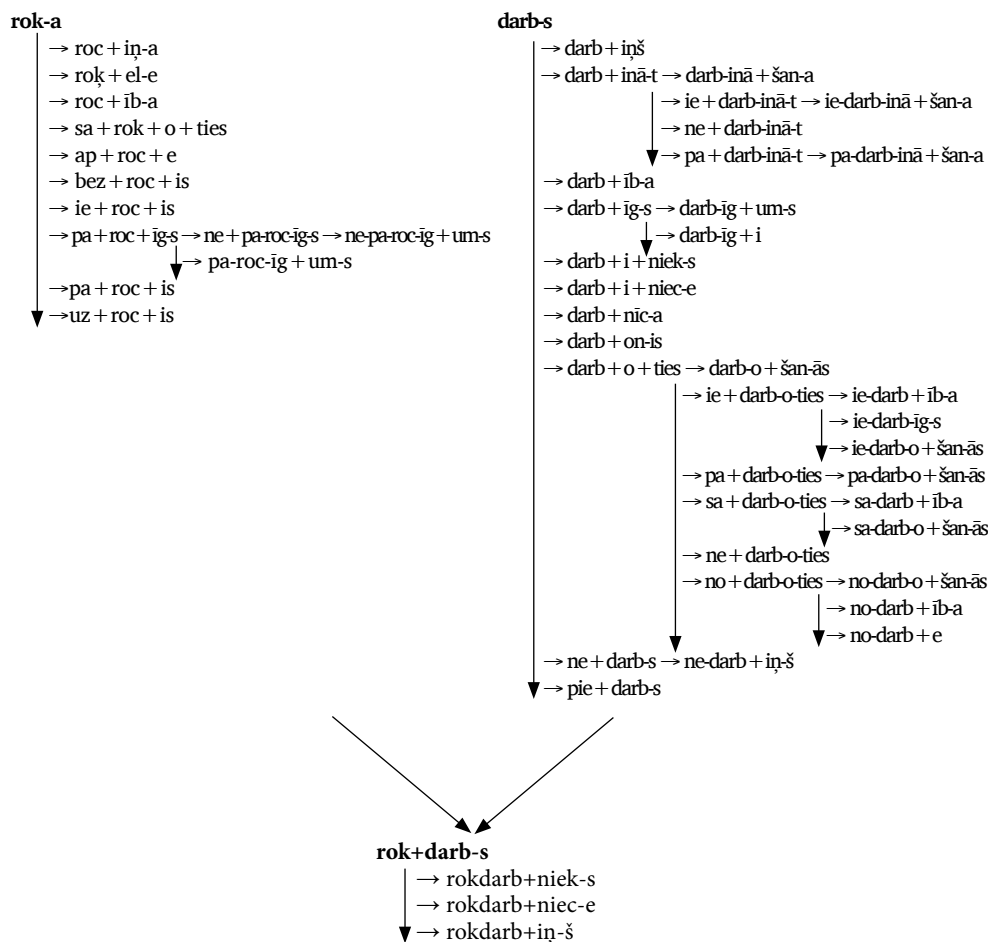
Derivatīvās ligzdas, kuru pamatā ir vārds *laiks* un *liepa*, sastāv tikai no dažām derivatīvajām ķēdēm.

Var būt arī tikai viena derivatīvā ķēde, piem., *klaj-š* → *klaj+um-s* → *klaj-um+iņ-š*.

Starp dažādu derivatīvo ķēžu komponentiem parasti nepastāv tiešās motivācijas attiecības – tos semantiski saista tikai kopīgā sakne.

Salikteņi vai salikteņatvasinājumi, kurus parasti motivē divas vai vairākas saknes, resp., celmi, neietilpst nevienā radniecīgu vārdu saimē, jo atrodas divu dažādu vārdu radniecības robežjoslā. Piem., salikteņatvasinājums *bērz+lap+e* ar pirmo komponentu ietiecas vārda *bērzis*, bet ar otro – vārda *lapa* derivatīvi semantiskajā un vārdu radniecības zonā, pilnībā nepiederot nevienai no tām. Daļa salikteņu vai salikteņatvasinājumu var kļūt par jaunu vārdu motivētājiem un veidot ierobežotas derivatīvās ligzdas, kurās parasti ir viens vai daži derivāti, piem.:

Ir gadījumi, kad, mainot vietām salikteņa komponentus, tiek radīts cits vārds, piem., *darbarokas*.

Sekundārā vārda motivēšanā bieži vien iesaistās ne tikai vārda leksiskā, bet arī gramatiskā, resp., formas celma, nozīme, kas nereti nosaka formanta un motivētāja saistāmību, piem., darinot darbības vārda motivētus lietvārdus ar piedēkli *-um-*, motivācijai parasti iespējams izmantot tikai darbības vārda pagātnes celmu – *gāj-a* → *gāj+um-s*, ko savukārt nosaka piedēkļa un jaunradāmās nozīmes specifika – atvasinājumi izsaka darbības rezultāta nozīmi.

422. §.

Jauni vārdi tiek radīti, izmantojot dažādus **vārddarināšanas (derivatīvos) līdzekļus** – afiksus (*pa+zems*), saaudzēšanu (*lejum+lādēt*), leksiski gramatiskās paradigmas maiņu (*vecākais puisis* → grupas *vecākais*), semantisko pārnese (Antīņš → antīņš) u. c., kā arī skaņu miju (*lie-t* → *lai+st+ī-t*) un metatoniju. Ja vārds ir atvasināts, tad tā darināšanā ir izmantots formāli un semantiski mazākais vārddarināmais līdzeklis (vai līdzekļi), ar ko tas atšķiras no vārdiem, ar kuriem saistīts motivācijas attieksmēs. Piem., lietvārdu *nosirmošana* motivācijas attieksmes saista gan ar darbības vārdiem *nosirmot* un *sirmot*, gan ar īpašības vārdu *sirms*. No darbības vārda *nosirmot* lietvārds atšķiras ar piedēkli *-šan-*, no *sirmot* – ar piedēkli *no-* un piedēkli *-šan-*, bet no īpašības vārda *sirms* – vēl arī ar piedēkli *-o-*. Tomēr vārda *nosirmošana* derivatīvais līdzeklis ir vienīgi piedēklis *-šan-*, jo tas ir minimālā nozīmīgā formāli semantiskā vienība, ar ko analizējams lietvārds atšķiras no darbības vārdiem un īpašības vārda. Citas morfēmas attiecīgi ir pirmā (*sirm+o-t*) un otrā (*no+sirmot*) darbības vārda derivatīvie līdzekļi. Vārdus *guļ-a* un *gul-ē-t* pirmajā mirklī var uztvert kā primāru un sekundāru vārdu vai arī domāt, ka tiem ir motivācijas attieksmes ar *gult*. Tomēr, noskaidrojot abu vārdu semantiku, var konstatēt, ka:

- *guļa* ir vieta, kur *guļ* (darbības vārda *gulēt* tagadnes trešās personas formas celms),
- *gulēt* nozīmē *gult* atkārtoti un ilgstoši,
- *gult* – būt *gulam* (šo īpašības vārdu mūsdienās vairs neizmanto), resp., likties slīpi, horizontāli. Līdz ar to var secināt, ka lietvārds *guļa* ir darināts ar galotni *-a* un to motivē darbības vārda *gulēt* tagadnes celms.

Vārddarināšanas līdzeklis var būt **vienkāršs** vai arī **kombinēts**. Ja sekundārā vārda semantika radīta, izmantojot, piem., vienu morfēmu vai tikai saaudzēšanu, varam runāt par vienkāršu vārddarināšanas līdzekli, piem., *kaln-s* → *pa+kalns*, *aiz-kār-t* (3. pers. – *aizkar*) → *aizkar+s*, *nabas saite* → *nab-as+sait-e*. Ja vārda darināšanā vienlaikus izmantoti vismaz divi vai vairāki afiksi vai saaudzēšana un afikss u. tml., tad veidojas kombinēts vārddarināšanas līdzeklis (cirkumfikss, konfikss u. c.), piem.: *skap-is* → *aiz+skap+e*, *daudz šķautņu* → *daudz+šķautņ+ain-s*.

Latviešu valodai raksturīgs, ka, darinot vārdu ar piedēkli, tas vienmēr tiek papildināts ar galotni, resp., darināšanā tiek izmantota izskaņa. Šajā gadījumā nav pamata runāt par kombinētu vārddarināšanas līdzekli, jo galotnei ir tikai vārda pilnīgas noformēšanas un gramatiskās, nevis vārda nozīmes izteikšanas funkcija.

Plašākā nozīmē derivatīvās nozīmes nesēja afiksa vai afiksu kombinācijas apzīmēšanai tiek lietots termins **vārddarināšanas (derivatīvais) formants**.

Ja vārdus *A* un *B* saista motivētājattieksmes, tad, nosakot tāda derivatīvā formanta klātesamību vārdā *B*, kāds nav atrodams vārdā *A*, konstatējam, ka vārds *B* ir motivēts un līdz ar to – sekundārs.

Latviešu valodniecībā parasti tiek runāts par morfoloģiskajam paņēmienam raksturīgajiem derivatīvajiem formantiem – piedēkli, piedēkli, galotni, kā arī kombi-

nētajām morfēmām, jo tie gan formāli, gan semantiski ir skaidri izteikti un nošķirami (MLLVG 1959; Pokrotiece 1984; Kalme, Smiltnece 2001; Soida 2009).

Problemātiskāks ir jautājums par derivatīvā līdzekļa noteikšanu, darinot vārdus ar sintaktisko, morfoloģiski sintaktisko, leksisko un citiem paņēmieniem, kur vārddarināšanas līdzeklis nav materiāli izteikts un segmentējams. Darinot vārdus ar sintaktisko paņēmieni, notiek divu vai vairāku vārdu saudzēšana vienā. Galvenā pārmaiņa ir pievienotā vārda pirmās zilbes uzsvara zudums un salikteņa komponentu koppraksība, kur pirmā komponenta galotne tiek vai nu pilnīgi saglabāta vai īsināta un veic interfiksa funkciju, vai arī to elidē, piem.: *vētr-as+putn-s*, *sēt-(a)s+vid-us*, *daudz+stāv-u*, *dzintar+dzelt-en-s*. Šādos gadījumos saliktenis no motivētātvārdiem atšķiras ar to, ka struktūrkomponenti ir saplūduši vienā vārdā, tādējādi iegūstot jaunu formu un nozīmi. Derivatīvais līdzeklis ir nemateriāls un procesuāls – jauns vārds rodas, saudzējot divas leksiskās vienības vienā veselumā, turklāt jaunā vārda nozīme var tikai nedaudz vai arī būtiski atšķirties no motivētātvārdkopas vai vārdu savienojuma nozīmes, sal., piem.: *īsa ziņa* → *īs+ziņ-a*, *klases biedrs* → *klases+biedrs*, *bezdelīgu actiņas* → *bezdelīg+actiņas*.

Darinot vārdus ar sintaktiski morfoloģisko paņēmieni, tiek izmantoti divi vārddarināšanas līdzekļi – saudzēšana un piedēklis vai galotne, piem.: *lieti der* → *liet+der+īb-a*, *labā roka* → *lab+roc+e*.

Arī ar leksisko, morfoloģiski sintaktisko u. c. paņēmieni darinātajos vārdos nav iespējams nodalīt derivatīvo līdzekli kā funkcionālu un materiāli patstāvīgu vienību, jo jaunā nozīme veidojas, kādai no pamatvārda sēmām atdaloties vai iegūstot citu funkcionālo lauku vai vārdformai iegūstot citu gramatisko (vārdšķiras) nišu. Piem., notiekot onimizācijai, sugasvārds *liesma*, lietots īpašvārda (sievietes vārda *Liesma*) funkcijā, desamentizējas, savukārt divdabja formas *apdāvināts* semantikā ar laiku nivelējusies verbālā un aktivizējusies pazīmes nozīme. Ienākot īpašības vārda funkcionālajā nišā, pakāpeniski nostiprinās arī cita nozīme – sēmas ‘apveltīt kādu ar dāvanām, resp. – tāds, kas apveltīts ar dāvanām’ vietā nostiprinās sēma ‘spējīgs, talantīgs’, kas tikai attālināti saistāma ar sākotnējo darbības vārda nozīmi. Konversijas rezultātā notikusi pārsemantizēšanās, kuras īstenošanai nav vajadzīgi speciāli derivatīvie līdzekļi.

423. §.

Vārddarināšanas līdzekļa pamatfunkcija ir jaunas nozīmes izteikšana. **Vārddarināšanas** jeb **derivatīvā nozīme** ir sekundārā vārda vispārīgā nozīme, kas rodas motivētātvārda un derivatīvā (-o) līdzekļa (-u) semantiskās mijiedarbes rezultātā konkrēta derivatīvā tipa ietvaros. Atvasināto vārdu vārddarināšanas nozīme var būt gan ļoti konkrēta, piem., ar piedēkli *-tāj-* no darbības vārdiem atvasinātie lietvārdi nosauc darbības veicēju (darītātvārdi, piem., *lasī+tāj-s*, *datorizē+tāj-s*), gan arī abstrakta, piem.: *būt+īb-a*, *dāsn+um-s*.

Vārddarināšanas nozīme atšķiras gan no leksiskās, gan gramatiskās nozīmes.

Leksiskā nozīme ir vārda individuāla nozīme, bet vārddarināšanas nozīme raksturīga visiem attiecīgā derivatīvā tipa darinājumiem. Vārddarināšanas nozīmei atšķirībā no leksiskās ir speciāls izteiksmes līdzeklis – vārddarināšanas līdzeklis, kas vispilnīgāk un semantiski skaidrāk izpaužas afiksācijas gadījumos. Piem., vārddarināšanas nozīme ‘darbības vieta’ tiek izteikta ar piedēkli *-tav-* un raksturīga derivatīvā tipa $V_{inf} + -tav-$ → S atvasinājumiem.

Vārddarināšanas nozīme parasti tiek noskaidrota, salīdzinot motivēto un motivētātvārdu, piem., *smilš+ain-s* ‘tāds, kur daudz smilšu’; *smilt+āj-s* ‘vieta, kur vairumā smiltis’; *silt+inā-t* ‘veikt darbību, lai kļūtu silts’.

Vārddarināšanas nozīme attiecas tikai uz skaitliski ierobežotu attiecīgās vārdšķiras vārdu daļu, bet gramatiskā nozīme aptver visus vai daļu attiecīgās vārdšķiras vārdu.

Piem., kategoriālā īpašības nozīme raksturīga visiem īpašības vārdiem, bet īpašības intensitātes nepilnīguma nozīme – tikai tiem, kas ar piedēkli *ie-* vai piedēkli *-g-*, *-gan-*, *-en-* darināti no īpašības vārdiem. Tā var arī atklāt paradigmātiskās attiecības, kas pastāv konkrētās vārdšķiras morfoloģisko kategoriju ietvaros, piem., lietvārdu *rakstnieks*, *rakstniece*, kas darināti ar piedēkli *-niek-*, dzimtes kategorija atklājas kā vīriešu un sieviešu dzimtes, skaitļa – kā vienskaitļa un daudzskaitļa pretstats un reprezentēta ar attiecīgu formu paradigmu.

Salikteņu, salikteņatvasinājumu, dažāda veida abreviatūru vārddarināšanas nozīmes pamatā ir sintagmatiskās attieksmes. Tā veidojas no vismaz divu sintaktiski saistītu vārdu semantikas un var būt gan tieša, cieši saistīta ar motivētālvārdu nozīmi, piem., *grāmatplaukts* ‘plaukts, kurā novieto grāmatas’, *labdaris* ‘persona, kas dara labu’, gan arī pārnesta, metaforiska, piem., *mīkstčaulis* ‘glīvs cilvēks’. Abreviatūras parasti funkcionē kā pilno nosaukumu sinonīmi, tāpēc to nozīme nemainās.

Vārddarināšanas procesā derivāts bieži vien iegūst citu, no motivētālvārda atšķirīgu gramatisko nozīmi, kas arī ietekmē sekundārā vārda semantiku, papildinot to ar priekšmetiskuma, pazīmes, procesuāluma u. tml. nozīmi, piem.: *daudz* → *daudz+um-s*, *zar-s* → *zar+o-t*, *zar-s* → *zar+ain-s*.

2. VĀRDDARINĀŠANAS PAŅĒMIENI UN LĪDZEKĻI

424. §.

Jēdziens „**vārdarināšanas (derivatīvais) paņēmiens**” tiek izmantots, lai raksturotu, kā tiek radīti sekundāri vārdi un izteikta jauna nozīme. Ar vārdarināšanas paņēmienu saprot vārdarināšanas līdzekļu nosacītu vārdu darināšanas veidu (VPSV 2007: 432).

Klasificējot vārdarināšanas paņēmienu, tiek ņemts vērā, kādi vārdarināšanas līdzekļi izmantoti un kāda ir sekundārā vārda struktūra. Latviešu valodā izmanto afiksālos – morfoloģisko un sintaktiski morfoloģisko vārdarināšanas paņēmienu un bezafiksus – sintaktisko, morfoloģiski sintaktisko un semantiskos vārdarināšanas paņēmienu.

Afiksālie paņēmieni var būt vienkārši un kombinēti.

Vienkāršie ir tādi paņēmieni, ar kuriem vārdus darina, izmantojot vienu vārdarināšanas līdzekli, piem., prefiksācija, sufiksācija, fleksācija. Mūsdienu latviešu valodā faktiski vairs nedarina jaunus vārdus ar postfiks, tāpēc par postfiksācijas izmantošanu var runāt lielākoties diahroniskā aspektā, raksturojot atsevišķu apstākļa vārdu cilmi, piem., *augš-u+p*.

Kombinēti ir tādi paņēmieni, ar kuriem vārdus darina, izmantojot divus vārdarināšanas līdzekļus vienlaikus. Tie ir: prefiksāli sufiksālais paņēmiens jeb konfiksācija, prefiksāli flektīvais paņēmiens jeb cirkumfiksācija, interfiksāli sufiksālais paņēmiens un bisufiksācija. Pie kombinētajiem paņēmienu pieder arī sintaktiski afiksālais jeb sintaktiski morfoloģiskais vārdarināšanas paņēmiens, kā arī saliktenkonversējumu darināšana, kombinējot sintaktisko un morfoloģiski sintaktisko paņēmienu.

Darīnāt vārdus ar morfēmām, bieži vien vērojamas skaņu pārmaiņas derivatīvajā bāzē. Atvasinot vārdus ar piedēkli vai derivatīvo galotni, notiek:

- vēsturiskās patskaņu mijas motivētā vārda saknē (*nes-t* → *nēs+ā-t*),
- pozicionālās mijas, kurām pakļauts derivatīvās bāzes beigu līdzskanis (*sau-le* → *sau|+o-t*, *ierīk-o-t* → *ierīc+e*),
- derivatīvās bāzes beigu līdzskaņa zudums (*lūs-t* → *lū+šan-a*; *nojaut-a* → *nojau+sm-a*).

425. §.

Visu afiksālo vārdarināšanas paņēmienu nosaukšanai lieto terminu „**morfoloģiskais vārdarināšanas paņēmiens**”, jo jauni vārdi tiek radīti, izmantojot morfēmas.

Latviešu valodā ar morfoloģisko vārdarināšanas paņēmienu darina lietvārdus, īpašības vārdus, darbības vārdus, ierobežoti – apstākļa vārdus, tas ir izmantots arī dažu skaitļa vārdu un vietniekvārdu darināšanā.

426. §.

Prefiksācija ir vārdu darināšana ar piedēkli. Ar piedēkļiem atvasina tās pašas vārdšķiras vārdus, pie kuras pieder motivētā vārds resp. derivatīvā bāze (*sau-le* → *pa+saule*, *jauks* → *ne+jauks*, *lasīt* → *iz+lasīt*). Piedēkļus pamatā izmanto darbības vārdu, lietvārdu, īpašības vārdu darināšanai.

427. §.

Sufiksācija ir vārdu darināšana ar piedēkli. Ar piedēkļiem atvasina gan tās pašas vārdšķiras vārdus, pie kuras pieder motivētā vārds (*kaset-e* → *kaset+n-e*,

lauz-t → *lauz+ī-t*, *tav-s* → *tav+ēj-s*, *sarkan-s* → *sarkan+īg-s*), gan arī citu vārdšķiru vārdus (*izvēl-as* → *izvēl+n-e*, *izvēl+īg-s*, *lab-s* → *lab+o-t*, *lab+um-s*, *māj-a* → *māj+o-t*, *māj+īg-s*). Piedēkļus izmanto lietvārdu, īpašības vārdu, darbības vārdu darināšanā, ar tiem darināti arī daži vietniekvārdi.

428. §.

Fleksācija ir vārdu darināšana ar derivatīvo galotni *-a*, *-e*, *-is*, *-s*, *-t*, *-ties*, *-ais*, *-ā*, *-ī*, *-u* (*attek-ø* → *attek+a*, *apstrād-ā* → *apstrād+e*, *urb-t* → *urb+is*, *aizkar-ø* → *aizkar+s*, *kumps* → *kump+t*, *smie-t* → *smie+ties*, *divpadsmit* → *divpadsmit+ais*, *divpadsmit+ā*, *lab-s* → *lab+i*, *tāl-s* → *tāl+u*). Galotnes *-a*, *-e*, *-is*, *-s*, *-ais*, *-ā*, *-ties* veic gan vārddarināšanas, gan formveidošanas funkcijas. Fleksāciju izmanto lietvārdu, darbības vārdu, kārtas skaitļa vārdu, apstākļa vārdu atvasināšanai.

429. §.

Postfiksācija ir vārdu darināšana ar postfiks. Mūsdienu latviešu valodā šo paņēmienu izmanto reti – lielākoties daiļdarbos, darinot apstākļa vārdus pēc valodā funkcionējošu vārdu parauga, sal. senāk darināto *māju+p* ← *uz māj-u* un okazionālismu *Rīgu+p* ← *uz Rīg-u*, piem.: *un dodamies rīgup, sekojot maršruta autobusam/lai neapmaldītos/vienmēr atskaties divreiz, vēsta reklāma uz autobusa*. (R. Mežavilka)

430. §.

Izmantojot **prefiksāli sufiksālo paņēmienu** jeb **konfiksāciju**, vārdu atvasina gan ar priedēkli, gan piedēkli, pievienojot morfēmas motivētājvārda celmam (*veid-s* → *bez+veid+īb-a*, *led-us* → *ap+led+o-t*, *galv-a* → *pār+galv+īg-s*). Šo paņēmienu izmanto lietvārdu, darbības vārdu un īpašības vārdu darināšanā.

431. §.

Prefiksāli flektīvajam paņēmienam jeb **cirkumfiksācijai** raksturīgs tas, ka vārdus darina ar priedēkli un derivatīvo galotni, pievienojot tos motivētājvārda celmam (*krast-s* → *no+krast+e*, *rakstīt* → *sa+rakstī+ties*). Dažus atgriezeniskos darbības vārdus mēdz darināt, izmantojot priedēkli, piedēkli un derivatīvo galotni, piem., *rok-a* → *sa+rok+o+ties*. Prefiksāli flektīvo paņēmienu izmanto lietvārdu un darbības vārdu atvasināšanai.

432. §.

Interfiksāli sufiksālais paņēmiens tiek izmantots tad, ja vārdu darina ar interfiksu un piedēkli (*kār-s* → *kār+est+īb-a*, *grāb-t* → *grāb+st+ī-t*). Ar interfiksu un sufiksu tiek atvasināti lietvārdi un darbības vārdi. Raksturīgs, ka lietvārdu jaunās vārddarināšanas nozīmes radīšanā iesaistās tikai piedēklis, jo interfiksam parasti ir savienotājmorfēmas loma. Savukārt darbības vārdu darināšanā interfikss ietekmē iteratīvās vai kauzatīvās nozīmes veidošanos.

433. §.

Bisufiksācija ir vārdu darināšana ar diviem piedēkļiem vienlaikus. Šo paņēmienu izmanto lielākoties terminu darināšanai un arī okazionālismu atvasināšanai (*sarm-a* → *sarm+inā+šan-a*). Bisufiksācija pieder pie reti izmantotiem paņēmienu, turklāt ar diviem piedēkļiem mēdz darināt vienīgi lietvārdus.

434. §.

Sintaktiski afiksālajam jeb **sintaktiski morfoloģiskajam paņēmienam** raksturīgs tas, ka no divu motivētājvārdu vai motivētājformu celmiem tiek darināts salikts celms, kuram pievieno arī piedēkli vai derivatīvo galotni (*balt-s kakt-s* → *balt+kakt+e*,

sal-u ciet-a → *sal+ciet+īg-s*). Šādi darinātus vārdus sauc par salikteņatvasinājumiem. Šo paņēmienu izmanto lietvārdu un īpašības vārdu darināšanai.

435. §.

Bezafiksu vārddarināšanas paņēmieniem raksturīgs tas, ka vārdi tiek darināti, neizmantojot morfēmas. Tie ir: sintaktiskais paņēmiens un tā paveidi abreviācija un analītisko leksēmu darināšana jeb sintaktiski semantiskais paņēmiens, separācija, semantiskie paņēmieni – deonimizācija, apelatīvācija, onimizācija, morfoloģiski sintaktiskais paņēmiens jeb konversija.

436. §.

Sintaktisko paņēmienu izmanto salikteņu un defissavienojumu darināšanai. Sekundārā vārda pamatā ir dažāda veida vārdu vai vārdformu savienojumi, ko apvieno vienā vārdā vai vienā nominatīvā vienībā, neizmantojot morfēmas kā derivatīvos formantus. No motivētātvārdu savienojuma saliktenis atšķiras:

- fonētiski un grafēmiski – nav pauzes komponentu sadūrā, ir viens galvenais akcents, vārdi tiek rakstīti kopā (*saul-es puķ-e* → *saules+puķ-e*),
- morfoloģiski – apvienoti divi vārdi, bet gramatiskās pazīmes parasti piemīt tikai salikteņa pēdējam komponentam, turklāt pirmā komponenta galotne vai nu tiek atmesta, īsināta, vai arī saglabāta. Ja pirmā komponenta galotne tiek saglabāta, tā parasti kļūst par interfiksu,
- semantiski – saliktenis funkcionē ar viena vārda nozīmi, kas ir vai nu tuva motivētātvārdu savienojuma izteiktajai nozīmei, vai arī attālinājusies no tās, sal. vārdu *deviņu vīru spēks* un *deviņ+vīru+spēks* (auga nosaukums) nozīmi,
- derivatīvi – veidojas stabili derivatīvie modeļi, pēc kuriem tiek darināti jauni salikteņi, izmantojot pirmo vai otro komponentu, piem., *tūr+raksts*, *meln+raksts*, *glīt+raksts*, *tumš+zaļš*, *tumš+zils*, *tumš+brūns*,
- sintaktiski – saliktenis veic viena vārda funkcijas teikumā (sk. arī Ahero 1979: 164–197; Ahero 1955: 37–85).

Salikteņa piederību konkrētai vārdšķīrai nosaka tā pēdējais komponents, kurš ir saglabājis motivētātvārda vārdšķīras gramatiskās pazīmes.

Klasificējot salikteņus, jāņem vērā gan pirmā, gan pēdējā komponenta noformējums. Sintaktiskais paņēmiens tiek izmantots lietvārdu, īpašības vārdu, skaitļa vārdu, kā arī vietniekvārdu, apstākļa vārdu, darbības vārdu, atsevišķu palīgvārdu un izsaukmes vārdu darināšanā. Darinot vārdus ar sintaktisko paņēmienu, dažkārt notiek motivētājcelma īsināšanās, zūd atsevišķas skaņas.

Ar sintaktisko paņēmienu tiek darināti ne tikai salikteņi, bet arī leksikalizēto teicienu salikumi, sapludinot vairākvārdu teicienu vienā vārdā. Daži no tiem ir izsaukmes vārdi, kuri darināti pakāpeniski, laika gaitā izmantojot dažādus līdzekļus – gan apvienošanu saliktenī, gan saplūšanu un saīsināšanu (*ar labu nakti!* → *arlabunakti!* → *arlabunakt!* vai *redzi šeit?!* → *vai reče!* → *āreče!*). Tie ir arī okazionāli darinājumi, kuros var ietilpt dažādu vārdšķīru vārdi. Šādus derivātus parasti izmanto kā īpašu stila līdzekli daiļliteratūrā un publicistikā (*katikkasnenotiek biedri*, *pretrokulaizīšanas biedrība*, *Doktors Aikāsāp*), bet plašāk valodas vārddarināšanas sistēmā minētā veida salikteņi nefunkcionē.

Semantiski un funkcionāli saliktenim tiek pielīdzināti arī defissavienojumi – salikta leksiska vienība, kurā starp komponentiem resp. vārdiem, savienotājfunkcijā lietota defise, piem., *e-klase* (VPSV 2007: 81). To apskats vārddarināšanas kontekstā ir problemātisks divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, ne vienmēr tie uzskatāmi par jaunām leksiskām vienībām. Ja divu vai vairāku vārdu savilkums ar defisi vienā nominatīvā vienībā nozīmē arī cita denotāta esamību un līdz ar to – jaunu signifikātu, darinājumus, kas ir jauna no-

minatīva vienība un uztverami kā vienota leksēma, ir pamats uzskatīt par sekundāriem vārdiem. Par jaunu vārdu nav uzskatāmi savienojumi, kuros defise atrodas starp vārda daļām un liecina par vārda īsinājumu, piem., *k-dze* (kundze). Latviešu valodniecībā šķir jēdzienus „defiskopa” un „defiskoptermiņš”. Defiskopa ir vārdu savienojums, kurā komponenti parasti saistīti sakārtojumā un savienoti ar defisi. Terminoloģijā defiskopai var būt patstāvīga termina funkcija, piem., *sūknis-sprausla*, un to var izmantot arī kā vārdkoptermina raksturotājkomponentu, piem., *sārma-skābes akumulators* (VPSV 2007: 80). Saliktu terminu, kas izteikts ar defiskopu, dēvē par defiskopterminu, piem., *o-celms* (VPSV 2007: 81). Daļa defissavienojumu laika ritumā saauguši saliktenī. Otrkārt, šāda veida leksēmas parasti tiek izmantotas dažādu nozaru terminoloģijā, tāpēc skatāmas terminu darināšanas kontekstā.

437. §.

Abreviēšana – dažādu saīsinājumu veidošana, piem., *kg, a/s, u. c., SIA* u. tml. Abreviēšanai ir vairāki paveidi – abreviācija, sapludināšana un strupināšana. Vārddarināšanā plašāk tiek skatīta **abreviācija** kā sintaktiskā paņēmiena paveids, ko mūsdienu latviešu valodā izmanto ļoti plaši. Ar šo paņēmieni tiek darinātas abreviatūras – salikto nosaukumu saīsināts variants, ko parasti veido nosaukuma pirmie burti, piem., *VARAM – Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija*. Sapludināšana no abreviācijas atšķiras ar to, ka vienā leksēmā parasti apvieno vārdkopas pirmā komponenta sākuma un otrā komponenta beigu daļu, tā radot savdabīgu salikteni jeb saplūdeni, piem.: *kaplete ← kapsula + tablete*.

438. §.

Strupināšanai raksturīgs tas, ka no vārda, atmetot kādu tā daļu, tiek radīta jauna leksēma. Ja nepieciešams, reducētajai daļai pievieno galotni, piem.: *trams ← tramvajs*. Mēdz darināt arī strupinājumsalikteņus, piem., *medmāsa ← medicīnas māsa*. Strupināšanas paveids ir separācija, ko parasti izmanto terminoloģijā, kur to uzskata par afiksācijai un salikteņdarināšanai pretēju paņēmieni, jo no vesela vārda (parasti – salikteņa) tiek nošķirts tā pēdējais komponents, kurš iegūst patstāvīgi lietojama vārda funkciju, piem., *šķidrums-dzes-e → dzese* (Skujiņa 1986: 71–73; Skujiņa 1993₁: 97). Šis paņēmieni latviešu valodā tiek izmantots ļoti reti, tāpēc plašāk netiek skatīts.

439. §.

Sintaktiski leksiskajam paņēmienam raksturīgs tas, ka vārdu savienojums vai nu laika ritumā iegūst vienas leksēmas nozīmi, vai arī tiek izmantots, lai darinātu divu vai vairāku komponentu (vārdu) leksēmu. Tas ir viens no leksikalizācijas veidiem, ar ko sastopamies lietvārdu, īpašības vārdu, skaitļa vārdu un vietniekvārdu derivatīvajā sistēmā. Parasti motivācijai tiek izmantota divkomponentu vārdkopa, piem.: *māsas brālis, sarkanā mušmire, raudzes spiedogs, stingrā vara, sociāli neaizsargāts, sūnu zaļš, divdesmit pieci, kaut kas*. Terminoloģijā nereti vērojams, ka analītiskās leksēmas tiek darinātas no vairākkomponentu vārdu savienojumiem. Bieži vien to lietojums (izņemot skaitļa vārdus un atsevišķus terminus) ir neērts un sabiedrībā netiek akceptēts vai arī, labākajā gadījumā, funkcionē tikai nozares speciālistu oficiālajā vai zinātniskajā saziņā, piem.: *rocētais bezpiedurkņu plečģērbs, neatliekamās medicīniskās palīdzības automobilis, noziedzīgi iegūtu līdzekļu legalizēšana, braukšana grupā pa kalnu upi ar piepūšamu gumijas laivu*.

440. §.

Semantiskais vārddarināšanas paņēmieni ir sens jaunu vārdu darināšanas veids. Tā spilgtākā izpausme, iespējams, ir dažādu īpašvārdu grupu rašanās, piem.,

daudzi latviešu personvārdi un vietvārdi radīti, izmantojot semantisko vārddarināšanas paņēmieni – *alnis* – priekšvārds *Alnis*, *kalējs* – uzvārds *Kalējs*, *priedes* – vietvārds *Priedes*. Jauns vārds rodas, vai nu sadaloties vārda leksiskajai nozīmei un realizējoties polisēmijai, kad kāds vārda leksiski semantiskais variants sāk funkcionēt kā homonīms, patstāvīgs vārds, piem., *laiks* – matērijas eksistēšanas forma un *laiks* – atmosfēras stāvoklis, vai arī valodā jau esošai leksiskai vienībai piešķirot jaunu nozīmi, piem., informātikas termins *pele* ‘kursora pozicionēšanas ierīce, ar kuru tiek vadīta kursora kustība’ blakus sākotnējai nozīmei ‘neliels grauzēju kārtas dzīvnieks ar slaidu ķermeni, smailu purnu un garu asti’ (VPSV 2007: 350). Vārdnīcās šādi darināti vārdi parasti tiek ievietoti kā divi (vai vairāki) patstāvīgi šķirkļa vārdi.

Semantiskā paņēmiena paveids ir onimizācija, deonimizācija un apelatīvācija.

441. §.

Onimizācija kā jaunu nominatīvu vienību radīšanas paņēmieni valodā pazīstama jau sen un saistīta, piem., ar personvārdu un vietvārdu rašanos, proti, ja sugasvārdu laika gaitā sāk lietot īpašvārda funkcijā, rodas jauna nominatīva vienība, kuru ar motivētājvārdu saista kopīgs materiālais apvalks un sākotnējā semantika (*irbe* → priekšvārds *Irbe*, *liepa* → uzvārds *Liepa*), bet kurai ir cits denotāts un atšķirīga semantiskā struktūra. Arī mūsdienās šis paņēmieni tiek samērā plaši izmantoti uzņēmumu, veikalu, produkcijas u. tml. nosaukšanai, piem.: kafejnīca „*Ciemakukulis*”, „*Laimas*” konfektes „*Pavasaris*”, zefīrs „*Maigums*”, vafeļu torte „*Pauze*”, maize „*Mākoņmaize*”, uzņēmums „*Pasta baložu pakalpojumi*”, pirmskolas izglītības iestāde „*Snīpīši*”, Jūrmalas sākumskola „*Atvase*”, integrētais mācību centrs „*Doma*”, veikals „*Laiks*”, veikals „*Rosme*”, SIA „*Lenta*”.

442. §.

Deonimizācija (< lat. *de.* ‘tāds, kas atdala, pazemina, atceļ, likvidē’ (SvV 1999: 133)) tiek izmantota lietvārdu darināšanā un ir funkcionāli semantisks process, kura rezultātā onīms zaudē īpašvārda statusu un funkcijas un kļūst par sugasvārdu vai sekundāras leksēmas komponentu.

Termins „deonimizācija” nereti funkcionē kā vārda „apelatīvācija” sinonīms (Skujīņa 1993₁: 99), tomēr šāds lietojums ir neprecīzs, jo ar apelatīvāciju saprotam īpašvārda pārtapšanu par sugasvārdu (apelatīvu), nepievienojot papildu vārddarināšanas līdzekļus (VPSV 2007: 37). Savukārt deonimizācija ir funkcionāli plašāks process, kas vistiešāk saistīts ar īpašvārda nominatīvo, semantisko pazīmju un funkcionālās dabas maiņu un ir apelatīvu rašanās pamatā (*Kangars* → *kangars*). Deonimizācija mēdz kombinēties arī ar citiem vārddarināšanas paņēmieniem un izpaužas, atvasinot īpašvārdu motivētus nomenus, darbības vārdus, darinot salikteņus vai analītiskas leksēmas, piem., *šķēlisti* (← Andris Šķēle) *saceļas pret Adamsonu*. (JA) [...] *rainiskās* (← *Rainis*) *noskaņās varēs vadīt dzejnieka 145. dzimšanas dienu*. (G) *jāņot* (← *Jāņi*); *Par ulmaņlaikiem un ne tikai viņu iztaujā žurnāls „Patiesā Dzīve”*. (KJ)

Vārddarināšanas kontekstā deonimizācija saistāma ar vairākiem vārddarināšanas paņēmieniem – apelatīvāciju, morfoloģisko vārddarināšanas paņēmieni (sufiksācija) un sintaktisko vārddarināšanas paņēmieni (salikteņu un analītisku leksēmu darināšana).

443. §.

Apelatīvācija tiek definēta kā sugasvārda (apelatīva) darināšana no īpašvārda. Tomēr šajā gadījumā nevar runāt par vārda darināšanu tradicionālā izpratnē. Būtībā notiek pretēja darbība tam, kā izsenis doti personu, dzīvu būtņu, vietu vārdi, pārceļot īpašvārda statusā sugasvārdu, sal.: *sarma* : *Sarma*, *pienenīte* : konfektes „*Pienenīte*”, *jūra* : kafejnīca „*Jūra*” un *Antiņš* → *antiņš*. Precīzāk būtu teikt, ka apelatīvācija ir sugasvārda

radīšana paralēli īpašvārdam un robežojas ar vārdu darināšanu, izmantojot semantisko paņēmieni, piem., *Kangars* → *kangars*.

Apelativācija var būt pilnīga un daļēja jeb nepilnīga.

Pilnīgā tiešā apelativācija notiek, ja īpašvārds pilnībā kļūst par sugasvārdu (Skujiņa 1993₁: 100), iegūstot ne tikai tam raksturīgās semantiski gramatiskās, bet arī formālās vizuālās pazīmes – rakstību ar mazo sākumburtu. Derivāts zaudē unikalitātes nozīmi – paplašinās tā denotātu kopums, jo vārdu vairs neattiecinā tikai uz vienu objektu – vietu vai personu, kā arī veidojas cita semantiskā struktūra. Piem., aizguvuma *maratons* semantisko struktūru veido sēmas: 1) skrējieni 42 195 m garā distancē (apmēram tādu attālumu no Grieķijas pilsētas Maratonas līdz Atēnām ziņnesis noskrēja bez apstājas); 2) sacensības, kas ilgāku laiku seko cita citai; 3) saistīti notikumi, uzdevumi, pārbaudes u. tml., kas ilgāku laiku seko cits citam (EV 2007: 88). Neviena no šīm nozīmēm neietilpst īpašvārda semantiskajā struktūrā. Parasti par derivatīvo bāzi izmanto izgudrotāju, izcilu zinātnieku, literātu, politiķu, valstsvīru u. c. personu uzvārdu vai vārdu, vietu nosaukumus u. tml. Latviešu valodā pilnīgā apelativācija tiek izmantota samērā maz. Reizēm apelatīvu mēdz lietot daudzskaitļa formā, piem.: *stradiņi* (P. Stradiņš), *misiņi* (J. Misiņš).

Tiešā apelativācija dažādās valodās tiek izmantota, lai darinātu terminus – mērvienību, ierīču u. tml. nosaukumus – no izcilu izgudrotāju, zinātnieku, ārstu u. c. personu uzvārda vai vietvārda, piem.: *adoniss*, *džouls*, *gauss*, *oms*, *boikots*, *čarlstons*, *čemberlens*, *donāts*, *mančesters*, *kalašņikovs*, *aksels* (daiļslidotājs Aksels R. Paulsens), *alfonss*, *algoritms* (no matemātiķa *Al Horezmī* vārda latīniskās formas *Algorithmi*), *amarillis* (meitenes vārds *Amaryllis*). Latviešu valodas terminoloģijā apelativējumi galvenokārt ir aizguvumi. Tā kā aizguvumus, kuri tikai fonētiski un morfoloģiski (pievienojot atbilstošu gramatisko galotni) piemēroti latviešu valodas sistēmai, neuzskata par flektīvajiem derivātiem, jo neveidojas derivatīvās motivētāja un motivējuma attiecības, tad arī aizgūtos apelativējumus var uzskatīt tikai par latviešu valodas leksiskās, nevis derivatīvās sistēmas daļu. Pie šīs grupas pieder arī tie aizgūtie apelativējumi, kuri no pamatvārda atšķiras ar dzimtes galotni. Tie nav uzskatāmi par flektīvajiem atvasinājumiem, jo ienākuši latviešu valodā ar citu valodu starpniecību, piem.: *Kalifornija* – *kalifornijs*; *Kardāno* – *kardāns*.

Pie pilnīgajiem apelativējumiem pieder arī vārdkoftermini, kuri veidojušies no nepilnīgajiem apelativējumiem, t. i. – laika gaitā vārdkoftermina pirmais komponents īpašvārds zaudē sakaru ar nosaukto personu vai vietu un pilnībā apelativējas, piem.: *Alpu vijolīte* → *alpu vijolīte*. Arī šīs grupas leksēmas latviešu valodā lielākoties ir aizgūtas.

Par nepilnīgo apelativāciju tiek uzskatīti gadījumi, kad vārdkofterminā tiek izmantots īpašvārds – vietvārds vai zinātnieka uzvārds. Īpašvārds, kas ir atkarīgais komponents un simbolizē attiecīgā jēdziena raksturīgās, būtiskās pazīmes, tiek rakstīts ar lielo burtu (Skujiņa 1993₁: 100). Diemžēl šāds skaidrojums ir pretrunā ar apelativācijas jēdzienu, proti, īpašvārda pāreju sugasvārdos. Gadījumos, kad nominācijā vai terminācijā izmantota analītiska leksēma, kuras atkarīgais komponents ir īpašvārds, ir jārunā par sintaktiski semantiskā paņēmiena izmantošanu, nevis apelativāciju. Turklāt bieži vien īpašvārds norāda tikai uz attiecīgās reālijas rašanās vietu vai izgudrotāju, kas nebūt nav terminējamā jēdziena būtiskākā pazīme, piem., dējējvistu šķirnes nosaukumā *Leghornas vistas* īpašvārds nosauc vietu, kur izaudzētas šīs šķirnes vistas, kuru būtiskā pazīme salīdzinājumā ar *Ķekavas vistām* ir tas, ka Leghornas baltās vistas ir visdējīgākās, tās dēj sešas dienas nedēļā. *Ķekavas vistas* savukārt ir vistas, kas tiek audzētas putnu fabrikā „*Ķekava*”. Sal. ar analītisko leksēmu *Zālamana spriedums*, kas latviešu valodā ienākusi kā bibliisms un implicē informāciju par Jūdejas valdnieka *Zālamana* māku ātri un gudri atrisināt ļoti sarež-

ģītu jautājumu – kura sieviete ir bērna īstā māte, tātad atklāj apzīmējuma būtisko jēgu, un ko izmanto, runājot par prasmi gudri atrisināt sarežģītas lietas. Arī latviešu valodā reizēm mēdz darināt nepilnīgos apelatīvījumus, piem., dejas nosaukums *Daugavas svīta*, kurā īpašvārds tikai formāli saglabājis savu sākotnējo funkciju – tiek rakstīts ar lielo burtu.

Valodnieciskajā literatūrā tiek norādīti vēl divi apelatīvācijas veidi – sufiksālā un kompozitīvā apelatīvācija (Skujiņa 1993.; Bankava 2011). Tomēr šis viedoklis ir diskutabls, jo būtībā īpašvārds kalpo par motivētājevārdu un kā tāds iekļaujas derivatīvajā sistēmā. Atkarībā no tā, kāds derivatīvais līdzeklis tiek izmantots un ko nosauc atvasinājums, derivāts var būt ne tikai lietvārds, bet arī īpašības vārds un reizēm pat darbības vārds vai tā divdabja forma, piem.: *ziedonisms, ziedonisks; rainisms, rainists, rainistika, rainistisks, rainiskot; jāņot; oskarotā filma*. Piemēri liecina, ka valodā dažkārt veidojas kvantitatīvi plašākas vai šaurākas derivatīvās ligzdas, kurās ietilpst gan atvasinājumi no īpašvārda, gan arī šo derivātu motivēti otrās vai trešās pakāpes atvasinājumi, kuri pieder dažādām vārdšķirām. Skaidrs, ka īpašvārds, kļūdamas par pamatu īpašības, darbības nosaukumam, tikai nosacīti uzskatāms par apelatīvu, līdz ar to arī lietvārdu darināšanu nav pamata uzskatīt par apelatīvāciju, jo tā nevar būt izņēmums no sistēmas. Acīmredzot šāda veida derivāti būtu uzskatāmi par īpašvārdu motivētiem atvasinājumiem vai salikteņiem, piem., *ļeņinekļis, ulmaņlaiki, vatmaņpapīrs, glaubersāls*.

Par kompozitīvo apelatīvāciju varētu uzskatīt tikai tos gadījumus, ja notikusi divu īpašvārdu – parasti personas vārda un uzvārda – apvienošana saliktenī, kas valodā sāk funkcionēt par sugasvārdu (piem., *Dons Kihots* → *donkihots*), nosaucot visus, kam piemīt personas vārda īpašniekam raksturīgās īpašības. Arī šīs grupas apelatīvējumi papildina latviešu valodas leksikas krājumu lielākoties ar citu valodu starpniecību.

Apelatīvācijas kā vārddarināšanas paņēmiena izmantojums latviešu valodā ir ierobežots gan funkcionāli, gan kvantitatīvi. Kā norāda Valentīna Skujiņa, latviešu valodas terminoloģijā apelatīvējumi galvenokārt ir svešvārdi, kas jau kā sugasvārdi aizgūti no citām valodām, tomēr apelatīvēšanās modeļi latviešu valodā ir produktīvi (Skujiņa 1986: 69).

Kā jau teikts, apelatīvi parasti tiek darināti dažādās zinātņu un tehniskajās nozarēs – fizikā, ķīmijā, matemātikā, medicīnā, mūzikā, botānikā, pārtikas un autorūpniecībā, militārajā sfērā u. tml., kā arī publicistikā un sarunvalodā. Zinātnē un ražošanā tie ir mērvienību, detaļu, instrumentu, priekšmetu, sugu, šķirņu, apģērbu, apavu, dažādu aksesuāru, ēdienu, dzērienu u. c. preču nosaukumi. Publicistikā un sarunvalodā aktīvāk tiek darināti sabiedrisko un politisko procesu, negāciju, personu rīcības nosaucējvārdi. Motivācijai tiek izmantoti to personu vai vietu vārdi, kas ir saistīti ar nosaukto reāliju, piem., zinātnieku vārdā tiek nosaukti viņu atklājumi, ķīmiskie elementi, mērvienības utt., vietvārdus izmanto, lai norādītu uz kādas reālijas cilmi, rakstnieku vārds tiek izmantots, lai nosauktu literāros strāvojumus, politiķu – lai atklātu uzskatu specifiku, politisko norišu raksturīgas iezīmes, savukārt mākslas darbu personāža vārdu izmanto, lai akcentētu kādas šim tēlam tipiskas pazīmes vai uzvedības manieri.

Terminoloģijā funkcionējošo apelatīvu rašanos lielā mērā nosaka ekstralingvistiskie faktori, proti, vēlme paust cieņu personai, kura ir zinātniska atklājuma, izgudrojuma autors, vai norādīt uz reālijas cilmes vietu. Piem., stiprinātais vīns *heress* šo nosaukumu ieguvis no Spānijas pilsētas *Heresas de la Fronteras* vārda, bet *linneja* – augs ar ložņājošu stumbru un zaļām, eliptiskām lapām, kas savvaļā sastopams Ziemeļeiropā, tā nosaukts par godu zviedru zinātniekam Kārlam fon *Linnejam*, kurš izveidoja augu un dzīvnieku pasaules vienotu klasifikācijas sistēmu (EV 2007: 81, 82). Šīs grupas apelatīviem lielākoties ir simbolisks raksturs, jo tos izmanto kā leksisku zīmi kādas reālijas nosaukšanai, nesaistot ar denotāta tiešajām pazīmēm.

Savukārt politiskajā un publicistiskajā retorikā, kā arī ikdienas runā izmantotie apelatīvi vairāk saistīti ar vēlmi paust negatīvu vai pozitīvu attieksmi, raksturot kādu parādību, par pamatu izmantojot asociācijas, kādas var radīt nosauktā vieta, ar to saistītie notikumi vai personvārda īpašnieka īpašības, uzvedība, uzskati u. tml. Piem., sugasvārds *kangars* saistās ar Pumpura eposa „Lāčplēsis” personāžu *Kangaru* un viņa nodevīgo rīcību, tāpēc apelatīvu *kangars* izmanto, lai nosauktu tautas nodevējus, piem.: *Daudzi viņu sauc par latviešu tautas kangaru, kamēr pats Tautas saskaņas partijas līderis strīdas pretī, ka ir nacionālākais no politiķiem.* (SD) Šīs grupas apelatīvu pamatā ir salīdzinājums un vispārinājums – kādas nosaukamajai personai raksturīgas pazīmes atbilst salīdzināmās personas īpašībām, pazīmēm vai rīcībai – *viņš ir tāds kā..., viņš rīkojas tā kā...* Dažkārt vispārinājums tiek attiecināts uz pašu personu, kuras vārds apelatīvējas, norādot, ka tās rīcība, uzskati raksturīgi daudziem, kas atbilst šim tipāžam, un starp kuriem ir arī izmantotā personvārda īpašnieks, piem.: *Vai šķēles, leMBERGI un REPŠES šādas investīcijas ir veikusi, man nav zināms.* (G) Daļai derivātu ir laika zīmes raksturs – tie aktīvi tiek lietoti saziņā tik ilgi, kamēr persona, uz kuru attiecināts deonīma motivētais derivāts, aktīvi darbojas politiskajā, ekonomiskajā vai kultūras sfērā. Tikai atsevišķi darinājumi kļūst par valodas līmeņa vienībām, dažkārt iegūst termina vai tam pielīdzināmas vienības statusu un tiek izmantoti attiecīgajā nozarē. Latviešu valodā deonīmu un īpašvārdu motivētu atvasinājumu kopums paplašinās pamatā uz aizguvumu rēķina, tomēr runā fiksētie dažādie darinājumi liecina par derivatīvās sistēmas iespējām.

Darīnot jaunus nosaukumus, it īpaši uzņēmumu, organizāciju, augu, produktu šķirņu u. tml. nosaukumus, notiek reonimizācija, proti, īpašvārds, kas funkcionē vienā sfērā, tiek izmantots citu reāliju nosaukšanai, piem., personvārds tiek izmantots apdzīvotas vietas, ielas, parka u. tml. nosaukumos: *Māras zeme, Vērmanes dārzs, Zigrīda Annas Meierovica bulvāris.* Par jaunas nominatīvas vienības pamatu var kļūt arī vietvārds, piem.: *Par labāko Latvijā ražoto Holandes sieru izcilas kvalitātes pārtikas produktu konkursā šogad tika atzīts a/s „Trikātas siers” ražotais siers „Trikātas Holandes 22%”, kas saņēma „Rīga Food 2010” zelta medaļu. Savukārt 2. vietu un sudraba medaļu ieguva a/s „Rīgas piena kombināts” ražotais „Holandes siers”. 3. vietu un konkursa bronzas medaļu ieguva a/s „Smiltenes piens” ražotais „Holandes siers”. (G) šokolādes konfekšu izlase „Rīga”, veikals „Gauja”, „Latvijas Avīze”, konfektes „Diana”, vafeļu torte „Rebeka”, alus darītava „Piebalgas alus”, viesnīca „Hercogs Jēkabs”, A/s „Liepājas metalurģis”, pasažieru motorkuģis „Vecrīga”, piestātne „Lielais Kristaps”.*

Sie procesi (līdzīgi kā fonētiskās pārmaiņas afiksācijas laikā) nav uzskatāmi par patstāvīgiem vārdarināšanas paņēmieniem, jo jaunās derivatīvās nozīmes radīšanā aktīvāks ir morfoloģiskais vai sintaktiskais paņēmieni.

Tā kā latviešu standartvalodā apelatīvācija ir mazaktīvs un neproduktīvs vārdarināšanas paņēmieni (to biežāk izmanto sarunvalodā), tad šeit tā netiek plašāk raksturota.

444. §.

Konversija (< lat. *conversio* ‘pārmaiņa’) ir vārdu pāreja no vienas vārdšķiras otrā bez morfēmiskās struktūras izmaiņām. Konversija saistīta ar leksikalizēšanās procesiem valodā.

Latviešu valodā daudzi vārdi vai to formas atrodas vārdšķirņu saduras joslā – perifērijā. Tie pieder vienai vārdšķirai un jau ietiecas citas semantiski gramatiskajā un funkcionālajā laukā (Nītiņa 1997: 205). Līdz ar to rodas problēmas gan derivatīvajā, gan morfoloģijas un sintakses līmenī, gan teorētiskā, gan arī pragmatiskā aspektā.

Lingvistiskajā literatūrā konversiju pieņemts skatīt trijos līmeņos: pilnīgā, daļējā un kontekstuālā. Domājams, ka nav lietderīgi runāt par daļējo konversiju, jo tai nav

būtiskas nozīmes vārdšķiru piederības un semantikas izpratnē. Tā kā daudziem vārdiem raksturīga ne tikai leksiskā, bet arī gramatiskā polisēmija, tad tie ir gramatiski dinamiski un spēj diezgan viegli mainīt savu gramatisko nišu un iegūt citai vārdšķirai raksturīgās funkcijas un nozīmi.

Raksturīga konversijas pazīme ir funkcionālā, morfoloģiskā un semantiskā atšķirība starp sākotnējo un jauno vārdšķiras nišu. Morfoloģiskā ziņā transpozīts saglabā savu sākotnējo gramatisko paradigmu, kura var sakrist un var arī nesakrist ar jauniegūtās vārdšķiras paradigmu, piem., sal. lietvārdu *vecāki*, kas piemērojas vīriešu dzimtes lietvārdu paradigmai daudzskaitlī (pirmā deklinācija), un substantivējumu *vecākais* (klases, ciema, grupas), kas saglabājis īpašības vārda ar noteikto galotni locīšanas sistēmu. Līdz ar to veidojas gramatiski homonīmi, kurus raksturo materiālā tāpatība un kuru piederība pie noteiktas vārdšķiras ir atkarīga tikai no to semantiski funkcionālajiem apstākļiem (Nītiņa 1997: 205; Bergmane 1955).

Latviešu valodā ir daudz vārdu, kuru lietojums resp. funkcija tekstā maina to gramatisko semantiku, piem., lielā daļā sakāmvārdu un parunu īpašības vārds tiek lietots nominālā, nevis atributīvā funkcijā (*Labs labu nemaitā.*). Šādos gadījumos var runāt tikai par kontekstuālo konversiju, jo aizstātais vai elidētais lietvārds ir nojaušams tekstā, piem., *Jauns ar spēku, vecs ar prātu.* Tāpēc būtu rediģējama MLLVG izteiktā atziņa: „Daudzos gadījumos nenoteikto galotni lieto substantivējumos, ja ar tiem nenosauc kādu konkrētu priekšmetu, bet izsaka vispārīgus spriedumus vai īpašību attiecina uz daudziem” (MLLVG 1959: 448, 449). Parasti šādos gadījumos varam runāt tikai par funkcionālo konversiju, jo adjektīvs nekļūst par sinonīmu attiecīgam lietvārdam (sal., piem., *mazais jeb bērns*).

Jauni vārdi tiek radīti, par derivatīvo līdzekli izmantojot motivētājvārdu morfoloģiskās paradigmas funkcionālo maiņu. Motivētājvārda morfēmiskā struktūra paliek nemainīga, bet mainās vārdā ietvertais jēdzieniskais saturs, gramatiskais raksturs un sašaurinās gramatiskā paradigma, sal.: *brāļi ir vecāki par māsu* (salīdzināta īpašības *vecs* izpausme laika ziņā) un *meitenes vecāki* (tēvs un māte); *svētkos viņš tika bagātīgi apdāvināts* un *apdāvināts* (talantīgs) *cilvēks*. Īpašības vārda forma *vecāki* ietilpst pakāpes gramatiskās nozīmes izteikšanas paradigmā (tā izsaka salīdzinājumu pārākajā pakāpē), un tai ir iespējama locīšanas paradigma ar nenoteikto un noteikto, sieviešu un vīriešu dzimtes galotni. Turpretim substantivējumam *vecāki* nav dzimtes opozīcijas – to lieto tikai vīriešu dzimtē, tam nav arī salīdzināmo pakāpju sistēmai atbilstošu formu. Arī skaitļa ziņā tam dominē daudzskaitļa nozīme, kaut gan mūsdienās arvien biežāk sāk lietot arī vienskaitļa formu. Mainījušās arī vārda sintaktiskās funkcijas – lietvārds *vecāki* netiek izmantots par saskaņoto apzīmētāju. Konversija ir ilgstošs un pakāpenisks process. Pirmā pakāpe ir t. s. **kontekstuālā jeb funkcionālā konversija**, kas notiek runā un ir saistīta ar vārdformas lietojumu konkrētā kontekstā un ierobežota ar to. Piem., teikumā *Kas šodien būs saldaļā?* īpašības vārds *saldaļais* aizstājis lietvārdu *saldēdiens*. Vārdforma šā teikuma ietvaros veic citas vārdšķiras funkcijas, bet jauns vārds nerodas. Ja īpašības vārds tiek regulāri izmantots šādā funkcijā, tajā ietvertā pazīmes nozīme izbāl un vārds iegūst priekšmeta nosaucēja nozīmi.

Pilnīgā jeb morfoloģiskā konversija notiek tad, ja vārdu arī ārpus konteksta uz tver ar jauno nozīmi. Tad var uzskatīt, ka ir radies jauns vārds, kam ir savas leksiski gramatiskās pazīmes un funkcijas. Motivētājforma valodā lielākoties ir saglabājusies un tiek aktīvi lietota. Daļai vārdu tā ir reti sastopama.

Atkarībā no vārdšķiras, kurā ienācis derivāts, šķir šādus konversijas veidus:

- substantivācija jeb pāreja lietvārdos, kuras rezultātā rodas substantivējums (*pie-derīgie*),

- adjektivācija jeb pāreja īpašības vārdos; tās rezultāts ir adjektivējums (*teicama atzīme*),
  - adverbācija jeb pāreja apstākļa vārdos, rezultātā rodas adverbējums (*kopā, laikus*),
  - numeralizācija jeb pāreja skaitļa vārdos (*simts*),
  - pronominalizācija jeb pāreja vietniekvārdos (*dažs labs, viens otrs*),
  - interjektivācija jeb pāreja izsaukmes vārdos (*sveiks!*).
- Mūsdienās aktīvāk notiek substantivācija un adjektivācija.

445. §.

Substantivācija latviešu valodā ir sena parādība, tomēr mūsdienu lietvārdu sistēmā šis process nav uzskatāms par aktīvu un produktīvu jaunu lietvārdu radīšanas paņēmieni. Substantivācijai visvairāk pakļauti īpašības vārdi un lokāmie divdabji. Tā var realizēties ar dažādu intensitātes pakāpi – pilnīgi vai tikai konkrētā tekstā. Tikai tie vārdi, kas valodā funkcionē kā lietvārdi, kurus parasti arī bez konteksta uztveram kā lietvārdus, ir pilnīgi substantivējušies, piem., *nabags*, jau minētais vārds *vecāki* ← īpašības vārda *vecs* pārākās pakāpes daudzskaitļa nominatīva formas; *kurināmais* ← ciešamās kārtas tagadnes lokāmais divdabis (< *kurināmais materiāls*), arī *nelabais, mīļākais, mīļākā, piederīgie, kritušais, mirušais*. Pilnīgi substantivējumi ir arī uzvārdi, kas ienākuši no īpašības vārdu sistēmas, iespējams, sākotnēji kā iesaukas, piem., *Baltais, Garais, Sirmis, Sālais, Zaļais, Mīkstais* u. c. Daļa (it īpaši adjektīvi) substantivējumu valodā funkcionē paralēli attiecīgai motivētājformai, piem., ētikas termini „labais” un „ļunais”, estētikas termini „daiļais”, „glītais”, „neglītais”. Šādos gadījumos konteksts, konsituācija palīdz noteikt piederību pie vienas vai otras vārdšķiras. Parasti substantivējušies īpašības vārdi, divdabji saglabā savu gramatisko noformējumu, bet mainās gramatiskā nozīme. Tie bieži vien neiekļaujas deklināciju sistēmā (ja substantivējušies forma ar noteikto galotni).

Tās vārdformas, kas tikai attiecīgā kontekstā veic kādai citai vārdšķirai raksturīgas funkcijas, nav pilnīgi pārgājušas šajā vārdšķirā, tādēļ uzskatāmas par kontekstuāliem substantivējumiem, piem.: *labs labu nemaitā*. Šajā pakāpē atklājas konversijas potences lietvārdu sistēmā.

446. §.

Adjektivācijai visvairāk pakļauti lokāmie divdabji, kuri funkcionē par saskaņoto apzīmētāju. Šajā procesā lokāmais divdabis zaudē semantisko sakaru ar darbības vārdu, no kura tas veidots, notiek desemantizācija, divdabis sāk funkcionēt ar adjektīva nozīmi, piem., *nosvērts cilvēks, teicama kvalitāte*.

447. §.

Numeralizācija. Skaitļa vārdi kā vārdšķira ir pamatos izveidojušies vārdu grupa. Diahroniskā aspektā numeralizācija skārusi dažus skaitļa vārdus, kas radušies, atsevišķiem lietvārdiem (piem., *simts, tūkstotis*) pārejot numerāļos. Latviešu valodniecībā ir dažādi viedokļi par numeralizācijas izpausmi mūsdienās. Tradicionāli daudzuma apzīmējumi *daļa, puse* un saliktenī ar šiem komponentiem tiek uzskatīti par lietvārdiem (MLLVG 1959: 205). Daina Nītiņa pamatoti norāda, ka vārdi *trešdaļa, ceturtdaļa* u. tml. „tīri kvantitatīvā nozīmē nav atraujami no skaitļa vārdiem”, tāpat kā vārds *nulle* (Nītiņa 2001: 45). Arī Gunta Smiltnece atzīst, ka, veidojot abstrakta skaitļa nosaukumu, numeralizējas lietvārds *daļa* un saliktenis, kas sastāv no kārtas skaitļa vārda un lietvārda *daļa*, kā arī lietvārds *puse*. Lietvārds *puse* numeralizējies, kad tas lietots blakus skaitļa vārdam *viens* un jaunā leksiskā vienība izsaka matemātisku daudzumu, piem., *viena puse un viena ceturtdaļa ir trīs ceturtdaļas* (Kalme, Smiltnece 2001: 157). Ņemot vērā šo vārdu

funkcionālo nozīmi, ir pamats uzskatīt, ka notikusi to numeralizācija, it īpaši, ja tiek runāts par matemātiskiem lielumiem. Mūsdienās jauni numeralizējumi nav novēroti.

448. §.

Pronominalizācija notiek, ja vārds attīstības gaitā zaudē nominatīvo funkciju un sāk funkcionēt ar norādāmo nozīmi, piem., daži lietvārdi, īpašības vārdi, skaitļa vārdi: *pats*, (dažs) *labs*, *viens*, *otrs*. Mūsdienu latviešu valodā jauni vietniekvārdi nav radušies.

449. §.

Adverbācija latviešu valodā ir plašs process. Liela daļa apstākļa vārdu radušies no citu vārdšķiru vārdformām, tām desamentizējoties. Īpaši aktīvi izmantotas dažādas lietvārdu locījumu formas, kuras mēdz veikt apstākļu funkcijas, piem., *mūžam*, *rītu*, *augšā*. Adverbācijai tikuši pakļauti arī īpašības vārdi (piem., *tumšā*, *pilnā*, *lāgā*, *dīkā*), vietniekvārdi (piem., *tā*, *kā*), darbības vārdi (piem., *tupu*, *skrietin*, *braukšus*).

Latviešu valodā sastopami arī vairāki divvārdu adverbi, piem., *pa labi*, *lāgu lāgiem*, *reižu reizēm* – valodas vienības, kas nav saaugušas saliktenī, bet funkcionē ar vienas leksēmas nozīmi (sk. arī Soida 1969).

450. §.

Saliktenkonversija – pāreja citā vārdšķirā notiek vienlaikus ar saliktena veidošanu. Šāds dubultpaņēmiens tiek izmantots lietvārdu, īpašības vārdu un dažu apstākļa vārdu darināšanā (Vulāne 2002; Paegle 2001).

Derivatīvā aspektā šāda tipa valodas vienības raksturojamas kā divpakāpju derivāts, kas veidots:

- ar sintaktisko paņēmienu no motivētājformu savienojuma darinot salikteni,
- vājinoties divdabja formas verbālajai daļai, semantiskajai saiknei ar pamatverbu, notiek otrā komponenta konversija – divdabis adjektīvijas (*daudzsološs*), substantīvijas (*jaunlaulātie*) vai adverbijas (*acīmredzot*).

Šādus derivātus varētu dēvēt par konversijalikteniem, kas pieder vai nu lietvārda, īpašības vārda, vai apstākļa vārda paradigmai. Tie ir divpakāpju derivāti, kas veidoti, izmantojot sintaktisko un morfoloģiski sintaktisko paņēmienu, no motivētājformu savienojuma tiek veidots saliktenis, piem., *pašu cepts* → *paš+cepts*, kura divdabja formai vājinās verbālās pazīmes, notiek konversija, un rezultātā veidojas konversijaliktenis, piem.: *visi jauniesaucamie tika nostādīti pārbaudei*; *puspiebērts pagrabs*; *šurpnākot nevienu nesatika*.

451. §.

Tos vārddarināšanas paņēmienu, kuri nostiprinājušies valodas sistēmā un tiek izmantoti vārdu krājuma paplašināšanai, sauc par **uzuālajiem** (< lat. *usus* ‘paradums, pieradums’) paņēmienu. Vārddarināšanas paņēmienu un līdzekļu, kurus izmanto individuāli, lielākoties literārajā jaunradē, sauc par okazionālajiem (< lat. *occasionalis* ‘gadījuma-’) paņēmienu un līdzekļiem. Pie okazionālajiem paņēmienu, kas atrodas vārddarināšanas sistēmas perifērijā, pieder, piem., substitūcija jeb morfēmas vai vārda daļas aizvietošana (*sveic-inā-t-s*, *svec-e* → *svec-inā-t-s*), vārdu daļu pārklāšanās (*kartu-pel-is*, *pe-le* → *kartu-pel-īb-a* Ojāra Vācieša dzejolī) u. c.

3. VĀRDŠĶIRU DERIVATĪVĀ SISTĒMA

452. §.

Latviešu valodas vārdšķiru sistēma derivatīvā aspektā ir neviendabīga – ir vārdšķiras, kuru ietvaros notiek aktīvi vārddarināšanas procesi, tiek izmantots plašs vārddarināšanas paņēmieni un līdzekļu klāsts, un ir vārdšķiras, kurās jauni vārdi vai nu vispār vairs netiek darināti, vai arī tas notiek reti, nesistemātiski.

Visplašākā vārddarināšanas sistēma latviešu valodā ir lietvārdam: regulāri rodas jaunas sekundāras nominatīvas vienības, it īpaši dažādu nozaru terminoloģijā, vārdu darināšanā ar dažādu intensitāti tiek izmantoti visi derivatīvie paņēmieni un līdzekļi. Arī īpašības vārds un darbības vārds ir derivatīvi aktīvas un produktīvas vārdu grupas, kaut gan jaunu vārdu skaitliski ir mazāk un tie tiek retāk darināti.

Derivatīvi mazaktīva vārdšķira ir apstākļa vārds, jo mūsdienu latviešu valodā lielākoties rodas ar adverbīālo galotni atvasināti apstākļa vārdi, vērojami atsevišķi konversijas gadījumi. Lielākā daļa sekundāro apstākļa vārdu uzskatāmi par seniem darinājumiem un derivatīvā ziņā raksturojami no diahroniskās vārddarināšanas skatupunkta.

Vietniekvārdi, skaitļa vārdi, prievārdi, saikļi, partikulas un izsauksmes vārdi uzskatāmi par derivatīvi neaktīvām vārdšķirām, tāpēc tām raksturīgie derivatīvie procesi raksturojami diahroniskā aspektā. Tas, protams, nenozīmē, ka mūsdienās nevar rasties, piem., jauni vietniekvārdi vai izsauksmes vārdi, tomēr tās būtu tikai atsevišķas valodas vienības, nevis regulārs, pilnvērtīgs derivatīvais process.

Nemot vērā šo latviešu valodas derivatīvās sistēmas attīstības neviendabīgumu, sekundāro vārdu derivatīvajā raksturojumā palaikam izmantota ne tikai sinhroniskā, bet arī diahroniskā pieeja, proti, derivatīvi aktīvo vārdšķiru – lietvārda, īpašības vārda un darbības vārda – darināšana raksturota sinhroniskā aspektā, savukārt skaitļa vārds, vietniekvārds, prievārds, saiklis, partikula un izsauksmes vārds skatīts derivatīvo faktu konstatācijas līmenī, raksturojot tās derivātu grupas, kuru struktūrā skaidri nošķiramas dažādos valodas attīstības posmos radušās sekundārās vienības – derivatīvās morfēmas vai salikteņu saknes – un līdz ar to iespējams noteikt, kā radušās attiecīgās vārdšķiras sekundārās leksēmas.

Lietvārdu, īpašības vārdu un darbības vārdu derivatīvās sistēmas apskatā kompakti raksturoti produktīvie derivatīvie tipi, norādot pamatnozīmju grupas un ieskicējot dažādās variācijas, sniegts īss ieskats par to derivatīvo līdzekļu izmantojumu, kuri pieder mūsdienās neproduktīviem tiptiem, bet kuru struktūrā vēl pietiekami viegli segmentējami vārddarināšanas līdzekļi un nosakāmas motivācijas attieksmes un derivatīvā semantika. Plašāks pārskats sniegts par abreviēšanu, jo šis aktīvais un produktīvais nominācijas veids līdz šim nav vienkopus skatīts, bet MLLVG (1959) sniegtais valodas materiāls pamatā atspoguļo pagājušā gadsimta abreviatūru sistēmu.

No vārddarināšanas viedokļa savrupa valodas vienība ir apstākļa vārdi – to derivatīvajā sistēmā ir skaidri saskatāmas gan vēsturiski notikušo procesu sekas, piem., adverbācijas rezultātā radušies apstākļa vārdi, gan arī notiek jaunu vārdu darināšana mūsdienās. Tāpēc šīs vārdšķiras sekundārās vienības skatītas pamatā sinhroniskā aspektā, respektējot arī būtiskākos agrākā laika posmā notikušos procesus, kas ir nozīmīgi arī mūsdienās vārda primārās vai sekundārās struktūras raksturojumā, bet to plašāks apraksts netiek piedāvāts, jo tas atrodams E. Soidas pētījumā (Soida 1969).

4. LIETVĀRDA DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS

453. §.

Lietvārds latviešu valodā ir derivatīvi bagātākā vārdšķira – tā darināšanā tiek izmantoti visi vārddarināšanas paņēmieni un plašs derivatīvo līdzekļu kopums. Jauni lietvārdi pamatā tiek darināti ar morfoloģisko paņēmieni, izmantojot sufiksāciju, prefiksāciju, fleksāciju, kā arī kombinējot vārddarināšanas līdzekļus. Mūsdienās plaši tiek izmantots arī sintaktiskais un sintaktiski morfoloģiskais vārddarināšanas paņmiens, aktivizējusies abreviācija. Mazāk aktīvs un produktīvs ir morfoloģiski sintaktiskais paņmiens (konversija), ierobežots lietojums ir semantiskajiem paņēmieniem – apelativācijai un onimizācijai. Daļa paņēmieni aptver visus leksikas slāņus, citi pamatā funkcionē tikai dažās jomās – terminoloģijā, sarunvalodā.

4.1. Lietvārdu atvasināšana ar priedēkļiem jeb prefiksācija

454. §.

Priedēklis latviešu valodā ir sekundāra morfēma, kura pamatā izveidojusies prievārdu funkcionālās transformācijas rezultātā – lielākā daļa latviešu valodas prievārdu laika gaitā kļuvuši par bifunkcionālām valodas vienībām – saglabādami palīgvārda statusu un semantiku, tie ieguvuši lielāku vispārinājumu, attālinājušies no sākotnējās konkrētās nozīmes un sākuši veikt arī morfēmas funkcijas. Tāpēc valodniecības teorijā rodams divējāds priedēkļu derivatīvās funkcijas traktējums – tas tiek raksturots kā prievārds, kas izmantots salikteņu darināšanā kā to pirmais komponents (sk., piem., Endzelīns 1951), un kā morfēma – priedēklis, ar kuru atvasina darbības vārdus, lietvārdus, īpašības vārdus u. tml. (MLLVG 1959 u. c. pētījumi).

Priedēkļu vēsturiskā saikne ar prievārdiem, izņemot dažus senus priedēkļus (*at-*, *ie-*, *iz-*, *sa-*), kuriem mūsdienu valodā nav atbilstošu prievārdu, ir saglabāta gan strukturālā, gan semantiskā līmenī. Raksturīgas priedēkļu iezīmes ir:

- spēja saistīties ar dažādām vārdšķirām gan kā monolītai morfēmai, gan kombinācijā ar priedekli (konfiksācija) vai galotni (cirkumfiksācija),
- semantiskā sazarotība.

Kā norāda Imants Šmidebergs, „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” priedēkļiem izdalīta 121 nozīme un 70 šo nozīmju nianses, kopā 191 leksiski semantiskais variants, no kuriem lietvārdu sistēmā konstatētas 22 nozīmes un 4 nianses, īpašības vārdu semantiskajā struktūrā – 5 nozīmes (Šmidebergs 1997: 247). Tomēr lietvārdu derivācijā priedēkļi kā monoderivatīva morfēma mūsdienās funkcionē minimāli, aktīvāk priedēklis tiek izmantots divafiksu atvasinājumos kopā ar priedekli vai derivatīvo galotni.

Tradicionāli par lietvārdu derivatīvajiem priedēkļiem tiek uzskatītas morfēmas *aiz-*, *ap-*, *at-*, *bez-*, *ie-*, *ne-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *pie-*, *uz-* (MLLVG 1959; Kalme, Smiltnece 2001: 64–66), kā arī *pēc-*, *zem-* (Smiltnece, Kalme 2001: 64–66). Tomēr, kā liecina pētījumi, šo sarakstu var papildināt arī ar morfēmām *pēc-*, *pirms-*, *pret-* (Nītiņa 1978; Vulāne 1992). Tās semantiski un funkcionāli līdzinās citiem prepozicionālas cilmes priedēkļiem un nav saistītas ar citām vārdšķirām, kā tas ir, piem., ar prefiksoīdiem *caur-*, *līdz-*, *pakaļ-*, *priekš-*, *starp-*, *virš-* u. c., kuri strukturāli un semantiski saistīti ne tikai ar prievārdu, bet arī ar apstākļa vārdu vai lietvārdu un īpašības vārdu. Par to, ka

vārddarināšanas aspektā minētās valodas vienības uzskatāmas par priedēkļiem, liecina šādi fakti:

- visi LLVV un citos leksikogrāfiskajos avotos fiksētie vārdi, kuru darināšanā izmantots priedēklis *pēc-*, saistāmi ar prievārda *pēc* un attiecīgā lietvārda ģenitīva formas motivāciju, nominatīvā nosaucot jauno reāliju, piem.: *pēcmaksa* ir maksa, ko saņēmējs kārtu pēc kādas preces piegādes; *pēcdarbs* – darbs, kas tiek veikts pēc kāda cita darba. Jo spilgti motivācija Pp + S_G izpaužas ģenitīvenos, piem.: *stāvoklis pēc infarkta* → *pēcinfarkta stāvoklis*, *krēms, ko lieto pēc epilācijas* → *pēcepilācijas krēms*;
- kaut arī šajos derivātos skaidri saskatāmas abas struktūrvienības – prievārds un lietvārds, saglabāta to semantika, tie funkcionāli ir tādi paši kā citi prefiksālie derivāti, piem.: *vieta aiz auss* → *aizauss*, *klimate pie jūras* → *piejūras klimats*;
- mūsdienu latviešu valodā vārdus, kuru darināšanā izmantoti prievārdi, uzskata par prefiksāliem atvasinājumiem, nevis saliktniem, tāpēc derivatīvā aspektā *pēc-*, *pirms-*, *pret-* uzskatāmi par priedēkļiem, kas tiek izmantoti jaunu vārdu darināšanā. Prefiksālam lietojumam tuvas ir arī morfēmas *starp-* un *virš-*, piem., *starpgriesti*, *starpnacionāls*, *virstērps*, *viršārsts*.

Priedēklis *iz-* netiek izmantots lietvārdu tiešajā atvasināšanā, tas parādās tikai verbālajos motivētāmvārdos, kas izmantoti sufiksālo un flektīvo atvasinājumu darināšanā, piem.: *izbāz+en-is*, *izvilk+um-s*, *izrunā+šan-ās*, *izdar+īb-a*, *izmeš+i*, *izklie+d-e*, *izklaid+e*.

Līdzīgas iespējas ir arī citiem prefiksālajiem deverbālajiem atvasinājumiem, kuri motivē lietvārdus ar procesa, darbības veicēja, rezultāta, priekšmeta un tamlīdzīgām nozīmēm, piem.: *aizņēm+um-s*, *apciemoj+um-s*, *atnāc+ēj-s*, *atvilkt+n-e*, *iesāc+ēj-s*, *ielikt+n-is*, *izrau+šan-a*, *pie-do+šan-a*, *pārkāp+um-s*, *saņem+šan-ās*, *satik+sm-e*, *uzved+um-s*, *aizkar+s*, *atliek+as*, *atsauc+e*, *apgaism+e*, *iebild+e*, *izveid+e*, *nojum+e*, *pareģ+is*, *pabir+as*, *piebild+e*, *sajūt+a*, *uztver+e*.

Prievārds	Priedēklis	Prievārds	Priedēklis
aiz <i>aiz auss,</i> <i>aiz kuņģa,</i> <i>aiz durvīm,</i> <i>likt aiz skapja</i>	aiz- <i>aiz+auss,</i> <i>aiz+durv+e,</i> <i>aiz+kuņģa dziedzeris,</i> <i>aiz+likt aizskapē</i>	pār, pāri* <i>pār galvu,</i> <i>iet pāri</i>	pār- <i>pār+cilvēks,</i> <i>pār+galv+īg-s,</i> <i>pār+iet</i>
ap <i>ap kaklu</i>	ap- <i>ap+vāks, ap+gaita,</i> <i>ap+kakl+e, ap+braukt</i>	pēc <i>maksa pēc</i> <i>piegādes,</i> <i>tek pēc kāda</i>	pēc- <i>pēc+maksa,</i> <i>pēc+tec+is,</i> <i>pēc+krīzes laiks</i>
Nav prievārda	at- <i>at+blāzma,</i> <i>at+tāls, at+saukt</i>	pie <i>pie mājas,</i> <i>likt pie</i>	pie- <i>pie+garša,</i> <i>pie+mājas zeme,</i> <i>pie+likt</i>

bez <i>bez prāta</i>	bez- <i>bez+prāts,</i> <i>bez+akotu vārpas,</i> <i>bez+jūt+īg-s</i>	pirms <i>pirms skolas</i> <i>pirms talkas</i>	pirms- <i>pirms+skola,</i> <i>pirms+talkas pasākumi,</i> <i>pirms+bioloģisks</i>
Nav prievārda	ie- <i>ie+leja, ie+kalns,</i> <i>ie+lodz+e, ie+zilgs,</i> <i>ie+smelt</i>	pret	pret- <i>pret+pote,</i> <i>pret+gaisa aizsardzība,</i> <i>pret+mala,</i> <i>pret+darbība,</i> <i>pret+zinātn+isk-s</i>
no <i>no kalna</i>	no- <i>no+vakars, no+kaln+e,</i> <i>no+līt</i>	uz <i>uz pirksta</i>	uz- <i>uz+kalns,</i> <i>uz+pirkst+en-is,</i> <i>uz+celt</i>
pa <i>pa zemi</i>	pa- <i>pa+zeme, pa+gald+e,</i> <i>pa+zaļš, pa+rakstīt</i>	zem <i>zem koka</i> <i>zem ledus</i>	zem- <i>zem+svītra,</i> <i>zem+stikla platības</i>

12. tabula. Latviešu valodas prievārdu un priedēkļu atbilstme

Daži latviešu valodas priedēkļi un prefiksoīdi (*aiz-*, *bez-*, *pēc-*, *pie-*, *pirms-*, *pret-*, *zem-*, *priekš-*, *starp-*, *virš-*) aktīvāk vai mazāk aktīvi tiek izmantoti **ģenitīveņu** darināšanā, kas ir produktīva mūsdienu latviešu valodas derivatīvās sistēmas daļa. Kā norāda E. Soida, terminu „ģenitīveņi” pirmais ieteicis lietot Jānis Kušķis (Soida 1974: 115), kaut gan šādu lietvārdu esamība konstatēta jau agrāk (Endzelīns, Mīlenbahs 1923; Bērziņa-Baltiņa 1946; Lepika 1954; MLLVG 1959). Tie ir nelokāmi lietvārdi vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvā, kas semantiski daļēji līdzinās īpašības vārdiem, jo nosauc kādas reālijas pazīmi, izsakot īpašības, piederības, laika, vietas ģenitīva u. c. nozīmes, un ir saistīti ar lietvārdu (Ozols et al. 1967; Kušķis 1976; Soida 1974, 1976₁; Nītiņa 1994), bet gramatiski atšķiras no tā, jo veic nesaskaņotā apzīmētāja funkciju. Šiem lietvārdiem raksturīgs locījumu paradigmas trūkums un semantiskā nepietiekamība, jo minēto derivātu nozīme pilnībā atklājas tikai kontekstā ar nominālās vienības otrā komponenta – lietvārda – semantiku, kura precizēšanai, paskaidrošanai tas izmantots. Tāpēc ģenitīveņi zināmā mērā uzskatāmi par divpakāpju derivatīvās vienības pirmās pakāpes derivātu, kas tiek darināts, lai precīzāk izteiktu otrā komponenta jēgu, jo nosaucējfunkciju veic tikai attiecīgā analītiskā leksēma, piem.: *aizkapa dzīve*, *aizjūras augļi*, *bezgaisa telpa*, *pēckrīzes periods*, *piejūras meži*, *pirmsdzemdību atvaļinājums*, *pretodu līdzeklis*, *zemaugsnes laistīšana*, *priekšvēlēšanu aģitācija*, *starpplanētu lidojums*, *virsskaņas lidmašīna*. Derivatīvo modeļu produktivitāte ir atšķirīga – produktīvāki ir atvasinājumi ar formantu *bez-*, *pirms-*, *starp-*, *virš-* un *zem-*, mazāk produktīvi – derivāti ar formantu *aiz-*, *pie-*,

priekš-. Šādos gadījumos faktiski notiek divpakāpju darināšana – ar prefiksu tiek atvasināts ģenitīvenis, kas kļūst par citas jaunas nominatīvas vienības – analītiskās leksēmas komponentu.

Mūsdienu latviešu valodā ģenitīveņu kļūst arvien vairāk, it īpaši – salikteņu, jo tos aktīvi izmanto analītisko terminu darināšanā. Šī produktivitāte un aktivitāte, iespējams, saistīta ar to, ka latviešu valodā laika gaitā ir zudis īpašības vārds ar formantu *-inis, -ine* (kas paglābies tikai daļā izlokšņu), bet tā vietā nācis atributīvais ģenitīvs (Vulāne 1986), kas semantiski un funkcionāli robežojas ar īpašības vārdu un apmierina vajadzību nosaukt raksturojamā objekta pazīmi.

Latviešu valodā līdz ar svešvārdiem ienākuši arī aizgūtie priedēkļi un prefiksoīdi, kuri dažkārt tiek izmantoti, no latviskas cilmes lietvārdiem darinot prefiksālus atvasinājumus.

455. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *aiz-*. Priedēkli *aiz-* parasti pievieno pirmatnīgam vai atvasinātam lietvārdam vienskaitļa, retumis – daudzskaitļa nominatīvā vai ģenitīvā, lai nosauktu vietu, teritoriju, kas atrodas aiz motivētā vārda nosauktā objekta, piem.: *aizkrāsns, aizkulises, aizgalds, aizjūra, aizliedags* ‘pludmales kāpu daļa’, *aizstraume, aizstūris, aizpurvs, aizauss paugurs, aizauss stiprinājums*. Strukturāli semantiskā ziņā motivācijai lielākoties tiek izmantots prepozicionāls savienojums, kurā lietvārds ir ģenitīva formā, lai nosauktu jauno reāliju. Atvasinājumi var nosaukt arī laika posmu pirms tā, kas nosaukts ar motivētā vārdu – *aizmūžs, aizvēsture*, abstraktus nojēgumus, piem., *aizprāts* ‘kas nav ar prātu saprotams’, tomēr pēdējie divi derivatīvie tipi nav aktīvi un produktīvi.

Mūsdienās arvien plašāks kļūst to derivātu loks, kuru motivācijai izmantota lietvārda ģenitīva vienskaitļa vai daudzskaitļa forma, it īpaši dažādu nozaru terminoloģijā, piem.: *aizkuņģa dziedzeris, aizkrūts dziedzeris, aizkapa dzīve, ASV Mazās Aizjūras Salas, aizjūras zemes un teritorijas, aizrobežu mākslinieki, aizmēles iedobe, aizmotora brauciens, aizcaurules cementēšana, aizkolonnu vitrīna, aizkrusteņa paliktņis*. Šie atvasinājumi lielākoties izsaka vietas nozīmi.

Priedēkli *aiz-* sastop arī daudzos vietvārdos, piem.: *Aizdambji, Aizezeri, Aizkalni, Aizkrasti, Aizmeži, Aiznoras, Aizpurvi, Aizrozes, Aizupe, Aizupes, Aizvēji, Aizvalki*.

Priedēklis *aiz-* tiek izmantots arī cirkumfiksācijā.

456. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *ap-*. Prievārdam *ap* atbilstošais priedēklis lietvārdu darināšanā ir mazaktīvs un mazproduktīvs. Atvasinājums nosauc tādu objektu, kas ir kaut kam apkārt, vai arī to, kam ir kaut kas apkārt, piem., *apkāre* ‘iegarens, pārvietojams koka līstīšu ietvars bišu šūnām, tas, kas ir ap kāri’, *apžogs, apvāks, apmērs*. Šī nozīme robežojas ar teritoriāla norobežojuma sēmu – *apgabals, apgaita*.

Priedēklis *ap-* ir izmantots cirkumfiksā *ap-.-e*.

457. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *at-*. Atvasinājumi ar priedēkli *at-* latviešu valodā lielākoties pieder pie senākiem darinājumiem, jo mūsdienās lietvārdu derivatīvajā sistēmā šis priedēklis tiek izmantots reti. Motivācijai parasti tiek izmantoti primāri lietvārdi, kuriem priedēklis *at-* piešķir nozīmi ‘atkal, vēlreiz, atpakaļ’. Atvasinājumi izsaka šādas nozīmes:

- ar motivētā vārdu nosauktā parādība, stāvoklis, norise notiek vēlreiz, ir vērojama atkārtoti, bet jau citā kvalitātē vai ar citu intensitāti, piem.: *atbēres, atkāzas, atmiegs, atvasara, atsāpes, atguļa* (slimības atkārtojums),

- ar motivētārvārdu nosauktā reālija, objekts ir vērsts, tiek virzīts atpakaļ – *atceļš, atgaisma, atblāzma, atstars, atsvars, atspole, atskabarga, atpēdas* ‘pēdas, kas izveidojušās, kādam dodoties atpakaļ pa to pašu vietu, kur tas nācis vai braucis’,
- nosauktā reālija ir tas, kas no kaut kā atdalījies un ir līdzīgs ar motivētārvārdu nosauktajam, piem.: *atsārms* ‘skābs šķidrums, kas rodas, izgatavojot celulozi’, *atūdeņi* ‘ūdeņi, kas paliek pēc vilnas mazgāšanas’.

Ar priedēkli *at-* darinātie vārdi ir šķirami no deverbālajiem flektīvajiem atvasinājumiem, kurus motivē ar priedēkli *at-* darināts darbības vārds, piem., *ataina* (< *ataino*), *atsvēte* (< *atsvēta*).

458. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *bez-*. Priedēklis *bez-* mūsdienu latviešu valodā tiek aktīvi izmantots, lai darinātu prefiksālos un prefiksāli sufiksālos vai prefiksāli flektīvos atvasinājumus, norādot uz to, ka nosauktajai reālijai nepiemīt tas vai pietrūkst tā, kas nosaukts ar motivētārvārdu. Šis priedēklis pamatā funkcionē lietvārdu un īpašības vārdu derivatīvajā sistēmā kā kaut kā neesamības izteicējliedzklis.

Prefiksālos derivātus var iedalīt divās grupās. Plašāko grupu veido atvasinājumi, kas funkcionē tikai vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīva formā, resp. – ģenitīveņi (MLLVG 1959: 186; Soida 1974: 114–128; Kušķis 1976: 121–147; Nītiņa 1994: 21–25).

Ģenitīveņu motivācijai tiek izmantoti konkrētas un abstraktas nozīmes pirmatnīgi un atvasināti lietvārdi, piem.: *bezakmens sedzējmais, bezastes ķirzaka, bezatlīdzības aizņēmums, bezcukura dzēriens, bezizmēra zeķes, bezmaksas ārstēšana, bezpriedēkļa vārds, bezsaimnieka zeme, bezatspoļu stelles, bezavāriju darbs, bezbērnu nodoklis, bezdefektu ražošana, bezērķķu rozēs, bezierunu paklausība, bezkrīžu situācija, bezprincipu cilvēks, bezrecepšu zāles, bezpiedurķņu blūzīte.*

Tikai reizēm ģenitīveņi funkcionē gan vienskaitļa, gan daudzskaitļa formā un analītiskajā leksēmā saistās ar vienu un to pašu objekta nosaucējvārdu, piem.: *bezpapēža / bezpapēžu kurpes, beznotekas / beznoteku ezers, bezvārda / bezvārdu kalns, bezzirga / bezzirgu saimniecība.*

Prefiksālie atvasinājumi, kam ir locījumu paradigma, tiek darināti reti, un to skaits nav liels. Raksturīgs, ka motivācijai izmantotie lietvārdi lielākoties ir vienskaitlinieki vai daudzskaitlinieki, līdz ar to arī šiem derivātiem parasti iespējama tikai nepilna formu paradigma, piem., *bezlaulība* ‘stāvoklis, kad cilvēks neatrodas likumiski reģistrētā laulībā’, *bezmiēgs, bezprāts, bezpilsonība, bezsamaņa, bezspēks, beztiesība, bezuzraudzība, bezvaldība, bezvējš.* Zināmas īpatnības vērojamas arī motivācijas ziņā – motivētājlietvārds prepozicionālajā sintaktiskajā konstrukcijā ir vienskaitļa ģenitīvā vai daudzskaitļa datīvā un funkcionē kopā ar prievārdu *bez-*.

Priedēklis *bez-* var būt arī cirkumfiksa un konfiksa komponents.

459. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *ie-*. Priedēklis *ie-* mūsdienu latviešu valodā nav atbilstoša prievārda, tā derivatīvā nozīme parasti saistās ar apstākļa vārda *iekšā* nozīmi (MLLVG 1959: 352, 353). Derivatīvais tips ir mazaktīvs un mazproduktīvs, jo priedēklis *ie-* kopā ar derivatīvo galotni aktīvāk tiek izmantots divafiksu atvasinājumu darināšanā. Tas sastopams arī aktīvā deverbālajos flektīvajos lietvārdos kā motivētājdarbības vārda sastāvdaļa, piem.: *ie-vīrz-a* → *ie-vīrz+e*.

Tā kā liela daļa prefiksālo atvasinājumu ir senākas cilmes vārdi, tad laika ritumā tie zaudējuši saikni ar nozīmi ‘iekšā’, semantiski attālinājušies arī no motivētārvārda un

funkcionē kā tā sinonīmi, sal., piem., *viņam tāda iedaba // tāda daba, naidis // ienaidis*. Atvasinājums var izteikt arī nozīmi ‘ar pamatvārdu nosauktais denotāts atrodas vidū, starpā starp kaut ko’ – *Gaujas ieleja*.

Daži atvasinājumi ar prefiksu *ie-* izsaka to, ka nosauktā reālija ir mazāka, izpaužas vājāk nekā ar motivētājvārdu nosauktais, piem., *iedobe, iekrēsla*.

460. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *ne-*. Priedēklis *ne-* cilmes ziņā tiek saistīts ar nolieguma partikulu un lietvārdu darināšanā tiek izmantots, lai izteiktu ar motivētājvārdu – primāru vai sekundāru (parasti sufiksālu) lietvārdu – nosauktās parādības, stāvokļa, objekta pilnīgu vai daļēju noliegumu – ‘nav tāds, tas, ko nosauc motivētājvārds’, ‘trūkst tā, ko izsaka motivētājvārds’. Mūsdienās vērojama priedēkļa *ne-* aktivizēšanās – ar to tiek darināti gan termini, piem., *nedzīvība (nedzīvības apdrošināšana)*, gan okazionālisti, piem.: *nerietumnieki, nekristieši* (Liepa 2011: 102, 103).

Ar priedēkli *ne-* darinātie lietvārdi:

- izsaka ar motivētājvārdu nosauktā pilnīgu noliegumu, norādot, ka denotātam nepiemīt tās pazīmes, kuras raksturīgas motivētājvārda nosauktajai reālijai, piem.: *neizglītība, nespēks, nekārtība, nesamaņa*,
- norāda uz tā trūkumu, nepietiekamību, kas nosaukts ar motivētājvārdu, piem.: *nemiens, negriba, nekompetence, nekonsekvence, neproduktivitāte, neuzmanība, neveselība*,
- izsaka pretēju nozīmi ar motivētājvārdu nosauktajam, piem.: *nevaldības organizācijas, Nebanku kredītdevēju asociācija, nebrejns, nelatvietis, nevācietis, nemetāli, nemelnzeme, neapziņa* ‘stāvoklis, kad apziņa nefunkcionē’, *neesamība, neklātiene, nepārnadzi*,
- norāda, ka nosauktajam objektam piemīt kas negatīvs, nevēlams, slikts, jo tas neatbilst pazīmēm, kas raksturīgas ar motivētājvārdu nosauktajam – ‘nav tāds kā ar motivētājvārdu nosauktais’, piem.: *nebrīdis, necilvēks, necilvēcība, neceļš, nedienas, nedraugs, nelabvēlis, neradība, neradījums, neraža, neceļš, nelaiks, neslava*. Parasti šādiem derivātiem raksturīga metaforizācija,
- izsaka abstraktu nojēgumu, nosaucot nevēlamu stāvokli, apstākļus, piem.: *nelaime, neveiksme*,
- retumis nosauc pozitīvas emocijas, patīkamu stāvokli, kas ir pretējs motivētājvārda nosauktajam, piem.: *nebēda*,
- dažkārt izsaka nozīmi ‘viss pārējais, cits kaut kas’, piem.: *nepārtikas preces*.

Lietvārdu sistēmā priedēklis *ne-* biežāk sastopams sufiksālajos atvasinājumos kā motivētājvārda (darbības, īpašības vai lietvārda) sastāvdaļa, piem.: *nenoteik+sme, nekrietn+elis, nemier+nieks, netūr+ība*.

461. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *no-*. Priedēklis *no-* ir tipisks darbības vārdu priedēklis un mūsdienās lietvārdu darināšanā parasti tiek izmantots divafiksu atvasinājumos, savukārt prefiksālajos derivātos tas konstatēts lielākoties senākos atvasinājumos. Tā pamatnozīme ‘nost, prom no kaut kā’ prefiksālajos atvasinājumos lielākoties ir nīvējusies un vāji izjūtama.

Ar priedēkli *no-* darinātie lietvārdi var izteikt vietas vai laika nozīmi, piem.: *nostūris, novakars*, nosaukt parādības, norādot to vājāku izpaušmi, piem.: *nokrēsla, nokrāsa*, vai citas reālijas, piem.: *nodaļa*.

462. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *pa-*. Priedēklis *pa-* tiek samērā aktīvi izmantots lietvārdu divafiksu atvasinājumos, mazāk – prefiksālajos derivātos. Tā pamatnozīme saistīta ar telpiskā izvietojuma semantiku. Priedēklis *pa-* atšķirībā no prefiksu lielākās daļas neveic sava motivētājprievārda *pa* semantisko funkciju ‘norāda uz vietu, virsmu, kur (kas) virzās, tiek virzīts’ (LLVV VI(1): 77). Tas lietvārdu derivatīvajā sistēmā semantiski pamatā saistās ar prievārda *zem* nozīmi un ‘norāda uz objektu, vietu, apakš kura vai zemāk par kuru kas atrodas, notiek, noris’ (LLVV VIII: 595).

Prefiksālie lietvārdi:

- nosauc vietu, kas atrodas zem motivētājprievārda nosauktā objekta, piem.: *pasaule, pasīle, pazeme, pagleznojums* ‘apakšējais gleznojums’,
- norāda uz pakļautību, pakārtojumu tam, kas nosaukts ar motivētājprievārdu, piem.: *pamežs, pasuga,*
- norāda uz līdzību ar to, kas nosaukts ar motivētājprievārdu, piem.: *mežrožu paauglis, pabērzs, purva pameldrs, panātre, pamāte, patēvs, pabērns, padēls, pameita,*
- izsaka pamazinājuma nozīmi, norādot, ka objekts tikai daļēji atbilst tām pazīmēm, kas raksturīgas ar motivētājprievārdu nosauktajai reālijai, – *paēdiens, padzēriens, pagaisma* ‘pavāja gaisma’, *paskābe* ‘skābe, kurā skābes veidotājelementa oksidēšanas pakāpe ir mazāka par maksimālo pakāpi’, *pamuļķis.*

463. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *pār-*. Priedēklis *pār-* lietvārdu darināšanā ir pasīvs un izmantots telpiskās nozīmes izteikšanai, lai konkretizētu vietas norādi, piem.: *pārupe, pārnovads.* Šādi derivāti sastopami arī vietvārdu sistēmā un nosauc vietu, kas atrodas aiz kādas upes, piem.: *Pārdaugava, Pārgauja, Pārogre, Pārventa.*

Otrs derivatīvais tips ietver atvasinājumus, kuros akcentēta pārmēra nozīme. Tie nosauc personas vai abstraktus jēdzienus, kam motivētājprievārdam raksturīgās pazīmes piemīt daudz lielākā daudzumā nekā nepieciešams, tās pārsniedz normu, piem.: *pārcilvēks, pārspēks, pārprodukcija, pārslodze.*

464. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *pēc-*. Priedēklis *pēc-* lietvārdu darināšanā tiek izmantots samērā aktīvi. Derivātos tas lielākoties saglabā laika nozīmi, t. i., norāda uz laika momentu, kam seko cits posms, stāvoklis, vai arī pēc kura sākas ar motivētājprievārdu nosauktais.

Šie derivāti parasti ir vienskaitlinieki, bet atsevišķos gadījumos motivācijai tiek izmantota arī daudzskaitļa forma, piem.: *pēcstundas, pēcsvētki.*

Atvasinājumi lielākoties ir dažādu nozaru termini, turklāt motivācijai izmanto gan latviskas cilmes lietvārdus, gan aizguvumus. Nereti valodā funkcionē absolūtie sinonīmi – ar priedēkli *pēc-* darinātais lietvārds un aizguvums ar atbilstošu priedēkli *post-*, piem.: *pēcimpresionisms // postimpresionisms, pēcmodernisms // postmodernisms.*

Ar priedēkli *pēc-* mēdz darināt arī

- dažādu reāliju nosaukumus, norādot, ka tās izveidotas, radušās pēc kaut kā, tā beigās, piem.: *pēcvārds, pēckultūra, pēckalibrs* ‘kalibrs, kas izveidots tehnoloģiskā procesa nobeigumā’,
- daļa atvasinājumu izsaka to, ka ar motivētājprievārdu nosauktais pastāv, turpinās pēc kāda faktora izbeigšanās, kad vairs nedarbojas tā izraisītājs, piem.: *pēcskatīšana, pēcspīdums, pēcspīdēšana, pēcgarša, pēcietekme, pēcspēle,*

- procesu, darbību nosaukumus, norādot, ka process notiek pēc kādas citas darbības: *pēckrāsošana, pēcmaļšana, pēczāvēšana, pēcaudzēšana, pēcrūdišana, pēcapstrāde,*
- personu nosaukumus, norādot, ka šī persona veic kādu vēlāk notiekošu darbību, ir pēctecīgi saistīta ar motivētātvārdā nosaukto, piem.: *pēcģājējs, pēcmodernists.*

Priedēklis *pēc-* tiek aktīvi izmantots ģenitīveņu darināšanā. Atvasinājumi tieši atspoguļo prepozicionālo motivētātvārdu savienojumu un funkcionē tikai vienskaitļa vai, retumis, daudzskaitļa ģenitīva formā, piem.: *pēcvētras klusums, pēcoperācijas, pēcapdeguma rētas, pēcinfarkta ārstēšanās, pēckrīzes situācija, pēcgarantijas remonts, pēcskolas nodarbības, pēcrenesanses mākslinieki, pēcslaukšanas darbi, pēcremonta haoss, pēckatastrofas bailes, pēciekaisumu saaugums.* Tie parasti tiek izmantoti dažādu nozaru analītisko terminu darināšanā.

465. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *pie-*. Priedēklis *pie-* lietvārdu darināšanā ir mazproduktīva morfēma. Derivātos tas tiek izmantots ar prievārdam *pie* raksturīgo vietas nozīmi, lai norādītu, ka attiecīgais objekts atrodas tuvumā pie tā, kas nosaukts ar motivētātvārdu, vai radies, pievienots tam papildus, piem.: *upes piegultne* ‘josla pie upes gultnes līdztekus krastam’, *piegultnes kāpa, piekrāsa, piemaksa, piepeļņa, pieskaņa, piesvars, piesmaka, piegarša, pievārds.*

Atsevišķos gadījumos ar priedēkli *pie-* darināti arī ģenitīveņi ar vietas nozīmi ‘klāt pie tā, kas nosaukts ar motivētātvārdu’, piem.: *piejūras, piezera pļava, piemājas zeme, piefermas lauks, pieverba locījums.*

466. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *pirms-*. Priedēklis *pirms-* pamatā tiek izmantots ģenitīveņu darināšanā un izsaka secības laikā, retumis – telpā nozīmi, norādot, ka attiecīgais objekts, parādība, notikums pastāv vai noris pirms motivētātvārda nosauktā, piem.: *pirmsausmas miers, pirmsapgaismības laikmets, pirmseksāmenu satraukums, pirmsdiploma prakse, pirmsfināla sacīkstes, pirmsiestāšanās pasākumi, pirmskāzu ballīte, pirmskeramikas periods, pirmslēcienu atspēriens, pirmslauļības manta, pirmslīguma sarunas, pirmspensijas vecums, pirmsplāna dokuments, pirmsspēles iepazīšanās, pirmssezonas apskats, pirmssvētku pasākums, pirmsskolas iestāde, pirmstermiņa piegāde, pirmstaksācijas gads.*

Līdzīgi citiem ģenitīveņiem arī atvasinājumi ar priedēkli *pirms-* parasti ietilpst analītiskajā terminā.

467. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *pret-*. Priedēklis *pret-* tiek izmantots, darinot lietvārdus, kas izsaka pretējības nozīmi. Motivācijai tiek izmantoti primāri vai sekundāri lietvārdi, turklāt iespējams izmantot arī prefiksālus motivētātvārdus. Atvasinājumi ar priedēkli *pret-*

- norāda, ka nosauktā reālija atrodas pretī tam, kas nosauktas ar motivētātvārdu, piem.: *pretatspere, pretkārtā, pretlauks, pretmala,*
- norāda, ka nosauktā reālija, norise, darbība ir virzīta pretī kaut kam vai pretējā virzienā, ir vērsta pret kaut ko, piem.: *pretsitiens, pretspiediēns, pretstraume, pretstrāva, pretvaiks, pretvējš, pretvilnis, pretakcija, pretarguments, pretdarbība, pretinde, pretpote, pretviela, pretdarbība, pretiepirkumi, pretbloķētājs, pretieloces, pretizlūkošana, pretdepingis, pretsoļi, pretsitiens, prettrieciēns, pretuzbrukums, pretskats, pretsaule, pretvējš, pretskatījums, pretprasība, pretpriekšlikums, pretspiegošana, pretģāze, pretbalss.*

Vairums ar priedēkli *pret-* darinātu atvasinājumu ir vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīveņi, kuru motivētājvārds norāda, kādam nolūkam paredzēts attiecīgais priekšmets, pret ko ir vēsta kāda darbība u. tml., piem.: *pretapdeguma ziede, pretaptaukošanās diēta, pretdruža līdzeklis, pretgaisa aizsardzība, pretnosēšanās līdzeklis, pretniezes želeja, pretkopšanas aizsardzība, pretspiegošanas programmatūra, pretaļģu līdzekļi, pretblusu pilieni, pretblaugznu šampūns, pretgrumbu krēms, pretlavīnu aizsardzība, pretodu sveces, pretsāpju līdzekļi, pretputekļu pārklājums, prettriešanas sikсна, pretrūsas apstrāde, pretviltošanas elementi, pretzagļu ierīce.*

Motivācijai tiek izmantoti ne tikai latviskas cilmes vārdi, bet arī aizguvumi, piem.: *pretalerģijas zāles, prethistamīna līdzekļi, pretavārijas iekārtas, pretdempinga maita, pretmoskītu cepure.*

Priedēklis *pret-* ir samērā produktīvs terminu darināšanas līdzeklis, ko izmanto gan vienvārda, gan analītisko terminu komponentu atvasināšanai.

468. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *starp-*. Prepozicionālais priedēklis *starp-* tiek izmantots, lai nosauktu reālijas, kas atrodas starp kaut ko vai kaut kam vidū. Motivācijai bieži vien tiek izmantoti deverbāli sekundāri lietvārdi, piem.: *starpbilde, starpeksāmens, starpcēliens, starppārbaudījums, starpbrīdis, starpkonts, starplēmums, starpreļjs, starpsegums, starpsiens, starpsmadzenes, starpnozare.*

Ģenitīveņi parasti nosauc reālijas, starp kurām atrodas vai kuru starpā notiek, pastāv tas, kas nosaukts ar analītiskās leksēmas otro komponentu, piem.: *starpkultūru dialogs, starppilsētu satiksme, starpvalstu līgumi, starpribu nervs, starpķēžu vadojums, starpasu leņķis, starprasu laulības, starpresoru vienošanās, starpzaigžņu vide.*

469. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *uz-*. Priedēklis *uz-* pieder neproduktīvajiem lietvārdu darināšanas līdzekļiem. Biežāk tas sastopams divafiksu atvasinājumos.

Priedēklis *uz-* izsaka vietas nozīmi un tiek izmantots, lai izteiktu nozīmi 'virsū', norādot, ka nosauktais objekts atrodas virs tā, ko nosauc motivētājvārds, piem.: *uzacs*, vai ar motivētājvārdu nosauktā reālija atrodas virs vai uz kaut kā, piem.: *uzkalns, uzmaļa, uzstūris.*

470. §.

Lietvārdu darināšana ar priedēkli *zem-*. Priedēklis *zem-* lielākoties norāda, ka ar motivētājvārdu nosauktais atrodas zem kaut kā, zemāk par kaut ko, piem.: *zemapziņa, zemāda, zemgaroza, zemglazūra, zemslānis, zemteksts, zemtituls, zemstraume, zemsvītra, zemzeme.*

Ar priedēkli *zem-* tiek darināti arī ģenitīveņi, kuros morfēma saglabā lokāluma nozīmi un norāda, ka kaut kas atrodas, notiek zem tā, kas nosaukts ar motivētājvārdu, piem.: *zembilances uzskaitē, zemgrīdas apkure, zemledus makšķerēšana, zemūdens masāža, zemmatrača listes, zemparketa izolācija, zemribu nervs, zemsienas modulis, zemsvītras piezīme, zemstikla platības, zemuzkalniņa bedres kaps.*

4.2. Lietvārdu atvasināšana ar piedēkļiem jeb sufiksācija

471. §.

Ar piedēkļiem darināto lietvārdu klāsts mūsdienu latviešu valodā ir ļoti plašs un daudzveidīgs, jo sufiksācija ir aktīvākais un produktīvākais lietvārdu darināšanas paņē-

miens visā valodas attīstības laikā. Arī kvantitatīvā ziņā lietvārda sistēmā ir visbagātākais derivatīvo piedēkļu kopums, ko varam iedalīt trijās grupās:

- neaktīvie, mūsdienās neizmantotie vai ārkārtīgi reti izmantotie piedēkļi, kuri vēl saskatāmi daļā vēsturiski sekundāro lietvārdu un kurus nosakām tikai diahroniskā aspektā, piem.: *as-ak-a*, *vak-ar-s*, *ad-at-a*, *vēd-er-s*, *cien-ast-s*, *kār-est-e*, *gliem-ez-is*, *puik-uc-is*, *krūt-ež-a*, *Mar-už-a* u. c.,
- mazaktīvie piedēkļi, kurus retumis izmanto jaunu vārdu darināšanā, piem.: *niedr-ain-e*, *ķēr-āj-s*, *Zvaig-al-a*, *Brūn-aj-a*, *liet-av-as* un vairāki citi,
- aktīvie piedēkļi, kurus regulāri izmanto, darinot jaunus lietvārdus, piem.: *runā-šan-a*, *dēl-iņ-š*, *Pēter-tī-is*, *sir-sn-iņ-a*, *laboj-um-s*, *cent-tb-a*, *būv-niek-s* u. c.

Mūsdienu latviešu valodā lietvārdu darināšanā izmanto vairākus desmitus piedēkļu, kuri lielākoties saistās gan ar vīriešu, gan sieviešu dzimtes galotni *-s*, *-š*, *-is*, *-a*, *-e*, piem.: *-ain-is* / *-e*, *-āj-s* / *-a*, *-tāj-s* / *-a*, vai arī tikai ar vienu no tām, piem., *-šan-a*, *-šan-ās*, *-um-s*.

Blakus produktīviem, aktīviem un regulāri funkcionējošiem piedēkļiem latviešu valodā tiek izmantoti arī mazāk aktīvi piedēkļi, atvasinājumi, ar kuriem neveido plašus derivatīvos tipus – tie ir konsonantiskie piedēkļi (*-kl-*, *-kn-*, *-ksn-*, *-l-*, *-sl-*, *-m-*, *-sm-*, *-n-*, *-sn-*, *-v-* u. c.), ko veido viens vai vairāki līdzskaņi (Endzelīns 1951; Pokrotniece 1980, 1983, 1984, et al. 2002). Laika gaitā daļa konsonantisko piedēkļu paplašināti ar patskani vai divskani, kas sākotnēji bijis vai nu interfikss, vai arī celma piedēkļa patskanis. Šos piedēkļus raksturo semantiskā nestabilitāte, jo tie piešķir sekundārajiem vārdiem gan abstraktas, gan konkrētas nozīmes: rīka, darītāja, rezultāta, norises, procesa, stāvokļa, vietas, objekta, pazīmes nesēja, īpašības u. c. (Pokrotniece 2002: 81), tāpēc bieži vien piedēkļi var aizvietot cits citu un izteikt to pašu derivatīvo nozīmi, piem., *virtne*, *virksne*. Šī piedēkļu spēja tiek izmantota, darinot semantiski atšķirīgus terminus, piem., *plāksne* ‘plakans, samērā plāns cietas vielas veidojums (piem., kā noseģšanai)’ un *plātne* ‘plakans, parasti gluds, dažādas formas veidojums, ko izmanto par izejmateriālu (kā) izgatavošanai, apdarei u. tml.’ (LLVV VI(2): 237, 255). Dažos gadījumos konsonantiskie piedēkļi ir sinonīms regulārajiem piedēkļiem, turklāt bieži vien derivāti atšķiras tikai ar stilistisko ekspresiju – neitrāls vai stilistiski marķēts vārds, piem.: *smagums* un *smagme*.

Kaut arī konsonantiskie piedēkļi mūsdienu vārddarināšanas procesos tiek maz izmantoti un to lielāka aktivitāte vērojama tikai konkrētu nozaru terminoloģijā, produktīvākie no tiem tomēr aprakstā ir iekļauti, jo atklāj gan latviešu valodas potences, gan ir arī nozīmīgs lingvistiskais un kultūras fakts, kas pētniekiem var atklāt vairākas derivatīvi semantiskās kopsakarības ar citām valodām.

Gramatikā raksturotas piedēkļu galvenās derivatīvās iespējas un tipiskās vārddarināšanas nozīmes, ieskicējot arī retāk novērojamas nianšes. Šajā darbā izmantoti tikai tipiskie terminoloģiskās sistēmas fakti, jo tās apskats ir nozarei specifisko pētījumu uzdevums (sk. V. Skujiņas (1993₁), Jura Baldunčika (1989, 2005, 2008), Māra Balčiņa (2005), Regīnas Kvašītes (1997, 1999), Andreja Veisberga (2001₁, 2011) u. c. publikācijas par terminu darināšanu), kā arī nav plašāk raksturoti lietvārdi, kuros segmentējams formants *-ijs*, *-ija*, kas mūsdienās pamatā segmentējams svešvārdu un onīmu (lielākoties valstu nosaukumu un personvārdu) struktūrā, piem.: *magnijs*, *regbijs*, *Sicīlija*, *Anglija*, *Annija*, *Sandijs*.

Sufiksācijas aprakstā nav iekļauti arī citi derivāti, kuros iespējams nepārprotami segmentēt neproduktīvus un neaktīvus vai tikai sarunvalodā funkcionējošus derivatīvos formantus. Tie lielākoties atrodami senākos derivātos, bet mūsdienās attiecīgie derivatī-

vie tipi nefunkcionē un standartvalodā jauni vārdi vairs faktiski nerodas. Tādi, piem., ir piedēkļi *-al-*, *-aļ-*, *-av-*, *-nīc-*, *-uk-* u. c.

Piedēkļi *-al-*, *-aļ-*, kas parasti nošķirami senos īpašvārdos – no lietvārdiem, īpašības, skaitļa vai darbības vārdiem darinātos govju vārdos, piem., *Dūmala, Jostala, Raudala, Pirma-le, Briedala, Zvaigala; Dienaļa, Naktaļa, Rītaļa, Strautaļa, Rietaļa, Laukaļa, Ziedaļa, Kronaļa, Mētraļa, Melnaļa, Brūnaļa, Dūkaļa, Pirmaļa, Otaļa, Ortaļa, Piektaļa, Sārtaļa, Mirdzaļa, Badaļa, Spertaļa, Dietaļa* (Zemzare 1971: 189–199).

Netālu no ceļa pie garas kārts bij piesietas govīs un vērši. Tur stāvēja arī mūsu Piektaļa un, galvu uz mums pagriežusi, mauroja. (J. Jaunsudrabiņš)

Atvasinājumi norāda govīs dzimšanas laiku, parasti dienu, spalvas nokrāsu, auguma, uzvedības īpašības u. tml. Paralēli onīmam funkcionē arī daži atvasināti sugasvārdi, kas tiek izmantoti govīs nosaukšanai atbilstoši tās pazīmei, parasti – spalvas krāsai, piem., *brūnaļa, dūmaļa*, tāpēc iespējams, ka atbilstošie īpašvārdi radušies onimizācijas ceļā.

Govju vārdu izvēlē Daina Zemzare konstatējusi tendenci, kas spilgti parādās arī mūsdienās: „Zināmajos XVIII un XIX gadsimta latviešu govju vārdos dominē izskaņa *-ala* jeb *-aļa* un atvasinājumi no nedēļas dienu nosaukumiem un dzīvnieka spalvas apzīmējumiem, bet jaunākā laika vārdos ir pārsvarā dažādi īpašvārdi (sevišķi upju, vietu un cilvēku vārdi) un visādu objektu nosaukumi bez ciešāka sakara ar pašu dzīvnieku. Tagad vairāk parastas ir deminutīvās izskaņas *-īte* un *-iņa*, ar ko atvasina govju vārdus, piem., *Pērkonē* ir *acīte, eglīte, starīte, lapiņa, pūčkiņa*. Vismazāk vairs lieto govju vārdus, kas darināti pēc to dzimšanas dienu nosaukumiem, kas sāk aizmirsties” (Zemzare 1971: 199).

Piedēklis *-av-* ir neaktīva un mazproduktīva morfēma, kura pamatā sastopama senas cilmes lietvārdos, kas darināti no lietvārda, īpašības vai darbības vārda. Daļai atvasinājumu mūsdienās vairs nav motivētājvārdu, piem., *cielava, Abava, Cīrava, Saikava, Sesava* u. c.

Ar piedēkli *-av-* ir darināti personu nosaukumi, piem., *guļava, līgava, daiļava, jaunava*, vietu nosaukumi, piem., *dumbr+av-a*, priekšmetu nosaukumi, piem., *dzirnavas, ragavas, pelavas*.

Arī **piedēklis *-nīc-*** saistās tikai ar sieviešu dzimtes galotni un mūsdienu valodā kļuvis par mazproduktīvu derivatīvo tipu komponentu, jo lielākoties tiek izmantoti senāki atvasinājumi, bet jauni lietvārdi ar to tikpat kā netiek darināti. Motivācijai parasti izmantoti lietvārdi, retāk – īpašības vārdi, lai nosauktu vietu, kur atrodas ar motivētājvārdu nosauktais, norādītu, kam paredzēta attiecīgā reālija (*darbnīca, grāmatnīca, viesnīca, siltumnīca, vasarnīca, tējnīca, kafejnīca, maitnīca, slimnīca, svētnīca, tintnīca, burtnīca, ciparnīca, pūdernīca, gliemežnīca*), priekšmetus, norādot uz to saikni ar motivētājvārda nosaukto cilmes vai izmantojuma ziņā (*jērenīca, salmenīca, zaķenīca, pavārnīca, lemesnīca*). Dažu atvasinājumu aktivitātes mazināšanās saistīta ar sinonīmisku atvasinājumu rašanos un aktīvu izmantošanu, piem., galvassegu nosaukšanai mūsdienās parasti izmanto atvasinājumus ar *-ene-* – *jērene, zaķene*.

Piedēklis *-uk-* ir sens deminutīvpiedēklis. Derivatīvais tips mūsdienu valodā parasti tiek izmantots neoficiālajai saziņai nepieciešamo lietvārdu atvasināšanā. To lietojumu ierobežo arī sociālais aspekts – atvasinājumus parasti izmanto draugu, tuvinieku vai ļoti labi pazīstamu cilvēku lokā. Arī daiļliteratūrā tā lietojums ir situatīvi marķēts. Raksturīga iezīme – piedēklis saistās tikai ar vīriešu dzimtes galotni, bet motivācijai tiek izmantoti gan sieviešu, gan vīriešu dzimtes lietvārdi, lielākoties – personvārdi. Sugasvārdu motivētu atvasinājumu mūsdienu valodā ir maz, turklāt tie pamatā ir seni darinājumi, kas, atkarībā no situācijas, izsaka vai nu pamazinājuma, vai maiņuma, vai arī abas nozīmes nokrāsas vienlaikus, piem., *suņuks, lāčuks, runčuks, ežuks, večuks, brāļuks, māšuks, meituks, tēuks, mammuks*. Par motivētājvārdu var kalpot arī īpašvārdi, piem., *Aijuks, Māruks, Zaņuks, Ilžuks, Vijuks, Pičuks*. Kā liecina novērojumi, šim piedēklim papildus piemīt arī genderiskais marķējums, proti, parasti atvasinājumus ar formantu *-uks* attiecina uz tām sievišķā dzimuma pārstāvēm, kuru uzvedībā iezīmējas kādas puiciskas izpausmes.

Kā liecina pētījumi, latviešu valodā ir izmantots bagātīgs deminutīvpiedēkļu kopums. Lielākā daļa no tiem pieder mūsdienās neproduktīviem un neaktīviem derivatīvajiem tipiem, daļa sastopami vairs tikai izloksnēs, tāpēc šajā gramatikā tie netiek skatīti. Formantu (arī ar interfiksa *-t-*, *-sn-* paplašinājumu) *-iņš, -iņa, -tiņš, -tiņa, -sniņš, -sniņa, -īns, -īna, -tīns, -tīna, -snīns, -snīna, -ins, -ina, -inis, -ine, -iens, -eņš, -eņa, -teņš, -teņa, -sneņš, -sneņa, -enis, -ene, -ēns, -ēna, -tēns,*

-tēna, -snēns, -snēna, -āns, -ana, -ete, -ītis, -īte, -ītītis, -līte, -nītis, -utis, -ute, -atis, -āte, -ata, -elis, -ele, -telis, -tele, -ēlis, -ēle, -ulis, -ule, -uļa, -ala, -aļa, -uks, -uka, -ucis, -udzis, -aks, -āks, -āka, -ēks, -ēka, -ika, -ikis, -uška, -uškis, -auska, -auskis, -ka, -nieks, -nīca, -nīca, -eņks, -eņka, -iņks, -iņka, -uža, -aža, -eža, -ežis derivatīvās iespējas un funkcionēšana izloksnēs raksturota Veltas Rūķes-Draiviņas pētījumā „Diminutive im Lettischen” (1959).

Atvasinot lietvārdus ar piedēkļiem, motivācijai tiek izmantoti visu vārdšķiru primāri un sekundāri vārdi – lietvārdi (*vārd+nīc-a*, *valod-niec+īb-a*, *pa-dom+niek-s*, *balt-maiz+īt-e*), īpašības vārdi (*lab+um-s*, *ne-at-laid-īg+um-s*), darbības vārdi nenoteiksmē (*las-ī+tāj-s*, *cel-t+niek-s*, *vīlc-inā+šan-ās*), tagadnē (*rakst+niek-s*, *ros+m-e*, *at-bīl-st+īb-a*), pagātnē (*aiz-kust-inā-j+um-s*, *skrēj+ien-s*), divdabja formā (*rad-oš+um-s*, *las-ām+īb-a*, *pār-mant-o-j-am+īb-a*, *aiz-ņem-t+īb-a*), skaitļa vārdi (*simt+niek-s*), apstākļa vārdi (*vienmēr+īb-a*, *savrup+īb-a*, *nekur+ien-e*), daži vietniekvārdi (*pat+īb-a*) un izsaukmes vārdi (*krauk+l-is*).

472. §.

Piedēklis -ain- mūsdienu latviešu valodā saistās ar galotni -e vai -is un uzskatāms par tipisku īpašības vārdu derivatīvo līdzekli, ko izmanto daudzuma nozīmes izteikšanai. Lietvārdu darināšanā tas izmantots maz, turklāt daļa atvasinājumu, domājams, ir ar piedēkli -ain- darināto īpašības vārdu seni substantivējumi, piem., *dūrainis* (cimds), *purvaine* (vieta), kuri vēl sastopami izloksnēs. Standartvalodā iedibinājusies (MLLVG 1959) tradīcija aplūkot šos derivātus lietvārda kontekstā. Tas acīmredzot saistīts ar to, ka daudzos gadījumos attiecīgais motivētājavārds (īpašības vārds) vairs nefunkcionē vai arī tiek lietots tikai izloksnēs.

Derivāti ar -ain- pamatā attiecināmi uz trim derivatīvajiem tipiēm – S + -ain- → S (-is/-e) ‘dzīvas būtnes nosaukums’, S + -ain- → S (-is/-e) ‘vietas nosaukums’, S + -ain- → S (-is/-e) ‘priekšmeta nosaukums’, kurus vieno ne tikai derivatīvais līdzeklis, bet daļēji arī daudzuma nozīme (līdzīgi kā īpašības vārdus) – atvasinājumi lielākoties norāda, ka nosauktajai reālījai vairumā piemīt ar motivētājavārdu nosauktais. Plašāku derivātu grupu veido vietu nosaukumi, kuri izsaka to, ka attiecīgajā vietā vairumā atrodas ar motivētājavārdu nosauktās reālījas, piem., *eglaine*, *priedaine*, *mēslaine*, *miezaine*. Šie lietvārdi mūsdienu valodā sastopami retāk, jo to vietā tiek izmantoti ar piedēkli -āj- atvasinātie derivatīvie sinonīmi – *eglājs*, *niedrājs*, *smiltājs*, *auzājs*. Daži sinonīmi, kuru struktūrā mūsdienās nošķirams interfikss un piedēklis -āj-, sākotnēji darināti no arhaiska sekundārā motivētājcelma ar piedēkli -ul- (*priedula* → *priedulājs*). Paralēli sugasvārdiem latviešu valodas onīmu sistēmā sastopami uzvārdi un vietvārdi ar piedēkli -ain-, kuri vairākumā gadījumu radušies onimizācijas rezultātā, piem., *Priedaine*, *Olaine*.

Personas un citu dzīvu būtnu nosaukumi parasti norāda, ka denotātam raksturīgā, lielākoties ārējā, iezīme ir ar motivētājavārdu nosauktais, piem., *adatainis*, *bārdainis*, *mežainis*, *ūsainis*, *spalvainis*.

Priekšmetu (parasti apavu vai apģērba daļu) nosaukumos akcentēta norāde, ka priekšmeta būtiska pazīme ir ar motivētājavārdu nosauktā detaļa, piem., *pirkstainis*, *dūrainis*.

Atsevišķi seni derivāti ir darināti no īpašības vārda, piem., *vecaine*, *dīvainis*.

473. §.

Piedēklis -āj- mūsdienās ir mazproduktīvs derivatīvais līdzeklis, kurš lielākoties sastopams senākos atvasinājumos no darbības vārda vai lietvārda. Tie ir mazproduktīvu derivatīvo modeļu V + -āj- → S ‘darbības pastāvīgs vai īslaicīgs veicējs’, S + -āj- → S ‘augu un augu kopu nosaukums’, S + -āj- → S ‘vietas nosaukums’.

Sekundārie lietvārdi, kurus motivē pirmās konjugācijas pirmatnīgs vai prefiksāls darbības vārds, pieder darītālvārdu semantiskajai grupai un nosauc vai nu personu (*cēlājs, ķērājs, arājs, pārcēlājs*), vai priekšmetu, darba rīku, ierīci (*uzķērājs, pacēlājs*).

Plašāku grupu veido lietvārdu motivētie atvasinājumi, kas izmantoti augu vai augu kopas nosaukšanai, piem., *avenājs, upenājs, irbenājs, sūnājs, miezājs*. Daļa atvasinājumu nosauc vietu, kurā vairumā atrodas ar motivētālvārdu nosauktie objekti, piem., *alksnājs, kārkļājs, lazdājs, akmenājs, klintājs, purvājs*. Vairāki seni vietu nosaukumi mūsdienu valodā ir sinonīmi atvasinājumiem ar piedēkli *-ain-* vai *-ien-*, piem., *eglājs // eglaine // eglieņš, miezājs // miezaine, kalnājs // kalnaine*.

474. §.

Piedēklis -ēj- funkcionē formantā *-ējs, -ēja* un pieder mazproduktīvo derivatīvo līdzekļu grupai. Motivācijai parasti izmanto bezpiedēkļa (resp. pirmās konjugācijas) darbības vārdus.

Atvasinājumi ar *-ēj-* valodā funkcionē līdzīgi kā atvasinājumi ar piedēkli *-āj-*, turklāt daži motivētālvārdi izmantoti semantiski atšķirīgos atvasinājumos gan ar vienu, gan otru piedēkli, piem., darītālvārdi *ēdājs / ēdējs, dzērājs / dzērējs* atšķiras ar sēmu 'regulāri, pastāvīgi, intensīvi' / 'pašlaik, īslaicīgi'. Valodas lietotāju apziņā mūsdienās šis nozīmes šķīrums arvien vairāk izbāl.

Formants *-ējs, -ēja* plaši tiek izmantots, lai nosauktu darbības veicēju, darītāju, kas var būt gan dzīva būtne, persona, gan priekšmets, ierīce, tāpēc derivatīvais tips 'darbības veicējs' ir produktīvs. Tiesa, mūsdienās jauni darinājumi rodas reti, parasti terminoloģijā.

Motivācijai tiek izmantots gan bezpriedēkļa, gan priedēkļa darbības vārds pagātnes formā, piem., *cēlājs, devējs, gājējs, kūrējs, karsējs, nesējs, ņēmējs, metējs, saucējs, skrējējs, plēsējs, vedējs, vērpēja, vilcējs, aizbraucējs, aizdevējs, aizgājējs, atnācējs, noņēmējs, pienesējs, uzbrucējs*.

Daļa personu nosaukumu ar piedēkli *-ēj-* ieguvuši negatīvu nokrāsu, piem., *nodevējs, pielīdējs, ierāvējs, imetējs, pavedējs* u. c., citi savukārt kontekstuāli var iegūt šādu nozīmi, sal., piem., *bumbu pienesējs* un *ziņu pienesējs*.

[..] *viņš Kārlim nepiestāstīja pilnu galvu par nodevējiem, kurus viņš sastapa vaiņu vaigā. Haralds ne tikai savas drošības pēc, bet arī saudzējot Kārlī nepateica nodevēja vārdu.* (G. Repše) – *Tautiskais zaķu advokats! – Valdībai pielīdējs! – Ar kāju izsperts! – Nabadziņš!* (L. Laicēns) *Kā mēs visi, tāpat viņi sargājās no ziņu pienesējiem, jā, kā smeļies. Viņi visi cieta no savu situāciju dīvdomīguma.* (U. Bērziņš)

Piedēklis *-ēj-* ir viens no pastāvīgas nodarbošanās, profesiju nosaukumu derivatīvajiem līdzekļiem, piem., *audēja, slaucēja, šuvējs, krāvējs, apkopēja, apmetējs, pārdevējs, uzņēmējs*, tomēr, kā atzīst Iveta Pūtele, „lai gan sufiksi *-āj-* un *-ēj-* ir raksturīgi tieši darītālvārdiem, profesiju nosaukumu darināšanā tie nav īpaši produktīvi” (Pūtele 2002: 247).

Piedēkli *-ēj-* izmanto arī darbarīku, ierīču nosaukšanai, piem., *dzinējs, atšķēlējs, izcēlējs, sagriezējs, uztvērējs*. Daudzu šīs grupas derivātu raksturīga iezīme ir to kontekstuālā saistāmība – parasti atvasinājums iegūst pilnu nozīmi tikai kopā ar atributīvo ģenitīvu, piem., *skaņas noņēmējs, siltuma dzinējs, iekšdedzes dzinējs, reaktīvais dzinējs, gāzturbīnu dzinējs, karburatora dzinējs, divtaktu dzinējs, četraktu dzinējs, cukurbiešu izcēlējs*.

Vairāki atvasinājumi ar piedēkli *-ēj-* var nosaukt gan personu, gan darba rīku, ierīci, piem., *pacēlējs* 'personas nosaukums – aktīvs darītājs', 'ierīce kaut kā pacelšanai' – *kravas pacēlējs, lakstu pacēlējs, biešu pacēlējs; GPS uztvērējs, digitālais jeb ciparu uztvērējs, īsviļņu uztvērējs, skaņas uztvērējs, pelnu uztvērējs, dubļu uztvērējs*.

Valodā funkcionē arī seni atvasinājumi ar piedēkli *-ēj-*, kas nosauc dažas slimības, kaites, piem., *audzējs, dūrējs, žņaudzējs*.

Daudzi atvasinājumi ar piedēkli *-ēj-* kļuvuši par salikteņu – personu vai rīku, mašīnu nosaucēju – otro komponentu, piem., *ugunsdzēsējs, pašizkrāvējs*.

475. §.

Piedēklis *-el-* (formants *-ele, -elis*) funkcionē vairākos neaktīvos un neproduktīvos derivatīvajos tipos – V + *-el-* → S ‘personas (darītāja) nosaukums’, A + *-el-* → S ‘personas nosaukums’, S + *-el-* → S ‘abstraktu nojēgumu nosaukums’, kurus mūsdienu latviešu valodā pārstāv tikai daži seni atvasinājumi, piem.: *drebelis, vērpele, nekrietnelis, svētelis, ziemelis, šķēpele*.

Mūsdienu latviešu valodā produktīvs ir derivatīvais tips S + *-el-* → S ‘deminutīvs’, kuram piederošie atvasinājumi var izteikt:

- tikai pamazinājumu, piem.: *mučele, roķele, kājele* (maza bērna roka, kāja), *šunelis*,
- mīlinājuma, maiguma nokrāsu, piem.: *biželes, māšele, puisēlis*,
- pejoratīvu nokrāsu, lai paustu necieņu, nicinājumu, nepatiku, piem.: *priekšnieķelis, vīrelis, būdele, lapele, bārdele, zirģelis*.

Devītā viņa grandīts, dreb pelēkais šķūnelis kapsētas priedēs. (I. Indrāne) Toreiz, krogā, kad Oļafs Šubins ar diviem draugējiem viņam piesēdās klāt un ņēmās spriedelēt par mākslu, vecais neizturēja. (G. Repše)

Semantiskās nianšes un konotācija ir atkarīga no konteksta un konsituācijas, tai skaitā arī toņa, intonācijas, kādā tiek izrunāts attiecīgais izteikums, piem., teikumā *Mazā turpretim tupēja šķūnī uz siena kā cālēns, līdz elkoņiem kailās roķeles iemiegusi savā līkumā un kājeles ar lindraķējiem apsegusi* (J. Jaunsudrabiņš) izteikta gan pamazinājuma, gan mīluma un žēluma nokrāsa. Savukārt fragmentā *Nāca citi bez kādiem konserviem un dziesmām, izveda no kūts Augusta raženo Bēri un atstāja vietā mazu, pluskainu zirģeli ar nobertu skaustu un izmītiem nagiem. Izskatījās, ka savu zirģeļa mūžu viņš vispār nav kalts, un vēl jāpadomā, vai vērts tērēties pakaviem. Nosprāgšanas vaina* (V. Belševica) deminutīvs un tā konteksts atklāj to, cik bēdīgi izskatās zirgs.

Gan atvasinājumiem ar formantu *-elis, -ele*, gan citiem aktīvi funkcionējošiem deminutīviem raksturīgs tas, ka viens derivāts kontekstā var apvienot vairākas semantiskās nianšes – pamazinājuma, mīluma, maiguma, žēluma u. tml. nokrāsu.

Piedēklis *-el-* sastopams arī personvārdu hipokoristikās – atvasinājumi izsaka pamazinājuma, mīluma, dažkārt – nepatikas, niecinājuma nokrāsu, piem.: *Annele, Ilzele, Aijele, Jurelis*. Mūsdienās šādi derivāti tiek maz izmantoti, vairāk sastopami sarunvalodā un izloksnēs. Raksturīgi, ka saziņā atvasinājumus ar *-el-* parasti attiecina uz tuvākajiem cilvēkiem.

Vai zini, Ilzele, palūdz Kērstas ganelim, lai viņš pagana lopus līdz vakaram viens pats – teic, ka es viņam par to ko iedošu. (J. Janševskis)

Dažkārt šādam lietojumam var būt arī nevērīguma, noniecinājuma nokrāsa: *Liene, ej jel tu arī, un, Ilzele, ko tu gaidi? – Ezerniece uzsauc otrai kalponei un ganu skuķei, kas nupat lopus pārdzinuse. (J. Janševskis)*

476. §.

Piedēklis *-en-* funkcionē formantos *-ene, -enis* un ir aktīvs un produktīvs augu, sēņu nosaukumu, terminu derivatīvais līdzeklis, kas lielākoties izmantots derivatīvajos tipos, kur motivētājlietvārds, īpašības vārds vai darbības vārds norāda uz nosauktajai reālijai raksturīgajām pazīmēm.

Lietvārdu motivētie atvasinājumi var izteikt šādas nozīmes:

- auga vai sēnes nosaukums, kurā atspoguļota informācija par tā augšanas vietu, formu, līdzību kaut kam, sulu u. tml. Motivācijai parasti kalpo kukaiņu, putnu, dzīvnieku, priekšmetu, vietu nosaukumi – *blaktene, blusene, meženis, dzērvene, kazene, avene, zemene, dzelzene, sveķene, samtene, pienene, strutene, purene, salmene, lācene, gailene, cūcene, celmene, piltuvene, (baltvioletā) tīmeklene, (sīkā) bērslapene, tīrumene,*
- dzīvnieku mātīšu, kukaiņu nosaukumi – *lācene, vilcene, zaķene, pāvene, lapse-
ne, kamene,*
- galvassegu, priekšmetu nosaukumi – *ausene, salmene, teltene, stulmeņi, dūme-
nis, dārzenis,*
- personu nosaukumi – *biedrene, meitene, draudzene,*
- terminu nosaukumi – *mēlenis, lūpenis, zobenis, nāsenis, galvene, kājene,*
- vēja nosaukumi – *rūtenis, austrenis, rietenis,*
- vietu nosaukumi – *Smiltene, Gulbene, kapenes.*

Īpašības vārdu motivētie atvasinājumi nosauc augus, sēnes atbilstoši to krāsai, garšai vai citām pazīmēm, piem., *mellene, sārtene, zilene, sūrene, rūgtene, sausene,* personas – *bārenis, bārene, vecene,* priekšmetus – *biezenis.*

Ar formantu *-ene, -enis* ir darināti arī darbības vārdu tagadnes formas vai lokāmā ciešamās kārtas pagātnes divdabja motivēti atvasinājumi, kas neveido plašākas derivātu kopas. Deverbālie atvasinājumi nosauc:

- priekšmetus, kuri paredzēti motivētājevārda nosauktās darbības veikšanai, piem.: *slaucene, seģene, sedzene, slēdzene, ritenis, liktenis, dzimtene,*
- dzīvas būtnes, ko raksturo motivētājevērba izteiktā darbība, norādot uz to cilmi, piem., *atradenis, atradene, jauktenis, jauktene, čaukstenes,*
- priekšmetus, dabas parādības, kuru pamatā ir nosauktā darbība, piem., *šautene, zibenis, smacenis* (smogs),
- terminu nosaukumi, piem.: *skanenis, berzenis, šņācenis.*

Formants *-ene, -enis* diezgan aktīvi tiek izmantots sarunvalodā (parasti slengā) priekšmetu, dzīvu būtnu, piem., *matene, latene* (matemātika, latviešu valoda, šo priekšmetu skolotājas).

477. §.

Ar **piešķēkli -ēn- (-ēns)** darināti radniecības apzīmējumi, galvenokārt bērnu, mazuļu nosaukumi, kā arī iedzīvotāju nosaukumi. Motivācijai izmanto primārus un arī sekundārus lietvārdus, kas norāda ģealoģisko saikni. Parasti atvasinājumiem nepiemīt mīļuma, maiguma nokrāsa. Derivatīvie tipi mūsdienās nav produktīvi.

Mūsdienu valodā piešķēklis *-ēn-* lielākoties funkcionē senākos darinājumos un jaunāki atvasinājumi parādās sarunvalodā. Dažos vārdos piešķēklis tiek lietots kopā ar interfiksu, piem.: *zoslēns.*

Atvasinājumi ar *-ēn-* plašāk tiek izmantoti dzīvnieku, putnu, zivju u. c. mazuļu nosaukšanai, norādot uz to vecākiem kopumā, piem., *zvērēns, putnēns,* gan uz konkrēto sugu, piem.: *alnēns, ezēns, caunēns, lapsēns, lācēns, jenotēns, pelēns, vilcēns, zaķēns, stārķēns, vanadzēns, vārnēns, žagatēns, līdacēns, karūsēns, vardulēns, čūskulēns.*

Dažus atvasinājumus motivē viena pieaugušā dzīvnieka nosaukums: *bullēns, vēr-
sēns, kucēns.* Daži dzīvnieku mazuļu nosaukumi izsaka pamazinājuma nozīmi bez vecāku piederības sēmas, piem.: *kumelēns, telēns, jērēns, gailēns, cālēns, kurkulēns.*

Ar piešķēkli *-ēn-* darina arī personu nosaukumus ar pamazinājuma nozīmi, piem.: *puisēns, meitēns, skuķēns, dēlēns,* un personvārdu deminutīvus, piem.: *Kārlēns, Miķelēns,*

Ilzēns, Marutēns. Onīmu deminutīviem var būt ne tikai pamazinājuma nozīme, bet arī sadzīviskuma, nevērības vai savējtības nokrāsa.

Sens izteiksmes veids ir bērnu nosaukšana atbilstoši māju vārdam, vecāku uzvārdam, tautībai, nodarbošanās veidam, piem.: *zariņēns, zamurēns, suseklēns, petrovskēns, eglēns, liepkalnēns, čigānēns, žīdēns, latvietēns, krievlēns, igauņēns, kalējēns*. Atvasinājumi ir ierobežoti funkcionālā ziņā – tos parasti izmanto sarunvalodā.

Onīmu motivētos atvasinājums parasti attiecinā uz vīriešu dzimuma bērniem, savukārt daudzskaitļa formu – uz abiem dzimumiem, turklāt piederības nozīme nereti dominē pār deminutīva nozīmi. Konsituatīvi derivāti var iegūt negatīvu konotāciju.

Valodā funkcionē arī vairāki seni atvasinājumi, kas nosauc personas atbilstoši to dzīves vai uzturēšanās vietai, piem., *piebaldzēns, baznīcēns, skolēns*.

Atvasinājumu ar formantu *-ēns* raksturīga iezīme ir vīriešu dzimtes absolutizācija – nosauktās dzīvās būtnes netiek šķirtas pēc dzimuma.

478. §.

Piedēklis *-iņ-* latviešu valodā ir tipisks deminutīvu piedēklis, kas funkcionē derivatīvajos formantos *-iņš, -iņa*. Dažu vārdu darināšanā papildus tiek izmantots arī interfikss *-sn-* un *-t-*, tāpēc lingvistiskajā literatūrā bieži vien tiek runāts par paplašināto piedēkli *-sniņ-* un *-tiņ-* (MLLVG 1959: 112 u. c.; Saule-Sleine 1955; Kalme, Smiltņiece 2001: 69 u. c.). Laika ritumā piedēkļa *-iņ-* derivatīvā semantika ir sazarojusies, un daļa atvasinājumu var izteikt gan dažādas emocionāli ekspresīvas papildnozīmes, gan arī neitrālu nozīmi, funkcionēt par terminu. Atvasinājuma konotāciju būtiski ietekmē konteksts, jo viens un tas pats derivāts vienā gadījumā var izteikt ļoti pozitīvu attieksmi, citā – pretēju, nicinošu vērtējumu. Piem., runājot par mazu bērnu vai mīļu cilvēku, ikdienas saziņā iespējams deminutīvs *cilvēciņš* ar mīļuma, maiguma, arī žēluma nokrāsu, savukārt norādot personas neatbilstīgu īpašībām, kas raksturīgas kārtīgam cilvēkam, deminutīvs *cilvēciņš* iegūst negatīvu nokrāsu. Tiesa, ne tik spēcīgu nicinājuma konotāciju kā atvasinājums *cilvēķelis*. Konsituatīvi un kontekstuāli deminutīvs var izteikt vairākas nozīmes vienlaikus, tāpēc deminutīvu raksturošana ārpus diskursa ļauj atklāt tikai pamatnozīmju grupas. Piem., raksta nosaukumā *Ministriņš – rīkotājiņš* (G) autors izteicis gan pazeminājuma, gan nicinājuma nozīmi, kas izsecināma no visa teksta.

Latviešu valodā ir daudz onīmu (piem., mājvārdi *Kalniņi, Smiltiņi, Bērziņi, Gobiņas*, uzvārdi *Ezeriņš, Kaktiņš, Laiviņš*) ar piedēkli *-iņ-*, kuriem nav deminutīva nozīmes. To cilmi Jānis Endzelīns pamatoti saista ar senāku nominācijas veidu: „Mūsu tīri latviskie uzvārdi pa lielāku daļu ir sākumā māju vārdi, bet *Celmiņi, Kalniņi* u. c. kā māju vārdi ir saprotami, ja tos uztveram kā substantīvētus adjektīvus: *Celmiņu mājas*, piem., īsti ir pie celmu (celmaina) apgabala piederīgas, celmainē ierīkotas mājas” (Endzelīns 1927: 128). Daļa mūsdienu atvasinājumu ar formantu *-iņš, -iņa* ir senāku īpašības vārdu ar formantu *-inis, -ine* substantivējumi (Vulāne 1986), ar ko varētu, iespējams, skaidrot arī to, ka daudziem senākiem derivātiem nav deminutīva nozīmes, piem., *vakariņas, kaimiņš, ventīni, ciemiņš* u. c. (Endzelīns 1927: 128). Iespējams, ar priekšmetiskās vai darbības pazīmes, līdzīguma, piederības nozīmi ir saistīti arī seni neitrālas nozīmes derivāti *tauriņš, tēviņš, pludiņš, šāviņš, cīniņš, āboliņš* u. c., kas neizsaka deminutīva nozīmi.

No latviskas cilmes atvasinājumiem būtu šķirami seni aizguvumi no vācu valodas, kuri formāli līdzinās deminutīviem, tādi nebūdami, piem., *kēniņš, misiņš, lādiņš, tēriņš, slaktiņš*, jo skaņu kopa *-iņš* šajā gadījumā ir viduslejasvācu *-ing* atveidojums (Endzelīns 1951: 318). Iluzors piedēklis ir arī aizgūtajos vārdos *ceriņi, dakstiņi, mārciņa, drabiņas, brēliņas, kumēdiņi* u. c., kuriem parasti latviešu valodā nav atrodama motivācija. Mūsdienu latviešu valodā šis derivatīvais tips nav produktīvs, atvasinājumi parasti funkcionē terminoloģijā, piem., *austiņas ar mikrofonu, riteņbraucēju celiņš*. Derivatīvā ziņā šī tipa derivātu raksturojums ir problemātisks, jo iespējams, ka tie radīti ar nozīmes pārnēsumu, izmantojot semantisko paņēmieni, metaforizāciju, piem., smalkmaizītes un cepumu nosaukuma *austiņas* pamatā varētu būt formas līdzība.

Deminutīvi ir raksturīga tautasdziesmu, pasaku, mīklu un citu folkloras žanru, ikdienas saziņas, bērniem adresēto izteikumu un daiļdarbu parādība. Deminutīvu kopums piezēmē valodu, padarot to pieticīgāku, tuvāku un saprotamāku, un vienlaikus mīkstina to, padarot maigāku, to plašais klāsts funkcionē kā apkārtējās makropasaules mikromodelis. Vērojami vismaz divi līmeņi, kādos cilvēks sadzīvo ar pasauli: ja viņš to uztver lietišķi, oficiāli, tad parasti izteik bez deminutīva, savukārt tuvināšanos apliecina arī runas līmenī ar deminutīvu. Piem., tautasdziesmās, runājot par dievību hierarhiju, kosmosu, dabu u. tml. kā tādu, kas varenāka par cilvēku, parasti tiek izmantots pamatvārds, savukārt uz iesaisti cilvēka dzīvē, samērošanu ar to, sasaisot svešo ar savu pasauli, uzrunājot un bieži vien arī personificējot to, norādīts ar deminutīvu (Vulāne 2007).

Ikdienas saziņā lielākoties tiek izmantoti personvārda, radniecības terminu deminutīvi, piem.: *Laumiņa, Sarmiņa, Valdiņš, meitiņa, dēliņš, māmiņa, māsiņa* u. tml., dažādi mīļvārdiņi, piem.: *cielaviņa, jaukumiņš, lāčukiņš, mīļumiņš, mēnestiņš, saldumiņš* u. c., kā arī apkārtējās pasaules nominācijai – gan ķermeņa daļu (*galviņa, actiņas, austiņas, pirkstiņi*), apģērba (*jaciņa, cimdiņi, kažociņš, zābaciņš*), dažādu citu reāliju (*aitiņa, celiņš, galdiņš, grāmatiņa, krēsliņš, lodziņš, vilcieniņš*) nosaukšanai.

Deminutīvu rašanās ir saistīta ar priekšstatu par to, ka reālija *atbilst* vai *neatbilst normai*. Šādas opozīcijas esamība lielākoties saistīta ar sabiedrības locekļu apziņā nostiprinātajiem priekšstatiem par to, cik lielam vai mazam, vieglam vai smagam, garam vai īsam u. tml. jābūt kādam objektam. Deminutīvs izsaka to, ka attiecīgais objekts kaut kādu parametru ziņā nav sasniedzis šo normu, ka šo rādītāju izpausmes intensitāte ir vājāka nekā iedomātajai normai. Šādi deminutīvi precīzāk vai mazāk precīzi sniedz informāciju par objektīvo īstenību.

Ar pasaules uztveres subjektivitāti saistīta to deminutīvu darināšana, kuri atspoguļo runātāja attieksmi pret nosaukto objektu, tā vērtējumu u. tml., resp., ir aksioloģiskās, emocionālās, stilistiskās konotācijas paudēji. Piem., attiecinot vārdu *meitiņ* uz Latvijas basketbola leģendu Uljanu Semjonovu (augums – 210 centimetru), māte pauž mīļumu, maigumu, nevis pamazinājumu.

Lietvārdu sistēmā piedēklis *-iņ-* saistās tikai ar lietvārda celmu. Tie ir gan vīriešu, gan sieviešu dzimtes primāri un sekundāri lietvārdi, kas nosauc dzīvas būtnes, priekšmetus, dabas parādības. Motivācijai tiek izmantoti pirmās, trešās, ceturtās un sestās deklinācijas lietvārdi. Raksturīga īpatnība ir tas, ka trešās un sestās deklinācijas lietvārdu motivētajos atvasinājumos bieži vien ir izmantots arī interfikss *-t-* vai *-sn-*, piem., *medu-t-iņ-š, ledu-t-iņ-š, zos-t-iņ-a, nak-sn-iņ-a*. Tā kā trešās un sestās deklinācijas lietvārdu kopums mūsdienu valodā tikpat kā nepapildinās, tad arī jaunu deminutīvu rašanās iespējas ir ļoti minimālas.

Latviešu valodā piedēklis *-iņ-* parasti tiek izmantots, lai:

- izteiktu reāla pamazinājuma nozīmi, norādot, ka nosauktā reālija ir mazāka nekā normai atbilstošā reālija, tai raksturīgās pazīmes izpaužas vājāk – *kociņš, pum-puriņš, pauguriņš, plaviņa, vējiņš, aukstumiņš*. Piem.: *Jauki būtu laisties no kalniņa, bet kalniņā vispirms vajag uzkāpt, un tas Billei nepadodas.* (V. Belševica) *Trīs autoru kolektīva sarakstītā grāmata „Garšaugu dārzinš” spēs gan dot noderīgus padomus, gan iedvesmot ēst gatavošanai, gan ļaus atklāt kaut ko jaunu.* (GD) *Pirmais sniedzīņš nokusa, bet zaļie tirdziņi notiek un turpināsies!* (G) *Eksperts: Latvija nav maza valstiņa, ko vadījis diktators.* (DB) [...] *tik cieši klāt, ka viņa redzēja tā varavīksnenēs zeltainas dzirkstis – no saules un aizturētiem smiekliem, līksmas uguniņas, kas sazin kāpēc neatstarojās viņā.* (R. Ezera)
- izteiktu pamazinājumu ar mīļumu, maigumu, kas dažkārt robežojas ar žēluma nokrāsu: *Gana tā, ka viņi paši bija bēdīgi, bet vēl jo bēdīgāks bija viņu mīlais dēliņš, viņu dārgais Vārnēniņš.* (L. Briedis) *Kalnā ganās teliņš –/brūns, ar pierīti baltu.* (M. Losberga) *Nata visu laiku rāj Annu un glāsta meiteni, velk raupjos pirkstus pār viņas plato pieri, pār plānajiem vaidziņiem, [...] Tūlīt viņa noaus*

Lindai kājas, apskatīs katru **pirkstiņu**, katru **nadziņu** tāpat kā kādreiz Andželam un Vandai, kā Vikai un Vitoldam, kad tie bija tikko piedzimuši. (I. Indrāne)

- paustu sirsnīgumu, mīļumu, cieņu, piem.: – Ko tad tu, **meitiņ**, uz balli kā uz Pieres vietu? – Billes sveicienu atņēmis, ievaicājas **Papiņš**. – Liels prieks mums no ballēm? – atvaicā Bille. **Papiņš** galvu vien nošūpo. (V. Belševica) Mana **māmiņa** devās iepriecināt daudz **māmiņas**. Viņa devās uz veco ļaužu pansionātu, kur strādā, lai pasniegtu ziedus vecajām **sieviņām**. **Sieviņām**, kuru bērni jau aizsaulē vai vēl skumjāk – tie aizmirsuši par tām. Tad nu šī ir tā diena, Māmiņdiena, kad šīs vecās, vientuļās **māmuliņas** ļaujas sāpīgām skumjām. [...] Viņa, mana mīļā **māmiņa**, pati būdama mamma, devās, lai iepriecinātu **māmuliņas** sērdienītes. (KJ)
- paustu nicinājumu, necieņu, niecinājumu, pazobotos, piem.: **celtnieciņš**, **deputātiņš**, **priekšnieciņš**, **virsnieciņš**: **Plintnieces!** Kundzīšu **meitiņas** uzcērt tādu brunci, ka ne kājstarpe nav lāgā nosepta, un šlenderē gar virsnieku namu. [...] – Un Vaļa palaida to šķērmo svilpienu, no kura jāsalecas un tīrpulis pa kauļiem... (V. Belševica) **Pētījums** rāda, ka maza, bet ietekmīga būvnieku **saujiņa** nosmeļ vairāk nekā trešdaļu no visiem valsts iepirkumiem. Par savām uzvarām būvnieki politiķiem pateicās, uz pēdējām Saeimas vēlēšanām noziedojot pusmiljonu latu. (Delfi) **Toties** savas mazās **tautiņas** ietvaros varētu pilnībā īstenot demokrātijas pamatprincipu, ka demokrātija ir politikas režīms, kur augstākā vara pieder tautai (pilsoņu vairākumam), kas varas sabiedrībā izpaustos kā 100% atbalsts visam, ko vadoņi izlemtu. (Diena) **Profesora** jaunākais **rakstiņš**. (Diena) Un atgriežas nabaga **pētnieciņš** mājās bez naudas, bet mājās nav ko ēst, jo aldziņas ir mazas, bet pētniekiem esot jādzīvo no projektiem... Iedomājieties, kāds tas būs kontroles mehānisms pār mums. (G)
- norādītu uz kādas reālības pazīmju pastiprināšanos, ļoti spēcīgu izpausmi – parasti deminutīvi ar šādu nozīmes niansi tiek darināti no abstraktu jēdzienu nosaukumiem – **aukstumiņš**, **saldumiņš**, **braucieniņš**, **skrējieniņš** u. tml. un atklājas tikai kontekstā, piem., *Nu gan **karstumiņš!** Tik karsta diena, Valmierā ap vieniem 33 grādi.*

Piedēklis *-iņ-* retumis tiek izmantots, atvasinot jaunus vārdus no deminutīviem, piem., *brāļukiņš*, *vilcēniņš*, *lāčukiņš*, *Ilžukiņš*. Šis derivatīvais tips nav produktīvs, atvasinājumi parasti funkcionē sarunvalodā, izsakot pastiprinātu mīļuma nokrāsu.

Piedēklis *-iņ-* tiek izmantots arī tādu nominatīvu vienību darināšanā, kurām nav pamazinājuma nozīmes – tie ir gan senāki atvasinājumi, gan jaunāki termini. Parasti nosauktā reālija ir mazāka salīdzinājumā ar motivētārvārda nosaukto, bet dažkārt šis kopsakarības ir zudušas vai arī nav saskatāmas, piem., *āboliņš*, *dakšiņa*, *vērpjamais ratiņš*, *ritentiņš*, *stabiņš*, *stilbiņš*, *maciņš*, *pulciņš*, *lociņš*, *katliņš*, *strīdiņš*, *spārniņš*, *(piezīmju) grāmatiņa*, *(saldais) radziņš*. Šis derivatīvais tips mūsdienās nav sevišķi produktīvs.

479. §.

Piedēklis -īb- ir viens no produktīvākajiem un aktīvākajiem latviešu valodas piedēkļiem, ko plaši izmanto dažādu abstraktu jēdzienu un terminu darināšanā, piem., *cilvēcība*, *noteiktība*, *mērenība*, *auglība*, *dzimstība*, *bērnība*, *uzmanība*, *atpalcība*, *jautrība*, *pateicība*, *atzinība*, *dzīvība*, *brīvība*. Sekundāro vārdu motivācijai tiek izmantoti lietvārdi, īpašības vārdi, darbības vārda divdabja formas. Atvasinājumi ir tikai sieviešu dzimtes lietvārdi. Vairāku derivatīvo tipu raksturīga iezīme ir to semantiskā tuvība ar īpašības vārdiem, kas darināti ar piedēkli *-īg-*, sal.: *pacietība* ir tad, ja cilvēks ir *pacietīgs*.

Piedēklim *-īb-* piemīt arī citas funkcionālās īpatnības, proti, tas aktīvi tiek izmantots konfiksācijā, piem., *bezgalība* (sk. 4.4.2. apakšnodaļu „Lietvārdu darināšana

ar priedēkli un piedēkli jeb konfiksācija”), kā arī funkcionē kopā ar interfiksiem, piem.: *labestība* (sk. 498. §) un aktīvi tiek izmantots saliktoņatvasinājumu darināšanā, piem.: *mazasinība*.

Aktīvi un produktīvi ir derivāti, kuru pamatā ir darbības vārda lokāmā ciešamās kārtas tagadnes vai pagātnes divdabja celms. Tagadnes divdabja formas motivētie lietvārdi nosauc abstrahētu stāvokli, izsaka to, ka priekšmetam, uz ko attiecina atvasināto lietvārdu, piemīt attiecīgā pazīme, spēja veikt darbības vārda nosaukto darbību vai pakļauties tai, piem.: *dzirdamība, redzamība, nezūdamība, apstrādājamība, lietojamība, pārkamība, ticamība, lasāmība, slīdamība, saspiežamība*.

Pagātnes divdabja motivētie derivāti arī izsaka abstraktu pazīmi, ilgstošu stāvokli, akcentējot rezultāta nozīmi, piem.: *apgarotība, aizgrābtība, aizņemtība, apmātība, atbrīvotība, atraisītība, nomāktība, ieinteresētība, neapmierinātība, nodrošinātība, pabeigtība, pamestība, sadrumstalotība, samaitātība, vienotība*.

Divdabju motivētie atvasinājumi parasti funkcionē kopā ar lietvārdu – personas, citas dzīvas būtnes, priekšmeta, abstrakta nojēguma nosaukumu vai īpašības vārdu, piem.: *politiķu pārkamība, patērētāju ieinteresētība, profesionālā ieinteresētība*. Daudzi no derivātiem ir patstāvīgi termini vai analītisko terminu komponenti, piem., *pārapdzīvotība, dzirdamības sliekšnis, sniega slīdamība*.

Atvasinājumus var motivēt arī darbības vārdu pagātnes, tagadnes vai reducēts celms, piem., *dējība, noderība, nodarbība*. Aktīvi tiek izmantots prefiksālo darbības vārdu tagadnes celms. Derivāti izsaka darbības rezultātu kā vispārinātu, abstrahētu īpašību, piem.: *apdomība, apķērība, centība, sliecība, atriebība, pieklājība, lielība, dzelība, zudība, pārticība, attapība, aizmāršība, iedomība, pacietība, pārcentība, saderība, satiecība, pietiecība*.

No darbības vārda tagadnes celma darina abstraktus nojēgumus, izsakot procesuālumu, stāvokli, piem.: *dalība, virzība, mācības, cerības, priekšmetiskumu, piem.: mācība, pamācība, nodarbība, liecība, apliecība*. Tādējādi daļai atvasinājumu iespējama opozīcija *vispārīgais – konkrētais*.

Vairāki atvasinājumi zaudējuši tiešo semantisko saikni ar motivētājevārdu un funkcionē pārnestā nozīmē, piem., *dedzība, pazemība, bijība, turība* u. c.

Daudzi šāda tipa atvasinājumi veido semantisko pāri (priekšmetiskums – īpašība) ar tās pašas motivācijas īpašības vārdiem, piem.: *uzticība – uzticīgs, pievilcība – pievilcīgs*.

Ar formantu *-ība* mēdz darināt institūciju, uzņēmumu nosaukumus, piem.: *valdība, izdevniecība*.

Latviešu valodā bagātīgi pārstāvēti primāru un sekundāru lietvārdu motivēti atvasinājumi, kas:

- norāda uz līdzīgumu tipisko pazīmju kopumam, kas asociējas ar motivētājevārda nosaukto reāliju, piem.: *auglība, mājība, laimība, cūcība, zvērība, nelietība, muļķība, brālība, draudzība*,
- ar motivētājevārdu nosaukto personu specifiskās darbības jomu, nodarbošanās veidu, nozari, piem.: *amatniecība, dziedniecība, ārstniecība, medniecība, valodniecība, tēlniecība, glezniecība, rūpniecība, zvejniecība, sierniecība, kuģniecība, grāmatniecība, lauksaimniecība*,
- vietu, kur strādā ar motivētājevārdu nosauktās personas vai kas saistīta ar tā nosauktajām reālijām, uzņēmumu, piem.: *galdniecība, saimniecība, mežniecība, dārzniecība*,
- nosauc kolektīvu, sociālu stāvokli, grupējumu, piem.: *strādniecība, muižniecība, zemniecība, verdzība, dzimtniecība, kundzība, pavēlniecība, priekšniecība*,

- izsaka laika nojēgumu, nosauc kādu dzīves posmu, stāvokli, piem.: *bērnība, zēnība, atraitnība, vecmeitība, vecpuišība, ālavība*.

Primāro īpašības vārdu motivēto atvasinājumu nav daudz, tie izsaka abstraktus nojēgumus, pazīmes vispārinājumu. Daži atvasinājumi ir saglabājuši ciešāku saikni ar motivētājvārdu, citi – attālinājušies no tā, jo īpašības vārda motivētājsēma kļuvusi neaktīva vai pat vairs netiek izmantota attiecīgajā kontekstā. Daudz plašāk motivācijā tiek izmantoti sekundārie īpašības vārdi un adjektīvējušies divdabji.

Atvasinājumi izsaka:

- abstraktas īpašības vispārinātu intensīvu izpausmi, piem.: *brīvība, drošība, laipnība, skaidrība, dārdzība, varenība, taisnība, patiesība, slepenība, pilnība, modrība, spodrība, šaurība, tūrība, šaurība, tumsība, vērtība*,
- pastāvīgas, aktīvas īpašības vispārinājumu, piem.: *bardzība, gudrība, vājība, rupjība, spītība, bērnišķība, ārišķība, vīrišķība, lietišķība, lokanība*,
- ilgstošam stāvoklim raksturīgas pazīmes vispārinājumu, piem.: *veselība, slimība, līksmība, jaunība, nabadzība, bagātība, jautrība, kaislība*,
- vispārīgu kvantitatīvu nosauktā objekta iezīmi, norādot, ka attiecīgajā vietā ir daudz ar motivētājvārda sakni nosaukto priekšmetu, piem.: *celmainība, ezerainība, ciņainība, mākoņainība*, vai ir liela attiecīgās pazīmes intensitāte, piem.: *miltainība, samtainība, krāsainība, vējainība, lietainība, apmežotība, atkārtotība, apgaismotība, caurskatāmība*,
- vērtējuma nozīmi: *pelēcība, viduvējība*.

Atvasinājumi ar formantu *-ība* lielākoties ir vienskaitlinieki (*singularia tantum*), bet laika gaitā daļa derivātu ir pluralizējušies, iegūstot konkrētības nozīmi un tādējādi veidojot semantisko opozīciju *vispārīgais – konkrētais*, kurā daudzskaitlinieks (*pluralia tantum*) ir patstāvīga leksēma *vērtība – vērtības, prasība – prasības, vajadzība – vajadzības, dzēlība – dzēlības, attiecība – attiecības, rupjība – rupjības, muļķība – muļķības, gudrība – gudrības, nerātnība – nerātnības, palaidnība – palaidnības*. Pie šīs grupas pieder arī godu, paražu nosaukumi *precības, vedības, laulības, raudzības, kristības, iesvētības, apjumības, apsējības, applāvības, apkūlības, svinības*, arī lietvārdu motivētie atvasinājumi *godības, viesības*.

Mūsdienu valodā funkcionē arī daži seni vietniekvārdu un apstākļa vārdu motivēti atvasinājumi, kas izsaka vispārinātu pazīmi, piem., *citādība, patība, vispārība, varbūtība*.

480. §.

Piedēklis *-ien-* (*-iens, -iena, -iene*) mūsdienu latviešu valodā funkcionē ļoti neviendabīgi – tas segmentējams gan senos, mūsdienās reti lietotos derivātos, gan arī aktīvos un bieži sastopamos atvasinājumos. Kā liecina valodas materiāls, minētajam piedēklim vēsturiski ir bijušas daudz plašākas iespējas, kas laika gaitā sarukušas, šķiet, derivatīvās konkurences dēļ. Mūsdienās to vēl sastopam dažos senākos vietu nosaukumos – sugasvārdos un īpašvārdos. To pamatā ir lietvārds, kas nosauc priekšmetus, kuri vairumā atrodas attiecīgajā vietā, piem.: *nātriens, liepiens, mētriens, skaidiens, zāliens, skujiens, smiltiens, Egliens, Druviens, Gaujiens, Niedriens*. Laika gaitā derivatīvo tipu *S + -iens* → *S* ‘vietas nosaukums ar daudzuma nozīmi’, *S + -iena* → *S* ‘vietas nosaukums ar daudzuma nozīmi’ lielākoties aizstājuši līdzīgi atvasinājumi ar formantu *-ainis, -aine* vai *-ājs, -āja*.

Plašāku derivātu kopumu veido atvasinājumi ar formantu *-iene*, kas arī lielākoties ir seni derivāti, kuri pieder pie vairākiem derivatīvajiem tipiem – lietvārdu motivēti personu, dzīvnieku, vietu nosaukumi. Plaši lietots un produktīvs ir bijis derivatīvais tips *S + -iene* → *S* ‘sievietes nosaukums atbilstoši vīra nodarbošanās veidam, vārdam, uz-

vārdam u. tml., piem., *kalējiene, mežsardziene, kņaziene, karaliene, Pēteriene, Arājiene, Zamuriene* u. c. Šī tipa darinājumi sporādiski funkcionē arī mūsdienās, parasti sarunvalodā, norādot uz sievas saikni ar vīru, piem.: *direktoriene, deputātiene*, tomēr derivatīvais tips nav produktīvs.

Līdzīgi darināti arī dzīvnieku, putnu mātišu nosaukumi, piem.: *stārķiene, kraukliene, vilciene, lāciene*, bet šis derivatīvais tips mūsdienās ir paglābies vienīgi izloksnēs.

Arī vietu nosaukumi, kas norāda, ka tajā vairumā atrodas ar motivētārvārdu nosauktās reālijas, mūsdienās parasti netiek darināti, līdz ar to derivatīvais tips uzskatāms par neproduktīvu un neaktīvu, piem.: *apsiene, egliene, priediene*. Valodā saglabājušies un aktīvi tiek izmantoti derivāti *maliene, vidiene*, kā arī īpašības un apstākļa vārda motivētie vietu nosaukumi, kuri izsaka vietas pazīmes nozīmi, piem.: *augstiene, zemiene, iekšiene, āriene, augšiene, tāliene, tuviene, vidiene, turienes, kuriene, šejienes*.

Produktīvāks un aktīvāks ir derivatīvais tips V + *-iens* → S 'darbības nosaukums', kas sazarojas vairākos apakštipos ar darbības īslaicīguma, ilglaicīguma, seku nozīmi.

Motivācijai parasti tiek izmantots pirmatnīga vai prefiksāla pirmās konjugācijas darbības vārda pagātnes, reizēm – tagadnes celms, lai nosauktu:

- strauju, īslaicīgu, vienreizēju darbību, piem.: *apskāviens, brēciens, klauvējiens, spiediēns, cirtiēns, iekliedziēns, izsauciēns, grāviēns, brāziēns, čaukstiēns, šņāciēns, rūciēns, uzsauciēns, uzkliedziēns, uzbrēciēns*,
- priekšmetu, kas radies kā darbības rezultāts vai ko izmanto kādam nolūkam, piem.: *piliēns, klājiēns, izteiciēns, pakāpiēns, ēdiēns, dzēriēns, guldziēns*,
- ieilgušu darbību, piem.: *brauciēns, snaudiēns, skrējiēns, gājiēns, rājiēns, kriptiēns*. Daudzi šīs grupas derivāti ar laiku ieguvuši priekšmetiskuma nozīmi, piem.: *gājiēns, cēliēns, virziēns, vilciēns*.

*Tūlīt pēc tam zinātnieki izšauj raķeti, kas ar **svilpienu** uzšaujas debesīs, aiz sevis atstājot ar „Kevlar” šķiedru pārklātu vara stiepli. Visi pāris sekunžu uzmanīgi skatās uz starta platformu, un tad norīb pamatīgs **grāviens**. (IZ) Pastāv risks, ka zibens **spēriens** iespējams vēl kādu pusstundu arī pēc tam, kad beidzies negaiss un zibens. (Apollo) [...] Billei, kā toreiz **vilciēnā**, kaklā žņaudzās **brēciens**, bet pabrēkt nevarēja, tikai kunkstēja, līdz pamodās. (V. Belševica) [...] no gumijeņu rievām uz grīdas piebirusi sausa zeme – viss stāvēja kā **klājiēns**, nekautrīgi atklāts kailumā un dilumā. (R. Ezera) **Ik vēja pūtienā** lapas uzdzirkstināja tīru sudrabu. (V. Belševica) Vai **rājiēna** saņemšana darbiniekam var ietekmēt viņa sekmīgu virzišanos pa karjeras kāpnēm? Un vai pēc otrā **rājiēna** saņemšanas darbinieks ir jāatlaiz? (KV)*

481. §.

Piedēklis -ī- latviešu valodā funkcionē līdzīgi kā piedēklis *-i-* – ar to darina atvasinājumus no lietvārdiem, lai izteiktu reālu pamazinājumu, paustu attieksmi, vērtējumu, vai arī izteiktu gan pamazinājumu, gan subjektīvo vērtējumu. Motivācijai parasti tiek izmantoti otrās vai piektās deklinācijas vīriešu un sieviešu dzimtes lietvārdi, kas nosauc personas un citas dzīvas būtnes, priekšmetus un abstraktus nojēgumus. Piem., *astīte, dūrīte, eglīte, plūmīte, puķīte, priedīte, virtuvīte, zemenīte, gurķītis, grābeklītis, dzīvoklītis: Vecmāmiņ, vai tu nezini, kur mazās **šķērītes**? (I. Indrāne) Mazā **zemīte**, pavirši kopta, nespēja iemītņiekus apgādāt ar visu, kas pie dzīves bija vajadzīgs. (J. Jaunsudrabiņš) Izraksta barons no kokskolas piecas jaunas, īpaši smalkas **ābelītes** savam dārzam, vecaistēvs – desmit. (V. Belševica)*

Atvasinājumi var būt arī emotīvi marķēti un atkarībā no situācijas vai nu izteikt tikai mīlumu, maigumu, vai arī implicēt gan pamazinājuma, gan mīluma nozīmi, piem., *vecītis, vecenīte, maizīte, celītis, brālītis: Reiz dzīvoja večuks un **vecenīte** – divi mīļi vecuma bērni. (L. Briedis) Bet sētsvidū stāv maza, maza, salīkusi **vecenīte** un gaida atbraucē-*

jus. Tā ir Anneles tēvmāmiņa, kuru neviens citādi nesauc kā par Avotu māti. Viņas pirmie vārdi ir: „Vai tā mazā **meitenīte**, kas tur tup augšā, ir tā tava Annele?” (A. Brigadere) *Es arī biju iekšā – gan sviedru **lāsītē** uz dejtājā pieres, gan betona vēsajā pieskārienā pēdai, gan stiprajā rokas tvērienā, kas noķer lēcienā apstādinātu skrējienu.* (G)

Arī ar piedēkli *-īt-* iespējams darināt lietvārdus, kuri ir attiecīgās reālijas vienīgais nosaukums un norāda to, ka tā izmēra, apjoma ziņā ir mazāka nekā ar pamatvārdu nosauktais, piem.: *dēlītis, karotīte, nazītis, pudelīte, stieplīte, spainītis, caurulīte, plāksnīte, kastīte, skrīvīte*: Junge.lv *konditorejā ir plaša dažāda garnējuma brokastu **maizīšu** izvēle.* (G) *Ieraduma, tradīciju vai citu apsvērumu dēļ daudzu latviešu virtuvēs dārzeni, gaļas, zivju, maizes un citu pārtikas produktu griešanai izmanto koka **dēlītus**.* (LA)

Dažiem šāda tipa atvasinājumiem ir terminu raksturs, piem.: *kliņģerītes, vijolītes, dzilnītis, nagu vilīte, saspraudīte, spolīte, kuģītis* (šujmašīnai), tomēr terminoloģijā tas nav produktīvs derivatīvais tips.

Dažkārt motivācijai izmanto jau ar citu deminutīvpiedēkli atvasinātus lietvārdus, tādējādi piešķirot tiem papildus mīļuma, sirsnīguma nokrāsu vai vājinot negatīvo nozīmi, piem.: *māšēlīte, Annelīte, Andrulītis*: *Gliemezītīm mājiņa domāta gulēšanai, tajā nav vietas teveviloram, kā ežulis Pēcis ir nosaucis televizoru. Tu, Ernest, saki, ka nepareizi? **Ežulītis** vēl maziņš, viņš tikai mācās runāt, un cilvēkiem jau arī garos vārdus citreiz grūti izrunāt, ne?* (G) *Video: Kolēģi ņirgājas par bailīgu **vīrelīti**.* (Delfi)

Ar piedēkli *-īt-* mēdz darināt neregulārus deminutīvus no vairākiem piektās deklinācijas personvārdiem, piem.: *Katrīna – Katrīnīte, Regīna – Regīnīte*. Vairākiem personvārdiem sastopamas paralēlformas ar galotni *-a* (ceturtā deklinācija) un *-e* (piektā deklinācija), piem.: *Alvīna/Alvīne, Kristīna/Kristīne, Liēna/Liēne*. Būtu sagaidāms, ka tiek darināti arī regulāri deminutīvi ar piedēkli *-iņ-* un *-īt-*. Tomēr valodā šādos gadījumos akceptēts derivatīvais modelis ar piedēkli *-īt-*, piem.: *Alvīnīte, Kristīnīte, Liēnīte*. Arī no semantiski atšķirīgajiem vārdiem *lenta/lente* tiek darināts viens deminutīvatsvasinājums ar piedēkli *-īt-* – *lentīte*. Turpretī no vārdiem *saite* un *čaula*, izmantojot piedēkļus *-iņ-* un *-īt-*, darināti semantiski atšķirīgi atvasinājumi: *saitiņa* ‘verba personas forma, ko izmanto, lai savienotu teikuma priekšmetu ar nomenu vai adverbu izteicējā’, *saitīte* ‘dem. no *saite*; mēles saitīte’; *čauliņa* ‘dem. no *čaula*’, *čaulīte* ‘neliela čaula (*patronas čaulīte*); ārējais apvalks (*cigarešu čaulīte*)’. Šajā gadījumā neregulārais atvasinājums ieguvis termina raksturu, kam nojaušama deminutīva nozīme, bet nav iespējama emocionālā ekspresivitāte. Arī piedēklis *-īt-* tikai retumis tiek izmantots terminu darināšanā.

Dažkārt atvasinājumi kļūst par citas nominatīvas vienības motivētājiem, tos onimizējot, piem., *SIA „Ādažu **kukulītis**” ražotās produkcijas sortiments ir plašs: konditorejas izstrādājumi (cepumi, piparkūkas, kūksi, ruletes, smalkmaizītes, picas), sviestmaizes, pildīti lavaši, rīvmaize, sausiņi, grauzdiņi.* (G)

Piedēklis *-īt-* sastopams arī senos govju vārdos, vietvārdos, uzvārdos, piem., *Brūnīte, Raibīte, Ziedīte, Pienenīte, Skudrīte, Butīte, Lāsīte, Babīte, Birzīte, Krauklīši, Viesīte, Mārīte, Skaidrīte, Alksnītis, Kursītis, Rudzītis, Ozolītis*, kas vai nu darināti ar morfoloģisko paņēmienu, vai arī radušies onimizācijas rezultātā.

482. §.

Piedēkli *-iet-* (*-ietis*, *-iete*) latviešu valodā pamatā izmanto personu nosaukšanai pēc dažādām to pazīmēm – izcelšanās, dzīves, uzturēšanās vietas, tautības, piederības kādai struktūrvienībai u. tml.

Vienu no plašākajām derivātu grupām veido vietvārdu motivētie iedzīvotāju nosaukumi. Kā norāda Vallija Dambe (Dambe 1990: 4–6), Latvijas austrumdaļas, aptuveni no Rīgas uz austrumiem, iedzīvotāju nosaukumiem parastākā izskaņa ir *-ieši*. Šāda tipa atvasinājumi sastopami daudzviet Vidzemē un Latgalē. Vārdus darina no vietvārda cel-

ma, piem., *rainieši* (pagasta „*Rainis*” iedzīvotāji), *ērgemietis*, *siguldietis* (bet – *cēsinieks*, *baltinavietis* (-e), *rēzeknietis* (-e), *daugavpīlietis* (-e), *preilietis* (-e), *viļānietis* (-e), *dricānietis* (-e), *valmierietis* (-e). Atvasinājums norāda, kur dzimis, kur dzīvo vai no kurienes nāk attiecīgā persona.

Darīnot iedzīvotāju nosaukumus, jāņem vērā:

- ja vietvārda celms beidzas ar mīkstināto līdzskani, tad *-iet-* priekšā mīkstinājums parasti zūd, piem.: *Audriņi* – *audrinietis*, *Birži* – *birzietis*, *Elkšņi* – *elksnietis*, *Kalnecmpji* – *kalnecmpietis*, *Drabeši* – *drabesietis*, *Puncuļi* – *punculietis*, bet – *Pliķišķi* – *pliķišķietis*,
- ja vietvārdā galotnes priekšā ir līdzskanis *k* vai *g*, tas iedzīvotāju nosaukumā pārvēršas par *dz*, *c*, piem.: *Staburags* – *staburadzietis*, *Burnieki* – *burnieciētis*,
- ja Latgalē, Latvijas ziemeļaustrumdaļā, Vidzemes vidienē esošās apdzīvotās vietas vārds ir divzīlbīgs, tad iedzīvotāju nosaukumu parasti darina, izmantojot interfiksu *-ān-*, *-en-*, *-ēn-*, ko varētu uzskatīt par specifisku iedzīvotāju nosaukumu interfiksu, un piedēkli *-iet-* (ar celma līdzskaņu miju vai bez tās), piem.: *Ludza* – *ludzānietis*, *Nirza* – *nirzānietis*, *Anna* – *annēnietis*, *Bilska* – *bilskēnietis*, *Balvi* – *balvenietis*, *Dikļi* – *diklēnietis*, *Drusti* – *drustēnietis*, *Višķi* – *višķēnietis*, *Valka* – *valcēnietis*,

Gulbenes un Madonas rajonā dažreiz motivētāji vietvārda piedēkļa *-ien-* vietā stājas *-ēn-*, piem.: *Druviēna* – *druvēnieši*, *Vestienēna* – *vestēnieši* (Dambe 1990: 5).

Ar piedēkli *-iet-* darina arī citu valstu, teritoriju iedzīvotāju nosaukumus, piem.: *tartuīetis* (-e), *brnoīetis* (-e), *varšavīetis* (-e), *barselonīetis* (-e), *tokijīetis* (-e), *kaukāzīetis* (-e), *kalnīetis*, *marsīetis* (-e) u. tml., bet ne vienmēr šāds darinājums ir iespējams vai nu nelabskanīguma, izrunas grūtību, vai pārprotamības dēļ, tāpēc tiek izmantotas analītiskas leksēmas, piem., *Viļņas iedzīvotāji*. Tā kā šī tipa atvasinājumi ir polisemantiski, tad tikai konteksts ļauj atklāt to īsto nozīmes niānsi, proti, vai atvasinājums norāda, ka cilvēks ir dzimis attiecīgajā vietā, vai to, ka viņš tur dzīvo tikai kādu laiku.

Ar piedēkli *-iet-* latviešu valodā no lietvārdiem – valstu, pasaules daļu nosaukumiem – ir darināti tautību, nāciju, pasaules daļu iedzīvotāju nosaukumi, piem., *lietuvīetis*, *lietuviete*, *latvīetis*, *latviete* (< *latvis*), *latgalīetis*, *latgaliete*, *eiropīetis*. Raksturīgs, ka ne visiem tautības nosaukumiem ar formantu *-iete* ir atbilstoši atvasinājumi ar formantu *-ietis*. Vīriešu nosaukšanai bieži vien izmanto neatvasināto nominatīvo vienību, piem., *igaunis* – *igauniete*, *krievs* – *krieviete*, *polis* – *poliete*, *spānis* – *spāniete*, *amerikānis* – *amerikāniete*, *japānis* – *japāniete*, *mongolis* – *mongoliete* u. tml., savukārt tautu nosauc ar atbilstošu bezpiedēkļa leksēmu daudzskaitļa formā – *igaunī*, *poļi*, *spāņi* utt. Šķiet, ka mūsdienās valodas lietotāju apziņā arvien vairāk zūd semantiskais šķērums, kāds ir pastāvējis starp bezafiksa un afiksa leksēmu, un norāde, ka blakus šās nozīmes vīriešu dzimtes atvasinājumiem ar izskaņu *-ietis* atsevišķos gadījumos sastopamās paralēlformas ar sufiksālo galotni *-is*, piem.: *portugālietis* vai *portugālis*, dažkārt izmanto cilts un tautību vai cilts un nācijas nosaukumu šķiršanai (MLLVG 1959: 137), zaudē aktualitāti. Turklāt tautību, nāciju nosaukumu sistēma latviešu valodā pamatā ir izveidojusies.

Ar cilmes nozīmi saistīti arī virziena nosaukumi, kas darināti no vietvārdiem, norādot, no kurienes vai uz kuriem dodas sabiedriskā transporta līdzeklis, piem.: *Rēzeknietis pienāks pēc pusstundas. Tu mājās brauksi ar madonieti vai viļānieti* (autobusu)?

Mūsdienās mazproduktīvs ir derivatīvais tips S + *-iet-* → S ‘sievas nosaukums’. Šos vārdus darina no mājvārdiem vai vīra uzvārda, piem.: *Viļciņiete*, *Viļcāniete*, *Kovšovkiete*, *Siliņiete*, *Krastmaliete*, *Rožkalniete*, *Raudupiete*, *Indrāniete*. Derivāti sastopami sarunvalodā, daiļdarbos, izloksnēs.

Ar piedēkli *-iet-* tiek darināti personu nosaukumi no kolektīvu, sabiedrisku organizāciju, to vadītāju uzvārda, uzņēmumu, iestāžu u. tml. nosaukumiem, kuri norāda personas saikni ar motivētājvārda nosauktu struktūrvienību, piem.: **Dailēnieši** atzīmē sezonas pirmo jauniestudējumu. (Delfi) **Sarmīte Ēlerte**: „Nepilsoņu kongress” ir platforma, kur pirms vēlēšanām draudzīgi tiekas **lindermanieši** un **ušakovieši**, tas ir politisks projekts. (Delfi) **Saskaņieši** turas līderos, **zatlerieši** strauji zaudē. (NRA) Rīgas **dinamieši** sarūpē zaudējumu Oļega Znaroka padotajiem KHL turnīra spēlē. (Delfi) **Rubikieši** slavina darbaļaužu cīņu par tiesībām. (LA) **Putinieši** mudina Lietuvu pasteigties. (Diena) Mūsdienās ļoti aktīvi tiek darināti personu nosaukumi no kādas idejas, uzskatu paudēja vai partijas, valdības u. tml. vadītāja uzvārda, norādot, ka persona atbalsta ar motivētājvārdu nosaukto cilvēku uzskatus, ir viņu domubiedrs. Šāda derivatīvā tipa produktivitāte liecina arī par to, ka valodas lietotāji reaģē uz dažādām sabiedriskajām norisēm, radot nepieciešamos apzīmējumus: *Lai arī latviskākais vārda darinājums ar Džordžu Sorosu un viņa organizācijām saistīto cilvēku apzīmēšanai ir sorosieši, taču nav aplami lietot arī tādus vārdus kā sorosisti, sorosīti, sorosoīdi un sorosēni – atzīst aptaujātie vadošie valodas speciālisti.* (NRA)

Šāda veida derivāti ir kā laika zīmes – tie rodas noteiktā laika posmā, un, ja derivatīvais tips ir piemērots, lai nodrošinātu valodas lietotāju vajadzību nosaukt kādu reāliju, paust savu attieksmi pret to, atvasinājumi kļūst populāri un tiek aktīvi lietoti, bet pēc kāda laika kļūst par historismiem. Tā tas ir noticis ar savā laikā plaši lietotajiem atvasinājumiem *ļeņinietis, mičuriniēti, marksists, komunisti* u. tml., tā tas notiek arī mūsdienās ar idejiski, politiski, sociāli marķētajām valodas vienībām – tās zūd no aprites līdz ar nepieciešamību runāt par attiecīgo parādību, objektu, norisi, zudumu. Tajā pašā laikā tie, līdzīgi kā daudzi okazonālismi, atklāj tā vai cita derivatīvā tipa potences.

483. §.

Piedēklis *-ist-* lielākoties sastopams aizgūtos vārdos formantos *-iste, -ists*, piem., *finansiste, finansists, rekordists, marksists, staļinists, impresionists, novelists*. Vērojama tendence izmantot šo morfēmu arī atvasinājumos, kurus motivē latviešu valodas vārda celms, lai izteiktu nozīmi ‘persona, kura pieder kādam idejiskam, politiskam, zinātniskam virzienam, partijai vai grupējumam, atbalsta to’, piem., *rainists, šķēlists, sorosists: Repšisti šūpo Miķelsona krēslu.* (TVNET) *Bijušie „zatleristi” zaudē frakciju labumus.* (KJ) Derivatīvais tips ir samērā aktīvs.

484. §.

Piedēklis *-kl-* ir sens baltu valodu piedēklis (Endzelīns 1951: 352), ar kuru parasti darina lietvārdus no primāra vai sekundāra darbības vārda nenoteiksmes vai (retumis) pagātnes celma, piem.: *irklis, sēkla, izsmieklis*. Mūsdienās piedēklis *-kl-* pieder neproduktīviem derivatīvajiem līdzekļiem, tam laika gaitā attīstījušies vairāki varianti *-ekl-, -okl-*, saaugot senam interfiksa patskanim *-e-* vai piedēkļa divskanī *-o-* ar piedēkli *-kl-*. Piedēklis *-kl-, -ekl-, -okl-* funkcionē darbības vārdu motivētos derivatīvajos tipos, piem., *arkls, grābeklis, miteklis, stāvoklis*, bet lietvārdu un īpašības vārdu motivētajos derivatīvajos tipos parasti izmantoti tikai paplašinātie piedēkļi, piem.: *ogleklis, dieveklis, sūneklis, skābeklis, jauneklis*. Izņēmums ir lietvārds *viduklis*, kas darināts ar piedēkli *-kl-*. Piedēkļa *-kl-* priekšā var būt garais patskanis *ē, ī*, kas ir motivētājverba nenoteiksmes celma piedēklis, tāpēc nav pamata nošķirt piedēkļus *-ēkl-, -īkl-*, kā tas darīts MLLVG (1959: 139–141).

Atvasinājumi ar *-kl-, -ekl-, -okl-* apzīmē:

- darbības rīku, piem.: *durklis, arkls, rīkle, tureklis, grābeklis, kasīklis, suseklis, tureklis,*

- darbības objektu, piem.: *sauklis, sēkla, loceklis*,
- darbības subjektu, piem.: *dīdeklis, drebeklis, bļautīklis, spīdeklis, kriteklis, saiklis, šķirklis*,
- darbības rezultātu, piem.: *adīklis, audekls, juceklis, receklis, smieklis, šuveklis, tīstoklis, puteklis, pineklis, šuveklis, puveklis*,
- vietu, piem.: *perēklis, dzīvoklis, mājoklis, sēdeklis, sūneklis, ganīkla, ziedoklis*.

Raksturīgi, ka personu nosaukšanai izmantotie atvasinājumi parasti ir ar negatīvu nokrāsu – ar tiem nosauc kādu ne visai tīkamu pazīmi.

485. §.

Piedēklis -l-, -sl- izsenis izmantots par deverbālu lietvārdu derivatīvo līdzekli. Atvasinājumus parasti motivē primāra darbības vārda sakne, piem.: *auglis, ceplis, deglis, sūklis*. Dažos gadījumos izmantots interfikss *-s-*, piem., *kāpslis*. Par motivētāju var kalpot arī prefiksāla darbības vārda celms, piem.: *pamest* → *pamesls*, vai sufiksāla darbības vārda sakne resp. tagadnes trešās personas celms, piem.: *viz* → *vizla, skaita* → *skaitlis*. Valodā sastopams arī sens īpašības vārda motivēts atvasinājums *šķērslis* ← *šķērss*.

Piedēklis *-l-* ir neproduktīvs derivatīvais līdzeklis. Ar to darināti darītājpārdi, darbarīku, priekšmetu un darbības rezultāta nosaukumi, piem.: *bēglis, zaglis, grābslis, kaplis, kāpslis, irklis, sūklis, knaibles, auglis, stieple, mīkla*.

Arī piedēklis *-sl-* ir neproduktīvs derivatīvais līdzeklis. Atvasinājumus motivē primāra, retumis – sekundāra verba sakne, piem.: *kauslis, māksla*. Tie nosauc priekšmetu, darbības veicēju vai rezultātu, piem., *kāpslis, grābslis, dzīsla*.

486. §.

Piedēkli -m- mūsdienās izmanto lietvārdu atvasināšanai no darbības un īpašības vārdiem. Valodā ir daudzi seni atvasinājumi, kurus sinhroniskā aspektā uzskatām par primāriem, piem.: *blāzma, celms, dūmi, kurmis, salmi, svelme, straume*, jo tie neveido motivācijas attieksmes ar citiem vārdiem un piedēklis nav segmentējams.

Mūsdienu latviešu valodā dominē deverbālie atvasinājumi ar piedēkli *-m-*. Motivācijai parasti tiek izmantots primāra darbības vārda nenoteiksmes celms vai sufiksāla darbības vārdu tagadnes celms (sakne) piem.: *brāzt* → *brāzma, vilkt* → *vilkme, viz* → *vizma, rosās* → *rosme*. Vērojama arī priedēkļverbu iesaistīšana derivācijā, piem., *iedvest* → *iedvesma, ierosina* → *ierosme*.

Derivāti ar *-m-* aktīvāk tiek izmantoti terminoloģijā, poētismu funkcijā daiļdarbos, kur tiem bieži vien ir okazionālismu raksturs.

Atvasinājumi ar piedēkli parasti ir:

- darbības, procesa nosaukums, kurā izpaužas rezultāta nokrāsa, piem.: *gāzma, plaisma, iedvesma*,
- abstraktas darbības nosaukumi, piem.: *vēlme, šalkme*,
- dabas parādību nosaukumi, piem.: *ausma, svelme*,
- stāvokļa nosaukumi, piem.: *lēkme*.

Piedēkli *-m-* iespējams pievienot arī īpašības vārda celmam, tomēr šādu derivātu valodā ir maz, piem.: *valgme, zilgme, vēsma, drosme, smalkme, sūrme, spozme*. Tie izmantoti abstraktu jēdzienu nosaukšanai.

Derivatīvie tipi mūsdienu valodā nav produktīvi, daudzus atvasinājumus aizstājuši lietvārdi ar formantu *-ums*.

487. §.

Piedēklis -n-, -atn-, -otn- saistās ar galotni *-e, -is*. Tā kā minētās morfēmas gan motivācijas, gan derivatīvās semantikas ziņā ir cieši saistītas, tās gramatikā tiek skatītas vienviet. Domājams, ka būtu korigējami daži līdz šim valdošie uzskati par vairāku

lietvārdu derivatīvo struktūru. Latviešu valodniecībā pieņemts uzskatīt, ka lietvārdi *gultne, šķirtne, šūtne, zinātne* u. tml. darināti ar piedēkli *-tn-*, kura cilmes skaidrojums diezgan sarežģīts (Endzelīns 1951: 292; Pokrotniece 2002: 129–137). Analizējot šo vārdu motivācijas virzienu, ir pamats uzskatīt, ka minētā tipa atvasinājumi darināti ar piedēkli *-n-*, pievienojot to pilnai tiešā darbības vārda nenoteiksmes formai, piem.: *kraut* → *kraut+ne, izlietne, atzveltne, izkārtne, ietne, ieliktnis, celtnis, mazgātne, mazgātnis, gultne, gultnis, šķirtne, zinātne* u. tml., kas savukārt ļauj apgalvot, ka mūsdienu latviešu valodā piedēklis *-tn-* droši segmentējams deverbālajā lietvārdā *iegā-tn-is* un Ata Kronvalda darinātajā vārdā *pagā-tn-e*.

Piedēklis *-n-* mūsdienās tiek izmantots tikai lietvārdu darināšanā, bet ir funkcionējis arī īpašības vārdu derivatīvajā sistēmā (*pilns, staigns*). Tas ir viens no aktīvākajiem konsonantiskajiem piedēkļiem (Pokrotniece 2002: 99). Darinot lietvārdus no darbības vārda, motivētājcelmā var notikt skaņu pārmaiņas.

Latviešu valodā ir lietvārdi, kuru struktūrā no vēsturiskā viedokļa varētu nošķirt piedēkli *-n-*, bet mūsdienās attiecīgs derivatīvais tips vairs nefunkcionē, tāpēc, piem.: vārdi *asns, klons, piens, siena, vaina, zarna* u. c. uzskatāmi par primāriem.

Atvasinājumus ar piedēkli *-n-* motivē darbības vārdi, lietvārdi, īpašības vārdi un apstākļa vārdi.

Latviešu valodā samērā produktīvs ir vārddarināšanas tips, kura pamatā ir darbības vārda nenoteiksmes, tagadnes vai pagātnes celms, piem.: *tilpne, uzgrieznis, mītne, izvēlne, nogulsnes, aizbildnis, cirtne*. Izmantojot primāros darbības vārdus, tiek variēta derivatīvā bāze. Tā var būt: nenoteiksmes celms resp. verba sakne vai pilna nenoteiksmes forma, piem.: *lūzt* → *lūznis, lauzt* → *lauznis, griezt* → *grieznes, liet* → *lietnis, veļt* → *veļtnis*; verba sakne ar skaņu miju tajā, piem., *celt* → *cilnis, siet* → *sainis*; tagadnes celms (reti), piem.: *cērt* → *cērtnis*; pagātnes celms, ja tas beidzas ar *t, d*, piem., *cirta* → *cirtnis, krita* → *kritnis, spieda* → *spiednis*.

Diezgan aktīvi par derivatīvo bāzi tiek izmantots prefiksālo darbības vārdu pagātnes celms, piem., *izprata* → *izpratne, atrada* → *atradne*, kā arī sekundāro verbu sakne, piem.: *dzirdēt* → *dzirdne, kļiedēt* → *kļiedne, uzsēdināt* → *uzsēdnis, uzpūta* → *uzpūtnis*. Šī tipa derivāti plašākā lietojumā sastopami reti, jo lielākoties tie funkcionē dažādu nozaru terminoloģijā.

Derivātu ar *-n-* semantiskā struktūra it diezgan daudzveidīga – atvasinājumi nosauc darbības rezultātu, procesu, rīku, vietu, dabas parādību, subjektu, objektu, piem.: *salaidne, atlūznis, izstrādne, sapratne, lauznis, mītne, liekna, apmetne, dziesna, salna, atkusnis, aizbildnis, aizbāznis*.

Latviešu valodā sastopami arī daži nomenu – lietvārdu un īpašības vārdu – motivēti atvasinājumi, kas vai nu nosauc priekšmetu, piem.: *veidne, pamatne*, vai arī priekšmetiski izsaka personu, priekšmetu abstraktu pazīmi, norādot uz motivētājevārdā minētās īpašības piemītību: *pliknis, slīpne, līkne, smalkne*.

Arī apstākļa vārdu motivēto atvasinājumu ir maz, kaut gan derivatīvajam tipam ir zināmas potences jaunu vārdu darināšanā, lai radītu vietas, lietu nosaukumus, norādītu uz laiku, piem.: *apkārtne, tagadne, kopne, savrupnis*.

Līdzās piedēklim *-n-* un tā paplašinājumam ar *-t-* piedēklim *-tn-* latviešu valodā sastopami neskaidras cilmes piedēkļi *-atn-*, *-otn-* (par to sk. Endzelīns 1951: 292; Pokrotniece 2002: 129, 130), ko izmanto dažos lietvārdos (*galotne, virsotne, sēklotne*), skaitļa vārdu (*trijotne, vienatne*), īpašības vārdu (*senatne*) un darbības vārdu (*sākotne, nākotne*) motivētos atvasinājumos.

Piedēkli *-n-*, *-tn-*, *-atn-*, *-otn-* izmanto, lai nosauktu:

- objektus, kas radušies ar motivētājevību izteiktās darbības rezultātā, piem.: *skaldne, kušņi, krautne, celtnie, izstrādne, atklātne, sūtnis*,

- vietu (telpu, trauku, tilpni u. tml.), kur notiek ar motivētājpārdu nosauktā darbība, piem.: *aizvadne, dzirdne, ielietne, izlietne, pārgāzne, raktne, tekne, tilpne, veidne, barotne, piestātne,*
- ierīci, rīku vai citu priekšmetu, ar ko tiek veikta ar motivētājpārdu nosauktā darbība vai kas ir saistīts ar darbības īstenošanu, piem.: *belznis, cirtnis, drāznis, slīdnis, paliktnis, zveltnis, spiedne, priekšējais atspīdnis, sastatnes,*
- šķidrumus, šķīdumus, kurus izmanto ar motivētājpārdu nosauktās darbības veikšanai vai kuri radušies attiecīgās darbības rezultātā, piem.: *kodne, atsālnis,*
- vietas, priekšmetus, kopumu, kam piemīt motivētāju nosauktā īpašība vai pazīme, piem.: *biežņa, līknis* ‘līkas formas priekšmets’, *līkne* ‘līka līnija’, *slīpne, jaunatne, lapotne,*
- abstraktus laika nojēgumus, piem.: *pagātne, nākotne, sākotne, senatne, pirmatne,*
- stāvokli, piem.: *vienatne, divatne, trijatne, mazotne,*
- vietu, priekšmetu, piem.: *galotne, virsotne, zīmotne.*

Minētie derivatīvie līdzekļi mūsdienu latviešu valodā nav produktīvi, bet daži atvasinājumi tiek aktīvi lietoti.

488. §.

Piedēklis *-niek-* funkcionē derivatīvajos formantos *-nieks, -niece* un tiek izmantots vairākos produktīvos derivatīvajos tipos un dažos mazproduktīvos un neproduktīvos derivatīvajos tipos, kur par motivētājpārdu kalpo lietvārds, darbības vārds vai apstākļa vārds. Mūsdienu valodā vērojamas divas tendences – derivatīvais formants tiek pievienots motivētājcelmam vai nu tiešā veidā, vai arī vārddarināšanas celma un formanta sadūrā tiek lietots interfikss. Dažkārt vērojama formanta *-nieks* un *-inieks* variēšanās atvasinājumos no viena un tā paša motivētājcelma, piem.: *mājnieks/mājnieks, saimniece/saimniece*. Šāds interfiksa lietojums, iespējams, saistīts ar izrunas ērtumu un labskanību (Vulāne 1997: 289). Trevors Gārts Fennels gan norāda, ka *-e-*, *-i-* izmantojums pirms *-niek-* būtu saistāms ar iepriekšējā patskaņa dabu, turklāt īpaša uzmanība pievēršama garajiem patskaņiem un divskaņiem, kā arī vārda garumam (Fennels 1995₂: 13), tomēr valodas materiāls liecina, ka zilbes vai vārda garums neietekmē interfiksa izvēli, sal., piem., *darbinieks* un *rīdzinieks*.

Produktīvs un plaši izmantots ir derivatīvais tips S + *-niek-* → S ‘personas nosaukums’, kuram iespējamas vairākas semantiskās variācijas:

- personas nosaukums atbilstoši tās nodarbošanās veidam, profesijai, specialitātei vai nodarbošanās vietai, piem.: *darbinieks, atslēdznieks, avīžnieks, domnieks, drēbnieks, dziesminieks, kurpnieks, jūrnies, kostīmnieks, kostīmniece* ‘kostīmu pārzinis teātrī’, *kuģinieks, mēbeļnieks, pirtnieks, muitnieks, ostinieks, pastnieks, skolnieks, vadībnieks,*
- personas nosaukums, kas izsaka ar motivētājpārdu nosauktā kā pazīmes, īpašības piemēitību, norāda, ka tajā izpaužas kādas attieksmes, piem.: *atturībnieks, nemiernieks, dumpinieks, strīdnieks, naidnieks, viltnieks, lielībnieks, veiksmnieks,*
- personas nosaukums atbilstoši izmantotajam darba rīkam, instrumentam, ierīcei, piem.: *vijolnieks, podnieks, laivinieks, bundzinieks, ērgelnies,*
- personas nosaukums atbilstoši pasākumam, kurā tā piedalās, piem.: *kristībnieks, kristībniece, kāzinieks, bērinieks, talcinieks,* vai sabiedriskajam virzienam, partijai, ko atbalsta, piem., *partijnieks,*
- personas nosaukums pēc to dzimtās, dzīves vai atrašanās vietas, piem.: *kuldīdznies, kuldīdzniece, cēsiniens, limbažnieks, abavnieks, jaunaucnieks, lielau-*

*nieks, ādažnieks, vidrižnieks, tīnūžnieks, drabešnieks, matīšnieks, pilsētnieks, laucinieks, salinieks, cieminieks, centrīnieks, trimdinieks, cietumnieks, fronti-
nieks, ārvalstnieks, tālumnieks. Piedēkli -niek- izmanto Latvijas rietumdaļas
iedzīvotāju nosaukšanai – kurzemieki, vidzemnieki, jelgavnieki, liepājnieki,
ventspilnieki. Šī tipa derivāti ir plaši sastopami. Ja vietvārda celms beidzas ar
n, tad parasti notiek līdzskaņu saplūdums un vārdā tiek saglabāts tikai viens n,
piem., *platonieki, zebrenieki, brocenieki, blīdenieki*, bet *lutriņnieki*. Daļu nosau-
kumu darina, izmantojot arī interfiksu -e- vai -i-, piem., *stendenieks, durbenieks,
sacenieks, slocenieks, talsenieks, puzenieks, zlēcenieks, šķīrenieks* (← *Šķītras*).
Atsevišķos gadījumos iedzīvotāju nosaukumu atvasinājumos vērojamas fonētis-
kas vai strukturālas atšķirības, piem.: *Bauska* → *baušķenieki*, *Blīdiene* → *blīde-
nieki*, *Dunika* → *dunicēni*, *Ģibuļi* → *ģibulnieki*, *Praviņi* → *pravenieki*.*

Personu nosaukums pēc to nodarbošanās veida, raksturīgās veicamās darbības da-
rina arī no darbības vārdiem, bet šis derivatīvais tips nav produktīvs, piem.: *atpūtnieks,
būvnieks, diedelnieks, iemītnieks, kaitnieks, mūrnieks, rakstnieks, strādnieks, rakstnieks,
pētnieks, stāstnieks, šķeltnieks, vēstnieks, pavēlnieks, pārvaldnieks, valdnieks, mīlnieks,
sagādnieks, zīlnieks*. Motivācijai parasti izmanto darbības vārda sakni, bet dažkārt – pil-
nu nenoteiksmes formu, piem.: *zinātnieks, celtnieks, jātnieks*.

Personu nosaukumu darināšanā neproduktīvi ir īpašības vārdu motivētie atvasinā-
jumi, kas implicē motivētājavārda nosaukto īpašību, piem.: *stiprinieks, savādnieks, sveši-
nieks, tukšinieks, bagātnieks, vājinieks, pārdrošnieks*.

Latviešu valodā ir seni derivāti no skaitļa vārdiem, kas izmantoti skaitliska lie-
luma – naudas zīmju, ciparu, spēļu kāršu nosaukšanai, piem.: *piecnieks, desmitnieks,
simtnieks, vieninieks, divnieks, piecnieks, astotnieks/astoņnieks* u. tml. Šis derivatīvais
tips ar jauniem derivātiem faktiski nepapildinās.

Latviešu valodā funkcionē arī vietvārdi un uzvārdi, kuros segmentējams piedēklis
-niek-, piem.: *Apšenieki, Gudenieki, Ābeļnieki, Dīķenieki, Dzirnavnīeki, Ezernieki, Burt-
nieki, Bītenieki, Degumnieki, Bedernieks, Stabulnieks, Tīrumnieks*. Sekundāro onīmu
derivatīvais raksturojums atšķiras no sugasvārdu skatījuma, jo bieži vien ar piedēkli ir
darināts sugasvārds, kas vēlāk onimizējies, piem., *Dzirnavnieku* mājas šādu nosaukumu
ieguvušas tāpēc, ka tajās dzīvo *dzirnavnīeks*. Tātad ar piedēkli *-niek-* darināts pirmās
pakāpes atvasinājums – sugasvārds.

489. §.

Piedēklis -on-, -oņ- sastopams formantos **-onis, -one, -oņa**. Lielākoties tie ir seni
atvasinājumi, kas darināti no darbības vārda, retumis – lietvārda.

Ar piedēkli **-on-** tiek darināti darītājavārdi, kurus motivē darbības vārda sakne,
norādot, ka:

- persona vai cita dzīva būtne aktīvi veic motivētājavārda nosaukto darbību,
piem.: *darbonis, dziedonis, censonis, cīkstonis, klaidonis, kustonis, muldonis,
ņaudonis, pavadonis, plēsonis, tirgonis, vadonis, varonis*,
- priekšmetam vai parādībai raksturīga ar motivētājavārdu nosauktā darbība,
piem.: *augonis, mākonis, dzelonis, velkonis, šķīdonis, šļūdonis*.

Darbības rezultāta nozīme atklājas vairākos kaišu un slimību nosaukumos, kas
darināti no pirmās konjugācijas darbības vārdu pagātnes celma, piem.: *ģībonis, karsonis,
reibonis*.

Sastopami arī daži lietvārda motivēti personu vai citu būtnu nosaukumi, kuriem
lielākoties negatīva nokrāsa, piem.: *briesmonis, drausmonis, šausmonis, tumsonis*.

Piedēklis **-oņ-** pamatā izmantots darbības norises, procesu, kā arī personu un citu
dzīvu būtnu nosaukšanai. Atvasinājumi norāda, ka nosauktajai reālījai raksturīga ar

motivētārvārdu nosauktā darbība, kas atkārtojas vai ilgst nepārtraukti, piem.: *čīkstoņa, dunoņa, graboņa, kaučoņa, šalkoņa, muldoņa, plēsoņa*. Procesa nosaucējlietvārdus bieži vien motivē skaņu verbi. Šis derivatīvais tips ir mazliet produktīvāks nekā citi derivatīvie tipi, kuros izmantoti minētie piedēkļi. Mūsdienu valodā derivātus ar *-on-*, *-oņ-* ir izspieduši atvasinājumi ar *-tājs*, *-tāja*, *-šana*.

490. §.

Piedēklis -sm- mūsdienās ir samērā aktīvs derivatīvais līdzeklis, kas formanta *-sme*, retumis *-sma*, veidā funkcionē darbības vārda motivētos atvasinājumos. Par derivatīvo bāzi parasti izmanto pirmās konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celmu, piem., *pūsma, versme* (zūd celma līdzskanis *t, d*), *veiksme*, bet ir aktivizējusies arī prefiksāla verba motivācija, piem.: *atklāsme, apjēgsme, izteiksme, nojausma, saskarsme*.

Daži lietvārdi darināti no trešās konjugācijas darbības vārdiem, piem.: *dziesma, drausma* (← *draudēt*).

Atvasinājumi ar *-sm-* lielākoties ir abstrakti lietvārdi, kas priekšmetiski nosauc darbību, procesu, stāvokli, arī darbības rezultātu, piem.: *dīgsme, plauksme, plūsma, degsme, tieksme, tīksme, tvīksme, briesmas, pielūgsme, izteiksme, nojausma, prasme, sadursme*.

Ar piedēkli *-sm-* mēdz darināt arī konkrētas nozīmes lietvārdus – objektu, vietu nosaukumus, piem.: *cirsmā, ēsmā, patversme, teiksma*.

Būtiska ar piedēkli *-sm-* darināto lietvārdu pazīme – lielākā daļa derivātu ir vienskaitlinieki. Bieži vien atvasinājumi ar *-sm-* iegūst stilistisko marķējumu, jo kļūst par poētiskiem.

491. §.

Piedēklis -sn- ir mazaktīvs, neproduktīvs derivatīvais līdzeklis, ko izmanto darbības procesa, īslaicīgas darbības, rezultāta, konkrēta priekšmeta, vietas, personas nosaukšanai ar lietvārdiem, piem.: *aploksne, augsne, apteksne, apvārsnis, lūgsna, nogulsnes, panāksni, slīksnis, zibsnis*. Par derivatīvo bāzi kalpo primāra vai sufiksāla verba sakne, prefiksāla (pirmās konjugācijas) verba celms.

Atsevišķu lietvārdu motivācijai izmantoti īpašības vārdi, piem., *smelksne*, vai lietvārdi, piem., *koksne*.

Piedēklis *-sn-* atrodams arī lietvārdu *sērsna, šķipsna, troksnis, vīksna* struktūrā, bet to motivētārvārdi sinhroniskā līmenī vairs nav nosakāmi.

Derivātiem ar *-sn-* pieslejas arī atsevišķi atvasinājumi ar *-kn-*, *-ksn-*, piem.: *saikne, virkne, dzelksnis, plāksne*, tomēr šāda veida derivatīvā modeļa potences ir ļoti vājas.

492. §.

Piedēklis -šan- funkcionē derivatīvajā formantā *-šana*, ko izmanto lietvārdu darināšanai no tiešajiem darbības vārdiem, un *-šanās*, kas sastopams atgriezenisko darbības vārdu motivētos atvasinājumos.

Piedēklis plaši tiek izmantots procesa nosaukumu darināšanā no pirmatnīgiem un sekundāriem darbības vārdiem – to var pievienot jebkura verba nenoteiksmes celmam. Derivatīvais tips ir ļoti produktīvs un aktīvs. Atvasinājumi nosauc:

- procesu, darbību, piem.: *lasšana, apstādīšana, apzaļumošana, apūdeņošana, attauvošanās, pietauvošanās*,
- darbību vai procesu, kura rezultātā tiek izveidots ar motivētārvārdu nosauktais objekts, piem.: *kūkumošana, rievīnāšana, terasēšana, projektēšana, komplektēšana, caurumošana*,

- darbību vai procesu, kura rezultātā: a) kāds objekts tiek pārklāts ar to, ko nosauc motivētājverba pamatā esošais lietvārds, piem.: *cinkošana* ‘pārklāšana ar cinku’, *krāsošana*, *emaljēšana*, *hromēšana*; b) kurā šis materiāls tiek pievienots kādam citam objektam, piem., *gumijošana*, *tapiņošana*.

493. §.

Piedēklis -tāj- ir aktīvs darītājevārdu darināšanas līdzeklis, ko izmanto, lai nosauktu vīriešu un sieviešu dzimuma būtnes, priekšmetus, ierīces, kas veic ar motivētājvārdu izteikto darbību, apzīmētu profesiju vai nodarbošanos. Atvasinājumi var būt:

- darba rīka vai personas nosaukums atbilstoši veicamajai darbībai, piem.: *atstatortājs*, *laistītājs*, *slāpētājs*, *skaitītājs*, *klauvētājs*, *masētājs*, *skaitītājs*, *vēlētājs*, *balsotājs*, *svinētājs*, *gaidītājs*,
- ierīces nosaukumi *atgaisotājs* ‘gaisa aizvadīšanas ierīce’, (*grīdas*) *vaskotājs*,
- profesiju, pastāvīgas nodarbošanās nosaukumi – *plānotājs*, *plānotāja*, *skolotājs*, *mācītājs*, *vadītājs*, *krāsotājs*.

Daudzi derivāti ir polisemantiski un var nosaukt gan personu, gan ierīci, mehānismu, piem., *modinātājs* ir gan persona, kura modina, gan priekšmets – modinātājpuļksteinis. Derivatīvais tips ir produktīvs arī terminu darināšanā.

494. §.

Piedēklis -tav-, -tuv- saistās tikai ar sieviešu dzimtes galotni *-a* vai *-e*. Atvasinājumu motivācijai tiek izmantoti pirmatnīgi un sekundāri darbības vārdi, turklāt formants *-tava* parasti tiek pievienots sufiksālo darbības vārdu nenoteiksmes celmam, bet formants *-tuve* – pirmatnīgo un prefiksālo bezpiedēkļa motivētājvārdu celmam.

Visproduktīvāk šie piedēkļi funkcionē vietas nosaukumu darināšanā. Atvasinājumi izsaka to, ka attiecīgajā vietā iespējams veikt ar motivētājvārdu nosaukto darbību, piem.: *audzētava*, *frizētava*, *glabātava*, *dziedinātava*, *karsētava*, *kūpinātava*, *klausītava*, *lasītava*, *laimētava*, *saldētava*, *slidotava*, *peldētava*, *šķīdinātava*, *tecinātava*, *tirgotava*, *austuve*, *maltuve*, *ceptuve*, *skatuve*, *krātuve*, *lietuve*, *sietuve*, *raktuves*, *savāktuve*, *atskurbtuve*, *pārbrauktuve*, *uzbrauktuve*, *paslēptuve*.

Derivatīvais tips ‘priekšmetu, rīku nosaukumi’ ir mazproduktīvs, un mūsdienu valodā jauni derivāti tikpat kā netiek darināti, funkcionē dažī senāki atvasinājumi, piem.: *šķiltavas*, *tītavas*, *piltuve*, *kāstuve*.

495. §.

Piedēklis -ul- funkcionē formantā *-ulis*, *-ule*. Atvasinājumi ar piedēkli *-ul-* latviešu valodā ir seni vārdi un pieder baltu valodu leksiskajai sistēmai. Mūsdienu vārddarināšanas sistēmā šis piedēklis pieskaitāms mazproduktīvo derivatīvo līdzekļu grupai. Atvasinājumus parasti motivē darbības vārds, lietvārds vai īpašības vārds.

Jaunu vārdu darināšanā aktīvāk tiek izmantota primāra un sekundāra darbības vārda tagadnes forma resp. tās pilns vai reducēts celms, no kura tiek radīts atvasinājums ar vispārinātu darītāja nozīmi. Atvasinājumi var nosaukt:

- priekšmetu, kuram raksturīga ar motivētājvārdu izteiktā darbība, piem.: *klausule*, *ritulis*, *sprīgulis*, *šūpulis*, *vēstule*, *vārstulis*, *veidule*, *virzulis*, *vizulis*, *zīmulis*, *dzinulis* (← *dzina*),
- personu, kura veic ar motivētājvārdu izteikto darbību, piem.: *brēkulis*, *čīkstulis*, *nemākulis*, *nīkulis*, *ņaudulis*, *murmulis*, *raudulis*, *rāpulis*, *reibulis*, *staigulis*, *tekuļis*, *vaidulis*. Dažus atvasinājumus mēdz attiecināt arī uz dzīvniekiem.

Nelielu grupu veido abstraktu nojēgumu nosaukumi, piem.: *drebuļi*, *tirpuļi*, un dažādu reāliju nosaukumi ar rezultāta nozīmi, piem.: *apdegulis*, *burbulis*, *kukulis*, *skur-*

bulis, nodegulis, mīlulis, kā arī vairāki seni atvasinājumi, kuru motivācija mūsdienās vairs nav saskatāma, piem.: *bundulis, cīrulis, mutulis, grundulis, spogulis*.

Priekšmetu nosaukumi parasti izsaka neitrālu nozīmi, bet personu nosaukumiem ir negatīvisma, nepatikas konotācija. Daļu atvasinājumu mūsdienu runā izmanto reti (Balčiņa 1984; Zemzare 1972).

No īpašības vārda celma parasti atvasina personu nosaukumus, kas izsaka to, ka nosauktajai personai piemīt ar motivētājevārdu izteiktā īpašība. Arī šie atvasinājumi tiek izmantoti negatīvo pazīmju nosaukšanai, piem.: *drūmulis, glēvulis, nīkulis, liekulis, resnulis, sīkstulis, skopulis, svētulis, trakulis, vārgulis*; ar pozitīvu konotāciju parasti funkcionē atvasinājumi *draiskulis, brašulis, skaistulis*. Semantiski pie šīs grupas pieder arī apstākļa vārda motivētais atvasinājums *bailulis*.

Mūsdienās tiek izmantoti arī daži seni lietvārda motivēti atvasinājumi – priekšmetu, vietu nosaukumi, piem.: *bumbulis, grumbulis, veidulis, dobulis*.

Viena no piedēkļa *-ul-* senajām nozīmēm ir deminutīva nozīme, kas paglābusies vien dažos atvasinājumos, piem., *ežulis, mazulis*, kā arī sarunvalodā lietotajās hipokoristikās, piem.: *Ainulis, Andžulis, Aijulis, Annulis, Edžulis*.

496. §.

Piedēklis *-um-* ir produktīvs un aktīvs derivatīvais līdzeklis, kas funkcionē viengalotnes formantā *-ums* (neveidojas derivātu opozīcija „vīriešu : sieviešu dzimte”) un tiek izmantots vairākos produktīvos un dažos neproduktīvos derivatīvajos tipos. Mūsdienās formants *-ums* plaši tiek izmantots abstraktu jēdzienu, terminu darināšanā, kas liecina par tā valodisko potenciālu. Atvasinājumu motivācijai izmanto primārus un sekundārus īpašības vārdus un darbības vārdus, kā arī dažus skaitļa vārdus un vietniekvārdus.

Īpašības vārdu motivētie lietvārdi ar piedēkli *-um-* apzīmē:

- abstraktus jēdzienus, īpašību nosaukumus, piem.: *ātrums, augstums, lēnums, labums, sliktums, jaukums, skaistums, lepnums, sūnums, rūgtums, saldums, diženums, varenums, greznums*,
- konkrētu kvantitatīvi raksturojamu pazīmi, kuru vajadzības gadījumā var izsacīt skaitliskā izteiksmē, piem.: *celmainums, ciņainums, ezerainums, pelnainums, porainums*,
- kvalitatīvi raksturojamu pazīmi, piem.: *kaitīgums, darbīgums, acīgums, zvēriskums, zemiskums*,
- konkrētu priekšmetu nosaukumus, piem.: *olas dzeltenums, baltums, maizes mīkstums, saldumi*.

Mūsdienu valodā ļoti produktīvs ir derivatīvais tips $V_{\text{pag. c.}} + \text{-um-} \rightarrow S$ ‘darbības rezultāta nosaukums’, kas konkretizējas vairākos šī tipa semantiskajos variantos. Motivācijai tiek izmantots primāra vai sekundāra darbības vārda celms. Atvasinājumi nosauc:

- darbības rezultātu – *blīvējums, gājums, griezum, vienādojums, rukums, noraukums, zemējums, tuvinājums, krustojums, lējums, sablīvējums, pārblīvējums, rūdījums, šķēlums, pārgriezum, aptumsums, savienojums, pārsegums, izmēģinājums, maisījums, starptautiski pārvadājumi, norādījumi, ieteikumi*,
- abstraktus jēdzienus ar zināmu konkrētības pakāpi, kas norāda uz rezultātu, piem., *sacerējums, darījums, aizdevums, aizņēmums, izsaukums, sasaukums, arums, rakums, pārkāpums, atprasījums, aizturējums, valdījums, gandarījums, ieslodzījums, izsūtījums*,

- konkrētus priekšmetus, kas tapuši nosauktās darbības rezultātā, piem.: *audums, adījums, apbalvojums, izšuvums, sacepums, cepums, virums, uzsaukums, norīkojums, ievārījums, izcirtums, saldējums, sējums*,
- konkrētu kvantitatīvi raksturojamu pazīmi, kuru vajadzības gadījumā var izsaūt skaitliskā izteiksmē, piem.: *celmainums, ciņainums, ezerainums, pelnainums, porainums, apgaismojums, aptumšojums, apūdeņojums, kritums (upes kritums ir pieci m uz 1 km), ķīļa kāpums*.

Reizēm termini tiek darināti, apejot, ignorējot darbības vārda pakāpi, resp., pēc analogijas ar valodā funkcionējošu derivatīvo ķēdi, tiek apiets kāds tās posms, apvienojot vienā derivātā gan neesošu motivētājevārdu, gan tipisko derivātu, rezultātā rodas bisufiksāls atvasinājums, piem., *karkasējums* ‘kuģa skeleta veidojums’, kas darināts, vienlaikus radot darbības vārdu *karkasēt*, kas valodā nefunkcionē, un veidojot tā pagātnes formu *karkasēja*, no kā tālāk tiek darināts atvasinājums ar *-um-*.

Abstraktu nojēgumu nosaukumi latviešu valodā tiek lietoti vienskaitlī. Daļai lietvārdu iespējama arī daudzskaitļa paradigma, kurā konkretizējas atvasinājuma semantika, piem.: *mājas augstums – būt debesu, slavas, uzdevuma augstumos; darba smagums – celt lielus smagumus; ledus biežums – kafijas biežumi; gaismas ātrums – trīs ātrumi; transporta kustība – roku kustības*.

Valodā funkcionē arī daudzi seni atvasinājumi, starp kuriem minami lietvārdu *austra* un *riets* motivētie debespušu nosaukumi *austrumi, rietumi*, kā arī adverbiālie atvasinājumi *tuvums, tālums*.

497. §.

Interfiksa loma lietvārdu sufiksācijā

Lietvārdu darināšanā vērojami gadījumi, kad derivatīvo piedēkli pievieno motivētājcēlmam ar interfiksa starpniecību. Ar šo parādību lielākoties saskaramies senākos atvasinājumos, kuros bieži vien interfikss ir desemantizējies kādreizējais piedēklis, piem., zūdot no aprites vārdam *pried-ul-a*, vēlāka posma atvasinājumā *pried-(ul)-āj-s* morfēma *-ul-* saglabājas, bet jau kā interfikss, jo nedz funkcionāli, nedz semantiski vairs nesaistās ar piedēkļa nozīmi. Šādos gadījumos interfikss ir tikai strukturāli segmentējama morfēma. Daļā atvasinājumu interfikss tiek izmantots neskaidru iemeslu – labskanības, ērtākas izrunas vai citu iemeslu – dēļ, piem., *rīdz-(i)-niek-s*.

Lietvārdu atvasināšanā izmantotajiem interfiksiem raksturīgas šādas pazīmes:

- pilnīgs derivatīvā patstāvīguma trūkums,
- asemantiskums,
- partnerība ar kādu stabilu derivatīvo piedēkli, piesaiste noteiktas vārdšķiras motivētājevārdam,
- novietojums starp motivētājcēlmu un derivatīvo piedēkli, kas ir derivatīvās nozīmes izteicējs,
- ierobežots skaits atvasinājumu, kuri darināti ar interfiksu un sufiksu vienlaikus,
- daļēji – pragmatisms, t. i., lietojums vieglākas izrunas vai labskaņas dēļ.

Pēc cilmes interfiksi ir:

- primāri, t. i., tādi, kas valodā nav lietoti piedēkļa funkcijā, piem., *cēs+i+niec-e*,
- sekundāri, t. i., tādi, kas sākotnēji veikuši piedēkļa funkcijas, bet, mainoties atsevišķu morfēmu lomai vārdā vai zūdot atvasinājumam no aktīvās leksikas, zaudējuši savu derivatīvo un funkcionālo nozīmi, piem.: *kār-(est)+īb-a* (: *kār+est-e*), *og-(ul)+āj-s* (: *og+ul-a*).

Interfikss, kas sakrīt ar kādu sufiksu formāli vai saistīts ar to ģenētiski, atšķirams no tā pēc šādām pazīmēm:

- trūkst sufiksam raksturīgās semantikas,
- kļūvis funkcionāli nemotivēts, no attiecīgās leksikas zūdot atbilstošam derivātam,
- patstāvīgi netiek izmantots par derivatīvā modeļa komponentu.

Lietvārdu derivatīvajā struktūrā nošķirami interfiksi *-ast-*, *-e-*, *-est-*, *-i-*, *-e-*, *-sn-*, *-t-*, *-ul-*, kas parasti ir asemantiski.

498. §.

Morfēmai *-ast-*, *-est-* mūsdienu latviešu valodā ir divējāds raksturs. Pirmkārt, tie ir mazproduktīvi, neaktīvi piedēkļi, ar ko atvasināti daži verbu motivēti substantīvi, piem., *cien+ast-s*. Šādu atvasinājumu valodā ir bijis vairāk, bet ar laiku tie zuduši no aktīvās leksikas vai paglābušies vēl izloksnēs. Daļa šo vārdu ir pamatā vēlākajiem atvasinājumiem ar *-ība*, piem.: *err-(ast)+īb-a*, *kār-(est)+īb-a*, *zvēr-(est)+īb-a*, *žēl-(ast)+īb-a* u. c. Šajos derivātos morfēmas *-ast-* un *-est-* ir desamentizējušās – no runātāju apziņas zūdot motivētājvārdam, tās vairs netiek saistītas ar abstrakta jēdziena nozīmes izteikšanu, līdz ar to pielīdzinās interfiksam. Turklāt valodā funkcionē vairāki vārdi, kas darināti pēc šī senā derivatīvā modeļa parauga, izmantojot *-est-* vai *-ast-* par savienotājmorfēmu, piem.: *burv+(est)+īb-a*, *brīv+(est)+īb-a*, *lab+(est)+īb-a*, *lab+(est)+īg-s*, *līdz+(est)+īb-a*, *ļauņ+(est)+īb-a*, *mīl+(est)+īb-a*, *māt+(est)+īb-a*, *pār+(est)+īb-a*, *pret+(est)+īb-a*, *pīln+(est)+īb-a*, *pīln+(est)+īg-s*. Tātad latviešu valodā jāšķir divu veidu morfēmas *-ast-* un *-est-*:

- piedēklis, kas atrodas starp motivētājcelmu un galotni un izmantots abstraktu jēdzienu darināšanā;
- interfikss, kas izmantots kā motivētājcelma un derivatīvā formanta *-ība* vai *-īgs* savienotājmorfēma un ir semantiski neitrāls.

499. §.

Morfēmas *-e-*, *-i-* mūsdienu valodas praksē ir asemantiski interfiksi, kuru lietojumu blakus piedēklim *-niek-* acīmredzot nosaka vienīgi valodas pragmatisms – izrunas ērtums un labskanība. Šo morfēmu uzdevums varētu būt novērst skaņu kopu *bn*, *cn*, *dzn*, *ln* u. tml. izrunas grūtības, piem.: *darb+(i)+niek-s*, *rīdz+(i)+niek-s*, *gudr+(i)+niek-s*, *māksl+(i)+niek-s*, *bikst+(e)+niek-s*, *sec+(e)+niek-s*.

Parasti derivatīvo morfēmu aprakstos runā par paplašināto piedēkli *-eniek-*, *-iniek-*, kaut gan lietvārdu darināšanā izmantots interfikss *-e-* vai *-i-* un derivatīvais piedēklis *-niek-*, ar kuru atvasina personu nosaukumus pēc to dzīves vietas, dzimtās vietas, nodarbošanās, sociālā stāvokļa u. tml.

500. §.

Morfēmai *-el-* un *-ul-* (reducētā veidā *-l-*), latviešu valodā ir divējādas funkcijas:

- sufiksa, ar ko parasti darina deminutīvus (*galdelis*, *gultele*), personu nosaukumus (darītājvārdus) un priekšmetu nosaukumus ar nievājuma nokrāsu vai bez tās, kā arī dažus deminutīvus, piem.: *čīkst+ul-is*, *šūp+ul-is*, *maz+ul-is*,
- interfiksa funkcija – tās ir asemantiskas savienotājmorfēmas vairākos atvasinājumos ar piedēkli *-īb-*, *-ēn-* un *-āj-*, piem.: *ēd+(el)+īb-a*, *kut+(el)+īb-a*, *čūsk+(ul)+ēn-s*, *kaz+(l)+ēn-s*, *pried+(ul)+āj-s*, *og+(ul)+āj-s*.

501. §.

Interfikss *-sn-* tiek maz izmantots dažu deminutīvu darināšanā – sestās deklinācijas lietvārdu motivētajos atvasinājumos, piem.: *sir+(sn)+iņ-a*, *nak+(sn)+iņ-a*.

502. §.

Interfikss *-t-* tiek izmantots dažos atvasinājumos ar piedēkli *-iņ-*, piem.: *ac+(t)+iņ-a*, *medu+(t)+iņ-š*.

4.3. Lietvārdu darināšana ar derivatīvo galotni jeb fleksācija

503. §.

Latviešu valodas galotņu veidošanās vēsture noteikusi to funkcionālo divējādību:

1) formveidotāja morfēma, ko izmanto dzimtes, skaitļa, locījuma, noteiktības un nenoteiktības nozīmes sinkrētiskai izteikšanai nomena sistēmā, kā arī citu gramatisko nozīmju izteikšanai citu vārdšķiru formu paradigmās;

2) vārddarinātāja morfēma lietvārdu, apstākļa vārdu, darbības vārdu derivatīvajā sistēmā. Galotnes kā derivatīvās morfēmas izmantojums īpaši spilgti vērojams lietvārdu sistēmā: galotnes *-a*, *-e*, *-is*, *-s*, ko lielākoties izmanto dzimtes, skaitļa, locījuma nozīmes izteikšanai, funkcionē arī kā vārddarinātājas morfēmas. Gadījumos, kad leksēmai ir tikai daudzskaitļa gramatiskā paradigma, tiek izmantotas atbilstošas daudzskaitļa galotnes: *-i* vīriešu dzimtē un *-as*, *-es* sieviešu dzimtē, piem., *velki*, *ilgas*, *paļas*, *kāpes*. Lietvārdu derivatīvajā procesā galotnes iesaistās četros veidos:

- atvasināšanā ar piedēkļiem, kļūdamas par derivatīvā formanta komponentu (kā vārda gramatiskā noformējuma līdzeklis),
- kā patstāvīgs derivatīvais līdzeklis, veidojot jaunas nominatīvas vienības semantiku,
- kā viens no divafiksu (prefiksāli flektīva) atvasinājuma derivatīvajiem komponentiem cirkumfiksā,
- kā derivatīvais līdzeklis saliktoatvasinājumu darināšanā.

Par flektīviem atvasinājumiem uzskatāma arī daļa ģenitīveņu, kas darināti no prefiksāliem darbības vārdiem, īsinātajam celmam pievienojot ģenitīva galotni, piem., *pagaidu*. Būtiska flektīvo atvasinājumu iezīme ir dažādas morfoloģiska rakstura pārmaiņas motivētājvārda (verba) saknē vai celmā, kas jāņem vērā, nosakot motivāciju. Piem., vārda *loks* sakne fonētiski sakrīt ar darbības vārda *locīt* sakni, bet atvasinājuma motivācija izriet no darbības vārda *liekt* semantikas, kas arī uzskatāms par minētā lietvārda motivētājvārdu.

Ir arī tādi sekundāri deverbāli substantīvi, kuros notikusi vēsturiskā patskaņu mija, kas mūsdienās funkcionējošos darbības vārdos nav sastopama, piem., *aizmārš+a* ← *aizmirst*, *mārk+s* ← *mērkt*.

Galotnes loma jaunu vārdu darināšanā plaši pētīta E. Soidas darbos (Soida 1976₁, 1977, 2009).

Ar derivatīvo galotni tiek darināti deverbāli un denomināli atvasinājumi⁴. Derivātus ar galotni *-a*, *-e*, *-is*, *-s* var motivēt:

- pirmatnīgi darbības vārdi, resp., to nenoteiksmes vai tagadnes, atsevišķos gadījumos arī pagātnes celms, piem.: *svilpt* → *svilpis*, *snaužu* → *snauža*, *šuva* → *šuve*. Laika formas izvēle acīmredzot saistīta ar lietvārda semantiku – vai tas izsaka aktīvu, procesuālu nozīmi, vai arī darbības rezultāta nozīmi;
- sekundāri darbības vārdi: prefiksālu darbības vārdu nenoteiksmes, tagadnes vai pagātnes celms, piem.: *atslēgt* → *atslēga*, *paliek* → *paliekas*, *sakāva* → *sakāve*; *aizruna* → *atrunāšanās*; sufiksālu vai prefiksālu otrās un trešās konjugācijas darbības vārdu tagadnes celms. Turklāt otrās konjugācijas darbības vārdu celms tiek īsināts, atmetot derivatīvo piedēkli. Lielākoties tiek izmantoti darbības vārdi ar izskaņu *-āt*, *-ēt*, retāk ar *-īt*, *-ināt* vai *-ot*, piem.: *klaigāt* → *klaigas*, *nodomāt* → *nodoms*; *mirdzēt* → *mirdza*, *iztecēt* → *izteka*; *smaidīt* → *smaids*, *gaidīt* → *gaidas*; *aprēķināt* → *aprēķins*; *elsot* → *elsas*, *apgaismot* → *apgaisme*;

⁴ Tā kā derivatīvo galotņu izmantojums un semantika ir līdzīga, lietderīgāk sniegt to vispārīgu apskatu, nenotiekot galotnes.

- primārs vai sekundārs īpašības vārds, piem.: *smails* → *smaile*; *nerātņš* → *nerātņis*, *nerātne*; *bārdains* → *bārdainis*, *melns* → *Melnis*, *sarks* → *Sarķe*;
- retumis – lietvārds vai skaitļa vārds. Parasti tie ir seni zoonīmi – govju vārdi, piem.: *Nakča*, *Zieča*, *Piekta*, *Piekča*, kuri mūsdienu valodā vairs faktiski nefunkcionē, daži sastopami izloksnēs.

Raksturīgi, ka īpašības vārdu motivētos atvasinājumus vairākumā gadījumu darina ar galotni *-e* vai *-is*. Vēsturiski būtu nošķirami lietvārdi, kurus motivē īpašības vārdi ar piedēkli *-ain-* (piem., *dīvainis*, *ūsainis*, *strīpaine*), no tiem, kas darināti ar *-ain-* no lietvārda (piem., *eglaine*, *klintaine*), tomēr konvencionāli tie tiek skatīti sufiksālo īpašības vārdu grupā.

Deverbālajiem atvasinājumiem ar derivatīvo galotni *-a* (*-as*), *-e*, *-is*, *-s* (*-i*) raksturīga šāda semantika:

- darbarīku, instrumentu vai materiālu nosaukums, piem.: *dzinis*, *svira*, *spiede*, *urbis*, *ziede*, *diegs*, *atslēga*, *saspraude*, *iztika*, *nēši*,
- darbības veicēja nosaukums, piem.: *plāpa*, *aizmārša*, *kode*, *skauģis*, *sniegs*, *atliekas*, *pāraudzis*, *aizstāvis*,
- darbības objekta, rezultāta nosaukums, piem.: *dzira*, *piekars*, *piespraude*, *uzkodas*, *tērps*, *aizkars*, *krava*, *dobe*, *spējas*, *plāpas*, *loks*, *atplaiksna*, *aijas*, *ieraugs*, *guba*, *lamas*, *apraksts*, *saraksts*,
- darbības vietas nosaukums, piem.: *miga*, *mārks*, *pieēja*, *ieplaka*, *nogāze*, *atteka*, *atauga*,
- procesa, stāvokļa nosaukums, piem.: *steiga*, *atbrīve*, *atvaļa*, *apraide*, *miegs*, *dima*, *apsilde*, *nopūtas*, *atlase*, *atmaksa*, *atsvēte*.

Daudzi atvasinājumi ir daudznozīmīgi un var mainīt semantisko grupu atkarībā no konteksta.

Raksturīga flektīvo atvasinājumu iezīme ir to gramatiskā diferencēšanās skaitļa ziņā – lielākajai daļai atvasinājumu iespējamas abas skaitļa formas, bet daži atvasinājumi valodā funkcionē tikai vienskaitļa vai tikai daudzskaitļa formā, piem.: *iztika*, *nojauta*, *atvadas*, *iekuri*, *slāpes*. Ir arī neliela grupa vienas saknes derivātu, kuriem laika gaitā izveidojušās divas semantiski šķirtas grupas – *singularia tantum* un *pluralia tantum*. Piem., *spēja* – *spējas*, *plāpa* – *plāpas*.

Īpašības vārdu motivētie lietvārdi norāda uz to, ka attiecīgajam nominācijas objektam raksturīga motivētājvārda nosauktā pazīme. Atvasinājumi nosauc:

- abstraktus nojēgumus, piem.: *dzīles*, *tāle*,
- personas, dzīvas būtnes, piem.: *vecis*, *vece*, *netiklis*, *milzis*,
- dzīvnieku vārdus, piem.: *Strauja*, *Svēča*, *Lauča*, *Svēte*, *Lauce*, *Rātne*, *Ragaine*, *Bēris*, *Laucis*, *Sirmis*.

4.4. Lietvārdu darināšana ar diviem afiksiem

504. §.

Par divafiksu atvasinājumiem uzskatāmi vārdi, kas darināti, izmantojot divas derivatīvās morfēmas, ko vienlaikus pievieno motivētājvārdformas saknei vai celmam. Divafiksu atvasinājumi atšķiras no citiem atvasinājumiem ar to, ka:

- attiecīgais potenciālais motivētājvārds, kas būtu darināts ar vienu no izmantotajām vārddarināšanas morfēmām, valodā nefunkcionē kā patstāvīga leksiska vienība, piem., lietvārdu *pagalvis* motivē vienkāršākas struktūras vārds *galva*, nevis *galvis* vai *pagalvs*,

- vārdi, kas darināti ar prefiksu un derivatīvo galotni, parasti pāriet citā morfoloģiskajā paradigmā, piem., *nokraste* (sieviešu dzimte, piektā deklinācija) ← *krasts* (vīriešu dzimte, pirmā deklinācija).

Lietvārdus mēdz darināt, izmantojot:

- cirkumfiksāciju – kombinējot piedēkli un derivatīvo galotni, piem.: *pa+sol+e*, *aiz+krāsn+e*, *uz+purn+is*,
- konfiksāciju – kombinējot piedēkli un piedēkli, piem.: *bez+jēdz+ība*, *bez+biļet+nieks*,
- bisufiksāciju – izmantojot divus dažādus piedēkļus, piem.: *arhīv+niec+īb-a*, *metal+ē+šan-a*. Šis atvasināšanas veids latviešu valodā ir samērā jauns, lielākoties tiek izmantots terminu un okazionālismu darināšanā, tāpēc šeit plašāk netiks aplūkots.

Zināmā mērā divas segmentējamas vienības tiek izmantotas arī darinājumos ar interfiksu un piedēkli, piem.: *vard+ul+ēn-s*, *lab+est+īb-a*, kuros vārddarināšanas nozīme ir tikai piedēklim.

Raksturīgi, ka divafiksu atvasinājumus nevar darināt ar visiem piedēkļiem, piedēkļiem un galotnēm – iespējamas tikai dažas noteiktas kombinācijas. Lietvārdi veido visplašāko divafiksu atvasinājumu grupu.

4.4.1. Lietvārdu darināšana ar piedēkli un derivatīvo galotni jeb cirkumfiksācija

505. §.

Ar **cirkumfiks**u darinātie atvasinājumi veido plašāko divafiksu derivātu grupu. Parasti izmantoti piedēkļi *aiz-*, *ap-*, *at-*, *bez-*, *ie-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *pie-*, *uz-* un derivatīvās galotnes *-e*, *-is*, retumis *-s*.

Par motivētājvārdu lielākoties funkcionē primārs lietvārds.

Piedēklis ***aiz-*** tiek izmantots **cirkumfiksā *aiz-...-e***, ar kuru tiek darināti primāru lietvārdu motivēti vietas nosaukumi – atvasinājumi nosauc vietu, kas atrodas aiz motivētājvārda nosauktā priekšmeta, objekta. Šis derivatīvais tips nav produktīvs. Derivāti veido skaitliski nelielu atvasinājumu grupu, piem.: *aizdurve*, *aizdegune*, *aizkalne*, *aizkrāsne* (// *aiz+krāsns*), *aizkalne*, *aizskape*, *aizause*, *aizvārte*. Tie saglabā prefiksa un atbilstošā prievārda *aiz* nozīmi, kas kombinācijā ar motivētājvārda nozīmi rada jauno derivatīvo semantiku.

Piedēklis ***ap-*** sastopams atsevišķos senākos divafiksu atvasinājumos kā **cirkumfiksa *ap-...-e*** vai ***ap-...-is* (-i)** komponents, piem.: *apkakle*, *aproce*, *apmale*, *apzarnis*, *apauši*. Derivātiem ir vietas nozīme, tie norāda, ka minētais priekšmets atrodas ap to, kas nosaukts ar motivētājvārdu.

Arī **cirkumfiks *at-...-e***, ***at-...-is*** mūsdienu latviešu valodā ir neproduktīvs un neaktīvs, jo ar to darināti tikai daži atvasinājumi – *atstarpe*, *atnadzis*, kas izsaka virziena nozīmi ‘atpakaļ, no kaut kā prom vērsts’.

Ar **cirkumfiks *bez-...-e***, ***bez-...-is*** darinātie lietvārdi veido samērā plašu atvasinājumu grupu. Derivatīvā bāze parasti ir primāra lietvārda celms.

Semantiskā ziņā vērojama lielāka dažādība, ko nosaka motivētājvārdu dažādība. Lielākoties tie ir senāki atvasinājumi – personu nosaukumi, kas norāda, ka nosauktajai personai fiziski vai citādi materiāli nav tā, kas nosaukts ar motivētājlietvārdu, piem., *bezgausis*, *bezbārdis*, *bezrocis*, *bezroce*, *bezkājis*, *bezkāje*, *bezzobis*, *bezzobe*, *bezvārdis*, *bezvārde*, vai arī nepiemīt attiecīgā mentālā, emocionālā vai ētiskā iezīme, piem., *bezprātis*,

bezprāte, bezsirdis, bezsirde, bezgodis, bezgode, bezdievis, bezdieve. Šādu nozīmi izsaka arī ar cirkumfiks *bez-..-a* darinātais atvasinājums *bezkauna*, kas ir kopdzimtes vārds.

Daži ar cirkumfiks darinātie lietvārdi nosauc priekšmetu vai parādību, kam nav ar motivētājvārdu nosauktā, piem., *bezrocis* ‘apgērbs bez piedurknēm’, *bezspārnis, bezlapis* (parasti izmanto daudzskaitļa formu *bezspārņi, bezlapij*), *bez dibenis, bezcele, bezsēkle*.

Daļa lietvārdu, kas darināti ar cirkumfiks *bez-..-is* vai *bez-..-e*, tiek lietoti pārnēsātā nozīmē, lai izteiktu to, ka nosauktā būtne uzvedas, rīkojas līdzīgi tam, kuram trūkst ar motivētājvārdu nosauktā, piem., *bezgalvis, bezgalve, bezsirdis, bezsirde* u. tml.

Latviešu valodā priedēklis *bez-* ir raksturīgs ģenitīveņu derivatīvais līdzeklis; starp tiem ir arī divafiksu atvasinājumi, piem., *bezstrādes*.

Vairākiem atvasinājumiem ar priedekli *bez-* ir sinonīmi atvasinājumi ar priedekli *ne-*.

Cirkumfikss *ie-..-e, ie-..-is* samērā maz izmantots divafiksu lietvārdu darināšanā. Ar to atvasinātie lietvārdi nosauc:

- priekšmetu, lietu, kas atrodas motivētājvārda nosauktajā priekšmetā, piem.: *ierocis, iemute*;
- kaites, slimības, piem.: *ienāši*.

Cirkumfikss *no-..-e, no-..-is, no-..-s* izmantots atsevišķu lietvārdu darināšanai, lai:

- apzīmētu vietu, kas nosaukta ar motivētājvārdu: *nokāje, nokraste, nokalne // nokalnis*;
- nosauktu priekšmetus, parādības: *nogale, nomalis, nomods*;
- niansētu laika nozīmi: *novakare (// novakars)*.

Mazliet plašāku derivātu grupu veido ar **cirkumfiks *pa-..-e, pa-..-is*** darinātie lietvārdi, kas:

- apzīmē telpu, vietu, kas ir zem motivētājvārda nosauktā, piem.: *padegune, pagulte, pakrūte, pakraste, pakāje, patrepe*;
- izsaka līdzīgumu tam, ko apzīmē motivētājvārds, piem.: *paeglis, pakrēslis*;
- nosauc konkrētus priekšmetus, lietas, kas ir apakšā ar pamatvārdu apzīmētajam, piem.: *palodze, pakāji* (vilnas paveids);
- niansē laika nozīmi, piem.: *pavakare, pavasaris*.

Ar priedēkļiem ***pie-***, ***uz-*** un derivatīvo galotni ***-e*** vai ***-is*** resp., **cirkumfiks *pie-..e, uz-..is*** atvasināti daži lietvārdi, kas neveido plašākas derivatīvās grupas. Atvasinājumi izsaka vietas, laika, priekšmeta, personas nozīmi, piem.: *piekalne, piekraste, pievakare, uzgalis, uzrocis, uzpurnis*.

Šiem derivatīvajiem modeļiem iespējams aktivizēties.

4.4.2. Lietvārdu darināšana ar priedekli un piedekli jeb konfiksācija

506. §.

Ar priedekli un piedekli darinātu lietvārdu latviešu valodā nav sevišķi daudz. Tomēr mūsdienās vērojama tendence atsevišķiem modeļiem aktivizēties – tiek radīti jauni termini, darināti okazionālismi presē, daiļdarbos.

Parasti tiek izmantoti priedēkļi *ap-*, *at-*, *bez-* un piedēkļi *-en-*, *-n-*, *-niek-*, *-īb-*.

Modeļi *at-* + S + *-n-* → S, *ap-* + S + *-n-* → S, *ap-* + S + *-en-* → S ir neproduktīvi, tie izmantoti tikai atsevišķu derivātu darināšanā, piem., *at+sāl+n-is, ap+zied+n-is, ap+galv+en-is, ap+galv+en-e*, lai nosauktu priekšmetus.

Izplatīts divafiksu modelis ir *bez- + S + -īb-* → S, ko izmanto abstraktu jēdzienu darināšanai. Atvasinājumi norāda, ka attiecīgajam objektam nepiemīt tas, kas nosaukts ar motivētājpārdu, piem.: *bez+bail+īb-a*, *bez+bēd+īb-a*, *bez+gal+īb-a*, *bez+god+īb-a*, *bez+veid+īb-a* utt.

Jāpievērš uzmanība tam, ka funkcionē vairāki ar *-īb-* atvasināti lietvārdi, kas strukturāli sakrīt ar minēto atvasinājumu daļu bez priedēkļa, piem.: *godība*, *rūpība*, *jūtība* u. tml. Nošķirt divafiksu atvasinājumu no iedomājamā prefiksālā atvasinājuma palīdz semantiskās attieksmes un motivācijas virziens: *bezgodība* ← *bez goda*, nevis *bez godības*, *bezdievība* ← *bez dieva* u. tml. Savukārt tāda tipa derivātu kā *bezcerība*, *bezpaldzība*, *bezpilsonība* motivē prepozīcija un sufiksālā lietvārda ģenitīvs: *bez cerības*, *bez paldzības*, *bez pilsonības*, kur tie uzskatāmi par atvasinājumiem ar priedēkli.

Daži lietvārdi ir darināti, izmantojot modeli *bez- + S + -niek-* → S. Par motivētājpārdu tiek izmantots primārs vai sekundārs lietvārds, piem.: *bez+biļet+nieks*, *bez+darb+niek-s*, *bez+pajumt+niek-s*, *bez+pavalst+niek-s*. Tie ir personu nosaukumi, kuri kā raksturīgu tās pazīmi norāda ar motivētājpārdu nosauktā trūkumu.

Tiek piedāvāta iespēja darināt lietvārdus, izmantojot modeļus *ie- + S + -īb-* → S; *pie- + S + -n- + -is* → S, piem.: *ie+ciet+īb-a*, *pie+mut+n-is*, tomēr pagaidām tos izmanto minimāli.

Priedēklis *bez-* tiek izmantots arī kopā ar priedēkli konfiksā:

- *bez-.-nieks*, *bez-.-niece*, lai nosauktu personu, retumis – citu dzīvu būtni, kurai nav ar motivētājlietvārdu nosauktā, piem.: *bezzemnieks*, *bezp partijnieks*, *bezmugurkaulnieks*, *bezpajumtnieks*, *bezpajumtniece*, *bezdarbnieks*, *bezdarbniece*, *bezbiļetnieks*, *bezbiļetniece*,
- *bez-.-ība*, lai izteiktu vispārinātu īpašību, kuras pamatā ir tā trūkums, kas nosaukts ar motivētājlietvārdu, piem.: *bezbailība*, *bezbēdība*, *bezgaumība*, *bezzūtība*, *bezkaunība*, *bezzūpība*, *bez saturība*, *bezspēcība*, vai nosauktu stāvokli, kad nav ar motivētājpārdu nosauktā, *bezdarbība* (← *darbs*), *bezmērķība*, *bezzēdzība*.

4.5. Ar sintaktisko paņēmieni darinātie lietvārdi

507. §.

Sintaktiskais paņēmieni mūsdienu latviešu valodā tiek aktīvi un plaši izmantots jaunu lietvārdu darināšanā (MLLVG 1959; Ahero 1979; Bušs 1982, 1986). Parasti vienā vārdā tiek sapludināti divi, reti – trīs un vairāki patstāvīgi vārdi. Šī derivatīvā paņēmiena iespējas apliecina arī tā aktīvā izmantošana okazionālismu, jaunvārdu darināšanā, kas spilgti vērojama terminoloģijā, publicistikā, daiļliteratūrā (Skujiņa 1993₁; Liepa 2011).

Salikteņus iedala, ņemot vērā gan to komponentu savstarpējās attieksmes, gan pirmā komponenta vārdšķiras piederību. Blakus salikteņiem bieži vien valodā funkcionē motivētājpārdukopas ar to pašu, mazliet attālinātu vai atšķirīgu nozīmi.

Atbilstoši komponentu sintaktiski semantiskajām attieksmēm salikteņus iedala **determinatīvajos** un **kopulatīvajos** salikteņos. Determinatīvo salikteņu pamatā ir vārdkopas, kuru komponenti atrodas pakārtojuma attieksmēs, proti, pirmais komponents tuvāk paskaidro, precizē ar otro komponentu izteikto nozīmi, piem.: *lāč+āda*, *krokodil+āda*, *puķu+zirnis*, *dienas+grāmata*, *zaļ+barība*. Saliktenī ietilpst vai nu pirmā komponenta pilna forma, vai arī tās celms, retumis – forma ar īsinātu galotni, piem.: *ceļ-a+zīme*, *klas-es+biedrs*, *sēt-(a)s+vidus*.

Salikteņi ļauj īsāk, precīzāk, kompaktāk izteikt domu, turklāt valodā funkcionē daudz derivatīvo modeļu, kuru pirmais vai otrs komponents tiek izmantots daudzu salikteņu motivācijai, piem.: *pus-*, *liel-*, *maz-*, *daudz-*, *veida*. Attiecīgajām morfēmām vērojamas gramatizēšanās iezīmes, tās sāk līdzināties prefiksoīdam vai postfiksoīdam. Daudzkārt izmantojami ir gan latviskas cilmes vārdu celmi, gan arī aizguvumi.

Saliktenim raksturīgas savas pazīmes, kas to atšķir no vārdkopas vai cita vārdu savienojuma. Tās var būt gan fonētiskas, gan morfoloģiskas, gan strukturālas un semantiskas atšķirības. Visas šīs pazīmes ir svarīgas, bet salikteņa nepieciešamības resp. stabilitātes noteikšanā ļoti nozīmīga ir tieši semantiskā rakstura pazīme – vai saliktenis pēc savas nozīmes atšķiras no vārdkopas, kas veidota no tā komponentiem atbilstošiem vārdiem, vai nē. Nozīmes atšķirības līmenis var būt dažāds. Daļai salikteņu tā ir acīm redzama, citiem – diezgan vāja, piem.: *pastkastīte*, *lasāmgabals*, *skrituļslidas*, *bibliotēkzinātnē*; *svaigēdājs*, *raspodiņi*, *kaķpēdiņas*.

Antonija Ahero, runājot par salikteņu nozīmes norobežojumu attiecībā pret vārdkopu, min piecus raksturīgākos gadījumus:

- vārdkopai ir divas vai vairākas nozīmes, bet saliktenim tikai viena, kura ir arī viena no vārdkopas nozīmēm. Piem., salikteņiem ar *-mala* kā otru komponentu – *ceļmala*, *jūrmala*, *upmala*, *mežmala* u. c. – atbilstošās vārdkopas (*ceļa mala*, *jūras mala*, *upes mala*, *meža mala* u. c.) apzīmē gan pirmajā komponentā izteiktā objekta *malu*, gan arī teritoriju gar pirmajā komponentā nosaukto objektu, bet saliktenim ir tikai vārdkopas otrā nozīme, piem., *jūras mala* ir gan pašas jūras mala, gan arī josla, teritorija gar jūru, savukārt *jūrmala* ir zemes josla, teritorija gar jūru. Saliktenis lielākoties ir dominējošais neitrālais resp. stablais priekšmeta nosaukums;
- saliktenis salīdzinājumā ar vārdkopu izdala vienu priekšmetu vai priekšmetu tipu no pārējiem priekšmetiem, ko nosauc vārdkopa. Saliktenis ir precīzs zināma priekšmeta vai priekšmetu tipa nosaukums, turpretī vārdkopa ir tikai vispārējs priekšmeta apzīmējums, jo tā aptver plašāku priekšmetu grupu un ietver arī salikteņa apzīmējamo priekšmetu, bet neizdala tā specifiku, sal., piem., *sarga suns* – jebkuram sargam piederošs jebkurš suns, bet *sargsuns* ir speciāli apmācīts suns, kura pienākumos ietilpst apsargāt kādu objektu vai personu; *darba vieta* ‘vieta, kur cilvēks veic konkrētu darbu – pie rakstāmgalda, plīts, konveijera, darbgalda’, *darbavieta* ‘uzņēmums, iestāde, kur persona strādā un saņem algu’; *darba diena* ‘nedēļas diena, kad cilvēki parasti strādā – pretstatā brīvdienām’, *darbdiena* ‘diennakts laiks, kurā persona strādā savā darbā’; *redzes loks* ‘platība, kas aptverama ar redzi’; *redzesloks* ‘zināšanu, interešu loks’; *pirmā diena* un *pirmdiena*. Šāda tipa salikteņi ir stabili salikteņi savā norobežotajā nozīmē; vārdkopa lietojama vispārējā nozīmē, bet ne precīzai priekšmeta apzīmēšanai salikteņa vietā;
- daļai salikteņu nozīmes norobežojums izpaužas tādā veidā, ka vārdkopai un saliktenim ir atšķirīgs nozīmes norobežojums: salikteni lieto savā, bet vārdkopu – savā nozīmē, tāpēc aizstāšana nav iespējama, piem., *jaunceltne* – jauna, nepabeigta celtne; *jauna celtne* – jauna, pabeigta celtne; *laiksaimniecība* – tautas saimniecības nozare, *lauku saimniecība* – saimniecība uz laukiem; *Vasarsvētki* – vasaras svētki; *kaķpēdiņas* – kaķa pēdiņas; *raspodiņi* – *rasas podiņi*; *laikraksts* – *laika raksts*; *vecmāte* – *vecā māte*; *ceļazīme* ‘dokuments, ko dod līdzī ceļā šoferim vai personai, kas ar ārsta nosūtījumu dodas uz sanatoriju, atpūtas namu’, *ceļa zīme* – ‘satiksmes zīme, ceļa vai trases apzīmējums’;

- salikteņiem ar nozīmes norobežojumu blakus var būt vārdkopa, kas pēc savas nozīmes arī ir norobežota un atbilst salikteņa nozīmei, piem., *galamērķis* – *gala mērķis*, *sirdspuksti* – *sirds puksti*, *literatūrkritiķis* – *literatūras kritiķis*, *raduraksti* – *radu raksti*, *rokassoma* – *rokas soma*, *rokassprādze* – *rokassprādze*, *sirdsbalss* – *sirds balss*, *sirdsdarbība* – *sirdsdarbība*, *guļamistaba* – *guļamā istaba*, *divstāvu* – *divu stāvu*, *apkalpotspēja*, *amatsvienotājs*, *darbnespēja*, *līgumslēdzējs*, *mācībvaloda*, *videszinātne*, *vecdrānas*, *dzīvesvieta*, *kopnorāde*. Blakus šāda tipa salikteņiem brīvi var lietot vārdkopa, tomēr saliktenis ir dominējošais stablais apzīmējums, bet vārdkopa – parasti stilistiski ekspresīvs izteiksmes līdzeklis (Ahero 1979: 164–171).

Valodā ir arī tādi savienojumi, kad vārdkopai un salikteņim ir viena un tā pati norobežota nozīme, kas pēc kāda svārstību laika kļūst par stabiliem salikteņiem, un vārdkopa blakus salikteņim vairs nelieto, piem.: *kara vīrs* un *karavīrs*; *rakstāmā spalva* un *rakstāmspalva*. Šādi salikteņi ir gan senāki, gan jaunāki darinājumi, piem.: *skatlogs*, *laikmets*, *skrejlapa*, *skaņdarbs*, *domraksts*, *melnraksts*, *tīrraksts*, *ceļmallapa*.

Liela daļa šāda veida salikteņu ir termini, turklāt daļa no tiem darināti pēc citu valodu parauga, ir kalki, piem.: *sērskābe*, *kodolenerģija*, *atombumba*. Saliktenis ir kā simbols, aiz kura slēpjas vēl kas cits, kas salikteņa komponentos nav pateikts, – dažkārt vesels nozīmju komplekss. Ja formāli blakus šādiem salikteņiem veidotu vārdkopa, tad tai trūktu reāla satura, vai arī tā ietvertu tādus nozīmes elementus, kas salikteņim nav raksturīgi, piem., vārds *kodolkarš*, kas darināts no kalkētas vārdkopas *kodolu karš* ir bez reāla satura.

Mūsdienu latviešu valodā salikteņu darināšanā vērojamas vairākas raksturīgas iezīmes – liela atsevišķu motivētāJVārdu aktivitāte pirmā komponenta funkcijā, piem., īpašības vārda celms *maz-*, *liel-*, *pus-*, aizgūto elementu ekspansija (*pseido-*, *retro-* u. c.), infinitīva plašs izmantojums, no vienas puses, un motivētāJleksēmu dažādība gan vārdšķiru, gan semantiskā ziņā, no otras puses. Jānorāda, ka atsevišķas motivētāJsaknes, vēroties plašumā to iesaistei salikteņdarināšanā, ar laiku gramatizējas un kļūst par prefiksoīdiem, piem., saknes *vir-*, *līdz-*.

Latviešu valodā ir izveidojušies vairāki produktīvi komponenti, ar kuriem mēdz darināt ļoti daudzus salikteņus. Biežāk salikteņu pirmā komponenta funkciju veic lietvārda *puse* sakne *pus-*, piem.: *pusaplis*, *pusbrālis*, *pusmāsa*, *pusdiena*, *pusceļš*, *pusistaba*, *pusķieģelis*, *pusducis*, *pushektārs*, *pusspainis*, *pusjūlijs*, *puskokvilna*, *pusārprāts*, *puskariete*, *pusmētelis*, *pusvācietis*, *puscaurceļotājs*, *pusdārgakmeņi*. Derivāti ir semantiski ļoti dažādi – tie norāda, ka salikteņa otrajā daļā nosauktais:

- pēc lieluma, apjoma ir *puse* vai aptuvena *puse* no kāda priekšmeta, skaitliskā lieluma, skaita, daudzuma, tilpuma, piem.: *puslīnums*, *pusstunda*, *pusmuca*, *pusvasara*,
- ir nepilnīgs, daļējs, nesasniedz parasto apjomu, piem.: *puslins*, *pusģimene*, *pusmiegs*, *pusvijole*, *puszābaki*,
- daļēju līdzīgumu salikteņa otrajā daļā nosauktajam: *puscukurbietes*.

Bieži sastopama arī īpašības vārda sakne *maz-*, *liel-*, *diž-*, *sīk-*, piem.: *mazsaimniecība*, *mazdārziņš*, *mazklaipi*; *lielauto*, *lielsaimniecība*, *lielģimene*; *dižģimene*, *dižsievass*, *dižakmens*, *dižozols*, *dižceltne*; *sīkradība*, *sīksolīši*, *sīkkritika*; skaitļa vārdu viens sakne – *viencēliens*, *viendievība*, *viengabala*, *vienistabas*; vietniekvārda *pats* sakne – *pašanalīze*, *pašapgāde*, *pašapziņa*, *pašcieņa*, *pašdarbība*, *pašdisciplīna*, *pašiedvesma*, *pašlabums* u. c.

Salikteņu pirmais komponents var būt apstākļa vārds, piem.: *atpakaļceļš*, *atpakaļkritiens*, *turpceļš*, *atkalapvienošanās*, *atkalredzēšanās*, *augšupeja*, *iepriekšpārdošana*, *lejupeja*, *līdzāspastāvēšana*, *mazāksolīšana*, *pretimrunāšana*, *prombraukšana*.

Arī otrais komponents var būt produktīvs, resp., sastopams vairākos desmitos atvasinājumū. Biežāk tiek izmantoti šādi lietvārdi: *veida – akotveida, bumbierveida, bumbveida, kausveida, kubveida; āda – aitāda, bebrāda, briežāda, gļotāda, jēlāda* u. c.

Ļoti plašu derivatīvo grupu veido salikteņi, kuru pirmais komponents ir lietvārds vai darbības vārda nenoteiksmes forma, kas nāk no dažādām semantiskajām grupām. Produktīvākie salikteņu derivācijā izmantotie infinitīvi, kā atzīst Ojārs Bušs, ir *dzīvot, rakstīt, lasīt, strādāt, spēlēt, dziedāt, vadīt, darīt, domāt, sportot*. Otrais komponents parasti ir deverbāls lietvārds. Tas var būt primārs, piem.: *prieks*, atvasināts ar derivatīvo galotni, piem.: *griba, spēja*, vai piedēkli, piem.: *tiesības, prasme: dzīvotgriba, dzīvotalkas, dzīvotdzīņa, dzīvotkāre, dzīvotmācīšanās, dzīvotnespēja, dzīvotspēks, dzīvottiesības, dzīvotpratējs; dzīvotmāka, dzīvotprašana, dziedātmācīšanās, ēstkāre, domātprieks, pārliecinātāls, gulētiešana, peldētamācība, radītgriba, zinātkāre* (Bušs 1982: 83). Raksturīga šo vārdu derivatīvā iezīme ir tas, ka salikteņī motivētājkomponentu secība atšķiras no to secības sintaktiskajā konstrukcijā, piem.: *griba dzīvot* un *dzīvotgriba*.

Salikteņu starpā ir arī hibrīdsalikteņi, t. i., tādi salikteņi, kuru viens komponents ir latviskas cilmes, bet otrs – aizgūts vārds vai tā celms, piem.: *paralēlstāja, meistarsacīkstes, palīginventārs, apakšgrupa, klejotājpsiholoģija, internātnams, organizatorspēles, pasūtījummēde, diskopaaudze, diskomeitenes, retroceltne, retrotērps, superpuika, pseidomācības, pseidopatiesība*.

Tāpat kā prefiksācijā, arī salikteņdarināšanā saskaramies ar plašu ģenitīveņu kopu, kuru lielākā daļa attiecas uz terminoloģiju, tāpēc gramatikā tie netiek izvērsti raksturoti. Salikteņi var funkcionēt vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvā, norādot kādu raksturīgu apzīmējamā objekta pazīmi. Šāda tipa salikteņi semantisko pilnvērtīgumu iegūst tikai analītiskajā leksēmā. To pirmais komponents var būt lietvārds (*skjtvjveida zobrats*), īpašības vārds (*pilnmetrāžas filma, augsttemperatūras apstrāde*), skaitļa vārds (*vienkrāsas audums, četrdurvju skapis*), vietniekvārds (*šīsdienas pasākums, tolaiku cilvēks*) vai apstākļa vārds (*daudzdienu ceļojums, vairākstāvu ēka*), bet otrais komponents ir lietvārds vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvā.

Vienmēr daudzskaitļa formā tiek lietoti ģenitīveņi ar *div-, trīs-, četr-* utt., kuros šie daudzuma apzīmējumi attiecas uz salikteņa otrajā komponentā nosaukto objektu skaitu: *divlemešu arklis, trīsfažu strāva, četraktu motors*. Parasti daudzskaitlī tiek lietoti ģenitīveņi ar *daudz-, vairāk-, maz-* (apstākļa vārda nozīmē), *starp-* u. tml.: *daudzstāvu nams, vairākcilindru motors, mazstāvu apbūve, starpgrēdu zona*. Ja skaita apzīmējums saliktajā ģenitīvenī neattiecas uz otrajā komponentā nosaukto objektu skaitu, tad šis skaita apzīmējums nenosaka ģenitīveņa skaitli, piem., *viensliežu dzelzceļš* ir ‘viena sliežu pāra ceļš’, bet ‘ceļš ar vienu sliedi’ būtu *vienslīdes ceļš* (Skujiņa 1993, : 75).

4.6. Abreviēšana

508. §.

Abreviēšana ir vārdarināšanas paņēmieni, kura raksturīga iezīme ir motivētājvārda vai vārdu savienojuma materiālā apvalka nomaiņa pret īsāku variantu – burtu resp. iniciāļu, burtkopu, zilbju u. tml. savienojumu, kas kļūst par motivētājevienības strukturālu ekvivalentu un parasti implicē to pašu semantiku un sintaktiskās funkcijas, kas raksturīgas pilnajam nosaukumam. Abreviēšana var tikt kombinēta ar sintaktisko paņēmienu (salikteņdarināšanu) un morfoloģisko paņēmienu (sufiksāciju vai fleksāciju).

20. gadsimta otrās puses raksturīga iezīme ir vārdu saīsinājumu (abreviatūru) skaita straujš pieaugums, kas vērojams ne tikai latviešu, bet arī daudzās citās valodās.

Šis process aktīvi turpinās arī 21. gadsimtā. „Abreviatūras,” kā atzīst Andrejs Bankavs, „kļuvušas par sava veida XX gadsimta lingvistisku universāliju.” (Bankavs 1997) Abreviatūras tiek plaši lietotas tehniskajos, zinātniskajos, reklāmas, publicistikas tekstos. Ar laiku no šauri profesionāla lietojuma saīsinājumi ieplūst vispārlietojamā rakstu valodā, bet daļa – arī runā. Kā valodas fakti abreviatūras tiek fiksētas arī vārdnīcās. Salīdzinājumā ar pārējo leksiku, saīsinājumi ir diezgan nepastāvīga leksikas daļa, kas mainās, mainoties politiskajiem, sociālekonomiskajiem un citiem apstākļiem.

Vēsturiski abreviatūras attīstījušās kā vārda grafēmiskais variants – simbols, kas implicē to pašu informāciju, ko pilnais vārds, kas tiek izteikts mutvārdu formā. Abreviēšanai latviešu valodā ir pietiekami sena vēsture. Jau latviešu valodas rakstu pieminekļos bija sastopami dažādi saīsinājumi, piem., Firekera vārdnīcā (17. gs.) fiksēti saīsinājumi *Dobl* ← *Dobele*, *Cur* ← *Kurzeme*, *m* ← *masculinum* (vīriešu dzimte), *pl* ← *pluralis*, kā arī personvārdu iniciāļi un saīsinājumi, piem., *Ješka*, *Jāka* ← *Jēkabs*. Mūsdienās abreviatūras kļuvušas par neatņemamu valodas daļu.

Abreviatūras cilmes un funkcionālā ziņā ir ļoti neviendabīga sekundāro nominatīvo vienību grupa – viena vai vairāku vārdu, salikta nosaukuma (īpašvārda), divu vai vairāku komponentu sintaktiskas konstrukcijas, ar kuru tiek nosaukta kāds objekts, parādība u. tml., saīsinājums. Tas savukārt nosaka abreviatūru strukturālās un semantiskās īpatnības.

Būtiska iezīme strukturālā ziņā ir tas, ka abreviatūrām nav savas morfēmiskās struktūras kā vārdam, tās funkcionē kā vienkāršas vai komplicētas zīmes, kuru saturs pilnībā atklājas tikai motivētājevārdā vai vārdu savienojumā, kura ekvivalenta nominatīva vienība ir abreviatūra. Tā parasti tiek izmantota paralēli motivētājleksēmai un sastopama tikai rakstveidā, piem.: *LKKSS* (*Latvijas Kooperatīvo krājaizdevu sabiedrību savienība*), *RLB* (*Rīgas Latviešu biedrība*), *IVIS* (*integrētā valsts informācijas sistēma*), *BICEPS* (*Baltijas Starptautiskais ekonomikas politikas studiju centrs*).

Daļa abreviatūru mēdz funkcionēt gan mutvārdu, gan rakstveida formā, piem.: *RTU* (Rīgas Tehniskā universitāte), *ANO* (*Apvienoto Nāciju Organizācija*), bet dažas sāk dominēt un faktiski pilnībā aizstāj motivētājevārdkoku, piem.: *MADEKKI* (*Medicīnas aprūpes un darbspēju ekspertīzes kvalitātes kontroles inspekcija*). Aizgūtās abreviatūras lielākoties tiek lietotas kā pamatnominatīvā vienība, pat nesaistot to ar pilnu nosaukumu, piem., *NASA* (*National Aeronautics and Space Administration – Aeronautikas un kosmosa pētīšanas nacionālā pārvalde*), *OECD* (*Organisation for Economic Cooperation and Development – Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija*).

Reizēm runātais un rakstfītais abreviatūras variants atšķiras, proti, runājot tiek atmests segments, kas atkārtojas, piem., *RSEBAA* (*Rīgas Starptautiskā ekonomikas un biznesa administrācijas augstskola*) vietā tiek lietota abreviatūra *RSEBA*.

Lai noteiktu abreviatūras veidu, ņemamas vērā šādas pazīmes:

- segmenta kvalitāte (burti, skaņas, zilbes, morfēmas, patvaļīgi izvēlētas vārda daļas),
- segmentu daudzums,
- segmentu pozīcija,
- segmentu funkcionēšanas raksturs – lietojami neatkarīgi vai sasaistē ar citām vienībām (piem., apzīmējumā *e-pasts* abreviatūra *e* ir vārda pirmais burts, viensegmentāla, saistīta).

Atbilstoši tam, kā notikusi īsināšana un kāds ir tās rezultāts, mūsdienu lingvistikā šķir vairākus abreviēšanas paveidus – abreviāciju, strupināšanu un sapludināšanu. Latviešu valodā plašāk tiek izmantota abreviācija, mazāk – strupināšana un sapludināšana (Veisbergs 1997₂).

4.6.1. Abreviācija

509. §.

Abreviācija ir process, kura laikā notiek vārda vai sintaktiskas konstrukcijas lineārā garuma saīsināšanās un rezultātā rodas vai nu dažāda veida grafisks apzīmējums (zīme), kas funkcionē paralēli motivētā vienībai, to daļēji vai pilnībā aizstājot, vai reducētam vārdam vai saliktenim līdzīga nominatīva vienība. Abreviācijas rezultātā rodas saīsinājums vai iniciālsaliktenis. Šaurākā izpratnē abreviācija tiek definēta kā abreviatūru, resp., saīsinājumu salikteni, veidošana no vārdu savienojuma vai salikteni sastāvdaļu sākumburtiem vai sākumdaļām (VPSV 2007: 12).

Cilmes ziņā abreviatūras var iedalīt vairākās grupās – latviskas cilmes (*agr.* ← *agrārais*, *AIP* ← *Augstākās izglītības padome*, *GNP* ← *Gaujas Nacionālais parks*), aizgūto (vai tulkoto) vārdu un nosaukumu īsinājums (*abs.* ← *absolūts*, *ANO* ← *Apvienoto Nāciju Organizācija*, *ES* ← *Eiropas Savienība*), aizgūtās abreviatūras (*f.* ← *forte*, *ft* ← *foot* (pēda), *CV* ← *curriculum vitae*, *I.N.R.I.* ← *Iesus Nazarenius Rex Iudaeorum*, *DOS* ← *Disk Operating System* (*diska operāciju sistēma*)).

Savdabīgu grupu veido abreviatūras, kuras funkcionē atrauti no reālijas latviskā nosaukuma, proti, dažādu Latvijas vai kopuzņēmumu, biedrību un citu objektu angļu vai citā valodā veidoto nosaukumu abreviatūras, kas neatbilst latviskajam nosaukumam. Piem., sadarbības programmas *Latvijas–Lietuvas pārrobežu sadarbības turpināšana iedzīvotāju un vides aizsardzības jomā* saīsinātais apzīmējums *LATLITCBC* ņemts no angļu valodā funkcionējošā nosaukuma *Latvia–Lithuania cross border cooperation*, bet *Latvijas Kuģu brokeru un aģentu nacionālās asociācijas* abreviatūra ir *NALSA* ← *National Association of Latvian Shipbrokers and Shipping Agents*. Šādi saīsinājumi var sakrist ne tikai ar latviešu, bet arī citās valodās lietotajām abreviatūrām, ko izmanto tajā pašā vai citā jomā, piem., abreviatūra *NALSA* izlasāma arī kā *North American Land Sailing Association* vai *National Native American Law Students Association*.

Mūsdienās arvien biežāk tekstā tiek kombinēts pilnā nosaukuma latviskais variants un aizgūtā abreviatūra, piem., *Starptautisko investīciju un multinacionālo uzņēmumu komiteja* – *CIME* ← *Committee on International Investments and Multinational Enterprises*, *NAFTA* ← *North American Free Trade Agreement* // *Ziemeļamerikas Brīvās tirdzniecības līgums*, vai latviskā un aizgūtā nosaukuma paralēllietojums un aizgūtās abreviatūras dominante, piem., *DRIVE* – *ceļu infrastruktūra transporta līdzekļu drošībai Eiropā* // *dedicated road infrastructure for vehicle safety in Europe*.

Raksturīgs, ka dažādu iestāžu, uzņēmumu u. c. struktūrvienību sistēmā izmantojamo abreviatūru sarakstos fiksēts ļoti daudz aizgūto abreviatūru, bieži vien vai nu bez oriģinālnosaukuma, vai arī bez skaidrojuma latviešu valodā. Turklāt raksturīga mūsdienai iezīme ir kritēriju trūkums latvisko un aizgūto abreviatūru izvēlē, piem., blakus latviskajai abreviatūrai *EBTA* ← *Eiropas Brīvās tirdzniecības asociācija* (*Stokholmas konvencija*) tiek lietots aizguvums *ECDC* ← *European Centre for Disease Prevention and Control* // *Eiropas Slimību profilakses un kontroles centrs*, kas arī attiecas uz Eiropas Savienības Uzņēmējdarbības un rūpniecības ģenerāldirektorāta sistēmu, tātad – ir tā paša līmeņa nominācijas vienība, tāpēc būtu izmantojama atbilstošā tulkotā abreviatūra.

Aizgūtās abreviatūras lielākoties ienākušas no angļu (*UNESCO* ← *United Nations Educational Scientific and Cultural Organization*), franču (*FIFA* ← *Fédération internationale de football association*), itāļu (*FIAT* ← *Fabrica Italiana Automobili Torino*), krievu valodas (*GULAG* ← *Главное управление исправительно-трудовых лагерей и колоний* (*Labošanas darbu nometni un koloniju galvenā pārvalde*)). Lielākā daļa no

krievu valodas aizgūto dažāda veida abreviatūru un saīsinājumsalikteņu, kas tika aktīvi izmantoti padomju laikā, kļuvuši par historismiem. (Sk. Kalnbērziņa 1975.)

Atsevišķi saīsinājumi aizgūti arī no vācu, poļu, zviedru un citām valodām. Tulkojot dažus aizgūtos pilnos nosaukums, dažkārt veidojas sakritīgas abreviatūras gan oriģinālā, gan tulkojumā, piem., *PIN* ← *personal identification number: personīgais identifikācijas numurs*.

Vairākos gadījumos abreviatūru aizgūšanas pamatā ir konvencija – piem., ir pieņemts netulkot preses aģentūru, starptautisku organizāciju, sporta asociāciju, federāciju u. c. nosaukumus: *AFP* ← *Agence France-Presse*, *OPEC* ← *Organization of the Petroleum Exporting Countries*, *UEFA* ← *Union européenne de foot-ball associations* (Eiropas Futbola asociāciju apvienība), *SAPARD* ← *Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development*.

Saīsinājumu lietojumu dokumentos mūsdienās ietekmē arī Eiropas Kopienās pieņemtie noteikumi, piem., ja visās valodās lieto vienu un to pašu saīsinājumu neatkarīgi no tā sākotnējās cilmes (franču vai angļu), tad to patur arī latviešu valodā, bet, ja tas katrā valodā ir citāds, tad arī latviešu valodā to darina no jauna, piem., angļiski *IRCC*, franciski *CICR*, latviski *SSKK* (*Starptautiskā Sarkanā Krusta komiteja*). Eiropas Kopienās pieņemts abreviatūras, kas nav garākas par pieciem burtiem, rakstīt ar lielajiem burtiem, bet garākos akronīmos, ko lasa kā vienu vārdu, lielais ir tikai pirmais burts (piem., *Unesco*). Latviešu valodā ievēro tādu pašu principu, izņemot gadījumus, kad akronīms ir plaši lietots un tā rakstība jau nostabilizējusies (piem., angļiski *Unesco*, latviski *UNESCO*). (G)

Abreviatūru tipoloģijas pamatā ir šādas pazīmes:

- motivētāJVārdu saīsināšanas veids – tiek izmantots:
  - iniciālis, radot **iniciālismus** (*A/O* ← *austrumi/v. Ost, V. E.* ← *Viņa Ekselence*, *OCTA* ← *obligātās civiltiesiskās atbildības apdrošināšana*),
  - viena vai vairāku vārdu grafēmas, to kombinācijas, radot **grafiskās abreviatūras** (*i.* ← *imperfektīvais darbības vārds, zr.* ← *zemesrags, utt.* ← *un tā tālāk, tbc* ← *tuberculum, k-dze* ← *kundze*),
  - zilbe kopā ar sekojošu līdzskani vai morfēmas daļa (*pēcv.* ← *pēcvārds, il.* ← *ilustrācija, saīs.* ← *saīsinājums*),
  - dažādi segmenti, radot jaukta tipa īsinājumu (*LiepU* ← *Liepājas Universitāte, RSK* ← *Rīgas slimokase, LAKRA* ← *Latvijas Kredītņēmēju apvienības*);
- abreviatūras skaniskais veidols – **akronīmi**, ko lasa kā parastu vārdu (*RPIVA, ANO, EKA*), **grafēmismi**, kuros lasa katru burtu (*LU, RTU, LVI, VSAA*) un jaukta veida abreviatūras (*CD-ROM*).

Grafiskā ziņā abreviatūras var būt:

- vārda vienburta saīsinājums jeb singls, kas tiek rakstīts ar lielo vai mazo burtu, kopā ar kādu zīmi, ciparu vai bez tā, piem., *R* (vītnes rādiuss), *R+* (visu pozitīvo skaitļu kopa), *R_i* (skaitļu plakne), *R65* (apzīmējums uz ķīmijas precēm ķīmisko vielu iedarbības raksturošanai – ļoti indīga), *r* (integrālrēķinos – matricas rangs), *r.* (rajons),
- vārda burtkopas saīsinājums, kuram iespējami vairāki pieraksta veidi: ar mazajiem vai lielajiem burtiem, kombinējot tos, piem., *ez.* (ezers), *dB* (decibels), *Mg.* (maģistrs), *Mg* (magnijs, megagrams), *mg* (miligrams), *kWh* (kilovatstunda), *Ddl* (dāmas apzīmējums šahā),
- vārdu savienojuma saīsinājums, ko raksta ar mazajiem burtiem, tos atdalot vai neatdalot ar pieturzīmi, piem., *u. c., utt., a/s*,
- vārdu savienojuma – saliktā nosaukuma – saīsinājums, ko raksta ar lielajiem burtiem, piem., *LKKA* (Latvijas Kuģu kapteiņu asociācija), *VL!* (*Visu Latvijai!*),

- vārdu savienojuma – saliktā nosaukuma – kombinēts saīsinājums, kurā izmantoti gan iniciāļi, gan mazie burti, piem., *VeA* (Ventspils Augstskola),
- dažāda apjoma sintaktisku konstrukciju, tekstā bieži izmantojamu apzīmējumu saīsinājums, kam nav īpašvārda nozīmes, bet ko raksta ar lielajiem burtiem, piem., *EPR* (enerģiju patērējoši ražojumi), *RTTE* (radioiekārtas un telekomunikāciju termināla iekārtas), *MVU* (mazi un vidēji uzņēmumi).

Abreviatūras var funkcionēt kā parasts vārda vai vārdu savienojuma saīsinājums (*sk.* ← *skatīt*, *v. n.* ← *vārdā nosauktais*), simbolisks apzīmējums, kas parasti radīts, īsinot pilno nosaukumu (*MF* – *Somijas marka*, *WC* – *tualete (water-closet)*), vai arī kā salikta nosaukuma īsāks ekvivalents (*LUIS* ← *Latvijas Universitātes informācijas sistēma*).

Abreviatūras tiek veidotas no:

- vārda, izmantojot:
  - tā pirmo skaņu resp. burtu, piem.: *s* ← *sekunde*, *A* ← *austrumi* (navigācijā), *g* ← *gads*,
  - tā sākumdaļas burtu kopu, piem.: *sk.* ← *skaties*, *kl.* ← *klase*, *uzņ.* ← *uzņēmums*, *apgr.* ← *apgrieziens*, *mater.* ← *materiāls*,
  - līdzskaņus, starp kuriem izlaists patskanis, piem.: *lp.* ← *lapa*, *lpp.* ← *lappuse*, *mlj* ← *miljons*,
  - pirmo un pēdējo burtu vai burtus, piem.: *Ls* ← *lats*, *kdze* ← *kundze*,
  - pirmo un pēdējos burtus, piem.: *b-ka* ← *bibliotēka*, *nr.* ← *numurs*,
  - salikteņa daļu pirmo burtu vai burtus, piem.: *eV* ← *elektronvolts*, *AES* ← *atom-elektrostacija*, *v-sk.* ← *vidusskola*,
  - priedēkli un saknes pirmo burtu vai burtus u. c., piem.: *pārv.* ← *pārvalde*, *pārsk.* ← *pārskatīts*, *pārlab.* ← *pārlabots*, *pārlabojums*;
- vārdu savienojuma, izmantojot:
  - katra vārda pirmo burtu, kas tiek savilkti vienā nominatīvā vienībā un rakstīti vai nu kopā, piem.: *vjl* ← *virs jūras līmeņa*, *LPMA* ← *Latvijas Piļu un muižu asociācija*, vai arī papildus izmantojot kādas zīmes – punktu, piem.: *v. i.* ← *vietas izpildītājs*, *R. g.* ← *rietumu garums*, slīpsvītru, piem., *m/b* ← *..metru barjerskrējiens*, *l/u* ← *lauksaimniecības uzņēmums*, *USA* ← *uzņēmumu sociālā atbildība*,
  - vairākas skaņas (burtus), kas lasāmas kā vārdi, piem.: *daž. noz.* ← *dažādās nozīmēs*, *vēl. apg.* ← *vēlēšanu apgabals*,
  - vārdrindas komponentu pirmo burtu, piem.: *GMT korelācija* (nosaukta pēc trīs uzvārdu iniciāļiem par godu agrīnajiem maiju kultūras pētniekiem Džozefam Gudmenam, Huanam Martinesam-Ernandesam un seram Džonam Ērikam Sidnijam Tompsonam), *IDRAS* – iekavas, dalīšana, reizināšana, atņemšana, saskaitīšana,
  - dažādu īsināšanas variantu kombināciju, piem., *u. t. jpr.* ← *un tā joprojām*, *Ls/kg* ← *lats par kilogramu*, *akc. sab-ba* ← *akciju sabiedrība*, *LaVI* ← *Latviešu valodas institūts*, *LEKA* ← *Lauksaimniecības ekonomiskais kopaprēķins*.

Abreviatūrās var ietilpt arī cipari, piem., 2. TEC. Šāda veida abreviatūras vairāk gan sastopamas aizguvumu grupā, piem., *MUX-PCM30* ← *multiplexer-converter*.

Saīsināšanas rezultāts ir grafiskās abreviatūras, kas uzskatāmas par vārda vai vārdu vienkāršu saīsinājumu, un saīsinājumu salikteņi jeb iniciāļismi.

Grafisko abreviatūru grupā vērojami varianti (piem.: *dem.* // *demokr.* ← *demokrātija*, *ž.* // *žurn.* ← *žurnāls*), sinonīmija (piem., *st* // *h* ← *stunda*, *Ls* : *LVL* ← *lats*, *p. m. ē.* // *pr. Kr.* ← *pirms mūsu ēras* // *pirms Kristus*) un homonīmija (*b.* ← *balle*, *beigas*, *biedrs*; *d* ← *diennakts*, *daltons*; *d.* ← *daļa*, *dēls*, *deci.*). Nereti nozīmes diferencētājs ir

punkts aiz saīsinājuma vai pieraksts ar lielo vai mazo burtu, piem., *l* ← *litrs*, *l* ← *līcis*, *J* ← *jods*, *j* ← *jūra*, *Sm* ← *samārijs*, *sm* ← *smaile*.

Arī salikteņabreviatūrām iespējami homonīmi, piem.: *LKA* ← *Latvijas Komercbanku asociācija*, *Latvijas Kristīgā akadēmija*, *Latvijas Kultūras akadēmija*, *Latvijas Kvalitātes asociācija*, *Latvijas Kinologu apvienība*, *Latvijas Koledžu asociācija*, *Latvijas Kērlinga asociācija*, kas, protams, apgrūtina to lietojumu nepietiekamā kontekstā vai ārpus tā.

Laika gaitā dažas abreviatūras mēdz transformēties, jo ir mainījies struktūrvienības nosaukums, piem.: *PPF* → *PPMF* (*Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte* → *Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte*), *LVPI* → *LPI* → *LPA* → *LiepU* (*Liepājas Valsts pedagoģiskais institūts* → *Liepājas Pedagoģijas institūts* → *Liepājas Pedagoģijas akadēmija* → *Liepājas Universitāte*).

Arī lietojuma un atpazīstamības ziņā saīsinājumi ir ļoti neviendabīga nominatīvo vienību grupa, kurā ietilpst gan vispārlietojamie saīsinājumi, kurus izmanto dažādos tekstos un pazīst lielākā daļa valodas lietotāju, gan specifiskie – konkrētai nozarei, funkcionālajai sfērai raksturīgi saīsinājumi (gan latviskas cilmes, gan aizgūtie iniciāļismi un cita veida saīsinājumi), ko izmanto tikai konkrētās nozares pārstāvji un ko plašāks lietotāju kopums nezina, piem.: *Nopietna problēma VPEC, VTEB un VTMEC ekspertiem ir specifisko gaismas avotu trūkums* (*VPEC* ← *Valsts policijas ekspertīžu centrs*; *VTEB* ← *Valsts tiesu ekspertīžu birojs*; *VTMEC* ← *Valsts Tiesu medicīnas ekspertīzes centrs*).

Tāpat kā citas leksiskās vienības, arī abreviatūras ir pakļautas vēsturiskajām pārmaiņām – tās rodas no jauna, nokļūst pasīvajā leksikas slānī vai zūd. Īpaši spilgti tas vērojams sabiedriski politiskajā sfērā, kur daļa abreviatūru kļūst pasīvas vai pat zūd no aprites un rodas no jauna līdz ar politiskās varas maiņu. Piem., par pasīvās leksikas daļu kļuvusi plaša grupa padomju laika abreviatūru, kas tika izmantotas dažādu padomju iekārtai raksturīgu reāliju apzīmēšanai – *PSRS* ← *Padomju Sociālistisko Republiku Savienība*, *PSKP CK* ← *Padomju Savienības Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja*, *BAM* ← *Baikāla–Amūras maģistrāle*.

Salikteņveida abreviatūras valodā veido īpašu derivatīvo apakšsistēmu, kurai ir savas vārddarināšanas un funkcionālās likumības. Tā kā abreviatūras ne tikai formāli, bet arī semantiski un funkcionāli aizstāj pilno vārdu vai sintaktisku konstrukciju, tad dažas no tām leksikalizējas, iegūst lokāma vārda statusu un var kļūt arī par derivatīvo bāzi jaunu vārdu darināšanā (*LUIS* – (*Latvijas Universitātes informatīvā sistēma*) – *luiss*, *luisā*, *luisu*, *RAF* – *rafietis*, *rafs*, *rafiņš*, *LATTELECOM* – *lattelekoms*, *PIC* (*Pieaugušo izglītības centrs*) – *pica*, *piecietis*, *RPIVA* – *rpivietis*, *rpivā*; *MOODLE* – *Modular Object Oriented Learning Environment* (modulāra objektorientēta studiju vide) – *mūdlis*). Latviešu valodā šādu gadījumu nav daudz, bet vērojama tendence abreviatūras pielīdzināt vārdam.

Vārddarināšanas aspektā plašāk skatāmas salikteņveida abreviatūras jeb iniciāļismi, jo tās ir ne tikai valodā aktīvi funkcionējošas vairākvārdu nominatīvas vienības saīsinājums, bet arī saliktenis un parasti ieguvušas patstāvīgas leksēmas funkcionālo statusu.

Iniciāļisms ir salikta nosaukuma vārdu pirmo burtu jeb iniciāļu lineārs savilkums vienā grafiskā apzīmējumā. Tā raksturīga iezīme ir lielo sākumburtu lietojums pierakstā. Šādi saīsinājumi parasti kļūst par patstāvīgu nominatīvu vienību un funkcionē vai nu kā dominējošais nosaukums, piem., *LIZDA* ← *Latvijas Izglītības un zinātnes darbinieku arodbiedrība*, vai arī paralēli dominējošam vārdsavienojuma nosaukumam, piem., *LJA* ← *Latvijas Jūras akadēmija*. Mūsdienās iniciāļismi mēdz variēties, proti, abreviatūrā ietilpst ne tikai katra vārda pirmais, bet arī citi burti, piem., *LaVI* ← *Latviešu valodas institūts*, *JleA* ← *Jūrmalas iedzīvotāju apvienība*. Iniciāļismi tekstā nereti tiek kombinēti

ar citiem iniciāļismiem vai vārdiem, piem., *LR VVD* ← *Latvijas Republikas Valsts vides dienests*, *Daugavpils RVP* ← *reģionālā vides pārvalde*.

Abreviatūru pamatā ir nomenklatūras vārds (*biedrība, asociācija, institūts, fonds, vārdnīca* u. tml.), kuram pakārtoti informatīvi konkrētējošie, precizējošie raksturotājvārdi, kas parasti funkcionē ģenitīva formā, piem., *Latvijas Kultūrkapitāla fonds* → *LKF*, *Neatkarīgā Avīze* → *NA*, *Latvijas izpildītāju un producentu apvienība* → *LaIPA*.

Iniciāļismu grupā ietilpināmas arī abreviatūras, kas strukturāli un funkcionāli atbilst iniciāļismu pazīmēm, kaut arī to motivācijai izmantots saliktenis, piem., *DR* ← *dienvidrietumi*, *DNS* ← *dezoksiribonukleīnskābe*.

Iniciāļismu sistēma mūsdienu latviešu valodā ir ļoti plaša un sazarota, jo tos iespējams darināt bez īpašiem ierobežojumiem, ievērojot labskanības un lietojuma ērtības principu, vairoties no šāda veida izteikumiem: *FAG priekšlikums* – ar *FAK* protokolu uzdot *FM* izvērtēt iesniegtos priekšlikumus.

Iniciāļismiem iespējamās divējādas skaniskās formas – daļa abreviatūru tiek lasīta kā vārds, piem., *VISC* ← *Valsts izglītības un satura centrs*, *LaMPA* ← *Latvijas Mūzikas producentu apvienība*, *LITTA* ← *Latvijas informācijas tehnoloģiju un telekomunikāciju asociācija*, *LAMZA* ← *Latviešu akadēmisko mācībspēku un zinātnieku apvienība*, *RORS* ← *republikas olimpisko rezervju sporta skola*, *ELFLA* ← *Eiropas Savienības Eiropas Lauksaimniecības fonda lauku attīstībai*, citas – nosaucot katru burtu, piem., *VZPI* (*vē-zē-pē-i*) ← *Vides zinātnes un pārvaldības institūts*, *LCEsc* (*el-cē-e-es-cē*) ← *Latvijas Cilvēktiesību un etnisko studiju centrs*, *MDDR* (*em-dē-er-er*) ← *mazāka darbības rādiusa raķete*.

Pirmās grupas iniciāļismi ir **akronīmi**, otrās – **grafēmismi**. Daļai akronīmu raksturīga formālā sakritība ar tādu pašu sugasvārdu latviešu valodā, piem., *LAPA* ← *Latvijas Apvienotās policistu arodbiedrības*, *ALA* ← *Amerikas Latviešu apvienība*, vai devējvalodā, piem., *DRIVE* ← *dedicated road infrastructure for vehicle safety in Europe* (ceļu infrastruktūra transporta līdzekļu drošībai Eiropā).

Mūsdienās nereti sastopamas arī kombinētās abreviatūras – parasti tie ir aizguvumi –, kurās ietilpst abu grupu vienības, piem., *CD-ROM* (*sī-dī-rom*) ← *compact disc read-only memory* (lasāmatmiņas kompaktdisks).

Samērā plašu iniciāļismu grupu veido viena vārda sānsinājumi jeb singli, kas tiek rakstīti ar vienu vai vairākām grafēmām, piem., *ZA* ← *ziemeļaustrumi*, *ZS* ← *zirgspēja*, *Ck* ← *civilkodekss* u. c., kas funkcionē dažādu nozaru leksikā.

Mūsdienu latviešu valodā vērojama tendence kopēt dažādus abreviēšanas modeļus no angļu valodas:

- paplašinās to nominatīvo vienību grupa, kas veidotas kā defissavienojums un kurās pirmais komponents ir iniciāļisms – motivētājevārda pirmais burts, bet otrais – pilns vārds, piem.: *e-pasts, e-sarakste, e-paraksts, e-iekļautība, e-pārvalde, e-klase, e-skola, e-talons, e-darbs*, kur *e* ir vārda *elektronisks* īsinājums; *i-sabiedrība, i-banka, i-veikals, i-radio, i-Rēzekne*, kur *i* ← *internets*) u. c.;
- tiek īsināts personas vārds un uzvārds, radot paralēlu nosaucējzīmi, piem.: *VVF* ← *Vaira Vīķe-Freiberga*, *AŠ²* ← *Andris Šķēle*, *Ainārs Šlesers* (turklāt tiek provocētas asociācijas ar ūdens ķīmisko formulu H₂O).

Iniciāļismi minimāli saglabā motivētājevārdu pēdas (sākumburti/skaņas) un ir identificējami ar tiem tikai tad, ja sastatām abreviatūru ar prototipu, it īpaši homonīmijas gadījumos. Tāpēc šo abreviatūru motivācija parasti ir kontekstuāli nosacīta, izņemot gadījumus, kad tās tiek plaši izmantotas un ir labi zināmas lielākajai daļai lietotāju, piem., abreviatūras *PTO* jēga atklājas, ja kontekstā norādīts uz tūrismu (*Pasaules Tūrisma organizācija*) vai tirdzniecību (*Pasaules Tirdzniecības organizācija*), savukārt abreviatūra

PVN ← *pievienotās vērtības nodoklis*, *KNAB* ← *Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojs* mūsdienās saprotama lielākajai daļai lietotāju arī ārpus konteksta. Abreviatūru atpazīstamība ir saistīta arī ar to funkcionālo telpu, proti, vai tās ir vispārzināmas, vai arī kādai nozarei, jomai specifiskas abreviatūras.

Sastopamas arī abreviatūras, kuras ieguvušas simbola jēgu un kuru pilno nosaukumu (it īpaši aizgūtajām) lielākā daļa valodas lietotāju pat nezina, piem., aizgūtā abreviatūra *NATO* stabili funkcionē kā pilnvērtīgs nelokāmais lietvārds un tā pilnais nosaukums *North Atlantic Treaty Organization* (latv. *Ziemeļatlantijas līguma organizācija*) lielai daļai valodas lietotāju nav svarīgs, jo ar šo verbālo zīmi saistās konkrēta jēga un asociācijas.

Grafēmismi un kombinētās iniciāļu abreviatūras parasti ir nelokāmas; tām ir nosaucēja nozīme. Daļa iniciālismu un akronīmu laika gaitā ne tikai leksikalizējas, bet arī gramatizējas un kļūst par sugasvārdiem, kuri var motivēt citus derivātus. Akronīmi ar laiku var iegūt pilnnozīmes vārda tiesības un iekļauties deklināciju sistēmā. Ja vārds paliek īpašvārda statusā, to raksta ar lielo burtu: *Vefs*. Ja sākotnējā abreviatūra motivē jaunu vārdu, tad atvasinājumi parasti ir sugasvārdi: *vefietis*, *vefiņš*; *PIC* ← *Pieaugušo izglītības centrs* → *pica* → *picietis*. Kā atzīst Tamāra Porīte, „rakstu valodā abreviatūru lietojums ar pilnnozīmes vārda nozīmi ir pieļaujams tikai gadījumos, ja skaņu abreviatūra valodā ir plaši izplatīta un visiem valodas lietotājiem saistās ar konkrēta priekšmeta vai parādības nosaukumu. [...] Abreviatūrām nedrīkst mehāniski pievienot lokāmās galotnes: *sēsties IL'ā* vai *Ilā*. Visa abreviatūra jāraksta tikai ar lielajiem burtiem; nosaukumam nedrīkst pievienot neko lieku: vai nu *VEF*, vai *Vefs*, bet nedrīkst būt *VEFs* vai *VEFS*. Izņēmums ir nesaliktais vai arī salikteņu abreviatūras, ko veido ķīmisko elementu simboli (*He*, *Mg*) un mērvienību nosaukumi (*kWh*), arī šaha un citu spēļu figūru nosaukumi, apzīmējumi: *Lg 5*, *Zd 5* u. tml., ko raksta pēc starptautiskas konvencijas” (Porīte 1973: 39–42).

Akronīmi, kas beidzas ar lietvārda galotnei atbilstošu burtu, parasti tiek lietoti līdzīgi lokāmajiem vārdiem, it īpaši mutvārdu formā, piem., *RPIVA* (Rīgas Pedagoģijas un vadības augstskola), *studēt RPIVĀ*, *pie RPIVAS*.

Abreviācijas straujā aktivizēšanās gadsimtu mijā ir cieši saistīta ar informācijas daudzuma un blīvuma pieaugumu un tendenci ekonomēt telpu un laiku. Tomēr pārlieds abreviatūru lietojums publicistikā vai ārpus nozares specifiskās informatīvās telpas nav ieteicams, jo veidojas nesaprotami, grūti uztverami un pat nelabskanīgi izteikumi.

4.6.2. Strupināšana

510. §.

Strupināšanu kā abreviēšanas paveidu izmanto, no vārda (parasti – salikteņa) atmetot tā beigu (apokope), sākuma (separācija // aferēze) vai vidusdaļu (sinkope) un tādējādi radot jaunu leksēmu. Minētie strupināšanas paveidi latviešu literārajā valodā tikpat kā netiek izmantoti, šādi darinātās leksēmas lielākoties tiek aizgūtas, piem.: *metro* ← *metropolitēns*; *buss* ← *autobuss*, *šķidrumdzese* ← *dzese*, *trams* ← *tramvajs*. Strupinājums diezgan bieži izmanto hipokoristiku, iesauku, niku darināšanā, kā arī slengismu un okazionālismu radīšanā.

Strupināšana var dažādi variēties un kombinēties, tāpēc ir šķirami strupinājumi, strupvārdi, strupņi un strupinājumsalikteņi.

Strupinājumi (VPSV 2007: 377) tiek darināti, atmetot daļu no motivētālvārda. Tie biežāk sastopami sarunvalodā, it īpaši iesauku, hipokoristiku un slengismu sistēmā, piem.: *mā* ← *māte*, *Rū* ← *Rūriks*, *Ija* ← *Jevgēnija*, *nez* ← *nezinu*.

Par **strupvārdiem** sauc vārdus, kas darināti, patvaļīgi nošķeļot vārdam atsevišķas tā daļas un pēc tam tās apvienojot jaunā leksēmā (VPSV 2007: 378), piem.: *trafs* ← *trans-formators*. Strupvārdus mēdz arī atvasināt ar piedēkli vai derivatīvo galotni, ko pievieno motivētājvārda strupinātajam sākumsegmentam. Šādi atvasinājumi no strupsaknes parasti funkcionē slengā, piem.: *veicis* ← *veik+is* ← *veikals*, *futene* ← *fut+en-e* ← *futbols*. Zināmā mērā par strupvārdiem var uzskatīt arī daļu ar derivatīvo galotni darināto lietvārdu, proti, tos, kuru motivētāja celms ir īsināts, atmetot vārdformas piedēkli vai vārda izskaņu, piem.: *ilg+as* ← *ilg-o-ties*, *nodom+s* ← *nodom-ā-ø-ø*.

Strupņi ir patvaļīgi nošķelta vārda daļa (viens vai vairāki burti), ar ko aizstāj attiecīgo vārdu un kas kļūst par tā ekvivalentu – patstāvīgu leksēmu (VPSV 2007: 378). Latviešu literārajai valodai tie nav raksturīgi, bet retumis ir sastopami starp slengismiem, tostarp arī profesionālajā slengā, okazionālismiem, iesaukām, hipokoristikām, piem., *Mo* ← *Simona*.

Plašāk strupināšana tiek izmantota **strupinājumsalikteņu** darināšanā (Skujiņa 1993₁: 96), kaut gan arī šis paņēmiens mūsdienā latviešu valodai maz raksturīgs – strupinājumsalikteņi lielākoties tiek aizgūti (Veisbergs 1997₁: 43; VPSV 2007: 377). Šiem derivātiem raksturīgs tas, ka īsinājumu darina no sintaktiskas konstrukcijas vārdu (visu vai dažu) nošķeltiem segmentiem, neņemot vērā nedz zilbes, nedz morfēmu robežas. Derivāti parasti iegūst sugasvārda pazīmes. Strupinājumsalikteņi no abreviatūrām atšķiras ar to, ka tie parasti funkcionē valodā kā lokāmi vai nelokāmi lietvārdi. Daži derivāti funkcionē līdzīgi akronīmiem.

Strupinājumsalikteņiem iespējami derivatīvie paveidi – tie var būt darināti no:

- motivētājvārdu – gan latviskas cilmes, gan aizgūto vārdu – segmentiem, turklāt saliktenis bieži vien ir sugasvārda vai īpašvārda imitācija, piem.: *alumels* ← *alumīnijs* un *niķelis*, *miplasts* ← *mikroporainā plastmasa*, *FRALAMEDA* ← *Frankofono valstu un Latvijas medicīnas un ar to saistīto nozaru speciālistu asociācija*, *Eirostats* ← *Eiropas Savienības Statistikas birojs*, *Latalko* ← *Latvija un alkohols* (uzņēmums, kas tirgo alkoholu), *Latagra* ← *Latvija un agroķīmija*;
- pirmā vārda segmenta un vesela otrā vārda, piem.: *būvmateriāli* ← *materiāli būvniecībai*; aģentūra „*Baltreiss*” ← *Baltijas reiss*; *SIA „Baltnafta*” ← *Baltijas nafta*; *ekovirtuve*, *ekoprodukti*, *ekoveikals*, kur segments *eko-* ir vārda *ekoloģisks* daļa un *virtuve*, *produkti*, *veikals*; *eiroremonts* ← *Eiropai raksturīgs remonts*; *eiroskeptiķi* ← *Eiropa (Savienības) un skeptiķi*; *Latakva* ← *Latvija un aqua* ‘ūdens’ – uzņēmuma, kas nodarbojas ar ugunsdzēsības inventāra tirdzniecību, nosaukums; *SIA „Latgranulas”*; *SIA „Kopfonds”* ← *kopējais fonds*. Šiem darinājumiem piemīt visas sugasvārda vai īpašvārda leksiskās un gramatiskās pazīmes;
- motivētājvārdu segmentiem, *BALTBAT* – *Baltijas bataljons* (trīs Baltijas valstu militārais projekts).

Daļa strupinājumsalikteņu tiek darināti, izmantojot plašāku informatīvo kontekstu, no kura tiek paņemti tikai divi vārdi, piem., salikteni *ekomarkējums* (← *ekoloģisks un markējums*) motivē konteksts *Eiropas ekomarkējums ir Eiropas Savienības oficiālais markējums, kas norāda, ka [...] prece, kas ieguvusi šo markējumu, ir videi draudzīgāka visā tās dzīves cikla laikā.* (G)

Raksturīgi, ka strauji pieaug angļu valodas salikto nosaukumu motivētu strupinājumsalikteņu daudzums, it īpaši dokumentos, kas saistīti ar dažādiem Eiropas struktūrfondu projektiem, starpvalstu sadarbību. Turklāt bieži vien ir grūti nosakāms, vai abreviatūra sākotnēji radusies angļu valodā, vai arī tā radīta latviešu valodā, motivācijai izmantojot angļiskos nosaukumus, piem.: *Visi nozīmīgākie Baltijas valstu aizsardzības*

projekti (BALTBAT, BALTRON, BALTNET, BALTDEFCOL) ir trīspusēji. Par BALTRON (Baltijas jūras spēku eskadras) izveidi tika paziņots 1996. gada rudenī. Galvenais BALTNET mērķis ir radīt vienotu gaisa telpas kontroles sistēmu. Valdība parakstīja vienošanos par Baltijas Aizsardzības koledžas (BALTDEFCOL) izveidi. Baltijas valstu drošības atbalsta forums (BALTSEA) ir Ārlietu un Aizsardzības ministriju, kā arī bruņoto spēku štābu pārstāvju politisks forums. (G)

Izmantojot sintaktiskas konstrukcijas komponentu strupināšanu – motivētārvārdu sākumzilbes, tiek darināti tā saucamie zilbju salikteņi. Latviešu valodā tie parasti ir aizguvumi, piem., *herkons* ← *hermētiskais kontakts* (VPSV 2007: 461). Liela daļa šī veida derivātu kļuvuši par historismiem – padomju ekonomiskās un politiskās dzīves reāliju nominatīvajām vienībām, kuras bija aizgūtas no krievu valodas, piem., *kolhozs*, *komsorgs*, *fizorgs*. Bieži vien šie vārdi formāli ir ļoti līdzīgi strupinājumsalikteņiem, jo, atšķirībā no angļu vai krievu valodas, latviešu valodā saliktajam celmam parasti pievieno lokāmo galotni. Turklāt lielākoties tie ir aizgūti vārdi, kuri tādējādi tiek iepludināti latviešu valodas morfoloģiskajā sistēmā, tāpēc arī šāds strupelementu saliktenis uzskatāms par vienu no strupinājumsalikteņu paveidiem.

4.6.3. Sapludināšana

511. §.

Sapludināšanai raksturīgs tas, ka saliktenis tiek darināts, izmantojot pirmā motivētārvārda sākumdaļas strupinājumu un otrā motivētārvārda beigu nošķēlumu, piem.: *arests* ← *ābolu vīns* + *heress*, *taksobuss* ← *taksometrs* + *autobuss*, *kaplete* ← *kapsula* + *tablete* (Veisbergs 1997₂: 278; VPSV 2007: 378). Sapludināšanas rezultātā rodas saplūdeņi, kas lielākoties sastopami terminoloģijā, publicistikā aizguvumu veidā. Latviešu valodā saplūdeņus vairāk mēdz darināt sarunvalodā un daiļliteratūrā.

4.7. Ar sintaktiski morfoloģisko paņēmienu darinātie lietvārdi

512. §.

Mūsdienās arvien aktīvāk lietvārdu darināšanā tiek izmantots sintaktiski morfoloģiskais paņēmiens. Motivācijai parasti tiek izmantoti nomināli un verbāli vārdu savienojumi, radot saliktu celmu, kam pievieno vai nu derivatīvo galotni *-e*, *-is*, vai arī sufiksālu formantu *-ība*, retumis – *-ītis*, *-īte*, *-ainis*, *-aine*. Salikteņatvasinājumus aktīvi izmanto dažādu nozaru terminoloģijā, publicistikā.

Denominālos salikteņatvasinājumus motivē:

- īpašības vārds un lietvārds, piem.: *labsirdis*, *biezlūpis*, *karstgalvis*, *laundaris*, *resnvēderis*, *zilziede*, *platmale*, *šaurpieris*, *cietsirdis*, *platknābis*, *šaurpieriņa*, *ilglaicība*, *brīvprātība*, *augstprātība*, *sārtlapīte*,
- lietvārds un lietvārds, piem.: *galvgalis*, *grāvjmale*, *zeltstarīte*, *spalkājainis*,
- skaitļa vārds un lietvārds, piem.: *vienkārtis*, *divkājis*, *divplāksnis*, *divžuburis*, *trīsrinde*, *trīssliecis*, *tūkstošveidis*, *vienpusība*,
- apstākļa vārds un lietvārds, piem.: *taisngriezis*, *daudzpusība*,

Deverbālos salikteņatvasinājumus var motivēt:

- lietvārds un darbības vārds, piem.: *lopvedis*, *kalnracis*, *saulmīlis*, *skaņradis*, *jokdaris*, *brāķdaris*, *ceļvedis*, *laikrādis*, *prečzinis*, *tautskaite*, *vējgāze*, *laikrādis*, *ežvārpainis*, *salizturība*, *kravnesība*, *baltrocīte*,

- īpašības vārds un darbības vārds, piem.: *laundaris, labdarība, svešappute,*
- vietniekvārds un darbības vārds, piem.: *patmīlis, visdaris, patskanis, patmīlība,*
- apstākļa vārds un darbības vārds, piem.: *ātrdedze, gaišreģe, tālrunis, līdzskanis, tālrāde, rakstpratība, brīvdomība, tālredzība.*

Semantiskā ziņā salikteņatvasinājumi ir daudzveidīgi. Tie var nosaukt gan priekšmetus, gan dzīvas būtnes un abstraktus nojēgumus. Plašu grupu veido personu nosaukumi, kas norāda personas:

- izskata pazīmes, piem.: *zaļace, sarkanmate, tumšmatis, vienacis, sirmgalvis, sārtaidzis, resnvēderis,*
- nodarbošanos, piem.: *zvērkopis, laukkopis, mežkopis, dzejdaris, darbvedis, šķēpnesis, burtlicis, vietvaldis, priekšsēdis,*
- citas raksturīgas iezīmes, piem.: *gardēdis, labvēlis, labsirdis, vienpatis, mīkstčaulis, mīkstmiesis.*

Flektīvie salikteņatvasinājumi bieži izmantoti dažādu priekšmetu, darba rīku, vietu, floras un faunas reāliju nosaukšanai, piem., *rokturis, četrskaldnis, gardibene, skrūvgriezis, graudberzis, kājgālis, vējtveris, bērzlape, mušmire, gaiļpiesis, divdīgļlapis, platradzis, degunradzis, garausis.*

Aktīvi tiek darināti abstraktu nojēgumu – stāvokļu, pazīmju, darbību, nozaru, laika posmu, procesu, dabas parādību utt. nosaukumi: *labpatika, labvēlība, daiļskanība, vienveidība, labsirdība, labdarība, vieglprātība, lopkopība, putnkopība, simtgade, vēdergraižes, saulgozis, vējpūtis, lapkritis.*

Daļa salikteņatvasinājumu semantiski ir attālinājušies no motivētātvārdu nozīmes un ieguvuši metonīmisku vai metaforisku nozīmes pārnese, t. i., viss priekšmets tiek nosaukts vai nu atbilstoši kādai tā raksturīgai pazīmei, piem., *gardegunis,* vai arī izmantojot līdzību ar motivētātvārdu nosaukto reāliju, piem., *cūkpiene, zaļknābis.* Šāda veida darinājumus mēdz dēvēt par bahuvrihi salikteņiem. Tie tiek definēti kā vārdi, kas ar nozīmes pārnese nosauc objektu, kuram raksturīgā piederuma vai īpašības pazīme ietverta salikteņa komponentu nozīmē, piem., latviešu valodā *brūnace* ‘sieviete, kam ir brūnas acis’, *staltradzis* ‘briedis, kam ir stalti ragi’. Bahuvrihi salikteņi ir plaši sastopami latvju dainās, piem., *vāverīte kuplasīte; ozolītis zemzarītis; Daugaviņa melnacīte; tautu dēls lētdabītis* (VPSV 2007: 60).

5. ĪPAŠĪBAS VĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS

513. §.

Latviešu valodas īpašības vārdu kopums ir visai bagāts. Mūsdienu valodā ir daudz senu mantotu īpašības vārdu, to klāsts aktīvi paplašinājies, darinot jaunus vārdus ar latviešu valodas un aizgūtiem līdzekļiem, kā arī aizgūstot īpašības vārdus no citām valodām.

Īpašības vārdi ir aktīva produktīva vārdšķira, kurā plašu klāstu veido tieši sekundārie adjektīvi. Tomēr to derivatīvā sistēma latviešu valodā ir daudz kompaktāka gan izmantojamo vārddarināšanas paņēmienu un līdzekļu, gan derivātu ziņā, jo jaunu vārdu darināšanā tiek izmantots tikai morfoloģiskais, sintaktiski morfoloģiskais, sintaktiskais un morfoloģiski sintaktiskais paņēmiens. Sekundārie adjektīvi funkcionē atvasinājumu, salikteņu, salikteņatvasinājumu, adjektīvējumu un analītisko leksēmu veidā.

Visplašāk īpašības vārdu darināšanā tiek izmantots morfoloģiskais paņēmiens, konkrēti, sufiksācija. Bet arī sufiksālo modeļu izmantojums ir kvantitatīvi ierobežots, jo laika gaitā daži derivatīvie tipi ir zuduši vai kļuvuši neproduktīvi, savukārt dažu vietā ienākuši citi izteiksmes līdzekļi. Piem., mūsdienu latviešu literārajā valodā vairs nedarina atvasinājumus ar formantu *-inis, -ine*, kas vēl dzīvs daļā izlokšņu un tiek ļoti plaši izmantots lietuviešu valodā. Šo atvasinājumu vietā tiek izmantots vai nu atributīvais ģenitīvs, vai arī, retāk, attiecīgs saliktenis. Daļēji adjektīva semantika tiek izteikta arī ar darbības vārda lokāmo divdabju formām, kuras turklāt tiek izmantotas arī semantisko nianšu – pazīmes patstāvīgums un īslaicīgums – diferencēšanai, piem., *smaidīgs cilvēks* ‘cilvēks, kura raksturīga pazīme ir tas, ka viņš bieži smaida’ un *smaidošs cilvēks* ‘tas, kurš smaida runas momentā’. Mūsdienās netiek darināti arī flektīvie īpašības vārdi, kaut gan „senākajā latviešu rakstu valodas attīstības posmā atrodamī daudzi verbālas, substantīviskas vai adverbiālas cilmes adjektīvi, kas veidoti bez kāda sufiksa, pievienojot pamatvārda saknei adjektīva galotni” (Blinkena et al 2002: 164).

Ļoti maz īpašības vārdu darināšanā izmanto prefiksāciju – dominē atvasinājumi ar piedēkli *ne-, pa-*, tiek darināti arī atvasinājumi ar piedēkli *ie-, pār-*. Arī sintaktiskais paņēmiens ir diezgan neproduktīvs, savukārt ir aktivizējies sintaktiski morfoloģiskais paņēmiens. Valodā funkcionē arī analītiskās leksēmas, ar kurām lielākoties tiek nosaukts kāds krāsas tonis, piem., *sinepju dzeltens*. Tas var būt vai nu vienīgais attiecīgās īpašības apzīmējums, vai arī funkcionēt paralēli saliktenim vai, retāk, atvasinājumam.

Īpašības vārdu derivatīvās sistēmas attīstības vēsture liecina, ka izsenis ir pastāvējusi derivatīvo modeļu sinonīmija un konkurence, piem., atvasinājumus ar piedēkli *-ot-* laika gaitā pakāpeniski aizstāj atvasinājumi ar piedēkli *-ain-* – *zar-ot-s // zar-ain-s*.

Kā atzīst Aina Blinkena: „Visā literārās valodas adjektīvu lietošanas gaitā redzama dažādu atvasinājumu veidu konkurence, meklējot to izteiksmes veidu, kas gan semantiski, gan morfoloģiski vislabāk atbilstu izsakāmajai domai, līdz nostiprinās viens no šiem derivātiem, vai arī saglabājas izteiksmes varianti. Redzama arī adjektīvu konkurence ar citu vārdšķiru vārdiem, meklējot visprecīzāko un stilistiski un semantiski pieņemamāko veidu domas izteikšanai” (Blinkena et al 2002: 163).

Daļa sekundāro īpašības vārdu pieder pie seniem darinājumiem, kuru derivatīvie modeļi mūsdienās kļuvuši pasīvi, neproduktīvi, tomēr motivācijas virziens un vārda

sekundārā struktūra ir skaidri saskatāma, piem., ar piedēkli *-g-*, *-ād-*, *-īn-* atvasinātie īpašības vārdi (*zilgs*, *zaļgs*, *citāds*, *tālīns*, *vēlīns*, *agrīns*) vēl tiek izmantoti, bet jauni atvasinājumi netiek darināti. Samērā plašu grupu veido īpašības vārdi, kuru veidolā vēl ir nojaušama sekundārā struktūra, jo saglabājusies saikne ar motivētārvārdu, bet kuru atvasināšanā izmantotie sufiksi (*-j-*, *-l-*, *-m-*, *-n-*, *-r-* u. c.) un līdz ar to derivatīvie modeļi mūsdienu vārddarināšanas sistēmā vairs nefunkcionē, piem., *skumjš*, *dumjš*, *kaisls*, *sekls*, *mukls*, *drosms*, *īgns*, *pilns*, *rātns*, *skadrs*, *dzestrs* u. c. (sk. plašāk Endzelīns 1951; Blinkena 2002; Soida 2009). Tāpēc šādus īpašības vārdus, pat ja to sekundārais raksturs vēl saskatāms, nav pamata iekļaut īpašības vārdu darināšanas sinhroniskajā apskatā. Daudzi seni atvasinājumi laika gaitā kļuvuši par motivētārvārdiem jaunākiem atvasinājumiem, piem., *zaļgs* → *zaļgans*, *drosms* → *drosmīgs*.

Vēsturiski īpašības vārdu darināšanā ir izmantota arī fleksācija, kas mūsdienās vairs nav aktuāls to darināšanas paņēmiens (Blinkena et al 2002: 164, 165).

Īpašības vārdu darināšanā tiek izmantots arī sintaktiskais un sintaktiski morfoloģiskais paņēmiens, tomēr ne tik aktīvi kā lietvārdu darināšanā.

Jauni īpašības vārdi var rasties arī konversijas ceļā – adjektīvējoties darbības vārda divdabja formai, piem., *izglītots jauniešis*.

Semantiskā aspektā īpašības vārdi lielākoties ir daudznozīmīgi un to nozīmes nianse vispilnīgāk atklājas kontekstā, bet tos pamatā vieno kvalitātes jēdziens.

5.1. Īpašības vārdu darināšana ar morfoloģisko paņēmienu

5.1.1. Īpašības vārdu darināšana ar piedēkļiem

514. §.

Visplašāk tiek izmantota īpašības vārdu **sufiksācija**, tomēr produktīvu, aktīvu piedēkļu nav daudz (*-ain-*, *-isk-*, *-īg-*).

Mūsdienās kopumā valodā funkcionē aptuveni 30 derivatīvie modeļi, kuros vārddarināšanas līdzeklis ir piedēklis.

Adjektīvus var motivēt gan latviskas cilmes, gan aizgūti primāri vai sekundāri (afiksāli vai salikti) patstāvīgas nozīmes vārdi. Reizumis par derivatīvo bāzi kalpo arī palīgvārdi.

Motivācija parasti ir semantiski tieša – atvasinājums izsaka motivētārvārda nozīmei tuvu nojēgumu vai arī subjektīvi emocionālo vērtējumu.

Adjektīvu nozīmes izpratnē svarīga loma kontekstam, jo viens un tas pats atvasinājums var izteikt gan tiešu, gan pārnestu nozīmi, līdz ar to mainās semantiskais raksturojums, piem.: *mīglains vakars* un *mīglains acu skats*.

515. §.

Piedēklis *-ain-* (*-ains*, *-aina*) tiek izmantots ne tikai lietvārdu, bet arī īpašības vārdu darināšanā. Tas ir samērā aktīvs un produktīvs derivatīvais līdzeklis, kas funkcionē derivatīvā modeļa S + *-ain-* → A ietvaros.

Motivētārvārds lielākoties ir primārs, retumis – sufiksāls vai prefiksāls konkrēta priekšmeta, lietas nosaukums. Dažkārt tiek izmantoti arī abstraktas nozīmes lietvārdi. Piedēklim *-ain-* piemīt zināma kvantitatīva nozīme, gradienta semantika, jo lielākā daļa atvasinājumu izsaka kvantitatīvu pazīmi.

Derivāti ar *-ain-* semantiski izsaka to, ka:

- priekšmetam vairumā, augstākā pakāpē piemīt ar pamatvārdu nosauktais, piem.: *zarains*, *lapains koks*,

- kvantitatīvi izcelta kāda priekšmetam vai parādībai piemītoša, to daļēji raksturojoša pazīme, piem.: *mālaina zeme, kuprains cilvēks*,
- izcelta personas ārējās pazīmes kvantitatīva izpausme, piem.: *spalvaina kāja, ūsains puisis*,
- izteikta atšķirīga, raksturīga pazīme, piem.: *ragains auns*,
- izteikts līdzīgums kādā pazīmē, piem.: *dzelzains tvēriens, medaini vārdi*,
- apzīmēta abstrakta īpašība, piem.: *dīvains, brīnumains notikums*.

Daļai atvasinājumu ar *-ain-* ir semantiskās paralēles ar īpašības vārdiem, kas darināti ar piedēkli *-ot-*, piem.: *zarots koks*.

Bieži vien derivāta semantiskās nianšes mainās, variējas atkarībā no konteksta.

516. §.

Neproduktīvo **piedēkli -an-** (*-ans*, *-ana*) izmanto, darīnot īpašības vārdus no darbības un īpašības vārdiem.

No darbības vārda darinātie īpašības vārdi izsaka no motivētā vārda nozīmes izrietošu raksturīgu īpašību, kuras pamatā ir kāda darbība, aktivitāte, piem., *līgana gaita, lokans zars*.

Samērā mazu derivātu grupu veido īpašības vārda motivēti atvasinājumi, kam raksturīga vāji izteikta pamazinājuma nozīme, piem., *slābans, zaļgans, zilgans* vai neitrāla kādības nozīme, piem., *salkans*. Pie tam, no aktīvās leksikas zūdot attiecīgajam motivētā vārdam daži derivāti mūsdienās vairāk saistās ar attiecīgo verbu, piem., *plakans* (: *plaukt*).

517. §.

Piedēklis *-ād-* (*-āds*, *-āda*) ir neproduktīvs derivatīvais līdzeklis, ar ko darināti atsevišķi īpašības vārdi no dažiem nenoteiktajiem, noteiktajiem un piederības vietniekvārdiem (*ciņāds, dažāds, visāds, šitāds, savāds*), skaitļa (*vienāds, otrāds, trejāds, divējāds*) un īpašības vārdiem (*svešāds, daudzējāds*).

Atvasinājums var izteikt kvalitatīva rakstura pazīmi, norādīt priekšmeta attiecīgās īpašības realizācijas veida kvantitāti vai apzīmēt ko atšķirīgu, neparastu.

518. §.

Piedēkli -ēj- (*-ējs*, *-ēja*) izmanto attieksmes īpašības vārdu darināšanai, lai raksturotu priekšmeta attieksmi pret vietu, laiku, darbības veidu, biežumu vai ko citu, kas nosaukts ar motivētā vārdu. Derivāti tiek darināti no apstākļa vārdiem (*apkārtējs, patlabanējs, šorītējs, ikreizējs, piekārtējs*), lietvārdiem (*kārtējs, sākotnējs, vietējs, ārkārtējs*), īpašības vārdiem (*īpatnējs, kalsnējs*). Šo tipu atvasinājumu skaits ir ierobežots.

Daži adjektīvi tiek darināti, izmantojot interfiksu *-n-* vai *-sn-* un piedēkli *-ēj-*, piem., *smagnējs, pelēksnējs*. Šī modeļa derivāti ir kādības adjektīvi, un daļai no tiem raksturīga vāja īpašības ierobežojuma vai pamazinājuma nozīme.

519. §.

Piedēklis *-en-* (*-ens*, *-ena*) mūsdienu valodā nav produktīvs. Tas izmantots, darīnot īpašības vārdus no īpašības vārdiem, lietvārdiem un darbības vārdiem.

Atvasinājumu semantika ir samērā ierobežota, tie izsaka pamatvārdā ietvertās īpašības ierobežojumu, pavājinājumu, piem., *skābens piens, garena seja*, vai arī nosauc pazīmi, kādību, norādot, ka priekšmetam piemīt ar motivētā vārdu izteiktais, piem., *slavens fiziķis, varens valdnieks, nolaidens jumts*.

520. §.

Piedēklis -g- (*-gs*, *-ga*), *-gan-* (*-gans*, *-gana*). Latviešu valodā ir maz adjektīvu, kuri darināti ar piedēkli *-g-* vai *-gan-*, kas izveidojies, saplūstot piedēklim *-g-* un *-an-*. Ar

minētajiem piedēkļiem darināti kādības adjektīvi no krāsu adjektīviem, un atvasinājumi izsaka ar motivētāJVārdu nosauktās īpašības intensitātes pamazinājumu, ierobežojumu, piem., *zaļgs, zilgs, bālgans, brūngans, melngans*.

521. §.

Piedēklis -iņ- (*-iņš, -iņa*) latviešu valodā ir tipisks deminutīvpiedēklis, viens no subjektīvās attieksmes izteikšanas līdzekļiem. Īpašības vārdu sistēmā šim piedēklim vairāk raksturīga īpašības pastiprinājuma nozīme.

Atvasinājumus ar *-iņ-* darina no īpašības vārdiem, un tie parasti izsaka attiecīgās īpašības pastiprinājuma nozīmi ar mīlinājuma, sirsnīguma nokrāsu, piem., *jauniņš, tieviņš* (resp. *ļoti jauns, tievs*).

Kontekstā derivāts reizēm iegūst nievājuma nokrāsu vai pat pretēju nozīmi, piem.: *Un tas esot tas maziņais zēns?! (= tas nav nosaucams par mazu, tas ir liels)*.

Raksturīgi, ka motivētāJVārdu loks ir diezgan ierobežots gan strukturālā, gan semantiskā ziņā – atvasinājumus ar *-iņ-* nedarina no afiksāliem, kā arī no krāsu, dažādas dimensijpazīmes nosaucošiem adjektīviem.

Īpašības vārdu *mazītiņš, vieglītiņš* darināšanā izmantots interfiks *-īt-*. Šie atvasinājumi izsaka maksimālu īpašības intensitāti.

522. §.

Piedēklis -isk- (*-isks, -iska*) ir viens no produktīvākajiem īpašības vārdu derivatīvajiem līdzekļiem. Atvasinājumus ar *-isk-* darina no lietvārdiem un īpašības vārdiem.

Lietvārdu motivēti adjektīvi veido ļoti plašu, dinamisku atvasinājumu grupu, turpretī adjektīvu motivētu atvasinājumu ir ļoti maz.

Atvasinājumi ar *-isk-* var izteikt attieksmi pret kādu zinātnes nozari, mācību, pasaules uzskatu, ideoloģisku strāvojumu u. tml., piem., *rainisks, lietisks, kosmisks*. Tiem var būt arī kādības nozīme, piem.: *māksliniecisks, cilvēcisks*.

Par derivatīvo bāzi var kalpot gan primāri, gan atvasināti un salikti lietvārdi, piem.: *dabisks, rombisks, zinātnisks, celtniecisks, pseidodzejisks, mežsaimniecisks*. MotivētāJVārdi var būt latviskas cilmes un aizgūti vārdi. Turklāt daudzus īpašības vārdus ar izskaņu *-isks, -iska* motivē internacionālas cilmes lietvārdi, piem., *monopolistisks, pacifistisks*.

Derivāti ar *-isk-* lielākoties norāda uz atbilstību, piemērotību, līdzīgumu kādā pazīmē tam, kas nosaukts ar motivētāJVārdu. Mūsdienu latviešu valodā bieži vien veidojas derivātu pāri ar piedēkli *-isk-* un *-īg-*, kuri ir semantiski tuvi, tomēr izsaka dažādas nozīmju nianšes. Ar *-isk-* darinātie īpašības vārdi izsaka atbilstību kādai vispārīnātai pazīmei, tam, kas raksturīgs ar motivētāJVārdu nosauktajai personai, būtnei, priekšmetam, piem., *cilvēcisks* ir tāds, kas cilvēkam raksturīgs (*cilvēcisks prieks*). Atvasinājumi ar piedēkli *-īg-* apzīmē no motivētāJVārda nozīmes abstrahētu aktīvu īpašību, piem., *cilvēcīgs* – tāds, kura attieksmē pret citiem vērojama atsaucība, sirsnība, piem., *cilvēcīga rīcība*.

Mūsdienās valodas praksē vērojama tendence šos adjektīvus lietot kā sinonīmus; arī vārdnīcās to semantiskās nianšes ne vienmēr ir nošķirtas.

Īpašības vārdu motivēto atvasinājumu ir maz, tie izsaka kvalitatīva vērtējuma nozīmi, piem., *zemisks, garenisks*. Derivatīvais tips nav produktīvs.

523. §.

Mūsdienu latviešu valodā **piedēklis -išķ-** (*-išķs, -išķa*) nav produktīvs. Ar to darināta neliela grupa īpašības vārdu no lietvārdiem, kā arī daži atvasinājumi no vietniekvārda un apstākļa vārda, piem.: *bērnišķs, sevišķs, pretišķs*.

Atvasinājumi izsaka atbilstību kādai ar motivētāJVārdu nosauktās personas, priekšmeta raksturīgai īpašībai, piem., *tēvišķs, dievišķs, ikdienišķs*. Senākā valodas attī-

tības posmā šādu atvasinājumu ir bijis vairāk, mūsdienās tos aizstāj ar piedēkli *-īg-* darināti adjektīvi, piem.: *sievišķīgs, brīnišķīgs, tēvišķīgs*.

524. §.

Piedēklis *-īg-* (*-īgs, -īga*) ir ļoti produktīvs, aktīvs derivatīvais līdzeklis, ko izmanto īpašības vārdu darināšanai no lietvārdiem, īpašības vārdiem, darbības vārdiem, skaitļa un apstākļa vārdiem, kā arī salikto atvasinājumu veidošanai.

Gan kvantitatīvi, gan semantiski plašāk pārstāvēts ir lietvārdu motivēts derivatīvais tips. Motivētājvārds var būt gan latviskas cilmes, gan aizgūts primārs vai sekundārs lietvārds.

Atvasinājumi var izteikt:

- līdzīgumu kādā pazīmē tam, ko nosauc motivētājvārds, piem.: *jauneklīgs, milzīgs*;
- to, ka attiecīgajam priekšmetam kā raksturīga pazīme vai aktīva tieksme piemīt ar motivētājvārdu izteiktais, piem.: *sulīgs, naudīgs, priecīgs, izteiksmīgs*;
- kvalitatīvu pazīmi ar augstu abstrakcijas pakāpi, piem.: *zibenīgs*.

No īpašības vārdiem darinātu atvasinājumu ir daudz mazāk; tie norāda uz abstraktas, patstāvīgas īpašības piemītību kādam priekšmetam, piem., *taisnīgs*, vai arī uz vājāku īpašības intensitāti, piem., *vecīgs, zaļganīgs, dzeltenīgs*.

No darbības, skaitļa un apstākļa vārdiem darināto atvasinājumu skaits ir ierobežots. Derivāti izsaka:

- aktīvu īpašību, piem.: *devīgs, audzelīgs*,
- kādību, piem.: *vienaldzīgs*,
- attieksmi, piem.: *vienīgs, vispārīgs*.

525. §.

Piedēklis *-īn-* (*-īns, -īna*) ir sens īpašības vārdu piedēklis, bet mūsdienās derivatīvais tips netiek izmantots jaunu atvasinājumu veidošanai. Derivāti ar *-īn-* izsaka laika vai vietas nozīmi, piem.: *vēlīns, tālīns*.

526. §.

Piedēklis *-ot-* (*-ots, -ota*) mūsdienu latviešu valodā nav sevišķi produktīvs, kaut gan atvasinājumu ir samērā daudz. To vairākumā gadījumu aizstāj sinonīmiskais derivatīvais tips ar piedēkli *-ain-*.

Īpašības vārdi tiek darināti no lietvārdiem un izsaka kvantitatīvu nozīmi, norādot, ka attiecīgajam priekšmetam vairumā piemīt tas, kas nosaukts ar motivētājvārdu, piem.: *akmeņots tīrums, lapots zars, dziesmotā revolūcija*.

Tie var norādīt, ka attiecīgais priekšmets klāts ar motivētājvārda nosaukto vai tam kā citādi ārēji raksturīgs ar motivētājvārdu izteiktais, piem., *rasota zāle, zābakotas kājas*.

Piedēklis *-ot-* tiek izmantots atsevišķu terminu darināšanā, kā arī okazionālismu veidošanā, tāpēc iespējams, ka derivatīvais tips ar laiku atkal var kļūt produktīvs.

5.1.2. Īpašības vārdu darināšana ar piedēkļiem

527. §.

Īpašības vārdu prefiksācija mūsdienu latviešu valodā tiek izmantota diezgan ierobežoti gan derivatīvo līdzekļu, gan atvasinājumu daudzuma ziņā. Īpašības vārdu darināšanā izmantoto prefiksu skaits ir ierobežots. To derivatīvās iespējas tiek realizētas divējādi:

- 1) no primāra vai sekundāra īpašības vārda atvasina jaunu vārdu;
- 2) kopā ar piedēkli no motivētālvārda celma darina bisufiksālu atvasinājumu.

Plašāk pārstāvēti ir pirmā tipa atvasinājumi, bet otrā tipa derivātu skaits ir ļoti ierobežots.

Priedēkļu izmantojums īpašības vārdu darināšanā ir diezgan vienvēidīgs un semantiski ierobežots – derivatīvais līdzeklis tiek pievienots primāram vai sekundāram īpašības vārdam, lai izteiktu īpašības intensitāti – nepietiekamību, pavājinājumu, pārmēru – vai tās trūkumu.

Īpašības vārdu darināšanā tiek izmantoti priedēkļi *at-*, *bez-*, *ie-*, *ne-*, *pa-*, *pār-*, *pret-*.

Produktīvāk tiek izmantots priedēklis *ne-*, *pa-*, ar kuriem darināti vairāki desmiti atvasinājumu, mazāk produktīvs – *ie-*, *pār-*, *pret-*, neproduktīvs – *at-*.

Priedēklis *bez-* funkcionē konfiksa sastāvā divafiksu atvasinājumos. Mūsdienu valodā tiek izmantoti arī senāki prefiksāli atvasinājumi, kuru derivatīvais modelis ir neaktīvs. Tā priedēklis *at-* rodams tikai īpašības vārdā *attāls*, kas tiek lietots vietas vai attiecību raksturošanai, piem.: *attāla pļava*, *attāls paziņa*. Pats atvasinājums mūsdienās diezgan aktīvi tiek izmantots analītisko leksēmu darināšanā terminoloģijā, piem.: *attālā pārraudzība*, *attālā piekļuve*, *attālā vadība*, *attālais lietotājs*.

Priedēkļus *ie-* un *pa-* pievieno adjektīvam, precizējot, niansējot motivētālvārda izteikto nozīmi, un bieži vien lieto semantiski ļoti tuvu, gandrīz sinonīmisku adjektīvu darināšanai, piem.: *iebāls* – *pabāls*. Līdzīga sinonīmija šīs grupas prefiksālajiem atvasinājumiem ir ar sufiksālajiem derivātiem, piem.: *iebrūns*, *pabrūns* – *brūngans*, *brūnīgs*, jo arī priedēklis *-gan-*, *-an-*, *-g-*, *-īg-* tiek izmantots īpašības intensitātes pavājinājuma izteikšanai.

Prefiksālo īpašības vārdu motivācijai tiek izmantoti dažādu semantisko grupu pirmatnīgi un sekundāri īpašības vārdi.

528. §.

Mūsdienu latviešu valodā tiek izmantots tikai viens ar **priedēkli *at-*** darināts īpašības vārds – *attāls*, kas izsaka kvalitatīvu pazīmi.

529. §.

Atvasinājumus ar **priedēkli *ie-*** motivē primāri un sekundāri (ar priedēkli *-an-*, *-gan-*, *-en-*) darināti īpašības vārdi. Priedēklis *ie-* tiek izmantots gradienta funkcijā – derivāts izsaka ar motivētālvārdu nosauktās īpašības pavājinājumu, pamazinājumu, piem., *iesalkans*, *ieslīps*, *ieslīpens*, *iesalds*, *iesaldens*, *iesilts*, *iebrūns*, *iesarkans*, *iepelēks*.

Modeļa *ie-* + A → A ietvaros darināto īpašības vārdu daudzums ir ierobežots; arī semantiski tie ir diezgan vienvēidīgi – formas, krāsas, garšas pazīmi nosaucoši adjektīvi. Raksturīgs tas, ka daļa motivētālvārdu jau ir atvasināti ar pazīmes intensitātes ierobežojumu izteicošu priedēkli. Priedēklis *ie-* šo semantiku būtiski nemaina, tas tikai mazliet niansē, pastiprina motivētālvārda izteikto nozīmi, piem., *bālgans* → *iebālgans*, *skābens* → *ieskābens*. Daļa derivātu ar *ie-* funkcionē paralēli atvasinājumiem ar *pa-*, piem., *iešķībs* – *pašķībs*, tomēr tos nevajadzētu uzskatīt par derivatīvajiem sinonīmiem, jo atšķiras to izteiktā intensitāte. Atvasinājumi ar *pa-* izsaka kvantitatīvi spēcīgāku pamazinājumu.

530. §.

Priedēklis *ne-*, ko valodnieciskajā literatūrā bieži vien mēdz dēvēt par negāciju, tiek aktīvi izmantots jaunu īpašības vārdu darināšanā. To var pievienot gan primāram, gan sekundāram – sufiksālam, prefiksālam, saliktam – īpašības vārdam. Bieži vien motivētālvārds ir internacionālas cilmes adjektīvs.

Priedēklis *ne-* tiek izmantots, lai izteiktu pretēju nozīmi motivētālvārda nosauktajai pazīmei, norādītu, ka raksturojamam priekšmetam trūkst tā, kas nosaukts ar pamat-

vārdu, piem.: *neaugsts, nebalts, necils, neērts, negarš, negluds, negludens, neatjautīgs, nebūtisks, necaurspīdīgs, neelastīgs, neizteiksmīgs, neliterārs*.

Dažu derivātu motivācija, šķiet, vairāk saistīta ar darbības vārdu nekā īpašības vārdu, piem., *neatlaidās* → *neatlaidīgs*, *neder* → *nederīgs*, *neburzās* → *neburzīgs*, tāpēc šādus atvasinājumus varētu uzskatīt par deverbāliem adjektīviem, kas atvasināti ar piedēkli *-īg-*. Internacionālas cilmes adjektīvu motivētajos atvasinājumos piedēklis *ne-* bieži vien aizstājis oriģinālvalodas piedēkli *a-*, *il-*, *ir-* u. tml.

Latviešu valodā ir daži tādi atvasinājumi, kuru motivētājvārds vairs netiek lietots, piem.: *necils, negants, nekītrs, nejaušs, netikls, netīšs, nevilšs*.

531. §.

Derivāti ar **priedēkli *pa-*** veido diezgan plašu, bet semantiski vienveidīgu atvasinājumu grupu. Piedēklis tiek pievienots primāram, retāk – sekundāram īpašības vārdam, lai norādītu īpašības intensitātes pamazinājumu, īpašības nepilnīgumu. Piedēkļa *pa-* derivatīvā nozīme parasti ir ‘diezgan, samērā’, piem.: *paaugsts, pabikls, pačaugans, palokans, pakaunīgs, parūgtens, pasekls, pavēls, paskaudīgs*.

532. §.

Īpašības vārdi ar **priedēkli *pār-*** tiek atvasināti no primāriem un atsevišķiem sekundāriem īpašības vārdiem, lai izteiktu to, ka ar motivētājvārdu nosauktā īpašība pārsniedz normu, ir pārāk intensīva, piem.: *pārciets, pārcienīgs, pārgarš, pārgatavs, pārīlgs, pārpilns, pārjūsmīgs, pārjuteklisks, pārmoderns, pārnopietns*.

5.2. Īpašības vārdu darināšana ar sintaktisko paņēmienu

533. §.

Sintaktiskais paņēmiens ir otrs produktīvākais īpašības vārdu darināšanas veids. Saliktenī parasti saaug divi, retāk – trīs motivētājvārdi. Starp salikteņa komponentiem var būt pakārtojuma vai sakārtojuma attieksmes, līdz ar to arī īpašības vārdus varam iedalīt determinatīvajos un kopulatīvajos salikteņos. Arī īpašības vārdu sistēmā pamatā tiek darināti determinatīvie salikteņi. Raksturīgs, ka bieži vien motivētājvārdkopa un saliktenis funkcionē paralēli, jo semantiskā ziņā tie neattālinās. Funkcionālā ziņā var būt nelielas nianšes lietojumā, kas izriet no autora komunikatīvā nolūka – izteikuma labskaņīguma vai stilistiski ekspresīvā nolūkā, vēloties uzsvērt abu komponentu nozīmi, mēdz izmantot motivētājvārdu savienojumu, nevis salikteni.

Par salikteņa pirmo komponentu var būt:

- tās pašas vai citas saknes īpašības vārds (*tāls jo tāls* → *tāltāls, kurls un mēms* → *kurlmēms*),
- tās pašas vai citas saknes apstākļa vārds (*vecu vecais* → *vecvecais, tumši zaļš* → *tumšzaļš*),
- lietvārda ģenitīvs (*mantas kārs* → *mantkārs, uguns drošs* → *ugunsdrošs*),
- no lietvārda radies apstākļa vārds (*brīnumjauna, lielumliels*).

Semantiskā ziņā salikteņi tiek izmantoti krāsas toņu, nianšu nosaukšanai, dažādu lokālo, temporālo, vizuālo u. c. īpašību raksturošanai.

Plašāko semantisko grupu veido krāsu īpašības vārdi, kuri lielākoties ir samērā seni darinājumi, piem.: *sarkanbalts, melnbalts, dzeltenzaļsarkanais, gaišdzeltens, zilganpelēks, zaļpelēks, tumšzils, zilzaļš, ķiršsarkans* u. c.

Šādos salikteņos pirmais komponents parasti:

- precizē krāsas toni, piem.: *brūndzeltens, dzeltenbrūns, violetsārts*,

- niansē krāsu pēc intensitātes, piem.: *tumšsarkans, gaišzils*,
- precīzē krāsas toni, norādot krāsas etalonu, piem.: *debeszils, jūraszils, dzintardzeltens, cāļdzeltens*.

5.3. Īpašības vārdu darināšana ar sintaktiski morfoloģisko paņēmienu

534. §.

Ar sintaktiski morfoloģisko paņēmienu darinātajiem adjektīviem raksturīgs tas, ka no motivētā vārdu savienojuma darina determinatīvu saliktu celmu, kam pievieno piedēkli *-ain-*, *-īg-* vai *-ēj-* kopā ar atbilstošu galotni.

Šis paņēmiens tiek samērā aktīvi izmantots, un mūsdienās pieaug saliktoņatvasinājumu skaits.

Derivātu komponenti ir dažādu vārdšķiru vārdu (vārdformu) celmi, līdz ar to tiek izmantoti dažādi derivatīvie modeļi. Pirmo komponentu parasti motivē īpašības vārds, skaitļa vārds, retāk – apstākļa vārds, lietvārds vai vietniekvārds. Otrā komponenta motivācijai plaši tiek izmantots lietvārds, retumis – darbības vārda tagadnes vai pagātnes forma. Lielākoties tiek izmantoti šādi vārddarināšanas modeļi:

- A + S + *-ain-* → A, piem., *sīklapains, tumšacains, biezlūpains*;
- A + S + *-īg-* → A, piem., *dīžmutīgs, greizsirdīgs, ilglaicīgs, labdabīgs*;
- Adv + V + *-īg-* → A, piem., *pilnskanīgs, ātraudzīgs*;
- S + S + *-īg-* → A, piem., *cilvēkveidīgs, muļķprātīgs*;
- S + V + *-īg-* → A, piem., *salcietīgs, mantrausīgs, mērķtiecīgs*;
- Pn + V + *-īg-* → A, piem., *pašapcerīgs (G); pašai dziedīgs, patstāvīgs, patmīlīgs*;
- Pn + S + *-īg-* → A, piem., *pašrocīgs, savdabīgs*;
- Pn + Pn + *-īg-* → A – *savpatīgs*;
- N + S + *-ain-* → A, piem., *sešstarains, pieclapains, četrstūrainis*;
- N + S + *-īg-* → A, piem., *desmitprocentīgs, četrbalsīgs, divgadīgs, pirmšķirīgs, viendabīgs*;
- N + S + *-ēj-* → A, piem., *pirmreizējs*.

Daļa saliktoņatvasinājumu derivatīvo modeļu ir samērā aktīvi, savukārt daži modeļi ir neproduktīvi. Piem., modeļi, kur pirmais komponents ir skaitļa vārds vai vietniekvārds, jaunu vārdu darināšanai mūsdienā latviešu valodā tiek izmantoti reti. Aktīvāk tiek darināti salikta adverba motivēti atvasinājumi ar *-ēj-*, piem.: *vienreiz-ēj-s, trīskārt-ēj-s, šogad-ēj-s, varbūt-ēj-s, toreiz-ēj-s, daudzkārt-ēj-s, savrup-ēj-s* u. tml.

Daļa saliktoņatvasinājumu ir kalki, kas lielākoties darināti pēc krievu valodas derivātu parauga.

Kaut arī īpašības vārdu sistēmā mūsdienās vērojama tendence aktīvāk izmantot saliktoņatvasinājumu derivatīvos modeļus, tomēr tā ir daudz vājāk izteikta nekā lietvārdu darināšanā.

5.4. Īpašības vārdu darināšana ar morfoloģiski sintaktisko paņēmienu

535. §.

Latviešu valodā daudzi īpašības vārdi resp. to formas atrodas vārdšķiru saduras joslā – perifērijā. Tie pieder vienai vārdšķirai un jau ietiecas citas semantiski gramatiskā

jā un funkcionālajā laukā (sk. Nītiņa 1997: 205). Līdz ar to rodas problēmas gan derivatīvajā, gan morfoloģijas un sintakses līmenī, gan teorētiskā, gan arī pragmatiskā aspektā.

Kā jau norādīts, raksturīga konversijas pazīme ir funkcionālā un morfoloģiski semantiskā atšķirība starp sākotnējo un jauno vārdsķiras nišu. Morfoloģiskā ziņā transpozīts saglabā savu sākotnējo gramatisko paradigmu, kura var sakrist un var arī nesakrist ar jauniegūtās vārdsķiras paradigmu, piem., adjektīvējums *apdāvināts*.

Līdz ar to veidojas gramatiski homonīmi, kurus raksturo materiālā tāpatība un kuru piederība pie noteiktas vārdsķiras ir atkarīga tikai no to semantiski funkcionālajiem apstākļiem (Nītiņa 1997: 205).

Latviešu valodā ir daudz īpašības vārdu, kuru lietojums resp. funkcija tekstā maina to gramatisko semantiku, piem., lielā daļā sakāmvārdu un parunu īpašības vārds tiek lietots nominālā, nevis atributīvā funkcijā (*Labs labu nemaitā*). Šādos gadījumos nav pamata runāt par pilnvērtīgu konversiju, jo aizstātais vai elidētais lietvārds ir nojaušams tekstā, piem., *Jauns ar spēku, vecs ar prātu*, tāpēc būtu korigējama MLLVG izteiktā atziņa „Daudzos gadījumos nenoteikto galotni lieto substantivējumos, ja ar tiem nenošauc kādu konkrētu priekšmetu, bet izsaka vispārīgus spriedumus vai īpašību attiecina uz daudziem” (MLLVG 1959: 448, 449). Parasti šādos gadījumos varam runāt tikai par funkcionālo konversiju, jo adjektīvs nekļūst par sinonīmu attiecīgam lietvārdam (sal., piem., *mazais jeb bērns*).

Kontekstuālā jeb funkcionālā konversija, kas notiek teksta (sintakses) līmenī, saistīta ar īpašības vārda formas lietojumu konkrētā tekstā un ierobežota ar to. Attiecīgā vārdforma šā teksta ietvaros veic citas vārdsķiras funkcijas, bet jauns vārds nerodas.

Adjektīvu darināšanā tiek izmantoti trīs konversijas paveidi – adjektivācija un divi kombinētie paņēmieni – prefiksālā konversija un saliktenkonversija.

536. §.

Adjektivācija pamatā saistīta ar lokāmo darāmās un ciešamās kārtas divdabju pāriešanu īpašības vārdu sistēmā (sk. 738.–744. §).

537. §.

Savdabīgs konversijas paveids ir **prefiksālā konversija**. Tā pieder pie kombinētajiem vārddarināšanas paņēmieniem, proti – motivācijai tiek izmantota darbības vārda pasīvā tagadnes divdabja forma, kas atrodas verba perifērijā un semantiski funkcionālā ziņā pietuvinās īpašības vārdam. Atvasinot ar piedēkli *ne-*, notiek arī adjektivācija, piem.: *ne+atņemams, ne+aptverams, ne+ēdams, neaizsniedzams, neapšaubāms, neārstējams, neiedomājams, nenosakāms, neizbrienams, neuzvarams*. Šādi derivāti izsaka to, ka ar motivētājformu nosaukto ir grūti vai vispār nav iespējams īstenot.

538. §.

Saliktenkonversija. Cits kombinēta paņēmiena veids saistīts ar sintaktisko paņēmieni – tiek darināts saliktenis, kura otrais komponents ir darbības vārda divdabja forma, kas semantiski attālinās no darbības vārda. Kaut arī dažkārt otrā komponenta verbālā semantika ir pietiekami spēcīga, tomēr kopumā attiecīgais saliktenis funkcionē kā īpašības vārds vai apstākļa vārds gan gramatiski, gan semantiski. To pirmais komponents ir apstākļa vārda vai vietniekvārda celms, kas saistās ar lokāmā ciešamās kārtas tagadnes vai pagātnes divdabja, lokāmā darāmās kārtas tagadnes vai pagātnes divdabja, kā arī nelokāmā divdabja formu, kura šajā procesā zaudē daļu verbālo pazīmju (piem., laika nozīmi) un iegūst īpašības vārda vai apstākļa vārda pazīmes, piem.: *caur+audzis, augušais, staigājams; daudz+redzams, slēdzams, staigājams; klāt+pielikts, esot, neesot; esošs, neesošs; maz+apdāvināts, apdzīvots, apgaismots, attīstīts, izglītots, izkopts, izlie-*

tots, izmantots, izpētīts, kvalificēts, piemērots; iepriecinošs, irstošs, rūkošs, lietojams, izmantojams, pazīstams, saprotams, ticams; paš+adīts, apmierināts, audzēts, dedzināts, iedvests, iegūts, izmeklēts, pārliecināts, sacerēts, asinošs, uzliesmojošs, pieguļošs u. c.

Daļu saliktenkonversējumu motivē lietvārda *pus-* celms, kas lielākoties saistās ar lokāmā ciešāmās vai darāmās kārtas divdabja formu: *pus+aizmirsts, aizvērts, apdarināts, apgaismots, apstrādāts, padarīts, pamests, pateikts, pavērts, aizmidzis, aizaudzis, aizsalis, atmiris, miris, nokaltis, sabrucis, sagruvis, sakritis, sapuvis.*

Daži saliktenkonversējumi radušies, saudzējot īpašības vārda *jauns* celmu un divdabja formas *iesaucamie, iesauktie, laulātie*, kas substantivējas.

Minētajām valodas vienībām raksturīgas šādas pazīmes:

- valodā ir atbilstošs verba infinitīvs un personu formu paradigma (infinitīvs tika konstatēts tikai dažiem vārdiem, piem., *caurbraucot – caurbraukt*, bet personu formu paradigmas nav nevienam no tiem); analizējamajā grupā tādu derivātu nav;
- šīm leksēmām parasti vai nu nav gramatisko formu paradigmas, vai arī ir tikai locījumu forma (līdzīgi kā divdabjiem), piem., *tiesībsargājoša organizācija, augstākminētais jautājums, pussagruvis nams*;
- skaidri samanāma verbālā semantika – aktīvas vai pasīvas darbības izteikšana. Arī šajā ziņā, nesadalot vārdu sastāvdaļās, nav iespējams pietiekami pārliecinoši pierādīt, ka tas izsaka darbību. Spēcīgāka ir pazīmes, apstākļu vai priekšmetiskuma nozīme;
- funkcijas tekstā – divdabim un īpašības vārdam tās ir analogas, tāpēc šis kritērijs nav pietiekams;
- vārddarināšanas iespējas – valodā tiek darināti analizējamiem derivatīvajiem modeļiem atbilstoši jauni vārdi – gan oficiālajā – normas līmenī (terminoloģijā), gan individuāli pragmatiskajā – okazionālistiski daiļdarbos, publicistikā. Bet arī šis kritērijs nav pietiekami korekts, jo tas nav specifisks šai valodas elementu grupai;
- pakāpes kategorija, ko arī nevar izmantot par pietiekami drošu kritēriju, jo salīdzināmās pakāpes iespējamās ne tikai īpašības vārdam un apstākļa vārdam, bet arī atsevišķām divdabju grupām.

Saliktenkonversējumu veidošanās mūsdienu valodā biežāk vērojama terminoloģijā, mazāk tie sastopami citās jomās. Turklāt to darināšanā tiek izmantoti arī citi motīvētājdverbi un pat lietvārdi, piem., *vispāratzīts, augstākminētais, zemākminētais, pārmaļāmejošais, tiesībsargājošs*, kas liecina par derivatīvā modeļa attīstību.

Lielākajai daļai analizēto leksēmu nav nedz atbilstoša verba nenoteiksmes formā, nedz arī personu formu. Tikai atsevišķiem darinājumiem ir gan nenoteiksmes forma, piem., *cauraust, cauršaut, caurvīt, cauršūt*, gan arī personu un laika formas, piem., *caurauž, cauršāva, caurvij, cauršuj*. Raksturīgi, ka parasti tiek izmantota vispārīgākā trešās personas forma. Līdz ar to šāda veida leksēmas savā leksiski gramatiskajā noformējumā un sintaktiskajās funkcijās līdzinās vienpersonas darbības vārdiem, bet to izmantojums tekstā ir ierobežots.

Derivatīvā aspektā šāda tipa valodas vienības raksturojamas kā **divpakāpju derivāts**, kas radīts:

- 1) ar sintaktisko paņēmienu no motivētājformu savienojuma darinot salikteni,
- 2) vājinoties divdabja formas verbālajai daļai, semantiskajai saiknei ar pamatverbu, notiek otrā komponenta konversija – divdabis adjektīvējas (*daudzsološs*).

Šo derivatīvo procesu rezultātā rodas **konversijsalikteni**, kas pieder īpašības vārda semantiski gramatiskajai paradigmai.

6. SKAITĻA VĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS

539. §.

Latviešu valodas skaitļa vārdu sistēma no mūsdienu valodas viedokļa ir derivatīvi noslēgta, jo dažādu lielumu, daudzuma un secības nosaukšanai nepieciešamais skaitļa vārdu kopums ir radīts, tāpēc jauni skaitļa vārdi faktiski netiek darināti, jo megalielumu nosaukšanai parasti izmanto aizguvumus.

Vēsturiski skaitļa vārdu darināšanā izmantots morfoloģiskais vārddarināšanas paņēmieni (sufiksācija), sintaktiskais un morfoloģiski sintaktiskais paņēmieni, kā arī darinātas analītiskās leksēmas.

6.1. Skaitļa vārdu darināšana ar morfoloģisko paņēmieni

540. §.

Mūsdienu latviešu valodā funkcionē atsevišķi ar piedēkli *-ēj-* atvasināti skaitļa vārdi, kurus motivē pirmatnīgie skaitļa vārdi, piem., *vien+ēj-i (-as)*, *div+ēj-i (-as)*, *četr+ēj-i (-as)*, *piec+ēj-i (-as)*, vietniekvārds *abi*, *abas – ab+ēj-i (-as)*. Teorētiski to motivācijai iespējams izmantot skaitļa vārdus no *viens* līdz *deviņi* (MLLVG 1959: 498), tomēr praktiski skaitļa vārdus no *sešēji* līdz *deviņēji* mūsdienu valodā nesastop. Raksturīgs, ka šīs grupas derivāti biežāk sastopami vecākos tekstos, savukārt mūsdienu autoru darbos atvasinātie skaitļa vārdi atrodami reti, biežāk tiek izmantoti vārdi *divēji* un *abēji*.

Skaitļa vārds *divēji* lielākoties funkcionē ar nozīmi ‘divi’, piem.: *Lejasruļiem divējas durvis, kā Zūru vecātēva mājai. Vienas pa virtuves galu mājas solim, otras caur verandu viesiem.* (V. Belševica) *Te viņa uz zemi vērstais skats ievēroja divējas tikko kā iemītas pēdas.* (J. Jaunsudrabiņš) Tam var būt arī nozīme ‘dažāds, divējāds’ (Kalme, Smiltnece 2001: 150; Paegle 2008: 162), piem.: *Ir nepieņemami, ka pastāv divēji standartu un kvalitātes atšķirības attiecībā uz Eiropas Savienībā tirgotiem pārtikas produktiem.* Reizēm derivāts ietver *abas* nozīmes, piem.: *Divējas domas viņu uz to pamudināja: vienas, ka viņa glīto, sārto Reini dabūs par vīru, un otras, ka pēc kāzām jau atkal varēs turpināt parasto, kūturo dzīvi.* (R. Blaumanis) *Divēji vēji.* (L. Brīdaka)

Skaitļa vārds *abēji* funkcionē ar nozīmi ‘divi’, piem., [...] *tikai abējie goda dvieļi vissmalkākā lina un ar mammuča tamborētu mežģīni apšūti.* (V. Belševica) *Drīz pēc pusdienas abējas ores laida pa vārtiem ārā.* (J. Janševskis) *Varbūt ka stāvēšu vēlreiz / es saules dziestošos staros / ar kājām / upes abējos krastos, / un atkal es mācēšu dziedāt.* (JG)

Citi atvasinājumi ar piedēkli *-ēj-* mūsdienu valodā tikpat kā netiek izmantoti. Senākos tekstos vai darbos, kuros runāts par senākiem laikiem, tie funkcionē ar to pašu nozīmi kā motivētārvārdi, piem.: [...] *raksti: vienēji rati par septiņi un pusrubuļa...* (J. Janševskis) [...] *bija kļūvis zināms, ka uz šodienu saziņoti kādi četrēji vai piecēji prāvinieki tādās lietās, kādas bieži vis nemēdza gadīties.* (J. Janševskis) *Pili celšot uz Pilskalna, un jaunās muižas laukiem un pļavām paņemšot tikai piecējas mājas Pilskalna pašā tuvumā.* (R. Ērglis)

Atvasinājumi ar *-ēj-* gan semantiski, gan gramatiski ir tuvi īpašības vārdiem (Endzelīns, Mīlenbahs 1923: 72; Smiltnece 2009: 155).

Kārtas skaitļa vārdu darināšanā tiek izmantota noteiktā galotne, kas vienlaikus norāda uz citu semantiku un noteiktību, zināmību. Motivācijai izmanto gan pamata skaitļa vārda, gan no pamata skaitļa vārda atšķirīgu celmu, piem., *vienpadsmit+ais*, *divdesmit+ais*, *simt+ais*, *pirm+ais*, *otr+ais*, *devīt+ais*.

6.2. Skaitļa vārdu darināšana ar sintaktisko paņēmieni

541. §.

Lielākā daļa sekundāro skaitļa vārdu latviešu valodā ir salikteņi vai analītiskas leksēmas, kuru komponentu skaits variējas no diviem līdz pat dažiem desmitiem, kad jānosauc ļoti liels skaitlis. Turklāt megaskaitļu nosaukumā aizguvumi (*miljons*, *miljards*, *sekstiljons*, *nondeciljons* u. tml.) tiek kombinēti ar latviešu valodas skaitļa vārdiem, piem., *deviņi simti deviņdesmit deviņi nondeciljoni astoņi simti septiņdesmit deviņi oktdeciljoni septiņi simti divdesmit pieci septdeciljoni divi simti deviņdesmit divi seksdeciljoni trīs simti četrdesmit viens kvintdeciljons pieci simti divdesmit divi kvartdeciljoni deviņi simti deviņdesmit deviņi trideciljoni seši simti trīsdesmit deviņi duodeciljoni pieci simti deviņdesmit trīs undeciljoni deviņi simti deviņi deciljoni simt astoņpadsmit nontiljonu četri simti piecdesmit divi oktiljoni trīs simti četrdesmit divi septiljoni seši simti desmit sekstiljonu septiņi simti piecdesmit seši kvintiljoni pieci simti sešdesmit viens kvadriljons astoņi simti septiņdesmit septiņi triljoni deviņi simti deviņpadsmit miljardu simt deviņdesmit viens miljons trīs simti četrdesmit divi tūkstoši pieci simti divdesmit septiņi. Tāpēc šādu skaitļu nosaukšanai parasti izmanto speciālu pierakstu, piem., kvadriljons – 10^{15} , deciljons – 10^{33} .*

Analītiskās leksēmas parasti tiek izmantotas, lai nosauktu vairākus desmitus, simtus, tūkstošus utt., kā arī skaitļus virs tiem, dažādi kombinējot pirmatnīgus skaitļa vārdus un salikteņus, piem., *divi simti*, *divi simti septiņdesmit pieci*, *seši tūkstoši*, *divsimt piecdesmit divi tūkstoši deviņi simti trīsdesmit trīs*.

Analītiskas leksēmas ir arī decimāldaļskaitļu nosaukumi, kuros veselos skaitļus un daļas nosauc ar pirmatnīgu, analītisku skaitļa vārdu vai salikteni, to atdalīšanai izmantojot komatu, piem., *7,23 – septiņi, komats*, *divdesmit trīs*, *32,15 – trīsdesmit pieci, komats*, *piecpadsmit*. Decimāldaļskaitļus iespējams nosaukt arī kā jauktos daļskaitļus, piem., *septiņi un divdesmit trīs simtdaļas*.

Raksturīga daudzu sekundāro skaitļa vārdu iezīme ir to strukturālais variatīvums – viena un tā paša lieluma nosaukšanai var izmantot gan analītisku leksēmu, gan salikteni.

Salikteņi parasti ir pamata skaitļa vārdi no *viens* līdz *deviņi* un tā daudzuma nosaukums, kas *pāri desmitam*, piem., *viens pāri desmitam* → *vien+pa+dsmī*, *deviņi pāri desmitam* → *deviņpadsmit*, vai kas rodas, skaitot desmitus, piem., *divi desmiti* → *divdesmit*, *pieci desmiti* → *piecdesmit* u. c. Vecākie salikteņi atspoguļo senāku skaitīšanas sistēmu, kuras pamata vienība bija *desmits*. Līdzīgi skaitīti arī simti un tūkstoši, sākotnēji nosaucot tos analītiski – *trīs simti*, *seši simti*, *divi tūkstoši*, *septiņi tūkstoši*, pēc tam saaudzējot salikteni: *divsimt*, *trīssimt*, *četrsimt*, *piecsimt*, *sešsimt*, *septiņsimt*, *astoņsimt*, *deviņsimt*; *divtūkstoš*, *trīstūkstoš*, *četrstūkstoš*, *piectūkstoš*, *seštūkstoš*, *septiņtūkstoš*, *astoņtūkstoš*, *deviņtūkstoš*, *desmittūkstoš*; *simtūkstoš*, *četrsimttūkstoš* u. tml.

Darīnot salikteņus skaitļu 11–19 un simtu un tūkstošu nosaukšanai, motivētājvārdi parasti tiek reducēti. Raksturīgs, ka simtu un tūkstošu nosaukšanai līdzās salikteņiem tiek izmantotas atbilstošas analītiskās leksēmas: *divi simti* // *divsimt*, *četri tūkstoši* // *četrstūkstoš* utt. Arī desmitus iespējams nosaukt, izmantojot salikteņus un analītiskās leksēmas, piem., *piecdesmit* un *pieci desmiti*, tomēr šāds lietojums parasti ir vai nu stilis-

tiski marķēts (piem., to izmanto bankas dokumentos), vai arī saistīts ar autora vēlmi īpaši uzsvērt attiecīgās leksēmas. Piem.: [...] *alnis, noskrējis vēl apmēram metrus **divsimt**, bija novēlies*. (R. Ezera) *Peļņu uzņēmumā prognozē 2003. gada līmenī, kas ir vairāk nekā **divsimttūkstoš** latu*. (DB) *Trīssimt miljardi ASV dolāru varēja tikt izmantoti **divsimt tūkstoš** skolu celtniecībai*. (G) *Kurzemes Brāļu kapu projekta kalkulētā kopizmaksa pārņiedz **sešsimt tūkstošus** latu*. (Latnet)

Daļskaitļu nosaukšanai izmanto salikteņus, ko motivē dažādi vārdu savienojumi: *puse no otra* → *pus+otr-a*, *divi ar pusi* → *div+ar+pus*, *pieci ar pusi* → *piec+ar+pus*. Parasti viens vai abi salikteņa komponenti ir zaudējuši galotni. Daļa salikteņu funkcionē paralēli ar atbilstošu analītisku leksēmu, piem., *trīsarpus* un *trīs ar pusi*. Pulksteņa laika nosaukšanai izmanto salikteņus *pusviens* – *pusdivpadsmit*, ko attiecīgi motivē vārdu savienojumi *pusē viens*, *pusē divpadsmit* u. c.

Daļskaitļus iespējams nosaukt arī ar analītisku leksēmu, kuras viens vai vairāki komponenti ir skaitļa vārdi, bet pēdējais komponents – lietvārds *daļa*, piem., *viena trešā daļa*, *trīs simtās daļas*. Līdzās šīm vārdšķiru ziņā kombinētajām leksēmām funkcionē salikteņi, kas ietilpst lietvārdu derivatīvajā sistēmā, piem., *trešdaļa*, *desmitdaļa* vai analītiskas leksēmas, kuru pirmais komponents ir skaitļa vārds, bet otrais lietvārds, piem., *piecas astotdaļas*, *trīspadsmit simtdaļas*.

Latviešu valodniecībā vērojamas atšķirības daļskaitļu nosaukumu raksturojumā – līdzās uzskatam, ka tie ir ar sintaktisko paņēmieni darinātie lietvārdi (MLLVG 1959: 496), piem., *ceturt+daļ-a*, *simt+daļ-a*, *tūkstoš+daļ-a*, izteikts viedoklis (Smilniece 2001: 156, 157; Smilniece 2009: 159), ka minētās valodas vienības ir skaitļa vārdi, kuram varētu pievienoties. Ņemot vērā gan denotātu (tiek nosaukts cipars), gan derivātu semantiku un funkcijas, varam uzskatīt, ka lietvārdi *puse*, *daļa* skaitļa vārdu sistēmā numeralizējas, tajos dominē daudzuma, nevis priekšmetiskuma nozīme.

7. VIETNIEKVĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS

7.1. Vietniekvārdu darināšana ar morfoloģisko paņēmieni

542. §.

Vietniekvārdu derivatīvā sistēma mūsdienās nepapildinās ar jauniem vārdiem, tāpēc uzskatāma par slēgta tipa sistēmu. Mūsdienu latviešu valodā funkcionē daži atvasināti vietniekvārdi, kuru darināšanā izmantots piedēklis *-ēj-*, kas funkcionē arī lietvārdu un īpašības vārdu sistēmā – ar to no pirmatnīgajiem piederības vietniekvārdiem *mans, tavs, savs, viņa, mūsu, jūsu* atvasināti sinonīmiskie piederības vietniekvārdi *man+ēj-s, tav+ēj-s, sav+ēj-s, viņ+ēj-s, mūs+ēj-s, jūs+ēj-s*, piem., *Dievkociņš daudziem vienmēr licies tik latvisks, tik savējs, lauku mājas dārza simbols* (G), kuri mūsdienās pamatā sastopami ar noteikto galotni, piem., *Vai tu vēl dzirdi, kā zāle dīgst, – Tikai to es tev gribēju jautāt, Kad apblauts un aprunāts Pārspēru kāju pār tavējo sliksni.* (O. Vācietis) *Es gribētu teikt, ka man ir īpašs stils – manējais. To veidoju pati.* (Delfi) Mūsdienu valodā šie atvasinājumi ar noteikto galotni parasti funkcionē lietvārda nozīmē, piem., *Sit krusa, mums jābūt par savējiem, taurenī!* [...] *Kas apdejo savējos, apdejo sevi.* (I. Ziedonis) *...nezinu, ne izteikt nevar. Un tavējie laukos. Tu viena.* (V. Belševica)

7.2. Vietniekvārdu darināšana ar sintaktisko paņēmieni

543. §.

Plašāku grupu veido vietniekvārdi, kas vēsturiski uzskatāmi par salikteņiem, jo to darināšanā izmantotas partikulas *ik-, ne-, jeb-*, kas pievienotas pirmatnīgajiem vietniekvārdiem, piem., *ik+katr-s, ik+kurš, jeb+kas, jeb+kāds, jeb+kurš, ne+kas, ne+kāds*, kā arī to nozīmē lietotajam pronominalizētajam skaitļa vārdam *viens*: *ne+viens, ik+viens*. Piem.: *Viņa ar savām zilajām acīm tā mācēja skatīties un apaļo mutīti prašņāt, ka neviens viņai nebija pretinieks.* (V. Belševica) *Jebkura pieturas zīme var aprīt jebkuru pieturas zīmi. Jebkura pieturas zīme ir relatīva, nosacīta, izdomāta, izdomājama, mainīga.* (I. Ziedonis) [...] *tā pilnīgi atbrīvo mākslinieku no jebkādas atbildības par sava radošā darba saturu, ko jau iepriekš pasludina par meliem, atbrīvo no jebkādas atbildības tautas, skatītāju priekšā.* (G. Repše) *Liktos, kas nu tur tāds ir, nekās – nekās sevišķs, tikai kustība.* (R. Ezera) *Bet neviens to neredz, un nevienu tas neuztrauc.* (I. Ziedonis) [...] *piesātinām to neitrālāko, „prozaiskāko”, tiešāko ikvienas tautas apziņmējumu.* (U. Bērziņš)

Vēsturiski par salikteni uzskatāmi arī vietniekvārdi *šitas* (< šis tas) un *šitāds* (< šis tāds), kuru funkcijas normētajā valodā ir ierobežotas. Piem., *Uz kāda pamata viss šitas balstījās? Ne tanku, ne raķešu nav kļuvis mazāk. Pestītājs otrreiz nav nācis.* (U. Bērziņš) *Šīto smagumu nevarēs kustināt. Nav jau akmens.* (U. Bērziņš) *Pat šitādam Zaķkāpostam nav pasaulē bijis citur vietas kā Billei kaimiņos.* (V. Belševica)

Daļa vietniekvārdu ir analītiskas divkomponentu leksēmas, kas radušās, saistot ar vietniekvārdiem *kas, kāds, kurš* partikulas *diez, diezin, kaut, nez, nezin, sazin*: *diez/diezin kas, diez/diezin kāds, diez/diezin kurš, kaut kas, kaut kāds, kaut kurš, nez/nezin kas, nez/nezin kāds, nez/nezin kurš*. Piem.: *Vai tu domā, ka Aija jau tagad ar diez kāda čak-*

lā? (J. Jaunsudrabiņš) *Pats saproti, nezaugs diezin kāds saldums.* (V. Belševica) **Kaut kas no rudens krusas / Un maija salnām.** (I. Ziedonis) **Nez ko tāda Dagmāra sacītu par viņa gleznām?** (G. Repše) *Ko domā – ādas rati viņam, nezin kurā miestā zagti, sirma ķēve...* (J. Jaunsudrabiņš) *Viņu varēja lamāt par formālismu, par sazin ko vēl, bet tas bija Kārlis Dobe.* (G. Repše)

Daži vietniekvārdi veidojušies, apvienojot analītiskā leksēmā divus vietniekvārdus: *abi mēs, abi jūs, es pats / pati, cits nekas, jūs abi, kurš katrs, kas nekas, kas cits, kāds cits, kurš katrs, mēs abi, mēs visi, nekas cits, nekas tāds, neviens cits, pats / pati savu, šis tas, šāds tāds, tas viss, viņi abi, viņa pati, viņš pats, viņi visi, visi mēs, visi jūs, viss kas* u. tml., piem., **Abi mēs esam veci, abi kalpošanu izbeiguši un kopā saderam.** (J. Ezeriņš) **Mums abiem ir vientulīgi: vientulīgi ir Dieviņam, vēl vientulīgāk Dieviņa futbolbumbai.** (I. Ziedonis) **Jums abiem galvas lieki nav jālauza, – man paspruka.** (G. Repše) **Es pati biju kārojusi saimnieces vārda un brīvības, pēc kā alkst katra kalpone.** (J. Jaunsudrabiņš) [...] **Bet nekas tāds jau Mūrgalē nevar notikt un arī nenotiek.** (V. Belševica) **Un, ja cita nekā nebija, tad es raudzījos spožumā, kas apņēma manas ēnas galvu kā dzirkstošs loks.** (J. Jaunsudrabiņš) **Četras padzīvojušas, cita citai mazliet līdzīgas sievietes ar rozēm rokās viņiem tuvojās.** (G. Repše) [...] **es iepletu acis, kā droši vien darītu kurš katrs cilvēks manā vietā, jo sienas bija tumši mēlas, izskatījās iztapsētas ar samtu.** (R. Ezera) **Nenoguliet / paši savu / katra rīta piedzimšanu!** (O. Vācietis) **Grāmatu mīļotantei nebija, ja neskaita kalendārus, Bībeli un vēl šo to no dievvārdiem.** (V. Belševica) [...] **viņa bija tik dūšīga, viņa nekad neslimoja, viņa pati man stāstīja, ka nekad mūžā nav slima bijusi, – Bille runāja pretī.** (V. Belševica) **Zeme / no visa kā dreb / kā dzērāja roka. / Uzvilksim cimdiņu.** (O. Vācietis)

Sarunvalodā vērojams atsevišķu latviešu valodai netipisku vietniekvārdu lietojums, piem., *katrs mēs, ikviens katrs, dajebkas, dajebkurš, dajebkāds, šitamējais*, kas nav uzskatāmi par normētās valodas vienībām.

7.3. Vietniekvārdu darināšana ar morfoloģiski sintaktisko paņēmieni

544. §.

Daži mūsdienu valodā funkcionējošie vietniekvārdi radušies, pronominalizējoties citu vārdšķiru vārdiem, piem., lietvārdam *pats*, skaitļa vārdiem *viens* un *otrs*. Savukārt vietniekvārdā *dažs labs* apvienots vietniekvārds *dažs* un pronominalizējies īpašības vārds *labs*. Piem.: *Viss pats no sevis, sit sirds īkšķī, nav pašā tevis.* (U. Bērziņš) *Bet saimnieks pats lūdzies, lai ņem.* (V. Belševica) [...] *mēs atmodinājām viens otru, mēs atsildījām viens otru, mēs kļuvām redzīgie.* (I. Ziedonis) [...] *varbūt vakar viņa iemīga lasīdama, kā dažu labu reizi patiesi atgadījās, kad aiz noguruma acis krita ciet.* (R. Ezera) Minētie motivētāji vārdi funkcionē arī savu sākotnējo vārdšķiru sistēmā.

8. DARBĪBAS VĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS

8.1. Darbības vārdu darināšana ar morfoloģisko paņēmienu

545. §.

Jauni darbības vārdi latviešu valodā tiek aktīvi darināti, izmantojot prefiksāciju un sufiksāciju, retāk – fleksāciju un kombinētos paņēmienu – konfiksāciju un cirkumfiksāciju.

8.1.1. Darbības vārdu prefiksācija

546. §.

Latviešu valodas darbības vārdu atvasināšanā jaunākajā laikā nav konstatējamas lielas pārmaiņas – tās vairāk saistītas ar derivatīvo nozīmju sistēmas paplašināšanos, mazāk – ar motivāciju un derivatīvās bāzes izvēli. Palielinās arī terminoloģijā izmantoto prefiksālo darbības vārdu skaits. Atkarībā no konteksta sekundārā darbības vārda nozīme var mainīties.

Darbības vārdu atvasināšanā pamatā izmanto prievārdu cilmes priedēkļus, kas funkcionē arī citu vārdšķiru sistēmā, tomēr lielāka aktivitāte un semantiskā daudzveidība vērojama tieši darbības vārdu derivatīvajā sistēmā. Tie tiek pievienoti pirmatnīgiem vai sekundāriem tiešajiem un atgriezeniskajiem darbības vārdiem.

Raksturīga iezīme ir tas, ka viens un tas pats priedēklis, kombinējoties ar dažādiem motivētāvjārdiem, spēj piešķirt tiem atšķirīgas nozīmes, savukārt dažādi priedēkļi – vienādas, piem., priedēklis *at-* var izteikt gan nozīmi ‘virzība šurp’ (*atskriet mājās*), gan nozīmi ‘virzība prom’ (*atgrūst no sienas*), savukārt līdz pārmēram veiktas darbības nozīmi var izteikt gan priedēkļi *aiz-*, *at-*, *iz-*, *no-*, *pie-*, *sa-* (*aizkalst*, *atganīties*, *izpriecešties*, *noilgoties*, *piesmaržoties*), gan ar cirkumfiksāciju darinātie atvasinājumi (*aizsapņoties*, *atdzerties*, *izdancoties*, *nobristies*, *pieēsties*, *saelpoties*).

Turklāt bieži vien darbības vārda polisēmiskās dabas dēļ atvasinājumam līdz ar tipisko derivatīvo nozīmi izjūtama arī citas nozīmes nianse, piem., izmantojot priedēkli *no-* vai *iz-* darbības vārdā *nocīnīties* un *izciemoties* tiek realizēta pārmēra nozīme, bet vienlaikus jaušama arī ilgstošas darbības nozīme, bet kontekstuāli var aktivizēties arī patikas (*līdz sirds patikai*, *cik tīk*) vai nepatikas, apnikuma sēma (*līdz apnikumam*, *līdz riebumam*). Šādos gadījumos būtisks ir konteksts, izteikuma precizējošā, komentāra daļa, kurā raksturota tās vai citas darbības izpausme, pausta attieksme pret to. Daļai atvasinājumu atsevišķas priedēkļa nozīmes pamatā realizējas tikai kopā ar prefiksālo galotni, līdz ar to prefiksācijas apskatā tās guvušas minimālu atspoguļojumu vai arī tām iespējams minimāls ilustratīvais materiāls. Piem., kopīgas darbības nozīmi priedēklis *sa-* lielākoties izsaka cirkumfiksā *sa-* + V_c + *-ties*, piem., *sastrādāties*, *sadancoties*, bet tiešā vai atgriezeniskā darbības vārda motivētā prefiksālā atvasinājumā tā parādās reti.

Daļa darbības vārdu priedēkļu izsaka pretējas nozīmes, tādējādi veidojot antonīmu pārus, kas semantiski sasaucas ar adverbiālo antonīmiju, piem., *aiz-* ‘prom’ – *at-* ‘šurp, atpakaļ’, *pār-* ‘atpakaļ’ (*aizripināt* – *atripināt*; *aizbraukt no mājām* – *pārbraukt*

mājās), *ie-* ‘iekšā’ – *iz-* ‘ārā’ (*ieripināt* – *izripināt*), *no-* ‘leju’ – *uz-* ‘augšup’ (*noskriet no kalna* – *uzskriet kalnā*).

Bieži vien atvasinātā prefiksālā verba nozīmi precizē vai pastiprina atbilstošs apstākļa vārds vai apstākļa funkcijā lietots lietvārds bez prievārda vai kopā ar prievārdu, piem., *aizlidot prom*, *aizlidot garām*, *uzkāpt kalnā*, *uzkāpt uz jumta*. Šis konteksts bieži vien atklāj kādu atvasinātā verba nozīmes niansi, piem., lokāluma nozīmei var būt variants ‘virsū’ un ‘augšā’, sal. *uzkāpt uz zara* un *uzkāpt kokā*. Tā kā polisēmiski ir ne tikai primārie, bet arī sekundārie darbības vārdi un to derivatīvie līdzekļi, tad atvasinājumu semantisko nianšu noteikšanā ļoti svarīgs ir attiecīgā vārda funkcionālais konteksts. Raksturojot darbības vārdu derivatīvo semantiku, vērā ņemtas tipiskās nozīmes, neanalizējot sīkāk kontekstuālās sēmas.

Darbības vārdu prefiksācija saistīta ne tikai ar jaunas leksiskās nozīmes radīšanu, bet atsevišķos gadījumos ir nozīmīga arī leksiski gramatiskās pabeigtības nozīmes izteikšanā, piem., *rakstīt grāmatu* – *uzrakstīt grāmatu*, *sūtīt vēstuli* – *aizsūtīt vēstuli*, *šūt kleitu* – *sašūt kleitu* u. tml.

Mūsdienu latviešu valodā darbības vārdu darināšanā izmanto priedēkļus *aiz-*, *ap-*, *at-*, *ie-*, *iz-*, *ne-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *pie-*, *sa-*, *uz-*.

547. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar priedēkli *aiz-*. Priedēkļa *aiz-* pamatnozīme saistīta ar tam atbilstošā prievārda vietas nozīmi – atvasinājumi norāda darbības virzību, norisi *aiz* kaut kā vai kaut kam priekšā, piem., *aizlikt fotogrāfiju aiz stikla*, *aizslēpties aiz koka*, *aizlīt aiz apkakles*, *aizgrimt aiz mākoņiem*, *aizbāzt aiz jostas*, *aizkārt priekšā aizkaru*, *aizlīst priekšā*.

Atvasinājumi ar priedēkli *aiz-* izsaka arī:

- darbības attālināšanos, virzību *prom*, *plašumā*, piem., *lidot* – *aizlidot*, *skriet* – *aizskriet prom*, *traukties* – *aiztraukties*: *stirnēns*, *ticis brīvībā*, *aiztraucās uz mežu*, *skanēt* – *aizskanēt*: *pāri laukiem aizskan kliedziens*; *plūst* – *aizplūst*: *ūdens strauji aizplūda pa notekgrāvi*;
- darbības virzību *aiz* kaut kā vai kaut kam priekšā, piem., *līst* – *aizlīst*: *kaķis iešņācās un aizlīda aiz gultas*, *braukt* – *aizbraukt*: *aizbrauksim aiz līkuma*, *tad apstāsimies*, *irt* – *aizirt*: *vispirms vajag aizirt aiz sēkļa*, *tad varēs raudzīties*, *kur iemest tīklus*;
- darbības virzību līdz kādam galapunktam, mērķim – *peldēt* – *aizpeldēt*: *aizpeldēt līdz bākai*, *irties*: *aizirties līdz salai*, *irt* – *aizirt*: *aizirt laivu līdz steķiem*; *jāt* – *aizjāt*: *aizjāt zirgus ganībās*;
- pārklāšanās, papildīšanās nozīmi – *aizsvīda logs*, *aizrasoja stikls*, *ezers aizaug ar meldriem*; *ja caurules netīra*, *tās aizrūsē*; *grāvis jau aizaudzis ar nezālēm*;
- norāda, ka darbības rezultātā tiek radīts šķērslis – *aizsegt acis*; *ledus aizdambēja upi*; *ceriņi aizēno logu*; *naktī ceļu aizputināja* – *tagad ne izbraukt*, *ne izbrist*. Daļai verbu šī nozīme kombinējas ar pārklāšanās, papildīšanas nozīmi – *aizsalst upe*, *aizklāt caurumu*;
- darbības ierobežojumu dažādos aspektos – sākumu, īslaicīgumu, nepilnīgumu, virzību līdz noteiktai robežai – *aizdedzināt sveci*, *aizskart plecu*, *aizcirst egli*, *aizķert ar mašīnu durvis*, *aizlauzt zarus*, *aizplēst grāmatas vāku*, *aizgriezt līdz iezīmei*. Daļa šī tipa derivātu ir atvasinājumu ar priedēkli *ie-* sinonīmi;
- pārspēšanas nozīmi – *viņu neviens nespēs aizrunāt*, *jaunā ziņa pārsteidza un aizēnoja iepriekšējos notikumus*. Arī šis derivatīvais apakštips mūsdienās ir neproduktīvs un mazaktīvs;
- to, ka, veicot ar motivētājverbu nosaukto darbību, liek kaut kam notikt – *vadīt* – *aizvadīt*: *namatēvs ātri vien aizvadīja nelūgtos viesus*; *raidīt* – *aizraidīt*,

dzīt – aizdzīt: aizdzeniet tās vistas prom no dārza, braukt – aizbraukt: policija konstatēja, ka mašīnu aizbrauca kaimiņu puika;

- darbības pabeigtības nozīmi, kas bieži vien kombinējas ar nozīmi ‘ciet’ – *aizmigt, aizvērt žurnālu, aizcirst durvis, aizbultēt logu, aizslēgt vārtus.*

Daudzi atvasinājumi ar piedēkli *aiz-* ir polisēmiski, tāpēc var piederēt dažādiem derivatīvajiem tipiem un to konkrētā nozīme atklājas tikai kontekstā.

548. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar piedēkli *ap-*. Atvasinājumi no tiešajiem un atgriezeniskajiem darbības vārdiem norāda, ka:

- darbība notiek apkārt runas objektam – *aplīkt rokas ap vidukli, apskriet mājai apkārt, apbūvēt, apeldēt riņķi ap dīķi;*
- darbība vai process aptver objektu (no virspuses, no visām pusēm, visapkārt) – *aprasot, appelēt, aprakstīt žogu, apzīmēt akmeni, aplaistīt puķes; apvilkt apli; apsēsties ap galdu, apsaitēt galvu, aplipināt ar plastilīnu;*
- darbība tiek veikta daļēji, nepilnīgi, nepietiekami, aptuveni – *apsildīt, apārstēt, apsildīties, apslāpināt, aprunāties, karstajā saulē puķes var apvīst;*
- darbība tiek pabeigta – *apgērbties, apdzist, apsēt tūrumu, apsiet lakatu, apēst pēdējo kumosu, apdzēst kvēlojošās ogles, apreibināt ar narkotikām;*
- darbība notiek pretējā virzienā – *apgriezties, apmesties apkārt, apsviesties uz otru pusi, apgriezt;*
- darbība aptver plašāku telpu, vairākus objektus, notiek ilgāku laiku kaut kam apkārt – *apskriet visus kaimiņus, abraukāt radus, apstaigāt visas mājas, apslīcināt visus kokus, apdarīt darbus, krīzes laikā nācās apkaut lopus, appludināt ciema ielas;*
- darbība notiek kādam par labu vai ļaunu – *apsveikt, apdāvināt, aprunāt, apsteigt, apmelnot, apskaidrot prātu.*

549. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar piedēkli *at-*. Piedēklim *at-* mūsdienu latviešu valodā nav atbilstoša prievārda, tomēr tā nozīme pamatā saistīta ar virziena nozīmi.

Atvasinājumi no tiešajiem un atgriezeniskajiem darbības vārdiem izsaka to, ka:

- darbība notiek uz adresanta, runātāja pusi – *atbraukt, atnākt, atlidot, atripot, atvelties, atskatīties;*
- darbības rezultātā objekts tiek attālināts, atdalīts, atvirzīts, atvērts, atšķirts vai kaut kas novērsts – *atbīdīt, atstumt, atšķelt, atgriezt, atāķēt, atslēgt, attaisīt, atlīmēt, atgaiņāt;*
- darbība vērsta atpakaļ – turp, kur tā sākusies vai uz aizmuguri – *atgriezties, atkāpties, atgāzties, atvilkt atpakaļ vietā, atslīgt, atlēkt no zemes;*
- darbība virzīta atpakaļ kā atbildes reakcija – *atrūkt, atkliegt, atstarot, atsmiet, atcirst, atriebt, atsviest atpakaļ;*
- darbība virzās atpakaļ, lai objekts atgrieztos iepriekšējā stāvoklī – *atplaukt, atžirgt, atspirgt, atkausēt;*
- darbība ir īslaicīga, iesākas – *atskanēt, atmirdzēt, atspīdēt, atvizēt.*

550. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar piedēkli *ie-*. Arī piedēklis *ie-* nedz funkcionāli, nedz semantiski nesaistās ar kādu prievārdu un derivatīvās semantikas ziņā vispilnīgāk izpaužas tieši darbības vārdu sistēmā.

Atvasinājumi izsaka to, ka:

- darbība virzās vai tiek virzīta iekšā kādā telpiskā veidojumā un semantiski atbilst apstākļa vārda *iekšā* pamatnozīmei – *ieiet, ieskriet, iebraukt, iekrist, ieslīdēt ezerā, iešļākt sejā ūdeni, iebāzt pirkstu mutē*;
- darbības rezultātā kaut kas tiek apņemts, ietverts, piem., *iesaiņot, ietīt, iekļaut, iesiet grāmatu jaunos vākos*;
- darbība norisinās daļēji, nepietiekami vai rodas bojājums – *ieplēst, iešķelt, iepļīst, iekrāsot dažas līnijas*;
- darbība tiek pabeigta – *iemācīt, ieaudzēt, iesālīt, ieaijāt*.

551. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar priedēkli *iz-*. Priedēklis *iz-* pamatā saistīts ar virzības nozīmes izteikšanu. Arī šim priedēklam aktīvajā lietojumā nav atbilstoša prievārda, tomēr tas reizēm tiek izmantots ikdienas saziņā un sastopams ekspresīvā runā, senākos tekstos.

Prefiksālie atvasinājumi norāda to, ka:

- darbība virzās ārā no kaut kurienes – *izkāpt no mašīnas, iznākt no meža, izlīt no glāzes, izbirt no maisa, izstāties no spēles*;
- darbība virzās kaut kam cauri, turklāt tiem darbības vārdiem, kuriem ir arī nozīme ‘virzība ārā’, uz semantisko atšķirību – *izbraukt caur mežu, izlīst cauri, izspraukties starp kokiem*;
- darbība virzās uz visām pusēm – *izplūst pa lauku, izklīst pļavā, izsēties tīrumā, izkļiedēt gaismu*;
- darbība aptver visu objektu – *izstaigāt bērniņas takas, izskraidīt visas pļavas, izdziedāt dziesmas*;
- darbība ir pilnīga, pabeigta – *iztukšot, izskolot, izmācīties, izraudāt visas asaras, vai arī tās rezultātā sasniegta gatavība – izcept, izveidot, izvārīt, izlasīt*;
- darbība ir momentāna, iesākas un beidzas – *izdzirdēt, izkliegt, izčukstēt*;
- darbība notiek ilgāku laiku, intensīvi, vairākkārt (parasti savienojumā ar refleksīvu verbu), piem., *izprieccāties, izdziedāties, izsmieties, izšūpoties pēc sirds patikas*.

552. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar priedēkli *ne-*. Priedēklis *ne-* arī darbības vārdu sistēmā semantiski atbilst nolieguma partikulas nozīmei, un atvasinājumi izsaka to, ka ar motivētājevārdu izteiktā darbība netiek veikta, nav iespējama vai vēlama, piem., *nedarīt, nelasīt, nerunāt, nesmieties, neskatīties, nebeidzēt, neatjaunot, neizdomāt, neatklāt, nevēlēties, nevarēt, nepiedāvāt, neiedomāties, neatļaut, neinteresēties, nesarunāt, nedraudzēties* u. tml. Raksturīgs, ka priedēklis *ne-* ir vienīgais, kas darbības vārdu sistēmā saistās gandrīz ar visiem pirmatnīgiem un atvasinātiem tiešajiem un atgriezeniskajiem darbības vārdiem.

553. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar priedēkli *no-*. Priedēklis *no-* semantiski atbilst prievārda vietas, virzības nozīmei. Atvasinājumi ar priedēkli *no-* izsaka to, ka:

- darbība virzās lejup no kaut kā vai no kaut kurienes – *kaķis nolēca no koka uz nojumes un pa stabu veikli norāpās zemē; nokāpām pa krauju lejā un devāmies uz priekšu; ziedlapiņas lēnām nobirst un klājas uz galda*;
- darbība virzās nost, prom no kaut kurienes, piem.: *mašīna sasnēra un nobrauca no ceļa; pakāpies un nocel grāmatas no plaukta, un noslauki putekļus*;

- darbība virzās gar kaut ko – *nostaigāt gar krastu, nolidot logam garām*;
- darbības rezultātā kaut kas tiek atdalīts, atņemts – *nobirst lapas, nolūst zari, rudens vējš norauj pēdējos ābolus; gar acīm noplīvoja sārtās šalles gals – un prom viņa bija*;
- darbība ir īslaicīga, pēkšņa – *pēkšņi novēdīja viegls kafijas aromāts, nodžinkstēja porcelāna krūzīte un atvērās salona durvis; klusi nočukstēt dažus vārdus; novaibstīties, nočivināt, nomurmināt zem deguna*;
- darbība notiek ilgāku laiku, intensīvi, vai arī notiek visu laikposmu intensīvi un aptver darbības subjektu vai darbības objektu pilnīgi – *nokarst līdz baltkvēlei, nokaitēt sarkanu, notrenkāt līdz spēku izsīkumam*;
- darbība aptver visu attālumu vai visu laika posmu – *nobraukt visu ceļu, nopeldēt piecus kilometrus, noskriet distanci, norunāt divas stundas, nosoļot visu dienu kājām, nomācīties piecus gadus augstskolā*;
- darbības rezultātā darbības objekta vai darbības subjekta virsma tiek ar kaut ko pārklāta – *norasojusi ūdens pudele, nokvēpis stikls, nosmērēt kreklu*;
- darbība aptver visu darbības objekta vai darbības subjekta virsmu vai tās lielāko daļu – *nolīmēt sienu ar klases fotogrāfijām; nokaisīt celiņu ar smiltīm*;
- ar nosaukto darbību tiek kaut kas vai kāds pārspēts – *noskriet sāncensšus*;
- darbība ir pabeigta, sasniegts kāds rezultāts vai panāktas pārmaiņas – *nosvinēt, nostrādāt savu laiku, nolīdzināt, noskūt, norūgt, nobalsināt, nomelnot, nopīt, noadīt, noaust, noķert, nomedīt*;
- darbība tiek pabeigta, un kaut kas tādēļ tiek iznīcināts, izpostīts, sabojāts, izlietots – *nosaldēt, nodedzināt, nojaukt, noārdīt, noplīst, novalkāt, noskrāpēt, nokurināt visu malku, nodzert algu*.

554. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar priedēkli *pa-*. Priedēklis *pa-* ir aktīvs, semantiski bagāts derivatīvais līdzeklis, ar ko tiek izteikts daudz nozīmju, kuras atklājas tikai kontekstā.

Atvasinājumi ar priedēkli *pa-*:

- norāda uz darbības virzību zem kaut kā – *palikt somu zem galda, paslēpt zem grāmatām, parīpot zem gultas*;
- norāda uz darbības virzību garām kaut kam – *paiet gar logu, paskriet garām mājām*;
- norāda uz ierobežotu darbības virzību telpā un laikā – šī nozīme izriet tikai no konteksta – *paiet kājām gabaliņu, pabraukt līdz līkumam, panākt dažus soļus pretī; parunāt kādu laiciņu, paciemoties*;
- izsaka darbības intensitātes pavājinājumu vai norāda uz īslaicīgu nepabeigtu, daļēji veiktu darbību – *paaugt, padzīvot, padziedāt, paklaigāt, pabrīnīties, pasēdēt, pagulēt, pasmieties, pastrādāt, pasmaidīt, pasaukt, pabrīdināt, pakautināt, pakausēt, pakautrētīties, pakavētīties, pakārpītīties, pakāpelēt, paknābāt, pakurināt, paklaiņot, palocīt, palauzīt, panēsāt, pabālēt, paknābāt, paknibināt, pakritizēt, pašņukstēt, pašķirstīt, pavārīt, pazobot, pažāvēt*. Partitīvas nozīmes izteikšanā priedēklis *pa-* ir visproduktīvākais;
- nosauc pabeigtu darbību – *paveikt, padarīt, pateikt, paņemt, pakārt, pakļaut, palaist*.

555. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar priedēkli *pār-*. Priedēklis *pār-* izsaka vietas nozīmi un semantiski saistīts ar prievārdu *pār-* un apstākļa vārdu *pāri*, kuri dažkārt tiek

izmantoti, lai pastiprinātu vai nostiprinātu ar atvasināto verbu izteikto nozīmi. Atvasinājumi ir daudznozīmīgi, tāpēc bieži vien viens un tas pats darbības vārds var piederēt pie semantiski atšķirīgiem derivatīvajiem tipiem.

Atvasinājumi ar priedēkli *pār-*:

- norāda uz darbības virzību pāri (kam), pār (ko) – *pārlidot pār jumtu, pārpeldēt ezeru, pārbrist grāvi, pārkāpt strautam pāri, pārceļt pār upi, pārvest uz otru krastu, pārdārdināt pār tiltu, pāršļākt pār klāju, pārbraukt pār pagalmu;*
- norāda uz kaut kā novietošanu vai novietošanos, virzot pāri kaut kam – *pārlikt šalli pār atzveltni, pārlikt pār jumtu, pārkrist pār grāvi, pārvilkt pār aizu, pārsviest laipu pār strautu, pārgulties gultai pāri;*
- norāda uz darbības vietas vai laika maiņu – *pārlikt galdu tuvāk sienai, pārbīdīt mēbeles, pārceļt mēģinājumu, pārsūknēt naftu citā tvertnē, pārbērt miltus citā traukā, pārbraukt dzīvot uz laukiem, pārgulties citā gultā, pārlāpstot zemi;*
- norāda uz virsmas pārklāšanu ar kaut ko – *pārbērt ogas ar cukuru, pārklāt ar zariem, pārkaisīt ar smiltīm celiņu;*
- izsaka to, ka darbība virzās pāri kādam šķērslim, piem., *pārbērt sāli pār trauka malu, pārkrist pār bortu, pārbirt, pārliūt pāri, pārplūst pār krastiem;*
- norāda uz darbības virzību uz sākumpunktu, atgriešanos tajā – *pārbraukt mājās pēc ilgas prombūtnes, pārskriet, pārnākt mājās;*
- norāda, ka darbības rezultātā kaut ko sadala vai kaut kas sadalās, beidz darboties, tam rodas bojājums, ievainojums – *pārgriezt, pārlauzt, pārzāgēt, pārcirst, pārplēst uz pusēm, pārdalīties (ledus gabals pārlūza, pārdalījās uz pusēm), pārdurt riepu, pārplīst, pārsprāgt, pārsist galvu, pārdedzināt auklu, pārdegt (lampiņa pārdega, bija jāpērk jauna);*
- norāda, ka darbību veic vēlreiz, no jauna, parasti, lai ko uzlabotu, izveidotu citādu vai iegūtu citu veidu, kvalitāti, kļūtu par ko citu – *pārslīpēt lēcu no jauna, pārstrādāt atkal, pārkrāsot no jauna sienu, pāršūt kleitu, pārrakstīt referātu, pāradīt zeķes, pārvērst, pārveidot šo tēlu, pārgērbties;*
- norāda, ka darbība tiek veikta, noris, pārsniedzot pieļaujamo mēru, pakāpi, intensitāti, sasniedzot ļoti, arī pārāk augstu pakāpi, intensitāti – *pārilgoties, pārdiedzēt sēklas, pārgatavoties, pārkarsēties, pārsalt, pārsālīt, pārvārīt, pārbaidīt, pārsmēdināt visus, pārbrīnīties, pārblīvēt, pārpildīt kuģi;*
- norāda, ka darbības objekts tiek pārspēts – *pārkliegt, pārblāut, pārskriet sacīkstēs visus;*
- norāda, ka darbība aptver visu darbības objektu – *pārredzēt teritoriju, pārraudzīt visus objektus, pārzināt noteikumus, pārlūkot stāvokli;*
- norāda, ka darbības subjekts kādā vietā, apstākļos aizvada visu laikposmu – *pārziemot, pārnakšņot, pārļaut vasaru;*
- norāda, ka darbība tiek izbeigta, neturpinās – *pārtraukt, pārsāpēt;*
- izsaka to, ka darbība aptver visu objektu, plašu teritoriju, ka tiek kaut kas izplāts – *pārmeklēt mežu, pārčamdīt visas kabatas, bailes un prieks pārņem sirdi, pārbraukāt pagastu krustām šķērsām, pārstaigāt tīrumus, pārvadāt mantas, pārraidīt dziesmu, pārnēsāt vīrusus;*
- norāda, ka, veicot darbību, kaut kas tiek mainīts, piem., *pārdzimt, pārvērst, pārveidot, pārmainīt, pārkārtot istabu;*
- izsaka iespēju dziļi emocionāli vai fiziski izjust ar motivētājevārdu nosaukto darbību, piem., *pārciest sāpes, pārdzīvot vilšanos un prieku;*
- norāda uz iespēju kļūdīties, veicot ar motivētājevārdu nosaukto darbību veikt neprecīzi, kļūdaini, piem., *pārskatīties, pārsklausīties, pārprast.*

Dažiem derivātiem ar priedēkli *pār-* ir atrodami sinonīmi citu priedēkļu derivatīvajos modeļos, piem., *at* + V ‘virzība uz sākumpunktu’, *aiz* + V ‘pārklāt, aizpildīt kaut ko’, *aiz* + V ‘pārspēt’, *ap* + V ‘novietot, virzot pāri’ u. c.

556. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar priedēkli *pie-*. Priedēklis *pie-* daļēji implicē prievārda *pie* nozīmes, galvenā no kurām ir lokālā nozīme, kas izsakāma ar apstākļa vārdu *klāt*.

Priedēkli *pie-* izmanto, lai:

- norādītu uz darbības virzību tuvāk, klāt kaut kam – *piebraukt pie mājas, pierāpot tuvāk, pieliekties pie auss, pielikt trepes pie sienas, pieauļot pie tilta, pieairēt pie salas*;
- norādītu uz to, ka kaut kas tiek pievienots, piesaistīts vai pievienojas, saistās pie kaut kā – *pieaudzēt ābelei jaunus potzarus, piešūt somai rokturi, piesiet zirgu, pieāķēt siksnas, pielipt pie biksēm, piesalt pie sliecēm, piesaistīt finansējumu*. Šim derivatīvajam modelim pakārtoti arī atvasinājumi, kas izsaka to, ka tiek kaut kas papildināts vai kaut kas tiek ēsts vai dzerts klāt – *pieliet zupai klāt ūdeni, pielikt sāli un piparus, piemetināt, piebilst dažus vārdus, pierakstīt pāris teikumus nobeigumā, piebalsot runātājam, piezīmēt ausis, piepirkt klāt tapetes, piekost maizi, piestrēbt viru, piegrauzt kādu burkānu*;
- norādītu, ka darbības rezultātā kas tiek pilnīgi vai daļēji piepildīts, pārklāts, pārklājas ar kaut ko no ārpuses vai iekšpusē – *pieliet krūzi līdz malām, piebērt maisus ar graudiem, piekūpēt ar dūmiem, katls pa vasaru tā pierūsēja, ka nevar izberzt, pielācot istabu neīrām kājām, piedubļot grīdu*;
- izteiktu to, ka darbības rezultātā tiek panākta virzība klāt, saistīta uzmanība – *pieaicināt pie loga, piesaukt tuvāk, ievārījuma smarža pievilina bites, neparasītā reklāma piesaista garāmgājēju skatienus*;
- norādītu uz darbības kvantitatīvo rezultātu – kaut kas tiek iegūts, radīts pietiekamā vai lielākā daudzumā, pilnīgumā – *piemakšķerēt pilnu spaini ar zivīm, piežāvēt ziemai ābolus, pieplaut sienu visam gadam, piekrāt naudu vecumdienām, pieplūkt pilnu klēpi ar madarām, pieēdināt ciemiņus ar svaigi žāvētām zivīm, pa nakti mucas pielija pilnas*;
- norādītu uz darbības lielāku intensitāti, apjomu – *te bija ko piestrādāt, lai uzšūtu šo kostīmu, pieraudāt kabalakatiņu slapju*;
- norādītu, ka darbības rezultātā skaņa, smarža u. tml. izplatās visā telpā vai apkārtnē – *piekliegt visu māju, piečivināt pagalmu, pieaurēt sporta zāli, pieducināt apkārtni, piesmaržot virtuvi*;
- norādītu uz darbības vājinātu intensitāti, nepilnīgumu – *pieklust, pieklibot, piekārtot istabu, piebradāt zemi, pieglaust matus, pielabot jumtu*;
- norādītu, ka darbības rezultātā kas tiek pielāgots – *pieslīpēt, pievilēt, piedrīvēt*;
- norādītu, ka darbība ir pēkšņa, strauja, īslaicīga – *piegrūst purnu, piesaut roku, piedurt pirkstu, piebadīt pie rokas, piebikstīt*;
- norādītu uz darbības pabeigtību – *piecelties, piedzimt*.

557. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar priedēkli *sa-*. Priedēklis *sa-* ir produktīvs un tipisks darbības vārdu priedēklis, ko neizmanto citu vārdšķiru darināšanā. Derivatīvā pamatnozīme ‘būt, atrasties, notikt kopā’ atbilst apstākļa vārda *kopā* semantikai.

Deverbālajos atvasinājumos priedēklis *sa-*:

- norāda, ka kaut kas tiek apvienots, novietots, virzās kopā, piem., *saadīt, saāķēt*,

sabīdīt, sašūt kopā abus gabalus, sasiet galus, saaugt kopā, sakust, salipt, salīmēt, sakalt, saplūst;

- norāda, ka tiek panākts, ka visi ir vienkopus vai ar nosaukto darbību radīts kaut kāds kopums, piem., *sabēgt zem jumta, sasaukt bērnus kopā, saskriet istabā, sasēsties vienā rindā, sastāties pulciņā, saguldīt ciemiņus, sadzīt govis barā, sakraut malku kaudzē, sapulcēties;*
- norāda uz savstarpēju attiecību izveidošanos: *saradoties, sadraudzēties, sanaidoties, sastrīdēties;*
- izsaka to, ka kopīga darbība notiek kaut kur iekšā, piem., *sakāpt kuģī, samērkt bļodā drēbes, saklupt istabā, sapildīt burkāš, salikt plauktā, sastādīt vagā;*
- izsaka vairumā, pārmērā veiktu darbību: *saadīt cimdus visai ziemei, sacept pilnu bļodu pankūku, sadāvināt bērniem daudz grāmatu, saslavēt, sacildināt, salielīt;*
- norāda uz savstarpēju, saskaņotu darbību – *sarunāties, sasveicināties, saskatīties, saspēlēt šahu, sastrādāt ar darbabiedriem, spēt ar partneri sadejot;*
- norāda, ka darbība notiek ilgāku laiku, kādu laikposmu – *sabūt, sadarīt, sagulēt visu dienu;*
- izsaka nozīmi ‘virzīt darbību virsū’ – *sagāzties uz galvas, salikt uz paplātes, sarāpties uz jumta;*
- norāda, ka objekts sadalīts, sasmalcināts vairākās daļās – *sacirst smalkos gabalos, saplēst papīru druskās, sašķelt akmeni, vāroties kartupeļi sašķīduši putrā;*
- norāda, ka objekts tiek sabojāts, iznīcināts – *sagrauzt grāmatu, saplēst vēstuli, sasist vāzi;*
- norāda, ka objekts tiek sagatavots, sagādāts – *savārīt zupu, sazāģēt mežā malku, salasīt sēnes, sagriezt slotas;*
- norāda uz kāda procesa sākumu, kam parasti seko ilgstoša darbība – *sabēdāties, saskumt, saslimt, saviļņoties;*
- norāda uz darbības sākumu, pēkšņumu, arī īslaicīgumu – *saausīties, sagrīļoties, sabiedēt, sabīties, sašūpoties, sakustēties, satrūkties;*
- izsaka to, ka ar motivētārvārdu nosauktā darbība pilnīgi realizēta – *sabeigt, sabojāt, sadegt, sadīgt, sagruzdēt ogle, sakalst, sakarst, salauzt, saplīst, salūzt;*
- norāda uz mērķa, rezultāta sasniegšanu, darbības pabeigšanu – *sadabūt, sameklēt, sapelnīt, sarūpēt, sagādāt, sadrapēt, sasaiņot, sasmīdināt, sadusmot, sakaitināt, saķert;*
- norāda, ka objekts tiek uztverts, sajusts – *sadzirdēt, sataustīt, sajust, saklausīt, samanīt, saredzēt, saost;*
- norāda, ka darbības rezultātā objekts tiek bojāts vai iznīcināts – *sagriezt pirkstu, samežģīt kāju, sastiept roku, sabraukt zaķi, sakost zirgu, samīt kukaini;*
- norāda, ka darbība ir ilgstoša – *sadarīt, sadziedāt, sagulēt, samirkt, sapļāpāt, saraudāt, saslinkot, saraudāt, sasapņot.*

558. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar piedēkli uz-. Piedēklis *uz-* atbilst prievārdam *uz*. Tā dominējošā nozīme ir vietas nozīme, kā arī iespējama pabeigtības un atsevišķas kvantitatīvi temporālās nozīmes.

Atvasinājumi ar piedēkli *uz-*:

- norāda uz darbības virzību augšup ar zināmu pabeigtības niansi – *lidot – uzlidot gaisā, kāpt – uzkāpt kalnā, braukt – uzbraukt augšā, rotīt – uzrotīt piedurknes, celties – uzcelties no gultas;*
- norāda uz subjekta virzību virsū kādai vietai – *uzkāpt uz zāliena, uzbraukt uz šosejas,*

- norāda uz darbības subjekta virzību virsū (kādam, kam), skarot, bojājot, ievainojot, arī iznīcinot (to) – *uzbraukt gājējam, uzdrāzties virsū ceļa stabam*;
- norāda, ka darbības rezultātā (kas) tiek sabojāts, saplēsts, arī ievainots objekts – *uzplēst zeķi uz zara, uzdauzīt celi, uzsist punu*;
- norāda, ka objekts tiek uzvirzīts, novietots, nostiprināts virsū (uz kaut kā, kam) – *uzbērt, uzkaisīt, uzklāt, uzlikt, uzvilkt cimdus, uzmaukt gredzenu pirkstā, uzskrūvēt uzgriezni, uzlīmēt, uzlodēt, uzāķēt, uzspraut, uzpogāt, uzdrukāt uz vāka*;
- norāda uz darbības subjekta, parasti nejaušu, sastapšanos (ar kādu), pietuvošanās (kādam), ieraudzīšanu, atrašanu – *uzskriet mežsargam, uzgrūsties, uzbraukt, uziet mežā labas sēņu vietas, uzrakties bagātam rūdas slānim*;
- norāda uz spēcīgu, parasti fiziskas, darbības apzinātu virzību (pret kādu, ko) – *uzcirst zirgam ar pātagu, uzdrāzt puikam ar žagaru, uzsist draugam pa plecu*;
- norāda uz darbības sākumu, darbības īslaicīgumu, arī nevienmērīgu tās norisi – *uzmirdzēt, uzplaiksnīt, uzvirtot, reizēm uzdziedāt, pa vakariem uzspēlēt vijoli, pa brīdim uzducināt, blaut – uzblaut, svilpt – uzsvilpt*;
- norāda uz rezultatīvu darbības sākumu (rezultāts ir reālija, kas nosaukta ar saknes pamatā esošo lietvārdu) – *gavilēt – uzgavilēt, elpot – uzelpot, liesmot – uzliesmot, mutuļot – uzmutuļot*;
- norāda uz darbības daļēju pabeigtību, arī uz pabeigtas darbības nepilnīgu rezultātu, mazu intensitāti *art – uzart: uzart dažas vagas, gaidīt – uzgaidīt, cept – uzcept gaļu, vārīt – uzvārīt zupu, kost – uzkost, filmēt – uzfilmēt dažus kadrus, krāsoties – uzkrāsoties mazliet*;
- norāda, ka subjekta vai objekta sfērā tiek pilnībā realizēta darbība, sasniegts rezultāts – *augt – uzaugt, audzināt – uzaudzināt, mosties – uzmosties, celties – uzcelties, briest – uzbriest, adīt – uzadīt, bungāt – uzbungāt augšā, būvēt – uzbūvēt māju, plēst – uzplēst atmatu, purināt – uzpurināt gulētāju, raut – uzraut naktī visus kājās, rakstīt – uzrakstīt. Daļai atvasinājumu raksturīga iezīme ir atvasinājuma un motivētātvārda nozīmes attālināšanās*;
- izsaka ilgstošu darbību, tās intensitātes pieaugumu – *uzdienēt, uzbarot, uzkrāt*;
- norāda, ka darbība tiek veikta, pārsniedzot kādu pieņemtu mēru, pakāpi – *mērīt – uzmerīt pa virsu, uzlaist kādu centimetru virsū*.

Daļai atvasinājumu vērojama derivatīvi semantiskā sinonīmija ar citu modeļu prefiksālajiem atvasinājumiem, piem., *uzaugt – izaugt, uzsvilpt – pasvilpt, uzbriest – piebriest* u. tml.

8.1.2. Darbības vārdu sufiksācija

559. §.

Sufiksācija ir aktīvs un produktīvs darbības vārdu darināšanas paņēmieni, kura īstenošanai izmanto tikai deviņus piedēkļus, pieciem no kuriem (*-ā-, -ē-, -ī-, -o-, -inā-*) raksturīgs samērā plašs derivatīvi semantiskais spektrs – tie var saistīties ar dažādu vārdšķiru motivētātvārdiem, izteikt dažādas nozīmes, savukārt četriem no tiem – *-alē-, -alā-, -elē-, -uļo-* – ir ierobežota derivatīvi funkcionālā sfēra – tos atvasina tikai no darbības vārdiem iteratīvās vai kauzatīvās nozīmes izteikšanai.

Darbības vārdu sufiksācija saistīta ne tikai ar jaunas leksiskās nozīmes radīšanu, bet atsevišķos gadījumos ir nozīmīga arī leksiski gramatiskās pabeigtības nozīmes izteikšanā.

Ar piedēkli *-ā-, -ē-, -ī-, -o-, -inā-* atvasināto darbības vārdu motivācijai parasti tiek izmantoti lietvārdi, īpašības vārdi un darbības vārdi, reizēm – vietniekvārdi, skait-

ļa vārdi un apstākļa vārdi. Skaņu verbu darināšanā aktīvi tiek izmantoti onomatopeji, kas atspoguļo attiecīgās skaņas. Ar piedēkli *-alē-*, *-aļā-*, *-elē-*, *-uļo-* darinātos darbības vārdus motivē darbības vārdi (parasti pirmatnīgie). Atbilstoši motivācijai šķir denominālos (lietvārda vai īpašības vārda motivācija), deverbālos (darbības vārda motivācija) sekundāros darbības vārdus, kā arī skaņu verbus, ko motivē izsauksmes vārdi.

Mūsdienu latviešu valodā produktīvākie ir piedēkļi *-o-*, *-ē-*, mazāk produktīvi – *-ā-*, *-ī-*, *-inā-*. E. Soida uzskata, ka ar minētajiem piedēkļiem darinātie lietvārdu motivētie sufiksālie atvasinājumi veido „piecus vārddarināšanas pamattipus ar vienādu sinonīmu vispārinātu tipu nozīmi. Tie izteic darbību, kam pastāv noteikts **sakars ar pamatvārda nosaukto priekšmetu vai parādību**. Katra šā vārddarināšanas tipa robežās krasi izceļas trīs spilgtākie apakštipi, t. i., verbi 1) ar darbības veicēja, 2) ar darbības rīku, 3) ar darbības objekta nosaucēja substantīva motivāciju” (Soida 2009: 178). Īpašības vārdu motivēto darbības vārdu sakarā arī norādīts, ka atbilstoši piecām atvasināšanā izmantotajām izskaņām *-āt*, *-ēt*, *-īt*, *-ot*, *-ināt* nošķirami pieci vārddarināšanas tipi, kuros pārstāvēti vairāki apakštipi (Soida 2009: 188), savukārt darbības vārdu motivētie atvasinājumi tiek iedalīti deviņos tipos (atbilstoši piedēkļu izmantojumam) (Soida 2009: 192). Tomēr šāds dalījums kopumā ir ļoti vispārīgs un neļauj atklāt sekundāro darbības vārdu semantisko grupu saturu, tāpēc nepieciešams konkrētizēt derivatīvā tipa semantisko raksturojumu. Analizējot verbālo atvasinājumu kopumu, ir pamats uzskatīt, ka pēc vispārīgajām derivatīvi semantiskajām pazīmēm var šķirt šādus sufiksālo darbības vārdu derivatīvos tipus: S + *-ā-* → V, S + *-ē-* → V, S + *-ī-* → V, S + *-o-* → V, S + *-inā-* → V, S + *-aļā-* → V ‘subjekta veikta darbība/darbība subjekta sfērā’, S + *-ā-* → V, S + *-ē-* → V, S + *-ī-* → V, S + *-o-* → V, S + *-inā-* → V, S + *-aļā-* → V ‘objekta veikta darbība/darbība objekta sfērā’, S + *-ā-* → V, S + *-ē-* → V, S + *-ī-* → V, S + *-o-* → V, S + *-inā-* → V, S + *-aļā-* → V ‘darbības rīka veikta darbība/darbība darbības priekšmeta sfērā’, A + sf → V ‘īpašības iegūšana’, A + sf → V ‘īpašības radīšana, piešķiršana’, V + sf → V ‘kauzatīva darbība’, V + sf → V ‘iteratīva darbība’ V + sf → V ‘darbība’, Ij + V → V ‘radīt skaņu’. Vairākiem derivatīvajiem tipiem veidojas apakštipi.

560. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar piedēkli *-ā-*. Ar piedēkli *-ā-* tiek darināti darbības vārdi no pirmatnīgiem lietvārdiem un darbības vārdiem. Raksturīga tendence, ka piedēkļa *-ā-* derivatīvā aktivitāte un produktivitāte laika gaitā ir samazinājusies, jo daudzus senākus atvasinājumus aizstājuši derivāti ar piedēkli *-o-*, tāpēc vairāki derivatīvie apakštipi vairs nav produktīvi.

Denominālo darbības vārdu motivācijai pamatā tiek izmantoti ceturtās deklinācijas lietvārdi. Atvasinājumi pieder mūsdienās neproduktīviem derivatīvajiem tipiem un izsaka:

- ar motivētājevārdu nosauktā darītāja veiktu darbību – *sargs – sargāt, tiesa – tiesāt*,
- norāda, ka darbība tiek veikta ar motivētājevārda nosaukto rīku, priekšmetu – *bura – burāt, suka – sukāt, rota – rotāt*,
- norāda, ka tiek izrādīta, radīta, veidota ar motivētājevārdu nosauktā parādība, priekšmets – *gods – godāt, domas – domāt, plaisa – plaisāt, skramba – skrambāt, pļauka – pļaukāt*.

Arī derivatīvajam tipam A + sf → V ‘īpašības piemītība’ atbilstoši darbības vārdi mūsdienu latviešu valodā faktiski netiek darināti. Dažkārt terminoloģijā tiek aktualizēts derivatīvais tips A + sf → V ‘īpašības radīšana’, piem., *dzeltināt, gaišināt, smadzināt* ‘padarīt smagu’.

Verba motivētie darbības vārdi pieder diviem derivatīvajiem tipiem V + sf → V ‘kauzatīva darbība’, V + sf → V ‘iteratīva darbība’. Piedēklis *-ā-* latviešu valodā ir samērā aktīvi izmantots iteratīvu darbības vārdu darināšanā, šī aktivitāte ir vērojama arī mūsdienās, piem., *braukt – braukāt, celt – cilāt*.

Raksturīga parādība iteratīvo darbības vārdu darināšanā ir saknes patskaņu mija.

Daļa iteratīvo darbības vārdu tiek darināta, starp motivētājceltu un piedēkli ievietojot interfiksu.

Daļa ar piedēkli atvasināto darbības vārdu pieder derivatīvajam tipam Ij + V → V ‘radīt skaņu’, piem., *gāgāt, čīgāt*, tomēr mūsdienās tas ir neproduktīvs atvasināšanas veids.

561. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar piedēkli *-ē-*. Visos latviešu rakstu valodas attīstības posmos aktīvākais verbu darināšanas līdzeklis ir *-ē-*. 17. gadsimta izlasēs verbi ar šo piedēkli atrodas otrajā vietā pēc lietošanas biežuma un vēlākajos tekstos stabili ieņem pirmo vietu starp piedēklvārdiem (Blinkena 2002: 482). Šī atziņa ir attiecināma arī uz mūsdienu vārddarināšanas sistēmu, jo ar piedēkli *-ē-* darināto darbības vārdu ir daudz vairāk nekā citu sufiksālo atvasinājumu. Raksturīgs arī tas, ka piedēklis *-ē-* ticis un tiek aktīvi izmantots, atvasinot vārdus gan no latviskas cilmes motivētājevārdiem, gan no aizguvumiem. Turklāt, attīstoties dažādu nozaru terminoloģijai, vērojama tendence pieaugt tieši citvalodu cilmes celmu motivācijai. Raksturīgs arī tas, ka daudzi atvasinājumi ar *-ē-* ir transliterēti vai kalkoti verbi.

Tāpat kā citām sufiksālo darbības vārdu grupām, arī atvasinājumiem ar piedēkli *-ē-* bieži vien derivatīvo struktūru iespējams noteikt tikai pēc formālajiem kritērijiem, jo nav atrodams mūsdienu valodā funkcionējošs motivētājevārds, kas savukārt apgrūtinā semantiskā satura noteikšanu, piem., *cerēt, drebēt, derēt, meklēt, trīcēt, vēlēt, velēt* u. c. Tie parasti ir vai nu seni mantoti, vai aizgūti vārdi, tāpēc mūsdienās tiem ir nosakāma tikai morfēmiskā struktūra, leksiskās un morfoloģiskās pazīmes, bet derivatīvā aspektā to pilnvērtīgs raksturojums nav iespējams.

Atvasinājumus ar *-ē-* motivē pirmatnīgi un sekundāri lietvārdi, darbības vārdi un īpašības vārdi.

Plašākā derivātu grupa ir lietvārdu motivēti atvasinājumi, kas pieder derivatīvajam apakštipam S + *-ē-* → V ‘subjekta veikta darbība’ – *auklēt, ārstēt, bendēt, diedelēt, okšķerēt, fotografēt*. Atvasinājumi izsaka to, ka darbību veic ar motivētājevārdu nosauktais subjekts, turklāt darbībai ir ilgstošs raksturs.

S + *-ē-* → V ‘objekta veikta darbība’ – *zāgēt, ēvelēt, smērēt, asfaltēt, grantēt, kniedēt, ķēdēt, ķīlēt, kaplēt, sūknēt, rīvēt, skrūvēt, vālēt*.

A + *-ē-* → V ‘īpašības iegūšana’ *zilēt, bālēt, melnēt, dzeltēt, brūnēt, biezēt, tievēt, sūrstēt*, A + *-ē-* → V ‘īpašības radīšana, piešķiršana’ *brīvēt, aukstēt*. Šī tipa derivātu klāsts mūsdienu valodā tikpat kā nepapildinās.

Piedēklis *-ē-* ir viens no kauzatīvas nozīmes izteicējiem līdzekļiem, piem., *grimt – gremdēt, karst – karsēt, nīst – nīdēt, dilt – deldēt, mirt – mērdēt, dzimt – dzemdēt, rimt – remdēt, salt – saldēt*.

Raksturīga iezīme ir tas, ka daudziem atvasinājumiem kauzatīvā un iteratīvā nozīme tiek izteikta, līdz ar piedēkli izmantojot arī interfiksu. Dažkārt motivētājsaknē notiek skaņu pārmaiņas.

Plaši pārstāvēts ir derivatīvais tips Ij + *-ē-* → V ‘radīt skaņu’, kura ietvaros tiek darināti darbības vārdi no dažādiem onomatopejiem, kas atspoguļo dabā dzirdamos trokšņus, putnu, kukaiņu, dzīvnieku, cilvēku balsis, piem., *kvešķķēt, čirkstēt, šņakstēt, švīkstēt, kurkstēt, knīkstēt, ruskšķēt* u. tml. Arī šajos derivātos līdz ar piedēkli bieži vien tiek izmantots interfikss.

562. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar piedēkli -inā-. Piedēklis *-inā-* latviešu valodā pamatā sastopams divu derivatīvo tipu darbības vārdu darināšanā, proti, V + *-inā-* → V ‘kautatīva darbība’ (modulācijas ar interfiksu), A + *-inā-* → V ‘īpašības radīšana, piešķiršana’. Motivācijai mēdz izmantot arī lietvārdus, izsaukmes vārdus.

Piedēklis *-inā-* ir tipisks kautatīvo darbības vārdu derivatīvais līdzeklis. Motivācijai izmanto gan pirmatnīgus, gan atvasinātus darbības vārdus, turklāt dažkārt motivētājsaknē notiek skaņu mija un līdz ar piedēkli tiek izmantots arī interfikss. Piem., *ēst – ēdināt, dzert – dzirdināt, kviekt – kviecināt, šķīst – šķīdināt, vīst – vītināt, raudāt – raudināt, dzert – dzirdināt, smiet – smīdināt, rimt – remdināt* (arī *rimdināt*), *maldīties – maldināt, čīkstēt – čīkstināt, darboties – darbināt*.

Daļai atvasinājumu veidojas sinonīmiskas attiecības ar citu modeļu derivātiem, piem., *dzert – dzirdināt, dzirdīt, rimt – remdināt, remdēt*.

Īpašības vārdu motivēti darbības vārdi veido kompaktu derivātu kopu, kas norāda to, ka dzīvai būtnei, priekšmetam vai parādībai tiek piešķirta ar motivētājevārdu nosauktā īpašība, pazīme, piem., *ass – asināt, balts – balināt, drošs – drošināt, kluss – klusināt, gluds – gludināt, strups – strupināt, tuvs – tuvināt, vājš – vājināt, sārts – sārtināt*. Šīs grupas derivātiem piemīt arī kautatīva nozīme – likt, lai objekts iegūst attiecīgo īpašību. Nevar piekrist E. Soidas atziņai, ka šie darbības vārdi ir atvasināti no īpašības vārdu motivētiem darbības vārdiem, piem., *brūns → brūnēt → brūnināt* (Soida 2009: 201). Abi sekundārie darbības vārdi ir vienas cilmes – tos motivē viens un tas pats īpašības vārds *brūns*, bet derivātiem ir atšķirīga nozīme, proti, ‘objekts iegūst nosaukto īpašību’ un ‘likt, lai objekts iegūst nosaukto īpašību’.

Šīs grupas atvasinājumu sakarā arī rodas problēma, kā raksturot atsevišķus derivātus sinhroniskā aspektā, jo senākie atvasinājumi ar piedēkli *-inā-* netiek aktīvi izmantoti un to vietā funkcionē prefiksālie atvasinājumi, piem., *augsts – augstināt un paaugstināt, dārgs – dārdzināt un sadārdzināt, ciets – cietināt un iecietināt, nocietināt*, kuri, no mūsdienu viedokļa raugoties, atbilst ar konfiksu darinātiem atvasinājumiem.

Plaši darbības vārdu darināšanā tiek izmantoti onomatopeji – dabā dzirdamo skaņu atdarinājumi, lai nosauktu putnu, dzīvnieku u. tml. balsis, piem., *čivināt, kladināt, gāgināt, čirkstināt*.

563. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar piedēkli -ī-. Darbības vārdu darināšana ar piedēkli *-ī-* mūsdienu latviešu valodā nav īpaši produktīva, bet valodas sistēmā aktīvi funkcionē daudzi senāki derivāti. Atvasinājumus motivē pirmatnīgi darbības vārdi un lietvārdi.

Plašāk tiek izmantoti derivatīvā tipa V + *-ī-* → V ‘iteratīva darbība’ atvasinājumi, piem., *griezt – graizīt, kost – kodīt, liekt – locīt, plēst – plosīt, spiest – spaidīt*. Raksturīga derivācijas iezīme ir saknes patskaņu mija.

Bieži vien atvasinājumos izmantots arī interfikss *-st-*, *-d-*, piem., *ķert – ķerstīt, raut – raustīt, svērt – svārstīt, mīt – mīdīt, stumt – stumdīt*, kā arī saknes patskaņu mijas un interfiksa kombinējums, piem., *liet – laistīt, svērt – svārstīt*.

Lietvārdu motivēti darbības vārdi valodā funkcionē, bet to skaits nav liels un derivatīvie tipi S + *-ī-* → V ‘darbības subjekta veikta darbība’, S + *-ī-* → V ‘darbības rīka veikta darbība’ u. c. nav produktīvi. Lielākoties tie ir seni atvasinājumi, kuri vēl arvien ir aktuāli mūsdienu valodā, piem., *gans – ganīt, blēdis – blēdīt, dzirksts – dzirkstīt, smaidis – smaidīt, skūpstis – skūpstīt, zelts – zeltīt*.

Kā liecina pētījumi (Blinkena 2002: 478; Soida 2009: 190), latviešu valodā ir funkcionējuši arī adjektīva motivēti darbības vārdi, bet tos lielākoties aizstājuši ar pie-

dēkli *-o-* un *-ē-* darināti atvasinājumi, tāpēc to apskats mūsdienu valodas derivatīvās sistēmas kontekstā nav lietderīgs.

564. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar piedēkli *-o-*. Piedēklis *-o-* (*uo*) latviešu valodas darbības vārdu darināšanas sistēmā pieder pie aktīvākajiem un produktīvākajiem derivatīvajiem līdzekļiem, tam ir plašas iespējas gan derivatīvās saistāmības, gan semantiskās dažādības dēļ.

Motivācijai izmanto lietvārdus, īpašības vārdus. Ir iespējami arī atsevišķi atvasinājumi no vietniekvārdiem, skaitļa vārdiem un izsauksmes vārdiem, bet šie derivatīvie modeļi nav produktīvi.

Starp atvasinājumiem ar piedēkli *-o-* funkcionē arī seni derivāti, kuriem mūsdienās nav atrodams atbilstošs motivētājspēks, tāpēc tie nav ietilpināmi nevienā derivatīvajā tipā un modelī un tiem nosakāma tikai darbības nozīme, piem., *gremot*, *vērot*.

Mūsdienu latviešu valodā samērā plaši pārstāvēti ir derivatīvie tipi S + *-o-* → V ‘darbības rīka veikta darbība’, S + *-o-* → V ‘objekta veikta darbība’, S + *-o-* → V ‘subjekta veikta darbība’.

Lietvārda motivētie atvasinājumi izsaka nozīmi:

- izmantot darbības veikšanai ar motivētājspēku nosaukto priekšmetu – *slēpot*, *slidot*, *nūjot*, *kuģot*, *laivot*, *riteņot*, *plostot*, *naglot*, *virpot*, *algot*;
- apstrādāt darbības objektu ar kādu vielu, darba rīku, lai to pārklātu vai ietekmētu – *alvot*, *cinkot*, *dūmot*, *eļļot*, *darvot*, *krāsot*, *miglot*, *pātagot*, *pērļot*, *sudrabot*, *vaskot*;
- veikt darbību tādā veidā, kāda ir motivētājspēka nosauktā parādība vai priekšmets – *brāznot*, *burbuļot*, *cilpot*, *mutuļot*, *strūklot*, *viļņot*, *virpuļot*, *kātot*, *puteņot*, *palot*;
- iegūt rezultātā to, kas nosaukts ar motivētājspēku – *veidot*, *vītņot*, *stigmat*, *vagot*, *lapot*, *zarot*, *plaisot*, *caurumot*, *gleznot*, *dzejot*, *krokot*;
- iegūt, vākt to, kas nosaukts ar motivētājspēku – *ogot*, *sēņot*, *riekstot*;
- veikt darbību, kas saistīta ar motivētājspēka nosaukto vidi, priekšmetu vai laiku – *ceļot*, *kafijot*, *tirgot*, *nakšņot*, *vakarot*, *ziemot*, *vasarot*;
- veikt sociālajai lomai raksturīgu darbību – *saimniekot*, *meistarot*, *kalpot*, *liekuļot*, *palaidņot*, *pļēgurot*, *vergot*.

Daži atvasinājumi citā kontekstā iegūst iteratīvu vai akuzatīvu nozīmi, piem., *pātagot* ‘sist ar pātagu atkārtoti’, *viļņot* ‘likt rasties viļņiem’.

Derivatīvais tips A + *-o-* → V ‘īpašības radīšana, piešķiršana’ ir neproduktīvs, un tam atbilst daži seni atvasinājumi, piem., *sārtot*, *zaļot*.

Valodā funkcionē arī atsevišķi vietniekvārdu (*jūsot*, *mūsot*), skaitļa vārdu (*vienot*), darbības vārdu (*klaiņot*) motivēti atvasinājumi ar individuālu semantiku.

Mūsdienu latviešu valodā ir saglabājušies tikai atsevišķi īpašības vārdi, piem., *balot*, kas pārstāv senākā valodas attīstības posmā samērā produktīvu derivatīvo tipu A + *-o-* → V ‘īpašības iegūšana’ – *brangot*, *staltot*, *agrot*, *straujot*, *skumjot* (Blinkena 2002: 492, 493), kas vairs netiek izmantots. Šos atvasinājumus aizstāj vai nu to motivēti flektīvie derivāti jau ar citu nozīmes niansi (sal. *greznoties*, *niknoties*), derivāti ar piedēkli *-ē-* (*tievēt*), vai arī tiek izmantots seniskais izteiksmes veids ar konstrukciju *kļūt*, *būt* A_D, piem., *kļūt*, *būt staltam*, *skumjam* u. tml.

565. §.

Darbības vārdu atvasināšana ar piedēkli *-alē-*, *-aļā-*, *-elē-*, *-uļo-*. Latviešu valodā funkcionē daži ar piedēkli *-alē-*, *-aļā-*, *-elē-*, *-uļo-* darināti darbības vārdi, kas izsaka iteratīvu nozīmi, piem., *braukt* – *braukalēt*, *tecēt* (*tek*) – *tekalēt*, *kāpt* – *kāpaļāt*,

skriet – skraidelēt, slēgt – slēdzēlēt, spriest – spriedelēt, bēgt – bēguļot, nīkt – nīkuļot, šņākt – šņākuļot, snaust – snauduļot. Bieži vien līdz ar atkārtotāšanās nozīmi tiek izteikta arī ilgstošas darbības nozīme. Šo derivātu klāsts vēsturiski ir bijis plašāks (Blinkena 2002: 471; Soida 2009: 196), bet laika gaitā tas sarucis, kā arī vēl vairāk mazinājusies derivatīvā tipa produktivitāte. Zudis arī sens iteratīvu darbību izsakošs piedēklis *-avā-* (*urravāt, kaitavāt, gulšņavāt*).

8.1.3. Darbības vārdu darināšana ar derivatīvo galotni jeb fleksācija

566. §.

Mūsdienu latviešu valodā darbības vārdu fleksācija saistīta tikai ar atvasināšanu ar atgriezenisko galotni *-ties*, kas diahroniskā aspektā uzskatāma par kombinētu morfēmu. Funkcionālā ziņā tā (tāpat kā lietvārdu derivatīvās galotnes) veic gan vārddarināšanas, gan formveidošanas funkciju (Soida 2009). Motivācijai tiek izmantoti primāri un sekundāri objekta darbības vārdi. Semantiskā un gramatiskā ziņā (sk. 1121. §) atgriezeniskie darbības vārdi veido ļoti neviendabīgu derivātu grupu. Turklāt daļai derivātu mūsdienās vairs nav atbilstošu tiešo darbības vārdu, piem., *bīties, mosties, tiepties, traukties, lavīties, raudzīties, zūdīties, brīnīties*. Daudzi atgriezeniskie darbības vārdi darināti, izmantojot cirkumfiksus, tāpēc to derivatīvā semantika izriet ne tikai no atgriezeniskā formanta, bet arī no prefiksa jēgas.

Darīnot jaunus vārdus, atgriezenisko formantu mūsdienās pievieno tiešā darbības vārda celmam, lai izteiktu:

- tiešo atgriezenisko jeb darbības uztvērēja nozīmi, kur darbības subjekts pilnībā kļūst par darbības objektu, piem., *ģērbties (ģērbt sevi), segties, apsegties, nodrošināties*,
- darbības daļēja uztvērēja nozīmi, kur darbības subjekts tikai daļēji ir darbības objekts, resp. – darbība attiecas tikai uz kādu segmentu, piem., *ķemmēties, sukāties, krāsoties, skūties*,
- darbības koncentrāciju subjekta sfērā ar vājinātu refleksivitāti, piem., *justies, spļaudīties, kavēties, mīdīties, raizēties, miegoties, gražoties*,
- darbības norisi cita darītāja sfērā, piem., *ūdens duļķojas, darbs turpinās, ūdens vārās*,
- subjektu savstarpējās darbības, sadarbības nozīmi, piem., *apskaudies, spēlēties, rotaļāties, strīdēties, sarakstīties, sazināties*,
- sacensības nozīmi, piem., *skrieties, spēkoties*,
- darbības adresāta nozīmi – darbība izriet no tās veicēja un tiek adresēta tam, piem., *apauties (apaut sev), atzīties*,
- bezpersonas atgriezeniskie darbības vārdi – *gribēties, veikties, laimēties, izdoties*.

Daudzi atgriezeniskie darbības vārdi darināti, izmantojot cirkumfiksus, tāpēc to derivatīvā semantika izriet ne tikai no atgriezeniskā formanta, bet arī no prefiksa jēgas. (Sk. 8.1.4. apakšodaļu „Darbības vārdu darināšana ar diviem afiksiem”.)

8.1.4. Darbības vārdu darināšana ar diviem afiksiem

567. §.

Darbības vārdu cirkumfiksācija ir diezgan plaši izmantots paņēmiens. Parasti jauns darbības vārds tiek darināts, izmantojot dažus piedēkļus un derivatīvo galotni *-ties*. Darbība var notikt subjekta, objekta sfērā, vai arī mijiedarbojoties, virzoties para-

lēli. Kvantitatīvā un produktivitātes ziņā derivatīvie tipi ir ļoti nevienmērīgi – tie var būt gan produktīvi un skaitliski bagāti, gan arī neproduktīvi un mazskaitliski.

Biežāk sastopami šādi cirkumfiksi:

- **aiz...-ties** ‘pārmērīga darbība’ – *aizgulēties, aizdomāties*; ‘īslaicīga procesuāla darbība’ – *aizbrēkties, aizkliegties, aiztrīcēties, aizsvilties*,
- **at...-ties** ‘līdz galējai robežai, apnikumam realizēta darbība’ – *atēsties, atdzerties*,
- **ie...-ties** ‘uz rezultātu orientēta iesākta darbība’ – *ieskrieties, iežēloties, iešūpoties, iemirdzēties*; ‘subjekta īslaicīga darbība’ – *ieaurēties, ierēkties, ieņaudēties, iesmieties, iejautāties*,
- **iz...-ties** ‘pilnīga darbība, veikta pēc sirds patikas’ – *izskrieties, izrunāties, izsmieties, izdejoties*; ‘ilgstoša pilnīga darbība’ – *izrunāties, izslimoties*,
- **no...-ties** ‘pārāk ieilgusi darbība’ – *nogaidīties, noilgoties, noraudāties, nobristies, nostrādāties*,
- **pār...-ties** ‘pārmērīga darbība’ – *pārstrādāties, pārdzerties*; ‘kļūdaina darbība’ – *pārrakstīties, pārsteigties, pārsteigties, pārklauties, pārrēķināties*,
- **pie...-ties** ‘pilnā mērā īstenota darbība’ – *pieēsties, pierīties, piedzerties*,
- **sa...-ties** ‘savstarpēja darbība’ – *sarakstīties, sazināties*; ‘lielā mērā, pārāk daudz veikta darbība’ – *sasapņoties, sastrādāties*.

568. §.

Darbības vārdu konfiksācijai raksturīgs ierobežots lietojums atsevišķu derivatīvo modeļu ietvaros, piem., *apmežot, apūdeņot, apzaļumot*. Tā izmantota daudz mazāk nekā cirkumfiksācija. Arī mūsdienās konfiksācija konstatējama tikai sporādiski. Konfiksi tiek pievienoti lietvārda vai īpašības vārda celmam. Ar konfiksū **ap...-ot**, retumis **ap...-oties** darina darbības vārdus, lai izteiktu nozīmi ‘pārklāt ar motivētārvārda nosaukto’, piem., *apmežot, apūdeņot, apledot*; ‘sniegt/iegūt ar motivētārvārdu nosaukto’, piem., *apbalvot, apgaismot, aplaimot, apsievieties, apspaloties*.

Ar konfiksū **ie...-ot**, retumis **ie...-oties** darina lietvārdu motivētus atvasinājumus, kas izsaka nozīmi ‘ielikt, ievietot tajā, kas nosaukts ar motivētārvārdu’, piem., *iegrāmatot, ierindot*, ‘nostiprināt’ – *iemūžināt, iesakņoties*.

Konfiks **pār...-oties** ‘pārtapt par motivētārvārda nosaukto’ – *pārakmeņoties, pārkalķoties, pārrogloties, pārpurvoties*.

Īpašības motivētos divafiksu darbības vārdus darina, kombinējot priedēkļus *pa-, sa-, at-, ap-, no-, uz-* ar formantiem *-ināt, -ināties*, retumis – *-ot*.

- **pa...-ināt** ‘pastiprināt motivētārvārda nosaukto īpašību’ – *paātrināt, padziļināt, paplašināt, pagarināt*,
- **sa...-ināt** ‘piešķirt motivētārvārda nosaukto īpašību pilnā mērā’ – *saasināt, sarūgtināt, saraibināt, sašaurināt*,
- **ap...-ināt** ‘piešķirt motivētārvārda nosaukto īpašību’ – *apdullināt, apdrošināt*,
- **at...-ināt** ‘atjaunot vai pastiprināt pazīmi’ – *attālināt, atsvešināt, atvieglināt*,
- **no...-ināt, no...-ot** ‘piešķirt motivētārvārda nosaukto īpašību’ – *nocietināt, notrulināt, nozilināt, nomelnot, noapaļot*,
- **uz...-ināt** ‘iegūt motivētārvārda nosaukto īpašību’ – *uzjautrināt, uzmundrināt*.

8.2. Darbības vārdu darināšana ar sintaktisko paņēmienu

569. §.

Sintaktisko paņēmienu darbības vārdu darināšanā izmanto ļoti reti, un derivātu skaits ir relatīvi mazs. Mūsdienās šis paņēmiens uzskatāms par neaktīvu un neproduktīvu

vu, jo valodas leksikas krājums ar jauniem darbības vārdiem faktiski netiek papildināts. Atsevišķus okazonālus darinājumus var sastapt daiļliteratūrā un publicistikā, retumis – terminoloģijā analītisku terminu struktūrā.

Raksturīga šo salikteņu īpatnība ir to semantiskā un gramatiskā ierobežotība, proti, tie parasti ir viennozīmīgi vārdi, kuri akumulējuši abu motivētārvārdu nozīmi un vairākumā gadījumu funkcionē nenoteiksmes formā – lielākajai daļai no tiem parasti netiek veidotas laika un personu formas.

Salikteņu derivatīvo bāzi veido apstākļa vārdi *caur, gana, garām, klāt, labi, līdz, pakaļ, prom, turp, šurp*.

Salikteņi izsaka to, ka attiecīgā darbība tiek veikta atbilstoši apstākļa vārda norādītajiem apstākļiem – vietai un kvalitātei, piem., *caurauklot, cauraust, caurbraukt, caurdurt, caurlūkot, caurnest, caurskatīt, caurskriet, caurstarot, caurstrāvēt, caurspīdēt, caururbt, caurvīt, gandarīt, garāmiēt, garāmskriet, garāmbraukt, garāmtraukties, garāmslīdēt, klātgulēt, klātsēdēt, klātpielikt, labpatikt, labiekārtot, līdzatnākt, līdzbraukt, līdzrunāt, pakaļdarīt, pakaļdarināt, pakaļdziedāt, pakaļpalikt, pretstatīt, promaiziet, prombraukt, šurpatnākt*.

Dažiem salikteņiem tomēr iespējamas arī finītās formas, piem., *pretstatīt – pretstatu, pretstatī, pretstata, pretstatīju, pretstatīsim* u. tml. Finītās formas mēdz veidot arī darbības vārdam *caurauklot, caurskatīt, caurlūkot, cauraust* un vēl dažiem, tomēr šāds lietojums nav izplatīts, jo lielākoties tiek izmantots motivētārvārdu savienojums. Dažiem salikteņiem atbilst arī formālas divdabja formas, piem., *caurbraucot, promejot*.

Kaut arī sintaktiskais paņēmiens darbības vārdu darināšanā ir neproduktīvs, atsevišķi tā izmantošanas gadījumi vērojami mūsdienu terminoloģijā, piem., ir radīti salikteņi ar apstākļa vārda motivāciju *līdzziņot, taisngriezt*, kā arī sistēmai neatbilstošs lietvārda motivācijas saliktenis *smilšstrūklot*. Lai gan V. Skujiņa uzskata: „Tā kā terminu sarakstos saliktie darbības vārdi doti vai nu tikai nenoteiksmē, vai divdabja formā (vārdkoptermina atkarīgajā komponentā), fiksācijas sfērā jaunveidotās salikto darbības vārdu formas, arī tādas kā *līdzziņot, taisngriezt* vai *garenlocīts, iekšupvērst, kopgriezts, šķērslocīts* nav pretrunā ar latviešu literārās valodas normām” (Skujiņa 1993₁: 91), tomēr šādu derivātu darināšana, it īpaši ar lietvārdu motivāciju, nebūtu ieteicama.

MLLVG norādīts, ka „saliktie verbi ar apstākļa vārdu kā pirmo komponentu no verbu konjugācijas viedokļa ir defektīvi, tie lietojami tikai nenoteiksmē un divdabja formās” (MLLVG 1959: 370). Nevar piekrist apgalvojumam, ka daļai salikteņu atbilstošās divdabja formas mūsdienās uzskatāmas par divdabjiem – gan derivatīvi, gan funkcionāli šīs valodas vienības pieder salikteņkonversējumiem un no vārddarināšanas viedokļa skatāmas konversijas kontekstā, savukārt morfoloģiski leksēmas *prombraucot, labiekārtots, pašcepts, pusplaucis* u. tml. attiecīgi pieder apstākļa vārdu un īpašības vārdu gramatiskajai sistēmai (Vulāne 2002). Arī E. Soida pamatoti norāda: „Vedas domāt, ka tikai divdabja formā lietojamie salikteņi nav īsti verbāli darinājumi, ka tie ir patstāvīgi veidojušies atributīvi darinājumi” (Soida 2009: 263). Ir pamats uzskatīt, ka arī citi divdabji, kam ir salikts celms, skatāmi kā vārdi, kas radušies konversijas ceļā.

9. APSTĀKĻA VĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS

570. §.

Latviešu valodas apstākļa vārdu sistēma vārdarināšanas ziņā būtiski atšķiras no citām vārdšķirām, jo to liela daļa veidojusies, adverbējoties citu vārdšķiru vārdu formām. Šis process lielākoties ir pabeigts, savukārt atvasināšana ar adverbiālo galotni *-i* pietiekami aktīvi notiek arī mūsdienās (Endzelīns 1951: 599–627; MLLVG 1959: 690, 691; Soida 1969₁). Apstākļa vārdi cilmes ziņā tiek iedalīti nominālas, verbālas un pronominālas cilmes vārdos.

9.1. Apstākļa vārdu darināšana ar morfoloģiski sintaktisko paņēmieni

571. §.

Plašu un semantiski sazarotu sekundāro vārdu grupu veido apstākļa vārdi, kas konversijas ceļā radušies no lietvārdiem, īpašības vārdiem, skaitļa vārdiem, vietniekvārdiem. Adverbācija ir bijis produktīvākais apstākļa vārdu darināšanas paņēmieni, kas laika gaitā zaudējis aktualitāti. Adverbācijai latviešu valodā ir bijušas pakļautas visu patstāvīgo vārdšķiru vārdu formas, kā arī deklinējamo vārdu un prievārdu savienojumi.

Liela daļa apstākļa vārdu radušies, adverbējoties dažādām **lietvārda** locījumu formām – vienskaitļa nominatīva, datīva, ģenitīva, akuzatīva, lokatīva, kā arī daudzskaitļa instrumentāļa, akuzatīva, lokatīva formai.

Adverbējušos vienskaitļa nominatīva, datīva, akuzatīva, instrumentāļa un daudzskaitļa akuzatīva un lokatīva formu nav daudz:

viensk. N *gana, pasauls, pulka*; viensk. D *apmēram, brīžam, godam, laikam, mūžam*; viensk. A *drusku, rītu, drusciņ* (ar galotnes elidāciju); viensk. I *krustu šķērsu, brīnum, vecum, zilum, mazum, pilnum*; daudzsk. A *teciņus, laikus, nopakaļus, sāņus*; daudzsk. L *lēkšos, rikšos* u. c. Piem.: **Gana** man visu pasauli mācīt! (I. Ziedonis) *Vai gana* posta nav, / *ka mūsu kaunu sēšus / Sēj pasaulē?* (V. Belševica) *Es tev nopirkšu pulka, pulka* konfekšu; *Veca, bet mūžam* jauna dziesma.

Plašāku grupu veido adverbējušās vienskaitļa lokatīva un daudzskaitļa instrumentāļa formas, kas ir vai nu saglabājušas, vai zaudējušas sākotnējo locījuma galotni:

viensk. L *augšā, apakšā, ārā, iekšā, lejā, bešā, kopā, laukā, laikā, priekšā, rakstā, virsū, vidū, zemē, vaļā, divatā, trijatā, četratā, piecatā, sešatā, vakar, rīt, šodien, pirmdien, otrdien* u. c., daudzsk. I *brīžiem, aumaļām, kājām, laikiem, rikšiem, soļiem, pārdienām, vietām, krustām, šķērsām*, kā arī senās instrumentāļa formas *retumis, sānis, vietumis* u. c.

Apstākļa vārdi var būt radušies, adverbējoties īpašības vārda locījumu formām, piem., viensk. L: *dīkā, lāgā, pilnā, tukšā*; daudzsk. I *klusām, lēnām, garām, gaužām, tiešām, tīšām*.

Par senas cilmes apstākļa vārdiem, kas radušies, saplūstot prievārdam un, iespējams, senā *ē*-celma īpašības vārda locījuma formai, tiek uzskatīti vārdi *izgudrēm, iztālēm, izsenis, notālēm, pamazītēm*.

Daži apstākļa vārdi radušies, adverbējoties vietniekvārda lokatīvam: *kā, nekā, šā, tā*.

Apstākļa vārdu sistēmu ir papildinājušas arī atsevišķu darbības vārda, parasti – divdabja, formu adverbējumi, piem., *acīmredzot, beidzot, gribot negribot, nekavējoties* u. c. Par verbālas cilmes apstākļa vārdiem latviešu valodā tiek uzskatīti arī vārdi *braukšus, guļus, krišus, rāpus, peldus, stāvus, skriešus, steigšus, skrietin, sviestin, sauktin, tupus* u. c.

Adverbējumi parasti funkcionē ar apstākļa vārdam raksturīgo semantiku, norādot darbības dimensionālās pazīmes, kā arī īpašības vai darbības intensitāti.

Šo apstākļa vārdu funkcionēšanas aktivitāte mūsdienu latviešu valodā ir atšķirīga – daži tiek izmantoti regulāri un bieži, savukārt citi mūsdienu runā sastopami reti.

9.2. Apstākļa vārdu darināšana ar morfoloģisko paņēmieni

572. §.

Morfoloģiskais paņēmieni apstākļa vārdu darināšanā ir samērā aktīvs – arvien tiek darināti jauni vārdi ar derivatīvo galotni *-i* vai priedēkli *ne-*. Funkcionē arī atvasinājumi ar galotni *-u*, priedēkli *aiz-, ie-, no-* un postpozīciju *-p*.

573. §.

Fleksācija. Galotne *-i* tiek izmantota, lai darinātu apstākļa vārdus no primāriem vai sekundāriem latviskas cilmes vai aizgūtiem īpašības vārdiem: *lab-s* → *lab+i*, *jauneklīg-s* → *jauneklīgi*, *pārgudr-s* → *pārgudr+i*, *interesant-s* → *interesant+i*, *nevainīg-s* → *nevainīg+i*. Piem., [...] *kaulu uzbūvi, glezni veidotu, kaili skūtu galvu un augstu filozofa pieri, turklāt pārāk šiks un elegants*. (R. Ezera) [...] *viņas maršē pavisam nevainīgi un centīgi, it kā nekas nebūtu bijis*. (V. Belševica) [...] *kura gan tika izteikta aizplīvuroti un visnotaļ smalkjūtīgi, lai galīgi nesagrautu optimismu, kam pieklājas mājot progresīvā jaunietē, mani pamudināja uz fatālo aizdomīgumu*. (R. Ezera) *Kaut arī viņa smējās glāsmaini un runāja liegi, es nevilus nodrebēju, turklāt laikam visai manāmi, jo viņa steidzīgi ieteicās, ka es esot viņu pārpratusi, viņa nebūt nevēlot man ļaunu un, pasarg dies, nekārojot pēc manas dzīvības*. (R. Ezera) [...] *Ja [gaisma] vārgi, pelēki un negribīgi svīst, būs drēgnums līdz kaulam*. (V. Belševica)

Plaši tiek darināti flektīvie atvasinājumi no darbības vārda divdabja formām. Motivācijai izmanto darāmās kārtas tagadnes divdabi un ciešamās kārtas divdabjus: *mirdzošs* → *mirdz-oš+i*, *satraucošs* → *satrauc-oš+i*, *salasāms* → *salas-ām+i*, *pārskatāms* → *pārskatām+i*, *sadzirdams* → *sadzirdam+i*, *nepiedodams* → *nepiedodami*, *nece-rēts* → *necerēti*, *apmierināts* → *apmierināti*. Raksturīgs, ka motivācijai parasti izmanto tos divdabjus, kuru semantikā spēcīgāk izteikta īpašības nozīme, savukārt no divdabjiem ar pietiekami spilgtu darbības sēmu apstākļa vārdi tiek reti atvasināti. Piem.: [...] *plati smaidīja – tik ļoti, tik neparasti... tik satraucoši vīrišķīgs, kādu viņa netika redzējusi pat filmās. Un likās neiedomājami, ka viņa tam patika, tāda neļēga, kas nesaprata nekā*. (R. Ezera) [...] *šodien viņai ienāca prātā, cik maz, cik ļoti, cik apbrīnojami un neticami maz vajag cilvēka laimei*. (R. Ezera) *Nē, dzīve nav īsa, /ja kopā ar citām tā šķeterējas / nepārtraukti*. (O. Vācietis) [...] *Ieķērusies viņa elkonī smagi un saspringti. Dīvainā, stindzinoša sievietē! Kāpēc viņa tik tramīgi atskatās? Kārļa bēniņos Dagmāra šķietami atslāba*. (G. Repše)

Apstākļa vārdu darināšanā ir izmantota arī adverbīālā derivatīvā galotne *-u*, kura mūsdienās kļuvusi par neaktīvu derivatīvo līdzekli un sastopama vien senākos telpiskas nozīmes adverbos *tāl+u, zem+u, augst+u* u. c., piem., [...] *klaudz vilcieni, un sliedes krus-tojas tuvu, pavisam tuvu sirdij*. (G. Repše)

574. §.

Prefiksācija. Vēsturiski apstākļa vārdu darināšanā izmantots arī priedēklis, tomēr mūsdienās to prefiksācija ir reti sastopama. Apstākļa vārdu darināšanā dominē priedēklis *ne-*, piem., *ne+cik*, *ne+daudz*, *ne+kad*, *ne+kur*, *ne+maz*. Piem., *Un vārdus viņa neprata nemaz, / Jo vārdiem viņa nemaz neticēja.* (I. Ziedonis) [..] *kājas bija piestiprinātas klāt tik labi, ka pa cik **ne**cik ciešamu ceļu nomērot stundā kilometrus septiņus astoņus šķita gatavē špicca.* (R. Ezera)

Īpašības vārdu un darbības vārda divdabja formu motivētie apstākļa vārdi, kuru sastāvā ietilpst priedēklis *ne-*, parasti tiek darināti ar galotni *-i* no attiecīgā prefiksālā vārda.

Apstākļa vārdu atvasināšanā ir izmantots arī priedēklis *aiz-*, *at-*, *ie-*, *no-*, bet mūsdienās jauni atvasinājumi nerodas, tāpēc attiecīgie derivatīvie līdzekļi uzskatāmi par neaktīviem un neproduktīviem, piem., *aiz+pērn*, *aiz+vien*, *aiz+parīt*, *aiz+vakar*, *at+pakaļ*, *ie+blakus*, *ie+sāņ-us*, *ie+pakaļ*, *ie+pretim*, *no+pakaļ*. Par prefiksāliem atvasinājumiem minētos apstākļa vārdus iespējams uzskatīt tāpēc, ka zudušas sintaktiskās motivācijas pēdas, kas saglabātas, piem., prepozicionālajos salikteņos *papilnam* (< *pa pilnam*), *paretam* (< *pa retam*).

Atbilstoši motivētājevārda semantikai atvasinājumi pamatā izsaka dažādas laika un telpas nozīmes, kuras tiek precizētas, niansētas ar pievienoto priedēkli. Piem., [..] *sulīgi blāzmoja „mājas svētība”, ko Karlīna aizvakar tur pastūma, lai es augtu veselīga un stipra.* (G. Repše) [..] *Atis iepretim, Tjērs uz krēsla atzveltnes un Nerons iebļakus uz grīdas.* (R. Ezera) *Viņš radzes nolauza un meta nopakaļ.* (U. Bērziņš)

575. §.

Citi afiksālie darinājumi. Virziena nosaukšanai latviešu valodā savā laikā apstākļa vārdi ir darināti ar adverbālo afiksu *-p-*: *augšup*, *ārup*, *iekšup*, *kalnup*, *lejup*, *mājup*, *savrup*, *sauļup* u. c. Piem., *Pats poēts pauž, ka bārda viņam bijusi vienmēr, tikai augot tā ritmiski – brīžiem ārup, brīžiem iekšup. Tobrīd laikam augusi iekšup.* (L. Jēkabsons) *Bet, ja zirgs būtu iedomājies mājup doties, – es viņa nebūtu varējis saturēt.* (G. Repše)

Afiksālam derivātam pielīdzināmi arī apstākļa vārdi, kas darināti ar partikulām *ik*, *jeb*, kuras pievienotas lietvārdam, reducējot tā galotni, vai apstākļa vārdam. Sekundārie apstākļa vārdi sākotnēji līdzinājās salikteņiem, piem., *ik reizi* → *ik+reiz*; *ik dienu* → *ik+dien*, *jeb kad* → *jeb+kad*, *jeb kur* → *jeb+kur* u. c.

9.3. Apstākļa vārdu darināšana ar sintaktisko paņēmieni

576. §.

Plašu sekundāro apstākļa vārdu kopumu veido salikteņi un analītiskās leksēmas.

Saliktenī saaudzēti divi vai vairāki patstāvīgi vārdi resp. vārdformas, kuri vai nu saglabājuši motivētājevienības veidolu, vai arī zaudējuši galotni.

Salikteņus var motivēt lietvārdi, īpašības vārdi, vietniekvārdi, skaitļa vārdi, darbības vārdi, apstākļa vārdi dažādās kombinācijās. Vārddarināšanas procesā abi komponenti lielākoties ir zaudējuši galotni, bet atsevišķos salikteņos ir paglābusies otrā komponenta locījuma formas galotne.

Daļa senāk radušos apstākļa vārdu tiek uzskatīti par prepozicionāliem salikteņiem, kas radušies, pievārdu *pa*, *bez*, *pār* pievienojot nomena, vietniekvārda u. tml. locījuma formai: *pavisam*, *papilnam*, *pagalam*, *pastarpām*, *paklusām*, *palaikam*, *papriekšu*, *patiešām*, *bezgala*, *pārpārēm*, *pārlieku*. Piem., *Vai šeit nebija **papilnam** un **pārpārēm***

visa tā, pēc kā viņi agrāk kāroja un kam taisījās taupīt? (R. Ezera)

Ja prievārdiskā konstrukcija nav saaugusi saliktenī, tad nominālais komponents ir adverbējies, piem., *ar labu, bez gala, pa draugam* u. c.

Samērā plašu sekundāro apstākļa vārdu grupu veido salikteni, kuru motivācijai izmantoti dažādu vārdšķiru vārdu savienojumi. Raksturīga šo salikteņu iezīme ir galotnes elidējums. Salikteņu pamatā var būt:

- apstākļa vārda resp. lietvārda un lietvārda vai īpašības vārda un lietvārda celmu (formu) savienojums, piem.: *rītvakar, rītnakt, vakarnakt, vakardien, pērngad, rītdien, parītdien, vakarrīt, mūždien, vietvietām, vairākkārt, galvenokārt, mazliet, mazpamazām, jaunnedēļ, lielākoties, labprāt, tīšuprāt, mazliet*;
- skaitļa vārda un lietvārda savienojums: *vienreiz, divreiz, simtreiz, daudzreiz, pirmoreiz, otrreiz, trīskārt, pieckārt, simtkārt, daudzkārt, vienmēr, vienkopus, vienlaikus, vienlaidus*;
- vietniekvārda un lietvārda savienojums: *šovakar, šorīt, šodien, šonakt, šobrīd, šonedēļ, šomēnes, šovasar, šoziem, šopavasār, šoruden, šoreiz, tobrīd, todien, tonakt, tovakar, torīt, tonedēļ, tomēnes, togad, toziem, topavasār, tovasar, toruden, viņdien, toreiz, viņnakt, viņvakar, viņurīt, viņnedēļ, viņmēnes, viņgad, viņziem, viņpavasār, viņvasar, viņruden, viņreiz, citudien, citurīt, citrīt, citvasar, citziem, citreiz, kādurīt, kādudien, kādreiz, daždien, dažubrīd, dažbrīd, dažreiz, pašlaik, pašreiz, katrreiz, pašreiz*;
- darbības vārda divdabja formas un lietvārda savienojums: *nākamnedēļ, nākamgad, nākampavasār, nākamvasar, nākamruden, nākamziem, nākamreiz, pagājušonedēļ* u. tml.;
- vietniekvārda un apstākļa vārda vai citi savienojumi, no kuriem laika gaitā dažādu pārmaiņu rezultātā izveidojušies apstākļa vārdi: *kādēļ, kāpēc, tādēļ, tāpēc, kālab, tālab, divtik, tikmēr* u. tml.

Salikteni lielākoties izsaka laika nozīmi vai citas dimensionālas pazīmes.

Daļa apstākļa vārdu funkcionē analītiskas leksēmas veidā, kurā ietilpst apstākļa vārds, partikula, prievārds vai kāds patstāvīgas nozīmes vārds, kas kopā ar apstākļa vārdu veido vienu nominatīvu vienību, piem., *krustu šķērsu, līču loču, šā tā, šad tad, šur tur, diez cik, diez kad, diez kur, diez kā, diezin cik, diezin kā, diezin kad, diezin kur, kaut cik, kaut kad, kaut kā, kaut kur, nez cik, nez kā, nez kad, nez kur, nezin kad, nezin kā, nezin cik, nezin kur, it visur, it nekur, it nekad, it nekā; ar ļaunu, bez gala, pa draugam, pa pusei, pa rokai, pa prātam, pa jaunam, pa pilnam, pa vecam, pa labam, pa nopietnam, pa reizei, pa labi, pa kreisi, no jauna, par velti, par lieku, par velti, par brīvu, par matu, par ātru, par lēnu, par tālu, par tuvu, par agru, par vēlu, par daudz, par maz, no tiesas, no vietas, uz priekšu, šad tad, šur tur, tupus rāpus, roku rokā, soli solī, laiku pa laikam, reižu reizēm, brīžu brīžiem, kārtu kārtām, reižu reizēm, atliku likām, beigu beigās, juku jukām, līču ločiem, pilnā kaklā (rīklē), pilnā balsī* u. c.

10. PALĪGVĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS

577. §.

Latviešu valodas palīgvārdu sistēma derivatīvā aspektā vērtējama vienīgi diahroniski – no cilmes viedokļa, jo mūsdienu valodā tā vairs nepapildinās ar jaunām sekundārām vienībām. Plašākus pētījumus par prievārdu cilmi veicis J. Endzelīns (Эндзелин 1905, 1906) un D. Nītiņa (Nītiņa 1978).

578. §.

Prievārdi latviešu valodā ir vai nu primāri, vai radušies no citām vārdšķirām – lietvārdiem, apstākļa vārdiem, skaitļa vārdiem, īsinot motivētārvārdus vai darinot salikteņus, kas arī ir īsināti: *apakš* ← *apakšā*, *caur* ← *cauri*, *gar* ← *garām*, *iekš* ← *iekšā*, *līdz* ← *līdzī*, *starp* ← *starpā*, *priekš* ← *priekšā*, *pār* ← *pāri*, *pret* ← *pretī*, *tiklab* ← *tikpat labi*, *virš* ← *viršū*, salikteņi *augšpus*, *ārpus*, *iekšpus*, *leļpus*, *viršpus*, *otrpus*, *viņpus*, *šaipus*.

579. §.

Saikļi cilmes ziņā ir primāri un sekundāri – radušies no citu vārdšķiru vārdiem, tos reducējot, darinot salikteņus vai analītiskas leksēmas: *gan* ← *gana*, *drīz* ← *drīzi*; *kaut arī*, *kaut gan*, *tā ka*, *tā kā*, kombinējot – *ne vien – bet arī*, *nevis – bet*, *te – te* u. tml.

580. §.

Partikulas arī cilmes ziņā var būt primāras (*nē*, *ne*), radušās no citiem vārdiem (*sak*, *vien*, *tik*, *varbūt*, *domājams*, *iespējams*) vai aizgūtas (*jā*). Daļa partikulu ir analītiskas vienības, piem., *droši vien*, *kaut cik*, *ne tikai*.

11. IZSAUKSMES VĀRDU DERIVATĪVAIS RAKSTUROJUMS

581. §.

Cilmes ziņā izsauksmes vārdi ir viena no senākajām vārdu grupām, kas attīstījušies kā samērā neviendabīga vārdšķira gan vārdu struktūras, gan semantikas ziņā.

Liela daļa izsauksmes vārdu ir primāri – tie galvenokārt ir dabā dzirdamo skaņu atdarinājumi, piem., *ku-kū! mū! ruk, ruk! krā, krā! tuk, tuk! bladāks!*, dzīvnieku aicināšanas vai dzīšanas vārdi, piem., *tiš! ksksk!* *tprū!*, emociju, pārdzīvojuma izpausmes vārdi, piem., *ai! au! brr! ak! ā? ū!* u. c.

Daudzi izsauksmes vārdi ir radušies no citu vārdšķiru vārdiem, kas sākotnēji izmantoti emociju, attieksmes paušanai, uzmanības piesaistīšanai, saziņas nodrošināšanai kā runas etiķetes vienības u. tml. Tie ar laiku ir saīsinājušies, divu vai vairāku vārdu vienības saplūdušas vienā vārdā un tikušas īsinātas vai kā citādi pārveidotas. Cilmes ziņā šie vārdi iedalāmi vairākās grupās.

Verbālas cilmes izsauksmes vārdi lielākoties radušies no darbības vārda pavēles izteiksmes otrās personas formas un tikuši reducēti, sakausēti, piem., *re ← redzi! rau ← raugies! skat ← skaties! āreče ← vai redzi šeit! klau ← klausies! dzi ← dzirdi! kuš ← kušē (: klusē)! lūk ← lūko! pag ← pagaidi!* u. c.

Nominālās cilmes izsauksmes vārdi parasti radušies no pieklājības frāzēm, to komponentiem saplūstot vienā vārdā un zaudējot galotni, piem., *labrīt! ← labu rītu! labdien ← labu dienu! labvakar ← labu vakaru!*, vai arī tikai mainot savu semantiski sintaktisko funkciju, piem., *sveiks ← esi sveiks! vesels ← esi vesels!*

Dažu izsauksmes vārdu pamatā ir jaukta tipa sintaktiskās konstrukcijas, kuru komponenti vai nu saauguši saliktenī, kurā notikuši dažādi īsinājumi, vai arī funkcionē kā motivētāJVārdu savienojums, ko runā atbilstoši intonē, piem., *paldies ← palīdzi, Dievs! ardievu ← ar Dievu! ak tu!*

Tāpat kā citas vārdšķiras, izsauksmes vārdi papildinājušies ar aizguvumiem no citām valodām, piem., *āmen! hallo! bravo! hop! marš! urrā! stop!*, starp kuriem ir arī slengismi *čau! hai! vot! okei! olrait! kūl!*, kas aktīvi funkcionē sarunvalodā, bet nav attiecināmi uz normēto valodu.

MORFOLOĢIJA

1. MORFOLOĢIJAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS

1.1. Morfoloģijas jēdziens, pētīšanas objekts un uzdevumi

582. §.

Terminu „morfoloģija” (no grieķu *morphē* ‘veids, forma’ + *logos* ‘jēdziens, vārds, mācība’) zinātnieki sākotnēji izmantoja tikai bioloģijā, kur ar to tiek saprasta mācība jeb zinātne par dzīvu organismu formu un uzbūvi. 19. gadsimtā sakarā ar naturālisma virziena attīstību valodniecībā un bioloģijas teorijas ietekmi valodas pētniecībā apzīmējums „morfoloģija” kļuva par valodniecības terminu – ar to tika nosaukta lingvistikas apakšnozare, kas ir gramatikas sastāvdaļa (JĒC 1990: 314, 596; VPSV 2007: 240, 109, 110).

Valodniecībā morfoloģija ir gramatiska mācība par vārdu, tā formu resp. formām, vārdu gramatiskajām grupām jeb vārdšķirām un to morfoloģiskajām kategorijām. Agrāk šajā nozīmē lingvistiskos darbos tika lietots apzīmējums „etimoloģija”; kopš 19. gadsimta un saistībā ar salīdzināmi vēsturiskās valodniecības attīstību šo terminu izmanto, lai apzīmētu nozari, kas pēta vārda izcelšanos.

583. §.

Vārds vienlaikus ir gan leksikas, gan gramatikas, gan, protams, fonētikas un arī citu valodas apakšsistēmu vienība. Morfoloģijas aspektā vārds galvenokārt tiek analizēts kā gramatiska vienība, tiek aplūkota vārda forma vai formas un to gramatisko nozīmju sistēma.

Svarīgs morfoloģijas uzdevums ir noteikt un definēt vārdu gramatiskās vai, precīzāk, leksiski gramatiskās klases, kuras gramatikā tiek sauktas par vārdšķirām. Morfoloģijā tiek pētītas vārdšķirām piemītošās gramatiskās resp. morfoloģiskās kategorijas, to formu kopums jeb to paradigmas (no grieķu *paradeigma* ‘piemērs, paraugs’), analizēti vārdformu veidošanas paņēmieni, morfoloģisko struktūru savstarpējās attiecības un funkcijas, to korelācijas ar citiem valodas līmeņiem, it sevišķi morfēmiku, vārddarināšanu un sintaksi.

Latviešu valodā ir vārdšķiras, kuru vārdiem piemīt dažādas formas, kuri mainās vārdformās un tātad ir lokāmi: lietvārdi, īpašības vārdi, vietniekvārdi, lokāmie skaitļa vārdi, darbības vārdi. Nelokāmi ir vārdi, kuri pastāv vienā nemainīgā veidā un kuriem līdz ar to piemīt tikai viena forma: prievārdi, saikļi, partikulas, izsaukmes vārdi, vārdformās nemainīgie, nelokāmie skaitļa vārdi, nelokāmie divdabji kā nemainīgas darbības vārdu formas pretstatā lokāmajiem divdabjiem, aizgūtie nelokāmie lietvārdi un īpašības vārdi: *maestro, boa, canoe, alibi, ragū; bordo, haki, indigo, rozā* u. c.

Lai gan apstākļa vārdi ir nelokāmi, daļai no tiem piemīt salīdzināmo pakāpju formas. Ja lokāmo vārdšķiru raksturošanā būtiska ir to morfoloģisko kategoriju un formu sistēma, nelokāmo vārdšķiru noteikšanā un nošķiršanā noteicošais faktors ir to semantika, funkcionālais resp. sintaktiskais aspekts.

584. §.

Morfoloģijas nozares uzdevums ir analizēt vārdu gramatisko dabu, to gramatiskās nozīmes, gan raksturot latviešu valodas vārdšķiru un to savstarpējo attieksmju sistēmu kopumā, gan atklāt katrai vārdšķirai piemītošās morfoloģiskās kategorijas, gramatiskās formas, to kopumu jeb morfoloģisko paradigmu un funkcijas. Tā kā latviešu valodai kā fleksīvai valodai ir raksturīga bagāta vārdformu sistēma jeb morfoloģiskā paradigma, morfoloģijai ir nozīmīga vieta latviešu valodas un tās gramatiskās uzbūves izpētē.

585. §.

Kā jebkurā valodas līmenī, arī morfoloģijā starp aplūkojamiem elementiem dažkārt grūti novilkt stingras robežlīnijas, jo ir daudz sinkrētisku (pēc pazīmēm apvienotu) parādību un aktuāla ir gramatiskā polisēmija un sinonīmija. Tas, piem., saistās ar vārdšķiru noteikšanu un to perifēriju, ar atsevišķu morfoloģisko kategoriju raksturošanu, dažādām valodas starplīmeņu parādībām.

Aplūkojot morfoloģisko formu un kategoriju sistēmu, tradicionāli maz tiek respektēti konversijas jeb morfoloģiskās transpozīcijas fakti. Lai arī tiek atzīti īpašības vārdu vai lokāmo divdabju pilnīgi substantivējumi, lietvārdu formu apskatā šīs funkcionālās pārmaiņas ir tikai ieskicētas un to rezultātā radušies paradigmu varianti, piem., lietvārdu adjektīvīskā deklinācija, parasti neatspoguļojas (MLLVG 1959: 471–476; Kalme, Smilt-niece 2001: 85; Nītiņa 2001: 20; Paegle 2003).

Formālie principi un vispārīgā modelēšana saistās ar klasificēšanu, valodas vienību un kategoriju grupēšanu, to, piem., vārdšķiru, robežu noteikšanu. Savukārt no funkcionālā viedokļa nākas konstatēt, ka vārdšķiru robežas nav stingri noteiktas, mēdz būt plūstošas, difūzas. Būdamā daudzējāda un dinamiska, valoda vienlaikus pastāv un izpaužas kā sistēma un nesistēma, jo tajā vienlaikus reprezentējas likums un brīvība (Guillaume 1973).

Tas rada augsni valodnieku diskusijām, valodas parādību interpretācijas daudzveidībai. Viedokļu vai interpretāciju atšķirības izriet no tā, vai valodas pētnieks dod priekšroku tradicionālām vērtībām, formālam vai sistēmiskam skatījumam, vai arī meklē atbildi valodas realitātē, tās funkcionēšanā, piem., latviešu valodas instrumentāļa un vokatīva, darbības vārdu locīšanas jeb konjugēšanas interpretācija. Formālo, tradicionāli morfoloģisko, semantisko, funkcionālo un sintaktisko aspektu sadura vai pretstatījums izpaužas lokāmo divdabju interpretācijā, to saistījuma ar darbības vārdiem un īpašības vārdiem izvērtējumā.

586. §.

Morfoloģisko kategoriju un morfoloģisko paradigmu apraksta atšķirības ir ne tikai pagātne, bet arī mūsdienu realitāte. Var diskutēt gadiem ilgi, kā tas, piem., kopš pagājušā gadsimta 70. gadiem un senāk ir noticis par latviešu valodas instrumentāli, taču objektīvu vai subjektīvu iemeslu dēļ tik un tā nenonākt pie vienota uzskata. Tāpēc, neskatoties uz vēlmi un centieniem nodrošināt vienotu vai konceptuālu pieeju, tāpat kā viena zinātnieka rakstīta gramatika, arī noteikta autora kā personības izstrādāta gramatikas nodaļa ir viņa pārlicēības, valodas individuālās izpratnes un valodas parādību skatījuma atspulgs.

1.2. Vārda gramatiskās nozīmes un vārdformas izpratne

587. §.

Vārda kā galvenās nominatīvās jeb nosaucošās vienības tiešais uzdevums, kas veido tā leksisko nozīmi, ir nosaukt dzīvas būtnes, lietas, darbības un to pazīmes.

Vienlaikus, nostājoties noteiktā formā, vārds rāda gan sakarības starp reālās īstenības lietām, darbībām un pazīmēm, gan arī attieksmes starp vārdiem teikumā. Tādējādi vārdam piemīt ne vien leksiska nozīme, bet tas satur arī gramatisku informāciju, un tam ir noteikta gramatiska nozīme. Piem., vārda *draudzība* leksiskā nozīme: attiecības, kuru pamatā ir savstarpēja saprašanās; gramatiskā resp. morfoloģiskā nozīme: lietvārds, sieviešu dzimte, vienskaitļa nominatīvs. Savukārt vārds *draudzēties* – būt labās, draudzīgās attiecībās (leksiskā nozīme); darbības vārds, nenoteiksme (gramatiskā nozīme); vārdformas *draudzējas* gramatiskā nozīme: darāmā kārta, īstenības izteiksme, tagadnes trešā persona.

Gramatiskā nozīme ir abstrakta valodas gramatiskās sistēmas nozīme, kas izpaužas gramatiskā formā, piem., dzimtes, skaitļa un locījuma gramatiskās nozīmes latviešu valodā izpaužas kā atšķirīgas gramatiskās formas (VPSV 2007: 133). Leksiskajai nozīmei it kā uzslāņojas vai tai pievienojas gramatiskā nozīme, un vārds izpaužas kā leksiskās un gramatiskās nozīmes vienība. Leksiskā un gramatiskā nozīme ir divi galvenie valodas nozīmju tipī.

588. §.

Vārda semantiskais apjoms, leksisko un gramatisko nozīmju apvienošanās raksturs, to izpausmes, sadalījums un īpatsvars dažāda tipa, proti, atšķirīgu vārdšķiru, vārdos nav vienāds. Kā liecina morfoloģisko kategoriju skaits, to formu kopums un gramatiskās nozīmes, darbības vārdu jēdzieniski gramatiskā struktūra (it sevišķi ņemot vērā to, ka tradicionāli par darbības vārdu formām tiek atzīti divdabji) ir plašāka un daudzveidīgāka nekā lietvārdu semantiskā struktūra un morfoloģisko paradigmu kopums jeb paradigmātika. Turpretim tā saucamajiem formālajiem vārdiem vai palīgvārdiem (prievārdi, saikļi), lai arī tie nav lokāmi un pastāv vienā formā, dominējošā ir gramatiskā nozīme, un tā nereti veido vai iespaido šo vārdu leksiskās izpausmes būtību.

Latviešu valodā nav leksisko nozīmju vienību vai leksēmu, proti, vārdu, kam nepiemistu gramatiska nozīme un kas līdz ar to nebūtu gramatiski klasificēti. Vārda leksiskās un gramatiskās nozīmes ciešo vienību apliecina tas, ka, piem., vārdnīcās vārda leksisko nozīmju noteikšana un definēšana jau ietver norādījumus uz tā vispārīgo gramatisko raksturu: *bailes* – psihisks stāvoklis, kam raksturīgs satraukums, nemiers; *baidīties*, *bīties* – pārdzīvot, izjust bailes, nemieru, satraukumu; *bailīgs* – tāds, kas pastāvīgi baidās (LVV 2006: 152, 173).

589. §.

Jēdziens par vārdu kā leksisko (ar reālu īstenību saistītu) nozīmju sistēmu ir nesaņaujami saistīts ar gramatisko formu un nozīmju jēdzienu. Gramatiskās nozīmes izpaužas vārda formās un tiek izteiktas ar dažādiem formveidošanas paņēmieniem. Balanss starp noteikta vārda vai vārdu grupas leksisko un gramatisko nozīmi tomēr var mainīties par labu kādai no pusēm.

Vājinoties leksiskajai nozīmei, piem., palīgdarbības vārdiem, aktivizējas vārda gramatiskā nozīme, realizējas tā gramatizēšanās. Gramatizācijas ceļā latviešu valodā no vietniekvārda *vis* daudzskaitļa ģenitīva *visu* ir cēlies priedēkļa funkcijā lietotais vispārākās pakāpes rādītājs *vis-*: *vislabākais*, *vislabāk* (VPSV 2007: 133, 134, 208). Pretējs process ir leksikalizēšanās, kad, vājinoties gramatiskai nozīmei un mainoties leksiskajai nozīmei, kāda vārdforma iegūst atsevišķa vārda statusu, piem., lietvārds *gods*, *tas nekait tavam godam* un apstākļa vārds *godam* ‘labi; tā, kā pienākas’, *godam izturēt grūtos pārbaudījumus*. Vārdu semantiskā evolūcija, piem., adverbēšanās, ir saistīta ar kategoriālās nozīmes un morfoloģiskā statusa pārmaiņām.

590. §.

Valodniecībā pastāv apzīmējumi „gramatiskā forma” jeb „morfoloģiskā forma” un „vārdforma” (JLĀC 1990: 313, 314, 470; VPSV 2007: 132, 433). Lai gan šie termini ir tuvi pēc nozīmes, tie nav sinonīmi. Gan gramatiskā forma, gan vārdforma ir gramatiskās nozīmes materiālā izpausme. Terminu „gramatiskā forma” lieto vispārīgā nozīmē, un ar to apzīmē morfoloģiskās formas, kas piemīt noteiktas grupas vai vārdšķiras vārdiem, piem., lietvārdu locījumu formas, darbības vārdu vienkāršo un salikto laiku formas. Vārdforma ir konkrēta vārda gramatiskā forma, piem., *brāļi, brāļu, brāļiem, brāļus* ir vārda *brālis* daudzskaitļa vārdformas.

Vārda jebkura formālā izpausme vai atšķirība ir tā vārdforma. Ir vārdi, kas pastāv vienā nemainīgā formā, piem., *šodien, rīt, kad, ar, un, pat, jā*, un ir vārdi, kuri var mainīt savu veidolu jeb formu, kuriem piemīt dažas vai daudzas vārdformas: *ātri, ātrāk, vis-ātrāk; dziedāt, dziedu, dziedāju, dziedāšu, dziedī, dziediet, jādzied, dziedātu, dziedāšot* u. c.

Tiesā vai šaurākā nozīmē ar jēdzienu „vārdforma” tiek saprasta konkrēta vārda gramatiskā forma vai iespēja tam mainīties, t. i., nostāties dažādās gramatiskās formās: *tēvs, tēva, tēvam, tēvu, tēvi*. Plašākā izpratnē ar jēdzienu „vārdforma” valodniecībā saprot (tiek saistītas) ne tikai pārmaiņas vārda ietvaros, bet visas formveidošanas iespējas, piem., palīgvārdu izmantojumu, kas var mainīt vārda gramatisko nozīmi: *ir jāceļ, būtu jāceļ, ir uzcēlušī, tiek uzcelts*. Līdz ar to ir pamats runāt par dažādiem gramatisko formu vai vārdformu tipiem. Viss kāda vārda vārdformu kopums veido tā morfoloģisko paradigmu. Paradigmatika morfoloģijā ir reizē valodas gramatisko formu un vārdformu paradigmu sistēma.

591. §.

Vārds valodā pastāv vai nu kā viena nemainīga vārdforma, kas šajā gadījumā izteic vārda gramatisko kategoriālo nozīmi, vai vārdformu sistēma. Piem., apstākļa vārdam *šeit* ir tikai viens materiālās izpausmes variants, kas reizē ir arī šā vārda vienīgā vārdforma. Dažādu vārdšķiru vārdiem var piemist atšķirīgs vai pat ļoti atšķirīgs vārdformu skaits. Tā vietniekvārdam *kas* mūsdienu latviešu literārajā valodā ir četras formāli atšķirīgas vārdformas: *kas, kā, kam, ko*, bet, piem., darbības vārds *runāt* var izpausties vairāk nekā 80 dažādās vārdformās (MLLVG 1959: 682–690).

Katrs vārds pastāv materiālā izpausmē, kas atkarībā no vārdšķiras var realizēties vienā vai vairākās vārdformās. Vārdforma – viena, dažas vai daudzas – ir vārda pastāvēšanas veids. Vārdforma izteic kā vārda leksisko nozīmi, tā noteiktu morfoloģisko resp. gramatisko nozīmi, kas atšķir to no citām šā vārda formām. Tādējādi vārds ir morfoloģiski noformēts vai kvalificēts un ieņem noteiktu vietu valodas gramatiskajā sistēmā.

Vārdam nostājoties dažādās vārdformās, mainās tā gramatiskā nozīme. Vārdforma ir noteikta vārda gramatiskais variants, un teikumā, ja vārds ir lokāms, pēc vajadzības tiek izmantota vai nu parasti viena, vai vairākas no tā iespējamām morfoloģiskām formām. Vārdformām ir dažādas gramatiskās, bet viena leksiskā nozīme. Piem.: *cilvēks, cilvēka, cilvēkam, cilvēki* ir viens vārds jeb leksēma, kas izteikta četrās vārdformās ar atšķirīgām gramatiskajām nozīmēm; bet *cilvēks, bērns, dēls, zēns* ir četri dažādi vārdi jeb leksēmas, kam piemīt vienādas gramatiskās nozīmes: lietvārds, vīriešu dzimte, vienskaitlis, nominatīvs.

592. §.

Atšķirībā no leksiskās nozīmes, kas ir raksturīga konkrēta vārda kā leksiskas vienības pazīme, gramatiskā nozīme, būdama abstrakta gramatiskās sistēmas pazīme,

nav saistīta tikai ar konkrētu vārdu, bet piemīt veselai vārdu grupai, piem., visi darbības vārdi var būt lietoti nenoteiksmē, un tiem piemīt nenoteiksmes nozīme. Gramatisko nozīmi saistījumā ar noteikta vārda celmu izsaka formveidošanas afiksi vai citi gramatisko nozīmju izteikšanas līdzekļi. Gramatiskā nozīme un tās izpausme vārdformās nepieciešama, lai veidotu teikumus un tekstu, lai noformētu, organizētu domas, rādītu to saistījumu.

Vārds kā gramatiska vienība, vārdforma vai vārdformu kopums ir saistīts ar valodas resp. noteiktas vārdšķiras gramatisko nozīmju sistēmu. Ņemot vērā gramatisko nozīmju daudzveidību, to sadalījuma un izpausmes atšķirības, gramatiskās nozīmes var raksturot no dažādiem aspektiem (ЛЭС 1990: 116). Pēc izpausmes var runāt par šādiem to paveidiem:

1) gramatiskā nozīme, kas piemīt visiem kādas vārdšķiras vārdiem – vārdšķiras vispārīgā jeb kategoriālā nozīme, piem., lietvārdu kā vārdšķiras abstrahētā priekšmetiskuma nozīme;

2) gramatiskā nozīme, kas piemīt daļai vārdšķiras vārdu, piem., skaitļa vārdu sistēmā tikai lokāmajiem skaitļa vārdiem ir locījuma gramatiskā nozīme;

3) gramatiskā nozīme, kas izpaužas tikai noteiktā vārdšķiras vārdformu daļā, piem., lietvārda vienskaitļa nozīme piemīt vienskaitļa vārdformām, daudzskaitļa gramatiskā nozīme izpaužas daudzskaitļa vārdformās.

1.3. Vārdformu tipi, to veidošanas paņēmieni un līdzekļi

593. §.

Morfoloģijas nozare pievēršas vārda kā vārdformas, tā formu kopuma jeb paradigmas analīzei, un morfoloģijā ir svarīga vārdformu tipu un formveidošanas procesa, vārdformu veidošanas līdzekļu un paņēmieni izpēte. Lai izteiktu gramatiskās nozīmes un veidotu vārdformas, dažādās valodās pastāv atšķirīgi paņēmieni un līdzekļi, atšķirīgs to izmantojums.

Pie svarīgākajiem gramatisko, t. i., morfoloģisko, nozīmju izsacīšanas paņēmieniem latviešu valodā pieder afiksācija, skaņu mija un palīgvārdu izmantošanas paņēmieni, kā arī supletīvisms. Tikai papildu loma gramatisko nozīmju izteikšanā mūsdienu latviešu literārajā valodā ir zilbes intonācijai un reduplikācijai – vārdformas vai vārda daļas pilnīgam vai daļējam atkārtojumam. Piem., zilbes intonācijas maiņa: *māte – māt!* Reduplikācija ir tādu vārdu kā *tuk-tuk*, *ku-kū*, *zig-zag* materiālā izpausme vai forma. Pēc vārda gramatisko formu veidošanas vispārīgām pazīmēm tiek šķirts morfoloģiskais formveidošanas paņēmieni, sintaktiskais formveidošanas paņēmieni un semantiskais formveidošanas paņēmieni (VPSV 2007: 242, 349, 358).

594. §.

Vārda forma var būt izteikta ar vienu vai vairākiem komponentiem – ar vienu vārdformu (*lasu*), kā arī divu vai pat vairāku vārdformu savienojumu: pilnnozīmes jeb patstāvīgas nozīmes vārda un palīgvārda vārdformu apvienojumu (*esmu lasījusi*, *esot bijis jālasa*). Pēc to veidošanas paņēmieniem un izmantotajiem līdzekļiem vārdformas var apvienot vairākos tipos. Latviešu valodas vārdformu sistēmā šķirami trīs formu tipi: sintētiskās (no grieķu *synthetikos* ‘savienots’), analītiskās (no grieķu *analytikos* ‘sadalīts’) un supletīvās jeb dažādu sakņu formas. Sintētiskās vārdformas ir veidotas ar morfoloģisko, analītiskās – ar sintaktisko, supletīvās jeb dažādu sakņu formas – ar semantisko formveidošanas paņēmieni.

1.3.1. Sintētiskas jeb vienkāršas vārdformas

595. §.

Sintētiskās jeb vienkāršās vārdformas ir veidotas kā saknes un afiksu vai to morfoloģisko variantu apvienojums jeb sintēze. Tātad šajās formās gramatiskās nozīmes atšķirības realizējas viena un tā paša vārda ietvaros ar afiksu, it sevišķi galotņu, maiņu, kā arī izmantojot skaņu miju vai mūsdienās retumis zilbes intonācijas atšķirību, piem.: *rakstu – raksti – raksta – rakstījām – jāraksta; vilkt – velku – velc – vilka; tu nāc* (īstenības izteiksme) – *nāc!* (pavēles izteiksme). Sintētisku vārdformu veido viens komponents, tāpēc ir pamats to saukt par vienvārda formu (Kalme, Smiltnece 2001: 29). Sintētiskās jeb vienkāršās vārdformas ir veidotas ar morfoloģisko formveidošanas paņēmieni.

Tā kā latviešu valoda pieder pie sintētiska tipa valodām un tai raksturīgs sintētisms (ЛЭС 1990: 313), lielākā daļa vārdformu latviešu valodā veidota ar afiksiem, galvenokārt galotnēm. Afiksācija, proti, dažādu afiksu – priedēkļu, piedēkļu, galotņu, infiksu, transfiksu un citu – izmantošana gramatisko nozīmju izteikšanā sastopama daudzās pasaules, piem., indoeiropiešu, semītu, valodās (Kalnača 2004₂).

596. §.

Galotnes jeb fleksijas tiek lietotas, lai izteiktu sintagmatiskās attiecības, kas norāda uz vārdformu lineārām sakarībām runas plūsmā un uz to attiecsmēm teikumā. Tāpat kā citās fleksīvās valodās (Амóпзас 1985: 69; ЛЭС 1990: 446), arī latviešu valodā formveidošanas galotnes parasti ir polifunkcionālas vai sinkrētiskas, proti, tām piemīt divas vai vairākas gramatiskās nozīmes, un līdz ar to vārdformu iespējams skatīt dažādu morfoloģisko kategoriju aspektā.

Piem., galotne *-s* vārdformā *tēvs* ir nominatīva, vienskaitļa un vīriešu dzimtes gramatiskās nozīmes rādītāja. Vieni un tie paši gramatisko nozīmju kompleksi var tikt izteikti ar dažādām galotnēm, piem., vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs: *-s, -š, -is, -us, -a* (*dēls, ceļš, brālis, tirgus, puika*); sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs: *-a, -e, -s* (*māsa, māte, sirds*). Galotni šādos gadījumos nosaka dažādu leksiski gramatisko vārdu grupu pastāvēšana, kurām piemīt atšķirīgas locīšanas paradigmas.

Kā jau tika minēts, latviešu valodas vārdformu veidošanā svarīga nozīme ir galotnēm. Galotņu maiņa ir būtiska nomena – lietvārdu, īpašības vārdu, skaitļa vārdu – locīšanas pazīme. Tas raksturīgs arī vietniekvārdiem: *viņš, viņa, mans, kāds, katrs, viss* u. tml. Daļai vietniekvārdu tomēr piemīt sava īpaša tā sauktā pronomiņālā locīšana, kas iezīmējas ar grūtībām saknes un galotnes nošķiršanā (piem.: *kas, kā, kam, ko*) un citām pazīmēm. Nozīmīgs ir galotņu īpatsvars latviešu valodas darbības vārdu gramatisko nozīmju izteikšanā un formveidošanā.

597. §.

Vārdformu sufiksi jeb piedēkļi galvenokārt norāda paradigmatisks attiecības, un ar tiem veidotas formas nav saistītas lineāriem sakariem ar citām vārdformām, piem., īpašības vārdu un apstākļa vārdu salīdzināmo pakāpju formas, darbības vārdu laika un izteiksmju formas, divdabju formas. Parasti formveidotājam sufiksam latviešu valodā pievienojas galotne, kas papildus izteic citas gramatiskās nozīmes, piem., piedēklis *-s/š-* ir darbības vārdu nākotnes formas gramatiskās nozīmes rādītājs, bet galotne vai tās neesamība norāda personu un skaitli: *brauk-š-u, brauk-s-i, brauk-s-ø, brauk-s-im, brauk-s-it/iet*. Savukārt lokāmo divdabju formās piedēklis izsaka kārtas un laika nozīmi, bet galotne rāda dzimtes, skaitļa un locījuma gramatisko nozīmi. Tātad dažādas vārdformas gramatiskās nozīmes var izteikt piedēkļa un galotnes apvienojums vai to kombinācijas.

Piedēkļi latviešu valodā tiek izmantoti galvenokārt darbības vārdu vārdformu veidošanā, piem.: *skrie-t, skrie-n-u; pļau-t, pļau-j-u; sark-t, sark-st-u*. Ar piedēkli tiek veidoti visi divdabji, piem.: *zied-oš-s, piekus-us-i, ēd-am-s, pabeig-t-s*. Piedēkli *-āk-* latviešu valodā izmanto salīdzināmo pakāpju vārdformu veidošanā: *labs – lab-āk-s, labi – lab-āk*. Sinhroniskā skatījumā piedēkļi neparādās ne lietvārdu, ne īpašības vārdu, ne skaitļa vārdu, ne arī vietniekvārdu locījumu vārdformās, resp., to locīšanas paradigmās.

598. §.

Latviešu valodā vārdformu veidošanā nav raksturīga priedēkļu izmantošana. Priedēkļa gramatisko nozīmi gan mūsdienās ieguvusi vajadzības izteiksmes rādītāja morfēma *jā-*: *jālasa, jāmeklē, jāmacās* utt. (Par *jā-* izcelsmi: Endzelīns 1951: 886.) Gramatiskās nozīmes izteicēja uzdevumu veic un līdz ar to lielā mērā mūsdienās jau ir formalizējusies resp. gramatizējusies vietniekvārda sakne *vis-* gadījumos, kad tā tiek izmantota īpašības vārdu, lokāmo divdabju vai apstākļa vārdu vispārākās pakāpes vārdformu veidošanā, piem.: *vislabākais draugs, visjaukākā dziedātāja, visneizbrienamākais ceļa posms, visātrāk veikt uzdevumu*.

599. §.

Infiksi jeb iespraudumi saknē kā gramatisko nozīmju rādītāji, kas atrodami, piem., latīņu valodā (*fidī – findo* ‘cērtu’) un konstatējami arī baltu valodās, piem., lietuviešu valodas *kristi – kri-n-tu, justi – ju-n-tu, prasti – pra-n-tu*, mūsdienu latviešu valodā vārdformu veidošanā netiek izmantoti, jo savienojumu *an, en, un, in* pārveidošanās ir sens latviešu valodai raksturīgs tautosillabiska *n* zudums (Endzelīns 1951: 171, 743; Rudzīte 1993: 303).

600. §.

Sintētisko vārdformu veidošanā latviešu valodā samērā plaši tiek lietota skaņu mija, lai gan salīdzinājumā ar galotņu izmantojumu skaņu mija visbiežāk izpaužas kā papildu vai palīglīdzeklis. Piem., lietvārdu locīšanā noteicošais faktors ir galotņu maiņa, taču noteiktās deklinācijās un locījumos, t. i., to formu veidošanā, realizējas *j* noteiktā līdzskaņu mija, piem., *gailis, gaiļa, gaiļi; sirds, siržu* u. c. Tādējādi lietvārdu locījumu gramatisko formu un deklināciju tipu atšķirības izpaužas ne vien galotņu dažādībā resp. to maiņā, bet arī celma līdzskaņu pārmaiņās (otrā, piektā un sestā deklinācija).

Gan patskaņu/divskaņu, gan līdzskaņu mija kopā ar galotnēm (to esamību vai neesamību – nulles morfēmu *ø*) tiek izmantota darbības vārdu formu veidošanā: *lik-t – liek-u – liec-ø, pirk-t – pērk-u – pērc-ø; rak-t – rok-u – roc-ø; pras-t – prot-u; nāk-t – nāc-ø, aug-t – audz-ø; brauk-t – brauc-u, lūg-t – lūdz-u* u. c. Turklāt ir gadījumi, kad tieši skaņu mija kļūst par galveno vārdformu atšķirības rādītāju, sal., piem.: (*es*) *ceļ-u – cēl-u – (tu) cel – (viņš) ceļ;* (*es*) *cieš-u – ciet-u – (tu) ciet-ø – (viņš) cieš-ø;* (*es*) *sviež-u – svied-u – (tu) svied-ø – (viņš) sviež-ø;* (*tu*) *ēd* (šaurais *ē*) – (*viņš*) *ēd* (platais *ē*).

Tātad afiksācija sintētisko vārdformu veidošanā, sevišķi darbības vārdu formu sistēmā, nereti saistīta kā ar saknes patskaņu vai divskaņu miju, tā līdzskaņu pārmaiņām. Šādās vārdformās parādās dažādi vienu un to pašu celmu varianti, kuru pastāvēšanu noteikuši vispārīgi morfonoloģiski procesi; tie aplūkoti šās gramatikas nodaļās par morfonoloģiju.

601. §.

Pēc afiksu pievienošanas paņēmiena sintētiskās vārdformas ir iedalāmas divās apakšgrupās: fleksīvās un aglutinatīvās formas. Fleksīvās vārdformas, kas, tāpat kā vairākumam indoeiropiešu valodu, ir raksturīgas latviešu valodai, iezīmējas ar ārējās fleksijas jeb galotnes īpašo lomu gramatisko nozīmju izteikšanā.

Pie fleksīvo valodu un to morfoloģisko formu galvenajām pazīmēm pieder: galotņu gramatiskā daudznozīmība vai sinkrētisms, iespēja vienu un to pašu gramatisko nozīmi izteikt ar dažādām galotnēm, iekšējā fleksija vai saknes pārmaiņas un fūzija (franču *fusion* ‘sakušana, saplūšana’). Fūzija jeb saplūde (VPSV 2007: 341), kas ir vēsturiska morfēmu saplūšana vai pārdalīšanās, robežu maiņa starp sakni, piedēkli un galotni, vērojama, piem., latviešu valodas vietniekvārdu formu sistēmā: *kas – kā – kam – ko* u. c. Fūzija un ar to saistītie procesi ir vēsturiskās valodniecības izpētes objekts.

Aglutinatīvās (no latīņu *agglutinatio* ‘pielīmēšana; salipšana’) formas, kurās nemainīgai saknei cits aiz cita pievienojas viennozīmīgi afiksi, katrs izsakot parasti kādu vienu noteiktu gramatisko nozīmi, indoeiropiešu valodām mūsdienās nav raksturīgas (ЛЭС 1990: 16). Taču dažos gadījumos fleksīvajās valodās ir konstatējamās aglutinācijas iezīmes. Latviešu valodā par aglutinatīvu elementu var uzskatīt visām atgriezenisko darbības vārdu, divdabju un lietvārdu morfoloģiskām formām piemītošo *-s*, piem.: *mazgāties, mazgājos, mazgātos, jāmazgājas; pamodies, pamodusies; mazgāšanās*.

Uzsvars var veikt formu veidošanas un gramatisko nozīmju izteikšanas uzdevumu vienīgi valodās, kur tas ir mainīgs, piem.: lietuviešu, krievu un citās valodās. Latviešu valodā, kurā vēsturiski nostiprinājies pirmās zilbes uzsvars, kādreizējā mainīgā uzsvara funkcijas pārņēmusi intonāciju atšķirība. Tomēr kā formu atšķirības rādītāja intonācija mūsdienu latviešu valodā tiek izmantota tikai dažos gadījumos, piem.: *nevar zināt* (nēnoteiksme, lauztā intonācija) – *jūs zināt* (stieptā intonācija).

1.3.2. Analītiskas jeb saliktas vārdformas

602. §.

Latviešu valodā, līdzīgi citām valodām, tiek lietotas ne vien vienkāršas jeb sintētiskas vārdu morfoloģiskās formas, kuru atšķirība realizējas viena vārda ietvaros, bet arī saliktas jeb analītiskas formas, kuras sastāv no diviem vai vairākiem komponentiem un ir veidotas ar sintaktisko formveidošanas paņēmieni; latviešu valodniecībā tās tiek dēvētas arī par vairākvārdu formām (Kalme, Smiltnece 2001: 29).

Ja vārda lietojumu gramatiski balsta un tā morfoloģisko formu veidošanu papildina kāds cits vārds – palīgvārds vai patstāvīgas nozīmes vārds, kas šādā izmantojumā iegūst palīgvārda statusu, veidojas saliktas jeb analītiskas vārdformas. Šādu formu gramatisko nozīmi izsaka pamatvārda un palīgvārda vai tā funkcijā izmantota patstāvīgas nozīmes vārda formu savienojums.

Par saliktām jeb analītiskām formām latviešu valodā ir uzskatāmas visas darbības vārdu formas, kuras veidotas no diviem vai trim komponentiem: darāmās kārtas salikto laiku, vajadzības izteiksmes, ciešamās kārtas formas, piem.: *esmu izlasījusi, esot izlasījis, būtu izlasījis; ir jālasa, bija jālasa, būs jālasa, ir bijis jālasa, esot bijis jālasa; tiek lasīts, ir izlasīts* u. tml.

603. §.

Ir izteikti atšķirīgi uzskati par to, vai par vienotu, proti, analītisku, atzīstama gramatiskā forma, ko gramatiskās nozīmes izteikšanai veido darbības vārds kopā ar partikulu. Tradicionālais viedoklis par partikulas *lai* funkciju pavēles izteiksmes trešās personas gramatiskās nozīmes izteikšanā formulēts J. Endzelīna gramatikā: „Imperatīva 3. personu tagad latviešu valodā reprezentē *lai* savienojums ar tag. 3. personu, piem., *lai nāk*” (Endzelīns 1951: 892) un ir akceptēts latviešu valodniecībā (MLLVG 1959: 602; Kalme, Smiltnece 2001: 240; Paegle 2003: 121).

Pēc Aksela Holvūta domām, jautājums par pavēles izteiksmes trešās personas analītisko formu ir diskutabls, jo ar partikulu *lai* veidotās formas izteiktā volitīvās (gribas) modalitātes sfēra ir šaurāka par imperatīva otrās personas gramatisko nozīmi, piem., *atnāc: lai viņš atnāk* (Holvoet 2001: 195; Holvuts 2002: 164–169). Taču jāatzīst, ka konstrukcijām ar partikulu *lai* piemīt pavēles vai pamudinājuma modalitātes nokrāsa (*lai viņš nāk ātrāk!*) un vienīgi savienojumā ar partikulu *lai* trešās personas formā tiek izteikta pavēles nozīme.

Citāds ir partikulas *kaut* (savienojumu *kaut jel, kaut tikai* u. tml.) vai retāk *lai* statuss vēlējuma izteiksmē, jo partikula *tikai* pastiprina vēlējuma izteiksmes nozīmi un vēlējuma izteiksmes formai arī bez partikulas ir vēlējuma izteiksmes gramatiskā nozīme: *kaut (lai) ilgu mūžu nodzīvotu! Kaut jel spētu!*

604. §.

Lai gan īpašības vārdu salīdzināmo pakāpju formu sistēmā dominē sintētiskas vārdformas (*labs – labāks – labākais / vislabākais*), sastopamas arī analītiskas vai ar sintaktisku paņēmienu veidotas formas, kas sastāv vairāk nekā no viena vārda: *pats labākais, tas labākais, labāks par visu* u. tml.

605. §.

Lai saskaņotu atziņas par to, ka instrumentālim kā neatkarīgam, patstāvīgam locījumam „piemīt gan gramatiskā forma, gan gramatiskā nozīme”, un to, ka instrumentāļa tagadējā forma vienskaitlī ir sakritusi ar akuzatīvu, daudzskaitlī ar datīvu, kā kompensācija mūsdienu situācijai ir radies uzskats: „Instrumentālis ir analītiska forma ar prepozīciju *ar*, jo locījumu paradigmā instrumentālis iekļaujas kopā ar šo prepozīciju” (Pauniņa 2001: 189; Kalnača 1999: 86).

Analītiskas instrumentāļa formas ar prievārdu *ar* noteikšana ir īpašs gadījums kā latviešu valodas lietvārdu locījumu formu paradigmā, tā latviešu valodas prievārdu konstrukciju raksturošanā. Analītiskā instrumentāļa forma būtiski atšķiras no citām nomena locījumu morfoloģiskām formām, kas latviešu valodā kvalificētas kā sintētiskas formas un formāli morfoloģiskā aspektā netiek aplūkotas saistījumā ar prievārdiem. Instrumentāļa statuss mūsdienu latviešu valodā ir diskutabls no formveidošanas un locījumu paradigmas viedokļa.

606. §.

Valodniecībā mēdz šķirt morfoloģiskās analītiskās konstrukcijas jeb analītiskās formas un sintaktiskās analītiskās konstrukcijas (JIĀC 1990: 31), kas dažādās valodās izpaužas, piem., kā prievārdu lietošanas aktivizēšanās, kā bezprievārdisko savienojumu aizstāšana ar prievārdiskām konstrukcijām, kas konstatējams arī latviešu valodā: *pārkāpt sliksni(-im) – pārkāpt pār sliksni, ilgoties laimes – ilgoties pēc laimes*.

Morfoloģiskām vai klasiskām analītiskām konstrukcijām, piem., darbības vārdu analītiskajām formām, latviešu valodā joprojām ir raksturīga to komponentu galotņu atšķirība, tāpēc tās var nosaukt par analītiski sintētiskām formām: *esmu uzrakstījusi, esi uzrakstījis, esam uzrakstījuši* u. tml. Verbu analītiskās formas, kuras var kvalificēt par analītiski sintētiskām, tiek veidotas, apvienojot patstāvīgo un palīgdarbības vārdu formas, kas parasti noformētas pēc sintētisko formu veidošanas principiem. Tādējādi tās korelē vai atrodas korelatīvās attieksmēs ar atbilstošo vārdu sintētiskajām formām un veidojas vienota morfoloģisko nozīmju izteikšanas sistēma: *lasu, lasīju, lasīšu – esmu lasījusi, biju lasījis, būšu lasījusi* utt.

1.3.3. Supletīvas jeb atšķirīgu sakņu vārdformas

607. §.

Sakne ir vārda minimums un tā galvenā leksiskās nozīmes izteicēja. Taču dažkārt sakne var funkcionēt arī kā gramatiskās nozīmes rādītāja. Tas notiek gadījumos, kad divas vai vairākas saknes apvienojas vienā paradigmā un izpaužas kā viena un tā paša vārda atšķirīgas formas. Šādas vārdformas mēdz saukt par supletīvām (franču *supplétif*) formām, un tās veidotas ar semantisko formveidošanas paņēmieni.

Supletīvisms nav sastopams visās pasaules valodās, taču indoeiropiešu vārdformu veidošanā nelielā apjomā supletīvas formas tiek izmantotas. Latviešu valodā morfoloģiskas formas, kas veidotas no dažādām saknēm, kuras tādējādi izsaka gramatisku nozīmi, sastopamas galvenokārt šādos gadījumos:

- personu vietniekvārdu vārdformu veidošanā, piem.: *es – manis, man – mēs, mūsu, mums; tu, tev – jūs, jums;*
- darbības vārdu – galvenokārt nekārtno jeb neregulāri lokāmo darbības vārdu – sistēmā, piem.: *būt – esmu – biju, ir – nav; iet, eju – gāju;*
- apstākļa vārdu salīdzināmo pakāpju vārdformu veidošanā: *daudz – vairāk, visvairāk.*

608. §.

Atšķirībā no gramatiskā skaitļa un dzimtes nozīmes izteikšanas paņēmiena (*cilvēks – cilvēki, skolotājs – skolotāja, jauniešs – jaunie, kaķis – kaķene*) supletīvi pēc būtības ir pretstatījumi *cilvēks – ļaudis, vista – gailis, puika – meitene* u. tml. Semantiski gramatiskās korelatīvās attiecībās atrodas sinonīmu *teikt* un *sacīt* tagadnes vārdformas: parasti *es saku* (nevis *teicu*, kas saskan ar pagātnes vārdformu *teicu*); *tu saki, teic; viņi saka, teic.*

Atšķirīgs īstenības izteiksmes tagadnē un pavēles izteiksmē ir ar priedekli no *teikt* un *sacīt* atvasinātu vārdu morfoloģisko formu sadalījums:

- īstenības izteiksmes tagadnē un pavēles izteiksmē ir parastas abu vārdu vārdformas: *ieteicu (ieteicu tev tā nedarīt, ieteicamā literatūra) – iesaku (iesaku izlasīt šo grāmatu); ieteic, iesaki – ieteic / iesaki man kaut ko!*
- īstenības izteiksmes tagadnē vai pavēles izteiksmē parasti priekšroka tiek dota morfoloģiskām formām ar sakni *-sak-*: *atsaku (atteicu), atsaki (atteic), atsaka (atteic); izsaku (izteicu) – izsaku jums līdzjūtību, izsaka, izteic – acis izsaka (izteic) prieku; pasaku (pateicu) – vienmēr pasaku patiesību, pasaki (pateic) – pasaki man taisnību!; piesaku (pieteicu) – piesaku tev uzmanīties;*
- mūsdienu rakstu valodā tiek lietots tikai vārds *uzteikt* (LVV 2006: 1138) – *uzteikt darbu, skolotājs uzteic čaklus skolēnus.*

1.3.4. Formāli vienādas vārdformas jeb gramatiskās homoformas un homonīmija

609. §.

Dažādu iemeslu (fonētisku, gramatisku vai citu procesu) pēc valodā radusies vārdformu sakrišana, situācija, kad vienādi rakstāmas un izrunājamas formas funkcionāli veic dažādas lomas un izsaka dažādas gramatiskas nozīmes. Latviešu valodā vārdformu vai gramatiskā homonīmija (grieķu *homonymia*) vērojama kā vienas vārdšķiras, tā dažādu vārdšķiru ietvaros.

610. §.

Homoforamas (grieķu *homos* ‘tāds pats, vienāds, līdzīgs’) sastopamas lietvārdu locīšanas sistēmā vai paradigmātikā, un to gramatisko nozīmju atšķirību atklāj homonīmo vārdformu sintagmatiskie sakari. Tā vienādas ir pirmās (-am) deklinācijas vienskaitļa akuzatīva/instrumentāļa un daudzskaitļa ģenitīva formas, piem., *cilvēku: satiku pazīstamu cilvēku* (vienskaitļa akuzatīvs), *sarunāties ar svešu cilvēku* (forma savienojumā ar prievārdu *ar* izsaka vienskaitļa instrumentāļa nozīmi), *cilvēku* (daudzskaitļa ģenitīvs) *attiecības*.

Homonīmas ir ceturtās (-ai) un piektās (-ei) deklinācijas vienskaitļa ģenitīva un daudzskaitļa nominatīva un akuzatīva formas, piem., *māsas, kastes: māsas* (vienskaitļa ģenitīvs) *krelles, man ir divas māsas* (daudzskaitļa nominatīvs), *vakar satiku savas māsas* (daudzskaitļa akuzatīvs); *kastes* (vienskaitļa ģenitīvs) *vāks, noliktavā ir divas kastes* (daudzskaitļa nominatīvs), *nesēji aiznesa abas kastes* (daudzskaitļa akuzatīvs). Vienskaitļa nominatīva un ģenitīva homoforamas ir raksturīga latviešu literārās valodas trešās (-um), sestās (-ij) un dažu otrās (-im) deklinācijas lietvārdu pazīme: *Piebalgas alus, alus krūze; viduslaiku pils, pils torņi; pelēks akmens, akmens sols*.

Visiem pēc nomenu parauga deklinējamiem vārdiem vienskaitlī ir vienādas akuzatīva un instrumentāļa, bet daudzskaitlī datīva un instrumentāļa formas, un šis fakts ir iemesls diskusijām par instrumentāļa kā patstāvīga locījuma statusu mūsdienu latviešu valodā.

611. §.

Homoforamas sastopamas vietniekvārdu pronomiņālajā deklinācijā, piem.: *jūs* (nominatīvs) *esat nokavējuši izrādes sākumu, es jūs* (akuzatīvs) *vakar redzēju teātrī; šo* (vienskaitļa akuzatīvs) *puisi/meiteni es nepazīstu, šo* (daudzskaitļa ģenitīvs) *vīriešu/sieviešu pienākumi; tā* (vīriešu dzimtes vienskaitļa ģenitīvs) *cilvēka soma, tā* (sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs) *ir mana māja; to* (vienskaitļa akuzatīvs) *nevajag darīt, to* (daudzskaitļa ģenitīvs) *gaiļu/vistu spalvas; tās* (sieviešu dzimtes vienskaitļa ģenitīvs) *mājas logi, tās* (sieviešu dzimtes daudzskaitļa nominatīvs) *ir manas grāmatas, es tās* (sieviešu dzimtes daudzskaitļa akuzatīvs) *kurpes nekur nevaru atrast*.

612. §.

Homonīmas formas raksturīgas darbības vārdu konjugēšanas sistēmai, piem.: *braucu* (tagadnes un pagātnes vienskaitļa pirmā persona), *tu/viņš brauc; strādāju* (tagadnes un pagātnes vienskaitļa pirmā persona), *tu/viņš strādā; tu/viņš skrien, krāj; tu/viņš mazgāsies* u. c.

613. §.

Ir vārdi, kuru gramatiskā nozīme un vārdšķiras piederība ir atkarīga no konteksta, proti, atšķirīgā lietojuma, jo dažādos kontekstos tie var iegūt atšķirīgu statusu un gramatisko nozīmi. Tas vērojams, piem., konversijas (no latīņu *conversio* ‘pārmaiņa’) vai morfoloģiskās transpozīcijas (latīņu *transpositio* ‘pārvietošana’) gadījumos un palīgvārdu sistēmā.

Nevis formāli, bet semantiski un funkcionāli atšķirīgas ir, piem., šādas patstāvīga vārda statusu ieguvušas vārdformas: *viņi ir vecāki* (īpašības vārds) *par mani, mani vecāki* (lietvārds); *mūsu pieaugušie* (adjektīvisks divdabis) *bērni nedzīvo Latvijā, pieaugušie* (substantivēts divdabis) *reizēm nesaprot bērnus*.

Gramatiskā homonīmija, resp., iespēja lietot dažādu vārdšķiru funkcijā, raksturīga nelokāmiem vārdiem – apstākļa vārdiem un palīgvārdiem. Šie vārdi tekstā var funkcionēt vai nu kā apstākļa vārdi (*drīz, jau, līdz(i), nu, še, tad, te, tik, tikko, vēl*), vai partikulas

(arī, gan, jau, kaut, lai, ne, nu, tad, tik, vai, vēl), prievārdi (kopš, līdz, pirms), saikļi (arī, drīz..drīz, gan..gan, kaut, kopš, lai, līdz, ne..ne, pirms, te..te, tikko, vai), vai arī izsaukmes vārdi: še, nu, vai (MLLVG 1959: 691, 692, 748, 777, 779, 803; Kalme, Smiltnece 2001: 13, 14; Paegle 2003: 229–231).

Piem.: *še/šeit* (apstākļa vārds) *dzīvot nav viegli; še* (izsaukmes vārds), *uzkod!*; *drīz* (apstākļa vārds) *lēks saule; debesis krāsojās drīz* (saiklis) *dzeltenī sārtas, drīz* (saiklis) *sarkanās; kaut* (partikula) *drīzāk būtu atvaļinājums! kaut* (saiklis) *nāca miegs, vajadzēja steigties uz vilcienu; te* (apstākļa vārds) *ir jauki; gaisma te* (saiklis) *iemirdzas, te* (saiklis) *nodziest*. Piemēros minētie vārdi ir gramatiski homonīmi, kurus raksturo materiālā tāpatība un kuru piederība pie noteiktas vārdšķiras ir atkarīga tikai no semantiski funkcionāliem faktoriem.

1.4. Vārdformu kopums jeb morfoloģiskā paradigma un paradigmātika

614. §.

Vārda gramatisko formu sistēmu, t. i., visu tā vārdformu kopumu, kopš antīkās valodniecības laikiem sauc par paradigmu. Mūsdienās paradigmas jēdziens tiek attiecināts ne vien uz dažādu valodniecības nozaru – fonoloģijas, morfoloģijas, sintakses, leksikas, vārddarināšanas – vienībām, bet arī citu zinātņu nozaru parādībām, tāpēc, runājot par vārdformu, resp., morfoloģisko formu, kopumu, mēdz lietot precizētu apzīmējumu „morfoloģiskā paradigma” (SvV 1999: 556; VPSV 2007: 241, 279). Tā kā latviešu valodā ir lokāmi un nelokāmi vārdi, morfoloģisko formu kopums, protams, piemīt tikai vārdiem, kuri mainās formās, kuri pastāv vairāk nekā vienā vārdformā, piem., lietvārdu locīšanas paradigma, darbības vārdu locīšanas jeb konjugēšanas paradigma, salīdzināmo pakāpju formu sistēma.

615. §.

Pēc komponentu skaita un to savstarpējām attieksmēm valodniecībā tiek kvalificētas lielas un mazas vai sarežģītas un vienkāršas morfoloģisko formu paradigmas (ЛЭС 1990: 366, 367). Lielās un sarežģītās paradigmas sastāv no savstarpēji saistītām morfoloģisko formu grupām, proti, atsevišķām mazām paradigmām. Tā latviešu valodas lietvārdus var apvienot vairākos locīšanas tipos jeb deklinācijās, jo lietvārdi izpaužas kā sarežģīta, resp., salikta, morfoloģisko formu sistēma, kas sastāv no vairākām atsevišķām paradigmām kā formu apakšsistēmām.

Noteiktas vārdšķiras atsevišķās paradigmas pastāv savstarpējās sistēmiskās attieksmēs un tādējādi veido tās vispārīgo paradigmu kopumu, kuru var dēvēt par vārdšķiras paradigmātiku. Kā kvantitatīvi, tā kvalitatīvi sarežģītākais ir darbības vārdu morfoloģisko formu paradigmu kopums, resp., verbu paradigmātika.

616. §.

Katrai formu paradigmai vai vārdšķiras paradigmātikai ir sava sākumforma (vai sākuma forma – MLLVG 1959: 389, 545, 630), kas pārstāv vārdu un kam ir galvenā loma vārda nominatīvajā funkcijā. Tā ir morfoloģiskā forma, kurā vārds parasti tiek dots vārdnīcas šķirkļa sākumā. Nominālo vārdšķiru formveidošanas sistēmā šāda funkcija piemīt nominatīvam, darbības vārdu sistēmā – nenoteiksmei.

Sākumformas nozīmē tiek lietots termins „pamatforma”, ar to saprotot sintaktiski neatkarīgu formu, kuras celms parasti ir formveidošanas celms citām paradigmas formām (VPSV 2007: 276). Jāatzīst gan, ka tradicionāli par pamatformām tiek runāts

galvenokārt darbības vārdu sakarā: „Latviešu valodas verba formu sistēma grupējas ap trim pamatformām, trim celmiem: nenoteiksmes jeb infinitīva celmu, tagadnes celmu un pagātnes celmu” (MLLVG 1959: 665).

1.4.1. Nomena un pronomenu formu maiņa – locīšana jeb deklinēšana

617. §.

Nomena – lietvārdu, īpašības vārdu, skaitļa vārdu, kā arī lokāmo divdabju un vietniekvārdu jeb pronomenu – formu sistēmu vai to morfoloģisko paradigmatiku veido locījumu formu grupas, proti, atsevišķas locījumu (dzimtes, skaitļa, deklinācijas) paradigmas. Nomena un to nozīmē lietotu vārdu formu maiņu dzimtē, skaitlī un locījumā latviešu valodniecībā sauc par šo vārdu locīšanu jeb deklinēšanu (VPSV 2007: 82).

618. §.

Pēc tradicionālā uzskata, mūsdienu latviešu valodas locījumu formu sistēmu veido septiņi locījumi: nominatīvs, ģenitīvs, datīvs, akuzatīvs, instrumentālis, lokatīvs, vokatīvs. Taču, piem., Rūdolda Grabja vadībā izstrādātajā akadēmiskajā gramatikā tiek lietoti arī apzīmējumi: akuzatīva un instrumentāļa kopīgā forma vienskaitlī un datīva un instrumentāļa kopīgā forma daudzskaitlī (MLLVG 1959: 388, 724, 725). Locījumu paradigmā šo viedokli formāli var izteikt vienā pozīcijā ar apzīmējumu: vai nu A/I (*ar*) vienskaitlī, vai D/I (*ar*) daudzskaitlī. Šāda pieeja uzskatāma par kompromisa risinājumu, lai mazinātu domstarpības starp tradicionālā un netradicionālā uzskata piekritējiem.

Īpaša vārdforma kā no gramatiskā, tā leksiski semantiskā viedokļa ir vokatīvs, jo šā locījuma formā reāli tiek lietoti tikai daļa lietvārdu, turklāt vokatīva izmantošana ir stilistiski marķēta. Vokatīvā nemēdz lietot īpašības vārdus ar nenoteiktajām galotnēm. Savu īpašu vokatīva formu nav skaitļa vārdiem un vietniekvārdiem. Tādējādi kā no latviešu valodas semantikas un formveidošanas, tā tipoloģiskā aspekta vokatīva interpretēšanai latviešu valodniecībā nepieciešami papildu pētījumi un inovatīvas pieejas.

619. §.

Lietvārdu morfoloģiskās formas pēc noteiktām pazīmēm (pēc vēsturiskajiem celmiem vai mūsdienās – pēc dzimtes un vienskaitļa nominatīva un datīva galotnes) ir sakārtojamas vairākos locīšanas tipos jeb deklināciju paradigmās. Mūsdienu latviešu literārās valodas lietvārdu sistēmā konstatējami seši galvenie locīšanas tipi jeb sešas deklinācijas un to varianti, resp., atsevišķas paradigmas, piem., kopdzimtes vārdu locīšana, kā arī sekundāras paradigmas. Lietvārdu locīšanas sekundārās paradigmas ir saistītas gan ar īpašības vārdu un lokāmo divdabju substantivējumiem, to locījumu formu, t. i., galotņu, atšķirībām (adjektīviskā deklinācija), gan ar atgriezenisko lietvārdu deklinēšanas kvantitatīvi kvalitatīvo specifiku (refleksīvo lietvārdu paradigma), gar ar noteikta veida salikteņu locīšanas īpatnībām: *vecāistēvs – vecātēva mājas*, *vecāmamma – atdot vecāmammai* u. tml. (Nītiņa 2001: 20, 21; LVV 2006: 1154, 1155)

620. §.

Īpašības vārdu locīšanas formu sistēmu veido šādas atsevišķas, resp., atšķirīgas, paradigmas: pirmkārt, nenoteikto īpašības vārdu jeb īpašības vārdu ar nenoteikto galotni locīšana – vīriešu dzimtes formu paradigma un sieviešu dzimtes formu paradigma, kas atbilst divām lietvārdu deklināciju paradigmām. Otrkārt, noteikto īpašības vārdu jeb

īpašības vārdu ar noteikto galotni deklinēšana – vīriešu dzimtes formu paradigma un sieviešu dzimtes formu paradigma.

Noteikto īpašības vārdu vīriešu dzimtes un sieviešu dzimtes formu paradigmas pastāv divos variantos: ar paplašinātām galotnēm datīvā un lokatīvā un bez paplašinātām galotnēm. Otrā varianta, proti, varianta bez paplašinātām galotnēm, sakarā var lietot apzīmējumu: jaukta noteikto un nenoteikto galotņu paradigma (Nītiņa 2001: 29; Paegle 2003: 58). Pēc formveidošanas atšķirīgās salīdzināmo pakāpju formas iekļaujas iepriekš minētajā īpašības vārdu locīšanas sistēmā.

621. §.

Daudzveidīga un līdz ar to samērā sarežģīta ir lokāmo skaitļa vārdu formu sistēma, jo „numerāļu locīšanā latviešu valodā nav viendabības” (Paegle 2003: 68). Lokāmo skaitļa vārdu locīšanas sistēmu veido šādi komponenti: pamata skaitļa vārdu deklinēšanas paradigmas, to varianti un paralēlformas (pēc nenoteiktās galotnes īpašības vārdu vai lietvārdu parauga lokāmo skaitļa vārdu vīriešu dzimtes un sieviešu dzimtes formu paradigmas, skaitļa vārda *trīs* formu kopums, daļu skaitļa vārdu paradigmas, skaitļa vārdu savienojumu paradigmas), kārtas skaitļa vārdu paradigmas un to varianti, piem., locīšanas varianti ar paplašinātām un bez paplašinātām galotnēm.

622. §.

Vietniekvārdu locīšanas sistēmā ir nosakāmi trejādi paradigmu pamattipi: pēc lietvārdu vai īpašības vārdu parauga lokāmie vietniekvārdi (vīriešu dzimtes substantīviskā resp. adjektīviskā paradigma, sieviešu dzimtes substantīviskā resp. adjektīviskā paradigma), vietniekvārda *pats, pati* vīriešu un sieviešu dzimtes paradigmas, īpaša vietniekvārdu jeb pronomiņālā deklinācija, ko veido vairākas atsevišķas paradigmas.

1.4.2. Darbības vārdu formu maiņa jeb konjugēšana

623. §.

Darbības vārdu locīšana jeb konjugēšana (no latīņu *conjugare, conjugatio*) ir saistīta ar visu iespējamo darbības vārdu formu kopumu, visu formveidošanas sistēmu, jo konjugēšana izpaužas kā formu maiņa, kas tiek izmantota dažādu kategoriju – personas, laika, izteiksmes, kārtas – gramatisko nozīmju izteikšanai (JTĀC 1990: 485). Tā kā darbības vārdiem raksturīga daudzveidīga formveidošanas sistēma, valodas pētniecībā konstatējama atšķirīga izpratne par verbu locīšanas tipiem jeb konjugācijām, atšķirīga to interpretācija, noteikšanas un apraksta metodika.

624. §.

Latviešu valodniecībā tradicionāli tiek runāts par trim konjugācijām, kurās darbības vārdus iedala vai nu pēc pamatcelmu – nenoteiksmes, tagadnes, pagātnes – formām, vai pēc tagadnes formu veidošanas pazīmēm (MLLVG 1959: 667; Kalme, Smiltiece 2001: 211; Paegle 2003: 104; VPSV 2007: 188). Pēc šī uzskata, vienā konjugācijā tiek iekļauti darbības vārdi, kam vienveidīga tagadnes formu veidošana. Tradicionālās trīs konjugācijas (jaunākā laikā parasti pirmā un trešā konjugācija) tiek iedalītas grupās jeb mazākās paradigmās, kā arī atsevišķi tiek aplūkotas neregulāri lokāmo darbības vārdu paradigmas.

Ārpus tradicionālā dalījuma triju konjugāciju paradigmās paliek vairākas citas darbības vārdu formu sistēmas vai to apakšsistēmas: darbības vārdu nākotnes, atgriezenisko darbības vārdu, salikto laiku, ciešamās kārtas, pavēles, vēlējuma, vajadzības un

atstāstījuma izteiksmes formu paradigmas. To, ka darbības vārdu formu skaits ir liels un līdz ar to morfoloģiskā paradigmātika ir sarežģīta, uzskatāmi parāda gramatikās sniegtie darbības vārdu visu formu kopuma vai konjugēšanas paraugi (MLLVG 1959: 682–690; Guļevska et al. 2002: 138–154).

625. §.

Iespējamās daudzējādās morfoloģiskās formas atkarībā no semantikas visiem darbības vārdiem nepiemīt vienādā apjomā, jo verbu formveidošanas sistēmā izpaužas dažādi leksiski vai leksiski gramatiski ierobežojumi. Savdabīgas darbības vārdu formas ir divdabji. Lokāmo divdabju formu sistēma ir saistīta kā ar darbības vārdu salikto laiku un ciešamās kārtas formu paradigmām, tā ar nomenu – īpašības vārdu un lietvārdu – locījumu formu paradigmātikā.

1.4.3. Pilnas, nepilnas un jaukta tipa paradigmas

626. §.

Pilna paradigma jeb pilns vārdformu kopums veidojas tad, ja vārdam vai kādai vārdu grupai piemīt visas attiecīgās vārdšķiras un kategorijas morfoloģiskās formas. Piem., pilna paradigma ir lietvārdiem *cilvēks, brālis, māsa, meitene*, jo tos lieto visās locījumu formās gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī. Visu kādas vārdšķiras vārda formu kopumu sauc par tā pilnu paradigmu. Pilnu lietvārdu formu paradigmu veido divas vārdformu apakšsistēmas: vienskaitļa un daudzskaitļa paradigma.

627. §.

Nepilnas paradigmas pazīme ir tā, ka netiek realizēta kāda tās sastāvdaļa: vai nu nav kādas pakārtotas paradigmas jeb formu apakšsistēmas, vai trūkst kādas vārdformas, kuru nemēdz lietot pēc tradīcijas, semantisku vai formālu iemeslu dēļ. Nepilna paradigma piemīt vienskaitliniekiem (*singularia tantum*: *saule, tumsa, migla, malka* u. c.), jo tos lieto tikai vienskaitļa locījumu formās, un daudzskaitliniekiem (*pluralia tantum*: *laudis, kāzas, kāpnes, beigas* u. c.), jo tos izmanto vienīgi daudzskaitļa locījumu vārdformās, piem.: *mājai ir tikai vienas durvis, istabai ir gaiši griesti*.

Nepilna paradigma raksturīga vietniekvārdiem *sevis, kas, jebkas, nekas, kaut kas, diezin kas, nezin kas*, jo tiem nav daudzskaitļa vārdformu. Vietniekvārdam *sevis* trūkst nominatīva vārdformas, bet vietniekvārdam *kas* mūsdienu latviešu literārajā valodā nav lokatīva locījuma vārdformas; tās nozīmē lieto apstākļa vārdu *kur*, kā arī attiecīgi *nekur, jebkur, kaut kur, diezin kur, nezin kur*. Nepilnu formu kopumu valodniecībā mēdz saukt par defektīvu paradigmu (JĪC 1990: 457).

Par nepilnu atzīstama to īpašības vārdu formveidošanas sistēma, kurus nemēdz lietot salīdzināmo pakāpju formās, piem., *bass, kails, mūžīgs, mirstīgs, kurlmēms, sniegbalts, vietējs, kopīgs, kopējs* u. c. Latviešu valodas reālā izmantojuma aspektā nepilna paradigma to semantikas dēļ piemīt darbības vārdiem, kurus parasti nelieto pirmās un otrās personas formās, piem.: *sāpēt, niezēt, dīgt, dunēt, līt, plaukt, krēslot, sākties, beigties, veikties, gadīties, gribēties, klāties, vajadzēt* u. c.

Nepilna darbības vārdu sistēmas paradigmātika raksturīga atgriezeniskajiem darbības vārdiem, jo tos nelieto ciešamās kārtas formās. Dažādu ciešamās kārtas formu iespējamība ir atkarīga no darbības vārda semantikas. Tiek uzskatīts, ka nepilna paradigma ir latviešu valodas atgriezeniskajiem lietvārdiem, piem., *tikšanās, atkalredzēšanās*, jo tos nelieto visos locījumos un tiem nav atšķirīgu dažādu locījumu vārdformu (MLLVG 1959: 423; Kalme, Smiltiece 2001: 112; Nītiņa 2001: 20, 21; Paegle 2003: 53). Šajā

gadījumā, domājams, precīzāk ir atzīt, ka atšķirībā no citiem lietvārdiem atgriezeniskiem lietvārdiem ir savs īpašs locīšanas paveids, kam piemīt nepilnas paradigmas pazīmes.

628. §.

Valodām ar bagātu morfoloģisko formu sistēmu jeb paradigmātiku raksturīga dažādu locīšanas tipu sajaukšanās, to apvienošanās kāda viena vārda vai vārdu grupas paradigmā. Šo parādību, kura izpaužas kā jaukta paradigma, sauc par heteroklīzi (no grieķu *heteros* ‘cits; citāds, atšķirīgs’), bet vārdus, kas apvieno vienā paradigmā dažādu deklinēšanas vai konjugēšanas tipu formas, teorētiskajā literatūrā mēdz dēvēt par heteroklītiskiem vārdiem (JIĀC 1990: 457; VPSV 2007: 139).

629. §.

Latviešu valodas lietvārdu locīšanas sistēmā jauktas paradigmas pazīmes piemīt otrās jeb *-im* datīva deklinācijas lietvārdiem, kuri vienskaitļa nominatīvā beidzas ar galotni *-s*: *suns*, *ūdens*, *akmens*, *rudens* u. c. Heteroklīze vērojama kā rakstu, tā it sevišķi sarunvalodā vai ikdienas runā, piem., minētie otrās deklinācijas lietvārdi: *suns* – *suņa* – *sunim* / sarunvalodā *suņam*; *rudens* / sarunvalodā *rudeņa lietavas*.

Latviešu valodā pastāv jaukts īpašības vārdu locīšanas paveids jeb jaukta adjektīvu paradigma: īpašības vārdi ar noteiktajām galotnēm, kuriem datīvā (daudzskaitlī arī datīva un instrumentālā kopīgajā formā) un lokatīvā ir tādas pašas galotnes kā nenoteiktajiem īpašības vārdiem: *pretējais krasts* – *līdz pretējam krastam*, *šorītējā avīze* – *šorītējā avīzē* u. c.

630. §.

Jauktas paradigmas konstatējamas latviešu valodas darbības vārdu sistēmā, kas it sevišķi saistās ar darbības vārdu pāriešanu no vienas konjugācijas citā, piem.: *cienīt* – *es cienu* – *tu cieni* – *viņš / viņi ciena* vai *es cienīju* – *tu cienī* – *viņi cienī*, taču tikai *cienījams* (ne *cienāms*) *kolēģis*. Lai gan valodniecības avotos atzīts, ka latviešu literārajā valodā tiek šķirta darbības vārdu *vēlēt*, *ievēlēt* ‘izraudzīt amatpersonas un balsojot apstiprināt savu izvēli’ (*rektoru ievēlē uz četriem gadiem*) un *vēlēt*, *novēlēt* ‘izteikt vēlēšanos, kas attiecas uz kādu citu personu’ (*viņš vēl visiem laimi*) tagadnes paradigma (LVV 2006: 1160), ikdienas runā šiem vārdiem ir vai nu viena (*vēlu*, *vēli*, *vēl*), vai jaukta paradigma: *rektoru ievēl uz četriem gadiem*, *viņš vēlē visiem laimi*.

1.5. Morfoloģiskās kategorijas, to vispārīgs raksturojums

631. §.

Morfoloģiskās kategorijas ir viens no valodas kategoriju paveidiem. Valodas kategorija ir valodas elementu kopa, kam raksturīga vismaz kāda viena kopīga pazīme pretstatā citām elementu kopām resp. kategorijām. Pēc opozīcijā esošām pazīmēm un kategorizējamo elementu vispārīgā rakstura tiek noteiktas dažādu tipu kategorijas: fonētiskās, fonoloģiskās, vārdarināšanas, leksiski semantiskās, leksiski gramatiskās, gramatiskās, semantiskās un citas kategorijas (JIĀC 1990: 115, 215).

Morfoloģiskās (locījuma, skaitļa, personas u. c.) kategorijas, tāpat kā sintaktiskās (teikuma, vārdkopas, izteicēja u. c.) kategorijas pieder pie gramatiskajām kategorijām. Morfoloģiskās kategorijas var realizēties ne vien kā gramatiskas, bet arī leksiski gramatiskas kategorijas, piem., vārdšķiras, darbības vārdu veida vai aspekta kategorija. Gramatiskā kategorija izpaužas kā gramatiskās nozīmes un gramatiskās formas vienība, kas balstās uz vismaz divu elementu pretstatu, piem., skaitļa kategorija: vienskait-

lis – daudzskaitlis. Savukārt leksiski gramatiskā kategorija, piem., lietvārds vai darbības vārds, pozicionējas kā leksiskās nozīmes, gramatiskās nozīmes un gramatiskās formas vienība (VPSV 2007: 132, 211).

632. §.

Morfoloģisko kategoriju veido tādu morfoloģisko formu kopa vai rinda, kam ir vienvēidīgas vai līdzīgas gramatiskās nozīmes. Viena un tā pati morfoloģiskā kategorija pēc savām vispārīgām pazīmēm vai tās atšķirīgas izpausmes jeb variantiem var piemist dažādām vārdšķirām. Tā dzimtes, skaitļa un locījuma morfoloģiskās kategorijas ir raksturīga nomenu pazīme, taču to statuss, piem., lietvārdu un īpašības vārdu formu sistēmā ir atšķirīgs. Morfoloģisko formu rindas, kas pretstatītas pēc kopīgas gramatiskas pazīmes, un to kopums vienas vārdšķiras ietvaros veido vārdšķirai raksturīgo morfoloģisko kategoriju sistēmu un atklāj tās specifiskās izpausmes.

Lai veidotos morfoloģiska kategorija, ir jābūt vismaz divu rindu morfoloģisko formu pretstatījumam, proti, morfoloģiskās kategorijas minimums ir divas vārdformu rindas vai vismaz divas formu paradigmas. Tāda mūsdienu latviešu valodā ir skaitļa kategorija, kura realizējas kā divu veidu formu pretstatījums – vienskaitļa un daudzskaitļa paradigmas. Šīs vārdformu rindas (vienskaitļa paradigma un daudzskaitļa paradigma) ir morfoloģiskās skaitļa kategorijas komponenti.

Attieksmes, kas pastāv starp kategorijas komponentiem, ir morfoloģiskie pretstatījumi jeb opozīcijas. Vienas kategorijas komponenti vienlaikus var būt arī citas kategorijas komponenti, piem., lietvārdu datīva formu kopums apvieno vienskaitļa un daudzskaitļa, sieviešu un vīriešu dzimtes vārdformas. Tādējādi vienkopus izpaužas locījuma, skaitļa un dzimtes kategorija, jo vienas vārdšķiras morfoloģiskās kategorijas ir savstarpēji saistītas.

633. §.

Valodniecības teorētiskajā literatūrā morfoloģiskās kategorijas mēdz skatīt dažādos aspektos (ЛЭС 1990: 115, 116). Piem., atkarībā no tā, vai morfoloģiskās kategorijas formas ir izteiktas ar vienu un to pašu vārdu vai dažādiem vārdiem, tiek šķirtas divu paveidu morfoloģiskās kategorijas. Pirmkārt, formveidošanas vai formveidojošās kategorijas, kuras veido viena vārda atšķirīgas formas, otrkārt, ar formveidošanu nesaistītās (klasificējošās, leksiski gramatiskās) morfoloģiskās kategorijas, kuras veido dažādu vārdu formas.

Pie formveidošanas kategorijām latviešu valodā pieder: lietvārdu locījuma un skaitļa kategorija, īpašības vārdu dzimtes, skaitļa, locījuma un salīdzināmo pakāpju jeb pazīmju gradācijas kategorija, darbības vārdu personas, skaitļa, laika, izteiksmes kategorija. Pie leksiski gramatiskām (ar atsevišķa vārda formveidošanu nesaistītām) kategorijām pieder lietvārdu dzimtes kategorija, jo viens un tas pats lietvārds kā atsevišķs vārds nevar pastāvēt gan vīriešu, gan sieviešu dzimtes formās, un darbības vārdu veida kategorija.

634. §.

Morfoloģisko kategoriju vairākums latviešu valodā ir formveidojošās kategorijas, jo tās saistās ar formu veidošanu, t. i., realizējas ar vienu un to pašu vārdu dažādām vārdformām. Izņēmums ir jau minētā lietvārdu dzimtes kategorija, jo to veido divu dažādu leksēmu pāri, kas attiecas uz vīriešu vai sieviešu dzimti. Taču katram no šiem pāriem vai katrai no šīm vārdformu rindām ir raksturīgs noteikts locījumu galotņu kopums. Turklāt tikai ar galotnēm atšķiras vai tiek pretstatīti pēc dzimtes pazīmes daudzi lietvārdi, kas apzīmē dzīvas būtnes – tā saucamie *substantīva mobilia: skolotājs – skolotāja* u. tml. Ir jāpiekrīt uzskatam, ka lietvārdu dzimtes kategorijai šādos gadījumos piemīt skaidri izteikts morfoloģisks raksturs (Амбразас 1985: 71).

Mūsdienu latviešu valodā darbības vārdu kārtas kategoriju veido divi pretstatījumi jeb opozīcijas – darāmā un ciešamā kārtā, un šādā sastāvā morfoloģiskā kārtas kategorija izpaužas kā formveidojoša kategorija. Citāds, resp., leksiski gramatiskas kategorijas, raksturs ir pretstatījumam atgriezeniskie un neatgriezeniskie jeb tiešie darbības vārdi, jo tie ir atšķirīgas leksēmas, proti, šo pretstatījumu izteic dažādi vārdi un to formas.

635. §.

Visām lokāmajām vārdšķirām pēc to formu veidošanas un funkcionēšanas pazīmēm piemīt noteiktas morfoloģiskās kategorijas, piem., lietvārdiem – dzimtes, skaitļa un locījuma kategorija, darbības vārdiem – personas, laika, izteiksmes un kārtas kategorija. Morfoloģisko formu un gramatiskās semantikas sistēmā iekļaujas noteiktības un nenoteiktības, pazīmes gradācijas, pastiprinājuma un citas kategorijas.

Morfoloģiskās kategorijas realizējas kā vārdformu vai to rindu (paradigmu) pretstatījums, tāpēc, aplūkojot mūsdienu latviešu valodas locījumu formu sistēmu, diskutabla ir instrumentāļa un vokatīva kvalificēšana. Grūti interpretējams latviešu valodas darbības vārdu morfoloģisko kategoriju sistēmas aprakstā ir veida jeb aspekta kategorijas statuss. Tāpat kā lietuviešu valodā (Амброзац 1985: 6), arī latviešu valodā darbības vārdu veida kategorijai nav regulāru morfoloģisku izteiksmes līdzekļu. Veida kategoriju gramatikās parasti aplūko, analizējot darbības vārdu semantiskās un formālās pazīmes, ko izteic ar vārdarināšanas līdzekļiem.

Tā kā veida jeb aspekta kategorija latviešu valodā realizējas nevis ar formveidošanas, bet vārdarināšanas līdzekļiem, tā uzskatāma par leksiski semantisku kategoriju. Tomēr veida kategorijai piemīt korelatīvas attieksmes ar darbības vārdu morfoloģiskajām kategorijām, piem., laika un izteiksmes kategoriju (MLLVG 1959: 576–582). Tas dod pamatojumu skatīt veida kategoriju morfoloģijā, atzīstot to par leksiski gramatisku kategoriju.

Atsevišķas morfoloģiskās kategorijas izpaužas dažādu vārdšķiru ietvaros. Tā substantīviskie vietniekvārdi patstāvīgi nostājas noteiktā locījumu vārdformā, un tiem piemīt dažādas locījumu nozīmes. Šis fakts savā ziņā ir pretrunā ar to, ka tradicionāli locījumu nozīmes parasti aplūko lietvārdu sistēmas aprakstā, lai gan tās pastāv substantīviski lietotiem vārdiem – pronomeniem u. c.

Palīgvārdiem – prievārdiem, saikļiem, partikulām – nav atšķirīgu vārdformu un līdz ar to arī morfoloģisko kategoriju. Nelokāmi ir apstākļa vārdi, tomēr daļai no tiem piemīt salīdzināmo pakāpju vārdformas: *ātri – ātrāk – visātrāk*. Tāpēc apstākļa vārdu sakarā var runāt par gradācijas pakāpes kategoriju, lai gan tā neaptver visu šo vārdšķiru.

1.6. Vārdšķiru izpratne un klasifikācijas problēmas

636. §.

Vārdi, kurus saista nozīmes, resp., semantikas, morfoloģisko kategoriju un sintagmatisko attieksmju kopība, tiek apvienoti leksiski gramatiskās klasēs, kuras latviešu valodniecībā sauc par vārdu šķirām jeb parasti vārdšķirām. Vārdšķiras ir plašākās morfoloģiskās kategorijas, kas aptver visu valodas vārdu krājumu un sargrupē to pēc leksiski gramatiskām pazīmēm. Tāpēc vārdšķiru teorija vai mācība par tām ir viens no centrālajiem morfoloģijas jautājumiem. Ir vārdšķiras, kam pašām nav savu morfoloģisko kategoriju, piem., prievārdi, saikļi, partikulas, un ir vārdšķiras ar plašu un sazarotu morfoloģisko kategoriju sistēmu, piem., darbības vārdi.

Vārdu grupēšana vārdšķirās teorētiskajā gramatikā ir viena no sarežģītākajām problēmām. Atkarībā no pētāmās valodas un teorētiskajām nostādnēm valodniecībā tiek

izvirzīti dažādi vārdšķiru noteikšanas principi, un atšķirīgs ir definēto vārdšķiru skaits, to apzīmējumi un interpretācija. Vārdšķiru teorijas sākotne Eiropā saistās ar Seno Grieķiju, Aristoteli un Aleksandrijas grieķu zinātniekiem. Viņu pieredzi pārņēma romieši, un seno romiešu latīņu valodas gramatikas kļuva par pamatu tradicionālajai vārdšķiru mācībai, kas ietekmējusi arī latviešu valodas vārdu grupēšanu, it īpaši vecākajās 17. un 18. gadsimta latviešu valodas gramatikās.

1.6.1. Vārdšķiru noteikšanas kritēriji un iedalījums

637. §.

Vārdšķiras ir raksturojamas un valodniecībā tiek grupētas pēc dažādām pazīmēm, piem., pēc vārda formas maiņas iespējām ir lokāmas (lietvārdi, īpašības vārdi, darbības vārdi u. c.) un nelokāmas vārdšķiras: apstākļa vārdi, prievārdi, saikļi, partikulas. Pēc leksiskās nozīmes un sintaktiskajām funkcijām vārdšķiras tradicionāli iedala patstāvīgos jeb pilnnozīmes vārdos (lietvārdi, īpašības vārdi, skaitļa vārdi, vietniekvārdi, darbības vārdi, apstākļa vārdi), palīgvārdos (prievārdi, saikļi, partikulas) un izsaukmes vārdos. Pie patstāvīgas nozīmes vārdšķirām pieder vārdi, kas var būt teikuma locekļi. Palīgvārdi neveido teikuma locekļus un var ietilpt vienīgi to sastāvā, un tādējādi teikuma locekļu aspektā tiem nav patstāvīgas nozīmes. Palīgvārdus noteiktā vārdšķirā apvieno to funkcionālā kopība, proti, to izmantošana vai nu vārdu, teikuma daļu, teikumu un teksta saistīšanai, vai arī runātāja subjektīvās attieksmes paušanai.

Pretstatā tā saucamajām brīvajām vārdšķirām, kam piemīt gramatiska patstāvība, partikulas, prievārdus un saikļus dažkārt dēvē par saistītām (nepatstāvīgām) vārdšķirām (Амбразас 1985: 72). Izsaukmes vārdi nosacīti var tikt atzīti par patstāvīgiem vārdiem, jo tie var veidot patstāvīgu izsacījumu un ieņemt teikumā atsevišķu pozīciju. Tomēr ļoti bieži izsaukmes vārdi tikai piešķir teikumam vai tā locekļiem dažādus ekspresīvus raksturojumus, izteic runātāja emocionālo vai gribas attieksmi.

638. §.

Pretstatā darbības vārdiem jeb verbiem lietvārdi, īpašības vārdi un skaitļa vārdi valodniecībā tiek apvienoti vienā grupā ar nosaukumu „nomeni” (no latīņu *nomen* ‘vārds’). Nomeni atrodas noteiktās sakarībās ar pronomeniem jeb vietniekvārdiem. Starp vārdšķirām ir trīs galvenie pretstatījuma punkti: nomeni – verbi – palīgvārdi, jo šīs trīs vārdu grupas būtiski atšķiras kā pēc morfoloģisko formu kopuma un morfoloģisko kategoriju esamības vai neesamības, tā sintaktiskajām funkcijām.

Starp nomeniem galvenā loma ir lietvārdiem, jo pazīmes un daudzums nevar pastāvēt paši par sevi, bet tikai saistījumā ar dzīvām būtnēm, lietām un domu priekšmetiem, kurus apzīmē, proti, nosauc lietvārdi. Tāpēc nominālās kategorijas – dzimte, skaitlis, locījums – patstāvīgi piemīt vienīgi lietvārdiem vai to nozīmē lietotiem vārdiem.

Īpašības vārdu un lokāmo, it īpaši kārtas, skaitļa vārdu dzimti, skaitli un locījumu nosaka lietvārds, ar kuru tie ir saskaņoti. Patstāvību nominālo kategoriju izpausmē iegūst tie īpašības vārdi, kas ir substantivējušies, t. i., pārgājuši lietvārdos: *piederīgie*, *vecāki* ‘tēvs un māte’, *mīļākais*, *mīļākā*, *nelabais* u. c. Tāpat tas ir ar substantīviskajiem vietniekvārdiem, piem.: *sen neesmu viņu satikusi*.

639. §.

Nomenu gramatiskais kodols ir lietvārda kategorija, un spilgti izteikts ir gramatiskais kontrasts starp lietvārdiem un darbības vārda kategoriju. Cieši ir lietvārdu, īpašības vārdu un apstākļa vārdu sakari, un starp tiem vērojamas pārejas pakāpes vai struktūras:

adjektīvu substantivēšanās, lietvārdu adverbēšanās. Ir konstatējamās dažādas izpaušmes, kā tuvinās vai robežojas lietvārdu un skaitļa vārdu leksiskā un gramatiskā semantika, piem., vārdi: *desmits, simts, tūkstotis, miljons, miljards* u. c.

Nomenu gramatiskais un semantiskais apjoms, proti, to morfoloģisko formu un kategoriju kopums, ir šaurāks nekā darbības vārdu formveidošanas sistēma. Atšķirības izpaužas arī morfonoloģijā, jo atšķirībā no verbiem lietvārdu formu sistēmā jeb paradigmā konstatējamās tikai līdzskaņu pārmaiņas. Tādējādi nomenu, īpaši lietvārdu, un verbu formu morfoloģiskā struktūra ir atšķirīga. Nomenu un verbu kontrastu pastiprina vārdarināšanas paņēmieni atšķirības, piem., afiksu izmantošana. Vēl dziļākas ir šo vārdšķiru sintaktisko funkciju atšķirības.

640. §.

Leksiski gramatiskās daudzveidības un līdz ar to sarežģītības dēļ grūti interpretējama ir vietniekvārdu jeb pronomenu vārdšķira. Pēc Eiropas klasiskās gramatiskās tradīcijas, kas akceptēta šajā gramatikā, vietniekvārdi tiek uzskatīti par atsevišķu patstāvīgu vārdšķiru. Pēc citas pieejas un gramatiskās teorijas, vietniekvārdi tiek atzīti par gramatiski neviendabīgu vārdu grupu, kas sadalāma vai nu dažādās vārdšķirās, vai aplūkojama par kāda plašāka vispārīga veidojuma – pronominālu vārdu – sastāvdaļu (ЛЭС 1990: 295; Шведова 1982: 531–539).

Dažos valodniecības avotos tiek noteiktas svarīgākās vai galvenās vārdšķiras (lietvārdi, īpašības vārdi, darbības vārdi, apstākļa vārdi) un mazāk svarīgas jeb negalvenās vārdšķiras: vietniekvārdi un skaitļa vārdi (Шведова 1982: 458). Šāda nostāja tiek pamatota ar to, ka minētās vārdu grupas – vietniekvārdi un skaitļa vārdi – ir leksiski un gramatiski vājākas. Tās ir slēgta tipa vārdšķiras, jo tikpat kā nepapildinās ar jauniem vārdiem. Turklāt tiek norādīts, ka vietniekvārdu un skaitļa vārdu sistēmā konstatējamās nepilnības vai atkāpes vārdformu veidošanā.

Piekrītot tam, ka lietvārdi, īpašības vārdi un darbības vārdi pieder pie leksiski un gramatiski bagātākām resp. stiprākām vārdu grupām, tomēr jāatzīst, ka gan vietniekvārdiem, gan arī skaitļa vārdiem ir svarīga nozīme valodas sistēmā, tāpēc tos vajadzētu uzskatīt nevis par mazāk svarīgām, bet vienkārši citādām vārdšķirām.

641. §.

Pastāv dažādas pieejas vārdu dalījumam vārdšķirās. To noteikšanā var vai nu pievērsties galvenokārt formālajam pazīmēm, t. i., morfoloģisko formu kvantitatīvi kvalitatīvajiem rādītājiem, vai arī semantikai. Vārdu semantisko tipu dažādība izriet no leksisko un gramatisko nozīmju saistības rakstura, no tā, kādas ir leksisko un gramatisko nozīmju savstarpējās attiecības un sakarības.

Valodniecībā tiek minētas četras galvenās gramatiski semantiskās vārdu kategorijas (Виноградов 1972):

1) vārdi, kam piemīt nominatīvā funkcija un kas veido galveno valodas leksisko un gramatisko fondu; šos vārdus valodniecībā sauc par pilnnozīmes vārdiem, arī leksiskiem vārdiem vai īstajām vārdšķirām;

2) palīgvārdi, kam nav nominatīvās funkcijas vai tās izpaušme ir citāda nekā pilnnozīmes vārdiem, jo to leksiskā nozīme izriet no gramatiskās nozīmes un saskan ar to;

3) modālie vārdi (*liekas, laikam, iespējams, acīmredzot* u. tml.), kas, lai arī tiem nav nominatīvās funkcijas, ir vairāk leksiski nekā formāli vārdi un, izsakot modalitāti, pēc vērtējuma tuvinās darbības vārdu izteiksmju gramatiskajai nozīmei;

4) izsaukmes vārdi, kas, pārstāvot emocionālo sfēru un gribas izpaušmes, izsaka emocijas, bet tās nenosauc, turklāt funkcionē kopā ar žestiem un mīmiku.

642. §.

Nominatīvas ir vārdšķiras (it sevišķi lietvārdi, īpašības vārdi, darbības vārdi), kuru vārdiem piemīt nosaukšanas jeb nominācijas funkcija. Deiktiskie vārdi (VPSV 2007: 81), piem., daļa vietniekvārdu (*es, tu, tas, šis* u. c.), norāda uz priekšmetu vai pazīmi pēc tās attieksmes pret runas situāciju. Arī daļai apstākļa vārdu ir deiktisks raksturs (*tā, tur, šeit* u. c.), taču vairākums adverbu nosauc pazīmi.

643. §.

Vārdšķiras ir vārdu vispārīga leksiski gramatiskā klasifikācija. Katras patstāvīgās vārdšķiras ietvaros ir nosakāmas atsevišķas leksiski gramatiskas vārdu kopas vai apakšsistēmas, piem., tiek raksturotas darbības vārdu semantiskās grupas, analizēti pārejošie un nepārejošie darbības vārdi, aplūkota atgriezenisko darbības vārdu semantika. Lietvārdu vārdšķiras ietvaros tiek raksturoti konkrēti un abstrakti apzīmējumi, kopības vārdi, sugasvārdi un īpašvārdi. Vietniekvārdu aprakstā tradicionāli liela uzmanība tiek pievērsta to leksiski semantiskajām grupām vai iedalījumam pēc nozīmes un funkcijas.

644. §.

Atbilstoši valodniecības tradicionālajam uzskatam, vārdšķiras tiek atzītas par leksiski gramatiskām vārdu klasēm (ЛЭС 1990: 578). Pēc šī viedokļa, vārdšķiru noteikšanā nozīmīga ir kā vārda leksiskā nozīme, proti, tas, ko vārds apzīmē: lietu, pazīmi, darbību utt., tā, protams, vārda gramatiskā nozīme un funkcijas. Latviešu valodniecībā vārdšķiras parasti nosaka pēc šādām pazīmēm vai šādu pazīmju kopuma:

1) vārdu vispārinātā semantiskā jeb kategoriālā nozīme, kas abstrahējoties ir veidojusies no visu kādas vārdu klases vārdu leksiskajām un gramatiskajām pazīmēm. Tā darbības vārdu kategoriālā nozīme izpaužas kā darbības vai stāvokļa nojēgums. Savukārt, piem., lietvārdu vispārinātā nozīme realizējas kā priekšmetiskuma jēdziens vai priekšmetiskuma substances nozīme, t. i., lietvārdi nosauc substances: konkrētus priekšmetus vai priekšmetiski uztveramus faktus, notikumus, parādības, īpašības vai darbības;

2) vārddarināšanas īpatnības, tās modeļi, paņēmieni un līdzekļi. Piem., izskaņas *-ība, -ums, -šana, -tājs* un daudzas citas latviešu valodā ir lietvārdu pazīme, bet izskaņas *-īgs, -īga, -ains, -aina* norāda uz piederību pie īpašības vārdiem: *lielība, lielīgs, klusums, skolotājs, saulains*;

3) vienota morfoloģisko formu un kategoriju sistēma, jo katrai vārdšķirai ir sava raksturīga paradigmātika, noteikts un kopīgs morfoloģisko kategoriju komplekss, kurš raksturīgs visiem vārdšķiras vārdiem un kurā izteikta to vispārīgā jeb kategoriālā nozīme;

4) galveno sintaktisko funkciju kopība, jo daudzas morfoloģiskās kategorijas un parādības nav pilnīgi izprotamas ārpus to skatījuma procesā, ārpus to izmantojuma un uzdevumiem teikumā un teksta izveidē.

Nemot vērā minētās pazīmes, latviešu valodā tradicionāli tiek noteiktas desmit vārdšķiras: lietvārdi jeb substantīvi (no latīņu *substantivum*), īpašības vārdi jeb adjektīvi (no latīņu *adjectivum*), skaitļa vārdi jeb numerāļi (no latīņu *numeralis* 'ar skaitli saistīts'), vietniekvārdi jeb pronomeni (no latīņu *pro + nomen*), darbības vārdi jeb verbi (no latīņu *verbum*), apstākļa vārdi jeb adverbji (no latīņu *adverbium*), saikļi jeb konjunkcijas (no latīņu *conjunctio* 'savienojums, saiklis'), prievārdi jeb prepozīcijas (no latīņu *praepositio* < *praepondere* 'nolikt priekšā'), partikulas (no latīņu *particula*), izsaukšanas vārdi jeb interjekcijas (no latīņu *interjectio* < *intericere* 'iemest starpā').

1.6.2. Vārdšķiru savstarpējās attieksmes un to robežu problēmas

645. §.

Pastāv klasiskā vai tradicionālā vārdšķiru noteikšanas un klasifikācijas shēma, kuras ietvaros parasti tiek aplūkotas desmit vārdšķiras. Tomēr, kā liecina valodu fakti un teorētiskā literatūra, vārdšķiru sfērā ir daudz problemātisku gadījumu, tādu valodas dotumu, vārdu leksiski gramatisko grupu, kuru interpretācijā iespējamas dažādas pieejas un risinājumi.

646. §.

Pretrunīgs ir divdabju statuss, un grūti atrast optimālu to apraksta modeli – ne velti jau divdabju nosaukumā ietverta atziņa, ka tiem piemīt divas dabas. Tāpēc divdabjus iespējams aplūkot gan darbības vārda formu sistēmas ietvaros, gan pieskaitīt tos pie jaukta vai pārejas tipa vārdšķirām, gan uzskatīt divdabjus par īpašu resp. atsevišķu vārdšķiru, gan arī sadalīt divdabju analīzi dažādās vārdšķirās. Dažādās gramatikās vērojamas atšķirīgas pieejas divdabju interpretēšanā (Виноградов 1972: 38; Ambrazas 1994: 354).

Kā liecina latviešu valodas vārdnīcu sastādītāju teorētiskā nostāja un vārdnīcu dotumi (piem.: LVV 2006), daudzi divdabji latviešu valodā ieguvuši patstāvīgu vārdu statusu un tiem piemīt īpašības vārdu, lietvārdu vai apstākļu vārdu semantiski funkcionālais raksturs. Taču pēc izcelsmes divdabji ir darbības vārdu formas. Tādējādi var runāt par vārdformu atraušanos no sistēmas, kurā tās radušās, un pāriešanu citā kategorijā.

Šajā gramatikā tiek realizēts divdabju divējāda vai divpakāpju apraksta paņēmiens:

- nodaļā par darbības vārdiem sniegts divdabju vispārīgs raksturojums, to veidošanas apraksts, aplūkota divdabju izmantošana predikāta (salikto laiku un ciešamās kārtas vārdformu), predikatīva (sastata izteicēja pilnnozīmes daļas) un puspredikatīva resp. sekundāri predikatīva komponenta (dubultlocekļa vai pavadapstākļa) funkcijā;
- divdabju adjektivācija, substantivācija un adverbācija sīkāk iztirzāta nodaļās par īpašības vārdiem, lietvārdiem un apstākļa vārdiem.

647. §.

Vārdšķiru noteikšanā ir vairāki problemātiski jeb robežgadījumi, jo, piem., vietniekvārdiem piemīt gan lietvārdu, gan īpašības vārdu pazīmes, divdabji līdzinās vai nu īpašības vārdiem, vai apstākļa vārdiem. Nereti realizējas vienas vārdšķiras vārdu pāriešana citā vārdšķirā, piem., īpašības vārdi un divdabji var kļūt par lietvārdiem: *mani vecāki, mūsu piederīgie, plašs pieliekamais, visi pieaugušie* u. c.

Dzīvajā valodā (ne gramatikās aprakstītajā modelī) nav ideālas sistēmas ar vienveidīgām parādībām, ar skaidri un stingri noteiktām robežām starp dažādu tipu vārdiem un vārdšķirām. Valodas elementi to realizēšanās procesā nav sastinguši, tie atrodas kustībā, pārvietojas no vienas kategorijas citā, nereti savās izpausmēs saskaroties vai robežojoties ar dažādām kategorijām, piem., modālie vārdi.

Vārdi bieži vien ir daudznozīmīgi ne vien pēc leksiskās, bet arī gramatiskās nozīmes. Daudziem vārdiem piemīt divu vai pat vairāku vārdšķiru raksturs, un tie, būdami vienas vārdšķiras piederums, reizē ietiecas vai pāriet citā vārdšķirā, resp., realizējas konversija jeb morfoloģiskā transpozīcija: substantivācija, adjektivācija, pronominalizācija u. c. Piem., notiek nomenu vārdformu pārvietošanās adverbu kategorijā jeb adverbēšanās.

648. §.

Tāpat kā leksiskā, arī vārdu gramatiskā daudznozīmība izpaužas procesā, sintagmatiskajās attieksmēs. Ar laiku pārmaiņu, t. i., morfoloģiskās transpozīcijas, rezultāti var nostiprināties sistēmā jeb paradigmātikā. Tad tie tiek fiksēti vārdšķiru klasiskajā aprakstā, kas parasti pievēršas pazīmēm, kuras raksturo vārdšķiras centru jeb kodolu.

Gramatiskā dinamika raksturīga vārdšķiru perifērijai, jo īsti stabils ir tikai vārdšķiru kodols, proti, vārdi, kam visspilgtāk un pilnīgāk piemīt noteiktas vārdšķiras pazīmes. Perifērijā vārdšķiru robežas ir plūstošas, nav stingri noteiktas, piem., konversijas rezultātā rodas vārdi, kas ir tikai semantiski un funkcionāli, bet ne formāli atšķirīgi: *mans vecākais* (īpašības vārds) *dēls*, *grupas vecākais* (lietvārds).

Tātad valodā ir vārdi, kuru vārdšķiras piederību nosaka vienīgi lietojums. Dažkārt to formāli balsta galotņu atšķirība vai to esamība vai neesamība, sal.: *daudz* (apstākļa vārds) *domāt*, *daudzas* (īpašības vārds) *sejas*, *daudzi* (lietvārds) *to nesaprot*. Piem.: *Šis ceļš ved cauri kauju laukiem, un daudz neizstaigā viņu līdz galam, palikdami ceļmalā.* (A. Grīns)

649. §.

Vārdšķiru teorijā tās attīstības gaitā dažādos valodniecības virzienos un skolās vērojamas atšķirīgas pieejas, ir izteikti atšķirīgi viedokļi par to, cik dažādās valodās ir vārdšķiru un kādas ir to savstarpējās attieksmes, turklāt konstatējamas divas pretējas tendences. Viena no tām izpaužas pakāpeniskā vārdšķiru skaita palielināšanā. Noteikti vārdi resp. vārdformas, ņemot vērā to gramatiski semantisko raksturu, tiek uztvertas un definētas kā īpaša atsevišķa vārdšķira, piem., stāvokļa kategorija, modālie vārdi, jautājamaie vārdi (Виноградов 1972: 40–43).

Turpretim citi valodnieki uzskata, ka vārdšķiru skaits ir samazināms. Šo koncepciju pamatā ir tendence vispārināt, apvienot tās vārdu grupas, kuras krustojas, robežojas resp. it kā ietiecas cita citā. Tā daudzi gramatikas speciālisti jeb gramatiķi (savulaik jau krievu valodnieki Aleksandrs Potebņa (*Александр Потебня*), Filips Fortunatovs (*Филипп Fortunатов*) u. c.) ir uzskatījuši, ka skaitļa vārdiem un vietniekvārdiem nepiemīt atsevišķu vai patstāvīgu vārdšķiru raksturs, jo pēc gramatiskajām pazīmēm šie vārdi ir tuvi lietvārdiem, īpašības vārdiem un apstākļa vārdiem (Виноградов 1972: 39–45; Шведова 1982: 540–572).

Īpašs ir izsaukmes vārdu statuss, jo tie ir speciāla emocionālas vai aktīvas runas forma, un var atzīt, ka tiem nav nekāda sakara ar morfoloģiskajām kategorijām un gramatisko semantiku vispār, piem., tādu viedokli grāmatā „Valoda” (*Le langage*, 1921) ir izteicis franču valodnieks Žozefs Vandrijess (*Joseph Vendryes*). Pēc Ž. Vandrijesa un citu lingvistu domām, par īstām vārdšķirām nevar uzskatīt arī palīgvārdus – prievārdus un saikļus, jo tie funkcionē kā morfēmas, proti, afiksi, kuru uzdevums ir gramatisko nozīmju resp. attieksmju izteikšana (Nītiņa 1978: 10–12).

Ejot vārdšķiru apvienošanas ceļu, kā pamatoti norāda Ž. Vandrijess, galu galā jānonāk pie tā, ka gramatikas pamatā ir tikai divas vārdšķiras: verbs un nomen, jo arī starp lietvārdiem un īpašības vārdiem nav stingras gramatiskas robežas. Pašreizējā valodas attīstības pakāpē šāda nostāja uzskatāma par pārāk vispārinātu un nelietderīgu. Tā liek it kā atgriezties pirmvēsturē, jo, piem., pēc franču valodnieka Antuāna Meijē (*Antoine Meillet*) atzinuma, indoeiropiešu pirmvalodas saknēm piemita vai nu verba, vai nomena raksturs (*Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, 1903). Lietvārdu un īpašības vārdu sākotnējo sinkrētismu apliecina daudzu valodu fakti, un uz to valodnieciskajā literatūrā ir norādīts vairākkārt (Endzelīns 1951: 266–394; Braidaks 1981: 56–60).

650. §.

Vārdšķiru teorijā tātad pastāv liels daudzums dažādu uzskatu, taču šī viedokļu dažādība un diskusijas nav kļuvušas par pamatu jaunas vārdšķiru klasifikācijas izveidei. Tātad, lai arī tradicionālā vārdšķiru klasifikācija ir atzīstama par pretrunīgu un nepilnīgu, nav radīts tāds apraksta modelis, ar ko to aizstāt. Tāpēc šās gramatikas autori, nosakot latviešu valodas vārdšķiras, pamatos ir turējušies pie tradicionālā vai klasiskā vārdu dalījuma, gan norādot uz tā nepilnībām un motivēti piedāvājot dažus inovatīvus risinājumus, piem., vietniekvārdu, divdabju, īpašības vārdu un citu vārdšķiru apskatā.

2. LIETVĀRDS (SUBSTANTĪVS)

2.1. Lietvārda vispārīgs raksturojums

651. §.

Lietvārds ir patstāvīgs, deklinējams vārds, kas apzīmē dažādus īstenības objektus – priekšmetus un dzīvas būtnes.

Lietvārda izpratnē būtisks ir priekšmetiskuma jēdziens. Gramatikā jēdzienam „priekšmets” ir daudz plašāka nozīme nekā ikdienas dzīvē. Par priekšmetiem gramatikā sauc ne tikai ar maņu orgāniem uztveramus reālās īstenības objektus, bet arī abstraktus nojēgumus, piem.: *griba, mūžība, prieks, tuvums*, darbības un procesus, piem.: *braukšana, kušana, dunoņa, steiga*, stāvokļus, piem.: *slimība, satraukums, rūpes*, pazīmes, piem.: *karstums, gudrība*, dabas parādības, piem.: *zibens, sals, tumsa*, attieksmes, piem.: *laipnība, labvēlība*. Cilvēks šos nosaukumus savā apziņā uztver kā abstraktus priekšmetus, tāpēc tos mēdz saukt par domu priekšmetiem pretstatā konkrēto priekšmetu (*galds, grāmata, māja, ledus, zelts*) un dzīvo būtnu (*cilvēks, bērns, suns, putns*) apzīmējumiem.

Priekšmetiskuma nojēgums ir lietvārda kā vārdšķiras galvenā vispārinātā leksiski gramatiskā jeb kategoriālā pazīme. Tā nošķir lietvārdus no citu vārdšķiru vārdiem, kuriem ir līdzīga semantika. Ar lietvārdu palīdzību iespējams dažādas norises, stāvokļus vai pazīmes uztvert kā patstāvīgi eksistējošus, priekšmetiskus, sal., piem.: *Zēni peldas* (darb. v.) *upē. Peldēšanās* (lietv.) *ir patīkama. Sniegs ir balts* (īpaš. v.). *Sniega baltums* (lietv.) *žilbina acis.*

Vārds *peldēšanās* ir semantiski tuvs darbības vārdam *peldēties*, bet nav darbības vārds, tāpat vārds *baltums* nosauc pazīmi, bet nav īpašības vārds. Šo vārdu semantikā ir ietverts priekšmetiskuma nojēgums, un tie ir lietvārdi.

Lietvārda gramatisko vārdformu sistēmu veido trīs morfoloģiskās kategorijas – dzimtes, skaitļa un locījuma kategorija.

Lietvārdi ir viena no būtiskākām valodas vārdu krājuma sastāvdaļām. Veicot nominatīvo funkciju, tie atspoguļo apkārtējo pasauli, vispilnīgāk un vistiešāk atklāj pārmaiņas cilvēku dzīvē, jo nosauc reālijas, procesus, parādības, kas sabiedrības attīstības un pārmaiņu procesos rodas no jauna.

Lietvārdam ir plašas sintaktiskās funkcijas – tas var būt par jebkuru teikuma locekli, piem.: *Novembris* (teik. priekšmets) *iet uz beigām* (apstāklis), *lapas* (teik. priekšmets) *sen nokritušas, nomelnējušas, iemītas dubļos* (apstāklis) *un zaudējušas septembra* (apzīmētājs) *krāsas* (papildinātājs). (I. Indrāne) *Tu esi un paliksi manas biogrāfijas daļa* (izteicējs). (R. Ezera) *Puķu tirgus* (galvenais loceklis)! *Skaistuma, mīlestības un pārdošanās nostūris* (galvenais loceklis) *pasaules placī*. (I. Ziedonis) *[..] taču arī tagad es vēl nezināju, ka nāk vētra, un to nenojauta pat vecaistēvs* (pielikums) *Mārtiņš*. (R. Ezera)

2.2. Lietvārdu leksiski semantiskais iedalījums

2.2.1. Sugasvārdi jeb apelatīvi

652. §.

Sugasvārdi jeb apelatīvi ir lietvārdi, kas apzīmē jebkuru vispārinātu atsevišķo objektu no vienas klases objektiem (VPSV 2007: 381). Tie nosauc jēdzienu, kas attiecas uz visiem vienas grupas priekšmetiem vai būtnēm. Piem., lietvārds *pilsēta* apzīmē jebkuru pilsētu, lietvārds *zēns* – jebkuru zēnu.

Sugasvārdus pēc to semantikas var iedalīt divās grupās: konkrētie lietvārdi un abstraktie lietvārdi.

1. Konkrētie lietvārdi ir semantiski daudzveidīgi. Tie nosauc priekšmetus jeb konkrētas, parasti skaitāmas lietas: *galds, grāmata, māja, puķe*. Vielu apzīmējumi jeb vielas vārdi (MLLVG 1959: 377) nosauc vielas un materiālus, kas nav skaitāmi: *ūdens, piens, skābeklis, putekļi, dzelzs*. Konkrēta nozīme ir dzīvu būtnu apzīmējumiem: *bērns, putns, zaķis, varde*. Konkrētie lietvārdi var apzīmēt priekšmetu vai personu kopumu kā nedalāmu vienību: *mežs, labība, lapotne, jaunatne, tauta, intelīģence, profesūra*. Pēc satura konkrētie lietvārdi var būt plašāku kopumu apzīmējumi un tiem pakārtotu šaurāku kopumu (sugas paveidu) apzīmējumi (Nītiņa 2001₁: 10): *koks – liepa, ozols, bērzs, apse, egle, priede; putns – strazds, cīrulis, vanags, kaija, ērglis*.

2. Abstraktie lietvārdi apzīmē tādus nojēgumus, kam priekšmetiskums lielākā vai mazākā mērā ir tikai gramatiska, kategoriāla pazīme. Tie apzīmē tā saucamos domu priekšmetus, kuru semantika ir daudzveidīga: abstraktu nojēgumu apzīmējumi: *laime, prāts, attālums, senatne, degsme*; darbību un procesu apzīmējumi: *peldēšana, klepus, pārdomas, celtniecība*; stāvokļu apzīmējumi: *slimība, nogurums, bēdas, satraukums*; pazīmju apzīmējumi: *skaistums, vecums, lielība*; dabas parādību apzīmējumi: *pērkons, vētra, lietus, gaisma*; attieksmju apzīmējumi: *ļautums, prieks, skaudība, mīlestība, uzticība*.

2.2.2. Īpašvārdi jeb onīmi

653. §.

Īpašvārdi jeb onīmi ir lietvārdi, kas nosauc vienu noteiktu objektu, izdalot to no vairākiem citiem pie vienas un tās pašas klases piederīgajiem objektiem, piem.: upes – *Daugava, Venta, Reina*; valstis – *Latvija, Igaunija, Argentīna*; pilsētas – *Rīga, Liepāja, Berlīne*; kalni – *Gaiziņš, Urāli, Alpi*; ezeri – *Ķīšezers, Alauksts, Baikāls*.

Īpašvārdus var raksturot pēc to struktūras un semantikas.

654. §.

Pēc struktūras īpašvārdi ir divējādi: tos var veidot gan viens vārds, gan divu vai vairāku vārdu savienojumi.

1. Vienvārda īpašvārdi no cilmes viedokļa ir dažādi.

a) Lielai daļai īpašvārdu ir sava īpaša, patstāvīga cilme, piem.: *Rīga, Jānis, Gauja, Gaiziņš, Itālija, Amazone*.

b) Īpašvārda nozīmi noteiktā lietojumā var iegūt sugasvārdi, piem.: *Dzintars* (koris), *Rotaļa* (deju ansamblis), *Pērkons* (mūziķu grupa), *Klubs* (žurnāls), *Ugunī* (luga), *Vēzis* (zvaigznājs).

c) Īpašvārda nozīmi var iegūt jebkuras vārdšķiras vārdi, arī palīgvārdi, piem.: *Zilā* (luga), *Sarkans* (grāmata), *Ir* (žurnāls), *Kamēr* (koris).

2. Vairākvārdu īpašvārdu nozīmi var iegūt vārdu savienojumi. Tie ir salikti nosaukumi, kuri apzīmē vienu noteiktu objektu un ir ieguvuši īpašvārda statusu. To apjoms un struktūra var būt dažāda – tajos var ietilpt dažādu vārdšķiru vārdi.

a) Latviešu valodā parasts ir tāds salikto nosaukumu modelis, kuru veido īpašvārds vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvā kopā ar sugasvārdu – nomenklatūras vārdu, piem.: *Rāznas ezers, Kolkas rags, Kaukāza kalni, Pireneju pussala*.

b) Otru izplatītāko salikto nosaukumu modeli veido vai nu īpašības vārds un lietvārds, piem.: *Sarkanā jūra, Baltā kāpa, Zaļais rags, Lielais Lācis*, vai arī divi lietvārdi – sugasvārdi, pirmais nosaukuma komponents ir vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvā un atrodas atributīvās attieksmēs ar otro komponentu, piem.: *Brāļu kapi, Brīvības piemiņklis, Kultūras ministrija, Nāves jūra*.

Pēdējos gados šis tradicionālais modelis nereti tiek aizstāts ar citu, kur abi vārdi ir nominatīvā, piem.: *Ozolciems Tūre, Aile Grupa, Pareks banka*. Šāds modelis ir svešs latviešu valodas būtībai, sintaktiskās attieksmes starp vārdiem ir neizprotamas, un šādi nosaukumi ir grūti iekļaujami teikuma struktūrā (sk. Hirša 2008: 309–311).

c) Saliktie nosaukumi var sastāvēt no vairākiem vārdiem, un to apzīmējamie objekti var būt ļoti dažādi, piem.: valstu, valsts pārvaldes institūciju, iestāžu, firmu, apvienību, biedrību, politisku un nevalstisku organizāciju nosaukumi: *Amerikas Savienotās Valstis, Eiropas Savienības Padome, Apvienoto Nāciju Organizācija, Latvijas Republikas Saeima, Latvijas Lauksaimniecības universitāte, Latvijas Nacionālais teātris, Izglītības un zinātnes ministrija, Latvijas Brīvo arodbiedrību savienība*;

ģeogrāfisku un astronomisku objektu nosaukumi: *Franča Jozefa Zeme, Gaujas Nacionālais parks, Lielie Greizie Rati*;

mākslas darbu, preses izdevumu nosaukumi: *Vasara bija tikai vienu dienu* (grāmata), *Limuzīns Jāņu nakts krāsā* (filma), *Zibsnī zvaigznes aiz Daugavas* (dziesma), *Neatkarīgā Rīta Avīze*.

Iestāžu, organizāciju, firmu, apvienību un tamlīdzīgu institūciju vairākvārdu nosaukumi var veidot vairākas citu citai pakārtotas pakāpes, atspoguļojot šo institūciju struktūru. Tādējādi veidojas divpakāpju, trīspakāpju un vairākpakāpju saliktie nosaukumi, piem.: *Latvijas Republikas Saeimas Izglītības, zinātnes un kultūras komisija, Iekšlietu ministrijas Juridiskā departamenta Tiesiskā atbalsta nodaļa, Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte*.

Īpašvārdus raksta ar lielo sākumburtu. To lietojumu reglamentē pareizrakstības likumi, kuru pamatā ir gan rakstības tradīcijas, gan konvencijas principi (sk., piem., Porīte 1970; ĪR 1998; Guļevska et al. 2002; Hirša 2008; Strautiņa, Šulce 2009), tomēr saliktajos nosaukumos, īpaši daudzpakāpju nosaukumos, nereti vērojama lielo sākumburtu lietojuma dažādība un nekonsekvences.

655. §.

Īpašvārdu semantika ir daudzveidīga, ir vairākas semantiskās grupas.

1. Personvārdi, uzvārdi, pseidonīmi, iesaukas, palamas (antroponīmi), piem.: *Aivars, Iveta, Pēteris Kalniņš, Aspazija, Klibais Jurks, Likais*.

2. Dzīvnieku vārdi (zoonīmi):, piem.: *Raibaļa, Duksis, Muris, Bēris*.

3. Ģeogrāfisku objektu, administratīvu teritoriju, valstu un valstu apvienību nosaukumi (toponīmi), piem.: *Gaiziņš, Daugava, Usmas ezers, Slīteres rezervāts, Latgale, Itālija, Eiropas Savienība, Skandināvija, Tuvie Austrumi*.

4. Valsts iestāžu, sabiedrisku un politisku organizāciju, bruņoto spēku nosaukumi, piem.: *Latvijas Republikas Saeima, Zemkopības ministrija, Nacionālie Bruņotie Spēki, „Glābiet bērņus!”* (organizācija), *Latvijas Arhitektu savienība, Latvijas Dabas fonds, Rīgas Latviešu biedrība*.

5. Uzņēmumu, iestāžu, firmu, akciju sabiedrību, sporta komandu, mākslas kolektīvu u. c. organizāciju nosaukumi, piem.: *Liepājas metalurģs* (rūpnīca), *Latvijas Valsts meži* (akciju sabiedrība), *Nacionālais teātris*, *Brīvdabas muzejs*, *Rīgas Tehniskā universitāte*, *Dzintariņš* (deju kolektīvs).

6. Mākslas darbu, grāmatu, žurnālu, laikrakstu u. tml. nosaukumi, piem.: *Rīgas sargi* (filma), *Aīda* (opera), *Sudmalīņas* (deja), *Aka* (romāns), *Mūsmājas* (žurnāls), *Diena* (laikraksts).

7. Sabiedriski nozīmīgu notikumu nosaukumi, piem.: *Lielā franču revolūcija*, *Pirmais pasaules karš*, *Dziesmusvētki*, *Atmoda*.

8. Svētku un svinamu dienu nosaukumi, piem.: *Jaungads* // *Jaunais gads*, *Jāņi*, *Metēņi*, *Lieldiena*, *Mātes diena*.

9. Apbalvojumu nosaukumi, piem.: *Triju Zvaigžņu ordenis*, *Lāčplēša ordenis*, *Atzinības raksts*, *Lielā mūzikas balva*.

10. Astronomijas objektu nosaukumi, piem.: *Jupiters*, *Marss*, *Galaktika*, *Lielie Greizie Rati*, *Polārzvaigzne*.

Vārdi *zeme*, *mēness* un *saule* ir īpašvārdi tad, ja tie lietoti ar astronomijas terminu nozīmī, piem.: [...] *ja ir gravitācija un Zemei ir savs pievilksanas spēks, tad Mēness jau sen būtu pievilktis Zemei klāt* [...] *Kāpēc Mēness turas debesīs?* (V. Lācītis)

11. Dievību un mitoloģisku būtņu nosaukumi, piem.: *Zevs*, *Jupiters*, *Allāhs*, *Ūsiņš*, *Jumis*, *Veļu māte*, *Laimes māte*.

Par īpašvārdu ir uzskatāms latviešu mitoloģijas un kristietības augstākais apzīmējums *Dievs*. Īpašvārda raksturu ir ieguvuši tādi tradicionāli augstākie kristietības nojēgumi kā *Dievs Tas Kungs*, *Tas Kungs*, *Radītājs*, *Pestītājs*.

12. Īpašvārdu nošķiršana ir saistīta arī ar stilistiskiem un semantiskiem faktoriem. Īpašvārdu nozīmi var iegūt atsevišķi sugasvārdi, ja ar tiem apzīmējamo reāliju vēlas personificēt, individualizēt, parādīt īpašu godu un cieņu vai kādu citu iemeslu dēļ izcelt. Tā, piem., pasaulē ir daudz valsts prezidentu, bet, ja grib izcelt šī amata nozīmīgumu Latvijā, apliecinot cieņu šai personai, tad amata nosaukums *Valsts Prezidents (-e)* uzskatāms par īpašvārdu. Stilistisku motīvu dēļ sugas vārdus īpašvārdu nozīmē nereti lieto daiļliteratūrā, piem.: *Ceļ migla dvēseli pāri Pār Likteņa tumšajām lejām*. (M. Zālīte) *Nē, tomēr snieg. Un Māte liek virs katra pagalvja pa svecei*. (J. Peters)

2.3. Lietvārda morfoloģiskās kategorijas

2.3.1. Dzimtes kategorija

2.3.1.1. Dzimtes kategorijas raksturojums

656. §.

Dzimtes kategorija ir nomināla kategorija. Latviešu valodā tā aptver lietvārdus, īpašības vārdus, lokāmos divdabjus, daļēji arī skaitļa vārdus un vietniekvārdus, tomēr vispatstāvīgākā un pilnīgākā veidā tā realizējas lietvārdos. Lietvārda dzimte ir neatkarīga, t. i., tā nosaka īpašības vārda, skaitļa vārda un lokāmā divdabja dzimti. Mūsdienu latviešu valodā lietvārdiem ir divas dzimtes – vīriešu dzimte un sieviešu dzimte. Kādreiz ir bijusi arī nekatra dzimte, bet tā ir zudusi jau aizvēstures periodā (Endzelīns 1951: 395). Kādreizējie nekatras dzimtes lietvārdi ir kļuvuši par vīriešu un sieviešu dzimtes vārdiem.

Lietvārda dzimtes izpaušmei ir noteikti formāli rādītāji jeb morfoloģiskas pazīmes – uz piederību pie vīriešu vai sieviešu dzimtes norāda vienskaitļa nominatīva galot-

nes un deklinācijas tips. Vīriešu dzimtes lietvārdiem vienskaitļa nominatīvā ir galotnes *-s*, *-š*, *-is*, *-us*, un tie ir iedalāmi trīs locīšanas tipos jeb deklinācijās, bet sieviešu dzimtes lietvārdi vienskaitļa nominatīvā beidzas ar galotnēm *-a*, *-e*, *-s*, arī to locīšanā ir trīs atšķirīgas deklinācijas.

Indoeiropiešu valodās gramatiskās dzimtes kategorijas pamatā vēsturiski ir bijusi dzīvuma kategorija, un domājams, ka dzimtes atšķirības vispirms radušās tiem lietvārdiem, kas apzīmējuši dzīvas būtnes (Еснерсен 1958: 263). Lietvārdi, kas apzīmē priekšmetus, dzimtēs tiek iedalīti tikai pēc gramatiskās formas, t. i., pēc vienskaitļa nominatīva galotnes. No leksiski semantiskā viedokļa to dalījums dzimtēs mūsdienu cilvēka izpratnē ir nemotivēts. Domājams, ka tas veidojies tālā pagātnē, kad lietu nosaukumi ir klasificēti atbilstoši citiem priekšstatiem par apkārtējo pasauli, un dzimtes formās atspoguļojas seno cilvēku domāšana un pasaules uztvere (Виноградов 1972: 56–59). Iespējams, ka daudzas lietas un parādības tika personificētas un tām tika piedēvētas dzīvu būtnu īpašības. Mūsdienu latviešu valodā priekšmetu nosaukumu dalījumam dzimtēs ir formāli gramatisks raksturs.

2.3.1.2. Dzimtes formas dzīvu būtnu apzīmējumos

657. §.

Lietvārdiem – dzīvu būtnu nosaukumiem – dzimtes nošķiršana parasti ir saistīta ar apzīmējamo būtnu piederību pie bioloģiskā vīriešu vai sieviešu dzimuma. Tomēr gramatisko dzimtes formu atbilstmi reālai īstenībai ietekmē arī dažādi blakus faktori – semantiski ierobežojumi, leksiskās nozīmes pretošanās, arī dažādi ekstralingvistiski faktori, piem., priekšstati par vīriešu un sieviešu darba dalījumu ilgā vēstures periodā.

658. §.

Personu nosaukumu dzimte. Latviešu valodā ir gramatiskie līdzekļi, ar kuriem personu nosaukumus var nošķirt atbilstoši personu vīrišķajam vai sievišķajam dzimumam. Vīriešu dzimuma personas parasti apzīmē lietvārdi ar vienskaitļa nominatīva galotnēm *-s*, *-š*, *-is*, bet sieviešu dzimuma personas – lietvārdi ar vienskaitļa nominatīva galotnēm *-a*, *-e*.

Ir personu nosaukumi, kuriem dzimtes atšķirības realizējas, apvienojoties vārda morfoloģiskajām pazīmēm ar vārda leksisko nozīmi – dzimtes opozīcija jau ir ietverta vārda leksiskajā nozīmē, bet gramatiski noformēta ar attiecīgām galotnēm. Šādu vārdu nav daudz. Tie ir vārdu pāri, kas apzīmē radniecību, piem.: *tēvs* – *māte*, *dēls* – *meita*, *brālis* – *māsa*, *znots* – *vedekla*, *vīrs* – *sieva*.

659. §.

Lielākajai daļai personu apzīmējumu uz gramatisko dzimti norāda nevis leksiski semantiskas atšķirības, bet gan tikai gramatiskas vai derivatīvas pazīmes. Galvenokārt tās ir vienskaitļa nominatīva galotnes: vīriešu dzimtē *-s*, *-is*, sieviešu dzimtē *-a*, *-e*. Tādā veidā dzimte tiek diferencēta personu nosaukumiem, kas ir vai nu vienas saknes vārdi, vai saliekteņi. Tie apzīmē personas pēc dažādām pazīmēm: pēc veiktās darbības: *nācējs* – *nācēja*, *runātājs* – *runātāja*; pēc profesijas, nodarbošanās vai amata: *advokāts* – *advokāte*, *biškopsis* – *biškope*, *pārvaldnieks* – *pārvaldniece*, *bārmenis* – *bārmene*, *prezidents* – *prezidente*; pēc dzīvesvietas: *laucinieks* – *lauciniece*, *valmierietis* – *valmieriete*, *eiropietis* – *eiropiete*; pēc sociālās piederības: *saimnieks* – *saimniece*, *bezdarbnieks* – *bezdarbniece*, *ubags* – *ubadze*; pēc dažādām fiziskām vai psihiskām pazīmēm: *bēglis* – *bēgļe*, *melis* – *mele*, *palaidnis* – *palaidne*, *gudrinieks* – *gudriniece*, *vārgulis* – *vārgule* u. tml.

Uz dzimti var norādīt ne tikai vārda galotne, bet arī piedēklis, piem., tikai sieviešu dzimtes personu nosaukumus darina ar piedēkli *-av-*: *jaunava*, *daiļava*, *līgava*, bet tikai vīriešu dzimtes – ar piedēkļiem *-uk-*, *-ēn-*: *brāļuks* / *brālēns*, *lāčuks* / *lācēns*, *večuks*, *dēlēns*, *zagliēns*.

660. §.

Gramatiskās dzimtes atbilstība bioloģiskajam dzimumam jāievēro arī personu vārdos un uzvārdos. Latviešu valodā vārdu un uzvārdu gramatisko formu lietojumu reglamentē noteikumi, kas paredz, ka vīriešu un sieviešu kārtas personu apzīmēšanai uzvārdi (izņemot nelokāmos) jālieto ar latviešu valodas gramatiskajai sistēmai atbilstošām dzimtes formu galotnēm (Blinkena et al. 1999). Vairākumam uzvārdu vienskaitļa nominatīvā vīriešu dzimtē ir galotnes *-s*, *-š*, *-is*, bet sieviešu dzimtē *-a*, *-e*: *Jānis Kalns* – *Ilze Kalna*, *Pēteris Krauklis* – *Elza Kraukle*, *Ivars Rozenbergs* – *Marta Rozenberga*, *Bils Klintonš* – *Hilerija Klintone*, *Nikolajs Ivanovs* – *Larisa Ivanova*. Šie uzvārdi ir lietojami atbilstoši attiecīgo deklināciju gramatisko formu sistēmai.

Pie kopdzimtes lietvārdiem piederošo uzvārdu, piem.: *Juris Zeme* – *Ruta Zeme*, *Uldis Cinkus* – *Aija Cinkus*, paradigma ir atšķirīga (sk. 670. §).

Sieviešu uzvārdu lietojums ar vīriešu dzimtes galotnēm ir latviešu valodas gramatikas sistēmai neatbilstošs. Tādi uzvārdi kā, piem.: *Ināra Putns*, *Māra Briedis*, *Kristīne Kauss*, neiekļaujas sieviešu dzimtes vārdformu sistēmā, un tāpēc to praktiskajā lietojumā ir formālas grūtības. Šādu uzvārdu formu lietojumu parasti nosaka kādi ekstralingvistiskie motīvi: vēlme saglabāt vīriešu dzimtes formu kā ģimenes tradīciju, uzskats par šādu uzvārdu kā savas identitātes zīmi, svešu valodu ietekme, kurās uzvārdu dzimti nešķir u. c.

Uzvārdiem, kuru pamatā ir salikteņi ar vīriešu dzimtes īpašības vārdu pirmajā daļā, atbilstošo vīriešu vai sieviešu dzimti iegūst tikai salikteņa otrā daļa, piem.: *Aigars Zaļaiskalns* – *Liene Zaļaiskalna*. Lokot šos vārdus, salikteņa pirmā daļa nemainās: *Aigara Zaļaiskalna*, *Aigaram Zaļaiskalnam* – *Lienes Zaļaiskalnas*, *Lienei Zaļaiskalnai* (Blinkena et al. 1999: 27).

Dubultuzvārdos katra uzvārda daļa ir lietojama un lokāma atbilstošajā dzimtē, piem.: *Arnis Bergs-Bergmanis*, *Arnim Bergam-Bergmanim* – *Inta Berga-Bergmane*, *Intai Bergai-Bergmanei*.

Ja uzvārds apzīmē dažāda dzimuma personas (ģimēni, dzimtu u. tml.), tas tiek lietots vīriešu dzimtes daudzskaitļa formā: *Jānis un Anna Ezeriņi*, *Lauma un Edvīns Jansonī*, *Strautnieku ģimene*, piem.: *Krists un Rēzija Kalniņi aicinās piedalīties konkursos*. (G) *Pie Bērziņiem atnāks ciemiņi, kuru vidū būs 10 vai 11 bērni*. (G) [*.. kapu*] *plāksnēs varēja lasīt, ka Reiznieku ģimenes piederīgie te guldīti vēl līdz 1943. gadam*. (M. Birze)

661. §.

Valodas praksē nereti lietvārda dzimtes forma neatbilst apzīmējamās personas bioloģiskajam dzimumam.

1. Apzīmējot sieviešu dzimuma personas pēc to amata, profesijas, nodarbošanās u. tml., tiek lietoti lietvārdi vīriešu dzimtē. Visbiežāk tas vērojams sarunvalodā, kā arī publicistikas un lietišķā stila tekstos (uzrakstos dažādās iestādēs u. tml.), piem.: *Es esmu dziedātāja un vokālais pedagogs*. (LTV1) *Nekad neesmu centusies kļūt publiska persona*. *Vairāk esmu darba darītājs*. (Diena) *Zvērināts advokāts Gunta Gulbe*. *Ģimenes ārsts Anita Siliņa*. (Uzraksti iestādēs)

Viens no šādu gramatisko formu lietojuma cēloņiem ir valodas tradīcijas, kas balstās vēsturiskos priekšstatos par tā saucamajām „vīriešu” profesijām vai amatiem,

kas sievietēm nav bijuši parasti, taču mūsdienās sievietes darba lauks ir paplašinājies un atbilstoši latviešu valodas gramatikas sistēmai sieviešu dzimte ir lietojama arī tādu profesiju vai amata nosaukumos kā, piem.: *šofere, policiste, pilote, mūrniece, enerģētiķe, konsule, atašeja, ģenerāle, pulkvede, garīdzniece, mācītāja, kapelāne* u. c. (sk. Krūmiņa, Skujiņa 2002: 70), piem.: *Anglikāņu garīdznieki draud pamest baznīcu, ja sievietes tiks ordinētas par bīskapēm*. (TVNET) *Anna izmācījusies profesionālajā skolā par mežsardzi*. (SD) *Latvijas konsule Vitebskā piedalīsies pārrobežu sadarbības programmas atklāšanā*. (NRA) *Šofere pamet auto uz šauras ielas, nobloķē autobusu*. (TVNET)

Dažu personu nosaukumu leksiskajā nozīmē ietvertais vēsturiskais daļījums sieviešu vai vīriešu darītājos mūsdienās tomēr vēl ir ļoti spēcīgs. Piem., lietvārdi *klauns, āksts, mīms, ģēnijs, nerrs* tiek lietoti tikai vīriešu dzimtē, jo vēsturiski to leksiskā nozīme saistās galvenokārt ar vīriešu dzimuma personām. Valodas praksē nav vienprātības par vārda *mērs* 'pilsētas pašvaldības vadītājs/vadītāja' sieviešu dzimtes formu, kaut arī šajā amatā strādā pietiekami daudz sieviešu.

Zināma pretestība pret sieviešu dzimtes lietojumu profesiju nosaukumos vērojama tad, ja lietvārdam sieviešu dzimtē rodas skaņu mija. Tie ir vārdi ar skaņu savienojumiem *-ks-*, *-gs-*, piem.: *tulks, izlūks, spiegs*, un aizgūtie vārdi ar finālēm *-logs, -gogs, -urgs*, piem.: *kardiologs, pedagogs, dramaturgs, ķirurgs*. Skaņu mijas dēļ sieviešu dzimtes vārdformas var likties neparastas un pat nelabskanīgas (*tulce, izlūce, spiedze, kardioloģe, pedagoģe, dramaturģe, ķirurgģe*), tādēļ, cenšoties saglabāt valodas labskaņu un estētiskumu, gramatisko formu sistēma dažkārt netiek ievērota (Nītiņa 2002: 175–180). Tomēr skaņu mija lietvārdu paradigmā latviešu valodā ir parasta parādība, tāpēc nav pamata vairīties no šo vārdu lietojuma sieviešu dzimtē, piem.: *Ilze ir rīdziniece un izskolojusies par bērnu ķirurgi*. (Diena) *Ikdienā Antra strādā par tulci*. (G) *Rudmatainā krievu spiedze debitējusi kā televīzijas raidījuma vadītāja*. (TVNET)

2. Daži sieviešu personu nosaukumi vīriešu dzimtē tiek lietoti stilistisku motīvu dēļ – tie parasti pauž kādu ekspresiju, kura var būt gan negatīva, gan pozitīva (Smiltneiece 2002: 39, 40). Nicinājuma vai nievājuma nokrāsu pret apzīmējamo personu pauž tādi sarunvalodai raksturīgi vārdi kā *meitēns, meitietis, skuķis, skuķēns, sievišķis, sievietis* (Nītiņa 2001₁: 109; Kalnača 2011₃: 86), piem.: *Spriežot pēc sievišķiem – raganu netrūkst*. (O. Vācietis) [...] *Ausma, sešpadsmitgadīgs skuķis, bet jau ar moderni izplūkātiem matiem*. (M. Birze) *Draudzene bija glīts meitietis ar aristokrātiski sejas bālumu un vecmodīgu vārdu Liliāna*. (V. Lācītis)

Par vīriešu dzimtes vārdiem kļūst ar piedēkļiem *-ēn-*, *-uk-*, *-uc-*, *-ul-*, atvasināti deminutīvi no sieviešu dzimtes lietvārdiem – personu apzīmējumiem piem.: *meituks/meitucis/meitēns, māšuks, Elžuks, Dačuks, Ievuks/Ievucis/Ievulis*. Šos atvasinājumus parasti lieto sarunvalodā, paužot mīļuma, sirsnīguma, humora nokrāsu (Kalnača 2011₃: 87), piem.: *Tad Elžuks piecēlās kājiņās un spēra savus patstāvīgos 2 soliņus*. (G) *Mammucim, jā, jauna kleita, sarkana ar baltiem punktiņiem*. (V. Belševica)

Dažkārt vīriešu dzimtes lietvārdam, attiecinātam uz sievieti, ir cita stilistiski semantiska nozīme nekā atbilstošam sieviešu dzimtes lietvārdam – tas pauž cieņu, pagodinājumu, piem.: *Mammītei nakts tumsā aizcērtas elpa*. [...] *Viņa ir mans pirmais palīgs*. (L. Muktupāvela) *Liepājas Simfoniskā orķestra ilggadējā direktore* [...] *atvadījās no kolēģiem, lai kļūtu par orķestra lielāko draugu un sekotu līdzī tā gaitām no malas*. (KV)

3. Dažu profesiju nosaukumi apzīmē tādu nodarbošanos, kura vēsturiski ir bijusi sieviešu ziņā, tāpēc tās apzīmēšanai tradicionāli tiek izmantoti sieviešu dzimtes lietvārdi, piem.: *aukle, apteksne, guvernante, istabene, virēja*. Taču mūsdienās šos darbus veic arī vīrieši, tāpēc valodā ieviešas vīriešu dzimtes vārdformas *auklis, guvernants, istabenis* (PK 2007), piem.: *Auklis – pieskata, aprūpē un audzina bērnus sadarbībā ar vecākiem*,

audzinātājiem, sociālajiem pedagogiem, bērnu medicīnas māsām. (G) Šāds **gubernants** uz laiku nespēs gūt autoritāti bērna acīs – par maz laika. (Delfi)

Tomēr noteiktības šo lietvārdu dzimtes formu lietojumā nav (Veisbergs 1999: 52–55).

4. Ir personu apzīmējumi ar vienskaitļa nominatīva galotnēm *-a* un *-e*, kurus loka kā sieviešu dzimtes lietvārdus, bet attiecina kā uz vīriešu, tā uz sieviešu dzimuma personām, piem., *būtne, persona, personība, autoritāte*, tātad šiem sieviešu dzimtes lietvārdiem piemīt vispārināta nozīme un gramatiskā forma neatbilst to semantikai, piem.: *G. Bērziņš vienmēr man bija liela autoritāte.* (Diena) [...] *kriminālajai autoritātei izsniegts ierocis.* (KV) *Abi ASV prezidenta kandidāti ir iespaidīgas personības.* (Diena)

Pie šīs grupas pieder daži augstu amatpersonu tituli un goda nosaukumi: *majestāte, ekselence, prominence, augstība, godība*, kurus lieto ar sieviešu dzimtes vārdiem raksturīgajām galotnēm, arī attiecinot uz vīrieti, piem.: *Vīņa Majestātei Beļģu karalim Albertam II.* (G) *Vīņas Majestātei un Vīņa Karaliskajai augstībai bija iespēja satīties ar akadēmisko aprindu pārstāvjiem.* (G) *ANO ģenerālsekretārs vēlas paust visdziļāko pateicību Vīņas Ekselencei Latvijas prezidentei.* (G) *Atļaujiet man pateikties Vīņa Ekselencei Islandes premjerministram.* (G)

662. §.

Latviešu valodā lietvārdiem vīriešu dzimtē piemīt vispārinājuma nozīme, tos lieto, ja runā par cilvēku kolektīvu, kurā ir abu dzimumu personas, piem.: *slimnīcas mediķi, orķestra mūziķi, svētku dalībnieki, universitātes studenti.* Vīriešu dzimtes lietvārdiem ir vispārinājuma nozīme, ja tie nosauc nevis konkrētu personu, bet pašu profesiju, amatu, zinātnisko grādu, dienesta pakāpi, goda nosaukumu u. tml. (Krūmiņa, Skujiņa 2002: 70; Pūtele 1999: 81, 82), piem.: [*viņa*] *ir ieguvusi maģistra grādu vadībinībās.* (Diena) *Man ir klasiska pediatra izglītība un klasisks pediatra raksturs, stāsta Inese.* (Diena)

Vīriešu dzimtes vispārināta nozīme ir vārdiem *cilvēks, bērns, upuris, indivīds, elks, laudis* u. c.

663. §.

Īpašu grupu veido personu nosaukumi, kuru leksiskajā nozīmē jau ietverta piederība pie viena vai otra dzimuma, piem.: *karavīrs, valstsvīrs, runasvīrs, medicīnas māsa* (arī citi šīs profesijas paveidu nosaukumi – *virsmāsa, operāciju māsa, diētas māsa, pediatrijas māsa* u. tml.), *vecmāte*. Šiem lietvārdiem ar galotnes maiņu piešķirt citu dzimti nav iespējams, un tas rada neērtības to lietošanā (Pūtele 2005: 75). Profesiju nosaukumu reglamentējošos dokumentos vārdi *vecmāte* un *medicīnas māsa* (arī šīs profesijas paveidi) doti tikai sieviešu dzimtes formā (PK 2007).

664. §.

Ir daži vīriešu dzimuma personu nosaukumi, kuriem vienskaitļa nominatīvā ir sieviešu dzimtei raksturīgā galotne *-a*: *puika, junga, dalailama, mulla, lama* ‘garīdznieks’ *riksa*; personvārdi vai iesaukas: *Janka, Jurka, Ješka, Saša*. Šādu lietvārdu gramatiskās dzimtes nozīme atklājas kontekstā, piem.: *Citi puikas dzenāja bumbu, bet man bija jāpalīdz vecākiem.* (SD) [...] *pieredzējušie jungas apmācīs jaunos.* (NRA)

665. §.

Dzīvnieku nosaukumu dzimte. Dzīvnieku nosaukumos uz bioloģiskā dzimuma atšķirībām latviešu valodā norāda dažādi.

1. Lielai daļai dzīvnieku nosaukumu gramatisku dzimtes atšķirību nav. Uz abu dzimumu īpatņiem attiecina vai nu vīriešu, vai sieviešu dzimtes lietvārdus. Parasti tie ir nelielu savvaļas dzīvnieku, kā arī putnu, zivju, kukaiņu u. tml. radību nosaukumi, piem.:

āpsis, kurmis, ezis, krupis, zutis, lasis, vanags, stārķis, ods, lapsa, vāvere, pele, čūska, slika, menca, muša, dzeguze, pīle, zoss. Acīmredzot cilvēku praktiskajā dzīvē šo dzīvo radību bioloģiskais dzimums nav bijis tik svarīgs, lai būtu nepieciešami lingvistiski līdzekļi to dzimuma diferencēšanai.

2. Mājdzīvnieku nosaukumiem dzimtes atšķirības ir ļoti senas un realizējas, apvienojoties vārda morfoloģiskajām pazīmēm ar vārda leksisko nozīmi. Tie ir dažādu leksēmu pāri, kas ieguvuši vīriešu vai sieviešu dzimtes gramatiskās formas, piem.: *vis-ta – gailis, aita – auns, kaza – āzis, govs – bullis, ķēve – ērzelis, suns – kuce.* Mājdzīvnieku mazuļu nosaukumos dzimuma atšķirības gan neizpaužas, parasti tie ir vīriešu dzimtes vārdi: *jērs, kumelš, sivēns, telš, cālis, kucēns, kaķēns, kazlēns.*

3. Uz dzīvnieku dzimumu norāda, izmantojot dažādus derivatīvus paņēmienus un leksiskus līdzekļus.

a) Sieviešu dzimuma īpatņu apzīmēšanai izmanto atvasinātus lietvārdus ar derivatīvo galotni *-e* vai ar piedēkļiem *-en-*, *-ien-*: *kaķis – kaķe, kaķene; vilks – vilcene, lācis – lācene, tīģeris – tīģeriene*, piem.: *Velgai ne prātā nenāca, ka **alnenei** Līnītei piedzims dvīņi.* (Diena) *Arī šogad **stārķene** perēja mazuļus.* (G) ***Krokodiliene** Krokse atkal tropu mājā.* (LTV1)

Pēdējo gadu publicistikas tekstos bieži tiek lietots ar derivatīvo galotni *-e* darināts vārds *sune*, piem.: *[..] kādai labradora **sunei** esot kupls metiens – astoņi **kucēni**.* (Diena) *Rotaļīga, mīlīga un tajā pašā laikā pašapzinīga **sune**.* (Māja) *Taiga, kad izies suņu skolu, būs gudra **sune**.* (Diena) Ir acīm redzama vairīšanās no šīs sugas sieviešu dzimuma īpatņa apzīmējuma *kuce* lietošanas, jo tas asociējas ar vienkāršrunas leksikā lietoto vulgāro nozīmi 'slikta, paklūdusi sieviete'.

Nereti dzīvnieka sieviešu kārtas dzimums tiek uzsvērts, lietojot deminutīvus ar izskaņu *-īte*, kuri vārdarināšanas ziņā neatbilst attiecīgajam modelim, resp., tie ir darināti no vīriešu dzimtes motivētālvārda: *sunīte, zilonīte, trusīte, kāmiņte, ēzelīte* u. c., piem.: *Astoņgadīgajai **sunītei** ir nepieciešama operācija.* (Māja) *[..] **ēzelīte** ir ļoti mierīga, prātīga un talantīga, uzreiz saprot, ko no viņas grib.* (Diena) *Sekcija parādīja, ka **tīģerītei** kritienā ir salauzta vairākas ribas.* (SD)

b) Dzimumus diferencē salikteņi ar otro komponentu *-māte*, *-mātīte* vai *-tēvs*, *-tēviņš*: *ziloņmāte, ēzelmāte, tīģermātīte, ziloņtēvs, zostēviņš, pīltēviņš.*

c) Tiek lietoti vārdkopnosaukumi, kuros ietilpst leksiskie bioloģiskā dzimuma apzīmējumi *māte*, *mātīte* vai *tēvs*, *tēviņš*, piem.: *lāču māte, vilku māte, gulbju tēviņš, gulbju mātīte.*

Minētie dzīvnieku dzimuma apzīmēšanas veidi nav stingri normēti, dzīvnieku kārtas apzīmēšanai var izmantot dažādi darinātus nosaukumus, piem.: *Parasti zoodārzī ne labprāt turot **vilcenes** [..], ekspozīcijām labprātāk izvēloties **vilku tēviņus**.* (KV) *Šī **tīģeriene** jau agrāk bijusi pazīstama ar agresīvo dabu.* (NRA) *Uz Holandes zoodārzīem ir aizvests **ziloņtēvs** Radža un **ziloņmāte** Rupa.* (G)

4. Dažkārt uz dzīvnieku dzimumu mēdz norādīt ar leksiskiem līdzekļiem, attiecinot uz tiem cilvēku apzīmējumus, piem.: *puika, puisis, vīrs, zēns, jauneklis, meitene, jaunkundze, dāma* u. tml. Tādējādi dzīvnieki tiek personificēti un raksturoti ne tikai pēc dzimuma, bet arī pēc vecuma, izskata, izturēšanās vai citām pazīmēm, paužot emocionāli eksprešīvu, parasti pozitīvu, attieksmi pret tiem, piem.: *Tagad mūsu zoodārzā ir tikai **žirafju puikas**, bet ir plānots iegādāties arī **meitenīti**.* (LTV1) *Simpātiskā **suņu jaunkundze** Talsu patversmē dzīvo jau gadu.* (Astes) *Ne pārāk liela auguma garspalvainais **sunvīriņš** ir kārtīgs, dzīvespriecīgs, mīlīgs atraktīvs.* (Māja)

5. Problemātiska gramatiskā dzimte ir dažu dzīvnieku nosaukumiem, kuri beidzas ar galotni *-a*: nav konsekvences klasifikācijā: vīriešu dzimte – sieviešu dzimte – kopdzimte.

Par kopdzimtes vārdu latviešu valodniecībā tradicionāli tiek uzskatīts lietvārds *lauva* (MLLVG 1959: 381; LLVV IV: 618; LVPPV 1995: 414). Taču kopdzimtes nozīme parasti ir personu nosaukumiem, un, lai tos kontekstā iesaistītu pareizās formās, ir jāzina, vai apzīmējamā būtne ir vīriešu vai sieviešu dzimuma persona. Dzīvnieka nosaukumu iesaistīt tekstā kā kopdzimtes vārdu ir problemātiski, jo dzīvnieka bioloģiskais dzimums valodas lietotājiem lielākoties nav zināms un kontekstuāli nav arī svarīgs. To pierāda vārda *lauva* lietojums. Valodas praksē to lieto gan vīriešu, gan sieviešu dzimtē vispārinātā nozīmē, apzīmējot visus attiecīgās sugas dzīvniekus un nešķirot bioloģiskos īpatņus pēc to dzimuma, piem.: *Medību laikā lauvam nākas spraukties cauri briksņiem.* (G) *No jaunajiem lauvām ļoti baidās zālēdāji.* (G) [...] *lauvas, salīdzinot ar citiem plēsējiem, nav tik izturīgas.* (G) *Lauvas parasti kļūst aktīvas vēlu vakarā. Bet, ja lauvas ir izsalkušas, tās var kļūt aktīvas jebkurā diennakts laikā.* (G)

Neskaidrības ar lietvārda *lauva* dzimtes lietojumu ir arī tad, ja šis dzīvnieks attēlots kā simbols, piem., ģerbonī vai karogā. Tā, piem., tekstos ar Latvijas ģerboņa simbolu skaidrojumu gramatiskās dzimtes nekonsekvences ir jo labi redzamas: *Vairoga turētāji – labajā pusē sarkans lauva ar zelta mēli, kreisajā pusē sudraba grifs ar zelta mēli* [...] *Sarkanā lauva sudraba laukā ņemta no agrākās Kurzemes hercogistes ģerboņa.* (G)

Konsekvences nav arī lietvārdu *gorilla*, *koala*, *panda* dzimtes formu lietojumā. Saskaņā ar norādēm dažādās vārdnīcās, piem., LVPPV 1995: 247, 369, 549, tie ir vīriešu dzimtes lietvārdi, taču valodas praksē tie, tāpat kā *lauva*, tiek lietoti gan vīriešu, gan sieviešu dzimtē, apzīmējot visus attiecīgās sugas dzīvniekus, piem.: *Vecam gorillam nav jāmāca mežā atrast ceļu.* (G) *Arī gorillai var iemācīt atpazīt tehniskas zīmes.* (TVNET) *Lielā panda ir liels zīdītājs.* (G) *Nomiris nebrīvē uzaugušais lielais panda.* (G) *Koalam ir līnijas, kas norāda uz radniecību ar Austrālijas oposumu.* (G) *Kāds sakars koalai ar lāci?* (TVNET)

Latviešu valodā ir virkne aizgūtu eksotisko dzīvnieku nosaukumu ar galotni *-a* vai *-e*, kuri ir sieviešu dzimtes vārdi, piem.: *lama, puma, pantera, hiēna, šinšilla, antilope, gazele, žirafe.* Ievērojot konsekvenci, ir loģiski visu dzīvnieku nosaukumus ar galotnēm *-a*, *-e* uzskatīt par sieviešu dzimtes lietvārdiem un lietot atbilstoši attiecīgo deklināciju formu sistēmai.

2.3.1.3. Kopdzimtes lietvārdi

666. §.

Latviešu valodā ir grupa lietvārdu, kuriem ir sieviešu dzimtes forma, tātad vienskaitļa nominatīvā galotnes *-a* un *-e*, bet leksiskā nozīmē ļauj tos attiecināt gan uz sieviešu, gan arī uz vīriešu dzimuma būtņēm. Kādas dzimtes nozīmē konkrētais vārds ir lietots, var noteikt tikai kontekstā, piem., vārdus *auša, nekauņa, nevīža, plāpa, slepkava, tiepša, tūļa, bende* var attiecināt kā uz sieviešu, tā uz vīriešu dzimuma personām. Jānis Endzelīns raksta: „[...] par vīrieti sāka, piem., *tāds bezkauņa*, turpretim par sievieti *tāda bezkauņa*” (Endzelīns 1951: 413). Šos lietvārdus sauc par **kopdzimtes vārdiem** (MLLVG 1959: 381; VPSV 2007: 194).

Locīšanas sistēmā tikai viena forma – vienskaitļa datīvs – norāda uz šo lietvārdu dzimtes atšķirībām; vīriešu dzimtes nozīmē lietotajiem vārdiem ir galotnes *-am*, *-em*, sieviešu dzimtes nozīmē lietotajiem vārdiem – galotnes *-ai*, *-ei*: *mazam aušam – mazai aušai, cietsirdīgam bendem – cietsirdīgai bendei*, piem.: *Mūža ieslodzījums mātei – savu bērnu slepkavai.* (Diena) *Slepkavam pieprasa obligāto ārstēšanos psihiatriskajā klīnikā.* (G) *Negribu nevienam jaunam bezkauņam ļaut kāpt sev uz galvas.* (L. Muktupāvela) [dakteris] *naudu tai bezkauņai atprasīja atpakaļ.* (Apollo)

667. §.

Dažkārt šos kopdzimtes lietvārdus mēdz saukt par īstajiem kopdzimtes vārdiem, un līdzās tiem tiek izdalīta otra grupa – neīstie kopdzimtes vārdi. Tie ir vārdi, kas, būdami vīriešu vai sieviešu dzimtē, apzīmē abu dzimumu būtnes, piem.: *cilvēks, bērns, zīdāinis, indivīds, ciemiņš, elks, būtne, persona, personība, autoritāte, majestāte* (sk. Veisbergs 1999: 50; Meistere 2008: 183–186). Šādiem vārdiem kopdzimtes nozīme izpaužas tikai semantiski, bet ne gramatiski, tos loka atbilstoši attiecīgās deklinācijas paradigmai, un teikumā tie nesaskaņojas dzimtē ar referentu, tiem ir iespējams saskaņojums tikai tajā dzimtē, kāda piemīt attiecīgajam vārdam (Strelēvica 2004: 61), piem.: *viņš ir gudrs cilvēks un liela autoritāte – viņa ir gudrs cilvēks un liela autoritāte*. Latviešu valodniecībā par t. s. neīstajiem kopdzimtes vārdiem ir maz pētījumu.

668. §.

Lielākā daļa kopdzimtes lietvārdu ir personu apzīmējumi ar stilistiski ekspresīvu negatīvu leksisko nozīmi, kurai var būt dažādas nianšes – nosodījums, nepatika, izsmiekls, nievājums, nicinājums u. tml. Tie apzīmē personas pēc to rakstura, uzvedības, rīcības, kā arī pēc ārējām pazīmēm, piem.: *aizmārša* ‘aizmāršīgs cilvēks’ (LLVV I: 86); *muļļa* ‘gauss, neveikls cilvēks’ (LLVV V: 290); *balamute* ‘cilvēks, kas daudz un nepārdomāti, arī nepatiesi runā; pļāpa, lielbnieks’ (LLVV II: 26), *nejēga* ‘cilvēks, kam nav vajadzīgo zināšanu, iemaņu, prasmju’ (LLVV V: 389), piem.: *Viņš [mācītājs] kļiedzis, ka viņi ir nejēgas, nekādi tur svētie, bet visistākie muļķi.* (PDz) *Bet Rūdis, tas delveris un balamute, taču nevar zināt, ka Kristīnei tēvs dzīvo Rīgā.* (I. Indrāne) *Ar uguni šī sieva rīkojas kā pēdējā neprašā.* (S. Kaldupe) *Visādi salašņas staigā, nožmiegs, un ne gailis pakaļ nenodziedās!* (A. Kalve)

Liela daļa šo lietvārdu ir deverbāli atvasinājumi, kas ir saglabājuši pamatverba leksisko nozīmi: *rīt – rīma, žūpot – žūpa, ņirgt – ņirga, pļāpāt – pļāpa*. Dažkārt pejoratīvo nozīmes nokrāsu vēl vairāk pastiprina līdzskaņu mija šo vārdu saknē (MLLVG 1959: 60): *aizmirst – aizmārša, glūnēt – glūņa, melst – melša, neprast – neprašā, snaust – snauzā*. Raksturīgs atvasinājuma tips ir vārdi ar izskaņu *-oņa*: *blandoņa, dauzoņa, muldoņa, iztapoņa, sprāgoņa, plēsoņa*, piem.: *Kamēr dauzoņas paši neapjēgs un uz savas ādas neizbaudīs ātrās braukšanas sekas, nekas nemainīsies.* (KV) *Atšķirībā no daudziem citiem suņiem, kuri, atvainojiet, izskatās pēc sprāgoņām, jo, saules nogurdināti, guļ kā beigti, šis ir skaistulis.* (Diena) *Pļāpas ir nekaunīgi plēsoņas.* (I. Ziedonis)

Daži kopdzimtes vārdi ir salikteni, kas ir stipri attālinājušies no atbilstīgo vārdu savienojumu leksiskās nozīmes un parasti tiek lietoti pārnestā nozīmē, metaforiski raksturojot personas: *roklaiža* – ‘cilvēks, kas padevīgi darbojas kāda labā, iztop tam, parasti savtīgos nolūkos, arī aiz bailēm’ (LLVV VI(2): 686); *miegamice* – ‘cilvēks, kas daudz guļ; pasīvs, neizdarīgs cilvēks’ (LLVV V: 203); *zaķapastala* – ‘bailīgs, gļēvs cilvēks’ (LLVV VIII: 573), piem.: *Iedzimts miegamice ir katrs piektais cilvēks.* (G) *Bet Zaglīgais Zaķapastala izskrēja no virtuves.* (G) *Badmiras tādi, velkas kā utis otra labuma piesūkties!* (V. Pūce)

Kopdzimtes vārdu nozīmi var iegūt sieviešu dzimtes lietvārdi – dzīvnieku nosaukumi (*cūka, lapsa, varde, žagata*), kā arī dažu priekšmetu nosaukumi (*lupata*), ja tie tiek attiecināti uz cilvēku. Šādā nozīmē lietotiem vārdiem piemīt negatīva stilistiskā ekspresija, piem.: *Lai tā izdarītu, jābūt lielam cūkam.* (LTV1) *Negribu, tomēr negribu uz pasauli skatīties kā uz kartupeļu lauku, kur lielākais cūka izrok lielāko sakni.* (R. Ezera) *Vai tiešām tu esi pēdējais lupata?* (E. Līvs)

Negatīvās stilistiskās ekspresijas dēļ kopdzimtes vārdu lietošanas sfēra ir visai ierobežota – galvenokārt tie ir sarunvalodas vai vienkāršrunas vārdi, kā ekspresīvus valodas līdzekļus tos izmanto arī daiļliteratūrā un publicistikā.

Par pazemināta stila vārdiem nav uzskatāmi kopdzimtes vārdi *slepkava, bende, varmāka*, ja tie ir lietoti pamatnozīmē, kaut arī tie apzīmē personas, kas veic izteikti

negatīvas, sabiedrībai nepieņemamas darbības, piem.: *Manā kamerā viendien ieveda solīdu kungu iesirmiem matiem. Tas bija tas **slepkava**.* (KV) [...] *polīcija atsakās **varmākam** kā drošības līdzekli piemērot aizliegumu tuvoties.* (Diena) *Vai mūsdienās **bendes** joprojām ir pieprasīti?* (TVNET)

669. §.

Ir daži personu apzīmējumi ar neitrālu leksisko pamatnozīmi. Viens no tādiem ir *paziņa*, piem.: [...] *es tikai iedomājos, ka jūsu **paziņam** apmēram tādām vajadzētu izskatīties.* (Ē. Vilks) ***Paziņa** tomēr nav spējusi palīdzēt.* (KL) *Nu sētsvidu piepildīja tēva **paziņas**, kuri atšķirībā no Valta draugiem skaidri zināja, ko grib.* (I. Ābele)

Kopdzimtes nozīme ir vārdam *galva* vārdu savienojumos *valsts galva*, *pilsētas galva*, *ģimenes galva*, t. i., ‘autoritatīva, vadoša persona; priekšnieks, vadītājs’ (LLVV III: 61, 62). Šādā nozīmē vārdu *galva* var attiecināt kā uz vīrieti, tā uz sievieti. Attiecinot šo vārdu uz vīrieti, vienskaitļa datīvā ir jālieto galotne *-am*, kā tas kopdzimtes vārdiem nepieciešams, taču šī norma ne vienmēr tiek ievērota, un valodas praksē mēdz lietot divējādas datīva formas, piem.: [...] *neatkarīgas valstis, katra ar savu **valsts galvu** un katram šīs **valsts galvai** ir jāpieņem savs lēmums.* (G) [nosūtīja] *vēstuli Maskavas **pilsētas galvai** Lužkovam.* (G) *Liepājas **galvam** darbs domē arvien ienesīgāks.* (KV) *Ciktāl **ģimenes galvam** jāgalvo par ģimenes locekļu parādiem?* (G)

Apzīmējums *valsts galva* sieviešu dzimtes formā, resp., vienskaitļa datīvā ar galotni *-ai*, un nozīmē nereti lietots tad, ja to neattiecina uz konkrētu cilvēku, bet lieto ar vispārinātu nozīmi ‘valsts augstākā amatpersona’, piem.: *Tieši **valsts galvai** – prezidentam ir tiesības un pienākums.* (G) *Monarhijā valsts vara pieder vienpersoniski **valsts galvai** – monarham.* (G)

670. §.

Kopdzimtes vārdu grupā ir iekļaujami uzvārdi ar vienskaitļa nominatīva galotnēm *-a* un *-e*: *Gints **Auza** – Aija **Auza**, Ivars **Egle** – Ieva **Egle**.*

Valodas praksē nereti jautājumus rada šo uzvārdu locīšana, kaut gan te ir jāievēro tas pats likums, kas visu pārējo kopdzimtes vārdu locīšanā, proti, atšķirīgas ir vienskaitļa datīva galotnes: *Gintam **Auz-am** – Aijai **Auz-ai**, Ivaram **Egl-em** – Ievai **Egl-ei**.* Šo uzvārdu gramatisko formu neizpratnes cēlonis acīmredzot ir tieksme uzvārdā saskatīt tam pamatā esošā sugasvārda nozīmi. Taču, kļuvuši par uzvārdiem, šie lietvārdi desmantizējas un nav vairs saistāmi ar attiecīgā sugasvārda jeb apelatīva leksisko nozīmi un gramatisko dzimti.

Kopdzimtes uzvārdu sakarā jāmin vēl kāda uzvārdu grupa, kura neiekļaujas tradicionālajā kopdzimtes lietvārdu paradigmā. Tie ir trešās deklinācijas uzvārdi ar vienskaitļa nominatīva galotni *-us* (*Ingus **Vītkus** – Inga **Vītkus***) un uzvārdi, kam pamatā ir sestās deklinācijas sugasvārdi ar vienskaitļa nominatīva galotni *-s* (*Zane **Klints** – Jānis **Klints***). Tāpat kā ceturtais un piektās deklinācijas kopdzimtes vārdiem, arī šiem uzvārdiem dzimtes atšķirības izpaužas vienskaitļa datīvā: *Ingum **Vītk-um** – Ingai **Vītk-ui**; Zanei **Klint-ij** – Jānim **Klint-im*** (Blinkena et al. 1999: 19, 23, 26).

2.3.1.4. Nelokāmo lietvārdu dzimte

671. §.

Nelokāmajiem lietvārdiem nav formālu dzimtes kategorijas rādītāju, bet tie ir ieguvuši vīriešu vai sieviešu dzimtes nozīmi atkarībā no to semantikas.

1. Nelokāmajiem sugas vārdiem ir vīriešu dzimtes nozīme: *jauns **auto**, plašs **foajē**, garšīgs **ragū**, sulīgs **kivi**, sārts **flamingo***, piem.: *Mūsu naktsmājām izvēlētais **bun-***

galo atrodas salas dienvidrietumos nelielā baltu smilšu pludmalē. (SD) Cepts cukini ar astoņkāju konserviem. (I. Ziedonis)

2. Nelokāmie īpašvārdi iegūst tādas dzimtes nozīmi, kāda ir atbilstošajiem sugasvārdiem jeb apelatīviem: *skaistā Kapri* (sala), *varenā Misisipi* (upe), *senā Tartu* (pilsēta), *augstais Kilimandžāro* (kalns), *dziļlais Ontario* (ezers), piem.: *Tartu vienmēr ir bijusi Igaunijas intelektuālā galvaspilsēta. (G) Gobi ir liels, tuksnešains reģions Āzijā. (G)*

Nelokāmajiem personu vārdiem un uzvārdiem dzimtes nozīme ir nosakāma pēc apzīmējamās personas dzimuma: *mazais Bruno*, *skaistā Aino*, *slavenais Džuzepe Verdi*, *populārā Merilina Monro*.

2.3.1.5. Lietvārdu dzimtes svārstības

672. §.

Dažkārt lietvārdiem gramatiskās dzimtes izpausmē ir novērojamas svārstības – vienu un to pašu reāliju var apzīmēt gan ar vīriešu, gan ar sieviešu dzimtes vārdu. Šāds paralēlformu lietojums ir plaši pazīstams latviešu valodas izloksnēs un rakstu valodā dažādos tās vēsturiskajos posmos (sk. Smiltnece 1985, 2002).

1. Mūsdienu literārajā valodā dzimtes paralēlisms dažreiz ir vērojams prefiksālos lietvārdos, piem.: *pakalns – pakalne*, *novakars – novakare*, *pakrēslis – pakrēsle*, *apbrīns – apbrīna*, un dažos saliktoņos, piem.: *krustceles – krustceļi*, *ežmala – ežmalis*, *sienmala – sienmalis*, *sētmala – sētmalis*. Leksiskā nozīme dzimtes variantiem ir vienāda, piem.: [...] *meža ielokā pavērās novakara gaismas pieliets četrstūris. (R. Ezera) Kluso novakari Pa vidu plēsīs. (V. Belševica) Un pusnaktī krustceļos iznāk Sapņi kā dzimstošas zvaigznes. (I. Ziedonis) Kāds krustcelēs man prasa pēc zaļas cerības. (J. Peters) Ežmala, kas atdalīja atsevišķus īpašumus, nozuda. (LM) [...] ežmalī šņakstināja gov. (S. Kaldupe)*

2. Ilgstošas diskusijas ir radījuši lietvārda *sāls* dzimte. Izlokšņu dotumi un latviešu rakstu valodas vēstures materiāli rāda, ka šī vārda dzimtes kategorijas izpausmē nekad nav bijusi vienveidība. Vārds plašākā nozīmē kā ķīmijas termins latviešu valodā parasti ir lietots vīriešu dzimtes formā *sāls*, daudzskaitlī *sāļi*, bet šaurākā nozīmē kā pārtikā lietojamā viela (nātrija hlorīds) tas 20. gadsimtā nostiprinājies kā sieviešu dzimtes sestās deklinācijas vārds: *vārāmā sāls*, *smalka sāls*, *rupja sāls* (Smiltnece 2002: 23). Šāds dzimtes formu paralēlisms 20. gadsimta 70. gados tika uzskatīts par šķietami traucējošu faktoru, tādēļ, ņemot vērā to, ka zinātniskā termina funkcijā pārsvarā tiek lietots vīriešu dzimtes vārds *sāls*, *sāļi*, vīriešu dzimtes forma tika vispārināta un atzīta par normu (sk. LVPPV 1995: 696). Zinātniskajā terminoloģijā, protams, ir svarīga gramatiskā formu vienveidība un sistēmiskums, bet liela nozīme ir arī tradīcijām. Sieviešu dzimtes forma *sāls* pārtikā lietojamās reālijas apzīmēšanai ir tik noturīga, ka tā joprojām tiek lietota. Valodas praksē šis lietvārds ir sastopams abu dzimšu formās, piem.: *Es būtu aplamnieks, ja uzskatītu, ka visa sāls slēpjas eksaktajās zinātnēs un kosmiskajos lidojumos. (AA) Negatīvi koku apgādi ar barības elementiem ietekmē vārāmās sāls izmantošana ledus atkausēšanai. (G) Un sniegam lemts atkal izkust Kā sāļij uzplēstā rētā. (H. Heislars)*

Ādas attīrīšanai noder samaltas auzu pārslas, rupjais sāls, sacukurojies medus. (Ieva) Smalkais sāls ir dabiska balta kristāliska viela bez smaržas [...] Šķīdumos smalkajam sālim ir īss izšķīšanas periods. (G) Man liekas, ka savs sāls šajā faktā ir. (KV)

Domājams, ka sieviešu dzimtes formas noturīguma pamatā ir semantiskais aspekts: ikdienā lietojamo reāliju *vārāmo sāli* valodas lietotāji semantiski nesaista ar citiem *sāļiem*, un tādēļ lēmums par gramatiskās dzimtes vienādošanu valodas praksē nav realizējies. Ņemot vērā pietiekami ilgstošā periodā izveidojušos situāciju, jāat-

zīst, ka vārdu *sāls* var lietot gan vīriešu, gan sieviešu dzimtē (Paegle 2003: 33). Abu dzimšu formas ar vienādu leksisko nozīmi dotas arī dažās vārdnīcās (piem., LLVV VII(2): 179).

2.3.2. Skaitļa kategorija

2.3.2.1. Skaitļa kategorijas gramatiskais un leksiski semantiskais aspekts

673. §.

Lietvārdu skaitļa kategorija ir leksiski gramatiskā kategorija, tā ietver vienskaitļa un daudzskaitļa opozīciju un ir saistīta gan ar vārda gramatisko formu, gan ar tā leksisko nozīmi. Vārda leksiskā nozīme norāda, vai priekšmeti un būtnes ir vai nav skaitāmi, vai tie ir viens vai vairāki, bet gramatiski uz šīm leksiski semantiskajām īpašībām norāda lietvārdu formālās pazīmes – galotnes. Mūsdienu latviešu valodā lietvārdam ir divi skaitļi – vienskaitlis un daudzskaitlis.

Saglabājušās arī vecā divskaitļa atliekas (Endzelīns 1951: 450–460; MLLVG 1959: 382). Ir sastopama divskaitļa nominatīva–akuzatīva forma ar galotni *-i*. Šo formu parasti lieto, ja lietvārds ir laika, svara vai mēra vienības nosaukums, ko apzīmē skaitļa vārdi no *divi* līdz *deviņi*: **divi gadi** vecs bērns, **pieci metri** dziļa aka, ārzemēs biju **divi mēneši**, piem.: *Nu jau deviņi gadi mokos, darbu meklēdams.* (A. Bels) Mūsdienu literārajā valodā šo formu vietā vairāk parastas ir daudzskaitļa akuzatīva formas: **divus gadus** vecs bērns, **piecus metrus** dziļa aka, ārzemēs biju **divus mēnešus**, piem.: *Tumsā divas dzirksteles tuvu blakus skrēja.* (I. Ziedonis)

Lietvārds vienskaitlī apzīmē vienu atsevišķu priekšmetu vai būtni: *grāmata, koks, sirds, māsa, lācis*; abstraktus nojēgumus, kurus uztver kā vienotu veselumu: *skaistums, naidis, brīvība, tumsa*; vielas: *piens, krīts, ūdeņradis*; priekšmetu vai būtņu kopas: *lapotne, jaunatne, tauta*, piem.: **Saules vēl nekur nav, ir stipri drēgni, un celiņš ved miglā.** *Pirmo miglas baltumā es ieraugu aku. [...] To es atcerēšos: pa kreisi pīlādzis un pa labi liepa, celiņš ir ciets, nostaigāts, zaļa zālīte gar malām.* (I. Ziedonis)

Lietvārds daudzskaitlī apzīmē divus vai vairākus priekšmetus vai būtnes: *grāmatas, koki, sirdis, māsas, lāči*; tādus priekšmetus un nojēgumus, kuros ir izšķiramās divas vai vairākas daļas: *bikses, šķēres, kāpnes, drupas, rūpes, sāpes, briesmas*, piem.: **Putni iekliegsies, apiņi tvanēs, Atkal viena vasara sanēs. Raibas pūs pupas, pārkonī dārdēs, Sauksimies īstos un pieņemtos vārdos.** (E. Plaudis) *Upes viņējā krastā jau snaigstās sirmas ciņu galvas sīksīkām dzērvenāju zvīnām.* (I. Indrāne)

Lielākajai daļai lietvārdu latviešu valodā ir gan vienskaitlis, gan daudzskaitlis. Leksiskās nozīmes un kvantitātes apzīmējuma attiecības abu skaitļu formām ir dažādas.

1. Ja lietvārds apzīmē skaitāmus priekšmetus vai būtnes, abu skaitļu formām parasti ir vienāda leksiskā nozīme, tās vienīgi norāda uz priekšmetu vai būtņu atšķirīgu kvantitāti, piem.: *koks – koki, iela – ielas, putns – putni, vēzis – vēži.*

2. Abu skaitļu formām gan leksiskā, gan kvantitatīvā nozīme ir vienāda. Tie ir lietvārdi, kas apzīmē masu, vielu vai abstraktus nojēgumus un neietver vienskaitļa un daudzskaitļa pretnostatījumu, piem.: *smilts – smiltis, asins – asinis, debess – debesis.*

Ezers ir daļa no zemes un arī daļa no debess. Vairāk no debess, ko tas auklē savu krastu šūpulī. Ezers ir šeit, lai turētu debesis. Bet šonakt tam debess nav jātur. (A. Ivaska) *Līdz Papei, Nidai aizdejojos, Līdz Kuršu jomai – smiltis klīst, Un es kā dejā vēl joprojām Tai klīstošajai smiltij līdz.* (O. Gūtmanis)

3. Daļai lietvārdu skaitļa kategorija nerealizējas vienādi pilnīgi, resp., abu skaitļu paradigma teorētiski tiem iespējama, bet praktiski tos lieto vai nu tikai vienskaitlī, vai

tikai daudzskaitlī. Šie gramatiskie ierobežojumi izriet no lietvārdu semantikas, un tādēļ latviešu valodas gramatikās tradicionāli tiek nošķirtas divas lietvārdu grupas: **vienskaitlinieki** un **daudzskaitlinieki**. Šis iedalījums lielā mērā ir saistīts ar apkārtējās pasaules uztveri un atspoguļojumu cilvēka apziņā – apzīmējamās reālijas tiek uztvertas vai nu kā kvantitatīvi un kvalitatīvi vienots, nedalāms, nesaskaitāms veselums, vai arī kā dalāms, saskaitāms, izmērāms daudzums.

674. §.

Lietvārdu iedalījums vienskaitliniekos un daudzskaitliniekos ir visai nosacīts. Teorētiski gandrīz jebkurš lietvārds var būt pilnas paradigmas vārds ar vienskaitļa un daudzskaitļa formām. Tikai vienskaitļa vai tikai daudzskaitļa formu izvēli un lietojamību lielā mērā nosaka valodas tradīcijas un valodas normu noteiktās prasības, cenšoties ievērot principu *pareizs/nepareizs, vēlams/nevēlams*. 20. gadsimta 70.–90. gados latviešu valodniecībā vienskaitlinieku un daudzskaitlinieku lietojumam uzmanība tika pievērsta galvenokārt valodas kultūras aspektā, norādot uz nepieļaujamiem literārās valodas normu pārkāpumiem (sk., piem., Strazdiņa 1970, 1971; Riekstiņa 1980; Paegle 1989; Freimane 1993: 200, 201, 210, 211). 20. gadsimta beigās un 21. gadsimta sākumā vienskaitlinieku un daudzskaitlinieku lietojumā ir konstatētas diezgan būtiskas pārmaiņas, īpaši plašsaziņas līdzekļu valodā, kā arī sarunvalodā, un tām ir pievērsuši uzmanību vairāki valodnieki (sk., piem., Baldunčiks 2005; Ščucka 2007; Nītiņa 2011: 27–30; Lokmane 2011: 104, 105). Pārmaiņas izpaužas tādējādi, ka daudzi līdz šim par tradicionāliem uzskatītie vienskaitlinieki arvien biežāk tiek lietoti daudzskaitlī un otrādi – valodā ierasto daudzskaitlinieku vietā ieviešas šo vārdu vienskaitļa formas. Šī parādība uzskatāmi liecina, ka valoda ir dzīva un gramatisko formu sistēma nav nemainīga – to ietekmē dažādi faktori: vārdu nozīmju maiņa, valodas lietotāju loģika un valodas izjūta, kuru savukārt ietekmē dažādi ekstralingvistiski faktori.

2.3.2.2. Vienskaitlinieki

675. §.

Vienskaitlinieki ir lietvārdi, ko parasti lieto tikai vienskaitlī (VPSV 2007: 450). To leksiskā nozīme vai nu nepieļauj daudzskaitļa formas, vai arī daudzskaitļa formu lietojums ir ierobežots. Tādus lietvārdus mēdz saukt gan par pilnīgiem vienskaitliniekiem (MLLVG 1959: 385), gan par īstiem vienskaitliniekiem (Nītiņa 2001: 12), piem.: *laime, tumsa, skābeklis, mūžība, garlaicība, vienatne, griba, nespēks*.

Īstu vienskaitlinieku latviešu valodā nav daudz. Plašāku grupu veido lietvārdi, kuri par vienskaitliniekiem ir uzskatāmi tikai daļēji. Gramatikās mēdz uzsvērt, ka tos „parasti lieto vienskaitlī”. Par vienskaitliniekiem šie lietvārdi tiek uzskatīti tāpēc, ka vienskaitļa formās izpaužas to leksiskā pamatnozīme un vienskaitļa formas ir biežāk lietotas. Taču tiem ir iespējamās arī daudzskaitļa formas, bet tām lielākoties piemīt dažādas stilistiskās vai semantiskās niansas, lielākoties to leksiskajai nozīmei sašaurinoties vai iegūstot konkrētāku saturu (Rozenbergs 1983: 18). Piem., vārdu *ūdens* vienskaitlī parasti lieto vispārīgā nozīmē, nosaucot vielu – ūdeņraža oksīdu, bet daudzskaitlis *ūdeņi* apzīmē vai nu lielus šīs vielas daudzumus noteiktā vidē, vai ūdenstilpes (LLVV VIII: 55–58), piem.: *Akā ir ūdens. Es pārliccos pāri malai, kaut kur dziļumā atspīd ūdens*. (I. Ziedonis) *Dzīlē iemīlējies zars nespēj noslīkt pavasara ūdeņos*. (M. Melgalvs) – *Veicais Zvejnieks mums to nepiedotu, – noteica Andžs. – Viņa laiva šķēla īstus ūdeņus*. (N. Ikstena)

Abu skaitļu vārdformas, akcentējot kvantitatīvās atšķirības, tiek lietotas pat vienā teikumā: *Salasītos augus noskalo vairākos aukstos ūdeņos, un tad liec sietā, lai notek ūdens*. (Mūsmājas)

Pēc leksiski semantiskās nozīmes vienskaitlinieki ir daudzveidīgi un veido vairākas grupas.

676. §.

Vielas vai masas nosaukumi apzīmē vielu vai masu, kas cilvēku izpratnē ir viens, nedalāms veselums, tas nav skaitāms, bet ir kā citādi izmērāms: *kūdra, nafta, malka, siens, vilna, žults, limfa, krīts, granīts, varš, sudrabs, zelts, ledus, medus* u. c., piem.: *Zils zibsnī tērauds*. (E. Plaudis) *No asfalta segapakšas pabāž galvas akmeņi*. (I. Ziedonis) *Un katra stunda kā bite manī Medu nes*. (I. Ziedonis)

Pie vielas vai masas apzīmējumiem – vienskaitliniekiem – parasti tiek minēti pār-tikas produktu nosaukumi, piem.: *piens, sviests, krējums, gaļa, tēja, kafija* (MLLVG 1959: 385). Iespējams, ka priekšstats par šo jēdzienu apzīmēto vielu nedalāmību veido-jies tālākā pagātnē, kad šie produkti pamatos bijuši viena veida un tādēļ cilvēku apziņā asociējušies ar vienveidīgu masu, taču, dzīvei attīstoties, radušās daudzas šo produktu šķirnes, tādēļ mūsdienās gluži parastas un motivētas ir tādas daudzskaitļa formas kā *sieri, sviesti, pieni, krējumi, jogurti, vīni, maizes, gaļas, tējas, kafijas*, piem.: *Lai zupa iegūtu piesātinātu garšu, buljonu vāra no dažādām gaļām*. (IM) *Brī un kamambērs ir divi franču dižciltīgie sieri*. (Diena) *Maizes bija dažādas, bet man atmiņā palicis visie-kārojamākais – brūns apaļš kukulītis no miežu miltiem*. (O. Gūtmanis)

Salīdzinājumā ar vienskaitļa formām šīs grupas lietvārdu daudzskaitlim piemīt konkrētāka nozīme – tas apzīmē no attiecīgās vielas vai masas veidotus priekšmetus. Tā, piem., vienskaitlinieku *stikls, kristāls* daudzskaitļa formas ir ieguvušas sašaurinātu leksisko nozīmi, apzīmējot konkrētus priekšmetus: *krāsaini stikli, briļļu stikli, kristāli* ‘kristāla trauki vai citi izstrādājumi’. Daudzskaitļa formas tiek izmantotas terminolo-gijā, nosaucot attiecīgā objekta paveidu kopumu, piem.: *sāļi, augsnes, naftas* (Skujiņa 2002: 74).

677. §.

Dabas parādību nosaukumi: *lietus, sniegs, migla, rasa, krusa, sals* u. c., piem.: *Gribas rasā dziļu sliedi iemīt*. (E. Plaudis) *Putinās pirmais sniegs, Un lēnām satumsīs diena*. (I. Ziedonis) *Veselas bērzu piekalnes stāv pret sauli un neuzdrošinās elpot, lai nenotrauktu sarmas greznumu*. (I. Indrāne)

Dabas parādību nosaukumu daudzskaitļa formas var paust stilistisku papildinfor-māciju, pastiprinot daudzuma jēdzienu un radot valodas tēlainību daiļliteratūras tekstos (Rozenbergs 1983: 18; Freimane 1993: 211), piem.: *Kādā koku aizsaulē rasas mirdz un lieti līst, Un no vēsām rīta miglām balti padebeši klīst?* (V. Belševica) *Gan ar sniegiem, gan ar saliem, gan ar lauskiem skaļš – gads ir balts no abiem galiem un pa vidu zaļš*. (O. Vācietis)

Dabas parādību nosaukumus daudzskaitlī mūsdienās arvien biežāk lietot arī stilistiski neitrālos tekstos, pat laika ziņās, tādējādi valodas lietotāji cenšas norādīt uz lielu vielas kvantitāti vai intensīvu, ilgstošu dabas procesu norisi, piem.: *Nākamnedēļ var at-kārtoties pagājušā gada sniegi*. (LTV1) *Pirmdien atkal valsts lielākajā daļā atgriezīsies lieti*. (Delfi) *Jūrā mirst putni, draud skābais lietus. Vietējiem iedzīvotājiem jāgatavojas skābajiem lieti*. (Diena)

678. §.

Abstraktu nojēgumu nosaukumi apzīmē darbības, procesus, stāvokļus, parādī-bas, pazīmes vai vispārīgus jēdzienus, kas cilvēka uztverē ir vienība, veselums: *prāts, laime, naid, patika, dzīve, tumsa, tagadne, nāve, slava, miers* u. c., piem.: *Reizēm sagrābj bailes no nākotnes. Nākotne ir kā marta ledus*. (R. Ezera) *Tu ieej pļavā tum-sā, izstiep rokas un izstieptām rokā klausies, no kurienes nāk siltums*. (I. Ziedonis) *Es mīlu tevi, bērnišķīgā iela, Ar visu tavu izdomāto mieru, ar kilogramos sasvārstīto prieku*. (O. Vācietis)

Liela daļa šo vienskaitlinieku ir sufiksāli darinājumi ar piedēkļiem *-īb-* (*mūžība, sirsnība, kautrība*), *-um-* (*lepnums, skaistums, nogurums*), *-šan-* (*gaidīšana, raudāšana, celšanās*), *-oņ-* (*sutoņa, dunoņa, rūkoņa*), *-atn-*, *-otn-*, *-tn-* (*vienatne, mazotne, pagātne*), kā arī atvasinājumiem ar derivatīvajām galotnēm *-a*, *-e* (*griža, cieņa, tveice, kvēle, kāre*).

Daļai šīs grupas lietvārdu ir iespējamās arī daudzskaitļa formas ar atšķirīgu, lielākoties konkrētu, nozīmi. Tas labi redzams abu skaitļu pāros, kur vienskaitļa formas apzīmē vispārinātas pazīmes, darbības vai citus abstraktus nojēgumus, bet daudzskaitļa formām ir daudz konkrētāka nozīme: *rupjība – rupjības, vērtība – vērtības, saldums – saldumi, labums – labumi, daršana – daršanas, prāts – prāti, spēks – spēki*, piem.: *Cukuram ir noturīgs, tīrs saldums bez blakus garšas un pēcgaršas.* (G) *Austrumu saldumi tiek radīti pēc austrumu tautu receptēm.* (G) *Arī latviešu tradicionālā kultūra ir fenomens senā ataviskuma nozīmē.* (Diena) *Saules atdzimšana ir zināma visām priekškrīstīgām kultūrām Eiropā.* (Diena) *Spēks piemīt rokai – ar to var iesist, ar to var noglāstīt. Spēks piemīt vārdam, lielāks pasacītajam.* (NRA) *Tu nereti esi vainots par simpātiju izrādīšanu pret konkrētiem politiskiem spēkiem.* (SD)

Kopš 21. gadsimta sākuma latviešu valodā ir vērojamas būtiskas izmaiņas šīs grupas lietvārdu skaitļa formu lietojumā. Daudzi atvasinājumi ar *-ība*, *-ums*, *-šana*, *-ija*, kā arī citi abstraktu nojēgumu apzīmējumi, kuri latviešu valodniecībā tika uzskatīti par tradicionāliem vienskaitliniekiem un kuru lietojums daudzskaitlī tika kvalificēts kā novirze no literārās valodas normas (Strazdiņa 1971: 85–92; Riekstiņa 1980: 176–180; Freimane 1993: 211), mūsdienās zaudē vienskaitlinieka pozīcijas un tiek lietoti arī daudzskaitlī vai pat tikai daudzskaitlī (Nītiņa 2004: 41), piem.: *apdraudējumi, izaicinājumi, neatkarības, draudzības, izglītības, atbildības, pieredzes, riski, politikas: Atlasīt citās valstīs jau izmēģinātas rīcības un politikas un kādas no tām ieviest Latvijā – tas ir izvēles jautājums.* (Diena) *Jānodrošina šīs teritorijas funkcionēšana bez riskiem.* (LTV1) *Līdz 30 gadu vecumam viņi bauda dzīvi. Dažādas atbildības sākas pēc tam.* (LTV1)

Šādu daudzskaitļa formu lietojuma motīvi ir dažādi.

1. Daļa neparasto daudzskaitļa formu ir ieviesušās angļu valodas ietekmē, tie ir gan aizgūti vārdi, kas burtiski pārnesti latviešu valodā, saglabājot angļu valodai raksturīgo daudzskaitli, gan latviski tulkojumi, nevietā saglabājot angļu valodai atbilstošo daudzskaitli (Baldunčiks 2005: 7; Ščucka 2007: 267–269): *aktivitātes, kompetences, stratēģijas, inteliģences, politikas, ekonomikas, kvalitātes, konsekvences, ātrumi, daudzumi, apjomi, pamatojumi* u. c., piem.: *Šaubos par ANO kapacitātēm.* (LTV1) *Baltijas valstu ekonomikās lejupslīde jau ir sākusies.* (Delfi) *Vai ir kvalitātes, kas manā dzīvē mainījušās? Par to nekad nevari būt pārliecināts. Tad jājautā, vai tās ir kvalitātes!* (PDz) *Mums ar Zemkopības ministriju pašlaik notiek diskusijas par koku ciršanas apjomiem.* (SD)

2. Dažkārt daudzskaitļa lietojums motivējams ar vārda leksiskās nozīmes konkretizēšanos, kas precīzāk izsaka jēdziena jauno saturu. Piem., vienskaitliniekam *izglītība* ir vispārināta nozīme ‘zināšanas, kas iegūtas mācoties; pasākumu kopums bērnu, jaunatnes un pieaugušo mācīšanai un audzināšanai’ (LLVV III: 535), taču mūsdienās izplatītā daudzskaitļa forma *izglītības* parasti tiek attiecināta uz augstāko izglītību, izsakot to, ka cilvēks ir apguvis vairākas studiju programmas un ieguvis vairākas specialitātes vai vairākus akadēmiskos/profesionālos grādus, vai arī apguvis dažādu līmeņu augstāko izglītību, piem.: *[..] gadu mācīties izvēlētajā programmā Nīderlandē un vienlaicīgi iegūt divas augstākās izglītības.* (Diena) *[..] darba vide skolotājiem skarba, par simbolisku atalgojumu jāspēj iegūt vairākas augstākās izglītības.* (TVNET)

Līdzīga nozīmes konkretizācija ir notikusi daudzskaitļa formā *riski*, kas īpaši aktīva ir 21. gadsimta publicistikā, politiķu valodā, arī sarunvalodā. „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” vārds *risks* ir dots tikai vienskaitlī divās nozīmēs: 1) iespējamās briesmas, zaudējuma iespēja neapdomīgā, pārdrošā rīcībā; 2) pārdroša rīcība, darbība (LLVV VI(2): 662). Šķiet, tieši pirmā nozīme motivē daudzskaitļa formas *riski* lietojumu, uzsverot šo iespējamo bīstamo seku kvantitatīvo un kvalitatīvo daudzveidību, piem.: *Komisijas locekļi ir analizējuši riskus, kādi radīsies, Saeimu atlaižot.* (Delfi) *Viņa pati sāka risināt sarunu [...] par riskiem, kas rodas, pie dzīvības noturot bērnus ar smagiem gēnu defektiem.* (SD)

Ar daudzskaitļa formu *riski* apzīmē ne tikai bīstamās sekas, bet arī faktorus, kas var būt cēlonis bīstamai, riskantai situācijai, piem.: *Es nevaru prognozēt, vai valdība nostrādās vai nenostādās, es varu pieminēt tikai dažus no riskiem.* (Diena) *Analītiķi nosauc 2012. gada galvenos riskus.* (Delfi)

3. Netradicionālā daudzskaitļa lietojumā nereti ir saskatāma konteksta ietekme. Tradicionāls vienskaitlinieks tiek lietots daudzskaitlī tāpēc, ka daudzskaitļa forma it kā šķiet loģiska, jo semantiski izriet no teikuma satura, kaut arī gramatiski neatbilst latviešu valodas tradicionālai normai, piem.: *Alkohols bija vainojams 24 cilvēku nāvēs.* (Delfi) *Tās ir Itālijas un Beļģijas pieredzes.* (LTV1) *Zoopreču kioskos akcijas cenas suņu barībām maisos.* (KV) [...] *ir jāpasargā indivīdu brīvības, lai viņi kopumā varētu dzīvot individuālas dzīves.* (Ir)

4. Daiļliteratūrā un publicistikā neparastām daudzskaitļa formām dažkārt ir okazionāls raksturs un stilistiska motivācija, piem.: *Man ir tāda sajūta, ka šogad būs labi un neatkārtosies pagājušā gada vājprāti.* (Diena) *Viņiem [karavīriem] ir savas ārpusreglamenta draudzības un ārpusreglamenta naidi.* (LTV1) *Bet sniegs cēlās kājās, un mirdzēja marti!* (I. Ziedonis) *Es visas tavas vienaldzības krāšu.* (V. Belševica)

679. §.

Vienskaitlinieki ir lietvārdi, kas apzīmē priekšmetu, parādību vai būtņu kopas kā vienotus, nedalāmus nojēgumus, piem.: *cilvēce, jaunatne, kūla, zelmenis.* Te pieder vairāki augu nosaukumi, piem.: *āboliņš, kukurūza, auzene, vārpata,* un slimību nosaukumi, piem.: *leikēmija, encefalīts, trakumsērga, kašķis, difterija, glaukoma.*

680. §.

Vienskaitlinieki ir daudzi īpašvārdi, piem.: *Eiropa, Parīze, Sicīlija, Latgale, Daugava, Gaiziņš, Valmiera, Polārzvaigzne, Aija, Normunds.*

Cilvēku vārdus noteiktā kontekstā var lietot daudzskaitlī, piem.: *Latvijā ir daudz Jāņu un Annu.* Īpašvārdu lietojumam daudzskaitlī var būt stilistiski motīvi, piem.: [...] *te [kapos] guļ Kārlis, kas nodzīvojis 52 gadus [...] Aiz viņa guļ Justīnes, Mudītes, Alfrēdi un Miķeļi, arī dzīvojuši kādu tur laiciņu, un arī par viņiem sēro.* (I. Ziedonis) *Es ar aizsietām acīm Apņemos tevi [Gauju] atrast Starp visām Jeņisejām, Starp visām Gangām un Elbām.* (O. Vācietis)

2.3.2.3. Daudzskaitlinieki

681. §.

Daudzskaitlinieki ir lietvārdi, ko parasti lieto tikai daudzskaitlī (VPSV 2007: 79). To leksiskā nozīme vai nu nepieļauj vienskaitļa formas, vai arī vienskaitļa formu lietojums ir ierobežots. Tos mēdz saukt par īstiem daudzskaitliniekiem (Nītiņa 2001: 13): *durvis, vārti, ziepes, ļaudis, svētki, beigās, rudzi* u. c., piem.: *Beidzot visa [zosu] saime izklīst tālāk ganībās un sāk plūkāt āboliņa lapiņas.* (I. Indrāne) *Un klavierēs, kam melni*

mirgo vāks, Skan stindzinoši salta sonatīna. (E. Plaudis) *Cilvēki apliecina savas sēras vienādi, vienā teikumā, visā kapsētā.* (I. Ziedonis) *Krievu sinepes gatavo no sinepju sēklām, un tāpēc tām ir dedzinoši rūgta garša.* (Diena)

Ir šķiramas vairākas daudzskaitlinieku leksiski semantiskās grupas.

682. §.

Daudzskaitlinieki apzīmē priekšmetus, vielas vai viengabala masu, kas sastāv no vairākām daļām, bet kas cilvēka uztverē veido vienotu veselumu: vielu, masas un priekšmetu nosaukumi: *milti, tauki, putraini, dubļi, putas, drupas, sveķi, siekalas, sviedri, sodrēji, pelni, putekļi, salmi, samazgas, atkritumi, atliekas, ķīmikālijas*; rīku un ierīču nosaukumi: *šķēres, stangas, durvis, šķiltavas, šūpoles, stelles, kāpnes*; apģērbu nosaukumi: *svārki, bikses, apavi*; ķermeņa daļu un orgānu nosaukumi: *aknas, smadzenes, aukslējas, deniņi, audi*, piem.: *No drupām vēl stīdza zilas dūmu strūkļiņas.* (M. Birze) [...] *maizes mīklu iejauc no rudzu miltiem, ūdens, ierauga, ķimenēm un sāls.* (KV) *Biruta zagās augšā pa čīkstošajām, izdeldētajām, izļodzītajām kāpnēm uzmanīgi.* (M. Svīre)

Dažkārt šīs grupas vārdus stilistiskos nolūkos lieto arī vienskaitlī, piem.: *Tomēr uz tevi peld manas cigaretes maigais un sāpīgais dūms.* (M. Zālīte) *Nākamais rīts ataust aiz meža galiem svaigs un tīrs kā stikla krelle.* (I. Ābele) *Cik ļoti viss ir apnicis Līdz pašai dziļākajai mielei.* (H. Heislars) *Vai nu vairs kāda vasara, kad apavs tāpat no zila gaisa izžūs.* (S. Kaldupe)

683. §.

Labību, krūmu vai ceru veidā augošu augu nosaukumi: *ceriņi, virši, nātres, kaņepes, spināti, dilles, rudzi, līni, mieži, griķi, sinepes, ziemāji, vasarāji*, piem.: *Vissenākā labība Latvijā ir rudzi un mieži, jo tie ir piemērotākie mūsu zemes klimatam.* (KV)

Šīs grupas lietvārdus var lietot vienskaitlī, ja runa ir par vienu atsevišķu augu vai arī ja tos lieto vispārinātā nozīmē, apzīmējot augu sugu, piem.: *Man ziemas dienā zilgans ceriņš plaukst.* (E. Plaudis) *Latvānis Latvijā tika ievests no Sibīrijas kā lopbarība.* (Diena) *Dille ir viens no pazīstamākajiem garšaugiem.* (G)

Vienskaitļa formu nereti lieto daiļliteratūrā, personificējot augus, piem.: *Nātrei vieglāk, nātrei labāk, Nātre pati sevi sargā.* (L. Briedis) *Un paskaties, pat spināts Ar mazu, zaļu zobenu No zemes izlien.* (M. Zālīte)

684. §.

Daudzskaitlinieki ir daži personu grupu apzīmējumi, kas norāda uz divu vai vairāku personu kopu: *ļaudis*, substantivējumi *vecāki, piederīgie, saderinātie, jaunlaulātie*. Tradicionālo daudzskaitlinieku *vecāki* mūsdienās arvien biežāk lieto vienskaitļa formā *vecāks*, piem.: *Pēc rehabilitācijas bērns spiests atgriezties ģimenē pie varmācīgā vecāka.* (LTV1) *Pirmais septembris ne vienam vien vecākam liek palauzīt galvu, kā nodrošināt savu atvasi ar visu nepieciešamo.* (TV3) [...] *nav tas viens visgudrais, vai tas ir skolotājs vai vecāks, kurš zina, tieši, kuras vērtības ir noderīgas.* (Diena)

Vienskaitļa formas motivācija meklējama dzīves realitātē – daudzās ģimenēs bērnu audzina tikai viens no vecākiem, tāpēc vispārinātās daudzskaitļa formas lietojums kļūst nelogoisks.

685. §.

Daudzskaitlinieki apzīmē abstraktus nojēgumus, kuri cilvēka uztverē ir salikti veidojumi. Tie ir jūtu, dažādu procesu vai to rezultātu apzīmējumi: *skumjas, dusmas, meli, bažas, draudi, šaubas, šalkas, slāpes, briesmas, pūles, bailes*; slimību nosaukumi: *masalas, bakas, iesnas*; fizioloģisku procesu nosaukumi: *žāvas, žagas, atraugas, šķavas*; ēdamlaiku nosaukumi: *brokastis, vakariņas*; svinību un svētku nosaukumi: *kāzas, bēres*,

precības, dzīres, Meteņi, Lieldienas, Jāņi, piem.: *Valdot skaļas raudas, Biruta spieda seju spilvenā un elsoja, gandrīz noslāpdama.* (M. Svīre) *Pie radniekiem viņi brauca arvien, gan kristībās, gan bērēs.* (M. Birze)

Vairākus šīs grupas lietvārdus var lietot arī vienskaitlī, mainot vārda nozīmes nokrāsu. Lielākoties šādas formas sastopamas daiļliteratūrā kā stilistisks izteiksmes līdzeklis, piem.: *Kā tāla nopūta, kā vairs Dziest purvā dzērvju klaiga.* (H. Heislars) *Smieties par sevi līdz pēdējam šņukstam.* (V. Belševica) *No katras šķērsielas iznāks pa pelēkai skumjai.* (O. Vācietis)

686. §.

Tikai daudzskaitļa formas ir daļai vietu nosaukumu: *Cēsis, Talsi, Pļaviņas, Kauguri, Karpati, Soči, Helsinki, Pireneji, Balkāni*. Pie šīs grupas pieskaitāmi arī debess pušu nosaukumi *austrumi, rietumi, ziemeļi, dienvidi*.

687. §.

Problemātisks ir jautājums par semantiski atšķirīgo vienskaitļa un daudzskaitļa formu leksisko piederību. Latviešu valodniecībā pārsvarā par tiem ir runāts kā par viena vārda formām (sk. Endzelīns, Mīlenbahs 1923: 120–122; MLLVG 1959: 383, 384; Strazdiņa 1970: 118–123), tātad leksiski semantiskās atšķirības ir uzskatītas par viena vārda polisēmiju (Ščucka 2007: 265). Tomēr daļa semantiski atšķirīgo vienskaitļa un daudzskaitļa formu ir kļuvušas par dažādām leksēmām (sk. Paegle 2003: 35; Vulāne 2008), piem.: *svars – svāri, rats – rati, lauks – lauki* ‘teritorija ārpus pilsētas’ (LLVV IV: 612, 613), *plāpa – plāpas* ‘nenozīmīga saruna, tenkas’ (LLVV VI(2): 293), *zāle* ‘zālaugi’ – *zāles* ‘medikamenti’ (LLVV VIII: 576, 577).

Jautājums par vienskaitlinieku un daudzskaitlinieku semantisko dabu ir problemātisks, patlaban nav drošu kritēriju, lai noteiktu, kad vienskaitlis un daudzskaitlis ir viena vārda gramatiskās formas, kurām piemīt dažādi nozīmju varianti, un kad tās ir divas dažādas leksēmas, piem.: *uguns – ugunis, laiks – laiki, spēks – spēki, laulība – laulības*.

Tad apstājās laiks, Un tā bija mīlestība. (I. Ziedonis) *Ola ir saules simbols, ko jau no seniem laikiem uzskatīja par maģisku līdzekli.* (Ieva) *Tikmēr ugunī, kas nedeg, vismaz benzīnu būšu lējis.* (I. Ziedonis) *Mēs izgājām ārā mitrajā tumsā, ko raibināja ugunis Doma laukuma pusē.* (V. Lācītis)

2.3.3. Locījuma kategorija

2.3.3.1. Locījuma kategorijas raksturojums

688. §.

Lietvārdu locījuma kategorija ir morfoloģiski sintaktiska kategorija. Saistījumā ar citiem vārdiem katrs lietvārds iegūst noteikta locījuma formu. Locījums rāda, kādas ir lietvārda attieksmes ar citiem vārdiem teikumā, tātad locījumā izpaužas lietvārda sintaktiskās funkcijas. Katram locījumam piemīt arī dažādas jēdzieniskās nozīmes.

Viena vārda formu maiņa visos locījumos ir vārda locīšana jeb deklinēšana. Vārdu lokot, mainās tā gramatiskā nozīme, kas tiek izteikta ar gramatisko formu, bet leksiskā nozīme paliek nemainīga. Locījuma formālais rādītājs ir vārda galotne. Mūsdienu latviešu valodas lietvārdu locījumu galotnes ir veidojušās ilgā valodas attīstības gaitā, un dažādu vēsturisku pārmaiņu rezultātā vairākiem locījumiem ir izveidojusies galotņu sakrītība (Endzelīns 1951; Dini 2000: 356–364). Tātad ir izveidojušās vienādas locīju-

mu formas jeb homoformas, kas izsaka dažādas gramatiskās nozīmes (sk. 609., 610. §; Rosinas 2005: 38–54).

Locījumi paradigmā ir sakārtoti noteiktā secībā un atbild uz noteiktiem jautājumiem. Latviešu valodā tiek lietoti internacionālie latīņu cilmes locījumu nosaukumi. Atbilstoši latviešu valodniecības tradicionālajam viedoklim, mūsdienu latviešu valodas locījumu formu sistēmu veido septiņi locījumi: nominatīvs, ģenitīvs, datīvs, akuzatīvs, instrumentālis, lokatīvs, vokatīvs. Taču, ņemot vērā instrumentāļa formālo sakritību ar vienskaitļa akuzatīvu un daudzskaitļa datīvu, locījumu formu paradigmā to loģiski ir pārādīt kā divu locījumu apvienojumu: vienskaitlī akuzatīvs/instrumentālis, daudzskaitlī datīvs/instrumentālis (sk. 618., 697. §). Tātad vienskaitļa locījumu formu paradigmu veido šādi locījumi: nominatīvs (kas?), ģenitīvs (kā?), datīvs (kam?), akuzatīvs/instrumentālis (ko?/ar ko?), lokatīvs (kur?), vokatīvs (bez jautājuma). Daudzskaitļa locījumu formu paradigma: nominatīvs (kas?), ģenitīvs (kā?), datīvs/instrumentālis (kam?/ar ko?), akuzatīvs (ko?), lokatīvs (kur?), vokatīvs (bez jautājuma).

Locījumus iedala tiešajos jeb neatkarīgajos un netiešajos jeb atkarīgajos locījumos. Tiešie jeb neatkarīgie locījumi ir nominatīvs un vokatīvs. Pārējie locījumi ir netiešie jeb atkarīgie. Locījumu atkarība izpaužas lietvārdu saistījumā ar dažādu patstāvīgu vārdšķiru vārdiem – saistījumā ar darbības vārdiem: *rakstīt vēstuli*, *pateikties mātei*; saistījumā ar deklinējamo vārdšķiru vārdiem: *māsas grāmata*, *sveiciens draugiem*; *desmit cilvēku*, *piecpadsmit dienās*; saistījumā ar apstākļa vārdiem: *maz naudas*, *daudz draugu*.

Katram locījumam saistījumā ar citiem vārdiem piemīt noteikta nozīme jeb semantika, piem., ģenitīvs izsaka piederību (*brāļa māja*), datīvs norāda uz adresātu (*stāstīt brālim*), akuzatīvs nosauc darbības objektu (*gaidīt brāli*).

Tā kā dažādu priekšmetu, būtņu, parādību un citu reālās īstenības nojēgumu savstarpējās attiecības ir ļoti daudzveidīgas, bet locījumu skaits ierobežots, vienam locījumam piemīt vairākas nozīmes, kas veido tā nozīmju sistēmu, piem., ģenitīvs var norādīt uz piederību (*māsas soma*, *pilsētas ielas*), uz materiālu vai vielu (*koka karote*, *māla paugurs*), uz noderību vai saturu (*grāmatu skapis*, *kafijas dzirnaviņas*). Tātad visi latviešu valodas lietvārdu locījumi, izņemot vokatīvu, ir polisēmiski (Kalnača 2002₂: 136; Paegle 2003: 38).

2.3.3.2. Nominatīva lietojums un nozīmes

689. §.

Vienskaitļa nominatīvs ir lokāmo vārdu pamatforma, locījumu paradigmas sākuļa forma. Nominatīva pamatfunkcija ir priekšmetu, dzīvu būtņu, darbību, procesu, abstraktu nojēgumu nosaukšana. Nosaucējfunkcija uzskatāmi redzama vārdnīcās – lietvārdu šķirkļi tiek doti nominatīvā. Šī funkcija izpaužas arī teikumos, piem.: *Kartupeļu zeme savagota. Dārzā bišu stropi. Pie logiem aizkari.* (R. Ezera) *Cik viņš liels izaudzis, tas zēns!* (I. Indrāne) *Ne jau zaļums, tikai tāda nojausma gaisā.* (V. Belševica)

Nominatīva nozīme ir cieši saistīta ar tā sintaktiskajām funkcijām – tas tiek lietots galvenokārt teikuma priekšmeta funkcijā vai kā nominālā izteicēja daļa, taču tas var būt arī palīgloceklis – apzīmētājs, pielikums, dubultloceklis (Beitiņa 1972: 124–133).

1. Galvenā nominatīva nozīme tekstā ir subjekta nozīme – vārds nominatīvā nosauc darbības subjektu, t. i., darbības veicēju vai stāvokļa izjutēju (MLLVG 1959: 389). Darbības subjekts var būt gan dzīva būtne, gan priekšmets, piem.: *Reksis lēni nāk manās pēdās soli soli, mežs visapkārt klusē, vēl nepamodies pēc nakts, – nedreb ne skuja, ne lapa, un tikai zirgs bubina man pretim, pieskaras rokai ar samta lūpām.* (R. Ezera)

2. Nominatīvs var apzīmēt darbības objektu jeb darbības uztvērēju, ja tas ir teikuma priekšmeta funkcijā saistījumā ar darbības vārdu vajadzības izteiksmē: **jālasa grāmata, jāapmeklē slimnieks**, piem.: *No sāpēm nav jāizkaļ važas, kas mūs piekaļ grūtsirdībai, bet jāizveido marmora kāpnes, pa kurām ieejam saules templī.* (Z. Mauriņa)

Darbības objektu nominatīvs apzīmē arī saistījumā ar darbības vārda ciešamo kārtu, piem.: *Nostāk nolikti divi lieli grozi ar brūklenēm.* (I. Ābele) *Kartupeļu zeme savagota.* (R. Ezera)

3. Predikāta nominatīvs nosauc teikuma priekšmeta pazīmi vai teikumā nenosaukta subjekta pazīmi, ja tas ir izteicēja, galvenā locekļa vai dubultlocekļa nominālajā daļā (Beitiņa 1972: 123–129), piem.: [...] *es neesmu zemnieks. Mans tēvs bija jūrnieks, mans brālis ir jūrnieks, un arī es esmu jūrnieks.* (E. Līvs) *Londonā vāveres ir īpaši dzīvnieki.* (V. Lācītis)

4. Īpašības nominatīvs tuvāk paskaidro kādu citu vārdu nominatīvā – tas ir atributīvās attieksmēs ar otru nominatīvu, piem.: **Puisis, bezsirdis, smejas.** (I. Ābele) [...] **latvietis viensētnieks** grūti atbrīvojas no savas savrupības čaulas. (Z. Mauriņa) [...] **ābeļu zaros karājās sārtaidži āboli.** (Ē. Vilks)

5. Lietvārds nominatīvā var būt nošķirts no teikuma atsevišķā sintaktiskā vienībā. Šādam nominatīvam piemīt dažādas stilistiskas funkcijas – tas var veidot retoriskus jauktājumus un retoriskus izsaukumus, nominatīva blīvējumi var būt stilistisks izteiksmes līdzeklis daiļliteratūrā (Kalnača 2008₂: 94–100; sk. arī 1924.–1927. §), piem.: *Civilizētais, inteligēntais „homo sapiens” Tevī ir nežēlīgi uzkundzējies cilvēkam – dabas bērnam. Kas vainīgs? Raksturs? Audzināšana? Temperaments? (R. Ezera) Nolādēts! Kur viņa pazūd? Perspektīva! (I. Ziedonis) Pārceltuve. Prāmis. Saules rietā, kad vakari rāmi, tevi pārcels šai vietā.* (I. Ziedonis)

2.3.3.3. Ģenitīva lietojums un nozīmes

690. §.

Ģenitīva lietošanas iespējas latviešu valodas gramatiskajā struktūrā ir ļoti plašas, jo ar ģenitīvu bieži izsaka to, ko citās valodās ar īpašības vārdiem. Latviešu valodniecībā ir izstrādāti ģenitīva nozīmju klasifikācijas principi un nošķirtas ģenitīva semantiskās grupas (Endzelīns, Mīlenbahs 1923: 205–211; MLLVG 1959: 390–396; Rozenbergs 1968: 249–266), taču ar ģenitīvu izteiktās nozīmes var būt semantiski tuvas un var krusoties, tāpēc ne vienmēr ir precīzi un skaidri nošķiramas.

Ģenitīvs konkurē ar citiem locījumiem – ar nominatīvu, datīvu, akuzatīvu un instrumentāli (Kalnača 2002₂: 135–147).

Ģenitīvs saistās ar nomeniem (adnominālais ģenitīvs), ar verbiem (adverbiālais ģenitīvs), retāk ar adverbiem.

691. §.

Ģenitīvs ar lietvārdiem izsaka dažādas attieksmes starp lietvārdu un lietvārdu, retāk starp lietvārdu un īpašības vārdu (MLLVG 1959: 390).

1. Ģenitīvs var izteikt piederības attieksmi starp reālijām, šādā nozīmē lietotu ģenitīvu sauc par piederības ģenitīvu. Piederības nojēgums var izpausties gan tieši, gan netieši.

a) Tieša piederības nozīme ir ģenitīvam, kas nosauc to (personu, iestādi u. c.), kuram kaut kas pieder, tātad norāda uz konkrētu piederību (MLLVG 1959: 390): **tēva cepure, bērna rotaļlieta, ģimenes īpašums, pilsētas parks**, piem.: [...] *tas nav nekāds ciems, tikai noras ielāps ar dažām mežstrādnieku mājām.* (R. Ezera) *Viņš [Kaspars] zināja, ka te ir viņa brāļa Andreja māja, tikai sievietes balsi viņš negaidīja.* (E. Līvs)

b) Piederības ģenitīvs var norādīt nevis uz konkrētu piederību, bet uz piederības attieksmi, kas izpaužas starp dzīvām būtnēm vai priekšmetiem, kā arī uz daļas attieksmi pret veselumu (MLLVG 1959: 390, 391): **rūpnīcas direktors**, **kora diriģents**, **vasaras vakars**, **Latgales ezeri**, **ozola zars**, **sniega kupenas**, piem.: *Ne to redzēt, ne dzirdēt, kā bērza pumpuri raisās.* (V. Belševica) *Uz brūnā pleca sēdēja mazs, dzeltens saules stars.* (Ā. Elksne)

c) Piederības attieksmes izsaka ģenitīvs, kas norāda uz izcelsmi, ar ko saistās otrā lietvārdā ietvertais nojēgums (MLLVG 1959: 391): **zāles smarža**, **rudens miglas**, **Latgales keramika**, piem.: [...] *vējš dzenāja pa laukumu sausus sniega putekļus.* (Ē. Vilks) *Skaidu smarža man allaž sajaucas ar žāvētu reņģu smaržu.* (I. Ziedonis)

2. Īpašības ģenitīvs nosauc kāda jēdziena kvalitatīvu vai kvantitatīvu vērtējumu vai pazīmi: **goda vīrs**, **sirds cilvēks**, **blēņu dziesmas**, **briesmu lietas**, **saldūdens zivis**, **vasaras kvieši**, piem.: *Es varbūt drīzāk esmu kaislību, nevis prāta cilvēks.* (R. Ezera)

Kvantitatīvo un kvalitatīvo nozīmi ģenitīvam nereti piešķir īpašs apzīmētājs: **liela izmēra apavi**, **labas gribas cilvēks**, **smalka maluma milti**, piem.: *Tālāk es mācos pēc sapņiem cilvēkus pazīt: pilnas sirds sapņi un pilnas siles sapņi.* (I. Ziedonis) *Tas bija neliela auguma, vēl pajauns vīrs, asins dzīslīņu piestīgotiem acu baltumiem.* (A. Bels)

3. Vietas ģenitīvs kā priekšmeta īpašību vai pazīmi nosauc vielu vai materiālu, no kā priekšmets pagatavots vai no kā tas sastāv (MLLVG 1959: 391): **koka celtne**, **akmens cirvis**, **sniega valnis**, **rudzu maize**, piem.: *Vīd zila debess mala Zem palsiem lietus mākoņiem.* (V. Belševica) *Kā zelta aitas saulespuķes ganās.* (H. Heislars)

4. Noderības jeb satura ģenitīvs izsaka, kādam lietojumam noderīgs vai kādam nolūkam domāts ar ģenitīvu izteiktais nojēgums (MLLVG 1959: 391): **siena šķūnis**, **kafijas tase**, **basketbola bumba**, piem.: *Liepāju sāka dēvēt par Latvijas rokmūzikas galvaspilsētu.* (KV) *Beidzot iznāk vecmāmuļa un, klusi dudīnādama, iebrien savās gladiolu dobēs.* (I. Indrāne)

5. Subjekta ģenitīvs norāda uz subjektu, no kura izriet substantivētā darbība (MLLVG 1959: 392): **jūras šalkšana** (jūra šalc), **putna kliedziens** (putns kliedz), **bērna attīstība** (bērns attīstās), piem.: *Jūs pazīsiet mani nākam pēc atslēgu zvanišanas.* (M. Zālīte) [...] *apkārt valda liels klusums un priežu galotņu vieglā berzēšanās virs galvas.* (I. Ābele)

6. Objekta ģenitīvs norāda uz substantivētu darbības objektu (MLLVG 1959: 392): **bērna audzināšana** (bērnu audzina), **ražas novākšana** (ražu novāc), **apstādījumu izveide** (apstādījumus izveido), piem.: [dzīvžogi] *aptver arī laidaru un bišu dravu, lai medus nesējām dotu aizvēni.* (KV) *Malkas vedēji, kas parasti atgriezās vakarā, pārbrauca tikai vēlā naktī.* (E. Virza)

7. Pielikuma ģenitīvs raksturo lietvārdu ar pielikumam līdzīgu nozīmi (MLLVG 1959: 392): **latviešu tauta** (tauta latvieši), **muļķa zaķis** (zaķis muļķis), **Doles sala** (sala Dole), **Mežmaļu mājas** (mājas Mežmaļi), piem.: *Taciņa droši tecēja man pa priekšu, muļķa taciņa.* (R. Ezera) *Viņš bija mans tēvatēvs Jēkabs, kalpa vīrs, un drīz pēc manas dzimšanas nomiris.* (M. Ķempe)

Pie šīs grupas pieskaitāmi uzvārdi ģenitīvā, piem.: **Kaudzītes Matīss**, **Kronvalda Atis**, **Ošu Anna**. Tāda nozīme ir arī uzvārdam ģenitīvā, ja tas ir savienojumā ar lietvārdiem **ģimene**, **dzimta** u. tml.: **Kalniņu ģimene**, **Pētersonu dzimta**.

Pielikuma ģenitīvā ir personas vārda, uzvārda vai amata nosaukums savienojumā ar vārdiem **kungs**, **kundze** (Strelēvica 2003: 48–60): **Jansona kungs**, **Pētera kungs**, **Ozolas kundze**, **Intas kundze**, **ministra kungs**, **direktores kundze**. Ja sievietes uzvārdu lieto vīriešu dzimtes ģenitīvā, tas uzskatāms par piederības ģenitīvu: **Ozola kundze**.

8. Dalāmais ģenitīvs (partitīvais ģenitīvs) izsaka mēra, apjoma attieksmes starp divām reālijām. No citiem adnominālajiem ģenitīvu veidiem tas atšķiras ar novietojumu – tas atrodas aiz neatkarīgā vārda. Dalāmā ģenitīva nozīmē tiek lietoti lietvārdi, kuri izsaka dalāmu nojēgumu – ko mērāmu, sveramu, skaitāmu u. tml. (MLLVG 1959: 392, 393): *pudele piēna, metrs auduma, grozs kartupeļu*, piem.: *Pēc kāda brīža Tev gribēsies glāzi ūdens.* (O. Vācietis) *Lielisks ciemakukulis ir burciņa ievārījuma, kas tapusi pašu rokām.* (Diena)

9. Pastiprinājuma ģenitīvs atkārto ar lietvārdu vai īpašības vārdu citā locījumā izteiktu nojēgumu: *gadu gadiem, paaudžu paaudzēs, mūžu mūžos*, piem.: [...] *caur lapu lapām, caur zaru zariem dej saule.* (A. Ivaska) *Un virpuļu virpuļiem vēji Lielceļa putekļus jauc.* (I. Ziedonis)

Ir tādas pastiprinājuma ģenitīva konstrukcijas, kurās abi komponenti zaudējuši savu leksisko pamatnozīmi un vārdkopa ir ieguvusi adverbiālu raksturu: *galu galā, beiggu beigās, reižu reizēm, juku jukām, lāgu lāgiem* (Rozenbergs 1963: 58–62), piem.: *Bet varbūt var arī šķīstīties, vaigu vaigā satiekoties ar ideāliem.* (PDz)

692. §.

Ģenitīvs ar īpašības vārdiem un lokāmajiem divdabjiem.

1. Latviešu valodas gramatikās tradicionāli tiek apskatīts ģenitīva lietojums kopā ar īpašības vārdiem *pilns, vērts, cienīgs, bagāts, kārs, kārīgs* (sk., piem., Endzelīns, Mīlenbahs 1923: 211; Bērziņa-Baltiņa 1946: 185; MLLVG 1959: 393; Kalme, Smiltiece 2001: 96; Paegle 2003: 40). Šādā saistījumā ģenitīvs izsaka stāvokļa, personas vai parādības vērtējumu: *prieka pilns, tēva cienīgs, slavas kārs, pūļu vērts*, piem.: *Neviena dzīves stunda Nav pagājusi lieka. Šī bija pilna zāles, Un šī bija pilna prieka.* (I. Ziedonis) *Kad audzējums tiek tik rūpīgi uzraudzīts, tas izskatās apbrīnas vērts.* (KV)

Dažu lietvārdu ģenitīva novietojums attiecībā pret īpašības vārdu var būt gan prepozitīvs, gan postpozitīvs: *medus pilns // pilns medus*. Lietvārda ģenitīvam ar īpašības vārdiem *pilns, bagāts* semantiski var būt sinonīms instrumentāļa lietojums (Kalnača 2002, : 145, 146): *zeme akmeņu pilna // zeme pilna (ar) akmeņiem, gaiss pilns smaržas // gaiss pilns ar smaržu; sēņu bagāts rudens // (ar) sēnēm bagāts rudens*.

Laika gaitā ģenitīva saistāmība ar īpašības vārdiem ir paplašinājusies. Lietvārda ģenitīvs kopā ar īpašības vārdu norāda uz kāda priekšmeta vai būtnes pazīmes salīdzinājumu: *jūras zils tērps* (tērps zils kā jūra), *smilšu dzeltēna ķirzaka* (ķirzaka dzeltēna kā smiltis), *ledus aukstas rokas* (rokas aukstas kā ledus). No šādiem vārdu savienojumiem ir veidojušies arī attiecīgi salikteņi. Latviešu valodniecībā gan pret šādiem vārdu savienojumiem, gan pret atbilstošiem salikteņiem ir bijusi noraidoša attieksme, tie kritizēti kā ģermānismi, kas darināti pēc vācu valodas parauga un latviešu valodā nav lietojami (Endzelīns 1980₁: 39, 40). Tomēr vairāku gadu desmitu garumā gan šie vārdu savienojumi, gan arī salikteņi latviešu valodā arvien vairāk ir nostiprinājušies un mūsdienās kļuvuši par neatņemamu literārās valodas sastāvdaļu, piem.: *Vīnam bija sārta seja, ūdeņu zilas acis, plīks galvvidus.* (Ē. Vilks) *Ledus auksts cehs, pa pusei sasalušas reņģes, ledus auksts ūdens.* (KV) *Rīts ir piēna maigs.* (O. Vācietis)

2. Ģenitīvs var būt saistīts ar darāmās kārtas pagātnes un ciešamās kārtas pagātnes divdabjiem, piem.: *Pelēcīgās miglas piesūcies dzestrums lēni šūpo logu aizkurus.* (E. Līvs) [Londona] *ir pārpilna ar naudas izsalkušiem ļaudīm no visas pasaules.* (V. Lācītis) *Elza smējās, pati savas jaunības un pievilcības noburta.* (S. Viese) [kartupeļi] *niecīgi kā mežāboltēni, ieķepuši vārpatas piesūgotās velēnās.* (I. Indrāne)

Šāds ģenitīvs var būt sinonīms ar instrumentāli (Kalnača 2002₂: 145, 146): *putekļu pārklāta palodze // (ar) putekļiem pārklāta palodze, slimības pārņemts organisms // ar slimību pārņemts organisms.*

693. §.

Ģenitīvs ar skaitļa vārdiem, vietniekvārdiem un apstākļa vārdiem.

1. Ģenitīvu lieto saistījumā ar nelokāmajiem skaitļa vārdiem: *desmit gadu, divpadsmit latu, simt kilometru*, piem.: *Vienā pulkā dejo visi – gan septiņus gadus, gan četrpadsmit gadu vecie.* (KV) *Kopš jaunās struktūras dibināšanas pagājis vien simt dienu.* (G)

Šādam ģenitīvam paralēli bieži tiek lietots gan nominatīvs, gan akuzatīvs (Kalnača 2002₂: 140, 143): *zēnam ir desmit gadu // zēnam ir desmit gadi, nopelnīt simt latu // nopelnīt simt latus.*

2. Ģenitīvs tiek lietots ar apstākļa vārdiem *cik, tik, daudz, maz, vairāk, mazāk, gana, diezgan, žēl: daudz prieka, vairāk darba, gana rūpju, žēl laika*, piem.: *Lemts manai paaudzei daudz slavas teiksmainas, Bet laimes mierīgas un mīlestības maz.* (Ā. Elksne) *Viņiem vajag daudz cukura, tik daudz, ka tējas garša kļūst nesvarīga.* (I. Melgalve) *Ja tev nav žēl laika, tu redzēsi, kā roze plaukst.* (I. Ziedonis)

Arī šajos savienojumos ģenitīva konkurents var būt nominatīvs: *Man ir daudz naudas. // Man ir daudz nauda. Cik dienu pagājis? // Cik dienas pagājušas?*

3. Ģenitīvu lieto saistījumā ar jautājamo vietniekvārdu *kas*: *Kas vainas? Kas tev bēdas? Kas viņam daļas?*

694. §.

Ģenitīvs ar darbības vārdiem. Ģenitīva lietojums ar darbības vārdiem ir ierobežots – tas galvenokārt saistās tikai ar noteiktas semantikas darbības vārdiem noteiktās konstrukcijās. Turklāt adverbālajam ģenitīvam ir sinonīmiski konkurenti – ar tādu pašu semantiku mūsdienu saistās tiek lietots nominatīvs un akuzatīvs, un jāatzīst, ka valodas attīstības gaitā ģenitīva konstrukciju lietojums ir sarucis.

1. Ģenitīvs norāda uz darbības tiešo objektu saistījumā ar noteiktas semantikas darbības vārdiem (MLLVG 1959: 394), piem.: *ēst, dzert, dabūt, prasīt, gribēties, dot: dzert piena, gribēties zemeņu, iedot cukura.* Šāds ģenitīva lietojums iespējams arī ar pārejošiem priedēkļverbiem, turklāt priedēklis var norādīt gan uz lielu, gan uz mazu darbības intensitāti vai apjomu: *palasīt sēņu, saplūkt puķu.* Šāda nozīme piemīt ģenitīvam arī ar atgriezeniskajiem priedēkļverbiem: *sagrābties naudas, pārēsties visādu gardumu, sadzerties salda alus.*

Mūsdienu literārajā valodā šādā nozīmē lielākoties sastopams akuzatīvs: *dzert pienu, gribēties zemenes, iedot cukuru, pārēsties gardumus.*

Ģenitīva un akuzatīva sinonīmiskais lietojums veidojies laika gaitā, nivelējoties abu locījumu nozīmēm, kas ir bijušas atšķirīgas. Akuzatīvs apzīmē objektu tad, ja darbība ir pilnīga un aptver visu darbības objektu kopumā, bet ģenitīvs apzīmē objekta daļu, uz kuru attiecas darbība (Endzelīns, Mīlenbahs 1923: 206; Kalnača 2002₂: 143, 144), piem.: *Meitene grib zemenes* (nekādas citas ogas). *Meitene grib zemeņu* (nedaudz, daļu no kāda daudzuma).

Mūsdienu valodas lietotāji šīs nozīmju nianšes lielākoties vairs nešķir, ikdienas saziņā šādā nozīmē parasts ir akuzatīvs, ģenitīvs vēl sastopams daiļliteratūrā, piem.: *Vilks vilku gatavs grābt aiz skausta un atdzerties tā asins.* (L. Briedis) *Man tā gribas slavas – un mūžs ir tik īss!* (I. Ziedonis)

2. Ģenitīva un akuzatīva sinonīmiskais lietojums, apzīmējot tiešu objektu, iespējams pie noliegta pārejoša darbības vārda (MLLVG 1959: 394): *nepazīt dzīves // nepazīt*

dzīvi, nelikt miera // nelikt mieru, nepiegriezt vēribas // nepiegriezt vēribu. Ģenitīvs vairāk ir parasts divkārša nolieguma konstrukcijās: *neteica neviena vārda, nebija nekāda prieka, neatrada nevienas sēnes.* Ģenitīva un akuzatīva konkurence nolieguma konstrukcijās pašlaik ir aktīvs process (Kalnača 2002₂: 142). Ģenitīvs galvenokārt sastopams daiļliteratūras valodā, piem.: [...] *es taču nezināju ne vecā vīra vārda, ne uzvārda.* (Ē. Vilks) *Viņa nekad nejut baifu.* (I. Ābele) *Varbūt, ka tavas domas man šonakt nedod miera.* (Ā. Elksne) [...] *rudzus šogad tik agri plāva un jāņogu nebij kur likt.* (O. Lisovska)

3. Latviešu literārās valodas tradicionālā norma nosaka adverbālā ģenitīva lietojumu ar darbības vārdu *nebūt, trūkt, netrūkt, vajadzēt, nevajadzēt, pietikt, nepietikt* personu formām (Endzelīns, Mīlenbahs 1923: 206; MLLVG 1959: 395): *nav naudas, trūkst talanta, pietiek spēka, nepietiek laika, vajag maizes.* Mūsdienu literārajā valodā šī norma parasti tiek ievērota saistījumā ar verbiem *nebūt, trūkt, netrūkt, pietikt, nepietikt*, piem.: *Pat ezeram šorīt trūkst možā ziluma.* (I. Indrāne) [...] *baltajās naktīs nekad nav vēja. Nav arī mākoņu.* (A. Ivaska) *Vecrīga un vēsturiskais centrs: jaunbūvēm vietas nepietiek.* (G)

Ar verbu *nebūt* ģenitīvs ir lietojams eksistences un piederības nolieguma nozīmē (Lagzdiņa 1997₂: 167, 175–178): *vakar nebija saules, jūrā nav viļņu, man nav naudas,* tomēr valodas praksē šajās konstrukcijās nereti lieto arī ar nominatīvu: *vakar nebija saule, jūrā nav viļņi, man nav nauda.*

Saistījumā ar verbiem *vajadzēt, nevajadzēt* mūsdienu valodā ģenitīvu bieži ir aizstājis akuzatīvs, piem.: *Latvijas kultūras nozares leģendām vajag reālu atbalstu!* (Apollo) *Lai studētu ārzemēs, vajag uzņēmību.* (G) *Leduslāci Knutu vairs nevienam nevajag.* (G) *Vai nevajag kādam ziemcietes?* (Delfi)

Ģenitīvs ar verbiem *vajadzēt, nevajadzēt* mūsdienās raksturīgs daiļliteratūras valodā, piem.: *Man tīra ūdens vajadzēs un maizes, Un šaubu vajadzēs un pretrunu mazliet.* (Ā. Elksne)

4. Lietvārds ģenitīvā var norādīt darbības mērķi (mērķa ģenitīvs). Šādā nozīmē tas var saistīties ar darbības vārdiem *ilgoties, tvīkt, alkt, slāpt, kārot, gribēt, prasīt, lūgt, gaidīt, meklēt* u. tml. nozīmes darbības vārdiem: *ilgoties laimes, alkt skaistuma, kārot slavas, lūgt padoma, gaidīt palīdzības, meklēt patvēruma,* piem.: [...] *viņa, slavinādamā vientulību, vairāk par visu alks cilvēciskas būtnes siltuma, mīlestības un gādības.* (N. Ikstena) *Kārojās pelnos ceptu kartupeļu.* (Ē. Hānbergs)

Mūsdienu literārajā valodā mērķa ģenitīva vietā vairāk parasts ir vai nu akuzatīvs (*lūgt padomu, gaidīt palīdzību, meklēt patvērumu*), vai arī ģenitīva savienojums ar prievārdu *pēc* (*ilgoties pēc laimes, alkt pēc skaistuma, kārot pēc bagātības*), piem.: *Labprāt gribētu lūgt palīdzību, bet nevaru pārvarēt kaunu.* (G) *Saeima nevar ilgāk gaidīt SAB lēmumu.* (NRA) *Latvietis jau arvien ir ilgojies pēc sava kaktiņa, sava stūrīša zemes.* (Apollo) *Vasarā sejas āda alkst pēc mitrināšanas.* (Apollo)

5. Dažas ģenitīva konstrukcijas ir saglabājušas senā locījuma ablatīva nozīmi. Šāds ģenitīvs apzīmē vietu vai nojēgumu, no kura kas attālinās, atšķiras. Mūsdienās ablatīva nozīme saskatāma ģenitīva saistījumā ar darbības vārdiem *bēgt, būties, vairīties, kaunēties, kautrēties* (MLLVG 1959: 390, 395): *bēgt vilka, būties soda, vairīties vēja, kautrēties nabadzības,* piem.: *Bet viņa nevairās dzīvības, nebēg.* (I. Ābele) *Otrā taka bija bikla un nedroša, tā [...] vairījās māju.* (R. Ezera) *Skaties uz priekšu drošs, Nebaidies tumsas!* (E. Plaudis)

Paralēli šādam ģenitīvam tiek lietoti savienojumi ar prievārdu *no*: *bēgt no vilka, būties no soda, vairīties no vēja, kautrēties no nabadzības.*

2.3.3.4. Datīva lietojums un nozīmes

695. §.

Lietvārds datīvā norāda uz to, kam kas paredzēts, uz ko vērsts vai kam piemīt ar verbu vai nomenu izteiktais jēdziens (MLLVG 1959: 396). Datīva semantikas noteikšanā liela nozīme ir tā sintaktiskajam lietojumam. Sintaktiskā apkaime, datīva saistāmība ar citiem vārdiem bieži norāda uz atšķirībām semantikā (Lokmane 2002: 151). Sintaktiski datīvs ir problemātisks locījums, tas nav tik specializēts kā pārējie locījumi; datīva funkcijām latviešu valodas sintaktiskajā sistēmā ir pievērsušies vairāki valodnieki (A. Ozols, J. Kārklīņš, I. Freimane, J. Rozenbergs, J. Valdmanis, I. Lokmane u. c.).

Latviešu valodā lietvārds datīvā visvairāk biedrojas ar verbiem (adverbālais datīvs), retāk ar nomeniem (adnominālais datīvs).

1. Lietvārds datīvā nosauc darbības objektu, uz ko vērsta darbība. To sauc par objekta datīvu, piem.: *Paulim rodas vajadzība vēlreiz pārvilkt piedurkni **sejai**, bet meitene stāv un nekustas.* (I. Indrāne) *Kovārnis kādreiz vēl liepā ielaidās, taču **dobumam** netuvojās.* (J. Baltvilks) *Man liekas, nevajag bojāt **bērnām** viņa laimes sajūtu, jo kad tad viņš vēl tādu dabūs?* (DI)

Objekta datīvs var konkurēt ar akuzatīvu, piem.: *mācīt **bērnū** // **bērnām**, sist **sunī** // **sunim**.* Tomēr datīva un akuzatīva semantiskās nianses ir atšķirīgas – akuzatīvs rāda, ka darbība ir ilgstoša vai atkārtota, datīvs norāda uz darbību konkrētajā runas momentā (Lokmane 2002: 157), piem.: *Es apstājos, pārkāpju **grāvīm**, Un ap mani ir **klusums**.* (I. Ziedonis)

Objekta datīvam var būt vairākas nozīmju nokrāsas.

a) Adresāta datīvs norāda uz dzīvu būtni vai priekšmetu (uz adresātu), kā interesēs, kam par labu vai ļaunu notiek darbība. Biežāk ar adresāta datīvu ir izteikts netiešais objekts, tam līdzās nepieciešams arī tiešais objekts akuzatīvā: *dāvināt **mātei** ziedus, sūtīt **brālim** apsveikumu, stāstīt **bērnām** pasaku, lauzt **kokam** zarus*, piem.: *Un tad kāda balss saka: „Elvīr, piedāvā mūsu **talciniekam** arī nodzerties.”* (I. Ziedonis) [*..*] *varam māt ardievas **kuģiem**, kas no Salacgrīvas ostas uz tuvām un tālām zemēm ved kokmateriālus.* (Diena)

Ir arī adresāta datīva konstrukcijas, kurās tiešā objekta nav: *kaitēt **veselībai**, kalpot **cilvēcei**, piezvanīt **draugam**, palīdzēt **māsai***, piem.: *Es ticu **puķei**, ticu **zvēram**, ticu **rokai** glāstošai.* (M. Zālīte) *Kristīne neatbild ne durstīgajam **skatienam**, ne **kustībai**.* (I. Indrāne)

Adresāta nozīme ir datīvam, kas saistās ar lietvārdiem un īpašības vārdiem (adnominālajam datīvam), apzīmējot to, kam kas ir paredzēts, domāts, nolemts: *grāmata **sēnotājiem**, atbilde **draugam**, pateicīgs **biedram**, derīgs **lietošanai***, piem.: *Katras grāmatas atvēršana ir svētki **autoram**, bet, ja tā ir dokumentāla, tad arī šīs grāmatas **varoņiem** un visai **nozarei**.* (KV)

Valodas praksē nolūka datīva konstrukcijas nereti tiek lietotas noderības izteikšanai: *apavi **bērniem**, materiāli **celtniecībai**, flīzes **grīdām**.* Literārajā valodā šāds datīva lietojums nav vēlams, jo noderības nozīmi skaidrāk izsaka ģenitīvs: ***bērnū** apavi, **celtniecības** materiāli, **grīdas** flīzes.*

b) Nolūka datīvs izsaka darbības nolūku, mērķi, uzdevumu: *strādāt **nākotnei**, krāt naudu **mašīnai**, piešķirt līdzekļus **celtniecībai**, gatavoties **eksāmenam***, piem.: *Saka jau gan, ka neviens, kas **skatuvei** dzimis, tai garām nepaiet.* (G. Zeltiņa) *Citā reizē, skaisti iesaiņotas, esmu dāvinājusi piparmētras **tējai**.* (Diena) *Es šodien sarunāju pļavā sienāžu orķestri mūsu **kāzām**.* (L. Briedis)

2. Viena no raksturīgākajām datīva nozīmēm ir stāvokļa izjutēja nozīme (izjutēja datīvs). Tas apzīmē dzīvu būtņi vai priekšmetu, kas izjūt ar darbības vārdu izteikto darbību vai stāvokli, turklāt šis stāvoklis var būt gan fizisks, gan psihisks. Šādā nozīmē datīvs galvenokārt sastopams ar vienpersonas verbiem *riebties, derties, sāpēt, salt, smelgt, slāpt, šķīst, veikties, patikt, rūpēt, gribēties* u. c.: **meitenei salst, zēnam slāpst, sportistam veicas, tēvam rūp**, piem.: [...] *ledum sniega kārtā virsū, un zivīm pietrūkst gaisa.* (G) **Cilvēkiem** aizvien vairāk **rūp** savu datu aizsardzība un parādās izpratne par tās nozīmību. (Apollo)

Izjutēja datīvs var būt saistīts ar verbiem *būt, tikt, tapt, kļūt* kopā ar adverbu: **bērnam ir bail, slimniekam kļūst labāk, klausītājiem bija interesanti**, piem.: *Jūra elpo, ledus gabalus cilā, un jūrai ir labi.* (V. Belševica) *Bet vai liesmai nav vienalga, kur plīvot?* (O. Vācietis)

Izjutēja datīvam var būt vajadzības nozīme – tas nosauc dzīvu būtņi vai priekšmetu, kam jāveic darbība. Šāds datīvs sastopams pie darbības vārdu vajadzības izteiksmes: **cilvēkam jāstrādā, rozei jāplaukst**; pie darbības vārda vajadzēt: **bērnam vajag mīlestību, ziedam vajag sauli**; pie darbības vārdu nenoteiksmes: **taisnībai uzvarēt, dziesmai skanēt**; pie ciešamās kārtas tagadnes divdabja: **brālim dārzs laistāms, sunim māja sargājama**, piem.: *Nepietiek ar mani un bērzu, ir jābūt vēl vējam vai strazdam, vai sarmai bērzos.* [...] **Akmenim**, kuru mēs metam gar ūdens virsu, pirms tas nogrimst, **ir jāpalecas**. (I. Ziedonis) *Ļauties straumei un vējam, ļauties mieram un domai, nepakļauties, ļauties.* (G. Godiņš)

3. Lietvārds datīvā izsaka piederības attiecības (piederības datīvs). To lieto ar verbiem *būt, nebūt, piederēt, nepiederēt*: **meitenei ir grāmata, zēnam nav velosipēda, māja pieder brālim, kaimiņam zeme nepieder**, piem.: *Es ticu, ka cilvēkam ir tikai viens mūžs.* (I. Ziedonis) [...] **ūdenim ir gandrīz cilvēka balss.** (A. Ivaska) *Šai pludmalei nav zilā karoga, toties ir romantisks, akmeņains mols, kas iestiepjas dziļi līcī.* (Diena)

2.3.3.5. Akuzatīva lietojums un nozīmes

696. §.

Akuzatīvs savā vispārīgajā nozīmē apzīmē objektu, uz kuru attiecas teikumā izteiktā darbība. Tas saistās galvenokārt ar darbības vārdiem (adverbālais akuzatīvs), retāk ar lietvārdiem un īpašības vārdiem (adnominālais akuzatīvs).

1. Lietvārds akuzatīvā saistījumā ar pārejošiem darbības vārdiem apzīmē darbības tiešo objektu: **lasīt grāmatu, gaidīt ciemiņu, mīlēt dabu, celt māju**, piem.: *Staru tiltu pār jūru tev celšu.* (J. Grots) *Viņš [Paulis] kopā ar vecotēvu strādās mežā, tīrīs stīgas, sēs jaunaudzes, tecinās sveķus, vāks čiekurus un katru vakaru atgriezīsies mājās.* (I. Indrāne) Šajā nozīmē akuzatīvs nereti konkurē ar ģenitīvu (sk. 694. §).

2. Laika akuzatīvs izsaka laika nojēgumu. Tas atkarībā no lietvārda leksiskās nozīmes un dažādiem apzīmētājiem var norādīt gan uz konkrētu laika vienību, kurā notiek darbība, gan uz nenoteiktu, aptuvenu laiku: **gadu dzīvot pilsētā, nedēļu pavadīt sanatorijā, braukt katru dienu, gaidīt visu mūžu, paciemoties īsu brīdi, slimot vairākas dienas**, piem.: *Vai mēs bijām laimīgi vai nelaimīgi to īso sprīdi, kuru liktenis mums atvēlēja [...]?* (R. Ezera) *Māte parasti jau nedēļu pūlējās vīru pārliecināt braucienam.* (S. Viese) *Mežonīgais čemurs katru pavasari plešas plašumā ar jaunām atvasēm.* (I. Indrāne)

3. Izplatījuma un mēra akuzatīvs izsaka telpisku nojēgumu vai apzīmē ko sveramu vai mērāmu. Izplatījuma un mēra nozīmi akuzatīvs iegūst saistījumā ar skaitļa vārdu, īpašības vārdu vai vietniekvārdu: **nobraukt piecus kilometrus, ieliet vienu litru, nogriezt divus gabalus, iet tālu ceļu, pavadīt kādu gabaliņu, iebērt karotī cukura**, piem.:

[..] *esmu redzējis, kā kamolā savēlies ezis atritinās un aiziet savu taku.* (I. Ziedonis) *Ir diena pēc Jāņiem, vasara pārkāpusi saules kalnu.* (A. Ivaska)

Izplatījuma vai mēra nozīme ir akuzatīvam saistījumā ar dimensionālas nozīmes īpašības vārdiem *augsts, plats, garš, biezs, smags, dziļš* u. c.: *stāvu augsts, sprīdi garš, metru biezs, kilogramu smags.*

4. Satura akuzatīva nozīme ir lietvārdam, kas darināts no tā paša vai līdzīgas nozīmes darbības vārda, ar ko tas saistās. Parasti to lieto kopā ar kādu apzīmētāju: *sapņot skaistu sapni, smaidīt laipnu smaidu, domāt dziļas domas*, piem.: *Bērniņ, nekad neēd, kad dziesmu dzied, bērniņ mans!* (I. Ziedonis)

5. Izsaukuma akuzatīvs satopams ekspresīvā runā, piem.: [mašīna] *ir pilna ar visiem pasaules gardumiem, kādi vien pilsētā dabūjami. Ak, to prieku, ak, to liksmību!* (L. Stumbre) *To kaunu un negodu!* (Ē. Hānbergs)

2.3.3.6. Instrumentālis: locījuma statusa problēma un formas semantiski gramatiskais raksturs

697. §.

Instrumentālis latviešu valodā ir diskutabls locījums. Par tā statusu un vietu mūsdienu latviešu valodas lietvārdu locīšanas paradigmā ir dažādi viedokļi. Ieskats latviešu valodas gramatikas vēsturē rāda, ka instrumentāļa problēma ir bijusi aktuāla jau kopš 19. gadsimta, bet kā stabils locījums lietvārdu aprakstos tas atzīts kopš 20. gadsimta sākuma (Pauniņa 2002: 186–188), tomēr jautājums par instrumentāli mūsdienās ir izraisījis valodnieku diskusijas (sk., piem., Fennels 1995₄; Nītiņa 1997: 201–203; Nītiņa 2001₁: 14; Kalnača 1999₁: 81–86; Grīsele 2000; Andronovs 2012: 142–147). Problēmas pamatā ir fakts, ka instrumentālis abos skaitļos zaudējis savu atšķirīgo formālo pazīmi – galotni, un vienskaitlī tā forma sakrīt ar akuzatīvu, bet daudzskaitlī ar datīvu. Locījuma gramatiskās formas trūkums liek secināt, ka instrumentāļa vieta locījumu sistēmā nav īsti pamatota, jo vienskaitlī tā funkcijas pilda akuzatīvs, bet daudzskaitlī – datīvs.

Būtisks arguments pret instrumentāli kā pret patstāvīgu locījumu ir tā lietojums kopā ar prievārdu *ar*, tātad instrumentālis ir vienīgais, kas locījumu paradigmā iekļaujas kā analītiska forma un tātad neatbilst latviešu valodas locījumu sintētisko formu sistēmai. Latviešu valodniecībā ir pretrunīgi uzskati par to, kādu locījumu pārvalda prievārds *ar* – akuzatīvu vai instrumentāli. No vienas puses, ir atzīta šī prievārda saistība ar instrumentāli, no otras puses, tā nozīmes analizētas akuzatīva prievārdu kontekstā (Endzelīns, Mīlenbahs 1923: 198; MLLVG 1959: 738). Prievārds *ar* kā galvenā instrumentāļa pazīme ir uzsvērts daudzās skolu un praktiskajās gramatikās, taču gan agrākajos latviešu valodas attīstības posmos, gan mūsdienu latviešu literārajā valodā instrumentāļa formas var būt gan prepozicionālas, gan aprepozicionālas (MLLVG 1959: 401–404; Nītiņa 1978: 65, 66; Pauniņa 2001, 2003).

Galotņu sakritība valodas vēsturiskās attīstības gaitā ir radusies vairākiem latviešu valodas locījumiem. Vienskaitļa akuzatīva un instrumentāļa locījumu formām vienādās galotnes ir radušās fonētisku pārmaiņu rezultātā vai arī analogijas ietekmē (Endzelīns 1971₁: 133–137; 1951: 397, 398, 411, 415, 421, 422, 432, 438, 439, 444). Daudzskaitļa datīva un instrumentāļa formu sakritums skaidrojams gan ar divskaitļa zudumu latviešu valodā, gan ar fonētiskām pārmaiņām galazilbēs, gan ar analogijas ietekmi (Endzelīns 1951: 406, 417, 418, 423, 434–436, 440, 448).

Latviešu valodas diahroniskie pētījumi liecina, ka sākotnēji latviešu valodā instrumentālis lietots bez prievārda (Endzelīns 1951: 580). Ļoti izplatīts bezprievārda instrumentālis ir latviešu tautasdziesmās (Gāters 1993: 161–183). Prievārda lietojuma nepieciešamība ar instrumentāļa formu ir radusies valodas attīstības gaitā, diferencējoties locījuma nozīmēm (Endzelīns 1951: 643; Grīsele 2000: 21, 22). Bezprievārda izteiksme iespējama tikai tad, ja izsakāmā attieksme

pilnīgi realizējas vārdu semantikā un prievārda trūkums nerada jēdzieniskas neskaidrības. Analītiskā forma ar prievārdu palīdz vairīties no homoformām un skaidrāk nošķir akuzatīva un instrumentāļa lietojuma sfēru (Nītiņa 1978: 117; Kalnača 1999₁: 86).

Laika gaitā bezprievārda instrumentāļa lietojums ir mazinājies, un mūsdienās vairākas nozīmes realizējas tikai prepozicionālā lietojumā, resp., vienskaitlī kā akuzatīvs ar prievārdu *ar*, daudzskaitlī kā datīvs ar prievārdu *ar*, piem.: *spēlēties ar suni // ar suņiem, strīdēties ar māsu // ar māsām, braukt ar laivu // ar laivām*. Nereti prepozicionālais un aprepozicionālais lietojums ir sinonīmisks: *cilvēks ar sirmu galvu // cilvēks sirmu galvu, skatīties ar platām acīm // skatīties platām acīm, izrotāt ar ziediem // izrotāt ziediem*.

Nemot vērā instrumentāļa formālo sakritību ar vienskaitļa akuzatīvu un daudzskaitļa datīvu, paradigmā to var parādīt kā divu locījumu apvienojumu: vienskaitlī akuzatīvs/instrumentālis (A/I), daudzskaitlī datīvs/instrumentālis (D/I) (Nītiņa 1997: 202, 203; Nītiņa 2012: 40). Tomēr locījumiem ir ne tikai formālā izpausme, mazsvarīga nav to semantika un funkcijas. Instrumentālim ir sava semantiskā nozīme, kas saistīta ar teikuma sintaktisko struktūru un kas ir atšķirīga no akuzatīva semantikas. Akuzatīva semantika saistās galvenokārt ar tiešā objekta, laika, vietas vai mēra nozīmi, bet instrumentālim piemīt galvenokārt pavadoņa un līdzekļa nozīme (Nītiņa 1997: 203; Kalnača 1999₁: 81–86). Tādēļ instrumentāļa kā locījuma semantisko pusi gramatikā nevar ignorēt.

698. §.

Instrumentālis apzīmē jēdzienu, ar ko kopā vai ar kā palīdzību notiek kāda darbība, tātad instrumentālim izšķiramas divas pamatnozīmes – pavadoņa nozīme un līdzekļa nozīme (MLLVG 1959: 400; Paegle 2003: 43). Reizēm abas šīs nozīmes ir saplūdušas.

1. Pavadoņa nozīme ir instrumentālim, kas apzīmē tā jēdziena nosaukumu, ar kuru kopā vai kura pavadībā norisinās darbība (MLLVG 1959: 401). Pavadoņa nozīmē var būt lietoti gan dzīvu būtņu, gan priekšmetu apzīmējumi: *pastaigāties ar suni, ierasties ciemos ar ziediem*, piem.: *Tētis ar māsasvīru iet mežā pēc egles.* (L. Stumbre) *[..] vai te vēl mājo sieviete ar mazo zēnu?* (I. Indrāne) *Iet sieviete ar sārtu lietussargu.* (Ā. Elksne)

Pavadoņa nozīme piemīt instrumentālim, ja tas saistīts ar atgriezeniskajiem darbības vārdiem, kuri norāda uz savstarpēju darbību: *sarunāties ar draugu, cīnīties ar slimību*, piem.: *Cik sevi atceros, vienmēr esmu gribējis nodarboties ar mūziku.* (PDz)

Lietvārds pavadoņa instrumentāļa nozīmē var būt saistīts ne tikai ar darbības vārdu, bet arī ar lietvārdu, piem.: *Es redzu vīrus ar zāģiem, urbjiem un cirvjiem.* (I. Ziedonis) *Gadās arī pavisam neparasti darbi, kā zirņu plūkšana ar rokām.* (I. Indrāne)

2. Pazīmes jeb īpašības instrumentālis tiek lietots saistījumā ar lietvārdiem. Tas raksturo dzīvu būtņu (retāk priekšmetu) fiziskas vai psihiskas īpašības. Pazīmes jeb īpašības instrumentālis parasti ir kopā ar kādu apzīmētāju. Kā vienskaitlī, tā daudzskaitlī tas var būt gan prepozicionāls, gan aprepozicionāls, piem.: *[..] pie milzīga jāņogu krūma stāvēja sirms, bet stalts vīrs ar baltu bārdu.* (G. Zeltiņa) *Austris pārāk slaidis, smalkiem kauliem un vieglām kustībām, mazu, gandrīz trīsstūrainu sejiņu, meitenīgi apaļām lūpām un mīkstiem, gaišbrūniem matiem.* (I. Indrāne) *Manu pili Tu zini? – Māja lieliem logiem Un vēl lielākiem žogiem.* (J. Grots)

3. Līdzekļa nozīme ir instrumentālim, kas apzīmē līdzekli vai rīku, ar kuru tiek veikta darbība: *rakt ar lāpstu, smelt ar karoti, braukt ar vilcienu, pamāt ar roku, klausīties ar abām ausīm, elpot ar plaušām*. Līdzekļa instrumentālis var būt gan prepozicionāls, gan aprepozicionāls, piem.: *Viņa [Kristīne] pievelk vienu plecu un tad abus divus, pasmaida ar mutes kaktiņu.* (I. Indrāne) *Vēl un vēlreiz viņš [Kaspars] ar skatienu grib noglāstīt visas pazīstamās vietas.* (E. Līvs) *Brokastu galds jārotā plaukstošiem zariem*

un pirmajām pavasara **puķēm**. (Ieva) *Aizdarīšu sērsnu vārtus, Aiznaglošu ledus **tapām***. (V. Belševica)

Līdzekļa nozīme var būt saplūdusi ar citām instrumentāļa nozīmēm, un noteiktu robežu starp semantiskajām grupām novilkt grūti. Instrumentāļa nozīme atkarīga no darbības vārdu semantikas, ar kuriem tas saistās (MLLVG 1959: 400, 401). Pavadoņa un līdzekļa nozīme ir saskatāma lietvārdu instrumentāļa formās, kas biedrojas ar darbības vārdiem *pildīt, barot, apsegt, klāt, apklāt, aizklāt, apaugt, aizaugt, apstādīt* u. tml.: *apsegt ar **segu**, barot ar **maizi**, apstādīt ar **kokiem**, aizaugt ar **krūmiem***. Līdzekļa nozīme ir saplūdusi ar cēloņa nozīmi instrumentāļos, kas ir pie verbiem ar nozīmi ‘slimot’, ‘mirt’: *slimot ar **gripu**, sirgt ar **tuberkulozi**, mocīties ar **kaulu sāpēm**, nomirt ar **insultu***.

4. Instrumentālim var būt dažādas adverbiālas nozīmes (pavadapstākļu instrumentālis).

a) Instrumentālis apzīmē darbības veidu: *skatīties ar **ziņkāri**, strādāt ar **prieku**, iet **soļiem***. Šī instrumentāļa vienskaitļa formas parasti ir prepozicionālas, bet daudzskaitļa formas aprepozicionālas, piem.: *Kristīne paķer krūzi, un durvis viņas rokās aizcērtas ar līksmu **brāzienu***. (I. Indrāne) *Melnām, dobjām **lāsēm** šķīda nakts*. (V. Belševica) *Gaišu un lēnīgu **skatu** dālijas manī veras*. (A. Rancāne)

b) Mēra nozīme ir instrumentālim, kas apzīmē kādu daudzuma vienību, norādot uz mēru, svaru, skaitu u. tml. lielumiem. Šo instrumentāli lieto tikai daudzskaitlī bez prievārda *ar*: *izlietot **metriem** auduma, apēst **kilogramiem** ogu, salasīt **groziem** sēņu*.

c) Laika instrumentālis apzīmē darbības sākuma laiku: *sākt darbu ar **rūdienu**, ar **tumsu** sasniegt naktsmītni, ar **nākamo mēnesi** doties atvaļinājumā*.

Laika instrumentālis apzīmē laika posmus, kuros sistemātiski atkārtojas kāda darbība vai stāvoklis. Šādā nozīmē to lieto tikai daudzskaitlī bez prievārda: *gaidīt **stundām**, strādāt caurām **nakstīm**, mēnešiem gatavoties izstādei*, piem.: [māte] *nav aizsūtījusi nevienu no tām vēstulēm, uz kurām Paulis **gadiem** ilgi gaida atbildi*. (I. Indrāne)

5. Saistījumā ar lietvārdiem un īpašības vārdiem instrumentālis lielākoties patur tās pašas jēdzieniskās nozīmes, kādas tam ir saistījumā ar attiecīgiem darbības vārdiem: *braukt ar **laivu** – brauciens ar **laivu**, pastaigāties ar **sunī** – pastaiga ar **sunī**, draudzēties ar **bērniem** – draudzīgs ar **bērniem**, slimot ar **gripu** – slimš ar **gripu***.

Dažkārt bezprievārda instrumentālis kopā ar īpašības vārdu veido stabilus vārdu savienojumus, kam ir frazeoloģisma raksturs un kas apzīmē darbības veidu: *postīt **tīšu prātu**, dzīvot **smagu sirdi**, ēst **gariem zobiem**, skatīties **kārām acīm**, atnākt **tukšām rokām***, piem.: [...] *tīšu prātu gribas darīt kaut ko tādu, lai citi sāktu kliegt, rāties*. (I. Indrāne) *Nu tu atgriezies pie manis **tukšām rokām**, **tukšu sirdi***. (Ā. Elksne)

2.3.3.7. Lokatīva lietojums un nozīmes

699. §.

Lietvārds lokatīvā savā pamatnozīmē apzīmē lokālus jēdzienus, taču tam piemīt arī citas adverbiālas nozīmes. Lokatīvs parasti saistās ar darbības vārdiem (adverbālais lokatīvs), retāk ar lietvārdiem un īpašības vārdiem (adnominālais lokatīvs).

1. Lietvārds lokatīvā norāda darbības vietu (vietas lokatīvs). Šai nozīmei var būt dažādas nianse – lokatīvs var apzīmēt priekšmeta vai dzīvas būtnes atrašanās vietu, darbības norises vietu, kustības vai darbības virzienu, piem.: *Trīs reizes pēdējos mēnešos man iznāca būt mazā **pilsētiņā** rajona **centrā**, un vienmēr mēs satikāmies **tējniecā**, koka **mājā**, kas atradās pilsētas laukuma vienā **malā***. (Ē. Vilks) *Taču jāceļas un jāiet – cilvēks stāv **lietū**. Cilvēks stāv **nakstī***. (I. Indrāne)

Vietas nozīme piemīt lokatīvam, kas norāda uz apgērbu, apaviem, rotas lietām u. tml., piem.: vārdu savienojumi *vilkt rokā, mugurā, aut kājās, likt galvā, mautk pirkstā, kārt kaklā*. Vietas lokatīvs var arī norādīt uz norisēm dzīvu būtņu vai priekšmetu starpā: *cilvēkos valdīja apjukums, putnos bija bailes*. Nosacīta vietas nozīme izpaužas lietvārdu lokatīvos, kas apzīmē abstraktus nojēgumus, piem.: *Daudzus cilvēkus dzīvē nākas sastapt, tomēr lielais vairums no viņiem aiziet atkal tālāk, neatstājot atmiņā nekādu pēdu*. (Ē. Vilks) *Grūtā, smagā darbā paiet dienas*. (E. Līvs)

2. Lokatīvs izsaka darbības veidu (veida lokatīvs), piem.: *Kaspars ievēroja, ka viņa jauneklīgā, sārtā seja nepatīkā savelkas un pirksti sažņaudzas dūrē*. (E. Līvs) *Visi mēs smējāmies balsī līdz asarām, bet Tu ne*. (R. Ezera)

Veida nozīme ir lokatīvam, kas apzīmē ar darbības vārdu izteiktās darbības rezultātu, piem.: [...] *linu lauks sakopts, sasiets kūļos un sakrauts kaudzēs*. (I. Indrāne) *Elza strauji no bērna vērtās apķērīgā un asprātīgā pusaudzē*. (S. Viese)

3. Ierobežojuma jeb attieksmes lokatīvs norāda uz to, kā tiek ierobežots ar darbības vārdu izteiktā jēdziena apjoms, vai arī precizē, ierobežo ar īpašības vārdu izteiktu pazīmi (MLLVG 1959: 408; Beitiņa 2009: 62): *pieņemties spēkā un gudrībā, augumā sīks, gados jauns, darbā čakls*, piem.: *Skumjas pieņēmas spēkā. Kā lietus*. (N. Ikstena) *Kaķis var pat mainīties raksturā un izpaust līdz tam nebijušus uzvedības modeļus*. (G) *Sejā bāls, gausām, nedrošām kustībām viņš [Augusts] kā noasiņojis ar pūlēm aizcīkstējās līdz istabai*. (Z. Skujiņš)

4. Nolūka lokatīvs apzīmē ar verbu izteiktās darbības nolūku, piem.: [...] *tevi aicinās launagā, sēdinās tevi pie galda*. (I. Ziedonis) *Bērni nav slinki, iet uz mežu sēnēs un ogās*. (Kurzemnieks) *Viņi nāca lūgt kāzās manu draugu, un arī es tajā brīdī tur gadījos*. (Ieva)

5. Cēloņa lokatīvs apzīmē ar verbu izteiktās darbības cēloni: *drebēt bailēs, apstāties neziņā, locīties smieklos*, piem.: *Lopu sērgā, kas plosījās pa visu Zemgali, apsirga labākās govīs*. (S. Viese) *Sirds man sažņaudzas skumjās pēc aizgājušā*. (R. Ezera)

6. Laika lokatīvs apzīmē laiku, kurā notiek ar verbu izteiktā darbība, piem.: *Cik labi būtu bijis man te atnākt pavasarī*. (Ā. Elksne) *Rietā ezers norimst pavisam*. (A. Ivaska)

7. Lietvārdam lokatīvā ir stilistiska pastiprinājuma nozīme, ja tas nostājas aiz tās pašas saknes darbības vārda: *augt augumā, plesties plašumā, tūkt tūķumā*, piem.: [...] *taču ar katru nākamo sēriju skatītāju skaits auga augumā*. (G)

Izsakot ilgstošu, intensīvu darbību, blakus izteicēja verbam nereti lieto tās pašas saknes lietvārdu lokatīvā kopā ar skaitļa vārdu *viens*, piem.: [...] *gadās arī tādi [Jaudis], kas nekur neiet un nekur neaiziet, tomēr iet vienā iešanā*. (I. Indrāne)

8. Saistījumā ar lietvārdiem izplatīts ir īpašības lokatīvs, kas norāda uz priekšmeta vai dzīvas būtnes pazīmi, piem.: *Ērkšķu zaļās ogas pilnīgā briedumā mutē pašas izkusa*. (E. Virza) *Visa [kleita] vienos melnos punktiņos, it kā ar tinti nolieta*. (I. Indrāne) *Esmu sastapis cilvēkus gados, kas ir nemierā ar pasauli*. (PDz)

9. Saistījumā ar lietvārdiem lokatīvs patur tās pašas jēdzieniskās nozīmes, kādas tam ir saistījumā ar attiecīgiem darbības vārdiem: *braukt jūrā – jūrā braucējs, jūrā braukšana; iet peļņā – peļņā gājējs, peļņā iešana*, piem.: [...] *rāmais autobusā sēdētājs nekad nejutīs šo pretvēju, kas satver un šūpo riteņbraucēju*. (I. Indrāne) *Izvērtējot aizdomās turētā personību, radās daudz neskaidrību*. (A. Bels)

2.3.3.8. Vokatīvs latviešu valodas locījumu sistēmā

700. §.

Latviešu valodniecībā ir dažādi viedokļi par vokatīva vietu lietvārdu locījumu sistēmā. Salīdzinājumā ar pārējiem locījumiem tas ir atšķirīgs gan formas, gan nozīmes

ziņā. Sinhroniskajā skatījumā vokatīvs ir nomināla uzrunas forma, kurai nav ne savas īpašas locījuma galotnes, ne locījuma nozīmes, un lietvārdu paradigmā tas tiek paturēts tikai tradīcijas un ērtuma labad (MLLVG 1959: 389; Nītiņa 2001₁: 14; Holvoet 2012: 43–48). Arī sintaktiski vokatīvs atšķiras no pārējiem locījumiem, jo nav gramatiski saistīts ar teikuma locekļiem un pats nav teikuma loceklis.

Vokatīvu parasti izmanto, uzrunājot dzīvas būtnes – cilvēkus un dzīvniekus, piem.: „Šefa **kungs**, vai jūs nevarētu mani atlaist uz vienu stundiņu?” [...] „Kur nu atkal gribat skriet, **palaidne?**” šefs labsirdīgi rājās. (J. Veselis) **Kristīn**, jocīgā **meitene!** Tu esi aizbraukusi. (I. Indrāne) „**Reksi... Reksīt,**” viņa laipni uzrunā suni. (R. Ezera)

Metaforiskā valodā, parasti tas ir daiļliteratūrā, vokatīvā var būt jebkurš lietvārds: var uzrunāt priekšmetus, parādības, abstraktus nojēgumus u. tml., piem.: *Tev par pilsoni, **pasaule**, nederu, kaut man kabatā pases un kartes.* (M. Zālīte) *Es tevi izdzīvoju, **Liepāja**, Caur gadu simteņiem.* (O. Gūtmanis) ***Mīlestība**, tavi ceļi ir neizdibināmi!* (V. Belševica)

Vienskaitļa vokatīva izteikšanas līdzekļi latviešu valodā ir dažādi.

1. Vokatīva nozīmē var būt lietota nominatīva forma, piem.: **Dēls**, *tā esmu es – Tava planēta.* (O. Vācietis) *Tev, **vasara**, ir lūpās medus garša.* (M. Ķempe) *Labi, **gudriniece**, nāc parādi man savu dārzu!* (L. Stumbre) ***Sirds**, kam tu vēl skani kā pavasarī vējš?* (A. Krūklis)

Nominatīva un vokatīva gramatiskā sinonīmija ir viens no cēloņiem, kas liek apšaubīt vokatīva kā atsevišķa locījuma nepieciešamību.

2. Otrās un trešās deklinācijas lietvārdiem vokatīvs ir vienāds ar akuzatīvu, piem.: **Padebesi, padebesi**, *neskaties uz mani tā.* (M. Melgalvs) **Miku**, *sveiks, es nezinu, kā tev visu pateikt.* (G)

Par šo formu latviešu valodniecībā ir dažādi uzskati. Vairākās gramatikās norādīts, ka tā ir akuzatīva forma, ko lieto uzrunas funkcijā (MLLVG 1959: 389; Nītiņa 2001₁: 14; Paegle 2003: 39). Cits viedoklis pauž, ka galotnes *-i* un *-u* ir „īpašas vienskaitļa vokatīva galotnes” (Ceplīte, Ceplītis 1991: 23). Šādu atzinumu balsta diahronisks skatījums uz locījumu galotņu izveidi – vokatīva formas ar galotnēm *-i* un *-u* ir veidojušās fonētisko pārmaiņu rezultātā, un šie procesi ir atšķirīgi no tiem, kuru rezultātā radušās akuzatīva galotnes *-i* un *-u* (Endzelīns 1951: 411, 412, 443, 444). Tātad vēsturiski ir izveidojušās akuzatīva un vokatīva homoformas, un katrai no tām ir savas funkcijas un sava semantika – vokatīvs ir uzrunas locījums, bet akuzatīvs – tiešā objekta locījums (Kalnača 1999: 92, 93). Līdz ar to nebūtu pamata uzskatīt, ka akuzatīvs tiek lietots vokatīva vietā.

3. Lietvārds vokatīvā var būt bezgalotnes formā, piem.: „*Man būs labi visur, kur dzīvosī tu, **Valter**,*” *es strauji sacīju.* (R. Ezera) *Ver, rudais **rudens**, vaļā vārtus!* (Ā. Elksne) *Lai nu tas paliek, **Elziņ**.* (L. Stumbre) **Māt!** *Tu nobaidījies? **Māt!** Kas tev?* (I. Indrāne)

Galotnes neesamībai latviešu valodā ir noteiktas gramatiskās funkcijas, un vokatīvs ir viena no formām, kuras formālais rādītājs ir šī nulles morfēma.

4. Daudzskaitļa vokatīva nozīmē tiek lietots daudzskaitļa nominatīvs, piem.: *Kāpēc jūs, **draugi**, nenākat, Pusnakts aiz loga kad tumst?* (I. Ziedonis) *Kā jums iet, **putniņi**, puteni?* (M. Melgalvs) *Redzējāt, **meitenes**, kā viņš uz mani paskatījās, tas šoferis?* (I. Indrāne)

2.4. Lietvārdu locīšana jeb deklinēšana

2.4.1. Locīšanas pamattipi jeb deklinācijas, to noteikšana un apzīmēšana latviešu valodniecībā

701. §.

Lietvārdu locīšanas klasifikācijas principi latviešu valodniecībā ir dažādi: klasifikācija pēc vēsturiskajiem indoeiropiešu pirmvalodas celmiem (Endzelīns 1951: 395–461; Paegle 2003: 45–52); klasifikācija pēc vēsturiskajiem baltu valodu celmiem (Endzelīns, Mīlenbahs 1923: 61–70; Bērziņa-Baltiņa 1946: 63–70); klasifikācija pēc mūsdienu valodas lietvārdu morfoloģiskajām pazīmēm – lietvārda dzimtes un vienskaitļa nominatīva galotnes (Ceplīte, Ceplītis 1991: 18–24; Kalme, Smiltneiece 2001: 101–112; skolu mācību grāmatas); klasifikācija pēc jaukta principa, ņemot vērā gan vēsturiskos baltu valodu celmus, gan mūsdienu latviešu valodas lietvārdu morfoloģiskās pazīmes (MLLVG 1959: 409–421); klasifikācija pēc mūsdienu latviešu valodas vienskaitļa datīva galotnēm (Ozols 1967₃: 578, 579; Nītiņa 2001₁: 14–19).

Lietvārdu grupējums locīšanas pamattipos, balstoties uz senajām celmu formām, ir korekts diahroniskā aspektā, bet mūsdienu valodā seno celmu formas ir stipri pārveidojušās un nav pat vairs samanāmas. Tā, piem., senais nominālo celmu piedēklis *-o-* baltu valodās pārveidojies par *-a-*, bet pēc tam zudis: **tēvos* → *tēvas* → *tēvs*; **vilkos* → *vilkas* → *vilks*. Vēsturiski šie ir *o*-celma resp. *a*-celma vārdi. Arī tad, ja lietvārdu seno celmu pazīmes vēl ir kaut kādā mērā saglabājušās, morfoloģiskās pārdalīšanās rezultātā celma beigu patskanis ir kļuvis par galotni vai galotnes sastāvdaļu, piem.: **liepā* → *liepa*, **māsā* → *māsa* (*ā*-celma vārdi); **zemē* → *zeme*, **upē* → *upe* (*ē*-celma vārdi). Tātad lietvārdu grupējums pēc seno celmu pazīmēm ir izprotams, tikai zinot valodas vēsturi – lietvārda celma formu vēsturiskās pārmaiņas. Šī iemesla dēļ tas nav piemērots ne skolu gramatikām, ne citām praktiskajām gramatikām vai rokasgrāmatām.

Sinhroniskajā aspektā lietvārdus ir lietderīgi grupēt pēc to pašreizējām gramatiskajām pazīmēm – pēc dzimtes un locījumu formu atšķirībām. Viena no pazīmēm, pēc kuras lietvārdus grupē locīšanas tipos, ir vienskaitļa nominatīva galotne. Pēc vienskaitļa nominatīva galotnes un dzimtes mūsdienu latviešu valodā lietvārdus iedala sešos locīšanas pamattipos jeb deklinācijās (MLLVG 1959: 410). Šāds dalījuma princips latviešu valodniecībā ir ieviesies 20. gadsimta otrajā pusē. Deklināciju numerācijas sistēma (pir-mā, otrā, trešā, cetur-tā, piektā un sestā deklinācija) ir tīri formāla un nosacīta, tas ir pieņē-mums, ko pēc norunas varētu arī mainīt, bet vairāku gadu desmitu garumā šī sistēma ir nostiprinājusies, jo ir samērā ērta un vienkārša.

Katrai deklinācijai var dot arī papildu apzīmējumu, izmantojot kādu tai raksturīgu formas pazīmi. Par šādu deklināciju identifikācijas līdzekli noder vienskaitļa datīva galotne, kas ir vienīgā katrai deklinācijai atšķirīgā galotne un neveido homofor-mas. Tātad mūsdienu latviešu valodā var noteikt šādus lietvārdu locīšanas tipus: pirmā deklinācija (*-am* deklinācija), otrā deklinācija (*-im* deklinācija) trešā deklinācija (*-um* deklinācija), cetur-tā deklinācija (*-ai* deklinācija), piektā deklinācija (*-ei* deklinācija), sestā deklinācija (*-ij* deklinācija) (sk. Ozols 1967₃: 578, 579; Nītiņa 2001₁: 14–19; Nītiņa 2012: 37–39).

Ir arī lietvārdi, kuri neiekļaujas nevienā deklinācijā. Tie ir nelokāmie lietvārdi, atgriezeniskie lietvārdi un substantivējumi.

2.4.2. Vīriešu dzimtes lietvārdu deklinācijas

2.4.2.1. Pirmās deklinācijas (-am deklinācijas) lietvārdi

702. §.

Pie pirmās deklinācijas pieder vīriešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā ir galotne -s vai -š, bet vienskaitļa datīvā galotne -am: *galds, ozols, dēls, dziedātājs, ceļš, mežs*, piem.: *Tad putns uzšāvās augstu gaisā un, gausi spārnus plivinādams, apskatīja upi.* (M. Birze) [...] *bet Kristīne neatbild ne durstīgajam skatienam, ne kustībai.* (I. Indrāne)

703. §.

Pirmās deklinācijas lietvārdu locīšana.

1. Paradigmas paraugs

Loc.	Vienskaitlis		Loc.	Daudzskaitlis	
N	<i>dēl-s</i>	<i>vēj-š</i>	N	<i>dēl-i</i>	<i>vēj-i</i>
Ģ	<i>dēl-a</i>	<i>vēj-a</i>	Ģ	<i>dēl-u</i>	<i>vēj-u</i>
D	<i>dēl-am</i>	<i>vēj-am</i>	D/I	<i>(ar) dēl-iem</i>	<i>(ar) vēj-iem</i>
A/I	<i>(ar) dēl-u</i>	<i>(ar) vēj-u</i>	A	<i>dēl-us</i>	<i>vēj-us</i>
L	<i>dēl-ā</i>	<i>vēj-ā</i>	L	<i>dēl-os</i>	<i>vēj-os</i>
V	<i>dēl-s!</i>	<i>vēj-š!</i>	V	<i>dēl-i!</i>	<i>vēj-i!</i>

2. Vienskaitļa vokatīva formas pirmās deklinācijas lietvārdiem ir dažādas.

Vokatīvs ir vienāds ar nominatīvu: *bērns! dēls! bērzs!*, piem.: *Vējš, mānīgais vējš, varbūt kāds tevi sūtījis atskriet līdz Mežsētām un pavērties logā.* (I. Indrāne) *Vedīsim, draugs, sirdis šodien pirtī.* (I. Ziedonis)

Vokatīvā lietvārds ir bezgalotnes formā. Tādas formas lielākoties ir atvasinātiem lietvārdiem ar izskaņām -ājs, -tājs, -ējs, -nieks, -ums, -iens: *arāj! skolotāj! kalēj! skolniek!*; deminutīviem ar izskaņām -ēns, -iņš: *kaķēn! bērniņ!*; visiem īpašvārdiem: *Andrej! Ivar! Gint! Aivar Kalniņ!*; dažiem citiem pirmās deklinācijas lietvārdiem: *cilvēk! ābol! ozol! zēn!*, piem.: – *Ņem, brālēn, cik vajadzīgs, – Zelma pavirši paņēma dažus simtniekus un sniedza tos Sijātam.* (M. Birze) – *Artūr! Nāc šurp, mums ir ciemiņi!* – *Arta vedinoši sauc.* (L. Stumbre) *Nevīsti, rabarber, sarkanu dūri zem sniega.* (V. Belševica)

Dažiem lietvārdiem vokatīvā iespējamas paralēlformas: *tēvs! – tēv! cilvēks! – cilvēk!*

2.4.2.2. Otrās deklinācijas (-im deklinācijas) lietvārdi

704. §.

Pie otrās deklinācijas pieder vīriešu dzimtes lietvārdi, bet to grupa nav vienveidīga. Lielāko daļu šīs deklinācijas veido vīriešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā ir galotne -is: *brālis, gulbis, zirnis, skapis, ezis*, piem.: *Kaķis izskatījās kā liels sermulis ziemas ietērpā.* (R. Ezera) *Mākonis, kura mala šķīta kā bieža vatēta sega, nu bija pārsedzis visu.* (M. Birze)

Otrajā deklinācijā ir iekļauti vīriešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā un vienskaitļa ģenitīvā ir galotne -s: *akmens, asmens, rudens, ūdens, zibens, mēness,*

piem.: **Mēness** (N) *guļ manā dārzā starp mīklām lapām, gozēdams zeltainos apaļumus.* (R. Ezera) *Kā Latgales svečturi ozoli stāv Ar mēness* (Ģ) *ugunīm zaros.* (I. Ziedonis) *Ir atgriezies rudens* (N) *no brīvdienām garām, varbūt kas mainīsies. Šogad bez rudens* (Ģ) *varas esmu vēl tavā varā.* (M. Zālīte)

Praktiskajās un skolu gramatikās šos lietvārdus mēdz saukt par izņēmuma vārdiem. Vēsturiski šie lietvārdi ir līdzskaņu celma vārdi, bet to locījumu galotnes, izņemot vienskaitļa nominatīvu un ģenitīvu, atbilst īsto otrās deklinācijas lietvārdu paradigmai.

Strīdīga ir vārda *sāls* dzimtes un arī deklinācijas piederība. Šis vārds ir atzīts par vīriešu dzimtes vārdu un iekļauts otrajā deklinācijā, taču valodas praksē to lieto arī kā sieviešu dzimtes sestās deklinācijas lietvārdu (sk. 672. §).

Pie otrās deklinācijas pieder lietvārds *suns*, kuram vienskaitļa nominatīvā ir galotne *-s*, bet pārējos vienskaitļa un daudzskaitļa locījumos tam ir regulāras otrās deklinācijas formas.

705. §.

Otrās deklinācijas lietvārdu locīšana.

1. Paradigmas paraugs

Loc.	Vienskaitlis		Loc.	Daudzskaitlis	
N	<i>sapn-is</i>	<i>akmen-s</i>	N	<i>sapņ-i</i>	<i>akmeņ-i</i>
Ģ	<i>sapņ-a</i>	<i>akmen-s</i>	Ģ	<i>sapņ-u</i>	<i>akmeņ-u</i>
D	<i>sapn-im</i>	<i>akmen-im</i>	D/I	<i>(ar) sapņ-iem</i>	<i>(ar) akmeņ-iem</i>
A/I	<i>(ar) sapn-i</i>	<i>(ar) akmeni</i>	A	<i>sapņ-us</i>	<i>akmeņ-us</i>
L	<i>sapn-ī</i>	<i>akmen-ī</i>	L	<i>sapņ-os</i>	<i>akmeņ-os</i>
V	<i>sapn-i!</i>	<i>akmen! //</i> <i>akmens!</i>	V	<i>sapņ-i!</i>	<i>akmeņ-i!</i>

2. Visiem otrās deklinācijas lietvārdiem vienskaitļa datīvā ir galotne *-im*, piem.: *Kādu dienu biju uztraucies **kamielīm** mugurā.* (J. Baltvilks) [...] *uzsauca **sunim** un manījos prom. Taču suns nesekoja.* (R. Ezera) *Es uzlieku roku savam **akmenim** uz pieres un jūtu, ka viņš ir uztraucies.* (I. Ziedonis)

3. Locīšanā otrās deklinācijas lietvārdiem galotnes priekšā ir līdzskaņu mija.

3.1. Lietvārdiem ar galotni *-is* un lietvārdam *suns* līdzskaņu mija vai līdzskaņu grupu mija ir galotnes priekšā vienskaitļa ģenitīvā un visos daudzskaitļa locījumos, piem.: *lasis – laša, laši, lašu* utt., *briedis – brieža, brieži, briežu* utt., *brālis – brāļa, brāļi, brāļu* utt., *gulbis – gulbja, gulbji, gulbju* utt., *sliekšnis – sliekšņa, sliekšņi, sliekšņu* utt., *vilnis – vilņa, vilņi, vilņu* utt. (sk. 334., 335. §).

Lietvārdiem *akmens*, *asmens*, *mēness*, *rudens*, *sāls*, *ūdens*, *zibens* līdzskaņu mija ir tikai daudzskaitļa locījumos: *akmeņi*, *akmeņu* utt., *sāļi*, *sāļu* utt.

3.2. Līdzskaņu mijas nav:

- a) slāviskajos uzvārdos, kas beidzas ar *-skis*, *-ckis*: *Beļinskis – Beļinska, Beļinskim; Savickis – Savicka, Savickim;*
- b) divzīlību personvārdos, kuros galotnes *-is* priekšā ir līdzskaņi *t*, *d*: *Valdis – Valda, Rūdis – Rūda, Artis – Arta, Gatis – Gata.* Garākos saliktos personvārdos mija var būt: *Visvaldis – Visvalža, Visvalda; Tāivaldis – Tāivalža, Tāivalda;*

- c) lietvārdos *viesis, tētis* – *viesa, tēta*;
- d) dažos saliktoņos, kuros galotnes *-is* priekšā ir līdzskanis *t*: *tālskatis* – *tālskata*, *tumšmatis* – *tumšmata*. Taču dažos analogiski darinātos lietvārdos līdzskaņu mija ir: *starmetis* – *starmeša, starmeši*; *lapkritis* – *lapkriša, lapkriši* (sk. arī 334. §).

Līdzskaņu mijas trūkums galvenokārt motivējams ar vēlmi novērst vārda nelabaskaņu, kas mijas rezultātā rodas. Par labskanīgām nevar atzīt tādas ģenitīva formas kā, piem., *vieša, tēša*, kaut arī tās atbilst gramatiskajai sistēmai. Īpaši tas attiecas uz divzīlbīgiem personvārdiem, kuru formas skaņu mijas rezultātā tā pārveidojas un attālinās no vārda pamatformas fonētiskā sastāva, ka var likties dīvainas un pat netīkamas, piem.: *Atis* – *Aša*, *Artis* – *Arša*, *Gatis* – *Gaša*, *Rūdis* – *Rūža*, *Eidis* – *Eiža* (Nītiņa 2002: 175, 176; Strautiņa, Šulce 2009: 42).

4. Vienskaitļa **vokatīva formas** otrās deklinācijas lietvārdiem ir dažādas.

Lietvārdiem ar galotni *-is* vokatīvā ir galotne *-i*, resp., vokatīvs ir vienāds ar akuzatīvu: *lāci! gulbi! Valdi!*, piem.: – *Ko tu tur teici, Pauli?* – *viņa [māte] purina zēnu pie pleca.* (I. Indrāne) **Pīlādzi, pīlādzi**, kas tevi iesējis sētmalē, laukmalē, zemītē liesajā? (L. Briedis)

Sastopamas arī bezgalotnes vokatīva formas, parasti deminutīviem ar izskaņu *-ītis*: *brālīt! puisīt! zaķīt!*, piem.: [...] *no salona atlidoja uzsauciens: „Šoferīt, pieturiet!”* (R. Ezera) *Nu, Paulīt, atgriezies un paskaties, pasaki vismaz „paldies” par dāvanu!* (I. Indrāne)

Dažiem lietvārdiem vokatīvā iespējamās paralēlformas: *brāli! – brāl! tēti! – tēt! Pēter! – Pēteri!*, piem.: – **Tēti!** – *Elza piepeši iekliedzās [...] – Tēti, viņa slīkst!* (L. Stumbre) *Dēlēns jautā tētim: – Tēt, kas ir politika?* (G) – *Sveiks, brāli, – Kaspars klusi teica. [...] Redzi, kā sagadījās, brāl...* (E. Līvs)

Lietvārdiem, kas nominatīvā beidzas ar *-s*, vokatīvs ir vai nu vienāds ar nominatīvu, vai bezgalotnes forma: *akmens! – akmen!, rudens! – ruden!*

Lietvārda *suns* vokatīva forma sakrīt ar nominatīvu: *suns!*

2.4.2.3. Pirmās un otrās deklinācijas lietvārdu formu svārstības

706. §.

Mūsdienu literārajā valodā lietvārdu gramatiskās formas visumā ir stabilas un piederība pie atbilstošās deklinācijas šaubas nerada. Tomēr dažkārt valodas praksē ir vērojamas deklināciju formu svārstības un viena vārda formās izpaužas jaukta paradigma (sk. 629. §).

Dažiem pirmās deklinācijas lietvārdiem ir tendence krustoties ar otrās deklinācijas lietvārdiem. Tas raksturīgs vārdiem, kam vienskaitļa nominatīva galotnes priekšā atrodas divu vai triju līdzskaņu blīvējums ar zilbisku skaneni *r*. Šajos lietvārdos galotnes priekšā mēdz iespraust patskani *i*: *ūdris, bebris, stiebris, biedris, zviedris, koridoris, plīvuris* (Smiltnece 1989: 33–38). Šī parādība saistīta ar izrunas atvieglotāšanu un sakņojas jau latviešu valodas izloksnēs (Rudzīte 1964: 83), taču arī atkarīgajos locījumos šos lietvārdus nereti lieto kā otrās deklinācijas lietvārdus, piem.: [...] *tur nav ne vārda par sniegu, lāci, bebri, briedi un ūdri.* (Karogs) *Sofiju ar visu plīvuri saņēmuši ciet.* (Karogs) *Viesistaba apvienota ar koridori. Koridorī iebūvēts skapis.* (G)

Literārajā valodā šāda tipa lietvārdi ir jālieto atbilstoši pirmās deklinācijas formu sistēmai, paralēlformas ar otro deklināciju neatbilst valodas normai.

Deklinācijas formu svārstības nereti vērojamas aizgūtajos vārdos ar finālēm *-eris, -ers*. Lielākoties tie ir aizgūvumi no angļu valodas. Ir viedoklis, ka fināle *-eris* ir vecāka

par *-ers* un latviešu valodai vairāk piemērota (Baldunčiks 2006: 106), ar šo fināli ir noformēti gan senāki aizguvumi, gan mūsdienās ienākušie, piem.: *bokseris, džemperis, gangsteris, gateris, kuteris, līderis, partneris, plāksteris, polsteris, pulveris, revolveris, snai-peris, sprinteris, svīteris, traleris, treneris, zelteris* u. c. Tie ir otrās deklinācijas lietvārdi (LVPPV 1995) un visos locījumos lietojami atbilstoši šīs deklinācijas formu sistēmai.

Laika gaitā fināle *-ers* guvusi pārsvaru, un mūsdienās aizgūtie vārdi ar *-ers* skaita ziņā dominē pār vārdiem ar *-eris* (Skujiņa 1993, : 11–13; Baldunčiks 2006: 106), piem.: *buldozers, dispečers, dokers, geizers, greiders, helikopters, konveijers, lāzers, pulovers, seters, spēkers, šeikers, taimers, terjers, tosters* (LVPPV 1995).

Kaut arī vārdnīcās un citos normatīvos avotos lietvārdi ar *-eris* un *-ers* tiek skaidri nošķirti, tomēr par normu atzītās attiecīgo deklināciju formas valodas praksē bieži netiek respektētas. Valodas lietotāji neizjūt atšķirību starp formām ar *-eris* un *-ers* un vadās pēc izjūtas, lietojot deklināciju paralēlvariantus: *helikopters // helikopteris, dispečers // dispečeris, dizainers // dizaineris, spēkers // spēkeris, menedžeris // menedžers* u. c., piem.: [...] *dos iespēju uzņēmuma dispečerim vai sekretārei izveidot šādu grupu.* (G) *Gaisa satiksmes dispečeram nepieciešama spēja ilgstoši koncentrēties.* (G) *Kamila ar helikopterī tika nogādāta slimnīcā.* (Diena) [...] *helikopteram ar aptuveni desmit pasažieriem bija jāatgriežas Helsinkos.* (Apollo) *Labam dizainerim nav vajadzīgas reklāmas [...], varam palīdzēt, ja, protams, vēl meklējat interjera dizaineru.* (TVNET)

Formu sajaukumu un lietojuma nekonsekvenci veicina tas, ka nereti vienas semantiskās grupas vārdiem ir dažāds gramatiskais noformējums. Piem., personu apzīmējumi pēc nodarbošanās *dispečers, dizainers, dokers, spēkers* pieder pie pirmās deklinācijas, bet *bokseris, līderis, menedžeris, snai-peris, sprinteris, šoferis, treneris* ir otrās deklinācijas lietvārdi.

Otrās deklinācijas lietvārdi *pavasaris, pulkstenis* vienskaitļa nominatīvā nereti tiek lietoti ar galotni *-s*, īpaši daiļliteratūrā, piem.: [...] *pavasars gar kanālu iet caurspīdīgi zaļš.* (O. Vācietis) [...] *parūt būs pavasars.* (Karogs) *Vēl gribas pagulēt, bet pulkstens zvana.* (Ā. Elksne) *Viņa mani apsteidza: cik pulkstens? Viņai esot apstājies.* (R. Ezera)

Otrās deklinācijas lietvārdi *lemesis, liktenis* dažkārt tiek lietoti kā vecie līdzskaņu celmi – ar galotni *-s* gan vienskaitļa nominatīvā, gan ģenitīvā, piem.: *Zirgs iet pa tīrumu, lemess tek pa zemes apakšu.* (J. Mauliņš) *Tik mirdzoša un tik klusa var būt tikai [...] spulga no milzīga lemess.* (M. Ķempe) *Tak liktens bij ass un neprasiņa, ko Alberts grib vai mīl. Liktens izlikās akls, kurls un mēms.* (G. Repše) [...] *dresētājs atkal iesoļoja manēžā kā mazs knislītis uz liktens plaukstas.* (A. Bels)

2.4.2.4. Trešās deklinācijas (*-um* deklinācijas) lietvārdi

707. §.

Pie trešās deklinācijas pieder vīriešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā ir galotne *-us*: *lietus, tirgus, ledus, klepus, vidus*, piem.: [vecais] *zināja, ka alus gatavs.* (M. Birze) *Lietus pēdējoreiz nopilināja pirms vienpadsmit dienām.* (Ē. Hānbergs) *Oktobra vidus toruden atmetās silts, it kā vasara šē būtu ko aizmirsusi.* (M. Svīre)

Pie trešās deklinācijas pieder vīriešu personvārdi ar galotni *-us*, piem.: *Mikus, Ingus, Edžus*, un daži vietvārdi: *Saldus, Zebrus* (ezers). Arī uzvārdi – kopdzimtes vārdi ar galotni *-us* ir trešās deklinācijas vārdi, piem.: *Aivars Dejus – Liene Dejus, Ingus Cinkus – Inga Cinkus.*

Trešās deklinācijas vārdi ir trīs seni sieviešu dzimtes lietvārdi daudzskaitlinieki *ragus, dzirnis, pelus*. Mūsdienās šie vārdi paglābušies galvenokārt izloksnēs un folklorā, bet literārajā valodā tos ir aizstājuši ceturtais deklinācijas lietvārdi *ragavas, pelavas, dzirnavas / dzirnas*.

708. §.

Trešās deklinācijas lietvārdu locīšana.

1. Paradigmas paraugs

Loc.	Vienskaitlis	Loc.	Daudzskaitlis
N	<i>led-us</i>	N	<i>led-i</i>
Ģ	<i>led-us</i>	Ģ	<i>led-u</i>
D	<i>led-um</i>	D / I	(ar) <i>led-iem</i>
A / I	(ar) <i>led-u</i>	A	<i>led-us</i>
L	<i>led-ū</i>	L	<i>led-os</i>
V	<i>led-u!</i>	V	<i>led-i!</i>

2. Trešās deklinācijas lietvārdiem vienskaitļa nominatīvs ir vienāds ar vienskaitļa ģenitīvu, piem.: *Vasaras ziedu medus* (N) *mēdz būt dzeltens* [...] *Medus* (Ģ) *krāsa ir ļoti svarīgs rādītājs – pēc tās var spriest par medus* (Ģ) *izcelsmi*. (Māja)

3. Vienskaitļa datīvā ir galotne *-um*: *ledum, medum, Ingum, Mikum*, piem.: *Ingus zvanīja pa telefonu, kaut ko runāja* [...] *Ingum jau šķita, ka saruna pārtrūkusī, viņš sauca – Hallo, hallo...* (M. Svīre) *Esiet gatvi pērkona negaisiem un lietum!* (TVNET)

Kopdzimtes uzvārdu locīšanā vienskaitļa datīva formas atšķiras – vīrieša uzvārdam ir galotne *-um*, sievietes uzvārdam galotne *-ui*, piem.: *Jurim Cinkum, Laurai Cinkui*.

4. Vokatīva formā trešās deklinācijas lietvārdiem ir galotne *-u*: *Edžu! Miku! lietu!*

5. Personvārdu locīšanas paradigma

Loc.	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>Ing-us Cink-us</i>	<i>Ing-a Cin-kus</i>
Ģ	<i>Ing-us Cink-us</i>	<i>Ing-as Cin-kus</i>
D	<i>Ing-um Cink-um</i>	<i>Ing-ai Cink-ui</i>
A/I	(ar) <i>Ing-u Cink-u</i>	(ar) <i>Ing-u Cink-u</i>
L	<i>Ing-ū Cink-ū</i>	<i>Ing-ā Cink-ū</i>
V	<i>Ing-u Cink-u!</i>	<i>Ing-a Cink-u!</i>

709. §.

Trešās deklinācijas lietvārdus parasti lieto vienskaitlī: *medus, ledus, viltus, klepus, vidus, lietus, alus*. Daudzskaitļa formas lieto reti, tās pauž kādu stilistisku vai semantisku niansi (sk. 676., 677. §), piem.: *Visapkārt tēraudzili mēness atspulgi ledos un stindzinošs aukstums*. (Diena) *Liepziedu medus atšķiras no citiem mediem ar barojošām, ārstnieciskī antibakteriālām īpašībām*. (Māja)

Mūsdienu latviešu valodā trešās deklinācijas lietvārdu skaits ir sarucis. Valodas attīstības gaitā tie ir ieguvuši pirmās deklinācijas formas (Endzelīns 1951: 442, 443). Tā vārdi *cirkus, krogus, strīdus* ir kļuvuši par pirmās deklinācijas lietvārdiem *cirks, krogs, strīds* (LVPPV 1995). Valodas praksē dažkārt tos vēl lieto arī trešās deklinācijas formā, piem.: *Visās strīdus situācijās vajadzētu griezties pretenziju daļā*. (KV) [...] *pats viņš krogus dēļ zirgu ceļā nepūtīnāja*. (I. Indrāne) *Zilonis Radža pie mums nonāca no cirkus arēnas*. (LA)

Trešās deklinācijas ģenitīva formas šiem lietvārdiem saglabājušās vairākās stabilās vārdkopās ar frazeoloģisma raksturu: *strīdus ābols*, *krogus brālis*, *krogus meita*, *krogus dzērājs*.

2.4.3. Sieviešu dzimtes lietvārdu deklinācijas

2.4.3.1. Ceturtās (-ai deklinācijas) lietvārdi

710. §.

Pie ceturtās deklinācijas pieder sieviešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā ir galotne *-a*: *meita*, *māsa*, *kļava*, *liepa*, piem.: *Ligzda viņai* [kaijai] *droši vien tālu no šejienes, pie jūras*. (M. Birze) [...] *mainījās debesis, zeme, krāsas, noskaņas, arī viņi paši*. (M. Svīre)

Ceturtajā deklinācijā ir arī daži vīriešu dzimtes lietvārdi – personu apzīmējumi ar galotni *-a*: *puika*, *junga*, *mulla*, *lama* ‘budistu garīdznieks’, kā arī vīriešu personvārdi un iesaukas: *Janka*, *Jurka*, *Saša*, *Kaža*, piem.: *Pāris gados visi būs aizmirsuši, ka Maņkas puika kādreiz vidusskolai cauri gājis*. (I. Indrāne) *Jurka, iespiedis avīžu saini padusē, joņo pa ielu, meklējot lielākos pūļus*. (I. Melgalve)

Pie ceturtās deklinācijas pieder kopdzimtes vārdi ar galotni *-a*, piem.: *pļāpa*, *auša*, *nevīža*, arī uzvārdi, piem.: *Kļava*, *Liepa*.

711. §.

Ceturtās deklinācijas lietvārdu locīšana.

1. Paradigmas paraugs

Vienskaitlis			Daudzskaitlis		
Loc.	Sieviešu dzimte	Vīriešu dzimte	Loc.	Sieviešu dzimte	Vīriešu dzimte
N	<i>liep-a</i>	<i>puik-a</i>	N	<i>liep-as</i>	<i>puik-as</i>
Ģ	<i>liep-as</i>	<i>puik-as</i>	Ģ	<i>liep-u</i>	<i>puik-u</i>
D	<i>liep-ai</i>	<i>puik-am</i>	D/I	(ar) <i>liep-ām</i>	(ar) <i>puik-ām</i>
A/I	(ar) <i>liep-u</i>	(ar) <i>puik-u</i>	A	<i>liep-as</i>	<i>puik-as</i>
L	<i>liep-ā</i>	<i>puik-ā</i>	L	<i>liep-ās</i>	<i>puik-ās</i>
V	<i>liep-a!</i>	<i>puik-a!</i>	V	<i>liep-as!</i>	<i>puik-as!</i>

2. Vienskaitļa datīvā ceturtās deklinācijas sieviešu dzimtes lietvārdiem ir galotne *-ai*: *mās-ai*, *liep-ai*, vīriešu dzimtes lietvārdiem *-am*: *puik-am*, *jung-am*, *Jank-am*, piem.: *Birutai patika saulrieta stunda*. (M. Svīre) *Katrai dienai ir savs vārds*. (I. Ziedonis) *Lekcijas noslēdza gara mūža vēlējums dalailamam*. (SD)

Līdzīga atšķirība ir kopdzimtes vārdos. Ja kopdzimtes vārdi attiecināti uz sieviešu dzimuma būtņi, tiem vienskaitļa datīvā ir galotne *-ai*, ja uz vīriešu dzimuma būtņi – galotne *-am*: *auša*, *paziņa* – *auš-ai*, *paziņ-ai*, *auš-am*, *paziņ-am*; *Kļava* – *Ainai Kļav-ai*, *Jānim Kļav-am* (sk. 666. §).

3. Vienskaitļa vokatīva formas ceturtās deklinācijas lietvārdiem ir dažādas.

Vokatīvs sakrīt ar nominatīvu: *liepa!* *Anna!* *puika!* *Janka!*, piem.: *Kas tavš Fausts būs, Margarita? Solveiga, Pērs Gints bij melis*. (I. Ziedonis) *Puika, māja nav tikai kur pārgulēt, māja ir drošībai!* (M. Birze)

Deminutīviem ar izskaņu *-iņa* un dažiem citiem vārdiem vokatīvā ir bezgalotnes forma: *meitiņ! māsiņ! Anniņ! Silvij!*, piem.: **Meitiņ**, *ko tu tur darīsi?* (Ē. Hānbergs) *Redzi, Marij, es arī esmu sieviete un zinu, kā tas ir.* (I. Indrāne)

Dažiem lietvārdiem vokatīvā iespējamās paralēlformas – vokatīvs var sakrist ar nominatīvu vai arī var būt bezgalotnes forma: *sieva! // siev! māsa! // mās! meita! // meit!*

2.4.3.2. Piektais deklinācijas (-ei deklinācijas) lietvārdi

712. §.

Pie piektās deklinācijas pieder sieviešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā ir galotne *-e*: *zeme, upe, māte, Ilze*, piem.: *Gauja ir skaista upe, bet par to vēl nevar uzrakstīt stāstu.* (M. Birze) *Kad saziedēja liepu gatve, bites strādāja bez pārtraukuma.* (Ē. Hānbergs)

Pie piektās deklinācijas pieder kopdzimtes lietvārdi ar galotni *-e*, piem.: *bende, balamute*, arī uzvārdi, piem.: *Egle, Priede, Lange*.

713. §.

Piektās deklinācijas lietvārdu locīšana.

1. Paradigmas paraugs

Loc.	Vienskaitlis	Loc.	Daudzskaitlis
N	<i>zem-e</i>	N	<i>zem-es</i>
Ģ	<i>zem-es</i>	Ģ	<i>zemj-u</i>
D	<i>zem-ei</i>	D/I	(ar) <i>zem-ēm</i>
A/I	(ar) <i>zem-i</i>	A	<i>zem-es</i>
L	<i>zem-ē</i>	L	<i>zem-ēs</i>
V	<i>zem-e!</i>	V	<i>zem-es!</i>

2. Vienskaitļa datīvā piektās deklinācijas lietvārdiem ir galotnei *-ei*: *zemei, upei, mātei*, piem.: *Vīst zāle un ziedi, liekdami galvas tuvāk zemei, lūgdami valgmi.* (Ē. Hānbergs) [...] *Venta apņēmiģi uzmet svātrinos svārkus Inesei plecās.* (I. Indrāne)

Ja kopdzimtes vārdi ir attiecināti uz vīrieša dzimuma būtni, vienskaitļa datīvā tiem ir galotne *-em*, ja uz sieviešu dzimuma būtni, galotne *-ei*: *bend-em – bend-ei, Aijai Egl-ei, Uldim Egl-em* (sk. 666. §).

3. Piektais deklinācijas lietvārdiem daudzskaitļa ģenitīvā galotnes priekšā ir līdzskaņu mija vai līdzskaņu grupu mija, piem.: *apse – apšu, grimase – grimašu; sliede – sliežu, olimpiāde – olimpiāžu, sēne – sēņu, tribīne – tribīņu; aizstāve – aizstāvju, būve – būvju; rikste – rikšu, sacīkstes – sacīkšu* (sk. 334., 335. §).

Līdzskaņu mijas nav:

a) vārdos ar skaņu kopu *-st-*; tie ir pirmatnīgi vārdi: *aste – astu, kaste – kastu, veste – vestu*, atvasināti vārdi: *sarakste – sarakstu*, salikteņi: *lapsaste – lapsastu, strupaste – strupastu*, internacionālas cilmes personu apzīmējumi ar fināli *-iste*: *soliste – solistu, pianiste – pianistu, speciāliste – speciālistu, tūriste – tūristu*;

b) internacionālas cilmes personu apzīmējumos, kas beidzas ar fināli *-ēde*: *logopēde – logopēdu, ortopēde – ortopēdu*;

c) vārdos, kur mijas rezultātā rodas šņāceņu blīvējumi: *gaišmate – gaišmatu, apšaude – apšaudu, šprotes – šprotu*;

d) vārdos, kur mijas rezultātā rodas priekšstats par cita vārda formu: *bāze – bāzu* (nevis *bāžu*), *mute – mutu* (nevis *mušu*), *pase – pasu* (nevis *pašu*).

Dažiem piektās deklinācijas lietvārdiem var būt paralēlformas gan ar līdzskaņu miju, gan bez tās: *cunfte – cunftu // cunfšu, čakste – čakstu // čakšu, torte – tortu // toršu, zebiekste – zebiekstu // zebiekšu* (LVPPV 1995; sk. arī 334. §).

4. Vienskaitļa vokatīva formas piektās deklinācijas lietvārdiem parasti ir vienādas ar nominatīva formām: *upe! zeme! Liene!*, piem.: *Ai, dzimtene, līkumi tavi ir ierakstīti man pasē.* (I. Ziedonis) *Labi, gudriniece, nāc, parādi man savu dārzu!* (L. Stumbre)

Garākiem personvārdiem, deminutīviem ar izskaņu *-īte*, kā arī vārdam *māte* vokatīvā iespējamās paralēlformas – vokatīvs var sakrist ar nominatīvu un var būt bez galotnes: *māte! // māt! Kristīne! // Kristīn! karaliene! // karalien!*, piem.: *Bet, vecomāt, kāpēc tu negāji mājās?* (Ē. Hānbergs) *Ko tu, dzērvūt, šai purvā Tāda aizsmakusi?* (O. Gūtmanis) „*Annel, iedod zaļo lakatiņu,*” lūdzās *Venta.* (I. Indrāne)

2.4.3.3. Sestās deklinācijas (-ij deklinācijas) lietvārdi

714. §.

Pie sestās deklinācijas pieder sieviešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā ir galotne *-s*: *sirds, klints, nakts, govs, zoss*, piem.: *Tai logā, kur bij gaisma tava, Nu cita uguns tagad spīd.* (I. Ziedonis) *Kāds līdzens lauks, cik augsta debess!* (M. Zālīte) *Ja gribi Liepāju izspēlēt, Spēlē uz vēja, spēlē uz jūras, Spēlē uz smilts.* (O. Gūtmanis)

Sestās deklinācijas lietvārdi ir sieviešu dzimtes daudzskaitlinieki *brokastis, durvis, Cēsis* un vīriešu dzimtes daudzskaitlinieks *ļaudis*.

715. §.

Sestās deklinācijas lietvārdu locīšana.

1. Paradīgas paraugs

Vienskaitlis		Daudzskaitlis		
Loc.	Sieviešu dzimte	Loc.	Sieviešu dzimte	Vīriešu dzimte
N	<i>sird-s</i>	N	<i>sird-is</i>	<i>ļaud-is</i>
Ģ	<i>sird-s</i>	Ģ	<i>sirž-u</i>	<i>ļauž-u</i>
D	<i>sird-ij</i>	D/I	(ar) <i>sird-īm</i>	(ar) <i>ļaud-īm</i>
A/I	(ar) <i>sird-i</i>	A	<i>sird-is</i>	<i>ļaud-is</i>
L	<i>sird-ī</i>	L	<i>sird-īs</i>	<i>ļaud-īs</i>
V	<i>sird-s!</i>	V	<i>sird-is!</i>	<i>ļaud-is!</i>

2. Sestās deklinācijas lietvārdiem vienskaitļa nominatīvs ir vienāds ar vienskaitļa ģenitīvu, piem.: *Ir palikusi tikai sarkana un reibinoša uguns* (N) [...] *Būs sniegs uz sarkanās un reibinošās uguns* (Ģ) *ogļēm.* (O. Vācietis) *Dejo rudens uz naža asmens, sarkana asins* (N) *pil.* (L. Briedis) *Blakus sārtajiem asins* (Ģ) *plankumiem mētājās divas spalvu šķipsniņas.* (R. Ezera)

3. Vienskaitļa datīvā ir galotne *-ij*: *sirdij, klintij, naktij, govij*, piem.: *Pie sienas skapītis ar atslēgām. Klētij, kūtij, ratnīcai, salmu pūnei un malkas nojumei.* (I. Indrāne) *Cauri dabas ugunij aug un vairojas jaunas dzīvības.* (I. Indrāne)

4. Daudzskaitļa ģenitīvā sestās deklinācijas lietvārdiem galotnes priekšā ir līdzskaņu mija vai līdzskaņu grupu mija, piem.: *sirds – siržu, nakts – nakšu, pils – piļu, zivs – zivju, krāsns – krāšņu, pāksts – pākšu* (sk. 334., 335. §).

Līdzskaņu mijas nav:

a) tradicionālos vecos līdzskaņu celma vārdos: *acs, acis – acu, balss, balsis – balsu, debess, debesis – debesu, uts, utis – utu, zoss, zosis – zosu*;

b) lietvārdos, kam galotnes priekšā ir skaņu kopa *-st-* un tās priekšā nav līdzskaņa *k*: *brokastis – brokastu, valsts, valstis – valstu, vēsts, vēstis – vēstu*;

c) vārdos, kuros mijas rezultātā rodas priekšstats par cita vārda formu: *dakts, dak-tis – daktu* (nevis *dakšu*), *takts, taktis – taktu* (nevis *takšu*).

d) vārdos, kuros mijas rezultātā rodas šņāceņu blīvējums: *šalts, šaltis – šaltu* (sk. arī 334. §).

4. Vienskaitļa **vokatīva formas** sestās deklinācijas lietvārdiem saskan ar nominatīvu: *sirds! uguns! nakts! debess!*, piem.: *Jā, bet, **sirds**, kur tev tik melnas kājas! Kur tu šogad esi bridusi?* (I. Ziedonis)

2.4.4. Sekundārie lietvārdu locīšanas paveidi

716. §.

Latviešu valodā ir lietvārdi, kuru gramatiskās formas neatbilst nevienam no tradicionālajiem locīšanas tiem. Tie ir atgriezeniskie lietvārdi un adjektīviskās cilmes lietvārdi jeb substantivējumi.

717. §.

Atgriezeniskie jeb refleksīvie lietvārdi ir sieviešu dzimtes lietvārdi ar vienskaitļa nominatīva galotni *-ās*. Tie ir atvasināti no atgriezeniskajiem darbības vārdiem, parasti izmantojot piedēkli *-šan-*: *peldēties → peldē-šan-ās, mazgāties → mazgā-šan-ās, smie-ties → smie-šan-ās*, piem.: *Katram mums ir citāda **sākšanās**, citāda **turpināšanās** un būs citādas beigas.* (O. Vācietis) *Ar **novēlošanos** mēs uzzinājām, ka autobuss atcelts un ka gaidām veltīgi.* (R. Ezera) *Šī dziesma ir par **nesatikšanos**.* (P. Zirnītis)

Locīšanā atgriezeniskie lietvārdi ir defektīvi – tiem nav pilnas paradigmas: trūkst abu skaitļu datīva un lokatīva, kā arī daudzskaitļa instrumentāļa formu.

Atgriezenisko lietvārdu locīšanas paraugs

Loc.	Vienskaitlis	Loc.	Daudzskaitlis
N	<i>mazgāšan-ās</i>	N	<i>mazgāšan-ās</i>
Ģ	<i>mazgāšan-ās</i>	Ģ	<i>mazgāšan-os</i>
D	–	D/I	–
A/I	<i>(ar) mazgāšan-os</i>	A	<i>mazgāšan-ās</i>
L	–	L	–
V	<i>mazgāšan-ās!</i>	V	<i>mazgāšan-ās!</i>

Atgriezeniskos lietvārdus parasti lieto vienskaitlī. Daudzskaitlis formāli ir iespējams, bet semantiski tā lietojums ir visai ierobežots.

Teorētiski ir iespējami atgriezeniskie lietvārdi ar izskaņām *-tājies, -tājās, -ējies, -ējās, -umies: klausītājies – klausītājās, smējējies – smējējās, vēlējumies*, taču mūsdienās šie atvasinājumi tikpat kā nav sastopami, kaut gan to nozīme būtu saprotama salīdzinājumā ar attiecīgajiem neatgriezeniskajiem lietvārdiem. Sal., piem.: *vēlēt* → *vēlējums* ‘tas, ko vēl vai novēl’, *vēlēties* → *vēlējumies* ‘tas, ko vēlas’.

Atgriezenisko lietvārdu paveidu zušana vai lietojuma sašaurināšanās skaidrojama ar to, ka tiem nav visu locījumu, turklāt vairāku locījumu galotnes ir vienādas, un tas aprūpina šo lietvārdu iesaistīšanu tekstā.

718. §.

Adjektīviskā paradigma jeb **deklinācija** ir lietvārdiem, kas konversijas rezultātā radušies no īpašības vārdiem un lokāmajiem divdabjiem, resp., substantivējumiem, piem.: *ticīgais, mīlākais, nelabais, kritušais, ēdamais, dzeramais, piederīgie, laulātie* (sk. 445. §).

Šādi substantivējumi ir ieguvuši lietvārdu nozīmi un lietvārdiem raksturīgu sintaktisko lietojumu, taču lietvārdu locīšanas sistēmā tie neiekļaujas. Tie ir saglabājuši savu adjektīvisko formu – īpašības vārdu paradigmas galotnes. Substantivējumiem parasti ir noteiktās galotnes, piem.: *Uz krūtīm man nodevējs mobilais čirkst.* (KD) [...] *apkārt griezās tauriņi kā ziņkārīgo bars.* (Ā. Elksne) *Esmu Tevi mīlējusi kā mistisku svēto.* (R. Ezera) *Austra uzdevās par apcietinātā līgavu. Aiznesa arestētajam pārtiku un pāčukstēja par kaujinieku nodomiem.* (SD)

Nenoteiktās galotnes īpašības vārdu substantivējumi sastopami reti, viens no bieži lietotajiem ir vārds *vecāki*, kā arī pēdējos gados izplatītā šī vārda vienskaitļa forma *vecāks*, piem.: *Pašvaldībām būs aktīvāk jāmeklē aizbildņi un audžuģimenes bāreņiem un citiem bez vecāku gādības palikušajiem.* (Apollo) [...] *neviens vecāks nevar audzināt bērnu par noziedznieku, un mums nav tiesību noskatīties, ja viņš to dara.* (Diena)

2.4.5. Nelokāmie lietvārdi

719. §.

Nelokāmi ir svešas cilmes lietvārdi, kas beidzas ar patskaņiem *o, a, ā, e, ē, i, ī, u, ū*. Tie neiekļaujas nevienā no latviešu valodas lietvārdu locīšanas tipiem, jo to gramatiskā forma ir nemainīga.

1. Nelokāmie sugasvārdi apzīmē dažādus priekšmetus, parādības un abstraktus nojēgumus: *radio, avokado, domino, eiro, maestro, čačača, boa, ampuā, kanoe, foajē, frotē, alibi, bikini, tabu, ragū*, piem.: **Cukīni** ir viens no dārzeņiem, kas izmantojams pilnībā – arī tā sēklas un pat ziedi. (G) *Tradicionālā virtuve modernā variācijā – putra pārtop par risoto.* (Diena) *Man patīk, ka skaidas griežas virpuļos. Tās man atgādina lipsi, bolero, ča-ča-ča.* (I. Ziedonis)

2. Nelokāmie īpašvārdi ir:

a) dažādu ģeogrāfisku objektu nosaukumi, piem.: pilsētas *Deli, Oslo, Tartu, Sanhosē*; valstis *Mali, Peru*; salas *Kapri, Tobāgo, Puertoriko*, upes *Misisipi, Po, Kongo*, kalni *Kilimandžāro, Aipetri* u. c.;

b) personu vārdi, uzvārdi, iesaukas: *Arno, Bruno, Enriko, Roberto*, [*Marija*] *Kirī*, [*Džuzepe*] *Verdi*, [*Merilina*] *Monro*, [*Jānis*] *Paukštello*.

3. Nelokāmajiem lietvārdiem nav formālu dzimtes, skaitļa un locījuma nozīmes izteikšanas līdzekļu, tomēr gramatiskās nozīmes tiem piemīt, un tās atklājas kontekstā. Locījuma nozīmi tie iegūst teikumā saistījumā ar citiem vārdiem, piem.: *Ir pat sāksmiskolas, kurās bērniem māca dejot tango* (akuzatīva noz.), *bet mūsu viedoklis ir – tango*

(nominatīva noz.) *domāts pieaugušajiem. Mums abiem bez tango* (ģenitīva noz.) *ir vēl cita dzīve – es esmu arhitekts, viņa – valodniece.* (PDz)

Nelokāmajiem lietvārdiem var būt arī vienskaitļa vai daudzskaitļa nozīme, kas arī ir izsecināma no konteksta, piem.: [...] *sētā strauji un pašapzinīgi ieripo sudrabains auto.* (L. Stumbre) *Nav divu vienādu tango – mēs varam nodejot simts deju, bet divu vienādu nebūs.* (PDz)

Vīriešu vai sievietes dzimtes nozīmi nelokāmie lietvārdi ir ieguvuši atkarībā no to semantikas: nelokāmajiem **sugasvārdiem** ir vīriešu dzimtes nozīme (*sulīgs avokado, slavens maestro, pārliecinošs alibi, plašs foajē*), nelokāmie **īpašvārdi** iegūst tādas dzimtes nozīmi, kāda ir atbilstošajiem sugasvārdiem jeb apelaīviem: *tālā Peru* (valsts), *gleznainais Komo* (ezers) (sk. 671. §).

Tā kā nelokāmie lietvārdi neiekļaujas latviešu valodas gramatisko formu sistēmā, to lietošana zināmā mērā sagādā neērtības, tādēļ nereti vērojama šo lietvārdu pielāgošanās latviešu valodas formu sistēmai. Tie iegūst latviešu valodas deklinācijām atbilstošas galotnes: *baroko – baroks, želē – žeļeja, čello – čells, pianīno – pianīns, filē – fileja*, piem.: *Vasarā saule nolaižas jūrā kā ugunīgs flamingo.* (A. Krūklis) *Savvaļā flamingi izvēlas dzīvot plašos, seklos un sāļos ūdeņos.* (Delfi)

720. §.

Nelokāma vārda statuss teikumā ir **abreviatūrām** jeb saīsinājuma salikteņiem (sk. 509. §). Kā morfoloģiskas vienības abreviatūras ir nelokāmi lietvārdi, un teikumā tām ir noteikta ločījuma nozīme un sintaktiskās funkcijas, kas izriet no kopsakara ar citiem vārdiem (Smiltņiece 2007: 245), piem.: *Vai visos gadījumos jāreģistrējas VID?* (KV) Abreviatūrai *VID* ‘Valsts ieņēmumu dienests’ ir lokatīva nozīme. *PVN pieaugums izraisīs jaunu cenu kāpumu.* (NRA) Abreviatūrai *PVN* ‘pievienotās vērtības nodoklis’ ir ģenitīva nozīme. *Neizdodas realizēt LNT vadības maiņu.* (Diena) Abreviatūrai *LNT* ‘Latvijas Neatkarīgā televīzija’ ir ģenitīva nozīme.

No dažām abreviatūrām var veidoties lietvārdi ar lokāmajām galotnēm: *TEC – tec* (*strādāt tecā, saņemt siltumu no teca*), *HES – hess* (*hesa aizsprosts, braukt līdz hesam*), piem.: *Vai pieļaujiet iespēju, ka uz Daugavas atkal varētu tikt celti hesi?* (SD)

Abreviatūru paveids ir strupinājumsalikteņi, kas veidojas no saliktā nosaukuma vārdu sākuma daļām (sk. 510. §). Šo abreviatūru ieviešanā un darināšanā vērojama stipra kontaktvalodu – gan krievu, gan angļu valodas – ietekme, piem.: *agroprom, Latinform, Latvenergo, Lattelekom, Olainfarm, Grindeks, Pareks*. Valodas praksē tiem arī nereti pievieno lokāmo galotni – *Lattelekoms, Pareks* (*Pareksa, Pareksam* utt.). Dažas zilbju abreviatūras labi iekļaujas lokāmo vārdu sistēmā, piem.: *Latplanta, Laskana*.

721. §.

Nelokāmu vārdu grupa ir **ģenitīveņi**, kas pēc savas formas atgādina lietvārdu vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvu, bet pēc nozīmes un funkcijas vairāk līdzinās gan īpašības vārdiem, gan apstākļa vārdiem, jo nosauc priekšmetu vai dzīvu būtņu pazīmes un vienmēr ir saistīti ar kādu lietvārdu: *aizjūras viesis, bezprincipu cilvēks, piemājas dārzs, ātrgaitas vilciens, daudzstāvu nams*.

Latviešu valodniecībā šos vārdus atsevišķā grupā sāka nošķirt 20. gadsimta 70. gados (Soida 1974, 1976; Kušķis 1976), kaut gan netieši uz šo vārdu produktivitāti latviešu valodā jau norādīts agrāk (Endzelīns, Mīlenbahs 1923: 125, 210; Bērziņa-Baltiņa 1946: 185; Lepika 1954; MLLVG 1959; Ozols et al. 1967). Šie vārdi aplūko ti gan vārdarināšanas sakarā, gan lietvārdu īpašības ģenitīva aprakstos, norādot, ka īpašības ģenitīvs bieži saaug saliktenī ar savu apzīmētāju, piem.: *sīksprogu aitas*,

garkāta izkopts, divlemešu arkls, trijzaru dakšas, dziļūdens zivis, daudzbērnu ģimene. Pēc uzbūves lielākā daļa ģenitīveņu ir vai nu prefiksāli atvasinājumi, vai salikteņi.

Prefiksālie ģenitīveņi ir atvasināti ar piedēkļiem, kas pievienoti vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvam (sk. 455., 458., 465.–468., 470. §). Šis ģenitīveņu tips ir ļoti produktīvs: *bezalgas atvaļinājums, bezmaksas ekskursija, pretgripas pote, pretraķešu aizsardzība; zemādas injekcija, zemledus zveja, aizkuņģa dziedzeris, aizokeāna valstis, nepāra skaitlis, nestandarta preces, pēckara gadi, pēcsvētku klusums*, piem.: *Viņš [Augusts] gulēja kā blūķis smagā bezsapņu miegā un mazā gaismiņā atkal bija kājās.* (Z. Skujiņš) *Sāls, piesaistot ūdeni, no zemādas slāņa izvelk sārnus un toksīnus.* (Ieva) *Pēcsvētku diēta – pavisam vienkārši!* (TVNET)

Salikto ģenitīveņu otrais komponents ir lietvārds vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvā, pirmo komponentu veido dažādu vārdsķiru vārdi: lietvārdi (*riņķveida kustības, gāzveida viela, ceriņkrāsas audums, standarttīpa plāns*), īpašības vārdi (*dziļūdens zivis, ātrgaitas vilciens, veclaiku uzskati, sveštautu paradumi*), skaitļa vārdi (*vienveida kustības, divdurvju skapis, simtmetru skrējiens*), vietniekvārdi (*šīgada // šūgada ienākumi, todienu atmiņas, pašmāju ražojumi*), apstākļa vārdi (*daudzbērnu ģimene, vairākdienu brauciens*), piem.: *Es stāvēju un skatījos, kā Strends nozūd miglā vienā virzienā, bet sarkans divstāvu autobuss aizbrauc otrā.* (V. Lācītis)

Atrauti no iepriekš aplūkotās sistēmas ir vārdi *milzu, lāga* un *nelāga*, kas līdzinās sastingušām īpašības vārdu ģenitīva formām (Nītiņa 1994: 23): *milzu spēks, milzu panākumi, lāga cilvēks, lāga vīrs, nelāga laiks*, piem.: *Bet cilvēki milzu pieminēkliem aiziet garām.* (I. Ziedonis) *Freds bija nelāga omā un lamājās vienā gabalā ar mašīnu vīru.* (G. Janovskis)

Ģenitīveņi ir produktīva mūsdienu latviešu valodas parādība. To skaits arvien palielinās, īpaši tas sakāms par terminoloģiju, daiļliteratūru un publicistikas valodu. Ģenitīveņu izplatīšanās saistāma ar latviešu valodai tipisko un vēsturiski izveidojušos tradīciju lietot ģenitīvu tur, kur citās valodās lieto attiecīgo īpašības vārdu. Tas acīmredzot noteicis konkrētu vārdu nostiprināšanos vienīgi ģenitīva formā, šo formu atraušanos no locījumu paradigmas sistēmas un pārtapšanu par atsevišķu nelokāmu vārdu grupu.

3. ĪPAŠĪBAS VĀRDS (ADJEKTĪVS) UN ADJEKTĪVISKS DIVDABIS

3.1. Īpašības vārdi kā vārdšķira, to vispārīgs raksturojums

722. §.

Īpašības vārdu semantiskais pamats, to vispārīgā jeb kategoriālā nozīme ir pazīmes jēdziens. Valodas lietotāju apziņā vai priekšstatu sistēmā īpašības vārdi, piem., *mazs, liels, balts, melns, skaists, gudrs, slinks*, pastāv kā abstrakti nojēgumi par kādu pazīmi, kuras konkrētā izpausme ir atkarīga no situācijas – saistījuma ar noteiktu priekšmetu, dzīvu būtnei vai parādību. Tādējādi īpašības vārdiem nav savas patstāvīgas denotācijas vai apzīmējamā, citiem vārdiem, to denotācija ir kontekstuāli noteikta. Saikni ar apzīmējamo jeb denotātu īpašības vārdi iegūst tikai saistībā ar lietvārdu, kuru tie apzīmē: *liels ezers, liela auguma cilvēks, lielie sākuma burti, liela izvēle, liels ātrums, lielas sāpes, liela migla, liels mākslinieks* u. c. Īpašības vārdi tātad vienmēr (izņemot gadījumus, kad tie lietoti lietvārda funkcijā: *mazais jāliek gulēt, iet kopā ar lielajiem*) ir semantiski un gramatiski saistīti ar lietvārdu vai tā nozīmē lietotu vārdu:

- vai nu kā saskaņotie apzīmētāji: *priecīga meitene*,

- vai sastata izteicēja pilnnozīmes daļa jeb predikatīvs, kas kopā ar saitiņu saistīts ar lietvārdu, ar kuru īpašības vārds ir saskaņots: *meitene ir priecīga*.

Šīs divas gramatiskās struktūras neitralizējas konstrukcijās ar sekundāri predikatīvu komponentu, t. i., predikatīvo apzīmētāju, dubultlocekli vai pavadapstākli: *viņa priecīga pasmaidīja*. Piem.: – *Tā? – tiesu izpildītājs vēss noņurdēja*. (Aīda Niedra)

723. §.

Valodā pastāv korelācija starp īpašības vārdiem un citu vārdšķiru vārdiem, kuri izsaka pazīmes, piem., kārtas skaitļa vārdiem un adjektīviskiem vietniekvārdiem. Tas atspoguļojas gramatikas aprakstos (Blinkena 2002: 140–143; Шведова 1982: 540). Īpašības vārdiem ir semantiski gramatiskā sakarība ar ģenitīveņiem (sk. 721. §), par ko liecina latviešu valodas ģenitīveņu atbilstes citās valodās, piem., angļu vai it sevišķi krievu valodā: *ātrgaitas lifts – скоростной лифт; ilgtermiņa kredīts – long-term credit, долгосрочный кредит; ilgtermiņa lietošanas preces – hard goods* u. tml. Latviešu valodā konstatējami sinonīmiski pāri, kurus veido adjektīvi un ģenitīveņi: *bezkrāsains* vai *bezkrāsas šķidrums, divkrāsains* vai *divkrāsu attēls, apļveidīga* vai *apļveida puķu dobe* u. c.

Taču nevar pievienoties viedoklim (Guļevska et al. 2002: 92–98), ka ģenitīveņi tiek izmantoti īpašības vārdu nozīmē resp. funkcijā un ir aplūkojami saistībā ar adjektīviem. Atšķirībā no īpašības vārdiem ģenitīveņi, kuri ir vai kuru sastāvā ietilpst stingušas lietvārdu vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīva formas, ar apzīmējamo lietvārdu nesaskaņojas un tādējādi pilda nesaskaņotā apzīmētāja funkcijas, sal., piem.: *bezalkohola dzērieni – bezalkoholiski dzērieni, divzilbju vārds – divzilbīgs vārds, gāzveida viela – gāzveidīga viela*.

724. §.

Gan sarežģītas, gan reizē semantiski funkcionālajā ziņā tuvas attieksmes pastāv starp īpašības vārdiem un apzīmētāja funkcijā jeb atributīvi lietotiem lokāmajiem div-

dabjiem, sal.: *jauna, skaista, ziedoša sieviete; zīmīgs un intrigējošs fakts*. Īpašības vārdi un lokāmie divdabji nereti teikumā ir apvienoti kā vienlīdzīgi apzīmētāji. Piem.: [...] *pretī raugās dziļš un nopietns, mazliet skumjš un norūpējies, bet vērtīgs un šai pasaulei atvērts, tālumā vērstis acu skatiens*. (A. Cimdiņa)

Var pievienoties Guntas Smiltnieces viedoklim: „Ar īpašības vārdiem lokāmos divdabjus saista semantiskā pazīme – darbība vai stāvoklis, ko divdabji apzīmē, izpaužas kā īpašība vai pazīme, piem.: *ūdenskritums šalc – šalcošs ūdenskritums, zieds izplauka – izplaucis zieds, novākt ražu – novākta raža*” (Kalme, Smiltiece 2001: 259). Latviešu valodniecībā pastāv arī atzinums: „Ja verbs participa formā saglabā to pašu leksisko nozīmi kā verbs pamatformā, nav pamata uzskatīt participu par adjektīvējušos. Piem., *lūdzošs skatiens* ir tāds, kas kaut ko lūdz, particips saglabājis verba nozīmi; *izglītots cilvēks* ir tāds, kas izglītojies, particips saglabā verba nozīmi; *uzgaidāmās telpas* ir tādas, kurās uzgaida kāda transporta līdzekļa pienākšanu vai atiešanu” (Paegle 2003: 147, 148). Taču, kā zināms, arī no darbības vārdiem darināti īpašības vārdi saglabā to leksisko nozīmi, jo adjektīvi apzīmē īpašību, kurā izpaužas pamatvārda nozīmē ietvertā darbība (MLLVG 1959: 280), piem.: *gādāt – gādīgs*, proti, tāds, kas par kaut ko gādā: *gādīgi vecāki; strādīgs* – tāds, kas daudz strādā; *runīgs* – tāds, kas daudz runā u. tml.

Apzīmētāja funkcijā jeb atributīvi lietotiem divdabjiem ir raksturīga pāriešana īpašības vārdos jeb adjektīvācija, taču tās izpausmes dažādiem divdabjiem, turklāt dažādos to izmantošanas kontekstos ir kvalitatīvi atšķirīgas. Mēģinājumi teorētiski un praktiski sadalīt lokāmos divdabjus divās grupās – pilnīgi adjektīvējušies divdabji jeb participiālie adjektīvi un daļēji adjektīvējušies divdabji – latviešu valodniecībā nav devuši pozitīvus rezultātus, jo nav izdevies noteikt vispārīgus šāda dalījuma principus (Bergmane 1955; Nītiņa 1985).

Samērā droši par divdabju pilnīgu pāriešanu adjektīvos jeb adjektīvāciju var runāt gadījumos, kad divdabji, attālinoties no pārējām verba formām, iegūst semantisku patstāvību un nostiprinās adjektīvīskā lietojumā kā jaunas atšķirīgas leksiskas vienības, tādējādi zaudējot sakaru ar attiecīgo darbības vārdu un tā semantiku. Taču tas parasti ir īsti nosakāms, tikai analizējot atsevišķi katru konkrētu atributīvo divdabji vai tā lietošanas kontekstu, sal.: *apdāvināts* ‘apveltīts ar spējām, spējīgs, talantīgs’: *muzikāli apdāvināts bērns – apdāvināts* ‘apveltīts ar dāvanām’: *vecāku apdāvināts puisēns, ar ziediem bagātīgi apdāvināta jubilāre*.

725. §.

Lokāmajiem divdabjiem piemīt ne vien darbības vārdu, bet arī īpašības vārdu daba. Tādēļ, ņemot vērā gan to, ka divdabju pāriešana īpašības vārdos vai tuvināšanās tiem ir raksturīga latviešu valodas parādība, gan adjektīvācijas pakāpes noteikšanas grūtības, ir lietderīgi visus adjektīvīskos divdabjus skatīt vienkopus saistījumā un salīdzinājumā ar īpašības vārdu gramatiskajām formām un nozīmēm: noteikto un nenoteikto formu locīšana un lietošana, gradācijas vārdformas.

Tādi precedenti lingvistikā ir bijuši, un var pievienoties uzskatam, ka lokāmie divdabji kā hibrīdu verbāli adjektīvīsku formu kategorija ir aplūkojama saistībā ar īpašības vārdiem (Виноградов 1972: 221). Latviešu valodniecībā, analizējot noteikto un nenoteikto galotņu lietošanu, dažkārt tiek minētas kā īpašības vārdu, tā arī divdabju formas (Endzelīns, Mīlenbahs 1937: 86, 87, 113; Endzelīns 1951: 599; Ceplīte 1969: 137). Šajā gramatikā lokāmie divdabji uzskatīti par darbības vārdiem, resp., to formām, taču lokāmo divdabju adjektīvīskis lietojums un ar to saistītās formas papildus plašāk aplūkotas saistībā ar īpašības vārdiem.

3.1.1. Īpašības vārdu semantika un iedalījums

726. §.

Īpašības vārdiem raksturīga daudzveidīga semantika. Īpašības vārdi nosauc dzīvu būtņu, lietu, dabas parādību, arī ar lietvārdu izteiktu domu priekšmetu pazīmes: *liels cilvēks, augsts kalns, auksts laiks, liela laime, mazs augums, sīks ienaidis*. Tās var būt konkrētas, ar maņu orgāniem uztveramas pazīmes, kas norāda uz dažādu objektu formu, apjomu, krāsu, garšu u. tml. kvalitāti: *garš, smags, balts, zaļš, salds, rūgts, ass* utt. Piem.: **Dzeltenus** kā rudens saule viņa nesa uz klēti **baltos** dvieļos ietītus **apaļos** Jāņu sierus. (E. Virza) *No rīta silts lietutiņš mirgoja klusi, Bij zaļa zālīte sadīgusi.* (E. Zālīte)

Īpašības vārdi var izteikt abstraktas, izsecinātas, vērtējošas pazīmes, raksturot cilvēka psihiskās īpašības, garīgās spējas un izpausmes: *laimīgs, dusmīgs, ļauns, gudrs, varens* u. c. Piem.: *Visas sarunas [...] bija mierīgas, laipnas, vēlīgas.* (E. Virza) *Rokām aptvēruši savus bailīgos zaķus un drosmīgos lāčus vai arī tikpat mīļo spilvena stūri, kājām, kājelēm uz visām pusēm – visneiedomājamākās pozās guļ bērni.* (M. Čaklais)

Pēc izsakāmo pazīmju rakstura tātad var runāt par konkrētas un abstraktas nozīmes īpašības vārdiem. Taču abas šīs grupas nav stingri nodalāmas, jo atkarībā no izmantojuma, t. i., konteksta, konkrētas nozīmes īpašības vārdi var izteikt abstraktu pazīmi, kādu pārnestu nozīmi, sal.: *melna drēbe – melna dvēsele, smaga soma – smaga diena, gaišs audums – gaišs noskaņojums*. Piem.: *Starp putekļiem un dzīves pelniem Sirds ciētāka ik dienas kļūst [...] Man sirdī tumša sāpe iegūlusēs.* (E. Zālīte) *Bet dvēsele vēl nav basa, uz pleciem vēl sapņi un miegs.* (O. Vācietis)

727. §.

Pēc semantiski gramatiskām pazīmēm īpašības vārdus latviešu valodā mēdz iedalīt divās grupās: kvalitatīvie jeb kādības īpašības vārdi un relatīvie jeb attieksmes īpašības vārdi. **Kādības īpašības** vārdi nosauc dažādas dzīvu būtņu, priekšmetu, parādību pazīmes jeb kādību, kas piemīt pašai reālijai, izriet no objekta būtības vai dabas: *liels, mazs, tāls, tuvs*. Piem.: *Jūs nosēžaties uz veca, plata celma.* (E. Virza) *Abos Misas krastos auga resni, zemzaraini ozoli.* (A. Dziļums) *Nakts veras tumša, baiga: Bērns izmisis raudāja.* (Karogs)

Kādības īpašības vārdi izteic īpašību, kuras intensitāte var mainīties, un tiek lietoti salīdzināmo pakāpju jeb gradācijas formās. Piem.: *Vīrišķi gudro un izgudro, kā jūsu vaidziņus padarīt sūrtākus, pašas raibākas, košākas, elegantākas.* [...] *Un ar to aprobežoto gudrošanu katrubrīd balina jūsējo lūpu visskaistāko, karsto dabas iedoto pomādi.* (O. Vācietis) Tie var saistīties ar intensifikatoriem (gradientiem) – vārdiem vai citiem valodas elementiem un vārdu savienojumiem, kas pastiprina vai pavājina ar īpašības vārdu izteiktās pazīmes izpausmi vai intensitāti: *ļoti liels, liels jo liels, diezgan liels, neliels satraukums, lielum lielais vairākums, liels kā mākonis* u. tml.

Kādības īpašības vārdiem raksturīga antonīmija un sinonīmija, piem., antonīmu pāri: *balts – melns, auksts – karsts, augsts – zems, labs – slikts, jauns – vecs, čakls – slinks, liels – mazs, garš – īss, bagāts – nabags* u. c. Latviešu valodā konstatējamas daudzas adjektīvu sinonīmu rindas, kas saistās ar īpašības izpausmes un tās intensitātes izteikšanas leksisko paņēmieni, piem.: *kūtrs, laisks, slinks; mainīgs, nepastāvīgs, svārstīgs, grozīgs; skarbs, ass, nelaiņns, dzedrs, vēss, (at)skabargains; stalts, brašs, iznesīgs; skaists, daiļš, glīts, jauks, brīnišķīgs, burvīgs, debešķīgs, izskatīgs, smuks* (sarunvalodā), *košs* (LVSiv 1998).

728. §.

Ar īpašības vārdu izteiktā pazīme var raksturot priekšmetu pēc tā attieksmēm pret laiku, telpu, veidu, mēru, kādu citu priekšmetu vai parādību: *vakar – vakarējie notikumi, priekšā – priekšējais solis, migla – miglaina diena, klimats – klimatiskie apstākļi, matemātika – matemātiska funkcija*. Šādus vārdus sauc par **attieksmes īpašības** vārdiem. Tie apzīmē īpašību, kuras esamību nosaka situācija, nevis paša priekšmeta pazīmes.

Leksiski attieksmes īpašības vārdi parasti ir konkrētas jeb tiešas nozīmes vārdi, pēc struktūras jeb uzbūves – atvasināti vārdi vai salikteņatvasinājumi: *malējs, kopējs, vispārējs, anatomisks, divkājains, četrkājains, divbalsīgs, trīsvietīgs, krūmveidīgs*, u. tml. Piem.: *Ko līdz, ka tālā aizsaulē Mums sola zelta dienas, Ja tagadējā dzīvītē Tās neredzam nevienas?* (E. Zālīte) *Uz melnās puķu dobes, kur nevar saskatīt vēl neko uzdīgušu, krīt loga četrstūrainais, gaišais atspīdums*. (R. Ezera)

Pēc uzbūves latviešu valodā ir konstatējamas šādas raksturīgas attieksmes īpašības vārdu grupas (MLLVG 1959: 427–429):

- no apstākļa vārdiem atvasināti īpašības vārdi vai salikteņatvasinājumi ar izskaņu *-ējs, -ēja*: *iepriekšēja vienošanās, kopēja manta, ilggadējs darbinieks* u. c. Piem.: *Kreisā pusē vēl truli dur sāpe vakarējā*. (I. Ziedonis)
- salikteņatvasinājumi ar *-ains* vai *-īgs*, kam pirmais komponents ir skaitļa vārds: *divvietīga lidmašīna, trīsgadīgs bērns, trīsstūrainis lakats, vienbalsīga dziesma, viengabalains granīts, viengadīgi augi, vienpusīga pieeja* (LVV 2006 251, 1108, 1170, 1171, 1173) u. c.;
- salikteņatvasinājumi ar *-veidīgs*: *sirdsveidīgs izgriezums, zigzagveidīgs ornaments, sērijveidīga ražošana* u. c.;
- aizgūti vai retāk pašcilmes īpašības vārdi, kas atvasināti ar izskaņu *-isks, -iska*: *meteoroloģiskie apstākļi, ģeogrāfiskie nosaukumi, fizioloģiskais šķīdums, lauksaimnieciskais uzņēmums* u. c. Piem.: *Bet lielākā, ar rubensiskajām formām un apaļu, jau pavītušu, bet vēl aizvien glītu seju, ir Emīlija*. (R. Ezera)

Attieksmes īpašības vārdiem parasti nemēdz būt salīdzināmo pakāpju formas, taču dažos gadījumos tās ir iespējamās (Paegle 2003: 55, 56): *ir pats pēdējais laiks doties mājās, vispēdējā brīdī paspēt uz vilcienu*. Piem.: *Un, mīļi paša auklēts vājums, ir visuliktēnīgais tev un visupēdējs brīdinājums*. (O. Vācietis) Šajā kontekstā gan pilnās formas *visu-*, gan nenoteiktās galotnes lietošanu vārdformā *visupēdējs*, domājams, noteicis dzejas ritms.

729. §.

Latviešu valodā ir divu veidu īpašības vārdi: kādības un attieksmes īpašības vārdi, taču to nošķiršana un definēšana nereti ir teorētiski un praktiski sarežģīta problēma. Atkarībā no konteksta dažiem īpašības vārdam var piemist gan attieksmes, gan kādības īpašības vārda pazīmes, un pastāv vārdi, „kas semantikas ziņā ir uz robežas starp kādības un attieksmes adjektīviem” (MLLVG 1959: 428). Piem.:

miglainis – tāds, kur ir daudz miglas: *miglainis rīts* (izsaka nevis pazīmi, kas piemīt pašai reālijai kā tādai, izriet no tās būtības vai dabas, bet raksturo runas priekšmetu, proti, laikposmu, pēc tā attieksmēm pret citu priekšmetu vai parādību – miglu);

miglainis – neskaidrs: *miglainis attēls, miglaina atbilde* (nosauc pazīmi, kas piemīt pašai reālijai un izriet no tās būtības);

akmeņains – tāds, kur ir daudz akmeņu: *akmeņains tīrums* (raksturo objektu pēc tā attieksmēm pret citu priekšmetu – akmeņiem);

akmeņains – ciets, tāds, kam trūkst maiguma; grūts, tāds, kas saistīts ar grūtībām: *akmeņaina sejas izteiksme, akmeņains dzīves ceļš* (nosauc pazīmi, kas izriet no paša objekta būtības, nevis attieksmes pret citu priekšmetu – akmeņiem).

Tiešajā nozīmē minētajiem vārdiem vairāk piemīt attieksmes īpašības vārdu, bet pārnestajā nozīmē – kādības īpašības vārdu semantika. Jaukta semantiskā tipa īpašības vārdi, kurus dažkārt sauc par kvalitatīvi relatīvajiem īpašības vārdiem (MLLVG 1959: 428), parasti ir darināti no lietvārdiem ar izskaņu *-ains / -aina*: *putekļi – putekļainas drēbes*; *milti – miltaini kartupeļi, miltainas rokas*; *ledus – ledains ceļš, ledains vējš, ledains skatiens*; *ūdeņi – ūdeņaini kartupeļi, ūdeņainas (blāvas) acis* u. c. Piem.: *Pāri viņam nokārās ķekarainās smilgas [...] Liels, zāļains kļajums ar retiem alkšņu krūmiem izpletās viņiem visapkārt.* (E. Virza) Atšķirībā no tipiskiem attieksmes īpašības vārdiem kvalitatīvi relatīvie īpašības vārdi tiek lietoti salīdzināmo pakāpju formās: *kalnains – kalnaināks – viskalnainākais apvidus.*

730. §.

Var pievienoties atzinumam, ka attieksmes īpašības vārdu pazīmes ir arī dažiem konkrētas nozīmes īpašības vārdiem ar izskaņu *-ots*: *zvaigžņotas debesis, rasots koks* u. c. (MLLVG 1959: 429). Piem.: *[...] skaista ir pilsēta no tāluma mēnešotā naktī!* (H. Vīka) *Ienāk Rumba sparīgā gaitā [...] ar krāšņi mežģīnotu kreklu.* (Anšl. Eglītis) Tēlainā jeb figurālā izteiksmē šādi īpašības vārdi var pilnīgi iegūt kādības īpašības vārdu raksturu. Piem.: *Eseja, tāpat kā saruna, ir spārnots, vijīgs domu izpaudums, bez matērijas smagmes.* (Z. Mauriņa)

731. §.

Lai arī konkrētajā izmantojumā vai kontekstā vārdam piemīt galvenokārt vai nu kādības, vai attieksmes īpašības vārda pazīmes, latviešu valodā kopumā robežas starp kvalitatīvi relatīvo īpašības vārdu semantiski gramatiskajām izpausmēm ir samērā nenoīkotas un plūstošas. Latviešu valodniecībā nav izdevies izstrādāt vai atklāt precīzus kritērijus, kā teorētiski valodā vispār vai praktiski dažādos kontekstos nošķirt kādības un attieksmes īpašības vārdus. Lai atrisinātu šo jautājumu, nepieciešami papildu pētījumi, sevišķi īpašības vārdu semantikā.

3.1.2. Īpašības vārdu gramatiskais raksturojums

732. §.

Īpašības vārdu gramatiskais raksturojums ir saistīts ar šādām kategorijām: dzimte, skaitlis, locījums, noteiktība un nenoteiktība, salīdzināmās pakāpes jeb gradācija. Tā kā īpašības pašas par sevi bez priekšmetiem nevar pastāvēt, īpašības vārdu gramatisko raksturu nosaka konteksts un lietvārdi, ar kuriem tie semantiski un gramatiski saistīti. Tāpat kā lietvārdiem, arī īpašības vārdiem ir dzimtes, skaitļa un locījuma formas, taču dzimtes, skaitļa un locījuma kategorijas tiem nepiemīt patstāvīgi, ir lietvārda nosacītas, proti, īpašības vārdi dzimtē, skaitlī un locījumā saskaņojas ar lietvārdu: *jauns zēns – jaunā meitene.*

Izņēmums ir aizgūtie nelokāmie īpašības vārdi, kam nepiemīt dzimtes, skaitļa un locījuma rādītāji: *bordo* (tumši sarkana krāsa), *haki* (brūngani zaļa krāsa), *indigo* (tumši zila krāsa), *rozā* (bāli sārts), *gaišrozā, lillā* u. c. (Roze 2005). Piem.: *Divi haki krāsas ģērbos tērpušies jaunekļi.* (H. Vīka) *Tāpēc es rozā cerības neloloju.* (O. Vācietis)

Īpašības vārdi kļūst gramatiski patstāvīgi kontekstos, kad tiem piemīt priekšmetiskuma nozīme un var runāt par to pilnīgu vai konteksta substantivāciju: *labais, ļaunais, grupas vecākais* u. tml. Piem.: *[...] reizēm debesu sfairu iemītnieks uz īsu laiku apmaldās pie mums kā vienīgi dzirdīgais starp kurliem, kā gaišreģis starp akliem, lai arī nedzirdīgie un neredzīgie kaut ko nojaustu par pasauli.* (Z. Mauriņa) *Tādēļ nams*

sadalīts kā divos spārnos, lai **slimie** netraucētu **veselos**. (I. Grebзде) [...] **kuplā biezo un ne tik biezo, taču diezajiem noderīgo vīru kompānija**. (Diena) **Domā, vecais, domā!** (G. Repše)

733. §.

Daži kvantitatīvas nozīmes īpašības vārdi, piem., *daudzi, daudzas, vairāki, vairākas*, to jēdzieniskā satura dēļ iespējami vienīgi daudzskaitlī un tikai saistījumā ar lietvārdu daudzskaitļa formās: *pagājuši daudzi gadi, aizbraukt uz vairākām dienām* u. tml. Piem.: [...] *tumsā dzirdēja tikai sekumu sasišanos un krāvēju iesmiešanos, kā tas gadās arvienu, kur kopā sagājuši tik **daudzi** jauni ļaudis*. (E. Virza) Tātad kā daudzskaitliniekiem tiem piemīt nepilna paradigma.

Nepilna paradigma ir raksturīga īpašības vārdiem, kuri vai kuru lietošana noteiktās nozīmēs mūsdienu rakstu valodā sastopama vienīgi dažās locījumu vārdformās, turklāt parasti adverbiāla rakstura stabilos vārdu savienojumos: *augu dienu, augu nakti, augām dienām, augas dienas* (LVV 2006: 141). Piem.: *Pret augstiem mērķiem liels un baiss Iet cilvēks **augām** dienām*. (E. Ādamsons) *Tiešām, **augas** dienas guļot maisā uz apsnigušas terases, laika pārdomām netrūka*. (Anšl. Eglītis)

Līdzīga veida vārdformu ierobežojums, proti, lietojums vienskaitļa akuzatīvā vai daudzskaitļa datīvā, piemīt īpašības vārdam *caurs* kontekstos, kad norāda uz visu vai nepārtrauktu laikposmu: *cauru nakti, cauru gadu, caurām dienām* (LVV 2006: 193). Piem.: *Saules stari, kas jau sendienām bij izdzēruši sausus visus grāvjus, dūrās ne tikvien zemē, bet arī pļāvēju mugurās un sejās, un viņu miesas, **cauru** vasaru žāvētas, bija izgarojušas visu nepatīkamo*. (E. Virza)

Tikai vai galvenokārt dažos locījumos, parasti stabilos vārdu savienojumos vai terminos, noteiktās nozīmēs tiek lietoti vēl citi īpašības vārdi, piem.: *drīzs – drīzā laikā, uz drīzu redzēšanos! lūdzu drīzu atbildi; nevis pilna (bals), bet pilnā balsī, nevis pilna (gaita, jauda), bet darbi rit pilnā gaitā, ar pilnu jaudu* vai arī: *dārzs ir pilnos ziedos* u. tml. (LVV 2006: 257, 852).

734. §.

Īpašības vārdiem ir raksturīgs nenoteikto un noteikto vārdformu pretstatījums, taču to izmantošana ir atkarīga nevis no nosauktās pazīmes, īpašības kā tādas, bet gan no attieksmes pret apzīmēto priekšmetu, no konteksta, lietu kārtības uztveres un citiem faktoriem. Ar īpašības vārdu formām, ar to noteiktajām vai nenoteiktajām galotnēm var papildus raksturot dzīvas būtnes, lietas, parādības pēc to noteiktības vai nenoteiktības pazīmes, pēc tā, vai objekts ir zināms, jau iepriekš minēts, vai nezināms, nenoteikts. Piem.: *Klēti bij sakrājis **liels** karstums, un **zemās*** (noteiktā galotne, jo priekšmets labi pazīstams) *durvis nespēja aizvadīt visu siltumu, kas nāca no ēdieniem, ugunīm un tik daudziem vīriem, uz kuru pierēm spīdēja **lielas** sviedru lāses*. (E. Virza) ***Baltās, saltās** krizantēmas Birst kā **agrs** rudens sniegs*. (E. Zālīte)

Nenoteiktās vai noteiktās galotnes lietošana, to izvēle piešķir īpašības vārdiem savu īpašu semantiski gramatisku vai stilistisku nokrāsu, kas ir atkarīgs no situācijas, īpašības vārdu sintaktiskā izmantojuma un valodas lietošanas tradīcijām. Nenoteiktība/noteiktība ir ne vien raksturīga īpašības vārdu leksiski gramatiska kategorija, bet tā piemīt apzīmētāja funkcijā lietotiem jeb adjektīviskiem lokāmajiem divdabjiem (sk. 745. §), kā arī izpaužas skaitļa vārdu sistēmā: pamata skaitļa vārdi (nenoteikto galotņu formas) – kārtas skaitļa vārdi (noteikto galotņu formu paradigma). Formās ar noteikto galotni retumis konstatējami daži vietniekvārdi, piem., *kurš – kurais: pazuda kur kurais, kā nu kuro reizi, kā nu kurais, dzīvojam kur kurais* (Endzelīns, Mīlenbahs 1937: 86; Endzelīns 1951: 595; LVV 2006: 562).

735. §.

Pazīmes spēju izpausties dažādā apjomā un veidā, atšķirīgā kvantitatīvā vai kvalitatīvā veidolā valodā var izteikt gan ar gramatiskiem, gan dažādiem leksiskiem līdzekļiem. Centrālo vietu šajā sistēmā ieņem īpašības vārdu salīdzināmo pakāpju jeb gradācijas kategorija, un raksturīgs tās izteikšanas paņēmieni ir pārākās un vispārākās pakāpes formu veidošana. Atšķirīgās salīdzināmo pakāpju formās galvenokārt tiek lietoti kādības un tikai retumis vai kā izņēmums attieksmes īpašības vārdi. Piem.: [...] *viņus vienoja **vistuvākā radniecība un draudzība***. (E. Virza) *Visi dzimtenes ceļi ir **skaisti, skaistākais tas, pa kuru tu nāksi***. (E. Zālīte) [...] *pat **viskretmiskākais** subjekts parasti spēs attaisnot savu rīcību ar gaišiem mērķiem un skaistiem vārdiem*. (D. Rukšāne) *Notikumi man bija likušies **nozīmīgāki** par dvēseles satricinājumiem!* (G. Repše)

3.2. Adjektīviskie divdabji un to īpašības vārdu daba

3.2.1. Adjektīvisko divdabju saistība ar īpašības vārdu sistēmu

736. §.

Svarīga nozīme dzīvu būtņu, fizisku vai domu priekšmetu pazīmes izteikšanā latviešu valodā ir lokāmajiem divdabjiem, kuri pēc funkcijas un semantikas ir pielīdzināmi īpašības vārdiem. Piem.: *No rokasgrāmatas, izrādās, patapināta arī **Dziedošā** sulaiņa kompozīcija un pludmalē **dejojošie tēli***. (Pauls Bankovskis) Norādot dažādas pazīmes, tekstā nereti paralēli vai blakus tiek izmantoti gan īpašības vārdi, gan lokāmie resp. adjektīviskie divdabji. Piem.: *Tāds esmu, ja sevi neturu grožos, ja izkāpju no rāmja, ja palaižu bremzes un tā tālāk. **Nicināms. Jūtīgs***. [...] *Rīts atnāca **apmācies un auksts***. (G. Repše) *Bet tu neesi **skaistule**. Nākas būt **gudraj, pieredzējušai, viltīgai*** [...] *Īsziņas bija tik **mīlas, uzmundrinošas, iepriecinošas***. (L. Muktupāvela)

Zīmīgi, ka īpašības vārdu sinonīmu rindās ir iekļauti daudzi divdabji, piem.: *brīvs – **nesaisfīts, svabads, atraisīts, nenodarbināts, neaizņemts, vakants, vaļīgs, nepiespiests, nemākslots, dabisks; slapjš – **izmircis, piemircis, samircis, žulgans, žulgs, savildzis, avoksnējs; slim – **nevesels, savārdzis, saguris, sanācis, sasirdzis; sniegains – sniegots, apsnidzis, nosnidzis, piesnidzis, aizsnidzis, sniegpilns; spilgts – košs, spožs, gaišs, krāsains, **kliedzošs** (kliedzošas krāsas), **uzkrītošs, iespaidīgs, kolorīts********* (LVSiv 1998: 82, 392, 395, 400, 403).

Seni sakari vieno īpašības vārdus un lokāmos ciešamās kārtas pagātnes divdabjus, jo „šis divdabjis sākumā bija verbāls adjektīvs” (Endzelīns 1951: 1016). No ciešamās kārtas pagātnes divdabjiem, kas veidoti ar piedēkli *-t-*, radušies vairāki īpašības vārdi, kas ir šo divdabju vēsturiski adjektivējušās vārdformas: *balts, sārts, rūgts, salts, silts, karsts, beigts* (< *beigt*) ‘nomiris, nobeidzies’ u. c. Piem.: *Un atmiņas par tevi dzīve projām dzen **Kā buras vējš no dzimtās zemes krasta*** [...] *Un, kad vientulības mokās **Dvēsele tam taisās lūst, Varu viņa **saltās** rokās savu **silto** elpu pūst***. (E. Zālīte) Šie vārdi ir pilnīgi pārgājuši īpašības vārdos un mūsdienās arī tiek uztverti un kvalificēti kā īsti īpašības vārdi, jo vai nu tie funkcionē vienīgi vai pārsvarā adjektīva statusā, vai arī īpašības vārds un divdabjis semantiski funkcionāli pastāv kā divi atšķirīgi vārdi: *salts* (īpašības vārds) *laiks* un *ir gana ziemas aukstumā ciests un salā salts* (divdabjis).

737. §.

Ir vārdu grupa, kurā it kā sanāk kopā no lietvārdiem ar piedēkli *-ot-* darinātie īpašības vārdi un adjektīviskie ciešamās kārtas pagātnes divdabji (Endzelīns 1951: 383;

MLLVG 1959: 289). Jautājumu par to motivētārvārdu sarežģīt un dara diskutablu tas, ka paralēli pastāv vienas un tās pašas saknes lietvārds un darbības vārds: *migla, miglot – miglots rīts; dūmi, dūmot – dūmota gaļa; sula, sulot – sulots ābols; krāsa, krāsot – krāsota siena* u. c. Lai gan par primāro vai dominējošo uzskatāma substantīviskā motivācija (*migla – miglots rīts, sula – sulots ābols*), dažkārt iespējama verbāla motivācija, proti, atvasinājums ar *-o-t-*: *krāsot – krāsota siena*.

Var apgalvot, ka pirmais komponents vārdu savienojumā *zvaigžņotā debess* ir no lietvārda vārdformas *zvaigžņu* darināts īpašības vārds. Taču tam it kā runā pretī, piem., Zentas Mauriņas valodiskā pieredze vai jaunrade. Rakstnieces tekstā sastopami gan vārdu savienojumi: *Zvaigžņotā – tā es garā saucu Lūciju Garūtu; viņas zvaigžņotā dziesma; zvaigžņotās melodijas* (motivācija saistīta ar vārdformu *zvaigžņu* – tāds, kas līdzinās zvaigznēm, to mirdzumam), gan vārdu savienojums *Lūcija Garūta apzvaigžņo pasauli*; no *apzvaigžņot* iespējams veidot divdabi *apzvaigžņots*.

Domājams, būtu lietderīgi pieņemt, ka visi atributīvi lietoti darinājumi ar *-ots, -ota* ir īpašības vārdi gadījumos, ja pastāv tās pašas saknes lietvārdi: *sudrabs – sudrabots, rasa – rasots, zari – zarots, dūmi – dūmots, cimdi – cimdots, svītra – svītrots* u. c. Piem.: [...] *koka gulta, apsegta ar pašaustu, koši svītrotu segu.* (Z. Mauriņa) [...] *migla [...] cēlās no zemes, baltodama pāri rasotai zālei un krūmiem kā kūpošs piens.* (A. Grīns) [...] *viss debesu kupols lāsmoja sudrabots un pārļaini sārts.* (R. Ezera) *Sarkanrūtots lakats galvā kā senos gados.* (I. Indrāne)

Ja substantīviskā motivācija ir problemātiska un atvasinājumi ar *-ot-* (precīzāk – *-o-t-*) saistāmi galvenokārt vai tikai ar darbības vārdiem, tie uzskatāmi par adjektīviskiem divdabjiem: *ilgoties – ilgotās tāles, izglītoties – izglītots cilvēks, apgaismot – apgaismots logs, apkaunot – apkaunots darbinieks* u. c. Piem.: *Bet, kad no tavām kvēlkrāsotām lūpām iesāka mudžēt [...] tavi lieliskā tukšuma vārdi.* (A. Čaks) *Vēl uz galda pudelēs bij redzams sacukurots šņabis.* (E. Virza) Minētie veidojumi ir tuvi īpašības vārdiem, taču atšķiras no tiem pēc motivācijas, t. i., motivētārvārda.

738. §.

Tāpat kā īpašības vārdi, arī daļa no lokāmajiem divdabjiem tiek lietoti saskaņotā apzīmētāja funkcijā, un tiem piemīt īpašības vārdu pazīmes un reizē adjektīvēšanās tendence. Tā adjektīvisks lietojums atribūta funkcijā raksturīgs lokāmajiem **darāmās kārtas tagadnes divdabjiem**: *dzirkstošs vīns, glāstošs skatiens, uzlecošs mēness, atspirdziņoši dzērieni, smaidošas acis, smeldzošas sāpes, pārmetoši vārdi, nicinošs skatiens* u. c. Piem.: *Kad kopā vīs kā vējš un liesmas Mūs apskurbinošs dzīves prieks.* (E. Adamsons) *Starojošas debesis, neviena mākonīša. [...] Taču šobrīd, salīdzinot ar smago, nomācošo vientulību, viss pārējais liekas paciešams.* (R. Ezera) *Pēc divu stundu nogurdinoša brauciena.* (G. Repše)

Var pievienoties Jāņa Endzelīna atzinumam, ka šis divdabis „pa daļai tagad izjūtam jau kā adjektīvs” (Endzelīns 1951: 1008). Tā kā divdabjiem ar izskaņu *-ošs, -oša* ir izbālējušas vai dažkārt pat pilnīgi zudušas verbālās, piem., laika, pazīmes, latviešu valodniecībā tiek lietots apzīmējums „participiālie adjektīvi” (MLLVG 1959: 638). Šajā gramatikā šis termins netiek izmantots, jo visi apzīmētāja funkcijā lietotie divdabji netiek šķiroti pēc diskutablas pazīmes – pilnīgi vai daļēji adjektīvējušies divdabji, bet apvienoti vienā grupā ar nosaukumu „adjektīviskie divdabji”.

Būdam kādas raksturīgas pazīmes apzīmētājs, adjektīvisks darāmās kārtas tagadnes divdabis nereti nostabilizējies savienojumos ar noteiktu lietvārdu vai lietvārdu grupu: *gaistošas tāles, āres, atmiņas; valdzinošs smaids, valdzinoša seja, valdzinošas acis; paliekošas vērtības, paliekoša nozīme; nomācoša gaidīšana, nomācošs klusums* u. c. Adjektīviskās pazīmes pastiprinās divdabjiem, kuri lietoti pārnestā nozīmē: *tekošs*

ūdēns – tekoša valoda (LVV 2006: 1087) u. tml. Piem.: *Andrejam aizsitās elpa no tā, cik laiks varēja būt plastisks un kustīgs, cik viegli tekošs.* (I. Ābele)

739. §.

Par adjektīviskiem uzskatāmi lokāmie darāmās kārtas pagātnes divdabji, ja tie lietoti apzīmētāja funkcijā un nosauc kādu raksturīgu vai pastāvīgu objekta pazīmi: *sarūsējusi nagla, aizsalušas rūtis, aizsmakusi balss, apjucis, samulsis cilvēks, apmācies laiks, appelējusi maize, nogurusi sieviete, apsarkušas acis* u. c. Pagātne saistās ar pabeigtību, tāpēc pagātnes divdabji, arī adjektīviskie participi, visbiežāk ir priedēklvārdi. Piem.: [...] *viņa aiznesīs āboliņa plāvējiem ar rasu apsvīdušu sviestu un labi nobriedušu un acainu rudzu maizi.* (E. Virza) *Ap māju vējā brakšķ un krakšķ pāraugušās ābeles.* (Karogs) *Satumsis spogulis vannas istabā. Filosofam nepiedien pažuduša degunradža formas.* (G. Repše)

Adjektīviski var tikt izmantoti darāmās kārtas pagātnes bezpriedēkļa divdabji: *siltumnīcā augušas puķes* u. tml. Atkarībā no konteksta vai autora individuālā stila un rakstīšanas manieres bezpriedēkļa divdabji var būt stilistiski vai emocionāli marķēti. Piem.: [...] *sasnīgs lielo stropu, uz kuru kā gurušas darba bites katru dienu laižas tik daudzu cilvēku dvēseles.* (E. Virza) *Kaltušajiem kokiem es atcirtu divas skaidas.* (A. Dziļums) *Sasodīts, svelme ielien pat caur aizvērtu muti [...] Ēna nav ēna, saulstaru ņirba caur gurušām lapām netrīs.* (G. Repše)

Tuvi īpašības vārdiem ir atributīvie darāmās kārtas pagātnes divdabji, kuri semantiski ir attālinājušies no citām atbilstošā darbības vārda formām: *pieredzēja nedienas – pieredzējis darbinieks* (tāds, kam ir liela pieredze); *pārtika no augļiem – pārticis cilvēks* (*turīgs*, materiāli labi nodrošināts); *ūdēns aiztecēja – pārnestā nozīmē: nemanot aiztecēja gadi, aiztecējušie gadi* (pagājušie, aizgājušie gadi). Piem.: *Ne viens, ne otrs nesaprot, ar ko sākt un par ko stāstīt – aiztecējušais laiks plūst starp abiem kā upes ūdeņi.* (R. Ezera)

Īpaši tas izpaužas gadījumos, kad atbilstīgu darbības vārda formu nemaz nav vai arī tās tiek lietotas reti, sal.: *novīta, pavīta – pavītusi sieviete; izdila (izdilusi sega), apdila (apdilis uzvalks), padila – padilis mētelis; sadugt – sadudzis gaiss, viņš sēž sadudzis* (LVV 2006: 932) u. c. Piem.: *Viņa apsēdina mani pie galda, kas apsegts ar padilušu un jau blāvu vaskadrānu. [...] Sadugušās debesis atkal plešas pelēkas, vienaldzīgas un milzīgas.* (R. Ezera)

Apzīmētāja funkcijā, resp., adjektīviski, tiek lietoti no atgriezeniskajiem darbības vārdiem veidoti lokāmie darāmās kārtas divdabji: *saņemt pienākošos pabalstu, ziņot par tuvojošos negaisu, ārzemēs darbojošās firmas; man atsaucās samiegojusies balss, izdevies joks, neizdevusies dzīve, nolasīt ienākušās avenes* (LVV 2006: 363, 409) u. c., taču to formu sistēma un lietojums ir ierobežots (sk. 755. §).

740. §.

Būdami apzīmētāja funkcijā, adjektīvisku raksturu iegūst lokāmie ciešamās kārtas tagadnes divdabji, kas izsaka kādu konkrētu vai bieži vien izsecinātu, abstraktu pazīmi: *dzīvojamā māja, pazīstami cilvēki, patīkama balss, uzgaidāmās telpas, nelokāma griba, neizskaidrojamas bailes, bīstama situācija* u. c. Piem.: *Sauks nezināmās ilgās tālē [...] Viegliem, nedzirdamiem soļiem tumsa nāk.* (E. Zālīte) *gandrīz netverams smaidis; tikko jaušams smaidis; šķietami sikumi* (R. Ezera); *neizmērojama dzimtenes un tautas mīlestība.* (Karogs)

Daudzi ciešamās kārtas tagadnes divdabji kopā ar lietvārdu veido rīku, ierīču, kādu darbības veikšanas līdzekļu nosaukumus. Piem.: *labi kaltas baļķu vedamās raga- viņas; aramās sakas; smeļamais kauss.* (A. Dziļums) *Katrīne, kā parasti, sēdēja grozā-*

majā krēslā [...] *Dziesma „Manai Dzimtenei” sākotnēji skanēja elektroģitāru un sitamo instrumentu pavadījumā.* (Z. Skujiņš) Šādas vārdkopas ar adjektīvisku divdabi, kas izsaka pastāvīgu kvalitāti, nereti iegūst sadzīves vai tehnikas termina statusu (MLLVG 1959: 647): *rādāmais pirksts, ietinamais papīrs, komplektējamā mašīna* u. c.

Lokāmo ciešamās kārtas tagadnes divdabju adjektīvīšanās spilgti izpaužas gadījumos, kad tie semantiski ir būtiski attālinājušies no atbilstošā darbības vārda citu formu izmantošanas, sal.: *viņš iespēj veikt lielas lietas, cik vien iespējams – iespējamā atbilde, brīdināt par iespējamām briesmām* (LVV 2006: 375); *(uz)teic ‘uzslavē’ – teicama atzīme; nāk pavasaris – nākamais pavasaris, nākamā paaudze, nākamā pietura; beidz darbu – beidzamais autobuss* u. c. Piem.: [...] *toreiz, kad pārrados, lietū izmircis līdz beidzamajai vēlei* [...] *Rums kaltē, spiež no tevis beidzamo sulu.* (R. Ezera)

Tuvi īpašības vārdiem ciešamās kārtas tagadnes divdabji ir tad, ja attiecīgā darbības vārda citas formas bez priedēkļa sastopamas reti vai arī tās kā priedēkļverbu parasti nelieto: *kā jums tīk – tīkams siltums; dziedina, nedziedina – nedziedināma slimība* u. c. Piem.: *Bet Liesma* [...] *klausās manī, pavērsusi šurp gaišo seju, kurā atspoguļojas gan drīz netverams iekšējs smaids.* (R. Ezera)

741. §.

Adjektīvisks raksturs piemīt atributīvi lietotiem **ciešamās kārtas pagātnes divdabjiem**, kas izsaka darbības rezultāta nozīmi: *apdzīvota vieta, ar dzīvi apmierināts cilvēks, ieplestas acis, izlutināts bērns, izmocīta dvēsele* u. tml. Piem.: *Vējelis kustina Vanaga īsi apgrieztos matas* [...] *sniedz maizi uz pastieptas plaukstas* [...] *Es tikai atgriežos pie savas likumīgi pielaulātās sievas.* (R. Ezera)

Tāpat kā darāmās, arī ciešamās kārtas adjektīvīskie pagātnes divdabji izsaka pazīmes pabeigtību un parasti ir priedēkļvārdi: *nocietināta sirds, apgarota seja, nodrāzta asprātības, nodriskāts apģērbs, piemērotas telpas, pieņemtie apzīmējumi* u. c. Piem.: [...] *viņi gulēja uz balti izbalinātiem pakulu palagiem.* (E. Virza) *Pie sagrautas mājas drupām Bērns pamests raudāja.* (Karogs) Daži no adjektīvīskajiem ciešamās kārtas pagātnes divdabjiem patstāvīgas pazīmes izteicēja funkciju ir ieguvuši, būdami bezpriedēkļa vārdi: *adīta jaka, žāvēta gaļa, kausēts sviests* u. tml. Piem.: *Alīse solījās atvest no Cēsīm labas kūpinātas desas.* (R. Ezera)

Adjektīvīski lietoti ciešamās kārtas pagātnes divdabji dažkārt norāda nevis patstāvīgu, priekšmetam vienmēr vai ilgstoši piemītošu, bet noteiktai situācijai raksturīgu realizējušos pazīmi: *tikko nopļauts siens, iejaukta mīkla* u. tml. Piem.: [...] *ciemiņi sabrauca Straumēnu Jāņa pagalmā: vīrieši ar pudelēm kabatās, bet sievietes ar lakatiņos iesietiem sieriem.* (E. Virza)

Spilgti adjektīvīskas raksturs un sinonīmiskas attieksmes ar īpašības vārdiem piemīt ciešamās kārtas pagātnes divdabjiem, kuriem salīdzinājumā ar attiecīgā darbības vārda personu jeb finītajām formām konstatējama nozīmes sašaurināšanās vai arī kuri lietoti pārnēstā nozīmē: *šo situāciju nosacīja vairāki faktori – nosacīts sakars, nosacīta notiesāšana; koncerts pacilāja (sajūsmināja) klausītājus – pacilāts noskaņojums, pacilāts garastāvoklis, runāt pacilātā balsī; noslēgt durvis, noslēgtas durvis – noslēgts raksturs; nosvērt ābolus, nosvērta krava – nosvērta rīcība; noteikt termiņu – noteikti mērķi, noteikta sistēma* u. tml.

Ciešamās kārtas pagātnes divdabji ir tuvi īpašības vārdiem tad, ja atbilstošo darbības vārdu (visbiežāk priedēkļverbu) personu formas parasti nelieto vai lieto reti: *sasodītās emocijas, parasts cilvēks, ierasta kustība, ietrenēts skatiens, ne ar ko neapēnots miers* u. c. Piem.: *Nosvilptu prečinieks Daugavas otrā krastā, ierietos Zieduleju suns kā viņnakt, sāktu sist šis nolāpītais sienas pulkstenis* [...] *garām slīd balts, pēdām izraibināts un nosliedēts perons.* (R. Ezera)

Līdzīgi kvalificējami saliktie ciešamās kārtas pagātnes divdabji ar sakni *paš-* vai *pus-* pirmajā daļā. Tie nav tieši saistāmi ar atbilstošo darbības vārdu, jo radušies no vārdu savienojuma ar divdabi: *apmierināts pats ar sevi – pašapmierināts cilvēks; paša/pašu audzēts, austeris, darināts, sacerēts – pašaudzēti dārzeņi, pašaustris, pašdarināts alus, pašsacerēts dzejolis; pa pusei (pa)darīts, pa pusei samests – pusdarīts darbs, pus-samesta siena kaudze* u. c. Piem.: [...] *aizbrauca gan, nabadziņš, uz dzimteni savā paštajā droškā.* (Anšl. Eglītis)

742. §.

Visiem apzīmētāja funkcijā lietotiem lokāmajiem divdabjiem piemīt īpašības vārdu pazīmes, un tie ir uzskatāmi par adjektīviskiem divdabjiem. Taču īpaši raksturīgas ir divdabjiem, kuri ir atrāvušies no darbības vārdu formu sistēmas, gandrīz pilnīgi zaudējuši semantisko sakaru ar atbilstošo darbības vārdu personu formām, ieguvuši semantisku autonomiju un savu patstāvīgu nozīmi: *ievērojams rakstnieks; noteiktā laikā, noteikti uzdevumi, noteiktais artikuls; izturēts ‘nemainīgs, noteikts’ – izturēta rīcība; apgarots – apgarota seja; apskrandis – apskranduši piedurkņu gali; apspuris – apspuris kreklis; atļutis – atļutušas ausis; iedzimts – iedzimta slimība; izsmalcināts – izsmalcināta izturēšanās* u. tml. Vairāki vārdu savienojumi ar šādiem divdabjiem kļuvuši par stabiliem veidojumiem vai ieguvuši termina statusu: *atklāta / aizklāta balsošana, krītamā kaite, palielināmais stikls, dzeramais ūdens, kustamais / nekustamais īpašums* u. c. Piem.: [...] *dzirksts, ko dievs ielicis katra radoša cilvēka dvēselē.* (H. Vīka) *Vai mūsu māja kāda iebraucamā vieta? [...] Kāda spīdoša karjera Aizdures pagasta rakstveža palīgam!* (Anšl. Eglītis)

Divdabju adjektīvisko raksturu apliecina fakts, ka parasti nav sastopamas vai tiek reti lietotas atbilstošas darbības vārdu personas formas vai nenoteiksme. Tādi darinājumi ir vairāki priedēkļvārdi: *aiznākamais / aiznākošais – aiznākamajā nedēļā; aizpagājušais gads; izbijis – izbijusi laime* u. c. Izplatīti ir ar *ne-* darināti adjektīviski divdabji, kas salīdzinājumā ar iespējamām darbības vārda personu formām ir ieguvuši semantisku autonomiju: *neizsniedzams mērķis, neizstājams darbinieks, neap-rakstāms prieks, neaptverams ātrums, neārstējams slimnieks, neatsverams zaudējums, neaudzināts bērns, neiedomājams spēks, neizsakāms maigums, neizturams aukstums, nelabojams dzērājs* u. tml. Piem.: *Neskaitāmi strautiņi, izrāvuši dziļas gravas, drāzās Lielupē [...] viņa atmiņā, no kuras nekas neizzuda, bija sakrājušies nebeidzami nostāsti par kariem.* (E. Virza)

743. §.

To, ka divdabji ir attālinājušies un attālinās no darbības vārdiem, proti, to personu formām, apliecina divdabju savrupība, patstāvība lietošanā un darināšanā. Autonomi darinājumi ir saliktie divdabji, kas radušies nevis no saliktajiem darbības vārdiem, bet gan no vārdu savienojumiem, tieši divdabim pievienojot kāda vārda sakni vai celmu. Šādi patstāvīgi divdabju salikteni ir, piem., darinājumi ar vietniekvārda sakni *paš-*, ar lietvārda *puse* sakni, ar adjektīva *jauns* sakni pirmajā daļā: *no reiz uzsāktā, pašgribētā ceļa atgriešanās nav; jaunstādīti kociņi* (Z. Mauriņa); *jaunbūvējams lauku dzelzceļš* (J. Veselis); *Tur jau sēdēja slaidis kareivis ar pusataugušiem matiem.* (A. Dziļums) [...] *uzskatījīs to par pašsaprotamu lietu.* (LA)

Noteiktu grupu veido salikteni, kas radušies, divdabim piesaistot apstākļa vārdu: *atpakaļejošs (likums ar atpakaļejošu spēku, ar atpakaļejošu datumu), augšupejošs (augšupejoša līkne), garāmbraucošs transports, sengaidīts (sengaidīta laime), daudz-sološs iesācējs* u. tml. Piem.: [...] *pilsētnieki lasīja tīdžpanemtās avīzes.* (J. Veselis) [...] *viņš paraudzījās Natē ar dīvainu, caururbjošu skatu.* (A. Dziļums) Daļa no šādiem

darinājumiem uzskatāmi par okazionālistiem. Piem.: [...] kā **augšuppaceltas** plaukostas. (H. Vīka) [...] *nasta pārvērtusies baltmirdzošā greznumā.* (Z. Mauriņa)

744. §.

Adjektīvisko divdabju patstāvīgumu netieši vai interpretācijas aspektā apliecina fakts, ka valodniecības un it sevišķi skolu praksē tie dažkārt tiek uzskatīti par īpašības vārdiem. Daudzi no tiem latviešu valodas vārdnīcās (piem.: LVV 2006) doti atsevišķā šķirklī, turklāt ar norādi: īp. – īpašības vārds vai īp. (arī divd. → ...) – īpašības vārds, kas izveidojies no divdabja un lietojams arī kā divdabis no darbības vārda, uz kuru norāda bultiņa: *aizraujošs romāns, ievērojams mākoņu daudzums, ilgstošs miers, izaicinošs skatiens, izbijis rakstnieks, neapdzīvots nams, neaizmirstams notikums, neaptverams plašums, neatliekams remonts, neatvairāms uzbrukums, neciešams raksturs, neizsakāms prieks, neizprotams jautājums, neizsīkstošs talants, nelabojams melis, neparedzēts vīsis, nospiests 'drūms, nomākts' garastāvoklis, nosvērts kolēģis, pacilāts noskaņojums, pagājušais laiks, paliekošs mākslas darbs, pamatots apgalvojums, pašpārlicināts jauns cilvēks* un daudzi citi.

Tā kā robežas starp divdabjiem, kuri ir gandrīz pilnīgi adjektīvējušies (un kurus var uzskatīt par participiāliem adjektīviem), un tiem divdabjiem, kuri ir tikai ceļā uz šāda statusa iegūšanu, ir grūti nosakāmas, visi apzīmētāja funkcijā jeb atributīvi lietoti divdabji šajā gramatikā tiek saukti par adjektīviskajiem divdabjiem.

3.2.2. Adjektīvisko divdabju gramatiskais raksturojums

745. §.

Tāpat kā īpašības vārdi, arī adjektīviskie divdabji, proti, lokāmie divdabji, kas lietoti apzīmētāja funkcijā, nostājas ne vien nominatīva, bet arī citu locījumu formās atkarībā no lietvārda, ar kuru tie saskaņojas dzimtē, skaitlī un locījumā. Salīdzinājumā ar lokāmo divdabju izmantojumu predikāta un citās funkcijās būtiska adjektīvisko divdabju pazīme ir nenoteiktības/noteiktības kategorija, kas izpaužas kā to vārdformu lietošana ar nenoteikto vai noteikto galotni, sal.: *ziedošs lauks – ziedošais lauks*, taču tikai nenoteiktās galotnes forma predikatīvajā funkcijā – *lauks ir ziedošs*. Piem.: *Es nepazīstu miera kopš tās dienas, Kad zaļu acu **nemulstošais** skats Kā **dedzinošu** zāļu pile manī krita.* (E. Zālīte)

746. §.

Tuvumu īpašības vārdiem apliecina fakts, ka atkarībā no semantikas un formālajiem rādītājiem (zilbju skaita, labskaņas u. c.) daļai adjektīvisko divdabju var piemist salīdzināmo pakāpju vārdformas: *bīstams – bīstamāks – (vis)bīstamākais, iemīlots – iemīlotāks – (vis)iemīlotākais, nogurdinošs – nogurdinošāks – (vis)nogurdinošākais*. Formas garums un smagnējība ne vienmēr ir šķērslis, lai tiktu veidotas adjektīvisko divdabju salīdzināmo pakāpju vārdformas. Piem.: [...] *vistālākā, **visnepieejamākajā** kaktā.* (H. Vīka)

Tāpat kā īpašības vārdi, arī adjektīviskie divdabji var nostāties pārākās vai vispārākās pakāpes formās kontekstos, kuros tie lietoti nevis apzīmētāja funkcijā, bet veido sastata izteicēja pilnnozīmes daļu vai ietilpst tās sastāvā. Piem.: *Daudz **nogurušāki** par cilvēkiem bij zirgi [...] viņš arī bij **ciņtjamākais** no visiem Straumēna draugiem.* (E. Virza)

Tātad lokāmie divdabji, kas apzīmētāja funkcijā ieguvuši adjektīviska divdabja statusu, adjektīviskās iezīmes var saglabāt arī tad, kad tie lietoti sastata izteicējā

(Endzelīns 1951: 599) vai arī izmantoti sekundāri predikatīva komponenta (dubultlocekļa) funkcijā. Uzskatāmi tas realizējas vārdindās kopā ar īpašības vārdiem. Piem.: *Viņš ir labs, uzticams, kārtīgs, strādīgs, apzinīgs, centīgs.* (Z. Skujiņš) Šādos kontekstos izpaužas starp īpašības vārdiem un lokāmajiem divdabjiem pastāvošā korelācija. Sastata izteicēja pilnnozīmes daļas jeb predikatīva sastāvā adjektīvvisks divdabis var ietilpt, arī, protams, būdams apzīmētāja funkcijā. Piem.: *Visi ierunājās un sāka jokot, strebjob pūteļi, kas bij atspirdzinošs ēdiens.* (E. Virza)

747. §.

Adjektīviskajiem divdabjiem piemīt īpašības vārdu pazīmes un reizē dažādās pakāpēs ir pavājinājušās, izbalējušas vai pat zudušas darbības vārdu pazīmes. Taču, kā bija norādīts jau iepriekš (sk. 738., 744. §), latviešu valodniecībā nav definēti objektīvi kritēriji, kā noteikt adjektivēšanās pakāpi vai šķirt adjektivējumus (adjektivētos divdabjus) no adjektīviskajiem divdabjiem. Tāpēc par subjektīviem vai subjektīvā uztverē balstītiem ir uzskatāmi šāda tipa apgalvojumi: „Pilnīgi adjektīviski bez laika un kārtas pazīmēm ir tādi divdabji kā *patīkams, teicams, pārticis, pietiekams (=ošs), izsalcis, apdāvināts (mūziķis), noteikts (darbs), noslēgts (raksturs)*” (Blinkena 2002: 142).

Valodnieciskajā literatūrā tiek atzīts, ka adjektīviskajiem divdabjiem ir vājinājusies vai zudusi laika nozīme, jo ar divdabi izteiktā pazīme attiecas uz laika periodu, kam robežas nemaz nav nosakāmas, un divdabji ieguvuši spēju apzīmēt pastāvīgu pazīmi (Bergmane 1955: 25–28; MLLVG 1959: 636–638, 642, 645, 649). Adjektīviskajiem divdabjiem var piemist vispārīga, nenoteikta vai relatīva laika nozīme. Piem.: [...] *mūsu mītne oda pēc terpentīna un piedegušas gaļas.* (R. Ezera) *Tomēr katru reizi, kad atkal nākas palikt vienatnē, sākas neizskaidrojamas, urdošas un gandrīz nepārejošas ilgas pēc kāda, ar kuru dalīties.* (D. Rukšāne) *Vai šo skumjo atziņu uzvēdī vīstošās ievas, kuras vēl šorīt viņa ienesa krāšņas un svaigas?* (R. Ezera)

Sastopami konteksti, kuros ir lietoti adjektīviski lokāmie tagadnes un pagātnes divdabji un līdz ar to konstatējams tagadnes un pagātnes nozīmes pretstatījums, ko nosaka šo divdabju veidošanas (darbības vārda / motivētājcelma) vispārīgā semantiskā opozīcija, sal.: *birstošas lapas – nobirušas lapas* u. tml. Piem.: *Mežā viņš zināja kā izaugušos, tā arī augošos kokus.* (E. Virza) [...] *tikt skaidrībā ar notikušo un notiekošo Latvijas tautsaimniecībā.* (NC) [...] *bija iespēja redzēt bijušās, esošās un nākamās slavenības.* (Diena)

748. §.

Adjektīviskajiem divdabjiem ir pavājinājusies vai zudusi darbības vārdu kārtas gramatiskā nozīme. Taču var atzīt, ka vispārinātā veidā kārtas nozīme adjektīvisko divdabju lietošanā daļēji iezīmējas, jo tas izriet no motivētāja darbības vārda un konteksta semantikas. Tā adjektīviskie darāmās kārtas divdabji parasti norāda pazīmi, kuras rašanās gaitā gramatiskais subjekts vai apzīmētais objekts ir aktīvs, resp., ir pazīmes veidā izteiktās darbības semantiskais jeb loģiskais subjekts: *zied ievas – ziedošas ievas, lapas (no)krita – kritušās, nokritušās lapas.* Savukārt adjektīviskie ciešamās kārtas divdabji parasti izsaka gramatiskā subjekta jeb apzīmējamā objekta pasivitāti, t. i., pazīmes veidā izteiktu norisi, kura vērsta uz semantisko jeb loģisko objektu: *grāmatu lasa – lasāmā grāmata, nolikt grāmatu – plauktā nolikta grāmata.*

749. §.

Adjektīvisku raksturu iegūst atributīvi lietoti darāmās kārtas divdabji, kuri veidoti no atgriezeniskajiem darbības vārdiem: *kustas – kustošies zari, mostas – mostošās jūtas, samiegojas – samiegojies cilvēks, nosauļojas – nosauļojusies sieviete* u. c. Piem.: *Šķita,*

ka meitene pati būtu daļa no *kustošās* mašīnas. (A. Dziļums) *Pirmais sniegs ir kā brīnums, krīt un krīt, un pelēkā, izsalusies, pati no sava kailuma nogurusī zeme kļūst balta.* (R. Ezera) Ja atgriezeniskie darāmās kārtas pagātnes divdabji samērā maz sastopami apzīmētāja funkcijā, tad atgriezeniskajiem darāmās kārtas tagadnes divdabjiem šāds lietojums mūsdienās nav retums (sk. 756. §).

Tāpat kā citas lingvistiskas parādības, arī divdabju verbālās un adjektīviskās pazīmes, adjektīvisko divdabju un īpašības vārdu saistība un funkcionālās izpausmes valodā pastāv ciešā un sarežģītā savstarpējā sakarībā.

3.3. Īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju formas: nenoteikto un noteikto galotņu pretstatījums

750. §.

Lai gan noteiktās galotnes radušās krietni vēlāk nekā nenoteiktās galotnes (Endzelīns 1951: 466), mūsdienu latviešu valodā to pretstatījums ir raksturīga īpašības vārdu pazīme. Nenoteiktības/noteiktības kategorija un divu tipu galotņu resp. vārdformu pretstatījums pastāv ne vien īpašības vārdu, bet arī lokāmo divdabju sistēmā. Taču tas piemīt vienīgi adjektīviskiem, proti, apzīmētāja funkcijā lietotiem, divdabjiem.

751. §.

Lai gan literārās valodas normas pamatos ir nostiprinājušās, jautājumā par to, vai konkrētā kontekstā lietojama nenoteiktā vai noteiktā galotne, vēl līdz mūsu gadsimtam ir izteikti dažādi, pat pretēji viedokļi, ir pastāvējušas diskusijas par galotņu sadalījumu.

Divas zīmīgas resp. būtiskas nostādnes konstatējamas Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha darbos:

1) rakstot par īpašības vārdu lietošanu, ne reizi vien paralēli tiek pieminēti divdabji, piem.: „Divdabji, izņemot divdabji ar *-dams*, kam nav noteiktās galotnes, noteiktās galotnes ziņā neatšķiras no adjektīviem” (Endzelīns, Mīlenbahs 1937: 86);

2) kad ir jālemj par īpašības vārdu vai adjektīvisko divdabju lietošanu ar nenoteikto vai noteikto galotni, J. Endzelīns parasti kategoriski neiestājas par stingru likumību ievērošanu, bet izmanto apzīmējumus *palaikam, pārsvarā, visumā spēkā ir rēgula* u. tml. (Endzelīns 1951: 595–597).

J. Endzelīna vadītājās Valodniecības nodaļas sēdēs, kurās, izmantojot tā laika terminoloģiju, tika pārrunāta noteicamo un nenoteicamo galotņu lietošana, ir pieņemti, piem., šādi lēmumi: „Kad jāliet viena vai otra, noteicamā vai nenoteicamā, to izšķir paša runātāja izjūta. Noteicamo galotņu adjektīvi vīriešu kārtas vienskaitļa datīvā tagad var beigties tiklab ar „-ajam”, kā ar „-am”, piem.: „labajam” un „galējam”, abu kārtu vienskaitļa lokatīvā ar „-ajā” un „-ā”, piem.: „dziļajā” un „pēdējā”. Parasti lietā gaŗākās formas, bet īsākās, kas līdzīgas nenoteicamajām, tad, ja vārds ir ļoti gaŗš vai arī, ja iepriekšējā zilbē jau atrodas *j*. Tā izvairās no nedaiļskanīgām skaņu kopām, piem.: „pretējajā” vietā saka „pretējā”.” [...] „Ērtāka ir īsākā datīva forma: *senāta administratīvajam departamentam*, ne: *senāta administratīvajam departamentam*” (Endzelīns 2001: 34, 60).

J. Endzelīna uzskatiem līdzīgu viedokli, kas pamatojas dzīvajā tautas valodas lietojumā, pagājušā gadsimta 20.–30. gados un vēl 40. gadu sākumā pauduši Ernests Blese, Alvilis Augstkalns, Velta Rūķe-Draviņa, Valerija Bērziņa-Baltiņa un citi valodnieki (Blese, Pētersons 1933: 16, 17; Ozoliņš 1935: 50, 51; Rūķe 1940: 7, 8; Bērziņa-Baltiņa 1943: 76–78). Latviešu valodnieku uzskatus par noteiktās un nenoteiktās galotnes lietošanu ir pētījusi Ieva Breņķe (Breņķe 2009).

Pēckara periodā, īpaši 60.–70. gados, noteikto un nenoteikto galotņu lietošanas vērtējumā konstatējamas divas pretējas pieejas. Par stingriem likumiem un literārās valodas normām

noteikto un nenoteikto galotņu lietošanā iestājas Brigita Ceplīte, kam ir nepieņemamas atkāpes no paplašināto galotņu izmantošanas (Ceplīte 1967: 133–140; 1969: 128–153; 1970: 145–150; Ceplīte, Ceplītis 1991: 39–42).

Ar B. Ceplīti diskutē Ieva Celmiņa, kas atzīst svārstības noteiktās un nenoteiktās galotnes lietošanā un pieļauj atkāpes no noteiktās galotnes izmantošanas normām (Celmiņa 1969: 153–157), norādot, ka normas ir jāizsecina no dzīvās valodas. Līdzīgu viedokli pauž Edīte Hauzenberga-Šturma, kura, piem., raksta par to, ka padomju rakstniekiem nesaskaņas ar gramatikas normām sastopamas krietni vien retāk, jo korektūra gādā par „likumiskām formām” (Hauzenberga-Šturma 1972: 31–37). Valodnieku vēlmi stingri diferencēt nenoteikto un noteikto galotņu lietošanu, kas sekmējusi noteikto galotņu izplatību, asi ir kritizējusi Rasma Grīse (Grīse 1999: 82–85).

Latviešu valodnieki gan stingri iestājas par literārās valodas normu ievērošanu noteiktās un nenoteiktās galotnes lietošanā, gan pieļauj dažas atkāpes no normām, ko nosaka tādi faktori kā izteiksmes īsums un ekonomija, izrunas ērtums, dzejas ritms u. c. (MLLVG 1959: 434–456; Bendiks et al. 1970: 150, 151). Līdz mūsdienām aktuāls ir atzinums: „Lai gan mūsdienu latviešu literārajā valodā galvenie noteikto un nenoteikto adjektīvu lietošanas nosacījumi ir jau nostabilizējušies, vēl pastāv arī gadījumi, kad paralēli iespējams lietot adjektīvus kā ar noteiktām, tā nenoteiktām galotnēm” (MLLVG 1959: 456).

752. §.

Nenoteiktās vai noteiktās galotnes izmantojums piešķir īpašības vārdiem resp. adjektīviskajiem divdabjiem, to apzīmētajiem lietvārdiem un diskursam kopumā savu īpašu semantiski gramatisku nozīmi vai stilistisku nokrāsu. Nenoteiktās vai noteiktās galotnes lietošana ir atkarīga no konteksta resp. teksta struktūras un situācijas, īpašības vārdu vai adjektīvisko divdabju sintaktiskā izmantojuma un valodas tradīcijām, kā arī teksta ritma un vārdu garuma.

Piem., vērtējot nenoteiktās vārdformas *tagadējs* un noteiktās vārdformas *senais* pretstatījumu teikumā: *Vai mirklis tagadējs vai senais tuvāks man?* (E. Zālīte), var norādīt uz to, ka pagājušais mums dažkārt šķiet it kā tuvāks, labāk zināms un izprotams par esošo. Vārdformu *tagadējs* un *senais* lietošanu šajā piemērā tomēr, domājams, ir iespaidojis dzejas ritms, par kura lomu tautasdziesmu rituma sakarā ir rakstījis gan J. Endzelīns, gan Alfrēds Gāters (Endzelīns 1951: 467, 595; Gāters 1992).

Īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju nenoteikto un noteikto galotņu lietošana ir atkarīga no daudziem un dažādiem faktoriem, kas pastāv ne vien savstarpējā saskaņā, bet dažkārt arī pretrunā vai konkurencē cits ar citu. Lai vienkāršotu izteiksmi, īpašības vārdus un divdabjus ar nenoteiktajām galotnēm var saukt par nenoteiktajiem īpašības vārdiem vai nenoteiktajiem (adjektīviskajiem) divdabjiem, īpašības vārdus un divdabjus ar noteiktajām galotnēm – par noteiktajiem īpašības vārdiem vai noteiktajiem (adjektīviskajiem) divdabjiem.

3.3.1. Nenoteiktie īpašības vārdi un nenoteiktie adjektīviskie divdabji

753. §.

Nenoteikto īpašības vārdu locīšana. Īpašības vārdu parastās jeb nenoteiktās galotnes latviešu valodā sakrīt ar divu lietvārdu deklināciju galotnēm. Mūsdienu literārajā valodā nenoteiktie īpašības vārdi vīriešu dzimtē beidzas vienskaitļa nominatīvā ar

galotni *-s* vai *-š* un tiek locīti pēc lietvārdu pirmās deklinācijas (*-am* vārdu) parauga, sal.: *labs dēls, skumjš kaimiņš*. Sieviešu dzimtē tiem vienskaitļa nominatīvā ir galotne *-a*, un tos loka kā lietvārdu ceturtais deklinācijas (*-ai* datīva) vārdus: *laba meita, skumja kaimiņiene*.

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>lab-s vīr-s</i>	<i>lab-a siev-a</i>
Ģ	<i>lab-a vīr-a</i>	<i>lab-as siev-as</i>
D	<i>lab-am vīr-am</i>	<i>lab-ai siev-ai</i>
A/I (ar)	<i>lab-u vīr-u</i>	<i>lab-u siev-u</i>
L	<i>lab-ā vīr-ā</i>	<i>lab-ā siev-ā</i>

Daudzskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>lab-i vīr-i</i>	<i>lab-as siev-as</i>
Ģ	<i>lab-u vīr-u</i>	<i>lab-u siev-u</i>
D/I (ar)	<i>lab-iem vīr-iem</i>	<i>lab-ām siev-ām</i>
A	<i>lab-us vīr-us</i>	<i>lab-as siev-as</i>
L	<i>lab-os vīr-os</i>	<i>lab-ās siev-ās</i>

Atšķirībā no lietvārdiem nenoteiktos īpašības vārdus nemēdz lietot vokatīvā. Īpašības vārdi tiek lietoti vokatīvā tikai ar noteikto galotni. Tāpēc, ja nepieciešams izmantot uzrunas formas, īpašības vārdi nostājas noteiktajās vārdformās, sal.: *labs vīrs – labais vīr(s)! laba sieva – labā sieva!*

754. §.

Nenoteikto adjektīvisko divdabju locīšana. Nenoteiktie adjektīviskie divdabji, kas veidoti no tiešajiem darbības vārdiem un kam piemīt nenoteiktās galotnes, tiek locīti tāpat kā nenoteiktie īpašības vārdi. Izņēmums ir darāmās kārtas pagātnes divdabji, kam ir atšķirīgas vienskaitļa nominatīva galotnes.

Nenoteikto adjektīvisko darāmās kārtas tagadnes divdabju locīšana

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>ziedoš-s krūms</i>	<i>plaukstoš-a roze</i>
Ģ	<i>ziedoš-a krūma</i>	<i>plaukstoš-as rozes</i>
D	<i>ziedoš-am krūmam</i>	<i>plaukstoš-ai rozei</i>
A/I (ar)	<i>ziedoš-u krūmu</i>	<i>plaukstoš-u rozi</i>
L	<i>ziedoš-ā krūmā</i>	<i>plaukstoš-ā rozē</i>

Daudzskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>ziedoš-i krūmi</i>	<i>plaukstoš-as rozes</i>
Ģ	<i>ziedoš-u krūmu</i>	<i>plaukstoš-u rožu</i>
D/I (ar)	<i>ziedoš-iem krūmiem</i>	<i>plaukstoš-ām rozēm</i>
A	<i>ziedoš-us krūmus</i>	<i>plaukstoš-as rozes</i>
L	<i>ziedoš-os krūmos</i>	<i>plaukstoš-ās rozēs</i>

NeNOTEIKTO adjektīvisko darāmās kārtas pagātnes divdabju locīšana

Adjektīviskie darāmās kārtas pagātnes divdabji, kas veidoti no tiešajiem darbības vārdiem, pamatos tiek locīti tāpat kā nenoteiktie īpašības vārdi, taču tiem ir atšķirīgas vienskaitļa nominatīva vārdformas. Vīriešu dzimtē darāmās kārtas pagātnes divdabji beidzas ar galotni *-is*, sieviešu dzimtē mūsdienu literārajā valodā – ar izskaņu *-us-i*, resp., galotni *-i*. NeNOTEIKTO darāmās kārtas pagātnes divdabju vienskaitļa nominatīva formās ir konstatējamas arī šā divdabja celma atšķirības (sk. 1268. §).

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>izplauc-is zieds</i>	<i>uzplaukus-i vijolīte</i>
Ģ	<i>izplaukuš-a zieda</i>	<i>uzplaukuš-as vijolītes</i>
D	<i>izplaukuš-am ziedam</i>	<i>uzplaukuš-ai vijolītei</i>
A/I (ar)	<i>izplaukuš-u ziedu</i>	<i>uzplaukuš-u vijolīti</i>
L	<i>izplaukuš-ā ziedā</i>	<i>uzplaukuš-ā vijolītē</i>

Daudzskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>izplaukuš-i ziedi</i>	<i>uzplaukuš-as vijolītes</i>
Ģ	<i>izplaukuš-u ziedu</i>	<i>uzplaukuš-u vijolīšu</i>
D/I (ar)	<i>izplaukuš-iem ziediem</i>	<i>uzplaukuš-ām vijolītēm</i>
A	<i>izplaukuš-us ziedus</i>	<i>uzplaukuš-as vijolītes</i>
L	<i>izplaukuš-os ziedos</i>	<i>uzplaukuš-ās vijolītēs</i>

NeNOTEIKTO adjektīvisko ciešamās kārtas tagadnes divdabju locīšana

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>pazīstam-s vīrietis</i>	<i>neatrisinām-a problēma</i>
Ģ	<i>pazīstam-a vīrieša</i>	<i>neatrisinām-as problēmas</i>
D	<i>pazīstam-am vīrietim</i>	<i>neatrisinām-ai problēmai</i>
A/I (ar)	<i>pazīstam-u vīrieti</i>	<i>neatrisinām-u problēmu</i>
L	<i>pazīstam-ā vīrietī</i>	<i>neatrisinām-ā problēmā</i>

Daudzskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>pazīstam-i vīrieši</i>	<i>neatrisinām-as problēmas</i>
Ģ	<i>pazīstam-u vīriešu</i>	<i>neatrisinām-u problēmu</i>
D/I (ar)	<i>pazīstam-iem vīriešiem</i>	<i>neatrisinām-ām problēmām</i>
A	<i>pazīstam-us vīriešus</i>	<i>neatrisinām-as problēmas</i>
L	<i>pazīstam-os vīriešos</i>	<i>neatrisinām-ās problēmās</i>

Nenoteikto adjektīvisko ciešamās kārtas pagātnes divdabju locīšana

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>nopļaut-s lauks</i>	<i>izlasīt-a grāmata</i>
Ģ	<i>nopļaut-a lauka</i>	<i>izlasīt-as grāmatas</i>
D	<i>nopļaut-am laukam</i>	<i>izlasīt-ai grāmatai</i>
A/I (ar)	<i>nopļaut-u lauku</i>	<i>izlasīt-u grāmatu</i>
L	<i>nopļaut-ā laukā</i>	<i>izlasīt-ā grāmatā</i>

Daudzskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>nopļaut-i lauki</i>	<i>izlasīt-as grāmatas</i>
Ģ	<i>nopļaut-u lauku</i>	<i>izlasīt-u grāmatu</i>
D/I (ar)	<i>nopļaut-iem laukiem</i>	<i>izlasīt-ām grāmatām</i>
A	<i>nopļaut-us laukus</i>	<i>izlasīt-as grāmatas</i>
L	<i>nopļaut-os laukos</i>	<i>izlasīt-ās grāmatās</i>

755. §.

Atgriezenisko adjektīvisko darāmās kārtas divdabju locīšana. Atbilstoši latviešu valodniecībā noteiktajām literārās valodas normām (MLLVG 1959: 636, 640, 641), atgriezeniskajiem adjektīviskiem divdabjiem piemīt nepilna locījumu paradigma.

Atgriezeniskie darāmās kārtas tagadnes divdabji

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
Ģ	—	<i>kustoš-ās lapas</i>
A/I (ar)	<i>kustoš-os zaru</i>	<i>kustoš-os lapu</i>

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>kustoš-ies zari</i>	<i>kustoš-ās lapas</i>
Ģ	<i>kustoš-os zaru</i>	<i>kustoš-os lapu</i>
A	<i>kustoš-os zarus</i>	<i>kustoš-ās lapas</i>

Daudzskaitlis

756. §.

Tradicionāli tiek norādīts, ka latviešu valodā vairās no šā divdabja atgriezeniskajām formām, vai nu lietojot attiecīgās nerefleksīvās, t. i., no tiešajiem darbības vārdiem veidotās, formas, piem., *vārošs ūdens*, vai veidojot teikumu tā, lai nav jālieto atgriezeniskais divdabis. Mūsdienu latviešu valodā tomēr vairs īpaši nevairās no atgriezeniskajiem darāmās kārtas divdabjiem, kuri lietoti adjektīviski, t. i., apzīmētāja funkcijā. Šie divdabji sastopami arī gramatiskās nozīmēs un locījumu formās, kuras nav minētas iepriekš dotajā paradigmā:

- vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs. Piem.: ***Darbojošais** elektriskais nazis nogāzās man blakus uz grīdas un apstājās.* (A. Kolbergs) [...] *strauji **tuvojošais** mersedess lika mainīt plānus.* (D. Judina) [...] *uzrunu saka **darbojošais** ministrs.* (LA)
- sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs. Piem.: *Šajā lietā bija vēl kāda cita **darbojošās** persona.* (Delfi) ***Tuvojošās** jubileja varētu rosināt uz pētnieka svarīgāko apcerējumu [...] izdošanu.* (BF)
- vīriešu dzimtes vienskaitļa ģenitīvs. Piem.: *No **tuvojošās** pūļa atskanēja kliekdzieni.* (Delfi) [...] ***darbojošās** cilvēka dvēseles noskaņa.* (LLV)
- sieviešu un vīriešu dzimtes daudzskaitļa lokatīvs. Piem.: *Kā vanagi tie izrauga sev mērķus lēni **tuvojošās** ienaidnieka ķēdēs.* (MTZ 1936) [...] *sieviete vēl **kotējošos** gados.* (J. Laganovskis) [...] *sāpju smagumu un svinīgu cildenību vijoles paceļ augšup **tiecošos** ilgu spārnos.* (J. Krēsliņš)

757. §.

Mūsdienu latviešu valodā adjektīviski lietotiem atgriezeniskajiem darāmās kārtas tagadnes divdabjiem tātad konstatējamas šādas paradigmas:

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>kustoš-ais zars</i>	<i>kustoš-ās lapa</i>
Ģ	<i>kustoš-ās zara</i>	<i>kustoš-ās lapas</i>
A/I (ar)	<i>kustoš-os zaru</i>	<i>kustoš-os lapu</i>

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>kustoš-ies zari</i>	<i>kustoš-ās lapas</i>
Ģ	<i>kustoš-os zaru</i>	<i>kustoš-os lapu</i>
A	<i>kustoš-os zarus</i>	<i>kustoš-ās lapas</i>
L	<i>kustoš-os zaros</i>	<i>kustoš-ās lapās</i>

Daudzskaitlis

Vai šīm paradigmām latviešu valodā ir gadījuma raksturs, vai arī tās nostiprināsies, rādīs laiks un valodas attīstība. Taču vairāki no mūsdienās adjektīviski lietotajiem atgriezeniskajiem divdabjiem vai to locījumu formas nav atzīstamas par daiļskanīgām un literārajā valodā ieteicamām.

Atgriezenisko darāmās kārtas tagadnes divdabju vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formas ar *-ais* izcelsme ir neskaidra, iespējams, tā radusies pēc analogijas; formāli galotne ir vienāda ar vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva noteikto galotni.

Nevar piekrist dažu valodnieku formālam pieņēmumam, ka atgriezeniskajiem divdabjiem ir vokatīva formas (Kalme, Smiltnece 2001: 267; Lokmane, Kalnača 2011: 19, 20); latviešu valodas reālajā lietojumā tās nav konstatētas.

758. §.

Atgriezeniskie darāmās kārtas pagātnes divdabji

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>piecēl-ies zēns</i>	<i>piecēlus-ies meitene</i>
Ģ	<i>piecēluš-ās zēna</i>	<i>piecēluš-ās meitenes</i>
A/I (ar)	<i>piecēluš-os zēnu</i>	<i>piecēluš-os meiteni</i>

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>piecēluš-ies zēni</i>	<i>piecēluš-ās meitenes</i>
Ģ	<i>piecēluš-os zēnu</i>	<i>piecēluš-os meiteņu</i>
A	<i>piecēluš-os zēnus</i>	<i>piecēluš-ās meitenes</i>

Daudzskaitlis

Lai kompensētu neesošu daudzskaitļa datīva un instrumentāļa formu, dažkārt tiek izmantoti veidojumi ar neskaidras cilmes izskaņu *-amies*, kuru pievieno gan darāmās kārtas pagātnes, gan tagadnes divdabja celmam: *izbraukušamies*, *ar savēlušamies matiem*, *darbojošamies*, *noskrējušamies* (MLLVG 1959: 641; Lokmane, Kalnača 2011: 20). Šie veidojumi nav uzskatāmi par literārām formām.

759. §.

Nenoteikto īpašības vārdu un nenoteikto adjektīvisko divdabju lietošana. Lai gan adjektīvisko divdabju izmantošana nav tik daudzveidīga kā īpašības vārdu lietojums un atšķirīgas ir to izplatības sfēras, nenoteikto īpašības vārdu un nenoteikto adjektīvisko divdabju lietošanas nosacījumi pamatos ir vienādi. Ir šādi galvenie nenoteikto īpašības vārdu un nenoteikto divdabju lietošanas nosacījumi vai konteksti:

1) Norādījums uz kādu svešu, vēl nezināmu, tekstā pirmoreiz minētu dzīvu būtnei, lietu, parādību vai domu priekšmetu. Piem.: [...] *visi redzēja, ka maza, pelēks mākonītis atraišās no rudzu lauka vidus – un vienā acumirkli pār visu druvu gāja pelēki putekļi.* (E. Virza) [...] *Bērtulis sajuta dedzinošas sāpes kreisajā plecā.* (A. Grīns) *Mirkliis mirdzošas skaidrības un neizturami šaubu ledāji.* (G. Repše) *Slapjas smiltis lāmo lēzenā piekrastē.* (A. Skujiņš)

2) Konteksti, kad dzīvas būtnes, lietas vai parādības tiek raksturotas vispārīgi, ir izteikta pazīmes iespēja saistīties ar daudziem priekšmetiem un tādējādi rādīta šīs saistības nenoteiktība vai vispārīgais raksturs. Piem.: *Tumšos rudens vakaros uz ziemeļu pusi gaiši blāzmoja Rīgas uguni.* (A. Dziļums) *Pie lapas lapa līp un tālāk veļas [...] Bet zaros jaunas, smaržojošas raisās.* (E. Zālīte) *Cilvēks, kurš vienmēr iekuļas neapskaužamās situācijās.* (G. Repše) *Patriarhālā kultūrā audzinātai sievietei vajadzēja ievērot subordināciju.* (L. Mukstupāvela)

Minētās nozīmes dēļ nenoteiktie īpašības vārdi sastopami vispārinātos atzinumos, spārnotos izteicienos, sakāmvārdos, parunās: *grauzt sausu maizi, palikt ar garu degunu, būt pie pilna prāta* u. tml. Piem.: *Īsta mīlestība cilvēku vērš radības brīnumā. Mīlestība arī sīkā dzīvē atklāj dižumu.* (Z. Mauriņa) Nenoteiktiem adjektīviskiem divdabjiem šāds aforistisks lietojums nav raksturīgs.

3) Semantiski gramatiska saistība ar nenoteiktas vai vispārīgas nozīmes vietniekvārdiem *dažs, cits, (kaut) kas, nekas, neviens, (kaut) kāds, šāds, tāds, nekāds* vai citiem līdzīgas semantikas vārdiem. Piem.: *Es ieraudzīju pie tilta malas kādu sakumpušu stāvu.* (H. Vīka) *Ir pat tāds Mikelandželo personībai atbilstošs termins – terribilita, kas apzīmē ilgstošu garīgo un fizisko spēku sasprindzinājumu.* (L. Muktupāvela) *Pits triec vienā gabalā [...] katram kādu sirsniņu, personisku vārdu pasaka.* (G. Repše) Stabilos vārdu savienojumos resp. terminoloģiskās vārdkopās, kā arī kontekstos ar pastiprinājuma vai kādu citu stilistisku nozīmi kopā ar minētajiem vietniekvārdiem sastopami arī noteiktie īpašības vārdi: *kāda smagā automašīna, daži politiskie grupējumi, tas nebija nekāds grūtais uzdevums* u. tml.

4) Vispārīgas nozīmes vārdu savienojumi ar vietniekvārdiem *kas, kaut kas, nekas* un īpašības vārdiem vai divdabjiem, kas ir kontekstuāli resp. funkcionāli substantivēti. Piem.: *Nav jāprasa no mīlamā nekas ēdams un dzerams, ne ģērbjams, ne sedzams.* (J. Veselis) [...] *nojaušu, ka Toma dzīvē atgadījies kas nelāgs.* (R. Ezera) *Neko sakarīgu pirmajā reizē dakteris man nepavēstīja.* (G. Repše) *Viņā ieklūst kaut kas balts, silts un salds.* (I. Ābele) Nenoteiktie īpašības vārdi sastopami tad, ja nosauc nevis kādu konkrēta priekšmeta pazīmi, bet izsaka vispārīgu spriedumu: *jauns ar spēku, vecs ar prātu* u. tml. (MLLVG 1959: 448, 449).

5) Konstruktijas, kurās īpašības vārdus vai adjektīvīskos divdabjus pastiprina partikulas *jo, it(in), tik*. Piem.: *Pār zaļo zemi tagad jūlijs iet, Tik silta tam un salda dvaša.* (E. Zālīte) *Nekad ar tik skaistiem, izsmalcinātiem, aizraujošiem un interesantiem cilvēkiem nebiju pavadījusi laiku.* (G. Repše)

6) Izteikumi, kuros īpašības vārdi vai adjektīvīskie divdabji ir lietoti predikatīva funkcijā, proti, tie veido sastata izteicēja pilnnozīmes daļu vai ietilpst tās sastāvā. Piem.: *Auksts un mikls ir vēlīnā oktobra gais.* (A. Grīns) *Sinjorīnas acis ir dziļas.* (Anšl. Egļītis) [...] *jauniešu relatīvi mazā interese par dabas zinībām vērojama ne tikai Latvijā.* (KD) *Vēstule ir satricioša.* (G. Repše) Izņēmums ir gadījumi, kad sastata izteicēju veido stabils vārdu savienojums, tiek izteikts pastiprinājums vai runāts par kaut ko konkrētu, zināmu, nevis nezināmu, vispārīgu. Piem.: *Lūk, tas ir pareizais vārds!* (M. Zīverts)

7) Konstruktijas ar īpašības vārdiem un/vai lokāmajiem divdabjiem sekundāri predikatīva komponenta (dubultlocekļa vai pavadapstākļa) funkcijā. Piem.: *Ir agra rīta stunda, un aiz loga sarkans blāzmo saules lēkts.* (A. Grīns) *Rati guļ apgāzti.* (A. Dziļums) *Un viņš pagāja garām aizvainots un vilies, un tomēr reizē arī atvieglināts un atslogots.* (R. Ezera) *Sniegs sakritis dziļš, pūkains un biezs.* (L. Muktupāvela)

8) Teikumi, kuros īpašības vārdi un/vai adjektīvīskie divdabji veido savrupinātus apzīmētājus vai ietilpst to sastāvā. Piem.: *Šīs briesmīgās zīmes un nespodrais saules vaigs, baigi draudošs un tumšsarkans kā asinis, satricināja pašus bezbailīgos.* (A. Grīns) *Nekad viņš negleznoja lauku ainavas, bet tikai pilsētas skatus, raibus, burzmainus, trauksmainus, asus un šķautņainus.* (H. Vīka) *Meitiņ, grib teikt māte, tava seja ir skaista koka lapotne – kupla, maīga, dzīva.* (I. Ābele)

9) Lietojums salīdzinājuma konstrukcijās. Piem.: [...] *sviedru lāses izskatījās gaišas kā dzintars.* (E. Virza) [putna] *kakls bija izstiepts kā saspringta stīga, vibrēja kā lidojoša bulta.* (R. Ezera) *Tā iet it kā dzīves rūdītām sievietēm, kad viņas iegrib būt kā mazas meitenes.* (L. Muktupāvela) *Daži skati atklājas kā plīstošs prieka vilnis krūtīs.* (I. Ābele)

10) Tradicionāli lietoti stabili vārdu savienojumi ar frazeoloģisma vai termina raksturu: *garš laiks, aiz gara laika; gara mēle* ‘paradums plāpāt, aprunāt’; *ar gariem zobiem* ‘negribīgi’; *notiesājošs spriedums* u. tml. Piem.: [...] *drēbes viņš arvienu uzskatīja par lielu nastu.* (E. Virza) [...] *bez mandāta viņš paliks, tikai stājoties spēkā notiesājošam*

spriedumam. (NRA) Daudzos citos stabilos izteicienos un vārdkopterminos gluži pretēji ir nostiprinājušies noteiktie īpašības vārdi vai adjektīviskie divdabji (sk. 764. §).

11) Stilistiski marķēti vārdu savienojumi: savienojumi ar pastiprinājuma ģenitīvu, izsaukuma akuzatīvs vai citi izsaučieni: **lielu lielais, labu labais; Tavu lielu nelaimi! Tavu skaistu dziedāšanu! Cik skaista māja!** u. tml. (MLLVG 1959: 453). Adjektīviskajiem divdabjiem šāds izmantojums nav raksturīgs.

3.3.2. Noteiktie īpašības vārdi un noteiktie adjektīviskie divdabji

760. §.

Noteikto īpašības vārdu locīšana. Noteiktie īpašības vārdi jeb adjektīvi ar noteiktajām galotnēm ir radušies no īpašības vārdiem ar nenoteiktajām galotnēm (Endzeļins 1951: 464, 466; MLLVG 1959: 429), un tiem vēsturiski ir izveidojusies sava īpatnēja locīšanas sistēma, kas atšķiras no lietvārdu un nenoteikto īpašības vārdu locīšanas. Vīriešu dzimtē vienskaitļa nominatīvā noteiktiem īpašības vārdiem ir galotne *-ais*, sieviešu dzimtē – galotne *-ā*, sal.: *labs vīrs – lab-ais vīrs, laba sieva – lab-ā sieva*. Piem.: **Drūmais** liktenis man bija atstājis tikai atmiņas. (A. Kolbergs) *Tikai bērna sirdī var ieiet lielā taisnība.* (H. Vīka) *Mežu galos jau šūpojas vēlie rudens vēji.* (A. Dziļums)

Raksturīga noteikto īpašības vārdu locīšanas pazīme ir paplašinātās galotnes vienskaitļa datīvā un lokatīvā, kā arī daudzskaitļa datīva un instrumentāļa kopīgajā formā un lokatīvā, sal.: *jaun-am – jaun-ajam gadam, jaun-ā – jaun-ajā gadā*. Piem.: *Arī Zelmeņu saimniekam, nopietnajam viņpagasta puisim, viņa vēl nebija apsolījusies.* (A. Dziļums) *Kļīstot pa klusajām, dziļi aizsnigušajām ielām [...] krēslainajās ziemas stundās.* (Z. Mauriņa) **Saviesīgajai** daļai vien vajadzēs tūkstoti. (Z. Skujiņš) Paplašinātās galotnes tomēr nav universāla vai vienmēr obligāta latviešu valodas noteikto īpašības vārdu pazīme, jo dažādu iemeslu dēļ paplašinātās galotnes var tikt saīsinātas resp. aizstātas ar nenoteikto īpašības vārdu nepaplašinātajām galotnēm (sk. 761., 762., 773., 774. §).

Noteiktie īpašības vārdi pēc vajadzības var tikt lietoti vokatīvā, turklāt šajā locījumā tiem ir divējādas vārdformas. Ja lietvārdu vokatīvā lieto ar nominatīva galotni, tad atkarīgajam īpašības vārdam ir noteiktā nominatīva galotne: *labais dēls! mīļā māte!* Tā tas vienmēr ir daudzskaitlī: *mīļie vecāki!* Ja lietvārdam vienskaitļa vokatīvā ir vai nu ar akuzatīvu sakritusi, vai bezgalotnes forma, tad no tā atkarīgu īpašības vārdu lieto vai nu ar noteikto nominatīva, vai akuzatīva galotni: *mīļais puisīt!* vai *mīļo puisīt!* *mīļā māsiņ!* vai *mīļo māsiņ!* Piem.: *Pagaidiet, jaunais draugs! Jauno cilvēk, vai jūs nepaskaidrotu tuvāk, kā jūs to domājat?* (M. Zīverts)

Noteikto īpašības vārdu locīšanas pamatparadigmas

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>mīļ-ais draugs</i>	<i>mīļ-ā māte</i>
Ģ	<i>mīļ-ā drauga</i>	<i>mīļ-ās mātes</i>
D	<i>mīļ-ajam draugam</i>	<i>mīļ-ajai mātei</i>
A/I (ar)	<i>mīļ-o draugu</i>	<i>mīļ-o māti</i>
L	<i>mīļ-ajā draugā</i>	<i>mīļ-ajā mātē</i>
V	<i>mīļ-ais draugs!</i>	<i>mīļ-ā māte! mīļ-ā māt! vai mīļ-o māt!</i>

Daudzskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>mīl-ie draugi</i>	<i>mīl-ās mātes</i>
Ģ	<i>mīl-o draugu</i>	<i>mīl-o māšu</i>
D/I (ar)	<i>mīl-ajiem draugiem</i>	<i>mīl-ajām mātēm</i>
A	<i>mīl-os draugus</i>	<i>mīl-ās mātes</i>
L	<i>mīl-ajos draugos</i>	<i>mīl-ajās mātēs</i>
V	<i>mīl-ie draugi!</i>	<i>mīl-ās mātes!</i>

Īpašības vārdu locīšanas jauktās paradigmas

761. §.

Formu smagnējības vai nelabaskaņas dēļ paplašinātās galotnes nemēdz būt ar piedēkli *-ēj-* atvasinātiem īpašības vārdiem, sal.: *vispārējs – vispārējais, vispārējam, vispārējā troksnī; šorītējs – šorītējais, šorītējam, šorītējā avīzē; vakarējs – vakarējais, vakarējam, vakarējā izrādē; kalsnējs – kalsnējais, kalsnējam puisim; melnīgsnējs – melnīgsnējais, melnīgsnējos matos*. Piem.: *Cik labi, ka esi atbraucis, es tomēr visu laiku baiļojos, ka **pēdējā** brīdī tu pārdomāsi*. (G. Repše) **Pretējā** ejas pusē klusēdamas sēdēja divas latviešu veciņas. (KD)

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>pretēj-ais krasts</i>	<i>pretēj-ā mala</i>
Ģ	<i>pretēj-ā krasta</i>	<i>pretēj-ās malas</i>
D	<i>pretēj-am krastam</i>	<i>pretēj-ai malai</i>
A/I (ar)	<i>pretēj-o krastu</i>	<i>pretēj-o malu</i>
L	<i>pretēj-ā krastā</i>	<i>pretēj-ā malā</i>

Daudzskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>pretēj-ie krasti</i>	<i>pretēj-ās malas</i>
Ģ	<i>pretēj-o krastu</i>	<i>pretēj-o malu</i>
D/I (ar)	<i>pretēj-iem krastiem</i>	<i>pretēj-ām malām</i>
A	<i>pretēj-os krastus</i>	<i>pretēj-ās malas</i>
L	<i>pretēj-os krastos</i>	<i>pretēj-ās malās</i>

762. §.

Latviešu valodā tāpat pastāv jaukts īpašības vārdu locīšanas paveids: īpašības vārdi ar noteiktajām galotnēm, kuriem datīvā (daudzskaitlī – datīva un instrumentāļa

kopīgajā formā) un lokatīvā ir tādas pašas galotnes kā nenoteiktajiem īpašības vārdiem, sal., piem.: **Prāvajā priekšējā** *telpā aiz ozolkoka krāsā nobeicētas letes [...] stāvēja pati Lielā Milda.* (A. Kolbergs) Kā jau norādījis J. Endzelīns, latviešu valodā noteiktajiem īpašības vārdiem: „viensk. datīvā un lokatīvā un daudzsk. datīvā, instrumentālī un lokatīvā ir arī īsākas, ar atbilstošo nenoteikto adjektīvu formām identiskas formas bez *-aj-*” (Endzelīns 1951: 467).

763. §.

Noteikto adjektīvisko divdabju locīšana. Noteiktās galotnes un to lietošana dažādos locījumos raksturīga adjektīviskajiem divdabjiem, proti, apzīmētāja funkcijā jeb atributīvi lietotiem lokāmajiem divdabjiem. Tos loka tāpat kā noteiktos īpašības vārdus, un noteikto adjektīvisko divdabju pamatparadigmai piemīt paplašinātās galotnes datīvā (daudzskaitlī – datīva un instrumentāļa kopīgajā formā) un lokatīvā. Tāpat kā noteiktie īpašības vārdi, arī noteiktie adjektīviskie divdabji atbilstošas semantikas vārdu savienojumos tiek lietoti vokatīvā: *Cienījamais (cienījamo) kolēģi! Cienījamā profesore! Cienījamie konferences dalībnieki! Godātie viesi!*

Noteikto adjektīvisko darāmās kārtas tagadnes divdabju locīšana

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>ziedoš-ais krūms</i>	<i>plaukstoš-ā roze</i>
Ģ	<i>ziedoš-ā krūma</i>	<i>plaukstoš-ās rozēs</i>
D	<i>ziedoš-ajam krūmam</i>	<i>plaukstoš-ajai rozei</i>
A / I (ar)	<i>ziedoš-o krūmu</i>	<i>plaukstoš-o rozi</i>
L	<i>ziedoš-ajā krūmā</i>	<i>plaukstoš-ajā rozē</i>

Daudzskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>ziedoš-ie krūmi</i>	<i>plaukstoš-ās rozēs</i>
Ģ	<i>ziedoš-o krūmu</i>	<i>plaukstoš-o rožu</i>
D / I (ar)	<i>ziedoš-ajiem krūmiem</i>	<i>plaukstoš-ajām rozēm</i>
A	<i>ziedoš-os krūmus</i>	<i>plaukstoš-ās rozēs</i>
L	<i>ziedoš-ajos krūmos</i>	<i>plaukstoš-ajās rozēs</i>

Noteikto adjektīvisko darāmās kārtas pagātnes divdabju locīšana

Noteikto adjektīvisko darāmās kārtas pagātnes divdabju nominatīvi vīriešu dzimtes vienskaitlī beidzas ar izskaņu *-uš-ais*, resp., regulāro noteikto galotni *-ais*, sal.: *pagāj-is – pagāj-uš-ais gads, sakumpušais augums, apsūņojušais salmu jumts* u. c. Sieviešu dzimtes vienskaitlī mūsdienu literārajā valodā ir vispārinājusies un nostiprinājusies nominatīva izskaņa *-usī*, resp., galotne *-ī*, sal.: *diena ir pagājusi – pagājusī diena*. Piem.: **Sasvīdusī** *mugura knieš un niez kā karstām smiltīm nokaisīta.* (I. Indrāne)

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>izplaukuš-ais zieds</i>	<i>uzplaukuš-ī vijolīte</i>
Ģ	<i>izplaukuš-ā zieda</i>	<i>uzplaukuš-ās vijolītes</i>
D	<i>izplaukuš-ajam ziedam</i>	<i>uzplaukuš-ajai vijolītei</i>
A/I (ar)	<i>izplaukuš-o ziedu</i>	<i>uzplaukuš-o vijolīti</i>
L	<i>izplaukuš-ajā ziedā</i>	<i>uzplaukuš-ajā vijolītē</i>

Daudzskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>izplaukuš-ie ziedi</i>	<i>uzplaukuš-ās vijolītes</i>
Ģ	<i>izplaukuš-o ziedu</i>	<i>uzplaukuš-o vijolīšu</i>
D/I (ar)	<i>izplaukuš-ajiem ziediem</i>	<i>uzplaukuš-ajām vijolītēm</i>
A	<i>izplaukuš-os ziedus</i>	<i>uzplaukuš-ās vijolītes</i>
L	<i>izplaukuš-ajos ziedos</i>	<i>uzplaukuš-ajās vijolītēs</i>

Noteikto adjektīvisko ciešamās kārtas tagadnes divdabju locīšana

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>pazīstam-ais vīrietis</i>	<i>neatrisinām-ā problēma</i>
Ģ	<i>pazīstam-ā vīrieša</i>	<i>neatrisinām-ās problēmas</i>
D	<i>pazīstam-ajam vīrietim</i>	<i>neatrisinām-ajai problēmai</i>
A/I (ar)	<i>pazīstam-o vīrieti</i>	<i>neatrisinām-o problēmu</i>
L	<i>pazīstam-ajā vīrietī</i>	<i>neatrisinām-ajā problēmā</i>

Daudzskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>pazīstam-ie vīrieši</i>	<i>neatrisinām-ās problēmas</i>
Ģ	<i>pazīstam-o vīriešu</i>	<i>neatrisinām-o problēmu</i>
D/I (ar)	<i>pazīstam-ajiem vīriešiem</i>	<i>neatrisinām-ajām problēmām</i>
A	<i>pazīstam-os vīriešus</i>	<i>neatrisinām-ās problēmas</i>
L	<i>pazīstam-ajos vīriešos</i>	<i>neatrisinām-ajās problēmās</i>

Noteikto adjektīvisko ciešamās kārtas pagātnes divdabju locīšana

Vienskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>nopļaut-ais lauks</i>	<i>izlasīt-ā grāmata</i>
Ģ	<i>nopļaut-ā lauka</i>	<i>izlasīt-ās grāmatas</i>
D	<i>nopļaut-ajam laukam</i>	<i>izlasīt-ajai grāmatai</i>
A/I (ar)	<i>nopļaut-o lauku</i>	<i>izlasīt-o grāmatu</i>
L	<i>nopļaut-ajā laukā</i>	<i>izlasīt-ajā grāmatā</i>

Daudzskaitlis

	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>nopļaut-ie lauki</i>	<i>izlasīt-ās grāmatas</i>
Ģ	<i>nopļaut-o lauku</i>	<i>izlasīt-o grāmatu</i>
D/I (ar)	<i>nopļaut-ajiem laukiem</i>	<i>izlasīt-ajām grāmatām</i>
A	<i>nopļaut-os laukus</i>	<i>izlasīt-ās grāmatas</i>
L	<i>nopļaut-ajos laukos</i>	<i>izlasīt-ajās grāmatās</i>

764. §.

Noteikto īpašības vārdu un noteikto adjektīvisko divdabju lietošana. Noteikto īpašības vārdu un noteikto adjektīvisko divdabju lietošanas konteksti pamatos ir vienādi vai līdzīgi, un atšķirības vērojamas galvenokārt detaļās vai formu izmantošanas biežumā. Mūsdienu latviešu literārajā valodā konstatējami šādi galvenie noteikto īpašības vārdu un noteikto adjektīvisko divdabju lietošanas nosacījumi:

1) Norādījums uz dzīvām būtnēm, priekšmetiem vai parādībām, kas kvalificējas kā zināmas, proti, tās ir jau iepriekš minētas un pazīstamas no konteksta vai situācijas. Piem.: [...] **lielais bērzs** birzs malā bija pāršķelts no augšas līdz apakšai. (E. Virza) [...] **blakus ievai augošais** lazdas krūms. (A. Grīns) *Man garām lieli, zili vēji šalc* [...] **Bet lielie vēji** skan un garām skrien. (E. Zālīte) *Strazds aizlido, šūpojas tikai zars ar **piebriedušajiem, sārtajiem** ziedpumpuriem.* (R. Ezera) [...] **kandidāti jāapspriež savienību veidojošo partiju valdēs.** (NRA)

2) Konteksti, kuros apzīmējamā priekšmeta noteiktības pazīme ir formāli marķēta, jo attiecīgo lietvārdu paskaidro ģenitīvs – cits lietvārds vai piederības nozīmes vietniekvārdu formas *mūsu, jūsu, viņa, viņas, viņu*, kas raksturo priekšmetu kā zināmu un noteiktu. Piem.: [...] *redzu durvīs pazūdam **mātes pelēko** lakatiņu.* [...] **viņa bargajai** sejai *tad laižas pāri skumja ēna.* (A. Grīns) [...] *viņus drīz vien iemidzināja **lietus vienmuļīgais un mierīgais** troksnis.* (E. Virza) *Bet ikreiz iznirst tikai **viņa novecojusī** seja.* (R. Ezera) *Un es nezinu, ko darīt ar **cilvēku uzticētajiem** noslēpumiem.* (G. Repše)

3) Noteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietojums aiz vietniekvārdiem *šis, tas, pats, viss, ikkatrs, mans, tavs, savs*, kuri norāda, ka ar lietvārdu izteiktās reālijas ir noteiktas un pazīstamas. Piem.: *Dažās stundās **viss plašais** klajums bij pieplūdis mālaina ūdens.* (E. Virza) *Tavs **mīlais** tuvums mani spirdzināja* [...] *Arī acīs **tas pats klusais, mierīgais** spulguums.* (E. Zālīte) [...] *tā **pusdegusī** māja šīs ziemas bargajā sniegā būs*

galīgi iekritusi. (I. Indrāne) *Atdodiet man manu dzīvi! Manu pieredzēto, manu izsāpēto, manis izciesto.* (L. Muktopāvela) *Viņš, protams, neizskatās kā mans garais un kalsnais tēvs.* (G. Repše)

4) Situācija, kad izsakāmā pazīme un ar to saistītais priekšmets vai parādība ir svarīga, to vēlas īpaši uzsvērt un izcelt. Piem.: *Divas nedēļas mēs rijām kulšanas puteklus, tad lielais darbs bija nobeigts.* (A. Dziļums) *Tad Anna [...] sameklē ar apsmērētajām pusēm kopā saliktu sviestmaižu pāri.* (R. Ezerā) *Kopš bērnības man raustās dūša no rūgtajiem kāļiem, sīvajiem rutkiem, pliekani saldajiem burkāniem un glumajām bietītēm.* (G. Repše)

Noteikto īpašības vārdu formām var piemist semantiski stilistisks uzdevums vai emocionālā ekspresija, t. i., tās veic īpašības resp. pazīmes pastiprinātājas vai uzsvērējas funkciju un var noderēt kontrasta izcelšanai (Endzelīns 1951: 597): *tīrais brīnums, tīrais posts, tīrais negals, melnais tūkstotis, neesmu mazais bērns, tas nav vieglais uzdevums, lielais paldies!* u. c. Piem.: *Humors, nu gatavais humors.* (G. Repše) Šāds noteikto adjektīvisko divdabju izmantojums nav konstatēts.

5) Izmantojums vispārākās pakāpes vai tās nozīmē lietotās formās. Piem.: *Šis pagrabs bija visklusākā vieta [...] Pēc siena un āboliņa nopļaušanas vasara bij sasniegusi savu augstāko virsotni.* (E. Virza) *Viņa bija paņēmusi līdz tikai visnepieciešamākās mantas.* (Z. Mauriņa) Tikai noteikto īpašības vārdu lieto kopā ar tās pašas saknes pastiprinājuma ģenitīvu: *jauku jaukais* u. tml. Piem.: *Zāģis man labu labais.* (A. Dziļums) *Es esmu viena lielu lielajā muižas ēkā.* (Z. Mauriņa)

6) Konstrukcijas, kurās īpašības vārdi vai adjektīviskie divdabji izmantoti par uzrunu vai tās apzīmētāju. Piem.: *Tu velti mieru lūdies, jaunā sirds.* (E. Zālīte) *Ak, nomale tātā, kam dzisi, Kam zudi no manis kā prieks?* (A. Čaks) *Biruta Neizteicamā! Biruta Nesasniedzamā! Biruta Mirdzošā!* (J. Sudrabkalns) *Kāpēc, nelaimīgais, tu neteici, ka es viņu gaidu?!* (Anšl. Eglītis) *Kas esi, baltais, mājīgais veids?* (Karogs)

7) Gadījumi, kad īpašības vārdi vai adjektīviskie divdabji apzīmē īpašvārdus vai ir saliktu nosaukumu sastāvdaļa: *mazais Jānītis, Kārlis Lielais, Augstie Tatri, Baltā jūra, Labās Cerības rags, Lielais kanjons, Klusais okeāns, Tālie Austrumi, Amerikas Savienotās Valstis, Apvienotie Arābu Emirāti, Ķemeru Nacionālais parks, Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūra* u. tml. Piem.: [...] *mēs zēģelējām droši iekšā bangainajos Ziemeļjūras ūdeņos.* (A. Grīns) *Tas taču slavenais Ķīnas pūķis.* (M. Zīverts) *Kā bite pa šūnām es eju pa Lielo estrādi.* (O. Vācietis) [...] *pelnīti iegūta „Lielā mūzikas balva 2007”.* (LA)

8) Konstrukcijas, kuras tiek veidotas, izmantojot vārdu savienojumus *viens no, daži no, kāds no* u. tml. Piem.: *Globālā sasīšana ir viena no bīstamākajām cilvēces ilgtērmiņa problēmām.* (Diena) *Egoistiski uzmeklēt dažus no pārpalikušajiem draugiem, lai kopā pakavētos šai dzīvē.* (G. Repše) *Viņu uzskata par vienu no daudzpusīgākajiem jaunās paaudzes japāņu pianistiem.* (LA) *Lūk, šis ir viens no nekaunīgajiem, kuram vajag būt pasaulē.* (G. Repše)

9) Tradicionāls lietojums stabilos vārdu savienojumos, frazeoloģismos un terminos, kas izsaka vienu jēdzienu: *baltie ceriņi, sarkanās bietes, labā un kreisā roka, aklie dunduri, jaunais pāris, aukstais galds, sociālie pakalpojumi, garais klepus, stiprā puse ‘kādas sevišķas spējas’; ārstējošais ārsts, vadošais pētnieks, konvertējamā valūta, piekaramā atslēga, mājas domājamā daļa* u. tml. Piem.: *Tad iesāpējās labā acs.* (A. Grīns) *No Kritones pļavas bija pazuduši pelēkie strazdi.* (A. Dziļums) *Smagais automobilis šņākdams mūs ievizināja Rīgā.* (H. Vīka) [...] *pašai sava šķīstošā kafija.* (G. Repše) [...] *viss saredzams kā caur palielināmo stiklu.* (R. Ezerā) *Secinājumi nav mana stiprā puse.* [...] *Tagad ir īstais brīdis!* (G. Repše)

765. §.

Ir īpašības vārdi, kuri pēc latviešu valodas tradīcijām un atbilstoši vārdu semantikai parasti tiek lietoti vai ir nostiprinājušies tikai ar noteiktām galotnēm: *vienīgais* – *vienīgais bērns*, *pēdējais* – *pēdējās ziņas*, *galvenais* – *galvenā iela*, *centrālais* – *centrālais laukums*, *malējais* – *malējais sols*, *pārējais* – *pārējie spēlētāji*, *pērnais* – *pērnais gads*, *turpmākais* – *turpmākā politika*, *līdzšinējais* – *līdzšinējā sekretāre* u. c. Piem.: **Vienīgais** tiesnesis, ko viņš atzīst, ir paša sirdsapziņa. (Z. Mauriņa) *Vēl reizi atņemšu es pilnām krūtīm elpu, Lai pēdējo sirds zemes malku dzer.* (E. Zālīte) *Nemšu cirvi, atstāšu: galveno ticību, galveno naidu un galveno mīlestību.* (O. Vācietis) Konstatēti tikai daži konteksti, kuros kāds no minētajiem īpašības vārdiem lietots ar nenoteikto galotni, piem., vārdu savienojums *viens vienīgs* – *redzēt kādu vienu vienīgu reizi* (LVV 2006: 1171): *Ilgāki klausoties, liekas, ka neraud vairs viena vienīga cilvēka būtne: Raud visas sienas, griesti un grīda.* (E. Zālīte)

766. §.

Parasti ar noteikto galotni tiek lietoti šādi no citām verbālām formām semantiski atšķirīgi vai desemantizējušies adjektīviskie divdabji, sal.: *gads ir pagājis* – *pagājušais gads*, *pagājusī nedēļa*; *viss jau ir bijis* – *bijušais vīrs*, *bijusī ministre*, taču arī – *grūts un nebijis pasākums*; *ilgi nācis* – *nākamais gads*, *nākamā vasara*; *laiks ir beidzies* – *pienācis beidzamais* ('pēdējais') *brīdis*, *beidzamā* ('pēdējā') *diena* u. tml. Piem.: *Spodris [...] tiesā no bļodas beidzamo pīrāgu.* (R. Ezera) *Salīdzinājumā ar nākamajiem A. Eglīša dramatiskajiem darbiem lugā „Kosma konfirmācija” vēl diezgan pamatīgi izjūtama prozaiķa klātbūtne.* (V. Hausmanis) *Aizgājušajai dzejniecei piemita cēla latviska pašapziņa.* (Karogs)

767. §.

Ar noteikto galotni tiek lietoti lietvārda pazīmes ieguvuši īpašības vārdi vai adjektīviskie divdabji: *lielie mūs nesaprot*, *mazie netiek mums līdzī*, *mums netrūkst ēdamā* u. tml. Piem.: *Mēs smiesimies par varenajiem, izjokosim viltīgos un liksim zvērēt neticīgajiem.* (Anšl. Eglītis) [...] *pavēl padotajiem sagaidīt jauno galma gleznotāju.* (V. Hausmanis) Tas raksturīgs kā morfoloģiskiem, tā kontekstuāliem jeb funkcionāliem substantivējumiem (sk. 444., 445. §). Piem., kontekstuāli īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju substantivējumi: *Jūs, tie jaunie, gudrie, izglītotie, ejat stalti paceltām galvām.* (Anšl. Eglītis) *Bet motociklu patiešām neizdevās pielaist [...] braucamais joprojām nemodās.* (Z. Skujiņš)

Atbilstoši teksta saturam var mīties noteiktās un nenoteiktās galotnes izmantojums, tādā veidā norādot uz jau zināmo un to, kas vēl tikai būs. Piem.: *Tomēr darbi krājās ar katru dienu. Vecie vēl nebija padarīti, kad jauni nāca vietā.* (A. Dziļums) Stilstiska nokrāsa substantīviskiem noteiktiem īpašības vārdiem piemīt sarunvalodas vai slenga izteicienos: *Tas nu gan ir labais! Tā nu gan ir īstā!* u. tml.

3.3.3. Noteikto un nenoteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietošanas svārstības

768. §.

Nenoteikto un noteikto galotņu lietošanas nosacījumi latviešu valodā veidojušies pakāpeniski, un atšķirīgas ir dažādu izlokšņu tradīcijas. Lai gan literārajā valodā pamazām ir nostiprinājušās galvenās nenoteikto un noteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietošanas likumības, dažos gadījumos joprojām vērojamas svārstības vai pa-

stāv iespēja lietot formas kā ar noteiktām, tā nenoteiktām galotnēm (Endzelīns 1951: 597; MLLVG 1959: 452, 456).

Pētot noteiktības/nenoteiktības kategorijas izpausmes un noteikto un nenoteikto gramatisko formu korelāciju, ir jāsecina, ka līdzīgos kontekstos, vienādos vai gandrīz vienādos semantiskos un gramatiskos nosacījumos latviešu rakstu valodā konstatējamas gan noteikto, gan nenoteikto īpašības vārdu vai adjektīvisko divdabju formas. Svārstības vērojamas kā noteikto īpašības vārdu, tā it sevišķi noteikto adjektīvisko divdabju lietošanā ar vai bez paplašinātajām galotnēm. Latviešu valodniecībā ir pastāvējusi atšķirīga šo parādību interpretācija un vērtējums (Brenķe 2009).

769. §.

Par dažādību noteikto un nenoteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietošanā liecina to izmantojums stabilos/tradicionālos vārdu savienojumos vai terminos, jo

1) ir vārdu savienojumi, kuros parasti lieto noteiktos īpašības vārdus vai adjektīviskos divdabjus: *labais/kreisais krasts, lielie sākuma burti, lielās smadzeņu puslodes, aukstie ēdieni, aukstais karš, aukstie ieroči, brīvais tirgus, veselais saprāts, garā diena* ‘cilvēks, kas visu dara ļoti lēni’; *kustamais/nekustamais īpašums, pastāvošā cena, gaidāmais laiks* u. c. Piem.: *Bet es nekā nesaprotu no nekustamajiem īpašumiem.* (Anšl. Eglītis) *Komēdijas sarežģījumi saistās ar gaidāmā koncerta gatavošanu.* (V. Hausmanis)

Stabils vārdu savienojums ar noteikto īpašības vārdu var tik pretstatīts tā paša īpašības vārda lietojumam ar nenoteikto galotni, tādējādi izsakot kādu īpašu semantisku nozīmi vai tās stilistisku nokrāsu: sal.: *kreisā puse – kreiss politisks novirziens* (LVV 2006: 544). Piem.: *Un dzīvei ir kreisā puse, un katrs no mums grib būt kreiss.* (O. Vācietis)

2) ir vārdu savienojumi, frazeoloģismi vai termini, kuros parasti ietilpst nenoteiktie īpašības vārdi vai adjektīviskie divdabji: *zema/augsta balss, grūta galva* ‘vājas spējas iemācīties’, *stingra stāja, kaitīgs ieradums, veselībai kaitīgi apstākļi, īslaicīgs imports; paaugstināts/pazemināts asinsspiediens, apstiprināts akreditīvs, pieņemama cena, apturēts maksājums, steidzams maksājums* (LVV 2006: 155, 302, 470, 1047; ALKBTV 1999). Piem.: [...] *dāvinātam zirgam vai ēzelim zobos neskatās.* (G. Repše)

3) ir vārdu savienojumi, kuros sastopami kā nenoteiktie, tā noteiktie īpašības vārdi vai adjektīviskie divdabji: *augsta/augstā amatpersona, augsts/augstais amats, miesīgs/miesīgais tēvs, ekonomisks/ekonomiskais pieaugums; pieejamas/pieejamās ērtības, iepļānotas/ieplānotās izmaksas*, sal.: *viņš ir mans miesīgs (miesīgais) tēvs – Man palīdzēja miesīgais tēvs.* (G. Repše) Reizēm vienu un to pašu lietvārdu vienlaikus apzīmē kā nenoteikts, tā noteikts īpašības vārds. Piem.: *Libertīnisti līdz pat mūsdienām tiek uzskatīti par cilvēkiem bez stingriem tikumiskajiem principiem.* (A. Plaudis)

770. §.

Uzskatāmi nenoteikto un noteikto īpašības vārdu vai adjektīvisko divdabju izmantojuma svārstības resp. atšķirības izpaužas semantiski līdzīgos vārdu savienojumos: *garīgas intereses, garīga ceremonija, garīgās dziesmas, garīgā mūzika, garīgais seminārs; pētniecisks/pētnieciskais darbs, pētnieciska ekspedīcija; profesionālā orientācija, profesionālas intereses, profesionālās slimības, profesionāls sportists; tikumīgs cilvēks, tikumiskie uzskati* (LVV 2006: 305, 824, 881, 1096) u. c. Piem.: [...] *šajās augstskolās latvieši gk. izglītojās [...], nevis te veica pētniecisku darbu vai avansējās augstākos akadēmiskos amatos [...]* prioritāti dodot *profesionālajai kvalifikācijai.* (ZV)

771. §.

Latviešu valodā ir konstatējamas, piem., šādas atkāpes no vispārīgajiem noteikto un nenoteikto īpašības vārdu vai adjektīvisko divdabju lietošanas nosacījumiem:

1) Kā nenoteiktās, tā noteiktās formas sastopamas vārdu savienojumos ar vietniekvārdu *nekāds, nekāda: tā nav nekāda reta lieta, viņš nebij nekāds lielais orators* (MLLVG 1959: 447, 438). Piem.: *Un nekādu lielo naudu es arī neesmu manījusi.* (G. Repše)

2) Dažos kontekstos aiz vārdiem *šāds, tāds, dažs, kāds, visāds, dažāds* īpašības vārds vai adjektīviskais divdabis var būt ar noteikto galotni, ja tas kopā ar apzīmējamo vārdu veido vai nu nedalāmu vārdkopu, vai apzīmē kādu noteiktu priekšmetu: *bet ir taču kāda vienīgā, īstā patiesība* (MLLVG 1959: 448).

3) Lai gan parasti aiz vietniekvārdiem *viss, tas, šis, katrs* lieto noteiktos īpašības vārdus vai adjektīviskos divdabjus, vispārinājuma nozīmē, stabilos izteicienos vai īpaši dzejas tekstos iespējamas nenoteiktās formas: *līdz šai baltai dienai* u. c. (MLLVG 1959: 436). Piem.: *Lietus deva dzert visai izslāpušai radībai.* (E. Virza) *Nekad es nebūtu to ticējusi, Ka apklust var šīs sāpes asas [...] visos sīkos, ikdienišķos niekos Es jūtu dzeloņus. [...] katrā sīkā saknītē briest salda sula.* (E. Zālīte)

4) Reizēm nenoteiktie īpašības vārdi vai adjektīviskie divdabji sastopami saistījumā ar lietvārdiem, kurus apzīmē cita lietvārda piederības ģenitīvs vai vietniekvārdi *mans, mūsu, savs* u. tml.: *mans labs draugs* 'kāds mans labs draugs?', *mūsu laikmeta raksturīga iezīme, mums šai lietā ir savi noteikti uzskati* (Endzelīns 2001: 117; MLLVG 1959: 438). Piem.: *Toties mans labs draugs, gleznotājs un šahists, kas dzīvoja turpat manā 4. tajā stāvā, aizrāvās pārlieku.* (Anšl. Eglītis) *Kur gan liktens aizsaucis Manu senu draugu? (E. Zālīte) [...] orientējot augstskolu uz Latvijas kā neatkarīgas nelielas valsts neatliekamām vajadzībām. [...] katram no tiem ir savs vēsturisks pamatojums.* (ZV)

5) Ja īpašības vārds vai adjektīviskais divdabis vispārākā pakāpē ir izmantots par sastata izteicēja pilnnozīmes daļu, dažkārt iespējama nenoteiktā galotne: *piens ir visgaršīgāks, kad vēl pasilts; avotos ūdens ir vistīrāks* (Endzelīns 2001: 83; MLLVG 1959: 439).

772. §.

Svārstības noteikto un nenoteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietošanā latviešu valodā ir pastāvējušas vēl visu pagājušo gadsimtu līdz mūsdienām. Taču to izplatība kopš 60.–70. gadiem pakāpeniski samazinās situācijā, kad latviešu valodniecībā un sabiedrībā dominē literārās valodas normu nostiprināšanās tendence (Ceplīte 1967: 135; Ceplīte 1970: 150). Centieni nostiprināt noteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietošanas nosacījumus dažkārt saistīti ar hipernormēšanu, resp., noteikto formu dominances nodrošināšanu (par to: Hauzenberga-Šturma 1972: 37; Grīsele 1999: 85). Tas vērojams 60.–90. gadu terminoloģijas sistematizēšanā, jo, piem., tehnisko zinātņu terminoloģijā no visiem Terminoloģijas komisijas apstiprinātajiem vārdkopterminiem ar īpašības vārdu atkarīgajā komponentā īpašības vārds ar noteikto galotni izmantots gandrīz 88% vārdkopterminu (Skujiņa 2002: 78).

773. §.

Dažādu iemeslu dēļ (labskaņa, vēlēšanās vairīties no garām un izrunā neērtām formām, dzejas ritms, arī autora paviršība u. c.) reizēm netiek ievērotas latviešu literārajai valodai noteiktās paplašināto galotņu lietošanas normas, t. i., veidojas īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju jaukta paradigma: nominatīvā, ģenitīvā, akuzatīvā – noteikto galotņu formas, bet datīvā (daudzskaitlī datīvā un instrumentālī) un lokatīvā – nenoteikto galotņu formas. Piem.: [...] *klausītāji viņu lūdza nolasīt vienu no viņas vismīļākiem dzejoļiem [...] Viens no Jaunsudrabiņa visgaišākiem tēliem.* (Z. Mauriņa) [Anšlavs Eglītis] *kļuva par vienu no ievērojamākiem latviešu lugu rakstniekiem.* (V. Hausmanis)

Atkāpes no garo jeb paplašināto galotņu lietošanas īpaši vērojamas noteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lokatīva formās. Piem.: *Lielupes krasta **augstākā** vietā stāvēja vecas vējdzirnavas.* (E. Virza) *Lūk, cirvis! Tas esot **liktenīgā** dienā atrasts nelaiķim blakus.* (A. Dziļums) ***Lielā** dzīves rotaļā Maz kas paliek pāri [...] Jau pumpuri briest saules **siltos** staros [...] Kādēļ, ak, kādēļ mirklī tai **saldā** [...] Es tavos **klusos** vārdos šūpojos Kā maija sudrabotos ūdeņos.* (E. Zālīte) ***Kreisā** pusē vēl truli dur sāpe vakarējā.* (I. Ziedonis)

Tā kā noteikto adjektīvisko divdabju formas parasti ir garākas nekā noteikto īpašības vārdu formas, divdabjiem biežāk nekā īpašības vārdiem vērojama paplašināto galotņu aizstāšana ar īsākajām nenoteiktajām galotnēm. Piem.: *Protams, **bijušam** saimniekam [...] mājas svētība kupli nebija augusi; lai nebūtu jādodomā par **nākošām** dienām.* (A. Dziļums) [...] ***pagājušā** pavasarī; lāpa noliecās viņa **trīcošā** rokā.* (A. Grīns) *Vīri, kas strādāja laukos, atgriezās pagalmā tikai **ēdamā** laikā.* (E. Virza) [...] *gleznas tiem patīkami atgādina par **aizgājušiem** laikiem.* (Pauls Bankovskis) *Un viņa iegrozīja sevi visās **iespējamās** komisijās, žūrijās, padomēs.* (G. Repše)

Dzejas valodā īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju noteikto vai nenoteikto formu izmantošana, to korelācija ir atkarīga no pantmēra, sal.: *Tas man **tīrais** nieks.* (LVV 2006: 1098) – *Glābt tevi šīm rokām **tīrs** nieks.* (E. Zālīte) u. tml. Piem.: *Tajās ir kaut kas mans, tāpat kā **melnajā dzirkstošā** antracītā un Mēness celiņā.* (O. Vācietis) *Vai vakars zogas **vēls** vai **agrais** rīts.* (E. Zālīte)

Par atkāpi no normas nosacīti var vērtēt latviešu valodnieku konstatējumu, ka paplašinātās galotnes var nebūt īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju morfoloģiskiem un konteksta substantivējumiem: *pagasta vecākam, piederīgiem, brīvprātīgiem* u. c. (Endzeļiņš 2001: 34; MLLVG 1959: 441), sal., piem.: *aizgājušie, taču – Par **aizgājušiem** tikai labo* (G. Repše); *intervējamās – [...] lielākoties maksāts nekam nederīgām žurnālistēm, kas kopā ar **intervējamām** apdzeras un kādu laiku turpina draudzēties.* (G. Repše)

774. §.

Lai gan noteikto vai nenoteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju, kā arī paplašināto galotņu lietošanu nosaka dažādi faktori un to savstarpējās attiecības, pēc formālās vai stingri normatīvās pieejas piekritēju pārliecības, nedrīkst pieļaut, ka datīvā, instrumentālī un lokatīvā noteiktās galotnes mēdz aizstāt ar nenoteiktajām, jo noteiktās galotnes lietošana ir racionālāka un nodrošina precīzu informāciju, bet tās aizstāšana ar nenoteikto galotni „mazina teksta informatīvu” (Ceplīte 1969: 151; Ceplīte, Ceplītis 1991: 42).

Taču jāatzīst, ka teikumi vai teksti, kuros bieži sastopamas garās jeb paplašinātās īpašības vārdu vai it sevišķi adjektīvisko divdabju vārdformas, mēdz būt smagnēji, stilistiski neveikli un neliecina par izteiksmes raitumu. Sal., piem.: [...] *it kā viņa tiešām sekotu savam **nenovēršamajam** liktenim.* (A. Dziļums) *Tomēr tieši dokumentālā teātra teritorijā bija radīts viens no izrāžu izlases **spēcīgākajiem** un **būtiskākajiem** darbiem.* (KD) *Ironiski analītisks skatījums uz **politiskajiem, ekonomiskajiem** un **sociālajiem** procesiem valstī.* (RV) Tāpēc, domājams, izteiksmes viegluma, īsuma vai ekonomijas dēļ valodnieku izvirzītās sistēmiskās prasības noteikto galotņu lietošanā tomēr dažkārt tiek pārkāptas, autoriem izvēloties nenoteiktās resp. nepaplašinātās galotnes. Piem.: *Jānis Krēsliņš ir viens no mūsu **ietekmīgākajiem, arī pazīstamākajiem** vēsturniekiem.* (KD)

775. §.

Dažiem noteiktiem īpašības vārdiem vai adjektīviskiem divdabjiem ar trim vai vairākām zilbēm pēc tradīcijas paplašināto galotņu vietā parasti tiek lietota nepaplašinātā, resp., nenoteiktā galotne: *cienījamai* (nevis *cienījamajai*) kundzei, *ļoti godājamam*

(nevis *godājamajam*) *Kalniņa kungam, caurstaigājamā* (nevis *caurstaigājamajā*) *istabā* u. c. (Blese, Pētersons 1933: 17; Ozoliņš 1935: 50; Rūķe 1940: 7; Celmiņa 1969: 15). Piem.: *Sludinājums „Neatkarīgā Rīta Avīzē” var iesniegt [..]* (NRA)

Ir teikumi, kuros konstatējami dažādi – atšķirīgi vai pat pretēji –, proti, kā noteikto, tā nenoteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietošanas nosacījumi: noteiktības nozīme, partikulas *it(in)*, *tik*, lietojums sastata izteicēja nominālā daļā u. c. Piem.: *Tā ir vienīgā izeja.* (LVV 2006: 1171) *Pēc mierīgajām, tik ierastajām ikrīta brokastīm sevi iemest laika caurulē.* (I. Ābele) Noteiktības/nenoteiktības nosacījumu konkurencē parasti prevalē konteksta semantika un struktūra, īpašības vārdu vai adjektīvisko divdabju semantika un formālie rādītāji, izmantojums predikāta funkcijā. Sal., piem.: [..] *lai latvieši varētu izvirzīties akadēmiskajā dzīvē [..] bremsēja latviešiem iespējas izvirzīties dzimtenē gan saimnieciskās un administratīvās, gan arī akadēmiskās sfērās.* (ZV) Ja piemēra otrajā daļā visi trīs īpašības vārdi būtu ar noteikto, t. i., paplašināto, galotni, teksts kļūtu smagnējs.

Dažādu faktoru darbība un semantiskas nianses reizēm netiek respektētas aizcētas ievērot literārās valodas normas, aizvēlēšanās vairīties no kļūdām noteikto galotņu lietošanā, kas rada pārspīlējumus noteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju izmantojumā: *radošie semināri, radošās izcilības festivāls, bērnam morāles principus var attīstīt vispārīzglītojošajā vai profesionāli tehniskajā skolā* u. tml.; pēdējā piemērā taču domāta nevis konkrēta, bet kāda vispārīzglītojoša vai profesionāli tehniska skola vispār (Grīse 1999: 82).

776. §.

Dažos kontekstos un vārdu savienojumos noteiktības/nenoteiktības formālā izpausme būtiski nemaina izsakāmo saturu vai nav aktuāls pretstatījums *noteikts/nenoteikts, zināms/nezināms*, tāpēc iespējams kā noteikto, tā nenoteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietojums, sal.: *atvainojamies par sagādātajām/sagādātām neērtībām, es to uzzināju nesen notikušajā/notikušā pasākumā, pamestās/pamestas sievietes* u. tml. Piem.: *Viņa deva padomus, kā dzīvot pamestām sievietēm.* (G. Repše) *Starptautiskajā kontekstā tas var apgrūtināt Latvijas uzņēmumu ārējo konkurētspēju.* (Delfi)

Tā kā raitāka un lokanāka izteiksme dažkārt ir panākama, neuzskatot par likumu noteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju paplašināto galotņu lietošanu gadījumos, kad iespējami abu formu (garo un īso, proti, ar noteikto un nenoteikto galotni) varianti, no valodas ekonomijas un labskaņas viedokļa priekšroka var tikt dota īsajām vārdformām bez *-aj-*. Piem.: [..] *viņa bravurīgais tenors [..] tiecas laužties cauri aizlijušiem vagona logiem.* (A. Grīns) [..] *redzu, no kā cēlies antracīts, un jūtu to nezināmo, ko jūt, skatoties suģestējošās zvaigznēs...* (O. Vācietis) *Turklāt savā draudzīgā noskaņā šoreiz netaisos līdināties kopā ar Mozaikas paziņojumu apstrīdējušo kardinālu.* (NRA)

Tādējādi locīšanas jaukta paradigma, t. i., noteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietošana datīvā (daudzskaitlī: datīvā un instrumentālī) un lokatīvā bez paplašinātajām galotnēm, sastopama līdz mūsdienām. Piem.: *Viņš vēlējās mierīgu, skaistu māju un sievieti-pavardu bez profesionālām ambīcijām.* (G. Repše) [..] *vēlme bāzt spieķus riteņos aizejošam laikam.* (KD) [..] *viņš izspēlēja partiju, kas [..] ierindojama starp latviešu mākslas vēstures rakstniecības augstākām virsotnēm.* (KD)

Taču jāņem vērā, ka viena un tā paša vārda lietojums ar noteikto vai nenoteikto galotni ne vien dažādos, bet arī līdzīgos kontekstos var izteikt kādas atšķirīgas nozīmes nianses, sal., piem.: *Mūžīgajā riņķojumā starp debesīm un zemi nezūd ne ūdens molekula.* (I. Ābele) *Apliecinājums mūžīgai jaunībai, mūžībai, nemirstībai.* (L. Muktupāvela)

777. §.

Intensīvs literārās valodas normēšanas, kā valodnieku, tā sevišķi redaktoru un korektoru, arī latviešu valodas skolotāju, darbs pagājušā gadsimta 60.–80. gados ir devis rezultātus. Noteikto galotņu izmantošana salīdzinājumā ar 20.–30. gadiem neapšaubāmi ir nostiprinājusies. Jaunāko laiku autori rakstu valodā nevairās no noteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju izmantošanas, kā arī garu, resp., trīszilbju un vairāksilbju, vārdu lietošanas ar paplašinātajām galotnēm. Piem.: [...] *atsegumi Gaidupes stāvkraatos mūsdienu dabas pētniekiem pavēruši spraudziņu uz pasaules radīšanas **vissensacionālākajiem** noslēpumiem.* (LA) *Pusnaktī, pa **pielijušajām** Ķelnes ielām ejot atpakaļ uz savu viesnīcu.* (Pauls Bankovskis) *Dziedošo, pantus **skaitošo** un **ieskurbušo** dancotāju vidū pa gaisu pland **dzejojošo dzīvo** klasiķu bikšu gali.* (L. Muktupāvela) *Maskavas spekulanti un izbijušie čekisti bija vien bagāti plebeji iepretim Migļiņas vienmēr **priecīgajiem, ziedošajiem un jauneklīgajiem** cilvēkiem.* (G. Repše)

Mūsdienu latviešu valodā daudzu autoru tekstos, proti, rakstu avotu vairākumā, ir nostiprinājušies vai pat vispārinājušies noteikto galotņu lietošanas nosacījumi. Tas dažkārt vērojams kontekstos, kad varētu tikt lietoti kā noteiktie, tā arī nenoteiktie īpašības vārdi un adjektīviskie divdabji. Šo faktu var vērtēt gan kā rakstu valodas attīstības tendenci, gan literārās valodas normētāju, šo normu sargātāju sasniegumu resp. viņu pūliņu rezultātu.

3.4. Īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju salīdzināmo pakāpju formas – viens no pazīmju gradācijas izteikšanas līdzekļiem

778. §.

Latviešu valodā pastāv dažādi paņēmienu un līdzekļu, kā izteikt pazīmes intensitāti, tās kāpinājumu, pieaugumu vai samazināšanos, sal., piem.: [...] *kaut kas **neaptverami liels, lielāks par zilo nakti un sniega bezgalīgajiem pārsļu krājumiem, tik liels, ka nevar ietilpināties mazā cilvēka ķermenī.*** (G. Repše) Pazīmju gradācijas izteikšanai tiek izmantoti dažādi leksiskie, derivatīvie un gramatiskie līdzekļi.

Gradācijas sistēmas centrālā gramatiskā kategorija ir salīdzināmās pakāpes, kas izsaka pazīmes salīdzinājumu trīs pakāpēs: pamata pakāpe, pārākā pakāpe un vispārākā pakāpe. Taču iespēja veidot pārākās un vispārākās pakāpes formas neaptver visu īpašības vārdu un jo sevišķi adjektīvisko divdabju sistēmu, kas ir atkarīgs kā no semantiskiem un gramatiskiem faktoriem, tā vārdu lietošanas tradīcijām (sk. 790. §).

Gan pārākās un vispārākās pakāpes formu, gan citu gradācijas izteikšanas līdzekļu – gradientu vai intensifikatoru – izmantošana iespējama tad, ja īpašības vārds vai adjektīviskais divdabis izsaka pazīmi, kuras intensitāte var mainīties. Piem.: *Vecajiem grābekļiem [...] tagad pievienojās jaunie – saulē spīguļoja to **iedzeltenie** eglu kāti.* (E. Virza) *Pati **izplatītākā** pasaulē vēl arvien ir angļu valoda.* (Diena)

3.4.1. Pamata pakāpe jeb pozitīvs

779. §.

Gradācijas gramatiskās kategorijas trīspakāpju formu sistēmā pirmā un galvenā ir pamata pakāpe jeb pozitīvs (no latīņu *gradus positīvus*), kas atšķirībā no pārākās un vispārākās pakāpes formām piemīt visiem īpašības vārdiem. Tā kā salīdzināmās pakāpes

ir raksturīga īpašības vārdu gramatiskā kategorija, tā, protams, izpaužas arī kā pamata pakāpe galvenokārt adjektīvisko divdabju formu sistēmā.

Pamata pakāpe ir īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju sākuma forma jeb neit-rālā pakāpe. Īpašības vārds vai adjektīvisks divdabis pamata pakāpes formā tikai nosauc pazīmi, nenorādot tās izpaušmes apjomu vai intensitāti: *liels, mazs, balts, melns; mirdzošas acis, patīkama balss* utt. Piem.: *Zied dārzos rozes, norās virši veras Un vieglu, siltu medus smaržu dveš.* (E. Zālīte) *Vai kāds pazīst to patīkamo sajūtu, kad izdzird iedzīndzīnāmiešus, iečaukstāmiešus naudu?* (L. Muktupāvela) Tas parasti attiecas uz neatvasinātiem īpašības vārdiem un kontekstiem, kuros netiek izmantoti citi gradācijas izteikšanas līdzekļi: gradienti vai intensifikatori.

780. §.

Lai gan latviešu valodā ar pamata pakāpes formu nosaukto pazīmi var papildus raksturot, precizēt vai niansēt daudzveidīgi leksiski, derivatīvi un gramatiski gradācijas izteikšanas paņēmieni un līdzekļi, galvenokārt tikai leksiskie līdzekļi tiek izmantoti ar adjektīvisko divdabi izteiktās pazīmes gradācijai. Ja pamata pakāpē lietots īpašības vārds, pastāv šādas pazīmes precizēšanas vai niansēšanas, pastiprinājuma vai pavājinājuma izteikšanas iespējas: vārddarināšanas līdzekļi (prefiksācija, sufiksācija, salikteņi), leksiskie un gramatiskie gradācijas izteikšanas līdzekļi, reduplikācija.

781. §.

Atvasināšana ar priedēkļiem latviešu valodā ir raksturīgs vārddarināšanas paņēmiens, kā izteikt pazīmes apjomu un intensitāti. Uz pazīmes nepilnu izpaušmi, tās daļēju apjomu norāda, īpašības vārdam pievienojot priedēkli *ie-* un tādējādi darinot jaunu leksēmu: *apaļš – ieapaļš, iepelēks, ieskābs, ieslīps, iesirms, iesārts, iesāļš, iegarens, ierūgtens, iesaldens, iesārtens, ieskābens* u. c. Piem.: *Viņa iesirmie, galvas vidū šķirtie mati tam nokārās gari pār pleciem.* (E. Virza) *Un šur tur māj jau lapas iedzeltenas.* (E. Zālīte)

Pazīmes daļēju apjomu vai tās izpaušmes pavājinājumu var izsacīt ar priedēkli *pa-* atvasināti adjektīvi: *paass, pabāls, pavēss, pavēls, pagārš, pakurls, pakūtrs, pamazs, pasvešs, pagrūts, padārgs, pasauss, pavieglis, patumšs, pazems, pavecīgs* u. c. Piem.: *Mati tai ir melni, sejs patumšs.* (E. Virza) *Bij glīts un paliels veikaliņš, un arī pats vecais Ķeceris bij smalks kungs, liess, pazems.* (Aīda Niedra) *Pēc gaismas nāks krēsla mana – Miegs pagārš pēc nedarbiem.* (E. Ādamsons) *Mums bija itin palabs koris.* (Anšl. Eglītis) [...] *šodien viņam smaidis tāds padrūms.* (Z. Skujiņš) Līdzīgu pazīmes pavājināšanās niansi salīdzinājumā ar vārdu *tāls* satur ar priedēkli *at-* darinātais īpašības vārds *attāls* ‘samērā tāls; patāls’: *attāls troksnis, attālās pļavas* (LVV 2006: 133).

Uz pazīmes nepilnu apjomu norāda desemantizējusies lietvārda *puse* sakne, kas pēc savas formalizēšanās resp. gramatizēšanās pakāpes ir tuva priedēklim; to izmantojot, tiek darinātas jaunas leksiskas vienības: *pusdzīvs, pustukšs, pusakls, puspelēks, pusgatavs, pusplikš, pusjēls, puskurls* u. tml. Piem.: *Tu mani redzēt tikko spēsi, Jo būšu sīks – puslabs, puslauns.* (E. Ādamsons)

Uz pazīmes nepiemītību vai tās noliegumu norāda, vārddarināšanas procesā īpašības vārdam kā priedēkli piesaistot nolieguma partikulu *ne-*: *nebrīvs, neīsts, neērts, nekrietns, nerātns, netaisnīgs, netaisns, nelabs, netīrs, netikls* u. tml. Piem.: *Nedrošo pamatu [...] atstāj dziļā tumsā.* (H. Vīka) *Tu esi netaisna, Margaret! [...] Jūs kļūstat nekaunīgs, mans kungs!* (M. Zīverts) Daži atvasinājumi ar *ne-* izsaka nevis pazīmes nesamību, bet tās daļēju, ierobežotu izpaušmi, piem., *nepilns* ‘tāds, kas nav gluži pilns’: *nepilns spainis kartupeļu* (LVV 2006: 685).

Līdzīgu nozīmi kā *ne-* īpašības vārdiem piešķir priedēklis *bez-*: *neprātīgs – bezprātīgs, negaršīgs – bezgaršīgs*. Taču atvasinājumi ar *bez-* ir semantiski tuvi lietvārdu

savienojumiem ar prievārdu un, iespējams, ir tieši no tiem radušies, sal.: *bez prāta – bez-prātīgs, bez garšas – bezgaršīgs, bez bailēm – bezbailīgs* u. c. Tie tādējādi ir divafiksu atvasinājumi, kas noliedz pazīmes saistību ar vārda saknes semantiku.

782. §.

Pazīmes lielu intensitāti vai pārmēru izsaka ar piedēkli *pār-* atvasināti īpašības vārdi: *pāragrs – pāragrs rudens, pādrošs – pādrošs peldētājs, pārpilns – skatītāju pārpilna zāle* u. c. Piem.: *Viņš ir sarunā ļoti kodīgs un pārgudrs.* (Aīda Niedra) [...] *iegailējās pa nogurušai, pārgatavai zemenei.* (H. Vīka) *Jau sen, ak, sen man krūtīs bija kā karsts un pārpilns viņa trauks.* (E. Zālīte) Retumis līdzīgu nozīmi kā prefikss *pār-* atvasināto īpašības vārdu semantikā ienes piedēklis *iz-*. Piem.: *Viņš [...] tikai smīnēja izgudru smaidīgu.* (Aīda Niedra); sal. ar līdzīgas semantikas īpašības vārdu *izcils* (LVV 2006: 406). Ar piedēkli *pār-* darināti īpašības vārdi dažkārt izteic citu kvalitāti, pāriešanu it kā citā sfērā: *pārdabisks* u. tml. Piem.: *Augstāko līmeni [...] pārstāv pārempīriskā, pārilaicīgā pasaule, kas poētiski izteikta debess, augstumu, kalna, arī kalna gala tēlā.* (Karogs)

Līdzīgi kā darinājumiem ar *pār-* pārmēra, ļoti lielas izpausmes vai vispārākās pakāpes nozīme ir ar *super-* (angļu *super* ‘pārākais pēc kvalitātes, lieluma u. tml.’ no latīņu *super* ‘pār; virs’) vai *ultra-* (latīņu *ultra* ‘aiz; pāri’ – norāda uz kaut ko sevišķu, tādu, kas kaut ko pārsniedz) atvasinātiem īpašības vārdiem: *superdziļi urbumi, superaugsts spriegums, supergodīgs; ultravioletie stari, ultramoderns, ultramūsdiēnīgs* u. c. (SvV 1999: 762, 815; Blinkena 2002: 235). Piem.: [...] *bet nezina vai superkonservatīvajam [...] kungam [...] labāk nepatīktu aplūkot tradicionālos Purviša „pavasara ūdeņus”.* (LA)

783. §.

Kvantitatīvi un kvalitatīvi atšķirīgu pazīmi var izteikt, īpašības vārdam pievienojot **piedēkli**. Kvantitatīvu pazīmes niānsi, visbiežāk tās sašaurināšanos, vājāku vai daļēju izpausmi izsaka ar piedēkļiem *-an-*, *-g-*, *-gan-* atvasināti īpašības vārdi, sal.: *zils – zilgs – zilgans, valgs – valgans, zaļš – zaļgs – zaļgans, brūns – brūngans* u. c. Piem.: [...] *smilgas tajās jau tik garas izaugušas, ka veļ brūnganus vilņus palēnā vājā [...] kāpa augšup zilgans dūmu stabs.* (E. Virza) *Viņa lunkana un skaista, cēli šūpodamās, aizgāja pa Elizabetes ielu.* (Aīda Niedra) *Kā valgano vēja smaržu sūc nāsis [...] Man šķiet, es arī esmu Tāds bālgans mākonīts.* (E. Zālīte)

Līdzību pamatvārdam un reizē tā nosauktās pazīmes daļēju, nepilnu vai atšķirīgu izpausmi rāda atvasinājumi ar piedēkli *-en-*: *gluds – gludens* ‘samērā gluds’, *gludens ceļš; skābs – skābens* ‘mazliet skābs’, skābena sula; *salds – saldens* ‘mazliet salds’, *saldena maize; rūgts – rūgtens* ‘mazliet rūgts’, *rūgtena smarža; garš – garens* ‘tāds, kura garums ir lielāks par platumu’, *garena seja* (LVV 2006: 305, 312, 924, 945, 999).

Ar piedēkli *-iņ-* tiek atvasināti vārdi ar pamazinājuma un sirsnīguma, mīlinājuma nozīmi, sal.: *labs – labiņš* u. c. (MLLVG 1959: 250–252). Taču salīdzinājumā ar pamatvārda jeb motivētārvārda semantiku atvasinājumi ar *-iņ-* vai paplašināto piedēkli *-īt+iņ-* gluži pretēji bieži izteic pazīmes pastiprinājuma nozīmi: *mazs – maziņš* ‘ļoti mazs’, *maztiņš* ‘ļoti, ļoti/pavisam mazs’; *sīks – sīciņš* ‘ļoti sīks’; *īss – īsiņš* ‘ļoti īss’; *viegls – viegliņš* ‘ļoti viegls’ u. c. Piem.: *Ak, galvu zālē slēpt kā sīciņš kukainīts.* (E. Zālīte)

784. §.

Ar piedēkli *-īg-* atvasināti īpašības vārdi visbiežāk izsaka motivētārvārdā ietvertās pazīmes lielu, daudzējādu vai regulāru, pastāvīgu piemiitību, pazīmes raksturīgu izpausmi: *tīrs – tīrīgs, kautrs – kautrīgs, lēns – lēnīgs, vesels – veselīgs* ‘tāds, kas parasti ir vesels’ u. c. Savukārt citi piedēklvārdi ar *-īgs* gluži pretēji rāda daļēju vai tikko sākušos pazīmes izpausmi, izteic tikai līdzību motivētārvārda nosauktajai pazīmei: *pelēks – pelē-*

cīgs ‘mazliet pelēks, ar pelēku nokrāsu’; *apaļš* – *apaļīgs* ‘tāds, kam piemīt apaļa priekšmeta pazīmes’; *vecs* – *vecīgs* ‘pavecs’, *vecīga seja*; *zaļgans* ‘mazliet zaļš’ – *zaļganīgs* ‘ar zaļu nokrāsu’ u. c. (LVV 2006: 56, 820, 1155, 1191).

Uz pamatvārdā izteiktās īpašības pavājinājumu norāda atvasinājumi ar piedēkļiem *-īg-*, *-īg-+-sn-*, *-īg-+-sn-+-ēj-*: *melns* – *melnīgs* ‘patumšs, pamelnš’ – *melnīgsns* – *melnīgsnējs* ‘ar patumšu ādas krāsu’, *brūns* – *brūnīgsnējs* ‘iebrūns, ar brūnu nokrāsu’ u. tml. Piem.: *Otrs, Biļļu saimnieks, bij garš, melnīgsnējs vīrs*. (E. Virza) Līdzīgu nozīmes pamazinājumu izsaka atvasinājumi ar *-(n)ēj-*: *staigns* – *staignējs* ‘mazliet staigns’; *kalsns* – *kalsnējs* ‘mazliet kalsns’, *kalsnēja seja*; *smags* – *smagnējs* ‘samērā smags, neveikls’, *smagnēja gaita* u. c. (LVV 2006: 475, 1017).

Gan pazīmes pastiprinājumu, gan arī pavājinājumu salīdzinājumā ar pamatvārdu var izteikt nedaudzie ar piedēkli *-īn-* atvasinātie īpašības vārdi: *agrs* – *agrīns* ‘samērā agrs; agrāks par citiem’, *agrīns pavasaris, agrīnie kartupeļi*; *tāls* – *tālīns* ‘tāls, ļoti tāls, patāls’, *tālīnais mežs, tālīna viešņa, tālīni radi, tālīnie braucēji*; *vēls* – *vēlīns* ‘samērā vēls, vēlāks’, *vēlīns pavasaris, vēlīnā gotika, gleznotāja vēlīnie darbi, vēlīns viesis, vēlīnie kartupeļi* (LVV 2006: 21, 1080, 1160).

785. §.

Pazīmes gradāciju vai izpausmes atšķirības var izteikt, pamata pakāpes formai pievienojot dažādus **leksiskus** gradientus vai intensifikatorus (Blinkena 2002: 236–239). Lai pastiprinātu ar īpašības vārdu vai adjektīvisko divdabi nosaukto pazīmi, rādītu tās kvantitāti, lielu intensitāti, tiek izmantoti apstākļa vārdi: *ļoti, apbrīnojami, brīnum, galīgi, neparasti, pavisam, pilnīgi, gluži, varen, īpaši, sevišķi* u. c. Piem.:

īpašības vārdu gradācija: *Taisni otrādi – jūsu manieres ir ļoti labas*. (M. Zīverts) *Straumēnu saimnieks paberza sienu rokās – un tas bija gluži sauss*. (E. Virza) *Es jau kļuvusi pilnīgi brūna*. (E. Zālīte) *Sevišķi smalks jau viņš nav*. (M. Zīverts) *Uz Šmerļa pusi aizrībināja galīgi tukšs tramvaja vagonš*. (A. Kolbergs) *Sasodīti karsts* [...] *Nu viņas nāk pilnīgi vienādās lina kleitās*. (G. Repše)

adjektīvisko divdabju gradācija: *Cieši pieguļošas bikses ar modīgi paplatinātiem galiem*. [...] *no viskija iesilušais krievis izskatās ļoti apmierināts*. (L. Muktupāvela) *Annes zēngalviņa un cieši sapogātā princeškleita viņam uzrauj atmiņas par sievu*. (G. Repše)

Izsakāmās pazīmes nepilnu, daļēju apjomu valodā var raksturot, īpašības vārdam vai adjektīviskam divdabim pievienojot šādus apstākļa vārdus: *mazliet(iņ)*, *samērā, diezgan*, sarunvalodā – *drusku, drusciņ* u. tml. Piem.: *Tā taču ir diezgan liela vērtība*. (M. Zīverts) *Šis vīrs bij ar drusku augstprātīgu raksturu*. (E. Virza) *Tas [dzīvoklis] bija arī diezgan gaišs*. (A. Kolbergs) *Mīļie, tipisks latvietis – mazlietīn tāds kā nīgrs*. (L. Muktupāvela) [...] *pieredze, kas spiežas pat caur viegli atļukušajām ausīm*. (G. Repše)

786. §.

Ar apstākļa vārdiem kā leksiskiem gradientiem norāda ne vien uz pazīmes intensitāti, tās pieaugumu vai pavājināšanos, bet arī citiem pazīmes izpausmes veidiem, tās izplatību. Piem.: *Mēs visi viņam bijām vienlīdz mīļi*. (M. Zīverts) [...] *televizoros bieži rādītais Rīgas smalkrestorāna īpašnieks*. (L. Muktupāvela)

Dažādus gradientus izmanto, lai precizētu ar pamata pakāpes formu izteiktu pazīmi, rādītu krāsas vai citas īpašības niansi: *tumši zils, gaiši zils, bāli dzeltens* utt. Šādu funkciju veic arī vārdi, kurus parasti par apstākļa vārdiem nelieto: *pelēki, sarkani* u. tml. Piem.: *Turpat aiz rījas iesākās rudzu lauks, un pelēki zilgans tas reizēm iepūta mājās tik saldu smaržu* [...] *zaļi pelēka krēsla*. (E. Virza) *Šo ūdeni – nedzert, bet nākt būs un – redzēt: tas zaļgani tuvs ir un zilgani tāls*. (O. Vācietis) *Rudi rudeni, palseni sirmi,*

ar *iesārteni dūkanām krēpēm* [zirgi]. (S. Kaldupe) [...] *koši zaļš pieguļošs džemperis*. (L. Muktupāvela)

Gradienti norāda uz to, kā krāsas izpausme un intensitāte var mainīties gan pēc tās toņa, spilgtuma pakāpes, gan atkarībā no citas krāsas piejaukuma: *gaiši pelēks, blāvi zils, maigi sārts, pelēki zils, zaļi zilgans, sarkani / sarkanīgi brūns* u. c. Šādi vārdu savienojumi, kurus veido apstākļa vārds kopā ar īpašības vārdu vai divi īpašības vārdi, nereti apvienojas saliktenī. Piem.: [...] *eža noaugusi zilganpelēkajām timotiņa vālitēm*. (A. Grīns) *Sarkanzilā viršu jūrā Iepeld mana vasara*. (E. Zālīte) [...] *kurvjos bij ogas maigsārtas kā lūpas un rozes*. (A. Čaks) *No bālizalā, vārigā oša Nāk viegli stari, Pār mani noliecas gari, Pelēki zari*. (Karogs)

787. §.

Viens no gradācijas izteikšanas paņēmieniem ir **reduplikācija**, kas latviešu valodas īpašības vārdu sistēmā realizējas vairākos paveidos, izmantojot dažādus kāpinājuma izteikšanas līdzekļus. Pazīmi var pastiprināt, ja īpašības vārdu atkārto vai tā priekšā lieto tās pašas saknes apstākļa vārdu vai īpašības vārda pastiprinājuma ģenitīvu: *mazs, mazs vīriņš, ass, ass cirvītis; zili zilgans, sūri sūrais; lielu lielas, vecu vecais* u. tml. Piem.: [...] *jātnieki ar garu gariem japāņu lielgabaliem*. (A. Grīns) *Kur likt silto maizi, ko tev nesu, māt, ja tu klusa aizbrauc skumjā vezumā? Tālā, tālā ciemā*. (O. Vācietis) *Tā ir Zvaigžņu iela aukstā, aukstā ziemas novakarē*. [...] *Lai gan tautas balss ir dziļa, dziļa*. (G. Repše) [...] *viņš ceļ spožu spožās gaisa pilis*. (V. Hausmanis)

Pazīme tiek izcelta vai paspilgtināta, īpašības vārdam pievienojot tās pašas saknes deminutīvu. Piem.: *Tad viņa sakniebj lūpas plānas plāniņas*. (R. Ezera) *Migliņa ir īsa, īsiņa, strupām kājelēm un neizteiksmīgu augumu*. (G. Repše)

Vairākkārtējam īpašības vārdu atkārtojumam var piemist kāda īpaša stilistiski jēdzieniska nozīme vai tās nokrāsa. Piem.: *Pelēks un pelēks, un pelēks... Pelēka diena*. (O. Vācietis) Dažkārt ar atkārtotiem īpašības vārdiem izteikto pazīmes intensitāti papildus pastiprina partikula *jo*: *liels jo liels – atnest lielu jo lielu maizes klaiņu* (LVV 2006: 460), *smags jo smags* u. c.

Ar īpašības vārdu izteiktu pazīmi var pastiprināt, īpašības vārdam priekšā novietojot tās pašas saknes apstākļa vārdu ar *-um(u)*, kas ir sastingusi lietvārdu vienskaitļa sena instrumentāļa forma (MLLVG 1959: 704): *vecum(u) vecs, pilnum(u) pilns, zilum zils, melnum melns, košum košs, lielum lielais vairākums* u. tml. Piem.: *Beta sāk kasīt galdvirsu. Brīnums – tak sestdien ar ašavu vīkšķi baltum baltu noberzusi*. (I. Indrāne)

Nozīmes pastiprinājumu izsaka vārdu savienojums, ko veido skaitļa vārds *viens* un īpašības vārds *vienīgs*: *viens vienīgs* ‘tikai viens’. Šajā vārdu savienojumā pastiprinātāja funkciju veic īpašības vārds. Piem.: [...] *viens vienīgs skarbs vārds var vairāk satraukt*. (Anšl. Eglītis) [...] *un vienus vienīgus vārdus šai brīdī es izkliegt alku*. (A. Čaks) *Es esmu pārvērties par vienu vienīgu pelēku aci*. (O. Vācietis)

Reduplicētie vārdu savienojumi var saaukt kopā, veidojot saliktenus: *sūri sūrs* → *sūrsūrs*, *vecu vecais* → *vecvecais*; *sens, sens* vai *seni sens, senu senais* → *sensenais* u. tml. Piem.: *Daudzi notikumi bij gadījušies pirms senseniem gadiem*. (E. Virza) *Vecvecais maizes naidis!* (Z. Mauriņa) Pastiprinājumu izsaka vietniekvārda saknes *daž-* atkārtojums saliktā īpašības vārdā *daždažāds* ‘ļoti dažāds; daudzi dažādi’. Piem.: [...] *daždažādi netikumi Tev sirdī aug kā ļauni trumi*. (E. Zālīte)

788. §.

Pazīmi iespējams precizēt, **salīdzinot** to ar kādu priekšmetu vai tā būtisku īpašību, kā arī iesaistot īpašības vārdu salīdzinājuma konstrukcijā: *zāles zaļš, sūnu zaļš, ogļu melns; balts kā sniegš, salds kā medus, auksts kā ledus, taisns kā svece* u. tml. Piem.:

Gaiss skanīgs kā porcelāntrauks. (E. Zālīte) [...] *šis stāsts izveidojās pilnīgs, un apaļam kā kamolam tam viegli bij velties no atmiņas atmiņā.* [...] *šķūnis, līdz tam vēss kā pagrabs, kļuva siltuma pilns, ko izstaroja saules pielijušie kūļi.* (E. Virza)

No šādiem un līdzīgiem vārdu savienojumiem var tikt darināti salikti īpašības vārdi: *ķiršsarkans, debeszils, kastaņbrūns, zāleszaļš* u. c. Piem.: *Bet ūdens kļuva vēl dziļāks, kāpdams jau līdz jostas vietai, kluss un nekustīgs saplūzdams kopā ar naktsmelno tumsu* [...] *uz brītiņu mundrāki paliek svinsmagie locekļi.* (A. Grīns) *Ugunssarkani mati bija viņai* [...] *Un tagad šī akmenscieta drošība likās jūkam un irstam.* (J. Veselis) [...] *izšāvās strūkļa piķmelna naida un niknuma.* (A. Čaks) Šādi īpašības vārdi reizē nosauc pazīmi un konkretizē tās izpausmes veidu, akcentē kādu krāsas vai nokrāsas niansi.

789. §.

Mazāk plaši nekā īpašības vārdu sistēmā dažādi gradienti vai intensifikatori tiek izmantoti, lai pastiprinātu, pavājinātu vai niansētu, precizētu ar adjektīvisko divdabju pamata pakāpes formu nosaukto reālījas pazīmi. Atšķirībā no īpašības vārdiem adjektīvisko divdabju gradāciju parasti izsaka tikai leksiski līdzekļi – apstākļa vārdi. Turklāt adjektīviskos divdabjus biežāk nekā gradāciju izteicēji apstākļa vārdi paskaidro dažādi citi veida, kā arī vietas un laika apstākļa vārdi: *kājām nākošs puisis, apkārt sēdošie vīri, ārā stāvējis siens, šodien rakstāma vēstule* u. tml. (MLLVG 1959: 634). Piem.: [...] *iemaisa smalki sakapātus ķiplociņus* [...] *visu rotā ar svaigi plūktām bazilika lapiņām.* (L. Muktupāvela) [...] *tā balss bij kā seja sen izbalējušā spoguļi.* (G. Saliņš)

3.4.2. Pārākā pakāpe jeb komparatīvs

790. §.

Pārākās pakāpes jeb komparatīva (no latīņu *gradus comparātīvus*) forma, tāpat kā arī vispārākā pakāpes forma, var piemist vienīgi īpašības vārdiem, parasti kādības īpašības vārdiem, kuri nosauc intensitātes ziņā mainīgu pazīmi, kas izriet no priekšmeta dabas. Piem.: *Meita ir jaunāka, slaidāka, svaigāka, naivāka, garākām kājām.* (L. Muktupāvela) Šā iemesla dēļ pārākās un vispārākās pakāpes formu veidošana, lai gan tā ir būtiska adjektīvisko divdabju pazīme, kopumā adjektīvisko divdabju formveidošanas sistēmā ir semantiski ierobežota un līdz ar to nav pārāk izplatīta.

Īpašības vārdi un adjektīviskie divdabji pārākās pakāpes formā izsaka pazīmes pieaugumu, lielāku tās intensitāti salīdzinājumā ar pamata pakāpes formu. Pārākās pakāpes formas veidošanai mūsdienu latviešu literārajā valodā izmanto morfoloģisko formveidošanas paņēmieni. Pārākās pakāpes sintētisko vārdformu veido ar piedēkli *-āk-* no pamata pakāpes formas celma: *skaidrs – skaidrāks, smags – smagāks; patīkams – patīkamāks* u. c. Piem.: *Skaidrs ir avota ūdens, kas nāk no dziļām apakšzemēm* [...] *bet vēl skaidrāki ir gaudi* [...] *Darbi, cits par citu smagāki, mācās virsū Straumēnu laudīm, un, jo īsākas kļuva dienas, jo vairāk tie vilkāms garumā.* (E. Virza) *Attālāka radniece Natei atļauj jumta dzīvoklīti.* (H. Vīka) [...] *likums kļuva arvien bālāks un bezmiesīgāks.* (LA) [...] *cilvēks ir daudz nezinošāks, nekā viņš domā, un vienlaikus – zinošāks, nekā viņš zina.* (KD)

Nolieguma teikumos resp. teikumos ar nolieguma partikulu īpašības vārdi pārākās pakāpes formā gluži pretēji norāda uz pazīmes samazināšanos, tās mazāku izpausmi nekā pamata pakāpes formā. Piem.: *Bet es tāda neizskatos. Taču tas man nesagādā ne mazāko prieku.* (G. Repše)

791. §.

Pastāv ne vien adjektīviskie divdabji, bet arī īpašības vārdi, kuri pārākās (un arī vispārākās pakāpes) formās parasti netiek lietoti vai nu to semantikas, vai morfoloģiskās

struktūras un varbūtējo formu nelabskaņas pēc. Leksiskās nozīmes dēļ pārākās (un vispārākās pakāpes) formas nepiemīt šādiem tiešā nozīmē lietotiem īpašības vārdiem: *akls, bass, kails, kurls, mēms, mūžīgs, mirstīgs, nemirstīgs, pliks, bezgalīgs* u. c.

Šie vārdi nosauc absolūtu pazīmi kā nemainīgu kvalitāti, un pārākās pakāpes formas tiem retumis iespējamas vienīgi tad, ja tie lietoti pārnestā nozīmē poētiskos tekstos vai kādos izteicienos: *aklāks par aklo, plikāks par pliku* u. tml. Piem.: *Un dzīvāks par dzīvu.* (G. Repše) Lai precizētu nozīmi vai norādītu uz izsakāmās pazīmes mainīgu intensitāti, īpašības vārdi, kuri parasti netiek lietoti pārākās pakāpes formā, reizumis var saistīties ar gradientiem vai intensifikatoriem: *pavisam akls, galīgi akls, gandrīz akls, pilnīgi kails, gandrīz kurls* u. tml.

Vai nu vārda semantika, vai vēlme saglabāt tā labskaņu, vai arī abi šie faktori kopā nosaka to, ka salīdzināmo pakāpju formu nav saliktiem īpašības vārdiem, piem., *kurlmēms, sniegbalts*, vai saliktoņatvasinājumiem: *divkājains, sešgalvains, trīsvietīgs, četrmotorīgs, lodveidīgs, balsstiesīgs* u. tml. Pārākās un vispārākās pakāpes formu nav ar izskaņu *-ējs, -ēja* atvasinātiem attieksmes īpašības vārdiem: *vietējie iedzīvotāji, kopēja tualete, vakarējie notikumi* u. c. Tikai pamata pakāpē parasti lieto ar piedēkli *-ot-* atvasinātus īpašības vārdus, kā arī citus atvasinājumus: *cimdota roka, rasota pļava, frakoti kungī, zvaigžņota nakts; briļļaina sieviete, pirkstaini cimdi* u. c. Piem.: [...] *cimdotā roka nevilšus, tā kā garāmejot, pieskaras viduklim.* (L. Muktupāvela)

Salīdzināmo pakāpju vārdformās nemēdz nostāties aizgūtie un daudzi citi attieksmes īpašības vārdi ar *-isks, -iska*: *klimatisks, matemātisks, vēsturisks* u. c. Tikai pamata pakāpē parasti lieto svešvārdus ar *-āls, -ārs* u. c.: *dokumentāls, globāls, fizikāls, letāls, maksimāls, sociāls; disciplinārs, primārs, prioritārs* utt. Dažkārt tiek lietotas svešvārda *optimāls* (no latīņu *optimus* 'vislabākais') gradācijas formas, taču, tā kā šim īpašības vārdam pēc izcelsmes piemīt vispārākās pakāpes nozīme, latviešu valodā tam nav vēlams veidot gradācijas formas, kas ir semantiski neloģiskas.

Tā kā salīdzināmo pakāpju formu nav nelokāmajiem īpašības vārdiem, piem., *bordo, haki, lillā, rozā*, uz to izteiktās pazīmes mainīgu intensitāti var norādīt ar leksiskiem gradācijas izteikšanas līdzekļiem: *gaiši lillā, maigi rozā* u. tml.

792. §.

Lai norādītu uz pazīmes lielāku izpausmi vai pārākumu salīdzinājumā ar kaut ko (citu dzīvu būtni, priekšmetu, kādu laikposmu, situāciju u. tml.), mūsdienu latviešu literārajā valodā izmanto konstrukcijas ar pārākās pakāpes formu un prievārdu *par* vai salīdzināmo partikulu *nekā*: *labāks par mani, saldāks nekā medus*. Konstrukcijas ar pārākās pakāpes formu un salīdzināmo partikulu *kā* parasti noliedz izsakāmās pazīmes pārākumu salīdzinājumā ar kaut ko: *nav saldāks kā medus*, lai gan šāds vārdu savienojumu ar partikulām *kā* un *nekā* semantisks nošķirums ne vienmēr tiek ievērots. Piem.: *Arī saime tādās reizēs baudīja ēdienu daudz bagātākā mērā nekā citās dienās.* (E. Virza) *Tādēļ Tu esi skaistāka kā zemes tālas, tuvas.* (E. Adamsons) *Vienīgi alus kneipe bija stāvgrūdām pilna un daudz skaļāka nekā citas dienas.* (A. Kolbergs) *Beatrisis baltā platmale ir vismaz sprīdi platāka par daiļajiem pleciem [...] Vai sadrupis baroks ir nožēlojamāks par funkcionālisma drupām?* (G. Repše)

Īpašības vārdi pārākās pakāpes formā sastopami teikumos ar salīdzinājuma saikli *jo – jo*. Piem.: [...] *jo lielāki apziņas sasniegumi, jo lielāka ir zināšana par nezināšanu.* (T. Celms) *Jo miglaināka šķita kāda akmentiņa izcelsme, jo garāks un mazāk ticams bija stāsts.* (A. Kolbergs) Teikumos ar salīdzinājuma saikli *jo – jo* konstatējams gan īpašības vārdu, gan īpašības vārda un apstākļa vārda pārākās pakāpes formu sastatījums. Piem.: *Jo vairāk naudas, jo lielāka pašapziņa.* (L. Muktupāvela)

793. §.

Īpašības vārdu vai adjektīvisko divdabi pārākajā pakāpē var pastiprināt, pavājināt vai kā citādi precizēt vai niansēt dažādi leksiski gradienti, galvenokārt apstākļa vārdi vai partikulas: *vēl, vēl jo, daudz, mazliet, drusku, aizvien, arvien, desmitreiz, simtkārt* u. tml. Piem.: *Visus šos darbus tās bija skatījušās jau daudzas vasaras un tagad priecājās, redzēdamas, ka kūts top arvienu dziļāka* [...] *Bet vēl lielākas kļuva viņu izbailes.* (E. Virza) *Freids parāda, ka cilvēks ir ne tikai daudz amorālāks, kā viņš domā, bet arī daudz morālāks, nekā viņš zina.* (KD) [...] *tā [Rīga], protams, izskatījās vēl daudz, daudz krāšņāka.* (A. Kolbergs) [...] *Polijā vēl 1991. gadā pusi visu telefona zvanu pieslēdza neautomātiski, bet Vidusāzijā šis process ir vēl jo izplatītāks.* (Diena) *Man problēma rādās vēl aptverošāka.* (KD)

794. §.

Dažām vārdformām ar piedēkli *-āk-* ir semantiski gramatiska saistība ne vien ar atbilstošo īpašības vārda pamata pakāpes formu, bet arī ar tās pašas saknes apstākļa vārda pārākās pakāpes formu, sal.: *tāls, tālu, tālāk – tālākais; agrs, agrāk – agrākais* ‘iepriekšējais, kādreizējais, pagājušais’. Piem.: [...] *bez apvienošanās mums neesot iespējtu tālākai izaugsmei.* (LA) Citi īpašības vārdi, kas formāli līdzinās pārākās pakāpes formām, ir semantiski un derivatīvi saistīti ar atbilstošiem apstākļa vārdiem vai to pārākās pakāpes formām: *turpmāk – turpmākais, turpmākā darbība, turpmākajos gados; vairāk – vairāki, vairāki desmiti, aizbraukt uz vairākām dienām* (LVV 2006: 1115, 1143). Piem.: [...] *skaidri šinī gaišajā dienā bij saredzamas pa vairākām verstēm strādājošo laužu kustības, kaut gan viņu balsis nemaz nebij dzirdamas.* (E. Virza)

795. §.

Vārdu savienojumam iegūstot termina statusu, raksturīgā īpašības vārdu pārākās pakāpes formu nozīme var izbālēt vai zust pavisam, piem.: *vecākais grāmatvedis, augstākā matemātika, jaunākais leitnants* u. tml. Atsevišķas īpašības vārdu pārākās pakāpes vārdformas ir vai nu pilnīgi substantivējušās, vai ieguvušas konteksta substantivējuma raksturu: *ciemīt savu tuvāko, pagasta vecākais, viņa vecāki ir miruši* (LVV 2006: 1116, 1155). Piem.: [...] *tā jau ir, ka savu tuvāko nemīl tik dedzīgi kā svešu.* (G. Repše) Par kontekstuālu substantivējumu uzskatāms pārākās pakāpes formas lietojums vārdu savienojumos ar vietniekvārdiem *kas, kaut kas, nekas, kāds* u. c. Piem.: *Prasiet kādam gudrākam...* [...] *Nespēdams neko labāku pasākt, dūsmās griezu zobus un meklēju dienasgrāmatas pēdas.* (A. Kolbergs)

Dažas īpašības vārdu pārākās pakāpes formas tiek izmantotas par iespraudumiem, tām iegūstot modālu limitatīvu nozīmi (Blinkena 2009: 258): *lielākais* ‘ne vairāk’, *augstākais* ‘ne vairāk’, *mazākais* ‘vismaz’, *vēlākais* ‘ne vēlāk’, *agrākais* ‘ne agrāk’ u. c. Piem.: *Viņai varēja dot, augstākais, divdesmit trīs, divdesmit četri.* (R. Ezera) *Es klausījos diezgan izklaidīgi, klusībā rēķinādams, cikos, vēlākais, jātiek stacijā, lai paspētu uz pēdējo vilcienu.* (Z. Skujiņš) – *Un kad viņa pārnāks? – Agrākais, pēc pāris nedēļām, – Liedums laipni paskaidroja.* (A. Dripe)

3.4.3. Vispārākā pakāpe jeb superlatīvs

796. §.

Ja īpašības vārdi vai retāk adjektīviskie divdabji izsaka intensitātes ziņā mainīgu pazīmi, tos var lietot vispārākās pakāpes jeb superlatīva (no latīņu *gradus superlatīvus*) formā. Īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju vispārākās pakāpes vārdformas izsaka

vislielāko pazīmes izpausmi vai kāpinājumu, sal.: *Bārda ir viens no mūsu gaišākiem, jā, varbūt pat mūsu visgaišākais dzejnieks.* (Z. Mauriņa) *Šķiet, ka visiem bērniem visiekrājamākā kaste pasaulē ir mammas rotaslietu kastīte.* (Diena)

Vispārākās pakāpes formu veido, īpašības vārda vai adjektīviskā divdabja pārākās pakāpes formai ar noteikto galotni pievienojot formveidotāju piedēkli *vis-*, kas ir desemantizējušās vietniekvārda formas *visu* sakne, sal.: *visu labākais* → *vislabākais*. Piem.: *Kā viņu tēvus, tā arī viņus pašus Viņš vadīja caur dzīvi savā stingrajā pavadā, un visnelaimīgākais bija tas, kas no tās atrūka.* (E. Virza) *Visgudrākais visgudris var tikai izgudrot viņa biogrāfiju.* (O. Vācietis) *Garšaugiem visizteiktākā garša ir pirms ziedēšanas.* (Diena) *Jūs šeit atradīsiet savus vissajūsminātākos klausītājus.* (Anšl. Eglītis) *Procesa visradošākā daļa.* (Diena)

Dažkārt, piem., dzejā ritma dēļ, vispārākās pakāpes formas sastopamas ar nenoteikto galotni. Piem.: *Skriesim pār griķu lauku, Kur tas visbaltāks šķiet.* (E. Adamsons)

797. §.

Vispārīga kāpinājuma vai vispārinājuma nozīmē mūsdienu literārajā valodā, sevišķi dzejā, vārdformas ar *vis-* tiek veidotas no pamata pakāpes formas. Piem.: – *Pagaidiet, mana visgudrā kritiķe, paklausieties vēl tikai šo.* (Z. Mauriņa) *Bet nebīstieties šo smīnu, reizē griezīgu, reizē visgudru.* (H. Vīka) *Nākšu pie jums kā visgrēcīgais mūks.* [...] *Neuztrauc tos pat visdailās dāmas Slaido kāju kairais burvīgums.* (A. Čaks) [...] *viskrāšņos ziedos mēdz būt krāšņa inde.* (O. Vācietis) *Tīrā vientiesība kļuva viszinoša.* (H. Vīka)

Tātad rakstu valodā, parasti poētiskā stilā vai ekspresīvā runā, dažkārt vērojama tendence formas ar vispārākās pakāpes nozīmi veidot bez piedēkļa *-āk-*, kas sasaucas ar senākām un vēl izloksnēs lietotām formām (Endzelīns 1951: 477–480; MLLVG 1959: 460, 467). Bez piedēkļa *-āk-* veidotās īpašības vārdu vai retāk adjektīvisko divdabju formās, kas izsaka vispārākās pakāpes nozīmi, nereti tiek izmantota nesaīsināta vietniekvārda ģenitīva vārdforma *visu*. Piem.: *Murd, čalo, čivina un taurē putnu ceļš, ir visuvarena šī lielā ceļa vara.* (O. Vācietis) [...] *manu gribu un vēlmes valdonīgi griezuši visuspēcīgi laika straumes atvari.* (Z. Skujiņš) *Visumīlotā, visugudrā meita Agate visu laiku tur roku uz zārka.* (I. Indrāne)

Šādos un līdzīgos tekstos izjūtama kā vispārākās pakāpes jeb superlatīva nozīme, tā arī vēl vietniekvārda *viss* nozīme, kas izteic ko tādu, kas ir vispārīgs, kas attiecas uz visu vai aptver visu: *visvarens, visspēcīgs; visaptverošs*. Piem.: *Jaunais ministrs neizskatījās visuvarens.* (A. Dziļums) *Visuvarens ir egoisms.* (H. Vīka) *Stundās bērniem stāstīs par Dievu [...] Par visu redzošo, visuvareno un visuželīgo Dievu, bez kura ziņas nekas nenotiek.* (Diena) *Cilvēks tāpat savās zināšanās nav un nekad nebūs visu aptverošs.* (Z. Skujiņš)

Minētās vietniekvārda formas *visu* lietošanas iespējas, domājams, izskaidro to, ka dažkārt *vis(u)* apvienojas ar īpašības vārdiem, kuri salīdzināmo pakāpju, t. i., pārākās un vispārākās pakāpes, vārdformās parasti netiek lietoti: *pēdējais, pēdīgais* u. c. Piem.: *Un, mīļi paša auklētis vājums, ir visuliktenīgais tev un visupēdējs brīdinājums.* (O. Vācietis) [...] *bars plāvēju sievu cita aiz citas rakstā izkaptis griež, pa gabaliņu, vispēdīgā – nātnā garā bruncītī.* (G. Saliņš)

Īpašības vārdiem ar pievienotu nesaīsinātu vietniekvārda daudzskaitļa ģenitīva vārdformu *visu* mūsdienu latviešu literārajā valodā piemīt stilistiska pastiprinājuma vai arhaiska nokrāsa, taču tie veic arī intensitātes pastiprinātāja, subjektīvās attieksmes vai ekspresijas rādītāja funkciju. Īpaša pazīmes pastiprinājuma nozīme vai tās stilistiska nianse piemīt reduplicētiem vārdu savienojumiem vai formu veidojumiem ar divkārstu *vis(u)*: *visu, visu jaukākā diena; visvismīlākais cilvēciņš* u. c.; sal. arī ar: *paši, paši sirsnīgākie sveicieni* u. tml.

798. §.

Vispārākās pakāpes formu parasti raksturo noteiktā galotne, un šīs pakāpes nozīmi iegūst īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju pārākās pakāpes vārdforma, ja to lieto ar noteikto galotni. Piem.: *Jūnijs, saulainākais vasaras mēnesis, atplauka kā liels, dzeltens pienenes zieds.* (A. Dziļums) *Pirmā orē sēdēja kaimiņu pagasta Ritenieku saimnieks ar savu saimnieci – lielākais zirgu mīlotājs visā apgabalā.* (E. Virza) *Vai tad draugs nav tas, kura priekšā es varu būt visniecīgākais, nožēlojamākais un izmisušākais divkājis.* (G. Repše) [...] *pasaules izzināšanā lielākās atziņu pārbīdes un satricinošākie atklājumi gaidāmi fizikālo lauku jomā.* (Z. Skujiņš) *Ziedošāko un sakoptāko pagalmu, priekšlaukumu, balkonu un lodžiju īpašnieki [...] saņems pārsteiguma balvas.* (Diena)

Pārākās pakāpes formas, kam piemīt vispārākās pakāpes nozīme, mēdz izmantot tāda tipa vārdu savienojumos ar prievārdu *no* kā *viens no*, *daži no*, *kāds no* u. tml. Piem.: *Kerija [...] ir viena no gudrākajām, stilistiski žilbinošākajām un asprātīgākajām, katrā ziņā harismātiskākajām, pārliecinātākajām un tieši tāpēc vislabāk atalgotajām žurnālistēm ASV.* (Diena) [...] *uzsmaidīs pirmajiem pretimnācējiem vienu no saviem žilbinošākajiem smaidiem.* (L. Muktupāvela) „*Pikniks*” ir *viena no viņa pazīstamākajām lugām.* (LA)

799. §.

Neskatoties uz to garumu, vispārākās pakāpes formām saglabājas noteiktajiem īpašības vārdiem un adjektīviskajiem divdabjiem raksturīgās paplašinātās galotnes. Piem.: [...] *robežu vilkšana starp subjektīvo un ārpussubjektīvo iru (esamību) un subjektīvās iras struktūras izpratne ir viens no vissvarīgākajiem, diemžēl, arī visgrūtākajiem filozofijas uzdevumiem.* (T. Celms) *Pa kreisi no viņiem starp zemi un visaugstākajiem mākoņiem virmoja milzonīgs piltuves veida stabs.* (Z. Skujiņš) *Vispārtikušākajā šajā, kur tāda ir (Kur tāda ir?), būdā un dzīvē, par laimi, bads pastāv.* (O. Vācietis)

Taču dažkārt vispārākās pakāpes formas tiek lietotas bez paplašinātām galotnēm. Piem.: *Un otra viņa lielā mīlestība bija dzeja šā vārda visplašākā nozīmē.* (Z. Mauriņa) [...] *mākoņa malas iemirdzējās visskaidrākā zeltā.* [...] *Pat vislielākā salā viņš staigāja koka tupelēs bez zeķēm.* (E. Virza) [...] *visnieedomājamākās pozās guļ bērni.* (M. Čaklais) Īsāko formu, proti, formu ar nepaplašinātām galotnēm, lietojumu, domājams, ietekmējis vai nu normatīvo formu pārgarums un smagnējība, vai citi faktori (sk. 773., 774. §).

800. §.

Vispārākās pakāpes nozīmē lieto pārākās pakāpes formu ar nenoteikto galotni savienojumā ar prievārdu *par* un vietniekvārdu *visu*: *labāks par visu, par visu dārgāks* u. tml. Piem.: *Ai, mana dzimtā zeme, labā, jaukā! Par visu dārgāka tu esi man.* (E. Zālīte) Vispārākās pakāpes nozīmes pastiprinājumu un reizē salīdzinājumu izsaka vārdu savienojumi ar prievārdu *no*: (*vis*)*labākais no visiem, gudrākais no gudriem; ievērojamākais no visiem* u. tml. Piem.: *Tuvs palicis tik tu, tu tālākais no tāliem.* (E. Zālīte)

801. §.

Mūsdienās parastāko vispārākās pakāpes formu ar *vis-* vietā latviešu valodas tekstos reizēm stājas vārdu savienojumi ar vietniekvārdu *pats*. Piem.: *Pats čaklākais Spilvas skolēns ir Konrāds.* (A. Grīns) *Monsegīras pils atrodas uz pašas augstākās klints.* (A. Plaudis) *Bezdarbība ir pats lielākais lāsts.* (A. Kolbergs) [...] *sāku stāstīt par sevi, aizgūtnēm vedinādama prātā pašas uzjautriņošākās atmiņas.* (R. Ezera) *Es neesmu pati radošākā no mūziķu cilts.* (Diena)

Galvenokārt īpašības vārdu savienojumi ar vietniekvārdu *tas* mēdz norādīt uz pazīmes uzsverumu un pastiprinājumu ne vien apgalvojuma, bet jo sevišķi nolieguma

teikumos. Piem.: *Lai divsaruna raisītu prieku, temats nav tas svarīgākais.* (Z. Mauriņa) *Te nu uzreiz jāsaka, ka pēdējie divi gadi mūsu politikā nav bijuši tie veiksmīgākie.* (LA) *Tā laika māksla bija domāta elitārai cilvēku grupai, pie kuras piederēja ne vienmēr tie labākie cilvēki [...]. Tas ir tas dīvainākais arī 1905. gadā.* (KD)

Vietniekvārds *pats* pastiprinājuma funkcijā var saistīties ar īpašības vārdiem, kuri parasti sintētiskās salīdzināmo pakāpju vārdformas ar piedekli *-āk-* neveido: *pats malējais sols, pats galvenais* u. tml. (Blinkena 2002: 232). Piem.: *Bija arī pats pēdējais laiks, jo, līdams caur karstu tumsu, pār jumtiem un kokiem sāka čabināt silts lietus.* (E. Virza)

802. §.

Vispārākās pakāpes nozīmi vai tās niansi var izteikt vārdu savienojumi, kurus veido adjektīviska divdabja pamata pakāpes forma un apstākļa vārdi *visvairāk, vislabāk, visbiežāk* u. c.: *visbiežāk dziedātā dziesma, vislabāk atalgotas darbinieces* u. tml. Piem.: *[...] šīs komandas ir visu laiku visvairāk titulētas futbola komandas.* (Diena)

803. §.

Tiem īpašības vārdiem un adjektīviskiem divdabjiem, kurus parasti nelieto pārākās pakāpes formās (sk. 791. §), nemēdz būt arī vispārākās pakāpes formas, un izņēmumi visbiežāk ir uzskatāmi par okazionālismiem. Piem.: *Viņa pamanīsies visikdienišķākajā situācijā norādīt uz bezdibeni, kas šķir viņas gara pasauli no pārējo nožēlojamās ikdienības.* (G. Repše) Taču adjektīvisko divdabju vispārākās pakāpes vārdformām dažkārt piemīt stilistiska pastiprinājuma nozīmes nokrāsa. Piem.: *Visstindzinošākais klusums manu skudrpūžņaino mitekli [...] piemeklēja, kad iznāca grāmata par pseido Zuzi.* (G. Repše) Domājams, šā iemesla dēļ dažu adjektīvisko divdabju vispārākās pakāpes vai tās nozīmē lietotas formas ir vairāk iespējamās nekā to pārākās pakāpes formas, proti, formas ar nenoteikto galotni. Piem.: *Ziedošs koks demonstrē šos audus visredzamākajā veidā.* (G. Repše) *Pēc viņa lāsošanas nosaka augstdzimušāko izcelsmi.* (L. Muktupāvela)

Kā sintētiskās, tā analītiskās īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju formas ar vispārākās pakāpes nozīmi var tikt lietotas kā kontekstuāli substantivējumi. Piem.: *[...] es nolēmu, ka labākais bija klusuciešana.* (H. Vīka) *Nezinu, pēc kādiem kritērijiem viņi vadījās [...], jo kuslie un paši izvārgušaķie netika ņemti [...].* *Duelis, protams, beidzās ar amatā augstākā uzvaru.* (A. Kolbergs)

4. SKAITĻA VĀRDS (NUMERĀLIS)

4.1. Skaitļa vārda vispārīgs raksturojums

804. §.

1. Skaitļa vārds jeb numerālis ir patstāvīgs vārds, kas apzīmē skaitīšanas sistēmas jēdzienus, norāda uz priekšmetu vai dzīvu būtnu skaitu vai uz secību, kādā tie skaitīšanā seko cits citam, piem.: *pieci, divi; piecas dienas, divi brāļi; piektā diena, otrais brālis*.

Latviešu valodas vārdšķiru klasifikācijā skaitļa vārdus pieskaita pie nominālajām, lokāmajām vārdšķirām, taču skaitļa vārdi ir gan lokāmi, gan nelokāmi.

Skaitlis ir abstrakts nojēgums, tādēļ, izteikdams skaitu vai dažādas skaitliskas atieksmes, savā tiešajā leksiskajā nozīmē skaitļa vārds ir abstrakts. Tā, piem., skaitļa vārdi *astoņi* un *piecdesmit* ir abstrakta skaita apzīmējumi. Nozīmes konkretizāciju skaitļa vārds iegūst tikai saistījumā ar lietvārdu, resp., ar priekšmeta vai dzīvas būtnes apzīmējumu, piem.: *Nu jau desmit liepas zarus pleš starp mums.* (Ā. Elksne) *Kādam no mums, trim bērniem, vajadzēja pārņemt saimniekošanu.* (IM)

Skaitļa vārds ir vienīgā vārdšķira, kurai rakstos bez vārdiem ir vēl citi simboliski apzīmējumi – cipari vai ciparu kopas.

2. Leksiskā ziņā skaitļa vārdam ir kopīgas iezīmes ar dažu citu vārdšķiru vārdiem.

Dažiem skaitļa vārdiem, līdzīgi kā lietvārdiem, piemīt priekšmetiskuma nozīme: *desmits, simts, tūkstotis, miljons*. Tos, tāpat kā lietvārdus, var raksturot kāds lietvārds, īpašības vārds vai cits skaitļa vārds: *cilvēku simti, apaļš tūkstotis, trešais desmits*, piem.: *Ezers ir gandrīz mūžīgs. Te viņa vieta kopš gadu tūkstošiem.* (A. Ivaska)

Skaitļa vārds, tāpat kā īpašības vārds, var izteikt pazīmi. Tas raksturīgs kārtas skaitļa vārdiem. To līdzību īpašības vārdiem apliecina gramatiskā forma – noteiktās galotnes un adjektīviskā locīšana, piem., *otrā diena, piektajam dalībniekam, desmitajā rindā*. Gan semantiski, gan gramatiski īpašības vārdiem tuvi ir skaitļa vārdi ar piedēkli *-ēj-*: *divēji, četrēji*, arī vārds *treji*. Tradicionālā valodas norma nosaka šo vārdu lietojumu kopā ar daudzskaitliniekiem: *divējas durvis, treji vārti, četrēji rati* (Endzelīns, Mīlenbahs 1923: 72; sk. arī Paegle 2008), piem.: *Drīz vien piecējas ragavas izbrauca no Straumēniem.* (E. Virza) Tomēr mūsdienās tie sastopami saistījumā arī ar citiem lietvārdiem, norādot ne vien uz priekšmetu skaitu, bet arī uz pazīmi, piem.: *divēji* izsaka ne tikai jēdzienu ‘divi’, bet ‘divi dažādi’, ‘divējādi’, piem.: *Vējš ir viens, vien četrēja viņa nolemtā daba. Kā krusts.* (M. Zālīte)

Savas abstraktās nozīmes dēļ skaitļa vārdiem ir zināma līdzība ar vietniekvārdiem. Arī vietniekvārdi nenosauc pašus priekšmetus vai pazīmes, bet tikai norāda uz tiem.

4.2. Noteikta, nenoteikta un aptuvena skaita vai daudzuma izteikšanas iespējas latviešu valodā

805. §.

Skaitļa vārds nav vienīgā vārdšķira, ar kuru var apzīmēt skaitu vai daudzumu. Latviešu valodā šos jēdzienus var izteikt arī ar citiem gramatiskiem un leksiskiem līdzekļiem. Uz skaitu norāda gramatiskā skaitļa kategorija ar lokāmo vārdu vienskaitļa un

daudzskaitļa formām: *koks – koki, meitene – meitenes, gudrais – gudrie, lasu – lasām, skaties – skatīties*. Gan noteikta, gan nenoteikta daudzuma jēdziens latviešu valodā ir ietverts dažādu vārdšķiru vārdu leksiskajā nozīmē.

806. §.

Noteikta skaita vai daudzuma jēdzienu izsaka lietvārdi, vietniekvārdi, apstākļa vārdi.

1. Kvantitātes jēdzienus izsaka lietvārdi, kas apzīmē kādu noteiktu kopumu, apjomu, mērvienību, piem.: *ducis, pusducis, kāls, kilograms, metrs, hektārs, litrs, tonna, stunda*. Noteikta daudzuma nozīme piemīt tādiem seniem mērvienību apzīmējumiem kā *sauja, riekšava, sprīdis, pēda, sieks, pūrs, olekts* u. tml., piem.: *Nevarēja paspert ne desmit soļus, lai nesastaptu pusduci paziņu*. (Anšl. Eglītis) *Šodien mēs maksājam asarus. Asarīšus, jo tie Līdakezerā neizaug garāki par pussprīdi*. (A. Ivaska)

Nojēgums 'divi' ir ietverts lietvārdā *pāris*. Ar to apzīmē kopumu, ko veido divi savstarpēji saistīti priekšmeti vai dzīvas būtnes: *kurpju pāris, zeķu pāris, laulātais pāris* (LLVV VI(1): 349), piem.: *Dod man vienu cimdu pāri, visu tavas rokas dod*. (J. Grots) *Jūs esat labākais pāris, ko man nācies redzēt*. (L. Stumbre)

Vārdam *pāris* var būt arī nenoteikta daudzuma nozīme – 'apmēram divi', 'nedaudz', piem.: *Mencas nāca blāķiem, bet mums vajadzēja tikai pāris tonnu*. (E. Līvs) *Šie viesmīlīgie cilvēki nedusmojās, ja apciemoju viņus labi ja pāris reižu gadā*. (Ē. Kūlis)

Noteikta daudzuma jēdzienu izsaka no skaitļa vārdiem ar piedēkļiem atvasināti lietvārdi, piem.: *divnieks, simtnieks, vienatne, trijotne*, un saliktie lietvārdi, kuru pirmais komponents ir pamata vai kārtas skaitļa vārds, piem.: *divrinde, četrstūris, simtgade, pirmdiena, trešdiena*.

2. Noteiktas kvantitatīvās attieksmes izsaka daži vietniekvārdi. Vietniekvārds *abi* ietver nozīmi 'divi': *abi draugi, abi brāļi, abas acis, abas rokas*. Vietniekvārds *neviens* norāda uz personas neesamību, tātad semantiski tuvs vārdam *nulle*.

3. Uz noteiktu kvantitāti norāda daži no skaitļa vārdiem atvasināti īpašības vārdi: *vienīgais bērns, divējādi uzskati, trejādas krāsas*, kā arī atvasināti salikteni: *piecgadīgs bērns, divstāvēga māja, četrstūrains laukums*, piem.: *Autortiesības ir divējādas – personiskās jeb morālās un ekonomiskās jeb mantiskās*. (G) *Viņus [jūrniekus] nepavisam neinteresēja piecdesmitgadīgais vīrs, kuru mocīja radikulīts*. (E. Līvs)

4. Noteikta daudzuma jēdzienu izsaka vairāki apstākļa vārdi: *divatā, trijatā, piecreiz, simtkārt*, piem.: *Es tveru lietus slapjo roku. Mēs kļīstam divatā, mēs līstam*. (M. Zālīte)

Vārdi *divatā, trijatā, četratā, abi* tiek saukti arī par kopuma skaitļa vārdiem (MLLVG 1959: 478; Mieze 2002: 243–308).

807. §.

Nenoteiktas kvantitātes apzīmēšanai var izmantot dažādu vārdšķiru vārdus, kuru leksiskajā nozīmē ir ietverts nenoteikta daudzuma nojēgums: lietvārdus (*putnu bars, cilvēku pūlis*), īpašības vārdus (*vesels gads, krietns gabals*), vietniekvārdus (*visa vasara, pagājis kāds mēnesis*), apstākļa vārdus (*daudz darba, maz laika, tik ātri*).

Latviešu valodniecībā ir atšķirīgi uzskati par nenoteiktā daudzuma apzīmējumu *daudz, maz, nedaudz, vairāk, mazāk, tik, cik* vārdšķiru. Dažos avotos ir atzīts, ka tie atrodas uz robežas starp skaitļa vārdiem un apstākļa vārdiem: saistījumā ar lietvārdiem tie izsaka nenoteiktu daudzumu un uzskatāmi par nenoteiktiem skaitļa vārdiem, bet saistījumā ar darbības vārdiem tie veic mēra apstākļa vārdu funkcijas (MLLVG 1959: 478; Nītiņa 2001, 39; Mieze 2002: 243–308; sk. arī LLVV I–VIII).

Daudzās skolu gramatikās, praktiskās gramatikās, latviešu valodas rokasgrāmatās un vārdnīcās nenoteikto skaitļa vārdu un kopuma skaitļa vārdu grupas netiek izdalītas, jo šie vārdi pēc gramatiskajām un semantiskajām pazīmēm ir tuvāki apstākļa vārdiem.

Nenoteikta daudzuma jēdziena ietveršana skaitļa vārda kā vārdšķiras izpratnē ir pretrunā ar skaitļa vārda definīciju, kurā ir ietverts **noteikts kvantitātes jēdziens** (MLLVG 1959: 477; Paegle 2003: 65; VPSV 2007: 363). Ja skaitļa vārda definīciju paplašina ar nenoteikta daudzuma jēdzienu, tad zūd robežas starp skaitļa vārdu un citu vārdšķiru vārdiem, kas arī apzīmē nenoteiktu daudzumu. Sal., piem.: **daudz cilvēku, daudzi cilvēki, bars cilvēku, pūlis cilvēku**. Īpašības vārds *daudzi* un lietvārdi *bars, pūlis* semantiski apzīmē tikpat nenoteiktu daudzumu kā vārds *daudz*, tāpēc nav pamata apstākļa vārdus – nenoteikta daudzuma jēdziena izteicējus – uzskatīt par īpašu skaitļa vārdu grupu.

Ņemot vērā skaitļa vārda definīcijā ietvērto noteiktās kvantitātes jēdzienu, šajā gramatikā par skaitļa vārdiem uzlūkotī tikai tā saucamie īstie skaitļa vārdi, kas apzīmē matemātiskās skaitīšanas sistēmas jēdzienus (Rūķe-Draviņa 1979: 54; Kalme, Smiltņiece 2001: 150).

808. §.

Dažkārt valodā ir nepieciešamība norādīt ne tikai uz noteiktu vai nenoteiktu kvantitāti, bet uz **aptuvenu daudzumu vai skaitu**. Šādas nozīmes izteikšanai ir savi līdzekļi un paņēmieni, svarīgs ir skaitļa vārda novietojums teikumā un vārdi tam līdzās.

1. Skaitļa vārds iegūst aptuvenu nozīmi, ja tas atrodas aiz lietvārda, ar kuru tas saistīts: *dienas piecas, gadi divdesmit, kilometri simts*, piem.: *Mežrozītes, kas aug visstraujāk, vasaras gaitā jāpielīdzina vismaz reizes divas*. (KV) *Tad parādījās divi puīšēļi. Viņiem varēja būt gadi četri*. (R. Ezera)

2. Aptuvenības nozīme ir skaitļa vārdam aiz vietniekvārdiem *kāds, savs, dažs*, arī aiz īpašības vārda *labs*, piem.: *Visā valstī bija tikai kāds simts aļņu un daži simti mežacūku, galvenokārt Krievijas pierobežā*. (SD) *Ceļš mūs bija uzvedis pašā salas muguras kuprī, kas bija labus simts metrus augsts*. (G. Janovskis)

3. Aptuvenības nozīme ir skaitļa vārdam, ja tas atrodas starp prievārdiem *ap, līdz* un pārvaldāmo vārdu: *ap simt cilvēku, līdz tūkstoš latiem*, piem.: [...] *vērienīgo ieceru realizēšanai vajadzēs līdz 10 miljoniem latu*. (LA) *Bija pavēls ziemas vakars – tā ap deviņiem*. (Ē. Vilks)

4. Uz aptuvenību norāda kopā ar skaitļa vārdu lietotie apstākļa vārdi *apmēram, gandrīz, turpat* u. tml.: *gandrīz desmit gadus, apmēram divus mēnešus*, piem.: [Projekti] *bija ļoti atšķirīgi pēc budžeta – no diviem tūkstošiem līdz teju 70 tūkstošiem latu*. (KV) *Uz vietu orķestros Vācijā tagad konkurē vismaz pussimts vijolnieku*. (SD)

5. Uz aptuvenu skaitu norāda divi vai vairāki skaitļa vārdi, kas saistīti ar vienu lietvārdu: *divas trīs dienas, desmit divdesmit latu*, piem.: *Jau tai laikā es zināju, ka pēc diviem trim gadiem būšu zvejas kuģa kapteinis*. (E. Līvs) *Galva var sāpēt piecus sešus gadus pēc traumas*. (Ieva)

6. Skaitļa vārdi *desmits, simts, tūkstotis, miljons* saistījumā ar lietvārdu var apzīmēt lielu, bet nenoteiktu daudzumu, piem.: [...] *birst zvaigznes pār mums. Atsitas zaros un sašķīst, Un sašķēlas tūkstošos dimantu*. (O. Vācietis) *Ik pa brīdīm iezvanās simtiem mazu vēja zvanu ar sirds formas mēlēm*. (SD) *Mūsu dzīvē vēl simtiem vilcienu aties Un tūkstošiem jūdžu būs jāiet vēl kājām*. (I. Ziedonis)

7. Skaitļa vārdu savienojumam *viens divi* iespējama apstākļa vārda *ātri* nozīme, piem.: *Viens divi, un galdā gardas smalkmaizītes!* (Delfi)

4.3. Skaitļa vārdu semantiskais iedalījums

4.3.1. Pamata skaitļa vārdi

809. §.

Pamata skaitļa vārdi apzīmē abstraktus skaitļus, piem.: *divi, piecpadsmit, simts*, vai arī priekšmetu un dzīvu būtnu skaitu: *trīs bērni, divdesmit mājas, septiņi gadi*, piem.: *Un dzērves kliegz – divi tūkstoši žēlabainu meža cilvēku pie nomaļa purva.* (I. Ābele) [..] *mēs vēlētos pirkt īres namu ar astoņiem vai vismaz sešiem dzīvokļiem par divdesmit pieciem tūkstošiem dolāru.* (Anšl. Eglītis)

Pie pamata skaitļa vārdiem pieder daļskaitļu apzīmējumi, kas norāda gan uz priekšmeta daļu skaitu, gan uz veselu skaitli kopā ar daļām, piem.: *divas trešdaļas iedzīvotāju, pusotra gada, trīssarpus kilometri.*

Pamata skaitļa vārdiem rakstos atbilst simboliski apzīmējumi – arābu cipari: *0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9*. Izmantojot dažādas šo ciparu kombinācijas, var veidot dažādu skaitļu apzīmējumus, piem.: *123, 213, 231, 321*. Katra cipara vērtību nosaka tā vieta skaitlī. Lielu skaitļu apzīmēšanai, kur ir vajadzīgi daudzi cipari, ērtības labad var izmantot jauktu rakstības veidu – daļu no skaitļa jēdziena pazīmē ar vārdiem, daļu ar cipariem, piem.: *Nākamā gada budžetā valsts aparātam tiks tērēti aptuveni 900 miljoni latu, kas ir aptuveni 14% no 5,7 miljardu lielā budžeta.* (Diena)

Pamata skaitļa vārdus apzīmējot ar arābu cipariem, aiz tiem punktu neliek.

4.3.2. Kārtas skaitļa vārdi

810. §.

Kārtas skaitļa vārdi norāda secību, kādā priekšmeti vai dzīvas būtnes seko cits citam, tos skaitot: *trešais stāvs, divpadsmitais dzīvoklis, otrais bērns*, piem.: *Viņa [Aleksandra] vēlējās ieejas karti zālē piektajā rindā pret vidu.* (Anšl. Eglītis) *Tonakt krita pirmais sniegs.* (E. Līvs)

Katram pamata skaitļa vārdam – veselo skaitļu apzīmējumam – atbilst savs kārtas skaitļa vārds, piem.: *viens – pirmais, četri – ceturtais, divdesmit – divdesmitais, tūkstošis – tūkstošais, divi simti pieci – divi simti piektais*. Vēsturisku pārmaiņu rezultātā pamata skaitļa vārdiem no *trīs* līdz *deviņi* un atbilstošajiem kārtas skaitļa vārdiem no *trešais* līdz *devītais* saknē ir fonētiskas atšķirības: *trīs – trešais, četri – ceturtais, pieci – piektais* utt. Kārtas skaitļa vārdiem *pirmais, otrais* ir cita sakne nekā pamata skaitļa vārdiem *viens, divi*; līdzīgi tas ir arī citās indoeiropiešu valodās (MLLVG 1959: 498, 499).

Pēc morfoloģiskajām pazīmēm un sintaktiskajām funkcijām kārtas skaitļa vārdi līdzinās īpašības vārdiem. Tos loka kā īpašības vārdus ar noteikto galotni.

Kārtas skaitļa vārdus rakstos simboliski apzīmē ar arābu cipariem, liekot aiz tiem punktu: *1. klase, 3. stāvs, 25. dzīvoklis, 2012. gads*. Izmanto arī tā saucamos romiešu ciparus, kuri veidojas no burtu *I '1', V '5', X '10', L '50', C '100', D '500', M '1000'* kombinācijām, piem.: *III klase, IV grupa, XXI gadsimts*. Mūsdienās lielu kārtas skaitļa vārdu, piem., gada skaitļu, apzīmēšanai romiešu ciparus parasti neizmanto, jo simbolisko apzīmējumu veidošana un nolasīšana ir samērā sarežģīta, piem.: *MCMXXXIX '1939', MMXII '2012'*.

4.4. Skaitļa vārdu struktūra

811. §.

Skaitļa vārdu struktūra ir savdabīga un atšķiras no citu deklinējamo vārdu struktūras. Latviešu valodā ir maz skaitļa vārdu ar atšķirīgu sakni, piem.: *nulle, viens, divi, trīs, četri, pieci, seši, septiņi, astoņi, deviņi, desmit/desmits, simt/simts, tūkstoš/tūkstotis, miljons, miljards, triljons*. Pārējo skaitļu izteikšanai izmanto iepriekšminētos skaitļa vārdus, palīgvārdus un lietvārdus, veidojot salikteņus vai analītiskas leksēmas. No nelielā skaita primāro skaitļa vārdu var veidot bezgalīgas skaitļa vārdu rindas. Tāds jaunu apzīmējumu darināšanas veids ir raksturīgs tikai skaitļa vārdiem (sk. 541. §).

Latviešu valodniecībā skaitļa vārdu strukturālajā dalījumā vērojamas dažādas pieejas atkarībā no tā, kas tiek uzlūkots par primāro: morfēmiskais aspekts, t. i., sakņu skaits skaitļa vārdā; ortogrāfiskais aspekts, t. i., skaitļa vārda rakstījums kopā vai šķirti; vārddarināšanās aspekts (Kalme, Smiltneiece: 2001: 153, 154). Ir arī morfēmiskā aspekta un ortogrāfiskā aspekta apvienojums (Paegle 2003: 67).

Atvasināšana kā vārddarināšanas paņēmieni pamata skaitļa vārdiem nav raksturīga. Vēsturiski ar piedekli *-t-* ir darināti tikai daļa kārtas skaitļa vārdu (*piektais, sestais, astotais*), tādēļ patstāvīgo vārdšķiru vārdu sistēmiskais dalījums pirmatnīgajos, atvasinātajos un saliktajos vārdos skaitļa vārdiem nav īsti piemērots.

Šajā gramatikā skaitļa vārdu struktūras pamatā ir morfēmiskais princips – sakņu skaits vārdā un vārdu skaits viena jēdziena apzīmēšanai.

Skaitļa vārdu iedalījums pēc struktūras

Vienkāršie skaitļa vārdi: <i>viens, desmit, pirmais</i>	Saliktie skaitļa vārdi	
	Salikteņi: <i>piecpadmit, divdesmit, divsimtais</i>	Analītiskas leksēmas jeb skaitļa vārdu savienojumi <i>divdesmit viens, divdesmit pirmais</i>

Atšķirīga struktūra ir veselu skaitļu apzīmējumiem un daļskaitļu apzīmējumiem.

812. §.

Veselu skaitļu apzīmējumu struktūra.

1. Vienkārši skaitļa vārdi ir tādi, kuriem ir viena sakne. Tie ir pamata skaitļa vārdi *nulle, viens, divi, trīs, četri, pieci, seši, septiņi, astoņi, deviņi, desmit/desmits, simt/simts, tūkstoš/tūkstotis*, arī aizgūtie vārdi *miljons, miljards, triljons*.

Šiem pamata skaitļa vārdiem atbilstošie kārtas skaitļa vārdi arī ir vienkārši: *pirmais, otrais, trešais* utt.

2. Salikti skaitļa vārdi ir tādi, kuros ietilpst divu vai vairāku patstāvīgu vārdu saknes. Atkarībā no to koprakstījuma vai šķirtrakstījuma šķiramas divas saliktu skaitļa vārdu apakšgrupas: salikteņi un analītiskas leksēmas.

a) Salikteņi ir radušies, vairākiem patstāvīgiem vārdiem savienojoties vienā vārdā. Salikteņi ir skaitļa vārdi no *vienpadmit* līdz *deviņpadmit*. Tie darināti no trim komponentiem: no skaitļa vārdiem *viens, divi, trīs, četri, pieci, seši, septiņi, astoņi, deviņi*, no prievārda *pa* un no skaitļa vārda *desmit* (sk. 541. §).

Salikteņi ir pilnu desmitu nosaukumi, kas izveidojušies, diviem skaitļa vārdiem saplūstot vienā vārdā: *divdesmit ← divi desmiti, trīsdesmit ← trīs desmiti*.

b) Viena skaitļa apzīmēšanai izmanto analītiskas leksēmas, kas sastāv no diviem vai vairākiem šķirti rakstāmiem komponentiem. Tos sauc arī par skaitļa vārdu savienojumiem (MLLVG 1959: 479; Ceplīte, Ceplītis 1991: 51; Nītiņa 2001₁: 41). Analītiskas leksēmas ir desmitu, simtu, tūkstošu, miljonu un lielāku vienību apzīmējumi: *divdesmit viens, divi simti divi, pieci tūkstoši divsimt piecdesmit četri, trīs miljoni*. Analītisko leksēmu komponenti var būt gan pirmatnīgi vārdi, piem.: *deviņi simti, divi tūkstoši*, gan salikteni, piem.: *divsimt piecdesmit septiņi, piectūkstoš trīs-padsmit*.

Daļa salikto skaitļa vārdu – pilnu simtu un tūkstošu nosaukumi – var būt apzīmēti divējādi – gan ar salikteni, gan ar analītisku leksēmu: *divsimt // divi simti, četr-tūkstoš // četri tūkstoši*.

813. §.

Daļskaitļu apzīmējumi ir gan salikteni, gan analītiskas leksēmas. To darināšanā izmanto arī citu vārdšķiru vārdus – lietvārdus *daļa, puse*, īpašības vārdu *vesels* un palīg-vārdus (sk. 541. §).

1. Parastos daļskaitļus iespējams apzīmēt gan ar salikteni, gan ar analītisku leksēmu, piem.: *trešdaļa // trešā daļa, simtdaļa // simtā daļa*. Daļu skaita norādīšanai lieto pamata skaitļa vārdu, veidojot analītisku leksēmu variantus: *viena trešdaļa // viena trešā daļa, divas simtdaļas // divas simtās daļas*.

Latviešu valodniecībā ir dažādi viedokļi par šo daļskaitļu apzīmējumu vārdšķiru. Atbilstoši latviešu valodas salikteņu darināšanas modelim sintaktiskā salikteņa vārdšķiru nosaka tā pēdējais komponents, tādēļ salikteni ar *-daļa* būtu uzskatāmi par lietvārdiem (MLLVG 1959: 205). Tomēr gan salikteni ar pēdējo komponentu *-daļa*, gan analītiskās leksēmas ar *daļa* apzīmē vienu konkrētu matemātisku jēdzienu, tādēļ tas ir konversijas paveids – numeralizācija, un šie daļskaitļu apzīmējumi ir skaitļa vārdi (Kalme, Smiltņiece 2001: 157).

2. Daļskaitļa $\frac{1}{2}$ nosaukums veidots, izmantojot pamata skaitļa vārdu *viens* un lietvārdu *puse* – *viena puse*. Tā ir analītiska leksēma, kuras sastāvā esošais lietvārds *puse* ir desemantizējies, līdzīgi kā iepriekš minētais *daļa*.

3. To daļskaitļu apzīmēšanai, kurus sauc par jauktajiem skaitļiem, latviešu valodā izmanto gan salikteņus, gan analītiskas leksēmas. Viens no elementiem šo skaitļa vārda darināšanā ir lietvārds *puse*. Atkarībā no vārda *puse* novietojuma šķirami divi salikteņu veidi.

a) Saliktenis darināts, izmantojot pamata skaitļa vārdu, prievārdu *ar* un vārda *puse* sakni *pus-*: *divarpus, trīšarpus, piecārpus*. Līdzās šādam saliktenim var lietot atbilstošu analītisku leksēmu: *divi ar pusi, trīs ar pusi, pieci ar pusi*.

b) Saliktenis darināts, par pirmo komponentu izmantojot vārda *puse* sakni *pus-* un par otro komponentu kārtas skaitļa vārda ģenitīva formu ar nenoteikto galotni: *pusotra, pustrēša, pusceturta*.

c) Veselā skaitļa nosaukšanai izmantots pamata skaitļa vārds, saiklis *un* un atbilstošā daļskaitļa apzīmējums: *trīs un divas trešdaļas, desmit un viena puse*. Veselā skaitļa nosaukums var būt papildināts ar īpašības vārdu *vesels*: *trīs veseli un divas trešdaļas, desmit veseli un viena puse*.

d) Decimāldaļskaitļu apzīmējumi ir analītiskas leksēmas. Tās sastāv no pamata skaitļa vārda veselā skaitļa nosaukšanai, lietvārda *komats* un pamata skaitļa vārda daļu nosaukšanai: *divi, komats, pieci; desmit, komats, divdesmit pieci*.

Decimāldaļskaitļus var nosaukt dažādi: *0,1 – nulle, komats, viens // viena desmit-daļa; 4,5 – četri, komats, pieci // četri un viena puse // četrarpus*.

Rakstos daļskaitļus lielākoties apzīmē ar cipariem.

4.5. Lokāmie skaitļa vārdi, to gramatiskās kategorijas

814. §.

Lokāmi ir daļa pamata skaitļa vārdu un visi kārtas skaitļa vārdi. Lokāmajiem skaitļa vārdiem ir trīs deklinējamo vārdu gramatiskās kategorijas – dzimte, skaitlis un locījums, taču pilnīgā veidā tās izpaužas tikai kārtas skaitļa vārdiem. Pamata skaitļa vārdiem šo kategoriju izpausme nav vienādi pilnīga.

4.5.1. Skaitļa vārdu dzimte

815. §.

Pamata skaitļa vārdiem dzimtes kategorijas piemītība un izpausme ir dažāda.

1. Abas dzimtes ir iespējamās pirmatnīgajiem skaitļa vārdiem *viens, divi, trīs, četri, pieci, seši, septiņi, astoņi, deviņi* un saliktajiem skaitļa vārdiem, kas beidzas ar vārdiem no *viens* līdz *deviņi*: *viens – viena, seši – sešas, divdesmit viens – divdesmit viena, piecsimt seši – piecsimt sešas*.

Dzimtes formu un nozīmi šie skaitļa vārdi iegūst kontekstā saistījumā ar lietvārdiem, piem.: *Tumsā divas dzirksteles tuvu blakus skrēja*. (I. Ziedonis) *Divus vārdus Dievs man devis, lai var visu pasacīt*. (M. Zālīte)

Abstraktu matemātisku skaitļu apzīmējumiem, kas nav saistīti ar lietvārdiem, ir vīriešu dzimtes forma, piem.: *viens plus viens ir divi, divi reiz četri ir astoņi*. Skaitļa vārdam *trīs* un saliktajiem skaitļa vārdiem, kas beidzas ar *trīs*, atšķirīgas formas sieviešu un vīriešu dzimtē ir tikai dažos locījumos: *trijiem – trijām, piecdesmit trijos – piecdesmit trijās* (sk. 822. §).

2. Tikai sieviešu dzimte ir skaitļa vārdiem *nulle, viena puse* un visiem, kuru pēdējais komponents ir vārds *daļa*, piem.: *viena trešdaļa, divas piektdaļas*.

3. Tikai vīriešu dzimte ir skaitļa vārdiem *desmits, simts, tūkstotis, miljons, miljards, triljons*.

816. §.

Visiem kārtas skaitļa vārdiem ir abas dzimtes, piem.: *pirmais gads – pirmā diena, desmitais dzīvoklis – desmitā māja, divdesmit trešais autobuss – divdesmit trešā rinda*.

4.5.2. Skaitļa vārdu skaitlis

817. §.

Kaut arī skaitļa vārdi jau ar savu leksisko nozīmi izsaka noteiktu daudzuma nojēgumu, daļai skaitļa vārdu gramatiski šķir vienskaitļa un daudzskaitļa formas. Skaitļa vārdi, kas ir lielāki par *viens*, semantiski apzīmē daudzskaitli, taču dažkārt ir neatbilstme starp šo skaitļa vārda gramatisko formu un leksisko nozīmi. Piem., skaitļa vārdi *simts* un *divdesmit viens* ir vienskaitļa formā, kaut arī semantiski ietver nojēgumu ‘vairāk par vienu’. Tātad skaitļa vārdu skaitli nosaka tikai pēc gramatiskās formas, nevis pēc leksiskās nozīmes.

818. §.

Pamata skaitļa vārdos skaitļa kategorijas izpausme ir dažāda.

1. Vienskaitļa un daudzskaitļa formas ir skaitļa vārdiem *nulle, viens, desmits, simts, tūkstotis, miljons, miljards, triljons*: *viens – vieni, simts – simti, tūkstotis – tūkstoši*

utt., piem.: *Ābelišu stādīšanai Kokneses fonds bija uzaicinājis simts personas.* (Diena) *Saņemti vairāki simti bērnu zīmējumu konkursam.* (KV) *Jau vairāk nekā tūkstošis jauniešu iesaistījušies akcijā pret globālo sasilšanu.* (G) *Tu varēsi gulēt tūkstošus gadu un pat ilgāk.* (R. Ezera)

Retumis paralēli daudzskaitlim mūsdienās vēl lieto senās divskaitļa formas (MLLVG 1959: 486). Tā, piem., teikumā *Aka ir divus metrus dziļa daudzskaitļa akuzatīva vietā var lietot seno divskaitļa formu divi metri. Aka ir divi metri dziļa.* Līdzīgi arī: *piecus gadus vecs // pieci gadi vecs, nobrauca deviņus kilometrus // nobrauca deviņi kilometri.*

2. Skaitļa vārda *viens* leksiskā pamatnozīme izpaužas vienskaitlī, bet to var lietot arī daudzskaitlī. Vienskaitļa vai daudzskaitļa formas nosaka kontekstuālais saistījums ar citiem vārdiem.

Daudzskaitlī to lieto pulksteņa laika apzīmējumos: *jāstrādā līdz vieniem, koncerts beidzās pulksten divdesmit vienos.*

Abu skaitļu formas iespējamas, ja vārdu *viens* lieto lietvārda nozīmē, piem.: *Es tālāk iešu viena, paldies, ka pavadīji.* (O. Lisovska) *Papes ezers – vieniem par dziļu, citiem par seklu.* (KV)

Abu skaitļu formas lieto, ja vārdam *viens* ir pastiprinājuma nozīme – tas izsaka pazīmes vai darbības intensitāti, nepārtrauktību, piem.: *[..] lietus gāza vienā baltā straumē, no jumtiem vēlās mutuļiem.* (A. Upīts) *Pa galvu, pa kaklu. Vienos vējos. Tāda paskrēja vasara trakā...* (O. Lisovska) *Ja arī uznāk nepārvarama vēlme aiziet uz mežu, tad vienūs bailēs, ka tik neieklīsti, kur nevajag.* (TVNET)

3. Tikai daudzskaitļa forma ir skaitļa vārdiem no *divi* līdz *deviņi*, piem.: *divi suņi, septiņi ozoli, četras ābeles, deviņas meitenes.*

4. Analītisko leksēmu gramatisko skaitli nosaka pēdējais komponents, piem., *trīsdesmit viens gads* ir vienskaitļa forma, bet *divdesmit deviņi gadi* ir daudzskaitļa forma.

819. §.

Visiem kārtas skaitļa vārdiem ir abu skaitļu formas: *pirmais – pirmie, piecdesmitais – piecdesmitie, simtais – simtie.*

4.5.3. Skaitļa vārdu locīšana

820. §.

Lokāmajiem skaitļa vārdiem latviešu valodā ir tie paši locījumi, kas lietvārdiem un īpašības vārdiem, tomēr skaitļa vārdu locīšanas paradigma ir dažāda. Tos loka gan pēc lietvārdu parauga (substantīviski lokāmie skaitļa vārdi), gan pēc īpašības vārdu parauga (adjektīviski lokāmie skaitļa vārdi). Ir arī skaitļa vārdi ar savdabīgu locīšanas paradigmu.

821. §.

Lielāko daļu pamata skaitļa vārdu loka pēc lietvārdu parauga, resp., substantīviski. Skaitļa vārdus *viens, divi, četri, pieci, seši, septiņi, astoņi, deviņi* vīriešu dzimtē loka kā pirmās deklinācijas, bet sieviešu dzimtē kā ceturtais deklinācijas lietvārdus, piem.: *pieci draugi, piecu draugu, pieciem draugiem* utt.; *piecas liepas, piecu liepu, piecām liepām* utt.

Analītiskajās leksēmās, kas beidzas ar vārdiem no *viens* līdz *deviņi*, loka tikai pēdējo komponentu.

Pamata skaitļa vārdus parasti nelieto vokatīvā.

Paradigmas piemērs

Loc.	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>divi simti trīsdesmit pieci</i>	<i>divi simti trīsdesmit piecas</i>
Ģ	<i>divi simti trīsdesmit piecu</i>	<i>divi simti trīsdesmit piecu</i>
D/I	<i>(ar) divi simti trīsdesmit pieciem</i>	<i>(ar) divi simti trīsdesmit piecām</i>
A	<i>divi simti trīsdesmit piecus</i>	<i>divi simti trīsdesmit piecas</i>
L	<i>divi simti trīsdesmit piecos</i>	<i>divi simti trīsdesmit piecās</i>

Skaitļa vārdus *desmits*, *simts*, *miljons*, *miljards*, *triljons* loka kā pirmās deklinācijas lietvārdus, piem.: *desmits*, *desmita*, *desmitam* utt., *desmiti*, *desmitu*, *desmitiem* utt.

Skaitļa vārdu *tūkstotis* loka kā otrās deklinācijas lietvārdu: *tūkstotis*, *tūkstoša*, *tūkstotim* utt.

Skaitļa vārdu *nulle* loka kā piektās deklinācijas lietvārdu: *nulle*, *nulles*, *nullei* utt.

Analītiskajām leksēmām, kas apzīmē pilnus desmitus, simtus, tūkstošus, miljonus, miljardus, triljonus, loka abus komponentus.

Paradigmas piemērs

N	<i>pieci simti</i>
Ģ	<i>piecu simtu</i>
D/I	<i>(ar) pieciem simtiem</i>
A	<i>piecus simtus</i>
L	<i>piecos simtos</i>

822. §.

Skaitļa vārda *trīs* locīšana ir atšķirīga. Vīriešu un sieviešu dzimtes atšķirības ir tikai datīvā/instrumentālī un lokatīvā. Datīvā/instrumentālī ir iespējamās paralēlformas: *(ar) trim // trijiem*, *(ar) trim // trijām*. Līdzās lokāmajām formām šis skaitļa vārds visos locījumos var saglabāt nemainīgu formu, tādējādi iegūstot nelokāma vārda statusu (MLLVG 1959: 486; Nītiņa 2001₁: 43, 44; Paegle 2003: 69).

Skaitļa vārda *trīs* paradigma

Loc.	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte	Nelokāmā forma
N	<i>trīs gadi</i>	<i>trīs dienas</i>	<i>trīs gadi, dienas</i>
Ģ	<i>triju gadu</i>	<i>triju dienu</i>	<i>trīs gadu, dienu</i>
D/I	<i>(ar) trim, trijiem gadiem</i>	<i>(ar) trim, trijām dienām</i>	<i>(ar) trīs gadiem, dienām</i>
A	<i>trīs gadus</i>	<i>trīs dienas</i>	<i>trīs gadus, dienas</i>
L	<i>trijos gados</i>	<i>trijās dienās</i>	<i>trīs gados, dienās</i>

Valodas praksē mūsdienās lieto kā lokāmās, tā nelokāmās skaitļa vārda *trīs* formas, piem.: *Jaunais karstgalvis D'Artanjans apvieno spēkus **ar trīs** leģendārajiem **musketieriem***. (G) *Vēl **trim cilvēkiem** mediķu palīdzība bija nepieciešama pēc tam, kad viņi uzturā bija lietojuši sēnes*. (Apollo) *Jāņu naktī Latvijā līst vidēji reizi **trīs gados***. (G)

Baltijas valstīs mājokļu cenas nākamgad sāks pieaugt pirmo reizi **trijos gados**. (Apollo) Gruzijas prezidents [...] izsludinājis **triju dienu** sēras. (Delfi) *Ar riteni braucot, te nevar attīstīt pat **trīs kilometru** lielu ātrumu stundā.* (I. Indrāne)

Ar nozīmi *trīs* dažkārt tiek lietotas formas *treji*, *trejas*, tās ir parastas folklorā, bet mūsdienās sastopamas galvenokārt daiļliteratūrā ar zināmu stilistisku nokrāsu, piem.: *Man atslēgas **trejas** – no zāles, no zvaigznes, un trešā – no mīlā mana.* (M. Zālīte) *Nedz viens vai divi – **treji** pilnmēneši uz mani boķē debesīs pret rītu.* (L. Briedis)

823. §.

Kārtas skaitļa vārdiem ir tikai noteiktās galotnes, piem.: *pirm-ais – pirm-ā; pirm-ie – pirm-ās*, un tos loka pēc noteiktās galotnes īpašības vārdu parauga, resp., adjektīviski. Tiem, tāpat kā noteiktās galotnes īpašības vārdiem, ir paplašinātā galotne vienskaitļa datīvā un lokatīvā un daudzskaitļa datīvā/instrumentālī un lokatīvā, piem., *pirm-ajam, pirm-ajiem; pirm-ajai, pirm-ajām*.

Analītiskajos kārtas skaitļa vārdos lokāms tikai pēdējais komponents.

Paradigmas piemērs

Loc.	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>divi tūkstoši astotais</i>	<i>trīs simti piektā</i>
Ģ	<i>divi tūkstoši astotā</i>	<i>trīs simti piektās</i>
D	<i>divi tūkstoši astotajam</i>	<i>trīs simti piektajai</i>
A / I	<i>(ar) divi tūkstoši astoto</i>	<i>(ar) trīs simti piekto</i>
L	<i>divi tūkstoši astotajā</i>	<i>trīs simti piektajā</i>
V	<i>divi tūkstoši astotais!</i>	<i>trīs simti piektā!</i>

Skaitļa vārdam *otrais* ir atbilstoša forma ar nenoteikto galotni *otrs*. To parasti lieto ar lietvārda vai vietniekvārda *cits* nozīmi, piem.: *Visbriesmīgāk ir, kad **otram** sāp, Pats visas elles var paciest.* (I. Ziedonis) *To **otru** pili, Ko Tu man savā vēstulē mini, [...] To es pārdevu.* (J. Grots)

Kārtas skaitļa vārdus var lietot arī vokatīvā. Ja tie ir saistīti ar deklinējamu vārdu, tad skaitļa vārda forma vienskaitļa vokatīvā var saskanēt gan ar nominatīvu, gan ar akuzatīvu: ***pirmais** skrējēj! // **pirmo** skrējēj!*

824. §.

Daļskaitļu apzīmējumus loka dažādi.

1. Analītiskās leksēmas, kurās ir saliktenis ar pēdējo komponentu *daļa*, loka kā ceturrtās deklinācijas lietvārdus, lokāmi ir visi leksēmas komponenti.

Paradigmas piemērs

Loc.	Vienskaitlis	Loc.	Daudzskaitlis
N	<i>viena trešdaļa</i>	N	<i>divas trešdaļas</i>
Ģ	<i>vienas trešdaļas</i>	Ģ	<i>divu trešdaļu</i>
D	<i>vienai trešdaļai</i>	D / I	<i>(ar) divām trešdaļām</i>
A / I	<i>(ar) vienu trešdaļu</i>	A	<i>divas trešdaļas</i>
L	<i>vienā trešdaļā</i>	L	<i>divās trešdaļās</i>

Tāpat ir lokāmi jaukto skaitļu apzīmējumi.

Paradigmas piemērs

N	<i>divi un viena trešdaļa</i>
Ģ	<i>divu un vienas trešdaļas</i>
D	<i>diviem un vienai trešdaļai</i>
A	<i>divus un vienu trešdaļu</i>
I	<i>(ar) diviem un vienu trešdaļu</i>
L	<i>divos un vienā trešdaļā</i>

2. Daļskaitļu apzīmējumi, kuros ietilpst prievārdisks savienojums *ar pusi*, ir gan lokāmi, gan nelokāmi atkarībā no tā, kāds ir analītiskajā leksēmā ietilpstošais veselā skaitļa apzīmējums. Ja tas ir lokāms, vārdu savienojumā to loka atbilstoši pamata skaitļa vārdu locīšanas tipam. Locīšanā mainās tikai veselā skaitļa nosaukums, jo vārda *puse* locījumu noteicis prievārds un savienojums *ar pusi* paliek nemainīgs.

Paradigmas piemērs

Loc.	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>divi ar pusi</i>	<i>divas ar pusi</i>
Ģ	<i>divu ar pusi</i>	<i>divu ar pusi</i>
D / I	<i>(ar) diviem ar pusi</i>	<i>(ar) divām ar pusi</i>
A	<i>divus ar pusi</i>	<i>divas ar pusi</i>
L	<i>divos ar pus</i>	<i>divās ar pusi</i>

Ja jauktā skaitļa apzīmējums ir saliktenis, kas beidzas ar *-pus*, tas ir nelokāms, piem.: *divarpus, trīšarpus, piecarpus*.

3. Daļskaitļu apzīmējumi, kas darināti ar lietvārda *puse* sakni *pus-* pirmajā komponentā un nenoteiktās galotnes kārtas skaitļa vārdu otrajā komponentā, ir morfoloģiski atšķirīgi. Gan vīriešu, gan sieviešu dzimte ir vārdiem *pusotrs, pusotra*, un tie lokāmi kā pirmās vai ceturtās deklinācijas lietvārdi: *pusotrs gads, pusotra stunda*, piem.: *Šodien mūsu jaukajai kafējnīcai aprit pusotrs gads.* (G) [...] *nogāju jau arī apmēram pusotru kilometru par velti.* (R. Ezera) *Pārbrauktuve vilciena manevru dēļ bija slēgta uz pusotrām stundām.* (KV)

Paradigmas piemērs

Loc.	Vienskaitlis		Loc.	Daudzskaitlis	
	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte		Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>pusotrs</i>	<i>pusotra</i>	N	<i>pusotri</i>	<i>pusotras</i>
Ģ	<i>pusotra</i>	<i>pusotras</i>	Ģ	<i>pusotru</i>	<i>pusotru</i>
D	<i>pusotram</i>	<i>pusotrai</i>	D/I	<i>(ar) pusotriem</i>	<i>(ar) pusotrām</i>
A/I	<i>(ar) pusotru</i>	<i>(ar) pusotru</i>	A	<i>pusotrus</i>	<i>pusotras</i>
L	<i>pusotrā</i>	<i>pusotrā</i>	L	<i>pusotros</i>	<i>pusotrās</i>

Ja salikteņa otro komponentu veido kārtas skaitļa vārdi *trešais, ceturtais*, tie ir ģenitīva formā ar nenoteikto galotni: *pustreša, pusceturta*. Šiem skaitļa vārdiem nav

nominatīva formu, pārējo locījumu formas ir tādas pašas kā vārdiem *pusotrs, pusotra*, piem.: *Drīz būs **pustreša** gada, kamēr redzējāmieš pēdējo reizi.* (G) *Nepilnās **pustrešās** stundās bija iznīcināta britu flote un iegūta uzvara.* (G) [...] *pāri par **pusceturta** simta aizturēto ieslodzīja koncentrācijas nometnēs.* (LATNET)

Mūsdienu latviešu valodā darinājumi ar *piektais, sestais* utt. nav konstatēti.

4. Decimāldaļskaitļa apzīmējumi var būt gan lokāmi, gan nelokāmi atkarībā no leksēmas pēdējā komponenta lokāmības vai nelokāmības, piem.: *nulle, komats, viens* ir lokāms skaitļa vārds, bet *nulle, komats, desmit* – nelokāms. Lokāmo decimāldaļskaitļu apzīmējumos locīšanā mainās tikai pēdējais komponents.

Paradigmas piemērs

Loc.	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>septiņi, komats, pieci</i>	<i>septiņi, komats, piecas</i>
Ģ	<i>septiņi, komats, piecu</i>	<i>septiņi, komats, piecu</i>
D/I	<i>(ar) septiņi, komats, pieciem</i>	<i>(ar) septiņi, komats, piecām</i>
A	<i>septiņi, komats, piecus</i>	<i>septiņi, komats, piecas</i>
L	<i>septiņi, komats, piecos</i>	<i>septiņi, komats, piecās</i>

4.6. Nelokāmie skaitļa vārdi

825. §.

Nelokāmajiem skaitļa vārdiem nav ne dzimtes, ne skaitļa, ne locījuma formu. Pie nelokāmajiem skaitļa vārdiem pieder:

- skaitļa vārdi no *vienpadsmit* līdz *deviņpadsmit*;
- skaitļa vārdi *desmit, simt, tūkstoš* un visi salikteni ar šiem skaitļa vārdiem: *divdesmit, septiņsimt, trīstūkstoš*; šiem skaitļa vārdiem atbilst lokāmie skaitļa vārdi *desmits, simts, tūkstotis*;
- pamata skaitļa vārdi – analītiskās leksēmas, kuru pēdējais komponents ir nelokāms: *divi simti **piecpadsmit**, pieci simti **divdesmit**, seši tūkstoši **divsimt***;
- daļskaitļu apzīmējumi – salikteni, kas beidzas ar *-pus*: *divarpus, trīsarpus, piec-arpus*;
- daļskaitļu apzīmējumi – analītiskās leksēmas, kurās ietilpst prievārdiskais savienojums ar *pusi*, ja veselā skaitļa apzīmējums ir nelokāms: *desmit ar pusi, piecpadsmit ar pusi, divsimt ar pusi*.

Atsevišķos gadījumos nelokāmie skaitļa vārdi var iegūt lokāmas formas. Pulksteņa laika apzīmējumos lieto dažas skaitļa vārdu *desmit*, no *vienpadsmit* līdz *deviņpadsmit* un *divdesmit* locījumu formas, piem.: *Pulksten **desmitos** vakarā saule apspīd eglaino kalvu ezera pretējā krastā.* (A. Ivaska) Dažkārt šādas lokāmas formas tiek lietotas vecuma apzīmējumos, piem.: *Rindā pēdējais pie durvīm sēdēja Pētera dēls Jānis, puisis jau ap **trīdesmitiem**.* (M. Birze)

4.7. Skaitļa vārdu lietojums un saistāmība ar citiem vārdiem

826. §.

Skaitļa vārdu saistāmību ar citu vārdšķiru vārdiem un lietojumu teikumā nosaka to locīšanas īpatnības un morfoloģiskā struktūra. Kā pamata, tā kārtas skaitļa vārdi teikumā var veikt dažādas sintaktiskās funkcijas.

4.7.1. Lokāmo skaitļa vārdu lietojums un saistāmība ar citiem vārdiem

827. §.

Pamata skaitļa vārdi *viens*, *divi* un no *četri* līdz *deviņi* parasti ir lietojami adjektīva funkcijā – nosaukdami kāda priekšmeta vai dzīvas būtnes skaitu vai daudzumu, tie vienlaikus izsaka pazīmi un līdzīgi kā īpašības vārdi **saskaņojas ar lietvārdu** vai lietvārda nozīmē lietotu vārdu dzimtē, skaitlī un locījumā: *sešas grāmatas*, *sešu grāmatu*, *sešām grāmatām*; *pirmais gads*, *pirmā gada*, *pirmajam gadam*, piem.: *Es ticu, ka cilvēkam Ir tikai viens mūžs. Es nevaru ticēt, ka cilvēkam Ir tikai vienas mājas.* (I. Ziedonis)

Ar lietvārdu saskaņojas arī analītisko skaitļa vārdu pēdējais komponents, ja tas beidzas ar iepriekš minētajiem skaitļa vārdiem, piem.: *divdesmit četri kilometri*, *divdesmit četrus kilometrus*.

Adjektīvisks lietojums ir visiem kārtas skaitļa vārdiem: *trīsdesmit pirmā rinda*, *trīsdesmit pirmās rindas*, *trīsdesmit pirmajai rindai*, piem.: *Un jasmīni ziedēja šogad Līdz divdesmit trešajam augustam.* (O. Vācietis)

828. §.

Mūsdienu latviešu valodā sastopamās vecā divskaitļa paliekas (MLLVG 1959: 485–488) dažkārt izpaužas skaitļa vārdu *divi*, *trīs*, *četri*, *pieci*, *seši*, *septiņi*, *astoņi*, *deviņi* savienojumos ar lietvārdiem.

1. Skaitļa vārda formu *divi*, kas ir vecā divskaitļa forma, var lietot ne tikai ar vīriešu dzimtes lietvārdiem, bet nominatīva un akuzatīva nozīmē arī ar sieviešu dzimtes lietvārdiem, piem.: *Pagal mā zied divas liepas // divi liepas. Vectēvs iestādīja divas ābeles // divi ābeles.*

Mūsdienu literārajā valodā šāds divskaitļa lietojums sieviešu dzimtē reti sastopams, parasts tas ir folklorā un agrākajā daiļliteratūrā, piem.: *Divi dienas mežā gāju. It nenieka neredzēju.* (Dainuskapis 33770) *Bet augšup iz mellas nakts tumsības ceļas divi baldūjas – div' lūgšanas.* (V. Plūdons)

2. Ja skaitļa vārdi *divi*, *četri*, *pieci*, *seši*, *septiņi*, *astoņi*, *deviņi* ir saistīti ar vīriešu dzimtes lietvārdu, kurš apzīmē laiku, mēru, svaru, tilpumu un līdzīgas dimensijas, tad lietvārds kopā ar skaitļa vārdu var būt gan daudzskaitļa akuzatīvā, gan senā divskaitļa nominatīva/akuzatīva kopīgajā formā: *nopirkt septiņus kilogramus* (daudzsk. A) *ābolu // septiņi kilogrami* (divsk. N/A) *ābolu*; *nopelnīt divdesmit piecus latus* (daudzsk. A) // *divdesmit pieci lati* (divsk. N/A), piem.: *Nu jau deviņi gadi mokes, darbu meklēdams.* (A. Bels)

Šādos gadījumos skaitļa vārds un lietvārds bieži saistīts ar īpašības vārdiem *vecs*, *ilgs*, *dziļš*, *plats*, *garš*, *liels*, *smags*, *augsts* u. tml.: *piecus gadus // pieci gadi vecs bērns*, *divus metrus // divi metri dziļa aka*, *divdesmit sešus metrus // divdesmit seši metri plats valnis*.

829. §.

Skaitļa vārdi *nulle*, *desmits*, *simts*, *tūkstotis*, *miljons*, *miljards* nesaskaņojas ar tiem sekojošu lietvārdu, bet gan pārvalda tā locījumu: literārajā valodā lietvārds ar šiem skaitļa vārdiem parasti ir daudzskaitļa ģenitīvā, piem.: *Simtiem aizspriedumu Mēs mākam sev līdzīgu vazāt.* (O. Vācietis) *Lietus zogas no visām pusēm: Tūkstošiem čabošu pēdiņu klāt.* (V. Belševica)

Tāpat lietojami arī analītiskie skaitļa vārdi, ja to pēdējais komponents beidzas ar *desmits*, *simts*, *tūkstotis*, *miljons*, *miljards*, piem.: *Rakstnieka Zigmunda Skujiņa grāma-*

tas, izdotas daudzās pasaules valodās vairāk nekā **septiņarpus miljonos eksemplāru**. (Ieva) *Projekti bija ļoti atšķirīgi pēc budžeta – no diviem tūkstošiem līdz teju 70 tūkstošiem latu*. (KV)

830. §.

Lokāmajiem skaitļa vārdiem var būt substantīvisks lietojums – lietvārda nozīme. Tā ir raksturīga skaitļa vārdiem *nulle, desmits, simts, tūkstotis, miljons, miljards* (sk. 804. §), piem.: *Putaini sārtus gliemežvāku **miljonus** izspļāvusi, [...]jūra nu bija ierāvusies atpakaļ savā tumšajā dziļū dzelmē*. (G. Repše) [...] *nepārtraukti, nenorimti aiziet **miljoni** un **simti**, aiziet pulkā, aiziet pāriem*. (I. Ziedonis) *Aizvadītajā gadā Nacionālā opera spoži noskandēja gadu **desmitu** kopš Baltā nama restaurācijas*. (Apollo)

Nereti substantīviski tiek lietots skaitļa vārds *viens*, piem.: *Un **viens** tu ej, pie sevis smaidi, **Viens** savu rūpju vagu ar*. (I. Ziedonis) *Citas sliedes savijas, samezglojas, atkal atšķetinās un atgriežas, bet **vienas** aiziet vistālāk*. (I. Indrāne)

Vārdam *viens* var būt arī nenoteiktā vietniekvārda *kāds* nozīme, piem.: *Cik varēja redzēt, ratos **viens** gulēja uz siena klēpja, pārsegts ar izbalējušu segu*. (M. Birze)

Vārds *viens* kopā ar kārtas skaitļa vārdu *otrs* var norādīt uz kaut ko, kas noris divu starpā, piem.: *palīdz **viens otram***.

4.7.2. Nelokāmo skaitļa vārdu lietojums un saistāmība ar citiem vārdiem

831. §.

Skaitļa vārdus *desmit, simt, tūkstoš*, vārdus no *vienpadsmit* līdz *deviņpadsmit* un pārējos nelokāmos skaitļa vārdus parasti lieto adjektīviski, piem.: *Par šo naudu es varu veselu mēnesi dzīvot, **Trīsdesmit dienas** atpūsties, grāmatas lasīt un domāt*. (Ā. Elksne) *Liktendārzā uz Daugavas salas tika iedēstītas **septiņdesmit ābelītes***. (LA) *Valters smaida un rāmi stāsta, ka vecajam sunim esot jau pilni **piecpadsmit gadi***. (R. Ezera)

832. §.

Nelokāmā skaitļa vārda un lietvārda savienojumos lietvārda locījumu nosaka skaitļa vārds un tā sintaktiskās funkcijas.

1. Aiz nelokāmajiem skaitļa vārdiem lietvārdu var lietot jebkurā daudzskaitļa locījumā, piem.: *Katru dienu es lieku **Simt** straujākiem zirgiem, **Simt** brašākiem kalpiem Braukt pāri kaut Alpiem*. (J. Grots) *Vienā pulkā dejo visi – gan septiņus gadus, gan **četrpadsmit gadus** vecie*. (KV) *Es redzēju šodien apmēram **tūkstoš seju***. (O. Vācietis)

2. Ja nelokāmais skaitļa vārds ietilpst salikta teikuma priekšmeta sastāvā, ar to saistītais lietvārds var būt nominatīvā vai ģenitīvā, piem.: *Pēc šī notikuma pagājuši **divpadsmit gadi***. // *Pēc šī notikuma pagājis **divpadsmit gadu***.

Ja skaitļa vārds ir saliktā papildinātāja daļa, ar to saistītais lietvārds var būt akuzatīvā vai ģenitīvā, piem.: *Nopirku **desmit grāmatas***. // *Nopirku **desmit grāmatu***.

4.7.3. Daļskaitļu apzīmējumu lietojums un saistāmība ar citiem vārdiem

833. §.

Daļskaitļu apzīmējumu saistāmība ar citiem vārdiem ir atkarīga no tā, kā daļskaitļa apzīmējums ir veidots, resp., kāda ir tā struktūra un lokāmība.

1. Ja daļskaitļa apzīmējums ir analītiska leksēma, kuras pēdējais komponents ir saliktenis ar *-daļa*, lietvārds vienmēr nostājas vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvā: *viena trešdaļa kilograma*, *vienas trešdaļas kilograma*, *vienai trešdaļai kilograma*, *vienu trešdaļu kilograma* utt.

2. Saistījumā ar daļu skaitļa vārdiem, kuros ietilpst prievārdiskais savienojums *ar pusi*, lietvārds mainās visos locījumos.

Paradigmas piemērs

Loc.	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>divi ar pusi gadi</i>	<i>divas ar pusi stundas</i>
Ģ	<i>divu ar pusi gadu</i>	<i>divu ar pusi stundu</i>
D/I	<i>(ar) diviem ar pusi gadiem</i>	<i>(ar) divām ar pusi stundām</i>
A	<i>divus ar pusi gadus</i>	<i>divas ar pusi stundas</i>
L	<i>divos ar pusi gadus</i>	<i>divās ar pusi stundās</i>

Šādos savienojumos var izpausties vecā divskaitļa formas. Ja skaitļa vārds ir saistīts ar vīriešu dzimtes lietvārdu, kurš apzīmē laiku, mēru, svaru, tilpumu un līdzīgas dimensijas, tad leksēmā ietilpstošie veselā skaitļa apzīmējumi *divi*, *četri*, *pieci*, *seši*, *septiņi*, *astoņi*, *deviņi* kopā ar lietvārdu var būt gan daudzskaitļa akuzatīvā, gan senā divskaitļa nominatīva/akuzatīva kopīgajā formā: *nopirkt septiņus ar pusi kilogramus* (daudzsk. A) *ābolu* // *nopirkt septiņi ar pusi kilogrami* (divsk. N/A) *ābolu*; *nobraukt divus ar pusi kilometrus* (daudzsk. A) // *nobraukt divi ar pusi kilometri* (divsk. N/A).

Ja veselā skaitļa apzīmējums ir nelokāms vārds, tad lietvārds pie skaitļa vārda var nostāties jebkurā locījumā: *desmit ar pusi gadi*, *desmit ar pusi gadu*, *desmit ar pusi gadiem* utt.

3. Pie nelokāmajiem daļskaitļu apzīmējumiem, kas beidzas ar *-pus*, lietvārds var nostāties jebkurā locījumā: *divarpus gadi*, *divarpus gadus*, *divarpus gadus*, piem.: *[..] bezgalgarus četrarpus gadus vai bezgalīgas četrarpus stundas es ticēju Tavai nemirstībai*. (R. Ezera)

4. Daļskaitļu apzīmējumi *pusotrs*, *pusotra* saskaņojas ar lietvārdu visos locījumos, pārējiem skaitļa vārdiem ar pirmo komponentu *pus-* paradigmā nav nominatīva formas; sākot ar ģenitīvu, tie ar lietvārdu saskaņojas visos locījumos (sk. 824. §).

5. Decimāldaļskaitļa vārdu un lietvārdu savienojumos lietvārda forma atkarīga no leksēmas komponenta lokāmības vai nelokāmības. Atkarībā no tā decimāldaļskaitļu apzīmējumu saistāmība ar lietvārdu ir atbilstoša attiecīgo veselo skaitļu saistāmībai.

5. VIETNIEKVĀRDS (PRONOMENS)

5.1. Vietniekvārda kā vārdšķiras vispārīgs raksturojums

5.1.1. Vietniekvārdu būtība un funkcijas

834. §.

Latviešu valodā ir ap 70 vietniekvārdu un pronomiņu vārdu savienojumu (MLLVG 1959: 500–542). Tātad vietniekvārdu nav daudz, taču tie pieder pie bieži lietotiem vārdiem, un ļoti daudzveidīga ir to semantika. Vietniekvārdi nenosauc konkrētas dzīvas būtnes, lietas, priekšmetus vai to pazīmes. Tie ir zīmes, kas izteic abstraktus nojēgumus, rāda lietu sakārtojumu mūsu domās: personu vai reāliju funkciju un vērtējumu noteiktā situācijā vai runas momentā. Lai saprastu, uz ko konkrēti vietniekvārds attiecas, ir nepieciešams konteksts vai jāzina situācija. Piem.: *Tad viņš man iedeva šo saini.* (M. Zīverts)

Ar vietniekvārdu palīdzību tiek veikta kādas noteiktas situācijas, ar to saistīto personu vai citu dzīvu būtni, priekšmetu, pazīmju un norīšu klasifikācija pēc savstarpējo attieksmju un funkcionālajām pazīmēm. Konkrētas parādības, dzīvas būtnes, priekšmeti un pazīmes tiek it kā otrreiz vai citādi nosauktas, resp., kodētas, pēc to funkcionālā uzdevuma vai izpausmes, pēc to savstarpējām attiecībām noteiktā situācijā vai runas brīdī. Tātad realizējas īstenības, precīzāk, izsakāmās informācijas kvalificēšana pēc tādām pazīmēm kā *es – ne-es: tu, jūs, viņš, viņi, citi, visi, ikviens, neviens*; jau minēts – neminēts; kāds nedalāms kopums – atsevišķais kā kopuma sastāvdaļa u. c.

Vietniekvārdi dod iespēju kompakti – īsi un koncentrēti – atklāt dažāda rakstura attieksmes un funkcijas, noteiktu attieksmju blokus, kādi pastāv starp konsituācijā pieminētajām personām, lietām un parādībām. Piem.: *Bet tūlīt rodas jautājums, vai visus savu grāmatu notikumus pats esmu piedzīvojis?* (A. Dziļums) *Tu gaidi viesus, bet man jāmazgā mute divreiz dienā.* (M. Zīverts)

835. §.

Veicot klasificēšanas uzdevumu jeb klasificējošo funkciju, vietniekvārdi nosauc domu priekšmetus, abstraktus nojēgumus un tādējādi apzīmē uztvertā sakārtojumu valodas lietotāju apziņā. Vietniekvārdi ir zīmes tam, kā runātāji / rakstītāji uztver īstenību, un tie sniedz papildu informāciju par to, kas valodas lietotājiem ir zināms, noteikts vai nenoteikts, svarīgs vai mazāk svarīgs, otršķirīgs, sal.: *es – viņš – citi, šis – tas* u. tml.

Vienlaikus vietniekvārdi pastāv kā domu, valodas elementu jeb vienību sasaistītāji, proti, tiem piemīt deiktiskā funkcija. Piem.: *Gadījās, ka uz sētas izbira dēlīši piena toveriem, jo saule tos bij izkaltējusi.* (E. Virza) Vietniekvārdiem ir svarīga nozīme teksta izveidē, teikumu apvienošanā noteiktā veselumā, teikumu kopumā, teikuma daļu sasaistīšanā, veidojot saliktus teikumus, no kā loģiski izriet iespēja izmantot vietniekvārdus pakārtojuma vārdu funkcijā. Piem.: *Viena no pūčkām jau bija beigusi degt, bet tās vietā atnesa citu, un Kārlis, kam miestniņš bij iedvesis lielu dūšu, taisījās to pacelt zibeņa pāršķeltajā lielā bērzā, kas vēl zaļoja.* (E. Virza)

836. §.

Vietniekvārdu vispārināto nozīmi, deiktisko funkciju un kontekstuālo atkarību aplicina fakts, ka tie paši par sevi neko konkrētu, t. i., nekādu konkrētu reāliju, nenosauc un ārpus konteksta teikums ar tiem nereti nav saprotams. Piem.: *Tos tādus padarīja ziedi, kas tajos atstarojās.* (E. Virza) Skaidrojums jāmeklē iepriekšējos divos teikumos: *Ja kāds, nebēdādams par mitrumu, tādās reizēs nogūlās garākajās zālēs, viņam atvērās pasakaina pasaule. Pāri viņam nokārās ķekarainās smilgas, un rāsas pilieni, nezin kā ieķērušies tajās, spīdēja balti, bet zem tām, mazākās zālēs, pilieni mirdzēja zili, zaļi vai sarkani.* Tāpat atbilde rasta: *tie – pilieni.* Taču situāciju nepārzinošam cilvēkam var rasties jauns jautājums: par kādām „tādām reizēm” ir runa? Un iepriekšējais konteksts nāk palīgā un liecina par to, ka: [...] *agros rītos, kad pa nakti bagātīgi uzkritušā rasa bij noliekusi zāļu un smilgu galotnes.*

Garākos teikumos viena un tā paša vietniekvārda vārdformas var norādīt uz dažādiem priekšmetiem vai pazīmēm un līdz ar to aizstāt atšķirīgus vārdus. Piem.: *Upīte, kas aizlocījās pa pļavām, pārplūda, un balts ūdens tajās skalojās, un puikas gavilēdami še meklēja zivis un, iedzīdami tās nomaļus stāvošās peļķēs, ķēra tās rokām.* (E. Virza)

Tāpat vietniekvārdi funkcionē vai nu kā otrreizējas valodas zīmes, kas norāda uz jau iepriekš ar lietvārdiem, īpašības vārdiem un citiem vārdiem nosauktām dzīvām būtnēm, lietām, parādībām un pazīmēm, vai apzīmē dažādus abstraktus nojēgumus. Kontekstā minētos vai pēc situācijas zināmos objektus un parādības vietniekvārdi papildus var raksturot pēc to novietojuma, sadalījuma, izpausmes pakāpes, norisē iesaistīšanās vai neiesaistīšanās u. tml.: *šis, tas, visi, daži, citi, ikviens, neviens* u. c.

837. §.

Vietniekvārdiem raksturīgas dažādas deiktisku vārdu nozīmes vai funkcijas (JĒC 1990: 128). Dažiem vietniekvārdiem, it īpaši, *tas, šis*, dominējošā ir norādāmā deiktiskā funkcija. Turpretim citiem vietniekvārdiem, piem., *es, tu, mēs, jūs*, deiktiskā nozīme izpaužas citā aspektā, jo šie pronomeni pēc savas būtības ir funkcionāli vārdi. Tie raksturo attiecsmes (pats runātājs – runas partneris – kāda cita persona) un norāda runas procesa dalībnieku lomu konkrētā runas momentā. Piem.: *Viņš ir mūsu draugs; Vai tu man esi draugs, krusttēv?* (M. Zīverts)

Vietniekvārdi ir vispārīgas nozīmes vārdi, kas izteic nojēgumus augstā abstrahēšanās pakāpē, tāpēc filozofiskā izklāstā tie var kļūt par galvenajiem vai atslēgas vārdiem. Piem.: *Neviens nestrīdas ar sevi. Visi strīdas ar citiem.* (I. Ziedonis) *Nu ko – mēs gribam, lai viņš ir tāds kā mēs visi, bet viņš spēj būt tikai pats.* (O. Vācietis)

Atkarībā no konteksta un situācijas, atkarībā no runātāja (rakstītāja) uztveres un izteiksmes veida, valodiskās abstrahēšanās pakāpes var tikt veidoti teikumi, kuros tikpat kā nav lietvārdu, kas nosauc darbojošās personas. Uz tām norāda vietniekvārdi, reizē raksturojot to attiecsmes un savstarpējās sakarības. Piem.: *Reiz miesas man viņš uzlūkoja Un tam bij gudra ārsta skats – Šai skatā aizgāja kāds bojā – Man šķita, ka tas biju pats.* (E. Adamsons) *Viņi it kā sajuta sevi līdzīgus šiem ļaudīm, jo viņi visi bij iejūgti jūgā, kas tiem bij jānes līdz pat nāvei.* (E. Virza) [...] *Viņš taču zināja, ka esmu jūsu draugs.* (M. Zīverts)

838. §.

Vietniekvārdu jēdzieniskais apjomīgums nodrošina to elastību, spēju papildināt un aizstāt vienam otru: *mēs visi – paši – sev* u. tml. Piem.: *Mēs visi, saistīti pie rokām un kājām, paši pret savu gribu velkam sev līdzī sen pagājušo dienu cēlās važas.* (E. Virza) *Cilvēks uzcēla mūrus ap sevi, viņš uzcēla sienu starp sevi un citiem, viņš ieslēdza laiku sprostā, viņš padzina visu, ko pats bija uzaicinājis.* (E. Sniedze)

Uz vienu un to pašu priekšmetu vai dzīvu būtni var norādīt ar dažādiem vietniekvārdiem atkarībā no tā, kā situācija tiek uztverta vai kā to runātājs/rakstītājs vēlas raksturot. Izteiksmes aspektā vietniekvārdu dažādošanu nosaka arī vēlme vairīties no vārdu atkārtošanās. Piem.: *Citi glābās no saules tveices tuvējā strautā, bet, līdzko viņi iznāca ārā, karstums tos apņēma no jauna.* (E. Virza)

Viena un tā paša vietniekvārda vairākkārtējs izmantojums var būt stilistiski vai jēdzieniski marķēts, taču nereti vietniekvārda atkārtošana rada teksta vai teikuma smagnējību. Piem.: *Lielupe, kas ar savu velgo dvašu appūta viņu laukus vasarās un aplēja ar mālainiem ūdeņiem pavasaros, bij viņu barotāja, un tikpat lēni, kā tā tecēja uz jūru, viņi tecēja caur dzīvi, jo druvu smagums, ar ko viņi bij saauguši, padarīja to soļus nesteidzīgus.* (E. Virza)

839. §.

Ar vietniekvārdiem tiek norādīts kā uz dzīvām būtnēm, priekšmetiem un parādībām, tā to pazīmēm. Līdz ar to vietniekvārdi apvieno semantiski funkcionālajā ziņā ļoti atšķirīgus vārdus – vārdus, kam piemīt lietvārdu, īpašības vārdu, skaitļa vārdu, apstākļa vārdu, saikļu un partikulu pazīmes un raksturs. Vietniekvārdi ir sarežģītās savstarpējās sakarībās gandrīz ar visu vārdšķiru vārdiem.

Substantīviskā vai adjektīviskā lietojumā vietniekvārdi attiecīgi tuvinās vai nu lietvārdiem, vai īpašības vārdiem. Nepārprotama, īpaši kvantitatīvās nozīmes vietniekvārdiem, ir to saistība ar skaitļa vārdiem. Turklāt kvantitatīvas nozīmes vietniekvārdi *viss – nekas* un citi asociējas ar līdzīgas vispārinātas nozīmes adverbjiem *vienmēr – nekad, visur – nekur*.

Taču vietniekvārdiem ir savas kopīgas un no citām vārdšķirām atšķirīgas pazīmes, kas ļauj tos uzskatīt par vienotu vārdu grupu jeb atsevišķu vārdšķiru. Pirmkārt, vietniekvārdi ne tikai norāda uz dzīvām būtnēm un priekšmetiem, bet raksturo tos pēc kādas papildpazīmes saistībā ar konkrētu runas situāciju. Otrkārt, vietniekvārdi ir palīgi teksta izveidē, ļauj variēt izteiksmi un dod iespēju neatkārtoties.

Līdzīgi partikulām vietniekvārdi var pastiprināt kāda cita vārda, arī vietniekvārda nozīmi, sal., piem.: *no rīta – no paša rīta, uzvilkt mēteli – uzvilkt savu mēteli, es to izdarīšu – es pati to izdarīšu*. Šai uzdevumā vietniekvārdi ir lielā mērā desemantizējušies, lai arī tiem ir noteikta semantiskā slodze un stilistiskās funkcijas. Šādu vietniekvārdu lietojumu uztur dzīvu valodas tradīcijas un tekstveides paradumi. Vietniekvārdi turklāt var būt valodas rituma vai ritma, valodas plūduma nodrošinājums.

840. §.

Nozīmīga vieta vietniekvārdu aprakstos ir to leksiski semantisko grupu noteikšanai, taču vietniekvārdu semantiskā daudzveidība un izmantojuma atšķirības ir radījušas un rada to klasificēšanas grūtības. Lai gan vietniekvārdu skaits ir ierobežots un to kopums nepapildinās ar jauniem vārdiem, latviešu valodniecībā tradicionāli tiek noteiktas deviņas vai desmit vietniekvārdu leksiski semantiskās grupas.

Atšķirībā no latviešu valodniecībā ierastās pieejas vietniekvārdu klasificēšanā iespējams iet divus pretējus ceļus:

1) dalīt tos sīkāk, nekā tradicionāli pieņemts, nosakot arvien jaunas leksiski semantiskās grupas, taču šāds vietniekvārdu dalījums vai nu neaptver visas to semantiski funkcionālās atšķirības, vai potenciāli var novest pie tā, ka leksiski semantisko grupu skaits gandrīz sakrīt ar vietniekvārdu skaitu;

2) aplūkot vietniekvārdus to savstarpējās sakarībās un noteikt dažas galvenās semantiskās grupas, tām pakārtojot apakšgrupas. Ejot šo ceļu, par pamatu vietniekvārdu grupēšanā tiek ņemts nevis atšķirīgais, bet kopīgais, tādējādi nosakot tiem kvantitatīvi

šaurāku, bet semantiski ietilpīgāku iedalījumu (Нитинь 1987; Nītiņa 1989; Nau 2001). Šajā gramatikā vietniekvārdu klasificēšanā tiek iests šis otrais ceļš, kas uzskatāms par mēģinājumu pilnveidot tradicionālo klasifikāciju un novērst dažas tās pretrunas.

Vietniekvārdu semantiskās sistēmas centrālie pretstati ir personas – nepersonas, noteiktības – nenoteiktības nojēgumi, kas tuvína tos kā artikula, tā deiktisa kategorijai. Sistēmas izpratnē šāds skatījums dod samērā labus rezultātus. Turpretī sistēmas realizēšanās, tās funkcionālā daudzveidība šos teorētiskos pieņēmumus it kā noārda vai izklieđē, jo robežas starp noteikto un nenoteikto, tāpat kā starp zināmo, nezināmo, ir elastīgas, plūstošas. Arī pretstatījums persona – nepersona dažkārt var tikt neitralizēts, par ko liecina trešās personas vietniekvārdu un norādāmo vietniekvārdu sakarības, personas nojēguma vispārinājums darbības vārdu sistēmā.

5.1.2. Vietniekvārdu morfoloģiskās kategorijas un vārdformu sistēmas īpatnības

841. §.

Vietniekvārdu savdabība izpaužas to morfēmiskajā sastāvā, vārddarināšanā un morfoloģisko kategoriju izpaušmē. Vietniekvārdi ir saknes vārdi, to vārddarināšana ir mazatfīstīta, un mūsdienās jauni vietniekvārdi tikpat kā nerodas. Atvasināti vietniekvārdi ir veidojušies, vietniekvārdam vai tā nozīmē lietotam vārdam *viens* apvienojoties ar partikulām *ne-, jeb-, ik-*: *nekas, nekāds, neviens; jebkas, jebkurš, jebkāds; ikkatrs, ikkurš, ikviens*. Piem.: [...] **nevienās** mājās nebij tik liels ganāmpulks kā Straumēnos. (E. Virza)

Partikulas *kaut, nez, nezin, diez, diezin, sazin* saistījuma ar vietniekvārdu tiek rakstītas šķirti, veidojot vārdu savienojumus: *kaut kas, diezin kurš, nez kāds* u. c. Piem.: **Kaut kas** manā dzīvē ir atgriezies nevainības visbērnišķīgajā orbītā. (O. Vācietis)

Vietniekvārdi ir slēgta tipa vārdšķira, jo tā mūsdienās parasti nepapildinās ar jauniem vārdiem. Izņēmums ir ikdienas runas veidojumi, kas nav konstanta, bet mainīga, okazonāla parādība: *dajebkas, gribēt var dajebko, šamējie* ‘šie’ u. tml. Piem.: [...] **šamējie** uztaisa megalēcienu ārpus maniem lietu izpratnes rāmjiem. (D. Rukšāne)

Vietniekvārdiem ir raksturīgi tas, ka tie var apvienoties un papildināt cits citu, veidojot dažādus vārdu savienojumus: *šis tas, šāds tāds, kurš katrs, viss kas, kas nekas, mēs visi, mēs abi, viņi visi, es pats (patī), kas cits, nekas cits, cits nekas* u. tml. Piem.: *Tagad mājās palikās tikai saimniece ar atraitni, bet visi citi bij pļavā.* (E. Virza) *Un tas viss vienas vāzes dēļ.* (M. Zīverts) *Bet nu viņi abi zināja, ka viņu sirdis ir tik tuvu, ka tās dalīt būtu tas pats, kas pāršķelt atomu, lai izraisītu tā pazudinošo spēku.* (E. Sniedze)

Starp vietniekvārdu savienojumiem konstatējami arī tādi, kas latviešu valodai nav raksturīgi un tiek lietoti citu valodu, pēdējā laikā, piem., angļu valodas, iespaidā: *Finansējumu var saņemt ikviens katrs, kas iesniedz projektu.* (LR1) *Mums visiem ir tikai viena Latvija, un katrs mēs par to esam atbildīgi.* (Diena)

Latviešu valodā dažkārt sastopama pronomiņālo vārdu savienojumu apvienošanās saliktenī: *viss kaut kas* → *viskautkas, dažs labs* → *dažlabs* u. c. Piem.: **Viskautkas** viņam varēja būt padomā. [...] *Tagad viņš dabū noskatīties savu draugu mocībās, sirdsapziņas ēdās un dažlabu histērijās.* (G. Repše)

842. §.

Tāpat kā nomeniem, arī vietniekvārdiem jeb pronomeniem piemīt dzimtes, skaitļa un locījuma kategorijas, taču to izpaušmes ir atšķirīgas. Latviešu valodā, līdzīgi kā citās indoeiropiešu valodās, daži vietniekvārdi ir indiferenti dzimtes ziņā. Dzimtes kategorija un atbilstošās vārdformas nepiemīt vietniekvārdiem: *es, tu, mēs, jūs, seviš, kas*. Par

personas dzimumu kontekstos ar šiem vietniekvārdiem var spriest pēc citu vārdu gramatiskajiem rādītājiem: *kas tas tāds? kas tā tāda?* Piem.: *Dažreiz es varu būt arī cieta un launa; Tu man esi gudrs un kārtīgs zēns; Vai tu esi bēdīga?* (M. Zīverts)

Tāpēc, ja situācija nav zināma, teikumos bez vārdiem, kuri sniedz nepieciešamo gramatisko informāciju, dzimtes kategorija, resp., ar minētajiem vietniekvārdiem apzīmēto personu dzimuma atšķirība, var palikt neatklāta. Piem.: *Es negribu, ka mani lūdz; Kafiju dzerot, mēs varam paklausīties mūziku.* (M. Zīverts) *Es jautāju sev: – Kas esi tu? – Un atbildu drīz: – Es zinu!* (E. Ādamsons)

843. §.

Vietniekvārdiem *sevis, kas, nekas, kaut kas, nezin kas, diezin kas* nav atšķirīgu skaitļa formu, t. i., tiem piemīt tikai viena paradigma, ko lieto kā vienskaitlī, tā daudzskaitlī: *viņš (viņi) priecājas par sevi; kas tas tāds? kas tie tādi?* Piem.: *Bulvāra greznākā veikalā iegāju nopirkt sev zeķes.* (A. Čaks) [...] *varēja dzirdēt saules staru klusu skanēšanu, kuri meklēja sev ceļu.* (E. Virza) Savukārt ir loģiski, ka vietniekvārdam *abi, abas* nepiemīt vienskaitļa paradigma un tas pastāv tikai daudzskaitļa vārdformās. Piem.: *Vienā klēts kaktā ozola zaru pakrēslī uz maza galdiņa stāvēja koka stīpām sastīpota pustumca alus ar krānu apakšā, lai viegli varētu izlaist ārā vecos galvu dumpotājus – miezi un apini, kuriem abiem patikās dancotāji vīri.* (E. Virza)

Minētajiem vietniekvārdiem raksturīgs nepilns formu kopums jeb defektīva paradigma. Vietniekvārdam *sevis* turklāt nav ne vien dzimtes un skaitļa rādītāju, bet, kā tas izriet no šā vietniekvārda semantiski funkcionālā rakstura, arī nominatīva vārdformas.

844. §.

Visiem pārējiem vietniekvārdiem piemīt vīriešu un sieviešu dzimtes vienskaitļa un daudzskaitļa formas: *viņš – viņa, viņi – viņas; tas – tā, tie – tās* utt. Piem.: *Vīņš palika viens sētsvidū stāvam [...] Tikai vālodze atmodās un, lielu slāpju mocīta, [...] ļāva, lai lietus strūklas līst viņai rīklē.* (E. Virza)

Atsevišķās nozīmēs dažiem vietniekvārdiem tomēr prevalē vīriešu dzimtes formas, piem., atšķirībā no adjektīvīskā izmantojuma (*viss gads, visa nedēļa*) substantīvīskā funkcijā vai vairāk vispārinātā nozīmē parasti sastopama forma *viss: viss ir kārtībā, viss ir klusu* u. tml. Piem.: *Koki gandrīz pazaudēja ēnas, un pie to stumbriem augošās zāles nokalta, tāpat kā aiziet postā viss arī dzīvē, kas, aizgādības pakrēslā audzis, nokļūst svabadā gaisā.* (E. Virza) *Viss bija saplaucis, sakuplojis, pārklājies zāli, ziediem, ogām.* (H. Vīka)

845. §.

Vietniekvārdu formu sistēma nav viendabīga, ko apliecina to locīšana, supletīvas formas (*es – manis* u. tml.), paralēlformas vai vārdformu varianti: *šajā, šai, šinī – šajos, šais, šinīs, šos* u. c.

Parasti frazeoloģiska rakstura vai stabils vārdu savienojums vietniekvārds *kurš* sastopams vārdformā ar noteikto galotni *kurais: kā nu kurais, aizgāja / izklāda kur kurais, dzīvojam kur kurais, kā nu kuro reizi* u. c. (Endzelīns, Mīlenbahs 1937: 86; Bērziņa-Baltiņa 1943: 78; LVV 2006: 562). Piem.: *Un mocās viņš tur nu jau kurais gads Un pūlas sausām smiltīm veidu dot.* (Ā. Elksne) *Ar godīgiem ļaudīm ir viegli būt godīgam. Ar negodīgiem – kā kuro reizi.* (Anšl. Eglītis) *Radi nomīruši kur kurais, dzimtenē neviens.* (G. Repše) *Kuro reiz jau viņš dodas no manis prom?* (I. Bauere) Formas ar noteikto galotni piemīt sarunvalodā sastopamajam vietniekvārdam *šitas: šitais, šitā*. Piem.: *Sapratu gan – ka man sāk vīru meklēt, tāpēc esmu jārāda pasaulei, lai visi redz, kas šitā par mantu.* (M. Zīverts)

5.2. Vietniekvārdu locīšana

846. §.

Vietniekvārdi ir lokāmi vārdi, un to locīšanā šķiramas divas pamatgrupas: pēc lietvārdu vai nenoteikto īpašības vārdu parauga lokāmi vietniekvārdi un vietniekvārdi, kuriem piemīt sava īpaša deklinācija.

5.2.1. Pēc lietvārdu parauga lokāmi vietniekvārdi

847. §.

Latviešu valodā ir vietniekvārdi, kuri lokāmi vīriešu dzimtē kā pirmās (vai *-am* vārdu) deklinācijas, sieviešu dzimtē kā ceturtās (vai *-ai* vārdu) deklinācijas lietvārdi. Pie šādiem vietniekvārdiem pieder: *viņš, viņa, mans, mana, tavs, tava, savs, sava, šāds, šāda, tāds, tāda, kurš, kura, kāds, kāda, katrs, katra, ikkatrs, ikkatra, ikviens, ikviena, viss, visa, dažs, dažā, cits, cita, nekāds, nekāda, neviens, neviena*. Piem.: **Visi** gubeņi nu bij piebāzti no augšas līdz apakšai [...] dziesmas skanēja no **visām** mājām un **visiem** apvāršņiem [...] **visās** pusēs skanēja izkapšu troksnis. (E. Vīrza)

Pēc pirmās un ceturtās (*-am* vai *-ai*) deklinācijas lietvārdu vai nenoteikto īpašības vārdu galotņu parauga loka arī vietniekvārdu *pats, pati*, atšķirīga ir vienīgi sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīva galotne *-i*. Turklāt, izņemot vienskaitļa nominatīvu, citos locījumos šā vietniekvārda galotnes priekšā notiek līdzskaņu *t – š* mija.

Vienskaitlis

Loc.	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>pat-s</i>	<i>pat-i</i>
Ģ	<i>paš-a</i>	<i>paš-as</i>
D	<i>paš-am</i>	<i>paš-ai</i>
A/I (ar)	<i>paš-u</i>	<i>paš-u</i>
L	<i>paš-ā</i>	<i>paš-ā</i>

Daudzskaitlis

Loc.	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
N	<i>paš-i</i>	<i>paš-as</i>
Ģ	<i>paš-u</i>	<i>paš-u</i>
D/I (ar)	<i>paš-iem</i>	<i>paš-ām</i>
A	<i>paš-us</i>	<i>paš-as</i>
L	<i>paš-os</i>	<i>paš-ās</i>

5.2.2. Pronominālā deklinācija

848. §.

Daļai vietniekvārdu raksturīga sava īpatnēja – tā sauktā pronominālā deklinācija. Sava īpaša locīšana piemīt vietniekvārdiem: *es, mēs, tu, jūs, sevis, šis, šī, tas, tā, kas, jebkas, nekas*. Daži no šiem vietniekvārdiem vārdformu veidošanā tiek izmantotas atšķirīgas saknes, resp., tiem piemīt formu supletīvisms, piem.: *es – manis, man; es – mēs; tu – jūs*.

Loc.	Vienskaitlis		Loc.	Daudzskaitlis	
N	<i>es</i>	<i>tu</i>	N	<i>mēs</i>	<i>jūs</i>
Ģ	<i>manis</i>	<i>tevis</i>	Ģ	<i>mūsu</i>	<i>jūsu</i>
D	<i>man</i>	<i>tev</i>	D/I(ar)	<i>mums</i>	<i>jums</i>
A/I(ar)	<i>mani</i>	<i>tevi</i>	A	<i>mūs</i>	<i>jūs</i>
L	<i>manī</i>	<i>tevī</i>	L	<i>mūsos</i>	<i>jūsos</i>

Vecās instrumentāļa formas *manim*, *tevim* (Endzelīns 1951: 504, 509–511) mūsdienās sastopamas vienskaitļa datīvā saistījumā ar prievārdu *līdz*. Piem.: *Viņš gāja no vienas pie otras un galu galā atnāca arī līdz manim.* (R. Ezera) [...] *Un mūžā nepietiks vairs dienu, lai aizietu līdz tevim es.* (Ā. Elksne) *Zemes vertikālā elpa kā stars nāk no Zemes centra līdz manim.* (I. Ziedonis) *No atvērtā loga un vaļējām durvīm līdz manim neatlidoja ne balsis, ne mūzika, ne arī kāda cita skaņa.* (R. Ezera)

Dažu autoru tekstos formas *manim*, *tevim* vēl līdz 20. gadsimta otrajai pusei ir tikušas lietotas ne vien kopā ar prievārdu *līdz*, bet arī saistījumā ar citiem prievārdiem. Piem.: *Ar manim ir tā; Tas būtu viss par manim; mīļi pret manim; [saimniece] skaišas uz manim* (E. Hauzenberga-Šturma).

849. §.

Vietniekvārdiem *šis*, *šī*, *tas*, *tā* lokatīvā, *šis*, *šī* vienskaitļa ģenitīvā, kā arī sieviešu dzimtes vārdformas *šī* daudzskaitļa nominatīvā, datīvā un akuzatīvā raksturīgas paralēlformas.

Vienskaitlis

Loc.	Vīriešu dzimte		Sieviešu dzimte	
N	<i>šis</i>	<i>tas</i>	<i>šī</i>	<i>tā</i>
Ģ	<i>šā, šī</i>	<i>tā</i>	<i>šās, šīs</i>	<i>tās</i>
D	<i>šim</i>	<i>tam</i>	<i>šai</i>	<i>tai</i>
A/I(ar)	<i>šo</i>	<i>to</i>	<i>šo</i>	<i>to</i>
L	<i>šajā, šai, šinī</i>	<i>tajā, tai, tanī</i>	<i>šajā, šai, šinī</i>	<i>tajā, tai, tanī</i>

Daudzskaitlis

Loc.	Vīriešu dzimte		Sieviešu dzimte	
N	<i>šie</i>	<i>tie</i>	<i>šīs, šās</i>	<i>tās</i>
Ģ	<i>šo</i>	<i>to</i>	<i>šo</i>	<i>to</i>
D/I(ar)	<i>šiem</i>	<i>tiem</i>	<i>šīm, šām</i>	<i>tām</i>
A	<i>šos</i>	<i>tos</i>	<i>šīs, šās</i>	<i>tās</i>
L	<i>šajos, šais, šinīs, šos</i>	<i>tajos, tais, tanīs, tos</i>	<i>šajās, šais, šinīs</i>	<i>tajās, tais, tanīs</i>

Piem.: *Šinī ēkā mājāja vecas bezdelīgu ciltis [...] Pamazām pienāca gals visam, kas šajā laukā auga.* (E. Virza) *Es sēdēju Dzegužkalnā tai vietā [...] Vītoli, ievas un kārkli, tālu pār līmeni noliekdami, kārstīja un mērca tajā [ūdenī] līganus zarus.* (H. Vīka) *Visvairāk darba šinīs dienās bija vectēvam [...] druvu un laidaru notikumi pagāja acīm garām šajās sarunās.* (E. Virza)

850. §.

Nepilna paradigma raksturīga vietniekvārdiem *sevis*, *kas*, *jebkas*, *nekas*, jo tiem nepiemīt ne atšķirīgas dzimtes, ne daudzskaitļa formas. Vietniekvārdam *kas* atbilstošā

lokatīva forma *kamī* sastopama vienīgi izloksnēs. Literārajā valodā tās nozīmē lieto apstākļa vārdu *kur*, tāpat arī: *nekas – nekur, jebkas – jebkur*. Tāpat kā *kas* lokāmi savienojumi *kaut kas, diezin kas, diez kas, nezin kas, nez kas, sazin kas*.

N	–	<i>kas</i>	<i>nekas</i>	<i>kaut kas</i>
Ģ	<i>sevis</i>	<i>kā</i>	<i>nekā</i>	<i>kaut kā</i>
D	<i>sev</i>	<i>kam</i>	<i>nekam</i>	<i>kaut kam</i>
A/I (ar)	<i>sevi</i>	<i>ko</i>	<i>neko</i>	<i>kaut ko</i>
L	<i>sevī</i>	– (<i>kur</i>)	– (<i>nekur</i>)	– (<i>kaut kur</i>)

Paralēli datīvam *sev* tikai retumis rakstu avotos kopš pagājušā gadsimta 20.–30. gadiem konstatēta vecā instrumentāļa forma *sevīm*. Piem.: [...] *es varēju sevīm gūt godu un nevīstošu slavu*. (A. Grīns) Tas, ka senā vienskaitļa instrumentāļa forma *sevīm*, tāpat kā arī *manīm, tevīm*, sastopama aiz visiem prievārdiem (Endzelīns 1951: 519; MLLVG 1959: 509), dažkārt konstatējams dažu autoru tekstos un sarunvalodā: *pie sevīm (sevīm), ar sevīm (sevīm)* u. tml. Piem.: [esmu] *galīgi neapmierināta ar sevīm; durvis aizcirtu aiz sevīm; arī par sevīm tā domāju*. (E. Hauzenberga-Šturma) [...] *pieņēma pie sevīm ar atplestām rokām*. (Delfi)

851. §.

Saistībā ar noliegtajiem darbības vārdiem vērojamas svārstības vietniekvārda *nekas* akuzatīva un ģenitīva vārdformu izmantošanā: *man nekā (neko) nevajag, es neko (nekā) nezinu*. Piem.: *Vīri, sievas un meitas, lāgā nekā nesaredzēdami zem kuplajiem vaiņagiem [...] griezās, kājas piesizdami [...] Ja viens uzkāptu šajā stundā Straumēnu lielajā bērzā, viņš vairāk neko nebūtu redzējis kā mājas un laukus*. (E. Virza) *Par to cilvēku es nekā negribu dzirdēt!* (M. Zīverts)

5.3. Vietniekvārdu leksiski semantiskās grupas

852. §.

Pamatojoties latviešu valodas vietniekvārdu savstarpējās semantiskās sakarībās, tos iespējams apvienot trīs leksiski semantiskās pamatgrupās: personu un norādāmie vietniekvārdi, vispārīgas nozīmes vietniekvārdi, nenoteiktie vietniekvārdi. Katrai no minētajām pamatgrupām ir pakārtotas divas, trīs vai vairākas apakšgrupas resp. vietniekvārdu paveidi.

5.3.1. Personu un norādāmie vietniekvārdi

853. §.

Šai pamatgrupā ietveramas trīs apakšgrupas:

- 1) pirmās un otrās personas vietniekvārdi: *es – mans, mana; tu – tavs, tava; mēs – mūsu, jūs – jūsu*;
- 2) trešās personas vietniekvārdi: *viņš – viņa (viņa grāmata); viņa – viņas (viņas kurpes); viņi, viņas – viņu (viņu māja)*;
- 3) norādāmie vietniekvārdi: *šis, tas, šāds, tāds*.

854. §.

Pirmās un otrās personas vietniekvārdi

Vienskaitļa pirmās personas vietniekvārds *es* norāda, ka darītājs ir pats runātājs

vai rakstītājs, proti, runas darbības, runas akta aizsācējs vai iniciators. Piem.: *Es rožainas magoņu lapas uz savām acīm lieku.* (Ā. Elksne) *Es jūtu, ka mani sveicina cepures uz vadža, un nu man ir jāiet.* (I. Ziedonis) Tā kā pirmās personas nozīmi izsaka atbilstošas darbības vārdu formas, vietniekvārdu *es* var izlaist. Tāpēc *es* lietojumam, atkārtojumam vai īpašam uzsvērumam tekstā var piemist stilistiska papildnozīme vai nokrāsa. Piem.: *Es prasū, kas noticis [...] Tā darbnīca taču var gaidīt, kamēr sapelnu naudu [...] Tagad es runāju!* (M. Zīverts)

Vietniekvārda *es* locījumu vārdformas izsaka runātāja kā centrālās darbojošās personas attieksmes ar citām personām un notikumiem, rāda sakarības ar citiem cilvēkiem, lietām un parādībām. Piem.: *Man viņš ir pilnīgi vienaldzīgs [...] šodien viņš runās ar mani?* (M. Zīverts) [...] *man jāzin un jāapjauš, Kādi spēki ap mani un manī kā magma sev ceļu lauž.* (Ā. Elksne) Vietniekvārda datīvam *man* bez tiešās nozīmes var piemist pastiprinājuma nozīme sarunvalodai raksturīgos stabilos vai frazeoloģiska rakstura teicienos, kas izsaka pārmetumu, dusmas, draudus (MLLVG 1959: 505): *Nu pagaidi tik tu man! Gan tu man dabūsi!*

855. §.

Piederību vienskaitļa pirmajai personai izteic vietniekvārda *mans, mana* vārdformas. Piem.: *Naudu es viņai devu, un viņa tērēja manu naudu, nevis kāda cita sveša!* (Aīda Niedra) *Mans pirmais, aizlauztais kliedziens – sīks punktiņš laikā un telpā, Un otru punktu reiz pieliks mana pēdējā dziestošā elpa, Tad starp šiem diviem punktiem varēs novilkt svītriņu smalku, Šī svītriņa būs mana dzīve, mans smaids, mana balss, manas alkas...* (Ā. Elksne)

856. §.

Uz personām resp. darītāju grupu, kurā ietilpst runātājs, runas akta aizsācējs, norāda daudzskaitļa pirmās personas vietniekvārda *mēs* locījumu vārdformas. Piem.: *Mēs nopinām vainadziņus no baltā āboliņa [...] Nekur viņš mūs nevedīs.* (L. Muktupāvela) *Reti jūs pie mums rādāties, jaunais draugs!* (M. Zīverts)

Pastāv tā saucamais autora jeb oratora daudzskaitlis, kuru izmanto, ja runātājs/rakstītājs nevēlas izteiktās domas piedēvēt sev vien, bet it kā iesaista dialogā arī klausītāju/lasītāju. Piem.: *Ko mēs no tā varam secināt?* (MLLVG 1959: 507)

857. §.

Piederību daudzskaitļa pirmajai personai (proti, personām, personu kopai) visos vārdu savienojumos izsaka viena konstanta forma – ģenitīva vārdforma *mūsu*, sal.: *vai tev nav mūsu žēl* (norāda personu kopu) – *mūsu dzīvoklis, mūsu māja, mūsu sapņi* (izteic piederību personai). Piem.: *Mēs tiešām esam stiprākie. Mūsu muskuļi ir brūni kā baravikas, un mūsu sirdis skrien skaisti kā stirnas.* (I. Ziedonis) *Un priecājos, ka beidzot mūsu mājā būs cilvēks.* (M. Zīverts)

858. §.

Tu ir vienskaitļa un *jūs* daudzskaitļa otrās personas vietniekvārdi. Tie norāda uz vienu vai vairākām personām, ko runātājs uzrunā, kas ir runas partneri. Piem.: *Tā tad tu kādai citai sievietei Tagad sirdī iekritis esi [...] Laikam nav pasaulē otra cilvēka, Kas tevi pazītu labāk.* (Ā. Elksne) *Kā domājat jūs? Jūs, gudrie pamācītāji, kaulainu pirkstu kratītāji tālu tur, pāri trim jūrām ar sausām kājām staigājošie svētuļi.* (L. Muktupāvela)

Otrās personas nozīmi var izteikt darbības vārdu personu formas vienas pašas bez attiecīgā vietniekvārda, lai gan dažkārt par atbalstu var uzskatīt kādas otrās personas vietniekvārda vārdformas izmantošanu citā teikuma daļā. Piem.: *Vai neredzi, ka tevi gaidu?* (M. Zīverts)

Vienskaitļa nozīmē, t. i., attiecināta uz kādu vienu noteiktu uzrunāto, vietniekvārda *jūs* paradigma iegūst pieklājības vārdformu statusu. Piem.: *Es baidos jūs apgrūtināt, kundze! Jūs esat ļoti steidzies, mans jaunais draugs! [...] Ar kādām tiesībām jūs mani saucat par tu?* (M. Zīverts) Tikai konteksts un citu vārdu gramatiskie rādītāji liecina par to, vai vietniekvārds *jūs* ir daudzskaitļa vai vienskaitļa, t. i., pieklājības, vārdforma, sal., piem.: *Jūs kļūstat cinisks! Notāra kungs, jūs savā centībā ejat par tālu! Te jūs esat, bērni!* (M. Zīverts) Pēdējos gadu desmitos tradicionālo *jūs* lietojumu pieklājības formas nozīmē sarunvalodas, plašsaziņas līdzekļu un reklāmas tekstos arvien biežāk aizstāj vietniekvārds *tu*, kas skaidrojams gan ar valodas demokratizēšanās tendencēm, gan citu valodu, it sevišķi angļu valodas, ietekmi.

Otrās personas vietniekvārdus var izmantot vispārinājumos, filozofiskos pārspriedumos, turklāt uzrunājot kā personas, tā nepersonas, jebkuru dzīvu būtni vai priekšmetu, kādu parādību. Piem.: *Pasaule ir kā jūra – bez gala, bez malas, un tu brauc kā burenieks pa vējam.* (R. Ezera) [...] *paldies tev, mani mežģošā vētra, tev, mani sitošā krusa, un tev, mans ienaidniek, tad, kad tu esi stiprs.* (O. Vācietis)

859. §.

Piederību vienskaitļa otrajai personai izsaka vietniekvārda *tavs, tava* locījumu vārdformas. Piem.: *Arī tā ir tava vaina.* (M. Zīverts) *Man gribas tavu vārdu atkārtot, Uz lūpām vienmēr just tā silto dvesmu.* (Ā. Elksne) Uz piederību pieklājības formā vai uzrunāto grupai – daudzskaitļa otrajai personai – norāda vietniekvārda *jūs* ģenitīva vārdforma *jūsu*. Piem.: [...] *puķes izbārsta savus ziedu putekļus, un jūsu kājas no tiem jau tapušas dzeltenas.* (E. Virza) – *Jocīgais, saule – Lūk, viņa kā citrona šķēle Peld jūsu glāzē.* (A. Čaks) *Un kur paliek jūsu solījumi?* (Anšl. Eglītis)

860. §.

Ideja apvienot vienā apakšgrupā tradicionālos personu vietniekvārdus un tiem atbilstošos piederības vietniekvārdus loģiski izriet no fakta, ka piederības vietniekvārdu kopums kā atsevišķa sistēma ir neviendabīga gan pēc semantikas, gan vārdformu rakstura. Piederību izsaka kā atsevišķi vārdi *mans, mana, tavs, tava*, arī vispārīgas piederības nozīmes vietniekvārds *savs, sava*, tā arī vietniekvārdu ģenitīva vārdformas *mūsu, jūsu, viņa, viņas, viņu*. Vārdu savienojumā ar *paša, pašas* piederības nozīmi var iegūt personas vietniekvārda *es* ģenitīva vārdforma *manis*: *mani piekrāpa manis paša dēls, man piedāvāja pirkt manis pašas gredzenu* u. tml.

861. §.

Trešās personas vietniekvārdi

Trešās personas vietniekvārdi ir *viņš, viņa, viņi, viņas*. Tie norāda uz personu vai vairākām personām, kas ir pieminētas, taču nav ne pats runātājs, ne uzrunātā persona, bet kāds cits. Piem.: *Viņš mēģina būt tikai puteklis. Nu, nē, puteklis ir pārāk, sacīsim, proletārisks, viņš mēģina būt pieneņpūka.* (G. Repše) *Viņa neatbildēja ne vārda.* (M. Zīverts) *Uzacis un mati viņiem bij sviedru mitri un griezās acīs, un laiku pa laikam viņi tos noslaucīja ar elkoņiem.* (E. Virza)

Uz piederību trešajai personai norāda šo vietniekvārdu piederības ģenitīva vārdformas: *viņa, viņas, viņu*. Piem.: *Nenosodiet cilvēku viņa dabas dēļ!* (M. Zīverts) *Uguns apspīdēja viņu sejas, kas no tālienes izskatījās gluži sarkanās.* (E. Virza) *Šoferā acīs vēl bija viņas matu bante un ausīs viņas smieklī.* (I. Ziedonis)

862. §.

Trešās personas vietniekvārdi izsaka ne vien personu vai personas, bet var apzīmēt jebkuru lietu, parādību, par kuru tiek runāts. Piem.: *Lielas pārslas kā balti ziedi bez-*

vēja laikā lēni ladinājās, tik lēni, ka likās **viņas** uz vietas stāvam. (J. Veselis) [...] **ceriņu krūms**. Salapojis **viņš** gandrīz aizsedz logu, un ziedu laikā **viņa** violetās vālītes spraucas istabā. (A. Grīns) Skalbe reibst no zaļās **zāles smaržas**, **viņā** tas iemīļējies kā savā izredzētā. (Z. Mauriņa)

Vietniekvārda **viņš** izmantojums saistībā ar nedzīvām lietām vai nepersonām tradicionāli ir atzīts par literārajām normām neatbilstošu (Paegle 2003: 76). Šāds pieņēmums, iespējams, radies tāpēc, ka vietniekvārds **viņš** tiek saukts par personas vietniekvārdu. Turklāt, nosakot šā vietniekvārda lietošanas normu, valodnieki ir balstījušies vārdformu **viņš**, **viņa** tuvākajā nozīmē, resp., netiek ņemts vērā tas, ka, tāpat kā citi pronomeni, arī trešās personas vietniekvārds ir polisēmisks kā leksiskā, tā gramatiskā, arī vēsturiskā aspektā. Kā zināms, vietniekvārda **viņš** vecākā nozīme ir norādāmā nozīme, un tas tiek pieminēts, aplūkojot norādāmos vietniekvārdus (Endzelīns 1951: 517; Endzelīns, Mīlenbahs 1937: 91).

Piem., Milda Lepika atzīst: „Taču diezgan bieži sarunvalodā un rakstos sastopam **viņš**, arī norādot uz nedzīviem priekšmetiem un citām parādībām. [...] Trešās personas vietniekvārda **viņš** un norādāmā vietniekvārda **tas** diferenciācija atkarā no dzīva vai nedzīva priekšmeta ir literārā stila prasība, bet ne dogmatiska” (MLLVG 1959: 508). Līdzīgs ir G. Smiltnieces secinājums: „Latviešu literārajā valodā ir likums, ka vietniekvārdu **viņš** lieto, runājot tikai par būtnēm [...]. Taču mūsdienās diezgan bieži gan runā, gan rakstos šo likumu neievēro un **viņš** attiecinā ar priekšmetiem [...]” (Kalme, Smiltiece 2001: 176).

863. §.

Tātad valodnieku noteiktā norma par **viņš** lietošanu neatbilst latviešu valodas realitātei, un tas, ka latviešu valodas mutvārdu un rakstītos tekstos trešās personas vietniekvārds izsaka ne vien personu vai personas, bet apzīmē jebkuru lietu, parādību, par kuru tiek runāts, ir parasta parādība. Piem.: *Laid okeānu sev pie ādas, **viņš** ir tavs pirtnieks – lāvā rausies, kad esi balts, tad klusām klausies, kā **viņš** aiz kāpas mīlot lādas.* (O. Vācietis)

Tā kā darbības vārdu trešās personas formas tiek saistītas ar personu vietniekvārdiem, nevis kādu vispārīnātu darītājevārdu vai norādāmajiem vietniekvārdiem, vārdformas **viņš**, **viņa**, **viņi**, **viņas** paralēli īstajai personas nozīmei var iegūt kādas lietas, nepersonas nozīmi un līdz ar to mijas ar norādāmā vietniekvārda **tas** vārdformu lietošanu. Piem.: *Tur lēnām sāka augt mana vara, un, **viņai** pieaugot, es izjutu visu **viņas** saldumu.* (H. Vīka) *Mūsu valoda, **viņas** vēsture un pēitājī.* (A. Augstkalns) *Šai „rokas grāmatā valodas skolotājiem” nav aprakstīta latviešu valodas skaņu izruna, kā varētu domāt, spriežot pēc **viņas** virsraksta.* (J. Endzelīns) *Tālajos bērnības gadsimtos, kad nebija ledušķapju, no akām vindaļa **spaiņus**, un **viņi** pilēja slapji.* (M. Čaklais)

864. §.

Vietniekvārdi **viņš**, **viņa**, **viņi**, **viņas** atrodas it kā uz robežas starp personu un norādāmajiem vietniekvārdiem. To izmantošana ne vien personas, bet arī norādītājevārda vai deiktiskā funkcijā sasauca ar šo vārdu vēsturisko izcelsmi un mūsdienās sastopamo lietojumu gadījumos, kad izsaka telpā un laikā attālinātu novietojumu, rāda atrašanos kaut kam otrajā pusē, otrajā malā: *viņā krastā, viņās tālās dienās, viņā saulē* u. tml. Piem.: [...] *grāvja **viņā** malā top redzamas dažas ieaļģanas muguras.* (A. Grīns) *Tur gribas uzsvīlpt man kā **viņās** dienās.* (A. Čaks) *Kad **viņā** tālajā dienā ar saviem kalpiem aizgāju pie tava tēva, lai tevi bildinātu.* (M. Zīverts) Dažkārt ar vietniekvārdiem **viņš**, **viņa** izsaka ne pārāk tālu novietojumu vai arī norisi nesenā pagātnē. Piem.: [...] *riņķa **viņā** pusē ir nostājusies kāda ēna [...] no **viņa** rīta jau pagājuši divi dienvīdi.* (A. Grīns)

Kontekstos, kuros tiek apzīmēti cilvēki vai personificētas lietas un parādības, vietniekvārdi *viņš*, *viņa* ir īsti, nevis tikai nosacīti (kā darbības vārdu konjugēšanas sistēmā kopumā) personu vietniekvārdi. Piem.: *Un mīlestības pārpilnība? Ko viņa klauvē pie durvīm, kur neatver? Kāpēc viņa nes rozes tam, kas tās negrib?* (I. Ziedonis) *Es uzlieku roku savam akmenim uz pieres un jūtu, ka viņš ir uztraucies. Viņš uzbudināts elpo, temperatūra drudzaini ceļas un krīt.* (I. Ziedonis)

Pārējos kontekstos šo vietniekvārdu personas nozīme ir vairāk gramatiska un tie tuvāki norādāmajiem, nevis personu vietniekvārdiem. Piem., ar norādāmā vietniekvārda nozīmi *viņš*, *viņa* vārdformas samērā bieži sastopamas I. Ziedoņa „Epifānijās” (1971). Tās norāda uz tādiem priekšmetiem un parādībām kā saule, jūra, vista, nāve, skrūvīte, projekcijas aparāts, līnija, vilnis, nēvārdiņš, telefons, kartupeļi, ieva, upe, tumsa u. c. Piem.: *Stundām varu skatīties, kā uz robežas satiekas tintes zilums ar ūdens baltumu, kā viņi lēnām ieaug viens otrā, izlokās un figurējas.*

Norādāmā vietniekvārda funkcijā *viņš* vārdformas konstatējamas, piem., M. Čaklā dzejā: *Kur palika nopūta? Kas viņu nopūta? [...] Tā diena, kuras pietrūka, kur viņa klaiņo? [...] Vējam ir vieglas un tīras kājas. Jo viņš nekur neapstājas.*

865. §.

Būdami deiktiski norādītājpārdi, *viņš*, *viņa* un *tas*, *tā* var norādīt kā uz dzīvām būtnēm, tā lietām, priekšmetiem, parādībām, tāpēc dažkārt tos tekstā lieto pamīšus. Piem.: *Nē, mūsu māju tuvumā nekas nav noticis [...] Viņas stāv neaizskartas, un ap tām kā agrāk šalc veco liepu pulks [...] Pērnruđen mēs ar māti ņēmām viņas [ābeles] ābolus. Tie ir lieli un dzeltenbalti [...], un māte mēdza smiedamās teikt, ka viņi garšojot pašam ķeizaram.* (A. Grīns)

Vietniekvārdu *viņš*, *viņa* un *tas*, *tā* pamīšus lietojums dod iespēju variēt izteiksmi un izvairīties no vārda atkātošanās. Piem.: [...] *saslimušās govīs pienāca pie viņas un neaizgāja, pirms tā viņām nebija palīdzējusi.* (E. Virza)

866. §.

Norādāmie vietniekvārdi

Runājot par norādāmajiem vietniekvārdiem, tradicionāli pirmie tiek minēti *šis*, *šī* un *tas*, *tā*, tiek teikts, ka sarunvalodā un reizēm arī rakstu avotos, galvenokārt plašsaziņas līdzekļu valodā vai poētiskā stilā, tiek lietotas saliktas vārdformas *šitas*, *šītais*, *šītā*. Piem.: *Šītais īrs pazīst drēbi.* (L. Muktupāvela)

Parasti tiek uzsvērta norādāmo vietniekvārdu opozīcija telpiskā izvietojuma vai laika raksturošanā, proti, *tas*, ka vietniekvārds *šis*, *šī* norāda uz tuvākām, bet *tas*, *tā* – uz tālākām dzīvām būtnēm un priekšmetiem vai attiecīgi uz tuvāku un tālāku laiku: *šī diena, to dienu vairs neatceros* un vēl attālāks laikposms – *viņš* (*sen pagājušās*) *dienās* (Endzelīns, Mīlenbahs 1937: 91). Tā *tas* patiešām ir, lai gan galvenokārt tikai gadījumos, ja vēlas diferencēti rādīt priekšmetu izvietojumu, ja uzmanības centrā ir *tas*, kurš no objektiem atrodas tuvāk, kurš tālāk: *šī māja ir gaiša un saulaina, bet tā drēgna un nemīlīga.* Taču šādi konteksti nedominē minēto vietniekvārdu lietošanā.

867. §.

Izmantojot vietniekvārdus *šis*, *šī*, *tas*, *tā*, bieži ar *šis*, *šī* tiek norādīts tieši uz pašreizējo laiku, pašreizējiem notikumiem, uz noteiktā situācijā (vai šim brīdim) svarīgāko, aktuālāko. Piem.: *Un arī tāpēc šie svētki visiem patika, ka ap šo laiku lauku darbi it kā pārtrūka.* (E. Virza) *Katrs vārds, ko man sacījis esi, Most tad manī un mani sargā, Lai šī stunda kā brūkošs vezums Nelauž trauslās sirdsmiera margas...* (Ā. Elksne)

Vietniekvārdi *šis* un *tas* var tikt izmantoti pamīšus, attiecinot tos uz vienu un to pašu priekšmetu, dzīvu būtni vai kādu kopumu. Šādos gadījumos vispirms lieto

šis, šī vārdformas, kas tālākā tekstā vai teikuma daļā mijas ar vietniekvārda *tas, tā* vārdformām. Piem.: [...] *zinādamas, ka šiem ziediem drīz jānovīst, bites vēl steidzās tos uzmeklēt.* (E. Virza) *Šai kapsētā nebija vēja – Tā bija tik gaiša un klusa, Pat apse te nedrebēja.* (M. Ķempe) *Katrai mājai ir savs starojums, aura varbūt. Dažai šis starojums ir tik mazs – tepat ap logu, tepat ap durvīm. No citām mājām tas plūst pāri žogiem, cauri alejām – vai kilometru tālumā tev pretī.* (I. Ziedonis)

Šādos un līdzīgos kontekstos parasti pretstats starp tuvāko un tālāko, starp vietniekvārdiem *šis, šī* un *tas, tā* nav būtisks, tas it kā zaudē savu asumu vai pavisam izzūd. Vietniekvārds *šis, šī* pievērš kaut kam uzmanību un, būdams atribūts, tiek lietots kopā ar apzīmējamo vārdu. Vietniekvārds *tas, tā* it kā turpina domu, stājoties lietvārda vietā un iegūstot substantīvisku raksturu. Piem.: *Taisnība, šie produkti nevar būt lētākie, jo tos ražo no rūpīgi izaudzētām un kvalitatīvām izejvielām.* (LA)

Dažkārt pamīšus lietoti *šis, šī, tas, tā* ir attiecināti uz dažādiem priekšmetiem, parādībām un līdz ar to šo vietniekvārdu secība ir brīva, savstarpēji nesaistīta. Piem.: [...] *cik desmiti cilvēku Latvijā no šīs filmas atceras vienīgi kadru ar ventilatoru! Kas, kas tā bija par filmu? Nu, tur, kur tas trīsspārnu ventilators griežas.* (G. Repše) Pēdējā teikumā vietniekvārdam *tas* piemīt arī noteiktā artikula nozīmes nokrāsa.

868. §.

Lai gan semantiski diferencētais *šis* un *tas* izmantojums vistiešāk parādās kontekstos ar abu šo vietniekvārdu vārdformām, to nozīmes atšķirība var izpausties arī gadījumos, kad lietots tikai vietniekvārds *šis, šī*. Šādos kontekstos parasti prevalē nevis opozīcija tuvāks – tālāks, bet norādījums uz to, kas pašreiz svarīgāks: *mani interesē šis jautājums* u. tml. Piem.: *Bet šo nelaimi viņiem ātri izārstēja saimnieces iedotās zāles.* (E. Virza) *Ja tu man tikai šo reizīti vēl varētu piedot.* (M. Zīverts)

Ar vietniekvārda *šis, šī* palīdzību tiek saasināta, koncentrēta uzmanība uz kaut ko vienu pārējo lietu, parādību vidū, kaut kas tiek īpaši ievērots, uzsvērts vai nodalīts no kaut kā cita: *šis dzīvoklis man patīk, šī diena ir jauka* u. tml. Piem.: [...] *šīs mājas iedzīvotāji var noteikt pēc šalkšanas, pie kādas sugas pieder katrs koks.* (E. Virza) *Kādēļ šis sūtitājs grib palikt nepazīts?* (M. Zīverts)

Ja sīkāk tiek raksturots aktuālais, uz kuru norāda vietniekvārds *šis, šī*, var veidoties teikumi, kuros atkārtoti lietotas dažādas substantīviskas vai adjektīviskas vietniekvārda *tas, tā* vārdformas. Piem.: *Tikai kokiem patīkās šī lēnā līšana, jo, tāpat kā dzīvnieki, tie nevarēja tik ātri atdzerties, bet nu, beidzot baudījuši velgumu papildnam, tie vakaros stāvēja izpletušies pār pļavām un druvām, un pelēka krēsla padarīja to veidus pasakainus un tālumā tie līdzinājās dīvainām celtnēm.* (E. Virza)

869. §.

Vispārināta norādītātvārda funkcijā parasti lieto vietniekvārdu *tas, tā* (vai arī re-tāk – *viņš, viņa*), un šis vietniekvārds latviešu valodā ir biežāk sastopams nekā *šis, šī* vārdformas. Vietniekvārda *šis, šī* vai arī pāra *šis – tas* izmantošana saistās ar kādu noteiktu papildnozīmi, teiktā aktualizēšanu, savukārt *tas, tā* vārdformas lieto galvenokārt tikai par deiktisiem, ko apliecina, piem., šādi konteksti: *Pusdienās un vakaros pienu nesa nēšiem uz pagrabu, kur to izkāsa un nolika rūgšanai.* (E. Virza) *Cilvēki un lopi meklēja ēnas. Tās bija sarāvušās pārāk īsas un ilgi negribēja stiepties garākas.* (A. Dziļums)

Latviešu rakstu valodā konstatējami vietniekvārda *tas, tā* vārdformām piesātināti teksti. Piem.: *Vai tie ir bijuši gudrāki, kas tur gājuši? Tu to nezini. Tu notici iebrauktajam ceļam, bet tas pēc pāris kilometriem griežas atpakaļ – redzi, visi ir tai ticējuši, tai iebrauktajai sliedeī, un visi ir pievīlušies. Jo nekur tā neved.* (I. Ziedonis) Šādi teksti var būt semantiski un stilistiski pamatoti un paust kādu autora ieceri.

Taču dažkārt vairākkārtēja *tas, tā* vārdformu lietošana var tikt kvalificēta kā to pārdaudzums. Piem.: *Tad vectēvs tās* [bites] *ar karoti salika ar palagu apsegtā kurvī, kur tās palika līdz pat vakaram, kad tās salaida jaunajā klucī – skaidrās un ērtās mājās.* (E. Virza) Izmantojot atkārtoti vienu un to pašu vietniekvārdu, var rasties grūtības teksta uztverē vai pat pārpratumi, var veidoties smagnēja izteiksme. Tas nav aktuāli jaunākajiem latviešu daiļprozas tekstiem, kam raksturīgi īsi teikumi.

870. §.

Par vietniekvārda *tas, tā* īpašo lomu latviešu valodā liecina fakts, ka parasti netiek jautāts: *Kas šis (šī) ir?*, bet gan – *Kas tas ir? Tas ir dārzs. Kas tā ir? Tā ir māja.* Pēc tradīcijas var teikt: *tas* (un nevis *šis!*) *mani neinteresē.* Vietniekvārds *tas, tā* raksturīgs kā jautājumiem, tā konstatējumiem. Piem.: *Kas tas par nezvēru, kas tur attēlots? [..] Tā taču ir nejēdzība!* (M. Zīverts) *Tas ir tas, ko es vēlos.* (I. Ziedonis)

Vietniekvārda *tas, tā* vispārīgo nozīmi apliecina konteksti, kuros tā vārdformas izteic kādu parādību, notikumu kopumu, visu pārdzīvoto, to, kas bijis nozīmīgs. Šādos gadījumos *tas, tā* nevis tikai norāda uz kādu priekšmetu un līdz ar to aizstāj noteiktu lietvārdu, bet ir plašāka nojēguma zīme. Piem.: *Un tā, redzi, tas ir gājis visus šos gadus.* (M. Zīverts) *Tā tad pirmais ceļš ved no sliekšņa uz aku. To es atcerēšos: pa kreisi pilādzis un pa labi liepa, celiņš ir ciets, nostaiģāts, zaļa zālīte gar malām, un cita ceļa vēl nav. To es atcerēšos.* (I. Ziedonis) *Smalkas ādas cimdiņi slēpj manas sastrādātās rokas [..], bet tas nevienam nav jāredz.* (L. Muktupāvela)

Deiktiskā *tas, tā* lietošana robežojas ar gadījumiem, kad šis vietniekvārds latviešu valodā tuvinās noteiktā artikula funkcijai: *kur tas puika palicis?* Piem.: *Bet viņa taču to vāzi nemaz negrib.* (M. Zīverts) *Ievām nevar vairs cauri redzēt, un tām piedzims ziedi. [..] Ir tas agrais bezvainas zaļums, un tas kož acīs.* (O. Vācietis) *Koki, koki līdz mākoņiem... Ko te tie mākoņi meklē?* (M. Čaklais)

Šāds vietniekvārda *tas, tā* izmantojums var tikt lietots pārī ar vietniekvārdu *šis, šī*. Piem.: *Šī ir tā mazā doma, ko es domāju.* (I. Ziedonis) Vispārīga vai nekatra nozīme ir vārdu savienojumiem: *pēc tam, līdz šim, bez tam,* arī *šis (un) tas, ne šis, ne tas* u. c. Piem.: *Līdz šim tā lieta palikusi mūsu pašu starpā.* (M. Zīverts) *Pēc tam nāk vienīgi garlaicība garā, garā kleitā un bez sejas.* (G. Repše)

871. §.

Vispārīnātā nozīmē vietniekvārds *tas, tā* parasti tiek lietots substantīviski: *tas* (nevis *šis, viņš*) *ir labi.* Piem.: *Tim, tas nekam neder.* (G. Repše) Vietniekvārdam *šis, šī* turpretim raksturīgs galvenokārt adjektīvisks lietojums, t. i., saistījums ar kādu lietvārdu. Ar vietniekvārdu *šis, šī* pievērs kaut kam uzmanību, un tad tālākā tekstā lieto vispārīgo un reizē deiktisko *tas, tā*, turklāt substantīviski bez saistījuma ar atbilstošo priekšmetu resp. lietvārdu. Piem.: *Tagad gubiņu rindas stiepās pa visiem laukiem, un šo labības bezgalību pārtrauca tikai Liehupe, bet aiz tās tā iesākās atkal.* (E. Virza)

Sarunvalodā vai tās atainojumā daiļdarbos substantīvisks vietniekvārds *šis, šī* tiek izmantots, gan runājot par tuviniekiem vai paziņām, gan izsakot neticību kaut kam vai humoristisku attieksmi, arī negatīvu, pat nievājošu vērtējumu. Piem.: *Traka, traka, es tev saku! Tagad, kad ģīriem ir ziema, šī brauc ar velosipēdu [..] Kas šai nekaitēja sēnes lasīt kopā ar mums? Kas šai nekaitēja dzīvot kā visiem vienā mierā?* (L. Muktupāvela) *Pats Pits aizdevies prom uz Gobi. Sazin, kas šim uznācis.* (G. Repše) *Tā jau nu šis skries, meklēs un arestēs, mums par prieku! Jāsmejas!* (A. Kolbergs)

Būdams plaši izplatīts, vietniekvārds *tas, tā* pastāv noteiktās attiecībās ar vietniekvārdiem *šis, šī, viņš, viņa, tāds, tāda*, kā arī *kas, kurš, kura, kāds, kāda* un citiem

pakārtojuma vārdiem. Piem.: *Timotijs pamana, ka viņu pārņēmusi tā grūtsirdība, kāda piemīt cilvēkam, kas zina vienīgo patiesību [...] Es bieži nezināju, kur ņemt visu to, kas man bija vajadzīgs.* (G. Repše) Vietniekvārds *tas, tā* tātad var izsacīt norādījumu uz to, ko paskaidro palīgteikums. Piem.: *Tālu staro tā māja, kurā ir bites. [...] Parādi man to robežu, kur beidzas viens cilvēks un kur sākas otrs!* (I. Ziedonis) Šādā funkcijā lietotu *tas, tā*, kā arī citus vietniekvārdus, kā *tāds, viss, tas pats, katrs*, vai apstākļa vārdus *tur, turp, tik, tāpēc, tādēļ, tad, toreiz* mēdz saukt par salikta pakārtota teikuma norādāmajiem vārdiem (Beitiņa 2009: 182).

872. §.

Sakarībā ar vietniekvārdiem *šis, šī* un *tas, tā* pastāv norādāmie vietniekvārdi *šāds, šāda* (sarunvalodā arī *šitāds, šitāda*) un *tāds, tāda*, kuri tiek lietoti, runājot resp. stāstot par zināmu vai tekstā minētu priekšmetu, dzīvu būtņu vai parādību pazīmēm, to īpašībām. Adjektīvisko *šāds, šāda* lieto gadījumos, ja vēlas vai ir nepieciešams aktualizēt kādu situāciju, parādību un tai raksturīgas pazīmes, raksturot kaut ko pašreiz notiekošu. Piem.: *Pie šāda darba Straumēnos papildnam dabūja ēst zirgi un cilvēki.* (E. Virza) **Šādos gadījumos jāparedz visas varbūtības.** (M. Zīverts)

Semantiski apjomīgāks ir vietniekvārda *tāds, tāda* izmantojums. Ar tā palīdzību realizējas priekšmetu sasaistījums pēc tiem raksturīgām pazīmēm, notiek it kā priekšmetu, situācijas, uzskatu identificēšana. Piem.: [...] *jautāju, vai Liepājā ir lombards [...] Tāda iestāde bija, es vēl paspēju tajā iegriezties.* (A. Dziļums) *Ja tāda ir tava griba, Margaret, man tikai atliek paklausīt.* (M. Zīverts) Iespējami konteksti, kuros šādā vai līdzīgā nozīmē vietniekvārds *tāds* lietots substantīviski. Piem.: [...] **ne tādām** [kas neprot valodu] *ko var izskaidrot, ne ieskaidrot, pat izlamāt tādu nav vērts.* (A. Kolbergs)

873. §.

Vietniekvārda *tāds* nozīmi var pastiprināt partikula *pat*, tādējādi vēl vairāk uzsverot raksturojamo priekšmetu līdzīgumu pēc kādām noteiktām pazīmēm. Piem.: *Pa to laiku tādi pat mākoņu ragi bij izlīduši pirmajiem blakus arī citās vietās, un tikko dzirdams pērkons iebubinājās.* (E. Virza) Vietniekvārds *tāds* var tikt lietots pastiprinātāja vārda funkcijā. Piem.: *Pats tu politiķis, tu, svētais tāds.* (Diena) *Viņš kļūst ar katru gadu gaisīgāks, kā tāds taurenis.* (I. Ābele)

Dažkārt vietniekvārds *tāds, tāda* izsaka saistījumu nevis tikai ar kādu konkrētu pazīmi, bet pazīmju kopumu, kas izriet no plašāka konteksta vai situācijas. Piem.: *Bet, ja es būtu zinājusi, ka te notiks tādas lietas [...], es viņu nebūtu laidusi iekšā [...]* **Tāda tu man patīc.** (M. Zīverts) *Tāds, tāda* augsto vispārinātības pakāpi apliecina vārdu savienojumi *tādā veidā, tādā gadījumā* u. tml. Piem.: **Tādās reizēs ātri vajadzēja taisīties projām.** (E. Virza) **Tādā gadījumā** arī *es atsakos.* (M. Zīverts)

Ar vietniekvārdu *tāds, tāda* var pievērst uzmanību pazīmēm, kas tiks atklātas tālākā teikuma daļā, palīgteikumā vai sekojošā plašākā tekstā. Piem.: *Tam tūlīt sekoja tāds pērkonas grāviens, ka ērzelis aplokā aiz bailēm pakrita.* (E. Virza) *Tad lai brauc tāds, kam visi uzticas!* (M. Zīverts) Savukārt akuzatīva vārdformā šis vietniekvārds sastopams emocionālos izsaučienos. Piem.: **Tādu laimi!** [...] **Tādu pārsteigumu!** (M. Zīverts)

Vārdu savienojums *šāds tāds* 'kaut kāds; mazsvarīgs' izsaka nenoteiktību vai arī stilistiska pazeminājuma nozīmi, norāda uz kaut ko mazsvarīgu, pat nicināmu: *šādi tādi drēbju gabali, šādi tādi sanākuši* (LVV 2006: 1063). Piem.: [...] *zemessargi par nelielu atlīdzību no miesta slepus nesa šādus tādus produktus.* (A. Kolbergs)

5.3.2. Vispārīgas nozīmes vietniekvārdi

874. §.

Vispārīgas nozīmes vietniekvārdiem papildus piemīt vai nu noteiktības, vai kvantitatīvas pazīmes, vai citas nozīmes un to nokrāsas. Tie iedalāmi šādās grupās:

- vispārīgais piederības vietniekvārds *savs, sava*;
- atgriezeniskais vietniekvārds *sevis*;
- patstāvības nozīmes vietniekvārds *pats, pati*;
- pretstatījuma nozīmes vietniekvārds *cits, cita*;
- kvantitatīvas pazīmes vietniekvārdi: *viss, nekas, abi, katrs, ikkatrs, ikviens, neviens, nekāds, jebkas, jebkurš, jebkāds, ikkurš, kurš katrs, dažs, dažs labs, viens otrs*;
- pakārtojuma vietniekvārdi: *kas, kurš, kāds*.

Vispārīgas nozīmes vietniekvārdi, kas pieder pie dažādām apakšgrupām, var veidot vietniekvārdu savienojumus. Piem.: *Pasaule no laika gala tā bijusi iekārtota, ka katrs pats sev iznāk tuvākais.* (A. Kolbergs)

875. §.

Vispārīgais piederības vietniekvārds *savs, sava*

Pie vispārīgas nozīmes vietniekvārdiem pieder *savs, sava* vārdformas, jo tās izsaka piederību jebkurai personai un nepersonai, rāda jebkuru saistību ar paša darītāja vai norises izjutēja piederumu, izsaka sakarību ar kādam resp. kaut kam piederošo, sal.: *tu dzīvo manā mājā, bet es* (parasti saka nevis *manā*, bet) *pats savā mājā; visam savs laiks; katrā darbā savas grūtības*. Piem.: **Sava paša jumts virs galvas – vai tie nav skaisti vārdi?** (H. Vīka) *Putni dzīvoja pa pašobelēm un ligzdām, paši savās dūnās sildīdamies.* (E. Virza) *Mēs taču šeit dzīvojam kā savās mājās.* (M. Zīverts)

Tātad paralēli tam, ka pastāv ar noteiktu personu saistīti piederības vietniekvārdi *mans, mana, tavs, tava* un piederības ģenitīvi *mūsu, jūsu, viņa, viņas, viņu* (sk. 855., 857., 859., 861. §), kontekstos, kad izteikta sakarība vai saistība ar sev pašam vai kādam citam piederošo, tiek lietots vispārīgais piederības vietniekvārds *savs, sava*. Piem.: *Es taču neiešu savam svainim teikt jūs!* (M. Zīverts) *Aicinājums, lai rakstu savu pašportretu, mani ļoti pagodināja. [...] Pats biju par savu literāro darbu ļoti lepns.* (Pp)

Vispārīgajam piederības vietniekvārdam *savs, sava* ir svarīga nozīme teksta izveidē, un tas pastāv sarežģītās semantiskās attieksmēs ar citiem vietniekvārdiem un to vārdformām. Piem.: *Savu vīru jūs nemīlējāt, bet viņa meitu jūs ienīstat.* (M. Zīverts) *Kas būtu mēs bez saviem maldiem?* (Ā. Elksne)

Nevis trešās personas vietniekvārdu piederības ģenitīvus *viņa, viņas, viņu*, bet vispārīgo piederības vietniekvārdu *savs, sava* parasti lieto kontekstos, kuros jāizsaka kādas pieminētas personas, cilvēku grupas tieša saistība ar kaut ko tiem piederošu vai piemītošu. Piem.: *Tomēr savas pāri par trīssimts pūrvietu lielās mājas viņš pārvaldīja labi.* (E. Virza) [...] *viņš savas rokas nevar baltākas nomazgāt [...]* *Savu māti viņa neatceras.* (M. Zīverts)

Vietniekvārdam *savs, sava* raksturīgs adjektīvvisks izmantojums, taču, elidējot atbilstošo, resp., apzīmējamo, lietvārdu, tas var tikt lietots substantīviski, piem., ar lietvārda *vīrs* nozīmi: *Es savam arvien esmu teikusi – tu tikai skalu kūlis, salīdzinot ar Noriešu Ēriku.* (A. Dziļums)

876. §.

Vietniekvārds *savs, sava* rāda ne tikai tiešu piederību kaut kam, bet izsaka jebkuras dzīvas būtnes, priekšmeta, lietas saistību ar kādu tās daļu, funkciju, raksturīgu pazīmi u. tml. Piem.: **Savus pienākumus pret Dievu viņš izdarīja tikpat kārtīgi kā savus maksā-**

jumus muižai. (E. Virza) *No dārzu dārziem sabrauc puķes sevi izrādīt. Tas ir prieks par savu dzīvību. Zieds meklē savu patiecēju, zieda kāts savu vāzi.* (I. Ziedonis)

Vietniekvārds *savs, sava* var norādīt uz saistību ar kādu noteiktu laikposmu, vietu, situāciju, noskaņojumu vai gaisotni. Piem.: *Vārna, galotnē nometusies, ilgu laiku brīnīdamās skatījās savā atspīdumā.* (E. Virza) *Izsaka savu laiku, savu telpu, savu cilti [...] Man saka debesis un zeme, abas: – Mūs, cilvēk, atstāj katru savā vietā.* (O. Vācietis)

Šādos un līdzīgos kontekstos vietniekvārds *savs, sava* zaudē reālo piederības nozīmi un kļūst par saistības, atbilstības, sadalījuma vai kādu citu attieksmju rādītāju. Piem.: *Kalpu galā, lielā un plašā istabā, dzīvoja trīs ģimenes, gultas novietojušas katra pie savas sienas [...] saimnieks ir piecēlies un pēc sava paraduma aizgājis uz aku nodzerties.* (E. Virza)

Par vietniekvārda *savs, sava* desemantizēšanos liecina vārdu savienojumi *savā laikā, savā ziņā* u. tml. Piem.: *Savā laikā, kad uzvārdu mainīšana nāca modē, es savējo neizmainīju.* (G. Janovskis) *Savā ziņā viņš bija krietns cilvēks.* (M. Ziverts)

Paralēli kontekstiem, kuros vietniekvārds *savs, sava* nepieciešams kā piederības vai kādas citas nozīmes rādītājs, sastopami teikumi, kuru semantika būtiski nemainītos, ja šis vietniekvārds netiktu lietots, jo tas galvenokārt izteic pastiprinājumu. Piem.: [...] *pūces uzsāka savus skrējienus caur koku zariem [...] Sievas, kas karstuma dēļ bij savus svārkus nometušas [...] Pļavas ap Straumēniem jau trīs reizes bij mainījušas savu krāsu.* (E. Virza) Tātad dažkārt vietniekvārds *savs, sava* ir vai nu citu vārdu nozīmes pastiprinātājs, vai tiek izmantots par ritma elementu, valodas plūduma nodrošinātāju, vai arī tiek lietots pēc tradīcijas: *no darījuma visiem atlēca savs labums; bez sava gala 'ļoti daudz'* (LVV 2006: 114, 976).

877. §.

Atgriezeniskais vietniekvārds *sevis*

Atgriezeniskais vietniekvārds *sevis* norāda, ka darbība vai norise vērsta uz subjektu, uz pašu darītāju vai kādas norises izjutēju. Konstrukcijās ar *sevis* par darītāju vai darbības izjutēju var būt gan pirmā, gan otrā, gan trešā persona. Piem.: *Augošā nemierā eju un eju, meklēju zemi, kur iedēstīt sevi, lai kļūtu par dārzu.* (Dz. Sodums) *Tu atkal domā tikai par sevi.* (M. Ziverts) *Uz pasaules būs tik daudz jūtu, cik mēs atraisīsim – un katrs sevī.* (O. Vācietis)

Vietniekvārda *sevis* vispārīgo raksturu apliecina fakts, ka tas sev raksturīgo funkciju veic ne vien attiecībā uz darītājiem personām, bet arī nepersonām – jebkuru priekšmetu vai parādību. Piem.: *Skaistums viņas sejā ir atstājis tik dziļas pēdas, ka to nav paspējis aiznest sev līdzī laiks.* (E. Virza) *Viss šķiet tik rimis sevī, kam lieki tērēt vārdus.* (I. Ābele)

878. §.

Atgriezeniskā vietniekvārda *sevis* vispārīgā daba izpaužas filozofiska rakstura tekstos, iespējā ar nedaudzajām šā vietniekvārda vārdformām izteikt dziļu filozofisku saturu. Piem.: *No sevis jāatsakās un – jāatsākas [...] Cik nu var cieši, es tīnu ap sevi laiku [...] Es tīnu ap sevi priekšmetus, ainas [...] Ap sevi es tīnu jūtas, tās nojautas, kuras trīsuļo gaisā ikbrīd [...] Ar sevi nekarajošs nekur neuzvar – zina piecus pirkstus, četrus kaktus mājās. [...] to nesameklējamo sameklēt, to sevi, to neatrodamo tai sevī atrast – to neuzveicamo tai sevī uzveikt – sevi.* (O. Vācietis)

879. §.

Patstāvības nozīmes vietniekvārds *pats, pati*

Konstrukcijas ar vietniekvārdu *pats, pati*, kas kādreiz lietots ar lietvārdu *saimnieks, saimniece, vīrs, sieva* nozīmi (Endzelīns 1951: 540), var izteikt dažādas nozīmes vai to nianses. Izmantojot vietniekvārdu *pats, pati*, var uzsvērt kaut kā svarīgumu,

īpašu nozīmīgumu. Piem.: *Pātaru skaitītāji apklusā, jo viņi skaidri redzēja, ka **pats** Dievs viņiem bij pāri gājis.* (E. Virza) **Pats** augšnams, kad piebrauc tā zeltītos ratos, Pie kājām kā elefants noguļas tai. (E. Ādamsons)

Ar patstāvības nozīmi asociējas konteksti, kuros vietniekvārds *pats, pati* norāda uz noteicošo, galveno faktoru. Piem.: *Jāņus Straumēnos svētīja ar sevišķu greznumu, jo **pats** saimnieks bij Jānis.* (E. Virza) **Pats** laikmets – *steiga un visa mūsu mašīnērija cilvēkus attālina citu no cita.* (O. Vācietis)

Sastopami konteksti, kuros vietniekvārds *pats, pati* kvalificējams kā dzīvu būtni, priekšmetu vai parādību identificēšanas zīme, kas norāda uz to, kas ir kas. Piem.: *Nudien, vai **pats** velns mani dzina atstāt manas muižas likteņa varā.* (A. Grīns) *Zirneklis [...] devās allaž virsū rāsas pilienam, mušas attēlu tajā noturējās par **pašu** mušu.* (E. Virza)

Vai nu pazīmes, vai kāda objekta identificēšanai tiek izmantotas konstrukcijas ar vārdu savienojumiem *tāds pats, tāda pati, tas pats, tā pati* u. c. Piem.: *[...] uz kalpu mugurām, kas salīka, ieejot pa klēšu zemajām durvīm, bija manāmas **tādas pašas** rūpes kā uz saimnieka pleciem.* (E. Virza) *Kviesīši bija ļoti vecas mājas, **tā pati** cilts tur jau saimniekoja kādus trīssimt gadus.* (Z. Mauriņa) *Atmiņa ir cilvēks **pats**. Tikai tās dēļ viņš rītu varēs būt **tas pats**, kas bijis vakar.* (M. Zīverts)

Līdzīga nozīme ir vārdu savienojumam *viens un tas pats* un tā gramatiskajiem variantiem. Piem.: *[...] debesu un zemes plašums it kā savienojās, jo pa abiem staigāja **viens un tas pats** sējējs un pļāvējs.* (E. Virza) *[...] ganīšana notika nevis pļavu un mežu dažādībā, bet **vienas un tās pašas** arvien pārskatāmās lauku ainavas robežās.* (T. Celms)

Dažos kontekstos vietniekvārds *pats, pati* izsaka saistību ar kaut ko sev, vispār cilvēkam vai kādai lietai piemītošu un raksturīgu. Piem.: *Lieli ozola zari klētī [...] pleta savas robainās lapas, kas, **pašas** tumši zaļas, pilnīgi sakusa ar klēts krēslu.* (E. Virza) *[...] sīkākais zāles stiebriņš un **paša** elpa liekas brīnums un cilvēks sevi apzinās no jauna.* (O. Vācietis)

880. §.

Raksturīga ir vietniekvārda *pats, pati* izmantošana, lai uzsvērtu patstāvīgumu, to, ka kāds ko veic pilnīgi patstāvīgi un nav saistīts ar kādiem citiem darbības veicējiem vai norises izjutējiem. Piem.: *Tikai ar **paša**, un parasti ar privātstundu došanu, gūtiem līdzekļiem un pašmācības ceļā [...] es tiku kā eksterns pie gatavības apliecības.* (T. Celms) *[...] viņa viena **pati** vēl palika stāvam drēgnajā, rudenīgajā vakarā.* (Z. Mauriņa) *Tad jau tu **pats** ar viņu tiksī galā.* (M. Zīverts)

Būdams pastiprinātārvārda funkcijā, vietniekvārds *pats* izteic to, ka norise, darbība vai pazīme koncentrēta kādā objektā vai ap to, saistīta ar noteiktu vietu vai laika posmu: *pašā rudzu lauka vidū, jau no paša rīta, ap pašu pusdienas laiku* u. tml. Piem.: *Man dzīves vieta **pašos** centra mūros.* (A. Čaks) *Pie **pašiem** griestiem isā metāla kātiņā piestiprināta tāda kā liela sniegoga un skopi apgaismo telpu.* (R. Ezera)

Gan patstāvības, gan pastiprinājuma nozīmi ietver vietniekvārda *pats* savienojumi ar citiem vietniekvārdiem. Piem.: *Cilvēks visbriesmīgāk apmaldās **Pats savās** domās un jūtās [...] **Pats viņš** no šodienas rūpēm kā gājējs no apvāršņa šķirts.* (Ā. Elksne)

Saistījumā ar īpašības vārdu vietniekvārds *pats, pati* izsaka resp. pastiprina vispārākās pakāpes nozīmi: *pats labākais, pati jaukākā* u. tml. Tas tā var notikt arī gadījumos, kad īpašības vārdam vai adjektīviskam divdabim citas salīdzināmo pakāpju formas parasti nepiemīt. Piem.: *Katru dzejoli Tu rakstīji tā, it kā tas būtu **pats** beidzamais dzejolis Tavā mūžā [...] un tas ir **pats** galvenais.* (O. Vācietis)

881. §.

Pretstatījuma nozīmes vietniekvārds *cits, cita*

Vietniekvārda *cits, cita* vispārīgo raksturu apliecina iespēja to attiecināt uz jebkuru objektu – dzīvu būtņi vai priekšmetu. Vietniekvārds *cits, cita*, kas tradicionāli tiek uzskatīts par nenoteikto pronomeni, īstenībā norāda ne tik daudz uz nenoteiktību, kā izsaka sava veida noteiktību – iesaistās reāliju sadalījuma un pretstatījuma izteikšanā: *es – citi, mēs – citi, viņa – cita; citā vietā, citā reizē, citā laikā; šis, tas – cits, kaut kas cits* u. tml. Piem.: *Taisnoties varu citiem, sevi nepiekrāpt man.* (Ā. Elksne) [...] *mani vecāki viņai parādīja, ka dzīve ir vēl kaut kas cits, ne tikai naudas pelnīšanai.* (G. Repše)

Vietniekvārds *cits, cita* tiek lietots tad, ja tekstā paralēli galvenajam subjektam, galvenajiem darbības veicējiem kā pretstatījumu vēlas minēt kādas blakus darbības un darītājus. Piem.: [...] *kamēr viņi izteikuši dziļu atzinību [...] **citi** izteikuši neapmierinātību.* (T. Celms) *Kad man iet grūti un šķiet, ka manā dzīvē nekas nav kārtībā, es paskatos, kā klājas **citiem**.* (LA)

Konstrukcijas ar vietniekvārdu *cits, cita* dod iespēju izteikt to, kas notiek ar atšķirīgu subjektu vai kādu darītāju (izjutēju), noteiktu priekšmetu kopu. Piem.: *Vesels lērums lielu un mazu koka trauku kalpoja šīm vajadzībām, un, kamēr viņi, skaidri nobertzi, žuva uz sētas, **citi** stāvēja pagrabā.* (E. Virza)

Nolieguma teikumos un saistījumā, piem., ar vietniekvārda *nekas* vārdformām realizējas vietniekvārda *cits, cita* nozīmes noliegums – norādījums uz atšķirīgu dzīvu būtņu, priekšmetu, parādību neiesaistīšanos kādā procesā vai norisē. Piem.: *Tādam, kas sevī pašā pazudis, **Citi** palīdzēt nevar.* (Ā. Elksne) [...] *tad man **nekas cits** vairs nepastāv.* (O. Vācietis) *Ievai viss no iedvesmas sanāk, ne no kā **cita**.* (I. Ābele)

882. §.

Teikumi ar vietniekvārdu *cits, cita* var izteikt kaut kā līdzdalību, uzsvērt faktu, ka situācijā iesaistās, līdzdarbojas vairākas personas, norādīt uz darītāju vai izjutēju, kādu lietu maiņu. Piem.: *Šur tur starp šīm lietām varēja redzēt darba rīkus, ko vairs nelietāja, jo **citi**, labāki, bija stājušies to vietā.* (E. Virza) *Tā tu nedrīksti jautāt vīrietim **citu** klātbūtnē!* (M. Zīverts)

Konstrukcijas ar vietniekvārdu *cits, cita* rāda objektu dažādošanos, to, ka noteikta darbība vai dažādas darbības, norises attiecas nevis uz kādu vienu, bet vairākām dzīvām būtnēm, priekšmetiem. Piem.: [...] *plāvās jau sabraukuši bija arī **citu** māju siena plāvēji.* (E. Virza) *Kam sirdī nav taisnības, tas pataisa sliktu par labu un labu par sliktu, tas runā un dara **citu** un domā **citu**.* (H. Vīka) Vietniekvārda *cits, cita* vārdformas lieto tad, ja izteic darbības norisi ne tikai kādā vienā, bet dažādās vietās. Piem.: *Arī **citūs** mājās pļaušanas troksnis bij norimis.* (E. Virza)

Dažādu kombināciju vārdu savienojumi ar *cits, cita* vārdformām rāda personu, priekšmetu savstarpējo sakarību, izteic sadalījuma, secīguma, cieša saistījuma un citas attiecsmes: *iet cits aiz cita* u. tml. Piem.: *Valodās viņi centās atrast **cits cita** vājākās vietas.* (E. Virza) *Mēs **cits no cita** iedegamies [...] **Cits pēc cita** pa straumi man garām aizpeld atmiņu plosti.* (Ā. Elksne). [...] *riteņi sāka grabēt ritmiski un klusināti, kā runādāmies **cits ar citu**.* (R. Ezera) *Visi pilsoņi var paļauties **cits uz citu** [...] cilvēki palīdzēja **cits citam**.* (Diena) Līdzīgi kā *cits citu* sadalījuma nozīmē reizēm lieto vārdu savienojumu *viens otru*. Piem.: *Un, kad bijušie Straumēnu ļaudis pēc gadiem vairs nepazinās, viņi **viens otru** pazina pēc goda prāta.* (E. Virza)

883. §.

Adjektīvisks vai predikatīvs vietniekvārds *cits, cita* norāda uz apzīmējamo dzīvo būtņu, priekšmetu vai parādību būtisku atšķirību no kaut kā cita. Piem.: *Šī ir pavisam*

cita pasaule. (M. Zīvertis) *Es sevi vairs nepazīstu: Man citas ir rokas un kājas, Un sirds ar pasauli šonakt Citā valodā sarunājas...* (Ā. Elksne) *Un arī vakars ir kaut kas pilnīgi cits nekā rīts vai dienvidus.* (I. Ābele)

884. §.

Kvantitatīvas pazīmes vietniekvārdi

Pie kvantitatīvas pazīmes vietniekvārdiem pieder: *viss, katrs, ikkatrs, ikviens, ikkurš, jebkas, jebkurš, jebkāds, kurš katrs, abi, nekas, neviens, nekāds, dažs, dažs labs, viens otrs*. Kvantitatīvas pazīmes vietniekvārdi raksturo to, kādā apjomā – pilnīgi, daļēji vai nemaz – kaut kas iesaistās darbībā, kādā apjomā un cik plaši norise vai pazīme apņem kādu dzīvu būtni, priekšmetu vai parādību.

885. §.

Ja kaut kas – darbības veicējs, kāds objekts vai parādība utt. – sastāv no vairākām vai daudzām vienībām, dzīvām būtnēm, priekšmetiem vai pazīmēm, konstrukcijas ar vietniekvārda daudzskaitļa vārdformām *visi, visas* rāda to pilnīgu izpausmi vai iesaistīšanos procesā. Piem.: *Visi Straumēnu ciemiņi sagāja ap bērzu [...]* *No visām pusēm atplūda skaļas izkapšu brucināšanas skaņas.* (E. Virza) *Visi līdzekļi Zuzei bija labi, lai apliecinātos.* (G. Repše)

Ar vietniekvārda *viss* vārdformām izsaka to, ka darbība vai pazīme attiecas uz pieminētajām dzīvām būtnēm, priekšmetiem vai parādībām kopumā. Piem.: *Likās, ka visas vārpas laukos pamostas.* (E. Virza) [...] *šodien es viņus visus redzu – tos, kas bija vienmēr gribējuši piezvanīt pie manām durvīm.* (I. Ziedonis) Kopumu, uz kura iesaistīšanos kādā norisē vai procesā norāda *viss* vārdformas, izteic lietvārds vai personu un citi vietniekvārdi. Piem.: *Viņi visi no tevis varētu mācīties.* (M. Zīvertis) *Kad bija nodzisuši visi šie mirdzumi, plāvēji meta darbam mieru un devās mājup.* (E. Virza) *No tā visa kaut kas izvaikojis smaržo lietus lāsēs.* (I. Ziedonis)

886. §.

Vietniekvārds *viss, visa* izsaka pazīmes, darbības pilnīgu izpausmi, norāda, ka darbība, process vai norise pilnībā attiecas uz kādu priekšmetu, dzīvu būtni vai to kopu. Piem.: *Es stāvēju ziedošās pļavas vidū, viss saules staros mirdzēdams.* (A. Grīns) *Cilvēks elpo ar visu ķermeni, ar visu savu virsmu.* (I. Ziedonis) *Visiem miglas un mākoņu vāliem Domas pāri kā putni tiks.* (Ā. Elksne)

Vietniekvārda *viss, visa* vārdformas rāda, ka darbība pilnīgi pārņēmusi kādu vietu vai vairākas vietas, attiecas uz noteiktu laikposmu kopumā. Piem.: *Visā līdzenumā bij radušās atsevišķas ūdens straumes.* (E. Virza) *Visa istaba ir pilna lielas sirsnības.* (I. Ziedonis) *Gaidīt tāpat – bez pulksteņa un bez norunas Visu pilsētu ielās un visu mūžu...* (Ā. Elksne)

Vispārinātā nozīmē vietniekvārds *viss* izteic veselu notikumu kompleksu, dažādu vai daudzdu faktoru kopumu. Šādās konstrukcijās parasti tiek lietotas *viss* vīriešu dzimtes vienskaitļa vai retāk daudzskaitļa vārdformas. Piem.: *Viss, ko deva Straumēnu pļavas, āboliņa lauki un Zemgales saule, sakrājās šajos toveros.* (E. Virza) *Šeit nav darbu, ko dala pēc dzimuma. Visiem jādara viss.* (L. Muktupāvela) [...] *mums viss izdevās labi.* (A. Kolbergs)

887. §.

Līdzīgu nozīmi kā vietniekvārds *viss, visa*, lai gan atšķirīgu tās niansi, izsaka vietniekvārds *katrs, katra*. Konstrukcijas ar šo vietniekvārdu uzsver nevis kopuma nozīmi kā tādu, bet norāda uz pazīmes piemītību visām kopuma vienībām, uz to individuālu iesaistīšanos kādā darbībā vai norisē. Piem.: *Radītājs šajās pļavās bij sadzinis nesakai-*

tāmas dzīvības, lai **katra** no tām *izspēlētu savas spēles* [...] *augi, tāpat kā cilvēki, dienu dzīvodami katrs savrup, naktī mīl sakļauties kopā.* (E. Virza) *Bulvāros nav, bet sirdī katram ir cīrulis savs...* (Ā. Elksne)

Adjektīvisks vietniekvārds *katrs, katra* spēj uzsvērt vai izcelt kādas parādības sevišķumu, tās īpašo statusu. Piem.: *Katra diena ir pilnīgi atšķirīga no iepriekšējās, katra diena ir vesels mūžs.* (I. Ābele) [...] *tikai nedrīkst tik klaji atzīties un katras asaras bioģrāfiju stāstīt.* (O. Vācietis)

Kopums, uz kura atsevišķām vienībām norāda vietniekvārds *katrs, katra*, var būt liels, nesaskaitāms un nepārredzams (*katrs cilvēks, katra dzīva būne* u. tml.), taču to var veidot arī tikai dažas – divas trīs – sastāvdaļas. Piem.: *Še varēja guļot vērot, kā pasaule izplešas lielajā un mazajā, un katrā ir sava bezgalība, par kuru domājot jūk visi prāti* [...] *sētvidū ieripoja trīs zaļi krāsotas atsperu ores, katra ar pāris zirgu priekšā.* (E. Virza)

Konstrukcijas ar *katrs, katra* izteic norises regularitāti laikā, rāda darbības vai procesa atkārtošanos, kaut kā piemītību atsevišķai norisei un visām radnieciskām norisēm vai procesiem kopumā. Piem.: *Senāk viņš nāca gandrīz katru dienu.* (M. Zīverts) *Bet lai kaut ko literāri radītu, tad katrā tēlotā cilvēkā vispirms jāiemieojas pašam, katra darbība vai dabas skats jāredz paša acīm.* (A. Dziļums) *Lai nu kā, tomēr katru rītu uzaust saule un putni lido, Lai nu kā, tomēr katru nakti spīd kāda uguns tumsas vidū...* (Ā. Elksne)

Vārdu savienojumi ar *kurš katrs* ‘ikviens, jebkurš’ parasti vai nu izsaka to, kas nav nekas īpašs, vai norāda uz drīzu norisi: *kuram katram šādu uzdevumu nevar uzticēt; viņš var kuru katru brīdi ierasties* (LVV 2006: 562). Piem.: [...] *es esmu sīks kociņš kā kurš katrs krūms.* (H. Vīka) *Ar kuru katru slavenais kriminālaģents Siliņš tā vis nesēdētu!* (A. Kolbergs)

888. §.

Vēl spilgtāk nekā *katrs, katra* individuālo kādā kopumā uzsver ar partikulu *ik* atvasinātie vietniekvārdi: *ikkatrs, ikkatra, ikviens, ikviena*, retāk – *ikkurš, ikkura*. Konstrukcijas ar vietniekvārdu *ikkatrs, ikkatra* izsaka it kā vispārinājumu, norāda uz vispārinātu darītāju vai objektu. Piem.: [...] *ikkatra radība* [...] *nāk pie cilvēka taisītās mājas sliekšņa.* (E. Virza) *Ik cilvēks ir ieslēgts sevī, Un sava ikkatram ir ass.* (Ā. Elksne)

Teikumi ar vietniekvārdu *ikkatrs, ikkatra* var izteikt kādu noteiktu laikposmu kopējā laika plūjumā. Piem.: *Gadu desmitiem ikkatru stundu še bija staigājušas dažādas kājas.* (E. Virza) Vietniekvārdu *viss* un *ikkatrs* sakarību un reizē atšķirību apliecina, piem., konteksts: *Ikkatru mirkli plūstot, Viss citu veidu gūst.* (M. Ķempe)

889. §.

Vietniekvārds *ikviens, ikviena* izteic atsevišķo, rāda to, ka kopums vai vispārīgais izpaužas caur atsevišķo. Šis kopums, kuru reprezentē *ikviens, ikviena*, var pārstāvēt cilvēkus, cilvēci kopumā, var būt zināms no konteksta vai situācijas. Piem.: *Ikviens būs rāmā vasaras dienā noraudzījies ezera, upes vai dīķa dziļumā* [...] *ikviens jutās atvieglināts, kad noklaudzēja ratos pēdējā izkrautā vezuma rungas.* (E. Virza) Saistību ar noteiktu kopumu vai reāliju parasti izsaka adjektīviski lietots vietniekvārds *ikviens, ikviena*: *būtu labi, ja ikvienā ģimenē augtu bērni; pārvarēt ikvienu šķērslī* u. tml.

890. §.

Gan absolūtu iespējamību, gan atsevišķā un kopuma attieksmes vai kopuma izpausmi caur individuālo rāda vārdu savienojumi ar vietniekvārdiem *jebkas* ‘viss iespējamais’, *jebkurš, jebkura* ‘ikviens, katrs’: *kad māja nodega, viņi palika bez jebkā; jebkurš to spēj izdarīt, jebkurš cilvēks to sapratīs, vari ierasties jebkurā laikā* u. tml. (LVV 2006:

459). Piem.: *Šērmans ir izdaudzināts ar neparastu spēju atrast jebko un jebkuru.* (RV) *Jebkuru* mirkli kaut kas var notikt. (I. Ābele) *Taču Skalbe jau nebūtu viņš, ja ar skaistu runāšanu neprastu iziet no jebkuras situācijas.* (I. Bauere)

Kvantitatīvas nokrāsas vispārinājuma pazīmi var izteikt vietniekvārds *jebkāds*, *jebkāda*. Vārdu savienojumi ar šo vietniekvārdu norāda uz kaut kā pilnīgu izpausmi, realizēšanos jebkuros apstākļos vai tās noliegumu: *vēstuli var nosūtīt jebkādā attālumā, trūka jebkādu grāmatu* u. tml. (LVV 2006: 459). Piem.: *Biju gatava izdomāt jebkādu, vistrakāko stāstu.* (L. Muktopāvela)

891. §.

Saistījumu ar noteiktu daudzumu, proti, divi, izsaka vietniekvārds *abi*, *abas*. Daudzskaitlinieks *abi*, *abas* ietver vispārinājumu par to, ka darbībā vai norisē iesaistās dzīvas būtnes vai priekšmeti, par kuriem zināms, ka tie ir divi. Piem.: *Beidzot, atstādams abus galus nopakaļ, mākoņa vidus kā apaļš kalns ātri sāka doties uz priekšu.* (E. Virza) *Ne viens, ne otrs nesaprot, ar ko sākt un par ko stāstīt – aiztecējušais laiks plūst starp abiem kā upes ūdeņi.* (R. Ezera) *Ļaudis pilsētā drīz vien aizmirsīs mūs, Un labi mums abiem bez viņu paviršās sirsnības būs.* (Ā. Elksne)

892. §.

Pretēju nozīmi vietniekvārdam *viss*, *visa* izsaka noliegtais vietniekvārds *nekas*. Ja *viss* rāda kāda kopuma līdzdalību, vietniekvārds *nekas* aplicina pretējo, to, ka kaut kas pilnīgi un absolūti nepiedalās kādā norisē vai procesā. Piem.: *Un nekas man vairs nedara prieku, lai tas būtu mirdzošs saules lēkts, lauku puķu pazemīgā smarža vai smaidis uz skaistas sievas lūpām.* (A. Grīns) *Nekas netraucēja abu gulētāju miegu.* (Aīda Niedra)

Konstruktijas ar vietniekvārda *nekas* vārdformām noliedz kaut kā esamību vai realizēšanās iespēju, norāda uz nespēju ko veikt. Piem.: *No tava vārda neceru neko.* (Ā. Elksne) *Aiz noguruma viņa nespēj ieēst neko.* (L. Muktopāvela) *Un nekas nemainījās, vienīgi okeāna ūdens no šā vīra sirds bija palicis sāļš un dzidrs.* (E. Sniedze)

Vietniekvārdu *nekas* var precizēt norādāmais vietniekvārds *tāds* vai īpašības vārds *labs* u. c.: *nekas labs nav gaidāms* (LVV 2006: 679). Piem.: *Nekas tāds nekad agrāk te nebija ne redzēts, ne dzirdēts.* (A. Kolbergs) Noteiktā kontekstā *nekas* tiek izmantots, lai izteiktu samierināšanos ar kaut ko: *nekas, būs labi* u. tml. Piem.: *Veiksmes mēs visi alkstam, Bet, ja tās nav, – nekas, Tikai lai cīrulis, saulnesis, Vīterot nerimstas.* (Ā. Elksne)

893. §.

Pretstatījuma attieksmēs pastāv vietniekvārdi *ikviens* – *neviens*. *Abi* tie akcentē atsevišķā resp. individuālā iesaistīšanos (*ikviens*) vai neiesaistīšanos (*neviens*) kādā norisē. Vietniekvārds *neviens* sastopams nolieguma teikumos kopā ar darbības vārdu nolieguma formām. Piem.: *Lai neviens nevarētu no ārpuses ieskatīties kūts iekšienē.* (E. Virza) *Varbūt neviens to nezina, Ka es aizeju viņiem līdz. Ilgi šķirtus, mūs neizšķīrs Nekur vairs neviens nekad.* (Dz. Sodums)

Vispārīgā nolieguma nozīmē vai kontekstos ar zināmiem darītājiem parasti lieto substantīvisku vietniekvārdu *neviens* vienskaitļa vīriešu dzimtes vārdformās. Piem.: *[..] tie bij bagāti saimnieki, kuri nebij paraduši nevienam ceļu griezt.* (E. Virza) *Cik ilgi vien tos pazīnu, nevienam no šī priecīgā bara veselība nebija ne par mazāko nieku labojusies.* (Anšl. Eglītis) *Mēs neviens nemetamies ar viņām plāpāt.* (L. Muktopāvela)

Konkrētas nozīmes kontekstos un gadījumos, kad vēlas vai ir nepieciešams precizēt kaut kā – dzīvas būtnes, kādas reālijas vai parādības – izpausmi, t. i., neiesaistī-

šanos, izmanto adjektīvisku vietniekvārdu *neviens*, *neviena*, kas saskaņojas ar attiecīgo lietvārdu. Piem.: *Tās ir Lielupes pļavas, kurās vēl neviens siena pļāvējs nav rādījies.* (E. Virza) *Biezi bezveida mākoņi Never nevienu plaisu, Bet, lai rakstītu, vajag Gaismu.* (Ā. Elksne)

894. §.

Adjektīviskajam *neviens*, *neviena* semantiski un funkcionāli tuva ir vietniekvārda *nekāds*, *nekāda* lietošana. Ar to rāda, ka darbībā nepedalās vai to nespēj veikt visas kopuma sastāvdaļas, arī tādas, kas ir kvalitatīvi vai kvantitatīvi atšķirīgas. Piem.: [...] *un nekāda vēsma viņu nebija noliekusi sānis no parastās gaitas.* (E. Virza)

Ar vietniekvārdu *nekāds*, *nekāda* var noliegt jebkuru kādas norises, situācijas realizēšanās iespējamību. Piem.: *Es vērsu durvis, smarža tvīks Un skurbi kutēs nāsīs manās. Bet tev tas būs vien durvju čiksts Un it nekāda atgriešanās.* (O. Vācietis) Konstruktijas ar vietniekvārdu *nekāds*, *nekāda* izsaka pilnīga nolieguma pastiprinājumu: *viņš man nav nekāds draugs, viņš nav nekāds čaklais skolnieks* u. tml. Piem.: *Nekādu pieklājīgo algu ar tādu nodarbošanos gan nopelnīt laikam nevar?* [...] *Nekāda saldā mūsu dzīve nav.* (I. Bauere)

895. §.

Vietniekvārdi rāda ne vien kvantitatīvas izpausmes galējos, pretējos polus (*viss – nekas*, *ikviens – neviens*), bet arī kaut kā daļēju iesaistīšanos kādā darbībā vai norises kvantitatīvi nelielu izpausmi: *bija ieradusies tikai dažī apmeklētāji* u. tml. Kvantitatīvais aspekts vai kvantitatīvā nozīme ir pazīme, kas vietniekvārdus *dažs*, *dažs labs* vai arī *viens otrs* šķir no nenoteiktajiem vietniekvārdiem *kas*, *kāds*, *kurš*.

Konstruktijas ar vietniekvārdu *dažs*, *daža* izsaka to, ka tikai neliels skaits no potenciāli iespējamām reālijām vai darītājiem ir saistīti ar darbību vai kādu procesu. Piem.: *Vīri iznesa dienas gaismā savas visu ziemu un pavasari aiz spārēm gulējušās izkaptis, no kurām dažas jau bij gluži sadilušas.* (E. Virza) Šādi konteksti uzsver to, ka ar sniegto informāciju ir saistīti ne visi vai ikkatrs, bet dažs, dažī. Piem.: *Dažs pie tevis ir nācis Pāri pārdomu kalniem, Pāri šaubu krācēm...* (Ā. Elksne)

Vietniekvārdu *dažs*, *daža* lieto tad, ja darbība, norise vai process attiecas tikai uz nelielu daļu objektu vai raksturīgs atsevišķām vietām, atsevišķiem, parasti īsiem, laikposmiem: *dažās stundās viss bija pabeigts* u. tml. Piem.: *Nonākuši lauka vidū, viņi apstājās, norāva katrs dažas vārpas.* (E. Virza) *Kāds dažām nieka zilbēm savāds spēks!* (Ā. Elksne)

896. §.

Ar vietniekvārda formu *dažs*, *daži* nozīmi tiek lietots vārdu savienojums *dažs labs* vai atsevišķos kontekstos arī *viens otrs*: *dažs labs* vai *viens otrs to nesaprot*. Piem.: *Un dažs labs putenis gar manu logu aizgājis klusiņām secen neputeņodams.* (O. Vācietis) *Gadījās, ka, izjūdzot no arkla, viens otrs no tiem [zirgiem] nolika savam arājam uz pleca galvu.* (E. Virza)

Citos gadījumos pronomiņāls vārdu savienojums *viens otrs* semantiski tuvāks ir vārdu savienojumam *cits citu*, lai gan parasti *viens otrs* izmanto ar nozīmi ‘daži; divi’, bet *cits citu* – ‘daži; vairāk nekā divi’. Piem.: *Pa ceļam viņi apstājās, apskatīja viens otru, jo nebij kopā bijuši kopš Ziemsvētkiem.* (E. Virza) [...] *ne par laika, ne telpas vienību viens otram tuvāk mēs neesam tikuši.* (O. Vācietis)

Savukārt vēl citos kontekstos *viens otram* un citi šo vārdu savienojumi pēc semantikas līdzinās īstiem daudzuma apzīmējumiem, proti, skaitļa vārdiem. Piem.: *Kā mani apsūdzēdamas, drūzmējās, jaucās, pieauga, pacēlās balsis viena caur otru, viena pār*

otru, līdz visas saplūda vienā kņadā. (H. Vīka) Vietniekvārdu un skaitļa vārdu korelāciju apliecina, piem., šādi konteksti: [...] *viņš jau pirms grāmatas lasīšanas zina, ko teiks par vienu vai otru autoru.* (A. Dziļums)

897. §.

Pakārtojuma vietniekvārdi

Līdzīgu uzdevumu kā saikļi vai apstākļa vārdi *kad, kur, kāpēc, cik* veic vietniekvārdi *kas, kurš, kura, kāds, kāda* saliktos teikumos, kad tie ievada palīgteikumu. Būdami pakārtojuma vārdu funkcijā, *kas, kurš, kāds*, kas tradicionāli tiek saukti par attieksmes vietniekvārdiem, parasti izteic noteiktību, jo tiek izmantoti palīgteikumos kāda objekta, parādības vai pazīmes precizēšanai.

898. §.

Pakārtojuma vārdu funkcijas veic galvenokārt vārdformas *kas, ko, kam*, jo ģenitīvam *kā* šāda loma nav raksturīga. Vietniekvārda *kas* locījumu formas ievada palīgteikumus, kuri tuvāk paskaidro kādu lietvārdu. Piem.: [...] *no istabas atnesa skalus, kas dega, kūpēdami un garas ogles griezdami* [...] *ļaudis applāva vietu būdai, ko uztaisīja no saliektiem alkšņiem.* (E. Virza) *Lejā stāvos krastos neredzama tecēja upīte, kas šai apkaimei bija devusi vārdu.* (R. Ezerā)

Vietniekvārda *kas* vārdformas attiecas kā uz vienskaitlī, tā daudzskaitlī lietotu lietvārdu, lai gan šim vietniekvārdam nav savu daudzskaitļa formu un tas dažkārt var radīt tekstuālas neskaidrības un būt par priekšnosacījumu vai iemeslu vietniekvārda *kurš* izvēlei. Taču satura uztveri palīdz nodrošināt konteksts un zināšanas par situāciju. Piem.: *Istabas, ko sildīja saule un krāsnis, tagad bij tukšas* [...] *bites tūkstošiem drūzmējās ap ūdens silēm, ko vectēvs bij nolīcis starp stropiem.* (E. Virza)

Samērā bieži ar vietniekvārda *kas* vārdformām ievadīti palīgteikumi attiecas nevis uz lietvārdu, bet raksturo nojēgumu, uz kuru norāda kāds vietniekvārds. Piem.: [...] *ļaudīm nebija vaļas piegriezt vēribu tam, kas notikās ārpus viņu darbiem* [...] *saimnieks taisīja vaļā savas zāļu šņabja pudeles, un katram, kas šādas glāzes tukšoja, likās, ka viņš norij uz dibenu smaržīgu uguni.* (E. Virza) *Un es redzēju visu, ko gribu, ko vien dvēsele skatīt alks.* (Ā. Elksne) *Tā iet visiem, kas itin nekur nav gājuši paši, Bet likti.* (O. Vācietis)

Savstarpējās attieksmes, kas pastāv, piem., starp vietniekvārdiem *kas – tas*, rāda šādi konteksti: [...] *ko domāja cilvēki, labība, koki un zāles, to izteic vālodze.* (E. Virza) *Kas neprot būt kungs, tas kļūst par sulaini.* (Anšl. Eglītis) Ar *kas* ievadīti palīgteikumi var tuvāk paskaidrot vārdu savienojumus ar adjektīvisku vietniekvārdu *tas, tā*. Piem.: *Vai tu esi tā granīta šķautne, kas mani sadragāt drīkst?* (Ā. Elksne) *Es sāku atšķirt tās smaržas, kas kautri ieslēpušās pagalmos, un tās, kas rupji uzklūp no ostmalas.* (I. Ābele)

Saikļiem savas vispārīgās nozīmes dēļ īpaši līdzinās vietniekvārda akuzatīva vārdforma *ko* vai nominatīvs *kas* palīgteikumos, kas tuvāk paskaidro darbības vārdu vai virsteikuma nozīmē lietotu teikuma daļu kopumā. Piem.: [...] *vējš vienā rāvienā nolieca galotnes, nesdams pa gaisu, ko varēja pacelt.* (E. Virza) *Mēs gribētu dzirdēt, kas noticis ar vāzi* [...] *Bet mēs vēl nezinām, ko teiks mamma* [...] *Tikai tagad mēs saprotam labāk, kas ir mājas miers.* (M. Zīverts)

899. §.

Semantiski un gramatiski precīzāku nozīmi izsaka palīgteikumi, kurus ievada nevis vietniekvārds *kas*, bet vietniekvārds *kurš, kura*, kam piemīt dzimtes un skaitļa vārdformu atšķirība un līdz ar to plašākas izmantošanas iespējas. Piem.: *Zirgi izstiepās līdzīgi stīgām, kamēr izvilka no laidara pilnos vezumus, no kuriem virca tecēja straumēm* [...]

*Jau krietni vēlu viņi iebruca mājās un apstājās pie gubeņiem, **kurus** vectēvs jau bij izklājis kārkliem.* (E. Virza)

Tas īpaši attiecas uz kontekstiem, kad nepieciešams pakārtojuma vārdu lietot lokatīvā, ģenitīvā vai kopā ar prievārdiem. Piem.: [...] *šur tur stāvi dūmi cēlās gaisā no ēkām, **kurās** pērkons bij iespēris [...] Mākoņi tik biezi bija pārņēmuši debesis, ka likās, pelēka drāna tām pārvilktā, **no kurās** ūdens sūcās rasodams.* (E. Virza) *Kad tie izkāpa un noslāpa arī motors, iestājās spējš mēms klusums, **kurā** nebija nevienas un nekādas skaņas.* (R. Ezera)

Tāpat kā vietniekvārda *kas* vārdformas, arī vietniekvārds *kurš, kura* var pastāvēt noteiktās sakarībās ar *tas, tāds* u. c. vietniekvārdiem. Piem.: *Izkāpuši malā, viņi, brūni un melni, līdzinājās **tiem** kumeļiem, **ar kuriem** Jānis apbrauc Zemgales druvas.* (E. Virza) *Tāds klusums, **kuram** pāri stāvēt vien sena tautas dziesma drīkst. [...] Tāds klusums, **куру** tikai nāve Vēl klusāku var padarīt.* (O. Vācietis)

Pakārtojuma vārdu funkcijā vietniekvārdi *kas* un *kurš, kura* tiek lietoti pamīšus, ievērojot konkrētos tekstveides uzdevumus un šo vietniekvārdu semantiski gramatisko specifiku (MLLVG 1959: 526, 527). Piem.: *Drīz pēc tam ieliņas galā parādījās melns, kustīgs cilvēka stāvs, **kas** līganā, drusku nedrošā gaitā brida pa kupenām, **kurās** sētniekiem vajadzēja nošķūrēt no rīta.* (R. Ezera) *Un miegs, **kurā** beidzot lēni ieslīdēsi, būs kā mierīga un laipna atgriešanās pasaulē, **kas** nekad nebeidzas.* (I. Ābele) Izņēmums ir vienlīdzīgi palīgteikumi, kurus ievada viens un tas pats pakārtojuma vārds. Piem.: [...] *Andersonam vajadzēja viņu aizvest līdz mājai, **куру** viņš meklēja un **kurā** nebija bijis veselus piecus gadus.* (R. Ezera)

900. §.

Pazīmes precizēšanai latviešu valodā tiek izmantoti palīgteikumi, kurus ievada pakārtojuma vietniekvārda *kāds, kāda* vārdformas. Piem.: *Katra govš lielajā ganāmpulkā bija ar viņas palīdzību nākusi pasaulē, un tiem pašiem laipniem vārdiem, **kādiem** viņa tās saņēma gaismā ierodamies, viņa tās pavadīja līdz pat nāvei.* (E. Virza) *Saki, **kāda** ir tava pasaule, **Kādas** straumes tur krāc?* (Ā. Elksne)

Pakārtojuma vietniekvārda *kāds, kāda* vārdformas var saistīties paskaidrojuma atieksmēs ar *tas, tāds* un citiem virsteikuma vai cita palīgteikuma vietniekvārdiem. Piem.: [...] *viņi necentās izlikties par **tādiem**, **kādi** viņi nebij.* (E. Virza) *Mēdz sacīt, **kāds** kungs, **tāds** kalps.* (Anšl. Eglītis) *Galvenais, ka esi **tāda**, **kādu** gribēju, Mana linu ziedu vasara.* (Ā. Elksne) Dažkārt, būdams palīgteikuma sākumā, *kāds, kāda* izmantojums asociējas ar izsaukuma teikumiem, kurus ievada nenoteiktais vietniekvārds: *Redzi, **kādas** man kurpes!* (M. Zīverts)

5.3.3. Nenoteiktie vietniekvārdi

901. §.

Nenoteiktos vietniekvārdus iespējams dalīt divās apakšgrupās:

- 1) īstie nenoteiktie vietniekvārdi: *kas, kāds, kurš*, kā arī to savienojumi ar partikulām *kaut, diez, diezin, nez, nezin, sazin*;
- 2) jautājamie vietniekvārdi: *kas, kurš, kāds*.

902. §.

Īstie nenoteiktie vietniekvārdi

Nenoteiktos vietniekvārdus *kas, kāds, kāda* vai retāk *kurš, kura* mēdz lietot kontekstos, kad darītājs vai minētā reālija ir nenoteikta un to precizēt nav nepieciešams: *gan jau **kas** sanāks, šo atslēgu **kāds** ir aizmirsis, kas nu **kuram** patīk* u. tml. Piem.: ***Kāds** jau*

ir paspējis notvert domu, Kuru es varētu saukt par savu, **Kāds** jau ir paspējis pateikt vārdus, Kurus es gribētu sacīt. (Ā. Elksne) Tumsā bija grūti orientēties un vēl grūtāk bija iet klusu kā kaķiem, lai tuvošanos nenodotu **kāds** lūstošs zars. (A. Kolbergs) Kas to var zināt, kāds **kuram** liktenis lemts. (I. Bauere)

Ne tikai nenoteiktības nozīmi, bet arī kādu kvantitatīvu pazīmi vai tās niansi izsaka vārdu savienojumi, kurus veido nenoteiktais vietniekvārds un tam pakārtots apstākļa vārds: *reti kurš – reti kurš to saprot; daudz kas – beidzot daudz kas noskaidrojās* u. tml. Piem.: [...] *taču nauda, sevišķi jau vācu markas, bija **reti kuram** karagūstekņim* [...] *vāciski **reti kurš** prata vairāk par desmit vārdiem.* (A. Kolbergs)

Nenoteiktības nozīmi akcentē vai izceļ nenoteikto vietniekvārdu savienojumi ar partikulām *kaut, diez, diezin, nez, nezin, sazin*. Piem.: *Zaķi, uz pakaļējām kājām pacēlušies, caur stiebru biezokni velti pūlējās **kaut ko** saskatīt.* (E. Virza) *Viņš* [...] *vēl aizvien svilpodams **sazin kādu** nenoteiktu melodiju.* (R. Ezera) *Maz viņam bija laimes, īss bija viņa mūžs, Nu jau **nez kuro** gadu vējš sniegu pār kapu pūš...* (Ā. Elksne) **Kaut kas** dramatisks tur patlaban notiek, **kaut kas** savāds. (I. Ābele)

903. §.

Lai nenoteiktībā ienestu kādu skaidrību, pieturas punktus, veiktu it kā tās kvalificēšanu, izmanto vietniekvārda (*kaut*) *kas* savienojumu ar īpašības vārdiem vai divdabjiem. Piem.: *Tam visādā ziņā vajadzēja būt vienam no tiem gariem, kuri pusnakts ložņā pa kūtīm un gubeņiem, lūkodami ļaudīm **kaut ko ļaunu** nodarīt.* (E. Virza) *Jums droši vien **kas labāks** padomā.* (Anšl. Eglītis) *Steigas drudzis jau ir **kaut kas parasts.*** (O. Vācietis)

Nolieguma teikumos līdzīgā nozīmē īpašības vārds attiecīgi saistās ar vietniekvārdu *nekas*. Piem.: *O, princesei nedraud no manis **nekas ļauns.*** (Anšl. Eglītis) Tāpat pastāv korelācija starp vietniekvārdiem *kas – nekas, neviens*, jo *nekas, neviens* nozīmei tuvojas *kas* lietojums, piem., teikumos ar atkārtoto saikli *ne – ne: **Ne vairs kas** dara, **ne kas** saimnieko.* (A. Dziļums)

904. §.

Nenoteiktības, nenoteikta darītāja vai objekta nozīmi spilgti izsaka substantīvais vietniekvārds *kāds*, t. i., tā vīriešu dzimtes vienskaitļa vārdforma. Piem.: *Ja **kāds**, nebēdādams par mitrumu, tādās reizēs nogulās garākajās zālēs, viņam atvērās pasakaina pasaule.* (E. Virza) **Kāds** gāja garām – tev pieskārs – Tu izstiep roku – neviena. (Kargos) *No baržas **kāds** baro kaijas.* (I. Ābele)

Ja objektu loks zināms, taču paliek neatklāts, tieši ar kuru no tiem saistās darbība vai tieši precīzi kurā vietā kas notiek, tiek lietots adjektīvais vietniekvārds *kāds, kāda*. Piem.: *Varbūt meklēšu darbu **kādā** fabrikā.* (A. Dziļums) *Reiz teica man **kāds kalnracis.*** (E. Adamsons) [...] *ja **kāds pašportrets** arī izrādītos par pašmaldiem, tad vismaz varētu rādīt **kādu dzīvi** tā, kā tā atklājusies pašam tās dzīvotājam.* (T. Celms)

Dažos kontekstos šāds vietniekvārda *kāds, kāda* izmantojums rāda nelielu daudzumu, papildus nenoteiktībai izteic vārdu *pāris, daži, viens* u. tml. nozīmi vai tās niansi. Piem.: [...] *ja mājās kādreiz šķiltavu dozēs vairs nebija pulvera, tad arvienu skursteņa ugunsкура pelnos atrada **kādu** kvēlojošu ogli* [...] *Pat **kāda** rudzupuķe tur bija uzdīgusi.* (E. Virza) [...] *ja nu nenāk ne pali, ne plūdi, izroc vismaz **kādu** nelielu strautu.* (Ā. Elksne) Zīmīgi, ka nenoteiktā vietniekvārda *kāds* nozīmi noteiktos kontekstos var iegūt skaitļa vārds *viens* (sk. 830. §). Piem.: **Viens** bija noķēris milzu zuti cilvēka augumā. (V. Lācis) *Beidzot **viens** cilvēks no lielās pasaules!* (Anšl. Eglītis)

Nenoteiktais vietniekvārds *kāds, kāda* saistījumā ar skaitļa vārdiem tiek izmantots aptuvena daudzuma izteikšanai. Piem.: *Cietuma pagalmā uz satikšanos gaida **kāds***

desmits cilvēku [...] Tas putns, ziniet, sīta kādas trīs reizes. (I. Ābele) Konstruktīvas ar adjektīvisku vietniekvārdu *kāds, kāda* izsaka aptuvenu vai neilgu laikposmu: *kādu dienu, kādā vakarā* u. tml. Piem.: *Beidzot kādā pusdienā mākoņi pašķīrās [...] Kad nopļauti bij rudzi un kvieši, tiem atļāva vēl kādu nedēļu kalst saulē.* (E. Virza)

905. §.

Substantīviska vietniekvārda *kāds* un adjektīviska *kāds, kāda* vārdformu lietošanas atšķirības rāda, piem., šādi konteksti: *Ak, laimes lutekļi, vai vaicās kāds, Kas, laimē trīcot, tērpam raisīs saktis, Ar kādām sāpēm dvēselē tas darināts, Cik dzīves prieka viņā iešūts naktīs?* (E. Zālīte) Adjektīviska vietniekvārda *kāds, kāda* nozīmi var pastiprināt vai izcelt tā saistījums ar partikulu *kaut*. Piem.: *Kaut kad ir muižas rijā kūlis Gusts, Un kaut kur ir kāds satrudējis krusts. Un kaut kāds tumšs un nenomazgāts lāsts.* (O. Vācietis)

Vietniekvārdi *kas, kāds, kāda* sastopami izsaukuma teikumos. Piem.: *Ak, kas par vakaru!* (O. Vācietis) *Kāda liela grāmata! – Made domīgi teica [...] Kāda brīnišķa dziedāšana!* (D. Zigmonte) Korelācijā ar adjektīvisko vietniekvārdu *kāds, kāda* sekojošā apgalvojuma teikumā dažkārt tiek lietots norādāmais vietniekvārds *tāds, tāda*. Piem.: *Kāda skaista lietiņa! Tādu es vēl nekad neesmu redzējusi.* (M. Zīvertis) Dažos kontekstos vietniekvārds *kāds, kāda* var izteikt it kā pastiprinājumu un tuvināties vietniekvārda *tāds, tāda* nozīmei. Piem.: *Dabūt vai nedabūt man tos auskarus, lūk, kāds bija jautājums.* (L. Muktupāvela)

906. §.

Jautājamie vietniekvārdi

Ja vietniekvārdi *kas, kurš, kāds* ievada jautājuma teikumu, tie iegūst jautājamo vārdu statusu. Semantiski, būdami jautājamie vārdi, *kas, kurš, kāds* visbiežāk izsaka nenoteiktību un pieder pie nenoteiktajiem vietniekvārdiem, jo parasti tiek jautāts par to, kas nav zināms un ko vēlas noskaidrot. To apliecina arī vietniekvārda *kas* vārdformu izmantošana neīstos vai retoriskos jautājumos. Piem.: *Kam zied pirmās un kam zied pēdējās ievas, Kam dzied pirmie un kam dzied pēdējie putni.* (O. Vācietis) *Bet kas tad Annu ņems, vienu pliku kalpa skuķi?* (D. Zigmonte)

907. §.

Vietniekvārda *kas* vārdformas ievada vispārīga rakstura jautājuma teikumus, kuru mērķis ir vispār kaut ko uzzināt. Piem.: „*Kas tas ir?*” „*Putekļi, virsseržanta kungs!*” (A. Dziļums) *Ko lai sagšā ieaužu?* (E. Ādamsons) *Ko lai mēs tagad darām?* [...] *Kas jūs lūdzis uzņemties par šķīrējtiesnesi?* (M. Zīvertis)

Vietniekvārda *kas* locījumu vārdformas var saistīties ar prievārdu vai to priekšā konteksta iespaidā var nostāties kāds saiklis. Piem.: *Par ko tu uztraucies? Un ko tas jaunais cilvēks teica? Bet ko tu ar to iesāksi?* (M. Zīvertis)

Samērā bieži jautājuma teikumu ievada vietniekvārda akuzatīva vārdforma *ko*. Piem.: *Ko tas līdz? Ko viņš ar tevi runāja? Ko tu saproti?* (M. Zīvertis) *Ko tu? – kaimiņiene uztraucās.* (D. Zigmonte) Laikam tāpēc paralēli oficiālajam jautājumam *kā, lūdzu?* lakoniskais *ko?* sastopams sarunvalodā jeb ikdienas runā, kā arī tās atveidojumā poētiskā stilā. Piem.: *Ko? Nav arī strīpas? Vēl sliktāk.* (O. Vācietis)

Dažkārt vietniekvārda forma *ko* vai *kam* tiek lietota ar jautājamā vārda *kāpēc* nozīmi: *Kam tu bēdājies? Ko tu uztraucies?* (LVV 2006: 493) Piem.: *Ko jūs nākat neaicināts? (M. Zīvertis) Kādu grēku viņos zini, Kādu noziegumu jaud, Ko tu ļaudis pazudini, Ko tu viņiem liec, lai raud.* (O. Vācietis)

908. §.

Ar jautājamo vietniekvārdu *kurš, kura* jautā par kādu atsevišķu priekšmetu vai dzīvu būtni no priekšmetu vai dzīvu būtņu kopas: *kurš no jums to var izdarīt?* Semantisko atšķirību starp jautājamiem vārdiem *kas, kurš, kura* rāda šādi piemēri: **Kas** mani nospiež? *Vāks. Grūst viņu nost? Kuru? Vākus no visa kā taisa [...] Es to solu netaisīju – es uz viņa sēdēt gribu. Es to dzīvi... Kas par muļķībām? Kurš tad manā vietā to dzīvoja?* (O. Vācietis) **Kurš** tev teica, ka gribu aiziet pazušanā? (I. Ābele) Līdzīgi kā vietniekvārda *kas*, arī *kurš* vārdformas var ievadīt vispārīga rakstura vai retoriskus jautājuma teikumus. Piem.: **Kurš** gan viņus ciešot, kaimiņiene piekrita, tik kā viņi paši. (D. Zigmonte)

909. §.

Ar vietniekvārdu *kāds, kāda* parasti jautā par kaut kā īpašību, raksturīgu pazīmi. Piem.: **Kāds** ir tavs īstais vaigs? (M. Ķempe) *Kā tad būs ar manu dūšu? Kāds es būšu?* (O. Vācietis) **Kāds** no tā visa labums? (I. Ābele) Jautājamā vietniekvārda *kāds, kāda* nenoteiktības nozīmi var pastiprināt partikulas *diez, diezin*. Piem.: – *Diez, diez kāda gan tai zārkā varētu būt gulēšana? – teica izstīdzējis puišelis.* (D. Zigmonte)

Vietniekvārda *kāds, kāda* vārdformas sastopamas retoriskos vai tādos jautājumos, uz kuriem gaidāma plašāka atbilde vai arī tā nav viegli atrodamā. Piem.: **Kādu** tīrumu, **kādu** dziļumu tu gribi redzēt, šļūkdams pa virsu? (O. Vācietis) **Kādu** diženu mūziku dienās un naktīs es dzirdu, **Kāds** Visuma Bahs, **kāds** pārvarīgs Bēthovens mani apbur un tirda? (M. Ķempe)

Vietniekvārdi izsaka dažādas nozīmes vai to nianšes, kas izpaužas savstarpējās korelatīvās attieksmēs un rada grūti risināmas problēmas vietniekvārdu leksiski semantisko grupu noteikšanā.

6. DARBĪBAS VĀRDS (VERBS)

6.1. Darbības vārda vispārīgs raksturojums

910. §.

Darbības vārds ir patstāvīgu vārdu vārdšķira, kas izsaka darbību vai stāvokli un kam ir personas, laika, izteiksmes un kārtas gramatiskā kategorija (sk. VPSV 2007: 76). Darbības vārdi veido semantisku un gramatisku pretstatu nomeniem – lietvārdiem, īpašības vārdiem, skaitļa vārdiem. Ja nomeni parasti nosauc dažādus priekšmetus vai izsaka to pazīmes, tad darbības vārds izsaka darbību, kas notiek noteiktā laikā un realitātē, kam ir vai nav noteikts veicējs un kas ir vai nav orientēta uz mērķi (Paulauskienė 1994: 262; Paegle 2003: 89). Tas nosaka arī gramatisko kategoriju atšķirību nomeniem (dzimte, skaitlis, locījums) un darbības vārdiem (persona un skaitlis, laiks, izteiksme, kārtā).

911. §.

Darbības vārda lokāmo divdabja formām ir arī dzimtes (*augošs – augoša, audzis – augusi, ceļams – ceļama, celts – celta, celdams – celdama*), skaitļa (*augošs – augoši, augoša – augošas, audzis – auguši, augusi – augušas, ceļams – ceļami, ceļama – ceļamas, celts – celti, celdams – celdami, celdama – celdamas*) un locījuma gramatiskā kategorija (*augošs, augoša, augošam, augošu, (ar) augošu, augošā*).

912. §.

Darbības vārda izteiktā darbība var izpausties dažādi – kā process (*iet, runāt, smieties, līt, snigt*), kā fizisks un garīgs stāvoklis (*gulēt, sēdēt, salt, ciest*) un kā attieksmes (*piederēt, ļaut, vajadzēt, gribēt*) (Гак 2000: 276; Nītiņa 2001₁: 63, 64; Paegle 2003: 89; Шведова 2005: 582). Pēc nozīmes darbības vārdus iespējams dalīt dažādās semantiskās grupās, piem., runāšanas darbības vārdos (*runāt, teikt, sacīt, stāstīt*), kustības darbības vārdos (*skriet, dejot, kāpt, soļot*), skaņu darbības vārdos (*dūkt, svilpt, šņākt, klau dzēt*), sajūtu un uztveres darbības vārdos (*just, redzēt, dzirdēt, skatīties*) (Nītiņa 2001₁: 63; Paegle 2003: 91), kā arī modālos darbības vārdos (*spēt, varēt, gribēt, vajadzēt*). Darbības vārda semantika ir plaša un daudzveidīga, tāpēc robežas starp darbības vārda semantiskajām grupām, kā arī starp procesa, stāvokļa vai attieksmju izpausmi ne vienmēr ir precīzi nosakāmas (Kalme, Smiltiece 2001: 196).

913. §.

Teikumā darbības vārds parasti ir izteicējs: *Āpsis rūsganu muguras spalvu nāca pa slapjo zāli pie akas.* (Dz. Sodums) *Viņa bija ieradusies pāri okeānam.* (Z. Skujiņš) *Režisoram, lai saglabātu amatu, būs jā piedalās konkursā.* (Diena) Darbības vārds var būt arī galvenais loceklis, ja veido gramatisko centru vienkopas teikumā: *Vakarā apmācās.* (Dz. Sodums) *Naktī sauli nevar atšķirt no tumsas.* (G. Saliņš) *Vai tad tā ir jālist maijā?* (N. Ikstena)

914. §.

Darbības vārda gramatiskās kategorijas – laiks, izteiksme, kārtā un persona – ir savstarpēji saistītas. Šī saikne īstenojas divējādi – paradigmātiski un funkcionāli (Гак 2000: 296; Шведова 2005: 641–646). Visai darbības vārda gramatisko formu sistēmai ir

raksturīga cieša paradigmātiskā saikne. Tā, piem., laika, izteiksmes un kārtas kategorija veido vienotu gramatisko formu sistēmu – visām izteiksmēm (izņemot pavēles izteiksmi) ir laika formas gan darāmajā, gan ciešamajā kārtā. Darāmās un ciešamās kārtas īstenības un pavēles izteiksmei ir morfoloģiski izteiktas personu formas, kuru trūkst atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmei. Funkcionālā saikne izpaužas kā darbības vārdu gramatisko formu lietojums gan pamatnozīmēs, gan atvasinātajās nozīmēs. Piem., darbības vārda īstenības izteiksmes laika formas noteiktā kontekstā var tikt lietotas atstāstījuma, vēlējuma vai pavēles izteiksmes funkcijā. Darbības vārda laika formu lietojums var būt atkarīgs no nepabeigta/pabeigta veida, piem., aktuālajā tagadnē, izsakot ilgstošu darbību vai darbību, kas notiek runas momentā, parasti netiek lietots pabeigta veida, t. i., piedēkļa darbības vārds.

915. §.

Darbības vārda gramatisko kategoriju paradigmātiskā un funkcionālā saikne norāda uz to, ka darbības vārda kategorijas ir morfoloģiski sintaktiskas – gramatiskajām formām atkarībā no kontekstuāla lietojuma var būt dažādas atvasinātas nozīmes, par to plašāk sk. katras kategorijas aprakstā. Lielākā daļa darbības vārda gramatisko formu ir polisēmiskas, t. i., katrai formai ir sava pamatnozīme jeb semantiskais invariants un atvasinātas nozīmes jeb konteksta nosacīti varianti (Kalnača 2011₃: 19). Gramatiskās formas pamatnozīme ir t. s. paradigmātiskā nozīme, kura formai piemīt neatkarīgi no kontekstuālā lietojuma un kuru nosaka formas celmā ietvertā nozīme. Atvasinātās nozīmes ir t. s. sintigmatiskās nozīmes, kas nosakāmas tikai kontekstā.

916. §.

Darbības vārdam blakus gramatiskajām kategorijām ir arī dažādas leksiski gramatiskas grupas, kas ir cieši saistītas vienlaikus ar darbības vārda leksisko nozīmi un darināšanu, kā arī ar kādu no gramatiskajām kategorijām. Veida nozīmes latviešu valodā izsaka **nepabeigtas/pabeigtas un vienkārtējas/daudzkārtējas** darbības vārdu leksiski gramatiskās grupas, kas daļēji ir saistītas ar laika kategoriju (sk. 915. §). Savukārt **nepārejošu/pārejošu** darbības vārdu, **kauzātīvu**, kā arī **atgriezenisku** darbības vārdu leksiski gramatiskās grupas ir saistāmas ar darbības vārda kārtas kategoriju.

917. §.

Darbības vārdu nepārejamība/pārejamība, atgriezeniskums un veids latviešu valodniecībā uzskatīti arī par darbības vārda leksiski gramatiskām kategorijām (Paegle 2003: 125–130; VPSV 2007: 211, 212, 284, 285). Šai gramatikā par ieteicamāku klasificēšanas vienību uzskatīta **leksiski gramatiskā grupa**, jo ne pārejamībai, ne atgriezeniskumam, ne veidam latviešu valodā nav pietiekamu gramatiskas kategorijas pazīmju, kas izpaustos formas un satura vienībā un īpašu formveidošanas afiksu esamībā un lietojuma regularitātē (līdzīgu gramatiskā apraksta problēmu risinājumu darbības vārda leksiski gramatisku grupu postulēšanā sk. arī lietuviešu valodniecībā, piem., Ambrazas 1996: 283–290; Ambrazas 1997: 223–237). Pārejamība izriet no darbības vārda leksiskās nozīmes un īstenojas sintaktiski, savukārt atgriezeniskajiem darbības vārdiem, lai gan tie ir formāli vienoti ar atgriezeniskajām galotnēm, trūkst semantiskas un arī sintaktiskas kopības. Arī veids ir saistīts ar darbības vārda leksisko nozīmi un kontekstuālu lietojumu, kā arī prefiksālu un sufiksālu darināšanu.

918. §.

Darbības vārda gramatiskās formas latviešu valodā tiek veidotas trejādi (Paegle 2003: 90):

1) sintētiski (morfoloģiskais formveidošanas paņēmieni) – ar galotnēm (personas formas *las-u, las-i, las-a, las-ām, las-āt*), piedēkļiem (laika formas *sie-t – sie-n-u, sie-š-u, sal-t – sal-st-u, sal-š-u, klā-t – klā-j-u, klā-š-u*, divdabja formas *aug-oš-s*,

aug-us-i, aug-dam-s; ceļ-am-s, cel-t-s, ceļ-ot, ceļ-am), ar priedēkli (vajadzības izteiksmes forma *aug-t – aug-ø – ir jā-aug*);

2) analītiski (sintaktiskais formveidošanas paņēmiens) – ar palīgdarbības vārdu un lokāmo divdabi (saliktā laika formas *esmu lasījis, biju lasījis, būšu lasījis*, ciešamās kārtas formas *tiēk lasīts, tika lasīts, tiks lasīts*) vai ar palīgdarbības vārdu un īpašu darbības vārda formu (vajadzības izteiksme *ir jālasa, bija jālasa, būs jālasa*);

3) supletīvi (semantiskais formveidošanas paņēmiens) – ar dažādu sakņu apvienojumu vienā paradigmā (*būt* tagadnes pirmās un otrās personas formas *esmu, esi, esam, esat* ar sakni *es-* pretstatā trešās personas formai *ir; iet* pagātnes formas *gāju, gāji, gāja, gājām, gājāt, gāja*).

919. §.

Darbības vārda gramatisko formu veidošanā (parasti sintētisku formu sastāvā blakus afiksācijai) vērojamas arī vairākas vēsturiskās skaņu mijas, piem., *likt – lieku, birt – беру, bēru, liet – leju, lēju, just – jūtu, spriest – spriežu, lūgt – lūdzu, lūzt – lūst* (par vēsturiskajām fonēmu pārmaiņām plašāk sk. 146.–177. §):

1) mantotā patskaņu mija vienkāršās tagadnes un pagātnes veidošanā (*vilkt – velku, pirkt – pārku, migt – miegu, stigt – stiegu; celt – cēlu, dzert – dzēru, raut – rāvu, žaut – žāvu*);

2) *j* noteiktā mija vienkāršās tagadnes formu veidošanā (*celt – ceļu, pūst – pūšu, griezt – griežu, braukt – braucu, lūgt – lūdzu, plēst – plēšu, grūst – grūžu*);

3) priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija īstenības un pavēles izteiksmes vienskaitļa otrās personas formu veidošanā (īstenības izteiksme – *nāku, nāc, nāk; augu, audz, aug; pavēles izteiksme – nāc! audz!*), vienkāršās pagātnes trešās personas formas veidošanā (*nāca, sauca, lūdza, kļiedza*) un pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrajā personā (*nāciet, sauciet, lūdziet, kļiedziet*);

4) saknes beigu līdzskaņu *t, d, s, z* vēsturiskais zudums vienkāršās tagadnes veidošanā (*kals-t – kal-st-ø, plūs-t – plū-st-ø, aus-t – au-st-ø, lūz-t – lū-st-ø*);

5) *n* noteiktā mija vienkāršās tagadnes formu veidošanā (*krist – krītu, just – jūtu, rakt – roku* [ruoku], *tikt – tieku*).

920. §.

Darbības vārda gramatisko formu sistēmas pamats ir trīs formveidošanas celmi jeb pamatcelmi – nenoteiksmes, tagadnes un pagātnes celms (MLLVG 1959: 665–667; Kalme, Smiltneice 2001: 197, 198; Nītiņa 2001₁: 66):

1) **nenoteiksmes celms**, kuru iegūst, nenoteiksmes formai atmetot galotni (piem., *cel-* no *cel-t* vai *cel-ties*; *slaucī-* no *slaucī-t* vai *slaucī-ties*); no nenoteiksmes celma veido:

- darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes formas;
- darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās pagātnes formas;
- darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās nākotnes formas;
- vēlējuma izteiksmes vienkāršās tagadnes formu;
- atstāstījuma izteiksmes vienkāršās nākotnes formu;
- lokāmo ciešamās kārtas pagātnes divdabi;
- daļēji lokāmo divdabi;

2) **tagadnes celms**, kuru iegūst, darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes vienskaitļa vai daudzskaitļa pirmās personas formai atmetot galotni (*ceļ-* no *ceļ-u, ceļ-os, ceļ-am, ceļ-amies*; *slauk-* no *slauk-u, slauk-os, slauk-ām, slauk-āties*); no tagadnes celma veido:

- darāmās kārtas atstāstījuma izteiksmes vienkāršās tagadnes formu;
- vajadzības izteiksmes formu;

- c) lokāmo darāmās kārtas tagadnes divdabi;
- d) lokāmo ciešamās kārtas tagadnes divdabi;
- e) nelokāmos divdabjus;

3) **pagātnes celms**, kuru iegūst, darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās pagātnes vienskaitļa vai daudzskaitļa pirmās personas formai atmetot galotni (*cēl-* no *cēl-u*, *cēl-os*, *cēl-ām*, *cēl-āmiēs*; *slaucīj-* no *slaucīj-u*, *slaucīj-os*, *slaucīj-ām*, *slaucīj-āmiēs*); no pagātnes celma veido lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi.

Tagadnes un pagātnes pamatcelmu noteikšanā tradicionāli tiek izmantotas vienskaitļa vai daudzskaitļa pirmās personas formas (sk. MLLVG 1959: 665; Kalme, Smiltneice 2001: 197).

921. §.

Daina Nītiņa, balstoties uz Alekseja Andronova (*Алексей Андронов*) uzskatiem, norāda, ka latviešu valodā ir daudz darbības vārdu, kurus parasti pirmajā personā nelieto (*līt, snigt, laimēties* u. c.) un ka daļai darbības vārdu sakrīt vienskaitļa pirmās personas formas tagadnē un pagātnē (*braucu, domāju* u. c.), tāpēc tagadnes un pagātnes pamatcelmu noteikšanā vēlams izmantot trešās personas formas, jo tā iespējama visiem darbības vārdiem (Andronov 2000: 40, 41; Nītiņa 2001: 66). A. Andronovs min, ka trešās personas forma (nevis tradicionālā vienskaitļa pirmās personas forma) ir nodēvētāka darbības vārdu leksikogrāfiskā aprakstā (Андронов 2002: 357, 358). Šai gramatikā respektēts MLLVG I, Vilmas Kalmes un Guntas Smiltnieces viedoklis, darbības vārda tagadnes un pagātnes pamatcelmus nosakot pēc vienskaitļa vai daudzskaitļa pirmās personas formām.

922. §.

Latviešu valodniecībā ir arī atšķirīgi uzskati par to, kurš darbības vārda celms ir vienkāršo laika formu veidošanas pamats – nenoteiksmes celms vai blakus nenoteiksmei arī tagadnes un pagātnes celms. Dzintra Paegle monogrāfijā „Latviešu literārās valodas morfoloģija” raksta: „Laika formu veidošanas analīzē, pēc E. Soidas izstrādātās metodikas, par **pamatu** [izcēlums te un tālāk – DzP] ir ņemts verba **nenoteiksmes celms**. Līdz šim verba laika formu veidošanā nenoteiksmes celms izmantots tikai nākotnes formu tapšanas skaidrojumā, bet vienkāršās tagadnes un vienkāršās pagātnes veidošanā par pamatu tika ņemts jau gatavs tagadnes vai pagātnes celms.” (Paegle 2003: 98) Uzskats, ka vienkāršo laika formu veidošanas pamats ir nenoteiksmes celms, saskan ar vispārīgās morfoloģijas teoriju (sk., piem., Spencer 2000: 226, 227; Haspelmath 2002: 130–133) un izmantots arī lietuviešu valodniecībā (sk., piem., Paulauskienė 1994: 281). Arī Trevors Gārts Fennels (*Trevor Garth Fennell*), aprakstot darbības vārda formu veidošanas sistēmu latviešu valodā un tās atspoguļojuma tradīcijas latviešu gramatikās kopš 17. gadsimta, min, ka par centrālo resp. citu formu (tagadnes, pagātnes un daļēji nākotnes) veidošanas pamatformu uzlūkojama tieši nenoteiksme (Fennels 1995: 80–87). Savukārt MLLVG, V. Kalme, G. Smiltneices un D. Nītiņas veidotajos vienkāršo laika formu veidošanas aprakstos pausts, ka vienkāršo laika formu veidošanas pamats ir trīs celmi – nenoteiksmes celms, kā arī tagadnes un pagātnes celms (MLLVG 1959: 583; Kalme, Smiltneice 2001: 197, 198; Nītiņa 2001: 66, 67, 71). Šai gramatikā respektēts Emīlijas Soidas, Dz. Paegles, T. G. Fennela, Aldonas Paulauskienes (*Aldona Paulauskienė*) u. c. autoru viedoklis darbības vārda laika formu veidošanā, par vienkāršo laika formu veidošanas pamatcelmu uzskatot nenoteiksmes celmu (sk. darbības vārda formveidošanas jeb pamatcelmu aprakstu 920. §).

923. §.

Darbības vārdu formas atkarībā no personas formu piemītības un sintaktiskajām funkcijām teikumā tiek iedalītas divās grupās (Kalme, Smiltneice 2001: 204, 205; Paegle 2003: 90, 91; VPSV 2007: 113, 114, 156):

1) **finitās formas** – darbības vārda personas formas, kam teikumā ir izteicēja funkcija un kas tiek lietotas dažādos laikos, izteiksmēs un kārtās (*Es las-u grāmatu; Es lasīj-u grāmatu; Es lasīš-u grāmatu; Es būš-u lasījusi grāmatu* u. tml.);

2) **infinitās formas** – darbības vārda formas, kam nav personas formas un nozīmes un kas tāpēc parasti netiek lietotas izteicēja funkcijā – nenoteiksme (*iet, lasīt, runāt, smieties, atpūsties*), divdabji (*augošs, audzis, augdams, augam, augot, lasīts, lasāms*), supīns (*iesim ēstu*).

924. §.

Supīns ir darbības vārda infinita forma, kas izsaka darbības mērķi blakus kustības darbības vārdiem. Mūsdienu latviešu literārajā valodā to lieto ļoti reti. Supīns saglabājies izloksnēs, piem., vidus dialekta Vidzemes izloksnēs *Nāc ēstu!* ‘Nāc ēst!’ un augšzemnieku dialektā *Atbraucem piņa dzartu* ‘Atbraucām piena dzert’ (VPSV 2007: 382).

925. §.

Darbības vārda infinitās formas var tikt lietotas izteicēja funkcijā kopā ar saitiņu, palīgdarbības vārdu vai modificētāju finītā formā, kuri tādā gadījumā izsaka personu, laiku un izteiksmi. **Modificētājs** ir darbības vārds finītā formā, kas izteicējam piešķir modālu, fāzes vai nejausības nozīmi (sk. VPSV 2007: 237). Saitiņa kopā ar divdabi veido nominālu izteicēju, palīgdarbības vārds kopā ar divdabi – verbālu izteicēju, modificētājs kopā ar nenoteiksmi – saliktu verbālu izteicēju (plašāk sk. 6.1.2. apakšnodaļu „Darbības vārdu gramatiskās resp. sintaktiskās funkcijas”, kā arī 3. nodaļu „Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija”).

nomināls izteicējs

saitiņa + divdabis

„*Es esmu praktiski domājošs,*” atzīst aktieris. (Māja) *Viņas gaitā ir kaut kas tik ievērojams.* (L. Tauns) *Vekseļa kungam šovakar vēl bija darbs veicams.* (Dz. Sodums)

verbāls izteicējs

palīgdarbības vārds + divdabis

Saliktās laika formas darāmajā kārtā – *Jaunā dāma atbild ātrāk, nekā viņš ir cerējis.* (Pauls Bankovskis) *Es atminos, ka es biju iegājis augļu dārzā.* (L. Tauns) *Zinu, ka mamma būs parūpējusies, lai svētki būtu izdevušies.* (Māja)

Ciešamās kārtas vienkāršās un saliktās laika formas – *Pārējiem viesiem aizbraucot, viņš tika aicināts palikt ilgāk.* (L. Volkova) *Par šo jautājumu nākamā gada festivālā tiks domāts.* (TVNET) *Māte vēl nav redzēta.* (Dz. Sodums) *Ģimenē ir izaudzināti astoņi bērni.* (Ieva) *Katrā grāmatā būs iekļauts kas pilnīgi jauns un nepublicēts.* (Z. Skujiņš)

salikts verbāls izteicējs

modificētājs + nenoteiksme

Man gribas ņemt ģitāru un braukāt pa pasauli. (Dz. Sodums) *Orķestris sāk spēlēt maršu.* (Pauls Bankovskis) *Pēc diviem gadiem beidzot laimējas sarunāt kurinātāja vietu uz sarūsējuša jūras klepera.* (Z. Skujiņš)

6.1.1. Nenoteiksme jeb infinitīvs

926. §.

Darbības vārda pamatforma ir **nenoteiksme** jeb **infinitīvs**, kas vispārīgi nosauc darbību – *iet, skriet, domāt, redzēt, līt, snigt, skatīties, tikties, doties, vēlēties* (VPSV 2007: 251). Nenoteiksmes morfoloģiska pazīme ir galotne *-t* neatgriezeniskiem darbības vārdiem, *-ties* – atgriezeniskiem darbības vārdiem.

927. §.

Darbības vārda nenoteiksmei teikumā ir daudzveidīgāks lietojums nekā finītājām formām. Nenoteiksmei iespējamas šādas sintaktiskās funkcijas:

- 1) teikuma priekšmets – *Šaubīties ir nevis grēks, bet esamība.* (N. Ikstena)
- 2) apzīmētājs – *Man nebija vaļas domāt.* (Dz. Sodums)
- 3) salikta izteicēja daļa – [Barons] *Gribēja aicināt mani par laulības liecinieku.* (Z. Skujiņš)

4) tēmas infinitīvs – ar darbības vārda nenoteiksmi nosaukts runas priekšmets jeb tēma, par kuru tālākajā tekstā tiek sniegta plašāka informācija (VPSV 2007: 394), piem.: *Izvizināties ar visiem zvēriem! Uz zirgiem, uz briežiem, uz žirafēm! Karuselis! Par diviem latiem ar karuseli varēja braukt līdz pašam vakaram!* (V. Belševica) **Rakstīt?** *Epalts, kā jau krietnam bibliotekāram piedien, ticēja rakstīta vārda neatvairāmam iespaidam. Sarunā viss pakļauts gadījumam, nejaušībai. Bet vēstulei turpretim piemīt kaut kas dēmonisks.* (Anšl. Eglītis)

928. §.

Nenoteiksmei nepiemīt neviena no darbības vārda pamatkategorijām – tā neizsaka personu, laiku, izteiksmi, kā arī kārtu. Taču nenoteiksmē izpaužas veida nozīme – pēc nenoteiksmes morfēmiskā sastāva ir nosakāms darbības vārda nepabeigtais/pabeigtais veids bezpriedēkļa/priedēkļa darbības vārdu pretstatījumā (*iet – aiz-iet, lasīt – iz-lasīt*) un vienkārtējais/daudzkārtējais veids bezpriedēkļa/piedēkļa darbības vārdu pretstatījumā (*vilk-t – valk-ā-t, nes-t – nēs-ā-t*) (par to sk. 6.2.5. apakšnodaļu „Darbības vārda veids latviešu valodā”).

929. §.

Arī darbības vārda pārejamība ir nosakāma nenoteiksmē, sal. nepārejošus darbības vārdus *salt, tilpt, ogot*, kam nav nepieciešams objekts akuzatīvā, un pārejošus darbības vārdus *nest somu, celt māju, redzēt jūru*, kam jau nenoteiksmē piesaistās objekts akuzatīvā (par to sk. 6.2.3.2.1. apakšnodaļu „Nepārejoši/pārejoši (intransitīvi/transitīvi) darbības vārdi”).

930. §.

Tā kā atgriezeniskiem darbības vārdiem atgriezeniskums kā formāla pazīme ir fik-sēts jau nenoteiksmē, lielākā daļa atgriezenisko darbības vārdu nozīmju konstatējama šai formā, piem., darbības subjekta un objekta sakritums *mazgāties, celties, sarunāties*, ciešāmās kārtas nozīme *glabāties, rakstīties, vērties*, darāmās kārtas nozīme *doties, kļūdīties, mācīties* (par to sk. 6.2.3.2.3. apakšnodaļu „Atgriezeniski (refleksīvi) darbības vārdi”).

931. §.

Nenoteiksmei latviešu valodā noteiktā konsituācijā var piemist arī modalitāte (par modalitāti sk. 6.2.2.3. apakšnodaļu „Darbības vārda izteiksmes, modalitāte un evidencialitāte”) (MLLVG 1959: 630–632; Kalme, Smiltņiece 2001: 256, 257; Nītiņa 2001₁: 64, 65), piem.: **Pīpēt aizliegts!** (Dz. Sodums) *Kā viņa zināja, kur mūs meklēt?* (M. Zīverts) Izsakot kategorisku aizliegumu, rīkojumu vai norādījumu, nenoteiksmei ir deontiska modalitāte (sk. VPSV 2007: 84), piem.: „*Nē*” *es teicu*, „*tam nenotikt.*” (Anšl. Eglītis) *Vīrsdrēbēs neienākt! Apavus nodot maisiņos!* (Uzraksti peldbaseina garderobē) Norādot teksta autora attieksmi pret izteikuma saturu, nenoteiksmei ir epistēmiska modalitāte (sk. VPSV 2007: 107), kas var izpausties šādās niansēs:

- 1) izteikt vēlmi ko darīt – parasti izsaukuma teikumos, piem.: *Kaut reizi mūžā redzēt Spāniju!* (G) *Kaut ātrāk tikt atvaļinājumā un baudīt vasaru!* (Apollo)

2) norādīt uz iespējamību vai neiespējamību, piem.: *Deputāti atzīst, ka no pensio-
nēšanās vecuma paaugstināšanas neizbēgt.* (Apollo) *Tas [modes skate] bija iespaidīgi,
Latvijā ko tādu neredzēt.* (Puaro)

3) norādīt uz teksta autora pārdomām, šaubām vai neizpratni, piem.: *Kā pareizi
glabāt maizi?* (Ieva) *Kā tikt pie mājām?* (L. Volkova) *Kāpēc strādāt, ja var nestrā-
dāt? Kāpēc mocīties par minimālo algu?* (KJ) *Kādam būt grāmatas muzejam Latvijā?*
(Apollo)

4) izteikt nepieciešamību vai vajadzību (par to sk. arī 1037.–1044. §), piem.: *Vir-
tuvē neiztikt bez plīts un maizes krāsns.* (Māja) *Viņš taču esot pilsētas mērs, un tur [šai
amatā] viņam palikt.* (Diena)

932. §.

Nonoteiksmes modāls lietojums sintaktiski var īstenoties gan saistījumā ar netiešo
teikuma priekšmetu datīvā, gan bez tā, piem.: *Pret jaunkundzēm rakstnieks allaž bijis
laipns, uzmanīgs. Ar kuru vairāk, ar kuru mazāk, ne mums to vairs izsvērt.* (L. Volkova)
Kādam būt Rucavas novadam pēc 12 gadiem? (Diena) *Ko [mums] iesākt ar sakaltušu
maizi?* (Ieva) *Kādēļ [tev] skriet tūdaļ klāt meitenei?* (Anšl. Eglītis)

6.1.2. Darbības vārdu gramatiskās resp. sintaktiskās funkcijas

6.1.2.1. Patstāvīgi darbības vārdi un palīgnozīmē lietoti darbības vārdi

933. §.

Pēc sintaktiskajām funkcijām darbības vārdi dalāmi patstāvīgos darbības vārdos
(*dziedāt, redzēt, snigt* utt.) un palīgnozīmē lietotos darbības vārdos. Palīgnozīmē lietotie
darbības vārdi ir palīgdarbības vārdi (*būt, tikt, tapt*), saitiņas (*būt, tikt, tapt, kļūt, šķist*
utt.) un modificētāji (*varēt, vajadzēt, gribēt, beigt, laimēties* utt.). Par palīgdarbības vār-
diem tradicionāli tiek saukti tie darbības vārdi, kas piedalās patstāvīgu darbības vārdu
analītisko formu veidošanā, taču palīgnozīmē piemīt arī visiem saitiņas funkcijā lietota-
jiem darbības vārdiem un modificētājiem. Patstāvīgi darbības vārdi finītā formā teikumā
vieni paši funkcionē kā izteicēji (*Putni dzied*), bet palīgnozīmē lietotie darbības vārdi
veido izteicēju kopā ar kādu patstāvīgu vārdu – palīgdarbības vārdi ar patstāvīga dar-
bības vārda divdabja formu (*Putni bija dziedājuši visu vasaru*), saitiņas ar nomenu vai
tā aizstājēju vai apstākļa vārdu (*Vasara būs karsta*), modificētāji ar patstāvīga darbības
vārda nenoteiksmi (*Es arī gribu dziedāt*).

Lai nomens (lietvārds, īpašības vārds, skaitļa vārds), vietniekvārds, lokāmais div-
dabis, darbības vārda nenoteiksme vai apstākļa vārds varētu veikt izteicēja funkciju,
nepieciešams elements, kas rāda izteicējam (resp., patstāvīgam darbības vārdam) rakstu-
rīgās gramatiskās nozīmes – laiku, izteiksmi, kārtu, personu. Tādēļ patstāvīgie darbības
vārdi, kas sākotnēji izteicēja funkcijas veikuši vieni paši, iegūst palīgnozīmi un izsaka
lielāko daļu izteicēja gramatisko nozīmju, leksiskās nozīmes izteikšanu lielākoties atstā-
jot pārējai izteicēja daļai.

934. §.

Šāda darbības vārdu dalījuma pamatā ir darbības vārdu gramatizēšanās process,
resp., atsevišķās grupas ir darbības vārdi dažādās gramatizēšanās pakāpēs. Gramatizēša-
nās ir pakāpeniska leksisku vienību pāreja gramatiskās. Šai procesā valodas elementam
var zust vai vienkāršoties semantika, sintaktiskā patstāvība, morfoloģiskā struktūra, fo-
nētiskais sastāvs. Piem., sintaktiska konstrukcija gramatizējoties var kļūt par vārdformu,

leksiska vienība par palīgvārdu, palīgvārds par afiksu (DHCL 2000: 141; Kalnača 2005: 125; VPSV 2007: 133).

935. §.

Galvenais kritērijs, lai runātu par darbības vārdiem dažādās gramatizēšanās pakāpēs, ir tas, cik lielā mērā darbības vārds kļuvis par gramatisku elementu, no vienas puses, un cik tas saglabājis leksisko nozīmi, no otras puses. Resp., darbības vārdu gramatizēšanās pamatā ir pakāpeniska patstāvīgā darbības vārda desemantizēšanās, t. i., leksiskās nozīmes izbalēšana vai zaudēšana. Modificētājiem leksiskā nozīme vēl ir visai spēcīgi izteikta: *Putni sākuši vīt ligzdas. Meitene grib dejot. Man laimējās viņu satikt*, bet daļai saitiņu jau daudz mazāk: *Vakars metas tumšs. Skapis likās vecs*. Par gramatizēšanās pakāpi var liecināt arī tas, vai un cik bieži darbības vārds blakus palīгноzīmei var funkcionēt kā patstāvīgs darbības vārds. Piem., dažādi darbības vārdi saitiņas funkcijā: *Dienas kļūst īsākas. Bērns paliek bērns. Māja stāv tukša. Lapsa izlikās beigta*. Pirmajā teikumā darbības vārda gramatizēšanās pakāpe ir lielāka, jo *kļūt* patstāvīgā nozīmē netiek lietots, tas ir gramatisks elements. Pēdējā teikumā gramatizēšanās pakāpe ir mazāka, jo darbības vārdam *izlikties* saitiņas funkcija nav galvenā, tas parasti tiek lietots kā patstāvīgs darbības vārds.

936. §.

Ņemot vērā latviešu valodas darbības vārdu leksisko un gramatisko nozīmju attiecsmes, kā arī sintaktisko lietojumu teikumā, šķiramas šādas grupas:

- 1) patstāvīgi darbības vārdi;
- 2) modificētāji;
- 3) saitiņas;
- 4) palīgdarbības vārdi.

Pirmajai grupai visbūtiskākā ir leksiskā nozīme. Pēdējai grupai leksiskā nozīme ir vismazāk izteikta, un attiecīgie darbības vārdi ir vairāk gramatiski elementi, to galvenā funkcija ir gramatisko nozīmju izteikšana.

937. §.

Gandrīz visi palīгноzīmē lietotie darbības vārdi neatkarīgi no gramatizēšanās pakāpes var funkcionēt arī kā patstāvīgi darbības vārdi, piem.:

Patstāvīga nozīme	Palīгноzīme
<i>Un arī dabā viss ir mainīgs – tauri reiz bija un tagad vairs nav.</i> (K)	<i>Tauri ir dzīvojuši.</i>
<i>Nav tik svarīgi, kuram tiek balva, kuram ne.</i> (K)	<i>Balva tiek piešķirta.</i>
<i>Šī bija spēle, kurā viss izdevās – laba aizsardzība, labs uzbrukums, spēlējām kā komanda.</i> (K)	<i>Spēle izdevās laba.</i>
<i>Taču gadās arī kuriozi.</i> (K)	<i>Gadās redzēt arī kuriozus.</i>

Izņēmums ir darbības vārds *kļūt* un tā noliegums *nekļūt*, kas mūsdienu latviešu valodā sastopams tikai saitiņas funkcijā, piem.: *Laiks kļūst siltāks. Vai tiešām es nekļūšu skolotāja? Ārā ir kļuvis pavisam kluss. Vai tev nekļūva labāk?*

938. §.

Palīгноzīmē lietotie darbības vārdi latviešu valodā, tāpat kā daudzās citās pasaules valodās (sk. Hopper, Traugott 1993; Heine 1993; Kuteva 2001), rodas no patstāvīgiem darbības vārdiem, tiem gramatizējoties. Ir trīs atsevišķi gramatizēšanās modeļi:

- 1) *patstāvīgs darbības vārds* → *palīgdarbības vārds*;

- 2) *patstāvīgs darbības vārds* → *saitiņa*;
 3) *patstāvīgs darbības vārds* → *modificētājs*.

Šajās shēmās nav noteiktu, skaidri novelkamu robežu starp darbības vārdu grupām, tādēļ ka gramatizēšanās process noris pakāpeniski un viens un tas pats darbības vārds dažādās situācijās var veikt atšķirīgas funkcijas.

939. §.

Pirmais ievērojamais apraksts par palīgdarbības vārdu latviešu valodniecībā ir Kārļa Mīlenbaha sniegtais darbības vārda *būt* palīgnozīmes cilmes un sintaktisko funkciju raksturojums (sk. Mīlenbahs 1898). Vēlāk palīgnozīmē lietotie darbības vārdi un ar tiem veidotās formas un konstrukcijas minētas gan morfoloģijas, gan sintakses aprakstos (Endzelīns 1951; MLLVG 1959; MLLVG 1962; Valdmanis 1989; Mathiassen 1997; Nītiņa 2001₁; Paegle 2003). Vairāki autori darbības vārdu palīgnozīmēm pievērsušies atsevišķos rakstos, piem., Arturs Ozols un Maigone Beitiņa (Ozols 1967₁; Beitiņa 1964). Dažādus darbības vārdus saitiņas funkcijā visplašāk raksturojis Jūlijs Kārklīšs un Inta Freimane (Kārklīšs 1974; Freimane 1985). Detalizēts izklāsts par modificētāju nozīmēm un lietojumu J. Kārklīņa mācību līdzeklī „Infinitīva sintaktiskās potences” un I. Freimanes darbā „Vienkāršs teikums un tā paplašināšana” (Kārklīšs 1976₁; Freimane 1985).

6.1.2.2. Palīgdarbības vārdi (palīgverbi)

940. §.

Palīgdarbības vārds jeb palīgverbs ir „darbības vārds, kuru kopā ar patstāvīga darbības vārda divdabja formu izmanto analītiskas darbības vārda laika, veida, izteiksmes vai kārtas formas veidošanai” (VPSV 2007: 274).

941. §.

Latviešu valodā palīgdarbības vārdi ir *būt, tikt, tapt*, piem.: *Ar patiesu iejūtu spēlētā izrāde bija nonākusi līdz finālam.* (L. Volkova) *Domāju, ka Zīverts to [mūsu tikšanos] būs sen aizmirsis, bet viņš visu sīki un smalki atceras.* (Z. Skujiņš) *Viss, kas starp mums noticis nelāgs, lai tiek aizmirsts!* (Anšl. Eglītis) *Automašīna drīz taps iezīemota.* (G) Iespējami arī ar priedēkli *ne-* atvasināti palīgdarbības vārdi: *nebūt, netikt, netapt*, piem.: *Meita allaž ir bijusi viņu [vecāku] prieks, par ko nav bijis jāraizējas.* (I. Zole) *Ja Saeima netiktu atlaista, deputātei būtu tiesības pēc atvaļinājuma beigām atjaunot mandātu.* (VZ) *Nekur netop paskaidrots, kā aizpildāmas visas [dokumenta] tabulas.* (G) Palīgdarbības vārdu *būt* un *tikt* lietojumu visās darbības vārdu izteiksmju un laika formās darāmajā un ciešamajā kārtā sk. 6.4. apakšnodaļu „Darbības vārda formu paraugi personās, laikos un kārtās”, kā arī 1104. §.

942. §.

Īpatnējs *būt* lietojums sastopams vajadzības izteiksmes konstrukcijās ar lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi: *ir / bija / būs jābūt lasījušam; esot / būšot jābūt lasījušam; būtu jābūt lasījušam* (par šādām konstrukcijām sk. Holvoet 2007: 178–181). Šīs konstrukcijas izsaka rezultatīvas darbības nozīmi pretstatā regulārajām vajadzības izteiksmes formām, kurām šādas nozīmes nav, sal. ar īstenības izteiksmes formām: *lasa : ir lasījis* un *ir jālasa : ir jābūt lasījušam*, piem., [..] *ir jābūt lasījušam citu dzejoļus, lai kaut vai apjaustu, kas jau vienreiz ir ticis teikts.* (G) *Tiem gan esot jābūt vismaz gadu kopā dzīvojušiem.* (K) Iespējamas arī šādas konstrukcijas ar pirmo palīgdarbības vārdu saliktajā laika formā, taču praksē tās sastopamas ārkārtīgi reti, piem.: *Kā būtu bijis tad, ja viss būtu bijis tā, kā tam būtu bijis jābūt bijušam?* (G)

943. §.

Palīgdarbības vārda *būt* formas izmantotas arī konstrukcijā *bija / būs + nenoteiksme* (sk. 1037. §), piem.: *Kam tev bija tā sacīt? Tev būs savu tuvāku mīlēt!*

944. §.

Palīgdarbības vārds *tikt* kopā ar lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi veido analītiskas formas, kurām piemīt vienkāršās pagātnes vai salikto laika formu nozīme (plašāk sk. 1006. §), piem.: *Autors 2007. gada 8. martā vairākos Rīgas pilsētas mikrorajonos ar digitālā foto pētījuma metodi tika veicis* ‘veica’ pētījumus. (K) [...] *bija skaistākā dabas glezna, kādu jebkad tiku redzējis* ‘esmu/ biju redzējis’. (K)

945. §.

Palīgdarbības vārdi *būt* un *tikt* tiek izmantoti arī ciešamās kārtas formās. Ar palīgdarbības vārdu *tikt* tiek veidotas ciešamās kārtas procesuālās formas, resp., dinamiskais pasīvs, savukārt ar *būt* – rezultatīvās formas, resp., statiskais pasīvs, sal.: *vēstule tiek (ir tikusi) saņemta* un *vēstule ir (ir bijusi) saņemta* (par to sk. 1104. §) (par semantiskajām atšķirībām starp vienkāršajām un saliktajām ciešamās kārtas formām, t. i., starp formām ar *tikt* un *būt*, arī MLLVG 1959: 552, 553; Mathiassen 1997: 136). Latviešu valodas ciešamās kārtas salikto resp. perfekta formu šķērums divās atsevišķās – dinamiskā un statiskā pasīva – paradigmās izmantots Aksela Holvūta (*Axel Holvoet*) pētījumos par latviešu darbības vārdu (Holvoet 2001: 163–166).

946. §.

Palīgdarbības vārds *tapt* retumis tiek lietots ciešamās kārtas formās *tikt* vietā: [...] *pārlietu lielas ļaužu masas karjera krīzes laikā top nevis nobremzēta, nevis pārinstrumentēta, bet pilnīgi degradēta*. (K)

947. §.

Sastopams arī nulles palīgdarbības vārds resp. palīgdarbības vārda nullforma. Nulles elements valodniecībā ir abstrakta vienība, kuru palīdz noteikt analīze, bet kurai trūkst fiziskas realizācijas runas plūsmā (Crystal 2003: 507). Nulles palīgdarbības vārds rāda tās pašas gramatiskās nozīmes, ko formāli izteikts palīgdarbības vārds. Tradicionāli tiek uzskatīts, ka nulles palīgdarbības vārds iespējams vienīgi īstenības izteiksmes tagadnes trešajā personā, taču no konsituācijas tas var būt izsecināms arī citās izteiksmēs, personās un laikos. Piem.: *Dievs vien zina, kurā klēpī viņš tagad, kā dzejnieks saka, [ir] nolīcis savu nogurušo galvu*. (Anšl. Eglītis) *Ķieģeļu namā pāri pirmajai šķērsielai bija dzīvojis ievērojams gleznotājs, bet kioskā pa labi kādreiz [bija] lepojies latviešu grāmatnīca*. (Anšl. Eglītis) *Kādreiz šos krātus bija apdzīvojuši prāva vistu armija, un Kandavs atcerējās, ka līdz pat Nusplingenes maznometnei bija aizklīduši nostāsti par „gaiļu” kariem Eslingenē, kurus savā starpā [esot] izcīnījuši vistu īpašnieki un tie, kas mīlēja rītos ilgāk pagulēties*. (Anšl. Eglītis) (par nulles palīgdarbības vārda lietojumu sk. arī 957. §).

948. §.

Ir gadījumi, kad nav skaidri nosakāms, kuras palīgdarbības vārda formas izteikumā trūkst. Nulles palīgdarbības vārds tad var radīt grūtības vienas izteiksmes formu norobežošanā no citas izteiksmes formām. Tā var nebūt šķiramas īstenības izteiksmes saliktās tagadnes vai pagātnes formas un atstāstījuma izteiksmes saliktās tagadnes formas; īstenības izteiksmes un vēlējuma izteiksmes formas; vajadzības izteiksmes tagadnes formas un vajadzības izteiksmes atstāstījuma un vēlējuma paveida formas. Piem.: *Viņš stāstīja, ka pārdabiskās parādības [ir/bija/esot] sūkūšās jau pirmajā dienā pēc viņu ievākšanās savrupmājā*. (K) *Bet gan mācītājs, gan viņa sieva nepiekrīt, ka brīdinājumi [ir/būtu] bijuši vairāki*. (K) *Nekur nav teikts vai rakstīts, ka latvietim neizbēgami [ir/esot/būtu] jābūt vientiesīgam*. (K) Lielākoties šādos gadījumos izteiksmi rāda konsituācija, taču, ja izteiksme nav droši nosakāma, nulles palīgdarbības vārda dēļ rodas izteiksmju sinkrētisms, kur galvenā ir formas reālā vai ireālā nozīme (par to Kalnača 2000.).

949. §.

Vairākās mūsdienu latviešu valodas analītiskajās darbības vārdu formās nulles palīgdarbības vārds ir vēsturiski nosacīts. Atstāstījuma izteiksmes saliktās tagadnes formas (*apsveicis // esot*

apsveicis; (ticis) apsveikts // esot (ticis) apsveikts), kā arī vajadzības izteiksmes vienkāršās tagadnes formas (*jāapsveic // ir jāapsveic*) sākotnēji tikušas lietotas bez palīgdarbības vārda. Tas šajās formās pievienots vēlāk pēc citu formu parauga, tādēļ arī mūsdienu latviešu valodā šajās formās bieži ir nulles palīgdarbības vārds.

6.1.2.2.1. Saitiņas (kopulas)

950. §.

Saitiņa jeb kopula ir „darbības vārds, kas veic sintaktisku palīgfunkciju sastata izteicējā un izsaka tā gramatiskās nozīmes – laiku, personu, modalitāti” (VPSV 2007: 334). Tas ir darbības vārds, kuram ir vāji izteikta patstāvīga leksiska nozīme un kura galvenais uzdevums ir saistīt citus teikuma struktūras elementus.

951. §.

Tradicionāli latviešu valodniecībā par saitiņām uzskatīti darbības vārdi *būt, tikt, tapt, kļūt*, kā arī ar priedēkli *ne-* atvasināti *nebūt, netikt, netapt, nekļūt*: *Esmu lībietis, runāju lībiski, bet mans bērns ir latvietis*. (K) *Bet, ja arī visas, kas gribēja, netika aktrises, tad tomēr netika arī tik kļaji publiski izrādīts, ka darba piramīdas pamatā dubļi vien*. (K) *Apmēram desmit gadus es mācījos, kamēr man tapa skaidrs, kas Jāņos ir jādara*. (K) *Pļāvums noteikti jāsavāc, citādi mauriņš izsutīs, kļūs brūngans un sāks pelēt*. (K)

952. §.

Saitiņas funkcijā bieži lietoti arī citi darbības vārdi (piem., *gadīties, justies, nākt, šķīst* utt.). Latviešu valodniecībā ir tradīcija tos šķīrt no saitiņām *būt, tikt, tapt, kļūt*, saucot par **saitiņverbiem**. Ievērojot saitiņu un saitiņverbu šķīrumu, gramatizēšanās process būtu attēlojams šādi:

patstāvīgs darbības vārds → *saitiņverbs* → *saitiņa*.

Resp., saitiņas ir desemantizējušās gandrīz pilnīgi, bet tā dēvētie saitiņverbi tikai daļēji, tiem piemīt leksiskā nozīme, kas ir spilgtāka nekā saitiņām, un tie biežāk nekā saitiņas (izņemot *būt*) lietoti arī kā patstāvīgi darbības vārdi. Tādējādi saitiņas tikai saista teikuma struktūras elementus, kamēr pārējie darbības vārdi saitiņas funkcijā gan veic saitiņām raksturīgo palīgfunkciju, gan piešķir izteicējam arī būtisku nozīmes niansi. Taču desemantizēšanās pakāpe bieži nav viegli nosakāma, tādēļ saitiņu un saitiņverbu šķīrums ir nosacīts. Arī darbības vārds *būt* gramatizējies pakāpeniski – pirms kļuvis par saitiņu, tas atradies starppakāpē starp patstāvīgu darbības vārdu un saitiņu, tātad funkcionējis kā t. s. saitiņverbs: *būt* ‘augt, kuplot, elpot, mist, stāvēt utt.’ (*viņš bija* ‘viņš auga’) → *būt* ‘augt utt.’ (*viņš bija liels* ‘viņš auga, kļuva liels’) → *būt* ‘būt’ (*viņš bija liels*) (Mīlenbahs 1898: 25–28; Ambrazas 2006: 155, 156).

953. §.

Par saitiņām var būt darbības vārdi ar trejādām nozīmēm (sk. Kārkliņš 1974; Freimane 1985):

1) ar īpašības, pazīmes piemītības nozīmi (līdzīgi saitiņai *būt*): *gadīties, atgadīties, sagadīties, justies, sajusties, klāties, iznākt, nākties, izrādīties, turēties, noturēties, pieturēties, palikt, izdoties, padoties, stāvēt* u. c., piem.: *Un pat tad, ja abi esat gadījušies tādi mierīgi un nosvērti, [...] sirds nav brīva*. (K) *Filiāļu funkciju un uzdevumu apjoms paliks nemainīgs*. (K) *Auns gan esot padevies nīkulīgs, bet melngalvju šķirne pati par sevi ir laba*. (K) *Malkas šķūnis stāv tukšs*. (K)

2) ar stāvokļa, pazīmes maiņas nozīmi (kā saitiņām *kļūt, tikt, tapt*): *mesties, apmesties, atmesties, samesties, nākt, vērsties, izvērsties, palikt* ‘kļūt’, piem.: *Zāles remontēšana pašu spēkiem nāk par labu kolektīva veidošanai, tas saliedē*. (K) *Abas*

spēles *izvērtās gandrīz vienādas*. (K) *Cep aptuveni 6–8 minūtes, kamēr malas paliek brūnas*. (K)

3) ar šķituma nozīmi: *šķist, šķisties, likties, izlikties, izskatīties, skaitīties, sacīties*, piem.: *Tas, kas reiz šķīta tāls, pēkšņi ir tuvs*. (K) *Viņš izlikās ļoti labs, romantisks un interesants, bet viņa īsto dabu es pilnīgi nezināju*. (K) *Pašlaik, ziedēšanas laikā, astilbjū dobe izskatās patiešām krāšņa*. (K) *Man vēl jānoskaidro, kā īsti jāpiebūvē otra ēka, lai tā skatītos atsevišķa būve*. (K)

954. §.

Ar saitiņām tiek veidoti sastata izteicēji un sastata galvenie locekļi (par tiem sīkāk sk. 1532., 1534.–1541., 1547., 1548. §), taču retumis saitiņas nenoteiksmes vai divdabja formā var iekļauties arī citos teikuma locekļos un konstrukcijās, piem.:

1) teikuma priekšmetā: *Ir svarīgi būt uzmanīgiem pret visām iespējamām depresijas izpausmēm*. (K)

2) apzīmētājā: *Iespējams, savādi, bet varbūt arī likumsakarīgi, ka daudz klusāka bija mūsposē par lamu vārdu kļuvušā „Liepājas siltuma” pārdošana*. (K)

3) papildinātājā: *Tas rosināja būt uzmanīgākam*. (K)

4) savrupinātā divdabja konstrukcijā: *Cilvēku domāšanai masveidā kļūstot „zaļākai”, mainās paradumi*. (K)

955. §.

Saitiņas tiek lietotas arī konstrukcijās ar lokāmajiem darāmās kārtas pagātnes divdabjiem, resp., palīgdarbības vārda vietā darbības vārda saliktajās laika formās (plašāk par šiem gadījumiem sk. 1536. §): *Vai viņš jūtas ko īpašu padarījis?* (K) *Precēts vīrietis liekas vairāk pieredzējis un nobriedis*. (K) Šādā lietojumā saitiņa var tikt izmantota arī otras saitiņas sastāvā, resp., ir iespējama saitiņa saliktajā tagadnes formā, kur palīgdarbības vārda būt vietā lietota cita saitiņa: *Kopš iegādājos trektoru un skābsiena tinēju, jūtos kļūvis* (sal.: *esmu kļūvis*) *patstāvīgs*. (K)

956. §.

Saitiņas iesaistītas arī konstrukcijās, kur bez attiecīgā darbības vārda un nomena vai divdabja formas ir arī darbības vārds būt nelokāmā divdabja formā: *Mazais zariņš šķīta esam elektriskais kabelis*. (K) (Par šiem gadījumiem plašāk sk. 1611. §.)

957. §.

Bieži ir sastopama arī nulles saitiņa resp. saitiņas nullforma. Tās lietojums lielā mērā saskan ar nulles palīgdarbības vārda lietojumu – daļai teikumu gan ar nulles palīgdarbības vārdu, gan nulles saitiņu piemīt vispārīga, abstrakta nozīme. Ja palīgdarbības vārds vai saitiņa tajos tiktu lietoti, vispārīgā nozīme zustu. Šādi teikumi parasti nav saistīti ar konkrētu laiku: *Pēc kaujas kazaks vienmēr [ir] gudrs*. (Anšl. Eglītis) *Laiks [ir] lemts mīlai*. (A. Bels) Citos gadījumos nulles saitiņa vai nulles palīgdarbības vārds var būt atkarīgs no teikuma modālā tipa. Bieži tie lietoti jautājuma un izsaukuma teikumos ekspresīvā runā, piem.: *Kāda nozīme vairs [ir] slavai, ja visi emigrē?* (Anšl. Eglītis) *Ei, Indriķi! Vai tu jau [esi] aizmidzis?* (Anšl. Eglītis) *Cik visi [ir] jauni un braši!* (Anšl. Eglītis)

Ir arī vairāki stabili izteicieni, kas nostiprinājušies tieši bez palīgnozīmē lietotā darbības vārda: *Mums laika diezgan*. (Anšl. Eglītis) *Cik jauki, ka viss kārtībā*. (Anšl. Eglītis) *Pareizi darīts!* (Anšl. Eglītis) Būtiska pazīme nulles palīgdarbības vārdam un nulles saitiņai ir teikumā lietots determinants vai situants (par determinantiem un situantiem sk. 1621.–1628. §): *Viņai [ir] citas lietas prātā*. (Anšl. Eglītis) *Te tā [ir] diezgan parasta lieta*. (Anšl. Eglītis)

958. §.

Saitiņu un palīgdarbības vārdu lietojums ir tuvs ne tikai no nullformas lietojuma viedokļa, bet arī semantiski un konstrukciju izveides ziņā. Piem., ir gadījumi, kad divdabja forma darbības vārda saliktajā laika formā ir nominalizējušies un konstrukcija ir nomināls, nevis verbāls izteicējs, tad *būt* uzskatāms par saitiņu, nevis par palīgdarbības vārdu: *Ar mūziku apzināti vai neapzināti esmu bijis saistīts visu dzīvi.* (K) Saitiņu un palīgdarbības vārdu līdzības dēļ to norobežošana valodniecībā ir aktuāla teorētiska problēma, jo darbības vārdu saliktās laika formas nav pilnīgi šķiramas no palīgdarbības vārdu savienojumiem ar divdabjiem, kam piemīt pazīmes nozīme, resp., kas ir adjektīvējušies, kā arī no to savienojumiem ar nomeniem. Tomēr palīgdarbības vārdu un saitiņu šķīrums ir gramatikā nostiprinājies, ar palīgdarbības vārdiem veidotās darbības vārdu saliktās laika formas ietilpst vienā laika formu paradigmā ar attiecīgajām vienkāršajām laika formām, kamēr sintaktiskajām konstrukcijām ar saitiņu šādu attieksmju nav (sīkāk par šo problēmu, kā arī dažādus viedokļus sk. Ozols 1967₁: 346; Holvoet 2001: 36; Ambrazas 1984: 104; LKE 1999: 606–611; Paulauskienė 1994: 330–332).

6.1.2.2.2. Modificētāji

959. §.

Modificētāji (agrāk dēvēti arī par semantiskajiem modifikatoriem (Freimane 1985: 32–35; Paegle 2003: 91)) ir palīgnozīmē lietoti darbības vārdi, kas kopā ar nenoteiksmi veido izteicēju vai galveno loekli, piešķirot tam fāzes, modālu vai nejausības nozīmi (piem.: *Mēs gribam strādāt. Mēs sākam strādāt. Mums izdevās pastrādāt.*) (VPSV 2007: 237). Attiecīgi gramatikā tiek šķirti fāzes, modālie un izpausmes veida modificētāji, katrā modificētāju grupā iespējamās vēl sīkākas semantiskās grupas (sk. 962.–964. §, kā arī 1568. §). Modificētāju jēdzienu un semantiskās grupas latviešu valodniecībā izstrādājuši J. Kārklīņš un I. Freimane, modificētāju apraksts šai gramatikā balstīts uz abu autoru pētījumiem (sk. Kārklīņš 1976₁; Freimane 1985).

960. §.

Paši būdami daļēji desenantizējušies, modificētāji tomēr piešķir patstāvīgajam vārdam kādu nozīmes niansi. Iekļaudamies saliktā izteicējā vai galvenajā loeklī (vai citās konstrukcijās) (sīkāk par šīm konstrukcijām sk. 1533., 1539., 1541., 1546.–1548., 1567.–1569. §), modificētāji patstāvīgajam darbības vārdam liek mainīties arī formāli – tas tiek lietots nenoteiksmē –, un sākotnējās gramatiskās nozīmes pāriet no patstāvīgā darbības vārda uz palīgdarbības vārdu. Modificētāji, tāpat kā citi palīgnozīmē lietotie darbības vārdi, izsaka konstrukcijas gramatiskās nozīmes, taču modificētāju palīgnozīme raksturojama ne tikai kā gramatiska, bet arī kā semantiska. Visi modificētāji var tikt lietoti arī noliegumā ar priedēkli *ne-*.

961. §.

Latviešu valodniecībā lietots arī „**modālu darbības vārdu**” termins. Modāli darbības vārdi ir semantiska darbības vārdu grupa, jo modālās nozīmes tiem piemīt neatkarīgi no funkcijas teikumā, piem., *varēt, vajadzēt, gribēt, spēt, drīkstēt*. Taču, klasificējot darbības vārdus pēc sintaktiskajām funkcijām, jārunā par modificētājiem. Daļai modificētāju piemīt modālas nozīmes, taču citi izsaka fāzes vai nejausības nozīmi. Tāpat daļa modālo darbības vārdu ir modificētāji, taču daļa veic citas funkcijas – tie var būt arī saitiņas vai patstāvīgi darbības vārdi.

962. §.

Fāzes modificētāju semantiskās grupas:

1) modificētāji, kas norāda ar nenoteiksmi apzīmētās darbības **sākumu**: *laisties, mesties, ņemties, sākt, atsākt, iesākt* u. c., piem.: *Nonākot citā valstī un kultūrā, tu meties*

baudīt visu, ko ceļojums piedāvā. (K) Vai tā kādreiz **atsāks** pukstēt? (K) Mēs gribējām precēties, man šuvēja jau **bija iesākusi** šūt kāzu kleitu. (K)

2) modificētāji, kas norāda ar nenoteiksmi apzīmētās darbības **turpinājumu, ilgšanu**: *nebeigt, palikt, turpināt* u. c., piem.: *Esmu pārlicināts, ka dzīve **nebeigs** mani pārsteigt arī turpmāk.* (K) *Ja iedzīvotāji **paliek** dzīvot denacionalizētajā namā, jārēķinās, ka īres griesti var strauji kāpt.* (K) *Vēl apmēram pusstundu **turpinām** vārīt uz lēnas uguns.* (K)

3) modificētāji, kas norāda ar nenoteiksmi apzīmētās darbības **beigas**: *aprauties, apstāties, beigt, mītēties, stāt, pārstāt, norimt, norimties, pierimt, rimt, rimties* u. c., piem.: *Pērn puķu audzētāji **beidza** maksāt aizņēmumu un paņēma jaunu.* (K) *Kad bērni **pārstāj** fantazēt?* (K)

963. §.

Modālo modificētāju semantiskās grupas:

1) darbības vārdi, kas izsaka **prasmī, paražu, spēju, iespēju** vai – noliegumā – **ko pretēju**: *drīkstēt, ierast, jaudāt, mācēt, mēgt, pagūt, prast, spēt, varēt* u. c., piem.: *Sarkanajā āboliņā aitas **drīkst** ganīt tikai otrajā gadā pēc sēšanas un tikai pēc atāla nopļaušanas.* (K) *Ļoti daudzi no mums **ieraduši** nomainīt realitāti pret savām domām, iedomām un apsvērumiem.* (K) *Lai cilvēks **spētu** kaut ko radīt, viņam **ir jābū** ieklausīties klusumā un ieiet savā iekšējā telpā.* (K)

2) darbības vārdi, kas izsaka **nodomu, gribu, tieksmi, gatavošanos**: *apņemties, censties, gatavoties, grasīties, gribēt, gribēties, iedrošināties, kārot, mēģināt, tiekties, tīkot, uzdrošināties, vēlēties* u. c., piem.: ***Centāmieš** nokļūt uz pareizā ceļa, bet pēc vairāku stundu braukšanas atkal iestīgām.* (K) *Prasīju, vai tad viņi **gatavojas** arī precēties.* (K) ***Gribētos** šeit palikt ilgāk, esmu iepazinusi daudz jaunu draugu.* (K) ***Esmu mēģinājis** špikot skolas gadus, bet skolotāji bija ļoti manīgi.* (K)

3) darbības vārdi, kas izsaka **nevēlēšanos, nepatiku, vilcināšanos, vairīšanos**: *baidīties, derties, kaunēties, kautrēties, kavēties, liegties, riebties, sargāties, vairīties, vilcināties* u. c., piem.: *Parasti pircēji **baidās** šos produktus pirkt, jo nezina, kā tos pagatavot.* (K) *Kas notiek, ja vecāki, vēloties bērnu pasargāt, slēpj savas emocijas un **kavējas** atklāt faktu, ka ģimenē ienāks trešais – bērnam svešs cilvēks?* (K) ***Riebjas** lasīt mūžīgo „kurš” vienkāršā „kas” vietā, adverbu verba vietā, bezgalīgos prievārdus un to lietojumu nevietā.* (K)

4) darbības vārdi, kas izsaka **nenovēršamību, vajadzību**: *klāties, pieklāties, nākties, pienākties, vajadzēt, derēt* u. c., piem.: *Turpmāk viņu **pieklājas** godāt par seru Miku.* (K) *Man pat **nācās** pielaikot bārdu un kļūt par Ziemassvētku vecīti.* (K) *Ja nebūtu makulatūras, **vajadzētu** nocirst 7579 kokus, lai saražotu atbilstošu papīra daudzumu, lēš akcijas rīkotāji.* (K) *Kādam **derētu** salīdzināt vairākus angļu valodā izdotos Kanta darbu tulkojumus – cik ļoti tie atšķiras?* (G)

964. §.

Izpausmes veida modificētāji ir darbības vārdi, kas izsaka **nejaušību**: *gadīties, izdoties, laimēties, trāpīties* u. c., piem.: *Domāju, nu labi, mūsu paaudzei **gadījās** piedzimt tādos laikos.* (K) *Kāpēc latviešiem **izdodas** vienoties tikai ekstrēmos apstākļos?* (K) *Man **laimējās** būt īstajā vietā un īstajā laikā.* (K)

965. §.

Izteicējā iespējams lietot arī vairākus (parasti divus) modificētājus vienlaikus. Piem., ar modālu un fāzes nozīmi, ar modālu un izpausmes veida nozīmi vai divus modālas nozīmes modificētājus: *Mēs ar viņu jau sazinājāmies, un viņš **varētu sākt** strādāt jau*

nākamnedēļ. (K) *Darot pašam, vienmēr var gadīties saslapināties, nosmērēties, nokrist vai arī – tikt sveikā cauri un tālāk iet kā uzvarētājam.* (K) *Kādos gadījumos maksātājs var izvēlēties maksāt fiksēto ienākuma nodokli?* (K)

966. §.

Modificētāji var iekļauties arī citās konstrukcijās, ne tikai izteicējā un galvenajā locekļī. Šādos gadījumos modificētājs ir divdabja, nevis finītā formā. Piem., modificētājs var tikt izmantots savrupinātā divdabja konstrukcijā: [...] *vienam no mums būs jādodas uz ārzemēm labākas maizes meklējumos, jo, **paliekot** strādāt Latvijā, nav izredžu nomaksāt visus kredītus.* (K)

Modificētājs kopā ar nenoteiksmi var tikt lietots vārdkopā, kas veic atributīvu funkciju: *Vidēji par 4% pieaudzis **smēkēt pamēģinājušo** skolnieču īpatsvars vidusskolā.* (K)

Iespējami arī gadījumi, kad modificētājs ietilpst saitiņas (kā sintaktiska elementa) sastāvā, piem.: *Vientulība **mēdz būt** lipīga.* (K) ***Pieklājās** būt pieticīgam un kautrīgam.* (K) *Tomēr pavisam drīz jau dienas atkal **sāks** klūt garākas.* (K)

6.2. Darbības vārda gramatiskās kategorijas

6.2.1. Laika kategorija

967. §.

Laiks ir darbības vārda gramatiskā kategorija, kas izsaka darbības attieksmi pret runas momentu vai citas darbības laiku (sk. CODL 1997: 374; VPSV 2007: 203; Trask 2007: 294, 295).

968. §.

Runas moments ir nosacīts apzīmējums laika posmam, kurā norisinās saziņa un attiecībā pret kuru tiek vērtēta darbības īstenošanās (Kalnača 1996: 79; Paegle 2003: 96). Darbība var noritēt vienlaikus ar runas momentu, resp., tagadnē, pirms vai pēc tā, resp., pagātnē vai nākotnē (ODEG 1994: 395). Tātad darbības vārda laika nozīmju dalījums balstās uz trim pazīmēm – **vienlaicīgumu, iepriekšējumu, sekojamību**. Šīs pazīmes ir būtiskas arī tad, ja darbības norise tiek vērtēta attiecībā pret citas darbības laiku.

969. §.

Laika kategorijas pamats latviešu valodā ir triju laiku – tagadnes, pagātnes un nākotnes – sistēma. Katrā laikā ir trīs vienkāršās un trīs saliktās laika formas. Tādējādi darbības vārda laika kategorijas paradigmu veido sešas laika formas – vienkāršā tagadne, vienkāršā pagātne, vienkāršā nākotne, saliktā tagadne, saliktā pagātne, saliktā nākotne (MLLVG 1959: 583, 584; Kalme, Smiltnece 2001: 225; Nītiņa 2001₁: 71; Paegle 2003: 97).

970. §.

Darbības vārda laika kategorijas galvenais uzdevums ir izteikt dažādas cilvēka pasaules uztveres nosacītas laika attieksmes. Cilvēka apziņā esošais laiks ir subjektīvs, jo tā izpratne balstās apkārtējās pasaules norišu atspoguļojumā domāšanā (Sūna, Oļševskis 1993: 141; ODEG 1994: 395; Klein 1994: 1). Laika kā noteikta procesa nojēgums valodā ir cilvēka esamības nosacīts – cilvēka eksistence ir tagadne, posms pirms tās – pagātne, tikai gaidāmais vai iespējamais – nākotne (Paulauskienē 1994: 325, 326; Kalnača 1996: 75). Sākotnējā laika uztvere apziņā bijusi aplveidīga, vēlāk pievienojusies lineāra izpratne par laiku kā procesu no pagātnes

uz nākotni ar starpposmu tagadnē. Abu laika uztveres veidu apvienojums ir spirālveida laika izpratne, kas raksturīga mūsdienu cilvēkam – dabas procesi, no vienas puses, nosaka aplveidīgu laika priekšstatu, cilvēces fiziskā un garīgā vēsture, no otras puses, veido taisnvirziena laika nojēgumu (Гуревич 1984: 103–166).

971. §.

Laika attieksmju atspoguļojums valodas gramatiskajā sistēmā visskaidrāk vērojams darbības vārda darāmās kārtas īstenības izteiksmē, kur latviešu valodā ir simetrisks trīs vienkāršo un trīs salikto laika formu kopums tagadnē, pagātnē un nākotnē, kā arī daudzveidīgs laika formu kontekstuālais lietojums (Paegle 2003: 97). Tāpēc šo formu kopumu var uzskatīt par darbības vārda laika formu funkcionālās sistēmas centru (Paulauskienė 1994: 326).

972. §.

Par perifēriju uzlūkojamas neīstenības izteiksmju (atstāstījuma izteiksmes, vēlējuma izteiksmes un vajadzības izteiksmes) laika formas, ciešamās kārtas laika formas, kā arī darbības vārda divdabja formas. Šīm darbības vārda formām laika attieksmju paušana nav to pamatfunkcija, galvenā ir modalitātes, kārtas nozīmes vai darbības secīguma izteikšana.

973. §.

Atstāstījuma, vajadzības un vēlējuma izteiksmes formas izteiktās laika nozīmes ziņā parasti pieskaņojas konteksta īstenības izteiksmes laika formām, attiecībā pret tām izsakot vienlaicīgumu, iepriekšējumu vai sekojamību.

974. §.

Laika attieksmes – vienlaicīgumu vai iepriekšējumu – izsaka arī darbības vārda divdabja formas. Tagadnes lokāmie divdabji (darāmās kārtas divdabji ar izskaņām *-oš-s*, *-oš-a*, *-oš-ies*, *-oš-ās*, ciešamās kārtas divdabji ar izskaņām *-am-s*, *-am-a*, *-ām-s*, *-ām-a*), daļēji lokāmais divdabis (ar izskaņām *-dam-s*, *-dam-a*, *-dam-ies*, *-dam-ās*) un nelokāmie divdabji (ar formantiem *-ot*, *-oties*; *-am*, *-amies*, *-ām*, *-āmies*) parasti izsaka darbību, kas ir vienlaicīga ar galveno teikuma darbību jeb vienlaicīgumu, piem.: *Sutīgs dienvidus, karsējoša saule.* (Dz. Sodums) *Investori sūdzas par ostu pārvaldes nelōģisku un ne-caurskatāmu rīcību.* (Ir) *Ļaudis bēg kā varēdami. Kuģos un laivās.* (M. Zīverts) *Prezidents runāja, rokas cilādams.* (V. Belševica) *Re, kā nupat ielīdu svešā ābeļdārzā – gluži nemanot.* (M. Zīverts) *Pie apvāršņa jau var nojaust briestam sadursmes par veselības aprūpes apmaksas sistēmu.* (Ir)

Pagātnes lokāmie divdabji (darāmās kārtas divdabji ar galotni *-is* un izskaņām *-us-i*, *-ies*, *-us-ies*, ciešamās kārtas divdabji ar izskaņām *-t-s*, *-t-a*) izsaka darbību, kas norisinājusies pirms galvenās teikuma darbības jeb iepriekšējumu, piem.: *Viens rotnieks pārbijies ziņo, ka pretiniekiem esot jauns ierocis.* (Dz. Sodums) *Pārmaiņas pēc Bille gāja aizmiegtām acīm.* (V. Belševica)

975. §.

Ciešamajā kārtā, tāpat kā darāmajā kārtā, īstenības izteiksmē ir sešas laika formas, arī atstāstījuma un vēlējuma izteiksmju laika formu sistēma abās kārtās ir līdzīga. Ciešamās kārtas laika formu nozīme un lietojums parasti sakrīt ar attiecīgajām darāmās kārtas laika formām. Atšķirīga ir ciešamās kārtas laika formu veidošana, kas aplūkota nodaļā par kārtas kategoriju. Tā kā ciešamās kārtas formu galvenā funkcija ir tādas darbības izteikšana, kam nav svarīgs veicējs, tad laika nozīmju izteikšana arī šo formu sakarā uzskatāma par perifēriju.

6.2.1.1. Darbības vārda laika formu veidošana

976. §.

Laika formas ir darbības vārda gramatiskās formas, kas norāda uz darbības norisi attiecībā pret runas momentu vai citas darbības laiku (sk. VPSV 2007: 202, 203). Latviešu valodā vienkāršās laika formas ir sintētiskas (vienkāršā tagadne, vienkāršā pagātne, vienkāršā nākotne), saliktās – analītiskas formas (saliktā tagadne, saliktā pagātne, saliktā nākotne), kas nosaka vienkāršo un salikto laika formu formālu resp. formveidošanas opozīciju.

6.2.1.1.1. Vienkāršās laika formas

977. §.

Vienkāršās laika formas ir sintētiskas darbības vārda formas, kam laika nozīme parasti ietverta tagadnes, pagātnes vai nākotnes celmā un kas attiecīgi izsaka darbību tagadnē, pagātnē, vai nākotnē (VPSV 2007: 444), piem.: *Es redzu, ka aiz namiem un mežu puduriem jau zaļgani blāzmo jauna diena.* (A. Johansons) *Visapkārt šķindēja trauki, skanēja karotes un naži.* (Anšl. Eglītis) *Bille [albumu] neņems. Uzmetīsies ar ceļiem uz krēsla un pašķirstīs tāpat, neņemdama.* (V. Belševica)

978. §.

Laika nozīmes izteikšanas līdzekļi darbības vārda tagadnes, pagātnes un nākotnes celmos latviešu valodā ir daudzveidīgi – gan morfoloģiski (sufiksācija), gan morfonoloģiski (patskaņu un līdzskaņu mijas, skaņu vēsturiskais zudums, interfiksācija).

Vienkāršā tagadne

Vienkāršās tagadnes celmu veidošana ir apskatīta 6.3. apakšnodaļā „Darbības vārda konjugēšana”; sk. arī darbības vārda formu paraugus 6.4. apakšnodaļā „Darbības vārda formu paraugi personās, laikos un kārtās”.

Vienkāršā pagātne

979. §.

Vienkāršās pagātnes celmi tiek veidoti:

1) izmantojot vēsturiski nepārveidotu nenoteiksmes celmu, t. i., pagātnes celms sakrīt ar nepārveidotu nenoteiksmes celmu (pirmās konjugācijas darbības vārdiem), piem.: **INF – VP** *aug-t – aug-u, nes-t – nes-u, ar-t – ar-u, sāk-t – sāk-u, cep-t – cep-u, deg-t – deg-u, glāb-t – glāb-u, kāp-t – kāp-u, rak-t – rak-u, lip-t – lip-u, klup-t – klup-u, vilk-t – vilk-u, plīs-t – plīs-u, sil-t – sil-u, nir-t – nir-u, tilp-t – tilp-u, pirk-t – pirk-u, griez-t – griez-u, lauz-t – lauz-u, lūz-t – lūz-u, cirs-t (< *cirt-t) – cirt-u, mes-t (< *met-t) – met-u, ves-t (< *ved-t) – ved-u, spries-t (< *spried-t) – spried-u, tī-t (< *tin-t) – tin-u;*

2) ar skaņu mijām (pirmās konjugācijas darbības vārdiem) – saknes patskaņu miju (piem., **INF – VP** *cel-t – cēl-u, vel-t – vēl-u, dzer-t – dzēr-u, ķer-t – ķēr-u, šķir-t – šķīr-u, vil-t – vīl-u, lie-t – lēj-u, skrie-t – skrēj-u, slie-t – slēj-u, sie-t – sēj-u, stum-t – stūm-u, kul-t – kūl-u, kraut – krāv-u, pļaut – pļāv-u, žaut – žāv-u, au-t – āv-u, šūt – šuv-u), priekšējās rindas patskaņu noteikto miju (piem., **INF – VP** *sauk-t – sauc-u, liek-t – liec-u, brauk-t – brauc-u, rūk-t – ruc-u, dūk-t – duc-u, plūk-t – pluc-u, teik-t – teic-u, slēg-t – slēdz-u, klieg-t – klie dz-u, lūg-t – lūdz-u, lieg-t – liedz-u, dieg-t – diedz-u);**

3) nenoteiksmes celmam pievienojot piedēkli *j* (daļai pirmās, kā arī otrās un trešās konjugācijas darbības vārdiem, piem., **INF – VP** *sē-t – sēj-u, krā-t – krāj-u, klā-t – klāj-u, rā-t – rāj-u, domā-t – domāj-u, runā-t – runāj-u, ogo-t – ogoj-u,*

ravē-t – ravē-j-u, medī-t – medī-j-u, lasī-t – lasī-j-u, darī-t – darī-j-u, vārī-t – vārī-j-u, audzinā-t – audzinā-j-u, mēģinā-t – mēģinā-j-u, līdzinā-t – līdzinā-j-u, sveicinā-t – sveicinā-j-u, vicinā-t – vicinā-j-u, dziedā-t – dziedā-j-u, sargā-t – sargā-j-u, mīlēt – mīlēt-j-u, gulēt – gulēt-j-u);

4) nekārtnajiem darbības vārdiem – izmantojot no nenoteiksmes atšķirīgus saknes resp. celmus, piem., **INF – VP** *būt-t – bij-u, ie-t – gā-j-u, do-t – dev-u.*

Vienkāršā nākotne

980. §.

Vienkāršās nākotnes formas tiek veidotas pēc vienota modeļa, nenoteiksmes celmam pievienojot nākotnes piedēkli *-š-* (vienskaitļa pirmajā personā) vai *-s-* (visās pārējās personu formās) visu konjugāciju darbības vārdiem, piem.: **INF – VN** *aug-t – aug-š-u, aug-s-i, aug-s, aug-s-im, aug-s-it (//-iet), aug-s; domā-t – domā-š-u, domā-s-i, domā-s, domā-s-im, domās-it (//-iet), domā-s; lasīt – lasī-š-u, lasī-s-i, lasī-s, lasī-s-im, lasī-s-it (//-iet), lasī-s.*

981. §.

Pirmās konjugācijas darbības vārdiem, kam sakne beidzas ar *t, d, s, z*, vienkāršās nākotnes formā starp sakni un nākotnes piedēkli ir interfikss *-ī-*, kas novērš neērtas līdzskaņu kopas (sk. Paegle 2003: 98; Kalnača 2004₂: 81; arī Vulāne 1997: 286; Kalme, Smiltiece 2001: 237), piem., *mes-t – met-(ī)-š-u, met-(ī)-s-im; ves-t – ved-(ī)-š-u, ved-(ī)-s-im; dzis-t – dzis-(ī)-š-u, dzis-(ī)-s-im; lūz-t – lūz-(ī)-š-u; lūz-(ī)-s-im.*

6.2.1.1.2. Saliktās laika formas

982. §.

Saliktās laika formas ir analītiskas darbības vārda formas, kas izsaka iepriekš notikušas pabeigtas darbības rezultatīvu vērtējumu tagadnē, pagātnē vai nākotnē (VPSV 2007: 336), piem.: *Šodien Bille ar vecmāti ir gājušas ilgi un gari.* (V. Belševica) *Dažas dienas vēlāk es kādā smagā mašīnā atstāju Talsus, un rakstnieks bija atnācis mani pavadīt* (A. Johansons). *Jaunība būs pagājuši, bet kas padarīts?* (G. Priede) Saliktās laika formas var norādīt arī uz sasniegtu fizisku vai garīgu stāvokli kā iepriekšējās darbības rezultātu, piem.: *Esmu izsalkusi.* (Anšl. Eglītis) *Viņš bija ļoti nobažījies.* (G. Priede) *Pati drīz būsū palikusi bez nerviem, bet cenšos bērnam izdabāt.* (Cālis) Salikto laika formu kopums nozīmes un gramatiskā noformējuma ziņā ir pretstats vienkāršajām laika formām.

983. §.

Saliktās laika formas valodā tiek veidotas no diviem komponentiem – palīgdarbības vārda *būt* finītā formā tagadnē, pagātnē vai nākotnē kopā ar lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi, piem.: *esmu audzis (-usi), biju audzis (-usi), būsū audzis (-usi); esi domājis (-usi), biji domājis (-usi), būsi domājis (-usi); ir lasījis (-usi), bija lasījis (-usi), būs lasījis (-usi); esam auguši (-as), bijām auguši (-as), būsīm auguši (-as); esat domājuši (-as), bijāt domājuši (-as), būsit (//-iet) domājuši (-as); būs lasījuši (-as), bija lasījuši (-as), būs lasījuši (-as)* (salikto laika formu paradigmu sk. 6.4. apakšnodaļā „Darbības vārda formu paraugi personās, laikos un kārtās”).

984. §.

Laika nozīme ietverta gan palīgdarbības vārda, gan divdabja celmā. Palīgdarbības vārds norāda laiku attiecībā pret runas momentu, savukārt divdabjis – iepriekš notikušu

pabeigtu darbību. Tādējādi, vienā gramatiskajā formā apvienojoties divējādām laika nozīmēm, valodā ir iespējams iepriekš notikušas darbības seku vērtējums tagadnē, pagātnē vai nākotnē – atkarībā no saziņas situācijas.

985. §.

Saliktajā laika formā ietilpstošais divdabīs norāda arī vīriešu vai sieviešu dzimti, teikuma gramatiskajā centrā izteicējam saskaņojoties ar teikuma priekšmetu, piem.: *Brālis ir bijis Londonā; Mana māsiņa pagājušā vasarā bija aizbraukusi uz Itāliju*. Tā kā teikuma priekšmets latviešu valodā visbiežāk ir nominatīvā, lokāmajam darāmās kārtas divdabīm saliktās laika formas sastāvā ir tikai vienskaitļa vai daudzskaitļa nominatīva forma.

986. §.

Latviešu valodā saliktās tagadnes vienskaitļa vai daudzskaitļa trešajā personā mēdz izlaist palīgdarbības vārdu *ir*, t. i., sastopama palīgdarbības vārda nullforma, piem.: *Par ko īsti [ir] mēģinājis stāstīt Vecais Stenders savas grāmatas 25 nodaļās?* (J. Stradiņš) Retāk sastopama ir palīgdarbības vārda nullforma citās personās vai citās laika formās, piem., saliktās pagātnes vienskaitļa trešajā personā: *Pie vārtiem Sveilis vēl atskatījās. Kā tad – arī viņa [bija] skatījusies pakaļ un nu žigli iemetās iekšā [mājā]*. (A. Upīts) (plašāk sk. 947.–949. §).

6.2.1.2. Darbības vārda laika formu lietošana

987. §.

Darbības vārda laika kategorija nozīmes un lietojuma ziņā ir morfoloģiski sintaktiska, jo laika formu semantika īstenojas kontekstuāli (Paulauskienė 1994: 326). Latviešu valodā ikviena laika forma ir polisēmiska, t. i., katrai formai ir sava pamatnozīme jeb semantiskais invariants un atvasinātas nozīmes jeb konteksta nosacīti varianti (Kalnača 2011₃: 19). Laika formas pamatnozīme ir t. s. paradigmātiskā nozīme, kas formai piemīt neatkarīgi no kontekstuālā lietojuma un ko nosaka formas celmā ietvertā laika nozīme. Atvasinātās nozīmes ir t. s. sintagmatiskās nozīmes, kas nosakāmas tikai kontekstā.

988. §.

Atkarībā no saziņas situācijas laika formas nozīme var īstenoties divējādi (Kalnača 1996; Гак 2000: 29; Kalnača 2011₃: 27):

1) kontekstā laika forma tiek lietota savā pamatnozīmē resp. paradigmātiski, piem.: *Klusāk, lūdzu! Man nāk miegs*. (M. Zīverts) *Pastāsti labāk, ko tu darīji visus šos gadus?* (L. Stumbre) *Katram gadījumam sagatavošu tomēr nelielu uzrunu*. (G. Priede) *Esmu tev atvainojies jau vismaz trīs reizes*. (L. Stumbre) *Jākobs Lencs jau agri bija izšķīries nodoties rakstniecībai, pa daļai arī filozofijai*. (A. Johansons) *Šo grāmatu pēc kāda laika būšu izlasījis arī es*. (G)

2) kontekstā laika forma tiek lietota citā, no pamatnozīmes atšķirīgā nozīmē resp. sintagmatiski, veidojoties formas un satura asimetrijai – formāli laika forma norāda uz vienu nozīmi, taču konteksts orientē uz citu nozīmi, piem., vienkāršās tagadnes forma ar nākotnes nozīmi teikumā *Mēs rīt no rīta braucam uz dabas parku*. (Anšl. Eglītis) vai arī vienkāršās tagadnes forma ar pagātnes nozīmi teikumos *Vakarnakt pat. Viens nāk pretī pa kāršu laipu. Vācu ķivere. Zobos cigārs*. (Dz. Sodums) Šādā laika formu lietojumā parasti vairs nav vērojama tieša saikne ar runas momentu.

989. §.

Laika formu polisēmija ir laika formu sinonīmijas cēlonis – laika formas lietojums citā, no pamatnozīmes atšķirīgā funkcijā var būt sinonīmisks citas laika formas pamatnozīmei, piem., vienkāršās tagadnes forma ar nākotnes nozīmi teikumā *Mēs rīt no rīta braucam uz dabas parku* ir sinonīmiska vienkāršās nākotnes formai tās pamatnozīmē, sal. *Mēs rīt no rīta brauksim uz dabas parku*.

990. §.

Laika formu daudznozīmība ir saistīta ar noteiktām darbības vārda funkcijām tekstā (par to sk. 6.2.1.2. apakšnodaļu „Darbības vārda laika formu lietošana”). Pirmkārt, laika formu lietojums var būt saistīts ar modalitāti – it īpaši vienkāršās un saliktās nākotnes formām, teksta autoram kādu iemeslu dēļ vēloties distancēties no teksta satura vai vēloties īpaši aktualizēt izsakāmo informāciju. Otrkārt, laika formas, izņemot salikto nākotni, var izteikt darbības vispārinājumu, paužot kādu ideju, padomu vai abstrahētu spriedumu par kādu parādību vai faktu. Ceturtkārt, laika formas, izņemot salikto nākotni, var tikt lietotas kā vēstījuma laiki, ja teksta fragmentā vai visā tekstā kopumā dominē viena laika forma. Visplašāk šādi tiek lietota vienkāršā tagadne un pagātne, bet sastopamas arī citas laika formas.

991. §.

Latviešu valodā laika formu lietojums saliktā teikumā neprasa savstarpēju saskaņošanu visās teikuma daļās viena laika ziņā – tagadnē, pagātnē vai nākotnē. Tā, piem., ja vienā salikta teikuma daļā ir pagātne, otrā teikuma daļā, parasti palīgteikumā, iespējama arī tagadne vai nākotne (piemērus sk. turpmāk laika formu funkciju aprakstā) (par šādu vienkāršās tagadnes lietojumu sk. MLLVG 1959: 589). Šāds laika formu lietojums vairs nav saistīts ar runas momentu, laika nozīmju atskaites punkts ir galvenā teikuma darbība, attiecībā pret to var tikt izteikta iepriekšējuma, vienlaicīguma vai sekojamības nozīme.

992. §.

Uz kontekstuālu lietojumu balstās arī vienkāršo un salikto laika formu sinonīmija (Kalnača 2011₃: 21–27). Latviešu valodā vienkāršās laika formas noteiktos gadījumos iespējams lietot salikto laika formu funkcijā, bet parasti nav vērojams pretējs lietojums (par to sk. 6.2.5.2. apakšnodaļu „Veida un laika nozīmju saikne”). Vienkāršajām laika formām trūkst rezultativitātes, kas ir būtiska salikto laika formu pazīme. Tas nosaka, ka vienkāršo un salikto laika formu opozīcijā nemarkētais loceklis ir vienkāršo laika formu sistēma, kura noteiktos apstākļos var uzņemties marķētā locekļa – salikto laika formu – funkcijas.

993. §.

Ikviena laika forma gan pamatnozīmē, gan atvasinātajā nozīmē var būt lietota **absolūti** vai **relatīvi**, t. i., laika formām iespējams šķirt absolūtas un relatīvas nozīmes (MLLVG 1959: 584, 585; Paegle 2003: 96, 97; Kalnača 2011₃: 19). Ja laika atskaites punkts ir runas moments, šāds laika formas lietojums ir absolūts (piem., *Minna, tu ne-jūties labi?* (G. Priede) *Bille izgāja dārzā*. (V. Belševica) *Aktrise izlidos pusčetros uz Ņujorku un tālāk uz Parīzi*. (Anšl. Eglītis)), ja atskaites punkts ir citas darbības laiks, laika formai ir relatīvs lietojums – parasti palīgteikumos, divdabja formās, neīstenības izteiksmēs (piem., *Es biju iedomājusies, ka patiesība mani darīs labāku*. (M. Zīverts) *Vēsts, ka aktrise maina aģentu un studiju, izplatījās ātri*. (Anšl. Eglītis) *Dzimstības palielināšana ir sarežģīts uzdevums, tāpēc jo cītīgāk būtu jāstrādā, lai Latvijai piesaisītu jaunos cilvēkus, palīdzot viņiem iekļauties darba tirgū*. (Ir)

6.2.1.2.1. Vienkāršās laika formas

Vienkāršā tagadne

994. §.

Pamatnozīme

Vienkāršā tagadne ir darbības vārda laika forma, kas izsaka darbību, kura notiek vienlaicīgi ar runas momentu (VPSV 2007: 445), piem.: *Agneses patlaban **nav** mājās.* (Anšl. Eglītis) *Sniegs **top** valgs. **Kūst.*** (G. Saliņš) *Jau pāri leišu siliem zosis **laižas** / un naktī **Susējā sāk** ledus lūzt.* (V. Toma)

995. §.

Atvasinātās nozīmes:

1) Laika vispārinājums:

a) konstatējot ikdienišķu faktu vai regulāri notiekošu darbību: *Viņš **ir** liels tūrists, kas **krāj** piemiņlietas.* (Dz. Sodums) *Mājās ēdienu **gatavoju** reti, vienīgi brīvdienās.* (Ieva) *Jānis, tāpat kā māsa, **apmeklē** mazo bērnu skoliņu Siguldā.* (Diena)

b) sakāmvārdos un parunās, vispārīga satura spriedumos: *Mēs dieva likumu **nesam** / kā savu ēnu.* (V. Toma) *Latvija **ir** viena no zaļākajām valstīm pasaulē.* (Ir) *Draugus mēs tik bieži vis **nemainām.*** (G. Priede)

c) konstatējot visiem zināmu, nereti aksiomātisku vai no cilvēka darbības neatkarīgu faktu: *Zeme **riņķo** ap Sauli un **griežas** ap savu asi.* (LIIS) *Pavasārī laiks Latvijā arvien **top** siltāks un zeme **mostas** – dīgst zāle, kokiem **plaukst** lapas.* (G) *Mēs zinām, ka pēc vasaras **nāk** rudens un vēlāk ziema.* (NRA)

2) Nākotnes funkcija – parasti aprakstot kādus nākotnē paredzamus vai iecerētus notikumus: *Bet vai tikai tas būs labi? Ja tu dzersi. Un, ja nu tevi **atlaiž** (/ atlaidīs) no darba, ko tad?* (G. Janovskis) *Nākamgad **dodamies** (/ dosimies) uz Vāciju, lai piedalītos mākslas gadatirgos.* (Diena) *Ja nu pēc šīs vēstules viņš jums vairs **neatbildēs**?* (M. Zīverts)

3) Pagātnes funkcija – parasti atstāstot vai atceroties kādus pagātnes notikumus: *Neaicināts un negaidīts, kā tovakar uz kuģa, tu **uzkulies** cilvēkam, kam **gadās** mazs vājuma brīdis un tas uz divām minūtēm **aizmirst** valdīt mēli un tev kaut ko **izstāsta.*** (G. Janovskis) *Eju vakarrīt pa Kalpaka bulvāri, **brauc** tramvajs. **Izkāpj** eleganta jauna kundze ar trim sudrablapsām un bērnu. Bērns **aizskrien.** Pa priekšu, pāri ielai.* (Anšl. Eglītis)

4) Vēstījuma laiks – viss teksts vai teksta fragments ir vienkāršajā tagadnē (daļliteratūrā, pasakās, teikās, lietišķajos un zinātniskos tekstos utt.): *Te **ir** aizvējš un pilnīgs klusums. Tikai pašus augšējos zarus **skar** vējš, un tie viegli **drebina** nedaudzas vēl atlikušās lapas. Dziļāk mežā reizēm **iečikstas** kāds vēja berzēts stubrns. Pelēka vāvere kaut ko **strādā** zem liela ozola. Es klusām **pieeju** tuvāk, un viņa no manis **nebīstas.** Viņa **izrok** mazu bedrīti, **noslēpj** tur zīli un **aizkaš** ciet. Tad **palec** uz priekšu, cēli **izplīvina** savu kuplo asti un **rok** tālāk. Viņa cītīgi **gādā** par krājumiem aukstajam laikam.* (G. Janovskis)

5) Darbības aktualizācija, vēstījuma tekstā no pagātnes laika formām notikumu kulminācijā pārejot uz vienkāršās tagadnes formām: *Blics un Strauss, kājās pielēkuši, taisījās gāzties viens otram virsū. Bet abēju draugi un piekritēji aiz svārkciem rāva katru uz savu pusi un izšķīra atkal... Kam tas **nāk** par sliktu, ja kapitāli **krājas**, ja peļņa **aug**? Nevienam, ne bagātajam, ne nabagam! Šodien **ir** vēsturiska diena: visa tauta **lūkojas** uz „Vienības” biedriem un **gaida**, vai viņi paliks savā šaurajā kaktiņā vai izies plašā kultūras pasaulē [...] Aplausi, bravo saucieni, kāju un krēslu rībināšana... Tomēr piekritēju troksnis drīz pārmāca un noveica pretiniekus.* (A. Upīts)

6) Saliktās tagadnes funkcija, izsakot iepriekš notikušas darbības seku vērtējumu tagadnē (modāls lietojums, kas palīdz īpaši uzsvērt teksta autora negatīvu vai, retāk,

pozitīvu situācijas vērtējumu): *Jūs **aizmirstat** (/ esat aizmirsis), kur atrodaties!* (M. Zīverts) *Jūs **aizmirstat** (/ esat aizmirsis), ka filmas ir arī jāpārdod.* (Anšl. Eglītis) *Jūs neizskatāties sevišķi priecīga. Vai varbūt es **kļūdos** (/ esmu kļūdījies)?* (R. Ezera)

7) Vienlaicīguma nozīme (parasti palīgteikumos vai salikta sakārtota teikuma daļā) attiecībā pret galveno teikuma darbību; šāds vienkāršās tagadnes izteiktais vienlaicīgums var īstenoties gan pagātnē, ja galvenā teikuma darbība norisinās šai laikā, gan nākotnē, piem., **pagātne**: *Bibliotēkas vēstures gaita bija dramatiska, kā visa mūsu dzimtenes vēsture. Bija laiki, kad šķita – viss **iet** bojā, viss **grūst**.* (J. Stradiņš); **nākotne**: *Es apsēdīšos tev līdzās, jo tā es **varu** atbalsīt galvu uz tava pleca un pasapņot.* (M. Zīverts)

Vienkāršā pagātne

996. §.

Pamatnozīme

Vienkāršā pagātne ir darbības vārda laika forma, kas izsaka darbību, kura ir notikusi pirms runas momenta (VPSV 2007: 445), piem.: *Andrejs pēc darba steidzīgi **devās** uz istabu.* (I. Leimane) *Pa Tallinas ielu vecāmāte **nogriezās** uz Marijas ielas pusi.* (V. Belševica) *Kaut kur tālumā **iedūcās** mašīna un **tuvojās** viesnīcai.* (G. Janovskis)

997. §.

Atvasinātās nozīmes:

1) Laika vispārinājums (parasti sakāmvārdos, parunās, vispārīga rakstura spriedumos): *Atnāca laime, **pietrūka** prāta.* (LSUP) *Rietumeiropas manīrēs skolotais dzejnieks ātri **iekļāvās** Rīgas labākajā sabiedrībā.* (A. Johansons) *Tālivaldis **nemīlēja** domāt par pagātņi.* (Anšl. Eglītis)

2) Vēstījuma laiks – viss teksts vai teksta fragments ir vienkāršajā pagātnē: *Bille **nopūtās** un **pieķērās** vecaimātei ciešāk pie rokas. Marijas iela **bija** daudz smalkāka par Vārnu ielu. Te biežāk **brauca** vieglie ormaņi. Jumti, zirgu muguras un ormaņu cepures **spīdēja** drēgnumā un uguni atspulgos. Reizēm pat mīksti **aizrūca** spožs limuzīns – tīrais brīnums. Vārnu ielā tādu **neredzēja** nekad.* (V. Belševica)

3) Saliktās tagadnes funkcija, izsakot iepriekš notikušas darbības seku vērtējumu tagadnē – *Tagad te ir mežs, bet kādreiz **bija** (/ ir bijušas) lielas mājas.* (J. Janševskis) *Gribu zināt, vai ir kas vēl ļaunāks par to, ko **piedzīvoju** (/ esmu piedzīvojis) es.* (I. Grebзде)

4) Saliktās pagātnes funkcija, izsakot iepriekš notikušas darbības seku vērtējumu pagātnē: *Pēc saules, kad **norasoja** (/ bija norasojuši) zāle un koki, uzlēca mēness.* (I. Leimane) [...] *kad vīri **novilka** (/ bija novilkuši) kažokus un sievietes noņēma (/ bija noņēmušas) lakatus, nāca redzamas vecas un jaunas sejas.* (E. Virza)

Vienkāršā nākotne

998. §.

Pamatnozīme

Vienkāršā nākotne ir darbības vārda laika forma, kas izsaka darbību, kura notiks pēc runas momenta (VPSV 2007: 444), piem.: *Ar vārdiem tagad es **gleznošu** kluso dabu.* (L. Tauns) *Šovasar mēs beidzot šo māju **savedīsim** kārtībā.* (L. Stumbre)

999. §.

Atvasinātās nozīmes:

1) Laika vispārinājums (parasti sakāmvārdos, parunās, vispārīga rakstura spriedumos): *No meža ābeles gardus ābolus **nesagaidīsi**.* (LSUP) *Tev pašam **būs** labāk, ja otram **piedosi**.* (Ir) ***Nepiederēs** tev Mona Līza, / **nepiederēs** nekad.* (G. Saliņš)

2) Vēstījuma laiks – viss teksts vai teksta fragments ir vienkāršajā nākotnē (parasti aprakstot kādu iecerētu nākotnes darbību): *No Kalnamuižas, Vircavas un Sesavas pēc sešām dienām vedīs uz Jelgavu auzas un miežus. Brauks savi divi simti vezumu, katrā pa vairākiem maisiem. Braucēji būs visi mūsējie, gados vecāki vīri [...] Katrā vezumā būs vienā maisā apslēpts zēns ar tuteni aiz zābaka stulma.* (A. Grīns)

3) Vienkāršās tagadnes nozīme nedrošos minējumos vai pieņēmumos: *Tiesa, šis te [automobilis] būs (// ir) savus piecpadsmit gadus vecs, bet tam nav itin nekādas nozīmes.* (Anšl. Eglītis) *Tagad tādu [augstu griestu] vairs nebūs (// nav) arī Rīgas jaunajās celtņēs, taču tie vēl labi saglabājušies vecajās.* (A. Johansons)

4) Saliktās nākotnes funkcija, izsakot iepriekš notikušas darbības seku vērtējumu nākotnē: *Kad labības vezumi sabrauks (// būs sabraukuši) pils pagalmā, tēvi ilksīs uzsprautiem iesmiem ieņems pili un pilsētu.* (A. Grīns) *Kad to [zivi] izcepsit (// būsit izcepuši), tā būs irdena kā putukrējums.* (Anšl. Eglītis) *Pirms vēlreiz / tumsa mūs padzirdīs (// būs padzirdījusi), / svelmē kaltušas, mutes / tiekoties sabirzīs.* (G. Saliņš)

5) Kategoriska pavēle vai draudi (parasti sarunvalodā kopā ar personas vietniekvārdu datīvā jeb **ētisko datīvu**): *Tu man to Ernestu neprecēsi!* (V. Belševica) *Es viņai rādīšu!* [draudi mājas saimniecei, jo nedarbojas ūdensvads] (V. Belševica)

6) Pavēles izteiksmes funkcija (parasti daudzskaitļa otrajā personā īpašās pieklājības frāzēs vai dažkārt ikdienišķos dialogos): *Atļausiet (// atļaujiet) piedāvāt [cigaretetes]?* (Z. Skujiņš) *Kurš pirmais uzdos jautājumus? Atļausīt (// atļaujiet) man!* (Z. Skujiņš) *Jūs mani atvainosiet (// atvainojiet), ka varbūt mazāk dzirdējāt nekā sagaidījāt.* (TVNET)

7) Sekojamības nozīme (parasti palīgteikumos vai salikta sakārtota teikuma daļā) attiecībā pret galveno teikuma darbību: *Acīs nu tieši jau gandrīz neviens [naudu] neatsaucija, bet vēlāk un aplinkus tomēr lika noprast, ka velti un nekas neiznāks.* (A. Upīts) *Mani tieši ziņkāroja, vai viņš vismaz šoreiz neaizbrauks nesazinājies [ar sievu].* (Anšl. Eglītis) *Bija norunāts, ka Vilkaču mantiniece pūrcelsies uz jauno vietu pirmajā ziemas ceļā.* (I. Leimane)

8) Modāla funkcija (kādas parādības pozitīvā vai negatīvā vērtējumā): *Uz darbu viņš bija kā zvērs. Un tāds dziedātājs, kāda tagad starp jaunajiem nesameklēsi.* (A. Grīns)

9) Modāla funkcija, netieši izsakot aizliegumu: *Šis, ierēdnītis, fīkos (// lai netīko!) pēc pilsētas galvas meitas!* (K. Skujenieks) *Šie mani komandēs (// lai nekomandē!) – pincim uz astes!* (K. Skujenieks)

6.2.1.2.2. Saliktās laika formas

1000. §.

Kā jau minēts, salikto laika formu kopīga pazīme ir rezultativitāte – iepriekš notikušas darbības seku vērtējums tagadnē (saliktā tagadne), pagātnē (saliktā pagātne) vai nākotnē (saliktā nākotne) (sk. VPSV 2007: 336; Плу́нгиян 2011: 386, 387). Saliktās laika formas atšķirībā no vienkāršajām laika formām vienmēr izsaka pabeigtu darbību (par darbības vārda veida un laika saikni sk. 1218.–1220. §).

Saliktā tagadne

1001. §.

Saliktā tagadne no pārējām laika formām atšķiras ar to, ka tā ietver divu laiku – pagātnes un tagadnes – nozīmes vienlaikus. Nevienai citai saliktajai laika formai šāda nozīmes duālisma nav, tās ir saistītas tikai ar vienu laika plānu – pagātnei vai nākotnei.

1002. §.

Pamatnozīme

Saliktā tagadne ir darbības vārda laika forma, kas izsaka iepriekš notikušas darbības rezultativitāti tagadnē (VPSV 2007: 337), piem.: *Mīļie, jūs taču neesat ēduši* [pusdienas]. (G. Priede) *Tu velti esi ceļu šurp mērījusi*. (I. Leimane) *Es vienkārši esmu apmaldījies*. (L. Stumbre)

1003. §.

Atvasinātās nozīmes:

1) Laika vispārinājums: *Nafta ir darījusi* daudzas Amerikas pilsētas bagātas. (Z. Skujiņš) *Kovboju filmas vēl nevienam nav kaitējušas*. (Anšl. Eglītis) *Kas ir beidzies, tas ir beidzies, un būtu muļķīgi skatīties atpakaļ*. (L. Stumbre)

2) Vēstījuma laiks – viss teksts vai teksta fragments ir saliktajā tagadnē: *Senāk tas [stikla pudeļu smalcināšana] bija sasodīti smags darbs, bet tagad, kad Gozes kungs ir ierīkojis dažādas asprātīgas palīgierīces, tā ir tikai jauka padarbošanās, nekas vairāk. Gozes kungs [ir] ietaisījis tādu kā spiedi ar svirām. Jāliek kārbas apakšā vesela rinda, un tad tik pievelk rokturi, šīs saplok kā plekstes [...] Tā domā, ka amerikāņi pagalam [ir] mehanizējušies. Izkliegt! Visu laiku viņi ir situši [pudeles] uz akmens ar veseriem kā Noasa laikos. Nav brīnums, ka Gozes kunga priekšteči vairākas reizes [ir] ietriekuši sev šķembas gļimjos*. (Anšl. Eglītis)

3) Iepriekšējuma nozīme (parasti palīgteikumos vai salikta sakārtota teikuma daļā) attiecībā pret galveno teikuma darbību: *Vakar domāju, ka tu varbūt esi aizbraukusi uz mājām*. (L. Stumbre) *Kad dakteris ienākdams man jautāja, cik ilgi jūs esat bijis prom, es atbildēju, ka pusstundu*. (Anšl. Eglītis)

Saliktā pagātne

1004. §.

Pamatnozīme

Saliktā pagātne ir darbības vārda laika forma, kas izsaka iepriekš notikušas darbības rezultativitāti pagātnē (VPSV 2007: 337), piem.: *Es atminos, / Ka es biju iegājis augļu dārzā / Aiz dēļu žoga ar lielām spraugām*. (L. Tauns) *Viņi kopš rīta nebija ne vārda pārmijuši*. (I. Leimane)

1005. §.

Atvasinātās nozīmes:

1) Laika vispārinājums: *Trimda [pēc Otrā pasaules kara] bija ļaudis nolīdzinājuši*. (Anšl. Eglītis) *Alīne Salna vienmēr bija kārojusi nostāties uz cietas zemes. Tā nekad nebija mīlējusi smilti, kas jau no bērnības kā dzīva bija kustējusies zem viņas kājām un zem vecāku būdas jūras kāpās*. (I. Leimane) *Divpadsmit gadi Tauerā nebija pārgrozījuši dzejnieka dzīves izjūtu*. (A. Johansons)

2) Vēstījuma laiks (parasti nelielos teksta fragmentos, ja vēstījuma teksts ir pagātnē): *Katrai mājai bija sava slava, un tā bija nodibinājusies jau tanīs laikos, kad ļaudis domāja, ka viss notiek pēc Dieva vai velna prāta. Tā [slava] bija gājusi līdzī abu māju paaudzēm, [bija] izplatījusies tālu un [bija] izveidojusi zināmu ieskatu par abām kaimiņu mājām. Viss, kas bija noticis Dievlodziņos, bija noticis pēc Dieva prāta. Vilkačos bija saimniekojis un dzīves iekārtu [bija] nosacījis velns. Abas šīs mājas visos laikos bija stāvējušas viena otrai pretīm kā divas dažādas pasaules*. (I. Leimane)

1006. §.

Latviešu valodā sastopamas arī analītiskas pagātnes formas, kas tiek veidotas, izmantojot palīgdarbības vārdu *tikt* pagātnes formā un lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi: *tiku*

gājis (-usi), tiku lasījis (-usi), tiki gājis (-usi), tiki lasījis (-usi), tika gājis (-usi), tika lasījis (-usi), tikām gājuši (-ušas), tikām lasījuši (-ušas), tikāt gājuši (-ušas), tikāt lasījuši (-ušas), tika gājuši (-ušas), tika lasījuši (-ušas), piem.: Tiku Dārziņus apmeklējis arī viņu dzīvoklī. (A. Johansons) Pati arī tiku valkājusi skolas formu. (Apollo) Es simtiem reižu tiku gājuši garām šai liepai. (G) Ar Rīgas akmeņkaļiem diemžēl nekad netiku sīkāk izrunājies par viņu darbu. (A. Johansons) Parasti šādas analītiskas pagātnes formas izsaka darbības vispārīgumu un sastopamas vienskaitļa pirmajā personā, taču iespējamas arī citas personu un skaitļa formas, piem.: Viensk. 3. pers. Vakar viņa netika tev raksfījusi. (A. Upīts) To apstiprina arī mācītājs Mihaels Hubners, kurš ļoti bieži tika uzturējies Krievijā un tur pat studējis. (K) Autors tika pētījis atgūtās koksnes veidošanos. (K) Daudzsk. 1. pers. Tā kā viņam abas [īsta tabaka un šņaucamā tabaka] bija līdzi, tikām tūlī to [abu tabaku maisījumu] izmēģinājuši. (A. Johansons) Daudzsk. 3. pers. Kādā televīzijas programmā redzēju raidījumu, kur stāstīja par divām sievietēm, kuras tika veikušas kuņģa samazināšanas operāciju. (K) Šo formu nozīme latviešu gramatikās plašāk nav tikusi aprakstīta. MLLVG ir norādīts, ka „vienkāršās pagātnes formu vietā dažos gadījumos lieto īpatnēju saliktu formu – palīgverbu tikt (retumis arī kļūt, tapt) sakopojumā ar pagātnes darāmās kārtas divdabi. Šādās konstrukcijās darbības subjekts palaikam ir persona. [...] Salīdzinot ar vienkāršo pagātni, šīm formām piemīt zināms gadījumu, iespējamības, no ilgstošas darbības neatdalāms vienreizīguma raksturs.” (MLLVG 1959: 595)

Tomēr minētās analītiskās pagātnes formas ar tikt nebūtu uzskatāmas par vienkāršās pagātnes variantu – ne visos gadījumos veidojas savstarpēja substitūcija, jo analītiskajām pagātnes formām piemīt rezultatīva nozīme, kuras trūkst vienkāršajai pagātnei, piem.: *Es simtiem reižu tiku gājuši* (≠ *gāju*) *garām šai liepai*; *Tiku Dārziņus apmeklējis* (≠ *apmeklēju*) *arī viņu dzīvoklī*. Tāpat substitūcija neveidojas ar saliktās tagadnes vai saliktās pagātnes formām, jo analītiskās pagātnes formas ar tikt blakus rezultāta nozīmei vairāk akcentē kādas iepriekš notikušas darbības procesa vērtējumu, piem., *Es simtiem reižu tiku gājuši* (≠ *esmu gājuši, biju gājuši*) *garām šai liepai*; *Tiku Dārziņus apmeklējis* (≠ *esmu apmeklējis, biju apmeklējis*) *arī viņu dzīvoklī*. Tādas formas kā *tiku gājis (-usi), tiku apmeklējis (-usi), tiku redzējis (-usi)* ir uzskatāmas par **dinamiska perfekta** formām pretstatā **statiska perfekta** formām saliktajai tagadnei (*esmu gājis (-usi)*) un saliktajai pagātni (*biju gājis (-usi)*), ar perfektu te saprotot salikto laika formu kopumu (Плунгян 2011: 388–395, sk. arī perfekta definīciju VPSV 2007: 294), resp.:

dinamisks perfekts: *tiku gājis (-usi), (-uši), (-ušas)* – **statisks perfekts:** *esmu gājis (-usi), (-uši), (-ušas); biju gājis (-usi), (-uši), (-ušas)*.

Lai gan perfekta formām vienmēr ir raksturīga rezultativitāte, tomēr tā, kā liecina latviešu valodas piemēri, var variēties, vai nu vairāk akcentējot iepriekš notikušas darbības procesu (dinamiskais perfekts), vai arī iepriekš notikušas darbības stāvokli (statiskais perfekts). Šāds perfekta formu nozīmes šķīrums, ko balsta arī darbības vārdu *tikt* un *būt* leksiskās nozīmes dažādība, skaidrāk izpaužas ciešāmās kārtas formās ne tikai latviešu, bet arī angļu, vācu u. c. valodās (sk. CODL 1997: 107, 352, 353; Holvoet 2001: 163–166; Crystal 2003: 152, 433; Плунгян 2011: 300). Latviešu valodas salikto resp. perfekta laika formu dalījums pabeigtas un nepabeigtas nozīmes perfekta laikos pazīstams jau kopš Augusta Bīlenšteina (par to sk. Kalnača 1996: 20). Latviešu valodā darāmās kārtas formās šāds perfekta nozīmes šķīrums, iespējams, nav pilnīgi gramatizējies, tāpēc formu *tiku gājis (-usi), tiku apmeklējis (-usi), tiku redzējis (-usi)* funkcijas saistāmas ar kādu vispārīgu vienlaikus procesuālu un rezultatīvu pagātni, bet ne nepārprotamu vienkāršo vai salikto pagātni, vai salikto tagadni, līdzīga perfekta formu un nozīmes variēšanās latviešu valodā vērojama arī ciešāmās kārtas formās (sk. 1104. §).

Saliktā nākotne

1007. §.

Pamatnozīme

Saliktā nākotne ir darbības vārda laika forma, kas izsaka iepriekš notikušas darbības rezultativitāti nākotnē (VPSV 2007: 337), piem.: *To [filmu] drīz aizmirsīs, vienalga, vai tā būs bijusi veiksmīga vai neveiksmīga. (Anšl. Eglītis) Līdz Rīgai jūs [vilcienā] būsiet labi izgulējies. (Z. Skujiņš)*

1008. §.

Atvasinātās nozīmes (parasti modāls lietojums):

1) Piekļājības un atvainošanās frāzēs, lai mazinātu teksta autora atbildību par kādu neveiksmīgu vai negatīvu darbību (saliktās tagadnes funkcijā), piem.: *Atvainojiet, bet baidos, ka būšu nokavējies* (// *esmu nokavējies*). (Anšl. Eglītis) *Traucēju? Man ļoti žēl. Būšu ienācis* (// *esmu ienācis*) *nepareizās durvīs*. (M. Zīverts)

2) Šauboties par kaut ko (saliktās tagadnes funkcijā), piem.: *Jaunākā latviešu paaudze šo grāmatu* [Gotharda Frīdriha Stendera „Augstas gudrības grāmatu”] *zina labi ja vārda pēc, un diez vai daudzi būs to rokā turējuši* (// *ir turējuši*). (J. Stradiņš) *Šo vāzi atstājis Gundaru ciltij mūsu lielais sencis Namejs, par kuru tu bērniņā būsi dzirdējis* (// *esi dzirdējis*). (A. Grīns) *Domāju, ka Zīverts to [mūsu tikšanos] būs sen aizmirsis* (// *ir aizmirsis*), *bet viņš visu sīki un smalki atceras*. (Z. Skujiņš)

6.2.2. Izteiksmes kategorija

1009. §.

Izteiksmes kategorija ir darbības vārda gramatiskā kategorija, kas izsaka modalitāti, kā arī teksta autora attieksmi pret izteikuma saturu un darbības realitāti (VPSV 2007: 173). Mūsdienu latviešu valodā darbības vārda izteiksmes kategorijā ietilpst piecas izteiksmes: īstenības izteiksme jeb indikatīvs (*lasu, smejos*), atstāstījuma izteiksme jeb relatīvais mods (*lasot, smejojoties*), vēlējuma izteiksme jeb kondicionālis (*lasītu, smietos*), vajadzības izteiksme jeb debitīvs (*ir jālasa, ir jāsmejas*), pavēles izteiksme jeb imperatīvs (*lasi! smejiem!*) (MLLVG 1959: 600; Kalme, Smiltneiece 2001: 226; Nītiņa 2001₁: 74, 75; Paegle 2003: 113).

1010. §.

Šāda piecu latviešu valodas izteiksmju sistēma ir tikusi vairākkārt kritizēta, norādot, ka vajadzības un arī atstāstījuma izteiksme dažādu (galvenokārt semantisku un sintaktisku) iemeslu dēļ vispār nebūtu uzskatāmas par izteiksmēm (sk., piem., Marvans 1967; Andronovs 1998; Nau 1998; Holvoet 2001 un 2007) un ka latviešu valodā ir tikai trīs izteiksmes – īstenības, vēlējuma un pavēles izteiksme. Tā, piem., A. Holvūts monogrāfijā “Mood and Modality in Baltic” (2007) min, ka atstāstījuma izteiksme ir traktējama kā darbības vārda īpaša **evidencialitātes formu grupa**. Līdzīgs risinājums – **debitīva formu grupa** – piedāvāts arī attiecībā uz vajadzības izteiksmi, kam savukārt norādīta funkcionāla līdzība ar ģermāņu valodu modālajiem darbības vārdiem (angļu *must* vai vācu *müssen*), kā arī neīstenības izteiksmēm netipiskā sintaktiskā transformācija, plašā laika formu sistēma un divu paveidu esamība. Vienlaikus A. Holvūts noraida gan A. Andronova ideju par debitīvu kā gerundīvu, gan Nikoles Nauas (*Nicole Nau*) piedāvājumu uzskatīt debitīvu par pasīva paveidu (viedokli par debitīvu kā pasīvam tuvu formu grupu kritikā par MLLVG izteiksmju aprakstu izteicis arī Jirži Marvans jau 1967. gadā). Taču, kā norāda T. G. Fennels, vajadzības izteiksme kopā ar īstenības un pavēles izteiksmi fiksēta jau pirmajās latviešu gramatikās 17. gadsimtā un tās esamība nav apšaubīta arī daļā vēlāko gadsimtu gramatiku (Fennels 1995₅: 95–109). Tomēr kopš MLLVG pirmās daļas iznākšanas 1959. gadā piecu izteiksmju sistēma atrodama visās latviešu gramatikās un arī mācību grāmatās, kā arī respektēta šai gramatikā.

1011. §.

Vissenākais, kopš Aristoteļa laikiem izmantotais, izteiksmju iedalījums ir saistīts ar īstenības/neīstenības jeb realitātes/irealitātes semantisku opozīciju, kur izteikuma saturs tiek vērtēts kā atbilstošs vai neatbilstošs reālai darbībai (Плунгян 2000: 312; Palmer 2001: 17; Плунгян 2011: 427, 428). Tā latviešu valodā iespējams šķirt īstenības izteiksmi kā reālas darbības izteicēju un t. s. **neīstenības** izteiksmes (atstāstījuma, vēlējuma, vajadzības un pavēles izteiksmi) kā ireālas darbības izteicējas:

Realitāte
Īstenības izteiksme

Irealitāte
Atstāstījuma izteiksme
Vēlējuma izteiksme
Vajadzības izteiksme
Pavēles izteiksme

Opozīcijas marķētais loceklis ir irealitātes modalitāte, jo tās šķīrējpažīme ir saistīta ar dažādi gramatizētu teksta autora attieksmi pret īstenību (Paulauskienė 1994: 310; Плунгян 2011: 435). Šādas opozīcijas esamību objektīvi apliecina arī izteiksmju formu gramatiskais sadalījums – īstenības izteiksmei parasti nav nekādu īpašu gramatisku formantu, tās ir darbības vārda vienkāršās un saliktās laika formas, savukārt citām izteiksmēm ir noteikti formanti: atstāstījuma izteiksmei formants *-ot, -ties* (*las-ot, smej-oties*), vēlējuma izteiksmei *-tu, -tos* (*lasī-tu, smie-tos*), vajadzības izteiksmei priedēklis *jā-* (*jā-lasa, jā-smejas*), pavēles izteiksmei – galotne *-iet, -ieties* (*las-iet! smej-ieties!*) (sk., piem., Paegle 2003: 113, 114).

6.2.2.1. Darbības vārda izteiksmes formu veidošana

1012. §.

Darbības vārda izteiksme ir gramatisko formu sistēma, kas norāda uz izteikuma satura un darbības realitātes/irealitātes vērtējumu (VPSV 2007: 172). Izteiksmi parasti veido noteikts laika un/vai personas formu kopums. Līdzīgi kā laika kategorijā, daļai izteiksmju ir gan sintētiskas vienkāršās, gan analītiskas saliktās laika formas (īstenības, atstāstījuma, vēlējuma izteiksmei). Vajadzības izteiksme formu ziņā atšķiras no citām neīstenības izteiksmēm, jo tai ir tikai analītiskas formas.

Tomēr arī vajadzības izteiksmes laika formu nosaukšanā tradicionāli tiek lietoti termini „vienkāršie un saliktie laiki” resp. „vienkāršās un saliktās laika formas”; termini respektēti arī šai gramatikā (sal., piem., MLLVG 1959: 615; Kalme, Smiltneiece 2001: 249; Paegle 2003: 118 un pretstatā Nītiņa 2001₁: 77, kur aprakstītas „saliktās un dubulti saliktās jeb paplašinātās vajadzības izteiksmes formas”).

1013. §.

Kā jau minēts darbības vārda laika kategorijas sakarā, atstāstījuma, vēlējuma, vajadzības un pavēles izteiksmei laika nozīmju izteikšana nav primārā funkcija, tāpēc neīstenības izteiksmēm, kā arī vajadzības izteiksmes atstāstījuma un vēlējuma paveidiem latviešu valodā nav fiksējama īstenības izteiksmei piemītošā simetriskā trīs vienkāršo un trīs salikto laika formu sistēma (vienkāršā tagadne, vienkāršā pagātne, vienkāršā nākotne, saliktā tagadne, saliktā pagātne, saliktā nākotne), turklāt pavēles izteiksmei laika formu nav vispār (sk. 6.4. apakšnodaļu „Darbības vārda formu paraugi personās, laikos un kārtās”).

1014. §.

Neatkarīgi no laika formu sistēmas esamības vai neesamības neīstenības izteiksmes parasti izsaka relatīva laika nozīmi, jo ar vienlaicīgumu, iepriekšējumu vai sekojamību pieskaņojas konteksta īstenības izteiksmes laikam, piem.:

vienlaicīgums

- AI** *Vēstulē viņš raksta, ka **ejot** uz astronomijas semināriem. (Z. Skujiņš)*
Val *Tā ir mūsu lielā nelaipe, ka šiem cilvēkiem [ir] **jābrauc** prom. (Delfi)*
VI *Tas [atvaļinājums] ir **īstais** laiks, lai **dotos** mazos ceļojumos. (Ieva)*

iepriekšējums

- AI** *Brālis atceras, ka Blaumanis esot prātojis vest valmieriešu „Indrānu” trupu uz Rīgu. (L. Volkova)*
- Val** *Man nav zināms, kāds ir bijis pieteikums, cik sagatavotiem aktieriem bija jāierodas, kādas bija atlases prasības. (Diena)*
- VI** *Ļoti klieudz dzērves lejā, Daugavā. Teju, teju būtu metusi visu pie malas un skrējusi skatīties. (N. Ikstena)*

sekojamība

- AI** *Avīzē rakstīts, ka labais laiks pieturēšoties. (Z. Skujiņš)*
- Val** *Ministrija uzskata, ka režisoram, lai saglabātu amatu, būs jāstartē konkursā. (Diena)*
- VI** *Es gribēju vaicāt, vai lietderīgāk nebūtu braukt atpakaļ uz bāzi. (Z. Skujiņš)*

1015. §.

Lai gan visas izteiksmju formas teikumā veic izteicēja funkciju un tām piemīt predikativitāte, tomēr personas kategorija tās neaptver vienādi. Īstas finītās formas ar personas galotnēm ir tikai īstenības un arī pavēles izteiksmei, kamēr atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmes formas pēc cilmes un gramatiskā formanta ir infinītas, jo tām nav morfoloģiskas personas paradigmas. Tāpēc atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmes formas ir vienādas abu skaitļu visās personās. Taču teikumā personas nozīmi šīm izteiksmēm izsaka sintaktiski ar personas vietniekvārdu vai lietvārdu, vai lietvārda nozīmē lietotu vārdu teikuma priekšmeta funkcijā. Atstāstījuma un vēlējuma izteiksmei teikuma priekšmets parasti ir nominatīvā, vajadzības izteiksmei – datīvā.

Dažādas modālas nianse latviešu valodā noteiktā kontekstuālā lietojumā piemīt arī darbības vārda nenoteiksmei un divdabjiem (plašāk sk. 6.5. „Divdabis (participis)” un 6.1.1. apakšnodaļā „Nenoteiksme jeb infinītivs”).

6.2.2.1.1. Īstenības izteiksme (indikatīvs)

1016. §.

Īstenības izteiksme kā reālas darbības izteicēja ir semantisks un gramatisks pretstats citām izteiksmēm, kas izsaka ireālu darbību un kam ir noteikti gramatiski formanti (VPSV 2007: 167, 168). Tā kā īstenības izteiksmei nav īpašu gramatisko formantu (Paegle 2003: 114), laika un īstenības izteiksmes gramatiskās nozīmes reālas darbības izteikšanā darbības vārda formās īstenojas sinkrētiski (MLLVG 1959: 601). Tādējādi īstenības izteiksme var tikt lietota neīstenības izteiksmju funkcijā, izsakot dažādas modālas nozīmes.

6.2.2.1.2. Atstāstījuma izteiksme (relatīvais mods)

1017. §.

Latviešu valodā darbības vārdam atstāstījuma izteiksmē ir divas vienkāršas un divas saliktas laika formas – vienkāršā tagadne, vienkāršā nākotne, saliktā tagadne, saliktā nākotne (MLLVG 1959: 624; Kalme, Smiltniece 2001: 245; Nītiņa 2001₁: 78, 79; Paegle 2003: 115). Vienkāršās laika formas ir sintētiskas, saliktās – analītiskas formas, kas nosaka vienkāršo un salikto laika formu formālu resp. formveidošanas opozīciju.

Atstāstījuma izteiksmes vienkāršās laika formas latviešu valodā veido, darbības vārda tagadnes vai nākotnes celmam pievienojot nelokāmu formantu *-ot, -oties*, piem., **VT** *aug-u* : *aug-ot*, *domāj-u* : *domāj-ot*, *las-u* : *las-ot*, *smej-os* : *smej-oties*, *žēloj-os* :

žēloj-oties, sveicin-os : sveicin-oties; VN augš-u : augš-ot, domāš-u : domāš-ot, lasiš-u : lasiš-ot, smieš-os : smieš-oties, žēloš-os : žēloš-oties, sveicināš-os : sveicināš-oties.

Atstāstījuma izteiksmes saliktās laika formas veido ar palīgdarbības vārdu *esot* vai *būšot* un lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi, piem.: **ST** *esot audzis (-gusi), esot domājis (-usi), esot lasījis (-usi), esot smējies (-usies), esot žēlojies (-usies), esot sveicinājis (-usies); SN būšot audzis (-gusi), būšot domājis (-usi), būšot lasījis (-usi), būšot smējies (-usies), būšot žēlojies (-usies), būšot sveicinājis (-usies).*

1018. §.

Atstāstījuma izteiksmei nav morfoloģiski izteiktu personas un skaitļa formu, abas nozīmes izsaka teikuma priekšmets kontekstā – *es augot, tu augot, viņš (-a) augot, mēs augot, jūs augot, viņi (-as) augot; es esot lasījis (-usi), tu esot lasījis (-usi), viņš (-a) esot lasījis (-usi), mēs esot lasījuši (-as), jūs esot lasījuši (-as), viņi (-as) esot lasījuši (-as).*

1019. §.

Atstāstījuma izteiksmes saliktās tagadnes formu, īpaši garāka apjoma tekstos sarunvalodā, daiļliteratūrā, kā arī latviešu tautas pasakās un teikās, bieži lieto ar palīgdarbības vārda nullformu, t. i., neminot palīgdarbības vārdu *esot*, šai gadījumā konteksts parasti norāda uz atstāstītu tekstu (MLLVG 1959: 625; Kalme, Smiltnece 2001: 246; Nītiņa 2001: 79; Paegle 2003: 116; sk. arī 947.–949. §), piem.:

*Un tad Aija saka, viņa izstāstīšot stāstu. Pirms pāris dienām viņa [esot] **iegājusi** sava Rīgas daudzstāvu nama istabā un aiz loga [esot] **redzējusi** gaisā turamies lielu taureni brūniem spārniem un ziliem lāsumiem. Viņa [esot] **atvērusi** logu, taurenis [esot] **ielaidies** istabā, viņa [esot] **gribējusi** to dabūt ārā, taurenis pāris reižu [esot] **izlaidies**, bet atkal [esot] **iekļuvis** atpakaļ. Līdz beidzot liegi [esot] **nosēdies** Aijai uz pleca. Viņa mierīgi [esot] **stāvējusi** pie atvērtā loga, taurenis uz pleca. Un atkal pēc brīža taurenis [esot] **cēlies** spārnos, [esot] **apmetis** vēl pāris loku tieši viņas acu priekšā un [esot] **aizlaidies**. (N. Ikstena)*

*Cits stāstīja, ka viņa tēvs esot griezies pie senā ķēniņa pēc palīdzības viņā sausajā vasarā, kad [esot] **nodzeltējuši** mieži un [esot] **taisījusies** iznīkt auzu sēja. Līdzko [esot] **noskaitījis** lūgšanas vārdus, [esot] **uznācis** tāds lietus, ka tīri bail. (A. Grīns)*

*Pasaules iesākumā viss labības stiebris [esot] **bijis** vārpā. Dievs [esot] **sadusmojies** par cilvēku nedarbiem – [esot] **pārvērtis** visu stiebri salmā. Nu [esot] **nācis** suns pie Dieva žēloties, ka tagad tam bads jāciešot. Dievs apžēlodamies [esot] **licis** tik gaŗai vārpai augt, cik gaŗu stiebri suns spēšot mutē sakampt. Tādēļ suns labi jābaŗo un negaisa laikā istabā jātur. (A. Lerhis-Puškaitis)*

1020. §.

A. Holvūts un A. Andronovs atstāstījuma izteiksmes formas bez palīgdarbības vārda *esot* traktē kā atstāstījuma izteiksmes vienkāršo pagātni, tādējādi postulējot no latviešu valodniecības tradīcijām atšķirīgu minētās izteiksmes formu paradigmu; sal., piem., sešu atstāstījuma izteiksmes laika formu sistēmu **VT** *nākot*, **VP** *nācis*, **VN** *nākšot*, **ST** *esot nācis*, **SP** *bijis nācis*, **SN** *būšot nācis* (Holvoet 2001: 117; Андронов 2002: 362; Holvoet 2007: 82, 83).

Tomēr jāatzīst, ka vienkāršās un saliktās pagātnes laika formu iekļāvums paradigmā ir mākslīgs, jo to nebalsta latviešu valodas fakti. Atstāstījuma izteiksmes formām ar divdabi *-is, -usi* ir izteikta perfekta resp. rezultativitātes nozīme, jo tās vienmēr norāda uz atstāstītu iepriekš notikušas darbības seku vērtējumu tagadnē. Tekstā, kas veidojas kā kādu iepriekšēju notikumu pārstāsts, saliktās tagadnes formas ar palīgdarbības vārdu *esot* un ar tā nullformu nozīmes ziņā neatšķiras, piem.: *Esmu dzirdējis dažādus [savu dziesmu] izpildījumus – gan ļoti labus, gan arī sliktus. Kāds draugs man pastāstīja, ka reiz Lido **esot dzirdējis** izpildām [manu dziesmu] „Glāzi piena”, bet tur muzikanti „glāze piena” vietā **dziedājuši** „glāze alus”.* (Puaro) Rezultatīva nozīme ir gan formai *esot dzirdējis*, gan *dziedājuši*, tāpēc tās uzskatāmas par viena tipa, resp., atstāstījuma izteiksmes

saliktās tagadnes formām (*esot dzirdējis*, [esot] *dziedājuši*), turklāt abas formas ir vienlīdzīgi izteicēji. Arī tādas formas kā *bijis gājis* vai *bijis devis* uzskatāmas par atstāstījuma izteiksmes saliktās tagadnes formām ar *esot* nullformu, bet ne saliktās pagātnes formām, turklāt tās latviešu valodā sastopamas reti – galvenokārt senāka laika daiļliteratūrā vai folkloras tekstos, bet ne mūsdienu plašsaziņas līdzekļu, daiļliteratūras vai sarunvalodā; arī *www.korpuss.lv* atrodamais piemērs nepārprotami ir latviešu tautas pasakas vai teikas fragments – *Vecos laikos kaķim bijis ganos jāiet, suns dzīvojis brīvā pa māju, jo Dievs viņam [esot] bijis devis brīvgrāmatu*. (K)

1021. §.

Ja atstāstījuma izteiksmes saliktās tagadnes forma izsaka noliegtu darbību, sarunvalodā, plašsaziņas līdzekļu tekstos un arī daiļliteratūrā sastopama palīgdarbības vārda *neesot* un darāmās kārtas pagātnes lokāmā divdabja kontaminēta resp. apvienota forma: *neesot gājis, neesot bijis, neesot darījis* → *negājis, nebijis, nedarījis*.

Viņa kopā ar citām meitenēm mēģinājusi iemācīt Blaumani dejot, bet nekas no tā neiznācis (// *neesot iznācis*). (L. Volkova) *Atpakaļceļā uz dzimtsarakstu biroju satiekam pazudušo mašīnu. Policija tai neļāvusi* (// *neesot ļāvusi*) *uz ielas stāvēt un iedzinusi kādas mājas pagalmā*. (Z. Skujiņš) *Valdības algotie konsultanti nevarējuši* (// *neesot varējuši*) *vienoties ar privāto akcionāru*. (TVNET) *Šodien Mārtiņš atzīst, ka nemaz nezinājis* (// *neesot zinājis*), *ka par šādu jautājumu darba devējam draud nepatīkšanas*. (Apollo)

1022. §.

MLLVG I atstāstījuma izteiksmes aprakstā minēts, ka šai izteiksmei šķirams arī īpašs **pavēles paveids**: „Atstāstot izsacījumu, kas izteikts ar pavēles izteiksmes formām, rodas atstāstījuma izteiksmes pavēles paveids. Atstāstījuma izteiksmes pavēles paveidu darina, attiecīgā verba atstāstījuma izteiksmes vienkāršās tagadnes formai priekšā pievienojot partikulu *lai*, piem., *lai kaļot, lai strādājot, lai klausoties*. *Krustiņš saka, lai mēs ejot rugaini art*. Bl. 27.” (MLLVG 1959: 626) J. Marvans jau 1967. gadā rakstā „Par verbu izteiksmes kategoriju mūsdienu latviešu valodā” kritizējis „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” pieeju (atsaucoties uz A. Ozola jau 1960. gadā publicētu recenziju, sk. Ozols 1967₃), pamatoti norādot, ka te nav ne semantiska, ne gramatiska pamata šķirt kādu īpašu atstāstījuma izteiksmes pavēles paveidu, turklāt *lai* šādā lietojumā ir saikļa, ne partikulas funkcija (Marvans 1967: 130–132; sk. arī Holvoet 2001: 63–81).

Tomēr atstāstījuma izteiksmes pavēles paveids fiksēts arī divos 2001. gadā iznākušos latviešu morfoloģijas aprakstos – V. Kalmes un G. Smiltnieces „Latviešu literārās valodas vārddarināšanā un morfoloģijā”, kā arī D. Nītiņas „Latviešu valodas morfoloģijā” (Kalme, Smiltiece 2001: 247; Nītiņa 2001₁: 79). Savukārt, piem., kolektīvās monogrāfijas „Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība” Rutas Veidemanes sniegtajā latviešu valodas izteiksmju attīstības aprakstā (2002) un Dz. Paegles monogrāfijā „Mūsdienu latviešu literārās valodas morfoloģija” (2003) atstāstījuma izteiksmes paveids nav minēts (Veidemane 2002: 449–452; Paegle 2003: 114–116). Jāatzīst, ka MLLVG un avotos, kas šai ziņā balstīti uz MLLVG, nav respektēts arī t. s. atstāstījuma izteiksmes pavēles paveida reālais lietojums valodā – tikai un vienīgi papildinātāja palīgteikumā, ko ievada *lai*, kas sintaktisko funkciju ziņā te ir pakārtojuma saiklis, bet ne partikula. Ārpus palīgteikuma nekādas paradigmatiskas atstāstījuma izteiksmes pavēles paveida formas nav iespējamas. Resp., trūkst pietiekama morfoloģiska pamata atstāstījuma izteiksmes pavēles paveida postulēšanā. Tas, iespējams, arī noteicis šāda paveida neesamību R. Veidemanes un Dz. Paegles pētījumos (sk. arī Kalnača 2011₁). Atstāstījuma izteiksmes pavēles paveids, ņemot vērā minēto argumentāciju, nav postulēts arī šai gramatikā.

6.2.2.1.3. Vēlējuma izteiksme (kondicionālis)

1023. §.

Vēlējuma izteiksmei latviešu valodā ir divas laika formas – sintētiska vienkāršā tagadne un analītiska saliktā tagadne (MLLVG 1959: 610; Kalme, Smiltiece 2001: 243; Nītiņa 2001₁: 78, 79; Paegle 2003: 117).

Vēlējuma izteiksmes vienkāršo tagadni veido, darbības vārda nenoteiksmes celmam pievienojot nelokāmu formantu *-tu, -tos*, piem.: *aug-t : aug-tu, domā-t : domā-tu, lasī-t : lasī-tu, smie-ties : smie-tos, žēlo-ties : žēlo-tos, sveicinā-ties : sveicinā-tos*.

Vēlējuma izteiksmes saliktās tagadnes formu veido ar palīgdarbības vārdu *būtu* un lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi, piem.: *būtu audzis (-gusi), būtu domājis (-usi), būtu lasījis (-usi), būtu smējies (-usies), būtu žēlojis (-usies), būtu sveicinājis (-usies)*.

1024. §.

Vēlējuma izteiksmei nav morfoloģiski izteiktu personas un skaitļa formu, abas nozīmes izsaka teikuma priekšmets kontekstā – *es augtu, tu augtu, viņš (-a) augtu, mēs augtu, jūs augtu, viņi (-as) augtu; es būtu lasījis (-usi), tu būtu lasījis (-usi), viņš (-a) būtu lasījis (-usi), mēs būtu lasījuši (-as), jūs būtu lasījuši (-as), viņi (-as) būtu lasījuši (-as)*.

1025. §.

Vēlējuma izteiksmes saliktās tagadnes forma, līdzīgi kā atstāstījuma izteiksmes saliktās tagadnes forma, dažkārt tiek lietota ar palīgdarbības vārda *būtu* nullformu – galvenokārt vēlējuma teikumos (MLLVG 1959: 611), piem.: *Kaut [būtu] **bijis** mājās tēvs! (K) Kaut es to [būtu] **zinājis** pirms 10 gadiem! (G) Ja [būtu] **zinājis**, kā izvērtīsies vēlēšanas, iespējams, nebūtu pārdevis savu uzņēmumu. (Diena)*

1026. §.

Ja vēlējuma izteiksmes saliktās tagadnes forma izsaka noliegtu darbību, sastopama no palīgdarbības vārda *nebūtu* un darāmās kārtas pagātnes lokāmā divdabja kontaminēta forma: *nebūtu gājis, nebūtu bijis, nebūtu darījis* → *negājis, nebijis, nedarījis*.

*Cepuru veikala burzmā Made sākumā pavisam apjuka. Ja **nebijis** (!/ *nebūtu bijis*) *brāļa, viņa viena līdz vakaram netiktu pie letes klāt. (A. Upīts) **Nebijis** (!/ *nebūtu bijis*) cilvēkam slinkums rakt zemi ar lāpstu, viņš nekad nebūtu izgudrojis traktoru. (G) **Labāk negājis** (*nebūtu gājis*) uz VEF spēli šovakar, jo tā bija nebaudāma! (G)**

6.2.2.1.4. Vajadzības izteiksme (debitīvs)

1027. §.

Vajadzības izteiksmes forma latviešu valodā ir analītiska, to veido, darbības vārda tagadnes trešās personas formai pievienojot priedēkli *jā-* un palīgdarbības vārdu *būt* nepieciešamajā trešās personas laika formā, piem.: *aug – ir jā-aug, bija jā-aug, būs jā-aug, domā – ir jā-domā, bija jā-domā, būs jā-domā, lasa – ir jā-lasa, bija jā-lasa, būs jā-lasa, smejas – ir jā-smejas, bija jā-smejas, būs jā-smejas, žēlojas – ir jā-žēlojas, bija jā-žēlojas, būs jā-žēlojas, sveicinās – ir jā-sveicinās, bija jā-sveicinās, būs jā-sveicinās* (MLLVG 1959: 615; Kalme, Smiltņiece 2001: 249; Nītiņa 2001₁: 78, 79; Paegle 2003: 118). Izņēmums ir darbības vārds *būt*, kam vajadzības izteiksmē priedēklis *jā-* tiek pievienots nenoteiksmes formai – *būt – ir jā-būt, bija jā-būt, būs jā-būt*.

1028. §.

Vajadzības izteiksmes laika formu sistēma ir tāda pati kā īstenības izteiksmei – trīs vienkāršās un trīs saliktās laika formas (MLLVG 1959: 615–617; Kalme, Smiltņiece 2001: 249; Paegle 2003: 118). Laika formu nosaukums šai gadījumā ir nosacīts, jo vajadzības izteiksmei ir tikai analītiskas resp. saliktas formas. Tā kā darbības vārds vajadzības izteiksmes formā laiku neizsaka, laika nozīmes marķēšanai vienkāršajās laika formās izmanto palīgdarbības vārdu *būt* finitā formā (*ir jālasa, bija jālasa, būs jālasa*). Saliktajās laika formās vajadzības izteiksmei ir divi palīgdarbības vārdi, kas savstarpēji izsaka darbības rezultativitāti, – *ir bijis jālasa, bija bijis jālasa, būs bijis jālasa*.

1029. §.

Vajadzības izteiksmes vienkāršās tagadnes forma bieži tiek lietota, atmetot palīgdarbības vārdu *ir*, t. i., ar palīgdarbības vārda nullformu (MLLVG 1959: 615, 616; Kalme, Smiltnece 2001: 249, 250; Nītiņa 2001: 77; Paegle 2003: 118; sk. arī 947.–949. §). Tā kā vajadzības izteiksmei nav morfoloģiski marķētu personas formu, tad *ir* izlaidums iespējams visās darbības vārda personās, piem.: *Nu, Indru māt, tev nu šodien [ir] jāizvēlas, kam tu savu meitu dosi!* (K. Ieviņš) *Latviešu laikrakstu redakcijām pagaidām vēl [ir] jāiztieks ar minimāliem līdzekļiem.* (L. Volkova) *Tā ir mūsu lielā nelaime, ka šiem cilvēkiem [ir] jābrauc prom.* (Delfi) *Šis gadījums ir parādījis, ka [ir] jāstrādā ne tikai pie investīciju apjoma audzēšanas, bet arī [ir] jādomā par Latvijā ienākošo investīciju un investoru kvalitāti.* (KJ)

1030. §.

Atšķirībā no atstāstījuma un vēlējuma izteiksmes, kam sintaktiski marķētais darītājs pirmajā, otrajā vai trešajā personā ir nominatīvā, vajadzības izteiksmē darītājs ir datīvā (*man ir jālasa, tev ir jālasa, viņam ir jālasa, mums ir jālasa, jums ir jālasa*). Pārveidojot teikumu no īstenības izteiksmes vajadzības izteiksmē, mainās ne tikai darbības vārda izteiksmes forma, bet arī teikuma priekšmeta un papildinātāja morfoloģiskā forma. Teikuma priekšmets resp. subjekts vajadzības izteiksmē ir datīvā, papildinātājs resp. objekts – parasti nominatīvā:

Es (S_N) lasu grāmatu (O_A) → Man (S_D) ir jālasa grāmata (O_N).

Izņēmums ir personu vietniekvārdi *es, tu, mēs, jūs* un atgriezeniskais vietniekvārds *sevis* papildinātāja funkcijā, kas vajadzības izteiksmē ir akuzatīvā:

Es (S_N) satieku tevi (O_A) → Man (S_D) ir jāsatieku tevi (O_A).

1031. §.

Ja darbības vārdam vajadzības izteiksmē ir piesaistīta nenoteiksme, mūsdienu latviešu valodā papildinātājs iespējams gan nominatīvā, gan akuzatīvā (MLLVG 1959: 619, 620; Paegle 2003: 119):

Man ir jālasa lasīt grāmata (O_N).

vai

Man ir jālasa lasīt grāmatu (O_A).

Gribu vērst visu karavīru uzmanību, ka dokumenti (O_N) ir jālasa gatavot laikus. (G) *Ar mazu bērnu ir jārunā vienkārši un jāspēj piesaistīt uzmanību (O_N).* (K) *Sportistam jāsaprot, ka dzīvē jau nekas nenotiek nejauši, tāpēc ir jāspēj sadzirdēt, uz klausīt derīgs padoms (O_N).* (NRA)

Jau laikus [ir] jācenšas padarīt darbus (O_A), lai uz Jāņiem viss būtu nevainojamā kārtībā. (Māja) [Ir] *Jāmēģina veikt arvien sarežģītākus vingrinājumus (O_A).* (Diena) *Laikam jau ir jāprot pasūtīt kafiju (O_A), smalki tērēt, vērot citus (O_A).* (Diena)

Vajadzības izteiksmes paveidi

1032. §.

Vajadzības izteiksme latviešu valodā atšķiras no citām izteiksmēm ar īpašu paveidu esamību – atstāstījuma paveidu un vēlējuma paveidu (MLLVG 1959: 617, 618; Kalme, Smiltnece 2001: 249, 250; Nītiņa 2001: 77). Abi vajadzības izteiksmes paveidi, tāpat kā vajadzības izteiksme, ir analītisku formu sistēma.

1033. §.

Dz. Paegle atšķirībā no latviešu gramatikas tradīcijām šādus vajadzības paveidus nav šķīrusi. Formas interpretētas kā atstāstījuma un vēlējuma izteiksme, uzskatot palīgdarbības vārdu

esot, būšot un *būtu* par galvenajiem modalitātes un tād arī izteiksmes rādītājiem un formu ar *jā-* par nozīmes ziņā sekundāru (Paegle 2003: 116, 117). Šai gramatikā Dz. Paegles pieeja nav izmantota, jo par galveno vajadzības nozīmes izteicēju visos gadījumos uzlūkota pilnnozīmes darbības vārda forma ar priedēkli *jā-*. Vajadzības izteiksmes forma var semantiski variēties atkarībā no palīgdarbības vārda *būt* formas – *esot, būšot* norāda uz atstāstītu, *būtu* – uz vēlamu, iespējamu vajadzību vai nepieciešamību.

Vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveids

1034. §.

Vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveida formas tiek veidotas, vajadzības izteiksmes formai pievienojot palīgdarbības vārdu atstāstījuma izteiksmē, piem.: *esot jāaug, būšot jālasa*. Vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveida laika formu sistēma (vienkāršā tagadne, vienkāršā nākotne, saliktā tagadne, saliktā nākotne) sakrīt ar atstāstījuma izteiksmes formām, piem.: **VT** *esot jāaug, esot jādomā, esot jālasa, esot jāsmejas, esot jāžēlojas, esot jāsasveicinās*; **VN** *būšot jāaug, būšot jādomā, būšot jālasa, būšot jāsmejas, būšot jāžēlojas, būšot jāsasveicinās*; **ST** *esot bijis jāaug, esot bijis jādomā, esot bijis jālasa, esot bijis jāsmejas, esot bijis jāžēlojas, esot bijis jāsasveicinās*; **SN** *būšot bijis jāaug, būšot bijis jādomā, būšot bijis jālasa, būšot bijis jāsmejas, būšot bijis jāžēlojas, būšot bijis jāsasveicinās*.

Lai būtu skaista, balta sejas āda, esot jāmazgājas kviešu rasā. (Māja) *Daktere man piekodināja – esot jānāk* pie [bērnu nama] bērniem ciemos. (Ieva) *Prezidentam būšot jādara* ārkārtīgi daudz, lai nezaudētu Latvijas iegūtās pozīcijas. (Delfi) *Par plānoto krautīšanu* [biroja vadītājs] *neesot zinājis un tas viņam neesot bijis jāzina*. (K) *Annai ar dēliem Juri un Ivaru būšot* laikam *bijis jābrauc* citur strādāt. (K)

1035. §.

Vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveidam sarunvalodā un dažkārt arī daiļliteratūrā sastopamas paralēlformas, kur atstāstījuma izteiksmes formants *-ot, -oties* pievienots vajadzības izteiksmes formai, piem.: *jāaug-ot, jādomāj-ot, jāsmej-oties, jāaprunāj-oties*. Šādas formas tiek lietotas gan bez palīgdarbības vārda, gan ar palīgdarbības vārdiem *esot, būšot*: *jāaugot, jāsmejoties* (// *esot jāaug, esot jāsmejas*), *esot jāaugot, esot jāsmejoties* (// *esot jāaug, esot jāsmejas*), *būšot jāaugot, būšot jāsmejoties* (// *būšot jāaug, būšot jāsmejas*).

Man jāklūstot / tai naktī pavisam par / ēzelīti – tad redzēšot brīnumus. (G. Saliņš) *Tas jādarot* [nodegusi ēka jānojauc], *lai krāsmatas nebojātu parka kopskatu*. (Diena) *Saimnieks teica, ka tev nu arī reiz jāejot* pie darba, *slinkots būšot diezgan*. (K) *Skolēnam šobrīd esot jāejot* uz skolu jau ar apgūtu konkrētās dienas matemātikas vielu. (Apollo) *No 1. janvāra Rīgā par braukšanu sabiedriskajā transportā būšot jāmaksājot* vairāk. (Diena)

Vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveida formas ar palīgdarbības vārda nullformu un formantu *-ot* MLLVG uzskatītas par tāda tipa formu kā *esot jāaug, esot jāsmejas* paralēlformām, savukārt formas *esot jāaugot, būšot jāaugot* par literārajā valodā nevēlamām, jo tām vērojams gramatisko formantu pārdaudzums, t. i., dubults atstāstījuma izteiksmes formantu lietojums (MLLVG 1959: 618, 619). Dz. Paegle norāda, ka „atstāstījuma formas *jāarot*, nevis *esot jāar* uzskatāmas par sekundāriem, neregulāriem formu veidojumiem” (Paegle 2003: 116; sk. arī Kalme, Smiltiece 2001: 251).

Vajadzības izteiksmes vēlējuma paveids

1036. §.

Vajadzības izteiksmes vēlējuma paveida formas tiek veidotas, vajadzības izteiksmes formai pievienojot palīgdarbības vārdu vēlējuma izteiksmē, piem., *būtu jāaug, būtu jālasa*. Vajadzības izteiksmes vēlējuma paveida laika formu sistēma sakrīt ar vēlējuma izteiksmes laika formu sistēmu (vienkāršo tagadni, salikto tagadni) – **VT** *būtu jāaug, būtu jādomā, būtu jālasa, būtu jāsmejas, būtu jāžēlojas, būtu jāsasveicinās*; **ST** *būtu*

bijis jāaug, būtu bijis jādomā, būtu bijis jālasa, būtu bijis jāsmejas, būtu bijis jāžēlojas, būtu bijis jā sveicinās.

Būtu jāstrādā pie romāna teksta. *Ir ļoti grūti, teju neiespējami.* (N. Ikstena) *Kāpēc gan man savas problēmas būtu jāuzkrauj cita cilvēka pleciem?* (Ieva) *Ja manai vecākajai meitai būtu bijis jālasa uz laiku, viņa netiktu pāri 1. klasei ilgi.* (Cālis) *Kā cilvēkam, kuram piemīt pašcieņa, man uzreiz būtu bijis jāraksta atlūgums, taču esmu nostādīts visai sarežģītā situācijā.* (G)

Citi vajadzības izteikšanas līdzekļi

1037. §.

Latviešu valodā blakus paradigmatiskajai vajadzības izteiksmei visā valodas sistēmā plaši tiek lietoti arī **citi vajadzības izteikšanas līdzekļi** – konstrukcijas *vajadzēt + nenoteiksme*, *nākties + nenoteiksme*, ciešamās kārtas tagadnes divdabīs ar piedēkli *-am-/-ām-* nomināla izteicēja funkcijā, kā arī *bija/būs + nenoteiksme*. Lai gan no formālā viedokļa šie vajadzības izteikšanas līdzekļi ir atšķirīgi, tos vieno tas, ka tie visi ir personas un skaitļa ziņā morfoloģiski nemarkētas analītiskas konstrukcijas, funkcionē kā vajadzības izteiksmes semantiski varianti un visiem darbības veicējs parasti ir datīvā, piem.: *Man vajag iet uz veikalu* (// *Man ir jāiet uz veikalu*); *Uz lidostu mums nāksies braukt ar taksometru* (// *Uz lidostu mums būs jābrauc ar taksometru*); *Man vēl šoruden ir ravējams dārzs* (// *Man vēl šoruden ir jāravē dārzs*); *Ko man tādā gadījumā bija darīt* (// *Kas man tādā gadījumā bija jādara*)? Minētie vajadzības izteikšanas līdzekļi tradicionāli aplūkoti latviešu gramatikās saistībā ar debitīva semantiku (Endzelīns, Mīlenbahs 1939: 112; MLLVG 1959: 621–623; Kalme, Smiltnece 2001: 238; Paegle 2003: 119).

1038. §.

1. *Vajadzēt + nenoteiksme, nākties + nenoteiksme*

Sarunvalodā, plašsaziņas līdzekļu tekstos un arī daiļliteratūrā izplatīts vajadzības izteikšanas variants ir konstrukcija *vajadzēt + nenoteiksme* dažādās laika un izteiksmju formās, piem.: *Vienmēr vajag cienīt otru cilvēku.* (Ieva) *Katras saimniecības pamats bija govys. Tai vajadzēja būt labai govij, kā daždien nākošai ciltsmātei.* (Anšl. Eglītis) *Arī apkārtējie vienmēr teica, ka man vajagot iet uz mākslas skolu.* (G) *Cilvēkiem esot vajadzējis zināt, kurā bankā glabāt savus līdzekļus.* (Diena) *Par to [vietējo pārtikas produktu atbalstīšanu] vajadzētu domāt arī valstiskā līmenī, piemēram, skolās un bērnudārzos iepērkot Latvijā ražotus produktus.* (Diena) *Krīzes apmēru noteica tas, ka neviens no iesaistītajām pusēm nedarbojās tā, kā tām būtu vajadzējis darīt.* (NRA)

1039. §.

MLLVG I un Dz. Paegle norāda (ar atsauci uz Jāni Endzelīnu), ka starp vajadzības izteiksmi un konstrukciju *vajadzēt + nenoteiksme* varētu būt nozīmes atšķirība tādā ziņā, ka vajadzības izteiksme ir orientēta uz ārēju resp. objektīvu vajadzības izteikšanu, konstrukcija – uz iekšēju resp. subjektīvu vajadzības izteikšanu (MLLVG 1959: 623; Paegle 2003: 119). Taču MLLVG arī minēts, ka „mūsdienu rakstnieku [t. i., 20. gadsimta 50. gadu] darbos šī nozīmes starpība vairs neizpaužas tik konsekventi. Verbs *vajadzēt* kopā ar *nenoteiksmi* bieži izsaka ne vien derīguma izraisītu nepieciešamību, bet arī tīri objektīvu nepieciešamību” (MLLVG 1959: 623). Jāatzīst, ka mūsdienu latviešu valodā vajadzības izteiksme un konstrukcija *vajadzēt + nenoteiksme* funkcionē kā morfoloģiski varianti bez īpašas nozīmes atšķirības. Taču iespējams runāt par stilistisku atšķirību – *vajadzēt + nenoteiksme* vairāk orientēta uz sarunvalodu, kamēr vajadzības izteiksme lietojama visos valodas paveidos. Par to liecina, piem., ieteikums lietīškos tekstos konstrukcijas *vajadzēt + nenoteiksme* vietā lietot vajadzības izteiksmi (Skujiņa 1999: 64).

1040. §.

Neitrālā saziņā, nereti oficiālā situācijā kā vajadzības izteiksmes variants tiek lietota arī konstrukcijas *nākties + nenoteiksme* dažādās laika un izteiksmju formās (MLLVG 1959: 623), piem.: *Šo it kā zināmo patiesību Pētersonam nākas pateikt no jauna.* (I. Zole) *Viskijs ar sodu [viesībās] tika pieprasīts vairāk nekā cerēts, un Tāļivaldim drīz vien nācūs steigties pēc rezervēm.* (Anšl. Eglītis) *Latvijas biatlonistiem sniega trūkuma dēļ [ir] nācies mainīt sacensību gatavošanās plānus.* (Diena) *Ja lieltirgotavas prasīs ļoti lielas atlaides, būšot ražotāji, kam, iespējams, nākšoties iet prom no tirgiem.* (Delfi) *Autovadītājiem esot nācies braukt skaidroties un meklēt rokā nozagtas daļas.* (G) *Interesanti, kā ar visu galā tiktu vīrietis, ja viņam nāktos darīt katru dienu visus mājas darbus?* (TVNET) *Pretējā gadījumā krīzes brīdī būtu nācies budžeta izdevumus samazināt pārāk dramatiski.* (G)

1041. §.

Dz. Paegle raksta, ka šāda konstrukcija „domājams, veidojusies krievu valodas iespaidā, ir jauna, Endzelīns to nav pat minējis, koptā valodā tā ieteikta nelietot. Tomēr vajadzības izteikšana ar vārdu *nākas* un verba infinitīvu ir diezgan bieži sastopama” (Paegle 2003: 119, 120). Arī konstrukcijas *nākties + nenoteiksme* vietā parasti iespējams lietot paradigmātisko vajadzības izteiksmes formu. Tomēr jāatzīst, ka atšķirībā no vajadzības izteiksmes paustās obligātās un objektīvās vajadzības nozīmes konstrukcijai *nākties + nenoteiksme* var būt no teksta autora gribas un vēlmēm neatkarīgas, ārēji noteiktas nepieciešamības nokrāsa.

1042. §.

2. Ciešamās kārtas tagadnes divdabis

Vajadzības nozīme var piemist arī lokāmajam ciešamās kārtas tagadnes divdabim nomināla izteicēja funkcijā kopā ar saitiņu *būt* dažādu laika un izteiksmju formā (MLLVG 1959: 623; Paegle 2003: 119; sk. arī Kalnača 2011₃: 43): *Divu māju zeme [ir] apkopjama, saimniecība [ir] vadāma un turklāt vēl [ir] izpildāmi pagasta amatī.* (K. Ieviņš) *Atkārtoti viņš mani pamācīja, kā ratiņi [ir] stumjami, kā [ir] ceļami no ielas uz ietvi.* (I. Mellis) *Šis intermeco nu bija aizmirstams.* (Z. Skujiņš) *Daudz kas cietoksnīm līdzīgajā [ēkas] fasādē būtu labojams un krāsojams, bet jāteic arī, ka lāpījumi tikai sabojātu svinīgo labdzimušas sencības patinu, kas piešķirta noplukušajai celtnei īpatnu romantiku.* (Anšl. Eglītis)

1043. §.

3. *bija / būs + nenoteiksme*

Šī konstrukcija parasti izsaka subjektīvu nepieciešamību ko darīt, bieži retorisku jautājumu vai izsaucienu veidā, piem.: *Drīz vien svētku ievadīšanas ceremonija bij no-beigta un sākās [...] dejošana, kurai bij vilkties līdz rīta ausmai.* (K. Ieviņš) *Kam man bija visu to zināt?* (G) *Kam viņiem bija pārceļties uz Angliju?* (G) *Mana māte teica: „Nē, tev nebūs to darīt [pieteikties dienestā].”* (Dz. Sodums) *Nekad viņam nebūs zināt, kādas saites tevi un viņu saista.* (K) *Ko man būs darīt?* (G) Konstrukcija *bija / būs + nenoteiksme* mūsdienās sastopama galvenokārt sarunvalodā vai runātas valodas attēlojumā daiļliteratūrā. Oficiālā saziņā šādu vajadzības izteikšanas variantu parasti lieto reti, jo tas ir novecojis un mūsdienu latviešu valodā kļuvis ekspresīvs.

1044. §.

A. Ozols šīs konstrukcijas klasificējis par „analītisko debitīvu” pretstatā t. s. „sintētiskajam debitīvam” jeb paradigmātiskajai vajadzības izteiksmei, kuru vienkāršajā tagadnē bieži lieto, neminot palīgdarbības vārdu *ir* ([ir] *jālasa*, [ir] *jāiet*, [ir] *jārunā*) (Ozols 1993: 90–98). A. Ozola interpretācijā *analītiskais debitīvs* ir *sintētiskā debitīva*, t. i., vajadzības izteiksmes analogs, jo abas formas vienmēr ir savstarpēji aizstājamas (Ozols 1993: 90–98). Tāpat kā sintētiskajam debitīvam

ir tagadnes, pagātnes un nākotnes forma (*man jālasa, man bija jālasa, man būs jālasa*), arī analītiskajam debitīvam ir tāda pati laika formu paradigma (*man darīt, man bija darīt, man būs darīt*).

Par analītiskā debitīva tagadnes formu A. Ozols uzskata konstrukciju *datīvs + nenoteik-sme* ar *ir* izlaidumu resp. *datīvs + ø + nenoteiksme*. Nozīmes ziņā analītiskais un sintētiskais debitīvs atšķiras tādējādi, ka pirmais izsaka vairāk subjektīvu iekšēju vajadzību, otrs – vairāk objektīvu ārēju, taču tie var tikt lietoti arī sinonīmiski. Tomēr mūsdienu latviešu valodniecībā tiek atzīts, ka visas vajadzības izteiksmes formas ir analītiskas (MLLVG 1959: 615; Kalme, Smiltnece 2001: 249; Nītiņa 2001: 78, 79; Paegle 2003: 118), tāpēc A. Ozola ieteiktais terminoloģiskais šķīrums nav īstenojams. Jāatzīst, ka A. Ozola postulētais analītiskais debitīvs pārstāv divējādu darbības vārda formu grupu modālu lietojumu, lai gan abos gadījumos iespējams (bet ne obligāts) netiešais teikuma priekšmets datīvā:

1) nenoteiksmi (*Kādam būt koncertam Latvijas valsts svētkos?* (LA))

2) konstrukciju *bija/ būs + nenoteiksme* (*Ko bija darīt ar televīzijas abonementmaksu?* (Ir) *Ko būs darīt ar vārdiem, kas krīt dvēselē?* (G))

A. Ozola idejai par palīgdarbības vārda *ir* izlaidumu tagadnē (*Ko man darīt?*) nevar pievienoties, jo latviešu valodā nav atrodamī piemēri, kuros *ir* tik tiešām būtu lietots – atšķirībā no palīgdarbības vārdiem *bija, būs*. Tāpēc nenoteiksmes un konstrukcijas *bija/ būs + nenoteiksme* modāls lietojums šai gramatikā tiek aprakstīts atšķirīgi, nesaistot ar kādu kopīgu debitīva paradigmu (par nenoteiksmes modālu lietojumu 926., 927. §).

6.2.2.1.5. Pavēles izteiksme jeb imperatīvs

1045. §.

Pavēles izteiksmes formas latviešu valodā sakrīt ar īstenības izteiksmes tagadnes un nākotnes formām, izņemot daudzskaitļa otrās personas formu, ko veido, īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes otrās personas celmam pievienojot galotni *-iet, -ieties* (Paegle 2003: 120; VPSV 2007: 292), piem.: *audz – audz-iet! las-i – las-iet! smej-ies – smej-ieties! žēloj-ies – žēloj-ieties! sveicin-ies – sveicin-ieties!* Tikai otrās konjugācijas darbības vārdiem, veidojot pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrās personas formu, izmanto nesaīsinātu tagadnes celmu, piem., *es domāj-u, gaviļēj-u, ceļoj-u – tu domā, gaviļē, ceļo – domāj-iet! gaviļēj-iet! ceļoj-iet!* (Paegle 2003: 120). Jāievēro, ka pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrās personas galotnes priekšā ir tas pats līdzskanis, ar kuru beidzas vienskaitļa otrās personas sakne, piem.: *nāc – nāc-iet! audz – audz-iet! cel – cel-iet! kāp – kāp-iet! guli – gul-iet! sēdi – sēd-iet!* (Kalme, Smiltnece 2001: 241)

Pavēles izteiksmes trešajā personā blakus darbības vārdam parasti tiek lietota partikula *lai*, piem., *lai aug! lai lasa! lai smejas! lai žēlojas! lai sveicinās!*

1046. §.

Tā kā vairākums pavēles izteiksmes formu sakrīt ar īstenības izteiksmes formām, īpaša pavēles izteiksmes formu pazīme runātā tekstā ir intonācija un parasti arī uzsvars runas plūsmā. Pavēles izteiksmē blakus darbības vārdam arī nemēdz lietot vietniekvārdu *tu, jūs, mēs* (MLVVG 1959: 606; Nītiņa 2001: 75), piem.: *Neklausies, ko viņš tur plāpā, sacīja Zigrīdiņa.* (Z. Skujiņš) *Tagad sēdiet! Apsildieties! Parunāsimies.* (M. Zīverts) Tikai īpašos emocionālos izsaučienos, norādot uz teksta autora dusmām vai teksta adresāta izteikti negatīvu un nicinošu vērtējumu, pavēles izteiksmē var tikt lietots arī otrās personas vietniekvārds, piem.: *Ej, tu, kalpa plukata, tu tur nemuldi!* (J. Janševskis) *Nu, tu man nepalaid muti!* (A. Upīts)

1047. §.

Atšķirībā no citām latviešu valodas izteiksmēm pavēles izteiksmei nav laika formu (Kalme, Smiltnece 2001: 240), paradigmā ietilpst tikai personas formas, izņemot vienskaitļa pirmo personu:

	<i>augt</i>	<i>smieties</i>	<i>domāt</i>	<i>rakstīt</i>
Viensk.				
1. pers.	–	–	–	–
2. pers.	<i>audz!</i>	<i>smejies!</i>	<i>domā!</i>	<i>raksti!</i>
3. pers.	<i>lai aug!</i>	<i>lai smejas!</i>	<i>lai domā!</i>	<i>lai raksta!</i>
Daudzsk.				
1. pers.	<i>augsim!</i>	<i>smiesimies!</i>	<i>domāsim!</i>	<i>rakstīsim!</i>
2. pers.	<i>audziet!</i>	<i>smejieties!</i>	<i>domājiet!</i>	<i>rakstiet!</i>
3. pers.	<i>lai aug!</i>	<i>lai smejas!</i>	<i>lai domā!</i>	<i>lai raksta!</i>

1048. §.

Šādu MLLVG aprakstīto pavēles izteiksmes paradigmu – ar trešās personas un daudzskaitļa pirmās personas imperatīvformām – jau 1960. gadā apšaubījis A. Ozols recenzijā par „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” pirmo sējumu, norādot, ka tādējādi tiek jaukta formu un nozīmju sistēma (MLLVG 1959: 605; Ozols 1967₃: 580; par to arī Marvans 1967: 130–132). Pamudinājuma modalitāti īstenības izteiksmes formas iegūst noteiktā kontekstā un sintaktiskā lietojumā, taču pašām par sevi tām šādas nozīmes nav. Līdzīgi uzskati pavēles izteiksmes trešās personas formas un partikulas *lai* sakarā pausti arī A. Holvoeta pētījumos (Holvoet 2001: 63–81; sk. arī Holvoet 2007: 219–232). Tomēr kopš MLLVG iznākšanas minētā pavēles izteiksmes paradigma tiek respektēta visās latviešu gramatikās (piem., Kalme, Smiltnece 2001: 240, 241; Nītiņa 2001₁: 75, 76; Paegle 2003: 120, 121), kā arī šai gramatikā.

1049. §.

Pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrajā personā latviešu valodā vērojami vairāki formas varianti:

1) daiļliteratūras tekstos, it īpaši līdz 20. gadsimta 30. gadiem sastopamas galotnes *-ait*, *-aities*, kas senāk tikušas pievienotas trešās konjugācijas pirmās grupas darbības vārdiem, kuri nenoteiksmē beidzas ar izskaņām *-īt*, *-īties*, *-ināt*, *-ināties*, piem.: *Lūcij, nedarait tā!* (Andr. Niedra) *Sveicinait savu līgavu!* (Andr. Niedra) (plašāk sk. MLLVG 1959: 603, 604; Paegle 2003: 121). Lai gan sākotnēji šis lietojums bijis neitrāls, mūsdienu valodā, galotnēm *-ait*, *-aities* novecojoties, formas ieguvušas stilistisku papildkomponentu – poētiskas, neikdienišķas valodas nokrāsu. Tāpēc tās dažkārt sastopamas daiļliteratūrā (Nītiņa 2001₁: 75, 76), arī interneta komentāros, piem., fragments no internetā publicētas dzejoļu kopas „Sikspārnis pažobelē”: *Sargaities, ļautiņi, šonakti zagšu, / šķind mana slaucene sudrabu pilna* (G), sk. arī komentāru par jaunu elektronikas precī *Sakait, tas iRobot tiešām darbojas?* (G) Pārējos valodas paveidos galotnes *-ait*, *-aities* parasti nav sastopamas.

2) latviešu sarunvalodā izplatīts ir īstenības izteiksmes galotņu *-at*, *-aties* un pavēles izteiksmes galotņu *-iet*, *-ieties* paralēllietojums abu izteiksmju funkcijā (šī parādība bijusi plaši sastopama arī 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākuma daiļliteratūrā, plašāk sk. MLLVG 1959: 603, 604; Nītiņa 2001₁: 76; Paegle 2003: 120, 121), piem.: *Nākat iekšā! Sēžaties! Ejat visi klasē! Ja jūs atnākiēt ātrāk, mazliet pagaidiet! Kāpēc jūs vienmēr sēžieties pēdējā rindā? Jūs taču tik reti ejiet uz operu.* Mūsdienu latviešu literārajā valodā īstenības un pavēles izteiksmes formu paralēllietojums netiek atbalstīts (par to jau Endzelīns, Mīlenbahs 1939: 53; sk. arī Kalme, Smiltnece 2001: 240), piem.: **II** *Ja jūs atnākat ātrāk, mazliet pagaidiet! Kāpēc jūs vienmēr sēžaties pēdējā rindā? Jūs taču tik reti ejat uz operu.* **PI** *Nāciet iekšā! Sēdieties! Ejiet visi klasē!* Taču abu izteiksmju formu lietojuma pareizums daudzskaitļa

otrajā personā joprojām ir aktuāla problēma valodas kultūrā, arī I. Freimane norāda, ka „galvenā kļūda verbu izteiksmju lietojumā ir indikatīva un imperatīva formu jaukšana” (Freimane 1993: 219).

6.2.2.2. Darbības vārda izteiksmes formu lietošana

1050. §.

Darbības vārda izteiksmes kategorija nozīmes un lietojuma ziņā ir morfoloģiski sintaktiska, jo arī izteiksmes formu semantika īstenojas kontekstuāli. Tāpēc vārda izteiksmes daļēji uzskatāmas par polisēmiskām – tām ir pamatnozīme un atvasinātas nozīmes. Polisēmija latviešu valodas izteiksmes neaptver vienādi.

1051. §.

Īstenības izteiksmes laika formām ir raksturīga ļoti bagāta nozīmju polisēmija un sinonīmija, kas no modalitātes viedokļa īstenojas divējādi (Kalnača 2011₃: 30, 31):

1) **laika formu lietojums modālā nozīmē**, resp., īstenības izteiksmes laika formu polisēmija un sinonīmija laika nozīmju robežās (par to plašāk sk. apakšnodāļu 6.2.1.2. „Darbības vārda laika formu lietošana”), piem., īstenības izteiksmes vienkāršās un saliktās nākotnes modāls lietojums vienkāršās un saliktās tagadnes vietā, lai mazinātu apgalvojuma tiešumu vai izteiktu teksta autora šaubas: VN *Domājams, viņa [Anete] būs* (// *ir*) *virtuvē*. (V. Kārklīšs) *Gan rīt es ar Adelīnu visu nokārtošu. Šodien, jūs pats sapratīsiet* (// *saprotat*), *viņa ir pārāk satraukta*. (T. Zeltiņš) *Meistars, no kura darbnīcas šī rota nākusi, esat jūs. To neviens negribēs* (// *negrib*) *apšaubīt*. (T. Zeltiņš)

ST *Nāc, ieēd kaut ko – būsi izsalkusi* (// *esi izsalkusi*). (E. Lēmane) *Nezin, kur man tā slota... Būs palikusi* (// *ir palikusi*) *zālē*. (E. Skujenieks) *Viņš būs sagrozījies* (// *ir sagrozījies*) *tev galvu*. (E. Lēmane)

Šādā īstenības izteiksmes laika formu lietojumā svarīgāka ir laika nozīme, modalitāte to tikai papildina. Piemēros minētajiem īstenības izteiksmes laika formu polisēmijas gadījumiem ir viena kopīga iezīme – lai arī tās ir laika formu atvasinātas nozīmes, tām tomēr saglabājas saikne ar laiku, resp. runas momentu. Vienkāršās nākotnes formās *būs*, *sapratīsiet*, *negribēs* ir ietverta tagadne, kas sakrīt ar runas momentu; saliktās tagadnes formās *būsi izsalkusi*, *būs palikusi*, *būs sagrozījies* tāpat, jo tas ir iepriekšnotikušas rezultatīvas darbības vērtējums tagadnē. Vienkāršās nākotnes formām *dabūsi*, *redzēsi*, *rādīšu* u. c. konsituācija nosaka, ka darbībai vajadzētu notikt pēc runas momenta – tuvā nākotnē;

2) **īstenības izteiksmes laika formu polisēmija un sinonīmija neīstenības izteiksmju funkcijā**. Šādā laika formu lietojumā dominē modalitātes nozīme, laika izteikšana vairs nav primārs uzdevums.

1052. §.

Īstenības izteiksme kā reālas/ireālas darbības opozīcijas nemarkētais loceklis spēj uzņemties marķēto locekļu (pārējo izteiksmju) funkcijas, tāpēc latviešu valodā vērojami daudzveidīgi īstenības izteiksmes laika formu lietojuma gadījumi atstāstījuma, vēlējuma un pavēles izteiksmes nozīmē. Pretējs process – neīstenības izteiksmju formas īstenības izteiksmes funkcijā – latviešu valodā nav vērojams, to neveicina specifiskie neīstenības izteiksmju gramatiskie formanti, kā arī tas, ka atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmes formām nav personas galotņu, kuras ir būtiska īstenības izteiksmes morfoloģiska pazīme. Neīstenības izteiksmes neveido sinonīmiju arī savā starpā, jo visas ir izteiksmju opozīcijas marķētie locekļi.

1053. §.

No kontekstuālas polisēmijas viedokļa neīstenības izteiksmju lietojums ir ierobežots. Šīs izteiksmes blakus pamatnozīmei sastopamas kā t. s. **vēstījuma izteiksmes** – ja viss teksts vai teksta fragments ir vēlējuma, atstāstījuma, vajadzības vai pavēles izteiksmē, šādu lietojumu pēc analogijas ar vēstījuma laikiem (vienas laika formas lietojumu tekstā vai teksta fragmentā) nosacīti var apzīmēt par vēstījuma izteiksmēm. Atstāstījuma un vēlējuma izteiksmei iespējams arī no pamatnozīmes atšķirīgs lietojums vai nu tiešajā un netiešajā runā, vai arī pieklājības frāzēs. Savukārt vajadzības un pavēles izteiksmei īpašās semantikas dēļ polisēmija, izņemot vēstījuma izteiksmi, nav raksturīga.

6.2.2.2.1. Īstenības izteiksme (indikatīvs)

1054. §.

Pamatnozīme

Īstenības izteiksme norāda, ka darbības vārda izteiktā darbība reāli notiek, ir notikusi vai notiks (VPSV 2007: 167), piem.: *Tu klarneti **spēlē**, / es kontrabasu.* (G. Saliņš) *Frizētavā vajadzēja **izsēdēt** rindu, jo **nebiju** iepriekš **pierakstījusies**.* (G. Priede) *Tūlīt **būšu galā** [ar darbu] – un **varēsim** kopā **paēst**.* (R. Ezera)

1055. §.

Atvasinātās nozīmes:

1) Īstenības izteiksme vēlējuma izteiksmes funkcijā – parasti saliktā teikumā vai tuvā kontekstā. Virsteikuma vai iepriekšēja konteksta saturs norāda uz to, ka tiks izteikta vēlēšanās, iecere vai kādas parādības vērtējums, piem.:

a) Īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes forma: *Es iešu sameklēt, ko uzņemt ugunij, lai Toms **redz** (/ **redzētu**) ceļu **atpakaļ**.* (E. Lēmane) *Pagaidi, es tev **pacelšu krēslu**, lai tu vieglāk **vari** (/ **varētu**) **atsēsties**.* (T. Zeltiņš) *Ka tikai vilks **ne aizbiedē** (/ **ne aizbiedētu**) zirgus un ar karieti **nenotiek** (/ **nenotiktu**) kāda nelaime!* (T. Zeltiņš) Kategoriska vēlēšanās aizliegt ko darīt var būt izteikta vienkāršā teikumā: *Tādas valodas lai es te vairāk **nedzirdu** (/ **nedzirdētu**)!* (A. Upīts)

b) Īstenības izteiksmes vienkāršās nākotnes forma pieklājīgos lūgumos: *Ko mazā jaunkundze **gribēs** (/ **gribētu**)? – vīrs [pārdevējs] **lai** **pni** **apvaicājās**.* (V. Belševica) *Vai kāds no kungiem **ne aizdos** (/ **ne aizdotu**) man zobenu?* (T. Zeltiņš)

c) Īstenības izteiksmes saliktās nākotnes forma, izsakot kādus pieņēmumus: *Litiņ, tagad nu tu vīru **būsi dabūjusi** (/ **būtu dabūjusi**), bet vai **mācēsi** viņu **noturēt**?* (E. Zālīte) [...] *1904. gadā to [arku] pārvietoja uz Vidzemes šoseju pie Biķernieku meža. No turienes tā ceļoja uz Viestura dārzu, taču grūti uzminams, vai tās klaiņojumi **būs** jau **beigušies** (/ **būtu beigušies**).* (A. Johansons)

2) Īstenības izteiksme atstāstījuma izteiksmes funkcijā – parasti saliktā teikumā vai tuvā kontekstā. Virsteikumā vai iepriekšējā kontekstā ir darbības vārds, kas norāda uz runāšanu vai stāstīšanu resp. teksta atstāstīšanu – *verbum dicendi* (*teikt, sacīt, runāt, stāstīt, vēstīt, baumot* u. c.) un kam seko īstenības izteiksmes formas ar atstāstījuma izteiksmes nozīmi, piem.:

a) Īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes forma: *Kāds literāri ieinteresēts draugs toreiz **teica**, lai es uzrakstu (/ uzrakstot) dzejoli par torni.* (A. Johansons) *Cik zināms, tad Atrīvotās Vistas **sūdzas**, ka dzīvo (/ dzīvojot) trūkumā.* (Vīks) *Viņa man **piezvanīja**, lai trešdien astoņos vakarā pie viņas aizeju (/ aizejot).* (Z. Skujiņš)

b) Īstenības izteiksmes vienkāršās nākotnes forma: *Un **pēdējo reizi**, kad [kungs] bija atbraucis, **teica**, ka Ziemassvētkos mani **laidīs** (/ **laidīšot**) **iesvētības mācībā**. Un tad tūlīt **ņems** (/ **ņemšot**) mani **līdz** uz pilsētu.* (E. Lēmane) *Karapoga arī **teica**, ka **saņems***

(// saņemšot) viņu [profesoru] stingri aiz krāga un **noteiks** (// noteikšot) pie radio neķerties klāt. (E. Lēmane)

c) īstenības izteiksmes saliktās tagadnes forma: Jūs **teicāt**, ka pat ar savu sievu jūs **neesat** tik daudz **runājis** (// neesot runājis), kā šovakar ar mani. (M. Zīverts) Un mājās tev **pateica**, ka mēs **esam aizbraukuši** (// esot aizbraukuši) uz salu? (E. Zālīte) Kungs **teica**, ka es **esmu dzimusi** (// esot dzimusi) Neptūna zīmē. (E. Lēmane)

3) īstenības izteiksme pavēles izteiksmes funkcijā:

a) vienkāršās nākotnes daudzskaitļa otrās personas formas īpaši oficiālās situācijās un arī sarunvalodā sastopamas pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrās personas formas funkcijā: *Bet tagad, kungi, jūs mani **atvainosit** (// atvainojiet)!* (E. Skujenieks) *Un tagad – **atļausit** (// atļaujiet) atvadīties, man patlaban nav laika.* (E. Skujenieks) „*Kundzīt, jūs ar to grozu, **panāksit** (// panāciet) tuvāk!*” *Salutaurš uzsauca.* (Anšl. Eglītis)

b) vienkāršās tagadnes vienskaitļa/daudzskaitļa trešās personas formas pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrās personas formas funkcijā vērojamas sarunvalodā, kas var dažkārt robežoties ar vienkāršrunu: „*Nu, sīkie!*” *viņš [matrozis] uzsauc bērniem.* „**Pamūk** (// pamūciet) pie malas!” (G. Janovskis) „**Palaiž** (// palaidiet) nu mani,” *saka Egons.* „*Es iekuršu plīti.*” (G. Janovskis) *Muižnieks atradies! Visu cunfti viņš blamierē. **Sviež** (// sviēdiet) viņu ārā [no kroga]!* (A. Upīts) *Edžus viņam [tirgotājam] skaļi uzkliedza: „**Lasās** (// lasieties)! **Nekā nevajaga! Laukā!**”* (A. Johansons)

c) vienkāršās tagadnes daudzskaitļa pirmās personas forma pavēles izteiksmes daudzskaitļa pirmajā personā sarunvalodā: **Ejam** (// iesim), *meitenes!* (G. Priede) **Ejam** (// iesim) – *un tūlīt!* (M. Zīverts) **Turpinām** (// turpināsim) [mācīties reveransu]! *Viens... divi... trīs...* (V. Belševica) **Skrienam** (// skriesim) *kopā!* (G)

6.2.2.2.2. Atstāstījuma izteiksme (relatīvais mods)

1056. §.

Pamatnozīme

Darbības vārda izteiksme, kuru lieto, atstāstot citas personas teikto bez pārliecības par teiktā patiesumu resp. neuzņemoties atbildību par tekstā minētās darbības realitāti (VPSV 2007: 55), piem.: *Tas [Putras Dauķis] kā taisnodamiens kliez: „Iedomājusies, lai es šo **precot!** Ceļ man neslavu... stāsta visādas blēņas.”* (K. Ieviņš) *Man sacīja, ka pret sauli **derot** arī pūderis. Biezā slānī virs krēma.* (Z. Skujīņš) *Šoferīšiem allaž ir stāsti. Viņai kā rakstniecei tas **būšot** interesanti.* (N. Ikstena) *Regīna **esot raudājusi** skaļā balsī, kad izlasījusi kritiķa rakstīto.* (N. Ikstena)

1057. §.

Izsakot šaubas par teksta saturu, atstāstījuma izteiksme var būt lietota arī vienkāršā teikumā bez *verbum dicendi* kontekstā, piem.: *SVF [Starptautiskais valūtas fonds] **prasot** Latvijai paaugstināt īpašuma nodokli.* (TVNET) *Mājokļu tirgus attīstība **būšot** ļoti pakāpeniska.* (Diena) Arī dažādos atmiņu un senāku laiku notikumu atstāstos, pasakās un teikās atstāstījuma izteiksmes lietojumu ne vienmēr ievada *verbum dicendi*, atstāstījuma nozīme un vienlaikus arī norāde uz šaubām par teiktā patiesumu izriet no konsituācijas, piem.: *Viņas atmiņā jaunības draugs dzīvo kā ļoti nopietns zēns, kas [esot] cītīgi **mācījies**, ļoti daudz [esot] **lasījies** un **pasniedzis** privātstundas, jo mājas apstākļi [esot] **bijuši** grūti. Viņš vienmēr [esot] **runājis** par nepieciešamību nostāties uz savām kājām, jo arī mazajam brālīm **vajadzēšot** skoloties. Viņš toreiz jau [esot] **rakstījis** dzejoļus un stāstus, un meitenes vienmēr [esot] **lūgušas**, lai viņš tām **lasot** priekšā. Kādu viņai velītū dzejoli Hofmanes kundze vēl ilgi [esot] **glabājusi**, līdz kara laikos viss [esot] **gājis** bojā.* (L. Volkova)

Attiecībā pret konteksta īstenības laika formām atstāstījuma izteiksmes vienkāršā tagadne izsaka vienlaicīgumu, vienkāršā nākotne – sekojamību, saliktā tagadne – iepriekš notikušas darbības rezultātīvu vērtējumu vienlaikus ar teikuma galveno darbību, saliktā nākotne – iepriekš notikušas darbības rezultātīvu vērtējumu pirms citas uz nākotni vērstas darbības.

1058. §.

Atvasinātās nozīmes:

1) Tiešās runas pārveidojums palīgteikumā bez citēšanas, attēlojot reālu darbību bez šaubām par izteikuma satura patiesumu (galvenokārt plašsaziņas līdzekļu tekstos), atstāstījuma izteiksmes forma šādos gadījumos ir bez modalitātes: *No nama iznāca Arnītis un vārgā balsī vaicāja, ko lai darot viņa māte? Vai būšot jāgatavo kāda maltīte?* (Anšl. Eglītis) *Beidzot skrīvelis sauca, ka zaru pietikšoties.* (K. Ieviņš) *Reiz uz ielas satiku rakstnieku, kurš teica, ka Latvijas Enciklopēdijā vajagot redaktorus.* (Ieva)

2) Ironisks vai negatīvs kāda notikuma, cilvēka rīcības, parādības u. tml. vērtējums (parasti runātā valodā): *Muti kā smagais ormanis brūkē! Meitene esot!* (V. Belševica) *Un grīda! Tas esot parkets! Melns kā darva!* (Anšl. Eglītis)

3) Vēstījuma izteiksme – viss teksts vai teksta fragments ir atstāstījuma izteiksmē, parasti pasakās, teikās vai tad, ja daiļliteratūras tekstā personāži kaut ko atstāsta: *Viņa [saimniece Anniņa] bija apskatījusi māju un dārzu un atradusi vienu otru derīgu īpašību. Piemēram, neesot nemaz tik slikti, ka sūknis [esot] ierīkots turpat virtuvē, ūdens neesot jāstiepj no akas. Pavards gan esot pārāk liels, bet nedūmojot un velkot gluži pieklājīgi. Negaidot Anniņa izteica pavisam ērmīgu priekšlikumu: Inciema mājā vajagot ierīkot viesnīcu!* (Anšl. Eglītis)

6.2.2.2.3. Vēlējuma izteiksme (kondicionālis)

1059. §.

Pamatnozīme

Darbības vārda izteiksme, kas norāda uz vēlamu, noteiktos apstākļos iespējamu vai neiespējamu darbību (VPSV 20027: 440), piem.: *Man gribētos bradāt strupiem / Soļiem pa pļavu lāmām.* (L. Tauns) *Lai uzņemtos amatu, vajag dūšu.* (Z. Skujiņš) *Ja arī Tev, dēls, būtu ienākušas kādreiz prātā tādas aplamības, tad izmet viņas no savas galvas!* (A. Grīns) *Ja būtu zinājusi, kā un ar ko viss beigsies, laikam nebūtu pieticis spēka dzīvot.* (N. Ikstena)

1060. §.

Teikumi ar darbības vārdu vēlējuma izteiksmē bieži sākas ar partikulām *kaut* un *lai* (Paegle 2003: 117), piem.: *Kaut nu rīt no rīta nelītu!* (K) *Lai es tevi te vairs neredzētu!* (Diena) Tāpat vēlējuma izteiksme parasti tiek lietota palīgteikumos, ko ievada saiklis *lai* vai *ja*, piem.: *Lai apgādātu ģimeni un trīs bērnus, bija nepieciešams strādāt pastāvīgu maizes darbu.* (L. Volkova) *Viņa iet uz māju pie upes, lai turpinātu rakstīt grāmatu par rakstnieci.* (N. Ikstena) *Kas gan tās būtu par pasaku pļāvām, ja tām nepiemistu noslēpums un tajās nevarētu apmaldīties...* (N. Ikstena) *Ja mēs būtu bijuši precējušies, es būtu prasījusi daļu no mūsu kopdzīvē iegādātas mantas.* (Ieva)

1061. §.

Vēlējuma izteiksmes vienkāršā tagadne izsaka vienlaicīgumu vai sekojamību attiecībā pret konteksta īstenības izteiksmes laika formu, saliktā tagadne – iepriekš notikušas darbības seku vērtējumu.

1062. §.

Atvasinātās nozīmes:

1) Pieklājības frāzēs, netieši izsakot kādu lūgumu, aicinājumu, aizrādījumu, aizliegumu u. tml., parasti ko jautājot vai nu ar apgalvojumu, vai arī ar noliegumu: – *Bet, iekams sākam runāt, – es esmu ļoti aizņemts, – es vēlētos aplūkot jūsu ieteikšanas pārpus.* (Anšl. Eglītis) *Uz kuru laiku direktori varētu gaidīt mājās? Varbūt jūs dotu man viņas telefona numuru?* (Z. Skujiņš) *Vai jūs nebūtu tik laipns un nepateiktu man, kur es varētu sastapt misteru Hairāmu Džeremiju Perkinsu?* (Anšl. Eglītis) *Es gribēju vaicāt, vai lietderīgāk nebūtu braukt atpakaļ uz bāzi.* (Z. Skujiņš)

2) Vēstījuma izteiksme – teksta fragments, retāk viss teksts, ir vēlējuma izteiksmē, parasti iztēlojoties kādus notikumus: *Kad [Tālivaldim] pirmā palīdzība būtu sniegta, ieskrabātā piere pārsieta ar mīkstu saiti, pret kuru jauki izceltos slimnieka iedegusī, vīrišķīgi glītā seja, nabaga ievainotais ievilkta dziļu elpu un atgūtu samaņu. Smagie plaksti gurdi paceltos. Ar spēju, bet vārgu kustību viņš mēģinātu saslieties sēdus. Slaida, labi kopta un smaržīga roka mierinādama nogultos viņam uz pleca un saudzīgi atspiestu atpakaļ spilvenos.* (Anšl. Eglītis)

6.2.2.2.4. Vajadzības izteiksme (debitīvs)

1063. §.

Pamatnozīme

Darbības vārda izteiksme, kas norāda uz nepieciešamu, obligāti īstenojamu darbību (VPSV 2007: 416), piem.: *Ingum ir jāattopas.* (N. Ikstena) *Un tā abi vecākie brāļi nolēma, ka pašam jaunākajam viņu ciltī [ir] jāriko veļu galds.* (A. Grīns) *Dokumenti saskaņā ar NOLIKUMU būs jāiesniedz Projekta administrācijā Baznīcas ielā 5.* (LU) *Kā gan tev [ir] bijis jādzīvo!* (Dz. Sodums) *Pēc gadiem gan māte, gan tēvs teiks, ka meita allaž ir bijusi viņu prieks, par ko nav bijis jāraizējas.* (I. Zole)

Attiecībā pret konteksta īstenības laika formām vajadzības izteiksmes laika formas var izteikt iepriekšējumu, vienlaicīgumu vai sekojamību.

1064. §.

Atvasināta nozīme

Vēstījuma izteiksme – parasti neliela apjoma teksti vai teksta fragmenti, kur apcerētas dažādas noteikti veicamas vai ielānotas lietas: *Bet tagad – pie darba! Namam ir jālaistās no iekšpuses un ārpusē! Sudrabam nevis [ir] jāspīd, bet [ir] jāmirz!* *Par ēdienu jums nebūs jāraizējas. Mēs visu [viesībām] pasūtināsim no viesnīcas, arī viesmīļus. Peldbaseinā ir jāatjauno ūdens. Dārzā [ir] jāsaģūdā spožākas spuldzes. Varbūt krāsainas.* (Anšl. Eglītis)

1065. §.

Vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveids

Vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveids ietver gan vajadzības, gan atstāstījuma izteiksmes nozīmi un norāda uz atstāstītu citas personas nepieciešamību veikt kādu darbību (VPSV 2007: 416, 417), piem.: *Viszinātājs Arnītis teica, ka šīs lielās, brūnpelekās bijušās pēdējās pārpaliekas no kara žurkām, [...] miera laikos tām esot jāiznīkst.* (Anšl. Eglītis) *To viņš esot izlēmis, un tā tam būšot jānotiek.* (I. Leimane)

1066. §.

Vajadzības izteiksmes vēlējuma paveids

Vajadzības izteiksmes vēlējuma paveids ietver gan vajadzības, gan vēlējuma izteiksmes

nozīmi un norāda uz iespējamu vai vēlamu darbību, kam noteikti būtu nepieciešams risināties (VPSV 2007: 417), piem.: *Nebija jau arī nekā tāda, no kā būtu visai jābaidās.* (A. Grīns) **Būtu jāizzīņo** laikrakstos, lai [uz pieteikšanos amatā] ierodas vairāk kandidātu. (K. Ieviņš)

6.2.2.2.5. Pavēles izteiksme (imperatīvs)

1067. §.

Pamatnozīme

Darbības vārda izteiksme, kas izsaka teksta autora gribu – pamudinājumu, pavēli, lūgumu, aicinājumu vai aizliegumu – veikt kādu darbību (VPSV 2007: 292), piem.: *Sapni, veido dienu!* (L. Tauns) *Viņa skaidri un skaudri apzinājās – **nocietinies**, mās, ej savu garo ceļu, kas tev ejams.* (N. Ikstena) *Brāļi dzejnieki, **iesim** procesijā ar ķirbjiem Ņujorkas, Londonas ielās, / **Ienesīsim** maigo pakalnu dvēseli akmens pilsētās lielās.* (L. Tauns) **Klausieties**, kā viņa [ķirbja] sulas dzied / *Dziesmu par īsto briedumu.* (L. Tauns) *Tikai, dieva dēļ, **nemēģiniet** publiski izklāstīt šīs domas.* (N. Ikstena)

Attiecībā pret konteksta īstenības izteiksmes laika formām pavēles izteiksmes formas izsaka sekojamību, t. i., darbību, kam jānotiek pēc runas momenta.

1068. §.

Atvasināta nozīme

Vēstījuma izteiksme – teksta fragments, retāk viss teksts, ir pavēles izteiksmē, paužot norādi teksta adresātam uz kādu veicamu darbību: **Sarīkojiet** teltis, gumijas matračus [...] un visu pārējo. **Pārlūkojiet** teltis rūpīgi! **Aizlāpiet** ieklētos caurumus. **Piesieniet** notrūkušās atsaites, **sameklējiet** mietiņus un saliekamos vidusstabus. [...] **Sagatavojiet, izlabojiet un izmēģiniet**, vai [benzīna pavards un lukturis] darbojas pareizi. *Visas mantas jau šovakar **iekraujiet** kadiļjaka bagāžniekā. **Nāciet** līdzī uz kabinetu, es iedošu pārtikas sarakstu [...] **Sarīkojiet** visu vajadzīgo četrām personām.* (Anšl. Eglītis)

6.2.2.3. Darbības vārda izteiksmes, modalitāte un evidencialitāte

1069. §.

Modalitāte ir semantiska kategorija, kas izsaka teksta autora attieksmi, kā arī vērtējumu vai nu par sprieduma saturu, vai arī par situācijas norisi (CODL 1997: 228; Palmer 2001: 1). Modalitātes izpausmes līdzekļi var būt fonoloģiski, piem., runas intonācija, leksiski, piem., modāli vārdi, un gramatiski, piem., darbības vārda izteiksmes (VPSV 2007: 236; Kalnača 2011₃: 28). Latviešu valodā fiksējami visi modalitātes izteikšanas līdzekļi, starp kuriem darbības vārda izteiksmēm to lielā skaita un plašā lietojuma dēļ ir īpaši svarīga nozīme.

1070. §.

Atkarībā no teksta autora attieksmes pret izteikuma saturu vai pret situācijas norisi tiek šķirti divi modalitātes paveidi (Palmer 2001: 4–7):

- 1) deontiskā jeb notikuma modalitāte;
- 2) epistēmiskā jeb sprieduma modalitāte.

1071. §.

Īpaša semantiska kategorija ir evidencialitāte, kas apvieno valodas līdzekļus, kurus ietverta norāde uz informācijas avotu un izteikuma satura vērtējumu (Вимер 2007; Wiemer 2010: 198; sk. arī Holvoet 2001: 111).

Darbības vārda izteiksmes latviešu valodā var izteikt gan deontisko, gan epistēmisko modalitāti, gan evidenciālas nozīmes. Daļēji ar šādu semantiku saistīts arī nenoteiksmes lietojums (par to sk. 6.1.1. apakšnodaļu „Nenoteiksme jeb infinitīvs”).

1072. §.

Deontiskā modalitāte

Deontiskā modalitāte norāda teksta autora attieksmi pret situācijas norisi, parasti izsakot pavēli, aizliegumu, ieteikumu (VPSV 2007: 84; sk. arī Palmer 2001: 9, 10).

1073. §.

Deontiskā modalitāte latviešu valodā visbiežāk ir saistīta ar pavēles izteiksmi, jo tā paradigmātiski izsaka tādu darbības norises vērtējumu, kas saistīts ar teksta adresāta ietekmēšanu – teksta autora nodomu panākt darbības īstenošanos, piem.: *Tikai, dieva dēļ, **nemēģiniet** publiski izklāstīt šīs domas.* (N. Ikstena) ***Neklausies**, ko viņš tur plāpā, – sacīja Zigrīdiņa.* (Z. Skujiņš) ***Abonē un laimē** žurnālus!* (MV)

1074. §.

Latviešu valodā blakus pavēles izteiksmei noteiktā konsituācijā deontisko modalitāti spēj izteikt arī vajadzības izteiksme, piem., teikumos *Par darbu **nav jādomā**, darbs **ir jādara**.* (Z. Skujiņš) *Dokumenti saskaņā ar **NOLIKUMU būs jāiesniedz** Projekta administrācijā Baznīcas ielā 5 līdz š. g. 10. novembrim.* (LU) *Banka **ir jāglābj** no bankrota.* *Viennozīmīgi.* (Puaro)

1075. §.

Deontiska modalitāte noteiktā kontekstuālā lietojumā var piemist arī īstenības izteiksmei, ja tā lietota pavēles izteiksmes funkcijā:

1) **īstenības izteiksmes vienkāršā tagadne**, izsakot uzaicinājumu: *Tad **ejam** šodien pusdienās!* (G)

2) **īstenības izteiksmes vienkāršā nākotne**

a) izsakot pieklājīgu lūgumu, piem.: „*Kundzīt, jūs ar to grozu, **panāksit** tuvāk!*” *Salutaurš uzsauca.* (Anšl. Eglītis)

b) izsakot kategorisku prasību; teikumā parasti ir arī ētiskais datīvs – uz teksta autoru attiecināms personas vietniekvārds datīvē, piem.: *Tu **man pieskatīsi** šos te!* – *Bradiņš labdienas vietā uzsauc Kūlam, uz Eldu un bērniem rādīdams.* (G. Janovskis)

1076. §.

Epistēmiskā modalitāte

Epistēmiskā modalitāte norāda teksta autora attieksmi pret izteikuma (sprieduma, apgalvojuma) saturu, izsakot nepieciešamību, iespējamību, varbūtību (VPSV 2007: 107; sk. arī Palmer 2001: 8, 9).

1077. §.

Latviešu valodā epistēmiskā modalitāte visbiežāk saistāma ar vēlējuma izteiksmi, jo izteiksmes semantika jau ietver iespējamās, uz nākotni orientētas darbības norādi, piem.: *Ja mēs **būtu bijuši precējušies**, es **būtu prasījusi** daļu no mūsu kopdzīvē iegādātas mantas.* (Ieva) *Lai **uzņemtos** amatu, vajag dūšu.* (Z. Skujiņš) *Tā kā [hokejists] **Kriss** ir ar tevi kopā uzdziedājis, varbūt tu **varētu** ar viņu kopā hokeju uzspēlēt? Es par to **būtu** tikai priecīgs – **varētu** iemest kādu ripu viņa vārtos. *Tikai tad man iepriekš **būtu** ļoti cītīgi **jātrenējas**.* (Puaro)*

1078. §.

Latviešu valodā epistēmisku modalitāti var izteikt arī īstenības, atstāstījuma un vajadzības izteiksme, piem.:

II (parasti vienkāršās vai saliktās nākotnes forma) *Ciemiņš taču **negribēs** tūlīt gulēt. Nakts ir gara.* (Dz. Sodums) *Par pozitīvo kalcija un D vitamīna ietekmi uz organisma reti kurš **nebūs dzirdējis** vai **lasījis**.* (TVNET)

AI *Kā var bārstīties ar apvainojumiem, kurus nevar pierādīt. Tad kas tie tādi ir par biroja darbiniekiem? Un tie **esot** profesionāļi!!!* (Pietiek) *Un tāda **esot** draudzene! Esmu sašutis bez gala.* (G) *Līdz 1812. gadam Gūtmaņalā bijis apskatāms viens 16. gadsimta uzraksts. Senāk it kā **esot bijis** apskatāms arī kāds 1617. gada iegrebums.* (G)

Val *Kur ir mans spainis? Tu teici, ka tam **ir jāstāv** garāžā, bet tur tā nav.* (K) *Ilzes meitai **ir jāgūl** diendusa.* (K) *Tur kaut kam **ir jābūt**.* (K)

Vajadzības izteiksmei epistēmiskā modalitāte nav tipiska, taču tā iespējama parasti ar stāvokļa darbības vārdiem *būt, sēdēt, gulēt, stāvēt* u. c.

1079. §.

Evidencialitāte

Evidencialitāte ir semantiska kategorija, kas apvieno valodas līdzekļus, kuros ievērtēta norāde uz informācijas avotu, kā arī izteikuma satura vērtējumu (Вимер 2007; Wiemer 2010: 198; sk. arī Holvoet 2001: 111). Saskaņā ar minēto izpratni evidencialitāte aplūkota arī šai gramatikā.

1080. §.

Latviešu valodniecībā ir ticis fiksēts arī cits lingvistikā populārs viedoklis, kur evidencialitāte ietilpināta modalitātē – „evidencialitāte resp. evidencialā modalitāte ir modalitātes paveids, kas izsaka teksta autora attieksmi pret izteikuma saturu, norādot, ka teksta autors nav pārliecināts par teksta satura patiesumu vai ka tekstam var būt cits autors” (VPSV 2007: 112; sk. arī Palmer 2001: 8 un Usonienē 2004). Neatkarīgi no tā, vai evidencialitāte tiek traktēta kā modalitātes paveids vai kā īpaša semantiska kategorija, tās izteikšanas līdzekļi – gan gramatiski, gan negramatiski resp. leksiski – atrodam i kvienā valodā (Usonienē 2004; Козинцева 2007: 13–36; Chojnicka 2009: 41; sk. arī Kalnača 2007 un Kalnača 2010₁). Turklāt, kā norāda Vladimirs Plungjans (*Владимир Плунгян*), evidencialās modalitātes postulēšana vispār ir noraidāma, jo citējošā semantika nav uzskatāma par modālu (Плунгян 2000: 325; sk. arī CODL 1997: 120).

1081. §.

Latviešu valoda (blakus lietuviešu, igauņu, lībiešu u. c. valodām) ir viena no relatīvi nedaudzām pasaules valodām, kam izveidojusies īpaša izteiksme – atstāstījuma izteiksme – evidencialitātes izteikšanai (Plungian 2001; Aikhenvald 2004; Krautmane 2006). Tāpēc, norādot, ka teksta autors nav vienlaikus arī informācijas autors, latviešu valodā visbiežāk tiek lietota atstāstījuma izteiksme (Nītiņa 2001₂: 79; Kalme, Šmiltniece 2001: 245; Holvoet 2001: 112; Paegle 2003: 114, 115). Informācijas ieguve no cita avota nereti ir marķēta ar *verbum dicendi* salikta teikuma pirmajā daļā.

1082. §.

Latviešu valodā evidencialitāti, kā jau minēts, parasti izsaka atstāstījuma izteiksme (Holvoet 2007: 80–105), piem.: *Kaut gan garīdznieks teica, ka **nedrīkstot** neko strādāt [svētdienā], ņemšu un uzrakstīšu stāstu, kas jau lidinās gaisā.* (N. Ikstena) *Avīzē rakstīts, ka labais laiks **pieturēšoties**.* (Z. Skujiņš) *Kā norāda eksperti, mājokļu tirgus attīstība **būšot** ļoti pakāpeniska.* (Diena)

1083. §.

Evidencialitāti izsaka arī vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveids, kas tiek plaši lietots tieši runātā valodā, piem.: *Lai būtu skaista, balta sejas āda, **esot jāmazgājas***

kviešu rasā. (Māja) *Man jāklūstot/ tai naktī pavisam par/ ēzelīti – tad redzēšot brīnumus.* (G. Saliņš) *Daktere man piekodināja – esot jānāk pie [bērnu nama] bērniem ciemos.* (Ieva)

1084. §.

Evidenciāla semantika raksturīga arī īstenības izteiksmei atstāstījuma izteiksmes funkcijā – parasti saliktā teikumā ar *verbum dicendi* salikta teikuma vienā no daļām, piem.: *Vēl pirms ierašanās Atēnās laika ziņas vēstīja, ka tur līst lietus.* (MV) [Autoostas] *Dispečeres piezvana, paprasa, vai es neesmu aizgulējies no rīta.* (Diena) *Cik nav dzirdēts sakām – vīrs nav nekāds tuvinieks, drīzāk svešs cilvēks!* (Una)

1085. §.

Evidencialitātes un modalitātes kombinēšanās

Kā redzams no latviešu valodas izteiksmju modālās semantikas apskata, daļa izteiksmju ir polifunkcionālas un atkarībā no konteksta un situācijas spēj izteikt gan deontisku, gan epistēmisku modalitāti, gan evidenciālu nozīmi. Visplašākā modālā polifunkcionalitāte ir īstenības izteiksmei kā izteiksmju opozīcijas nemarkētajam elementam. Arī atstāstījuma un vajadzības izteiksme modalitātes ziņā var būt polifunkcionāla.

1086. §.

Atstāstījuma izteiksme atkarībā no konkrēta lietojuma var izteikt gan evidenciālu, gan arī epistēmisku semantiku. Evidenciālā un epistēmiskā nozīme atstāstījuma izteiksmes lietojumā var arī sinkrētiski kombinēties, ja teksta autors vēlas norobežoties no teksta satura vai izteikt šaubas par saturu, piem., interneta ziņu portāla virsrakstā *Valsts pati grībot izputināt banku?* (TVNET) Atstāstījuma izteiksme norāda, ka teksta autors šo spriedumu dzirdējis no citiem un tam nepiekrīt, par to liecina arī jautājuma teikuma forma. Tādējādi vienā izteikumā var sinkrētiski īstenoties gan evidenciālā, gan epistēmiskā semantika.

1087. §.

No modalitātes tipoloģijas viedokļa problemātiska ir vajadzības izteiksmes klasificēšana. Šī izteiksme atšķirībā no citām var izteikt gan deontisku, gan epistēmisku modalitāti atkarībā no konkrēta lietojuma (plašāk sk. Holvoet 2007: 173–195). Tomēr jāatzīst, ka lielākā daļa vajadzības izteiksmes lietojuma gadījumu ir saistīti ar deontisku modalitāti, kamēr epistēmiskā modalitāte iespējama galvenokārt tikai teikumos ar stāvokļa darbības vārdiem.

1088. §.

Arī vajadzības izteiksmes paveidu modālā semantika nav viendabīga. Piem., vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveidam iespējama vismaz divējāda modālu nozīmju sinkrētiska izpausme:

1) evidencialitāte + epistēmiskā modalitāte, piem.: *Atkal dzirdu, ka zinātnei un izglītībai esot jānogriež līdzekļi.* (MV) *Lai būtu skaista, balta sejas āda, esot jāmazgājas kviešu rasā.* (Māja)

2) evidencialitāte + deontiskā modalitāte, piem.: *Rīgas domes pasažieru komercpārvadājumu licencēšanas komisija pieņēmusi lēmumu, ka no 1. janvāra Rīgā par braukšanu sabiedriskajā transportā būšot jāmaksā vairāk.* (Diena) *Daktere man piekodināja – esot jānāk pie [bērnu nama] bērniem ciemos.* (Ieva)

1089. §.

Savukārt vajadzības izteiksmes vēlējuma paveids var izteikt epistēmisku + deontisku modalitāti, ja izteicējā ir stāvokļa darbības vārds, piem.: *Māsai būtu jābūt mājās,*

bet viņu nevar sazvanīt. (G) Taču citos gadījumos vajadzības izteiksmes vēlējuma paveids izsaka vājinātu deontisko modalitāti, jo ar palīgdarbības vārdu *būtu* teksta autors norāda, ka kādu iemeslu dēļ vēlas distancēties no nepieciešami veicamās darbības vai nav īsti pārliecināts par pašu nepieciešamību, piem.: *Pirms ēšanas maizei būtu jāuzsilst līdz istabas temperatūrai.* (Ieva) *Par skolēnu mācību grāmatām, līdzekļiem un ekskursijām, kas saistītas ar obligātajiem mācību priekšmetiem, nevajadzētu maksāt vecākiem. Tiesībsargs puda viedokli, ka šie izdevumi būtu jāsedz skolai, valstij vai pašvaldībai.* (TVNET) *Ja man vakar būtu bijis jāraksta dienasgrāmata, tā būtu skumja.* (K)

6.2.3. Kārtas kategorija

1090. §.

Kārta ir leksiski gramatiska darbības vārda kategorija, kas izsaka attieksmes starp darbības subjektu, darbību un darbības objektu (VPSV 2007: 179). Atkarībā no tā, vai saziņas procesā teksta autoram ir vai nav svarīgs teikuma subjekts saistībā ar noteiktu procesa izpausmi, teikums, izsakot spriedumu par kādu parādību, ir darāmajā vai ciešamajā kārtā (Givón 1985: 203–206; Klaiman 1991: 9; Katamba 1993: 267):

Es ceļu māju → Māja tiek celta

Es lasu grāmatu → Grāmata tiek lasīta

Es gatavoju pusdienas → Pusdienas tiek gatavotas

1091. §.

Darbības vārda kārtas formu paradigma latviešu valodas aprakstos dažādos laika posmos interpretēta atšķirīgi. Mūsdienu latviešu valodā darbības vārda kārtas kategorijā tiek ietilpinātas divas kārtas – darāmā un ciešamā (Nītiņa 2001; Kalme, Smiltnece 2001; Paegle 2003). 17.–19. gadsimtā latviešu gramatikās postulēta arī vidējā kārtā jeb *medijs* (par to plašāk sk. Veidmane 2002: 423, 424; Soida 2009: 207–213). Arī MLLVG kārtas kategorija traktēta kā trīs kārtu – darāmās, ciešamās un vidējās – semantiska un gramatiska opozīcija (MLLVG 1959: 548). Taču īpašs vidējās kārtas apraksts gramatikā nav dots, atgriezeniskie darbības vārdi aplūkoti kā leksiski gramatiska grupa kārtas kategorijas kontekstā (MLLVG 1959: 554–561). Turpmākajos latviešu gramatikas pētījumos vairs netiek turpināta vidējās kārtas postulēšana (plašāk sk. Paegle 2003: 124, 125). Atgriezeniskie darbības vārdi parasti tiek interpretēti kā darbības vārda leksiski gramatiska grupa darāmās/ciešamās kārtas un nepārejamības/pārejamības kontekstā. Par izņēmumu kārtas paradigmas interpretācijā uzskatāms A. Holvūta pētījums „Studies in the Latvian Verb” (2001), kur, atsaucoties uz Sjūzenas Kemmeres (*Suzanne Kemmer*) idejām (Kemmer 1993), minēts, ka latviešu valodā atgriezenisko darbības vārdu semantiskās daudzveidības dēļ ir iespējams runāt par trīslocekļu kārtas kategoriju (Holvoet 2001: 188, 189): *darāmā kārtā – vidējā (refleksīvā) kārtā – ciešamā kārtā*. Šāda kārtas kategorija balstītos uz šādām opozīcijām – *aktīvs : pasīvs, nerefleksīvs : refleksīvs / aktīvs : refleksīvs* (Holvoet 2001: 204; sk. arī Kalnača 2011₂; Kalnača, Lokmane 2012).

Šai gramatikā respektēts darbības vārda divlocekļu – darāmās un ciešamās – kārtas paradigmas apraksts, jo gramatiski izteiktas vidējās kārtas latviešu valodā nav.

1092. §.

Darāmās vai ciešamās kārtas izvēle izriet no saziņas situācijas noteiktas teksta autora nepieciešamības pazemināt vai nepazemināt **darītāja** jeb **agensa** (semantiskā subjekta) statusu. Gramatiski tas izpaužas kā darbības vārda kārtas formu maiņa un **cietēja** jeb **pacienša** (semantiskā objekta) statusa paaugstinājums no akuzatīva (retāk – ģenitīva) nominatīvā (plašāk sk. 4. nodaļu „Vienkārša teikuma semantiskā struktūra”) (Плунгян 2000: 195, 196). Darītāja statusa pazeminājums īstenojas vai nu kā darītāja neesamība jeb **nulles darītājs** (resp. **darītāja nullforma**) ciešamajā kārtā, vai arī kā darītāja nominatīva formas maiņa ar kādu no netiešajiem locījumiem – ģenitīvu, instrumentāli u. c.

(Katamba 1993: 267, 268; Kroeger 2004: 54). Ciešamā kārtā ar nulles darītāju latviešu valodā un valodās kopumā ir visparastākā un izplatītākā (Shibatani 1988: 3, 4; ПЛУНГЯН 2000: 202, 203):

Es (S_N) *lasu grāmatu* (O_A) → *Grāmata* (O_N) **tiek lasīta**.

Es (S_N) **nedošu naudas** (O_G) *tādiem niekiem* → *Nauda* (O_N) *tādiem niekiem* **netiks dota**.

Latviešu valodā ciešamajā kārtā iespējams arī darītājs ģenitīvā, parasti saliktajā tagadnē, pagātnē vai nākotnē: *Tēvs* (S_N) **ir cēlis šo namu** (O_A) → *Šis nams* (O_N) **ir tēva** (S_G) **celts**.

Piem.: *Maize ir manas mātes cepta, un tā nekad nepelē*. (Diena) *Ainava mūsu agrākā dzīvokļa viesistabā bija vecātēva gleznota*. (G) *Cimdi, ko vilkšu ziemā, būs manas mātes adīti*. (G)

1093. §.

Kārtas formu opozīcija latviešu un citās valodās tradicionāli balstās uz pārejošiem neatgriezeniskiem darbības vārdiem, kas spēj piesaistīt tiešu papildinātāju resp. objektu akuzatīvā (retāk ģenitīvā), jo tikai tiem piemīt spēja pilnībā nodrošināt kārtas formu opozīciju un ar to saistītu teikuma sintaktiskās struktūras maiņu darītāja statusa pazemināšanai un cietēja statusa paaugstināšanai (Klaiman 1991: 3; Kroeger 2004: 54–58; sk. arī MLLVG 1959: 552; Paegle 2003: 123, 124). Šādas ciešamās kārtas formas uzskatāmas par **tiešā objekta pasīvu**: *Meitene* (S_N) **dzied dziesmu** (O_A) → *Dziesma* (O_N) **tiek dziedāta**.

Kaķis (S_N) **medī putnu** (O_A) → *Putns* (O_N) **tiek medīts**.

Piem.: *Pārējiem viesiem aizbraucot, viņš tika aicināts palikt ilgāk*. (L. Volkova) *Tas [jaunais mūzikas albums] tiks piedāvāts gan Latvijas, gan ārvalstu tirgum*. (TVNET) *Negaidot pamanīju, ka kalendāram nav noplēsta lapiņa*. (N. Ikstena)

1094. §.

Ciešamās kārtas formas latviešu valodā iespējamās arī tādiem darbības vārdiem, kam piesaistīts netiešais papildinātājs resp. objekts (parasti datīvā vai ar prievārdu) – **netiešā objekta pasīvs**: *Meita* (S_N) **jautā mums** (O_D) → *Mums* (O_D) **tiek jautāts**.

Es (S_N) **runāju ar tēvu** (O_{PREP}) → *Ar tēvu* (O_{PREP}) **ir runāts**.

Piem.: *Par to [jauno izrādi] tiek runāts daudz, notiek diskusijas presē, arī televīzijā*. (I. Zole) *Viņai ir dots vairāk par dzīvi, viņa redz tai pāri*. (N. Ikstena) *Šajos gados sabiedrībai ir regulāri piedāvāts noticēt daudziem citiem stāstiem, ko politiķi un dažādi tiesībsargātāji stāstījuši tautai*. (TVNET)

1095. §.

Ciešamās kārtas formas tiek veidotas arī nepārejošiem neatgriezeniskiem darbības vārdiem – parasti izsakot vispārinjumu, regulāri vai ilgstoši veiktu darbību vai bezpersonisku fakta konstatāciju (Paegle 2003: 124; Kalnača 2006), kas uzskatāms par **bezobjekta pasīvu**: *Bērni* (S_N) **vasarā daudz nirst ezerā** → *Vasarā daudz tiek nirts ezerā*.

Mēs (S_N) **tur ilgi neesam bijuši** → *Tur ilgi nav būts*.

Sporta stundā skolotājs (S_N) **skaļi svilps** → *Sporta stundā tiks skaļi svilpts*.

Piem.: *Regulāri tiek nirts arī Slokas dolomīta karjerā, kur ir dzidrs ūdens, un arī citos Latvijas ezeros un upēs*. (Apollo) *Pētersonu ģimenē tiek runāts gan latviski, gan vāciski*. (I. Zole) *Pat ja kokos [bērnībā] reizumis ir kāpts, vairāk laika viņa tomēr pavada ar grāmatu rokās*. (I. Zole) *Vai dienīn, cik nav raudāts!* (IS)

1096. §.

Nepārejošu neatgriezenisku darbības vārdu ciešamā kārtā semantiski un sintaktiski atšķiras no pārejošu darbības vārdu pasīva, jo izriet no citas teikuma struktūras darā-

majā kārtā. Teikumos ar nepārejošiem neatgriezeniskiem darbības vārdiem nevar runāt par darītāja un cietēja attieksmēm, jo šādu darbības vārdu teikuma struktūrā iespējams tikai subjekts – verba nosauktās darbības veicējs, kas parasti ir dzīva būtne (*Es* (S_N) **salstu**; *Kaimiņiene* (S_N) **raud**; *Brālis* (S_N) **drīz būs mājās**). Lai gan nepārejošiem darbības vārdiem ciešamajā kārtā nav subjekta tāpat kā pārejošiem darbības vārdiem, taču tiešā objekta neesamības dēļ veidojas **bezobjekta pasīvs**: *Pagājušajā vasarā mēs* (S_N) **daudz ogojām** → *Pagājušajā vasarā tika daudz ogoti*.

1097. §.

Tā kā ciešamās kārtas formas valodā iespējams veidot gan no pārejošiem, gan nepārejošiem darbības vārdiem, jāatzīst, ka pārejamība kārtas kategorijas sakarā nav būtiska (Плунгян 2000: 195, 196; sk. arī Givón 1985: 203; Shibatani 1988: 4; Klaiman 1991: 6–11). To apliecina arī latviešu valodas ciešamās kārtas sintaktiskās un semantiskās variācijas, kur blakus tiešā objekta pasīvam iespējams arī bezobjekta un netiešā objekta pasīvs.

1098. §.

Natālijas Švedovas (*Наталья Шведова*) redakcijā publicētajā krievu valodas akadēmiskajā gramatikā pausts, ka kārtā kā gramatiskā kategorija aptver visus darbības vārdus un nav iespējami verbi, kas būtu ārpus kārtas kategorijas (Шведова 2005: 614–616). Darāmajā kārtā iekļaujamās, piem., arī dažādas konstrukcijas ar personas vispārinājumu (*šo žurnālu daudz lasa un labi pārķ*), nenoteiktu personu (*pie jums atnākuši*) vai tās neesamību (*līst, snieg, tumst*). Arī atgriezeniskie darbības vārdi, neraugoties uz semantisko daudzveidību, kopumā saistāmi ar darāmo kārtu (Шведова 2005: 614). Līdzīgs viedoklis rodams arī Vītauta Ambrazas (*Vytautas Ambrazas*) redakcijā publicētajā „Lithuanian Grammar” (Ambrazas 1997: 276). Latviešu valodniecībā šādi uzskati pausti jau MLLVG (MLLVG 1959: 551, 552). Tomēr neatkarīgi no darāmās kārtas interpretācijas parasti tiek norādīts, ka tikai samērā neliela darbības vārdu daļa – pārejoši neatgriezeniski darbības vārdi – spēj iesaistīties darāmās un ciešamās kārtas semantiskā un gramatiskā opozīcijā (MLLVG 1959: 552; Paegle 2003: 124).

6.2.3.1. Kārtas formu veidošana

1099. §.

Kārtas formu veidošana latviešu valodā atšķiras no laika, izteiksmes un personas formu veidošanas ar to, ka blakus morfoloģiskai darbības vārda kārtas formu opozīcijai tikpat svarīga ir arī teikuma sintaktiskās un semantiskās struktūras maiņa.

Darāmās kārtas formas ir jau aplūkotas laika un izteiksmes kategorijas aprakstā. Atkarībā no konkrētas izteiksmes un laika formas tās var būt gan sintētiskas, gan analītiskas (sk. 6.4. apakšnodaļu „Darbības vārda formu paraugi personās, laikos un kārtās”), piem.: *Reiz Bille, pa ceļu iedama, juta, ka uz viņu kāds skatās, pagrieza galvu, un tur, starp diviem krūķiem, stāvēja dižens briedis greznā ragu vainagā un lūkojās uz Billi*. (V. Belševica) *Šodien vēl neesmu kūrusi krāsni, Ritma teica kā atvainodamās*. (R. Eze-
ra) *Kalpone paskaidroja, ka dakteris nupat esot pārbraucis no darba un atpūšoties*. (Anšl. Eglītis) *Tie [lieli dzīves mērķi] gluži kā liela nauda bija jāizmaina lietojamākās vienībās*. (Z. Skujiņš)

1100. §.

Ciešamās kārtas formas latviešu valodā vienmēr ir analītiskas un parasti veidotas vismaz no diviem elementiem – palīgdarbības vārda un lokāmā ciešamās kārtas pagātnes divdabja (MLLVG 1959: 688–690; Kalme, Smiltiece 2001: 223; Paegle 2003: 123). Tāpat kā darāmās kārtas saliktajās laika formās, arī ciešamās kārtas formā ietilpstošais

divdabis tiešā objekta pasīvā norāda vīriešu vai sieviešu dzimti vienskaitlī vai daudzskaitlī, teikuma gramatiskajā centrā izteicējam saskaņojoties ar semantisko objektu resp. cietēju: *Peldbaseins šodien ir slēgts; Parka celiņi tiek tīrīti ik dienas; Māja tiek celta ļoti ātri; Drīzumā tiks pārdotas biļetes uz jaunajām teātra izrādēm*. Vīriešu dzimti norāda galotne *-s* vienskaitlī, *-i* daudzskaitlī; sieviešu dzimti – galotne *-a* vienskaitlī, *-as* daudzskaitlī. Tā kā pasīvā semantiskais objekts resp. cietējs latviešu valodā visbiežāk ir nominatīvā, lokāmajam divdabim ciešamās kārtas formu sastāvā ir tikai vienskaitļa vai daudzskaitļa nominatīva forma. Netiešā objekta un bezobjekta pasīvā nav semantiskā objekta un tātad nav arī saskaņojuma, ciešamās kārtas formā ietilpstošais divdabis parasti ir vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā (par to sk. arī Holvoet 2001: 159–163), piem., *Skolēniem tiek palīdzēts; Uz mani tika kliegts; Visu ziemu ir salts*.

1101. §.

Lai gan ciešamās kārtas formas ir analītiskas, to aprakstā tradicionāli tiek lietoti termini „vienkāršie un saliktie laiki” resp. „vienkāršās un saliktās laika formas” (līdzīgi kā vajadzības izteiksmes laika formu nosaukšanā); termini respektēti arī šai gramatikā (sal., piem., MLLVG 1959: 688–690; Kalme, Smiltnece 2001: 223, 224; Paegle 2003: 124 un pretstatā Nītiņa 2001, : 81, kur ciešamās kārtas laika formu klasificējums nav dots).

1102. §.

Ciešamās kārtas vienkāršās laika formas mūsdienu latviešu valodā tiek veidotas ar palīgdarbības vārdu *tikt* finītā formā un lokāmo ciešamās kārtas pagātnes divdabi:

tiek lasīts (-a), lasīti (-as); tika lasīts (-a), lasīti (-as); tiks lasīts (-a), lasīti (-as)

Tikt ciešamās kārtas formu veidošanā nostabilizējies 20. gadsimta gaitā, samazinoties senāk izplatītu ciešamās kārtas palīgdarbības vārdu *tapt* un *kļūt* lietojumam (par to plašāk sk. Veidmane 2002: 419–422).

1103. §.

Ciešamās kārtas saliktās laika formas tiek veidotas ar palīgdarbības vārdu *būt* finītā formā, kā arī lokāmo ciešamās kārtas pagātnes divdabi:

ir lasīts (-a), lasīti (-as); bija lasīts (-a), lasīti (-as); būs lasīts (-a), lasīti (-as)

1104. §.

Mūsdienu latviešu valodā plašsaziņas, daiļliteratūras u. c. tekstos ciešamās kārtas saliktās laika formās sastopama arī divu palīgdarbības vārdu kombinācija – *būt* finītā formā kopā ar:

1) *tīcis, tikusi, tikuši, tikušas*: *Bet šoreiz kāda daļa nastas [pārāk augstas rentes maksas] ir tikusi noņemta*. (L. Volkova) *Politiski sabiedrība [ir] tikusi tikai šķelta*. (TVNET) *Diemžēl visi šie atgādinājumi ir tikuši ignorēti*. (KJ) *No Kultūras ministrijas vadības ziņas par operas finansiālo stāvokli nav tikušas slēptas*. (Pietiek)

2) *bijis, bijusi, bijuši, bijušas*: *Neraugoties uz visu to, kas par šīs grāmatas varoni ir bijis pateikts iepriekš (Delfi)*. *Uz sapulci Grenctālē neviens no uzņēmējiem nav bijis aicināts*. (Diena) *Par lielāko produktu daļu pirms laišanas tirgū Zviedrijā iepriekš nav bijis paziņots citās dalībvalstīs*. (G) *Jelgavas psihiatriskās klīnikas teritorija nav bijusi noslēgta*. (Diena)

Latviešu gramatikās parasti šādas ciešamās kārtas salikto laika formu variācijas neatspoguļo (sk., piem., MLLVG 1959: 688–690; Kalme, Smiltnece 2001: 223; Paegle 2003: 123), izņemot MLLVG norādi, ka t. s. pasīva vienkāršo laiku formām ar *tikt* raksturīga procesa nozīme, savukārt salikto laiku formām ar *būt* – stāvokļa un vienlaikus rezultatīva nozīme (MLLVG 1959: 552, 553; sk. arī Nītiņa 2001, : 81). Latviešu valodas piemēri liecina, ka ciešamās kārtas salikto laika formu lietojums ar palīgdarbības vārdiem *tīcis, tikusi, tikuši, tikušas* un *bijis, bijusi, bijuši, bijušas* līdzinās daudzās valodās izplatītajam dinamiska un statiska pasīva šķīrumam, kā arī saistīts ar perfekta formu daudznozīmību (Klein 1994; Kiparsky 2002 un 2005; Kratzer 2005):

	Dinamisks perfekts	Statisks perfekts
ST	<i>durvis ir tikušas slēgtas</i>	<i>durvis ir bijušas slēgtas</i>
SP	<i>durvis bija tikušas slēgtas</i>	<i>durvis bija bijušas slēgtas</i>
SN	<i>durvis būs tikušas slēgtas</i>	<i>durvis būs bijušas slēgtas</i>

Šo ciešamās kārtas formu problēmu mūsdienu latviešu valodniecībā aktualizējis A. Holvūts, norādot, ka atkarībā no palīgdarbības vārdu lietojuma latviešu valodā iespējamas arī atšķirīgas dinamiska un statistiska pasīva paradigmas (Holvoet 2001: 164; sk. arī Плулгял 2011: 387, 388). Jāatzīst, ka latviešu valodā darāmās un ciešamās kārtas formās šāds perfekta formas un nozīmes šķīrums, iespējams, ir sācis attīstīties, tomēr nav pilnīgi gramatizējies, jo aktualizējas tikai atsevišķos teksta autoram saturiski būtiskos gadījumos, neīstenojoties visā darbības vārda formu sistēmā konsekventi. Ciešamajā kārtā gramatizēšanās norisinājusies lielākā mērā nekā darāmajā kārtā, jo formas un nozīmes opozīcija iespējama visās saliktajās laika formās (sk. arī 944. un 1006. §). Formu lietojuma nekonsekvence un nozīmes šķīruma neobligātums noteicis to, ka latviešu gramatikās darbības vārda aprakstā statistiskā un dinamiskā perfekta šķīrums ne darāmajā kārtā, ne ciešamajā kārtā netiek aplūkots, lai gan valodas piemēri ir reāli fiksējami.

1105. §.

Ciešamās kārtas formas iespējamas ne tikai īstenības izteiksmē, bet arī atstāstījuma, vēlējuma, vajadzības un pavēles izteiksmē (sk. 6.4. apakšnodaļu „Darbības vārda formu paraugi personās, laikos un kārtās”). Attiecīgās izteiksmes formā kopā ar lokāmo ciešamās kārtas pagātnes divdabi nostājas palīgdarbības vārds *tikt* vienkāršajās laika formās un *būt* saliktajās laika formās (iespējamas arī formas, kur ir divu palīgdarbības vārdu kombinācija – *būt* kopā ar *tikt* vai *būt*), piem.:

AI *Fotoradaru nemākulīga novietošana **tikšot novērsta**. (TVNET) Filipa un sievas starpā pastāvēja ilggadīga noruna, ka viņu laulība **būšot dibināta** uz savstarpējas draudzības pamatiem. (Anšl. Eglītis) Hosteļa projekts gan **esot ticis radīts**, taču toreizējais priekšsēdis to nevirzīja apstiprināšanai Rīgas pilsētas būvvaldē. (Diena) Sludinājums par to [izsoli] **esot ticis ievietots** tikai uzņēmuma mājas lapā un nekas **neesot bijis teikts** par to, ka tūlīt sekos konkurss par atkritumu šķirošanu. (Delfi)*

VI *Esošos trolejbusus nav plānots pārdot, taču, ja tas tomēr **tiktu darīts**, tad tādā gadījumā **tiktu rīkota** atklāta izsole. (Diena) Naudas uzkrājumu vērtība samazinātos arī Latvijā, ja **būtu izlemts** devalvēt latu. (Diena)*

PI *Esi **gaidīts** Jūrmalā! (Diena) Esiet godam **sveikts** mūsu vidū! (M. Zīverts) Esiet **sveicināti**, bērni, mājās! (G. Priede)*

1106. §.

Vajadzības izteiksmē ciešamās kārtas divdabis ir datīvā, jo tas dzimtē, skaitlī un locījumā saskaņojas ar semantisko objektu resp. cietēju, piem.: *Nākamā gada finanšu plānam **ir jātiek detalizēti skaidrotam**. (G) Lūgumam **ir jātiek pamatotam** ar medicīnisko vai psiholoģisko izziņu. (G) Kartē **ir jābūt paskaidrotai** tajā lietoto speciālo apzīmējumu **nozīmei**. (K) *Rakstiem un dokumentālajām filmām **bija jābūt veltītiem** dažādām norisēm Latvijā. (K)**

6.2.3.2. Kārta un darbības vārdu leksiski gramatiskās grupas

1107. §.

Darbības vārda kārtas kategorijas sakarā aplūkojamas vairākas leksiski gramatiskas darbības vārdu grupas, kas tieši saistītas ar kārtas formu veidošanu – nepārejoši/pārejoši darbības vārdi, kauzātīvi darbības vārdi, atgriezeniski darbības vārdi. Visas

trīs minētās leksiski gramatiskās grupas saista īpaša gramatiskā nozīme **kauzatīvums**, kas norāda uz darītāja lomas ‘likt kādam ko darīt’ ietvērums verba leksēmā (CODL 1997: 49; Paegle 2003: 91). Kausatīvi darbības vārdi latviešu valodā vienmēr ir pārejoši, neatgriezeniski un izsaka mērķtiecīgu darbību – **rūcināt automašīnu**, **skandināt zvanu**, **smīdināt bērnu**. Savukārt atgriezeniskie darbības vārdi spēj izteikt vai nu *autokausatīvu*, vai arī *dekausatīvu* darbību.

1108. §.

Darbība ir **autokausatīva**, ja subjekts, resp., darītājs (gan dzīvs, gan nedzīvs), liek kaut ko darīt pašam sev (Geniušienē 1987: 86; Siewierska 1988: 267): *celties* ‘celt sevi’, *liekties* ‘liekt sevi’: *Es ceļos no gultas*; *Māte noliecas pie bērna*; *Koks liecas pār strautu*.

1109. §.

Darbība ir **dekausatīva**, ja subjekta nav, darītājs pārtop par izjutēju jeb eksperiensu datīvā vai vispār tiek atmests, jo nav svarīgs (Плунгян 2000: 212, 213). Dekausatīvai darbībai nav mērķa, tā notiek nejauši, pati no sevis: *Man attaisījās zābaks, jo tam saplīsa slēdzējs*. Dekausatīva darbība robežojas ar pasīvu darbību (sal. ar literārajā valodā neieteicamu pasīvu *Veikals pārceļas uz jaunām telpām*), tās tuvina darītāja lomas samazināšanās vai darītāja neesamība (Siewierska 1988; Плунгян 2000: 214).

1110. §.

Kausatīvus darbības vārdus, atvasinot ar atgriezenisko galotni, iespējams pārveidot par:

1) autokausatīviem atgriezeniskiem darbības vārdiem (*drebināt – drebināties* ‘drebināt sevi’, *mērcēt – mērcēties* ‘mērcēt sevi’);

2) dekausatīviem atgriezeniskiem darbības vārdiem (*gatavināt – gatavināties, vēdināt – vēdināties*).

Tādējādi kausatīvi darbības vārdi, resp., pārejoši neatgriezeniski un atgriezeniski darbības vārdi veido savstarpēju gramatisku un semantisku opozīciju.

6.2.3.2.1. Nepārejoši/pārejoši (intransitīvi/transitīvi) darbības vārdi

1111. §.

Darbības vārda pārejamība ir viena no svarīgākajām pazīmēm darbības vārda kārtas formu veidošanā. Darāmās/ciešamās kārtas opozīcija parasti īstenojas pārejošu neatgriezenisku darbības vārdu kārtas formu pretstatījumā.

Pārejamība izsaka darbības vārda spēju saistīties ar papildinātāju akuzatīvā (retāk – ģenitīvā) bez prievārda (VPSV 2007: 284, 285). Atkarībā no šīs spējas visus darbības vārdus iespējams iedalīt **pārejošos** un **nepārejošos darbības vārdos**. Pārejamība vai nepārejamība ir atkarīga no darbības vārda leksiskās nozīmes un izpaužas sintaktiskajā saistījumā vārdkopā vai teikumā, pārejošiem darbības vārdiem saistoties ar papildinātāju akuzatīvā (vai, retāk, ģenitīvā), nepārejošiem – nesaistoties, piem.: *nest somu*, *laistīt dārzu*, *smīdināt bērnu*, *nepazīt cilvēka*, *gribēt siera*, *dot naudas* (pārejoši darbības vārdi) un *salt*, *snigt*, *jukt* (nepārejoši darbības vārdi).

Nepārejoši darbības vārdi

Tovakar pēc teātra Bille gulēja savā gultiņā. (V. Belševica) *Uz galda lielā kublā kūp putrainu putra.* (I. Leimane) *Vilciens vienmēr pienāk tikai pustrijos.* (G. Janovskis)

Pārejoši darbības vārdi

ar tiešo papildinātāju akuzatīvā

Vecmāte noliek grozu istabā. (V. Belševica) *Ilze kopa dārzu un audzināja savu dēlu.* (I. Leimane) *Freds mani saķēra aiz pleca.* (G. Janovskis)

ar tiešo papildinātāju ģenitīvā

Amatvīri *nepalaida* garām neviena *kakta*, neiebāzuši tur savus degunus. (I. Leimane) Man *vajadzēja* kāda *ventiļa*, iespējas kaut uz brīdi atbrīvoties no padomju ikdienas. (Anšl. Eglītis) *Krusttēv, dod naudas!* (J. Janševskis)

1112. §.

Pārejošu darbības vārdu sintaktiskais saistījums var ietvert ne tikai tiešu objektu akuzatīvā vai ģenitīvā. Par tiešā papildinātāja analogiem iespējams uzskatīt arī (Ozola 1985: 218, 219; Paegle 2003: 126):

1) nenoteiksmi, kura ir aizstājama ar tās pašas saknes lietvārdu akuzatīvā: *sākt runāt // sākt runāšanu, beigt strādāt // beigt strādāšanu, mācīt lasīt // mācīt lasīšanu*. Piem.: *Kaķis atkal sāka murrāt.* (V. Belševica) *Laivas motors vēl bija silts un viegli pielēca, mēs sākam braukt.* (G. Janovskis)

2) papildinātāja palīgteikumu: *Bille klusībā cer, ka vecāmāte būs virtuvē.* (V. Belševica) *Zelma zina, ka Alekša Mīlei vienmēr taisnība.* (I. Leimane) *Viņš redzēja, ka es saviebos.* (G. Janovskis)

3) tiešās runas teikuma daļas, ja starp piebildi un tiešo runu ir objekta attieksmes. Piem.: – *Es atnesu to sviestu, – Bille bailīgi sauc.* (V. Belševica) *Viņa pieliecas Mīlei pie auss un pavisam klusi čukst: „Es precēšu Andreju.”* (I. Leimane) *Kaut kā man tomēr bija sevi jāizstāv, un es teicu: – Vai tu proti vadīt motorlaivu?* (G. Janovskis)

1113. §.

Pārejoši darbības vārdi parasti ir neatgriezeniski, taču latviešu valodā ir arī daļa pārejošu atgriezenisku darbības vārdu (MLLVG 1959: 557; Kalnača 2006). Tie var būt:

1) konkrētas nozīmes darbības vārdi (netieši atgriezeniskie darbības vārdi): *iegādāties (iegādāt sev) apģērbu, uzlikties (uzlikt sev) cepuri, apsieties (apsiet sev) priekšautu* u. c., piem.: *Pirms piepildīt bērna sapni un iegādāties suni, bērns ir jā-sagatavo gaidāmajām pārmaiņām.* (Cālis) *Ai, cik jauki vasarā sasmelties krāsu un dzīvesprieka!* (G) *Topošajām māmiņām augstpapēžu kurpes apauties vajadzētu tikai īpašos gadījumos.* (G)

2) abstraktas nozīmes darbības vārdi, kuru semantika saistīta ar atmiņu, domāšanu un uztveri – *klausīties, atcerēties, iedomāties, mācīties, noskatīties* u. c., piem.: *Paskatīšos kādu ceļmallapu.* (V. Belševica) *Liela manta ir cilvēka nelaime. To Dace savā mūžā bija mācījusies.* (I. Leimane) *Nākošā rītā es atcerējos mašīnā atrasto auskaru.* (G. Janovskis)

Pārejošiem atgriezeniskiem darbības vārdiem ciešamās kārtas formas latviešu valodā netiek veidotas, tādējādi tie, tāpat kā citi atgriezeniskie darbības vārdi, nav iesaistīti darāmās/ciešamās kārtas opozīcijā.

1114. §.

Latviešu valodā ir arī virkne pārejošu darbības vārdu, kam atkarībā no kontekstuālā lietojuma paralēli sastopams arī netiešā papildinātāja saistījums – parasti ar lietvārdu datīvā vai prievārdu (MLLVG 1959: 549, 550): *dot grāmatu – dot brālim; sist suni – sist sunim; runāt labus vārdus – runāt ar draugu; kliegt neskaidrus vārdus – kliegt uz suni; traukt putekļus – traukt pa ceļu.*

Šādiem darbības vārdiem latviešu valodā iespējama divējāda teikuma konstrukcija ciešamajā kārtā – **tiešā objekta pasīvs** un **netiešā objekta pasīvs**: *Es dodu grāmatu* → *Grāmata tiek dota*; *Māte runā labus vārdus* → *Labi vārdi tiek runāti* un *Māsa man ir daudz devusi* → *Man ir daudz dots*; *Brālis runā ar draugu* → *Ar draugu tiek runāts*.

1115. §.

Pārejošu darbības vārdu leksiskajā nozīmē ietvertais objekts ne vienmēr teikumā ir obligāts. Tas var arī būt formāli neminēts, jo ir saprotams no konteksta: *Dzenis kaļ priedē* ('dzenis kaļ zaru vai stumbru priedē'); *Skolēns runā klases priekšā* ('skolēns runā dzejoļi vai runu klases priekšā'); *Kur cērt, tur skaidas lec* ('kur cērt koku vai malku, skaidas lec').

Tāpat, izsakot darbības vispārinājumu, bieži teikumā ir tikai pārejošs, mērķtiecīgu darbību izteicējs darbības vārds bez papildinātāja akuzatīvā (vai ģenitīvā), jo tā esamība jau ir implicēta darbības vārda nozīmē un tas šai gadījumā nav semantiski tik svarīgs: *Māsa ar prieku ada ilgus gadus*; *Kaķis tumsā labi redz*; *Šis zēns labi lasa jau piecu gadu vecumā*.

Tomēr papildinātāja formāla neesamība nepārvērš pārejošus darbības vārdus par nepārejošiem (citu viedokli sk. MLLVG 1959: 550, 551), jo konteksts un darbības vārda leksiskā nozīme nodrošina pietiekamu semantisku kompensāciju, piem., *māte ar prieku ada cimdus, zeķes, šalles, cepures, kaķis tumsā labi redz jebko – cilvēkus, augus, mēbeles, peles* utt., *zēns labi lasa grāmatas*.

1116. §.

Darbības vārda nepārejamība/pārejamība ir cieši saistīta ar dzīvumu un personas kategoriju. Ikviens pārejošs darbības vārds parasti izsaka dzīvas būtnes veiktu mērķtiecīgu darbību vai raksturo sajūtas un uztveri (izņēmums ir personifikācija) (*celt, lūgt, pirkt, prast, just, medīt, zeltīt, tīrīt, maksāt, lasīt, pētīt, audzināt, vingrināt, redzēt, dzirdēt, mīlēt*). Ja darbības veicējs ir cilvēks vai dzīvnieks, tad šāda darbība parasti īstenojas trīs personās (*es lasu, tu lasi, viņš lasa; es skrienu, tu skrien, viņš skrien; stirna skrien; suns skrien*). Tāpēc šādiem darbības vārdiem ir iespējama ciešamā kārtā ar semantiskā subjekta resp. darītāja neesamību – dzīvs darbības veicējs jau ir ietverts darbības vārda leksiskajā nozīmē, pat ja tas teikumā netiek formāli minēts (*Lasu grāmatu* → *Grāmata tiek lasīta*; *Kaķis ķer peli* → *Pele tiek ķerta*).

1117. §.

Tikai dzīvniekiem raksturīga darbība parasti ir trešajā personā (piem., *kaķis lok pienu*), taču to var attiecināt arī uz cilvēku, tādā gadījumā darbības vārda lietojums, lai gan iespējams visās personās, jau ir stilistiski ekspresīvs, jo attiecas uz sarunvalodu vai pat vienkāršrunu, piem., *kaimiņš lok alu* (sk. arī 1169. §). Arī šādiem darbības vārdiem iespējama ciešamā kārtā (*Piens tiek lakts; Alus tiek lakts*).

1118. §.

Nepārejoši darbības vārdi atkarībā no dzīvuma un personas formu lietojuma daļāmi divās grupās:

1) dzīvas būtnes veikta darbība, kas parasti izsaka stāvokli vai tā maiņu, kā arī kustību telpā un kam attiecīgi ir visas trīs personas (*nirt, salt, krist, gulēt, raudāt, sēdēt, sekot, ogot, sēņot – es raudu, tu raudi, viņš raud*); arī te iespējami darbības vārdi, kuri izsaka dzīvnieka veiktu darbību (*kaķis ņaud, suns rej, govus mauj*) un kurus var sarunvalodā vai vienkāršrunā attiecināt uz cilvēku, lietojot visās personās;

2) nedzīva priekšmeta veikta darbība vai darbība, kam vispār nav darītāja un kas notiek pati no sevis, tāpēc nav uzskatāma ne par aktīvu, ne pasīvu darbību – augu valsts norises, fiziskas sajūtas, kur cilvēks ir to izjutējs, dabas parādības u. tml.; šādi darbības vārdi parasti ir tikai trešajā personā, ja netiek lietoti personifikācijā (*dīgt, dzeltēt, smelgt, niezēt, putēt, līt, snigt – graudi dīgst, lapas dzeltē, zobi smeldz, viss put, līst, snieg*).

Ciešamās kārtas formas, kā jau minēts iepriekš, latviešu valodā iespējamas tādiem nepārejošiem trīspersonu darbības vārdiem, kas izsaka dzīvas būtnes veiktu darbību, piem.: *Par katru sīkumu tiek raudāts*; *Pie ārdurvīm tiek skaļi ņaudēts*; *Šoziem ir daudz salts*; *Pēdējā laikā ir par maz gulēts*; *Visu nakti pagalmā ir ticis riets*. Savukārt nepārejošiem vienpersonas darbības vārdiem ciešamās kārtas formas parasti netiek lietotas.

1119. §.

Darbības vārda nepārejamība/pārejamība ir saistīta arī ar vārddarināšanu. Latviešu valodā ir iespējams no nepārejošiem darbības vārdiem darināt pārejošus ar saknes vokālisma miju, piedēkļiem un priedēkļiem (plašāk sk. 8. nodaļā „Darbības vārdu derivatīvais raksturojums”):

<i>nepārejoši darbības vārdi</i>	<i>pārejoši darbības vārdi</i>
<u><i>saknes vokālisma mija</i></u>	
<i>birt, mirkt, lūzt</i>	<i>bērt, mērkt, lauzt</i>
<i>jukt, plukt, rukt</i>	<i>jaukt, plaukt, raukt</i>
<i>plīst, līt</i>	<i>plēst, liet</i>
<u><i>piedēklis -inā- (kauzātīvi darbības vārdi)</i></u>	
<i>rūkt, kaupt, plukt</i>	<i>rūcināt, kaucināt, plucināt</i>
<u><i>piedēkļi -ē-, -ā-, -inā- (iteratīvi darbības vārdi)</i></u>	
<i>dilt, nest, augt</i>	<i>deldēt, nēsāt, audzināt</i>
<u><i>priedēkli</i></u>	
<i>starot, brist, kliegt</i>	<i>iz-starot, at-starot, sa-brist, pār-brist, iz-kliegt, pie-kliegt</i>

6.2.3.2.2. Kauzātīvi darbības vārdi

1120. §.

Kauzātīvie jeb **liekamie** darbības vārdi izsaka darbības cēloņa vai iemesla nozīmi un ietver nozīmi ‘likt kādam ko darīt’, piem., *audzināt* ‘likt augt’, *dedzināt* ‘likt degt’, *rūcināt* ‘likt rūkt’, *skandināt* ‘likt skanēt’ (VPSV 2007: 215). Parasti kauzātīvi darbības vārdi ir primāru vai sekundāru neatgriezenisku darbības vārdu atvasinājumi ar piedēkli *-inā-*, iespējami arī piedēkli arī *-ē-* vai *-ī-* (Soida 2009: 199–202; par to plašāk sk. 562. §):

ēs-t – ēd-inā-t
kal-t – kal-(d)-inā-t
šū-t – šū-(d)-inā-t
dreb-ē-t – dreb-inā-t
raud-ā-t – raud-inā-t

aug-t – audz-ē-t
kals-t – kalt-ē-t
kars-t – kars-ē-t
skāb-t – skāb-ē-t

zīs-t – zīd-ī-t
šķīs-t – šķai-(d)-ī-t
rim-t – rem-(d)-ē-t
dzer-t – dzir-(d)-ī-t

Visi kauzātīvie darbības vārdi ir pārejoši un neatgriezeniski neatkarīgi no motivētājvārda pārejamības (piem., *drebēt, raudāt* – nepārejoši darbības vārdi, *ēst, kalt, šūt* – pārejoši darbības vārdi). Kauzātīvi darbības vārdi parasti izsaka dzīvas būtnes (vai personificēta nedzīva darītāja) veiktu mērķtiecīgu darbību. Tas nosaka šo darbības vārdu spēju iekļauties darāmās/ciešāmās kārtas opozīcijā, veidojot ciešāmās kārtas formas. Tādējādi nekauzātīvu/kauzātīvu darbības vārdu opozīcija ir ne tikai derivatīva, bet arī morfoloģiska un sintaktiska un cieši saistīta ar kārtas formu veidošanu.

6.2.3.2.3. Atgriezeniski (refleksīvi) darbības vārdi

1121. §.

Atgriezeniski darbības vārdi ir darbības vārdu leksiski gramatiska grupa, ko vieno formāla pazīme – **atgriezeniskums** – un kam mūsdienu latviešu valodā ir īpašs postpozitīvs formants *-s*.

1122. §.

Formants *-s* cēlies no senāka enklītiska atgriezeniska personas vietniekvārda **si*, kas ir tā akuzatīva vai datīva forma (Endzelīns 1982: 585, 586). Būdams bez uzsvara, vietniekvārds saaudzis vienā vārdā ar attiecīgo darbības vārda formu. Tā latviešu valodā izveidojusies simetriska neatgriezenisku un atgriezenisku darbības vārdu formu sistēma visu izteiksmju un laiku personu formās (*celt – celties; ceļu, cel, ceļ, ceļam, ceļat – ceļos, celies, ceļas, ceļamies, ceļaties; celšu, celsi, cels, celsim, celsit – celšos, celsies, celsies, celsimies, celsities; celtu – celtos, ceļot, celšot – ceļoties, celšoties* u. tml.) (plašāk sk. Kalnača 2004₂: 54–57). Darbības vārdiem ar priedēkli atgriezeniskais formants (*si-, sa-, s-*) senāk atradies starp priedēkli un sakni; mūsdienu latviešu valodā tas saglabājies tikai vidus dialekta kursoriskajās izloksnēs (*sa-sa-runāt* ‘sarunāties’, *ap-sa-stāt* ‘apstāties’) (Ozola 2004: 98, 99) un augšzemnieku dialektā (*pa-sa-vērt* ‘pavērties’, *nū-sa-mozguot* ‘nomazgāties’) (Cibuļs, Leikuma 2003: 73).

1123. §.

Sākotnēji atgriezeniskie darbības vārdi baltu valodās izteikuši **vidējās kārtas** jeb **medija** nozīmi (MLLVG 1959: 554; Endzelīns 1981: 515), gramatiski norādot uz darbību, kas vērsas atpakaļ pie darītāja, tam vienlaikus esot arī objektam resp. **cietējam** jeb **paciensam** vai **izjutējam** jeb **eksperiensam** (Haspelmath 2002: 213):

cietēja jeb paciensa nozīme

mazgāties ‘mazgāt sevi’, *celties* ‘celt sevi’, *slaucīties* ‘slaucīt sevi’

izjutēja jeb eksperiensa nozīme

apsieties ‘apsiet sev’, *apauties* ‘apaut sev’, *sapirkties* ‘sapirkt sev’

Vidējā kārtā papildinātāja funkciju veic atgriezeniskais vietniekvārds akuzatīvā (vai datīvā), kurš latviešu valodā postpozitīvi saaudzis ar ikvienu darbības vārda finīto vai infinīto formu (Endzelīns 1982: 585, 586). Tāpēc atgriezeniskos darbības vārdus parasti uzskata par nepārejošiem, jo tiem semantikas un formu vēsturiskās attīstības dēļ nav nepieciešams īpašs papildinātājs akuzatīvā. Darāmās/vidējās kārtas opozīcijas izteikšanā latviešu valodā sākotnēji bijusi arī tāda neatgriezenisku/atgriezenisku pārejošu darbības vārdu sistēma, kur abiem pāra darbības vārdiem ir viena un tā pati leksiskā nozīme, atgriezeniskajam korelātam norādot uz gramatisku pazīmi – ka darbības objekts ir darītājs (*mazgāt – mazgāties* ‘mazgāt sevi’, *celt – celties* ‘celt sevi’, *ģērbt – ģērbties* ‘ģērbt sevi’, *apsiet – apsieties* ‘apsiet sev’, *sapirkt – sapirkties* ‘sapirkt sev’, *uzlikt – uzlikties* ‘uzlikt sev’).

1124. §.

Mūsdienu latviešu valodā darbības subjekta un objekta sakrituma izteikšanas sistēma darbojas tikai daļēji – tā aptver relatīvi nelielu darbības vārdu loku, kas izsaka dažādas ar cilvēka ikdienas dzīvi saistītas norises (*mazgāt – mazgāties, slaucīt – slaucīties, celt – celties, ķemmēt – ķemmēties, noliekt – noliekties* (pie kāda), *sarunāt – sarunāties, kaut – kauties* u. tml.) (Veidemane 1972). Daļai darbības vārdu no neatgriezeniskā/atgriezeniskā korelātu pāra sastopams tikai viens elements, piem.: *gadīt – gadīties* → **gadīties**; *kļūdīt – kļūdīties* → **kļūdīties**; *pūlēt – pūlēties* → **pūlēties**. Savukārt daļai darbības vārdu pārtrūkusi savstarpējā leksiskā saikne, piem., *dot – doties* ‘iet prom, attālināties’, *salikt – salikties* ‘sakārtoties’, *prasīt – prasīties* ‘gribēties’. Ir arī virkne atgriezenisku darbības vārdu, kas ieguvuši pēkšņas, negaidītas (*iesāpēties, ieniezēties, sakustēties, sabīties*), pāri mēram veiktas (*pārēsties, nobristies, aizgulēties*) vai pasīvas darbības nozīmi (*sārtoties, krāties, glabāties*) un kam izveidojušies īpaši vārdarināšanas tipi attiecībā pret neatgriezeniskajiem. Ņemot vērā šīs atgriezenisko darbības vārdu semantiskās pārmaiņas valodā, latviešu valodniecībā nostiprinājies viedoklis, ka neatgriezeniskie un atgriezeniskie darbības vārdi ir derivatīvi pāri, kur vārdarināšanas līdzeklis ir atgriezeniskā galotne vai priedēkļa un atgriezeniskās galotnes kombinācija (Soida 2009: 216–219; Kalnača, Lokmane 2012).

1125. §.

Tā kā atgriezeniskie darbības vārdi ir funkcionāli daudzveidīgi un tiem ir cieša saikne ar teikuma semantisko un gramatisko struktūru, tos iespējams klasificēt atkarībā no attieksmēm ar sākotnējo jeb **prototipisko** nozīmi, kur darītājs un cietējs sakrīt. Prototipiski ir atgriezeniskie darbības vārdi, kam subjekts un objekts attiecas uz vienu un to pašu vienību, resp., darītājs un cietējs sakrīt (piem., *ietīties, atjaunoties, mainīties*) (Wierzbicka 1996; Enger, Nessel 1999; Haspelmath 2002; Князев 2007). Šie darbības vārdi nozīmes un funkciju ziņā latviešu valodā ir trejādi sazarājušies (Kalnača 2011₂; Kalnača, Lokmane 2012):

- 1) subjekta atgriezeniskie darbības vārdi, kas ir vistuvāk prototipiskajai nozīmei;
- 2) objekta atgriezeniskie darbības vārdi;
- 3) bezpersonas atgriezeniskie darbības vārdi.

Visvairāk no prototipiskās nozīmes funkciju un semantikas ziņā ir attālinājušies objekta un bezpersonas atgriezeniskie darbības vārdi. Teikuma semantiskajā un sintaktiskajā struktūrā tas izpaužas kā darītāja neesamība vai arī pārtapšana vai nu par izjutēju, vai arī **ieguvēju** jeb **beneficiensu** datīvā (par beneficiensu plašāk sk. 4. nodaļā „Vienkārša teikuma semantiskā struktūra”). Visās atgriezenisko darbības vārdu semantiskajās grupās izveidojušās arī dažādas modālas un veida nozīmes, kas lielā mērā īstenojas darītāja statusa maiņas vai neesamības (resp. nullformas) dēļ.

1126. §.

Subjekta atgriezeniskie darbības vārdi. Subjekta atgriezeniskajiem darbības vārdiem darbība ir koncentrēta subjekta sfērā, jo darītājs ir teikuma sintaktiskais priekšmets, turklāt subjekts un objekts pilnībā vai daļēji sakrīt (Klaiman 1991: 4; Kemmer 1993: 2–5), piem.: *Kaķis cītīgi mazgājas; Šorīt cēlos agri; Pēc dušas slaucījos ātri*. Piem., darbības vārdiem *celties* (no gultas), *slaucīties* (pēc peldes), *mazgāties* (vannā) subjekts un objekts sakrīt pilnībā, savukārt darbības vārdam *ķemmēties* subjekts un objekts sakrīt daļēji, jo cilvēks parasti neķemmē visu sevi, bet tikai daļu – matus.

1127. §.

Subjekta atgriezeniskie darbības vārdi cilmes un funkciju ziņā ir divējādi – ar implicētu atgriezenisko vietniekvārdu akuzatīvā (*mazgāties* ‘mazgāt sevi’, *celties* ‘celt sevi’, *liekties* ‘liekt

sevi') un datīvā (*sapirkties* 'sapirkt sev', *apsieties* 'apsiet sev', *apauties* 'apaut sev') (Endzelīns, Mülenbachs 1925: 78 un 151–154). Ja akuzatīva atgriezeniskajiem darbības vārdiem subjekts un objekts var sakrist gan pilnīgi, gan daļēji, datīva atgriezeniskajiem darbības vārdiem sakritums nereti iespējams tikai daļējs (*apsieties priekšautu* 'apsiet sev priekšautu' nozīmē apsiet ap vidukli vai ap kaklu, t. i., ap konkrētu ķermeņa daļu, bet ne ap visu ķermeni).

1128. §.

Subjekta atgriezeniskie darbības vārdi iedalāmi šādās semantiskās grupās:

1. **Ikdienišķas darbības vārdi** – cietējs sakrīt ar darītāju vai tā ķermeņa daļu (*mazgāties*, *ģērbties*, *skūties*, *slaucīties*, *ķemmēties* u. c.), piem.: *Daudzus gadus mazgājos ārā.* (K) *Helēna ģērbās tradicionāli.* (K) *Es skujos katru otro dienu.* (K)

2. **Autokauzātīvas darbības vārdi** – cietējs ir darītāja ķermenis, kurš var mainīt atrašanās vietu resp. pozīciju:

a) dzīvs darītājs (*celties*, *piecelties*, *liekties*, *noliekties*, *slieties*, *paslieties* u. c.), piem.: *Es ceļos no gultas; Māte noliecas pie bērna; Bille un Ausma paslējās pirkstgalos.* (V. Belševica) *Atspiedies uz lāpstas, es vēroju apkārtni.* (G. Janovskis)

b) nedzīvs darītājs, ar personifikācijas palīdzību situāciju raksturojot kā darītāja veiktu (*sārtoties*, *krāties*, *celties* u. c.), turklāt darbība parasti notiek neatkarīgi no cilvēka, nejauši; šādi atgriezeniskie darbības vārdi var tikt interpretēti arī kā objekta resp. pasīvas darbības vārdi, jo darbība notiek bez aktīva darītāja, parasti cilvēka, līdzdalības (sk., piem., Paegle 2003: 130), piem.: *Zemenes dārzā sārtojas; Putekļi krājas uz palodzēm; Zemeslodes vidējā temperatūra turpina celties* (K); *Cauri kūlai dūrās jauno asnu sīkās adatas.* (V. Belševica)

3. **Savstarpējas jeb reciprokas darbības vārdi** – darbību savstarpēji veic vairāki (vismaz divi) darītāji un cietēji (*satikties*, *cīnīties*, *kauties*, *runāties*, *skrieties* u. c.) (MLLVG 1959: 558; VPSV 2007: 344), piem.: *Četri brāļi joprojām satiekas pie mamas.* (K) *Es ar tevi nekad vairs nespēlēšos. Nekad! Cep smilšu kūkas ar Valtrautu! Kaujies ar puikām!* (V. Belševica) *Kāpēc bērni nesarunājas ar mums, mātēm?* (K) *Pat tad, kad esam nopietni sastrīdējušies, man vienmēr galdā ir bijis silts ēdiens.* (IS)

1129. §.

Savstarpējas darbības vārdu semantisks atvasinājums ir **absolutīvas darbības vārdi**, kas ietver cietēja vispārinājumu un kam iespējama modāla nozīme, piem.: *Tēvs rājas* [uz māti vai bērniem]; *Bērns spārdās un kviec kā sivēns.* (K) *Es rājos, viņš nedzird.* (K) *Nu lopiņš sāk rādīt visādus trikus – spārdās, zviedz, lec uz pakalējām.* (K) **Absolutīvs** ir sintaktiska funkcija, kas izpaužas transitīvā konstrukcijā kā cietēja jeb paciensa vispārinājums (CODL 1997: 3). Latviešu valodā absolutīva funkcija saskatāma gan pārejošu darbības vārdu tiešā papildinātāja atmetumā vispārinājuma dēļ (*Mana māsa labi zīmē*), gan atgriezenisku darbības vārdu savstarpējas darbības izteikšanā, ja atmests netiešais papildinātājs, sal. *Tēvs rājas uz dēlu* un *Tēvs rājas*. Otrajā piemērā var uzskatīt, ka atgriezeniskais darbības vārds ir absolutīva nozīmē.

4. **Netieši atgriezeniskas darbības vārdi** – darītājs sakrīt ar ieguvēju jeb beneficiensu (*sapirkties* 'sapirkt sev', *sagrābties* 'sagrābt sev', *apsieties* 'apsiet sev', *apvilkties* 'apvilkt sev', *uzlikties* 'uzlikt sev', *uzvilkties* 'uzvilkt sev'), piem.: *Viņa sapirkās literatūru un sāka ievērot diētas.* (K) *Staicele sagrābusies pārāk daudz kredītu.* (K) *Ziemā pa pilsētu viņa staigāja, apsējusies rūtainu vilnas lakatiņu.* (Z. Skujiņš)

5. **Atgriezeniskie darbības vārdi ar modālu un veida nozīmi** – subjekta atgriezeniskie darbības vārdi, kas attālinājušies no prototipiskās nozīmes un izsaka dažādas veida nozīmes, kam attiecīgā kontekstā var piemist arī modalitāte – paužot teksta autora pozitīvu vai negatīvu attieksmi:

- a) darbības daudzuma negatīva vērtējuma nozīme, kas īstenojas īpašā vārddarināšanas tipā, kura pazīme ir cirkumfikss (resp., priedēklis + atgriezeniskā galotne) *pie-...-ties; sa-...-ties, pa-...-ties, pār-...-ties, aiz-...-ties, no-...-ties* u. c.:
- a₁) pilnīgi veikta darbība (*pieēsties, sadzerties, nopulēties, izstaigāties* u. c.): *Es dūšīgi saēdos sieru.* (K) **Pieēdīšos**, taču pēc tam sports un diēta. (G)
- b₁) pāri mēram veikta darbība (*pārēsties, pārvārīties, aizgulēties, aizdomāties, nobristies* u. c.), piem.: *Es nejauši pārēdos sviestu.* (K) **Aizgulējāmiēs** un uz Koknesi tā arī neaizbraucām. (G)
- b) inhoatīvas darbības nozīme, kas norāda uz pēkšņas, negaidītās un īslaicīgas darbības sākumu un īstenojas īpašā vārddarināšanas tipā, kura pazīme ir cirkumfikss *pie-...-ties; ie-...-ties; sa-...-ties, pa-...-ties, pār-...-ties, aiz-...-ties, no-...-ties* u. c.:
- a₁) dzīvs darītājs (*ierunāties, iesaukties, nokliegties, sagrīloties, satrūkties* u. c.): *Ivars atcerējās reklāmas tekstu un iesmējās.* (K) – *Vai Arnolds vēl ir te? – viņa piepeši ievaicājās.* (G. Janovskis)
- b₁) nedzīvs darītājs (*sasvārstīties, nokaukties [par riepām], sasvērties* u. c.), piem.: *Uz ielas nokaucas riepas.* (K) *Pirmo reizi ēdot [rūgušpienu], var sasāpēties vēders.* (G. Janovskis)
- c) daudzkārtējas darbības vārdi, kas izsaka bezmērķīgu, atkārtotu darbību (*pa-braukāties, izklaiņoties, izkāpelēties* u. c.), piem.: *Šodien pabraukājos ar skritulēnēm.* (K) *Brīvdienās izklaiņošos gar jūras malu.* (Apollo)

1130. §.

Objekta atgriezeniskie darbības vārdi. Objekta atgriezeniskie darbības vārdi izsaka darbību, kas ir koncentrēta objekta sfērā; šajā gadījumā cietējs ir teikuma sintaktiskais subjekts, piem.: *Ledus krīzes dēļ Rīgas ostā krājas ogļu vagoni.* (Delfi) *Kas glabājas Saeimas Dāvanu zālē?* (TVNET) Darītāja un cietēja sakritums šādos gadījumos nav iespējams, jo darītājs ir vai nu vispārināts – kā iepriekš minētajos teikumos –, vai arī kļūst par izjutēju jeb eksperiensu, piem.: *No lielās skriešanas Dainim atsējās kurpe.* (G) *Baltmaize man kaut kā ātri apēdās un nav sāta sajūtas!* (G)

1131. §.

Objekta atgriezeniskie darbības vārdi iedalāmi šādās semantiskās grupās:

1. **Dekauzatīvas nozīmes darbības vārdi** – darītājs nav minēts vispār vai kļūst par izjutēju datīvā; cietējs kļūst par teikuma sintaktisko subjektu nominatīvā, parasti izsakot pēkšņu, no cilvēka gribas vai rīcības neatkarīgu darbību (*atsieties, atpogāties, aizcirsties, uzlaboties, pārveidoties* u. c.); daļu šo darbības vārdu, kā minēts iepriekš, ar personifikācijas palīdzību iespējams interpretēt arī kā autokauzatīvas darbības vārdus, piem.: *Dejotājai atsējās pastalas aukla.* (K) *Apmācības līmenis uzlabojās.* (K)

2. **Atgriezeniskie darbības vārdi ar modālu un veida nozīmi** – atgriezenisku darbības vārdu lietojums tā saucamā neīstā pasīva nozīmē; šai darbībai ir noteikts veicējs – cilvēks, taču teksta autoram svarīgāka ir pati darbība un norāde, ka tā ne vienmēr tiek veikta apzināti un aktīvi, tāpēc darītājs tiek vai nu atmests, vai arī kļūst par izjutēju datīvā; cietējs šādos teikumos ir sintaktiskais subjekts nominatīvā; kvazipasīvam atgriezenisko darbības vārdu lietojumam ir cieša saikne ar modalitāti un veidu:

- a) nepabeigta veida jeb imperfektīvi atgriezeniski darbības vārdi bez darītāja vai ar izjutēju datīvā norāda uz pozitīvu vai negatīvu darbības vērtējumu (*sportoties, stāstīties, pelnīties* u. c.); šādu darbības vārdu lietojums latviešu literārajā valodā nereti nav vēlams, piem.: *Dažreiz mākslīgā āda valkājas*

labāk – tā neizstaipās. (K) Vienkārši tikai pasaciņa **stāstās**. (K) Ne visiem gan **sportojās** viegli, jo komandā esot bijuši cilvēki ar ļoti dažādu fiziskās sagatavotības pakāpi. (Diena) Vilkaču nauda stāvēja [bankā] uz procentiem un **pelņījās**. (I. Leimane)

- b) pabeigta veida jeb perfektīvi atgriezeniski darbības vārdi, kam blakus parasti ir izjutējs datīvā; šādi darbības vārdi norāda, ka darbība ir pēkšņa, negaidīta, bieži tai ir negatīvas sekas, taču teksta autors vēlas mazināt savu atbildību – parasti sarunvalodā vai bērnu valodā (*apēsties, izlieties, saplēsties* u. c.) (Holvoet 2001: 184–189; Kalnača 2006): *Man **aizmirsās**, kur atrodos.* (G. Saliņš) *Man **apēdās** dažas sliktas lietas.* (K) *Vēlāk laimes lējām, un mums visiem **izlējās** buru kuģi un laivas.* (G)

3. **Pasīva nozīme** – atgriezenisko darbības vārdu lietojums ciešamās kārtas funkcijā; darītāja teikumā nav, cietējs nominatīvā ir teikuma sintaktiskais subjekts (*rakstīties, pārdoties, atvērties* u. c.); latviešu literārajā valodā šāds lietojums nav vēlams: *Cilvēka vārds **rakstās** ar lielo burtu.* (K) *Šie diski **pārdodas** iepakoti.* (K) *Klubs no apmeklētājiem atvadās tikai līdz 21. janvārim, bet pēc tam **atvēršoties** jau jaunā izskatā.* (KJ) *Līdz vasarai, kamēr mūsu māja Kuldīgā vēl **ceļas**, dzīvosim Ventspilī.* (PrDz)

1132. §.

Bezpersonas atgriezeniskie darbības vārdi. Bezpersonas atgriezeniskie darbības vārdi sintaktisko subjektu nepiesaista. Šādos teikumos vai nu darītāja nav, vai arī tas kļūst par izjutēju datīvā, piem.: *Liendienās līs un būs **apmācies**.* (Delfi) *Mums **iesāpas** sirdī, kad ieraugām trūcīgus cilvēkus.* (K) *Man **laimējās**, jo mani uzaicināja strādāt skolā par runas kultūras pasniedzēju.* (IS)

1133. §.

Bezpersonas atgriezeniskie darbības vārdi iedalāmi šādās semantiskās grupās:

1. **Modāls darītāja statusa pazeminājums** – darītājs kļūst par izjutēju datīvā blakus atgriezeniskam darbības vārdam:

- a) īpaši akcentējot darbības iespējamās pozitīvās sekas; latviešu literārajā valodā šāds lietojums nav vēlams, taču sarunvalodā, kā arī plašsaziņas līdzekļu tekstos sastopams visai bieži, īpaši dažādos pozitīva satura vēlējumos: *Lai jums Liendienās labi **šūpojas!*** (K) *Lai jums labi **dzīvojas!*** (K) *Par spīti visam, mums **gulējās** labi.* (K) *Es domāju par mammu, un tad man tie [dziesmas] vārdi **uzrakstījās**.* (Ieva)
- b) izsakot nejaušu vai spontānu, ne vienmēr īsti gaidītu vai ticamu darbību: *Man **laimējās** apprecēt labu meiteni.* (K) *Man **gribējās** ēst.* (G. Janovskis) *Ceru, ka **izdosies** tevi satikt.* (Cālis)

2. **Inhoatīva darbība** – pēkšņa, negaidīta, uz sākumu orientēta darbība, kur nav ne darītāja, ne cietēja, blakus atgriezeniskajam darbības vārdam ir izjutējs datīvā; šādas inhoatīvas darbības formāla pazīme ir cirkumfikss *ie- ... -ties*: *Man **iedūrās** sirdī.* (K) *Brālim skrienot **iesāpējās** sēnā.* (G) *Pēkšņi viņam **iekņudējās** kaklā.* (G)

6.2.4. Personas kategorija

1134. §.

Personas kategorija ir darbības vārda gramatiskā kategorija, kas izsaka teksta autora, teksta adresāta un darbības subjekta attieksmes (VPSV 2007: 295). Ja darbības subjekts ir teksta autors – viens vai kopā ar citiem –, darbības vārds ir pirmajā personā

(*es lasu, mēs lasām*); ja darbības subjekts ir teksta adresāts – viens vai kopā ar citiem –, darbības vārds ir otrajā personā (*tu lasi, jūs lasāt*). Ja darbības subjekts – viens vai vairāki – nepiedalās sarunā, t. i., nav ne runātājs, ne klausītājs, tad darbības vārds ir trešajā personā (*viņš lasa, viņi lasa*) (VPSV 2007: 295, sk. arī Гак 2000: 361, 362; Kalme, Smiltnece 2001: 253; Paegle 2003: 92). Latviešu valodā darbības vārda personas kategorijā ietilpst trīs vienskaitļa un trīs daudzskaitļa personas.

1135. §.

Persona ir viena no svarīgākajām darbības vārda kategorijām teikuma gramatiskā centra izveidē (Siewierska 2004: 1–4; Kalnača 2010₃). Ikvienā teikumā neatkarīgi no izteicēja gramatiskā tipa īstenojas saziņas mērķa nosacīta personas nozīme, kas vienmēr ir saskaņota ar teikuma priekšmeta kā darbības subjekta esamību, t. i., izriet no teikuma priekšmeta būtības. Tāpēc valodā parasti vērojama divkārtēja personas nozīmes izpausme – gan ar teikuma priekšmetu, gan ar darbības vārda formu, piem., *es dziedu, mēs dziedam, tu dziedī, jūs dziedat, viņš / brālis dzied, viņi / bērni dzied* (Гак 2000: 362; Kalme, Smiltnece 2001: 254; Paegle 2003: 92; Booij 2005: 139).

Teikuma priekšmets var būt izteikts ar jebkuru deklinējamu vārdu – vietniekvārdu (abu skaitļu pirmajā un otrajā personā – tikai vietniekvārds, kā arī trešajā personā), lietvārdu vai lietvārda nozīmē lietotu vārdu (tikai trešajā personā, bet nekad pirmajā vai otrajā personā) u. c. Šāds dubults personas nozīmes nodrošinājums apvieno gan morfoloģisku, gan sintaktisku līdzekli (resp., darbības vārda formu un teikuma priekšmetu) un ļauj teikumā vienmēr īstenoties nepieciešamajai personai arī tad, ja trūkst teikuma priekšmeta, darbības vārda finītājai formai nav personas galotnes vai vērojama personas (un skaitļa) formu homonīmija (Freimane 2008: 62–65; Kalnača 2010₃; sk. arī Kalme, Smiltnece 2001: 254).

Latviešu valodā tas ir svarīgi šādos gadījumos:

1) teikumos ar ietvertu teikuma priekšmetu (t. i., potenciāli sadalāmu gramatisko centru, par to sk. 3. „Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija”) – abu skaitļu pirmajā un otrajā personā nereti neminot personas vietniekvārdus *es, mēs, tu, jūs*, jo pietiekamu informāciju par personu sniedz darbības vārda forma ar personas galotnēm, piem.: *Nevaru solīt, ka klausīšos* [stāstu] *ar prieku*. (M. Zīverts) *līdzko* [tā!] *pagriežam galvas pret debesskrāpjiem, / jau atkal mums pretī traucies*. (G. Saliņš) *Un ko tad ar to somu? Nesīsiet atpakaļ?* (L. Stumbre)

2) ja darbības vārda formai trūkst personas galotnes, konkrēto personu norāda teikuma priekšmets:

- a) daļai pirmās konjugācijas darbības vārdu īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes otrajā un trešajā personā, piem., *tu lūdz padomu, viņš lūdz padomu*;
- b) atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmes formās, piem.: *es runājos, tu runājos, viņš runājos, es runātu, tu runātu, viņš runātu; man ir jārunā, tev ir jārunā, viņam ir jārunā*;
- c) darbības vārda trešās personas lietojumā, jo latviešu valodā sintētiskajās darbības vārda formās nav morfoloģiskas atšķirības starp vienskaitļa un daudzskaitļa trešo personu; skaitli norāda kontekstuāli saistītais trešās personas vietniekvārds, lietvārds vai cits lietvārda nozīmē lietots vārds teikuma priekšmeta funkcijā, piem.:

teikuma priekšmets viensk.: *Tots iemīlas, atklāj savu sirdi un tad atkal pazūd*. (L. Stumbre) *Mātes dēls jūtas kā ārpusnieks pats savā dzimtā pilsētā*. (Dz. Sodums) *Pa Tallinas ielu vecāmāte nogriezās uz Marijas ielas pusi*. (V. Belševica)

teikuma priekšmets daudzsk.: *Vai acīs viņam nemirdzēja zvaigznes?* (L. Stumbre) *Viņi sēž, runā ar rotas komandieri.* (Dz. Sodums) *Grīziņkalna laudis savās darīšanās policiju nejauca.* (V. Belševica)

1136. §.

Personas kategorija valodā balstās uz cilvēka esamībai svarīgu opozīciju **persona – nepersona**, kas izriet no saziņas situācijas, t. i., persona kā dialoga veidotāja pretstatā nepersonai – tam, kas dialogu neveido. Persona savukārt ietver opozīciju **teksta autors – teksta adresāts**, kas atspoguļo saziņas dalībnieku savstarpējo lomu miju *es* → *tu*, *tu* → *es* utt., piem., *es stāstu* → *tu klausies*, *tu stāsti* → *es klausos* (Levinson 2003: 62; Siewierska 2004: 5–8; Freimane 2008: 29–31; sk. arī Kalnača 2011₃: 45). Latviešu u. c. valodās šīs abas opozīcijas atspoguļojas kā darbības vārda trīs personu savstarpējas attieksmes.

1137. §.

Pirmā un otrā persona kā dialoga personas veido semantisku un gramatisku opozīciju trešajai personai, kas dialogā neietilpst, taču ietver sarunas saturu. Tā kā saziņa resp. dialogs iespējama tikai starp cilvēkiem, pirmā un otrā persona vienmēr izsaka cilvēka veiktu darbību (*Es nekur neiešu.* (L. Stumbre) *Tu nāksi man palīgā?* (L. Stumbre) *Mēs [ar Žani] satikāmieš vārtos, kad mūs veda prom.* (M. Zīverts) *Tā tad jūs visi cerat uz prokurora žēlastību?* (M. Zīverts)); izņēmums ir personifikācija, piem., dzejā: *Ābol, / Tavā skatā tāds tālums, / Vai tu, atrāviēs no lapotnes, / Ar savu ritēšanu būtu pārvarējis tāli?* (L. Tauns) Turpretim trešajai personai nav nekāda semantiska ierobežojuma, tā var apzīmēt jebko – gan dzīvu būtņu (cilvēka, dzīvnieku), gan nedzīvu priekšmetu (dabas parādību, augu, abstraktu nojēgumu utt.) veiktu konkrētu vai tikai iztēlotu darbību, piem.: *Bille nopūtās un pieķērās vecaimātei ciešāk pie rokas.* (V. Belševica) *Suns sēž pie durvīm, cēli izslēdies.* (V. Belševica) *Ļoti nedaudzos viņa [Oskara Vailda] dzejoļos dominē tiešs emocionāls pārdzīvojums.* (A. Johansons) *Lauku maizes klaiņš kā lācis / gul uz mana galda ruds.* (V. Toma) *Staigā saule, neatmezdāmās plakstos, / staigā tiem cauri.* (G. Saliņš)

Tāpēc trešā persona ir visbiežāk lietotā darbības vārda forma ikvienā valodā. D. Nītiņa raksta: „[...] reāli verbi lielum lielā vairākumā tiek lietoti tieši 3. personā. Turklāt šī forma visbiežāk norāda nevis kādas personas, proti, cilvēka darbošanos, bet jebkuru darbību, kas ko veic, jebkuru procesu, norisi, kurā kas iesaistās.” (Nītiņa 2001₁: 70; sk. arī Kalnača 1999₂; Kalnača 2011₃: 45)

1138. §.

Latviešu valodas izteiksmes atkarībā no personas funkcijām iedalāmas divās grupās (darbības vārda personu formas sk. 6.4. apakšnodaļā „Darbības vārda formu paraugi personās, laikos un kārtās”):

- 1) izteiksmes, kur darbības vārdiem ir morfoloģiski izteiktas personas formas – īstenības izteiksme un pavēles izteiksme;
- 2) izteiksmes, kur darbības vārdiem nav morfoloģiski izteiktu personas formu – atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksme.

Šāds dalījums izriet no izteiksmju semantikas un funkcijām valodas sistēmā. Īstenības izteiksme ir vissvarīgākā, jo tā nodrošina saziņas procesu tā galvenajā formā – dialogā, kam nepieciešams noteikts gramatisko formu klāsts trīs personās gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī. Pavēles izteiksmes būtība ir pavēles, lūguma, aicinājuma u. c. veidā panākt, lai teksta adresāts tieši vai netieši veiktu kādu noteiktu darbību, kas arī nosaka morfoloģisku personas formu nepieciešamību, piem., *lasi! lai lasa; lasīsim! lasiet!*

Atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmē personas galotņu neesamības dēļ persona vienmēr tiek izteikta kontekstuāli – ar personas vietniekvārdu, lietvārdu vai lietvārda nozīmē lietotu vārdu:

Atstāstījuma izteiksme

Es lasot; tu lasot; viņš lasot; mēs esot lasījuši; jūs būšot lasījuši; viņi būs lasījuši.

Vēlējuma izteiksme

Es lasītu; tu lasītu; viņš lasītu; mēs būtu lasījuši; jūs būtu lasījuši; viņi būtu lasījuši.

Vajadzības izteiksme – atšķirībā no citām izteiksmēm darītājs ir datīvā:

Man ir jālasa; tev bija jālasa; viņam būs jālasa; mums ir bijis jālasa; jums bija bijis jālasa; viņiem būs bijis jālasa.

Atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmei galvenā funkcija ir tādas informācijas izteikšana, kas saistīta ar vēlamu, iespējamu, nepieciešamu vai netiešu darbību. Tāpēc personas gramatiska marķēšana nav šo izteiksmju pazīme latviešu valodā.

6.2.4.1. Personas formu veidošana

1139. §.

Persona ir darbības vārda gramatiskā forma, kas norāda uz darbības, teksta autora un darbības subjekta attieksmēm (VPSV 2007: 295). Personas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā var būt trejādi (Paegle 2003: 92, 93; par to sk. arī no gramatikas tipoloģijas viedokļa Гак 2000: 362; Siewierska 2004; Cysouw 2008):

- 1) personu galotnes sintētiskajām darbības vārda formām;
- 2) palīgdarbības vārdi finītā formā analītiskajām darbības vārda formām;
- 3) personas vietniekvārdi, lietvārdi vai lietvārda nozīmē lietoti vārdi, ja darbības vārda formām nav personas galotņu.

1140. §.

Īstenības izteiksmes vienkāršajās laika formās personu parasti izsaka ar neatgriezenisku vai atgriezenisku galotni, piem.: *las-u, las-i, las-a, las-ām, las-āt, las-a; smej-os, smej-ies, smej-as, smej-amies, smej-aties, smej-as*. Arī pavēles izteiksmē personu izsaka ar atgriezenisku vai neatgriezenisku galotni (izņemot neesošo vienskaitļa pirmo personu), piem., *las-i! lai las-a! lasīs-im! las-iet! lai las-a!; smej-ies! lai smej-as! smej-amies! smej-ieties! lai smej-as!* Ja personas formas ir homonīmiskas vai tām trūkst personas galotņu, attiecīgās personas (un skaitļa nozīmi) izsaka personas vietniekvārds vai cits deklinējams vārds kontekstā.

1141. §.

Vēsturiski darbības vārda personas galotnes baltu valodās nav bijušas saistītas ar laika formām (Rudzīte 1960: 177–181), taču mūsdienu latviešu valodā, saīsinoties galazilbju vokālismam un pārdaloties vārdformu beigu morfēmām (saplūstot piedēkļiem un galotnēm vai diviem piedēkļiem), izveidojušās atšķirīgas personas galotņu paradigmas dažādos darbības vārda laikos.

1142. §.

Analītiskajās darbības vārda formās (īstenības izteiksmes darāmās kārtas salikto laiku un visās ciešamās kārtas formās) personas izteicējs ir palīgdarbības vārds finītā formā – saliktajām laika formām personas nozīmi izsaka palīgdarbības vārds *būt* kopā ar lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi (*esmu lasījis, biji lasījis, būsim lasījuši*),

ciešamās kārtas formām – vienkāršajos laikos palīgdarbības vārds *tikt*, saliktajos laikos – *būt* kopā ar lokāmo ciešamās kārtas pagātnes divdabi (*tieku aicināts, tiku aicināts, tiksim aicināti, esmu aicināts, biju aicināts, būšu aicināts*). Visām analītiskajām darbības vārda formām ir morfoloģiski izteikta vienskaitļa un daudzskaitļa trešās personas atšķirība (vienlaikus ar dzimtes atšķirībām), uz ko norāda lokāmā tagadnes vai pagātnes divdabja forma, piem., īstenības izteiksmes saliktajās laika formās (*ir lasījis (-usi), ir lasījuši (-ušas), bija lasījis (-usi), bija lasījuši (-ušas), būs lasījis (-usi), būs lasījuši (-ušas)*) un visās ciešamās kārtas formās (*tiek lasīts (-a), tiek lasīti (-as), tika lasīts (-a), tika lasīti (-as), tiks lasīts (-a), tiks lasīti (-as), ir lasīts (-a), ir lasīti (-as), bija lasīts (-a), bija lasīti (-as), būs lasīts (-a), būs lasīti (-as)*).

1143. §.

Mūsdienu latviešu valodā darbības vārda sintētiskajām formām ir divi personas galotņu pamattipi:

1) neatgriezeniskās galotnes, kuras iedalāmas četros modeļos atkarībā no personas galotnes formālas esamības/neesamības (resp., nulles morfēmas piemītības) un personas formas veidošanas īpatnībām; katrā modelī iespējami vairāki varianti – personas galotņu laika un pavēles izteiksmes paradigmas;

2) atgriezeniskās galotnes, kuras pārstāv vienu tipu ar personas galotņu esamību un kurām iespējami pieci varianti atkarībā no personas galotņu laika un pavēles izteiksmes paradigmām.

1144. §.

Lai gan latviešu valodā, kā jau minēts iepriekš, sintētiskajās darbības vārda īstenības izteiksmes un arī pavēles izteiksmes formās ir homonīmiska vienskaitļa un daudzskaitļa trešās personas forma, personas galotņu tabulās šīs formas dotas atsevišķi katram skaitlim – respektējot latviešu (un arī lietuviešu) gramatiku tradīciju (sk., piem., MLLVG 1959; Kalme, Smiltnece 2001; Paegle 2003; sal. arī Paulauskienė 1994; Ambrazas 1996; Ambrazas 1997; citu viedokli sk. Nau 1998; Nītiņa 2001; Андронов 2002).

6.2.4.1.1. Neatgriezeniskās personu galotnes

1145. §.

1. modelis – visām personas formām ir galotnes tagadnē un pagātnē (nav nulles morfēmu)

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	<i>-u</i>	<i>-ām</i>
2. pers.	<i>-i</i>	<i>-āt</i>
3. pers.	<i>-a</i>	<i>-a</i>

Tagadnē šāda personas galotņu sistēma ir trešās konjugācijas pirmās grupas darbības vārdiem (*las-u, las-i, las-a, las-ām, las-āt, las-a*); pagātnē – visu konjugāciju, kā arī nekārtnajiem darbības vārdiem (*aug-u, aug-i, aug-a, aug-ām, aug-āt, aug-a, domāj-u, domāj-i, domāj-a, domāj-ām, domāj-āt, domāj-a, lasīj-u, lasīj-i, lasīj-a, lasīj-ām, lasīj-āt, lasīj-a, bij-u, bij-i, bij-a, bij-ām, bij-āt, bij-a*).

1146. §.

2. modelis – tagadnē un nākotnē, kā arī pavēles izteiksmē vienskaitļa un daudzskaitļa trešajā personā nav galotnes (t. i., šais formās ir nulles morfēmas).

1. variants: tagadnē – īstenības izteiksmē trešās konjugācijas otrās grupas darbības vārdi, daļēji pirmās konjugācijas otrās grupas darbības vārdi (kam tagadnē *n* noteiktā

mija), daļēji pirmās konjugācijas trešās grupas darbības vārdi (kam tagadne tiek veidota ar piedēkli *-st-*)

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	<i>-u</i>	<i>-am</i>
2. pers.	<i>-i</i>	<i>-at</i>
3. pers.	<i>-ø</i>	<i>-ø</i>

Piem., *dzied-u, dzied-i, dzied-ø, dzied-am, dzied-at, dzied-ø; krīt-u, krīt-i, krīt-ø, krīt-am, krīt-at, krīt-ø; nirst-u, nirst-i, nirst-ø, nirst-am, nirst-at, nirst-ø.*

2. variants: nākotnē – visu konjugāciju, kā arī nekārtnie darbības vārdi

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	<i>-u</i>	<i>-im</i>
2. pers.	<i>-i</i>	<i>-it // -iet</i>
3. pers.	<i>-ø</i>	<i>-ø</i>

Piem.: *augš-u, augš-i, augš-ø, augš-im, augš-it // -iet, augš-ø; domāš-u, domāš-i, domāš-ø, domāš-im, domāš-it // -iet, domāš-ø; lasiš-u, lasiš-i, lasiš-ø, lasiš-im, lasiš-it // -iet, lasiš-ø, būš-u, būš-i, būš-ø, būš-im, būš-it // -iet, būš-ø.*

1147. §.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā vienkāršās nākotnes daudzskaitļa otrajā personā iespējami divi galotņu varianti *-it* un *-iet* (atgriezeniskajiem darbības vārdiem *-ities* un *-ieties*).

Vēsturiski senāka un baltu pirmvalodai atbilstoša ir galotne *-it* (resp. *-ities*), kam latviešu valodā jau kopš 17. gadsimta pazīstams arī paralēls variants *-iet* (resp. *-ieties*). Respektējot variantu senumu, literārajā valodā tiek pieļauti abi (par to plašāk sk. Kalme, Smiltnece 2001: 237; Nītiņa 2001: 70; Veidmane 2002: 414, 415; Paegle 2003: 93). Ārija Ozola norāda, ka 20. gadsimta otrajā pusē skolā kā vēlamākās mācītas formas ar *-iet, -ieties*, tāpēc mūsdienu valodas praksē tās tiek lietotas biežāk, lai gan latviešu gramatikās kopš MLLVG 1959. gada izdevuma kā ieteicamākas norādītas tieši *-it, -ities* (plašāk sk. Ozola 2005).

3. variants: pavēles izteiksmē trešās konjugācijas otrās grupas darbības vārdi, daļēji pirmās konjugācijas otrās grupas darbības vārdi (kam tagadnē *n* noteiktā mija), daļēji pirmās konjugācijas trešās grupas darbības vārdi (kam tagadne tiek veidota ar piedēkli *-st-*)

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	–	<i>-im</i>
2. pers.	<i>-i</i>	<i>-iet</i>
3. pers.	<i>-ø</i>	<i>-ø</i>

Piem., *dzied-i! lai dzied-ø! dziedās-im! dzied-iet! lai dzied-ø!; krīt-i! lai krīt-ø! kritīs-im! krīt-iet! lai krīt-ø!; nirst-i! lai nirst-ø! nirs-im! nirst-iet! lai nirst-ø!*

1148. §.

3. modelis – personas galotņu tagadnē un pavēles izteiksmē nav vienskaitļa otrajā un abu skaitļu trešajā personā (t. i., šais formās ir nulles morfēmas).

1. variants: īstenības izteiksmes tagadnē pirmās konjugācijas visu grupu darbības vārdi (izņemot pirmās konjugācijas otrās grupas darbības vārdus, kam tagadne veidota ar *n* noteikto miju, kā arī pirmās konjugācijas trešās grupas darbības vārdus, kam tagad-

ne tiek veidota ar piedēkli *-st-*); modelī ietilpst arī daži pirmās konjugācijas otrās grupas darbības vārdi ar *n* noteikto miju tagadnē un kam nenoteiksmes saknē ir patskanis *a*, piem., *rakt*, *plakt*, *zagt*, nekārtnais darbības vārds *dot*

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	<i>-u</i>	<i>-am</i>
2. pers.	<i>-o</i>	<i>-at</i>
3. pers.	<i>-o</i>	<i>-o</i>

Piem.: *aug-u*, *audz-o*, *aug-o*, *aug-am*, *aug-at*, *aug-o*; *sēj-u*, *sēj-o*, *sēj-o*, *sēj-am*, *sēj-at*, *sēj-o*; *rok-u*, *roc-o*, *rok-o*, *rok-am*, *rok-at*, *rok-o*; *dod-u*, *dod-o*, *dod-o*, *dod-am*, *dod-at*, *dod-o*.

2. variants: pavēles izteiksmē visi tie paši darbības vārdi, kas 3. modeļa 1. variantā

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	–	<i>-im</i>
2. pers.	<i>-o</i>	<i>-iet</i>
3. pers.	<i>-o</i>	<i>-o</i>

Piem.: *audz-o!* *lai aug-o!* *aug-im!* *audz-iet!* *lai aug-o!*; *sēj-o!* *lai sēj-o!* *sēs-im!* *sēj-iet!* *lai sēj-o!*; *roc-o!* *lai rok-o!* *raks-im!* *roc-iet!* *lai rok-o!*; *dod-o!* *lai dod-o!* *dos-im!* *dod-iet!* *lai dod-o!*

3. variants: otrās konjugācijas darbības vārdiem īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes vienskaitļa otrajā personā un abu skaitļu trešajā personā nav ne personas galotņu, ne arī tagadnes piedēkļa *-j-* (t. i., personas formu paradīgmā šajās gramatiskajās formās ir divas nulles morfēmas)

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	<i>-u</i>	<i>-am</i>
2. pers.	<i>-o-o</i>	<i>-at</i>
3. pers.	<i>-o-o</i>	<i>-o-o</i>

Piem., *domā-j-u*, *domā-o-o*, *domā-o-o*, *domā-j-am*, *domā-j-at*, *domā-o-o*.

4. variants: otrās konjugācijas darbības vārdiem pavēles izteiksmē

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	–	<i>-im</i>
2. pers.	<i>-o-o</i>	<i>-iet</i>
3. pers.	<i>-o-o</i>	<i>-o-o</i>

Piem., *domā-o-o!* *lai domā-o-o!* *domās-im!* *domā-j-iet!* *lai domā-o-o!*

1149. §.

4. modelis – nekārtno darbības vārdu *būt*, *iet* un to piedēkļu atvasinājumu *nebūt*, *neiet*, *ieiet*, *aiziet* u. c. personas formas (mūsdienu valodā daļēji nesistēmiskas formas)

Nekārtno darbības vārdu *būt* un *iet* vienskaitļa pirmās, otrās un abu skaitļu trešās personas formās daļēji saglabāties senāks personas galotņu tips – atematiskās galotnes (senāk tās bijušas vienskaitlī *-mu* < **-mi*, *-si*, *-t* < **-ti*, daudzskaitlī *-ma*, *-ta*, *-t* < **-ti*) (par atematiskajām galotnēm plašāk sk. Rudzīte 1960: 181, 182; Endzelīns 1981: 477–481). Darbības vārdam *būt* tagadnē ir arī supletīvas personu formas – abu skaitļu pirmajā un otrajā personā ar sakni *es-*, abu skaitļu trešajā personā – sakne *ir* (par šo formu sk. Endzelīns 1981: 481).

1. variants: īstenības izteiksmes tagadnē

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	<i>esmu, eju</i>	<i>esam, ejam</i>
2. pers.	<i>esi, ej</i>	<i>esat, ejat</i>
3. pers.	<i>ir, iet</i>	<i>ir, iet</i>

2. variants: pavēles izteiksmē

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	–	<i>būsim! iesim!</i>
2. pers.	<i>esi! ej!</i>	<i>esiet! ejiet!</i>
3. pers.	<i>lai ir! lai iet!</i>	<i>lai ir! lai iet!</i>

6.2.4.1.2. Atgriezeniskās personu galotnes

1150. §.

Atgriezeniskajām personu galotnēm, kā jau minēts iepriekš, ir iespējami pieci galotņu varianti.

1. variants: īstenības izteiksmē trešās konjugācijas pirmās grupas tagadnes un visu darbības vārdu pagātnes galotnes

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	<i>-os</i>	<i>-āmieš</i>
2. pers.	<i>-ies</i>	<i>-āties</i>
3. pers.	<i>-ās</i>	<i>-ās</i>

Piem.: tagadnē – *māc-os, māc-ies, māc-ās, māc-āmieš, māc-āties, māc-ās*; pagātnē – *smēj-os, smēj-ies, smēj-ās, smēj-āmieš, smēj-āties, smēj-ās*; *iedomāj-os, iedomāj-ies, iedomāj-ās, iedomāj-āmieš, iedomāj-āties, iedomāj-ās*; *mācīj-os, mācīj-ies, mācīj-ās, mācīj-āmieš, mācīj-āties, mācīj-ās*.

2. variants: pavēles izteiksmē trešās konjugācijas pirmās grupas darbības vārdu galotnes

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	–	<i>-imies</i>
2. pers.	<i>-ies</i>	<i>-ieties</i>
3. pers.	<i>-ās</i>	<i>-ās</i>

Piem., *māc-ies! lai māc-ās! mācīs-imies! māc-ieties! lai mācās!*

3. variants: visu konjugāciju darbības vārdu īstenības izteiksmes tagadnes personu galotnes (izņemot trešās konjugācijas pirmo grupu)

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	<i>-os</i>	<i>-amies</i>
2. pers.	<i>-ies</i>	<i>-aties</i>
3. pers.	<i>-as</i>	<i>-as</i>

Piem., *smej-os, smej-ies, smej-as, smej-amies, smej-aties, smej-as*; *iedomāj-os, iedomāj-ies, iedomāj-as, iedomāj-amies, iedomāj-aties, iedomāj-as*; *tur-os, tur-ies, tur-as, tur-amies, tur-aties, tur-as*.

4. variants: visu konjugāciju darbības vārdu īstenības izteiksmes pavēles izteiksmes galotnes (izņemot trešās konjugācijas pirmo grupu)

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	–	<i>-imies</i>
2. pers.	<i>-ies</i>	<i>-ieties</i>
3. pers.	<i>-as</i>	<i>-as</i>

Piem.: *smej-ies! lai smej-as! smies-imies! smej-ieties! lai smej-as!; iedomāj-ies! lai iedomāj-as! iedomās-imies! iedomāj-ieties! lai iedomāj-as!; tur-ies! lai tur-as! turēs-imies! tur-ieties! lai tur-as!*

5. variants: nākotnē – visu konjugāciju, kā arī nekārtnie darbības vārdi (par daudzskaitļa otrās personas paralēlformām sk. komentāru pie neatgriezenisko galotņu 2. modeļa 2. varianta)

	Viensk.	Daudzsk.
1. pers.	<i>-os</i>	<i>-imies</i>
2. pers.	<i>-ies</i>	<i>-itīs // -ieties</i>
3. pers.	<i>-ies</i>	<i>-ies</i>

Piem.: *smieš-os, smies-ies, smies-ies, smies-imies, smies-itīs // -ieties, smies-ies; iedomāš-os, iedomās-ies, iedomās-ies, iedomās-imies, iedomās-itīs // -ieties, iedomās-ies; turēš-os, turēs-ies, turēs-ies, turēs-imies, turēs-itīs // -ieties, turēs-ies; doš-os, dos-ies, dos-ies, dos-imies, dos-itīs // -ieties, dos-ies.*

6.2.4.2. Personas formu lietošana

1151. §.

Personas kategorija atšķiras no citām darbības vārda kategorijām, īpaši laika kategorijas, tai ziņā, ka ciešāk saistīta ar realitāti – konkrētu saziņas situāciju un tās dalībniekiem **teksta autoru**, **teksta adresātu**, kā arī **teksta saturu**, kas objektīvi nosaka personas formu izvēli tekstā (Lyons 2002: 307; Levinson 2003: 63, 64; Croft, Cruse 2004: 11). Ciešā saikne ar īstenību daļēji mazina gramatisko formu daudznozīmību – kontekstuālu polisēmiju un sinonīmiju. Tomēr arī darbības vārda personas formām iespējama daudznozīmība, kas saistīta ar kontekstuālu lietojumu un noteikta tipa tekstiem.

1152. §.

Personas formu lietošana ir atkarīga no dzīvuma un balstās uz opozīcijām **dzīvs/ nedzīvs** un **persona/ nepersona** (Kalnača 2000.; Freimane 2008: 9). Visas trīs personas parasti iespējamas tiem darbības vārdiem, kas izsaka dzīvas būtnes – cilvēka vai dzīvnieka – veiktu darbību, piem., *skriet, ēst, smaidīt, nirt, domāt, runāt, audzināt, laimēt*. Nedzīvu priekšmetu (visplašākajā nozīmē) veikta darbība valodā tiek izteikta galvenokārt tikai trešajā personā, piem., darbības vārdiem *birt, plīst, dīgt, švīkstēt, sāpēt, rībēt*. Tādējādi darbības vārda personas formas atkarībā no dzīvuma un personas semantikas veido šādu opozīciju:

Pirmā un otrā persona
tikai dzīvs subjekts – tikai cilvēks
 trīspersonu darbības vārdi

Trešā persona
gan dzīvs, gan nedzīvs subjekts
 trīspersonu darbības vārdi,
 vienpersonas darbības vārdi

Šajā opozīcijā arī balstīts personas formu semantikas dalījums pamatnozīmēs un atvasinātajās nozīmēs. Abu skaitļu pirmajai un otrajai personai par pamatnozīmi uzskatīta tikai cilvēka veikta darbība, jo dialogiska saziņa **teksta autors – teksta adresāts** iespējama tikai starp cilvēkiem (Гак 2000; Freimane 2008; Kalnača 2010₂).

1153. §.

Lietvārda un citu deklinējamu vārdu sistēmai raksturīgā skaitļa opozīcija **viens – daudz** darbības vārda personas formu lietojumā attiecināma tikai uz trešo personu (*viņš lasa, runā, salst – viņi lasa, runā, salst*). Pirmajai un otrajai personai šādas skaitļa opozīcijas parasti nav, jo daudzskaitļa pirmās un otrās personas darbības vārdi neizsaka daudz *es* vai daudz *tu* veiktas darbības jēdzienu, bet gan *es + viena vai vairākas personas* (1. + 2., 1. + 2. + 3., 1. + 3. persona) vai *tu + viena vai vairākas personas* (2. + 1., 2. + 1. + 3., 2. + 3. persona) (Paegle 2003: 78; Kalnača 2010₂). Turklāt atkarībā no konteksta un saziņas situācijas daudzskaitļa pirmās vai otrās personas darbības vārds var izteikt dažādas teksta autora vai teksta adresāta un citu personu (ietverot arī mājdzīvniekus) kombinācijas (Siewierska 2004: 82; Cysouw 2008: 72–78):

Mēs ejam pastaigāties.

<i>Mēs –</i>	1. + 2.	<i>es ar tevi</i>
	1. + 2. + 3.	<i>es ar tevi un brāli / draugiem / suni</i>
	1. + 3.	<i>es ar brāli / draugiem / suni</i>

Jūs ejat pastaigāties.

<i>Jūs –</i>	2. + 1.	<i>tu ar mani</i>
	2. + 1. + 3.	<i>tu ar mani, brāli / draugiem / suni</i>
	2. + 3.	<i>tu ar brāli / draugiem / suni</i>

1154. §.

Daudzskaitļa pirmās un otrās personas lietojumā iespējama arī opozīcija *viens – daudz*. Daudzu *es* (1. + 1. + *n* personas) vai daudz *tu* (2. + 2. + *n* personas) vienlaikus veikta darbība var būt tikai īpašos gadījumos, piem., daudz *cilvēku kopīgā zvērestā* (jauno kareivju zvērests, zemessargu zvērests) u. tml. (Siewierska 2004: 82). Taču tie ir īpaši konsituatīvi gadījumi, ne standartlietojums, piem., uzņemot jaunus biedrus „Daugavas Vanagu” organizācijā un svinīgo solījumu pabeidzot ar vārdiem: *Mēs solāmies mūžīgi palikt uzticīgi sarkanbaltsarkanajam karogam un mūsu tautas brīvības ideāliem.* (G)

1155. §.

Atkarībā no personas formu lietojuma visi darbības vārdi iedalāmi divās grupās:

- 1) trīspersonu darbības vārdi, kas parasti izsaka dzīvas būtnes – visbiežāk cilvēka – veiktu darbību un kam valodā tiek lietotas visu personu formas;
- 2) vienpersonas resp. trešās personas darbības vārdi, kuri visbiežāk izsaka nedzīvu priekšmetu veiktu darbību, tikai dzīvniekiem raksturīgu darbību vai arī darbību, kur dzīva būtne ir darbības izjutēja, bet ne veicēja; šādiem darbības vārdiem lietojums ierobežots ar trešo personu.

6.2.4.2.1. Trīspersonu darbības vārdi

1156. §.

Vienskaitļa pirmā persona

Pamatnozīme

Darbības vārda personas forma, kas izsaka teksta autora veiktu darbību, piem.: – *Es aizskriešu un samalšu kafiju, – Elza saka. – Vai, un pavisam piemirsu, ka uzliku*

sildīt ūdeni! (R. Ezera) *Es visu mūžu esmu ilgojusies pēc mājām. Kā es ticēju, ka manas mājas ir tevī, kā es pie tā turējos!* (B. Veisberga) *Atspiedies pret parka vārtiem, es raudzījos lejā uz jūru.* (G. Janovskis)

1157. §.

Atvasinātās nozīmes

1) Personifikācija – nedzīvu priekšmetu, lietu, dažādu parādību (arī dievību) un dzīvnieku uztveršanu un atspoguļošanu cilvēka vai cilvēciskotā veidolā (Kursīte 2002: 303), piem., Veronikas Strēlertes dzejolis „Tauriņš”, kur personificēts kukainis: *Kur puķe, Kur smarža, Es lidinos smalks, Un vēji, Un vēsmas Man pāri šalks. Es ceļos Un krītu, Viss trīsēdams kairs, Jo varbūt Jau rītu Es nebūšu vairs.* (V. Strēlerte); kā putna personifikācija Linarda Tauna dzejolī: *Es esmu putns, Manu spārnu vēdas Zuz pāri jumtiem un sajūt Šī nama un viņas bēdas.* (L. Tauns)

2) Vēstījuma persona – viss teksts vai teksta fragments ir vienskaitļa pirmajā personā; visbiežāk lietotā liriskā varoņa izteiksmes forma daiļliteratūrā (galvenokārt dzejā, retāk prozā), arī latviešu tautsdziesmās: *Meklējot dziesmu, Skatos ielās, Pa šauru logu Pasaulē lielā, Apmāts, apstulbis pavēršu ausi, Klausī- Damies pasaules skaņās, – Nē, visām maņām Pasauli tveņu, – Pasauli taustu, ievelku plaušās, riju un Dzeņu, Meklējot dziesmu.* (L. Tauns)

Gar stacijas galu uzgriežos uz ceļa un lēnām soļoju projām. Man aiz muguras nogurkst sniegs. Atskatījusies redzu, ka nopakaļ tipina [suns] Barons. Kaut kur ierūcas motors. Ieklausos, vai šurp negriezīsies kāds auto, bet izdzirdu, ka tas ir vai nu traktors, vai sniega tīrāmā mašīna. Nekas, palēnām aiziešu tāpat. Kā atnācu, tā arī aiziešu. Aizbridīšu [pa sniegu], nav jau nemaz tik grūti. Suns turas man līdzī kā ēna, brīžam es viņu pavisam aizmirstu. Bet, pavērusies atpakaļ, nemainīgi ieraugu ikreiz no jauna. Uzrunāju. Pastiepu roku, lai noglaudītu. (R. Ezera)

1158. §.

Vienskaitļa otrā persona

Pamatnozīme

Darbības vārda personas forma, kas izsaka teksta adresāta veiktu darbību, piem.: *– Tev jau gan nags uz visu – ir bērniem pašuj, ir jumtu salabo, ir grīdas smuki nokrāsoji, ir to aku sataisīji... Bet motoram – tur vajag vīrieša galvas, un nevienu palīgos tu atkal aicināt negribi.* (R. Ezera) *Ja tu mani mīli, tev viss jāzina.* (B. Veisberga) *Vai tu sen, kamēr esi Anglijā? Nemaz nezināju, ka tu tik labi angliski runā.* (G. Janovskis)

1159. §.

Atvasinātās nozīmes

1) Personifikācija – nedzīva priekšmeta, dzīvnieka utt. uzrunāšana, t. i., teksta adresāta lomas piešķiršana, piem.: *kad es biju mazs cilvēkbērns / tu uz mani nāci / Zilais kalns / tavi brāļi ir zemi / un neticami / ka jūsu vidū ir vulkāns / bet es tevi pazinu / Zilais kalns.* (Viks)

2) Vēstījuma persona – viss teksts vai teksta fragments ir vienskaitļa otrajā personā, piem.: *Vai Tu mūs šai ceļā rāvi, lai mēs pie Tevis ietu? Kas Tev tiks no tā? Vai skaistus Tu mūs ieraudzīsi, vai izskolojis būsi? Ja Tu mūs [esi] radījis, tad kālab tiecies pārveidot? Kālab aizvainotā patmīlībā trīci Tu, kad es iedomāju sevi esam pats, bet Tu zini, kas esi Tu? Kālab vienlīdzības, brālības sērgu Tu mūsos sēji, ja Tu pats nekad neesi vienaldzīgs?* (G. Repše)

Viņi [tauriņi] nokrīt, sabirzt putekļos. Tu nevilcinies aizkart beigtu tauriņu. Tu ņem viņu rokā uzmanīdamies, lai viņam kaut kas nenotiek. Un ja viņš izjūk tavos pirkstos, tas nekas nav – tu atver sauju, un vējš viņu nopūš. (B. Veisberga)

3) Modāla funkcija – emocionālos izteicienos, retoriskos jautājumos vienskaitļa otrās personas forma mazina apgalvojuma tiešumu, vērsties pie vispārināta, nekonkrēta teksta adresāta, piem.: *Mūsu budžeta ienākumu daļa sāka pārsniegt izdevumus. Piepulkēties zvērīnātiem naudas krājējiem nenāca ne prātā. Kam gan krāsi?* (Z. Skujiņš) *Kafija Jānim kaut kur glabājas. Bet ej nu apgāz visu māju uz mutes [kafiju meklējot].* (Z. Skujiņš) *Vācu laikā tikai tas vilka dzīvību, kam laukos bija kādi radi, citādi liec kaut karoti nost.* (R. Ezera) *Man jau arī pilna māja laucinieku. Saspiesta dzīvošana, bet ko darīsi?* Jāizpalīdz cilvēkiem. (Anšl. Eglītis)

1160. §.

Vienskaitļa trešā persona

Pamatnozīme

Teksta, resp., saziņas saturs, kas var ietvert gan dzīva, gan nedzīva priekšmeta veiktu darbību: *Upenājs uzmodās ar gaismu un trūkās tūlīt arī augšā.* (Anšl. Eglītis) *Bija grūti saprast, kas pulkvedim īsti bija aiz ādas.* (G. Janovskis) *Kaut kur, bet tālu rēc jūra.* (G. Repše)

1161. §.

Atvasinātās nozīmes

1) Personifikācija: *Tava roka, ko glāstu, / vaicā: / Kamdēļ to stāstu, / kā mieri- not tevi / un sevi?* (V. Toma) *Iet saule pa dzintara tiltu, Un nakts izber zvaigžņu klēpi.* (J. Plaudis)

2) Vēstījuma persona – viss teksts vai teksta fragments ir vienskaitļa trešajā personā (visbiežāk prozas tekstos, arī zinātniskajā stilā), piem.: *Mans tēvabrālis, akmeņkalis, apgādāja Cesvaines un Kārdzabas draudzes ar krustiem un pieminekļiem. Viņš bija sauss un slimīgs večuks. Reiz viņš pieņēma zelli, īstu milzi. Kā tas nabags, akmeņus kaldams, mocījās! Belza ar vissmagākajiem veseriem pa kaltu. Tad sīkais tēvabrālis smīnēdams devās viņu pamācīt. Viņš apglaudīja akmeni, pameklēja kalta galam vietu un kā rotaļādamiem skaldīja nost milzīgas šķembas.* (Anšl. Eglītis)

E. Dinsbergs [ir] audzis mežsarga ģimenē. Jau no bērnības bijis apveltīts ar labu atmiņu un interesi par literatūru. Autobiogrāfijā viņš apraksta, kā ar savām Bībeles līdzību zināšanām piecpadsmit gadu vecumā [ir] pievērsis sev mācītāja K. Glāzera uzmanību. Tas E. Dinsbergam deva iespēju iegūt mācītājmuīžas kučiera un sulaiņa vietu. 1838. gadā E. Dinsbergs kļuvis par pirmo Kubeles mežsarga mājās iekārtotās skolas skolotāju. (LLV I)

3) Darbības subjekta vispārinājums – parasti tādā gadījumā subjekts teikumā vispār netiek minēts, taču izteicēja leksiskā nozīme un kontekstuālais lietojums nepārprotami norāda, ka tā var būt tikai cilvēka veikta darbība. Tā kā latviešu valodā morfoloģiski neatšķiras vienskaitļa un daudzskaitļa trešās personas forma, vispārināta subjekta gadījumā konkrēti nav nosakāms vispārinājuma pamats – darbību veic viens vai vairāki cilvēki. Taču pats vispārinājuma fakts norāda, ka teksta autoram nav svarīgi, kas tieši veic darbību, daudz būtiskāka ir pati darbība. Funkciju un nozīmes ziņā te vērojamas paralēles ar darbības vārda ciešamo kārtu. Šāds trešās personas formu lietojums ar nulles subjektu var būt uzskatīts par ciešamās kārtas sinonīmu, piem.: *Ne tik daudz veikala spējas kā galma guvernantes izskats bija tas, par ko Bekefi kundzei maksāja* (// tika maksāta) *algū.* (Anšl. Eglītis) *Es piezvanīšu, lai jums izsniedz* (// tiek izsniegts) *Marijas Stjuartes kāzu tērpu.* (Anšl. Eglītis)

4) Teksta autora personas forma zinātniskajā stilā – aizstāta vienskaitļa pirmā persona, piem.: *Autore dažādu tehnisku iemeslu dēļ ne vienmēr ir varējusi izmantot precīzus citātus no literāriem avotiem, tādēļ viņa ir izmantojusi arī pati savus piemē-*

rus. (I. Freimane) *Šajā grāmatā ir apkopotas tās atziņas, pie kurām autors ir nonācis trīspadsmit gadu laikā, strādājot pie savas doktora disertācijas. Šīs grāmatas tapšana nebūtu iedomājama bez vispusīga atbalsta, ko autors saņēma savas disertācijas izstrādes laikā.* (J. Grigorjevs)

1162. §.

Daudzskaitļa pirmā persona

Pamatnozīme

Teksta autors kopā ar citu cilvēku/citiem cilvēkiem/teksta autors kopā ar dzīvnieku u. tml.: *Tāpat kā jaunlaulāto lielum lielais vairums, mēs ar Baibu gatavojāmies nodzīvot kopā līdz mūža beigām.* (R. Ezera) *Kā mēs te [lauku saimniecībā] plēsāmies kādreiz! Nelaiķe Erna, es pati, re, šepat Teodors ar savu Kristīni, Annīte... Palikām, lai kā kuro reizi bija.* (R. Ezera) – *Ko tad mēs tagad darīsim, Baron? – es sunim saku. – Mums neatliek nekā cits kā doties uz mājām. Iesim nu, sunīt!* (R. Ezera)

1163. §.

Atvasinātās nozīmes

1) Personifikācija: *Ar stipriem kliedzieniem mēs ejam, Mēs esam Auto taures uz lielceļiem, kuŗos mēs bēgam paši no sevis.* (L. Tauns)

2) Vēstījuma persona – viss teksts vai teksta fragments ir daudzskaitļa pirmajā personā: *Mēs visi gājām Meklēt Viņas seju. Un kamēr mēs gājām, Mēs pamanījām vēl kādu meklētāju. Viņa kustībās nebija nekā neparasta, Bet mēs redzējām izbrīnēti – Viņa seja Pakāpeniski zaudēja formas un krāsu. Mēs iesmējāmies un gribējām pārkāpt pāri šiem māliem, Bet ieraudzījām: Ar savu seju Viņš veidoja kādu seju.* (L. Tauns)

3) Modāla funkcija – parasti runātā valodā kritiska vērtšanās pret teksta adresātu vai teksta adresāta rīcības kritisks vērtējums, vienskaitļa/daudzskaitļa otro personu aizstājot ar daudzskaitļa pirmo personu, mazinot apgalvojuma tiešumu: *Ko tad mēs te tagad darām?* ‘Ko tu te tagad dari?/Ko jūs te tagad darāt?’; *Kāpēc mēs atkal kavējam stundu?* ‘skolotājas pārmetošs jautājums skolēnam, kurš nokavējis stundu – Kāpēc tu atkal kavē stundu?’; *Mēs uzvedamies labi un esam klusi!* ‘vecāku aizrādījums bērnam, kurš trokšņo muzejā – Uzvedies labi un esi kluss!’

4) Teksta autora personas forma zinātniskajā stilā – aizstāta vienskaitļa pirmā persona: *Formāli mūs vispirms varētu interesēt derivācijas un formālās variēšanās iespējas, tāpēc turpmāk pievērsīsimies šiem aspektiem.* (I. Freimane) *Pievērsoties franču dzejas tulkojumiem, redzam, ka te aina jau daudz pilnīgāka [...] Ja atskatāmies uz tām milzu grūtībām, kas atdzejotājam bijušas jāpārvar, klausoties atdzejotā panta mūzikā, sīkie iebildumi šķiet lieki un nenozīmīgi.* (V. Strēlerte)

1164. §.

Daudzskaitļa otrā persona

Pamatnozīme

Teksta adresāts kopā ar citu cilvēku/citiem cilvēkiem/teksta adresāts kopā ar dzīvnieku: – *Brauciet nu jūs abi divi, – teica Freds. – Būs drošāk. Nemiet pussmago mašīnu un laidieties ceļā.* (G. Janovskis) – *Es saprotu, tas ir mazliet neparasti, ja viesis ēd virtuvē kopā ar kalpotājiem. Bet jūs tak to man neliegsit.* (G. Janovskis) *Tikai pilsēta un pilsēta! Zemīti jūs, jaunie, nemīlat. Visi tikai prom!* (R. Ezera)

1165. §.

Atvasinātās nozīmes

1) Pieklājības frāzēs, vērsoties pie teksta adresāta – sociālā statusa ziņā atšķirīga cilvēka (viena) (plašāk sk. Levinson 2003: 62, 63; Siewierska 2004: 214, 215; arī Paegle

2003: 78): *Jūs esat tēlniece, vai ne? Bet kā jūs, trausla sieviete būdama, tiekat galā ar akmeņiem?* (Anšl. Eglītis) *Šofer, taisiet vaļā bagāžnieku!* (Z. Skujiņš) *Labrīt, Lendija kungs. Vai jūs ko meklējat?* (G. Janovskis)

2) Personifikācija – uzrunājot nedzīvus priekšmetus u. tml.: *bet jūs esat mans miljards / (taustekļu) / un es jūs nolieku / jā visu redzēt / visu dzirdēt / sataustīt un saturēt un / katru savā vietā nolieku / un savā laikā.* (Viks)

Veronikas Strēlertes dzejolis „Puķes”: *Purpura debesīs svīst, Ziedat jūs cēlumā gaišā. Kādu jūs sapņojat nāvi? Mūžīga smarža un nakts.* (V. Strēlerte)

3) Vēstījuma persona – viss teksts vai teksta fragments ir daudzskaitļa otrajā personā: *Mans mīlais bruņinieks, Jūs velti gribat būt Tik mierīgs, vēss un svinīgs, Mans mērķis neapzinīgs – Jūs savā varā gūt. Jel neņemiet to ļaunā Un nepalieciet pikts, Jo manos biklos smaidos Jūs redzat, ka es baidos, Vai nodoms šis nav slikts.* (V. Strēlerte)

Nu tur jau, lūk ir tā nelaime, kāpēc jūs [latvieši] man nepatīkat. Jūsos nav dziļuma, nav naida, ne spīts, ne dusmu. Jūs visi vai arī laba daļa esat tādi mīksti vārguļi. Tādi jūs esat. Par jums runā, ka jūs esot vislabākie amerikāņi, vislabākie vācieši [...] Kur jūsos vēl kas no latviskā var aizķerties, to grūti saprast. (G. Janovskis)

1166. §.

Daudzskaitļa trešā persona

Pamatnozīme

Teksta, resp., saziņas saturs, kas var ietvert vairāku vai daudzu gan dzīvu, gan nedzīvu priekšmetu veiktu darbību: *Nolikotajā laikā tiesneši sapulcējās Žibeikas kabinetā.* (Anšl. Eglītis) *Brīdi minstinājušies, viņi ver durvis uz savām pagaidu mājvietām.* (G. Repše) *Caur verandas zilsarkano stiklu strēlēm telpā iegrozās trīsulojošas, raibas mēness ēnas.* (G. Repše)

1167. §.

Atvasinātās nozīmes

1) Vēstījuma teksts – viss teksts vai teksta fragments ir daudzskaitļa trešajā personā: *To [dzīvokli] apdzīvojušas veselās mākslinieku paaudzes. Te mitinājušās studijas – pilnas čakliem jauneklīgiem, te savas pēdējās dienas nonīkuši veči, aizmirsti, atstāti, sarūgtināti. Te vārguši neapdāvināti, saluši un badojušies neveiklie, kaluši plānus intriganti, trakokuši un dzīrojuši nesātīgie.* (Anšl. Eglītis)

2) Personifikācija: *Zivis. Vai ir kas vēl jaukāks Par zivīm dzidrajās dzelmēs? Tās neskumst pēc jaunības draugiem, Tās neilgojas pēc tālēm.* (J. Plaudis) *Priedes. Ai, kā viņas prot dziedāt, Kad viņām pieiet tuvāk!* (J. Plaudis)

3) Darbības subjekta vispārīgums – pēc konteksta nosakāms, ka tiek uzsvērtā daudzu cilvēku veikta, bieži arī visiem labi zināma un daudzkārtēja darbība (par to sk. arī vienskaitļa trešās personas lietojumā): „*Smalkās kaites*” *gūst lielus panākumus,* [Erika] *Ādamsona popularitāte aug, viņu bez mitas ielūdz un uzaicina.* (Z. Skujiņš) *No puikas gadiem vel atceros, kā ar spriguļiem kūla labību rījā.* (K. Sebris) *Parādu dzēsīs vienā maksājumā aprīlī.* (LA)

6.2.4.2.2. Vienpersonas resp. trešās personas darbības vārdi

1168. §.

Blakus trīspersonu darbības vārdiem ikvienā valodā, arī latviešu valodā, ir arī darbības vārdi ar ierobežotu personas lietojumu (Nītiņa 2001₁: 68, 69). Šādus darbības vārdus lieto parasti tikai trešajā personā, jo to semantika neparedz pirmo un otro personu. Visbiežāk šādi darbības vārdi izsaka nedzīvu priekšmetu (visplašākajā nozīmē) veik-

tu darbību (*birt, grūt, plīst*), nosauc dabas parādības (*līt, snigt, tumst*), arī dzīvniekiem raksturīgu darbību (*lakt, riet, ņaudēt*), kā arī darbību, kur cilvēks ir tās izjutējs (*sāpēt, smelgt, laimēties, gribēties*). Tikai atsevišķos gadījumos šiem darbības vārdiem dzejā vai prozā tēlainības dēļ iespējams pirmās vai otrās personas lietojums, piem., darbības vārdam *sāpēt*:

Vienskaitļa pirmā persona: *Kā gaisma sniega kristālos / es iesāpos – / un ledus puķēs pārvēršos, / kur pieskaros.* (V. Toma)

Daudzskaitļa otrā persona: *jūs man sāpat / tāpat kā smieklī.* (Viks)

1169. §.

Ja dzīvniekiem raksturīga darbība tiek attiecināta uz cilvēku, tad tai iespējamas visu personu formas, taču šāds lietojums parasti ir stilistiski ierobežots ar sarunvalodu vai vienkāršrunu, turklāt darbības vārdam tādā gadījumā ir nozīmes pārnesums, piem.: *lakt* –

1) pamatnozīme ‘dzert, ņemot (šķidrumu) ar mēli (piem., par kaķi, suni)’ – *kaķis lok pienu*;

2) vienkāršrunā ‘daudz, negausīgi dzert (parasti alkoholiskus dzērienus)’ – *neloc alu!* (Tezaurs)

1170. §.

Latviešu valodniecībā darbības vārdi ar ierobežotu personas lietojumu klasificēti dažādi (plašāk sk. Freimane 2008: 54–61). MLLVG šķirti vienpersonas (dabas parādības *aust, dīgt, pelēt*), nenoteiktas personas (darbības subjekta vispārinājums trešajā personā – *saka, runā, domā*) un bezpersonas darbības vārdi (fizisks vai psihisks cilvēka stāvoklis *apnikt, gadīties, nākties, trūkt, niezēt*) (MLLVG 1959: 628–630). Minētais trejādaļš šķīrums nav saglabāts vēlākajos latviešu morfoloģijas pētījumos. Nenoteiktas personas darbības vārdi netiek ietilpināti ierobežotas personas darbības vārdu kopā, jo ir trīspersonu darbības vārdu trešās personas polifunkcionāls lietojums. Savukārt bezpersonas darbības vārdi no morfoloģijas viedokļa ir tie paši vienpersonas darbības vārdi, jo abos gadījumos darbības vārdiem ir trešās personas forma, turklāt nav iespējams pietiekami skaidrs un pamatots **bezpersonas un vienpersonas** darbības vārdu semantisks šķīrums. Tā, piem., D. Nītiņa lieto tikai terminu „vienpersonas verbi”, ar to saprotot darbības vārdu semantiski ierobežotu trešās personas lietojumu (Nītiņa 2001: 68–70; sk. arī Kalme, Smilniece 2001: 254, 255). I. Freimane monogrāfijā „Trešā persona latviešu verbu sistēmā” kā lietderīgāku iesaka terminu „trešās personas verbi”, kas nepārprotami norāda uz parādības būtību – lietojumu parasti tikai trešajā personā (Freimane 2008: 32–34). Šai gramatikā lietots termins „vienpersonas darbības vārdi”.

1171. §.

Vienpersonas resp. trešās personas darbības vārdi nozīmes un sintaktiskā lietojuma ziņā ir daudzveidīgi. I. Freimane ieteikusi šos darbības vārdus klasificēt, izmantojot opozīciju „persona/nepersona”, ar personu saprotot tikai cilvēka veiktu darbību (aktīvā persona) vai arī darbību, kuras izjutējs ir cilvēks vai, retāk, dzīvnieks (pasīvā persona), savukārt nepersona attiecināma uz dzīvnieku, augu, dabas parādību, abstraktu priekšmetu u. c. darbību (Freimane 2008: 126–180). Trešās personas darbības vārdi attiecināmi uz pasīvas personas un nepersonas darbību; turpmākais apraksts veidots, izmantojot I. Freimanes trešās personas darbības vārdu klasifikāciju un minētos piemērus (Freimane 2008: 126–180).

1172. §.

Pasīvas personas darbības vārdu galvenās nozīmju grupas:

1) Fizioloģisks process vai stāvoklis – *asarot, čūlot, kniest, kņudēt, kutēt, niezēt, paupt, pukstēt, pulsēt, sāpēt, smelgt, strutot, tirpt* u. c. Parasti blakus šiem darbības vār-

diem teikumā ir procesa vai stāvokļa izjutējs datīvā, bet nominatīvā ir nosaukts procesa vai stāvokļa objekts – konkrēta ķermeņa daļa, piem.: *Man sāp galva. Tev struto smaganas. Viņam tirpst kājas.* Liela daļa šo procesu attiecināmi arī uz dzīvniekiem, piem.: *Sunim asaro acis. Kaķim pampst savainotā priekšķepa. Trusim čūlo labais sāns.*

2) Psihisks process vai stāvoklis – visbiežāk atgriezeniski darbības vārdi (*laimēties, sekmēties, gadīties, gribēties, klāties, veikties, nākties* u. c.), bet ir arī neatgriezeniski darbības vārdi (*trūkt, pietikt, vajadzēt* u. c.). Arī šiem darbības vārdiem parasti teikumā blakus ir procesa vai stāvokļa izjutējs datīvā, piem.: *Man laimējās nopirkt sen noskatītu grāmatu. Manai mātai klājas ļoti labi. Tev pietrūka pacietības pabeigt dārza ravēšanu. Visvairāk mums visiem šobrīd vajag miera.*

1173. §.

Nepersonas darbības vārdu galvenās nozīmju grupas:

1) Dzīvās pasaules darbība:

- a) dzīvnieku (arī putnu, zivju, kukaiņu u. tml.) veikta darbība: *dzelt, knābt, knābāt, laisties, lakt, luncināt, nārstot, perēt, spietot, šķilties* u. c., piem.: *Kājā iedzēla lapsene. Vistas knābā graudus. Pīle pašlaik perē. Kaķis lok pienu. Drīz nārstos laši;*
- b) dzīvnieku (arī putnu, kukaiņu u. tml.) radītās skaņas: *blēt, čivināt, dūdot, gāgināt, īdēt, kluksēt, kūkot, kurksēt, kviekt, ķērkt, maut, murrāt, ņaudēt, pēkšķēt, pīkstēt, pogot, riet, rukšķēt, sanēt, sīkt, spindzēt, smilksēt, urkšķēt, vaukšķēt, vīterot, zumēt, zuzēt, zviegt, žadzināt* u. c., piem.: *Aiz loga jau čivina zvirbuļi un dūdo baloži. Kaķis skaļi murrā. Dārzā san bites. Kaut kur tālumā vītero putni. Pie lustras spindz liela muša;*
- c) augu attīstības procesi: *dīgt, dzeltēt, kurtēt, lapot, plaukt, riesties, sakņoties, sārtoties, stīdzēt, sulot, sūnot, vārpot, veldrēties, vīst, zaļot, zarot, zelt, ziedēt, žuburot* u. c., piem.: *Siltā pavasara dienā strauji dīgst zāle un salapo koki. Jaunās ābelītes jau labi iesakņojušās. Tomāti šogad sārtojas lēni. Cik skaisti dārzā zied rozes!*

2) nedzīvās pasaules darbība:

- a) kosmiski (astronomiski un meteoroloģiski) procesi: *aust, krēslot, tumst, skaidroties, līt, līnāt, smidzināt, snigt, puteņot, apledēt, aizsālt, sasālt, uzsālt, ducināt, zibeņot, zibsnīt, kveldēt, svelmēt* u. c., piem.: *Saule jau uzaususi. Debesis strauji mācas. Līst visu dienu. Cerams, ka rīt nesnigs. Ielas strauji apledo. Tālumā ducina pērkons. Šodien gan saule svelmē par daudz;*
- b) priekšmetu stāvokļa maiņa un kustība: *cietēt, recēt, biezēt, rūgt, skābt, skābēties, saķipt, rūsēt, garot, tvaikot, kalst, kust, sīkt, izsīkt, žūt, vārīties, kūst, nogulsnēties, apsūbēt, apglumēt, nokūpēt, piekvēpt, sērēt, degt, gailēt, gruzdēt, kvēlot, liesmot, svilt, dzist, brukt, drupt, grūt, irt, šķīst, lupt, lobīties, lūzt, plīst, plaisāt, šķelties, kristies, plakt, rukt, mutuļot, brāzmot, vēdīt, pilēt, plūst, plīvot, plandīt, vīties, durties* u. c., piem.: *Mīkla rūgst. Upe pavasarī strauji mutuļo. Kokam lobās miza. Virtuvē pil krāns;*
- c) objektīvi nosacītu priekšstatu uztvere – ar redzi: *balsnīt, blāzmot, dzirkstīt, lāsmot, mirdzēt, ņirbēt, raibot, spīdēt, starot, zibēt, vizuļot, zaigot* u. c., ar dzirdi: *blāksķēt, brakšķēt, čauksēt, čirkstēt, dārdēt, dimdēt, guldzēt, klābēt, krakšķēt, klauzēt, klunkšķēt, plakšķēt, rībēt, šņakstēt, šņirkstēt, urdzēt, žļurkstēt, žvadzēt* u. c., piem.: *Pamalē jau blāzmo rīts. Upe saules staros ņirb. Sniegs saulē vizuļo. Kravas vilciens ilgi dārdēja pa sliedēm. Strautiņš līksmi urdz.*

- 3) Abstraktu priekšmetu darbība – lielākā daļa šo darbības vārdu ir atgriezeniski:
- a) kvalitatīvas pārmaiņas: *uzlaboties, pasliktināties, saasināties* u. c., piem.: *Veselība strauji uzlabojas. Partiju pretrunas vēlēšanu laikā saasinās;*
  - b) kvantitatīvas pārmaiņas: *divkāršoties, trīskāršoties, samazināties, palielināties, paplašināties, sašaurināties, paaugstināties, pazemināties* u. c., piem.: *Veikala ieņēmumi svētku laikā divkāršojušies. Saslimstot ar gripu, strauji paaugstinās ķermeņa temperatūra;*
  - c) darbības fāzes: *sākties, rasties, ilgt, notikt, turpināties, beigties* u. c., piem.: *Tūlīt sāksies teātra izrāde. Izrāde ilgst trīs stundas. Izrāde beigsies pēc trim stundām.*

6.2.5. Darbības vārda veids latviešu valodā

1174. §.

Veida semantika parasti tiek saistīta ar darbības idejas interpretāciju valodā. Proti, kā darbība noris konkrētā situācijā. Tā kā situācijas iespējamās ļoti dažādas, arī valodā to izpausme tiecas atspoguļoties daudzveidīgi, parasti kā dažādi darbības veidi (Klein 1994: 99, 100; Плу́нган 2011: 377). Visplašāk pazīstama ir nepabeigtā/pabeigtā (imperfektīvā/perfektīvā) veida opozīcija (*lasīt – izlasīt*), kā arī vienkārtējas/daudzkārtējas (semelfaktīvas/iteratīvas) darbības veida pretstatījums (*braukt – braukāt*), sastopams ir arī inhoatīvs veids, kas akcentē pabeigtas darbības sākumu (*kurt – iekurt*); duratīvs jeb ilgstošas darbības veids (sal. angļu valodā *I am reading paper* ‘es šobrīd lasu referātu’ pretstatā *I read paper* ‘es parasti lasu referātu’) u. c. (MLLVG 1959: 565; CODL 1997: 27; Nītiņa 2001₁: 90; VPSV 2007: 440; Trask 2007: 26, 27).

1175. §.

Veida nozīmes ir atkarīgas no darbības vārda leksiskās nozīmes, pievienoto afiksu (priedēkļu un piedēkļu), kā arī konteksta semantikas. Dažādas veida nozīmes var izteikt arī darbības vārda laika formas. Tādējādi darbības vārda veids vienlaikus ir gan vārddarināšanas, gan kontekstuāla parādība, un veida nozīmju izteikšana var būt saistīta ar dažādiem valodas līdzekļiem – derivatīviem, leksiskiem, morfoloģiskiem, morfonoloģiskiem un sintaktiskiem. Ņemot vērā veida izteikšanas līdzekļu daudzveidību, veida kā gramatiskas kategorijas postulēšana gan latviešu, gan citās valodās vienmēr tikusi uzskatīta par problemātisku, jo atšķirībā no laika, izteiksmes, personas un kārtas veids nav viendabīgi formalizēta kategorija (Зализняк, Шмелев 2000: 14–16; Soida 2009: 223–227; Плу́нган 2011: 377).

1176. §.

J. Endzelīns nepabeigta/pabeigta veida nozīmes skaidrojis, apskatot prepozīciju semantiku darbā „Латышские предлоги” („Latviešu prievārdi”; pirmizdevums 1905.–1906. gadā) (Endzelīns 1971₂: 307–655). Savukārt E. Soida monogrāfijā „Vārddarināšana” (izstrādāta apmēram 20. gadsimta 70. gados), aprakstot darbības vārda derivatīvo sistēmu, analizējusi arī veida nozīmes, to izpausmi un vietu verba gramatiskajā un semantiskajā struktūrā (Soida 2009: 219–265). Veida un laika nozīmju mijiedarbe skatīta Ilzes Lokmanes un Andras Kalnačas rakstos (piem., Lokmane 1988 un 1991; Kalnača 1997 un 1998).

1177. §.

Veids kā viena no verba gramatiskajām kategorijām analizēts vairākās latviešu gramatikās – visplašāk MLLVG I nodaļā „Veida (aspekta) kategorija” (MLLVG 1959: 564–582). Veida kā gramatiskas kategorijas interpretācija rodama D. Nītiņas „Latviešu valodas morfoloģijā” (Nītiņa 2001₁: 90–93), kā arī V. Kalmes un G. Smiltnieces „Latviešu literārās valodas vārddarinā-

šanā un morfoloģijā” (Kalme, Smiltiece 2001: 218–221). Veidu kā leksiski gramatisku kategoriju aplūkojusi Dz. Paegle (Paegle 2003: 130–138).

1178. §.

Plašākie pētījumi, kas latviešu valodniecībā veltīti tieši veidam, ir Veltas Staltmanes doktora disertācija „Par verba veidiem mūsdienu latviešu valodā” (1958₁) un raksti „Perfektīvā un imperfektīvā veida verbu gramatisks raksturojums mūsdienu latviešu literārajā valodā” (1958₂), „Priedēkļa verbu veidiskās nozīmes mūsdienu latviešu literārajā valodā” (1958₃), „Verba veidi mūsdienu latviešu literārajā valodā” (1958₄), „Par dažiem priedēkļa verbu skaidrojuma principiem latviešu literārās valodas vārdnīcā” (1961).

1179. §.

Veida interpretācija latviešu valodniecībā ļauj spriest par diviem atšķirīgiem veida apraksta viedokļiem, kas netieši atspoguļo dažādas pieejas aspektoloģijas jautājumu izpratnē vispār. Proti, verba veids attiecināms uz vārddarināšanas vai formveidošanas sfēru un attiecīgi traktējams vai nu kā darbības vārda darināšanas jautājums, vai arī kā viena no darbības vārda gramatiskajām kategorijām. J. Endzelīns un E. Soida verba veidu uzskata par izteikti derivatīvu parādību un gramatiskas abstrakcijas trūkuma dēļ īpašu veida kategoriju nepostulē (tāds pats viedoklis arī Mathiassen 1997 un Holvoet 2001). Savukārt V. Staltmane un iepriekš minētās latviešu gramatikas piedāvā veida kā verba gramatiskas kategorijas izpratni, saglabājot kompromisa saikni ar vārddarināšanu (līdzīgu viedokli sk. arī Paulauskienē 1979; Paulauskienē 1994; Kalnača 2004₁; VPSV 2007: 440).

1180. §.

Šai gramatikā veids aplūkots saistībā ar dažādiem darbības vārda veida izteikšanas līdzekļiem – gramatiskiem, derivatīviem un morfonoloģiskiem –, atsakoties no veida kā gramatiskas kategorijas apraksta. Galvenais iemesls ir gramatisko nozīmju abstrakcijas trūkums, veida nozīmju atkarība no darbības vārda leksiskās nozīmes, priedēkļu un piedēkļu semantikas, kā arī veida nozīmju īstenošanās saistībā ar kontekstuālu lietojumu. Par veida nozīmju centru uzskatīts nepabeigtas/pabeigtas darbības un vienkārtējas/daudzkārtējas darbības pretstatījums, par veida nozīmju perifēriju – veida un laika nozīmju saikne un veida kontekstuāli izteikšanas līdzekļi (konstrukcija **bezpriedēkļa darbības vārds + apstākļa vārds** u. c.).

Veids, līdzīgi kā darbības vārda pamatkategorijas – laiks, izteiksme, kārtā un persona –, ir saistīts ar izteicēju, jo teikumā veida nozīmes galvenokārt ir koncentrētas izteicējā. Veida nozīmju izpausme var būt saistīta arī ar citiem teikuma locekļiem – subjektu, objektu, atribūtu, apstākli (Бондарко 1987: 44; Мустайоки 1999; Плунгян 2011: 377–422). Kā veida izteikšanas elements var funkcionēt arī teikuma sintaktiskā struktūra, ja no tās ir atkarīga veida nozīmes izpausme.

1181. §.

Lai skaidrāk klasificētu veida semantiku un funkcijas, valodniecībā kopš 20. gadsimta sākuma dominējusi tradīcija veida analizē lietot terminus „aspekts” un „akcionsarts”, balstoties uz slāvu valodu, it īpaši krievu valodas, materiālu (Плунгян 2011: 378–380; termins „akcionsarts” (arī „aktionsarts”) izmantots arī latviešu valodniecībā jau kopš 20. gs. 50. gadiem (sk. Staltmane 1958₁, 1958₂, 1958₃, 1958₄ un 1961; MLLVG 1959: 565; Paegle 2003: 131, 132). Nepabeigtā/pabeigtā veida resp. **aspekta** norobežošana no pārējiem situācijas raksturotājiem veidiem saistāma ar to, ka šis veids ir gramatizēts slāvu valodās kā viena no verba pamatkategorijām. Termins „aspekts” un „akcionsarts” tādējādi paredzēti gramatisku un leksisku veida izpausmju šķiršanai.

Tomēr reāli aspekts un akcionsarts nav viegli norobežojams, jo valodā funkcionē ciešā mijiedarbībā. Tas nav izdevies arī slāvu valodās. Joprojām aktuāls ir jautājums – verba veidi ir viena vārda formas vai dažādi vārdi resp. tā ir formveidošanas vai vārddarināšanas parādība, jo abiem gadījumiem ir vienādi pārliecinoši argumenti (sk., piem., Зализняк, Шмелев 2000: 14–16).

Tāpēc teorētiskajā literatūrā, kas veltīta aspektoloģijas jautājumiem, ir iezīmējusies tendence atteikties no veida strikta dalījuma aspektā un akcionartā (Comrie 1976; Tommola 1990; Klein 1994; Падучева 1996; Зализняк, Шмелев 2000; Плу́нган 2011: 378–422). Termins „aspekts” resp. „veids” mūsdienu valodniecībā tiek lietots visplašākā nozīmē, apzīmējot jebkuru veida izrausmi (Dahl 1985; Klein 1994; Bache 1997; Smith 1997; Мельчук 1998; sk. arī VPSV 2007: 440). Kerola Smita (*Karol Smith*) uzskata, ka veids ir viena no valodas universālijām, jo aspektuālās sistēmas, lai ar kādiem lingvistiskiem līdzekļiem tās arī būtu izteiktas, dažādās valodās ir pārsteidzoši līdzīgas (Smith 1997: 13). Termins „veids” resp. „aspekts” tādējādi arī šai gramatikā lietots visplašākajā nozīmē.

6.2.5.1. Veida izpausme latviešu valodā

1182. §.

Savstarpēja veida nozīmju opozīcija latviešu valodā ir divos gadījumos:

1) nepabeigtas/pabeigtas darbības raksturojumā resp. nepabeigta/pabeigta veida pretstatījumā, ko izsaka ar darbības vārda priedēkļiem (*kāpt – uz-kāpt, lasīt – iz-lasīt, dziedāt – no-dziedāt*);

2) vienkārtējas/daudzkārtējas darbības raksturojumā resp. vienkārtēja/daudzkārtēja veida pretstatījumā, ko izsaka ar darbības vārda piedēkļiem (*brēk-t – brēk-ā-t, klieg-t – klaig-ā-t, brauk-t – brauk-alē-t*).

1183. §.

Pabeigta/nepabeigta veida opozīcija aptver lielāko daļu latviešu valodas verbu un raksturo darbības norisi divos veidos – kā nepabeigtu, ilgstošu vai kā pabeigtu. Līdzīgi arī vienkārtēja/daudzkārtēja veida opozīcija saistīta ar plašu darbības vārdu grupu, jo gandrīz no visiem pirmatnīgiem darbības vārdiem, kas izsaka vienkārtēju darbību, iespējams atvasināt daudzkārtējas darbības vārdus.

1184. §.

Darbības vārda priedēkļi un piedēkļi atšķirībā no pārējiem darbības vārda formveidošanas līdzekļiem fiksējami jau nenoteiksmē un saglabājas visās gramatiskajās formās. Tas norāda, ka veida nozīmēm latviešu valodā, kā jau minēts, trūkst pilnīgas gramatiskās abstrakcijas un tās saistītas ar darbības vārda kā leksiskas vienības darināšanu un funkcionēšanu (Soida 2009: 227).

6.2.5.1.1. Nepabeigtas/pabeigtas jeb imperfektīvas/perfektīvas darbības veids

1185. §.

Nepabeigtas/pabeigtas darbības veids latviešu valodā īstenojas:

1) morfoloģiski (t. i., morfēmiski) – bezpriedēkļa/priedēkļa darbības vārdu pretstatījumā (*iet – aiz-iet, ie-iet, sa-iet; rakstīt – uz-rakstīt, ie-rakstīt, pa-rakstīt*);

2) sintaktiski:

a) konstrukciju **bezpriedēkļa darbības vārds + apstākļa vārds** un priedēkļa darbības vārdu pretstatījumā (*iet iekšā – ie-iet, skriet prom – aiz-skriet*);

b) divveidu darbības vārdu kontekstuālajā lietojumā.

1186. §.

Nepabeigta/pabeigta veida opozīcijā par nemarkēto locekli ir uzskatāms nepabeigtais veids. Nepabeigtais veids attēlo darbību kā procesu, bet pabeigtais veids – kā īstenojušos notikumu vai procesa noslēgumu (CODL 1997: 171 un 271). Procesuāla dar-

bība nekad nav viendabīga, tā var izteikt ilgstamību, vispārinājumu, atkārtotu darbību u. tml. Tādējādi nepabeigtajam veidam valodā ir daudz plašāks un daudzveidīgāks lietojums. Taču dažādu reālās īstenības procesu dalījumu atsevišķos notikumos, akcentējot to sākumu vai secīgumu, valodā palīdz attēlot pabeigtais veids.

Bezpriedēkļa/priedēkļa darbības vārdi

1187. §.

Latviešu valodā parasti darbības vārdi bez priedēkļa izsaka nepabeigtu darbību resp. nepabeigtu veidu, piem.: *lasīt, kāpt, iet*. Savukārt darbības vārdi ar priedēkli – pabeigtu veidu, piem.: *iz-lasīt, uz-kāpt, ie-iet* (MLLVG 1959: 565, 566; Kalme, Smiltņiece 2001: 219–221; Paegle 2003: 130, 131).

nepabeigts veids

bezpriedēkļa darbības vārds

iet, lasīt, mirt

pabeigts veids

priedēkļa darbības vārds

ie-iet, iz-lasīt, no-mirt

Pabeigtas darbības nozīme latviešu valodā raksturīga visiem darbības vārdiem, kas atvasināti ar priedēkļiem *aiz-, ap-, at-, ie-, iz-, no-, pa-, pār-, pie-, sa-, uz-*, piem.: *iet – aiz-iet, ie-iet, iz-iet, no-iet, pa-iet, pār-iet, pie-iet, sa-iet, uz-iet* (MLLVG 1959: 567; Kalme, Smiltņiece 2001: 220; Soida 2009: 236). Tāpat pabeigtību izsaka visi minētie priedēkļi. Izņēmums ir negācijas priedēklis *ne-*, kam ar veida semantiku nav tieša sakara. Priedēklis *ne-* noliedz darbību, nemainot veida nozīmi, piem., **NV** *iet – ne-iet, augt – ne-augt*; **PV** *ieiet – ne-ieiet, izaugt – ne-izaugt*. Tāpēc *ne-* var pievienot arī priedēkļa darbības vārdiem (par *ne-* funkcijām darbības vārdu darināšanā sk. 552. §). Tomēr kopumā latviešu valodā ļoti maz ir tādu darbības vārdu pāru, kam priedēklis piešķir tikai pabeigta veida nozīmi, piem., *darīt – pa-darīt, pirkt – no-pirkt, gurt – no-gurt, maksāt – sa-maksāt, tumst – sa-tumst, risināt – at-risināt* (MLLVG 1959: 567; Kalme, Smiltņiece 2001: 220).

1188. §.

Parasti savienojumā ar darbības vārdu priedēklis vienlaikus piešķir pabeigtību un telpiski, temporāli vai kvantitatīvi variē vārda leksisko nozīmi (Soida 2009: 228), piem.: telpiska priedēkļa nozīme *aiz-nest, at-nest, ie-nest, iz-nest, uz-nest; aiz-krist, ap-krist, at-krist, ie-krist, iz-krist, pār-krist, uz-krist; ap-pļaut, iz-pļaut*; temporāla (uz darbības sākumu orientēta) priedēkļa nozīme *aiz-smēķēt, ie-sūpot, uz-ziedēt*; kvantitatīva priedēkļa nozīme *ie-plēst, pa-gulēt, ap-sarmot, at-dzesēt, iz-bārt, no-sēdēties, pār-kurināt, pār-ēsties*.

Viens un tas pats priedēklis var būt polisēmisks un blakus pabeigtībai piešķirt dažādas veida nozīmes. Piem., darbības vārdam *pa-līst* var būt telpiska pabeigtas darbības nozīme ‘lienot pavirzīties (zem kā, kam apakšā)’ (*palīst zem galda*) un kvantitatīva pabeigtas darbības nozīme ‘mazliet līst’ (suns palīda kādu gabalu un apgūlās) (nozīmju skaidrojums no LVV 1987: 568).

1189. §.

Izsakot īslaicīgas darbības, daļēji rezultatīvas uz sākumu orientētas darbības, kā arī lielā mērā veiktas darbības nozīmi, priedēklis var kombinēties ar atgriezenisko galotni, t. i., tiek izmantots cirkumfiks, piem.: *degt – ie-deg-ties, kvēlot – ie-kvēlo-ties, gaviļēt – ie-gaviļē-ties, riet – ie-rie-ties, ēst – at-ēs-ties, braukt – iz-brauk-ties, brist – no-bris-ties, dzert – pie-dzer-ties, elpot – sa-elpo-ties, gaidīt – pār-gaidī-ties* (Soida 2009: 243–257; par to sk. arī 1128.–1133. §).

Lai gan darbības vārda leksiskā nozīme variējas atkarībā no priedēkļa semantikas, darbības vārda pamatnozīme parasti saglabājas (Soida 2009: 232). Piem., darbī-

bas vārda *braukt* savienojumi ar priedēkļiem *at-braukt, ie-braukt, uz-braukt, no-braukt, pār-braukt* utt. īstenojas kā perfektivitātes (*Perf*) un temporālas, lokālas, kvantitatīvas nozīmes (*A, B, C ... n*) kombinācija:

((Perf + A), (Perf + B) ... (Perf + n)) + braukt

at-braukt, ie-braukt, uz-braukt, pa-braukt utt.

Tomēr latviešu valodā ir arī tādi priedēkļa darbības vārdi, kam gan ir formāla atbilde ar motivējošo darbības vārdu, taču nozīme ir individualizēta, t. i., šie darbības vārdi neveido savstarpējus nepabeigta/pabeigta veida pārus, piem., E. Soidas dotie darbības vārdi *dzīvot* un *apdzīvot* (platību), *iedzīvoties* (mantā), *pārdzīvot* (notikušo), *pie dzīvot* (pārsteigumu), *sadzīvot* (ar citiem), *uzdzīvot* (Soida 2009: 230). Te īstenojas formāla, bet ne semantiska motivācijas saikne.

1190. §.

Daļa ar priedēkļiem atvasināto darbības vārdu ir polisēmiski. Ne visās šāda darbības vārda nozīmēs vērojama nepabeigta/pabeigta veida opozīcija attiecībā pret motivētālvārdu. Piem., darbības vārdam *pamest* nozīmes ‘metot pavirzīt (zem kā, kam apakšā)’ (*pamest zem skapja*) un ‘metot pavirši iedot; pasviest’ (*pamest kaulu sunim*) būtu uzskatāmas par pabeigta veida lokālu un daudzuma izpausmi attiecībā pret *mest*. Taču nozīmēm ‘atstāt (aizejot, aizmirstot, neveltījot vajadzīgo uzmanību)’ (*pamest dzimto pusi*), ‘pārtraukt (ko), nepabeidzot, nepadarot līdz galam’ (*pamest mācības*) un ‘sar. pamāt (ar ko)’ (*pamāt ar galvu*) saiknes ar nepabeigta/pabeigta veida opozīciju nav (nozīmju skaidrojums no LVV 1987: 569).

Veids un konstrukcija bezpriedēkļa darbības vārds + apstākļa vārds

1191. §.

Veida sintaktiskā īstenošanās latviešu valodā iespējama konstrukcijās, kurās ietilpst nepabeigta veida bezpriedēkļa darbības vārds un apstākļa vārds, piem.: *iet iekšā, nākt šurp, kāpt pāri, skriet prom*. Konstrukcijām ir konkrētas, uz zināmu mērķi virzītas darbības nozīme (Staltmane 1958₄: 17–21; MLLVG 1959: 571; Endzelīns 1971₂: 624). Konstrukcijas ir iespējams ietilpināt darbības vārda veida opozīcijā, jo tās izsaka nepabeigtu resp. ilgstošu darbību pretstatā atbilstošajiem priedēkļa darbības vārdiem:

nepabeigts veids

bezpriedēkļa darbības vārds + apstākļa vārds

*nākt iekšā
sviest ārā
vērt vaļā
cirst ciet
iet prom
nākt šurp
kāpt augšā
skriet lejā
gāzt apkārt
likt virsū
ņemt nost
celt pāri
utt.*

pabeigts veids

priedēkļa darbības vārds

*ie-nākt
iz-sviest
at-vērt
aiz-cirst
aiz-iet
at-nākt
uz-kāpt
no-skriet
ap-gāzt
uz-likt
no-ņemt
pār-celt*

Apstākļa vārdu vietā blakus darbības vārdiem, kas apzīmē gērbšanos, var būt lietvārdi lokatīvā, kas nosauc ķermeņa daļas, piem., *likt cepuri galvā, vilkt mēteli mugurā, aut zābakus kājās, vilkt cimdus rokā* (MLLVG 1959: 572).

1192. §.

Viedokļi par bezpriedēkļa verbu konstrukciju funkcijām latviešu valodā ir atšķirīgi. Piem., MLLVG un V. Kalme un G. Smiltnece tās uzskata par pabeigta veida izteicējām, kas funkcionē kā priedēkļverbu gramatiskie sinonīmi, jo apstākļa vārds nozīmes ziņā līdzinās darbības vārda priedēklim, piem., *nest* : *nest prom / aiznest*, *lēkt* : *lēkt pāri / pārlēkt* (MLLVG 1959: 571, 572; Kalme, Smiltnece 2001: 221). Savukārt Dz. Paegle tās aplūko kā vienu no nepabeigta veida izteikšanas līdzekļiem, kur blakus bezpriedēkļa verbam ir lokāls adverbiāls darbības mērķa precizētājs: *nest / nest prom* : *aiznest*, *lēkt / lēkt pāri* : *pārlēkt* (Paegle 2003: 133, 134; Soida 2009: 236). A. Holvūts norāda, ka šādas konstrukcijas uz veidu neattiecas un veida kategorijas aprakstā nebūtu iekļaujamas, jo ir divu leksēmu neobligāta kombinācija (Holvoet 2001: 146). Tomēr parasti latviešu valodniecībā minētās bezpriedēkļa verbu konstrukcijas tiek aplūkotas kā viens no veida kategorijas elementiem. Turklāt jāpievienojas Dz. Paegles un E. Soidas viedoklim, ka konstrukcijas izsaka nepabeigta veida, t. i., konkrētajā situācijā notiekošu darbību pretstatā atbilstošajam priedēkļa darbības vārdam, kas darbību fiksē jau kā īstenojušos (sk. arī Kalnača 2004.).

1193. §.

Veida opozīcija konstrukcijas un priedēkļa darbības vārda sastātajumā tiek izteikta sintaktiski nepabeigtajam veidam (*celt pāri*, *nākt iekšā*, *vērt valā*, *iet prom*) un morfoloģiski pabeigtajam veidam (*pārcelt*, *ienākt*, *atvērt*, *aiziet*), tā fiksējama gan nenoteiksmē, gan dažādās darbības vārda laika un izteiksmju formās:

Nenoteiksme

Mamma grib mest laukā [Ķīnas rozi], *jo zemes baktērijas var būt kaitīgas veselībai*. (N. Ikstena) *Iet no ugunsкура prom nedrīkst, tas pieteikts stingri*. (V. Belševica)

VT

Apmetums krīt nost tur stūrī. (H. Gulbis) *Tagad pats nez kur sagrābstījis visādas baumas un gībst nost*. (Z. Skujiņš)

VP

Putni to [barību] kāriem knābjiem tiesāja nost. (Viks) *Ātrāk gribējās tikt laukumā [pēc hokeja traumas]*. *Nīku ārā no bezdarbības*. (Ieva)

VN

Zirgu vecais komendants tur neliks iekšā, bet tevi gan. (M. Zīverts) *Tūlīt nākšu atpakaļ*. (G. Priede)

Val

Tev tieši šodien pa kaklu, pa galvu jāskrien prom! (L. Stumbre) *Tev jānāk atpakaļ, tu apsolīji*. (L. Stumbre)

PI

Nāc iekšā, te neviena nav. (L. Stumbre) *Tad nu lūdzu, iesim laukā*. (Dz. Sodums)

1194. §.

Darbības vārds un apstākļa vārds šajās konstrukcijās neveido monolītu leksisku, morfoloģisku un sintaktisku vienību, jo apstākļa vārds nav gramatizējies un teikumā saglabā savu apstākļa funkciju, patstāvīga vārda uzsvaru un apstākļa vārda nozīmi. Darbības vārdu un apstākļa vārdu kombinācijas var brīvi variēties atkarībā no izsakāmās informācijas, piem.: *kāpt iekšā*, *kāpt ārā*, *kāpt lejā*, *kāpt augšā*; *nākt iekšā*, *iet iekšā*, *skriet iekšā*, *tikt iekšā*, *bērt iekšā*.

Tāpēc nav iespējams pievienoties V. Staltmanes un arī MLLVG uzskatam, ka verbs kopā ar adverbu būtu „analītiskas konstrukcijas” vai „imperfektīvas formas” (Staltmane 1958₄: 17–21; MLLVG 1959: 571). Izmantojot šādu formulējumu, tiek atzīta adverba gramatizācija – sintaktiskā un semantiskā nepatstāvība resp. palīgvārda funkcija.

1195. §.

Darbības vārds kopā ar apstākļa vārdu nepabeigta veida sintaktisku konstrukciju neveido, ja apstākļa vārds pievienojas priedēkļa darbības vārdam, piem.: *atraut vaļā, ielikt iekšā, uzkāpt virsū, pārkāpt pāri, apiet apkārt*. Te apstākļa vārds precīzē priedēkļa lokālo nozīmi, tā dubultojojot darbības mērķa norādi (Staltmane 1958₄: 23; Comrie 1976: 91; Holvoet 2001: 134, 135). Ar darbības vārda veidu šādiem vārdu savienojumiem vairs tieša sakara nav. Tie vienmēr izsaka pabeigtu darbību, taču šo nozīmi piešķir verba priedēklis. Apstākļa vārds teikumā nav obligāti nepieciešams, sal. teikumus: *Tēvs atrāva logu. Tēvs atrāva vaļā logu.*

1196. §.

Jāatzīst, ka latviešu valodas darbības vārda veida kategorijas izpausmē konstrukcijas **bezpriedēkļa darbības vārds + apstākļa vārds** nav svarīgākais elements. Tā ir veida izteikšanas līdzekļu perifērija, kas dod iespēju pabeigta veida darbības vārdu vietā lietot darbības vārdus ar nepabeigtas resp. ilgstošas darbības nozīmi. Īpaši tas ir nepieciešams vienkāršas tagadnes formu aktuālās tagadnes nozīmē, kur priedēkļa jeb pabeigtas darbības vārdu lietošana var būt pretrunā ar tagadnes nozīmi, taču teikumā nepieciešams akcentēt darbības mērķi vai rezultātu (MLLVG 1959: 576, 577; Paegle 2003: 135), piem.: *Es pašlaik veru vaļā logu. No palodzes lobās nost krāsa. Viņš šobrīd kāpj ārā no tramvaja.*

Nepabeigta veida jeb bezpriedēkļa darbības vārds kopā ar apstākļa vārdu ļauj kontekstuāli izvairīties no morfoloģiska formanta resp. priedēkļa – piešķirtās semantikas – darbības pabeigtības. Apstākļa vārds nozīmes ziņā šajās konstrukcijās daļēji līdzinās attiecīgā darbības vārda priedēklim, piem.: *iet / iet prom – aiziet; kāpt / kāpt iekšā – iekāpt; lēkt / lēkt pāri – pārlēkt.*

1197. §.

Konstrukcijas **bezpriedēkļa darbības vārds + apstākļa vārds** blakus vienkāršajai tagadnei sastopamas arī citās laika un izteiksmju formās, ja nepieciešams izteikt ilgstošu resp. nepabeigtu darbību ar noteiktu telpisku mērķi. Tomēr konstrukciju lietojums ir ierobežots, jo veidu korelācijā spēj iesaistīties galvenokārt kustības darbības vārdu un lokālas nozīmes apstākļa vārdu savienojumi, kam savukārt atbilst tikai daļa latviešu valodas priedēkļu vai to nozīmju.

1198. §.

Konstrukcijas **bezpriedēkļa darbības vārds + apstākļa vārds** ļoti plaši tiek lietotas arī sarunvalodā, kur tām parasti ir frazeoloģisku teicienu raksturs, kā arī modāla pozitīva vai negatīva vērtējuma nozīme (par to sk. arī MLLVG 1959: 577), piem.: *taisīt augšā* ‘gatavot, veidot’: *Taisām augšā veģetārās pavārmākslas grupu!* (Cālis) *Es taisu augšā lampu no veciem kompaktdiskiem* (G); *vākties kopā* ‘pulcēties, kārtoties’: *Sākums 20.00, bet sākam vākties kopā jau 19.30!* (G) *Sāku lēnām vākties kopā pēc slimošanas* (K); *iet cauri* ‘izskatīt, izdoties’: *Es pašreiz eju cauri raksta manuskriptam.* (G) *Pirms 15 gadiem tiesās daudz kas gāja cauri.* (Cālis) *Šodien tāds cinisms vairs neiet cauri.* (TVNET)

Divveidu darbības vārdi

1199. §.

Divveidu darbības vārdi ir otrs veida sintaktiskās īstenošanās piemērs latviešu valodā. Divveidu darbības vārdi spēj izteikt gan pabeigtu, gan nepabeigtu darbību neatkarīgi no priedēkļa esamības vai neesamības. Tie var būt:

- 1) bezpriedēkļa darbības vārdi, piem., *dot, iet, definēt, fiksēt, publicēt, reaģēt;*
- 2) priedēkļa darbības vārdi, piem., *pārbaudīt, pārdot, apceļot, pierādīt, izdot* u. c.

Daļa bezpriedēkļa darbības vārdu (*iet, dot, pirkt* u. tml.) latviešu valodā var būt saistīti gan ar morfoloģisku nepabeigta/pabeigta veida īstenošanos priedēkļu atvasinājumos (*iet – ie-iet, aiz-iet, ap-iet, sa-iet* utt.; *dot – ie-dot, aiz-dot, at-dot, sa-dot* utt.), gan funkcionēt kā divveidu darbības vārdi, t. i., tiem iespējama arī kontekstuāla pabeigta veida izteikšana, piem., darbības vārds *dot – es devu savu piekrišanu; darbs dod gandarījumu*.

1200. §.

Divveidu darbības vārdu esamība veidam veļtītajos pētījumos latviešu valodniecībā parasti uzskatīta par veida opozīcijas neitralizāciju, uzsverot, ka darbības vārda priedēkļa vai bezpriedēkļa atvasinājums nav saistīts ar darbības pabeigtību vai nepabeigtību. Piem., J. Endzelīns šos verbus klasificē par darbības vārdiem bez veida nozīmes (Endzelīns 1971₂: 651), savukārt V. Staltmane tos uzskata par nekorelatīvu darbības vārda veidu grupu, jo nav morfoloģiska pabeigta/nepabeigta veida pretstatījuma (Staltmane 1958₄: 22, 23). Tomēr divveidu darbības vārdu analīze rāda, ka šis fakts būtu traktējams citādi. Divveidu verbi nav opozīcijas neitralizācija. Pabeigta/nepabeigta veida pretstatījums saglabājas, mainās tikai tā izpausme – no morfoloģiskas tā ir kļuvusi sintaktiska.

1201. §.

Pabeigta/nepabeigta veida opozīcijas formālā izpausme resp. priedēkļa esamība vai neesamība nav svarīga, jo pabeigtības izteikšanas lomu ir uzņēmis konteksts, kurā svarīgs ir teikuma saturs, bet ne darbības vārda priedēklis (Lokmane 1990: 202; sk. arī Kalme, Smiltnece 2001: 221; Paegle 2003: 134; Horiguči 2011: 103):

nepabeigts veids

bezpriedēkļa divveidu darbības vārds

dot, publicēt, definēt

nepabeigts veids

priedēkļa divveidu darbības vārds

pārbaudīt, apceļot, izdot

pabeigts veids

bezpriedēkļa divveidu darbības vārds

dot, publicēt, definēt

pabeigts veids

priedēkļa divveidu darbības vārds

pārbaudīt, apceļot, izdot

1202. §.

Kā norāda E. Soida, „pati par sevi verba nosauktā darbība ir „bezveidīga”, nemateriāla. Tā atspoguļo procesu, attieksmes, kas realizējas laikā un priekšmetu papildītājā telpā” (Soida 2009: 233). Valodas lietotāji atkarībā no konkrētas situācijas darbību veida ziņā precizē tuvākā vai tālākā teikuma kontekstā. Tāpēc arī iespējami darbības vārdi, kam atkarībā no attēlojamās situācijas un konteksta var būt vai nu nepabeigta veida, vai arī pabeigta veida lietojums. Daiki Horiguči (*Daiki Horiguchi*) šādus darbības vārdus klasificējis par „bezveida verbiem”, jo ārpus konteksta tiem nav nepabeigta/pabeigta veida nozīmes neatkarīgi no priedēkļa neesamības vai esamības (Horiguči 2011: 103). Termins „bezveida darbības vārdi” tādējādi būtu precīzāks nekā latviešu valodniecībā lietotais „divveidu darbības vārdi”, tomēr šai gramatikā respektēts tradicionālais termins.

1203. §.

Kontekstuālā lietojumā divveidu darbības vārdiem nosakāma ne tik daudz nepabeigta/pabeigta veida opozīcija, cik opozīcija **vispārīga/konkrēta darbība**. Arī tā ir viena no aspekta opozīcijām, kur darbība tiek raksturota no runātāja viedokļa kā pastāvīga, parasti notiekoša pretstatā konkrētai, vienreiz notikušai darbībai. V. Plungjans šādu veida opozīciju uzskata par sekundāru (Плунгян 2011: 398–400), jo te konteksta iespaidā vērojama nepabeigta veida transformēšanās par vispārīgu darbību, pabeigtā veida – par konkrētu darbību, turklāt darbības vārda priedēkļa esamībai vai neesamībai nav īpašas nozīmes (sk. arī Horiguči 2011: 102):

Bezriedēkļa darbības vārds

Vispārīga darbība

Vīrs katru dienu gāja uz jūru.

Konkrēta darbība

Kādu dienu vīrs atkal gāja uz jūru.

Priedēkļa darbības vārds

Vispārīga darbība

Vakar pārlasīju laikrakstus.

Konkrēta darbība

Vakar pārlasīju visus jaunākos laikrakstus.

Salīdzinot vispārīgas un konkrētas darbības piemērus, redzams, ka veida nozīme ir saistīta ar kontekstu. Vispārīgas vai konkrētas nozīmes izteicēji var būt laika apstākļi vai apstākļa grupas (sal. *katru dienu* un *kādu dienu*) un papildinātāji vai papildinātāja grupas (sal. *pārlasīju laikrakstus* un *pārlasīju visus jaunākos laikrakstus*). Vispārīgas vai konkrētas darbības nozīme var būt atkarīga arī no apzīmētājiem. Piemēros tie ir vietniekvārdi *katrs*, *kāds*, *viss*, bet iespējami arī citi, kas norāda uz priekšmetu attieksmē pret citiem priekšmetiem. Tātad dažādi teikuma palīglocekļi vai to grupas darbojas kā veida nozīmju elementi, kas saista veida opozīciju ar semantisku opozīciju **konkrēts/vispārīgs**. Tātad divveidu darbības vārdu funkcionēšanas likumsakarības ir saistītas ar teksta autora saziņas mērķi.

1204. §.

Apstākļu un papildinātāju loma darbības vārda pabeigta/nepabeigta veida izpausmē gan nav saistāma tikai ar divveidu darbības vārdiem vien. Opozīcija **konkrēts/vispārīgs** var iespaidot teikuma saturu jebkurā gadījumā. Ja teikumā tiek minēta kāda atkārtota darbība vai parādība vispār, parasti darbības vārds ir bez priedēkļa un tam ir nepabeigts veids, piem.: *Es vienmēr esmu salusi ziemā. Milti ir biruši no šiem maisiem arvien. Bērni katru vasaru ir nirusi jūrā.* Priedēkļa darbības vārda resp. pabeigta veida lietojums saistīts ar vienkārtēja fakta konstatāciju un darbības situācijas konkretizāciju, piem.: *Es esmu nosalusi. Milti ir izbirusi no maisiem. Bērni ir ienirusi jūrā.*

6.2.5.1.2. Vienkārtējas / daudzkārtējas jeb semelfaktīvas / iteratīvas darbības veids

1205. §.

Vienkārtējas / daudzkārtējas darbības veids latviešu valodā īstenojas tikai morfoloģiski bezpiedēkļa / piedēkļa darbības vārdu pretstatījumā. Darbības vārdi ar piedēkli *-ī-*, *-ā-*, *-ē-*, *-o-*, *-inā-*, *-aļā-*, *-avā-*, *-alē-*, *-elē-*, *-uļo-*, atvasināti no pirmatnīgiem darbības vārdiem, parasti izsaka atkārtotu resp. daudzkārtēju darbību pretstatā vienkārtējai darbībai, piem., darbības vārdi *nest* : *nēsāt*, *knābt* : *knābāt*, *lēkt* : *lēkāt*, *dilt* : *deldēt*, *raut* : *ravēt*, *lauzt* : *lauzīt*, *silt* : *sildīt*, *sviest* : *svaidīt*, *klīst* : *klaiņot*, *bilst* : *bildināt*, *vest* : *vedināt*, *vilt* : *vilināt*, *gult* : *gulšņavāt*, *braukt* : *braukalēt*, *kāpt* : *kāpaļāt*, *skriet* : *skraidelēt*, *nīkt* : *nīkuļot*.

Piedēkļi *-aļā-*, *-avā-*, *-alē-*, *-elē-*, *-uļo-* atvasinātajam darbības vārdam piešķir daudzkārtējas, daļēji arī pejoratīvas nozīmes niansi, piem.: *braukalēt*, *tekalēt*, *bēguļot*, *vārguļot*, *snauduļot*, *kāpaļāt*, *skraidelēt*, *laidelēties* (Soida 2009: 196).

vienkārtējas darbības veids

bezpiedēkļa darbības vārdi

knābt, raut, vērt

daudzkārtējas darbības veids

piedēkļa darbības vārdi

knābāt, raustīt, virināt

1206. §.

Vienkārtējas / daudzkārtējas darbības veidam ir saikne ar darbības vārda konjugāšanu. Vienkārtējas darbības bezpiedēkļa darbības vārdi parasti ietilpst pirmajā konjugācijā, turpretim daudzkārtējas darbības vārdi – otrajā vai trešajā konjugācijā.

1207. §.

Dauzkārtējas darbības vārdus no vienkārtējas darbības vārdiem šķir arī vairākas morfonoloģiskas pazīmes (Kalnača 2004₂: 83; Kalnača 2004₁; Soida 2009: 193):

1) saknes vokālisma mija jeb apofonija – *vilkt* : *valkā*t, *kniebt* : *knaibīt*, *plukt* : *plaucēt*;

2) zilbes intonācijas maiņa jeb metatonija – *brāukt* : *braūkāt*, *šņakt* : *šņākāt*, *slāukt* : *slāucīt*;

3) interfikss – *liet* : *lie-(d)-ē-t*, *kaut* : *kau-(st)-ī-t*, *mīt* : *mī-(ņ)-ā-t*.

Morfonoloģiskie līdzekļi var arī kombinēties:

1) saknes vokālisma mija un interfikss – *grimt* : *grem-(d)-ē-t*, *liet* : *lai-(st)-ī-t*;

2) zilbes intonācijas maiņa un interfikss – *tīt* : *tī-(ņ)-ā-t*;

3) zilbes intonācijas maiņa, saknes vokālisma mija un interfikss – *smiēt* : *smāi-(d)-ī-t*.

Tātad dažādi morfonoloģiski līdzekļi, darbojoties kopā ar daudzkārtējas darbības piedēkli, uzskatāmi par daudzkārtējas darbības vārdu šķirējipazīmi attiecībā pret vienkārtējas darbības vārdiem. Pirmās konjugācijas vārdi, izsakot vienkārtēju darbību, ir nemarkēti, visas šķirējipazīmes attiecas uz otro vai trešo konjugāciju jeb daudzkārtējas darbības vārdiem. Tādējādi vienkārtējas / daudzkārtējas darbības veidam latviešu valodā ir vairāk formālu pazīmju un tās ir semantiski monolītākas nekā nepabeigtas / pabeigtas darbības veidam.

1208. §.

Dauzkārtējas darbības piedēkli nemaina, bet tikai variē darbības vārda leksisko nozīmi (Soida 2009: 193). Tā, piem., daudzkārtējas darbības vārdi *braukāt* un *braukalēt* no vienkārtējas darbības vārda *braukt* atšķiras ar darbības daudzuma niansi, darbības vārda pamatnozīme ir tā pati:

***braukt* + (Iter + A), (Iter + B)**

brauk-ā-t, *brauk-alē-t* utt.

1209. §.

Vienkārtējas / daudzkārtējas darbības veidam ir saikne ar nepabeigtas / pabeigtas darbības veidu. No daudzkārtējas darbības vārdiem iespējams ar piedēkli atvasināt pabeigtas daudzkārtējas darbības vārdus:

brist : *bradāt* : *pa-bradāt*, *iz-bradāt*, *no-bradāt*, *sa-bradāt*

raut : *raustīt* : *pa-raustīt*, *iz-raustīt*, *sa-raustīt*, *ap-raustīt*

knābt : *knābāt* : *pa-knābāt*, *no-knābāt*, *sa-knābāt*

kāpt : *kāpelēt* : *pa-kāpelēt*, *iz-kāpelēt*

braukt : *braukalēt* : *pa-braukalēt*

Ar piedēkļa pievienojumu daudzkārtējas darbības situācija tiek ierobežota, norādot, ka tā ir pabeigta un atkārtoti notikusi tikai noteiktu laika sprīdi. Visvairāk pabeigta veida nozīmē daudzkārtējas darbības vārdiem tiek pievienots piedēklis *pa-*, kas piešķir arī nelielā mērā, nedaudz veiktas darbības nozīmi, taču iespējami arī citi piedēkļi. Savukārt darbības vārdus, kam ir piedēkļi *-aļā-*, *-alē-*, *-elē-*, *-uļo-* u. c., ar piedēkļiem lieto retāk, jo piedēkļu daudzkārtējas, haotiskas vai bezmērķīgas darbības nozīme ne vienmēr

ir savienojama ar darbības pabeigtību, piem.: *Tagad būs speciāli jābrauc uz Ķīnu, lai varētu pabraukalēt pa tiem ceļiem.* (TVNET) *Pagājušo nedēļu abas ar Lauru arī izdomājām pavārguļot, abām bija paliela temperatūra.* (Cālis) *Vecāki kļūstam, tāpēc, šķiet, par grūtu izkāpelēt uz otru stāvu, kur ir vanna.* (Apollo)

1210. §.

Nepabeigtas/pabeigtas darbības veida un vienkārtēja/dauzkārtēja darbības veida savstarpējās attiecības latviešu valodā ir šādas:

<p>nepabeigtas darbības veids vienkārtējas darbības veids pirmatnīgs darbības vārds <i>nest, plēst</i></p>	→	<p>pabeigtas darbības veids vienkārtējas darbības veids piedēkļa darbības vārds <i>panest, saplēst</i></p>
↓		
<p>dauzkārtējas darbības veids nepabeigtas darbības veids piedēkļa darbības vārds <i>nēsāt, plosīt</i></p>	→	<p>dauzkārtējas darbības veids pabeigtas darbības veids piedēkļa darbības vārds <i>panēsāt, saplosīt</i></p>

Abas opozīcijas latviešu valodā tiek izteiktas ar vārddarināšanas morfēmām – piedēkļiem un piedēkļiem, taču savstarpējas vārddarināšanas sistēmā nav pilnīgas simetrijas. Latviešu valodā nav pabeigtas darbības piedēkļu, ar kuriem varētu darināt pabeigta veida darbības vārdus, sal. krievu valodā *махать* : *махнуть* ‘māt – pamāt’; *свистеть* : *свистнуть* ‘svilpt – uzsvilpt’ (Зализняк, Шмелев 2000: 77). Tāpat latviešu valodā trūkst nepabeigtas darbības piedēkļu, ar kuriem iespējams darināt nepabeigta veida dauzkārtējas darbības vārdus no pabeigta veida darbības vārdiem, piem., krievu valodā *съесть* : *съедать* ‘apēst – apēst iter.’; *разбить* : *разбивать* ‘sasist – sasist iter.’ (Зализняк, Шмелев 2000: 15); lietuviešu valodā *aprašyti* : *aprašinėti* ‘aprakstīt – aprakstīt iter.’; *atsakyti* : *atsakinėti* ‘atbildēt – atbildēt iter.’ (Paulauskienė 1979: 68).

Šādu ar darbības vārda veidu saistītu vārddarināšanas tipu trūkums latviešu valodā liecina par atvasinātu darbības vārdu leksiski gramatisku specializāciju. Atvasinājumi ar piedēkli ietilpst nepabeigta/pabeigta veida opozīcijā, savukārt atvasinājumi ar piedēkļiem ir saistāmi ar vienkārtējas/dauzkārtējas darbības pretstatījumu. Tātad vārddarināšanas afiksiem ir atšķirīgs veida lietojums.

6.2.5.2. Veida un laika nozīmju saikne

1211. §.

Darbības vārda veida nozīmju īstenošanās latviešu valodā ir saistīta ar laika formu semantiku (MLLVG 1959: 576–580). Veids attēlo situācijas iekšējo norisi, laiks – situācijas ārējo norisi jeb vietu laika plūsmā (Dahl 1985: 23–25). No vienas puses jāatzīst, ka nepabeigtas/pabeigtas un vienkārtējas/dauzkārtējas darbības veida nozīmes latviešu valodā funkcionē neatkarīgi no laika, jo fiksējamās jau nenoteiksmē – infinitā formā, kas ir pretstats finītajām laika formām. Veids arī tieši neiespaido laika formu paradigmu. Iesaistot noteikta veida darbības vārdu teikumā kā finītu laika formu, verbā ietvertais darbības nojēgums iegūst savu konkretizāciju – darbības lokalizāciju laikā (Kalnača 1998). Tāpēc, no otras puses, veida un laika nozīmju mijiedarbība vērojama gan laika formu paradigmā, gan laika formu kontekstuālajā lietojumā, par to sk. turpmākās apakšnodaļas. Taču veida un laika saikne īstenojas tikai nepabeigtas/pabeigtas darbī-

bas pretstatījumā, turklāt mijiedarbe ir atšķirīga vienkāršajiem un saliktajiem laikiem. Vienkāršās/dauzkāršās darbības veidam ar laika formu paradigmu un kontekstuālu lietojumu tieša sakara latviešu valodā nav.

6.2.5.2.1. Nepabeigtas/pabeigtas darbības veids un vienkāršās laika formas

1212. §.

Vienkāršo laika formu (vienkāršās tagadnes, vienkāršās pagātnes, vienkāršās nākotnes) sistēmā svarīga nozīme ir pabeigta/nepabeigta veida opozīcijas formālajai un kontekstuālajai jeb morfoloģiskajai un sintaktiskajai izpaušmei. Veida morfoloģiskā izpaušme (priedēkļa esamība/neesamība) vērojama verba laika formu pamatnozīmē, dominējot vienkāršajā tagadnē. Nepabeigta/pabeigta veida pretstatījums neitralizējas atvasinātajās nozīmēs, kas izpaužas tikai sintaktiski un neatkarīgi no darbības vārda veida. Piem., vienkāršās tagadnes pamatnozīme – izteikt darbību, kas noris vienlaikus ar runas momentu: *Es te sēžu un laižu dūmus gaisā, bet jūs strādājat.* (K. Zariņš) *Ko tu raudi?* (A. Grīns) *Nu, kāpēc tu neēd tās kūkas, kad es dodu? Vai tu domā, ka man trūkst, ka man naudas nav?* (A. Upīts) Šajā nozīmē parasti nelieto priedēkļa darbības vārdus, jo tiem nav tagadnes nozīmes – nevar būt reizē ilgstoša un pabeigta darbība (MLLVG 1959: 576; Lokmane 1988; Paegle 2003: 135; Kalnača 2004₁). Ja nepieciešams lokāli konkretizēt darbības mērķi, vienkāršās tagadnes pamatnozīmē tiek lietota konstrukcija **bezpriedēkļa darbības vārds + apstākļa vārds** (MLLVG 1959: 576), piem.: *Minna dodas projām.* (G. Priede) *Viņa visu laiku lauza galvu, kā radiem paziņot, lai brauc šurp.* (Anšl. Eglītis) *Bille iet istabā iekšā.* (V. Belševica)

1213. §.

Tomēr vairākos gadījumos vienkāršās tagadnes pamatnozīmē sastopami arī priedēkļa darbības vārdi. To nosaka:

1) bezpriedēkļa darbības vārda un priedēkļa darbības vārda leksisko nozīmju atšķirība: *prast : sa-prast, traukt : uz-traukt, tikt : pa-tikt un sa-tikt, turēt : uz-turēt, tvert : uz-tvert;*

2) bezpriedēkļa darbības vārda neesamība mūsdienu latviešu valodā (darbības vārda lietojams tikai ar priedekli) – *pa-zīt, at-zīt, aiz-mirst, at-gādināt.*

Šādiem priedēkļa darbības vārdiem aktuālajā tagadnē parasti ir nepabeigts veids: *Esmu slims un palieku gultā.* (Anšl. Eglītis) *Nu, tad sapravījies tik: ģimnāzijā, reālskolā – vai kur nu tev labāk patīk [mācīties]...* (A. Upīts)

1214. §.

Citās laika formās priedēkļa darbības vārdi funkcionē kā divveidu darbības vārdi, jo tiem saistībā ar teikuma palīglocekļu semantiku nosakāma opozīcija „vispārīga/konkrēta darbība”, piem., vienkāršajā pagātnē:

Vispārīga darbība

Es viņu pazīnu jau gadiem ilgi.

Konkrēta darbība

Es viņu pazīnu uzreiz, tikko viņš ienāca.

1215. §.

Vienkāršās tagadnes atvasinātajās nozīmēs darbības vārda nepabeigta/pabeigta veida pretstatījums neitralizējas. Tāpēc darbības vārda priedēkļa vai bezpriedēkļa lietojumam, īstenojoties atvasinātās laika formas nozīmei, nav īpašas nozīmes, piem.:

1) vienkāršā tagadne nākotnes funkcijā: *Uz rudeni divējas kāzas. Abas meitas aiziet* (// *aizies*) *tautās*. (Aīda Niedra)

2) vienkāršā tagadne kā vispārināts laiks: *Kas citam bedri rok, pats iekrīt*. (LSUP) *Māte joprojām ik pa laikam sakrāj sausiņus nebartām dienām*. (Diena)

3) vienkāršā tagadne saliktās tagadnes funkcijā: *Tu raksti tūlīt, līdz nonāc* (// *esi nonācis*) *Pēterburgā*. (A. Austrīņš)

4) vienkāršā tagadne kā vēstījuma laiks: *Bet Elīnas un Alekša attiecībās iezīmējas ne tikai „Pazudušā dēla” atspulgs. Jāņu nakts ainā pavīd kaut kas no noveles „Purva bridējs”. Un atvadīšanās kā zibens uzliesmojums izgaismo apjausmu, ka šai mirklī izšķiras visa turpmākā dzīve, ka vēlāk nekas un nekad vairs nebūs labojams*. (L. Volkova)

5) vienkāršā tagadne, attēlojot savstarpēji saistītu secīgu notikumu virkni, piem.: *Bille izvelk no pagultes mantu kastī, izkravā, apskatās, pasvārsta rokās* [lelli] *Saulcerīti, saliek visu atpakaļ un pastumj pagultē*. (V. Belševica)

6.2.5.2.2. Nepabeigtas / pabeigtas darbības veids un saliktās laika formas

1216. §.

Salikto jeb perfekta laiku sistēmā vērojama cieša laika formu paradigmas un veida saikne. Visas salikto laiku formas (salikto tagadni, salikto pagātni, salikto nākotni) vieno kopīga pazīme – rezultativitāte. Rezultativitāte ir iepriekš notikušas, pabeigtas darbības vērtējums tagadnē, pagātnē, nākotnē (par to plašāk sk. 6.2.1. apakšnodaļu „Laika kategorija”). Salikto laika formu sistēma tādējādi ataino divu laika attieksmju (iepriekšējuma un tā vērtējuma tagadnē, pagātnē, nākotnē) apvienojumu vienā gramatiskā formā. Salikto laika formu sistēma ir simetriska ar vienkāršo laika formu triādi, jo iepriekš notikušas darbības sekas var vērtēt tagadnē, pagātnē un nākotnē. Tātad saliktās laika formas vienmēr izsaka pabeigtu darbību, turklāt neatkarīgi no darbības vārda priedēkļa esamības vai neesamības, piem.:

ST

bezpriedēkļa darbības vārds

Šo grāmatu es esmu lasījusi.

priedēkļa darbības vārds

Tu esi atvēris durvis.

SP

bezpriedēkļa darbības vārds

Par to mēs bijām runājuši.

priedēkļa darbības vārds

Mežs bija piesniedzis.

SN

bezpriedēkļa darbības vārds

Rīt viss būs beidzies.

priedēkļa darbības vārds

Drīz mēs būsīm paēduši.

Priedēklis darbības vārdam saliktajās laika formās piešķir pilnīgi paveiktas, notikušas darbības nozīmi, bet tas neiespaido šo formu pabeigta veida dabu – rezultativitāti, piem.: *Es šo grāmatu esmu lasījusi* un *Es šo grāmatu esmu izlasījusi*, pirmajā piemērā darbības vārds bez priedēkļa vairāk orientē uz daļēji veiktu pabeigtu darbību, kamēr otrajā piemērā darbības vārds ar priedekli izsaka pilnībā paveiktu darbību.

1217. §.

Darbības pabeigtības nozīme saliktajās laika formās tiek panākta, sastatot divus secīgus laika plānus, bet ne tik daudz ar kādas morfēmas pievienojumu darbības vārda celmam, kā tas ir vienkāršo laika formu sistēmā. Rezultatīvitate tādējādi ir plašāks jēdziens gan par veidu, gan par laiku, jo ietver abus nojēgumus reizē.

6.2.5.2.3. Vienkāršo un salikto laika formu paralēlisms veida nozīmju izteikšanā

1218. §.

Latviešu valodā ir divas iespējas pabeigta veida izteikšanai – verba priedēklis (*lasīt : iz-lasīt*) un saliktās laika formas (*lasu – esmu lasījis (-usi)*). Katrai ir savas funkcijas un lietojuma sfēra. Taču abas pabeigta veida izteikšanas iespējas arī savstarpēji konkurē, jo paralēli ir iespējams lietot vienkāršās un saliktās laika formas – vienkāršo tagadni un salikto tagadni, vienkāršo pagātni un salikto tagadni, vienkāršo pagātni un salikto pagātni, vienkāršo nākotni un salikto nākotni. Visbiežāk vienkāršās un saliktās laika formas latviešu valodā paralēli tiek lietotas, ja tiek attēlota darbība, kas beigusies pirms kādas citas darbības tagadnē, pagātnē, nākotnē (Kalnača 1997). Tas vērojams saliktā teikumā, kur finitajām verba laika formām veidojas savstarpēja pakārtojuma attiecības – saliktā laika forma vienmēr izsaka darbību, kas notikusi pirms vienkāršās laika formas ietvertās darbības, piem.:

VT // ST

*Jūs **aizmirstat** (// esat aizmirsis), kur atrodaties.* (M. Zīverts)

VP // ST

*Gribu zināt, vai ir kas vēl ļaunāks par to, ko **piedzīvoju** (// esmu piedzīvojis) es.* (I. Grebзде)

VP // SP

*Kad vīri **novilka** (// bija novilkuši) kažokus un sievietes **noņēma** (// bija noņēmušas) lakatus, nāca redzamas vecas un jaunas sejas.* (E. Vīrza)

VN // SN

*Bet tās vēstules, ko **rakstīs** (// būs rakstījusi) viņa, tu tomēr nogādāsi tālāk.* (M. Zīverts)

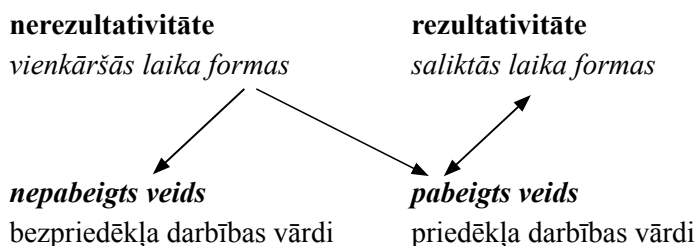
Šādas vienkāršo un salikto laika formu sinonīmijas cēlonis latviešu valodā ir darbības vārda veids. Vienkāršās un saliktās laika formas daļēji izsaka vienu un to pašu informāciju – iepriekš notikušu, pabeigtu darbību (Paulauskienė 1979: 192; Paulauskienė 1994: 338, 339). Paralēlā lietojuma iespējas nodrošina teksta sintaktiskā struktūra – salikts teikums, starp kura daļām ir secīgas laika attiecības. Tomēr latviešu valodā nevar uzskatīt, ka vienkāršās laika formas kā īsākas un ērtākas tiektos pilnīgi izkonkurēt saliktās formas.

1219. §.

Vienkāršo un salikto laika formu sinonīmija pabeigtas darbības izteikšanā norāda uz veida opozīciju arī šo formu starpā. Tomēr nepabeigta/pabeigta veida opozīcija vien nav pietiekams pamats pretstatījumam, jo vienkāršās laika formas var izteikt gan nepabeigtu, gan pabeigtu veidu, taču saliktās – tikai pabeigtu veidu. Abām laika formu grupām nav arī vienota pamata veida formālajā izpausmē. Vienkāršajām laika formām veids latviešu valodā galvenokārt tiek izteikts morfoloģiski – ar priedēkļa esamību vai neesamību, bet saliktajām laika formām pabeigta veida nozīmi ietver gramatiskās formas se-

mantika. Tāpēc vienkāršo un salikto laika formu veida nozīmju pretstatījums saistāms ar rezultativitāti, kas ir nozīmes ziņā plašāka, jo ietver pabeigtas darbības vērtējumu. Tā kā rezultativitāte ir svarīga salikto laiku pazīme, kuras trūkst vienkāršajām laika formām, tad vienkāršo un salikto laika formu izteiktā veida pretstatījums ir:

1220. §.

Vienkāršās laika formas ir nerezultatīvitates/rezultatīvitates opozīcijas nemarkētais loceklis, jo tās noteiktā sintaktiskā kontekstā var lietot salikto laika formu vietā. Pretējs process – salikto laika formu lietojums vienkāršo laika formu funkcijā – latviešu valodā nav vērojams. Vienkāršās laika formas atkarībā no darbības vārda priedēkļa esamības/neesamības, kā arī kontekstuālā lietojuma spēj izteikt nepabeigta/pabeigta veida pretstatījumu. Tā kā saliktās laika formas vienmēr izsaka pabeigtu, rezultatīvu darbību, priedēkļa darbības vārdi saliktos teikumos var tikt lietoti salikto laika formu funkcijā. Secīgas laika attieksmes un rezultativitāti šai gadījumā nodrošina salikta teikuma sintaktiskā struktūra.

6.3. Darbības vārda konjugēšana

1221. §.

Darbības vārda konjugēšana resp. locīšana plašākā nozīmē ir gramatisko formu maiņa personās, skaitļos, laikos, kārtās un izteiksmēs (sk. VPSV 2007: 188, 189). Konjugēšana īstenojas konjugācijās – darbības vārda locīšanas tipos, ko vieno kopīga formu veidošanas paradigma (VPSV 2007: 188). Konjugēšana šaurākā nozīmē ir darbības vārdu dalījums grupās pēc noteiktām formveidošanas pazīmēm (Paegle 2003: 104). Šai gramatikā izmantots konjugēšanas jēdziens šaurākā nozīmē, darbības vārda dalījumu konjugācijās balstot uz tagadnes celmu morfoloģiskām un morfonoloģiskām atšķirībām.

1222. §.

Darbības vārdam mūsdienu latviešu valodā šķir trīs konjugācijas, kuras norobežo pēc tagadnes celma veidošanas pazīmēm, pretstatot to nenoteiksmes celmam (t. i., nenoteiksmes morfēmiskajai struktūrai) (Paegle 2003: 104–111). Šos principus latviešu valodniecībā izstrādājusi E. Soida (Freidenfelds et al. 1962: 11–116; Freidenfelds et al. 1963: 128–135). Tādējādi tagadnes celmu veidošana latviešu valodā ir konjugāciju un arī pirmatnīgo darbības vārdu konjugēšanas grupu šķiruma pamats, jo tagadnes celmu veidošanā sistēmiski izmantoti dažādi morfoloģiski un morfonoloģiski līdzekļi – piedēkļi un skaņu mijas. Pretstatā tagadnei nākotnes celmu veidošana visiem darbības vārdiem ir vienāda (izņemot pirmās konjugācijas darbības vārdus, kam sakne beidzas ar *t*, *d*, *s*, *z* un kam nākotnes formās blakus nākotnes piedēklim ir interfikss *-ī-*), lielā mērā unificēta ir arī pagātnes celmu veidošana (par to plašāk sk. 6.2.1. apakšnodaļu „Laika kategorija”), tāpēc šīs laika formas nav pietiekams pamats konjugēšanas atšķirību noteikšanai.

1223. §.

Nevienā konjugācijā supletīvu celma formu un daļēji arhaisku (atematisku) personas formu dēļ neietilpst trīs darbības vārdi *iet*, *dot*, *būt* un to atvasinājumi (piem., *neiet*, *nedot*, *nebūt*, *aiziet*, *apiet*, *iedot*, *pārdot*, *paieties*, *doties*), kurus no konjugēšanas viedokļa klasificē par **nekārtniem** jeb **neregulāriem**.

1224. §.

Nosakot darbības vārda konjugāciju, netiek ņemts vērā priedēklis un atgriezeniskā galotne (Endzelīns, Mīlenbahs 1907: 68–86; Paegle 2003: 104, sk. arī Kalme, Smiltnece 2001: 211), pat ja bezpriedēkļa vai neatgriezenisks darbības vārds nozīmes ziņā atšķiras vai arī attiecīga bezpriedēkļa vai neatgriezeniska korelāta nav. No konjugācijas viedokļa vienādi ir, piem., darbības vārdi *rādīt* un *pie-rādīt*, *dot* un *pār-dot*, *plēs-t* un *plēs-ties*, *do-t* un *do-ties*, jo tagadnes celma veidošana tiem neatšķiras. Tāpēc, aprakstot darbības vārda iedalījumu konjugācijās, par pirmatnīgiem uzskatīti tie darbības vārdi, kam nenoteiksmē nav piedēkļa, priedēkļa un atgriezeniskās galotnes.

1225. §.

Latviešu valodniecībā pazīstami arī citi konjugāciju un to grupu klasificēšanas principi. MLLVG I nodaļā „Verbu konjugācija” par konjugāciju klasifikācijas pamatu min darbības vārda trīs pamatcelmu (tagadnes, pagātnes un nenoteiksmes) formas un šo pamatcelmu savstarpējās attiecības zilbju skaita ziņā (MLLVG 1959: 667). Atšķirīgs dots arī konjugāciju grupu skaits – pirmajā konjugācijā piecas grupas, otrajā konjugācijā četras grupas, trešajā konjugācijā – trīs grupas (MLLVG 1959: 667–682; sk. arī Endzelīns, Mīlenbahs 1907: 72–78). Šādi konjugāciju noteikšanas principi, izņemot daļījumu grupās, izmantoti, piem., V. Kalmes un G. Smiltneices „Latviešu literārās valodas vārddarināšanā un morfoloģijā” (Kalme, Smiltnece 2001: 211–218).

1226. §.

T. G. Fennels un A. Andronovs šķir **īso** (pirmatnīgi darbības vārdi), **garo** (nenoteiksmes un laika formu celmi ar vokālisku piedēkli) un **jaukto konjugāciju** (tagadnes celmā atšķirībā no pārējiem celmiem trūkst vokāliskā piedēkļa) (Fennell, Gelsen 1980: 92, 906–911; Fennels 1995₅: 95–109; Andronov 2000; Андронов 2002), kas faktiski atbilst latviešu gramatikās tradicionāli aprakstītajai pirmajai, otrajai un trešajai konjugācijai (sk. arī Nau 1998). T. G. Fennels izveidojis ļoti sīku pirmatnīgo darbības vārdu iedalījumu 12 tipos ar vairākiem apakštipiem, kur par vienlīdz būtiskām uzskatītas svarīgas un mazāk svarīgas konjugēšanas atšķirības (Fennell, Gelsen 1980: 906–911; Fennels 1995₅: 95–109; iedalījuma kritiku sk. Andronovs 2011).

A. Andronovs darbības vārda iedalījumu īsajā, garajā un jauktajā konjugācijā papildinājis ar personas galotņu paradigmām, kā arī formulējis *e*, *ē* izrunas nosacījumus (darbības vārda laika un personas formu celmos) un neatgriezenisko/atgriezenisko darbības vārdu celma patskaņu maiņas likumus (Andronov 2000; Андронов 2002). Par veiksmīgāko un joprojām aktuālāko pieeju pirmatnīgo darbības vārdu klasifikācijā A. Andronovs atzīst E. Soidas izveidoto un sincroniskās pozīcijās balstīto pirmās konjugācijas darbības vārdu daļījumu trīs grupās, īstenojot nenoteiksmes un tagadnes celma pretstatījumu – celmi ir vienādi vai atšķiras; atšķirība iespējama divējāda – vai nu ar morfoloģiskām skaņu mijām, vai arī ar tagadnes piedēkļiem (Andronovs 2011). E. Soidas postulētais pirmatnīgo darbības vārdu iedalījums pilnībā saglabāts arī Dz. Paegles „Latviešu literārās valodas morfoloģijā” (2003). E. Soidas pieeja izmantota arī šai gramatikā (sk. 6.3.1. apakšnodaļu „Pirmā konjugācija”).

1227. §.

D. Nītiņa, daļēji balstoties uz A. Andronova uzskatiem, mācību līdzeklī „Latviešu valodas morfoloģija” par galveno kritēriju konjugāciju šķīrumā izmantojusi personas formu atšķirības, t. i., personas galotņu esamību vai neesamību un tikai tās darbības vārda celma pārmaiņas, kas rodas personas formu veidošanā (Nītiņa 2001.: 83). Tādējādi atkarībā no personas galotņu paradigmām tiek postulētas sešas tagadnes konjugācijas, pagātnes un nākotnes konjugācija (Nītiņa 2001.: 83–

89). Šāds darbības vārda konjugāciju noteikšanas princips citos latviešu gramatikas sistēmiskos aprakstos pagaidām nav izmantots (sk., piem., Kalme, Smiltnece 2001; Paegle 2003).

1228. §.

Turpmākajā konjugāciju un to grupu apskatā darbības vārdiem norādīti celmi; iekavās piemēros minēta nenoteiksmes forma un vienskaitļa pirmās personas forma, vienpersonas darbības vārdiem – trešās personas forma.

6.3.1. Pirmā konjugācija

1229. §.

Konjugācijā ietilpst darbības vārdi, kam nenoteiksmes celmā nav piedēkļa – *augt, nest, rīt, vīt, ēst, mest, krist, just, vilkt, snigt, celt, lūgt, dzert, aust, plūst, aizmirst, iepazīties, atrast, nolikt, vērsties, sniegties* u. c. Pirmās konjugācijas darbības vārdus dala trīs grupās pēc tagadnes celma veidošanas īpatnībām:

1) **pirmā grupa**, kam tagadnes celms morfoloģiski neatšķiras no nenoteiksmes celma, t. i., tagadnes celms sakrīt ar nepārveidotu nenoteiksmes celmu – *aug-* : *aug-*, *nāk-* : *nāk-*, *sāk-* : *sāk-* (*augt* – *augu*, *nākt* – *nāku*, *sākt* – *sāku*); te pieder arī darbības vārdi ar plato *e* [æ], *ē* [æ:] tagadnē – *nes-* : *nes-*, *bēg-* : *bēg-*, *deg-* : *deg-*, *cep-* : *cep-* (*nest* – *nesu*, *bēgt* – *bēgu*, *degt* – *degu*, *cept* – *cepu*); darbības vārdi, kam skaņu mijas notikušas nenoteiksmē, bet ne tagadnē – *t* noteiktā mija *t* – *s*, *d* – *s* *mes-* : *met-*, *sis-* : *sit-*, *ves-* : *ved-*, *ēs-* : *ēd-* (*mest* – *metu*, *sist* – *situ*, *vest* – *vedu*, *ēst* – *ēdu*), *n* noteiktā mija *tī-* : *tin-*, *mī-* : *min-*, *pī-* : *pin-*, *šķī-* : *šķin-* (*tīt* – *tinu*, *mīt* – *minu*, *pīt* – *pinu*, *šķīt* – *šķinu*); te pieder arī darbības vārdi, kam tagadnē, lai novērstu patskaņu sablīvējumu morfēmu sadūrā, nenoteiksmes celma patskanis (a) *ī-ij* – *rī-* : *rij-*, *vī-* : *vij-*, *mī-* : *mij-*, *plī-* : *plij-* (*rīt* – *riju*, *vīt* – *viju*, *mīt* – *miju*, *plīties* – *plijos*), (b) *ie-ej* – *lie-* : *lej-*, *smie-* : *smej-*, *die-* : *dej-* (*liet* – *leju*, *smiet* – *smeju*, *diet* – *deju*);

2) **otrā grupa**, kam tagadnes celmu veidošanā tiek izmantotas skaņu mijas (par vēsturiskajām skaņu mijām sk. 146.–176. §):

a) **mantotā patskaņu mija** – *vilk-* : *velk-*, *krim-* : *kremt-*, *pirk-* : *pērk-*, *cirs-* : *cērt-*, *cirp-* : *cērp-*, *lik-* : *liek-*, *stig-* : *stieg-*, *mig-* : *mieg-* (*vilkt* – *velku*, *krimst* – *kremtu*, *pirkt* – *pērku*, *cirst* – *cērtu*, *cirpt* – *cērpju*, *likt* – *lieku*, *stigt* – *stiegu*, *migt* – *miegu*);

b) **j noteiktā mija** *plēs-* : *plēš-*, *lauz-* : *lauž-*, *cel-* : *ceļ-*, *liek-* : *liec-*, *lūg-* : *lūdz-*, *pūs-* : *pūš-*, *grūs-* : *grūž-*, *kāp-* : *kāpj-*, *glāb-* : *glābj-*, *stum-* : *stumj-* (*plēst* – *plēšu*, *lauzt* – *laužu*, *celt* – *ceļu*, *liekt* – *liecu*, *lūgt* – *lūdzu*, *pūst* – *pūšu*, *grūst* : *grūžu*, *kāpt* – *kāpju*, *glābt* – *glābju*, *stumt* – *stumju*), te pieder arī darbības vārdi, kam tagadnes celmā mūsdienu latviešu valodā ļoti reti (galvenokārt izloksnēs un vecākās paaudzes runātāju valodā) tiek lietota *j* noteiktā mija *r* – *ŗ* (*dzert* : *dzeru*, *vērt* : *veŗu*, *bērt* : *beŗu*, *ķert* : *keŗu*, *pērt* : *peŗu*, *svērt* : *sveŗu*, *art* : *aŗu*, *šķirt* : *šķiŗu*), visbiežāk šo darbības vārdu tagadnes celmā *j* noteiktā mija vairs nav vērojama (*dzert* – *dzeru*, *vērt* – *veru* u. c.);

c) **n noteiktā mija** – *kris-* : *krīt-*, *mis-* : *mīt-*, *patik-* : *patīk-*, *apnik-* : *apnīk-*, *jus-* : *jūt-*, *bruk-* : *brūk-*, *klup-* : *klūp-*, *muk-* : *mūk-*, *spruk-* : *sprūk-*, *zus-* : *zūd-*, *rak-* : *rok-*, *plak-* : *plok-*, *lak-* : *lok-*, *pras-* : *prot-*, *ras-* : *rod-*, *smak-* : *smok-*, *tap-* : *top-*, *tik-* : *tiek-* (*krist* – *krītu*, *mist* – *mītu*, *patikt* – *patīku*, *apnīkt* – *apnīku*, *just* – *jūtu*, *brukt* – *brūku*, *klupt* – *klūpu*, *mukt* – *mūku*, *sprukt* – *sprūku*, *zust* – *zūdu*, *rakt* – *roku*, *plakt* – *ploku*, *lakt* – *loku*, *prast* – *protu*, *rast* – *rodu*, *smakt* – *smoku*, *tapt* – *topu*, *tikt* – *tieku*);

3) **trešā grupa**, kam tagadnes formu veidošanā tiek izmantoti piedēkļi *-j-*, *-n-*, *-st-* – *sē-* : *sē-j-*, *spē-* : *spē-j-*, *au-* : *au-j-*, *jā-* : *jā-j-*, *krā-* : *krā-j-*, *klā-* : *klā-j-*, *rā-* : *rā-j-*, *grau-* : *grau-j-*, *ļau-* : *ļau-j-*, *pļau-* : *pļau-j-*, *rau-* : *rau-j-*; *sie-* : *sie-n-*, *skrie-* : *skrie-n-*, *slie-* : *slie-n-*; *bī-* : *bī-st-*, *gur-* : *gur-st-*, *dzim-* : *dzim-st-*, *kļū-* : *kļū-st-*, *nir-* : *nir-st-*, *sal-* : *sal-st-*, *sark-* : *sark-st-*, *pazī-* : *pazī-st-* (*sēt* – *sēju*, *spēt* – *spēju*, *aut* – *auju*, *jāt* – *jāju*, *krāt* – *krāju*, *klāt* – *klāju*, *rāt* – *rāju*, *graut* – *grauju*, *ļaut* – *ļauju*, *pļaut* – *pļauju*, *raut* – *rauju*, *siet* – *sienu*, *skriet* – *skrienu*, *sliet* – *slienu*, *bīties* – *bīstos*, *gurt* – *gurstu*, *dzimt* – *dzimstu*, *kļūt* – *kļūstu*, *nirt* – *nirstu*, *salt* – *salstu*, *sarkt* – *sarkstu*, *pazīt* – *pazīstu*); tiem pirmās konjugācijas darbības vārdiem, kam sakne beidzas ar *t*, *d*, *s*, *z* un kam tagadnes celmu veido ar piedēkli *-st-*, ir noticis līdzskaņu vēsturiskais zudums, lai novērstu līdzskaņu sablīvējumu morfēmu saturā – *kals-t* : *kal-st-u*, *vīs-t* : *vī-st-u*, *klīs-t* : *klī-st-u*, *mos-ties* : *mo-st-os*, *plūs-t* : *plū-st*, *aizmirs-t* : *aizmir-st-u*, *gais-t* : *gai-st-u*, *lūz-t* : *lū-st-u*, *birz-t* : *bir-st*, *milz-t* : *mil-st*.

6.3.2. Otrā konjugācija

1230. §.

Konjugācijā ietilpst darbības vārdi, kam nenoteiksmē var būt piedēkļi *-ā-*, *-ē-*, *-ī-*, *-o-* un kam tagadnes celms tiek veidots, nenoteiksmes celmam pievienojot tagadnes piedēkli *-j-* – *domā-* : *domā-j-*, *jautā-* : *jautā-j-*, *vērtē-* : *vērtē-j-*, *tērē-* : *tērē-j-*, *medī-* : *medī-j-*, *zeltī-* : *zeltī-j-*, *ogo-* : *ogo-j-*, *slēpo-* : *slēpo-j-* (*domāt* – *domāju*, *jautāt* – *jautāju*, *vērtēt* – *vērtēju*, *tērēt* – *tērēju*, *medīt* – *medīju*, *zeltīt* – *zeltīju*, *ogot* – *ogojū*, *slēpot* – *slēpojū*) u. c. Pie otrās konjugācijas kā izņēmums pieder arī darbības vārds *dabūt* (Paegle 2003: 106; sk. arī LVPPV 1995: 159). Tā kā visiem otrās konjugācijas darbības vārdiem tagadne tiek veidota vienādi un neatkarīgi no nenoteiksmes piedēkļa, sīkākās grupās darbības vārdi netiek dalīti.

1231. §.

Otrās konjugācijas darbības vārdiem vienskaitļa otrajā un abu skaitļu trešajā personā mūsdienu latviešu valodā galazilbju saīsināšanās dēļ zudusi personas galotne un tagadnes piedēklis (personas paradigmu sk. 6.4. apakšnodaļā „Darbības vārda formu paraugi personās, laikos un kārtās”).

6.3.3. Trešā konjugācija

1232. §.

Konjugācijā ietilpst darbības vārdi, kam nenoteiksmē var būt piedēkļi *-ī-*, *-inā-*, *-ā-*, *-ē-* un kam tagadnes celms tiek veidots, saīsinot nenoteiksmes celmu – *lasī-* : *las-*, *mācī-* : *māc-*, *darī-* : *dar-*, *audzinā-* : *audzin-*, *darinā-* : *darin-*, *mēģinā-* : *mēģin-*, *dziedā-* : *dzied-*, *turē-* : *tur-*, *gulē-* : *gul-* (*lasīt* – *lasu*, *mācīt* – *mācu*, *darīt* – *daru*, *audzināt* – *audzinu*, *darināt* – *darinu*, *mēģināt* – *mēģinu*, *dziedāt* – *dziedu*, *turēt* – *туру*, *gulēt* – *guļu*) u. c. Darbības vārdiem *locīt*, *mocīt*, *slaucīt*, *slodzīt* tagadnes celmā nenotiek nekādas līdzskaņu mijas, piem., *loku*, *loki*, *loka*, *lokām*, *lokāt*, *loka* (Paegle 2003: 107).

1233. §.

Trešās konjugācijas darbības vārdus daļa divās grupās atkarībā no nenoteiksmes piedēkļiem un personas galotņu paradigmas tagadnē (par personas galotņu paradigmām plašāk sk. 1145.–1150. §):

1) **pirmajā grupā** ietilpst darbības vārdi, kam nenoteiksmē ir piedēkļi *-ī-* un *-inā-* – *lasīt, rakstīt, mācīties, mocīties, audzināt, darināt, sasveicināties, vingrināties* u. c.; kā izņēmums šai apakšgrupā mūsdienu latviešu literārajā valodā ietilpināts darbības vārds *zināt* (sākotnēji tas bijis trešās konjugācijas otrajā grupā – šāds lietojums vēl sastopams sarunvalodā). Šiem darbības vārdiem tagadnē ir visas personas galotnes, daudzskaitļa pirmās un otrās personas galotnē garais *ā* – **viensk.** 1. *lasu, audzinu, zinu*, 2. *lasi, audzini, zini*, 3. *lasa, audzina, zina*, **daudzsk.** 1. *lasām, audzinām, zinām*, 2. *lasāt, audzināt, zināt*, 3. *lasa, audzina, zina*.

2) **otrajā grupā** ietilpst darbības vārdi, kam nenoteiksmē ir piedēkļi *-ā-* un *-ē-* un kam tagadnes trešajā personā nav galotnes, kā arī daudzskaitļa pirmās un otrās personas galotne īsais *a* – **viensk.** 1. *dziedu, turu*, 2. *dziedi, turi*, 3. *dzied, tur*, **daudzsk.** 1. *dziedam, turam*, 2. *dziedat, turat*, 3. *dzied, tur*.

6.3.4. Nekārtnie (neregulārie) darbības vārdi

1234. §.

No konjugēšanas viedokļa nesistēmiski latviešu literārajā valodā ir darbības vārdi *iet, dot, būt* un to atvasinājumi ar piedēkļiem *un/vai* atgriezeniskām galotnēm, kam vienkāršās tagadnes un pagātnes paradigmās ir supletīvi celmi attiecībā pret nenoteiksmes celmu (*būt – esmu, esi, ir, biju; iet – gāju*) un daļēji atematiskas personu formas tagadnē (nekārtno darbības vārdu gramatisko formu paraugus sk. 6.4. apakšnodaļā „Darbības vārda formu paraugi personās, laikos un kārtās”). Nākotnes formas nekārtnajiem darbības vārdiem veidotas regulāri tāpat kā visiem pārējiem latviešu valodas darbības vārdiem.

6.3.5. Darbības vārdu konjugēšanas paralēlformas

1235. §.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā darbības vārdu konjugēšanā vērojamas paralēlformas, kas veidojušās valodas vēsturiskās attīstības gaitā un turpina veidoties arī pašreizējā latviešu valodā (plašāk sk. Paegle 2006). Valodas lietotājiem jaucot vienu un to pašu darbības vārdu locīšanu gan konjugācijās, gan konjugāciju grupās, rodas jauktās jeb heteroklītiskās paradigmas – it īpaši runātā valodā, dažkārt arī rakstu valodā; izloksnēs konjugēšanas paralēlformu un jaukto paradigmu ir vēl vairāk.

1236. §.

Visbiežāk jauktās darbības vārdu paradigmas sastopamas vienkāršajā tagadnē, retāk – pagātnē (sk. Kalme, Smiltiece 2001: 216, 217; Guļevska et al. 2002: 154–156; Paegle 2003: 111–113). Tomēr valodas praksē ieteicams no darbības vārdu jauktajām paradigmām vairīties, izvēloties un lietojot vienu no iespējamiem konjugēšanas variantiem.

1237. §.

Pirmajā konjugācijā vienkāršajā tagadnē iespējamas paralēlformas darbības vārdiem *skriet* (*skrienu* un *skreju*), *aut* (*auju* un *aunu*), *gulties* (*gulstos* un *guļos*), *sēsties* (*sēstos* un *sēžos*). Vienkāršajā pagātnē paralēlformas sastopamas darbības vārdiem *gulties* (*gulās* un *gūlās*), *plest* (*pleta* un *plēta*).

1238. §.

Trešajā konjugācijā vienkāršajā tagadnē paralēlformas iespējamas darbības vārdiem *sēdēt* (*sēžu* un *sēdu*), *gulēt* (*guļu* un *gulu*) un *kaitēt* (*kaišu* un *kaitu*).

1239. §.

Visplašākais paralēlisms vērojams otrās un trešās konjugācijas darbības vārdu lietojumā, daļai otrās konjugācijas darbības vārdu pakāpeniski pārejot trešajā konjugācijā. Šī parādība latviešu valodā fiksēta jau kopš 18. gadsimta (Endzelīns, Mīlenbahs 1907: 81; sk. arī Endzelīns 1981: 501 un Paegle 2006), tā nav noslēgusies arī mūsdienu latviešu valodā (MLLVG 1959: 679, 680; Kalme, Smiltnece 2001: 216, 217; Paegle 2001: 111–113). Daudzi agrākie otrās konjugācijas darbības vārdi vienkāršajā tagadnē mūsdienu valodā tiek lietoti galvenokārt kā trešās konjugācijas darbības vārdi – *zvanīt* (*zvanu*, *zvani*, *zvana*, senāk *zvanīju*, *zvanī*, *zvanī*), *postīt* (*postu*, *posti*, *posta*, senāk *postīju*, *postī*, *postī*), *pelnīt* (*pelnu*, *pelni*, *pelna*, senāk *pelnīju*, *pelnī*, *pelnī*), *sirdīties* (*sirdos*, *sirdies*, *sirdās*, senāk *sirdījos*, *sirdījies*, *sirdījas*), *vingrināties* (*vingrinos*, *vingrinies*, *vingrinās*, senāk *vingrinājos*, *vingrinājies*, *vingrinājas*), *aicināt* (*aicinu*, *aicini*, *aicina*, senāk *aicināju*, *aicinā*, *aicinā*), *audzināt* (*audzinu*, *audzini*, *audzina*, senāk *audzināju*, *audzinā*, *audzinā*), *cerēt* (*ceru*, *ceri*, *cer*, senāk *cerēju*, *cerē*, *cerē*), *mīlēt* (*mīlu*, *mīli*, *mīl*, senāk *mīlēju*, *mīlē*, *mīlē*), *precēties* (*precos*, *precies*, *precas*, senāk *precējos*, *precējies*, *precējas*) u. c. (sk. arī LVPPV 1995).

Darbības vārdi *apbedīt*, *bažīties*, *dzirkstīt*, *kristīt*, *medīt*, *mežģīt*, *pestīt*, *režģīt*, *sunīt*, *vēdīt*, *vilnīt*, *tusnīt*, *zeltīt*, *zibsnīt* tagadnē lietojami pēc otrās konjugācijas parauga (*medīju*, *medī*, *medī*, *medījam*, *medījat*, *medī*; *zeltīju*, *zeltī*, *zeltī*, *zeltījam*, *zeltījat*, *zeltī* u. c.) (sk. arī LVPPV 1995).

Darbības vārdi *svētīt*, *vētīt*, *vēstīt*, *pētīt*, *mērīt*, *cienīt*, *veltīt*, *šķirstīt*, *vēlēt*, *balēt*, *bālēt*, *rūsēt*, *pelēt*, *sargāt* tagadnē lietojami gan pēc otrās, gan pēc trešās konjugācijas parauga, tagadnes formās izvairoties no jauktajām paradigmām (*svētīju* un *svētu*, *vētīju* un *vētu*, *vēstīju* un *vēstu*, *pētīju* un *pētu*, *mērīju* un *mēru*, *cienīju* un *cienu*, *veltīju* un *veltu*, *šķirstīju* un *šķirstu*, *vēlēju* un *vēlu*, *balēju* un *balu*, *bālēju* un *bālu*, *rūsēju* un *rūsu*, *pēlēju* un *pelu*) (sk. arī LVPPV 1995).

1240. §.

Dz. Paegle, 2006. gadā aptaujājot 156 respondentus par 30 piedēkļverbu konjugācijas lietojumu (piem., *bālēt*, *cienīt*, *mērīt*, *pelēt*, *pelnīt*, *perēt*, *pētīt*, *sargāt*, *sālīt*, *veltīt*, *vēstīt*), norāda, ka respondentu atbildēs vērojamas jauktas otrās un trešās konjugācijas paradigmas, turpinoties otrās konjugācijas formu sarukšanai. Piem., darbības vārdi *cienīt*, *mērīt*, *pelnīt*, *pētīt*, *sālīt*, *veltīt*, *vēstīt* atbildēs biežāk lietoti kā trešās konjugācijas darbības vārdi. Neliela respondentu daļa arī darbības vārdiem *zeltīt*, *zibsnīt*, *vilnīt* lietojuši trešās konjugācijas formas. Savukārt darbības vārdi *perēt*, *sargāt*, *dēstīt*, *izbrīnīt* biežāk atbildēs konstatēti otrās konjugācijas formās (plašāk sk. Paegle 2006). Tātad Dz. Paegles pētījums apstiprina, ka otrās un trešās konjugācijas darbības vārdu savstarpēja pāreja un formu lietojuma svārstības joprojām latviešu valodā turpinās.

6.4. Darbības vārda formu paraugi personās, laikos un kārtās

6.4.1. Regulāro resp. kārtno darbības vārdu formas

6.4.1.1. Neatgriezeniskie darbības vārdi

1241. §.

Paraugam visās izteiksmju un laika formās darāmajā un ciešamajā kārtā doti visu konjugāciju un grupu neatgriezeniskie darbības vārdi – pirmās konjugācijas pirmā grupa *nest*, otrā grupa *glābt*, trešā grupa *rāt*, otrā konjugācija *slavēt*, trešās konjugācijas pirmā grupa *mācīt*, otrā grupa *mīlēt*.

ĪSTENĪBAS IZTEIKSME				
PERSONA	DARĀMĀ KĀRTA		CIEŠAMĀ KĀRTA	
	VIENKĀRŠĀ TAGADNE			
	VIENSKAITLIS	DAUDZSKAITLIS	VIENSKAITLIS	DAUDZSKAITLIS
1.	<i>nesu, glābju, rāju, slavēju, mācu, mīlu</i>	<i>nesam, glābjam, rājam, slavējam, mācām, mīlam</i>	<i>tieku nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tiekam nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
2.	<i>nes, glāb, rāj, slavē, māci, mīli</i>	<i>nesat, glābjat, rājat, slavējat, mācāt, mīlat</i>	<i>tiec nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tiekat nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
3.	<i>nes, glābj, rāj, slavē, māca, mīl</i>	<i>nes, glābj, rāj, slavē, māca, mīl</i>	<i>tiek nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tiek nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
VIENKĀRŠĀ PAGĀTNE				
1.	<i>nesu, glābu, rāju, slavēju, mācīju, mīlēju</i>	<i>nesām, glābām, rājām, slavējām, mācījām, mīlējām</i>	<i>tiku nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tikām nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
2.	<i>nesi, glābi, rāji, slavēji, mācīji, mīlēji</i>	<i>nesāt, glābāt, rājāt, slavējāt, mācījāt, mīlējāt</i>	<i>tiki nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tikāt nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
3.	<i>nesa, glāba, rāja, slavēja, mācīja, mīlēja</i>	<i>nesa, glāba, rāja, slavēja, mācīja, mīlēja</i>	<i>tika nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tika nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>

VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE				
1.	<i>nesīšu, glābšu, rāšu, slavēšu, mācīšu, mīlēšu</i>	<i>nesīsim, glābsim, rāsīm, slavēsīm, mācīsim, mīlēsim</i>	<i>tikšu nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tiksim nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
2.	<i>nesīsi, glābsi, rāsi, slavēsi, mācīsi, mīlēsi</i>	<i>nesīsīt // -iet, glābsīt // -iet, rāsīt // -iet, slavēsīt // -iet, mācīsīt // -iet, mīlēsit // -iet</i>	<i>tiksi nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tiksīt // -iet, nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
3.	<i>nesīs, glābs, rās, slavēs, mācīs, mīlēš</i>	<i>nesīs, glābs, rās, slavēs, mācīs, mīlēš</i>	<i>tiks nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tiks nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
SALIKTĀ TAGADNE				
1.	<i>esmu nesis (-usi), glābis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>esam nesuši (-as), glābuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>esmu nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>esam nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
2.	<i>esi nesis (-usi), glābis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>esat nesuši (-as), glābuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>esi nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>esat nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
3.	<i>ir nesis (-usi), glābis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>ir nesuši (-as), glābuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>ir nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>ir nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
SALIKTĀ PAGĀTNE				
1.	<i>biju nesis (-usi), glābis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>bijām nesuši (-as), glābuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>biju nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>bijām nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
2.	<i>biji nesis (-usi), glābis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>bijāt nesuši (-as), glābuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>biji nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>bijāt nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>

3.	<i>bija nesis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>bija nesuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>bija nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>bija nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
SALIKTĀ NĀKOTNE				
1.	<i>būšu nesis (-usi), glābis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>būsim nesuši (-as), glābuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>būšu nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>būsim nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
2.	<i>būsi nesis (-usi), glābis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>būsit // -iet nesuši (-as), glābuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>būsi nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>būsit nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
3.	<i>būsi nesis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>būs nesuši (-as), glābuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>būs nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>būs nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
ATSTĀSTĪJUMA IZTEIKSME				
VIENKĀRŠĀ TAGADNE				
1., 2., 3.	<i>nesot, glābjot, rājoj, slavējot, mācot, mīlot</i>		<i>tiekot nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tiekot nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE				
1., 2., 3.	<i>nesīšot, glābšot, rāšot, slavēšot, mācīšot, mīlēšot</i>		<i>tikšot nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tikšot nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
SALIKTĀ TAGADNE				
1., 2., 3.	<i>esot nesis (-usi), glābis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>esot nesuši (-as), glābuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>esot nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>esot nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>

SALIKTĀ NĀKOTNE				
1., 2., 3.	<i>būšot nesis (-usi), glābis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>būšot nesuši (-as), glābuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>būšot nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>būšot nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
VĒLĒJUMA IZTEIKSME				
VIENKĀRŠĀ TAGADNE				
1., 2., 3.	<i>nestu, glābtu, rātu, slavētu, mācītu, mīlētu</i>		<i>tiktu nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>tiktu nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
SALIKTĀ TAGADNE				
1., 2., 3.	<i>būtu nesis (-usi), glābis (-usi), rājis (-usi), slavējis (-usi), mācījis (-usi), mīlējis (-usi)</i>	<i>būtu nesuši (-as), glābuši (-as), rājuši (-as), slavējuši (-as), mācījuši (-as), mīlējuši (-as)</i>	<i>būtu nests (-a), glābts (-a), rāts (-a), slavēts (-a), mācīts (-a), mīlēts (-a)</i>	<i>būtu nesti (-as), glābti (-as), rāti (-as), slavēti (-as), mācīti (-as), mīlēti (-as)</i>
VAJADZĪBAS IZTEIKSME				
VIENKĀRŠĀ TAGADNE				
1., 2., 3.	<i>ir jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jāmāca, jāmīl</i>	<i>ir jātiek nestam (-ai), glābtam (-ai), rātām (-ai), slavētām (-ai), mācītām (-ai), mīlētām (-ai)</i>	<i>ir jātiek nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>	
VIENKĀRŠĀ PAGĀTNE				
1., 2., 3.	<i>bija jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jāmāca, jāmīl</i>	<i>bija jātiek nestam (-ai), glābtam (-ai), rātām (-ai), slavētām (-ai), mācītām (-ai), mīlētām (-ai)</i>	<i>bija jātiek nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>	
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE				
1., 2., 3.	<i>būs jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jāmāca, jāmīl</i>	<i>būs jātiek nestam (-ai), glābtam (-ai), rātām (-ai), slavētām (-ai), mācītām (-ai), mīlētām (-ai)</i>	<i>būs jātiek nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>	

SALIKTĀ TAGADNE			
1., 2., 3.	<i>ir bijis jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jāmāca, jāmīl</i>	<i>ir jābūt nestam (-ai), glābtam (-ai), rātam (-ai), slavētam (-ai), mācītam (-ai), mīlētam (-ai)</i>	<i>ir jābūt nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>
SALIKTĀ PAGĀTNE			
1., 2., 3.	<i>bija bijis jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jāmāca, jāmīl</i>	<i>bija jābūt nestam (-ai), glābtam (-ai), rātam (-ai), slavētam (-ai), mācītam (-ai), mīlētam (-ai)</i>	<i>bija jābūt nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>
SALIKTĀ NĀKOTNE			
1., 2., 3.	<i>būs bijis jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jāmāca, jāmīl</i>	<i>būs jābūt nestam (-ai), glābtam (-ai), rātam (-ai), slavētam (-ai), mācītam (-ai), mīlētam (-ai)</i>	<i>būs jābūt nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>
VAJADZĪBAS IZTEIKSMES ATSTĀSTĪJUMA PAVEIDS			
VIENKĀRŠĀ TAGADNE			
1., 2., 3.	<i>esot jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jāmāca, jāmīl</i>	<i>esot jātiek nestam (-ai), glābtam (-ai), rātam (-ai), slavētam (-ai), mācītam (-ai), mīlētam (-ai)</i>	<i>esot jātiek nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE			
1., 2., 3.	<i>būšot jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jāmāca, jāmīl</i>	<i>būšot jātiek nestam (-ai), glābtam (-ai), rātam (-ai), slavētam (-ai), mācītam (-ai), mīlētam (-ai)</i>	<i>būšot jātiek nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>
SALIKTĀ TAGADNE			
1., 2., 3.	<i>esot bijis jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jāmāca, jāmīl</i>	<i>esot jābūt nestam (-ai), glābtam (-ai), rātam (-ai), slavētam (-ai), mācītam (-ai), mīlētam (-ai)</i>	<i>esot jābūt nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>

SALIKTĀ NĀKOTNE				
1., 2., 3.	<i>būšot bijis jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jā māca, jā mīl</i>	<i>būšot jābūt nestam (-ai), glābtam (-ai), rātam (-ai), slavētam (-ai), mācītam (-ai), mīlētam (-ai)</i>	<i>būšot jābūt nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>	
VAJADZĪBAS IZTEIKSMES VĒLĒJUMA PAVEIDS				
VIENKĀRŠĀ TAGADNE				
1., 2., 3.	<i>būtu jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jā māca, jā mīl</i>	<i>būtu jātiek nestam (-ai), glābtam (-ai), rātam (-ai), slavētam (-ai), mācītam (-ai), mīlētam (-ai)</i>	<i>būtu jātiek nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>	
SALIKTĀ TAGADNE				
1., 2., 3.	<i>būtu bijis jānes, jāglābj, jārāj, jāslavē, jā māca, jā mīl</i>	<i>būtu jābūt nestam (-ai), glābtam (-ai), rātam (-ai), slavētam (-ai), mācītam (-ai), mīlētam (-ai)</i>	<i>būtu jābūt nestiem (-ām), glābtiem (-ām), rātiem (-ām), slavētiem (-ām), mācītiem (-ām), mīlētiem (-ām)</i>	
PAVĒLES IZTEIKSME				
1.	—	<i>nesīsim! glābsim! rāsīsim! slavēsīsim! mācīsīsim! mīlēsim!</i>	—	—
2.	<i>nes! glāb! rāj! slavē! māci! mīli!</i>	<i>nesiet! glābiet! rājiet! slavējiet! māciet! mīliet!</i>	<i>esi nests (-a)! glābts (-a)! rāts (-a)! slavēts (-a)! mācīts (-a)! mīlēts (-a)!</i>	<i>esiet nesti (-as)! glābti (-as)! rāti (-as)! slavēti (-as)! mācīti (-as)! mīlēti (-as)!</i>
3.	<i>lai nes! lai glābj! lai rāj! lai slavē! lai māca! lai mīl!</i>	<i>lai nes! lai glābj! lai rāj! lai slavē! lai māca! lai mīl!</i>	<i>lai tiek nests (-a)! glābts (-a)! rāts (-a)! slavēts (-a)! mācīts (-a)! mīlēts (-a)! // lai ir nests (-a)! glābts (-a)! rāts (-a)! slavēts (-a)! mācīts (-a)! mīlēts (-a)!</i>	<i>lai tiek nesti (-as)! glābti (-as)! rāti (-as)! slavēti (-as)! mācīti (-as)! mīlēti (-as)! // lai ir nesti (-as)! glābti (-as)! rāti (-as)! slavēti (-as)! mācīti (-as)! mīlēti (-as)!</i>

6.4.1.2. Atgriezeniskie darbības vārdi

1242. §.

Paraugam visās izteiksmju un laika formās doti visu triju konjugāciju un grupu atgriezeniskie darbības vārdi – pirmās konjugācijas pirmā grupa *smieties*, otrā grupa *glābties*, trešā grupa *rāties*, otrā konjugācija *runāties*, trešās konjugācijas pirmā grupa *mācīties*, otrā grupa *turēties*.

ĪSTENĪBAS IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
PERSONA	VIENSKAITLIS	DAUDZSKAITLIS
1.	<i>smejos, glābjos, rājos, runājos, mācos, turos</i>	<i>smejamies, glābjamies, rājamies, runājamies, mācāmies, turamies</i>
2.	<i>smejies, glābies, rājies, runājies, mācies, turies</i>	<i>smejaties, glābjaties, rājaties, runājaties, mācāties, turaties</i>
3.	<i>smejas, glābjas, rājas, runājas, mācās, turas</i>	<i>smejas, glābjas, rājas, runājas, mācās, turas</i>
VIENKĀRŠĀ PAGĀTNE		
1.	<i>smējos, glābos, rājos, runājos, mācījos, turējos</i>	<i>smējāmieš, glābāmieš, rājāmieš, runājāmieš, mācījāmieš, turējāmieš</i>
2.	<i>smējies, glābies, rājies, runājies, mācījies, turējies</i>	<i>smējāties, glābāties, rājāties, runājāties, mācījāties, turējāties</i>
3.	<i>smējās, glābās, rājās, runājās, mācījās, turējās</i>	<i>smējās, glābās, rājās, runājās, mācījās, turējās</i>
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
1.	<i>smiešos, glābšos, rāšos, runāšos, mācīšos, turēšos</i>	<i>smiesimies, glābsimies, rāsimies, runāsimies, mācīsimies, turēsimes</i>
2.	<i>smiesies, glābsies, rāsies, runāsies, mācīsies, turēsies</i>	<i>smiesīties // -ieties, glābsīties // -ieties, rāsīties // -ieties, runāsīties // -ieties, mācīsīties // -ieties, turēsīties // -ieties</i>
3.	<i>smiesies, glābsies, rāsies, runāsies, mācīsies, turēsies</i>	<i>smiesies, glābsies, rāsies, runāsies, mācīsies, turēsies</i>
SALIKTĀ TAGADNE		
1.	<i>esmu smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>esam smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>
2.	<i>esi smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>esat smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>
3.	<i>ir smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>ir smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>
SALIKTĀ PAGĀTNE		
1.	<i>biju smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>bijām smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>
2.	<i>biji smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>bijāt smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>

3.	<i>bija smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>bija smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>
SALIKTĀ NĀKOTNE		
1.	<i>būšu smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>būsim smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>
2.	<i>būsi smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>būsit // -iet smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>
3.	<i>būs smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>būs smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>
ATSTĀSTĪJUMA IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>smejoties, glābjoties, rājoties, runājoties, mācoties, turoties</i>	
SALIKTĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>esot smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>esot smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>smiešoties, glābšoties, rāšoties, runāšoties, mācīšoties, turēšoties</i>	
SALIKTĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>būšot smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>būšot smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>
VĒLĒJUMA IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>smietos, glābtos, runātos, mācītos, turētos</i>	
SALIKTĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>būtu smējies (-usies), glābies (-usies), rājies (-usies), runājies (-usies), mācījies (-usies), turējies (-usies)</i>	<i>būtu smējušies (-ušās), glābušies (-ušās), rājušies (-ušās), runājušies (-ušās), mācījušies (-ušās), turējušies (-ušās)</i>
VAJADZĪBAS IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>ir jāsmejas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmacās, jāturas</i>	
VIENKĀRŠĀ PAGĀTNE		
1., 2., 3.	<i>bija jāsmejas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmacās, jāturas</i>	

VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>būs jāsmējas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmācās, jāturas</i>	
SALIKTĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>ir bijis jāsmējas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmācās, jāturas</i>	
SALIKTĀ PAGĀTNE		
1., 2., 3.	<i>bija bijis jāsmējas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmācās, jāturas</i>	
SALIKTĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>būs bijis jāsmējas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmācās, jāturas</i>	
VAJADZĪBAS IZTEIKSMES ATSTĀSTĪJUMA PAVEIDS		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>esot jāsmējas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmācās, jāturas</i>	
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>būšot jāsmējas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmācās, jāturas</i>	
SALIKTĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>esot bijis jāsmējas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmācās, jāturas</i>	
SALIKTĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>būšot bijis jāsmējas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmācās, jāturas</i>	
VAJADZĪBAS IZTEIKSMES VĒLĒJUMA PAVEIDS		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>būtu jāsmējas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmācās, jāturas</i>	
SALIKTĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>būtu bijis jāsmējas, jāglābjas, jārājas, jārunājas, jāmācās, jāturas</i>	
PAVĒLES IZTEIKSME		
1.	—	<i>smiesimies! glābsimies! rāsīsimies! runāsimies! mācīsimies! turēsimies!</i>
2.	<i>smējies! glābies! rājies! runājies! mācies! turies!</i>	<i>smējieties! glābieties! rājieties! runājieties! mācieties! turieties!</i>
3.	<i>lai smējas! lai glābjas! lai rājas! lai runājas! lai mācās! lai turas!</i>	<i>lai smējas! lai glābjas! lai rājas! lai runājas! lai mācās! lai turas!</i>

6.4.2. Neregulāro resp. nekārtno darbības vārdu formas

6.4.2.1. Darāmās kārtas formas

Tabulā dotas nekārtno darbības vārdu *būt, nebūt, dot, iet, doties, pāieties* visu izteiksmju, laika un kārtas formas.

ĪSTENĪBAS IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
PERSONA	VIENSKAITLIS	DAUDZSKAITLIS
1.	<i>esmu, neesmu, dodu, eju, dodos, paejos</i>	<i>esam, neesam, dodam, ejam, dodamies, paejamies</i>

2.	<i>esi, neesi, dod, ej, dodies, paejies</i>	<i>esat, neesat, dodat, ejat, dodaties, paejaties</i>
3.	<i>ir, nav, dod, iet, dodas, paietas</i>	<i>ir, nav, dod, iet, dodas, paietas</i>
VIENKĀRŠĀ PAGĀTNE		
1.	<i>biju, nebiju, devu, gāju, devos, pagājos</i>	<i>bijām, nebijām, devām, gājām, devāmiem, pagājāmiem</i>
2.	<i>biji, nebiji, devi, gāji, devies, pagājies</i>	<i>bijāt, nebijāt, devāt, gājāt, devātiem, pagājātiem</i>
3.	<i>bija, nebija, deva, gāja, devās, pagājās</i>	<i>bija, nebija, deva, gāja, devās, pagājās</i>
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
1.	<i>būšu, nebūšu, došu, iešu, došos, paiešos</i>	<i>būsim, nebūsim, dosim, iesim, dosimies, paiesimies</i>
2.	<i>būsi, nebūsi, dosi, iesi, dosies, paiesies</i>	<i>būsit // -iet, nebūsit // -iet, dosit // -iet, iesit // -iet, dosities // -ieties, paiesities // -ieties</i>
3.	<i>būs, nebūs, dos, ies, dosies, paiesies</i>	<i>būs, nebūs, dos, ies, dosies, paiesies</i>
SALIKTĀ TAGADNE		
1.	<i>esmu bijis (-usi), neesmu bijis (-usi), esmu devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>esam bijuši (-ušas), neesam bijuši (-ušas), esam devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušie (-ušās), pagājušie (-ušās)</i>
2.	<i>esi bijis (-usi), neesi bijis (-usi), esi devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>esat bijuši (-ušas), neesat bijuši (-ušas), esat devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušie (-ušās), pagājušie (-ušās)</i>
3.	<i>ir bijis (-usi), nav bijis (-usi), ir devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>ir bijuši (-ušas), nav bijuši (-ušas), ir devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušie (-ušās), pagājušie (-ušās)</i>
SALIKTĀ PAGĀTNE		
1.	<i>biju bijis (-usi), nebiju bijis (-usi), biju devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>bijām bijuši (-ušas), nebijām bijuši (-ušas), bijām devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušie (-ušās), pagājušie (-ušās)</i>
2.	<i>biji bijis (-usi), nebiji bijis (-usi), biji devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>bijāt bijuši (-ušas), nebijāt bijuši (-ušas), bijāt devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušie (-ušās), pagājušie (-ušās)</i>
3.	<i>bija bijis (-usi), nebija bijis (-usi), bija devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>bija bijuši (-ušas), nebija bijuši (-ušas), bija devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušie (-ušās), pagājušie (-ušās)</i>
SALIKTĀ NĀKOTNE		
1.	<i>būšu bijis (-usi), nebūšu bijis (-usi), būšu devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>būsim bijuši (-ušas), nebūsim bijuši (-ušas), būsim devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušie (-ušās), pagājušie (-ušās)</i>
2.	<i>būsi bijis (-usi), nebūsi bijis (-usi), būsi devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>būsit // -iet bijuši (-ušas), nebūsit // -iet bijuši (-ušas), būsit // -iet devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušie (-ušās), pagājušie (-ušās)</i>

3.	<i>būs bijis (-usi), nebūs bijis (-usi), būs devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>būs bijuši (-ušas), nebūs bijuši (-ušas), būs devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušies (-ušās), pagājušies (-ušās)</i>
ATSTĀSTĪJUMA IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>esot, neesot, dodot, ejot, dodoties, paejoties</i>	
SALIKTĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>esot bijis (-usi), neesot bijis (-usi), esot devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>esot bijuši (-ušas), neesot bijuši (-ušas), esot devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušies (-ušās), pagājušies (-ušās)</i>
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>būšot, nebūšot, došot, iešot, došoties, paiešoties</i>	
SALIKTĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>būšot bijis (-usi), nebūšot bijis (-usi), būšot devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>būšot bijuši (-ušas), nebūšot bijuši (-ušas), būšot devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušies (-ušās), pagājušies (-ušās)</i>
VĒLĒJUMA IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>būtu, nebūtu, dotu, ietu, dotos, paietos</i>	
SALIKTĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>būtu bijis (-usi), nebūtu bijis (-usi), būtu devis (-usi), gājis (-usi), devies (-usies), pagājies (-usies)</i>	<i>būtu bijuši (-ušas), nebūtu bijuši (-ušas), būtu devuši (-ušas), gājuši (-ušas), devušies (-ušās), pagājušies (-ušās)</i>
VAJADZĪBAS IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>ir jābūt, nav jābūt, ir jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	
VIENKĀRŠĀ PAGĀTNE		
1., 2., 3.	<i>bija jābūt, nebija jābūt, bija jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>būs jābūt, nebūs jābūt, būs jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	
SALIKTĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>ir bijis jābūt, nav bijis jābūt, ir bijis jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	
SALIKTĀ PAGĀTNE		
1., 2., 3.	<i>bija bijis jābūt, nebija bijis jābūt, bija bijis jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	
SALIKTĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>būs bijis jābūt, nebūs bijis jābūt, būs bijis jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	
VAJADZĪBAS IZTEIKSMES ATSTĀSTĪJUMA PAVEIDS		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>esot jābūt, neesot jābūt, esot jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	

VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>būšot jābūt, nebūšot jābūt, būšot jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	
SALIKTĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>esot bijis jābūt, neesot bijis jābūt, esot bijis jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	
SALIKTĀ NĀKOTNE		
1., 2., 3.	<i>būšot bijis jābūt, nebūšot bijis jābūt, būšot bijis jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	
VAJADZĪBAS IZTEIKSMES VĒLĒJUMA PAVEIDS		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>būtu jābūt, nebūtu jābūt, būtu jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	
SALIKTĀ TAGADNE		
1., 2., 3.	<i>būtu bijis jābūt, nebūtu bijis jābūt, būtu bijis jādod, jāiet, jādodas, jāpaietas</i>	
PAVĒLES IZTEIKSME		
1.	—	<i>būsim! nebūsim! dosim! iesim! dosimies! paiesimies!</i>
2.	<i>esi! neesi! dod! ej! dodies! paejies!</i>	<i>esiet! neesiet! dodiet! ejiet! dodieties! paejieties!</i>
3.	<i>lai ir! lai nav! lai dod! lai iet! lai dodas! lai paietas!</i>	<i>lai ir! lai nav! lai dod! lai iet! lai dodas! lai paietas!</i>

6.4.2.2. Ciešamās kārtas formas

1244. §.

Nekārtno darbības vārdu ciešamās kārtas formas neveido pilnu laika, izteiksmju un personas formu sistēmu – visas iespējamās ciešamās kārtas formas sastopamas tikai darbības vārdam *dot*. *Iet* un *būt* ir vairākas ciešamās kārtas vienskaitļa formas īstenības, atstāstījuma un vēlējuma izteiksmē, taču šos darbības vārdus parasti nelieto daudzskaitlī, kā arī ciešamās kārtas vajadzības un pavēles izteiksmes formās.

1245. §.

Nebūt latviešu valodā nelieto ciešamās kārtas formās, *būt* noliegums tiek izteikts ar palīgdarbības vārda *nebūt* finītas un *būt* ciešamās kārtas pagātnes divdabja savienojumu, piem., *nav būts, nebija būts, nebūs būts*.

ĪSTENĪBAS IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
PERSONA	VIENSKAITLIS	DAUDZSKAITLIS
3.	<i>tiek iets, tiek dots (-a)</i>	<i>tiek doti (-as)</i>
VIENKĀRŠĀ PAGĀTNE		
3.	<i>tika būts, tika iets, dots (-a)</i>	<i>tika doti (-as)</i>
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
3.	<i>tiks iets, tiks dots (-a)</i>	<i>tiks doti (-as)</i>
SALIKTĀ TAGADNE		
3.	<i>ir būts, ir iets, dots (-a)</i>	<i>ir doti (-as)</i>

SALIKTĀ PAGĀTNE		
3.	<i>bija būts, bija iets, dots (-a)</i>	<i>bija doti (-as)</i>
SALIKTĀ NĀKOTNE		
3.	<i>būs būts, būs iets, dots (-a)</i>	<i>būs doti (-as)</i>
ATSTĀSTĪJUMA IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
3.	<i>tiekot iets, dots (-a)</i>	<i>tiekot doti (-as)</i>
SALIKTĀ TAGADNE		
3.	<i>esot būts, esot iets, dots (-a)</i>	<i>esot doti (-as)</i>
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
3.	<i>tikšot iets, dots (-a)</i>	<i>tikšot doti (-as)</i>
SALIKTĀ NĀKOTNE		
3.	<i>būšot dots (-a)</i>	<i>būšot doti (-as)</i>
VĒLĒJUMA IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
3.	<i>tiktu iets, dots (-a)</i>	<i>tiktu doti (-as)</i>
SALIKTĀ TAGADNE		
3.	<i>būtu iets, dots (-a)</i>	<i>būtu doti (-as)</i>
VAJADZĪBAS IZTEIKSME		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
3.	<i>ir jātiek dotam (-ai)</i>	<i>ir jātiek dotiem (-ām)</i>
VIENKĀRŠĀ PAGĀTNE		
3.	<i>bija jātiek dotam (-ai)</i>	<i>bija jātiek dotiem (-ām)</i>
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
3.	<i>būs jātiek dotam (-ai)</i>	<i>būs jātiek dotiem (-ām)</i>
SALIKTĀ TAGADNE		
3.	<i>ir jābūt dotam (-ai)</i>	<i>ir jābūt dotiem (-ām)</i>
SALIKTĀ PAGĀTNE		
3.	<i>bija jābūt dotam (-ai)</i>	<i>bija jābūt dotiem (-ām)</i>
SALIKTĀ NĀKOTNE		
3.	<i>būs jābūt dotam (-ai)</i>	<i>būs jābūt dotiem (-ām)</i>
VAJADZĪBAS IZTEIKSMES ATSTĀSTĪJUMA PAVEIDS		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
3.	<i>esot jātiek dotam (-ai)</i>	<i>esot jātiek dotiem (-ām)</i>
VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE		
3.	<i>būšot jātiek dotam (-ai)</i>	<i>būšot jātiek dotiem (-ām)</i>
SALIKTĀ TAGADNE		
3.	<i>esot jābūt dotam (-ai)</i>	<i>esot jābūt dotiem (-ām)</i>

SALIKTĀ NĀKOTNE		
3.	<i>būšot jābūt dotam (-ai)</i>	<i>būšot jābūt dotiem (-ām)</i>
VAJADZĪBAS IZTEIKSMES VĒLĒJUMA PAVEIDS		
VIENKĀRŠĀ TAGADNE		
3.	<i>būtu jātiek dotam (-ai)</i>	<i>būtu jātiek dotiem (-ām)</i>
SALIKTĀ TAGADNE		
3.	<i>būtu jābūt dotam (-ai)</i>	<i>būtu jābūt dotiem (-ām)</i>
PAVĒLES IZTEIKSME		
3.	<i>lai tiek dots (-a)! // lai ir dots (-a)!</i>	<i>lai tiek doti (-as)! // lai ir doti (-as)!</i>

6.5. Divdabis (participis)

6.5.1. Divdabju vispārīgs raksturojums

1246. §.

Latviešu valodniecībā divdabji tradicionāli tiek uzskatīti par darbības vārdu formām (Endzelīns 1951; MLLVG 1959: 632–634). Taču jau to nosaukums „divdabji” apliecina faktu, ka divdabjiem piemīt ne tikai darbības vārdu, bet arī citu vārdšķiru – īpašības vārdu vai apstākļa vārdu – pazīmes. Ņemot vērā divdabju sarežģīto un savdabīgo raksturu, to semantiski gramatisko patstāvīgumu, divdabji atzīstami kā par darbības vārdu morfoloģiskām formām, tā arī noteiktā semantiski funkcionālajā izmantojumā tie uzskatāmi par vārdiem, kas ir attālinājušies no darbības vārdu gramatiskās sistēmas un tuvinās citām vārdšķirām vai robežojas ar tām.

1247. §.

Atkarībā no darbības vārda saknes vai celma semantikas un formveidošanā izmantotā piedēkļa divdabim var piemist aktīva vai pasīva nozīme. Divdabji, kuri veidoti ar izskaņām *-ošs, -oša, -usi, -usies* vai galotnēm *-is, -ies* un kurus dēvē par darāmās kārtas divdabjiem, vai nu

- saistās ar darītāja formā izteiktu darbības subjektu (*rozes ir izplaukušas, ziedpumpuri ir piebrieduši, meitene ir uzrakstījusi vēstuli*), vai
- apzīmē lietvārdu, kurš ir pazīmes veidā izteiktās darbības semantiskais subjekts: *izplaukušas rozes* ← *rozes izplauka, piebrieduši ziedpumpuri* ← *ziedpumpuri piebrieda, augošs bērns* ← *bērns aug, krītošas sniegpārslas* ← *sniegpārslas krīt, zūdošas skaņas* ← *skaņas zūd* u. tml.

Aktīvie divdabji pilnībā vai daļēji ir saglabājuši darāmās kārtas nozīmi. Taču latviešu valodā ir darbības vārdi, kuri kārtas kategorijas aspektā ir vairāk vai mazāk indifērenti. Šādi darbības vārdi atkarībā no savas nozīmes un konteksta, būdami darāmās kārtas, arī aktīvo divdabju formā, vai nu apzīmē procesu, norisi, kas izpaužas kā pasivitāte, piem., *meitene klusē* – *klusējoša meitene*, vai saistās ar neaktīvu gramatisko subjektu, kurš semantiski uzskatāms par norises izjutēju: *mašīna noputēja* – *mašīna ir noputējusi, noputējusi mašīna; ceļi piesniga* – *ceļi ir piesniguši, piesnigušie ceļi; ezmala apauga (ar) priedēm* – *ezmala ir apaugusi (ar) priedēm, (ar) priedēm apaugusi ezmala* u. tml.

Reālija, ko nosauc vārds darītāja gramatiskajā formā, faktiski ir neaktīva arī tādos gadījumos kā *saule aust (lec)* – *austoša saule, mēness dilst* – *dilstošs mēness* (radīts vārds vai izteiksmes veids pēc tā, ko redz ar neapbruņotu aci), *malka žūst* – *žūstoša*

malka. Tātad latviešu valodā ir darbības vārdi, kurus lieto darāmās kārtas morfoloģiskās formās, bet kuriem īsti nepiemīt aktīva nozīme. Šādos gadījumos darbības vārdu kārtai, arī, protams, kārtai divdabju sistēmā ir tikai formāla nozīme.

1248. §.

Pasīva nozīme izpaužas ciešamās kārtas divdabju lietojumā, jo tie vai nu norāda darbību, attiecībā pret kuru teikuma gramatiskais subjekts uztverams kā semantiskais objekts, vai arī apzīmē ar lietvārdu izteiktu objektu, kas nav ar divdabi nosauktās darbības veicējs. Īpaši spilgti tas realizējas pagātnes pasīvā divdabja lietošanā: *atvērt grāmatu – grāmata ir atvērta, atvērtā grāmata; uzcelt māju – māja ir uzcelta, uzceltā māja*.

Pasīva nozīmi ir saglabājuši arī ciešamās kārtas tagadnes divdabji (Endzelīns 1951: 977), lai gan latviešu valodniecības avotos ir norādīts, ka mūsdienu valodā tiem samērā reti vairs ir tīri pasīva nozīme (MLLVG 1959: 645). Lielākajai daļai šo divdabju var piemist vairāk vai mazāk spilgti izteikta pasīva nozīme vai tās nianse: *mēs cienījam lasītājus – lasītāji ir cienījami, cienījamie lasītāji; gaida jaunumus – rīt gaidāmi jaunumi, gaidāmie jaunumi; saudzējam bērņus – bērņi ir saudzējami; (ne)peļ – ideja nav peļama; (ne)redz – priedes ir neredzamas*. Piem.: [...] *netālu, tumsā un pārslu ņirboņā neredzamas, pa brīdim sašalcas tikai priedes*. (R. Ezera)

Pasīva nozīmei ciešamās kārtas tagadnes divdabju lietojumā gan nereti pievienojas citas papildnozīmes, piem., iespējamības vai nepieciešamības nozīme (*ved sienu – man siens vedams, loka kokus – koki ir viegli lokāmi*), līdzekļa nozīme (*aužamie stāvi, lāpāmā adata, ietinamais papīrs*), laika vai vietas nozīme (*veļas mazgājamā diena, uzgaidāmās telpas*) u. c.

Latviešu valodā ir tādi lokāmie divdabji, kuri pēc izveides, proti, savas morfoloģiskās formas, ir ciešamās kārtas divdabji, taču tiem leksiskās nozīmes vai lietošanas, resp., adjektivācijas, dēļ nepiemīt īsta pasīva nozīme: *nosvērts (līdzsvarots) cilvēks*; kaut kas tāds, kas vēl tikai priekšā, resp., „nāk” – *nākamā ziema, nākamajā rītā, nākamais vagon*s u. tml.

Tā kā pasīvie jeb ciešamās kārtas divdabji vērsti uz loģisko jeb semantisko objektu, tie visbiežāk veidoti no pārejošiem darbības vārdiem: *ar zemi – aramā zeme, pazīst cilvēku – pazīstams cilvēks, steidz (ātri paveikt) darbu – steidzams darbs; iekopt dārzu – iekopts dārzs, atvērt logu – atvērts logs, pastiept plaukstu – pastiepta plauksta* u. c. Taču ciešamās kārtas participus dažkārt veido no nepārejošiem darbības vārdiem (Endzelīns 1951: 999; MLLVG 1959: 653): *mājā ejamais laiks, patīkama balss*; sal. arī ar tādām īpašas gramatiskās vai stilistiskās nozīmes konstrukcijām kā *ir gana braukts, skriets; daudz iets, sēdēts, gulēts; nu jau diezgan slinkots; kas ar to būs līdzēts* u. tml.

1249. §.

Dalījumam darāmās un ciešamās kārtas divdabjos latviešu valodā nav tikai formāla vai teorētiska nozīme, jo šāds dalījums izpaužas kā divdabju spēja saistīties ar lietvārdu, kurš apzīmē vai nu pazīmes veidā izteiktās darbības, norises izraisītāju, t. i., semantisko subjektu (*bērņš raud – raudošs bērņš, cilvēks domā – domājošs cilvēks*), vai semantisko jeb loģisko objektu: *adīt jaku – adīta jaka*.

Lokāmie divdabji atšķiras ne vien pēc formālās pazīmes – pēc izmantotā celma un piedēkļa, bet arī pēc izteiktās nozīmes un lietošanas, t. i., atkarībā no tā, vai gramatiskais subjekts ir aktīvs (ir arī semantiskais subjekts) vai pasīvs (ir semantiskais objekts), sal.: *slimība ilgst – ilgstoša slimība, slimība ieilga – ieilgusi slimība; slimību nekas nedziedina – nedziedināma slimība; piedurknes apdila – apdilušas piedurknes; savalkāt veļu – savalkāta veļa* u. c. Piem.: *Katrs bārdas rugājs uz vaigiem, apdilušās piedurknes, savalkātā krādziņa – viss saredzams kā caur palielināmo stiklu*. (R. Ezera)

Formālajām pazīmēm un daļījumam darāmās un ciešamās kārtas divdabjos semantiski neatbilst divdabji, kam vai nu vispār, vai noteiktā kontekstā nevar īsti piemist aktīva resp. pasīva nozīme: *akmens nosūnoja – nosūnojis akmens, daudzi pazīst šo cilvēku – pazīstams cilvēks*, taču: *mēs esam pazīstami* (gramatiskais subjekts *mēs* nav īsti pasīvs).

1250. §.

Tāpat kā darbības vārdam, arī divdabim piemīt laika kategorija, un tas norāda uz pazīmes veidā izteiktu notiekošu vai jau notikušu darbību, sal.: *ziedoša ābele – noziedējusi (pārziedējusi) ābele, plaukstoši ziedi – saplaukuši ziedi, stingstošas rokas – sastingušas rokas, žūstoša malka – malka ir izžuvusi, izžuvusi malka* u. c. Piem.: [...] *lietus murmināja uz jumtiem un koku lapām, savā čurkstošajā valodā runādams ar visu aizmiņgušo radību*. (E. Virza) *Viņa to ieraudzīja jau pa gabalu, tik tikko izgājusi pa vārtiņiem*. (R. Ezera)

Tā kā pagātnes divdabji izteic pabeigtu darbību vai tās rezultātā realizējušos pazīmi, tos parasti veido no priedēkļverbiem: *apdeguši baļķi, apgruzduši ābeļu zari, nokārtām galvām, ejot pa pielijušiem laukiem, zem nogurušiem plakstiņiem* (A. Grīns) u. c. No bezpriedēkļverbiem retumis ir veidoti predikatīvi lietoti ciešamās kārtas pagātnes divdabji, kā arī apzīmētāja funkcijā lietoti darāmās kārtas pagātnes divdabji. Piem.: *Tā jau ir skriets un rauts bez jēgas*. (A. Dziļums) [...] *mēs sākam lēni iet [...] gurušām kājām*. (A. Grīns) Biežāk bezpriedēkļverbs var būt par pamatu tādiem aktīvajiem pagātnes divdabjiem, kas piedalās salikto laika formu veidošanā. Piem.: *Varbūt tāli aizgājušos laikos šajās vietās zarojuši vientuļi ozoli*. (E. Virza) [...] *apgruzdušie ābeļu zari liecināja, ka tos vēl nesen ir skārušas liesmu mēles*. (A. Grīns)

1251. §.

Semantiski divdabju veidošanas iespējas un izmantošana ir saistīta ar motivētājvārda piederību pie pārejošiem vai nepārejošiem, pie tiešajiem vai atgriezeniskajiem darbības vārdiem, kā arī ar priedēkļa esamību vai neesamību. Divdabji parasti nav zaudējuši semantisko sakaru ar darbības vārdu sistēmu un tās kategorijām. Tomēr jāatzīst, ka darbības vārdu semantiku saglabā arī citi deverbālie vārdi – lietvārdi un īpašības vārdi: *smieties – smiešanās; strādāt – strādāšana, strādīgs; censties – cenšanās, centīgs; derēt – derīgs* u. c.

1252. §.

Atkarībā no formu veidošanas un to gramatiskajām nozīmēm divdabji ir iedalāmi lokāmajos un nelokāmajos divdabjos, turklāt pastāv daļēji lokāmais jeb puslokāmais divdabis. Piem., lokāmie divdabji: *Mirkļis mirdzošas skaidrības un nezturami šaubu ledāji*. (G. Repše) *Koki vizmoja spēji uznākušajā sarmā, un sētnieki steidza novākt tikko uzkritušo sniegu*. (V. Rūmnieks, A. Migla); nelokāmie divdabji: *Viss zupas sarkanais virums iešņācas gaidot, bet, apvaldot savu ugunīgo dabu, tas, slēpjot nemieru, paliek katlā*. (L. Muktupāvela) *Paliec mierīgi sēžam!* (M. Zīverts); daļēji lokāmais divdabis: *Sieviete, ko sauc par Lampu, kliegdama meklēja dakteri Štrausu-Strausu*. (G. Repše)

Pēc izmantošanas jeb funkcionālajā aspektā divdabjus iespējams raksturot pēc šādām pazīmēm:

1) izteicēja jeb predikāta funkcijā lietoti divdabji (salikto laiku formas un ciešamās kārtas formas). Piem.: *Pietika viņam uz nedēļu aizbraukt pie krusttēva, un Rīga gluži ielēkusi rudenī!* (V. Rūmnieks, A. Migla) *Acis atkal raso, un, kā tu izberzēsi, ja abas rokas aizņemas*. (I. Indrāne)

2) predikatīva (sastata izteicēja pilnnozīmes daļas) funkcijā izmantoti divdabji. Piem.: *Bet dienas kļuva arvienu karstākas, un arī naktis bija pilnas tveices, un gaiss (bija) smacīgs un spiedošs pašā rīta agrumā. [...] uz brāļa Valtera sejas bija redzamas ļaunā un nāvējošā mēra zīmes.* (A. Grīns)

3) sekundāri predikatīva komponenta (dubultlocekļa vai pavadapstākļa) funkcijā lietoti divdabji. Piem.: *Valters pārrodas pirmais – sasvīdis, sasarcis.* (R. Ezera) *Tak pārāk liels aizkusums ņēma elpu ciet, jau šorīt kartupeļu maišeli pret kalnu stiepjot.* (I. Indrāne)

4) atributīvie jeb apzīmētāja funkcijā lietoti divdabji. Piem.: *Smaržo pēc krītošām lapām, kartupeļu lakstiem, pirmā ledus – smaržo pēc vēla rudens.* (R. Ezera) *Beidzot Beta slienā augšā un šļūkā cauri jau padzisušajai virtuvei uz salto istabu [...] No rīta blīvējās visi iekavētie un aizmirstie darbi kūti un dārzā.* (I. Indrāne)

1253. §.

Spilgti darbības vārdu daba piemīt izteicēja funkcijā lietotiem lokāmiem pagātnes divdabjiem, kuri piedalās darbības vārdu analītisko personu formu – salikto laiku un ciešamās kārtas formu – veidošanā. Piem.: [...] *es esmu bieži nogremdējies mūsu cilts rakstos, un, raugi, visiem mūsu senčiem ir gājusi līdzī kāda savāda un ļaunu vēstoša ēna.* (A. Grīns) *Te klusums bij atkāpies.* (V. Rūmnieks, A. Migla) *Aizkars nav aizvilks.* (R. Ezera)

Divdabjiem, kuri pilda izteicēja jeb predikāta uzdevumu, raksturīgas arī īpašības vārdu pazīmes: tie saskaņojas ar darītāJVārdu vai norises izjutēju, resp., lietvārdu vai tā nozīmē lietotu vārdu, dzimtē un skaitlī. Taču atšķirībā no īpašības vārdiem un adjektīvviskiem divdabjiem predikatīvie divdabji tiek lietoti tikai vienskaitļa vai daudzskaitļa nominatīvā un tiem piemīt vienīgi nenoteiktās galotnes un pamata pakāpes morfoloģiskā forma.

1254. §.

Adverbiāli ir sekundāri predikatīva komponenta – pavadapstākļa – funkcijā lietoti nelokāmie divdabji. Piem.: [...] *es paliku stāvēt Daugavas krastā.* (H. Vīka) *Apstājies, kad redzi sievieti krustojam tavu ceļu.* (M. Zīverts) Par sekundāri predikatīvu komponentu atzīstami lokāmie divdabji, ja tie lietoti apstākļa vai dubultlocekļa funkcijā un izsaka cēloni, veidu, kādu pavaddarbību vai pazīmi. Piem.: *Sēklas maisiņš stāvēja nolikts lauka malā, ziedošas ievas pavēnī, un Meinards piekusis atsēdās maisam blakus maķenīt atpūsties.* (A. Grīns) *Auksta lietus pielijuši, vaid vecie koki.* (Z. Mauriņa)

1255. §.

Apzīmētāja funkcijā jeb atributīvi var tikt lietoti visi lokāmo divdabju paveidi, kā darāmās, tā ciešamās kārtas divdabji. Atributīvie divdabji tiek lietoti ar nenoteiktām vai noteiktām galotnēm un locīti pēc īpašības vārdu parauga. Tāpat kā īpašības vārdi, arī divdabji apzīmētāja funkcijā saskaņojas ar lietvārdu dzimtē, skaitlī un locījuma. Piem.: [...] *raugos guļošā Valtera sejā.* (R. Ezera) *Kūts jumtam baltie skaidu ielāpi mirdzināt mirdzina pelēkā, jau nosūnojušā vienlaidu klājumā.* (I. Indrāne) *Varbūt pienāks diena, kad arī manī iemājos neizprotams spēks.* (G. Repše) Adjektīvviskiem divdabjiem ir iespējamās salīdzināmo pakāpju formas, t. i., tiem var būt ne vien pamata, bet arī pārākās un vispārākās pakāpes vārdformas: *nogurdinošs darbs – šis ir vēl nogurdinošāks darbs – (vis)nogurdinošākais no man zināmiem darbiem, ievērojamākais mūsdienu mākslinieks, visneatliekamākais uzdevums u. tml.*

Apzīmētāja funkcijā lietotiem divdabjiem piemīt īpašības vārdu kategorijas un morfoloģiskās formas, un tiem ir raksturīga adjektīvācija, proti, piemīt tendence adjektīvīties. Tā kā atributīvie divdabji kā pēc formālām pazīmēm, tā izmantošanas līdzinās īpašības vārdiem jeb adjektīviem, tos vai daļu no tiem par tādiem uzskata dažos latviešu valodniecības avotos.

Piem., vārdnīcās lokāmie divdabji, kam raksturīgs adjektīvisks izmantojums, nereti doti atsevišķā šķirklī un tādējādi atzīti par patstāvīgiem vārdiem ar savu nozīmi un vārdformu sistēmu: *ierosinošs, ilgstošs, izaicinošs* (LLVV III: 351, 449, 483); *aizkustinošs, aizņemts, aizsmacis, algots, apbrīnojams, apdāvināts, apdilis, apdzīvojams, apgarots, apmulsis* (LVV 1980: 24, 26, 27, 30, 39, 45, 47, 48, 51); *radošs, rezervēts, saistošs, salīdzināms, samākslots* (LVV 2006: 900, 916, 938, 946, 949) u. c. Šajā gramatikā minētie vārdi tiek uzskatīti par adjektīviskiem divdabjiem.

Īpašības vārdu pazīmes piemīt visiem lokāmajiem divdabjiem, jo, arī esot izteicēja (predikāta vai predikatīva), kā arī dubultlocekļa funkcijā, tie saskaņojas dzimtē un skaitlī ar lietvārdu vai tā nozīmē lietotu vārdu, ar kuru tie gramatiski saistīti. Piem.: [...] *it kā pati būtu **atgriezies** Mikelandželo laikā, kam mākslas vēsturnieki **iedevuši** dižrenesanses nosaukumu.* (L. Muktupāvela)

1256. §.

Divdabji ir veidoti no darbības vārdiem, ir ar tiem saistīti un, kā mēdz teikt – tiem piemīt darbības vārdu daba. Darbības vārda daba, resp., semantiski gramatiskās pazīmes, dominē divdabjiem, kas, būdami par izteicēju, izmantoti darbības vārdu analītisko vārdformu (salikto laiku un ciešamās kārtas formu) veidošanā. Taču daudzu divdabju semantiski gramatiskajās izpausmēs virsroku ņēmušas vai nu īpašības vārdu (adjektīviskie divdabji, proti, adjektīvācija), vai lietvārdu (substantivācija), vai arī apstākļa vārdu (adverbācija) pazīmes.

Divdabju patstāvību apliecina to veidošanās. Daudzi saliktie divdabji, resp., adjektīviskie divdabji vai substantivējumi, nav radušies no saliktajiem darbības vārdiem, jo tādu nav, bet gan tieši divdabim pievienojot kāda vārda sakni vai celmu (dažkārt arī prefiksu), kā *paš-, pus-, jaun-, garām-, daudz-, līdz-, ne-* u. c. Piem.: *Pilskungs aizdedzināja **līdzpaņemto** lampu.* (A. Grīns) *Teiks katrs ar pazinēja garšu, Ka daiļš ne pumpurs bāls un ciets, Bet **pusplaucis**.* (E. Virza) *Katra **jaunieģādātā** lieta.* (A. Dziļums) *Tā bija gluži jauna, pagaidām vēl **pussaprotama** pasaule.* (K. Skujenieks) *To iedomājot vien, uz reizi plaukstas ķer pēc **augšupkāpjamās** virves.* (I. Indrāne) Tāpēc mēdz runāt par atvasinātiem, piem., *neapdzīvojams, neapdzīvots*, vai saliktiem darbības vārdiem, kas pastāv tikai divdabja formā: *pašaussts, pusplaucis, pūssaprotams, daudzsološs* u. tml. (MLLVG 1959: 372–374).

1257. §.

Latviešu valodā ir četri lokāmie divdabji, proti, četri šo divdabju paveidi, jo tie sastopami dažādu locījumu vārdformās, viens daļēji lokāmais un divi nelokāmie divdabji. No lokāmajiem divdabjiem bieži tiek lietoti darāmās kārtas pagātnes divdabji (MLLVG 1959: 639), kā arī ciešamās kārtas pagātnes divdabji. Piem., Regīnas Ezeras grāmatas „Saulespuķes no pērnās vasaras” 64 lappusēs (1980: 13–77) ir šāds divdabju lietošanas biežuma sadalījums: aktīvais pagātnes divdabis – 348 reizes, pasīvais pagātnes divdabis – 147 reizes, pasīvais tagadnes divdabis – 99 reizes, divdabis ar *-dams, -dama* – 99 reizes, nelokāmais divdabis ar *-ot, -oties* – 44 reizes, aktīvais tagadnes divdabis – 29 reizes, nelokāmais divdabis ar *-am, -amies, -ām, -āmies* – 3 reizes.

6.5.2. Lokāmie divdabji

1258. §.

Par lokāmiem ir uzskatāmi divdabji jeb participi, kam piemīt dzimtes, skaitļa un dažādu locījumu vārdformas. Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir četri lokāmie divdabji: darāmās kārtas tagadnes divdabji ar *-ošs, -oša*, darāmās kārtas pagātnes divdabji ar *-is, -usi, -ies, -usies*, ciešamās kārtas tagadnes divdabji ar *-ams, -ama, -āms, -āma*, ciešamās kārtas pagātnes divdabji ar *-ts, -ta*. Lokāmajiem divdabjiem ir vīriešu un sieviešu dzimtes, vienskaitļa un daudzskaitļa formas. Taču dažādu locījumu morfoloģiskajās formās var nostāties vienīgi atributīvi izmantoti divdabji, kurus turklāt lieto kā ar nenoteiktajām, tā noteiktajām galotnēm.

Izteicēja jeb predikāta, predikatīva vai sekundāri predikatīva komponenta funkcijā izmantotiem participiem raksturīga nepilna formu sistēma, jo tos lieto parasti vai vienīgi nominatīvā, turklāt ar nenoteikto galotni. Piem.: *Vīri tūlīt nometa izkaptis, tikai tagad sajuzdami, cik **nogurušas bija** viņu **rokas**, jo tās trīcēja, kad, gubiņu ēnā **nosēdušies, tie** saņēma saimnieka nogriezto maizi.* (E. Virza) *Skaļos smieklos **atsedzis** sīkos zobīņus, **viņš** raugās manī.* (R. Ezera)

Tā kā lokāmo divdabju pāriešana īpašības vārdos jeb adjektīvvešanās, kā arī to adjektīviskās gramatiskās nozīmes un formas ir aplūkotas apakšnodaļās par īpašības vārdiem, šajā lokāmo divdabju aprakstā ir sniegts to vispārīgs semantiski funkcionālais raksturojums un tiek iztīrāta galvenokārt divdabju saistība ar darbības vārdu sistēmu: divdabju formu veidošana, divdabjiem piemītošās darbības vārdu kategorijas un divdabju izmantošana verbu morfoloģisko formu veidošanā.

6.5.2.1. Darāmās kārtas tagadnes divdabji

1259. §.

Lokāmos darāmās kārtas tagadnes divdabjus veido ar piedēkli *-oš-* no darbības vārdu tagadnes celma: *zied – zied-oš-s, stāv – stāv-oš-s, ej-u – ej-oš-s, smaid-a – smaid-oš-s, plūst – plūst-oš-s* u. c. Piem.: *Visu savu mūžu esmu interesējusies par **augoša** cilvēka pārdzīvojumem.* (I. Grebзде) *Kasparsons pagriezās un vēl aizvien ar to pašu **žilbinošo** smaidu pavērās Ritmā.* (R. Ezera) Parasti šos divdabjus atvasina no tiešajiem darbības vārdiem, un tradicionāli pastāv uzskats, ka to veidošana no atgriezeniskajiem verbiem sastopama reti (MLLVG 1959: 636; Kalme, Smiltiece 2001: 261; Paegle 2003: 141): *darbojas – darbojošās strūklakas, mostas – mostošās jūtas, traucas – traucošies vilcieni* un daži citi.

Taču, kā liecina pēdējo gadu desmitu latviešu valodas fakti, atgriezeniskos darāmās kārtas tagadnes divdabjus mūsdienās nevar uzskatīt par retumu: *dzirdēt tuvojošos soļus, saņemt pusi no pienākošās algas, šūpojošās lelles, veidojošos grūtību pārvarēšana* u. c. Piem.: *Viņa gāja gar konkrētu **mostošo** Baltijas jūru pret sauli.* (O. Vācietis) *Kāpēc pastāv vārdu un darbu mūžam **nekrustojošās** paralēles?* (I. Ziedonis) *Spinin-gotāji izmantoja **šūpojošos** vizuļus; viņa **tuvojošos** vilcienu nav pamanījusi; smalcina bioloģiski **sadalītošos** atkritumus; lai atgūtu kontroli pār strauji **pasliktinošos** situāciju; gādāt, lai latviešu valoda ieņem **pienākošos** vietu mūsu TV kanālos; apturēt jau daudzus gadus **turpinošos** tautas izmiršanu.* (LA)

Atgriezeniskie darāmās kārtas tagadnes divdabji sastopami ne vien daiļliteratūras un it sevišķi plašsaziņas līdzekļu jeb mediju, bet arī valodniecības tekstos: *[...] šķir **atverošos** (opening) un **aizverošos** (closing) divskaņus. [...] vietas nosaukums tur **atrodošos** cilvēku vietā.* (VP 2011) *Tuvojošos termiņu skubināts.* (Strelēvica-Ošiņa 2011) Ir mai-

nījusies ne tikai atgriezenisko divdabju lietošana un izplatība, bet arī to formveidošanas sistēma; šie jautājumi aplūkoti nodaļā par divdabju locīšanu (sk. 756., 757. §).

1260. §.

Ja darbības vārdu tagadnes celms beidzas ar šņāceni š vai ž, domājams, labskaņas dēļ, lai vairītos no šņācēņu sablīvējuma, regulāri no tagadnes celma veidoto darāmās kārtas tagadnes divdabju vietā mūsdienās parasti sastopamas formas, kurās izskaņas -ošs priekšā ir verba pagātnes celma beigu līdzskanis: *spiež, spieda – spiedoša svelme; grauž, grauza – graužošas šaubas; snauž, snauda – snaudošs runcis; cieš, cieta – ciešošs, cietošs – daudz cietošs* (MLLVG 1959: 635). Piem.: **grauzošais nemiers**. (Z. Mauriņa) *Trakā steigā trencot pinkaino kazaku zirgu un joņojot garām klusi snaudošām eglēm [...] Tad snaudošā galva slīd arvien zemāk uz krūtīm [...] spiedošs gaiss*. (A. Grīns) Lai arī mūsdienās darbības vārdam *sēdēt* piemīt divi tagadnes morfoloģisko formu varianti: *sēžu, sēdi, sēž* vai *sēdu, sēdi, sēd* (LVV 2006: 979), acīmredzot labskaņas dēļ darāmās kārtas tagadnes divdabjis tiek veidots no vārdformas *sēd – sēdošs darbs*.

1261. §.

Rakstu avotos dažkārt konstatējamas literārajām normām neatbilstošas izlokšņu vai ikdienas runas formas: *nevis moku, moki, moka – mokošs klepus, mokošas sāpes*, bet *moci – mocošas sāpes* u. tml. Piem.: [...] *apziņa [...] mocoša un rūgta*. (Z. Mauriņa) [...] *uz visu krūtīm bija uzgūlies tik mocošs smagums, ka grūti nācās elpot*. (A. Grīns) Kā norāda Ruta Veidemane, darāmās kārtas tagadnes divdabju veidošanas likumības ne vienmēr tiek ievērotas dzejas tekstos, piem., Rainis raksta par *plūstošu un vasaru starošu (starojošu vietā) dzīvību, dzeldošām ugunīm, veldzošām vēsmām* (Veidemane 1977: 149; Veidemane 2002: 462). Līdzīgi gadījumi sastopami arī jaunākos dzejas darbos. Piem.: *Vēl es gudroju – no kuras puses atgriezoties man ienākt Rīgā? Un vēl – kādā – ejošā vai dusējošā, saules staru pilnā vai ugunīs spīguļojošā?* (O. Vācietis)

1262. §.

Latviešu valodniecībā savulaik ir uzskatīts (Veidemane 2002: 462–464), ka īsti pareizi un latviešu valodas sistēmai atbilstoši ir vienīgi no nepārejošiem darbības vārdiem veidoti tagadnes aktīvie divdabji: *austošs rīts, skrejošs cilvēks, lidojošs putns, kūstošs sniegš, kūpoša tēja, drebošas rokas* u. c. Piem.: *atpakaļ bēgošo pilsētas namu ugunis; gan guļoši, gan ejoši stāvi; dziestošā ugunsgrēka atspīdums; draudošas briesmas; nedzīstoša rēta; krītoša zvaigzne; uzlecošās saules stari*. (A. Grīns) [...] *trīsošām rokām viņa tīsta segās mazo Vili [...] Annas lūpas čukst drebošus pateicības vārdus*. (A. Dziļums)

No pārejošiem darbības vārdiem veidoti darāmās kārtas tagadnes divdabji tomēr sastopami kā folkloras, tā dažādos rakstu avotos, un sevišķi izplatīti tie ir mūsdienu latviešu valodā (Rūķe-Draviņa 1989: 399): *nomierinoša doma, valdzinošs smaids, apbu-roša meitene* u. c. Piem.: *brīdinoša balss; galvu mulsinošs aromāts; ļaunu vēstoša ēna; dedzinošas šaubas; spirdzinošs pavasara vējš*. (A. Grīns) *Sāku, kā ikviens sevi cienošs jauns autors tolaik, grozīties Rakstnieku savienības aprindās*. (K. Skujenieks) *Visa dzelteno presi lasošā tauta*. (G. Repše) Turklāt jāatzīst, ka nebūt ne no visiem nepārejošiem darbības vārdiem var veidot tagadnes aktīvos divdabjus. Tos nemēdz atvasināt, piem., no darbības vārdiem: *snigt, patikt, nogurt* u. c.

1263. §.

Lai gan darāmās kārtas tagadnes divdabjis pazīmes veidā izsaka norisi, kura realitātes vienlaikus ar teikuma galveno darbību (*tēvs sēž, sēdēja, sēdēs zem ziedošas ābeles*), tam parasti nav pilnīgi zudusi tagadnes nozīme. Tāpēc šo divdabji visbiežāk veido no ne-

pabeigtas nozīmes jeb imperfektīviem darbības vārdiem: *trīsuļojoša gaisma, gaistošas atmiņas, plīvojoši mati, vaicājošas acis, kaistoša seja* u. tml. Tagadnes aktīvo divdabi parasti iespējams atvasināt no darbības vārdiem, kurus vai nu bez priedēkļa nelieto, vai kuri no bezpriedēkļverba būtiski atšķiras pēc nozīmes: *pazemojošs stāvoklis, nomācošs klusums, atbilstoša rīcība, apkļūstoši soļi, izsmeloša atbilde*.

Lai gan ir raksturīgs aktīvo tagadnes divdabju lietojums bez priedēkļa un no perfektīviem darbības vārdiem šo divdabi veido samērā reti, jo pabeigtiem verbiem nepieņem tīsa tagadnes nozīme, atbilstoši situācijai un izteikuma semantikai tiek izmantoti arī priedēkļvārdi: *aizejošais vilciens, nomierinoša doma, izgaistošo soļu troksnis* u. c. Piem.: [...] *viņa tikai nolūkojās aizejošā Sproģa sarkani rūtotajā mugurā*. (R. Ezera) Vairāki izplatīti darāmās kārtas tagadnes divdabji, kas tiek lietoti pārnestā nozīmē, pastāv tieši kā priedēkļvārdi: *pārmetošs, aizraujošs, aizgrābjošs, apgrūtinošs, apkaunojošs, apmierinošs, apstiprinošs* u. c.

Literārajā valodā sastopami salikti darāmās kārtas tagadnes divdabji. Piem.: [...] *jaunais, daudzsološais dzejnieks beidzot debitē ar krājumu*. (K. Skujenieks) *Agatiņa kā pēdējā un jaunākā ir dabūjusi kripatiņu [...] no Viļuma mierīgās, visuizlīdzinošās dzīvotprasmes*. (I. Indrāne)

1264. §.

Tiek uzskatīts, ka darāmās kārtas tagadnes lokāmie divdabji rakstu valodā izplatījušies citvalodu ietekmē, izspiežot konstrukcijas ar īpašības vārdiem, kā arī citus latviešu valodas izteiksmes variantus, piem., vārdu savienojumus ar darītājevārdiem lietvārdiem (Endzelīns 1928: 12, 13). Tomēr jāatzīst, ka lokāmie divdabji ar *-ošs, -oša* dod iespēju izteikties īsāk vai precīzāk, kas laikam gan ir balstījies kā strauju to ieviešanos, tā arī šīs tendences noturību.

Kā norāda R. Veidemane, pēc izplatības poētiskos tekstos var secināt, ka 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā darāmās kārtas tagadnes divdabji pat uztverti kā ekspresīvas valodas vienības (Veidemane 1977: 148, 149). Taču gan liels šo divdabju lietojuma biežums poētiskos tekstos, gan to izmantošanas sfēras paplašināšanās ārpus daiļliteratūras stila ir novedusi pie darāmās kārtas tagadnes divdabju poētiskās ekspresijas vājināšanās: mūsdienu valodā tie ir ekspresīvi neitrāli. Pēc R. Veidemanas domām, darāmās kārtas tagadnes divdabju izplatībai latviešu valodā ir trīs iemesli: 1) zūd lokāmais divdabis ar *-dams* atribūta funkcijā; 2) divdabja ar *-ams* lietojuma sašaurināšanās; 3) daiļliteratūras stila prasības pēc jauniem izteiksmes līdzekļiem (Veidemane 2002: 462).

Valodnieki ir gan aktīvi noraidījuši divdabju ar *-ošs, -oša* izplatīšanos, gan paredzējuši šā procesa neatgriezeniskumu. Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha „Latviešu valodas mācībā” rakstīts: „Šis divdabis pa laikam darināms no nepārejošiem verbiem; no pārejošiem tas nebojātā tautas valodā nav sastopams. Turpretim tagadējā rakstu valodā darina šādus divdabjus arī no pārejošiem verbiem, piem., *pārliecinošs arguments*. Un grūti būtu pilnīgi bez tiem iztikt. Bet bez lielas vajadzības tie nav jālietā. Kur vien iespējams, to vietā liekams kas labāks.” (Endzelīns, Mīlenbahs 1937: 113)

Laika gaitā uzskati pakāpeniski ir mainījušies, un kopš pagājušā gadsimta vidus valodnieki atzīst, ka darāmās kārtas tagadnes divdabjus veido gan no nepārejošiem, gan no pārejošiem darbības vārdiem (MLLVG 1959: 634; Kalme, Smiltnece 2001: 261, 262). Tādējādi tiek respektētas valodas attīstības tendences, jo latviešu valodā nepārtraukti palielinās kā divdabju ar *-ošs, -oša* skaits, tā arī paplašinās to lietošana.

1265. §.

Mūsdienās darāmās kārtas tagadnes lokāmos divdabjus veido kā no nepārejošiem, tā pārejošajiem darbības vārdiem. Tomēr joprojām biežāk, piem., R. Ezeras darbos apmēram 60–70% gadījumu, tos atvasina no nepārejošiem darbības vārdiem, un to, do-

mājams, nosaka šā divdabja darāmās kārtas jeb aktīva nozīme. Piem.: *Askolds stāvēja* [...] *no logiem krītošās gaismas vāji apspīdēts; garām slidošās mājas, žogi un koki tam* [logam] *cauri parēgojās un izgaisa kā mirāža.* (R. Ezera)

Mūsdienās dažādos literārās valodas avotos konstatējami ne vien vispārlietojami vārdi ar *-ošs, -oša*, kā *satraucošs* (*satraucoši notikumi*), *ilgstošs* (*ilgstoša slimība*), bet arī daudz divdabju, kas sastopami galvenokārt oficiālā stilā vai lietišķā izteiksmē: *spēkā esošie normatīvie akti, personu apliecinošs dokuments, pašvaldības saistoši noteikumi, uzņēmumu reģistru apkalpojošā firma Lursoft, piemērot noteikumus ar atpakaļejošu spēku, informatīvi izglītojošs izdevums, ienākošie un izejošie dokumenti, zaudēt vadošās pozīcijas, dominējošā sabiedrības daļa, valdību atbalstošās partijas, noraidoša attieksme pret projektu, sniegt izsmeļošas ziņas, kontrolējošās institūcijas, tiesībsargājošās iestādes un daudzi citi.*

Pamatotas ir valodnieku izteiktās bažas par to, ka divdabju ar *-ošs, -oša* izplatīšanās un to pārmērīgs daudzums dažos tekstos kļūst nomācošs un dara izteiksmi nelabskandīgu (Kalme, Smiltnece 2001: 262, 263). Par labu stilu neliecina, piem., šādu divdabju izmantošana: *palīdzētgrībošs, darītvarošs, strādātprotošs, nesošs – zaudējumus nesoši līgumi* u. c. Šajā sakarībā īpaši minami ir lietvedības jeb dokumentu valodā izplatītie vārdu savienojumi ar *tekošs* un *sekojošs*: *tekošais jautājums* ‘kārtējais jautājums’, *tekoši uzdevumi* ‘kārtējie uzdevumi’, *sekojošas problēmas* ‘šādas problēmas’ u. tml. Taču divdabjis *tekošs* ‘kārtējs’ konstatējams arī citos tekstos. Piem.: *Pagaidām tie ir tikai tekošie sīkdarbi, bet drīzi mēs ķersimies pie nopietnākām lietām.* (Anšl. Eglītis)

Valodas bagātība ir izteiksmes sinonīmija un daudzveidība. Tāpēc, respektējot darāmās kārtas tagadnes divdabju intensīvas lietošanas tendences, tomēr nevajadzētu aizmirst, ka paralēli divdabjiem pastāv arī citas latviešu valodas izteiksmes iespējas, piem.: īpašības vārdi: *zinošs cilvēks – zinīgs cilvēks, saudzējoša attieksme – saudzīga attieksme, draudošs mākonis – draudīgs mākonis; kritērijiem atbilstoši projekti – kritērijiem atbilstīgi projekti* vai arī izteiksme ar palīgteikumu: *projekti, kuri atbilst kritērijiem*; lietvārdi: *veicinošs faktors – veicinātājs faktors, nomierinoši līdzekļi – nomierinātāji līdzekļi* (Kalme, Smiltnece 2001: 262).

1266. §.

Lokāmos darāmās kārtas tagadnes divdabjus galvenokārt lieto apzīmētāja funkcijā jeb atributīvi, un šajā funkcijā tie sastopami dažādu locījumu vārdformās kā ar nenoteiktajām, tā noteiktajām galotnēm. Piem.: *Tā kā saule atradās tagad pašā debesu vidū, tad tā līdzinājās milzīgai, zvērojošai puķei.* (E. Virza) *lēja kūpošu asfaltu; kā uz skrejošiem mākoniem; mirdzošā priekā.* (A. Čaks) *Pastāv zināma atšķirība starp svaigu uztveri un slīmu apziņu, lai gan nesaprotošiem un saprast negribošiem cilvēkiem bieži vien nav lemts to saprast.* (KD) *Atgādinājis, ka stundas beigās būs jānodod rakstu darbi, Mīlenbahs sāka izklaušināt pirmajās rindās sēdošos skolēnus.* (V. Rūmnieks, A. Migla)

Lokāmie darāmās kārtas tagadnes divdabji var veidot sastata izteicēja jeb predikatīva pilnnozīmes daļu vai ietilpt tās sastāvā; šajā funkcijā tie tiek lietoti vienīgi nominatīvā un ar nenoteikto galotni. Piem.: *Še cits uz cita sakrautie baļķu vainagi likās esam mūžīgi un nevīstoši.* (E. Virza) *Viņas gaita bija izaicinoša.* (J. Veselis) [...] *visa apkārtējā dzīve bija rosinoša un cerīga.* (K. Skujenieks) *Tik satricinošs bija viņas atklātais.* (G. Repše)

Tāpat kā īpašības vārdi, arī adjektīviskie darāmās kārtas tagadnes divdabji tekstā var tikt izmantoti dubultlocekļa jeb sekundāri predikatīva komponenta funkcijā: *kaimiņš ieradās smaidošs* u. tml. Piem.: [...] *viņa izslīdēja tam no rokām, šmauga, gluda un vēsi mirdzoša kā ķirzaka.* (R. Ezera)

1267. §.

Latviešu literārajā valodā darāmās kārtas tagadnes divdabji var iegūt lietvārda pazīmes jeb substantivēties. Šā procesa rezultāts galvenokārt izpaužas kā konteksta substantivējumi: *viss notiekošais, studējošie, strādājošie, automašīnā sēdošie* u. tml. Piem.: *Tāpēc arī viņu redzēja nenokūstam tur, kur jaunie un nezinošie drīz vien pagurā.* (E. Virza) *Izdzirdis mācītāju ierunājamies, Krauze pavērās pār plecu uz klātesošiem.* (A. Grīns) [...] *apkalpe „Saulkrastos” ir lielāko tiesu angļu valodā runājošie.* (I. Grebзде) [...] *vai nav vēl pienācis pirmais brīdinājums, kad tā, ar izkapti staigājošā, kur pieskandina.* (I. Indrāne) [...] *būs redzams pašam un radiem piederošais.* (Diena)

6.5.2.2. Darāmās kārtas pagātnes divdabji

1268. §.

Lokāmie darāmās kārtas pagātnes divdabji latviešu valodā ir bieži sastopami, un tiek uzskatīts, ka tie ir visvairāk lietotie divdabji mūsdienu latviešu valodā (MLLVG 1959: 639). Aktīvos pagātnes divdabjus var veidot no visiem darbības vārdiem, lai gan šo divdabju morfoloģisko formu veidošana un izplatība atkarībā no to semantikas un funkcijas ir atšķirīga. Aktīvie pagātnes divdabji tiek veidoti no darbības vārdu pagātnes celma.

Veidojot darāmās kārtas pagātnes divdabju nenoteiktās vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva vārdformas, tiešo darbības vārdu pagātnes celmam tiek pievienota galotne *-is*, atgriezenisko darbības vārdu pagātnes celmam – *-ies*: *gāj-a – gāj-is, cēl-a – cēl-is, pamodās – pamod-ies, piecēl-ās – piecēl-ies* u. c. Piem.: *Dzīves kāpieni ir gara kāpieni, un, uz tiem nosēdies, cilvēks tālāki redz.* (E. Virza) [...] *parādījās Atis un raudzījās tieši virsū, pat aizturējis elpu* [...] *viņš jutās ļoti piekusis.* (R. Ezera)

Darāmās kārtas pagātnes divdabju veidošanā izpaužas šāda likumība: ja darbības vārdu sakne nenoteiksmē beidzas ar līdzskani *k* vai *g*, divdabju vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva galotnes *-is* vai *-ies* priekšā ir līdzskanis *c* vai *dz*, bet visās pārējās divdabju formās kā vīriešu, tā sieviešu dzimtē neatkarīgi no tā, ar kādu līdzskani beidzas pagātnes celms, tiek lietots līdzskanis *k* vai *g*, sal.: *brauk-t – brauc-a – brauc-is, brauk-usi, brauk-uši; vilk-t – vilk-a – vilc-is – vilk-usi – vilk-uši; samāk-ties – samāk-ās – samāk-ies – samāk-usies – samāk-ušies; aug-t – aug-a – audz-is – aug-usi – aug-uši; lūg-t – lūdz-a – lūdz-is – lūg-usi – lūg-uši.* Piem.: [...] *viņš nokritis zālē un aizmidzis, savu uzvalku pagalvī palikdams.* (E. Virza) [...] *Edžiņš brīdi stāv kā apžilbis, kā apjucis.* (R. Ezera) [...] *visas iekšas bija saspringušas kā striķi.* (R. Ezera) Veidojot darāmās kārtas pagātnes divdabju nenoteiktās sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formas, tiešo darbības vārdu pagātnes celmam mūsdienu literārajā valodā parasti tiek pievienota izskaņa *-usi* (Veidemane 2002: 464–466), bet atgriezenisko darbības vārdu pagātnes celmam – izskaņa *-usies*: *lasīj-a – lasīj-usi, precēj-ās – precēj-usies* u. c. Piem.: [...] *viņa piecēlās un atvainojusies sacīja.* (R. Ezera) *Un tad nu ir pienākusi reize, kad jaunā Elinora gluži svešam cilvēkam pasaka to, ko nolēmusi nevienam nekad neatklāt.* (I. Indrāne)

Atšķirībā no darāmās kārtas pagātnes divdabju nenoteiktām vienskaitļa nominatīva vārdformām daudzskaitļa nominatīvā, tāpat arī citu locījumu vārdformās, šajos divdabjos starp celmu un galotni nostājas piedēklis *-uš-*: *gāj-uš-i, gāj-uš-as, precēj-uš-ies, precēj-uš-ās* u. c. Piem.: [...] *vējš vēl nebij aizpūtis pērnā gada zāles, ko plūdi tur bij sanesuši.* (E. Virza) *Kā no rīta trūkušās, kā pie akas tikušās, tā nekust nost no slapjā akmens, kamēr nav savus nakts murgus pārstāstījušas viena otrai.* (I. Indrāne)

1269. §.

Aktīvos pagātnes divdabjus visbiežāk veido no pabeigtajiem jeb perfektīvajiem priedēkļverbiem: *aprūsējusi dzelzs, izbalējis galdauts, apdilušas piedurknes, akā iekritusi atslēga* u. tml. Piem.: [...] *tagad tikai kaķis žāvādamies slaištās, asti gredzenā **sagriezis***. (E. Virza) *Saudzēdamas siltumu, viņš no jauna aiztaisīja tās aiz sevis, **uzgriezis*** *Vizmai muguru pelēkā mētelī*. (R. Ezera)

Par darāmās kārtas pagātnes divdabju semantiski funkcionālo patstāvību liecina tas, ka dažkārt divdabim atbilstošs priedēkļverbs netiek vispār lietots vai ir reti sastopams: *izsalkt* – parasti divdabīš *izsalcis, izsalkusi* (LVV 2006: 436) u. c. Piem.: [...] *Spodris, noguris kā suns un **izsalcis** kā vilks*. (R. Ezera) *Nē, tas izklausās pēc **aizpagājušā** gadsimta*. (G. Repše)

Taču latviešu valodā nav retums arī darāmās kārtas pagātnes divdabju lietojums bez priedēkļa: *kritušās lapas, viņa nav ilgi adījusi, kritis nežēlastībā, kritis karā* u. tml. Piem.: [...] *plūdas bij tik lielas, ka pat vectēvs neatcerējās tādas **redzējis***. (E. Virza) [...] *vecaistēvs, arī kādu brītiņu **klusējis**, pameta uz mani skatienu*. (R. Ezera)

Vienā un tajā pašā teikumā sastopami kā ar priedēkli, tā bez priedēkļa veidoti darāmās kārtas pagātnes divdabji. Piem.: *Straumēnu puīši bij **sajūguši** un **izbraukuši** sētšvidū ciemiņu zirgus, kuri, visu nakti **atpūtušies** un **ēduši**, bija grūti uz vietas noturami*. (E. Virza) *Viņa, uzreiz **atsalusi**, teica itin kā **vīlusies***. (R. Ezera)

Bezpriedēkļa aktīvie pagātnes divdabji var norādīt uz norises, pazīmes veidā izteiktas darbības vispārīgu raksturu, it kā izsacīt tikai darbību resp. pazīmi nosaucošu nozīmi. Piem.: [...] *stāvēja Ingus, **ģērbies** izteikti par plānu sala laikam*. (R. Ezera) [...] *tai vietā, kur profesors akadēmiķis kādreiz **staigājis**, **ārstējis** un **griezis**, slimnīcu **cēlis** un kokus **dēstījis***. (I. Indrāne)

Bezpriedēkļa aktīvie pagātnes divdabji var izteikt kādu stilistisku, emocionāli ekspresīvu nozīmes niansi un būt saistīti ar autora individuālo stilu un rakstības manieri. Piem.: *Jūdzis taču zirgu, **skrējis**, **ķēris**, ko vēl var*. (A. Dziļums)

1270. §.

Latviešu valodai īpaši raksturīga ir darāmās kārtas pagātnes divdabju lietošana izteicēja funkcijā – to izmantojums salikto laiku formu veidošanā. Piem.: *Beigu beigās kāds ir Donātu **sadzirdējis** un **sapratis***. (I. Indrāne) [...] *smagās mašīnas, ripodamas no cirsmas mums garām, **noblietējušas** ceļu kā galdu*. (R. Ezera) *Kopš Saša **bij pieķēries** literatūrkritikai, neuzrakstītie dzejoļi plēsa galvu pušu*. (V. Rūmnieks, A. Mīgla) Izlasē no R. Ezeras grāmatas „Saulespuķes no pērnās vasaras” (1980: 13–77) no 348 šā divdabja lietošanas gadījumiem salikto laiku formu veidošanā tas izmantots 242 reizes. Saistījumā ar nenoteiksmi darāmās kārtas pagātnes divdabīš var nostāties datīva vārdformā. Piem.: *Tad labāk **nebūt piedzimušam***. (G. Repše)

Salikto laiku formas veido kā no nepārejošiem, tā arī pārejošiem darbības vārdiem: *meitene ir pietvīkusi, viņa uzrakstījusi vēstuli*. Saliktās tagadnes formām, kurās ietilpst nepabeigtas nozīmes jeb imperfektīvs darāmās kārtas pagātnes divdabīš, turklāt izlaists palīgverbs, piemīt atstāstījuma izteiksmes nozīmes nokrāsa: *viņa braukusi uz Rīgu, stipri lijis, pēc tam snidzis*; sal. arī: *viņa ir uzrakstījusi vēstuli – viņa rakstījusi vēstuli*. Teikumi ar saliktās tagadnes formu, kuru veido imperfektīvs darāmās kārtas pagātnes divdabīš, var izteikt nenoteiktības nozīmi. Piem.: *Jūs laikam **esat nākuši** tās vāzes dēļ?* (M. Zīverts) Dažkārt vārdu savienojumiem ar predikatīvu darāmās kārtas pagātnes divdabīš piemīt frazeoloģisma pazīmes. Piem.: *Bet – kas **bijis, bijis**. Tā arī mana vaina, ka nepaguvu tavu prātiņu laikus apskaidrot*. (M. Zīverts)

1271. §.

Samērā izplatīta ir darāmās kārtas pagātnes divdabju lietošana sekundāri predikatīva komponenta (dubultlocekļa vai pavadapstākļa) funkcijā. Piem.: *Un arī tad tūlīt aplkusa kā **izbijies**, kā **sakaunējies** [...] viņš **sakumpis** dūšīgi soļoja uz priekšu [...] tēvs gulēja **miris** – kopā saņemtām rokām kā šķirstā.* (R. Ezera) Savrupinot šādu divdabi, tam pakārtojot patstāvīgus vārdus vai palīgteikumu, veidojas divdabja teicieni vai citas struktūras salikti teikumi. Piem.: *Jau no paša rīta svētelēni, **piecēlušies** kājās, plivināja spārnus.* (E. Virza) [...] *sērkociņš, **nomelnējis** līdz pat pirkstu galiem un viegli **apsvilinājis** ādu, nokrita uz parketa. [...] **sasprindzis** jau tik tuvā un saldā pārdzīvojuma gaidās, [...] viņš atgrūda virtuves durvis. [...] **Ieraudzījis**, **ka** šunelis nespēj tikt līdzī, cilvēks panākas atpakaļ.* (R. Ezera) [Eglītes] *Zaļie zari spruka uz visām pusēm, brīvības **nocietušies**.* (A. Manfelde)

Predikāta vai adverbialā, resp., sekundāri predikatīva komponenta, funkcijā darāmās kārtas pagātnes divdabim piemīt nenoteiktās galotnes nominatīva vārdformas, kas mainās dzimtē un skaitlī, t. i., tās saskaņojas dzimtē un skaitlī ar atbilstošu lietvārdu vai citu darītārvārdu. Piem.: [...] *plāvēji viņas ieraudzīja tikai tad, kad **viņas** jau **bij** gluži tuvu **pienākušas**.* (E. Virza) *Māja uzmetusi kūkumu kā runcis ar kuplu dūmu asti [...] **Askolds** nopūšas, no jauna juzdamies bezgala, līdz nāvei **piekusis** un **noguris** un ilgodamies pēc miera un vienatnes.* (R. Ezera) Citās locījumu formās, nebūdamas apzīmētāja funkcijā, šis divdabis nostājas tikai retumis. Piem.: *Šaurībā un trūķumā **augušam**, mani tas pārlieku nerūpēja.* (K. Skujenieks)

Bez kādiem ierobežojumiem kā predikatīvā, tā adverbialā izmantojumā sastopami darāmās kārtas pagātnes divdabji, kuri veidoti no atgriezeniskajiem darbības vārdiem. Piem.: *Pa nakti tas **bij pamodies** un **atskrējis** šurp.* (E. Virza) [...] *mežs tagad **pārsedzies**, **satinies**, **nomierinājies** un **samierinājies** dūc kā ērģeles [...] **balss** [...] **brīžam atslāba** kā **piekususi**, kā **samierinājusies**.* (R. Ezera)

1272. §.

Daļa no darāmās kārtas pagātnes divdabjiem atbilstoši to semantikai tiek izmantoti apzīmētāja funkcijā. Galvenokārt, tikai esot šajā funkcijā, divdabji tiek lietoti ne vien nominatīvā, bet arī citu locījumu morfoloģiskajās formās. Turklāt tikai tiem darāmās kārtas pagātnes divdabjiem, kuri lietoti par apzīmētājiem, var piemist ne vien nenoteiktās, bet arī noteiktās galotnes. Piem.: *Anna raudzījās **nogurušos** lopos, **izmisušās** sievās un **noklīdušos** bērnos.* (A. Dziļums) *Tā bija veca māja [...], kura, pamazām iegrimdama zemē, droši vien te stāvēja no **pagājušā** gadu simteņa.* (R. Ezera) Adjektīviski izmantotajiem divdabjiem, piem., *izmisusi* sieviete, it īpaši saistījumā ar īpašības vai citiem līdzīgiem vārdiem, savu adjektīvisko dabu dažkārt nezaudē, arī būdami sastata izteicēja sastāvā. Piem.: *Būs, būs, arī viņa būs **vecā**, viena un **izmisusi**.* (G. Repše)

Apzīmētāja funkcijā darāmās kārtas pagātnes divdabji var veidot locījumu formas ar noteiktajām galotnēm. Šo divdabju noteiktās formas vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā beidzas ar izskaņu *-uš-ais*: *pagāj-**is** – pagāj-**uš-ais** gads, sakumpis – sakumpušais augums, apsūņojis – apsūņojušais salmu jumts* u. tml. Piem.: *No skatuves šobrīd **nogājušais** Šlesers klāstīja, ka tikšanās iniciators bijis viņš.* (Pietiek) Sieviešu dzimtes vienskaitlī mūsdienu literārajā valodā darāmās kārtas pagātnes divdabju sistēmā ir nostiprinājusies nominatīva izskaņa *-us-ī*: *pagājusī vasara, noziedējusī roze* u. c. Piem.: ***Sasvīdusī** mugura knieš un niez kā karstām smiltīm nokaisīta.* (I. Indrāne) Darāmās kārtas pagātnes divdabju sieviešu dzimtes noteiktās formas ar izskaņu *-ušā* (MLLVG 1959: 640) jaunākajā latviešu literārajā valodā vairs nav aktuālas. Vārdformas ar izskaņu *-ušā* savulaik lietojis, piem., Jānis Veselis: *Lielā, **nokvēpušā** krāsns ar plato, melno muti stāvēja viņam iepretim [...].*

Apzīmētāja funkcijā parasti lieto darāmās kārtas pagātnes divdabjus, kuri veidoti no nepārejošiem darbības vārdiem, un tādējādi izpaužas šā participa kārtas nozīme: *uzziedējis ievu krūms, bērziem noaugusi krastmala, nosarmojuši koki, izplaukušas rozes* u. tml. Piem.: *Mēs ilgi ejam pa slapjo Īrijas ceļu, turot sānis pastieptu roku kā **sastingušu** vējdzirnavas spārnū.* (L. Muktupāvela) Taču iespējami arī konteksti, kuros lietoti no pārejošiem darbības vārdiem veidoti divdabji, sal.: *meitene ir piekususi – piekususi meitene, viņa uzrakstījusi bakalaura darbu – bakalaura darbu uzrakstījusi studente izgāja no bibliotēkas.* Piem.: *[..] mana izglītotā un talantu laidarā **pazaudējusi** māte bija Zuzes tēva Kilimandžāro.* (G. Repše)

Par apzīmētāju dažkārt lieto atgriezeniskos darāmās kārtas pagātnes divdabjus. Piem.: *Sproģis nebrauca projām, bet rūcināja sava spēkrata motoru ietves malā, [..] joprojām gaidīdams abus **novēlojušos** pasažierus.* (R. Ezera) *[..] tizli, šļaupi pleciņi, **izspiedušās** lāpstīņas.* (G. Repše) Šāds divdabju izmantojums ir semantiski un formāli ierobežots, jo atgriezeniskajiem divdabjiem nav visu locījumu morfoloģisko formu (sk. 755., 758. §). Latviešu valodā var teikt *viņi ir pēkšņi uzradušies, mani pēkšņi uzradušies radi*, taču par literāriem nav atzīstami daudzskaitļa datīva vai instrumentāļa nozīmē lietoti veidojumi ar *-amies*. Piem.: *Kuri no pēkšņi **uzradušamies** slavenību nezināmajiem radniekiem patiesībā ir viņu tuvinieki, bet kuri – krāpnieki?* (RV)

1273. §.

Darāmās kārtas pagātnes divdabjiem piemīt substantivēšanās tendence. Daži no tiem jau pilnīgi ieguvuši lietvārda statusu: *pieaugušie, mirušie, kritušie, jaundzimušie* (MLLVG 1959: 644; LVV 2006: 456, 550, 654, 825) u. c. Piem.: *Parasti Ilgārs ir tas, kas brauc kapsētā izsacīt līdzjūtību **mirušo** radiem.* (I. Grebзде) *[..] es dīkdams bāzos virsū **pieaugušajiem**.* (K. Skujenieks) *Ir pienācis brīdis, kad vislaimīgākie – no vainas aizdomām tīrie ir **mirušie**.* (I. Indrāne)

Izplatītāki un daudzveidīgāki ir gadījumi, kad darāmās kārtas pagātnes divdabji realizējas kā konteksta substantivējumi: *notikušais, sapulcējušies* u. tml. Piem.: *Dzīvi **palikušie** izmisuši steidzas tālāk.* (A. Dziļums) *Bet **notikušajam** ir būtiskāki aspekti par vizītes atlikšanu.* (NC) *[..] izstādes rīkotāji gari un plaši skaidro **sanākušajiem**, ko kurš darbs nozīmē.* (Pauls Bankovskis) *Bet es dzīvoju šodien, un manu muguru neliec pie zemes **bijušais**.* (G. Repše) *Parasti viskiju **baudījušais** vai nu aizmieg saldā miegā jau sākumā [..], vai ir mobilizējies kā senīru karavīrs cīņai pret netaisnību.* (L. Muktupāvela) ***Augstdzimušie** norādīja uz sava senča vai sencenes romantiskajām saistībām ar galmu.* (A. Kolbergs)

6.5.2.3. Ciešamās kārtas tagadnes divdabji

1274. §.

Lokāmos ciešamās kārtas tagadnes divdabjus veido no tagadnes celma ar piedēkli *-am-* vai *-ām-*. Ar piedēkli *-ām-* šos divdabjus veido no darbības vārdiem, kuri nenoteiksmē beidzas ar *-īt*, *-ināt* un tagadnes trešajā personā ar *-a*, un verba *zināt*: *zin-a – zin-āms, zin-āma; lasīt – las-a – las-āms, las-āma; audzināt – audzin-a – audzin-āms, audzin-āma.* Piem.: *Tāpat tas viss drūzmējas tavā galvā un prasās **uzrakstāms**.* (I. Grebзде) *Cik soli spersi, tik sapīsies kā zirnājos nepararītos un **nepararāmos** darbos.* (I. Indrāne) *Marija jau neko, viņa tāda **grūstāma, stumdāma**.* (G. Repše)

Visos pārējos gadījumos ciešamās kārtas tagadnes divdabjus veido ar piedēkli *-am-*: *glābt – glābj – glābj-ams, domāt – domā / domāj-u – domāj-ams, mīlēt – mīl – mīl-ams, dziedāt – dzied – dzied-ams.* Piem.: *Vēl tā bija **lietojama** tāpat kā agrāk.* (A. Dziļums) *Vairākkārt man dzīvē, pavisam **neiedomājamā** un necerētā veidā, ir iznā-*

cis nodarboties ar jauniešiem. (I. Grebзде) *Bez valodas, gultā, kopjama kā mazs bērns.* (Z. Skujiņš)

Ja darbības vārdam rakstu valodas attīstības gaitā ir mainījusies tagadnes personu formu paradigma vai arī tam iespējamās divu konjugāciju personu formas (sk. 1239. §), darāmās kārtas tagadnes divdabi parasti veido no vecākā tagadnes celma, lai arī dažkārt paralēli sastopamas divdabja formas, kas veidotas no darbības vārdu jaunākā, resp., īsākā, tagadnes celma, sal.: *ciēnīt – ciēnīju, ciēnī vai ciēnu, ciēna*, taču vienīgi *ciēnīj-ams, ciēnīj-ama, ciēnījama* (*ciēnījamo*) *kolēģi!* (LVV 2006: 200); *pētīt – pētīju, pētī – pētīj-ams* vai arī *pētu, pēta – pēt-āms; sargāt – sargāju, sargā – sargāj-ams* vai arī *sargu, sarga – sarg-āms*. Piem.: [...] *tur tu vari dzīvot kā ciēnījams pilsonis.* (M. Zīverts)

1275. §.

Ciešamās kārtas tagadnes divdabjiem nav atgriezenisko formu. Šos divdabjus parasti veido no tiešajiem darbības vārdiem, un refleksīvajiem darbības vārdiem atbilstoši veidojumi sastopami retumis: *uzticēt, uzticēties – uzticams, uzticams draugs, uzticams palīgs; būtis – bīstams, bīstams noziedznieks, bīstama situācija, bīstama slimība*. Piem.: *Un tas ir bīstams arī tev.* (I. Grebзде)

Ciešamās kārtas tagadnes divdabjus var atvasināt kā no pārejošiem, tā arī no nepārejošiem bezpriedēkļa un priedēkļa darbības vārdiem: *slaukt – slauc govi – slaucama gov, kuģot – kuģoju pa upi – kuģojama upe, saskatīt – saskata mākonī – saulē skaidri saskatāms mākonis, jaust – visi jauš prieku – gaisā jaušams pavasaris, pārkāpt – pārkāpj (pār) sliksni – sliksnis nav viegli pārkāpjams*. Piem.: *Vanags nav kaķis, ar apēdamo peli spēlēties kārs.* (L. Muktupāvela)

1276. §.

Raksturīgs ir ciešamās kārtas tagadnes divdabju izmantojums sastata izteicēja pilnnozīmes daļas jeb predikatīva funkcijā. Divdabji, kuri kopā ar saitiņas nozīmē lietotu darbības vārdu personu formu vai bez tās ir izmantoti par sastata izteicēju, parasti tiek lietoti atbilstoši kontekstam vīriešu vai sieviešu dzimtes vienskaitļa vai daudzskaitļa nenoteiktās nominatīva vārdformās. Piem.: *Šī kvēle nebija nodzēšama.* (J. Veselis) *Tas visiem šeit zināms, ka vienīgais cilvēks, kas te Klausam liekas mīlams, ir Daiga Vārpa [...] šajā brīdī Daiga asi izjūt, ka viņš tai ir nepieciešams.* (I. Grebзде) [...] *ik darbā skaidri saskatāmas viņa bailes.* (Pauls Bankovskis)

Būdami sastata izteicēja pilnnozīmes jeb nominālā daļa, ciešamās kārtas tagadnes divdabji atkarībā no savas un visa teikuma semantikas var izteikt iespēju vai iespējamību. Piem.: *Mārtiņš bija uzzinājis, ka grants lēti pērkama no kāda saimnieka pie Misas dzirnavām.* (A. Dziļums) *Šādiem apjukušiem jauniešiem ir tagad pieejami dažādi ārsti.* (I. Grebзде) *Steigai piedūries kā pirksts pie strāvas, Cilvēks vēlu vakarā krūt guļus. Nav jau tajā strāvā nekas nāvots, ir līdz rītam izguļams tas trulums.* (O. Vācietis) *Vai patiešām vakardienas dzidrā blašķe būtu vainojama?* (I. Indrāne) Nolieguma formā gluži pretēji tie izsaka neiespējamību. Piem.: [...] *tas nu uz mūžiem palicis nearams, nesējams un neplaujams trīsstūris dārzu, pagalmu un tīrumu vidū.* (I. Indrāne)

Norādot uz iespēju, iespējamību vai neiespējamību, ciešamās kārtas tagadnes divdabjiem var piemist pasīva nozīmes nokrāsa. Piem.: *Tikai zaķu vanags viens lidinājās ilgu laiku tuvu saulei un, ieraudzījis medījumu, drāzās lejup tik ātri, ka pats palika neredzams, bet dzirdama bij tikai viņa skrējiena svilpšana.* (E. Virza) *Betai nākošgad plāna rīka gaidāma.* (I. Indrāne) Par pasīva nozīmi liecina šā divdabja lietošana sastatījumā ar ciešamās kārtas pagātnes divdabi. Sal., piem.: *Kas laika grāmatā ierakstīts, tas nav vairs izdzēšams.* (M. Zīverts)

Saistībā ar darbības vārdu *darīt, padarīt* u. tml. vārdformām ciešamās kārtas tagadnes divdabji var izteikt iespējas radīšanu, nodrošināšanu vai tās noliegumu. Šādā izmantojumā ciešamās kārtas tagadnes divdabji parasti ir lietoti akuzatīvā: *padarīt ainaru visiem skatāmu, atbilde darīja tālāko sarunu neiespējamu*. Piem.: [...] *nenogaidījīs atbildi, darīja zināmu, ka viņš dodoties uz Rīgu*. (R. Ezera)

1277. §.

Latviešu valodā pastāv konteksti, kuros predikatīvi ciešamās kārtas tagadnes divdabji norāda uz nepieciešamību. Piem.: *Beidzot nu gan ir jāiet, kur nolemts, jādara, kas nepieciešams*. (I. Indrāne) Nepieciešamība ir cieši saistīta ar vajadzības nozīmi. Piem.: *Adīkli tak tūliņ pēc sniega izmazgājami, salāpāmi un jaunai ziemai pie bēniņu sijas pakarami*. (I. Indrāne) *Vai tev vēl kas sakāms, ākst?* (M. Zīverts) Viena konteksta ietvaros sastopami divdabji, kas izsaka nepieciešamību, un divdabji, kas norāda uz neiespējamību vai citām nozīmes nokrāsām. Piem.: *Un, kad viņš [lācis] bitēs iet, Tā pēdojums nav slēpjams Un nav dzēšams! Aiz žokļiem ņemams tik Un pušu plēšams*. (I. Ziedonis)

Konstrukcijas ar ciešamās kārtas tagadnes divdabjiem nereti izsaka to pašu nozīmi vai tās niansi, ko rāda vajadzības izteiksmes vārdformas. Piem.: *Viņa apstaigāja visus kaimiņus, stāstīdama, ka puika vedams pie prāta*. [...] *pārdevējs man sīki bija izstāstījis, kā aparāts un baterijas lietojamas, kā atjaunojams slapjais elements stikla burkā*. (A. Dziļums) *Es tomēr darīšu, kas man ir darāms*. (M. Zīverts) *Man tev ir kas jauns pastāstāms*. (I. Grebзде)

Ciešamās kārtas tagadnes divdabji un vajadzības izteiksmes vārdformas latviešu valodā tādējādi atzīstamas par sinonīmiskiem izteiksmes variantiem, kas var būt stilistiski vai kā citādi semantiski niansēti. Sal., piem.: *caurumus vajag aizbāzt, tie ir jāaizbāž un Sienas caurumi aizbāžami ar sienu, lai vējš nevelk cauri*. (J. Veselis) *Kas tev tur jādara? – Kas tev tur darāms?* (A. Dziļums) *Bet viņa nesamana, kas ņemams līdz, kas atstājams*. (A. Dziļums) *Garš ceļš bija ejams*. (G. Repše)

Vajadzības izteiksmes un ciešamās kārtas tagadnes divdabju formas dažkārt sastopamas vienā un tajā pašā teikumā. Piem.: *Protams, saimniecēm jāstrādā, tām kopjama pašām sava sēta*. (A. Dziļums) Kā atzīst R. Veidemane, divdabji ar izskaņu *-ams, -āms* ir viena no interesantākajām latviešu valodas morfoloģiskajām formām (Veidemane 2002: 452–457). To lietojums ir bijis visai daudzveidīgs, un par to liecina vēl 20. gadsimta teksti. Piem.: *Viņš tam bieži deva padomus, kā barojamas cūkas, kā raudzējama maize un kā sālāma gaļa*. (A. Dziļums)

Predikatīvi ciešamās kārtas tagadnes divdabji sastopami retoriskos jautājumos un apgalvojumos, kas izteic iespējamību, nepieciešamību vai vajadzības nozīmes nokrāsu un kam dažkārt ir frazeoloģisma pazīmes. Piem.: *Vai man ir vēl kas sakāms? Kas gan vēl būtu sakāms*. (I. Grebзде) *Ej savu ejamo, Kal savu kaļamo*. (Karogs) Adverbiāli jeb sekundāri predikatīva komponenta funkcijā lietoti ciešamās kārtas tagadnes divdabji parasti izsaka darbības vai norises veidu. Piem.: *Un man likās spēlēt šajā lido neredzams kāds tēls*. (E. Virza)

1278. §.

Ciešamās kārtas tagadnes divdabji tiek izmantoti apzīmētāja funkcijā. Atributīvie ciešamās kārtas tagadnes divdabji tiek lietoti dažādu locījumu vārdformās, kam var piemist kā nenoteiktās, tā arī noteiktās galotnes. Piem.: *Nākamajā dienā ap pusdienas laiku Tīdes mājā viss ir paveikts*. (I. Grebзде) [...] *Donāts iziet vēl beidzamo reizi līdz nātrājam*. (I. Indrāne) [...] *neatkārtojamu noskaņu piešķīra lietus, sīzdamies pret vēja stiklu*. (R. Ezera) *Neglābjams, līksms smaidis kā aizturēta palu straume skrēja cauri asinīm un meklēja pasauli*. (V. Rūmnieks, A. Migla)

Atributīvie ciešamās kārtas tagadnes divdabji noteiktos kontekstos saglabā pasīva nozīmi. Piem.: *Kas īsti esat – vīri vai **kaujami** auni?* (M. Zīverts) *Vecīši nu ēd savas brokastis, lielā nopietnībā novērtēdami **ēdamo** kumosu.* (I. Grebзде) Taču atkarībā no teksta semantikas tie var izteikt dažādas citas nozīmes vai to nianšes: iespējamību vai neiespējamību u. c. Piem.: [...] *it kā viņa tiešām sekotu savam **nenovēršamajam** liktenim.* (A. Dziļums) *Tad viņš ņem pēc kārtas vienu koku un otru, neķerstās pēc zemākiem un vieglāk **sasniedzamiem** zariem.* (I. Indrāne) *Bet tava māte ir **neieņemams** cietoksnis.* (I. Grebзде) [...] *literāts un avīžnieks, kurš strādāja visos **iespējamos** žanros.* (K. Skujenieks) *Kādu brīdi biju arī slimnīcā, bet tā nebija nekāda **mirstamā** kaite, tikai sīka operācija.* (NC)

Iespējamības nozīmē ar pasīvajiem tagadnes divdabjiem var vienkāršot izteiksmi, piem., ar tiem aizstājot konstrukcijas ar *var* vai *nevar*: *var (nevar) aizvietot – aizvietojams, neaizvietojams.* Piem.: *Ilgārs [...] **neaižvietojams** draugs.* (I. Grebзде) *Šī **neizskaidrojamā** gara pazušana [...] Kāda **neredzama** dabas roka ir darbojusies.* (I. Grebзде) [...] *tad gan galējā un **nelabojamā** kaite bijusi.* (I. Indrāne)

1279. §.

Atributīvie ciešamās kārtas tagadnes divdabji izsaka ne vien iespējamību, bet arī nepieciešamību, vajadzību. Piem.: [...] *kopā ar savas puses jauniešiem [...] **ejamie** astoņi kilometri likās īsi.* (A. Dziļums) *Meitenes steidzīgi sadala **darāmos** darbus. [...] mātei sāj Daigas nenoteiktība, domājot par tālāk **ejamo** ceļu.* (I. Grebзде)

Raksturīgs ir pasīvo tagadnes divdabju izmantojums, norādot un apzīmējot kādai darbībai nepieciešamu rīku vai instrumentu. Piem.: [...] *slotu **griežamais** tutentiņš [...] To, kas nepieciešams vīriem, kad tie ņem rokā šauteni, durkli, cūku **kaujamo** tuteni, kapu **rokamo** lāpstu un aiziet klusēdami rīta agrumā.* (I. Indrāne) *Un, pametusi **saldējamā** skapja durtiņas vaļā, [...] tuvojos logam.* (R. Ezera)

Ar pasīvo tagadnes divdabju palīdzību var raksturot kaut kā izmantošanas iespējas, mērķi vai nolūku. Piem.: [...] *Noriešu saimniece varēs turēt savā kūtī piecpadsmit **slaucamu** govju.* (A. Dziļums) *Ka rudenī kāds nāks nolūkot pavasarim **urbjamo** bērzu?* (I. Indrāne) *Betai tad atlika ēdienreizes un **līdzņemamās** somas.* (I. Indrāne) Atributīvie ciešamās kārtas tagadnes divdabji norāda uz vietas, kāda objekta vai laikposma izmantošanas pazīmi. Piem.: *Es kļīdu no **dzīvojamās** ēkas uz šķūni.* (R. Ezera) [...] *lai priekšā būtu gara **strādājamā** nedēļa.* (I. Indrāne)

1280. §.

Daudzi pasīvie tagadnes divdabji kopā ar kādu lietvārdu veido stabilas vārdkopas vai terminus: *salīdzināmās pakāpes, jautājамie vārdi, krītamā kaite, kustams vai nekustams īpašums, palielināmāis stikls, salīdzināmā metode, vārāmā sāls vai vārāmāis sāls* (LVV 2006: 947), *uzgaidāmās telpas, dzīvojamā māja, iebraucamā vieta, apliekams ar ienākuma nodokli* (ALKBTV 1999: 368) u. c.

Samērā bieži vārdkopas ar pasīvo tagadnes divdabi saaug saliktenī: *sakāmvārdi, aramzeme, ēdamkarote, ēdamistaba, guļamistaba* u. tml. Piem.: *Viņš sēž savā **braucamkrēslā** [...] Tur viņu ratiņos sēdošie gaida, nepacietīgi nokļūt ātrāk uz **ēdamzāli**. [...] Tā atkārtojas ikkatrā **ēdamreizē** un ir gandrīz kā slimība.* (I. Grebзде) [...] *es jau kuro reizi pārlasīju ceturtās klases **lasāmgrāmatu**.* (K. Skujenieks)

Atributīvie ciešamās kārtas tagadnes divdabji norāda patstāvīgu pazīmi, un tiem piemīt adjektivācijas tendences un reizē adjektīvisks raksturs. Piem.: *Rīga savā ziedu laikā bijusi **pazīstama** kultūras pilsēta.* (I. Grebзде) Tāpat kā īpašības vārdi un citi adjektīviskie divdabji, arī pasīvie tagadnes divdabji un ar tiem saistītie vārdi var tikt savrupināti. Piem.: *Daigas tēvs ir ķirurgs Reinis Vārpa, labi **pazīstams** pilsētas mediķu un sportistu aprindās.* (I. Grebзде)

1281. §.

Pasīvo tagadnes divdabju, it sevišķi vīriešu dzimtes, formas var substantivēties un tikt lietotas lietvārda funkcijā: *pakaramais, jauniesaucamais, pieliekamais, uzkožamie, kurināmais* u. c. Šādiem substantivētiem vārdiem parasti ir noteiktās galotnes. Dažādos tekstos nav retums pasīvo tagadnes divdabju konteksta substantivējumi. Piem.: *Un katrs lai ņem **sitamo** līdz!* (M. Zīverts) *Viņas noliek **nesamo** pie durvīm.* (I. Grebзде) *Atceros, ka viņam bija savs **sakāmais** par Ļevu Tolstoju, Frīdrihu Engelsu un daudziem citiem.* (K. Skujenieks) *Mūsu **auklējamais** ir suņu jaunkundze – taksenīte Zāra.* (K. Skujenieks) *Pusaugu bērziņi no lejas jau paša apšķībīti, tur vairāk **griežamā** neiznāk.* (I. Indrāne) *Līdz jubilejai daudz **darāmā**.* (NRA) *Vai, neprasiēt man **neiespējamo**.* (G. Repše)

1282. §.

Sastingušas ciešamās kārtas tagadnes divdabju vīriešu dzimtes vārdformas tiek lietotas kā iespraudumi, it īpaši tādas kā *zināms, kā zināms, saprotams, domājams, redzams, protams, lūdzams* u. c. Piem.: *Ģenētiski, **iespējams**, esmu no tēva kaut ko mantojis [...]* *Taču Dievs, **kā zināms**, nav mazais bērns [...]* *Toreiz, **protams**, man tādi sīkumi pat nekrita prātā.* (K. Skujenieks) *Par to, **saprotams**, es nevienam nestāstu.* (G. Repše) *[...] taču, **kā noprotams**, pagaidām šis nodoms ir miglā tīts.* (Pauls Bankovskis) Nereti šādām sastingušām resp. patstāvīgām divdabju formām ir pakārtots palīgteikums, un tās veic virsteikuma funkciju. Piem.: ***Iespējams**, ka viņiem taisnība.* (K. Skujenieks)

6.5.2.4. Ciešamās kārtas pagātnes divdabji

1283. §.

Lokāmos ciešamās kārtas pagātnes divdabjus veido ar piedēkli *-t-* no tiešo darbības vārdu nenoteiksmes celma: *uzcel-t – uzcel-t-s, uzcel-t-a; pārdo-t – pārdo-t-s, pārdo-t-a; rakstī-t – rakstī-t-s, rakstī-t-a*. Šo divdabju veidošana reizēm iet roku rokā ar to patstāvību vārdarināšanas aspektā, sal.: *adīt pašai, pašas / pašu adīts → pašadīts, pašadīta jaka*. Ja, veidojot lokāmo ciešamās kārtas pagātnes divdabi, darbības vārda nenoteiksmes celmam tiek pievienots ne vien piedēklis *-t-*, bet arī papildus kāda cita patstāvīga vārda sakne, rodas atvasinājumsaliktenis: *jaunapgūts – jaunapgūta tehnoloģija, jaunatklāts – jaunatklātas salas, jaunievēlēts – jaunievēlēts prezidents, pašapmierināts – pašapmierināts izskats* u. c. Piem.: *Nate tikai ieraudzīja **pusatvērtās** durvīs ēnu.* (A. Dziļums) *Sieva sagaidīja mani **pusceltā** mājā.* (K. Skujenieks) *[...] viņš ieņēma krietnu šļuku no pudeles, kas Jāņu viesu dienās palikusi **pustukšota**.* (I. Indrāne)

Pagātnes pasīvie divdabji norāda uz notikušu darbību kā pazīmi, tāpēc tos parasti veido no pabeigtiem jeb perfektīviem darbības vārdiem: *aparts lauks, sabristi apavi, nocirsti koki, mēness gaismas pielieti lauki* u. tml. Piem.: *Kad svētelis, rijas jumtā stāvēdams, ieraudzīja laukā bieži **saceltās** gubiņas, viņš saprata, ka pienācis bērnu izvešanas laiks.* (E. Virza) Ciešamās kārtas pagātnes divdabjus retāk veido no nepabeigtiem jeb imperfektīviem darbības vārdiem, lai gan daži no tiem vai vārdu savienojumi ar tiem ir izplatīti, piem.: *mātes austeris lakats, adīta jaka, cepta gaļa, skābēti kāposti, marinētas vai salītas sēnes, kūpinātas desas, žāvēts šķiņķis, tamborēta sedziņa, precēta sieva, tas nebija tā domāts* u. c. Piem.: *No **pļautās** labības cēlās augšup viegli putekļi.* (E. Virza) *[...] kas rudenī mašīnā **krauts** un vešus **vests**.* (I. Indrāne) *[...] pie kriminālatbildības tiek **saukts** par dienesta stāvokļa ļaunprātīgu izmantošanu.* (Diena) *[...] aizzīmogoja namu ārdurvis, un lieta bija **darīta**.* (A. Kolbergs)

1284. §.

Ciešamās kārtas pagātnes divdabji ir neatņemama darbības vārdu ciešamās kārtas formu pazīme un sastāvdaļa. Spilgta pasīva nozīme piemīt analītiskajām formām, kas veidotas ar šo divdabi un palīgverbiem *tikt, tapt, kļūt*. Šādas konstrukcijas ir raksturīgas preses valodai, kā arī sastopamas citu stilu tekstos. Piem.: [...] *grāmata iznāca pirms divām nedēļām, bet tā tiek pārdota visai pieticīgi*. [...] *Pēc tam tiks sagatavoti attiecīgi grozījumi likumā* [...] *Uzskatu, ka tika noslēgts labs līgums*. (Diena) *Un tad griež vārds kā zilgans skārds un usnes mirstot plīv, un kļūst viens kārtais nepakārts un nomirusais dzīvs*. (O. Vācietis)

Būdams ciešamās kārtas formu sastāvdaļa, pasīvais pagātnes divdabis tiek lietots vienskaitļa vai daudzskaitļa nominatīvā. Tomēr saistījumā ar palīgverbu nenoteiksmē ciešamās kārtas pagātnes divdabis var nostāties datīvā: *tikt / būt pieprasītam vai maz pieprasītam* u. tml. Piem.: [...] *ja nesaprastu, ko nozīmē tikt mīlētam un mīlēt!* (M. Zīverts) [...] *nav lemts tikt izteiktam* mutvārdos. (A. Kolbergs)

1285. §.

Semantiski daudzveidīgas ir darbības vārdu ciešamās kārtas formas, kuras veidotas, pasīvajiem pagātnes divdabjiem saistoties ar palīgverba *būt (nebūt)* vārdformām. Piem.: *Citronkociņš ir paša dēstīts*. (Anšl. Eglītis) *Vai patiesi viņa tur Parkā ir gaidīta?* (I. Grebзде) *Drīz atnāks direktora kungs, un nekas nebūs padarīts*. (Anšl. Eglītis) *Aizkars nav aizvilktis*. (R. Ezera) Pasīva nozīme šādos gadījumos mēdz būt saistīta ar rezultāta vai pabeigtības nozīmi. Piem.: [...] *līdzšinējā kārtība ir noteikta ar likumu*. [...] *Šobrīd ir izsniegti sertifikāti par kopējo nominālvērtību aptuveni 3 miljardi latu*. (Diena)

Atmetot palīgverba tagadnes vārdformu *ir*, ciešamās kārtas konstrukcijās tiek akcentēta rezultāta nozīme. Piem.: [...] *vainags, kas atbalsstīts pret sienu*. (R. Ezera) *Bet, kas darīts, tas padarīts*. (K. Skujenieks) Dzejā šajā funkcijā, resp., pasīva nozīmē, ciešamās kārtas pagātnes divdabis vai pat šo divdabju sablīvējums var tikt īpaši aktualizēts. Piem.: *Es kults un mīstīts, Glaudīts, rīdīts, medīts, Celts augšām, atkal apstāvēts un bedīts*. (K. Skujenieks)

Pasīva nozīmē ciešamās kārtas pagātnes divdabji saistās ar vēlējuma un atstāstījuma, retāk pavēles vai vajadzības izteiksmes pamatformām: *esi sveicināts, tiktū izārstēts, esot aicināts, sniegam ir jābūt novāktam* (Kalme, Smiltnece 2001: 241, 244, 247, 252) u. tml. Piem.: *par sertifikātiem varētu tikt pārdotas uzņēmumu akcijas; M. Gailis arī apstiprināja, ka esot izvērtēta konkrētas firmas iepriekšējā darbība; pārējie 5% tikšot anulēti*. (Diena)

Adjektivējušies divdabji izsaka pazīmi, un saistījumā ar palīgverbu tiem dažos kontekstos tikpat kā nepiemīt ciešamās kārtas nozīme. Sal., piem.: [...] *viņa ir pārsteigta par šādu sava drauga atbildi* [...] *it kā viņš būtu pārsteigts kails*. (R. Ezera) *Daiga bija pārlicināta, ka tādā veidā mazliet spēja palīdzēt pārējiem*. (I. Grebзде) Tādējādi semantiski funkcionālajā ziņā pasīvais pagātnes divdabis dažkārt var tikt uzskatīts par nominālā izteicēja, nevis darbības vārda ciešamās kārtas vārdformas sastāvdaļu. Piem.: *Māte gan zina, cik viņš untumains un nenosvērts*. (I. Grebзде)

1286. §.

Samērā bieži pasīvie pagātnes divdabji latviešu valodā tiek lietoti adverbīāli jeb sekundāri predikatīva komponenta (dubultlocekļa vai pavadapstākļa) funkcijā. Piem.: *Tās bija zemes bites, kas savas šūnas bij ietaisījušas sūnās un tagad iztraucētas modās*. (E. Virza) [...] *kā apmāta viņa izrauj no mantu kaudzes segā ietītu vīstokli*. (A. Dziļums) *Kā hipnotizēta es virzījos aizvien tuvāk pelēkajiem varenajiem balstiem*. (R. Ezera) *Ap-*

mierināta un smaidīga Džesija nosēžas Daigai līdzās. (I. Grebзде) Kreiz, kad viņš uzlūko šo sievieti, [...] tad izbrīnīts secina vienu un to pašu. (G. Repše)

Izteicēja daļai, dubultloceklim vai veida apstāklim pasīvais pagātnes divdabīs funkcionāli līdzinās tad, ja tas ir saistījumā ar darbības vārdiem *izskatīties, šķist, justies, palikt* u. tml. Piem.: [...] *mute palika atvērta. (A. Dziļums) Viss tā izskatās nolaiests. (I. Grebзде) [...] ielas šķīta ar bālu mēness starojumu pielietas [...] Loga stikls izskatījās ar melnu laku nevīžīgi pārklāts [...] Domāju, ka no trim cilvēkiem divi šajā situācijā justos ieinteresēti. (R. Ezera)*

Adverbiāli ciešamās kārtas pagātnes divdabji mēdz raksturot norises situāciju, darbības veidu u. tml. Piem.: *Visu nākošo nedēļu es staigāju kā apmāts. (A. Grīns) [...] kas nenāk aicināts un aizbēg saukts. (M. Zīverts) Zirgs, droši vien noskārtis manu satraukumu, nočīkstīnot ilksis, sakustējās un nesukubināts atkal sāka iet. (R. Ezera) [...] gan pienāks arī tavējā nediena ne saukta, ne lūgta tāpat kā Donātam. (I. Indrāne)*

1287. §.

Raksturīga ir vārdu savienojumu ar adverbiālo ciešamās kārtas pagātnes divdabī savrupināšana, veidojot divdabja teicienus. Piem.: *Pa pusei acis aizmiegušas, gremoja govīs, mīklainu sapņu apņemtās. (E. Virza) Dubru ciema ļaudis dzīvoja nomaļā meža stūrī, neviena netraucēti. (A. Dziļums) [...] runcis, aizgrābts no saimnieces glāsmainā un gluži kaķiskā maiguma, aizvien biežāk un stiprāk žņaudzīja nagus [...] visu laiku sajutu Modra skatienu, iedurtu kā dunci tieši starp lāpstīņām. (R. Ezera) Kad bērni, mūžīga izsalkuma dzīti, paslepen no vecākiem nesa laukā kartupeļus, tie, sala kosti, kļuva saldi, saldi. (A. Manfelde)*

Jebkura divdabja blīvējumi un reizē tā aktualizācija rada noteiktu noskaņu vai kādu stilistisku nokrāsu. Tā ciešamās kārtas pagātnes divdabju uzskaitījums var akcentēt pasivitāti vai izteikt nolemtības nozīmes nokrāsu. Piem.: [...] *gribas [...] paraudzīties, kas galu galā nolīdzinās „Krustakraujas”, trīskārt nolādētās, pamestās un atkalatgūtās, dedzinātās, slīcinātās un vēl arvien uz krustā krautiem meža pauguriem pielipušās. (I. Indrāne)*

1288. §.

Bieži ciešamās kārtas pagātnes divdabji tiek lietoti apzīmētāja funkcijā. Šādiem atributīviem divdabjiem piemīt pilna locījumu paradigma, un tos lieto kā ar nenoteiktajām, tā noteiktajām galotnēm. Piem.: *Izbiedētie sermuliņi un seski [...] naktīs izlīda no savām alām. (E. Virza) Sastrādātajās plaukstās; saules piesildītajos purvos; no rīta pļautais siens; kā krusas nokapāts labības lauks. (A. Dziļums) [...] it kā viņš būtu aklais, kas staigā pa labi iepazītu, bet skatienam pazaudētu valstību. (Z. Skujiņš) Un vistas, pa vaļā pamestajām durvīm sagājušas virtuvē, uzlasa drupačas. (R. Ezera)*

Daži ciešamās kārtas pagātnes divdabji sastopami stabilos vārdu savienojumos vai terminos, un tiem var piemist frazeoloģiski saistīta nozīme: *pirceja piedāvātā cena, nenosegts deficīts, klāt pieliktie dokumenti, pakļauts aplīkšanai ar nodokli (ALKBTV 1999) u. c. Piem.: Piemiegta acs novērtē saules spīvumu un ēnu kritumu [...] laiks ir klāt, noliktā diena, kad jāiet smagajā gaitā. (I. Indrāne)*

1289. §.

Ciešamās kārtas pagātnes divdabjiem piemīt substantivācijas iespējas, un daļa no tiem ir ieguvusi lietvārda statusu: *izredzētais, izredzētā – bija aicināti tikai izredzētie; sabiedrotie – sabiedroto karaspēks; ievainotais – kopt ievainotos; jauniesauktie – jauniesaukto apmācības; jaunlaulātie – apsviekti jaunlaulātos (LVV 2006: 434, 928, 384,*

457) u. c. Piem.: [...] *iesim tagad ārā pasēdēt ar mums padotajiem zem kļavām. [...] lai nu laimīgi ievēd te savu izredzēto un dzīvo garu mūžu [...] Novēlu viņam saskanīgu dzīvi ar izvēlēto.* (I. Grebзде)

Substantivētie ciešamās kārtas pagātnes divdabji parasti tiek lietoti ar noteikto galotni, kas raksturīgs arī konteksta substantivējumiem. Piem.: *Ja būtu pietaupījies viss Dzegās sapelnītais, tad jau nu gan ar atliekiem galiem.* (R. Ezera) *Kas notiks tad, kad ieradīsies naidīgi noskaņotie?* (NRA) *Novēlu jaunajā mācību gadā daudz veiksmes un patiesa prieka par sasniegto, piedzīvoto un pārdzīvoto! Lai izdodas iece-rētais!* (JI) *Taču sacītais vairāk izklausījās pēc vēlmes papļāpāt.* (A. Kolbergs) Reizēm substantivēti ciešamās kārtas pagātnes divdabji sastopami nenoteiktās galotnes vārdformās. Piem.: *Kas gan sliktis un dīvains, ja neizglītots rīkojas kā neizglītots?* (G. Repše)

Dažkārt ciešamās kārtas pagātnes divdabji funkcionē kā iespraudums vai tā sastāvdaļa. Piem.: *Kabatā viņam, kā parasts, visa mantība līdzi.* (I. Indrāne)

6.5.3. Divdabji ar -dams, -dama, -damies, -damās

1290. §.

Divdabji ar -dams, -dama, -damies, -damās mūsdienu latviešu rakstu valodā parasti tiek lietoti tikai viena locījuma – nominatīva – vārdformās. Tāpēc gan pēc formālajiem rādītājiem, gan it īpaši sintaktiski funkcionālajā aspektā tie skatāmi vairāk nelokāmo nekā lokāmo divdabju kopsakarā (MLLVG 1959: 656). Tomēr, ņemot vērā to, ka aplūkojamie divdabji pastāv atšķirīgās dzimtes un skaitļa vārdformās, ir pamats tos uzskatīt par daļēji lokāmajiem divdabjiem vai divdabjiem ar daļēji mainīgu vai nepilnu vārdformu paradigmu. Piem.: *Vienīgi Anna staigāja klusēdama [...] Ļaudis smīnēdami vērās turp.* (A. Dziļums) [...] *kaijas, kas ieraudzījušas uz kāda ledus gabala beigtas zivis, kliegdamas metās tām virsū.* (E. Virza) *Reksis [...] raugās augšup sejā, khusītēm smilkstēdams, kā priecēdamies, ka atradis vēl otru dzīvu radījumu.* (R. Ezera)

1291. §.

Daļēji lokāmos divdabjus veido no darbības vārdu nenoteiksmes celma, tam pievienojot piedēkli -dam- un nepieciešamo dzimtes vai skaitļa galotni. No tiešajiem darbības vārdiem veidotajiem divdabjiem ir atšķirīgas vīriešu un sieviešu dzimtes un vienskaitļa un daudzskaitļa nominatīva vārdformas: *brauk-t – brauk-dam-s, brauk-dam-a, brauk-dam-i, brauk-dam-as.* Piem.: [...] *sievas, sēdēdamas pie ratiņiem, stāstīja bezgalīgus stāstus par dažādiem plūdu notikumiem.* (E. Virza) [...] *viņš smaidīdams teica [...] māte turpināja, nepievērsdama uzmanību manai piezīmei.* (R. Ezera) Citas atšķirīgu locījumu vārdformas, izņemot nominatīvu, jaunākajā latviešu rakstu valodā konstatētas retumis. Piem.: [...] *lai citas galaktikas ciemiņam – kad nu kā būdamam – atrādītu, kāpēc mēs bijām tik mirstīgi.* (O. Vācietis)

No atgriezeniskajiem darbības vārdiem veidotajiem divdabjiem ir tikai divu formu varianti – vīriešu un sieviešu dzimtes vārdformas, kas nemainās skaitlī: *priecā-ties – priecā-dam-ies, priecā-dam-ās.* Piem.: *Tā šīs pļavas viļņoja sīkas, bet neskaitāmas dzīvības pilnas, ar visu savu zāļu bagātību tiekdams uz Jāņu dienas namdurvīm.* (E. Virza) *Tā Vilis domāja tālāk aizraudamies un iedegdamies [...] viņa palika, kā būdamās nirt iekšā.* (R. Ezera) *Garām spraukdamies, Elzas domai pieduras pagājības plecs.* (N. Ikstena)

1292. §.

Būdami adverbiāli, daļēji lokāmie divdabji ar *-dams* raksturo galvenās darbības situāciju vai norises apstākļus un attiecībā pret verbu personu vārdformām izsaka vienlaicīgumu. Piem.: *Viņu [briedi] pamanīja siena pļāvēji visā pļāvā un kliegdami gribēja aizskriet tam priekšā.* (E. Virza) *Lietus atslābdams sijāja negribīgi un gurdī.* (R. Ezera)

Tie bieži norāda uz galvenās darbības, resp., predikāta, izpausmes veidu. Piem.: *[..] viņš šķelmīgi kā kaitēdamies, kā uzvedinādams noskatās manī [..] viņa sacīja kā brīnīdamās.* (R. Ezera) *[..] Daiga saka mātei, kas kā apbrīnodama novērtē padarīto.* (I. Grebзде) *Pa sliedēm vilciens drāžas dunēdams.* (Ā. Elksne) Atbilstoši kontekstam un tā semantikai daļēji lokāmie divdabji ar *-dams* var izteikt darbības vai norises iemeslu. Piem.: *Man ienāca prātā, ka varbūt viņš samircis sēņodams [..] Viens pašizkrāvējs atvainodamies pamirkšķināja viņai ar pagriezienu uguni.* (R. Ezera)

1293. §.

Raksturīga ir divdabju ar *-dams, -dama, -damies, -damās* izmantošana, veidojot divdabja teicienus. Piem.: *Nu viņš uzmodināja arī pārējos, un tie, žāvūdāmie un nosvīdušās sejas slaucīdami, izlīda no pāēnas laukā.* (E. Virza) *[..] daudzo spārnu gurkstoņa [..] uz leju lidinājās kā sniegs, cauri atstatumam pārveidodamās un pārtapdama.* (R. Ezera) *Tikai tumsas suns, karsti elsdams, paskrien gar vaļējo logu un liek sirdij notirpt drūmās jausmās.* (A. Neiburga) *Vēlāk viņa piecelsies skurba no spēka, līdz šim dzīvoto dzīvi stingri pārsiedama par jaunu kā balto lakatu pār melnajiem matiem.* (I. Ābele)

Šādi savrupinājumi visbiežāk rāda teikuma galvenās darbības vai norises apstākļus, raksturo situāciju. Piem.: *Džemma izkāpa, uzreiz iekļūdama pārslu virpuļos [..] Askolds nopūšas, no jauna juzdamies bezgala, līdz nāvei piekūsis un noguris un ilgodāmie pēc miera un vienatnes.* (R. Ezera)

Raksturīgi ir konteksti, kad divdabja teicieni, kurus veido daļēji lokāmie divdabji ar *-dams*, izsaka kādas darbības vai procesa veidu. Piem.: *Kājas tikko vilkdams un balsīdamies pie sienas, viņš nokāpj lejā, klātesošos nemanīdams.* (M. Zīverts) *[..] šūpojas divi gareni zelta kareklīši, pastāvīgi trīsēdami kā divas ūdens lāsītes [..] Viņa dodas uz virtuvi, švīkstoši šļūkādama ar filca čībām.* (R. Ezera) *To viņš darīja, aizrautīgi pašiedvesmodāmie, dažubrīd pārspīlēdams.* (K. Skujenieks) *Saule spoži spīdēja pretī, un Rīga elpoja karsti un smaržīgi, atgādinādama par vītušām Jāņu meijām, kalmēm un vaināgiem.* (V. Rūmnieks, A. Migla)

Divdabja teicieniem ar daļēji lokāmo divdabi var piemist iemesla resp. cēloņa nozīme. Piem.: *Taču suns, vāji saprazdams cilvēka dīvaino loģiku, vairāk paļāvās uz nojautu.* (R. Ezera) *Varbūt drusku tur piesnaudīšu, Ilgi iedama piekususi.* (Karogs) Reizēm divdabja teicieni, kuru sastāvā ietilpst divdabji ar *-dams, -dama, -damies, -damās*, izsaka nolūku, teikuma galvenās darbības mērķi. Piem.: *No šīs vietas izgāja pati Māra, nēsdama svētību visām Straumēnu mājas gaitām.* (E. Virza) *[..] viņa [..] aizvēra logu un aizvilka priekšā aizkaru, kā norobežodamās no visa.* (R. Ezera)

Dažiem autoriem un tekstiem ir raksturīgi divdabju ar *-dams, -dama, -damies, -damās* vai ar tiem un ap tiem veidoto divdabja teicienu blīvējumi. Piem.: *Tā šie koki te auga, uzaļodami pavasaros un dzeltenī klūdami rudenos, savienodami sevī kalpošanu skaistumam un dzīves vajadzībām.* (E. Virza) *[..] cīkstos uz augšu, stīgdama šajā viršu zemes pelēkumā, gāinādama aklos dundurus, slāpdama tveicē, kārodama pēc vēja pūsmiņas.* (R. Ezera)

Blīvējumi var izteikt kādu vienu, piem., veida, nozīmi vai arī norādīt uz dažādām nozīmēm vai to niansēm – gan raksturot apstākļus vai situāciju, gan izteikt iemeslu. Piem.: *Ik dienas skriedama pa lauku vai tupēdama sakņu dārza vagās* (situācijas rakstu-

rojums), viņa dudinjā kā ļauna zīlniece, **skauzdama** kaimiņu svētību (iemesla nozīme). (A. Dziļums)

1294. §.

Latviešu valodā sastopami frazeoloģiski jautājuma teikumi, kuros divdabji ar *-dams*, *-dama* pilda izteicēja funkciju un izsaka tagadnes nozīmi: *Kur tad tu braukdams? Kur tad tu šodien iedama? Vai jūs uz pilsētu braukdami? Kurp iedams? No kurienes nākdams?* u. tml.

Līdzīgā funkcijā tiek lietoti reduplikatīvi vispārināti apgalvojumi, kuros divdabji ar *-dams*, *-dama* it kā pastiprina tās pašas saknes resp. tā paša darbības vārda personas vārdformu: *lai dara ko darīdams, sāk ko sākdams* u. tml. Piem.: *Lai sarunas aizgāja kur aiziedamas, tās arvienu atgriezās uz turieni, kur veco vītolu ēnā snauda pirts.* (E. Virza) *Bet ne slēpdams nenoslēpsi, ja gribēs atņemt.* (J. Veselis) *Prasi ko prasīdams, bet nāc pie hana!* (M. Zīvertis) *Ej kad iedams, vienmēr kaut kas paliks, Ko vēl gribas sajūst, sacīt, veikt.* (Ā. Elksne) Arī šiem darbības vārda personu vārdformu un divdabja ar *-dams*, *-dama* savienojumiem piemīt frazeoloģisks raksturs.

1295. §.

Tāpat kā, piem., darāmās kārtas pagātnes divdabjiem (sk. 1271. §), arī divdabjiem ar *-dams*, *-dama*, *-damies*, *-damās* var būt pakārtoti palīgteikumi. Piem.: *[..] un viņa, neprātodama, vai dara labi vai slikti, gluži automātiski un kā pa miegam pateica.* (R. Ezera) *Mēs burvīgi eksistējam, kurli iedami cauri visam un iztēlodamies, ka esam dzirdīgi.* (N. Ikstena)

6.5.4. Nelokāmie divdabji

1296. §.

Nelokāmajiem divdabjiem ir raksturīgs adverbīāls lietojums un formas nemainīgums. Mūsdienu latviešu rakstu valodā ir divi nelokāmie divdabji: divdabji ar *-ot*, *-oties* un divdabji ar *-am*, *-amies*, *-ām*, *-āmies*. To vārdformu atšķirība nav saistīta ar dzimtes, skaitļa vai locījuma kategoriju, bet gan ir atkarīga no tā, no kādiem darbības vārdiem tie ir veidoti. Nelokāmo divdabju ar *-ot*, *-oties* un *-am*, *-amies*, *-ām*, *-āmies* sadalījums, piem., *meitene palika sēžam* vai *sēžot mašīnā*, dažādu autoru darbos ir atšķirīgs, ko nosaka kā individuālā stila īpatnības, tā minēto divdabju izplatība latviešu valodā vispār. Turklāt noteiktās attieksmēs pastāv nelokāmo divdabju ar *-ot*, *-oties* un divdabju ar *-dams*, *-dama*, *-damies*, *-damās* izmantošana.

1297. §.

Nelokāmos divdabjus ar *-ot*, *-oties* veido no tagadnes celma, tiešo darbības vārdu celmam pievienojot *-ot*, bet atgriezenisko darbības vārdu celmam attiecīgi *-oties*: *braukt, brauc – braucot, smieties, smejas – smejojoties* u. c. Piem.: *[..] spārni nodrebot izplešas [..] vieglais ķermenis, ietrīsoties nepacietībā, līgani sašūpojas.* (R. Ezera) *Gliezmezim, māju nesot, pēdējie spēki jau zūd. [..] Es tev nešauboties līdzī iestu, Kaut visapkārt zibens blāzmu met.* (Ā. Elksne)

Atšķirībā no vārdformām ar *-ot(ies)*, kuras lieto predikatīvi atstāstījuma izteiksmē, nelokāmajiem divdabjiem raksturīgs adverbīāls izmantojums. Tāpat kā apstākļa vārdi, nelokāmie divdabji norāda uz galvenās darbības vai norises situāciju, veidu, laiku, iemeslu, nolūku, nosacījumu u. tml. pazīmēm. Piem.: *Gadījās, ka, izjūdzot no arkla, viens otrs no tiem [zirgiem] nolika savam arājam uz pleca galvu, nevarēdams to noturēt.*

(E. Virza) *Bet Valters, pa brīdim paceldams skatienu uz mani, smaidot rāmi stāsta* [...] *asinis guldzot strāvo manās dzīslās.* (R. Ezera). *No tāda augstuma skatoties, rozes ir ideālas.* (A. Neiburga)

1298. §.

Izplatīti latviešu valodā ir divdabja teicieni, kuri veidojas, savrupinot divdabjus ar *-ot(ies)* un no tiem atkarīgus pilnnozīmes vārdus. Ja tiek minēts ar divdabi izteiktās darbības darītājs, kas ir atšķirīgs no galvenās (personu formas) darbības veicēja, tas šādos divdabja teicienu paveidos nostājas datīvā un veidojas tā sauktās absolūtā datīva konstrukcijas. Piem.: *Sākoties lielajiem lietiēm, ceļa zemais gabals pie ezera kļuva par muklainām lēmenēm.* (Z. Skujiņš) [...] *pūlis* [...] *skaliem krakšķot un skārdam zvanot, sāka lauzties augšup pa kāpnēm.* (R. Ezera) *Spogulim plīstot, tie [tēli] atbrīvojas un izklīst pa māju.* (A. Neiburga)

Divdabja teicieni ar divdabi *-ot(ies)*

- izsaka kādas darbības vai norises izpausmes apstākļus, tās veidu. Piem.: *Zem gludās ādas, saspringstot kā dzīvi, lodā muskuļi* [...] *Garām, dūrdinot uz tilta, aizdun kravas automašīna ar baļķiem.* (R. Ezera) *Aiz Murjāņiem, Veidojot tādus kā vārtus, Gar ceļa malām vītoli aug Plati kā bārdas.* (I. Ziedonis)
- norāda uz darbības laiku. Piem.: *Lietus aizskāra puķes, un, ielīstot ziedos, to putekļi uz brīdi nokūpēja kā smiltis.* (E. Virza) *Zēni, augot lielāki, maz pamazām aizvien attālinājās no viņas.* (R. Ezera) *Vecuma kalnā kāpjot, pūtiens stiepjās aizvienam garāks.* (I. Indrāne)
- var norādīt uz darbības vai norises nolūku. Piem.: [...] *Voicehovskis* [...] *glāstīja Tjēru, mierinot un klusinot satraukto putnu.* (R. Ezera) *Radusies atkal pienākuma sajūta, ka šī diena pavadāma, palīdzot citiem.* (I. Grebзде) *Kūtrums – šis tūkstošveidis, Ak, kā viņš izlikties prot, Ak, kā viņš spēlē uz flautas, apziņu iemīdzinot!* (Ā. Elksne)
- atbilstoši konteksta semantikai var izteikt darbības iemeslu. Piem.: [...] *kāds cieši un pētoši noraudzījās viņā, kā izsverot viņa spēkus un minot viņa nodomus un apvērtējot viņu kā tādu.* (R. Ezera)

1299. §.

Nereti divdabja teicienam, ko veido nelokāmie divdabji ar *-ot(ies)*, piemīt sinkrētisks raksturs, proti, tas apvieno veida, laika, iemesla vai nolūka nozīmes nianšes. Piem.: [...] *uz klēts augšas bezdelīgas iečivinājās savās ligzdās, jūtot rītu.* (E. Virza) *Saulē tupot, viņai liekas, ka pati ir kā īsta puķe.* (A. Manfelde) *Tikai dvēsele, kura nekad nelikās ne zinīs par pagājušo laiku, burbuļoja iekšā savu strautu un maldināja savu nēsātāju, mēģinot noslēpt patieso vecumu.* (E. Sniedze) Teikumā var būt vairāki divdabja teicieni, kurus veido nelokāmie divdabji ar *-ot, -oties* un kuri izsaka dažādas nozīmes vai to nianšes. Piem.: *Samiegojies Atis, sēdot pie papīra lapas* (laika nozīme), *ķēpājās ar ūdenskrāsām, visiem dvēseles spēkiem pretojoties* (nolūka nozīme) *gulētiešanai.* (R. Ezera)

Nelokāmie divdabji vai divdabja teicieni, kuri veidojas, savrupinot divdabjus ar *-ot, -oties*, var norādīt norises apstākļus vai izteikt darbības nosacījumus. Piem.: *Atradzes dzirnavupes galā bij atbots, vītoliem zari mirka ūdenī, sīkajiem kārkliem gali vien vairs laukā, tikai labi ieklausoties, dzirdams, ka slūžas vēl šņāca – krituma tikpat kā nekāda.* (A. Upīts) *Pareizi domājot, pats vari būvēt takas uz labāku pasauli.* (I. Ābele)

Divdabji ar *-ot(ies)*, būdami divdabja teiciena sastāvā, var izteikt paskaidrojumu vai norādīt uz pieļāvumu. Piem.: *Dziļi ievilkusi elpu, kā ūdenī lecot, iegriežos pa tuvākajiem vārtiņiem un, laimīgi tikusi garām Murzikam, dodos uz kūti.* (R. Ezera) [...] *mans brālis, neraugoties uz slimību, beidza vidusskolu ar sudraba medaļu.*

(K. Skujenieks) Paskaidrojumu var papildināt divdabim ar *-ot(ies)* pakārtots palīgteikums. Piem.: *Viņa nodrebēja, tad pati **nezinot**, kāpēc to dara, nolika abas pudeles uz grīdas.* (R. Ezera)

1300. §.

Daži divdabja teicieni, kurus veido nelokāmais divdabis ar *-ot(ies)*, funkcionē kā iespraudumi: *tā sakot, pareizāk sakot, ar vienu vārdu sakot, patiesību sakot, precīzāk izsakoties* u. tml. Piem.: *Izrādes laikā jūs mācījāties mūsu teātri pazīt, **tā sakot**, no ārpusēs.* (M. Zīverts) *Vismaz ar to es sevi uzmundrināju, iedams, **precīzāk izsakoties**, brīzdam uz Sidrabu pusi.* (R. Ezera) [...] *gaiļa dziedāšana viņu nekad no miega bezdibeņa neizraus, par nopūtām jau nemaz **nerunājot**.* (I. Indrāne) *Tāds, kurš par varītēm vēlas būt līdzīgs vien smilšu graudam, mazai lietus lāsei, balandas asnam, **vārdu sakot** – vienam no miljarda.* (G. Repše)

1301. §.

Daži nelokāmie divdabji ar *-ot, -oties* ir adverbējušies: *beidzot, negaidot, nemanot, negribot, gribot negribot, acīmredzot, nekavējoties* u. c. Piem.: *Atsevišķi mākoņi, atraisījušies no padebeša gaitas, nikni vārīdamies, joņoja šurpu un turpu, **beidzot** pazuzdami tā tumsā.* (E. Virza) [...] ***negaidot** atveras durvis.* (A. Dziļums) *Cik mēs skrējām ar pieri mūrī, Cik mums nācās **negribot** gulēt.* (I. Ziedonis) ***Acīmredzot** mana iesaistīšana sarunā bija provokācija.* (K. Skujenieks) *Ap zilmelno mākonī **nemanot** Apaudās maliņa sārta.* (Ā. Elksne)

Nelokāmajiem divdabjiem ar *-ot(ies)*, piem., *atskaitot, sākot, ieskaitot, izņemot, pateicoties, neskatoties uz*, raksturīga desemantizēšanās, un reizē tiem piemīt adverbēšanās vai prievārdiskošanās iezīmes. Piem.: [...] ***neskatoties uz** visām morāles lekcijām, arī karavīri ir tādi paši kā strādnieki, kas līgti uz stundu algu* (Eiche 1983: 69; Pokrotniece 2005). *Un viņš [mācītājs] bija spiests atzīt, ka nezina it nevienas atbildes, **izņemot** to vienu – ticība.* (I. Ābele)

1302. §.

Pēc semantikas un izmantojuma nelokāmie divdabji ar *-ot(ies)* ir tuvi kā divdabjiem ar *-dams, -dama*, tā nelokāmajiem divdabjiem ar *-am(ies), -ām(ies)*, sal.: *ejot / iedami pa ceļu, viņi sarunājās; viņa palika istabā smejojoties / smejamies, palika stāvam / stāvot* u. c. Piem.: *Kā liels putns tā uzlaidās debesu vidū, **palikdama** tur **stāvam**, šūpodamās savos platajos spārnos.* (E. Virza) *Tādēļ apmulsis **paliku stāvot** starp mīkstajām kabineta mēbelēm.* (A. Dziļums) Taču katram no minēto divdabju paveidiem piemīt semantiskas atšķirības, un to lietošanas sfēras, lai arī reizēm krustojas vai robežojas un ir iespējama konstrukciju sinonīmija, pilnībā nesedzas.

1303. §.

Nelokāmie divdabji ar -am, -amies, -ām, -āmies. Nelokāmos divdabjus ar *-am(ies), -ām(ies)* veido no darbības vārdu tagadnes celma, tiešo verbu celmam pievienojot *-am* vai *-ām*, atgriezenisko verbu celmam – *-amies* vai *-āmies*: *brauc – dzirdu kādu braucam, klausās – vēroju bērņus klausāmies.* Piem.: *Kas gan var būt skaistāk kā vērot dabu **dzīvojam** [...] Un arī to atceries, kā tevi sagaidīju **pārņakam**?* (M. Zīverts) *Lielas pārslas kā balti ziedi bezvēja laikā lēni lidinājās, tik lēni, ka likās viņas uz vietas **stāvam** un tumšniegotā zeme **paceļamies** viņām pretim.* (J. Veselis)

Nelokāmos divdabjus ar *-ām, -āmies* veido no darbības vārdiem, kas nenoteiksmē beidzas ar *-īt, -īties, -ināt, -ināties*, kā arī no verba *zināt*: *viņš izlikās visu zinām.* Piem.: [...] *viņa sadzird māti **šķirstām** no Latvijas pienākušās avīzes. [...] Varbūt savās domās viņa redz Daigu tādā izskatā **parādāmies** viesu pulkā.* (I. Grebзде)

Formāli nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* sakrīt ar attiecīgo darbības vārdu tagadnes daudzskaitļa pirmās personas vārdformu: *mēs lasām – redzu viņus lasām*. Taču atšķirībā no personas formām, kas izsaka predikatīvātāti, resp., veic izteicēja funkciju, nelokāmie divdabji tiek lietoti adverbīāli un norāda uz situāciju, kādu blakus darbību, kura paskaidro galveno darbību, atklāj tās izpausmes veidu un citas pazīmes (MLLVG 1959: 663, 664). Piem.: *Turklāt jūs redzējāt līdztēlojam pašu autoru. [...] mēs allaž gaidījām tevi atjājām ciemā.* (M. Zīverts) *[...] es saskatīju [...] tās pašas sejas aplūkojam garāmgājējus.* (H. Vīka) *Citi – kārtējo reizi palika stāvam malā.* (Izklaide)

Nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* var būt saistīti ne vien ar darbības vārdu personu formām, bet arī adverbīāli raksturot darbības vārdu divdabja formā un ietilpt divdabja teicienā. Piem.: *Vīduds Meijers [...] īsi atvadījās un, nesagaidījis pieripojam autobusu, aizbrauca.* (R. Ezera) „*Būs labi, Daiga priecājas, gaidītama atnākam māti.* (I. Grebзде) Dažkārt tiek veidotas konstrukcijas, kurās šie divdabji uztverami par analītiskas formas sastāvdaļu. Piem.: *[...] ko viņš bija meklējis visu mūžu un vienu īsu brīdi domājies esam atradis.* (A. Neiburga)

1304. §.

Lai arī nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* nav tik izplatīti kā citi latviešu valodas divdabji (Pokrotiece 2005: 31–39), tie joprojām sastopami kā rakstu valodas avotos, tā sarunvalodā, televīzijas un radio raidījumos, internetā. Piem.: *[...] man vajadzēja to uztvert tāpat kā viņa mātei, kura gan saprata, kas notiek, bet nelikās to manām.* (Diena) *Viņi jūtas parādā esam; gaida piedzimstam mazuli.* (LTV1) *Ja kāds mani redz stāvam ezera krastā, tad ziniet – es nesauļojos, bet apzūstu pēc peldes.* (LR2) *[...] par Latvijas neatkarību tagad sakās uztraucamies cilvēks [...] par ko šie un citi kungi šķietas esam pilnīgā pārliecībā – neviens to sen vairs neatceras.* (Delfi)

Mūsdienās ir aktualizējušies arhaiskas vai citas īpašas stilistiskas nokrāsas vārdu savienojumi: *likās esam, sakās pārdzīvojam, šķietas esam, domājas esam, iedomājas esam* u. tml. Piem.: *Tie, kurus domājam esam bez rāmjiem vai kuri paši sevi domā esam bez rāmjiem, – savus rāmjus paši neredz.* (I. Ziedonis) *Es dzīvoju starp to, ko domājos redzam, un to, ko zinu.* (A. Neiburga) *[...] mainīt kultūras dzīves ieradumus, kas viņam neliekas vairs labi esam.* (Diena) *Viņš sakās esam psiholoģiski noturīgs šādās situācijās.* (Diena) *Ja Es būtu tāds, kā jūs sakāt Mani esam [...] žurnālisti uz mūžu iedomājās sevi esam rakstnieces uzticības personas.* (G. Repše)

Šāda tipa konstrukciju izplatība vedina domāt, ka to izmantošana, iespējams, saistīta ar valodas izteiksmes līdzekļu vai dažu vārdu savienojumu lietošanas modi. Jau 1931. gadā Alvils Augstkalns reizē ironiski un kritiski raksta par to, ka daži autori, verbus *likties, šķist, domāties* u. c. kuplinādami ar *esam*, „domājas sasnieguši īpašu stila eleganci” (Augstkalns 2009: 183). Taču citi valodnieki, viņa laikabiedri, izmanto šādas konstrukcijas. Piem.: *[Vīrs] sakās esam gan vecākais dalībnieks [sporta nodarbībās], bet varbūt ne neveiklākais [...] patlaban viņš [Endzelīns] liekas esam ļoti labā stāvoklī.* (E. Hauzenberga-Šturma)

1305. §.

Būdami blakus darbības paudēji, nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* var saistīties ar šādiem darbības vārdiem resp. to semantiskām grupām (*verba sentiendi, verba declarandi* u. c.):

Vērot, redzēt, ieraudzīt, saskatīt, pamanīt, pazīt u. tml.

Piem.: *Strūklaku nedzirdu, tikai saskatu starojam un nerimtīgi strāvojam.* (Dz. Sodums) *Redz tur Aivieksti caur zāļu pļāvām plūstam, Linu audeklus uz krasta saulē žūs-*

tam. (KD) [...] kādas apsardzes firmas darbinieki **bija pamanījuši** mazu meitenīti **klīstam** pa Rīgas ielām. (Diena) Jūs **pazīsiet** mani **nākam** pēc atslēgu zvanišanas. (M. Zālīte)

Dzirdēt, sadzirdēt, klausīties u. tml.

Piem.: [...] *pie dārza vārtiem uz platā ceļa vēl varēja **sadzirdēt smejamies un rotaļājamies** bērnus. (Aīda Niedra) [...] var **dzirdēt** jau **skanam** Tās priecīgās svilpes, ko strazdu bars No Nīlupes niedrājiem nesīs. (Ā. Elksne) Ja laikā izrāpjas malā, var **dzirdēt** savas asinis **šalcam**. (A. Neiburga)*

Gaidīt, sagaidīt, sastapt, satikt u. tml.

Piem.: [...] *zaru un galotņu kaudzes **gaidīja atnākam** kalpu Mārtiņu. (A. Dziļums) Kāda desmit gadus veca meitene [...] **gaida pārnākam** tēvu. (RV) **Uzkopjam** muižas parku **satiktā** Spulga Neatkarīgajai atzīst, ka ļoti jau gribētos sastapt bijušo prezidentī. (NRA) Un taisnība bija baskāju večiņai, ko pievakarē allaž **sastapu** gatvē **dzenam** govīs mājup. (Pp)*

Atrast, pieķert, pārsteigt, nofotografēt u. tml.

Piem.: [...] *partijas, kuras pat Latvijas likumsargi un tiesas ir varējušas **pieķert krāpjam** savus vēlētājus, **pārkāpjam** likumu un **slēpjam** finanšu avotus. (Diena) Taču pirms pāris nedēļām PDz Elīnu un Māri **nofotografēja** **ejam** kopā pa ielu. (PDz) Sestdien liels skaits autobraucēju **pieķerti braucam** reibumā. (LTV1)*

Palikt, retumis palikties, atstāt u. tml.

Piem.: *Sāka kustēties arī dažādas zāļu smaržas, kas, nakti pacēlušās gaisā, **palikās** tur **stāvam**. (E. Virza) Andrejs **paliek** pusvārdā **stāvam**. (Anšl. Eglītis) Eriks pamostas, bet Lorīna iedrošina viņu **palikt guļam**. (RV) Ūdenskrāns **atstāts pilam** – lai neaizsalst. (Diena) Cigareti viņa **bija atstājusi kūpam** pelnutraukā uz sava galda. (A. Neiburga)*

Just, sajust, jaust, manīt, iztēloties u. tml.

Piem.: *Tikko es **juīšu** vēju no turienes **pūšam** Sejā. (A. Čaks) [...] tu neesi **manījusi** mani **novecojam**. (Dz. Sodums) Viņš gulēja smiltīs un **sajuta piezogamies** vakara vēsumu. (A. Neiburga) [...] Timotījs Uta nu stāvēja Marateles parādes durvju priekšā un **sajuta** pagalma karstos oļus **degam** zem kājām. (G. Repše)*

Likties, izlikties, šķīst, izrādīties u. tml.

Piem.: *Vāgons **likās lecam** kā grauzīgs zirgs. (G. Janovskis) [...] šī apmaksātā izklaide **nešķīst esam** likuma pārkāpums. (Diena) [...] tajā šaurajā vidē, kur visi **likās** no vienas planētas **esam**. (A. Neiburga) [...] politiķi, kuri četru gadu laikā **izrādījušies esam** tikai cilvēki. (Diena)*

Domāt, iedomāties, zināt, uzskatīt, atzīt u. c.

Piem.: *Dzīvoju savā klosterī tāpēc, ka tā **domāju** savam dievam labi **kalpojam** [...] Tev to pateicu tāpēc, ka **zinu** tevi draugu **esam**, kas prot klusēt. (M. Zīverts) Bet vai kāds šo ceļu **iedomājās** vieglu **esam**? (NC) Bet viņš dievināja tos, ko **uzskatīja esam** savus draugus. (G. Repše)*

Sacīt, teikties (teicās slims esam), vēstīt, zvērēt u. c.

Piem.: [...] *viņi **vēsta** Lielo tiesas dienu **tuvojamies**. (A. Grīns) [...] kolēģu bažas **saka izprotam** LTV raidījumu radošās daļas vadītāji. (Diena) Draudzība, ko viņas reiz **zvērēja** mūžīgu **esam**, tiks pārbaudīta visnezēlīgākajā veidā. (RV) To portālam „Delfi” **teicās nezinām** arī „Vienotības” frakcijas vadītāja vietiece. (Delfi)*

Dažkārt nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* saistās ar lietvārdiem, kuri darināti no iepriekš minētajiem darbības vārdiem: *izlikties* – *izlikšanās*. Piem.: *Treneru **izlikšanās neredzam** dažā pieredzējušā hokejista izlēcienu. (Diena)*

1306. §.

Ar nelokāmo divdabi, kas beidzas ar *-am*, *-ām* vai *-amies*, *-āemies*, apzīmētās darbības veicējs var būt izteikts ar akuzatīva, nominatīva vai datīva vārdformu, kā arī var būt vispār neminēts. Būdami adverbiālā funkcijā, nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* bieži izsaka sekundāru predikativitāti, kas realizējas kā papildu darbība, kuru veic objekts, kas lietots **akuzatīvā**. Piem.: *Vai tu nejūti krūtīs degam trakas un kaislīgas ilgas*. (Anšl. Eglītis) *Vilis dzirdēja vienīgi zarus lūstam*. (R. Ezera) *Daiga nostājas pie loga, lai sagaidītu atnākam māti*. (I. Grebзде) [...] *rīts būs klāt un, kas zina, varbūt novēlēs Donātam sauli redzēt pāri Medskalniņu pauguram ceļamies*. (I. Indrāne) *Redzu tevi smaidām*. (G. Repše)

1307. §.

Saistījumā ar tādiem darbības vārdiem kā *likties*, *izlikties*, *palikt(ies)* u. c. nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* var ietilpt salikta predikāta sastāvā un saistīties ar darītāju **nominatīvā**: *kāds izliekas ko darām, neliekas to manām* u. tml. Piem.: *Tik mēness likās esam tas pats vecais*. (A. Grīns) *Viena balss likās skanam gandrīz zem manas muguras*. (G. Janovskis) [...] *cerams, ka vismaz kāds no prezidenta padomniekiem saprot to, ko izliekas nesaprotam valsts galva*. (NRA) [...] *vai viņš ir tas, kas domājās esam*. (A. Neiburga) *Bet ilgas kā pusžņaugts kaķis ir un paliek karājamies kaklā*. (G. Repše)

Kopā ar darītārvārdu nominatīvā nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* sastopami teikumos ar lokāmo ciešamās kārtas divdabju vārdformām, kas veido vai nu ciešamās kārtas formu – predikātu, vai predikatīvu – sastata izteicēja pilnnozīmes daļu. Piem.: *Pa deviņiem gadiem tā nav pieķerta raudam ne reizītes*. (R. Ezera) *Šur tur pie mājām vēl bija redzamas degam dažas vēlas pūčkas – sarkanās rīta bālajā gaismā*. (E. Virza) *Kaimiņmājā notikusi laupīšana, un zagle redzēta ienākam Vimbū mājā*. (RV) *Pie Kanādas atrasts peldam pirms gada cunami aizņests japāņu kuģis*. (Apollo) Reizēm nelokāmais divdabis ar *-am(ies)* vai *-ām(ies)* uztverams par ciešamās kārtas sastāvdaļu. Piem.: *Kolīdz kāds pietiekams atrisinājums šķiet atrasts esam, rakstīt atkal negribas*. (T. Celms)

Nelokāmos divdabjus ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* dažkārt lieto konstrukcijās ar atstāstījuma izteiksmes nozīmi: *viņš teicās esam par slinku* ‘viņš teica, ka esot par slinku’ u. tml. Piem.: *Tu sakies esam zvērējis dieviem, ka ņemsi mani par sievu*. (M. Zīverts) [...] *Kamila teicās esam pilnīgi satriekta par notikušo*. (RV) *Viņa kā bijusī prokuratūras darbiniece teicās it labi saprotam, ko nozīmē advokāta darbs*. (SDz) *Tieši pie šādas koalīcijas saglabāšanas [...] līdz šim ir teicies strādājam premjers*. (Pietiek)

Minētajos piemēros ar nelokāmo divdabi izteiktās blakus darbības darītājs ir lietots nominatīvā, taču līdzīgā nozīmē šādas darbības veicējs var tikt izmantots arī akuzatīvā. Piem.: *Mori šo milzu čūsku gaļu visai ciena un saka viņu esam labas kazas gaļai līdzīgu*. (A. Grīns) Būdama nelokāmā divdabja funkcijā, vārdforma *esam* var ietilpt analītiskā pabeigtā jeb saliktā laika vārdformā. Piem.: *Pārkozdami tos, viņi saprata plaujas laiku esam pienākušu*. (E. Virza) [...] *neviens no lieciniekiem neatcerējās viņu tajā dienā esam iereibušu*. (A. Kolbergs)

1308. §.

Ja nelokāmais divdabis ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* saistīts ar darbības vārdu vajadzības izteiksmes formā, darītājs tiek lietots **datīvā** (Ruža 2010: 250). Piem.: *Majors it kā griež galvu atpakaļ, Billei nevainīgi jāizliekas te stāvam un priekšauta lenci kārtojam*. (V. Belševica)

1309. §.

Latviešu valodā pastāv konstrukcijas, kurās **darītājs netiek minēts** tādai blakus darbībai, kuru izsaka nelokāmais divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)*. Piem.: Šekspīra vārdu *es jau dzirdēju Parīzē pieminam.* (M. Zīverts) *Un, kad jūs dzirdēsiet sakām:* „Viņa ir apklususi...” – *Neticiet!* (Ā. Elksne) *Nemiet Veco Derību – atradīsies frāzes, ko mūsdienās vairs nevar iedomāties lietojam.* (Diena) – *Priekšējie jau esot pie Krusta baznīcas, cik nu tur vairs ko nākt!* – *dzirdēju sarunājamies.* (A. Kolbergs)

1310. §.

Nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* apliecina latviešu valodas formu daudzveidību un spējas dažādot izteiksmi, izsacīt domu īsi un precīzi. Konstrukcijas ar šiem nelokāmajiem divdabjiem var aizstāt palīgteikumu, tādējādi dodot iespēju ne vien izvēlēties citādu izteiksmes veidu, bet arī izteikties parasti īsāk un lokanāk, sal., piem.: *dzirdu māti virtuvē mazgājam traukus – dzirdu, ka māte virtuvē mazgā traukus.*

Taču tādu pašu nozīmi vai līdzīgu funkciju kā nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)*, kā tika minēts iepriekš, var izteikt resp. veikt nelokāmie divdabji ar *-ot(ies)*. Sal., piem.: *Vienīgi Marte palikusi stāvam lepmu un izaicinošu skatu.* (M. Zīverts) [...] *es paliku stāvēt Daugavas krastā.* (H. Vīka) *Vairākas sekundes viņi palika nekustīgi sēžam.* (R. Ezera) *Viņa redzēja sevi agros pavasaros rušīnot zemi kāpostu dēstiem [...] viņa redzēja sevi pašas plāvā grābjot sienu, viņa redzēja sevi ejot pār pagalmu.* (A. Dziļums)

Nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* neveido divdabja teicienus, un tie līdz ar to daudzos kontekstos nekonkurē ar nelokāmajiem divdabjiem, kuri beidzas ar *-ot(ies)*, un nevar būt tiem sinonīmiska izteiksme. Nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* tātad nepastāv sinonīmiskās attieksmēs ar daudziem divdabju ar *-ot(ies)* lietošanas gadījumiem. Toties tie var ietilpt divdabja teicienā, kuru veido nelokāmie divdabji ar *-ot(ies)*. Piem.: *Es būšu laimīgs, tos abus redzot sēžam pie mūsu galda.* (M. Zīverts) *Klaudija ir vilusies, Foresteru Ziemassvētku ballē ieraugot Meisiju skūpstām Tornu.* (RV) *Šīla ir pārbijusies, ieraugot Džudiju te parādāties, te pazūdam pie viņas durvīm.* (Izklaide)

1311. §.

Nemot vērā minētos un citus faktorus, mūsdienu latviešu literārajā valodā nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* tiek izmantoti daudz retāk nekā nelokāmie divdabji ar *-ot(ies)* (Eiche 1983: 75). Taču, lai oponentu uzskatam (Pokrotniece 2005: 36–39), ka divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* ir mūsdienu latviešu valodā zūdoša parādība, šajā aprakstā tiem pievērsta sevišķa uzmanība.

Tieši nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* samērā bieži tiek lietoti, piem., Mārtiņa Zīverta darbos: *Tad pēkšņi likās zeme izkustamies [...] un saule likās gaišāk uzliesmojam;* *Tie paši diedelnieki, ko pirms izrādes redzējāt ēdam un strīdamies;* *tu būtu redzējis savus draugus aizejam.* Par šo nelokāmo divdabju izmantošanas potencēm liecina Zentas Mauriņas valoda un viņas veidotie teksti: *jūtu zaļu zāli pavasarī dīgstam;* *dzird zaļo zāli elpojām;* *viņš sevi jūt it kā purvā brienam, bet Solveigu kalna gālē saules mirdzumā stāvam;* *Solveiga būdas durvīs gaida Pēru Gintu ienākam;* *gaida ziedu uzplaukstam;* *viņa cēlums paliek mirdzam.*

No jaunāku laiku rakstu avotiem nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* ir samērā iecienīti Ārijas Elksnes, Andra Kolberga, Gundegas Repšes, Andras Neiburgas un citu autoru tekstos. Piem.: *Kaut vai sajūst krūtīs drebam sirdi, Kur vēl drusku mīlestības mīt!* (Ā. Elksne) *Kad vēroju ķirzaciņu uz akmens sildāties.* (A. Neiburga) [...] *es stāvēju kādā augstākā krastā un redzēju sevi atspīdam ūdenī.* (G. Repše) [...] *pie Aleksandra*

ielas saticis kādu puiku, kas **teicies esam** zirgu noķēris; viņi izlikās neko **neredzam un nedzirdam**. (A. Kolbergs)

Lai arī nelokāmie divdabji ar *-am(ies)*, *-ām(ies)* nepieder pie latviešu valodā izplatītiem divdabjiem, tie ir sastopami kā poētiskā stila, tā plašsaziņas līdzekļu valodas un ikdienas runas tekstos, lai gan to izplatība atsevišķu autoru un jo sevišķi dažādu funkcionālo stilu darbos ir atšķirīga.

6.5.5. Divdabju ar *-dams, -dama, -damies, -damās* un divdabju ar *-ot, -oties* salīdzinājums: lietošanas atšķirības un sinonīmija

1312. §.

Daļēji lokāmiem divdabjiem ar *-dams, -dama, -damies, -damās* un divdabjiem ar *-ot(ies)* ir plaša izmantošanas sfēra, un starp to lietojumiem konstatējamas sarežģītas savstarpējas attiecības. Salīdzinot šo divdabju izmantošanu, ir nosakāmas šādas galvenās grupas:

1) sinonīmisks divdabju lietojums, resp., konteksti, kuros daļēji lokāmie divdabji ar *-dams, -dama* un nelokāmie divdabji ar *-ot(ies)* ir semantiski līdzvērtīgi un savstarpēji aizstājami, lai gan šo iespēju izmantošana ir atkarīga no autora individuālā stila, no konteksta izveides un ritikas, kā arī citiem faktoriem: *viņa nervozēja, gaidīdama / gaidot iebildumus; viņš to nedarīja, zinādam / zinot, ka ir jau par vēlu; viņi klusēdami / klusējot atnesa prasīto; vilciens, tuvodamies / tuvojoties stacijai, palēnināja gaitu; sievas mainīja sarunas tematu, ieminēdamās / ieminoties, ka vajadzētu lietot; meitene smiedamās / smejojoties piebilda* u. tml. Piem.: Māra, **garām iedama, ieskatījusies pa mazo lodziņu**. (E. Virza) *Vakar jūs **garāmejojot** ienācāt manā birojā*. (Anšl. Eglītis) **Neatskatīdamās** atslēdzu kūtiņu [...] **viņš staigā, gurkstinot** garos gumiņņus [...] **Reksis, iebriidis Valteram līdz, stāv līdz pavēderei ūdenī, pacietīgi gaidīdams** saimnieku. (R. Ezera)

2) konteksti, kuros lietojams tikai viens no aplūkotajiem divdabjiem:

a) tikai nelokāmie divdabji ar *-ot(ies)* sastopami absolūtā datīva konstrukcijās, kā arī citos divdabja teicienos vai vārdu savienojumos, kuros daļēji lokāmie divdabji ar *-dams, -dama* neiederas formāli un semantiski:

• divdabja teiciens ar darītāju datīvā jeb absolūtais datīvs. Piem.: [...] **varēja manīt, ka dziedāšana citās mājās apklust, līgotājiem raugoties neparastajā skatā**. (E. Virza) **Gaismai austot, sāks līt**. (A. Neiburga)

• konteksti, kad nav minēts konkrēts ar divdabi izteiktās darbības veicējs vai arī tas nav dots nominatīvā, atrodas citā teikuma daļā u. tml. Piem.: *Viss, ko deva Straumēnu pļavas, āboliņa lauki un Zemgales saule, sakrājās šajos toveros, **smaržojot** kluso pārticības un piemīlības smaržu*. (E. Virza) **Pārcilājot** zābaku plauktā mazās kazādas čibiņas, [...] *Vilmāru caursāva mulsinošas, smeldzošas cerības*. (Z. Skujiņš)

• divdabja ar *-ot(ies)* konstrukcijas, kas ir sinonīmiskas vārdu savienojumiem ar nelokāmo divdabi, kurš beidzas ar *-am(ies)*, *-ām(ies)*. Piem.: *Elzbete abus ienācējus **neliekas redzot***. (H. Vīka) [...] **palika stāvēt** tikai **arestētais musketieris**. (A. Grīns)

b) konteksti, kuros parasti iespējama tikai divdabju ar *-dams, -dama, -damies, -damās* izmantošana. Šā divdabja izvēli nosaka dažādi faktori:

• teksta gramatiskā izveide, fonētiskais veidols un ritms, divdabju blīvējumi. Piem.: *Zirgi stallī bij izstiepušies garšļaukus, galvas **noguldīdami** uz zemes, it kā*

gribēdami tās atvēsināt. (E. Virza) *Beidzot raudādama viņa pasniedz prasīto.* (H. Vīka) *[..] mežakuilis staigājis ap pagrabu, droši vien pa ventilācijas skurstenīti saozdams karupeļus.* (R. Ezera)

• iespēja saskaņot divdabi dzimtē un skaitlī ar vārdu, kas izsaka divdabja apzīmētās darbības veicēju, tādējādi norādot un uzsverot to saistību. Piem.: *Viņas lūpas stāvēja paviru, atsegdamas rindu baltu zobu.* (E. Virza) *Kādu brīdi viņš tur stāv uz sliekšņa, kā pārdomās kavēdamies, kā mokoši pūlēdamies atvedināt atmiņā nez ko aizmirstu vai varbūt izlūkodams apkārtni.* (R. Ezera)

• darbību secība vai norišu secīgums laikā. Piem.: *[..] puikas gavilēdami še meklēja zivis un, iedzīdami tās nomaļus stāvošās peļķēs, ķēra tās rokām.* (E. Virza) *Un nezinādama, kur likties un dēties ar savu nemieru un bažām, viņa atviegloja sirdi, savukārt pastāstīdama.* (R. Ezera)

• valodas tradīcijas un vārdformu lietojuma frazeoloģisks raksturs. Piem.: *Drīz vien ikviena dzērāja galva apauga savdabīgām fantāzijām, un viņi runāja, tajās skatīdamies, nelikdamies citus dzirdot.* (E. Virza) *Un, būdamās no briesmīgā klusuma [..] es ar jubilāres tiesībām skaļi paziņoju.* (R. Ezera) *Un tu ceri, ka manas glābjamās dvēselītes nāks palēkdamās.* (I. Grebзде)

3) konteksti, kad iespējami abi aplūkojamie divdabji, lai gan tie izteic atšķirīgas nozīmes nianšes un to izplatība nav vienāda. Šo problēmu uzskatāmi raksturo divdabja būdams (*būdama, būdami, būdamas*) un divdabja *esot* salīdzinājums.

Divdabi ar *-dams* parasti izvēlas tad, ja izsakāma vispārīga vai kādas vispārinātas situācijas nozīme vai arī ir nepieciešama iespēja saskaņot divdabi ar vārdu, uz kuru attiecas divdabja izteiktā norise vai pazīme. Piem.: *[..] būdami pazīstami jau no jaunām dienām, viņi necentās izlikties par tādiem, kādi viņi nebij.* (E. Virza) *Sievasmāte, būdama darbīgs un enerģisks cilvēks, smagi pārdzīvoja [..] viņš piekrītoši sacīja, būdams gatavs nest upuri.* (R. Ezera)

Divdabis *esot* parasti tiek lietots tad, ja uzsvērta vienlaicīguma nozīme vai saistība ar tagadnes situāciju: *ko nevar izdarīt, nomodā esot* u. tml. Piem.: *Tēvamāte man nomira mazai esot.* (Aīda Niedra) *Arī tagad, projām esot, viņa patiesībā daļēji atradās šajās istabās.* (A. Dripe) *Esot Rīgas mēra amatā, esmu pārliecinājies.* (Diena) *Tēvam dzīvam esot, paradusi un iemanījusias panākt savu, viņa niķi neatmeta.* (A. Kolbergs) *Rezultātam esot 2:1, sākām uztraukties.* (Apollo) *Par cilvēka nenovērtēšanu vēl dzīvam esot aizvadīto nedēļu laikā daudz tika runāts.* (Delfi)

1313. §.

Ir daudz daļēji lokāmo divdabju ar *-dams, -dama* un nelokāmo divdabju ar *-ot(ies)* lietošanas gadījumu, kas ir semantiski līdzīgi vai pat ļoti tuvi. To, kuru no divdabjiem izvēlas, iespaido teksta izveide, autora valodas izjūta un nelielas, semantiski grūti diferencējamās nianšes. Šajā plašajā divdabju klāstā kādas atšķirīgas apakšgrupas, resp., diferencētas divdabju lietošanas iespējas, var tikt tikai ieskicētas, jo precīzus to noteikšanas kritērijus nav izdevies definēt. Tādējādi iespējams tikai nosacīti runāt par dažiem šādiem aspektiem:

• tāda divdabja izvēle, kam piemīt saskaņošanās iespējas un līdz ar to ciešāks semantiski gramatiskais saistījums ar darītārvārdu. Piem.: *[..] ieklausījās arī Herberts, ar visiem spēkiem pūlēdamies sadzirdēt to, ko dzirdēja viņa, itin kā meklēdams saikni [..] Vai tad tā nemēdz būt, ka, gribēdami labu, mēs nodarām sāpes.* (R. Ezera) *Ar ziediem vasara atnāk, Ar ziediem tā projām iet. Un nomet mums mārtiņprozi, Vēl vārtus vērdama ciet.* (Ā. Elksne)

• divdabja attālināts novietojums attiecībā pret darbības veicēju. Piem.: *Straumēnu ļaudis applāva vietu būdai, ko uztaisīja no saliektiem alkšņiem, uzmetot tiem virsū krietni daudz siena, lai lietus nelītu cauri, tāpat ar to pašu sēku izklājot būdas iekšieni.* (E. Virza)

• divdabju sablīvējumi. Piem.: *Edziņš klaigā [..], dīdādamies, ik pa brīdim atskādamies uz mani un mādams ar sarkanajiem dūrainīšiem.* (R. Ezera)

• atšķirīgo divdabju lietošana pamīšus. Piem.: *Putni dzīvoja pa pažobelēm un ligzdām, paši savās dūnās sildādamies, un, perēkļus uz brīdi atstājot, tie aizskrēja silti.* (E. Virza) [..] *kā nodomāja Mārīte, pa logu noskatādamās pakaļ šoferim, kas gausi attālinājās, nesot padusē iežmiegto plāksnīti, un nepavisam negribēdama kādu kūdīt pret Sproģi un gādāt viņam nepatikšanas.* (R. Ezera);

• teksta fonētiskais veidojums un ritms. Piem.: *Ak, laimes lutekli, vai vaicās kāds, Kas, laimē trīcot, tērpam raisīs saktis, Ar kādām sāpēm dvēselē tas darināts.* (E. Zālīte) *Kādu tīrumu, kādu dziļumu tu gribi redzēt, šļūkdams pa virsu?* (O. Vācietis)

7. APSTĀKĻA VĀRDS (ADVERBS)

7.1. Apstākļa vārda vispārīgs raksturojums

1314. §.

Apstākļa vārds ir patstāvīgs, nelokāms vārds, kas nosauc dažādas pazīmes. Pazīmes jēdziens ir apstākļa vārda vispārīgā kategoriālā nozīme, tā semantiskais pamats. Šī kategoriālā pazīmes nozīme apstākļa vārdu zināmā mērā tuvina īpašības vārdam, taču vienlaikus starp abām vārdšķirām ir būtiskas atšķirības. Īpašības vārds kā lokāms vārds parasti apzīmē priekšmetu vai dzīvu būtņu pazīmes, teikumā tas ir atkarīgs no lietvārda un ir saskaņots ar to, bet apstākļa vārds ir nelokāms vārds, un tā pazīmes nozīme ir plašāka, daudzveidīgāka, vispārīgāka par īpašības vārda izteikto pazīmi (Soida 1969, 3). Ar apstākļa vārdiem var nosaukt darbības vai stāvokļa pazīmes (**veikli dejot**, **ilgi slimot**), īpašības pazīmes (**tumši zils**, **varen stiprs**), apstākļu pazīmes (**ļoti daudz**, **pavisam tuvu**), priekšmetu un dzīvu būtņu pazīmes (**papildu samaksa**, **blakus sēdētājs**). Tādējādi apstākļa vārdi var raksturot visu patstāvīgo vārdšķiru vārdus:

- darbības vārdus, piem.: *Lietainā diena pierādīja, ka čigāniem jūdodas prom.* [...] **Tūlīt būs septembris, jāpoš bērni skolai.** (I. Ābele)
- īpašības vārdus, piem.: **Spoži brūnās un mazliet ieslīpās acis darīja viņas izskatu lībisku.** (R. Ezera)
- vietniekvārdus, piem.: **Pavisam cits Šerlocks Holmss, doktors Vatsons un citi varoņi bija skatāmi Dailes teātra vasaras festivālā.** (Delfi)
- skaitļa vārdus, piem.: **Tomēr ir liela vilšanās, ja pēc teju divdesmit gadu skološanās mūzikā nevari nopelnīt maizi.** (Diena)
- lietvārdus, piem.: **Manas naktis man nepieder, Un man nepieder dienas, Tikai tas neviļus brīdis, Kad palieku viena.** (V. Belševica)
- apstākļa vārdus, piem.: **Palika mazliet lēnāks, bet pietiekoši spēcīgi lija līdz pat vakaram.** (A. Upīts)

1315. §.

Apstākļa vārdu sintaktiskās funkcijas ir dažādas. Galvenokārt tie ir dažādi apstākļi, kas funkcionē saistījumā ar darbības vārdiem, īpašības vārdiem, apstākļa vārdiem, piem.: *Dažas teltis bija tik vecas, ka ūdens pilēja iekšā un segas kļuva pagalam slapjas.* (I. Ābele) *Jurģis tik tālu nekad nav gājis, jūru nav redzējis.* (I. Indrāne)

Saistījumā ar lietvārdiem un vietniekvārdiem apstākļa vārdi veic apzīmētāja funkcijas, piem.: [...] *visā šajā kopā būšanā ir kāda daļa naida, greizsirdības, žults un intrigu.* (I. Ābele) *Austra iegāja blakus istabā, lai no Zemas brāļa atstātajām grāmatām izmeklētu lasāmo.* (M. Birze) *Esmu sapratusi, ka politikā iespējams pilnīgi viss.* (RB)

Apstākļa vārdi var būt izteicēja daļa, parasti tie ir vārdi *bail*, *brīv*, *žēl*, bet šādas funkcijas var būt arī citiem apstākļa vārdiem, piem.: *Man bija žēl kartupeļu, kuri tumsā dzina baltus asnus.* (Ē. Hānbergs) *Man kļuva mazliet bail no Antras.* (O. Vācietis) *Visa pasaule šodien ir ciet.* *Tu vari ienākt pie manis mazliet.* (M. Zālīte)

Dažiem apstākļa vārdiem mūsdienu latviešu valodā piemīt spēja pārvaldīt kādu atkarīgo locījumu. Tie ir daudzuma izteicēji *daudz*, *vairāk*, *visvairāk*, *maz*, *mazāk*, *vismazāk*, *cik*, *tik*, *necik*, kas pārvalda ģenitīvu (Soida 1969, 70), piem.: **Daudz prieka man**

gājis secen. Tāpat kā jums arī. (I. Ziedonis) [...] nu jau var sākt skaitīt, **cik dienu** atlicis līdz Eiropas čempionātam. (NRA)

1316. §.

Cilme, semantiskais raksturs un funkcionālais lietojums dažādām apstākļa vārdu grupām ir ļoti atšķirīgs.

Pēc cilmes apstākļa vārdi atšķiras no citu patstāvīgo vārdšķiru vārdiem. Tie veidojušies no patstāvīgo vārdšķiru vārdiem, kādai vienai vārdformai atraujoties no savas formu paradigmas un iegūstot patstāvību, citu leksisko nozīmi un sintaktiskās funkcijas, resp., tie ir konversijas procesā radušies adverbējumi (Endzelīns 1951: 599–627; MLLVG 1959: 690–691; Soida 1969₁: 4–6; sk. arī 449. §).

Primārie apstākļa vārdi, piem., *atkal, cik, tik, drīz, gana, jau, ļoti, nost, nu, prom, tik, vēl* u. c. sinhroniskā aspektā ir nemotivēti, jo pilnīgi zaudējuši sakaru ar sākotnējiem pamatvārdiem, un tikai valodas vēstures pētījumi var atklāt šo vārdu etimoloģiju. Tie veido slēgtu sistēmu un mūsdienās ar jauniem vārdiem vairs nepapildinās.

Turpretim sekundārajiem apstākļa vārdiem lielākā vai mazākā mērā vēl ir saskatāmi ģenētiskie sakari ar citu vārdšķiru vārdiem, piem., *augšā, laukā, godam, mūžam, laikus, drusku, rīt* (substantīviska cilme); *labi, tālu, lēnām, sen, maz* (adjektīviska cilme); *stāvus, braukšus, jāšus, pārmaiņus* (verbāla cilme); *divatā, trijatā, aizvien* (numerāļu cilme); *te, šeit, tur, tad, kā* (pronomiņāla cilme) (sk. 449., 571.–573. §).

7.2. Apstākļa vārdu nošķiršana no citām vārdšķirām

1317. §.

Attiecības ar citām vārdšķirām apstākļa vārdiem ir visai sarežģītas, jo nereti blakus apstākļa vārdam funkcionē arī attiecīgā vārda lokāmā vārdforma, kura ir citas vārdšķiras paradigmas sastāvdaļa. Arī semantiski apstākļa vārdiem nereti ir cieša saikne ar motivētājevārdu. Visbiežāk formu sadura pastāv starp substantīviskas cilmes apstākļa vārdiem un lietvārdiem, kā arī starp adjektīviskas/lokāmo divdabju cilmes apstākļa vārdiem un īpašības vārdiem/lokāmajiem divdabjiem. Pronomiņālas cilmes apstākļa vārdu līdzība ar dažu grupu vietniekvārdiem izpaužas semantiskā un funkcionālā jomā. Numerāļu cilmes un verbālas cilmes apstākļa vārdi formāli atšķiras no attiecīgajiem motivētājevārdiem, un te formu sadura mūsdienā neveidojas.

7.2.1. Apstākļa vārdi un lietvārdi

1318. §.

Adverbācijai ir pakļauti gandrīz visi lietvārdu locījumi, bet to adverbēšanās iespējas un adverbācijas pakāpe ir dažāda. Daļa no adverbējumiem ir senas locījumu formas, kādas mūsdienā valodā vairs nav dzīvas, piem., senais vienskaitļa datīvs ar *-i*: *lieti (lieti noderēt)*; senais daudzskaitļa instrumentālis ar *-is*: *vietumis, retumis, reizumis, sānis* ((Endzelīns 1951: 600–602). Daļa substantīviskās cilmes apstākļa vārdu locījuma galotni ir zaudējuši: *drusciņ, reiz, rīt, vakar* u. c. Taču lielai daļai apstākļa vārdu mūsdienā latviešu valodā attiecīgā locījuma galotne ir saglabāta, un vienlaikus valodā funkcionē arī atbilstošā lietvārda forma. Tātad apstākļa vārdi pēc formas ir homonīmi ar vairākiem mūsdienā lietvārdu locījumiem (Soida 1969₁: 15; sk. arī 571. §).

Apstākļa vārdu homonīmija realizējas ar lietvārdu vienskaitļa datīvu (*mūžam, godam, laikam*), akuzatīvu (*drusku, rītu*), lokatīvu (*ārā, iekšā, laukā, augšā, lejā, zemē*);

ar daudzskaitļa akuzatīvu (*laikus, tecīņus*), instrumentāli (*kājām, rikšiem, tecīņiem, vietām*), lokatīvu (*auļos, lēkšos, ciemos, viesos*). Šādi apstākļa vārdi veido robežjoslu starp adverbējumiem un dzīvajām locījumu vārdformām. Tā kā tiem nav nekādu formālu rādītāju, kas atšķirtu tos no lietvārdiem, ir jānosaka kādi citi šo vārdšķiru nošķiršanas kritēriji.

1. Viens no galvenajiem kritērijiem ir apstākļa vārdu nozīmes patstāvīgums (Soida 1969₁: 15–17). Kontekstā, salīdzinot lietvārdu locījumu formu nozīmes un adverbēto locījuma nozīmes, redzams, ka tās ir atšķirīgas. Apstākļa vārda nozīme ir paplašinājusies salīdzinājumā ar to vārdformas nozīmi, no kuras tas ir cēlies. Tā, piem., lietvārda *mūžs* datīva formai *mūžam* piemīt šim lietvārdam raksturīgā semantika: *Goddevīgi vārdi sirmgalves mūžam*. (KV) Apstākļa vārda *mūžam* nozīme ir abstraktāka, vispārīgāka: *mūžam* nozīmē ‘vienmēr, pastāvīgi, uz visiem laikiem’ (LLVV V: 306), piem.: *Kur tu biji šodien, kur tu mūžam tik ilgi paliec, kad tevis nav?* (I. Ābele) *Kaut arī esmu No sapņotāju cilts, Taču zem kājām man Mūžam auglīga smilts*. (J. Grots)

Līdzīgas nozīmes atšķirības ir redzamas, piem., lietvārda datīvā formā *godam* un apstākļa vārdā *godam*: *Tad Latvijas aizsardzības spēku karavīri atkal drosmīgi stāvēs savās sargu vietās – savam godam, latvju slavai, tēvzemei un brīvībai*. (Avots) *Stāvēt blakus lielākajam karakuģim „Virsaitis”, svinīgo solījumu godam kalpot Latvijas valstij deva 55 jaunsargi*. (KV)

Adverbējušās vienskaitļa lokatīva formas *apakšā, augšā, ārā, iekšā, laukā, lejā, vidū, virsū, zemē* u. c. ir semantiski attālinājušās no attiecīgo lietvārdu lokatīvu nozīmes. Lietvārdam raksturīgā nominālā priekšmetiskuma nozīme ir zudusi, par dominējošo ir kļuvusi vispārināta vietas nozīme, parādot galvenokārt darbības norises vietu vai virzieni, piem.: *Lejā mierīgi elpo ezers ar garām niedru pussalām*. (I. Indrāne) *Augšā laikam ir vējš – Mākonis sadriskāts pūkās un spalvās*. (O. Vācietis) [...] *visi Brīviņu ļaudis pēc kārtas izgāja laukā un noskatījās pret vakariem*. (A. Upīts)

Līdzīgs nozīmes pārveidojums saskatāms arī apstākļa vārdos, kuru pamatā ir lietvārdi daudzskaitļa lokatīvā: *auļos, lēkšos, rikšos, ciemos, viesos* u. c., piem.: *Nevienu ciemos negaidīšu es*. (Ā. Elksne) [...] *kāds pa apaļiem, ļoti izturīgiem akmeņiem bruģēto ielu, kura veda gar krogu, rikšos dzina zirgu*. (M. Birze)

Tātad būtiska semantiskā atšķirība starp lietvārdu un apstākļa vārdu ir tā, ka lietvārdam raksturīgā priekšmetiskā nozīme adverbētajās formās ir pārveidojusies par adverbīālu pazīmes nozīmi, līdz ar to apstākļa vārda leksiskā nozīme ir vispārīgāka un lietošanas iespējas plašākas.

2. Otrs būtisks kritērijs apstākļa vārdu identificēšanā ir to lietošanas sfēra (Soida 1969₁: 18–19). Salīdzinājumā ar homonīmajām lietvārdu locījumu formām apstākļa vārdu sintaktiskais lietojums būtiski atšķiras, parasti tas paplašinās. Apstākļa vārds var būt par atkarīgo komponentu vārdkopās, kur lietvārds šādā funkcijā nav iespējams, piem., *mūžam uzticīgs, godam nopelnīts, drusku atpūsties, drusku slidens, laikus pamosties*.

Lietvārds var saistīties ar saskaņotu vai nesaskaņotu apzīmētāju, piem., *parādīt cieņu garajam mūžam, tas kaitē manam godam, zem zirga kājām*, bet apstākļa vārdam tas nav iespējams.

Ja nepieciešams, lietvārda vienskaitļa locījuma formu kontekstā viegli var aizstāt ar attiecīgu daudzskaitļa formu, nemainoties leksiskajai nozīmei, piem.: *Rītu / rītus viņš parasti sāk ar vingrošanu. Šai vietai / šīm vietām piemīt noslēpumaina aura*. Adverbētās vienskaitļa locījuma formas tekstā parasti nevar aizstāt ar adverbētām attiecīgā daudzskaitļa locījuma formām vai otrādi, piem.: *Vai rītu tas derēs, Ko šodien sauc stipru?* (M. Čaklais) *Vietām virs kartupeļu vagām pleknēja jau pussatrunējuši laksti*. (M. Birze)

3. Taču ne vienmēr robeža starp apstākļa vārdiem un atbilstošajām lietvārdu locījuma formām ir skaidri nosakāma. Ir vārdformas, kurām adverbācijas pakāpe vēl ir samērā vāja, un apstākļa vārda nozīme ir tuva lietvārda locījuma nozīmei. Var minēt tādas vienskaitļa lokatīva formas kā *rītā, vakarā, dienā, naktī, ziemā, vasarā*, daudzskaitļa lokatīva formas *rītos, vakaros*, vienskaitļa akuzatīva formas *dienu, nakti, ziemu, vasaru* u. c. Ir iespējami gadījumi, kad ne pēc semantiskajām pazīmēm, ne pēc sintaktiskā lietojuma par šo vārdformu adverbāciju droši spriest nevar (Soida 1969₁: 19, 20). Tā, piem., vārdformas *vakarā, rītos* ir lietvārdu lokatīvi tad, ja tie ir saistīti ar lietvārdam raksturīgiem apzīmētājiem: *tikāmieš vėlā vasaras vakarā, agros ziemas rītos ir auksts*, taču vārdu savienojumos *tikāmieš vėlu vakarā, mēs rītos parasti dzeram kafiju* vārdformas *vakarā, rītos* var būt gan lietvārdi, gan arī apstākļa vārdi. Vārdsķiras izpratnē un noteikšanā maznozīmīgs nav subjektīvais faktors – ja valodas lietotāja uztverē attiecīgajam vārdam primārā šķiet priekšmetiskuma nozīme, tas uzlūkojams par lietvārdu, ja priekšplānā ir darbības pazīmes izteicēja nozīme, tas ir apstākļa vārds.

Ar apstākļa vārdiem robežojas vairāki prepozicionāli savienojumi ar prievārdu *pa* un lietvārdu datīvā: *pa ceļam, pa daļai, pa draugam, pa godam, pa jokam, pa kājām, pa prātam, pa rokai, pa pusei, pa spēkam* u. c. Daina Nītiņa šādus savienojumus apskatījusi prievārdu sakarā, norādot, ka tie izsaka atbilstības vai piemērības attieksmi un raksturo darbības veidu, iemeslu, nolūku (Nītiņa 1978: 117, 118). Emīlija Soida ir atzinusi, ka šie savienojumi īsti par adverbiem vēl nav kvalificējami, tomēr tajos ir vērojama nozīmes norobežošanās no atbilstošā prepozicionālā savienojuma (Soida 1969₁: 41). Valodas fakti rāda, ka prepozicionālo savienojumu nozīme ir paplašinājusies un ieguvusi abstraktu raksturu, piem.: *Varbūt pa ceļam mēs kaut ko noskaidrosim – viņš pastāstīs par sevi, bet es paklausīšos.* (L. Stumbre) *Pašmāju salātlapiņām raksturīgs maigums, kas ēdējiem ļoti pa prātam.* (KV)

Šādu savienojumu pilnīga adverbēšanās ir notikusi tad, ja prievārds ar locījuma formu saaudzis vienā vārdā: *pagalam, palaikam, pastarpām* (sk. 576. §). Dažiem šādas cilmes apstākļa vārdiem ir divējāda rakstība: tos raksta gan kopā, gan šķirti, piem., *papriekšu* un *pa priekšu*, un semantiski tie ir šķirami. Apstākļa vārds *papriekšu* norāda secību laikā un ir sinonīms vārdam *vispirms* (*papriekšu padomā*), bet *pa priekšu* norāda secību telpā (*iet pa priekšu*), piem.: *Normālā bērna attīstībā visas kustības papriekšu norisinās neizsmalcinātās formās, neizsmalcinātā motorikā.* (G) *Uldis ar riteni pa priekšu, Jurgis pakaļ.* (I. Indrāne)

7.2.2. Apstākļa vārdi, īpašības vārdi un adjektīviskie divdabji

1319. §.

Adjektīviskās cilmes apstākļa vārdi parasti beidzas ar adverbiālajām galotnēm *-i* (*labi, slikti, skaļi, lēni*), *-u* (*klusu, vēlu, tālu, augstu*) un *-ām* (*lēnām, klusām, tīšām, pamazām*). Lokāmo divdabju cilmes apstākļa vārdi beidzas ar adverbiālo galotni *-i* (*nogurdinoši, pamācoši, ievērojami, steidzami, atklāti, negaidīti*) (sk. 572.–573. §). Šajos apstākļa vārdos pamatvārda leksiskā nozīme parasti netiek pārveidota – vairākumā gadījumu tā ir tāda pati kā attiecīgajam īpašības vārdam vai divdabim. Sal., piem.: *Dzirdēju klusu mūziku. Mūzika skanēja klusu. Kaķis pārvietojās lēnām kustībā. Kaķis pārvietojās lēnām. Atskanēja izaicinoši smieklī. Viņš izaicinoši iesmējās.*

Dažiem adjektīviskas cilmes apstākļa vārdiem leksiskā nozīme tomēr ir sazarojusies salīdzinājumā ar pamatvārda nozīmi (Soida 1969₁: 48). Uzskatāms piemērs ir apstākļa vārds *gauži*, kas, pirmkārt, tāpat kā atbilstošais īpašības vārds *gauzs*, apzīmē

kādu negatīvu intensīvu pazīmi, parasti to lieto saistījumā ar darbības vārdiem *raudāt, skumt, bēdāties*: *gauži raudāt* ‘žēli, rūgti raudāt’, bet, otrkārt, to var lietot arī pozitīvas pazīmes izteikšanai ar nozīmi ‘ļoti’ (LLVV III: 88), piem.: *Latvijā mazie ērgļi jūtas gauži labi, bet Rietumeiropā to skaits ievērojami samazinājies.* (G) *Man jau šī sieviete ir gauži mīļa.* (KV)

Tā kā formālās pazīmes šīs cilmes apstākļa vārdiem ir tādas pašas kā attiecīgajiem īpašības vārdiem vai divdabjiem, tos identificēt var tikai kontekstā pēc to sintaktiskajām funkcijām. Īpašības vārdi un lokāmie divdabji parasti ir lietoti saskaņotā apzīmētāja funkcijā, bet apstākļa vārdi teikumā ir apstākļi, piem.: *Ziemeļu gulbis, meža zoss Augstu un tālu trauc.* (E. Ādamsons) *Peļķes uz ceļa klusē kā likteņa notriektas sievietes dzeltenī melnās drānās.* (I. Ābele) *Uz klints raga, kas labi tālu iestiepās jūrā, kā zemē iesprausts sērkokciņš stāvēja balta bāka.* (G. Janovskis) [...] *mani pārņem bailes un trīsas, kaklā spiežas kamols, kļūst auksti.* (L. Stumbre)

Adjektīviskās cilmes apstākļa vārdi var būt prepozicionāli savienojumi. Mūsdienā latviešu valodā izplatīti ir savienojumi ar prievārdiem *pa* (*pagriezties pa labi, dzīvot pa vecam, atpūsties pa īstam*) un *par* (*strādāt par velti, atnākt par vēlu, kurpes ir par lielu / par mazu, braukt par brīvu*).

7.2.3. Apstākļa vārdi un vietniekvārdi

1320. §.

Pronominālās cilmes apstākļa vārdu saikne ar vietniekvārdiem izpaužas semantiskajā un funkcionālajā jomā.

Daļai šīs cilmes apstākļa vārdu ir augsta abstrakcijas pakāpe, un nozīmes ziņā tie līdzinās norādāmajiem vietniekvārdiem. Tādi ir vietas apstākļa vārdi *te, šeit, tur, tad, tā, šurp, turp, šur tur*, kas norāda uz tuvāku vai tālāku darbības vietu, piem.: *Te ir līdzsvars, skaidri un noteikti dabas likumi, te visi dzīvo, rokās sadevušies.* (L. Stumbre) *Cik labi, ka tas tikai saulriets, Kas tur aiz rūtīm sarkans pland.* (Ā. Elksne) *Šur tur gobās dzeltenas lapas kā zelta nauda.* (I. Ābele)

Apstākļa vārdi *kā, kur, kurp, kad* semantiski un funkcionāli atbilst dažādu grupu vietniekvārdiem. Tie var ievadīt jautājuma teikumu, funkcionāli un semantiski līdzinoties jautājamiem vietniekvārdiem, piem.: *Kur tu esi pazudusi? Tuvu? Tuvu pazūd visbiežāk.* (O. Vācietis) *Kad kūpēs putekšņi un bites medot sāks?* (V. Belševica)

Attieksmes vietniekvārdu nozīme un funkcijas šiem apstākļa vārdiem ir, ievadot palīgteikumu, piem.: *Man vajadzēja paklausīties vismaz, kā no eglēm krīt sniegs.* (R. Ezera) *Pavasārī ir tādas naktis, Kad iemācās redzēt.* (M. Čaklais) *Jums tagad vien-alga, kur dzīvot – ka tik izturīga gulta un jumts virs galvas.* (Ē. Hānbergs)

7.2.4. Apstākļa vārdi un prievārdi

1321. §.

Latviešu valodā ir grupa apstākļa vārdu, kas spēj veikt divējādas funkcijas: saistījumā ar darbības vārdu tiem ir apstākļa vārdam raksturīgās pazīmes izteicēja funkcijas, bet tie var būt arī semantiski gramatiskā saistībā ar deklinējama vārda locījuma formu, resp., tie var pārvaldīt kādu atkarīgo locījumu, iegūstot prievārdam raksturīgās funkcijas un pazīmes (MLLVG 1959: 701; 722, 723; Nītiņa 1978: 33, 34). Šādas funkcijas var veikt apstākļa vārdi *apkārt, blakām, blakus, cauri, garām, klāt, līdz, līdzī, līdzās, līdzte-*

kus, pakaļ, pāri, pretī, pretim, priekšā, sānis, tuvu. Mūsdienu latviešu valodā tie darbības vārdam parasti piesaista lietvārdu vai vietniekvārdu datīvā: *iet apkārt mājai, izbraukt cauri mežam, stāties pretī ļaunumam, atrasties līdzās viņam*, piem.: *Valts piebrauca pie garā šķūņa un apstādināja blakus pelķei savu daudzcietašo automašīnu.* (I. Ābele) *Pēdējais viesis garām mājai aizgāja uz alejas pusi.* (M. Birze) [...] *gaišie, īsi apcirptie mati nekārtībā krita pāri pieri.* (A. Bels)

Atšķirībā no prievārdiem, kuru novietojums attiecībā pret deklinējamo vārdu ir prepozitīvs (izņemot prievārdus *dēļ, labad* un *pēc* iemesla vai cēloņa nozīmē), šie apstākļa vārdi var būt novietoti arī postpozitīvi, piem.: *Pa grantētu celiņu mēs apgājām mājai apkārt.* (G. Janovskis) *Reksis, iebridis Valteram līdzī, stāv līdz pavēderei ūdenī, pacietīgi gaidīdams saimnieku.* (R. Ezera) *Pelēcīgā pulkā dienas blāvi aizslīd man garām.* (Ā. Elksne)

Attiecībā pret pārvaldāmo vārdu šo apstākļa vārdu novietojums var būt arī distants, piem.: *Saule kā putns ceļas pāri priežu galotnēm.* (I. Indrāne) *Cauri mākoņu irdeņajam biežpienam šur tur uz zemi stiepjas dzeltenas saules šalles.* (I. Ābele)

Aplūkojamie vārdi var būt lietoti arī ārpus savienojuma ar nomeniem, tie var veikt tikai apstākļa vārda funkcijas – raksturot verba nosaukto darbību, piem.: *Laiks iet garām kā svešinieks.* (E. Plaudis) *Trakais satraukums bija pāri, jo naksnīgo ielu miers atstāj savu iespaidu.* (R. Ezera) *Turpat krūšu augstumā pretī sniedzās lieli dāliju ziedi.* (M. Birze)

Kā redzams, šajā apstākļa vārdu grupā iezīmējas divu vārdšķiru – apstākļa vārda un prievārda – robežas problēma. Šo apstākļa vārdu funkcionālā līdzība ar prievārdiem ir bijusi par pamatu tam, ka 20. gadsimta vidū to apzīmēšanai latviešu valodniecībā tika ieviests termins „pusprievārds” (MLLVG 1959: 701; 722, 723). Kaut arī šāda termina radīšana un ieviešana tika atzīta par pamatotu (Freidenfelds 1967: 45–54) un pusgadsimtu pusprievārda jēdziens ir lietots daudzās gramatikās un citos lingvistiskos pētījumos, tomēr to nevar uzskatīt par veiksmīgu. Tā lingvistisko pretrunīgumu detalizēti ir analizējusi Sarmīte Lagzdiņa (Lagzdiņa 1997₁), norādot, ka apstākļa vārdi, kurus nosauc par pusprievārdiem, liek domāt, ka tā ir starpkategorija starp divām citām vārdšķirām – starp apstākļa vārdu un prievārdu. Vienā vārdā vienlaikus nevar būt apvienotas patstāvīga vārda un palīgvārda pazīmes un funkcijas. Vārda piederība pie apstākļa vārdu kategorijas izslēdz iespēju vienlaikus piederēt pie prievārdu kategorijas, resp., vārds nevar būt pa pusei apstākļa vārds, pa pusei prievārds jeb pusprievārds. Tātad rodas pamatots jautājums par šo vārdu vārdšķiru. S. Lagzdiņa atzīmē, ka teorētiski pastāv trīs iespējas šo valodas vienību kvalificēšanai: tie var būt vai nu tikai apstākļa vārdi, vai tikai prievārdi, vai arī atkarībā no funkcijas tie veido abu vārdšķiru homonīmus (Lagzdiņa 1997₁: 189–191). Lai izšķirtos par šo valodas vienību morfoloģisko statusu, ir jāizvērtē, kuras vārdšķiras pazīmes tiem ir dominējošās. Vairākos valodnieciskos avotos jēdziena „pusprievārds” skaidrojumā par primāro ir atzīta to piederība pie adverbjiem, un tikai pēc tam ir norāde uz šo vārdu spēju veikt prievārda funkcijas (MLLVG 1959: 701; Kalme 2001: 6, 7; Paegle 2003: 156, 157). „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” vārdam „pusprievārds” ir šāds skaidrojums: „Apstākļa vārds, ko lieto arī prievārda nozīmē” (LLVV VII(2): 470). Tātad ir atzīts, ka jebkurā lietojumā un kontekstā apstākļa vārdu semantiskās un funkcionālās pazīmes šiem vārdiem ir primārās.

Tā kā šie vārdi apstākļa vārdu dabu saglabā vienmēr, bet prievārda funkcijas tie veic tikai atsevišķos gadījumos, to apzīmēšanai atbilstošs un piemērots ir termins **prievārdiskie adverbji** jeb **prievārdiskie apstākļa vārdi**. To jau ir lietojuši vairāki valodnieki: Ilmārs Freidenfelds, E. Soida, D. Nītiņa u. c. Šajā apzīmējumā ir ietverta jēdziena būtība – nepārprotami tiek nosaukta šo vārdu vārdšķira, t. i., adverbji, vienlaikus norādot

uz to prievārdiskošanās iespējām. Par prievārdiskiem apstākļa vārdiem tie ir uzskatāmi neatkarīgi no pozīcijas attiecībā pret deklinējamo vārdu – tie var būt gan prepozitīvā, gan postpozitīvā novietojumā, tāpat var atrasties ne tikai blakus pārvaldāmajam vārdam, bet arī attālināti no tā.

Ne visiem prievārdiskajiem apstākļa vārdiem prievārda funkcijas piemīt vienādā mērā, un ne visi no tiem mūsdienu valodā ir vienādi aktīvi. Biežāk lietotie ir *apkārt*, *blakām*/*blakus*, *cauri*, *garām*, *līdz*/*līdzī*/*līdzās*, *pāri*, *pretī*/*pretim*.

Prievārdiskas funkcijas ir apstākļa vārdam *tuvu*, kas šajā vārdu grupā parasti netiek iekļauts, tomēr valodas praksē tā tiek lietots itin bieži, piem.: *Vai tiem, kas dzīvo tuvu mežam, vajadzētu barot meža dzīvniekus?* (G) *Zemestrīces epicentrs atradies bīstami tuvu Fukušimas prefektūrai.* (Apollo) [...] *lai ar transportu nevarētu piebraukt pārāk tuvu ezeram, uzstādītas arī zīmes par dabas liegumu.* (LL)

Plašsaziņas līdzekļu valodā bieži tiek lietots prievārdiskais apstākļa vārds *secen*, parasti konstrukcijās ar verbu *iet*, piem.: *Nesakārtotības dēļ nekustamā īpašuma tirgū valsts kasei secen iet miljoni.* (Diena) *Cigoriņu kafija un aroniju sula – man šie gardumi iet secen.* (G) *Rīgai varētu iet secen moderna dzīvnieku patversme.* (TVNET)

Vājāka prievārdiskošanās pakāpe ir apstākļa vārdiem *klāt*, *pakal*, *priekšā*, piem.: *Nenāciet klāt man rudenī, Man rudenī jābūt vienai.* (A. Rancāne) *Suns dieba pakal kajām.* (M. Zīle)

Prievārdiskos apstākļa vārdus *apkārt*, *pāri*, *klāt* nereti lieto kopā ar attiecīgas nozīmes priedēkļverbiem, tādējādi pastiprinot šo verbu izteikto telpiskās orientācijas nozīmi, piem.: *Tas ir vienalga – apiet apkārt ziedam vai apiet apkārt jūrai.* (I. Ziedonis) *Augšā zilgme bija tīra, līdzīga skaidram avota ūdenim, kam pieliets košs zilums klāt.* (A. Čaks) *Man atlicis tikai pēdējoreiz saņemties, pievilkties, pārvelties pāri akmeņainajai malai.* (N. Ikstena)

Prievārdisko apstākļa vārdu sakarā diskutējams ir jautājums par saliktajiem prievārdiem ar *-pus*: *augšpus*, *ārpus*, *lejpus*, *šaipus*, *viņpus*, *virspus*, *otrpus* (sk. arī 578. §). Tie parasti tiek apskatīti kā ģenitīva prievārdi, bet valodas materiāli rāda, ka rekcija tiem nav nostabilizējusies – tie var piesaistīt arī vienskaitļa datīvu (sk. arī MLLVG 1959: 737; Nītiņa 1978: 201), piem.: *Rāda mākslu, ko rada viņpus jūrai.* (KV) *Virpuļviesulis nodarījis postījumus arī viņpus Daugavai esošajā Sērenes pagastā.* (TVNET) [...] *pāri ezeram pludināja balķus, un šaipus ezeram cits pie cita tapa kokrūpniecības uzņēmumi.* (KV) [...] *Laimdota stāv viņpus galdam, acis nodūrusi.* (I. Melgalve)

Saistījumā ar datīvu šiem vārdiem ir spilgtāk akcentēta vietas nozīme, un tādējādi izpaužas to adverbiālā daba (Paegle 2003: 183, 184). Dažkārt tos līdzīgi adverbiem lieto bez atkarīgā locījuma, resp., deklinējamais vārds ir reducēts, prievārdiem šāds lietojums nav iespējams, piem.: *Otrpus baznīcai mostas pilsētas nošķirtā daļa ar nabagiem, diedelniekiem, mangotājiem [...] Šaipus ir glīti kopti veci kapi, kas apjozti ar augstu sētu.* (N. Ikstena) *Vienbrīd es dzirdu sevi jautājam: „Kāpēc es kāpju? Kas ir aiz tās sienas?” Bet tad jau esmu galā – otrpus plešas zāliens.* (N. Ikstena)

7.2.5. Apstākļa vārdu un palīgvārdu gramatiskie homonīmi

1322. §.

Ir apstākļa vārdi, kuri veido gramatiskos homonīmus ar palīgvārdiem – ar prievārdiem, saikļiem un partikulām. Gramatisko homonīmu piederību pie noteiktas vārdšķiras nosaka to lietojums kontekstā – gan to semantika, gan sintaktiskās funkcijas.

Apstākļa vārdu un palīgvārdu homonīmija ir atspoguļota tabulā (sk. 1392. §).

Dažiem homonīmiem piederība pie konkrētas vārdšķiras ir atkarīga no tā, ko valodas lietotājs teikumā grib akcentēt, kāda ir viņa subjektīvā valodas izjūta. Tā, piem., vārdi *jau*, *tad* ir laika apstākļa vārdi, ja runātājs laika nozīmi vēlas paust, intonatīvi šos vārdus teikumā uzsverot: *Kas tad notika? Cerīni jau zied*. Ja nevēlas norādīt uz laiku, kontekstā šie vārdi var paust partikulām raksturīgo nozīmes niansi. Rakstītā tekstā šādos gadījumos homonīmiem vārdšķira precīzi nav nosakāma.

Dažkārt vārdšķira ir atkarīga no homonīmā vārda novietojuma teikumā, piem.: *Viņš nu* (partikula) *neko nesaprot*. *Nu* (apstākļa vārds) *viņš neko nesaprot*. *Apēdām vēl* (partikula) *pa vienam ābolam*. *Vēl* (apstākļa vārds) *apēdām pa vienam ābolam*.

Nedaudzi apstākļa vārdi var būt homonīmi ar izsaukmes vārdiem: *nu*, *še*, piem.: *Nu, tad tik nāciet iekšā, tad tik nāciet iekšā... – viņa* [Mežmalīene] *mudināja mūs ar Klāvu*. (Ē. Kūlis) – *Ko tu tāds kluss? – Ābelīte ierunājās. – Še, uzpīpē!* (Ē. Vilks)

7.3. Apstākļa vārdu izteiktās pazīmes gradācija

1323. §.

Apstākļa vārdiem kā nelokāmai vārdšķirai formas parasti ir nemainīgas un gramatiskās kategorijas nepiemīt. Vienīgi daļa apstākļa vārdu, līdzīgi kā īpašības vārdi, var norādīt uz dažādu nosauktās pazīmes kvantitāti vai kvalitāti. Pazīmes intensitātes jeb gradācijas izteikšanai tiek izmantoti gan gramatiski, gan leksiski līdzekļi un paņēmieni.

7.3.1. Salīdzināmo pakāpju veidošana

1324. §.

Gramatiski uz apstākļa vārdu izteiktās pazīmes gradāciju, tāpat kā īpašības vārdiem, norāda trīs salīdzināmās pakāpes: pamata, pārākā un vispārākā pakāpe, un šo pakāpju formveide arī ir līdzīga adjektīviem.

Pamata pakāpei nav sava īpaša gradācijas rādītāja. Apstākļa vārds pamata pakāpē nosauc kādu pazīmi un ne ar kādiem līdzekļiem nenorāda ne uz tās apjomu, ne intensitāti, piem., *dziļi*, *klusu*, *drosmīgi*.

Pārākās pakāpes formu veidošanai tiek izmantots piedēklis *-āk-*, kuru pievieno apstākļa vārda pamata pakāpes celmam: *dziļi* – *dziļāk*, *klusu* – *klusāk*, *drosmīgi* – *drosmīgāk*.

Vispārākās pakāpes formas veido no pārākās pakāpes ar priedekli *vis-*: *dziļāk* – *visdziļāk*, *klusāk* – *visklusāk*, *drosmīgāk* – *visdrosmīgāk*. Pārākās un vispārākās pakāpes formās pamata pakāpes adverbiālās galotnes *-i*, *-u* mūsdienu literārajā valodā ir zudušas, bet to lietojums vēl redzams iepriekšējo gadsimtu daiļliteratūrā, piem.: *Vecais Zemītis ilgāki negribēja turēties pretim meitas saprecēšanai ar tādu cilvēku, ko pats liktenis viņai bija novēlējis*. (R. Blaumanis) *Dzīves kāpieni ir gara kāpieni, un, uz tiem nosēdies, cilvēks tālāki redz*. (E. Virza)

1325. §.

Salīdzināmo pakāpju veidošanas iespējas apstākļa vārdiem ir ierobežotas, tās ir pārmantotas no pamatvārdiem, tādēļ gradācijai pakļaujas tikai daļa apstākļa vārdu.

1. Salīdzināmo pakāpju formas galvenokārt ir parastas apstākļa vārdiem, kas darināti no kādības īpašības vārdiem (Soida 1969₁: 64). Lielākoties tie ir apstākļa vārdi ar galotnēm *-i*, *-u*: *skaisti* – *skaistāk* – *visskaistāk*, *brīvi* – *brīvāk* – *visbrīvāk*, *laimīgi* – *laimīgāk* – *vislaimīgāk*; *tālu* – *tālāk* – *vistālāk*, *zemu* – *zemāk* – *viszemāk*. Gradācija ir iespējama arī dažiem adjektīviskas cilmes apstākļa vārdiem, kam adverbiālā galot-

ne zudusi: *maz – mazāk – vismazāk, drīz – drīzāk – visdrīzāk, sen – senāk – vissenāk, daudz – vairāk – visvairāk.*

Apstākļa vārdi, kuru pamatā ir attieksmes īpašības vārdi, gradācijai nepakļaujas, piem.: *matemātiski pierādīt, ķīmiski apstrādāt, savstarpēji sazināties, abpusēji vienoties.*

2. Salīdzināmās pakāpes ir iespējamās apstākļa vārdiem, kas darināti no lokāmajiem divdabjiem: *draudoši – draudošāk – visdraudošāk, patīkami – patīkamāk – vispatīkamāk, sarežģīti – sarežģītāk – vissarežģītāk.*

3. Substantīvu cilmes apstākļa vārdiem gradācijas iespējas ir mazas. Literārajā valodā tiek lietotas apstākļa vārda *labprāt* formas *labprātāk, vislabprātāk*, piem.: *Es labprātāk ietu uz cirsmu un dedzinātu zarus, diena neliktos tik gara.* (A. Kalve) *Sievietes vislabprātāk vēlētos saņemt ziedus, smaržas un rotaslietas.* (TVNET)

Iespējamās, bet mazāk parastas ir substantīvu cilmes apstākļa vārdu *lejā* un *pulka* pārākās pakāpes formas *lejāk, pulkāk*, piem.: *Nākamais [ledus] sastrēgums veidojies lejāk, pie Ventavas ciemata, taču arī tas pa nakti izgājis.* (Diena) [...] *no katra uzsildīto kartupeļu hektāra norakts piecas tonnas pulkāk.* (Ē. Hānbergs)

4. Pārākās pakāpes formas var veidot primāriem apstākļa vārdiem *nost, klāt – nostāk, klātāk*, piem.: *Nostāk nolikti divi lieli grozi ar brūklenēm kā brūni meža veči ar sarkanām rīklēm.* (I. Ābele) *Tik bagātīgus pūpolus redzēju pirmo reizi, tik zēl, ka patālu un klātāk nevarēju tikt.* (G)

Dažu apstākļa vārdu pārākās pakāpes formas ir kļuvušas mazaktīvas vai zudušas pavisam. Tā, piem., mūsdienu valodā reti lieto apstākļa vārdus *pēcāk, pirmāk*. Seno pārākās pakāpes nozīmi ir zaudējis apstākļa vārds *vairs*. Mūsdienās to lieto kā laika apstākļa vārdu tikai nolieguma teikumos, piem.: *Un nav vairs miera it nekur šais mājās.* (L. Briedis) *Nebūs pat vairs atvasaras.* (R. Ezera)

7.3.2. Salīdzināmo pakāpju semantika

1326. §.

Pamata pakāpe ir apstākļa vārda pamatforma, kas nosauc kādu darbības vai stāvokļa pazīmi (*čakli strādāt, ilgi slimot*), īpašības pazīmi (*tumši zils, varen stiprs*), apstākļa pazīmi (*loti daudz, pavisam tuvu*), priekšmetu un dzīvu būtņu pazīmi (*papildu samaksa, blakus sēdētājs*), neakcentējot tās kvalitatīvi kvantitatīvās nianses.

1327. §.

Pārākās pakāpes formas savā pamatnozīmē izsaka pazīmes kvalitatīvu vai kvantitatīvu pieaugumu, lielāku intensitāti salīdzinājumā ar pamata pakāpi, piem.: *Vienu nakti Hermīne, pa dienu nogurusi, bija piemigusi ciešāk.* (M. Birze) *Pērkons staigā apkārt un tuvāk nenāk.* (I. Ziedonis) *Ūdens atņēma satraukumu, domas ritēja mierīgāk.* (A. Kalve)

Apstākļa vārda nosauktās pazīmes spēcīnāšanai, precizēšanai vai paspīlgtināšanai kopā ar pārākās pakāpes formām nereti tiek lietoti vēl arī leksiski valodas līdzekļi – partikulas vai citi apstākļa vārdi: *vēl tuvāk, jo labāk, aizvien klusāk, arvien drošāk, daudz lētāk, divreiz dārgāk, drusku mazāk, mazliet vēlāk* u. tml., piem.: *Airēt kļuva aizvien grūtāk.* (E. Līvs) *Reti var redzēt rudzu tīrumu kūpam dienā. Vēl retāk naktī.* (Ē. Hānbergs) [nams] *stāvēja mazliet tālāk no ielas nekā citi.* (Ē. Vilks)

Bez tiešās komparācijas nozīmes daļai apstākļa vārdu pārākās pakāpes formu semantika ir paplašinājusies, iegūstot vienu vai vairākas no pamatformas atšķirīgas leksiskās nozīmes. Tā, piem., dažāda var būt vārdformas *tālāk* nozīme (Paegle 2003:

154, 155). Tai ir pamata pakāpes formas *tālu* nosauktās pazīmes pastiprinājuma nozīme, piem.: *Bet tālāk ceļa nebija, vienīgi alkšņos sazin uz kurieni aizlocījās maza taciņa.* (R. Ezera) *Tālāk gar novadgrāvi melnalkšņi kā rindā sastādīti.* (I. Indrāne) *Dažus soļus tālāk Aleksandra ieraudzīja pavisam ērmīgu būri.* (Anšl. Eglītis)

Bez šīs pamatnozīmes vārdformai *tālāk* piemīt vēl citas nozīmes nianses, kas nav pamatformas *tālu* intensitātes pastiprinājuma izteicējas. Vārds *tālāk* var norādīt uz darbības vai procesa turpinājumu, uzsverot darbības vai procesa nepārtrauktību, secīgumu gan telpā, gan laikā (LLVV VII(2): 437, 438), piem.: *Es iedarbinu traktoru un aru tālāk.* (G. Janovskis) *Tālāk es mācos pēc sapņiem cilvēkus pazīt.* (I. Ziedonis) *Viņš aizsmakušā balsī padeva labdienu, prātodams, ko tālāk iesākt.* (E. Vilks) Šādā nozīmē bieži tiek lietoti vārdu savienojumi *runāt tālāk, klausīties tālāk, lasīt tālāk, strādāt tālāk, dzīvot tālāk, mācīties tālāk, darīt [kaut ko] tālāk* u. tml. Apstākļa vārds *drīz* apzīmē laika jēdzienu, taču formas *drīzāk, visdrīzāk* kā laika nozīmes graduētājas mūsdienu literārajā valodā nav izplatītas, parasti tās lieto ar nozīmi ‘vairāk ticami, iespējami, vairāk, labāk, droši vien’ (LLVV II: 394), piem.: *Viņu [Valteru] droši vien uzmodinājusi automašīnas taurēšana. Valters smeļ: nē, drīzāk kaut kāda drausmīga šņākoņa virtuvē.* (R. Ezera) *Direktore pieļauj, ka tur [tirgū] visdrīzāk būs galdi un vietas ziedu tirgotājiem.* (KV)

Vārdformai *agrāk* var būt gan laika adverbā *agri* pārākās pakāpes nozīme (*piecelties agrāk, sākt darbu agrāk*), gan arī nozīme ‘iepriekš, senāk’ (LLVV I: 44), piem.: *Dārza galā pie vārtiem auga liels kastanis, to es jau agrāk biju ievērojis.* (G. Janovskis)

Vārdforma *labāk* pamatnozīmē ir adverbā *labi* pārākā pakāpe, piem.: *Mašīnas viņš pārzināja vēl labāk nekā savu maku.* (Ē. Hānbergs) Taču sarunvalodā šai vārdformai dažkārt piemīt noteikta modalitāte – tā pauž runātāja attieksmi un tuvojas partikulas nozīmei, piem.: *Tu, Alma, labāk paprasi savam zelta gabalam, kas tā tāda ir, pie kuras viņš skrien.* (G. Priede) *Un savus bērnus tu man labāk nerādi.* (E. Līvs)

Kā redzams, apstākļa vārda pārākās pakāpes formas ir daudz patstāvīgākas nekā īpašības vārdam. Tās var lielākā vai mazākā mērā attālināties no pamatpakāpes formu semantikas, iegūstot citas stilistiski semantiskas nozīmes.

1328. §.

Apstākļa vārdi **vispārākajā pakāpē** izsaka vislielāko, visspēcīgāko pazīmes izpausmi salīdzinājumā ar pamata pakāpi, piem.: *Iesim uz uguni, kura visgaišāk spīd!* (O. Vācietis) *Visbriesmīgāk ir, kad otram sāp un tu nezini, kā lai palīdz.* (I. Ziedonis) *Sep-tembrī maizi pār vismazāk, jo nāk jaunā raža – kartupeļi, citi dārzeņi.* (KV)

7.3.3. Leksiski gramatiskie pazīmju graduēšanas līdzekļi

1329. §.

Apstākļa vārdu nosaukto pazīmju kvantitāti un kvalitāti var raksturot ne tikai ar gramatiskiem līdzekļiem, bet arī izmantojot dažādus leksiski semantiskus līdzekļus un paņēmienus.

1. Pazīmes pastiprināšanai nereti izmanto viena apstākļa vārda atkārtojumu, piem.: *Šodien saule kvēla ļoti, ļoti, Pasaule ar mani runā savādāk.* (O. Vācietis) *Klusi, klusi uz ziemas pusi Sapņaina laime staigā.* (E. Plaudis) *Grāvmalās dega pilādži. Debesis bija nolaidušās zemu, zemu.* (Ē. Kūlis)

Atkārtotos vārdus var saistīt saiklis *un*, piem.: *Nav ne krasta, ne tāluma, ir tikai tumsa bez dziļuma, vienīgi atkal un atkal baltas viļņu svītras pamirdz un iešalcas.* (I. Ziedonis)

Izsakot pazīmes pastiprinājumu, vienas saknes vārdi var būt saauguši saliktenī, piem.: *Nokāpa saule Ar cīruļa zvārguli **Dzīldziļi** jūrā Naksniņu pārgulēt.* (V. Belševica) *Tīrumi **vietvietām** kā mazi ezeri, kur pluncājas gulbji, meža zosis, kaijas.* (Diena)

Pazīmes pastiprinājums piemīt apstākļa vārda funkcijā lietotam viena un tā paša celma divu vārdformu savienojumam: *juku jukām, atliku likām, beigu beigās, liču loču* u. tml., piem.: *Pa trakojošo brūno straumi **juku jukām** traucās gan ledusgabali, gan koka sprunguļi.* (Diena) *Darba mums **atliku likām.*** (G. Priede) [...] *dakteris Ozols faktiski dežurēja jau otro mēnesi **dienu dienā.*** (M. Birze)

2. Pazīmi var niansēt, apstākļa vārda pamata pakāpes vārdformai pievienojot raksturotārvārdus – citus apstākļa vārdus, kas pastiprina vai pavājina nosaukto pazīmi, norāda uz tās lielāku vai mazāku kvalitāti vai kvantitāti.

Pazīmes pastiprinājumu parasti izsaka apstākļa vārdi *aizvien, arvien, apbrīnojami, brīnum, cik, gluži, īpaši, labi, ļoti, neparasti, pārāk, pārlietu, pavisam, pilnīgi, sevišķi, stipri, tik, varen(i)* u. tml., piem.: *Es tovakar strādāju **labi ilgi.*** (G. Janovskis) *Saules nekur nav, ir **stipri drēgni,** un celiņš ved miglā.* (I. Ziedonis) ***Pārlietu priecīgi** zvaigznes spīd, **pārlietu skumji,** kad krīt.* (M. Zālīte)

Izsakāmās pazīmes daļēju, nepilnu apjomu var raksturot ar apstākļa vārdiem *diezgan, drusku, mazliet, nedaudz, samērā, tikko* u. tml., piem.: ***Tikko jaušami** sakustējās mežmalas kārkli.* (E. Līvs) *Varbūt dzīvojis esmu **Mazliet par agru, Mazliet par vēlu** Ārpus mūžības gultnes?* (J. Grots)

3. Apstākļa vārdu pamatpakāpes formas var niansēt partikulas *it, itin, jo, pat, vien, tikai,* piem.: *Un nav vairs miera **it nekur** šais mājās.* (L. Briedis) *Man metās savādi un **pat bail.*** (M. Birze) *Un **tikai reizēm** zibens gaismā blāzmo pamale.* (M. Čaklais)

4. Apstākļa vārdu nosauktās pazīmes apjomu vai intensitāti var izteikt ar dažādiem vārdadarināšanas līdzekļiem – ar priedēkļiem un piedēkļiem. Tā kā šāds gradācijas paņēmieni ir raksturīgi īpašības vārdiem (MLLVG 1959: 458, 459; sk. arī 793. §), tas vērojams apstākļa vārdos, kurus motivē attiecīgi prefiksālie vai sufiksālie īpašības vārdi.

Pamazinātu, sašaurinātu pazīmi izteic ar priedēkļiem *pa-, (patālu, pavēlu, pamaz), ie- (ieslīpi, iesāņus), at- (attālu),* piem.: [...] *mēs aizgājām uz mašīnu nojumi, kas atradās **patālu** no viesnīcas.* (G. Janovskis) *Durvis uz istabu pavērās bez trokšņa, un Ābelīte, virzīdamies **ieslīpi** ar plecu pa priekšu, ieslīdēja iekšā.* (Ē. Vilks)

Uz pazīmes neesamību norāda priedēkļi *bez-, ne-,* piem.: *Viņš [Visvalds] **tikai** liekiem soļiem gāja taisni uz priekšu un mani **nemaz** neievēroja.* (G. Priede) *Zvejnieka māju **nekad** ar zemkopja ēkā nesajauksi.* (E. Līvs) [...] *viss tik **bezgrēcīgi** un žilbīgi balts, ka nav kur nelabai domai pieķerties.* (R. Ezera)

Pazīmes lielu intensitāti izsaka priedēklis *pār-: pārgudri, pāragri, pārlietu,* piem.: *Viņš [svešinieks] **vēl** bija ļoti jauns, **pārlietu** izstīdzējis, ģērbies pēc pilsētas modes.* (Ē. Vilks) *Neesiet tik **pārmērīgi** lieli, ļaujiet vismaz man būt mazam.* (I. Ziedonis)

Pamazinātu, sašaurinātu pazīmi izsaka arī ar piedēkļiem. Raksturīgi ir atvasinājumi ar piedēkļiem *-īt- (vieglītēm, klusītēm), -iņ-: (viegliņām, klusiņām)* vai abiem piedēkļiem vienlaikus (*klusītiņām, lēniņām*), piem.: *Savā gultiņā **vieglītēm** kā putns perēklī sakustas Edžiņš.* (R. Ezera) [...] *zilās slīdes drīz **tikai klusiņām** dūks.* (O. Vācietis) *Dzirdami **tikai** pašas sirdspuksti, **klusītiņām** elpo rudenīga laukumā.* (N. Ikstena)

Uz pazīmes pazeminātu kvantitāti vai kvalitāti norāda arī piedēkļiem *-en- (rūgtēni, saldeni), -gan- (zilgani, bālgani), -īg- (dzeltenīgi, pelēcīgi),* piem.: *Izdzisa arī **dzeltenīgi** krēslainā gaisma, un istabā nu bija nakts.* (M. Birze) *Viņš namu jumtiem **pelēcīgi** zilās debesīs spīdēja saule.* (Ē. Vilks) *Ķīnas paeglis ir populārs, pateicoties [...] **zilgani** zaļai skuju krāsai.* (G)

5. Apstākļa vārda nosauktās pazīmes intensitāti var izteikt ar salikteņiem.

Salikteņi ar pirmo komponentu *vis-*: *visapkārt*, *visgarām*, *visriņķī*, *viscaur(i)*, *vispār(i)* norāda uz nosauktās pazīmes izplatību, akcentējot pazīmes visaptverošo un pilnīgo raksturu (Paegle 2003: 155), piem.: *Bet visapkārt apvārsnim, cik tālu vien acis sniedz, gulēja pelēka jūra.* (G. Janovskis) *Skaisti būtu uzrāpties kādā smailē, kur visriņķī vieni vienīgi sniegi.* (R. Ezera) *Viņa [Emīlija] viscaur gērbusies melnā – melns mētelis, melns lakats, melnas zeķes.* (R. Ezera)

Uz pazīmes nepilnu apjomu norāda salikteņi ar pirmo komponentu *pus-*: *pusguļus*, *pussēdus*, *pusčūkstus*, *pusrāpus*, *pusskriešus*, *pusvirus*, piem.: *Zelma runāja pusčūkstus, reizumis skaļi ievilkdama gaisu.* (M. Birze) *Pārkarsis cilvēks jānovieto vēsākā vietā, ēnā, pusguļus, jāatbrīvo no cieša apģērba.* (G)

6. Apstākļa vārda nozīmes niansēšanai vienlaikus var būt izmantoti vairāki līdzekļi:

- priedēklis un piedēklis (*pamazītēm*, *pamazītiņām*), piem.: *Ja tā apdomā: laika zobs pamazītēm sagrauz ne tikai tevi un mani, mantu arī.* (R. Ezera);

- raksturotājpārds un priedēklis, piem.: *Kad es nākošā rītā labi pavēlu nokāpu virtuvē, viss nams bija kluss kā izmiris.* (G. Janovskis)

7. Apstākļa vārda izteikto pazīmi var raksturot sintaktiski, izmantojot salīdzinājuma konstrukcijas, piem.: *Gauja ņirbināja vilnīšus un lēni kā milzu zalktīs [...] līkumoja garām.* (M. Birze) *Vairāk nekā no pašām es bīstos no slavas.* (R. Ezera)

7.4. Apstākļa vārdu leksiski semantiskās grupas

1330. §.

Apstākļa vārdi pēc leksiski semantiskās nozīmes ir daudzveidīgi, nevienmērīgi, un to klasifikācijai latviešu valodniecībā līdz šim ir bijusi dažāda pieeja. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” apstākļa vārdi klasificēti divās lielās grupās ar apakšgrupām: **īpašību apstākļa vārdi** (kādības jeb kvalitatīvie apstākļa vārdi, mēra apstākļa vārdi, veida apstākļa vārdi), **apstākļu apstākļa vārdi** (vietas apstākļa vārdi, laika apstākļa vārdi, cēloņa un nolūka apstākļa vārdi), kā atsevišķa grupa izdalīti **stāvokļa apstākļa vārdi** (MLLVG 1959: 693–700). Tomēr šo divu lielo grupu – īpašību apstākļa vārdu un apstākļu apstākļa vārdu – nošķiršana nešķiet pārliecinoša un konsekventa, jo, kā atzinusi E. Soida, šī dalījuma pamatā nav jūtams noteikts princips (Soida 1969: 75).

Arturs Ozols, analizējot latviešu tautasdziesmu valodu, gan pēc leksiski semantiskajām īpatnībām, gan arī pēc sintaktiskajām attieksmēm ir izdalījis 11 apstākļa vārdu grupas: vietas, laika, veida, cēloņa, nolūka, vides, stāvokļa, daudzuma, mēra vai pakāpes, pastiprinājuma un pavadoņa apstākļa vārdus (Ozols 1961: 99–106). Tomēr tik sīks iedalījums nav racionāls, grupas krustojas, un kāda apstākļa vārda lietojums noteiktā sintaktiskā funkcijā nevar būt par pamatu tā iedalīšanai kādā grupā, svarīga ir apstākļa vārdu vispārinātā leksiskā nozīme (Paegle 2003: 161).

Uzskaitīt un sistematizēt visu apstākļa vārdu leksiski semantiskās nozīmes jebkurā kontekstā ir praktiski neiespējami, jo apstākļa vārda semantika ir ļoti daudzveidīga (Arāja 1997: 11–13), un, lai dotu adekvātu pārskatu, ir nepieciešama sistēma ar zināmiem vispārinājumiem. Dažādās latviešu valodas praktiskajās gramatikās laika gaitā ir nostabilizējušās piecas apstākļa vārda leksiski semantiskās grupas: vietas, laika, veida, mēra, nolūka vai cēloņa apstākļa vārdi. Dažāda ir bijusi valodnieku attieksme pret stāvokļa apstākļa vārdu definēšanu un nošķiršanu (sk. 1351. §). Šajā gramatikā, ņemot vērā apstākļa vārdu vispārināto leksiski semantisko nozīmi, tiek apskatītas sešas apstāk-

ļa vārdu leksiski semantiskās grupas: **vietas, laika, veida, mēra, nolūka vai cēloņa un stāvokļa** apstākļa vārdi. Apstākļa vārdu nozīmes šajās grupās ir daudzveidīgas, sazarotas. Dažkārt viens un tas pats apstākļa vārds var būt lietots ar atšķirīgu nozīmi un pieder pie dažādām leksiski semantiskām grupām. Tā, piem., apstākļa vārds *dziļi* var apzīmēt darbības vietu (*ienirt dziļi ūdenī, ieiet dziļi mežā*), mēru (*dziļi nelaimīgs cilvēks, dziļi pārdzīvot*) un veidu (*elpot dziļi*).

7.4.1. Vietas apstākļa vārdi

1331. §.

Vietas apstākļa vārdi izsaka pazīmi, kas norāda uz darbības vai procesa norises vietu, virzienu vai arī uz kāda objekta atrašanās vietu. Vietas apstākļa vārdu grupa ir plaša, nozīme ir daudzveidīga, un vietas nozīmes nianses atklājas kontekstā.

1332. §.

Vietas apstākļa vārdi pēc cilmes ir dažādi.

Liela daļa ir substantīvu, adjektīvu un pronomenu cilmes apstākļa vārdi: *apkārt, augšup, lejup, mājup, blakām, blakus, klāt, līdz, līdzās, līdzī, kur, kurp, jebkur, nekur, tālu, netālu, iztālēm, nomaļus, pakal, pretī, pretim, projām, prom, še, šeit, šurp, te, te pat, tur, turp, turpat, vietām, vietumis, citur, visur* u. c. Šajā grupā ir daudz substantīvu cilmes apstākļa vārdu, kuru pamatā ir lietvārdu vienskaitļa vai daudzskaitļa lokatīva formas: *apakšā, ārā, augšā, iekšā, laukā, laukos, lejā, mājā, mājās, attālu, nevietā, vidū, virsū, zemē* u. c.

Vietas nozīme ir dažādas cilmes saliktniem: *līdztekus, vietvietām, visapkārt, visgarām, vienuviet, vienkopus* u. c.

Vietas apstākļa vārdu nozīme ir dažiem analītiskiem savienojumiem. Tie ir: prepozicionāli savienojumi ar prievārdiem *pa* un *uz*: *pa labi, pa kreisi, pa priekšu, uz augšu, uz leju, uz priekšu, uz āru, uz iekšu*; apstākļa vārdu *kur, kurp* savienojumi ar partikulām *diez, diezīn, nez, nezīn, kaut*: *diez kur, nez kur, kaut kur, niezīn kurp, diez kurp*; divu apstākļa vārdu savienojumi, izsakot vienu nojēgumu: *šurpu turpu, iekšā ārā, augšā lejā*.

1333. §.

Vietas apstākļa vārdu vispārināto vietas nozīmi var konkretizēt, izdalot divas nozīmju grupas: 1) vietas apstākļa vārdi, kas raksturo darbības vai procesa norises vietu; 2) vietas apstākļa vārdi, kas raksturo darbības virzienu (MLLVG 1959: 696, 697).

1. Vietas apstākļa vārdi raksturo vietu, kur norisinās darbība vai process vai arī kur atrodas kāds objekts. Tie parasti raksturo darbības vārdus, kuri izsaka atrašanos, uzturēšanos, eksistēšanu u. tml., piem.: *No visiem nomaļus, neviena neievērots, stāvēja Ferdinands.* (E. Līvs) *Kamēr tu biji projām, kamēr tu biji miegā, ierakstīju es tavu vārdu sniegā.* (M. Čaklais) *Ārā bija asa, strauja gaisma.* (A. Čaks)

2. Vietas apstākļa vārdi apzīmē kustību, virzību uz kādu mērķi, parasti saistoties ar darbības vārdiem, kas izsaka kustību, virzību, pārvietošanos, piem.: *Aleksandra varēja doties mājās, bet viņa nemīlēja biroju atstāt pirmā.* (Anšl. Eglītis) *Pēdas nogriezās mežā, un es bridu pakal, tāpēc ka man vajadzēja zināt, kurp tu esi gājis.* (R. Ezera) *Reti kāds pa tām [kāpnēm] devās augšā vai lejā.* (E. Ādamsons)

Virzības nozīme ir raksturīga apstākļa vārdiem ar postpozīciju *-p*: *augšup, lejup, mājup, šurp, turp*, piem.: *Es steidzos mājup kā vajāta un neredzu nevienu cilvēku.* (S. Viese) *Vientuļš ceļš pamazām vijas kalnup.* (A. Ivaska) *Šurp gaudodama un līgoda mās traucās Jāņa mašīna.* (L. Stumbre)

Uz atkārtotu, dinamisku darbību, kas notiek dažādos virzienos, norāda vārdu savienojumi *šurpu turpu, augšā lejā, iekšā ārā* u. c., piem.: *Auksts gaiss strāvoja šurpu turpu man gar ceļgaliem un izpleta mēteli.* (I. Ābele) [...] būtu bijis prātīgāk, ja Emīlija to [vainagu] atstātu laukā, bet Emīlijai negribas skraidīt **iekšā ārā**, lai to uzraudzītu. (R. Ezerā)

Virzības nozīme ir prepozicionāliem savienojumiem *pa priekšu, uz priekšu, uz augšu, uz leju, uz āru, uz iekšu*, piem.: [šoferis] *sapņaini smaidīdams, mierīgi brauc uz priekšu.* (Ē. Vilks) *Ceļš, kalnā gājis, jau uz leju rit.* (L. Briedis) *Tas ir tāds laiks, kad itin viss uz delnas, kad arī sirds uz āru, āru spīd!* (L. Briedis)

Ir apstākļa vārdi, kas var norādīt gan uz darbības vai procesa norises vietu, gan uz virzienu, kustību: *pa labi, pa kreisi, augšā, lejā, tālu, pretī, kaut kur, diez kur*, piem.: [...] *pļavas viņā galā, tālu aiz krūmu puduriem, balstījās varavīksnes loks.* (Ē. Vilks) *Dažs dzīves laikā bija aizklīdis tālu, izstaigājis tālus ceļus.* (M. Birze)

1334. §.

Apstākļa vārdu apzīmētais vietas jēdziens var būt vairāk vai mazāk konkrēts, no- teikts (*priekšā, laukā, ārā, iekšā, vidū, zemē*) vai nekonkrēts, abstrakts (*kaut kur, nezin kur, nekur, citur, visur, šur tur*).

Lai vietas jēdzienu apzīmētu iespējami precīzāk, tiek lietoti divi vai pat vairāki vietas apstākļa vārdi līdzās, veidojot vienu sintaktisku vienību, piem., *te apakšā, tālāk pa labi, sānis pa kreisi, tepat blakus, kaut kur priekšā, tur kaut kur augšā, tālu prom*. Šādos savienojumos pirmais apstākļa vārds konkretizē un precizē otrā apstākļa vārda nozīmi, piem.: *Kad priekšā pa kreisi iemirdzējās sarkanīga uguns, vīrs pie stūres izslēdza moto- ru.* (E. Līvs) *Lopus līdz četriem noturēja kūti un tad nodzina tepat lejā Spilvas ganībās.* (A. Upīts) *Meitene stāvēja turpat blakus.* (Ē. Vilks) *Varbūt [ceļš veda] uz ostu, jo tālāk pa labi manīja bāku.* (G. Janovskis)

Nereti vietas apstākļa vārdi tiek lietoti kopā ar lietvārdu lokatīvā, akcentējot, pre- cizējot vai paspilgtinot ar lokatīvu izteikto vietas apstākļa nozīmi, piem.: *Donāts pastāv, nopūšas, kāpj pār sliekšni atpakaļ istabā.* (I. Indrāne) [Aurēlija] *vāca vistām gliemež- vākus, ravēja rāceņus, bet vakaros aizklīda tālu prom kāpās.* (G. Repše) *Pa labi birzī bērzu lapotne šķīta kā divkrāsains atvasaras karogs.* (M. Birze)

Līdzīgā nozīmē vietas apstākļa vārdi var būt saistīti ar prievārdiskiem savienoju- miem: *apkārt ap dārzu, klāt pie galda, tepat pie mājas, lejup pa straumi, ārā no ūdens* u. tml., piem.: [...] *māja atradās sāņus no lielceļa un viena pati.* (M. Birze) *Vairākas reizes esmu bijusi mežā. Tepat pie mājas.* (L. Stumbre) *Suni viņš [Donāts] iespieda pūnē, lai izguļas salmos un neskrien līdz uz purvu.* (I. Indrāne)

Bieži gan saistījumā ar apstākļa vārdiem, gan ar lietvārdiem tiek lietoti vietas ap- stākļa vārdi *te, tur, kaut kur*, piem.: *te lejā, te pie loga, tur augšā, tur pagalmā, kaut kur tālāk, kaut kur aiz meža, te kaut kur apakšā* u. tml.

7.4.2. Laika apstākļa vārdi

1335. §.

Laika apstākļa vārdi izsaka pazīmi, kas norāda uz darbības vai procesa norises laiku vai ilgumu. Laika apstākļa vārdu grupā iekļaujas substantīvu, adjektīvu un prono- menu cilmes apstākļa vārdi: *aizvien, allaž, atkal, brīžiem, drīz, iepriekš, jau, kad, nekad, laikā, laikus, mūžam, nemūžam, nu, nule, nupat, palaikam, papriekšu, pasen, pašreiz, patlaban, pirmūt, pērn, reiz, reizēm, reizumis, retumis, rīt, sen, nesen, izsenis, tad, tagad, tūlīt, vairs, vakar, aizvakar, vēl, vienmēr* u. c.

Laika nozīme ir daudziem salikteņiem, turklāt ir apstākļa vārdu grupas ar vienu kopīgu pirmo vai vienu kopīgu otro komponentu, piem., apstākļa vārdi ar *daž-*: *daždien, dažreiz, dažkārt, dažubrīd*; apstākļa vārdi ar *šo-*: *šobrīd, šorīt, šodien, šovakar, šogad, šonedēļ, šoreiz, šopavasār*; apstākļa vārdi ar *to-*: *tobrīd, todien, togad, tolaik, toreiz*; apstākļa vārdi ar *-reiz*: *citreiz, dažreiz, viņreiz, toreiz, kādreiz, katrreiz*; apstākļa vārdi ar *-dien*: *todien, viņdien, citudien, daždien, rītdien, pirmdien, otrdien*.

Laika apstākļa vārdu nozīme ir dažiem analītiskiem savienojumiem. Tie ir: prepozicionāli savienojumi ar prievārdiem *pa, par*: *par agru, par vēlu, pa brīžam, laiku pa laikam, brīdi pa brīdim*; prievārdi *pēc, pirms*, kas ar vietniekvārda *tas* datīva formu *tam* veido savienojumus *pirms tam, pēc tam* ar laika apstākļa vārda nozīmi; apstākļa vārda *kad* savienojums ar partikulām *diez, diezin, nez, nezin, kaut*: *diez kad, diezin kad, nez kad, nezin kad, kaut kad*; apstākļa vārda funkcijā lietoti viena un tā paša celma divu vārdformu savienojumi: *vakar vakarā, šad tad, rīt parīt, mūžu mūžos, lāgu lāgiem, gadu gadiem, beigu beigās*.

Laika apstākļa vārdu leksiski semantiskā nozīme ir daudzveidīga, tie izsaka dažādas temporālas nianšes dažādos aspektos.

1336. §.

Apstākļa vārdi apzīmē laiku, kad notiek darbība vai norisinās kāds process. Šiem apstākļa vārdiem piemīt dažādas nozīmes nianšes.

1. Tie var apzīmēt dažādus konkrētus laika jēdzienus, kas attiecas uz diennakts laiku, kalendāra laiku, gadalaiku u. tml.: *rīt, parīt, vakar, aizvakar, šodien, pirmdien, pērn, nākamgad* u. c., piem.: **Aizvakar** *ķimenēm izbira graudi, Vakar bērni pār kalnu nesa dzeltenas saulpuķu galvas, Bet šonakt vējš atnāca sētu noklāt Sarkanām lapām.* (M. Čaklais) **Sestdien** *mēs nobeidzām kartupeļu lauku, savedām salmus un nosedzām garo stirpu.* (G. Janovskis)

Laika apstākļa vārdi ir leksisks līdzeklis laika kategorijas izteikšanai valodā, tādēļ darbības vai procesa norises laiku tie var raksturot no tagadnes, pagātnes un nākotnes kategoriju viedokļa, par atskaites punktu ņemot runas momentu. No šāda viedokļa raugoties, ir laika apstākļa vārdi ar tagadnes, pagātnes un nākotnes nozīmi.

Apstākļa vārdi ar tagadnes darbības nozīmi norāda uz darbību, kas notiek runas laikā: *šodien, šovakar, šogad, šobrīd, pašlaik, pašreiz, tagad, patlaban, nu* u. c., piem.: **Šodien** *ciematā ir svētki, cilvēku un ziedu jūra.* (I. Ziedonis) **Biju cēlis ledus pili, Tagad gaidu pavasari.** (E. Plaudis) **Ārija nospieda slēdzi un zināja, ka nācēju uz kāpnēm nupat apzīlbinda gaismas loks.** (M. Birze)

Apstākļa vārdi var norādīt uz darbību, kas notikusi pirms runas momenta vai pirms kādas citas darbības. Tā var būt gan tuvākā, gan tālākā pagātnē notikusi darbība: *vakar, aizvakar, pirmīt, nesen, sen, agrāk, kādreiz, vienreiz, pērn, toreiz, tolaik, todien, toziem, viņdien, viņgad, vairs, tikko* u. c., piem.: **Vakar** *izgāju laukā pie Kalupes akmens.* (I. Ziedonis) **Tonakt** *es gulēju uz kūtsaugšas, tepat aiz mājas.* (M. Birze) **Viņgad** *par abiem vienā dienā [kartupeļus] norakām.* (G. Priede) **Tik sen** *neesmu tevi redzējusi, nu jau mēnesis apkārt.* (R. Ezera)

Savukārt apstākļa vārdi *tūlīt, tūliņ, tūdaļ, drīz, uzreiz, tikko, rīt, parīt, aizparīt, rītdien, citudien, citugad, nākamgad, nākamnedēļ* u. tml. apzīmē darbību, kas orientēta uz tuvāku vai tālāku nākotni, piem.: **Rīt** *tavs ugunskurs degs Aiz divām upēm.* (O. Vācietis) *[..] visas darīšanas ar šo jauno cilvēku jāizbeidz tūlīt un uz vietas.* (Anšl. Eglītis) **Gulbji ezerā. Klaigā. Drīz** *viņi projām dosies.* (I. Ziedonis)

2. Apstākļa vārdi norāda uz nenoteiktu, nekonkrētu darbības norises laiku: *kādreiz, kad, reiz, citreiz, vienreiz* u. c., piem.: **Kā ezers reiz** *es lidoju virs zemes.* (L. Briedis) **Kādreiz** *gadās, ka var dzirdēt arī lakstīgalas balsi.* (Ē. Kūlis) **Atminos,**

vienreiz, jūsmodams par zilajām debesīm, es nogāzos no sastatnēm un pārlauzu kāju. (Ē. Kūlis)

3. Daži apstākļa vārdi norāda uz darbības neiespējamību laika ziņā: *nekad, nekad vairs, nemūžam*, piem.: *Zelta nemūžam mums nevajadzēs.* (I. Ziedonis) *Likās, mēs nekad nekur nenokļūsim.* (R. Ezera)

1337. §.

Laika apstākļa vārdi norāda uz darbības norises vai kāda stāvokļa ilgumu. Arī šiem apstākļa vārdiem var būt dažādas nozīmes nianšes.

1. Uz ilgstošu, nepārtrauktu darbību, procesu vai stāvokli norāda apstākļa vārdi *vienmēr, aizvien, arvien, allaž, joprojām, sen, sensenis, ilgi, mūžam, mūžīgi, dienām, gadiem* u. c., piem.: *Kā aizvien, ir mums pa vidu, Kā aizvien, Mēness spožā, aukstā slīda, Kā aizvien.* (M. Zālīte) *Ilgi Kaspars nāca atpakaļ pa grīšļaino kāpu smilti.* (E. Līvs) *Tādos vakaros allaž nāk prātā labas domas.* (Ē. Kūlis)

2. Uz īslaicīgu, epizodisku darbību vai stāvokli vai uz tādu darbību, kas turpināsies kādu nenoteiktu laiku, norāda apstākļa vārdi *dažkārt, pagaidām, vēl, jau* u. c., piem.: *Pagaidām vēl Brūnaļa pārtika no tā, cik īsajā dienā var pieplūkt tāds izbadējies lops.* (E. Līvs) *Augusta otrā pusē vēl piederēja un jau nepiederēja pie vasaras.* (R. Ezera)

Uz īslaicīgu darbību, kas periodiski atkārtojas vai notiek neregulāri, norāda apstākļa vārdi *dažreiz, daždien, brīžiem, reizēm, retumis, palaikam*, piem.: *Bet man nav lopu, tikai retumis atbrauc Osis un atved trīslitru burku ar pienu.* (L. Stumbre) *Reizēm uzspīdēja saule, bet brīžiem aiz meža uzvėlās pietūcis mākonis.* (M. Birze)

Atkārtotu darbību apzīmē prepozicionāli savienojumi *pa reizei, pa laikam, pa brīdim* un vārdu savienojumi *reizū reizēm, lāgu lāgiem, laiku pa laikam, šad tad, ik brīdi* u. c., piem.: *Četrus gadus viņš [tēvs] tikai piecēlās un šad tad pastaigāja pa istabu.* (M. Ķempe) *[..] baltī mākoņi mierīgi ganījās bezgalīgajos plašumos, laiku pa laikam nosēdžot ar savu slīdošo ēnu kādu tīrumu, māju vai meža stūri.* (Ē. Vilks) *Vien suns tup uz celītes lejā aiz loga, pa brīžam aizsmacis ierejas, iesmilkstas.* (I. Indrāne)

3. Daži apstākļa vārdi vai to pāri var norādīt uz darbības secību laika ziņā: *vispirms, tad, kad – tad, vēl – jau*, piem.: *Vispirms Andrejs noņēma no pleciem lāpstu, tad pagriezās un nāca pie vīriem.* (E. Līvs) *Papriekš tikai laipa jāatgādā, lai tiek [upei] pāri.* (G. Priede) *Vēl nebija apdzisusi blāzma, bet jau rāmi uzdzirkstīja zvaigznes.* (R. Ezera)

1338. §.

Ir grupa apstākļa vārdu, kuri bez laika nojēguma nozīmes ietver arī zināmu modalitāti, izsakot vērtējumu par darbības precizitāti, noderīgumu, vēlamību vai nevēlamību, kā arī par to, vai darbība ir laikā veikta vai novēlota attiecībā pret kādu citu darbības laiku (Paegle 2003: 171): *laikā, nelaiķā, laikus, beidzot, visbeidzot, vēlāk, pēkšņi, par agru, par vēlu* u. c., piem.: *[..] es kādu brīdi pakavējos pie durvīm, kurās bija nozudusi kundze, un beidzot piekļāvēju.* (G. Janovskis) *Balle būs tieši laikā! Anna, brauksim!* (L. Stumbre) *[..] sēņotājiem vēl ir par agru.* (R. Ezera) *„Kāds jauns cilvēks grib ar jums runāt.” „Par vēlu. Mēs slēdzam ciet.”* (Anšl. Eglītis)

7.4.3. Veida apstākļa vārdi

1339. §.

Veida apstākļa vārdi izsaka pazīmi, kas norāda, kādā veidā notiek darbība vai norisinās process. Lielākoties veida apstākļa vārdi paskaidro darbības vārdus, taču tie

var raksturot pazīmi, kas izteikta ar īpašības vārdu (*zili pelēks, bērnišķīgi naivs*), lokāmo divdabi (*zeltaini mirdzošs, neskaidri uzrakstīts*) vai apstākļa vārdu (*gluži nejauši, neparasti klusu*).

1340. §.

Pēc cilmes veida apstākļa vārdi ir dažādi:

adjektīvu cilmes apstākļa vārdi, kurus motivē gan kādības, gan attieksmes īpašības vārdi: *ātri, lēni, lēnām, klusu, klusām, paklusām, klusītēm, klusiņām, labi, slikti, nejauši, tīši, tīšām, netīši, nopietni, pamazām, palēnām, pareizi, nepareizi, slepeni, patiesi, savādi, savstarpēji, profesionāli, moderni, morāli, legāli, nelegāli, fiziski, ekonomiski, normāli, oficiāli* u. c.; no lokāmajiem divdabjiem radušies apstākļa vārdi: *kliedzoši, noraidoši, nogurdinoši, noliedzoši, pamācoši, pārmetoši, patīkami, steidzami, ticami, nemanāmi, atklāti, atviegloti, pamatoti, negaidīti, neparasti, uztraukti* u. c.; substantīvu cilmes apstākļa vārdi: *aulekšiem, kājām, lēkšiem, kopā, labprāt, rikšiem, rikšos, soļiem, tecīņiem, tecīņus*; verbālas cilmes apstākļa vārdi: *guļus, jāšus, lūgšus, nešus, peldus, rāpus, sēdus, stāvus, steigšus, zagšus*; numerāļu cilmes apstākļa vārdi: *divatā, trijatā*; pronomiņālas cilmes apstākļa vārdi: *kā, tā*.

Veida apstākļa vārdu nozīme ir dažiem analītiskiem savienojumiem. Tie ir: prepozicionāli lietvārdu un īpašības vārdu savienojumi ar prievārdiem *ar, no, pa, par*: *par brīvu, par velti, pa vecam, pa jaunam, pa jokam, pa godam, pa prātam, ar varu, no tiesas, no galvas* u. c.; apstākļa vārda funkcijā lietoti divu vārdformu savienojumi: *juku jukām, vaigu vaigā, roku rokā, krustām šķērsām, krustu šķērsu, šā tā, tik un tā, vienis prātis, liču loču* u. c.

1341. §.

Apstākļa vārdu izteiktais veida nozīmes nojēgums var būt daudzveidīgs un niansēm bagāts. Atkarībā no konteksta viens un tas pats apstākļa vārds var izteikt dažādas veida nianses. Lielākoties ar apstākļa vārdiem tiek apzīmēti dažādi fizisku darbību veidi.

1. Pārvietošanās veida, pārvietošanās līdzekļu, dažādu kustību, fizisku stāvokļu u. tml. raksturojums: *aulekšiem, kājām, lēkšiem, rikšiem, soļiem, tecīņiem, nešus, peldus, tupus, rāpus, jāšus* u. c., piem.: *Viņš [suns] rūca gan, bet, redzami apjucis, virzījās atmuguriski pie malas.* (Anšl. Eglītis) [...] *tad, kad likās – cilvēks tūliņ nolaidīsies garšļaukus, viņš it kā satrūkās un atmetās taisni.* (Ē. Vilks)

2. Darbības ātruma, tempa, ritmiskuma u. tml. raksturojums: *ātri, strauji, lēni, lēnām, palēnām, pamazām, nepārtraukti* u. c., piem.: *Kartupeļu stirpa lēnām auga augumā.* (G. Janovskis) *Kādus simts soļus aiz mājas sākās krūmājs, kas pakāpeniski pārgāja lielā mežā.* (Ē. Vilks) *Sarkana norieta debess ilgi dega virs meža, bet pamazām iestājās tumsa.* (G. Janovskis)

3. Darbības veida apzīmējumi norāda uz dažādām trokšņu un skaņu izpaušmēm, uz darbības vai procesa skaļumu: *klusu, klusām, paklusām, klusītēm, klusiņām, skaļi, čukstus, čukstoši, kliedzoši, dziedoši* u. c., piem.: *Uzdāvinī man šo pasauli čukstus – Skaļu es vairs nevaru izturēt.* (M. Čaklais) *Ilmārs klusiņām pavēra istabas durvis.* (A. Kalve) *Zirgs acumirkli apstājās un griezīgi ieviedzās.* (G)

4. Veida apzīmējumos izpaužas darbības vērtējums, norādot personas attieksmi pret darbību: *labi, slikti, aplam, pareizi, nepareizi, patiesi, nepatiesi, labprāt, jocīgi, savādi, neticami, apbrīnojami* u. c., piem.: [...] *puķes biju iegādājies, lai rītdien godam varētu apciemot Luīzes tanti.* (G. Janovskis) *Nu viņš [Rainis] varēja būt kopā ar Aspaziju ik dienas, bet tuvinieces ne labprāt redzēja šo viešņu savā mājā.* (S. Viese) *Būtu aplam iedomāties, ka ekskluzīvas atpūtas vietas eksistēs pašas no sevis.* (G)

5. Veidu apzīmējumi raksturo fiziskas vai psihiskas norises, izjūtas, emocionālus pārdzīvojumus: *slepus, zagšus, tīšām, netīšām* u. c., piem.: *Viņa [Aleksandra] slepus vēroja, kā Oliviers ēda.* (Anšl. Eglītis) *Un visas tās stundas, Ko es dzīvoju rātņi un bauslīgi, Un visas tās stundas, Kurās es kašņojos kauslīgi, [...] Tās mirdz pār manu dzīvi.* (I. Ziedonis)

6. Darbības veidu pēc veicēju skaita raksturo apstākļa vārdi *divatā, trijatā, četratā, piecatā, sešatā*, piem.: *Un tā, lūk, mītam divatā šais sienās.* (L. Briedis) *Kad mēs trijatā pēc pusnakts iznācām no mājeles, mums par lielu brīnumu ielās gulēja migla.* (Ē. Kūlis)

7. Dažu apstākļa vārdi veida nozīme ir visai abstrakta: *kā, tā, tāpat, citādi, šā tā, kaut kā, tik un tā*. Šo vārdu veida nozīme atklājas kontekstā, piem.: *Kā roze plaukst, es vēl neesmu redzējis, bet es jau esmu redzējis, kā kamolā savēlies ezis atritinās un aiziet savu taku.* (I. Ziedonis) *Viņš [Oliviers] tomēr bija pratis Beāti kaut kā ietekmēt.* (Anšl. Eglītis) *Es tiesā grozījos gan šā, gan tā, un vienu brīdi likās – laikam jau izgrozīšos.* (Ē. Vilks)

1342. §.

Veida apstākļa vārdi var apzīmēt kādas pazīmes veidu, raksturojot īpašības vārdu, lokāmo divdabju vai citu apstākļa vārdu nosauktās pazīmes, piem.: *Viņš [Bernards] izskatījās vīrišķīgi pievilcīgs.* (Anšl. Eglītis) *Nelielā, brūni krāsotā nojumē, sargādamies no saules, uz soliem sēdēja cilvēki.* (Ē. Vilks) *Kaut kas viņa [vīrieša] stājā, skatienā, apģērbā likās divaini pazīstams. Priekšistabā mēs pagājām garām [...] sekretārei, kas samtaini klusi klabināja rakstāmmašīnu.* (G. Janovskis)

Šādās konstrukcijās veida apstākļa vārdi zināmā mērā robežojas ar mēra apstākļa vārdiem, taču tie tomēr ir nošķirami. Mēra apstākļa vārdi norāda uz pazīmes intensitāti, graduē to; tas redzams krāsu nosaukumos, kādu latviešu valodā nav mazums, piem., *tumši sarkans audums, spilgti zilās debesīs, koši zaļš tīrums, bāli sārtas rozēs*, bet veida apstākļa vārdi tikai diferencē krāsu niansas vai toņus, nenorādot uz to intensitāti, spilgtumu. Tā, piem., dažādus pelēkas krāsas toņus var raksturot veida apstākļa vārdi: *zaļi pelēks, zili pelēks, violeti pelēks, brūni pelēks*, bet pelēkās krāsas intensitāti raksturo mēra apstākļa vārdi: *tumši pelēks, gaiši pelēks, bāli pelēks*. Veida apstākļa vārdi krāsu nosaukumos tiek lietoti arī tad, ja nav jāparāda krāsu niansas, bet dažādu krāsu līdzvērtīga piemītība kādai būtnei vai priekšmetam, piem., *zaļi sarkans karogs* (karogs ir zaļā un sarkanā krāsā), *melni balts putns* (putns ir melnā un baltā krāsā).

Ar veida apstākļa vārdiem var apzīmēt krāsu kā pazīmi, ja tā raksturo īpašības vārdus *raibs, rūtainis, svītrains, puķains, punktainis* u. tml.: *melni raiba govs, zaļi rūtaina sega, zili svītrains kreklis, sarkani puķains audums, melni punktainis lakats.*

7.4.4. Mēra apstākļa vārdi

1343. §.

Mēra apstākļa vārdi raksturo darbības vai procesa kvantitāti, intensitāti vai pazīmes piemītības pakāpi. Tie var paskaidrot darbības vārdus (*pārlietu steigties, drusku nokavēt*), īpašības vārdus un lokāmos divdabjus (*ļoti kluss, gandrīz neredzams*), apstākļa vārdus (*ļoti daudz, tik žēl*), arī lietvārdus, vietniekvārdus, skaitļa vārdus (*maz draugu, vairāk laika, daudz kas, gandrīz tūkstotis, pavisam viens*). Kvantitātes un pazīmes intensitātes nozīme ir galvenā, kas mēra apstākļa vārdus šķir no veida apstākļa vārdiem.

1344. §.

Latviešu valodniecībā ir atšķirīgi uzskati par vārdu *daudz* (*vairāk, visvairāk*), *maz* (*mazāk, vismazāk*), *nedaudz, tik, cik, necik* vārdšķiru. Daļa valodnieku uzskata, ka tie atkarībā no konteksta funkcionē gan kā skaitļa vārdi, gan kā apstākļa vārdi. Skaitļa vārda daba tiem izpaužas saistījumā ar lietvārdiem (*daudz darba, maz laika, vairāk cilvēku*), bet apstākļa vārda daba – saistījumā ar darbības vārdiem, īpašības vārdiem vai apstākļa vārdiem (*daudz strādāt, maz gulēt, vairāk rūpēties, necik stiprs, tik jauki*) (MLLVG 1959: 495, 694; Ceplīte, Ceplītis 1991: 50, 98; Nītiņa 2001: 39). Pretstatā skaitļa vārdiem, kas apzīmē noteiktu daudzumu, tie ir nosaukti par nenoteiktiem skaitļa vārdiem. Daudzās praktiskās gramatikās, latviešu valodas rokasgrāmatās un vārdnīcās šāda nenoteikto skaitļa vārdu grupa netiek izdalīta, un minētie vārdi tiek uzskatīti par adverbjiem. Vārdu *daudz* (*vairāk, visvairāk*), *maz* (*mazāk, vismazāk*), *nedaudz, tik, cik, necik* skaitļa vārdu statuss saistījumā ar lietvārdiem tiek pamatots ar to, ka adverbi latviešu valodā ar lietvārdiem nemēdz saistīties. Taču šāda saistījuma iespējas, kaut arī ierobežotas, tomēr pastāv (sk. 1314. §). Kā zināms, apstākļa vārdi var nosaukt pazīmes deverbāliem lietvārdiem ar izskaņām *-šana, -ājs, -tājs*, bet reizēm tie var saistīties arī ar lietvārdiem, kuri nav deverbālas cilmes (Endzelīns 1951: 619; MLLVG 1959: 691; Paegle 2003: 152). Līdz ar to nav pamata uzskatam, ka vārdi *daudz* (*vairāk, visvairāk*), *maz* (*mazāk, vismazāk*), *nedaudz, tik, cik, necik* saistījumā ar lietvārdiem nevar būt apstākļa vārdi. Tādos vārdu savienojumos kā *daudz māju, maz laika, nedaudz cukura, vairāk prieka, necik ienākumu* u. tml. tie ir uzskatāmi par mēra apstākļa vārdiem, kuri tāpat kā īpašības vārdi *daudzi, nedaudzi, vairāki* saistījumā ar lietvārdu apzīmē nenoteiktu daudzumu. Nenoteiktas kvantitātes jēdzienu saistījumā ar lietvārdiem izsaka no vien iepriekš aplūkoti apstākļa vārdi, bet arī vēl daži citi mēra apstākļa vārdi, piem., *drusku naudas, diezgan rūpju, gana laimes*.

1345. §.

Pēc cilmes mēra apstākļa vārdi galvenokārt ir substantīviski (*aizgūtnēm, apmēram, aumaļām, bezgala, brīnum, drusciņ, drusku, gana, milzum, pagalam, pulka*) un adjektīviski (*aplām, daudz, galīgi, gauži, gluži, ļoti, maz, nemaz, papildnam, pārāk, pārlietu, varen*). Pronomenu cilmes apstākļa vārdi ir *pavisam, visai, cik, tik*. Mēra apstākļa vārdu grupā ir daudz dažādas cilmes saliktoņu (*simtreiz, desmitkārt, divkārt, otrtik, daudzreiz, daudzkārt, lielākoties, mazliet, mazdrusciņ*) un vārdu savienojumi (*atliku likām, kaut cik, diez cik, diezin cik, cik necik, pa pusei, par daudz, par maz*).

1346. §.

Saistījumā ar darbības vārdiem mēra apstākļa vārdi norāda uz darbības vai procesa kvantitāti vai intensitāti, kam var būt gan pastiprinājuma, gan pavājinājuma nokrāsa.

Kvantitātes un intensitātes pastiprinājumu izsaka apstākļa vārdi *aizgūtnēm, aumaļām, daudz, gana, pulka, ļoti, pārāk, pārlietu, varen, daudzkārt, par daudz* u. c., piem.: *Vizma [...] raudzījās logā, aiz kura aumaļām gāzās sniegs.* (R. Ezera) *Viņa [Hermīne] dzirdēja, kā iečabējās gulta, bet nespēja atmosties pavisam.* (M. Birze) *Es neticu vairs vārdiem, Tie mani krāpuši par daudz.* (M. Zālīte)

Kvantitātes un intensitātes pazeminājumu, ierobežojumu izsaka apstākļa vārdi *nedaudz, mazliet, mazlietiņ, drusku, pamazām, par maz* u. c., piem.: *Varbūt es raudāšu šodien mazliet. Tikai šodien un tikai mazliet.* (M. Zālīte) *Smaidis Ābelītes sejā pamazām nodzisa, vaibstiem pārlaidās it kā ēna.* (Ē. Vilks) *Par maz ir iemācīt cilvēku domāt, viņš jāiemāca darboties!* (G)

Tādi mēra apstākļa vārdi kā *simtreiz, desmitkārt, divkārt, otrtik, daudzreiz, daudzkārt, vairākkārt* u. tml. norāda uz darbības norišu skaitu vai uz daudzkārtēju darbību, piem.: *Kādus pasakainus tērpus viņa [jūra] maina simtreiz pa dienu, kādās skaņās šūpojas!* (I. Indrāne) *Tagad šī pasaule pieder tev divkārt – Liela, skaista un laba.* (O. Vācietis)

1347. §.

Mēra apstākļa vārdi saistījumā ar īpašības vārdiem, lokāmajiem divdabjiem un apstākļa vārdiem apzīmē un konkretizē šo vārdu izteiktās pazīmes pakāpi, piemētibas apjomu. Šīs pazīmes pakāpes raksturs arī var būt gan ar pastiprinājuma, gan ar pazeminājuma nokrāsu.

Uz pazīmes kvantitāti, lielu apjomu var norādīt apstākļa vārdi *ļoti, gana, pārāk, pārlietu, varen, pavisam, ārkārtīgi, absolūti, brīnum, galīgi, milzum, neparasti, pilnīgi, gluži, diezgan, sevišķi, par daudz* u. c., piem.: *Sēdi te viena un varen neatkarīga un lepna, skaidrs, ka viņš [Jānis] to nevar izturēt!* (L. Stumbre) *Restorāna zāle stāvgrūdām pilna, gaiss šķiet kļuvis pavisam blīvs.* (A. Aizpuriete) Uz pazīmes pavājinājumu, ierobežojumu, nepilnu apjomu norāda apstākļa vārdi *drusku, maz, mazliet, nedaudz, gandrīz, par maz* u. c., piem.: *Brīvajās novakarēs dzejnieki klīda pa ežmalām un maz staigātiem lauku ceļiem.* (S. Viese) *Atvērās gandrīz nepamanāmas, sienai pieskaņotas durvis.* (Anšl. Eglītis) *Gaidāms rudenīgi silts un nedaudz lietains laiks.* (Diena)

Uz kvantitāti norāda mēra apstākļa vārdi *daudz, nedaudz, maz, vairāk, tik, cik, necik, tikpat* saistījumā ar lietvārdiem, vietniekvārdiem, skaitļa vārdiem, piem.: *Tik maz siltu saules staru, tik daudz drēgnu novakaru – tā ir mana dzimtene.* (M. Zālīte) *Vajadzīga vismaz stunda, lai pa meža taciņu aizietu līdz mājām.* (Ē. Vilks) *Tagad es varu atnest galvu un pasmaidīt, jo tā vairs neesmu gluži es.* (A. Aizpuriete)

1348. §.

Uz pazīmes pastiprinājuma vai pavājinājuma gradāciju var norādīt ar gramatiskiem līdzekļiem – ar apstākļa vārdu pārākās un vispārākās pakāpes formām, piem.: *Varbūt viņa [Zanda] šovakar izskatās vairāk nogurusi kā citkārt.* (E. Līvs) [...] *Aleksandra apsēdās blakus istabā, kur atradās balti klāti galdiņi mazāk steidzīgiem apmeklētājiem.* (Anšl. Eglītis) *Visgrūtāk ir savas dusmas nest, Apspiest un valdīt.* (I. Ziedonis)

Mēra apstākļa vārdi mēdz precizēt citus apstākļa vārdus, raksturojot pazīmes intensitāti (sk. 1329. §). Pazīmes pastiprinājumu izsaka apstākļa vārdi *ļoti, brīnum, cik, gluži, labi, pārāk, pārlietu, pavisam, sevišķi, stipri, varen(i)*, piem.: *Es arī ļoti ilgi biju starp tuviniekiem ieslēgts.* (I. Ziedonis) *Bet neej pārāk tālu, tikai tik, lai vēl redzētu Vagas [mājas] caur kokiem.* (L. Stumbre) [...] *viss gāžas pāri malām, visa mazliet par daudz, lai varētu iemigt.* (R. Ezera)

1349. §.

Dažu mēra apstākļa vārdu leksiskā nozīme ir ļoti vispārināta, tie norāda uz nekonkrētu, vispārinātu darbības vai pazīmes mēru, bet to atklāj un precizē konteksts. Tādi ir apstākļa vārdi *cik, tik, apmēram, kaut cik, diez cik, diezin cik, nez cik, cik necik*. Apstākļa vārdi *cik, tik* parasti pastiprina ar īpašības vārdu, lokāmo divdabi vai ar apstākļa vārdu izteiktu pazīmi: piem.: *Televizorā, protams, kaut kas kustas, tomēr ne tik skaisti, ne tik noslēpumaini, ne tik mistiski un radoši kā deļojošas liesmas.* (L. Stumbre) *Un priekšā, cik tālu vien skats sniedzas, plešas purvs.* (I. Ābele) *Es nežēļojos. Dzīve jāņem kā smeļot. Tik, cik tā iemirdzas.* (I. Ziedonis)

Apstākļa vārdu *cik* lieto ar izsaukmes vārdam tuvu nozīmi, paužot attieksmi pret īstenību – izsakot izbrīnu, pārsteigumu, sajūsmu, skumjas u. tml., piem.: *Cik Zelma ir viena, ne bērnu, ne mazbērnu.* (M. Birze) *Cik labi, ka tu savu prieku un savus rūpestus man nes.* (Ā. Elksne)

Apstākļa vārdi *apmēram, kaut cik, diez cik, diezin cik, nez cik, cik necik* norāda uz kādu nenoteiktu kvantitātes jēdzienu vai nenoteiktu pazīmi, piem.: *Braucu ansamblim*

līdz koncertos, jo tolaik biju vienīgā, kas cik necik varēja tikt ar zēniem galā. (KV) *Pēc necik ilga laika es jutos tik labi kā reti kad.* (G. Janovskis) *Jupitera atmosfērā ietriecies nezināms debess ķermenis apmēram Zemes lielumā.* (Apollo)

Mēra apstākļa vārdi, niansēti norādot uz kādu pazīmi, piem., uz krāsu, noder valodas tēlainības radīšanai. Daiļliteratūras valodā tie palīdz radīt redzes un dzirdes gleznas, attēlot cilvēku pārdzīvojumus un izjūtas, piem.: [...] *pa slidotavas kaktiem ķepurojās mazi slidotāji, sniegā novārtījušies gluži balti.* (Anšl. Eglītis) *Sterili baltā krekla apkaklīti viņš tomēr nebija atpogājis, jo tas izskatītos nekārtīgi.* (M. Birze) *Pats viņš, daudzas vasaras pa šīm trepēm kāpaļādams, bija saulē pagalam sažuvis.* (M. Birze) [...] *šī sajūta par kaut ko kādreiz manītu un piedzīvotu bija mokoši uzbāzīga.* (Ē. Vilks)

7.4.5. Cēloņa un nolūka apstākļa vārdi

1350. §.

Cēloņa un nolūka nozīmes nav identas, bet šo atšķirīgo nozīmju izteikšanai funkcionē vieni un tie paši apstākļa vārdi, tādēļ tradicionāli latviešu valodas gramatikās abas šīs apstākļa vārdu grupas tiek aplūkotas kopā. Cēloņa un nolūka apstākļa vārdi raksturo kādas darbības vai parādības cēloni, iemeslu vai nolūku. Latviešu valodā cēloņa un nolūka apstākļa vārdu ir maz. Tie ir *kāpēc, kādēļ, kālab, tāpēc, tādēļ, tālab* un sarunvalodā lietotie *kamdēļ, tamdēļ*.

Cēloņa vai nolūka nozīmi var noteikt un atšķirt tikai kontekstā.

1. Cēloņa nozīme parasti ir apstākļa vārdiem *kāpēc, tāpēc, kālab, tālab*, piem.: *Kāpēc te asaras man acīs krājas? Kāpēc te laime negrib vaļā laist?* (M. Ķempe) *Viņas kabinets bija gandrīz tukšs un tāpēc izskatījās ļoti liels.* (Anšl. Eglītis) *Bet kālab politiķi nevarētu [...] atbraukt uz mikrorajoniem parunāt ar vēlētājiem, kaut vai pagalmā?* (KV) *Ministre teic, ka pēc dabas ir konservatīva un tālab visiecienītākais ir lietišķais ģērbšanās stils.* (TVNET)

Vairākās gramatikās ir pausts viedoklis, ka cēloņa nozīme ir vienīgā apstākļa vārdu *kāpēc, tāpēc* nozīme (MLLVG 1959: 699; Paegle 2003: 178), taču valodas dotumi liecina, ka šos apstākļa vārdus lieto arī ar nolūka nozīmi, piem.: *Kāpēc man bij jāved citam Meitene ar kallu ziediem?* (I. Ziedonis) *Vai tu dzīvo tāpēc, lai kaut ko izdarītu?* (A. Aizpuriete)

2. Apstākļa vārdiem *kādēļ, tādēļ* kontekstā var būt gan cēloņa, gan nolūka nozīme. Piemēri ar cēloņa nozīmi: *Maiga, matēta gaisma līst pāri sniegam, un es sāku apjaust, kādēļ eskimosiem nav vajadzīgas palmas un zila jūra.* (Ē. Kūlis) *Un tādēļ man patīk pārlieku Vējš piemīlīgs, smaržīgs un žirgts.* (E. Ādamsons)

Piemēri ar nolūka nozīmi: *Viņa [māte] nesaprata, kādēļ pagalmā mēdza atstāt zirglietas. Un tieši pie akas, pagalma vidū!* (A. Kalve) *Aizgājusi garām, meitene pēkšņi iesmējās. – Kādēļ jūs apstājāties? Vai kaut ko aizmirsāt?* (Ē. Kūlis)

3. Apstākļa vārdi *kamdēļ, tamdēļ* no mūsdienu literārās valodas normu viedokļa tiek uzskatīti par novecojušiem (LLVV IV: 114; LLVV VII(2): 448), daiļliteratūras valodā tie ir lietoti maz, bet par šo vārdu dzīvumu liecina preses valodas un interneta portālu materiāli, kur tie sastopami visai bieži gan ar cēloņa, gan nolūka nozīmi, piem.: *Gribas pasmaidīt tikai kamdēļ vien, ka šodien pa dienu sajutu pavasara tuvošanos!* (G) *Kamdēļ jūrā ir tik sāļš ūdens?* (Delfi) *Kas jādara, jādara. Kamdēļ tad es esmu?* (Kurzemnieks)

4. Bez iepriekš aplūkotajiem tradicionālajiem cēloņa un nolūka apstākļa vārdiem šādas nozīmes var saskatīt vēl nedaudzos citos apstākļa vārdos (Paegle 2003: 179). Tā,

piem., nolūka nozīme piemīt apstākļa vārdam *palīgā* – *saukt palīgā, doties palīgā, iet palīgā*, piem.: *Mamma [...] nesauks palīgā arī tad, kad viņas māja degs.* (N. Ikstena) *Jums palīgā nāks meistari [...] uzstādīt un apkalpot apkures sistēmas.* (G) *Kopīgiem spēkiem – palīgā katedrālei.* (G)

Nolūka nozīme saskatāma dažiem lietvārdu lokatīva cilmes apstākļa vārdiem, kuri līdztekus vietas nozīmei apzīmē arī veicamās darbības nolūku: *ciemā, ciemos (ielūgt ciemos, braukt ciemos), viesos (doties viesos), ganos (dzīt govīs ganos, iet ganos)*, piem.: [...] *pavisam citāda bija gatavošanās braukt ciemā pie vectēva.* (S. Viese) [...] *mēs diez vai spēsim atnākt ciemos kā toreiz.* (L. Briedis) *Nē, viņa [Vita] negrasījās ierasties viesos Berela kunga savrupmājā.* (A. Aizpuriete)

7.4.6. Stāvokļa apstākļa vārdi

1351. §.

Stāvokļa apstākļa vārdi raksturo kādu psihisku, fizisku vai sociālu stāvokli vai arī norāda uz pāreju šādā stāvoklī. Kā semantiska grupa stāvokļa apstākļa vārdi latviešu valodniecībā pirmo reizi ir izdalīti MLLVG. To raksturojums gan ir pieticīgs – minēti tikai trīs vārdi: *bail, žēl, vienalga*, kas raksturo psihisku stāvokli (MLLVG 1959: 700). A. Ozols, recenzējot minēto gramatiku, atzīmē, ka šajā grupā būtu lietderīgi iekļaut arī apstākļa vārdus, kas raksturo sabiedrisko stāvokli (*brīv, bešā, tukšā*) un fizisku stāvokli (*vaļā, pušu, reizē*) (Ozols 1967₃: 582). Līdz šim plašāko šīs nozīmes apstākļa vārdu raksturojumu devusi Ruta Veidemane (Veidemane 2007: 6–30). Skolu gramatikās apstākļa vārdu semantikas apskatos stāvokļa nozīme lielākoties nav pieminēta. Dažās praktiskās gramatikās stāvokļa apstākļa vārdi ir nošķirti, bet detalizēti raksturoti nav (Ceplīte, Ceplītis 1991: 100; Kalme 2001: 18–20). Dzintra Paegle par apstākļa vārdu stāvokļa nozīmi ir pieminējusi, bet uzskatījusi tos par veida apstākļa vārdu paveidu (Paegle 2003: 171–173). Zināmā mērā stāvokļa un veida nozīmes ir tuvas, tomēr ir arī būtiska atšķirība – veids izpaužas kā fizisks, psihisks vai sociāls stāvoklis, kādā atrodas subjekts.

R. Veidemane, balstoties uz apstākļa vārdu diahronisku izpēti, ir secinājusi, ka stāvokļa apstākļa vārdu jēdziens mūsdienu latviešu valodā ir paplašināms un šo apstākļa vārdu klāsts ir daudz lielāks, nekā līdz šim ir uzskatīts. Stāvokļa apstākļa vārda nozīme ir daudziem apstākļa vārdiem, kas radušies, adverbējoties gan lietvārdu, gan īpašības vārdu lokatīviem, piem.: *palikt parādā, dzīvot neziņā, paturēt prātā, būt [labā] omā, palikt tukšā, būt sausā, būt pilnā, iziet sveikā* u. tml. Pie stāvokļa apstākļa vārdiem pieskaitāmi arī apstākļa vārdi, kurus var saukt par pseidolokatīviem, t. i., lokatīvi no mūsdienu valodā neeksistējošiem lietvārdiem: *iet bojā, ņemt vērā, pamest novārtā* (Veidemane 2007: 24–26).

1352. §.

Stāvokļa apstākļa vārdus nosacīti var iedalīt trīs semantiskās grupās.

1. Apstākļa vārdi raksturo personas psihisko stāvokli, izjūtas vai norāda uz pāreju šādā stāvoklī: *bail, brīv, žēl, vienalga, ļaunā, skaidrā, sveikā, novārtā, neziņā, prātā, vērā, zinīs* u. c., piem.: *Man vienalga, kādas liesmas vij Manu dvēseli debesīs vai ellē.* (I. Ziedonis) *Tā tad bērēs reizēm raud arī tādēļ, ka žēl pašam sevis.* (M. Birze) *Man jāatvainojas par ielaušanos. – Liecies mierā. Tu nekur neesi ielauzies.* (A. Aizpuriete) [...] *neviens par mani nelikās zinīs.* (G. Janovskis)

2. Apstākļa vārdi raksturo subjekta fizisko stāvokli darbības veikšanas laikā vai norāda uz stāvokli, kas iestājas darbības rezultātā: *bojā, ciet, reizē, tukšā, sausā, dīkā,*

vaļā u. c., piem.: *Kāds ir atstājis logus vaļā pa nakti.* (M. Čaklais) *Kur lai nolaižas dvēsele mana? Visas dvēseles lidostas ciet.* (M. Zālīte) *Es tevi atraidu, projām gainu, Labāk palikt bešā.* (I. Ziedonis)

3. Apstākļa vārdi raksturo dažādas sociālās parādības, kas izpaužas kā stāvoklis, piem.: *Runājot par bērnu, viens no vardarbības veidiem tiek īpaši akcentēts – bērna pamešana novārtā.* (G) *Un mēs esam palikuši parādā divus vai trīs tūkstošus latu.* (KV)

7.4.7. Apstākļa vārdu leksiski semantisko nozīmju sinkrētisms

1353. §.

Daži apstākļa vārdi leksiski semantiskās nozīmes ziņā ir sinkrētiski, to nozīme var modificēties atkarībā no konteksta, un to piederība pie kādas no leksiski semantiskajām grupām var variēties konkrētā lietojumā. Šādiem apstākļa vārdiem parasti piemīt viena galvenā nozīme (pamatnozīme), kurā šis vārds ir lietots gadījumu vairākumā, taču noteiktā kontekstā šī nozīme var variēties, iegūstot dažādas sekundāras nozīmes. Tā, piem., apstākļa vārda *tālu* pamatnozīme ir vietas nozīme – tas norāda uz attāluma jēdzienu telpā, piem.: *dzīvot tālu, izplatīties tālu, aizbraukt tālu*, bet kontekstā attāluma jēdziens var būt attiecināts arī uz laiku: *tas notika tālu pagātnē, līdz rudenim vēl tālu*. Atsevišķos gadījumos *tālu* lietojumā var saskatīt mēra apstākļa vārda nozīmi, jo tas norāda uz kādas pazīmes zināmu kvantitāti, intensitāti, piem.: *tālu attīstīta saimniecības nozare, aizdomāties tālu par kaut ko, tālu ielaista slimība*.

Ir arī polisēmiski apstākļa vārdi, kuru leksiski semantiskā nozīme konkrētajā lietojumā ir atkarīga no valodas lietotāja subjektīvās teksta satura izpratnes, no tā, ko autors vēlas akcentēt, vai arī no teksta satura kopumā. Tā, piem., apstākļa vārds *savrup* var apzīmēt gan darbības vai procesa norises vietu, gan veidu. Teikumu *Viņš dzīvo savrup* var saprast divējādi: a) cilvēka dzīves vieta atrodas atsevišķi, nost no citiem cilvēkiem (vietas nozīme), b) cilvēka dzīvesveids ir nošķirts, vientuļš (veida nozīme). Gan vietas, gan veida nozīmi vienlaikus var saskatīt apstākļa vārdos *apkārt, atpakaļ, blakus, krustām šķērsām, pretī, sānis* u. c., piem.: *Viņi [kaimiņi] pārmet mammai, ka viņa staigā apkārt noplukusi.* (N. Ikstena) *[..] pats rāmākais zirgs kāpj atpakaļ.* (I. Indrāne) *Tu staigā blakus un klusē.* (E. Plaudis) *Es te krustu šķērsu visu izstaigāju.* (E. Līvs)

Visai bieži krustojas veida un mēra apstākļa vārdu nozīmes, piem.: *Rikstes cirtiens nežēlīgi ass.* (I. Ziedonis) *[..] priekšā novakara krāsās jau plauka brīnišķīgi tīra un dzidra debesu mala.* (Ē. Vilks) *Viņš valkāja spodri baltu kreklu bez apkaklītes.* (Anšl. Eglītis)

Veida, mēra un vietas nozīmes saskatāmas apstākļa vārdā *viscaur*, piem.: *Tā bija salīkusi vecenīte, tērpusies viscaur melnā apģērbā.* (Ē. Vilks) *Aiziešu mājās un ieraudzīšu, ka esmu viscaur melna.* (A. Aizpuriete)

Veida, mēra un laika nozīmes krustojas apstākļa vārdu *ilgi* un *lēni* lietojumā šādā teikumā: *Debesu un gadu saules bija viņa [vectēva] stāvu izzāvējušas, padarot to līdzīgu ilgi un lēni kaltētam liepas kokam.* (E. Virza)

Apstākļa vārdu nozīmju sinkrētisms galvenokārt izpaužas šādos pāros: a) vietas un laika nozīme, b) vietas un veida nozīme. Dažkārt sastopami apstākļa vārdi ar vietas un nolūka nozīmi, laika un veida nozīmi.

1354. §.

Pārskatāmības labad apstākļa vārdu leksiski semantiskā daudznozīmība ir apkopota tabulā.

1. Apstākļa vārdi ar vietas un laika nozīmi: *augšā, apkārt, cauri, klāt, priekšā, retumis, tālāk, tūlīņ / tūlīt* u. c.

Vietas nozīme	Laika nozīme
<i>Reti kāds pa tām [kāpnēm] devās augšā vai lejā.</i> (E. Ādamsons)	[vecaistēvs] <i>uzcēlies līdz ar gaiļiem, es pat nezinu, cikos īsti, jo augšā viņš vienmēr ir pirmais.</i> (R. Ezera)
<i>Apkārt dejoja spīrgta vēsma un prieks.</i> (A. Kalve)	<i>Tik sen neesmu Tevi redzējusi, nu jau mēnesis apkārt.</i> (R. Ezera)
<i>Ej cauri čukstošajām smilgām un sienāzēnam ceļu griez.</i> (O. Vācietis)	<i>Veterāna stipendijas gadi ir cauri, un izdevību par brīvu iemācīties kādu derīgu amatu esmu nokavējis.</i> (Anšl. Eglītis)
<i>Suns tūlīt klāt, vainīgi luncinās gar stilbiem.</i> (R. Ezera)	<i>Līgo vakars ir klāt, un esam tam gatavojušies.</i> (L. Stumbre)
<i>Tālu staro tā māja, kurā ir bites. (I. Ziedonis) Tālāk gar novadgrāvi melnalkšņi kā rindā sastādīti. (I. Indrāne)</i>	<i>Pavasaris vairs nav tālu – sāksies zveja. (E. Līvs) <i>Viņš [šoferis] aizsmakušā balsī padeva labdienu, prātodams, ko tālāk iesākt.</i> (Ē. Vilks)</i>
<i>Šogad nav sēņu gads, tikai retumis sūnās paspīd kāda bērzlape.</i> (R. Ezera)	<i>Bet man nav lopu, un tikai retumis atbrauc Osis un atved man trīslitru burku ar pienu.</i> (L. Stumbre)
<i>Tāliņ aiz nojumes gala sākās smilšaina taciņa.</i> (Ē. Vilks)	<i>Patiesībā es labāk grieztos tūlīt pat atpakaļ – mežā es jutos drošāk.</i> (L. Stumbre)

2. Apstākļa vārdi ar vietas un veida nozīmi: *līdz, līdzī, nost, pāri, priekšā, zemu* u. c.

Vietas nozīme	Veida nozīme
<i>Un zieds tik balts, ka pavisam bail nest līdz.</i> (I. Ziedonis) <i>Dzeltena lapa vējos plauks, Sauks tevi līdzī sekot.</i> (O. Vācietis)	<i>Visu šo vasaru Ance ar Laini vēroja saulrietu un skaitīja līdz – cik sarkano, cik dzelteno.</i> (A. Aizpuriete) <i>Visa pilsēta mums jūt līdzī kā tādiem mīļiem cilvēkiem.</i> (S. Viese)
<i>Sniegs garoja nost no debesīm un arī no zemes nost.</i> (I. Ābele)	<i>Mani slāpēja šis klusums, žņaudza vai nost.</i> (R. Ezera)
<i>Kāds spēks no zariem lapas brauka, Un pāri auksta saule spīd.</i> (E. Plaudis)	<i>Skaties, meitēn, neļauj, lai Jānis tev dara pāri.</i> (L. Stumbre)
<i>Mežs beidzies, un es jutos bailīgi. Priekšā ceļš uz mājām.</i> (L. Stumbre)	<i>Austra sakārtoja Zelmas spilvenu un jautāja, vai tā nevēloties, ka palasa priekšā.</i> (M. Birze)
<i>Abi tā [kuģa] gali ir ovāli, bet stūre iebūvēta stipri zemu.</i> (KV)	<i>Zemu noliektu galvu Kaspars vilka ragutiņas.</i> (E. Līvs)

8. PRIEVĀRDS (PREPOZĪCIJA)

8.1. Prievārdi kā vārdšķira, to vispārīgs raksturojums

1355. §.

Prievārdi ir vieni no valodas nozīmīgākajiem attieksmju izteikšanas līdzekļiem, kas norāda kā uz reālās īstenības priekšmetu, parādību, pazīmju un noriņu attieksmēm, tā uz domu priekšmetu attieksmēm un vārdu sakarībām teksta izveidē. Latviešu valodā sastopami gan gadījumi, kad prievārdam piemīt sava patstāvīga leksiska nozīme (*atrodas pie galda, atrodas uz galda, atrodas zem galda* u. tml.), gan vārdu savienojumi, kuros prievārds kvalificējams galvenokārt vai pat tikai par formālu attieksmes rādītāju: *pierast pie kaut kā, domāt par kādu* u. c. Atkarībā no lietošanas nosacījumiem vai konteksta prievārdi var izteikt konkrētas vai abstraktas attieksmes, kā arī tie var izpausties kā formāls resp. desemantizējies vārdu saistītājs elements.

Prievārda leksisko nozīmi dažkārt ir grūti definēt, taču tas ne vienmēr liecina par prievārda leksiskās funkcijas neesamību. Prievārdam ir sava semantika, un tā leksiskā funkcija konkrētos kontekstos, īpaši poētiskā vai plašsaziņas līdzekļu (mediju) valodas stilā, var aktualizēties un iegūt īpašu nozīmīgumu. Piem.: [...] *taurenis, tas pacelsies spārnos, lidos gar krastu, lidos pret straumi, lidos pa straumi*. (I. Ziedonis) *Bet visapkārt, gar ceļu, līdz upei, aiz upes, līdz mežam, gar mežu [...] slējās teltis un dēļu namiņi*. (LM) *Viņš pēc dabas bija dīdīgs kā puika un nespēja nosēdēt uz vietas, tāpēc augu dienu klīda pa un ap šķūni*. (A. Kolbergs)

Tādējādi prievārdam piemīt ne vien gramatiskā, bet arī sava veida leksiskā semantika, kas izpaužas kā norādījums uz noteiktu attieksmju paveidu: *balsot par/prekaut ko, ar vai bez cimdiem* u. tml. Piem.: [...] *aicina iedzīvotājus būt uzmanīgiem uz un pie ūdens*. (NRA) Attieksmju nozīmes var uzskatīt par leksiskām, ja tās ir kvalificējamas par galvenajām kāda vārda semantikā un ja tās izteic konkrēts vārds, proti, prievārds (Nītiņa 1978: 15).

1356. §.

Prievārdu lietošanas pamatā ir noteikta jēdzieniska situācija un katras valodas vārdu – arī prievārdu – saistāmības vai dažādu leksēmu semantisko sakaru potenciālās iespējas. Tāpat kā jebkura vārda, arī prievārdu daudznazīmība atklājas tikai saistījumā ar citiem vārdiem. Turklāt prievārdiem – sevišķi pirmatnīgajiem –, kas sastopami visdažādākajos kontekstos, polisēmija ir īpaši raksturīga.

Prievārda nozīmi katrā tā lietojumā nosaka visa konteksta semantiskā funkcija – jēdzieniskā sakarība starp konstrukcijas vārdiem. Katrs komponents, protams, arī prievārds, ienes konstrukcijas semantikā noteiktu leksisku nozīmi, resp., ir funkcionāli nozīmīgs, sal., piem.: *pēc (pirms, bez, uz) piecām minūtēm, skriet pēc (pie, aiz) mātes, braukt uz (caur, pa) mežu* utt.

Prievārdu vispārīgā gramatiskā nozīme, t. i., sintaktiskā funkcija, kas veido vienību ar to leksisko nozīmi (konkrētās priekšmetu, parādību, procesu utt. attieksmju nozīmes), ir pakārtojuma sakara vai pakārtojuma attieksmes starp vārdiem izteikšana. Būdami pakārtojuma attieksmes izteicēji, prievārdi nevar būt teikuma locekļi un autonomi vārdkopu komponenti. Tie rāda tikai saistījuma attieksmes un iekļaujas kāda teikuma locekļa sastāvā, piem., tie funkcionē papildinātāja, apstākļa, apzīmētāja un citu kategoriju ietvaros.

1357. §.

Prievārds kā attieksmju rādītājs parasti funkcionē divpusējā saistījumā un tādējādi atrodas semantiski sintaktiskā sakarībā ar divām dažādām valodas vienībām, kas veido tā saukto prievārda konstrukciju: *steigties uz darbu, sapņot par nākotni*. Viena vārdforma sintaktiski un dažkārt arī leksiski uzskatāma par šīs konstrukcijas galveno vai pārvaldošo komponentu, bet otra, kas ir savstarpēji saistīta ar prievārdu, – par atkarīgo komponentu.

Prievārda konstrukcijas galvenais komponents visbiežāk ir darbības vārds, retāk – lietvārds, vietniekvārds, īpašības vārds vai apstākļa vārds: *braukt pār tiltu, prieks par satikšanos, mēs ar kaimiņiem, laimīgs par uzvaru, tālu no mājām* u. c. Piem.: *Cepures mostas reizē ar gaiļiem. Ir ļoti agrs. Es jūtu, ka mani sveicina cepures uz vadža.* (I. Ziedonis) *Kaķis izskatās kā Zilā govš Latvijas lībiešiem – balteni iepelēks ar iezilganu kažoka spalvas tonējumu.* (L. Muktupāvela) Prievārda konstrukcijas atkarīgais komponents parasti ir lietvārdu, retāk – vietniekvārdu, substantīvētu adjektīvu, divdabju vai skaitļa vārdu atkarīgo locījumu vārdformas: *runāt ar tēvu, sasveicināties ar visiem, stāstīt par saviem piederīgajiem, priecāties par saņiegtu, iet pa vienam* u. c. Piem.: *Palieciat viens. Priecājieties par sevi.* (I. Ziedonis) *Vēl viens mierināmais, kas cieš no vientulības.* (L. Muktupāvela) *Mīļi nelūdz no otra. Ņem!* (G. Repše)

Prievārdi un citi tā saucamie funkcionālie vārdi rada nevis paradigmatiska, bet gan sintagmatiska rakstura asociācijas. Funkcionēdams tieši sintagmatisko attieksmju, t. i., teksta izveides, aspektā, prievārds ir viens no vienlaicīgas elementu sakarības izteikšanas līdzekļiem atšķirībā no asociatīvās elementu sakarības sistēmiskā atspoguļojuma paradigmatikā.

1358. §.

Attieksmes nav domājamas bez priekšmetu, pazīmju, procesu, norišu utt. kopsakara, un prievārdi kā viens no attieksmju izteikšanas līdzekļiem valodā parasti funkcionē saistībā ar citiem vārdiem. Taču īpašos situatīvi kontekstuālos nosacījumos teikumu var veidot prievārds viens pats bez citiem konstrukcijas komponentiem: *Ar cukuru vai bez cukura? – Bez! Vai tu esi par vai pret priekšlikumu? – Par!* Dažos gadījumos prievārdam var būt arī patstāvīgs uzsvars: *būt par vai pret kaut ko; viņš ziemu necieta, vienalga, vai tā bija ar sniegu vai bez sniega* u. tml. Piem.: *Bij tumsa ap mums, pār mums, zem mums.* (I. Ziedonis)

Latviešu valodā prievārdu vairākums (prepozīcijas) nostājas pārvaldāmā vārda priekšā un atbilstoši literārās valodas normām par postpozīcijām (nostājas aiz pārvaldītās vārdformas) atzīstami vienīgi prievārdi *dēļ* un *labad*, kā arī prievārds *pēc* konstrukcijās ar iemesla nozīmi: *neuzmanības dēļ notika avārija, māte to paveica bērnu labad, kopt dārzu prieka pēc*. Piem.: *Manis pēc dari, kā tev tīk.* (V. Lācis) *Tas ir līdzīgi kā riebuma pret politiku dēļ cilvēki atteiktos iet vēlēt.* (RV) *Skaidrības labad pieminēšu, ka „tapas” nozīmē vienkārši uzkodas.* (Diena)

Lai arī prievārda *dēļ* novietojums pārvaldāmā vārda priekšā latviešu valodniecībā (MLLVG 1959: 724) tiek atzīts par literārajā valodā nepieņemamu, rakstu avotos tas joprojām dažkārt ir sastopams. Piem.: *Visās rindās dēļ dienšķās maizes.* (I. Ziedonis) *Dēļ viena skaista vārda Man it nekā nav žēl.* (J. Rokpelnis) *Ziemā būs silti, vasarā – vēsi, un neviens dēļ šitā [mākslīgā kažoka] nav nokauts, – tā viņa teica, stāvus slavēja, kad es to nopirku humpalās.* (I. Ābele) Retumis postpozitīvs un prepozitīvs *dēļ* sastopams vienā un tai pašā teikumā. Piem.: *Iedzīvotāji būtiski ir sākuši optimizēt tēriņus lielās inflācijas dēļ, kā arī dēļ bažām par savu finansiālo stāvokli nākotnē.* (Diena)

1359. §.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā aktuāli ir šādi prievārdi: *aiz, ap, ar, bez, caur, dēļ, gar, kopš, labad, līdz, no, pa, par, pār, pēc, pie, pirms, pret, starp, uz, virs, zem* un saliktie prievārdi ar *-pus* otrajā daļā. Latviešu rakstu valodas attīstības gaitā ir sašaurinājies vai pakāpeniski zudis šādu prievārdu lietojums:

apakš – kopš pagājušā gadsimta vidus rakstu avotos tas sastopams tikai retumis. Piem.: [...] *likās, ka zeme apakš kājām kļuvusi karsta.* (A. Sakse) *Rokas salicis zem galvas, apakš zilās debesdušas es pats sevi izgudrojis.* (O. Vācietis)

iekš – jaunākajos rakstu avotos tas parasti konstatējams vienīgi kādos stilistiskos vai emocionāli ekspressīvos nosacījumos – veco rakstu izteiksmes atdarinājumos, kā arī dzejā pantmēra resp. ritma pēc. Piem.: *Un es skatos jaunai, reibstošai namamātei iekš acīm – varbūt tur būs Lilioma pēdas?* (M. Čaklais) *Viņš bija briesmīgs iekš sava naida* [...] *Tas dzejniekam būšanas veids diemžēl pastāv reāli iekš kādas miesas vai asinīm.* (O. Vācietis)

iz – mūsdienās, kad stilistiski šis prievārds parasti vairs nav neitrāls, to dažkārt izmanto dzejā, pa reizei arī citos daiļliteratūras un publicistikas darbos. Piem.: *Nē! Kamēr vējš iz ūsām tam dāsnas putas pūš.* (M. Čaklais) [...] *dzejnieks visu pauž kā savu, tā sakot, iz sevis.* (LM) *Arī tagad reizēm mēdzu* [...] *nervozēt sastrēgumos un iekunkstēties, izdzirdot kārtējo šausmu stāstu iz pasaules ekonomikas krīzes.* (D. Rukšāne) *Un „dzīvais ūdens” lielākoties nāk iz dienasgrāmatu, vēstuļu, draugu un draudzeņu liecību oāzītēm.* (G. Repše)

priekš – mūsdienās šis prievārds dažkārt sastopams nolūka, noderības vai retumis laika attieksmes izteikšanai. Piem.: *Man priekš tevis vienmēr droša vieta.* (A. Kalve) *Labs sākums, nebūtu ne vainas priekš ekscentriskas biogrāfijas.* [...] *Bet priekš slepkavas viņš neder, pārāk aizņemts pats ar sevi.* (G. Repše) *Kungs, šonedēļ man devi tikpat laika, cik viņreiz Stokholmā, priekš ilgiem gadiem.* (Diena)

8.1.1. Prievārdu semantika, to vispārīgā jeb invariantā nozīme

1360. §.

Dažādos kāda prievārda lietojumus parasti saista noteikta vispārīga nozīme. Šī nozīme, kas var dažādi modificēties atkarībā no konteksta un situācijas, piemīt jebkura prievārda lietojumam vai vismaz iespējamo lietošanas gadījumu vairākumam. Piem.: *Ja ritmi neatnāk paši, tad – meklē! Caur muskuļiem, caur nerviem, caur pulksteņiem. Caur vēsturi, cīņām un kalendāriem – meklēju ritmus. Caur gramatikām. Caur ornamentiem. Caurgājēji ritmi, caurskanētāji. Ne pāri, ne apkārt, ne zem. Bet caurvibrējošie.* (I. Ziedonis)

Zīmīgi, ka jau pats par sevi prievārds var radīt kādas noteiktas asociācijas, kas valodas lietotāju apziņā ir zināma invariantās nozīmes nojausma. Tā prievārds *virs* asociējas ar kaut ko virsēju, *apakš, zem* – apakšēju, *starp* – ar kaut ko tādu, kas atrodas vidū, *starpā*. Piem., mērķtiecīgi izmantojot prievārdu *pa* vārdu savienojumā *pa virsu*, iespējams radīt spilgtu virspusības ainu: *Pa virsu, pa virsu. Pa virsu galdiem.* (Mēs nezinām, kas ir atvilknēs, mēs nezinām.) [...] *Pa virsu es mīlēju tevi, pa virsu, un bērni dzimst un aug, smel bļodā pa virsu un aiziet skolā – pa virsu. Pa virsu pilieni lēkā, aug peļķes un aizsalst, un atkūst. Mēs sējam pa virsu, un uzdīgst pa virsu un uzaug.* (I. Ziedonis)

Valodā prievārda invariantā jeb abstrahētā nozīme konkretizējas un gūst izpaudumu noteiktā jēdzieniski situatīvā kontekstā. Tomēr dažu prievārdu vispārīgās attieksmes nozīme vai vispārīgs attieksmes jēdziens var tikt izmantots gadījumos, kad tas, uz ko

attieksme attiecas, ir vai nu zināms no konteksta, vai vispār ir nesvarīgs un tiek uzsvērts, t. i., izteikts, tieši pats attieksmes veids. Piem.: *Bet, redz, tas viss jau tik un tā ir, tāpat vien ir – bez tevis un ne priekš tevis. [...] Notikumi mani neinteresēja. Interesēja tas, kas aiz.* (A. Neiburga) Izdevumā „Rīgas Viļņi” ir pastāvējusi intervijas sadaļa, kuras virsrakstu veidoja tieši prievārdi: **Par un ap** (RV).

Šādā izmantojumā prievārds kā noteikta specifiska leksiski sintaktiska kategorija gan parasti maina raksturu – iegūst nominatīvas vārdu klases iezīmes: *vajag apsvērt visus par un pret*. Piem.: [...] *vēlos satīties vēl reizi, Kaut desmit „pret” man kājas, rokas sien.* (I. Lasmanis) [...] *šī robeža nenozīmē vienkāršu „pirms” un „pēc” vai nepārejamu bezdibeni starp to, kas bijis, un to, kas būs.* (LM)

Prievārds var tuvoties apstākļa vārdu nozīmei un kļūt par darbības vai stāvokļa pazīmes raksturotāju. Piem.: *Es personīgi balsoju par, – Edgars saka.* (D. Zigmonte) [...] *šepat dzīvojošie politiķi reaģēja ar nokavēšanos, radot iespaidu, ka patiesībā viņi jau būtu par, bet ja nu visi ir pret...* (Diena)

Poētiskā stilā potenciālās prievārdu semantiski funkcionālās iespējas var aktualizēties un dažkārt tikt izmantotas tādos kontekstos, kādos tas tradicionāli nav ierasts (Veidmane 1974). Piem.: *Tu ļoti gribētu sākt šeit, sākt no... Lai katrs sāk, kur grib, no kura NO.* (I. Ziedonis) *Nakts ir tāda laimīga kā uzvara, laimīga līdz nemaņai un aiz.* (O. Vācietis)

1361. §.

Invariantā jeb vispārīgā nozīme dažādiem prievārdiem nav vienlīdz viegli nosakāma un definējama, tāpēc dažkārt tās jēdziens tiek sašaurināts un noteikta invariantā lokālā nozīme. Bez invariantās nozīmes, kas parasti izpaužas visos iespējamajos kāda prievārda lietojumos, ar atsevišķo prievārda konstrukciju pretstatīšanu var tikt noteikti semantiski papildorientieri vai sava veida galvenās nozīmes, kas ir attīstības gaitā radušās invariantās nozīmes modifikācijas.

Invariantā nozīme un tās modifikācijas resp. galvenās nozīmes uzskatāmas par prievārda semantisko kodolu, ap kuru grupējas vai ar kuru saistās visi atsevišķie prievārda lietojumi un veidojas prievārda lietošanas mikrosistēma (Nītiņa 1978), kas ir organizēta loģiski un semantiski. Vispārīga prievārdu semantiskās sistēmas attīstības tendence ir virzība no konkrētu attieksmju nozīmēm uz aizvien abstraktāku attieksmju izteikšanu.

Nesadalīts semantiskais kodols, kas līdzinās kādai konkrētas attieksmes nozīmei, sākotnēji laikam bija raksturīgs vai nu visiem prievārdiem, vai to vairākumam. Maz modificēta ir, piem., latviešu deadverbiālo vai denominālo prievārdu *virš, starp, gar, caur, zem, pret, priekš* u. c. invariantā nozīme. Sadalīts semantiskais kodols, kas sastāv no vairākām galvenajām nozīmēm, kurās laika gaitā ir modificējusies vispārīgā nozīme, īpaši raksturīgs pirmatnīgiem prievārdiem *no, ar, par, pie, uz, bez* u. c.

1362. §.

Latviešu valodā prievārdiem ir nosakāmas invariantās un no tām izrietošās galvenās nozīmes:

aiz – otrpusēja novietojuma, kaut kam sekojošas virzības, secības nozīme. Piem.: *Jāmācās, kur dzīvē stāties – priekšā kādam ciparam vai aiz.* (O. Vācietis) [...] *Solveiga juta, ka pie galdiņa viņai aiz muguras kāds apsēžas.* (LA)

ap – būt, notikt kam apkārt vai aptuvenības attieksme. Piem.: *Govs bija izmukusi no mājas un maudama lēkšoja ap māju.* (I. Ābele) *Viņš bieži laivā ar bagātu kravu burāja ap Kolkasragu uz Zemgali.* (Diena)

ar – saistības (saistījuma, līdzdalības, pavadonības u. tml.) attieksmes, kā *kopā ar, līdz(i) ar, reizē ar* u. c. Piem.: *Bet man ir vīgriezes. Tās baltus griestus cels Pār*

galvu. Un pie pirmā vēja smagums **Ar** baltām ziedpārslām pa logu aizlidos. (V. Belševica) *Kas mēs tādi bijām, māt? Cimds ar roku. Podiņš ar vāciņu. Saderīgs ūbelpāris.* (G. Repše)

bez – nepieņemības, kaut kā neesamības, nerealizēšanās attieksmes. Piem.: *Tas tikai tā mums, ļaudīm, savās rūpēs ierausušamies, liekas, ka putni tur, debešos, laidelējas bez kāda mērķa.* (M. Čaklais) *Retas zvejnieku mājeles bez dārziem, mazrunīgi ļaudis, kas neskatās acīs.* (G. Repše) *Aksels to izdara bez apdomāšanās.* (I. Ābele)

caur – attieksme pret objektu, kuram virzās cauri, vai šķērslī, kuru pārvar tiešā vai pārnēstā nozīmē. Piem.: *[..] mācītājs runāja par nabagajiem un bagātajiem, kam ieiet debesu valstībā grūtāk nekā kamieliem izlīst caur adatas aci.* (I. Ābele) *Vēja nav, tu mīksti grozies un kūņojies pa biezo, caurspīdīgo pienu un kā caur miglas brillēm raugies uz pasauli, nevēloties nekur nonākt.* (D. Rukšāne)

dēļ – darbības vai norises cēloņa, iemesla vai nolūka attieksmes izteikšana. Piem.: *Tagad šeit var ne tikai paskatīties pārdevējam acīs, bet arī novērtēt auto tehnisko stāvokli, kā dēļ tirgus esot zaudējis ap trešdaļu no tirgotājiem – tos, kuri piedāvāja no Lietuvas vestus metāllūžņus [..] Deniss Čerkovskis vīru sacensībās tikai ļoti neveiksmīgas zirga izlozes dēļ palika bez medaļas, ierindodamies 4. vietā.* (Diena) *Pēdējās dienās nav iznācis vaļas – tik daudz aizņemības jubilejas dēļ.* (P. Putniņš)

gar – norādījums uz atrašanos vai virzību kam līdztekus, blakus tiešā vai pārnēstā nozīmē. Piem.: *[..] gar trotuāra malām visur zied pieneņites.* (E. Birznieks-Upītis) *Viņu nevilina pastaigas gar šosejas malu, tas esot neinteresanti un bīstami.* (Diena)

kopš – norādījums uz to, kad, no kura laika kas sākas, notiek. Piem.: *Istaba kopš pērnā gada nav kurināta.* (A. Kalve) *Gan Perelmaņa drānas, gan apavi mēmi liecina, ka reiz to īpašnieks baudījis labākas dienas, bet kopš zināma laika veikali vairs nesokas.* (Pauls Bankovskis)

labad – norādījums uz iemeslu, nolūku vai to, kā labā kas notiek. Piem.: *Kārtības labad Edgaram bija jābrauc parakstīt saņemšanas aktu.* (D. Zigmonte) *Būdams brīvs un nesaistīts, britu dramaturgs pasaka to, ko mīlā miera labad noklusējam [..] Sieviete mīlas labad kājām izbrien džungļus un pārstaigā tuksnesi.* (Diena) *Žurnālisti ēda viņai no rokas, jo lietas labad Zuze bija gatava uzticēt savas dzīves paskumjos noslēpumus.* (G. Repše)

līdz – kaut kā galējās izpausmes, darbības vai norises beigu robežas telpā un laikā rādītājs. Piem.: *Es esmu līdz ceļiem ūdenī.* (I. Ziedonis) *Vai tad kāds mēģinājis noliekties līdz viņas skatu punktam, kur zirgi un ļauži kā milži?* (I. Ābele) *Prasme izdabāt darba devējiem [..] jaunajam censonim palīdz uzkalpoties līdz dzirnavu izpilddirektora vietai.* (Pauls Bankovskis)

no – attālināšanās attieksme attiecībā pret kaut kā sākotni, izcelsmi, aizsākumu laikā, izejas punktu tiešā vai pārnēstā nozīmē. Piem.: *Lietus skalo medu no ziedošām liepām.* (O. Vācietis) *No rīta ceļā uz darbu Toļiku aizkavē nepazīstama meitene.* (Diena) *Ir neiedomājami pajautāt, no kurienes tāda nauda. No darba, Timotijs dzird iedomāto atbildi.* (G. Repše)

Tandēms **no .. līdz** rāda daudzuma, kā arī norises resp. darbības sākuma un beigu norobežojumu telpā un laikā: *skaitīt no 1 līdz 10, no viena gala līdz otram, no galvas līdz kājām, no Rīgas līdz Liepājai u. tml.* Piem.: *Dejas pie alus, ceptām desām un zirņu zupas festivāla dienās notiek no vakara līdz rītam un no rīta līdz vakaram.* (Diena) *Mammucis izvilka veļas striķi no skapja līdz durvju klinķim un piekāra priekšā manu bērniņas sedziņu ar mākonīšiem.* (G. Repše) *[..] pavēle kā atbals aizlido no augstākā ranga virsniekiem līdz pat matrožiem.* (Pauls Bankovskis) *Kā ozolam no zīles līdz kokam ir jāaug savu noteiktu laiku, tāpat jāaug domai.* (I. Ābele)

pa – pārvietošanās, norises vietas vai laika, kā arī atbilstmes vai sadalījuma attieksmes rādītājs. Piem.: *Kā no mucas izrāpusies, es staigāju pa veikalu un tik blenžu visriņķī.* (L. Muktupāvela) *Ieva maina viņa sviedrainos kreklus un palagus, tie ir četri pa visu nakti.* (I. Ābele) *Gulbji lido pa diviem.* (I. Ziedonis) *Tepat pa rokai telefons.* (P. Putniņš)

par – paskaidrojuma, kvalificēšanas un citas abstrahētas attieksmes. Piem.: [...] *par skolotāju viņa prata būt.* (LM) [...] *Ja es esmu dzimusi par gārni, Tad kā gārnim jādzīvo man ir!* (Ā. Elksne) *Šķiet, viņš runā par to, cik svarīgi ir nenodarīt cits citam sāpes.* (I. Ābele) *Es nopērku vecus ratus par desmit rubļiem.* (I. Ziedonis)

pār – norādījums uz virsēju pārvietošanos vai virzību kaut kam pāri tiešā vai pārnestā nozīmē, kā arī pārākuma attieksme pret to, ko pārspēj, pārvalda. Piem.: *Migla vāliem vēlās pār ceļu un krājās virs ezeriem.* (I. Ābele) *Dusmas Roberts izgāz pār Lauru, dodot viņai neizpildāmu uzdevumu.* (Diena) *Jau trešo dienu viņš svaidās murgainā nemanā, nevalda nedz pār savu miesu, nedz garu.* (Pauls Bankovskis) *Un viņš drebēja no bailēm, ka ir zaudējis kontroli pār mani.* (G. Repše)

pēc – secīguma attieksme, norādījums uz atbilstību, nolūku vai cēloni, iemeslu. Piem.: *Astoņpadsmit gadu vecumā Arčibalds rasē dzelzceļa plānus, pēc kāda laika pievērsās kuģu būvei.* (Pauls Bankovskis) *Tīrīt savas mājas sliekšni katrs izvēlas pēc saviem ieskatiem [...]* *Ģimenē ienākušais audzītēvs Ievai un viņas brālim bija aizstājis īsto un abi pat lāga nemācēja skumt pēc aizgājēja.* (LA)

pie – tuvināšanās, tuva novietojuma, pievienošanās, piederības vai saistības attieksmes. Piem.: *Man laiku pa laikam vajag pie savējiem ciemos tikt...* (Ā. Elksne) [...] *griežas pie Augusta pēc padoma.* (D. Zigmonte) *Mārtiņš pēc daudziem gadiem, kas pavadīti, karojot svešumā, atgriežas Latvijā pie līgavas Elzas.* (Diena)

pirms – norādījums uz to – laikposmu, procesu vai parādību utt. –, attiecībā pret kuru kas norisinās vai ir noticis agrāk, vai arī konstatējams iepriekš. Piem.: *Es jau zināju sen pirms šī rieta, Ka ir kalni un kalngalu sniegs.* (Ā. Elksne) *Ādams pamostas krietni pirms rītausmas.* (Pauls Bankovskis) *Bet es sevi sajūtu tādu, kāda biju vēl pirms trim gadiem, mani nemainīs neviens!* (G. Repše) *Vienmēr jābūt formā, gatavai uz visu un jebko – kā kaķim pirms lēciena.* (D. Rukšāne)

pret – pavērsiena attieksmes, kas izpaužas kā norādījums uz to, kam pretim kas atrodas, kam pretī kas virzās vai vēršas, kam pretojas vai pret ko ir kādas jūtas, attieksme. Piem.: *Tēvs nolaiž dēlu uz grīdas, atspiežas pret galdu un kāšē.* (Pauls Bankovskis) *Sniega lodes svilpojot gāja pa gaisu un blīkšķēja vien, pret žogiem atsitoties.* (LA) *Dzintara amulets sargā no slimībām [...]* *sargā pret noskaušanu, pret ļaunu aci.* (A. Bels) *Viņa mīlestība pret esamību iedvesmo katru reizi, kad viņu sastopu.* (G. Repše)

Saliktie prievārdi ar **-pus** otrajā daļā raksturo kaut kā novietojumu vai izpausmes veidu, izsakot dažāda veida koordinācijas attieksmes telpā vai retāk pārnestā nozīmē. Piem.: *augšpus* – *Tilts atradies gabaliņu augšpus dzelzceļa tiltam.* (Diena); *ārpus* – [...] *pirmais pašgājējs ārpus Zemes.* (LM); *iekšpus* – *It visur nākas atdurties pret uzrakstu „Privātīpašums” un draudīga četrkājaina sarga siluetu iekšpus žogam.* (Diena); *kreisopus* – *Kreisopus ceļam iznira tumšs stāvs.* (A. Sakse); *lejpūs* – *Ventas strauvē lejpūs rumbai iebirdis, [...]* *Kuldīgas vecais mūra tilts kalpo jau septītajai kuldīdznieku paaudzei.* (Diena); *otrpūs* – *Ja būtu otrpūs ekrānam, arī man gribētos mest ar kādu priekšmetu.* (Diena); *šaipūs* – [...] *šaipūs ielai nokrautas ķieģeļu grēdas.* (A. Upīts); *viņpus* – [...] *viņš arī redz viņpus notīm un atklāj mūzikas struktūru, saturu, noskaņu.* (Diena); *virspūs* – [...] *kas grib un atļaujas iznirt virspūs dienu putām.* (Diena);

starp – norādījums uz to – dzīvām būtnēm, priekšmetiem, parādībām vai laikposmiem –, kā vidū kas atrodas vai notiek. Piem.: [...] *it kā starp viņu un pārējo pasauli būtu*

nostājusies kāda neredzama robeža. (V. Lācis) *Tu vientuļš klīdīsi **starp** citām Pa valšu viļņojošo jūru Un tversi vienu, otru, trešo [...] Tu griezīsies kā svešs **starp** svešām – **Starp** rudens lapām dzeltenzaļām.* (Ā. Elksne) *Īrija kā naudas kunkuļa sala **starp** piena jūru un krējuma okeānu.* (L. Muktupāvela) ***Starp** meitenēm valdīja uzskats, ja bildēšanās laikā kāds puisis nostājas aiz muguras, viņš tā izrāda savas simpātijas.* (Diena)

uz – virzības un virsēja novietojuma attieksmes, norādījums uz darbības, norises laiku, virzienu vai mērķi tiešā vai pārnēstā nozīmē. Piem.: *Uz cilvėku neved neviena laipa, neviens tilts. Uz cilvėku var aiziet tikai pa atspulgiem.* (I. Ziedonis) *Sēsties **uz** velosipēda, lai izbrauktu cauri pilsētas centram, bieži vien ir spēle **uz** dzīvību un nāvi.* (Diena) *Tikai žēl, ka futbolisti tobrīd jau taisījās **uz** dusu.* (Diena) *Loms [...] kāds Kasparam trāpījies 12. maijā [...] citu maksšķerņieku darītu laimīgu **uz** visu vasaru.* (Diena)

virs – norādījums uz virsēju novietojumu vai kustību attiecībā pret kaut ko. Piem.: *Cauru nakti dziedāju psalmus un tik krāvu sēņu kastes citu **virs** citas.* (L. Muktupāvela) *Vēsums, kas turas **virs** baltās ledus līnijas.* (I. Ābele) *Garām slīd smagi piekrautas baržas, pretējā virzienā tās dodas vieglas un tukšas, augstu izslējušās **virs** pelēkā ūdens klaida.* (Pauls Bankovskis)

zem – apakšēja novietojuma vai virzības attieksme. Piem.: *Studenti netiek sagatavoti „īstajai pasaulei” un tā vietā, lai sāktu apgūt nežēlīgo cīņu par vietu **zem** saules, dzīvo izolētā „ziloņkaula tornī”.* (Diena) *Viss top vienlīdz svarīgs, simultāns. Bērna šļupsts, viņa šļaksts, nodzīvotas staigules smaidis un ministra vaigs, krāsainas olas **zem** liepām un kārkļājā, Dievs ir un Dieva nav, tu esi, bet vari nebūt, augšāmcelties ir vecajam mirt.* (Diena)

Tā kā prievārdu izteiktās attieksmes dažkārt ir samērā tuvas, rakstu avotos konstatējama ne vien prievārdu konstrukciju sinonīmija, bet arī vērojamas nekonsekvences vai krustošanās dažu prievārdu lietošanā, piem., prievārds *caur* tiek izmantots prievārda *pa* nozīmē: [...] *rīta saule plūda **caur** manas virtuves plaši atvērto logu.* (A. Brodele) *Aiziet **caur** verandas durvīm.* (G. Priede)

8.1.2. Prievārdu pārvaldījums jeb rekcija

1363. §.

Latviešu valodā prievārdu pārvaldījums ir atkarīgs no tā, vai prievārdi saistās ar atkarīgo vārdu vienskaitlī vai daudzskaitlī. Ja atkarīgais vārds lietots vienskaitlī, aiz prievārda tas var nostāties ģenitīva, datīva un akuzatīva vārdformā, ņemot vērā to, ka mūsdienās instrumentāļa vārdforma ir vienāda, proti, sakritusi, ar akuzatīva vārdformu.

Neatkarīgi no tā, ar kura locījuma vārdformu prievārdi biedrojas, būdami saistījumā ar atkarīgo vārdu vienskaitlī, daudzskaitlī prievārdu vairākums pārvalda datīva (un instrumentāļa kopīgo) vārdformu: *brist pa dubļiem, doties uz dienvidiem, lauzt uz pusēm.* Piem.: *Pie mūsu **pazolēm** līp māli, Pie mūsu **rokām** nauda līp.* [...] *Viņš nomiris, bet neaizgājis, Viņš sevi atstājis **starp** mums.* (Ā. Elksne) *Jūlija saule bija jāpietur **ar** **rokām**, lai tā nenokrīstu **no** **debesīm**.* (G. Repše)

Postpozitīvie prievārdi *dēļ* un *labad*, kā arī prievārds *pēc*, ja tas lietots iemesla nozīmē, pievieno ģenitīva vārdformu ne vien vienskaitlī, bet arī daudzskaitlī: *tevis dēļ, jūsu dēļ; veselības un bērnu labad; prieka vai citu cilvėku pēc.* Piem.: [...] *Mēs savus reišus veicām, vienalga, vai lietū, vai sniegā, Mūsu **dēļ** nebij nevienam sarakstos jābūras.* (Ā. Elksne) Daudzskaitļa ģenitīva vārdforma retumis rakstu avotos konstatēta arī aiz citiem prievārdiem, piem., *bez*: *Viņš labāk skatās, kā kropļo mirušos, nevis kā dzīvie dzīvo **bez** **acu**, **bez** **ausu**, **bez** valodas.* (N. Ikstena)

1364. §.

Ja atkarīgais vārds lietots vienskaitlī,

- ar tā **ģenitīvu** biedrojas prievārdi: *aiz, apakš, bez, dēļ, iekš, iz, kopš, labad, no, pēc, pie, pirms, priekš, virs, zem* un visi saliktie prievārdi ar *-pus* otrajā daļā (*augšpus, ārpus, iekšpus, leļpus, otrpus, viņpus* u. c.): *aiz loga, bez naudas, no rīta, pie mātes, otrpus žoga* u. tml. Piem.: *Varbūt, tad atkal dienas garas kļūs Kā toreiz, kad aiz mātes svārku stūra Es jutos kā aiz negrūstoša mūra...* (Ā. Elksne) [...] *viņu pārņēmusi tā grūt-sirdība, kāda piemīt cilvēkam, kas zina vienīgo patiesību, ko pārējie noliedz jau pirms tās ieraudzīšanas.* (G. Repše)

- ar **datīvu** biedrojas prievārds *līdz*: *līdz vakaram, līdz robežai* u. c. Piem.: *Un kļūst arvienu grūtāk caur šiem dārdiem Līdz sirdij aizkļūt vārdiem.* (Ā. Elksne) [...] *sekla, gandrīz nemanāma travertīna trepe līdz ūdenim.* (G. Repše)

- ar **akuzatīva** (un instrumentāla kopīgo) vārdformu biedrojas prievārdi: *ap, ar, caur, gar, par, pār, pret, starp*: *ap pusdienlaiku, pagriezties gar stūri, kopā ar māti* u. c. Piem.: *Migliņa apskauj lielo, smagnējo vīrieti ar meitenīgu palēcienu [...] cilvēki pret tevi izturas labi.* (G. Repše) Prievārds *ar* ir raksturīgs instrumentāla nozīmes rādītājs: *griezt ar nazi, strādāt ar prieku* u. c.

1365. §.

Prievārds **pa** var saistīties ar atkarīgā vārda vienskaitļa datīva un akuzatīva vārdformu:

- ar **akuzatīvu** tas biedrojas, ja prievārda konstrukcija izsaka vietas vai laika nozīmi: *pastaigāties pa parku, skatīties pa logu, dzīvot pa ziemu pilsētā, pa dienu neviena nav mājās* u. c. Piem.: *Pa tukšu istabu kļīst caurvējš un kalendāram lapas plēš.* (O. Vācietis)

- ar **datīvu** *pa* saistās, ja prievārda konstrukcija norāda uz dalāmības vai atbilstības attieksmi: *iet pa vienam, darīt kādam pa prātam, dzīvot pa vecam.* Piem.: *Uz katra stiebra pa ziedam, Uz katra zara pa putnam.* (Ā. Elksne) [...] *vienīgi putekļi pa laikam uzmet pa mākonim un izčib pār takām patvaļīgā nenoteiksmē.* (G. Repše)

1366. §.

Prievārds **uz** var biedroties ar atkarīgā vārda vienskaitļa ģenitīva un akuzatīva vārdformu:

- ar **akuzatīvu** tas saistās, ja prievārda konstrukcija izsaka virzību vai kustību kaut kur projām, kā arī laika nozīmi: *doties uz māju, iet uz darbu, steigties uz staciju, aizbraukt uz nedēļu, uz brīdi atpūsties.* Piem.: *Cilvēkam sakņu nav, bet, lai viņš būtu dzīva daļa no dzīves milzīgās, viņam uz brīdi par bijušo vajag kļūt.* (O. Vācietis) [...] *viņš mani kā pūciņu pacēla gaisā, viņš nesa mani uz motociklu.* (Diena)

- ar **ģenitīvu** *uz* biedrojas, ja prievārda konstrukcija izsaka novietojumu vai kustību kam virsū: *putns sēž uz zara, baloži nolaidās uz jumta, uz balkona, nolikt vāzi galda* u. tml. Piem.: *Viss ir uz zemes pagaidām un puslīdz.* (O. Vācietis) *Viņš ir aicināts, lai pie sagaidīšanas drūmi ironiskais, ar nāvi un seksu apsēstais sirdsapziņas cilvēks Tims kā kvalitātes zīmogs uzspiestos uz viesu godkārbas.* (G. Repše)

Ne vienmēr ir skaidri nošķirama vispārīgas virzības attieksme no kustības kam virsū, no virzības uz virsēju novietojumu (*braukt uz pilsētu – likt uz galda*), kas izpaužas prievārda *uz* rekcijā, resp., tā saistībā ar vienskaitļa akuzatīva vai ģenitīva vārdformu. Piem.: [...] *kaisa Lielās cilvēcības sēklu [...] Uz nogurušo, pelēko zāli.* (E. Vēveris) [...] *rasas raudiens uz zemi pil grūšs.* (O. Vācietis)

1367. §.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā konstatējamas šādas pārvaldījuma īpatnības prievārdu saistījumā ar vietniekvārdiem un skaitļa vārdiem:

- par mūsdienu literārās valodas piederumu kļuvis vietniekvārda datīvu *tam, kam* lietojums nekatras dzimtes nozīmē aiz dažiem ģenitīva prievārdiem: *pēc tam, pie tam, bez tam, pirms tam*, retumis *pie kam* u. c. Piem.: *Tikai – pirms tam jābūt domai.* (I. Ābele) *Pēc tam nāk vienīgi garlaicība [..] Pie tam žurnālisti ir nelabojami plāpas.* (G. Repše)

Prievārds *aiz* mūsdienās tikai retumis vairs sastopams cēloņa nozīmē tādos vārdu savienojumos kā *aiz kam, aiz tam, aiz ko*. Piem.: – *Un aiz kam tā lielā pīpēšana? – Aiz tam, ka satraukums reizēm pārsniedz atļautas robežas.* (D. Zigmonte) *Aiz ko tas nāca, aiz ko tas sanāca, bet, jo vairāk daba raisījās jaunam plaukumam, [..] jo Lapu Jānis arvien vairāk saduga un ierāvās sevī.* (M. Čaklais)

- aiz prievārdiem retumis sastopamas senās instrumentāļa vārdformas *manim, tevīm, sevīm*: *ar manim, līdz tevīm, būt mierā ar sevīm* u. c. Piem.: [..] *pārnākt pie manim.* (I. Ziedonis)

- aiz prievārdiem atrodams vietniekvārds *abi* un pamatskaitļa vārdi *divi* līdz *desiņi*: *dalīt ar divi* u. c. Lietvārds, kuru apzīmē minētie vārdi, parasti tiek lietots datīva un instrumentāļa kopīgajā formā un tikai retumis sastopams senajā divskaitļa akuzatīva vārdformā ar galotni *-i*, retāk *-u*: *ar abi kāji, pēc divi gadi, uz abi pusi* u. tml. Piem.: *Pirms divi nedēļām.* (V. Lācis) [..] *iemeta pa pieci graudi cukura.* (A. Upītis) [..] *šaut pa divi raķetēm.* (A. Grigulis) *Pa abi roki pletās tāltāli līdzenumi, virs kuriem debesis izplaukušas neierastā plašumā.* (N. Ikstena)

1368. §.

Prievārdiskas funkcionālas iezīmes piemīt apstākļa vārdiem saistījumā ar pārvaldāmo vārdu datīvā vai retāk vienskaitļa akuzatīvā. Piem.:

apkārt – [..] *dzenis kaļ un skraida apkārt kokam.* (E. Birznieks-Upītis)

garām, visgarām, visgar – *Mēs braucām garām Kapu sēklim.* (Karogs) [..] *visgar apvārsnim tumsa vecais Auru sils.* (V. Lācis) Dažos rakstu avotos vārdforma *visgar* reizēm tiek lietota it kā īsta prievārda funkcijā, t. i., vienskaitlī kopā ar akuzatīvu. Piem.: [..] *tos pazina visgar jūrmalu.* (V. Lācis) [..] *citur neredzētas akmens kaudzes laukos un visgar ceļu.* (I. Ziedonis)

cauri – [..] *cauri papīram viņš sajuta, ka tur vajadzētu būt maizei.* (Ē. Vilks) [..] *saglabāt skaisto dzīvību cauri ziemei.* (M. Birze) [..] *Lielais Laika Pulkstenis, kas cauri gadu tūkstošiem skaita un skaita cilvēku paaudzes.* (R. Ezera)

līdzī ‘līdz ar, kopā ar, reizē ar’ – *Līdzī vētrai ieradās pēdējie rudens laši.* (V. Lācis) [..] *līdzī strazdam Svilpot gribēju es.* (M. Bendrupe)

pāri – [..] *pūkas pārlido pāri žogam.* (E. Birznieks-Upītis) *Nosēdējām pāri pusnaktij.* (J. Laganovskis) Retumis rakstu avotos vārdforma *pāri* tiek lietota it kā īsta prievārda funkcijā, t. i., vienskaitlī kopā ar akuzatīvu. Piem.: *Pati savu roku lūdz – vadi pāri tiltu.* (M. Čaklais)

(ie)preī, (ie)pretīm – Iepretīm *tiltiņam Ādams ieslīga ūdenī.* (E. Birznieks-Upītis) *Iepreī sārtajam dūšīgajam Kapteinim viņš izskatījās pēc vārnēna.* (Ē. Vilks) *Teātra bārs, kas atrodas pretīm Jaunajam Rīgas teātrim, ir dāvana Rīgas uzdzīvei.* (Diena)

vidū – *Zilo spāru vidū iebrien, Pinies iekšā vidū stiebriem.* (O. Vācietis) Rakstu avotos vārdforma *vidū* retumis tiek izmantota it kā prievārda funkcijā, t. i., vienskaitlī kopā ar akuzatīvu. Piem.: *Es ieraugu viņu vidū plavas.* (Karogs)

8.1.3. Prievārdiskās un bezprievārdiskās konstrukcijas: sadalījums, sinonīmija un antonīmija

1369. §.

Vieni prievārdi norāda uz atšķirīgām vai pat pilnīgi pretējām virzības vai novietojuma attieksmēm (*no – līdz, no – uz, virs – zem*), turpretī citi izteic visumā tuvas, līdzīgas attieksmes vai pat tikai nedaudz atšķirīgas attieksmju nianses: *pār, uz, virs – virsējs* novietojums vai virzība; *uz, pie – virzība kā kustība uz kādu mērķi*. Piem.: *Un pilsētnieki rūc, ka tādās drēgnās dienās Nav vērts uz Jūrmalu pie draugiem braukt.* (Ā. Elksne) Prievārdu konstrukcijām raksturīgas gan antonīmiskas, gan sinonīmiskas attieksmes.

Par antonīmiem uzskatāmi prievārdi: *ar – bez (ar mēteli vai bez mēteļa), virs – zem (virs vai zem galda), pirms – pēc (dzert zāles pirms vai pēc ēšanas)*, noteiktā kontekstā *par – pret (iestāties / balsot par vai pret kaut ko)*. Piem.: *Kā noprotams, ne viņš tāds vienīgais, citi tāpat ir apsvēruši visus par un pret.* (LA) *Karaklausībai padots. Jo pret un par kaut ko jākaro nepārtraukti – tik nepārtraukti, ka arī miegā.* (O. Vācietis) *Ar plikiem nagiem mums bija jālasa tās baltās sēnītes, bez cimdiem.* (L. Muktupāvela)

1370. §.

Laika gaitā ir attīstīties latviešu valodas prievārdu izmantojums un plaši sazarojušās to nozīmju mikrosistēmas. Mūsdienų latviešu literārajā valodā svarīga nozīme ir kā prievārdiskajām, tā bezprievārdiskajām konstrukcijām un sastopama dažādu prievārdu un aprepozicionālās izteiksmes sinonīmija. Parastī sinonīmi ir, piem., šādi vārdu savienojumi vai konstrukcijas:

Prievārdiskās konstrukcijas	Bezprievārdiskās konstrukcijas
<p><i>Aiz – no:</i> dziedāt <i>aiz</i> vai <i>no</i> prieka; <i>aiz</i> vai <i>no</i> pārsteiguma abi likās kā valodu zaudējuši; raudāt <i>aiz (no)</i> priekiem; nosarkt <i>aiz (no)</i> pārsteiguma</p> <p><i>Aiz – pēc:</i> cits <i>aiz (pēc)</i> cita</p> <p><i>Aiz – pēc / dēļ – no:</i> <i>aiz</i> smiekliem jābeidzas vai nost, smieklu <i>pēc (dēļ)</i>, <i>no</i> smiekliem jābeidzas vai nost; locīties <i>aiz (no)</i> smiekliem</p> <p><i>Aiz – pie:</i> satvert kādu <i>aiz (pie)</i> rokas; turēt <i>pie (aiz)</i> cekula, paraustīt <i>aiz</i> cekula</p>	<p>satvert kāda roku paraustīt kādam (kāda) cekulu</p>
<p><i>Ar:</i> apaugt <i>ar</i> zālēm; izteikt <i>ar</i> vārdiem; <i>ar</i> vienu rāvienu; <i>ar</i> abām rokām u. tml. Piem.: [...] <i>ar</i> abām rokām bomi augšup svērdams. (A. Upīts) <i>Pie</i> tukša galda paēdusi būs, <i>Ar</i> basām kājām sniegā nenosals. (Ā. Elksne)</p>	<p>apaugt zālēm; izteikt vārdos; vienā rāvienā; abām rokām u. tml. Piem.: [...] turēja izkapti abām rokām. (A. Upīts)</p>
<p><i>Dēļ – labad:</i> mīlā miera <i>dēļ</i> vai <i>labad</i> izliekas neredzam; skaidrības <i>dēļ</i> vai <i>labad</i> jāpiebilst. Piem.: Ļaudis drošības <i>labad</i> sēdēja, ieslēgušies savos mājokļos, skaistā laika <i>dēļ</i> vienīgi šur tur pagalmos dzirdēja bērņus. (A. Kolbergs)</p> <p><i>Dēļ – pēc:</i> naudas <i>pēc (dēļ)</i> strīdēties</p>	
<p><i>Gar / ap – pie:</i> krist <i>gar</i> zemi, krist <i>pie</i> zemes; pagrūst <i>gar</i> zemi, <i>pie</i> zemes; slaisīties <i>gar</i> vai <i>ap</i> būvi, slaisīties <i>pie</i> būves u. c. Piem.: [...] pagāza mani <i>gar</i> zemi. (E. Birznieks-Upītis) <i>Un tad viņš nogāztos pie</i> zemes. (Ē. Vilks)</p>	<p>krist zemē; grūst zemē, nogāzties zemē</p>

<i>No: no nāves neizbēgsi; baidīties no soda; būties no rājiena; viņš nebīstas no darba u. c. Piem.: Tu drīz kā zvērs bīsi visas pasaules, tu bīsi no cilvēkiem. (M. Birze) Man ir bail no katra stāda. (O. Vācietis)</i>	<i>nāvei neizbēgsi; baidīties soda; būties rājiena, viņš nebīstas darba u. c. Piem.: Vai tu baidīsies viņa vai viņš tevis? (I. Indrāne) [...] tāpēc nāves tā baidās. (I. Ziedonis)</i>
<i>Pa: pa svētkiem būšu mājās</i>	<i>svētkos būšu mājās</i>
<i>Par – gar: nelikties ne zinīs par vai gar kādu u. tml. Piem.: [...] braucējiem par viņu arī vairāk nebij daļas. (A. Upīts) Kāda viņiem daļa gar manām nelaimēm. (A. Kalve) Kāda Eiropas Komisijai daļa gar Latvijas zemniekiem, ja no valdības nav reālas asas rīcības? (LA)</i>	
<i>Pār: pārkāpt pār sliekšni. Piem.: Kur biji tu, tur sagruvusi māja, Pār kuras sliekšni nepārkāps vairs kāja. (Ā. Elksne)</i>	<i>pārkāpt sliekšni (sliekšnim). Piem.: Es pārkāpu sliekšni. (M. Ķempe)</i>
<i>Pēc – uz: tiekties pēc pilnības vai uz pilnību</i>	
<i>Pie: piebērt pie zupas sāli; piedurties pie plīts u. c.</i>	<i>piebērt zupai sāli; piedurties plītij u. c. Piem.: [...] viņš baidījās krāsniņā piedurties vēlreiz. (A. Kalve) Bail ar roku jasmīnzaram pieskarties. (O. Vācietis)</i>
<i>Pret – pie: atspiesties pret koku vai atspiesties pie koka</i> <i>Pret – uz/ pie: pavērst acis pret debesīm vai uz debesīm; pagriezties pret kādu vai uz kāda pusi; pret (uz) rīta pusi; pret vakaru, uz vakara pusi, pie vakara sāka līt; uz vai pret rudenī būšu mājās u. tml. Piem.: Uz vakaru [...] tas viņas apguldīs mežmalā [...] Pret vakaru [...] Cielava pate no sevis nolikās atpūsties. (Sudrabu E.)</i>	
<i>Uz: dzīvot uz laukiem; uzvelt vainu uz citiem</i>	<i>dzīvot laukos; uzvelt vainu citiem</i>

8.2. Prievārdu leksiski semantiskās attieksmju grupas

1371. §.

Prievārdu lietošanas pamats ir dažādu lokālo (novietojuma vai virzības koordinātas) un temporālo (laika koordinātas) attieksmju, kā arī reāliju citu savstarpējo sakarību izteikšana. Prievārdi izsaka gan realitātē starp dzīvām būtnēm, priekšmetiem, darbībām un parādībām pastāvošas attieksmes, gan attieksmes, kurās izpaužas domu priekšmeti un to nojēgumi, cilvēka intelektuālā darbība. Lai gan dažādi attieksmju veidi ir savstarpēji saistīti, nereti nevis izslēdzoši, bet cits no cita izrietoši, plašajā ar prievārdiem izteikto attieksmju klāstā ir nosakāmas šādas grupas:

- 1) telpiskās attieksmes;
- 2) laika attieksmes;
- 3) dzīvu būtņu, lietu un darbību savstarpējās attieksmes;
- 4) izsecinātās resp. abstraktās attieksmes.

8.2.1. Telpiskās attieksmes

1372. §.

Konstrukcijas ar prievārdiem var izteikt dažādas **telpiskā novietojuma attieksmes**:

- norādījums uz virsēju novietojumu, vietu, kur kas atrodas vai notiek, – prievārds **uz**: *uz palodzes, uz galda* u. tml. Piem.: [...] *tumšs stāvs ar izkapti uz pleca.* (A. Sakse) *Uz melnīgsnējās sejas [...] likās nogulusi zilgana ēna.* (Ē. Vilks) *No kabineta viņa iznāca gan ar asariņu uz vaidziņa, bet smaidoša.* (Diena) *Viņš ilgi nespēj atjēgties, pamests uz brūnas, ar dermatīnu apvilktas tahtas.* (I. Ābele)

- virsēja novietojuma attieksme, norādījums uz to, augstāk par kuru kas atrodas vai ar kuru parasti nesaskaras, – prievārds **virš**: *100 m virš jūras līmeņa, virš koku galotnēm, virš galda* u. tml. Piem.: **Virš** *galvām lodes novilka asas, skanošas stīgas.* (A. Grigulis) *Kaija virš mājas iesaucas gari un gari, un izmisīgi.* (L. Muktupāvela) **Virš** *ogļu pavarda iestiprināts grozāms kauss, kurā vārās svins vai alva.* (Pauls Bankovskis) *Skaties, kā dārzā virš puķu dobes riņķo tauriņi un uz lauvmutītēm nosēžas bites.* (G. Repše)

- apakšēja novietojuma attieksme attiecībā pret kādu objektu – prievārds **zem**: *sēdēt zem koka, atrast zem grīdas* u. tml. Piem.: *Ir jāļauj avotam zem iežiem smagiem No jauna ūdeni pret sauli celt.* (Ā. Elksne) *Laikam jau bija krietni pāri pusnaktij, kad zem manas segas palīda tīrs, balts, pagalam nosalis radījums.* (A. Kolbergs) [...] *balkonā zem gaišdzelteniem saulesargiem.* (G. Repše)

- norādījums uz tuvu novietojumu vai norisi, saistību ar noteiktu vietu, institūciju – prievārds **pie**: *stāvēt pie loga, dzīvot pie kāda, pie mums līst* u. tml. Piem.: *Ieva pikta sēž pie plīts un silda pirkstus.* (I. Ābele) [...] *tiek uzdots nodibināt pie LPSR Zinātņu akadēmijas Latviešu valodas terminoloģijas un pareizrakstības komisiju.* (ZAV) *Jautrīte ir pielēkusi pie pagalma durvīm.* (L. Muktupāvela)

- norādījums uz vietu, objektu, kam pretim kas atrodas vai notiek, – prievārds **pret**: *apstāties pret staciju* u. tml. Piem.: [...] *kad apsēžas ar muguru pret ārsienu, pāri betona blūķim, kas kalpo par margu, redzamas vienīgi zvaigznes* [...] *Abi pielec kājās un stāv viens pret otru, dūres līdz sienām atvilkuši.* (I. Ābele)

- attieksme pret objektu, kam līdztekus, blakus kas atrodas vai ir novietots, – prievārds **gar**: *turēt rokas gar sāniem, rindā gar ceļu aug liepas* u. tml. Piem.: *Saule dedzina kupenas gar ietves malām kā jāņusārtus.* (I. Ābele) *Istabā gar vienu sienu no grīdas līdz griestiem iekārtots grāmatplaukts.* (Diena)

- otrsējais novietojums vai kaut kam sekojoša norise – prievārds **aiz**: *māja aiz ezera, stāvēt aiz durvīm* u. tml. Piem.: *Tur aiz upes ir pļava.* (I. Ziedonis) *Aiziet, durvis aiz sevis aizvērds.* (G. Priede) *Šajā brīdī ārā aiz loga sāpīgi un skaļi sāk saukt kaija.* (L. Muktupāvela) **Aiz** *blakus galdiņa pie vientuļas sulas glāzes sēdēja glīts, labi, pat aizdomīgi labi kopts jauneklis.* (LA)

- norādījums uz to, kā priekšā kas atrodas vai notiek, – prievārds **pirms**: *rindā pirms manis* u. tml. Piem.: **Pirms** *krācēm lēni griežas atvari.* (I. Ziedonis) *Kādu gabalu pirms pilsētas mūs izsēdināja.* (A. Kalve) [...] *Daugava pirms Jēkabpils veido krāces* (PJ). [...] *gāju pāri pagalmam dažus soļus pirms priestera.* (LM)

- attieksme pret objektu, kuru kas aptver vai kuram apkārt, kura apkārtnē kas atrodas, norisinās, – prievārds **ap**: *sēdēt ap galdu, viņai ir krelles ap kaklu, ap pleciem aplikta roka* u. tml. Piem.: *Es zinu: zied zemūdens dārzi ap sarkano koraļļu salām.* (Ā. Elksne) **Ap** *jumtu virmo sasilis gaiss.* (I. Ābele) *Visriņķī rosījās desmitiem cilvēku – gluži kā skudras ap medus podu.* (D. Rukšāne) Ar šo nozīmi saistītas konstrukcijas,

kas izteic aptuvenu vietu, kur kas norisinās. Piem.: [...] **ap** leišmales apvidu notiek dažī uzbrukumi muižām. (R. Sēlis)

• norādījums uz to, kam vidū kas atrodas, ir ietverts no abām vai visām pusēm, – prievārds **starp**: *starp galdu un logu, starp mājām* u. tml. Piem.: *Pieēdies ar zemes sulām labām, Dzeltens ķirbis guļ starp zaļām lapām.* (Ā. Elksne) [...] *tā ir Dieva laime, ka jaunais cilvēks nepaslīd un viņi abi neiegāžas netīrajā ūdenī starp kuģa sānu un piestātņi.* (Pauls Bankovskis) **Starp** citām puķēm zaļā pļavā, *Pie upes čalojošās krāces, Saules apspīdēta un vēju glāstīta, Dzīvo Tu, mans skaistais zieds.* (G)

1373. §.

Izplatīts ir prievārdu lietojums, lai norādītu uz dažādām **telpiskās virzības attieksmēm**:

• norādījums uz virzīšanās, kādas norises vai pārvietošanās vietu, kā arī vietas izkļiedes attieksmes izteikšana – prievārds **pa**: *braukt pa ceļu, iziet pa durvīm, brist pa sniegu, izkļīst pa dārzu* u. tml. Piem.: *Šodien es pārrāvu viņas krelles, un tās izbira pa zāli...* (I. Ziedonis) [...] *īsi pirms izrādes sākuma pa gaisu lido smalkas cukurvates pūkas un saldi smaržo popkorns.* (NRA) **Pa** priekšnama *durvīm no virtuves iesteidzas Ada ar kādu salātu bļodu rokas.* (P. Putniņš)

• norādījums uz to, kurp kas virzās, kādā virzienā kas pārvietojas, uz ko vērsta maņu orgānu darbība, – prievārds **uz**: *braukt uz pilsētu, skatīties uz kādu* u. tml. Piem.: *Kur biji tu, tur aizaugusi taka, Kas neved ne uz birtalu, ne aku.* (Ā. Elksne) [...] **uz** *meiteņu runām viņš nekad nav klausījies.* (I. Indrāne) *Ieva lūdz Andreju rītdien viņus ar Akselu aizvest uz slimnīcu.* (I. Ābele) [...] *Svens Ēriksons domīgs skatījās uz debess malu.* (E. Lukjanskis)

• norādījums uz virzības mērķi vai pievienošanās attieksmi, tuvināšanos attiecībā pret kaut ko – prievārds **pie**: *iet pie kāda, pieskarties pie rokas, pieliet pienu pie kafijas* u. tml. Piem.: *Slotas kāts it tuvu piegrūžas Jurim pie deguna.* (R. Sēlis) *Es iejūdzu Gauju ričā un rauju projām uz Viļņu pie Justīna Marcinkēviča.* (I. Ziedonis) *Ieva beidzot [...] pieiet pie viņa.* (I. Ābele) *Bet es dzīvoju šodien, un manu muguru neliec pie zemes bijušais.* (G. Repše)

• norādījums uz kustības aizsākumu, uz darbības vai norises izejas punktu telpā – prievārds **no**: *iznākt no ārsta kabineta, izkāpt no gultas* u. tml. Piem.: [...] *irbīte, kas strauja uzspurdz no pļavas.* (N. Ikstena) [...] *vadītāja nenovalda stūri un mašīna no tilta iegāžas upē.* (LA) [...] *koklei līdzīgs instruments ceļo no rokas rokā.* (Diena) *Ir rīti, kad tu izkāp no autobusa svešā pasaules malā.* (I. Ābele)

• attieksme pret darbības vai norises gala punktu – prievārds **līdz**: *aiziet līdz galdam, aizbraukt līdz pilsētai* u. tml. Piem.: *Pagriezos, aizgāju līdz durvīm, tad apstājos un nicīgi paskatījos uz vīrieti.* (E. Lukjanskis) *No aizmugures viņu mudināja un grūstīja, viņš sakoda zobus, aizvilkās līdz pirmajai brīvajai lāvai un saļīma.* (Pauls Bankovskis) *Vairākkārt izvairījies no karātavām, viņš aizdauzās līdz Ņujorkai.* (Pauls Bankovskis)

• norādījums uz to, kam pretim kas virzās, uz vai pret ko kas vērsts, – prievārds **pret**: *iet pret kalnu, pret vēju, peldēt pret straumi* u. tml. Piem.: *Skatos bērzā, gadu gredzenotā, – Cik vēl lemts tam saulē spoguļoties? Cik vēl pumpuru un putnu ilgās Zarus celt pret marta tālēm zilgām?* (Ā. Elksne) *Kaut kur tīrelī zvērs paceļ purnu pret vēju.* (I. Ābele)

• norādījums uz virsēju kustību, pārvietošanos pa virsu vai virzību kaut kam pāri – prievārds **pār**: *braukt pār tiltu* u. tml. Piem.: *Aksels apsēžas aizmugurē, kāju izstiepis pār sēdekli.* (I. Ābele) *Sargeņģeļu vieta ir uz labā pleca, tāpēc arī nospļauties iesaka pār kreiso, lai netrāpa sargeņģeļiem acīs.* (D. Rukšāne)

- virzības attieksme pret objektu, kuram iet, virzās vai skatās cauri, virzības attieksme kā šķēršļa pārvarēšana – prievārds **caur**: *spraukties caur drūzmu* u. tml. Piem.: *It kā caur šķidrautu bija redzama sievietes jaunā, svaigā seja.* (V. Lācis) [...] *gājiens lēni sāka virzīties caur ciematu.* (Z. Skujiņš) *Viktorija gludina ziedus caur avīžpapīru, tad ar pinceti tos ieslidina starp zīdīpapīriem un liek dzejoļu krājumos.* (G. Repše)

- kustība kā virzība, arī strauja kustība kaut kam līdztekus vai garām – prievārds **gar**: *iet gar sētu, nozibēt gar acīm* u. tml. Piem.: *Jānis ļāva slīdēt gar acīm aizvadītā dzīves posma ainām.* (V. Lācis) *Devos gar jūras krastu ziemeļu virzienā.* (L. Mukstupāvela) *Viņas īsi apcirptie mati izceļ smalko, tomēr nedaudz robusto profilu, slaikais augums tramīgi līganām kustībām pārvietojas gar bāra leti.* (D. Rukšāne)

- attieksme pret objektu, kuram kaut kas virzās vai tiek/netiek virzīts apkārt, – prievārds **ap**: *apskriet ap baseinu, aplikt lakatu ap pleciem* u. tml. Piem.: [...] *neapliku tev roku ap pleciem.* (I. Ziedonis) *Tā [mākslas darba] galvenais izejmateriāls būs pārtikas plēves, ko [mākslinieks] Sidars iecerējis aptīt ap galerijas visiem četriem stabiem.* (Diena)

- virzības attieksmes, kas realizējas kā secība telpā:

- a) prievārds **aiz**: *viņi spraucās viens aiz otra, iet cits aiz cita* u. tml. Piem.: *Vai tad man tiešām kā ēnai jāstaigā aiz tevis?* (Ē. Vilks) *Aiz šalčoša meža Nāk upes, nāk lauki, nāk druvas.* (J. Sirmbārdis) [...] *brien divi nopietni cilvēki – soli solī viens aiz otra.* (I. Indrāne) [...] *ripas viena aiz otras lido viņa vērtos.* (Diena)

- b) prievārds **pēc**: *cits pēc cita, viens pēc otra, uzplaukst zieds pēc zieda, pēc trim kilometriem* u. tml. Piem.: *Laivas cita pēc citas aizbrauca.* (D. Zigmonte) [...] *nogrieza savam spēkam Riecienu pēc rieciena.* (E. Vēveris) *Tāpat kā nupat svētdien, šajos Dziesmu svētkos, arī toreiz latvieši nāca cits pēc cita – skaisti un iznesīgi.* (Diena)

8.2.2. Laika attieksmes

1374. §.

Prievārdu konstrukcijas izsaka dažādas laika attieksmes:

- norādījums uz norises laiku, kā arī tā regularitāti, pakāpenību vai noteiktu, parasti nelielu laikposmu – prievārds **pa**: *pa ziemu, pa dienu, pa vakariem, laiku pa laikam* u. tml. Piem.: *Ārā līst kā pa Jāņiem.* (LA) *No apcirptajām liepām vējš brīdi pa brīdim nogrūž irdena sniega blāķus.* [...] *Sekundi pa sekundeī aust jauna diena.* (I. Ābele) *Zigfrīds katru otro nedēļu pa naktīm krauj vagonus. Pa dienām lasa korektūras un mācās savai neklātienei.* (G. Repše)

- norādījums uz darbības, norises laiku, termiņu, ilgumu, kā arī virzību laikā vai aptuvenu laikposmu – prievārds **uz**: *uz Jāņiem, aizbraukt uz divām nedēļām, naktī no 10. uz 11. maiju iespējamās salnas, uz īsu brīdi* u. tml. Piem.: [...] *uz Jurgiem paliek taisni divpadsmit gadi.* (A. Upītis) *Viņa nolēmusi [...] veterinārārstes karjeru vismaz uz pāris gadiem atlikt.* (LA) – *Uz rīta pusi mēs viņu varētu nopirkt, – Haralds ierosināja.* (E. Lukjanskis) *Sentimentalitātes cirtiens uz mirkli viņu paralizējis.* (G. Repše)

- saistība ar kādu laikposmu, norādījums uz aptuvenu laiku vai to, uz ko virzās laika ritums:

- a) prievārds **pret**: *pret vakaru, pret (uz) rīta pusi sāka līt* u. tml. Piem.: *Pret rudeni ābele un Jēpis lielie draugi.* (E. Birznieks-Upītis) *Esmu laiva sakļautiem airiem, kuru nakts melnīgšnā sieva lēni laiž straumē pret rītu.* (I. Ābele) *Un*

diezgan pavēss **pret** vakaru atmeties. Nav vairs vasara... (R. Ezera) *Mājās viņš pārrodas pret rītu un tūdaļ pat zaglīgi aizsteidz uz darbu.* (Pauls Bankovskis)

b) prievārds **pie**: *pie vakara (vakarpusē/pret vakaru) sāka līt* u. tml. Piem.: *Gribēju šodien kā pie svētdienas paadīt.* (A. Sakse) *Atbraucām kā pie sestdienas palīgā.* (G. Priede)

• norādījums uz laikposmu, kādu norisi vai apstākļiem, attiecībā pret kuriem kaut kas notiek vai ir noticis agrāk, – prievārds **pirms**: *pirms desmit gadiem, piecas minūtes pirms vieniem, klusums pirms vētras, pirms tam* u. tml. Piem.: **Pirms** dažiem mēnešiem manās rokās nonāca Klaudijas tēvamāšas pieraksti. (G. Repše) *Reinholds pastumj konjaka glāzi malā, viņam pēkšņi dzīvas acis kā pirms zirgu skriešanās sacensībām hipodromā.* (N. Ikstena) *Baznīcā ir gluži kā skolas zālē pirms izlaiduma – karsts, bezgaiss, jautra murdoņa, cilvēkiem rokās ziedi.* (Diena)

Attieksme pret laiku, kad sākas kāda norise, darbības aizsākuma attieksme:

a) prievārds **kopš**: *kopš bērnības viņi nav tikušies* u. tml. Piem.: *Viņš tikai kopš neilga laika iecelts grāfu kārtā.* (M. Zīverts) *Jau kopš seniem laikiem Krievijā pastāvēja tradīcija – pasūtīt un gleznot ikonu speciāli bērna dzimšanas brīdī.* (RB)

b) prievārds **no**: *būt darbā no deviņiem* u. tml. Piem.: *Un vēl man ir bērni, kas jau no Ziemassvētkiem to vien gaida kā legāli negulētu nakti.* (D. Rukšāne) *Tumšs, bohēmisks, skaļš, ar raksturu [bārs] jau no dzimšanas brīža.* (Diena) *Viņš bija pilsētiņas ormanis ja nu ne gluži no neatminamiem laikiem, tad gana ilgi.* (N. Ikstena) Ar prievārdu *no* var izteikt ne vien darbības sākumu, bet arī norises laiku, sal.: *no rīta sāka līt/no rīta lija.* Piem.: **No** rīta Brīviņu meitas bij samērkušas veļu ballē. (A. Upīts)

• norādījums uz darbības vai norises gala robežu vai norobežojumu laikā, darbības izbeigšanas attieksme – prievārds **līdz**: *līdz vasarai, līdz jaunajam mācību gadam* u. tml. Piem.: [...] **līdz** redakcijas slēgšanai nebij vēl saņemtas tuvākas ziņas. (V. Lācis) *Pagaidām Nīlas krokodils uzturas Rīgas Zooloģiskajā dārzā. Līdz brīdim, kad viņam atradīs jaunas mājas.* (LA) *Kad laidām vaļā karnevālu, visi jutās atviegloti, jo nebija ticējuši un jutušies droši, ka es līdz rītam neaizbēgu.* (G. Repše)

• metaforisks laika rituma apzīmējums, virzība laikā vai attieksme pret laiku, kurš ir jāizdzīvo, kuram it kā virzās cauri – prievārds **caur**: *iet caur nakti* u. tml. Piem.: **Caur** visām gadusimtu jūdzēm šurp stīdz kā saules matiņš tievs. (O. Vācietis) *Kāpēc viņš tā iet viens caur vakaru vēlo?* (I. Ziedonis) *Tagad ar trešo ātrumu skrien caur dzīvi.* (I. Indrāne) *Jā, jā, tēvs tevi ved caur zilo nakti mājās no rotkaļa.* (G. Repše)

• norādījums uz aptuvenu laiku vai laikposmu starp kādām norisēm, notikumiem – prievārds **starp**: *starp nakti un rīta blāzmu* u. tml. Piem.: [...] *pirms pļaujas sākuma (tātad starp sienu un labību) notiekot lielais tūrisma brauciens.* (I. Ziedonis) **Starp** bezmiegu un bezmiegu ir diena. (O. Vācietis) **Starp** septiņiem un astoņiem vakarā pirtī bija daudz apmeklētāju. (Diena) *Īsajos starplaikos starp sapņiem un murgiem viņš kāri velk nāsīs juku jukām sajauktās smaržas.* (Pauls Bankovskis)

• laika aptuvenības, aptuvena laikposma attieksme – prievārds **ap**: *ap pusdienlaiku* u. tml. Piem.: *Jāizbrauc tad ir sestdien ap palaunagu.* (E. Birznieks-Upītis) **Ap** pusnakti ieradusies pie priesterā, bet šis nikns, nelaulāšot gribētājus, un viss. (L. Muktupāvela) *Krāsns apdziest ap četriem no rīta.* (I. Abele) *Nākamgad ap 1. jūliju plastmasas pudeles varēs apmainīt pret naudiņu.* (Diena)

• vienlaicīgums vai saistība ar noteiktu laikposmu – prievārds **ar**: *līdz ar saules lēktu, reizē ar pavasara atnākšanu* u. tml. Piem.: **Ar** saules beidzamo staru nozušanu

mums plūst pretim patīkama akāciju smarža. (E. Birznieks-Upītis) *Ratos ar katru rudeni mazāk vietas.* (I. Ābele)

• attieksme pret laikposmu, pirms kura notiek kāda norise vai kurš nepieciešams, lai kas varētu realizēties, bez kura kaut kas nevar notikt, – prievārds **bez**: *celties bez saules, bez nedēļas to nevar padarīt* u. tml. Piem.: [...] *tas rītos bez gaismas ir kājās.* (A. Upītis) [...] *bez trīs mēnešiem cietuma soda viņš cauri netika.* (V. Lācis)

• secības attieksme, turpināšanās vai atkārtotības laikā:

a) prievārds **pēc**: *iet diena pēc dienas, pēc divām stundām, pēc darba, pēc tam* u. tml. Piem.: *Tā dienu pēc dienas aicina ceļš.* (M. Ķempe) *Neizbēgamie darbi, rūpes un neilgās atslodzes pēc spaidīgo darbu apdarīšanas viņus turēja ritmā.* (M. Čaklais) *Pēc brīža Aksela gurnā iegrimst resna metāla adata.* (I. Ābele) *Ozola lapām pazudis tas vaska matējums, pēc lietus tās ir tumši, sulīgi zaļas.* (N. Ikstena)

b) prievārds **no**: *dienu no dienas, gadu no gada* u. tml. Piem.: *Gadu no gada ceļa pustumsā krājas netūrumi.* (E. Vēveris) *Dienu no dienas aizvien ciešākā satvērienā aukstums noglāsta aizmirstās lietas.* (I. Ābele)

c) prievārds **aiz**: *diena aiz dienas, aiz gada gads* u. tml. Piem.: *Kā viņi aiz gada nāks gads.* (A. Krūklis) *Tomēr aiz ziemas ziemu Cilvēks nevar panest.* (E. Vēveris) Mūsdienās, sevišķi dzejā, laika rituma vai paaudžu maiņas nozīmē aktivizējušās tāda tipa konstrukcijas kā, piem.: *Bet siltums paliks. Paliks vēl aiz manis.* (J. Sirmbārdis) *Strādā, cilvēk, lai aiz tevis Nepaliek vien dūmu stabs.* (I. Lasmanis)

8.2.3. Dzīvu būtņu, lietu un darbību savstarpējās attieksmes

1375. §.

Šajā grupā tiek aplūkotas attieksmes, kuras pastāv starp objektiem – dzīvām būtņiem un priekšmetiem –, norisēm un pazīmēm, bet kuras vai nu vispār nesaistās, vai tikai nosacīti saistās ar to telpisko izvietojumu:

• pavadoņība, līdzdalība, saistība ar to, ar ko kopā iesaistās kādā darbībā, norisē vai procesā, – prievārds **ar**: *kopā ar tēvu, ar bērniem* u. tml. Piem.: *Ne vienu vien droši vien pārņēmusi vēlme samesties kopā ar lauku radiņiem vai vecvecākiem, lai uz Rīgas svētku ņīgu ņegu mierīgi noskatītos televizorā.* (Diena) [...] *uz pirmo balli Lampa atnāca ar šašliku spaini un guļammaisu, ja reiz divdienu izpriecas.* (G. Repše)

• saistība ar darbības, procesa realizēšanas līdzekli, ieroci vai veidu:

a) prievārds **ar**: *ar nazi, ar zīmuli* u. tml. Piem.: *Švīkst riepas, dzied tramvaju sliedes, sēnietki šķūrē sniegu ar sudraba lāpstām.* (I. Ābele) *Ar lūgšanos un draudiem ragana mēģināja vaska meitiņu dabūt prom no jūras krasta.* (N. Ikstena) *Speciālisti brīdina – to [saules aptumsumu] nekādā gadījumā nedrīkst skatīties ar neapbruņotu aci.* (NRA)

b) prievārds **pa**: *runāt pa telefonu, nosūtīt pa pastu, raidīt pa radio* u. tml. Piem.: *Viņa pārtrauc zvanīt pa telefonu, sagrūž plānus mapē un koķeti iesmejas.* (Diena)

• norādījums uz materiālu, no kura kas pagatavots, – prievārds **no**: *no koka, no stikla darināti priekšmeti* u. tml. Piem.: *Tajā [parkā] ir pat neliels slīdkalniņš varavīkšnes formā un no plastmasas izveidots spēļu delfīns.* (Diena) *Priekšgalā cirstajam tēlam būs asi zobi un acis no kalnu akmens.* (I. Ābele) *Smilglauki mirka dzeltenā pienā, mēs abi bijām no viena kaula.* (I. Ābele)

• saistība ar kādu pazīmi, īpašību – prievārds **ar**: *šalle ar bārkstīm* u. tml. Piem.: *Atraktīvais vīrs ar spēcīgo vokālu Intars Busulis ir ticis uz laba slavas zara. (VZ) Pagalmos izdīgst vecenītes ar spilgtiem lakatiem trīsošās galvās, lēni stīvēdamas uz striķiem ziemas piemirkušās, stepētās segas. (I. Ābele) [...] Rīgā vairs nav iespējams nofilmēt logus ar leduspuķēm. (G. Repše)*

• saistība ar objekta saturu, ar to, kas ko piepilda, – prievārds **ar**: *grozs ar āboliem* u. tml. Piem.: *Bet tad nāca mašīna ar kaut kādām tur oglēm. (O. Vācietis) Ar vasaras prieku pilns ezers. (O. Vācietis) Pilsēta pilna ar notikušām lietām, bet katru rītu sapnī tava mīļā seja. (I. Ābele)*

• norādījums uz darbību vai procesu, kurā kas iesaistās, norises saistība ar kādiem apstākļiem – prievārds **pie**: *pierast pie bezsvara stāvokļa, pie augstas temperatūras* u. tml. Piem.: **Pie** *vismazākās vēja pūsminas no sirmās pienenes galviņas atdalās pūkas. (E. Birznieks-Upītis) Jāņudienas rītā tēvs vienmēr aizgāja apskatīt, kā paaugusi zāle pļavā, jo tūliņ sākās siena laiks un bija jāķeras pie pļaušanas. (Diena) Kāpēc nevar pie cepumiem un tējas pārrunāt lasītās grāmatas, koncertus, kāpēc ir jālieto alkohols? (G. Repše)*

• norādījums uz kaut kā realizēšanās vai izpausmes pakāpi, sasniegto robežu – prievārds **līdz**: *brist līdz ceļiem, nosarkt līdz ausu galiem* u. tml. Piem.: *Izlocīt muguru līdz pirmajiem sviedriem. (A. Kalve) [...] sešos sākām darbu un tā līdz pēdējai sēnei. (L. Muktupāvela) Zigfrīdam mati līdz pleciem, bārda līdz pusviduklim, garas kājas, stiprs rumpis un brūnas acis. (G. Repše)*

• aktīvas darbošanās attieksme, norādījums uz to, uz ko vērsta, ar ko ilgāku laiku vai intensīvi saistīta kāda darbība vai garīgas intereses:

a) prievārds **ap**: *klabināties ap durvīm, rosīties ap projektiem* u. tml. Piem.: *Kņada ap sagaidāmo atbraucēju nenorima. (V. Lācis) [...] kravāties ap groziem. (I. Indrāne) Riņķa dancis ap šo jautājumu [...] nav beidzies joprojām. (Diena) [...] Viktorija ņemas ap manām štātēm. (G. Repše)*

b) prievārds **gar**: *akmeņi beržas viens gar otru, trīt kājas vienu gar otru, darboties gar papīriem, trīt (deldēt) mēles gar vai ap kādu* u. tml. Piem.: *„Pask’, tagad arī viņi deld savas mēles gar mani”.* (E. Birznieks-Upītis) *Meibla tikai uzzibsnī ar acīm un turpat zālē sāk krāmēties gar audeklu rāmjiem un krāsu bundžām. (Diena)*

• norādījums uz to, pret ko kas atbalstās vai kustībā atdurās, – prievārds **pret**: *atspiesties pret sienu, atsisties pret grīdu* u. tml. Piem.: *Triec glāzi pret grīdu. (A. Grigulis) [...] viņi, lēni sitoties pret laivu, sarunājas. (LM) Pakavi dzinkstēja pret apaļajiem bruģakmeņu pakaušiem. (LA) [...] apgērbies iznāk Aksels un soļo pie viņiem, pret vēsajām flīzēm klabinādams savu spieķi. (I. Ābele)*

• saistība kā satveršana, pieturēšanās pie kaut kā, aizķeršanās vai nostiprinājuma veids:

a) prievārds **aiz**: *turēt, vest aiz rokas, satvert aiz rokas, paraustīt aiz piedurknes, aizķerties aiz galda kājas* u. tml. Piem.: *Tas ķeras aiz krastiem, aiz tiltu stabiem, aiz akmeņu radzēm. (J. Sirmbārdis) [...] es saņēmu viņu aiz slāpās mēteļa apkakles. (Z. Skujiņš) Vēstulē [tramvaja] vadītājs tiek aizstāvēts, skaidrojot, ka viņš zobu pūsim izsitis nejauši, mēģinot viņu sagrābt aiz rokas. (Diena)*

b) prievārds **zem**: *paņemt kādu zem rokas* u. tml. Piem.: *Andrejs satver Ievu zem padusēm un velk prom no Aksela kapa. (I. Ābele) [...] lelles tautastērpos, lokainiem matiņiem, ar un bez pūisīšiem zem rokas. (Diena)*

c) prievārds **pie**: *ņemt / vilkt pie rokas, turēt pie piedurknes, sagrābt pie pleciem, turēties pie margām* u. tml. Piem.: *Tie [viesstrādnieki] ir pieauguši cilvēki,*

kuri paši atbild par savu rīcību, un mēs nevaram viņus visu laiku turēt pie rokas. (Diena) *Mērķtiecīgi un kļusu ejiet viņam [kucēnam] pakal, pacientieties sagrābt pie kakla siksnas pievienoto pavadu.* (G)

d) prievārds **uz**: *atspieties uz spieķa* u. tml. Piem.: *Aksels balstās uz levas pleca, var teikt – guļ uz tā.* (I. Ābele) *Tie [nīlzirgi] ir vienīgie mūsdienās dzīvojošie pārnadžī, kas atbalstās uz visiem 4 pēdas pirkstiem.* (G)

8.2.4. Izsecinātās resp. abstraktās attieksmes

1376. §.

Šajā nodaļā aplūkotas tās ar prievārdu konstrukcijām izteiktās attieksmes, kas izpaužas nevis kā konkrētas telpiskās, laika vai dzīvu būtņu, lietu un darbību savstarpējās attieksmes, bet domu priekšmetu vai vispārinātu priekšstatu sakarības, proti, izsecinātās attieksmes.

Kauzālās jeb iemesla, cēloņa attieksmes:

a) prievārds **dēļ**: *neierasties darbā slimības dēļ* u. tml. Piem.: *Vēlētāji, kas veselības stāvokļa dēļ nevarēs ierasties vēlēšanu iecirknī, varēs pieteikties balsošānai savā atrašanās vietā.* (Diena) *Ja es raudātu, tad tikai tevis dēļ.* (I. Bauere)

b) prievārds **labad**: *skaidrības labad, mīļā miera labad* u. tml. Piem.: [...] *mēs visur esam dabūjuši pirmo vietu, laikam to sarkano brunču un lielo saktu labad.* (I. Ziedonis) *Taisnības labad jāpiebilst, ka liktenis pret lepno Grācas opernamu bijis krietni vien nežēlīgāks nekā pret tās dvīni [...]. Kopējās lietas labad viņš ir gatavs sadarboties arī ar savu hokeja opozicionāru.* (Diena)

c) prievārds **pēc**: *darīt kaut ko intereses vai pieklājības pēc* u. tml. Piem.: [...] *kā pārpratuma pēc zied saulgriezes un griķi.* (Ā. Elksne) *Agros rītos dārzi pilni ar cilvēkiem, kuri vingro – nevis pēc komandas, bet prieka pēc.* (Diena) *Manas vainas pēc viņa goda svārks nu ir noliets ar vīnu!* (I. Bauere)

d) prievārds **no**: *dziedāt no prieka, drebēt no aukstuma* u. tml. Piem.: „*Jā, protams,*” *Ieva atbild, skatīdamās prom, „tas no nerviem.”* [...] *Aksels nosvīst no sāpēm.* (I. Ābele) *No karstajām jūtām viņa izdega gaisā tikpat kā svece, atstādama žēlabu pilnās raganas rokās vien vaska piciņu.* (N. Ikstena)

e) prievārds **aiz**: *aiz sajūsmas, aiz cieņas, aiz skaudības, aiz ziņkāres, aiz kauna* u. tml. Piem.: *Ievai aiz sašutuma nav ko teikt.* (I. Ābele) *Aiz kaut kādas instinktīvas idiotiskas pieklājības visu laiku pūlos iesaistīt sarunā arī kolēģi [...]. Tur acis aiz greznības vai žilbst – koši sarkana samta krēsli, apzeltīti rotājumi, Venēcijas spoguļi.* (Diena) *Aiz kauna vai zemē jāielien.* (I. Bauere)

Iemesla nozīmē prievārds *aiz* dažkārt stājas prievārdu *dēļ, no, pēc* vietā, proti, to konstrukcijas mēdz būt sinonīmiskas. Piem.: [...] *mēģināju tā kā atrunāt, bet aiz gluži citiem iemesliem.* (Z. Skujiņš) [...] *Rīgā aiz visām tām zīmēm un [...]. ugunīm raibs gar acīm sametās.* (G. Priede) *Nolikta muzejā meistara cepure – Melna aiz strādnieku lāstiem.* (E. Vēveris)

Abstraktas virzības attieksme kā iešana kaut kam cauri garīgā resp. pārnestā nozīmē; norādījums uz darbības veicinātāju vai izpaušmes veidu, kas dažos kontekstos robežojas ar iemesla attieksmes nozīmi – prievārds **caur**: *caur tevi tas notika, saņemt ziņu caur paziņām* u. tml. Piem.: [...] *kāda cita vara Caur tevi manī lūkojas.* (M. Ķempe) *Kur brāzmas asās, kas caur sirdi skrēja?* (J. Sirmbārdis) *Caur mazo es lielo saprotu. Caur mazo es lielo mīlu [...]. caur bērna smaidu – cilvēci, caur rāsas lāsīti – jūru.* (Ā. Elksne) *Ir īpašs gandarījums pazīt viņus arī dzīvē un caur viņiem*

citādāk paskatīties uz operas vidi. (Diena) Redz, tā mēs sportojam, slēpodami caur vārdu lamatām. (G. Repše)

Šā semantiskā paveida konstrukcijas ar prievārdu *caur* izsaka dažādas attieksmes nianses, arī norises, parasti sarunu, intensitāti. Piem.: *Viņi cits caur citu ir gatavi stāstīt par G. Bērziņu, ko atceroties kā mazu puiku. (Diena)*

Daļa no konstrukcijām ar prievārdu *caur* ir sinonīmiskas citiem latviešu valodas izteiksmes variantiem, sal., piem.: *uzzināt caur internetu/no interneta, kļūt laimīgam caur kādu ziņu/kādas ziņas dēļ, caur/ar mazo es lielo saprotu*. Daļa no tām tiek uzskatītas par tādām, kas radušās citvalodu ietekmē un neatbilst latviešu valodas garam (MLLVG 1959: 743; Nītiņa 1978: 73–75). Piem.: *[..] pārdzīvojumus aktieris skatītājiem var atklāt caur intonācijām. (LM) Domingo palīdz jaunajiem, caur viņa konkursu daudzi uzākuši savu karjeras lidojumu. (Diena)*

Norādījums uz norises vai darbības izpausmes veidu vai iemeslu – prievārds *uz*: *reaģēt uz pārmetumiem, dzīvot uz parāda, dalīt uz pusēm* u. tml. Piem.: *[..] es gribu ņemt uz nomaksu sekciju. (LM) Meža stūrī un grāvjos vēl gulēja sniegs, bet saule strādāja savu uz nebēdu – ziema bija bijusi ilga un apnicīga. (M. Čaklais)*

Finālās jeb nolūka attieksmes, norādījums uz to, kam kas paredzēts, ko vēlas sasniegt, kā labā vai ar kādu nolūku kas notiek:

a) prievārds *dēļ*: *drošības dēļ ierīkot signalizāciju, ciest citu dēļ* u. tml. Piem.: *Jūsu pašas labā, jūsu labās slavas dēļ. (V. Lācis) Ne cīņā par eksistenci, bet citu mērķu dēļ cilvēks turpina savu fizisko pilnveidošanu. (Liesma) [..] sētā runči villojas un ālējas, plēšas dēļ skaistā dzimuma. (R. Ezera)*

b) prievārds *labad*: *māte to darīja bērnu labad* u. tml. Piem.: *Daži cilvēki ir gatavi pieļaut pasaules bojāeju savu ekonomisko mērķu labad [..] Savas veselības labad nevajadzētu iegādāties zilas zobu pastas un spilgti rozā ziepes. (Diena) Un bieži vien ar atvieglojuma nopūtu jūsmīnājusies par psihologu visžēlīgo atļauju piekopt mazos, labos melus miera labad. (D. Rukšāne)*

c) prievārds *pēc*: *braukt pēc malkas, tiekties pēc laimes* u. tml. Piem.: *Cilvēks aizgāja pēc saules. (E. Vēveris) Kad es biju saslimis pēc tāles. (O. Vācietis) Es ilgojos pēc jūras un banāniem, pēc mazas istabas svešā pilsētā. (G. Repše) Kad prezidents sniedzās pēc savas tējas, pie savām glāzēm ķērās visi klātesošie. (Diena)*

d) prievārds *priekš*: *viņam priekš manis labas ziņas* u. tml. Piem.: *Un nav vairs kur sūdzēties man, priekš lūpām par lielu tā bēda. (O. Vācietis) Bet varbūt viņa jau jauš, ka arī priekš viņas un tieši priekš viņas tīklu, tīkliņu auž. (M. Čaklais) Tas būtu solis uz priekšu [..] priekš manis tā ir ļoti laba iespēja. (Diena) Nu, tas priekš jums ir pārāk sarežģīti. (G. Repše)*

e) prievārds *uz*: *iet uz medībām, uz pīlēm* u. tml. Piem.: *[..] divos vienam galam jāceļas uz kulšanu, otram uz linu kulstīšanu. (A. Upīts)*

Norādījums uz garīgas darbības mērķi vai objektu, to, uz vai pret ko vērsta kādas domas, jūtas, noteikta attieksme:

a) prievārds *uz*: *paļauties uz kādu, dusmoties uz kādu* u. tml. Piem.: *[..] esmu uz tevi lepns. (Ž. Grīva) [..] kā tu pēkšņi nāci uz tādām domām. (G. Priede) Es uz tevi paļaujos. (I. Ziedonis) [..] kaimiņš ir kā traks uz bitēm un savā mazajā zemes plekītī plecu pie pleca salicis četrpadsmit bišu stropu. (Diena)*

b) prievārds *pret*: *laipns pret visiem, mīlestība vai naidis pret kādu, darboties pret likumu* u. tml. Piem.: *Un pret mani izturas tieši tāpat kā pret virtuozajiem pianistiem, jūtīgajiem komponistiem, spožajām aktrisēm un dīvainajiem gleznotājiem – kā pret izcilību. (G. Repše) Vai viņa, Ieva, kaut reizi līdz savām kāzām uzdrošinājās pacelt balsi pret māti, apstrīdēt viņas domas un lēmumus. (LA) Ko darīt ar drauga meliem citam? Ko*

ar nodevību **pret** citu, ne – mani? Kas ir liekulība, ja tā nevēršas **pret** mani? (G. Repše) [..] mājas ļaudis aplīgoja govju laidaru, Jāņa kopto zirga stalli – **pret** ļauniem gariem, burvjiem un skauģiem. (M. Čaklais)

c) prievārds **pie**: vērsties pie kāda, ķerties pie darba, pie lietas u. tml. Piem.: Dzīvot sev. Tomēr uzkrātais izjūtu kapitāls pēc laika liek atgriezties **pie** kopīgi radītajām vērtībām, bet sentiments – **pie** kopīgi pārdzīvotā. [..] esmu nonācis **pie** bezgalības izpratnes. (G. Repše)

Paskaidrojuma attieksme, norādījums uz intelektuālas, psihiskas norises objektu – prievārds **par**: interesēties, domāt, runāt, brīnīties, kaunēties par kaut ko u. tml. Piem.: Bella spiedz, Rute priecājas **par** Bellu, es priecājos **par** abām un vēroju mammās un nedaudzos tēvus. (Diena) [..] skolotājs Makilopa kungs, ko visi dēvē **par** Ciklopu, atklāj zēna interesi **par** tehniskām zinībām. (Pauls Bankovskis)

Kvalificēšanas attieksmes, norādījums uz veicamo funkciju, ieņemamo stāvokli vai amatu – prievārds **par**: kļūt par ārstu, atzīt par vainīgu u. tml. Piem.: Un pa to ziemu, pa šo zilo sniegu un kārtaino kupenu laiku Jānis tapa **par** skroderi. (M. Čaklais) Agrākais nelabvēlis var kļūt **par** draugu. (Diena)

Saistība ar kādu pavadapstākli, norises izpausmes veidu vai darītāja psihisko, intelektuālo stāvokli – prievārds **ar**: būt ar mieru u. tml. Piem.: [..] **ar** labu gribu darbus varēs veikt. (A. Grigulis) Reizēm Monta **ar** prieku brauc pie omes. (I. Ābele) [..] pieskaroties papīram, stingst rokas, bet domas nolien pagaldē un lūr **ar** izbiedēta suņa skatienu. (D. Rukšāne)

Saistība ar to, uz ko kas (parādība, darbība vai īpašība) attiecas, norādījums uz to, ar kādiem nosacījumiem vai apstākļiem kas saistīts:

a) prievārds **ar**: aizrauties ar ceļošanu, slimot ar gripu u. tml. Piem.: Bips cīnās viens **ar** telpu [..] ir kā dons Kihots, kurš cīnās **ar** vējdzirnavām. (LM) Viņa negrib samierināties **ar** Aksela slimību. (I. Ābele) Artūra mājās uzzinām, ka viņš jau otro gadu aizraujas **ar** ģitāras spēli. (Diena)

b) prievārds **pie**: būt pie pilna prāta, pie samaņas, iet pie sirds u. tml. Piem.: Ēd viņi un dzer kā **pie** bada. (G. Priede) [..] **pie** visa tā vainīgs Ventas aukstais prāts. (I. Indrāne) Par draugiem man ir sava īpaša kartotēka, kā tad savādāk. Nē, cienītais, es nevienam to nerādu. Ne **pie** kādiem apstākļiem. (G. Repše)

Salīdzinājuma, pielīdzinājuma vai aizstāšanas, maiņas attieksmes, norādījums uz novērtējumu, pretvērtību vai cenu:

a) prievārds **par**: lielāks par kādu, par grūtu, pārdot par divkāršu cenu u. tml. Piem.: Cits raupjā delnā sīkus graudus svārsta un tos **par** kausu skāba vīna atdod. (Ā. Elksne) Ja jūs mūsu veikalā iegādāsit vienu preci **par** trīskāršu cenu, otru saņemsit **par** brīvu. (Diena) Guļamistabas sienām ilgi meklēts īstais tonis, kāds zilais tonis licies **par** gaišu, cits **par** tumšu, beidzot atrasts īstais. (Diena)

b) prievārds **pret**: mainīt latus pret eiro u. tml. Piem.: [..] **pret** to, kā sāp sirds, jūsu sītiņi ir nieks! (M. Birze) [..] silto sirdi samainīt **Pret** vienaldzības saltiem niekiem. (E. Vēveris) Nelaimīgais mīlētājs stāvēja kā ar ūdeni apliets: „Vai tiešām es viņš nodosu un iemainīšu **pret** meiteni?” (Diena) Un es nezinu, vai tā dzīve, ko dzīvoju, nav pelēka krāsa **pret** to dzīvi, kurā viņas sapņos es veru un aizveru vārtus. (I. Ābele)

Norādījums uz piemērotības vai atbilstības attieksmi, kas var arī izpausties kā darbības veids, iemesls vai nolūks:

a) prievārds **pēc**: pēc likuma, pēc pavēles, sadalījums pēc lieluma, pēc sava prāta, temperatūra pēc Celsija u. tml. Piem.: Briedītis paņem cigareti, un **pēc** visiem likumiem tā rokās patiešām dreb. (L. Muktupāvela) Pietiek ar vienu pirksta mājienu, ar dažiem spēcīgiem vārdiem, un pasaule sāk griezties **pēc** viņa prāta. (Pauls Bankovskis) Viņš

smaržoja **pēc** lupatu ražas, ko pirmās pasaules valstīs pierasts ievākt sezonas beigās un sūtīt otrreizējā lietošanā uz otrās un trešās pasaules valstīm. (I. Ābele)

b) prievārds **pa**: *nolikt pa rokai, sāka līt pa īstam* u. tml. Piem.: [...] *ir apvilkti karodziņi, tagad jāseko, vai vilks lēks tiem pāri, līdīs pa apakšu vai nonāks pa šāvienam.* (Diena) *Uz atmiņu nevarēsiet paļauties, turiet pa ķērienam rokasgrāmatas ar nepieciešamo informāciju.* (Diena)

Attieksme pret to, no kā ko gaida vai saņem, iegūst, – prievārds **no**: *palīdzība no vecākiem, gaidīt atbalstu no tēva* u. tml. Piem.: *Par spīti nogurumam, manos plāniņos tomēr ietilpa saņemt no Jurgena atalgojumu par fantastisko jūsmošanu.* (D. Rukšāne)

Norādījums uz veselumu, no kura nodalīta kāda daļa, uz izcelsmi vai piederību pie kāda (sociāla, profesionāla u. c.) kopuma – prievārds **no**: *cēlies no zemniekiem, kāds no jauniešiem, viens no policistiem* u. tml. Piem.: *Tas, kurš teicis, ka darbs kaulus nelauž, Bijis no kungu slakas.* (Ā. Elksne) *Cilvēks ir tāds diezgan dīvains dzīvnieks. Diez vai viņš būs cēlies no mērkaķa.* (LA) *Kā tiesa secināja, neviens no zaglēniem nav gājis laupīt nabadzības dēļ.* (Diena) *Ūdens un uguns ir ņēmuši daudzus no dzīvo vidus.* (I. Ābele)

Norādījums uz sadalījumu vai dalāmību – prievārds **pa**: *pa pilienam, iet pa vienam* u. tml. Piem.: *Sāp krellītes, kas pazūd pa vienai.* (I. Ziedonis) *Latvijas prese [...] izskatās pēc centīga aktiera, kas nolikts gan skatuves priekšplānā, taču sakāmo tekstu saņem lapu pa lapai, ko tad arī nolasa, kā nu prot.* (Diena)

Izsecinātas savstarpējas attiecības, norādījums uz to kopumu, kā vidū kas kaut kā izceļas, – prievārds **starp**: *starp kaimiņiem nav saskaņas, čaklākais starp draugiem, starp taviem darbiem šis ir labākais, starp visiem kandidātiem viņš ir vispiemērotākais* (LVV 2006: 1040) u. tml. Piem.: *Šis kolektīvs starp mūsu bērnu koriem ir profesionāli visspēcīgākais.* (LM) [...] *konflikts starp ilūzijām un realitāti, starp ieprogrammēto un sasniegto.* (LM)

Vārdu savienojums *starp citu* parasti rāda, ka faktu, norišu, darbību vidū piemin, pavēsta kādu papildinformāciju vai arī paveic vēl kaut ko citu. Piem.: *Skolotājs it kā starp citu pajautā.* (I. Indrāne) – *Starp citu – Edgars sacīja tiešām kā starp citu [...] rīt no rīta es braucu uz ciemu.* (D. Zigmonte)

Attieksme pret to, kam pārnestā nozīmē paceļas pāri, ko pārspēj, pakļauj vai kontrolē; norādījums uz to, ka pārsniegti kādi uzdevumi, kāds mērs vai līmenis:

a) prievārds **pār**: *pārākums, uzvara pār kādu* u. tml. Piem.: [...] *man vajag tikai pašu kāpumu. Pār savu nespēku, pār savu nevaļu, pār manu kūkumu.* (O. Vācietis) [...] *viņš nekad nezaudēja kontroli pār sevi.* (LM) *Viņš ieģērbjas kaut kur sagrābstītos stipruma stereotipos un ir pilnīgi pārliecināts, ka supermeņa apmetnis vien nodrošina spēju lidot un valdīt pār pasauli.* (D. Rukšāne)

b) prievārds **virš**: *temperatūra virs normas* u. tml. Piem.: [...] *izraujas virš vidējā līmeņa.* (I. Ziedonis) *Diennakts vidējā gaisa temperatūra Latvijā otrdien paaugstinājies aptuveni desmit grādu virs normas.* (Apollo)

Pakļautības attieksme vai norādījums uz to, kādā situācijā vai apstākļos kas atrodas, norisinās, – prievārds **zem**: *būt zem spiediena, zem sprieguma* u. tml. Piem.: [sieva] *viņu ātri vien dabūja zem savas tupeles.* (V. Lācis) *Ārsts [...], vairākkārt dziļdomīgi nokremšļojies, vēlējās ar Arčibaldu pārmit dažus vārdus zem četrām acīm.* (Pauls Bankovskis) *Laipnās un izpalīdzīgās vācu sieviešu organizācijas, kas saprata, ka latvieši atstāj dzimteni tāpēc, ka negrib dzīvot zem komunisma.* (G. Repše) Par literārajā valodā nevēlamiem ir atzīstami citvalodu ietekmē radušies vārdu savienojumi: *zem narkozes, atrasties zem kontroles, zem kāda jūga* u. c.

Attieksme pret to, no kā kas baidās, vairās, atbrīvojas, tiek atbrīvots vai pasargāts, – prievārds **no**: *izārstēties no slimības, pasargāt no zagļiem, atturēt no nepareizas rīcības* u. tml. Piem.: *Plāvā, nobijusies no salnas, Aizvien klusāk kamene dzied.* (Ā. Elksne) *Izmeklēšana aizved pie slavena aktiera, kurš pie Olivijas ārstējies no narkotiku atkarības.* (LA) *[..] ala ir savdabīgs Noasa šķirsts, kurā būs iespējams glābties no draudošās apokalipses.* (Diena) *Viņa sāk raudāt, lai gan asaras tādos brīžos no Ievas vairās kā no uguns.* (I. Ābele)

Norādījums uz garīgas darbības realizēšanās, psihisku procesu izpausmes robežu, sasniegto pakāpi; attieksme pret kāda daudzuma, lieluma maksimālo vai minimālo robežu – prievārds **līdz**: *līdz apnikumam, sarukt līdz minimumam, skaitīt līdz pieci* u. tml. Piem.: *Man līdz šermuļiem ir bail no [ražošanas] sērijas.* (O. Vācietis) *Aijas un Ata dziesma ar Dailes teātra puisiem līdz skudriņām spēcīga!* (TV3) *Pagaidām ēdienkarte nav līdz galam sastādīta.* (LA) *Taču vēsture liecina, ka brīžos, kad trūkst kopējas vīzijas un populāru līderu, tiek celtas pilis, lai līdz pēdējam aizsargātu to, kas vairs nav gluži dzīvs.* (Diena)

Vispārīga vai izsecināta secīguma attieksme – prievārds **aiz**: *pēc olimpiādes rezultātiem viņš ir tālu aiz manis* u. tml. Piem.: *Konkursā [..] trīs pagastu konkurencē uzvaru sīvā cīņā izcīnīja Mālpils pagasts, aiz sevis atstājot Pūres pagastu no Tukuma rajona un Vidrižu pagastu no Limbažu rajona.* (LA)

Aptuvenības attieksme, kas var izpausties daudzuma, lieluma vai vecuma ziņā:

a) prievārds **ap**: *ap tūkstoš skatītāju* u. tml. Piem.: *Nobraucām vienā laidā ap trīsdesmit kilometru.* (E. Birznieks-Upītis) *Ap trīsdesmit gadiem tu noteikti kļūsi resna.* (I. Ābele) *Nākamnedēļ Maxima [..] plāno visos tūkla veikalos piedāvāt audekla maisiņus, kuri maksāšot ap latu.* (Diena)

b) prievārds **pie**: *tas maksās tuvu pie simts latu* u. tml. Piem.: *[..] Eglītim būs pie trīsdesmit.* (G. Priede) *[..] āra gaiss sasīlis līdz 22 grādiem, bet Neretas centrā katlumājas skurstenis kūp kā kūpējis un istabās ir jau pie trīsdesmit grādiem...* (LR2)

Norādījums uz kādu daudzumu, arī lielu daudzumu, kā arī aptuvenu skaitlisku lielumu – prievārds **uz**: *uz vienu iedzīvotāju, ielāps uz ielāpa* u. tml. Piem.: *Kaut būtu viens ierocis Uz desmit vīriem, Uz simts.* (E. Vēveris) *Pagalmā ietve ir traģiskā stāvoklī – bedre uz bedres, viena lielāka par otru.* (JV)

Kaut kā neesamības attieksme, norādījums uz to, kā nav vai kas nenotiek, – prievārds **bez**: *bez naudas, bez gala, bez mēra* u. tml. Piem.: *Tērgā un rosās bez mitas.* (M. Bendrupe) *Un lietus bez rimas.* (G. Repše) *Nav ko cerēt arī uz vectēva atgriešanos – viņš pirms četriem gadiem pazuda bez vēsts.* (Diena) *Pēdas aizskalo soļus, lūpas kustas bez skaņas.* (I. Ābele)

Norādījums uz ko tādu, bez kā klātesamības vai līdzdalības nevar notikt kāda darbība; attieksme pret to, kurš nav vai ir vienīgais, kuru izņemot norisē iesaistās resp. neiesaistās vēl kas cits, – prievārds **bez**: *bez naudas to nevar izdarīt, bez viņa neviena cita te nebija* u. tml. Piem.: *[..] mācītājs bez trīs rubļi atteicās izdarīt nepieciešamās ceremonijas.* (A. Upītis) *[..] Bez viņas viens es augstu nepaceltos.* (I. Lasmanis) *Bet tagad bez nepacietīgās zīlītes ir vēl salasījušās arī citas.* (E. Birznieks-Upītis) *Rīcības komitejā bez abiem līderiem vēl ir 12 cilvēku.* (Diena) *Mašīnā bez viņiem ir vēl divi čigāni.* (I. Ābele)

9. SAIKLIS (KONJUNKCIJA)

9.1. Saikļa vispārīgs raksturojums

1377. §.

Saiklis ir palīgvārds, kas norāda uz dažādām gramatiskām un jēdzieniskām atbilstībām starp vārdiem, vārdkopām, salikta teikuma daļām, kā arī starp teikumu un kontekstu. Saikļu galvenā funkcija ir saistīt dažādas sintaktiskas vienības:

- vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Uzvelciet baltu kreklu un notīriet kurpes savai mātei.* (I. Ziedonis) [...] *mākoņu vidus kā apaļš kalns ātri sāka doties uz priekšu, katru mirkli mezdams zibeņus, kuri vai nu salūza gaisā, vai skrēja taisni zemē.* (E. Virza) *Zvejniekdēls izberza acis – laimīgs, bet arī nokaunējies.* (S. Kaldupe)

- salikta teikuma daļas, piem.: *Bija smacīgi karsta diena, pie debesīm neviena mākonīša, un no saules tveices trīcēja debesis.* (A. Grīns) *Dažos audeklos, ja ciešāk ieskatījās, varēja saviest it kā ainavu kontūras, sejas, krūzes, augļus.* (Anšl. Eglītis) *Viņa neatbildēja ne vārda, taču pēc priecīgās izteiksmes, kas kā saules stars pārskrēja tās sejai, es nojautu, ka ar savu atbildi esmu atrisinājis kādu sāpīgu jautājumu.* (Ē. Vilks)

- teikumu ar kontekstu, piem.: *Saules pārpludinātājā ielā nemanīja nekādas kustības. Arī visas apkārtējās mājas likās kā izmirušas.* (Anšl. Eglītis) *Kristīne skrien un skrien. Tīšām. Lai sevi nogurdinātu, lai nebūtu jādodomā, jāraud. Lai varētu nokrist kaut kur un aizmigt.* (I. Indrāne)

Saikļi, tāpat kā citi palīgvārdi, ir nelokāmi vārdi. Tie teikumā nav teikuma locekļi un neietilpst teikuma locekļu sastāvā, jo formāli nav saistīti ne ar vienu deklinējamu vārdu.

Saikļu vieta teikumā ir noteikta – parasti tie atrodas pievienojamās sintaktiskās vienības, t. i., teikuma locekļa, teikuma daļas vai teikuma priekšā, piem.: *Diena ir auksta, bet saulaina, un es priecājos, ka ejam kājām.* (L. Stumbre) *Uzvelciet baltu kreklu, kamēr jūs esat jauni.* (I. Ziedonis) *Nekur neviena. Ne skaņas, ne kustības. Ne riepu pēdu, ne zoļu rievu.* (R. Ezerā)

Starp vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, ko saista saikļi, var atrasties vēl citi vārdi, kas sintaktiski saistīti ar pievienojamo vārdu, piem.: *Nelielās istabas vidū stāvēja gluži vecs un ķirmju sagrauzts, bet kādreiz grezniem griezumiem un zeltītiem apkalumiem rotāts maģonkoka rakstāmgalds.* (Anšl. Eglītis)

9.2. Saikļu iedalījums pēc sastāva

1378. §.

Saikļus, tāpat kā citus palīgvārdus, nemēdz analizēt morfēmiskā aspektā – ne nošķir sakni un afiksus –, tomēr pēc sastāva tie nav vienvēidīgi. Saikli var veidot gan viens vārds, gan vairāki vārdi – analītiskas leksēmas –, un to struktūra ir dažāda gan pēc komponentu skaita, gan pēc to novietojuma teikumā.

Pēc sastāva saikļi tiek klasificēti, par pamatu ņemot komponentu skaitu leksēmā, taču latviešu valodniecībā nav vienotu uzskatu par šo strukturālo grupu apzīmēšanu.

Dažādās gramatikās saikļu struktūra ir raksturota atšķirīgi. Šajā gramatikā saikļi pēc sastāva tiek iedalīti vienvārda saikļos un vairākvārdu saikļos.

MLLVG saikļi ir iedalīti divās grupās: **vienkāršajos** saikļos (*un, bet, jo, ka, taču, tomēr* u. c.) un **saliktajos** saikļos (*lai gan, kaut arī, tā ka, kā arī* u. c.). Kā īpaša salikto saikļu apakšgrupa ir izdalīti **divkāršie** saikļi, t. i., salikti saikļi, kuru daļas teikumā ir šķirtas (*ne vien – bet arī, nevis – bet, kā – tā* u. c.) (MLLVG 1959: 749, 750). Šīs gramatikas teorija ir bijusi par pamatu 20. gadsimta 60.–80. gados tapušajām skolu gramatikām un citām praktiskām gramatikām, kurās saikļu aprakstos arī dots šāds iedalījums.

Kopš 20. gadsimta 90. gadiem skolu gramatikās saikļu sastāva apzīmēšanai ir ieviesti jauni termini – vienkāršie saikļi ir nosaukti par **vienvārda saikļiem**, bet saliktie saikļi par **vairākvārdu saikļiem** (Paegle 2003: 214, 215). Šie termini atzīstami par precīzākiem, jo labāk izsaka jēdziena būtību – saikļu struktūru raksturo vārdu skaits saikļa leksēmā. Vairākvārdu saikļu paveids, kas MLLVG tika dēvēts par divkāršiem saikļiem, ir nosaukts par **pāra saikļiem**. Termins „pāra saiklis” labāk parāda saikļa būtību – saikli veido divas daļas, kas teikumā neatrodas līdzās, bet jēdzieniski ir saistītas un nav atdalāmas viena no otras. Patlaban šie termini latviešu valodniecībā ir nostiprinājušies un tiek lietoti dažādās gramatikās (Kalme 2001: 42; Paegle 2003: 214).

Dažāds ir valodnieku viedoklis par *te – te, ne – ne, drīz – drīz* tipa saikļu struktūru un piederību pie kādas no minētajām grupām. Šie vārdi veido saikli tikai tad, ja attiecīgais vārds sintaktisko vienību saistīšanai tiek lietots vismaz divas reizes, un tas zināmā mērā sarežģī šo saikļu struktūras noteikšanu. Dažādās skolu gramatikās, praktiskās gramatikās un rokasgrāmatās šie saikļi nosaukti dažādi: *vienkārši saikļi, vienvārda saikļi, atkārtoti saikļi, vienvārda atkārtoti saikļi, vienvārda pāra saikļi*. MLLVG tie nav iekļauti ne vienkāršo, ne salikto saikļu grupā, bet ir definēti kā atšķirīgu saikļu grupa (MLLVG 1959: 749, 750).

Aina Blinkena diahroniskā pētījumā par saikļu lietojumu latviešu rakstu valodā saikļu struktūras klasifikācijā ir izmantojusi citus principus un izveidojusi citu klasifikācijas modeli. Pirmkārt, saikļi ir klasificēti pēc formas, nošķirot divas grupas: vienvārda (vienkāršie) saikļi (*un, bet, ja, kamēr* u. c.) un sastata saikļi (*kā arī, it kā, lai gan* u. c.). Otrkārt, saikļi ir klasificēti pēc izmantojuma veida, izdalot šādas grupas: neatkarīgie jeb patstāvīgie saikļi (*un, ka, lai, jo* u. c.), iteratīvie jeb atkārtotie saikļi (*gan – gan, ne – ne* u. c.), korelatīvie jeb pāru saikļi (*nevis – bet, lai gan – tomēr* u. c.) (Blinkena 2007: 308).

1379. §.

Vienvārda saikļi sastāv no viena komponenta, no vienas leksēmas: *arī, bet, ja, jeb, jo, ka, kamēr, kaut, tomēr, taču, un* u. c., piem.: **Ja** tev nav žēl laika, tu redzēsi, kā roze plaukst. (I. Ziedonis) **Vectēvs** bija gluži nobažījies, **jo** ātra sniega kušana nevēstīja neko labu. (E. Virza) **Miegs** lidinās pa istabu, **bet** nenolaižas uz plakstiem. (R. Ezera)

Vienvārda saikļu paveids ir vienvārda atkārtoti saikļi. Tie ir vārdi *drīz, gan, ir, ne, nedz, te, tik*, kas saikļa funkcijas veic tikai tad, ja sintaktisko vienību saistīšanai tiek lietoti vismaz divas reizes: *drīz – drīz, gan – gan, ir – ir, ne – ne, nedz – nedz, te – te, tik – tik*, piem.: *Godīgā, rāmā Valdupe, gana izložņājusies pa Lazdu kalniem, [...] nemet vairs ne līkumu, ne straujāku vilni.* (I. Indrāne) *Daudziem viņa bija izpalīdzējusi, gan mājas, gan gruntsgabalus iepērkot, gan tāpat šādus tādus derīgus padomus dodot.* (Anšl. Eglītis) *Mūsu laime kā cīrulis zilgmē – te smejas, te raud.* (L. Briedis)

1380. §.

Vairākvārdu saikļi ir analītiskas leksēmas, kas sastāv no diviem vai vairākiem komponentiem: *vai arī, kaut arī, kaut gan, lai gan, tā ka, tā kā, tādēļ ka, tāpēc ka* u. c., piem.: *Varbūt pašai gribas mazliet izkustēties, paskatīties, kas jauns pasaulē, kaut arī tā ir tikai pieci kilometri mežiem ieskaus ceļš.* (L. Stumbre) *No viņa lūpām nenozuda smaidis, lai gan neviens nezināja, kam un kāpēc viņš smaida.* (R. Ezera)

Vairākvārdu saikļu paveids ir pāra saikļi. Tie sastāv no divām daļām, kas teikumā ir novietotas šķirti, bet jēdzieniski nav atdalāmas viena no otras un saikļi veido tikai šādā vārdu salikumā. Pāru saikļu atsevišķās daļas var veidot:

- viens vārds: *ne – bet, nevis – bet, kā – tā, tiklab – kā* u. c., piem.: *Bērzs, pateicoties kādam dabas brīnumam, nevis nīkuļoja, bet auga ar divkārtspēku.* (I. Indrāne) *Viņu [Kristapu] piemeklēja slimība, kura toreiz, izglītības laikmeta sākumā, [...] ielauzās tiklab pārtikušo ļaužu, kā nabadzīgo ģimenēs.* (S. Viese)

- vairāki vārdi: *ne tikai – bet arī, ne tikvien – bet arī, vai nu – vai* u. c., piem.: *Bet atvasara ir ne tikai krītošu lapu, bet arī krītošu zvaigžņu laiks.* (R. Ezera) *Prasīt padomu darba meklēšanā vai pat lūgt palīdzes darbu pie paša Omartija būtu ne vien mulķīgi, bet pavisam smieklīgi.* (Anšl. Eglītis)

9.3. Saikļu iedalījums pēc funkcijas teikumā

1381. §.

Saikļu uzdevums ir saistīt dažādas sintaktiskas vienības: teikuma locekļus, teikuma daļas, teikumus. Tātad saikļi iesaistās savstarpējo sakaru veidošanā starp dažādām sintaktiskām vienībām, un atkarībā no tā, vai starp saistāmajām vienībām ir sakārtojuma vai pakārtojuma sintaktiskais sakars, saikļiem ir divējāda funkcija jeb divējāds uzdevums teikumā, un tie ir iedalāmi **sakārtojuma** un **pakārtojuma** saikļos.

9.3.1. Sakārtojuma saikļi

1382. §.

Sakārtojuma saikļi ir lielākā saikļu grupa. To funkcijas ir saistīt sakārtojumā esošas sintaktiskas vienības (sk. 1744., 1808. §). Mūsdienu latviešu valodā biežāk lietotie sakārtojuma saikļi ir šādi:

- vienvārda saikļi: *arī, bet, jeb, ne, nevis, taču, tāpat, tikai, toties, turpretī, turpretim, un, vai;*

- vienvārda atkārtoti saikļi: *drīz – drīz, gan – gan, ir – ir, ne – ne, nedz – nedz, tik – tik;*

- vairākvārdu saikļi: *kā arī, jeb vai;*

- vairākvārdu pāra saikļi: *kā – tā, ne – bet, nevis – bet, ne tikai – bet arī, ne vien – bet arī, ne tikvien – bet arī, tiklab – kā, tiklab – kā arī, vai nu – vai.*

1383. §.

Sakārtojuma saikļi saista:

- vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Tomēr viņa [egle] ir pārlaidusi gan Ziemassvētkus, gan Jauno gadu un zem februāra debesīm atgādina lielu, zaļu un rēgaini klusu zvanu.* (R. Ezera) *Kā pleci, tā rokas vieni vienīgi muskuļu kalni.* (A. Jakubāns) *Es deju te ar vienu, te ar otru.* (L. Muktupāvela)

- neatkarīgas teikuma daļas, piem.: *Kristīne acumirkļi pieplok sienu blāķim, arī Paulis izstiepjas viņai blakus.* (I. Indrāne) *Marts jau nāca uz beigām, bet saule tikai slīdēja pa bālajiem klajumiem gluži nespēcīga.* (E. Virza) *Reizēm vilnīši pārveļas pāri manai sejai un mati cenšas aizplūst tiem līdz.* (A. Aizpuriete)

- vienlīdzīgus palīgteikumus, piem.: *[tēvs] pēc pusnakts gāja pārbaudīt, vai lopi kūtīs uzvedas mierīgi un vai sētā nezogas kāds svešinieks.* (S. Viese) *Karstums turējās tik smags, ka putni krita no gaisa un govīs norāva pienu.* (Z. Skujiņš)

• teikumu ar iepriekšējo kontekstu (sk. 1941., 1946. §), piem.: *Sapnī es labības šķūni Redzu kā sentēvu pili. **Bet** visskaistākie sapnī man rādās Kāpostu lauki zili.* (I. Ziedonis) *Upē airēšana kļūst smagāka – straume, kaut arī rāma, griež laivu šķērsām. [...]* ***Toties** atpakaļ būs viegls brauciens – tikpat kā no kalna ar slēpēm.* (I. Indrāne) ***Bet** katru reizi gājiens ir citādāks. **Vai nu** sniegs snieg, un es iztēlojos sevi kā pazudušu baltajā, necaurredzamajā pasaulē, **vai** visapkārt pelēki nomācies, debesu vāks spiež pie zemes.* (L. Stumbre)

9.3.2. Pakārtojuma saikļi un citi pakārtojuma vārdi

9.3.2.1. Pakārtojuma saikļi

1384. §.

Pakārtojuma saikļi saista teikuma daļas, starp kurām ir pakārtojuma sakars (sk. 1831. §). Mūsdienu latviešu valodā biežāk lietotie pakārtojuma saikļi ir:

- vienvārda saikļi: *iekam, iekams, iekām, iekāms, jo, ja, ka, kamēr, kaut, kolīdz, kopš, lai, līdz, līdzko, pirms, tikko, tiklīdz, vai;*
- vienvārda atkārtots saiklis: *jo – jo;*
- vairākvārdu saikļi: *kaut arī, kaut gan, lai arī, lai gan, tādēļ ka, tāpēc ka, tā ka, tā kā, tālab ka, tiklīdz kā.*

1385. §.

Pakārtojuma saikļi saista:

• atkarīgas teikuma daļas ar neatkarīgo teikuma daļu, resp., palīgteikumus ar virsteikumu, piem.: ***Ja** būtu jūnija vakars, es sacītu, **ka** uzdvesmoja pēc naktsvijoles. Un, **ja** tuvumā būtu drava, es teiktu, **ka** nosmaržoja pēc vaska.* (R. Ezera) *Tagad var izlēkāties roka ritmā, **kaut arī** šai krogā pat rokmūzika skan gaudeni.* (A. Aizpuriete)

• atkarīgu teikuma daļu ar citu atkarīgu teikuma daļu, resp., divus palīgteikumus, piem.: ***Kaut gan** latviešu sarīkojumus tiešām neapmeklēja bieži, Aleksandra domāja, **ka** ir pietiekami ievērojama, **lai** viņas vārdu pazītu katrs šejienes latvietis.* (Anšl. Eglītis) *Dažiem jau likās, **ka** vecais kungs palicis bērna prātā, **jo** vārdi, kurus tagad brīžiem nikni runāja viņa pastīvā mēle, vairs nebija tā kalpiem saprotami.* (A. Grīns)

• atkarīgu teikuma daļu ar tekstu (sk. 1941., 1946. §), piem.: *Ūdeņi bija atmodušies un meklēja sev ceļu. **Jo** tas ir to liktenis, ka tie baidās palikt vieni un [...] grib saplūst kopā.* (E. Virza) *Jūs gribat, lai jums kalpo. **Lai** kalpo jūsu domāšanai, jūsu jušanai. **Lai** es apliecinu jūsu pareizību un tai kalpoju. **Lai** es apliecinu, ka es tāpat domāju kā jūs.* (I. Ziedonis)

9.3.2.2. Pakārtojuma vārdi

1386. §.

Pakārtojuma sintaktiskos sakarus var izteikt ne tikai saikļi, bet arī citu vārdšķiru vārdi – apstākļa vārdi *cik, kā, kad, kāpēc, kādēļ, kur* un attieksmes vietniekvārdi *kas, kurš, kāds* un to locījumu formas. Pakārtojuma vārdi no saikļiem atšķiras ar to, ka tie ne tikai norāda uz teikuma daļu sintaktiskajām attieksmēm, bet reizē ir arī teikuma locekļi (sk. 1831. §).

Ar attieksmes vietniekvārdiem *kas, kurš, kāds* vai to locījumu formām ievada teikuma priekšmeta, izteicēja, apzīmētāja un papildinātāja palīgteikumus, piem.: *Gro-*

zot stūres ratu, Ernests skatījās uz kuģa priekšgalu, **kas** ritmiski cēlās un grima pretim skrejošajos viļņos. (E. Līvs) *Bet poēmas tēli nekļuva tuvi sabiedrībai, kura bija attālinājusies no tautasdziesmas savdabīgā krāšņuma un harmonijas.* (S. Viese) *Svešais vīrietis [...] sveicienam pacēla tik varenu roku, kādu Viktors bija redzējis tikai sengrieķu skulptūrās.* (A. Jakubāns)

Apstākļa vārdi *cik, kā, kad, kāpēc, kādēļ, kur* var ievadīt dažādu nozīmju palīgteikumus, piem.: *Baltie milti put vien, cik māte sparīgi mīca mīklu.* (L. Muktupāvela) *Tad es redzu, kā Elza ar divriteni no rīta aizbrauc uz skolu un pēcpusdienā atgriežas.* (L. Stumbre) *Skaidrajos vakaros, kad debesīs lēnām izgaisa sārtās un zaļās krāsas, tieši pretī Elzas logam uzdzirkstīja Vakarzvaigzne.* (S. Viese) *Trīs vīri te atnāca no tās puses, kur kalnā aug trīsžuburu ozols, piekalnē tek avots, bet lejā gul apsūņojis akmens.* (A. Upīts)

Pakārtojuma vārdu funkcijas var būt attieksmes vietniekvārda vai lietvārda locījuma formas savienojumam ar kādu prievārdu, piem.: *Ernests klusēdams raudzījās pāri upei, no kurienes tikko jaušami smaržoja uzartas zemes svaigums.* (E. Līvs)

9.4. Saikļu homonīmija ar nelokāmo vārdšķiru vārdiem

1387. §.

Daļa saikļu var veidot gramatiskos homonīmus ar apstākļa vārdiem, prievārdiem un partikulām. Gramatisko homonīmu piederību pie noteiktas vārdšķiras nosaka to lietojums teikumā – gan semantika, gan sintaktiskās funkcijas.

1388. §.

Saikļu un partikulu homonīmija izpaužas vārdos *arī, gan, ir, it kā, jo, kaut, lai, ne, nekā, taču, tā kā, tik, tomēr, vai*. Kā partikulas šie vārdi niansē vārda, vārdkopas nozīmi vai visa teikuma saturu vai arī izsaka modālas attieksmes (1433.–1443. §). Vārdi *gan, ir, tik* saikli veido atkārtojoties (1378. §).

1. Par vārda *arī* vārdšķiru latviešu valodniecībā ir dažādi viedokļi. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” I daļā tas uzskatīts par partikulas un saikļa homonīmu. Sakārtojuma saikļa funkcijā vienojuma attieksmēs tas saista vienlīdzīgus teikuma locekļus un salikta sakārtota teikuma daļas (MLLVG 1959: 755, 785, 786), bet dažos citos avotos tas nosaukts par partikulu arī tad, ja tam piemīt vienlīdzīgu teikuma locekļu vai teikuma daļu saistītājfunkcija (MLLVG 1962: 629; LLVV I: 310).

Diahroniskā pētījuma „Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība” saikļu apskatā vārds *arī* nav iekļauts (Blinkena 2007: 308, 309), taču minētā darba partikulu apskatā norādīts, ka šim vārdam var būt gan partikulas, gan saikļa funkcijas, bet valodas materiālā dažkārt ir problemātiski noteikt, kura no funkcijām ir dominējošā (Porīte 2007: 316).

Vairākos pētījumos vārds *arī* ir definēts kā sakārtojuma saiklis (Beitiņa 2009: 175; Kalme 2001: 46; Paegle 2003: 216), šāds viedoklis ir arī daudzās skolu gramatikās. *Kaut gan* vārds *arī* atrodas uz divu vārdšķiru robežas, tomēr var saskatīt un nošķirt divas atšķirīgas funkcijas, kuras atkarībā no lietojuma ļauj šo vārdu uzskatīt gan par saikli, gan par partikulu. Kā saiklim tam piemīt teikuma locekļu vai teikuma daļu vienojuma funkcija, kā partikulu to lieto tikai nozīmes niansēšanai, resp., pastiprinājuma izteikšanai.

2. Uz robežas starp saikļiem un partikulām atrodas salīdzinājuma izteikšanai lietojamie vārdi *nekā, it kā*. Gan gramatikās, gan citos valodniecības avotos tie tiek interpretēti dažādi.

Šajā gramatikā ir pārstāvēts viedoklis, ka vārdi **nekā, it kā** ir saikļu un partikulu gramatiskie homonīmi, kuru vārdšķiru nosaka to funkcijas teikumā.

a) Tie uzskatāmi par **saikļiem**, ja saista salikta teikuma komponentus, piem.: *Sejas abām divām [māsām] par spīti vasaras vidum blāvoja tik baltas, it kā viņas būtu nule atstājušas slimnīcu vai cietumu.* (Anšl. Eglītis) *Tētis ar māsas vīru iet mežā pēc egles, un es noskatos, kā viņi abi mierīgā solī ieiet mežā, it kā tas nebūtu nekas īpašs.* (L. Stumbre) *Tautas skaitīšanas rezultāti atklāj, ka situācija Latvijā ir sliktāka, nekā bija domāts.* (TVNET)

b) Vārdi **nekā, it kā** ir **partikulas**, ja tie ietilpst salīdzinājuma konstrukcijās vienkāršā teikumā vai salikta teikuma daļā, piem.: *Sākumā pārslas sijājās retas un apjukušas, it kā nesajuzdamas zemes pievilšanas spēku, it kā neattapdamas virzienu, kur snigt.* (R. Ezera) *Augusts domāja par Elizabeti neatlaidīgi, taču viņa it kā iebrida Vēja-galu druvās, it kā pazuda bieži saaugušajos rudzos, kviešos, miežos un auzās.* (Z. Skujiņš) *Viņu [Augustu] mulsināja tas, ka Elizabetes rīcības pamatā vairāk jautās naidis nekā mīlestība.* (Z. Skujiņš)

1389. §.

Saikļu un apstākļa vārdu homonīmi ir vārdi **drīz, līdz, tā, tāpat, te, tikko**. Būdami apstākļa vārdi, tie nosauc dažādas pazīmes – veidu, laiku, vietu. Vārdi **drīz** un **te** saikli veido atkārtojoties. Apstākļa vārdi **tā** un **kā** ir homonīmi vairākvārdu pāru saikļa **tā – kā** daļām (sk. 1378., 1379. §).

1390. §.

Saikļu un prievārdu homonīmi ir vārdi **kopš, līdz, pirms**. Prievārda funkcijā tie ir saistīti ar deklinējamu vārdu locījumu formām un norāda uz sintaktiski semantiskām attieksmēm starp vārdiem.

1391. §.

Problemātisks vienmēr ir bijis salīdzinājuma attieksmju izteikšanai lietojamais vārds **kā**. Tā sinkrētisko dabu diahroniskā aspektā detalizēti pētījusi A. Blinkena (Blinkena 2007: 292–298). Salīdzinājuma konstrukciju saistīšanas funkcijā gan gramatikās, gan citos valodniecības avotos dažādos laika posmos tas ir dēvēts gan par salīdzinājuma saikli (MLLVG 1959: 771; MLLVG 1962: 377, 720; Ozols 1961: 385–386; Blinkena 2009: 209), gan par partikulu (LVG 8–11 1954: 312; Gailums, Vilāns 1959: 309; LV 9–11 1963: 217; Kalme 2001: 62). Nereti gramatikās ir norādīts uz šī vārda tuvību vienlaikus gan saikļiem, gan partikulām (Paegle 1994: 171, 172; Paegle 2003: 208; LV 10–12 1998: 248), bet vārdnīcās vārds **kā** ir atspoguļots gan kā partikula, gan kā saiklis atkarībā no lietojuma teikumā (LLVV IV: 67–71).

Šajā gramatikā vārda **kā** vārdšķiras diferencēšanai ir ievēroti šādi principi:

a) **kā** – partikula: saista salīdzinājuma konstrukcijas vienkāršā teikumā vai salikta teikuma daļā, norādot uz runātāja attieksmi pret īstenību, un šī attieksme izpaužas divu priekšmetu, parādību vai dzīvu būtņu salīdzinājumā, piem.: **Kā milzīgi svečturi ozoli stāv Kailos rudenos, pavasaros, Kā Latgales svečturi ozoli stāv Ar mēness ugunīm zaros.** (I. Ziedonis) *Viena un tā pati zemes sauja varēja būt sausa kā pulveris un sablīdusi kā glūda.* (Z. Skujiņš) *Auklās kā nenoslīpētu akmeņu krelles savērtas žūst nomizotu ābolu daiviņas.* (L. Muktupāvela)

b) **kā** – apstākļa vārds: ievada teikuma priekšmeta, papildinātāja, apzīmētāja, veida apstākļa palīgteikumus, piem.: *Cik jau nav redzēts, kā jauno šoseju būvēšana bez jēgas aizlaiž postā ceļmalas birzis.* (I. Indrāne) **Kā** *roze plaukst, es vēl neesmu redzējis, bet es jau esmu redzējis, kā kamolā savēlies ezis atritinās un aiziet savu taku.*

(I. Ziedonis) [...] *Jānis staigās man pakaļ un dos padomus, **kā** labāk iepirkties, kur iet un ko redzēt.* (L. Stumbre) *Saruna nevedās, **kā** bija cerēts, abi vīri sēdēja viens otram pretī un klusēja.* (I. Jansone)

c) *kā* – saiklis: saista salikta teikuma komponentus, starp kuriem ir salīdzinājuma attiecības, piem.: *Elizabete turējās, **kā** kapteiņa sievai pienākas.* (Z. Skujiņš)

1392. §.

Pārskats par nelokāmo vārdšķiru vārdu gramatisko homonīmiju

Vārdi	Apstākļa vārdi Nosauc dažādas pazīmes	Prievārdi Izsaka sintaktiski semantiskās attiecības starp vārdiem	Saikļi Saista vienlīdzīgus teikuma locekļus vai salikta teikuma daļas	Partikulas Piešķir vārdam vai teikumam nozīmes niansi. Izsaka apstiprinājumu, apgalvojumu
<i>arī</i>			<i>Mans tēvs bijis ļoti sabiedrīks, dziedājis koros, spēlējis vijoli, arī mana māte dziedājusi koros.</i> (M. Ķempe)	[...] <i>starp priežu sarkanajiem stumbriem paspīda arī kāda reta bērza baltums.</i> (A. Upīts)
<i>drīz</i>	<i>Miķelītēm jau pumpuri. Drīz noziedēs arī tās, pēdējās.</i> (R. Ezera)		<i>Krāsainie logu stikli lāsmoja drīz zili, drīz sarkani.</i> (A. Upīts)	
<i>gan</i>			<i>Pie sienām karājās gan no Rīgas atvestie mākslas darbi, gan arī pa mājām savāktas bildītes.</i> (Ē. Hānbergs)	<i>Sala tikai mēreni, pie rokām un ausīm drusku gan ķērās, bet par ko tad ceļa braucējiem cimdi kabatā.</i> (A. Upīts)
<i>i, ir</i>			[mežiņā] <i>redzēju ir bērzu baltos stumbrus, ir tumšzaļo egļu mierīgos stāvus.</i> (M. Birze) <i>Brīdi cieta klusu i pilskungs, i viņa vecais kalps.</i> (A. Grīns)	<i>Tu pastāvēsi i bez manis.</i> (M. Zālīte)
<i>it kā</i>			<i>Zemākās vietās bij redzami dzeltenī plankumi, it kā lācis tur gulētu.</i> (E. Virza)	<i>Un saule spīdēja gaiši, it kā priecādamās par šo skaisto dienu.</i> (Ē. Vilks)
<i>jau</i>	<i>Par aiziešanu atvasara jau parakstās ar dzērvju kāsi.</i> (Ā. Elksne)			<i>Tur jau neko nevar darīt. Telefona man nav.</i> (L. Stumbre)

jo			<i>Saule puķi iedezd, bet nesargā, jo puķes gēnos ir islaicība. (R. Ezera)</i> <i>Tāda bija kārtība – jo mazāk skolēns zināja un saprata, jo tālāk viņš bija no skolotāja acīm. (S. Viese)</i>	[..] sanitāre Emse, kupla un barga kā jūlija pārkoņrags, palaida skaļo balsi jo vaļīgāk, lai sadzirdētu visi tuvumā esošie. (M. Kalndruva)
kā	<i>Ir cilvēki, kas redzējuši, kā zāle aug un saule rītos līgo. (I. Ziedonis)</i>		<i>Viss notiek tā, kā biju iedomājusies. (L. Muktupāvela)</i>	<i>Tukši kā novembra pludmalē, un lietus ir stripains kā cietumnieks. (M. Zālīte)</i>
kā – tā	<i>Kas gan tā smaržo? Kuģi? (I. Indrāne)</i>		<i>Janvāra beidzamās dienās sāka snigt un, kā iesāka, tā pusotras nedēļas bez apstājas. (A. Upīts)</i>	
kaut			<i>Kaut Vollaha kungs ilgus gadus bija dzīvojis Rīgā, viņš neprata nevienu vārdu latviski vai vāciski. (Z. Mauriņa)</i>	<i>Ja kāds kaut ar vienu aci paskatītos tagad uz tevi un redzētu, cik ļoti tu gribi dzert! (I. Ziedonis)</i>
kopš		<i>Karstuma vilnis, kas skāris Eiropas rietumu un centrālo daļu, ir intensīvākais kopš 2003. gada. (Apollo)</i>	<i>Nu jau pagājis gads, kopš [skolotāja] skolā vairs nestrādājat. (Ē. Vilks)</i>	
labi, labāk	<i>Labi būtu izpeldēties vai vismaz iebrist un apslacīties, lai noskalotu nogurumu un sviedrus. (R. Ezera)</i> <i>Mašīnas viņš pārzināja vēl labāk nekā savu maku. (Ē. Hānbergs)</i>			<i>Labi, es saprotu, ka ar tevi runāt nav vērts. (A. Aizpuriete)</i> <i>Un savus bērnus tu man labāk nerādi. (E. Līvs)</i>
lai			<i>Ļausim, lai jaunības upes mūs nes – Baltās un straujās. (I. Ziedonis)</i>	<i>Lai jūsu cerībām – zaļas egles sīkstums. (L. Briedis)</i>
līdz	<i>[..] vējš joņoja cauri vaļējai telpai, visu plivinādams un raustīdams līdz. (A. Čaks)</i>	<i>Mīlestību līdz vecumam saglabā retais. (I. Ziedonis)</i>	<i>[..] reizēm aizsnaudos, līdz mani iztraucēja kāds vientuļš gājējs ar suni. (G. Janovskis)</i>	

maz	<i>Cilvēkam ir par maz miera un vientulības.</i> (R. Ezera)			<i>Vai tas maz var būt, ka šeit vēl ir dzīvs Fricis Bārda?</i> (I. Ziedonis)
ne			[gaisā] šobrīd nav nekā – ne lidmašīnu, ne putnu, pat ne mākoņu. (R. Ezera)	<i>Zilajās debesīs ne mākoņa ēnas.</i> (N. Ikstena)
nekā			<i>Tieši tāpēc svētku vakars pagāja klusāk, nekā sākotnēji bijām iecerējuši.</i> (G)	<i>Elza tuvojās vectēvam ar daudz mierīgāku sirdi nekā agrāk – ko nu viņš vairs varēja pamācīt vai liegt?</i> (S. Viese)
nu	<i>Tik sen neesmu Tevi redzējusi, nu jau mēnesis apkārt.</i> (R. Ezera)			<i>Šodien mostoties kukaiņi. Bet ne nu mostas, nekā!</i> (R. Ezera)
pirms		<i>Lietus pēdējoreiz nopilināja pirms vienpadsmit dienām.</i> (Ē. Hānbergs)	<i>No manas dziesmas nokaliet sev zvanu, pirms mana saule, rūgti degot, riet.</i> (J. Peters)	
taču			<i>Mani slāpēja šis klusums, žņaudza vai nost, gribējās iekliegties, taču es to neiedrošinājos.</i> (R. Ezera)	<i>Trakā ballē tu gribi mūs raut, bet es taču neprotu dejot.</i> (M. Zālīte)
tad	<i>[..] reizēm zibens gaismā blāzmo pamale, tad nāk dārdiēni tāli.</i> (M. Čaklais)			<i>[..] mamma mani pārtrauc ar jautājumu, cik tad Valteram liela esot alga.</i> (R. Ezera)
tā kā			<i>Bet, tā kā pasaulē nav nekā pilnīga, nebija arī pilnīgu namu.</i> (Anšl. Eglītis)	<i>Māsa tā kā iesmejas, pieceļas, noliek savu glāzi uz palodzes un iet prom.</i> (L. Stumbre)
tāpat, tāpat kā	<i>Bet saule logos iespīd tāpat, Un lietus aiz logiem Šalko tāpat.</i> (J. Grots)		<i>Tāpat kā tradicionālie kapu svētki, arī absolventu salidojumi ir lielākais vasaras notikums.</i> (Diena)	<i>Treneris galvenokārt akcentēja aizsardzību, sakot, ka uzbrukums jau tāpat nekur nepazudīs.</i> (KV) <i>Mammaiņai tāpat kā vecmātei vienmēr priekšauta kabatā bija nauda.</i> (I. Ziedonis, N. Ikstena)

<i>te</i>	<i>Te aug kupli krūmi, pilni pārgatavu ogu. (G. Janovskis)</i>		<i>Laiks mainās vai katru dienu – te silts un mīlīgs, te vēss, lietains. (L. Stumbre)</i>	
<i>tik</i>	<i>Vakar vēl bija tik silta diena. (A. Čaks)</i>			<i>Nu, tad tik paņem trepes, āre, tur pie malkas šķūnīša stāv, un pieslej šitai te liepai. (Ē. Kūlis)</i>
<i>tikai</i>			<i>[..] visa man bija pietiekami, tikai gribējās kaut kā nebaudīta. (I. Ziedonis)</i>	<i>[..] es tik tuvu tev esmu, ka tālumu nemana, viss, kas pastāv starp mums, tikai savieno. (O. Vācietis)</i>
<i>tikko</i>	<i>Es neesmu burve, Es tikko mācīties sāku. (M. Zālīte)</i>		<i>[..] tikko beigsies karš un vīri sāks iet jūrā, Kaspars visu nokārtos. (E. Līvs)</i>	
<i>tomēr</i>			<i>Latvijā sievietes ir izglītotākas nekā vīrieši, tomēr pelna mazāk. (Diena)</i>	<i>Straumju guldzēšana tomēr nebija aplūsināma. (Z. Skujiņš)</i>
<i>vai</i>			<i>No asfalta segapakšas pabāž galvas akmeņi, paskatās, vai nenāk mašīnas, un pa vienam bēg tuvējos vārtos. (I. Ziedonis)</i>	<i>Vējš vai krūtīs plēs pušu. (I. Indrāne)</i> <i>Vai tur, augstu augšā, ir arī mana zvaigzne? (R. Ezera)</i>
<i>vēl</i>	<i>Ir ļoti agrs. Saule vēl nav atvērusi acis. (I. Ziedonis)</i>			<i>Mamma likās nedzirdam un pabīdīja gaļas šķīvi tuvāk. „Nem vēl, dēls!” (Ē. Hānbergs)</i>
<i>vismaz</i>	<i>[..] čempionātā sola piedalīties vismaz septiņas vienības. (Delfi)</i>			<i>Labi būtu izpeldēties vai vismaz iebrist un aplacīties, lai noskalotu nogurumu un sviedrus. (R. Ezera)</i>

9.5. Saikļu semantiskās grupas

1393. §.

Saikļi, piedalīdamies sintaktisko sakaru veidošanā starp vārdiem, teikuma daļām vai teikumu un kontekstu, norāda arī uz noteiktām jēdzieniskām attieksmēm starp šīm sintaktiskajām vienībām. Atkarībā no saikļu spējas izteikt konkrētas jēdzieniskās attieksmes šķir vairākas saikļu semantiskās grupas.

9.5.1. Sakārtojuma saikļu semantika

1394. §.

Pēc funkcionāli semantiskajām attieksmēm mūsdienu latviešu valodā ir nošķiramas šādas sakārtojuma saikļu grupas:

- vienojuma saikļi,
- pretstata saikļi,
- šķīruma saikļi,
- paskaidrojuma saiklis.

Dažu semantisko grupu apzīmēšanai latviešu valodniecībā nav vienveidības. Ir lietoti termini gan **vienojamie saikļi**, **šķīramie saikļi** (piem., Bērziņa-Baltiņa 1946: 177; MLLVG 1959: 753–760, 762–764; Gailums, Vilāns 1959: 293, 294; Kalme 2001: 45–47), gan **vienojuma saikļi**, **šķīruma saikļi** (piem., Ceplīte, Ceplītis 1991: 111, 112; Paegle 2003: 216, 217; Blinkena 2007: 117–168). Tā kā saikļi izsaka vienojuma, pretstata, šķīruma un paskaidrojuma attieksmes, semantisko grupu apzīmēšanai vairāk piemērots ir lietvārds ģenitīvā, ar kuru šīs nozīmes ir nosauktas, nevis lokāmais divdabis, līdz ar to ir arī gramatiska vienveidība visu saikļa semantisko grupu apzīmēšanai.

9.5.1.1. Vienojuma saikļi

1395. §.

Vienojuma nozīme piemīt sakārtojuma saikļiem, kas saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, sakārtojuma attieksmēs esošas salikta teikuma daļas, kā arī patstāvīgus teikumus un norāda uz vienojuma attieksmēm starp šīm sintaktiskajām vienībām. Mūsdienu latviešu valodā ir šādi vienojuma saikļi:

- vienvārda saikļi: **un**, **arī**, **tāpat**; vienvārda atkārtoti saikļi: **drīz – drīz**, **gan – gan**, **ir – ir**, **ne – ne**, **nedz – nedz**, **te – te**;
- vairākvārdu saiklis **kā arī**; vairākvārdu pāra saikļi: **kā – tā**, **ne tikai – bet arī**, **ne vien – bet arī**, **ne tikvien – bet arī**, **tiklab – kā**, **tiklab – kā arī**.

1396. §.

Saiklis **un** latviešu valodā ir viens no biežāk lietotajiem saikļiem (Miķelsone 1977: 58, 59). Tam ir visas vienojuma saikļa funkcijas – tas var vienot vienlīdzīgus teikuma locekļus, neatkarīgas salikta teikuma daļas, vienlīdzīgus palīgteikumus, kā arī patstāvīgu teikumu ar iepriekšējo kontekstu.

1. **Vienlīdzīgu teikuma locekļu saistījums** var izpausties dažādi.

a) Saiklis **un** saista vienlīdzīgus teikuma virslocekļus, piem.: *Atšķirīgais domāšanas veids un pasaules skatījums brāļus bieži vien saveda strīdā.* (Z. Skujiņš) *Zvaigžņu nav, tikai tālumā ritmiski bākas zibšņi un pāris nekustīgu gaismiņu – tur jābūt krastam.* (A. Aizpuriete) *Tālas vasaras caur manu dārzu iet un sarkanus ābolus lasa.* (A. Krūklis) *Sirms vīrs sēž uz priedes celma un ar paegļsaknes spieķi rušina uguni.* (S. Kaldupe)

b) Saiklis **un** saista vienlīdzīgus teikuma palīglocekļus, piem.: *Šonakt būs pārkons, Smaržo bieža un tumīga tumsa.* (I. Ziedonis) *Es pateicos modrajām matiņām un naktsvijolēm, kas vientuļos, naksnīgos mežos un aizmigušos dārzos dedzina zemes sapņu skurbās sveces.* (M. Ķempe) *Pēc jasmīniem smaržo gaisms un mazliet pēc mandelēm.* (I. Ziedonis) *Es pateicos modrajām matiņām un naktsvijolēm, kas vientuļos, naksnīgos mežos un aizmigušos dārzos dedzina zemes sapņu skurbās sveces.* (M. Ķempe) [suns] *ar auksto purnu bikli un draudzīgi piebiksta man, lūgdams, lai pakasu aiz ausīm.* (R. Ezera)

c) Saiklis *un* saista dubultlocekļa vai apstākļa funkcijā lietotus divdabja teicienus, piem.: *Ar profesionāla veiklību viņš [Olivers] nomazgāja vēja stiklu, uzsmidzinādam spodrinātāju un ātri rīkodamies ar vairākiem papīriem un lupatu.* (Anšl. Egļtis) *Bija vēss oktobra vakars, un ap nosūbējušiem pils mūriem griezās rudens viesuļi, dzenādami lietus mākoņus un locīdami parkā vecos ošus un zarotos kastančokus.* (A. Grīns)

d) Saiklis *un* var saistīt ne tikai divus, bet vairākus vienlīdzīgus teikuma locekļus. Šāds saikļa lietojums tekstam piešķir zināmas stilistiskas nianšes, parasti izteiksmes kāpinājumu (Miķelsone 1977: 60, 61), piem.: *Šīs zemes un saules, un cilvēku sildīts, Es esmu tavs sapnis vēl nepiepildīts.* (I. Ziedonis) *Lietišķas domas tek pelēkas un vienādas, un paklausīgas kā aitas, drūzmējas sprogainām mugurām, ņudz un kust.* (R. Ezera)

Saiklis *un* var saistīt vienlīdzīgu teikuma locekļu pārus, starp tiem parasti ir bezsaikļa saistījums. Pāra locekļi var būt semantiski tuvi vārdi vai arī semantiski pretstati. Šādiem saistījumiem arī ir stilistisks akcents (Miķelsone 1977: 62), piem.: *Tā bija fanātika un auksta vērotāja, sapnotāja un gribas cilvēka seja, pilna pretrunu un nesaskaņu.* (A. Grīns) *Dienām un naktīm, gadiem un gadsimtiem sprūk tvaiks ar neizmērojamu spēku no zezemes.* (A. Ivaska)

2. Saiklis *un* saista **salikta teikuma neatkarīgus komponentus**: salikta sakārtota teikuma daļas vai jaukta salikta teikuma neatkarīgas daļas, starp kurām var būt dažādas jēdzieniskās vienojuma attieksmes (MLLVG 1962: 605–629).

a) Starp sakārtojumā esošiem komponentiem visbiežāk ir laika jēdzieniskās attieksmes, kuras realizējas divējādi – vienlaicīgumā un secīgumā.

Vienlaicīguma attieksme ir tad, ja ar saikli *un* saistīto komponentu nosauktās darbības vai procesi notiek vienā laikā. Uz to parasti norāda darbības vārda laika formas, kas visās saistāmajās teikuma daļās ir vienādas; parasti tie ir vienkāršie laiki – tagadne, pagātne vai nākotne (MLLVG 1962: 606), piem.: *Ceriņkrūmiem piebriest pumpuri, un mežs pāri ceļam atdzīvojas.* (L. Stumbre) *Ar rūsganu uguni aizsvīlsta ozoli, Ar sarkanu gaili deg apses, Un bērzi liesmo Kā zeltītu uguņu sārts.* (O. Vācietis) *Vējš pūta no jūras, un pilsēta smaržoja gandrīz pēc neaptverama plašuma, pēc vēl nenozvejoto zivju svai-guma.* (A. Jakubāns)

Secīguma attieksme ir tad, ja ar saikli *un* saistīto komponentu nosauktās darbības vai procesi nenotiek vienlaikus, bet secīgi cits aiz cita (MLLVG 1962: 610). Uz secīgumu var norādīt gan gramatiski, gan semantiski. Gramatiski uz darbības secīgumu norāda darbības vārdu vienkāršie un salikti laiki, piem.: *Sniegs bija pārstājis krist, un zeme atmirdzēja bezgala tīra un balta.* (Ē. Vilks)

Secīgums var semantiski izrietēt no teikuma daļu satura – abos komponentos izteiktās darbības laika ziņā notiek secīgi viena pēc otras (MLLVG 1962: 610), piem.: *Laikam visas rotas bijušas apsudrabotas, un ar laiku sudrabs nodilis.* (S. Kaldupe) *Tuvējā alkšņu pudurī vējš aizturēja elpu, un es dzirdēju, ka Ogres viļņi par mani smejas.* (S. Kaldupe)

Uz secīgumu var norādīt laika apstākļa vārdi *tad, drīz, drīz vien, vēlāk* u. c., piem.: *Tumsa nolaidās arvien dziļāk, un tad satumsa melna nakts.* (A. Grīns) *Krāsns saglabājusies labā stāvoklī, sila labi, un drīz vien maltīte bija gatava.* (G)

b) Starp sakārtojumā esošiem komponentiem ir seku jēdzieniskā attieksme – otrajā komponentā nosauktā parādība ir pirmajā komponentā notiekošās darbības vai procesa sekas (MLLVG 1962: 616), piem.: *Kaut kas ir noticis ar lazdām. Tu piesit, un lazdas nokūp zelta putekļos.* (I. Ziedonis)

Jēdzienisko attieksmju nozīmes nianšes starp sakārtojuma komponentiem ne vienmēr ir nošķiramas, tās var krustoties, un to skaidrojums var būt atkarīgs no subjek-

tīvās uztveres. Tā iepriekš minētajā piemērā ar saikli *un* piesaistītais komponents attiecībā pret teikuma pirmo komponentu izsaka seku attieksmi, bet vienlaikus te saskatāma arī laika attieksme ar secīguma nozīmi. Teikumā *Rudenī saule kā degoša lapa krīt un debesīs savādas bailes var samanīt.* (A. Krūklis) starp komponentiem var saskatīt gan laika attieksmi ar vienlaicīgas darbības nozīmi, gan seku attieksmi – otrajā komponentā izteiktais process ir sekas pirmajā komponentā notiekošai darbībai.

c) Starp sakārtojumā esošiem komponentiem var būt cēloniska jēdzieniskā attieksme, piem.: *Glezna bija gandrīz abstrakta un tomēr ne gluži, un taisni šīs neskaidrības dēļ likās pievilcīga.* (Anšl. Eglītis)

Cēloniskā nozīme uzskatāmi izpaužas tad, kad teikuma daļu ievada saiklis *un* kopā ar apstākļa vārdiem *tāpēc, tādēļ – un tāpēc, un tādēļ*, piem.: *Magones prata māksliniekam uzsmaidīt, un tāpēc viņš ar krāsām neskopojās, bet uztriepa tās biežā kārtā.* (A. Sakse)

d) Starp sakārtojumā esošiem komponentiem ir pievienojuma jēdzieniskā attieksme – otrais komponents izsaka relatīvi patstāvīgu domu kā papildu vēstījumu, paskaidrojumu vai precizējumu tam, kas teikts pirmajā komponentā (MLLVG 1962: 620), piem.: *Skumjas ir brīvas, un tām ir putnu brīvie spārni.* (I. Ziedonis) *Tagad mēnesis ir pagājis. Septembra beigās, un sākušās rudens lietavas.* (L. Stumbre) *Es eju naktī, un nekas nav tik viegli, kā atrast ceļu naktī.* (I. Ziedonis)

3. Ar saikli *un* saista **vienlīdzīgus palīgteikumus**, piem.: *Karstums turējās tik smags, ka putni krita no gaisa un govīs norāva pienu.* (Z. Skujiņš) *Es zinu, kāds miers man ir vajadzīgs Un no kāda miera man vajag būties.* (I. Ziedonis) *Mēs mēģinājām ieskaidrot, ka bez automašīnas mēs itin nekur nevaram tikt un ka esam ceļā uz Liepāju.* (Z. Mauriņa)

4. Ar saikli *un* **pievieno teikumu iepriekšējam kontekstam**, piem.: *Sals un sniega kuplums ziemā norādīja uz saules karstumu un druvu kuplumu vasarā. Un šogad ziema bija visādu labu nozīmju pilna.* (E. Virza) *Bērzi novizuļo uz ceļa pirmo rudens lapu. Un dadžu galviņas mierīgi izpūš gaisā baltos sēklu izpletņi.* (I. Indrāne)

1397. §.

Saiklis **arī** saista:

- vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Visvairāk esmu sēņojis pa Lejaskurzemes mežiem, vēriem, siliem, damaksņiem un grīņiem. Arī pa birzīm, pļavām, egļu dzīvžogiem un vigām, arī pa pašmāju pagalmu Jūrmalcīemā, kad tur sadīgst atmatenes, saulsardzenes.* (O. Gūtmanis) *Ja kāp uz skatuves, samierinies ar pastiprinātu uzmanību, arī kritiku.* (Ir)

- salikta sakārtota teikuma daļas, piem.: *Džuljeta joprojām mazgāja savu seju, arī viņas mati kļuva slapji, bet viņa likās to nemaz nemanām.* (A. Jakubāns) *Debesis ir nozudušas, arī kalni nav saskatāmi.* (Z. Mauriņa)

- teikumu ar iepriekšējo kontekstu, piem.: *Saules pārpludinātajā ielā nemanīja nekādas kustības. Arī visas apkārtējās mājas likās kā izmirušas.* (Anšl. Eglītis) *Bija 29. jūlijs, diena, kad tieši priekš divdesmit pieciem gadiem bija iespiests mans pirmais darbs [...] Arī toreiz bija saulaina diena, arī toreiz visur ziedēja rozes.* (Z. Mauriņa)

1398. §.

Saiklis **tāpat** izsaka vienojuma attieksmes un ir lietojams līdzīgi saiklim *arī*, piem.: *Sānu stabus, tāpat jumta latiņas gan vajadzēs sameklēt, vajadzēs parunāt ar būvbrigadieriem.* (I. Indrāne) *Ne visi lielie režisori ir beiguši augstskolu, tāpat aktieri.* (Diena)

1399. §.

Saikļi *drīz – drīz, gan – gan, ir – ir, ne – ne, nedz – nedz, te – te* semantikas ziņā ir līdzīgi. Izsakot vienojuma attieksmes, tie saista vienlīdzīgus teikuma locekļus vai sakārtojumā esošas salikta teikuma daļas.

1. Saiklis *drīz – drīz* mūsdienu literārajā valodā ir reti lietots (Blinkena 2007: 137). Nozīmes ziņā tas zināmā mērā līdzinās saikļiem ar šķīruma nozīmi, jo norāda uz parādību miju. Tas var saistīt:

- vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Grieze čakli strādā visu dienu. Drīz te, drīz tur... Brīžiem atbalsojas pret mežu un skan pa visu ieleju.* (G)

- salikta sakārtota teikuma daļas, piem.: *Drīz vējš sadzen mākoņus kā kalnus, drīz atkal kāds saules stars izlaužas caur mākoņu gubām un, draiski smaidīdams, sveicina ziedus pļavā.* (LV 7–9 1974: 175)

2. Saiklis *gan – gan* saista:

- vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Parasti Elizabete cītīgi sargājās gan no saules, gan no vēja, gan no aukstuma, gan no karstuma.* (Z. Skujiņš) *Uz tiem [plauktiem] bija sakrauti gan vēl derīgi darba rīki, gan pagalam sarūsējuši dzelzs gabali.* (Anšl. Eglītis)

- salikta sakārtota teikuma daļas, piem.: *Gan atvēra zilās acis vizbuli, gan liepās un kļāvās svilpoja strazdi, gan plauka pumpuri kastaņām, bet pavasara sirds bija klusa un pukstēja dobji un nemierīgi.* (J. Sudrabkalns)

3. Saikļi *ir – ir, ij – ij, i – i* mūsdienu valodā galvenokārt saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Visi ir bez viņa [Augusta] iztikuši, arī sieva un dēls pavisam labi. Pietiek ir turības, ir cieņas, ir draugu un radu.* (I. Indrāne) *Cirslīšu ģimenei gadījās reizē ir lieli prieki, ir dziļas raizes.* (A. Sakse)

Retos gadījumos tas saista salikta sakārtota teikuma daļas, piem.: *Nakts kā jau nakts: ir mēness spīd, Ir tālē rūsa plaiksnī.* (B. Saulītis)

Saikļi *i – i un ij – ij* ir saikļa *ir – ir* varianti, bet mūsdienās tie tiek uzskatīti par literārās valodas normai neatbilstošiem (MLLVG 1959: 758; Guļevska 1982: 221, 222). „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” *i – i* ir marķēts kā sarunvalodas vārds, bet *ij – ij* kā apvidvārds (LLVV III: 212, 445). Tie ir konstatēti daiļliteratūras tekstos, kur tiem piemīt zināma konotācija, piem.: „*Jā dodas mājās, jā dodas tūliņ mājās uz savu dzintara ciemu,*” *viņš [puisis] sauca tik skaļi, lai sadzird i mežs, i jūra.* (S. Kaldupe) *Tā nu Dravnieks var viens pats runāt un smiet, pats jautāt un pats atbildēt, jo pats viņš visu zina labāk ij par Elinoru, ij Jēkabu, ij viņu meitu, ij par tiem nātrēs iezēlušajiem akmeņiem.* (I. Indrāne)

4. Saikļi *ne – ne, nedz – nedz* saista:

- vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Kristīne nevar saskatīt ne tēva seju, ne acis, viņa redz vienīgi baltos matus un rokas.* (I. Indrāne) *Un tā nu es izgāju no mājas pa baltu ceļu, un ne savu kāju, ne roku, ne laika man nebija žēl.* (I. Ziedonis) *Gaisā nedz soļu skrapstoņas, nedz motora rūkoņas, tikai atstatuma slāpēti klunkšķi, it kā dzertu kāds no milzīgas pudeles.* (R. Ezera)

- salikta sakārtota teikuma daļas, piem.: *Leontīne tiešām izskatījās labi, ne resnāka kļuva, ne staltums pameta.* (Z. Skujiņš)

5. Saiklis *te – te* saista:

- vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Stāstot tēvam par māju, kas ir te sabozusies, te laipna, nebiju melojusi ne druscīņas.* (L. Stumbre) *Tās [zvaigznes] te parādījās, te iedegās spožas un aicinošas, te atkal, mākoņu aizklātas, pazuda.* (A. Jakubāns)

- salikta sakārtota teikuma daļas, piem.: *Mūžīgās neveiksmes – te pietrūkst laika līdz vilcienam, te pietrūkst naudas, te vilciens aiziet bez manis.* (O. Gūtmanis) *Krēslai*

metoties, Bukstiņa pasaka atkal tika dzīva: **te** suns stāvēja ceļmalā un negribēja ošņāt pēdas, **te** Ārciema saimnieks brauca pretī ar dēla zārku ragavās... (A. Upīts)

1400. §.

Saiklis **kā arī** vienojuma attieksmēs saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: [...] saulsardzenes auga ik uz soļa. Maziņas, tvirtām brūnām cepurītēm, svaigas uz sviestmaizēm uzgriežamas, **kā arī** prāvas, kātos izstīdzējušas, platiem, plāniem saulesargiem, kurus mēdza apviļāt miltos un cept uz pannas kā karbonādes. (O. Gūtmanis) Pār mums, pa labi un kreisi, **kā arī** apakš mums – pienains ūdens. (Z. Mauriņa)

1401. §.

Saiklis **kā – tā (arī)** atrodas uz robežas starp vienojuma un salīdzinājuma saikļiem (MLLVG 1959: 757). Vienojuma nozīme tam piemīt vienlīdzīgu teikuma locekļu saistījumā, piem.: Dzīves līnija **kā** pārtrūkusi bija, **tā** pārtrūkusi palika. (Z. Skujiņš) **Kā** Noass, **tā** Augusts metās darbā ar neiegrožotu apsēstību. (Z. Skujiņš) Beidzot tu esi pārvarējusi visus šķēršļus, **kā** lielos, **tā** mazos. (Z. Mauriņa)

Ja saiklis **kā – tā** saista neatkarīgas teikuma daļas, tam var piemist divējādas nozīmes: vienojuma nozīme, piem.: **Kā** sāksies Pārdaugavas meži, **tā** sēņinieki turēs ciet katrā pieturā un pie katra krūma. (R. Ezera); salīdzinājuma nozīme, piem.: **Kā** dzīvnieks deģenerējas gūstniecībā, **tā** tauta – okupācijā. (Z. Mauriņa) **Kā** ir iedzīmtas muzikālas spējas, **tā arī** ir iedzīmtas prieka spējas. (Z. Mauriņa)

1402. §.

Saikļiem **ne tikai – bet arī, ne tikvien – bet arī, ne vien – bet arī, tiklab – kā, tiklab – kā arī** ir viena funkcija – vienojuma attieksmēs saistīt vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: [skolotāja] izbrīnā iepleta acis – meitene **ne tikai** prata, **bet arī** saprata uzdoto, un daudz ko saprata labāk nekā viņas klases biedrenes. (S. Viese) Ja Somijā līst, tad **ne tikvien** no augšas, **bet arī** no apakšas un sāniem. (A. Ivaska) Viņa [Minna] **ne vien** pati spēlē uz skatuves, **bet** ir apmeklējusi arī visus pilsētas teātrus. (L. Muktupāvela) Ugunsgrēku pēdas, izsistie stikli un pajukušās barikādes stāstīja **tiklab** par cīņām ar policiju, **kā** par šī sociālā slāņa kaujiniecisko garu. (Z. Skujiņš)

9.5.1.2. Pretstata saikļi

1403. §.

Pretstata nozīme ir sakārtojuma saikļiem, kas saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, sakārtojumā esošas salikta teikuma daļas vai arī patstāvīgus teikumus, norādot uz nojēguma pretstatu starp šīm sintaktiskajām vienībām. Mūsdienu latviešu valodā ir šādi pretstata saikļi: **bet, ne, nevis, nevis – bet, ne – bet, taču, tikai, tomēr, toties, turpretī / turpretim**.

1404. §.

Saiklis **bet** ir biežāk lietotais pretstata saiklis. Tas saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, neatkarīgas salikta teikuma daļas, retāk vienlīdzīgus palīgteikumus, kā arī patstāvīgu teikumu ar iepriekšējo kontekstu.

1. Ar saikli **bet** saistītie vienlīdzīgie teikuma locekļi mēdz būt vai nu semantiski pretēji, vai arī piesaistītais teikuma loceklis leksiskās nozīmes ziņā neatbilst tam, kas būtu gaidāms (Blinkena 2007: 173), piem.: Varbūt es neizturēšu un pavasarī atgriezīšos pilsētā, **bet** varbūt izturēšu un palikšu šeit līdz mūža galam. (L. Stumbre) Rekša knosīšanās un dažkārt skaņi trauksmainā elšana pa miegam mani netraucē, **bet** rada dīvainu, mierīgu drošības sajūtu. (R. Ezera)

Nereti viens no saikļa *bet* saistītajiem teikuma locekļiem ir noliegts. Šādā veidā pretstata nozīme vēl vairāk tiek pastiprināta, piem.: *Viļņi nāk no jūras tumsas, es tos dzirdu, bet vēl neredzu.* (I. Ziedonis) *Lēni, bet neglābjami burukuģi atdeva tvaikoņiem visas pozīcijas.* (Z. Skujiņš)

Pretstata nozīmi var pastiprināt aiz saikļa *bet* lietota partikula *gan*, piem.: *Izskatījās, ka tēvs ir izdarījis visu iespējamo, lai neizskatītos pēc četrdesmitgadīga vīra, bet gan pēc piecpadsmitgadīga pusaudža.* (A. Jakubāns)

2. Saiklis *bet* saista salikta sakārtota teikuma daļas vai jaukta salikta teikuma neatkarīgas daļas, izsakot pretstata jēdzienisko attieksmi, piem.: *Jums ir siltas rokas, bet kādam ir nosalušas.* (I. Ziedonis) *Mākslā ir būtiski nepazaudēt pasauli, bet tikpat būtiski ir to neturēt iespundētu un reižu reizumis izlaist saostīties ar citām dvēselēm.* (R. Ezera) *Tagad bērniem ir visvisādas rotaļlietas, bet man bija pūpols zara galā, ceļmallapu lellīte, kurai saknītes sapīnu garā, garā bizītē.* (Ē. Hānbergs)

3. Samērā reti ar saikli *bet* saista vienlīdzīgus palīgteikumus, piem.: *Reiz vasarā, kad pļavas bija novāktas, bet labība vēl brieda, uznāca nepieredzēta svelme.* (Z. Skujiņš)

4. Ar saikli *bet* var ievadīt teikumu, piesaistot to iepriekšējam kontekstam, piem.: *Es jums saku: dziediet! Dziediet, kad jums ir labi. Bet visvairāk dziediet, kad jātiek pāri nejēdzībai.* (I. Ziedonis) *Preiī skrēja automašīnas, šķiezdamas šlakatas un atstādamas uz asfalta sliedes, kurām neredzēja ne sākuma, ne gala. Bet kāda automašīna bija apstājusies ceļa malā.* (Ē. Vilks)

1405. §.

Saikļi *ne, nevis.*

Vārds *ne* latviešu valodas gramatikās galvenokārt tiek uzskatīts par partikulu, uzsverot, ka saikli tas veido tikai atkārtojoties (*ne – ne*). Tomēr arī vienam vārdam *ne* var būt saiklim raksturīgā saistītājfunkcija – tas var saistīt vienlīdzīgus teikuma locekļus vai neatkarīgas teikuma daļas, norādot uz pretstata attieksmēm, tādēļ ir uzskatāms par sakārtojuma saikli (LLVV V: 344; Blinkena 2007: 190).

Parasti ar *ne* saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, nosaucot divas parādības, no kurām pirmā apzīmē esošo, bet otrā – neiespējamo vai nevēlamo, piem.: *Kāpostu lauki ir zili, ne zaļi.* (I. Ziedonis) *Šie šķīvji salikti skaistumam, ne lietošanai un izskatās kā mozaīka.* (L. Muktupāvela) *Pagaidām es domāju tikai par māju, ne par zemi un mežu, to es vēl nespēju aptvert.* (L. Stumbre)

Saikļa *ne* pretstata nozīmi var pastiprināt partikula *arī*, piem.: *Man nebija ārsta zīmes, ne arī kāda cita attaisnojoša dokumenta, tāpēc vienkārši pateicu, ka vajadzēja pelnīt naudu.* (Ē. Vilks)

Salikta teikuma daļu saistīšanai *ne* izmanto reti.

Saiklim *nevis* ir līdzīga funkcija un semantika kā *ne*. Tas saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, norādot uz to savstarpējo pretstatu (LLVV V: 468; Blinkena 2007: 192), piem.: *Mazdzirdēto vārdu „Latvija” viņš [skolotājs] minēja ar tādu nopietnību un pacīlātību, it kā patiešām te būtu tāda zeme un valsts, nevis tikai Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas guberņas.* (S. Viese) *Vanags ir mūsu cilts ģerbonis, jo mēs esam vienīgie ķēniņa Nameja mantinieki, un pēc taisnības mums, nevis pasaules staigulīem Ketleriem nāktos sēdēt Jelgavas pilī un hercoga godā būt.* (A. Grīns)

1406. §.

Saikļiem *nevis – bet* un *ne – bet* ir līdzīgas funkcijas un semantika – tie saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, norādot uz pretstatījuma attieksmēm, piem.: *Bet tie [strādnieki] nelikās ne zinīs par cilvēku uz lielceļa, it kā tur aizietu nevis Dambrāns,*

kam uzbrukusi liela nelaime, bet visparastākais ceļa gājējs. (Ē. Vilks) *Dziediet pie kapa!* [...] *Dziediet, ne viņam aizejot, bet jums paliekot. Ne par skujām kapā, bet par to lapu galotnē.* (I. Ziedonis)

1407. §.

Saiklis **tomēr** izsaka ne vien pretstatījumu, bet arī norāda uz zināmu pieļāvuma niānsi – ar saikli **tomēr** pievienotā valodas vienība izsaka kaut ko negaidītu, neiespējamu, kas **tomēr** īstenojas (MLLVG 1959: 761; Blinkena 2007: 181).

1. Saiklis **tomēr** saista **vienlīdzīgus teikuma locekļus**, kas nosauc parādības, kuras ir pretstatā, **tomēr** abas ir iespējamās (Blinkena 2007: 183), piem.: *Dzīvoklis tīrs, sakopts, iekārtojums, lai arī ne lepns, tomēr ne nabadzīgs.* (KV) *Reklāmas – tik dažādas, tomēr līdzīgas. Cilvēki šogad labi pērk dārzeņu un puķu sēklas, tomēr rūpīgi skaita līdzī, cik pirkums maksā.* (TVNET)

2. Saiklis **tomēr** saista **salikta teikuma daļas**. Ir šķirami divi gadījumi:

a) Parasti ar **tomēr** saista sakārtojumā esošas salikta teikuma daļas, piem.: *Ar lielo sausumu, jau sēņu tikpat kā nav, tomēr cilvēki staigā, brīkšķina, sasaucas, aizbrauc ar pustukšiem groziem, bet ierodas atkal.* (R. Ezera) *Varbūt tev ir galīgi vienalga, ko es par tevi domāju, tomēr es pateikšu, jo tu esi mana māsa.* (L. Stumbre)

b) Ar **tomēr** var ievadīt virsteikumu saliktā pakārtotā teikumā, ja palīgteikumu ievada pieļāvuma saikli *kaut, kaut gan, kaut arī, lai, lai gan, lai arī*, piem.: **Kaut arī māsa ir vecāka, tomēr izskatās svaigāka.** (L. Muktupāvela) **Kaut gan aizvadītajā skolas gadā sekmībā atpalikušu skolēnu skaits ir mazāks nekā iepriekšējā mācību posmā, tomēr aiz katra šāda otrgadnieka ir mazs cilvēks ar savu problēmu un nelaيمي.** (KV)

3. Saiklis **tomēr** ievada **patstāvīgu teikumu**, norādot uz tā ciešu saistību ar iepriekšējo kontekstu, piem.: *Kā īpaši pozitīvi integrācijas punkti visbiežāk tiek minēta robežu likvidācija, darba tirgus atvērība, preču un pakalpojumu drošība un bruņoto konfliktu neesamība. Tomēr attieksme pret eiro valstīs, kur šī valūta ir ieviesta apriņē, ir vēsāka.* (G)

4. Saikli **tomēr** var lietot kopā ar saikliem *bet* vai *un*, panākot dažādas jēdzienisko nozīmju niānses.

Saikļa *bet* savienojums ar **tomēr** jēdzienisko pretstatu starp saistāmajām vienībām īpaši spēcina, piem.: *Sākumā kāda darbiniece teica, ka strādniekus nevajagot, bet tomēr pasauca veikala vadītāju.* (KV)

Saikļa *bet* savienojums ar *un* jēdzienisko pretstatu vājina, piem.: *Savā mūžā viņš [Eduards] bija piedzīvojis ne mazums šausmu, un tomēr sapņos viņam visbiežāk rādījās demonstrantu apšaušana Daugavmalā.* (Z. Skujīņš)

5. Saikļa **tomēr** novietojums nav tik noteikts kā pārējiem saikliem – tas var atrasties ne tikai piesaistāmās teikuma daļas sākumā, bet arī kaut kur tālāk (MLLVG 1959: 761; Kalme 2001: 40). Taču šādās konstrukcijās vārdam **tomēr** vairāk piemīt partikulai raksturīgā niānsētāja funkcija, nevis saikļa saistītājfunkcija (Blinkena 2007: 183), piem.: [...] *kad lieti sākušies, saprotu, ka prieki bijuši pārāgri – jums tomēr vienā vietā vēl tek.* (L. Stumbre) *Lai arī jaunbūvētos rajonus dēvēja par moderniem un dzīvošanai ērtiem, tās tomēr, manuprāt, bija lielas un augstas [...] sādžas, kas nesakļāvās ar vecpilsētas apbūvi.* (O. Gūtmanis)

1408. §.

Saiklis **taču** funkcionāli un semantiski ir līdzīgs saiklim **tomēr**. Tas saista:

• vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Šo slaveno pianistu es tiku vienīgi dzirdējusi, taču nekad nebiju viņu redzējusi.* (R. Ezera) [...] *meiteni vācu valodā uzrunā stalts, taču seļā sadudzis vīrs līdz lāpstīņām sirmiem, lokainiem matiēm.* (G. Repše)

- sakārtojumā esošas salikta teikuma daļas, norādot uz pretstatījuma jēdzieniskām attieksmēm, piem.: *Ieklausījos, pūlēdamās uztvert tālo ērģeļu skaņas, taču tikai klusums zvanīja man ausīs.* (R. Ezera) *Ir sacepti pīrāgi, sasiets siers, mūs pat cienā ar alu, taču nav svētku noskaņas.* (L. Muktopāvela)

- patstāvīgu teikumu ar kontekstu, uzsverot teikuma ciešo saistību ar iepriekšējo kontekstu, piem.: *Man par prieku Minna kažoku uzvilka. [...] Tā skaisti pastaigājās pa māju. Taču uz ielas viņa ar kažoku neizgāja.* (L. Muktopāvela) *Diezgan ilgi Leontīnei likās, ka Indriķis būs sava tēva kopija. [...] Taču pamazām atklājās nesakritība.* (Z. Skujiņš)

1409. §.

Saiklis **toties** latviešu valodniecībā nav viennozīmīgi vērtēts. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” tas nav iekļauts saikļu apskatā, bet kā salikta sakārtota teikuma daļu saistīšanas līdzeklis nosaukts par sakārtojuma vārdu, vārdšķiru neminot (MLLVG 1962: 650). „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” **toties** minēts kā apstākļa vārds, kuram var būt arī saikļa nozīme vienlīdzīgu teikuma locekļu saistījumā vai salikta teikuma komponentu saistījumā pretstatījuma attieksmē, vienlaikus norādot uz salīdzinājumu (LLVV VII(2): 575). **Taču**, veicot sintaktisko vienību saistīšanas funkcijas, vārds **toties** mūsdienās apstākļa vārda nozīmi ir zaudējis, tāpēc ir pamats uzskatīt to par saikli (Blinkena et al. 1974: 171; Ceplītis et al. 1989: 114; Kalme 2001: 47; Beitiņa 2009: 176). Tas saista sintaktiskas vienības pretstatījuma jēdzieniskās attieksmēs:

- vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Atlantijā desmit ballu pūtienā barka bija pazaudējusi grotburu un mazo foku, toties skrējusi ar tādu joni, ka ķīļa naglas metušās karstas.* (Z. Skujiņš) *Lielā bērnu bara vietā viņai [Elzai] bija jāmāca divas meitenītes, toties no rīta līdz vakaram jābūt kopā ar tām.* (S. Viese)

- sakārtojumā esošas teikuma daļas, piem.: [Daces] *mati bija tikpat neizteiksmīgā riekstu brūnumā kā manējie, toties acis kā vizbulītes.* (A. Aizpuriete) *Ostas rajons ar milzīgiem dokiem un kuģu būvētavām zināmā mērā atgādināja Angliju, toties dzelzceļa stacijas rajons [...] bija savdabīgi amerikānisks.* (Z. Skujiņš)

- patstāvīgu teikumu ar kontekstu, piem.: [...] *es ceļojumā neatpūšos. Toties lieliski atpūšos mūsu laukos.* (KV)

1410. §.

Saiklis **turpretī/turpretim** ir raksturīgs lietišķajā valodas stilā, zinātniskajā stilā un publicistikā, mazāk to lieto daiļliteratūrā. Par pareizām ir uzskatāmas abas saikļa formas – gan **turpretī**, gan **turpretim** (LVPPV 1995: 817).

Saiklis **turpretī/turpretim** pretstatījuma jēdzieniskās attieksmēs saista salikta sakārtota teikuma daļas, piem.: *Sveši putni vēl šad un tad uzmetās uz sūnciemiešu skursteņiem, turpretī sveši laudis sargājās virināt viņu durvis.* (A. Upīts) *Tuksnešu rūpuļi biežāk dēj olas ēnainās vietās un diezgan lielā dziļumā, turpretī mērenajos platuma grādos ķirzakas izvēlas vietas, ko labi apsilda saule.* (G)

Izplatīts ir saikļa **turpretī/turpretim** lietojums patstāvīga teikuma saistīšanai ar iepriekšējo teikumu, piem.: *Kurzemes dienvidrietumu un centrālajā daļā [...] bija vismazākais nokrišņu daudzums Latvijā šajā mēnesī. Turpretī Kolkā reģistrētais kopējais nokrišņu daudzums bija tuvs trim mēneša nokrišņu normām.* (G) *Pasažieru pārvadājumi samazinājās arī starptautiskās satiksmes autobusu maršrutos. Turpretim piepilsētas un tālsatiksmes maršrutu autobusus pārvadāto pasažieru skaits ir pieaudzis.* (TVNET)

Ievadot teikumu, saiklis **turpretī/turpretim** pretnostatījuma attieksmes var paust ne tikai starp diviem teikumiem, bet starp plašākām teksta vienībām. Ar saikli var būt ievadīts rindkopas pirmais teikums, uzsverot pretstatījumu iepriekšējā rindkopā paus-

tajam, piem.: *Altajā visbiežāk tūristi dodas uz augstāko virsotni Beluhu (4506 m). Tur dabas baudītāju un alpīnistu esot, ka biezs. Mūsu izvēle bija Ziemeļu Čujas grēda, kur nebija visu laiku jāsasveicinās ar garāmejošiem tūristiem. Satikām krievus, čehus un vienu poļu grupu. Pēdējā izcēlās ar to, ka līdz Altajam bija braukusi ar vilcienu, ceļā pavadot piecas diennaktis.*

Turpretīm pārgājiena otrajā daļā jutāmiem gandrīz kā savā privātīpašumā. Septiņās dienās iztālēm redzējām tikai divus čabanus ar aitu bariem. (G)

Saikļa *turpretī/turpretīm* novietojums ir brīvs – tas var atrasties gan piesaistāmās teikuma daļas vai teikuma sākumā, gan tālāk teikumā vai teikuma daļā, piem.: *Tad ar otu paņem nedaudz parafīna un sveces augšu it kā sadursta, sabaksta ar sariem, tā iegūstot matētu, mazliet antīku efektu. Sānus **turpretīm** sašvīkā – ar otu uzliek karstu parafīnu un ar straujām kustībām krāso, kamēr parafīns sacietē.* (PL) *Opozīcijas viedoklis **turpretīm** ir tāds, ka šis risinājums nav tas labākais, ka ir dažādi alternatīvi risinājumi.* (G)

Dažkārt ar saikli *turpretī/turpretīm* saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Savdabīga situācija – ejot vieglāko ceļu, latvieši atļaujas nerunāt latviski, **turpretīm** sagaida, ka to darīs krievi, acīmredzot bez mums.* (G)

9.5.1.3. Šķīruma saikli

1411. §.

Šķīruma nozīme ir sakārtojuma saikliem, kas saista vienlīdzīgus teikuma locekļus vai sakārtojumā esošas teikuma daļas, norādot, ka no vairākiem nosauktiem priekšmetiem vai parādībām tiek pieļauta tikai viena vai arī tās eksistē pamīšus. Latviešu valodā ir šādi šķīruma saikli: **vai, vai arī, vai – vai, vai nu – vai, vai nu – vai arī, jeb vai.**

1412. §.

Saiklim **vai** piemīt gan sakārtojuma, gan pakārtojuma saikļa funkcijas. Sakārtojuma funkcijā tas saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, norādot, ka no minētajām parādībām iespējama tikai viena, piem.: *Šepat tuvumā ir vismaz ducis tādu pašu **vai** gandrīz tādu pašu egļu, taču vējš nāvējoši iegūla tieši viņas galotnē.* (R. Ezera) *Klās **vai** neklās uz šķīrsta segu, vienalga miklums piezagsies.* (Ē. Hānbergs)

1413. §.

Saiklis **vai arī** saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Zem tumšzilām debesīm blāvoja it kā sniegainas lāmas **vai arī** pauguri.* (Anšl. Eglītis)

Tas var ievadīt teikumu, pievienojot to kontekstam. Salīdzinājumā ar saikli *vai* saikļa *vai arī* izteiktā šķīruma nozīme ir vairāk akcentēta, piem.: *Tie [trokšņi] bija niecīgi, bet, manā iekšienē iespiedušies, tie sadalījās un pavairojās tādos apmēros, ka pārvērtās postošā spēkā. **Vai arī** tie iekūņojās un kādu laiku bija mēmi, lai tad nakts vidū mani atmodinātu un mocītu.* (Z. Mauriņa)

1414. §.

Saiklis **vai – vai** saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, norādot tikai uz vienu iespējamību no divām vai vairākām, piem.: *Un beigu beigās katram no mums pieder tikai tas, ko protam un varam pievākt **vai** vismaz noturēt, **vai** vismaz izlūgties liktenim.* (R. Ezera)

Nereti viena teikuma robežās ir divi *vai*, bet tie nav leksēmas *vai – vai* komponenti. Saiklītā pakārtotā teikumā viens *vai* pakārtojuma saikļa funkcijā ievada palīgteikumu, bet otrs *vai* sakārtojuma saikļa funkcijā saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, piem.: *Dzulteta nezināja, **vai** stāvēt **vai** sēdēt.* (A. Jakubāns) *Te nav spoguļa – viņa [Kristīne] nevar paskatīties savā smaidā, nevar zināt, **vai** tur ir sāpes **vai** prieks.* (I. Indrāne)

Šāds *vai* lietojums ir raksturīgs saliktos pakārtotos teikumos, kur elidētu izteicēju palīgteikumos ir aizstājusi partikula *ne*, piem.: *Un Paulis nesaprot, vai celties un iedezināt svecītes vai ne.* (I. Indrāne) *Darbnīcā sēdēdama, viņa [Aleksandra] visu laiku svārstījās, vai aicināt jaunekli uz biroju vai ne.* (Anšl. Eglītis)

Sarežģītas jēdzieniskās attiecības starp teikuma komponentiem ir saliktos teikumos ar jautājuma modalitāti, kuri sākas ar *vai* un kuru komponentus arī saista *vai*. Vārdam *vai*, kas ievada jautājuma teikumu, vienlaikus ir gan partikulas funkcija, gan šķīruma saikļa funkcija, jo tas ne tikai izsaka jautājumu, bet arī savstarpēji vieno divus komponentus, starp kuriem ir šķīruma attiecība ((MLLVG 1962: 880, 881), piem.: *Vai viņš [puisis] runāja pats ar sevi, vai, kā sadzirdēdams manas domas, patiešām atbildēja?* (L. Muktupāvela) *No rokas rokā staigā kannā balta, Līdz saprast grūti, kurš pār kuru valda, Vai mēs pār kannu šo, vai tā pār mums.* (I. Ziedonis)

1415. §.

Saikļi *vai nu – vai, vai nu – vai arī* saista vienlīdzīgus teikuma locekļus, norādot tikai uz vienu iespējamību no divām vai vairākām, piem.: *Nekas nav tā pelts kā laiks – allaž tas ir vai nu par agru, vai par īsu un nekad nav pašā reizē.* (R. Ezera) *Grūtākais bridieņš vēl priekšā, vienalga, vai nu ej apkārt ezeram, vai taisni pār purvu, kur visu ziemu nav nevienas pēdas.* (I. Indrāne) *Rakstnieks vairs nav visu būtņu noslēpumainais brālis, viņš ir vai nu panākumu vīrs, vai arī nekas.* (Z. Mauriņa)

Saikļi *vai nu – vai, vai nu – vai arī* saista saliktu teikumu daļas. Komponenti, kas saistīti ar šķīruma saikļiem, parasti nosauc divas iespējas, kuras viena otru izslēdz un no kurām iespējama ir tikai viena, bet nav zināms, kura (MLLVG 1962: 880), piem.: *Mašīna uz ceļa stāv jau ilgi. Vai nu tā ir sabojājusies, vai arī braucēji atraduši mežā labas sēņu vietas.*

1416. §.

Saikli *jeb vai* lieto, savienojot divas jautājuma teikuma daļas, ja jautājuma teikums ir ievadīts ar partikulu *vai*. Šādos jautājuma teikumos ir nosauktas divas vai vairākas norises, par kuru iespējamību vai pareizumu jautātājs šaubās, piem.: [...] *vai tas patiesi notika, jeb vai visu to esmu redzējusi sapnī?* (R. Ezera) *Vai krāsas pasaulē bija izdzisušas, jeb vai viņas acis kļuvušas blāvas?* (M. Ķempe)

9.5.1.4. Paskaidrojuma saiklis

1417. §.

Mūsdienu latviešu valodā paskaidrojuma nozīme piemīt saiklim *jeb*, un tā ir vienīgā šī saikļa nozīme.

Latviešu rakstu valodas vēstures pētījumi liecina, ka saiklis *jeb* vairākus gadsimtus lietojis gan šķīruma, gan paskaidrojuma nozīmē un ka ilgu laiku gan valodas praksē, gan valodas pētījumos *jeb* un *vai* nozīmes nav šķirtas. (Miķelsone 1969: 53–55; Blinkena 2007: 153–166). Skaidrs un nepārprotams abu saikļu nošķīrums ir fiksēts Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha „Latviešu valodas mācības” 1936. gada izdevumā, kur norādīts, ka *jeb* ir paskaidrojuma saiklis, *vai* – šķīruma saiklis. Kopš tā laika gramatikas norma prasa saikli *jeb* lietot paskaidrojuma nozīmē, bet saikli *vai* – šķīruma nozīmē (Miķelsone 1969: 55), un literārajā valodā visumā tas arī tiek ievērots.

Paskaidrojuma saikli *jeb* lieto, lai saistītu tādus vārdus vai vārdu savienojumus, kas apzīmē vienādas nozīmes jēdzienus. Tie var būt dažādas cilmes un dažāda veida sinonīmi. Bieži ar saikli *jeb* saista svešas cilmes vārdu ar latviskas cilmes sinonīmu: *koridors jeb gaitenis, trotuārs jeb ietve, pneimoniya jeb plaušu karsonis, konsonants jeb*

līdzskanis, piem.: *Vispirms iepazīnu atmatenes **jeb** šampinjonus, ko tagad audzē mājas apstākļos un pārdod tirgū jebkurā gada laikā.* (O. Gūtmanis)

Saikli *jeb* izmanto literārās valodas vārdu un apvidvārdu saistīšanai, piem.: *Zvejas rīki glabājās nelielos namiņos **jeb** pūnītēs.* (O. Gūtmanis) [...] *jūra aiz kāpām rīb kā smagais preču vilciens, bangotnes **jeb**, kā vietējie saka, gāzes sēkļos **jeb** bankās plīst ar tādu sparū, ka dun viss krasts.* (O. Gūtmanis)

Nereti ar *jeb* saista ne tikai pilnīgus sinonīmus, bet svešvārdu un tam atbilstošo jēdziena skaidrojumu, kāds pēc autora domām saturiski atklāj svešvārda būtību, šādu konstrukciju lietojums īpaši izplatīts plašsaziņas līdzekļos, piem.: *Un, protams, ir jābūt dvēseles harmonijai **jeb** iekšējam mieram, kas tā īsti gan man nav nekad.* (KV) [...] *izvērtās diskusija par stāstu stāstīšanu **jeb**, kā to sauc angļiski, storytelling.* (G) *Tā ir zemo cenu viesnīca **jeb** hostelis, kurā nav īpašu ekstru, bet vienalga ir viss nepieciešamais.* (KV)

Lietišķajā un publicistikas stilā ir izplatīts saikļa *jeb* lietojums dažādu matemātisku aprēķinu skaidrojumos, piem.: *Maksa par telpām pašvaldībai būs simboliska – pieci santīmi kvadrātmetrā **jeb** 1,81 lats gadā, teikts nomas līgumā.* (KV) *Svarīgākais ir gājēju un ritenbraucēju savstarpējā sapratne, uzskata 96 liepājnieki **jeb** 72 procenti no tiem, kuri piedalījušies aptaujā.* (KV)

Plašsaziņas līdzekļos saikli *jeb* nereti izmanto virsrakstos kā stilistisku paņēmieni, saistot divas virsraksta daļas, kas jēdzieniski nav identas. Šādu virsrakstu saturs kļūst saprotams tikai kontekstā, piem.: *Ar ko barot zīdaini **jeb** neticiet šarlatāniem.* (TVNET) *Ekonomiskā okupācija **jeb** kāpēc slēpj patiesos krīzes cēloņus?* (Apollo) *Lielie kapi **jeb** kāpēc nav puķu pie Barona un Pumpura pieminekļiem.* (Diena)

9.5.2. Pakārtojuma saikļu semantika

1418. §.

Pakārtojuma saikli saista palīgteikumu ar virsteikumu vai divus savstarpēji pakārtotus palīgteikumus. Atkarībā no saistījuma jēdzieniskās nozīmes mūsdienu latviešu valodā ir nošķiramas šādas funkcionāli semantiskās pakārtojuma saikļu grupas:

- laika saikli,
- pieļāvuma saikli,
- nolūka saikli,
- nosacījuma saiklis,
- cēloņa saikli,
- pamatojuma saiklis,
- seku saikli,
- salīdzinājuma saikli,
- neitrālas nozīmes saikli.

9.5.2.1. Laika saikli

1419. §.

Laika saikli norāda uz jēdzieniskām laika attieksmēm starp pakārtotām teikuma daļām, parasti tie ievada laika apstākļa palīgteikumu. Mūsdienu latviešu valodā ir šādi laika saikli: *kamēr, kopš, līdz, līdzko, kolīdz, tikko, tiklīdz, iekams/iekāms/iekam/iekam, pirms*. Ar šiem saikļiem starp pakārtotām teikuma daļām ir iespējams izteikt dažādas laika attieksmju nianses.

1. Saiklis **kamēr** norāda uz dažādām laika attieksmēm starp virsteikumu un palīgteikumu.

a) Palīgteikumā izteiktā darbība norit vienā laikā ar virsteikumā izteikto darbību, piem.: **Kamēr** tā [tēja] *ievelkas, stāvu pie vannasistabas spoguļa un sukāju matus.* (A. Aizpuriete) **Kamēr** tējas ūdens karst, aizeju pabarot vistas un zosis. (R. Ezera) **Kamēr** viņa [Marlēna] *klausās, priekšā nostājas savādi tērpusies sīka auguma sieviņa.* (E. Mārtuža)

b) Saiklis *kamēr* var saistīt laika apstākļa palīgteikumu ar virsteikumu, starp kuriem ir laika secīguma attieksme.

Virsteikumā izteiktā darbība izbeidzas ātrāk nekā palīgteikumā izteiktā darbība, piem.: *Dziļajā līcī [mēs] mestu un mestu makšķeres ūdenī, kamēr uznāk tumsa.* (I. Indrāne) [...] *pārkarsēts viņa [Olivera] vecais motors mēdza apstāties, un tad vajadzēja gaidīt vismaz pusstundu, kamēr tas atkal sāka darboties.* (Anšl. Eglītis) **Kamēr** lieti vēl nebija sākušies, *paspēju salabot jumtu.* (L. Stumbre)

Palīgteikumā izteiktā darbība ir notikusi pirms virsteikumā izteiktās darbības, palīgteikums raksturo laikposma ilgumu kopš virsteikuma darbības sākuma, piem.: **Kamēr** mūs nopratina, **kamēr** mēs paskaidrojam, *ir jau vēla pēcpusdiena.* (L. Muktupāvela)

c) Ir salikti teikumi, kuros ar saikli *kamēr* saistītās daļas ir relatīvi patstāvīgas, tādos teikumos mazāk ir jūtama saikļa *kamēr* laika nozīme, bet vairāk izpaužas pretstatījuma nozīme (MLLVG 1962: 708), piem.: *Egļu robainie gali arvien spilgtāk atdalījās pret zemajām debesīm, sniega noliektie zari jau sāka mesties pasārti, kamēr ciems klajuma malā vēl bij sarāvēs zilganā krēslā.* (A. Upīts) *Pretpusē, rietumos, iemirdzas kailo bērzu galotnes [...] un gail skumji un vientulīgi, kā tāli kalngali, kamēr austrumos cauri priežu kroņiem saule izdur šķēpus un pīķus, zobenus un ūlenus.* (R. Ezera)

2. Saiklis **kopš** saista neatkarīgo teikuma daļu ar laika apstākļa palīgteikumu un norāda, ka palīgteikumā izteiktā darbība notiek pirms virsteikumā izteiktās darbības, ar *kopš* tiek uzsvērts palīgteikumā izteiktās darbības sākums (MLLVG 1962: 567), piem.: *Savādi, kopš esmu slima, suns laužtin laužas pie manis.* (R. Ezera) *Nu jau piecdesmit pieci gadi, kopš atgriezāties no Sibīrijas trimdas, bet visus šos gadus palaikam sapņos rādās svešas pilsētas.* (O. Gūtmanis)

3. Saiklis **līdz** ievada laika apstākļa palīgteikumu, kura izteiktā darbība notiek pēc virsteikumā izteiktās darbības un ir virsteikuma darbības rezultāts, piem.: *Peldu uz gaismiņu pusi, līdz ceļgals atsitās smiltīs.* (A. Aizpuriete) **Līdz** Ievu te atveda, *viņa dzīvoja klusu, pieticīgu vientuļas pensionētas skolotājas dzīvi.* (N. Ikstena)

4. Saikļi **tikko**, **tiklīdz**, **līdzko**, **kolīdz** nozīmes ziņā ir līdzīgi – tie ievada tādu laika apstākļa palīgteikumu, kurā izteiktā darbība notiek pirms virsteikumā izteiktās darbības, piem.: *Bet, tikko jaunieši ir ieslapsījušies pagalmā, tā uz sliekšņa iznāk Pauļa tēvs.* (I. Indrāne) **Tiklīdz** mēs bijām atkal uz lielceļa, *mūs aizturēja bruņots postenis, divi jauni latviešu kareivji.* (Z. Mauriņa) **Līdzko** [tēvs] *noskaitījis lūgšanas vārdus, uznācis tāds lietus, ka tīri bail.* (A. Grīns) [Džuljeta] *mācēja krāsoties un to darīja, kolīdz radās kaut visniecīgākā izdevība.* (A. Jakubāns)

Saiklis *tiklīdz* var piesaistīt apstākļa vārdu *kā*, veidojot savienojumu *tiklīdz kā*.

5. Saikļi **iekams**/**iekāms**/**iekam**/**iekām** mūsdienu valodā tiek lietoti samērā reti. Par valodas normai atbilstošiem ir atzīti visi četri saikļu varianti (MLLVG 1959: 767; LVPPV 1995: 279). Tie ievada tādus laika apstākļa palīgteikumus, kuros izteiktā darbība notiek pēc virsteikumā izteiktās darbības, piem.: *Parasti vecais kungs mani sagaidīja ar atvērtu manuskriptu un sāka lasīt, iekām es vēl esmu apsēdusies.*

(Z. Mauriņa) [laime] *tramīgi aizspurdz, iekams pagūstu aizvērt sauju?* (R. Ezera) [..] *vajadzēja atrast šos trīs jaunos neliēšus, iekams viņi nav sakropļojuši vēl citus cilvēkus.* (D. Zigmonte)

6. Saiklis **pirms** ievada laika apstākļa palīgteikumu, kurā izteiktā darbība notiek pirms virsteikumā vai citā palīgteikumā izteiktās darbības, piem.: **Pirms** *Helēna vēra verandiņas durvis, viņa dziļi ievilka elpu.* (N. Ikstena) *Tas ir pareizi, ka tu, pirms sāc ceļu uz liekā noskaldīšanu sevī, stāvi pārdomu pilns un baidies, un drebi kā melnā naktī.* (L. Muktupāvela)

9.5.2.2. Pieļāvuma saikļi

1420. §.

Pieļāvuma saikļi norāda uz pieļāvuma attieksmēm starp pakārtotām teikuma daļām. Mūsdienu latviešu valodā ir šādi pieļāvuma saikļi: **lai, kaut, lai gan, lai arī, kaut gan, kaut arī**. Pieļāvuma saiklis ir mūsdienās reti lietotais **jebšu**, kas tiek uzskatīts par novecojušu (LLVV IV: 43). Tas nav sakārtojuma saikļa *jeb* sinonīms un nav lietojams divu identu jēdzienu apzīmējumu saistīšanai.

1. Saiklim **lai** pieļāvuma nozīme ir viena no tam piemītošajām nozīmēm. Tas ievada pieļāvuma palīgteikumu, piem.: *Bet Kristīnei par daudz skaidra saprāta un lepnuma, lai viņa pieļautu visas runas un pļāpas, jautājumus un izbrīnu.* (I. Indrāne)

Pieļāvuma saikli *lai* var pastiprināt ar partikulām *vai, nu, arī* (*lai vai, lai nu, lai arī*), attieksmes vietniekvārdu *kas* (*lai kas*), apstākļa vārdiem *cik, kur, kad, kā* (*lai cik, lai kur, lai kad, lai kā*), piem.: **Lai cik** *dažāds bija abu brāļu skatījums uz nelaimi, lai cik atšķirīgi katrs no viņiem notikušo vērtēja, [..] ceļš, ko abi izvēlējās mierinājuma meklēšanai un dzīvesprieka atgūšanai, bija apbrīnojami līdzīgs.* (Z. Skujiņš) *Viņam patīk kārtīgi skaldīt malku, lai gan vispār strādāt viņš nemīl.* (I. Ziedonis, N. Ikstena)

Nereti ar pieļāvuma saikli *lai* tiek piesaistītas konstrukcijas, kurās ir daļēji lokāmais divdabis ar finītā verba nozīmi un kurām ir frazeoloģisks raksturs: **lai domā ko domādams, lai dara ko darīdams, lai notiek kas notīkdams** u. tml., piem.: [..] **lai notīktu kas notīkdams, mēs visu spēsim – Ventspils ir, bija un būs ģimenei draudzīga pilsēta!** (G) *Izrādes centrā ir Ausma – sieviete, kuras rīcību nosaka sirds, ne morāles likumi, un spēja dzīvot tālāk, lai notīktu kas notīkdams.* (KV)

2. Saiklis **kaut** ir semantiski un funkcionāli līdzīgs saiklim *lai* – tas arī izsaka pieļāvuma attieksmes starp pakārtotām teikuma daļām, piem.: *Tev par pilsoni, pasaule, nederu, kaut man kabatā pases un kartes.* (M. Zālīte) **Kaut** *saknes liesā smilšu zemītē, koki aug kuplodami.* (O. Gūtmanis) *Nav vēl nekā zaļa, kaut vasaras sākuma svētki nosvinēti.* (A. Ivaska)

3. Saikļi **lai gan, lai arī, kaut gan, kaut arī** gan semantiski, gan funkcionāli ir līdzīgi – tie izsaka pieļāvuma attieksmes starp pakārtotām teikuma daļām, piem.: **Lai arī** *bija pavasaris un zeme likās irdena un mazliet iesilusi, Helēnai pārskrēja drebuļi.* (N. Ikstena) **Lai gan** *ziema turējās ilgi, Straumēnu kūtī jau sen bija pavasaris.* (E. Virza) **Kaut arī** *nebija sestdiena, novakarē, kad saule, sarkani degdama, laidās tuvāk dūmakainajam apvārsnim, Augusts tekurināja pirti.* (Z. Skujiņš)

9.5.2.3. Nolūka saiklis

1421. §.

Nolūka attieksmes starp teikuma daļām izsaka ar saikli **lai**, kas ievada nolūka apstākļa palīgteikumu, piem.: *Vajadzētu aurot, gāzties ūdenī, lai šļakatas vien šķīst, bet*

Jurgis – dzied. (I. Indrāne) Esmu centusies, lai visiem ir labi, lai mēs paši varētu baudīt sava darba augļus. (L. Muktopāvela) Lai atveldzētos, jāpaiet vien daži soļi sānis no pļavas, kur upeņkrūmi pilni ienākušos ogu. (O. Gūtmanis)

Ar saikli *lai* ievadīti palīgteikumi var būt parcelēti un kontekstuāli saistīti ar iepriekšējo teikumu, piem.: *Internātā mītni parasti ierādīja arī jaunajiem skolotājiem. Lai sāk visu no pašiem pamatiem un vēl pieskata arī bērņus. (Ē. Hānbergs)*

9.5.2.4. Nosacījuma saiklis

1422. §.

Nosacījuma attieksmes starp teikuma daļām izsaka ar saikli *ja*. Nosacījuma palīgteikums raksturo tos priekšnoteikumus vai apstākļus, kādi ir nepieciešami, lai realizētos virsteikumā minētā darbība vai stāvoklis, piem.: *Bet smaidīt – tā nav liela māksla, ja vien cilvēkam labi klājas. (I. Indrāne) Ja negadījās garāki braucieni, ar vienu degvielas pildījumu pietika veselai nedēļai. (Anšl. Eglītis)*

Saikļa *ja* nosacījuma nozīme var krustoties ar citām nozīmēm. Dažkārt palīgteikumā, kuru ievada *ja*, vairāk izpaužas laika nozīme nekā nosacījuma nozīme (MLLVG 1959: 769; Pokrotņiece 2000: 111), piem.: *Ja pūznim draud briesmas, tūlīt tiek izsludināta trauksme, skudras no visām malām skrien palīgā. (Z. Mauriņa) Es esmu laimīga, ja kaut vai reizēm Tev gribas parotaļāties. (M. Zālīte)*

Šāda nozīmju krustošanās rodas tāpēc, ka nosacījums parasti saistās ar zināmu laika posmu, kurā tas realizējas. Laika apstākļa nozīme īpaši izteikta ir palīgteikumos, ja virsteikumā ir laika apstākļa vārds *tad*, piem.: *Ja nenosargā kunga muižu no dedzinātājiem, tad paša būda nodeg ziliem uguņiem. (L. Muktopāvela) Ja tu gribi melot vai izlikties, tad labāk klusē. (I. Indrāne)*

Sintaktiski ar saikli *ja* var piesaistīt arī teikuma priekšmeta, papildinātāja un apzīmētāja palīgteikumus, nosacījuma nozīme šādos gadījumos ir sekundāra (Pokrotņiece 2000: 110, 111; sk. 1842., 1854. §), piem.: *Iesākumam būtu labi, ja alkohola reklāmas pazustu vismaz no ielām. (Diena) Es sapratīšu, ja viņš man nepiedos. (G) Tādos gadījumos, ja trauma ir smaga, jāmeklē psihologa palīdzība. (G)*

9.5.2.5. Cēloņa saikļi

1423. §.

Cēloņa saikļi ir *tā kā, tādēļ ka, tāpēc ka, tālab ka, ka*, tie norāda uz cēloniskām attieksmēm starp pakārtotām teikuma daļām un ievada cēloņa apstākļa palīgteikumus.

1. Saiklis *tā kā* piesaista virsteikumam cēloņa apstākļa palīgteikumu, kurā ir uzsvērts virsteikumā izteiktās darbības cēlonis, piem.: *Annija midžina actiņas un kā mazaīs kucēns nejaucas mums pa vidu. Taču, tā kā saruna sāk aizvīties par kleitām, viņas acis iemirdzas. (L. Muktopāvela) Tā kā purpurs bija ārkārtīgi dārgs, šīs krāsas mantijas bija imperatora vai karaliskās kārtas pazīme. (G. Repše) Tā kā es iepriekš jau nojautu uzbrukumus, man trūka spēka aizstāvēties, kad tāds notika īstenībā. (Z. Mauriņa) Palīgteikums ar cēloņa saikli *tā kā* vienmēr atrodas virsteikuma priekšā.*

2. Saikļu *tāpēc ka, tādēļ ka, tālab ka* nozīme un funkcijas ir vienādas – tie piesaista virsteikumam cēloņa apstākļa palīgteikumu tad, ja virsteikuma darbības cēlonis vēl nav zināms, bet tiek atklāts palīgteikumā. Darbības cēlonis netiek uzsvērts, piem.: *Es esmu auksta un mierīga, tāpēc ka ilgi biju ūdenī. (A. Aizpuriete) No tālām zemēm jūrnieki brauca uz Vidzemes un Kurzemes ostām pierīkot jaunus mastus saviem kuģiem, tāpēc ka te auga tik varenas priedes, kādas nevarēja atrast visā Eiropā. (A. Upīts) Vai-*

rāk nekā no paļām es bīstos no slavas, jo tas, kas pa gabalu atgādina lauru vaināgu, nereti ir slazds, kurā pie mazākās neuzmanības varu iegrūst roku vai kāju, pati nemaz nemanot, **tāpēc ka** slava ir laba anestēzija. (R. Ezera)

Mūsdienu latviešu valodā vairāk parasts ir saiklis *tāpēc ka*.

3. Saiklis **ka** uz cēloņa sakaru norāda, ja virsteikumā minētā darbība vai process ir zināms, pazīstams, bet nav pietiekami skaidrs šīs darbības vai procesa cēlonis. Tādā gadījumā virsteikumā tiek lietots apstākļa vārds *tāpēc*, kas īpaši akcentē un pievērš uzmanību palīgteikumam, kuru ievada saiklis *ka* un paskaidro iepriekš uzsvērto *tāpēc* (MLLVG 1962: 739), piem.: *Nātres jau dzeļ tāpēc, ka ir sētmalas augš, nīdēts un laukā plēsts.* (R. Ezera) *Šis līgums bijis vajadzīgs tādēļ, ka būvnieki laikus nav spējuši vienoties par metāla detaļu izgatavošanu, kas nepieciešamas pasažieru nojumēm.* (KV) *Varbūt man vieglāk ir arī tādēļ, ka esmu viena pati.* (KV)

Tātad atkarībā no izteiktās domas satura ir jāšķir divi atsevišķi lietojumi: *tāpēc ka / tādēļ ka* un *tāpēc, ka / tādēļ, ka*. Satura nianse valodas runas formā izpaužas teikuma intonācijā un vārdu uzsvārā. Dažreiz saiklis *ka* var būt lietots ar saikļiem *tāpēc ka, tādēļ ka* līdzīgu nozīmi, piem.: *Jums nevajag justies vainīgai pret jaunu jūtu rašanos, jums nevajag justies vainīgai, ka bērni izauguši, ka ģimenes dzīvē nav kā vajag.* (E. Mārtuža)

9.5.2.6. Pamatojuma saiklis *jo*

1424. §.

Pamatojuma nozīme piemīt saiklim **jo**. Saistot salikta teikuma daļas, tas akcentē iepriekš izteiktās domas pamatojumu, norādot uz pamatojuma attieksmi starp teikuma daļām, piem.: *Straumēnu māju ļaudis aizvien zināja, kāds būs nākošais gadalaiks, jo gadalaiki dzimst viens no otra, piešķirdami pēcnākamiem daudzas savas īpašības.* (E. Virza) *Par matiem vienmēr esmu rūpējusies, jo jau kopš bērnības man bija skaidrots, ka tie ir mans lepnums.* (L. Stumbre)

Latviešu valodniecībā ir dažādi uzskati par saikļa *jo* sintaktiskajām funkcijām. Dažās gramatikās tas ir vērtēts kā neatkarīgu teikuma daļu saistītājlīdzeklis, tātad kā sakārtojuma saiklis, nevis kā palīgteikuma ievadītājs jeb pakārtojuma saiklis. Citās gramatikās turpretim ir atzīts pakārtojuma sakars starp komponentiem ar saikli *jo* (Blinkena 2007: 238–242). Atšķirīgie viedokļi liecina par dažādu sintaktisko sakaru tuvību starp salikto teikumu daļām, un *tāpēc* ir dažāda saikļa *jo* funkciju interpretācija. Pēdējos gadu desmitos cēloņa saiklis *jo* tomēr ir ieņēmis stabilu vietu pakārtojuma saikļu grupā (LLVV IV: 48; Ceplītis et al. 1989: 134; Kalme 2001: 50; Paegle 2003: 220; Beitiņa 2009: 189). Saikļa *jo* nozīme arī ir vērtēta dažādi. Ir aprakstīta gan *jo* nozīmes tuvība cēloņa saikļu *tāpēc ka, tādēļ ka* nozīmei (MLLVG 1959: 774; Blinkena 2007: 240, 241), gan arī tā atšķirība no cēloņa saikļiem – ir uzsvērts, ka saiklis *jo* paskaidrojuma veidā izceļ iepriekš izteiktās domas pamatojumu, motivējumu, bet saikļi *tāpēc ka, tādēļ ka* norāda uz cēloni, kas ir pamatā kādai darbībai (Freidenfelds et al.: 253). Starp cēloņa un pamatojuma nozīmi sintaktiskajās konstrukcijās ir grūti novilkt krasu robežu, tomēr pamatojuma sakari konstrukcijās ar *jo* ir vairāk saskatāmi (sk.1882., 1883. §).

9.5.2.7. Seku saiklis

1425. §.

Seku saiklis **tā ka** ievada seku palīgteikumu. Seku attieksmes starp salikta teikuma komponentiem izpaužas tādējādi, ka virsteikumā ir runa par kādu faktu (darbību, stāvokli, pazīmi), bet palīgteikums raksturo šī fakta izraisītās sekas (MLLVG 1962: 729). Palīgteikums, kas ievadīts ar seku saikli *tā ka*, attiecas uz visu virsteikumu un raksturo

virsteikumā izteiktās norises tiešās sekas, piem.: *Nogāzusies viņa [egle] stigu aizšķērsoja kā pusvāzts milzu vēdekļis, tā ka nācās brist viņai apkārt.* (R. Ezera) *Meksikas līcī zemestrīces laikā jūra atveroties līdz dibenam, tā ka redzēt varot agrāk nogrimušu kuģu gilteņus.* (Z. Skujiņš)

Seku saiklis *tā ka* ir jāšķir no cēloņa saikļa *tā kā*. Ar saikli *tā ka* ievadītais palīgteikums norāda **uz sekām** un vienmēr atrodas aiz virsteikuma, bet ar saikli *tā kā* ievadītais palīgteikums norāda **uz cēloni** un atrodas virsteikuma priekšā. Sal., piem.: *Vārti bija diezgan šauri, tā ka ar mašīnu pagalmā iebrukt nevarēja* (sekas). *Tā kā vārti bija diezgan šauri* (cēlonis), *ar mašīnu pagalmā iebrukt nevarēja*.

9.5.2.8. Salīdzinājuma saikļi

1426. §.

Salīdzinājuma saikļi saista teikuma daļas, starp kurām ir salīdzinājuma attiecsmes. Salīdzinājuma attiecsmes starp salikta teikuma daļām var izteikt ar saikļiem **jo – jo, it kā, nekā, kā**. Salīdzinājuma attiecsmju izteikšanai izmanto arī vārdu grupas **kā kad, tāpat kā**.

Latviešu valodniecībā ir dažādi uzskati par šo saikļu funkcijām. Lielākajā daļā mūsdienu gramatiku šos saikļus uzskata par pakārtojuma saikļiem, kas saliktā pakārtotā teikumā salīdzinājuma attiecsmēs saista palīgteikumu ar virsteikumu (MLLVG 1959: 771; Ceplītis et al. 1989: 132; Kalme 2001: 50; Beitīņa 2009: 189). Ir arī cits viedoklis: sintaktiskā attiecsmē starp salīdzinājuma pusēm ir patstāvīgs sintaktisko attiecsmju veids, kas pastāv blakus sakārtojumam un pakārtojumam (Ozols 1961: 385), tādēļ attiecīgie saikļi īsti nav ne sakārtojuma, ne pakārtojuma saikļi, bet ir nošķirami atsevišķā grupā (Blinkena 2007: 292–307).

1. Saiklis **jo – jo** saista pakārtotas teikuma daļas, starp kurām ir salīdzinājuma attiecsmes. Saikļa daļas atkārtojas abās salīdzinājuma pusēs – saikļa pirmā daļa ievada palīgteikumu, bet otrā daļa – virsteikumu. Palīgteikums vienmēr ir novietots virsteikuma priekšā un nosauc cēloni vai pamatojumu tai parādībai vai norisei, kas ir nosaukta virsteikumā. Lielākoties teikuma daļās ar saikli *jo – jo* ir lietota īpašības vārda vai apstākļa vārda pārākā pakāpe, piem.: **Jo nedrošāki apstākļi, jo vairāk cilvēki pieķeras neizskaidrojamām dziņām palūkoties aiz ticamības aizslietņa.** (L. Muktupāvela) **Pagaļu kaudze tikai sākumā šķiet kaut kas bezveidīgs un haotisks – jo vairāk tā plok, jo lielāka skaidrība un kārtība rodas gan malkas šķūnī, gan pārējās pasaules lietās.** (L. Stumbre) **Jo vairāk viņš [Kristaps] uztraucās, jo vairāk sāpēja acis un krūtis.** (S. Viese)

2. Ar saikli **it kā/itin kā** ievadītajiem salīdzinājuma palīgteikumiem piemīt nedrošuma nianse, vai arī tie izsaka iedomātu, nereālu situāciju (Chojnicka 2010: 46–53). Darbības vārds palīgteikumā mēdz būt vēlējuma izteiksmē, tā vēl vairāk akcentējot to, ka darbība ir tikai iedomājama, bet īstenībā nenotiek, piem.: **Vēl Paulis ir iemācījies šādos vissmagākā satraukuma gadījumos vilkt elpu tik dziļi un mierīgi, it kā no tā būtu atkarīga dzīvība.** (I. Indrāne) **Un mājas ar katru gadu kļuva zemākas, it kā tās ar valdoņģu roku pie sevis liektu māmuļa zeme.** (Ē. Vilks) **Un pretējā pusē, itin kā gaismas vēl būtu par maz, bāļajās debesīs spokojas mēness.** (R. Ezera)

Ja palīgteikums, ko ievada saiklis *it kā/itin kā*, ir pakārtots teikuma daļai, kurā ir apstākļa vārdi *tā, tik, tāpat*, palīgteikumam piemīt veida vai mēra nozīmes nokrāsa, piem.: **Elza izturējās tā, it kā māte gribētu viņu nosēdināt pie lopu bara un stellēm kāda pārnovada saimnieka sētā.** (S. Viese) **Te nu gan izskatās tā, it kā dzīvotu Sniegbaltīte un septiņi rūķīši.** (L. Stumbre)

Precizējamais apstākļa vārds virsteikumā var būt reducēts, piem.: *Izskatījās, it kā kāds pa vienai vien ņemtu nost zvaigznes no bālējošām debesīm un tās izdzēstu.* (D. Zigmonte) *Izskatījās, it kā viņš [puisis] ieklausās manī, it kā es būtu to teikusi skaļi.* (L. Muktupāvela)

3. Saiklis **nekā** saista salīdzinājuma attieksmēs esošus salikta teikuma komponentus, norādot, ka starp tiem ir pretstats, piem.: *Zinātnieki nesen atklājuši, ka Visuma uzbūves pamatvienība – protoni – ir nedaudz mazāks, nekā līdz šim tika uzskatīts.* (G)

4. Vārdam **kā** saikļa funkcija ir tad, ja tas ievada salīdzinājuma palīgteikumu (sk. 1391., 1871. §), salīdzinājuma nozīme var krustoties ar veida nozīmi, piem.: *Tad iegādājāmajies šo mājiņu, taču dzīve neveidojās, kā bija cerēts.* (G) *Nebūs tā, kā mēs smejam. Būs tā, kā es tev to saku.* (M. Melgalvs) [Asaras] *nomazgā baltu cilvēka dvēseli, tāpat kā ūdens nomazgā baltu viņa miesu.* (R. Ezera)

9.5.2.9. Neitrālas nozīmes saikļi

1427. §.

Neitrālas nozīmes saikļi. Ne vienmēr pakārtējuma saikļiem piemīt noteikta semantiskā nozīme. Tie var veikt tikai sintaktisko funkciju – saistīt pakārtējumā esošas teikuma daļas, nenorādot ne uz kādām jēdzieniskām attieksmēm starp šīm daļām. Tādi ir saikļi **ka, lai, vai, kaut**. Katrs no šiem saikļiem atkarībā no sintaktiskā saistījuma veida var izteikt gan noteiktas jēdzieniskās attieksmes starp teikuma daļām, gan būt tikai par sintaktisko saistītājliedzekli ar neitrālu jēdzienisko nozīmi. Šīs grupas saikļu apzīmēšanai dažādās gramatikās ir lietoti dažādi termini, piem., nenoteiktie saikļi (LVG 8–11 1954: 298), neitrālas nozīmes saikļi (MLLVG 1959: 765; Paegle 2003: 220), relatīvie jeb nenoteiktas nozīmes saikļi (Kalme 2001: 51), deklaratīvie saikļi (Blinkena 2007: 196). Šajā gramatikā ir lietots termins **neitrālas nozīmes saikļi**, jo tas izsaka to būtību: ar tiem pakārto palīgteikumus, kuriem attieksmē pret citu teikuma daļu ir jēdzieniski neitrāla nozīme.

1. Saikļiem **ka, lai, kaut** jēdzieniski neitrāla nozīme ir tad, ja tie piesaista:

a) teikuma priekšmeta palīgteikumu, piem.: *Liekas neticami, ka vēl tikai pirms nedēļas dārzā nogriezta pēdējās rozes, un vēl neticamāk, ka, rau, joprojām stāv vāzē neapbirušas.* (R. Ezera) *Īpaši vēlams, lai ar bērniņu runātos tētis, jo mazuļiem ļoti patīk vīrišķīgi zemais balss tembrs.* (G)

b) papildinātāja palīgteikumu, piem.: *Neviens nedrīkstēja zināt, ka Alberts jūru nemīl, ka viņš to nejūt, ka nesaprot tās sīksmalkās kaprīzes, elsas, čukstus un vaimanas.* (G. Repše) *Zaķis laimīgs brauca mājās. Iesēja kāpostus mitrajā meža lieknā, pats sēdēja klāt un uzmanīja, lai putni neizkasa, lai kurmji neizrok, lai kazas neapgrauž.* (A. Sakse) *Bet dzīvē ir situācijas, kad vēlies, kaut ātrāk būtu paredzējusi situācijas iznākumu vai pamanījusi vīrs galvas savelkošos negaisa mākoņus.* (G)

c) apzīmētāja palīgteikumu, piem.: *Uz rīta pusi atkal sāka salt, pārsala tāda sērсна, ka cērt kaut vai ar cirvi.* (A. Upīts) [...] *un egle, cēli noaugusi no visām pusēm un ciešiem zariem, bija taisni tādā augumā, lai varētu greznot lepnu zāli augstām velvēm.* (R. Ezera)

2. Saiklim **vai** ir gan sakārtojuma, gan pakārtējuma saikļa funkcijas. Kā pakārtējuma saiklis tas virsteikumam piesaista teikuma priekšmeta vai papildinātāja palīgteikumu, piem.: [...] *Ješka kautrīgi apvaicājās saimniekam, vai neesot manīti čigāni ar laimes lāci.* (A. Upīts) *Trikātieši nevarēja pateikt, vai zvanu skaņas, kas aicināja kristiešus uz dievkalpojumiem, traucē viņu ikdienas gaitas.* (J. Lejiņš)

Nereti viena salikta teikuma robežās ir divi vai pat vairāki saikļi *vai*, bet to funkcijas ir dažādas: viens *vai* pakārtojuma saikļa funkcijā piesaista palīgteikumu, bet otrs *vai*, kā arī vairākvārdu saikļi ar *vai* (*vai arī, jeb vai*) sakārtojuma saikļa funkcijā saista vienlīdzīgus teikuma locekļus vai vienlīdzīgus palīgteikumus piem.: *Vienalga, vai lija lietus vai sniga sniegs, spieda saule vai dedzināja sals, laukā aizvien bija kas darāms, bet darba vientulībā domas laidelējās šurpu turpu.* (Z. Skujiņš) *Visos desmit stāvos naktī deg gaisma. Protams, nevar jau uzminēt, vai viņi tur patiesi strādā līdz agram rītam, vai arī pie iedegtām lampām viņiem labāk nāk miegs.* (A. Aizpuriete) [...] *visi sprieda, vai tas ir lietus mākonis jeb vai tikai tie padebeši, ko Dievs dažreiz mīl sacelt vasarā ap Zemgales apvāršņiem kā baltus kalnus.* (E. Virza)

10. PARTIKULAS

10.1. Partikulu semantiski funkcionālais raksturs

1428. §.

Partikulas ir nelokāma vārdšķira, palīgvārdi, kas izsaka teksta autora attieksmi pret izteikuma saturu, piešķirot kādam teikumam loceklim vai visam teikumam modālas, emocionālas vai jēdzieniskas nozīmes niansi.

Tā kā partikulas nav cieši saistītas ar vārdu, kuru tās niansē, teikuma gramatiskā uzbūve nemainās, ja šī partikula tiek atmesta, zūd tikai nozīmes nianse, piem.: *Jo mīlestībai tak nevajag vienmēr cilvēku.* (I. Ābele) Šajā teikumā partikula *tak* tikai pastiprina darbības vārda *nevajag* nozīmi, piešķirdama teikumam ekspresivitāti. Ja partikula tiek atmesta, teikuma gramatiskā uzbūve un saturs nemainās, zūd tikai pastiprinājuma nozīmes nianse.

Partikulu nozīme nosakāma tikai pēc konteksta, jo tieši konteksts un runas intonācija ļauj noteikt partikulu dažādās nozīmju nianšes (Paegle 2003: 209). Partikulas izmanto emocijām bagātā izteiksmē.

Parasti partikulas nav teikuma locekļi, bet dažos gadījumos tās var iekļaut teikuma locekļu sastāvā. Piem., partikula *kā* var veidot salīdzinājuma konstrukciju, *kaut* – vēlējuma teikumus, *lai* – darbības vārda pavēles izteiksmi: *Klusums saslēdzas kā pagraba velve.* (N. Ikstena) *Kaut viņš vienmēr paliktu te.* (I. Ābele) *Katru atmiņu, kas viņai bija palikusi, lapsa izplēsa no sevis. Lai nav! Nost!* (L. Muktupāvela)

Partikulas tiek izmantotas vārddarināšanā un formveidošanā: „[...] dažas partikulas, veidojot nedalāmu vārdu savienojumus, iekļaujas citu vārdšķiru sastāvā, piem., pronomenos *diez kas, diezin kāds, kaut kas, nez kurš* u. c., kā arī adverbos, piem., *kaut kad, diez kā* u. c.” (Paegle 2003: 208) Partikula *ik* ir vietniekvārdu *ikkatrs, ikkurš* sastāvdaļa, kā arī ir sastopama salikteņos, piem.: *ikdiena*. Nolieguma partikula *ne* vārdu darināšanā iegūst priedēkļa funkciju: *nezinu, nekāds* u. c. Savukārt partikulu *lai* izmanto darbības vārda pavēles izteiksmes vienskaitļa un daudzskaitļa trešās personas formas veidošanā, piem.: *Varonīgi mēģināšu izvilkt līdz nedēļas beigām, lai kaut kā sakompilētu sev ko rijamu. Visvājākais punkts ir Pika, bet galu galā lai viņš mēģina sev kaut ko noķert.* (N. Ikstena)

Mūsdienu latviešu literārajā valodā biežāk lietotās partikulas ir: *ak, ar, arī, diemžēl, diez, diezin, gan, ik, ir, it, itin, it kā, ja, jau, jā, jel, jo, kaut, kā, labi, lai, laikam, ne, nē, nekā, nez, nezin, nu, pat, taču, tad, tak, tā tad, tā kā, tik, tikai, vai, varbūt, vēl, vien, vienīgi, vis* u. c.

Daļai partikulu ir raksturīga gramatiskā homonīmija. Partikulas var būt homonīmas gan apstākļa vārdiem (*tad, vēl, jau, tik, nu*), gan saikļiem (*arī, vai, gan, it kā, jo, ne, nekā, kaut, lai, taču, tomēr*), gan izsaukmes vārdiem (*ak, vai*) (Kalme, Smiltnece 2001).

1429. §.

Partikulu iedalījums pēc sastāva:

- **vienkāršās** jeb **vienvārda** partikulas: *gan, jau, jel, pat* u. c.;
- **vairākvārdu** savienojumu partikulas, kuru komponenti var būt gan stabili (*it kā, tā kā*), gan mainīgi (*gan jau, jau gan, jau nu, ne jau, vai nu, vai tad, tad gan* u. c.). Šādi partikulu vairākvārdu savienojumi izsaka ļoti smalkas nozīmju nianšes. Piem.: *Man,*

kura vienmēr iekuļas visādās jautrās situācijās, ko rakstnieki nosauktu par burlakromānu cienīgiem pavērsieniem, **jau nu** vajadzēja iedomāties piebremzēt. (L. Muktupāvela) *Ka ne jau pasaule, bet, visticamāk, viņa pati pret sevi bija sazvērējusies.* (N. Ikstena) **Vai tad nu** jums uz literatūras lekciju jānāk, ja pati grāmatiņas tik smuki rakstāt? (L. Muktupāvela) **Vai tad nu ne?** (N. Ikstena)

1430. §.

Partikulu novietojums teikumā var būt dažāds – pirms niansējamā vārda, pēc niansējamā vārda vai arī brīvs novietojums (MLLVG 1959: 780).

Partikulas *it, itin, ik, jo, ne, kaut, tā kā, it kā, kā* lieto **pirms** niansējamā vārda. Piem.: *Par to stāsta **it** viss.* (I. Ābele)

Partikula *vien* atrodas tikai **pēc** niansējamā vārda. Piem.: *Upe nav upe vien.* (N. Ikstena)

Vairākums partikulu – *arī, gan, jel, lai, nu, pat, taču, tak, tikai, vai, vis* u. c. – var atrasties gan niansējamā vārda **priekšā**, gan **aiz** tā. Piem.: **Nu rakstniece taču!** (L. Muktupāvela) **Ko nu?** (L. Muktupāvela)

1431. §.

Partikulu iedalījums pēc uzsvara: tās var būt gan uzsvērtas, gan neuzsvērtas:

- **uzsvērtās** partikulas: *jā, nē, arī,*
- **neuzsvērtās** partikulas: *it, itin, jo, jau, ik,*
- partikulas, kas teikumā var būt gan **uzsvērtas**, gan **neuzsvērtas** (MLLVG 1959: 780).

Neuzsvērtās partikulas uzsvara ziņā piekļaujas citiem vārdiem:

● **iepriekšējam** vārdam (enklītiskas): *nu, jel, jau, taču, tad.* Piem.: *Tā **nu** nav, ka savvaļas zirgi uz salas pamesti vieni – sak, te apkārt žogs, dzīvojiet, kā mākat un varat. Zirgiem ir krustvecāki – Latvijas Dabas fonds, un, pašiem nezinot, zirgi piedalās Eiropas Savienības LIFE-Dabas projektā „Palieņu pļavu atjaunošana”.* (KJ) *Un **es** jau tā skatos, tā kā kaut kur redzēta.* (L. Muktupāvela)

● **nākamajam** vārdam (proklītiskas): *pat, taču, kā, kaut.* Piem.: *Darbīgs cilvēks **pat** Āfrikā būs darbīgs cilvēks. Šauras acis **kā** islandietei.* (I. Ābele)

10.2. Dažādu nozīmju niansētājas vai pastiprinātājas partikulas

1432. §.

Pēc nozīmes ir šķiramas divas partikulu grupas: **niansētājas** vai **pastiprinātājas** partikulas un **modālās** partikulas.

Dažādu nozīmju niansētāju vai pastiprinātāju partikulu grupā, kuras dēvē arī par neīstām modālām partikulām (Paegle 2003: 210), ietilpst šādu nozīmju partikulas (MLLVG 1959: 781):

- **ierobežojuma** partikulas: *tikai, tik, vien, vienīgi;*
- **pastiprinājuma** vai **pavājinājuma** partikulas: *it, itin, jo;*
- **vispārinājuma** partikula: *ik;*
- **nenoteiktības** partikulas: *diez, diezin, kaut, nez, nezin, lai, vai;*
- **pastiprinājuma** partikulas: *ak, ar, arī, diemžēl, gan, ir, jau, jel, laikam, pat, tad, taču, tak, tik, varbūt, vēl, vis.*

Bieži viena un tā pati partikula var izteikt dažādas nozīmju nianses. Piem., gan ierobežojuma, gan arī pastiprinājuma nozīmes niansi var izteikt partikulas *tikai, tik, vien*

(Paegle 2003: 210). Par to ir rakstījusi Tamāra Porīte: „Dažkārt vienā vai otrā partikulā ir ietvertas it kā abas nozīmes, tā ka pat ir grūti novilkt robežu starp ierobežojuma un pastiprinājuma nozīmi.” (Porīte 1972: 413)

Nozīmju niansētājas vai pastiprinātājas partikulas var piešķirt nozīmju nianšes gan dažiem vārdiem teikumā, gan visa teikuma saturam.

10.2.1. Ierobežojuma partikulas

1433. §.

Ierobežojuma partikulas ir *tikai*, *tik*, *vien*, *vienīgi*.

Partikula *tikai* piešķir gan ierobežojuma, gan arī pastiprinājuma nozīmes nianši. Piešķirot kādam vārdam ierobežojuma nianši, partikula *tikai* vienmēr ir uzsvērtā. Piem.: *Vēl tikai kostīmiņu – un gatava sekretāre.* (I. Ābele) *Tikai atminās vējo mūža virsotnes sajūta.* (N. Ikstena) *Tu viņu mierini, saki, ka tā ir tikai Mērijas un Antonija vārdu spēle.* (L. Muktupāvela) Ja partikula *tikai* teikumā attiecas uz darbības vārdu (izteicēju), tā piešķir darbības vārdam pastiprinājuma nozīmes nianši un ir neuzsvērtā. Piem.: *Es tikai atceros, ka biju atnākusi uz kādu lekciju kaut ko mācīties.* (L. Muktupāvela) *Bet lapsa tikai glāstīja šalli, spēlējās ar cimdiem, grabināja atslēgas.* (L. Muktupāvela)

Ierobežojuma nozīmes nianši piešķir arī partikula *tik* (ar nozīmi ‘tikai’) (Paegle 2003: 210). Piem.: *Veļasmašīnai varbūt tikpat gadu, cik Ievai, nu tā saplīsusi. Ieslēgta griežas tik un griežas, un griežas...* (I. Ābele)

Viena no biežāk izmantotajām ierobežojuma partikulām, kas teikumā var pastiprināt vārda nozīmi, ir partikula *vien*. Lietvārdam partikula *vien* piešķir ierobežojuma nianši. Piem.: *Šis smīns vien jau bija puse no uzvaras.* (L. Muktupāvela) Savukārt darbības vārdam un apstākļa vārdam partikula *vien* piešķir pastiprinājuma nianši. Piem.: *Bet direktors savā kabinetā ir izskatīgs un vēlīgs. Smaida vien.* (I. Ābele) *Tā sieviete bija bez bērniem, es uzzināju drīz vien.* (L. Muktupāvela) Pastiprinājuma nozīmes nokrāsu partikula *vien* piešķir arī pakārtojuma vārdiem, piem., nosacījuma saiklim: *Ja vien kabinetu sienas spētu runāt...* (G)

Partikulas *vien* novietojums teikumā ir stingri noteikts – tā vienmēr atrodas aiz niansējamā vārda. Par partikulas *vien* atrašanās vietu teikumā un raksturīgākām kļūdām, kas ir sastopamas daiļliteratūrā un presē, ir rakstījušas Milda Lepika (Lepika 1965: 128–132) un Valija Strazdiņa (Strazdiņa 1987).

Partikula *vienīgi* piešķir ierobežojuma nokrāsu, un tās nozīme ir ļoti tuva partikulas *tikai* nozīmei. Piem.: *Es saklausu vienīgi savu skropstu sauso čaukstēšanu.* (N. Ikstena) Tāpēc teikumā bieži ir sastopamas abas partikulas – *tikai* un *vienīgi* (MLLVG 1959: 783). Piem.: *[...] tā atkal ir tikai un vienīgi viņas nelāgā pieredze.* (I. Ābele) *Tā mēdz būt vienīgi netalantīgā prozā un tikai vēl sapnī.* (N. Ikstena)

10.2.2. Pastiprinājuma vai pavājinājuma partikulas

1434. §.

Pastiprinājuma vai pavājinājuma partikulas *it*, *itin*, *jo* vārda nozīmei piešķir pastiprinājuma vai pavājinājuma nianši.

Partikulas *it*, *itin* vārdam piešķir īpašu uzsvērumu. Piem.: *Par vielu var kļūt it viss – laikrakstā nejausi izlasīta kriminālziņa, vārdi un uzvārdi sludinājumos, uzraksti uz*

kapakmeņiem, pilnmēness. (N. Ikstena) *No ārpuses nams ir **itīn** cienīgs.* (I. Ābele) *Nav **itīn** nekādu ilūziju, perspektīvas, **itīn** nekā, kam pieķerties.* (N. Ikstena)

Vēl spēcīgāks pastiprinājuma nozīmes uzsverums ir tad, ja partikula *it* ir savienojumā ar apstākļa vārdu *sevišķi*, piem.: [...] *mani interesēja leģions un **it** sevišķi lēģera periods.* (N. Ikstena)

Bieži teikumā partikulām *it* un *itīn* ir divējādas funkcijas. Niansējot veida un vietas apstākļa vārda nozīmi, partikulas *it*, *itīn* gan uzsver, gan reizē arī pavājina apstākļa vārda nozīmi (MLLVG 1959: 784). Piem.: *Kaut kas Ievas prātā **itīn** labi sajūdz roku ar ekrānu.* (I. Ābele) [...] *brīžiem **itīn** svabadi iet.* (M. Melgalvs) [...] *un mātesvīra dēls, / ar sievas draugu vīnu dzerdams, / **it** tīksmi novēro, / kā jūs man piedāvājat cigareti.* (I. Jansone) ***It** tuvu savām sāpēm stāvu es.* (I. Roze)

Partikula *jo* var niansēt veida un vietas apstākļa vārda nozīmi, to pavājinot vai pastiprinot. Piem.: *Lēni **jo** lēni tā gāja pāri uzartam tūrumam.* (A. Rancāne) ***Jo** drīzi apnīk visi tirgi.* (M. Melgalvs)

Partikula *jo* pastiprina pārākās pakāpes nozīmi, piem.: *Mēs kļūstam **jo** grēcīgāki šajā pasaulē.* (I. Roze)

10.2.3. Vispārinājuma partikula

1435. §.

Vispārinājuma partikula ir *ik*. Vispārinājuma nozīmes niansi tā visbiežāk piešķir lietvārdam. Piem.: *Visi redzēs, ka vajag rakstīt tā, lai **ik** vārds būtu atklāsme.* (L. Muktupāvela) [...] *viņš jau trīsdesmito gadu **ik** rītu pie spoguļa sien kaklasaiti un ar portfeli rokās dodas uz darbu.* (I. Ābele)

Partikulu *ik* teikumā var aizstāt ar vietniekvārdu *katrs*, jo partikulas *ik* leksiskā nozīme robežojas ar vietniekvārda *katrs* nozīmi (MLLVG 1959: 785). Piem.: [...] *mati raksta vēstulīti / vecie pie spoguļiem saņem **ik** rītu.* (K. Elsbergs) ***Ik** iespējamība neiespējamībās dalās.* (P. Brūveris)

10.2.4. Nenoteiktības partikulas

1436. §.

Nenoteiktības vai apšaubāmas ticamības nozīmes nokrāsu vārdam vai visam teikumam piešķir partikulas: *diez, diezin, kaut, nez, nezin, lai, vai*.

Piem., partikulas *diez, diezin*, arī savienojumā ar partikulu *vai*, izsaka neziņu, bažas, šaubas: *Poliju sadalīja **diez** jau kuro reizi.* (G. Janovskis) ***Diez** vai vispār būs kāds vīrietis, kurš sapratīs vai kuru aizkustinās šī grāmata par sievieti – rakstnieci?* (N. Ikstena) *Ieva iedzer kafiju un nodomā, ka **diezin** vai šeit Alfrēdonkuļa asinsspiediens pazemināsies.* (I. Ābele)

Partikulu *kaut* savienojumā ar partikulu *vai* lieto, lai piešķirtu teikumam ne tikai nenoteiktības, bet arī pielāvuma niansi. Piem.: *Manis pēc meklē **kaut** vai visu nakti, bet atrodi!* (G. Janovskis)

Partikulas *nez, nezin* izsaka neziņu un nenoteiktību. Piem.: *Tobrīd, kad biju pat tā kā iedomājusies – a **nez** kā varētu būt, ja tā vilktos mūžīgi, viss beidzās.* (L. Muktupāvela) *Pēdējos vārdus **nezin** no kurienes atskrējis viesuļvējš ienes baznīcēnu pūlī.* (S. Kaldupe)

Savukārt savienojumā ar apstākļa vārdu *cik* partikulas *nez*, *nezin* norāda uz pārspīlējumu. Piem.: *Šorīt paskatījos spogulī un ieraudzīju, ka man jau ir miroņa seja. Tādas nezin cik reižu esmu redzējusi zārkos.* (N. Ikstena)

Partikula *lai* jautājuma teikumos izsaka neziņu un šaubas. Piem.: *Un kā lai definē laimi vispār?* (N. Ikstena) *Ko lai dara, ja mūsu meita ķemmējas virs izlietnes.* (L. Muktupāvela) *Kā lai uzglezno staltu, lepnu eglaini, ja vējš, šūpodamies galotnēs, katru brīdi rāda citādas krāsas zaļo.* (S. Kaldupe)

Var piekrist Dzintras Paegles viedoklim, ka „nenoteiktību un šaubas ar salīdzinājuma nokrāsu izsaka arī tādas partikulas kā *it kā*, *tā kā*” (Paegle 2003: 211). Piem.: *Un pļavas vidū pēkšņi ir milzu puķe – tā kā no nekurienes, no aizlaika.* (N. Ikstena) *Tu it kā nejauši noņem neesošu putekli no sarunbiedra uzvalka.* (L. Muktupāvela)

Teikumā šīs partikulas ir neuzsvērtas, uzsvara ziņā piekļaujas nākamajam vārdam.

10.2.5. Pastiprinājuma partikulas

1437. §.

Pastiprinājuma partikulas ir: *ak*, *ar*, *arī*, *diemžēl*, *gan*, *ir*, *jau*, *jel*, *laikam*, *pat*, *tad*, *taču*, *tak*, *tik*, *varbūt*, *vēl*, *vis*.

Pastiprinājuma partikulas, niansēdamas konkrēta vārda nozīmi, arī visam teikumam piešķir lielāku emocionalitāti. Var pievienoties Dz. Paegles viedoklim: „Bieži vien pastiprinājuma nozīme nav vienīgā nianse, teiktajā (raksfītajā) var būt pausts arī izbrīns, neiecietība, nožēla, pretstatījums” (Paegle 2003: 211).

Partikula *ak* teikumā rada izbrīna un neizpratnes nokrāsu. Piem.: *Ak pati rakstniece atnākusi uz mūsu lekciju!* (L. Muktupāvela) *Ak tā, un daudzi pasūta slepkavības?* (L. Muktupāvela)

Partikulas *ar* (ar nozīmi *arī*) un *arī* piešķir teikumam pievienošanās nokrāsu. Piem.: *Taču brīdī, kad acis ierauga smaržas avotu, iepriekšējās pieredzes nav. Smadzeņu nav. Prāta ar nav.* (L. Muktupāvela) *Es jau tā arī domāju.* (L. Muktupāvela) *Ganu suns Krančelis un kaķis Pinka arī taisījās ļaudīm līdzī uz Dziesmu svētkiem.* (S. Kaldupe) *[..] godratos sasēduši arī meldiju jaucēji.* (S. Kaldupe)

Partikula *diemžēl* teikumā pastiprina nožēlas niansi. Piem.: *Mums jau tā ir bijis. Diemžēl viss atkārtojas.* (L. Muktupāvela) *Diemžēl esam, kā avīzēs raksta: tīpisks vidusmēra pāris.* (L. Muktupāvela) *Tikai diemžēl viņa, kad iemīlas, nav gulbis.* (I. Ābele)

Partikula *gan* var niansēt dažādu vārdšķiru vārdus, pastiprinot gan šo vārdu nozīmi, gan arī visa teikuma saturu, piešķirot tiem lielāku pārliecības nokrāsu. Piem.: *Tu gan – ja dari kaut ko, tad ar tādu sparū, ka pat dakteru brigāde netiek galā.* (I. Ābele) *Ieva meklē plauktā sarkanvīna pudeli – paldies Dievam, viena atrodas!* *Balto gan te vienmēr izdzer.* (I. Ābele) *Uz soliem gan neiedrošinājās atsēsties.* (S. Kaldupe) *Laikam jau saprotu gan.* (S. Kaldupe) *Bet kur gan aizmirstie zilie sila zvani?* (S. Kaldupe) Ja partikula *gan* niansē visa teikuma saturu, tādā veidā tam piešķirdama pārliecības nozīmes nokrāsu, tā parasti ir kā šī teikuma ievadītāja partikula (MLLVG 1959: 787). Piem.: *Gan sapratīsi, ka tā, kas tev iznāks pretī, būs īstenība, ne sapnis.* (S. Kaldupe)

Pastiprinot teikumā jautājamus vietniekvārdus vai apstākļa vārdus, partikula *gan* jautājumam piešķir minējuma nozīmes nokrāsu (MLLVG 1959: 787). Piem.: *Kādēļ gan apvainoties?* (S. Kaldupe)

Partikulu *ir* lieto, lai īpaši akcentētu pastiprinājumu. Tā vienmēr atrodas niansējamā vārda priekšā. Partikulai *ir* teikumā bieži ir tāda pati nozīme kā partikulām *arī*, *pat*. Piem.: *Bet ķēniņš uz to pusi ir nepaskatījās.* (S. Kaldupe) *Ir nezinādamams visu taisnību, viņš tomēr piekrita.* (G. Janovskis)

Partikula *jau* var pastiprināt vārda, teikuma daļas vai visa teikuma saturu. Piem.: *Es jau tā arī domāju.* (L. Muktupāvela) *Būt par grapu? Varētu jau, bet to mans vīrs piekopj ar tādu kā pārsātinātu garlaicību.* (L. Muktupāvela) *Tad jau labi.* (L. Muktupāvela) *Var jau būt.* (S. Kaldupe)

Partikula *jau* salīdzinājuma konstrukcijā kopā ar partikulu *kā* pastiprina teikumā apgalvoto, piešķirot tam lielāku ticamību un vispārinājumu (LVV 2006: 455). Piem.: *Kā jau kara laika bērnam, Paula dzīvē vissvarīgākā ir drošība.* (I. Ābele)

Vēl spēcīgāku emocionālu nokrāsu teikuma saturs iegūst, ja to pastiprina vairāk-vārdu partikula *gan jau*, kas parasti atrodas teikuma sākumā. Piem.: *Gan jau vēl paspēsi iekļūt aizejošā rindā, mīļais meža bērns!* (S. Kaldupe) *Gan jau dzīve parādīs, kur atradīsies gredzenam vieta.* (S. Kaldupe)

Partikulas *jel* un *jele* pastiprina vārda nozīmi teikumā, tam piešķirot nozīmju nokrāsas. Piem., nožēlas niansi: *No 11 līdz 15 uzrakstīju aptuveni sešas lappuses, kas nebūtu nekas, ja vēl vienpadsmitos man būtu bijusi jel mazākā skaidrība, ko īsti rakstīšu.* (N. Ikstena)

Partikula *jel* var piešķirt arī vēlējuma niansi. Piem.: *Jel sargājiet tās ogles, kas pie jūras vēl ugunskurā vīd.* (A. Rancāne) *Jel sveiciniet no rītiem jūs to bālo, jauno sievu.* (A. Rancāne)

Jautājuma teikumā partikula *jel* vai *jele* pastiprina jautājumu. Piem.: *Vai jēle sava mēle tev par nastu?* (G. Godiņš)

Partikula *laikam* pastiprina šaubu nozīmes nokrāsu teikumā. Piem.: *Es tikai laikam vairs neatceros.* (N. Ikstena) *Laikam mūžība pār mani nolaidusies.* (I. Roze) Savukārt savienojumā ar *tak* vai *taču* partikula *laikam* mazina šaubu niansi, pastiprinot izteikuma saturu, piem.: *Bet laikam tak laika apstākļi tomēr stipri ietekmē cilvēka domāšanu un saules pinumu.* (N. Ikstena)

Partikula *droši vien* izsaka iespējamību. Piem.: *Uz sola pie sienas drebinās svešs kails puisis apakšbiksēs [...] Droši vien kāds students.* (I. Ābele) [...] *un mēs (droši vien visi trīs) īsti nezinām, vai iziet uz šo saskari, ēterisko un noslēpumaino kā sapnī, vai labāk ne.* (N. Ikstena)

Partikulu *varbūt* lieto, lai norādītu, ka izteikuma saturs nav drošs (LVV 2006: 1150). Piem.: *Nu jau tur varbūt dzīvo Dace!* (I. Ābele) *Šis stāsts vēstīja – ka viss paies, dzīve arī. Varbūt tā ilgs mazliet vairāk nekā mēnesi, bet paies.* (I. Ābele) Savukārt jautājumam partikula *varbūt* piešķir mazāk kategorisku formu, piem.: *Ko dāvināt viņam [mīļotajam] Ziemassvētkos? Varbūt papagaili, bet varbūt kādu suvenīru no Indijas?* (G)

Partikula *pat*, pastiprinot vārda nozīmi, parasti atrodas pirms niansējamā vārda. Šādos gadījumos partikula *pat* ir neuzsvērta. Tā var pastiprināt lietvārda, darbības vārda vai apstākļa vārda nozīmi. Piem.: *Ievai pat sirds krūtīs apmet kūleni.* (I. Ābele) *Dīvaini, ka tu neesi pat apvainojies.* (S. Kaldupe) *Šīs izjūtas nav pat īsti aprakstāmas.* (N. Ikstena)

Pastiprinot laika apstākļa nozīmi, partikula *pat* atrodas aiz niansējamā vārda, un šādos gadījumos tā ir uzsvērta, piem.: *Tagad pat – nāku uz literāru pasākumu, bet nākas klausīties par novecošanas problēmām.* (L. Muktupāvela)

Partikula *tad* pastiprina vārda nozīmi, piešķirdama teikumam emocionāli ekspresīvu nokrāsu. Visbiežāk partikula *tad* ir sastopama vārdu savienojumos ar jautāja-

mo partikulu *vai*, kā arī jautājamiem apstākļa vārdiem un jautājamo vietniekvārdu *kas* (MLLVG 1959: 789). Piem.: **Vai tad bezdelīgas dzīvo mežos?** (S. Kaldupe) *Ja viņam ir godīgi nolūki – ko tad slēpt?* (L. Muktupāvela) **Ko tad tik ģeniālu radījusi mana galva un spalva pa šiem gadiem?!** (N. Ikstena) Uzsvara ziņā partikula *tad* piekļaujas iepriekšjam vārdam.

Partikulas *taču, tak* pastiprina visa teikuma saturu. Parasti šīs partikulas teikumā atrodas aiz pirmā uzsvērtā vārda (MLLVG 1959: 789). Piem.: **Tas taču arī ir dzīvs!** (M. Melgalvs) **Es taču zinu, ar ko tas beidzas, diemžēl zinu.** (L. Muktupāvela) **Vilcienā tak nebūs brīvu vietu.** (I. Roze)

Partikulas *taču, tak* pastiprina darbības vārdu, ar ko ir izteikta pavēle. Piem.: **Ne-skati taču vīru tikai pēc cepures!** (S. Kaldupe) Partikulu *tak* lieto arī lielāka pieļāvuma izteikšanai. Piem.: **Paņem rokās jebkuru viņa lietu – šalli, cimodus, atslēgas – tak jebko, un pamoki viņa acis, prātu, smuidro ķermeni.** (L. Muktupāvela) **Par ko viņas smejas? Tak ne par ko.** (I. Ābele)

Partikula *tik* pastiprina apstākļa vārda nozīmi teikumā. Uzsvara ziņā partikula *tik* piekļaujas niansējamam vārdam. Piem.: **Pēc tam uzzināju par savu vīru tik daudz.** (L. Muktupāvela) **Tik viegli tas neiet.** (I. Ābele) **Ja nebūtu ķēniņš tik ļoti vientuļš, viņš neklausītu svešniekam.** (S. Kaldupe) **Tik draudzīgi ar viņiem neviens cilvēks nebija nekad runājis.** (S. Kaldupe)

Partikula *vēl*, pastiprinot teikumā izteikto domu, piešķir teikumam lielāku emocionāli ekspresīvu nokrāsu. Piem.: **Citādi aiztrallināsies vēl pie maniemi kaimiņiem un atdosī visu meža bagātību tiem.** (S. Kaldupe) **Grūti iedomāties vēl daudz draņķīgākus ceļa apstākļus nekā šodien.** (N. Ikstena) **Ko tad nu vēl neteiksi!** (L. Muktupāvela)

Partikula *vis* teikumā pastiprina noliegtā darbības vārda nozīmi. Niansējot noliegtā darbības vārda nozīmi, partikula *vis* piešķir noliegumam lielāku apstiprinājumu (MLLVG 1959: 790). Piem.: **Nav vis glodene. Nāc un paskaties.** (G. Janovskis) **Tā neapgalvo vis. Laiki mainījušies.** (S. Kaldupe)

10.3. Modālās partikulas

1438. §.

Modālās partikulas ir objektīvās modalitātes izteicējas, kas pauž runātāja attieksmi pret īstenību. Tās ir iedalāmas piecās grupās: **apgalvojuma** partikulas, **nolieguma** partikulas, **jautājuma** partikulas, **salīdzinājuma** partikulas, kā arī **modāli voluntatīvās** partikulas, kas teikumā izsaka vēlēšanos, mierinājumu, lūgumu, pamudinājumu un pieļāvumu.

10.3.1. Apgalvojuma partikulas

1439. §.

Apgalvojuma izteikšanai tiek izmantota partikula **jā**.

Apgalvojuma partikulas visbiežāk sastopamas dialogos – atbildēs, ar to skaidri apstiprinot iepriekš izteikto domu, kas bieži tiek veidota kā jautājums ar partikulu *vai* (Paegle 2003: 212). Piem.: **Vai maigā, klusā vīvināšana ir tava dziedāšana? – Jā. Tāda nu ir mana dziesmiņa.** (S. Kaldupe)

Apgalvojuma partikulu *jā* lieto tad, ja runātājs pastiprina sarunbiedra domas, pievienojas viņa viedoklim, piem.: **Šitās grāmatiņas, esejas, teksti un slejas! Kas to būtu domājis... – Jā, es cenšos aprakstīt dzīvi.** (L. Muktupāvela)

Partikula *jā* apstiprina paša runātāja domas. Piem.: *Jo, patiesi, viņa vairs nesauc sevi par meiteni, reizēm pasaka to skaisto vārdu – pusmūžs. Jā, par pusmūža cilvēku viņa sevi šobrīd gribētu uzskatīt.* (I. Ābele) *Visvairāk jāuzmanās, braucot mašīnā, jā, paties.* (I. Ābele)

Jautājuma teikumā partikula *jā* var reizē izteikt gan jautājumu, gan arī gaidāmo apstiprinošo atbildi (MLLVG 1959: 793). Piem.: *Atnācāt rakstīt mācīties, jā?* (L. Mukstupāvela)

Partikulu *jā* dažkārt mēdz teikumā atkārtot, tādējādi

- gan apstiprinot kādu jau izteiktu domu, kas runātājam nešķiet īpaši pareiza, piem.: *Es esmu dzejnieks! – Jā, jā, mīlais, tur visi tādi... visi dzīvo pantos, jambos un trioletās...* (L. Mukstupāvela)

- gan norādot uz uzsvērtu piekrišanu izteiktajam viedoklim, piem.: *Laikam Mīlestības dēļ. – Jā, jā, tā varētu būt taisnība.* (S. Kaldupe)

Partikula *jā* var paust neizpratni un izbrīnu, piem.: *Viņš vakar pie manis tomēr atnāca. – Jā?! Es tam negribēju ticēt.* (G. Janovskis)

Nedrošu, nepārliecinātu apgalvojumu izsaka partikula *nujā*. Piem.: *Vēl neesmu iepazinies ar lietas apstākļiem, neesmu jums neko solījis. – Nujā... Redzat, esmu uzzinājusi, man ir teikts... man ir ziņas...* (L. Mukstupāvela)

Arī apstākļa vārdam *labi* ir apgalvojuma nozīme, ja ar to tiek izteikts apstiprinājums. Piem.: *Parēķiniet, cik kleitu mums jāpārdod, lai atpelnītu šādu reklāmu! Labi, labi. Ieva nakti neguļ, bet padoties vēl aizvien netaisās.* (I. Ābele) *Ņem, saimniek, mani līdzi! – lūdās putns. [...] – Labi, gailīt, tagad tikai jāizdomā, kādu masku tev pagatavosim.* (S. Kaldupe)

10.3.2. Nolieguma partikulas

1440. §.

Nolieguma izteikšanai lieto partikulas *nē* un *ne*, kas teikumā parasti ir uzsvērtas.

Pilnīga nolieguma izteikšanai, kad tiek noliegts viss iepriekšējā teikumā sacītais, tiek lietota partikula *nē*. Piem.: *Ir vēls. Parunāsim rīt. – Nē, tūlīt!* (I. Ābele) *Es tevi, mīļā lakstīgala, ņemšu līdzi [...] – Nē, ķēniņ, es nevaru palikt pie tevis.* (S. Kaldupe)

Nolieguma partikulu *nē* bieži lieto aiz jautājuma teikuma, noliedzot tur izteikto domu (Paegle 2003: 212). Piem.: *Vai tev arvien vēl šķiet, ka vislielākā laime ir iegūt ļaužu apbrīnu? [...] – Nē.* (S. Kaldupe)

Lai vēl vairāk uzsvērtu noliegumu, partikulu *nē* dažkārt mēdz atkārtot vai arī lieto kopā ar partikulu *nu*. Piem.: *Tu būsi šodienas lepnākā karaļsēnīte [...] – Nē, nē, es nebūšu nekāds karalis.* (S. Kaldupe) *Jūs pārāk skaļi strīdaties par savu skaistumu [...] – Nu nē! Mēs tikai izsakām savu pārliecību.* (S. Kaldupe)

Partikulai *nē* dažkārt piemīt precizētāja nozīmes nianse. Ar partikulu *nē* var precizēt un pastiprināt iepriekš teikto, piem.: *Šie izvairīgie meli. Nē – visdrīzāk – apņēmīgā, tāda kā gestapo nagos nonākuša partizāna spītīgā klusēšana.* (L. Mukstupāvela)

Partikula *nē* var izteikt apstiprinājumu, pastiprinot noliegto darbības vārdu, piem.: *Es taču nepazīstu prieku lielu, nē, nepazīstu to.* (I. Roze)

Partikulu *ne* lieto daļēja nolieguma izteikšanai, kad teikumā tiek noliegts kāds vārds. Partikula *ne* var atrasties pirms dažādu vārdšķiru vārdiem (Paegle 2003: 212). Šādā pozīcijā partikula *ne* ir neuzsvērtā. Piem.: *Un ne jau nākotnes vai pagātnes atslēgas viņa meklē šai grāmatā.* (I. Ābele) *Ne velti saka, ko Dievs grib sodīt, tam viņš atņem prātu.* (N. Ikstena) *Tam bija spārni. Īstenībā, ne sapnī.* (S. Kaldupe)

Partikula *ne* bieži vien aizstāj teikumā iepriekš minētu izteicēju. Piem.: *Ieva atbild, ka ir strādājusi par oficianti, sekretāri un reklāmas aģenti, bet par pārdevēju gan ne.* (I. Ābele) *Sašam ir tikai viens ceļš – savu kaunu norakstīt no sevis nost. Vai Milda to sapratīs? Un ja arī viņa – ne?!* (V. Rūmnieks, A. Migla)

10.3.3. Jautājuma partikulas

1441. §.

Jautājuma partikula *vai* parasti ievada jautājuma teikumu (MLLVG 1959: 795). Piem.: *Vai grāmatas arī lasāt pa vakariem?* (I. Ābele) *Vai tuvumā nešalko jūra?* (L. Muktupāvela) *Vai jaunā saimniece būtu naktī raudājusi?* (S. Kaldupe)

Ja jautājums teikumā tiek īpaši uzsvērts, jautājuma teikuma beigās partikulu *vai* atkārto vēlreiz, piem.: *Vai godināšanas savajadzējies, vai?* (L. Muktupāvela)

Vairākvārdu partikulu *vai ne* lieto jautājuma teikuma beigās, lai piešķirtu jautājumam apstiprinājuma nokrāsu. Piem.: *Jūs laikam ļoti mīlat literatūru, vai ne?* (L. Muktupāvela)

Partikula *vai* mēdz arī pastiprināt apstākļa vārdu *gandrīz*, *gluži* nozīmi. Piem.: *Ieva gandrīz vai lido.* (I. Ābele) *Runājot iegāju gluži vai transā.* (L. Muktupāvela)

10.3.4. Salīdzinājuma partikulas

1442. §.

Salīdzinājuma partikulas *kā*, *nekā*, *it kā*, *tā kā* norāda runātāja attieksmi pret īstenību, kas izpaužas divu parādību salīdzinājuma veidā.

Par partikulas *kā* un *nekā* lietošanas raksturīgākajiem gadījumiem ir rakstījuši Alfrēds Jankevics (Jankevics 1967₂: 140–147) un Aina Miķelsone (Miķelsone 1982: 141–146). Partikulai *kā* ir trīs raksturīgākie lietošanas gadījumi (Jankevics 1967₂: 140):

- partikulu *kā* lieto, lai pielīdzinātu kādu parādību citai parādībai. Piem.: *Neizdzertā sarkanā vīna šlakatas izskatījās kā sniegā sabirušas sarkanas rožu ziedlapas.* (L. Muktupāvela) *Rīga mutuļo kā bišu skreja pavasarī.* (I. Ābele) *Troksnis iegāžas manī kā ūdenskritums.* (N. Ikstena) *Zirgu ganam ieliesmojās sirds kā svētku ugunskurs.* (S. Kaldupe)

- partikulu *kā* lieto, lai norādītu šķietamību, kad par nosauktās parādības realitāti var šaubīties (Jankevics 1967₂: 143). Piem.: *Siltajā aprīļa saulē odze bija sametusies vieglos riņķos. Izskatījās kā beigta.* (L. Muktupāvela) *Tobrīd es pati sajutos kā jauna, naiva.* (L. Muktupāvela) *Viņa izkāpj ārā un kā nesaprātīga kaut kur iet.* (N. Ikstena)

- vēl partikula *kā* var izteikt ierobežojumu, piem.: *Apgūst kā ceļotājs jaunu zemi.* (I. Ābele)

Salīdzinājuma partikulu *nekā* lieto, ja salīdzinājuma konstrukcijā ir nenoliegta darbības vārda forma un salīdzināmajā daļā ir īpašības vārda, lokāmā divdabja vai apstākļa vārda pārākā pakāpe (Miķelsone 1982: 141). Piem.: *Labi, ka es tagad esmu gudrāka nekā jaunībā, kad plēsu šķīvjus.* (L. Muktupāvela) *Ja vien nebūtu jāvēro tas viņa skatiens – vēl bezcerīgāks nekā iepriekš.* (I. Ābele) *Vai es biju vairāk nelaimīga nekā laimīga vai vairāk laimīga nekā nelaimīga?* (N. Ikstena)

Partikulas *it kā* un *tā kā* piešķir niansējamam vārdam šķietama un nenoteikta salīdzinājuma nokrāsu. Piem.: *Nekas it kā nenotika.* (L. Muktupāvela) *Ja viss ir vienaldzīgs un manis pašas it kā nav?* (L. Muktupāvela) *Bērzam viņa sameklēja līdzinieku mežā,*

gribēja, lai viņu tur apbedī, jo dārzā zem bērza būtu tā kā neērti. (N. Ikstena) *Sajutu smaržu – tā kā rozmarīna, kā lavandas.* (L. Muktupāvela)

10.3.5. Modāli voluntatīvās partikulas

1443. §.

Modāli voluntatīvās partikulas izsaka vēlēšanos, mierinājumu, lūgumu, pamudinājumu un pieļāvumu.

Partikula **kaut** visbiežāk ievada teikumu, tam piešķirdama vēlēšanās nokrāsu. Piem.: **Kaut** *viņš saprastu, ka nerīkojas pareizi!* (G. Janovskis) **Kaut** *vai vienu dienu.* (M. Melgalvs)

Partikulu *kaut* lieto, lai piešķirtu vārdam vai teikumam pieļāvuma niansi (LVV 2006: 499). Piem.: **Kaut** *raudi – kā iesprūdusi klinšu plaisā!* (I. Ābele) **Kaut** *simtu dūres sītas man pie krūtīm, kaut simtreiz saule vienā jūrā krīt.* (G. Godiņš) *Bet izturi. Bet... tici. Kaut vabolei. Kaut piekusušai bitei.* (P. Brūveris)

Partikulas *kaut* nozīme robežojas ar adverbu *vismaz* nozīmi. Piem.: *Saglabā sevī kaut kripatu kritiskā prāta.* (I. Ābele) *Es mēģināšu akmenī iecirst kaut nelielu plaisiņu.* (S. Kaldupe)

Partikulai **nu** teikumā var piemist dažādas nozīmju nianses. Partikula *nu* var izsacīt gan pastiprinājuma nokrāsu, gan piešķirt teikumam dažādas gribas izpaušmju nozīmju nianses. Partikula *nu* var niansēt darbības vārdu pavēles izteiksmē, vājinot pavēles kategoriskumu un piešķirot tam mierinājuma, lūguma un pamudinājuma nozīmes niansi (MLLVG 1959: 798). Piem.: *Nepārdzīvo nu, vai maz vēl kreņķu būs.* (G. Janovskis) *Neej nu, gailīt!* (S. Kaldupe) *Atnāc nu rīt labāk!* (G. Janovskis) Niansējot darbības vārdu, partikula *nu* vienmēr atrodas aiz niansējamā vārda.

Ar partikulu *nu* var pastiprināt apstākļa vārda, jautājamās partikulas un jautājamā vietniekvārda nozīmi. Piem.: **Nu kā tad iet tavam gudrelim?** (I. Ābele) **Nu kāpēc tu slēpies?** (S. Kaldupe) **Nu kā tāds paštaisns cietsirdis un egoists!** (L. Muktupāvela) **Vai nu es, vai viņš, tā viņš pavēlēja, tas mans vīrs.** (L. Muktupāvela) **Ko nu?** (L. Muktupāvela) Zīmīgi, ka partikula *nu* arī pati var izteikt jautājumu, piem.: **Nu? Norunāts?** (S. Kaldupe)

Partikulu *nu* lieto, lai piešķirtu vārdam vai teikumam gan mierinājuma, gan arī pieļāvuma nianses nokrāsu, piem.: *Tā nu nav problēma.* (I. Ābele) *A ja nu ir kāda līdzība, ko?* (L. Muktupāvela)

11. IZSAUKSMES VĀRDS (INTERJEKCIJA)

11.1. Izsaukmes vārda vispārīgs raksturojums

1444. §.

Izsaukmes vārds ir nelokāms vārds, kas izsaka jūtas, gribu, sniedz apkārtējo parādību vērtējumu vai atdarina dabā dzirdamas skaņas. Tas nav ne patstāvīgs vārds, ne palīgvārds. Izsaukmes vārdam nav nominatīvās funkcijas – tas nenosauc ne konkrētas reālijas, ne to pazīmes, ne procesus vai darbības, ne arī kādas citas reālās īstenības parādības. Izsaukmes vārds ir leksiska vienība, kas tikai norāda uz teksta autora jūtām, gribu vai uz attieksmi pret dažādām parādībām, kā arī netieši attēlo apkārtējo pasauli, tādēļ tas tiek dēvēts par signālu, ar kuru pauž emocijas, gribu, pievērš uzmanību, sniedz dažādu parādību vērtējumu, tās nenosaucot (MLLVG 1959: 801), piem.: *Vienīgi Inese vēl griežas apkārt kā vilciņš: – Ai meitenes, cik skaista pasaule!* (I. Indrāne) – *ai* izsaka prieku, patiku, sajūsmu; *Nu, ieļej taču sev tēju!* (Ē. Vilks) – *nu* izsaka pamudinājumu, aicinājumu; *Paldies par izpalīdzēšanu.* (A. Aizpuriete) – *paldies* lietots pateicības izteikšanai; *Un vēl staigā pa skolām, stāstīdami, kā cēluši lauksaimniecību. Hi, hi, hi, ha, ha, ha.* (Ē. Hānbergs) – *hi, hi, hi, ha, ha, ha* attēlo smieklus un šajā kontekstā pauž ironiju.

Izsaukmes vārdam nepiemīt nekādas gramatiskās kategorijas un nav formālu gramatisku rādītāju.

Izsaukmes vārdi funkcionē galvenokārt runātā valodā, īpaši sarunvalodā, kā arī daiļliteratūrā, kur tie parasti ir dialogu sastāvdaļa. Runātā valodā to nozīmi būtiski papildina dažādi neverbāli izteiksmes līdzekļi – intonācija, pauzes, žesti, mīmika, svarīga ir arī runas situācija, komunikācijas vide, bet rakstu valodā izsaukmes vārdu semantikas izpratnē svarīgs ir konteksts, pieturas zīmes, kā arī rakstība – to nozīmi pastiprina burtu divkāršojumi, trīskāršojumi vai daudzkārtšojumi, kā arī vārdu atkārtojumi, piem.: – *Ā-ā-ā-āāā...* – *pāri pasažieriem [...] pāršalca izdvests un izčukstēts, izkliegt un izaurots sauciens.* (R. Ezera) *Ai, ai, kāds skaistums, plašums un brīvība, kādi vēji, saule un plašā debess!* (L. Stumbre)

Izsaukmes vārdu lietojums daiļdarbos ir atkarīgs no daiļdarba žanra un satura, no autora stila un no attēlojamās vides. Tie var būt ne tikai literārās sarunvalodas, bet arī vienkāršrunas un slenga vārdi (Ernstsone 2006₁: 169–173), piem.: – *Sveiks, veco zēn! Kā iet? Ko dari? – senais paziņa ar ne mazāk platu žestu sīta man sauļā [...] – Prīmā! Un kā tev skrien?* (U. Zemzaris) – *Vo, kāds tuvplāns bija! – noslaucījis no pieres sviedrus, operators paceļ īkšķi. – Vo, kāds!* (M. Bendrupe) *Johaidī! Ja tev tik daudz gadu, tev vajadzēja būt gudrākai!* (L. Muktupāvela)

Daudz izsaukmes vārdu ir bērnu daiļliteratūrā. Attēlojot gan dzīvnieku un putnu balsis, gan dažādus dabas trokšņus, tiek radītas metaforas un personifikācijas, kas rosina bērnu iztēli un fantāziju, piem.: *Pulkstenim bija tāda dziesma: – Tink. Tink. Tink. – Zīlītei bija tāda dziesma: – Pink. Pink. Pink. – Sivēnam bija tāda dziesma: – Rukš. Rukš. Rukš. – Ezītīm bija tāda dziesma: – Pukš. Pukš. Pukš. – Kaķim bija tāda dziesma: – Nau. Nau. Nau.* (O. Vācietis)

Izsaukmes vārdi tiek lietoti kā dziesmu refrēni, t. i., leksiskas vienības, kas ir kā pielikumi pie dziesmas teksta. Ļoti plaši tie ir izmantoti tautasdziesmās (Ozols 1967₂: 243). Tos lieto arī ārpus dziesmu konteksta, piem.: *Aijā-aijā...* – *Kaspars bez skaņas*

kustināja lūpas, bet melodija skanēja viņā pašā. (E. Līvs) „*Trā-di, rī-di, fidrallā, trādi, rīdi-rū...*” skan no virtuves. (R. Ezera)

11.2. Izsaukmes vārdu sintaktiskais lietojums

1445. §.

Izsaukmes vārdu loma teikumā ir savdabīga – parasti tie nav teikuma locekļi un sintaktiski nav saistīti ar citiem vārdiem teikumā, to pozīcija ir patstāvīga attiecībā pret citiem teikuma locekļiem un paustās jūtas, emocijas vai griba attiecas uz visu teikumu vai tekstu kopumā. Taču dažkārt tie var iekļauties teikuma gramatiskajā struktūrā kā teikuma locekļu aizstājēji jeb substitūti, veicot dažādu teikuma locekļu funkcijas (Blinkena 1955: 19; Beitiņa 2009: 100), šādos gadījumos tie ir lietoti ar kāda patstāvīga vārda nozīmi, piem.: teikuma priekšmeta nozīme: *Paldies ir mazākais, ko mēs varam jums pateikt.* (G); papildinātāja nozīme: *Ko tur teikt? Neko. Vien naivu ku-ku uz pavasara pusi.* (L. Muktupāvela); veida apstākļa nozīme: *Jēkabs tak izdīrās [trusi] uz ef-ef. Ko tu gaudo lopa dēļ.* (G. Repše)

Izsaukmes vārdiem teikumā ir patstāvīgs uzsvars, runātā tekstā tos nošķir ar pauzēm un intonāciju, bet rakstītā tekstā ar norobežojošām pieturas zīmēm – visbiežāk ar komatu, bet lieto arī domu zīmi, daudzpunktī un izsaukuma zīmi (Blinkena 2009: 346–257). Tie semantiski var būt tik patstāvīgi, ka funkcionē kā bezkopas teikumi (MLLVG 1962: 547; Beitiņa 2009: 99, 100), piem.: *Labvakar! No kurienes tu?* (Ē. Hānbergs) *Hē! Vai tiešām neviens vairs mani negrib mīlēt? Es taču esmu vēl dzīva!* (A. Jakubāns) *Nu jā! Bez zemes smaržas jau nevarētu dzīvot!* (S. Kaldupe)

Dažus izsaukmes vārdus (*ai, ak, nu, vai, o*) bieži lieto kopā ar uzrunu vai uzrunas grupu, pastiprinot tekstā paustās jūtas, kas var būt gan pozitīvas, gan negatīvas, piem.: *Ai, dzīve! Saldā, jaukā, vēmeļu rūgtā briesmīgā!* (M. Kalndruva) *Ak, mana Rīga, vecā, sirmā Rīga, Tu manu sirdi vienmēr augšup nes.* (A. Čaks) *Nu, Pauli, – kā tev klājas? Vai sieva ēst dod?* (U. Zemzaris) *Vai, puisī, ko tu dari? Ne jau tavam spēkam uzveikt šo akmeņu kalnu.* (S. Kaldupe)

Saliktā pakārtotā teikumā izsaukmes vārdiem var būt virsteikuma funkcija (Beitiņa 2009: 100). Tie ir vārdi, kas pievērš uzmanību kaut kam redzamam vai dzirdamam: *skat, paskat, re, redz, lūk, dzi, klau* u. tml., kā arī pieklājības izteikšanas vārdi *paldies, pateicos, atvaino/atvainojiet, piedod/piedodiet* u. tml., piem.: – *Paskat, kas te bijis par ugunskuru!* – *Melānija atzinīgi sauc.* (L. Stumbre) – *Redz, kā grib brigadierim pielabnāties, – kapteinis pukstēja.* (Ē. Vilks) *Paldies, ka nenoraidījāt manu lūgumu.* (A. Aizpuriete)

Tekstā izsaukmes vārdu funkcionāli semantiskā nozīme mainās atkarībā no to novietojuma teikumā. Parasti tie atrodas teikuma vai teksta sākumā, akcentējot teksta autora emocijas vai parādot reakciju uz kādu iepriekšējo notikumu. Tālākais teksts atklāj izsaukmes vārda lietojuma motīvus (Kalnača 2003: 45), piem.: *Lūdzu, neraudi.* [...] *Tagad man visa uzmanība jāveltī ceļam. Lūdzu, neizklaidē manu uzmanību.* (Z. Mauriņa) *Ak kungs, cik tu vēl esi jauna!* (A. Aizpuriete) – *Vai! Man taču piens palika uz plīts! – viņa [Petrovna] iekļiedzās un metās atpakaļ mājā.* (A. Jakubāns)

Ja izsaukmes vārdus lieto teikuma vai teksta beigās, tie norāda uz kādas darbības rezumējumu, bet, ja tie ir teikuma vidū, to uzdevums ir niansēt izteikuma saturu vai īpaši izcelt kādu svarīgu informāciju (Kalnača 2003: 45), piem.: *Mēs visi kļūstam vecāki – ak dies!* (I. Ziedonis) – [...] *tu, kā skatos, esi varens biznessmens, jānudien!* – *Sproģis izsaucās.* (R. Ezera) *Taču – ak vai! Gāju, gāju pa ceļu – un, pavei, grāvī gan!* (M. Kalndruva)

Nereti ekspresijas kāpināšanai sastopams izsauksmes vārdu blīvējums, piem.: – *Nu, re, atradusies gan!* – *Melānija priecīgi paziņo.* (L. Stumbre) [...] *Marta iekārās klausulē: „Ak! Oh! Ja-hū! U-ups!” un atskanēja priecīgas runas par modēm, Britniju, puisiem.* (L. Muktupāvela) *Sveiciens no Olafa! La-la-la, disasā-dudaidā, trīdu-rīdu, aica, aica, vica, vica, mūžīgi – laicīgi, un es jau sēžu līdzās Rupertam, kurš tik tikko dzird un esot pavisam akl.* (G. Repše)

11.3. Izsauksmes vārdu struktūra

1446. §.

Izsauksmes vārdu struktūra nav vienveidīga. Tās raksturojums prasa vispirms noteikt izsauksmes vārda kā vārda jeb leksēmas robežas, bet to noteikšana izsauksmes vārdiem ir principiāli atšķirīga no patstāvīgo vārdu un palīgvārdu vārdu robežu noteikšanas. Vērā ņemams ir Artura Ozola atzinums: „Par vienu izsauksmes vārda vienību uzlūkojam jebkura primāra vai sekundāra izsauksmes vārda resp. tā komponenta nepārtrauktu (t. i., viena teikuma robežās) saistījumu ar otru izsauksmes vārdu resp. tā komponentu.” (Ozols 1967: 249) Problēmas būtība ir izsauksmes vārdu lietojuma specifiskā. Piem., katru no primārajiem izsauksmes vārdiem *ak* un *vai* var lietot kā atsevišķu leksēmu, un šādā lietojumā tie atbilst tradicionālai izpratnei par vārdu: – *Ak, ir taču tik tveicīgs!* – *Žermēna izsaucās un gāja uzvilkt ko pieklājīgāku.* (A. Jakubāns) *Vai, kā es esmu noguris, punktus par komatiem taisīdams!* (O. Vācietis) *Taču, izsakot emociju vai jūtu pastiprinājumu, iespējams šo vārdu atkārtojums: Vai, vai, tēt! Mani ar zirgiem nevedīs! Mani pār Gauju ar laivu aizšūpos!* (S. Kaldupe) Vēl citā kontekstā emociju vai jūtu pastiprinātai izteikšanai tiek lietots *ak* un *vai* apvienojums vienā leksēmā: *Ak vai, cik daudz vēl darba!* (I. Indrāne)

Izsauksmes vārdu robežu noteikšanu un struktūras klasifikāciju apgrūtina arī to nenormētā rakstība un dažādaļas pieturas zīmju lietojums. Vienu un to pašu izsauksmes vārdu var rakstīt dažādi – leksēmas elementus var rakstīt gan kopā, un tas vizuāli atbilst priekšstatam par vārdu, gan šķirti. Starp šķirti rakstītām daļām var lietot gan komatu, gan defisi, piem.: *kikerīgū // ki-ke-ri-gū, kukū // ku-kū, vau, vau, vau // vau-vau-vau*). Pat starp vienas leksēmas atsevišķām vienībām var būt gan defise, gan komats, piem.: *Jau iztālēm var dzirdēt, kādu ļaužu braucējs, – karietes riteņi šņāc kā viesuļi, bet, tuvāk piebraucot, sāk nirdzīgi smieties: ģiru-ģiru, ģiru!* (S. Kaldupe)

Ne visas valodas vienības, kas tiek uzskatītas par izsauksmes vārdiem, ir vārdi to tradicionālajā izpratnē. Izsauksmes vārda nozīmi var iegūt arī vārdu savienojumi, frāzes vai pat teikumi (MLLVG 1959: 806, 807; Kalnača 2003: 44), piem.: *Ak tu mūžs, tavu garu domāšanu!* (I. Indrāne) *Paldies dievam, Zvanītāju ārdurvīm priekšā karājās grandioza izmēra atslēga.* (R. Ezera) *Nopriecājamies – palīgi klāt. Bet ko tad šie – mežā iekšā un lasa puķītes.* [...] *Vai manu bēdu!* (Ē. Hānbergs)

Tātad izsauksmes vārdu struktūra atkarīga gan no to cilmes, gan no rakstības. Tie var būt vienkārši un analītiski.

1447. §.

Pēc struktūras izsauksmes vārdi ir vienkārši un analītiski.

Vienkāršie izsauksmes vārdi ir tie, kurus veido viens vārds, vai arī atsevišķi to elementi tiek savienoti ar defisi. Pēc cilmes vienkāršie izsauksmes vārdi ir dažādi.

1. Primārie izsauksmes vārdi. Tos var veidot:

- viens patskanis vai divskanis (*a, o, ā, ē, ū, ai, ei, ui, oi*), patskaņu vai divskaņu savienojumi vai atkārtojumi (*u-ū, āāā, ē-ei, e-ūū*), līdzskaņu savienojumi (*mm, hm, brr*,

csť), dažādu fonēmu savienojumi (*vai, ak, ek, fui, ūja, klik, phe, ptu, čušš, vau, ņau, čir*). Primāros izsauksmes vārdus var veidot atsevišķo vienību fonētiskie varianti, kurus var saistīt ar defisi, piem.: **Klipatu-klapatu** – *Rīga auž sev lakatu*. **Ļipatu-ļapatu** – *Es pa vidu*. (O. Vācietis) **Krišus neliek sevi lūgties, izvelk no kabatas āmurīti un nagliņas un – knikš-knakš – piesit papēdi. (A. Sakse)**

2. Sekundārie izsauksmes vārdi ir verbālas cilmes: *redz, re, rau, skat, lūk, pag, klau, dzi, lūdzu*; nominālas cilmes: *sveiks, sveiki, arlabvakar, ardievu, labrīt, labdien, labvakar*; adverbiālas cilmes: *še, nu* (sk. 581. §).

3. Aizgūti izsauksmes vārdi, piem.: *hallo, bravo, stop, heijā, čau, marš, okei*.

1448. §.

Analītiskie izsauksmes vārdi sastāv no divām vai vairākām šķirti rakstītām vienībām. To struktūra var būt dažāda, piem.: *Un kādas tavas rokas, ak vai!* (R. Ezera) – *Nu jā, – sieva samulsusi sacīja, kaut kas šai sarunā nerisinājās, kā vajag*. (D. Zigmonte) – *Nu, re, atradusies gan!* – *Melānija priecīgi paziņo*. (L. Stumbre) **Dieviņ tētiņ, kā iedarbināt mašīnu?** (G. Repše) **Pieturiet, velns parāvis!** *Kas jūs apsēdis, jaunekli?* (Anšl. Eglītis)

11.4. Izsauksmes vārdu semantiskās grupas

1449. §.

Daļa izsauksmes vārdu ir polisēmiski, un to ikreizējā semantika ir atkarīga no konteksta, no runas situācijas. Daudznozīmīgi parasti ir izsauksmes vārdi, kas izsaka jūtas, emocijas vai apkārtējo norišu vērtējumu, piem., *ā, ai, ak, nu, o, vai*. Atkarībā no situācijas šie vārdi var izteikt dažādas, pat pretējas nozīmes – prieku vai bēdas, uzslavu vai nopēlumu, sajūsma vai izmisumu u. tml.

Piem., izsauksmes vārds **ai** izsaka prieku, sajūsma: **Ai, tās plūmes!** *Visām pāri stāvēja nesalīdzināmā dzeltenā*. (M. Kalndruva) **Ai, ai, onkul, kādas tulpes var izaudzēt!** *Atbrauciet pie manis, es jums parādīšu*. (M. Kalndruva); noliegumu, nepatiku: *Latvieši. Rāmi. Ai, nē, ieturēti stīvi*. (L. Muktupāvela)

Izsauksmes vārds **nu** izsaka sašutumu, draudus, dusmas: – **Nu, vai zini, čabulīt!** – *Sproģis, pagalam sašutis iekliedzās*. (R. Ezera); – **Nu, ko stāvi kā krūze?** – *nesavaldīgi iekliedzas Lauris*. (I. Indrāne); pamudinājumu: – **Nu, Kaspar, sāc nu airēt uz malu. Pietiek domāt!** – *Ferdinanda balss Kasparu it kā pamodināja*. (E. Līvs)

Daļai izsauksmes vārdu semantika ir nemainīga, tā nav atkarīga ne no konteksta, ne no runas situācijas. Piem., izsauksmes vārds **fui** vienmēr norāda uz ko nepatīkamu, pretīgu: *Emīlija izdveš. – Tie cilvēki tak ir kaili. Fui, kāds pretīgs plikums!* (M. Kalndruva) Ar izsauksmes vārdu **csť** izsaka pavēli klusēt: – **Csť! Klases vecākais nāk!** – *iesaucas Rūdis un noslīd no palodzes*. (I. Indrāne) Vārds **stop** nozīmē pavēli apstāties vai pārtraukt kādu darbību: **Stop!...** *Tagad uzfilmēsim vakariņas, pēc tam būs pēdējā – noslēdzošā intervija!* (A. Jakubāns)

Pēc semantiskā lietojuma ir nošķiramas četras izsauksmes vārdu nozīmju grupas: jūtu un sajūtu izteicēji izsauksmes vārdi; emocionāli intelektuālā vērtējuma izteicēji izsauksmes vārdi; gribas izteicēji izsauksmes vārdi; skaņu atdarinātāji izsauksmes vārdi jeb onomatopoētismi.

Polisēmisko izsauksmes vārdu piederība pie kādas no minētajām grupām ir atkarīga no ikreizējā lietojuma kontekstā.

11.4.1. Jūtu un sajūtu izteicēji izsauksmes vārdi

1450. §.

Ar izsauksmes vārdiem var izteikt gan emocionālas jūtas un pārdzīvojumus, gan dažādas fiziskas sajūtas. Daļa šīs grupas izsauksmes vārdu ir polisēmiski.

1. **Pozitīvu jūtu un sajūtu** izteikšanai visbiežāk tiek izmantoti vienkārši latviskas cilmes un arī daži aizgūti izsauksmes vārdi, piem., *ā, ai, ak, ehē, uh, o, oho, bravo, urā*, kā arī salikti izsauksmes vārdi. Tie izsaka patiku, prieku, sajūsma par kādiem notikumiem vai procesiem, piem.: – *Ā, beidzot atcerējos!* – *pēkšņi viņš [karavīrs] gaviļējoši iesaucās.* (R. Ezera) [*..*] *viens resns vīrs patlaban atstiepa milzīgu klēpi žagaru, uzsvieda to uz sārtu [*..*], palēcās kā tāds puika un priekā norēcās: uhci!* (A. Upīts) *Ehē! Vecomāt! Gulbji atlidojuši!* (T. Vaidars) *Oi, siltas maizes varēju ēst kalniem, zapsūdeni vīrsū uzdzerot.* (L. Mukstupāvela)

Ar izsauksmes vārdiem teksta autors pauž pozitīvi emocionālu attieksmi pret dzīvām būtnēm vai priekšmetiem, izsaka apbrīnu vai pozitīvu pārsteigumu, piem.: *Vienīgi Inese vēl griežas apkārt kā vilciņš: Ai, kas par vakaru! Tik silts!* (I. Indrāne) *O, kas tās bija par tulpēm! Ar zeltainu, mēļu un rozīgu ietonējumu.* (M. Kalndruva) *Ak, Dievs, cik viņš [Reinis] maigs, kluss, saprotošs un inteligents!* (L. Stumbre) *Oh, kā te smaržo!* (L. Stumbre) *Tēti žēlīgais! Cik podiņu krāsnis neuztaisīju četrdesmit gadus, cik virtuvēs un vannas istabās nesaliku flīzes!* (M. Kalndruva)

2. **Negatīvu, nepatīkamu jūtu un sajūtu** apzīmēšanai lieto gan monosēmiskus (piem., *brr, fui, fu, pē*), gan polisēmiskus (piem., *ā, ai, ak, ehē, eh, ek, vai*) izsauksmes vārdus. Negāciju paušanai izmanto arī dažus sekundārus izsauksmes vārdus, piem., desmantizējušos divdabjus *nolādēts, sasodīts*, lietvārdus *šausmas, ārprāts*, kā arī saliktus izsauksmes vārdus – vārdu savienojumus un frāzes: *nedod dievs, pie velna, še tev u. c.*

Izsauksmes vārdus var izmantot daudzveidīgu negatīvo jūtu un emociju izteikšanai.

Dusmas: *Ak, tie sasodītie puikas! Vajag viņus kārtīgi pabaidīt.* (D. Zigmonte) – *Nolādēts, – Kaspars sirdijās, – tieši tādā brīdī...* (E. Līvs) *Sasodīts! Tu atkal smeijies par mani!* (Ē. Vilks)

Nepatika, īgnums: *Pēc katra kartupeļa jānoliecas. Katrs rokā jāpaņem. Pa vienam vien. Vai, kā netīk! Vai, kā nogurst!* (Ē. Hānbergs)

Bailes, satraukums: *Dēls pasauca māti, bet tā izbijusies sāka vaimanāt: „Vai, dēliņ, kāpēc tu nāci mani meklēt!”* (A. Sakse) – *Ak debess! Ak debess!* – *vecenīte iestrei-puļoja savā istabā, gribēja cieši aizkrampēt durvis un paslēpties.* (U. Zemzaris) *Liene raksta referātu un jau kuro reizi atkārto: – Vai dienīņ, meitenes, nekad neesmu lasījusi! Bail!* (I. Indrāne)

Bēdas, sāpes, nepatīkamas fiziskas sajūtas: *Sniegos ieputināta, kalna piekājē auga sirma Egle. – Ai! Ai! – viņa žēli vaidēja.* (M. Kļava) *Ak Dievs, kā esmu noguris, Anna, bet te ir klusums un miers.* (L. Stumbre) *Ar skubu piešauju tasi pie lūpām, ieriju milzīgu malku un noskurinos – phe, kur salda!* (D. Rukšāne)

11.4.2. Emocionāli intelektuālā vērtējuma izteicēji izsauksmes vārdi

1451. §.

Ar izsauksmes vārdiem var izteikt ne tikai emocionālus pārdzīvojumus, bet arī paust teksta autora vērtējumu par dažādām īstenības parādībām. Šo vārdu pamatnozīme ir saistīta ar intelektuāla vērtējuma izteikšanu, bet ne vienmēr tie ir krasi nošķirami no

jūtu un sajūtu izteicējiem, jo, raksturojot kādu parādību, intelektuālais vērtējums savijas ar emocionālo, piem., paužot uzslavu un atzinību, vienlaikus tiek izteikts arī prieks, sajūsma.

Pie šīs izsauksmes vārdu grupas pieder gan primāri latviskas cilmes, gan aizgūti izsauksmes vārdi, gan sekundāri izsauksmes vārdi.

1. Pozitīva vērtējuma izteicēji.

Atzinība, uzslava: – **Bravo!** – *Anna enerģiski sāka sist plaukstas.* (U. Zemzaris) – *Jūsējais – vo!* – *tā skolotāju Baltiņu raksturo lielie puīši, zīmīgi pacēlušī ikšķi.* (I. Indrāne) – **Urā!** *Lai dzīvo maestro!* – *visi sauca korī.* (U. Zemzaris)

Pārsteigums, izbrīns: – **Ā...** *Jūs abi te... Ar brigadieru kopā... – Zeidmanis izlikās pārsteigts.* (T. Vaidars) – [sieviete] *pagriezās pret durvīm un pārsteigta iesaucās: „Vai, ciemiņš! Kā tad es nemaz nepamanīju?”* (Ē. Vilks) *Māsa laimīgi iekliedzas, mani ieraugot! – Tu? Ak, Dievs, tu!* (L. Stumbre)

2. Negatīva vērtējuma izteicēji.

Brīdinājums, draudi: [...] *tūliņ iejaucas vecaistēvs: – Nu, nu, Ivar! Ne tik strauji! Tante tak negrib skriet.* (M. Kalndruva) „**Nu, paga... nu, paga...**” *Tālvāldis draudīgi murmina.* (R. Ezera) *Vācies ar labu! Citādi ar koku, dievs sodi, ar koku izvadīšu!* (V. Pūce)

Ironija: *Neviens vairs nevērtē tādas lietas kā laiks. Mums visu vajag tūlīt, kap, lap.* (Diena) *Paraujos mazliet sānis, tikai mazdrusciņ, bet viņš [atnācējs] to pamana un aizvainojas. – Oho, cik te smalki ļaudis!* (A. Aizpuriete)

Nepatika, riebums: – **Fui!** *Negribu! Drebošām rokām, bezzobainu muti kaut ko čamstināt... (M. Svīre) Burciņa ir tukša, tur iekritis zirnekļis. Ū, kāds, ar garām kājām.* (U. Zemzaris)

Nosodījums, pārmetums: **Ak, šī pieklājības spīdošā laka, Kas cilvēkus ilgi vēl norobežos, Kas cilvēkus pārvērš galantos ežos! (I. Ziedonis) **Ahā, kā neviens neredz, tā tu tomēr pa svešiem katliem grābsties. (L. Muktupāvela)****

Nožēla, vilšanās, nepatīkams pārsteigums: „*Kur tas ir?*” *pamazām sāku domāt loģiski. „Kurzemē”, viņš nopūšas. „Vavelns! Tālu.”* (J. Einfelds) *Dēlam nekā nežēlējām, mašīnai klāt likām, vēlāk motoram un riepām arī dažs mūsu tūkstotis aizgāja. Bet še tev!* (Ē. Hānbergs) *Pastarīte aizpeldēja malā, bet – ak, šausmas! – vainaga ozola zarā vairs nebija.* (A. Sakse)

Sašutums, protests: „*Un tevi... sita?*” *iesaucos ar klusām šausmām. „Vai tad nu citādi?” Valters lēnīgi atbildēja. „Ārprāts!” es izdvesu.* (R. Ezera) – **Pie velna!** – *sauca Kasparš. – Kas mēs par zvejniekiem bez jūras?* (E. Līvs)

Šaubas, neticība: **Hm.** *Jūs vēlējāties apskatīt gruntsgabalus... (Anšl. Eglītis) Nez, vai māk izkapti kacināt un atšķir burkānu no dilles!* (L. Stumbre)

3. Noteiktā kontekstā šīs grupas izsauksmes vārdos ietvertā leksiski semantiskā nozīme var būt neitrāla, tie funkcionē kā teikuma modalitātes paspilgtinātāji.

a) Stāstījuma teikumos ar izsauksmes vārdiem var pastiprināt kāda fakta konstatējumu vai notikuma apliecinājumu. Bieži šādā funkcijā tiek lietots izsauksmes vārds *ā*, piem.: [...] *Skaidrīte salīgi nodrebēja no spējā aukstuma. „Ā, rudens!” viņa kā pa sapņiem nodomāja.* (R. Ezera) *Es vēl neesmu atlicies, kad Albīns pamostas: – Ā, tu? (Ē. Hānbergs) Ā, te visa siena silst no plīts, varēsim kartupeļus cept un zeķes žāvēt.* (I. Indrāne)

Kāda fakta konstatējumu, apgalvojumu paspilgtina izsauksmes vārdi *aha, ak, nudiens, o jā, nu, nu jā* u. c., piem.: „[...] *Un turklāt jūs esat glīts puisis. Nudien, gluži glīts puisis.*” (Anšl. Eglītis) „*Kādas tev tapetes?*” „*Tapetes?*” „**Nu jā!** *Sienas. Puķainas vai gludas?*” (Anšl. Eglītis) *Kad viņa [Māra] pieklaudzina pie ārdurvīm, suns ierējās ska-*

ļāk un niknāk, taču logi vēl aizvien palika tumši. Un tad, zaudējusi pacietību, viņa piebungoja ar visu dūri. **Ahā**, beidzot tomēr! Cauri rejām varēja sadzirdēt vēl kādu dzīvību. (R. Ezera)

b) Izsaukmes vārdi var pastiprināt teikumā izteikto noliegumu, piem.: *Edītei pat galva noreibusi no likņāšanās: – Nudien nevaru vairāk! Nokritīšu tepat un aizmigšu!* (I. Indrāne) „**Ak**, neesmu mācījusies augstās skolās,” atbildēja vijolniece. (A. Sakse) „Vai es izskatos tik slikti?” *Stagars atgāzās pret bāra leti un aplūkoja jauno, melnacaino, skaisti uzpostu kundzi. „O nē! Tu esi skaista meita, goda vārds!”* (Anšl. Eglītis)

c) Ar izsaukmes vārdu *nu* nereti pastiprina teikumā izteikto jautājumu, piem.: „**Nu**, vai nav labi?” *izdvesa Omartijs, norausdams sviedrus no pieres.* (Anšl. Eglītis) – **Nu**, ko tu skaties? – *uzsauc Kristīne.* (I. Indrāne)

d) Izsaukmes vārdus lieto, akcentējot vēlēšanos vai lūgumu, piem.: – **Eh**, kā nu derētu šautene! – *Žora, augšup lūkodamies, nosūkstās.* (M. Kalndruva) **Ak**, nāra, iedod mazo pirkstiņu *Un atļauj man mazlietiņ pieturēties.* (I. Ziedonis) **Ak**, nu nepratīniet *Pauli par tik vienkāršām lietām!* (I. Indrāne)

11.4.3. Gribas izteicēji izsaukmes vārdi

1452. §.

Gribas izteicēja nozīme un funkcijas piemīt izsaukmes vārdiem, ar kuriem izsaka pamudinājumu vai aizliegumu veikt kādu darbību, pievērš kaut kam uzmanību. Tie tiek izmantoti saziņā ar cilvēkiem vai saskarsmē ar dzīvniekiem; šajā grupā ietilpst arī pieklājības vārdi un frāzes. Gribas izteicēji izsaukmes vārdi ir iedalāmi trijās grupās:

- 1) pamudinājuma izsaukmes vārdi;
- 2) sasaukšanās un uzrunas izsaukmes vārdi;
- 3) pieklājības vārdi un frāzes.

11.4.3.1. Pamudinājuma izsaukmes vārdi

1453. §.

Ar pamudinājuma izsaukmes vārdiem mudina vai aicina pievērst uzmanību kaut kam redzāmam vai dzirdāmam, veikt kādu darbību vai pārtraukt to. Pamudinājums var attiekties kā uz cilvēkiem, tā uz dzīvniekiem. Pamudinājuma izsaukmes vārdi lielākoties ir sekundāri verbālas cilmes vārdi, kas radušies no darbības vārdu pavēles izteiksmes formām, tām saīsinoties, un to leksiskā nozīme ir tuva attiecīgo darbības vārdu nozīmei, piem., *redzi > redz > re, klausies > klau, pagaidi > paga > pag* (sk. 581. §). Pamudinājumu var izteikt arī ar dažiem primāriem izsaukmes vārdiem (*nu, ei, skic, tprū*) un aizgūtiem izsaukmes vārdiem (*stop, marš*).

1. Izsaukmes vārdi, kas pievērš uzmanību kaut kam redzāmam, ir *āre, ekur, eku, re, redz, rau, paraug, lūk, palūk, vei, pavei, skat, paskat* u. c. Ar tiem mudina pievērst uzmanību kādam redzāmam notikumam, procesam, priekšmetam vai dzīvai būtnei, piem.: **Lūk**, *pie stacijas puīši izkrauj vagonus!* (I. Indrāne) **Paraug**, *iznāk, ka tie ir mums domāti svētki.* (Ē. Hānbergs) **Re**, *ko pavasaris dara ar cilvēku!* (L. Stumbre) – **Skat!** *Viņi te dzer šnabi un uzkož zivis, – cēli mākslotā teatrālībā konstatēja Ķīrsis.* (U. Zemzaris)

Bez tiešās pamudinājuma nozīmes izsaukmes vārdiem *lūk, rau, re, redz* kontekstā piemīt vēl cita nozīme – tos lieto, lai pievērstu uzmanību teiktajam vai rakstītajam, lai uzsvērtu tā nozīmīgumu, piem.: – *To, lūk, tu pareizi pateici, – Mārica uzsauc atļautajai viesmīlei.* (I. Ābele) *Pāvils jau neko. Tikai pa vidam iestarpina: – Kad nomirsim,*

rau šē, pašiem sava bērū nauda vismaz būs. (Ē. Hānbergs) *Tāds darbs, redz, tev to nesaprast.* (U. Zemzaris)

2. Izsauksmes vārdi, kas pievērš uzmanību kaut kam dzirdamam, ir *dzi, vadzi, klau, paklau*, piem.: **Dzi!**, *kā nu Brīviņos ērzeļi zviedz! – viņš [Andrs] teica, neattapdams gudrākus vārdus, kuros izliet visu savu žulti.* (A. Upīts) **Klau**, *dzēguze zvana, Laiks ir klāt, – brauc, Solveiga mana!* (J. Grots)

Šos vārdus bieži lieto, kādu uzrunājot (Strode 2007: 394, 395), mudinot uzrunāto personu ieklausīties teiktajā, piem.: – **Klau**, *Zeltīt! Ko tu šodien tirgo? – Sproģis apvaicājās.* (R. Ezera) **Kaptein! Paklau!** *Vai tu proti lūgt dievu?* (Ē. Vilks) „**Vadzi**, *Garausi,*” *tas [zemnieks] uzrunāja zaķi.* (A. Sakse)

3. Izsauksmes vārdi, ar kuriem mudina vai pavēl veikt kādu darbību.

Pavēli uzsākt kustību, strauju darbību, pamudinājumu pārvarēt šķēršļus izsaka ar izsauksmes vārdiem *marš, hop*, piem.: – *Tu man te jokus netaisi! Marš, uz durvīm!* (A. Aizpuriete) – *Nebrīnies, muti pavēris! Soļos – marš!* (E. Līvs) *Ainars vēlreiz no krasta tā kārtīgi ieskrējās un – hop! – ūdenī iekšā.* (KV)

Mazāk kategoriska pavēles nozīme ir izsauksmes vārdam *nu*, kuru nereti lieto kopā ar uzrunu, piem.: **Nu**, *vīri! Kas ir, ka neviena vārda nesakāt?* (T. Vaidars) – **Nu**, *puis, turi abas acis un ausis vaļā, – meistars Strazds teica, uzsizdams Ugim uz pleca.* (Ē. Kūlis) *Vari, Andri, klājiet galdu! Nu! Stiepiet šurp šķīvjus!* (R. Ezera)

Pamudinājumu var izteikt arī ar dažiem citiem izsauksmes vārdiem, piem.: *Mēs ar pušiem dosimies pāri grēdai uz Gruziju. Tur vēl paņemsim kādu virsotni, un tad, aidā, lejā uz Melno jūru.* (D. Rukšāne) **Ek**, *uz to, ka es nekauņa, iedzērsim, Mīļie bijušie cūkgani jūs!* (A. Čaks)

Sarunvalodā izplatīts pamudinājuma vārds ir no krievu valodas aizgūtais žargonvārds *davai*, piem.: [...] **davai**, *parokaties kāds pa netu, lai rīt varētu atšifrēt, kas tad mani sagaida.* (G) *Nu, kas tev tur i? Davai, rādi šu!* (I. Žolude) **Davai** – *amnestēsim visus Latvijas iedzīvotājus!* (G)

4. Izsauksmes vārdi, ar kuriem mudina vai pavēl pārtraukt darbību.

Kategorisku pavēli apstāties vai pārtraukt kustību izsaka ar izsauksmes vārdu *stop*, piem.: *Es saku: – Orman, stop!* (A. Čaks) *Kad abi trakuļi joņoja Tomam garām, viņš skaļi uzsauca: – Stop! Apstāties!* (M. Kļava)

Sinonīmi šim vārdam ir konversijas ceļā radušies latviskas cilmes izsauksmes vārdi *stāt* un *mierā*, piem.: – **Stāt!** *Rokas augšā! Ak jūs, sasodītie nodevēji! – kļiedza Rīve.* (U. Zemzaris) – **Mierā!** – *viņa [Liesma] uzsauca savā pavēlošajā balsī.* (R. Ezera) – **Mier-r-rā!** *Vai būs reiz kārtība? – iekļiedzas Venta un piesarkst.* (I. Indrāne)

Aicinājumu pārtraukt darbību izsaka izsauksmes vārdi *paga, pag*, piem.: **Paga**, *nebrien šurp! Ej pa celīti. Mēs tūlīt nākam.* (R. Ezera) – **Pag**, *rimstieties, puikas, negrūstiet! – lūdzas Viktors, pieķēries galda malai.* (I. Indrāne)

Dažkārt ar vārdiem *paga, pag* tiek izteikts aicinājums apdomāties, kaut ko atcerēties: „**Pag**, *es varētu pavizināties līdz Putnu gāršai,*” *zaķim pēkšņi iešaujas prātā.* (A. Sakse)

Pavēli apklust, netrokšņot, uzvesties klusāk izsaka ar izsauksmes vārdiem *kuš, cs, cst, tss* u. tml., piem.: **Kuš**, *ko tu šņāc kā odze, Kristīnīt!* (I. Indrāne) **Kuššš!** – *Gunārs viņai [Baibai] uzšņāca.* (R. Ezera) **Tss!** *Visi jau gul.* (R. Ezera) – **Cst!** – *tai pašā brīdī meitene aizliek cimdu mutei priekšā.* (I. Indrāne)

5. Specifiskus pavēles un pamudinājuma izsauksmes vārdus izmanto saskarsmē ar dzīvniekiem.

Folkloras un izlokšņu materiāli, kā arī citi valodas vēstures avoti liecina, ka šis izsauksmes vārdu slānis latviešu valodā ir ļoti sens un leksiski bagāts (Ozols 1967₂; Strode 2007: 408–

418; Šulce 2004). Tie lietoti galvenokārt saskarsmē ar mājdzīvniekiem un mājputniem, katrai dzīvnieku sugai tie ir bijuši atšķirīgi un liecina par cilvēku ciešo saikni ar dabu, kā arī par mājdzīvnieku lielo nozīmi cilvēku dzīvē un par cilvēku attieksmi pret tiem. Mūsdienās situācija ir mainījusies – rakstu valodā ir konstatējams maz izsauksmes vārdu, kurus cilvēki izmanto kontaktos ar dzīvniekiem. Acīmredzot ir zudusi cilvēku individuālā saikne ar dzīvniekiem, izņemot tā saucamos mīldzīvniekus, un verbālie kontakti nav vairs tik nepieciešami.

Izsauksmes vārdus izmanto, dzīvniekus saucot sev klāt, piem.: [kaķēns] *apbūra Gunāru ar savu skaistumu, un viņš aicinoši pasauca: „Minc, minc, minc!”* (R. Ezera) – *Kis, kis, kis!* – *nometies rāpus, Augusts labināja un snaikstījās kaķenei pakaļ.* (R. Ezera)

Ar izsauksmes vārdiem dzīvniekiem dod dažādas komandas – mudina tos ātrāk kustēties, pārvietoties u. tml., piem.: [...] *visi skrejām augšām kalniņā zaķim pakaļ, saukdami: „Cui! Puc! Putlūriņ!”* (E. Birznieks-Upītis) *Līdz manim atplūst [...] Valtera balss, kas skubina zirgu: „Nu-nū, Rakari, nū-ū! Kas tad būs? Vagu-ū!”* (R. Ezera) [Kaspars] *satvēra Brūnaļas valgu. – Nū... nū, stulbais lops!* (E. Līvs)

Izsauksmes vārdus izmanto, dzīvniekus atbaidot, raidot projām, pavēlot pārtraukt darbību, piem.: – *Škic!* – *nodzīdams Princesi no dīvēna, viņš [Imants] iekliedzās.* (R. Ezera) *Krišam nebija, ko darīt. Krišs sacīja vistai: – Tišš!* (O. Vācietis) – *Tprū! Tprū!* – *braucējs sauca brīdinādam.* (A. Upītis)

11.4.3.2. Sasaukšanās izsauksmes vārdi

1454. §.

Sasaukšanās izsauksmes vārdi pauž runātāja gribu sazināties, pievērst uzmanību vai atbildēt kādam. Tos lieto arī tad, ja sarunu biedri neatrodas līdzās, bet tālāk viens no otra. Parastākie sasaukšanās izsauksmes vārdi ir *ū, uū, aū, ei, eu, hei* un dažādi to varianti, piem.: – *Ū-ū, celies augšā!* – *saucu un iejaucu šķīsteni aukstā ūdenī.* (G. Repše) – *Au! Aū-ū!* – *Luka sauca, cerēdams, ka cauri miglas lēveriem viņu kāds sadzirdēs.* (I. Ābele) „*Eheīī... Kur jūs esat?*” *auroja Artis.* (J. Einfelds) *Kaspars atrāva durvis. – Hei!* – *viņš sauca tumsā. – Hei, ko jūs meklējat!* (E. Līvs) *Aizgūto izsauksmes vārdu hallo visbiežāk izmanto, runājot pa telefonu: – Vai tu esi jau pamodusies? – Jā. Hallo! Vai tu mani dzirdi?* (U. Zemzaris) – *Hallo, meitenī!* – *es sacīju. – Pēdējā laikā mans telefons darbojas ļoti slikti.* (J. Lapsa)

Ar izsauksmes vārdiem *ē, ei* u. c. akcentē uzrunu, vēršoties pie sarunas partnera ar jautājumu vai lūgumu, piem.: „*Ei, kaimiņ, vai atļausi akmeņus palasīt tavā tiesā!*” *saka Mārcis.* (S. Kaldupe) – *Ei, Medniek, vai tu dzirdi to pašu, ko es? – Olga saausās un piebiksta sunim.* (I. Ābele) – *Ē, Pēterīt... – stiepa Zaķis un vilcinājās. – Vai alus arī būs?* (A. Kalve) Šādā funkcijā izsauksmes vārdiem var būt vienkāršrunas ekspresīvā nokrāsa – tie pastiprina nicinošu, nievājošu attieksmi pret uzrunāto, piem.: – *Ēj, ēj, stulbais, šeit, šeit!* – *ieraudzījis taksometru, Riba plātījās ar rokām un ar īkšķi rādīja, ka tam jāapstājas.* (M. Svīre)

11.4.3.3. Pieklājības izsauksmes vārdi un frāzes

1455. §.

Pieklājības izsauksmes vārdi un frāzes ir īpaša izsauksmes vārdu grupa, ko lieto, ievērojot tradicionālās pieklājības normas. Ar tiem sasveicinās vai atvadās, izsaka lūgumu vai pateicību, atvainojas vai lūdz piedošanu. Pēc cilmes tie lielākoties ir sekundāri vārdi, kuri par izsauksmes vārdiem kļuvuši konversijas dēļ, interjektīvējoties citu vārdšķiru vārdiem un frāzēm (Kalnača 2003: 43–47).

1. Tradicionālie un biežāk lietotie sasveicināšanās vārdi latviešu valodā ir *labrīt*, *labdien*, *labvakar*. Tiem ir neitrāla nozīme, tos lieto visās situācijās, sasveicinoties gan ar tuviem un pazīstamiem cilvēkiem, gan ar mazāk pazīstamiem vai svešiniekiem, piem.: – **Labdien**, tēv! Tu arī šeit? – *Valdis teica.* (A. Jakubāns) **Labvakar**, saimniek, **labvakar**, saimniecīt! (R. Ezera) **Labrīt!** *Mani sauc par Džuljetu, – teica sieviete sarkanajā bolonjas jakā.* (A. Jakubāns)

Seni sveicinājuma vārdi ir *sveiks*, *sveika*, *sveiki*, kas ir interjektīvijušās īpašības vārda formas. Mūsdienās tos parasti izmanto neformālā saziņā (Ozola 2010: 38). Šie izsaukmes vārdi funkcionē arī dažās gramatiskās formās – vīriešu un sieviešu dzimtes vienskaitļa un daudzskaitļa nominatīvā *sveiks*, *sveika*, *sveiki*, *sveikas*. Vārdformas *sveiks*, *sveika*, *sveikas* parasti lieto teikumos ar uzrunu, un izsaukmes vārda dzimte atbilst uzrunas lietvārda dzimtei, piem.: *Beidzot pienāca Olivers: „Sveiks, Indriķi! Cik jauki, ka tu mūs neaizmirsti!”* (Anšl. Eglītis) – **Sveiks**, brāli, – *Kaspars klusi teica.* (E. Līvs) **Sveika**, *Vēja nestā Pieneņpūka!* (I. Ziedonis) **Sveikas**, meitenes! **Sveikas**, jaukās sievietes! (G)

Vīriešu dzimtes daudzskaitļa formu *sveiki* izmanto, uzrunājot objektus gan vīriešu dzimtē, gan sieviešu dzimtē abos skaitļos, gan vispārinātā nozīmē, nevēršoties pie konkrētas personas. Tas liecina par šīs formas pilnīgu konversiju, piem.: **Sveiki**, mīļie bērni! (G) **Sveiki**, upe! **Sveiki**, vecā sieksta! (O. Vācietis) *Un katram ormanim un šoferim uz stūra Es saucu – sveiki!* – *priekā uzsmaidot.* (A. Čaks) **Sveiki**, vajag palīdzību! **Sveiki** visapkārt! **Sveiki**, esmu studente! (G)

Līdzīgu izsaukmes vārda nozīmi un funkcijas ir ieguvis divdabis *sveicināti*, piem.: **Sveicināti** jūsmājās! *Te nu gan izskatās tā, it kā dzīvotu Sniegbaltīte un septiņi rūķīši.* (L. Stumbre)

Kopš 20. gadsimta 70. gadiem par bieži lietotu sasveicināšanās un atvadīšanās vārdu latviešu valodā ir kļuvis no itāliešu valodas aizgūtais *čau*, piem.: *Kāds nāk no augšas pa trepēm, es dzirdu soļus. – Čau, Vita. – Čau, Iv.* (A. Aizpuriete) – *Labdien!* – *Uģis skaļi sacīja, novilkdams cimdus. – Hm... – noņurdēja vecākais no sēdošajiem. – Čau! – ņipri atsaucās jaunākais.* (Ē. Kūlis) – *Nu, čau! Un laimīgu ceļu! – Skaidrīte jautri uzsauc palicējiem.* (R. Ezera)

Valodas pētījumos vārds *čau* tiek raksturots kā barbarisms un slenga leksikas vārds (Rapša 1974: 33; LVSIV 2006: 99), un no tā izriet šī vārda lietošanas sociāli ierobežotā sfēra, taču mūsdienās vārda *čau* lietojums ir būtiski paplašinājies – to izmanto ne tikai neformālā saziņā, bet ļoti dažādās runas situācijās, arī plašsaziņas līdzekļos un daiļliteratūrā (Lauze 2008₃: 7–9; Strode 2007: 405).

2. Atsveicinoties vai atvadoties latviešu valodā parasti lieto frāzes *uz redzēšanos*, *ar labvakar* (varianti *arlabvakar*, *ar labvakaru*, *arlabvakaru*), *ar labu nakti*, piem.: *Es jūs gaidīšu. Uz redzēšanos.* (D. Rukšāne) – **Ar labvakar!** – *es pagriežos un eju prom.* (L. Stumbre) – *Nu, tad arlabvakaru!* – *viņa [Skaidrīte] sacīja un pasniedza Jānim roku.* (R. Ezera) – **Ar labu nakti!** – *atskan pēc laba brīža. Tā ir Jānīša balss.* (G. Repše)

Frāzes *uz redzēšanos* vietā reizēm tiek lietoti sarunvalodai raksturīgi varianti *uz redzi*, *uz redzīti*, piem.: *Nevaļīgi uzsaucu viņai [Inkai] no sliekšņa: – Nu es braucu. Uz redzi!* – **Uz redzi!** (M. Bendrupe) *Neatvados pavisam un saku – uz redzīti līdz vēlākam laikam!* (G)

Par populāru atsveicināšanās izsaukmes vārdu ir kļuvis *atā*. Sākotnēji tas ir bijis raksturīgs bērnu valodai, bet pēdējos gadu desmitos arvien biežāk tiek lietots arī pieaugušo valodā dažādās situācijās, cenšoties radīt neformālu sirsnīguma noskaņu (Ozola 2010: 38, 39), piem.: – *Nu tad līdz vakaram. Nesauļojies pārāk ilgi, ka neapdedz. – Atā!* (A. Aizpuriete) *Nu, tad uz redzēšanos. Jā, jā. Atā!* (D. Rukšāne) **Atā**, skola! **Atā**, vasara! (G) *Sporta ziņās tas šovakar viss. Lai jums jauks vakars! Atā!* (LTV1)

Atsveicinoties no kolēģiem, draugiem, paziņām, lieto frāzi *visu labu*, kas reizē ir arī laba vēlējums: **Visu labu, Simona, varbūt, ka nedēļas nogalē atkal ko varēšu nobildēt.** (G) Arī šo atsveicināšanās frāzi iecienījuši, piem., dažādu raidījumu vadītāji, atvadoties no klausītājiem vai skatītājiem: *Tādi šodien bija jaunumi sportā. Tiksimies rīt. Visu labu!* (LTV1) Ar frāzi *visu labu* mēdz aizstāt tradicionālo *uz redzēšanos*, ja tā saturiski šķiet nepiemērota konkrētā situācijā, piem.: [...] *mēdzu izvairīties pacientiem vai viņu ciemiņiem teikt: „Uz redzēšanos!” Biežāk es izvēlos: „Visu labu!”*, jo galu galā slimnīca nav tā vieta, kur ir patīkami atgriezties. (G)

Sens atsveicināšanās vārds latviešu valodā ir *ardievu*, mūsdienās to lieto reti. Tam piemīt stilistiska nokrāsa, akcentējot atvadīšanos uz ilgu laiku vai pat uz mūžu, piem.: **Ardievu, meitenes, man jādodas, Kur kaujas lauki baltos kaulos lās.** (P. Brūvers) *Tad Vita apstājās. – Ardievu. Žēl, ka neizdevās iemācīt tevi peldēt.* (A. Aizpuriete) *„Tad nu, meitiņ, ardievu,” Elita pieiet meitenei.* (I. Grebзде)

3. Pateicības, lūguma, atvainošanās izteicēji vārdi.

Pateicības izteikšanai latviešu valodā lieto izsauksmes vārdu *paldies*, piem.: **Paldies par atvešanu, šoferūt!** – *Līna izkāpa no volgas un strauji aizcirta durvis.* (A. Jakubāns) *Jauņa sieviete izliecās laukā, māja viņam ar roku un sauca: „Paldies, labo naktssarg! Paldies, ka tu palīdzēji šajā naktī.”* (S. Kaldupe) **Paldies par tavām acīm lielām!** (I. Ziedonis)

Pateicības izteikšanas līdzeklis sākotnēji ir bijusi frāze *paldies Dievam*, kas mūsdienās zināmā mērā ir desmantizējusies, piem.: *Tu, Vizma? Paldies dievam... Kur tik briesmīgi ilgi?* (R. Ezera) *Pieripinājis ceļa malā, pievilcis rokas bremzi, Oliverš noslaucīja sviedrus: „Viss kārtībā, ser, paldies Dievam!”* (Anšl. Eglītis)

Pateicības izteikšanai lieto darbības vārda *pateikties* vienkāršās tagadnes vienskaitļa un daudzskaitļa pirmās personas vārdformas *pateicos, pateicamies*, kas ieguvušas izsauksmes vārda nozīmi, piem.: *„Mums būs nelielas viesības, Oliver, kurās jums jāpie-dalās,” viņa [Aleksandra] sacīja bez ievada. „Pateicos. Kad tās notiks?”* (Anšl. Eglītis) – *Varbūt viesi vēl vēlas saldējumu? – Pateicamies! Saldējumu mēs vairs nevēlamies!* (M. Kļava)

Darbības vārda *lūgt* vārdforma *lūdzu* noteiktā kontekstā ir zaudējusi darbības vārda nozīmi un funkciju un ieguvusi izsauksmes vārda nozīmi, to lieto, izsakot lūgumu, piem.: *Nerunā muļķības! Atbildi, lūdzu, nopietni!* (Z. Skujņiņš) *Kristīne nēsā piparkūku groziņu un katram ciemiņam paknīksē. – Lūdzu! Lūdzu!* (M. Kļava) **Lūdzu, cienītā!** *Dzeriet tūliņ, kamēr tas šampanietis vēl puto.* (Ē. Hānbergs)

Lūgumu iespējams izteikt arī netiešā veidā, lietojot citus izsauksmes vārdus vai frāzes piem.: – **Še!** – *Hedvīga saka un izvelk no somas naudas zīmi.* (I. Indrāne) **Dieva dēļ, Omartija kundze, nesarežģījiet stāvokli vēl vairāk!** (Anšl. Eglītis)

Izsakot atvainošanos vai lūdzot piedošanu, lieto vārdus *atvaino, atvainojiet, piedod, piedodiet*. Tās arī ir darbības vārda pavēles izteiksmes vārdformas, kuras ieguvušas izsauksmes vārda nozīmi un funkcijas, piem.: *Ko tu teici? Atvaino, es nesadzirdēju, tālsakaru līnijā kaut kādi trokšņi.* (D. Rukšāne) **Atvainojiet, es tiešām neatcerējos, es vispār laikam biju... aizdomājusies.** (L. Stumbre) **Nē, piedodiet, jūs mani īsti nesapratāt.** (U. Zemzaris)

11.4.4. Skaņu atdarinātāji izsauksmes vārdi jeb onomatopēti

1456. §.

Ar izsauksmes vārdiem valodā var atveidot dabā dzirdamās skaņas un trokšņus, kuru izcelsme un avoti var būt dažādi: dzīvas būtnes, priekšmeti, dažādas dabas parādī-

bas. Skaņu atdarinājumi nav precīzas dabā dzirdamo skaņu kopijas, bet nosacīts valodisks atspoguļojums, kas cilvēka apziņā ir nostiprinājies kā simbolisks kādas skaņas vai trokšņa akustiskais tēls.

Skaņu atdarinājumu vārdiem ir raksturīga īpaša fonētiskā struktūra. Tiek izmantoti skaņu savienojumi un dažādu skaņu blīvējumi, kas precīzāk attēlo attiecīgo skaņu vai troksni, radot iespējami pilnīgāku audiālu tēlu, piem.: *Iedomājos, ka esmu melns, trīssimt gadu vecs, gudrs krauklis un izķercu savas sāpes, dusmas un aizvainojumu. **Ķēēēērk, ķēēēkk! Krāā! Krāā!*** (L. Muktupāvela) *Ar katru lēcieni no bedres pacēlās odi un mušas un – **kvāāāks!** – bedrē steidzīgi iegāzās jauns varžu simts.* (I. Ziedonis) *Māte neko neatbildēja, tikai iedarbināja kafijas dzirnaviņas. **Žrrrrrrr!** – tā bija viņas atbilde.* (A. Jakubāns)

Nereti skaņu atdarinājumu attēlošanai tiek lietoti fonētiskie varianti, kuros ir voķāļu mija (MLLVG 1959: 814; Šulce 2001: 455–457), piem.: *Žvī-žvā, žvī-žvā! Krūt graudi akmeņainajā tīrumā.* (S. Kaldupe) *„**Ling-lang! Ling-lang!**” plūda man pāri zvanu viļņi arvien tālāk, pāri klajumam, pāri mežiem.* (E. Birznieks-Upītis) *Kaplis drošbnieka rokās iepikstas ik pa sekundei – **tik-tak, tik-tak...*** (L. Muktupāvela) ***Biki-buki-baks.*** *Akmens smags.* (J. Baltvilks)

Ilgstošas darbības vai atkārtotu kustību attēlošanai tiek lietoti izsaukmes vārdu atkārtojumi, piem.: *„**Klak! Klak! Klak!**”* *Apalpurvaini akmeņi kladz zem puīša zābakiem.* (S. Kaldupe) *Jūs gribat, lai Daugavā sāk iet ledus? **Švirkt, švirkt, švirkt, švirkt...*** *Lūdzu – marts!* (O. Vācietis)

1. Dzīvnieku un putnu balsu atdarinājumi ir sens leksikas slānis, par to liecina bagātie folkloras materiāli (Ozols 1967₂). Mūsdienu rakstu valodā visvairāk tiek attēlotas mājdzīvnieku un mājputnu radītas skaņas. Šiem izsaukmes vārdiem raksturīga liela fonētisko variantu dažādība, piem., gaiļa dziedāšanas atdarinājums: *kikerigā, kikerigī, kikerigū, kikerikī, kikirigī* (LLVV IV: 230) u. c., piem.: *Zvejnieku puisis – ne jau vīrs spēka gados, bet tikai tāds pavasara perējuma cālis, kas vēl neprot izšļupstēt **ki-ke-ri-kū,** bet seksti tomēr ceļ padebešos.* (S. Kaldupe) *Kamēr sarunājamies, Petja pēkšņi sarosās, un redakcijā atskan kaut kas līdzīgs aizsmakušam klusam **kikerigū.*** (Diena)

Dzīvnieku balsu atdarinājumu piemēri: *Nekāds sitiens pa acīm, tāds godīgs, bet ar mīkstu kaķisku valodošanu – **murr, murr,** es arī par gara brīvību un indivīda tiesībām uz nesaistītu sadzīvi, **murr.*** (L. Muktupāvela) *„**Vau, vau!**”* *suns rēja nikni un valdonīgi.* (A. Jakubāns) *Mārcis pieklāva galvu salnā kumeļa krēpēm: „**Bu-bu-bu!** Vai tu sadzirdi mani, Salnīt?”* *„**Bu-bu!**”* *atsaucās Salnis un mitējās plūkt paskopās pļavas īso zālīti.* (S. Kaldupe) *„**Kvakš, kvakš!** Aizlāpīsim cepuri ar māliem!”* *varde saka.* (M. Stāraste)

Putnu balsu atdarinājumu piemēri: *„**Cil-lī!** Cik viņa [mežroze] skaista!”* *iesaucās Zilīte.* *„**Čir-čir!** Ir – ir skaista!”* *piebalsoja Zvirbulis.* (A. Sakse) *„**Klik! Klik! Klik!**”* *Dzenis klusi piekļauvēja.* (S. Kaldupe) *Šajā brīdī ieķercas vārna. **Krā, krā. Krā, krā.*** (L. Muktupāvela)

2. Dabā dzirdamu skaņu un trokšņu atdarinājumi ir ļoti daudzveidīgi. Ar izsaukmes vārdu palīdzību var attēlot skaņas, kas raksturīgas dažādiem dabas procesiem un dabas parādībām: ūdens pilēšana, lapu čabēšana, koku šalkšana, pērķona dārdi, vēja radītas skaņas u. tml., piem.: ***Paks!** Pēdējais piliens iekrita, rūgtais biķeris bija pilns.* (L. Muktupāvela) *Skumji sāk krist lietus lāses – **tā-la-la-la-lā...*** (I. Indrāne) – ***Žū-žū-žū-žū,** neaizmirsti, ka, tādu dziļu gudrību meklējot, dažs nostaigājis ceļa gabalu visa mūža garumā, – egle sacīja un nopūtās.* (S. Kaldupe)

Ar izsaukmes vārdiem attēlo kustību un pārvietošanās radītus trokšņus, piem.: *Ej tālāk, dzirdi: nē, atkal nāk, atkal staigā. Tādiem klusiem solīšiem: **cip-cip-cip-cip.** Kā*

pulksteņa tikšķi. (R. Ezera) **Svir-svirr** – aizšvirkst gar torņiem svīres. **Tip-tip-tip** – atlido smalcīņš lietus. (J. Baltvilks)

Ar izsauksmes vārdiem apzīmē mehāniskus trokšņus, kas rodas cilvēka vai citu dzīvu būtņu darbības dēļ, piem.: *Un tagad tā – bah! Es cērtu.* (L. Mukstupāvela) *Žēl, ka Alīse neaudzē citronkoku. Pieietu – knikt!* – un sagrieztu smaržīgās šķēlītēs. (R. Ezera) **Tuk-tuk**, sorry, lūdzu, naivais sivēntiņ *Naf Naf*, ielaid pasildīties nabaga nosalušo jēriņu. (L. Mukstupāvela)

Šādi izsauksmes vārdi teikumā nereti aizstāj elidētus darbības vārdus, akcentējot darbības pēkšņumu, ātrumu, intensitāti, piem.: *Āmurs pa riekstu – kraks!* – un – gatavs! (I. Ziedonis) *Lūsēni viltīgi saskatījās. Zips!* – augšā, ar līkumu *Mikam uz ceļa priekšā.* (M. Kļava) *Upītes krasti ir slidēni, taču es neesmu nekāda vakarējā un izdomāju pakāpties uz ledū iesalušajiem akmeņiem. Bladāc!* *Asa sāpe pakausī.* (D. Rukšāne)

Ar izsauksmes vārdiem attēlo trokšņus un skaņas, ko rada dažādas ierīces un mehānismi, piem.: – **Dann-dann-dann**, – *cauri naktij ieskanējās zvans*, – **dann, dann.** (Ē. Kūlis) *Un rudenos aizvien tālāk no mājām aizdūc tēva kuļmašīna – „vauū, vauū” manu ausu bungādīņas kāri tver rudens gaisā pie pašas pamales.* (A. Kalve) **Tuk-tuk-tuk, tuk... tuk-tuk-tuk, tuk...** vilciena sliežu ritmiskā dunoņa piežužina ausis. (D. Rukšāne)

3. Ar noteiktām skaņu kopām attēlo cilvēku radītas skaņas, kas nepieder pie artikulētās valodas. Tās rodas dažādu fizioloģisko refleksu izpausmju dēļ (smieklī, klepus, žagas, šķaudīšana, žāvāšanās), kā arī veicot darbības, kas saistītas ar nepatikas izrādīšanu, piem., spļaušanas attēlojums.

Rakstu valodā bieži lietots un fonētiski daudzveidīgs ir smieklu attēlojums. Izsauksmes vārdu elementi smieklu attēlojumos parasti atkārtojas divas vai vairākas reizes, dažādi variējoties, piem.: – **He, he, he!** – *Ieva, paspīdinādama baltus zobus, iesmējās gluži nesievišķīgi.* (M. Kalndruva) **Ha-hā!** *Ne pigu jūs gribat redzēt, ne savas dvēseļu skrandas.* (I. Ziedonis) „**Hi-hi-hi! Ha-ha-ha!**” *saldā krūšu balsī ķiķināja kāda sievišķīga būtne.* (A. Sakse) – **O, ho, ho!** – *Emse smejas.* – *Tas nu būtu numurs!* (M. Kalndruva)

Klepus attēlojums: – **Khe, khe...** – *kā no zemes izaudzis, aiz tīkliem kāds iekāsējās.* (U. Zemzaris) – **Khm...** – *Zandai aiz muguras ieklepojas Andrejs.* (E. Līvs) **Khm, khm**, *taisni rīkle sausa. Rums kaltē, spiež no tevis beidzamo sulu.* (R. Ezera)

Šķaudīšanas attēlojums: – **A-a-apčt!!!** – *Uģis nošķavājās.* – **Aaapčt!!!** (Ē. Kūlis) *Ar Jāni runā, bet Jānis šķauda. – Cik ir... (Apčt!) Divreiz divi? ... (Apčt!)* (O. Vācietis)

Žagošanās attēlojums: *Kavalieris sāka žagoties. – Skolas laikā... hik! ... ieķēpājies nez kā tur... Gara stāstīšana... hik! Un nevar zināt, vai patiesība, hik!* (M. Svīre)

Spļaušanas attēlojums: – **Tfū!** – *Miervaldis nospļāvās. – Tu dzen velnu, bet es domāju – diez kas!* (U. Zemzaris) – **Tpū.** – *Nospļāvies viņš [Aleksis] apsēdās uz manas mašīnas kāpšļa.* (M. Bendrupe) **Tpī,** *cik tveicīga var būt tāda septembra diena!* (I. Indrāne)

Izsakot kaut ko nenoteiktu, izvairoties no atbildes, valodā dažkārt lieto neartikulētas skaņas, kuras rakstos attēlo ar hm: – **Hm, mjā,** – *Otonkulis nomurmināja.* (R. Ezera) – **Hm... hm...** – *tāda ir galvenā režisora atbilde.* (L. Brīdaka)

Arī apgalvojumu, piekrišanu var izteikt ar neartikulētām skaņām, piem.: [...] *es cērtu zobus gludajā, mazliet vaskainajā [ābola] sēnā. „Gards?” „Mhm.”* (R. Ezera) – *Pieliekamajā ir skābeņu zupa, – nošņaukājusies sacīja mamma. – Ēd tāpat aukstu vai pasildi uz gāzes. – Mhm.* – *Dzintars atteica.* (R. Ezera)

SINTAKSE

1. SINTAKSES VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS

1.1. Sintakses jēdziens un vieta valodas sistēmā

1457. §.

Terminu „sintakse” lieto divās nozīmēs.

Pirmkārt, sintakse ir valodniecības apakšnozare, gramatikas daļa, kas pēta vārdu formu un vārdu saistīšanas un saziņas vienību izveides likumības. Var teikt arī, ka sintakse pēta teikuma, vārdu savienojuma un teksta gramatisko struktūru.

Otrkārt, sintakse ir valodas sintaktisko parādību kopums jeb sistēma. Šādā nozīmē sintakse ir viena no valodas apakšsistēmām ar savu struktūru un funkciju. Sintakse ir apakšsistēma, kas izveidojusies, lai varētu veikt vienu no valodas galvenajām funkcijām – saziņas jeb komunikatīvo funkciju (Valdmanis 1985: 68).

1458. §.

Sintakses sistēma ir saistīta ar vairākām citām valodas apakšsistēmām, visciešāk ar otru gramatikas daļu – morfoloģisko sistēmu. Sintaksi ar morfoloģiju saista vārda forma: augstākā morfoloģiskās sistēmas vienība ir minimālā sintakses vienību sastāvdaļa. Divu valodas apakšsistēmu – morfoloģijas un sintakses – saskarē kā savdabīgs vienotājs loceklis ir augstākās pakāpes morfoloģiska vienība – vārda forma (Kārkliņš 1976₂: 55). Tāpēc sintaksi var uzskatīt par valodas gramatisko līmeni, kas atrodas virs morfoloģiskā.

Ar fonētiku sintaksi saista teikuma intonācija un sintagmatiskais dalījums. Sintakse ir saistīta ar leksikas sistēmu – vārda saistāmība ir lielā mērā atkarīga no leksiskās nozīmes.

Sintakse veido interpunkcijas teorētisko pamatu.

1.2. Sintakses vienības un sintakses mikrosistēmas

1459. §.

Sintakse ir sistēma, kas dalāma apakšsistēmās jeb mikrosistēmās. Katras apakšsistēmas elementi ir noteiktas sarežģītības pakāpes vienības.

Sintakses iedalījums apakšsistēmās dažādu pētnieku darbos atšķiras. Par sintakses vienkāršāko apakšsistēmu jeb zemāko līmeni tiek uzskatīta vārda sintakse (Kārkliņš 1976₃: 9) vai vārdu savienojumu sintakse (MLLVG 1962: IX–X).

1460. §.

Vārds un **vārda forma** ir minimālas sintakses vienību sastāvdaļas jeb sintakses vienību elementi, bet pašas par sevi tās nav sintakses vienības. Tādējādi vārda sintakse nebūtu uzskatāma par sintakses apakšsistēmu, jo nav tai atbilstošas sintakses vienības.

Sintakses pētījumos par vārda sintaksi varam runāt tad, ja tiek aplūkota vārda saistīšanas spēja, resp., valence. Tātad vārda sintakse pēta sintaktiskos sakarus, ko no-

saka vārds kā leksiski gramatiska vienība. Vārda sintakses objekts ir vārda sintaktiskās iespējas, vārda distribūcijas noteikumi un vienības, kas rodas distributīvo iespēju realizācijas rezultātā. Vārda sintaksē šādas vienības ir vārdkopas (Kārklīšs 1976₂: 71, 72).

1461. §.

Vārdu savienojums ir nepredikatīva sintaktiska vienība. Tas atspoguļo attiecsmes starp reālijām bez saistības ar runas situāciju un runātāja vērtējošo pozīciju. Tātad vārdu savienojums nespēj veikt saziņas funkciju. Piem., vārdu savienojumi *noraut ābolu no zara; maza, bet gudrs* vieni paši nav izmantojami kā komunikatīvas vienības.

Teikumā var būt viens komponents, turpretim vārdu savienojumā obligāti ir vismaz divi komponenti. Vārdu savienojuma komponenti ir vārds un vārda forma vai arī vairākas vārda formas, ko saista sintaktisks sakars.

Vārdu savienojuma pamatfunkcija ir būt par teikuma būvmateriālu. Vārdu savienojuma komponenti teikumā parasti atrodas blakus. Tā kā vārdu savienojumi paši par sevi saziņas funkciju neveic un visbiežāk funkcionē teikumā, šajā darbā netiek postulēta un atsevišķi aplūkota vārdu savienojumu apakšsistēma jeb līmenis.

Sekundāras vārdu savienojuma funkcijas ir nosaucējfunkcija jeb nominatīvā funkcija (piem., virsrakstos) un teksta vienības funkcija (vārdu savienojums var būt atsevišķs izteikums tekstā, piem., nosaucējvienība, reducējums utt.). Tādas pašas funkcijas var veikt arī atsevišķa vārdforma.

1462. §.

Pēc sintaktisko sakaru veida vārdu savienojumi iedalāmi divās grupās: sakārtoti vārdu savienojumi jeb **vārdrindas** un pakārtoti vārdu savienojumi jeb **vārdkopas**.

Vārdrindā sakārtojuma sakarā saistītas vairākas funkcionāli līdzvērtīgas vārda formas. Vārdrindas var raksturot pēc trim pazīmēm: 1) pēc sakārtojuma sakara veida (vaļējs/slēgts sakārtojums), 2) pēc jēdzieniskajām attiecībām starp vārdrindas komponentiem, 3) pēc sintaktiskā sakara izteikšanas līdzekļiem.

Vaļējās vārdrindās var saistīt neierobežotu skaitu komponentu, un tajās iespējam vienījuma vai šķīruma attiecsmes. Komponentu skaitu nosaka vienīgi ekstralingvistiski faktori. Vienījuma attiecsmes vaļējā vārdrindā var izteikt bezsaikļa saistījumā, piem., *upes, strauti, ezeri*, vai ar vienījuma saikļiem (*un, gan – gan*), piem., *gan viens, gan otrs, gan trešais*. Šķīruma attiecsmes var izteikt ar šķīruma saikļiem (*vai*), piem., *viens vai divi, vai trīs*.

Slēgtās vārdrindās var saistīt tikai divus komponentus. Tajās var būt pretstata, vienījuma, šķīruma vai paskaidrojuma attiecsmes, ko vienmēr izsaka ar saikļiem (*bet, nevis – bet, ne tikai – bet arī, kā – tā arī, vai nu – vai arī, jeb* u. c.), piem., *ne tikai mājas māte, bet arī ciemiņi; kā es, tā arī viņš* (Белешапкова 2002: 624; Valdmanis 1989: 14).

1463. §.

Vārdkopā pakārtojuma sakarā saistīts neatkarīgais komponents un atkarīgais komponents.

Vārdkopas neatkarīgo komponentu var noteikt teikumā. Pirmkārt, vārdkopas neatkarīgo komponentu nevar atņemt, bet atkarīgo – var, piem., teikumā **Balti putni peldēja kuģim līdzi** varam atņemt vārdkopas *balti putni* atkarīgo komponentu *balti*, bet ne komponentu *putni*. Otrkārt, izmantojams ārējo sakaru kritērijs, proti, vārdkopas neatkarīgais komponents ar sintaktiskiem sakariem piesaistīts kādam citam vārdam vai vārdiem teikumā. Minētajā piemērā vārdkopas neatkarīgais komponents *putni* saistīts predikatīvā sakarā ar izteicēju *peldēja*.

Neatkarīgais komponents ir vārds ar visu savu formu sistēmu, atkarīgais komponents – vārda forma (izņemot gadījumus, kad neatkarīgais komponents ir pārākās vai vispārākās pakāpes forma – *labāks par mani, labāks nekā es, vislabākais no mums*). Tādējādi vārdkopa ir vārda sintaktisko potenču realizācija. Vārda sintaktiskās potences ir atkarīgas gan no vārdšķiras, gan leksiskās nozīmes. Pēc neatkarīgā komponenta vārdšķiras vārdkopas iedala verbālās, nominālās un adverbialās vārdkopās: *aiziet tālumā, riņķot virs pilsētas* (verbālās vārdkopas), *eģļu jaunaudze, mālaini sarkans* (nominālas vārdkopas), *pavisam lēni, patīkami nesteidzīgi* (adverbialās vārdkopas).

Vārdkopas sintaksē dažkārt tiek sauktas par saliktiem nosaukumiem vai paplašinātiem vārdiem, jo veic to pašu nominaīvo funkciju, kas piemīt vārdam (Белашапкива 2002: 669).

1464. §.

Vārdu savienojuma sintaktiskā struktūra ir līdzīga (izomorfa) salikta teikuma sintaktiskajai struktūrai. Pirmkārt, gan vārdu savienojumā, gan saliktā teikumā nepieciešami vismaz divi komponenti (vienkāršā teikumā var būt tikai viens komponents).

Otrkārt, gan vārdu savienojums, gan salikts teikums veidojas uz pakārtojuma un sakārtojuma sintaktiskā sakara pamata (vienkāršā teikumā ir arī citu veidu sintaktiskie sakari).

Treškārt, gan vārdu savienojumam, gan saliktam teikumam var būt minimāla struktūra un paplašināta struktūra. Paplašinātās struktūras ir vairāku minimālu struktūru kombinācijas. Piem., vārdkopa *redzēt lielu māju* ir vārdkopu *redzēt māju* un *liela māja* kombinācija. Salikts teikums *Es redzu, ka tur ir māja, kas stāv uz vistas kājas* ir teikumu *Es redzu, ka tur ir māja* un *Tur ir māja, kas stāv uz vistas kājas* kombinācija. Citiem vārdiem sakot, kombinētās vārdu savienojumu un saliktu teikumu struktūrās nav neviena elementa, kas nebūtu sastopams minimālās konstrukcijās. Vienkārša teikuma paplašinātās struktūras veidojas citādi – tās nav vairāku minimālu struktūru kombinācijas, jo paplašinātā vienkāršā teikumā ir elementi, kuru minimālajā struktūrā nav. Minimālo struktūru kombinācijas gan vārdu savienojumā, gan saliktā teikumā ir vienādas: iespējams paralēls pakārtojums un pakāpenisks pakārtojums. Piem., vārdkopā *lēni krist no gaisa* neatkarīgajam komponentam paralēli pakārtoti divi atkarīgie, bet vārdkopā *vētru saliektās priedes* ir pakāpenisks pakārtojums.

1465. §.

Galvenā sintakses apakšsistēma ir vienkārša teikuma sintakse, jo vienkāršs teikums ir centrālā vienība sintakses sistēmā. **Vienkāršs teikums** ir predikatīva sintakses vienība, kuru veido vairākas ar sintaktisku sakaru saistītas vārda formas vai viena vārda forma un kuras pamatā ir noteikts modelis. Arī teikums, ko veido viena vārda forma, ir potenciāli paplašināms: *Līst. Visu dienu līst. Vakars. Vēls vakars*. Vienkāršs teikums ir monopredikatīva vienība – tajā ir tikai viens predikatīvais kodols, resp., gramatiskais centrs. Vienkārša teikuma sintakse pēta sintaktiskos sakarus un jēdzieniskās attiecības starp vārdformām, konstatē teikuma locekļu tipus, kā arī teikumu strukturālos, semantiskos un komunikatīvos tipus.

Vienkāršs teikums ir nozīmīgs abu sarežģītāko apakšsistēmu jeb augstāko līmeņu – salikta teikuma un teksta – izveidē (Freimane 1985: 6, 7).

1466. §.

Salikts teikums ir vairāku predikatīvu vienību apvienojums uz noteikta sintaktiskā sakara pamata jeb polipredikatīva vienība, kuras pamatā ir noteikts modelis. Dominējošie salikta teikuma sakari ir sakārtojums un pakārtojums. Salikta teikuma sintakse

pēta sintaktiskos sakarus un jēdzieniskās attieksmes starp salikta teikuma daļām, kā arī predikatīvo vienību struktūras pārveidojumus.

1467. §.

Teksta sintakse ir sarežģītākā sintakses apakšsistēma jeb augstākais līmenis, kurā funkcionē visas zemāko līmeņu sintaktiskās vienības. **Teksts** ir loģiski strukturēts jēdzieniski saistītu izteikumu kopums, kas vērsts uz noteikta saziņas mērķa sasniegšanu. Teksta sintakse konstatē teksta vienības – izteikumus un frāžkopas, pēta to struktūru un struktūras pārveidojumus konteksta un saziņas situācijas ietekmē, kā arī sintaktiskos sakarus un jēdzieniskās attieksmes, kas veidojas starp teksta vienībām.

Latviešu sintaksē pastāv uzskats, ka lietderīgi izdalīt tikai divas sintakses apakšsistēmas: teikuma sintaksi un teksta sintaksi. Tādā gadījumā salikts teikums arī tiek uzskatīts par tekstu (Valdmanis 1985: 69, 73). Tomēr predikatīvo vienību saistījums saliktā teikumā atšķiras no izteikumu saistījuma tekstā, turklāt strukturāli pārveidojumi salikta teikuma daļā tikai daļēji atbilst vienkārša teikuma struktūras pārveidojumiem tekstā, tāpēc lietderīgi sintakses sistēmu strukturēt trīs komunikatīvi nozīmīgās apakšsistēmās jeb līmeņos: **vienkārša teikuma sintakse, salikta teikuma sintakse un teksta sintakse.**

1.3. Vārds un vārda forma kā minimālas sintakses vienību sastāvdaļas

1468. §.

Minimālas sintakses vienību sastāvdaļas jeb sintakses vienību elementi ir vārds un vārda forma. Tādējādi vārds un vārda forma ir sintakses objekti, bet nav sintakses vienības. Sintaksē svarīga tikai vārda un vārda formas spēja saistīties ar citiem vārdiem un vārdu formām un to funkcijas sintakses vienību sastāvā (Белошапкина 2002: 606).

Vārda robežas sintaksē ir citādas nekā leksikā. Viena vārda leksiski semantiskajiem variantiem var būt atšķirīga saistāmība, piem., vārds *iet* pamatnozīmē ‘virzīties soļiem’ ir saistāms ar virzības galamērķa nosaukumu *makšķernieks iet uz upi*, bet nozīmē ‘ritēt, plūst’ tam šādas saistāmības nav: *laiks iet ātri*. Tādējādi vārds kā sintakses objekts ir gramatisko formu kopums, bet ne nozīmju kopums, citiem vārdiem sakot, vārds kā sintakses objekts ir leksiski semantiskais variants.

Sintaksē ir principiāla atšķirība starp patstāvīgiem vārdiem un palīgvārdiem. Patstāvīgi vārdi sintaksē raksturojami no saistāmības jeb valences viedokļa. Palīgvārdi vieni paši sintaktisku funkciju neveic un nav teikuma locekļi, sintaksē ir svarīgas to funkcijas sintakses vienību sastāvā. Saikļi izsaka sintaktiskos sakarus un jēdzieniskās attieksmes starp sintaktisko saistījumu komponentiem – vārdu formām, vārdiem un predikatīvām vienībām. Prievārdi izsaka atkarīgo locījuma formu sintaktisko atkarību un jēdzieniskās attieksmes starp vārdu savienojuma komponentiem. Prievārds ar atkarīgā locījuma formu veido vienu teikuma locekli. Partikulas izsaka dažādas subjektīvas nozīmes, tām ir liela nozīme teikuma komunikatīvajā struktūrā.

Darbības vārdus teikumā var lietot gan patstāvīgā nozīmē, gan palīgnozīmē. Verbu patstāvīgās un palīgfunkcijas šķiršana ir viens no svarīgākajiem jautājumiem vienkārša teikuma tipoloģijā.

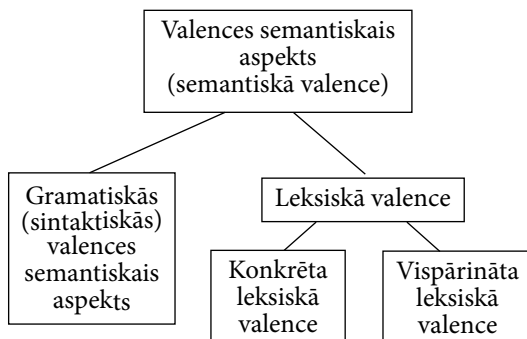
1469. §.

Viens no sintaktisko sakaru izveides pamatiem vienkāršā teikumā ir vārda saistāmība jeb **valence**.

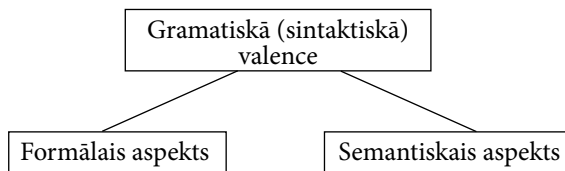
Valencei ir **formālais** un **semantiskais** aspekts. Formālā aspektā valence izpaužas kā vārda spēja piesaistīt noteiktas vārda formas, piem., darbības vārds *sūtīt* var piesaistīt lietvārda nominatīvu, datīvu un akuzatīvu: *meitene sūta draugam sveicienus*. Valences formālais aspekts ir gramatisks.

Semantiskā aspektā valence raksturojama gan no leksiskās, gan gramatiskās semantikas viedokļa, turklāt leksiskajai semantikai var būt dažādas vispārinājuma pakāpes. Zemākā vispārinājuma pakāpē vārda semantiskā valence izpaužas kā spēja piesaistīt konkrētas leksiskas semantikas vārdus, piem., vārds *sanēt* kā darītāja nosaukumu var piesaistīt vārdu *bites*, bet ne vārdu *lapsenes*. Šāda veida saistāmība sintaksē visbiežāk dēvēta par leksisko valenci (Freimane 1985: 12). Augstākā vispārinājuma pakāpē vārda semantiskā valence izpaužas kā spēja piesaistīt vārdus, kuru leksiskajā nozīmē ir kāds vispārināts semantisks elements, piem., virzības verbi saistās ar vārdiem vietas nozīmē: *skriet šurp, lidot prom* utt. Saistāmībā var būt svarīgi arī tādi semantiski pretstati kā *dzīvs/nedzīvs, persona/nepersona* u. c. Latviešu sintaksē šāda saistāmība tiek saukta par semantisko valenci (Freimane 1985: 12). Gramatiskās semantikas aspektā vārda semantiskā valence izpaužas kā spēja piesaistīt noteiktas gramatiskas semantikas vārdu formas, piem., pārejoši darbības vārdi var piesaistīt objekta nosaukumu: *lasīt avīzi, cirst malku, dzert pienu* utt. Šo saistāmības aspektu latviešu sintaksē sauc arī par sintaktisko valenci (Freimane 1985: 13). Vispārināto leksisko semantiku grūti šķirt no gramatiskās, jo robežas starp dažādiem nozīmju veidiem valodā nav stingri novelkamas.

Tādējādi ir lietderīgi semantisko valenci dalīt sintaktiskā jeb gramatiskā un leksiskā – konkrētā un vispārinātā. Konkrētā leksiskā valence ir raksturojama kā to leksēmu saraksts, ar kurām vārds spēj saistīties, turpretim vispārinātā leksiskā valence – kā semantisks elements, kas ietilpst piesaistīto vārdu nozīmē.

Gramatikā svarīgāka ir sintaktiskā valence, turklāt gan semantiskā, gan formālā aspektā. Aplūkojot atsevišķi sintaktisko valenci, varam veidot šādu shēmu:

1470. §.

Vārda sintaktisko valenci nosaka vairāki faktori.

1. Piederība pie noteiktas vārdšķiras. Piem., darbības vārda un deverbāla lietvārda saistāmības atšķirības redzamas piemēros: *ātri iet – ātra iešana, celt māju – mājas celšana*.

2. Vārda morfēmiskā struktūra. Piem., tādos vārdu savienojumos kā *nokāpt no koka, pārlēkt pār grāvi* prievārds semantiski dublē verba priedēkli.

3. Vārddarināšanas saiknes. Dažos gadījumos lietvārdi, kas darināti no darbības vārdiem, saglabā darbības vārda saistāmību, piem., *braukt ar velosipēdu, braukšana ar velosipēdu; ieiet teātrī, ieēja teātrī*.

4. Piederība pie noteiktas semantiskās grupas. Piem., vārdi ar modālu nozīmi piesaista infinitīvu – *vēlēties aizbraukt, vēlēšanās aizbraukt*.

Sintaktiskā saistāmība var būt arī individuāla vārda īpašība. Tā kā sintaktiskajai saistāmībai ir daudzpusēja motivācija, vienas un tās pašas semantiskās grupas vārdiem var būt dažāda saistāmība, piem., *pārdot augļus – tirgoties ar augļiem*, un otrādi – dažādu semantisko grupu vārdiem var būt vienāda saistāmība, piem., gan modālie, gan fāzes, gan virzības verbi piesaista infinitīvu: *gribu peldēties, beidzu peldēties, braucu peldēties*. Dažkārt veidojas saistāmības varianti, piem., *baidīties tumsas, baidīties no tumsas* (Белешапкова 2002: 651–653).

Valence raksturīga visu patstāvīgo vārdšķiru vārdiem. Vissvarīgākā ir darbības vārda valence, jo darbības vārda finītā forma ir teikuma gramatiskais kodols.

1471. §.

Atkarībā no piesaistīto vārda formu sintaktiskās funkcijas teikumā verba valence iedalāma kreisajā valencē jeb subjektvalencē un labējā valencē. Uz verba **kreisās valences** pamata teikumā iesaistās teikuma priekšmets, bet uz **labējās valences** pamata – vārda sakaru nosacīti paplašinātāji jeb vārdkopu atkarīgie komponenti. Kreisā valence ir principiāli atšķirīga no labējās, jo uz tās pamata vienkāršā teikumā veidojas predikatīvais sakars un teikuma gramatiskais centrs. Labējā valence raksturīga darbības vārdam kā leksiskai vienībai, turpretim kreisā valence raksturīga noteiktām verba formām (visbiežāk finitajām formām). Tāpēc latviešu sintaksē izteikta doma, ka subjektvalence būtu kvalificējama par teikuma komponenta valenci atšķirībā no vārda valences (Kārklīņš 1976₂: 73).

1472. §.

Valence ir iedalāma aktīvajā valencē un pasīvajā valencē. **Aktīvā valence** ir spēja piesaistīt vārda formas, turpretim **pasīvā valence** – spēja tikt piesaistītam. Aktīvā valence raksturīga galvenokārt vārdam, kas kā vārdkopas neatkarīgais komponents spēj piesaistīt noteiktu skaitu vārda formu. Aktīvā valence raksturīga visu patstāvīgo vārdšķiru vārdiem, izņemot vietniekvārdus. Pasīvā valence raksturīga nevis vārdam, bet vārda formai.

1473. §.

Teikuma locekļa funkciju vienkāršā teikumā veic vārda forma. Vārds kā leksiska vienība ar visu formu sistēmu nevar veikt kādu funkciju teikumā, resp., nevar būt teikuma loceklis. Vārdu savienojumos vārda forma var būt vārdkopas atkarīgais komponents vai vārddrindas komponents. Tikai dažas vārda formas var funkcionēt kā vārdkopas neatkarīgais komponents – tādas ir pārākās un vispārākās pakāpes formas (*lielāks nekā vērsis, lielāks par vērsi, vislielākais no vērsiem, augstāk par degunu*).

Latviešu sintaksē ierosināts šķirt jēdzienus un attiecīgi arī terminus „vārda forma” un „vārdforma”: *vārda forma* ir noteikts vispārinājums valodas gramatiskajā sistēmā, kam piemīt gan vispārīgas kategoriālas nozīmes, gan viena vai vairākas atsevišķas gramatiskas nozīmes, turpretim *vārdforma* ir atsevišķa konkrēta vārda konkrēta forma (Kārklīņš 1976₂: 55; Valdmanis 1985: 69).

Vairākums vārda formu vienkāršā teikumā ir polifunkcionālas, proti, tās var būt dažādu teikuma locekļu funkcijā. Monofunkcionāla ir verba finītā forma, tai raksturīga

tikai tā saucamā primārā pozīcija teikuma gramatiskajā centrā jeb predikatīvajā kodolā. Tādas kategorijas kā laiks un modalitāte ir nepieciešamas, lai realizētos predikativitāte, tādēļ verba finitajām formām raksturīga primāra pozīcija teikumā (Kārklīņš 1976₂: 59).

Polifunkcionālas vārda formas funkcijas atkarīgas galvenokārt no piederības pie attiecīgas vārdšķiras. Nozīmīgas var būt gan attiecīgās vārdu šķiras vispārīgās kategorālās īpašības, gan arī attiecīgajai vārdu šķirai iespējamā formu sistēma un gramatiskie līdzekļi formu sistēmas veidošanai (Kārklīņš 1976₂: 58). Tomēr dažādām vienas vārdšķiras formām var būt arī atšķirīgas sintaktiskas potences.

Polifunkcionālas formas funkcijas var būt atkarīgas arī no vārda leksiskās nozīmes. Piem., adverbiālā izteicējā nevar iesaistīties visi apstākļa vārdi – apstākļa vārdiem ar vietas un laika nozīmi šāda funkcija nav raksturīga. Līdzīgi lietvārda atkarīgo locījumu spēja iesaistīties nominālā izteicējā atkarīga no lietvārda leksiskās nozīmes.

Polifunkcionālas vārda formas funkcija teikumā ir atkarīga arī no apkaimes – no citām vārdformām un vietas teikumā. Piem., teikumā *Nakts bija tumša* vārdforma *tumša* ir izteicēja daļa, turpretim teikumā *Iestājās tumša nakts* tā ir apzīmētāja funkcijā.

1.4. Sintakses vienības kā valodas un runas vienības

1474. §.

Kā jebkurā citā valodas apakšsistēmā, arī sintaksē nepieciešams šķirt runas faktus un valodas faktus. Katras konkrētas sintakses vienības pamatā ir kāds vispārināts paraugs jeb modelis. Konkrēto vienību skaits runā, resp., tekstā, ir bezgalīgs, turpretim vispārināto paraugu skaits valodā ir ierobežots.

Runas aspekts	Valodas aspekts
Konkrēts vienkāršs teikums (izteikums)	Vienkārša teikuma modelis jeb struktūras shēma
Konkrēts salikts teikums (izteikums)	Salikta teikuma modelis jeb struktūras shēma
Konkrēts teksts	Tekstveides modelis

Konkrētu saziņas vienību, ko rakstos norobežo ar teikuma beigu pieturzīmi, bet runātā tekstā attiecīgi intonē, sauc par izteikumu. Lielākā daļa izteikumu tekstā ir teikumi, tomēr ir arī izteikumi ar nepilnu teikuma struktūru vai pavisam bez tās.

Tekstveides modeļiem ir augstāka vispārinājuma pakāpe nekā teikuma modeļiem. Tekstveides modeļu konstatēšana un tipoloģija ir nevis teksta sintakses, bet galvenokārt plašākas disciplīnas – teksta lingvistikas (arī stilistikas) – kompetencē.

1.5. Sintaktiskie sakari

1475. §.

Sintakses vienības parasti veido vairāki komponenti. No viena komponenta var sastāvēt vienīgi vienkāršs teikums, bet arī šāds teikums ir paplašināms, tātad potenciāli ikviens teikums ir daudzkomponentu vienība.

Sintaktiskais sakars ir sakars starp vārdformām, vārdiem un predikatīvām vienībām (teikumiem vai teikuma daļām), uz kuru pamata veidojas attiecīgā sintakses vienība – teikums, vārdu savienojums, teksts. Sintaktiskā sakarā var saistīties: vārds un vārdforma (piem., vārdkopā *saulaina diena*), vārdforma un vārdforma (piem., vārdindā

ēju un eju), vārdforma (vai vārds) un predikatīva vienība (piem., saliktā pakārtotā teikumā, kurā palīgteikums atkarīgs no viena vārda virsteikumā: *Mūžu, ko nav vērts dzīvot otrreiz, nav vērts dzīvot pirmoreiz*), predikatīva vienība un predikatīva vienība (piem., saliktā sakārtotā teikumā *Viņu mēģināja apspiest, viņa cīnījās vēl izmisīgāk*). Tā kā sintaktiskie sakari ir sintakses vienību izveides pamats, tos var saukt par **strukturāliem sakariem**. Tādējādi, piem., vienkārša teikuma struktūra ir sintaktisko sakaru kopums starp vārdformām, salikta teikuma struktūra ir sintaktisko sakaru kopums starp teikuma daļām (predikatīvām vienībām).

Sintaktiskajam sakaram ir formālā un saturiskā puse. Lai noteiktu, vai pastāv sintaktisks sakars starp vārdformām vai predikatīvām vienībām, visdrošākais kritērijs ir formāli rādītāji. Tomēr nevar apgalvot, ka sintaktisks sakars ir tikai saistījuma formālā puse, kā tas nereti norādīts (sk., piem., Valdmanis 1986: 91). Sintaktisks sakars var pastāvēt arī bez formāliem rādītājiem, ja veidojas jēgpilnas sintakses vienības – teikumi un vārdu savienojumi (piem., vārdkopās *ātri skriet, ļoti labs* formāla sintaktisko sakaru rādītāja nav).

1.5.1. Sintaktisko sakaru izteikšanas līdzekļi

1476. §.

Sintaktisko sakaru izteikšanas līdzekļi latviešu valodā ir šādi:

1) vārda formas (piem., lietvārdu locījumu formas, īpašības vārdu dzimtes, skaitļa un locījuma formas, darbības vārdu personas, skaitļa un dzimtes formas);

2) prievārdi;

3) saikļi un saikļa vārdi – saikļu funkcionālie aizstājēji;

4) vārdu secība gadījumos, kad viena un tā pati gramatiskā forma var veikt dažādas sintaktiskas funkcijas, piem., teikuma priekšmets datīva formā teikumā ir pirmajā vietā, bet papildinātājs otrajā: *Man jums kaut kas jāiedod. Jums man kaut kas jāiedod*. Vārdu secība kā sintaktisko sakaru rādītājs izpaužas arī tādējādi, ka sintaktiski saistītas vārdformas teikumā parasti atrodas blakus, īpaši tad, ja cita formāla sintaktisko sakaru rādītāja nav, piem., teikumā *Padevīgi klusa viņa stāv Indriķa priekšā* nelokāmais vārds *padevīgi* sintaktiski saistīts ar *klusā*, nevis ar izteicēju *stāv*;

5) runātā tekstā – sintagmatiskais dalījums, kas apvieno sintaktiski saistītas vārdformas vienā sintagmā jeb intonatīvi norobežotā vienībā; rakstos to atspoguļo pieturzīmes (sal. *Viņa dziedāja, labi dejoja* un *Viņa dziedāja labi, dejoja*).

Sintaktisko sakaru izteikšanā dažkārt piedalās arī vārdformu leksiskās nozīmes. Kā iepriekš minēts, par sintaktisko sakaru rādītāju kļūst vārdu secība, ja teikuma priekšmets un papildinātājs ir homoformas vai ja viena un tā pati gramatiskā forma (piem., lietvārds nominatīvā) var veikt dažādas sintaktiskas funkcijas: *Mātes mīl meitas, Meitas mīl mātes; Māksla ir pretošanās, Pretošanās ir māksla*. Tomēr, ja leksiskā nozīme attiecīgo interpretāciju nepieļauj, vārdu secība nav izšķirīga. Tā teikuma *Ārstes skaita sekundes* (piemērs no Valdmanis 1986: 91) nozīme un sintaktiskā struktūra nemainās, ja maina vārdu secību: *Sekundes skaita ārstes*. Arī teikumi *Sokrāts ir cilvēks* un *Cilvēks ir Sokrāts* nozīmē vienu un to pašu: *Sokrāts* abos teikumos ir teikuma priekšmets, bet *ir cilvēks* – izteicējs, jo teikuma jēgas izpratnē mēs balstāmies ne tikai uz vārdu secību un gramatiskajām formām, bet arī uz vispārīgām zināšanām par pasauli.

1477. §.

Sintaktisko sakaru noteikšanā tiek izmantoti arī dažādi paradigmātiski kritēriji, piem., sintaktiskās pozīcijas analogija. Ja teikumā *Strādāšana ir gods* vārdforma

strādāšana ir teikuma priekšmets, tad pēc analogijas tāda pati funkcija ir nenoteiksmes formai teikumā *Strādāt ir gods*. Līdzīgi teikumos *Gaidīšana bija visgrūtākais* un *Gaidīt bija visgrūtākais*. Analogijas principu attiecina arī uz tādiem gadījumiem, kad ne tikai teikuma priekšmets, bet arī izteicējs formāli mainās, tomēr saglabājas teikuma semantika: *Iebraukt ir aizliegts*, *Iebraukšana ir aizliegta*; *Atpūsties ir patīkami*, *Atpūšanās ir patīkama*; *Sniegs ir*. *Sniega nav*. Izceltās vārdformas visos teikumos ir teikuma priekšmeti.

1.5.2. Sintaktisko sakaru veidi

1478. §.

Sintaktiskie sakari var realizēties vairākās sintakses mikrosistēmās vai tikai vienā mikrosistēmā. Vairāki sintaktiskie sakari realizējas tikai predikatīvā vienībā – tie ir predikatīvais, sekundāri predikatīvais un determinatīvais sakars (tos sintaksē nereti dēvē par teikuma sakariem). Sakārtojuma un pakārtojuma sakars realizējas vārdu savienojumā (resp., vienkāršā teikumā) un saliktā teikumā.

1.5.2.1. Predikatīvais sakars

1479. §.

Predikatīvais sakars pastāv starp teikuma priekšmetu un izteicēju, un uz tā pamata veidojas sintakses pamatvienība – vienkāršs teikums. Tas ir pats nozīmīgākais sakars sintakses sistēmā, tāpēc to uzskata par pirmās pakāpes sintaktisko sakaru.

Predikatīvā sakarā saistās vārda forma ar vārda formu. Predikatīvais sakars ir īpašs tādējādi, ka nevar aptvert abu saistīto vārdu visas paradigmas formas. Tātad vārda formu saistīšanās iespējas nosaka un ierobežo predikatīvā sakara specifika (Kārkliņš 1976₃: 24).

1480. §.

Teikuma predikatīvais kodols ir izteicējs, jo tas ar savām gramatiskajām kategorijām – laiku un modalitāti – izsaka predikativitāti. Vairākās sintakses teorijās uzskata, ka izteicējs arī semantiski teikumā ir galvenais un teikuma priekšmets ir tikai viens no izteicēja argumentiem (sk., piem., Теньер 1988: 56, 57). Tomēr vairāki apsvērumi ļauj uzskatīt, ka arī teikuma priekšmets ietilpst gramatiskajā centrā.

Pirmkārt, teikuma priekšmets ir konstruktīvi nepieciešams predikatīvā kodola paplašinājums, kas teikumos ar divkomponentu struktūras shēmu ir obligāts (Белашапкова 2002: 638).

Otrkārt, par teikuma priekšmeta atšķirību no citiem argumentiem un īpašo statusu liecina tas, ka vairākumā gadījumu starp teikuma priekšmetu un izteicēju pastāv formu atbilstība. (Arturs Ozols teikuma priekšmeta un izteicēja savstarpējo nosacītību ir nosaucis par *kondomināciju*, bet teikuma priekšmetu un izteicēju – par teikuma kondominantēm. Gramatiskā centra locekļu formu atbilstmi valodnieciskajā literatūrā sauc arī par kongruenci.)

1481. §.

Teikuma priekšmeta un izteicēja formālā atkarība ir divvirzienu – teikuma priekšmets nosaka izteicēja dzimti, skaitli, personu (tas ir saskaņošanas princips jeb saskaņojuma analogs), bet izteicējs prasa no teikuma priekšmeta noteiktu locījumu (tas ir pārvaldījuma princips jeb pārvaldījuma analogs) (Белашапкова 2002: 635, 636).

Tā kā darbības vārds finītajā formā var mainīties abos skaitļos, visās personās, saliktajos laikos arī abās dzimtēs, tad formālās pielāgošanās virziens dzimtē, skaitlī un personā – no teikuma priekšmeta uz izteicēju – ir skaidri redzams. Izteicēja forma tāpat atkarīga no teikuma priekšmeta formas, un ārpusvalodiskā realitāte to tieši nenosaka (Белошапкива 2002: 633), piem.: *Es rakstu, Tu raksti, Mēs rakstām, Meitenes ir rakstījušas*.

Ja teikuma priekšmetam – personas vietniekvārdam – dzimtes nav, izteicējs var būt vienīgais dzimtes rādītājs (šajā gadījumā dzimte rāda personas bioloģisko dzimumu): *Es esmu lasījusi, Tu esi lasījis*. Ja izteicējā ir lietvārds (kas dzimtē nemainās), tad tas pielāgojas teikuma priekšmetam tikai skaitlī: *Liepa ir koks, Liepas ir koki* (Valdmanis 1986: 97). Ja teikuma priekšmets ir lietvārds, piem., *Mežs šalc*, izteicēja nemarkētā trešās personas forma norāda, ka teikuma priekšmetam personas kategorijas nav. Arī tādos gadījumos, kad teikuma priekšmetam nav nevienas no minētajām kategorijām, tas prasa no izteicēja darbības vārda vienu noteiktu – trešās personas – formu: *Dzīvot ir mīlēt. Atskanēja „urā”* (Белошапкива 2002: 634).

Teikuma priekšmeta locījums atkarīgs no izteicēja leksiski gramatiskās dabas un gramatiskās formas. Ar nominatīvu saistās trīspersonu verbi atšķirībā no vienpersonas verbiem, kas ar nominatīvu saistīties nevar: *Es gribu rakstīt, bet Man gribas rakstīt, Man neiznāca izgulēties*. Arī infinitīvs nepieļauj saistījumu ar nominatīvu: *Kur nu man tevi pārspēt!* Vairāki verbi saistās ar teikuma priekšmetu ģenitīvā: *Tevis šeit nav. Laika nepietiek*.

Teikumos, kuros teikuma priekšmeta funkcijā ir vārdu savienojums ar daudzuma nozīmi, izteicēja forma ir variatīva: *Daudz ūdeņu aiztecējis, Daudzās pilsētās tika uzbūvēts liels daudzums biroju* (izteicējs nemarkētajā vienskaitļa vīriešu dzimtes trešās personas formā), bet *Milzīgs daudzums cilvēku ir zaudējuši savu naudu, Vairums šo latviešu ir Latvijai zuduši, Daļa lauksaimnieku pret to iebilduši, Mūsdienās pat vairums īsfilmu ir garākas* (izteicējs dzimtē un skaitlī pielāgojas lietvārdam). Izteicēja formas izvēle, iespējams, zināmā mērā atkarīga no gramatiskajā centrā ietilpstošo vārdu semantikas.

Tādējādi no formu atbilstmes jeb kongruences viedokļa predikatīvais sakars ir abpusējs. (Tas ir viens no iemesliem, kāpēc tradicionālajā sintaksē teikuma priekšmeta un izteicēja savienojumu sauc par savstarpēji atkarīgu vārdu savienojumu.) Var arī teikt, ka kongruences ziņā noteicējs ir galvenokārt teikuma priekšmets, semantiski un teikuma gramatisko kategoriju ziņā – izteicējs.

1482. §.

Kā iepriekš minēts, ir gadījumi, kad formu atbilstmes starp teikuma priekšmetu un izteicēju nav, piem., *Saules nebija visu dienu, Gaidīt ir grūti*. Tie ir perifēriski, un par katru konkrētu gadījumu iespējami dažādi uzskati. Tādos gadījumos tiek izmantoti paradigmātiski un semantiski kritēriji, un svarīgākais ir, kā šo teikumu struktūras raksturojums iekļaujas visā sintakses sistēmā.

1.5.2.2. Sekundāri predikatīvais un determinatīvais sakars

1483. §.

Sekundāri predikatīvais sakars un determinatīvais sakars ir teikuma sintaktiskie sakari, uz kuru pamata vienkāršā teikumā iesaistās paplašinātāji. Šie sintaktiskie sakari ir sekundāri attieksmē pret predikatīvo sakaru, tāpēc tos sauc par otrās pakāpes sintaktiskajiem sakariem. Abiem sintaktiskajiem sakariem kopīgs tas, ka atkarīgā vārdforma tiek piesaistīta nevis vienam vārdam, bet gatavai predikatīvai vienībai vai vārdu savienojumam (Freimane 1985: 78–81). Piem., teikumā *Saule uzlēca sarkana* sekundāri predi-

katīvais komponents *sarkana* piesaistīts predikatīvai vienībai *Saule uzlēca*, bet teikumā *Viņu iecēla par vadītāju* sekundāri predikatīvais komponents *par vadītāju* ir saistīts ar abiem vārdkopas *iecelt viņu* komponentiem vienlaikus.

1484. §.

Uz sekundāri predikatīvā sakara pamata teikumā iesaistās **sekundāri predikatīvais komponents**, bet uz determinatīvā sakara pamata – **determinants** un **situants**.

Sekundāri predikatīvajam komponentam piemīt papildu jeb sekundārā predikatīvitate – tam ir laika nozīme un modāla nozīme, un to iespējams transformēt atsevišķā predikatīvā vienībā: *Saule uzlēca* + *Uzlecot saule bija sarkana*. Tātad sekundāri predikatīvā sakara īpatnība ir spēja veidot otru, slēptu gramatisko centru teikumā.

Determinants un situants ir tā saucamie brīvie teikuma paplašinātāji – teikuma locekļi, kas nav sintaktiski saistīti ne ar vienu vārdu teikumā, bet attiecas uz visu teikumu. Teikumu *Viņam ir māja*, kurā ir determinants *viņam*, grafiski varētu attēlot šādi:

Pakārtojuma sakars starp vārdformu *viņam* un citiem vārdiem teikumā neveidojas (proti, nav vārdkopu *būt viņam* vai *māja viņam*), nav arī formu atbilstmes starp datīva formu *viņam* un kādu citu vārdformu teikumā. Tātad te jārunā par īpašu sintaktisku sakaru – determinatīvo sakaru, kas atšķiras gan no predikatīvā sakara, gan pakārtojuma.

Arī apstākļi (visbiežāk vietas un laika apstākļi) spēj attiekties uz visu teikumu, īpaši, ja tie atrodas teikuma sākumā, piem., *Vakaros kopā sanākuši dažādu tautību jaunieši*. Ir pamats šādus paplašinātājus nošķirt no apstākļiem – vārdkopu atkarīgajiem komponentiem (*ātri skriet*, *loti labs*, *iet pa ceļu* utt.), jo sintaktiskais sakars, uz kura pamata tie iesaistās teikumā, principiāli atšķiras no pakārtojuma. Šādi apstākļi tiek saukti par situantiem (Freimane 1984).

1.5.2.3. Sakārtojuma un pakārtojuma sakars

1485. §.

Sakārtojuma sakars un pakārtojuma sakars sintakses pētījumos veido tradicionālu opozīciju. Tie tiek pretstatīti pēc pazīmes: determinācija (pakārtojums) vai tās trūkums (sakārtojums).

Pakārtojumā atkarīgais komponents piesaistīts neatkarīgajam, resp., komponentu funkcijas teikumā ir dažādas. Piem., ja pakārtotu vārdu savienojumu jeb vārdkopu iesaista teikumā, neatkarīgo komponentu nevar atņemt, ja neatmet arī atkarīgo, piem., *Lasu interesantu grāmatu* – iespējams *Lasu grāmatu*, bet ne *Lasu interesantu*.

Sakārtojumā komponenti ir sintaktiski līdztiesīgi, tātad tiem teikumā ir vienādas funkcijas. Ja teikumā iesaista sakārtota vārdu savienojuma jeb vārdrindas komponentus, tie ieņem vienu sintaktisko pozīciju un var atņemt jebkuru no tiem, piem., *Dzīvojamā istaba bija patīkama un jauka telpa*.

Gan sakārtojums, gan pakārtojums realizējas **vairākās sintakses apakšsistēmās**.

Kā iepriekš norādīts, uz pakārtojuma un sakārtojuma pamata veidojas vārdu savienojumi, kas funkcionē vienkāršā teikumā. Sakārtojums un pakārtojums ir dominējošie sakari saliktā teikumā.

1486. §.

Sakārtojums un pakārtojums atšķiras ar **izteikšanas līdzekļiem**: sakārtojuma izteikšanas līdzekļi abās sintakses mikrosistēmās ir vienādi, turpretim pakārtojuma izteikšanas līdzekļi vienkāršā teikumā (resp., vārdu savienojumā) un saliktā teikumā atšķiras. Sakārtojumu gan vienkāršā, gan saliktā teikumā izsaka ar sakārtojuma saikļiem un saikļa vārdiem, bet bezsaikļa saistījumā to izsaka vārdu secība: sakārtojumā saistītie komponenti atrodas blakus. Bezsaikļa saistījumā sakārtotie komponenti parasti ir vairāk nekā divi. Pakārtojumā sintaktiskā sakara rādītājs atrodas pie atkarīgā komponenta. Vienkāršā teikumā pakārtojuma sakaru izsaka ar vārda formām un prievārdiem, bet saliktā teikumā – ar saikļiem un saikļa vārdiem.

1487. §.

Sakārtojuma sakars vienkāršā teikumā, resp., vārdu savienojumā, veidojas starp vārdu formām. Sakārtojumā saistītie komponenti visbiežāk ir vienā un tajā pašā gramatiskajā formā, tomēr to formālā izveide var būt arī atšķirīga: *Paveiksim to laikā un bez zaudējumiem*. Tāpēc grūti noteikt, vai ar dažādām vārdformām izteikti viena nosaukuma teikuma locekļi vienmēr ir sakārtoti, piem., *Posa bija īsts kungs tuvu četrdesmitiem, nevainojamā, neuzkrītošā uzvalkā, apžilbinošu apkaklīti, sārts, svaigs, smaržīgs, pilnīgu vaigu, maķenīt iesirmiemi deniņiem*. (Anšl. Eglītis)

Sakārtojuma sakars saliktā teikumā pastāv starp predikatīvām vienībām.

Tā kā sakārtojumā saistītas funkcionāli līdzvērtīgas vienības, sakārtojums ir vienkāršāks sintaktisks sakars nekā pakārtojums.

1488. §.

Pakārtojuma sakars vārdu savienojumā, resp., vienkāršā teikumā, vairākumā gadījumu veidojas starp vārdu un vārda formu. Dažkārt vārda forma jēdzieniski saistās ar vārdu savienojumu, piem., vārdu savienojumā *vecs augļu dārzs* vārda forma *vecs* jēdzieniski saistīta ar vārdu savienojumu *augļu dārzs*. Formāla atbilstība vārda formai *vecs* tomēr veidojas tikai ar vienu vārdu: *vecs dārzs*. Nodaļā par sintakses mikrosistēmām aplūkoti arī tādi gadījumi, kad pakārtojuma sakars veidojas starp vārdu formām (sk. 1463. §).

Pakārtojuma sakars saliktā teikumā var veidoties starp predikatīvām vienībām vai starp vārdu (retāk vārdformu) un predikatīvu vienību.

1489. §.

Pakārtojuma sakaru gan vienkāršā, gan saliktā teikumā var raksturot pēc diviem savstarpēji pretstatītu pazīmju pāriem: 1) **prognozējams** (reglamentēts)/ **neprognozējams** (nereglamentēts) sakars, 2) **obligāts**/ **neobligāts** sakars (Белошапкина 2002: 625; Valdmanis 1989: 15–17). (Šie pazīmju pāri saistīti ar tradicionālās gramatikas stipro un vājo pārvaldījumu.) Prognozējams sakars bieži ir obligāts un neprognozējams – bieži neobligāts, tomēr šīs pazīmes sastopamas arī citās kombinācijās (Белошапкина 2002: 627).

Prognozējamā sakarā neatkarīgais komponents prognozē atkarīgā komponenta formu. Prognozējams sakars var būt nevariātvā (iespējama tikai viena forma) vai variātvā (iespējama izvēle starp divām, retāk trim formām – *baidīties tumsas/ no tumsas*). Vārdu savienojumos ar prognozējamu sakaru visbiežāk ir objekta jēdzieniskās attieksmes: *pirkt + ko, iepazīties + ar ko, uzticēties + kam*. Prognozējams sakars saliktā pakārtotā teikumā veidojas, ja atbalsta vārds virsteikumā nosaka saikli, kas ievada palīgteikumu, un tas savukārt nosaka citas palīgteikuma izveides īpatnības (piem., izteicēja formu): *Viņš zināja, ka vilciens pienāk vakarā. Viņš gribēja, lai vilciens pienāktu vakarā*.

Neprognozējamā sakarā neatkarīgais komponents nenosaka atkarīgā komponenta formu, tā ir atkarīga no vārdu savienojuma nozīmes kopumā: *strādāt dārzā/pie krusttēva/aiz kūts*. Visbiežāk šādos vārdu savienojumos ir adverbiālas jēdzieniskās attieksmes. Neprognozējams sakars saliktā pakārtotā teikumā veidojas, ja palīgteikums attiecas uz visu virsteikumu. Tādos gadījumos saikli un palīgteikuma struktūru nekas neprognozē, saiklis izsaka jēdzieniskās attieksmes starp virsteikumu un palīgteikumu (Белошапкива 2002: 626).

Pakārtojuma sakars ir obligāts, ja atkarīgais komponents ir nepieciešams, lai varētu veidoties semantiski pietiekama saziņas vienība. Pakārtojuma sakars ir neobligāts, ja atkarīgais komponents ir iespējams, bet nav nepieciešams.

Vienkāršā teikumā (resp., vārdu savienojumā) iespējamas visas četras minēto pazīmju kombinācijas:

- prognozējams neobligāts sakars: *balta svece*;
- prognozējams obligāts sakars: *satikt draugu*;
- neprognozējams obligāts sakars: *atrasties uz galda/zem galda/istabā* utt.;
- neprognozējams neobligāts sakars: *iet ātri*.

1490. §.

Pakārtojuma formālie paveidi vārdu savienojumā resp. vienkāršā teikumā ir trīs – saskaņojums, pārvaldījums un pieklāvums. Tie tiek noteikti pēc atkarīgā komponenta formālajām pazīmēm, tātad dalījums pamatā ir morfoloģisks. Saskaņojumā un pārvaldījumā atkarīgās formas pašas izsaka sintaktisko sakaru, resp., satur sintaktisko sakaru rādītāju, pieklāvumā atkarīgajām formām sintaktisko sakaru rādītāja nav.

1491. §.

Saskaņojumā atkarīgais komponents pielāgojas neatkarīgajam visās gramatiskajās kategorijās. Neatkarīgais komponents saskaņojumā vienmēr ir lietvārds, atkarīgais komponents parasti ir īpašības vārds, vietniekvārds, lokāmais divdabis, skaitļa vārds: *balta diena, dusmīgs suns, divi kaķi, visi cilvēki*. Atkarīgā komponenta gramatiskās kategorijas ir sintaktiskas (resp., saskaņošanas kategorijas) (Белошапкива 2002: 631). Atkarīgais komponents var parādīties tikai tajās gramatiskajās formās, kas raksturīgas neatkarīgajam (piem., ja neatkarīgais ir sieviešu dzimtes lietvārds, atkarīgajam var būt tikai sieviešu dzimtes formas).

Latviešu sintaksē izteikts uzskats, ka saskaņojumā saistīts arī pielikums ar raksturojamo vārdu, piem., *gaišmate meitene* (Valdmanis 1989: 21). Tomēr vārdkopa te neveidojas, jo gan pielikums, gan raksturojamais vārds abi ir lietvārdi un abi vienā locījumā, tāpēc sintaktiskais sakars ir brīvāks par pakārtojumu. Inta Freimane uzskata, ka pielikums iesaistās teikumā kā raksturotājvārds uz formālas ekvivalences pamata, bet nav saistīts pakārtojumā (Freimane 1985: 102).

Formu atbilstībai starp teikuma priekšmetu un izteicēju ir daudz kopīga ar attiecsmēm starp lietvārdu un īpašības vārdu vārdkopā. „Saskaņojums pats gan ir arī tipisks vārda sakaru formālās realizēšanas paņēmieni, tomēr kā sekundārs (subordinēts) var piedalīties arī predikatīvo attiecsmju manifestācijā tajos gadījumos, kad predikatīvo attiecsmju sfērā nokļūst vārda formas, kam gramatiski piemīt spēja saskaņoties.” (Kārklīņš 1976₂: 97) Iespējams, predikatīvā sakarā varam runāt par saskaņojuma analogu.

1492. §.

Pārvaldījums ir pakārtojuma paveids, kurā neatkarīgais komponents prasa no atkarīgā noteiktu locījuma formu bez prievārda vai ar prievārdu. Neatkarīgais komponents var būt darbības vārds, lietvārds, īpašības vārds, apstākļa vārds, atkarīgais komponents

ir lietvārda forma (bez prievārda vai ar to): *rakt kartupeļus, zemes mala, lūgums skolotājam, līdzīgs brālim, gatavs darbam, divatā ar brāli, slepus no mātes*.

Pārvaldījumā atkarīgā komponenta forma ir tā, kas izsaka noteiktas jēdzieniskas attieksmes starp abiem komponentiem. Pārvaldījumā atšķirībā no saskaņojuma un piekļāvuma ir svarīgas atkarīgā komponenta gramatiskās nozīmes, īpaši locījuma nozīme.

1493. §.

Piekļāvumā atkarīgais komponents ir nelokāms vārds, tātad formu nemaina. Atkarīgā komponenta forma pati par sevi sintaktisko sakaru neizsaka, to izsaka tikai abu komponentu jēdzieniskā saistība un atrašanās vieta, resp., kontakts novietojums.

Par piekļautu tiek uzskatīts arī pielikums, ja tam nav formālas atbilstes ar raksturojamo vārdu: *žurnāls „Santa”* (Белошапкова 2002: 645).

Latviešu sintaksē izteikta doma, ka piekļāvums nav sintaktisks sakars un veido nevis vārdkopu, bet gan vārdkopas analogu, jo tajā komponenti koordinēti tikai jēdzieniski (Kārklīš 1976₂: 72).

1494. §.

Kaut gan **sakārtojums** un **pakārtojums** sintakses pētījumos veido tradicionālu opozīciju, šie sintaktiskie sakari nebūtu pretstatāmi pēc būtības vairāku iemeslu dēļ.

Pirmkārt, sakārtojuma sakars ir īpašs ar to, ka tas vienkāršā teikumā uzslāņojas citiem sintaktiskiem sakariem, jo vārdformas, kas savā starpā saistītas sakārtojumā, iesaistītas arī kādā citā sintaktiskā sakarā.

Otrkārt, vārdrindām, kas veidojas uz sakārtojuma sakara pamata, var būt hierarhiska struktūra. Teikumā *Rīts ausa smaržīgs un sārts kā zemene un svaigs un rasains kā gurķis* (R. Ezera) divas vārdrindas (*smaržīgs un sārts; svaigs un rasains*), apvienojoties sakārtojumā, veido augstāka līmeņa vārdrindu. Hierarhiskums, kā zināms, raksturīgs pakārtojumam, tātad šai ziņā vārdrindas ir līdzīgas vārdkopām.

2. VIENKĀRŠS TEIKUMS KĀ MONOPREDIKATĪVA SINTAKTISKA VIENĪBA

1495. §.

Vienkāršs teikums ir galvenā vienība sintaksē, un vienkārša teikuma sintakse – svarīgākā sintakses mikrosistēma.

Vienkārša teikuma galvenās funkcijas ir domu izteikšanas un sazināšanās funkcija. Nominatīvu jeb nosaucējfunkciju vienkāršs teikums veic tad, ja to lieto virsrakstos, lozungos, parakstos zem gleznām u. c., piem., virsraksti presē *Puse iedzīvotāju lieto neveselīgu pārtiku*, *Miljonāri mērķtiecīgi uzņem kursu uz Saeimu*. Substitūta funkcijā vienkāršs teikums aizstāj teikuma locekli: „*Īlenu maisā nenoslēpsi*” ir latviešu sakām-vārds. Struktūras organizēšanas funkciju vienkāršs teikums veic kā salikta teikuma būvmateriāls – tas veido salikta teikuma daļu. Vienkāršs teikums var veikt arī emocionāli ekspresīvu funkciju, tāda piemīt, piem., izsaukuma teikumiem: *Cik viss bija aplami!* (Freimane 1985: 7)

2.1. Vienkārša teikuma pazīmes

1496. §.

Vienkāršu teikumu raksturo divas galvenās pazīmes: komunikatīvā funkcija un noteikta strukturāla organizācija. Vienkāršu teikumu var definēt kā minimālo predikatīvo vienību, kuru veido viena vai vairākas sintaktiski saistītas vārda formas un kuras pamatā ir noteikts modelis (Valdmanis 1985: 69).

Tātad, pirmkārt, katrs konkrēts teikums kaut ko paziņo – tā ir saziņas jeb komunikatīva vienība. Otrkārt, vienkārša teikuma pamatā ir vispārināts, abstrakts paraugs, pēc kura veidots katrs konkrēts teikums. Teikums vispārinātā veidā atspoguļo kādu tipveida īstenības situāciju.

Teikums ir strukturāli neatkarīgs no konteksta vai saziņas situācijas – tātad tas ir gan strukturāli, gan semantiski pietiekams.

1497. §.

Konkrēts teikums ir runas vienība, bet abstraktais paraugs, kas ir teikuma struktūras pamatā, – valodas vienība. Konkrētu teikumu ir bezgalīgi daudz, bet to pamatā esošo strukturālo paraugu jeb modeļu skaits ir ierobežots.

Abstraktais paraugs jeb teikuma modelis ir raksturojams gan pēc formālām, gan semantiskām pazīmēm, tādējādi varam runāt par vienkārša teikuma formālo organizāciju un semantisko organizāciju.

Konkrēta teikuma apzīmēšanai tiek izmantots termins „izteikums”. Izteikumam kā runas vienībai bez formālās un semantiskās struktūras piemīt arī noteikta komunikatīva struktūra. Izteikums ir orientēts uz konkrēto saziņas situāciju un integrēts kontekstā. Būtiskas izteikuma pazīmes ir, piem., noteikta vārdu kārtā jeb secība, runātā tekstā – intonācija.

Tādējādi vienkārša teikuma struktūra aplūkojama vismaz trīs aspektos: formālā struktūra, semantiskā struktūra un komunikatīvā struktūra.

2.2. Vienkārša teikuma raksturošanas aspekti

1498. §.

Svarīgāko vienkārša teikuma izpētes aspektu šķīrumu veido pretstats: **statiskais** aspekts – **dinamiskais** aspekts, kas atbilst dihotomijai valoda – runa. Ja tiek pētīts teikums kā valodas vienība, resp., vispārinātais teikuma modelis, šādu izpētes aspektu sauc par statisku (arī konstruktīvu jeb strukturālu). Dinamiskā (citiem vārdiem, komunikatīvā jeb funkcionālā) aspektā tiek pētīts teikums kā runas vienība jeb teksta daļa, resp., izteikums.

1499. §.

Gan statiskā, gan dinamiskā aspektā var pētīt gan teikuma, resp., izteikuma, formu, gan semantiku jeb nozīmi. Tātad otru izpētes aspektu opozīciju veido **formālais** un **semantiskais** aspekts. Formālo aspektu sintaksē dēvē arī par sintaktisko.

Šāds izpētes aspektu šķīrums nepieciešams tāpēc, ka starp formu, nozīmi un funkciju valodā nepastāv viennozīmīga atbilde. Šie aspekti ir asimetriski: forma pati par sevi nenosaka nozīmi, nozīme nenosaka funkciju utt. (Lagzdīņa 1997₄: 21). Piem., teikumu pāri *Vējš loka kokus* un *Vējā lokās koki*; *To jau mums stāstīja* un *Tas jau mums tika stāstīts* izsaka vienu un to pašu saturu, bet teikumu formālā uzbūve ir atšķirīga.

1500. §.

Pētot teikumu statiskā aspektā, jāšķir **sintagmatiska** un **paradigmatiska** pieeja. Sintagmatiskā aspektā tiek pētīti sintaktiskie jeb lineārie sakari starp vārdformām teikumā. Paradigmatiskā aspektā tiek pētīta teikuma formu sistēma jeb paradigma. Paradigmatisks skatījums ļauj veidot sistēmisku izpratni par valodas sintaktiskajām parādībām un dažos gadījumos atrisināt teikuma locekļu noteikšanas problēmu.

2.3. Predikatīvitate kā vienkārša teikuma gramatiskā nozīme

1501. §.

Predikatīvitate ir galvenā teikuma gramatiskā nozīme, kas piesaista teikumu saziņas situācijai un padara to par saziņas vienību. Predikatīvitate ir obligāta vienkārša teikuma pazīme. Tā rāda teikuma satura attieksmi pret īstenību un runas brīdi un izpaužas kā divu obligātu teikuma kategoriju – **sintaktiskā laika** un **sintaktiskās modalitātes** – vienība. Proti, katrs konkrēts teikums raksturo kādu situāciju, vienlaikus vērtējot to no reāluma/ireāluma viedokļa un lokalizējot laikā attieksmē pret runas brīdi.

Vienkāršā teikumā ir viens predikatīvais kodols, tāpēc vienkāršs teikums ir monopredikatīva vienība.

Predikatīvais sakars ir tikai viens no predikativitātes izpausmes veidiem. Teikumam piemīt predikatīvitate arī tad, ja tajā ir tikai viens gramatiskā centra loceklis un predikatīvā sakara nav: *Ārā ir tumšs. Šogad vēls pavasaris. Par dzīvi vajag priecāties.*

Predikatīvitate ir šaurāks jēdziens nekā komunikativitate (Freimane 1985: 16), jo komunikatīvu funkciju veic arī teksta vienības (izteikumi), kam teikuma struktūra ir nepilna vai tās nav vispār.

2.3.1. Sintaktiskais laiks

1502. §.

Sintaktiskā laika kategorija ir saistīta ar darbības vārda morfoloģisko laika kategoriju, bet nav ar to identa. Sintaktiskais laiks ir plašāks jēdziens nekā morfoloģiskais laiks, jo laika nozīme teikumam piemīt arī tad, ja verba nav: *Šogad vēls pavasaris*. Sintaktiskā laika izteikšanā piedalās arī leksiski līdzekļi – laika apstākļi (Freimane 1985: 18): *Rīt mēs braucam uz laukiem*.

Sintaktiskā laika opozīcija ir trīslocekļu opozīcija: tagadne – pagātne – nākotne. Sintaktiskā laika noteikšanā ir svarīgs teikumā atspoguļotā notikuma laiks attieksmē pret runas brīdi neatkarīgi no finītās verba laika formas. Tā, piem., teikums *Rīt mēs braucam uz laukiem* ir sintaktiskajā nākotnē, teikums *Vakar es nāku ārā no veikala un ieraugu laupītājus* – sintaktiskajā pagātnē.

2.3.2. Sintaktiskā modalitāte

1503. §.

Modālās nozīmes, tāpat kā laika nozīmes, ir saistītas ar runas situāciju un izsaka teikuma satura attieksmi pret īstenību no runātāja viedokļa jeb runātāja vērtējumā.

Sintaktiskā modalitāte balstās uz reāluma – ireāluma jēdziena, tātad sintaktiskās modalitātes opozīcija ir divlocekļu opozīcija: reāls – ireāls. Ireālās nozīmes var būt dažādas: nepieciešamība, vēlme, iespējamība, pavēle, rosinājums u. c.

Sintaktiskās modalitātes kategorijas pamatā ir morfoloģiskā verba izteiksmes kategorija, bet šīs kategorijas nav identas. Sintaktiskās modalitātes izteikšanā piedalās verba formu sistēma: reālo modalitāti izsaka ar īstenības izteiksmi, ireālo – ar pārējām izteiksmēm (Freimane 1985: 17). Tomēr sintaktiskā reālā modalitāte piemīt arī tādiem teikumiem, kuros verba nav: *Vēls vakars. Ārā vējš, lietus, tumsa*.

Sintaktiskās modalitātes izteikšanā piedalās arī modālie darbības vārdi un modālās partikulas. Teikumi *Mums vajag strādāt, Es šo grāmatu, šķiet, esmu lasījusi, Man šo darbu nāksies padarīt* ir ireālajā sintaktiskajā modalitātē, kaut arī to predikatīvajā kodolā ietilpst darbības vārda finītā forma īstenības izteiksmē.

2.3.3. Sintaktiskā persona

1504. §.

Galvenā vārdforma teikumā ir verba finītā forma, un tā nereti tiek definēta kā forma, kam piemīt gramatiskā personas kategorija. No tā izriet, ka sintaktiskajai personai vajadzētu būt obligātai teikuma kategorijai. (Iespējams, ka izšķirīga finītās formas pazīme ir nevis persona, bet absolūtais laiks – attiecība pret runas brīdi. Analītiskās formās absolūto laiku izsaka palīģverbs.) Tomēr sintaktiskās personas izpratne ir problemātiska.

Pēc analogijas ar sintaktisko laiku un sintaktisko modalitāti sintaktiskās personas jēdziens ir plašāks par morfoloģisko personu. Sintaktiskā persona tiek izteikta ne tikai ar verba personas formu, bet vēl ar citiem līdzekļiem, piem., ar personas nozīmes substantīviem un personas pronomeniem (Freimane 2008: 82). Piem., personas datīvs var būt sintaktiskās personas rādītājs (Freimane 2008: 93): *Mums ir interesanti. Visiem vajag strādāt*.

1505. §.

„Pašreiz sintaktisko personu izprot divējādi – par sintaktisko personu uzskata 1) gramatisko teikuma priekšmetu, 2) jebkura darītāja nosaukumu vispār. Tātad sintaktiskās personas robežas ir samērā izplūdušas” (Freimane 2008: 85). Latviešu valodniecībā dominē uzskats, ka sintaktiskā persona ir darītāja vai izjutēja nosaukums. Šāda semantiska personas kategorijas izpratne varētu būt pieņemama, jo arī morfoloģiskā personas kategorija attiecas galvenokārt uz runas situācijas dalībniekiem – cilvēkiem. Trešās personas forma ir nepersonas forma („pārējie” jeb tie, kas nav runas situācijas dalībnieki), un to izmanto, ja personas nozīmes nav.

Sintaktiskā personas kategorija var nonākt pretrunā ar morfoloģisko, piem., teikumā *Man vajag strādāt* darbības vārds *vajadzēt* ir trešās personas formā, bet teikumam ir sintaktiskā pirmās personas nozīme. Teikumam *Visiem piecelties!* ir sintaktiskā trešās personas nozīme, kaut arī darbības vārds predikatīvajā kodolā ir infinītajā formā, kam personas nozīmes nav.

Problēma teikuma sintaktiskās personas noteikšanā rodas, ja monopredikatīvā vienībā ir vairāki darītāja nosaukumi, piem., *Tēvs ļāva mums iet*.

Ja personas izpratne ir semantiska (proti, sintaktiskā persona ir darītāja vai izjutēja nosaukums), tad persona nav obligāta teikuma pazīme, jo ir daudz pēc dažādiem modeļiem veidotu teikumu, kuros ne darītāja, ne izjutēja nosaukuma nav, piem., *Dziļa ziema. Darbs ir padarīts. Krēslo. Vasara būs silta*. Ja par sintaktisko personu uzskatām teikuma priekšmetu, arī tad persona nav obligāta teikuma pazīme: *Puteņo. Ir auksts*. Tātad, lai kādu sintaktiskās personas kategorijas izpratni pieņemtu, persona ir uzskatāma par fakultatīvu teikuma pazīmi (Freimane 1985: 18).

Personas nozīme (atšķirībā no laika un modalitātes) nav tikai verba finītās formas nozīme vien, tā piemīt arī personas vietniekvārdiem. Tāpēc teikumā var reizē izteikt vairākas dažādas personas nozīmes (Белова 2002: 634).

Tātad personas nozīme neietilpst kompleksā, kas veido predikativitāti.

3. VIENKĀRŠA TEIKUMA FORMĀLĀ (STRUKTURĀLĀ) ORGANIZĀCIJA

1506. §.

Vienkārša teikuma formālās struktūras raksturojums balstās uz mācības par teikuma struktūras shēmu jeb tipveida paraugu, kas ir katra konkrēta teikuma struktūras pamatā. Vienkārša teikuma formālā organizācija ietver arī struktūras shēmas formu sistēmu jeb paradīgu, shēmas regulārās realizācijas un shēmas paplašināšanas veidus.

Jāuzsver, ka vienkārša teikuma formālās struktūras raksturojumā tomēr nevar pilnīgi ignorēt teikuma un tā komponentu semantiku.

3.1. Vienkārša teikuma modelis jeb struktūras shēma

1507. §.

Teikumu veido vārdformas. Vārdforma viena pati vai kopā ar citu vārdformu veido **teikuma locekli**. Strukturāli nozīmīgi teikuma locekļi ir **teikuma komponenti**.

Vienkārša teikuma struktūras shēma ir vispārināts abstrakts paraugs, kas sastāv no teikuma veidošanai nepieciešamā komponentu minimuma. Struktūras shēma ir katra runātāja apziņā un saziņas procesā realizējas ar konkrētu leksisko nozīmju vārdiem konkrētās morfoloģiskās formās (Freimane 1985: 21).

Teikuma modeļa teorijas mērķis ir dažādiem teikumu tipiem noteikt komponentu minimumu, kas nepieciešams, lai teikums ārpus konteksta spētu veikt savas galvenās funkcijas – saziņas un domu izteikšanas funkciju (Valdmanis 1987: 73).

Vienkārša teikuma struktūras shēmu aprakstā ir lietderīgi šķirt **minimālo modeli** jeb **predikatīvo minimumu** un **paplašināto modeli** jeb **semantisko minimumu**. Predikatīvo un semantisko minimumu var uzskatīt par vairākām pakāpēm teikuma struktūras veidošanas procesā. (Analizējot teikumu, abas pieejas var realizēt pakāpeniski.)

3.1.1. Vienkārša teikuma minimālais modelis

1508. §.

Predikatīvais minimums nepieciešams, lai teikums būtu gramatiski noformēta predikatīva vienība. Šādā augstā abstrakcijas līmenī nav svarīgi, vai šāds strukturālais minimums spēj veidot pabeigtu komunikatīvu vienību. Tā, piem., pēc minimālā modeļa veidoti teikumi *Saule riet*, *Vakars ir vēss*, *Krēslo* ir nozīmes ziņā pabeigti, semantiski pietiekami, turpretim pēc minimālā modeļa veidotais teikums *Viņš atnesa* ir semantiski nepietiekams un nevar funkcionēt kā patstāvīga saziņas vienība.

Predikatīvā minimuma komponenti ir **teikuma virslocekļi** – teikuma priekšmets, izteicējs, galvenais loceklis. (Izteicēju un galveno locekli iespējams nosaukt ar virsjēdzienu „predikāts” (Белошапкива 2002: 790).) Teikumu, kurā ietilpst tikai minimālā modeļa komponenti, tradicionāli sauc par **vienkāršu nepaplašinātu teikumu**. Tāpat minimālā modeļa pamatā ir vienkārša nepaplašināta teikuma izpratne tradicionālajā valodniecībā (Valdmanis 1987: 73).

1509. §.

Pēc kvantitātes vienkāršā teikumā izšķir divus gramatiskā centra veidus: 1) neizvērstu gramatisko centru un 2) izvērstu gramatisko centru. Neizvērstā gramatiskā centrā ir tikai viens teikumpriekšmets, viens izteicējs vai viens galvenais loceklis. Izvērstā gramatiskā centrā ir vairāki vienlīdzīgi teikumpriekšmeti, izteicēji vai galvenie locekļi, starp kuriem ir sakārtojuma sakars (Freimane 1985: 22, 23): *Nedz es, nedz kāds cits nezina, vai Dievs man lēmis atgriešanos.* (G. Berelis) *Viņa nebija un arī negribēja būt raudīga.* (Ē. Kūlis) *Bija tik jauks, tik silts.* Formāli izvērstš gramatiskais centrs ir arī tad, ja tajā ir divkāršojums: *Ar katru dienu kļūst aukstāks un aukstāks.*

1510. §.

Ir dažādas iespējas uz minimālo modeļu pamata veidot reālus teikumus jeb semantiski pabeigtas saziņas vienības (Белошапкова 2002: 733–735). Pirmkārt, ir tādi modeļi, uz kuru pamata var brīvi veidot pabeigtus, kontekstuāli neatkarīgus nepaplašinātus teikumus ar dažādu leksisko pildījumu un kuros vārdu saistīšanās iespējas atkarīgas galvenokārt no ekstralingvistiskiem faktoriem. Piem., pēc modeļa $N_n - V_{fin, cop} ADJ$ var veidot dažādus teikumus: *Jūra ir zila. Suns ir gudrs. Laiks kļūst siltāks.* Otrkārt, ir modeļi, uz kuru pamata var veidot nepaplašinātus teikumus tikai ar noteiktu semantisku grupu vārdiem. Piem., pēc modeļa $N_n - V_{fin}$ var veidot vienkāršus nepaplašinātus teikumus, ja shēmas komponents ir nepārejošs verbs: *Suns rej. Studenti mācās.* Ja darbības vārds ir pārejošs, modelis jāpaplašina ar objekta nosaukumu akuzatīvā: *Pēteris pazaudēja atslēgu. Viņš paņēma pildspalvu.* Treškārt, ir minimālie modeļi, uz kuru pamata nepaplašinātus teikumus nav iespējams veidot, tātad paplašinātāji ir obligāts teikumu veidošanas priekšnoteikums. Piem., pēc vienkomponenta modeļa V_{fin3} veidotie teikumi, kas nosauc ar dzirdi vai ožu uztveramas parādības, ietver adverbiālas nozīmes paplašinātāju: *Pie durvīm zvana. Istabā smaržo pēc lefkojām.* Pēc šī paša modeļa veidotie teikumi ar stāvokļa nozīmi ietver paplašinātāju ar izjutēja nozīmi: *Man salst. Viņam sāp. Puisim veicas.* Paplašinātāji nepieciešami vairākam divkomponentu modeļu nepilnās realizācijas formu.

Tāpēc vienkārša teikuma sintaksē aktuāls ir jautājums par teikuma paplašināto modeli, resp., teikuma semantisko pietiekamību.

3.1.2. Vienkārša teikuma paplašinātais modelis

1511. §.

Paplašinātajā modelī ietilpst komponenti, kas nepieciešami, lai teikums varētu pastāvēt kā semantiski pietiekama saziņas vienība. No šī viedokļa visi informatīvi nepieciešamie komponenti tiek atzīti par modelim būtiskiem, obligātiem (Valdmanis 1987: 73). Pretstatā tiem neobligāti jeb fakultatīvi paplašinātāji izsaka nozīmes, kas nav nepieciešami teikuma jēdzieniskās struktūras komponenti. Tie tikai bagātina teikuma nozīmi, bet nepiedalās teikuma semantiskā tipa izveidē.

Pēc formālām pazīmēm un jēdzieniskajām attieksmēm ar predikātu obligātie paplašinātāji neatšķiras no neobligātajiem. Tomēr vērts pieminēt, ka neobligātie paplašinātāji kā formālās izveides ziņā, tā pēc semantikas ir daudzveidīgāki.

1512. §.

Gramatiskais minimums kopā ar obligātajiem paplašinātājiem veido **semantisko** jeb **nominatīvo minimumu**. Obligāti ir, piem., komponents ar izjutēja nozīmi: *Man ir silti*, komponents ar objekta nozīmi: *Es satiku draugu*, komponents ar adverbiālu vietas

nozīmi: *Ciems atrodas pie jūras*, komponents ar adverbiālu laika nozīmi: *Viņš nogulēja līdz pusdienlaikam*.

Paplašinātā modeļa abstrakcijas pakāpe ir zemāka, tādējādi daudz lielāka nozīme ir darbības vārda leksiskajai semantikai. Paplašinātāju obligātums var izrietēt gan no kādām vispārīgām semantiskām pazīmēm, kas ietilpst verba (retāk citu vārdšķiru vārdu) nozīmē (piem., pārejamība, kustība), gan no konkrētas leksiskās semantikas. Šādā veidā obligāti ir vārda paplašinātāji. Obligātums var būt atkarīgs arī no visa predikatīvā kodola semantikas, ne tikai viena vārda nozīmes, tātad obligāti var būt arī visa teikuma paplašinātāji. Visbiežāk tas vērojams teikumos, kuru gramatisko centru veido viens komponents, piem., teikumos ar vienkomponenta struktūras shēmu: *Bērnām ir bail, Mums ir auksti, Pilsētā par to runā*; tāpat divkomponentu shēmas teikumu nepilnajās formās: *Letves malā papīri un cigarešu gali*.

1513. §.

Obligāts komponents ar objekta nozīmi var būt gan tiešā, gan netiešā objekta nosaukums. **Tiešā objekta** nosaukums akuzatīvā nepieciešams pie pārejošiem jeb transitīviem darbības vārdiem. Visbiežāk tas ir cietējs jeb pacienss, bet tam var būt arī citas semantiskās lomas: *Es satiku draugu. Meitene atrada kurpi. Tēvs ieslēdza televizoru. Pasaki kaut vienu vārdu!* Pārejoši verbi var iegūt arī vispārinātu raksturu ar nozīmi 'spēt, varēt veikt attiecīgo darbību', un tad tos lieto bez akuzatīva, bet teikumā parasti ir situatīvas nozīmes loceklis, visbiežāk laika apstākļi: *Meitene jau ada. Mēs lasījām vakar visu dienu*. Iespējams arī objekta vispārinājums: *Es pašlaik lasu*.

Obligāts **netiešā objekta** nosaukums ir paplašinātājs datīvā, kam ir ieguvēja, saņēmēja vai adresāta semantiskā loma: *Viņš uzticas kolēģiem. Zēns draudēja sunim. Palīdzi kaimiņam! Dēls ir pateicīgs tēvam*.

Obligāts komponents ar **adverbiālu** nozīmi izsaka vietu, laiku, veidu: *Rīga atrodas pie Daugavas. Draugi norunāja ilgi. Bērni uzvedas pieklājīgi*. Adverbiālas nozīmes komponentu obligātums pēc divkomponentu shēmas veidotos teikumos vairākumā gadījumu izriet no izteicēja leksiskās semantikas: *Bērni apmetās pie vecmāmiņas. Vīri sakāpa laivā. Nolieciet vāzi uz klavierēm! Viņš nopeldēja divus kilometrus. Mēs nogulējām divas stundas. Viņi rīkojās pareizi. Mežā ir klusums. Latvijā ir lāči*.

Kosmisko procesu lauka verbi visbiežāk saistās ar situatīvas nozīmes teikuma locekli – vietas, laika vai veida apstākli, vai arī vairākiem apstākļiem vienlaikus: *Tālumā ducina. Ārā krēsloja. Rītu pusē sāka skaidroties. Līņāja klusi un smagi. Vakaros tumst no visām četrām debess pusēm* (Freimane 2008: 87).

Pēc vienkomponenta shēmas veidotos teikumos paplašinātāja obligātumu var noteikt nevis atsevišķa leksēma, bet viss predikatīvais kodols: *Mežā šalca, kauca, plīkšķēja. Zem kājām gurstēja. Tek no jumta. Mežā ir kluss. Upmalā bija mitrs. Pa kaktiem bija netīrs. Krūfīs sāp. Mutē kalst. Pilsētā par to runā. Istabā dzied. Toreiz vēl neprata apstrādāt dzelzi*.

Obligāts komponents ar **izjutēja** nozīmi ir paplašinātājs datīvā: *Man veicas darbs. Slimniekam ir augsta temperatūra. Viņam veicas*.

Obligāti var būt citu semantisko lomu nosaukumi – izjūtu vai sajūtu avots u. c.: *Viņam ir žēl drauga. Bērnām bail no tumsas. Māte ilgojās pēc dēliem. Tēvs skatījās dēlos. Meitene ieklausījās mūzikā. Mēs ticam uzvarai. Viņa vairījās skaļuma. Sargies vilciena!*

Teikumā var būt vairāki obligāti komponenti: *Tēvs uzdāvināja dēlam pulksteni. Meitene aizsūtīja draugam vēstuli. Baznīcā Skaidrai nepatika*.

Teikumā iespējami **kvaziobligāti** paplašinātāji, proti, teikumu var paplašināt ar dažādas semantikas komponentiem, un viens no tiem (jebkurš) ir obligāts: *Tehni-*

ka kalpo *cilvēkiem*. / Tehnika kalpo *ilgi*. Tēvs samaksāja *meistaram*. / Tēvs samaksāja *daudz*. / Tēvs samaksāja *par pirkumu*.

1514. §.

Pilnīgu paplašināto modeļu sarakstu pašreizējā sintakses attīstības līmenī nav iespējams izveidot vairāku iemeslu dēļ. **Pirmkārt**, sintaktisko obligātumu nevar analizēt tikai kā teikuma kategoriju atrauti no konteksta un situācijas. Runātājs izvēlas verbalizēt no saziņas viedokļa svarīgākos situācijas komponentus, savukārt tos komponentus, kas saprotami no situācijas, verbalizēt nav nepieciešams. Tātad obligātums galvenokārt atkarīgs no saziņas situācijas – adresanta mērķa, kā arī adresāta zināšanām un spējas identificēt situācijas dalībniekus. Dažu komponentu neesamība liek teikumu saprast kā situatīvi saistītu: *Salst* [runātājam]. *Ir labi* [runātājam]. *Ir silts* [šeit]. *Viņa ir tālu* [no runātāja]. Šos teikumus tomēr neuztveram kā semantiski nepabeigtus (kā, piem., teikumu *Viņš paņēma*). Tādējādi, **otrkārt**, sintaktiskajam obligātumam ir dažādas pakāpes, nevaram runāt par bināru opozīciju obligāts – neobligāts. Obligātuma pakāpe atkarīga gan no aprakstāmās situācijas dabas (kas valodā vispārināti atspoguļojas darbības vārdu nozīmēs un teikumu tipos), gan (galvenokārt) no runātāja interpretācijas atbilstoši saziņas vajadzībām. **Treškārt**, modeļu relatīvi zemās vispārinājuma pakāpes dēļ to skaits būtu ļoti liels.

3.2. Struktūras shēmu pamattipi

1515. §.

Struktūras shēmas pamattips raksturo vienkārša teikuma minimālā modeļa sastāvu. Latviešu valodā konstatēti divi struktūras shēmu pamattipi – **vienkomponenta** shēmas un **divkomponentu** shēmas.

3.2.1. Divkomponentu struktūras shēmas

1516. §.

Divkomponentu struktūras shēmu veido teikuma priekšmets un izteicējs. Izteicējs ir svarīgākais teikuma komponents tādā ziņā, ka tas izsaka predikatīvitāti. Parasti izteicējā ietilpst darbības vārda finītā forma, kuras gramatiskās kategorijas – laiks un modalitāte – ir tieši saistītas ar predikatīvitātes izteikšanu.

Izteicējs predikatīvā sintaktiskā sakarā ir saistīts ar otru shēmas komponentu – teikuma priekšmetu. Kā iepriekš norādīts, teikuma priekšmeta īpašo statusu teikuma struktūrā nosaka tas, ka vairākumā gadījumu tam veidojas formu atbilstme ar izteicēju: *Es esmu atnācis*. *Mēs esam atnākuši*. *Viņas ir atnākušas* (sk. 1480. §). Tāpēc arī teikuma priekšmets piedalās predikatīvā kodola veidošanā. Ja izteicējs ir pilnnozīmes verbs, teikuma priekšmeta klātieni nosaka verbālā izteicēja kreisā valence.

Ja nevienai vārdformai formu atbilstmes ar izteicēju nav, teikuma priekšmeta nošķiršanā izmanto semantiskus un paradigmatiskus kritērijus.

3.2.2. Vienkomponenta struktūras shēmas

1517. §.

Vienkomponenta shēmā ir viens galvenais loceklis un uz otru iespējamu gramatiskā centra loekli nav formālas norādes. Vienkomponenta shēmu veido personas, skaitļa, dzimtes un locījuma ziņā stingri noteiktas un nevariantīvas vārdformas.

Vienkomponenta shēmas latviešu valodā ir patstāvīgs, kaut arī mazāk raksturīgs struktūras shēmu tips. Pēc vienkomponenta shēmas parauga veidotie teikumi nosauc dažādus stāvokļus un procesus, kuri notiek paši no sevis, bez darītāja un kuru cēlonis runātājam nav zināms vai nav svarīgs.

Vienkomponenta (jeb nepersonas) teikumiem ir četras galvenās semantiskās jomas: stihiskas dabas parādības, stihiskas organisma un cilvēka iekšējās pasaules parādības, modalitātes joma, eksistenciālā joma (BĒC 1998: 272).

1518. §.

Latviešu valodā ir konstatēti šādi galvenie vienkomponenta teikumu tipi, kas atšķiras pēc shēmas komponenta (galvenā locekļa) un tipisko paplašinātāju semantikas un formālās izveides:

1) teikumi, kas nosauc dažādus procesus dabā (astronomiskas un meteoroloģiskas parādības): *Līst. Snieg. Tumst. Krēslo. Ir auksts. Drīz kļūs tumšs. Vakaro. Miglo. Rasina;*

2) teikumi, kas nosauc ar dzirdi, ožu, retāk redzi, uztveramas parādības: *Tālumā dunēja. Šķūnī smaržo pēc siena. No ezera uzvēdīja pēc kalmēm un dūņām. Būdā [...] burbuļoja, sprakšķēja, gruzdēja, vira, čurkstēja.* (N. Ikstena) *Bēniņos spokojas;*

3) teikumi, kas nosauc fiziskas sajūtas vai psihiskus stāvokļus: *Man salst. Viņam ir bail. Krūtīs pēkšņi iesmeldza. Kaklā kņudēja. Man aiz auss ieniezējās;*

4) teikumi, kas nosauc nekontrolējamus ar cilvēka eksistenci saistītus procesus: *Mums šodien veicas. Kā tev klājas? Viņiem laimējās. Puisim vajag darbu;*

5) teikumi ar vispārinātu vai nenoteiktu darītāju un galveno locekli ciešamās kārtas formā: *Tika dejots visu nakti. Ir daudz strādāts. Par to tika runāts. Tur ir būts.*

1519. §.

Uz robežas starp vienkomponenta un divkomponentu shēmu ir teikumi ar vispārinātu vai nenoteiktu darītāju un shēmas komponentu darāmās kārtas formā: *Par to jau sen runā. Ar otru runājot, ir jāredz viņa acis. Var dzirdēt priedes šalcam. Ko tik nesarunā...* Šāda tipa teikumos līdzīgi kā iepriekš minētajos teikumos ar izteicēju ciešamās kārtas formā uzmanība pievērsta pašai darbībai, kas abstrahēta (atsvešināta) no darītāja, tomēr teikuma struktūru iespējams formāli papildināt ar darītāja nosaukumu: *Par to jau [visi, daudzi] sen runā. Ar otru runājot, [katram, ikvienam] ir jāredz viņa acis.* [Ikviens, katrs, visi] *Var dzirdēt priedes šalcam. Ko tik [cilvēki] nesarunā...* Tas ļauj minētā tipa teikumus uzskatīt arī par divkomponentu shēmas nepilnas realizācijas formu.

Tas pats attiecināms uz teikumiem ar shēmas komponentu nenoteiksmē: *Piecelties! Zvanīt pēc plkst. 19.00. Dokumentus iesniegt dekanātā. Kā šo problēmu atrisināt? Kāpēc neiepriecināt vēl kādu cilvēku?* Ja darītājs ir vispārināts, šie teikumi formāli papildināmi ar darītāja nosaukumu datīvā: [Ikvienam, visiem] *Piecelties!* [Ikvienam, visiem] *Zvanīt pēc plkst. 19.00.* [Ikvienam, visiem] *Dokumentus iesniegt dekanātā. Kā šo problēmu [ikvienam, visiem] atrisināt? Kāpēc [ikvienam, visiem] neiepriecināt vēl kādu cilvēku?*

1520. §.

Teikumi ar vispārinātu vai nenoteiktu darītāju var robežoties ar konsituatīvi saistītiem izteikumiem, kuros ir izteicējs trešās personas formā. Izteikums *Rītos bija jāceļas ar saules lēktu* ir konsituatīvs saistījums, jo darbībai ir konkrēts darītājs, kas minēts kontekstā, turpretim izteikums *Bet šīs mājas jau tāpat var pazīt bez prasīšanas* ir konsituatīvi nesaistīts vispārinātas personas teikums. Savukārt izteikums *Tālu jāiet nav uzlūkojams par robežgadījumu, jo ārpus konteksta to var saprast kā vispārinātu darītāja teikumu, tomēr kontekstā iespējams minēt arī konkrēta darītāja nosaukumu.*

Izteikumi ar nenoteiksmi shēmas komponenta funkcijā arī var būt konsituatīvi saistījumi ar darītāja nosaukumu kontekstā vai situācijā: *Ko tagad darīt? Kurp doties?* Teikumos ar pavēles nozīmi darītājs ir uzrunātais: *Apsēsties! Klusēt!*

Vienkomponenta teikumi semantiski var būt līdzvērtīgi potenciāli verbāliem divkomponentu teikumiem, kas nosauc dabas parādības un laika apstākļus: *Lietus. Sniegs. Vējš. Pērkons. Krusa. Visapkārt klusums. Karsta vasaras pēcpusdiena. Ausma. Krēsla. Tumsa. Atkusnis. Laukumā troksnis un kņada.* (Par potenciāli verbāliem teikumiem sk. 1561. §.)

3.3. Struktūras shēmu morfoloģiskie tipi

1521. §.

Struktūras shēmas morfoloģiskais tips atkarīgs no izteicēja vai galvenā locekļa vārdšķiras. Verbālos teikumos izteicējs vai galvenais loceklis ir darbības vārds, nominālos teikumos – nomens, adverbiālos teikumos – apstākļa vārds. (Izteicēja un galvenā locekļa morfoloģiskie tipi detalizēti aplūkoti nodaļās 3.4.2. „Izteicēja formālās pazīmes” un 3.4.3. „Galvenā locekļa formālās pazīmes”.)

Ja vienkāršā teikumā ir vairāki vienlīdzīgi dažādu vārdšķiru izteicēji vai galvenie locekļi, veidojas kombinēta morfoloģiskā tipa teikums: *Tas **ietaupītu** personīgos līdzekļus un **būtu** labs **sākums** viņa darbībai.*

Ja verbālā teikumā netiek formāli realizēts izteicējs – darbības vārds *būt* patstāvīgā nozīmē – teikuma morfoloģiskais tips ir potenciāli verbāls: *Aiz meža [ir] **dilstošs mēness.***

3.4. Struktūras shēmas komponentu formālās pazīmes

Šajā nodaļā tuvāk aplūktas teikuma struktūras shēmas komponentu – teikuma priekšmeta, izteicēja un galvenā locekļa – formālās izteikšanas iespējas latviešu valodā.

3.4.1. Teikuma priekšmeta formālās pazīmes

1522. §.

Ir divi galvenie teikuma priekšmeta tipi – substantīviskie un infinitīviskie (Белашапкова 2002: 789).

Teikuma priekšmets parasti ir **lietvārds** vai tā aizstājējs (īpašības vārds, skaitļa vārds, vietniekvārds, lokāmais divdabis) noteiktā locījumā. Galvenais teikuma priekšmeta locījums ir nominatīvs: *Atausa **miglains rīts.** Tas notika vakar. Št bija īpaša nakts.* Latviešu valodā iespējams arī teikuma priekšmets vairākos atkarīgajos locījumos.

1523. §.

Teikuma priekšmets ir lietvārds vai tā aizstājējs **ģenitīvā** teikumos ar verbu *nebūt* (vai citu noliegtu verbu), kā arī verbiem *trūkt, pietikt* izteicējā: *Saules **nebija visu dienu.** Laika **trūkst.** Darba **pietiek.*** Pie verba *trūkt* ģenitīvs lietots noliegtā eksistenciālā nozīmē, pie verba *pietikt* ģenitīvam ir kvantitatīva nozīme. Teikuma priekšmets ir ģenitīvā adverbiālos un nominālos teikumos, kur izteicējs – apstākļa vārds vai lietvārds – izsaka

daudzuma nozīmi: **Laika** ir daudz. **Baiļu** viņam nebija nemaz. **Darba** ir milzums. Tālajā mežā **sēņu** bija vesels lērums.

1524. §.

Teikuma priekšmets ir lietvārds vai tā aizstājējs **datīvā** trīs dažādu tipu teikumos: pirmkārt, teikumos ar izteicēju vajadzības izteiksmē: **Mums jāsteidzas. Tādam sunim jābūt dusmīgam**, otrkārt, teikumos ar saliktu izteicēju, kura sastāvā ir semantisks modificētājs: **Mums vajadzēja iet, Viņiem laimējās satīties, Man iepatīkās stāstīt par savu dzīvi**, treškārt, teikumos ar izteicēju nenoteiksmē: **Kur nu man tevi pārspēt! Tev to nesa-prast. Ko mums tagad darīt?**

Datīvs iegūst darītāja nozīmi arī pie verbiem modificētāja funkcijā, kuriem personas formu nav nemaz vai arī kurus parasti lieto tikai trešās personas formā, – tā sauca-majiem vienpersonas verbiem. Tie nav pilnnozīmes verbi, jo izsaka tikai modālu no-zīmi (nepieciešamību, nejausību, vēlēšanos u. tml.), bet pašu darbību nosauc infinitīvs: **Viņam vajadzēja iet prom. Man laimējās būt īstajā vietā un īstajā laikā. Bērniem gribas rotaļāties.** Kā redzams pēc piemēriem, datīvs līdzās vienpersonas verbiem sintaktiski kompensē morfoloģiskas paradigmas trūkumu. Daļu verbu latviešu valodā vispār nevar lietot citādi kā trešās personas formā, un tad procesa vai stāvokļa izjutēju iespējams no-saukt vienīgi ar datīvu: **vajadzēt, gribēties, laimēties, nākties.** Citiem paralēli iespējams lietojums pirmās un otrās personas formā: **Baznīcā Skaidrai nepatīka. Es tev patīku. Tu man patīc. Man salst. Es salstu.** Ar nominatīvu izteiktam stāvokļa vai procesa izjutējam piemīt zināma aktivitātes nozīme.

1525. §.

Argumenti, kas apstiprina datīva formas teikumpriekšmeta funkciju, ir šādi:

- 1) semantika, resp., darītāja nozīme,
- 2) formāla atbilde ar nominālu izteicēju: **Viņš ir gudrs – Viņam jābūt gudram**,
- 3) paradigmātiski kritēriji.

Ja vajadzības izteiksmi atzīstam par verba morfoloģiskās paradigmas formu, tad arī sintaksē teikums indikatīvā un debitīvā pieder pie viena modeļa. Atkarīgā formā visi teikuma locekļi savas funkcijas saglabā: **Es strādāju – Man jāstrādā.** Līdzīgas paradig-matiskas atbildes varam saskatīt starp teikumiem: **Es strādāju – Es gribu strādāt – Man gribas strādāt.** (Ja datīva teikumpriekšmeta funkciju nebalsta paradigmātiskas attiek-smes, tas uzlūkojams par brīvu teikuma paplašinātāju – determinantu: **Man salst. Man salst kājas. Mums bija interesanti.**)

1526. §.

Samērā izplatīta ir darbības vārda **nenoteiksmes forma** teikuma priekšmeta funk-cijā. Nenoteiksme kopā ar tai pakārtotiem teikuma locekļiem (ja tādi ir) nosauc nevis atsevišķu reāliju, bet veselu situāciju, savukārt izteicējs izsaka šīs situācijas vērtējumu vai kvalifikāciju. Ar infinitīvu izteikts teikuma priekšmets konstatēts četru dažādu tipu teikumos.

Pirmkārt, teikuma priekšmets nenoteiksmē sastopams verbālos teikumos, ja sa-stata izteicēju veido saitiņa ar nenoteiksmi: **Dzīvot ir strādāt**, otrkārt, verbālos teikumos ar vienkāršu izteicēju ciešamās kārtas formā: **Iebraukt ir aizliegts.** Treškārt, teikuma priekšmets nenoteiksmē sastopams nominālos teikumos, ja izteicēju veido saitiņa ar no-menu, visbiežāk lietvārdu: **Strādāt ir gods**, retāk īpašības vārdu vispārākajā pakāpē: **Gaidīt neziņā bija visgrūtākais.** Izteicēju var veidot arī saitiņa kopā ar nomena aizstājē-ju – tagadnes ciešamās kārtas lokāmo divdabi: **Palikt te nav iespējams** vai vietniekvārdu: **Izdarīt to nav nekas.** Ceturtkārt, teikuma priekšmets nenoteiksmē iespējams adverbiālos

teikumos, kur izteicēju veido saitiņa ar apstākļa vārdu: *Atpūsties ir patīkami. Garu ceļu svešiem kopā staigāt nav omulīgi.*

Ja teikuma priekšmeta funkcijā ir nenoteiksme, nominālos un adverbīālos teikumos izteicējam visbiežāk ir vērtējuma nozīme, turklāt vērtējums tiek izteikts attieksmē pret personu jeb darītāju, proti, cilvēkam kaut kas ir viegli, grūti, labi, slikti utt. Infinitīvs saglabā attieksmi pret personu, resp., darītāju. *Dzīvot nav viegli* nozīmē ‘cilvēkam dzīvot nav viegli’.

1527. §.

Ja teikumā nosauc darītāju vai izjutēju datīvā, piem., *Cilvēkam ir grūti dzīvot vienam*, tad veidojas teikuma tipu robežas. Šādu teikumu var uzskatīt gan par adverbīālu teikumu ar nenoteiksmi teikuma priekšmeta funkcijā, gan par verbālu teikumu ar saliktu izteicēju *ir grūti dzīvot*.

Nenoteiksmes teikuma priekšmeta funkcija var robežoties ar sekundāri predikatīva komponenta funkciju, ja teikumam ir modāla nozīme: *Mums ir pienākums strādāt*.

1528. §.

Latviešu valodā ir arī retāk sastopamas teikuma priekšmeta izteikšanas iespējas, ko varētu uzskatīt par perifēriskām parādībām mūsdienu latviešu sintakses sistēmā.

Prievārdisks savienojums teikuma priekšmeta funkcijā: *Iemirdzas pa zvaigznītei. Katrā istabas stūrī bija pa apaļai krāsniņ.*

Pie vārdiem *būt, nebūt* eksistenciālā nozīmē vai eksistences nolieguma nozīmē teikuma priekšmets var būt frazeologizēts vārdu savienojums, ko veido vietniekvārds *kas* kādā locījumā vai adverbis *kur, kad* kopā ar infinitīvu: *Ir ko darīt. Būs ko pastāstīt. Nav kurp iet. Nav ar ko parunāt. Nav kad strādāt* (Freimane 1985: 42, 43). Tādi paši teikumi veidojas ar vārdiem *pietikt, trūkt* izteicēja funkcijā: *Man pietiek ko darīt. Mums pietiek ko runāt. Visam pagastam tur pietika ko smieties. Mums netrūkst ko ēst un dzert. Neutrūkst kurp iet. Neutrūkst kam stāstīt jaunumus.* „Pronomenu *ko* nosaka infinitīvs, un tie abi kopā teikumā aizstāj substantīvu teikuma priekšmeta funkcijā.” (Freimane 2008: 101) Šādus teikuma priekšmetus var aizstāt ar deverbāliem substantīviem vai substantīviem, kas derivatīvi saistīti ar verbu: *Pietiek darāmā, darba. Pietiek valodu, runājamā. Neutrūkst ēdiena, ēdamā* (Freimane 2008: 101). Minētie teikumi veido vienkārša teikuma perifēriju un atrodas uz robežas ar saliktiem teikumiem.

1529. §.

Iespējams arī sastata teikuma priekšmets, ko veido saitiņa nenoteiksmē un nomena datīvs vai prievārdisks savienojums: *Būt par padomdevēju ir viegli. Būt cilvēkam nav viegli. Vissvarīgākais bija palikt brīviem. Galvenais ir godīgam būt. Cik labi ir būt studentam! Būt priecīgam negadījās bieži. Bija kauns būt nelietim. Laimējās būt uzvarētājam.*

Šādus teikumus var uzskatīt arī par nomināliem teikumiem ar saliktu izteicēju un nerealizētu teikuma priekšmetu datīvā: [Ikvienam] *ir viegli būt padomdevējam*. Jādomā, ka datīvu blakus saitiņverba infinitīvam motivē kāda cita – eksplīcīta vai arī implīcīta datīva forma: [Nevienam] *nav viegli būt cilvēkam*. [Viņam] *negadījās bieži būt priecīgam*. [Man] *bija kauns būt nelietim*. [Viņam] *laimējās būt uzvarētājam*. [Kādam] *vajadzēja būt priecīgam*. Šādiem teikumiem ir vai nu vispārinātas personas nozīme, vai arī subjekta nosaukums izriet no konteksta.

3.4.2. Izteicēja formālās pazīmes

1530. §.

Par izteicēju visbiežāk funkcionē darbības vārda finītā forma viena pati vai kopā ar kādu citu vārdformu vai vārdformām.

Ja izteicēju veido leksiskas pilnnozīmes verba forma, tas ir verbāls. Ja finītā forma izsaka tikai vai galvenokārt gramatiskas nozīmes, tā uzskatāma par saitiņu, kas kopā ar nomena formu vai apstākļa vārdu veido nominālu vai adverbiālu izteicēju.

3.4.2.1. Verbāls izteicējs

1531. §.

Vienkāršs verbāls izteicējs

Vienkāršu verbālu izteicēju veido darbības vārds finītajā formā: *Vakarā nokrita pa lietus pilei. Nekad vēl neesmu peldējies tik vēlā rudenī. Līcī bija sadzīts ūdens.*

Vienkāršs verbāls izteicējs nenoteiksmē konstatēts trīs dažādu tipu teikumos: pirmkārt, kategoriskas pavēles teikumos: *Visiem piecelties!*, otrkārt, jautājuma teikumos: *Kā man to saprast?*, treškārt, teikumos ar neiespējamās darbības nozīmi: *Mums šo darbu nepaveikt. Kur nu man tevi pārspēt!* (Kārklīšs 1976, : 59), *Man uz atpūtu necerēt...* (Prese) Šiem teikumiem raksturīga ireāla modāla nozīme, kas izriet no sintaktiskās konstrukcijas kā veseluma, nevis kādas atsevišķas gramatiskas formas.

1532. §.

Verbāls sastata izteicējs

Verbālu sastata izteicēju veido saitiņa ar nenoteiksmi: *Dzīvot ir mīlēt. Latvietim dzīvot ir strādāt.* Šādos teikumos arī teikuma priekšmeta funkcijā ir darbības vārda nenoteiksme, tāpēc sintaktiskā funkcija ir atkarīga no vārdu secības – izteicējs atrodas aiz teikuma priekšmeta. Teikumiem *Dzīvot ir mīlēt* un *Mīlēt ir dzīvot* ir dažādas nozīmes.

Verbāls sastata izteicējs ir teikumos ar saitiņu pagātnes vai nākotnes formā: *Ko citu man bija darīt? Vai man būs tevi aizlaist?* (I. Šķipsna) *Kā tev būs darīt?* (Prese) *Tev būs no tā mācīties.* Ar saitiņu tagadnes formā šādi teikumi nav iespējami.

1533. §.

Salikts verbāls izteicējs

Saliktu verbālu izteicēju veido palīgnozīmē lietota darbības vārda finītā forma (modificētājs) kopā ar nenoteiksmi. Finītā forma izsaka modālas un aspektuālas (tātad gramatiskas) nozīmes, bet darbību pašu nosauc pilnnozīmes verbs nenoteiksmē: *Viņš gribēja smaidīt. Mēs sākam smieties. Viņam izdevās pasmaidīt.* Darbības vārds nenoteiksmē gan semantiski, gan pēc saistāmības patur galveno funkciju. Modificētājs tikai niansē teikuma darbību semantiski.

Nenoteiksmi var piesaistīt dažādas semantikas verbu finītās formas. Tomēr ne jebkurš finītās formas savienojums ar nenoteiksmi veido saliktu izteicēju. Pirmkārt, salikta izteicēja sastāvā var iekļauties tikai subjekta infinitīvs, proti, finītās formas un infinitīva nosauktās darbības darītājs ir viens un tas pats – teikuma priekšmets: *Jānis grib strādāt. Jānis sāk strādāt.* Pretstatā subjekta infinitīvam objekta infinitīvs ir patstāvīgs teikuma paplašinātājs: *Tēvs ļāva meitenei iet.* Otrkārt, jāņem vērā finītās formas semantika un jēdzieniskās attiecības starp finīto formu un infinitīvu. Salikts izteicējs veidojas tikai tad, ja finītā forma nav leksiski patstāvīga, bet izsaka gramatiskas nozīmes, piem., modālu nozīmi: *Mēs varam iet*, fāzes (aspektuālu) nozīmi: *Viņi sāka dziedāt*, nejausības nozīmi: *Mums laimējās satikties.* Nenoteiksme saistījumā ar

leksiski patstāvīga verba finīto formu uzlūkojama par patstāvīgu teikuma locekli: *Viņš aizbrauca mācīties.*

Modificētāja modālā nozīme var kombinēties ar citiem leksiskiem nozīmes elementiem. Nenoteiksmi var lietot aiz vairākiem vārdiem, kuru nozīmē ir kāds modāls elements. Modālā sēma šajos vārdos nav galvenā, to semantika ir bagātāka, tāpēc tiem iespējams arī patstāvīgs lietojums. Latviešu valodā tādi ir *atzīt, gatavoties, taisīties, nodomāt, nolemt, mēgt, nevīžot, neklāties, derties, patikt, pierast, mācēt, prast, iemācīties, baidīties, kautrēties* u. c. Modālā nozīme pastiprinās saistījumā ar infinitīvu: *Viņš prot mācīties. Pūsis baidās uzstāties. Meitene kautrējas dziedāt. Olafs gatavojas apņemt sievu. Jāstaigā desmit reizes apkārt, līdz izdodas pavērt mazu spraudziņu. Viņš baidījās kādam savās bailēs atzīties. Viņš kautrējās to darīt. To būtu derējis uzzināt. Izaugusi tepat jūrmalā, viņa kopš bērnības pierada justies kā zivs ūdenī.* (L. Brīdaka) *Filmas skatīties viņš atzina tikai svētdienās un savus ieradumus reti kad mainīja.* (I. Grebзде)

Minētajos piemēros finītā forma ir desesantizējusies un veic modificētāja funkciju.

3.4.2.2. Nomināls izteicējs

1534. §.

Nomināls izteicējs parasti ir sastata izteicējs – to veido saitiņa un nomens vai tā aizstājējs – lietvārds, īpašības vārds, skaitļa vārds, vietniekvārds vai lokāmais divdabī. Saitiņa ir darbības vārda finītā forma, kas izsaka gramatiskās nozīmes un kam tādējādi ir noteicošā loma predikatīvātes izteikšanā. Savukārt leksiskās nozīmes ziņā svarīgākā ir izteicēja nominālā daļa: *Jānis ir students. Jānis ir gudrs. Jānis ir viens. Tas ir viņš.*

Lokāmie divdabji var ietilpt gan verbāla, gan nomināla izteicēja sastāvā atkarībā no tā, vai spilgtāka ir darbības rezultāta (resp., verbālā) vai īpašības (resp., adjektīviskā) nozīme. Visbiežāk nominālu izteicēju veido tagadnes lokāmie divdabji (daļēji tāpēc, ka tie neveido darbības vārda analītiskās formas): *Koks ir ziedošs. Tas ir saprotams. Spriedums bija tūlītējs un nepārsūdzams.* Nominālu izteicēju var veidot arī pagātnes lokāmie divdabji, ja teikumā to adjektīviskā daba ir spilgtāka. Īpašības nozīmes paspilgtināšanās atkarīga gan no paša darbības vārda semantikas, gan apkaimes: *Koka miza bija satrupējusi un poraina. Istaba izskatījās uzposta. Biju uztraukta un sadusmota.*

Uz robežas starp verbālu un nominālu tipu atrodas teikumi ar tagadnes ciešāmās kārtas lokāmo divdabī izteicējā un modālu nozīmi: *Visi darbi nav padarāmi. Tas mums visiem kopā pārrunājams. Vainojams varēja būt satraukums. Te nekas vairs nav līdzams.* (Ē. Kūlis)

1535. §.

Kā redzams pēc iepriekš aplūkotajiem piemēriem, saitiņas funkcijā visbiežāk ir darbības vārda *būt* finītā forma, kas izsaka tikai gramatiskas nozīmes.

Mūsdienu latviešu valodā vienīgi saitiņas funkcijā lietojams darbības vārds *klūt*: *Mēs klūstam gudrāki. Dienas klūst garākas. Cik valodīgas kļuva dāmas!*

Noteiktā apkaimē desesantizējoties saitiņas funkciju var uzņemt vairāki darbības vārdi, kas lietojami arī patstāvīgi (Freimane 1985: 56).

Pirmkārt, tie ir vārdi ar pazīmes piemītības nozīmi (kā saitiņai *būt*): *izdoties, padoties, iznākt, izrādīties, justies, palikt, stāvēt, turēties, pieturēties, nesties*, piem.: *Zagšana paliek zagšana. Svētdiena padevās silta. Jūra stāvēja rāma.*

Otrkārt, saitiņas funkcijā lietojami vārdi ar pazīmes maiņas nozīmi (kā saitiņai *klūt*): *palikt, nākt, mesties, tapt, tikt*, piem.: *Adījums nāca gatavs. Acis metas tumšas.*

Treškārt, vienkāršā teikumā par saitiņām funkcionē vārdi ar pazīmes atklāšanas (šķituma) nozīmi: *šķīst, likties, rādīties, izskatīties*, piem.: *Istaba izskatījās uzposta. Durvis liekas vecas. Viņš šķiet gudrs. Zāģis izskatās nolietojies.*

Desemantizēšanos veicina vairāki faktori: pirmkārt, verba leksiskā semantika (vieglāk desemantizējas vispārīgas nozīmes vārdi), otrkārt, apkaime. Te var būt svarīgi gan leksiski, gan gramatiski faktori. Pirmkārt, svarīga ir apkaimes komponentu leksiskā semantika, konkrētāk – kopīgi semantiski elementi ar apkaimes vārdiem: *Debesis krāsojās sarkanās. Istaba krēslojās arvien tumšāka. Dienas raucās tsākas. Ķurzēns vēl arvien stinga kluss un mēms.* (Anšl. Eglītis) Otrkārt, jāņem vērā apkaimes komponentu sintaktiskā funkcija. Teikumā *Viņš guļ slim* verbam *gulēt* nav lielas informatīvas slodzes, jo slimi cilvēki parasti guļ, tātad tas uzskatāms par saitiņverbu. Turpretim teikumā *Viņš guļ mājās slim* verbs *gulēt* ir patstāvīgā nozīmē lietots un veido vārdkopu *gulēt mājās*, bet *slims* līdz ar to iegūst sekundāri predikatīva komponenta funkciju.

1536. §.

Teikumos ar šķituma verbiem vērojama teikuma semantiskās struktūras kondensācija virsējā sintaktiskajā struktūrā. Par semantiski vienkāršākiem, tātad kodola teikumiem būtu uzskatāmi *Liekas, ka durvis ir vecas, Šķiet, ka viņš ir gudrs, Izskatās, ka zāģis ir nolietojies*, jo te katra propozīcija izteikta ar atsevišķu predikatīvu vienību. Veidojas „paceltā subjekta” konstrukcija, kurā palīgteikuma propozīcijas subjekts (piemēros *durvis, viņš, zāģis*) kļūst par teikuma priekšmetu vienkāršā teikumā.

Tāpēc varētu uzskatīt, ka šķituma verbi ir lietoti patstāvīgi, savukārt nomenu un lokāmo divdabju formām ir sekundāri predikatīva komponenta funkcija: *Viņi šķīta tikai uz brīdi iznākuši gaismā no kādām slepenām atspīdumu pasaulēm.* (I. Šķipsna) *Circeņi krāsns šķīrbās rādījās pieklusuši.* (D. Zigmonte) *Un, ja kādi tur dzīvoja, tad tie rādījās paša Dieva vai cilvēku nolādēti.* (D. Zigmonte) *Dievienas birzīs šķīta izbērts viss Vecozola lādes zelts.* (S. Viese)

Tomēr starp propozīcijām veidojas cita tipa attiecsmes, nekā tas parasti ir saliktā teikumā, proti, tiek nosauktas nevis divas dažādas attiecsmes starp parādībām reālajā īstenībā, bet gan viena attiecsmē un autora vērtējums. Tāpēc varētu runāt par darbības vārda lietojumu saitiņas funkcijā – tātad palīgnozīmē.

Līdzīga aina vērojama dažos teikumos ar salīdzinājumiem: *Viss bija kā vienmēr. Viņš bija kā lācis.* Sintaktiski salīdzinātājdaļa veido izteicēja nominālo daļu, jo darbības vārds ir saitiņas funkcijā, kaut gan transformācija ir iespējama: *Viss bija tā, kā viss ir vienmēr. Viņš bija tāds, kāds ir lācis.* Arī te notiek semantiskās struktūras kondensēšana virsējā sintaktiskajā struktūrā un veidojas sastata izteicējs.

Saitiņas nullforma nominālā sastata izteicēja tipu nemaina: *Visa zeme [ir] sirma. Laiks [ir] tāds pavēss.*

1537. §.

Diezgan bieži nominālā izteicējā ietilpst nomēna (lietvārda vai vietniekvārda) atkarīgo locījumu formas. Tad izteicējam neveidojas formu atbilstme ar teikuma priekšmetu, tātad nav formāla predikatīvā sakara rādītāja. Šādā funkcijā sastopams lietvārda ģenitīvs, instrumentālis, lokatīvs. Visproduktīvākais ir lokatīvs (tas varētu būt saistīts ar lokatīva tieksmi adverbēties): *Visas tās gaišos uzvalkos, pērļainiem, baltiem zobiem. Vairums deļotāju bija kostīmos un maskās.*

Ja izteicējā ir lokatīvs ar stāvokļa nozīmi, teikums var robežoties ar adverbiālu. Tomēr, tā kā turpmāk minētajos piemēros lietvārdiem *parāds, nomods, sajūsma, nemiers, bads, puse, gabals, gals* u. c. ir pilna paradigma, teikumi uzskatāmi

par nomināliem: *Viņš ir tev parādā. Esam nomodā. Esmu sajūsmā. Esmu nemierā. Esmu badā. Mūžs bija pusē. Zaķis jau gabalā. Cīņa nav galā. Esmu panikā. Esmu skaidrībā. Esmu nesaprašanā.* [...] *matriarhāts mūsu rajonā ir visaugstākajā līmenī!* (Ē. Hānbergs)

Izteicējā ietilpstoša lokatīva adverbēšanās pakāpi var noteikt, ņemot vērā trīs faktoros: 1) attiecīgās lokatīva formas lietošanas biežumu predikatīvā funkcijā (jo biežāk to lieto izteicējā, jo tas tuvāks adverbam); ir tādi lokatīvi, ko parasti lieto tikai pie saitiņas: *būt nomodā, sajūsmā, skaidrībā, nesaprašanā, pretrunā, nemierā, parādā, kārtībā, modē, spēkā* (Beitiņa 1964: 32), 2) leksiskās nozīmes attālināšanos no pamatnozīmes (īpaši frazeoloģismos), 3) adverbam raksturīga saistāmība teikumā. Maigone Beitiņa atzīst, ka tuvi adverbiem ir lokatīvi *nomodā, kājās, badā, mierā, nemierā, parādā, spēkā, rados, draugos, sākumā, galā, pusē, pusceļā*. Lietoti izteicējā, tie izsaka teikuma priekšmeta stāvokli (Beitiņa 1964: 30, 31).

Nomināls teikums var robežoties ar verbālu, kurā darbības vārdam *būt*, iespējams, ir patstāvīga nozīme: *Mūsu vīri ir ceļā, Viņš ir slavas zenītā, Notikums ir uzmanības degpunktā*. M. Beitiņa šajos piemēros saskata lietvārdam nelielu nozīmes pārnese, tāpēc teikumi uzskatāmi par nomināliem (Beitiņa 1964: 27).

1538. §.

Nominālā sastata izteicējā funkcionē ģenitīvs, kas nosauc teikuma priekšmeta pazīmi: *Ēku jumti ir niedru un kārniņu. Terminoloģija ir mūsdienu. Daļa produkcijas nav standarta. Apakšējais stāvs bija mūra, augšējais koka. Drāna ir vilnas.*

Dažos gadījumos varētu būt runa arī par lietvārda nominatīva redukciju izteicējā: *Lidmašīna ir papīra* [lidmašīna]. *No vienpadsmit filmām piecas ir bērnu* [filmas]. *Šī istaba ir mātes* [istaba], *nākamā mana*.

Nominālā izteicējā ir ģenitīvenis: *Nams ir daudzstāvu. Dzīvoklis ir vienistabas. Medicīniskā palīdzība ir bezmaksas. Numurs bija piecciparu.*

Nominālā izteicējā funkcionē instrumentālis: *Tīrumi ir nelieli un robainām malām. Viņš bija platiem pleciem un gara auguma. Upe ir sekla, ar lielu kritumu. Viņi bija pacilāti, spožām acīm, straujām kustībām. Puiši bija saulē iedeguši, atrotītām piedurknēm.* Kā liecina minētie piemēri, vairākumā gadījumu teikumā ir vēl otrs izteicējs vai pat vairāki izteicēji citā locījumā. Ja tādu nav un instrumentālā forma ir vienīgais izteicējs, tas ir paplašināts ar apzīmētāju: *Istaba bija zemiem griestiem. Lugas dialogi ir ar filozofisku raksturu.*

Datīva funkcionēšana nominālā izteicējā ir problemātiska – teikumos *Lielpilsēta nav viņa raksturam. Rokas ir darbam* tomēr saskatāma *būt* patstāvīga nozīme.

1539. §.

Nominālu izteicēju var veidot prievārdisks savienojums: *Vai klūsi par skolotāju? Latgaļiem bija jāklūst par Latvijas austrumu robežu sargiem.* (U. Ģērmanis) *Māja ir ar logiem. Nakts bija bez vēja. Šķidrums ir bez garšas un smaržas. Uztraukums nav bez pamata. Galds ir no koka. Vēstule ir no mātes. Āboli ir no mazās ābelītes. Šai atturībai par iemeslu bija vecs strīds. Strīds bija par mani. Ekskursija būs uz Romu. Laiks ir uz lietu.*

Ja prievārdiskajam savienojumam ir kāda vietas vai laika nozīmes nianse, tad teikums var robežoties ar verbālu (robežojas darbības vārda *būt* patstāvīgā un saitiņas funkcija): *Gans bija no Kuldīgas. Ciemiņi ir no Rīgas.* Arī M. Beitiņa uzskata, ka šādos teikumos ir nomināls sastata izteicējs, kura otrai daļai ir vietas apstākļa nokrāsa: *Mācekļa gadi ir aiz muguras. Ziema nav aiz kalniem. Ēka nu bija zem jumta. Lielākā daļa lopbarības bija zem jumta* (Beitiņa 1964: 13).

Daudzi prievārdiski savienojumi ir frazeoloģizēti: *Tas katram ir pa kaulam. Skola nebija pa kabatai. Viss būs uz goda. Viņi bija uz nažiem.*

Nominālā izteicējā ietilpst salīdzinātājdaļa: *Visa pasaule bija kā aizmigusi.* Ja salīdzinātājdaļā ir divdabis, kuram jūtama ne tikai pazīmes, bet arī darbības rezultāta nozīme, izteicējs robežojas ar verbālu (tomēr darbības vārds neapšaubāmi ir lietots palīgfuncijā): *Visa pasaule likās kā apkvēpusi, kā pelēku pelnu piesēta.*

Ja nomināla izteicēja sastāvā iesaistās modificētājs, veidojas salikts nomināls izteicējs: *Jānis grib būt gudrs. Jānis var kļūt students. Meitenei gribējās būt skaistai. Bet par lidojošo kaķi tu negribētu būt?*

3.4.2.3. Adverbiāls izteicējs

1540. §.

Adverbiāls izteicējs parasti ir sastata izteicējs, ko veido saitiņa un apstākļa vārds.

Adverba spēja būt par izteicēju ir semantiski ierobežota. Par izteicēju var būt adverbji, kuru nozīmes ir tuvas parasti izteicēja funkcijā lietotu vārdu (darbības vārdu un īpašības vārdu) nozīmēm (predikatīvie stāvokļa adverbji). Adverbji, „kam ir ne tikai derivatīvi, bet arī asociatīvi semantiski sakari ar vārdšķirām, kuru vispārinātajai semantiskajai nozīmei ir raksturīga vai nu vispār (verbiem), vai daļēji (adjektīviem) spēja nosaukt pazīmes, kas var iegūt predikatīvu nozīmību” (Kārklīšs 1976₂: 88). Par izteicēju nemēdz būt adverbji, kam ir tipiskas apstākļa (vietas, laika, nolūka vai cēloņa) nozīmes (Kārklīšs 1976₂: 88).

Predikatīvais stāvokļa adverbs *vienalga* lietojams tikai izteicēja (vai galvenā loccekļa) funkcijā: *Viss bija vienalga.* Izteicējā sastopami kvalitatīvie adverbji, kas izsaka vērtējumu vai fizisku vai psihisku stāvokli: *Tas bija garlaicīgi. Sarunāties bija interesanti,* mēra adverbji: *Laika nav nemaz. Pienākumu ir daudz,* daļa veida adverbju: *Viņi bija divatā. Durvis ir vaļā. Viss bija velti. Tas izdevās godam.*

1541. §.

Teikuma priekšmets teikumos ar adverbiālu izteicēju, resp., adverbiālos teikumos, izteicēja semantikas un formas dēļ nevar būt jebkurš vārds. Visbiežāk tas ir vispārīgas nozīmes vietniekvārds, kas nosauc veselu situāciju (*tas, viss*) vai darbības vārds nenoteiksmē: *Tas ir labi. Viss ir skaisti. Strādāt bija interesanti. Viss bija vienalga.* Apstākļa vārdam izteicējā šādā gadījumā ir raksturojoša vai vērtējuma nozīme.

Teikuma priekšmets var būt lietvārds, ja apstākļa vārdam ir stāvokļa nozīme (bet jebkurš apstākļa vārds nevar būt izteicējs teikumā, kurā teikuma priekšmets ir lietvārds): *Draudzība bija pagalam. Durvis ir vaļā. Aukla ir pušu. Antons jutās nelāgi.*

Šādi teikumi var robežoties ar nomināliem teikumiem, ja izteicējā ir daļēji adverbjusies nomena forma ar stāvokļa nozīmi: *Viņš ir tev parādā. Esam nomodā. Esmu sajūsmā. Esmu nemierā. Esmu badā.*

Nākamajos piemēros apstākļa vārdam ir „izbalējusi” vietas vai laika nozīme, tāpēc finītā forma ir saitiņa, nevis patstāvīgā nozīmē lietots darbības vārds: *Pirmais eksāmens ir garām. Esam klāt. Kursi nāk pašā laikā.*

Ja apstākļa vārdam ir kvantitatīva nozīme, teikuma priekšmets ir lietvārds ģenitīvā: *Toreiz viņam uzņēmības bija daudz vairāk. Drosmes mums ir daudz. Ogu kļuva mazāk.*

Arī adverbiālā teikumā iespējama saitiņas nullforma, tā sastata izteicēja tipu nemaina: *Tagad viss [ir] citādi.*

Ja adverbiālā izteicējā iesaistās modificētājs, veidojas salikts adverbiāls izteicējs: *Viss var būt citādi. Strādāt sāka kļūt interesanti.*

3.4.3. Galvenā locekļa formālās pazīmes

1542. §.

Galvenais loceklis viens pats veido vienkārša teikuma predikatīvo kodolu. Formālo pazīmju ziņā tas ir tuvs izteicējam. Atšķirība ir tā, ka izteicējam vairākumā gadījumu veidojas formu atbilstme ar teikuma priekšmetu, turpretim galvenais loceklis formāli nepielāgojas nevienam vārdam teikumā. Tātad galvenā locekļa forma ir nevariantīva – tā ir stingri noteikta personas, skaitļa un dzimtes forma.

1543. §.

Verbāls galvenais loceklis ir darbības vārds trešās personas formā. Visbiežāk tie ir vienpersonas verbi, kas nosauc dabas parādības: *Krēslo. Puteņo. Zibeņo. Piesalst. Līst. Miglo. Smidzina. Ziemā satumst agri. Turpināja puteņot. Uz rīta pusi bija krietni uzsalis. Rīta pusē sāka skaidroties. Vakaroja. Līnāja klusi un smagi.* (Piemēri no Freimane 2008: 87) Tie ir tā saucamie vienpersonas vai nepersonas verbi, ko lieto vienīgi vai parasti trešās personas formā (Freimane 1965: 51). Tos nereti uzskata par verbiem ar nulles valenci (bezvalentiem vai bezsubjekta verbiem), kaut arī noteiktā apkaimē daļa no tiem spēj piesaistīt kreisās valences locekli – teikuma priekšmetu: *Līnāja smalks lietutiņš. Vakars pamazām satumsa.* Tādēļ būtu precīzāk tos raksturot kā verbus, kuriem spējas piesaistīt subjektu nav, tās realizēšanās nav nepieciešama, nav raksturīga vai arī šī spēja ir vairāk vai mazāk fakultatīva (Kārklīš 1976: 27).

Verbālu galveno locekli veido dzirdes, ožas, retāk redzes uztveres verbi, ja skaņas vai smaržas avots teikumā netiek minēts, jo nav zināms vai runātājam nav svarīgs: *Pa jumtu bungoja visu nakti. Būdā [...] burbuļoja, sprakšķēja, gruzdēja, vira, čurkstēja.* (N. Ikstena) *Pagrabā nelabi oda. Istabā smaržoja pēc lefkojām.* Dažkārt skaņas avota nosaukums ietverts pašā darbības vārdā: *Tumsā jau reti un dobji pilēja* (pilēt var tikai pīles vai pīlieni). Bez nominatīva skaņu verbus lieto arī tad, kad verba leksiskā distribūcija un skaņas raksturs atklājas kontekstā (Freimane 2008: 88): *[...] zem visiem tiltiņiem šņāca, šļāca, burbuļoja un čurkstēja.* (R. Blaumanis) *Tepat aiz krūmiem šķinda un būkšķēja.* (A. Upīts) *Zem grīdas notarkšķēja.* (A. Upīts) *[...] virs jumta sāka atkal čabināt, [...] lejā plīkšķēja žirgti.* (A. Upīts) Parasti salikta teikuma citās daļās vai tekstā ir informācija par skaņas avotu.

Galvenā locekļa funkcijā var būt daži verbi, kas nosauc redzes uztvērumus: *Istabā spokojas. Man dubultojas. Viņai acu priekšā miglojas.*

Kā norādījusi I. Freimane, redzes efektu lauka verbus bez nominatīva lieto ļoti reti, un, ja lieto, tad kopā ar precizētājiem apstākļiem, parasti ar vietas apstākļiem. *Likumam pāri cauri melnalkšņiem paņirba balti.* (A. Upīts) (Freimane 2008: 87, 88)

Retumis galvenā locekļa funkcijā lietoti citi verbi, par kuru nosaukto procesu var liecināt kādas ar redzi vai citām maņām uztveramas zīmes: *Kaut kur Aizlakstes mežā tīreļa pusē dega.* (A. Upīts) (Piemērs no Freimane 2008: 88, 89) *Kuži šūpo.*

1544. §.

Par galveno locekli var būt verbi, kas nosauc fiziskas sajūtas vai psihiskus stāvokļus (fizioloģisko procesu un stāvokļu lauka verbi): *Man salst. Man sāp. Viņam sirdī iekņudējās. Ausīs zvana. Krūtīs pēkšņi iesmeldza.* Šādu teikumu tipiskie paplašinātāji ir izjutēja nosaukums datīvā un paplašinātājs lokatīvā, kas precīzē ķermeņa daļu vai orgānu, kur sajūtas lokalizējas: *Man ausīs sāka džinkstēt.* Paralēli iespējams veidot divkoku konstrukcijas, kur ķermeņa daļas nosaukums ir teikuma priekšmets: *Sāp kakls, Viņam sirds iekņudējās.* Nominatīvs liecina, ka ķermeņa daļa aptverta pilnībā, lokatīvs – ka tā nav. Locekļi nominatīvā un lokatīvā ir sintaktiski kvaziobligāti. Nereti par teikuma

priekšmetu lieto nenoteikto pronomenu *kas, kaut kas*, ja nav skaidri nosakāms procesa vai stāvokļa avots: *Kaklā kaut kas kņudēja. Man pakrūtē kaut kas iesāpējās.*

1545. §.

Galvenā locekļa funkcijā sastopami daži patstāvīgā nozīmē lietoti modālie un izpausmes veida verbi, kam ir nejausa izdevīguma, labklājības, piemērotības nozīme: *Mums šodien veicas. Puisim laimējās. Man vajag to grāmatu. Man kaut ko gribas. Kuram cilvēkam visā pasaulē ievajadzējies tieši Skaidras un viņas mātes?* Šie verbi savas vispārīgās nozīmes dēļ noteiktā apkaimē var robežoties ar saitiņverbiem: *Mums klājas labi. Kā jums iet? Iznāca labi. Visādi gadās.*

1546. §.

Par galveno loekli var būt trīspersonu verbi, kas spēj brīvi piesaistīt darītāja nosaukumu divkomponentu struktūras teikumos, ja darītājs ir vispārināts vai nenoteikts. Galveno loekli veido verbs ciešamās kārtas formā: *Par to ir runāts. Tika dejots visu nakti. Ir daudz strādāts. Visādi ir dzīvots. Tur ir būts. [...] ar mašīnīti diezgan ripināts pa noziedzīgiem ceļiem.* (A. Bels) *Ir iztikts bez kredītiem.* (Prese)

Ja atbilstošas semantikas darāmās kārtas teikumus atzīstam par vienkomenta teikumiem, tad galvenā locekļa funkciju var veikt trīspersonu verbs darāmās kārtas formā: *Mājās lasīja tikai avīzi, dziesmu grāmatu un kalendāru.*

Verbāls galvenais loceklis nenoteiksmē: *Zvanīt pēc plkst. 19.00. Dokumentus iesniegt dekanātā.*

Ja verbāla galvenā locekļa sastāvā iesaistās modificētājs, veidojas salikts galvenais loceklis: *Sāka tumst. Varēja gan nelīt!*

1547. §.

Nominālu galveno loekli veido īpašības vārds nominatīvā un saitiņa. Kā norāda I. Freimane, palīgfuncijā lietotais verbs neko nesaista gramatiskajā centrā, tāpēc termins „saitiņa” varbūt nav īsti precīzs. Tas ir shēmas pamatkomponenta ievadītājavārds. Tomēr, tā kā galvenais loceklis formāli ir līdzīgs izteicējam, var atstāt arī terminu „saitiņa” (Freimane 1985: 62).

Adjektīvi nosauc dabas parādības – klimatiskas vai meteoroloģiskas atšķirības, kas saistītas ar diennakts maiņu, ar gadalaikiem u. tml.: *Ir tumšs. Ir auksts. Ir agrs. Ir vēls. Kļūst siltāks.* Saitiņas nullforma nominālā sastata izteicēja tipu nemaina: [Ir] *Tumšs.* [Ir] *Auksts.* Nomināla galvenā locekļa sastāvā var iesaistīties modificētājs, veidojot saliktu galveno loekli: *Rīt varētu kļūt siltāks.*

1548. §.

Adverba spēja būt par galveno loekli (tāpat kā izteicēju) ir semantiski ierobežota. Adverbiālu galveno loekli veido adverbī ar vērtējuma nozīmi kopā ar saitiņu: *Ir labi. Ir grūti. Tur būs interesanti.* Adverbiāls galvenais loceklis var nosaukt arī fiziskas sajūtas vai psihiskus stāvokļus: *Bērnam ir silti. Man ir karsti. Viņam ir garlaicīgi.* Šo divu grupu adverbis Jūlijs Kārklīšs nosaucis par kvalitatīvajiem adverbjiem (Kārklīšs 1976₂: 87). Stāvokļa jeb predikatīvajiem adverbjiem *žēl, bail, vienalga* ir tikai predikatīvs lietojums (*vienalga* var būt arī izteicējs): *Viņam ir bail. Man viņa ir žēl. Man ir vienalga.* Galveno loekli var veidot mēra adverbī: *Man ir gana. Mums ar to ir diezgan.*

Iespējama arī saitiņas nullforma: *Viņam [ir] bail. Man [ir] vienalga.* Adverbiāla galvenā locekļa sastāvā var iesaistīties modificētājs, veidojot saliktu galveno loekli: *Man sāk kļūt tevis žēl.*

3.4.4. Darbības vārdu patstāvīgās un palīgfunkcijas nošķiršana

1549. §.

Par patstāvīgas nozīmes verbu uzskata to, kas spēj viens pats veikt teikuma locekļa funkciju. Par nepatstāvīgas nozīmes jeb palīgnozīmē lietotu verbu uzskata to, kas teikuma locekļa funkciju nespēj veikt viens pats, bet tikai kopā ar vēl kādu vārda formu (Valdmanis 1987: 78).

Tomēr tas, ka verbam nepieciešams paplašinājums, vēl nenozīmē, ka verbs teikumā veic palīgfunkciju. Pēc patstāvīguma iespējams šķirt trīs verbu grupas. Pirmkārt, autosemantiski ir tādi verbi, kas teikumā spēj funkcionēt patstāvīgi (tiem nav nepieciešami citi vārdi, lai varētu realizēties to nozīme), piem., *snigt, skriet, dejot*. Otrkārt, sinsemantiski ir tādi verbi, kuru leksiskā nozīme ir relatīvi nepabeigta un kuri teikuma locekļa funkciju var veikt tikai atbilstošā kontekstā – kopā ar citiem vārdiem, kas palīdz konkretizēt doto vārdu nozīmi, piem., pārejoši verbi, kā *ņemt, stāstīt, celt*. Treškārt, palīgnozīmē lietoti verbi ir desemantizējušies un priekšplānā izvirza savu gramatisko nozīmi. Par vienu no kritērijiem palīgnozīmes noteikšanā var izmantot iespēju aizstāt verbu ar kādu citu tipisku saitiņverbu: *Acis satumsušas melnas – Acis kļuvušas melnas*. Saitiņu nozīmei pamatā ir viena ļoti apjomīga un tāpēc stipri vispārināta semantiska pazīme. Verbi, kas funkcionē par saitiņu, spēj saistīties ar ļoti dažādu nozīmju vārdiem (Valdmanis 1987: 79).

Par vienu no kritērijiem patstāvīgās un palīgfunkcijas nošķiršanā var izmantot sintaktiskas transformācijas iespēju. Piem., kā norāda J. Kārklīšs, konstrukcija „transitīvais verbs + objekts” ir citāda nekā konstrukcijas ar saitiņu, jo objekta nozīmē piesaistīto vārda formu kā labējās valences locekli (aktīvā konstrukcijā) var pārvērst par kreisās valences locekli (pasīvā konstrukcijā): *viņi satika paziņas – paziņas tika satikti*. Konstrukciju apvēršamības iespēja liecina, ka transitīvie verbi, lai gan ir informatīvi nepietiekami, tomēr teikuma struktūrā veic patstāvīgu sintaktisku funkciju un nav pielīdzināmi saitiņām (Kārklīšs 1976₂: 83).

1550. §.

Vienkāršu verbālu izteicēju var veidot darbības vārds *būt* patstāvīgā nozīmē. *Būt* lietojams trīs patstāvīgās nozīmēs: 1) eksistenciālā nozīmē, piem.: *Mūžu mūžos būs dziesma*. (I. Ziedonis), 2) atrašanās nozīmē, piem.: *Es tur biju ceriņu laikā*, 3) piederības nozīmē, piem.: *Mums būs kāzas*. Vairākumā gadījumu *būt* ir aizstājams ar sinonīmisksiem verbiem *eksistēt, atrasties, piederēt, piemist, notikt*.

Būt patstāvīgās nozīmes vairākumā gadījumu atkarīgas no paplašinātājiem (Beitiņa 1976). Piederības un atrašanās nozīme ietver eksistenciālo nozīmi, kam ir augstāka vispārinājuma pakāpe. Tātad piederības un atrašanās nozīmes varētu būt eksistenciālās nozīmes konkretizācija. Arī M. Beitiņa par patstāvīgi lietota *būt* pamata nozīmi atzīst eksistenciālo nozīmi (Beitiņa 1976: 205).

Teikumos ar laika apstākli realizējas eksistenciālā nozīme: *Tas bija 1972. gada rudenī. Tajos laikos vēl nebija ārstu. Tas bija sapnī. [...] gaļas šajā laikā nebija*.

Eksistenciālā nozīme realizējas arī teikumos ar citiem paplašinātājiem, piem., ar paplašinātāju instrumentālī, ja instrumentālis neizsaka teikumpriekšmeta pazīmi: *Grūtības ir ar dzīvokļiem. Tāds stāvoklis ir ar naglām. Mēs esam ar jums* (Beitiņa 1964: 25). Svarīgi arī, ka šajos teikumos teikuma priekšmets ir lietvārds (vai pronomens), tas pieļauj *būt* eksistenciālo nozīmi.

Teikumos ar vietas apstākli realizējas atrašanās nozīme: *Aitas bija kalnos. Ventspils ir pie jūras*.

Teikumos ar posesora jeb īpašnieka datīvu realizējas piederības nozīme: *Tev ir draugi. Visiem cilvēkiem būs mazāk naudas.* Piederības nozīme var būt zināmā mērā pārnesta, tas atkarīgs no teikuma priekšmeta semantikas, piem., *Mums ir prieks. Viņiem bija taisnība. Cilvēkiem būs lielākas izvēles iespējas.*

Ja teikumā ir vairāki minētie paplašinātāji, vienlaikus realizējas vairākas būt nozīmes, parasti viena no tām dominē. Nozīmju īstenošanās ir atkarīga no teikuma priekšmeta semantikas (piem., vai tas nosauc procesu, priekšmetu, dzīvu būtni), kā arī no paplašinātāju vietas teikumā: *Tu tajā ziemā nebiji nekur* (eksistenciāla un vietas nozīme), *Latvijā ir vidēji 35–40 vētrainu dienu gadā. Pulksten piecos lejā būs dziedāšana* (dominē eksistenciālā nozīme), *Zušu bagātības te bijušas jau senatnē. Vakarā mēs būsīm mājās. Svētdienas pievakarē bijām Piltenē* (dominē vietas nozīme), *Pašā sākumā mums te bija tāda kārtība [...] Mums Kurzemes jūrmalā ir tādas vietas [...] Man mājās ir daudz vēstuļu* (piederības un vietas nozīme).

3.4.5. Vienkomponenta un divkomponentu struktūras shēmu (modeļu) saraksts

1551. §.

Struktūras shēmas iespējams attēlot ar simboliem, kas apzīmē shēmas komponentu vārdšķiru un morfoloģisko formu. Nepieciešamības gadījumā modelis var ietvert arī kādas vispārinātas semantiskas pazīmes (*anim* ‘dzīvs’, *mod* ‘modāls’, *kvant* ‘ar kvantitātīvu nozīmi’). Ja shēmā ietilpst tikai noteiktas leksēmas, arī tās iespējams norādīt.

Ne pēc visiem minimālajiem modeļiem vienādi brīvi var veidot reālus teikumus. Ir modeļi, kas realizējas samērā brīvi, ierobežojumus nosaka vārdu semantiskās saistītības likumi (*Kaķis ir resns. *Mežs ir resns. Kaimiņš ir līksms. *Suns ir līksms.*) vai ekstralingvistiski faktori (Valdmanis 1987: 80). Citi modeļi realizējas tikai ar nosacījumu, ka komponenti pieder pie noteiktām semantiskām grupām, dažos modeļos realizējas tikai atsevišķas leksēmas.

Simboliskajos apzīmējumos pieļaujami vispārinājumi un abstrahēšanās no attiecīgajā vispārinājuma līmenī nebūtiskām pazīmēm, proti, simboli apzīmē arī iespējamās vārdformu aizstājējus, piem., ADJ apzīmē ne tikai adjektīvu, bet arī tā aizstājēju – lokāmo divdabi. Nomena vietā var būt pronomens vai cits aizstājējs. Ja modelī funkcionē tikai pronomens, bet neviens cits nomens, tad tiek lietots apzīmējums PRO.

Modeļos ir raksturotas shēmas ar vienkāršu teikuma priekšmetu un vienkāršu vai sastata izteicēju. Teikumi, kuros funkcionē salikts teikuma priekšmets vai izteicējs, attiecīgi atbilst šiem modeļiem. Piem., teikumiem ar patstāvīga verba finīto formu izteicējā atbilst arī tie teikumi, kuros izteicējs ir verbāls frazeoloģisms ar atslēgas verbu finītā formā: *Dažkārt man iešāvās prātā gluži puiciskas iedomas.* Teikuma priekšmeta funkcijā var būt vārdkopas analogs (Freimane 1985: 45).

Modelis atspoguļo tikai teikuma paradigmas pamatformu.

Simbolisko atspoguļojumu nepieciešamības gadījumā iespējams konkretizēt, piem., vispārinātā modeļa $N_n - V_{fin}$ – konkrētāki varianti ir $S_n^{anim} - V_{fin}$ vai $S_n - V_{fin3}$. Konkretizējot iegūstam modeļu variantus. Iespējams dot modeļus un to variantus (ja nepieciešams, arī apakšvariantus), kam ir dažādas vispārinājuma pakāpes. Variantos tiek konkretizēta shēmas komponentu (galvenokārt izteicēja) vārdšķira un abu shēmas komponentu gramatiskā forma.

Komponentu secība atspoguļo tā saucamo neitrālo vārdu secību vispārinformatīvos stilistiski un emocionāli neitrālos teikumos.

Minimālo divkomponentu modeļu atspoguļojumā starp komponentu simboliem tiek likta domuzīme: $N_n - V_{fin}$. Ja kādu komponentu veido nedalāms vārdu savienojums, starp elementiem tiek likta + zīme.

Bez pamatmodeļiem sarakstā doti arī perifēriski modeļi – frazeoloģizētas struktūras shēmas, kurās noteikta ne tikai komponentu forma, bet arī dažu pozīciju leksiskais pildījums. Šajās shēmās mēdz būt neskaidri sintaktiskie sakari starp komponentiem. Lie-lākā daļa izteikumu, kas veidoti pēc frazeoloģizētām struktūras shēmām, ir ekspresīvi (Белашапкина 2002: 730).

Visām dotajām shēmām nav vienāda vispārinājuma pakāpe un nav arī vienāda izplatība.

Modeļu sarakstā izmantotie simboli:

N – nomens

S – substantīvs

N_n – nomens nominatīvā

S_n – substantīvs (lietvārds) nominatīvā

N_g – nomens ģenitīvā

S_g – substantīvs (lietvārds) ģenitīvā

N_d – nomens datīvā

S_d – substantīvs (lietvārds) datīvā

N_l – nomens lokatīvā

S_l – substantīvs (lietvārds) lokatīvā

ADJ – adjektīvs (īpašības vārds)

ADJ_n – adjektīvs (īpašības vārds) nominatīvā

NUM – numerālis (skaitļa vārds)

PART – lokāmais divdabis

ADV – adverbs (apstākļa vārds)

V_{fin} – verbs (darbības vārds) finītajā formā

$V_{fin, cop}$ – saitiņverbs (kopula) finītajā formā

V_{inf} – verbs (darbības vārds) infinitīvā (nenoteiksmē)

$V_{inf, cop}$ – saitiņverbs (kopula) infinitīvā (nenoteiksmē)

V_{fin3} – verbs (darbības vārds) finītajā trešās personas formā

$V_{fin3, pass}$ – verbs (darbības vārds) finītajā trešās personas ciešāmās kārtas formā

PRO – pronomens

prep N – prepozicionāls nomens

prep S – prepozicionāls substantīvs

prep NUM – prepozicionāls numerālis

kā N – nomens kopā ar salīdzināmo partikulu *kā*

kas par N – nomens kopā ar vietniekvārdu *kas* un prievārdu *par*

Semantiskas pazīmes:

kvant – komponents ar kvantitatīvu nozīmi

Ja modelī funkcionē tikai dažas leksēmas, tās norādītas augšrakstā kvadrātiekvās.

3.4.5.1. Teikumi ar divkomponentu struktūras shēmu

1552. §.

Verbāli teikumi

1. modelis

$N_n - V_{fin}$

Tas notika vakar. Bērni mācās.

Šis modelis ir ļoti vispārināts, un tas ir galvenais verbālu teikumu tips. Nomens teikuma priekšmeta funkcijā parasti ir lietvārds vai vietniekvārds – lietvārda aizstājējs.

Paradigmas formās un regulārās realizācijas formās teikuma priekšmeta nominatīva forma mijas ar datīvu: *Tam bija jānotiek vakar. Bērniem gribas mācīties.*

2. modelis

$N_g - V_{fin3}$ ^[(ne)būt, (ne)trūkt, (ne)pietikt]

Darba netrūkst. Laika pietiek. Saules nebija visu dienu.

Šajā modelī var funkcionēt verbu *nebūt*, *(ne)trūkt*, *(ne)pietikt* finītā trešās personas forma.

I. Freimane uzskata, ka pēc šī modeļa veidoti teikumi, kuros par izteicēju var būt jebkurš verbs, bet teikuma priekšmeta forma atkarīga no tam piesaistīta vārda ar daudzuma nozīmi: *mīlums darba, daudz prieka, simts koku*. Šo var arī uzskatīt par saliktu teikuma priekšmetu, bet nominatīvi un semantiski nozīmīgākais loceklis tajā ir ģenitīvs (Freimane 1985: 51). Ja par kritēriju teikuma priekšmeta noteikšanā izvēlas formu atbilstmi ar izteicēju, redzam divējādas kongruences iespējas: *Pāris sniega ielāpu palikuši / palicis vienīgi kalna ziemeļu nogāzē.*

3. modelis

V_{fin3} ^[(ne)būt, (ne)pietikt] – PRO / ADV + V_{inf}

Ir ko darīt. Pietiek ko ēst. Ir kurp iet. Nav kam stāstīt.

Šajā modelī ar tiešu vārdu kārtu izteicējs ir pirmais. Pronomens var būt arī prepozicionālā locījumā.

Verbu *būt* (*nebūt*) lieto visās trijās patstāvīgajās nozīmēs. Visbiežāk tas lietots piederības nozīmē: *Man ir ko darīt. Viņam nav kurp iet. Meitenei ir par ko domāt. Mums nav par ko runāt.* Tad teikumā ir izjutēja nosaukums datīvā.

Verba *būt* lietojums eksistenciālā nozīmē (personas datīva nav, teikumam ir vispārinātas vai nenoteiktas personas nianse): *Ir par ko padomāt. Ar bērnu ir ko noņemt. Nav ko iesākt. Tē vairs nav ko piebilst.*

Verba *būt* lietojums atrašanās nozīmē: *Tur nav ko meklēt. Tur nebija ko redzēt.* Teikumā ir paplašinātājs ar adverbīālu (vietas) nozīmi (Freimane 1985: 52).

Ja teikumu paplašina gan vietas apstākļi, gan determinants, reizē īstenojas gan piederības, gan atrašanās nozīme: *Viņiem abiem te nav kur piemesties.*

4. modelis

$V_{inf} - V_{fin, cop} V_{inf}$

Dzīvot ir mīlēt. Taisnīgā cīņā krist ir tomēr uzvarēt. Slavēt nav mīlēt. Degt ir spīdēt! (Rainis)

Šim modelim atbilstošus teikumus lieto ļoti reti, šādiem teikumiem parasti ir aforismu raksturs. Saitiņas funkcijā var būt arī verbs *nozīmēt*: *Dzimto zemi mīlēt nozīmē arī to apstrādāt. Audzināt nozīmē sistemātiski iedarboties. Meitu apprecināt nozīmē izliet ūdeni smiltīs.*

5. modelis

$V_{inf} - V_{fin3, pass}$

Verbs izteicējā ir ciešamās kārtas formā: *Iebraukt ir aizliegts. Apciemot slimnieku ir atļauts. Gulēt nebija ļauts.*

Izteicēja sastāvā var būt tikai noteiktas nozīmes divdabji: tādi, kas izsaka nodomu, gribu, pavēli, paradumu vai aizliegumu (Skujiņa 1964: 57): *Nolemts uzcelt pieminekli. Bija parasts katru notikumu pārrunāt un prātā paturēt. Te aizliegts stāvēt. Paredzēts*

uzcelt metro. Šo zaļo bagātību paredzēts izmantot atpūtas zonām. Diviem puīšiem uzdots viņu uzmanīt.

Šādi teikumi robežojas ar vienkomponta shēmām V_{inf} (*Par to ir runāts*). Nenoteiksmei tādā gadījumā atzīstama sekundāri predikatīva komponenta funkcija, īpaši tad, ja iespējama transformācija saliktā teikumā: *Te nolemts uzcelt pieminekli – Nolemts, ka te uzcels pieminekli.*

6. modelis

$N_d - V_{inf}$

Visiem piecelties! Ko mums tagad darīt? Tev to nesaprast!

Šādus teikumus var uzskatīt vai nu par atsevišķu modeli, vai teikumu *Visi pieceļas, Ko mēs tagad darām* formām. Latviešu sintaksē dominē uzskats, ka teikumi ar infinitīvu predikatīvajā kodolā ir atsevišķs strukturāls tips.

1553. §.

Nomināli teikumi

1. modelis

$N_n - V_{fin, cop} N$

Šim modelim iespējams konstatēt vairākus variantus un apakšvariantus. Var konkretizēt izteicēja nomena vārdšķiru un locījumu. Prepozicionāla nomena vai substantīva konkretizācija ir analoga locījuma konkretizācijai.

1. modeļa 1. variants (konkretizēta izteicēja nomena vārdšķira)

$N_n - V_{fin, cop} S$

Tālāk varam izdalīt apakšvariantus, konkretizējot izteicēja lietvārda locījumu.

$N_n - V_{fin, cop} S_n$

Puisis ir pilsētnieks. Jānis ir students.

Saitiņa ir galvenokārt *būt*, retāk *kļūt*, citi verbi saitiņas funkcijā šādos teikumos lietoti reti (Freimane 1985: 57).

$N_n - V_{fin, cop} S_g$

Drāna ir vilnas. Galds ir koka. Visas mājas bija mūra.

Paralēli ar tādu pašu nozīmi lieto prepozicionālu substantīvu: *Galds ir no koka* (Freimane 1985: 57).

$N_n - V_{fin, cop} S_1$

Ābeles jau bija ziedos. Dūša ir papēžos. Tu būsi visu nakti nomodā. Tu esi parādā.

Šādus teikumus neveido bieži. Tie var robežoties ar adverbīliem teikumiem.

$N_n - V_{fin, cop} prep S$

Prepozīcijas ir dažādas, parasti lieto *aiz, bez, starp, pret, uz, zem*: *Laiks ir uz lietu. Krūze ir no māla. Darbs ir pa spēkam. Viņš kļuva par operdziedoni. Bet par lidojošo kaķi tu negribētu būt?* Verba *būt* nozīme šādos teikumos tuvojas patstāvīgai nozīmei, tādēļ daļa šo teikumu robežojas ar verbāliem teikumiem (Freimane 1985: 57). Te iekļaujami arī teikumi ar instrumentāli (jo lieto tikai prievārdisko instrumentāli): *Māte ir ar mieru. Kafija būs ar cukuru.*

$N_n - V_{fin, cop} kā N_1$

Meitene ir kā ūdenszāle. Vīrs kā ozols.

Salīdzināmā daļa ir teikuma priekšmets, bet salīdzinātājdaļa – izteicējs.

Ja saitiņa nav lietota, teikumi var robežoties ar potenciāli verbāliem teikumiem: [Ir] *vīrs kā ozols* (Freimane 1985: 57).

1. modeļa 2. variants

$N_n - V_{fin, cop} ADJ$

2. varianta apakšvarianti

$N_n - V_{fin, cop} ADJ_n$

Zilas ir Daugavas tāles. Rīts gudrāks par vakaru. Attiecības ar māti kļuva vēsākas.

$N_n - V_{fin, cop} prep ADJ$

Viņš nav no stiprajiem. Šim amatam viņš vēl par jaunu.

1. modeļa 3. variants

$N_n - V_{fin, cop} PART_n$

Šāda modeļa teikumos kā adjektīva aizstājēji visbiežāk funkcionē abi tagadnes lokāmie divdabji: *Dzēriens ir atspirdzinošs. Priekšlikums nav zemē metams.* Var būt arī adjektīvējies pagātnes lokāmais divdabis: *Sieva bija nikna un izspūrusi.*

1. modeļa 4. variants

$N_n - V_{fin, cop} PRO_n$

Izteicējā var funkcionēt visi pronomeni, izņemot atgriezenisko *sevis* (Freimane 1985: 58). Vietniekvārdi var būt gan lietvārda, gan īpašības vārda aizstājēji: *Tie ir viņi. Tad tāds tu esi! Tas ir viss. Pavalgs katram savs.*

1. modeļa 5. variants

$N_n - V_{fin, cop} NUM_n$

Mēs esam četri. Viņš ir pirmais. Pulkstenis ir pieci.

2. modelis

$N_n - V_{fin, cop} N^{kvant}$

Izteicējā var būt skaitļa vārds vai lietvārds ar kvantitatīvu nozīmi (var minēt variantus, konkretizējot vārdšķiru): *Darba ir milzums. Uzņēmumu bija apmēram simts. Mežā sēņu šogad ir vesels lērums. Apsveicēju nebija mazums.* Var būt arī salīdzinātājdaļa ar kvantitatīvu nozīmi: *Viņam naudas kā spaļu.*

3. modelis

$V_{inf} - V_{fin, cop} N$

3. modeļa 1. variants

$V_{inf} - V_{fin, cop} S_n$

Strādāt ir pienākums. Klusēt ir noziegums. Kļūdīties nav joks. Satikties ar draugiem ir prieks. Maizīti, kaut pēdējo kripatu mest zemē ir briesmīgs grēks. (D. Zigmonte) *Mans ieradums ir krietnam cilvēkam ātri sniegt roku pretī.* (R. Blaumanis) *Tagad tavš pienākums ir mācēt dzīvot citiem.* (D. Zigmonte) *Mans pienākums bija apbrīnot viņa darbus.* Lietvārdam izteicējā ir vērtējoša nozīme.

Šie teikumi jāšķir no verbāliem vai potenciāli verbāliem teikumiem, kuri formāli ir līdzīgi, bet kuros nenoteiksme ir sekundāri predikatīva komponenta funkcijā: *Viņai [ir] laiks uzņemties atbildību.* Te predikatīvā kodola lietvārdam nav vērtējošas nozīmes, tādējādi lietvārds nenosauc ar nenoteiksmi izteiktās darbības vai procesa pazīmi. Teikumam kopumā ir modāla nozīme, tāpēc šādus teikumus var analizēt arī kā divkomponentu shēmas ar modālu modificētāju *ir laiks*.

Tomēr iespējami arī robežgadījumi: *Mums ir pienākums strādāt. Mums ir prieks satikties.* Iespējams, ka teikuma locekļu funkcija atkarīga ne tikai no lietvārda semantikas, bet arī no vārdu secības un pārējiem teikuma paplašinātājiem.

3. modeļa 2. variants

$V_{inf} - V_{fin, cop} ADJ_n$

Adjektīvs parasti ir vispārākajā pakāpē: *Gaidīt neziņā bija visgrūtākais. Aizbēgt bija visvienkāršākais. Klusēt ir vislabākais. Galvenais ir klusēt.*

3. modeļa 3. variants

$V_{inf} - V_{fin, cop} PRO_n$

Izdarīt to nav nekas. Strādāt ir viss. Pārpeldēt pāri Daugavai viņam nav nekas.

3. modeļa 4. variants

$V_{inf} - V_{fin, cop} PART_n$

Izteicējā var būt tikai tagadnes ciešamās kārtas lokāmais divdabis ar modālu nozīmi (tas izsaka iespējamību vai nepieciešamību): *Palikt te nav iespējams. To darīt nav nepieciešams. Gaidīt nav ieteicams.*

3. modeļa 5. variants

$V_{inf} - V_{fin, cop} prep S$

Strādāt ir pa spēkam. Runāt kļuvis par paradumu.

4. modelis

$PRO_n - V_{fin, cop} kas par N$

Kas viņš par interesantu cilvēku! Kas tā bija par izdevību! Kas tā būs par izrādi? Kas tie bija par puisiem? Kas viņam tā būs par priecīgu ziņu! Kas tu esi par cilvēku?

Šis modelis ir perifērisks. I. Freimane uzskata, ka vietniekvārds *kas* kopā ar no menu vai tā aizstājēju veido teikuma priekšmetu. Izteicēju veido saitiņa un prepoziicionāls nomens (Freimane 1985: 59). Tomēr jādomā, ka *kas* ietilpst izteicējā. Teikuma priekšmets, kuru izteicējs raksturo, ir vietniekvārds ar noteiktu referenci.

1554. §. Adverbiāli teikumi

1. modelis

$PRO_n - V_{fin, cop} ADV$

Tas ir labi. Viss bija interesanti. Tas likās savādi. Tas ir daudz.

Teikuma priekšmeta funkcijā visbiežāk ir vietniekvārdi *tas* un *viss*, kas nosauc veselu situāciju.

2. modelis

$V_{inf} - V_{fin, cop} ADV$

Strādāt ir viegli. Ticēt grūti. Bija skaisti un labi dzīvot. (D. Zigmonte) Bija neiespējami viņu pārliecināt. Visu pazaudēt būtu šausmīgi. Mazliet neērti tā stāvēt un novērot. Tādās runās garlaicīgi klausīties. Labāk uzcelt jaunu māju.

Izteicējā ir apstākļa vārdi ar vērtējuma nozīmi.

3. modelis

$S_n - V_{fin, cop} ADV$

Antons jutās nelāgi. Draudzība bija pagalam. Durvis ir vaļā. Aukla ir pušu. Vakars ir tālu.

4. modelis

$S_g - V_{fin, cop} ADV^{kvant}$

Toreiz viņam uzņēmības bija daudz vairāk. Drosmes mums ir daudz. Ogu kļuva mazāk. Palīgu ir maz.

3.4.5.2. Teikumi ar vienkomponenta struktūras shēmu

1555. §.

Verbāli teikumi

V_{fin3}

Verbs var būt gan darāmās, gan ciešamās kārtas formā: *Līst. Puteņo. Naktī putināja. Krēslo. Austrumu pusē jau sārtojās. Rīta pusē sāka skaidroties. Strauji satumsa. Pie durvīm zvana. Tālumā dunēja. Aiz meža pa brīžam nozibsņija. Bērnām salst.*

Tika dejots visu nakti. Ir daudz strādāts. Limbažu rajonā uzbrukts pasta mašīnai. (TV ziņas) Aknīstē mēģināts nozagt bankomātu. (TV ziņas) Beidzot ir sākus skaitīt nau-du. (TV ziņas)

Pie šī modeļa pieder arī teikumi ar vispārinātas personas nozīmi, kas robežojas ar divkomponentu teikumu nepilnajām formām: *Mājās lasīja tikai avīzi un dziesmuģrāma-tu. Pilsētā par to runā.*

V_{inf}

Teikumi ar nenoteiksmi galvenā locekļa funkcijā uzskatāmi par atsevišķu struktū-rālu tipu. Teikumi uz robežas starp vienkomponenta modeļiem un divkomponentu mo-deļu nepilnajām formām: *Piecelties! Ko nu tur runāt! Klusēt! Zvanīt pēc plkst. 19.00.*

1556. §.

Nomināli teikumi

$V_{fin3, cop}$ **ADJ_n**

Ir tumšs. Ir agrs. Kļūst siltāks. Kļūst rudenīgāks. Kļūst pavasarīgāks. Bija jau pavēls. Kādēļ atkal kļuvis tik auksts?

Tipiski šāda minimālā modeļa paplašinātāji ir vietas (vai laika) apstākļi.

$V_{fin3, cop}$ **prep NUM**

Bija pāri septiņiem. Bija ap septiņiem.

1557. §.

Adverbiāli teikumi

$V_{fin3, cop}$ **ADV**

Ir karsti. Kļūst siltāk. Viņam ir garlaicīgi. Man ir gana. Mums ar to ir diezgan.

Tipisks šāda minimālā modeļa paplašinātājs ir izjutēja nosaukums datīvā.

Pie šī modeļa pieder arī teikums ar vispārinātas personas nozīmi (ja uzskatām, ka nomens adverbējies): *Par viņu bija sajūsmā.*

3.4.6. Vienkārša teikuma paradigma

1558. §.

Tradicionāli sintaksē nozīmīgāka bijusi sintagmatiska jeb distributīva pieeja. To-mēr teikuma struktūra aplūkojama ne vien sintagmatiskā, bet arī paradigmātiskā aspektā. Paradigmatisks skatījums uz sintakses parādībām palīdz realizēt sistēmiskuma principu, proti, padarīt sintakses sistēmu vienkāršāku, labāk izprotamu, apvienojot bezgalīgo iz-teikumu daudzveidību noteiktos tipos un apakštipos. Paradigmatiskās pieejas pamatā ir atzinums, ka teikuma struktūras shēma nav nemainīga, tā pieļauj variēšanos zināmās ro-bežās. Šis izmaiņas saistītas ar teikuma formu, saturu un stilistisko kvalitāti (Valdmanis 1988: 80). Tātad vienkāršam teikumam, tāpat kā vārdam morfoloģijā, ir formu sistēma jeb paradigma.

Paradigmatiskas attieksmes tiek izmantotas kā kritērijs, lai noteiktu teikumu pierību pie viena strukturāla tipa, resp., modeļa, vai dažādiem. Piem., teikumus *Meitene mācās* un *Meitenei gribas mācīties* var uzskatīt vai nu par divām viena un tā paša modeļa realizācijām, vai par diviem dažādiem strukturāliem paraugiem. Saskaņā ar paradigmātisko pieeju tās ir viena un tā paša modeļa jeb strukturālā parauga dažādas izpausmes jeb realizācijas.

Katrai paradigmai ir pamatforma – tas ir teikums sintaktiskajā indikatīvā aktīvajā vienkāršās tagadnes formā: *Skolēns mācās. Bērns guļ. Brālis ir sportists. Dzīvot ir strādāt. Ir auksts. Ir patīkami* (Freimane 1985: 27).

Paradigmatiska pieeja atvieglo teikuma locekļu noteikšanu gadījumos, kad vērojama formas un satura asimetrija – formālās un semantiskās pazīmes nonāk pretunā, tātad, balstoties uz šiem diviem kritērijiem, teikuma locekļu funkciju noteikt nevar. Tas attiecas, piem., uz darītāja un izjutēja datīva sintaktisko funkciju izpratni tādos teikumos kā *Man jāstrādā, Viņam bail*. Darītāja un izjutēja nozīme mudina datīva formas uzskatīt par teikuma priekšmetiem, bet atkarīgā locījuma forma liecina, ka tās varētu būt palīglocekļi. Paradigmatiskais skatījums spēj atrisināt principiālo formas un satura asimetriju: teikumam *Man jāstrādā* var konstatēt paradigmas pamatformu reālajā modalitātē *Es strādāju*, turpretim teikumam *Viņam bail* nav citas vienkāršākas paradigmas formas. Tātad paradigmātisks skatījums palīdz pamatot gramatiskā centra izveidi (pēc analogijas ar pamatformu). Datīva pozīcija vajadzības izteiksmē regulāri atbilst nominatīva pozīcijai citās izteiksmēs. „Tāpēc datīva forma kā vienīgā iespējamā subjekta nozīmes forma vajadzības nozīmes konstrukcijās ir atzīstama par nominatīva formas kombinatorisku variantu subjekta nozīmes izteikšanai.” (Valdmanis 1988: 83)

1559. §.

Tā kā valodas sintaktiskā apakšsistēma ir sarežģīta, pastāv dažādas sintaktiskās paradigmas izpratnes. Sintakses līmenī var konstatēt dažādus paradigmu veidus atkarībā no tā, kas sintakses vienībām kopīgs un kas atšķirīgs.

Par pamatu ņemot divas pieejas valodas izpētē – formālo un semantisko –, šķiramas gan formālas, gan semantiskas paradigmātiskas attieksmes. Šo attieksmju nosaukšanai latviešu valodniecībā tiek lietoti termini „formāla realizācija” un „semantiska realizācija”. Formālā realizācijā mainās teikuma forma tādā ziņā, ka trūkst kāda struktūras shēmas komponenta, bet nemainās semantika. Semantiskajā realizācijā mainās noteiktas gramatiskās nozīmes, bet nozīmju maiņa, protams, saistīta arī ar dažām formālām pārmaiņām.

3.4.6.1. Sintaktiskās paradigmas formālais aspekts: struktūras shēmas pilna un daļēja realizācija

1560. §.

Vienkārša teikuma struktūras shēmas formas realizācija var būt pilna vai daļēja. Par daļēju formas realizāciju runā tad, ja kāds struktūras shēmas komponents paliek nerealizēts – virsējā struktūrā neparādās. Citiem vārdiem sakot, teikumā ir struktūras shēmas komponenta (teikuma priekšmeta vai izteicēja) regulāra nullforma. Tā iespējama vienīgi teikumos ar divkomponentu struktūras shēmu. Vienkomponenta shēmām nepilnu realizācijas formu nav, jo to gramatiskajā centrā neietilpst potenciāli elidējamas, teikumā neminamas pilnnozīmes vārdu formas (Freimane 1985: 61).

Pilnā un daļējā realizācijas forma ir vienas paradigmas locekļi. Teikuma nozīme nemainās, var mainīties vienīgi stilistiskā nokrāsa un emocionālā ekspresija.

1561. §.

Latviešu valodā konstatēti divi daļējas formas realizācijas gadījumi. Pirmkārt, teikumos ar izteicēju pirmās vai otrās personas formā iespējama teikuma priekšmeta nullforma: [Es] *Nekad vēl neesmu peldējies tik vēlā rudenī.* [Mēs] *Drīz brauksim uz mājām.* Vai [tu] *nāksi man līdzi?* Teikuma priekšmeta nullforma iespējama tāpēc, ka darbības vārda finītās formas galotne nepārprotami norāda uz vienīgo iespējamo teikuma priekšmetu – pirmās vai otrās personas vietniekvārdu. Tādēļ latviešu sintaksē šie teikumi saukti par teikumiem ar ietvertu teikuma priekšmetu.

Otrkārt, izteicēja nullforma iespējama teikumos, kuros par izteicēju ir patstāvīgas nozīmes darbības vārds *būt* (vai tam sinonīmisks verbs). Teikumi ar izteicēja nullformu pēc morfoloģiskā tipa ir potenciāli verbāli, un tie uzskatāmi par verbālu divkomponentu teikumu daļējas realizācijas formām: *Ietves malā [ir] papīri un cigarešu gali.*

Potenciāli verbālos teikumos nav realizēts verbs *būt* visās trijās patstāvīgajās nozīmēs: *Šogad [ir] vēls pavasaris* (eksistenciāla nozīme), *Aiz meža [ir] dilstošs mēness* (atrašanās nozīme), *Principā jums [ir] taisnība* (piederības nozīme).

Raksturīgs potenciāli verbālu teikumu paplašinātājs ir situants. Ja situanta nav, lietvārda nominatīvs parasti paplašināts ar apzīmētājiem: *Tumšs, miglains rīts.*

Potenciāli verbāli teikumi ir paradigmātiski ierobežoti, jo pastāv tikai indikatīvā vienkāršajā tagadnē. Pārējās realizācijas formās teikumā parādās verbāls izteicējs – verbs *būt*: *Aiz meža bija dilstošs mēness. Principā jums būtu taisnība.*

Vairākumā gadījumu teikuma priekšmets ir nominatīvā, bet, ja nav realizēts verbs *nebūt*, teikuma priekšmets ir ģenitīvā: *Galvā [nav] nevienas noteiktas domas.*

I. Freimane teikuma priekšmetu ģenitīvā saskata arī šādos potenciāli verbālos teikumos: *Daudz sniega. Vēlā vakarā ielās maz ļaužu* (Freimane 1985: 53). Te varam saskatīt arī nedalāmu vārdu savienojumu teikuma priekšmeta funkcijā.

1562. §.

Par divkomponentu shēmas daļēju realizācijas formu varam uzskatīt arī teikumus ar vispārinātas personas nozīmi. Jau iepriekš norādīts, ka šie teikumi ir uz robežas starp vienkomponta un divkomponentu modeļiem. Šādus teikumus veido, ja runātājs negrib uzsvērt konkrēto darbības veicēju un to vispārina: *No šejienes [visi] var labi redzēt meža svītru tālumā. Viņiem [kāds, kādi] deva rīkojumu palīdzēt, bet neredzēt.*

Iespējams šķirt divas semantiskās grupas – nenoteiktas personas teikumus (*Nevienu neredz strādājam. Mīlestību drīkst pirkt tikai ar mīlestību*) un vispārinātas personas teikumus (*Pie durvīm zvana. Tevi meklē. Viņu aicināja uz konferenci ārzemēs*) (Valdmānis 1988: 88).

Vispārinātas vai nenoteiktas personas teikumus gramatisko centru var veidot arī infinitīvs: *Piecelties! Kāpēc apvainoties?*

Nepilnās realizācijas formām ar izteicēju otrās personas formā arī var būt vispārinātas personas nozīme: *Īlenu maisā nenošlēpsi.* Tāda pati nozīme iespējama arī pilnajai formai: *Tu vari visu, ko gribi.* Tātad personas vispārinājums šajā gadījumā nav teikuma priekšmeta nullformas nosacīts.

1563. §.

Vērtējot formas nepilnu realizāciju, jāņem vērā iespēja paralēli lietot pilno formu. Pavēles izteiksmē pilno formu parasti nelieto, vienīgi emfātiskā nolūkā, kā arī tad ja darbības darītājs tiek īpaši izcelts, izdalīts no citu līdzīgu subjektu vidus: *Lasi tu!* Tātad imperatīvā teikuma priekšmeta klātiešana nav brīvi regulējama.

Tas pats sakāms par teikumiem ar vispārinātas personas nozīmi – ne visos teikumos pilnās formas lietojums ir parasts.

Pilnā un daļējās realizācijas forma var atšķirties ar stilistisku ekspresiju. Teikuma priekšmeta nullforma biežāk sastopama daiļliteratūrā un publicistikā, retāk – sarunvalodā.

Saitiņas nullforma nav uzskatāma par daļēju formas realizāciju, jo saitiņa ir tikai palīgelements: *Tagad viss [ir] citādi*.

3.4.6.2. Sintaktiskās paradigmas semantiskais aspekts

1564. §.

Šaura paradigmas izpratne. Saskaņā ar šauru izpratni, paradigma ir teikuma formu sistēma, kas saistīta ar predikatīvātes izteikšanu. Jānis Valdmanis to sauc par teikuma minimālo paradigmu (Valdmanis 1988: 81). Paradigmā mainās tikai laiks un modalitāte – gramatiskās nozīmes, kas teikumu padara par saziņas vienību. Paradigma balstās uz verba morfoloģiskās formu sistēmas. Verba forma var mainīties tikai laikos un izteiksmēs, bet teikuma priekšmets var mainīt locījuma formu: *Es mācos, Es mācītos, Es mācīšos, Man jā mācās* utt. Tātad, ja izteicējs ir debitīvā jeb vajadzības izteiksmē, teikuma priekšmets nostājas datīvā. Viens no paradigmātiskā skatījuma pamatpostulātiem ir – teikuma predikatīvā kodola komponenti var mainīt formu noteiktās robežās, paturot savu sintaktisko funkciju.

Pilnu paradigmu veido piecas modālās nozīmes (*Viņš lasa, Viņš lasot, Lai viņš lasa! Kaut viņš lasītu! Viņam jālasa*) un visas katrā izteiksmē iespējamās laika formas.

Tādējādi teikuma paradigma ir līdzīga vārda formu sistēmai jeb paradigmai morfoloģijā. Šādas izpratnes trūkums ir tas, ka sintaktiskā paradigma balstās uz verba morfoloģiskās paradigmas, turklāt tikai uz vienas tās daļas. Tomēr nevar noliegt, ka verba laika un modalitātes formu maiņai teikumā ir būtiska nozīme, jo laiks un modalitāte ir gramatiskās nozīmes, kas veido predikatīvāti. Varam apgalvot, ka verba finītā forma un teikums ir nesaraucjami saistītas valodas vienības, kas viena otru nosaka (Белашапкова 2002: 751).

1565. §.

Konkrēta teikuma paradigma var būt pilna un nepilna. Kādas paradigmas formas trūkums var būt atkarīgs gan no struktūras shēmas īpatnībām, gan leksēmām, kas veido konkrētu teikumu. Piem., teikumiem ar infinitīvu izteicēja vai galvenā locekļa funkcijā nav laika formu un nav reālās modalitātes formu: *Ko nu tu runāt! Kāpēc bēdāties?* (Šī paradigmātiskā ierobežotība ir viens no iemesliem, kāpēc teikumus ar infinitīvu struktūras shēmas komponenta funkcijā var uzskatīt nevis par atsevišķu strukturālu tipu, bet par atkarīgu paradigmas formu. Šajā darbā tie tomēr uzskatīti par atsevišķu tipu.) Modelim $V_{inf} - V_{fin}$ nav iespējamās vajadzības izteiksmes formas (*Smēķēt aizliegts!*).

Konkrētā informācija, kas teikumā ietverta, var būt šķērslis kādas paradigmas formas veidošanai. Piem., teikumi pēc modeļa V_{inf} ar kategoriska aizlieguma nozīmi (*Netrokšnot!*) iespējami tikai vienā noteiktā formā (Valdmanis 1988: 82). Tādējādi teikuma paradigma ir vispārināts noteikta modeļa pārmaiņu tips, bet ne obligāts katra konkrēta teikuma pārmaiņu kopums (Белашапкова 2002: 749).

1566. §.

Plaša paradigmas izpratne: struktūras shēmas semantiskā realizācija. Saskaņā ar plašu sintaktiskās paradigmas izpratni, tajā ietilpst ne tikai dažādas teikuma laika un modālās formas, bet arī tā saucamās regulārās semantiskās realizācijas formas. Semantiskā realizācija ir struktūras shēmas variēšanās noteiktās robežās: teikuma denotatīvais saturs nemainās, bet mainās dažādas gramatiskas vai tām tuvas nozīmes, kas tiek

izteiktas nevis ar verba formu (kā šaurā izpratnē), bet ar atsevišķām leksēmām. Teikuma modelī iesaistās kāds vārds palīgnozīmē – modificētājs, pievienojot modālu, fāzes vai nejausības nozīmi: *Es lasu grāmatu – Es gribu lasīt grāmatu, Es sāku lasīt grāmatu, Man gadījās lasīt grāmatu* utt.

Pati ideja par modifikācijām ietver domu par teikuma modeļa variantiem (Valdmanis 1988: 86). Šīs modifikācijas ir teikuma modeļa izmaiņas, kas neizjauc modeļa identitāti. Izmaiņas ir konsituatīvi nesaistītas, saglabājas viss teikuma objektīvais saturs, un teikuma nozīme vēl bagātina ar papildnozīmi (Valdmanis 1988: 84). Semantiskajā realizācijā saglabājas visu komponentu vārdšķira un vispārinātās semantiskās attieksmes starp komponentiem.

Plašā teikuma sintaktiskās paradigmas izpratnē paradigmātiskās attieksmes sintaksē līdzinās derivatīvām attieksmēm, bet teikuma paradigma – vārddarināšanas ligzdai (Белашапкина 2002: 752, 753). Arī J. Valdmanis šādu paradigmu sauc par paplašināto paradigmu – teikuma derivātu sistēmu pretstatā minimālajai paradigmai kā teikuma formu sistēmai (Valdmanis 1988: 81). Šādas modifikācijas uzlūkojamas par modeļa derivātiem. Paplašinātā paradigma līdzīga vārddarināšanas ligzdai (Valdmanis 1988: 84).

1567. §.

Tomēr pieļaujamo paradigmātisko pārmaiņu robežas nepavisam nav acīm redzamas, un dažādu autoru darbos tās tiek noteiktas atšķirīgi. Robežas, kurās modelis saglabā savu identitāti, savu kādību, var tikt noteiktas šaurākas vai plašākas (Valdmanis 1988: 86).

Par paradigmātiskiem pārveidojumiem būtu lietderīgi atzīt tādus pārveidojumus, kuros nemainīga paliek gan teikuma propozīcija, gan komponentu vārdšķira, gan to sintaktiskās funkcijas. Mainās nozīmes, kas neskar teikuma propozitīvo saturu, proti, nozīmes, kas izteikumu piesaista runas situācijai: laika nozīme un modāla nozīme (tas var būt arī subjektīvs runātāja viedoklis par propozitīvā satura ticamību). Tāad paradigmā mainās modāli, temporāli vai aspektuāli nozīmes elementi: *Es varu strādāt. Es sāku strādāt. Man laimējās strādāt kopā ar viņu*. Nav svarīgi, vai attiecīgo nozīmi izsaka struktūras shēmas komponenta morfoloģiskā forma vai palīgnozīmē lietots vārds: *Man jāstrādā. Man vajag strādāt*. Tādus pārveidojumus kā *Es strādāju. Es sāku strādāt. Es gribu strādāt. Man laimējās strādāt* var saukt par viena modeļa semantiskām realizācijām, resp., vienas sintaktiskas paradigmas locekļiem. Tajās teikuma strukturālais paraugs paliek nemainīgs, savu tāpatību nezaudē – līdz ar to visi komponenti patur savu teikumlocekļa funkciju: *Es strādāju. Es sāku strādāt*.

Ja modificētājs finītājā formā iesaistās teikuma struktūras shēmā, izteicēja verbs maina formu un nostājas infinitīvā. Tomēr teikumā tas gan semantiski, gan pēc saistāmības patur galveno funkciju: teikumos *Meitene raksta vēstuli mātei – Meitene grib rakstīt vēstuli mātei* atkarīgās vārdformas *vēstuli* un *mātei* atkarīgas no *rakstīt*. Modificētājs kopā ar infinitīvu veido saliktu izteicēju. Modificētājs var iesaistīties arī nominālos un adverbīalos teikumos. Tādā gadījumā infinitīvā nostājas saitiņa, bet izteicēja nominālā vai adverbīālā daļa nemainās: *Meitene grib būt skaista. Tas sāk kļūt interesanti*. „Saisītījums no semantikas viedokļa ir ļoti ciešs, un infinitīvs nosauc darbību, kas attiecīgajā teikumā ir semantiski daudz svarīgāka par trešās personas verba nosaukto darbību [...] Saistāmība ar infinitīvu pilnīgi nepieļauj vienlaicīgu saistāmību ar nominatīvu vai ģenitīvu teikuma priekšmeta funkcijā. Tā kā šādā saistītījumā semantiski galvenais ir infinitīvs, trešās personas verbs daļēji desamentizējas. Tas kļūst par modificētāju un piesienas infinitīvam, kopā ar to veidojot predikatīvā sakara verbālo locekli – izteicēju: – *Ak, kā man gribas ēst!*” (Freimane 2008: 100).

Iesaistoties teikumā, modificētājs var mainīt arī teikuma priekšmeta formu, proti, nominatīva vietā piesaistīt datīvu (kuram paliek tā pati nozīme un teikuma priekšmeta funkcija kā nominatīvam): *Mums laimējās satikties. Meitenei gribas būt skaistai.*

1568. §.

Latviešu valodā konstatēti trīs galvenie semantiskās realizācijas tipi.

Fāzes realizācijā shēmā iesaistās semantiskie modificētāji ar fāzes nozīmi; parasti tie ir verbi, kuri nosauc darbības sākumu, turpinājumu un nobeigumu: *sākt, beigt, turpināt, pārstāt, mitēties.*

Modālajā realizācijā shēmā iesaistās semantiskie modificētāji ar dažādām modālām nozīmēm (iespējamība un nepieciešamība vai to noliegums): *drīkstēt, jaudāt, mācēt, spēt, prast, varēt, mēgt, gribēt, censties, gatavoties, kārot, tīkot, mēģināt, vēlēties; derties, kaunēties, kautrēties, riebties, vilcināties, vairīties, baidīties; vajadzēt, nākties, klāties, pieklāties.* Piem.: *Tev neklājas staigāt zagļa ceļus. Tādās runās klausīties viņai nepieklājās. Man pietika grāmatā tikai vienu aci iemest. Pietiks lasīt! Ar piedzērušiem cilvēkiem pat runāt derdzas. Man tīkas klaiņot pa mežu. Viesus pienākas saņemt svinīgi apģērbtam.* (D. Zigmonte) *Zēnam patika vērot jūras plašumu. Man neitk atgriezties. Es neiešu strīdēties. Es netaisos braukt.*

Modificētāja funkciju var uzņemt arī citi darbības vārdi, kuriem piemīt modāls nozīmes elements, bet kuros modālā nozīme nav galvenā: *Nav jābaidās aizsnausties. Visi steidzās piepildīt kausus. Neatmaksājas tik tālu braukt. Man pirmīt piemirsās pasacīt. Attapos pajautāt. [...] jaunkundzīte mīl saldu, bet nemīl kustēties.* (A. Kolbergs)

Izpausmes veida realizācijā shēmā iesaistās modificētāji ar nejausības, gadījuma nozīmi: *gadīties, izdoties, laimēties, iznākt, veikties, mēgt.* Piem.: *Man palaimējās atrast naktsmājas. Visai reti laimējās sastapt tik smalku un augsti mācītu cilvēku. No kalna iet ielejā veicās daudz vieglāk. Man aizvien biežāk iznāca viņu satikt. Reiz man gadījās viņu redzēt. Pēdīgi man izdevās viņu pierunāt. Jancim nelaimējās nevienu zivi izvilk. Iemigt viņai neiznāca. Meitenes mēdz tenkot.*

Iespējamas arī minēto modifikāciju kombinācijas: *Bet dūkanais varēja sākt traktot. Vajadzēja arī gadīties* Diždarbu saimniecei ieraudzīt šos mākslas darbus. Šīs tautas jau 6.–7. g. s. sāka mēģināt uzbrukt citu zemju piekrastēm. (U. Ģermanis) [...] tagadējo zviedru priekšteči [...] šai laikā sāka mēģināt nostiprināties Baltijas jūras dienvidu krastā. (U. Ģermanis)

Daudzi modālie un izpausmes veida modificētāji ir vienpersonas verbi. Fāzes, modālajiem vai nejausības nozīmes verbiem iespējams arī patstāvīgs lietojums: *Viņi beidza sarunu. Pasākums izdevās. Man vajag to grāmatu.*

Nav nepieciešams, lai visas iespējamās paradigmas formas varētu veidot no jebkura teikuma, kas radīts pēc attiecīgas shēmas. Tas atkarīgs no vārdu leksiskajām nozīmēm un visa teikuma satura – īstenības situācijas, ko teikums apraksta. Piem., ja teikumam ir stihiskas darbības vai stāvokļa nozīme, tam nav iespējama modāla realizācija ar vēlējuma vai gribas nozīmi: *Bērns baidās. *Bērns grib baidīties. Satumst. *Grib satumst.* Teikumam *Grāmatas ir izmētātas* nav iespējama fāzes realizācija (*Grāmatas sāk būt izmētātas*) utt.

1569. §.

Teikuma paradigmas sakarā vēl risināma problēma, uz kuru latviešu sintaksē norādīts vairākkārt, proti, par vienas formu sistēmas locekļiem, iespējams, būtu uzskatāmi teikumu pāri *Es ceru tevi satikt, Man ir cerības tevi satikt (?)*; *Man vajag strādāt, Man (ir) nepieciešams strādāt (?)*; *Es baidos tevi pazaudēt, Man (ir) bail tevi pazaudēt (?)* (Kārklīšs 1985: 178; Valdmanis 1988: 87). Tad modificētāja funk-

cijā ir nevis verbs, bet daļēji desemantizējusies vai, precīzāk, pārsemantizējusies un modālu nozīmi ieguvusi predikatīva vienība, ko veido verbs *būt* (*nebūt*) un ar verbu derivatīvi saistīts substantīvs (*cerēt – cerības*), adjektīvs (*vajadzēt – vajadzīgs*), adverbs (*baidīties – bail*): *Ir pavēle celties. Mums ir vēlēšanās ieskatīties dokumentos. Baires pirkstu kustināt.* Modālu nozīmi iegūst arī vairāki citi lietvārdi un īpašības vārdi kopā ar *būt* (*nebūt*) finīto formu: *Viņai bija laiks uzņemties atbildību. Nav laika izprātoties. Tagad vecmāmiņai īstais laiks paskatīties izbrīnā. (D. Zigmonte) Bija īstā reize runāt. Te ir mūsu reize un iespēja palīdzēt. Tad ir lielāka jēga dzīvot. Nav prieka atbildēt. Nav iemesla smieties. Esmu gatavs tevi uzklaut. Mirkli iešāvās prātā griezt zirgus atpakaļ. Neienāca prātā pajautāt. Kuršiem bija lemts kļūt par drosmīgiem jūras braucējiem. (U. Ģērmanis)*

Tomēr minētos teikumus sintaktiski iespējams analizēt arī citādi, proti, tiem var saskatīt paradigmiskas atbilstes arī ar citiem teikumu tipiem: *Man ir cerības tevi satikt. Man nepieciešams strādāt. Man ir bail tevi pazaudēt. Viņš ir gatavs runāt.* Turklāt tikai dažiem modāliem vārdiem ir atbilstoši derivāti – lietvārdi: *gribēt – griba, vēlēties – vēlēšanās, cerēt – cerības.*

1570. §.

Par semantisku realizāciju varētu uzskatīt arī noliegto realizāciju (Kārklīšs 1985: 178; Белошапкова 2002: 744). Eksistenciālas nozīmes teikumos, ja noliegums attiecas uz predikatīvo centru, mainās teikuma priekšmeta forma no nominatīva uz ģenitīvu: *Saule bija visu dienu – Saules nebija visu dienu.* I. Freimane uzskata, ka tā tomēr nav kvalificējama par semantisku realizāciju, jo atkarībā no apgalvojuma vai nolieguma veidojas strukturāli atšķirīgi modeļi (Freimane 1985: 32). Nolieguma veidošanā nav pietiekama regulārums – teikuma priekšmeta formas maiņa attiecas tikai uz eksistenciālas nozīmes teikumiem. Ģenitīvs teikuma priekšmeta funkcijā sastopams ne tikai pie verba *nebūt*, bet arī (*ne*)*trūkt* un (*ne*)*pietikt*.

1571. §.

Gan latviešu, gan slāvu valodniecībā izteikts uzskats, ka arī teikumi ar infinitīvu izteicējā būtu uzskatāmi par atkarīgām paradigmas formām (Kārklīšs 1985: 178): *Visi pieceļas – Visiem piecelties, Ko mēs tagad darām – Ko mums tagad darīt?* Teikumu pārveidojumos mainās modālās nozīmes, mainoties izteicēja gramatiskajai formai. Šādi teikumi latviešu valodā ir perifērisks parādība, un minētie pārveidojumi nav pietiekami regulāri, lai te varētu saskatīt paradigmiskas attieksmes. Tāpēc, sekojot vairāku latviešu valodnieku ieteikumam, šajā darbā teikumi ar infinitīvu izteicēja vai galvenā locekļa funkcijā uzskatīti par atsevišķu strukturālu tipu. Kā norāda J. Valdmanis, infinitīvteikumu modālā nozīme izriet no pašas sintaktiskās konstrukcijas – tātad tā izteikta ar gramatiskiem, nevis leksiskiem līdzekļiem. Infinitīvteikumus neviena viena kopēja nozīme – iespējamās vajadzības, iepriekšparedzējuma, iespējamības u. c. nozīmes. Arī no funkcionālā viedokļa infinitīvkonstrukcijas ir ierobežotas ar jautājuma un izsaukuma teikumiem. Tāpēc infinitīvteikumus var uzskatīt par atšķirīga modeļa teikumiem (Valdmanis 1988: 87). Vienkomponenta infinitīvteikumiem (*Piecelties!*) nav iespējama paradigmas pamatforma *Pieceļas*, iespējama vienīgi divkomponentu forma *Visi pieceļas*.

1572. §.

Pastāv uzskats, ka semantiska realizācija veidojas, ja saitiņas funkcijā ir kāds cits vārds, izņemot *būt* un *kļūt* (Белошапкова 2002: 756). *Viss likās kā sapnis. Šī vasara pagadījās laimīgāka par citām. Laiks turas pavēss. Acis metas tumšas.* Arī J. Valdmanis šī

tipa teikumos saskata modifikāciju ar autorizētu nozīmi – saitiņa aizstāta ar verbu, kura nozīmē ir norāde uz teikuma autora subjektīvo vērtējumu: *Meitene šķiet skaista. Darbs mums izskatījās pa spēkam. Strādāt viņai likās grūti.* Iespējama arī modifikācija ar atklāšanas nozīmi: *Kolēģis izrādās izpalīdzīgs. Meitenes izskatās pēc studentēm* (Valdmanis 1988: 85). Teikuma semantika patiešām mainās, tomēr atšķirība no shēmu semantiskās realizācijas formām ir tāda, ka tajās struktūras shēmā iesaistās papildu elements, mainot shēmas komponentu formu, turpretim te viena leksēma tiek aizstāta ar citu bez kādiem formāliem pārveidojumiem.

3.4.6.3. Sintaktiskā sinonīmija

1573. §.

No sintaktiskās paradigmas jāšķir sintaktiskā sinonīmija, kas ietver visas vienas propozīcijas izteikšanas iespējas: *es atvēru durvis; durvju atvēršana; manis atvērtas durvis; durvis, kuras es atvēru; es, durvis atvēris* u. c. Sinonīmijā apvienojas dažādu sintakses līmeņu parādības – vārdkopa, vienkāršs teikums, salikts teikums. Par sintaktisko sinonīmiju jeb transformatīvām attieksmēm uzskatāmas attieksmes starp teikumiem ar vienu propozīciju, bet dažādu gramatisko realizāciju (Адамец 1978: 13). Sinonīmiskos pārveidojumos nemainās leksēmas, bet var mainīties to forma un vārdšķiras piederība. Noteikti mainās komponentu sintaktiskās funkcijas: *Vējā lokās koki, Vējš loka kokus, Koki tiek locīti vējā.* Tieši tāpēc šajā gadījumā terminu „sintaktiskā paradigma” lietot nevajadzētu. (Kaut gan attieksmes ir principā paradigmatisks, tās vairāk atgādina paradigmatisks attieksmes leksikā vai vārddarināšanā, nevis gramatiskā.) Paradigmatiskas attieksmes sintaksē veidojas starp viena modeļa variantiem, bet transformatīvas jeb sinonīmiskas attieksmes – starp dažādiem sintaktiskiem modeļiem (Daneš 2000: 134).

Par vienas sintaktiskas paradigmas locekļiem (resp., viena modeļa pārveidojumiem) nebūtu atzīstami tādi teikumi kā *Es baidos, Man bail,* jo te mainās komponentu vārdšķiras piederība, turklāt šādi pārveidojumi valodas sistēmā nav regulāri. Par regulārām paradigmatisks attieksmēm neliecina arī teikumi *Man salst, Es salstu.* Paradigmā nevar mainīties personas nozīme, jo te ir ļoti daudz leksisku ierobežojumu – valodā ir vienpersonas verbi, kurus vai nu vispār nevar lietot pirmās un otrās personas formā (*vajadzēt, gribēties, rūpēt, sāpēt, tirpt, klāties, veikties*), vai arī to var darīt tikai pārnestā nozīmē: *Es līstu, Es skanu,* bet ne **Es rību, *Es ducinu, *Es čurkstu.* Tad pilna paradigma būtu iespējama vienīgi teikumiem, kur subjekts ir personas nosaukums, bet būtu ārkārtīgi daudz teikumu ar nepilnu paradigmu.

1574. §.

Vienas paradigmas locekļi nav darāmās kārtas teikums un atbilstoša transformācija ciešamajā kārtā. Ir valodnieki, kas pasīvu uzskata par vienu no teikuma paradigmas formām, balstoties uz verba morfoloģiskās formu sistēmas (Freimane 1985: 55). Tomēr šāda analīze nonāk strupceļā vairāku iemeslu dēļ.

Pirmkārt, nominatīvam (objekta nosaucējam) veidojas formu atbilstme ar divdabi izteicējā: *Darbs ir padarīts. Māja ir uzcelta.*

Otrkārt, šis nominatīvs nevar būt vārdkopu atkarīgais komponents. Kā zināms, vārdkopas centrālais komponents – vārds – piesaista atkarīgo komponentu vienā noteiktā formā: *padarīt darbu, uzcelt māju.* Centrālā komponenta forma turpretim var mainīties: *padarījām darbu, padarīsi darbu* utt. Bet ciešamajā kārtā objekta nosaukums maina formu – nostājas nominatīvā, turpretim verbam jābūt vienā noteiktā – ciešamās kārtas – formā. Tas ir pretrunā ar vārdkopas izpratni.

Treškārt, pasīvos izteicējus bieži lieto kopā ar aktīviem: *Viņš aizbrauca un tika aizmirsts. Krekls ir vienos traipos un kožu sacirsts. Poručīks Balodis trīs gadus nosēdēja vācu gūstā un bija izolēts kauju pieredzei.* (M. Vētra) (Tiesa, šo problēmu var atrisināt, teikumu uzskatot par saliktu.)

Ceturtkārt, iesaistot teikumā darītāja nosaukumu ģenitīvā, tam vajadzētu kļūt par teikuma priekšmetu. Tas tā acīm redzami nav, jo ģenitīvs kopā ar divdabi neveido teikuma minimumu: *Straumēnu mājas ir lauku un pļavu ielenktas. Bieži esam kā velna apsēsti.*

Minēto iemeslu dēļ pasīvās konstrukcijas attieksmē pret aktīvajām uzskatāmas par atsevišķu sintaktisku modeli.

1575. §.

Vienas paradigmas locekļi nav teikumi *Man jādara darbs, Man darāms darbs.* Šādas atbildes latviešu valodas sistēmā nav regulāras. Divdabim ar *-ams, -āms* ir daudzveidīga semantika, vairākumā gadījumu spilgtāka ir nevis darbības un modālā nozīme, bet tieši atributīvā nozīme: *Šī grāmata ir lasāma.* Modālā nozīme spilgtāk izpaužas tad, ja teikumā ir arī datīvs: *Šis darbs mums darāms,* bet to ne vienmēr var pievienot: **Tas ir mums dzerams ūdens.*

Tātad dažkārt arī dažādu paradigmu locekļi var izteikt vienu un to pašu vai ļoti līdzīgu saturu – un te nu iederas termins „sintaktiskā sinonīmija”.

3.5. Vienkārša teikuma paplašinātāju veidi un iedalījuma principi

1576. §.

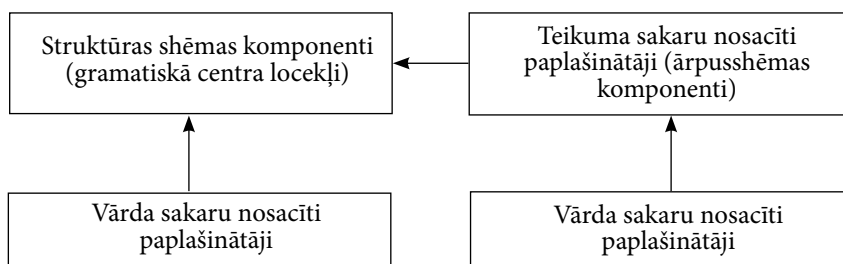
Pēc sintaktisko sakaru veida vienkārša teikuma paplašinātāji iedalāmi divās grupās – vārda sakaru nosacīti paplašinātāji un teikuma sakaru nosacīti paplašinātāji.

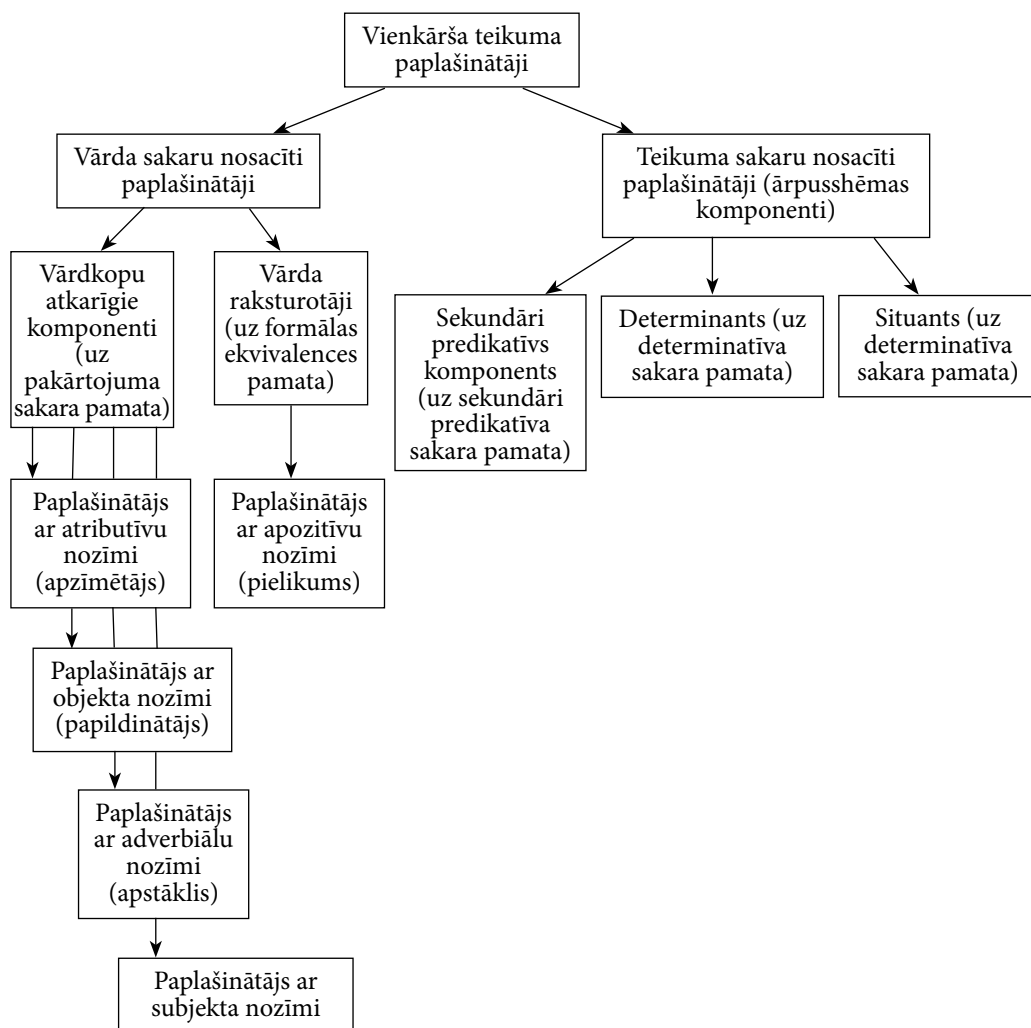
Vārda sakaru nosacīti paplašinātāji piesaistīti vienam vārdam teikumā. Tie var iesaistīties teikumā uz pakārtojuma sakara pamata (vārdkopu atkarīgie komponenti ar atributīvu, objekta, subjekta un adverbīaļu nozīmi) vai uz formālas ekvivalences pamata (paplašinātājs ar apozitīvu nozīmi jeb pielikums).

Teikuma sakaru nosacīti paplašinātāji ir piesaistīti nevis vienam vārdam, bet jau gatavai predikatīvai vienībai – teikumam – vai vārdu savienojumam. Tātad tie iesaistās teikumā neatkarīgi no vārda sakariem uz otrās pakāpes sintaktisko sakaru – sekundāri predikatīva un determinatīva sakara – pamata. Teikuma sakaru nosacītus paplašinātājus sauc arī par ārpusshēmas komponentiem. (Skat. shēmu 741. lpp.)

1577. §.

Vārda sakaru nosacītus paplašinātājus piesaista gan struktūras shēmas komponenti, gan ārpusshēmas komponenti:

3.5.1. Teikuma sakaru nosacīti paplašinātāji

1578. §.

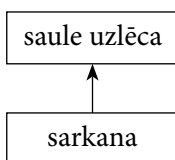
Teikuma sakaru nosacīti paplašinātāji jeb ārpusshēmas komponenti ir sintaktiski piesaistīti nevis vienam vārdam, bet veselai predikatīvai vienībai vai vārdu savienojumam. Tādējādi tie nerealizējas vārdkopas līmenī, bet vienīgi teikuma līmenī.

Latviešu tradicionālajā sintaksē („Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” un skolu gramatikās) dominē uzskats, ka visi teikuma paplašinātāji, resp., palīglocekļi, ir iesaistīti uz viena sintaktiskā sakara – pakārtojuma – pamata un ir pakārtoti vai nu kādam no gramatiskā centra locekļiem, vai cits citam.

Dažu teikuma locekļu pakārtošana kādam konkrētam vārdam vai vārdformai ir problemātiska. Piem., dubultloceklis saskaņā ar „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” doto izpratni ir pakārtojams veselām divām vārdformām. Tātad teikumā *Saule uzlēca sarkana* starp vārdformām veidotos šāds saistījums:

Šādā gadījumā, pirmkārt, vārdkopā tiktu iesaistīts predikatīvs sakars, kas pastāv starp vārdformām *saule* un *uzlēca*, līdz ar to divas atšķirīgas mikrosistēmas ar atbilstošām vienībām – vārdu savienojums un teikums – tiek apvienotas vienā. Otrkārt, pakārtota vārdu savienojuma – vārdkopas – neatkarīgais komponents ir vārds ar visu savu formu sistēmu, citiem vārdiem sakot, tas var būt jebkurā formā (arī pamatformā). Vārdu saistījums *uzlēkt sarkana* ir bezjēdzīgs, tātad vārdkopa neveidojas ne jēdzieniski, ne formāli. Toties vārdkopa *sarkana saule* gan formāli būtu iespējama, bet šajā teikumā tādas nav, jo ir semantiska atšķirība starp teikumiem *Uzlēca sarkana saule* un *Saule uzlēca sarkana*. Tātad minētā vārdformu saistījuma centrālais komponents ir vesels teikums, bet tas ir pretrunā ar pakārtojuma izpratni. Varam secināt, ka starp vārdformu *sarkana* un teikuma gramatiskā centra locekļiem acīmredzot pastāv nevis pakārtojums, bet cita tipa sintaktisks sakars, ko shematiski var atspoguļot šādi:

3.5.1.1. Sekundāri predikatīvs komponents

3.5.1.1.1. Sekundārās predikativitātes izpratne

1579. §.

Vienkāršu teikumu var paplašināt tādi teikuma locekļi, kas veido slēptu, papildu gramatisko centru teikumā, citiem vārdiem, izsaka papildu jeb sekundāro predikativitāti. Šādus teikuma locekļus latviešu valodniecībā ierosināts saukt par „sekundāri predikatīviem komponentiem” (Kārkliņš 1976₃; Freimane 1985; Lokmane 2000), retāk lietots termins „puspredikatīvi komponenti” (Kārkliņš 1976₁, 1976₂). Latviešu gramatikā daļa sekundāri predikatīvu komponentu saukta arī par „dubultlocekļiem” (MLLVG 1962; Valdmānis 1989), tomēr dubultlocekļu izpratne nav saistīta ar papildu predikativitātes jēdzienu.

Par papildu jeb daļēju predikativitāti liecina tas, ka šādi teikuma locekļi viegli pārveidojami par īsto izteicēju: *Smaržodamas deg sveces* (*Sveces smaržo un deg*), *Dzirdu vēju pūšam* (*Dzirdu, ka vējš pūš*), *Viņš atskrēja priecīgs* (*Viņš atskrēja un bija priecīgs*), *Lūdzu viņu atnākt* (*Lūdzu, lai viņš atnāk*).

Tātad sekundārajai predikativitātei ir zināma līdzība ar īsto jeb primāro predikativitāti, proti – sekundāri predikatīvam komponentam piemīt modāla un laika nozīme (Freimane 1985: 72).

1580. §.

Laika nozīmes izpausme dažādiem sekundāri predikatīvo komponentu tipiem ir atšķirīga.

Visbiežāk sekundāri predikatīva komponenta nosauktā pazīme ir ierobežota laikā, ko nosauc izteicējs: *Viņš atnāca priecīgs* (‘tai laikā, kad viņš atnāca, viņš bija priecīgs’). Tādējādi minētajā piemērā sekundāri predikatīvs komponents raksturo darītāju darbības veikšanas laikā jeb piedēvē darītājam pazīmi, kas piemīt izteicēja nosauktās darbības laikā. Dažos gadījumos verba leksiskās semantikas dēļ izteicēja un sekundāri predikatīva komponenta laika nozīmes atšķiras: *Atceros viņu jaunu* (‘atceros viņu, kad viņš bija jauns’). Iespējams, ka sekundāri predikatīvam komponentam ir sava eksplīcīta laika norāde: *Citā reizē viņu sastapīš, es sūdzējos par savu neveiksmi*. (Anšl. Eglītis) *Lēnām, bet droši*

viņš, *vēl* Mākslas akadēmijas *audzēknis* un *pats jaunākais* visā darbnīcā, izvirzījās līdz pat dekoratora palīgam. (Anšl. Eglītis) [...] *atcirta Gusts, īgns kā daždien dzērājs* no rītiem. (Anšl. Eglītis) Laika apstākļi pastiprina predikatīvātāti, jo teikumā apstākļis attiecas uz izteicēju vai raksturo veselu predikatīvu vienību.

Ja pazīme ir pastāvīga un nevar būt īslaicīga, to parasti izsaka nevis ar sekundāri predikatīvu komponentu, bet ar nominālu izteicēju vai apzīmētāju: *Meitene bija lepna, Lepnā meitene atcirta* (nevis *Meitene atcirta lepna*). Īslaicīgas pazīmes nozīmi var izteikt apstākļi, kas raksturo darbības veidu: *Viņa lepnī atcirta* (tomēr ar šo teikumu nav apgalvots, ka runātāja ir lepna, vienīgi atbildes veids ir tāds, it kā viņa tāda būtu).

Dažkārt sekundāri predikatīvi komponenti ir semantiski tuvi apstākļiem – tas atkarīgs no vārda leksiskās nozīmes un iespējams tādos gadījumos, kad nosauktā pazīme var raksturot gan pašu reāliju, gan procesu: *Spuldžu gaisma vairs nešķiedās ārā, bet aptinās istabai silti un mīlīgi un tīkami mierināja*. (I. Šķipsna) Šajā piemērā *silti* un *mīlīgi* ir apstākļi, bet līdzīgu nozīmi varētu izteikt ar sekundāri predikatīviem komponentiem: *Spuldžu gaisma aptinās istabai silta un mīlīga*. Homoformu dēļ ir gadījumi, kad vienu un to pašu vārdformu var uztvert gan kā apstākļa vārdu veida apstākļa funkcijā, gan īpašības vārdu sekundāri predikatīva komponenta funkcijā: [...] *soļi taustījās pa tumšo celiņu neapzinīgi un piesardzīgi*. (I. Šķipsna) *Vārdi sprakstēja cieti un asi*. (Anšl. Eglītis) *Balti novizēja vaidziņi un kakls, viņai atkal noliecoties aiz sējumiem*. (Anšl. Eglītis) *Reti, izlijuši lietus mākoņi viegli kā pūkas peldēja gaisā*.

Sekundāri predikatīvam komponentam var būt arī rezultāta nozīme, proti, tas nosauc pazīmi, kas rodas izteicēja nosauktās darbības laikā vēl nepastāv, bet rodas darbības rezultātā: *Nokrāsojām māju sarkanu. Tas darīja mani uzmanīgu. Viņa pielēja glāzīti pilnu*. [...] *mīlestība taurenīgi vieglo meiteni izaudzēja gudru un nopietnu*. (Anšl. Eglītis)

1581. §.

Sekundāri predikatīvam komponentam piemīt arī **modāla nozīme**, un tā ir atkarīga no izteicēja modalitātes: teikumos *Viņš nāca priecīgs, Viņa tika galā viena* gan izteicējs, gan sekundāri predikatīvs komponents ir reālajā modalitātē, turpretim teikumos *Gribētu viņu redzēt priecīgu, Viņai jātiek galā vienai* gan izteicējs, gan sekundāri predikatīvs komponents ir ireālajā modalitātē.

1582. §.

Sekundārā predikatīvātāte ir mazāk svarīga par īsto un realizējas tikai uz tās fona. Sekundārās predikatīvātes pārvēršanās par īsto nav vēlama, jo „tā ieviestu daudzlocekļību un drīzāk apgrūtinātu nekā atvieglotu saziņu” (Freimane 1985: 71). Tas ir pretrunā ar valodas līdzekļu taupīšanas principu, turklāt tādā gadījumā zūd semantiskas nianšes, ko rada sekundāri predikatīva komponenta īpašais sintaktiskais sakars ar teikuma gramatisko centru. Piem., teikumu *Māju koki šņāca smagi un mitri, dienvīdus vakaru vēja locīti* var pārveidot trijās atsevišķās predikatīvās vienībās: *Māju koki šņāca, tie bija smagi un mitri, tos locīja dienvīdus vakaru vējš*. Šādā saliktā teikumā zūd ar sekundāri predikatīvu komponentu izteiktās cēloņa un seku attiecsmes, kā arī pazīmes (*smagi* un *mitri*) ierobežojums laikā.

Svarīguma jeb satura aktualizācijas ziņā sekundāri predikatīvs komponents atrodas vidū starp īsto izteicēju un apzīmētāju. Sal. teikumus:

Skumīgas un aizsmakušas griezes grieza visapkārt. (Pazīmes izteiktas ar apzīmētājiem vārdu savienojuma līmenī.)

Visapkārt skumīgas un aizsmakušas grieza griezes. (Pazīmes izteiktas ar sekundāri predikatīviem komponentiem teikuma līmenī, tās aktualizētas vairāk nekā ar apzīmētāju izteiktās.)

Griezes *bija skumīgas un aizsmakušas*. (Pazīmes izteiktas ar izteicējiem jeb galveno predikāciju teikuma līmenī, tās visvairāk aktualizētas.)

Līdzīgi atributīvai attieksmei sekundārā predikativitāte izsaka priekšmeta saikni ar tā pazīmi, bet atšķirībā no atributīvās attieksmes pazīme tiek piedēvēta priekšmetam saziņas aktā (pašā teikumā), t. i., šo attieksmi konstatē runātājs un tā netiek pieņemta kā iepriekš dota. Atributīva attieksme realizējas vārdu savienojumā, tā iesaistās teikumā jau kā gatava, iepriekš izveidota, turpretim sekundārā predikativitāte realizējas tikai teikumā. Īpašības vārds apzīmētāja funkcijā var būt gan noteiktajā, gan nenoteiktajā formā, bet īpašības vārds sekundāri predikatīva komponenta funkcijā var būt tikai nenoteiktajā formā, jo sekundāri predikatīvs komponents sniedz jauno informāciju.

1583. §.

Daļa sekundāri predikatīvu komponentu (divdabja teiciens, savrupināti apzīmētāji un pielikumi) ir intonatīvi nodalīti no pārējā teikuma, bet šī pazīme nav raksturīga visiem sekundāri predikatīviem komponentiem. Intonācija kā sintaktisko sakaru izteikšanas līdzeklis kļūst svarīga tad, ja nav morfoloģisku rādītāju.

1584. §.

No semantiskās struktūras viedokļa teikumos ar sekundāri predikatīviem komponentiem ir vairākas propozīcijas. (Par propozīciju sk. 4.2. apakšnodaļā „Propozīcijas jēdziens”.) Tas labi redzams, teikumu transformējot. Teikumā *Viešņas aizgāja skābas kā ēnā augušas jāņogas* ir divi sekundāri predikatīvi komponenti un četras propozīcijas, kam atbilst atsevišķas predikatīvas vienības: *Viešņas aizgāja, viņas bija skābas, cik skābas ir jāņogas, kas augušas ēnā*. Tādējādi notiek dziļās semantiskās struktūras kondensēšana jeb saspiešana virsējā sintaktiskajā struktūrā. Starp propozīcijām parasti veidojas papildu jēdzieniskas attieksmes, piem., cēloņa un seku attieksmes: *Izmisusi viņa raudāja. Viņa pārsteigta iepleta acis. Izbrīnīts viņš apstājās*. Tas liecina, ka teikumi ar sekundāri predikatīviem komponentiem ir sintaktiski sarežģītāki nekā salikti teikumi. (Salikti teikumi no sintaktiskās struktūras viedokļa ir vienkāršāki, jo katra propozīcija izteikta ar atsevišķu predikatīvu vienību un jēdzieniskās attieksmes starp propozīcijām izsaka noteikti formāli rādītāji – saikļi un saikļa vārdi: *Viņa iepleta acis, jo bija pārsteigta*.)

Sekundāri predikatīvu komponentu analīzē tiek izmantota transformāciju metode. Transformējot teikums tiek pārveidots semantiski vienkāršos jeb elementāros kodola teikumos. Viens kodola teikums ietver vienu propozīciju: *Viņa raudāja. Viņa bija izmisusi*. Transformējot var mainīties komponentu forma, bet vārdšķira nemainās.

1585. §.

Sekundāri predikatīva komponenta sakarā izvirzās jautājums par **verba patstāvīgo un palīgnozīmi**. Dažkārt sekundāri predikatīva komponenta iesaistīšanās teikumā nivelē izteicēja nozīmi, pielīdzinot to saitiņai (Freimane 1985: 74). Tad veidojas nomināls sastata izteicējs: *Ziemā šis vienistabas dzīvoklis parasti stāv tukšs*. (H. Gulbis) Ja verbs lietots patstāvīgā nozīmē, tad ir izteikti divi apgalvojumi, resp., teikuma pamatā ir divas propozīcijas: *Viņš stāv manā priekšā priecīgs* (*Viņš stāv manā priekšā, viņš ir priecīgs*). Ja verbs desamentizējies, tad teikums izsaka vienu propozīciju, darbības vārda leksiskā nozīme kļūst nabadzīgāka. Dažkārt saglabājas tikai kāda asociatīva sēma, kas vārda pamatnozīmē neietilpst, piem., vārds *stāvēt* piemērā *Ziemā šis vienistabas dzīvoklis parasti stāv tukšs* izsaka ilglaicīgumu (sk. arī 3.4.2.2. apakšnodaļu „Nomināls izteicējs”).

Nonoteiksmes iesaistīšanās teikumā var nivelēt verba finītās formas leksisko nozīmi tā, ka priekšplānā izvirzās modāli nozīmes komponenti. Salīdzinot verba *baidīties*

lietojumu teikumos *Viņa baidījās atzīties* un *Viņa baidījās nokrist*, redzam, ka otrajā teikumā iespējama transformācija palīgteikumā (*Viņa baidījās, ka nokritīs*), tātad *nokrist* ir sekundāri predikatīvs komponents, turpretim transformācija **Viņa baidījās, ka atzīsies* nav iespējama, tāpēc *baidījās atzīties* ir salikts izteicējs (sk. arī 1533. §).

3.5.1.1.2. Sekundāri predikatīvu komponentu tipi

1586. §.

Sekundāri predikatīvus komponentus iespējams raksturot pēc vairākām pazīmēm.

Pirmkārt, pēc funkcijas kodola teikumā sekundāri predikatīvus komponentus var iedalīt divās grupās – **sekundāri predikāti** (kodola teikumā izteicēji) un **sekundāri subjekti** (kodola teikumā teikuma priekšmeti). Vairākums sekundāri predikatīvu komponentu, transformējot teikumu, iegūst izteicēja funkciju: *Vārdi sprakstēja cieti un asi.* (Anšl. Eglītis) (*Vārdi sprakstēja un bija cieti un asi*), *Citā reizē viņu sastapīs, es sūdzējos par savu neveiksmi.* (Anšl. Eglītis) (*Kad es citā reizē viņu sastapu, es sūdzējos par savu neveiksmi*). Tātad sekundāri predikāti attiecas uz kādu vārdu teikumā kā uz savu teikuma priekšmetu. Tie iegūst arī personas nozīmi. Tādu sekundāri predikatīvu komponentu, kas transformējot iegūst teikuma priekšmeta funkciju, ir mazāk. Tā kā tiem parasti nav formālas atbildes ne ar vienu gramatiskā centra locekli, tie ietilpst sekundāri predikatīvu komponentu perifērijā: *Viņš nosēd pie televizora ar drūmu izbrīnu acīs.* (A. Liepa) (*Viņš nosēd pie televizora, viņam ir drūms izbrīns acīs.*)

1587. §.

Otrkārt, sekundāri predikatīvus komponentus iespējams raksturot pēc tā, vai tiem ir formāla atbilde ar atbalsta vārdu vai tās nav. Sekundāri predikatīva komponenta atbalsta vārds parasti ir teikuma priekšmets vai papildinātājs.

Piesubjekta sekundāri predikatīvu komponentu atbalsta vārds ir teikuma priekšmets: *Pieticīgie grieķi, no rīta piecēlušies, segu pārvērta par togu un izgāja pilsētā viegli un gudri.* (I. Šķipsna) Sekundāri predikatīvie komponenti *piecēlušies, viegli* un *gudri* dzimtē, skaitlī un locījumā atbilst teikuma priekšmetam *grieķi*. **Pieobjekta** sekundāri predikatīvu komponentu atbalsta vārds ir papildinātājs: *Teiktais darīja viņu domīgu.* Šajā piemērā sekundāri predikatīvā komponenta *domīgu* dzimtes, skaitļa un locījuma formu nosaka papildinātājs (Freimane 1985: 75–78). Ar subjektu un objektu šajā gadījumā saprot sintaktisko subjektu un objektu, resp., teikuma priekšmetu un papildinātāju. Vairākumā gadījumu teikumos ar sekundāri predikatīvu komponentu gramatiskais subjekts (teikuma priekšmets) sakrīt ar semantisko subjektu, tāpat gramatiskais objekts (papildinātājs) sakrīt ar semantisko objektu, bet tā var nebūt. Ja teikumā izteicēju pārveido ciešamajā kārtā, pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents sintaktiski kļūst par piesubjekta sekundāri predikatīvu komponentu, bet semantiski tas joprojām ir pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents, jo teikuma priekšmets ciešamajā kārtā nosauc verba darbības objektu: *Skābētus kāpostus ēdam nesutinātus. Skābēti kāposti tiek ēsti nesutināti.*

Sekundāri predikatīvs komponents var attiekties uz netiešo papildinātāju datīvā: *Neļauj tautas [man] lielai augt. Palīdzi man kļūt gudrākam!*

1588. §.

Treškārt, sekundāri predikatīvus komponentus var raksturot pēc obligātuma. Visbiežāk sekundāri predikatīvs komponents teikumā nav obligāts: *Atceros viņu jau nu.* Teikums ir semantiski pabeigts arī bez sekundāri predikatīva komponenta: *Atceros viņu.* Tomēr ir tādi darbības vārdi, kuru nozīmes realizēšanai teikumā ir nepieciešams

sekundāri predikatīvs komponents: *Atcerēties mēs mēdzam tikai to, ko vēlākie notikumi padarījuši svarīgu.* (I. Šķipsna) *Visi uzskatīja viņu par gudru. Mēs ar tēvu uzlūkojām sevi par diezgan veiksmīgiem grafologiem.* (Anšl. Eglītis) Sekundāri predikatīvs komponents nepieciešams arī aiz tādiem atgriezeniskiem verbiem kā *teikties* ('teikt sevi'), *sacīties* ('sacīt sevi'), *dēvēties* ('dēvēt sevi'): *Viņš teicas bagāts. Viņš sakās nokusis. Sieviete sakās žēlotāja. Un tu dēvējies vēsturnieks, Mintaut Durbe!* (Anšl. Eglītis) Sintaktiski tie ir piesubjekta sekundāri predikatīvi komponenti, bet semantiski subjekta un objekta koreferences dēļ tiem raksturīgs sinkrētisms (*Viņa teicās gudra – Viņa teica sevi gudru*).

1589. §.

Ceturtkārt, sekundārās predikatīvātes realizācijā svarīga ir arī vārdšķiras piederība. Iespējams šķirt divas grupas: 1) nomeni sekundāri predikatīva komponenta funkcijā, 2) darbības vārdi sekundāri predikatīva komponenta funkcijā. Ir izteikts uzskats, ka papildu verbālā predikatīvāte nav tūri sintaktiska, jo to zināmā mērā nosaka vārdšķiras piederība. Piem., Sarmīte Lagzdiņa atzīst, ka katras jaunas finītas vai infinītas verba formas iesaistījums vienkāršā teikumā pievieno teikumam jaunu modalitāti vai gramatisko laiku, vai jaunu situāciju, tomēr ne jebkura verba forma veido atsevišķu predikatīvu vienību. Integrētas atkarīgās konstrukcijas ar verba formu pašas par sevi nav teikumi, bet specifiskas salikta pakārtota teikuma atkarīgās daļas formas, potenciāli teikumi (Lagzdiņa 1997, 3: 14).

Turpmākajā izklāstā tiks tuvāk raksturotas nomenu un verbu formas, kas teikumā veic sekundāri predikatīva komponenta funkciju.

3.5.1.1.3. Sekundāri predikatīvu komponentu formālās pazīmes

Nomena formas sekundāri predikatīva komponenta funkcijā

1590. §.

Īpašības vārds vai tā aizstājējs (adjektīvējies divdabis, skaitļa vārds), retāk lietvārds **nominatīvā** ir piesubjekta sekundāri predikatīvs komponents: *Egles šalc zaļas un tumšas. Mati laistījās melni kā darva. Rudens nāk notikumiem un atklājumiem bagāts.* (Prese) *Jezga apkārt brāzmoja pamatīga.* (Z. Skujiņš)

Paradigmas atkarīgajā formā vajadzības izteiksmē piesubjekta sekundāri predikatīvais komponents ir datīvā: *Jānim jāstrādā vienam. Kundzei vienai jātiek galā.* Šajā gadījumā atbalsta vārds arī ir datīvā.

Īpašības vārds vai tā aizstājējs **akuzatīvā** ir pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents: *Esam viņus padarījuši bagātus. Redzēju viņu priecīgu. Blaumanis savu pārlicību paturēja negrozītu līdz galam.* (Z. Skujiņš) *Ainava pilna palsas, gurdinošas gaismas, kas visus priekšmetus darīja plakanus un pelēkus.* (Anšl. Eglītis) *Tad nu Pakalniēti tiešām varēja gudru saukt.* (D. Zigmonte)

Īpašības vārds vai tā aizstājējs **datīvā** sastopams sekundāri predikatīva komponenta funkcijā, ja atbalsta vārds ir determinants: *Viņam tur būs skumji vienam. Arī plēstiem un žņaugtiem viņas tēvzemiešiem mutes nepadevās – ne baiļu kliezdzienā, ne sāpju čukstā.* (G. Repše)

Sekundāri predikatīvs komponents datīvā sastopams arī adverbīālos teikumos ar nenoteiksmi teikuma priekšmeta funkcijā: *Nav viegli nonākt pie mērķa pirmajam. Nebūtu patīkami ierasties tur pirmajiem.* Šajos teikumos atbalsta vārda datīvā nav, jo darītājs ir vispārināts vai izriet no konteksta, bet tas būtu iespējams: *Nevienam nav viegli nonākt pie mērķa pirmajam, Mums nebūtu patīkami ierasties tur pirmajiem.*

1591. §.

Prepozicionāla nomena forma ar prievārdu *par* sekundāri predikatīva komponenta funkcijā iespējama pie vārdiem, kuru nozīmē ietilpst semantiski elementi ‘darīt, lai kaut kas kļūst par kaut ko’, ‘uzskatīt, ka kaut kas ir kaut kas’: *norīkot, iekārtot, ievēlēt, atzīt, uzskatīt, nosaukt* u. c. Tie visi ir pieobjekta sekundāri predikatīvi komponenti un teikumā ir obligāti: *Viņu uzskatīja par gudru. Savu lēmumu viņš atzina par pareizu. Viņu iecēla par direktoru*. Vārdiem ar semantisko elementu ‘uzskatīt’ ir obligāts propozitīvs paplašinātājs – propozīcija var būt izteikta ar sekundāri predikatīvu komponentu vai atsevišķu predikatīvu vienību (*Visi uzskatīja, ka viņš ir gudrs; Viņš atzina, ka viņa lēmums ir pareizs*).

Šādos teikumos ar neitrālu vārdu secību objekta nosaukums mēdz atrasties teikuma sākumā vai vismaz izteicēja priekšā, bet ne aiz tā, kas ir tipiska objekta vieta latviešu valodā. Tāpat semantiski sekundāri predikatīvs komponents ir pat svarīgāks par īsto izteicēju: *Viņš bija gudrs – tā visi domāja. Lēmums bija pareizs – tā viņš atzina*.

Šāda tipa sekundāri predikatīvi komponenti ir sintaktiski saistīti ar diviem vārdkopas komponentiem vienlaikus, tomēr ne ar visu predikatīvo vienību kā veselumu, jo gramatiski pareizi ir šādi vārdu savienojumi: *uzskatīt viņu par gudru, atzīt lēmumu par pareizu* utt.

Sekundāri predikatīvi komponenti ar prievārdu iespējami arī pie citiem patstāvīgiem vārdiem ar semantisko elementu ‘kļūt’ vai ‘būt’, piem., *pārvērsties, pārtapt, pārveidoties, palikt*: *Viņš pārvērtās par dīvaini. Par tirgus pārzini palika ārzemnieks. Un dīvaini, cik ātri viņš pārvērtās no krāsainās cepurītes valkātāja – iznesīgā studenta – vienkāršā, jau manāmi apveltā puisī, apmierinātā ar savu stāvokli un pat lepnā uz to*. (Anšl. Eglītis) Ja verbs izteicējā nav patstāvīgs, veidojas sastata izteicējs ar saitiņu: *Viņš kļuva / tapa par labu cilvēku*.

1592. §.

Sekundāri predikatīva komponenta funkciju veic **instrumentālis** ar veida vai pazīmes nozīmi. Instrumentālis var nosaukt pazīmi, kas piemīt darītājam izteicēja nosauktās darbības laikā: *Inga starojošām acīm darbojās ap lielu saldējuma porciju*. (D. Zigmonte) (*Inga darbojās ap lielu saldējuma porciju, tajā brīdī viņai bija starojošas acis*), *Reinis skatījās uz saimnieku plaši atplestām acīm*. (D. Zigmonte) (*Reinis skatījās uz saimnieku, tajā brīdī viņam bija plaši atplestas acis*). *Iztukšojis tējas glāzi, direktors nemanot iesnaužas ar brillēm uz acīm un avīzi rokā*. (A. Liepa) (*Direktors nemanot iesnaužas, tajā brīdī viņam ir brilles uz acīm un avīze rokā*). Transformācijā sekundāri predikatīvs komponents ir subjekta nosaukums.

Biežāk tomēr pazīmes instrumentālis nosauc tādu pazīmi, kas darītājam piemīt vienmēr: *Sagaidītāju vidū bija stalta auguma vīrs ar latvisku seju*. (A. Liepa) *Platgājains, vara brūnuma kalpotājs ar pelēku ūsu gredzenu ap muti un gariem, sirmiņiem rugājiem apaugušu kaklu izslējās no tumša kakta viņiem pretim*. (Anšl. Eglītis)

Pazīmes ierobežotība laikā neparādās tad, ja izteicējam ir stāvokļa (nevis procesa vai darbības) nozīme: *Viņa priekšā snauda šaura, nebrugēta ieliņa, ap ko blīvējās mūžveci, apdrupuši kleķa nameļi maziem, aizķepējušiem lodziņiem*. (Anšl. Eglītis) *Stilizēti stādi, matonīgi gariem kātiem un lapām, nokarājās gar vairākiem stāviem*. (Anšl. Eglītis)

Instrumentālim sekundāri predikatīva komponenta funkcijā formālas atbildsmes ar atbalsta vārdu nav, kā redzams, arī laika nozīme nav tik spilgti izteikta, reizēm tās vispār nav. Par sekundāri predikatīviem komponentiem tos varam uzskatīt, pirmkārt, iespējamo transformāciju dēļ, otrkārt, tāpēc, ka tiem neveidojas pakārtojuma sakars ne ar vienu vārdu teikumā.

Jādomā, ka instrumentālis funkcionē kā sekundāri predikatīvs komponents, ja tam ir kāda piederības vai pazīmes nozīmes nianse – tad ir iespējama transformācija divās teikuma daļās: *Zem palmas čurnēja kāds jauneklis šķidriem rūsganiem matiēm.* (Anšl. Eglītis) (*Zem palmas čurnēja kāds jauneklis, viņam bija šķidri rūsgani mati*).

Citos gadījumos instrumentālis pakārtojams darbības vārdam (retāk lietvārdam vai īpašības vārdam) un ir vārdkopas atkarīgais komponents ar adverbīālu (veida) nozīmi vai objekta nozīmi: *Zirgs skrēja sīkiem rīksīšiem* (veidojas vārdkopa *skriet rīksīšiem*), *Sapņi nāca lielām, drošiem soļiem.* (S. Kaldupe) (vārdkopa *nākt soļiem*), *Zeme bija nobirusi lielām un sausām skujām* (vārdkopa *nobirt skujām*), *Lūdzams, nesāc atkal ķildas ar viesmīļiem!* (Anšl. Eglītis) (vārdkopa *ķildas ar viesmīļiem*), *Rati bija pilni spaiņiem, somām, drānu gabaliem, kartēm, grāmatām, žurnāliem.* (Anšl. Eglītis) (vārdkopa *pilns spaiņiem, somām* utt.).

Sastopami arī robežgadījumi, piem., teikumā *Trīcošu roku uzgriezu numuru* instrumentāļa formu *roku* var uzskatīt gan par sekundāri predikatīvu komponentu (*Uzgriezu numuru, tajā brīdī man trīcēja roka*), gan par vārdkopas atkarīgo komponentu (*uzgriezti numuru ar roku*).

1593. §.

Sekundāri predikatīva komponenta funkcijā bieži lietots bezprievārdiskais instrumentālis: *Un viņa skatījās Reinī platām uzticīgu linziedu acīm.* (D. Zigmonte) [...] *Viņš bija izskatīgs puisis spožiem ratiem un spožiem zābakiem.* (D. Zigmonte) *Nāc drošu sirdi!* (Prese) *Šajā vecajā kapsētā es katru taciņu zināju aizmiegtām acīm, turklāt gan tiešā, gan pārnēstā nozīmē.* (A. Auziņš)

Zīmīgi, ka pie pazīmes instrumentāļa sekundāri predikatīva komponenta funkcijā gandrīz vienmēr ir obligāts apzīmētājs, jo tieši tas izsaka jauno informāciju. Piem., teikumā *Viņa skatījās raižpilnām acīm* svarīgi ir tieši tas, ka acis ir raižpilnas, nevis ka tās vispār ir. Gramatiski vārdforma *raižpilnām* tomēr uzlūkojama par apzīmētāju, kaut arī obligāti apzīmētāji semantiski tuvinās izteicējam.

Analoģiski par sekundāri predikatīvu komponentu jāuzskata prepozicionāla nomēna forma ar prievārdu *bez*: *Debesis pletās indīgi zilās un gluži bez mākoņiem.* (Anšl. Eglītis) *Viņš skrēja pa ielu bez cepures. Ārēji tas ir visai necils trīsstāvu ēku komplekss, bez īpaša šika un arhitektoniskiem varenības apliecinājumiem.* (E. I. Siliņš)

1594. §.

Līdzīgi instrumentālim teikumā funkcionē **lokatīvs**, kas raksturo pazīmi: *Tā viņš tur kustējās balti balinātās pakulu biksēs, baltā atloku kreklā, siksnu apjozies, ar katru gadu vairāk līdzinādamies vecajam senču Dieviņam.* (E. Virza) (Transformējot – *viņam bija balti balinātas pakulu bikses un balts atloku kreklis*.) *Vienā kreklā cilvēks stāvēja pie vētras sagāztās telts un bija pacēlis rokas pret tumšajiem padebešiem.* (Ē. Kūlis) Šādu lokatīvu bieži lieto virknē kopā ar citām vārdformām sekundāri predikatīva komponenta funkcijā: *Upenājs, izspūris, neskuvies, notriepā ķiteli, mēms sastindzis, stāvēja pie durvīm, žņaudza eļļainajās sauļās otas un skatījās Astrīdē kā parādībā.* (Anšl. Eglītis) Tas liecina, ka lokatīva formu tiešām var uzskatīt par sekundāri predikatīvu komponentu.

1595. §.

Pie nomēna formām pieder arī **savrupināti sekundāri predikatīvi komponenti**, kas tradicionāli latviešu valodniecībā raksturoti kā savrupināti apzīmētāji un pielikumi. Par savrupinājumu latviešu gramatikā uzskata īpaši uzsvērtu teikuma locekli vai vārdu savienojumu, kam teikumā piešķirta zināma sintaktiska patstāvība un kas runas plūsmā

intonatīvi nodalīts. Visbiežāk to panāk, novietojot kādu teikuma locekli neparastā vietā, piem., apzīmētāju aiz apzīmējamā vārda (VPSV 2007: 344).

Šajos gadījumos nav svarīgi, kādu sintaktisku funkciju veic atbalsta vārds. Nesavrupināti apzīmētāji un pielikumi raksturo pazīmi kā iepriekš zināmu, turpretim savrupināti izsaka jaunu informāciju, kas autoram liekas īpaši svarīga. Savrupināti apzīmētāji: *Bez skaņas atvāzās durvis, **biezas un smagas** kā naudas skapim.* (Z. Skujiņš) *Tas bija prieks, **klusāks un pilnīgāks** par visu.* (I. Šķipsna) Savrupināti pielikumi: [...] *viņa pateicīgi pavadīs līdz vārtiņiem šos nogurušos cilvēkus, šos uzticīgos **vāķētājus**, vaļširdīgos **stāstniekus** un nenogurstošos **svinētājus**.* (N. Ikstena) *Beidzot arī nāca **Aigars, gumijas stiepējs tāds, gurķis un garā diena.*** (R. Ezera)

Savrupināta sekundāri predikatīva komponenta nosauktā pazīme dažkārt piemīt reālijai ne tikai izteicēja nosauktās darbības laikā, tā piemīt vienmēr, tomēr salīdzinājumā ar nesavrupinātu apzīmētāju vai pielikumu ir īpaši aktualizēta: *Konstance bija raudzījiesies viņā visu laiku, nenovērsdama acis, divus debesu **gabaliņus**.* (D. Zigmonte) [...] *ir maijs – sējamais un stādāmais **laiks**.* (A. Līce) *Pie durvīm brūns skapis, **puspavērts**.* (A. Bels) *Mākoņi, **pelēki** kā vecs maiss, gandrīz skāra namus.* (Anšl. Eglītis)

Ja sekundāri predikatīva komponenta funkciju veic lietvārds, ne vienmēr iespējams droši konstatēt, kurš ir sekundāri predikatīvs komponents un kurš – atbalsta vārds: *Mūžīgie nastu **nesēji – pakāpieni** – pacietīgi gaidīja, kad tos atkal mēs un kad tiem uzspļaus.* (N. Ikstena) Teikumu transformējot, redzam, ka deverbālais lietvārds *nesēji* raksturo pakāpienus, resp., *Pakāpieni ir nastu nesēji*, tāpēc tas būtu uzskatāms par prepozitīvi novietotu sekundāri predikatīvu komponentu.

1596. §.

Savrupināti apzīmētāji un pielikumi būtiski atšķiras no nesavrupinātiem. Pirmkārt, tie ir brīvāk iesaistāmi teikumā, var veidot vārdvirknes neatkarīgi no jau esošo apzīmētāju skaita: *Viņa skatās lielām, pelēkām acīm, ļoti **nopietnām, ļoti uzmanīgām**.* (D. Zigmonte)

Otrkārt, savrupināts apzīmētājs un pielikums ir iespējams arī pie vietniekvārda: *Pēc viņas pārceļšanās pie meitas uz Maskavu ar **tiem**, ļoti skaisti **iesietiem**, pilni palika vairāki plaukti.* (A. Kolbergs) *Tas bija visapkārt – **caurspīdīgs un sājš**.* (N. Ikstena) *Diez vai **viņš** – lielpilsētas **bērns** – maz prata peldēt.*

Treškārt, savrupinātā apzīmētāja vai pielikuma grupā var iesaistīt laika (vai kādu citu) apstākli, kas pastiprina predikatīvītāti, jo apstākļis ir raksturīgs predikatīvas vienības paplašinātājs: *No šīs reizes Evalds bija tas, kas pētīja Janīnas gaitas, gāja lielus gabalus un gaidīja lietū un salā, lai viņu sastaptu, **allaž briesmīgi nevaļīgu un steidzīgu**.* (Anšl. Eglītis) *Aivaram ļoti bieži galvā iešāvās idejas, **lielākoties gan pilnīgi un galīgi nederīgas**.* (R. Ezera) Nereti veidojas plašas savrupinātas pielikumu grupas, kas informatīvā pilnīguma dēļ līdzinās teikuma daļai: [...] *kakliņu snaikstīja kortelīša pudele ar Melānijas „balzamu”, slavenu zāļu **šņabi** – drusku dzeltenīgu **šķidrumu** ar iekšā peldošām mīklainām lapīņām.* (D. Zigmonte)

Ceturtkārt, savrupinātus apzīmētājus un pielikumus noteiktā apkaimē var uztvert arī kā izteicējus, tāpēc veidojas vienkārša un salikta teikuma robežgadījumi: [...] *tas bija pavisam cits cilvēks: **pašapzinīgs, mierīgs, laipns** un reizē **pavēlošs**.* (Anšl. Eglītis) *Tā bija buļļa seja – pietiekami **svaiga**, veselīgu, sārtu **iedegumu**, sparīgiem **vaibstiem**, bet bez mazākās ēnas no domu un prāta norisēm, kas cilvēka sejai piešķir atšķirīgu izskatu.* (I. Šķipsna) *Manas pagātnes piederumi ir Latvijā: šalcoši **sili**, zaļas, puķainas **plavas**, skaidrā ziemas naktī baltā sniega dzirkstīs mirdzošie **lauki**.* (V. Toma) *Tur ir Laušķu purvs – **slīkšņa, niedres** un gaiši mirdzošie **klāni**.* (D. Dreika)

Piektkārt, savrupināti apzīmētāji un pielikumi un to grupas ir intonatīvi nodalītas no pārējā teikuma, rakstos to atspoguļo ar pieturzīmēm: *Kādā jaukā naktī Janiķis, apdrošināšanas **agents**, panākumiem **bagāts**, sapņoja sapni.* (I. Šķipsna)

Visas minētās pazīmes liecina, ka šādi paplašinātāji brīvi iesaistās teikuma sastāvā, tāpēc tie uzskatāmi par sekundāri predikatīviem komponentiem un nav pozicionāli apzīmētāja vai pielikuma varianti.

1597. §.

Kā redzams pēc analizētajiem piemēriem, sekundāri predikatīvu komponentu kategorijā būtu ietilpināmi arī daļa **vienlīdzīgu teikuma locekļu saistījumā ar vispārinātājpārdu**, kas latviešu gramatikā parasti tiek aplūkoti kā atsevišķa grupa: *Savādas **skanās pulcējas vienkop** – pasažieru **kliedzieni**, kuģim grimstot; vētras **brāzieni** ozolu lapotnēs; smilšu **šalkoņa** uz zārka vāka; saules un mēness divriteņa mīkstsais **ritējums**.* (A. Bels) *Vestibila astoņas zemās, druknās kolonnas un griestus rotāja sarežģīts un raibs stādu **ornaments** – lēpju **lapas**, **ūdensrozes**, **lotosi**, **lilijas**, **asfodeli**.* (Anšl. Eglītis) Vispārinātājpārda skanās saturu konkretizē vienlīdzīgie teikuma locekļi, tātad teikumos iespējama sekundāri predikatīviem komponentiem raksturīgā transformācija: *kliedzieni, brāzieni, šalkoņa, ritējums ir skanās; lēpju lapas, ūdensrozes, lotosi, lilijas, asfodeli ir ornaments.*

1598. §.

Korelatīvās attieksmēs saistīto komponentu iekļaušana sekundāri predikatīvu komponentu kategorijā ir problemātiska. Plašā izpratnē korelācija ir attieksmes starp vairākām valodas vienībām, no kurām viena pilnīgi vai daļēji atkārtoti vai aizstāj otru. Šajā gadījumā ar korelāciju tiek saprastas attieksmes starp deiktisku vārdu (visbiežāk vietniekvārdu) un pilnnozīmes vārdu vai citu valodas vienību, kas atklāj tā saturu. Teikuma dziļajā semantiskajā struktūrā deiktisku vārdu nav, jo tie nenosauc nevienu situācijas dalībnieku. Deiktisko vārdu lietojumā galvenais ir references aspekts – teikumā tie var būt koreferenti kādam pilnnozīmes vārdam vai vārdiem: *Daudzvārdīga **tā** nav – šī **tikšanās** pie vārtiņiem.* (R. Ezera) *Nervozitāte, iztapība, lepna **iedomība** – **tas** viss padara cilvēku sīku un nereti smieklīgu.* (Anšl. Eglītis) *Cik **tas** viss likās uzjautriņoši pret to melno sienu, kas visiem grasījās gāzties virsū, **visiem** – **vainīgajiem** un **nevainīgajiem**.* (D. Zigmonte)

No sintaktisko funkciju viedokļa izceltais pilnnozīmes vārds un tā korelāts (vietniekvārds) latviešu sintaksē tiek uzskatīti par ekvivalentiem – tiem ir viena un tā pati teikumlocekļa funkcija. J. Kārklīšs, sekojot A. Ozolam, attieksmes starp vietniekvārdu un infinitīvu sauc par sintaktiskās ekvivalences attieksmēm. Sintaktiskās ekvivalences attieksmes netiek uzskatītas par īpašu sintaktisku sakaru, piem., teikumā ***Dzīvot** – **tas** ir **interesanti*** abām izceltajām vārdformām ir viena sintaktiskā funkcija – tie ir ekvivalenti teikuma priekšmeti (Kārklīšs 1964: 74). Šim uzskatam varētu piekrist, jo sekundāri predikatīvam komponentam raksturīgā transformācija (*dzīvot ir tas) nav iespējama.

1599. §.

Sekundāra predikatīvitate piemīt arī **paskaidrojošiem vārdiem** vai **vārdu grupām**. Gan savrupināti pielikumi, gan vienlīdzīgi teikuma locekļi saistījumā ar vispārinātājpārdu, gan sintaktiskās ekvivalences attieksmēs saistīti komponenti atkārtoti nosauc to pašu referentu. Ja teikumā ir formāli atkārtotās nosaukšanas rādītāji – *proti, **tas** ir, piemēram, **respektīvi**, **īpaši** u. tml.* – veidojas paskaidrojošas vārdu grupas: *Objektīvais, **respektīvi**, **pasaule (daba)**, **tika pakļauta cilvēkam un kļuva par neierobežotas izmantošanas un manipulācijas objektu.*** (R. Mūks) [...] *daudzos dievus, **īpaši ļaunos***

dēmonus, projekcijas ceļā rada cilvēks, cauri gadsimtiem uzturot tos pie dzīvības.
(R. Mūks)

1600. §.

Sekundāra predikativitāte piemīt **uzrunai**. Neapšaubāma sekundāri predikatīva komponenta funkcija uzrunai ir tad, ja tā raksturo uzrunāto personu: *Es mazliet pazinu tevi, netaustāmais senprūšu mantojum, dziļās pārdomās un atcerēs vēlās vakara stundās, lidojumos miegā.* (D. Dreika) *Tu maldies, Zambo, vabolīgais tūrps!* (I. Šķipsna) *Tu, čūska, domā mani apmānīt, sacīdama, ka vīrietis evolucionē bez bikstīšanas?* (L. Muktupāvela) Tomēr arī tādos gadījumos, kad uzrunātais tiek tikai nosaukts, uzruna būtu uzskatāma par sekundāri predikatīvu komponentu, jo ir iespējama transformācija: **Kungi, lūdzu, ēdīsim!** (jūs, resp., uzrunātie, esat kungi); *Kas tev ir, Janiķi?* (tu, resp., uzrunātais, esi Janiķis).

1601. §.

Par sekundāri predikatīviem komponentiem (sekundāriem subjektiem) būtu uzskatāmi arī paplašinātāji ar sinkrētisku (vienlaicīgu) subjekta un objekta nozīmi tādos teikumos kā *Var dzirdēt vēju šalcam. Ļauj viņam strādāt.* Šie paplašinātāji ir akuzatīva vai datīva formā, un tāpēc uzskata, ka tiem ir objekta nozīme attieksmē pret verba finīto formu. Tradicionāli šādus teikuma locekļus analizē kā papildinātājus. Vienlaikus tie nosauc ar divdabi vai infinitīvu izteiktā sekundāri predikatīvā komponenta subjektu: *Var dzirdēt, ka vējš šalc, Ļauj, lai viņš strādā.* Subjekta semantika dominē, neraugoties uz atkarīgā locījuma formu.

Sekundāri predikatīvu komponentu kategorijā būtu iekļaujami arī subjekta nosaukumi absolūtā datīva konstrukcijās: [...] *sākoties pieaugušas sievietes dzīvei, tā* [īpašība] *pazuda.* (V. Freimane) *Nomainoties nedraudzīgajām radu paaudzēm, atkal rodoties it kā labvēlīgiem apstākļiem, tās tomēr atdzīvoties nemēdz.* (A. Kolbergs)

Darbības vārda formas sekundāri predikatīva komponenta funkcijā

1602. §.

Sekundāri predikatīva komponenta funkciju teikumā var veikt visi latviešu valodas **divdabji**.

Relatīvā laika nozīme piemīt pašai divdabja formai – attieksmē pret finītās formas nosaukto darbību tā ir vai nu vienlaicīga, vai iepriekšēja.

Lokāmie tagadnes divdabji sekundāri predikatīva komponenta funkcijā sastopami samērā reti, funkcionē tieši tāpat kā īpašības vārdi un nosauc galvenokārt pazīmi, nevis paralēlu darbību, tāpēc uzskatāmi par īpašības vārda aizstājējiem: *Es tevi redzēju ziedošu. Tualetes galdiņam abās malās bija slaidi spoguļu līkumi, grozāmi kā spārni.* (I. Šķipsna) Tagadnes ciešamās kārtas lokāmais divdabjis sastopams aiz atgriezeniskā verba *prasīties*. Šādā pozīcijā īpašības vārdu lietot nevar: *Darbs prasās darāms. Tā* [mīkla] *prasījās mīcāma.* (I. Šķipsna) [...] *pasaule prasījās taisāma.* (I. Šķipsna) Līdzīgi kā teikumos ar citiem atgriezeniskiem verbiem, sintaktiski divdabjis ir piesubjekta sekundāri predikatīvs komponents, bet semantiski subjekta un objekta koreferences dēļ tam raksturīgs sinkrētisms (*Darbs prasa, lai to kāds dara*).

1603. §.

Toties lokāmie pagātnes divdabji sekundāri predikatīva komponenta funkcijā sastopami bieži. Tie var būt gan nomena aizstājēji, gan divdabja teiciena centrālie komponenti: *Aiz briļļu stikliem vīdēja laipnas, smējīgas acis, nedaudz ieslīpinātas kā lācim.* (Z. Skujiņš) *Pārdošanā piens nonāk pasterizēts.* (Prese) [...] *nama vidū apgaismota laistījās milzīga trīsdaļīga ovāla ambrazūra.* (Anšl. Eglītis) *Lilija izlikās vienaldzīga*

un **pieradusi**. (E. Veidemane) *Pat tagad, **atnācis** ar gluži noteiktu un neatliekamu vajadzību, viņš kāri ar acīm aptekāja mantu kaudzes.* (Anšl. Eglītis) *Mana seja, **savilkusies** asarām, no raudu vaibstiem veidoja smaidu.* (I. Šķipsna)

Tieši divdabja teicienā sekundārā predikatīvitate visskaidrāk redzama, jo sekundāri predikatīvam komponentam pakārtotie teikuma locekļi, kā arī laika apstākļi semantiski pielīdzina divdabja teicienu teikuma daļai: *Vēl daļēji **nomākusies**, nakts blāvoja gaiša, **neredzama gaismas avota **pielietā**, silta silta un nojaušamas dzīvības pilna.*** (A. Auziņš) *Divas pilnmiesīgas kariatēdes, **tērtas vienīgi dīvaini izrakstītās jostās un muguras sagšās, balstīja centrālo balkonu.*** (Anšl. Eglītis)

1604. §.

Daļēji lokāmajam divdabim ir ļoti šaura semantika (tas nosauc pavaddarbību) un tikai viena sintaktiska funkcija, proti, tas teikumā vienmēr ir sekundāri predikatīvs komponents: *To **apzinādamies**, viņš, **ņirgdams** kā Mefisto, tracināja pretinieku uzbrucējus un publiku, ilgi un veikli **driblēdam** bumbu savu vārtu priekšā.* (Anšl. Eglītis) ***Nezinādama, vilcinādāmās** mana roka beidzot iegrimā mitrajā, svešajā masā un tad pārsteigta apstājās.* (I. Šķipsna)

1605. §.

Arī nelokāmie divdabji teikumā veic vienīgi sekundāri predikatīva komponenta funkciju. Tie var būt piesubjekta sekundāri predikatīvi komponenti, tādā gadījumā teikuma priekšmets ir gan finītās formas, gan divdabja nosauktās darbības darītājs.

Divdabis ar *-am* sastopams pie verbiem, kas nosauc kādu psihisku stāvokli: *Viņš izlikās **nedzirdam**.* (Viņš izlikās, ka viņš nedzird.) *Ar degsmi un prieku daru tikai to, ko [es] apzinās **darām** vai **zinām** labāk nekā citi.* (V. Freimane) *(Es apzinos, ka es to daru vai zinu labāk nekā citi.)* Darītājs var būt vispārināts un sintaktiski palikt nerealizēts: *[..] to nevarēja noliegt vai izlikties **aizmirstam**.* (I. Šķipsna) *(Kāds nevarēja izlikties, ka viņš to aizmirst.)*

Dažkārt verba finītā forma saistījumā ar nelokāmo divdabi lielā mērā deseman-tizējusies, tāpēc robežojas ar saitiņu: *Jūliņa tvīkstošu sirdi un vaigiem palika **stāvam**.* (D. Zigmonte)

Nelokāmo divdabi ar *-am* bieži lieto pie verbiem *šķīst, likties* (ar nozīmi 'šķīst'). Šādā gadījumā veidojas „paceltā subjekta” konstrukcija, kur divdabja nosauktās darbības darītājs sintaktiski realizēts kā teikuma priekšmets, bet izteicēja nosauktā stāvokļa izjutējs ir cits (tas visbiežāk ir vispārināts vai izsecināms no konteksta): *Uzrunātais likās **nesaprotam**.* (Kādam likās, ka uzrunātais nesaprot.) *Viņš likās **klausāmi**.* (Kādam likās, ka viņš klausās.) *Tagad likās **brīnāmi** Henriete.* (Kādam likās, ka tagad brīnās Henriete.) *Viņš nelikās to **dzirdam**.* (Kādam likās, ka viņš to nedzird.) *Smadzenes šķiet **neizjūtam** atšķirību starp reālo un iedomāto.* (Kādam šķiet, ka smadzenes neizjūt atšķirību.) *[..] un, kad Toms gāja rijā, viņam no kājām likās **aizveļami** tā kā brūnas vilnas kamoļši.* (D. Zigmonte) *(Tomam likās, ka no kājām aizveļas tā kā brūnas vilnas kamoļši.)* *Reinis pavērās vaļējā maizes krāsns mutē, tā likās **žāvājami** aiz garlaicības.* (D. Zigmonte) *(Reinim likās, ka krāsns mute žāvājas aiz garlaicības.)*

Divdabis ar *-ot* piesubjekta sekundāri predikatīva komponenta funkcijā visbiežāk sastopams divdabja teicienā: *Mamma priecājās, savu prieku cik spēdama **slēpjot**.* (D. Zigmonte) *(Mamma priecājās un slēpa savu prieku.)* *Rudziem zemi **maisot**, Reinis svilpoja kā īsts pavasara strazds.* (D. Zigmonte) ***Lasot** vēstuli, Oto bija gar sienu noslīdējis līdz sēdus tupienam.* (L. Muktapāvela)

Darītājs var būt vispārināts, tātad sintaktiski nerealizēts: *Toreiz, varonību un godaprātu **imitējot**, kompromatus parasti spēra laukā partijas sapulcēs, dobji **bungojot** kā*

gorillas sev pa krūtīm. (A. Kolbergs) Dažkārt divdabja ar *-ot* nosauktās darbības darītājs tomēr nav teikuma priekšmets, tas izsecināms no konteksta vai vispārīgām zināšanām: *Skatoties uz viņiem no Vidzemes augstienes, viņi izskatās tāli un sīki.* (A. Līce)

Nelokāmie divdabji, īpaši divdabji ar *-am*, var būt arī pieobjekta sekundāri predikatīvi komponenti, proti, divdabja nosauktās darbības darītājs ir nosaukts ar papildinātāju: *Olivers juta lēnu, bet aukstu cietsirdības vilni paceļamies savas būtnes attālākajās malās un skalojamies uz kodolu.* (I. Šķipsna) *Redzēju viņu ejot pa ielu. Nespēdama vārdā nosaukt, Dorīte juta nākam arvien tuvāk ko nepazītu.* (D. Zigmonte) *Ik rudeni viņš gaidīja uzkritam pirmo sniegu.* (D. Zigmonte) *Redzēt Šakiru uzstājamies uz skatuves ir neaizmirstams piedzīvojums.*

Iespējams arī, ka divdabji sintaktiski ir piesubjekta, bet semantiski – pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents, jo tas raksturo izteicēja nosauktās darbības semantisko objektu: *Vēl ceturtdien „Eolikas” četrone bija manāma draudzīgi esam uz skatuves.* (Prese) Pie atgriezeniskajiem vārdiem *teikties, sacīties* divdabji semantiski ir sinkrētisks: *Vēl pirmsdien abas pusēs teicās par kandidātiem neko nezinām.* (TV)

Nelokāmo divdabji ar *-ot* var lietot kopā ar atsevišķu darītāja nosaukumu datīva formā absolūtā datīva konstrukcijā: *Ķekatnieki aizlaidās puteņainajā naktī, kamanu zvārguļiem šķindot, varen apmierināti ar tik bagātīgu uzņemšanu.* (D. Zigmonte) [...] *Olivers pats tupēs gadiem ilgi nenozīmīgā palīgprofesora krēslā, ar katru gadu mazinoties arī izredzēm uz labākām iespējām citur.* (I. Šķipsna)

1606. §.

Darbības vārda **nenoteiksmes** formai teikumā var būt dažādas funkcijas, bet viena no raksturīgākajām ir sekundāri predikatīva komponenta funkcija (Kārklīšs 1976.).

Subjekta infinitīvs nosauc darbību, kuru veic ar teikuma priekšmetu nosauktā persona, tātad teikumā tas ir piesubjekta sekundāri predikatīvs komponents. Subjekta infinitīvam piemīt nolūka nozīme (tāpēc gramatikā to nereti uzskata par nolūka apstākli): *Nolēmām doties uz staciju.* (Transformējot – *Mēs nolēmām, ka mēs dosimies uz staciju.*) *Es steidzos satvert viņa elkoni.* (*Es steidzos, lai es varētu satvert viņa elkoni.*) Subjekta infinitīvs ar nolūka nozīmi sastopams aiz virzības vārdiem: *Un lūk, tagad es braukšu turp – meklēt to, nezina ko.* (D. Dreika) Tas sastopams arī aiz vārdiem, kas nosauc apņemšanos ko veikt: *Mēs norunājām satikties, Viņš apsoltīja atnākt, Nospriedām lietu izbeigt* (Skujiņa 1964: 53).

1607. §.

Objekta infinitīvs nosauc darbību, kuru veic ar papildinātāju nosauktā persona, tātad teikumā tas ir pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents. Latviešu valodā objekta infinitīvs tiek lietots pie vārdiem ar pamudinājuma vai aizlieguma nozīmi – *aicināt, ieteikt, likt, liegt, lūgt, mācīt, mudināt, pavēlēt, piesacīt, prasīt, pierunāt* (Freimane 1985: 72): *Viņš neļāva nevienam sevi apkrāpt.* (*Viņš neļāva, lai viņu apkrāpj.*) *Es liku viņam iet.* (*Es liku, lai viņš iet.*) Objekta nosaukums ir datīvā vai akuzatīvā: [...] *Mintauts ar baudu atlaidās sēdeklī un ļāva caurvējam sisties sejā.* (Anšl. Eglītis) *Mēs zaicinājām viņu atnākt.*

Objekta infinitīvs var būt obligāts, tas atkarīgs no darbības vārda finītās formas leksiskās nozīmes. *Mēs zaicinājām viņu atnākt* darbības vārda finītās formas nozīmes atklāšanai pietiek ar papildinātāju, savukārt *Mēs likām viņam atnākt* ar papildinātāju nepietiek, tātad infinitīvs piesaistīts ciešāk (Kārklīšs 1976.: 29, 30).

1608. §.

Infinitīvs latviešu valodā tiek lietots aiz modālas nozīmes lietvārdiem, retāk īpašības vārdiem (*vēlēšanās, iespēja, spēja, alkas, griba, apņēmība, nepieciešamība, pienā-*

kums, pamudinājums, aicinājums, cerība, lūgums, nodoms, paraša, paradums, spējīgs u. tml.): *Ir vēlēšanās ieskatīties. Tika dota pavēle celties. Viņa ķermeni caurdūra alkas meiteni saķert.* (G. Repše) *Viņa paklausīja aicinājumam aizvizināt līdz pašam namdurvīm.* (I. Grebзде) *Mintauts apstājās ēnas svītrā ar ciešu apņemšanos nekustēt vairs no vietas.* (Anšl. Eglītis) *Viņa ir spējīga izdarīt jebko.* Lielākā daļa šo lietvārdu un īpašības vārdu ir derivatīvi saistīti ar darbības vārdiem, un to semantika ir ļoti tuva palīgozīmē lietotu verbu semantikai. Pēc J. Kārklīņa domām, vārdu savienojumos lietvārds + infinitīvs ir ietverta vienkārša teikuma struktūras shēma: *vēlēšanās būt neatkarīgai – viņa vēlējās būt neatkarīga* (Kārklīņš 1976₁: 50, 51).

Infinitīvu piesaista arī citi abstraktas nozīmes lietvārdi (arī īpašības vārdi), kas nosauc domu produktus, emocionālu stāvokli vai ētisku jēdzienu (*prieks, kauns, tiesības, bailes, drosme, jēga, iemesls, nozīme* u. tml.). Arī šādos gadījumos teikumam kopumā piemīt modāla vai vērtējuma nozīme: *Viņam kauns atzīties. Man prieks to dzirdēt. Bailes pirkstu kustināt. Tad ir lielāka jēga dzīvot. Nav iemesla smieties. Nav nozīmes klausīties. Kam ir tiesības to darīt? Izlīgšana ir vislabākais iegāns tuvoties.* (Anšl. Eglītis) *Esmu priecīgs jūs satikt.* Samērā bieži infinitīvs tiek lietots aiz lietvārdiem *laiks* un *reize*: *Ir laiks iet. Vai tev būs drusku laika pastrādāt? Viņai bija laiks uzņemties atbildību. Nav laika izpratoties. Tagad vecmāmiņai īstais laiks paskatīties izbrīnā.* (D. Zigmonte) *Bija īstā reize runāt. Te ir mūsu reize un iespēja palīdzēt.*

Raksturīgi, ka minētie lietvārdi (un īpašības vārdi) ietilpst gramatiskajā centrā, tātad tieši predikatīvā lietojumā parādās modālā vai vērtējuma nozīme. Tas liecina, ka infinitīvs nevis raksturo lietvārdu, bet ietilpst predikatīvā kompleksa sastāvā (Гак 2000: 391).

Tas ir viens no iemesliem, kāpēc aiz lietvārda vai īpašības vārda lietotas infinitīva formas vajadzētu uzskatīt par sekundāri predikatīviem komponentiem, nevis vārdkopu atkarīgajiem komponentiem – apzīmētājiem. Otrs iemesls ir tas, ka no lietvārda leksiskās nozīmes neizriet nepieciešamība pēc paplašinātāja nenoteiksmē. Nenoteiksme aiz lietvārda atšķiras no apzīmētāja ar to, ka apzīmētājs raksturo pazīmi, kas piemīt lietvārdam, bet, piem., teikumā *Viņai radās doma palīdzēt* infinitīvs nevis raksturo lietvārdu *doma*, bet nosauc darbību un reizē norāda uz darbības veicēju (*Viņai radās doma, ka viņa palīdzēs*).

1609. §.

Nenoteiksme sekundāri predikatīva komponenta funkcijā sastopama arī adverbiālos vienkomponenta teikumos, ja galvenā locekļa funkcijā ir apstākļa vārdi *žēl, bail*: *Man žēl tev to atdot, Bija bail runāt.*

Iespējami infinitīva funkciju robežgadījumi, piem., teikumu *Mums ir pienākums vērot putnus* iespējams analizēt trejādi. Pirmkārt, to var uzskatīt par verbālu teikumu, kurā nenoteiksmei ir sekundāri predikatīva komponenta funkcija: *Mums ir pienākums vērot putnus.* Otrkārt, teikumu var interpretēt kā nominālu, kur nenoteiksmei ir teikuma priekšmeta funkcija (pēc analogijas ar *vērošana ir pienākums*): *Mums ir pienākums vērot putnus.* Treškārt, šo teikumu var analizēt arī kā verbālu teikumu ar saliktu izteicēju un desamentizējušos predikatīvu vienību modificētāja funkcijā (pēc analogijas ar *Mums vajag vērot putnus*): *Mums ir pienākums vērot putnus.*

Sastata un salikti sekundāri predikatīvi komponenti

1610. §.

Sastata sekundāri predikatīvu komponentu veido saitiņa kopā ar nomenu vai tā aizstājēju. Tādā veidā panāk īpašu pazīmes aktualizāciju, sekundāri predikatīvs komponents arī pēc formas tuvinās īstajam izteicējam. Saitiņa var būt divdabja formā vai nenoteiksmē.

Saitiņa ir daļēji lokāmā divdabja formā: *Tā latvietis tika spaidīts no vācu gara, Rīgas pilsētā svešinieks būdams un palikdams.* (A. Kolbergs) *Vai mazs būdams sarunājiēs ar pieaugušiem neredzamās pasaules būtnēm?* (Prese)

Ja sekundāri predikatīvs komponents vai tā grupa atrodas atbalsta vārda priekšā, teikumā varam saskatīt saitiņas *būdams* nullformu: [Būdams] *Liela **auguma**, varenu **balsi**, sārtu **seju** un sarkaniem **matiem**, viņš **nebija skaists**, bet izskatījās ļoti **vīrišķīgs** un valdonīgs.* (I. Grebзде) [Būdama] *Dzīves likstu **nomākta**, saimniece **vairs nemācēja pasmaidīt.*** (D. Zigmonte)

1611. §.

Saitiņa nelokāmā divdabja formā sastopama dažādu tipu konstrukcijās. Pirmkārt, piesubjekta sekundāri predikatīvs komponents ar saitiņu sastopams „paceltā subjekta” konstrukcijā: *Še cits uz cita sakrautie baļķu vainagi likās **esam mūžīgi un nevīstoši.*** (E. Virza) *Kultūras dzīves ieradumi neliekas **vairs labi esam.*** (Prese). [..] *mēness likās **esam tas pats vecais. Tas šķita **esam tikai sapnis.***** [..] *šī apmaksātā izklaide nešķiet **esam likuma pārkāpums.*** (Prese) *Politiki [..] četrus gadus laikā izrādījušies **esam tikai cilvēki.*** (Prese) Saitiņu nelokāmā divdabja formā var arī nelietot, tad nomens uzskatāms par izteicēja daļu, bet šķituma verbs – par saitiņu (piem., *Politiki izrādījušies cilvēki*).

Otrkārt, iespējams pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents ar saitiņu nelokāmā divdabja formā: *Elziņa to domāja lielu **sodu esam.*** [..] *zinu tevi draugu esam.* (M. Zīverts) *Žurnālisti uz mūžu iedomājās sevi **esam rakstnieces uzticības personas.*** (G. Repše) *Vecāki uzskata par labu **esam** auklīšu dienestu.* (LNT)

Treškārt, pie atgriezeniskajiem vārdiem *teikties, dēvēties, sacīties, domāties, sajūties* sastata sekundāri predikatīvs komponents pēc formas ir piesubjekta, bet pēc nozīmes – sinkrētisks piesubjekta un pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents: *Viņa teicās **gudra esam.** Sieviete sakās **esam žlotāja.** Sajutos **noguris esam.** Viņš sakās **esam psiholoģiski norūdīts.*** (Prese) [..] *Jānis Skrstiņš sakās **esam trakoti norūpējiēs** par tiesiskumu valstī.* (Delfi) *Vai viņš ir tas, **kas domājās esam.*** (A. Neiburga)

1612. §.

Ļoti reti ar īpašības vārdu vai tā aizstājēju izteikta sekundāri predikatīva komponenta sastāvā ietilpst saitiņa pagātnes darāmās kārtas divdabja formā: *Mājas viņš tādās **panīkušas atcerējās jau sava tēva laikā **bijušas.***** (D. Zigmonte) Šajā teikumā sekundāri predikatīvam komponentam ir arī eksplīcīta laika norāde (apstākļa grupa *sava tēva laikā*).

1613. §.

Konstatēta saitiņa nenoteiksmes formā kopā ar nomenu nominatīvā pie atgriezeniskā verba *solīties*: *Tas varētu būt mājasdarbs, gatavojoties nākamajai sezonai, kas solās **būt drošāka nekā šī.*** (Prese) Formāli šis ir piesubjekta, bet semantiski sinkrētisks piesubjekta un pieobjekta sekundāri predikatīvs komponents.

Saitiņa nenoteiksmes formā kopā ar nomenu datīvā ietilpst pieobjekta sekundāri predikatīva komponenta sastāvā. Atbalsta vārds parasti ir objekta nosaukums datīvā: *Palīdzi viņam **kļūt gudrākam!** Iesaku jums **būt uzmanīgiem.** Ļaujiet **bērniem **būt patstāvīgiem.**** Pie darbības vārda *lūgt* atbalsta vārds var būt akuzatīvā: *Es lūdzu jūs **būt maniem viesiem.****

1614. §.

Sekundāri predikatīva komponenta, tāpat kā izteicēja, sastāvā var ietilpt modifiķētājs. Tādā gadījumā veidojas **salikts sekundāri predikatīvs komponents**: *Tagad bija laiks **sākt mācīties** dzīvi.* (I. Šķipsna) *Antiņš gāja **svilpodams, lūkodams atdarināt** [..]*

debesu putnu dziedāšanu. (T. Zeltiņš) [...] *pateicībā par sargāšanu no zaķiem tā kā būtu pienācis laiks **prasties pateikt sargātājiem paldies.*** (A. Līce)

Salīdzinātājdaļa sekundāri predikatīva komponenta funkcijā

1615. §.

Sekundāri predikatīvu komponentu veido **salīdzinātājdaļa** vienkāršā teikumā.

Ja salīdzinātājdaļā ir lietvārds, tas vairākumā gadījumu ir sekundārs subjekts: *Vārdi **kā plāceņi** nokrita uz mēles.* (S. Kaldupe) (Transformējot šo teikumu divos kodola teikumos, iegūstam: *Vārdi nokrita uz mēles, kā nokrīt plāceņi.*) *Nakts tik silta un zaļgani gaišpelēka **kā** mana **villaine.*** (J. Jaunsudrabiņš) (*Nakts ir silta un zaļgani gaišpelēka, cik silta un zaļgani gaišpelēka ir mana villaine.*) *Pār smailajām šīfera ģēvelēm un tornīšiem [...] lija balta mēnessgaisma **kā** kausēts **metāls.*** (Anšl. Eglītis) (*Balta mēnessgaisma lija, kā līst kausēts metāls.*)

Ja salīdzinātājdaļā ir lietvārds datīvā, tas ir sekundārs predikāts: ***Kā** jau **domātājam,** Ziedonim ļoti svarīgs ir ceļa jēdziens.* (G. Berelis) (Transformējot: *Tā kā Ziedonis ir domātājs, Ziedonim ļoti svarīgs ir ceļa jēdziens.*)

Ja salīdzinātājdaļā ir verba forma, tad darbības vārds ir sekundārs predikāts: *Riteņi laistās **kā** dzeltenā pureņziedu krējumā **smērēti.*** (S. Kaldupe) (Transformējot: *Riteņi laistās tā, it kā tie būtu dzeltenā pureņziedu krējumā smērēti.*)

Apstākļa vārds salīdzinātājdaļā, visticamāk, uzskatāms par situantu: *Viņš izskatījās tikpat jauns un skaists **kā** **toreiz.*** (Par situantiem sk. turpmāk.)

1616. §.

Salīdzinājumā grūti vilkt robežas starp sekundāro predikatīvātāti vienkāršā teikumā un redukciju salikta teikuma daļā. Šīs grūtības ir objektīvas, jo, kā redzams, teikums ar salīdzinājumu vienmēr ir izvēršams vairākos kodola teikumos. Kritērijs teikuma tipu norobežošanā varētu būt paplašinātāju skaits un tips, piem.: *Pēdējos gados vecajam lauvam nebija nācis zobos ievērojamāks laupījums, un viņš gaidīja, paslēpies savos amatos **kā jūras velns ūdensrožu ceros.*** (Anšl. Eglītis) Paplašinātājs ar adverbiālu nozīmi *ceros* liecina, ka salīdzinātājdaļa varētu būt palīgteikums ([...] *kā jūras velns paslēpjas ūdensrožu ceros*).

Vairāki sekundāri predikatīvi komponenti vienā predikatīvā vienībā

1617. §.

Vienlīdzīgu sekundāri predikatīvu komponentu virknēs mēdz būt SPK, kas izteikti ar dažādām gramatiskām formām: *Viņa nāca tai pretim, lielo lakatu pleciem **apmetusi, maza, apaļīga, ar priedīgu smaidu** sejā.* (I. Grebzde) *Debesis, joprojām drūmu un nomāktu **vaigu, smaga mitruma pilnas, uzgūla trauslajām lapotnēm.*** (A. Auziņš) *Izbāzīs noliesējušo kaklu no uzstās apkakles, rokas caurajās kabatās **sabāzīs, caur pieri blenzdams, viņš pētīja zābakus.*** (Anšl. Eglītis) *Un tad – es sajutu tevi pašu, ne **pieskaroties, bet sevī un rosāmies.*** (I. Šķipsna) [...] *Zambo neatbildēja un nekustējās, pusgūļus **zvilnēdams krēslā, neparasti smags un domīgs, grūti elpodams.*** (I. Šķipsna)

1618. §.

Teikumā iespējami arī **otrās pakāpes sekundāri predikatīvi komponenti**, kas sintaktiski balstās nevis uz gramatiskā centra locekļiem, bet uz cita – pirmās pakāpes – sekundāri predikatīva komponenta: *Viņi izgāja saulē un atslēdza spēkratus, **karstus kā ceplis.*** (Anšl. Eglītis) Transformējot iegūstam trīs kodola teikumus: *Viņi izgāja saulē un atslēdza spēkratus, spēkrati bija tik karsti, cik karsts ir ceplis. Tā smaida sievietes, zinādamas sevi ļoti mīlamas.*

Otrās pakāpes sekundāri predikatīvie komponenti nereti vienādā mērā attiecas uz diviem vienlīdzīgiem pirmās pakāpes sekundāri predikatīvajiem komponentiem: *Ienāca sieviņa, plāna un sausa kā kaltētas baltmaizes šķēle.* (A. Liepa) *Lēna un mīlīga kā skaista, laiņa un kupla sieva no krāsns sāka kāpt smarža.* (E. Virza)
Vairāki sekundāri predikatīvie komponenti vienā predikatīvā vienībā padara teikumu semantiski ietilpīgu un reizē grūti uztveramu: *Varbūt Solvīta, atbraukusi nelūgta, nepaliks lūdzama?* (I. Šķipsna) (Transformējot: *Varbūt Solvīta, kas atbraukusi, kaut gan nav lūgta, nepaliks, ja viņu lūgs?*)

Sekundāri predikatīvu komponentu vieta teikumā

1619. §.

Sekundāri predikatīvs komponents parasti atrodas tuvu izteicējam: *Mintauts nelaimīgs plātīja rokas un pārmezdams grozīja galvu.* (Anšl. Eglītis) Novietojums ir īpaši svarīgs tad, ja sekundāri predikatīva komponenta funkcijā ir nomens, jo tas, kā zināms, var veikt arī apzīmētāja un izteicēja funkciju.

Sekundāri predikatīvs komponents var atrasties teikuma priekšmeta priekšā, ja teikuma priekšmets ir vietniekvārds, jo vietniekvārds nepiesaista apzīmētāju: *Priecīga viņa gāja pa ielu.* Interesanti, ka sekundāri predikatīvs komponents dažkārt atrodas teikumpriekšmeta priekšā arī tad, ja teikumpriekšmets ir lietvārds: *Glaimots Bērtulis atspiedās pret durvju stenderi.* Tādos gadījumos sekundāri predikatīvu komponentu no apzīmētāja atšķir semantika – sekundāri predikatīvs komponents nosauc laikā ierobežotu pazīmi.

Nereti teikuma priekšmeta priekšā ir vairāki vienlīdzīgi sekundāri predikatīvi komponenti. Parasti šādā vārdriņdā vismaz viens ir divdabis, iespējams, ka tas ar savu darbības vārda dabu palīdz izteikt predikativitāti: *Sabijusies un bezgala vientuļa mazā apsīte čaukstina jaunās lapiņas.* Predikativitāti pastiprina arī sekundāri predikatīvam komponentam pakārtoti atkarīgi komponenti: *Svinīgs akmenīgā dižumā, lepns piecstāvu nams ieslējās nakts debesīs.* (Anšl. Eglītis) *Liela auguma, varenu balsi, sārtu seju un sarkaniem matiem, viņš nebija skaists, bet izskatījās ļoti vīrišķīgs un valdonīgs.* (I. Grebзде)

1620. §.

Novietojums teikumā varētu būt viens no kritērijiem instrumentāla sintaktisko funkciju noteikšanā. Proti, tuvums izteicējam vai citam darbības vārdam pastiprina saikni ar to, instrumentālis iegūst laika nozīmi: *Mājas izskatījās kā nesukātām galvām atbraucējiem pretī iznākušas.* (D. Zigmonte) (*Mājas bija iznākušas pretim atbraucējiem, tai brīdī tām bija nesukātas galvas.*) Turpretim, ja instrumentāla forma atrodas tuvāk lietvārdam, laika nozīmes nav vai arī tā nav tik izteikta: *Aizvējš laizīja viņus kā liels zirgs ar siltu, mīkstu mēli.* (A. Auziņš)

3.5.1.2. Determinatīvi vienkārša teikuma paplašinātāji

1621. §.

Determinatīvi ir ārēji teikuma paplašinātāji, kuri neizriet no izteicēja vai galvenā locekļa valences un kuru forma un semantika ar izteicēju vai galveno locekli nekādā veidā nav saistīta. Tiem piemīt sintaktiska autonomija, un tie raksturo ne tikai predikātus (izteicēju vai galveno locekli), bet arī visus tam piesaistītos teikuma locekļus – teikuma priekšmetu un teikuma paplašinātājus, ja tādi ir. Determinatīvi paplašinātāji var iesaistīties dažādu tipu teikumos un parasti atrodas teikuma sākumā. Determinatīvi paplašinātāji ir divējādi: determinanti un situanti.

3.5.1.2.1. Determinants

1622. §.

Determinants ir paplašinātājs datīvā ar izjutēja vai īpašnieka nozīmi. Visbiežāk tas ir personas nosaukums: *Mums veicas. Bērnām slāpst. Jānim ir suns.*

Latviešu sintaksē izjutēja un īpašnieka jeb piederības datīvs traktēts dažādi. A. Ozols uzskata, ka datīvs kā darbības izjutējs vai piederības nozīmes nesējs teikumā funkcionē par tā saucamo **netiešo teikumpriekšmetu**. Tātad tiek proponēts trīslocekļu gramatiskais centrs, ko veido verba forma, tiešais teikumpriekšmets nominatīvā un netiešais teikumpriekšmets datīvā, piem., teikumā *Man sāp galva*. Turklāt tiek atzīts, ka datīvs neiegūst nekādu papildu sintaktisku funkciju, ja teikumā nav tiešā teikumpriekšmeta (Ozols 1967₄: 202). Dažos gadījumos datīvam saskatāma sinkrētiska netiešā teikumpriekšmeta un netiešā papildinātāja funkcija, tādos gadījumos proponēts datīva formu uzskatīt par **papildinātājteikumpriekšmetu**, piem., *Man apnīk uzbāzība, Man gadās laime* (Ozols 1967₄: 181).

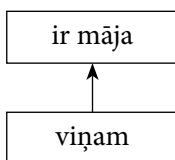
J. Kārklīšs piedāvā līdzīgu risinājumu, proponējot saliktu gramatisko centru. Viņš norāda, ka predikācija vienlaikus realizējas divos aspektos – predikatīvā personas aspektā (to izsaka datīvs) un nepersoniskā predikatīvā aspektā (to izsaka nominatīvs) (Kārklīšs 1968: 295). Piem., teikumā *Man ar draugu bija noruna* gramatiskajā centrā ietilpst trīs locekļi *man bija noruna*. Datīva teikumpriekšmeta funkcija, pēc J. Kārklīša domām, pamatojama tādējādi, ka datīvs izsaka personas nozīmi, bet sintaktiskā persona teikumā vienmēr ir teikuma priekšmeta funkcijā (Kārklīšs 1968: 291). Tomēr priekšlikums par trīslocekļu gramatisko centru latviešu sintaksē plašāku atzinību nav guvis.

Tomēr jāuzsver, ka, analizējot datīva funkcijas teikumā, J. Kārklīšs norādījis, ka izjutēja datīva piesaistījums verbam ir brīvs: „Jādomā, ka var būt tādas formālas sintaktiskas attieksmes, kas nerealizējas vārdu savienojumu pakāpē, bet tikai teikuma pakāpē.” (Kārklīšs 1968: 273) Līdzīgs atzinums izteikts par piederības datīvu – tas teikumā ir strukturāli obligāts, tomēr tā semantika un sintaktiskās funkcijas atklājas tikai teikuma pakāpē (Kārklīšs 1968: 279).

1623. §.

Pēc I. Freimanes domām, izjutēja un piederības datīvs uzlūkojams par brīvu teikuma paplašinātāju – **determinantu**. Tas ir teikuma loceklis, kas nav vārdkopu attieksmēs ar izteicēja darbības vārdu un samērā brīvi iesaistās teikumā (Freimane 1984: 56). Tātad par determinanta galveno pazīmi jāpieņem attieksšanās uz visu teikuma strukturālo pamatu un saistījuma trūkums ar kādu vienu konkrētu vārdu teikumā (Freimane 1984: 58, 59). Jānis Rozenbergs par determinantiem ierosinājis saukt tādus teikuma locekļus, kas nav valences nosacīti, bet piedalās teikuma struktūras pamata veidošanā (Rozenbergs 1970: 56).

Tādējādi teikumu *Viņam ir māja*, kurā ir determinants *viņam*, grafiski varam attēlot šādi:

Pakārtojuma sakars starp vārdformu *viņam* un citiem vārdiem teikumā neveidojas. Kā zināms, vārdkopas neatkarīgais komponents ir vārds ar visu savu formu sistēmu, tātad tas var būt arī pamatformā, bet teikumā nav vārdkopu *būt viņam* vai *māja viņam*.

Teikumos *Man salst, Mums ir interesanti* vērojām līdzīgu ainu – *man salt, mums būt interesanti* nav gramatiski pareizi veidoti, jēgpilni vārdu savienojumi – tātad vārdkopu attieksmju jeb pakārtojuma sakara starp datīva formu un citām vārdformām nav. Formu atbilstība ar izteicēju arī neveidojas, tātad datīvs nav predikatīvā sakarā, turklāt teikumos ar determinantiem iespējams arī nomena nominatīvs, kas funkcionē kā teikumpriekšmets. Tāpēc tiek postulēts īpašs sintaktisks sakars – determinatīvs sakars, kas atšķiras gan no predikatīvā sakara, gan pakārtojuma.

1624. §.

Svarīga determinantu pazīme ir arī vieta teikuma sākumā. Kaut gan vārdu secība latviešu valodā ir samērā brīva un ir galvenokārt aktuālā dalījuma izteikšanas līdzeklis, tomēr tā bieži vien nosaka sintaktisko sakaru ciešumu un teikumlocekļa semantiku, piem., teikumiem *Tev tas ir* (kur *tev* ir piederības jeb īpašnieka datīvs – determinants) un *Tas ir tev* (kur *tev* ir adresāta datīvs, tātad vārdkopas atkarīgais komponents) ir pilnīgi atšķirīgas nozīmes.

Determinants teikumā bieži ir obligāts, jo teikums bez determinanta nevar būt patstāvīga saziņas vienība. Pat ja saziņā lietojam tādus izteikumus kā *Darbs veicas, Sāp kāja*, izjutēja nosaukums meklējams kontekstā vai noprotams no saziņas situācijas.

1625. §.

Determinants var iesaistīties dažādu strukturālo tipu teikumos, bet visbiežāk tas sastopams šādā apkaimē:

1) Determinants ar izjutēja nozīmi sastopams verbālos teikumos, kuros izteicējs vai galvenais loceklis parasti ir vienpersonas verbs un nosauc kādu stāvokli vai nejausību: *Man slāpst. Man vajag darbu. Visiem trūkst laika. Viņam nerūp rītdiena. Man kaut kur sēri iesmeldza. Viņam veicas darbs. Tev nepatīk baritons?* (I. Šķipsna) *Tās mums tiešām izdevās.* (I. Šķipsna)

2) Determinants ar izjutēja nozīmi sastopams adverbiālos teikumos, kuros galvenais loceklis (retāk izteicējs) nosauc kādu stāvokli: *Tā viņam būs labāk. Vai tev ir silti? Man kļūva neērti. Studentiem būs interesanti.*

3) Determinants ar īpašnieka (piederības) nozīmi sastopams verbālos teikumos ar patstāvīgā nozīmē lietotu *būt* (resp. *nebūt*) izteicējā: *Viņam ir māja. Man nav laika. Mums bija citas pasakas un citas rotaļas. Man ir viesis. Bet viņam droši vien nav naudas. Tagad mums ir vairāki drošības dienesti.* (A. Kolbergs) Īpašnieka nozīme saskaņā ar to, ja determinants un teikuma priekšmets izsaka daļas un veselā vai pazīmes attieksmes: *Meitenei bija pelēkas acis. Tautietīm tāda mēle kā tam purva strazdiņam. Degunam ir glīts kūkums. Gara pasaulei nav robežu.* (Z. Mauriņa) Iespējama arī *būt* nullforma potenciāli verbālos teikumos: *Meitenei [ir] taisnība. Mājelei [ir] seši logi. Kādas jums te [ir] dīvainas metaforas...* (S. Kaldupe) Par determinantu ar īpašnieka nozīmi uzskatāma arī datīva forma teikumos *Man ir ko darīt, Man nav ko lasīt, Man viņam nav ko pārnest.* (A. Kolbergs) Mūsdienu latviešu valodā šādus teikumus uztveram kā vienkāršus, par to liecina valodas praksē izplatītais pieturzīmes trūkums. Semantiski tie ir līdzvērtīgi teikumiem *Man ir kas darāms (Man ir kāds darāms darbs), Man ir kas lasāms (Man ir kāda lasāma grāmata).*

Piederības nozīmes izteikšanā datīvs konkurē ar ģenitīvu, bet veidojas semantiskas atšķirības, proti, datīvs norāda, ka piederības attieksmes pastāv runas momentā, turpretim ģenitīva izteiktajai piederībai šādas aktualizācijas nav.

4) Determinants ar kombinētu īpašnieka un izjutēja nozīmi teikumā iesaistāms samērā brīvi – tam nav semantiski vai formāli ierobežotas apkaimes: *Vasarā man pašai māja pilna ar mazbērniem. Svaigā gaisā man galva kļūva skaidrāka. Lībai seja izstiepās*

garāka. **Man** sirds top smaga. (V. Jākobsons) *Drīz vien mums sajuka sīkumi, kā tas notiek ar visām atmiņām laika ezera dibenā. Šīs divas dienas viņai bija pagājušas miglainā neziņā. Tāds viņai bija bijis tas sapnis* (I. Šķipsna) *Ieskatīties tēvam acīs Kārlēnam nebija drosmes. Šodien man nav darāmā diena.* (V. Jākobsons) *Lielākoties man izrādījās taisnība.* (V. Freimane)

5) Datīva formai pie tagadnes ciešamās kārtas divdabja izteicējā piemīt darītāja nozīme: *Tas darbs mums visiem kopā darāms.* Parasti verbs ir pārejošs un teikumā ir arī objekta nosaukums nominafīvā, kas veic teikuma priekšmeta funkciju, tāpēc datīva forma ir determinanta funkcijā. Retumis divdabi veido no nepārejoša verba, tādā gadījumā datīva izteiktā darītāja nozīme ir vēl spilgtāka, tomēr sistēmisku apsvērumu dēļ datīvs uzskatāms par determinantu: **Mums** bija caur uguni ejams. (I. Indrāne)

3.5.1.2.2. Situants

1626. §.

Situants ir apstākļis, kas iesaistās teikumā neatkarīgi no vārda sakariem, resp., nav vārdkopu attieksmēs ne ar vienu vārdu teikumā (Freimane 1985: 83). Parasti tas attiecas uz visu teikumu kopumā un atrodas teikuma sākumā: *Klusajā sestdienas novakarītē mūsu soļi uz sasalušā Dārtiņas muižas zemes ceļa bija ritmiski līdzīgi.* (L. Muktupāvela) **Pirkstos** mirdzēja smalkas sidraba rotas. (L. Muktupāvela) Teikuma sākumā var atrasties vairāki paralēli lietoti situanti: **Augšā aiz mākoņiem** lido melnās pīles. (A. Bels) **Reiz bērniņā** māte uznesa Helēnu Sventes virsotnē. (A. Bels) **Jūrā patlaban** mainījās gaismas. (A. Bels) Situāntam visbiežāk ir vietas vai laika nozīme, bet sastopami arī citu adverbiālu nozīmju situanti, piem., situants ar cēloņa nozīmi: *Naktī, vējā smiltīm ir balss.* (A. Bels) Teikumos ar situantiem izteicējs parasti atrodas teikuma priekšmeta priekšā: **Barā** tomēr bija stingra kārtība. (Anšl. Eglītis) **Virš galvas šalca** putnu spārni. (A. Bels)

Situants var būt obligāts teikuma paplašinātājs, īpaši potenciāli verbālos teikumos: **Uz vārtiņiem** vējrādītājs ķēmīga putna izskatā. (S. Kaldupe) **Galvā** mūksta, melna platmale. (Anšl. Eglītis) Nereti potenciāli verbāla teikuma sākumā atrodas gan determinants, gan situants: **Man rokās** sniega pika, izveidota līdzīga lellei. (L. Ķuzāne) **Viņam kājās** tie paši jau divdesmit piecus gadus valkātie zābaki. (Z. Mauriņa)

1627. §.

Ja izteicējs nav verbāls, situanta noteikšana grūtības nesagādā, jo teikumā nav verba, kuram apstākļis varētu būt pakārtots (Freimane 1984: 59): **Uz jūras kurši** vikīgiem bija stingri pretinieki. (A. Bels) Verbālos teikumos situantu noteikšana var būt problemātiska. Ja apstākļis neizriet no izteicēja vai galvenā locekļa valences, tad nav šaubu, ka tas ir situants un vārdkopu attieksmēs ar verbu neiesaistās: *Trešajā dienā vairs nesāp.* (A. Līce) (Šajā teikumā neveidojas vārdkopa *nesāpēt trešajā dienā*, jo verbs *sāpēt* leksiskās nozīmes dēļ nevar piesaistīt paplašinātāju ar laika nozīmi.) Līdzīgi teikumos **Cauri ciemam rūga smilšains un grūti izbraucams ceļš.** (A. Bels) un *Desmit soļu attālumā vārdi un elsas saplaka.* (Ē. Hānbergs) no izteicēju rūgt un saplakt leksiskās nozīmes neizriet nepieciešamība pēc paplašinātāja ar vietas nozīmi.

1628. §.

Latviešu sintaksē izteikts viedoklis, ka jebkurš apstākļis, kas izvirzīts teikuma sākumā, iegūst spēju attiekties uz visu teikumu un kļūst par situantu neatkarīgi no izteicēja vai galvenā locekļa leksiskās nozīmes (Freimane 1984: 64): **Pa smago, smilšaino**

risu pat vasaras vidū ērtāk gāja uz priekšu ar ragavām. (A. Bels) Visi virzības verbi (piemērā *iet*) spēj piesaistīt paplašinātājus ar vietas nozīmi, tātad vārdkopa *iet pa risu* būtu iespējama, tomēr apstākļa novietojums teikuma sākumā liecina, ka tas attiecas uz visu teikumu un uzskatāms par situantu. Līdzīgi nākamajos piemēros: *Manī kaut kas tika iesēts. Manī kaut kas sabrieda, sasparojās, sadīga, ieriesās un atvērās.* (L. Mukupāvela)

Vieta teikuma (saliktā teikumā – teikuma daļas) sākumā ir būtiskākā situanta pazīme, jo vārdkopu atkarīgo komponentu – labējās valences locekļu – tipiskā atrašanās vieta ir pa labi no izteicēja vai galvenā locekļa.

Par situantiem būtu uzskatāmi arī tādi apstākļi, kas teikumā atrodas aiz lietvārda un nav pakārtoti nevienam vārdam teikumā: *Lielais zālājs aiz loga vēl bija krēslā.* (I. Šķipsna) No lietvārda *zālājs* leksiskās nozīmes neizriet nepieciešamība pēc vietas raksturojuma (*zālājs aiz loga* nav vārdkopa), tāpēc transformējot iegūstam divas predikatīvas vienības: *Lielais zālājs, kas ir aiz loga, vēl bija krēslā.* Tas liecina, ka šādam situantam piemīt slēpta predikatīvitāte. Teikumā dziļā semantiskā struktūra ir tā „saspiesta” jeb kondensēta virsējā, ka formāli nav realizēts ne propozīcijas subjekts, ne predikāts, tikai apstāklis. Arī apstāklis, kas atrodas aiz sekundāri predikatīva komponenta, ir situants: *Viņš izgāja ar gaišu smaidu vaigā.* (Transformējot – *Viņš izgāja. Viņam bija gaišs smaids vaigā.*) *Direktors nemanot iesnaužas ar brillēm uz acīm, avīzi rokā.* (A. Liepa) *Viņš nosēd pie televizora drūmu izbrīnu acīs.* (A. Liepa)

3.5.2. Vārda sakaru nosacīti paplašinātāji

1629. §.

Vārda sakaru nosacīti paplašinātāji iesaistās teikumā uz pakārtojuma sintaktiskā sakara pamata. Pakārtojuma sakaru nosaka vārds kā leksikogramatiska vienība. Uz vārda valences pamata veidojas vārdkopas, kuru neatkarīgais komponents ir vārds kā leksiska vienība, tikai retos gadījumos – noteikta vārdforma. Neatkarīgais komponents var mainīties formās, vārdkopa nesabrūk. Tas nozīmē, ka vārdkopai ir sava paradigma, kas balstās uz neatkarīgā komponenta formu sistēmas (morfoloģiskās paradigmas), piem., *lasīt ogas, lasu ogas, lasījām ogas, lasot ogas* utt.

Vārda sakaru nosacītiem paplašinātājiem var būt objekta, subjekta, atributīva, adverbīala vai apozitīva nozīme.

3.5.2.1. Paplašinātāji ar objekta nozīmi

1630. §.

Paplašinātāji ar objekta nozīmi tradicionāli tiek saukti par papildinātājiem. Tie visbiežāk pakārtoti darbības vārdam. Objekta nozīme ir vispārinājums, ko iespējams konkretizēt un atkarībā no gramatiskās formas, ar ko objekts izteikts, saskatīt dažādus objektu paveidus.

Objekta nozīmes paplašinātājs var būt izteikts ar lietvārdu vai tā aizstājēju **akuzatīvā**, kam visbiežāk ir cietēja vai uztvēruma nozīme un ko tradicionāli dēvē par tiešo objektu: *Pamestajā laidarā varēja satilpināt veselu ganāmpulku.* (Ē. Hānbergs) *Ik rītu Vīga pielēja pircēju kā ūdens zābaku.* (A. Bels) *Savā nodabā atstāts, viņš bija izdzertajā limonādes glāzē ielējis vīnu un, iegremdējis vīnā salmiņu, aizrautīgi pūta burbuļus.* (T. Zeltiņš) *Viņš [...] dzirdēja klusus, dobjus zvanus.* (I. Šķipsna) *Šito skriešanu man gribētos redzēt.* (V. Jākobsons)

1631. §.

Netiešā objekta nosaukums var būt izteikts ar lietvārdu vai tā aizstājēju **datīvā**, kam visbiežāk ir adresāta vai ieguvēja nozīme. Līdzās netiešajam objektam vārdkopā var būt arī tiešā objekta nosaukums akuzatīvā: *Kā Benārs lai būtu spējis viņai to visu pateikt?* (I. Šķipsna) [...] *Tēt, nopērc man suni.* (T. Zeltiņš) *Bet mēs esam trimdinieki ar savai dzimtenei dotu solījumu atgriezties.* (T. Zeltiņš) *Tas ir katras latviešu sievas pienākums – pašai cept mājās vīram maizi.* (T. Zeltiņš) Darbības vārdam var pakārtot tikai netiešā objekta nosaukumu bez tiešā objekta: [...] *trīs naktis un dienas viņš tad varbūt sēdēja dzejnieka krēslā jeb dzēra pie viņa galda un atbildēja melnajam krauklim.* (I. Šķipsna) [...] *visi viņa ietaupījumi bija jau gandrīz iztērēti, paļaujot vaļu Ragnas grūti novaldāmam iepirkšanās priekam.* (T. Zeltiņš) *Benārs [...] viegli uzlika vijolīšu pušķim plaukstu un pēc tam pieskārs ziediem ar degunu un muti.* (I. Šķipsna) Tiešo objektu no netiešā ne vienmēr viegli šķirt, jo dažos gadījumos objekta nozīmē datīvs konkurē ar akuzatīvu: *klausīt tēvu / tēvam, sist suni / sunim, interesēt kādu / kādam, traucēt kādu / kādam.* Ja objektu nosauc ar akuzatīvu, tas rāda, ka darbība aptver to pilnīgi un ir ilgstoša vai atkārtota.

Objekta nozīmes datīvam mēdz būt arī sinkrētiska ieguvēja un īpašnieka (piederības) nozīme, ja teikumā ir arī objekta ķermeņa daļas nosaukums: *Pa atvērto durvju spraugu izlien liela, spūrainā slota un iebelž Baltumiņam pa sāniem.* (V. Jākobsons) *Suns iekoda puisim kājā. Reiz arī man viens tāds nejaucenis paberzēja plecu.* (T. Zeltiņš) *Migla glaudās man ap rokām, krūtīm, vaigiem.*

1632. §.

Netiešā objekta nosaukums var būt lietvārds vai tā aizstājējs instrumentāli ar līdzekļa vai pavadona nozīmi: *Lielajā Jūrpils dārzā ķirši, plūmes, pat ābeles bija pārsegtas ar bieziem tīkliem.* (A. Bels) *Ragna baltā krekļā [...] stāv pie lielas bļodas un, jauki pietvīkusi, abām rokām mīca maizi.* (T. Zeltiņš) [...] *es nespētu ar tādu pat runāt...* (L. Muktupāvela) [...] *esot kopā ar tādu sievieti, Oto jutās cilvēka cienīgs.* (L. Muktupāvela) Netiešā objekta nosaukums var būt prievārdisks savienojums ar dažādām nozīmēm, kas atkarīgas no prievārda semantikas: *Jonatans sapņo par trīsmastnieku.* (A. Bels) [...] *uz dzīvi jāskatās arī no praktiskās puses.* (T. Zeltiņš) *Taisu no viņa šampānieti.* (T. Zeltiņš) *Pat Romas pāvests vismaz reizi gadā izbrauc vizitācijā pie savām avīm.* (L. Muktupāvela)

1633. §.

Par paplašinātāju ar objekta nozīmi uzskatāms arī lietvārds vai tā aizstājējs nominatīvā teikumos ar izteicēju vai galveno locekli vajadzības izteiksmē. Šādos teikumos teikumpriekšmeta funkciju veic datīva forma, bet nominatīvs saglabā objekta semantiku: *Tāpēc mums ir jāuznes tālruņa būdiņa.* (T. Zeltiņš) [...] *vīriem bijis jāiet lūkot un jāuzpazīst sava sieva.* (L. Muktupāvela) Šādu interpretāciju atbalsta arī Trevors Gārts Fennels, un uz to papildus semantiskajam kritērijam norāda fakts, ka pirmās un otrās personas vietniekvārdi ar objekta nozīmi šādos teikumos ir akuzatīvā (Fennels 1995₃: 46): *Man jāsatiek tevi. Tev jāsatiek mani.*

1634. §.

Paplašinātājs ar objekta nozīmi var būt pakārtots lietvārdam, ja lietvārds ir derivatīvi saistīts ar darbības vārdu: *Dominējošais dzinulis ir varas griba.* (R. Mūks) [...] *viņam nu piederēja vēl viens ienesīgs maizes pelnītājs – trīsmastnieks.* (A. Bels) *Pret vārdiem pašiem viņam nebija nekādu iebildumu.* (I. Šķipsna) [...] *kādas citas būtes tiešā, nepacietīgā pievēršanās viņam viņu neparasti atdzīvināja.* (I. Šķipsna) Ja lietvārds,

kas piesaista objekta nozīmes paplašinātāju, nav derivatīvi saistīts ar darbības vārdu, tad vārdkopā tomēr izteikts darbības nojēgums: vēstule **tēvam**, atvadu vārdi **draugam**. Valodas lietotājiem ir zināms, ka vēstules tiek rakstītas un vārdi tiek teikti, tātad varam saskatīt reducētus vārdkopas komponentus: *tēvam* [uzrakstīta] *vēstule*, *draugam* [pa-teikti] *atvadu vārdi*.

1635. §.

Paplašinātājus ar objekta nozīmi ģenitīvā vai instrumentālī piesaista īpašības vārds *pilns*: *Ēdnīca spindza, pilna zilimelnu mušu mākoņa*. (Anšl. Eglītis) *Ainava pilna palsas, gurdinošas gaismas*. (Anšl. Eglītis) [...] *seja pašam piešķīda pilna krāsas*. (T. Zeltiņš) *Akapulko nav Meksika, bet starptautisks tūristu miests, pilns neciešami garlaicīgām standartviesnīcām*. (Anšl. Eglītis) *Rati bija pilni spaiņiem, somām, drānu gabaliem, kartēm, grāmatām, žurnāliem*. (Anšl. Eglītis) Objekta nozīmes paplašinātāju piesaista arī īpašības vārda pārākās pakāpes forma: *Cilvēces vēsturē nav bijis lielāka fanātiķa par Ļeņinu*. (R. Mūks)

3.5.2.2. Paplašinātāji ar subjekta nozīmi

1636. §.

Paplašinātājs ar subjekta nozīmi kā vārdkopas atkarīgais komponents ir lietvārds vai tā aizstājējs ģenitīvā. Vārdkopas neatkarīgais komponents var būt lietvārds, kas derivatīvi saistīts ar darbības vārdu: *Kā parasti Klāvu uzmodināja āmura klaudzēšana un ripas zāģa mežonīgā kaukšana*. (Anšl. Eglītis) [...] *varēsīm viņiem stāstīt priecīgas lietas – par savas brīvās dzimtenes raženo atplaukšanu*. (T. Zeltiņš) [Tās] *Nav bābu tenkas un vecēnu murgu*. (A. Bels) *Ne vairs tumšzilu villaiņu, ne Jūras mātes vēlīgā smaida*. (S. Kaldupe) [...] *stāstītājas bals sāka izklausīties kā sārta, pilnbrieduša ābola kritiens zaļā zālē*. (L. Muktupāvela) Vārdkopas neatkarīgais komponents var būt arī pagātnes ciešamās kārtas divdabis: *To izlēmis, Benārs apstaigāja visu māju un dzīvojamā istabā ieraudzīja paša darinātās un Sievai dāvinātās vāzes*. (I. Šķipsna) *Izņēmums ir pašu dvēseles pamatu un slimību izraisītās sāpes*. (A. Lice) *Atsevišķu skolu grāmatu saraksti izskatās krīzes neizkropļoti. Kā garšo aktieru Jura Zagara un Andra Buļa klāt pienesta kafija?*

3.5.2.3. Paplašinātāji ar atributīvu nozīmi

1637. §.

Paplašinātāji ar atributīvu nozīmi tradicionāli tiek saukti par apzīmētājiem un ir pakārtoti lietvārdam. Par atributīvām parasti uzskata attieksmes starp diviem nomeniem, un plašā izpratnē tās ir reālijas un tās pazīmes attieksmes. Iespējama arī cita interpretācija, proti, atribūti kvalificē un konkretizē dažādu vārdšķiru teikuma locekļus, un tie var būt piesubstantīviski (*priecīgs zēns, tēva mājas*), piedejektīviski (*Joti priecīgs*), pieadverbiāli (*Joti agri*), pieverbāli (*jautri smieties, ātri skriet*) (Адамец 1978: 211). Saskaņā ar šādu izpratni arī paplašinātāji ar mēra un veida nozīmi uzskatāmi par atribūtiem.

1638. §.

Atributīva nozīme ir vispārinājums, ko iespējams konkretizēt. Atributīvās attieksmes var būt, piem.:

- pazīmes attieksmes (šaurā nozīmē): *Vestibila astoņas zemās, druknās kolonnas un griestus rotāja sarežģīts un raibs stādu ornaments*. (Anšl. Eglītis) *Vakars ir ierasojis*

jau **vēlā** stundā. (S. Kaldupe) No **patumšā** kakta Gunars Saliņš iesvieda istabas vidū **draudzīgu** smējienu. (T. Zeltiņš)

• daļas un veselā attieksmes: [...] no purva uz jūras pusi slīd **dzērvju** kāši. (D. Dreika) Pazemajā grāmatu skapī [...] saskatīja vienīgi labi pazīstamo **grāmatu** muguras. (T. Zeltiņš) [...] viņa roku pirksti gar **bikšu** vīlēm vairs neknibinājās. (T. Zeltiņš)

• piederības attieksmes: [...] kādu jūs zīmējat tālāko **kuršu** valodas ainu? (A. Bels) Ragna saskandināja **savā** glāzē ledus gabalus. (T. Zeltiņš) [...] bet skaistas **meitenes** laipnā vientiesība ir pilnīgi neatspēkojama. (Anšl. Eglītis) [...] viņš runāja kaut ko par kāda **fabrikanta** sievu viņa trakajā jaunībā. (L. Mukstupāvela)

• materiāla jeb vielas attieksmes: *Attaisi gāzes plīti un izņem to pašu amerikāņu **skārda** pannu.* (T. Zeltiņš) *Jūs taču nesen kā stāstījāt par **sudraba** latiem pilno podu.* (L. Mukstupāvela) ***Salātu** meži, **rasola** purvāji, **fileju** un **mēļu** grēdas...* (Anšl. Eglītis)

• (apgrieztas) objekta attieksmes, kur neatkarīgais komponents ir atkarīgā komponenta nosauktās darbības objekts, ja atkarīgais komponents ir ciešamās kārtas divdabis: *Daba ir kļuvusi par **ekspluatējamu** novadu.* (R. Mūks) [...] tā jau **labojama** lieta. (A. Bels) *Virtuves durvis pavēris, viņš iebāž **atvērtajā** spraugā galvu.* (T. Zeltiņš) Tā kā objekta nozīme piemīt vārdkopas neatkarīgajam komponentam attieksmē pret atkarīgo, nevis otrādi, var uzskatīt, ka atkarīgais komponents nosauc neatkarīgā pazīmi, īpaši tāpēc, ka ciešamās kārtas divdabis var veidot vārdrindu kopā ar īpašības vārdu: *Pasaule ir kļuvusi par **atdalītu** un **sekulāru** lietu agregātu.* (R. Mūks)

1639. §.

Lietvārdam var pakārtot komponentus, kur atributīvās attieksmes robežojas ar adverbialām:

• nolūka jeb noderības attieksmes: [...] es izzagu baznīcā nolikto **ziedojumu** kas-ti. (L. Mukstupāvela) [...] **naudas** pods norakts, **zeķē** nebēdzināts vai čubmaisā iešūts. (L. Mukstupāvela) *Nesamanīdams nekā, Epalts metās **dejas** zālē.* (Anšl. Eglītis) *Karotes bagarēja **rasolu** terīnes, smēla majonēzes, grāba salātus.* (Anšl. Eglītis)

• laika un vietas attieksmes: *Un šitais te [...] stāsta viņam **jaunībdsienu** dēciņas.* (L. Mukstupāvela) *Viņš [...] bija sūtījis **Rīgas** laikrakstiem korespondences par sava **pagasta** svarīgākajiem notikumiem.* (T. Zeltiņš) ***Lielceļu** dauzoņa tāds!* (L. Mukstupāvela)

1640. §.

Atributīva attieksme atšķirībā no predikatīvas pazīmi piedēvē nevis teikumā, bet jau iepriekš, piem., teikumā ***Veca** mīlestība nerūs* tiek runāts nevis par mīlestību vispār, bet tieši vecu mīlestību, tādat apzīmētājs precīzē apzīmējamo vārdu, palīdz reāliju atšķirt no citām jeb identificēt. Nomināla vārdkopa ar atributīvas nozīmes paplašinātāju veic nosaucējfunkciju, tas ir salikts nosaukums, ko var aizstāt ar vienu vārdu: *Mājai bija sarkanas durvis – Mājai bija durvis.*

1641. §.

Tomēr obligāti atributīvas nozīmes paplašinātāji semantiski līdzinās izteicējam. Visbiežāk apzīmētājs ir obligāts, ja tas pakārtots kādas ķermeņa daļas nosaukumam: *Pa parketu Ķurzāns kāpa uzmanīgi, **stīvām** kājām.* (Anšl. Eglītis) *Pirmais no kuģa nokāpj zaļoksnējs **gara** auguma puisis **kupliem** matiem, vējos **ārdētu** seju.* (Anšl. Eglītis) *Dāma plīša kažokā **savādām** acīm paskatījās runātājā.* (T. Zeltiņš) *Toms tumsā jautāja miega **mīkstu** mēli.* (D. Zigmonte)

Atributīvas nozīmes paplašinātājs ir obligāts, ja darbības vārdam pakārtots satūra objekts: *Eleonora atsmaidīja kā parādniece savam glābējam – **pazemīgu** un **bijīgu***

smaidu. (N. Ikstena) Arī teikumos ar patstāvīgā nozīmē lietotu *būt* resp. *nebūt* izteicējā atributīvas nozīmes paplašinātājs var tuvināties izteicējam: *Nav īstais laiks par to runāt*. Šajā teikumā nav iespējams teikuma priekšmets ģenitīvā (**Nav īstā laika par to runāt*), tātad vārdformas *īstais* apzīmētāja funkcija ir apšaubāma.

Predikatīva nozīme pastiprinās arī tad, ja atributīvas nozīmes paplašinātājam ir pievienots laika raksturojums: [...] *spraugā parādās sekretāres apaļā, vēl diezgan bērnišķīgā sejiņa*. (A. Kolbergs) *Zem pierei dziļi uzgūlušās platmales viņa parasti zili pelēkās acis izskatījās dziļas un melnas*. (Anšl. Eglītis)

3.5.2.4. Paplašinātāji ar adverbiālu nozīmi

1642. §.

Paplašinātājus ar adverbiālu nozīmi tradicionāli sauc par apstākļiem. Tie ir pakārtoti darbības vārdam un var būt izteikti ar dažādu vārdšķiru vārdiem dažādās gramatiskās formās – dažādām lietvārda locījumu formām (visbiežāk lokatīvu, instrumentāli, datīvu), prievārdiskiem savienojumiem, apstākļa vārdiem. Arī adverbiāla nozīme ir vispārinājums, ko iespējams konkretizēt:

- veida nozīme: *Pārpratuma cerība vēlreiz spoži un sāpīgi noplaiksnījās Benāra apziņā un tad izdzisa*. (I. Šķipsna) *Klāvs vērmelīgi noņirdza*. (Anšl. Eglītis) *Nojume uzcelta kārtīgi*. (A. Bels) *Dzīvoklī drūzmas urdīšanās un jezga šalca vienaldzīgi un baigi kā jūra*. (Anšl. Eglītis)

- mēra nozīme: *Sieva nostrādājusies līdz ģibonim*. (A. Bels) *Kāpēc viņš nepārdod laivu pilnībā?* (A. Bels) *Tiešām, Nikolīne ir pārāk apburoša*. (Anšl. Eglītis) *Epalts paguva drusku attapties*. (Anšl. Eglītis)

- cēloņa nozīme: [...] *Klāvs savā ievainotā lepnumā kļuva skarbāks, nežēlīgāks, nīknāks*. (Anšl. Eglītis) [...] *ļoti bieži noziegumi izdarīti alkohola reibumā un kārē pēc vēl kādas pudeles „garīgā dzēriena”*. *Bet [viņš] nesaprašanā un bailēs atskārta*. (Anšl. Eglītis)

- vietas nozīme. Kā iepriekš norādīts, paplašinātāji ar vietas nozīmi var būt situanti, ja tie atrodas teikuma sākumā vai tūlīt aiz lietvārda. Par vārda sakaru nosacītiem paplašinātājiem vietas apstākļi uzlūkojami tad, ja tie izriet no darbības vārda (parasti izteicēja funkcijā) valences un atrodas pa labi no tā: *Šoneris pārvadāja kokmateriālus no Hamburgas uz Liverpūli un pelnīja baltu naudu*. (A. Bels) [...] *mala nolūza kā traušls rieksts un sabirza zvejnieka pirkstos*. (A. Bels) [...] *liedags mērcējas sērīgā dūmakā*. (D. Dreika) *Kaut kas īpašs ir paslēpts podniecē pašā*. (I. Šķipsna) *Es iesēdos mašīnā. Paraudzījos atpakaļskata spogulī*. (A. Neiburga)

- laika nozīme. Vairākumā gadījumu paplašinātāji ar laika nozīmi ir situanti. Tomēr tie var būt pakārtoti darbības vārdam, ja darbības vārda leksiskā nozīme nosaka iespējamu vai nepieciešamu laika raksturojumu: *Rīt ir svētdiena, varēšu ilgāk pagulēt*. (T. Zeltiņš) *Es sevi tādu neļaušu iemūžināt uz visiem laikiem*. (T. Zeltiņš) *Prūsija allaž karoja*. (A. Bels) *Tie nekad tevi vairs nepametīs*. (A. Neiburga)

1643. §.

Adverbiāla nozīme var robežoties ar objekta nozīmi: *Āruli, vai tikai tu neesi pašalmiņu kaut ko iesūcis?* (T. Zeltiņš) *Mūsu jaunieši jau metušies vairāk uz trakajiem amerikāņu kratuļdančiem*. (T. Zeltiņš) *Melviju meži ir audzēti gan skaistumam, gan lietaskokiem, gan medībām*. (I. Šķipsna) [...] *tai [dabai] jākalpo cilvēka mērķiem un plānojumiem*. (R. Mūks) *Rudenī, kā parasti, Stefans Dardeģis bija pieņēmis vairākus pasūtījumus kamanu būvei*. (A. Bels)

3.5.2.5. Paplašinātāji ar apozitīvu nozīmi

1644. §.

Paplašinātājus ar apozitīvu nozīmi tradicionāli dēvē par pielikumiem. Vēl risināms jautājums par to, kāds sintaktisks sakars pastāv starp pielikumu un raksturojamo vārdu. Tas ir uzskatāms par vārda sakaru, tomēr vārdkopa te neveidojas, jo gan pielikums, gan raksturojamais vārds abi ir lietvārdi un abi vienā locījumā, piem., *brālis Juris*, tāpēc sintaktiskais sakars ir brīvāks par pakārtojumu. Turklāt lietvārdi ir koreferenti un dažkārt grūti nosakāms, kurš ir pielikums un kurš – raksturojamais vārds. Nākamajos piemēros intonatīvi nodalīto izcelto vārdformu drīzāk vajadzētu uzskatīt par raksturojamo vārdu, nevis pielikumu: *Tēva māsa, Zane, pilsētā bieži mēdza Indai aizrādīt.* (I. Grebзде) *Tai pašā laikā viņš lieliski prata aizstāvēt savas idejas, kā to apliecināja viņa vairāk nekā desmit gadus ilgā diskusija ar otru gara titānu – **Albertu Einšteinu.*** (E. I. Siliņš)

Latviešu sintaksē par pielikumu izteikti dažādi uzskati: J. Valdmanis uzskata, ka pielikums ar raksturojamo vārdu saistīts saskaņojumā, tātad ir pakārtots (Valdmanis et al. 1989: 21), turpretim I. Freimane domā, ka pielikums iesaistās teikumā kā raksturotājvārds uz formālas ekvivalences pamata, bet nav saistīts pakārtojuma (Freimane 1985: 102).

4. VIENKĀRŠA TEIKUMA SEMANTISKĀ STRUKTŪRA

1645. §.

Teikumam kā valodas vienībai ir sava patstāvīga semantika, kas nav atkarīga no vārdformu leksiskajām nozīmēm, – tāpat tās ir nozīmes, kas raksturīgas vienīgi sintakses līmenim. Turklāt teikums vienā gramatiskajā formā apvieno vairākas dažādu abstrakcijas līmeņu nozīmes. Citiem vārdiem sakot, teikums ir valodas vienība ar daudzpakāpju jēdzienisko struktūru. Teikuma semantika tiek pētīta gan no leksēmu semantikas (īpaši izteicēja jeb predikāta) viedokļa, gan arī no īsti sintaktiskās semantikas jeb shēmas semantikas viedokļa.

4.1. Semantiskās struktūras komponenti

1646. §.

Teikuma semantiskā struktūra ir vērsta uz objektīvo realitāti – atspoguļo kādu notikumu, procesu vai, vispārīgi sakot, „lietu stāvokli” reālajā īstenībā. Konkrēts teikums atspoguļo konkrētu notikumu – denotātu. Teikuma denotātu sauc par **situāciju**. Situācija ir sistēma, kurā mijiedarbojas reālijas un to pazīmes. Reālijas ir patstāvīgas, pazīmes – attieksmes, īpašības, darbības, stāvokļi – ir viss, kas kādai reālijai piemīt.

Īstenības attieksmes valodā tiek atspoguļotas vispārinot. Katra konkrēta situācija tiek valodiski aprakstīta ar kāda abstrakta modeļa jeb loģiskas shēmas starpniecību. Šādas tipveida struktūras ir nepieciešamas, lai varētu sakārtot jeb organizēt informāciju. Piem., vienas no tipiskākajām un valodā visbiežāk sastopamajām ir attieksmes **agenss jeb darītājs – pacieniss jeb cietējs**: *Pēteris stāda kokus, Bērns zīmē pasauli.*

Modeļa izvēli nosaka gan atspoguļojamās situācijas objektīvā uzbūve, gan subjektīvais dalījums, ko veido runātājs pēc citu situāciju parauga. Tāpat semantiskā struktūra atspoguļo elementu attieksmes reālajā īstenībā, tomēr tā ir lielā mērā valodas nosacīta. Valodai ir noteikta loma jau tad, kad runātājs tikai veido izteikumu, jo saturs, ko runātājs grib pavēstīt, nevar rasties bez saistības ar to valodu, kurā tas tiek izteikts. Varam teikt, ka semantiskā struktūra ir tīkls, ko cilvēka domāšana un valoda uzklāj īstenībai ar mērķi to atspoguļot valodiski.

1647. §.

Apkopojot iepriekš teikto, varam secināt, ka vispirms runātājs interpretē un ierobežo īstenības situāciju atkarībā no sava komunikatīvā mērķa – tā izveidojas teikuma **dziļā jeb semantiskā struktūra**. (Piem., no bezgalīga detaļu kopuma izvēlas tikai tās, kas noteikta saziņas mērķa sasniegšanai viņam šķiet svarīgas.) Pēc tam runātājs ņem vērā ierobežojumus, ko nosaka valodas sistēma un saziņas situācija, turklāt papildina semantisko struktūru ar subjektīviem elementiem – komentē un vērtē situāciju. Tā izveidojas teikuma **virsejā jeb sintaktiskā struktūra** (Муштайоки 2006: 25–27).

Tāpat semantiskā struktūra pastāv runātāja apziņā un vienmēr ir īstenības situācijas **interpretācija**. Tā kā semantiskā struktūra nav tieši novērojama, tā ir ideāls, pētnieka radīts modelis, kam tomēr ir ontoloģisks pamatojums (Муштайоки 2006: 34). Šo modeli pētnieks rada ar mērķi aprakstīt vai izskaidrot teikuma saturu. Citiem vārdiem sakot, se-

mantiskām vienībām ir ontoloģisks pamats, bet to noformēšanā un stabilizēšanā būtiska ir valodas atgriezeniskā ietekme.

1648. §.

Semantiskās struktūras vienība ir **semantiskā loma**, kas reprezentē atsevišķus situācijas elementus un rāda katra dalībnieka lomu situācijā. Katrai semantiskajai lomai katrā valodā ir tipiski izteikšanas līdzekļi, piem., teikumā *Jānis cērt koku* nominatīva forma *Jānis* nosauc darītāju jeb agensu, bet akuzatīva forma *koku* – cietēju jeb paciensu.

Galvenās semantiskās lomas ir šādas:

Darītājs jeb **agenss** – aktīvs, parasti ar gribu un apziņu apveltīts situācijas dalībnieks, darbības iniciators, piem.: *Sportists skrien, Māsa izstāstīja pasaku, Kaķis lok pienu*. Darītājs ir viens no subjekta veidiem, un to visbiežāk izsaka ar teikuma priekšmetu.

Cietējs jeb **pacienss** – situācijas dalībnieks, kas pakļauts darbībai. Parasti darbības rezultātā mainās cietēja īpašības, stāvoklis vai atrašanās. Latviešu valodā cietēju visbiežāk izsaka ar papildinātāju akuzatīvā, piem.: *Saule izkausēja ledu, Viņš nocirta krūmus, Jānis nolika krūzīti uz galda*, retāk ar teikuma priekšmetu, piem., *Krūzīte ir nolikta uz galda*.

Izjutējs jeb **eksperienss** – dzīva būtne, kas izjūt stāvokli, procesu vai darbību, bet neietekmē to, piem.: *Jānis dzirdēja durvis aizveramies, Zēnam bail no negaisa*. Izjutējs ir viens no subjekta veidiem, un latviešu valodā to parasti izsaka ar teikuma priekšmetu, piem.: *Es salstu, Mēs nebaidāmies no spokiem*, vai determinantu, piem., *Man salst, Viņam klājas labi*.

Adresāts – situācijas dalībnieks, kam domāta darītāja izteiktā informācija. Latviešu valodā to visbiežāk izsaka ar papildinātāju datīvā, piem.: *Parādiet viesim viņa istabu*, retāk akuzatīvā, piem.: *Informējiet mani par to*.

Ieguvējs jeb **beneficienss** – situācijas dalībnieks, kuru darbība ietekmē netieši un kura intereses darbība skar. Latviešu valodā to parasti izsaka ar papildinātāju datīvā, piem.: *Viņa izcepa man kūku, Mēs izmazgājām vecmāmiņai istabu*. Ieguvējs ir semantiski tuvs saņēmējam jeb recipiensam.

Saņēmējs jeb **recipienss** – situācijas dalībnieks, kura īpašumā darbības rezultātā kas nonāk. Latviešu valodā to visbiežāk izsaka ar papildinātāju datīvā, piem.: *Viņš pārdeva man savu veco mašīnu, Kareivim atsūtīta vēstule*.

Īpašnieks jeb **posesors** – situācijas dalībnieks, kam kaut kas pieder. Latviešu valodā to visbiežāk izsaka ar determinantu, piem.: *Jurim ir liela māja*, vai apzīmētāju ģenitīvā, piem.: *Šī ir Jura māja*.

Piederums – situācijas dalībnieks, kas kādam vai kaut kam pieder. Latviešu valodā piederības konstrukcijās to izsaka ar teikuma priekšmetu, piem., *Annai ir kaķis*.

Uztvērums jeb **percepts** – situācijas dalībnieks, kas tiek uztverts vai izjūsts, izjutēja informācijas avots. Latviešu valodā to parasti izsaka ar papildinātāju akuzatīvā vai prievārdisku savienojumu, piem.: *Vai tu dzirdēji pārkonu? Bērniem bail no negaisa, Lauva saož laupījumu*, retāk ar teikuma priekšmetu, piem.: *Haizivs nobiedēja tūristus*.

Līdzeklis – situācijas dalībnieks, kuru agenss izmanto darbības veikšanai. Latviešu valodā to parasti izsaka ar papildinātāju instrumentālī, piem.: *Viņi parakstīja līgumu ar pildspalvu. Visi vārdi jāpasvīturo ar lineālu*.

1649. §.

Ar semantisko lomu izpratni saistītas vairākas problēmas.

Pirmkārt, semantisko lomu skaits nav iepriekš noteikts un nav galīgs, dažādi autori sniedz atšķirīgu semantisko lomu interpretāciju. Semantisko lomu izpratne saistī-

ta ar semantisko kategoriju noteikšanas un norobežošanas problemātiku. Kā izriet no iepriekš teiktā, semantiskās kategorijas iespējams noteikt, pirmkārt, balstoties uz īstenības kategorijām, otrkārt, izmantojot dažādu valodu kategorijas. Tas, ka semantiskajām kategorijām nav ontoloģisku ekvivalentu, tomēr nenozīmē, ka tās var noteikt patvaļīgi (Мустайоки 2006: 26–34).

Otrkārt, grūtības sagādā semantisko lomu precīza definēšana un līdz ar to arī nosaukšana, proti, semantiskās metavalodas jeb apraksta valodas izvēle. Piem., **ieguvēja** jeb **beneficiensa** loma dažādos avotos definēta atšķirīgi, turklāt semantiskā tuvuma dēļ tas dažkārt grūti norobežojams no **saņēmēja** jeb **recipiensa**, kā arī **adresāta**.

Treškārt, problemātisks ir jautājums par semantisko lomu vispārinājuma pakāpi. Pārlika konkretizācija, detalizējums nav lietderīgs. Ja lomu skaits ir liels, tām ir zema vispārinājuma pakāpe un tās konkrētībā tuvinās leksiskajām nozīmēm (piem., proponētā aspekta semantiskā loma – *dēls līdzīgs tēvam*, rezultāta semantiskā loma – *nokrāsot māju sarkanā krāsā*). No vienas puses, semantiskā struktūra nedrīkst būt pārāk abstrakta, no otras puses, tai jābūt brīvai no konkrētu valodu virsējās struktūras īpatnībām (Мустайоки 2006: 35).

1650. §.

Tāpēc iespējams semantiskās lomas skatīt dažādos abstrakcijas līmeņos. Tās semantiskās lomas, kas ir nozīmes ziņā tuvas un ko valodā izsaka ar vieniem un tiem pašiem formālajiem rādītājiem, iespējams apvienot. Svarīgākās vispārinātās semantiskās lomas ir divas – subjekts un objekts.

Subjekts – vispārināta semantiskā loma, kas ietver darītāju (*Viņš raksta*), izjutēju (*Suns baidās no pērkonā*), kā arī dalībnieku, kam piemīt kāda pazīme (*Ojārs ir gudrs*). Subjektu visbiežāk izsaka ar teikuma priekšmetu (*Lācis gul*), determinantu (*Sunim ir bail*), vārdkopas atkarīgo komponentu (*Krekls ir kožu sacirsts*) vai teikumā vispār nenosauca (*Logs ir aizvērts*).

Objekts – vispārināta semantiskā loma, situācijas dalībnieks, kas pakļauts darbībai vai uz ko darbība kādā veidā ir vērsta. Objekts ietver cietēju, ieguvēju, saņēmēju, adresātu u. c. semantiskās lomas. Latviešu valodā objektu parasti izsaka ar papildinātāju (*Mēs pasniedzām ziedus karalienei*), retāk ar teikuma priekšmetu (*Grāmata ir uzrakstīta*). Visbiežāk darbības gaitā mainās objekta atrašanās, stāvoklis vai īpašības: *nolikt krūzīti uz galda, modināt bērņus, krāsot durvis*. Par objektiem var saukt arī tos dalībniekus, kas nekādi nemainās, piem., *skatīties uz gleznu, dzirdēt balsis*, vai kas darbības rezultātā rodas, piem., *rakt bedri*.

1651. §.

Ir lietderīgi semantiskās lomas uztvert nevis kā diskrētas un savstarpēji norobežojamas kategorijas, bet kā prototipiskas kategorijas. Proti, prototipisks agenss (protogenss) ir situācijas dalībnieks, kam piemīt visas tipiskam agensam raksturīgās pazīmes – tas apzināti darbojas, rada pārmaiņas kādā paciensā, kustas: *Pieaugušie burkānu vienkārši nograuž – no tievā gala līdz resnajam*. (A. Neiburga) Prototipisks pacienss (protopacienss) darbības rezultātā mainās, ir pakļauts cita dalībnieka ietekmei: *Neviens bērņs burkānu tā neēd*. (A. Neiburga) Tipiskās pazīmes dažādos situācijas dalībniekos var izpausties dažādā mērā, tātad ir tipiskāki un mazāk tipiski agensi un paciensi. Piem., teikumos *Dieva vārdam jārunā ar dvēseli*. (A. Neiburga) un *Spoža saules gaisma laužās pa logu istabā*. (A. Neiburga) agenss nav dzīva būtne, tātad nevar darboties apzināti. Tātad vārda leksiskā nozīme ietekmē semantisko lomu interpretāciju.

Par spīti minētajiem iebildumiem dziļās semantiskās struktūras jēdziens tomēr ļauj sadalīt teikumu elementārās semantiskās vienībās, kā arī parādīt vārdkopu (piem.,

vēls vakars) un teikuma (piem., *Vakars ir vēls*) semantisko tuvību un meklēt atšķirību citā – augstākā – sintaktiskās struktūras līmenī. Kopīgais semantiskais pamats ļauj skaidrāk apzināties atšķirīgo.

4.2. Propozīcijas jēdziens

1652. §.

Propozīcija ir konkrēta teikuma semantiskais modelis, ko veido leksēmas neatkarīgi no to gramatiskajām formām. Propozīcija veidojas, piepildot dziļo semantisko struktūru ar konkrētām leksēmām. Salīdzinājumā ar dziļo semantisko struktūru propozīcijas vispārinājuma pakāpe ir zemāka. Propozīcija atspoguļo teikuma objektīvo saturu neatkarīgi no visām subjektīvajām nozīmēm un teikuma formālās organizācijas īpatnībām. Vienu un to pašu semantisko modeli var izteikt ar dažādas sintaktiskas struktūras teikumiem, piem., teikumiem *Saule uzlēca sarkana*, *Saule uzlecot bija sarkana*, *Uzlēca sarkana saule* ir viena un tā pati propozīcija.

1653. §.

Propozīcija sastāv no (semantiskā) predikāta un noteikta skaita aktantu. Tāpat kā predikāts ir konkrēta leksēma, arī aktanti ir konkrētas leksēmas, kas veic noteiktu lomu aprakstītajā situācijā, tātad aktants ir leksiski „piepildīta” semantiskā loma.

Predikāts ir propozīcijas svarīgākais komponents, leksēma, kas nosauc darbību, procesu, stāvokli. Predikāts parasti ir darbības vārds un spēj piesaistīt noteiktu skaitu aktantu. **Aktants** ir propozīcijas komponents, leksēma, kas nosauc predikāta izteiktās darbības, procesa vai stāvokļa dalībnieku. Piem., teikumā *Pūks uzdāvināja medu ēzelītim* predikāts *uzdāvināt* piesaistījis aktantus *Pūks* (darītājs jeb agenss), *ēzelītis* (saņēmējs jeb recipienss), *medus* (cietējs jeb pacienss). Schematiski to var attēlot šādi:

PŪKS/A + UZDĀVINĀT/Pred + ĒZELĪTIS/R + MEDUS/P,

kur A – agenss, Pred – predikāts, R – recipienss, P – pacienss.

Ar semantisko predikātu ir saistīts šāds paradokss: no vienas puses, predikāts it kā pārstāv visu propozīciju (zinot predikātu, mēs zinām visas tā valences un līdz ar to arī potenciālos aktantus), no otras puses, predikāts ir it kā „tehnisks elements”, kas atspoguļo reāli eksistējošu elementu attieksmes. Tāpēc dziļajā semantiskajā struktūrā paša predikāta semantiskās lomas nemaz nav.

1654. §.

Predikāta leksēma nosaka aktantu skaitu un lomas. Predikāta spēju piesaistīt aktantus pazīst kā **valenci**. Propozīcijas raksturošanā liela nozīme ir predikāta semantiskajam tipam. Predikātiem, kas raksturo apkārtējās vides stāvokli, ir nulles valence, piem.: *Krēslo*, *Puteņo*. Predikāti, kas izsaka reālijas stāvokli vai raksturojumu, ir vienvalenti, to vienīgais aktants ir stāvokļa subjekts, piem.: *Jānis guļ*, *Jānis baidās*, *Jānis nav drosmīgs*. Aktīvas darbības predikāti var nosaukt procesu, t. i., darbību, kas nav vērsta uz apkārtējās vides mainīšanu, – tad tie ir vienvalenti, piem.: *Bērni skraida*, *Visi strādā*. Ja predikāti nosauc notikumus, t. i., darbības, kas vērstas uz situācijas mainīšanu, tie ir daudzvalenti, piem.: *Mēs iesējam kāpostus*, *Jānis aizņēmas no Jura grāmatu*.

1655. §.

Predikāta semantiskais tips nosaka teikumā atspoguļotās situācijas tipu. Situāciju tipi ir universāli, bet katra valoda var izmantot citus gramatiskos līdzekļus situācijas tipa atspoguļošanai. Galvenie situāciju tipi ir šādi:

- fiziska darbība (process): *Antiņš satrūcies metās uz āra durvīm.* (T. Zeltiņš)
- fiziska darbība (notikums): *Antiņš ar delnu noslaucīja vaigus.* (T. Zeltiņš)
- intelektuāla darbība: *Es nekā cita nevaru izdomāt.* (T. Zeltiņš)
- runas darbība: *Antiņš pats to piesolīja jau pirmajā teikumā.* (T. Zeltiņš)
- fizioloģisks stāvoklis: *Antiņš nosarka vēl vairāk.* (T. Zeltiņš)
- fizisks stāvoklis: *Antiņš kā pārkokojies tēls labu laiku sēdēja pilnīgi nekustīgs.* (T. Zeltiņš)
- emocionāls stāvoklis: *Tas man izliekas neciešami garlaicīgi.* (T. Zeltiņš)
- apkārtējās vides stāvoklis: *Bāla rīta krēsla svīda pār debesskrāpjiem.* (T. Zeltiņš)
- piederība: *Tev ir mazi, skaisti bērniņi.* (T. Zeltiņš)
- attieksme: *Es mīlu visus pasaules suņus un par visu vairāk slapjus, salījušus suņus.* (T. Zeltiņš)
- atrašanās: *Antiņš ir debesīs.* (T. Zeltiņš)
- eksistence: *Ir kādreiz tik lielas bēdas, ka tās pat pienā nevar noslīcināt.* (T. Zeltiņš)
- identifikācija jeb tāpatība: *Smiekli taču esot labākās zāles pret grūtsirdību.* (T. Zeltiņš)
- raksturojums: *Vai suņa sirds nav kādreiz tikpat muļķīga kā cilvēka sirds?* (T. Zeltiņš)

1656. §.

Katrā propozīcijā ir tikai viens predikāts. Teikums, kas izsaka tikai vienu propozīciju, ir **monopropozītvns**: *Vecis ar tīklu ķer zivis.* Ja teikums izsaka vairākas propozīcijas, tas ir **polipropozītvns**. Piem., teikumā *Viešņas aizgāja skābas kā ēnā augušas jāņogas* ir četras propozīcijas, kam atbilst četras atsevišķas predikatīvas vienības jeb kodola teikumi: *Viešņas aizgāja, Viešņas bija skābas, Jāņogas ir skābas, Jāņogas augušas ēnā.* Polipropozītvī ar nelieliem izņēmumiem ir arī salikti teikumi.

4.3. Semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmes

1657. §.

Sintaktiskajā struktūrā gan predikāts, gan aktanti iegūst noteiktu gramatisku formu un veido ne tikai jēdzieniskas attieksmes, bet arī sintaktiskus sakarus cits ar citu.

Propozīcijas izteikšanas veidi sintaktiskajā struktūrā ir dažādi.

Pirmkārt, propozīciju var izteikt ar predikatīvu vienību – vienkāršu teikumu, piem., *Pūks dzīvo mežā.*

Otrkārt, propozīciju var izteikt ar nepredikatīvu vienību – vārdu savienojumu, piem., *labs cilvēks, lasīt mežā ogas.*

Treškārt, propozīciju var izteikt ar sekundāri predikatīvu komponentu, piem., *Viņš aizgāja dusmīgs (Viņš aizgāja, Viņš bija dusmīgs).*

Ceturtkārt, propozīciju var izteikt ar konkrētu leksēmu. Leksēmas, kas izsaka veselu propozīciju, pieder pie propozicionālās leksikas. Tās nosauc nevis atsevišķu reāliju, bet veselu situāciju: *Lietus. Sniegs. Vējš. Pērkons. Krusa. Ausma. Krēsla. Tumsa. Atkusnis. Laukumā troksnis un kņada. Klausījos putnu dziedāšanā. Viņu sodīja*

par sliktu **uzvedību**. Visi nodrebēja no pērkonu **grāviena**. Tas bija pateicīgs temats **zīmēšanai**. Šādos gadījumos propozīcijas realizēšana, „kodēšana” ir notikusi jau leksikas līmenī, vārds izsaka propozīciju pats par sevi, neatkarīgi no tā, kā to iesaista teikuma, turklāt nevis gramatiskās formas, bet tieši leksiskās nozīmes dēļ. Propozicionālā leksika nosauc darbību vai stāvokli ļoti vispārīgā veidā bez attieksmes pret darbības laiku un subjektu.

1658. §.

Vienai propozīcijai praktiski vienmēr ir iespējamas vairākas gramatiskas realizācijas, piem.: *Viņš melo, Viņš ir melis; Viņam bail, Viņš baidās; Puteņo, Putenis; Mēs iedevām sunim gaļas gabalu, Suns no mums dabūja gaļas gabalu*. Arī teikumi *Saules apspīdētais lauks bija zaļš, Saule apspīdēja lauku, un tas bija zaļš, Zaļo lauku apspīdēja saule, Lauks saulē spīdēja zaļš* atšķiras gramatiskās struktūras ziņā, bet propozitīvais saturs visos piemēros ir vienāds. Attieksmes starp teikumiem ar vienu propozīciju, bet dažādu gramatisko realizāciju tiek sauktas par sintaktisko sinonīmiem vai transformatīvām attieksmēm. Tomēr vienas propozīcijas izteikšanas iespējas nav bezgalīgas – struktūras shēmas un propozīcijas ir savā starpā saistītas.

1659. §.

Semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmes var būt **simetriskas** vai **asimetriskas**. Valodā simetriskas attieksmes starp formu un saturu veidojas tad, ja vienai formālai vienībai atbilst viena un tikai viena satura vienība. Ja viena forma spēj izteikt dažādas nozīmes dažādos lietojumos vai arī izsaka vairākas nozīmes vienlaikus, tā ir satura un formas asimetrijas izpausme.

Pirmkārt, propozīcijas izteikšana ar predikatīvu vienību ir primāra, tipiska. Ja propozīciju izsaka ar nepredikatīvu vienību, tas nav primārs izteikšanas paņēmiens, jo tāda propozīcija viena pati nevar veidot teikumu, tai jāsaistās ar citām propozīcijām. Līdz ar to teikuma semantiskā struktūra ir sarežģīta, veidojas asimetrija starp teikuma semantisko un formālo organizāciju. Vienā predikatīvā vienībā realizētām propozīcijām nereti ir kopīgs aktants: *Reinis nāca svilpodams (Reinis nāca, Reinis svilpoja)*. Viena semantiska struktūra var būt otras struktūras aktants: *Dzirdēju jūs raudam (Dzirdēju, ka jūs raudat)*.

Otrkārt, katrai nozīmei (tātad arī katrai semantiskajai lomai un katram aktantam) valodā ir tipisks izteikšanas paņēmiens, līdz ar to katrai formai valodas sistēmā ir sava „sūtība”, sava tipiski izsakāmā nozīme. Piem., nominatīvs izsaka darītāja nozīmi, akuzatīvs cietēja nozīmi, datīvs adresāta, saņēmēja vai ieguvēja nozīmi utt. Simetrija izpaužas arī kā tipiskums valodā. Tādējādi katrai propozīcijai ir primāra (tipiska) gramatiska realizācija. Piem., ja predikāts spēj piesaistīt darītāja nosaukumu, tas tipiski ir teikuma priekšmeta pozīcijā: *Ciemiņi ir ieradušies*, arī vienvalents raksturojošs predikāts tipiski tiek realizēts ar struktūras shēmu, kur subjekts ir teikuma priekšmeta pozīcijā: *Profesors ir gudrs*. Citiem vārdiem sakot, struktūras shēma, kas noteikta veida propozīciju realizē biežāk un ar vismazākajiem ierobežojumiem, ir tipisks propozīcijas izteikšanas paņēmiens. Tomēr ir propozīcijas, kurām grūti atrast vienu tipisku izteikšanas paņēmienu.

Treškārt, simetrija starp semantisko un sintaktisko struktūru pastāv, ja katrai semantiskajai lomai atbilst viena sintaktiskā pozīcija, proti – viena vārdforma teikuma locekļa funkcijā. Tādējādi jebkura dziļās struktūras saspiešana virsējā struktūrā ir asimetrijas izpausme.

1660. §.

No teiktā izriet, ka asimetrija izpaužas, pirmkārt, ja kādai semantiskajai lomai atbilst nulle predikācijas līmenī, piem., teikumos *Par to daudz runā*, *Par to tiek runāts* darītāja loma teikumā nav realizēta.

Otrkārt, teikumos ar deverbāliem lietvārdiem (kas pieder pie propozicionālās leksikas) sintaktiskajā struktūrā ir mazāk elementu nekā semantiskajā: *Smēķēšana ir kaitīga veselībai* (smēķēšanas darbības darītājs teikumā nav nosaukts).

Treškārt, asimetrija izpaužas visos polipropozitīvos teikumos. Teikums *Mani palūdz atnākt* ietver divas propozīcijas: [Kāds] *mani palūdz, lai es atnāku*. Pirmā darītāja loma sintaktiski nav realizēta vispār, bet otrās propozīcijas darītājs sintaktiski realizēts kā citas propozīcijas predikāta papildinātājs.

4.4. Struktūras shēmas semantika

1661. §.

Teikuma semantikas veidošanos ietekmē arī teikuma gramatiskā struktūra, precīzāk, vārdformu gramatiskās nozīmes. Jebkura struktūras shēma nevar izteikt jebkuru saturu. Piem., ja predikāts izsaka aktīvu apzinātu darbību (īpaši, ja darītāji ir tikai daži), dažkārt nav iespējams veidot teikumu ar vispārinātu, sintaktiski nerealizētu darītāja nosaukumu, kā tas nereti tiek darīts presē: *?Priecēja zem groziem. ?Steidzas uz autobusu.*

Turklāt katra struktūras shēma mazliet citādi atspoguļo īstenību, pat ja propozīcija ir viena. Teikumā *Kāds atvēra durvis* ir sintaktiski realizēts darītāja nosaukums, tātad runātājam tas ir svarīgs. Teikumā *Durvis tika atvērtas* runātājs apzināti izvēlēties darītāju nenosaukt, kaut gan izteicēja ciešamās kārtas forma liecina, ka situācijā šāds dalībnieks ir. Savukārt teikumā *Durvis atvērās* ir pateikts, ka darītāja, iespējams, nemaz nav un darbība ir patvaļīga, nejauša. Līdzīgi teikumā *Es baidos* izjutējs nosaukts ar teikuma priekšmetu nominatīvā, kas ir tipisks darītāja izteikšanas līdzeklis. Tādējādi izjutējs ir šķietami aktīvāks nekā teikumā *Man bail*, kur tas sintaktiski izteikts ar determinantu, lai uzsvērtu, ka process no izjutēja gribas nav atkarīgs. Struktūras shēma dod objektīvā satura „gramatisko projekciju”, interpretē īstenību, maina skatījuma rakursu.

Teikuma semantiku var ietekmēt ne tikai konkrētu gramatisko formu semantika, bet struktūras shēma kā veselums. Piem., struktūras shēmai ar infinitīvu izteicējā latviešu valodā vienmēr ir ireāla nozīme: *Ko mums tagad darīt? Tev to nesaprast!* Ireālā nozīme neizriet no infinitīva vai kādas citas gramatiskās formas semantikas, bet struktūras shēmas kā veseluma.

5. VIENKĀRŠA TEIKUMA KOMUNIKATĪVĀ STRUKTŪRA

1662. §.

Teikuma komunikatīvā struktūra ir cieši saistīta ar teikuma funkcionēšanu saziņā – teikums tiek aplūkots „mijiedarbē ar apkārtējo pasauli – sociāliem, psiholoģiskiem, kultūras un citiem faktoriem – jeb diskursā, kura izpētes objekts ir runātais vai rakstītais teksts kā valodas saziņas akts” (VPSV 2007: 93).

Komunikatīvās struktūras līmenī ir apvienotas dažādas komunikatīvas nozīmes, kuras tiek izteiktas ar dažādiem līdzekļiem – gan verbāliem (gramatiskiem, piem., partikulu un izsaukmes vārdu, kā arī darbības vārda ireālo izteiksmju lietojums; negramatiskiem, piem., uzsvars un intonācija), gan neverbāliem (situatīvais jeb ekstralingvistiskais konteksts). Lielākā daļa komunikatīvās struktūras nozīmju tiek aplūkotas pragmatikā. Sintaksē izteikuma komunikatīvajā struktūrā mēdz analizēt izteikuma objektīvo un subjektīvo modalitāti, izteikuma komunikatīvo mērķi un aktuālo dalījumu, kā arī slēpto saturu (Lokmane 2005₂: 26). Šajā nodaļā aplūkoti izteikuma komunikatīvie tipi, nolieguma izteikšana latviešu valodā un izteikuma aktuālais dalījums.

5.1. Izteikuma komunikatīvais tips un runas akts

1663. §.

Izteikuma komunikatīvais tips (tradicionālajā latviešu valodas sintaksē – komunikatīvā modalitātē (MLLVG 1962: 122; Ceplītis et al. 1989: 225)) ir izteikumu klasifikācija atbilstoši saziņas mērķim. Izteikuma komunikatīvais tips cieši saistīts ar Džona Langšova Ostina (*John Langshaw Austin*) aizsākto (Ostins 2011 [1976]) un Džona Serla (*John R. Searle*) attīstīto runas aktu teoriju, kas „formulē komunikatīvās situācijas modeļi, kur blakus pamatkomponentiem – runātājam, klausītājam, izteikumam un apstākļiem – svarīgs arī runas akta mērķis un rezultāts” (Druviete 2003: 149). Visi runas aktu veidi un izteikuma komunikatīvie tipi vispilgtāk atklājas dialogā, resp., runas situācijā, kur ir adresants un adresāts (sk. arī 8.4.2. apakšnodaļu „Runas situācijas nozīme mutvārdu teksta sintaksē” un 8.4.4. apakšnodaļu „Izteikuma komunikatīvo tipu lietojums mutvārdu tekstā”).

1664. §.

Runas aktu teorijā „par lingvistiskās komunikācijas pamatvienību tiek uzskatīta konkrētā teikuma verbalizācija noteiktos apstākļos” (Serls 2003: 150). Dž. Serls ir nošķīris šādus galvenos runas aktu tipus:

- apgalvojuma jeb stāstījuma runas akti (*representatives*), kuros runātājs izklāsta kādu faktu;
- rīkojuma jeb pamudinājuma (*directives*) runas akti, kuros runātājs rosina klausītāju uz kādu noteiktu darbību, piem., pavēle, lūgums, padoms;
- solījuma runas akti (*commissives*), kuros runātājs uzņemas saistības darbībai nākotnē, piem., solījums, zvērests (*tautas priekšā svinīgi solos būt uzticīgs Latvijai*);
- ekspresīvi runas akti (*expressives*), kas pauž runātāja attieksmi un emocijas, piem., apsveikumi, atvainošanās;

• rīcības jeb deklaratīvie runas akti (*declarations*) (Searle 1975: 354–358), kur izteikumam atbilst darbība, resp., ar kuriem tiek mainīta realitāte, piem., *Latvijas Republikas vārdā pasludinu jūsu laulību par likumīgi noslēgtu*.

5.1.1. Propozīcija un izteikuma komunikatīvā funkcija, tās rādītāji latviešu valodā

1665. §.

Saziņā „teikumam ir divas daļas – elements, kas kalpo par propozicionālo indikatoru, un līdzeklis, kas norāda uz funkciju” (Serls 2003: 154), t. i., ļauj spriest, kā jāuztver attiecīgais izteikums, kāds ir tā komunikatīvais nolūks. Ar vienu un to pašu propozīciju jeb izteikuma jēdzienisko saturu (sk. 4.2. apakšnodaļu „Propozīcijas jēdziens”) var paust dažādus komunikatīvos nolūkus (Fāters 2010: 183), piem., propozīciju *līst* atkarībā no komunikatīvā nolūka var izteikt kā

• apgalvojumu: [*Silts kaķis klēpī saritinājies, krūze karstas tējas, skan U2, un] aiz loga līst lietus;*

• vēlējumu: *Ahh, kaut nu rīt no rīta lītu lietus.* [*Tad nenotiktu tā sporta diena*];
• pavēli: *Eu, nelīsti taču!* [*Man jāorientējas!*];
• jautājumu: [*Sakiet, lūdzu, kāds laiks šobrīd ir Rīgā?*] *Līst lietus un ir vēss?*;
• brīdinājumu: *Pagaidām tāds apmācies un ik pa laikam smidzina.* [*Labāk silti saģērbties*]. Noteiktu emocionālu ekspresiju pauž izsaukums [*Priedēs pēkšņi palika tumši, un tas var liecināt tikai par vienu.*] *Nu jā, arī kārtīgi līst!* (Dažādu komunikatīvo nolūku ilustrācijai izmantots valodas materiāls no sociālā portāla *Twitter.com*, 2012. gada septembris.)

1666. §.

Valodā bieži sastopami arī izteikumi, kas pauž komunikatīvo nolūku bez propozīcijas, piem., sasveicināšanās un atvaidīšanās: *O, sveiki, – viņš pamanīja Ļenu; Atā! Bučas! (Viņa nolika klausuli.)* (K)

Komunikatīvās funkcijas rādītājs var būt iekļauts propozīcijā, piem., pavēles funkcija (rīkojuma runas akts) var atklāties leksiski: stāstījuma izteikumā izmantojot eksplicītu performatīvu, t. i., verbu, kura nozīme norāda uz runas akta veidu, *pavēlēt – Tad es tev pavēlu žāvāties, – sacīja karalis* (A. de Sent-Ekziperī), kā arī sintaktiski – pamudinājuma izteikumā izmantojot verba pavēles izteiksmes formu – *Žāvājies!* Komunikatīvo tipu klasifikācija balstās nevis uz verba leksisko nozīmi, bet gan uz izteikuma sintaktiskajām pazīmēm un kontekstu. Līdzās dažādām verba izteiksmju formām par komunikatīvo funkciju var liecināt arī vārdu secība un partikulu lietojums.

1667. §.

Izteikumā bieži ir vērojami kādi līdzekļi, kas norāda uz komunikatīvo funkciju, bet nereti reālās runas situācijās uz funkciju norāda konteksts un nav nepieciešams formāls rādītājs (Serls 2003: 154). Piem., eksplicīta komunikatīvā tipa izteikšanas līdzekļa nav jautājuma izteikumos – *Jasmīne. (Pauze, saņēmusies, Mihaelam.) Jūs dzersiet tēju? Tavs šoferis runā latviski?* (K) – jo no konsituācijas un intonācijas ir noprotams runas akta mērķis.

Ļoti būtiska, bieži – vienīgā, komunikatīvā tipa pazīme runā ir īpaša intonācija runā (sk. 205.–207. §.), piem., stāstījuma izteikumiem raksturīga krītoša intonācija, jautājuma izteikumiem – kāpjoša (VPSV 2007: 373, 175). Tomēr, kā jau minēts, par izteikuma komunikatīvo tipu var liecināt arī gramatiski un leksiski izteikšanas līdzekļi, piem., darbības vārda izteiksme un partikulas.

5.1.2. Izteikuma komunikatīvie tipi latviešu valodā

1668. §.

Tā kā Dž. Serla runas aktu klasifikācija balstās uz dažādiem aspektiem, piem., runas aktā pausto psiholoģisko stāvokli un izteikuma satura saikni ar pasauli (Searle 1975: 346, 347), turklāt tiek ņemts vērā noteiktas nozīmes verbu lietojums, tradicionālais izteikumu iedalījums piecos komunikatīvajos tipos latviešu valodā tikai daļēji atbilst Dž. Serla izstrādātajai tipoloģijai. Tā stāstījuma runas aktam atbilst stāstījuma izteikumi, pamudinājuma runas aktam atbilst pamudinājuma izteikumi, ekspresīviem runas aktiem pamatā atbilst izsaukuma izteikumi.

Dalījums komunikatīvajos tipos drīzāk ir klasifikācijas paņēmieni, kur tiek analizēts, kādas gramatiskas konstrukcijas un kādi formāli izteikšanas paņēmieni raksturīgi noteikta runas akta veikšanai.

1669. §.

Balstoties uz formālajiem kritērijiem mijiedarbē ar komunikatīvo funkciju, lielākajā daļā Eiropas valodu tiek šķirti stāstījuma (tiek izmantoti tādos runas aktos kā, piem., apgalvojums, paziņojums), jautājuma (informācijas noskaidrošana, jautājumu uzdošana u. c.) un pavēles jeb pamudinājuma izteikumi (pamudina adresātu uz darbību) (König, Siemund 2007: 276, 277). Latviešu valodas sintaksē blakus tiem tiek šķirti arī vēlējuma izteikumi un izsaukuma izteikumi. Šajā gramatikā ir izmantota tradicionālā komunikatīvo tipu klasifikācija.

Laimdots Ceplītis gan norāda, ka šie pieci komunikatīvie tipi „nav nostatāmi līdzās un starp tiem ir saskatāmas savstarpējas pakļautības attiecības” (Ceplītis et al. 1989: 227), tāpēc pēc izteikuma mērķa L. Ceplītis piedāvā šādu dalījumu:

- 1) jautājuma teikumi;
- 2) nejautājuma teikumi:
  - a. stāstījuma teikumi,
  - b. rosinājuma teikumi (pavēles un vēlējuma teikumi) (Ceplītis et al. 1989: 227; arī DLKG 1996: 573). Tā kā „izsaukuma teikumu izvirzījums izriet no atšķirīga kritērija – emocionalitātes, veidojas pretstāstījums izsaukuma teikumi un neizsaukuma teikumi” (Ceplītis 1989: 227).

Lai rakstos norādītu uz intonāciju un modalitāti (Blinkena 2009: 27) jeb komunikatīvo tipu, izteikumi parasti tiek marķēti ar noteiktu interpunkciju izteikuma beigās – uz stāstījuma komunikatīvo tipu galvenokārt norāda punkts, uz jautājuma – jautājuma zīme, bet pamudinājuma, vēlējuma un izsaukuma komunikatīvo tipu marķē ar izsaukuma zīmi.

5.1.2.1. Stāstījuma izteikums

1670. §.

Stāstījuma izteikums ir izteikums, ar kuru runātājs kaut ko vēstī (dara zināmu, paskaidro) sarunas biedram. Stāstījuma izteikumu parasti izrunā ar krītošu teikuma intonāciju (VPSV 2007: 373).

Salīdzinājumā ar pārējiem izteikuma komunikatīvajiem tiem stāstījuma izteikums nav īpaši marķēts – tas var būt dažādās izteiksmēs, izņemot pavēles izteiksmi, teikuma struktūras shēma stāstījuma izteikumā var realizēties gan pilnīgi, gan daļēji, piem.: *Irmgardei jāmaksā rēķini, jāstumda sniega šļura pa trotuāru. Irmgardei rokas kā plāni dēlīši ar pārvilkto tīkliņotu zīd papīra ādu. Irmgardei jāsalabo pilošais vannasistabas*

krāns. Irmgardei laikam no rīta derētu izmazgāt matus... Irmgardei nenāk miegs. Irmgardes maciņā palicis pavisam maz naudas. Pensijas diena vēl aiz trejdeviņiem kalniem. Kā par nelaimi, Irmgardei garšo kūkas. (K)

Pasaules valodniecībā (CODL 2007: 92, 93; Givón 2001: 289) stāstījuma izteikums tiek šķirts no pārējiem komunikatīvajiem tipiem, jo tā galvenā funkcija ir informatīvā funkcija, savukārt citu komunikatīvo tipu komunikatīvais nolūks galvenokārt saistīts ar emocionālu ekspresiju un runas akta dalībnieku verbālu ietekmēšanu. Stāstījuma izteikuma konstrukcija kā visneitrālākā konstrukcija noteiktā konsituācijā var iegūt atšķirīgas funkcijas (sk., piem., 1671., 1673. §.).

5.1.2.2. Izsaukuma izteikums

1671. §.

Ar izsaukuma izteikumu runātājs pauž jūtas vai emocionālu attieksmi pret runas saturu vai sarunas biedru (VPSV 2007: 171). Tā kā izsaukuma izteikums bieži līdzinās stāstījuma izteikumam, šī komunikatīvā tipa noteikšanā liela nozīme ir intonācijai runā.

Izsaukuma izteikuma struktūrā, tāpat kā stāstījuma izteikumā, nav īpašu gramatisku komunikatīvā tipa rādītāju, arī izsaukuma izteikuma funkcija līdzinās stāstījuma izteikuma funkcijai (sk. 1691. §), bet „izsaukuma teikuma galvenais uzdevums ir paust emocionālu ekspresiju, turpretim stāstījuma teikuma mērķis pirmām kārtām ir informēt” (Sadock, Zwicky 1985: 162), tātad „izsaukuma teikumu galvenā pazīme ir spēcīgā emocionalitāte” (Ceplītis 1989: 246), piem.: – *Es tas nebiju, – pārbijies taisnojās Pēteris. – Nemuldi! Uz akmens atradu tavus pirkstu nospiedumus! – Tas nemaz nebija akmens! – Nu, redzi! Tagad tu pats atzinies! – Nemaz ne! Ženijas tante teica, ka logs bijis izsists ar koku! – Es tevi brīdināju!* (K)

1672. §.

Izsaukumos vērojama emocionāli ekspresīvu leksikas līdzekļu dažādība, kā arī specifiskas sintaktiskas konstrukcijas. No leksikas līdzekļiem izsaukuma izteikumiem raksturīgi izsaukmes vārdi, piem.: *Ak, nabaga, nabaga karaliene! Ak, skaistā un priecīgā Irmgarde! Nudien, te jāsmej pilnā balsī!*, kā arī partikulu lietojums, piem.: *Ir nu gan sapnis! Tak te viss ir tīrs un balts!* (K)

Izsaukuma izteikumiem raksturīgi, ka ar tiem tiek pateikta tikai nozīmīgākā informācija, bet strukturālie komponenti tiek reducēti, piem.: *Lieliski! Superīgi! Viss! Cauri! Negribu sēdēt!* Emocionāla ekspresija var piemist arī parcelātam, ar kuru tiek uzsvērts nosauktās reālijas nozīmīgums, piem.: [*Jau drīz atnesa pusdienas.*] *Manas pirmās pusdienas lidmašīnā!*

Emocionāla ekspresija var būt izteikta tēmas nominatīvā, turklāt arī nākamā izvērstā informācija bieži atbilst izsaukuma izteikumam, piem.: *Bet Tava tante pane Agata! Ak, cik lepni viņa vēl tagad nes savu sirmo galvu; Jauna prezidente! Skaista, gudra, godīga!* (K) Par emocionālu ekspresiju var liecināt arī kādas ieraudzītas reālijas nosaukums nominatīvā kopā ar nenoteikto vietniekvārdu *kāds* (*Kāds jauks rīts! Vai, kāds skaists kaķis!* (K)), kā arī stabila savienojuma *kas par* lietojums kopā ar reālijas nosaukumu akuzatīvā (*Kas par nakti! Kas par sievieti melnā!* (K)).

Izsaukuma izteikumu struktūra latviešu valodā bieži līdzinās speciālajam jautājuma izteikumam, piem.: *Vai, cik tie vīrieši ir neaptēsti! Cik darba vietu tas radītu papildus! Cik jauki ir domāt par ģimenes paplašināšanos, neraizējoties par finansiālo pusi!* (K) Par izsaukuma izteikumiem sarunvalodā sk. 2050. §.

5.1.2.3. Jautājuma izteikums

1673. §.

Jautājuma izteikums ir izteikums, ar kuru runātājs grib kaut ko uzzināt. Jautājuma izteikumi formāli var būt veidoti, izteikumā iesaistot jautājamus vārdus (partikulu *vai*, jautājamus vietniekvārdus, apstākļa vārdus), piem.: *Kāpēc tev asaras acīs, meitenīt? Vai govš tevi sabādīja?* (K), taču, izmantojot noteiktu intonāciju, arī leksiski nemarkēts izteikums noteiktā konsituācijā iegūst jautājuma izteikuma funkciju, piem.: *Dusmojies? – viņš satvēra Ievu aiz piedurknes; Tu atkal gribi laisties? – Daniela notvēra Ilzi aiz rokas.* (K) Īpaša intonācija raksturīga visiem jautājuma izteikumiem, ne tikai jautājuma izteikumiem bez leksiskiem komunikatīvā tipa rādītājiem.

1674. §.

Jautājuma izteikumi parasti saistīti ar dialogu un atbildēm uz jautājumiem, tādēļ tos var klasificēt arī pēc funkcijas jeb gaidāmās atbildes kontekstā ar formālo izveidi – vispārējie jautājuma izteikumi (pēc formālās izveides tradicionālajā klasifikācijā – partikulārie un intonatīvie jautājuma teikumi) un speciālie jautājuma izteikumi (pēc formālās izveides – pronomiņālie un adverbiālie jautājuma teikumi) (Lauze 2008₁; Nau 1998: 59).

Latviešu valodniecībā vērojamas dažādas pieejas jautājuma izteikumu klasifikācijā un terminoloģijā. Gan Aina Blinkena (MLLVG 1962: 133–156), gan L. Ceplītis (Ceplītis et al. 1989: 229) jautājuma teikumus, resp., izteikumus, klasificē pēc diviem aspektiem:

1) pēc nozīmes (MLLVG 1962: 133) jeb balstoties uz to, vai runātāja mērķis ir saņemt atbildi uz jautājumu vai ne (Ceplītis et al. 1989: 229), t. i., tīstajos un retoriskajos jautājuma teikumus (sk. arī 1692., 2043. §.);

2) pēc formālās izveides – A. Blinkena aplūko intonatīvi partikulāros jautājuma teikumus un pronomiņāli adverbiālos jautājuma teikumus (MLLVG 1962: 138), savukārt L. Ceplītis – partikulāros, pronomiņālos, adverbiālos un intonatīvos jautājuma teikumus (Ceplītis et al. 1989: 229).

5.1.2.3.1. Vispārējie jautājuma izteikumi

1675. §.

Uz vispārējiem jautājuma izteikumiem tiek gaidīta apstiprinoša vai noliedzoša atbilde. Latviešu valodā tie formāli var būt veidoti ar jautājamo partikulu *vai* izteikuma sākumā, piem.: *Vai kaut kas nopietns? Vai jūs tur viedājo sapulcē neesat kļūdījušies? [Kā pie Taviem vārtiem uzvedas sievietes?] Vai mēģina pavedināt?* (K)

Vispārējo jautājuma izteikumu grupā ietilpst arī tādi jautājuma izteikumi, kuru komunikatīvā ievirze marķēta tikai ar intonāciju, piem.: *Patiesi to vēlies?* (K) vai intonāciju un mainītu vārdu secību, piem.: *Cukuru padosi? Ilgi es te sildīšos saulē?* (K), kā arī partikulām, piem.: *Tu taču paliksi? Tad braucam? Varbūt gribi iedzert?* (K)

Protams, „atbildē uz vispārēju jautājumu var minēt tikai informatīvi minimālo partikulu *jā* vai *nē*, bet var arī iekļaut tajā plašāku saturu” (Lauze 2008₁: 114), precizēt informāciju, piem.: *Mihaels. Vai tu toreiz neriji arī zobenus? Laura. Jā, bija tādi laiki; Andris. Vai „Veronika” ir kādas jūsu draudzenes vārds? Veronika. Nē, tā sauca manu lelli.* (K) Var arī izvairīties no tiešas atbildes, piem.: – *Esmu brīvs?* – *Lasies uz visām četrām debespusēm!* – *Mans iesniegums tiks izskatīts?* – *Aizmirsti to. Un aizej pie ārsta.* (K)

Bieži šādi jautājuma izteikumi saturiski tuvi speciālajiem jautājuma izteikumiem, jo „jautājumā tiek uzsvērts kāds semantiski būtisks komponents, kuru nepieciešams precizēt” (Lauze 2008₁: 113). Neatkarīgi no atbildes vispārējā jautājuma izteikuma būtība

ir meklēt apstiprinājumu vai noliegumu, kaut saziņas situācijā vispārīgais jautājums var veikt arī citas funkcijas.

1676. §.

Tradicionālajā latviešu valodas gramatikā norādīts, ka „jautājuma partikula *vai* var atrasties arī jautājuma teikuma beigās” (MLLVG 1962: 144), tomēr tādā novietojumā mainās partikulas funkcija un nozīme. Šādas konstrukcijas raksturīgas sarunvalodai, kā arī tās attēlojumam, piem., dramaturģijā: *Tā ir kāda burvestība, vai? Raudāji, vai? [Ko gan tu gribi?] Putna pienu, vai? Akls esi, vai?* (K) Partikulas *vai* lietojums šādā pozīcijā gan norāda uz īpašu intonāciju un izteikuma saziņas funkciju – jautājumu, tomēr pauž arī runātāja subjektīvo attieksmi – šaubas vai neapmierinātību par pausto saturu.

Ir iespējamas arī citas konstrukcijas, kas izteikumam pievieno informāciju par runātāja nodomu, piem., ja runātājs vēlas pārliecināties par savu domu pareizumu un gaida adresāta apstiprinājumu, stāstījuma komunikatīvā tipa konstrukcijas beigās var tikt lietots vārdu savienojums *vai ne* vai partikula *ne*: *Dzīve taču ir skaista, vai ne? Iespaidīgi, vai ne? Pasaka turpinās, vai ne? Nodrebēji, vai ne? Šitādu maizi taču negribēsi, vai ne? Labi deg, ne? Jā, sen tas bija, ne? Tagad tak būsit visu paspējušas, ne?* (K)

Līdzīga funkcija ir partikulai *ja* vispārējā jautājuma izteikuma beigās, piem: *Ak, tad mēnesi sagribēji, ja? Tu sevi māni, ja? Parunāsim rīt, ja?* (K)

Tomēr ne visiem šādi veidotiem izteikumiem ir jautājuma izteikuma funkcija, jo līdzīgu konstrukciju nozīme var atšķirties, piem., izteikumiem var piemist izsaukuma, pamudinājuma vai pavēles funkcija: *Un nemēģini aizmigt, ja? Izbeidz, ja? Liec mani mierā, ja? Bet bez domāšanas, ja?* (K) Partikulai *ja* līdzīga funkcija piemīt apstākļa vārdam *labi* partikulas nozīmē tādā pašā pozīcijā, piem.: *Ej prom, labi? Es visu uzsaucu, labi? Tu paklusē, labi?* (K)

5.1.2.3.2. Speciālie jautājuma izteikumi

1677. §.

Speciālos jautājuma izteikumus ievada jautājamie vietniekvārdi (*kas, kurš, kāds*) vai adverbji (piem., *cik, kur, kāpēc*) (Nau 1998: 59), un uz tiem tiek gaidīta plašāka atbilde. Speciālie jautājuma izteikumi tiek izmantoti, kad runātājs vēlas, lai klausītājs atklāj vai precizē kādu specifisku elementu, kas jautājumā tiek aktualizēts (Givón 2001: 300), piem., darbības subjektu var noskaidrot, uzdodot jautājumu – *Un kurš man tagad ierīkos to otro stāvu, kurš?* –, darbības iemeslu var noskaidrot, uzdodot jautājumus *Un kāpēc Tev vajadzīga atslēga? Kāpēc tu turi spilvenu rokās, nevis liec zem galvas?* Tāpat var uzdot speciālo jautājumu, sarunas centrā izvirzot pašu stāvokli vai darbību, piem.: – *Ko tu dari?* – *Mēģinu apturēt laiku;* – *Ko tu tur dari?* – *Rakstu tāmi.* (K) (Par speciālā jautājuma izmantošanu rēmas identificēšanai sk. arī 1720. §.)

Atbildē uz speciālo jautājumu bieži tiek verbalizēta tikai tā informācija, ko runātājs lūdz, bet pārējais tiek reducēts, piem.: – *Cik ilgi es jau šeit dzīvoju?* – *Nedēļu.* (K)

1678. §.

Gan speciālajos, gan vispārējos jautājuma izteikumos var iekļaut divus vai vairākus atbilžu variantus, no kuriem klausītājs kādu izvēlas, piem., speciālais jautājuma izteikums – *Ko tu vairāk gribētu – dēlu vai meitu?* (K), vispārējais – *Tu paliec vai kāp?* (K) Šādus jautājumus sauc par disjunktīvajiem jautājuma izteikumiem (MLLVG 1962: 153) jeb izvēles jautājumiem. Lai arī formāli šie izteikumi var būt veidoti gan kā vispārējie, gan kā speciālie, uz šo jautājumu nav iespējama atbilde *jā* vai *nē*, jo runātājs gaida, lai adresāts norāda uz kaut ko no minētā (piem., uz jautājumu – *Ko tu dzersi – tēju vai*

kafiju? ir iespējama atbilde: *Tēju*) vai arī izvēlas kaut ko citu (uz minēto jautājumu iespējama arī atbilde – *Ūdeni.*). Izvēles varianti parasti saistīti ar sakārtojuma saikli *vai*, bet sarunvalodā iespējams arī bezsaikļa saistījums. Ja saistīti divi predikāti, viens no tiem var būt noliegts, piem.: *Ņemsi vai neņemsi? Tad tu esi vai neesi naiva?* (K) Var saistīt gan vienlīdzīgus teikuma locekļus (piem., *Viņš te pa vasaru vai arī ziemā?* (K)), gan arī saliktus sakārtotus izteikumus (piem., *Izgudroji vai īstenība?* (K)).

Par jautājuma izteikumiem sk. arī 2037.–2044. §.

5.1.2.4. Pamudinājuma izteikums

1679. §.

Pamudinājuma (arī rosinājuma (Ceplītis et al. 1989: 234)) izteikumi ir domāti, piem., pavēles, lūguma, brīdinājuma runas aktu izteikšanai, tātad ar pamudinājuma izteikumiem runātājs pamudina klausītāju vai kādu trešo personu veikt kādu darbību (piem., pamudinājums trešajai personai: *Artis. Lai viņa iet nost no loga!*, bet kā reakcija uz to – tiešs pamudinājums adresātam otrajā personā: *Jasmīne. Vecmamm, ej nost no loga.* (K)). Tipiskā reakcija uz jautājuma izteikumu ir atbilde, savukārt uz pamudinājuma izteikumu – rīcība.

Tā kā pamudinājuma izteikumu un vēlējuma izteikumu formālā izveide un komunikatīvais nolūks ir līdzīgs, tie izsaka runātāja gribu attieksmē pret pasauli vai adresātu, tie bieži tiek apskatīti vienkopus (sk. Ceplītis et al. 1989: 227; DLKG 1996: 574–577), tomēr šajā gramatikā katrs no šiem komunikatīvajiem tipiem analizēts atsevišķi.

Pamudinājuma izteikumi bieži ir gramatiski marķēti, jo tiem raksturīgs darbības vārds pavēles izteiksmē (piem., *Lec lejā, brāl! Nu! Saņemies!* [...] *Lec uz kājām!*; *Nu ej taču pie galda, ieber kafju, cukuru.* (K)) vai konstrukcijas ar modālo partikulu *lai* un darbības vārdu trešajā personā, piem.: *Lai viņa vienreiz aizrijas; Lai viņš ņem to būdu.* (Par latviešu valodniecībā pieņemto pavēles izteiksmes paradigmu sk. 1045. §.)

Pasaules valodniecībā pamudinājumu mēdz traktēt divējādi – šaurākā nozīmē ar šo komunikatīvo tipu saprot pamudinājumu adresātam otrajā personā (König, Siegmund 2007: 21), kas arī latviešu valodā izteikts formāli – ar verbu pavēles izteiksmes vienskaitļa vai daudzskaitļa otrajā personā. Plašākā nozīmē arī izteikumi, kuru adresāts ir trešajā, retāk – pirmajā – personā, tiek uzskatīti par pamudinājuma izteikumiem (Xrakovskij 2001: 1035, 1036). Latviešu valodniecībā ierasts pamudinājuma izteikumus aplūkot pēc plašākās izpratnes.

1680. §.

Tātad visbiežāk pamudinājuma adresāts ir sarunbiedrs – otrā persona – un tipiskākais pamudinājuma rādītājs ir predikāts morfoloģiski marķētajā pavēles izteiksmē, t. i., vienskaitļa, piem.: *Pieturi aiz ķēdes! Turi airus gaisā! Tad mosties agri un brauc uz Nagliem! Aplusti!*, vai daudzskaitļa otrajā personā, piem.: *Dzeriet četras tasītes dienā! Ak, iekniebiet man!* (K)

Ir iespējami arī citi veidi, kā izteikt pamudinājumu otrai personai. Striktu pavēli otrai personai var izteikt ar predikātu nenoteiksmē, piem.: (*Vēlreiz aiz ausīm pieceļ Andri sēdus, balstīdama viņa muguru sev pret ceļiem.*) *Sēdēt!* Biežāk predikāts nenoteiksmē tiek izmantots, mudinot uzrunāto personu grupu, piem.: *Masas, stāties! Līdzināties! Soļos marš! Skriešus marš! Stāt – viens, div! Gulties! Komanda, gulties!* (K)

Sarunvalodā pavēles funkcija var piemist arī izteikumiem, kuru predikāts ir īstenības izteiksmes tagadnes trešajā personā, piem.: *Nāk nu uz pusdien', ko nu Dies' dev's, – saimniece vedināja;* [...] *norūca – sēžas iekšā!* (K) Šādu pavēles formālo izpausmi,

pirmkārt, varētu skaidrot ar runātāja šaubām par to, vai, uzrunājot adresātu, jāizmanto pieklājības forma daudzskaitļa otrajā personā, otrkārt, iespējams, runātājs nezina, kāda ir pareizā pavēles izteiksmes forma. Iespējams, šāds izteiksmes veids arī cieši saistīts ar runātāja un adresāta savstarpējo attieksmju ciešumu.

Lai pamudinājumu attiecinātu uz personu grupu, kurā ietilpst arī pats runātājs, latviešu valodā bieži tiek izmantota īstenības izteiksmes tagadnes daudzskaitļa pirmās personas forma, piem.: **Mūkam! Skrienam! Bēgam! Nu tad jājam!** (K) Tāpat iespējama īstenības izteiksmes nākotnes forma, piem.: **Iesim stādīt!** [...] **iesim, meitiņ, ir laiks, nokaltēsim to lielo apsi; Atbalsfīsim mūsu resno runci! Saņemsim drosmi un iesim šo ceļu!** (K)

1681. §.

Pamudinājums, kas adresēts trešajai personai, no tradicionālā pamudinājuma atšķiras ar to, ka tas nav tiešs pamudinājums sarunbiedram, bet gan pamudinājums, izmantojot starpnieku – adresātu, piem.: **Lai iet! Lai paši tīra! Lai viņa iet kārties; Toties man ir bērni, lai viņa pamēģina dabūt sev kādu!**

Kaut gan modālais rādītājs *lai* ir radies kā partikula pamudinājuma izteikumos (Holvoet 2001: 196), tas var funkcionēt gan kā modāla partikula (pamudinājuma, vēlējuma izteikšanai), gan kā pakārtojuma saiklis, kas ievada papildinātāja vai nolūka apstākļa palīgteikumu. Pēc formālām pazīmēm ne vienmēr iespējams novilkt skaidras robežas starp pamudinājuma izteikumiem, kuru adresāts ir trešā persona, un citu komunikatīvo tipu, galvenokārt – stāstījuma, izteikumiem vai izteikumu daļām (piem., lugas fragmentā – **Lai viņa iet nost no loga!** [...] *Es taču teicu, lai viņa iet nost no loga!* – pirmajā izteikumā ar īpašu konstrukciju, par starpnieku izmantojot adresātu pirmajā personā, tiek nodota pavēle trešajai personai, savukārt otrajā izteikumā tā pati konstrukcija izmantota kā salikta pakārtota stāstījuma izteikuma daļa – papildinātāja palīgteikums).

Ar pamudinājuma izteikumam analogu konstrukciju tiek pausta deontiskā modalitāte, piem.: **Lai viņa apveļas uz muguras, lai skatās, kā pārvietojas pirmā sala skarts mākonis. Lai guļ uz spoguļvirsmas, saldē savas olnīcas un vēro, kā saule aukstumā sāpīgi veic savu radīšanas darbu. Lai pieskrien viņas acis asarām, lai viņa tās izberzē un redz, kā pārvietojas mākonis.** (K)

1682. §.

Pamudinājumā, kas adresēts trešajai personai, bieži tiek izmantoti eksplīcīti performatīvi un objekta palīgteikumi, piem.: **Palūdziet, lai viņš izveido objektīvu un saprātīgu vērtējumu un salīdzina to ar mācību mērķiem; [...] palūdziet, lai viņi pieskata jūsu mitekli.** (K)

Jāpiebilst, ka vārdforma *lūdzu* izteikumā var tikt lietota gan predikāta funkcijā, gan arī kā interjekcija (pieklājības frāze) – iespraudums. Ja *lūdzu* lietots kā predikāts, tas piesaista paplašinātāju akuzatīvā (*Lūdzu rezultātu!*) vai, visbiežāk, sekundāri predikatīvu komponentu – darbības vārdu nenoteiksmē, piem.: *Es tomēr lūdzu aizvākt dzīvniekus; Lūdzu atņemt deputātam vārdu! Lūdzu neapsaukāties no paša rīta.* (K)

Lūdzu kā iespraudums, kas atdalāms ar komatu, bieži tiek lietots pamudinājuma izteikumos, kuru predikāts ir pavēles izteiksmē: [...] *lūdzu, atsaucieties; Lūdzu, parakstiet svinīgā solījuma tekstu; [...] paliec, lūdzu, vēl kādu brītiņu.* (K) Ja iespraudums ir uzreiz aiz predikāta pavēles izteiksmē, tas vienmēr atdalāms ar komatu, piem., **Pagaidiet, lūdzu! Pasakiet, lūdzu, Iļjam, ka es viņu mīlu.** (K) Ja vispirms ir vārdforma *lūdzu*, bet pēc tam – predikāts pavēles izteiksmē, pieturzīme var būt fakultatīva atkarībā no jēdzieniskā un intonatīvā izcēluma (Blinkena 2009: 344), piem.: **Lūdzu, nopērc mašīnīti! Lūdzu, dodieties prom! Lūdzu, padari cilvēku laimīgu! Lūdzu piedodiet, Prezident!**

Lūdzu saproti arī mani! Lūdzu ienāc tūlīt pie manis! Lūdzu atsūti šonedēļ vēl. Šādos gadījumos ir grūti nošķirt, vai vārdformai *lūdzu* ir interjekcijas funkcija vai arī predikāta, kas piesaista sekundāri predikatīvu komponentu pavēles izteiksmē, funkcija.

Pamudinājumi trešajai personai bieži robežojas ar vēlējuma izteikumiem, piem.: *Lai Saeima to izdara! Lai jau tām jaunajām un smukajām tiek! Lai tiek! Lai Dievs sagrauj jūsu templi!* Ar pamudinājuma izteikumu adresāts tiek mudināts veikt kādu darbību, piem.: *Pie reizes lai viņš pamācās strādāt – gan jau dzīvē tās iemaņas noderēs; Lai tulko Kaijaku un Lukjanski arābiski un franciski; Lai vispirms pierēģistrējas un pēc tam nāk uz redakciju!*, bet vēlējuma izteikumi nav „vērsti uz darbības vai stāvokļa maiņu” (Ceplītis et al. 1989: 245). Ar vēlējuma izteikumiem adresātam tiek vēlēti noteikti apstākļi, turklāt vēlējuma izteikumu konstrukcijām raksturīgi, ka tiek norādīts vēlējuma adresāts vai izjutējs datīvā, piem.: *Lai jums izdodas atrast savu vietu dzīvē, piepildīt sapņus un būt godīgiem pret sevi un citiem!*

1683. §.

Pamudinājuma izteikumiem raksturīga daļēja struktūras shēmas realizācija. Tradicionāli latviešu valodniecībā atkarībā no struktūras shēmas realizācijas tie dalīti verbālos un neverbālos (sk. MLLVG 1962: 166; Ceplītis et al. 1989: 234), tomēr arī tāda pamudinājuma izteikuma, kurā eksplicīti neparādās izteicējs, pilnajā struktūrā var saskatīt noteiktu struktūras shēmu, līdz ar to šādam iedalījumam nav pamata un tā saucamos nominālos (galvenokārt papildinātājs, piem.: **Galdautu!** [...] *Galdautu klāj! Ūdeni! Ārstu! Zāles! Atvērt logus! Uzvārdus, lūdzu! Pirmais tosts nebija, tad nu iedzersim par... par ko? [...] Par Nadīni!* (K)) un adverbialos (**Ārā! Ārā! Ārā ar visām savām mantām!** (K)) pamudinājuma izteikumus (sal. MLLVG 1962: 176; Ceplītis et al. 1989: 238) lietderīgāk uzskatīt par izteikumiem ar daļēji realizētu struktūras shēmu, nevis par neverbāliem izteikumiem, jo to motivētājstruktūra norādīta kontekstā (*Pievelc trosi! Nu stingrāk! Augstāk! Parādi vēlreiz! Lēnāk!* (K)) vai arī ir saprotama no situācijas (piem., *(Alfs ielej glāzēs.) Nu vēl vienu, kungi! Uzmanīgi!* [...] *Tur... apmetums no griestiem; Klusāk! Vecmamma ir aizmigusī.* (K)).

Par pamudinājumiem, kuru pamatā nav struktūras shēmas, jeb par izsacījumiem var runāt gadījumos, kad uz veicamo darbību tiek norādīts tikai ar interjekciju, piem., **Marš! Stop!**

1684. §.

Tā kā, adresējot pamudinājumu otrajai personai, teksta autors parasti vēršas tieši pie adresāta, pamudinājuma izteikumiem raksturīgs subjekta otrajā personā izlaidums, personas kategoriju norādot vien verba finītājā formā, piem., dialogā – *Nāciet, tas ir jāredz savām acīm! Palūkojiet, cik krāsaini šim eņģelim ir spārni!* (K), kā arī rakstītā tekstā: *Izvairies no spontānas pārtikas iepirkšanas; Nebaidieties no šī raksta nosaukuma.* (K)

1685. §.

Lai precizētu izteikuma adresātu, pamudinājuma izteikumos tipisks ir uzrunas lietojums, piem.: *Neaušojies, Didzi! Ej, savāc savu meitu, lielskungs! Aplusti, guļava! Pagaidiet, Mairita! Opi, ienes malku!* (K) (par uzrunu sk. arī 2045. §), savukārt, pamudinājumā izrādot pieklājību un laipnu attieksmi, tiek izmantots izsaukšanas vārds *lūdzu*, piem., *Esiet tik laipns, atveriet, lūdzu, bagāžnieku! Zakīt, laid mani, lūdzu, iekšā.* (K) Pamudinājumu vēl vairāk pastiprina izsaukšanas vārds *lūdzams*, piem.: *Lūdzama, nerunā par mīlestību; Oto, lūdzams apsēdies!* (K) Atrunājot no kādas darbības, pamudinājuma izteikumiem raksturīgs izsaukums *Dieva dēļ*, piem.: *Sēdi, vecmamm, Dieva dēļ, neuztraucies; Dieva dēļ, nesamīlies tajā kaimiņu skuķēnā; Neraudi, Dieva dēļ, neraudi, Elīz.* (K)

5.1.2.5. Vēlējuma izteikums

1686. §.

Ar vēlējuma izteikumu autors pauž vēlēšanos (*Ak, kaut es nekad nebūtu to sācis! Kaut es spētu atgriezties šai brīdī* (K)) vai novēlējumu (*Lai tu dabū visus debesu augļus!* (K)). Atšķirībā no pamudinājuma izteikumiem vēlējuma izteikumi nevis aicina uz aktīvu darbību, bet izsaka runātāja vēlmes (MLLVG 1967: 180).

Vēlējuma izteikumi, līdzīgi kā pamudinājuma izteikumi, latviešu valodā visbiežāk ir gramatiski marķēti – uz vēlējuma komunikatīvo tipu norāda darbības vārds vēlējuma izteiksmē un modālo partikulu *kaut* un *lai* lietojums.

Vēl biežāk nekā pamudinājuma izteikumos vēlējuma komunikatīvajā tipā sastopami eksplīcīti performatīvi, resp., salikti pakārtoti izteikumi, kur komunikatīvais nolūks tiek izteikts ar performatīvu verbu un objekta palīgteikumu, piem.: *Tāpēc sāku ilgoties, kaut viņš manu lūgumu būtu aizmirsis; Mēs pastāvīgi vēlamies, lai mūs pieņem tādus, kādi esam; Par spīti dažiem sīkumiem gribētos, lai Kuldīga turpina tradīcijas*. Tāpat eksplīcīti vēlējums tiek izteikts ar pārejoša verba *vēlēt* finīto formu un tiešo papildinātāju *Vēlam stipru veselību un dzīvesprieku! Vēlam veiksmi!* Domājams, no šādām konstrukcijām radušās nepilnās struktūras, kur reducēts predikāts, bet verbalizēts tikai novēlējuma objekts – nomens akuzatīvā, piem.: *Laimīgu palikšanu! Priecīgus Ziemassvētkus*, vai novēlējuma objekts un adresāts: *Laimīgu ceļu jums visiem!* (K)

1687. §.

Kā jau minēts, ar vēlējuma izteikumiem runātājs izsaka vēlēšanos vai novēlējumu – vēlēšanās vairāk attiecas uz norisēm, ko runātājs novēl sev vai ar ko runātājs cieši saistīts, bet novēlējums galvenokārt vērsts uz kādu citu personu. Tomēr tekstā šīs nozīmes ne vienmēr ir nošķiramas, piem., gan vēlēšanos, gan novēlējumu pauž šādi izteikumi: [*Vai viņiem izdosies sasniegt mērķi?*] – *Kaut viņiem tas izdotos! Ja vien nav par vēlu – kaut tu izkristu!* [...] *kaut tu Liepājā būtu piedzimis!* Kaut gan vēlēšanās parasti saistās ar ko patīkamu, par vēlējuma izteikumiem uzskatāmi arī lāsti, ko runātājs velta adresātam tieši vai pastarpināti (domās, paužot to kādam citam) *Kaut tu izputētu! Kaut viņam būtu zilums!* [...] *kaut nelabais to parautu.* (K)

Pie vēlējuma izteikumiem tradicionāli tiek pieskaitīti arī sveicinājumi (MLLVG 1962: 188). Tipiskas frāzes, to vidū pieklājības frāzes, ko lieto dialoga uzsākšanai un pabeigšanai, latviešu valodniecībā piedāvāts saukt arī par sarunas sākuma un beigu formulām (Lauze 2009). Parāleli ierastajām standartfrāzēm (piem.: *Labdien! Labvakar! Uz redzēšanos! Visu labu!*), īpaši mutvārdu saziņā, vērojama liela daudzveidība, „jo sarunas partneri izmanto iespēju veidot atšķirīgus izteiksmes variantus atbilstoši situācijai” (Lauze 2009: 135), piem.: *Laba diena piektdienā! Labrītīņ šo rītīņ, šo skaisto rītīņ!* Linda Lauze norāda, ka sarunas sākuma formulām mutvārdu saziņā ir divi varianti – komunikāta pamatā ir sveicinājumvārds (*Labrīt!*) vai frāze (*Laba diena!*) vai sasveicināšanās kopā ar uzrunu (*Labvakar, skaistule! Labdien, cienījamie kolēģi!*) (K) (Lauze 2009: 136).

1688. §.

Vēlēšanās galvenokārt ir saistīta ar darbību vai stāvokli, kas attiecas uz pašu teksta autoru (Ceplītis et al. 1989: 243). Vēlēšanās latviešu valodā visbiežāk tiek izteikta ar darbības vārdu (predikātu vai predikāta daļu, t. i., saitiņu, palīgverbu vai semantisko modificētāju) vēlējuma izteiksmē un partikulu *kaut*.

Visbiežāk vēlēšanās izjutējs vēlas sev labvēlīgus apstākļus: *Kaut varētu vismaz vienu reizi mūžā cauru nakti raudzīties zvaigznēs un neaizmigt; Kaut nu šoreiz būtu labi;*

Kaut tā tas turpinātos bezgalīgi ilgi. (K) Ja vēlēšanās saistīta ar kādas citas personas darbību, šī persona izteikumā parasti tiek norādīta, piem.: *Kaut viņš ātrāk ietu prom; Kaut Anete būtu šeit līdzās! Kaut jel būtu piezvanījusi Agnese.* (K)

1689. §.

Novēlējums parasti tiek izteikts sarunas partnerim vai kādai citai personai, par ko ir runa (Lauze 2012: 80). Novēlējuma izteikumu konstrukcijas visbiežāk atbilst verbāliem izteikumiem ar partikulu *lai* un darbības vārdu īstenības izteiksmes trešajā personā. Parasti tiek norādīts vēlējuma adresāts, visbiežāk – otrās personas vietniekvārds – datīvā, piem., divkomponentu teikumā – *Lai dzīve tevi sargā!* –, vai vienkomenta teikumā – *Lai jums veicas! Lai jums garšo!* Novēlējumi var izpausties arī kā potenciāli verbāli izteikumi (ar darbības vārda *būt* nullformu), piem.: *Paldies, onkulīt, lai jums laba diena! Eduard, lai tev labs vakars! Lai Tev debesu valstība, Benita!* Ja adresāts (novēlējuma izjutējs) ir sarunas biedrs, tā nosaukums datīvā var neparādīties, jo ir skaidrs no konsituācijas, piem.: *Lai viss izdodas! Lai veicas!* Ir iespējami arī adverbīāli novēlējuma izteikumi, piem.: *Lai jums arī viss labi!* (K)

Saziņā bieži ir sastopami izteikumi, kuros novēlējums attiecināts arī uz pašu runātāju, piem.: [...] *lai mums par paradumu kļūst jautāt ikvienam; Lai mums visiem kopā tas izdodas! Lai viss jauki izdodas mums visiem! Lai mums katram būtu sava garā pupa.* (K) Šādos gadījumos uz adresātu kopumu, kurā iekļauts arī pats runātājs, norāda daudzskaitļa pirmās personas vietniekvārds datīvā vai ar to veidots vārdkopas analogs. Reizēm novēlējuma adresāts var būt arī trešā persona, kas tiek norādīta izteikumā, piem.: *Lai viņai labi klājas, gan jau vēl tiksimes! Lai viņai silti viņi! [...] lai viņai eņģeļi dzied debesu valstībā! Nu ko, lai veicas Gunāram un Inārai, lai tupeņi aug griezdamies, lai viņu saimniecību neskar dažādas regulas un noteikumi.* (K)

Vēlējuma izteikumi var būt veidoti arī ar partikulu *lai* un predikātu vēlējuma izteiksmē, piem.: *Lai mums būtu panākumi darbā un progress studijās! Lai skolotājiem būtu eņģeļiem raksturīgā laika izjūta un eņģeļu pacietība! Lai jūs elles ugunīs degtu un degtu; ...un lai tev būtu vēl lielāka temperatūra, lai nu mūžīgi gulētu mūsu vecajā gultā bezpalīdzīgs un aklam kucēnam līdzīgs.* (K)

5.1.3. Netiešie runas akti

1690. §.

Netiešie runas akti rāda asimetriju starp izteikuma formu un runātāja komunikatīvo nodomu (ilokutīvo funkciju). Piem., izteikumā *Man jau tā galva sāp, vai tu nevarētu aizvērties* (K) lūguma runas akts realizēts vispārējā jautājuma izteikuma formā. Nav pamata uzskatīt, ka ilokutīvā funkcija ir atkarīga tikai no konteksta un ka tai nav tiešas saiknes ar izteikuma formu un nozīmi, jo netiešā runas aktā parasti tiek kombinētas vairākas nozīmes (König, Siemund 2007: 281) – gan tā, kas tiek izteikta ar noteiktu formu, gan tā, ko tieši runātājs vēlēties panākt. Uz papildu nozīmi visbiežāk norāda konsituācija (Levinson 2007 [1983]: 270), piem., situācijā, kad kabinetā spoži iespīd saule, viena kolēģa stāstījuma izteikums *Man saule spīd virsū, visticamāk, nozīmēs lūgumu aizvērt žalūzijas.*

1691. §.

Dažādus komunikatīvos tipus var pavadīt emocionāla ekspresija jeb izsaukuma komunikatīvais tips – tas ir tipiski vēlējuma un pamudinājuma izteikumiem. Ekspresija parādās, stāstījumā paūžot spilgtas emocijas (tādi izteikumi saukti arī par retoriskiem

izsaucieniem (VPSV 2007: 326)) un īpaši uzsverot apgalvojumu, piem.: *Un viss taču beidzās labi! Te bija lāči meitenes augumā un zaķi!* (K), vai noliegumu, piem.: *Tas taču nav noziegums!* „*Nelaidīsim rudeni dvēselē!*” *nolēma naglietes* (K) (sk. arī 1671., 2036. §).

Tomēr ne visos stāstījuma izteikumos emocionālā ekspresija ir pamatota, piem., nemotivēti izsaukumi vērojami tekstā, kur reklāmas autors vēlējies uzsvērt preces nozīmīgumu: *Mūsu ražotie olu krāsojamie maisiņi palīdzēs jums atrisināt Lieldienu rīta problēmu!* [...] *Latvijā ražotos Lieldienu olu krāsojamajos maisiņus pārķ un lieto visa civilizētā pasaule! Trauslā olas čaumala ar Purvīša gleznas reprodukciju nes Latvijas vārdu pasaulē!* [...] *Tagad Luvras un citu pasaules lielāko muzeju kolekcijas ir uz jūsu kamīna dzegas!* (K)

1692. §.

Bieži dažādas blakusnozīmes latviešu valodā parādās jautājuma izteikumiem, turklāt ne vienmēr ir iespējams nošķirt, kura no izteikumā iekļautajām nozīmēm ir primārā, piem.:

• **jautājums un pamudinājums** apvienots izteikumos *Tu taču aiziesi pie Ernesta? Cukuru padosi? Varbūt mēs arī iesim dārzā?* (K) Jautājuma izteikumos, ar kuriem tiek pausts lūgums, latviešu valodā bieži tiek izmantots noliegts semantiskais modificētājs īstenības vai vēlējuma izteiksmē, piem.: *Negribi pafilmēt? Negribi nākt līdzī? Bet vai tu nevarētu ieteikt vēl kādu? Vai kāds negribētu noskaitīt līdz trīs? Vai viņi nevarētu apmainīties vietām?* (K) Pēc nozīmes šādi jautājuma izteikumi paūz lūgumu vai pamudinājumu;

• **jautājums un izsaukums** (latviešu valodniecībā šādi izteikumi saukti arī par retoriskiem jautājumiem (VPSV 2007: 326) un jautājošiem izsaukuma teikumiem (Jankevics 1967: 22)) kombinēts izteikumos *Kad šie murgi vienreiz liks mani mierā! Kas to lai zina! Kas man nekait šeit dzīvot!* Korpusa materiāli rāda, ka mūsdienu latviešu valodā autori, nespēdami izšķirties, kā konkrēto izteikumu marķēt, mēdz izvēlēties izsaukuma zīmi un jautājuma zīmi vienlaikus, piem.: *Kāpēc viņš atradās šeit un bija izspļauts no kosmosa?! Kā pēc tā visa viņa varēs ar viņu saderināties?! Izteikumos, kuros kombinēts jautājums un izsaukums, bieži sastopamas konstrukcijas, kur ar formālu noliegumu tiek izteikts apgalvojums, piem.: *Cik istabu jau viņas nebija nomainījušas; [...] cik nav tādu, kuri pamet līgavas; [...] un kādēļ lai šo darbu nedarītu sieviete? Kā lai nesmaida?* (Sk. arī 2043., 2044. §.)*

1693. §.

Pamudinājums un vēlējums mijas izteikumos, kur novēlot tiek izmantota pavēles izteiksme (piem., [*Jaunajā studiju gadā sveicu arī plašo tiesību studentu saimi!*] *Esiet neatlaidīgi, strādīgi, darbīgi! Mīliet savus profesorus! Bēdziet no garlaicības jebkurā tās izpausmē un saudzējiet nervus! Vairāk uzmanības pievērsiet savai veselībai*). Tāpat, izsakot pamudinājumu, runātājs var izmantot vēlējuma izteiksmi. Šādā gadījumā visbiežāk pievienojas vēl trešais komunikatīvais tips – jautājums, piem.: *Vai tu, lūdzu, nevarētu man veltīt kādu pusstundu laika?* (Sk. arī 1692. §.) „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” nošķirti arī retoriski pamudinājuma teikumi jeb tādi teikumi, kur ar izteicēju pavēles izteiksmē tiek pausts vēstījums (MLLVG 1962: 162).

Dažādu komunikatīvo tipu izpausmes vienā izteikumā ir daudzveidīgas, saikne starp formu, saturu un komunikatīvo nolūku ir sarežģīta, tomēr vairākumā gadījumu var nošķirt izteikumus, kur tikai pievienojas kāda cita komunikatīvā tipa palīgnozīme, no tādiem, kur pilnīgi mainās saturs. (Par netiešajiem runas aktiem sk. arī 2036., 2043., 2044. §.)

5.2. Noliegums vienkāršā izteikumā

1694. §.

Noliegums izteikumā var aptvert vai nu kādu no teikuma palīglocekļiem (tradicionālajā latviešu valodniecībā šādas konstrukcijas sauktas par teikumiem ar daļēju noliegumu, sk. MLLVG 1962; Jankevics 1967₁; Ceplītis et al. 1989; Lagzdīņa 1997₂; Lauze 2006), vai arī visu izteikumu (tradicionāli – teikumi ar pilnīgu noliegumu jeb noliegti teikumi). Tā kā izteikumi ar tā saucamo daļēju noliegumu patiesībā ir apgalvojuma izteikumi, šajā gramatikā tikai apskatīts, kā noliegums tiek attiecināts uz kādu no teikuma palīglocekļiem. Savukārt noliegtos izteikumos aplūkots gan vienkāršs noliegums, t. i., izteikumi ar noliegtu predikātu, gan arī dubults jeb atkārtots noliegums, t. i., izteikumi, kur vienlaikus ir noliegts predikāts un vēl viens vai vairāki palīglocekļi.

1695. §.

Apgalvojums izteikumā nav īpaši marķēts, tas realizējas, ja izteikumā nav norādīts uz noliegumu (Мустайоки 2006: 298). Tomēr latviešu valodā ir arī konstrukcijas, kur ar formālu noliegumu tiek izteikts apgalvojums (latviešu valodniecībā sauktas arī par retorisku noliegumu sk. MLLVG 1962: 207; Jankevics 1967₁: 22). Tas ļauj izteikumu niansēt, spilgtāk parādot runātāja komunikatīvo nolūku, kā arī dod iespēju spēcīgāk iedarboties uz adresātu, jo viņam pašam no formāla nolieguma jāizsecina apgalvojums (sk. arī 1692. §). Šajā gramatikā šādas nolieguma nozīmes tikai ieskicētas.

1696. §.

Nolieguma formālā izpausme un nozīme latviešu valodā ir daudzveidīga izteikumos ar semantisko modificētāju (sk. arī 1692. un 1710. §). Tāpat kā lietuviešu un krievu valodā (sk. Jankevics 1967₁: 15, 16), latviešu valodā izteikumos ar semantisko modificētāju, kur noliegts gan modālais vārds (parasti *varēt*, *drīkstēt*), gan pilnnozīmes verbs nenoteiksmē, nozīmē uzsvērtu apgalvojumu un bieži norāda, ka darbība obligāti jāsteno, piem.: *Es nevaru neizteikt savu sajūsmu par deputāta Golubova vēstures zināšanām; Nevar nepiekrīst grāmatas autoru apgalvojumam; [...] latvietis nedrīkst neredzēt savas dzimtenes skaistumu.* (K) Tāpat šāda konstrukcija var norādīt uz neizbēgamu darbību, piem.: *Taupība un ekonomiskā krīze nevar neietekmēt uzņēmējus; Kad viņš sāka spert sāņsoļus, to nevarēju nesajust.* (K)

1697. §.

Uzsvērts apgalvojums, kam pievienojas daudzuma nozīme, latviešu valodā vērojams arī emocionāli ekspresīvos izteikumos, kuru struktūra līdzinās speciālajam jautājumam un kuros ir noliegts predikāts, piem.: *Ko tik agrāk nedarīju! Kas viss nenotiek gaišā dienas laikā; Kā tik es dažādi neizmocījos* (K), vai saitiņa, piem.: *Ko tik neesmu upurējusi sava skaistuma dēļ; Kur tik tu neesi līdzī darbojies... Kas viss nav bijis... Cik neesam runājuši par dīvāna zemniekiem.* (K) Lai izteiktu daudzumu, kas ietver visu iespējamo, šādos izsaukuma izteikumos raksturīgs pastiprinājuma partikulas *tik* (*Ko tik viņš neradīja nieka nedēļas laikā* (K)) vai vietniekvārda *viss* (*Ko visu mēs neesam jau uzcēluši! Kam visam jau neesam ziedojuši!* (K)) lietojums. Lai gan tipiski šādi izteikumi uztverami kā ekspresīvs apgalvojums, ar tādiem, it īpaši daiļliteratūrā, lai sasniegtu negaidītu efektu, var tikt izteikta arī formālā – nolieguma – nozīme, piem.: *Un kā tik tur visa nebija! Tur viņiem nebija ne ūdensvada, ne balongāzes, ne tramvaja, ne trolejbusa, ne semafora, ne luksofora...* (Karogs)

Ar noliegtu predikātu un partikulu *tik* vispārējā jautājuma izteikuma formā var izteikt apgalvojumu, kam pievienojas šaubas, bažas par gaidāmo, piem.: *Nodomāju, vai*

tik nesāks intervēt; [...] visi baidījās, vai tik nenāks pekles suņi atriebties; Nobijusies par savu mīļoto, vai tik nav noticis kaut kas slikts; Vai tik maijs nebija toreiz (K), vai diezgan stingra pārliecība, kas pausta netieši, piem.: Vai tik tu pati, vecā ragana, neesi vazaņķe; Vai tik Tu neesi izbijis alkoholiķis? [...] vai tik nav jau vesels gads? (K)

1698. §.

Bieži formāls noliegums, lai pastiprinātu apgalvojumu, vērojams salikta pakārtota teikuma daļā – pielāvuma palīgteikumā, piem.: *Un viņam bija taisnība, lai cik dīvaini tas nebūtu.* (K) Tiek uzskatīts, ka šādiem izteikumiem, kas izsaka uzsvērtu apgalvojumu, būtu arī jābūt apgalvojuma formā, turklāt tiek ieteikts lietot predikātu īstenības izteiksmē, nevis vēlējuma izteiksmē (Endzelīns 1980₁: 42; sk. arī Jankevics 1967₁: 21; Freimane 1993: 257). Tomēr mūsdienu latviešu valodā šis jautājums varbūt jāpārskatā – iespējams, ka šādas konstrukcijas līdzinās iepriekš minētajām nolieguma papildnozīmēm. Ar formālu noliegumu apgalvojuma vietā tiek pausts autora vērtējums: minētā situācija ir neparasta un, lai uzsvērtu apgalvojumu, nominālos un adverbiālos izteikumos bieži tiek izvēlēts noliegts saitiņverbs vēlējuma izteiksmē, piem.: *Lai cik jocīga neliktos šī ziņa; Lai kas tas nebūtu, labāk neienesiet to savā mājā; Lai cik tas nebūtu prasti; lai cik cienīgas neskaitītos.* (K) Tāda pati noliegta predikāta forma sastopama arī verbālos izteikumos, norādot, ka, par spīti palīgteikumā minētajam, virsteikumā paustais nepiepildās, piem.: *[...] lai ko arī neregulētu un neremontētu, apkure vairs nekad nebūs tik lēta kā kādreiz; [...] lai cik arī necenstos, viņš ar savu uzvedību vai rīcību nevar izmainīt situāciju.* (K)

5.2.1. Atkarīgā komponenta noliegums un polaritāte vienkāršā izteikumā

1699. §.

Nolieguma izteikšanai latviešu valodā visbiežāk tiek izmantots vārds *ne* partikulas vai saikļa funkcijā, kā arī negācija *ne* priedēkļa funkcijā. Noliegums tiek izteikts arī ar atkārtotajiem saikļiem *ne – ne* un *nedz – nedz*. Īpašas konstrukcijas, kur tiek izteikts pretstats starp noliegumu un apgalvojumu, saista saikļi *nevis, nevis (ne) – bet*.

1700. §.

Ja noliegums aptver kādu no izteikuma palīglocekļiem, nevis izteicēju, parasti tiek izmantota partikula *ne*, kas bieži kombinēta ar partikulām *jau, vien, tikai*, turklāt vārdforma, uz kuru attiecināta nolieguma partikula, izteikumā visbiežāk tiek īpaši uzsvērtā. Var noliegt:

- teikuma priekšmetu, piem.: *Atradīsi citu skuķi, ne jau man tev tas jāmāca; [...] cenas pasaules graudu tirgū nosaka ne jau zemnieks; Ne es vien visu jau izsmējusī.* (K)

- papildinātāju, piem.: *Ne to es gribēju teikt; Ne jau piemiņu man vajag; Ne jau viss ir jādzird, jāredz, jāsapūt.* (K)

- apzīmētāju (visbiežāk ar partikulu *ne* tiek noliegts vietniekvārds apzīmētāja funkcijā: *[...] ne visi lasītāji pazīst viņas daiļradi; Tomēr ne visiem audzētājiem prāts todien bija labs.* (K))

- determinantu, piem.: *[...] īsi sirmi mati un brilles, protams, ir ne tikai profesoriem.* (K)

- dažādus adverbiālas nozīmes paplašinātājus, piem., vietas (*Bet ne jau pasaulē, Uga, aprakta tā vaina; [...] labums ne tuvumā nerādījās; [...] iesākumā esot dzīvojis ne*

īsti **barakā**, **ne** dzelzeļa vagonā. (K)), mēra (*Viņa mamma mani klasificēja par smalku, ne visai glītu dāmu; Viņš ne mazāk aplami visu saliek sev tīkamās vietās; Aiz loga bija ne mazāk spožs nakts debesjums* (K)), nolūka (*Es prasu – vai ne tādēļ?! Vai ne tādēļ mēs šeit esam [..] Bet ne jau tāpēc mēs te esam savākušies!* (K)).

1701. §.

Kā redzams, attiecinot noliegumu uz izteikuma palīglocekļiem, tiek izteikts pretstats, konkrētājā izteikumā bieži vien nemaz nenorādot, kam nosauktais jēdziens tiek pretstatīts. Tas var parādīties kādā no blakus izteikumiem, piem., nākamajā izteikumā: *Taču ne jau no ārpuses tas skaistums jāpieņem! Skaistums slēpjas dziļāk.* (K)

Bieži polaritāte – semantiska kategorija, ko veido apgalvojuma un nolieguma pretstats (VPSV 2007: 303) – starp vairākiem jēdzieniem vienā izteikumā tiek pausta, izmantojot saikļus *ne* un *nevis*, – šādā gadījumā vispirms tiek minēta nenoliegtā vienība, tad – noliegtā, piem.: *Suni tu vari glaudīt, ne mani; Kāpēc [kaite ņēma] dēlu, ne Mariju, kāpēc veco sunīti, ne sēņu groziņu? [..] viņus vairāk iepriecināja kailā meita, nevis sīkais rūķis.* (K)

Uz nolieguma un apgalvojuma pretstatu starp vienlīdzīgiem teikuma locekļiem var norādīt arī sakārtojuma saiklis *bet* kopā ar nolieguma partikulu *ne*, kas bieži lietota noliegtas saitiņas vietā, piem., [..] *tie ir mīksti, bet ne slapji; Attiecībās [vīrietis ir] romantisks, bet ne sentimentāls.* (K)

Bieži parādās parcelāti, kur sakārtojuma saiklis kopā ar noliegumu pievieno jau pateiktajam jaunu, svarīgu informāciju, piem.: *Rakstot viņai iekšā kaut kas drusku sūr-stēja. Bet ne ļoti; Sak', zvērs ar' ir nikns? Nu bet ne tik nikns kā cilvēks; Ja esi aicināts, jāiet. Bet ne jau ar tukšām rokām.* (K)

1702. §.

Tāpat par noliegumu un pretstatījumu (par nolieguma un apgalvojuma pretstatījumu sk. arī Niselovičs 1973) „var runāt arī teikumos ar salikto saikli *nevis – bet*, kur parādās abi pretstatītie jēdzieni, bet viens no tiem tiek noliegts” (Jankevics 1967: 12):

- papildinātājs: [..] *jānomaina ir nevis asfalta segums uz ceļa, bet tā pamatne; Izolde meklēja ne vairs ziedus, bet gan kaut ko ēdamu.* (K)
- cēloņa apstāklis: [*Aktu zālē jau pulcējās skolēni.*] *Ne jau aiz intereses, bet atbrīvoti no stundām.* (K)
- veida apstāklis: *Nodokļus zemes īpašnieki iekasēja nevis monētās, bet gan darbaspēka formā un labībā.* (K)

1703. §.

Izmantojot saikļus *ne*, *nevis*, noliegums vienkāršā teikumā var aptvert arī tikai predikātu, bet ne visu izteikumu, piem., noliegts predikatīvs salīdzināts ar nenoliegtu: *Mīlestība ir process, nevis fakts; Es esmu šļurga, ne cilvēks; Tu esi slims, nevis ģēnijs.* (K) Šādā lietojumā negācijas *ne* funkcija ir daudznozīmīga – vai *ne* lietots kā saiklis vai kā partikula, kas aizstāj noliegtu verbu, piem., izteikumos ar fāzes un modālu semantisko modificētāju (*viņš pārtrauca rakstīt, bet ne sacerēt; Taču mamma uzmanību var lūgt, bet ne pagērēt* (K)) vai nominālos izteikumos (*Tā ir goda lieta, bet ne varonība* (K)). Kaut arī vienā izteikumā ir iespēja lietot gan noliegtu predikātu, gan nenoliegtu (piem.: *Bet es nebiju alu cilvēks, biju modernais muļļa un nīkulis* (K)), konstrukcijās ar negāciju *ne* vai saikli *nevis*, kas attiecas tikai uz vienu no vienlīdzīgiem predikātiem, ir iespēja otrreiz neminēt predikātu, bet tikai norādīt uz jau zināmā predikāta noliegumu.

1704. §.

Ar salikto saikli *ne* (*nevis*) – *bet* izteikumā ir iespēja vispirms norādīt uz noliegto predikātu, *bet* pēc tam minēt nenoliegto, kas tiek īpaši uzsvērts (*Ne lūgties, bet rāpot tev vajadzētu; Mēs savus iepirkumus nevis nesam, bet stumjam; Varbūt cilvēks nevis nomirst, bet norimst; Latvijā ir nevis krievu problēmas, bet padomju cilvēku problēmas* (K)). Izmantojot šo pašu salikto saikli, var salīdzināt arī predikatīvus, piem.: *Saule iepretī bija ne vairs mēļa, bet nedabīgi sarkana.* (K) Jāpiebilst, ka gadījumos, kad izteikumā ir gan apgalvojums, gan noliegums, var diskutēt arī par vienkārša un salikta izteikuma robežām.

Verbs izteikumā ar apgalvojuma un nolieguma pretstatu var tikt noliegts gan ar priedēkli *ne-* (*Doktors vairs nedūca, bet vaimanāja*), gan arī ar partikulu *ne* (*Naktī mēs norimstam, bet ne nomirstam. Ziemā norimst visa daba, bet ne nomirst*). Domājams, ka šāda salīdzinājuma gadījumā ar priedēkli izteikta negācija akcentē noliegumu, savukārt ar partikulu marķēts noliegums vairāk akcentē ar verbu izteikto stāvokli vai darbību, kam pievienota nolieguma pazīme.

Noliegums, kas attiecas uz kādu teikuma locekli, latviešu valodā var izpausties daudzveidīgi, tas bieži norāda uz pretstatu, divu vienību salīdzinājumu. Tas ir nozīmīgs gan konsituatīvi saistītu vienību analizē, gan arī izteikuma aktuālā dalījuma aspektā.

5.2.2. Noliegts izteikums

1705. §.

Noliegtā izteikumā noliegums aptver visu teikumu, resp., tiek izteikts „apgalvojums par predikatīvās pazīmes neesību” (VPSV 2007: 255). Noliegtā izteikumā latviešu valodā ir iespējams gan vienkāršs, gan dubults jeb atkārtots noliegums.

5.2.2.1. Vienkāršs noliegums

1706. §.

Noliegtā izteikumā izmantojot priedēkli *ne-*, īstenības izteiksmes vienkāršajos laikos tiek noliegts izteicējs (*Viņš pie manis vairs nenāca, pat neapsveica dzimšanas dienās* (K)), īstenības izteiksmes saliktajos laikos un vajadzības izteiksmē – palīgverbs finītajā formā (*Nebiju lidojusi kopš astoņdesmitajiem gadiem; Man nav jāiet skatīties pliku vīrieti uz teātra skatuves* (K)), *bet* vēlējuma un atstāstījuma izteiksmē – palīgverbs atstāstījuma vai vēlējuma formā (*Elīna neesot izlaidusi nevienu raidījumu; deputātiem nebūtu jānodarbojas ar protokolu rakstīšanu* (K)). Nominālos un adverbiālos izteikumos tiek noliegta saitiņa, piem.: *Tā nav apsēstība ar pagātni; Tomēr viņš par idiotu nekļuva; Bet mirkli vēlāk es vairs nebiju tik pārliecināts; Atrast Ziemassvētku piemiņas kauju vietu nemaz nav grūti.* (K)

1707. §.

Patstāvīgā nozīmē verbs *nebūt* (trešajā personā – supletīvā forma *nav*) galvenokārt izsaka eksistences vai piederības noliegumu un parasti piesaista teikuma priekšmetu ģenitīvā. Šādiem izteikumiem raksturīgs determinatīva paplašinātāja piesaistījums, piem.: *Viņam nebija priekšzobu; Viņam vairs nebija sejas; Vasarā nav īpašas vajadzības pēc smagajiem vilnas tepikiem; Tur bija vairāk nekā 400 bērnu, bet nebija skolas; Šūnās vairs nebija dzīvības uzturēšanai vajadzīgā valguma.* (K)

Tomēr piederības un eksistences nolieguma nozīme, lai arī ir visbiežāk sastopamā, neaptver visas iespējamās šī verba nozīmes, līdz ar to ir konstrukcijas, kas sastāva un komponentu leksiskās realizācijas ziņā var būt līdzīgas vai identas ar noliegtiem eksistences vai piederības nozīmes izteikumiem, taču semantiski neizsaka kāda nojēguma eksistences vai piederības noliegumu (Lagzdiņa 1997₂: 166), piem.: *Kukuļus ņēma visi, kam nebija slinkums*; [...] *man likās, man nebija taisnība*; *Un vispār, Ellasprāt, viņai nebija visi mājās*; *Tēvam tik un tā nebija taisnība*; [...] *bez valsts atbalsta nebūs aršana*. (K) S. Lagzdiņa norāda, ka polisēmiskais ļoti vispārīgas nozīmes verbs *nebūt* eksistences vai piederības noliegumu var izteikt tikai ar sintaktisko līdzekļu atbalstu, t. i., ar ģenitīvu konkrētajās nozīmēs. Savukārt teikuma priekšmets nominatīvā tiek uzskatīts par formālu pazīmi, kas izteikuma (un verba *nebūt*) nozīmi izslēdz no eksistences vai piederības nolieguma nozīmes sfēras (Lagzdiņa 1997₂: 167).

Sastopami arī izteikumi, kur teikuma priekšmets iespējams gan ģenitīvā, gan nominatīvā, piem., ja *nebūt* lietots atrašanās nolieguma nozīmē: ģenitīvs – *Uzkopšanas reizēs Helēnas nekad nebija mājās*; *No rīta dārzniecībā mammas arī nebija*; *Lotes nekur nebija*; nominatīvs – *viņa [Sandra] naktī nebija mājās*. (K)

1708. §.

Kā zināms, nominatīvs ir parasts izteikumos, kur *nebūt* lietots kā saitiņa nominālā izteicējā, nevis patstāvīgā nozīmē, piem., nominālos izteikumos ar nomenu teikuma priekšmeta un izteicēja funkcijā: *Acīmredzot tā nebija tiesa*; *Un viņa meita ne tuvu nebija lielbniece*; *Tikai puisis, izrādījās, nemaz nebija cilvēks*. (K) Saitiņas funkcija verbam *nebūt* ir arī izteikumos, kur teikuma priekšmets izteikts ar nenoteiksmi vai teikuma priekšmeta palīgteikumu, arī šajā gadījumā predikatīvs ir nominatīvā, piem.: *nebūs brīnums, ka tas būs mīļāks par sievieti*; *Nav noslēpums, ka daudzviet veikalos pastāv*; [...] *vai nebija kļūda to vispār izdot? Vai, sākot realizēt šo projektu, nebija bažas, kā izdosies to īstenot?* (K)

1709. §.

Verbālos izteikumos ar semantisko modificētāju (kaut arī diskutējams, vai šajos izteikumos var runāt par pilnīgu noliegumu) tiek noliegts semantiskais modificētājs, piem.: *Bet es nevarēju paciest ūdens klajumu* [...] *nevarēju ieēst ne kriptiņas*; *Nu, nemācēja Brige runāt*; *Nedrīkst bezspēcībā nolaist rokas, šķēršļi jāpārvar un jāiet uz priekšu*; *Bet nedrīkst aizmirst par pateicību donoriem*; *Māsa vēl neprata rakstīt un nevarēja uz šo šausmīgo apvainojumu atbildēt*. (K)

1710. §.

Modāli izteikumi, kuros noliegts nevis modālais verbs, bet pilnnozīmes verbs vai saitiņverbs nenoteiksmē, piem.: [...] *citi tam var nepiekrīst*; *jaunatklātā īpašība var nebūt unikāla* (K), var iegūt īpašas papildnozīmes.

Šādi izteikumi mēdz ietvert papildinformāciju, ka eksistē divas alternatīvas, turklāt neminētā būtu tipiskāka vai paredzamāka, bet runātājs izvēlas to, kas konkrētajā situācijā ir negaidītāka, piem., izņēmuma gadījumi pausti izteikumos: *Pašvaldība var neatļaut apbūvi*; *Zemes virskārta var neizturēt cilvēka svaru*; [...] *arī margas mēdz neizturēt un lidmašīnas – krīst*. (K) Izņēmuma gadījumi pretstatā ierastajam realizējas arī ar kādu kontekstā minētu nosacījumu: [...] *minēto informāciju drīkst nesniegt, ja tā varētu nopietni kaitēt attiecīgajām sabiedrībām*; *Milzīga armija var negūt uzvaru, ja netiek veikta adekvāta plānošana*. (K)

Līdzīgās konstrukcijās var izpausties arī deontiskā modalitāte, piem., ieteikums vai pamudinājums: *Plikpauri var neraizēties – par matu trūkumu sūdzības saņemtas*

visretāk; *Piena ražotāji uz brīnumu var necerēt; Materiāliem vari netērēties – pado-
mā, kas ir jau pieejams mājās; Tagad uz pirti vari neiet. Aizskriešu, iekurināšu.* (K)
Parasti šādiem pamudinājumiem kontekstā ir pamatojums, kādēļ tiek ieteikta konkrētā
darbība.

Izteikumos ar fāzes semantisko modificētāju un noliegtu verbu mēdz izpausties
konstatējums, kas ir pretējs ierastajam, piem.: *Pēc kāda laika vīrs sāka neatbildēt uz
maniem telefona zvaniem; sievietei tas sāk nepatikt; programmu autori pamazām sāka
nedot citiem savu programmu pirmkodus.* (K)

Darbības obligātumu izteikumos ar semantisko modificētāju var pastiprināt jautā-
juma komunikatīvais nolūks, piem.: *Nu, bet kā var nesolīt? Kā var nesolīt pensionāriem
cilvēka cienīgu dzīvi –*, jo, pēc konkrētā izteikuma autora domām, *ir jāsolā.*

1711. §.

Par izteikumiem ar vienkāršu noliegumu uzskatāmi arī teikumi, kuros ar atkārt-
otiem saikļiem *ne – ne, nedz – nedz* saistīti vienlīdzīgi predikāti apgalvojuma formā,
piem.: *Es jau manīju, ka šis vairs ne strādā, ne ziemei malku gādā; tas viss mani vairs
nedz biedē, nedz saista; [Viņš nekādi netika līdzti tiem, kas spiegdami kūleņoja ūdenī,
sizdami cits pret citu sudrabainas šaltis.] Nedz tika līdzti, nedz nokļuva dziļumā.* (K) Ja
atkārtotie saikļi *ne – ne* novietoti teikuma sākumā, nevis tieši pie predikāta, noliegums
ir vispārīgāks un vairāk saistās ar visu predikatīvo vienību, ne tikai ar predikātu, piem.,
salikta sakārtota teikuma daļām jauktā saliktā teikumā: *Ne tu muti vari vērt vaļā, ne tu
izdarīji, ko lūdzu.* (K)

5.2.2.2. Atkārtots noliegums

1712. §.

Latviešu valodā, tāpat kā daudzās citās (krievu, lietuviešu u. tml.), ir divkārsš no-
liegums (Freimane 1993: 257). Izteikumos, kur lietoti teikuma palīglocekļi, kas izteikti
ar noliegtajiem vietniekvārdiem (*nekas, nekāds, neviens*) vai noliegtiem apstākļa vār-
diem (*nekur, necik, nekad, nemūžam*), nepieciešams arī noliegts predikāts (domājams,
ka tieši noliegtais vietniekvārds vai apstākļa vārds nosaka predikāta noliegumu, jo ir
iespējams izteikums *Viens zēns nedejoja*, bet ne **Neviens zēns dejoja*). Uz nolieguma
izteikšanu predikātā attiecas tas pats, kas jau minēts par vienkāršu noliegumu.

Ja teikumā ir atkārtots noliegums, otrs noliegtais komponents var būt

- teikuma priekšmets (*Tomasa dēļ nekas nebūtu bijis tik sarežģīti; Neviens ne-
drīkstēja to dziedāt, pat ne dungot.* (K))

- papildinātājs (*[..] tas tev neko neizsaka; Kafija un šokolāde netiek rekomendēta
nevienam; Nē, necīnos es ne ar vienu un ne ar ko; Nebaidos vairs ne no kā.* (K))

- apzīmētājs (*Tam nav jābūt nekam dārgam naudas izteiksmē; Pats par sevi jau
tas nav nekas slikts.* (K)) vai

- apstāklis (*Es tādu baru nekad nebiju redzējusi; Arī klimatiskie apstākļi ne-
kad nav vienādi; Nekur es nebraukšu.* (K)). Nominālos izteikumos noliegts vietniek-
vārds iespējams arī predikatīva funkcijā, piem.: *Nekas tu nebūsi, neceri, nožēlojamais
āksts!* (K)

Noliegts komponents izteikumā var parādīties ne tikai divas reizes, bet arī trīs un
vairāk reižu, piem.: *[..] vienā viņš iedomājas ko tādu, ko nekad nekur citur neiedomā-
tos; Nekur citur pasaulē mans paziņa neko tādu nav redzējis; [..] ne ar vienu nebija
nekas vairāk komunikējams; Neviens no mums nekad nav bijis nekur tālāk par mūsu
dārzu.* (K)

1713. §.

Tāpat kā noliegts vietniekvārds un noliegts apstākļa vārds izteikumā pieprasa noliegtu predikātu, arī konstrukcijās, kur vienlīdzīgu teikuma palīglocekļu saistīšanai (par vienlīdzīgu predikātu saistījumu un vienkāršu noliegumu sk. 1711. §.) izmantoti atkārtotie saikļi *ne – ne, nedz – nedz*, predikāts nostājas noliegtā formā. Noliegtā izteikumā ar atkārtotajiem saikļiem *ne – ne, nedz – nedz* saistīti, piem.:

- vienlīdzīgi teikuma priekšmeti: *Nedz vīrs, nedz sieva nekur nestrādā; Ne atbildīgo, ne vainīgo mums, kā allaž, nav; Man pašam nav ne sievas, ne bērnu, ne darba, ne māju;*

- vienlīdzīgi papildinātāji: *Mūsu politiķi nekad nav pratuši piedāvāt nedz maizi, nedz izpriecas; Mūsdienās vairs neatklāj nedz apdzīvotas, nedz vientuļas salas;*

- vienlīdzīgi apstākļi: *Nevaru vairs bez Jasmīnes Ekas ne dienu, ne nakti.* (K)

Līdzīgas konstrukcijas veidojas ar izteicēja daļām, piem.:

- vienlīdzīgi pilnnozīmes verbi izteikumos ar modālu semantisko modificētāju: *Mamma par triecienaršanas laiku daudz neko negrib ne stāstīt, ne atcerēties; viesdiriģents negrib ne pārstrādāties, ne uzņemties atbildību;*

- vienlīdzīgi predikatīvi: *Tā nebūtu nedz nauda, nedz dārgakmeņi, nedz lupatas.* (K)

Ja partikula *ne* pie noliegta predikāta izteikumā lietota tikai vienu reizi, tai bieži ir pastiprinājuma partikulas *pat* nozīme, piem.: *Vecā krievene, ne malku nejēdz ienest! Nebija pagājusi vēl ne stunda, un ēdiens bija gatavs; Dīķmalas piemēžā un piedīķē diensvidū nekustējās ne lapiņa; es tagad neatcerētos i ne zeķi noadīt; Nevienu nelaiž šiem ne tuvumā.* (K)

1714. §.

Partikulu *ne* nevajadzētu jaukt ar partikulu *nē*, kas noliedz izteikumā pausto domu, nevis konkrētu vārdu. Partikula *ne* noliedz kādu vārdu teikumā vai aizstāj noliegtu predikātu, piem.: *Un nevienam neteicu. Arī Katrīnai un Viktoram ne; [...] iepriekš šāda priekšmeta tur nebija. Arī uz plauktiņa vai skapī ne. [Tu mēģini ieklausīties, pavērtu muti, aizturētu elpu, taču nekas nav dzirdams.] Ne skaņas. [Nav ne putnu dziesmu, ne vēja pūsmas]; [Izstaigājos krustu šķērsu un sadugu.] Ne tur koku, ne upju, ne putnu dziesmu.* (K)

5.3. Izteikuma komunikatīvā struktūra un aktuālais dalījums

1715. §.

Izteikuma komunikatīvā struktūra attiecas uz konkrēta teikuma funkcionēšanu saziņā, tātad šī teikuma līmeņa izpētē ļoti nozīmīga ir konsituācija, rakstītā tekstā – galvenokārt konteksts, tomēr būtiskas ir arī komunikatīvās struktūras attieksmes ar citiem sintaktiskās semantikas līmeņiem. Šajā apakšnodaļā ar komunikatīvo struktūru saprasts aktuālais dalījums mijiedarbē ar kontekstuālo saistību.

Analizētais materiāls aptver galvenokārt tekstus, kuros dominē tieša vārdu secība – zinātniskā, lietišķā un publicistikas stila tekstus. Mazāk uzmanības pievērsts sarunvalodas un daiļliteratūras materiālam, kur vairāk sastopama netieša vārdu secība, kas analizējama konkrētajā funkcionālajā stilā atsevišķi, jo šādiem tekstiem ļoti raksturīgas pārveidotas teikuma struktūras, turklāt to ietekmē dažādi ārpusvalodiski faktori.

5.3.1. Aktuālā dalījuma izpratne

1716. §.

Izteikuma komunikatīvā jeb informatīvā struktūra (par atšķirībām šo jēdzienu izpratnē sk., piem., Тестелец 2001: 446, 447) ir saistīta ar to, kā tiek nodota informācija. Visbiežāk, runājot par komunikatīvo struktūru, tiek šķirti divi izteikuma nozīmes dalījuma aspekti (par to sk.: Kruijff-Korbayová, Steedman 2003: 251) – dalījums tēmā un rēmā norāda uz atšķirību starp to, par ko ir izteikums un kā tas attīsta diskursu, bet dalījums zināmajā (kontekstuāli saistītajā) informācijā un jaunajā (kontekstuāli nesaistītajā) informācijā norāda, kā izteikumā mijas jau zināmā informācija ar jauno.

Šos divus aspektus teorētiskajā literatūrā mēdz saukt par aktuālo dalījumu un kontekstuālo saistību jeb izteikuma funkcionālo organizāciju. Izteikuma aktuālais dalījums ir binārs – tēma un rēma, savukārt vērtību *kontekstuāli saistīts* (KS) un *kontekstuāli nesaistīts* (KN) izteikumā var pievienot nominālai vārdkopai vai ar lietvārdu vai vietniekvārdu izteiktam teikuma loceklim. Piem.: *Vienu dienu* (KN) [kaķis] *noķēra lapseni* (KN), / *tā* (KS) *iekoda viņam* (KS) *rokā*, / *šis* (KS) / *to* (KS) *nomušīja*, / *roka* (KS) *uzpampa kā boksa cimds* (KN), – / *kaķis* (KS) *sēdēja krēslā*, *pacēlis priekšķepu* (KS) *kā tāds imperators*. (K)

1717. §.

Arī latviešu valodniecībā ir izveidojusies tradīcija šķirt minētos komunikatīvās struktūras līmeņus (sk. Lokmane 2010; Saulīte 2009), tomēr pārsvarā abu līmeņu pazīmes tiek analizētas vienkopus, aplūkojot „teikuma aktuālo dalījumu kā konsituatīvi nosacītu izteikuma dalījumu aktuālā un mazāk aktuālā informācijā” (VPSV 2007: 388). Tātad aktuālā dalījuma aspektā ļoti svarīga ir iespēja dalīt izteikumu divās atsevišķās informatīvi atšķirīgās vienībās.

Tēma, „pirmkārt, ir ziņojuma sākumpunkts, otrkārt, tā pauž informāciju par ziņojuma priekšmetu, treškārt, tā visbiežāk izsaka jau zināmo informāciju, kam piesaista jauno, ceturtkārt, teikumos ar tiešo vārdu kārtu tēma vienmēr atrodas sākumā” (VPSV 2007: 394). Turpretim rēma, „pirmkārt, ir ziņojuma galvenais saturs, otrkārt, tā pauž informāciju par tēmu, treškārt, tā visbiežāk izsaka jauno informāciju un, ceturtkārt, teikumos ar tiešo vārdu kārtu tā vienmēr ir beigās” (VPSV 2007: 325).

Šajā gramatikā tēma aprakstīta galvenokārt kā ziņojuma sākumpunkts jeb izteikuma sākums, kas pauž informāciju par ziņojuma priekšmetu, bet rēma skatīta kā vienība, kas pauž informāciju par tēmu, un kā ziņojuma galvenais saturs. Latviešu valodā ziņojuma sākumpunkts un ziņojuma priekšmets, resp., teikuma locekļi, ar kuriem neitrālā tekstā sākas vienkāršs teikums, var būt gan: • teikuma priekšmets, piem.: *Adalberts neziņā paraustīja plecus*. (K); • gan determinants, piem.: *Helēnai sametās tumšs gar acīm*; *Izstāžu zālē dūmo metafora*. (K); • papildinātājs: *Zemi sedz bieza un klusi čaboša sudrabainu lapu kārtā*. (K)

Aplūkojot vārdformu novietojumu, uzmanība jāpievērš arī tēmas kā zināmās informācijas, bet rēmas – kā jaunās informācijas nesējai izteikumā.

5.3.2. Aktuālā dalījuma izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

1718. §.

Komunikatīvās struktūras līmenī nozīmes tiek izteiktas gan ar gramatiskiem, gan ar negramatiskiem līdzekļiem (Daneš 2000: 126, 127). Latviešu valodā tās izpaužas ar

partikulām, vārdu secību, kā arī ar intonāciju un uzsvāru. Komunikatīvā struktūra veidojas, mijiedarbojoties visiem līdzekļiem, kas izsaka šī līmeņa nozīmes (sk. 1662. §.).

5.3.2.1. Izteikuma intonācija

1719. §.

Izteikuma komunikatīvās struktūras aspektā svarīga ir pauze un loģiskais akcents (sk. 209.–215. un 218.–226. §.). Latviešu valodas runas datu analīze (konkrēti: diktores lasītas laika ziņas) rāda, ka starp tēmu un rēmu mēdz veidoties pauze, tātad bieži katra no šīm vienībām veido savu sintagmu un katrā no tām ir savs uzsvērtais elements. Īpaši raksturīga pauze starp tēmu un rēmu ir gadījumos, kad tēma izteikta ar paplašinātu vai kombinētu vārdkopu, piem., situantu: [...] *divās februāra dienās* (pauzes garums – 0,46) *snigs salīdzinoši daudz; **Dienas otrā pusē*** (pauzes garums – 0,420) *debesis vairāk skaidrosies* (plašāk sk. Auziņa et al. 2012). Tomēr dalījums sintagmās ne vienmēr atbilst aktuālā dalījuma vienībām, jo predikatīvā vienībā var būt viena, divas vai vairāk nekā divas sintagmas (sk. 207. §.).

Neitrālai runai raksturīgi, ka loģiskais akcents atrodas rēmā – tiek uzsvērtā kāda no rēmas vienībām (visbiežāk – beigās), savukārt tēma vai nu nav uzsvērtā, vai iegūst palīguzsvāru, piem.: *Skaistules ir sarežģītas BŪTNES, un mūsu cēlā dāma Rīga nav IZŅĒMUMS*, kur loģiskais akcents (norādīts ar lielajiem burtiem) abās sintagmās atrodas beigās, bet tēmā ir palīguzsvārs (pasvītrots). Tomēr loģisko akcentu var iegūt arī „vārds, kam teikumā attiecīgajā situācijā ir būtiska vai jauna informācija” (Strautiņa, Šulce 2009: 44), tātad loģiskais akcents var būt arī tēmā, piem., *LEONS tevi meklē*. (K) Tā var būt, piem., gadījumos, kad izteikuma sākumā atrodas informācija, kas kaut kam pretstatīta (CODL 2007: 79). Šāds akcents tēmā viens vai kopā ar citiem līdzekļiem, piem., partikulu, iegūst pretstatījuma nozīmi (*Ne jau MĒS esam vainīgi, bet gan izsoles administrators*).

1720. §.

Lai noteiktu, kura informācija ir svarīgāka, mēdz izmantot arī diagnostiskos jautājumus, piem., neitrāls izteikums, vispārīgs apgalvojums, kam iespējams uzdot speciālo jautājumu *kas notiek?: Parkā notiek labdarības KONCERTS*. Turpretim, ja veido izteikumu, par tēmu izvēloties *labdarības koncertu*, iespējama šāda secība, svarīgāko informāciju izvietojot izteikuma beigās un vēl uzsverot: *Labdarības koncerts notiek PARKĀ* (*kur notiek labdarības koncerts?*). Nenoliedzami, spontānā runā var uzsvērt arī jebkuru citu vārdformu neatkarīgi no novietojuma.

5.3.2.2. Partikulas

1721. §.

Partikulas var norādīt uz uzsvērtām valodas vienībām – uzsvērtu tēmas elementu, piem.: *Tieši tu esot viņu pierunājusi lēkt upē no dzelzceļa tilta; **Arī meita** bija kaut kur aizblandījies* [...] *Jau sākumā vislielāko interesi izraisīja deputātu karikatūras* (K), vai uzsvērtu rēmas elementu, piem.: *Cilts locekļi runā **tikai virsteikumos***. (K)

5.3.2.3. Sintaktiskas konstrukcijas

1722. §.

Mēdz nošķirt arī īpašas sintaktiskas konstrukcijas – visbiežāk saliktus pakārtotus teikumus – tēmas vai rēmas izteikšanai. Šāds komunikatīvās struktūras izteikšanas

līdzeklis gan raksturīgs valodām ar fiksētu vārdu secību, bet arī latviešu valodā tāds ir iespējams – veidojot saliktu teikumu struktūras, piem., nomināla vārdkopa *vēršu cīņas* vispirms palīgteikumā izvirzīta rēmā, neatkarīgajā teikuma daļā – veido tēmu: **Kas attiecas uz vēršu cīņām, tās manā atmiņā paliks kā cigāru un asins smaržu kokteilis.** (K) (vienkāršā izteikumā varētu izvēlēties šādu konstrukciju: *Vēršu cīņas manā atmiņā paliks* [..]); **Tas bija deputāts Bojārs, kas to teica** (K) (vienkāršs izteikums ar līdzīgu komunikatīvo struktūru: **To teica deputāts Bojārs**).

Arī pasīva konstrukcijas ļauj mainīt paziņojuma saturu, izvirzot tēmā, piem., papildinātāju (sk. 1737. §.).

5.3.2.4. Vārdu secība

1723. §.

Latviešu valodā ļoti svarīga vārdu secības funkcija ir tieši komunikatīvā funkcija, un iespējas mainīt teikuma locekļu izvietojumu izteikumā ir diezgan brīvas – izteikuma sākumpunktam var izvēlēties dažādus teikuma locekļus, piem., viena un tā pati sintaktiskā struktūra izteikta ar teikuma priekšmetu kā izteikuma sākumpunktu: **Zeltaina gaisma krīt caur loga vitrāžām** (K) vai adverbialas nozīmes paplašinātāju: **Caur loga vitrāžām krīt zeltaina gaisma.**

Protams, ne vienmēr vārdu secība pauž noteiktas komunikatīvās nozīmes, dažos gadījumos vārdu secības izvēli nosaka nejaušība, bet, aplūkojot vienkopus kontekstu, teikuma semantisko un sintaktisko struktūru, sakarības ir pamanāmas. (Sk. 5.3.3. apakšnodaļu „Tipiskie tēmas izteikšanas līdzekļi vienkāršā teikumā”.)

Latviešu valodā, līdzīgi kā lietuviešu valodā (Ambrazas 1996: 645), krievu valodā (Белошاپкова 2002: 619), čehu valodā (Grepel et al. 1995: 646) un citās sintētiskās valodās (Kļaviņa 1997: 62), vārdu secībai kā gramatisko attieksmju rādītājam nav tik liela nozīme kā analītiskās valodās. Latviešu valodā uz sintaktiskajiem sakariem starp vārdformām norāda galvenokārt vārd-formu fleksijas, piem., pārejošs verbs piesaista objektu akuzatīvā (*ēst ābolu*), un sintaktiskais sakars teikumā starp teikuma priekšmetu un izteicēju, kā arī starp izteicēju un papildinātāju nemainās, ja tiek mainīta secība: *Pēteris ēd ābolu; Ābolu ēd Pēteris; Ēd Pēteris ābolu* utt.

Noteiktas likumības vārdformu secībā ir nominālās (*asinssarkans zieds, daudzstāvu nams; koši balts* (K)) un adverbialās (*pārāk bīstami, ļoti strauji* (K)) vārdkopās – tajās atkarīgais komponents atrodas pirms apzīmējamā vārda. Izņēmums ir nominālās vārdkopas, kurās ar lietvārdu izteiktais apzīmētājs ir nevis ģenitīvā, bet kādā citā locījumā – tad tas parasti piesaistās aiz apzīmējamā vārda, piem.: *ziņa Baltajam tētiņam; jautājums par Abreni*. (K)

Ar **vietniekvārdu** izteikts apzīmētājs atrodas pirms apzīmētāja, kas izteikts ar skaitļa vārdu (*visi trīs varianti; kādi divi vīri; mans pirmais treneris* (K)), ar lietvārda ģenitīvu (*mans sarunu biedrs; tava iztēles laiva; viss laucinieka īpašums* (K)) vai ar adjektīvu (*viņa mākslinieciskā gaume; mans subjektīvais viedoklis; šī skumjā noskaņa* (K)).

Arī ar **skaitļa vārdu** izteikts apzīmētājs var atrasties diezgan tālu no apzīmējamā vārda: visbiežāk tas ir pirms adjektīviska apzīmētāja, piem.: *pirmā komiskā opera; divas spilgtas personības; astoņas atsevišķas patiesības*. (K) Izņēmums ir gadījumi, kad ar skaitļa vārdu izteiktais apzīmētājs kopā ar apzīmējamo vārdu veido nozīmes ziņā nedalāmu vārdu savienojumu vai skaitļa vārds ciešāk piesaistīts apzīmējamam vārdam, piem.: *laba otrā izglītība, melnādaina pirmā lēdija*. Pamata skaitļa vārda priekšā bieži atrodas, piem., šādi adjektīvi: *tuvākais, pēdējais, iepriekšējais, (ne)pilns (nepilnas divas reizes, pēdējie desmit gadi* (K)).

Tāpat ar skaitļa vārdu izteikts apzīmētājs parasti atrodas pirms apzīmētāja, kas izteikts ar lietvārda ģenitīvu, piem.: *pirmā skolas diena; septiņi rajona kori; divi saules aptumsumi*. (K) Ja apzīmētājs izteikts ar kārtas skaitļa vārdu, tas apzīmējamam vārdam var atrasties arī tuvāk nekā ar lietvārda ģenitīvu izteiktais apzīmētājs, piem.: *Veltas pirmā mīlestība; cilvēka pirmais smaidis; uzveduma otrā daļa*. (K)

Ja apzīmējamā vārda priekšā ir divi apzīmētāji, no kuriem viens izteikts ar **īpašības vārdu**, otrs – ar **lietvārda ģenitīvu**, tieši apzīmējamā vārda priekšā var nostāties gan lietvārda ģenitīvs, gan īpašības vārds atkarībā no tā, kurš no šiem apzīmētājiem ciešāk saistīts ar apzīmējamo vārdu (Strazdiņa 1967: 158). Stingrāk noteikta pozīcija ir tad, ja apzīmējamam vārdam piesaistīts lietvārda ģenitīvs un īpašības vārds vai adjektīvisks divdabis ar nenoteikto galotni, – šādos gadījumos vispirms ir īpašības vārds, bet pēc tam – lietvārda ģenitīvs, piem., *miniātūras zelta plāksnītes; baltas putu galotnes; melnas acu pogas; smaidošs mutes ieloks; šķindošas māla cūciņas*. (K)

Ja apzīmējamam vārdam piesaistīts lietvārda ģenitīvs un īpašības vārds ar noteikto galotni, to savstarpējā secība nav tik stingri noteikta – tieši apzīmējamā vārda priekšā var būt lietvārda ģenitīvs (*baltā dzīvības saule; garie dzīves gadi* (Ezera 1973: 76, 77); *dievišķā dabas pasaule* (K)) vai īpašības vārds ar noteikto galotni (*debesu gaišzīlais, caurspīdīgais kupols* (Ezera 1973: 88); *spuldzes blāvā gaisma* (K)). Apzīmētāju novietojums var piešķirt nelielu nozīmes niansi (Strazdiņa 1967: 159) – vairāk tiek uzsvērts tas apzīmētājs, kas ir tuvāks apzīmējamam vārdam (*kļavas tumšais, raupjais stumbrs* (Ezera 1973: 110)).

Nominālas vārdkopas komponentu novietojumam var būt arī jēdzieniska nozīme. Aiz apzīmējamā vārda mēdz piesaistīties tādi ar skaitļa vārdu izteikti apzīmētāji, kuri izsaka aptuvenu daudzumu, piem., jēdzieniski daudzums atšķiras šādos teikumos: *Tur bija desmit cilvēku* un *Tur bija cilvēku desmit* (VPSV 2007: 438; MLLVG 1962: 458).

Reizēm īpaša komunikatīvā nolūka vai funkcionālā stila specifikas dēļ vārdkopas komponenti var būt novietoti, arī neievērojot minētās vārdformu secības likumības, piem., ritma vai atskaņu dēļ dzejā apzīmētājs var būt aiz apzīmējamā vārda – *viņas rokās līst asinis zelta; cilvēks šis ir piedzēries; mākoņi melni pa istabu šaudās*. (K) Šādos gadījumos varētu runāt arī par vārdu secības stilistisko funkciju, tomēr tā ir grūti nošķirama no komunikatīvās funkcijas (Lokmane 2010: 61) un parasti šīs funkcijas viena ar otru nav pretrunā.

5.3.3. Izteikuma aktuālais dalījums un vienkārša teikuma sintaktiskā struktūra

1724. §.

Tēmu visbiežāk veido viena nomināla vārdkopa – galvenokārt teikuma priekšmets, bet var būt arī papildinātājs vai determinants, bet rēmu veido pārējās izteikuma vienības – izteicējs kopā ar paplašinātājiem, kas neietilpst tēmā. Piem.: *Sniegs kļuva plānāks. Uz kaili nopūstās nokalnes aiz Pāces upes viņi izbrida kā no jūras. Ceļš zem kājām bija tīrs ledus, kas mirdzēja naksnīgo debesu gaismā. Arī vējš te šķīta pieklusis*. (K)

Pastāv noteikta saikne starp komunikatīvo struktūru un sintaktisko (virsējo) struktūru (sk. Lokmane 2005₂: 15–27), tādēļ, analizējot izteikuma komunikatīvo struktūru, ļoti svarīga ir verba semantika un saistāmība jeb valence (sk. 1654. §.).

1725. §.

Verba primārā valence ir saistāmība ar darbības subjektu (visbiežāk – gramatisko teikuma priekšmetu), bet ir iespējami arī verbi, kurus lieto bez subjekta, jo verba nosauktās situācijas struktūrā subjekts nav obligāts. Kā norāda I. Freimane, bez teikuma priekšmeta nominatīvā bieži tiek lietoti kosmisko procesu verbi, „šo verbu lietojumu nosaka verba nepārprotamā leksiskā nozīme” (Freimane 2008: 87). Izteikumi, kuru centrā ir šādi verbi, bieži ir komunikatīvi nedalāmi, jo tajos ietvertā informācija ir pārāk koncentrēta, lai varētu nošķirt divas komunikatīvi atšķirīgas daļas, piem.: *Sāka krēslos; Puteņoja*. (K) Tomēr, kā norāda I. Freimane, „šie verbi bieži tiek lietoti kopā ar situatīvas nozīmes teikuma locekli – vietas, laika vai veida apstākli” (Freimane 2008: 87), un tad situants uzņemas tēmas lomu un šādos izteikumos var runāt par komunikatīvo dalāmību.

1726. §.

Vairākumā gadījumu bināru dalījumu tēmā un rēmā var saskatīt katrā monopredikatīvā vienībā, bet ir iespējami arī **komunikatīvi nedalāmi izteikumi**. Komunikatīvi nedalāmiem izteikumiem ir raksturīgi, ka tie visbiežāk izsaka jauno informāciju (sk. Saulīte 2009: 89; Lokmane 2010: 61).

Vairākos teorētiskajos avotos ir norādīts, ka rēma ir obligāta izteikuma sastāvdaļa, bez tās izteikums zaudē jēgu (sk., piem., Тестелец 2001: 443; Белошапкова 2002: 798), tātad izteikums nav iespējams bez rēmas, kas veido tā komunikatīvo centru, turpretim tēma nav obligāta.

1727. §.

Latviešu valodā bieži ir iespējami izteikumi bez tēmas – tēmas neesamību var noteikt gan verba saistāmība (teikumos ar verbu, kuram ir nulles valence), gan teikuma priekšmeta un izteicēja secība (teikumos ar vienvalentu verbu), gan arī iespēja reducēt kādu izteikumam strukturāli nozīmīgu komponentu.

Tēmu kā komunikatīvās struktūras vienību, kura ļoti bieži pauž jau zināmu informāciju, var izlaist (reducēt), tomēr dažos gadījumos arī konsituācijā nav atrodama tēma, resp., izteikumā nav nekāda izejas punkta un tas arī nav nepieciešams. Var nošķirt divu veidu komunikatīvi nedalāmus izteikumus – izteikumus bez tēmas un izteikumus ar reducētu tēmu (Saulīte 2011).

1728. §.

Izteikumi bez tēmas. Izteikumi ar „nulles” tēmu bieži ir izteikumi, kuru sintaktiskajā struktūrā nav nepieciešams obligātais arguments – teikuma priekšmets (*Snieg*), vai arī izteikumi, kuros ir nepieciešams un ir izteikts teikuma priekšmets, bet īpaša komunikatīva nolūka dēļ vispirms ir izteicējs, bet pēc tam – teikuma priekšmets (*Tuvojas ziema, siltais laiks.* (K)).

Komunikatīvi nedalāmi ļoti bieži ir vienkomenta teikumi – gan verbāli teikumi (*Krēslo; Salst; Puteņos* (K)), gan adverbīāli teikumi (*Bija auksti* (K)). Ja predikatīvā vienība sākas ar izteicēju, komunikatīvā dalāmība ir ierobežota, piem.: *Sniga, bija auksti [...]. Snieg aizvien biezāks, aizvien ķēpīgāks. Sāka līt arvien stiprāk.* (K) Tomēr arī vienkomenta teikumi var būt komunikatīvi dalāmi (sk. 1734. §.).

1729. §.

Ja teikums pēc struktūras shēmas pamattipa ir divkomentu teikums ar vienvalentu verbu centrā, komunikatīvās dalāmības aspektā ļoti svarīga ir teikuma priekšmeta un izteicēja secība teikumā. Šo izteikumu semantiskajā struktūrā ir nepieciešams obligātais arguments – teikuma priekšmets, bet komunikatīvajā struktūrā noteiktu informāciju var paust, mainot teikuma priekšmeta un izteicēja savstarpējo novietojumu.

Izteikumos ar vienvalentiem verbiem teikuma priekšmeta un izteicēja secības maiņa ļoti bieži ir komunikatīvi motivēta. Kā norāda krievu valodniece Irina Goluba (*Ирина Голуб*), „dinamiskam vēstījumam raksturīga secība *teikuma priekšmets – izteicējs*, turpretim stāvokļu aprakstos tipiskāka secība ir *izteicējs – teikuma priekšmets*” (Голуб 1997: 361). Piem., ja tekstā tiek paziņots par pēkšņu, negaidītu faktu, tipiska ir secība – *izteicējs – teikuma priekšmets* (*Sāk zvanīt telefons.* (K)), turpretim, ja ar teikuma priekšmetu izteiktais objekts jau ir zināms no konteksta vai konsituācijas un tam jau iepriekš pievērsta uzmanība (*Telefons turpina zvanīt.* (K)) vai uzmanība tiek koncentrēta uz to (*Telefons zvana.* (K)), dabiska ir secība *teikuma priekšmets – izteicējs* un izteikums ir komunikatīvi dalāms.

1730. §.

Gadījumos, ja verba nozīmes un saistāmības dēļ izteikums ir komunikatīvi nedaļams, ļoti liela nozīme ir konsituācijai – kādā runas situācijā izteikums tiek lietots, nevis konkrētai nominālai vārdkopai. Tādēļ arī šādās konstrukcijās ir tik ierasti, ka izteikuma sākumā iesaistās brīvie paplašinātāji. Piem., bez piesaistes konkrētam laikam un situācijai īsti nav uztverami izteikumi *Pagāja minūte; Nāca karš; Dominē anticiklons; Vītero putni*. (K) Informācijai par apstākļiem, kādos realizējas izteikums, jābūt iekļautai noteiktā kontekstā vai arī izteikuma sākumā jāparādās situātam.

1731. §.

Izteikumi ar reducētu tēmu. Redukcija kā tekstveides līdzeklis izteikuma komunikatīvās struktūras aspektā ir ļoti nozīmīga, jo viena no tēmas identificēšanas pazīmēm ir – tēmu var izlaist, bet arī bez tās izteikums noteiktā kontekstā turpina pilnvērtīgi funkcionēt. Komunikatīvi nedalāmi izteikumi ar reducētu tēmu ir izteikumi, kuru sintaktiskajā struktūrā nav izteikts kāds strukturāli nozīmīgs teikuma komponents, visbiežāk – teikuma priekšmets. Piem.: [*Ria ir mājās*] *Aizgāja uz mežu ar suni*; [*Žurnāliste atgriezās īstenībā*] *Sāka cilāt mantas, pa brīdim atraudamās un it kā riebumā tās notirnot*; [*Saimnieku guļamistaba atradās dzīvokļa klusajā galā*] *Iekārtota vienkārši, taču oriģināli*. (K)

Tēma var būt arī reducēts papildinātājs. Piem.: [*Teātrī pirmo izrādi redzēju „Princese Gundega un karalis Brusubārda”*] *Spēlēja Jelgavas teātris*. (K)

Šādos gadījumos izteikuma tematiskā daļa vienkārši nav izteikta eksplicīti, jo tā, būdama „zināmā nesēja”, ir izsecināma no konteksta un to nav nepieciešams atkārtot. Tēma neparādās kā izteikuma daļa, bet tā atrodama iepriekšējā tekstā vai arī ir skaidra no situācijas.

5.3.4. Tipiskie tēmas izteikšanas līdzekļi vienkāršā izteikumā

1732. §.

Tēmu vienkāršā izteikumā visbiežāk veido teikuma priekšmets, determinants vai papildinātājs (sk. Saulīte 2012), bet „rēmu – izteicējs kopā ar teikuma locekļiem, kas sintaktiski un semantiski saistīti ar izteicēju” (Белошапкова 2002: 800). Kā jau minēts, šajā gramatikā par tēmu tiek uzskatīts izteikuma sākums.

Tēmā var ietilpt arī elementi, kas saistīti ar tekstveidi. Vienkāršos izteikumos šādi strukturāli elementi visbiežāk ir sakārtojuma saikļi, taču saiklis viens pats reti veido tēmu – visbiežāk tas tēmas funkcijā jāaplūko kopā ar nākamo teikuma locekli, kam tēmas funkcija ir tipiska. Piem.: *Tomēr ideja par Mikiju radās Volta Disneja galvenajam animatoram Udam Aiverksam. Un oficianta vienīgais pienākums maltītes beigās savākt visus rēķinus un paprasīt kopējo maksu par ēdienu. Taču pēc mirkļa viņš sakņup uz ceļiem un sāk raudāt*. (K)

1733. §.

Teikuma priekšmets ir teikuma loceklis, kurš visbiežāk uzņemas tēmas funkcijas (gan verbālos, gan nominālos izteikumos). Ar teikuma priekšmetu var būt izteikta gan jau zināma informācija (*Kaspars un Agita Āfriku vagoja divu jautru lietuviešu un divu vācu vecpuišu kompānijā*). (K), gan arī jauna (piem., stāsts sākas ar izteikumu: *Mana tante Geņa dzīvo pašā Rāznas ezera krastā tieši pie Černojes baznīciņas*). (K).

1734. §.

Determinatīvi ārpusshēmas paplašinātāji. Izteikuma komunikatīvajā struktūrā ļoti nozīmīgi ir brīvie paplašinātāji, jo tie pauž pietiekami daudz informācijas, lai varētu tikt uzskatīti par atsevišķu informatīvu vienību komunikatīvajā struktūrā.

Determinatīvam ārpusshēmas paplašinātājam ir raksturīgi, ka tas attiecas uz visu izteikumu un atrodas izteikuma sākumā, tātad visbiežāk ietilpst tēmā. Piesaistot izteikumam determinantu vai situantu, kas gan parasti neizsaka zināmo informāciju, toties norāda uz fona informāciju un ir ziņojuma sākumpunkts, tiek panākts, ka viss pārējais izteikums ir rēma, kurā apvienotas pēc komunikatīvā nozīmīguma atšķirīgas vienības.

1735. §.

Determinants vai situants tēmas funkcijā ir iespējams vienkomponenta izteikumos, piem.:

- adverbīālas nozīmes situants: *Aiz loga visu laiku sniga; [Otrajā dekādē saglabāsies sals,] brīžiem arī snigs; [Logs arī bija īsts,] un aiz tā sniga* (K);
- determinants, kas nosauc darbības izjutēju: *Irmgardei salst; Mums pašiem bija jautri.* (K)

Determinants vai situants ar tēmas funkciju sastopams arī divkomponentu teikumos, pirmkārt, ar vienvalentū verbu centrā, piem.: adverbīālas nozīmes situants: *Taču jau pēc pāris stundām trakulīgi līksmojusi kādā naktsklubā; Pirmo reizi orientējos sešas dienas pēc kārtas;* otrkārt, ar vairākvalentū verbu centrā, piem.: *Tikmēr es visus aicinu pie galda; Pagājušajā nedēļā britu laikrakstus varēja lasīt kā lubeni.* (K)

1736. §.

Vispilgtāk determinatīva ārpusshēmas komponenta kā tēmas nozīmīgums izpaužas izteikumos, kur determinanta, situanta vai kā cita ietekmē vārdformu secība predikatīvajā sakarā ir *izteicējs – teikuma priekšmets*, jo izteikumos ar vienvalentū verbu centrā situants tad ir vienīgais iespējamais izteikuma sākumpunkts (*Vagonā iedegās spilgta gaisma; Nekad tur nespīd spožās saules dzīvinošie stari* (K)). Situants vārdformu secību predikatīvajā kodolā ietekmē gan verbālos (*Pie Zeva pils vārtiem atrodas divi lieli trauki; XIX gs. mūzikas mākslā norisinājās lielas pārvērtības* (K)), gan dažkārt arī nominālos izteikumos, piem.: *Gaļas industrijā svarīga ir tikai peļņa.* (K)

1737. §.

Objekta nozīmes paplašinātājs (papildinātājs). Izteikumos ar pārejošu verbu centrā tēmas funkciju var uzņemties arī papildinātājs, tomēr, tā kā papildinātājs tiek uzskatīts par verba labējās valences locekli, tā iespējas izvirzīties vienkārša izteikuma sākumā ir visai ierobežotas. Papildinātāju par tēmu var izvēlēties vienkomponenta izteikumos, t. i., izteikumos ar vispārinātu vai nenoteiktu darītāju, piem.: *Ziņojumus ieskrāpēja ar vasku pārklātās akmens plāksnēs; Tējas pagatavošanai nepieciešamā ūdens temperatūru var noteikt pēc tējas veida.* (K) Tēmas funkciju semantiskais objekts bieži uzņemas pasīva un debītīva izteikumos, piem.: *Vtrieša un sievietes ieguldījums sabiedrības labā un viņu problēmas tiek uztvertas kā līdzvērtīgas; Valdes sēdes norise tiek protokolēta. Latvijas izaugsmes modelis jāsteno pasaules valstu tīklā.* (K)

Atsevišķā grupā iekļaujami tādi papildinātāji tēmas funkcijā, kas izsaka zināmo informāciju. Piem.: *Britu preses uzkurto skandālu modes žurnāls nodēvējis par raganu medībām. Grieķu ietekmes piemērus mēs noteikti atradīsim arī mūsdienu pilsētās.* (K)

Ja predikatīvajā kodolā vispirms ir izteicējs, tad – teikuma priekšmets, papildinātājs bieži tiek novietots izteikuma sākumā. Piem.: *Šo parādību novēroja jau senie*

ēģiptieši un ķīnieši. *Faunu kā ganāmpulku un lauku dzīves aizstāvi sevišķi godāja zemnieki. Viņus pavada veiksmē un panākumi.* (K) Šādu novietojumu ietekmē gan vajadzība aktualizēt teikuma priekšmetu, jo tas pauž jauno informāciju, gan arī verba teikuma locekļu izvietošanās abpus verbam.

1738. §.

Nomināls vai adverbciāls izteicijs. Ja tekstā ir nepieciešamība aktualizēt teikuma priekšmetu, nomināls vai adverbciāls izteicijs var būt tēmas funkcijā. Šādā gadījumā pārsvarā nemainās sintaktiskā struktūra, bet mainās komunikatīvā struktūra. Piem.: *Šā žanra ievērojamākais meistars bija A. Skarlatti. Ļoti svarīgas ir drēbes. Grūti šajā filmā pazīt tagadējo aktrisi.* (K)

Ja gan teikuma priekšmets, gan izteicijs ir izteikts ar lietvārdu (par teikumlocekļu funkciju maiņu sk. Lokmane 2009: 114), runātājs atbilstoši izteikuma mērķim un konstitūcijai var brīvāk izšķirties, kuru nominālo vārdkopu izvēlēties par tēmu, kuru – par rēmu. Šāda iespēja rodas tāpēc, ka katra nominālā vārdkopa predikatīvajā kodolā – ar lietvārdu izteikts teikuma priekšmets vai izteicijs – var tikt vērtēta attieksmē pret kontekstuālo saistību. Izteicijs sev netipiskajā – tēmas – funkcijā bieži ir tad, ja tas ir kontekstuāli saistītās informācijas nesējs, savukārt teikuma priekšmets pauž pilnīgi jaunu, kontekstuāli nesaistītu informāciju, bieži – identificē tekstā neminētu personu. Piem.: [*Jau XVII gs. sākumā parādījās pirmie klasiskās operas paraugi.*] *To autors bija K. Monteverdi; Merkūrija māte bija Maja; Jauno akordeonistu pedagoģe ir Kristīne Braže.* (K)

Arī gadījumos, kad izteiciju veido saitiņa un īpašības vārds un šis izteicijs atrodas izteikuma sākumā, visbiežāk autors vienkārši ir vēlējis aktualizēt gan ar izteiciju, gan ar teikuma priekšmetu izteikto informāciju. Piem.: *Īpaši izplatītas tās ir maiju ciltīm Gvatemalas kalnu rajonos; Pati skaistākā no velju celtnēm ir Romas Panteons jeb visu dievu templis; Ievērojams bija viņas templis Efesā.* (K)

Teikumos ar adverbciālu izteiciju un teikuma priekšmetu infinitīvā tēmas lomu visbiežāk uzņemas tieši izteicijs: *Tāpēc ir svarīgi prognozēt nozares attīstību; Ir grūti lielā aizvainojumā palikt lielam.* (K)

6. VIENKĀRŠA TEIKUMA VAI SALIKTA TEIKUMA KOMPONENTU PAPLAŠINĀJUMI (PAPLAŠINĀTĀJAS STRUKTŪRAS)

1739. §.

Neskatoties uz nosaukumu, vienkāršs teikums var būt gan plašs apjomā, gan sarežģīts pēc uzbūves un semantikas. Piem.: *Tā [Daugava] cēli, kā savu neuzveicamo spēku apzinādamās, satikās ar krācēm, sakūlās putās, sagriezās vērpetē un šalkdama, kā niknajā cīņā jaunū spēku uzņēmusi, aizviļņoja tālāk pa gadu simtos cietajā klintī iegrauzto ceļu.* (Ē. Vilks) Pie vienkārša teikuma kvantitatīviem, strukturāliem un semantiskiem paplašinājumiem pieder: vienlīdzīgi un atkārtoti teikuma locekļi, savrupināti teikuma locekļi, divdabja teiciens, uzruna un uzrunas konstrukcijas, iespraudumi un iestarpinājumi. Šīs paplašinātās struktūras, protams, sastopamas kā vienkāršā teikumā, tā salikta teikuma komponentos.

Atšķirībā no iepriekšējām sintakses nodaļām šis vienkārša teikuma vai salikta teikuma komponentu paplašinājumu apraksts saistās ar tradicionālo sintakses izpratni un sintakses jautājumu aplūkojumu R. Grabja vadībā izstrādātajā gramatikā (MLLVG 1962). Strukturālisma jēdzieni un terminoloģija latviešu valodniecībā ienāca kopš pagājušā gadsimta vidus ar Artura Ozola, Jūlija Kārklīņa un viņa sekotāju (Intas Freimanes, Jāņa Valdmaņa, Ilzes Lokmanes u. c.) darbiem. Ilgu gadu pētījumi un publikācijas saistījušās galvenokārt ar vienkārša teikuma shēmas izpratni un ne vienmēr sniedz plašu vai izsmeļošu interpretāciju par latviešu valodas teikuma (kā vienkārša, tā salikta teikuma) izpausmēm visā to kopumā. Tāpat kā gandrīz pirms 30 gadiem (Freimane 1985) nav skaidras atbildes par to, kas ir vienkārša teikuma struktūras kvalitatīva paplašināšana un kas vienkārša teikuma struktūras kvantitatīva paplašināšana, un kā tas izpaužas saliktā teikumā.

6.1. Vienlīdzīgi teikuma locekļi

1740. §.

Vienlīdzīgi ir teikuma locekļi, kas savstarpēji saistīti sakārtojumā un kam piemīt viena un tā pati sintaktiskā funkcija – tie ir viena nosaukuma, resp., vienas un tās pašas nozīmes, teikuma locekļi. Vienlīdzīgi teikuma locekļi, būdami funkcionāli līdzvērtīgi, pastāv saistījumā ar vienu un to pašu citu teikuma locekli, kuru raksturo no viena viedokļa, un parasti atbild uz vienu un to pašu jautājumu. Piem.: *Viņa uzstaroja, tuvināja ziedu jutīgajām nāsīm un ieelpoja smaržu.* (R. Ezera) *Pāri upei stiepās nemierīgs un vizmojošs gaismas tilts un atdūrās pakrastes meldros.* (Ē. Vilks) Pēdējā teikumā ir vienlīdzīgi izteicēji (*stiepās un atdūrās*) un vienlīdzīgi apzīmētāji: *nemierīgs un vizmojošs (gaismas tilts)*.

Latviešu valodā ir liela vienlīdzīgu teikuma locekļu daudzveidība un plašs to izmantojums. Dažādi ir vienlīdzīgu teikuma locekļu saistījuma līdzekļi, un atšķirīgi ir to sakārtojuma paņēmieni. Piem.: *Tā bija vēl diezgan jauna, apaļīga un spēcīga sieviete ar pavītuša, bet vēl dzīva skaistuma paliekām saules nobrūninātajā sejā.* (Ē. Vilks) *Žilbinošs, skrejošs sniegs laternu gaismas kūļos un sastindzis zilgans [sniegs] – kupenās.* (G. Repše)

1741. §.

Vienkāršā teikumā var būt divi vai vairāki, pat daudzi vienas vai dažādu funkciju vienlīdzīgi teikuma locekļi, ko parasti nosaka nevis sintaktiski, bet ekstralingvistiski faktori, proti, izsakāmā satura, domu un izjūtu daudzveidība. Piem.: *Reinis nodūra galvu un piesarka.* (Ē. Vilks) *Šis pāris ik pēc pieciem, septiņiem gadiem sāka dzīvi no jauna. Nolūkoja viensētu Latgalē, atjaunoja, ievilka ūdeņus, strūklakas, internetu, sastādīja liepu aleju, padzīvoja gadu un no tā visa atvadījās.* (G. Repše) Nereti sastopami vienlīdzīgu teikuma locekļu blīvējumi. Piem.: *Bet šis pasaulei neticošais, aizdomīgais, lielais, drūmais, klusējošais, biedējoši introvertais lācis rīta vagonā ar savu mēnešiem ilgo „neko” mani ieinteresēja.* (L. Muktupāvela)

Tikai divi komponenti parasti var veidot vienlīdzīgus teikuma locekļus, kuru pamatā ir nevis vaļējas, bet slēgtas vārdrindas, kam raksturīgi saikļi *bet, nevis, nevis – bet, ne tikai – bet (arī), kā – tā (arī), vai nu – vai arī, jeb* u. c. Piem.: *Bet tā bija sadegšana, nevis ziedēšana.* (R. Ezera) *Es gribu kaut ko stiprāku, bet baidos.* (L. Muktupāvela) *Jā, autobusu es biju nokavējusi, turklāt muļķīgi – nevis savas vainas pēc, bet tantes Matildes dēļ.* (R. Ezera)

Vienkāršā teikumā konstatējama ne tikai viena, bet arī divas vai vairākas dažādu vienlīdzīgu teikuma locekļu kopas. Piem.: *Kāds vecs, baltā krekļā tērpies vīrs gausiem soļiem gāja uz pļavas malu un apstājās ēnā zem bērza* (Ē. Vilks) – vienlīdzīgi apzīmētāji un vienlīdzīgi izteicēji. *Caurspīdīga, mutuļojoša migla cēlās augšup, vīdamās gar melnajiem, brūnajiem un pelēkajiem stumbriem* (A. Bels) – divas vienlīdzīgu apzīmētāju kopas, kas paskaidro dažādus lietvārdus. *Apkārtnes dīvainais, mierīgais skaistums ievīlāja prātu un žņaudza sirdi ar smagu smeldzi un neskaidrām ilgām* (R. Ezera) – vienlīdzīgi apzīmētāji, vienlīdzīgi izteicēji un vienlīdzīgi veida apstākļi.

1742. §.

Atbilstoši semantikai vienlīdzīgi teikuma locekļi tiek kārtoti pēc izteikto parādību, norišu vai darbību secīguma, uz ko mēdz norādīt, piem., apstākļa vārds *tad*: *Ceļš līkumoja krūmājos, aizvien vairāk kāpdams augšup, tad dziļā kritumā nolaidās gravā.* (A. Bels) *Donāts vēlreiz paceļ skatienu augšup, tad atraujas no pelēkā stumbra, uzņem īsti mundru soli, atpakaļ neskatīdamies.* (I. Indrāne) Vienlīdzīgi teikuma locekļi var izteikt īpašības resp. pazīmes kāpinājumu. Piem.: *Viņai pieskaras maigs, vēl maigāks, pavisam maigs vējš.* (N. Ikstena)

Vienlīdzīgi teikuma locekļi teikumā var būt grupēti dažādi, piem., sakārtoti pa pāriem, starp kuriem konstatējamās kā hierarhiskas, tā vienojuma vai pretnostatījuma attiecības. Piem.: *Viņa vienlaikus vilka klāt un stūma nost, vienlaikus modināja ilūzijas un grāva cerības.* (R. Ezera) *Tevī draudzīgi sadzīvo blakus principālitate un nenoteiktība, griba un vājums, neapmierinātība ar sevi un slāpes pēc slavas, mazvērtības apziņa un briesmīgs egocentrisms.* (R. Ezera)

Vienlīdzīgi teikuma locekļi pāri var būt saistīti ne vien ar vienojuma saikli *un*, bet arī šķīruma saikli *vai*. Piem.: *Mēs varam tikai pārsijāt šos pelnus – divatā vai pa vienam, ar sāpēm vai ar gaišām skumjām.* (R. Ezera) *Sit vai mērcē, lej darvu mutē vai placina kā blakti, ai, grūti ir nobeigt tādās spontānās dūmās.* (L. Muktupāvela)

Kārtojums pēc nozīmīguma vai prioritātes principa izpaužas teikumos, kad kāds no vienlīdzīgajiem teikuma locekļiem nodalīts no pārējiem kā svarīgākais vai būtiskākais. Piem.: *Kāds putns lidinājās pa priežu galotnēm un ik pa brīdim kaut ko kļiedza, sauca, aicināja.* (Ē. Vilks) *Viņš mani sauca atpakaļ, brīdināja, draudēja.* (R. Ezera) Var tikt nodalīts procesa sākuma apzīmējums un vienlīdzīgu teikuma locekļu kopas nobeigumā ar saikli *un* pievienota rezultatīvā darbība. Piem.: *Un tad sākās bezdibenis, ieskāva, ieņēma, ievilka un rija.* (I. Ābele)

1743. §.

Vienlīdzīgu teikuma locekļu sakārtojums, to savstarpējais saistījums var izpausies trejādi:

1) bezsaikļa saistījums – vienlīdzīgi teikuma locekļi ir saistīti semantiski un runātā tekstā intonatīvi, un tie parasti izsaka vienojuma attieksmi. Piem.: *Mazulīti* [krustmeitu] vajadzēja **apsveikt, ierasties viesos, aizvest dāvanu, ziedus**. (A. Bels) **Skaistā, zilgani pelēcīgā, garā mētelī**. (L. Muktupāvela) *Cilvēks ieslēdza sevī šaubas par apkārtējo smaidiem, par skatieniem, par zvēriem, par putniem*. (E. Sniedze) *Bet lietus vietā nāca baiss sausums, izdedzināja dvēseli līdz dziļumiem*. (N. Ikstena)

2) saikļa saistījums. Piem.: *Visur dega ceriņu mēlās un baltās ugunis*. (R. Ezera) *Kaspars, it kā gribēdams Reini apkampt, aplika tam roku ap pleciem, bet tūlīn kā noķaunējies to atrāva un tikai pateica: – Tad tu rakstīsi, jā?* (Ē. Vilks) *Lietus vairs nešķiet ne tik slapjš, ne ikdienišķs*. (L. Muktupāvela) *Man bija ne tikai pavasaris un vasara, bet pat sava atvasara*. (R. Ezera)

3) jaukts saistījums – daļa no vienlīdzīgiem teikuma locekļiem saistīti bezsaikļa, bet daļa saikļa saistījumā. Piem.: *Zaļš, cirtains un gluži vieglprātīgs tas [bērzs] smējās vējā*. (R. Ezera) *Kaspars, viņā neklausījies, aizcirta durvis, noskrēja pa kāpnēm un žigļiem soļiem aizgāja pa taciņu*. (Ē. Vilks) *Ej, met ārā no somas rupjmaizi, šprotes, sieru, Rīgas melno balzamu un šņabja pudelīti, gaļas konservu bundžiņas, kafiju, melno tēju*. (L. Muktupāvela)

Samērā raksturīgs ir tāds vienlīdzīgu teikuma locekļu semantisks grupējums, kad vairāki vienlīdzīgi teikuma locekļi ir sakārtoti bezsaikļa saistījumā, bet pēdējais no tiem pievienots ar saikli *un*. Piem.: *Viņš lietišķi apsēdās pie flūģeļa, atšķīra notis, pacēla rokas pār klaviatūru un piepeši saspringa kā lauva pirms lēciena*. (R. Ezera) *Viņi koķetēja, smējās, dziedāja un gaviļēja*. (E. Sniedze) *Bet tā jau ir – vienmēr paliek kaut kas neredzēts, nezināms, nepiepildīts, ilgots un tāls kā gājputnu klaigas*. (R. Ezera)

1744. §.

Vienlīdzīgus teikuma locekļus var saistīt pēc struktūras resp. izveides dažādi sakārtojuma saikļi vai arī dažkārt to savienojumi ar apstākļa vai citiem vārdiem:

1) vienvārda saikļi: *un, arī, tāpat, bet, ne, nevis, taču, tomēr, turpretī, turpretim, tikai, toties, vai, jeb*. Piem.: *Otrpus dzelzceļa dārzā blāvoja un sārtojās āboli*. (R. Ezera) *Vai drīkstēju kaut ko saimniekam vai veikalīņa vadītājam pīkstēt pretī?* (L. Muktupāvela) *Simtlatnieki dod iztiku, ne vēlēšanos strādāt*. (NRA) *Viņš neliekas ne zinis par pīlēm, bet uzstājīgi dzenā vienīgo zosi*. (I. Ābele)

2) vienvārda atkārtoti saikļi: *drīz – drīz, gan – gan, ne – ne, nedz – nedz, te – te* u. c. Piem.: *Neviens ne dzird, ne redz*. (I. Indrāne) *Un nedz uztiept savu taisnību, nedz pielāgoties, nedz izlikties mums nebija nekādas vajadzības*. (R. Ezera) *Tā tas bija gan mācītājam, gan zemniekam!* (L. Muktupāvela) *Rakstu avotos, sevišķi daiļliteratūrā, arī mūsdienās ik pa laikam konstatēts saiklis i(r) – i(r)*. Piem.: *Būs ī strādnieks, ī atvietotājs un gans*. (I. Indrāne) *Draudzes skolas apkārtņē, pēc Līzes labvēlības kārodami, grozījās ne tādi vien. Ī garāki, ī smukāki, ī bagātāki galu galā!* (I. Bauere) *Sakārtojumu ar vienvārda atkārtotiem saikļiem dažkārt var papildināt citi vārdi, piem., partikula pat: Tu vari būt gan dzelzains, gan maigs, pat nenoteikts*. (R. Ezera)

3) vairākvārdu saikļi vai saikļa funkcijā lietoti vārdu savienojumi: *kā arī, jeb vai, vai arī, bet tikai, ne tikai* u. c. Piem.: [...] *mēs pa trijām varētu tos Toļļa filmētos bāreņus adoptēt, ne tikai mācību maksu savākt*. (G. Repše) *Palīgvardi turpretim izsaka tikai dažādas attieksmes starp priekšmetiem un parādībām (prievārdi), apvieno vārdus un teikumus (saikļi), izsaka atsevišķo vārdu un teikumu nozīmju nokrāsas vai arī piešķir vārdiem vai teikumiem īpašu modalitāti (partikulas)*. (MLLVG 1962)

4) vairākvārdu pāra saikļi: *ne tikai – (bet) arī, ne vien – bet arī, ne tikvien – bet arī, tiklab – kā (arī), kā – tā (arī), nevis – bet, ne – bet, vai nu – vai (arī)*. Piem.: Pateicoties laulībām ar Fēliksu, esmu mainījusi ne tikai uzvārdu, bet arī aprindas, sakarus, domāšanu, ticību. (G. Repše) [Sāpe] Ne tikvien [cilvēku] ģimī padara melnu un pelēku, bet prātā izmaina. (I. Indrāne) Darbs vienādi glābj no grūtsirdības kā ikdienišķo, tā arī izcilo cilvēku. (Z. Mauriņa) Es saku nevis „nevarēji”, bet „nespēji”. (R. Ezera)

Teikumā ar vienlīdzīgiem teikuma locekļiem var būt lietoti pēc uzbūves un nozīmes dažādi sakārtojuma saikļi. Piem.: *Latviešu literārajā valodā adjektīva nenoteiktās vai noteiktās galotnes lietošanu nosaka ne vien adjektīva raksturotā priekšmeta noteiktums vai nenoteiktums, bet arī adjektīva loma un vieta teikumā, kā arī paša teikuma komunikatīvā modalitāte*. (MLLVG 1962)

1745. §.

Starp vienlīdzīgiem teikuma locekļiem var pastāvēt dažādas jēdzieniskās attiecības, ko nosaka teikuma semantika un uz ko norāda attiecīgas nozīmes sakārtojuma saikļi:

1) vienojuma attiecība, kas izpaužas bezsaikļa saistījumā un ko saikļa saistījumā izsaka vienojuma saikļi *un, arī, kā arī, tāpat, kā – tā, gan – gan, ne – ne, nedz – nedz, ir – ir, ne tikai – (bet) arī, ne vien – bet arī* u. c. Piem.: *Mēness starp kokiem bija pavēris šaurus, dīvaini izlocītus ceļus un noklājis uz tiem gaismas paklājus*. (Ē. Vilks) *Bet ne ar vārdu, ne kustību viņa nenodeva savu klātbūtni*. (R. Ezera) *Ne tikai mājās, arī ceļā viss notika kaut kā savādi*. (G. Repše)

Īpašu vienojuma attiecības uzsvērumu var panākt, vairākus vienlīdzīgus teikuma locekļus atkārtoti saistot ar saikli *un*: *Un viss tek un šalc, un mirdz, un klusē*. (R. Ezera) Ja vienojums saista pretstatus, runā parasti tos nodala ar pauzi, bet rakstos vienojuma saikļa *un* priekšā liek domuzīmi. Piem.: *Laukā ir tik žilbinoši skaisti – un tik rudenīgi drēgni*. (N. Ikstena)

2) pretstata attiecība, ko realizē ar pretstata saikļiem *bet, nevis, nevis – bet, ne – bet, taču, tomēr, turpretī, tikai, toties*. Piem.: *Ne ilgumā, bet intensivitātē slēpjas dzīves bagātības*. (Z. Mauriņa) *Slēpoja Bērzs viduvēji, bet neatlaidīgi līda uz visstāvākajām nogāzēm*. (A. Bels) *Es drīzāk esmu kaislību, nevis prāta cilvēks*. (R. Ezera)

Sastata izteicējā vienlīdzīgu predikatīvu pretstata nozīmi balsta saitiņas vārdforma (apstiprinājums – noliegums vai otrādi). Piem.: *Viņas miesa vairs nav jauna, bet vēl ir stingra un brūni iedegusi*. (N. Ikstena)

3) vienojuma un pretstata attiecības, uz kurām parasti norāda saikļi *un, bet (tikai), taču (arī), un tomēr*. Piem.: *Dziļi ieelpojis, viņš paskatījās Kasparā ar savādu mirdzumu acīs un kaut ko gribēja sacīt, bet tikai atmeta ar roku*. (Ē. Vilks) *Savdabīgajā sejā jautās spēcīgs un kaisls, taču, kā likās, arī valdonīgs raksturs*. (R. Ezera) *Draudzība savā ziņā ir paradokss. Tā prasa laiku, piepūli, naudu un tomēr bagātina*. (Z. Mauriņa) *Viņa ilgi klausās dziesmās par pagājušo milu, par laimīgo bērniņu, trako jaunību un par aizgājušo, tomēr nežēlīgi skaisto dzīvi*. (L. Muktupāvela)

4) šķīruma attiecība, ko izsaka šķīramie saikļi *vai, jeb vai, vai arī, vai – vai, vai nu – vai* u. c. Piem.: *Rakstnieks bija aizrauts ar savu ieceri un negribēja nevienu domu vai vārdu izlietot velti*. (A. Bels) *Vai nu no lielās cirpšanas, vai no citas burvestības – nevienam pasaulē neaug tāda matu mežonība kā Pūču Gustakam*. (I. Indrāne) *Pēc laipnas vai nīknas istabas izīrētājas nedrīkst spriest par visu tautu*. (Z. Mauriņa)

5) vienojuma un šķīruma attiecības, ko kombinēti izteic bezsaikļa saistījums un saikļi *un, vai, vai arī* u. c. Piem.: *Melnā bize siena zālēm piebirusi un miežu akotiem vai skujām*. (I. Indrāne) *Nav nozīmes pārciestajiem pazemojumiem, tulznām, sviedriem, puņķiem un asarām, spītībai vai īsajiem gandarījuma brīdīšiem pēc padarīta darba*.

(L. Muktupāvela) Kā vienojuma, tā šķīruma attieksmes nianse mēdz piemist vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, kurus saista *te – te* (Beitiņa 2009: 141), *kaut – kaut, tā kā – kā* un citi saikļi vai to nozīmē lietoti vārdi. Piem.: *Šīs abas guldzina un irdz, tā kā smejas, kā nesmejas*. (I. Indrāne) *Vai viņa, Beta, nevarēja kaut zāļu deķīti, kaut tukšu maisu Donātam zem ceļgaliem pasviest?* (I. Indrāne)

6) paskaidrojuma attieksme, ko izsaka saiklis *jeb*. Piem.: *Lat(u)vieši jeb lat(u)vji – kā iedzīvotāju lielais vairums – apdzīvo Latviju un pa daļai Kuršu kāpas*. (J. Endzelīns) *Vienas zilbes augstāku vai skaļāku izrunājumu vairākzilbju vārdā sauc par vārda uzsvaru jeb akcentu*. (MLLVG 1962)

Dažādas jēdzieniskās, parasti vienojuma vai pretstata, attieksmes vienlīdzīgu teikuma locekļu bezsaikļa vai izlaista saikļa saistījumā palīdz izteikt semantiski un funkcionāli saikļa nozīmi ieguvuši apstākļa vārdi (*un*) *tad, (bet) vēlāk* u. c. Piem.: *Sāka līt. Iesākumā silts un mīlīgs lietus, [bet] vēlāk aizvien aukstāks, nepatīkamāks, raupjāks, cērtīgāks*. (A. Bels)

1746. §.

Visu vienlīdzīgu teikuma locekļu nozīmes semantiski var apvienot precizējama vārds, kas uztverams kā apvienots nosaukums vai virsjēdziens, atrodas vienlīdzīgu teikuma locekļu priekšā un parasti tiek nodalīts no sekojošiem vienlīdzīgiem teikuma locekļiem ar kolu vai domuzīmi. Piem.: *Maisos salikušas sapirkto – trikotāžu, maizi, kurpes, konfektes, bērnu apģērbu un šūšanas fabrikas „Latvija” mugurā neģērbjamos apģērbus, guculietes laimīgas kā no Leiputrijas brauca mājup vilcienā Rīga – Gomeļa vai Rīga – Ļvova*. (L. Muktupāvela) *Sieviete bija godam gatavojusies pasākumam – ievēdojusi matus un uzkrāsojusi seju, apģērbusi vieglu kleitiņu*. (I. Ābele)

Precizējamā vārda funkciju var veikt dažādu vārdšķiru vārdi – lietvārdi, darbības vārdi, vietniekvārdi (*viss, tas, kas, ikkatrs* u. c.), apstākļa vārdi (*visur, te, tur, daudz* u. c.), īpašības vārdi (*citāds, savādāks* u. tml.) – vai to vārdu savienojumi. Piem.: *Tāču arī tā latviešu lasītājs guva iespēju iepazīt M. Jokai daudzveidīgo tematiku – gan senu vēstures vielu, gan jaunāku laiku notikumus, ungāru un citvalodu dzīves ainas*. (B. Gudriķe) *Viņu kopdzīves dēļ Andrejs no tik daudz kā atteicās – no slēpēm, bises un pat meža*. (I. Ābele)

Vienlīdzīgi teikuma locekļi, kas seko aiz precizējamā vārda vai vārdu savienojuma, var tikt kārtoti pa pāriem, tādējādi panākot īpašu jēdzienisku vai stilistisku uzsvērumu. Piem.: *Galu galā manā dzīvē jau arī it kā viss būtu bijis – mīlestība un bērni, sapņi un vilšanās, degšana un sadegšana*. (R. Ezera) [...] *cilvēka esamības stāsts iziet cauri visiem pārbaudījumiem – nebrīvei un brīvībai, uzticībai un viltum, izvēlei un strupceļam, mīlestībai un naidam, lepņībai un pieticībai, patiesībai un liekulībai, kaislībai un vienaldzībai*. (N. Ikstena)

Precizējamā vārda funkcija nosacīti var piemist vārdkopas neatkarīgajam komponentam, kam seko, resp., ir savrupināti, vairāki vienlīdzīgi atkarīgie komponenti. Piem.: *Piecdesmit pīpes – gan ābelkoka, gan viršu saknes, gan melnkoka, gan porcelāna, gan jūras putu – skuma statīvā uz galda*. (A. Bels) *Tagad priekšā bija tikai nezināmais – ilgais, nepārdzīvojamais un smagais*. (E. Sniedze)

1747. §.

Visu vienlīdzīgu teikuma locekļu nozīmes, tās vispārinot, semantiski apvieno vispārinošais vārds vai vārdkopa, kas novietota aiz vienlīdzīgiem teikuma locekļiem un parasti ir no tiem atdalīta ar domuzīmi. Piem.: *Slēpes, bise, spēka gabals un suns – viss, kas viņam bija vajadzīgs*. (I. Ābele) *Frontes līnija, divu cilvēku tuvība, smaržu iesākšanās, šķidrumu sajaukšanās, politiskie strīdi, ideju cīņi – gar šīm robežām ir māksla*.

(I. Ziedonis) *Gladiolas, nezin kāpēc tieši gladiolas, man liekas kā mātes. Jaunās un pilnās – visa ziedu rinda kā mūžs līdz pumpuram galotnē.* (I. Ziedonis)

1748. §.

Vienlīdzīgi var būt visi teikuma locekļi, gan virslocekļi, gan palīglocekļi. Dažādas jēdzieniskās attieksmes un saistījums var pastāvēt starp vienlīdzīgiem teikuma priekšmetiem. Piem.: *Viņai bija augstu sasukāti tumši mati un augstu atsegtas kailas rokas, bronzas krāsas kleita un puķes kustības.* (R. Ezera) *Vairākkārt viņa rīcību bija diktējusi tieksme atdarināt, nevis nepieciešamība.* (A. Bels) *Pāries mans pesimisms, neticība.* (R. Ezera) *Greizsirdība un dusmas Veldzei burtiski sit ciet elpu.* (N. Ikstena)

Daudzveidīgi ir vienlīdzīgi izteicēji vai to komponenti, kurus, piem., var veidot:

1) darbības vārdu vienkāršo laiku vārdformas. Piem.: *Tad viņa attapās un nemāja vairs, tikai stāvēja un noskatījās pakaļ.* (R. Ezera) *Iedomas kā balti zirgi skrēja putās un piepildījās.* (E. Sniedze)

2) darbības vārdu salikto laiku divdabju vārdformas. Piem.: *Mazās priedītes jaunaudzē bija jau satumsušas un sakņupušas, pārklājušās ar dūmaciņu.* (R. Ezera) *Vētra bija šķaidījusi vai izrāvusi ar saknēm kokus.* (E. Sniedze) *Un atkal pēc brīža taurenis cēlies spārnos, apmetis vēl pāris loku tieši viņas acu priekšā un aizlaidies.* (N. Ikstena)

3) darbības vārdu ciešamās kārtas divdabju vārdformas. Piem.: *Mīlas dēku dēļ es tiktu daudzināta par Donu Žuanu, nevis lamāta par palaistuvi.* (N. Ikstena)

4) saliktu izteicēju resp. ar izteicēju saistītas nenoteiksmes formas. Piem.: *Tās [otrās dienas] plašumā nu cilvēks var iet un namu cirst, līdumu dedzināt, sienu plaut un pieradināt mājļopus, sievu, suni, kaķi un gaili.* (I. Indrāne)

5) gan vienkārši, gan salikti resp. paplašināti verbāli izteicēji un to komponenti, proti, gan darbības vārdu laiku formas, gan to paplašinājumi ar nenoteiksmi. Piem.: *Liesma pasēdēja nerunīga, atkal nopūtās, tad piecēlās un sāka novākt traukus.* (R. Ezera) *Un tad vienā rāvienā snaudošais mežs atdzīvojās, iesāka vaidēt, krakstēt, sasaukties neskaitāmās balsīs un čukstos.* (Ē. Vilks) *Atlaidos vēlreiz un apsedzos, centos nedomāt ne par ko un iemigt.* (R. Ezera)

6) sastata izteicēja pilnnozīmes daļas komponenti jeb predikatīvi. Piem.: *Klusums bija dziļš, rāms un vēss.* (R. Ezera) *Dzīvokļa abas istabas likās tukšas un nemājiņas, vēsas un nemīlīgas.* (A. Bels) *Bet dūmaka bija ļauna, aizdomu pilna, noslēpumaina.* (R. Ezera) *Tāpat kā es pēc padarīta smaga darba, arī viņi kļūst laiski un gurdeni, apmierināti un, jā, dāsni cits pret citu.* (L. Muktupāvela) *Tad rīts atkal bija jauns, mirdzošs un tīrs.* (I. Ābele)

7) vienlīdzīgi var būt gan verbāli – ar darbības vārdu vienkāršām un saliktām laiku formām izteikti izteicēji, gan sastata, resp., nomināli vai adverbīāli, izteicēji. Piem.: *Tas [čēmodāns] bija liels, smags un nepatīkami kūlājās pie kājas.* (Ē. Vilks) *Tas bija baisi, savādi un bezcerīgi un reibināja vairāk nekā pavasaros kukaiņi.* (E. Sniedze) *Mēness bija pacēlies augstāk, kļuvis skaistāks un stāvēja, sargādams nakti, smaidīgs un dzeltenīgs kā ar pureņu sviestu noziests nebēdnis.* (Ē. Vilks) *Viņas potītes ir pietūkušas zem gaišajām zeķubiksēm, [ir] mezglainas kā koka stumbrs pie saknēm.* (I. Ābele)

1749. §.

Ir sastopami vienlīdzīgi vienkopas teikuma galvenie locekļi. Piem.: *Naudu pelna, krāj, liek zeķē, norok podā* [domājot, ka tā būs drošībā]. (L. Muktupāvela) *Uzcepa olas ar speķi, aiznesa pannu uz istabiņu, uzēda.* (I. Ābele) *Ir mitrs un karsts kā siltumnīcā.* (I. Ābele) Vienlīdzīgas var būt saliktu galveno locekļu resp. ar galveno locekli saistītas

nenoteiksmes formas. Piem.: *Bez pārtraukuma nevar liesmot un degt.* (R. Ezera) *Varētu jau noskaidrot par to grāmatvedību, pajautāt tieši.* (I. Ābele)

Pastāv nosacījums, ka vienlīdzīgi ir tādi vienkopas teikuma galvenie locekļi, kam ir vienāds morfoloģiskais noformējums, jo citādi veidojas salikts teikums: *Silts, vēja ne-jūtu* (Beitiņa 2009: 142). Vienlīdzīgi nevar būt teikuma locekļi, kas pieder pie dažādiem salikta teikuma komponentiem, ietilpst dažādās salikta teikuma daļās.

1750. §.

Vienlīdzīgi mēdz būt sekundāri predikatīvi komponenti, kuru funkciju veic dubultlocekļi vai pavadapstākļi. Piem.: *Gaiss pludoja drēgns un mikls.* (A. Bels) *Tu piecelies nomocīts, noguris, salauzts un laimīgs.* (R. Ezera) *Debesis pletās stiklainas un zaļģanas kā aizvien pirms salnas.* (R. Ezera) *Meža mijkrēsli svecīte deg tik neaizsargāta kā dzīvībiņa, tik gaiša kā cerībiņa.* (N. Ikstena) [...] *meita auga izlutināta, droša un bezbailīga.* (E. Sniedze)

Konstatējami teikumi ar vienlīdzīgiem izteicējiem, vienlīdzīgiem savrupinātiem dubultlocekļiem vai pavadapstākļiem, kā arī citiem vienlīdzīgiem teikuma locekļiem. Piem.: *Bērni atkal kļuva nemierīgi, grozījās un trinās, knosījās un gorījās krēslos, paslepen sviezdami zemē suņiem ēdamo* (precizējamais vārds) – *kartupeļus un pat gurķus – un piemētādami pagaldē grīdu.* (R. Ezera)

1751. §.

Vienlīdzīgi var būt teikuma palīglocekļi, ja tie paskaidro vārdu, uz kuru tie attiecas, no viena viedokļa un tiem ir atbilstoša formālā izveide, proti, ja tie saskan semantiski un formāli, piem.:

1) vienlīdzīgi apzīmētāji var būt

a) saskaņoti apzīmētāji. Piem.: *Sulīgais, skaistais baritons likās piederam lielam un staltam, izskatīgam un nez kāpēc katrā ziņā tumšmatainam vīrietim.* (R. Ezera) *Urumako bāka sadrupusi kā visi atrastie un neatrastie pasaules brīnumi.* (E. Sniedze) *Dīvainā, bālā, dažreiz sudrabotā, dažreiz caurspīdīgā mēnessgaisma ir viņas laiks.* (N. Ikstena)

b) pārvaldīti apzīmētāji. Piem.: *Virtuvi piepildīja diļļu un gurķu svaigās smaržas.* (R. Ezera) *Drīz aiz pauguriem parādījās mazas pilsētiņas jumti, ābeļu un ķiršu galotnes un beidzot kā augtin izauga arī pašas mājas.* (Ē. Vilks) *Bet to atsvieda kā lūgumu pēc žēlastības un saudzības.* (R. Ezera) *Dzīves un prozas mistērijas ar šo nebeidzas.* (N. Ikstena)

c) saskaņoti un pārvaldīti apzīmētāji vienā teikumā. Piem.: *Diezgan tipiskajā lauku virtuvē ar zemām, gadu gaitā nobrūnējušām sijām un nelielu sīkrūšu logu dega gāzes pavards.* (R. Ezera); saskaņoti apzīmētāji – *zemām, nobrūnējušām (sijām), pārvaldīti apzīmētāji – (virtuvē) ar sijām un logu.*

d) piekļauti apzīmētāji. Piem.: *Un tad bija pienācis laiks celties un iet.* (Ē. Vilks)

2) vienlīdzīgi papildinātāji konstatējami

a) gan bezsaikļa saistījumā. Piem.: *Man pietiek ar iepriekšējās tikšanās reizes mazumiņu, ar jāntārpiņa lākturīti.* (R. Ezera) *Nevienam piedzīvotajam notikumam, nevienai tā detaļai netiek atļauts brīvi pazust izplatījumā.* (N. Ikstena) *Cik skaisti un trāpīgi pateikts par ciešanām, par sāpēm, par mīlu.* (L. Muktupāvela)

b) gan saistīti ar dažādiem saikļiem vai kārtoti pa pāriem. Piem.: *Pēdējā laikā Strūga bija pārcietis dažas podagras lēkmes, bet nežēlojās ne ārstiem, ne draugiem, ne kolēģiem, ne sievai.* (A. Bels) *Tur lai iet Beta, savu Donā-*

tu meklēdama, un pārdomā visu savu **dzīvošanu, runāšanu un darīšanu**. (I. Indrāne) *Vientulība dod **diženumu un sāpes, gudrību un sāpes, gaišredzību un sāpes***. (G. Repše) *Bet **pēc** īstās latvju rudzu **rupjmaizes un speķa** vaid visi ārzemēs nonākušie*. (L. Muktupāvela)

3) vienlīdzīgi apstākļi, piem.:

- a) vietas apstākļi: *Krūmi un koki bija mežonīgi saauguši **gan gravā, gan gar gravas malu***. (A. Bels) *Tu tiec iekšā un piepeši redzi cauri aizsalušam ezeram **līdz gruntij, līdz zemstraumju dusēšanai** starp nekustīgiem ūdensziediem*. (I. Ābele)
- b) laika apstākļi. Piem.: *Garāmbraucošās automašīnas nedod mieru **ne dienu, ne nakti***. (R. Ezera) *Agros **rītos, vēlos vakaros** viņš ielūkojas māju, dzīvokļu un biroju logos*. (N. Ikstena)
- c) veida apstākļi. Piem.: *Viņa, neskaidri vīdot tumsā, **vērīgi un rāmi** ieklausījās manī*. (R. Ezera) *Skatās **kā uz nulli, kā uz tukšāko vietu, kā uz pēdējo sliņķi, neprašu, neveiksminieku***. (L. Muktupāvela) *Atceramies **ar prieku un skumjām, nožēlu un lepnumu***. (R. Ezera) *Kā vienmēr tas notika **pēkšņi un negaidīti***. (E. Sniedze)
- d) vides vai ierobežojuma apstākļi. Piem.: *Un ka šī jēga patiesi pastāv – **gan dzīvē, gan mākslā, gan domāšanā***. (N. Ikstena)
- e) cēloņa apstākļi. Piem.: *Tu lēnām mirsti **vai nu aiz vecuma, slimībām, vai ievainojumiem***. (L. Muktupāvela) *Šajā laikā cilvēks sāk mocīties **pašpārtumos, kompleksos***. (L. Muktupāvela)

1752. §.

Pēc morfoloģiskās formas resp. gramatiskās struktūras pastāv dažādu paveidu vienlīdzīgi teikuma locekļi:

1) vienlīdzīgi teikuma locekļi, kas izteikti ar vienas un tās pašas vārdšķiras vārdiem vienā un tajā pašā vārdformā. Piem.: *Un bērza **neprātīgajā, izšķērdīgajā** kvēlošanā jaudās kaut kas skaists, spītīgs un izmisuma pilns reizē*. (R. Ezera) *Laiks **skrien un aizlido uz lidmašīnu spārniem tik ātri***. (L. Muktupāvela) *Visu es **pamanīju, ievilināju savā atmiņā un pazaudēju** gleznās*. (G. Repše) *Nav jēgas **spirināties vai spļaut** pret vēju, **raudāt** par nerealizētajiem nākotnes plāniem*. (L. Muktupāvela)

2) vienlīdzīgi teikuma locekļi, kurus veido vienas un tās pašas nelokāmas vārdšķiras vārdi. Piem.: *Lejā nez kas **īsi un dobjī** nodunēja*. (R. Ezera) *Strādāju **ne pārāk daudz, bet ļoti sistemātiski**, ievērojot dzelzainu dienas režīmu*. (N. Ikstena)

3) vienlīdzīgi teikuma locekļi, kas izteikti ar vienas vārdšķiras vārdu dažādām vārdformām. Piem.: *Viņai nebija **nedz** mūziķes **dotību, nedz** mūziķes **diploma***. (R. Ezera) *Un tagad viņai bija debesis **ar tās mākoņiem, lietiem, zvaigznēm un mēnesi***. (E. Sniedze) *Es **gribētu izplest** spārnus, **bet apvaldos** sasieto roku dēļ*. (L. Muktupāvela)

4) vienlīdzīgi teikuma locekļi, kurus izsaka dažādu vārdšķiru vārdi. Piem.: ***Tūlīt un nešaubīdamies** Strūga atmeta smēķēšanu*. (A. Bels) *Putnu barā ieskrien **mazs, nodilis pūdelis***. (I. Ābele) *Nesasprindzinoties, ierasti **viegli** lūsis uzlēca likā priedes zarā*. (L. Muktupāvela)

5) vienlīdzīgi teikuma locekļi, kurus veido kā atsevišķi vārdi, tā vārdu savienojumi. Piem.: *Un tikai pēc tam rodas ienaidis vai skumjas **no atraidīšanas, pamešanas, nespējas mīlēt***. (E. Sniedze) *Ārā lija **un bija auksts***. (I. Ābele) *Vēlāk daudzas reizes viņa **gribēs aizbēgt no Deiva, bet paliks***. (E. Sniedze) *Pats tāds **lamzacīgs, liels, gandrīz bez matiem, iešķībām acīm kā vilkam, drūms, lācīgs, nedraudzīgs, no pasaules mēmi norobežojies un neko neredzošs***. (L. Muktupāvela)

1753. §.

Izplatīts ir īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju izmantojums vienlīdzīgu apzīmētāju funkcijā, kas apliecina to funkcionālo saistību un balsta šās gramatikas pieeju skatīt lokāmos adjektīviskos divdabjus saistījumā resp. kopsakarībā ar īpašības vārdiem, to gramatiskajām struktūrām. Piem.: *No otra krasta pāri melnajai straumei mazu, mirdzošu bultu svieda pārcēlāja mājiņas apgaismotā loga atspīdums.* (Ē. Vilks) *Pēc tam es klaiņoju pa naksnīgi tukšām un piesnigušām Mežaparka ielām.* (R. Ezera) *No otras puses pa ceļu šurp tipināja gluži veca, aplāpītos lindrakos iegērbusies sieva ar zāļu nastu uz muguras.* (Ē. Vilks) *Viņa nespēj sadzīvot ar to dīvaino, progresējošo aizmiršanas sajūtu.* (N. Ikstena)

Tekstveidē visi vai daļa no vienlīdzīgajiem teikuma locekļiem var tikt nošķirti jeb parcelēti atsevišķā izteikumā vai pat vairākos izteikumos. Piem., teksts ar precizējamo vārdu *visu* un parcelētiem vienlīdzīgiem papildinātājiem un to vārdkopām: *Vēroju cenas un labpatikā saprotu, ka varu nopirkt visu, ko iekāroju. Visu, saprotat? Labu English Blue sieru Harrod's veikalā. Tīrvilnas balto pledu vai skotu melnzaļšarkanrūtaino šalli, saldumus skaistās kārbīnās, smaržas, skanīgu vārdu apzīmētu kosmētiku, grabuļus, spīguļus, štruntus, dārgas un labas vai vienreizlietojamās grāmatas, dažādgrādīgos dzērienus, delikateses, piemēram, „Garneļu galiņi šampinjonu mazcepurīšu zostē ar baziliku un ķiplokiem”.* (L. Muktupāvela)

6.2. Atkārtoti teikuma locekļi

1754. §.

Tāpat kā vienlīdzīgi, arī atkārtoti teikuma locekļi ir saistīti sakārtojumā un veido teikuma kvantitatīvo izvērsumu (Beitiņa 2009: 140, 147–149). Piem.: *Un tālums lietus šaltīs san, Un lāses skan un skan, un skan Pa asfaltu, pa jumta skārdu.* (V. Belševica)

Vienlīdzīgi un atkārtoti teikuma locekļi var būt savstarpēji apvienoti, saistīti semantiski vienojuma attieksmēm, kā arī kārtoti pa pāriem. Piem.: *Abas domājam par tevi, klusējam un domājam, pārmijamies vārdiem un atkal domājam.* (R. Ezera) *Andrejs vēro pīles, vēro meitu, atpogā un aizpogā krekla augšējo podziņu.* (I. Ābele) Vienlīdzīgu teikuma locekļu virknē atkārtoti teikuma locekļi papildus veic pastiprinājuma funkciju. Piem.: *Nāve vairs nebija sāpju izķēmota seja, bet ceriņu mēlā uguns, plandošā uguns, svinīgie, klusie koki un laktūgalas balss.* (R. Ezera)

Tekstveidē konstatējams paplašināts resp. variēts atkārtojums ar pastiprinājuma vai iestarpinājuma, paskaidrojošas vārdu grupas nozīmi. Piem.: *Taču pašmāju zinātnieku prestižs tautai, īpaši mazai tautai, nedrīkst būt vienaldzīgs.* (J. Stradiņš)

1755. §.

Vārda atkārtošana, kas ir viens no reduplikācijas paveidiem (Nītiņa 2000: 173–178), uzskatāma par morfoloģiski sintaktisku vai bieži vien arī stilistisku parādību, turklāt morfoloģiskais, sintaktiskais un stilistiskais aspekts parasti ir nesaraucjami saistīti. Atkārtojumam var piemist kā atkārtotu teikuma locekļu, tā salikta teikuma locekļa pazīmes, un tas var tikt izteikts kādā variantā, piem., atvasinājumos ar *-inš*, *-iņa*: *Tad viņa sakniebj lūpas plānas, plāniņas.* (R. Ezera) *Man līdz mājām nauda, naudiņa vēl jānosargā.* (L. Muktupāvela) *Redzi, ausma, ausmiņa jau, un tā būs tā visskaistākā.* (M. Čaklais)

Vārda atkārtošana, kuru latviešu valodā izmanto darbības ilguma, intensitātes, pazīmju daudzuma pastiprinājuma izteikšanai, atbilstošo sintaktisko konstrukciju izveide, proti, atkārtotu teikumu locekļu sakārtojums, to saistīšanas līdzekļi mēdz būt dažādi.

Piem.: [...] arī jūra kādreiz **klusā, klusa**. (V. Belševica) *Bet Bicēns* [...] *savas laiskās un nekustīgās dabas dēļ negāja un negāja lejā pēc uzkožamiem*. (Anšl. Eglītis) *Grozi pildās ne visai ātri, tomēr pildās*. (E. Birznieks-Upītis) *Nav, nav murgs*. (I. Indrāne) *Bet meiča ar labām kājām vēl māca un māca, un māca – māca mums izglābšanos*. (M. Čaklais)

1756. §.

Atšķirīgas pastiprinājuma, norises, kādas pazīmes intensitātes nozīmes nianse izteic kontakta vai distanta sakara vārdu atkārtojums resp. atkārtoti teikuma locekļi. Piem.: [...] **klusu klusu** mani sveicinot raugās saule rūpju rievām sejā [...] **klusu** vienu elpas brīdi **klusu** nepaturēt neburt nepielūgt kaija **sauc** un zvaigzne **sauc** uz dusu guļas vietai zilu sūnu plūkt [...] **sirdis** jauniem **sirdis** veciem dziesma vienā nastā sien nepanesamas uz pleciem divas dūjas **skrien un skrien**. (K. Skujenieks)

Atkārtoti ir viena nosaukuma teikuma locekļi, kuri teikumā tiek atkārtoti parasti divas, trīs vai retumis vairākas reizes. Piem.: *Jau tīri maza Donātam pie nolāpītā bikšudibena turējās un pakaļ tuntuļoja, lūdās – gribu uz melnā zirdziņa pasēdēt, gribu un gribu*. (I. Indrāne) *Kāds Cēsīs ir sniegs! Vienreizējs!... Daudz, daudz un balts – visa pasaule pilna*. (I. Ziedonis) *Viegli kā rotaļlietiņu Haris uzrāva riteņus gaisā virs galvas, tad vēl, vēl un vēl*. (Ē. Vilks) *Nāc, nāc augšā!* (G. Repše)

Atkārtoti teikuma locekļi var būt saistīti ar kādu tos paskaidrojošu resp. precizējošu vārdu. Piem.: *Bet nakti – Visu nakti man sapņos rādījās jāhuzāles*. (V. Belševica) *Bet katrs ir bijis sevi pazaudējis un sevi atkal meklējis, atkal meklējis – atkal meklējis*. (I. Ziedonis) *Alkoholīki melo, veikli melo*. (G. Repše)

1757. §.

Var tikt atkārtoti dažādi teikuma locekļi, piem.:

- 1) teikuma priekšmets: **Gadi – gadi** dara savu (I. Indrāne)
- 2) izteicējs: **Lipsts skatās, skatās, skatās**... (G. Repše)
- 3) galvenais loceklis: **Klusums, klusums, klusums**. (I. Ziedonis)
- 4) apzīmētājs: **Tā ir Zvaigžņu tela aukstā, aukstā** ziemas novakarē. (G. Repše)

1758. §.

Tekstveidē konstatējami parcelāta atkārtojumi vai arī tiek parcelēts atkārtots vārds. Piem.: [Donāts] *Stāv ar muguru pret ieeju. Garš. Garš*. (I. Indrāne) *Viss ir atstāts manās rokās. Manūs!!* (G. Repše) Atkārtoti teikuma locekļi sastopami kā vienkāršā, tā arī, protams, saliktā teikumā. Piem.: *Diža un skaidra cilvēka klātienē, cilvēka, kurš pats daudz cietis un pārvarējis, ir vieglāk elpot*. (Z. Mauriņa) – *Tu redzēsi, ka drīz, pavisam drīz mēs nekonkurēsim pat ar puķupodiem*. (G. Repše)

Atkārtoti var būt ne tikai teikuma locekļi, bet arī vārdi – izsaukmes vārdi, partikulas, saikļi u. c. –, kas neveido teikuma locekļus (Beitiņa 2009: 147): *nē, nē; paldies, liels paldies; atā, atā* u. tml. Piem.: **Jā, jā**. *Bet vajag dzīvot tā, lai nav ko klačot, lai nav ko baumot*. (G. Repše) **Un tomēr, tomēr** – *cik gaišs tai namā*. (M. Čaklais)

6.3. Savrupināti teikuma locekļi

1759. §.

Lai īpaši uzsvērtu, aktualizētu kādu pazīmi, situāciju vai apstākļus, var tikt mainīts parastais teikuma locekļu un ar to saistīto vārdu novietojums un tādējādi veidojas savrupinājumi – savrupināti teikuma locekļi un to grupas (MLLVG 1962: 413–439; Beitiņa 2009: 149–155). Uz vārdu secības maiņu jeb inversiju, kas mēdz būt postpozitīva

vai retāk prepozitīva, runātā tekstā norāda intonācija, loģiskais uzsvars un pauzes, bet rakstītā tekstā pieturzīmes – komats vai domuzīme. Piem.: *Mare, skaidrais bērns, iepazinusies ar tik neparastu cilvēku, iemīlējās.* (A. Bels) *Kā nu viņa šito pusaugu puiku – kārnu pilsētas kovārni – varēja par Donātu saskatīt?* (I. Indrāne) *Biruta, Tava mamma, bija brīnišķīgs cilvēks.* (G. Repše)

Savrupināti teikuma locekļi var robežoties ar predikatīvu vienību, t. i., palīgteikumu. Piem.: *Kājas, kaut [tās ir] medūzmiņas, pašas tavu ķermeni paklausīgi nes.* (L. Muktupāvela) Kā šās gramatikas nodaļā par vienkārša teikuma paplašinātājiem atzīst I. Lokmane (sk. 1595. §), tekstveidē savrupinājumi var tikt uzskatīti par sekundāri predikatīviem komponentiem. Zīmīgi, ka dažkārt var robežoties, piem., savrupināts pielikums un divdabja teiciens, sal.: *Ko viņa, lauku cilvēks, tagad darīs? / Ko viņa, lauku cilvēks būdama, pa virsu [zirņu kalnam] mīdās un pāri sliepj kā suņu trenkta briežu māte?* (I. Indrāne)

1760. §.

Savrupinājumi var būt dažādi pēc uzbūves, jo tos var veidot

1) vienkāršs teikuma loceklis. Piem.: *Vai viņai, Betai, būtu acis samiglojušās no šīsdiņas galvas reiboņiem un uztraukumiem?* (I. Indrāne)

2) salikts teikuma loceklis vai savrupināta teikuma locekļa grupa, kuras sastāvā ietilpst:

a) vienlīdzīgi savrupināti teikuma locekļi. Piem.: *Atnākusi vasara, sausa, karsta un pastāvīga.* (R. Ezera) [...] *tikai saknes, spēcīgas un garas, turēja viņus uz vietas.* (E. Sniedze)

b) paplašināts savrupināts teikuma loceklis. Piem.: *Cilvēks bez sava pasaules uzskata ir skrandains ubags, žēlastības dāvanu lūdzējs.* (Z. Mauriņa) *Un tā – zaļā vārna, šis retais putns, dzīvo vēl šobaltdien.* (L. Muktupāvela)

c) vienlīdzīgi savrupināti teikuma locekļi, kas var būt paplašināti ar citiem teikuma locekļiem. Piem.: *Vīrieši – gari, slaidi, laba barojuma, spēcīgu muskulatūru, veselīgiem zobiem, bez ģimenes, visurgājēji un visdari, [tādi, kuri nevar nepacelt zemeslodi, ja vien es to pieprasītu].* (L. Muktupāvela)

Tāpat kā citiem, arī savrupinātiem teikuma locekļiem var tikt pakārtoti palīgteikumi, un veidojas salikts teikums. Piem.: *Apkārt valdīja krēsla, tāda pati kā tur, lejā, no kurienes viņš bija meklējis ceļu uz virszemi.* (E. Sniedze) Savrupinājumam, piem., pielikuma grupai, var sekot cits salikta sakārtota teikuma komponents: *Anšlavs Eglītis ir viena no spilgtākajām personībām latviešu rakstnieku pulkā – veikls stāstnieks, smalks stilists, pieredzējis cilvēku raksturu atsedzējs, viņam piemīt patiesa erudīcija, intelīgenca un kritisks prāts.* (V. Hausmanis)

Savrupināti mēdz būt dažādi teikuma locekļi: pielikums, apzīmētājs, apstāklis, dubultloceklis u. c.

6.3.1. Savrupināts pielikums vai pielikuma grupa

1761. §.

Raksturīgs ir postpozitīvs pielikuma savrupinājums, kas var paskaidrot vai informatīvi precizēt teikuma loekli vai vienlīdzīgus teikuma locekļus, kas izteikti

1) ar lietvārdu. Piem.: – *Vai esat dzirdējis, Edmunds Bērzs, mans znots, pazudis?* (A. Bels) *Tētis, smalkais advokāts, gan jau kaut ko nojauta.* (G. Repše) *Bet Donāts, greizais vecis, kā skudru apsēsts.* (I. Indrāne) *Mēs iepazīnāties ar Intu un Antu, jaunajām žurnālistēm.* (G. Repše)

2) ar vietniekvārdu:

- a) pirmās personas vietniekvārdu vai pronominālu savienojumu ar šo vietniekvārdu. Piem.: *Es, mazais punktiņš tumsā, sasprindzinu savu ožu, iededzinu savas acis un aizeju garām bedrei.* (I. Ziedonis) *Pēc ūdens. Pēc dzīvības es, nomirusī, eju.* (V. Belševica) *Mēs, latvieši, ceļamies un pa vītņveidīgo plato eju dodamies kā zosu gājienā, stumjot savus ratiņus.* (L. Muktupāvela) *Un tā domājām mēs visi, darbabiedri un kaimiņi.* (R. Ezera) *Ko man, sievietei tā pēc četrdesmit ar astīti, bija darīt?* (L. Muktupāvela) Konstatējami teikumi, kuros par pielikuma bāzes vārdu uzskatāms pirmās personas piederības vietniekvārds. Piem.: *Cilvēka un mana, nezāles, dzīvība ir ārkārtīgi sīksta.* (L. Muktupāvela)
- b) otrās personas vietniekvārdu. Piem.: – *Reini, nu tu galīgi sāc izlaisties. Vai tad tev, melnajam, lepnuma nemaz vairs nav?* (Ē. Vilks) *Kādos mezglos jūs, cilvēki, esat sapinušies!* (I. Ziedonis) *Tevi, nogurušo, kā no malas vērotāju, pārņem, neizsakāms aizkaitinājums.* (L. Muktupāvela) *Bet jūs, sievietē, ko darāt jūs?* (L. Muktupāvela)
- c) trešās personas vietniekvārdu. Piem.: *Mazu gabaliņu pagājis, Kaspars atskatījās. Arī Viņa, Dziedātāja, bija apstājusies un skatījās šurp.* (Ē. Vilks) *Viņa, mana vienīgā mīla, plakstus aizspiedīs man Ar ceļmales lapu uz sāļajām skropstām, Zeme...* (V. Belševica) *Arī viņus, pirmos spāņus Amerikas braucienā, uz priekšu okeānā vadīja tikai iedoma par īsāko ceļu uz Indiju un Kristofera iedvesmojošie stāsti par zelta upēm un bagātību.* (L. Muktupāvela)
- d) deiktiskas nozīmes vietniekvārdu *tas*. Piem.: *Arī tas [strazds], melns, sabozies un mūžam nosalis, nāca pēc maizes druskām un speķa.* (R. Ezera)

1762. §.

Savrupināts pielikums, kas ir postpozitīvs attiecībā pret bāzes vārdu, kuru *tas* pakaidro, var tikt realizēts:

1) ar vienu vārdu. Piem.: *Cik jūs, jaunie, esat neuzņēmīgi.* (Anšl. Eglītis) *Tikai viņš, Dindāns, bija brīvs.* (A. Bels) *Kāpēc mums, strādniekiem, nedod darba atļauju oriģinālus?* (L. Muktupāvela) *To es, mulķis, nebiju sapratis.* (G. Repše)

2) ar diviem vai vairākiem vārdiem:

- a) ar lietvārdu un tā apzīmētāju vai apzīmētājiem. Piem.: *Preiļi uz krēsla bija sēdējuši gan rūdīti noziedznieki, gan noziedznieku upuri, godīgi laudis.* (A. Bels) *Suns, nolāpītais spalvu kušķis, pakuļas zem kājām.* (I. Indrāne) *Upe, mana Daugava, palīdzēs. Kurš tad cits?* (G. Repše)
- b) ar lietvārdu un tam pakārtotiem vienlīdzīgiem apzīmētājiem. Piem.: *Otrā ēkas galā bija piesiets suns – liels, rūsgani pelēks vilks.* (Ē. Vilks) *Taču Bišera kundzes tīkotais vinnests ir gluži savāds – pats Brempelis, glīts, sparīgs un izmanīgs jauneklis.* (V. Hausmanis)
- c) ar lietvārda funkcijā lietota vārda vārdkopu. Piem.: *Mums, tiem malā pastumtajiem, esot jāuzraksta vārds, uzvārds, ierašanās mērķis, dzīvesvieta Īrijā un kaut kas vēl.* (L. Muktupāvela)
- d) ar vienlīdzīgiem lietvārdiem un tiem pakārtotiem apzīmētājiem, to skaitā savrupinātu apzīmētāju vai tā grupu. Piem.: *Tā bija Spika, zemes sieviete, gaismas meita, pārāk spoža, lai tās tuvumā atvērtu acis.* (E. Sniedze) *Tas precīzi, sīkumos, detaļās ataino viņas, dzīves vielas mednieces, vērotājas un krājējas, redzi.* (N. Ikstena) *Tajā vakarā bija arī viņš, tas saldmēlis, medus kārumnieks, mantas viltotājs.* (L. Muktupāvela)

3) ar plašu pielikuma grupu. Piem.: *Bet manējais* [praporščiks] *kā no paša vakara saskatījies ar kņaza meitu – gadus astoņpadsmit vecu skaistuli ar melniem matiem, lielām, tumšām acīm kā nakts debesis –, tā bez pārtraukuma visu laiku dejo ar to vien, ar to vien.* (Ē. Vilks) *No ungāru prozaikājiem latviski visvairāk tulkots Mors Jokai (Mór Jókai; 1825–1904) – viens no populārākajiem sava laika prozaikājiem visā Eiropā.* (B. Gudriķe)

1763. §.

Pat neliela teksta ietvaros konstatējami vairāki savrupināti pielikumi, to skaitā arī vienlīdzīgi savrupināti pielikumi. Piem.: *Tas bija Irbe, viņas klusais pielūdžs. Irbe, grafiķis un gleznotājs, lielisks slalomists savā laikā, tagad bija mazliet nolaidies, lai nesacītu vairāk.* (A. Bels)

Sastopami teikumi ar dubultu savrupinājumu – ar pielikumu vai pielikuma grupu, kurā savukārt ietverts, piem., savrupināts vietas apstākļi: *Donāts kāpj lejā uz Dūkstaugalu, reizreizēm izpūš tādu kā smagu vaidu vai lāstu un atskatās uz Dūļiem – uz savām mājām tur, piekalnītē.* (I. Indrāne)

Ja salikta sakārtota teikuma pirmais komponents beidzas ar savrupinātu pielikumu vai vienlīdzīgām pielikuma grupām, tām seko otrā resp. nākošā saliktā teikuma daļa. Piem.: *Anšlavs Eglītis ir viena no spilgtākajām personībām latviešu rakstnieku pulkā – veikls stāstnieks, smalks stilists, pieredzējis cilvēku raksturu atsedzējs, viņam piemīt patiesa erudīcija, intelīģence un kritisks prāts.* (V. Hausmanis)

Vienā un tajā pašā teikumā ir konstatējams kā savrupināts pielikums, tā pielikuma palīgteikums. Piem.: *Cik neierasta šī gaisma mums, miglu un krēslu mantiniekiem, mums, kas raduši gaismu kā kodolu glabāt saujā.* (M. Čaklais)

Savrupinātam pielikumam vai pielikuma grupai var tikt pakārtots palīgteikums vai palīgteikumi, piem., apzīmētāja palīgteikums ar tajā iekļautiem divdabja teicieniem: *Ja Dievs būtu domājis ar mani labu, tad es būtu šai pasaulē nākusi kā cīrulis, mazs, pelēks putns, kas dziedādams ceļas pret sauli, to slavinādams, un, ziemei tuvojoties, aizlido uz dienvidiem.* (Z. Mauriņa)

6.3.2. Savrupināti apzīmētāji vai to grupa

1764. §.

Savrupināti apzīmētāji ir postpozitīvi attiecībā pret bāzes vārdu, resp., vārdu, kam tie pakārtoti. Raksturīgi ir vienlīdzīgi savrupināti apzīmētāji, kas ar pakārtotāju vārdu – vārdkopas neatkarīgo komponentu – saistīti saskaņojumā. Tie var būt sakārtoti bezsaikļa saistījumā, turklāt kādam no tiem var tikt pakārtots cits teikuma palīgloceklis. Piem.: *Ienācis kabinetā, viņš atkal iejutās dienesta atmosfērā – pazīstamajā, nomierinošajā, mazliet garlaicīgajā.* (A. Bels) Vienlīdzīgu savrupinātu apzīmētāju rindā sastopami tādi apzīmētāji, kas veido izvērstu vairākkomponentu vārdkopu. Piem.: *Dienvidpusē, cieši aiz stieņiem auga lazdājs, sakuplojis, sazaļojis, vēl pilns nobriedušiem riekstu čemuriem.* (A. Bels)

Vienlīdzīgus savrupinātus apzīmētājus, kas kopā ar tiem pakārtotiem teikuma palīglocekļiem veido savrupinājuma grupu, mēdz saistīt vienojuma saiklis *un*. Piem.: *Gāja dzērves, tīlas un zilas kā ilgas.* (R. Ezera) Taču savrupināti vienlīdzīgi apzīmētāji var izteikt kā vienojuma, tā arī pretstata attieksmes. Piem.: *Katrs draugs ir tikai viens mirklis – izzūdošs, iznīkstošs, bet neizsakāma skaistuma pilns.* (Z. Mauriņa)

Sastopamas plašas jaukta – bezsaikļa un saikļa – saistījuma savrupinājuma grupas, kuras veido vienlīdzīgi savrupināti apzīmētāji, kas var būt izteikti ar dažādām

vārdformām, vai to vārdkopas. Piem.: *Vijolnieks bija starptautisku konkursu laureāts, trīsdesmit piecus gadus vecs, glītu seju, glezniem vaibstiem, ripsa taureni pazodē un gaišbrūniem zīda matiem.* (R. Ezera)

1765. §.

Savrupināti apzīmētāji parasti pakārtoti lietvārdam vai lietvārda funkcijā lietotam vārdam. Dažkārt sastopami savrupināti apzīmētāji vai to grupas, kas pakārtotas vietniekvārdiem. Piem.: [...] *vīna, loti taisna un saspringta, ar skatienu taustīja viņa vaibstus.* (I. Ābele)

Latviešu valodā konstatējamas savrupinājuma grupas, ko veido savrupināts apzīmētājs un tam saskaņojumā, pārvaldījumā vai pieklāvumā pakārtoti teikuma palīglocekļi. Piem.: *Kabatā viņam, kā parasts, visa mantība līdzī – slotu griežamais tudentiņš, pašā kalts ar rakstos izdedzinātu spalvu.* (I. Indrāne) Retumis tiek savrupināts kāds vienvārda, resp., ar vienu vārdu izteikts, apzīmētājs: *Man gribētos šo dienu – vienīgo – izgreznot ar kaut ko.* (R. Ezera)

1766. §.

Starp savrupinātu apzīmētāju vai apzīmētājiem un vārdu, kam tie pakārtoti, pastāv vai nu parasti

1) kontakta sakars. Piem.: *Bija tikai atgriešanās, melna un smaga kā zārka vāks.* (R. Ezera) [...] *tava seja ir skaista koka lapotne – kupla, maiga, dzīva.* (I. Ābele) *Viņš ir mans balsts, kaut reizēm izlodziņš un mazliet iešķībs, kuram aptinos kā vītenis, balts un smaržojošs.* (I. Bauere) vai

2) distances jeb distants sakars. Piem.: *Tālāk gar novadgrāvi melnalkšņi kā rindā sastādīti, drukni un ēdelīgi.* (I. Indrāne) *Taizemiešu alfabēts izskatās līdzīgi dejojošām čūskām, tik mistiski skaists un nesaprotams.* (L. Muktupāvela) *Levics pats lielā mērā izskatījās pēc čigāna – melnīgsnējs, spožiem, sprogainiem matiem.* (A. Kolbergs)

Taču ir jāatzīst, ka distants savrupināts apzīmētājs dažkārt robežojas ar savrupinātu dubultlocekli. Piem.: *Beidzot Anna piecēlās no galda, satraukta un nogurusi.* (R. Ezera)

6.3.3. Savrupināti apstākļi vai to grupa

1767. §.

Postpozitīvs savrupināts apstākļis vai apstākļi paskaidro vai precizē citu apstākli, kas izteikts

1) ar vispārīgas nozīmes apstākļa vārdiem: *te, tur, kaut kur tur, tālāk, šeit, tad, tagad, toreiz, vēlāk, vienvakar, tā u. c.* Piem.: *Viņa domas ir kaut kur tur, istabā.* (L. Muktupāvela) [Protams, kalni visapkārt un tāltālas nojausmas, ka] *tur, ielejā, mīt arī cilvēki.* (L. Muktupāvela) *Vēlāk, pēc ilgiem meklējumiem, viņš bija atradis tam vārdu.* (E. Sniedze)

2) ar adverbīālu vai lietvārda vārdkopu. Piem.: *Šorīt agri no rīta, ap pulksten pieciem, kaut kur Ķonupītes – Negas pusē duetā kūkoja divas dzeguzes.* (N. Ikstena)

3) ar lietvārdu lokatīvā. Piem.: *Taču naktī, tā ap trijiem četriem, pie durvīm zvānīja.* (L. Muktupāvela)

4) ar pronominālu vārdsavienojumu. Piem.: *Pie mums, Latvijā, tādas audzē podos, [un tie ir iecienīti istabas vītenāugi].* (L. Muktupāvela) [...] *aiz viņa, pamalē, bez trokšņa ieplaisāja miglas plīvurs.* (E. Sniedze)

1768. §.

Savrupināts parasti vai visbiežāk mēdz būt

1) vietas apstākļi vai tā vārdkopa. Piem.: *Tā tas bija Latvijā, tur: pāri trim jūrām.* (L. Muktupāvela) *Man sāp te, kreisajā pusē.* (I. Ābele) *Izrādās, pat šeit, tālajā Kurzemes jūrmalā, mēs ar Ilzīti neesam vienīgās, kas atcerējušās nozīmīgo notikumu.* (I. Bauere)

2) laika apstākļi vai tā vārdkopa. Piem.: *Tagad, pēc vētras, tas [bērzs] ir kails un nožēlojams, tāds pats kā visi citi.* (R. Ezera) *Vienvakar, jā, tieši divas nedēļas pēc manas ierašanās, virtuvē ir tikai Rute.* (L. Muktupāvela)

1769. §.

Apstākļa savrupināšana var izpausties

1) kā viena vārda resp. vienkomponenta savrupinājums. Piem.: *Varbūt viņam [putnam] te, cirmsmā, bija izpostīta māja?* (Ē. Vilks) *Ļoti kliez dzērves leļā, Daugavā.* (N. Ikstena)

2) kā apstākļa vārdkopas savrupinājums. Piem.: *Un te, mazā laukumā, bija Mēness ieleja.* (Ē. Vilks) *Tāpēc man jāatrodas te, sēņu angārā.* (L. Muktupāvela) *Tagad uz gadu esmu te – zemā pasaulītē starp kalniem un šauru ceļu.* (L. Muktupāvela)

1770. §.

Pēc novietojuma attiecībā pret vārdu vai vārdu savienojumu, kuru tie paskaidro, savrupināti apstākļi var atrasties

1) kontaktā vai kontakta sakarā. Piem.: *Vai Tev ienāks prātā, ka tur, tajā lielajā pilsētā, pagājušajā reizē mēs bijām laimīgi?* (R. Ezera) *Te, prom no Latvijas, katrs ir tas, [kas viņš citiem vēlas būt].* (L. Muktupāvela)

2) distances sakarā jeb distanti. Piem.: *Te droši vien es varētu pastrādāt, šajā klu-sumā.* (R. Ezera) *Atminos, reiz jau Tev rakstīju līdzīgu vēstuli – pērnrudē – [kas man šķita kā pēdējā].* (R. Ezera)

Ja apstākļi tā īpaša uzsvēruma vai aktualizēšanas pēc ir novietots teikuma sākumā un to tālākajā teikuma daļā balsta tās pašas nozīmes vispārināts adverbs, veidojas prepozitīvs apstākļa savrupinājums (Beitiņa 2009: 153). Piem.: *Savās mājās – tur es droši vien būšu atkal laimīga. Vasarā – tad es noteikti atpūtīšos.*

6.3.4. Prepozitīvi savrupināti teikuma locekļi

1771. §.

Retāk nekā postpozitīvi ir sastopami prepozitīvi savrupināti teikuma locekļi. Tie veidojas tad, ja teikuma locekli, kuru vēlas īpaši izcelt vai aktualizēt, novieto teikuma sākumā. Prepozitīvi dažkārt var tikt savrupināti divkopa teikuma virslocekļi, kā arī daži palīglocekļi, parasti papildinātājs vai apstākļi (Beitiņa 2009: 153–155). Prepozitīvi savrupināts mēdz būt, piem.:

- teikuma priekšmets: *Mīlēt – nozīmē otra sāpes pārdzīvot ar tikpat skaidru, neatvairāmu asumu kā savējās.* (Z. Mauriņa) *Vīrietis un sieviete, tas ir pasaules sākums, tas ir grēka un donžuānisma, bet varbūt arī laimes jeb vismaz baudas sākums.* (Z. Mauriņa)

- papildinātājs: *Un debesis virs jūras, tās nebija iespējams raksturot, vispār bez krāsas.* (A. Neiburga)

Par prepozitīvu var uzskatīt savrupinātu dubultlocekli vai vienlīdzīgus savrupinātus dubultlocekļus, ja tie novietoti to vārdu priekšā, ar kuriem tie saistīti gramatiski un

semantiski. Piem.: *Četros trīsdesmit no rīta – pārguruši, nobijušies un nomocījušies, mēs aizvadījām ātrās palīdzības auto ar Liliānu un Fēliksu.* (G. Repše)

6.3.5. Savrupināti sekundāri predikatīvi komponenti

1772. §.

Par savrupinātiem tiek atzīti un atdalīti ar komatu dubultlocekļa vai pavadapstākļa funkcijā izmantoti sekundāri predikatīvi komponenti, ja tiem pakārtots palīgteikums vai retumis tiešā runa. Šādi sekundāri predikatīvi komponenti parasti tiek izteikti

- ar lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi. Piem.: *Teodors iekliedzās pavisam nikni, un es, **saprātis**, ka viņš nevēlas dalīties manos priekos, aizvainots apklusu.* (A. Kolbergs)

- ar daļēji lokāmo divdabi. Piem.: *Taču, **baidīdamies**, ka tomēr var pārdomāt, Davidsons strauji, lieliem soliņiem piegāja pie seifa.* (A. Kolbergs) *Saule jau bija iekrāsojusi sarkanu pamali, **rādīdama**, ka arī šī agrā rudens diena lutinās ar jauku laiku.* (A. Kolbergs)

1773. §.

Teikuma daļa ar dubultlocekļa vai pavadapstākļa funkcijā lietotu savrupinātu divdabi un no tā atkarīgs palīgteikums ir atšķirīgi salikta teikuma komponenti, resp., sintaktiskas struktūras, kas pastāv kā atsevišķas predikatīvas vienības (Beitiņa 2009: 157).

Taču jāatzīst, ka šādos gadījumos savrupinātu divdabi iespējams papildināt ar norādāmo vārdu vai vārdu savienojumu, ko tādējādi var uzskatīt par reducētu divdabja teiciena komponentu. Piem.: *Pirmajās naktīs Dindāns saldi gulēja, **pārliecināts** [par to], **ka apvedis savus vajātājus ap stūri.*** (A. Bels) ***Saprazdams** [to], **ka tieši viņu un vienīgi viņu te gaida, Donāts nu iekrīt tieši mašīnas durvju atvērumā.*** (I. Indrāne) ***Priekā mirst kareivis kaujas laukā, **ticēdams** [tam], **ka viņa dzīvība tēvijai bija nepieciešama.***** (Z. Mauriņa)

6.4. Divdabja teiciens

1774. §.

Ja divdabim, kurš teikumā veic sekundāri predikatīva komponenta – dubultlocekļa vai pavadapstākļa – funkciju, ir pakārtots vismaz viens pilnnozīmes vārds, resp., teikuma loceklis, veidojas savrupināta teikuma locekļu grupa, kuru latviešu valodniecībā sauc par divdabja teicienu. Piem.: *Viņš stingri turas, **durvīm pieķēries.*** (I. Indrāne) *Vīrs garām, sirmām eglēm, **liegi kraucot, riņķoja kraukļi, izskatīdamies melni pret zilo debesi.*** (A. Bels)

Lai veidotos divdabja teiciens, vismaz vienam no vienlīdzīgiem sekundāri predikatīviem komponentiem ir jābūt pakārtotam kādam citam teikumam loceklim. Piem.: *Kaspars ar Hari, **saskatījušies un paraustījuši plecus, sekoja.*** (Ē. Vilks) Lai veidotos savrupinājums, proti, divdabja teiciens, pakārtotais teikuma loceklis var attiekties uz visiem vienlīdzīgiem divdabjiem. Piem.: *Vakaros pēc darba, kad daždien nostaigājis savus pārdesmit kilometrus, viņš vēl ilgi noņemas, kaut ko **ēvelēdams, naglodams un urbdams.*** (R. Ezera)

Divdabja teicienu var veidot plaša divdabim tieši vai pakāpeniski pakārtotu teikuma locekļu grupa, piem., grupa ar vienlīdzīgiem teikuma locekļiem un citiem paplašinājumiem: *Atgriezās Liesma ar bērniem, **nesot rokās dilles un nupat no dobes rautus,***

jau drusku rasainus gurķus. (R. Ezera) *Mašīna, it kā būtu sevī uzņēmusi abu braucēju garastāvokli, enerģiski traucās uz priekšu, šoreiz sevišķi **nevērodama** ne bedres, ne grumbuļus.* (Ē. Vilks)

1775. §.

Divdabja teicienu var veidot:

1) lokāmais darāmās kārtas pagātnes divdabis ar *-is, -usi, -ies, -usies*. Piem.: *Vienaldzīgi **paskatījies** uz mani, viņš sveicienu atņēma un cītīgi skrāpēja tālāk bumbuļa plāno, maigo mizu.* (R. Ezera) *Direktors, īkšķus aiz bikšu lencēm **sabāzis**, kreklā **izmeties**, norūpējies stāvēja durvju priekšā.* (Ē. Vilks) *Un saule kāpj augšā, itin kā lietaino vasaru **aizmirsusi**.* (I. Indrāne)

2) lokāmais ciešamās kārtas pagātnes divdabis ar *-ts, -ta*. Piem.: *Mēness spožuma **pabalinātas**, zvaigznes spīdēja nemirgodamas.* (R. Ezera) *Stacijas ēkas aizmugurē bija apaļiem akmeņiem bruģēts laukums, no visām pusēm **ieslēgts** ar vecām mūra ēkām.* (Ē. Vilks)

3) daļēji lokāmais divdabis ar *-dams, -dama, -damies, -damās*. Piem.: *Stipra sirds runā klusi, **izstarodama** dvēseles spēku.* (Z. Mauriņa) *Bet meitene turpināja dziedāt, atkal un atkal **atkārtodama** vienu vienīgu motīvu.* (Ē. Vilks) *Tēvs vienā mierā kūpināja pīpīti, uz maza blukūša plīts priekšā **sēdēdams**, te muguru, te sānus **sildīdams**.* (A. Bels)

4) nelokāmais divdabis ar *-ot, -oties*. Piem.: *Pašaižliedzīgi **kalpojot** tagadnei, mēs dzīvojam nākotnei.* (Z. Mauriņa) *Telpas vidū vīrs jau labi gados, **sēdot** uz zema soliņa, mizoja rožainus, gludus kartupeļus.* (R. Ezera) *Sīks skudrulēns, **likumojot** pa pelēkbrūnās mizas labirintiem, apņēmīgi rāpjas saulei pretim.* (I. Bauere)

Divdabja teiciens ir saistīts pakārtojumā ar teikuma predikātu jeb izteicēju – darbības vārdu personas formā. Gan darbībai, ko izsaka verba finītā forma, gan ar divdabja teiciena divdabi izteiktajai darbībai ir viens un tas pats darītājs. Piem.: *Viņš bija par kaut ko noskaities un, **uzmetis** Kasparam acumirkliģu, sadrūmušu skatienu, iekāpa kabīnē.* (Ē. Vilks) *Brīvības bulvārs, Varenās naudas un frizēto liepu Vislepnākā parāde, – Bezmutas kaklasaiti **aplieku**, ormanī **braucot** caur viņu.* (A. Čaks) *Dažus soļus **pagājusi**, viņa, kā **nevarēdama** izšķirties, pagriezās atpakaļ.* (Ē. Vilks)

1776. §.

Citādi tas ir teikumos ar absolūtā datīva konstrukcijām. Šīs konstrukcijas ir divdabja teicienu paveids, kuru veido nelokāmais divdabis ar *-ot, -oties* un ar kuru izteiktajai darbībai ir savs patstāvīgs, no teikuma galvenās darbības atšķirīgs darītājs. Absolūtā datīva konstrukciju darītājs ir izteikts ar datīva locījuma vārdformu. Piem.: *Naktī, **zemei dīpot**, garām pagāja mežacūku bars.* (A. Bels) *Kaspars, **Reinim runājot**, bija piesarcis kā blēdībā pieķerts.* (Ē. Vilks) *Varbūt viņš tumsā nokrita, novēlās, **mašīnai** pa dubļu grambām **dauzoties**.* (I. Indrāne)

Textveidē sastopami izteikumi, kuros robežojas divdabja teiciena un absolūtā datīva konstrukcijas. Piem.: *Sievietes, **papēžiem skaļi klaudzinot** [klaudzot], **žvadzinot** [žvadzot] **rokassprādzēm**, cer ar trokšņiem aizbaidīt garlaicību, nīgrumu un mazvērtības izjūtu.* (Z. Mauriņa)

Dažkārt konteksta, konsituācijas vai citu faktoru iespaidā absolūtā datīva konstrukciju darbības veicējs datīvā nav minēts, resp., tas ir reducēts, kas var apgrūtināt satura uztveri. Piem.: *Tak pārāk liels aizkusums ņēma elpu ciet, jau šorīt [viņai] kartupeļu maišeli pret kalnu **stiepjot**.* (I. Indrāne) *Lucifers pārrāva informācijas ķēdi, lai cilvēks nesaņemtu šo dievišķo informāciju, lai viņš nesaņemtu garīgo informāciju. Šo ķēdi [kādam] **pārraujot**, **izsitot** vienu līmeni ārā, vienu informācijas locekli, vienu ķēdes locekli ārā, informācijas mijiedarbība pazūd.* (M. Zālīte)

Iespējamos pārpratumus tomēr parasti palīdz novērst konteksts vai situācijas izpratne. Kā raksta Jānis Endzelīns, „Dažreiz subjekta datīvs pie tam jāiedomājas no kop-sakara; tā, piem., *sienu veidot, uznāca lietus*” (Endzelīns 1951: 1011).

1777. §.

Divdabja teicienu var veidot vairāki vienlīdzīgi divdabji. Piem.: *Viņš dziedāja kā putns, nemanīdams neko sev apkārt un ar sevi piepildīdams pasauli.* (R. Ezera) *Pusvienpadsmitos vakarā, paēdis sātīgas vakariņas un cik spēdams nomierinājis abus uztrauktos vecīšus, Strūga izbrauca no Plieņu mājām.* (A. Bels) *Beta, jo sparīgi brīz-dama pa melno kūdras risi un tad vēl Dūļu piekalnē kāpdama, bez elpas nokususi.* (I. Indrāne)

Vienlīdzīgie divdabja teiciena divdabji var izteikt kā vienojuma, tā pretstata attieksmes. Piem.: *Tā bija pamatīga vienstāva māja ar izbūvēm jumtā, celta laikam no koka, bet vēlāk apšūta ar baltiem ķieģeļiem.* (Ē. Vilks)

1778. §.

Tā kā savā starpā vienlīdzīgi var būt ne vien divdabji, bet divdabja teicieni kopumā, sastopami teikumi, kuros konstatējami divi vai vairāki vienlīdzīgi divdabja teicieni. Piem.: *Viņam patika vienatnē klīst pa mežu, neaizskarot ne skudras, nelaužot ne zara, neceļot ne skaņas, neizbiedējot ne zvēra.* (A. Bels)

Vienlīdzīgi divdabja teicieni var veidoties tad, ja sintaktiskās struktūras pamatā ir vienlīdzīgi dubultlocekļi vai pavadapstākļi, kas paplašināti ar citiem teikuma locekļiem. Īpaši tas attiecas uz sintaktiskajām struktūrām, kad par divdabja teiciena pamatu izmantoti morfoloģiski dažādi divdabji. Piem.: *Nekā nedomādams, tikai kāda liela aicinājuma mudināts, Kaspars pagājās atpakaļ.* (Ē. Vilks) *Kalns atstāja neizdzēšamu iespaidu ar savu varenību, sniega mētelī iekumpis mākoņos, zobainiem nogāžu klājiem slīgdams ielejā.* (A. Bels) *Zodu plaukstās atspiedusi, caur logu uz upi raudzīdamās, viņa domāja – kā būtu, ja viņai būtu lemts dzīvot mūžīgi?* (N. Ikstena)

Ja teikumā ir vairāki vienlīdzīgi divdabji vai divdabja teicieni, pirmais no tiem var veikt precizējamā komponenta funkciju. Piem.: *Tā domāja Ritma, jau rāmi un ierasti iejūgdamās darāmo darbu vezumā – kurdama uguni plīti un šķirodama netīro veļu.* (R. Ezera)

Variēts divdabja teiciena atkārtojums var tikt izmantots kā paskaidrojums resp. iestarpinājums. Piem.: *Pirmie latviešu izcelsmes izcilākie zinātnieki tolaik biežāk ir strādājuši un panākumus guvuši ārpus dzimtenes, vienlaikus nezaudējot (nereti gan tomēr zaudējot!) saikni ar dzimteni.* (J. Stradiņš)

1779. §.

Teikumā var būt ne tikai viens, bet divi vai vairāki divdabja teicieni. Piem.: *Kāds jauneklis, krastā atsēdies un kājas ūdenī iemērcis, staipīja harmonikas, gluži velīgi pūlēdamies pazīstamai dziesmai pareizi nočīgāt kaut vienu pantiņu.* (Ē. Vilks) Divdabja teicieni teikumā var mīties ar absolūtā datīva konstrukcijām. Piem.: *Bet bezdelīgas, aiz prieka skaļi kliegdamas, spārniem švīkstot, šaudījās pāri pļavai, it kā jau sen būtu gaidījušas lietus atnākšanu.* (Ē. Vilks)

Rakstu avotos konstatējami teikumi, kuru lielāko daļu veido vienlīdzīgi vai dažāda veida divdabja teicieni. Piem.: *Sarkans stars, no vakariem nākdams, stiepās laukam pāri, pārvērdams zeltā statu galus un padarīdams tumši sarkanus putekļus virs ganāmpulka.* (E. Virza) Sastopami teikumi, kuru galvenais vai paskaidrojošais saturs izteikts tieši divdabja teicienā vai to savirkņējumos. Piem.: *Tā [LU] ietvēra sevī gan internacionālo, gan nacionālo komponenti, prioritāti dodot humanitārajām un dabaszi-*

nātņu disciplinām (īpaši agrārzinātnēm un medicīnai), nevis inženieru tehniskajām specialitātēm, **orientējot** augstskolu uz Latvijas kā neatkarīgas nelielas valsts neatliekamām vajadzībām. (J. Stradiņš)

Teikumā ir iespējams divdabja teiciens vai teicieni, kas pakārtoti citam divdabja teicienam. Piem.: *Aiz strautiņa grava krita lejāk, **iegrindama džūkstājā**, krustām, šķēr-sām **piegāztā** ar egļu stumbriem.* (A. Bels)

Sastopamas sintaktiskas konstrukcijas, kurās viena divdabja teiciena ietvaros sastopams cits, resp., pakārtots, divdabja teiciens. Piem.: *Kad vezumi bij pilni, krāvējas no to augstumiem pārredzēja apkārtni tāli, **sasveicinādamās**, lakatiņus **vicinot**, ar labības krāvējiem citu māju laukos.* (E. Virza) *Kūkumu **uzmetis** tāpat kā Donāts, abus elkoņus, **cik plaši vien varēdams**, uz lielā galda **uzstutējis**, [Ancis] skatās Betai taisni virsū, taisni acīs un dara savu – mizo kartupeļus un neliek uz šķīvja, met veselus mutē.* (I. Indrāne)

1780. §.

Divdabja teicienam teikumā var būt dažāds novietojums. Tas var atrasties

- teikuma sākumā. Piem.: *Neskaitāmas smaržas **sijādams**, nāca vakars.* (Ē. Vilks)
- teikuma vidū. Piem.: *Tai brīdī mašīna no jauna sasparojas, nosprauslojas un, melnus kūdras dubļus **šķiezdama**, izraujas uz cietāka ciņa.* (I. Indrāne) *Angāros viņš kustas, mums neizprotama spēka **uzturēts**, bet vakarā ieripo parunāties ar virtuvē nelaimīgi iemaldījušos uzklaušītāju.* (L. Muktupāvela)
- teikuma beigās. Piem.: *No sasilušās zemes migla cēlās aizvien augstāk, pamazām **aizvilkdama** apkārtni.* (R. Ezera) *Kaspars klausījās, nekad nepārdzīvotu izjūtu **pārņemts**.* (Ē. Vilks) *Rudais [vāveres] kažociņš lāsuoja lazdājā, **šaudamies** te augšā, te lejā.* (A. Bels)

1781. §.

Ja divdabja teicienam kopumā vai kādam tā komponentam ir pakārtots palīgteikums vai vairāki tieša vai pakāpeniska pakārtojuma palīgteikumi, veidojas salikts teikums, jo radusies struktūra nav monopredikatīva vienība (latviešu valodniecībā par šādiem sintaktiskiem veidojumiem izteikti atšķirīgi viedokļi: Valdmanis 1989: 60; Beitiņa 2009: 157). Piem.: *Tāpēc viņš [rakstnieks] tikai atņurdēja, **atbildot** Strūgam, **ka** neko daudz nevarot pastāstīt, **ka** esot Bērzu maz pazinis.* (A. Bels) [...] *tā Reksis mēdz darīt, **saodis** kaut ko aizdomīgu, bet vēl **nebūdams** īsti skaidrībā, **kas** tas ir.* (R. Ezera) Šajā teikuma fragmentā konstatējami divu dažādu divdabju veidoti divdabju teicieni, kas saistīti pretstata attieksmēm, turklāt otrajam no tiem pakārtots papildinātāja palīgteikums.

Palīgteikums var būt pakārtots vai nu divdabja teicienu veidojošam divdabim, vai kādam no tā centrā esošiem vienlīdzīgiem divdabjiem, vai divdabja teicienam kopumā, vai arī kādam divdabja teiciena atkarīgam komponentam. Piem.: *Kaut kas nolemtības pilns bija viņas klusēšanā, bet neparasti dzīvs skatienā, kas vērās tālumā, **gaidot un arī slēpjot** savu gaidīšanu, **lai** Reins nepamanītu.* (E. Sniedze) *Tomēr katrā no mums ir kāds kaktiņš, ko gribas paturēt tikai sev, **radot** ilūziju, **ka** tas ir norobežots un pasargāts no apkārtējās pasaules.* (Pauls Bankovskis) *Ik pa brīdim **apstājoties un ieklausoties**, vai tālumā kaut ko nesadzirdēsīm, gājām uz priekšu, līdz uzdūrāmies kādām nelielām zemieku mājām.* (A. Kolbergs)

Divdabja teiciens var veidot pakārtojuma vārdu savienojumu. Piem.: *Še varēja guļot vērot, kā pasaule izplešas lielajā un mazajā un [kā] katrā ir sava bezgalība, par kuru **domājot**, jūk visi prāti.* (E. Virza) Šajā teikumā divdabja teiciens ievada un reizē piesaista apzīmētāja palīgteikumu, kas pakārtots iepriekšējam papildinātāja palīgteikumam.

6.5. Uzruna un uzrunas grupa

1782. §.

Uzruna ir vārds vokatīvā, ar kuru tiek uzrunāta kāda persona, cita dzīva būtne, personificēta parādība vai priekšmets. Piem.: – *Klausies, Kaspar, – vai tad mēs no Reiņa nemaz neatvadīsimies?* (Ē. Vilks) *Mīlestība, tavi ceļi ir neizdibināmi!* (V. Belševica) *Atceries, bērzs, kāds tu biji tovakar?* (R. Ezera) – *Kas tā Marija? Vai tava meita, puis?* (G. Repše) Uzrunu izsaka ar lietvārdu vokatīvā vai lietvārda nozīmē lietotu, resp., substantivētu, citas vārdšķiras vārdu vai vārdu savienojumu. Piem.: *Vai būšu mājās? Mīļie, jā, Un bērnu elpā klausīšos Caur mātes modro miegu.* (V. Belševica) *Vēl neesmu pārlidojusi Angliju, ļaudis, bet jau runāju un mani saprot!* (L. Muktupāvela) *Mīļotais, ko man darīt?* (V. Belševica) *Noliec, mīļā, savas vieglās dienas, ja gribi tur stāvēt.* (N. Ikstena)

Uzruna vai tās grupa var būt teikuma resp. izteikuma sastāvdaļa. Piem.: *Nākamais izgājiens aiz jums, madam, saka mana medību pieredze, un es ļaujtos tās improvizācijas varai.* (L. Muktupāvela) *Bet, meitenes, mēs taču esam bijušas draudzenes visu mūžu.* (G. Repše) Taču tā var veidot arī atsevišķu izsacījumu. Piem.: *Tā gan, Jostiņ.* (Anšl. Egļītis) *Sveika, nora! Nu, kā tad bezdelīgactiņa, vai mājās?* (V. Belševica) *Nu protams, mazā!* (I. Ābele)

Runātā tekstā teikums ar uzrunu vai uzrunas izsacījums ir īpaši intonēts, tam raksturīgas pauzes un nereti piemīt jautājuma vai izsaukuma modalitāte. Piem.: *Paliec sveiks, mans labais!* (R. Ezera) – *Migliņ, ko viņa teica?* (G. Repše) *Meitiņ, vai tev nav mazliet laika man?* (I. Ābele) *Vai tu maz aptver, Liliān, kas tā par laimi?!* (G. Repše)

1783. §.

Ja uzrunai pakārtoti teikuma palīglocekļi, parasti apzīmētāji, veidojas uzrunas grupa vai uzrunas konstrukcija. Piem.: *Mani mīļie ciemiņi, ko es bez jums. [...] Kā jūs jūtaties, godātā kundze?* (G. Repše) *Baltais Kurzemes ceļš, ved mani mājās!* (M. Čaklais) *Mosties, jaunais tēvs!* (I. Ābele) Īpaša uzsvēruma gadījumā apzīmētājs var tikt novietots aiz uzrunas. Piem.: – *Cilvēk, mīļais, kādēļ tev tas vajadzīgs?* (R. Ezera)

Uzruna vai tās grupa var būt emocionāli ekspresīvi saistīta ar izsaukmes vārdu, partikulu vai to savienojumiem. Piem.: *O, lielā saule, pateicies manam tēvam un manai mātei, kas man deva mīlošu sirdi.* (I. Ziedonis) *Redzi nu, pērnā lapa, tu karājies svešā zarā Melna no bēdām un kauna!* (V. Belševica) *Ak, Radītāj, kāds spēks bija tā iekārei un kaislībai.* (E. Sniedze)

1784. §.

Savrupinātā uzrunas grupā vai izsacījumā, galvenokārt sarunvalodā vai poētiskā stilā, var ietilpt vietniekvārdi, parasti otrās personas vietniekvārdi *tu, jūs*. Piem.: [...] *liec naktij degt pavērtās lūpās, Tu pilsētas nemiēra vienīgā Ieva!* (V. Belševica) *Ak tu nelaimīgais glumīki, ak tu nabaga cirmenīti, pagraba mītrenīte, profesoram par znotu! Ha, ha, ha!* (Anšl. Egļītis) *Viena cilvēces daļa ēd par daudz. Ak, tu, sīvēns!* (G. Repše) Otrās personas vietniekvārdiem dažkārt sarunvalodā vai tās atainojumā daiļliteratūras, īpaši dramaturģijas, tekstos var piemist uzrunas funkcija: – *Ei tu, liec bērnus mierā!* (MLLVG 1962: 582) Piem.: *Ej tu, liec mani mierā ar savām muļķībām!* (Anšl. Egļītis)

Uzrunas grupu var veidot divi lietvārdi vokatīvā, no kuriem vienam piemīt prepozitīva vai postpozitīva pielikuma pazīmes. Piem.: *Brāli vaivariņ, kad tu ziedēsi, cilvēkiem sāpēs galvas.* (V. Belševica) *Brāli tautieši, beidzot mēs neesam neviens ne pret vienu!* (L. Muktupāvela) *Ko, māsiņ, pasaulīt, tu kliedz tik spalgi?* (M. Čaklais) – *Anne, draudziņ, uz teātri pienākusi viena pavisam savāda vēstule.* (G. Repše) Šādas uzrunas

grupas komponentiem var būt savi apzīmētāji. Piem.: *Vizma, vārda māsa mana, Kā tev mēness nakti? Auksti?* (V. Belševica)

Pielikuma pazīmes piemīt vokatīvam, kas veido uzrunas grupu vai izsacījumu kopā ar personvārda vai amata apzīmējuma ģenitīvu. Piem.: *Bravo, komponista kungs! Redziet, Monikas jaun kundz, tas ir mūsu klubs.* (Anšl. Eglītis)

Uzrunas grupu var veidot vairāki vienlīdzīgi vokatīvi kopā ar saviem apzīmētājiem, izsaukšanas vārdiem vai bez tiem. Piem.: *Rudenī, kad kāpostus mucā stampās, piedzims mazs bērniņš. Svētiēt viņu, ķirbji, sivēni un alusmuciņas, magones un āboli pārplisušie, – viņš būs jūsu brālis.* (I. Ziedonis)

Vienlīdzīgie vokatīvi, kas veido uzrunas grupu, var tikt sakārtoti bezsaikļa saistījumā vai saistīti ar saikli, parasti vienojuma saikli *un*. Piem.: *Draugi, biedri un līdzcīnītāji! Ir nodibinājies jauns, lielisks orķestris!* (Anšl. Eglītis) *Jā, manas cienījamās dāmas un godātie kungi, velnu izdzen ar Belcebulu.* (L. Muktupāvela)

Teikumā konstatējama ne tikai viena, bet divas vai, iespējams, vairākas uzrunas vai uzrunas grupas, kas savstarpēji nav vienlīdzīgas. Piem.: *Nāc iekšā, saule, nāc iekšā, laime, Pa kļajumiem, madaru zvaigznītēm nosētiem!* (V. Belševica) *Labrīt, Blaumani, ko, brālīt, sēdi.* (M. Čaklais)

Komunikātus – izteikumus un izsacījumus – ar uzrunu vai uzrunas grupu izmanto dažādu emocionāli ekspresīvu nozīmju nokrāsu izteikšanai. Emocionālu pastiprinājumu iespējams panākt ar uzrunas atkārtošānu vai tās lietošanu savienojumā ar kādu izsaukšanas vārdu. Piem.: *Ģirt! Ģirt! Vai jūs dibināt orķestri?* (Anšl. Eglītis) *Daugava, ek, Daugava!* (G. Repše) *Zvaigznīt, zvaigznīt, tu, kas dedzi, tu to visu labi redzi.* (M. Čaklais) *Salut, mīļie, es tūdaļ nolikšu viņu gulēt un atgriezīšos.* (G. Repše)

1785. §.

Uzruna vai uzrunas grupa ir sintaktiski patstāvīga struktūra, proti, savrupinājums, kas neveic vai tieši neveic teikuma locekļa funkciju. Piem.: *Ne par vēlu un ne par agru. Šodien, bāliņ, ne rīt, ne vakar.* (M. Čaklais) *Es jūs mīlu, draugi.* (G. Repše) *Lūdzu konkrētāk, kundze, neesam nākuši uz randiņu!* (L. Muktupāvela) *Kas tas ir, Imant?* (M. Zālīte) *Bez pieci lati nekā, dzejniek, viņai nācās atgādināt.* (L. Muktupāvela)

Taču jāpiekrīt uzskatam, ka uzruna teikumā nav pilnīgi izolēta sintaktiska parādība (Ozols 1961: 272; MLLVG 1962: 581; Beitiņa 2009: 161), jo tai ir savs īpatnējs saistījums gan ar kādu konkrētu vārdu, gan arī ar teikuma daļu, visu teikumu, frāžkopu resp. tekstu kopumā. Piem.: *Es ar bažām skatos smilgās – Tīmeklīti, nepārtrūkst!* (V. Belševica)

Semantisks un gramatisks saistījums ar gramatisko centru uzrunai ir teikumos:

1) ar darbības vārdu pavēles izteiksmes otrās personas vārdformām. Piem.: *Met mieru, tēv, pietiks.* (R. Ezera) *Es esmu tukšs kā kaps pirms nāves. (Piepildi mani, smilts!) Es esmu zemes sauja zem debess. (Sper manī, pārkon!)* (I. Ziedonis) *Šalciet, ievziedu vēji, gar vaigu man... (V. Belševica) Piedodiet, bāreņi, bet es varēju atļauties tikai desmit latus. [...] Domā, vecais, domā!* (G. Repše) *Apēd augli, māt!* (I. Ābele)

2) ar otrās personas vietniekvārdu un darbības vārdu īstenības izteiksmes otrās personas vārdformām. Piem.: *Vadātāj, tu mani vadā pa riņķi!* (M. Zālīte) *Kamēr jūs, Svāri, sverat, man tas gods ir dots ar pasauli šo – Dvīnis – esmu sadvīņots.* (M. Čaklais)

3) ar darbības vārdu īstenības izteiksmes otrās personas vārdformām. Piem.: *Ko nu runā, Imant!* (M. Zālīte) *Re, zaļsvārcīt, dzīvosī vēl simtu gadu.* (L. Muktupāvela)

Minētajos gadījumos paralēli uzrunas funkcijai vokatīvs var tikt izmantots kā darītāja vārda precizētājs, proti, tas robežojas ar teikuma priekšmetu. Piem.: *Saule, tu zināji visu par augošā mēnesī stādīto Un par augošā mēnesī skūpstīšanas noteikti arī!*

[..] *Bet dziesma stikla zārkā Var noslāpt... Princi, steidzies!* [..] *Piedodiet, bērzi, man arī Gribas dažubrīd modernai būt!* (V. Belševica) *Atļaujiet, jaunkundz, ar jums iepazīties!* (I. Bauere)

1786. §.

Uzruna vai uzrunas grupa var pastāvēt kā atsevišķs izsacījums. Piem.: – *Tim! Beidzot!* [..] *Nabaga cilvēki! Jo viņi ir maldināti.* (G. Repše) Taču ir jāpiekrīt viedoklim, ka uzruna var tikt kvalificēta par vienkopas teikuma galveno locekli un veidojas uzrunas teikums (Beitiņa 2009: 162): *Cienījamie viesi! Godātie kolēģi!* u. tml. Piem.: *Labdien, cienījamo māksliniec!* (G. Repše) *Ai, Vidzeme, tu neaizsniedzamība! Aiz zilgumzilas tāles atkal zilums Un atkal tāle.* (V. Belševica)

Uzrunai var būt pakārtots apzīmētāja palīgteikums. Piem.: *Ardievu, mana planēta dzimtā, mans tālais Mars, Kur smiltis ir smiltis, kur vējš ir vējš Un kanāli taisni!* (V. Belševica) Semantiski palīgteikums var būt saistīts ne vien ar uzrunu, bet teikumu kopumā. Piem.: *Es aiziet nevaru no tevis, sausais koks, Lai kails tu nepaliec bez lapu lokiem mani!* (V. Belševica)

Uzruna ir konstatējama ne tikai vienkāršā teikumā, bet arī salikta teikuma virsteikumā, neatkarīgā daļā vai palīgteikumā. Piem.: *Kāpu viņi stingst kad mēmās gaidās, Esi modra, bākas laipnā acs!* (V. Belševica) *Tai pasaulē tā iekārtots, ka, jo tu, cilvēk, nejēdzīgāks, jo biezākas no tevis priekš jēdzīgajiem nodīrās ādas.* (I. Ābele) *Ērgli, kamēr tu plosīsi mani, viņiem mūs nesalauz!* (V. Belševica)

Uzruna var atrasties starp palīgteikumu un virsteikumu, kuru tā ievada. Piem.: *Kamēr nav atvērti vārti, Mīļotais, ko man darīt?* (V. Belševica) Būdamā virsteikuma daļa, uzruna var būt no tā nošķirta ar palīgteikumu. Piem.: *Ai Grietiņ, kad atausīs rīts, pat spoguļi tavi tevi vairs neatcerēsies.* (G. Saliņš) Ir konstatējami teikumi, kuros palīgteikums vai palīgteikumi atrodas virsteikuma ar uzrunu vidū. Piem.: *Bēdz, lai ceļā tu nestājijs tam, kas jau nāk, glēvais cilvēk...* (V. Belševica)

6.6. Iespraudumi, iestarpinājumi un paskaidrojošas vārdu grupas

1787. §.

Valodā tiek lietoti relatīvi neatkarīgi sintaktiski elementi (Valdmanis 1989: 60) vai veidojumi, kas ar pauzēm resp. intonāfīvi vai rakstos ar pieturzīmēm ir tekstā nošķirti, bet kam ir īpašs saistījums ar kādu vārdu vai visu teikumu kopumā. Piem.: *Mana disertācijas tēma viņai, iespējams, bija ne visai saprotama un, kā likās, nedomināja arī īpašu interesi.* (R. Ezera) *Šprotas, protams, apēstas pusdienās.* (L. Muktupāvela) [..] *galvenā un būtiskākā Homo sapiens (saprātīgā cilvēka) īpatnība meklējama tieši viņa sociālajā būtībā.* (E. Kramiņš)

Šādus sintaktiskos elementus vai vienības latviešu valodniecībā mēdz saukt par iespraudumiem vai iestarpinājumiem, vai arī paskaidrojošām vārdu grupām, lai gan nereti robežojas resp. krustojas to izmantojums. Šo vienību aprakstos latviešu valodnieku darbos vērojamas atšķirības gan to terminoloģijā un iedalījumā, gan semantikas un gramatiskās struktūras raksturošanā (MLLVG 1962: 566–581; Blinkena 1969, 2009; Beitiņa 2009: 163–171; Indričāne 2004).

1788. §.

Iespraudumi un iestarpinājumi parasti nav tā teikuma vai teikuma daļas, kurā tie iekļauti, teikuma locekļi. Paša iesprauduma vai iestarpinājuma ietvaros, ja to veido piln-

nozīmes vārdu savienojums vai it sevišķi teikums, resp., predikatīva vienība, konstatējami kā teikuma virslocekļi, tā teikuma palīglocekļi. Piem.: *Kā „Diena” jau rakstījusi, skolu pedagogi, īpaši vadība, no šā pasākuma lielākoties norobežojas* (Diena) – šajā iespraudumā konstatējams ne vien gramatiskais centrs „Diena” [ir] rakstījusi, bet arī teikuma palīglocekļi: laika un veida apstākļi. *Viņš pamodās vai, pareizāk teikt, atžirga no sava transam līdzīgā pārdomu stāvokļa* (I. Ābele) – attiecībā pret iesprauduma centrālo komponentu *teikt* apstākļa vārds *pareizāk* var tikt atzīts par veida apstākli.

Iestarpinājumi un paskaidrojošas vārdu grupas, kas ietver predikativitāti, proti, ir predikatīvas vienības (*kā ļaudis runā* u. tml.), sarežģīt teikuma sintaktisko uzbūvi. Piem.: *Tā 19. gadsimta 90. gados Š. Petēfi bija, ja tā var teikt, pilntiesīgi ienācis latviešu kultūras aprītē.* (B. Gudriķe)

Ir jāpievienojas uzskatam, ka teikums ar iespraustu predikatīvu vienību vai citu teikumu atzīstams par saliktu, nevis vienkāršu teikumu (Beitiņa 2009: 169). Piem.: *Ar saviem darbiem (līdz mūsdienām saglabājusies 21 runa un vairākas vēstules) viņš [Sokrāts] lielā mērā ietekmēja visas turpmākās grieķu prozas attīstību, akcentēdams runas kanonu ievērošanu ikvienā oratora darbā.* (E. Kramiņš)

Atsevišķas predikatīvas vienības, kas noformētas ar iekavām kā iestarpinājumi resp. paskaidrojošas vārdu grupas, dažkārt veic kādas teikuma daļas, piem., pieļāvuma palīgteikuma, funkciju. Piem.: *Pirmais nozīmīgais latviešu autora pārskats kādā grāmatniecības nozarē (kaut izstrādāts praktiskos pedagogijas nolūkos) ir J. Cimzes 1842. g. vāciski uzrakstītā profesionāli lietišķīgā apcere par skolas literatūru.* (A. Apīnis)

Paskaidrojošas vārdu grupas, kuras piesaista, piem., ievadītājevārdi *tas ir / t. i., proti,* var būt gramatiski saistītas ar bāzes struktūru. Piem.: *Tikai pamazām sāka veidoties specifiski grāmatnieciska tematika un pieeja, t. i., skatiens nevis uz pašām politiskajām, zinātniskajām, mākslinieciskajām atziņām un idejām, bet uz grāmatu kā uz šo atziņu un ideju nonesēju līdz lasītājam.* (A. Apīnis)

1789. §.

Iespraudumu vai iestarpinājumu var veidot:

1) viens pilnnozīmes vārds: *iespējams, jādomā, galvenokārt, liekas, pirmkārt, teiksim, zināms* u. c. Piem.: *Es, liekas, biju magone tais laikos, Tik saldi vējam līdzī locījos, Ar zālēm dejuju.* (V. Belševica) *Neviena tur, saprotams, nebija.* (G. Repše) *Jā, patiešām, kā klasiskā paraugā – būs kāzas.* (L. Muktupāvela)

2) prepozicionāls savienojums: *par laimi, par spīti, bez šaubām* u. c. Piem.: *Par laimi, tas nevilcās ilgi.* (G. Repše) *Varbūt mana dzīve bija neizdevusies, bet, par spīti visam, tā bija skaista.* (Z. Mauriņa)

3) vārdu savienojums no vismaz diviem vai vairākiem pilnnozīmes vārdiem: *tavu brīnumu, pēc manām domām, vārdu sakot* u. tml. Piem.: *Pīpē viņš ķiršu lapas un, gods kam gods, istabā nesmirdina, ziemeļus vai vasaru sēž malkcirsnī.* (I. Indrāne) *M. Jokai savos romānos un stāstos centās pēc intriģējošas fabulas [...] savukārt K. Miksāts, tieši otrādi, bija izcils psiholoģiskā raksturojuma meistars.* (B. Gudriķe)

4) predikatīva vienība, proti, nepaplašināts vai paplašināts teikums: *tas nozīmē, kā autors atzīst, ja atmiņa neviļ* u. tml. Piem.: *Krievijas degviela lielākoties tiek pārdota pierobežas iedzīvotājiem, taču, kā liecina neoficiālas ziņas, daļa benzīna nonāk lielajās pilsētās.* (Diena)

Paskaidrojoša vārdu grupa pēc uzbūves ir vai nu vārdu savienojums, vai teikums, vai vārdu savienojums ar tam pakārtotu palīgteikumu, vai arī dažkārt vairāki teikumi. Piem.: *Visu šo gadsimtu laikā līdzās lasītnepratējiem bija sastopami arī augsti izglītoti vīrieši un sievietes, it sevišķi klosteros, kuru bibliotēku krātuvēs viņi varēja apgūt uzglabātās vēstures liecības.* (E. Kramiņš)

1790. §.

Dažas vārdformas (*iespējams, saprotams, domājams, cerams, jāatzīst, liekas* u. c.) var būt ne vien iespraudums vai iestarpinājums, bet arī gadījumos, kad tās atrodas teikuma sākumā, veikt virsteikuma funkciju. Piem.: **Iespējams**, *ka to vidū ir arī kāds ungāru autora darbiņš, jo autori ne katreiz uzrādīti.* (B. Gudriķe) **Saprotams**, *[ka] aplami būtu meklēt ģenētiskas kopsakarības starp apļa maģiskajām funkcijām un gredzenveida kompozīciju literatūrā.* (G. Berelis)

Iespraudumi, iestarpinājumi vai paskaidrojošas vārdu grupas raksturīgas zinātniskā resp. akadēmiskā stila tekstiem, kā arī publicistikai, plašsaziņas līdzekļu, it sevišķi preses, valodai. Piem.: *Vai, kas ir visticamāk, Ezera uzskata, ka viņas proza atrodas starp žanriem – tie nav nedz stāsti, nedz romāni, bet gan „kaut kas cits”.* (G. Berelis)

6.6.1. Iespraudumi

1791. §.

Iespraudumi izteic autora attieksmi pret teksta saturu, un tiem parasti piemīt modāla nozīme. Iespraudumi var paust dažādas semantikas runātāja resp. rakstītāja attieksmi, piem.:

- prieku, atzinību, pārsteigumu vai neapmierinātību, pat sašutumu par kaut ko: *par laimi, gods kam gods, tavu brīnumu, kā par brīnumu, kā par spīti, par nelaimi* u. c. Piem.: *Bet Tavā dzīvoklī neviens, par laimi, neatbildēja.* (R. Ezera) **Gods kam gods**, *viņa nekad šo anekdoti neizmantoja viesu izklaidēšanai.* (G. Repše)

- kādu vēlēšanos vai nepieciešamību pēc kaut kā: *Katram no mums jābūt, cik vien iespējams, pašam un gatavam no visa atraisīties, aiziet.* (Z. Mauriņa)

- pārliecību vai ticību kaut kam: *bez šaubām, cerams, domājams, protams, visticamāk, saprotams, pavisam droši* u. tml. Piem.: **Bez šaubām**, *divdesmitā gadsimta 60.–70. gadu sākuma hipijisms deva smagu triecienu dzīves notriekšanas reputācijai.* (RL) *Kauja uzvarēta, taču, domājams, karš vēl jāuzvar.* (UA) *[..] pilsēta šajā projektā, visticamāk, neiesaistīsies.* (Diena) *Jau iznākušo „Varmācību” viņš saprot vēl mazāk, un, pavisam droši, nekas labs viņam nebūs sakāms par „Nodevību”.* (N. Ikstena)

- šaubas par kaut ko vai neticību informācijas patiesumam: *iespējams, šķiet, liekas, cik atceros* u. c. Piem.: *Vīrietis pacēla acis un, kā man likās, gribēja ko sacīt, tomēr nepateica, iespējams, bērnu, iespējams, manis dēļ.* (R. Ezera) *Viņai, šķiet, ir viedoklis par jebko.* (G. Repše)

- norāda uz to, vai autors izteic savu vai kādas citas personas vai personu viedokli, vērtējumu: *manuprāt, pēc manām domām, tavuprāt, viņaprāt, mūsuaprāt* u. c. Piem.: **Manuprāt**, *cilvēks savas domas materializē.* (L. Muktupāvela) *Uz galda stāv iesākts scenārijs, bet šobrīd tas, viņaspēc, varētu mētāties uz Mēness.* (I. Ābele) *[..] Vēl-dze gaida bērniņu, kurš, viņasprāt, atrisinās laulības strupceļa problēmas.* (N. Ikstena) **Andrejaprāt**, *Ievas nelaime pilnībā slēpjas viņas lutināšanā.* (I. Ābele)

1792. §.

Kā liecina pētījumi un tiem atbilstoši normatīvie norādījumi (Blinkena 2009: 254–275), latviešu valodā

- 1) ir iespraudumi, kurus no pārējās teikuma daļas atdala ar pieturzīmēm, parasti ar komatu: *bez šaubām, cerams, dabiski, domājams, iespējams, šķiet, liekas, kā par brīnumu, manuprāt, pēc manām domām, protams, saprotams, gods kam gods* u. c. Piem.: *Tikai pirmsdien uzziņāju, ka Tu patiesi, kā par brīnumu, todien esi bijis netālu.* (R. Ezera) **Par laimi**, *ne visi vīrusi pasaulē ir kaitīgi.* (Diena) *Ieva, protams, pāris dienu klusēja kā ūdeni mutē ieņēmusi.* (I. Ābele) *Viņš, cerams, gribējis labu* (N. Ikstena)

2) ir modalitātes ziņā iespraudumiem līdzīgi vārdi, kurus ar komatiem neatdala: *acīmredzot, droši vien, laikam, varbūt, diemžēl* u. tml. Piem.: **Diemžēl** „Melno dimantu” mākslinieciskā izveide nav īsti veiksmīga. (B. Gudriķe) **Acīmredzot tāpēc** [E. Treimanis-Zvārgulis] līdzās Š. Petēfi mīlestības dzejoļiem (dzejolis „Tuksnesī”) pievērsās arī sabiedriski asākiem ungāru dzejnieka darbiem. (B. Gudriķe)

6.6.2. Iestarpinājumi

1793. §.

Teikuma vai plašāka konteksta sakarā iestarpinājumi akcentē vai sniedz kādu papildinformāciju, piem.:

- norāda vai uzsver sekojošu paskaidrojumu: *tas ir, proti* u. c. Piem.: *Tie rāda konkrētu karadarbības paveidu, kuru tolaik mēdza saukt par „barbarisku” – proti, tādu, kura mērķis ir civiliedzīvotāji.* (RL) *Katrā ziņā savu lielo valsti es saucu par kolosālu bērnodārzu, kurā ir ļoti maz pieaugušo, tas ir, cilvēku, kas prot pārvietoties ārpus bara, spēj pieņemt patstāvīgu lēmumu un kaut ko patstāvīgi darīt.* (RL)

- izsaka kādu piezīmi, piebildi vai komentāru: *taisnību sakot, tā sakot, starp citu, cita starpā, kā ierasts* u. tml. Piem.: *Kabatā viņam, tāpat kā šodien, nazis un stipra aukla no paša audzētiem kaņepājiem.* (I. Indrāne) *Savukārt Rundāles pilij, līdzīgi kā mums, 2002. ir muzeja jubilejas gads.* (UA) **Starp citu, tā es to nedomāju.** (RL) *Kaut arī daudzi no amata brālības, neliegšos – arī es, pirmoreiz to padzirdot, galvas vien šūpoja.* (Diena)

- izteic precizējumu vai papildinājumu, kā arī norāda uz precizējumu. Piem.: *Vecā Derība kā fons kopīga visām lielajām reliģijām (jūdaismam, kristietībai un islāmam), kas satiekas Izraēlā.* (UA) [...] *autore iet bojā no literatūras vai, precīzāk, no sajūtas, ka literatūra viņai tiks atņemta kopā ar rakstāmspalvu.* (N. Ikstena) *Kāda sieviete, laikam viņa meita, piebaksta vecajam.* (L. Muktupāvela)

- norāda uz secinājumu: *vārdu sakot vai vārdsakot, pareizāk sakot, kā redzams, izrādās, patiesībā* u. tml. Piem.: [...] *Š. Petēfi bija „nācis modē” un tai vēlējās sekot, kā redzējām, turpat divi desmiti latviešu literātu un tulkotāju.* (B. Gudriķe) *Jums, cik noprotams, ir ļoti tehniska attieksme pret visām lietām.* (RL) *Atklāti sakot, mani pašu mazliet mulšina atziņa, ka mans Pavasara atmodas plāns, izrādās, ir tik cieši saistīts ar vīriešu sapņiem.* (Ieva)

- norāda uz domas nozīmīgumu, svarīgumu: *galvenokārt, pats galvenais, pats svarīgākais, pats interesantākais* u. tml. Piem.: *Postmodernisms jebkuras destruktīvas tendences interpretē, un, pats galvenais, arī realizē kā radošus procesus.* (G. Berelis)

- izsaka atziņu secību, strukturē, loģiski sadala informāciju un tādējādi piedalās domu resp. teksta organizēšanā: *kā jau tika minēts, pirmkārt, otrkārt, treškārt, no vienas puses, no otras puses* u. tml. Piem.: **Pirmkārt, nevienu netraucēt; otrkārt, nekam nekaitēt; treškārt, nekad negriezties atpakaļ, ja nolemts iet uz priekšu.** (R. Ezera) *Jo, pirmkārt, viņiem katram bija sava versija par notikušo. Un, otrkārt, – sienām bija ausis.* (I. Ābele) **No vienas puses, milzīga piekrišana, no otras, sajūta, ka esi ute.** (N. Ikstena)

1794. §.

Raksturīgs iestarpinājumu paveids ir

- dažādi skaitliski precizējumi, gadskaitļu, datumu norādes. Piem.: *1886. gadā nedēļas laikrakstā „Rota” (8.–29. apr.) lasāms M. Jokai garais stāsts „Sapnis un dzīve”.* (B. Gudriķe) *Tas varētu būt arī kadrs no kādas kara filmas – Kinga Vidora „Lielās parādes” (1925), Dž. Pabsta „Westfront 1918” (1930).* (RL) *Senajā Grieķijā (IV–*

Vgs. p. m. ē.) tika apgūta jauna sociālā telpa, kas atšķīrās ar demokrātisku sabiedriskās dzīves modeli. (E. Kramiņš)

• publikācijas avota, vietas vai/un gada norāde. Piem.: *1888. gadā publicēts M. Jokai stāsts „Miranda” (Balss, 1888, 6.–13. janv.) un 1889. gadā tā paša autora stāsts „Trīs gredzeni” (Dienas Lapas feļetona pielikums, 1889, 14. janv.).* (B. Gudriķe)

• organizācijas nosaukuma saīsinājums jeb abreviatūra un otrādi. Piem.: *Tā rezultātā radās iespēja dibināt Latvijas Augstskolu pedagogu sadarbības asociāciju (LAP-SA).* (UA)

• personvārda oriģinālrakstība vai kāda nosaukuma tulkojums latviešu valodā. Piem.: *Piebildsim, ka K. Meternihs (Metternich; 1773–1859), kas te gan tikai pieminēts, bija ievērojams Austrijas politiskais darbinieks.* (B. Gudriķe) *Mīklas atminējums izrādījās ļoti vienkāršs: poļu aktrises vārds Malgožata (Malgorzata) reklamā pārveidots par Margaritu, pielāgojot preces izplatīšanas reģionam.* (Ieva) [...] *mākslas muzejā „Kiasma”, Helsinkos, ir atklāta izstāde ar nosaukumu „Faster than history” („Ātrāk par vēsturi”), kurā skatāmi divdesmit Somijas, Baltijas valstu un Krievijas mākslinieku darbi.* (Diena)

• vietvārdu vai vecvārdu u. tml. skaidrojumi. Piem.: *A. Dīriķa stāstā darbības sākums datēts ar 1848. gada martu, kad gastūzi (viesnīcā) „Pie baltās zvaigznes”, kurš atrodas lielceļa malā starp Vīni un Lemberģi (tagadējā Ļvova, kas 14. gadsimtā neilgi piederēja Ungārijai; 1772. gadā pilsētu ieguva Austrija un pārdēvēja par Lembergu), sastopas austriešu oficiers Gusts un kāds savāds vecāks vīrs.* (B. Gudriķe)

• latīņu valodas apzīmējumi vai svešvārdi. Piem.: *Rakstā atzīmēts, ka sakarā ar jubileju ķeizars dāvājis K. Miksātam augstāko Ungārijas atzinības zīmi – Svētā Stefana ordeni, bet universitāte piešķīrusi goda doktora nosaukumu (honoris causa).* (B. Gudriķe)

1795. §.

Iespraudumus dažkārt izmanto, lai niānsētu tekstu, akcentētu vai pastiprinātu pausto domu, pievērstu kaut kam uzmanību, aizpildītu kādu pauzi: *teiksim, var teikt, tā teikt, atzīmēsim, saproti, jādomā, jāatzīst, jāuzsver, tiesa, tiesa gan* u. c. Piem.: [...] *varu slieties augšā, nomazgāt muti, lēni pabrokastot un doties pastaigā, teiksim, uz Grīziņkalnu.* (A. Kolbergs) *Tiesa, nogāju jau arī apmēram pusotru kilometru par velti.* (R. Ezera) *Erotiskajiem sapņiem, jāatzīst, savā sapņošanas praksē nebiju pievērsis pelnīto uzmanību.* (RL) *Es biju, var teikt, cietuma mākslinieks.* (I. Ābele) *Man bija trīsdesmit gadu, tā teikt, pats dzīves plaukums.* (L. Mukstupāvela)

1796. §.

Ir sastopami teikuma daļas, kuru ievada kāds iespraudums, piem., *teiksim, tā sakot, parcelējumi.* Piem.: *Tava Justīne, saproti, ir studente un tagad atbraukusi pie papiņa atpūsties un pasauļoties. Tā sakot – vasaras brīvlaiku pavadīt.* (Ē. Vilks) *Vai, jūsuprāt, tauta jūs ciena tieši kā politiķi vai arī priekšplānā atrodas citas jūsu tēla iezīmes? Teiksim, sportiskās, vīrišķība, spēja uz – nu, varbūt neteiksim varoņdarbu, bet uz drošu iespaidīgu rīcību?* (RL)

Lai precizētu domu, to var formulēt ne vienā, bet divos teikumos, turklāt šādos gadījumos otro izteikumu var ievadīt iespraudums. Tādējādi ar iespraudumu tiek piesaistīts cits domas izteikšanas veids, kas nav uzskatāms par parcelātu. Piem.: *Bet, ja to visu ņemam vērā, ko mums uzskatīt par vainīgo? Precīzāk, ko, mūsuprāt, mums ir tiesības uzskatīt par vainīgu?* (RL)

Kā liecina jau daži iepriekš minētie teikumi, dažkārt konstatējami iespraudumu, pat atšķirīgas semantikas iespraudumu, blīvējumi. Piem.: *Starp citu – tas patiesībā ir galvenais –, es apprecēju prozu, es izgāju pie prozas.* (RL)

1797. §.

Sastopami apjomā plaši iestarpinājumi, kas parasti izsaka paskaidrojumu un pēc uzbūves ir salikti teikumi vai pat vairāki atsevišķi teikumi. Piem.: *Pirmā pasaules kara izlūku uzņemtai fotogrāfijai (tas bija pirmais karš, kurā militārās izlūkošanas vajadzībām tika plaši izmantotas kameras) diez vai kāds lika parakstu „Nevaru vien sagaidīt, kad šo vietu ieņemsim!”* (RL)

Dažkārt kā iestarpinājums noformēta un pievienota teksta daļa, kas varētu tikt veidota par patstāvīgu teikumu. Piem.: *Cits intereses objekts – vai ir izstrādāti maršruti cilvēkiem, kas vēlas iepazīt Latvijas virtuvi (atceros kāda vācbaltu pēcteča sarūgtinājumu, kad viņš atklāja, ka Latvijas restorānos nepiedāvā nacionālo ēdienu skābputru, par ko bija stāstījuši vecāki).* (Diena)

Ja starp teksta komponentiem pastāv paskaidrojuma vai precizējuma attieksmes, patstāvīgu teikumu var ievadīt iespraudums, piem., *proti, pareizāk sakot, citiem vārdiem*, kas akcentē atsevišķo teikumu semantikas saistību: *Taču šoreiz pēc vakcīnas pārreģistrēšanas preparāta lietošanas norādēs parādījušās arī būtiskas izmaiņas, par kurām daudzi ģimenes ārsti un citi speciālisti nemaz nezina. **Proti**, vakcīnas jaunajā aprakstā minēts, ka tā paredzēta imunizācijai pret ērcu encefalītu pieaugušajiem un pusaudžiem, vecākiem par 16 gadiem.* (Ieva) *Meklēt paralēles un analogijas – tā allaž ir aizraujoša nodarbošanās, taču šoreiz vairāk no svara ir tas, ka kultūrā sakritības retumis vien mēdz būt nejaušas. **Pareizāk sakot**, pamanot kādu sakritību, vienmēr vērts apcerēt arī to, ka šī sakritība varbūt ir arī kādu slēptu likumsakarību izpausme.* (G. Berelis)

1798. §.

Rakstītā tekstā iestarpinājumus mēdz:

1) atdalīt ar komatu: *vārdu sakot, tā sakot, tā teikt, citiem vārdiem, starp citu, kā ierasts, pirmkārt, otrkārt, no vienas puses, no otras puses, tiesa u. c.* Piem.: ***Tiesa gan**, viņai nebija no kā baidīties.* (E. Sniedze) *Andreja mūžs viņa apziņā sadalās divās dzīvēs, **pareizāk sakot**, vienā dzīvē – „Zaros” ar Ievu, pēc tam ieslodzījumā cietumā.* (I. Ābele) *Nonākusi atpakaļ Briežos, dienasgrāmatā Regīna, **kā ierasts**, detalizēti reģistrē notikūšo.* (N. Ikstena)

2) likt iekavās, ja tie ir kādi precizējumi, paskaidrojumi vai garākas predikatīvas vienības. Piem.: *Ne tā veicās Š. Petēfi romāna „Bendes valgs” tulkotājam A. Ivanovičam (latviešu literatūrā nepazīstama persona vai neatšifrēts pseidonīms).* (B. Gudriķe) *Līdz martam Latvijas nacionālais kinematogrāfijas centrs (LNKC) strādās kā līdz šim.* (Diena) *Rietumeiropā un ASV veikto teorētisko pētījumu analīze ļauj secināt, ka retorika (mācība par runas prasmi) mūsdienās saglabā savu kādreiz izstrādāto kanonu pamatiezīmes.* (E. Kramiņš)

3) atdalīt ar domuzīmēm, ja iestarpinājumu vēlas vairāk uzsvērt vai norobežot no pārējās teikuma daļas. Piem.: *Vēlna valstība – **Civitas diaboli** – izplešas arvienu plašāk pār pasauli, bet cilvēkā iemājo – **vairāk neapzinīgi nekā apzinīgi** – ilgas pēc Dieva valstības – **Civitas Dei.*** (Z. Mauriņa) ***Citiem vārdiem** – maz konkrētu reāliju, daudz asociatīvu jūtu.* (B. Gudriķe) *[..] lai dalītos tuvcilvēka priekā, jābūt dzirdīgam un – **galvenais** – brīvam no nenovīdības.* (Z. Mauriņa)

6.6.3. Paskaidrojošas vārdu grupas

1799. §.

Paskaidrojošas vārdu grupas ir iestarpinājumu paveids, kam piemīt formu atbilstība un ir raksturīgi īpaši ievadītārvārdi vai ievadītārvienības: *sevišķi, it sevišķi, īpaši, it*

īpaši, piemēram, to skaitā, tāpat kā, galvenokārt u. c. Piem.: [...] romānā „Melnie dimanti”, **tāpat kā romānā „Zelta cilvēks”**, autors [M. Jokai] popularizē utopisko „nacionālā kapitālisma” ideju. (B. Gudriķe)

Ievadītājpārds norāda uz paskaidrojošās vārdu grupas izmantošanas cēloni, tās lietošanas mērķi vai uzdevumu, svarīgumu teikuma semantikā, piem.:

- izsaka kaut kā izcēlumu citu parādību, objektu vidū: *sevišķi, it sevišķi, īpaši, it īpaši* u. c. Piem.: *Viena no nopietnākajām transporta problēmām Latvijā, **it īpaši vasaras mēnešos**, ir nepietiekamā prāmju satiksmes intensitāte.* (Diena) *Tā* [grāmata „Daiļrunas māksla”] *sistemātiski sniedz visas zināšanas, kas nepieciešamas ikvienam oratoram, **jo īpaši valsts un tiesu lietās.*** (E. Kramiņš)

- norāda uz secinājumu vai satura kopsavilkumu. Piem.: *Vēl Kurbads nokāpj mirušo valstībā, kļūst par ubagu, par kalpu, mēģina darboties politikā – **vārdu sakot**, laikam ritot, Kurbads izdzīvo visu Latvijas vēsturi.* (G. Berelis)

- izteic norises veidu. Piem.: *Novērsoties no viņiem, **piemēram**, paskatoties uz meiteni (vai zēnu) apspīlētā neoprēna kostīmā, rodas frekvences traucējumi* (RL). Šajā paskaidrojošā vārdu grupā papildus kā precizējums iekavās ir iekļauts iestarpinājums: *vai zēnu.*

1800. §.

Konstatējami vārdi vai vārdu savienojumi, kuri var veikt kā iestarpinājuma, tā arī paskaidrojošās vārdu grupas ievadītājpārds funkcijas: *tas ir / t. i., proti, respektīvi / resp., piemēram* u. c. Piem.: *Tāds, **piemēram**, bija E. Treimaņa-Zvārguļa tulkotais un 1895. gadā publicētais „Es mīlu to”* (B. Gudriķe) – iestarpinājums. [Romānā „Melnie dimanti”] *ir izplūduši dialogi un garlaicīgi apraksti (**piemēram, Ivana laboratoriskie mēģinājumi**), nemotivētas, patvaļīgas situācijas, melodramatisks fināls.* (B. Gudriķe) Šajā teikumā *piemēram* ir paskaidrojošās vārdu grupas ievadītājpārds. [...] *mītiski vai teiksmaini motīvi aprakstīti, vadoties pēc mūsdienu priekšstatiem par „reālo”, t. i., pēc principa „kā tas bija (varēja būt) īstenībā”.* (G. Berelis) Šajā piemērā *t. i.* (resp. *tas ir*) ir tuvāks iestarpinājuma nekā ievadītājpārda funkcijai.

1801. §.

Tāpat kā iestarpinājumus, arī paskaidrojošās vārdu grupas atdala ar komatiem, retāk domuzīmēm vai liek iekavās. Piem.: *Katra veida mistikai sveša, viņa dziļi izprata mākslu, **īpaši mūziku**, ko viņas tēvs maz cienīja.* (Z. Mauriņa) *Ar 80. gados publicētajiem četriem stāstiem līdz 1940. gadam pārtulkots 21 M. Jokai stāsts (**to skaitā īsi un gari stāsti, noveles, humoreskas**).* (B. Gudriķe)

Latviešu valodā ir ievadītājpārds, kurus mūsdienās pieņemts atdalīt no paskaidrojošās vārdu grupas ar komatu vai domuzīmi, vai dažkārt kolu: *piemēram, tas ir* vai tā sinonīms *respektīvi* (vārds *respektīvi* vai tā saīsinājums *resp.* netiek atdalīts ar komatiem gadījumos, kad tas lietots saikļa vai nozīmē un neveidojas paskaidrojoša vārdu grupa), *proti, konkrētāk, precīzāk, īsāk, citiem vārdiem, vārdu sakot, visbiežāk* u. c. Piem.: *Slimību labākais sabiedrotais ir bailes, šīs acīgās spīšanas: tās nolaupta prieku, notruļina uzmanību [...] sadrumstalo tavu atmiņu, **vārdu sakot: bailes līdzina ceļu sāpēm.*** (Z. Mauriņa)

Dažkārt paskaidrojoša vārdu grupa, kuru piesaista ievadītājpārds *piemēram*, ir noformēta kā parcelāts, proti, tā nodalīta atsevišķā izteikumā vai vairākos izteikumos: *Man nav ko zaudēt, ja runājam par kādu materiālu lietu, kura nepieciešama vēlāk. Kā Austrumu jaunavām nevainība, **piemēram.*** (L. Muktupāvela) *Esmu tomēr pilsētas cilvēks un gadalaiku maiņu laikam neizjūtu pārāk asi. **Piemēram**, nekad nejūtu, kad rudens*

pāriet ziemā. (Ieva) *Man, protams, bija problēma nopirkt drēbes, arī teātrī varēju spēlēt kaut ko ļoti, ļoti specifisku. Piemēram, karaļus. Uz zirga.* (Ieva)

Atbilstoši mūsdienu latviešu literārās valodas normām ar pieturzīmi no paskaidrojošas vārdu grupas neatdala ievadītālvārdus: *galvenokārt, sevišķi, it sevišķi, īpaši, it īpaši, tai skaitā, to starpā, tostarp, tā sauktais, tā saucamais, arī* u. c. (Blinkena 2009: 268–275). Piem.: [...] *kad baznīca un skola bija atkarīgas no muižniecības, atsevišķi dzimtkungi, īpaši piētiski noskaņotie, sāka veicināt dievvārdu grāmatu izplatīšanu.* (A. Apīnis) *Sajā laikā izveidojās arī homilētika, ko radīja virkne spožu teologu – tā sauktie baznīcu tēvi.* (E. Kramiņš)

7. SALIKTS TEIKUMS

7.1. Salikta teikuma vispārīgs raksturojums

7.1.1. Salikts teikums kā polipredikatīva sintaktiska vienība

1802. §.

Runātu vai rakstītu tekstu veido kā vienkārši, tā salikti teikumi. Būtiskākā pazīme, kas šķir saliktu teikumu no vienkārša teikuma, ir gramatisko centru jeb predikatīvo vienību skaits. Salikta teikuma minimums ir divi komponenti vai divas predikatīvas vienības. Piem.: *Siens saulē kūpēja, un zārdi izskatījās kā mazi vulkāni.* (A. Bels) *Viņi skaidri zināja, ka nākamajā rītā viss sāksies atkal no jauna.* (R. Ezera)

Kā vienkāršo un salikto teikumu sadalījums, tā salikto teikumu kvantitatīvās un kvalitatīvās pazīmes, citiem vārdiem sakot, to apjoms un strukturālais veidols, ir atkarīgs gan no katra autora individuālā, gan funkcionālā stila. Plaši un strukturāli sarežģīti salikti teikumi ir raksturīgi zinātnes valodas vai akadēmiskās valodas stilam, atkarībā no temata un autora arī plašsaziņu līdzekļu valodas un citiem tekstiem. Liela ir autora individualitātes, viņa māksliniecisko vai komunikatīvo mērķu ietekme poētiskā stila tekstos, tāpēc iespējams runāt, piem., par tādiem sintakses paveidiem kā dzejas sintakse u. c.

1803. §.

Tā kā saliktu teikumu veido divi vai vairāki komponenti jeb teikuma sastāvdaļas, kuru pamatā attiecīgi ir divas, trīs un vairākas predikatīvas vienības, salikts teikums atšķirībā no vienkārša teikuma ir atzīstams par polipredikatīvu sintaktisku kategoriju. Salikta teikuma komponentu skaita maksimums nav noteikts. Sakarā ar runas dinamiku un cilvēka uztveres iespējām parasti īsāki un uzbūvē mazāk sarežģīti ir mutvārdu tekstu salikti teikumi, taču arī latviešu rakstu valodā, domājams, saistībā ar uztveres grūtībām nav īpaši izplatīti salikti teikumi, kurus veido vairāk par 9–10 komponentiem. Poētiskā stilā, sevišķi daiļprozā, gari un uzbūvē sazaroti teikumi var radīt kādu īpašu noskaņu. Piem.: *Viss bija sašķiebies un sakritis, sapinies un savijies, visur mētājās kritalu mūdzekļi, stiepās zaru aizsprosti, slējās stuburu barikādes – un nekur nemanīja ne dzīvas dvēseles.* (R. Ezera)

1804. §.

Saliktu teikumu kā jēdzieniski sintaktisku kopumu raksturo savs īpašs intonatīvais veidojums vai rakstos – interpunkcija, dažādu saistītātvārdu (saikļu, vietniekvārdu, apstākļa vārdu, vārdu savienojumu) izmantošana, teikuma komponentu un to vārdu secība. Saliktam teikumam kā vienotam sintaktiskam veidojumam ir iespējami kopīgi teikuma locekļi, piem., teikuma priekšmets, izteicējs, papildinātājs, apstāklis, kas var būt izteikti jeb eksplicīti, vai neizteikti jeb implicīti, aizstāti ar vietniekvārdiem vai citiem deiktiskas nozīmes vārdiem. Piem.: *Galvenais, lai medījums nenojauš, ka tiek medīts, bet domātu, ka pats ir mednieks.* (L. Muktupāvela) *Jūlija saule bija jāpietur ar rokām, lai tā nenokristu no debesīm un nesadedzinātu it visu, kas vēl kaut nedaudz man mīļš.* (G. Repše)

Gramatiskais centrs – teikuma priekšmets, izteicējs vai galvenais loceklis –, būdams vienā salikta teikuma sastāvdaļā, citā komponentā var nebūt informatīvi un semantiski nepieciešams un tādēļ var tikt elidēts. Piem.: *Šķidrā lapu kodaļiņa rudenos apbira*

agrāk nekā pārējiem bērziem, un katrreiz likās, ka uz visiem laikiem. (R. Ezera) Šā jauktā saliktā teikuma saturs jeb tā semantika pieļauj to, ka teikuma priekšmeta palīgteikumā tiek izlaists gramatiskais centrs: [...] *likās, ka kodaļiņa (vai tā) apbira uz visiem laikiem.*

1805. §.

Kā jebkurš teikums, arī salikts teikums reālajā valodas procesā parasti ir saistīts ar kontekstu un runas situāciju, pastāv kā noteikta teksta sastāvdaļa. Saistība ar citiem teksta teikumiem var dažādi iespaidot salikta teikuma izveidi, tā uzbūvi un pārveidojumus, kas izpaužas kā redukcija vai parcelācija. Piem.: *Bet varbūt viņa bija mans katalizators? Varbūt uguns, **pie kuras** sildījās? Varbūt salmiņš, **pie kura** tvēros brīžos, **kad** slīgu atšvešinātībā no visiem un visa, **kas** dzīvē ir mana daļa?* (R. Ezera) Šā teksta fragmenta otrā un trešā saliktā pakārtotā teikuma virsteikumā ir elidēta daļa *viņa bija* (*Varbūt viņa bija uguns [...] Varbūt viņa bija salmiņš [...]*), kas atrodama teksta pirmajā vienkāršajā teikumā.

Teksta kopsakarā salikta teikuma robežas var būt nenoteiktas, jo autors komunikatīvu, stilistisku vai ekspresīvu mērķu labad var nodalīt resp. noformēt kādu salikta teikuma komponentu – virsteikumu vai palīgteikumu – par atsevišķu teikumu, kas tādējādi funkcionē kā parcelāts (Ceplītis et al. 1989: 109). Piem.: *Materiālistiskais pasaules uzskats neatstāja iespēju izlabot kļūdas kaut kur miglainā viņšaulē. **Tā ka** vajadzēja izspiest (cik pretīgi skan vārds „izspiest”!) no sevis maksimālo jau zem šīs saules, pakļaujot tam visu pārējo, kas piederēja pie mana mūža.* (R. Ezera)

Teksta sadalījumu teikumos un teikumu uzbūves ciešo saistību kā ar tekstu, kas ir speciāls teksta sintakses izpētes objekts (Rozenbergs 1989: 142–224), tā autora mākslinieciskajām iecerēm un individuālo stilu apliecina šāds teksta fragments: *Tāds esmu, ja sevi neturu grožos, ja izkāpju no rāmja, ja palaižu bremzes un tā tālāk. Nicināms. Jūtīgs. Tāds, kurš par varītēm vēlas būt līdzīgs vien smilšu graudam, mazai lietus lāsei, balandas asnam, vārdu sakot – vienam no miljarda, bet kura pārlikajā centībā tādām tapt piedzimst milzīga pretenzija par sevi.* (G. Repše) Šajā teksta fragmentā konstatējama gan parcelācija – teksta daļas nodalīšana resp. noformēšana par patstāvīgu teikumu (*Nicināms. Jūtīgs.*), gan redukcija: *Es esmu tāds vai tāds es esmu ← Tāds, kurš par varītēm vēlas [...]*

7.1.2. Saliktu teikumu raksturošanas aspekti un klasifikācija

1806. §.

Salikti teikumi pēc satura, to izveides un uzbūves ir ļoti daudzveidīgi, tāpēc tos iespējams raksturot no dažādiem aspektiem, kas izpaužas saliktu teikumu klasifikācijas paveidos. Saliktus teikumus var klasificēt pēc šādām pazīmēm:

1) pēc sintaktiskā sakara starp salikta teikuma komponentiem:

• **salikti sakārtoti teikumi**, starp kuru komponentiem ir sakārtojuma sakars.

Piem.: *Aiz muguras bija jau apmēram deviņi kilometri, līdz mājām atlika vēl vismaz pieci, **un** viņš patiešām vairs nespēja paiet.* (R. Ezera)

• **salikti pakārtoti teikumi**, starp kuru komponentiem ir pakārtojuma sakars.

Piem.: *No ielejas, **kur** cauri kārkliem saulē atmirdzēja vēl pavasarīgi pārplūdušas slīkšņas gaišā acs, augšup kāpa vēsa, mikla strāva.* (R. Ezera)

• **jaukti salikti teikumi**, kurus veido gan komponenti, starp kuriem ir sakārtojuma sakars, gan komponenti, starp kuriem ir pakārtojuma sakars. Piem.: *Galu galā šis mūžs man ir vienīgais, **un** es nedrīkstēju ar to niekoties, tērējot laiku un šķiežot spēku, **lai** tikai būtu līdzīga citiem.* (R. Ezera)

2) pēc komponentu skaita jeb saliktā teikuma apjoma:

• **salikti nepaplašināti** jeb divkomponentu **teikumi**. Piem.: *Sāksim no sākuma, un es rakstīšu trešajā personā.* (G. Repše) *Nepūlējos ieskaidrot, kurp īsti eju un kālab.* (R. Ezera)

• **salikti paplašināti teikumi**, kurus veido trīs, četri un vairāki komponenti, piem., salikts pakārtots teikums, kuru veido deviņi komponenti: *Viņas starojošais skatiens apņēma mani kā gaismas loks, modināja manī ticību katram vārdam, ko uzrakstīja mana roka un izrunāja mana mute, kamēr citi saindēja mani ar skepsi, kad man vēl vajadzēja aizrautību, kamēr citi aplipināja man ar šaubām, kad man vēl vajadzēja palāvību, kamēr citi mani atskurbināja, kad man vēl vajadzēja reibt.* (R. Ezera)

3) pēc sintaktisko sakaru izteikšanas līdzekļiem jeb komponentu saistījuma saliktā teikumā:

• **salikti saikļa teikumi**, kuru komponentus saista saistītājpārdaļi (saikļi, vietniekvārdi, apstākļa vārdi, dažādu vārdu savienojumi). Piem.: *Atgīsties baltā, vēl soļu neskartā mežā, sniegam krītot, kad pārslas nāk lejā tik blīvi un bieži, ka gaiss ir pilns dzīvas sanoņas un pasaules ekrānu aizsedz ņirbošs neilona priekšskars, aiz kura palienu aci pret aci pati ar sevi un baltvirmojošu izplatījumu, kurā nav nekā un ir viss.* (R. Ezera)

• **salikti bezsaikļa teikumi**, kuru komponenti saistīti semantiski un ar intonāciju, bet nav izmantoti saistītājpārdaļi. Piem.: *Visas lapas jau bija nobirušas, tūrumi klājās tukši un pāls.* (R. Ezera) *Es dzeru it kā īru kafiju un zinu – viss ir beidzies.* (L. Muktupāvela)

• **jaukta jeb kombinēta saistījuma salikti teikumi**, kam daļa no komponentiem ir saistīta ar saistītājpārdaļiem, bet daļa bez tiem tikai intonatīvi. Piem.: *Mugura taisna, krūtis izriezta, smaidis drošs, un acis mirdz.* (L. Muktupāvela)

4) pēc jēdzieniskajām attieksmēm:

• starp salikta teikuma neatkarīgajām daļām vai vienlīdzīgiem palīgteikumiem: **vienojuma, pretstata, šķiruma** un citu jēdzienisko attieksmju paveidu teikumi. Piem.: *Ak vai, viņa vārds tādējādi ir balsī saukts, un džins nav dabūjams atpakaļ pudelē!* (R. Ezera) *Esmu dzimusi pilsētā, bet neesmu pilsētas cilvēks.* (R. Ezera)

• starp virsteikumu vai palīgteikumu un tiem pakārtoto palīgteikumu: **teikuma priekšmeta, izteicēja, papildinātāja, apzīmētāja, apstākļa, nosacījuma, pielāvuma, seku, salīdzinājuma** un citu nozīmju paveidu **palīgteikumi**. Piem.: *Atcerējos, ka (papildinātāja palīgteikums) dārzā redzēju arī jaunas sievietes stāvu, un ļoti iespējams, ka (teikuma priekšmeta palīgteikums) arī sieviete bija tā pati (jo (pamatojuma palīgteikums) seju toreiz nesaviedu).* (R. Ezera) *Vai tiešām biju tik lētticīga, ka (mēra apstākļa palīgteikums) ticēju neiespējamajam?* (R. Ezera) *Pacietīs visu un vēl vairāk, lai (nolūka apstākļa palīgteikums) tikai bērniem nekā netrūktu.* (L. Muktupāvela)

7.2. Salikts sakārtots teikums

1807. §.

Salikta sakārtota teikuma komponenti ir saistīti sakārtojumā, proti, tie ir sintaktiski un semantiski līdzvērtīgi. Pēc apjoma var būt salikti nepaplašināti un salikti paplašināti sakārtoti teikumi. Saliktus nepaplašinātus sakārtotus teikumus veido divi komponenti jeb divas predikatīvas vienības, un tos mēdz saukt par saliktiem sakārtotiem divkomponentu teikumiem. Piem.: *Puikas studē mākslu Amerikā, māja tukša.* (G. Repše) *Krūmi atkāpās, un lieli ozoli cits pēc cita nāca pretī kā zaļi milži.* (V. Rūmnieks, A. Migla)

Saliktos paplašinātos sakārtotos teikumos ir trīs un vairāki komponenti, t. i., to pamatā ir trīs vai vairākas predikatīvas vienības, un tos sauc par saliktiem sakārtotiem vairākkomponentu teikumiem. Piem.: *Migliņa apskauj lielo, smagnējo vīrieti ar meiteņīgu palēcienu, tad īsu brīdi viņi tur viens otru atstatu kā spogulī, un abi reizē iesmejas.* (G. Repše)

1808. §.

Par komponentu apvienošanas paņēmieniem un līdzekļiem vienotā saliktā sakārtotā teikumā tiek izmantota teikumu intonācija, teksta melodiskais veidojums (mutvārdos) un dažādi teikuma daļu saistītārvārdi:

1) sakārtojuma saikļi vai to apvienojumi: *un, arī, un arī, jeb arī, bet, tomēr, un tomēr, toties, turpretī, turpretim, taču, ne vien – bet arī, tiklab – kā arī, ne tikai – bet arī, ne tikvien – bet arī, nevis – bet, gan – gan, ir – ir, ne – ne, nedz – nedz, vai arī, vai – vai, vai nu – vai, vai nu – vai arī, vai – jeb vai, drīz – drīz, te – te.* Piem.: *Nakts un upe gribētu dabūt ainavu melnbaltu, bet ātrums un virzība arvien izšķīl pa krāšņai zelta vai tumšzalai šļakatai.* (I. Ābele) *Te parādījies dubultzods, te sānos izauguši tauku spilventiņi, te uz vēdera uzmetusies riepa.* (Diena)

2) apstākļa vārdi: *tāpēc, tādēļ, tālab, tāpat, tātad, tad, citādi* u. c. Piem.: *Mēs visi esam tikai cilvēki, neviens neesam eņģelis, tāpēc arī kļūdāmies.* (A. Auziņš) *Zeme jāuzrok rudenī, tad pa ziemu izsalst nezāļu saknes.* (L. Stumbre)

3) partikulas: *tikai, tik, vienīgi, pat.* Piem.: *Darba te visiem bijis gana, pat Sāmsalas igauņu bezdarbnieki peldējuši uz Košragu piestrādāt.* (I. Ziedonis, R. Ziedonis)

4) dažādu iepriekš minēto vārdu – saikļu, apstākļa vārdu, partikulu – savienojumi: *un tāpēc, un tādēļ, un tālab, un tad, un pat, bet tāpēc* u. c. Piem.: *Mums ir ļoti liels padomju laikos celts dzīvojamo māju fonds, un tad par enerģijas taupīšanu neviens nedomāja.* (Diena)

1809. §.

Ja visi komponenti apvienoti ar saistītārvārdiem, veidojas salikts sakārtots saikļa vārdu jeb saistītārvārdu teikums. Piem.: *Tad viņš aplusa un lūkoja uzsviest ēsmu uz lapas vārdes tuvumā, bet metiens iznāca par tālu, un āķis nogrima dzelmē.* (R. Ezera)

Ja saistītārvārdi netiek izmantoti un komponenti saistīti vienīgi jēdzieniski un intonatīvi, veidojas salikts sakārtots bezsaikļa vārdu jeb bezsaistītārvārdu teikums. Piem.: *Es viņām nenozīmēju gluži neko, mana tahta viņas interesēja vairāk par manu personu.* (R. Ezera) *Neviens pilnmēness nav tas pats pilnmēness, neviena gaisma nav tā pati gaisma.* (N. Ikstena)

Bezsaikļa saistījums raksturīgs savā ziņā difūzām apziņas resp. uztveres, noskaņu plūdumam. Piem.: *Tur kūp pirmo negaisu mākoņi, briestošais vējš tos cilā pāri mūriem kā zilimelnu mīklu, grūsta gaisa blīvos krāvumus, tie, cits pret citu svērdamies, svaida mirdzošu gaismu.* (I. Ābele)

Salīdzinājumā ar saliktu sakārtotu saikļa teikumu salikta sakārtota bezsaikļa teikumu komponentiem ir vairāk raksturīgs sinkrētisms, jo saistītārvārdu trūkums paplašina iespējas dažādi uztvert un interpretēt jēdzieniski sintaktiskās attiecības, kas pastāv starp komponentiem. Piem.: *Manu lielo ceļa somu ar pulksteni viņa ielidina bagāžniekā, es tieku iesēdināta mašīnas aizmugurē.* (L. Muktupāvela) *Bitas-Bitas raudas rimās, debesīm laukā tālu vairs nebija nomoda brīdis.* (N. Ikstena) Šos teikumus var uztvert gan kā vienojuma, gan pretstata sakaru teikumus.

Bezsaikļa teikums turklāt var tikt kvalificēts gan par saliktu sakārtotu, gan saliktu pakārtotu teikumu. Piem.: *Viņa ir mans draugs, mēs esam dzimuši vienā pasaulē.* (I. Ziedonis) *Arī koku šalkšana šai diennakts laikā ieguva dubultas aprises – cauri lapu*

bezdibenīgajam čukstam varēja dzirdēt sīki skribināmiem naktī dzimstošas jaunas dienas likteni. (I. Abele)

Šo bezsaikļa teikumu komponentus jēdzieniski var saistīt kā vienojuma sakārtojuma saiklis *un*, tā pamatojuma teikumam raksturīgais saiklis *jo*, kam piemīt ne vien sakārtojuma, bet arī pakārtojuma saikļa funkcija (MLLVG 1962: 737, 741–746). Saiklis *jo* akcentē pamatojuma vai paskaidrojuma attieksmes, un, lietojot šo saikli, teikums sintaktiski tuvinās saliktam pakārtotam teikumam vai iegūst tā pazīmes.

Saliktā paplašinātā sakārtotā teikumā jeb saliktā sakārtotā vairākkomponentu teikumā tā sastāvdaļas var būt saistītas kā ar saistītātvārdiem, tā arī bez tiem tikai jēdzieniski un intonātivi – realizējas jaukts jeb kombinēts komponentu saistījums. Piem.: *Solvitas smalkais lūpu liekums bērnišķīgi sašķiebās, mutes kaktiņi sāpīgi noslīga uz leju, acis pieskrēja asarām, taču nenorītēja nevienu, gaišās varavīksnenes atkal atguva drudžaino spīdumu, tikai kaklā bez mitas nez kas drebēja un raustījās kā tauriņš sauja.* (R. Ezera)

Pastāv paņēmiens, kad savstarpēji saistītas parādības nevis tiek vienotas ar saistītātvārdiem vai komatu, retāk arī domuzīmi, bet nošķirtas ar semikolu. Piem.: *Vēl pāris dienu, un pagaidām vēl pavisam īsie asni sazaļos; pumpuri nobriedīs un pārsprāgs; putni atradīs vietu ligzdām un dēs olas.* (Pauls Bankovskis) Šajā teikumā starp pirmo un otro komponentu pastāv secīguma attieksme, ko izsaka vienojuma saiklis *un*, savukārt otro, trešo un ceturto teikuma daļu, kuras norāda uz vienlaicīgām parādībām, nodala semikols.

1810. §.

Saliktā sakārtotā teikumā jēdzieniski nozīmīgāks parasti ir pirmais komponents, ko saturiski papildina pārējie komponenti, norādot uz dažādu parādību saistību vai pretstatu, kā arī izsakot rezultāta, seku un citas jēdzieniski sintaktiskas attieksmes. Piem.: *Migliņa ir īsa, īsiņa, strupām kājelēm un neizteiksmīgu augumu, acītes tāpat sīkas un šaudīgas, toties viss radības dāsnums ieaudzis viņas matos.* (G. Repše)

Kā atzīst Laimdots Ceplītis (Ceplītis et al. 1989: 112), komponentu secība saliktā sakārtotā teikumā ir izsakāmā satura, it sevišķi secīguma attieksmes, autora uztveres un nolūku noteikta un tos parasti nevar mainīt vietām. Piem.: *Cīruļu putenis pārvērtās lietū, sniegs saplaka, atbrīvojās strauti un urgas.* (A. Dziļums) *Vilkos aizvien lēnāk, bet viņš tik un tā kūņojās nopakaļ divu līdz piecu metru atstatumā, cītīgi pūlēdamies neatpalikt un tomēr atpalikdams.* (R. Ezera)

Ja salikta sakārtota teikuma komponentus maina vietām, kas dažkārt formāli un jēdzieniski var būt iespējams, mainās izteiktie akcenti un teikumā paustās nozīmes nianšes. Piem.: *Viss plauka, auga, stiepās augstumā, tiecās dziļumā, velēnu pārdūra smilgas, sūnu cilāja sēnes, sārtojās zemenes un kaķpēdiņas, būros un dobumos dīdījās un čiepstēja putnu mazuļi, skudras tekalēja pa skudru ceļiem, tauriņi laidās pa gaisa trasēm, lejup pikēja odu eskadriļas, un krūmi slīkšņā grūstījās par vietu zem saules.* (R. Ezera) Šajā teikumā ir deviņi komponenti, kas saistīti vienojuma jēdzieniskām attieksmēm. Mainot komponentus vietām, tiek uzsvērts cits notikumu izkārtojums un veidojas citāda aina un noskaņa, sal.: *Velēnu pārdūra smilgas, sūnu cilāja sēnes, sārtojās zemenes un kaķpēdiņas, krūmi slīkšņā grūstījās par vietu zem saules, viss plauka, auga, stiepās augstumā, tiecās dziļumā, būros un dobumos dīdījās un čiepstēja putnu mazuļi, skudras tekalēja pa skudru ceļiem, tauriņi laidās pa gaisa trasēm, un lejup pikēja odu eskadriļas.*

1811. §.

Saliktā sakārtotā teikumā starp komponentiem var pastāvēt dažādas jēdzieniskās attieksmes. Galvenās no tām ir vienojuma, pretstata un šķīruma attieksmes. Taču

paralēli šīm attieksmēm starp salikta sakārtota teikuma komponentiem konstatējami arī tādi jēdzienisko sakaru paveidi kā paskaidrojuma, rezultāta, cēloņa, seku un citas attieksmes.

7.2.1. Teikumi ar vienojuma attieksmi starp daļām

1812. §.

Vienojuma sakaru teikumi latviešu valodniecībā tiek uzskatīti par izplatītāko saliktu sakārtotu teikumu jēdzienisko paveidu (Beitiņa 2009: 174). Teikumi ar vienojuma attieksmi starp daļām var izteikt ne tikai semantisku vienojumu, bet arī papildus dažādas citas jēdzieniskas attieksmes. It īpaši tas attiecas uz plašākiem saliktiem sakārtotiem bezsaikļa vai kombinēta saistījuma teikumiem. Piem.: *Vakars bija bez vēja, debesīs bez mākoņiem, domas bez ēnām – pasaule oda pēc plašuma.* (R. Ezera) Šā teikuma pēdējā daļa satur gan secinājuma, gan rezumējuma jēdzieniskās attieksmes niansi.

Semantiski vienojuma attieksmi izteic bezsaikļa salikti paplašināti sakārtojuma teikumi, kam raksturīgs uzskaitījums. Piem.: *Dzirdami tikai pašas sirdspuksti, klusītnām elpo rudenīgā laukmalē, virs galvas debesjums.* (N. Ikstena) *Tumši, tumši vakari, uz trošuāriem guļ vēsums un nakts, pāri ielas līkumam vējā šūpojas dzeltena laterna.* (I. Ābele)

1813. §.

Saliktā sakārtotā teikumā semantiskos sakarus starp komponentiem palīdz noteikt saistītātvārdi. Teikumos ar vienojuma attieksmi starp daļām biežāk izmantotie saistītātvārdi ir sakārtojuma saikļi: *un, arī, un arī, ne vien – bet arī, tiklab – kā arī, ne tikai – bet arī, ne tikvien – bet arī, gan – gan, ne – ne, nedz – nedz.* Piem.: *Spīdēja apaļš mēness, un mežs zvīļoja pilns gaismēnām.* (R. Ezera) *Priekšā vizēja krāšņās lapegles, un nokalnītē iesākās lielais Āraišu ezers.* (V. Rūmnieks, A. Migla)

Iespējami gadījumi, kad savstarpējā sakarībā pastāv atšķirīgās funkcijās lietoti sakārtojuma saikļi. Piem.: *Sniegs krīt paralēli, un ne jau tikai māja, bet arī sirds ir kā kupena.* (N. Ikstena) Šajā teikumā vienojuma vai pievienojuma attieksmes nozīmi pastiprina divkāršais vienojuma saiklis *ne tikai – bet arī*, kas otrajā komponentā saista vienlīdzīgus teikuma priekšmetus.

Saliktā sakārtotā teikumā ar vienojuma attieksmi starp daļām atsevišķus komponentus var arī saistīt

1) šādi apstākļa vārdi vai to saistījums ar sakārtojuma saikli: *(un) tāpēc, (un) tādēļ, (un) tālab, (un) tad, (un) tā.* Piem.: *Automašīnas un velosipēda ātrumi summējās, tādēļ viņš attālinājās ar neparastu straujumu.* (R. Ezera) *Katru sestdienu saimnieks mūs aizved uz tuvējo ciematiņu, un tad mēs sapērkamies turienes supermārkētā.* (L. Muktupāvela)

2) partikulas *pat, tāpat.* Piem.: *Izdilusi viegla viegliņa, pat sieviešiem neesot bijis ne ko celt, ne ko nest – kā spalva.* (R. Ezera)

Spilgti vienojuma attieksme izpaužas, piem., šādā teikumā, kam raksturīgs kombinēts saikļa un bezsaikļa saistījums: *Jūra bija gliemežnīcā un gliemežnīca jūrā, rūsganās pļavas bija dvēselē un dvēsele rūsganajās pļavās, mīlestība bija ceļmalītēs, un ceļmalītes bija mīlestībā.* (N. Ikstena)

1814. §.

Vienojuma attieksmju teikumos papildus var realizēties šādas jēdzieniski sintaktiskās attieksmes starp komponentiem: vienlaicīgums, secīgums, kāpinājums, salī-

dzinājums, cēlonis vai cēloņi un sekas, nosacījums un sekas, rezumējums, piezīme vai paskaidrojums. Teikumos ar vairākiem komponentiem konstatējami dažādi vienojuma attieksmju paveidi. Piem.: *Viņas galvā nebija nevienas domas, un kustējās tikai viņas rokas, un locījās viņas kājas.* (R. Ezera) Šajā teikumā starp pirmo un pārējiem diviem komponentiem ir cēloņa un seku nozīmes nianse, savukārt pēdējie divi komponenti saistīti vienojumā, izsakot vienlaicīguma attieksmi.

7.2.1.1. Komponenti ar vienlaicīguma attieksmi

1815. §.

Teikumiem ar vienlaicīguma attieksmi raksturīga darbības vārdu laika vārdformu, kā arī citu vārdu saskaņa vai atkārtošanās, tādu leksisko līdzekļu izmantošana, kas pauž vienlaicīgumu. Piem.: *Viņa nekustīgi sēdēja uzrautiem pleciem un uzkumpusi, un pat viņas skatienā nebija dzīvības, viņa itin kā gulēja vaļējām acīm.* (R. Ezera) *Ziedēja rudzi, un lauks viegli kūpēja.* (E. Hānbergs) *Tikai klusums džinkstēja, tikai spriegums zvanīja ausīs.* (R. Ezera)

Nereti vienlaicīguma attieksmi pauž salikta sakārtota teikuma komponentu bezsaikļa saistījums. Piem.: *Pūš auksts vējš, sniega pārslas lido gaisā.* (Dz. Sodums) *Rīts bija vēss, pār ezeru gūlās bieža migla.* (V. Kaijaks)

Vienlaicīgums mēdz būt saistīts ar uzskaitījumu, kas it sevišķi izpaužas bezsaikļa teikumos vai teikumos ar kādu vienojošu vārdu – vietniekvārdu vai apstākļa vārdu. Piem.: *Viņš žēloja sevi par neizdošanos, viņš jutās kā upuris, viņam bija atņemta iespēja sākt jauno dzīvi divas nedēļas vēlāk, viņam tā bija jāsāk tūlīt.* (A. Kolbergs) *Ielu malās kailas jau liepas, dzeltens ik kļavas zars, kā irdenu zemi auto riepas lapu klājienu ar.* (G. Saliņš)

Par vienojošu elementu salikta sakārtota teikuma komponentu uzskaitījumos, kas izteic vienlaicīguma attieksmi, uztverami darbības vārdi nolieguma formā. Piem.: *Neatvērās logs, neatsprāga durvis, neiečīkstējās griektuve, apkūpējušais dūmenis neizdvesa siltu nopūtu.* (R. Ezera)

Parādību kopums vai uzskaitījums, ko vieno vienlaicīguma attieksme, var būt saistīts ar kādu personu, lietu, tās daļu, piem., cilvēka seju: *Solvitas sejā nebija ne asins piles, ar tumšu pomādi klātās lūpas vīdēja tanī kā brūce, zaudējušas krāsu šķīta pat varavīksnes.* (R. Ezera)

Uzskaitījumam ir raksturīgs bezsaikļa teikumu veidojums, turklāt uzskaitījuma komponenti teikumā var būt bez īpaši cieša semantiska saistījuma. Piem.: *Galds bija sauss, pastnieka vaigs noskūts gluds, mundiera apkaklīte kārtīgi aizpogāta.* (N. Ikstena) *Gar rūti aizzib vēlīna muša, mans auto lēnītiņām skrien, – kā no kritušiem kastaņiem izšķīlušies, līdz ceļiem pa lapām bērni brien.* (G. Saliņš)

Lai arī lietots vienojuma saiklis *un*, vienlaicīgums dažkārt var izpausties kā pretstats vai pretstatījums. Piem.: *Māte viņu sita ar tādu kā stību, kā slotas kātu, un viņš smējās un dziedāja.* (I. Ziedonis) *Aiz loga rāmi un vienmērīgi līst jau trešo dienu, un es par to nebēdāju.* (L. Stumbre)

7.2.1.2. Komponenti ar secīguma attieksmi

1816. §.

Saliktos sakārtotos teikumos, kuros starp komponentiem pastāv secīguma attieksme, norises laika ziņā seko viena pēc otras vai cita pēc citas, uz ko norāda darbības vārdu laika vārdformu maiņa un laika apstākļi. Piem.: *Tobrīd nebija laika izdomāt, un*

vēlāk to ir grūti saprast. (R. Ezera) *Vakara vēju aprija migla, un pēc pāris stundām tas ieradās no ziemeļiem ar pilnīgi citu, skarbu izteiksmi.* (I. Ābele)

Gadījumos, kad tiek izteikts secīgums kā norišu cieša saistība, secība īsā laika sprīdī, nav nepieciešams mainīt darbības vārdu laika vārdformas. Piem.: *Tēvs parauj grožus, un zirgi sāk vilkt.* (J. Klīdzējs) *Nāca vilciens, un es aizbraucu.* (R. Ezera)

Secīgums tādējādi izpaužas kā tādu norišu kopums, kas vai nu izriet cita no citas, vai tā tiek uztvertas. Piem.: *Lāgiem saules vaigs apdulkojās, spīdekļa aprises izšķīda aiz dūmaina šķidrauta, un debesis kādu brīdi nesteidzīgi sijāja caurspīdīgu sudraba smalkni.* (R. Ezera)

Par secīguma attieksmes akcentētājiem vai precizētājiem var tikt izmantoti dažādi vārdi vai vārdu savienojumi, kas izsaka kādu laikposmu. Piem.: *Taču tas nenotika, un apmēram pēc divām nedēļām mušķērāju pāris savu saimīti izvadāja.* (R. Ezera) *Pēc diendusas dārzos devās vākt sarkanās ogas un augļus, un launagā nenovāktie krita jau pārgatavi.* (G. Saliņš) *Vienkārši es jau laikus ieslēdzu sildītāju, un tas līdz pusdienām ūdeni tējai ir uzkarsējis.* (L. Muktupāvela)

Bezsaikļa saistījuma saliktos teikumos uz komponentu secīguma attieksmi norāda to semantika, ko dažkārt balsta darbības vārdu laika vārdformu atšķirība. Piem.: *Lietus norima, atgriezās saule.* (A. Dziļums) *Nakti bija nolijis lietus, lielceļš tajā nomazgājies tīrs un spodrs.* (S. Kaldupe)

7.2.1.3. Komponenti ar izpausmes veida saistības attieksmi

1817. §.

Vienojuma attieksme starp salikta sakārtota teikuma daļām var izpausties to saistībā pēc norišu veida. Piem.: *Diena tad atnāks pati un pati atnāks nakts pie tevis.* (I. Ziedonis) *Kā par brīnumu – kamīnā zem pelniem vēl gailēja dažas oglītes, tumsā tās izskatījās kā glūnoša zvēra vēriņas acis.* (A. Kolbergs)

Saistība pēc norišu veida parasti ir nozīmes nianse, ko var izteikt salikta sakārtota teikuma daļas, kam raksturīgs vienojuma attieksmju sinkrētisms. Izpausmes veida saistība papildus var piemist saliktiem sakārtotiem teikumiem, starp kuru komponentiem konstatējama vienlaicīguma attieksme. Piem.: *Putnu pilns gaiss, un tupenis pēc tupeņa ar aci uz augšu.* (N. Ikstena)

Saistījums pēc veida kādā norišu kopumā var robežoties kā ar vienojuma nozīmi, tā ar pretstatījuma vai kaut kā izcēluma nozīmes niansi. Piem.: *Un nekur nav jāskrien, un ne pēc kā nav jāsteidzas, ir tikai jājūt lietu ritms un jāatrod sevi pašu šais ritmos.* (I. Ziedonis)

7.2.1.4. Komponenti ar kāpinājuma attieksmi

1818. §.

Parādību uzskaitījums saliktā sakārtotā teikumā var būt saistīts ar kāpinājumu. Piem.: *Publika nojauš ko īpašu, spriedze novelkas, korsetēs iežņautās dāmas īsiem malkiem kampj gaisu un nervozi žīvdzina vēdekļus.* (Z. Skujiņš) *Par peldošu dobi pārvērtās ik mākonis balts, pilns ziedu, un putni un taureņi griežas tur, un medots bišu bars iedūca.* (G. Saliņš)

Kāpinājums var tikt izteikts kā informācijas papildinājums vai izvērsums. Piem.: *Rikavas meži ir lieli un zili, un tiem nav ne gala, ne malas.* (J. Klīdzējs)

Kā izpausmes veida, tā kāpinājuma attieksmes nianse starp komponentiem izjūtama, piem., teikumā: *Rūsganās plavas ir manas māsas, un akmeņi tajās ir mani*

brāļi. (N. Ikstena) Bezsaikļa saliktā sakārtotā teikumā kāpinājuma attieksmi var ietvert komponents, kas pēc izpausmes veida ir it kā negaidīts. Piem.: *Pret jumta kori rīts pārsita savu dzidro čaumalu un izplūda pār pagalmu kā olas dzeltenums, dziedāja putni.* (I. Ābele)

Dažkārt kāpinājums starp salikta sakārtota teikuma komponentiem saistīts ar cēloņa un seku nozīmes niansi. Piem.: *Salā man balss sāka piesmakt, un kādu dienu pavisam aizsala dziesma.* (G. Saliņš)

Latviešu valodā konstatējami salikti sakārtoti teikumi, kuros norišu sadalījums starp daļām uztverams kā savdabīgs atkārtojums vai pārtraukums un reizē kāpinājums. Piem.: *Viņa sīta, un viņš dziedāja; viņa piegura, un viņš dziedāja.* (I. Ziedonis)

Jaukta jeb kombinēta saistījuma saliktā sakārtotā teikumā var tikt izteikts kāpinājums un rezumējums. Piem.: *Bet bērns kļuva klusāks un tālāks, acīs sastinga zila un vēl zilāka gaisma, un tad aizkrita plaksti, miegs viņu noplūca kā augli.* (I. Ābele)

Kāpinājums teikumos ar vienojuma attieksmi starp daļām var papildus izsacīt pretstata nozīmes niansi. Piem.: *Raudzījāmieš viens otrā, un mums nebija par ko runāt.* (R. Ezera)

7.2.1.5. Komponenti ar salīdzinājuma attieksmi

1819. §.

Salikta sakārtota teikuma komponentiem, kas pauž salīdzinājuma attieksmi, raksturīgs salīdzinājuma partikulu *kā, tā kā, it kā, tāpat, tāpat kā* lietojums, kā arī tajos sastopams šo partikulu saistījums ar sakārtojuma saikļiem: *un tā kā, un tāpat* u. c. Piem.: *Pēc lietus Ņujorkā netrūka romantikas: garoja akmeņi visi kā mūsu pirtī, un tā kā pirtī gribējās izmesties plikam un just uz muguras bērzu slotas tvirtas.* (G. Saliņš)

Saliktos sakārtotos teikumos var būt apvienota secīguma un salīdzinājuma attieksme, uz ko norāda, piem., darbības vārdu laika vārdformu atšķirība: *Šogad ziema nekādi nespēj iestāties, tāpat kā nejaudāja iestāties vasara.* (R. Ezera)

7.2.1.6. Komponenti ar cēloņa un seku attieksmi

1820. §.

Raksturīgi ir salikti sakārtoti teikumi, starp kuru daļām pastāv cēloņa un seku jēdzieniskā attieksme. Piem.: *Ilgāku laiku bija sirdīgi lijis, un lapiņa varēja būt samirkusi tiklab pirms nedēļām divām, kā aizvakar.* (R. Ezera) *Vējš sapurināja lapotnes, un pāri nobira kastaņu ziedlapu putenis.* (I. Ābele) *Mana māja ir meža vidū, un vismaz divu jūdžu apkaimē nav politikas.* (A. Neiburga)

Cēloņa un seku attieksme var izpausties starp salikta sakārtota bezsaikļa teikuma komponentiem. Piem.: *Pēcpusdienā vējš pieņēma spēkā, pie rietumu apvāršņa sāka drūzmēties melni gubu mākoņi, koki locījās, lopi meklēja aizvēju.* (A. Dziļums)

Cēloņa un seku attieksmi, būdami saistītā vārda uzdevumā, akcentē apstākļa vārdi *tāpēc, tādēļ, tālab, tātad*. Piem.: *Miglai laikam salst, tā grib sildīties, tāpēc spiežas pie saulē sakarsušajām gubām.* (D. Avotiņa) *Otrkārt, ir sāksis kriminālprocess, tātad policijai ir pienākums to izmeklēt.* (Diena)

Latviešu valodā sastopami salikti sakārtoti teikumi, kuru komponentu saistījums izteic tikai cēloņa un seku attieksmes nokrāsu, proti, cēloņa un seku attieksme kā papildinājums vienojuma attieksmei tiem piemīt nosacīti. Piem.: *Timotijam tad mēdz iestāties sentimentalitātes šoks, un viņš atvadās.* (G. Repše) *Zāle no rasas bija gluži palsa, un soļu sliede tajā šķita tumši lakota.* (R. Ezera)

Cēloņa un seku attieksme ir akcentēta saliktos sakārtotos teikumos, kuru komponentus saista vārdu savienojumi *un tāpēc, un tādēļ, un tālab, un arī, un līdz ar to* u. tml. Piem.: *Man ir darba atļauja, un līdz ar to esmu tiesīga spert savu kāju uz šīs salas!* (G. Repše) *Tais dārzos dziļajos neviena nav, un arī tu tur nedrīksti ieiet.* (G. Saliņš)

Saliktos sakārtotos bezsaikļa teikumos komponentu(-s), kas norāda rezultātu vai sekas, no pārējās teikuma daļas mutvārdos atdala pauze, bet rakstos mēdz lietot domuzīmi. Piem.: *Solvita aizsvieda cigareti un sažņaudza pirkstus dūrē – laulības gredzens iedzirkstījās kā asara.* (R. Ezera) Šādi teikumi var izteikt ne vien cēloni un sekas, bet papildus arī secinājuma jēdzienisko attieksmi. Piem.: *Nekas nav tik lēts kā laiks – katrs to dabū par brīvu.* (R. Ezera)

Dažkārt salikta sakārtota teikuma daļa, kas izteic cēloni, no daļas, kas norāda sekas, rakstos tiek atdalīta ar kolu. Piem.: *Bet ārs bija pārmainījies kā murgā: ar sīkbiru sniegu vējš saņēma saimnieku kailo un aizrāva puteni meitu.* (G. Saliņš)

7.2.1.7. Komponenti ar konstatējuma vai nosacījuma un seku attieksmi

1821. §.

Kā liecina saliktu sakārtotu teikumu saturs, vienojuma attieksme starp tā komponentiem var realizēties, izsakot kādu konstatējumu un no tā izrietošas sekas. Piem.: *Vasarās muiža paslēpās kuplajās parka koku lapotnēs un nebija redzams pat sārtais kārniņu jumts.* (Pauls Bankovskis) *Viļņa nāca arvien tuvāk, un varēja jau saskatīt lielos baznīcu torņus.* (V. Rūmnieks, A. Migla)

Konstatējumam var piemist nosacījuma nozīmes nokrāsa, tāpēc ir pamats atzīt, ka starp salikta sakārtota teikuma komponentiem papildus vienojuma attieksmei pastāv arī nosacījuma un seku jēdzieniskā attieksme vai tās nianse. Piem.: *Trulis ierīkots uz ritenīšiem, ar to var ērti pārvizināties pa angāra ejām.* (L. Muktopāvela) *Meitenes sārtašos apelsīnus tirgotu mājas priekšā – katrs par dziesmu vai pudeli vīna dabūtu pilnas riekšas.* (G. Saliņš)

Ja izteikta konstatējuma vai nosacījuma un seku jēdzieniskā attieksme, salikta sakārtota teikuma komponenti var tikt saistīti ar apstākļa vārdiem *tad, tāpēc*. Piem.: *Zeme jāuzrok rudenī, tad pa ziemu izsalst nezāļu saknes.* (L. Stumbre) *Viņš sevi uzskatīja par dzīvnieku mīli un aizstāvi, tāpēc viņam netrūka piekritēju.* (L. Muktopāvela)

Nosacījuma un seku attieksme saliktā sakārtotā teikumā mēdz būt saistīta ar secīguma attieksmi. Piem.: *Business Margaritas salā būs palaists, un turpmāk viņi tur pavadīs vairs tikai pāris mēnešu gadā.* (PDz)

Saliktos sakārtotos teikumos, kuros starp komponentiem konstatējamas nosacījuma un seku, kā arī secīguma jēdzieniskās attieksmes, abas semantiski pretējās daļas rakstos mēdz atdalīt ar domuzīmi. Piem.: *Vajadzēja tikai mainīties krītošās gaismas leņķim – un loga rūtis kā uz fotopapīra iezīmējās aizkaru krokas un pelargoniju lapas. [...] Pietika aizkļūt līdz kūtij – un iekšā iešķindējās ķēde, grūši nopūtās gov.* (R. Ezera)

Salikta sakārtota teikuma komponenti ar konstatējuma un seku attieksmi var tikt apvienoti bezsaikļa saistījumā. Piem.: *Esmu apēdusi milzīgus sarkanus ķiršus, pilna roka ar kauliņiem.* (I. Ābele)

7.2.1.8. Komponenti ar rezumējuma, piezīmes vai paskaidrojuma attieksmi

1822. §.

Vienojuma attieksmes teikums var izpausties kā situācijas dažādu aspektu raksturojums, kam seko vispārīgs rezumējums. Piem.: *Un pēc tam – tev bija tavi bērni un man*

bija mani bērni, tev bija tavs darbs un man bija mans darbs, tev bija rūpes, man bija rūpes, un mums abiem nebija laika. (I. Ziedonis)

Salikta sakārtota teikuma sākuma daļas pirmajā komponentā vai komponentos tiek izteikts konstatējums, kam nākamajā daļā seko paskaidrojums, kas dažkārt tiek nodalīts ar domuzīmi. Piem.: *Nekas nav tā pelis kā laiks – allaž tas ir vai nu par garu, vai par īsu un nekad nav pašā reizē.* (R. Ezera) *Taču seja ir kaut kā īpatni skaista, laikam to varētu nosaukt par jaunību.* (L. Mukstupāvela)

Saliktā sakārtotā bezsaikļa teikumā vispārīgs konstatējums un tam sekojošs detaļu skaidrojums vai parādību uzskaitījums var tikt nodalīts ar kolu. Piem.: *Lorupes gravas egļu galotnēs sasaucās putni: pa ložmetēja kārtai izšāva dzenis, sīlis aizsmakušā balsī izkiedza pavēles, sīkie putni kareivīgi piebalsoja.* (Pauls Bankovskis)

Ir loģiski, ka piezīmi vai paskaidrojumu izsaka salikta sakārtota teikuma beigu daļa. Piem.: *Ceļš uz pili ir ilgs, un man tas nav bijis rozēm kaisīts.* (L. Mukstupāvela) Kādu piezīmi, rezumējuma vai paskaidrojuma attieksmi nereti izteic bezsaikļa salikta sakārtota teikuma pēdējais komponents. Piem.: *Bet uz šķiršanos pamatīgi izmetām villu, tur nu jums taisnība.* (R. Ezera) *Zem ceļa ledus arī bija debesis, kopā ar sīkiem akmenīšiem tajās bija iesalušas zvaigznes.* (I. Ābele) *Unguram kā ietekmīgam vasalim, piemēram, bija piešķirtas tiesības zīmogot vēstules ar sarkanu vasku, tādas tiesības bija tikai ordeņa mestram.* (I. Ziedonis, R. Ziedonis)

1823. §.

Saliktam sakārtotam teikumam, kas veidots kā dažādu parādību uzskaitījums, raksturīgs komponentu bezsaikļa saistījums. Piem.: *Augusts: sarkani pīlādži, dzeltenas saulespuķes, kliņģerītes vēl pilnziedā, plaukst asteres, briest gurķi, kāposti tinas galviņās, ozolā aizmetušās mazas zilītes, melnē cūkpuvas, sarkanās apšubekas zaļā zālē aiz šķūņa un baraviku apaļās galviņas pagalmā zem mūsu ozola.* (A. Neiburga)

Ja bezsaikļa saistījumā apvienoti vairāki salikta sakārtota teikuma komponenti, kas uztverami kā vienots dažādu norišu uzskaitījums, bet pēdējais komponents pievienots ar saikli *un*, tas vai nu norāda uz secinājumu, vai izteic rezultāta, rezumējuma vai arī seku attieksmes nozīmi. Piem.: *Tumšie, kuplie mati krita uz pieres, no sviedriem lāsmojošā seja atsita vasarīgu melhiora nokrāsu, pie katra plašā, šalcošā izkopts vēzienu zem ādas lodāja muskuļi, un zāle švīkstēdama, šmīkstēdama gūlās pie kājām biežā, zaļā vālā.* (R. Ezera)

Ar saikli *un* piesaistīts komponents šāda tipa saliktos sakārtotos teikumus var paust kādu īpašu akcentu vai izsacīt īpašu piebildi. Piem.: *Vēlāk mēs rotājam egli un tinam dāvanas skaistos papīros, bērni skaita dzejolišus, un galds vai lūst.* (L. Stumbre) *Spīd saule, ir jauka vasaras diena, un man blakus iet skaista sieviete!* (E. Lukjanskis)

Salikta sakārtota teikuma nobeiguma daļa ar secinājuma nozīmi nereti tiek pievienota aiz domuzīmes un uzskatāma par teikuma rezumējošo vai svarīgāko komponentu. Piem.: *Vēl nebija delverējušies vēja bērni, vēl nebija īgņojies atkusnis, plikšķinājušas palāses – sniegs vēl aizvien bija ļoti jauns un nosarcis rieta kvēlē.* (R. Ezera) Par vienojošo elementu šajā saliktā sakārtotā teikumā funkcionē apstākļa vārds *vēl*.

Parādību uzskaitījumam to savstarpējās attieksmēs aiz domuzīmes seko rezumējums, piem., šādā pieckomponentu teikumā: *Nami te bija tik savādi, laiks tos bija piesātinājis ar dzīvēm un to atspulgiem, un, ietverot namu ar reizi skatienā, iespaids bija gluži vai miesisks, vērotājs to saņēma kā bliezienu pakrūtē – katram namam bija sava seja, savs stāsts, sava atmosfēra ap pievērtajām aizkaru skropstām un baložiem jumta cekulos.* (I. Ābele)

Uzskaitījums saliktā sakārtotā teikumā var būt kārtots pa komponentu vai norišu pāriem, un pēc tam aiz domuzīmes seko rezumējums. Piem., šādā teikumā, kas veidots

pēc tikko minētā modeļa, pavisam ir deviņi komponenti: *Notumsā satraukti uzskatītajās čells un vāļīte vaicājoši piesitās timpāniem, melodiski nodzinkstēja arfas stīga un saksofonam paspruka aprauts locījums, akordeons izdvesa elsas un sēri nopūtās mežrags, ierūcās kontrabass, iedūcās alts – un juklās skaņas piepeši sajaucās, saslēdzās, apkampās un ar spēju crescendo sāka dzirkstoši kūstāt kā šampanietis, dzīties uz augšu, kāpt pa pudeles kakliņu un gāzties pāri malām...* (R. Ezera)

Vispārīgā aprakstā, kas satur uzskaitījumu, pēdējā, ar domuzīmi pievienotā daļa var izteikt kādu īpašu akcentu vai pretstata nozīmes niansi. Piem.: *Viņš sajūt Gintas skatienu, viņa smagie plaksti paceļas, lielā mute uzsmaida – metāliski spoži pamirdz priekšzobs.* (R. Ezera) Piezīmi vai paskaidrojumu ar pretstata attieksmes nozīmes nokrāsu var izsacīt salikta nepaplašināta sakārtota teikuma otrais komponents. Piem.: *Man jātop pašai, un tas jau ir grūtāk.* (L. Muktupāvela)

7.2.2. Teikumi ar pretstata attieksmi starp daļām

1824. §.

Lai norādītu uz pretstata attieksmi starp salikta sakārtota teikuma daļām, tiek izmantoti sakārtojuma saikļi: *bet, taču, tomēr, un tomēr, turpretī, turpretim, toties, nevis – bet.* Piem.:

- **bet**: *Dieva vārdam jārunā ar dvēseli, bet dvēsele vislabāk dzird klusus un vienkāršus vārdus.* (A. Neiburga) *Lampa tikpat kā visiem krīt uz nerviem, bet viņa ir labākā šī gada rakstniece.* (G. Repše)

- **taču**: *Gāju aizvien tuvāk, taču nekas neklīdēja dziļo atstātības jutoņu.* (R. Ezera) *Rīt pēc liecībām būs dejas, taču es negribu iet.* (G. Repše)

- **tomēr**: *Gadiem ejot, šis tēls – vientuļā rakstniece meža mājā, suns viņas vienīgais draugs – tik tiešām saaug ar Regīnu, tomēr tas ir un paliek tikai viņas esamības priekšnams.* (N. Ikstena)

- **turpretī**: *Proti, sezonas gripa sākas, sasniedz kulmināciju un beidzas, turpretī jaunā gripa varētu uznākt un pāriet, un pēc kāda laika uznākt atkal un atkal.* (Diena)

- **toties**: *Lietus bija mitējies līnāt, toties sāka celties vējš, čabinādams vecos jumta salmus, šad un tad žēli ieaurodamies un sizdamies te ap vienu, te ap otru vecās ēkas stūri.* (A. Grīns) *Es iekrekšķos, toties mans saimnieku pāris jūtas sasodīti vienprātīgi labi.* (L. Muktupāvela)

- **nevis – bet**: *Nevis diena nomaina dienu, bet zīme nomaina zīmi.* (N. Ikstena)

Ar pretstata saikļa atkārtošānu var panākt īpašu pretstatījuma attieksmes uzsvērumu. Piem.: *Vēja nav, tomēr lapotnes tajā šūpojas, tomēr mākoņi pārvietojas, tomēr viļņi nāk krastā.* (N. Ikstena)

Būdami salikta sakārtota teikuma komponentu saistītātvārdu funkcijā, pretstata attieksmes pastiprinājumu izsaka vārdu savienojumi *bet tikmēr, bet tāpēc* u. c. Piem.: *Mēs nepārtraukti uzzinām kaut ko jaunu, bet tāpēc jau mācību grāmatas netiek pilnībā pārrakstītas.* (Diena) *Ceturtdien pēcpusdienā Rīgā gaisa temperatūra paaugstinājies līdz 24,6 grādiem pēc Celsija, bet tikmēr Kolkā tā ir tikai 10,3 grādi.* (Diena)

1825. §.

Pretstata attieksmi var akcentēt semantiski kontrastējoši vārdi vai vārdformas: nenoliegtas un noliegtas darbības vārdu formas u. c. Piem.: *Viņa gribēja man visur nākt līdz, bet es negribēju.* [...] *Tik daudz esmu ar svešiem cilvēkiem draudzējies, bet savai mātai neesmu galvu noglaudījis.* (I. Ziedonis) Semantiski kontrastējoši vārdi norāda uz

pretstatījumu bezsaikļa saliktos sakārtotos teikumos. Piem.: *Viņš bija nobālējis palagbalts, es sasārtusi kā jau viņa pieminētā rītausma.* (L. Muktupāvela)

Pretstatījuma jēdzienisko attieksmi starp salikta sakārtota teikuma daļām var izteikt partikulas *tikai, tik*, kuras valodniecības avotos šādā funkcijā tiek atzītas par saikļiem (LVV 2006: 1094; Beitiņa 2009: 176, 177). Piem.: *Rīgas ielās beidza smaržot liepas, tikai dažviet vēl dzirdēja to zaros bites dūcam.* (M. Geidāne) *Viņa nesaka nekā, tikai kalsnā, pāri gultas malai pārkārtā roka pajā mana suņa galvu, šķirsta spalvu.* (R. Ezera)

Uz pretstatījuma attieksmi ar izņēmuma nozīmes papildniansi var norādīt, saistot salikta sakārtota teikuma komponentus ar partikulu *vienīgi*. Piem.: *Ēna nav ēna, saulstaru ņirba caur gurušām lapām netrīs, nav musturu, nav impresionistiskā virrojuma, vienīgi putekļi pa laikam uzmet pa mākonim un izčib pār takām patvaļīgā nenoteiksmē.* (G. Repše)

Lai izsacītu pretstatījuma attieksmi ar konstatējuma vai cēloņa un seku nozīmes papildniansi, salikta sakārtota teikuma komponentus var saistīt apstākļa vārdi *citādi, tad* u. c. Piem.: *Es neko nerunāju, citādi šie ņems mani uz zoba.* (V. Lāms) *Celies augšā, citādi paliksim bez brokastīm.* (I. Zandere) *Nepiederēs tev Mona Līza, nepiederēs nekad, tad jau nocels, nocels to drīzāk kāds vēl šogad.* (G. Saliņš)

Retumis konstatēti teikumi, kam piemīt salikta sakārtota teikuma pazīmes, taču komponentu saistījumam izmantots vārds *kamēr*, kas ir pakārtojuma saiklis. Šādos gadījumos, kad robežojas salikts sakārtots un salikts pakārtots teikums, teikuma komponentiem, kurus ievada saiklis *kamēr*, ir pretstata attieksmes nokrāsa. Piem.: *Varbūt vairākus gadmiljonus vecā cilvēces auss ir adaptējusies pie dabas skaņām, kamēr tehnikas zīdaiņa brēcienu plosa nepieradušās bungādiņas?* (R. Ezera)

Ja kādā no salikta sakārtota teikuma komponentiem izteikts secinājums ar pretstata attieksmes niansi, tas var būt pievienots bezsaikļa saistījumā, rakstos izmantojot domuzīmi. Piem.: *Citudien atkal apskrējusi, apsitusi visu tuvieni – iekritis kā akmens akā!* (R. Ezera)

7.2.3. Teikumi ar vienojuma un pretstata attieksmi starp daļām

1826. §.

Ja saliktu sakārtotu teikumu veido vairāk par diviem komponentiem, starp tiem var realizēties kā vienojuma, tā pretstata attieksmes. Piem.: [Ir gandrīz vai seši no rīta.] *Līdz saulei vēl ilgi, tās vēl nav, bet lietus gan līst nepārtraukti.* (L. Muktupāvela) *Debesis vilkās uz lietu, un vējš asi dzenāja mākoņus, tomēr tas nekādi netraucēja izjust brauciena svarīgumu.* (V. Rūmnieks, A. Migla)

Saliktos paplašinātos sakārtotos teikumos iespējams atšķirīgs un atkarībā no daļu skaita arī sarežģīts vienojuma un pretstata attieksmju sadalījums starp komponentiem. Tā starp pirmo un otro komponentu var pastāvēt pretstata, bet starp otro un trešo – vienojuma attieksmes secīguma jēdzieniskais paveids. Piem.: *Lieli un mazi ceļi bija aizvilkti, tikai pa šoseju jau pirms ausmas izdzinās šķūre un pēc tam turp un atpakaļ izbraukāja smilšu kratīklis.* (R. Ezera) *Plīti vēl kvēlojās ogles, bet panna tukša, un Volfganga kažoka virtuvē vairs nebija.* (V. Belševica) Otro un trešo komponentu var saistīt vienojuma attieksme, kas izpaužas kā secinājums. Piem.: *Ārija ieklausās, bet nekas neiečīkstas, nenošņirkst, nenoknikšķ, māja ir it kā iegrimusi ezera dzelmē.* (R. Ezera)

Ir salikti sakārtoti teikumi, kuru pirmo un otro komponentu saista vienojuma attieksme, kas realizējas kā konstatējums vai cēlonis un sekas, bet trešais komponents

izsaka pretstatu. Piem.: *Nekas nav tik dzīvīgs kā laiks – to izmanto, apsteidz, trenc, apstādina, stiepj un pat nosit, bet, reiz izšķīlies no Mūžības olas, tas nav nobeidzams pat ar sišanu.* (R. Ezera)

Vienā saliktā sakārtotā teikumā starp to komponentiem var realizēties vienojuma, pretstata un seku attieksmes. Piem.: *Viņi tur nav kāpuši, viņi to nav prasījuši, bet kāds brīnums pacēlis viņus mums pāri, un nu mēs tos nesaprotam.* (I. Ziedonis)

Pastāv salikti sakārtoti teikumi, kuros starp pirmo un otro komponentu konstatējams vienojuma attieksmes vienlaicīguma paveids, trešais un ceturtais komponents izsaka kompleksi vienojuma un secinājuma attieksmes, savukārt piektais komponents pievienots kā pretstats. Piem.: *Uz rokas manas lāses no tavas līst, kņud āda aiz akla prieka: mums abiem ir viena asiņu riņķošana, mēs mirsim no vienas triekas, – bet tikmēr – cik labi tā kļīst!* (G. Salīņš)

Semantiski un strukturāli sarežģītos teikumos tiek paustas dažādas jēdzieniskās attieksmes, to paveidi vai nianses. Piem.: *Tomēr kaut kas viņa dzīvesstāstā palika līdz galam neizstāsīts, starp vienām lauskām un fragmentiem rēgojās tukšas vietas, savukārt citviet piedzīvojumi sablīvējās, to bija pat pārāk daudz.* (Pauls Bankovskis) Šajā četrkomponentu bezsaikļa teikumā konstatējamas paskaidrojuma vai pamatojuma, pretstata un vienojuma attieksmes.

7.2.4. Teikumi ar šķīruma attieksmi starp daļām

1827. §.

Salikti sakārtoti teikumi ar šķīruma attieksmi starp daļām norāda uz to, ka no divām vai vairākām iespējām vienlaicīgi ir realizējama tikai kāda viena. Piem.: *Tie [ekrāni] būs elastīgi un ieņems vajadzīgo formu, vai arī ekrāns būs ierullējams pildspalvai līdzīgā priekšmetā.* (Diena) Ir jāpiekrīt L. Ceplītim, ka šķīruma attieksmi nav iespējams izteikt bezsaikļa teikumos (Ceplītis et al. 1989: 116).

Šķīruma attieksmes saliktā sakārtotā teikumā parasti izsaka ar divdaļīgiem saikļiem *vai – vai, vai nu – vai, vai nu – vai arī, vai – jeb vai, te – te, drīz – drīz* u. c., retāk ar saikli *vai* un saikļu savienojumiem *vai arī, jeb vai, jeb arī*. Piem.: *Vai nu būs totāla izgāšanās, vai arī būs diezgan labi rezultāti.* (Diena) *Sarkanā istaba arī ir no kādas filmas, tikai tā vēl nav uzņemta, vai arī es neesmu to redzējusi.* (A. Neiburga)

Dažkārt teikums ar šķīruma attieksmi starp daļām ir kontekstuāli nosacīts, jo, lai saprastu, par ko tajā ir runa, nepieciešams konteksts, vismaz iepriekšējais teikums. Piem.: *[Iepriekšējais mājas sargs martā izputējis.] Vai nu vilki noplēsuši, vai pats uz mežu aizvilciet nomirt, vecs zēns jau arī bijis, pilni divpadsmit gadi.* (R. Ezera) Šajā saliktā sakārtotā triju komponentu teikumā šķīruma attieksme ietverta pirmajos divos komponentos, bet trešais komponents izsaka paskaidrojumu.

7.3. Salikts pakārtots teikums

7.3.1. Saliktu pakārtotu teikumu vispārīgs raksturojums

1828. §.

Salikta pakārtota teikuma minimums ir divas predikatīvas vienības jeb divi teikuma komponenti, starp kuriem pastāv pakārtojuma sakars. Teikums, kurš sastāv no šādām divām daļām, ir salikts nepaplašināts pakārtots teikums. Piem.: *Laiks ir*

gabals kanvas, uz kuras izšujam dzīvi, krusta dūrieniem aizpildot tukšās rūtiņas. (R. Ezera)

Saliktā pakārtotā teikumā, lai cik plašs tas būtu, ir tikai viens virsteikums. Virsteikums ir teikuma daļa, kam tieši pakārtota viena vai vairākas citas teikuma daļas jeb palīgteikumi. Piem.: *Nu, kad arī Tims ar Migliņu kāpj balkonā, viņš sajūt, cik ļoti ir noguris.* (G. Repše)

Palīgteikumi ir salikta pakārtota teikuma daļa, kas pakārtota vai nu virsteikumam, vai citam palīgteikumam. Piem.: *Ja te kāds ir lieks šajā idillē, tad tie esam mēs – es ar Azu.* (R. Ezera) *Es zinu, kā atstāt uzbrukumus, pirms karš vēl sācies.* (L. Muktupāvela)

1829. §.

Ja teikumā ir vairāk par vienu palīgteikumu, proti, tas sastāv no trim un vairāk komponentiem, veidojas salikts paplašināts pakārtots teikums. Piem.: *Bet apkārt politikai ir ļoti daudz cilvēku, kuri grib piedalīties, nākt ar ieteikumiem, jo viņiem rūp, kas Latvijā notiek.* (LA)

Sintaktisko sakaru veidu, ja palīgteikums vai palīgteikumi pakārtoti virsteikumam, sauc par tiešu pakārtojumu. Piem.: *Vai jūs, meži, kur vasara stirnas gana, zināt, cik smagi būt noplicinātai?* (Ā. Elksne) Ja palīgteikums vai palīgteikumi pakārtoti citam palīgteikumam, veidojas pakāpenisks pakārtojums. Piem.: *Es atkal biju Meža-Eriņos, kaut arī divkārt domāju, ka nesperšu šurp kāju.* (R. Ezera)

Saliktā paplašinātā pakārtotā teikumā sastopami gan tieša, gan pakāpeniska pakārtojuma palīgteikumi. Piem.: *Pļavas, kur atāls saulē vizēja kā zaļš zīds, izraibināts sīkām baltu puķu zvaigznītēm, mainījās ar baltiem bērziem, kas šķita pakāpušies kalniņos, lai labāk redzētu, kā, dzirksteles mezdams un šņākdams, aizskrien vilciens, kas aizved mani pretī jaunai, skaistai dzīvei.* (E. Zālīte) Šajā teikumā ir divi tieša pakārtojuma apzīmētāja palīgteikumi un trīs pakāpeniska pakārtojuma (nolūka, papildinātāja un apzīmētāja) palīgteikumi.

1830. §.

Ja pakārtotās teikuma daļas raksturo pakārtotāja komponenta vārdu, vārdu grupu vai visu šo teikuma daļu kopumā no viena viedokļa un ir savstarpēji saistītas sakārtotumā, veidojas vienlīdzīgi palīgteikumi. Piem.: *Liekas, nāk pērkons, lai gan apkārt, cik vien acis rāda, nav ne mākonīša, ne tūcītes un tikai staro un žilbina zilais mirdzums.* (N. Ikstena) *Nestudēju biogrāfijas un slimību vēstures, tālab esmu aizmirsis, kā nomira Rainis, kādi vecāki bija Čehovam un kurā gadā piedzima Sorokins.* (G. Repše)

Vienlīdzīgu palīgteikumu sakārtojuma saistījumam ir raksturīga vienojuma attieksme. Piem.: *Ja es nebūtu radības kronis, Es nāktu pie tevis pa dumbriem, Pa brūkošu sniegu, kad apsēm Lipīgo pumpuru laiks, Kad koks vēl nemaz nav plaucis, Vien stumbru zaļganums maigāks Un atkušņa ūdeņi brūni Zem kūlas un mētrām guldz.* (V. Belševica) Šajā saliktā pakārtotā teikumā konstatējami četri vienlīdzīgi laika apstākļa palīgteikumi. Trim no tiem piemīt vienojuma attieksme, bet palīgteikumam, kuru ievada vārds *vien*, saistījumā ar pārējiem palīgteikumiem konstatējama vienojuma un pretstata attieksmes nianse.

Starp vienlīdzīgiem palīgteikumiem var pastāvēt skaidri izteikta pretstata attieksme. Piem.: *Mans darbs viņai bija noslēpums, kuru viņa necentās izdibināt, bet kuru vēlējās vienīgi sajust, kā būtu tiekusies sajust smaržu, nemaz nekārojot izzināt zieda uzbūvi.* (R. Ezera)

Vienlīdzīgiem palīgteikumiem latviešu valodā var piemist šķīruma attieksme. Piem.: *Es turpinu lasīt baltās sēnes mistera Kenneta sēņu angāros un zinu, ka nekas nevar notikt, ja es pati to nevēlos vai arī ja tā nav paredzējis liktenis.* (L. Muktupāvela)

1831. §.

Uz semantisko un sintaktisko sakaru starp salikta pakārtota teikuma daļām norāda un to precizē dažādi pakārtojuma vārdi, kas ievada palīgteikumu:

1) pakārtojuma saikļi: *ka, lai, vai, ja, jo, jo – jo, kaut, kaut gan, kaut arī, lai gan, lai arī, līdz, līdzko, tiklīdz, tiklīdz kā, tikko, kopš, pirms, kamēr, tāpēc ka, tādēļ ka, tā kā, tā ka, it kā* u. c. Piem.: **Kamēr** stāvēju rindā, ārā zem liepas sāka dusmīgi riet suns. (R. Ezera)

2) pakārtojuma vietniekvārdi, proti, vietniekvārdi, kas lietoti pakārtojuma vārdu funkcijā: *kas, kurš, kāds*. Piem.: *Es varu justies kā muzejā, kurā drīkst šīs sadzīvē lietotās lietas pat izmantot.* (L. Muktupāvela)

3) pakārtojuma vārdu funkcijā izmantoti apstākļa vārdi: *kad, kur, kurp, kāpēc, kādēļ, kālab, cik, kā*. Piem.: **Kad** nolasītas mazās sēnītes vienā angārā, jāpārbrauc uz otru. (L. Muktupāvela)

4) pakārtojuma vārdu funkcijā lietoti vārdu savienojumi: *līdz kamēr, no kurienes, par kuru, pēc tam kad* u. tml. (Beitiņa 2009: 183) Piem.: *Viņa bija no tiem nedaudzajiem, ar kuriem kopā var arī klusēt, jo vairumu klusēšana nomāc.* (R. Ezera)

Dažkārt palīgteikumu ievada dažādi vienlīdzīgi pakārtojuma vārdi vai vārdu grupas. Piem.: *Neviens nevarēja aptvert, kas, no kurienes un kāpēc šauj.* (A. Kolbergs)

Retāk sastopami bezsaikļa palīgteikumi, kuru pakārtojums izpaužas nevis ar pakārtojuma vārdiem, bet tikai semantiski un mutvārdos intonatīvi. Rakstos to dažkārt izsaka ar domuzīmi. Piem.: *Ikreiz, kad viņš uzlūko šo sievieti, precīzāk, viņas kā aitas kažoks biezos, garos matus, tad izbrīnīts secina vienu un to pašu – daba ir taisnīga.* (G. Repše) Šajā teikumā pēdējais, proti, papildinātāja palīgteikums, pievienots virsteikumam bez pakārtojuma vārda, kā arī var konstatēt, ka virsteikumā ne tikai elidēts teikuma priekšmets, bet reducēts arī tā nobeigums, kas pilnā apjomā varētu būt veidots šādi: *[..] secina vienu un to pašu, (proti,) to, ka [..]*.

Izņemot saikļus, citi pakārtojuma vārdi palīgteikumā veic teikuma locekļa funkcijas. Piem.: *Mums nav konceptuālu iebildumu pret investoru piesaistīšanu, it sevišķi pret tiem, kas (teikuma priekšmets) iegulda naudu uzņēmumos un rada darba vietas vietējiem pilsoņiem.* (LA)

1832. §.

Lai norādītu pakārtojuma sakaru, virsteikumā vai palīgteikumā, kam pakārtots cits palīgteikums, var tikt lietoti dažādi norādāmie vai paskaidrojamie vārdi:

1) vietniekvārdi: *tas, tāds, viss, tas pats, katrs* u. c. Piem.: **Visi, kas** kļūdījās, jau tāpat ir dārgi samaksājuši par kļūdām. (R. Ezera)

2) apstākļa vārdi: *tur, turp, tik, tāpēc, tādēļ, tad, toreiz* u. c. Piem.: *Es rīkojos tā, kā labas meitenes nedara.* (L. Muktupāvela)

Norādāmie vai paskaidrojamie vārdi izteic vai akcentē to teikuma locekli, kas tiek atklāts vai raksturots palīgteikumā, un parasti ir tā paša nosaukuma teikuma locekļi kā attiecīgais palīgteikums. Piem.: *Un tas bija negaidīti un neticami, ka cilvēku varēja izķēmot smiekli.* (R. Ezera)

1833. §.

Atkarībā no tā, kādas semantiski sintaktiskās attiecības pastāv starp palīgteikumu un teikuma daļu – virsteikumu vai citu palīgteikumu –, kam tas pakārtots, palīgteikums var atklāt vai aizstāt kādu pakārtotāja daļā neminētu vārdu resp. teikuma locekli. Piem.: *Te ir ar uzlīmēm aplipināts aprūšējais ledusskapis, kas dūc, rūc, bet izslēdzoties saraujas konvulsijās [tā], ka nodreb kantīnes krēslu dzelzs kājiņas pie plastmasas galdiņa.* (L. Muktupāvela) Šādus palīgteikumus sauc par aizstājējiem palīgteikumiem (Beitiņa

2009: 184). Dažkārt aizstājējus palīgteikumus pievieno ar domuzīmi. Piem.: *Daži jau tagad šaubās [par to] – kā trīs partijas ar dažādiem uzskatiem spēs sastrādāties.* (LA)

Palīgteikums var precizēt ar vietniekvārdu, apstākļa vārdu vai kādu citu deiktiskas nozīmes vārdu izteiktu teikuma locekli. Piem.: *Zinu tikai to, ka te noteikti nav tā vieta, kur piena upes palo šalkdamas, bet ķiļķeni paši lūdzas mutē ielienami.* (L. Muktopāvela)

Šādiem saliktiem pakārtotiem teikumiem raksturīgi vārdu pāri, no kuriem pirmais atrodams pakārtotajā daļā, bet otrais ievada no tās atkarīgu palīgteikumu: *tas – kas, tas – kurš, tāds – kāds, tad – kad, tur – kur, tāpēc – ka* u. c. Piem.: *Kas bija tas, ko man kārotos par visu vairāk?* (R. Ezera) *Gadu gadiem Tims mēģina izprast draudzības noslēpumu, bet vienmēr aizbrauc no Migļiņas tikpat mulss, cik atbraucis.* (G. Repše) *Pat tas, kas šķiet dokumentāls, ir tikai versija par notikušo.* (N. Ikstena) Šādus palīgteikumus var saukt par konkretizējošiem (Beitiņa 2009: 184) vai konkretizētājiem palīgteikumiem.

Ja palīgteikums nav saistīts ar kādu vienu saliktā pakārtotā teikuma pakārtotās daļas vārdu, resp., teikuma locekli, bet paskaidro visu teikumu kopumā, to var saukt par paskaidrojošu vai paskaidrotāju palīgteikumu. Piem.: *Viņām bija visviens, vai turpmāk te dzīvošu vai ne.* (R. Ezera)

Vienā un tai pašā saliktā paplašinātā pakārtotā teikumā sastopami gan vārdu sakaru – aizstājēji vai konkretizētāji – palīgteikumi, gan teikumu sakaru nosacīts paskaidrotājs palīgteikums. Piem.: *Viņa piederēja pie tiem retajiem, kas prot klausīties, jo vairums jau grib tikai runāt.* (R. Ezera) Šajā teikumā pirmais ir konkretizētājs, bet otrais – paskaidrotājs palīgteikums.

1834. §.

Pēc uzbūves salikti pakārtoti teikumi ir ļoti daudzveidīgi. Tā saliktā nepaplašinātā pakārtotā teikumā var būt šādi virsteikuma un palīgteikuma novietojuma paveidi:

1) palīgteikums novietots aiz virsteikuma. Piem.: *Es neaizbēgu, lai egoistiski paverotos no rūpēm par cilvēces nākotni.* (R. Ezera)

2) palīgteikums novietots virsteikuma priekšā. Piem.: *Kad es jau cēlos projām, dažas svešas sievas (droši vien kaimiņienes) apcerēja manas lejup nesamās mēbeles.* (R. Ezera)

3) palīgteikums novietots starp virsteikuma vārdiem. Piem.: *Brīdi pa brīdim viņš neveikli atkrita uz resnā dibena, lai atvilktu elpu, un pēc tam, klusītēm rukšņot un smilkstot, atkal lūkoja mani panākt.* (R. Ezera)

Saliktā paplašinātā pakārtotā teikumā var būt:

1) trīs komponenti. Piem.: *Viņa bija vienīgā, kam es lasīju priekšā uzrakstīto, jo citi ātri vien sāka žāvāties no šīm klausām.* (R. Ezera)

2) četri komponenti. Piem.: *Ieraudzīju arī laivu un steķi, kas uzreiz saļodzījās, kolīdz uz tā uzkāpu, un neapnicis bez mītas un rimas žēlīgi čīkstēja un smilkstēja, kad paspēru soli vai vismaz sakustējos.* (R. Ezera)

3) pieci komponenti. Piem.: *Timotijs pamana, ka viņu pārņēmusi tā grūtsirdība, kāda piemīt cilvēkam, kas zina vienīgo patiesību, ko pārējie noliedz jau pirms tās ieraudzīšanas.* (G. Repše)

4) seši un vairāk komponentu. Piem.: *Gluži otrādi, ieguvu laiku, mieru un dvēseles līdzsvaru, lai skaidri zinātu, ko cilvēce nedrīkst zaudēt, un bieži domāju par savu māsu no trīsdesmitā gadsimta, bažījoties, vai viņai vēl piederēs tas, kas ir manas dzīves būtiska daļa un bez kā zustu manas dzīves jēga.* (R. Ezera)

1835. §.

Salikti pakārtoti teikumi mēdz būt semantiski un strukturāli ļoti cieši saistīti ar kontekstu. Tā virsteikums dažkārt nav saprotams, ir sintaktiski nepilns bez teksta

iepriekšējās daļas vai iepriekšējā teikuma. Virsteikums var būt veidots kā iepriekšējā teikuma parcelāts. Piem.: [*Viss šķiet tik dārgs, tik šausmīgi dārgs, un man atliek tikai konstatēt, ka nedēļai kaut ko sapirkt nevarēšu atļauties.*] *Tādu kārtīgu ēdienu, lai būtu spēks.* (L. Muktupāvela) [*Mani izglāba tikai kājas.*] *Kā lapsu, kurai pakaļ dzenas suņi.* (L. Muktupāvela)

Saistībā ar kontekstu salikts pakārtots teikums var būt sadalīts vai strukturāli nepilns. Sastopami salikti pakārtoti teikumi, kuru virsteikums tieši izriet no iepriekšējā teikuma vai konteksta. Piem.: [*Darīju to divu iemeslu dēļ.*] *Pirmkārt, tāpēc, ka taisijos vēstīt arī par tādiem cilvēkiem, kas raduši problēmas risināt no spēka pozīcijām.* (R. Ezera)

Konteksta ietvaros vērojami gadījumi, kad var runāt par elidētu vai formāli neizveidotu virsteikumu, proti, palīgteikums vai palīgteikumi reprezentējas kā patstāvīgi teikumi. Piem.: *Nu, vai zināt, ko! It kā es būtu viņu izrāvusi aiz rokas no siltās aizkrāsnes. It kā es būtu pierunājusi pamest drošu namu uz klints un vazāties pa nezināmiem ceļiem kā nolēmētām pašnāvnieku spoku dvēselēm!* (L. Muktupāvela) Virsteikuma lomu veic iepriekšējais konteksts [*Rute beidzot iesaistās kopīgā ceļa maršruta noteikšanā. Nevis iesaistās, izsakot priekšlikumus, bet tikai kritizē pastāvošo situāciju*], kas izsaka domu: *Viņa rīkojas tā, it kā [...]*

Teksta izveidē konstatējami sadalīti salikti pakārtoti teikumi, kuru virsteikums un tam pakārtots palīgteikums vai palīgteikumi noformēti kā atsevišķi teikumi. Piem.: *Vienotība vajadzīga tāpēc, lai izmainītu Latvijas virzību. Lai izvilktu Latviju no ilglaicīgas atpalikšanas, lai nepieļautu, ka tā nonāk postpadomju orbītā.* (LA)

Salikta pakārtota teikuma komponenti pēc uzbūves ir ļoti daudzveidīgi un atbilst dažādiem vienkārša teikuma modeļiem. Salikta pakārtota teikuma struktūru nosaka gan tā komponentu skaits un savstarpējās attiecības, gan saistība ar citiem teikumiem un tekstu kopumā.

7.3.2. Palīgteikumu klasifikācija

1836. §.

Salikti pakārtoti teikumi un to palīgteikumi ir ļoti daudzveidīgi, tāpēc tos var aplūkot un analizēt no dažādiem aspektiem. Palīgteikumus var klasificēt pēc šādām pazīmēm:

1) pēc sintaktisko sakaru veida:

- tieša pakārtojuma palīgteikumi. Piem.: *Bet vai jel kad cilvēkam ir tāds stāvoklis, kad viņš nevēlētos nekā?* (R. Ezera)

- pakāpeniska pakārtojuma palīgteikumi. Piem.: *Es zinu dažas mācības, kā atsist ikvienu, kurš uzskata, ka medus pods vienkārši pienākas tāpēc, ka citi no tā kleksē atēzdamies.* (L. Muktupāvela) Pakāpeniskā pakārtojumā ir saistīti šā teikuma otrais, trešais un ceturtais palīgteikums.

- vienlīdzīgi palīgteikumi. Piem.: *Varētu teikt, ka esmu noilgojusies pēc laimes, pēc pieticīgās sievišķīgās laimītes, par kuru bieži vien vīpsnā, bet pēc kuras mēs ilgojamies visas.* (R. Ezera)

2) pēc saistīšanas līdzekļiem:

- saikļa vai pakārtojuma vārda palīgteikumi. Piem.: *Esmu nogurusi un saprotu, ka man nav sevis glābšanai nekāda padoma.* (L. Muktupāvela)

- bezsaikļa palīgteikumi. Piem.: *Sēnes viņa lasa tik ātri, ka man pašai jāsaprot – šajā sēņu lasīšanas maratonā ar profesionāļiem man nav ko sacensties, bet par amatieri man vēl ilgi jāmācās.* (L. Muktupāvela)

- 3) pēc semantiski sintaktiskajām attieksmēm ar pakārtotāju daļu:
- aizstājēji palīgteikumi. Piem.: *Es priecīgi atskārstu, **ka** varu saraut laiku, lai ar citiem reizē pieskrietu pie finish atzīmes.* (L. Muktupāvela)
  - konkretizētāji palīgteikumi. Piem.: *Te tiešām ir **viss, kas** nepieciešams virtuvei.* (L. Muktupāvela)
  - paskaidrotāji palīgteikumi. Piem.: *Viņam pār plecu šķērsām bija pārlikta palie-la soma, **lai** rokas būtu brīvas.* (L. Muktupāvela)
- 4) pēc nozīmes un sintaktiskās funkcijas:
- teikuma priekšmeta palīgteikumi. Piem.: *Man brīžiem patiesām šķiet, **ka** es viņu vairs nepazīstu.* (R. Ezera)
  - izteicēja palīgteikumi. Piem.: *Viņš [troksnis] ir tas, **kas** tup man uz krūtīm, kad gribu gulēt.* (R. Ezera)
  - apzīmētāja palīgteikumi. Piem.: *Ir miets, **pie kura** tagad varu piesiet savu vēl vairāk samazinājušos pasauli.* (L. Muktupāvela)
  - pielikuma palīgteikumi. Piem.: *Bākas karstā, nesavtīgā sirds, Tu, **kas** puksti kvēlām staru šautrām, Rudens krēslas pelēkumā skaudrā Stāvi klāt man, bākas labā sirds!* (V. Belševica)
  - papildinātāja palīgteikumi. Piem.: *Un tad, gluži negaidot, viņas dzīvē ienāca Alfreds Jaunzems, ienāca kā pretstats visam, **kas** bijis līdz tam.* (R. Ezera)
  - vietas apstākļa palīgteikumi. Piem.: *Dīvainā līkloču līnija veidojas, **kur** plūstošie ūdeņi pieglaužas piekrastes sausajām kāpām.* (A. Skujiņš)
  - laika apstākļa palīgteikumi. Piem.: ***Kamēr** cilvēkā vēl kuras dzīvība, šī pasaule joprojām viņam var ko dot.* (R. Ezera)
  - veida apstākļa palīgteikumi. Piem.: *Viņš, viltnieks, gadiem izlikās, **ka** toreiz neko nav pamanījis, kamēr pienāca reize, kad mans bračka kandidēja vēlēšanās.* (G. Repše)
  - mēra apstākļa palīgteikumi. Piem.: *Pa ielu iet kastanis pilnos ziedos – **Tik** pārlieku liels, **tik** pārlieku skaists, **Ka** nedrīkstu uz ielām kastani laist.* (V. Belševica)
  - salīdzinājuma palīgteikumi. Piem.: *Tu dzīvo, **it kā** nekas vēl nebūtu noticis, avīžu ziņām ar vienu ausi vien notici, ar otru joprojām klausies mīļīgas pastorāles, mistiskas litānijas un etīdes austrālas.* (G. Saliņš)
  - cēloņa apstākļa palīgteikumi. Piem.: ***Tā kā** redzams un dzirdams viņš allaž bija tikai augstu lapotnē, nezinātājs varēja domāt, ka arī ligzdiņa ir kaut kur tur, augšā.* (R. Ezera)
  - pamatojuma palīgteikumi. Piem.: *Ir jārada platformas un mehānismi, kā šo kompetenci un enerģiju piesaistīt, **jo** tas nepieciešams Latvijas attīstībai un kvalitatīvai politikai.* (LA)
  - nolūka apstākļa palīgteikumi. Piem.: *Logs atvērts, **lai** izvēdinātos piesmēķētā istaba.* (R. Ezera)
  - nosacījuma palīgteikumi. Piem.: *Īru senči nolēmuši, ka dzīvot uz akmeņainās klints varēs, **ja** piesies tai lietai ekonomiski un saimnieciski.* (L. Muktupāvela)
  - seku palīgteikumi. Piem.: *Kaut gan vairākkārt aicināju, viņa tā arī ne reizes nespēra kāju manā mājā (**tā ka** pat mani piederīgie nezināja par viņas esamību).* (R. Ezera)
  - pielāvuma palīgteikumi. Piem.: *Arī viņai jādodas pie miera, **lai gan** miegs vēl joprojām nenāk.* (R. Ezera)

1837. §.

Plašākā ir palīgteikumu klasifikācija pēc to nozīmes, kas funkcionālajā aspektā atbilst dalījumam teikuma locekļos un ar to sasaucas. Taču ir palīgteikumi, kam nav atbilstoša teikuma locekļa. Turklāt pastāv diskutabli palīgteikumu klasificēšanas gadījumi, kas saistās ar palīgteikumu sinkrētismu, proti, palīgteikumam vienlaikus var piemist

vairākas nozīmes. Piem.: *Reizēm man ļoti nepatīkami, kad tieši jāieiet svešās mājās.* (I. Ziedonis) Šā saliktā pakārtotā teikuma palīgteikumu var kvalificēt par teikuma priekšmeta palīgteikumu, taču tam arī piemīt gan laika apstākļa, gan nosacījuma palīgteikuma nozīmes nokrāsa.

Palīgteikumiem ne vien var būt dažādas nozīmes, bet reizēm aktualizējas arī jautājums par to statusu, proti, tas, vai aplūkojamā teikuma daļa ir palīgteikums vai neatkarīga daļa. Piem.: *Saskaņā ar tiem [priekšstatiem] sieviešu atbildība joprojām ir veidot labu ģimeni un audzināt bērnus, kamēr vīriešiem noteikti jāuztur ģimene.* (Diena) Formāli šā teikuma otrā daļa veidota kā palīgteikums, jo to ievada pakārtojuma saiklis *kamēr*. Taču semantiski teikuma komponenti ir saistīti sakārtojumā un starp tiem pastāv pretstata jēdzieniskā attiecība.

Šajā sakarībā latviešu valodniecībā tiek lietots apzīmējums „relatīvais palīgteikums”, ar to saprotot teikuma komponentu, kas pēc nozīmes līdzinās neatkarīgai teikuma daļai, bet par palīgteikumu uzskatāms tāpēc, ka to ievada pakārtojuma vārds (VPSV 2007: 325; Beitiņa 2009: 192).

7.3.2.1. Teikuma priekšmeta palīgteikumi

1838. §.

Teikuma priekšmeta palīgteikumi atbild uz jautājumu *kas?*, un tiem attiecībā pret pakārtotāju daļu – virsteikumu vai citu palīgteikumu – ir teikuma priekšmeta nozīme. Piem.: *Man liekas, ka Latvijai ir trūcis liela, stipra un vienkārša stāsta par to, kas mēs esam un kurp virzāties.* (LA)

Teikuma priekšmeta palīgteikumu ievada dažādi pakārtojuma vārdi:

1) pakārtojuma saikļi: *ka, lai, ja, vai* u. c. Piem.: *Iespējams, ka tieši tobrīd, kad man vajadzēja tev palīdzēt, es palaidu garām savu lielo iespēju.* (G. Repše) *Interesanti, vai es varu trāpīt tam kārdinošajam ābolam ābelē aiz šķūņa?* (M. Mičerevskis)

2) pakārtojuma vietniekvārdi: *kas, kurš, kāds*. Piem.: *Man bija jāredz, kas notiek dobumā!* (R. Ezera)

3) pakārtojuma vārdu funkcijā lietoti apstākļa vārdi: *kur, kad, cik, kā, kāpēc* u. c. Piem.: *Durvyju ailē bija redzams, kā meita sēdēja otrajā istabā gluži viena un, nolaidusi galvu, kaut ko knibināja uz galdauta.* (R. Ezera) *Vai jums ar zināms, cik šis ceļš tāls un grūts un cik darba vēl priekšā?* (E. Stērste) *Tas bija tik skaisti, kad saule lēca cauri koku lapotnēm.* (N. Ikstena)

4) pakārtojuma vārdu funkcijā izmantoti vārdu savienojumi: *no kurienes, uz kurieni, kā un kāpēc* u. tml. Piem.: *Ja ir skaidrs, ko un kāpēc darām, cilvēki ir gatavi daudz ko ziedot.* (LA)

1839. §.

Pēc semantiski sintaktiskajām attiecībām, kādas pastāv starp teikuma priekšmeta palīgteikumu un teikuma daļu – virsteikumu vai citu palīgteikumu –, kam tas pakārtots, teikuma priekšmeta palīgteikums var aizstāt pakārtotajā daļā neminētu teikuma priekšmetu. Piem.: *Zināms, ka pēc ne mazums nervu šūnas kutinošā dziesmu konkursa dziedātāja grasās gūt spēkus nelielā atvaļinājumā, ko pavadīs uz slēpēm Itālijas kalnos.* (LA)

Virsteikums vai cits palīgteikums, kam pakārtots aizstājējs teikuma priekšmeta palīgteikums, pēc struktūras atbilst vienkopas teikumam, kura galvenais loceklis var būt izteikts ar dažādu vārdšķiru vārdiem, dažādām vārdformām vai vārdu savienojumiem. Piem.:

1) darbības vārdu trešās personas vārdformas: (*man*) *liekas, šķiet, patīk, izrādās, gadījās* u. tml. Piem.: *Laika gaitā izrādījās, ka pilnīgi viss skaistais, iedvesmojošais,*

tīrais nāk vienīgi par velti. (G. Repše) *Piepeši man likās, ka es būtu saklausījis vēl kādu skaņu, kas iesākumā man šķita saplūstam ar meldru čaboņu.* (R. Ezera) *Šķita, ka lakstīgala pati no savām krūtīm izstaro pilsētas nomales ziedošos dārzus.* (I. Ābele)

2) modālais darbības vārds savienojumā ar nenoteiksmi *būt*. Piem.: *Var būt, ka tieši šai brīdī viņš bija par cilvēku kļuvis.* (V. Belševica) *Var jau būt, ka izmuldēts.* (G. Repše)

3) lokāmais darāmās kārtas pagātnes divdabī vai salikta laika forma ar šo divdabī: (*ir*) *aizmirsies* u. c. Piem.: [*Cik viegli tika sviesti smagi vārdi!*] *Man bij jau aizmirsies, ka var tā sviest: Bez zibeņiem, bez pārkoņiem, bez dārdiem, Kā rotaļā, kad gribas pasmieties.* (Ā. Elksne) *Toreiz, kad viņš izdarīja dzīves liktenīgo pagriezīenu, bija licies, ka rīkojas pareizi.* (V. Kaijaks)

4) lokāmie ciešamās kārtas divdabji resp. gramatiskas formas, kas veidotas ar tiem: *ir* (*visiem, katram* utt.) *zināms, redzams, bija dzirdams, nav dzirdēts, bija nolemts* u. c. Piem.: *Dzirdams, kā Nogaera kundze blakus istabā aiz slēgtām durvīm piemēra kādai kundei šujamo kārtu.* (L. Muktupāvela) *Taču mums kategoriski nav pieņemams, ka uzturēšanās atļaujas tiks piešķirtas ārzemniekiem, kas šeit vienkārši iegādājas nekustamo īpašumu.* (LA)

5) vajadzības izteiksmes vārdformas: (*man*) *bija jāredz, jāpiebilst, jāatzīst* u. c. Piem.: *Pat nepieminu lietu, jāsaprot, ka Īrijā līst vienmēr!* (L. Muktupāvela)

6) vēlējuma izteiksmes vārdformas: *sanāktu, izrādītos* u. c. Piem.: *Bet cita viedoklis nekad nedrīkst būt svarīgāks par manis pašas viedokli, jo tad sanāktu, ka man sava dzīve nemaz nav vajadzīga.* (G. Repše)

7) lietvārdi: (*laikam*) *taisnība, (nav) brīnums* u. c. Piem.: *Vai tad brīnums, ja cilvēkam kaut kas aizmirsies pa tik garu laika cēlienu, kāds ir puse mūža?* (R. Ezera)

8) īpašības vārds: *ir / nav skaidrs, kļūst / kļūva skaidrs* u. tml. Piem.: *Skaidrs, ka viņam iepatikās mana atskabargainā atbilde.* (L. Muktupāvela)

9) apstākļa vārdi: (*ir*) *savādi, labi, slikti, neticami* u. c. Piem.: *Ir svarīgi, lai es patiktu sev ar savu garīgo saturu.* (G. Repše) *Patiesi bij skaisti, kad pēkšņi starp zvaigžņu rakstiem burkāni debesīs auga ar visiem lakstiem.* (G. Saliņš) *Tas ir labi, ka notic tam, kas varētu būt.* (L. Muktupāvela)

1840. §.

Būdams konkretizētāja palīgteikuma funkcijā, teikuma priekšmeta palīgteikums precizē ar vietniekvārdu vai retāk apstākļa vārdu, vai kādu citu deiktiskas nozīmes vārdu izteiktu teikuma priekšmetu, kas atrodas pakārtotajā daļā – virsteikumā vai citā palīgteikumā. Piem.: *Tu pat nemāki iedomāties, kā tas ir, kad Paulīnei jāiet ganos pa vasaru pie svešiem, kaut arī tie būtu pašu kaimiņi.* (J. Klīdzējs) *Savādi bija vien tas, ka nekad, lai vai kur notika izrīcības, draugu festivāli, čigānu naktis un karnevāli, nemanīja nevienu palīgstrādnieku, izpalīgu, skaidru valodu runājot – kalpu.* (G. Repše) *Tā nav taisnība, ka visas debesis pilnas lepnām zvaigznēm, ka biezs.* (M. Čaklais) Dažkārt konkretizējama vietniekvārds, piem., *tas*, virsteikumā tiek izlaists: *Kas kaut reizi ir bijis Latgalē, [tas] sapratīs, ka mums viņa ir visskaistākā tik un tā!* (Diena)

Semantiski sintaktiskā aspektā neskaidrāki un arī retāk sastopami ir paskaidrotāji palīgteikumi, kam tikai nosacīti piemīt teikuma priekšmeta palīgteikuma pazīmes. Piem.: *Nāve nav pats briesmīgākais, kas var piemēklēt cilvēku.* (R. Ezera)

1841. §.

Teikuma priekšmeta palīgteikumam raksturīgs brīvs novietojums. Lai gan biežāk tas sastopams aiz pakārtotās daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma, konstatējami teikuma priekšmeta palīgteikumi, kuri atrodas

• gan virsteikuma priekšā, piem.: **Kas** vēroja gaismu, **tas** līdzī tās maiņām bija laimīgs un nelaimīgs. (N. Ikstena) **Kas** tic un grib, var paļauties uz daudzo ekstrasesuālo interpretu apgalvojumiem par šo vietu dodošo un no kosmosa ņemošo enerģiju. (I. Ziedonis, R. Ziedonis) **Ka** neļāva dēlam ar māti tikties, **tas** gan nav smuki. (M. Geidāne)

• gan virsteikuma vidū, piem.: **Bet tas, kas** viņai miegā šķiet flamingu spārnu vēdas, īstenībā ir lietus troksnis. (N. Ikstena) **Tas, ko** draugi ieraudzīja, lika sažņaugties mazajām sirsniņām. (A. Jundze)

1842. §.

Teikuma priekšmeta palīgteikumam ir raksturīgs tiešs pakārtojums virsteikumam. Piem.: *Iesākumā likās, ka ķērpji ir uzlikti vienkārši pa virsu.* (R. Ezera) Pakāpeniski pakārtots ir tāds teikuma priekšmeta palīgteikums, kas pakārtots citam palīgteikumam. Piem.: *Mēs braucām gar pašu saulrietu, – Tik tuvu gar zeltaino mieru, Ka likās, ja gribētu, varētu Ar blāzmu noslaucīt pieri...* (Ā. Elksne)

Vienlīdzīgi teikuma priekšmeta palīgteikumi attiecas uz vienu un to pašu saliktā pakārtotā teikuma daļu un raksturo to no viena viedokļa. Piem.: *Viņai patika, kad vējš svilpoja gar ausīm un matpīnes kā divas čūskas locījās pār pleciem.* (V. Kaijaks) *Naudai patīk, ja to dievina, ja tās dēļ notiek trači un trokšņi, ja tā var atvērt ikvienas durvis.* (L. Muktupāvela) Pēdējā teikumā ir trīs vienlīdzīgi teikuma priekšmeta palīgteikumi, kas sakārtoti bezsaikļa saistījumā.

Palīgteikumi ir vienlīdzīgi, ja tie pakārtoti vienam un tam pašam vārdam un raksturo to no viena aspekta. Taču tas neattiecas uz gadījumiem, kad palīgteikumi pakārtoti katram atsevišķam atkārtotam vārdam. Piem.: *Un viss, kas bij pēc tam, un viss, kas būs pēc tam, šai baltā naktī klusu stāv un brīnās.* (O. Vācietis)

7.3.2.2. Izteicēja palīgteikumi

1843. §.

Izteicēja palīgteikums ir tāds palīgteikums, kas atklāj vai precizē pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – sastata izteicēja pilnnozīmes vai nominālo daļu. Piem.: *Viņš [troksnis] ir tas, kas rauj man zīmuli no rokas, kad gribu rakstīt.* (R. Ezera) *Biznesa problēmas bija tās, kas viņu pamudināja pievērsties arī politikai.* (Diena) Izteicēja palīgteikums atbild uz jautājumiem: *kas ir? kas nav? kāds ir? kāds nav?*

Izteicēja palīgteikumu parasti ievada

• pakārtojuma vārda funkcijā lietotu vietniekvārdu *kas, kurš, kāds* vārdformas. Piem.: *Ļoti iespējams, ka tieši augstciltīgā genealoģija bija tā, kas savulaik noteica vārda izvēli.* (R. Ezera) *Bet tas biju es, kurš šos ļaudis izredzēju vēsturei.* (G. Repše) *Augšbebrei vairs nekad nebūs tādi, kādus mēs tos redzējām.* (I. Ābele)

• pakārtojuma saiklis *ka* vai retāk saiklis *lai*. Piem.: *Bet īstenība ir tā, ka trako pu-tenis.* (N. Ikstena) *Bet atklāsme bija tāda, ka mēs varam paļauties tikai uz sevi.* (Diena) *Viņam galvenais esot, lai netiktu traucēts Saeimas darbs.* (Diena)

• pakārtojuma vārda funkcijā lietoti apstākļa vārdi *kad, kur* u. c. (MLLVG 1962: 668) Piem.: *Vietējie apsaldējumi ir tie, kad cilvēks ir apsaldējis pirkstus, rokas, kājas, ausis, degunu u. c.* (Diena) *Tā Švarca kafejnīca bija tā, kur mēs visi zinājām cits citu un zinājām līdz pat pēdējam sulainim un pēdējam pavāram.* (Diena)

1844. §.

Būdams konkretizētāja palīgteikuma funkcijā, izteicēja palīgteikums precizē virsteikuma vai citas pakārtotājas daļas predikatīvu, kas izteikts ar vietniekvārda, parasti *tas, tas pats, viņš, tāds, viss* vai citu, vārdformu. Piem.:

• **tas, tas pats**: *Jau spēles otrajā minūtē tieši Rūnijs bija tas, kurš atklāja rezultātu. (Diena) Mūsu problēma ir tā, ka šī sistēma ir pārāk ievilkusies. (LA) Tad es vēlreiz aplūkoju zēniņu un nodomāju, ka tas ir tas pats, kas nesēn Meža-Eriņos tika mani apšaudījis. (R. Ezera)*

• **viņš**: *Un tas bija viņš, kurš trūkās, svecei noplandoties, izstieptu roku, it kā lai runu teiktu. (G. Salinš)*

• **tāds, tāda**: *Kopš atgriešanās Kijevā Ševčenko ir atdzimis un kļuvis tāds, kāds bija pirms došanās uz Milānu. (Diena)*

• **viss**: *Tas bija viss, ko mēs vēlējamies. (Diena)*

Saliktos pakārtotos teikumos ar izteicēja palīgteikumu virsteikumā resp. pakārtotajā daļā var būt elidēta sastata izteicēja saitiņa. Piem.: *Viena vītusi roze un mazs akta foto – tas viss, kas no laukiem ir palicis vairs. (Diena)*

Aizstājējs izteicēja palīgteikums stājas salikta pakārtota teikuma pakārtotās daļas sastata izteicējā elidēta vietniekvārda vietā. Šādos gadījumos izteicēja palīgteikums pakārtots tieši saitiņas vārdformai. Piem.: *Mana pārlicība ir, ka jāgādā par programām – skaidrām un izaicinošām. (LA) Viņas vēlme esot, lai jaunieši vairāk kustas un ir aktīvi. (Diena)*

1845. §.

Izteicēja palīgteikums parasti nostājas aiz virsteikuma vai cita palīgteikuma, kam tas pakārtots. Piem.: *Viņš [troksnis] ir tas, kas kliegz man sejā, kad gribu mieru. (R. Ezera) Jahta bija viss, kas viņam pasaulē eksistēja, vismaz šobrīd. (R. Ezera) Vītālijs mūždien bija tas, kas kaut ko pamanīja, izdomāja, ierosināja. (Pauls Bankovskis)*

Retāk sastopami gadījumi, kad ir citāda teikuma komponentu secība, piem., izteicēja palīgteikums novietots virsteikuma vai cita palīgteikuma, kam tas pakārtots, vidū: *Jāatzīst – tāds, kāds esmu pašlaik, lielā mērā esmu, pateicoties tieši Kristīnei. (Diena)*

Ja izteicēja palīgteikumi attiecas uz viena un tā paša salikta teikuma pakārtotāja komponenta sastata izteicēja pilnnozīmes daļu, tie ir vienlīdzīgi. Piem.: *Laba izrāde ir tāda, kas ietekmē gan bērna, gan pieaugušo emocijas, kas ļauj salīdzināt bērnu un pieaugušo pieredzi un palīdz viņiem sarunāties vienam ar otru. (Diena) Šajā teikumā ir divi vienlīdzīgi izteicēja palīgteikumi, kurus saista vienojuma attieksme.*

Par vienlīdzīgiem nav atzīstami izteicēja palīgteikumi, kuri pakārtoti katrs savai virsteikuma sastata izteicēja nominālai daļai. Piem.: *Avota ūdens ir gan tāds, kas dabiski iztek no gruntsūdeņiem, gan tāds, kas iegūts no dziļurbuma un nav attīrīts. (Diena)*

Izteicēja palīgteikuma pazīme var būt palīgteikumam, kas konkretizē nevis virsteikuma sastata izteicēja nominālās daļas vietniekvārdu, bet, piem., īpašības vārdu: *Vienīgā, kas pasauli noturēs ar savu izturību, ir sievietē – maigā, gādīgā, mīlošā un rūpīgā. (L. Muktupāvela) Šajā teikumā palīgteikums turklāt ir novietots virsteikuma vidū.*

7.3.2.3. Apzīmētāja palīgteikumi

1846. §.

Saliktā pakārtotā teikumā apzīmētāja palīgteikums konkretizē virsteikuma vai cita palīgteikuma lietvārdu un parasti ir tieši aiz tā novietots. Piem.: *Strazdi spožām krūtežām svilpa ābelēs un staigāja pa tukšo sētsvidu, kur saulgozī maurs dziedēja pirmo zaļumu. (R. Ezera) Jautājumu, uz kuru atbild apzīmētāja palīgteikums, parasti ievada jautājamo vārdu kāds, kāda, kurš, kura vārdformas.*

Apzīmētāja palīgteikums var nebūt tieši novietots aiz virsteikuma vai cita palīgteikuma lietvārda, kurus tas paskaidro, tādos gadījumos,

• kad palīgteikums attiecas uz lietvārdu ģenitīvā, kurš ir par apzīmētāju kādam citam lietvārdam. Piem.: *Jaunā [bezdarba] situācija prasījusi pielāgošanos no darba ņēmēju puses, kas ir gatavi šķērsot rajonu robežas un apgūt no nulles pavisam jaunas profesijas.* (Diena)

• kad lietvārdu un palīgteikumu šķir citi ar lietvārdu saistīti resp. no tā atkarīgi lietvārdi vai vārdu savienojumi (MLLVG 1962: 671). Piem.: *Mans stāsts būs par šādu divžuburu koku, par cilvēku ar divām mīlestībām, kurš vienu pazaudēja un pamazām sāka trunēt un kalst kā apcirptais ozols.* (Ž. Grīva) *Klusums pēc kapteiņa Ulstes vārdiem ir garš un izteismīgs, līdzīgs klusumam operā, kad solists iekritis skatuves lūkā.* (Z. Skujiņš)

• kad lietvārdu un palīgteikumu šķir lietvārdam pakārtoti un aiz tā novietoti īpašības vārdi vai vietniekvārdi. Piem.: *Sakiet, dižgari senie, kas trūdat zem lauriem un mirtēm, Kā, nākot caur gadu simtiem, jūsu dzeja var atbalsot manī?* (Ā. Elksne) *Viņa ierauga dzīves brīdi tādu, kāds tas ir.* (N. Ikstena)

1847. §.

Lai piesaistītu apzīmētāja palīgteikumu salikta pakārtota teikuma virsteikumam vai citam palīgteikumam, tiek izmantoti dažādi pakārtojuma vārdi:

1) pakārtojuma saikļi: *ka, lai, vai* u. c. Piem.: *Tovakar bija tāds klusums, ka varēja dzirdēt vārpas saduramies.* (Ē. Hānbergs) *Laikam jau ir piepildījušies vārdi, ka ikviens cilvēks i negribēdams var nonākt gan pie desu kalniem, gan uz peramā sola.* (L. Muktupāvela) *Viņš sarkst un mīdās neziņā, vai istā brīdī nācis.* (V. Belševica)

2) pakārtojuma vārdu funkcijā izmantoti vietniekvārdi: *kas, kurš, kāds.* Piem.: *Tikai pamale ar eklektisku roku saplaucējusi virknīti mazmazītiņu mākonīšu, kas atgādina pārziedējušas pienešas.* (N. Ikstena) *Pirms likšanās gultā aplūkoju māju, kurā nākas dzīvot.* (L. Muktupāvela)

3) pakārtojuma vārdu funkcijā lietoti apstākļa vārdi: *kur, kurp, kad, kādēļ, kāpēc, kā, cik* u. c. Piem.: *Ir dzīve maziņš kafetērijs, Kur reizēm gadās kāds mazs prieks.* (I. Ziedonis) *Visu mūžu manī gruzd ilgas Pēc sestdienas vakara maiguma, Kad pa tīrām dvēseles istabām Tīras domas staigā... (Ā. Elksne) Arī tā bija Rīga, augstākais punkts, kurp no saviem tīrajiem, zaļajiem miestiem tiecās tūkstošiem Evelīnai līdzīgu meiteņu.* (M. Zīle) *Katrs meklē efektīvu veidu, kā izcelties uz pārējo fona.* (Diena) *Tās reizes, cik Liepājā nebiju, krājas Pār liepām un mājām kā sniegs.* (V. Belševica)

4) pakārtojuma vārdu funkcijā izmantoti prievārdu savienojumi ar pakārtojuma vietniekvārdiem vai lietvārdu kuriene: *par ko, ar ko, ar kādu, aiz kuru, pa kuru, no kurienes* u. tml. Piem.: *Ieva kādu brīdi vēroja lauku, uz kura vējš, bez apstājas šalkdams, pina un atpina tūkstoš sniega bizes.* (I. Ābele) *Viņš atgādināja piepūšamu gumijas lūtausi, no kura pamazām, bet nenovēršami izplūst gaiss.* (A. Skailis) *Tagad viņa zināja, ka viss sākas un beidzas tajā pasaulē, no kurienes nāk domas.* (I. Ābele)

Samērā reti sastopami bezsaikļa apzīmētāja palīgteikumi, kuri pakārtoti virsteikumam vai citam palīgteikumam bez saistītātvārdiem; šajā gadījumā rakstos mēdz lietot domuzīmi. Piem.: *Nezin kāpēc viņam iešāvās prātā briesmīga doma – varbūt arī viņš drīz būs nonācis pēdējā postā un stāvēs ar izstieptu roku.* (A. Skailis) *Un pēkšņi Ralfam radās ideja – jādodas uz laukiem!* (Dz. Rinkule-Zemzare)

1848. §.

Ja lietvārds, kuru precizē apzīmētāja palīgteikums, atrodas virsteikumā, apzīmētāja palīgteikums tam pievienots tiešajā pakārtojumā. Piem.: *Bet dāmas ģība ilūzijās, ka tiek mīlētas, cienītas, dievinātas.* (G. Repše) *Pasaulē nebija nekā straujāka par pa-*

vasara **dienām**, **kad** pāris nedēļu laikā pilnībā nomainījās ainava. (I. Ābele) *Brīvība ir salda is ēdiens, ko pasniedz mazos kristāla trauciņos.* (N. Ikstena)

Pakāpenisks pakārtojums veidojas tad, ja apzīmētāja palīgteikums pievienots citam palīgteikumam un precīzē tajā lietotu lietvārdu. Piem.: *Aizbēgu, kad radās **draudi**, **ka** man atvēlēto laiku (allaž plēšīgi izkampjot tieši pašus mīkstākos gabaliņus!) varētu izraustīt un saplosīt neskaitāmos pasākumu ķeksīšos.* (R. Ezera) *Labi gan, ja tāds **znots**, **kam** naudu var uzticēt.* (M. Svīre)

Vienā un tajā pašā saliktā pakārtotā teikumā var būt divi vai vairāki apzīmētāja palīgteikumi, kas pakārtoti dažādiem lietvārdiem, turklāt vai nu pievienoti tiešā pakārtojumā virsteikumam, vai pakāpeniskā pakārtojumā citam palīgteikumam. Piem.: *Viņš paskatījās uz sievas atlocītām **rokām**, **kuras** bija izdilušas dzeltenas, zilām, garām strīpām, uz puspievērtām, lēnām **acīm**, **kuru** skropstas drebēja, kaut gan nebija ne mazākā **vēja**, **kas** varētu viņas drebēt.* (J. Ezeriņš) *Nekad pēc tam manī nav modusies vēlēšanās ieiet šajā daudzstāvu **mājā**, **kura** tā arī palika tikai paspārne dažiem manas dzīves gadiem un neatstāja nekādas izjūtas, kā vārtu **telpa**, **kas** devusi patvērumu pret lietusgāzi, vai kā taras **kaste**, **kurā** es saliku savas iztukšotās dienas.* (R. Ezera) *Un māte smejas savus zemos, drusku valšķīgos **smieklus**, **kas** atgādina melodisko, guldzošo **skaņu**, ar **kādu** upē plaisā ledus.* (R. Ezera)

Ja palīgteikumi attiecas uz vienu un to pašu lietvārdu un raksturo to no viena viedokļa, veidojas vienlīdzīgi apzīmētāja palīgteikumi. Piem.: *Šī skaistā dzejas metafora, šis griķu eņģelis vieš **cerību**, **ka** viss vēl nav zaudēts, **ka** bezjēgas laikmetā iespējams atrast un ieraudzīt jēgu.* (N. Ikstena) *Viņš mierināja sevi ar **domu**, **ka** zeme ir apaļa un jebkura kustība patiesībā tevi tuvina ceļojuma sākumpunktam.* (Pauls Bankovskis)

1849. §.

Tā kā apzīmētāja palīgteikums seko aiz lietvārda, kuru tas paskaidro, šis palīgteikums ir

- vai nu novietots aiz salikta pakārtota teikuma pakārtotās daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma, piem.: *Taču es zinu dažus **paņēmienu**, **kā** liet ūdeni **dzirnavās**, **kas** maļ manus miltus!* (L. Muktupāvela) *Pasaule ir kā **čūska**, **kurai** visulaik vajag jaunu ādu.* (N. Ikstena)

- vai atrodas pakārtotās daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – vidū, piem.: ***Emīliju**, **pie kuras** mani sūtīja, es atradu bez pūlēm.* (A. Kolbergs) *Par **vietām**, **kur** viņš pašlaik atradās, allaž varēja uzzināt no avīžu pirmajām lappusēm.* (Z. Skujiņš) *Viņa aizskrēja pa nošķiebušos **laipu**, **kuras** dēlīši atgādināja nolietotus klavieru taustiņus, un, strauji atspērusies, tika uz kuģīša priekšgala.* (N. Ikstena)

1850. §.

Virsteikumi, kuri formāli veidoti kā vienkopas teikumi, kam pakārtots apzīmētāja palīgteikums, kontekstuāli vai jēdzieniski nereti uztverami par reducētiem divkopu teikumiem. Piem.: [Rodas] ***Iespaidis**, **ka** Fēlikssam nekad nav kauns.* (G. Repše) *Kā **viņas** tur sauc? Dina, Dana, Beatrise. [...] Nevīstošās **skaistules**, **kas** knibinās ap mākslu kā rozīnmaizi, izlupinot ogas.* (G. Repše)

Lietvārds, kam pakārtots apzīmētāja palīgteikums, dažkārt tiek pastiprināts vai uzsverts ar vietniekvārdu *tas*, *tāds*, *tas pats* un citu lietojumu. Piem.: *No **tās** **vietas**, **kur** iesākas atmiņas, No **tā** **strauta**, **kur** pirmoreiz bridu, Iestrēdzis manī kā dzelonis ass, Ieaudzis tieši sirdij pa vidu Nemiers ar sevi.* (Ā. Elksne) *Kāzas nu reiz ir **tāds** **notikums**, **kad** jāizlīksmojas.* (R. Ezera) *Tovakar zem Vīstu Egles notika **tādas** **dzīres**, **kādas** mežs vēl nebija pieredzējis.* (Vīks)

Konteksta ietvaros teikumi dažkārt veidoti tā, ka virsteikumā, kam pakārtots apzīmētāja palīgteikums, ir tikai vietniekvārds *tāds, tāda*, jo atbilstošais lietvārds atrodams citā teikumā. Piem.: *Tūs skaistums par spīti visam. Tāds, kas ne no kurienes, ne par kādiem nopelniem.* (G. Repše) [*Varbūt lūgt asteres saulaino daiļumu?*] *Varbūt mīlestību bez sāpēm?* – *Tādu, pēc kuras nevajag sirdi Gadiem ar lepnuma adatu lāpīt.* (Ā. Elksne)

Apzīmētāja palīgteikums var būt pakārtots nevis lietvārdam, bet tieši vietniekvārdam *tāds, tāda* arī īpaši veidota viena un tā paša teikuma ietvaros. Piem.: *Kad mamma ieraudzīja mani tādu priecīgi trallinošu, tādu, kas mētā vieglo galvu kā vējrādītāju, viņa apsēdās krēslā bez valodas.* (L. Muktupāvela)

Salikta pakārtota teikuma pakārtotāja daļa ar attālinātu vai elidētu lietvārdu, kad apzīmētāja palīgteikums ir it kā tieši pakārtots vietniekvārdam, sastopama poētiskā stilā, sevišķi dzejas tekstos. Piem.: *Tāču tālāk priedes šalko, Tās, kas mākoņus dur zaros, Tās, kas pavedienos smalkos Sašķetina saules starus.* (Ā. Elksne)

7.3.2.4. Pielikuma palīgteikumi

1851. §.

Salikta pakārtota teikuma pielikuma palīgteikums precizē virsteikuma vai cita palīgteikuma personas vietniekvārdu vai tā savienojumu ar citu vietniekvārdu. Pakārtotās daļas personas vietniekvārds, kuru paskaidro pielikuma palīgteikums, parasti ir lietots nominatīvā un veic teikuma priekšmeta funkcijas. Piem.: *Es, kas varēju vārdiem likt nozīmēt jebko, kas ņēma vārdus kā darbarīkus no kastes, mācos bezvārdu valodu.* (G. Repše) *Kāpēc jūs, kas ķērcat kā vārnas, žurnālisti, politologi un deputāti, visur redzat tikai slikto?* (Diena)

Pielikuma palīgteikuma pazīme var piemist palīgteikumam, kurš virsteikumā paskaidro ne tikai personas, bet arī kādu citu vietniekvārdu. Piem.: *Kā visi, kuru dzīve top par ideju realizāciju, viņš sevi uz laiku ir nolīcis malā.* (L. Muktupāvela)

1852. §.

Kā liecina iepriekš minētie saliktie pakārtotie teikumi, pēc nozīmes pielikuma palīgteikumi ir tuvi apzīmētāja palīgteikumiem. Piem.: *Tieši tāpēc daudzi no mums, kas reiz cietuši smagi, aizsargājas no visiem iespējamajiem dvēseles pāridarījumiem.* (Diena)

Dažkārt pielikuma palīgteikumi semantiski līdzinās izteicēja palīgteikumiem. Piem.: *Viņš ilgi nesaprata, ka tie ir Viņi, kas karo, ne jau es.* (G. Repše)

Ja salikta pakārtota teikuma pakārtotās daļas vietniekvārds lietots datīvā un veic papildinātāja funkcijas, palīgteikums, kas to konkretizē, ir kvalificējams par papildinātāja palīgteikumu, kam piemīt pielikuma palīgteikuma nozīmes nokrāsa. Piem.: *Paladies jums, kas nebaidījās lietus un nevairījās atbildības par mūsu pašu valstī notiekošo.* (Diena) *Jums, kas vēlas uzzināt arī manu viedokli, lūk, fakti!* (Diena)

1853. §.

Raksturīgi ir tas, ka pielikuma palīgteikums parasti nostājas salikta pakārtota teikuma virsteikuma vidū. Piem.: *Vai Jūs, kas lasāt šīs rindas, esat gatavi [patriotisko jauniešu ienākšanai politikā]? (Diena) Viņš, kas izcēlis no melnajiem caurumiem neskaitāmus cilvēkus, jau kuros Ziemassvētkos un Jāņos ierauga sev priekšā nedziestošu vilšanās apvārsni.* (G. Repše) Retāk sastopami gadījumi, kad pielikuma palīgteikums novietots aiz salikta teikuma pakārtotās daļas. Piem.: *Sveiki jūs visi, kam sveķi salīpuši bārdā!* (I. Ziedonis)

Latviešu valodniecības avotos mēdz uzsvērt, ka pielikuma palīgteikumi sastopami poētiskā stilā, it sevišķi dzejas tekstos (Beitiņa 2009: 186). Piem.: *Vakara miers, Tu, kas torņos skani, Vakara miers, Nāc ar mani!* (Karogs) Taču latviešu valodas fakti liecina par to, ka pielikuma palīgteikumi tiek izmantoti arī plašsaziņas līdzekļu jeb mediju, piem., preses valodā: *Mēs, kas nepratām vai negribējām zagt, esam palikuši aiz labklājības borta.* (Diena)

Tā kā pielikuma palīgteikumi ir specifisks, stilistiski ierobežots palīgteikumu veids, kas semantiski turklāt ir tuvi citiem palīgteikumiem vai ar tiem robežojas pēc nozīmes, pielikuma palīgteikumi ne vienmēr ir pieminēti un analizēti skolu gramatikās un citos valodniecības darbos (MLLVG 1962). Pielikuma palīgteikumiem ir sinkrētisks raksturs.

7.3.2.5. Papildinātāja palīgteikumi

1854. §.

Papildinātāja palīgteikums ir pakārtots darbības vārdam un attiecībā pret salikta pakārtota teikuma pakārtotāju daļu – virsteikumam vai citu palīgteikumu – veic papildinātāja funkciju. Piem.: *Neviens Kasparam tagad nespēja pateikt, ko tagad darīt, kā rīkoties.* (E. Līvs) *Jau baidījies, ka tik cilvēks nepaliek uz ceļa tai tumsā un šķīdonī.* (R. Ezera) *Viņa domāja, ka pasaule ir krāšņs koks, kura ziedu un augļu dažādībai dažbrīd ir grūti noticēt.* (N. Ikstena) Papildinātāja palīgteikumi atbild uz jautājumiem: *ko? kam? par ko? ar ko? no kā?*

Papildinātāja palīgteikumus ievada dažādi pakārtojuma vārdi:

1) pakārtojuma saikļi: *ka, vai, lai, ja* u. c. Piem.: *Respektējot viņa vēlēšanos, aizgāju uz Putrām un jautāju, vai viņš neiebildīs, ja rakstot dēvēšu viņu par Kārli Vecbaštiku.* (R. Ezera) *Bija labi stāvēt šeit naktī rēcošas jūras priekšā un zināt, ka augšā savā vietā mirdz Sietiņš.* (I. Ābele) *Vai tiešām kapteinis gaida, lai viņa atbild?* (Z. Skujiņš) *Mēs jūtam, ja kāds mūs mīl.* (Z. Mauriņa)

2) pakārtojuma vārdu funkcijā lietotas vietniekvārdu *kas, kurš, kāds* vārdformas. Piem.: *Vai ir attaisnojams šo posmu celt ārā no aizmirstības un atkailinātu atrādīt katram, kas to grib redzēt.* (A. Skujiņš) *Vēl nemaz nevar zināt, kas Ceplim padomā un ko viņš sev par upuri būs izraudzījis.* (P. Rozītis) *To, kāda būšu nākotnē, nezināmā vara nav man atklājusi.* (G. Repše)

3) pakārtojuma vārdu funkcijā izmantoti apstākļa vārdi: *kā, kur, kurp, kad, kāpēc, kādēļ, cik* u. c. Piem.: *Viņa saspiež lūpas un vēro, kurp viņš aiziet.* (A. Čaks) *Vai tu zini, cik klusums ir runīgs, Kad es tevi pēc pusnakts gaidu?* (Ā. Elksne) *Ne to redzēt, ne dzirdēt, kā bērza pumpuri raisās.* (V. Belševica) *Es uz brīdi pavisam aizmirstu, kādēļ esmu te nākusi.* (D. Avotiņa)

4) pakārtojuma vārdu funkcijā lietoti prievārdu savienojumi ar pakārtojuma vietniekvārdiem vai lietvārdu *kuriene*: *ar ko, par ko, no kurienes, uz kuriem* u. c. Piem.: *It kā nebūtu nevienam nekā ļauna darījusi, par ko liktenis varētu sodīt.* (D. Avotiņa) *Es zinu, uz kuriem es eju.* (Diena) *Pat nezinu, no kurienes tāda ideja.* (Diena)

Ja netiek izmantots pakārtojuma vārds, papildinātāja palīgteikums salikta pakārtota teikuma pakārtotājai daļai – virsteikumam vai citam palīgteikumam – ir piesaistīts bezsaikļa saistījumā un tā semantiski sintaktiskā nozīme izriet no teikuma satura. Piem.: *Nevar īsti saprast, [vai] migla vai lietus nāk no gaisa.* (R. Ezera) *Domāju, [ka] būs kārtējās smadzeņu skalošanas kampaņas.* (LA) *Viņā mijas mulsums ar pašpārlicinātību, tā es teiktu.* (L. Muktupāvela)

Bezsaikļa papildinātāja palīgteikums no salikta teikuma pakārtotājas daļas dažkārt tiek atdalīts ar kolu vai domuzīmi. Piem.: *Pavasari vijīgās spurdzes līgojas un*

čukst: katra ziema reiz beidzas. (Z. Mauriņa) *Taču vienlaicīgi viņa aptver – brauciens nav bijis veltīgs.* (Z. Skujiņš)

1855. §.

Veicot konkretizētāja palīgteikuma funkciju, papildinātāja palīgteikumi precizē ar vietniekvārdu vai tā savienojumu ar prievārdu izteiktu saliktā pakārtotā teikuma pakārtotās daļas papildinātāju. Piem.: *Es varu rakstīt tikai par to, ko esmu mīlējusi vai mīlu.* (Z. Mauriņa) *Tāpēc, kaut zaudējusi, visu laiku zaudējusi, mans nodoms ir pilnībā kļūt par to, kas es spēju būt.* (G. Repše) *Tam nav nozīmes, ka mūsu dienas te arī paiet.* (L. Muktupāvela)

Aizstājēji papildinātāja palīgteikumi aizstāj virsteikumā vai citā palīgteikumā neminētu papildinātāju un līdz ar to parasti novietoti tieši aiz darbības vārda. Piem.: *Jūtos kā dīķī iesviestais pirmais kucēns un nesaprotu, kāpēc mani slīcina.* (L. Muktupāvela) *Viņa neskaidri nojauta, ka brīvība ir nejaus galvas pagrieziens, uz brīdi ar skatu ietiecoties bezgalīgos laukos.* (I. Ābele) *Politikā vajag, lai par tevi runā, interesējas.* (LA) *Es jau uztraucos, vai ar tevi nav kas noticis.* (D. Rukšāne)

Vienā un tai pašā saliktā pakārtotā teikumā var būt sastopami kā konkretizētāji, tā aizstājēji papildinātāja palīgteikumi. Piem.: *Viņš jau sāka samierināties ar to, ka Zaļā Vārna ir pārāka par viņu* (konkretizētājs papildinātāja palīgteikums), *un kļusībā pat lepojās, ka ieguvis tik gudru un skaistu draudzeni* (aizstājējs papildinātāja palīgteikums). (Viks)

Aizstājējs papildinātāja palīgteikums nenostājas tieši aiz pakārtotās daļas darbības vārda tad, ja tam seko ar to saistīts lietvārds vai citi vārdi, proti, ar palīgteikumu formāli nesaistīts papildinātājs vai apstāklis. Piem.: *Ieva pārmet Mārītei, ka Viola palikusi gulēt citā mājā.* (I. Ābele) *Paskatos receptē, kā delikatese gatavota.* (L. Muktupāvela) *Viņa teica mammai, lai mēs braucam dzīvot pie viņas, es un Zigis.* (R. Ezera) *Viņa atbild vēl neskaidrāk, ka viņa gan neiešot.* (L. Muktupāvela)

Aiz pakārtotās daļas darbības vārda, protams, nevar būt novietots papildinātāja palīgteikums, kurš atrodas virsteikuma priekšā. Piem.: *Kāpēc viņa mani bez paskaidrojuma pameta, nekad neesmu varējusi saprast.* (Z. Mauriņa) *Kurp mēs gājām, es nezinu.* (E. Lukjanskis) *Cik tālus ceļus izstaigāja puisis, nevienam viņš nestāstīja.* (S. Kaldupe)

Parasto kārtību, kad aizstājējs papildinātāja palīgteikums nostājas aiz darbības vārda, var mainīt inversā vārdu secība, kas raksturīga dzejas tekstiem. Piem.: *Netīcu es, ka nav iespējams atrast ozola zīli vai citu nieku, Tādu, kas augs un augs tik ilgi, kamēr pārvērtīsies par prieku.* (Ā. Elksne) *Cik neesmu es teicis to jums, Ka citādāka gaisma nāks.* (I. Ziedonis)

Ja papildinātāja palīgteikums pakārtots sekundāri predikatīva komponenta funkcijā lietotam divdabim, tas neietekmē predikatīvo vienību un līdz ar to arī saliktā pakārtotā teikuma komponentu skaitu (Beitiņa 2009: 157). Piem.: *It kā smalku tīmeklīti tavu balsi turu es, baidoties, ka var to pēkšņi aizpūst vējš aiz pamales...* (Ā. Elksne) *Neticēdams, ka palicis dzīvs, pirāts izlīda uz kuģa klāja.* (A. Jundze)

1856. §.

Saliktā pakārtotā nepaplašinātā teikumā ir iespējams vienīgi tiešs papildinātāja palīgteikuma pakārtojums virsteikumam. Piem.: *Tikai tagad Dārtīte pamanīja, cik dziļi bija pārmainījusies meitas seja.* (A. Dziļums) *Varu jau tagad teikt, ka sievietēm briedums iestājas ar skaistām pārmaiņām viņu domāšanā.* (L. Muktupāvela)

Saliktā pakārtotā paplašinātā teikumā ir konstatējams

• gan papildinātāja palīgteikuma tiešs pakārtojums virsteikumam, piem.: *Jau bērnībā biju dzirdējusi, ka jānostājas zem koka, kurā kūko dzeguze, un tad piepil-*

doties trīs vēlēšanās (otrs vienlīdzīgs tieša pakārtojuma papildinātāja palīgteikums). (R. Ezera)

- gan papildinātāja palīgteikuma pakāpenisks pakārtojums, kad tas attiecas uz kādu citu palīgteikumu kā pakārtotāju daļu, piem.: *Atnācējs pagalmā apsēžas uz soliņa zem kailas liepas, lai izdomātu, kur iet.* (Dz. Sodums)

- gan situācija, kad papildinātāja palīgteikums ir pakārtots citam papildinātāja palīgteikumam, proti, konstatējams gan tiešs, gan pakāpenisks palīgteikumu pakārtojums. Piem.: *Helēna ne reizi vien bija domājusi* (ko bija domājusi?), *ka tiem* (kam?), *kas mīt savvaļā, sava brīvība jāuzmana vairāk par visu.* (N. Ikstena) *Pajautā Zentai* (ko pajautā?), *lai viņa parāda* (ko parāda?), *kur pagrabs un pieliekamais kambaris, kur stāv žāvētā gaļa un skābais krējums.* (A. Dziļums) Šajā saliktā pakārtotā teikumā ir viens tieša pakārtojuma un divi vienlīdzīgi pakāpeniska pakārtojuma papildinātāja palīgteikumi.

1857. §.

Papildinātāja palīgteikumam ir brīvs novietojums, un tas var nostāties:

- aiz pakārtotājas daļas. Piem.: *Un neviens nezina, cik laikus būs lemts piedzīvot.* (G. Repše) *Oto juta, ka rīkle izkaltusi kā siena gubā atskabargains mieža salms.* (L. Muktupāvela)

- pakārtotājas daļas vidū. Piem.: *Par to, ka Blūmentāles pilnīgās lūpas spēj izrunāt tik nepatīkamus vārdus, advokāts nebrīnījās.* (M. Zīle) *Tam, ko es saku, vienmēr ir jēga.* (Dz. Sodums) *Klods vairs nezināja, kurp iet, un kā skudra tekāja pa apkārtējām ielām.* (E. Stērste)

- pakārtotājas daļas priekšā. Piem.: *Cik daudz spēka tomēr prasa dzīve, domāja Bērts.* (I. Ābele) *Vai tas bija vēls septembris, oktobra vidus vai pats novembra sākums, Sibilla vairs neatceras.* (G. Repše) *Ko izdod un vēl labi izreklamē, to patiešām pērk un lasa.* (L. Muktupāvela) *Kā būs ziemā, negribas ne domāt.* (L. Stumbre) Papildinātāja palīgteikumu parasti novieto virsteikuma priekšā tad, ja vēlas vai ir nepieciešams īpaši izcelt tā saturu.

1858. §.

Ja papildinātāja palīgteikumi attiecas uz vienu un to pašu pakārtotājas daļas vārdu un raksturo to no viena aspekta, tie ir vienlīdzīgi, un starp tiem pastāv

- vai nu vienojuma attieksme, piem.: *Viņa bija dzīva un gribēja zināt, vai mīlestība ir labāka par dzīvi un vai dzērves lido augstāk par debesīm.* (N. Ikstena) *Nevilšus sāku iet ātrāk un man sametas žēl, ka virši būs jau pārziedējuši un ka nevarēšu Indulim parādīt šo milzīgo, mēļo samta paklāju.* (R. Ezera) *Joprojām atceros, kā es pēc izrādes sēdēju viens tukšajā, tumšajā cirka amfiteātrī un cik man bija skumji ap sirdi.* (Z. Skujiņš)

- vai pretstata attieksme, piem.: *Pieļauju, ka es tiešām nedzīvoju vairākuma kontekstā, bet man ir dots spēks dzīvot savā dzīves vērtību telpā.* (G. Repše)

- vai arī šķīruma attieksme, piem.: *Rīta gaismā viņš stāvēja pagalmā un vēroja debesis, kā pareģodams, vai gaidāma saulaina diena vai atkal sabriedīs lietus mākoņi.* (A. Dziļums) *Vai mežs mācīja dziesmas viņam vai viņš mežam, neviens nezina.* (S. Kaldupe)

1859. §.

Dažkārt salikts pakārtots teikums veidots tā, ka papildinātāja palīgteikums un tam pakārtots cits palīgteikums semantiski uztverami kā viens veselums, kurš no virsteikuma tiek atdalīts ar kolu. Piem.: *Siltos vakaros upes malā es stāstīju viņai: kad pasaule vēl*

bija bērns (laika apstākļa palīgteikums), *to vienu pašu palaida dziļi mežā* (papildinātāja palīgteikums). (N. Ikstena)

Sastopami papildinātāja palīgteikumi, kas vai nu pakārtoti frazeoloģiski saistītiem vai stabiliem vārdu savienojumiem, vai arī ietilpst to sastāvā. Piem.: *Dievs zina, cik bija pulkstenis.* (A. Dziļums) *Ej nu zini, no kā saslīma Albīns.* (Ē. Hānbergs) *Suns aiz prieka nezina, kur likties, skraida apkārt un mēģina mani sagrābt aiz piedurknes.* (M. Mičerevskis)

Veidojot tekstu, iespējama papildinātāja palīgteikumu parcelācija – atsevišķā teikumā nodalīts papildinātāja palīgteikums, kam var būt pakārtoti citi palīgteikumi. Piem.: *Viņš pats priecājas par to, ka ir pārsteidzis. Ka viņam beidzot sanācis parunāties valodā, kurā zina tikai trīs vārdus, bet toties tie ir atslēgas vārdi.* (L. Muktuņpāvela)

7.3.2.6. Vietas apstākļa palīgteikumi

1860. §.

Vietas apstākļa palīgteikums norāda uz salikta pakārtota teikuma pakārtotajā daļā – virsteikumā vai citā palīgteikumā – izteiktas norises vietu vai darbības virzienu. Piem.: *Man gribas pagriezt sauli atpakaļ Un vēlreiz noplūkt pirmo brūklenogu, Un tur, kur sausu egli dzenis kaļ, Dzert meža klusumu no tavas rokas...* (Ā. Elksne) Vietas apstākļa palīgteikumi atbild uz jautājumiem: *kur? kurp? no kurienes? uz kuriem?*

Vietas apstākļa palīgteikumus parasti ievada

1) pakārtojuma vārdu funkcijā lietoti apstākļa vārdi: *kur, kurp, cik*. Piem.: *Viņa nodoms bija apsiet tornim vajadzīgo skaitu virvju gredzenu, pie kuriem pats varētu piesprādzēties un kāpt, cik augstu patīkas.* (J. Ezeriņš) [*Zemē guļ gadsimtu pieredzes.*] *Turpat, kur guļ naudas podi, guļ sodītāji un sodītie.* (M. Čaklais) *Andra ar draugu nolēmuši Līgo dienā doties, kurp acis rāda.* (Diena)

2) vārdu savienojumi: *no kurienes, uz kuriem, līdz kuriem*. Piem.: *Tur, no kurienes atplūda šie tālie, koku šalkoņas apslāpētie trokšņi, laikam bija jau meža pretējā mala.* (R. Ezera) *Mēs paliksim tur, uz kuriem dodamies.* (Diena)

1861. §.

Raksturīgi ir tādi vietas apstākļa palīgteikumi, kuri konkretizē pakārtotās daļas apstākļa vārdus, tādus kā *tur, turp, turpat, te, tepat, šeit, visur, citur, vietām* u. c. Piem.: *Kur nu lieta par taisnību, tur Boņš gatavs stāvēt kā ierakts akmens.* (J. Klīdzējs) *Taču man vislabāk bija šeit, kur strauti no meža pļavām vēl nesa tik tīrus ūdeņus, ka varēju padzerties no saujas, kur vēl drīkstēja noplūkt puķi un maršrutus izvēlēties pēc saviem ieskatiem, kur nevajadzēja pārvietoties ar gidiem un vadīties pēc ceļvežiem un kur neviens neliedza iedēvēt stīgas, lauces un krustceles bez saskaņošanas ar izpildkomiteju un terminoloģijas komisiju.* (R. Ezera) Šajā saliktā pakārtotā teikumā ir četri vienlīdzīgi vietas apstākļa palīgteikumi.

Dažkārt sastopami salikti pakārtoti teikumi, kuru pakārtotajā komponentā atkārtoti lietots viens un tas pats apstākļa vārds, taču katru reizi tam pakārtots resp. to konkretizē cits vietas apstākļa palīgteikums. Piem.: *Tāpēc iedami metiet loku tur, kur bērns savā grāvmalā sēd, tur, kur bērns, uz vēdera nogūlies, savu izcelšanos un nākotni pētī.* (O. Vācietis)

Aizstājēji vietas apstākļa palīgteikumi, kas nav saistīti ar deiktiskas nozīmes apstākļa vārdu, parasti nostājas aiz darbības vārda, kam tie pakārtoti. Piem.: *Bet tad es saņēmos un devos, kur stūrī vientuļš sēdēja populārs Rīgas dzejnieks.* (G. Saliņš) *Lai iet, kur acis rāda.* (Diena) *Kad guļu slimis, es šķirstu kartes Un ceļojū, kur sirds vien sauks.* (I. Ziedonis)

Tas neattiecas uz gadījumiem, kad vietas apstākļa palīgteikums novietots salikta teikuma virsteikuma priekšā. Piem.: **Kur** parastie rati kuļas snaudulīgā klempertībā, dižižanss kampj attālumu plēsoņas negausībā. (Z. Skujiņš)

Aizstājējs vietas apstākļa palīgteikums var tieši neatrasties aiz tāda pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – darbības vārda, kam pakārtots kāds vārds vai vārdu savienojums. Piem.: *Es priecājos par spāri, kura var lidot pār ziediem un upi, kurp vien vēlas.* (D. Avotiņa)

1862. §.

Vietas apstākļa palīgteikumi var tikt novietoti:

- aiz pakārtotājas daļas – virsteikuma vai pakāpeniskā pakārtojumā aiz cita palīgteikuma. Piem.: *Kas viņam liedz skaistā vasaras laikā braukt, kur viņam tīk?* (V. Rūmnieks, A. Migla) *Drīz vien nācās atgriezties tur, no kurienes nupat kā biju ticis laukā.* (Diena) *Viņi iet, kurp bruģis ved.* (N. Ikstena)

- pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – vidū. Piem.: *Tur, kur beidzās ošu gatve, pacēlās senatnīga celtne.* (Dz. Rinkule-Zemzare) *Tur, no kurienes es nāku, ļaužu nav daudz vairs palicis.* (M. Mičerevskis) *Tur, kur ceļš atkal ved augšā krastā, jau gadiem guļ tāda milzīga koka spole.* (A. Neiburga)

- pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – priekšā. Piem.: **Kur** kādi meži, **tur** labprāt riesto rubeņi. (I. Ziedonis, R. Ziedonis) **Kur** tik vien apgrozies, par lugu vien runā. (L. Muktupāvela) **Kur** ceļam vienā pusē dzeltenā pastnieka māja un otrpus Bunduļkrogs, puika apstājas. (N. Ikstena)

Ja virsteikuma priekšā novietotu vietas apstākļa palīgteikumu ievada vārdu savienojums *lai kur*, tam piemīt pieļāvuma palīgteikuma nokrāsa. Piem.: **Lai kur** Zvirbulēns devās, **visur** valdīja baltais, noslēpumainais aizliegums. (Viks)

7.3.2.7. Laika apstākļa palīgteikumi

1863. §.

Laika apstākļa palīgteikumi tiek izmantoti, lai izteiktu vai precizētu salikta pakārtota teikuma pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – norises laiku vai tās ilgumu. Piem.: *Gustavs daudzija sarkano dzelzs gabalu, kamēr tas kļuva plāns un melns, tad iesvieda ūdens silē.* (A. Dziļums) **Kad** debesis pār mūsu galvām Kā rudzupuķu vainags zied, *Pēc garās ziemas klusēšanas Trīs balsīs zemes koris dzied.* (Ā. Elksne) **Tiklīdz** viņa ieradās no Vīnes, tā Nacionālajā teātrī uzstājās divās izrādēs. (L. Muktupāvela) Laika apstākļa palīgteikumi atbild uz jautājumiem: *kad? cik ilgi? no kura laika? līdz kuram laikam?*

Laika apstākļa palīgteikumus parasti ievada:

- 1) pakārtojuma saikļi: *kamēr, līdz, līdzko, tiklīdz, tiklīdz kā, kolīdz, tikko, iekams, iekām(s), kopš, pirms.* Piem.: **Tiklīdz** āķis sāka slīdēt pa lapas spožo virsmu, varde ēsmu paķēra. (R. Ezera) *Viņa tūliņ aizsvilstas, tikko* sajūt kaut nelielu emocionālu uguns aizdegšanos. (L. Muktupāvela) *Kāds pus gads pagāja, iekāms* radās brīvāks brīdis. (A. Skujiņš) *Es negribu, ka mamma nāk atpakaļ, kolīdz* uzvārījies ūdens. (D. Rukšāne)

- 2) pakārtojuma vārda funkcijā lietots laika apstākļa vārds *kad* vai vārdu savienojums *pēc tam kad*. Piem.: **Kad** apstājos, viņš pielumpāčoja klāt un ceļa vidū apvēlās augšpēdus, pūtinādams ķepas un apelēdams pie manas žēlsirdības. (R. Ezera) *Viņš prata būt ļoti mīļš, kad* pats to vēlējās. (L. Brīdaka) *Nekam vairs nebija piederības, kad* sāka biezēt tumsa. (I. Ābele)

1864. §.

Laika apstākļa palīgteikumi mēdz aizstāt salikta pakārtota teikuma pakārtotajā daļā neminētu laika apstākli un ir saistīti ar darbības vārdu, proti, tie pilda laika apstākļa funkcijas. Piem.: **Kopš** ieraudzījām stirnas pļavmalā, mēs šo vietu **saucam** par stirnu mežu. (Z. Mauriņa) **Kamēr** biļetes vēlreiz tiek pārbaudītas, daži **steidz zvanīt**. (L. Muktupāvela) **Kalvim** reizēm **bija jāklie dz** no visa spēka, **līdz** tēvs viņu sadzirdēja un norāja par kliegšanu. (I. Ābele) **Pat** koku lapotnes **notrīs**, **kad** tām pieskaras nakts dvaša. (A. Neiburga)

Laika apstākļa palīgteikums var tuvāk paskaidrot vai konkretizēt citas salikta pakārtota teikuma daļas laika apstākli. Piem.: **Tikai pret rīta pusi**, **kad** sāka jau gaisma svīst, pamazām **aprimās** veču dziedāšana. (A. Grīns) **Kādu nakti**, **kad** vētra plosījās sevišķi bargi, jūrā **pacēlās** milzu vilnis. (A. Jundze) **Viņš kļīda** gar strīpaino dārzu rindām **tik ilgi**, **kamēr** tapa ievērots. (M. Zīle) **Katru mēnesi**, **līdzko** saņemta alga, noteikta summa **tiek atlikta uzkrājumos**. (Diena)

Dažkārt laika apstākļa palīgteikumam, kurš saistīts ne vien ar pakārtotās daļas darbības vārdu, bet arī laika nojēguma lietvārdu, piemīt apzīmētāja palīgteikuma nozīmes nokrāsa. Piem.: **Pie Elīzas aizstaigāju aprīlī**, **kad** mežā jau gaiši viedās pavasaris. (R. Ezera) **Kamēr** neapklusā pat vēlā vakara stundā, **kad** gājēji īsā atpūtas brīdī nometās smilgājā. (S. Kaldupe) **Tajā rītā**, **kad** sākās mūsu stāsts **un** mazais Ķipariņš pamodās no trompetes skaņām, māmiņa uz pannas **cepa** desiņas. (A. Jundze)

Salikta pakārtota teikuma pakārtotajā daļā var atrasties laika apstāklis, kura jēdzieniskā un sintaktiskā saistībā ar laika apstākļa palīgteikumu īpaši nozīmīgs ir darbības vārds. Piem.: **Šūpojāmie ar Violu vakarā**, **kamēr** galva sagriezās. (I. Ābele) **Vasarā** viņš ēda ievogas, **kamēr** mute palika bieza. (J. Kārklīšs) **Vislabāk man ābeļdārzs patīk pavasarī**, **kad** tas zied. (M. Mičerevskis)

Ir laika apstākļa palīgteikumi, kuri konkretizē saliktā pakārtotā teikuma pakārtotās daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – vispārīgas vai deiktiskas nozīmes apstākļa vārdus: *tad*, *toreiz*, *tikmēr*, *tā*, *tagad*, *vienmēr*, *todien*, *toreiz* u. tml. Piem.: **Kad** dzejnieki runā par cilvēka darba mūžīgumu, **tad** tas nav velti sacīts. (E. Virza) **Bet tagad**, **kad** lācis atrodas tik tuvu, nepazīstamo zvēru mierīgi pētīt viņa tomēr nespēj. (Z. Skujiņš) **Diemžēl arī todien**, **kad** Vilma ar Kārli aizbrauca, pēc Tilles neviens neieradās. (A. Neiburga) **Tikko** parādīsies saule **un** kusīs sniegs, **tā** pirmais ēdamais zaļums būs maigās nātru lapiņas, gārses. (Diena)

1865. §.

Laika apstākļa palīgteikumiem raksturīgs brīvs novietojums, un tie var atrasties:

1) salikta pakārtota teikuma sākumā resp. pakārtotās daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – priekšā. Piem.: **Kad** vēl miegs kaulos, mutes atveras tikai agrīnām žāvām. (Ē. Hānbergs) **Kamēr** groziņi dziest, pannā sacep smalki sagrieztus sīpolus un sagrieztus šampinjonus. (L. Muktupāvela) **Kad** dzīvo laukos, pilsēta liekas nereāla. (A. Neiburga)

2) salikta pakārtota teikuma pakārtotāja komponenta – virsteikuma vai cita palīgteikuma – vidū. Piem.: **Tad** es sapratu, ka viņa nenāks, **iekams** nebūšu aizgājusi, un devos uz durvīm. (R. Ezera) **Tad**, **kad** bijām brīdi atpūtušies, gribējām sameklēt kādu kafejnīcu Dagdā. (I. Ābele) **Un**, **līdzko** cilvēks sāk domāt gataviem teikumiem, viņš ir pagalam. (A. Neiburga)

3) aiz virsteikuma vai cita palīgteikuma, kam tie pakārtoti. Piem.: **Dūmos un miglā turki** mūs tomēr pamanīja, **kad** bijām pret upes vidu. (Z. Skujiņš) **Atdzisušo** mīklu izveltnē, saliec īpašās formiņās – groziņos un cep, **līdz** groziņi kļūst gaišu smilšu brūni. (L. Muktupāvela)

Laika apstākļa palīgteikuma vidū savukārt var atrasties cits tam pakārtots palīgteikums. Piem.: **Kamēr** ar večukiem, kuriem vedusi pensiju, izrunājusies, nakts virsū. (L. Muktupāvela) Šajā saliktā teikumā laika apstākļa palīgteikumam pakārtots apzīmētāja palīgteikums.

1866. §.

Ja divi vai vairāki laika apstākļa palīgteikumi attiecas uz vienu un to pašu salikta teikuma pakārtotās daļas darbības vārdu un raksturo to no viena viedokļa, palīgteikumi ir vienlīdzīgi. Tos parasti saista vienojuma attieksme, uz ko var norādīt vienojuma saiklis *un*. Piem.: *Viņa atbrauca pie mums, kad kokos vēl bija pēdējās lapas un ar meloņu un vīnogu lipīgi saldo smaržu bija pilnas šaurās vecpilsētas ielas.* (E. Stērste)

Dažkārt saturā plašs laika apstākļa palīgteikums, atkārtojot laika saikli vai citu pakārtojuma vārdu, var tikt strukturēts it kā vairākos vienlīdzīgos palīgteikumos. Piem.: **Kamēr** es paķeru brūno jaku, **kamēr** izloku savus garos kaulus laukā no kabīnes, **kamēr** aizslēdzu mašīnu, iegrūžu atslēgu īstajā kabatā, **tikmēr** šie jau taisni tādā gabalā, lai man nevajadzētu uz papēžiem mīt un viņu asprātībās noklausīties. (I. Indrāne)

1867. §.

Semantiski reizēm ir tuvi laika un vietas apstākļa palīgteikumi. Piem.: *Mani ved pa garu gaiteni, līdz ievēd tādā kā gaišā istabiņā un aizslēdz durvis.* (L. Muktupāvela) Par šā saliktā pakārtotā teikuma palīgteikumu, kas pakārtots virsteikumam ar pakārtojuma saikli *līdz*, var uzdot gan jautājumu *cik ilgi ved?*, gan jautājumu *kurp ved?*

Ja starp laika apstākļa palīgteikumu un virsteikumu vai citu palīgteikumu, kam tas pakārtots, konstatējama seku nozīmes nianse, šīm jēdzieniskajām attieksmēm rakstos var atbilst domuzīme. Piem.: **Kad** es atkal iedrošinājos ieskatīties vēstulēs – sakārtoju tās pēc izsūtīšanas datumiem. (A. Skujiņš)

Domuzīmi mēdz izmantot gadījumos, kad laika apstākļa palīgteikumā paustais ir negaidīts vai grūts risinājums, ko mutvārdos parasti izteic pauze. Piem.: *Ar jūsu pārmērīgo laipnību sataisīto parādu mans brālis atdos – kad mums būs nauda.* (M. Zīle)

7.3.2.8. Veida apstākļa palīgteikumi

1868. §.

Veida apstākļa palīgteikums norāda uz virsteikuma vai cita palīgteikuma, kam tas pakārtots, darbības vai norises izpausmes veidu. Piem.: *Kliegšu, ka skanēs visa māja!* (Z. Skujiņš) *Robežsargu kanceles laikam jau ar nolūku izgatavotas tā, lai darbinieki pār ikvienu caurizgājēju atrastos galvas tiesu pārāki arī fiziskā nozīmē.* (L. Muktupāvela) Veida apstākļa palīgteikumi atbild uz jautājumiem: *kā? kādā veidā?*

Veida apstākļa palīgteikumus parasti ievada šādi pakārtojuma vārdi:

1) pakārtojuma saikli *ka, lai*. Piem.: *Anna strādāja, pelnījās, šuva, ka adatas vien pa gaisu lēca.* (J. Ezeriņš) *Man jāiemācās smagumu nest tā, lai sadalītu to pa visu ķermeni, bet vislabāk – lai es smagumu vispār nejstu.* (L. Muktupāvela) *Jābūt tā, lai cilvēki nebaidītos ieiet muzejā.* (Diena)

2) pakārtojuma vārda funkcijā lietoti apstākļa vārdi *kā, cik*. Piem.: *Nu smējās Mārcis tā, kā sen nebija smējies.* (S. Kaldupe) *Nekas nenotiek tā, kā biju iztēlojusies.* (Pauls Bankovskis) *Mēs paātrinājām soļus un cilpojam, cik tik ātri vien spējam, pa Marijas ielu uz staciju.* (J. Grīziņš)

1869. §.

Būdami konkretizētāji palīgteikumi, veida apstākļa palīgteikumi precizē citas salikta pakārtota teikuma daļas apstākļa vārdu *tā*. Piem.: *Ārija ar Alfredu Jaunzemu vītnēm izrotātos krēslos sēdēja pašā vidū, iespiesti starp galdu un sienu un tuvākajiem blakussēdētājiem tā, ka bija grūti pakustēties.* (R. Ezera) *Eh, kā lai šo teikumu pasaku tā, lai tam būtu jūtama tik krietna deva ironijas, tik daudz kā ar kaudzi.* (L. Muktupāvela) *Iegadījies tā, ka šomēnes dzīvoju Rīgas jūrmalā.* (G. Repše)

Ja salikta pakārtota teikuma pakārtotajā daļā – virsteikumā vai citā palīgteikumā – nav norādāmā vārda, kas veic veida apstākļa funkciju, veida apstākļa palīgteikums parasti pakārtots tieši darbības vārdam un ir kvalificējams par aizstājēju palīgteikumu. Piem.: *Es tomēr pūlējos, cik bija spēka.* (J. Ezeriņš) *Tālab mans pienākums bija izlikties, ka es neko nezinu, neko neredzu un neko nenojaušu.* (R. Ezera) *Rociet zemi, kā neviens pirms jums to nav racis.* (I. Ziedonis)

1870. §.

Veida apstākļa palīgteikumi var nostāties

- aiz virsteikuma vai cita pakārtotās daļas palīgteikuma. Piem.: *Ja tu gribētu kaut ko pačukstēt kādai meitenei tā, lai citi nedzird, tu to neprastu.* (V. Lācis) *Vispirms man vajadzēja saģērbties, kā sultānam pieklājas.* (M. Mičerevskis) *Elku pacentīšos izdzēst no savas biogrāfijas tā, ka neviens neatcerēsies un neieminēsies.* (L. Muktupāvela)

- virsteikuma vai cita palīgteikuma vidū. Piem.: *Naida uzliesmojumā viņa pietrūkās un, cik vien bija spēka, iecirta tam sejā plīķi.* (A. Sakse) *Taustīdamies viņš sakārtoja uz pakaramā savu jaku un kažoku tā, lai ar vienu ņēmienu varētu sakampt abus, klusi nocēla no antresola savu čemodānu, uzmauca kājās kurpes un izgāja gaitenī.* (A. Kolbergs)

- retāk virsteikuma vai cita palīgteikuma priekšā. Piem.: *Kā mežā sauc, tā atskan.* (Diena) *Kā nomaldījušies jūras braucēji sirēnu dziesmām, tā viņš sekoja lēnīgajiem braucējiem atpakaļ uz Eleonoras māju.* (N. Ikstena) Šajā saliktā pakārtotā teikumā veida apstākļa palīgteikumam piemīt arī salīdzinājuma palīgteikuma nozīmes nokrāsa.

Semantiski veida apstākļa palīgteikumi ir tuvi gan salīdzinājuma, gan mēra apstākļa palīgteikumiem. Robežošānās ar salīdzinājuma palīgteikumu spilgti izpaužas tad, ja palīgteikumu ievada pakārtojuma saiklis *it kā*. Piem.: *Lipsts ātri uzcep četras olas, eleganti uzstūvē uz liela un skaista šķīvja, bet ēd tā, it kā tās būtu austeres.* (L. Muktupāvela)

7.3.2.9. Salīdzinājuma palīgteikumi

1871. §.

Salīdzinājuma palīgteikums raksturo virsteikuma vai cita palīgteikuma, kam tas pakārtots, izteicēju, sastata izteicēja pilnnozīmes daļu jeb predikatīvu, kā arī sekundāri predikatīvu komponentu vai visu pakārtotāju daļu kopumā, izsakot salīdzinājumu ar kādu citu norisi vai nojēgumu. Piem.: *Pavisam labi, pavisam gludi es dienu pie dienas lieku, it kā par mūžīgo prombūtni tavu sirds nebēdātu nenieka...* (Ā. Elksne) *Manī iesvīla niknums, kā liesma iešvirkst sausā pārngada kūlā.* (L. Brīdaka) *Tad īss, skaļš elpas vilciens aizraujas un pārtrūkst, it kā slīcējs pazustu viņos vai skrējējs gar stāvu krastu pēkšņi zem kājām pazaudētu pamatu.* (Z. Skujiņš) Salīdzinājuma palīgteikumi neatbilst kādam noteiktam teikuma loceklim, un tiem nav sava jautājuma.

Salīdzinājuma palīgteikumus parasti ievada šādi pakārtojuma vārdi:

1) salīdzinājuma saikļi: *kā, nekā, it kā, itin kā, jo – jo*. Piem.: **Kā** celtnieks namu ceļ, kur pašam nedzīvot, *Pie vārda vārdu iemūrēju rindās.* (V. Belševica) *Varbūt šo to iztēlojos citādu, nekā tas īstenībā bija?* (R. Ezera) *Ko tu skaties uz manu pusi, It kā zvaigznes ap kaklu es būtu sev savērusi?* (Ā. Elksne) *Un murdi bija tukši, itin kā zivis šai jūrā nemaz nedzīvotu.* (N. Ikstena) Saikļa *jo – jo* pirmā daļa ievada salīdzinājuma palīgteikumu, bet otrā daļa atrodas saliktā pakārtotā teikuma virsteikuma sākumā. Piem.: *Bet, jo dziļāk gājām palejā, jo skaļāk dzīvība mūs apņēma.* (R. Ezera) **Jo** sliktāk viņam veicās dziedot, **jo** vairāk viņš no manis pieprasīja cildināšanu. (L. Muktupāvela)

2) salīdzinājuma saikļa *kā* un apstākļa vārdu savienojumi: *tāpat kā, tikpat kā, kā kad*. Piem.: *Neatgādiniet, ka arī dzīve reiz beigsies, tāpat kā beidzas viss!* (R. Ezera) **Tāpat kā** uzrūgst maize, arī idejai ir „jānorūgst”. (Diena) [*Kapu vārtiņi nočīkstēja.*] *Ne stipri, bet tā, kā kad vējš tos pašūpotu, kā kad cīrcenis aizkrāsne iečirkstētos.* (J. Jaunsudrabiņš)

3) pakārtojuma vārdu funkcijā lietots apstākļa vārds *cik*. Piem.: **Cik** pirmais [ka-reivis] liels, tik šis sīks un šaudīgs. (V. Belševica)

1872. §.

Salīdzinājuma palīgteikumi parasti nostājas aiz salikta teikuma daļas, kam tie pakārtoti. Piem.: *Tomēr te, šajā laukā, viņa jūt tā fizisku klātbūtni, it kā no sapņa pārskrien, pieskaras tāda viegla trīsa – kā bites spārns uz griķu ziedīņiem.* (N. Ikstena) *Pa cietuma vārtiem tika izlaists puisis neilona sporta jakā ar kapuci un tūlīt metās skriet, it kā viņam pakaļ dzītos traku suņu bars.* (A. Kolbergs) *Džozefs līkumo strauji, itin kā mēs sēdētu laiviņā un trauktos palu bagātas upes ūdeņos.* (L. Muktupāvela)

Vienmēr pakārtotājas daļas priekšā novietots salīdzinājuma palīgteikums, kuru ievada saikļa *jo – jo* pirmā daļa. Piem.: **Jo** nedrošāki apstākļi, **jo** vairāk cilvēki pieķeras neizskaidrojamām dziņām palūkoties aiz ticamības aizslietņa. (L. Muktupāvela) **Jo** tuvāk viņi bija Kurzemes hercogistei, **jo** biežāk ceļā patrāpījās dažādi jātnieki, vezumnieki un citi it kā nejauši pretim un garām nācēji un skrējēji. (V. Rūmnieks, A. Migla)

Salikta pakārtota teikuma pakārtotājas daļas, parasti virsteikuma, priekšā mēdz nostāties salīdzinājuma palīgteikumi, kurus ievada tādi pakārtojuma vārdi kā *tāpat kā, kā, cik*. Piem.: **Tāpat kā** karavīram gods prasa mirt ar ieročiem rokās, tā arī kalējam kapā jāņem līdzī savs amata rīks. (J. Ezeriņš)

Saliktā pakārtotā teikumā var būt divi vai vairāki vienlīdzīgi salīdzinājuma palīgteikumi, kuri savstarpēji sakārtotājumā var būt saistīti gan ar, gan bez saistītārvārdiem. Piem.: *Bet savādi: viņas seja manā atcerē uznirst izplūdusi, itin kā* fotofilmā cits citam virsū būtu uzņemti vairāki kadri, **itin kā** neskaidri ovāli klātos cits citam pāri, nākama-
jam dzēšot iepriekšējos, – **un** katrs no tiem vienlaikus ir un nav viņas tēls. (R. Ezera)

1873. §.

Salīdzinājuma palīgteikumiem var piemist dažādas citas jēdzieniskas nozīmes nianses, piem., iemesla nozīmes nokrāsa: *Ginta aizslēpjas aiz garajām skropstām, kas nodrebot steigšus nolaižas, it kā viņš būtu gribējis ielūkoties tās dvēselē.* (R. Ezera) *Naktī sāpēja galva, it kā būtu tvans pa istabu staigājis.* (I. Indrāne) *Kāpēc viņi ir melniem, asiem matiem, nelieli, zemnieciski pazemi, ducīgi, itin kā* viņos iekšā būtu salikts snau-
došs dinamīts, kas kuru katru mirkli var uziet gaisā? (L. Muktupāvela)

Ja salīdzinājuma palīgteikums konkretizē pakārtotājas daļas apstākļa vārdus *tā, tik, tāpat* u. c., tam piemīt veida vai mēra apstākļa palīgteikuma nozīmes nokrāsa. Piem.: *Kēlers cenšas rakstīt tā, it kā literārais darbs būtu nosviests no Mēness – bez autorības, bez konteksta un lokālajiem nosacījumiem.* (G. Repše) *Un viņš uzlika roku*

tik saudzīgi uz mazā ceļabiedra pleca, **it kā** gribētu noglāstīt sīku mārīti madaru cerā. (S. Kaldupe)

Gadījumos, kad salīdzinājuma palīgteikums nostājas aiz virsteikuma lietvārda, tam var piemist kā salīdzinājuma, tā apzīmētāja palīgteikuma nozīmes nokrāsa. Piem.: *Gar bāru maigu loku apmeta kaķis, iedams tādā gaitā, it kā sen jau būtu par visu samaksājis.* (I. Ābele) *Atskanēja dīvainis troksnis, it kā ar koka karoti vilktu pa kuģa redelēm.* (V. Rūmnieks, A. Migla)

7.3.2.10. Mēra apstākļa palīgteikumi

1874. §.

Mēra apstākļa palīgteikums norāda uz salikta pakārtota teikuma pakārtotajā daļā – virsteikumā vai citā palīgteikumā – minētas parādības, pazīmes, laikposma vai attāluma izpausmes apjomu, to kvantitatīvajiem rādītājiem. Piem.: *Dīkais miers un pēcpusdienas klusums, kas valdīja šinī savā ziņā laimīgajā pilsētiņā, bija tik pilnīgs, ka pat vējš, pametis okeānu un pačabinājies salāpītajos jumtos, likās pagurstam un nolaižamies piesaulē snaust.* (Anšl. Eglītis) *Vai patiesi laiks ir tik visvarens, ka jau paguvis aizlīdzināt Elīzas vaibstus?* (R. Ezera) Mēra apstākļa palīgteikumi atbild uz jautājumiem *cik? cik lielā mērā?*

Mēra apstākļa palīgteikumu parasti ievada:

1) pakārtojuma saikļi: *ka, lai*. Piem.: *Māte nosarka tik stipri, ka kvēlais pietvīkums, pārslīdējis pāri ne vien sejai, bet arī kaklam, pazuda kaut kur aiz pūkainās šalles.* (R. Ezera) *Cilvēki mani neinteresē tik lielā mērā, lai es varētu uzgleznot jums viņu psiholoģiskos portretus.* (G. Repše)

2) pakārtojuma vārda funkcijā lietots apstākļa vārds *cik*. Piem.: *Viņš strādā tikai tik, cik pavisam nepieciešams.* (Anšl. Eglītis) *Man nav ne nojausmas par laika labvēlīgo dabu, jo katram tas ir tik garš vai steidzīgs, cik kustīgs ir cilvēks pats.* (L. Muktupāvela)

3) pakārtojuma vārda funkcijā lietots vietniekvārds *kāds*. Piem.: *Spīd tik silta saule, kāda sen nav pieredzēta.* (L. Muktupāvela)

Dažkārt konstatējams mēra apstākļa palīgteikuma bezsaikļa saistījums, kas parasti izpaužas kā elidēts saiklis *ka*. Piem.: *Tik gara vasara, [ka] katra minūte kā medus lāse ielijusi dvēselē.* (A. Neiburga)

1875. §.

Salikta pakārtota teikuma ar mēra apstākļa palīgteikumu raksturīga pazīme ir apstākļa vārda *tik* lietojums virsteikumā vai citā pakārtotajā daļā. Mēra apstākļa palīgteikums konkrētizē apstākļa vārdu *tik* kopā ar vārdu, uz kuru tas attiecas. Piem.: *Kas tevī, upele duļķainā, Tik skaists un tik neparasts, Ka, zilās vizbulēs iepleties, Uz tevi lūkojas krasts?* (V. Belševica) *Aizklīdām tik tālu, ka viņš vairs nejaudāja paiet.* (R. Ezera) *Viņš ir tik noguris, ka Arizona viņam nāks par labu pat tad, ja es viņam nenāku par labu.* (G. Repše)

Dažkārt mēra apstākļa palīgteikums paskaidro pakārtotās daļas apstākļa vārdu *tikpat* un ar to saistīto vārdu. Piem.: – *Spēlēju. – Meitenes atbilde bija tikpat vientiesīga, cik jautājums [ko tu dari?] muļķīgs.* (V. Kaijaks) *Šorīt esmu tikpat gudrs, cik vakar.* (L. Purs)

Mēra apstākļa palīgteikums var tikt pakārtots tādām virsteikumam vai citam palīgteikumam, kurā saistībā ar īpašības vai apstākļa vārdu lietots nevis *tik* vai *tikpat*, bet kāds cits apstākļa vārds. Piem.: *Vai gan bagātniece pieklājības dēļ nevarētu savai māsai uzdāvināt kādu no saviem kažokiem vai mēteļiem, kaut gan ir pietiekami bagāta, lai ra-*

dinieci varētu nopirkt jaunu mēteli. (L. Mukstupāvela) *Kantainim bija pietiekami daudz argumentu, lai brīdinājums tiktu uztverts nopietni.* (A. Bels)

Par tipisku nevar uzskatīt mēra apstākļa palīgteikumu, kas pakārtots salikta pakārtota teikuma komponentam, kurā nav *tik* vai kāda cita mēra apstākļa vārda, jo šāds palīgteikums apvieno kā mēra, tā veida apstākļa palīgteikuma nozīmi. Piem.: *Es tomēr pūlējies, cik bija spēka.* (J. Ezeriņš) *Elita kļiedza, cik vien spēka, ieliekot blāvienā visu savu izmisumu, naidu un aicinājumu palīdzēt.* (A. Auziņš)

1876. §.

Mēra apstākļa palīgteikumi parasti atrodas aiz salikta teikuma daļas, kam tie pakārtoti. Piem.: *Viņš juta sev līdzīgu tik sirsni, ka pat smiekli sanāca.* (A. Bels) *Esmu sagrābusi ziedu kronīti tik cieši, ka ziedi birst man klēpī.* (L. Mukstupāvela) *Pilnais mēness nakti dara tik gaišu, ka koku ēnas spilgti iezīmējas pat tumsā žilbinošajā sniegā.* (A. Neiburga)

Mazāk izplatīti ir gadījumi, kad mēra apstākļa palīgteikumi ir novietoti

- salikta pakārtota teikuma pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – priekšā. Piem.: *Cik diena uzjundīja augiem sulu dzīslās, tik nakts apturēja, apstādināja.* (L. Brīdaka)

- salikta pakārtota teikuma pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – vidū. Piem.: *Tik, cik mežā bija koku un krūmu, te bija ļaužu un mašīnu.* (Pauls Bankovskis)

Vienai un tai pašai salikta pakārtota teikuma daļai var būt pakārtoti vairāki mēra apstākļa palīgteikumi, kas nav savstarpēji vienlīdzīgi. Piem.: *Viņš nebija tik dievticīgs, lai viņu varētu saukt par svētuli, ne arī tik mantkārīgs, lai viņu varētu dēvēt par skopuli.* (E. Virza)

7.3.2.11. Cēloņa apstākļa palīgteikumi

1877. §.

Cēloņa apstākļa palīgteikums izsaka salikta teikuma pakārtotājas daļas – virsteikuma vai kāda cita palīgteikuma – darbības, norises vai kāda procesa iemeslu. Piem.: *Caur sarmas saltumu, caur stikla kalna mirgu Tu velti sauc un gaidi, Saulcerīt, jo Antiņiem nekad nav zelta zirgu Un māju nav, kur tevi sasildīt.* (V. Belševica) *Skriesim tāpēc, ka mīlam dzīvi un patīk kustēties katru mīļu brīdi.* (Diena) Cēloņa apstākļa palīgteikumi atbild uz jautājumiem *kāpēc? kādēļ? kālab?*

Raksturīgi ir cēloņa apstākļa palīgteikumi, kurus ievada pakārtojuma saiklis *tā kā*. Šie cēloņa apstākļa palīgteikumi parasti atrodas virsteikuma vai palīgteikuma, kam tie pakārtoti, priekšā. Piem.: *Tā kā dziesmai bija tikai divas rindas, Ķegums paguva saražot elektrību kādas trīs vai pat veselas četras reizes, iekams vokālists nonāca iepretim mājai.* (R. Ezera) *Tā kā sievietes mācītājas Latvijā ir retums, Vivita, sākot darba gaitas, bija gatava cīnīties gan ar pašas baznīcas, gan sabiedrības aizspriedumiem.* (Diena)

Cēloņa apstākļa palīgteikumi ar *tā kā* var būt novietoti aiz saikļa, kurš ievada saliktu teikumu. Piem.: *Un, tā kā nebija vietas, vīri pieķērās skapim un iznesa to kāpņu telpā.* (R. Ezera) *Taču, tā kā saruna sāk aizvēties par kleitām, viņas acis iemirdzas.* (L. Mukstupāvela)

1878. §.

Pie citiem pakārtojuma vārdiem, kas ievada cēloņa apstākļa palīgteikumus, pieder:

- 1) pakārtojuma saiklis *ka*. Piem.: *Ēdam ne jau tikai kaloriju dēļ, bet arī tāpēc, ka ēdiens mīelo arīdžan prātu un sajūtas.* (L. Mukstupāvela)

2) pakārtojuma saikli *tāpēc ka, tādēļ ka, tālab ka*. Piem.: *Galīgi nav skaidrs, kādam jodam Litai savajadzējās suni [...] Vai viņa kāroja citus pārtrumpot, tāpēc ka tāda bārdaina sproģa nebija visā apvidū?* (R. Ezera) **Tālab ka** *Sūzija tā bija lūgusi, viņš tiem [vecākiem] neko par šķiršanos neminēja.* (Diena)

3) pakārtojuma saiklis *jo*. Piem.: *Varbūt es citā zaļā krastā tiktu, Ja nebūtu tavs vārds kā laipa šaurs, **Jo**, līdzko sāk man citur labāk likties Un sauc pie sevis mani rainsains maurs, Tā laipa iedrebas un nelauj tikt tur.* (Ā. Elksne)

Cēloņa apstākļa palīgteikumi, kurus ievada pakārtojuma vārdi *ka* un *jo*, parasti nostājas aiz virsteikuma vai palīgteikuma, kam tie pakārtoti. Piem.: *Mans prieks ir mazliet ierobežots, **jo** misters Kennets man nemaksā tik lielu summu, kā esmu aprēķinājusi, vadoties pēc nopelnītā.* (L. Muktupāvela)

Cēloņa apstākļa palīgteikumi ar ievadītājsaikli *ka* var atrasties kā aiz salikta teikuma pakārtotājas daļas, tā arī tās vidū. Piem.: *Vai **tālab, ka** Maija strādājusi arī par literārās daļas vadītāju Jaunatnes teātrī (1963–1968), vai **tālab, ka** to noteikusi pašas personība un teātra izjūta, viņas rakstu intonācija allaž bijusi pietātes un uzmanības diktēta, tāda, kurā jāieklausās.* (Diena)

1879. §.

Cēloņa apstākļa palīgteikumi, kurus ievada pakārtojuma saiklis *jo*, semantiski ir tuvi pamatojuma palīgteikumiem. Piem.: *Manos krājumos ir tikai spēķis, šprotes bundžā, rupjmaize un laikam arī viss, **jo** tējas paciņas drīz beigsies.* (L. Muktupāvela) Saiklim *jo* ir sinonīmiskas attiecības ar saikļiem *tāpēc ka, tādēļ ka, tālab ka*, taču par cēloņa apstākļa palīgteikumu uzskatāmi vienīgi tie palīgteikumi ar ievadītārvārdu *jo*, kuriem prevalē cēloņa jeb iemesla, nevis pamatojuma nozīme.

Cēloņa apstākļa palīgteikums, ko ievada saiklis *jo*, dažkārt, būdams formāli pakārtots citam palīgteikumam, semantiski saistīts ar visu iepriekšējo teikuma daļu, ieskaitot virsteikumu. Piem.: *Un prasīs, kad un kas ir gribēts no šīs lās[e]s, **jo** tā pēc laimes asaras mazlietiņ izskatās.* (O. Vācietis)

1880. §.

Būdami konkretizētāja palīgteikuma funkcijā, cēloņa apstākļa palīgteikumi, kuru pakārtojumu izsaka saiklis *ka*, salikta teikuma pakārtotajā daļā konkretizē vai nu cēloņa apstākļa vārdus, vai dažādus ar tiem veidotus vārdu savienojumus:

- apstākļa vārdus *tāpēc, tādēļ*. Piem.: *Īpaši neticami tas **tāpēc, ka** mani medus meli vēl pavisam nesen tika gaidīti kā zāles.* (G. Repše)

- vārdu savienojumus ar apstākļa vārdu *tāpēc*: *ne tikai tāpēc – bet tāpēc, tikai tāpēc vien* u. c. Piem.: *Kosmētikas veikaliņā mani paņēma strādāt **ne tikai tāpēc, ka** man nav bijusi iepriekšēja pieredze tirdzniecībā un neesmu iemācījusies zagt, **bet tāpēc, ka** es neesmu skaista.* (L. Muktupāvela) *Mežā neviens iemītnieks nekliedz bez dībināta iemesla – **tikai tāpēc vien, ka** tā kā vajadzētu izkliegties.* (I. Ziedonis, R. Ziedonis)

- vārdu savienojumus ar adverbu *tādēļ*: *tieši tādēļ, tikai tādēļ* u. c. Piem.: *Pasaule ir interesanta **tieši tādēļ, ka** ik brīdi iespējams uzzināt ko jaunu.* (Z. Skujiņš) *Cimodus adīju **tikai tādēļ, ka** vajadzēja, ko rokā vilkt.* (M. Geidāne)

- apstākļa vārdu *tamdēļ*. Piem.: *Paskatīties uz pasauli zaķa acīm ir grūti, it īpaši **tamdēļ, ka** garausim ir ļoti plašs redzesloks.* (Diena) *Ar Andri ir viegli (gan **ne tamdēļ, ka** esam novadnieki un seni paziņas).* (Diena)

- apstākļa vārdu *tālab*. Piem.: *Bet nomaldījos **tālab, ka** atkal kārtējo reizi nevēlējos rātni iet pa ceļu, – saspārņojos ietaupīt kādu kilometru, nolēmu cirsties pa taisno un iepēros tādā lūžņā, ka bail.* (R. Ezera)

Tātad, ja cēloņa apstākļa palīgteikums atrodas aiz salikta teikuma pakārtotājas daļas un vārdi *tāpēc, tādēļ, tamdēļ, tālab* tiek īpaši uzsvērti, tie kā norādāmie vārdi tiek novietoti pakārtotajā daļā, bet cēloņa apstākļa palīgteikumu ievada saiklis *ka*. Piem.: *Krietna deva smieklu garantēta kaut vai **tamdēļ**, ka atraitni Eliotu spēlē viens no pasaulē populārākajiem komiķiem un joku plēsējiem – Bils Kosbijs.* (Diena)

Dažkārt teikuma daļa ar apstākļa vārdu, kuru konkrētīzē cēloņa apstākļa palīgteikums, funkcionē kā parcelāts un ir nesaraujami saistīta ar iepriekšējo teikumu. Piem.: *Man bija tā, **ka** meistars, kurš visu prata un darīja kārtīgi, objektā parādījās reizi divās nedēļās. Ne jau **tālab, ka** būtu plencis, vienkārši viņam tādu objektu bija kāds ducis.* (Diena)

Cēloņa apstākļa palīgteikumi var aizstāt salikta teikuma pakārtotajā daļā – virsteikumā vai citā palīgteikumā – neminētu cēloņa apstākli, resp., cēloņa apstākļa vārdus. Piem.: *Tīri vai apkaunējos par sevi, **ka**, iestigusī darbos, kopš agra pavasara nebiju apraudzījusi Elīzu.* (R. Ezera)

1881. §.

Parasti visu salikta teikuma pakārtotāju daļu – virsteikumu vai citu palīgteikumu, nevis kādu atsevišķu cēloņa apstākļa vārdu paskaidro cēloņa apstākļa palīgteikumi, kurus ievada saiklis *jo*. Piem.: *Nav neviena, **Jo** celtnieks projām iet, kad gatavs nams.* (V. Belševica) *Ceļu līdz supermārketa neredz, **jo** busiņam nav logu.* (L. Muktupāvela)

Salikta pakārtotā teikumā ar cēloņa palīgteikumu var būt elidēts vai nu norādāmais apstākļa vārds *tāpēc* un saiklis *ka*, vai pakārtojuma saikļi *jo, tāpēc ka*. Šādos gadījumos pakārtotāju daļu un cēloņa palīgteikumu mēdz atdalīt ar domuzīmi. Piem.: *Bet vēju neizdzīt vairs mums no burām – mums uzticēja stūres riteni.* (O. Vācietis) *Mare todien bija gauzām nevaļīga – visi katli vārījās un pannas čurkstēja.* (J. Kārklīņš)

7.3.2.12. Pamatojuma palīgteikumi

1882. §.

Pamatojuma palīgteikums raksturo salikta teikuma pakārtotajā daļā izteiktu darbību vai norisi tādējādi, ka norāda tās pamatojumu. Piem.: *Es vienmēr būšu pusceļā uz tevi, **Jo** mīlestības ceļam gala nav.* (V. Belševica) *Varētu par to arī nerunāt, **jo** tāpat nekas nemainīsies.* (G. Repše)

Pamatojuma palīgteikumu ievada pakārtojuma saiklis *jo*, un šis palīgteikums ir novietots

- vai nu aiz virsteikuma. Piem.: *Viņai trešdaļu mūža pietika ar bērniem, govīm un zirnājiem, **jo** jūtas bija kļuvušas retas un ērti lietojamas, izmazgājamas un salokāmas kā gludenie līnu dvieļi skapī.* (I. Ābele)

- vai cita palīgteikuma, kam tas pakārtots. Piem.: *Kāds ieteicās, ka derētu pa-dejot, **jo** kas nu tās būšot par kāzām bez dancošanas.* (R. Ezera) *Pa to laiku Zvirbulēns un Zirneklis iekūra ugunsuru, lai sasildītos, **jo** vakara gaiss ūdens tuvumā kļuva drēgns.* (Vīks)

1883. §.

Pamatojuma palīgteikums semantiski saistīts kā ar cēloņa apstākļa, tā ar seku palīgteikumu. Piem.: *Kāds stumbru bija sazāgējis divus metrus garos posmos un pēc tam pametis, **jo** koksne bija satrupējusi un poraina kā sūknis.* (R. Ezera) *Taču uzturēties var tikai ēnā, **jo** sala atrodas pārāk tuvu ekvatoram, tāpēc tieši saules stari ir bīstami.* (PDz) *Lindai laikam bija izlauzies apslāpēts vairs, **jo** aktrises skatienā pazibēja neizpratne un pēc tam ironija.* (M. Zīle)

No cēloņa apstākļa palīgteikuma nepārprotamāk vai skaidrāk nozīmes ziņā ir nodalīts pamatojuma palīgteikums, kurš izsaka kādu paskaidrojumu. Piem.: *Bet nebija ap- ritējusi vēl ne pilna nedēļa, kad es pamanīju viņu savas mājas pagalmā, pareizāk sakot, pamanīju viņus, jo Justs bija ar visu ģimeni.* (R. Ezera) *Viņam patika dziedāt un stabulēt, jo ar valodu, kā jau kautrīgam, neveicās.* (E. Stērste)

Dominējošā ir nevis cēloņa, bet pamatojuma vai paskaidrojuma nozīme šādos tei- kumos: *Nekad jūs nebūsiat bagāti, jo jūsos nav domas par bagātību, vien pieticīga dzīve latviskā vīzē.* (L. Muktupāvela) *Zaļā Vārna saldi nožāvājās, jo saskaņā ar savu šīsdienas režīmu bija tikko pamodusies.* (Vīks)

Paskaidrojuma vai pamatojuma nozīme piemīt bezsaikļa teikumiem. Piem.: *Vi- ņam nevajadzēja šodien braukt uz salu, [jo] vai tad večiņa Jēkabu nebija brīdinājusi?* (V. Rūmnieks, A. Migla) Šādos teikumos mēdz lietot domuzīmi. Piem.: *Visgar Kurze- mes un Vidzemes jūrmalai pūpolvītoli nespēj ataugt – lauzēju ir vairāk.* (I. Ziedonis, R. Ziedonis)

7.3.2.13. Nolūka apstākļa palīgteikumi

1884. §.

Nolūka apstākļa palīgteikums norāda uz salikta pakārtota teikuma pakārtotajā daļā – virsteikumā vai citā palīgteikumā – izteiktās darbības vai norises nolūku. Piem.: *Atnācējs pagalmā apsēžas uz soliņa zem kailas liepas, lai izdomātu, kur iet.* (Dz. So- dums) *Uz mežu eju kā uz klīniku, lai vecu sāpi izoperēt liktu, Lai zaļo sūnu klusās palātās es atkal vesela un stipra tiktu...* (Ā. Elksne) Šajā saliktā pakārtotā teikumā ir divi vienlī- dzīgi nolūka apstākļa palīgteikumi. Nolūka apstākļa palīgteikumi atbild uz jautājumiem: *kāpēc? kādēļ? kālab? kādam nolūkam? kādā nolūkā?*

Nolūka apstākļa palīgteikumu parasti ievada pakārtojuma saiklis *lai* vai vārdu savienojumi *lai tāpēc, lai tālab* u. tml., un nolūka apstākļa palīgteikums atrodas aiz pa- kārtotājas daļas:

- aiz virsteikuma. Piem.: *Tikai ļaudis dod manai strādāšanai vielu un jēgu, lai es neizstarotu savu radiāciju tukšumā un nesagremotu sevi kā tukšs kuņģis.* (R. Ezera) *Tik- pat šaubīga man likās iespējamība ceļot laikā, lai tālab meklētu viņa sejā 16. gadsimta portugāļu jūrasbraucēju cieti spriegotos vaibstus.* (G. Repše)

- aiz cita palīgteikuma, kam tas pakārtots. Piem.: *Nevienu brīdi man nebija licies, ka Mārica raksta tālab, lai neuzbāztos man ar runāšanu.* (G. Repše)

Taču nolūka apstākļa palīgteikumi var atrasties arī citās pozīcijās:

- gan salikta teikuma pakārtotājas daļas priekšā. Piem.: *Lai pagarinātu un novil- ktu laiku līdz gultā ielīšanai, es ilgi uzkavējos pie galda.* (L. Muktupāvela) *Lai tiktu pāri sliexnim, kleita un mētelis stipri jāsarauj uz augšu.* (Z. Skujiņš) *Lai zinātu, no kuras puses vējš pūš, man būs vajadzīgs vējrādītājs.* (L. Muktupāvela)

- gan pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – vidū. Piem.: *Tad kādu dienu, lai apmierinātu dziļas skumjas un aizdzītu vientulības sajūtu, kalējs sāka sev taisīt dēlu no dzelzs.* (L. Paegle) *Bet, lūpām apstājoties, lai sāktu runāt mīlas vārdus, maza, silta plauksta tās aizspieda ciet.* (A. Grīns) *Liepkalns gribēja kaut dažus vārdus izspiest arī no paša Salmiņa, kas tēju dzēra tikpat cītīgi kā visi, klausījās, bet paplest muti, lai pasacītu kaut pāris vārdu, negribēja vai savas Amālijas klātbūtnē neiedrošinā- jās.* (L. Purs)

1885. §.

Nolūka apstākļa palīgteikums var konkretizēt virsteikuma apstākļa vārdus *tāpēc, tādēļ, tālab* u. c. Piem.: *Cerības ir tādēļ, lai tās piepildītu.* (N. Ikstena)

Konteksta nosacījumos nolūka apstākļa palīgteikums var tikt nodalīts atsevišķi un veidot patstāvīgu teikumu. Piem.: [*Un tā veselu gadu, līdz mūs visas atlaida.*] **Lai** pieņemtu atkal citas [pārdevējas] – jaunu, normālu un vecu. (L. Muktupāvela) Ja saliktam pakārtotam teikumam ir vairāki vienlīdzīgi nolūka apstākļa palīgteikumi, kādu vai dažus no tiem var nošķirt atsevišķā teikumā, tādējādi veidojot salikta pakārtota teikuma parcelātus. Piem.: *Ielecām [mašīnā] kalnu kazu ašumā, lai tikai trīs neizmet mūs laukā. Lai tikai ved kaut kur uz priekšu. Lai vismaz pasaka, kur atrodamies.* (L. Muktupāvela)

1886. §.

Kā liecina iepriekšējais apraksts, nolūka apstākļa palīgteikumam ir raksturīgs darbības vārdu lietojums vēlējuma izteiksmē. Piem.: *Kā dzeltens taurenis viņa pēdās lēca bērns, augstu celdams kājas, lai pērnā kūla tās nekutinātu.* (I. Ābele) *Man vairs nav ne sekundes laika, lai šaubītos.* (D. Rukšāne)

Taču nav retums arī salikti pakārtoti teikumi ar nolūka apstākļa palīgteikumu, kurā tiek izmantota īstenības izteiksme. Piem.: *Gunta aicināja budēļus pie galda, lai netrūkst spēka dziedāšanai un dancošanai.* (M. Geidāne) *Ja pietrūka dūšas pateikt aci pret aci, varēja atstāt tēvam mazu vēstulīti, kaut vai tikai dažas rindiņas, lai neuztraucas, lai viņas dēļ nebendē savus nervus.* (A. Auziņš) *Rīkojos vērienīgi, lai mans darbs neaiziet pa vējam, bet paliek ģimenes rokās.* (L. Muktupāvela) *Abas ar saimnieci aizvērām logus, lai karstums netiek iekšā.* (I. Ābele)

7.3.2.14. Nosacījuma palīgteikumi

1887. §.

Nosacījuma palīgteikums paskaidro salikta pakārtota teikuma komponentu – virsteikumu vai citu palīgteikumu, kam tas pakārtots, un norāda nosacījumus, kādos kaut kas var vai nevar notikt. Piem.: *Ja iedosiet reiz, no jums prasīs vienmēr.* (Anšl. Egļītis) *Braukdami sienam pakal, šie varētu mani paķert līdzī, ja vien esot luste kravas kastē kratīties.* (R. Ezera) *Ja jūs atsakāties trīs reizes, mums vairs nav pienākums jums darbu piedāvāt...* (L. Muktupāvela) Nosacījuma palīgteikums atbild uz jautājumu: *kādā gadījumā?*

Nosacījuma palīgteikumam ir raksturīga pazīme, ka to parasti ievada pakārtojuma saiklis *ja*. Piem.: *Es varētu jums par tulku būt, Ja jūs man valodu dotu.* (V. Belševica) Nosacījuma palīgteikumam saliktā pakārtotā teikumā ir brīvs novietojums:

1) tas var atrasties salikta pakārtota teikuma sākumā resp. pakārtotājas daļas priekšā, lai gan nosacījuma palīgteikumu un pakārtotāju daļu var šķirt tam pakārtots palīgteikums. Piem.: *Ja mani vasara ar savu kvēli Nav varējusi dzidru padarīt, Tad varbūt nobriedinās rudens vēlais, Kad atvasara ceļu laimīgu Uz siltām zemēm gāju putniem vēlēs...* (Ā. Elksne) *Ja mēs droši rīkosimies, mēs būsīm ieguvēji.* (I. Ziedonis) *Ja man prasītu, par ko es šai brīdī gribētu būt, es teiktu – puķe.* (G. Repše)

2) nosacījuma palīgteikums var atrasties salikta pakārtota teikuma beigās, proti, tas nostājas aiz pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma. Piem.: *Bet nebaidies būt ogle, ja gribi uguni.* (O.Vācietis) *Tu jau zini, kāds dusmu pūķis esmu, ja mani pamodina nelaikā.* (M. Zīle)

3) nosacījuma palīgteikums var atrasties salikta pakārtota teikuma vidū, un tam var būt pakārtoti citi palīgteikumi. Piem.: *Un iespējams, ka tā domātu arī es, ja nejaušība man nebūtu atklājusi perēklīša atrašanās vietu, ko pēc putnu likumiem es nemaz nedrīkstēju zināt.* (R. Ezera)

4) nosacījuma palīgteikums var atrasties pakārtotājas daļas, resp., salikta pakārtota teikuma daļas, kam tas pakārtots, vidū. Piem.: *Tik debesīs vēl paskatīties – Ja gribēt drikst – lai man ir ļauts.* (I. Ziedonis) *Jūsu īpašumi, ja nekļūdos, atrodas tālu.* (Z. Skujiņš) *Nākamajā rītā vectēvs sacīja, ka viņam jābraucot uz Rīgu ar mazo karieti un, ja es gribot, uz skolu viņš mani aizvedīšot.* (Z. Skujiņš)

Nosacījuma palīgteikumi ir vienlīdzīgi, ja tie pakārtoti vienai un tai pašai salikta pakārtota teikuma daļai. Piem.: *Ja es ietu kopā ar meiteni un ja šo meiteni kāds uz ielas aizskartu nepiedienīgiem vārdiem, es sistu tam nelietim.* (R. Ezera) *Ja notiek kas labs, ja kāds cilvēks mani apdāvinājis ar laipnu vai, vēl labāk, patiesu vārdu, esmu vienmēr izjutis savādu pazemību un pateicību.* (G. Repše)

1888. §.

Pakārtojuma saiklim ja salikta pakārtota teikuma pakārtotajā daļā var atbilst norādāmā vārda funkcijā lietots apstākļa vārds *tad* vai tā savienojums ar partikulu *tikai*. Piem.: *Ja jūs interesējaties par dzeju, tad mans vārds jums nevar būt svešs.* (A. Auziņš) *Un, ja mātes mīlestība viņu nesargā, tad visas nelaimes ātri līp.* (I. Ābele) *Kūdru ir jēga kaisīt tikai tad, ja laiks ir saulains.* (Diena) Pēdējā teikumā palīgteikumam ir ne vien nosacījuma nozīme, bet arī laika apstākļa palīgteikuma nozīmes nokrāsa.

Latviešu valodā ir izplatīti salikti teikumi ar nosacījuma palīgteikumu, kuru pakārtotajā daļā netiek izmantots apstākļa vārds *tad*. Piem.: *Es nevaru dzīvot pasaulē, ja būšu šai pasaulei par sevi likusi vilties.* (G. Repše) Gadījumos, kad virsteikumā elidēts apstākļa vārds *tad*, nosacījuma palīgteikuma un pakārtotājas daļas nošķiršanai var tikt izmantota domuzīme. Piem.: *Ja redzama problēma – viņš to noskaidroja.* (J. Mauliņš)

Konstatējami salikti pakārtoti teikumi, kuros nosacījuma nozīmes palīgteikumu ievada pakārtojuma vārda funkcijā lietots apstākļa vārds *reiz*, kam pakārtotajā daļā – virsteikumā vai citā palīgteikumā – atbilst apstākļa vārds *tad*. Piem.: *Nu labi, reiz esmu aizrunājusies tik tālu, tad pie viena pastāstīšu līdz galam par Kārļa V. (kā viņš pats to nosauca) „pseidonīmu”.* (R. Ezera) Šajā teikumā var būt elidēts nosacījuma saiklis: [ja] *reiz – tad*.

Dažkārt sastopami bezsaikļa saistījuma palīgteikumi, kam piemīt nosacījuma palīgteikuma nozīme. Piem.: *Tur priekšā spilvens jau ir un arī viens tāds vecs kažoķelis. Sametīsies auksti, varēsiet paņemt virsū.* (R. Ezera) *Nebijusi tu tik lepna, varbūt arī es būtu izglābusies no savas sīkmanības.* (G. Repše)

Ja saliktā pakārtotā teikumā akcentēta nosacījuma un seku, to pretstata nozīme, virsteikumu no nosacījuma palīgteikuma var atdalīt ar domuzīmi. Piem.: *Ja kāds man liekulīgu roku sniegs un glumus glaimu vārdus sejā iekāsēs – es kaušos.* (O. Vācietis)

Konteksta nosacījumos sastopami teikumi, kurus ievada saiklis *ja* un kuriem piemīt nosacījuma palīgteikuma semantika, lai gan tiem nav savas salikta teikuma pakārtotājas daļas – virsteikuma. Piem.: *Šitais īrs pazīst drēbi. Bet ja nu viņš ar misteru Kennetu ir rados, kādā īru klanā, asinssaitēm siets ar omertas likumu? Ja nu viņš mūs nodod taisni gardām nagos? Ja nu aizved uz imigrācijas nodaļu un tad pasūta mūs peldēt pār jūrām uz māju bez naudas?* (L. Mukstupāvela)

7.3.2.15. Seku palīgteikumi

1889. §.

Seku palīgteikums norāda uz salikta pakārtota teikuma pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – norises sekām. Piem.: *No lapiņas viņas dziedāja jo sirsnīgi, lai gan melodiju bija uzņēmušas krietni par augstu, tā ka vīru balsis maz pamazām atkrita.* (R. Ezera)

Seku palīgteikums nostājas aiz pakārtotājas daļas, un to parasti ievada pakārtojuma saiklis *tā ka*. Piem.: *Mēs visi sākām saukt: „Jau-nā-kās Zi-ņas! Jau-nā-kās Zi-ņas”, tā ka istabā ieskrēja mammīte un pārbijusies centās mūs apsaukt.* (L. Muktupāvela)

Seku palīgteikumam var būt pakārtots cits no tā atkarīgs palīgteikums. Piem.: *Redzēju viņu uz ezera visu pievakari, te tālāk, te tuvāk un vienreiz pavisam tuvu, tā ka varēju saskatīt pat vēja sarkani nokveldētās sejas saspringto izteiksmi un vēl sarkanākās rokas, kas knibinājās ap buru un ap virvēm.* (R. Ezera)

1890. §.

Seku palīgteikuma nozīme var piemist palīgteikumiem, kurus ievada pakārtojuma saikļi *ka, lai* (MLLVG 1962: 730–734). Piem.: *Kuģis šūpojas un valstās, ka ne kājās nostāvēt.* (Ž. Grīva) *Petrs klopēja uz mana pleca tā, ka vai līks sametos.* (V. Lāms)

Tomēr jāatzīst, ka šādi palīgteikumi, īpaši tie, kuri konkretizē pakārtotājas daļas apstākļa vārdu *tā* vai *tik*, pēc nozīmes mēdz būt tuvi veida vai mēra apstākļa palīgteikumam. Piem.: *Vietām bija tik sekls, ka laivas dibens šļūca pa dūņām.* (A. Upīts) *Helēna prata airus ielaist ar aso malu ūdenī tā, ka nedzirdēja ne mazāko šļakstu.* (M. Birze) *Sasveicinoties viņa tā saspieda Ralfa pirkstus, ka tie gandrīz notirpa.* (Dz. Rinkule-Zemzare)

7.3.2.16. Pieļāvuma palīgteikumi

1891. §.

Pieļāvuma palīgteikums norāda uz kaut ko tādu, kas var ietekmēt salikta pakārtota teikuma pakārtotajā daļā – virsteikumā vai citā palīgteikumā – izteiktu norisi, taču tas tā nenotiek. Piem.: *Kaut arī bija ieturētas sātīgas pusdienas un vakariņas, viņš jutās zaudējis pēdējos spēkus.* (Dz. Rinkule-Zemzare) *Es nezinu, kādēļ viņi mani neiemīlēja, kaut nenoguruši sludināja cilvēka tiesības katram būt atšķirīgam, unikālam.* (G. Repše)

Pieļāvuma palīgteikumu ievada pakārtojuma saikļi:

• **kaut.** Piem.: *Kaut turējās sauss vasaras laiks, zeme bija slapja un sīksta.* (A. Dziļums) *Kaut zinu – mani uz debesīm dievs Pēc nāves nenosūtīs, Tīru dzīvi es grībētu nodzīvot, Tīru, kaut arī grītu.* (Ā. Elksne)

• **kaut gan.** Piem.: *Kaut gan šurp pa slapjām pļavām Smagus mākoņus veļ rīti, Man no mīlestības tavas Sirds kā saules kamolītis.* (Ā. Elksne)

• **kaut arī.** Piem.: *Kaut arī dziesma skanēja klusi un ierasti, Kaspara domas bija citur.* (E. Līvs) *Vīrieši paliek tramīgi, ja viņiem nožvadzina laužņus gar degunu, kaut arī bez ļauna nodoma.* (L. Muktupāvela)

• **lai.** Piem.: *Lai ko teiktu cilvēces integrācijas apoloģēti, mums katram uz pieres rakstīts, kas ir mūsu senči, kas mēs paši.* (L. Muktupāvela)

• **lai gan.** Piem.: *Krūkļu sievietes visu pavadīja cep plātsmaizi – ar biezpienu un ar drumstalām, lai gan ir gluži parasta sestdiena, nevis kaut kādi svētki.* (R. Ezera) *Māsas tonis viņam likās daudz par aukstu, lai gan viņi vienmēr bija cietuši viens otru kā zobu sāpes.* (A. Kolbergs)

• **lai arī.** Piem.: *Lai arī kā viņš centās neizrādīt savu nogurumu un vājumu, drīz vien tas vairs nebija noslēpjams.* (Dz. Rinkule-Zemzare)

1892. §.

Pieļāvuma palīgteikumam attiecībā pret salikta pakārtota teikuma pakārtotāju daļu vai visu teikumu kopumā ir brīvs novietojums, un tas var atrasties:

• pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – priekšā. Piem.: **Kaut**

viņa tur nokļūs tikai tumsā, pirtī vēl būs saglabājies siltums. (M. Geidāne) **Lai gan** jau vairākas dienas pamatīgi cepina, viņai laikam salst. (Pauls Bankovskis)

• aiz pakārtotājas daļas. Piem.: *Spožā flīžu grīda likās nedroši slidena un nejauki klaudzēja zem maniem zābakiem, kaut gan es izmisīgi centos kustēties uz pirkstgaliem.* (G. Janovskis) *Par to viņš bija pārliecināts, kaut gan nevarēja to pierādīt.* (I. Ābele)

• pakārtotājas daļas vidū. Piem.: *Kalpiem, kaut arī tiem no kokiem lielas sajēgas nav, eglītes jāpieskata.* (I. Ziedonis, R. Ziedonis)

1893. §.

Ja pieļāvuma palīgteikumi kādu salikta pakārtota teikuma daļu raksturo no viena viedokļa, tie ir vienlīdzīgi. Piem.: **Kaut gan** saule spoža bij un silta, **Kaut gan** zemei zaļuma bij gana, *Piezagās man klāt kā nezvērs viltīgs Vecu vecā sevis žēlošana.* (Ā. Elksne)

Pastāv salikti pakārtoti teikumi, kuros virsteikumu resp. pakārtotāju daļu pieļāvuma palīgteikums paskaidro semantiskā saistībā ar tam pakārtotu citu palīgteikumu. Piem.: *Dažs tās [zemenes] lasa, lai arī jāskatās, vai nav mīnu.* (Dz. Sodums) *Esi drosmīga dzīvot, lai arī šodien nezini, vai rīt būsi.* (N. Ikstena)

Pieļāvuma palīgteikuma nozīmes nokrāsa var piemist palīgteikumiem, kurus ievada pakārtojuma vārdi vai vārdu savienojumi: *lai kāds, lai kā, lai cik, lai kur, ja, ja arī, jebšu* u. c. Piem.: **Lai kādi** ir laika apstākļi, *lietus vai vējš, es varu strādāt.* (L. Muktupāvela) *Ar dzeju drusciņ labāk, jebšu lasītājs zina, ka šis gads latviešu dzejai bijis gana bēdīgs.* (Diena) **Ja arī** esam kļūdījušies, **ja** šur tur izrādījušies brīvības necienīgi, *tad vaina meklējama nevis brīvībā, bet gan pašos.* (Diena)

7.3.2.17. Dažādas nozīmes palīgteikumi vai diskutabli palīgteikumu klasificēšanas gadījumi

1894. §.

Lielākoties semantiski un gramatiski nav grūtību kvalificēt salikta pakārtota teikuma palīgteikumus pēc to nozīmes. Taču pastāv sinkrētiski salikta pakārtota teikuma komponenti, kam piemīt dažādu palīgteikumu nozīmes nokrāsas. Tā kā pēc nozīmes ir tuvi cēloņa apstākļa un pamatojuma palīgteikumi, dažkārt salikta pakārtota teikuma daļā vienlaikus var izpausties abu minēto palīgteikumu nozīmes vai to niansas. Piem.: *Bet viņa laikā aizauga Kazdangas parks, jo viņa pietāte pret katru dabas iesētu dīgstu bija tik liela, ka viņš neko neatļāva ne cirst, ne retināt, ne veidot kaut ko ainavisku.* (I. Ziedonis, R. Ziedonis)

Gan cēloņa, gan pamatojuma palīgteikuma nozīme piemīt bezsaikļa saistījuma palīgteikumam. Piem.: *Un neviļus man sažņaudzās sirds: Meža-Eriņi bija pamesti!* (R. Ezera)

Tāpēc ka cēloņa apstākļa un pamatojuma palīgteikumus dažkārt semantiski ir grūti nošķirt, latviešu valodniecībā ir nostiprinājusies formāla pieeja – to dalījums pēc pakārtojuma vārdiem. Par pamatojuma palīgteikumu parasti tiek uzskatīti visi palīgteikumi, kurus ievada pakārtojuma saiklis *jo* (Beitiņa 2009: 187–189). Šajā sakarībā gan jāatzīmē, ka saikļi *jo* un *tāpēc ka, tādēļ ka*, retāk arī *tā kā* dažos kontekstos ir aizstājami un atzīstami par sinonīmiskiem (LVV 2006: 460): *jāiededz uguns, jo ir jau tumšs / jāiededz uguns, tāpēc ka ir jau tumšs / tā kā ir jau tumšs, jāiededz uguns.*

Vēsturiski jautājums ir vēl sarežģītāks, jo ir pastāvējis uzskats, ka *jo* ir sakārtojuma saiklis, kas savulaik saukts par nodibināmo saikli, un līdz ar to tas neievada palīgteikumu, bet salikta teikuma neatkarīgu daļu (Endzelīns, Mīlenbahs 1937: 77; Bērziņa-Baltiņa 1994: 214; Blinkena 2007: 237–242; Beitiņa 2009: 191). Šajā gramatikā šis uzskats netiek attīstīts.

1895. §.

Palīgteikumiem, kurus ievada pakārtojuma saiklis *lai*, var būt gan cēloņa vai nolūka, gan arī nosacījuma vai pieļāvuma nozīmes nokrāsa. Piem.: *Lai sievietes ietu veikaliņā pirkt smiņķus un savas ādas jaunības saglabāšanas brīnumlīdzekļus, aiz letes jāstāv gandrīz vai mīļai draudzenei, kas silti iesaka kaut kādu līdzekli.* (L. Mukstupāvela)

Salikta pakārtota teikuma palīgteikums ar saikli *lai* var izteikt kā veida apstākļa palīgteikuma, tā apzīmētāja palīgteikuma nozīmes niansi. Piem.: *Tīru dzīvi man gribētos nodzīvot, Tīru, kaut arī grūtu, Lai katrs mans solis, lai katrs mans vārds Skaidrības apstarots būtu.* (Ā. Elksne) Par palīgteikumu, kurš pakārtots ar saikli *lai*, šajā gadījumā var jautāt: *kā nodzīvot? vai kādu dzīvi nodzīvot?*

1896. §.

Konstatējami salikti pakārtoti teikumi, kuru komponents vai komponenti semantiski kvalificējami gan par laika apstākļa, gan apzīmētāja palīgteikumu. Piem.: *Viņa nepakustējās arī tajā brīdī, kad rati apstājās soda vietā.* (A. Grīns) Par šā saliktā pakārtotā teikuma palīgteikumu var jautāt: *kad nepakustējās? vai arī kādā brīdī?*

Dažkārt semantiski ir tuvi pat cēloņa apstākļa un salīdzinājuma palīgteikumi. Piem.: *Un viņa nosprauslojās, it kā tai būtu uznākuši smiekli.* (A. Neiburga) Lai gan šim saliktam pakārtotam teikumam piemīt iemesla nozīmes nianse, formāli palīgteikums veidots kā salīdzinājuma palīgteikums un, domājams, šajā gadījumā par tādu ir arī atzīstams.

Semantiski tuvi var būt nosacījuma un teikuma priekšmeta palīgteikumi. Piem.: *Ir smagi* (kādā gadījumā ir smagi? – nosacījuma palīgteikums), *ja starp ceļiniekiem nav sapratnes. Ir nožēlojami* (kas ir nožēlojami? – teikuma priekšmeta palīgteikums), *ja ceļabiedri savas dusmas par nelabvēlīgu apstākļu sakritību uzgāz tam, kurš skaļi nezūdās, kurš vismaz klusē un visiem spēkiem cenšas uzturēt možu garu, savaldīt rūgtumu vai apzināti neaudzēt nīgrumu.* (L. Mukstupāvela)

Daudznozīmība raksturīga bezsaikļa teikumiem. Piem.: *Visādus mežus izmaļies, Jēkabs pirmo reizi ieraudzīja tik brangas papardes, daža sniedzās pat līdz krūtim.* (V. Rūmnieks, A. Migla) Ja lietotu saikli *jo*, šā teikuma pasvītrotajā daļā tiktu izteikts pamatojums vai paskaidrojums, turpretī, izmantojot pakārtojuma saikli *ka*, norādīto komponentu varētu kvalificēt par apzīmētāja vai mēra apstākļa palīgteikumu.

1897. §.

Nemot vērā faktu, ka dažās sintaktiskās struktūrās konstatējamās predikatīvas vienības, kas tikai nosacīti vai formāli, bet ne semantiski atbilst palīgteikuma statusam, radīti apzīmējumi „relatīvais” jeb „šķietamais pakārtojums”, „relatīvais palīgteikums” (MLLVG 1962: 661; Ceplītis et al. 1989: 134; VPSV 2007: 325). Domājams, ka minētie termini neattaisno sevi un lietderīgāk būtu pretrunīgās predikatīvās vienības no semantikas viedokļa attiecīgi kvalificēt vai nu par dominējošās nozīmes palīgteikumu (ja tas iespējams), vai salikta teikuma neatkarīgu komponentu.

Turklāt jāpiekrīt uzskatam (Beitiņa 2009: 192), ka relatīvie palīgteikumi ir stilistiski neveikli un var radīt pārpratumus. Piem.: *Kurzemes piekrastē vienmēr būvēti kuģi, kas nozīmē, ka šīm vajadzībām dažādos laikos cirsti Kurzemes meži, īpaši ozoli un mastu priedes.* (I. Ziedonis, R. Ziedonis) *Puisis [kabatzaglis] no meitenes krampjainā tvēriena izrauties nemaz necentās, kas mani pārsteidza.* (Diena) Atbilstoši salikta sakārtota teikuma būtībai otrais komponents pēdējā piemērā varētu būt veidots šādi: *un tas mani pārsteidza.*

Tāpēc, domājams, svarīgāks uzdevums ir šādu sintaktisku struktūru pārveidošana, resp., rediģēšana, nevis to teorētiska kvalificēšana. Daži piemēri no iepriekš minētajiem valodniecības avotiem: *Pavasārī nebija vēlu naktssalnu, **kas** labi ietekmēja ražu* → *Pavasārī nebija vēlu naktssalnu, **un tas** labi ietekmēja ražu. Vectēvs par šo notikumu vairāk reižu stāstīja, **ko** viņš citādi nelabprāt darīja* → *Vectēvs par šo notikumu vairāk reižu stāstīja, **taču** parasti (vai: citos gadījumos) viņš to labprāt nedarīja.*

7.4. Jaukts salikts teikums

7.4.1. Jauktu saliktu teikumu vispārīgs raksturojums

1898. §.

Jauktā saliktā teikumā ir sastāvdaļas jeb komponenti, kas saistīti sakārtojumā, un sastāvdaļas, kas saistītas pakārtojumā. Sakārtojumā ir saistīti divi vai vairāki virsteikumi, virsteikums un jaukta salikta teikuma daļa vai daļas, kam nav palīgteikumu. Piem.: *Tad es paņēmu lāpstu un sāku rakt dziļu alu, **lai** izraktos cauri zemei, **bet** tu lasīji zālē jāntārpīnus, **lai** tie spīdētu un rādītu mums gaismu tumšajā alā.* (I. Zandere) Pakārtots virsteikumam vai citam palīgteikumam ir jaukta salikta teikuma palīgteikums vai palīgteikumi. Piem.: *Slīd balti gulbji kakliem gariem, Es ieklausos, **kā** spārni švīkst.* (I. Ziedonis) *Pavasaros, **kad** ievas saplauka baltas kā vaidelotes, augas naktis pa visiem krūmiem pogoja lakstīgalas, **un** vārdes atakās kurca tik skaļi, **ka** viņu vārdu piešķīra visam vērim.* (J. Kārklīšs)

Jaukta salikta teikuma minimums ir trīs komponenti, kas var realizēties divos jaukta salikta teikuma struktūras paveidos:

1) virsteikums, kam pakārtots palīgteikums, un teikuma daļa, kas ar virsteikumu saistīta sakārtojumā un kam nav pakārtots palīgteikums. Piem.: *Tas izskatījās skaisti, **kā** viņš plāva, **un** arī viņš pats bija skaists.* (R. Ezera) *Koalīcija nozīmē kompromisu, **un** uz to politikā nereti jāiet, **lai** vispār kaut ko varētu izdarīt.* (LA)

2) palīgteikums, kas semantiski un gramatiski attiecas uz divām sakārtojumā saistītām jauktā saliktā teikuma daļām, kam abām tādējādi piemīt virsteikuma pazīmes un statuss. Piem.: ***Ja** viņi visi kļūs tik gudri un viltīgi kā šis avju gans, **tad** nevis mēs vairs valdīsim pār viņiem, **bet** viņi sāks valdīt pār mums.* (J. Ezeriņš) *Es stiepju savu somu, viņa iet zilonīgi graciozi, **līdz** mēs nonākam pazemes autostāvvietā.* (G. Repše)

Lai terminoloģiski šķirtu sakārtojumā piesaistīto teikuma komponentu, kam nav palīgteikuma, no virsteikuma, kam pakārtots viens vai vairāki palīgteikumi, šo sastāvdaļu nosacīti var saukt par jaukta salikta teikuma neatkarīgo daļu. Ja īpaši uzsvērts tās patstāvīgums, tā no pārējiem jaukta salikta teikuma komponentiem var tikt nodalīta ar semikolu. Piem.: *Uz īpašiem koka pakaušiem dusēja parūkas; putekļu kārtā un zirnekļu tīkli liecināja, **ka** tās sen nebija kustinātas.* (Z. Skujiņš) *Māte pati pa kara gadiem laikam maz bija saulīti redzējusi; uz viņas vaigiem varēja samanīt vēl nenožuvušu asaru pēdas, **bet** puika bārstīja smieklus kā gaišus zemeņziedus, **it kā** ar tiem būtu jāpiesēj viss lielais mežs.* (S. Kaldupe) Pēdējā teikumā ir divas bezsaikļa saistījuma neatkarīgas daļas, kam ar pretstata saikli *bet* pievienots virsteikums ar tam pakārtotu palīgteikumu.

1899. §.

Starp sakārtojumā esošajām jaukta salikta teikuma sastāvdaļām – virsteikumu vai virsteikumiem un neatkarīgo daļu vai neatkarīgajām daļām – konstatējamās

• vai nu vienojuma attieksmes. Piem.: *Bet es esmu tikai cilvēks, un nebrīdī man vajag kādu, uz ko var paļauties.* (R. Ezera) *Viss šķiet tik dārgs, tik šausmīgi dārgs, un man atliek tikai konstatēt, ka nedēļai kaut ko sapirkt nevarēšu atļauties.* (L. Muktupāvela)

• vai pretstata attieksme. Piem.: *Šī pastaiga acīm redzami gāja pāri viņa spēkiem, taču es nevarēju izdomāt, ko lai tagad iesāku.* (R. Ezera) *Galdiņš ļogās, bet, ja tam apiet uzmanīgi apkārt, tad var pacensties kaut ko uz tā arī uzlikt.* (L. Muktupāvela) *Nevarēja īsti samanīt, vai šais šūpuļos ir arī kādi bērni, bet šūpulis jau tāpat tūliņ liek pieklust.* (I. Ziedonis, R. Ziedonis)

1900. §.

Jauktā saliktā teikumā konstatējams dažāds palīgteikumu novietojums:

• palīgteikums var atrasties jaukta salikta teikuma sākumā. Piem.: *Kad viņus vasarā kutināja siltām, maigām delnām, akmeņi smējās uz iekšu, pat sāni tiem nenodrebēja, tikai retumis kāda raras pile izspiedās uz pieres no saspringtās iekšējās dzīves.* (I. Ābele)

• palīgteikums novietots jaukta salikta teikuma vidū pakārtotājas daļas – virsteikuma vai cita palīgteikuma – priekšā. Piem.: *Jā, bet balsis jums, zvejniekiem, gan ir varenas: kad jūrmalā runā, tad ciemā var dzirdēt.* (V. Lācis) *Ļaudis nav kaijas, lai bēgtu pār jūru, tiem vajag laivu.* (N. Ikstena)

• palīgteikums atrodas jaukta salikta teikuma beigās. Piem.: *Griezēja ir iegrimusi darbā, un virtuves klusumā dzirdams, ka viņa klusi dzied.* (L. Muktupāvela) *Muskuļi savilkās un atslāba paši, un airi grima un cēlās, it kā tos cilātu kāds cits.* (E. Līvs)

• atrodoties jaukta salikta teikuma vidū, palīgteikums ir novietots aiz pakārtotājas daļas. Piem.: *Līdz šim šķita, ka nomaldīties var tikai mežā, bet nomaldīties, izrādās, var arī šajās gaišajās, saulainajās, smaržīgajās pļavās.* (N. Ikstena) *Reizēm [krāsns] dūmo tik stipri, ka pat ziemas spelgonī jāver vaļā logs, tad es sēžu starp karsto krāsns mūri un ledaino loga muti, nodilušā trušādas kažokā tīdamās, un domāju par tevi.* (A. Neiburga)

Tāpat kā saliktā pakārtotā teikumā, arī jauktā saliktā teikumā palīgteikums var tikt novietots virsteikuma vai cita palīgteikuma, kam tas pakārtots, vidū. Piem.: *Rieta kvēle, kas likās nepārtraukti sarkstam pār pelēkajiem skaidu jumtiem, bija aizvilkusies ar mākoņu plēnīti, un mājām šķietami neatņemamais klusums bija saplīsis.* (R. Ezera) *Un blakus viņš dzirdēja Helēnas soļus, un viņam ienāca prātā, ka tad, kad bērni izvēlas vecākus, viņi vēl ir tikai kailas dvēseles un neko nezina par miesas dzīvi.* (N. Ikstena)

Virsteikuma vidū var atrasties vairāki palīgteikumi. Piem.: *Tur, kur melnās asfalta upes mežu zaļajā klusumā ietek, Tur, kur sēnes no sūnu gultām agros rudens rītos ceļ lietuss, Sīkās ikdienas likstas un rūpes nobirst zemē kā dzeltenas lapas, Un es jūtos gandrīz vai laimīga, – kā zvejnieks pēc loma laba.* (Ā. Elksne)

1901. §.

Dažādos jauktos saliktos teikumos var būt ļoti atšķirīgs komponentu skaits – no trim līdz pat divdesmit un vairāk komponentiem. Dažkārt palīgteikumi un virsteikumi var tikt kārtoti it kā pāriem, starp kuriem pastāv sakārtojuma sakars. Piem.: *Kad apstājās Justs, apstājās arī Elīza, kad Justs sāka iet, arī Elīza sāka iet.* (R. Ezera) *Kas meklē, tas neatrod gandrīz nekad, bet, kas nemeklē, tas tīri kā pa jokam uzgrūžas.* (A. Neiburga) *Kad zēns klusēja, dziedāja strauts un dūca kames, bet, kad stabulēja, viss viņā klaušījās.* (E. Stērste)

7.4.2. Jauktu saliktu teikumu struktūra

7.4.2.1. Sakārtojumā saistītās jaukta salikta teikuma sastāvdaļas

1902. §.

Pēc uzbūves jaukti salikti teikumi ir ļoti daudzveidīgi, un var būt gan minimāls, gan liels to komponentu skaits. Jauktā saliktā teikumā var ietilpt ne tikai viena, bet

- divas neatkarīgas daļas. Piem.: *Viņa acis noskaidrojās, **it kā** strauji būtu nostājušās duļķes* (salīdzinājuma palīgteikums), *skatiens kļuva zils un dzīvs, **un** dziļi, dziļi redzokļos iesmējās divas mazas liesmiņas*. (R. Ezera) Šajā jauktā saliktā teikumā, ko veido četri komponenti, starp virsteikumu un neatkarīgo daļu ir bezsaikļa saistījums, bet abas neatkarīgās daļas saistītas ar vienojuma saikli *un*. **Kad** stāsts beidzies, telpa izzūd, **taču** nekas nav sagrauts, *drupu putekļus neredz un nāsīs nejūt*. (G. Repše) Šajā jauktā saliktā teikumā virsteikumu un neatkarīgo daļu saista pretstata saiklis *taču*, savukārt abas neatkarīgās daļas apvienotas bezsaikļa saistījumā;

- trīs neatkarīgas daļas. Piem.: *Mātes smalkās uzacis nodrebot neviļus saraucas* (pirmā neatkarīgā daļa), *acis pavēršas pret Gintu* (otrā neatkarīgā daļa), **un** *vienā mirklī tanīs kaut kas izplēn* (trešā neatkarīgā daļa), *noslāpst kaut kāda gaisma* (virsteikums), **kas** *vēl pirms brīža kā plūstin plūda no melnajām zīlītēm*. (R. Ezera) *Balto apšu atvases nāk pa augšu* (neatkarīga daļa), *alkšņi lien no lejas dīķmalas* (neatkarīga daļa), *kārkli, blīgzņas dzīvo visur* (neatkarīga daļa), **un** *tad vēl šī košlapainā kļava tā sadzūngļojusi* (virsteikums), **ka** *jācīnās, lai cauri tiktu*. (I. Ziedonis, R. Ziedonis)

- četras un vairākas neatkarīgas daļas. Piem.: *Tad zini, skaistulīt, [ka] vairs tavam Kārlim ilgi nedzīvot, briesmīga slimība uzbruks pār viņu* (neatkarīga daļa), *melna ēna aplkās visu tavu māju* (neatkarīga daļa), *nāks slikti ļaudis* (neatkarīga daļa), *nāks nāve* (neatkarīga daļa), **un** *Kārlis būs pirmais, kuru viņa skars*. (D. Rukšāne)

1903. §.

Neatkarīgā daļa jauktā saliktā teikumā var izteikt secinājumu. Šādos gadījumos to no virsteikuma un/vai palīgteikuma rakstos mēdz nodalīt ar kolu. Piem.: *Jaunzema plauksta ir tieši tāda, kādu to Ginta bija iztēlojusies toreiz autobusā: plata, spēcīga un silta tā aptver viņas tievos pirkstus*. (R. Ezera)

Neatkarīgā daļa, kas izsaka vispārinājumu, var tikt novietota jaukta salikta teikuma sākumā un atdalīta no pārējām teikuma daļām ar domuzīmi. Piem.: *Parkam bija savi gadalaiki – vēlā rudenī tur varēja atrast plaukstošu koku, bet agrā pavasarī pēkšņi kāds krūms bija nosēts ar maziem auglīšiem, kuri izskatījās nobrieduši un sulīgi*. (N. Ikstena)

1904. §.

Jauktā saliktā teikumā var būt ne tikai viens, bet

- divi virsteikumi. Piem.: *Vienīgi gadus četrus vecais puīselis, ko viņa turēja klēpī, uzmeta man pāris skatienu, bet arī bērna uzmanība pie manis necik neaizķērās, jo laukā pamirdzēja Daugavas ūdeņi, un zēna acis atkal atgriezās pie loga*. (R. Ezera) Šajā jauktā saliktā teikumā abi virsteikumi, kam pakārtoti palīgteikumi, saistīti ar saikli *bet* un izsaka pretstata attieksmi;

- trīs vai vairāki virsteikumi. Piem.: *Viņa novēro, ka Reinholds pie stūres jūtas kā zivs ūdenī, – viņš slaidi piebremzē un galanti dod ceļu skaistai jaunkundzei, kura tipina pār ielu; viņš uzpīpina ormanim, lai kustas ātrāk; viņš dod pa pederi taisnos gabalos*. (N. Ikstena) *Puika nezina, kad mamma būs mājās, puika nezina, ko viņi abi ar Suni rīt ēdīs, ja mamma nebūs mājās, kā dažkārt mēdz būt, puika nezina, kāds izskatās lats, puika neiet skolā*. (N. Ikstena)

7.4.2.2. Jaukta salikta teikuma palīgteikumu raksturojums

1905. §.

Dažādos jauktos saliktos teikumos var būt ļoti atšķirīgs palīgteikumu skaits un to izvietojums. Palīgteikumi var būt dažādi kā pēc pakārtojuma veida (tiešs vai pakāpenisks pakārtojums), tā nozīmes. Piem.: *Man kļūst pašai sevis tik žēl, un nav tālu no standartasaras, kura skaisti noritētu pār sēņu kūdras nosmērēto vaigu* (tieša pakārtojuma apzīmētāja palīgteikums), *ja vien tā tur atrastos* (pakāpeniska pakārtojuma nosacījuma palīgteikums). (L. Muktupāvela)

1906. §.

Jaukta salikta teikuma sastāvā var ietilpt ne tikai viens, bet

- divi palīgteikumi. Piem.: *Tomēr ar pilnu pārlicību varu apzvērēt, ka nekur neesmu atkāpusies no K. V. dzelžainā principa* (tieša pakārtojuma papildinātāja palīgteikums), *proti, ja arī esmu melojusi* (tieša pakārtojuma nosacījuma palīgteikums), *tad ar mēru.* (R. Ezera) *Agrākai dzīvei piederēja haoss, dzīvu būtņu un notikumu mudžeklis, tagad tikai caurspīdīga nekustība, kur nekam nedrīkst skaļāk pieskarties* (tieša pakārtojuma apzīmētāja palīgteikums), *lai nesaplēstu klusumu* (pakāpeniska pakārtojuma nolūka apstākļa palīgteikums). (I. Ābele)

- trīs palīgteikumi. Piem.: *Kad šī grāmata būs iznākusi* (laika apstākļa palīgteikums), *diplomātiskās sarunas droši vien būs beigušās, mūsu pēdējā informācija ir tāda, ka pie Viskūžu salas ērgļa tika nolemts sūtīt vienu no zinošākajiem jūras ērgļu psiholoģijas pazinējiem Andri Bergmani* (izteicēja palīgteikums), *kurš korekti un mierīgi būtu spējīgs izrunāt ar ērgli teritoriālos jautājumus* (apzīmētāja palīgteikums). (I. Ziedonis, R. Ziedonis) *Nekādu draugu Tillei nebija, jo „brūnajā mājā” agrāk dzīvoja tikai puikas* (pamatojuma palīgteikums), *kas bija nejauki no dabas, apsaukājās un kāvās* (apzīmētāja palīgteikums), *un skolā Tille vēl negāja, lai arī bija sasniegusi septiņu gadu vecumu* (pieļāvuma palīgteikums). (A. Neiburga)

- četri un vairāki palīgteikumi. Piem.: *Mācēju iet tikai kājām, un, lai gan manus astoņdesmit kilogramus tām bija krietni ko nest* (pieļāvuma palīgteikums), *ar šo „saticsmes līdzekli” pārvietojos ļoti sekmīgi un jutos visnotaļ apmierināta, jo akumulators nekad neizlādējās, sveces neizdega, riepa nepārsprāga, degvielas uzpildīšanai nevajadzēja meklēt benzīntanku* (un to ērti un lēti varēja ikreiz izdarīt pie kāda avota vai tuvākajās mājās pie akas). (R. Ezera) Šajā jauktā saliktā teikumā ir seši palīgteikumi, no kuriem ar saikli *jo* tiek ievadīti pieci vienlīdzīgi cēloņa apstākļa palīgteikumi, kam piemīt arī pamatojuma palīgteikuma nozīmes nokrāsa.

1907. §.

It kā vīdamies cits ap citu, dažādi palīgteikumi var atrasties sarežģītās savstarpējās attiecībās. Piem.: *Savukārt Oskars nekad nebrauc šurp, viņš teic, ka negribot redzēt to kazu, lai gan Mežamiķeļos kazas nav un nekad nav bijis, ir vienīgi govys, vārdā Tūta, kas atnesīsies tikai pēc nedēļas, un no tās pagaidām ir tik vien labuma, ka Hilda, kuru šis lops ar savām divkāršajām un trīskāršajām slaukšanas reizēm vēl netur mājas tuvumā kā valgā piesietu, kopā ar vīru tikusi pie māsīcas raudzībās.* (R. Ezera) Šajā teikumā konstatējami septiņi palīgteikumi, starp kuriem ir gan tieša un pakāpeniska pakārtojuma, gan vienlīdzīgi palīgteikumi.

Jaukta salikta teikuma palīgteikumi ir vienlīdzīgi, ja tie vienādā aspektā raksturo kādu vārdu virsteikumā vai to kopumā un ir savstarpēji saistīti sakārtojumā. Piem.: *Es atkal jūtu, ka dzīvoju, ka esmu jauna, ka saule griežas pret pavasari, katram cilvēkam, kas aiziet garām, gribētos pateikt labu vārdu.* (A. Brodele) Pirmajam virsteikumam pa-

kārtoti trīs vienlīdzīgi papildinātāja palīgteikumi. *Valdīja tas klusais laiks, kad murķeļi ir jau beigušies, bet gailenes vēl nav dīgušas, un tuvumā nebija ne cilvēku, ne mašīnu.* (R. Ezera) Šajā jauktā saliktā teikumā ir divi vienlīdzīgi apzīmētāja palīgteikumi, kurus saista saiklis *bet*, tādējādi uzsverot to pretstata attieksmi.

Kā liecina iepriekš pieminētais jauktais saliktais teikums ar sešiem palīgteikumiem, var būt samērā liels vienlīdzīgo palīgteikumu skaits – šajā gadījumā pieci, no kuriem trīs ir bezsaikļa saistījumā, bet pēdējais piektais pievienots ar vienojuma saikli *un*, turklāt autore to kā piebildi devusi iekavās: [...] ar šo „satiksmes līdzekli” pārvietojos ļoti sekmīgi un jutos visnotaļ apmierināta, **jo** akumulators nekad neizlādējās, sveces neizdega, riepā nepārsprāga, degvielas uzpildīšanai nevajadzēja meklēt benzīntanku (**un** to ērti un lēti varēja ikreiz izdarīt pie kāda avota vai tuvākajās mājās pie akas). (R. Ezera)

Vienlīdzīgi palīgteikumi var būt šķirti ar citu kādam no tiem pakārtotu palīgteikumu. Piem.: *Viņa neraudzījās tā sejā, bet kaut kur joprojām pāri tā plecām, un atkal, šoreiz skaudrāk nekā pirmīt, Herberts sajuta, ka Ausma domā sazin ko savu, ko tas nespēj iztēloties, un ka viņa modri ieklausās kaut kādās skaņās, kas plūst iekšā pa atvērto logu, uztverdama šīs tik tikko viešamās gaisa migrācijas ar katru miesas šūnu un dzirdēdama trokšņus, ko tas sadzirdēt nespēja, it kā būtu kurls.* (R. Ezera)

7.4.2.3. Jauktu saliktu teikumu raksturojums pēc komponentu saistījuma veida

1908. §.

Jaukta salikta teikuma komponenti tiek saistīti ar dažādiem saistītājpārdiem: sakārtojuma saikļiem, pakārtojuma saikļiem un citiem pakārtojuma vārdiem. Piem.: *Reizēm tas velkas ilgi, bet Gintai pacietības netrūkst, un savukārt māte pa to laiku, kamēr Ginta ķemmē, lasa grāmatu vai žurnālu.* (R. Ezera) *Mēs saskatāmies, un mums vienlīdzīgi ir skaidrs, ka otrs arī ir latvietis.* (L. Muktupāvela)

Atsevišķi, reizēm pat vairāki komponenti jauktā saliktā teikumā var būt bezsaikļa saistījumā. Samērā raksturīgs tas ir sakārtojumā saistītajām jaukta salikta teikuma sastāvdaļām. Piem.: *Vējš bija mainījies, iegriezies ziemelī, aiz Daugavas gāja vilciens, un lapu un skuju slāpētā riteņu duna cauri atstatumam atvēlās šurp ar mīkstu, samtainu skaņu, kas atgādināja mūziku.* (R. Ezera) Šajā teikumā bezsaikļa saistījumā ir pirmās divas neatkarīgās daļas (*Vējš bija mainījies, iegriezies ziemelī/aiz Daugavas gāja vilciens*), kam virsteikums pievienots ar vienojuma saikli *un*. Vēl cits līdzīgs piemērs: *Naktī tumšais gais bija pilns ar ugunsmušām, tās sajaucās debesis ar zemi, un zvaigznes nesaprata, kur tās atrodas.* (N. Ikstena)

1909. §.

Bezsaiķļa saistījums var pastāvēt

- starp virsteikumu, kam pakārtots palīgteikums, un tam sekojošu jaukta salikta teikuma neatkarīgo daļu. Piem.: *Kakls bija spēcīgs un muskuļots, it kā viņš būtu radis stiept smagumus, pleci mazliet nolīkuši, arīdzan kā no maisu nešanas, un Ginta klusītēm iesmējās par savu pēkšņo iedomu.* (R. Ezera)

- starp neatkarīgo daļu un virsteikumu. Piem.: *Ap [Usmas] ezeru vispār daudz priežu audžu, to ir ievērojis jau hercogs Jēkabs, kurš Čačragā, kur no ezera iztek Engure, savai flotei cirtis mastu priedes.* (I. Ziedonis, R. Ziedonis) *Tu vari dzīvot un noskatīties uz sevi no malas, tu vari, līdzīgi kā zivs, būt pārliccināts, ka ledus ir īslaicīgs.* (N. Ikstena) *Uz grīdas ceriņu spainis, logs met pāri tiem tumstošu un austošu gaismu, jo ārā ir saule, vējš un mākoņi.* (I. Ābele)

• starp jaukta salikta teikuma virsteikumiem. Piem.: *Ēdamistabā sasēdīsies vienkop vien uz brīdi, lai nobaudītu piena sivēna konfi, pārējais – terīnes un pas-tētes, sieri un augļi izlikti pa visu muižu, lai cilvēki nedrūzmētos, lai justos brīvi un nespiesti.* (G. Repše) Tā kā starp virsteikumiem šajā teikumā pastāv pretstata jēdzieniskā attieksme, izvēloties saikļa saistījumu, varētu tikt lietots pretstata saik-lis *bet*;

• starp visām sakārtojumā saistītām jaukta salikta teikuma daļām. Piem.: *Va-saras vakars bija rāms, vēju nemanīja, pat vienīgā smagā mašīna, kas aizdrāzās garām, nespēja šo mieru iztraucēt.* (M. Geidāne) *Melnā zeme mīl savu vārģo augu, zeme ir modrs sargsuns savam augam, zeme izkalst un vējā kauc, ja sēkla neuzdīgst.* (N. Ikstena)

• bezsaikļa saistījumā var tikt pievienots jaukta salikta teikuma palīgteikums. Piem.: *Šķīta, [ka] tūlīt, tūlīt kaut kam vajadzēja notikt, taču pagāja vairākas minūtes un nekas nenotika.* (R. Ezera)

Ja neatkarīgā daļa, kas pievienota bezsaikļa saistījumā, uztverama kā paskaidro-jums, to no jaukta salikta teikuma pārējiem komponentiem var atdalīt ar domuzīmi. Piem.: *Ziemeļu pusē, paaugstinātā vietā, no kurienes var pārredzēt visu ciemu, stāv maza, rūsgani brūna mājiņa, bez kādām saimniecības piebūvēm – kādreiz tur dzīvoja Zālīša atraitne ar savu meitu Zentu.* (V. Lācis)

Domuzīmi mēdz izmantot jauktos saliktos teikumus, lai nodalītu vispārīgu kon-statējumu. Piem.: *Sapulce paiet mierīgi – visi kaut ko runā un lemj, es sēžu kaktiņā un gaidu, kad runāšana beigsies.* (L. Stumbre)

Domuzīme var tikt lietota tad, ja starp jaukta salikta teikuma neatkarīgo daļu un tai sekojošo virsteikumu pastāv cēloņa un sekas attieksmes un šie komponenti ir bez-saikļa saistījumā. Piem.: *Viņa piekļāvās Jaunzemam – pretim plūda svešāds tabakas aromāts, tik viegls, ka šķīta līdzīgs žūstoša siena reibinošajai un satraucošajai smaržai nopļautā pļavā.* (R. Ezera)

1910. §.

Saliktos teikumus dažkārt ir grūti kvalificēt komponentu vai komponentus, kas pievienoti bezsaikļa saistījumā. Piem.: *Tie esat jūs, kuri skaita, man ir citas koordinātas.* (G. Repše) Trešais komponents šajā teikumā var tikt piesaistīts ar pretstata saikli *bet* vai pamatojuma saikli *jo*, un no tā ir atkarīgs, vai šis ir jaukts salikts, vai salikts pakārtots teikums.

Bezsaikļa saistījumā tād var būt problemātiska salikta teikuma vai kāda tā kom-ponenta statusa noteikšana, proti, tas, vai teikums atzīstams par jauktu saliktu vai saliktu pakārtotu teikumu, jo kāds vai kādi no tā komponentiem var tikt uzskatīti gan par neat-karīgu daļu, gan, pievienojot pakārtojuma saikļus, atzīti par palīgteikumu. Piem.: *Ūvem likās, ka Mirga zaudējusi valodu, [jo; tāpēc ka] viņa skatījās platām acīm un apakšlūpa noraustījās kā uz raudāšanu.* (V. Kaijaks)

Salikta teikuma un tā komponentu kvalificēšanu palīdz risināt bezsaikļa saistīju-ma pārveidošana par saikļa saistījumu. Piem.: *Kamēr pa kāpnēm tiku līdz pašai augšai (jo lifta nebija), izgāju cauri smārdu un trokšņu jūklim, [jo] aiz sienām un durvīm vārījās sadzīve, kas skāra manu ožu un manu dzirdi, reizumis paurdēja manu ziņkāri, taču atstāja vienaldzīgu manu dvēseli, – [tāpēc ka] es viņus nepazīnu.* (R. Ezera) Ja kāds no diviem komponentiem, kurš oriģinālā, t. i., pirms pārveides, pievienots bez saistītātvārda, tiktu uzskatīts par neatkarīgu daļu, šis teikums būtu atzīstams par jauktu saliktu teikumu. Turpretī, ja minētie komponenti tiek kvalificēti par palīgteikumiem, šis ir salikts pakārtots teikums.

7.4.2.4. Plaša apjoma jaukti salikti teikumi

1911. §.

Sarežģītas struktūras jaukti salikti teikumi semantiski var tikt sadalīti divās vai retāk – vairākās daļās. Jēdzieniski pamatots ir jauktu saliktu teikumu dalījums divās daļās, starp kurām pastāv paskaidrojuma attiecība, ko rakstos izsaka ar domuzīmi. Piem.: *Solvita bija viņu atvedusi, lai kādu laiciņu padzīvojot, Rīgā viņam neesot īsti ko darīt – kamēr pati darbā, puika mētājoties pa ielām, blandoties un dauzoties, reizi jau milicijas bērnu istabā nokļuvis.* (R. Ezera)

Jaukts salikts teikums jēdzieniski var tikt strukturēts no dažādiem viedokļiem vai aspektiem, pēc domu plūduma pakāpes vai to sadalījuma atšķirībām. Piem.: *Iespējams, ka citā reizē un citā laikā Vidvuds Meijers man nebūtu stāstījis to, ko dabūju dzirdēt no viņa, jo vīrieši visumā nav noskaņoti uz atklātību jautājumos, kas skar viņu personisko dzīvi, un citā reizē un citā laikā arī es, iespējams, uztvertu Meijera vārdus ar mazu skepsi, un tad būtu iznācis cits – ironisks stāsts, nevis šis.* (R. Ezera) Šā teikuma pirmo daļu veido virsteikums *iespējams* un tam sekojoši četri tieša un pakāpeniska pakārtojuma palīgteikumi. Otrā un trešā daļa ir ar saikli *un* piesaistīti neatkarīgi komponenti, kam nav pakārtoti palīgteikumi.

1912. §.

Plaša apjoma jaukts salikts teikums, kas veidots kā notiekošā uztveršana kopumā vai informācijas gūzma, var nebūt sadalīts divās vai vairākās semantiskās sastāvdaļās. Piem.: *Un tā nu abi joprojām sēž viens otram pretim, šūpojot kailās kājas, šķindina karotes pret burkas malu, ķiķina un spurdz, izsprauslojot lāceņu sēkliņas, pa logu aumalām līst balta gaisma, Mairita ir notriepusies līdz ausīm, bet Spodra pastrupais deguns no smiekliem saraucies krunkās, un, izbaudot svētkus un brīvību, varētu vēl mieloties un smieties, viss varētu ilgt bez gala, kaut vai līdz pašam vakaram, tomēr turpināsies vairs tikai dažus īsus mirkļus, jo tūlīt viņi abi ieraudzīs tos abus, kuriem būs liela loma turpmākajos notikumos, lai gan otri divi nekad neuzzinās, ka viņu dēļ reāls kļūs tas, kas pagaidām šķiet kā sapnis vai kā murgs, vai kā mēnesnīcas ēnu spokainā rotaļa.* (R. Ezera)

Šā jaukta salikta teikuma pirmo pusi veido piecas neatkarīgas daļas, kas apvienotas gan bezsaikļa saistījumā, gan ar saikļiem *bet*, *un*, kā arī virsteikums. Teikuma otro pusi veido viens tieša un četri pakāpeniska pakārtojuma palīgteikumi.

1913. §.

Jauktā saliktā teikumā var mīties kā neatkarīgās daļas un virsteikumi, tā dažādas nozīmes vienlīdzīgi, tieša un pakāpeniska pakārtojuma palīgteikumi. Piem.: *Un tad, pēc sātīgajām brokastīm sajutusī lielu uzticību pret Suņu vīru, tā izstāstīja viņam visu – kā māmiņa saslimusi un aizvesta uz slimnīcu, kā viņa dzīvojusi pie dūsmīgās Vilmas tantes, kā tā saņēmusī jaunu dzīvokli un atstājusi viņu šeit, lai gaidot „valdības tanti”, un vēl – ka viņa no šīs „valdības tantes” drusku arī baidoties, jo negribot, ka tā paņem viņu līdzī un ieliek bērnunamā, kur ir tik daudz svešu bērnu un droši vien nejauku puiku, kas mēdās, apsūkājās un rausta meitenes aiz bizēm, varbūt tur pat dod ēst piedegušu piena zupu ar plēvēm, un tādu viņa, Tille, lai arī neesot izlepusi, nemūžam nespēšot ieēst.* (A. Neiburga)

Gribas baudīt, baudīt, baudīt, jo tu zini, ka jau pēc mēneša atgriezīsies mājās – tur ir labi, tur ir senāki draugi, tīrākas ielas un mīkstāka gulta, tur ir mātes elpa uz pieres un tēva viltotās dūsmās sarauktā piere, suns kaimiņienes sētā un maizes veikaliņš ar karstu un kraukšķīgu maizi, tur var peldēties sudrabvītolu smaržas ieskautā Gaujā un

ēst siltu medu no šūnām, tur vasarās ir gaileņu mērce un ziemā marinētas baravikas, tur ir Sofija, **ar kuru** reizēs, **kad** neplēšam uz pusēm vienīgo lūpu krāsu, var izrunāties pat par to, **ko** neatklāju mācītājam, ak, jā, tur vēl ir biktstēvs, **kuram** es sūzdu savus grēkus tikai **tāpēc**, **ka** tas skaitās disidentiski un mani vecāki tā vēlas, tur ir sniegs, daudz, daudz garšīgāks un maigāks par to sniegu, **kas** klāj Kaukāza kalnus, tur ir ... (D. Rukšāne) Šajā jauktā saliktā teikumā ir 19 komponenti: sešas neatkarīgas daļas, četri virsteikumi un deviņi palīgteikumi.

Domu plūduma vai jaukta salikta teikuma strukturēšana rakstos tiek rādīta ar atšķirīgu pieturzīmju – ne vien komata vai domuzīmes, bet arī kola un/vai semikola – izmantošanu. Piem.: *Bet var saprast arī kaimiņus [kas ugunsgrēkā vaino Spodri], šos divus nesavtīgos vīrus: abi nokusuši un sasvīduši, un dūmos piesmirduši kā divi seski, abiem pagalam svētku bikses un svētku oma, cik pūļu tagad nevajadzēs, **kamēr** dabūs drēbes tīras, **un** cik dārgā šņabja nenāksies ieliet izkaltušajās, piesērējušajās rīklēs, **kamēr** tās izskalosies atkal dzidras un skanīgas; turklāt vecajam Kadiķim ir īpašs zobs uz Spodri, **kopš** tas viņam slaidi ielinguojis ar sniega pikū tieši pa pēcpusi.* (R. Ezera)

*Varēja dzirdēt, **kā** upes straume lejā pie krācēm šalca pāri akmeņiem, te netālu bija krasts; no tālienes atskanēja ganu dziesma, pārtraukdama klusumu, **un** brīdi vēlāk tās vairs nedzirdēja; zirgs mina irdeno, sauso sila smilti; paegli zibēja garām savā zilganajā spirtumā, lazdu koki purināja savus augļus un vietām varēja redzēt sēnes, **kā** tās dzirkstīja sūnā sarkanas un dzeltenas, maigi brūnas un košas, gaidīdamas, **lai** kāds viņas noplūc un aiznes savās plaukstās, **kamēr** tās vēl jaunas.* (Andr. Niedra)

1914. §.

Plaša apjoma jauktos saliktos teikumos dažkārt diskutabla ir to sastāvdaļu kvalificēšana: piederība pie sakārtojuma vai pakārtojuma sakara, palīgteikuma nozīme. Piem.: ***Kad** atgādināju, **ka** daudzās zemēs (tāpat kā medikamentus un mākslu) jau pērk un pārdod to, **ko** es vēl baudu par baltu velti, dažs labs kļuva domīgs, **tomēr** tikai retais izteica jūsmīgu gatavību ar mani mainīties, **kamēr** lielum lielā daļa priekšroku tomēr deva vaterklozetam.* (R. Ezera)

Šajā sešu komponentu jauktā saliktā teikumā problemātiska ir pēdējā sastāvdaļa. *Kamēr* ‘kad, līdz’ tiek atzīts par pakārtojuma saikli (LVV 2006: 476), taču tas var ievadīt arī neatkarīgu daļu, izsakot nozīmi ‘tomēr, bet/un tajā pašā laikā’, kā tas konstatējams tikko minētajā R. Ezeras teikumā.

Nozīme ‘tomēr, bet/un tajā pašā laikā’ saikļa *kamēr* lietošanā, starp citu, vērojama arī neliela apjoma jauktos saliktos teikumos. Piem.: *Tomēr patiesība turas uz klints, **kamēr** siltie, zaļoksnie meli, **kuriem** tik ērti ticēt, kuplo slīkšņā.* (I. Abele)

8. TEKSTA SINTAKSE

8.1. Teksta izpratne un tā vispārīgs raksturojums

1915. §.

Teksts ir jēdzieniski un gramatiski patstāvīgs sintaktisks veselums, mutvārdos vai rakstveidā izteikts teikumu jeb izteikumu kopums vai atsevišķs autonomš teikums. Pēc tipa un apjoma teksti ir ļoti dažādi: romāns, stāsts, luga, dzejolis, raksts, dokumenta teksts, likumu krājums u. c. Tekstu kā vienotu sintaktiski semantisku veselumu mēdz saukt par diskursu, taču šis apzīmējums ir neērts savas daudznozīmības dēļ (Lokmane 2005₂: 12).

Teksta statusu var iegūt atsevišķi patstāvīgi lietoti teikumi: brīdinājuma vai informatīvi uzraksti, izsauceieni jeb izsacījumi u. c. Piem.: *Izeja. Ieeja aizliegta! Biļešu kase. Vilcienu saraksts. Bagāžas glabātava. Uzgaidāmā telpa. Laikraksti. Smēķēt aizliegts! Saimniecības preces. Aptieka.*

1916. §

Galvenie tekstveides tipi jeb reģistri ir tēlojošais un informatīvais teksts, monologs un dialogs, monoloģisks vai dialogisks teksts (Rozenbergs 1989: 201). Raksturīga mutvārdu dialoga vai tā attēlojuma rakstos izpausme ir jautājums un atbilde, un atbildes tekstveides pazīmes ir izlaidumi jeb elidācija, apgalvojuma vai nolieguma partikulas u. c. Piem.: – *Kur jūs iemācījāties spēlēt bumbiņu... nu, to pingpongu?* – [To es iemācījos] **Pamatskolā.** (G. Cīrulis) – *Vai tev nav bailes? – No kā? No tropu slimībām, nabadzības un neziņas par rītdienu? No neiepazītiem cilvēkiem ar citādu dzīves uztveri vai nedrošības, kur gulēšu, ko ēdīšu? No tā, ka mani var uzskatīt par viegli lidinošos taurenīti? Ne!* (L. Muktupāvela)

Apgalvojuma, nolieguma vai citas partikulas dialogiskā tekstā dažkārt var būt izlaistas, jo informatīvo uzdevumu papildus veic runas intonācija, atbildē izmantoto vārdu semantika, situācija. Piem.: – *Tad jau rudenī raža būs?* – [Jā, raža] **Būs.** (L. Stumbre) – *Sportiste pīpē?* – [Jā,] **Izretis.** (G. Cīrulis)

1917. §.

Teksta un tā vienību izveides jeb tekstveides pamatā ir sintaktiski likumi, kurus iespaido kā konkrētā teksta tips un teikuma apkaime, tā autora individuālais stils. Tekstam raksturīgi dažādi teikumu struktūras pārveidojumi, kas radušies situācijas vai konteksta, resp., konsituācijas, ietekmē, piem., izlaidums jeb elidācija (redukcija) un sadalīšana jeb parcelācija: *Pagājušnedēļ divreiz piestaigāja Kristiāns. Ir jau [viņš] darījis tev pāri, protams. Bet, ja tagad pats to sapratis, [tev] nevajadzētu tā nocietināties.* (M. Zīle)

Pat nelielā teksta fragmentā sastopamas dažādas tekstveides parādības, realizējas dažādi sintaktiskie procesi. Piem.: *Sagatavoju mums ar Gabriēlu mazas brokastīņas – kafiju, tādu stipru un smaržīgu, kas ar smaržu vien var uzraut augšā mironi, un saliku trauciņos musli + jogurtu. Lai apklust tie, kas saka, ka no tā nevar justies pāēdis! Var, un kā vēl!* (L. Muktupāvela) Šā piemēra otrajā teikumā par teksta sasaistes līdzekli izmantots deiktisks *tas – no tā*. Savukārt trešais teikums veidots kā īss apstiprinājums, konsituatīvs veidojums, kura konkrētais saturs atklājas, proti, ir saprotams vienīgi kontekstā.

1918. §.

Svarīgs ir teksta jēdzieniski saturiskais saistījums, kas izpaužas tādējādi, ka atsevišķi izteikumi pilnīgi ir saprotami tikai teksta ietvaros, tā kopsakarībā. Piem.: *Mēs esam nogājušas tālu ceļa gabalu. Ļoti gribas ēst, bet pie ceļa nav neviena krodziņa vai veikaliņa. Tikai garām nepiesietu mustangu ātrumā aizšaujas automašīnas. Beidzot aptur tankam līdzīgs džips. Spoži niķelētās triecienizturīgās, izlocītās caurules priekšā mirdz kā slapji roņi.* (L. Muktupāvela)

1919. §.

Lai aplūkotu dažādus tekstā iespējamus teikumu struktūras pārveidojumus, parasti nav nepieciešams skatīt visu tekstu, piem., romānu, dzejoli vai rakstu, kopumā, bet ir jāanalizē tuvākā apkaime – divi trīs vai dažkārt vairāki teikumi, kas nosaka konkrēta teikuma jeb komunikāta kontekstuālās pārmaiņas. Izņēmums ir īpaši veidoti teksti, kas, piem., daiļprozā izpaužas kā galvenā varoņa stāstījums vai kādas personas teiktā atstāstījums. Piem.: *Un tāpēc gadās palikt sēžam istabā vienam ar atvērtu Putnu enciklopēdiju uz ceļiem.* (G. Repše) Kas ir šā teikuma subjekts, kļūst skaidrs vienīgi grāmatas „Bāreņu nams” nodaļas „Fēlikss” kopsakarā.

Apkārtējie, parasti iepriekšējie, teikumi un teksts kopumā ļauj ekonomēt izteiksmi, dod iespēju izteikties īsi un kodolīgi. Tādējādi veidojas izteikumi, kas saprotami tikai saistībā ar kontekstu: *Ēdam, sviestu ūsās slaucīdamas. Art es.* (L. Muktupāvela)

1920. §.

Tekstveidē realizējas pakāpenisks teksta izvērsums: teikumi it kā izaug cits no cita, daudzi no tiem nav pilnīgi gramatiski patstāvīgi un semantiski saprotami bez iepriekšējā teksta. Piem.: *Kā bija Latvijā? A tā, ka mājā bija katru dienu jāapkopj trīs govīs un divas cūkas, jātaisa pusdienas, vakariņš un jāpieskata mazie brāļi un māsas. Bez brīvdienām, ienākumiem no piena naudas un bez cerībām, ka laukos atradīs savai maigajai dabai atbilstošu vīru. Tādu, kas mīl un rūpējas...* (L. Muktupāvela)

Mūsdienu rakstu avotos konstatējami nestrukturizēti, t. i., atsevišķos teikumos, komunikātos jeb izteikumos nesadalīti, teksti. Tie neatbilst tekstiem to veidošanas tradicionālā izpratnē, jo ir radušies kā uztveres, izjūtu, domu, runas vai informācijas plūsma, parasti kā to lineārs plūdums. Piem.:

- *beigusi mazgāties muša no lampas kupola pārlidoja uz aizkaru vienubrīd kādā ielocē viņa pazuda skatienam bet tad pavisam skaidri iznāca uz dzeltenas puķes ar sūnu zaļu kātiņu un brūnu viduci tur mušai vislabāk patika viņa apstājās mēmā sajūsmā un ar snukīti pagaršoja puķi acīmredzot nekas labs tas nebija un muša devās tālāk uz kāda gaiši zaļa auga*

- *atkal ienāca mamma sacīja kad sagribas ēd brokastis atstāju uz galda es aizbraukšu līdz lielajam tirgum jānopērk kaut kas pusdienām viņam ēst negribējās viņam vispār neko negribējās*

- *zvanīja pie ārdurvīm viņš pat nepakustējās viņam bija galīgi vienalga zvanīja vēlreiz lai zvana lai klingina viss apnicis apriebies apnicis apriebies*

- *tu vēl neesi izkustējies mamma atgriezusies no tirgus stāvēja līdzās viņa guļavietai nu nepārdzīvo tik ļoti nepārdzīvo varbūt mēģini satikt to meiteni vēlvienreiz vismaz piecelies un aizej kaut vai izklaidēties uz jūrmalu šodien rietumu vējš siltais ūdens noteikti sadzīts pie krasta pēc izpeldēšanās paliks vieglāk un priecīgāk nu neguli kā nelaiimes čupiņa vai dzirdi* (M. Rungulis)

Latviešu rakstu avotos pastāv daļēji strukturēti teksti, kurus veido dažādas struktūras visbiežāk ar daudzpunkti vai semikolu atdalītu komunikātu kopums. Šie kopumi, uz kuru sākumu rakstos norāda lielais sākumburts, var būt kārtoti pēc dažādiem prin-

cipiem, piem., pēc tā, kas būs un kas nebūs, ko galvenais varonis/ galvenā varone grib un ko negrib. Piem.: *Piecas sekundes, četras, trīs, divas, viena... šķīvītis pacelsies un aiznesīs Evu turp, kur sākas viss no gala; kā pārslēdzot televīzijas programmas vai sēžot teātra zāles tumsā un gaidot, kad aktieris lūgs atnest kārtējo glāzi ūdens; un viņai atkal patiks risināt krustvārdu mīklas, no rītiem ilgāk gulēt un vērot gar logu lidojošo putnu ēnas... gari un slaidi vīrieši... mammas bizes smarža... jūra... importa mantas... garšos cukuriņi un rožāboli... un ķiršu kompots... patiks braukt vilcienā... malkas dūmi... sarkans mēness... Žorža Siksnas balss (tikai balss)... Ainas tante... un Jorens... un Inesis...*

Tur nebūs nedz ārstu, nedz dīzeļdegvielas dūmu... cilvēku, kas splaudās un ēd saulespuķu sēklas... apmākušos dienu... netīru kaķu... un pamestu dzīvnieku vispār... bārdainu vīriešu, resnu vīriešu, pretīgu vīriešu, kas lūr... pagīru un alkohola smakas... netīru zobu... cauru drēbju un vēju... žilbinošas gaismas, tumsas, aukstuma un nāves... (Pauls Bankovskis)

Valodā pastāv dažādi tekstu tipi kā pēc apjoma, tā struktūras. Turklāt dažādi gan tradicionālā, gan netradicionālā aspektā ir to izveides paņēmieni un līdzekļi.

8.1.1. Teksta vienības

1921. §.

Mazākā teksta vienība ir **izteikums** jeb **komunikāts**, kas var būt konsituatīvi ne-saistīts vai neietekmēts un kam līdz ar to var piemist pilna, proti, nepārveidota, teikuma struktūra. Piem.: *No jūsu kapeikām un santīmiem es sakrāju savus miljonus. Es piespie-du jūs mani saukt par karalieni.* (L. Muktupāvela) *Viļņa nāca aizvien tuvāk, un varēja jau saskatīt lielos baznīcu torņus. Vienā no pakalniem slējās varena pils.* (V. Rūmnieks, A. Migla)

Konsituācijas iespaidā izteikumam tomēr bieži ir nepilna jeb reducēta teikuma struktūra vai tas funkcionē kā bāzes teikuma jeb motivētājteikuma nogrieznis, t. i., parcelāts. Piem.: *Izziņojot visās avīzēs par grandiozāko balli, uz kuru nedrīkst neieras-ties, jo tā būtu necieņas izrādīšana saimniekiem, var redzēt, cik cilvēki tomēr ir dziļi iespaidojami. Visi notic. Izmisīgi vēlas pašapliecināties, piederēt pie grupas. Nemaz neatšķiramies no primātiem, un par to man nāk veselīgi smieklī. Par to, cik liels ierocis ir manās rokās – it kā tikai avīze.* (L. Muktupāvela) Šajā tekstā ir gan kontekstuāli, gan situatīvi motivēti izteikumi.

Izteikumu ciešā kontekstuālā sasaiste vērojama, piem., šādā to virknējumā: *Lai gan Mūžība pastāv neatkarīgi no ļaužu attieksmes pret šo jēdzienu, mēru, definīciju vai tēlu – kā nu tīk, – manuprāt, tā cenšas mums mazliet iztapt, ik rītu pasniedzot dāvanu. Kaut vai caur logu redzamā debesu ielāpa paskatā, ko nevajadzētu noniecināt. Jau tāpēc vien, ka to glaudījusi viņas plauksta, kur mēdz atpūsties pati Saule.* (M. Zīle)

1922. §.

Tekstveidē tiek izmantoti komunikāti, kurus veido atsevišķi vārdi, kas tikai no-sauc dažādas parādības. Piem.: *Tveice. Pat ēnā zeme ir sakarsusi.* (A. Bels) *Mare-uss līkumo cauri ciemam. Pasts, stacija, baznīca.* (I. Ābele) Tā kā šīs teksta vienības veic nominatīvo jeb nosaucējfunkciju, valodniecībā tās dēvē par **nosaucējvienībām** (Lokmane 2005₂: 111).

Lai gan nosaucējvienībām nepiemīt teikuma galvenā gramatiskā pazīme – predi-kativitāte, tās veic komunikatīvu uzdevumu un to loma komunikācijā mēdz būt nozīmī-ga un daudzveidīga.

Nosaucējvienībā var būt fokusēta teksta centrālā doma, galvenā ideja vai informācija, ko runātājs/rakstītājs vēlas paust ar šo tekstu. Piem.: *Ir uzsalis, ir auksts. Vismaz lietus vairs nelīst. Sals īriem ir pirmā zīme, ka tuvojas dabas katastrofa. Sniegs.* (L. Muktupāvela) *Mani pārņem klusas šausmas, ka manas kūts gaitas var kļūt zināmas skolā un tad... pat grūti iedomāties to briesmīgo kaunu.* [Es] *Dabūtu vēl iesauku. Slaucēja. Kūts meita. Lauķe. Br!* (A. S. Gailīte)

Nosaucējvienībām ir daudzveidīga saistība ar kontekstu uztveres, psiholoģisko izjūtu u. tml. aspektos, kā arī paralēli var pastāvēt semantisks sakars ar konkrētu vārdu vai vārdkopu, kam piemīt, piem., vispārinoša komponenta pazīmes: *Un vakari te vienmēr bija tik mēmi, visi trokšņi šajā mējumā ieguva trīs dimensijas un dzīvoja savu pastāvīgu dzīvi izplatījumā virs viņu galvām. Ūdens šlaksti, spaiņu metāliskās mēles pret akmeņu grodiem, aprauta lopu iemaurošanās.* (I. Ābele)

Papildu psiholingvistiska vai semantiska slodze piemīt nosaucējvienībām, kas noformētas kā jautājuma vai izsaukuma komunikāti. Piem.: *Spēks. Ātrums! Braucot varēja just lielāku enerģijas pieplūdumu, nekā lēni ejot.* (A. Bels) *Mācības, mocības, kaimiņu bērnu pīkstēšana un slimošana. Dzīvošana pa visādiem kaktiem. Disertācija! Bez sava jumta. Istaba komunālajā dzīvoklī kopā ar vecākiem. Visi [ir] latvieši. Labi vēl, ka tā.* (L. Muktupāvela)

1923. §.

Par nosaucējvienībām var būt nominatīvs un tam pakārtoti vārdi, kā arī nenoteiksme jeb infinitīvs. Raksturīgs ir lietvārdu nominatīva izmantojums nosaucējvienības funkcijā. Piem.: *Forma atbilda saturam un pašsajūtai – ka viss ir vaļā un nekur tu nevari noslēpties. Caurvējš.* (I. Zole) *Tu jau ložņā pa manām kabatām! Okšķere.* (I. Ābele) – *Sakiet, kas jūs tāds esat? Slepenpolicists, privātdetektīvs?* (G. Cīrulis)

Tekstos sastopami vairāki vienlīdzīgi vai kā atsevišķi komunikāti noformēti nominatīvi. Piem.: *Miers, stabilitāte, garlaicība. Pasaule, kura jau no sākta gala nolemta bojāejai, tu spried, vajadzīgs tikai niecīgs satricinājums, lai viss sabruktu.* (G. Berelis) *Čehovs, Turgeņevs, Blaumanis. Katra autora lugā ir persona, kas kaut kādā ziņā ir tāda kā viņš. Ļoti bieži ir pat divas personas, kas izsaka autora pasaules izjūtu vai autora viedokli.* (I. Zole)

1924. §.

Konstatējami pēc apjoma dažādu nosaucējvienību ar nominatīvu centrā blīvējumi, to kopas. Piem.: *Auksti stikli. Ledus. Ledusskapis. Saldētava sliktāk darbojas. Pingvīni, aizkustinošie pingvīni. Viņus neizšauj. Viņos nav nekā lietderīga, izmantojama. Vērtīga.* (G. Repše) *Mūzika. Čūskas kodums un velkoša sāpe, vientulības ritms un nepiepildītas alkas. Un slāpes mīlēt.* (A. Neiburga) *Minna reiz pieminēja vārdu „negausība”. Jā, es pasmejōs. Tikai tagad to sauc citos vārdos. Process, es viņai atbildēju. Nojaušma. Ķēriens. Saimnieciskais aprēķins. Ideju radīšana. Peļņa. Māsa plivināja skropstas.* (L. Muktupāvela)

Rakstu valodā atrodami nosaucējvienību blīvējumi, kas apvienoti vienā vai vairākos teikumos. Dažkārt teikuma ietvaros nosaucējvienības mijas ar predikatīvām vai potenciāli predikatīvām vienībām. Piem.: *Brūna, pavasara saules nokvēlināta seja, bet augstā piere [ir] pavisam gaiša.* (S. Kaldupe) *Sveču gaisma, akordeons un bungas, pagalmā [ir] metru biezs sniegs, aiz pagalma [ir] divdesmit metriģs biezoknis, majestātiskas egles mūžzaļā meža mūrī. Pilnīga izolācija no pasaules nemiera un problēmām. Visapkārt [ir] labvēlīgi noskaņoti cilvēki. Kadikū smarža.* (A. Bels) Pēdējais komunikāts uzskatāms par sinkrētisku vienību, jo tas kvalificējams gan par nosaucējvienību, gan arī par iepriekšējā izteikuma nogriezni jeb parcelātu.

Nelaiimes gadījums.

Tad bērēs.

*Pēcāk vēlēs vieglas smiltis. Runās tikai labu. Viņa stāvēs malā un klusēs. **Pēdējā ceļamaize un vīns. Ziedi, smaržojošas mērtiņprozes. Kroņi no darbabiedriem.** Varbūt būs mācītājs.*

Trīs sauļas smilšu.

Vīss. (L. Muktupāvela)

Kā liecina arī iepriekšējā piemēra pēdējais komunikāts, tekstos ar izvērstu nosaucējvienību lietojumu to funkciju var veikt ne vien lietvārdu, bet arī, piem., vietniekvārdu nominatīvi:

Ravēšana, sēšana, novākšana, kaplēšana, kultivēšana, Augeja staļļu mēšana, Sīzifa akmeņu velšana.

Lažas, ķerras, lāpstas, kaplim nolūzis kāts, izkopts kapināta, rokas arkls, motobloks, mauriņplūvējs.

Bietes, piens, kartupeļi, separators, sviests saiet lielajā (predikatīva vienība), krējums, vājpiens. Vīna.

Es.

Viņa. Iejūgusies. Toties labprātīgi. Pati bāza galvu cilpā, pati uzprasījās! Zemes šai savajadzējās, redziet.

ZEMES! (L. Muktupāvela)

1925. §.

Veicot nosaucējvienības funkciju, nominatīvs var būt saistīts ar dažādu vārdšķiru vārdiem, ar atšķirīgām to vārdformām (Lokmane 2005₂: 111–123), piem., to var tuvāk paskaidrot vai niansēt:

- ar īpašības vārdu vai divdabi izteikti saskaņotie apzīmētāji, kurus var precizēt apstākļi – veida apstākļa vārdi. Piem.: *Ietumši dzeltenī un rūssarkani nami. Arhitektūra, kas izjūt bijību dabas priekšā, tālab pielūdz to uz zemām, spēcīgām arkām, sadugstot druknos apjomos, pateicībā izpaužoties kā pavadījums, gandrīz nemanāms pavadījums, ainavai.* (G. Repše) *Es jau trešo vakaru pēc kārtas noraudzījos uz diviem mīlētājiem, kas nevar un nevar atvadīties. **Smieklīgs pāris.*** (S. Kaldupe) *Tur juku jukām bija gan timotiņš, gan sarkanais āboliņš, gan pļavas zāle, kurai vārdu Aleksis nezināja. **Smaržīgs un aicinošs siens.*** (A. Bels)

- ar lietvārda ģenitīvu izteikti nesaskaņotie apzīmētāji. Piem.: *Dzīves jēga. Kam ir laiks, lai meklē. Man laika nav.* (A. Neiburga) *Sieviešu kārtas dzirnakmeņi... Veltīgi censties aprakstīt manas nākamā rīta sajūtas.* (G. Berelis)

- ar prievārdiskām konstrukcijām izteikti apzīmētāji. Piem.: *Dzīvošana pa visādiem kaktiem.* (L. Muktupāvela)

- nenoteiksmē. Piem.: *Un slāpes mīlēt.* (A. Neiburga)

- pastiprinātānozīmē lietoti vietniekvārdi *tāds* vai *kāds*. Piem.:

- *Attopieties, kungs!*

- *... es vēl puisī... Nu jā! – Viņš izskatās pat atvieglots, ka pascījis. – Jūs bijāt tā, kas mani pamudināja saprast tālāko ceļu!*

Joks tāds! (L. Muktupāvela)

Kāds naivums! Nauda izkusa kā sniegs saulītē, tomēr kādu brīdi patiešām varējām justies atviegloti un atļauties pat vienu otru vaļību. (I. Bauere)

Ja tekstā par nosaucējvienībām lietoti divi vai vairāki nominatīvi, katru no tiem var paskaidrot dažādu vārdšķiru vārdi, atšķirīgas to vārdformas: *Viņš pacēla galvu un paskatījās apkārt. **Smiltis, smiltis, kāds savāds augs, tukša minerālūdens pudele, atkal [ir] tikai smiltis, tālumā tāds kā kamielis...*** (M. Cielēna)

1926. §.

Tekstā nosaucējvienība mēdz pastāvēt gan kā atsevišķs vārds, gan tās var veidot vārdrindu. Nosaucējvienību var paskaidrot vairāki tai vai savstarpēji pakārtoti paplašinātāji. Piem.:

Benzīna šlakatas [ir] istabās. Uz dīvāna, skapī, un beņķa. Aizkaros un vasarā sakaltēto zāļu tēju buntītēs.

Uguns!

Uguns! Lai nav! Lai sadeg, lai neatgādina un dara mani brīvu! Lai sadeg viss kā ugunsrituālā, attīrot un šķīstot.

Skrējiens neatskatoties līdz mašīnai uz tumšā Dārtnas ceļa. Aizdedze, sajūgs, pārnesums, trauciens pretī jaunai dzīvei. Pretim jaunam sev.

Stop! (L. Muktupāvela)

1927. §.

Nosaucējvienībai var būt pakārtots palīgteikums. Piem.: *No tumsas pilnā loga Annā raudzījās melnais vilks ar Oto cilvēka acīm. Zvērs. Plēsoņa. Moteļa bieds, kuru parasta lode neņem.* (L. Muktupāvela) *Ceļš uz skolu gāja caur mežu. Trīs kilometri caur mežu. Izcirtums, biežņa, vēl viens izcirtums ar stīgu pa vidu, kas aizšāvēs tālu mežam cauri, tad [bija] egļu jaunaudze, upīte un atkal jauktu koku mežs līdz pašai skolai.* (M. Čaklais) *Tagad jebkurš elks pārvēršas pīšļos, kolīdz tam pieskaros. Strupceļš. Zāle, kas atdurās asfaltā un neaug tālāk ne lūdzama.* (D. Rukšāne)

Dažkārt tekstā nominatīvu, resp., nosaucējvienību, atkārtojumi un to pārdaudzums veic īpašu stilistisku uzdevumu. Piem.:

Kāposti, kāposti, kāposti, kāposti, kāposti, kāposti, kāposti, kartupeļi, sīpols, tomāts, kāposti, kartupeļi, sīpols, tomāts, rupjmaize, trīs kartupeļi, pustomāts, pussīpols, trīs kartupeļi, pustomāts, kāposti, kāposti, kartupeļi, rupjmaize, tomāts, sīpols, trīs kartupeļi, gurķis, rupjmaize, kāposti, kartupeļi, karote skāba krējuma, tējkarote eļļas, kāposti, cepti burkāni, cepti burkāni, kartupeļi, kartupeļi, trīs kartupeļi, divi tomāti, gurķis, ābols, sīpols, trīs kartupeļi, rupjmaize, pustomāts, puskāposts, pussīpols, kartupeļi, kartupeļi, kāposti, kāposti, trīs kartupeļi, gurķis, rupjmaize, pustomāts, pussīpols, kartupeļi, kāposti, tomāts, trīs kartu...

PIETIEK!

Jums apriebās to lasīt?

Brūklenāja kundzei apriebās to ēst! (A. Bels)

1928. §.

Nosaucējvienības funkciju var pildīt darbības vārdu nenoteiksmes forma. Piem.: *Sakņu melnais darbs Bez atelpas. Krāt. Barot. Dzirdināt.* (V. Belševica) *Viss notiek tik ātri, ka aizvainojuma un sāpju asaras neattopas, ko darīt? Tecēt, birt, plūst, ripot?* (L. Muktupāvela) *Man vairs nav ko teikt. Es gribu tikai vienu – palīst zem segas, tumsā. Aizmigt. Nomirt. Izgaist.* (L. Stumbre) *Kādi saimniekdēli tie bija! Nenoskatīties! Rokas apkārt neaplīkt – kā ozoli...* (L. Muktupāvela)

Infinītīvi kā nosaucējvienības var izteikt pretstata attieksmes un būt saistīti ar vairākvārdu pāra pretstata saikli. Piem.: *Nevis šaubīties un vilcināties, bet rīkoties un iedrīkstēties.* (Z. Mauriņa)

Nosaucējvienības funkcija piemīt komunikātam, ko veido nenoteiksmes vārdkopa. Piem.: – *Kas tad īsti ir galvenais? – Zigis neatlaidās, kad viņi atkal sēdēja pie galdiņa. – Iztukšot mūsu glāzes.* (G. Cīrulis) *Ritu atkal sagrāba spējas un neizprotamas bailes, bet ko viņai bija darīt? Palikt šeit – uz perona?* (M. Rungulis)

1929. §.

Pastāv teksta daļas, kuras veido kā komunikāti ar infinitīvu, tā dažādi paplašinātas nosaucējvienības ar nominatīvu. Piem.: *Ēst, ēst, ēst. Visu mūžu. Zosu aknu Crème brûlée ar bumbieru žeļu un melno plūmju ievārījumu. Spinātu tomātu polents. Puķkāpostu biezenis. Saulē kaltēti tomāti olīveļļā. Jūras ķemmītes plaukstas lielumā. Kas vēl ir uz mūžu?* (G. Repše)

Sastopami konteksti, kuros izteikumi ir interpretējami gan par nosaucējvienībām, gan par reducējumiem vai potenciāli predikatīviem izteikumiem, proti, tiem piemīt sinkrētisks raksturs. Piem.: *Istaba ir mēbelēta atturīgi un gaumīgi.* [Tur ir] *Steinveja flīģelis, ozolkoka krēsli un galdiņš, tāds pats ozolkoka skapis, četrām durvīm, lielu spoguļi vidū, ozolkoka dīvāns, virs kura Purvītis zeltītā rāmī.* (A. Bels) [Ir] *Ziemas vakars, pulkstenis pusseptiņi.* Ietvju malās kaudzēs samestais sniegs izčākstējis un pelēks, taču sīks putenītis apņēmiņi griež baltas pārslas ielas spuldžu gaismā un mēģina visu pārklāt ar baltu plānu plīvuru. (A. Neiburga) *Bet viņš netaisās izkāpt no sevis.* [Viņš netaisās] *Saspringt.* [Viņš netaisās] *Censties. Nē.* (G. Repše)

1930. §.

Tekstā konstatējami komunikāti, kam nav teikuma struktūras un nepiemīt arī nosaucējfunkcija. Piem.: *Vai es tiešām domāju braukt dzīvot uz Tallinu? Laikam taču. Kādu brīdi noteikti, kamēr sapnis turējās sapnīgs, īsu sapņa mūžu.* (Z. Skujiņš) *Viņa ir fenomenāla. Sieviete dzintarā. Nu, redz!* (M. Zālīte) Šādus komunikātus mēdz saukt par **izsacījumiem** (Rozenbergs 1989: 150–154; Lokmane 2005₂: 123–129).

Tekstā par izsacījumu visbiežāk var tikt izmantoti tādu vārdšķiru vārdi, kas neveido teikuma locekļus vai patstāvīgi nevar par tādiem kļūt, – partikulas, modālie vārdi, izsaukmes vārdi, saikļi, prievārdi, kā arī dažādi izsaučieni, uzruna vai tās grupa, kas izpaužas kā sintaktiski patstāvīga struktūra. Piem.: *Ar nevilšus kustību Justs aptaustīja apšaitēto galvu. – Mani gandrīz nosita, – viņš atbildēja. – Tiešām? – Kā bankā! Un zināt, kas? – Nu? – Sieva! Paša vecene! (R. Ezera) Vienvakar no ierastās sēņu lasīšanas riņķadejas mani izsit saņemtā vēstulīte no Elločkas. Tā un tā – viss ir it kā labi, tikai mūsu draugam ļoti nepieciešams palīdzēt. Nauda vajadzīga. Viņa jau esot viņreiz iedevusi, vai es tagad neizpalīdzēšot? Jā! (L. Muktupāvela) Cst! Lūdzu klusumu! (Z. Skujiņš)*

1931. §.

Izsacījuma funkciju tāpat, piem., var veikt:

- modālie vārdi vai partikulas un to savienojumi. Piem.: *Jā, Inta tika darījusi visu, kā iespējamo, tā reizēm pat gluži vai neiespējamo, lai viņas dēls izaugtu par labu cilvēku. Diemžēl...* (I. Bauere) *Vai es dzīvoju brīvi? Laikam jau nē.* (D. Rukšāne)

- desenantizēti vietniekvārdi vai apstākļa vārdi, to vārdsavienojumi ar partikulām vai saikļiem. Piem.: *Jafas vārds pārsvieda Tomariņa domas uz bērniības Ziemassvētkiem tajā sendienu pasaulē pirms... Nu labi... Nav svarīgi, pirms kā... (Z. Skujiņš) Kad mašīna apstājās pie kolēģes mājas un Laila sacīja paldies, Edvīns šķita nepatīkami izbrīnījies: – Tā? ... Bet es cerēju, ka daiļā kaimiņiene ņems mani līdz uz ballīti. (M. Zīle) Tad kādu brīdi likās, ka Dzērāja dzīvei mūsu pusē dienas skaitītas – Mildu, skatoties hokejmaču, piemeklēja insultu, pie veselības netikusi, aizgāja tajā saulē. Bet kur tev! Mildu bērēdams, Dzērājs sapazinās ar kapu Alvīni. (Z. Skujiņš)*

- uzruna vai uzrunas grupa saistībā ar izsaukmes vārdu vai bez tā. Piem.: *Ei, meitēn! Tev acis slapjā vietā? (M. Zīle) Ak, Piebalga! Kā arvien, kad iedomājos dzimtās vietas, rakstu vēstules uz Latviju. (I. Bauere) – Eu, veči! Nevajag, jā? – Arnis bažīgi sarosījās. (M. Zīle)*

• izsauksmes vārdi. Piem.: **O!** *Tikko ziņu portālā izlasīju, ka arī šoziem Līvu laukumā būs iespējams slidot bez maksas.* (Ieva)

• dažādi desenantizēti izsauzieni. Piem.: *Tur aiz otrā galda uz celiņa vidū pamatīgi izbīdītā krēslā – laikam, lai var brīvi šūpot krusteniski pārlikto kāju, – sēž meitene. Toties kāda! **Ak tu debestīn!*** (A. S. Gailīte) *Neko citu neredzu kā tikai darbs – gulta, darbs – gulta. Tā ir visa mana dzīve. **Ārprāts!*** (Ieva) *Izbalināta un saplūkāta pirtsslota – lūk, kas Kokuraga sieviešu skatījumā bija Albīna jaunā sieva. Zābaki uz sprīdi augstiem papēžiem. Mugurā maisam līdzīgs mētelis, piedurknes sākas paribē. **Spoks gatavais.** He-err-ta... **Pūt un palaid.*** (M. Zīle) *Kad es tevi toreiz sniegā atradu, tad vispirms sarkanu kā vēzi noberzu ar rupju līnu divieli... **Un ne vainas!** Kaut nu arī šoreiz paveiktos!* (M. Runglis) **Tu debesu tētiņ,** kāds baronlielskungs atradies! (Ē. Vilks)

1932. §.

Izsacījumu var veidot viens, divi vai vairāki vienas un tās pašas vai dažādu vārdšķiru vārdi, to kombinējumi. Piem.: **Ā! Tu re!** *Jūs brīnījāties ielās, tirgos un visur, kur dzīvojāt kā savā kurmja alā godprātīgi racēji.* (L. Muktupāvela) **Bet protams.** *Līdzko tu kādam pasaki kaut ko skarbu un patiesu, viņš apstulbst.* (A. Neiburga) *Tu taču brauci šurp viņu satikt. **Vai tad ne?*** (M. Zīle) *Genovefa zināja, ka uz atvadībām pienāks kārtā jautājumam: „Nu, tu vēl netaisies pie altāra?” Māte atbildēja viņas vietā. Arī pierasti: „**Gan jau.** Gan atēdīsies vīra rūgtās maizes. [..]” (M. Zīle) *Trešā no labās ir mana sieva Berta... **Ak, jā...** Es laikam nekad tev neesmu par savu sievu stāstījis... (Z. Skujiņš)**

Izsacījumā var realizēties viena un tā paša vārda burtisks vai modificēts atkārtojums. Piem.: *Es jau pazinu vilšanās un zaudējuma garšu. Saprotams, neko nevajag pārspīlēt. **Un tomēr, tomēr.*** (Z. Skujiņš) *Iespējams, līdz mūža galam lēktu ar kruķi, ja lellīgi auklējusi salauzto stilbu. **Ne, nē!** – Kornēlija tādus gadījumos tikai atrotīja piedurknes, uzstūma lakata mīci augstāk pakausī un sakoda zobus. (M. Zīle) *Jaunumu daudz, – Česlavs atbildēja, – pie mums uzlēkusi jauna zvaigzne. – **Nu, nu?** – Gan pats redzēsi. (Z. Skujiņš)**

1933. §.

Izsacījumu sadalījums dažādu tipu tekstos ir atšķirīgs, un tie parasti nav atrodamī dokumentos vai lietišķā stila tekstos. Piem., izsacījumi, kurus veido izsauksmes vārdi, raksturīgi galvenokārt poētiskā stila vai tēlojošiem tekstiem: **Švīk-švīk.** *Tas ir viņas darbs. **Skrum-skrum.** Tas ir viņas darbs retajās reizēs, kad Rīgā uzkrīt sniegs.* (D. Rukšāne) **Bamm!** *Lai izlīgtu, Elks bija pacenties ne pa jokam. Sagādājis man brīvu vietu zālē.* (L. Muktupāvela) **Tuku, tuku, tuku, tuku...** *Vilciens traucas gluži vai rikšiem. (A. Manfelde) *Kaimiņš bija mednieks. Tie zvēri bija beigti. **Pif, paf!** Ādas uz grīdas. Gaļa kotletēs. (Pauls Bankovskis) – **Čīks!** – durvis nodrebēdamas sacīja. Tad atsprāga vaļā. (I. Ābele)**

Dažādas partikulas, it sevišķi apgalvojuma vai nolieguma partikulas, visbiežāk var kļūt par patstāvīgiem izsacījumiem vai to komponentiem dialogiskā tekstā. Piem.: *Redaktors pacēla acis. – **Vai tas ir kāds klasiķa citāts?** – viņš apjautājās. Es nodūru skatienu. – **Ak nē!** Tā, varētu teikt, ir mana personiskā atziņa. (R. Ezera) – **Vai man atnest jums kādu interesantu grāmatu?** – **Nē, paldies.** (Z. Skujiņš) **Nu ja, nu; Nu jā, nu jā; Nu jā, jā...** (M. Zālīte)*

1934. §.

Tekstveidē sastopami sinkrētiski komunikāti, kam piemīt izsacījuma un nosaucējvienības pazīmes. Piem.: *Viņa klusi sasveicinās ar mums un kautri nodur skatu. **Ak, svētums tu mans.*** (D. Rukšāne) Kā semantiski, tā gramatiski sinkrētisms raksturīgs

dažādiem izsaučieniem. Piem.: *Deviņi pārkonī! Ak, tu pagāns! Žēlīgā debess!* u. tml. Piem.: *Ahā, tagad mēs ar Minnu un mammiņu esam tas apspiedējs spēks, kurš negrib dot mazajai Annijai brīvstību, ko? Ak, tu mazā švilpaste!* (L. Muktupāvela) *Divbalsīgā vāvuļošana liecina, ka meitene savākusi brāli no dārziņa. Tā viņa dara bieži, lai nevajadzētu pavakarēt iet pakaļ. Sodība gatavā!...* (M. Zīle)

1935. §.

Saturiski un gramatiski saistītu, relatīvi pabeigtu teksta daļu vai izteikumu kopumu, kurā var realizēties teikuma struktūras pārveidojumi un kuru parasti veido divi trīs līdz pieci vai vairāki komunikāti, latviešu teksta sintaksē mēdz saukt par **mikrotekstu** jeb **frāžkopu** (Lokmane 2005.: 11, 12), arī virsfrāzes vienību (Rozenbergs 1989: 154–162). Piem.: *Bet varbūt mēs nekad nepazīstam mīlestību tad, kad tā notiek. Un mīlestība ir vien pagātnes mistērija, ar ko apzeltām zaudētas attiecības, kuras mūs nevar vairs pievilt.* (A. Neiburga) *Galvenais – ļauties, lai labā straume nes. Ievērot sīkos laimes mirkļus un izbaudīt tos. Nepalaid garām nevienu izdevību papriecāties. Par sauli, par puķi, par labiem bērniem. Nekad vairs, vien tikmēr, kamēr cilvēks dzīvs, būs iespējams baudīt šos lieliskos zemes dzīves priekus.* (I. Bauere) Pēdējā frāžkopā izteikumu saistījums realizējas ar atkārtotu nenoteiksmes lietojumu, kā arī konstatējams nodalīts jeb parcelēts papildinātājs.

1936. §.

Tātad frāžkopa ir struktūras jeb formas, semantikas jeb satura un komunikatīvā ziņā saistītu komunikātu veselums. Frāžkopas ietvaros var izpausties ne tikai kāda viena tekstveides parādība, bet dažādu kontekstuālo vai konsituatīvo sintaktisko pārveidojumu apvienojums. Piem.: *Mēs vadām savas dienas vienmuļi. Knikšķinot sēnes, ceļot no pielasītajām sēnēm zilo kastīņu vaļņus, un tā bez gala, lai viss atkal turpinātos no gala. No pulksten sešiem rītā līdz pēdējai sēnei. Sievietes sēnēs. Sievietes smiltīs. Un tā bez gala. Un arī brīvprātīgi.* (L. Muktupāvela) Šās frāžkopas otrais komunikāts izpaužas kā salikta teikuma neatkarīgās daļas divdabja teicienu un pārējo komponentu parcelācija. Trešais komunikāts uzskatāms par iepriekšējā izteikuma laika apstākļa parcelātu. Pēc tam seko divas nosaucējvienības, virsteikuma atkārtojums un veida apstākļa parcelāts.

1937. §.

Mūsdienu daiļprozas tekstiem raksturīgas sadalītas, sadrumstalotas frāžkopas, kas funkcionē kā teksta nogriežņu jeb parcelātu vai arī reducētu teksta vienību virkne. Piem.: *Bierns pie Rutes nepienāk. Caur padusi lūr uz abiem runātājiem. Aste iežmiegta kājstarpē. Lamājas caur zobiem, apsaukā dūsmās un izrunā saimnieku no panckām ārā.* (L. Muktupāvela)

Atsevišķas teksta vienības var būt radušās, it kā sadalot saliktu teikumu. Šādi komunikāti pastāv kā potenciālas bāzes struktūras sastāvdaļas. Piem.: – *Es zinu, ir gudrinieki, kas postulē – katram cilvēkam jāizbrien dubļu jūra, lai pēc tam kaut kad, tālajā vecumā, gulētu pēļos.* [Katram cilvēkam] **Jāpiecieš pazemība un pātagu sitieni, lai kaut kad apsoltātajā nākotnē no klerka izaugtu par bosu. No izsūtāmā izaugtu par fabrikas direktoru un naudīgu cilvēku. Murgi!** (L. Muktupāvela) Šajā teksta daļā 1) konstatējama redukcija, 2) ir parcelēts jeb nodalīts vienlīdzīgs nolūka apstākļa palīgteikums, 3) nobeigumā kā novērtējums vai rezumējums tiek izmantota nosaucējvienība.

1938. §.

Frāžkopas mēdz būt ļoti atšķirīgas gan pēc kvalitātes, resp., savas struktūras, gan kvantitātes. Pēc apjoma frāžkopas var būt veidotas:

- no diviem trim komunikātiem. Piem.: *Arī dzīve var būt bez sižeta. Jā, –*

dzimšana un nāve, bet tās ir tikai pirmās lapas augšējā un pēdējās apakšējā rindiņa. (A. Neiburga) *Es gāju uz mājām un domāju – lūk. Katrs cilvēks ir vesela bibliotēka. Atliek vien pāris minūtes parunāt.* (I. Ābele)

• no četriem komponentiem vai izteikumiem. Piem.: *Rainis, būdams lielāks mākslinieks par sevi kā cilvēku, saprata, ka neko tu nesagaidīsi no brāļiem. Viss ir tavās rokās, vai tu esi laimīgs vai ne. Visa mīlestība, ko tu vari sakrāt un esi spējīgs dot, ir atkarīga no tava garīgā spēka un ne no kā cita. Ja tu domā, ka no kaut kā cita, tās ir tavas ilūzijas.* (I. Zole)

• no pieciem un vairākiem komunikātiem. Piem.: *Izdzēs visu, kas traucē caurvējam tavā galvā. Ne jau ar vienu taustiņu, bet ilgstošāk, daudz ilgstošāk, lai viss, ko tu dzēs, tev paspēj atnākt atmiņā. Un tad lai tas saveļas pelēkmelnās gumijas un papīra bumbiņās, un tad tu to aiztrauc ar roku nebūtībā. Un uz papīra paliek pēdas tomēr. Nevar būt, ka tu cerēji – pēdas nepaliks. Dzēsts. Neesi pārlietu uzcītīga, neizrīvē caurumus savā atmiņā. Tad tev nebūs kur balstīties un tu kritīsi atmuguriski.* (N. Ikstena)

8.1.2. Teksta vienību saistījuma paņēmieni un līdzekļi

1939. §.

Teksta vienību saistījums jeb sasaiste (kohēzija) var būt izteikta ar dažādiem leksiskiem un gramatiskiem līdzekļiem: ar leksiskiem un gramatiskiem atkārtojumiem, perifrāzēm, sinonīmiem, ar darbības vārdu laika un citām formām, ar saikļiem, partikulām, vietniekvārdiem, vispārīgas nozīmes apstākļa vārdiem u. c. (Rozenbergs 1989: 170–185; Lokmane 2005₂: 13) Piem.: *Cilvēkus vienkārši vajag saprast, viņa domā. Un pasauli vajag saprast. Nevar tā – maut visus kā kurpes uz vienas liestes. Katrai ādai savs izliekums, vīle, kūkums. Lai to ieraudzītu, vajag klusumu un laiku.* (I. Ābele) Šajā frāžkopā par saistījuma līdzekli izmantota deiktiska vietniekvārda vārdforma *to* un saiklis *un*.

1940. §.

Raksturīgs tekstveides un teksta vienību saistījuma paņēmieni ir leksiski un gramatiski atkārtojumi. Tie var izpausties dažādi, piem., kā kādas saknes, kāda vārda vai dažādu tā formu atkārtojums: *Apdomā, ko tu domā. Nekaitējies ar domām. Domas ir tie paši darbi. Tas nekas, ka tās var noslēpt svešām acīm. Tavas acis tās redz, tavas ausis tās dzird, tava mute tās elpo, tavā prātā tās notiek. Labāk raugies sev zem kājām. Laipo pār likteni, kuru tu pieļauj tikai domās. Liktenis vienmēr būs klāt laikā. Tev jābūt laicīgi gatavai. Punktīgam viesim.* (N. Ikstena) Šajā frāžkopā saistījums izteikts ne vien ar leksisku atkārtojumu, bet arī ar otrās personas vietniekvārdu un darbības vārdu otrās personas vārdformām.

Viņai patīk, bet nav iespējams neko izdedzināt ātrāk, kā nolemts, dzīve ir uguns, mīlestība ir uguns, dienas ir gaismas pumpuri uz naktssveces stumbra, gaisma ir uguns, un laiks ir uguns un siltums. Un tad nāk paisums, tad nāk devītais vilnis, un, ja tev vienai trūkst elpas, lai aiznirtu līdz nākamajam bēgumam, tad patveries pie viņa un lidojuma pāri devītajam vilnim. (I. Ābele) Šā teksta izveidē un komunikātu saistījumā būtiska nozīme ir ne vien leksiskam atkārtojumam, bet arī saiklim *un*.

Īpaša semantiska un stilistiska slodze ir vairākkārtējam kāda vārda atkārtojumam. Piem.: *Trūkums. Trūkums. Trūkums. Naudas trūkums nebija galvenais. Draugu trūkums bija relatīva lieta. Mīlestības trūkums? Galvenais tomēr bija ideālu trūkums.* (M. Zālīte)

1941. §.

Pastiprinājumu var panākt, atkārtoto vārdu modificējot vai papildinot, piem., ar partikulu, un nošķeļot atsevišķā izteikumā – parcelētā: *Es taču tev jau vienreiz teicu, ka viņš te **neko** nenosaka. **Itin neko.*** (L. Stumbre)

Parcelācija ir raksturīgs paņēmieni, kādā veidā tiek realizēts atkārtojums un pastiprināts tā semantiskais īpatsvars. Piem.: *Gaisma rada ēnas. **Putnu ēnas, cilvēku ēnas.*** (N. Ikstena) Īpašs uzsvērums un jēdzieniska nozīme ir atkārtotam vārdam, kas izteikts jautājuma formā un noformēts kā atsevišķs komunikāts. Piem.: *Zanda aizvēra acis un skatījās filmu, kurā galvenā **varone** bija viņa pati. **Varone?** Bet, protams! Lai izdarītu to, ko viņa bija izdarījusi, vajadzīga drosme.* (I. Bauere) *Kaut kas taču jādara, jo pēc kā gan tas izskatījās, ka abi saimnieki sēdēja priekšnamā un apcerēja pagātni, kamēr **ciemiņš** garlaikojās vienatnē. **Ciemiņš?** Viņa teica, ka ieradusies uz ilgāku palikšanu.* (I. Bauere)

Frāžkopās sastopami gan kāda vārda, noteiktas tā vārdformas atkārtojumi, gan variēti atkārtojumi, kas atšķiras, piem., ar priedēkļiem: *Viss **paies. Paies.** Var sacīt – nokārtosies. **Ies un aizies, atnāks un atkal ies.** Kāds mierinājums! Šī atlasa šalts pār seju un sirdi. Zīdaiņi un simtgadnieki.* (G. Repše)

Teksta jēdzienisko saistību var izteikt viena, divu vai pat vairāku vārdu atkārtojumi. Piem.: *Tu varētu **ieplest spārnus**, ja būtu putna mazulis, un uzlidot **augstāk. Bet**, ja tu esi cilvēks un tavi un putna ceļi kaut kad pagātnē nezināmu iemeslu dēļ ir šķīrušies, tad tev nav **spārnu**, ko **ieplest**. Tava vienīgā iespēja ir **atplest** savas domas izpletņi, **atplest** savas valodas **spārnus** un tikt **augstāk.*** (I. Ābele) Jēdzieniski nozīmīgs šās frāžkopas izveidē ir pretstata saiklis *bet*.

1942. §.

Kā gramatiski atkārtojumi, arī parcelēti atkārtojumi tekstveidē konstatējami divdabja teicieni, kas var būt paralēli saistīti ar leksisku atkārtojumu. Piem.: *Veldze un Ingus ir reāli cilvēki – Regīnas sādžas kaimiņi. Ikdienā, **ejot pēc piena**, viņa **vēro** viņu attiecības. **Neko daudz nepārspriežot, netrinot mēli**, ko Regīna vispār nemēdz piekopt, **tikai vērojo**t, viņa krāj materiālu novelei.* (N. Ikstena)

Atkārtojumi tāpat var būt saistīti ar tekstveides sintaktiskajiem procesiem: ar izlaidumu jeb redukciju, ar teikuma daļas nošķiršanu atsevišķā komunikātā jeb parcelāciju. Piem.: ***Lietus nolīst katru dienu. Tāds silts vasaras lietutiņš.*** [Nolīst] *Tāds, auglīgs [lietutiņš], kas zaļo Īrijas zāli nokrāso vēl košāku, bet mūžzaļajām efejām, kas apvijušās visiem kokiem, uzrasina smaragdzaļu spīdumu.* (L. Muktupāvela) Šajā frāžkopā konstatējams parcelēts pielikums (otrais komunikāts), kā arī trešajā izteikumā ir pamats runāt par reducētu virsteikuma gramatisko centru.

Atkārtotai parcelētai sastata izteicēja nominālai jeb pilnnozīmes daļai var būt pakārtoti palīgteikumi. Piem.: *Uz brīdi viņa bija arī **roze. Jauna un daiļa, svaiga un tvīkstoša savā pusplaukumā. Roze, kuru mīlēja. Roze, kas mīlēja.*** (M. Zālīte) Šajā frāžkopā ir distanciāls jeb distants atkārtojums un parcelācija.

Salikta teikuma daļas nogrieznis jeb parcelāts var izpausties kā salikta teikuma atslēgas vārda atkārtojums un tā izvērsums. Piem.: *Man nav laika domāt par augoņu sāpēm, es vienkārši domāju tikai par **kalnu** jo augstājo. **Kalnu, no kura pārredzami visi Īrijas novadi.*** (L. Muktupāvela)

1943. §.

Par teksta vienību saistījuma līdzekļiem tiek izmantotas darbības vārdu laika un citas formas, to sakars vai vienotība, kam frāžkopas izveidē var būt īpaša jēdzieniska nozīme. Piem.: *Vai tu **atceries?** Vizbuļu cerīgi violeto no ledus garozas spraucamies.*

Vai *atceries* pojeņu ziedlapu smago krišanu? Tās krīt gluži kā sievietes un vasaras dienas. *Atceries* Latvijas smaržu katrā ceļgalē, likumā, ziedā? Mākoņu dugās. Krustdūrienā izšūtās vēstules savam mīļotajam. Vēstules, kurās nav neviena vārda, vien ziedi. Un pati viņam vārda vēl nezini. Ilgojies un cerēji, ka aizmiegot viņš galvu noliks uz tevis izšūtā spilvena. Bet to jau nevarēji paņemt līdzī, palika Dzimtenē. Tāpat kā kamenes, samtenes, lepnās un skumdenās rozēs. Ķeizarkroņu bezskaņas zvanīšana. (A. Manfelde)

Skrejot Aleksis izjuta cilvēka ķermeņa saistību ar jūras mūžīgo pulsāciju.

Skrejot Aleksis pameta domas, rūpes, sapņus un cerības aiz muguras.

Skrejot Aleksis kļuva par dabas radītu dzīvnieku, vieglu un brīvu kā saulstaru ēna, kas slīd gar krastmalu. (A. Bels)

Skrienam. Skrienam. Un visiem tā gribas sadegt – jūtās, mākslā, ugunī. Bet nepietiek laika. (A. Neiburga)

1944. §.

Būtiska nozīme teksta vienību sasaistē ir vietniekvārdiem, īpaši deiktiskas funkcijas vietniekvārdiem. Piem.: *Un iztālēm no apakšas mākonis liekas kaut kas stabils un tvirts. Bet tad tas nolīst un ir tikai parasts ūdens.* (R. Ezera) *Cik savādas šodien debesīs... Uz zemes pilnīgs bezvējš. Bet augšā ne īsti pland saplosīti mākoņu plīvuri, ne īsti veļas kustīga, pelēka migla, tik ļoti aizsedzot sauli, ka tā brīžam neskaidri saredzama, brīžam tikai noslēpumaini jaušama. Tā ir drīzāk pilnatnes nakts nekā dienasvidus debesīs! Tās ir itin kā atmiņas par kādu iepriekšējo (un varbūt pat nebijušu) dzīvi...* (N. Ikstena) Pēdējā frāzēkopā par tās vienību saistījuma līdzekli lietotas deiktiskas vietniekvārda vārdformas *tā, tās*, kā arī leksisks atkārtojums – *debesis* un saiklis *bet*.

Stingrajam Laika valdījumam pakļaudamies, spīdekļi atzīst arī Mūžības nesatricināmo varu un ļauj tai debesīs izspēlēties pēc patikas. Viņas ota uzzīmē un dzēs vainagus ap mēnesnīcas galvu un izveido no mākoņiem teiksmainu jātnieku pulkus, kas paceltiem zobeniem aizjoņo pret rītiem vai vakariem, apmetņu avenkrāsas padrēbi izrādīt. Arī pamales zeltījums vai draudīgais melnums ir tikai viņas iegriba, kas nemēdz dzīvot ilgi. (M. Zīle) Par šā teksta vienību sasaistes līdzekļiem izmantotas deiktiskas vietniekvārdu *tā, viņa* vārdformas un partikula *arī*.

1945. §.

Teksta vienību sasaistes līdzekļa uzdevumu var veikt vispārīgas nozīmes apstākļa vārdi *tad, tur, tā* u. c. Piem.: *Man nemaz nepatīk, ja runās sāk aizrubeņoties kā Kārlis. Kad runā tā saucamajā caurdurīgajā tekstā. Ar „caurduri” es domāju „durhšlāgu”. Tā bieži vien runā politiķi – runā gudri, neko nepasakot. Lej vārdus. Pēc tam visrūdītākie redaktori nezina, kādu virsrakstu likt avīzes galvgalī. Neko nepasaka, bet norunājušies.* (L. Muktupāvela) Lai saistītu atsevišķās vienības, šajā tekstā noteikta loma ir gan vispārīgas nozīmes apstākļa vārdam *tā* un vārdsavienojumam *pēc tam*, gan leksiskiem atkārtojumiem.

Tekstveidē sevišķa nozīme var piemist antonīmisko apstākļu vārdu *daudz* – *maz* atkārtojumiem. Piem.:

Patiesie skaitļi liecināja par aizvien lielāku tautsaimniecības sastingumu. Daudz tanku, atombumbu, lidmašīnu, zemūdeņu, lielgabalu, raķešu, automātu, revolveru, indīgās gāzes, bet maz sviesta, gaļas, maz cukura, niecīgs skaits automašīnu, veļasmašīnu, ledusskapju, mēbeļu.

Daudz bunkuru, **maz** dzīvokļu.

Daudz ideoloģijas, **maz** patiesības. (A. Bels)

1946. §.

Frāžkopas vienības mēdz būt saistītas, izmantojot saikļus, visbiežāk *un, bet, tomēr, taču* u. c. Piem.: *Tā tad Dievs nav kaut kas augstāks, kaut kas, kam pakļauties, bet līdzinieks. Kāds, kurš mēģinājis darīt līdzīgi, daudz šaubījies un kļūdījies, un mēs esam viņa šaubu, kļūdu un arī brīnumainu uzvaru rezultāts. Un, mūs radot, viņš ir bijis dāsns, piešķirdams tālāk spēju radīt. Un mēs esam laisti šai pasaulē kā cilvēki, ne kā eņģeļi bez ikdienas. Un šaubīties ir nevis grēks, bet esamība. Un Dievu nemaz tik bieži nevajadzētu saukt vārdā, un Regīna to nedara, lai arī viņa klātbūtne tieši jūtama, kad viņa runā ar vilku (ak, jā, Dieva suni), ar mēnesi. Un radīšanas mistērija, ko izjūt, kad tuvumā ir stāsts.* (N. Ikstena) Atsevišķo komunikātu saistījumam šajā frāžkopā piecreiz izmantots saiklis *un*, taču pavisam tekstā tas lietots deviņas reizes, saiklis *bet* – divas reizes.

Saiklis *un* ir nozīmīgs teksta jēdzieniskās vienotības, tā kopsakarību izteicējs, savukārt saikļi *bet, tomēr, turpretī, taču* norāda uz teksta vienību jēdzienisko pretstatījumu. Piem.: *Jo biežāk iemīlamies, jo biežāk iekrītam. Pēc tam gan nākas rausties ārā un veidot pasauli no jauna. Bet tam vairs nav nekāda sakara ar iemīlēšanos.* (D. Rukšāne) *Varbūt abas runātājas neietilpa tajā kategorijā, kuras sabiedrība sauc par dāmām. Arī par kundzēm vai biedrenēm viņas būtu nepareizi dēvēt. Viņām trūka gan dārgu drēbju, gan piemērotas uzvedības. Taču viņas neietilpa arī vecēņu pulkā.* (A. Bels) *Sākumā gan Sievietīte, gan Vīrietītis klusībā nodomāja: krāsu parādīšanās liecina, ka drīz vien liepa salapos, koka siena aiz tās zariem ieņirbēsies simt maigos toņos, pastnieka Georga bālā seja kļūs zeltaina – vārdu sakot, atkal būs vasara. Tomēr nebija vis.* (M. Cielēna) *Šī īsā saruna ierasti aizpilda dažus viņu vienmuļās dienas mirkļus. Bet vārdi iekrīt ielas smiltīs un nekad vairs neuzdīgst.* (M. Zīle)

Tā kā frāžkopā nereti izteiktas dažādas jēdzieniskās attieksmes, to vienību saistīšanā tiek izmantoti dažādi, arī pretējas nozīmes saikļi. Piem.: *Mēs ejam garām šašliku plauktam. Un tur ir visi tie spainīši ar nesmukajiem gaļas gabaliņiem. Bet tētis iebilst, ka nepirksim vis. Ka ir taču Ziemassvētki. Un vai gan bez šašlikiem vismaz šajos svētkos nevarētu iztikt. Toties mēs nopērkam mandarīnus.* (Pauls Bankovskis)

Par teksta vienību saistījuma līdzekli var tikt lietotas dažādas partikulas, modālie vārdi, piem., *pat, gan, varbūt, droši vien* u. c.: *Pa nomaļu meža ceļu viņi iebrauc pļavā. Un pļavas vidū pēkšņi ir milzu puķe – tā kā no nekurienes, no aizlaika, tā kā dzegužpuķe, kā naktsvijole, kā deviņviru spēks. Kā divas dzīves vienā. Kā laime, kurai tik viegli paiet garām, jo tik grūti to atpazīt vaigā.* (N. Ikstena) Šajā frāžkopā saistījumlīdzekļa funkciju veic salīdzinājuma partikulas *tā kā, kā*, to atkārtojumi.

1947. §.

Kā liecina šajā apakšnodalā aplūkoti piemēri, lai arī noteiktai frāžkopai var būt raksturīgs vai tajā dominē kāds viens komunikātu saistījuma paņēmiens vai līdzeklis, parasti tekstveidē tiek izmantoti dažādi vienību sasaistes līdzekļi.

Raksturīgs tekstveides paņēmiens ir saistījuma izteiksmes līdzekļu variēšana, sinonīmu, konteksta substantivējumu izmantošana. Piem.: *Ilonas pasaule ir maza, bet tajā ir vietas daudziem sapņiem. Pirmie atnāk jau mijkrēslī.* (S. Kaldupe) *Mākslinieks ir Dieva zīmulis. Bet viņš savus zīmuļus lieto ar lielu izvēli. Daudzi tā arī paliek nelietoti.* (Z. Skujiņš)

Saistījumlīdzekļu neesamība resp. to nelietošana, jau izmantotu vārdu vai vārdsavienojumu izlaišana parasti dara tekstu dinamiskāku, un izteikumi tādējādi uztverami gan par reducētām, gan parcelētām vienībām. Piem.: *Un pasacītie vārdi nekad vairs nebūs nebijuši. Ir vieglāk elpot. Ir darīts. Viena cilvēka drosme un cilvēciskais pienākums ir atbrīvojis neskaitāmus. Tīra gaisa smarža. Īslaicīga. Neaizmirstama.* (G. Repše) Šās frāžkopas iespējamās bāzes struktūras ir teikumu kopums: *Un pasacī-*

tie vārdi nekad vairs nebūs nebijuši. Tāpēc ir vieglāk elpot, jo ir darīts. Viena cilvēka drosme un cilvēciskais pienākums ir atbrīvojis neskaitāmus. Ir tīra gaisa smarža, īslaicīga, neaizmirstama.

Tekstveidē nozīmīga ir teksta vienību sasaiste jeb kohēzija, kas izpaužas kā dažādu formālu lingvistisko – leksisko un gramatisko – līdzekļu un paņēmienu izmantošana. Taču vienots teksts nav iedomājams bez tā jēdzieniskā sakarīguma jeb koherences (Lokmane 2005.: 13; VPSV 2007: 184), ko nodrošina teksta izveides ideja, teksta rašanās situācija, tā iemesls un mērķis, teksta veidotāju vispārīgas zināšanas par tematu.

8.1.3. Tekstveides sintaktiskie procesi un teikuma struktūras pārveidojumi

1948. §.

Veidojot tekstu, realizējas dažādi teikuma struktūras pārveidojumi. Tos izraisa sintaktiskie procesi, kā elidācija vai redukcija un parcelācija, kuru pamatā ir dažādi faktori: konteksta, saziņas situācijas vai abu šo faktoru – konsituācijas – ietekme, tekstveides mērķis, tās stilistiskie uzdevumi un slodze, informācijas aktualizācija, teksta aktuālais dalījums u. c. Piem.: *Reizēm draudzībai piemīt jutekliski vaibsti. [Tie ir] Drauga ķermenis, galvas pagrieziens, skatienu trajektorija, balss intonācija, kas ierakstīta tavā apziņā kā noslēpumains kods. Kas atslēdz uzticības un kopības jūtas, lai tās izlasītu.* (G. Repše) Otrajā izteikumā konteksta iespaidā realizējas gramatiskā centra daļas izlaidums jeb redukcija. Savukārt šā izteikuma kā bāzes struktūras otrais apzīmētāja palīgteikums tā īpašas aktualizācijas pēc kopā ar sev pakārtoto palīgteikumu ir nodalīts jeb parcelēts atsevišķā komunikātā, tādējādi iegūstot parcelāta statusu.

Tātad nereti pat divu trīs teikumu ietvaros sastopama kā redukcija, tā parcelācija vai to sinkrētisms. Piem.: *Mēs ar Gabriēlu iekarināmies par atsvariem Gailim-Apodziņam padusēs. [Mēs] Ieritināmies [viņa] azotēs kā divi īru viskija piesmaguši nēšu spaiņi. (Vai cits iespējamās strukturēšanas variants: Mēs ar Gabriēlu iekarināmies par atsvariem Gailim-Apodziņam padusēs [un] Ieritināmies [viņa] azotēs kā divi īru viskija piesmaguši nēšu spaiņi.) Lai tad nu viņš nes mūs uz māju, ja jau pats atsauc.* (L. Muktupāvela)

Šādos un līdzīgos gadījumos ir iespējamas interpretācijas atšķirības: tekstveides procesu var vērtēt gan par parcelāciju, gan elidāciju resp. redukciju. Piem.: *Velosipēdus noliekam mazā šķūnītī zālienā aiz mājas. Tas* (deiktisks vietniekvārds) *atgādina 2x2 metrus lielu pasaku mājiņu. Trūkst tikai vistas kājas.* (L. Muktupāvela) Trešais izteikums radies vai nu kā parcelāts no teikuma daļas [...] *mājiņu* [, kurai] *trūkst tikai vistas kājas*, vai kā redukcijas rezultāts: [Mājiņai / Tai] *Trūkst tikai vistas kājas.*

– *Ja tev nav aizspriedumu, tu varētu nākt gulēt manā gultā. [Tā ir] Plata, liela, vietas gana.* (L. Muktupāvela) Otrais izteikums uzskatāms gan par virsteikuma daļas parcelātu, gan par komunikātu ar reducētu gramatiskā centra daļu.

Gan par parcelātiem, gan reducētiem izteikumiem atzīstami šā teksta fragmenta trešais un ceturtais komunikāts: *Varu derēt, ka viņai jau sen kārojas iegūt mobilo telefonu. Bet Elza jau neteiks. [Viņa] Nekad [neteiks]. [Elza] Nemūžam [to neteiks].* (L. Stumbre)

1949. §.

Tekstos ar sinkrētisma iezīmēm ir lielāks pamats runāt nevis par parcelāciju, bet gan redukciju tad, ja aplūkojamās vienības, piem., izteicēji, ir morfoloģiski atšķirīgi noformēti, izteikti ar atšķirīgām laika formām u. tml.: *Sirdī šķiet sakritušas kvēlojošas ogles.* [Tās] *Kaist, sūrst, sāpina.* (S. Kaldupe)

Parcelācijas un reducējumu sadalījums ir atkarīgs no tā, kuras teikuma daļas vai kuras komponentus teksta autors vēlas īpaši uzsvērt, izcelt. Piem.: *Domā, kāds man te var kaut ko noteikt? Tu tā domā? Neviens* [man nevar neko noteikt]. *Ne tu, ne kāds cits. Neviens.* (L. Stumbre) *Atdodiet manu dzīvi! Manu pieredzēto, manu izsāpēto, manis izciesto* [dzīvi]. (L. Mukstupāvela)

Dažkārt daiļprozā vērojams elidācijas jeb redukcijas un parcelācijas sajaukums vai to sapludināšana. Piem.: [Esam] *Dzīvībā ieslodzīti. Mēs. Visi.* (I. Ābele) Par šo komunikātu bāzes struktūru var uzskatīt teikumu: *Mēs visi esam dzīvībā ieslodzīti. Un kāds grib mani vērot. Arī tādu. Visādu.* [Grib vērot] *Vienmēr.* (I. Ābele) *Ieslodzītais ir saposies uzvalkā.* [Viņš] *Paliek pie durvīm. Mulsi smaida.* (I. Ābele)

1950. §.

Teikuma struktūras pārveidojumi var rasties kādu ārēju apstākļu, psihisku vai fizioloģisku norišu, emocionāla stāvokļa, piem., sāpju, pārsteiguma, šaubu, neziņas, negaidīta risinājuma vai notikumu pavērsiena, izbailu, smieklu, klepus, trokšņu u. tml., ietekmē. Šādu sazināšanās situācijas izraisītu teksta aprāvumu vai pārtraukumu, kas var rasties arī aiz vēlmes vai nepieciešamības kaut noklusēt, var saukt par **elipsi**, it sevišķi tāpēc, lai to šķirtu no redukcijas (Rozenbergs 1989: 195–197; citāda termina „elipse” izpratne un skaidrojums dots VPSV 2007: 104). Ja salīdzina dažādus valodniecības darbus, konstatējama liela atšķirība terminu „redukcija”, „elipse” un „elidācija” izmantošanā, arī to sinonīmisks lietojums (JIĀC 1990: 592; Lokmane 2005, : 54, 55, 58, 61, 67), kas apliecina to, ka kvantitatīvi un kvalitatīvi atšķirīgie izlaidumi jeb elidācijas paveidi, dažkārt ir grūti nošķirami, sevišķi gadījumos, kad izteikumi ir situatīvi motivēti.

1951. §.

Teikuma aprāvumu vai īslaicīgu pārtraukšanu rakstos parasti apzīmē ar daudzpunkti. Teikuma pārtraukumu var izraisīt

- pārsteiguma, satraukuma vai kādu citu iemeslu radīta stostīšanās. Piem.: *Ieva ir tik satriekta, ka sāk stostīties: Un es domāju... jūs aiz laba prāta...* (I. Ābele)

- neziņa, īstas pārliecības trūkums par kaut ko. Piem.: *Un galu galā – esmu dzimusi pilsētniece, man gribas... ko īsti? Mašīnu trokšņus, putekļus, pūli?* (L. Stumbre)

- neērta vai dīvdomīga situācija. Piem.: *Tu jau zini, – Guntis stostījās, – ka mēs ar Kristu... Nu pats saproti... Bet šovakar viņai līdzī atnākusi kāda draudzene no iepriekšējās... lauku skolas... Nu meitenei jau nav nekādas vainas, tikai abas visu laiku klačojas un klačojas... Divas reizes gāju lūgt Kristu dejot, bet... viņa nedrīkstot... bērniņas draudzeni atstāt vienu... Vai tu nevari padejot ar viņu?* (M. Rungulis)

- situācija, kad runātājs nepabeidz teikumu, jo domu turpina kāda cita persona. Piem.: – *Liktenīgā meitene uz perona sagaida... – Te es mazliet sastomījos. – ...savu puisī! – Indra pabeidza teikumu manā vietā.* (M. Rungulis) – *Vēl tagad atceros, kā pirmajā pēckara ziemā, nākot no vilciena, nepamanīju mūsmāju ceļa galu un... – ...un es tevi ar lākturi meklēju vairākas stundas, – Mežsēta verdošajā tējkannā iebēra kaltētas aveņu ogas un lapas, – bet sazīmēju tikai pēc uzkalniņa sniegā... Tepat aiz vecajiem ķiršiem.* (M. Rungulis)

- pēkšņs vai negaidīts notikumu pavērsiens, negaidīta situācijas maiņa. Piem.: *Pa logu ielaižas svešāds milzīgs naktstaurenis, traucas uz spuldzi... un krīt.* (R. Ezera)

- vēlme uzturēt interesi, ieintrīgēt par kaut ko: – *Jauno gadu tusējām kopā ar... – Krista noslēpumaini ieturēja pauzi, – ...tu jau droši vien nojaut, ka – kopā ar... Indru, un viņa mani lūdza tev nodot... lūk, šo te... – Krista plivināja pārlocīto lapiņu un labi, ka nelika man dejot, jo es būtu ne tikai to vien darījis! Arī svilpojīs un kūleņus metīs... Arī līdis zem galda un gaudojīs kā vilks.* (M. Rungulis)

1952. §.

Teikuma aprāvums rodas,

- ja runātājs/rakstītājs nevēlas domu pabeigt, nevēlas turpināt uzsākto tēmu. Piem.: *Tu pat nedrīksti dejot ar vienu divas dejas pēc kārtas, lai citi, Dieva dēļ, nedomātu, ka...* (Redzi, kāds man šodien kritisks gars pēc tā nolāpītā sapņa!) (R. Ezera)

- ja grib ko teikt, bet trūkst vārdu, ir grūti atrast īstos, pareizos vārdus. Piem.: *Varde raustīja kājiņas, tas izskatījās tik jocīgi, tik smieklīgi, tik... ka nevienam neienāca pat prātā – vardei taču sāp.* (R. Ezera)

- ja runātāju pārtrauc cita persona ar savu sakāmo. Piem.: – *Nu, tad visus mājiniekus mīļi pasveicini. Vēlreiz buča tavā vārdadienā un...* – *Jā, Helēn, gribēju tev vaicāt un gandrīz aizmirsu! – mamma mudīgi pārtrauca.* – *Zini, mēs izmeklējāmieš Šveices kartē, bet tā arī neatradām to vietu, kur jūs... kur tu patlaban dzīvo.* (M. Zīle)

- ja kāds aizliedz runāt tālāk. Piem.: – *Es negribēju...* – *iesāka Eklērs, bet Ritulis viņu pārtrauca.* – *Muti ciet!* (M. Putniņš) – *Nē, hondas īpašniece vairs nebija pirmajā jaunībā un...* – *Kādi trīsdesmit pieci varbūt,* – *Knuts atkal krita starpā.* – *Pagāj'sreiz tu gandrīz zvērēji, ka...* – *Arnis gribēja piebilst.* – *Klusu! Ja nemāki rāmi zicēt, kamēr cits runā...* – *Zicmeijers apvainojās.* (M. Zīle)

8.2. Redukcija, tās paveidi un izpausmes

1953. §.

Redukcija ir raksturīgs un izplatīts valodas ekonomijas paņēmieni, kad parasti iepriekšējais teksts vai teikuma daļa, pati saziņas situācija dod iespēju izlaist kādu vārdu, vārdkopu vai teikuma daļu, kas ir lieka no saziņas viedokļa. Piem.: *Gan jau viņš atbrauks, gan. Varbūt jau rīt [viņš atbrauks]! [Viņš] Nems un atbrauks, kur viņš līksies!* (L. Stumbre) *Ar veselību viņam ķibeles... Un tad vēl [viņa] dīvainā sava mūža sadalīšana divās daļās, pirmo [daļu] nosaucot par snaušanu, otro [daļu] par atmodu...* (Z. Skujiņš) *Diena no dienas ir atšķirīgas kā divas dažādas dzīves. Tāpat kā [atšķirīgs ir] mijkrēslis no saules pielietā dienvidā.* (I. Ābele)

Redukcija tiek izmantota kā nozīmīgs stilistisks vai teksta vienību, resp., to izteiktā satura aktualizēšanas līdzeklis. Piem.: *Tēvs vienmēr bija tālu projām. Iesākumā [tēvs bija] pie upes. Vēlāk – [tēvs bija] karā. Beidzot – [tēvs bija jau] viņšaulē.* (A. Bels)

Frāzkopa var būt veidota tā, ka darītājs, proti, teikuma priekšmets, ir minēts tikai pirmajā izteikumā, tādējādi pārējie izteikumi ir kvalificējami par teikumiem ar reducētu teikuma priekšmetu vai arī atzīstami par parcelātiem. Piem.: *Mīlome neuzbāžas, neko nejautā. Staigā garām uz istabu un atpakaļ, bet nebilst ne vārda. Pievakarē spēji noliecās pie mazmeitas un aptver viņas drebošos pirkstus ar savām lielajām, cietajām plaukstām. Ieslēpj visu Ievu kā pārli gliemežnīcā.* (I. Ābele)

1954. §.

Pastāv uzskats, ka par redukciju var runāt ne tikai teikuma vai konteksta, bet arī vārdkopas aspektā (Lokmane 2005₂: 60–62). Atbilstoši šādai pieejai tiek uzsvērts, ka vārdkopas komponentu redukcija izriet no valodiskās pieredzes vai tradīcijas, piem., iespējas atsevišķam atkarīgam komponentam aizstāt neatkarīgo vārdkopas komponentu vai uzņemties tā funkcijas: **Kādi** [cilvēki] *tik tur bija kopā salasījušies! Lieli un mazi, resni un tievi, līki un taisni, spalvaini un glumi kā vārdes.* (V. Kaijaks) **Ko katrs** [cilvēks] *par brīnumu uzskata. Vienam brīnums ir elektriskā zobu birste, otram...* (Z. Skujiņš) **Katram** [cilvēkam] *tomēr par sevi jādomā un jārupējas.* (M. Rungulis) *Vīsi tie, kam šodien nav, pie kā iet, kam ir auksti un vientuļi, ir iznākuši uz sniega pieputinātā lielceļa,*

lai **kādu** [cilvēku] satiktu, lai būtu kopā ar kādu dzīvu dvēseli. (L. Mukstupāvela) *Viņām tagad ir lieliskas attiecības. Un kad **tādas** [attiecības] nav bijušas?* (I. Ābele)

Aplūkojot vārdkopas komponentu redukciju, pastāv risks šo parādību pārāk vispārināt, ņemot vērā to, ka, piem., vietniekvārdiem piemīt ne vien adjektīvisks, bet arī substantīvisks lietojums un nepieciešams ņemt vērā to semantiku: *Vai **kāds** ar varenu dzēšgumiju noslauka viņa dzīvi?* (A. Bels) *Moriss Ševaljē, apdziedot Parīzi, draiskojās ar plakanu salmenīcu, kādu Parīzē **neviens** vairs nelika galvā.* (Z. Skujiņš) *Liela muiža – alimenti! Tie jau tagad **katram otrajam**.* (M. Zīle) *Vai mums skolā **kāds** ticēja, ka esam nupat tikušies ar vilku, vai ticēja mājās, nezinu.* (M. Čaklais)

1955. §.

Atzīstot vārdkopas komponenta redukciju, valodnieki mēdz norādīt, ka to motivē nevis konteksts vai teikuma apkaime, bet pašu vārdkopas komponentu semantika (Lokmane 2005₂: 60). Piem.: *Genovefa zināja, ka uz atvadībām pienāks kārtā jautājumam: „Nu, tu vēl **netaisies** [iet] pie altāra?”* (M. Zīle) *Tajā brīdī likās, ka tā būs labi, es nebūšu viens pilsētā, mani **kāds** [cilvēks] pieskatīs...* (L. Stumbre)

Taču bieži konstatējami gadījumi, kad vārdkopas komponenta redukcija semantiski saistīta ar visu teikumu vai pat plašāku kontekstu. Piem.: *Sieva aizgāja pie **cīta** [vīrieša], kad viņš kārtējo reizi atpūtās kādā Sibīrijas nometnē.* (G. Cīrulis) – *Mazulis!... Bērniņš!... Bērns!... Bērns... bērns... – es izdvesu. – Cilvēki! Cilvēki-ī-ī! Palīgā! Palīgā-ā-ā... – tagad kliezdu es. Kā sajukusi piespiedu un šupoju mazo dzīvībiņu. Mana mute čukstēja: „**Mana, mana, maniņa... Mana, mana, maniņa... Mana** [meitiņa]...”* (L. Mukstupāvela) *Ilonas pasaule ir maza, bet tajā ir vietas daudziem sapņiem. **Pirmie** [sapņi] atnāk jau mijkrēsli.* (S. Kaldupe)

Tādējādi jāatzīst, ka uzskats par vārdkopu komponentu redukciju, nošķirot to no kontekstuālās elidācijas, īsti neattiecas, jo šāda formāla pieeja nesaskan vai ir pretrunā ar tekstveides būtību, dažādiem tās procesiem, piem., konteksta substantivējumiem u. c. Vārdkopas komponentu mēdz izlaist tad, ja tas jau teikumā ir minēts. Piem.: *Šis laiks ir bijis **grūtākais** [laiks] manā mūžā.* (A. S. Gailīte) *Tikai viena skursteņa vietā, re, kādi **divi** [skursteņi]!* (A. S. Gailīte) *Genovefa viņam ir otrā sieva. Kad **pirmā** [sieva] nomira, atraitnis labprāt klausīja padomam ar steigu lūkoties pēc **citas** [sievās] – tikpat saimnieciskas un klusas.* (M. Zīle) *Un ik reizi – gluži neticama sakriība! – atklāju jaunas nokrāsas rudzupuķes. Aizpērnās **mēļi zilās** [rudzupuķes] šogad bija pazudušas. Vietā uzradās gandrīz **sarkanās, zemākas** [rudzupuķes] un kuplākām galvām nekā pērnasar.* (M. Zīle)

Saistībā ar kontekstu vārdkopas komponenta redukcija iespējama atkārtojumos, stilistiskas nozīmes pastiprinājumos. Piem.: *Viņa redzēja sevi valdām pār visu pasauli, un viņas valstībā visām sievietēm – nu itin **visām** [sievietēm]! – bija zeltainas salmu cepures, plandošas kleitas un laimīgas sejas.* (M. Cielēna) *Bet arī [auni sapņi] pamazām izvējas. Tāpat kā [izvējas] **labi** [sapņi].* (R. Ezera)

1956. §.

Kontekstuāli nosacīta ir redukcija teikuma līmenī (Lokmane 2005₂: 62), lai arī kontekstu veido pats konkrētais teikums – vai nu vienkāršs, vai salikts teikums. Konteksta redukcija izpaužas tādējādi, ka tiek izlaisti teikumā vai kontekstā atkārtoti lietoti, proti, iepriekš minēti un līdz ar to informatīvi lieki komponenti. Piem.: *Klons vēl ir auksts.* [Klons/Tas] *Nesasilst pat dienas vidū.* (N. Ikstena)

Raksturīgs poētiskā stila tekstveides paņēmieni ir eksistenciālas nozīmes ir elidācija, kas sastopama kā vienkāršos, tā saliktos teikumos. Piem.: *Kur [ir] brāļi, tur [ir arī] brāļu naidi. Bet [ir] arī bezierunu uzticība, beznosacījuma maigums. Turpat [ir]*

arī ambiciozas tiesības, viszinība un privātīpašnieciskums. *Arī skaudība, sāncensība. Turpat arī [ir] mīla. Kas visu iepriekšminēto dzēš savā matērijā. Turpat [ir] arī naid, kas atsevišķo uzziedina hektāriem lielās indīgu orhideju plantācijās.* (G. Repše) Šajā frāžkopā ir redukcija mijas ar teikuma komponentu parcelējumiem, kas norādīti ar izcēlumu.

1957. §.

Valodas parādību aprakstā grūtības sagādā tekstveides sinkrētisms, sinkrētisku parādību interpretācija, piem., gadījumos, kad izteikumā konstatējama vai nu viena predikatīva vienība ar vienlīdzīgiem izteicējiem, vai divas predikatīvas vienības, kur otrā reducēts teikuma priekšmets: *Gadus desmit viņš neliksies ne zinīs, bet tad piepeši [viņš] atjēgsies – man taču ir dēls!* (L. Stumbre) Tātad šajā komunikātā pavisam konstatējamas divas vai attiecīgi trīs predikatīvas vienības.

1958. §.

Atšķirībā no gramatiski nestrukturējamām vienībām, pie kurām tiek pieskaitītas nosaucējvienības un izsacījumi, reducējumi ir gramatiski strukturējamas vienības, jo to pamatā ir teikuma struktūra (Lokmane 2005₂: 67, 110, 132). Reducētas vienības ir vai nu kontekstuāli, vai situatīvi motivētas.

No teikuma struktūras tieši izriet un līdz ar to kontekstuāli motivēti ir, piem., gramatiskā centra, teikuma priekšmeta un/vai izteicēja un citi reducējumi: *Nē... meža zemenes nav man domātas, varbūt kādam citam [zemenes/ tās ir domātas], bet ne man.* (L. Stumbre) Gramatiski strukturējams ir palīgdarbības vārda vārdformu, piem., *ir/ esot* izlaidums salikto laiku vārdformās: *Taču pavisam viņa neiešot – diezgan. Apaļus divdesmit gadus [esot] sabijusi par slaucēju – pietiks.* (R. Ezera)

Situatīvi motivētas reducētas vienības nosaka vai nu zināšanas par situāciju, kādas izjūtas, pārliecība, vai plašs konteksts, jēdzieniska saistība ar motivētājtekstu. Piem.: *Vēl jāapskrien trīs govīs un Kalnu lielajā fermā telēm siekalas plūstot aumaļiem. Darba [pietiks] līdz mēlā naktij.* (M. Zīle) *Portrets (klātpieliktajā zīmītē rakstīts Pašportrets) izmēros neliels, novietots telpas visattālākajā stūrī.* [Tajā redzama] *Nenosakāma vecuma sievietes seja.* (Z. Skujiņš) *Atskārta ķēra Aleksi pilnīgi negaidot, kad viņš soļoja pa bulvāri, aplūkodams pretim nākošo meiteņu sejas, salā sasārtušas un pievilcīgas, un saprata, ka tās viņam pilnīgi vienaldzīgas.* [Viņam nebija vienaldzīga] *Tikai Monika!* (A. Bels) *Visu nakti ir lijis, ka plīkšķ. Uz ledus [ir sakrājijs] ūdens.* (I. Ābele)

1959. §.

Ar konsituāciju saistīti dažādu paveidu reducējumi raksturīgi dialogiskiem tekstiem. Piem.: – *Vilks! Es tikko kā redzēju vilku! Tepat tas ir! – Ko jūs! Nevar būt... – cik vien mierīgi varēdama, Anna pārbijušos viesi mierināja. – Šeit, ceļa malā, ko jūs... Tas būs bijis kaimiņu lielais vācu aitu suns. – [Jūs domājat, ka tas bija] Suns? Ko jūs man, medniekam, cienītā, gribat iestāstīt? Jūs varbūt domājat, ka es vilku no suņa atšķirt neprotu?* (L. Muktupāvela) – *Tev [pasūtīt] šampanieti? – Zigis vaicāja, kad viesmīlis pienāca. – Ar mazu franču konjaka piedevu, – Gundega lūdza, – ja varam to atļauties.* (G. Cīrulis) *Ar plašu žestu ieaicinājis Zigi darbistabā, viņš, garām ejot, izmeta tumšmatinajai sekretārei: – [Atnesiet] Kafiju un citronu...* (G. Cīrulis)

1960. §.

Atkarībā no konsituācijas iespējami plaši saturiski reducējumi. Turklāt vairākkārtēji vai plaši reducējumi, kas saistās ar spējiem, negaidītiem notikumu pavērsieniem, robežojas ar eliptiskiem procesiem, resp., frāžkopām ir sinkrētisks elidācijas

raksturs. Piem.: [Krītot] *Es skaidri zināju, kas notiks [ka nositīšos]. Piektais stāvs – kā meteora švīka naksnīgajās debesīs mirklīgi un tālu pavīdēja atklāsme, kas reizē bija arī likteņa paredzējums. Piektais stāvs. Piektais. Aizvēru acis, lai nebūtu jāskatās, kā garām zib logi...*

...Šodien mani izrakstīja no traumatoloģijas slimnīcas. (Z. Skujiņš)

Situatīvi nosacīti vai motivēti ir dažādi uzaicinājumi, ierosinājumi, lūgumi vai pavēles. Piem.: **Ārstu! Ārstu šurp! Mans dēls ir smagi abordēts!** (M. Putniņš) – **Rokas augšā! Dokumentu pārbaude. Visiem nostāties ar seju pret sienu! Veicīgāk, kas nu būs!** (G. Cīrulis) **Visiem palikt uz vietas! Ārstu! Ātro palīdzību! Policiju!** – satraukumā cits caur citu kļiedza [no lodes] *sveikā izsprukušie blakusstāvētāji.* (L. Muktupāvela)

Mūsdienu daiļprozā sastopamas frāžkopas, kas grūti uztveramas kā vienots teksts tā tradicionālā izpratnē, piem., lai tēlotu darba steigu, lielu nevaļu mijas nosaucējvienības un īsi reducēti izteikumi: *Grīdas. Trauki. Veļu noņemt no striķa. Veļu izžaut. Sauso skapī. Vēlreiz grīda. Pa kuru laiku [var visu paspēt]?* (A. Neiburga)

8.2.1. Vienkārša teikuma komponentu redukcija

1961. §.

Konteksta vai konsituācijas iespaidā iespējama daudzveidīga vienkārša teikuma komponentu redukcija. Frāžkopās vai teksta fragmentos konstatējami dažādi ar vienkārša teikuma gramatisko centru saistīti izteikumu konsituatīvie pārveidojumi, piem., pilnīga gramatiskā centra redukcija: *Nākamajā mirklī atskan truls būkšķis, un Jānis jau guļ uz grīdas – nekustīgs, kaut kā dīvaini izliecies, galva uz grīdas atmesta.* [Jānis/Viņš guļ] **Bez samanas.** (L. Stumbre) *Jā, galu galā tas ir noticis. [Tas ir noticis] **It kā nejauši, pat bez manas ziņas un līdzdalības.*** (M. Zīle) *Sasnieguši ilgoto, mēs rausimies pēc kaut kā cita. **Un tā [mēs rausimies] bez gala.*** (Pauls Bankovskis) *Nu jau es zināju, ko viņi gaida. [Viņi gaida] **Apliecinājumu mūžīgai jaunībai, mūžībai un nemirstībai.*** (L. Muktupāvela) *Katrs rīts man sākās līdzīgi. [Rīts/Tas sākās] **Ar baznīcas zvaniem.*** (L. Muktupāvela) Pēdējam komunikātam gan piemīt sinkrētiskas pazīmes: tas kvalificējams gan par izteikumu ar reducētu gramatisko centru, gan par nošķeltu jeb parcelētu veida apstākļa paskaidrojumu.

1962. §.

Tekstveidē iespējams kombinēts, proti, vienā izteikumā pilnīgs, bet otrā – daļējs vai otrādi, gramatiskā centra izlaidums, turklāt gramatiskais centrs var būt reducēts kopā ar kādu paplašinātāju. Piem.: *Es tikai teicu, ka mežu nepārdošu. **Kāpēc man jāpārdod [mežs]? Naudas dēļ [man tas jāpārdod]? Man nevajag naudu!*** (L. Stumbre) *Mēs abi ar Edi beidzot dzīvojām kopā. **Skaisti dzīvojām. Jau ilgāk par gadu [mēs dzīvojām kopā].*** (Z. Skujiņš)

1963. §.

Izteikumos mēdz reducēt teikuma priekšmetu

• kopā ar sastata jeb nominālā izteicēja saitiņu. Piem.: *Es tikai gribēju dzirdēt no ārstes, ka Jānis tiešām ir dzīvs, un to arī izdzirdēju. **Milzīgs akmens noveļas no manas sirds.*** [Jānis ir] **Dzīvs!** (L. Stumbre) *Nekad tas netika pateikts, bet tomēr skaidrs, ka galvenais šķiršanās iemesls bija vēlšanās izdzīvot. [Tā bija] **Saprotama vēlšanās.*** (A. Bels) *Bet kas ir talants? **Varbūt [talants ir] īpaša paredzēšanas forma?*** (Z. Skujiņš) *Šodien atradu Tavu mājēlīti. [Tā bija] **Maza, dzeltena, mazām durtiņām, mazu lodziņu ar zilu aizkariņu, mazu soliņu.*** (R. Ezerā)

• kopā ar verbāla izteicēja daļu – saliktas vārdformas palīgdarbības vārdu. Piem.: *Tā tad pirti apsargāja. Un viņš nebija pamanījis nekādas pazīmes, neviena cilvēka pēdas.* [Viņš bija] **Iekritis kā zaļknābis.** (G. Cīrulis) *Ogas bija siltas.* [Ogas/Tās bija] **Saulē stāvējušas vai ilgi pa rokām auklētas.** (M. Zīle) *Tās bija durvis, vēl vienas durvis, druscīņ mazākas durvis, turpat līdzās mūsējām. Es nezinu, kāpēc nebiju pamanījusi tās jau vakar. Paraustīju klinķi.* [Durvis bija] **Aizslēgtas.** (Pauls Bankovskis)

Teikuma sākumdaļas, to skaitā teikuma priekšmeta, saitiņas vai izteicēja pilnnozīmes daļas redukcija dažkārt tiek izmantota kā stilistisks izteiksmes līdzeklis. Piem.: *Cik tu esi labs!* [Cik tu esi] **Jauks, gudrs, izpalīdzīgs, biedrīks, skaists!** [Cik tu esi] **Skaists!** [Tu esi skaists] **Pēc ķēma.** [Cik tu esi] **Mīļš?** [Tu esi mīļš] **Kā skabarga dibenā.** (A. Bels)

1964. §.

Noteiktos kontekstuālos nosacījumos sastopama teikuma priekšmeta redukcija. Teikuma priekšmets var tikt izlaists jeb elidēts gadījumos, kad izteikuma darbībai ir tas pats darītājs, kas veic subjekta funkciju iepriekšējā teksta daļā. Piem.: *Esens gadu pēc atstādināšanas no amata dziļā depresijā izdarīja pašnāvību.* [Esens/Viņš] **Nošāvās.** (Z. Skujiņš) *Vējš ir visur.* [Vējš/Tas] **Svilpo pie auss, lien zem īsās putekļu auduma jaciņas, pluina matus, met acīs pagalma sīko dražu.** (M. Zīle)

Izteikumos ar reducētu teikuma priekšmetu netiek izmantots ne iepriekš minēts darītāja jeb subjekta apzīmējums, ne tā aizstājējs, parasti deiktisks vietniekvārds. Piem.: *Džips šķeļ lietu. Līganos pakalnos* [džips/tas] **pārbrauc kā okeāna viļņus.** (L. Muktupāvela) *Rute beidzot iesaistās kopīgā ceļa maršruta noteikšanā.* [Rute/Viņa] **Nevis iesaistās, izsakot priekšlikumus, bet tikai kritizē pastāvošo situāciju.** (L. Muktupāvela)

Ja pārveidoto izteikumu salīdzina ar iepriekšējo tekstu vai teikumu, kas informācijas pietiekamības dēļ pieļauj sekojošā komunikāta redukciju, var konstatēt, ka reducēta ir visa teikuma priekšmeta veidotā vārdkopa, t. i., teikuma priekšmets kopā ar tam pakārtotiem komponentiem. Reālā tekstveides procesā prepozitīvi lietotā teikuma priekšmeta vārdkopa gan parasti tiek īsināta, modificēta vai aizstāta ar deiktisku vietniekvārdu. Piem.: *Raidījums „uzgāja gaisā”, un Hertu ekrānā atpazīna viņas jaunības pirmā lielā un nelaimīgā mīlestība.* [Viņas lielā mīlestība] **Joprojām dzīvoja puisī.** [Viņš bija] **Pārāk izvēlīgs,** [bija] **visas brāķējis un katrai kādu vainu atradis. Bet nu** [viņas nelaimīgā mīlestība] **iesvilās ar zilu uguni.** (M. Zīle) *Manā skatījumā kopsavilkums veidojās tāds: pērnvasar pa Kliņķu silu braukājusi maiga būtne automobilī ar vājām riepiņām.* [Vai maigā būtne/viņa bija] **Jauna vai ne gluži** [jauna], **gaišmate vai brunete, slaida vai apaļīga?...** *Par to Knutam un Zicmeijeram bija pretēji viedokļi.* (M. Zīle)

Konteksta kopsakarā iespējama teikuma priekšmeta un paplašinātāja vai paplašinātāju redukcija, saglabājot vienīgi izteicēju. Piem.: *Alija pūlas slēpt asaras.* [Bet viņa to] **Nespēj.** (S. Kaldupe) *Es mācījos komercskolā, pēc tam studēju Fizikas un matemātikas fakultātē.* [Es to] **Nepabeidzu.** [Es] **Iemīlējos.** (S. Kaldupe)

1965. §.

Vienkāršā teikumā konstatējama izteicēja vai tā daļas konsituatīva redukcija. Piem.: *Būs karbonāde ar kartupeļiņiem un skābiem gurķiņiem.* **Saldā ēdienā** [būs] **banāni un saldējums ar rozīnēm!** (A. Bels) *Esam aizmirsuši, kāds viņš bija, kad bija vesels.* **Arī es** [esmu aizmirsusi]. (L. Stumbre) *Ābols ir pilnīgs.* **Pupas, kartupeļi, citroni un banāni** [ir pilnīgi]. *Tie ir zemes sāls.* (A. Bels) *Apakšējā zālē daļa ļaužu lēni tek gar izstādītajiem darbiem, daļa, salīpuši grupiņās, it kā tāpat kavējas, it kā ko gaida.* [Ir jūtama] **Latviešu temperamentam neparasti tramīga murdoņa, uzvilktā spriedze.** (Z. Skujiņš)

Nereti tiek elidēta vārdforma *ir*, kas veic vai nu patstāvīga izteicēja, vai saitiņas funkciju sastata izteicējā, kā arī citi pēc konsituācijas nosakāmi vai iespējami verbāli predikāti. Piem.: *Acu priekšā* [ir/plešas] *Piebalgas leknūs puķu pļavas, romantiski daiļie pakalni un ielejas.* (I. Bauere) *Plīts priekšā* [ir] *liela malkas kaste. Pagales glīti saliktas kaudzē. Skaliņi* [ir salikti] *atsevišķā saišķī.* (L. Muktupāvela) *Aizbraucām ar velosipēdiem uz ezeru. Ezers* [ir] *silts un melns. Vietējie to sauc par Kesmu Lohnesu. Šī meža akača vidū patiesi varētu mitināties neliels briesmonis. Tad* [braucām] *uz jūru.* (I. Ābele) *Kalni tālumā, vakara miglā kā vieglā segā ietinušies,* [ir] *dūmakaini klusi kā noslēpums.* (I. Bauere)

1966. §.

Vienkāršā teikumā konstatējama izteicēja vai tā daļas un paplašinātāju redukcija:

- izteicēja vai tā daļas un komponenta ar objekta nozīmi jeb papildinātāja redukcija. Piem.: *Mans vīrs jau ir tik glīts, ka viņu nevar nepamanīt.* [Viņam ir] *Gaiši pelēks uzvalks un kaklasaite tumši zila ar baltiem punktiņiem.* (S. Kaldupe) *Ja jūs zinātu, kā mani uzņēma...* [Mani uzņēma] *Kā Hruščova brāli!* (Z. Skujiņš) *Cinkogrāfs taisa klišejas, bet kā amatnieks, tehniski. Estampu griezējs – kokdzēlējs, linogriezējs, asētājs, vara grebējs – pēc būtības arī darina klišeju, bet* [taisa klišeju/to] *kā mākslinieks.* (Z. Skujiņš) *Es varu izdarīt visu to dēļ, kurus mīlu. Tāpat kā ikviens no mums* [to var izdarīt]. (L. Muktupāvela)

- izteicēja vai tā daļas un izteicējam pakārtotu komponentu ar adverbiālu, resp., apstākļa, visbiežāk vietas apstākļa, nozīmi redukcija. Piem.: *Viņš ir mājās.* [Mājās/Tur ir] *Savāds klusums. Nedzird mazu kāju dipoņu, neskan sīkā balstiņa.* (A. Bels) *Skapī ir tumšs, kluss un ož pēc kodēm. Vai varbūt* [skapī ož] *nevis pēc kodēm, bet pēc kožu indes.* (Pauls Bankovskis) *Kaut kur augstu gaisā vienādos atmosfēras apstākļos pilienos koncentrējas H₂O. Bet kas nonāk lejā?* [Lejā nonāk] *Miljardiem veidojumu, katrs ar savu seju, neatkārtojami, īpaši.* (Z. Skujiņš) *Aiz durvīm saņēma dzestrums.* [Aiz durvīm/Tur bija] *Tikai kaķi, pīles un koki.* (I. Ābele)

- izteicēja un komponentu ar objekta un apstākļa nozīmi redukcija. Piem.: *Šai brīdī šefs atgaida, ka nekur nebija runas par maksājumiem, par prasībām vispār. Viņš vēlreiz ar acīm pārskrēja abām vēstulēm.* [Vēstulēs/Tur nebija] *Ne pušplēsta vārda* [par prasībām]! (G. Cīrulis)

Frāžkopā vienā izteikumā var tikt reducēts izteicējs un vietas apstāklis, bet citā izteikumā – teikuma priekšmets. Piem.: [Latvijā ir] *Labi produkti un klusi ļaudis.* [Viņi] *Smagi ir dabūjuši pa purnu, zina savu vietu, uz cepures nelec!* (A. Bels)

1967. §.

Vienkāršā teikumā konstatējama galvenā locekļa un paplašinātāja vai dažādu paplašinātāju redukcija. Piem.: *Man nevajag ne mašīnu, ne jūsu sievu.* [Man vajag] *Tikai skaidru naudu.* (G. Cīrulis) Dažkārt realizējas atkārtota galvenā locekļa redukcija. Piem.: *Smaržo vēl joprojām tikpat pazīstami.* [Smaržo] *Pēc kaut kā saldēna un vienlaikus skāņa.* [Smaržo] *Tā kā pēc ziepēm, tā kā pēc vircēm. Pēc kāpostiem? Pēc sakņu sautējuma. Pēc štoves.* (L. Muktupāvela) Šajā frāžkopā galvenā locekļa redukcija mijas ar papildinātāja parcelātiem.

1968. §.

Vienkāršā teikumā sastopama pilnīga gramatiskā centra un lielas paplašinātāju daļas redukcija. Tādējādi ir pamats runāt par maksimālu redukcijas izpausmi, kad elidēts viss, ko var saprast no konteksta. Šādos gadījumos var tikt saglabāts tikai izsacījums kā nepredikatīva vienība. Piem.: *Un raugi, to atceries reizi par visām reizēm: talants nav*

ētiska kvalitāte. *Talants ne vienmēr liecina arī par gudrību. Diemžēl...* [talants ne vienmēr liecina par gudrību]. (Z. Skujiņš) *Citur no laukiem iebraukušos tirdziniņus tā neiegrožoja un varētu domāt, ka Rozalijai, par peļņu domājot, prasību latīņu drīz nāksies laist zemāk. Tomēr ne* [Rozalijai nenācās latīņu laist zemāk]. (M. Zīle) Šajā piemērā reducētu izteicēju, kas motivētājteikumā ir izteikts apgalvojuma formā, aizstāj nolieguma partikula *ne*.

Ja frāžkopa veidota kā atbilde uz kādu jautājumu, šāda teksta izteikumos var būt reducēts jautājumā ietverts gramatiskais centrs un paplašinātāji, kas var tikt atkārtoti pēdējā šādi veidota izteikuma beigās. Piem.:

Kur Aleksis tādu ūdeni dzēris?

[Aleksis/Viņš tādu ūdeni ir dzēris] *Bērnībā, ganos iedams.*

[Aleksis/Viņš tādu ūdeni dzēris] *Tāajos laikos un tāajos laukos, kamēr vecāki vēl bija dzīvi, kamēr pilsētas labirints vēl nebija Aleksi aprijis.*

Tāajos laikos un tāajos laukos aiz pļāvām mežmalā, kur lielais strauts meta gludu līkumu gar bērziem, kur dīķis gulēja kārklu ielokā, saritinājies kā slinks kaķis, ar meldru ūsām kutinādams migu, tur Aleksis dzēra gardo ūdeni. Ar plaukstu smeldams no avota. (A. Bels)

Šajā frāžkopā mijas vienkārša teikuma un salikta teikuma daļas (virsteikuma) komponentu redukcija. Teksta vienības nobeigumā turklāt īpaši tiek izcelts, t. i., atdalīts jeb parcelēts, divdabja teiciens.

1969. §.

Textveidē sastopama gramatiskā centra, dažu tā komponentu un teikuma paplašinātāju redukcija. Redukcija var neskart vai tikai daļēji skart teikuma gramatisko centru un izpausties tikai vai galvenokārt kā dažādu paplašinātāju elidācija, piem.:

• reducēts papildinātājs vai tā funkcijā lietots deiktisks vietniekvārds: – *Vai Durbes autobuss jau pienāca? – Es neievēroju, gaidu* [autobusu] *no Nīcas...* (M. Rungulis) – *Kartupeļi... kartupeļi... Un tev tiešām nav nevienas vietas visā Rīgā, kur tos nolikt? Kāpēc tad pirk [kartupeļus]? – Nepirku jau [kartupeļus]. Māte [tos] atsūtīja.* (Z. Skujiņš) *Viegli un ar ironiju gribēju izstāstīt mammai visu par savu neizdevušos mīlestību un tomēr nespēju [to izdarīt].* (A. S. Gailīte) *Sagaidi vācu ciemiņus, pakavē [tiem] laiku un pacienā ar balzamu.* (G. Cīrulis)

• adverbīālas nozīmes paplašinātāju jeb apstākļu redukcija: *Sibillas dzīvoklītī nekad laikam neienāk sapņi. Varbūt* [tur/Sibillas dzīvoklītī] *mēbeles pārāk spožas, varbūt paklāji pārāk raibi un dārgi.* (S. Kaldupe)

Konteksta ietvaros iespējama teikuma lielākās daļas – gramatiskā centra un paplašinātāju – redukcija, atstājot tikai svarīgāko, īpaši uzsvērto komponentu. Piem.: *Zobenu no rokas viņš nemūžam neizlaistu.* [Zobenu no rokas viņš] *Nekad* [neizlaistu]! (Z. Skujiņš) vai cita redukcijas iespējamība: [To viņš] *Nekad* [nedarītu]!

8.2.2. Salikta teikuma daļu vai to komponentu redukcija

1970. §.

Saliktā teikumā konstatējama gan tā daļu (neatkarīgās daļas, virsteikuma vai palīgteikuma elidācija), gan dažādu teikuma locekļu, kā visa gramatiskā centra vai tā sastāvdaļu, tā palīglocekļu jeb paplašinātāju redukcija.

1971. §.

Salikta sakārtota teikuma komponentu redukcija. Saliktā sakārtotā teikumā iespējama dažādu tā komponentu redukcija. Piem., kādā no salikta sakārtota teikuma

daļām konstatējams kontekstuāls gramatiskā centra reducējums: *Ieklausījos vēl, bet nekā* [es nesaklausīju] – *klusums*. (Pauls Bankovskis) *Un debesis virs jūras, tās nebija iespējams raksturot*, [debesis/ tās] *vispār* [bija] *bez krāsas*. (A. Neiburga) *Melnajās smiltīs bija balti akmentiņi*. [Akmentiņi/ Tie bija] *Nevis gludi un apaļi kā mūsu jūrmalā, bet ķeburaini un zaraini, daži pat atgādināja cilvēciņus vai zvērus*. (Pauls Bankovskis) *Ārsti nekādas īpašas cerības nesola, šis stāvoklis varot arī pamazām pāriet un Jānis varot kļūt atkal par pilnīgi normālu cilvēku, bet...* [šis stāvoklis] *varot arī nepāriet*. (L. Stumbre)

Kādā no salikta sakārtota teikuma komponentiem var tikt reducēts teikuma priekšmets vai tā daļa: *Bet uznāca lielais sals, un mans strazdiņš pazuda, nenāk vairs* [strazdiņš]. *Vai nu aizlidoja, vai nosala*. (R. Ezera) *Mūsu līdz šim kopīgi ietais ceļš ir sazarojies, un tagad katrs no atsevišķajiem* [ceļiem] *mūs aizved arvien tālāk vienu no otras*. (A. S. Gailīte) *Pievakarē lokomotīve stacijā atstāj tukšos vagonus, bet no rīta* [tā] *brauc atpakaļ un salasa pilnos*. (Ē. Vilks)

Iepriekšējā teksta vai teikuma ietekmē sastopama kontekstuāla teikuma priekšmeta vai tā vārdkopas redukcija abās salikta sakārtota teikumā daļās, ja tas sastāv no diviem komponentiem. Piem.: *Man ir ļoti skaists vīrs*. [Viņš] *Izskatās pēc norvēģa vai zviedra, bet* [mans vīrs] *ir tīrs latvietis*. (S. Kaldupe)

Konstatējama salikta sakārtota teikuma izteicēja redukcija, kas var realizēties gan viena, gan vairāku tā komponentu ietvaros. Piem.: *Uz noskūtās galvas, uz krūtīm un kakla* [ir izspiedušies] *sīki sviedru pilieni, seja saulē nosvilusi sarkana*. (Ē. Vilks) *Dindāna vecāki dzīvoja Rīgā, abi* [bija] *pensionēti skolotāji, pārtikuši cilvēki, cienjami sabiedrības locekļi*. (A. Bels) *Pie stūres kā parasti* [bija] *Kaspars, bet viņam blakus* [sēdēja] *Reinis*. (Ē. Vilks) Mēdz elidēt izteicēju, kurš atkārtojas atsevišķās teikuma daļās. Piem.: *Rietēja saule. Burvestīgais zilganums virs upes bija pagaisis, un ūdens kļuvis tumšāks, koki* [bija kļuvuši] *zaļāki un debesis* [kļuvušas] *dziļākas*. (Ē. Vilks)

Reducēts izteicējs raksturīgs salikta sakārtota teikuma daļām, kas izsaka paskaidrojumu. Piem.: *Viss te bija solīds un labi nostrādāts: ēkas* [bija] *stipras, pagalmi* [bija] *tīri noslaucīti, dārzi* [bija] *bez vienas nezāles, vepri* [bija] *trekni un koki augļu pilni*. (Ē. Vilks) Ja kādā salikta sakārtota teikuma daļā ir reducēts izteicējs, tas var tikt aizstāts ar domuzīmi. Piem.: *Tu būsi salas karalis, bet es* – [būšu] *salas karaspēka virspavēlnieks*. (Pauls Bankovskis)

Dažkārt izteicējs saliktā sakārtotā teikumā ir reducēts kopā ar adverbiālas nozīmes paplašinātāju. Piem.: *Nākamajā dienā tēvs Harijam uzdāvināja Austrumvācijā ražotu rotaļu dzelzceļu; sliedītes izskatījās gluži kā īstas, zaļie vagoni un sarkanā lokomotīve arī* [izskatījās gluži tāpat]. (Pauls Bankovskis)

Salikta sakārtota teikuma komponentos var tikt reducēti teikuma palīglocekļi jeb paplašinātāji, piem., papildinātājs: *Brūklenāja kundze ir atlikusi naudu divsimt gramiem maltās gaļas, nopirkusi, atnesusi, pagatavojusi, bet mazais spītnieks atsakās* [gaļu/ to] *ēst!* (A. Bels)

1972. §.

Salikta pakārtota teikuma daļu vai to komponentu redukcija. Salikta pakārtota teikuma komponentu redukcija izpaužas ļoti daudzveidīgi. Saliktā pakārtotā teikumā var būt elidēts virsteikums, ja tā lomu veic iepriekšējais konteksts, teikums vai tā daļa, arī palīgteikums. Piem.: *Protams, dzīvē pienāk brīdis, kad jāizvēlas*. [Jāizvēlas] *Vai būt tādām kā visi, izdarīt gaidītās darbības un kustības, tikt uzņemtam barā, kļūt par vienu no visiem un mūža beigās tikt apbedītam kopā ar citām pupu mizām*. (A. Bels) *Kāpēc viņas uzņēmums plauka, bet citām neveicās?* [Viņas uzņēmums/ tas plauka] *Jo viņa rīkojās ar vīriešu darba metodēm*. (L. Muktupāvela) *Kāpēc tu smēķē?* [Es smēķēju tāpēc]

Lai nomierinātu nervus. (I. Ābele) *Ieva vēro Montu šūpojāties un domā par Andreju.* [Ieva/Viņa domā par to] *Ka Monta ir Andreja meita.* (I. Ābele) *Kā liecina minētie piemēri, virsteikuma redukcija raksturīga tad, ja lietots pamatojuma, nolūka, teikuma priekšmeta, papildinātāja vai citi palīgteikumi.*

Konteksta iespaidā saliktā pakārtotā teikumā konstatējama virsteikuma gramatiskā centra redukcija. Piem.: *Tā es jutos, kad biju aizgājusi no saimnieka.* [Es jutos] *Kā bez rokām un plīka – bez piesaistes laicīgajai dzīvei un bez mantām, kas ir cilvēka statusa rādītājs.* (L. Muktupāvela)

Virsteikumā iespējama, piem., objekta paplašinātāja jeb papildinātāja redukcija: *Un kas gan jaunai rozei ir šaura un tumša istaba, ja to var piepildīt ar savu smaržu! Kas gan [jaunai rozei/ tai] ir drūmās lietavas un aukstie, pelēkie nami, ja pati spēj izstarot gaismu!* (M. Zālīte)

Tekstveidē sastopama virsteikuma, pakārtojuma vārda un palīgteikuma gramatiskā centra redukcija, ko nosaka vai motivē plašs konteksts, dzīves situācija, psiholoģiskais noskaņojums vai tamlīdzīgi faktori. Piem.:

Skatīdamās vienīgi uz priekšu, Rita bez lielas piepūles šļūkāja arvien dziļāk.

Egles abpus ceļa jau nēsāja kuplas cepures. Daži sīki bērziņi liecās par godavārtiem. Lazdas rudenī nenomestajās lapās krāja sniegu nebaltām sala naktīm.

Bet nekas no tā visa Ritu šodien neinteresēja!

[Viņu interesēja tikai tas, kā tikt] *Tālāk un dziļāk.*

Pēc iespējas tālāk un dziļāk.

Prom no viņiem. Pavisam prom – no smīniem, no zobošanās, no spalģajiem smiekliem, no nebeidzamās zvīgāšanas. (M. Rungulis) Redukcija šajā frāžkopā mijas ar parcelāciju, un frāžkopas beigās pavisam ir konstatējami trīs parcelāti.

Sešdesmito gadu beigās ar bērnu auklīti, attālu radnieci Augusti Levicu, rudens vakaros mēģinājām uzzīmēt savu genealoģijas koku pa mātes līniju. Un [konstatējām, ka,] – cik cilvēku bijis apmēram pirms simt gadiem, tik [viņu ir] arī šodien. (M. Čaklais) Šās frāžkopas otro komunikātu var uztvert arī par virsteikuma daļas un tai pakārtotu palīgteikumu parcelātu, proti, izteikumam piemīt sinkrētisks raksturs.

Dažkārt konteksta ietvaros tiek reducēta virsteikuma daļa un palīgteikums, atstājot vienīgi, piem., pakārtojuma vārdu *kā: Jāsavāc milzīgs daudzums informācijas, ziņas par simptomiem, jāreģistrē visas slimības formas un stadijas. Jautājums vienīgi* [ir par to/ ir tāds] – *kā* [savākt šo informāciju]? (Z. Skujiņš)

Sastopami gadījumi, kad ir reducēta virsteikuma un palīgteikuma daļa. Piem.: *Ja gaisā ir elektrība, tad jānāk arī zibenim. Jautājums vienīgi* [ir par to], *kurā vietā un kurā brīdī* [tam ir jānāk]. (Z. Skujiņš) *Bet pusdienās viņš spītīgi atsacījās no ēdiena, it īpaši [tad], ja [tam/ēdienam] klāt bija gaļa.* (A. Bels)

1973. §.

Saliktā pakārtotā teikumā konteksta ietekmē var tikt reducēts viss palīgteikums vai tā daļa. Piem., var būt reducēti:

- teikuma priekšmeta palīgteikuma gramatiskais centrs. Piem.: *Pag, pag, kur varētu būt viņas tālruņa numurs. Visticamāk, ka [tas ir] vecajā piezīmju grāmatiņā.* (Z. Skujiņš)

- vienlīdzīga papildinātāja palīgteikuma gramatiskais centrs. Piem.: *Viņi neesot iedomājušies, ka pa ziemu laukos neviens nedzīvo, tikai pa vasaru [kāds dzīvo].* (Pauls Bankovskis)

- pamatojuma palīgteikuma daļas – teikuma priekšmets un objekta paplašinātājs jeb papildinātājs. Piem.: *Jau kopš bērniības man ļoti patīk sēņot, kaut pati sēnes neēdu vispār – [jo sēnes/ tās man] negaršo.* (Ieva)

• pieļāvuma palīgteikuma gramatiskais centrs. Piem.: *Jocīgi cilvēki [ir] šie Kalniņi – citi segas klāj uz gultas, bet viņi [tās] karina pie sienas! Tomēr, lai cik jocīgi [viņi bija], abi vecīši izrādījās necerēti jauki.* (I. Bauere)

Palīgteikumā kāda komponenta redukcija var būt obligāta, lai nerastos pārpratumi, piem., par to, kas ir darītājs – virsteikuma subjekts vai kāds cits: *Viktorija stāstīja, ka [viņa] iecelta par tipogrāfijas direktori.* (Z. Skujiņš)

Palīgteikuma elidācija var izpausties gandrīz maksimāli, proti, tādējādi, ka no palīgteikuma ir saglabāts jeb realizēts tikai pakārtojamaais vārds. Piem.: *Es patiešām paredzēju, kā tas notiks. Tieši tā. Tikai nezināju, kad [tas notiks].* (Z. Skujiņš)

1974. §.

Saliktā pakārtotā teikumā var tikt reducēti dažādas nozīmes palīgteikumi, piem.:

• teikuma priekšmeta palīgteikums: *Vasara pagājusi. Nu jau pavisam droši [ka tā pagājusi].* (R. Ezera) *Kam tev vajag? Nav svarīgi [kam man vajag].* (I. Ābele)

• papildinātāja palīgteikums: *Kā viņam klājas? Nav ne jausmas. Sen neesmu satikusī. Bija precējies, pēc tam laikam izšķīrās. Nav ne jausmas [kā viņam klājas], mīļā Ainiņ... (Z. Skujiņš) – Vai viņš ar kādu sarunājās? – Netiku redzējis [vai/ka viņš ar kādu sarunājās].* (Z. Skujiņš)

1975. §.

Jaukta salikta teikuma komponentu redukcija. Dažādi redukcijas paveidi konstatējami jauktā saliktā teikumā, piem., reducēts teikuma priekšmets virsteikumā: *Taču Vilnis redzēja vienīgi Skaidrīti, [viņš] bija kā apmāts pēc viņas, gatavs Albīnam zābakus bučot un izpildīt visu, ko [Albīns] Pommers prasa.* (M. Zīle)

Var tikt reducēts jaukta salikta teikuma neatkarīgas daļas izteicējs. Piem.: *Jau [bija] krietna novakare, tomēr saule vēl bija karsta, un tā nežēloja abus braucējus, kas sēdēja, kā metāla pirtiņā ieslēgti.* (Ē. Vilks)

Jauktā saliktā teikumā atrodama teikuma priekšmeta un palīgdarbības vārda redukcija palīgteikumā. Piem.: *Bet citādi labas un stipras – īstas darba blūzes. Arī rokas abiem bija šo blūžu cienīgas – kaut [tās bija] mazgātas ar petroleju un slaucītas ar lupatām, kaut [rokas bija] ziepju putās mērcētas un ar baltu smilti berztas, tās tomēr saglabāja melnā darba zīmes un vienmēr mazliet smaržoja pēc benzīna.* (Ē. Vilks)

8.3. Parcelācija kā tekstveides paņēmieni

1976. §.

Teikuma dalīšana atsevišķos – divos vai vairākos – izteikumos, kādas tā daļas nošķiršana jeb parcelācija izriet vai nu no teikuma aktuālā dalījuma, vai autora stilistiskiem mērķiem, pastāv kā stilistisks paņēmieni. Ja autors vēlas īpaši izcelt kādu pazīmi, parādību, iemeslu vai citus apstākļus, atbilstošais teikuma loceklis, arī vienlīdzīgs vai savrupināts paplašinātājs tiek noformēts par patstāvīgu komunikātu jeb parcelātu. Piem.: *Un tagad es iešu. Uz pilsētu.* (D. Rukšāne) *Man vislabāk patīk skatīties filmas. Gan mul-tenes, gan parastās – ar aktieriem un īstiem zvēriem.* (Pauls Bankovskis) *Grozies, kā gribi, tur nu viņa sēž. Tava mazmeita.* (I. Bauere) *Pamazām māja sāka pie manis pierast. Mani pieņemt.* (A. Neiburga)

Parcelēts teikuma komponents mēdz būt īpaši uzsvērts, īpaši aktualizēts. Piem.: *Lai dabūtu dāvanu, jāskaita dzejolītis vai jānodzied dziesmiņa. Katram.* (Pauls Bankovskis) *Priekšpilsēta deg visu nakti. Deg un arī nodeg.* (Z. Skujiņš)

Parcelācija var realizēties kā atkārtojums vai domas pastiprinājums, arī precizējums. Piem.: *Viss jau noticis sen. **Ļoti senā pagātnē.*** (S. Kaldupe) *Esmu pārliecināta, ka māte mani saprastu. **Pareizi saprastu.*** (S. Kaldupe) *Būšu atpakaļ pēc kāda laika. **Diezgan gara laika.*** (A. Bels) *Šovasar mēs ar mammu ievācāmieš jaunā mājā. **Pilnīgi jaunā, nupat uzceltā.*** (Pauls Bankovskis) *Kā tas tā sanācis. Viņa tikai gribēja izaudzināt kārtīgus cilvēkus. **Kārtīgus cilvēkus.*** (N. Ikstena)

Lai gan atkārtojumi ir cieši saistīti ar bāzes jeb motivētājteikumu, tie var tikt uzverti kā strukturāli un intonatīvi patstāvīgas vienības. Piem., ja atkārtotam pirmās vai otrās personas verbālam izteicējam tiek pievienots cits vienlīdzīgs izteicējs, izteikums uzskatāms gan par parcelātu, gan patstāvīgu sintaktisku vienību: *Pēc kara tajā ziemā satiku Hildu uz ielas. **Satiku un gandrīz*** [Hildu/ viņu] ***nepazīnu.*** (Z. Skujiņš)

1977. §.

Tekstveides sintaktiskie procesi var realizēties kā kontakta (blakus vienības), tā distances (vienības neatrodas blakus) jeb distanta saistījumā. Lai gan parasti konstatējama kontakta, satopama arī distanta parcelācija, piem., atstatu novietoti parcelēti savrupināti apzīmētāji: *Starp puķu dobēm, kur tik tikko acis atvēruši baltie un zilie krokusi, ieaudzis bērzs. Vai stādīts, vai pats no laukiem ienācis Rīgā? **Pusatplaucis. Zaļgani brūngans, rīta rāsas nospodrināts.*** (S. Kaldupe)

Tekstos atrodamas frāžkopas, kurās realizējas dažādu motivētājstruktūru parcelācija, proti, ir konstatējami gan vienkārša, gan salikta teikuma komponentu parcelāti, kas paši dažkārt ir uzvertami par cita, parasti iepriekšējā, parcelāta nogriezni. Piem.: *Nesen te viens avīzē plaši izrakstījās. **Par patērētājsabiedrību un tā.*** *Būtībā [rakstītājs/ viņš] nolika visus pie vietas. **Visus mūs. Tos, kas nemeklē jēgu, bet ēd tik un dzer, ja ir par ko nopirkt. Un strādā. Strādā, starp citu. Un Raimonu Paulu klausās. Es pati, ja kas, neklausos, bet tik un tā – pieprasu citiem tiesības nenosodītiem klausīties. Skaidrs?*** (A. Neiburga)

1978. §.

Kā pamatoti ir norādījis Jānis Rozenbergs, bieži parcelē vienlīdzīgos teikuma locekļus, t. i., viens vai daži no tiem ir bāzes strukturā, pārējie nošķirti parcelātā. Tāpat bieži tiek parcelēti vienlīdzīgi teikuma locekļi pie vispārinošā vārda, teikuma paskaidrojošie komponenti (Rozenbergs 1989: 192). Pamatojoties uz vienu bāzes teikumu, var realizēties divi vai vairāki atšķirīgi parcelējumi. Piem.: *Ja jūs patiesi gribētu tā vairs nedarīt [netrokšnot], jūs uzklātu uz grīdas paklājus un zvēru ādas. **Lāču, briežu un mežacūku ādas. Un valkātu mīkstas čības.*** (Pauls Bankovskis) Šajā gadījumā konstatējams 1) atkārtots un ar paplašinātājiem, resp., apzīmētājiem, precizēts papildinātāja kontakta parcelāts, 2) distants vienlīdzīga izteicēja vārdkopas parcelāts.

Gan parcelātu rašanās procesu, gan tā saistību ar citām tekstveides parādībām rāda šāds piemērs: *No negulēšanas viņa izskatījās bāla un nogurusi → **Viņa izskatījās bāla un nogurusi. No negulēšanas.*** (I. Bauere) Otro komunikātu var uzskatīt kā par parcelētu, tā arī reducētu vienību: *Viņa izskatījās bāla un nogurusi.* [Tāda viņa izskatījās] *No negulēšanas.*

*Viņi [kaķi] tupēja viens otram pretī. Viens [bija] ruds un strīpains, otrs melns ar norautu ausi. Un abi aizdomīgi lūrēja. **Šņāca arī.*** (Pauls Bankovskis) Šā teksta fragmenta otrais izteikums atzīstams vai nu par distantu parcelētu pielikumu, vai komunikātu, kurā reducēts izteicējs. Ceturtais izteikums ir parcelēts vienlīdzīgs izteicējs.

1979. §.

Parcelācija ir kādas teikuma daļas īpaša uzsvēršana, aktualizēšana un līdz ar to arī kādas semantiskas papildu nianšes nesēja, ko apliecina dažādi strukturētu izteikumu

salīdzinājums: *Sacīkste ir zaudēta. Jau atkal.* (I. Bauere) → *Sacīkste ir jau atkal zaudēta/Sacīkste ir zaudēta. Jau atkal tā ir zaudēta.*

Teksts var būt sadalīts vairākos parcelātos, kas realizējas kā darbības uzskaitījums, gan izmantojot nenoteiksmi, gan papildus arī divdabja teicienu. Piem.: *Ja gribu sakrāt naudiņu nākotnei nezināmajai un dzīvei, kura man vēl būs, kad atgriezīšos, tad varu uztupties uz perēkļa un kā vista dēt naudas olas. Neizdot ne santīma. Krāt. Neskaītīties ne pa labi, ne pa kreisi. Kā no darba, tā ieslēgties mājās. Neredzot ne dienas, ne vakara.* (L. Muktupāvela)

1980. §.

Poētiskā stilā mūsdienās konstatējams teksta sadalījums vairākās sīkās sintaktiskās vienībās; šādus izteikumus parasti veido vai nu dažādi teikuma locekļu reducējumi un parcelāti, vai nosaucējvienības. Piem.: *Ejot sēnēs Latvijā, jāsagatavojas pamatīgi un laikus. Kājās [jāvelk] gumijas zābaki. Pret čūskām. Mugurā [tiek] uzmests ūdensnecaurļaidīgs vamzis – pret lietu. Cepure galvā. Pret ērcēm. Nazītis rokā. Tas [vajadzīgs/nepieciešams] sēnēm.* (L. Muktupāvela)

Rakstu avotos atrodama ne vien plašāka teksta vai frāžkopas, bet arī atsevišķa teikuma, pat apjomā neliela teikuma sadalīšana sastāvdaļās jeb parcelācija. Piem.: *Ceturtdienās ir jāsmejas. Četras stundas. Par visu, kas šķiet smieklīgs. Par sevi. Par jebko.* (D. Rukšāne)

Var pievienoties J. Rozenberga atzinumam, ka parcelācija ir teksta aktualizācijas process, kura intensitāte mūsdienās progresē, ko nosaka tendence padarīt tekstu pēc iespējas dabiskāku, dzīvāku, iedarbīgāku (Rozenbergs 1989: 192).

8.3.1. Vienkārša teikuma komponentu parcelāti

1981. §.

Ar parcelāciju saistās vai tās izpausme ir dažādi vienkārša teikuma struktūras pārveidojumi jeb pārdalījumi. Tie var skart teikuma gramatisko centru, ja tiek parcelēts kāds tā komponents vai daļa, piem., tiek nodalīts atsevišķā izteikumā:

- teikuma priekšmets vai visa tā vārdkopa. Piem.: *Nebija un pēkšņi ir. Vesela izstāde ar jauniem vārdiem.* (Z. Skujiņš)

- vienlīdzīgs teikuma priekšmets vai tā vārdkopa, vienlīdzīgs teikuma priekšmets kopā ar savu apzīmētāju vai apzīmētājiem. Piem.: *Bet cauri klusumam – [jūtama] trauksme. Un blāzma logā.* (I. Ābele) *Ziemassvētkos ēd piparkūkas. Vēl man ir šokolādes konfektes ar papīra bārkstīm. Un daži mandarīni.* (Pauls Bankovskis) *Skatienā bija maigums, skumjas un visa zināšana. Un visa zaudēšana.* (I. Ābele) *Man vienmēr patikuši bērni. Dieva nodomu uzskatāmība viņu acīs, dabiskums iepretim pieaugušo tizlajām manierēm un liekulībai.* (G. Repše)

- atkārtots teikuma priekšmets, nereti kopā ar citiem apzīmētājiem jeb paplašinātājiem, nekā tas konstatējams pamatizteikumā. Piem.: *Tad pēkšņi iegailējās acis, uzplauka kā atdzēries zieds. Tumšas, tumšas acis.* (I. Ābele) *No spoguļa man joprojām vērās pretim piņņainā seja. Bezgala nelaimīgā seja.* (M. Rungulis)

Atbilstošā kontekstā parcelētie teikuma priekšmeti un to vārdkopas uztveramas par bāzes izteikuma vispārinošas nozīmes teikuma priekšmeta precizējumu. Piem.: *Tur glabājas visādi krāmi. Saplīsusi saliekamā gultīņa, vecs putekļusūcējs, mans trīsriteņnis un kaut kāds paklājs.* (Pauls Bankovskis) *Uz galda uzlikti dažādi makšķerēšanas rīki. Spole, svina atsvariņi, āķi, pludiņi un auklas.* (A. Bels)

Ja no teikuma precizējamās daļas nodalīti teikuma priekšmeti un to apzīmētāji, veidojas izteikumi, kam var piemist gan parcelātu, gan nosaucējvienību pazīmes. Piem.: *Tad nu tur nolasījās cilvēki – leģendas. Junkers, Plēpis, vesela strīpa citu.* (Z. Skujiņš) *Ap Aleksandru pulcējas bariņš draugu. Artūrs, viņa Gotlandes draudzene un pāris vietējo.* (I. Ābele)

1982. §.

Vienkārša teikuma kontekstā iespējami dažādi izteicēja parcelējumi:

- tiek nodalīti viens vai vairāki vienlīdzīgi izteicēji jeb predikāti. Piem.: *Es par to nedomāju. Un nedomāšu.* (I. Ābele) *Grāmatas vienmēr bijušas tepat, rokas stiepiena attālumā, viņa aptver. Tās nebāžas virsū. Ir. Un gaida.* (I. Ābele) *Es jums vispār varu kā no grāmatas norunāt. Bet negribu. Nemāžojos. Es lietoju tikai tos vārdus, kuri man piestāv.* (A. Neiburga)

- parcelēta vienlīdzīga verbāla izteicēja vārdkopa vai vairāku izteicēju vārdkopas. Piem.: *Suns bailīgi uzkāpj uz ledus un domīgi vēro neparasto skatu sev zem kājām. Piegrūž ledum purnu. Ierejas. Pamūk prom. Metas ledum virsū.* (N. Ikstena) *Autobuss pieturēja. Rūkdams cēlās pakalnos. Grozījās pa meža ceļiem. Ieskrējās klajumos.* (M. Zīle) *Viens no vajātājiem viņu panāca un pagrūda. Vai aizlika priekšā kāju.* (Pauls Bankovskis) *Viņš lavījās uz vannasistabu vai šļūca uz balkona pusi. Vai smaidīdams ar kādu runājās pa tālruni dārzā.* (L. Muktupāvela) *Māte paliek pakalnā, izslauka acis ar lakata stūri un pagriežas atpakaļ. Aiziet savā dzīvē.* (I. Ābele) Šajā kontekstā parcelātu var uzskatīt arī par izteikumu ar reducētu teikuma priekšmetu, proti, komunikātam piemīt sinkrētisks raksturs: [Viņa] *Aiziet savā dzīvē;*

- parcelēta salikta izteicēja daļa, kas izteikta ar vienlīdzīgu vienojuma vai pretstata attieksmēs piesaistītu infinitīvu. Piem.: *Viņš ir plīks kā baznīcas žurka un neko nevar tev padarīt. Tikai draudēt un melot.* (L. Stumbre)

- parcelēta vienlīdzīga nominālā izteicēja daļa jeb predikatīvs. Piem.: *Viņš bija piecus gadus jaunāks. Brīvs.* (L. Muktupāvela) *Tavs skatiens ir tik saspringts. Tik smags.* (I. Ābele) *Īsziņas bija tik mīlas, uzmundrinošas, iepriecinošas. Slepenas.* (L. Muktupāvela)

- parcelētas vairākas vienlīdzīgas nominālā izteicēja daļas un to paplašinātāji. Piem.: *Ūdens ezerā pie krasta [ir] dūņains. Tālāk tīrs un zaļgani zīdains.* (M. Zīle) *Ainavu, ko Dievs te radījis, nevar saukt par skaistu pierastā nozīmē. Tā ir vienmuļa. Mežonīga. Drūma. Noslēpumaina savā vienmuļībā.* (A. Neiburga)

- no nominālā izteicēja vispārinošās daļas parcelēti paskaidrojoši vārdi kā predikatīva sastāvdaļas. Piem.: *Sieviete ir īstas mājas. Ēdamais. Bērni. Svētki.* (I. Ābele)

1983. §.

Vienkāršā teikumā mēdz būt parcelēts sekundāri predikatīvs komponents – dubultloceklis vai pavadapstāklis. Piem.: *Klaudija sēdēja šūpuļkrēslā. Nesukājusies, ar piepampušiem plakstiem.* (M. Zīle) *Bet sieviete uz pleca guļ. Nogurusi.* (I. Ābele) *Viņš ir palicis savā jaunībā. Skaists, laipns un vēss kā ledus.* (I. Ābele) *Dzimtenē zeme dod spēku. Dzimtenē zeme ir klēpis. Un tas tevi iznes. Balsfīdams.* (A. Manfelde) Parcelēts sekundāri predikatīvs komponents var būt papildināts ar divdabja teicienu vai tā parcelātu. Piem.: *Sieviete sacījusi paldies. Smaidīdama, zilajām acīm mazliet pietumstot.* (M. Zīle) *Vēlāk uz cinkogrāfiju atnāca Haskins. Apmulsis. Plecus raustīdams.* (Z. Skujiņš)

1984. §.

Vienkāršā teikumā iespējama dažādu teikuma palīglocekļu jeb paplašinātāju parcelācija, piem., parcelāta statusu var iegūt savrupināts pielikums vai tā grupa: *Laipa saulē*

sasilusi. *Dīķa otrā malā vilkuvālēs brīžiem ierejas vārdes. Zaļie ūdens suņi.* (N. Ikstena) *Savu vietu neatrazdams, kā skumja, bet samiernieciski smaidīga ēna mums pakaļ velkas Kārlis. Pilsētā iekļīdušais zemgalietis ar saņurcīto avīzīti padusē.* (L. Muktupāvela) *Pie dažiem bastioniem valnī bija vārti. Tādas kā adatu acis.* (Z. Skujiņš) *Tuvošanās un bēgšana, apskaušanās un atgrūšanās, pakļaušanās un spīts satikās divos cilvēkos. Vecvecmammā un mazmazdēlā.* (A. Bels)

Raksturīga ir apzīmētāju, piem., teikuma priekšmeta apzīmētāju, parcelācija: *Viņā modušās neskaidras dusmas. Uz sevi. Uz Aleksandru.* (I. Ābele) Parcelāta statusu var iegūt ne vien teikuma priekšmeta, bet arī citi apzīmētāji vai to grupas. Piem.: *Bet sarunu sākam ar uvertīru – pārdomām par mākslinieka atbildību. Savā un pasaules priekšā.* (I. Zole)

Parcelēti komunikāti semantiski var būt uztverami par iepriekšēja izteikuma distantiem paskaidrojošiem apzīmētājiem, kas saistīti ar norādāmā vietniekvārda *tāds* vārdformām. Piem.: *Un ja nu tieši tāds cilvēks arī radīts? Bez spējas saprast, toties ar spēju mīlēt.* (Z. Skujiņš) *Tādu viņš savu laulāto draudzeni neatcerējās redzējis sen. Tik satrauktu, nedrošu, par savas rīcības pareizību nepārliecinātu.* (I. Bauere)

Rakstu valodā izplatīti ir savrupinātu apzīmētāju parcelāti. Piem.: *Zālē, ložās un balkonos sēdēja pavisam parasti cilvēki. Uzposušies, kā nu prazdami.* (Pauls Bankovskis) *Ceturtkārt, esmu dzimis laukos, skolojies Rīgā un tagad arī dzīvoju Rīgā. Viens pats. Man ir istaba komunālajā dzīvoklī. Kaimiņš arī viens pats. Kluss un mierīgs.* (A. Bels) *Ja izvēršam līdzību, tad tu atgādini koku, kam nozāgēts stumbrs. Palicis tikai celms. Iesakņojies, bet bez zariem, sulām.* (A. Bels) *Intas acu priekšā iznira bijušās vedeklas Laimas seja. Jauna, skaista, smaidīga, bet tāla un sveša.* (I. Bauere) *Laikam tā ir uzvara. Pašas iecerēta, pašas noorganizēta un realizēta.* (L. Muktupāvela)

Dažkārt atsevišķā parcelātā nav nodalīti visi savrupināti apzīmētāji, bet tikai to daļa. Piem.: *Pēc ievu neprātīgā skurbuma viss ir tikai norimis kā šī vasara, saulaina, karsta un ļoti stabila. Pastāvīga, bez mākonīša, kā laba laime.* (R. Ezera) Atbilstoši teksta stilistikai vai aktuālajam dalījuma savrupināti apzīmētāji var tikt sadalīti divos vai vairākos parcelātos. Piem.: *Kā lai es tev pastāstu, cilvēk, to vienu nakti... Naivu un nemirstīgu. Un dzīvu...* (V. Krile)

Paskaidrojums no pārējās teikuma daļas parasti tiek atdalīts ar kolu vai domuzīmi, taču tas var tikt nošķelts atsevišķā komunikātā, iegūstot parcelāta statusu. Piem.: *Liekas, es kaut ko saklausīju. Tādu kā klusu skrapstoņu, mazus soļus un švīkstoņu.* (Pauls Bankovskis) *Viņš izskatās briesmīgi. Resns. Truls. Vienaldzīgs.* (A. Bels)

1985. §.

Tekstā konstatējami vienkārša teikuma objekta nozīmes paplašinātāju jeb papildinātāju vai to vārdkopu parcelāti. Piem.: *Bet viņai tā gribējās pasargāt. Suni un meitu. Un visus pārējos.* (I. Ābele) *Man vajag samaksāt. Par satikšanos.* (I. Ābele)

Nereti atsevišķā parcelātā ir nodalīta daļa no vienlīdzīgiem papildinātājiem. Piem.: *Gadiem ejot, viņa jau bija tikusi pie labas rocības. Pie vergiem un kalponēm.* (L. Muktupāvela) *Jūs jau redzat tikai tās šurumburumīgās beigas, to prieku un jautrību. To gredzenu mīšanu.* (L. Muktupāvela) *Tā mums ir gadījies ikvienam. Tev un man.* (R. Ezera) *Kādreiz es spēju būt laimīga no nekā – no zila gaisa. No pavasara zilā gaisa uz ielas. No skaistas, tramvaja pieturā ieraudzītas sievietes sejas. No saulē sasīlusu grīdas dēļu siltuma. No zirnekļu tīkla rīta rasā.* (A. Neiburga) *Pa logu redzējām skaislus skatus – mežus, laukus, ezerus. Meža ceļus.* (I. Ābele)

Rakstu avotos sastopamas parcelētas vienlīdzīgu papildinātāju vārdkopas, kam ir distants sakars ar bāzes teikuma darbības vārdu, kuram tās pakārtotas. Piem.: *Dīdīdamās pa māju, viņa reizēm šo to paķer, šim tam pieķeras, pieskaras. Pa teikumam no avīzes.*

Pa frāzei no meksikāņu seriāla. Pa domai no Prusta. *Viņiem visiem vēl aizvien taisnība.* (I. Ābele) Distantis papildinātāja parcelāts var tikt uzskatīts par teikuma iestarpinājumu. Piem.: *Cilvēks dažādiem apstākļiem piemērojas neparasti ātri. Īpaši pie ērtībām.* (I. Bauere)

Vienkāršā teikumā var konstatēt parcelētu atkārtotu papildinātāju, kam papildus pievienoti apzīmētāji. Piem.: *Tajā pēdējā naktī viņš redz sapni. Spilgtu, krāsainu sapni.* (I. Ābele) *Es tev pastāstīšu noslēpumu. Pašu lielāko noslēpumu pasaulē.* (Pauls Bankovskis)

1986. §.

Raksturīgi ir adverbiāli vienkārša bāzes teikuma parcelējumi, piem., parcelēts vietas apstāklis, kam var piemist precizētāja nozīme: *Tā viņi tur dzīvo. Miestiņa nomales smilšainajā ielā blakus kapsētai.* (M. Zīle) *Brīva istaba ir tikai viena. Tur augšā.* (L. Muktupāvela) *Viņi satiekas tikai uz rudens pusi. Parkā, pie kanāla.* (N. Ikstena) *Strāva izskrēja cauri rokai, ieskrēja otrā rokā, apmeta loku ap abām kājām, apvijās ap vēderu un muguru, aprīņķoja ap katru krūti un beigās ietupinājās galvā. Kaut kur aiz acīm.* (L. Muktupāvela) Šādi parcelējumi dažkārt kvalificējami par savrupinātu vietas apstākli vai apstākļiem. Piem.: *Tas jau ir aptuveni turpat. Uz līnijas starp acīm un ausīm. Pie deniņiem.* (I. Ābele)

Vienkāršā teikumā var tikt parcelēts laika apstāklis vai tā vārdkopa. Piem.: *Arī es strādāju tikpat nopietni. Līdz saulei.* (L. Muktupāvela) *Ieva mīl Akselu. Tieši tobrīd.* (I. Ābele) *Institūta mikrobudžets tādu pirkumu atļauties, protams, nevarēja. Nemūžam.* (Z. Skujiņš) *Veltījumu esat rakstījusi jūs pati. Pirms vairāk nekā desmit gadiem.* (I. Bauere) *Bet pagaidām viņa vēl pietaupīs labo vēsti. Vismaz līdz rītam.* (M. Zīle)

1987. §.

Pastāv tādi vienkārša teikuma parcelējumi kā

- parcelēts cēloņa apstāklis. Piem.: *Viņa gaišie mati šorīt liekas nevis gaiši, bet pelēki. Droši vien rīta gaismas dēļ.* (L. Stumbre)

- parcelēts nolūka apstāklis. Piem.: *Gaidot svētku misi, lūdzu Viņam trīs labas lietas – mieru, tikai mieru sev, miesai un dvēselei, dzelzu sētu visriņķī un nātru kreklu, to visasāko. Stiprībai. Pret bailēm no dzīves un neziņas.* (L. Muktupāvela) *Ar kaut ko taču izglītotam aristokrātam jānodarbojas. Intelektu vingrināšanas pēc.* (M. Zīle)

1988. §.

Raksturīgi ir vienkārša teikuma veida apstākļu parcelāti, kas var izpausties:

- kā paskaidrojošas nozīmes veida apstākļi vai pavadapstākļi un to vārdkopas. Piem.: *Es nolēmu cīnīties. Jebkādām metodēm.* (L. Muktupāvela) *Mēs ar tēti nekad nestrīdamies. Mēs kaut kā tuvu, tuvu dzīvojam. Klusēdami.* (I. Ābele) *Man viņam jāizstāsta visa sava dzīve. Bez meliem un izdomājumiem.* (D. Rukšāne) *Snieg jau trešo dienu pēc kārtas. Lēni, mierīgi, stāvus, bez vēja.* (L. Stumbre) *Es tagad rīkojos citādi. Gudri.* (L. Muktupāvela) *Stūris bija nodauzīts. Neglābjami. Neizlabojami, nenoslēpjami.* (Z. Skujiņš)

- kā salīdzinātājkonstrukcijas. Piem.: *Kluss, nekustīgi sadudzis, viņš sēdēja krēslā un lika man pēkšņi izjust nesaprotamu nemieru. Kā apstājijs pulkstenis.* (Z. Skujiņš) *Neredzama nabassaite no manas mājas ietiecas tieši debesīs. Kā garā pupa. Man mājas jāuztur kārtībā, jārūpējas, lai saite nepārtrūkst.* (A. Neiburga) *Viņš atnāks tāpat vien parunāties. Kā kaimiņš pie kaimiņa.* (L. Muktupāvela) *Padomju laikā bija mode labu mantu iesaiņot un pārdot kopā ar neejošu precī. Kā mīļu sievu ar nekam nederīgu sievasmāti.* (A. Bels)

• kā vienlīdzīgs vai atkārtots veida apstākļi un paplašinātas tā vārdkopas. Piem.: *Īrs mūs aplūko ar savādu izbrīnu. Varbūt pat neuzticību.* (L. Muktupāvela) *Tur, mājās pie ezera, kļūs vieglāk. Kaut nedaudz vieglāk.* (S. Kaldupe)

1989. §.

Saistībā ar vienu motivētājteikumu iespējama dažādu apstākļu parcelācija, piem., konstatējami vietas un veida apstākļu parcelāti: *Reiz, ziemai jau ejot uz pavasara pusi, visa mūsu ģimene devās tiem laikiem tālā un dēkainā ceļojumā. Uz Šmerļa priedēm. Vīspirms ar divu zirgu vilkto tramvaju, tālāk kājām.* (Z. Skujiņš)

Vienkāršā teikumā var tikt parcelēts divdabja teiciens. Piem.: *Ērglis ir aizlaidies. Neatstājis pat atvadu vēstulīti vai kādu pēcnāves paziņojumu.* (L. Muktupāvela) *Ar vārdu foršstate man Rīgā šad tad jau bija iznācis sadurties. Arī meklējot ceļu uz Zvirgzdu salas uteni.* (Z. Skujiņš)

Konstatējamās frāžkopas ar vienkārša teikuma divdabja teicienu un veida apstākļa parcelāciju. Piem.: *Mēs šķirāmieš un atvadījāmieš glīti un pieklājīgi. Pat dziesmām skanot, simfoniskajai mūzikai grandot. Kā inteligēntiem cilvēkiem pieklājas.* (L. Muktupāvela)

Dažkārt ir parcelēts ne tikai divdabja teiciens, bet atkārtoti nošķelta kāda tā daļa, piem., vienlīdzīga papildinātāja vārdkopa, un tādējādi veidojas it kā dubults parcelējums. Piem.: *Kaut kur ārpusē trauksmaini ieskanas pirmais skolas zvans. Pieteikdams jauno mācību gadu. Jaunu un saspringtu laika posmu mūsu dzīvē.* (A. S. Gailīte)

8.3.2. Salikta teikuma daļas vai tās komponentu parcelāti

1990. §.

Mūsdienu tekstos, sevišķi mutvārdu un poētiskos tekstos, tiek parcelētas dažādu saliktu teikumu daļas vai to komponenti. Dažkārt komunikāti ir veidoti tā, ka problemātiska ir to bāzes struktūras, proti, saliktā teikuma paveida, noteikšana un līdz ar to parcelātu kvalificēšana. Piem.: *Nu sitiet mani nost – tā taču ir... var pazīt, var! Pēc acīm.* (L. Muktupāvela) Šādos un līdzīgos gadījumos, domājams, ir pamats runāt par sinkrētiska salikta teikuma parcelāciju. Minētajā piemērā arī parcelātam ir sinkrētiskas iezīmes, jo tas uzskatāms par salikta teikuma veida apstākļa vai papildinātāja parcelātu.

1991. §.

Salikta sakārtota teikuma komponentu parcelāti. Saliktu sakārtotu teikumu veidošanās, apvienojoties vienkāršiem teikumiem, vai to sadalīšanās ir brīva un nav tieši saistīta ar parcelāciju. Par salikta sakārtota teikuma daļu parcelātiem nosacīti var runāt gadījumos, kad starp nošķirtajiem komunikātiem pastāv cieši jēdzieniski – vienojuma vai pretstata – sakari, piem.:

• vienojuma sakari. Piem.: *Akselam mežsarga mājās ir daudz grāmatu. Un visas viņš ir lasījis.* (I. Ābele) *Viss pāriet. Un neko nevar paturēt.* (A. Neiburga) *Smaržo piparkūkas un mandarīni. Un zem egles nez no kurienes ir uzradušās dāvanas.* (Pauls Bankovskis)

• pretstata sakari. Piem.: *Viņa pat gatava mesties tam ap kaklu. Bet Andreja uzrautie pleci un kabatās vienaldzīgi sabāztās rokas spēji atgādina šo to no pagātnes.* (I. Ābele) *Lifts palēcās un čīkstēdam apstājās. Tomēr durvis vaļā nevērās.* (Pauls Bankovskis) *Autobuss aizbrauc tālāk, pār ainavu atkal norimst tumsas plīvurs. Bet austrumos sarkanu vīli jau ieplēsusi rītausma.* (I. Ābele) *Man un tētim ir viens uzvārds. Bet vārds katram [ir] savs.* (Pauls Bankovskis)

Par parcelētām salikta sakārtota teikuma daļām var tikt uzskatīti komunikāti, kurus ar bāzes struktūru saista paskaidrojuma attieksmes. Piem.: *Par kārtību nerunāsim, tās te nav. **Betona plāksnes izšķobītas, soliņi aplauzīti.*** (Z. Skujiņš)

1992. §.

Ir sastopama dažādu salikta sakārtota teikuma komponentu, kā tās nobeiguma daļas virslocekļu, tā palīglocekļu jeb paplašinātāju parcelācija. Saliktā sakārtotā teikumā, parasti tā pēdējā daļā, var tikt nodalīta kāda gramatiskā centra sastāvdaļa, piem.:

- parcelēti vienlīdzīgi vai atkārtoti verbāli izteicēji un to paplašinātāji, to skaitā arī divdabja teiciens. Piem.: *Šāda veida darbi man patiešām nevedas un, godīgi runājot, arī nepatīk.* [Man] *Trūkst prasmes, nav ķēriena. To zina ne tikai Elita, es pats to saprotu vēl labāk. **Un tāpēc nervozēju, uztraucos, skaišos.*** (Z. Skujiņš) *Klīst ļaunas ļaužu runas nepiekusdamas, un vīramāte meklē atkal kādu viedu padomu. **Sameklē arī.*** (S. Kaldupe) *Bet visvairāk bija izmainījušās acis: skatiens zem izplestajiem uzaču spārniem, likās, tiešām lidoja. **Lidoja un mulsīgās tvīkās lūkojās tālumā, it kā meklējot vēl neredzamu krastu.*** (Z. Skujiņš)

- parcelēta predikatīva daļa. Piem.: *Brūklenāja kundzes znots Aleksis Mūrlauks bija statistiķis, [bet] tagad jau [viņš ir] pensionēts. **Vecs kraķis.*** (A. Bels)

- parcelēta paplašināta vienlīdzīga vai atkārtota predikatīva daļa. Piem.: *Patiesībā māja nemaz nav jauna, tā ir ļoti ļoti veca. **Veca un vietām pat caura.*** (Pauls Bankovskis)

1993. §.

Ir konstatējama dažādu salikta sakārtota teikuma palīglocekļu parcelācija, piem.:

- tiek parcelēts atkārtots distants apzīmētājs vai šāds apzīmētājs kopā ar paplašinātāju. Piem.: *Maskavas laiks bija ļoti grūts, bet no vecāsmammās nebija nekāda atbalsta un palīdzības. **Nekāda. Pilnīgi nekāda.*** (I. Zole)

- parcelēts savrupināts apzīmētājs. Piem.: *Prieks vairs nav mirdzošs, tas nosūb rūgtenās ilgās. **Rūsganās.*** (A. Neiburga) *Es nācu no futbolsacīkstēm, kājās man bija kurpes ar zemiem papēžiem un mugurā džemperis. **Tāds sarkanīgs, lašu krāsā.*** (Z. Skujiņš) *Arī augšstabas logam bija lejasistabu tumšie plaksti – uz apsūbējušas misiņa stangas [bija] uzvērti biezas drānas aizkari. **Ne īsti zili, ne īsti pelēki.*** (Z. Skujiņš) Motivētājteikums pēdējā piemērā var tikt interpretēts vai nu par saliktu sakārtotu teikumu ar reducētu palīgdarbības vārdu, vai uzskatīts par vienkāršu teikumu ar paplašinātu pielikuma grupu.

- parcelēts vienlīdzīgs papildinātājs. Piem.: *Tāds ir dabas likums, tas attiecas uz visu. **Arī uz mākslu.*** (Z. Skujiņš)

Salikta sakārtota teikuma parcelācija ir stilistisks paņēmieni. Ar to var panākt kādas domas pastiprinājumu, ar kādu vārdu vai vārdsavienojumu izteiktā satura aktualizāciju.

1994. §.

Salikta pakārtota teikuma komponentu parcelāti. Var tikt parcelēti dažādi salikta pakārtota teikuma komponenti, kam par pamatu jeb bāzes struktūru var būt kā virsteikums, tā dažādi palīgteikumi. Piem., konstatējami šādi virsteikuma gramatiskā centra daļu parcelāti:

- vienlīdzīgi kontakta teikuma priekšmeti vai to vārdkopas. Piem.: *Lai izdarītu to, ko viņa bija izdarījusi, [ir] vajadzīga drosme. **Un apņēmība. Un rakstura stingrība.*** (I. Bauere)

- ar virsteikuma vispārīgas nozīmes teikuma priekšmetu jēdzieniski saistīti distanti precizētāji teikuma priekšmeti. Piem.: *Mums arvien ir bijis viss, kas vajadzīgs. **Apģērbs, mobilie, atskaņotāji, datori...*** (A. S. Gailīte)

• atkārtots verbāls izteicējs, kā arī tam pakārtoti divdabja teicieni, veida apstākļa vai citas vārdkopas. Piem.: *Atšķirībā no Vācijas Ungārijā cilvēki nekad nav ticējuši komunismam, tāpēc režīms bija klajš okupācijas fakts, no skatuves savā uzrunā klāstīja Pēters. Tieši tā – klāstīja. Kājas ieplētis, trauslos plecus uzrāvis, mētādams tumšos matus arvien atpakaļ pār plecu. Ar vieglu smaidu sejā.* (I. Ābele)

• sastata izteicēja vienlīdzīga pilnnozīmes daļa. Piem.: *Suņi ir kā bērni, kā draugi, kas nekad nenodos. Kā ģimene.* (I. Ābele) Realizētajam parcelātam šajā gadījumā ir distants sakars ar bāzes struktūru.

1995. §.

Raksturīgi ir gadījumi, kad virsteikuma gramatiskā centra daļa vai palīgloceklis tiek parcelēts kopā ar tam pakārtotu palīgteikumu. Ir sastopami vienlīdzīgu izteicēju vai to vārdkopu un tiem pakārtotu palīgteikumu parcelējumi. Piem.: *Darbā Monika bija kārtīga un pedantiska. [Viņa] Ne reizi nekavēja. Vienmēr palika strādāt virsstundas, ja gadījās kādas steidzamas analīzes.* (A. Bels) *Vienkārši – savādību un neizprotamību juceklī, kas drūvējās apkārt, jaunās sievietes skatiens mani uzrunāja tieši un saprotami. Iespējams, pat ļāva atvilkt elpu. Atraišēja sastingumu, atbūra [mani] atpakaļ par to, kas [es] īstenībā biju.* (Z. Skujiņš)

Dažkārt tiek parcelēta atkārtota izteicēja daļa ar tai pakārtotu palīgteikumu vai palīgteikumiem. Piem.: *Par to tagad Brūklenāja kundze bija pilnīgi pārliecināta. Pārliecināta, ka viņai visu laiku ir bijušas ideālas attiecības ar meitas ģimeni, vienīgi znots nemiīgi jauc gaisu.* (A. Bels)

Tekstveidē ir sastopams parcelēts virsteikuma pielikums un tam pakārtots palīgteikums. Piem.: *Uz lieveņa humānās palīdzības sūtīto lupatu kaudzē, netūrā mētelī savīkšķēts, brēca zīdains. Maza, sparīga meitenīte, kura kā no debesīm atsūtīts eņģelis bija izķepurinājusi rociņas, kājiņas.* (L. Muktupāvela)

No virsteikuma var būt nodalīts jeb parcelēts apzīmētājs vai tā vārdkopa kopā ar pakārtotu palīgteikumu. Piem.: *Kā cilvēkam izveidojas tāda seja? Kā uzarts kaujaslauks, kurā uz dzīvību un nāvi satikušās divas armijas: tumsonība un izglītība, pornogrāfija un mīlestība, cietsirdība un maigums, trulums un jūtīgums, noslēgtība un atvērtība.* (A. Bels)

Var tikt parcelēti virsteikuma savrupināti apzīmētāji un kādam no tiem pakārtots palīgteikums, kā arī tieši un pakāpeniski pakārtoti palīgteikumi. Piem.: *Monika bija pelnījusi labāku vīru. Jaunāku, spējīgāku, tādu, kurš mācētu izmantot pavērušās iespējas un apstākļus, ko papilnam sniedza neatkarība.* (A. Bels)

Salikta pakārtota teikuma virsteikumā iespējams nodalīt vienlīdzīgu vai precizējamo vārdu paskaidrojošu papildinātāju; šāds parcelāts attiecībā pret bāzes struktūru var būt distants. Piem.: *Toreiz, tai laikā, kad biju ar Akselu, mīlestība attaisnoja visu, ko mēs darījām. Pat visšausmīgākās un nesaprotamākās lietas.* (I. Ābele) Virsteikuma vienlīdzīgs papildinātājs jeb objekta nozīmes paplašinātājs var tikt parcelēts kopā ar tam pakārtotu papildinātāja palīgteikumu. Piem.: *Viss ir atkarīgs tikai no manis pašas. No tā, ko pati gribu.* (L. Muktupāvela) *Esmu daudz dzirdējusi par smagām bērnības traumām, kuru dēļ personībai liegta pilnvērtīga attīstība. Par to, ka, tikai apzinoties sev nodarīto pāresību, ir iespējams dzīvot brīvi.* (D. Rukšāne)

No virsteikuma var būt nodalīts atkārtots papildinātāja funkcijā lietots norādāmais vārds un tam pakārtots palīgteikums. Piem.: *Arī tam ir nozīme, ka viņu sauc Elita. Un, bez šaubām, vēl tam, ka viņa fanātiski mīl kārtību, ir stūrgalvīga un iededzīga pēc dabas.* (Z. Skujiņš)

Var tikt parcelēts virsteikuma papildinātājs, it īpaši norādītāja nozīmes papildinātājs, ar tam pakārtotu vienu vai vairākiem vienlīdzīgiem papildinātāja palīgteikumiem.

Piem.: *Sievu vīri vēl lepojās. Ar to, ka bērni gaišmataini, spēlē kitāru, dievišķi dzied.* (L. Muktopāvela) *Nujā, būtu toreiz paprasījusi, viņš viņai vairāk par cilvēka cienīgu dzīvi varētu pastāstīt nekā šitāds desiņu Fricis. Par to, kā Sibīrijā nesalūzt. Kā draugus nenodot. Kā vienu sievieti visu mūžu mīlēt.* (A. Neiburga) Jāatzīst, ka komunikātam, kuru ievada *par to*, šajā kontekstā piemīt sinkrētiskas struktūras pazīmes, jo to var uzvert par izteikumu ar reducētu gramatisko centru: [Viņš varētu pastāstīt] *Par to, kā Sibīrijā nesalūzt.*

Plaši papildinātāja parcelējumi var veidoties kā virsteikumā izteikta jautājuma papildinājums, izvērsums vai precizējums. Piem.: *Jā, vai to īso mirkli, kamēr iekrīti snaudā, dziļā kā atvars, vai tu domā, atceries? Par zemi, mežu, mājām? Par zirgiem, kuri droši vien svešu roku aizvesti kā jūs paši? Par tiem 80 hektāriem, kurus tev kā vecākajam dēlam bija lemts aprūpēt. Par māju, kurai jumts palika nelabots.* (A. Manfelde)

1996. §.

Sastopama virsteikuma adverbīālas nozīmes paplašinātāja vai paskaidrojošas daļas parcelācija. Piem.: *Viss, ko tu vari darīt – censties neatstāt sāpīgus nospiedumus otrā. Kādā sievietē. Vai vīrietī. Vai bērņā. Nekusties. Neatstāj pēdas. Jo beigās tik un tā būsī viens un sev nepazīstams.* (A. Neiburga)

Saliktā pakārtotā teikumā var tikt parcelēts virsteikuma kontakta vai distances sakarā esošs vietas apstākļi un tam pakārtots palīgteikums. Piem.: *Es iegāju vannas istabā un nostājos pie sienas. Tajā vietā, kur vajadzētu būt durvīm.* (Pauls Bankovskis) *Otrā apstāšanās reize bija vēl vakarā, kad jau sāka krēslot. Pie mājās, kurā atradās Monikas dzīvoklis.* (A. Bels)

Raksturīga ir virsteikuma veida apstākļa vai tā vārdkopas un pakārtota palīgteikuma vai palīgteikumu parcelācija. Piem.: *Pēc tam, skumjā satraukumā pētdama slimnieka iekritušos vaigus, Genovefa smagi nopūtās. Kā cilvēks, kas atkal piedzīvojis jau pazīstamu neveiksmi pie aizslēgtām durvīm.* (M. Zīle)

Var būt parcelēts virsteikuma vienlīdzīgs veida apstākļi un tam pakārtots palīgteikums. Piem.: *Skalbe lasa lēnām. Mierīgi, it kā te runa nebūtu par naudu.* (L. Muktopāvela) *Melnais suns tup uz savas būdas un laiku pa laikam stiepti, melodiski iegaudojas. Tik rāmi, ka diena, to dzirdējama, sadrūp rozā plaisās takas smilšu klajumā. Tik ilgi, ka irši osī turas kā notis nošu līnijā, spārnus nekustinādami.* (I. Ābele)

Dažkārt sastopams parcelēts virsteikuma cēloņa apstākļi un tam pakārtots palīgteikums. Piem.: *Parastais pusdienu ēdiens Aleksim bija kāpostu zupa. Tāpēc, ka lēta.* (A. Bels) *Cilvēki ir dažādi. Tāpēc, ka Dievam vajadzīgi dažādi instrumenti.* (Z. Skujiņš)

1997. §.

Veidojot tekstu resp. saliktu pakārtotu teikumu, var tikt parcelēts virsteikuma divdabja teiciens. Piem.: *Tālajos laikos un tālajos laukos aiz pļavām mežmalā, kur lielais strauts meta gludu līkumu gar bērziem, kur dīķis gulēja kārklu ielokā, saritinājies kā slinks kaķis, ar meldru ūsām kutinādams migu, tur Aleksis dzēra gardo ūdeni. Ar plaukstu smeldams no avota.* (A. Bels)

Virsteikuma divdabja teiciens var būt parcelēts kopā ar tam pakārtotu palīgteikumu. Piem.: *Tad no lielās istabas viņš dodas laukā. Ilgi stāvēt durvīs un pētīt, vai laukā vispār var iet.* (L. Stumbre) *Toreiz, varbūt pateicoties jaunības svaigumam, varbūt vēl paplānajam mākslas pildījumam, iespaidus kampu pacilātā negausībā. Kā iegājis rudenīgā, krāsu pārbagātā mežā, kur no apkārtējās ņirboņas atsevišķi spilgti laukumi iekeras atmiņā uz palikšanu.* (Z. Skujiņš)

1998. §.

Konsituācijas ietvaros var realizēties dažādi saliktu teikumu parcelējumi. Veidojot tekstu, dažkārt tiek nodalītas plašas, arī sintaktiski sarežģītas salikta pakārtota teikuma daļas, piem., tiek parcelēti aiz precizējamā vārda sekojoši papildinātāji un tiem tieši pakārtots palīgteikums vai vairāki tieši un pakāpeniski pakārtoti palīgteikumi: *Diena bija kā radīta dārza darbiem, taču Gunvaldis Kalniņš, pāris stundu no sirds pastrādājis, jau jutās noguris.* [Viņš jutās noguris] *No visa. No sievas, kura augām dienām to vien darīja kā krita uz nerviem, no darba, kurā arī netrūka stresa situāciju, jo Gunvaldis pēc aiziešanas pensijā vēl piestrādāja dažās nelielās firmās par grāmatvedi. No tā, ka dzīve pagājusi, bet sasniegts nav nekas, izņemot šo dārzu, par kuru visi priecājās, bet neviens pat neiedomājās, cik daudz pūļu un enerģijas tas no cilvēka prasa.* (I. Bauere)

1999. §.

Konsituācijas iespaidā stilistisku vai aktualizācijas mērķu dēļ, kaut vai tāpēc, lai panāktu izteiksmes ekspresivitāti un dinamiskumu, var realizēties salikta pakārtota teikuma dažādu palīgteikumu parcelācija. Par parcelātu, piem., var kļūt:

- vienlīdzīgs teikuma priekšmeta palīgteikums. Piem.: *Lai liekas mierā, kas nesa-prot. Kam vajag paskaidrojumu.* (I. Ābele) *Viņai pēkšņi liekas, ka 15. janvāris nav noticis ar viņiem. Ka tas bijis stāsts par diviem citiem cilvēkiem kādā citā dzīvē.* (I. Ābele) *Man likās, ka es stāvu tam, kas fotografē, pavisam tuvu, blakus. Ka manus matus un stepes bērziņu skaras plēš aukains un viltīgs pavasara vējš.* (A. Manfelde)

Parcelāta statusu var iegūt vienlīdzīgs teikuma priekšmeta palīgteikums un tam pakārtots viens vai vairāki palīgteikumi. Piem.: *Vai ir iespējams, ka par klusēšanu man kādreiz nebūs tīši jāpiedomā? Ka klusums smadzenēs būs tik pašsaprotams kā tagadējais pasaules gala karnevāls, kur miljoniem skrienošu izjūtu brāžas, satriecas, sašķīst, pārvietojas cita citai garām, paralēli, šis amoks pa visu apvārsni, kur katrs impulss auļo pēc sava vārda?* (G. Repše)

- apzīmētāja palīgteikums. Piem.: *Kopš 1974. gada, kad iznāk Tava dzejoļu grāmata „Visāda garuma stundas”, turpmāk nespēju un negribu Tevi sadalīt nogriežņos, pēctecībā, secībā, kādā atītstībā, lēcienos, klupienos vai ciklos, [jo] man Tu atklājies kā pabeigts talanta visums, galaktika, pasaule. Kurā viss ir vienkop.* (G. Repše)

- vienlīdzīgs papildinātāja palīgteikums vai vairāki vienlīdzīgi papildinātāja palīgteikumi. Piem.: *Es zinu, ko visi lasa. Par ko grib zināt.* [Grib zināt] *Par savējiem.* (L. Muktupāvela) *Rudens paliks te. Es varu tikai iztēloties, kā ozols kļūs dzeltens un noietīs lapas. Kā mežacūkas nāks kartupeļos tumšās naktīs. Kā pilādži pēc salnām kļūs saldi un sulīgi. Kā vasarīgi siltās dienās no jūras pēkšņi mutuļiem atvellsies ledaini miglas vāli. Un kā baltajā sūnā priežu jaunaudzē augs vēlās baravikas kapara krāsas galviņām.* (A. Neiburga) *Zālē sēdošie manī nolūkojās ar bērnišķīgu vēlmi acīs, lai redzētu, kas tagad būs? [Kas tagad] Mainīsies? Un par cik procentiem [mainīsies]?* (L. Muktupāvela) Pēdējā frāžkopā papildinātāja palīgteikuma parcelācija ir apvienota ar teikuma priekšmeta un laika apstākļa vai pēdējā komunikātā ar izteicēja redukciju.

Vienlīdzīgie papildinātāja palīgteikumi parasti ir kontakta parcelējumi, taču sastopami arī distanti parcelāti. Piem.: *Saimnieks teica, ka vajagot notīrīt sniegu no takas. Galu galā garāža viņiem tiekot gandrīz par brīvu. Vīrs norūca kaut ko līdzīgu piekrišanai, viņa rokas žņaudzēja ziepju gabalu, līdz tas nodila plāns kā papīrītis. Un šmucspaini pašiem vajagot iznest.* (I. Ābele)

Nereti tiek parcelēti ne visi, bet kāds vai daļa no vienlīdzīgiem papildinātāja palīgteikumiem. Piem.: *Es tikai ļoti gribu saprast, kāpēc Oļegs ir nomainījis savu tālruna numuru. Kāpēc viņš ir nolēmis aiziet, man neko nesakot.* (D. Rukšāne) *Vienmēr esmu*

savām meitām teikusi, lai ņem pretī visu, ko liktenis piespēlē. **Un lai izmanto savā labā.** (L. Mukstupāvela) *Ejot pa šo ceļu kā koordinātu asi, ikviens kājo, apcerīgās domās iegrimis, un domā par to, kam ziedos templī. **Kādu ziedu liks, kā pats uzvedīsies, kā dabūs grēka izpirkšanu un atlaišanu.*** (L. Mukstupāvela) *Man bailes, ka viņš izkļiegs visai pasaulei to, kas domāts tikai man. **Kas pieder tikai man.*** (I. Bauere)

Parcelētam papildinātāja palīgteikumam var būt pakāpeniski pakārtots cits papildinātāja palīgteikums. Piem.: *Kad sievu ievietoja slimnīcā, pirmajā mirklī sapratu, ka ierastā dzīve man būs jāvelk pašam. **Ka nebūs neviena, kas dalīsies ar mani mājas darbos.*** (L. Mukstupāvela)

2000. §.

Saliktā pakārtotā teikumā var būt parcelēti dažādi citas nozīmes palīgteikumi. Piem.:

- laika apstākļa palīgteikums vai kāds no vienlīdzīgiem laika apstākļa palīgteikumiem. Piem.: *Vakar ienāca prātā, ka pēc grūta laika cilvēks arvien dabū kādu mirklīti atelpas. **Kad spēki galā.*** (I. Ābele) *Parasti kāda brīža skaistumu novērtējam tikai tad, kad tas sen jau pagājis. **Kad aiztecējuši daudzi ūdeņi un gadi.*** (R. Ezera) *Un tomēr atkal ir ko gaidīt. **Kamēr pienāk sēja vai kartupeļu ņemšana. Kamēr upju attekas sazied vai paslēpjas zem ledus. Kamēr norīb pirmais pērkons. Kamēr...*** (M. Zīle) *Pret vakaru būsīm klāt. **Vēl pirms saule noies.*** (I. Ābele) *Un arī man drīz būs kaķītis. **Kad sāksu iet skolā.*** (Pauls Bankovskis)

- nolūka apstākļa palīgteikums. Piem.: *Man gribas to izraut ar saknēm no zemes kā augu, nosviest saulē. **Lai savīst, lai sakalst, lai iznīkst.*** (R. Ezera) *Aizmirsusi Laikam doto uzticības solījumu netaisīties vīrišķi lietišķajā pasaules ritēšanā, Mūžība sacērtas pretī un pagriež gada pulksteni nedaudz atpakaļ. **Lai vēlreiz un atkal izpriecātos par mežvīnu krāšņajām virtenēm, dāliju lepņīgajām sekstēm un miķeļišu pieticīgajiem cekuliņiem.*** (M. Zīle) *Atpakaļ uz centru Ieva ar bērnu un suni iet pa dzelzs tiltu pār kanālu. **Lai nav jāmet garlaicīgais līkums līdz Vidzemes šosejai.*** (I. Ābele)

Tā kā nolūka apstākļa palīgteikumu parcelācija ir izplatīts tekstveides paņēmieni, tā sastopama pēc struktūras un apjoma dažādu saliktu pakārtotu teikumu lietojumā, un strukturāli atšķirīgi ir paši parcelāti. Var konstatēt, piem., šādus parcelātu paveidus:

- nolūka palīgteikums ar tam pakārtotu citu palīgteikumu. Piem.: *Laila tobrīd virtuvē uz plīts vārīja putraimu biezputru. [Laila/Viņa vārīja] **Tā pavairāk. Lai atliek arī Edvīnam, ja pārradīsies laikus.*** (M. Zīle)

- vienlīdzīgi nolūka apstākļa palīgteikumi. Piem.: *Manuprāt, ir jābūt kādam, kas domā citādi. **Lai iesētu šaubas. Lai liktu domāt.*** (V. Kaijaks) *Tajā tālajā gadā, tajā kļūmīgajā dienā atgriezdamies no Birutas apciemojuma, Aleksis kādu brītiņu bija sēdējis parkā. **Lai mazliet atgūtos. Lai izvēdinātu šampanieti.*** (A. Bels)

- vienlīdzīgs nolūka apstākļa palīgteikums ar tam pakārtotu citu palīgteikumu. Piem.: *Visu slikto ārā, lai beigās, kad būs ļauts atvērt acis un nomierināties, mūsos nebūtu atlicis vairs ne miņas no sāpēm. **Lai tad, kad atkal sēdēsīm uz krēsliem, mūsos, tādus attīrītos, palāvīgos un atvērtos, ielītu visas pasaules laime.*** (D. Rukšāne)

- vienlīdzīgs nolūka apstākļa palīgteikums ar tam pakāpeniski pakārtotiem vairākiem palīgteikumiem, to skaitā arī citu nolūka apstākļa palīgteikumu. Piem.: *Maņu, instinktu, kaislību dēmoni iemiesojas viņā, lai viņa tos izteiktu valodā. **Lai stāstītu mēnessgaismas apmirdzētus stāstus par cilvēka dzīvi, kas izsitas no ierastajām sliedēm, aizņono izplatījumā, lai zvaigžņotā naktī atgrieztos atpakaļ uz zemes.*** (N. Ikstena)

- veida apstākļa palīgteikums. Piem.: *Es vadu dienas, gaidot augusta nogales samtainās naktis, kad debesīs sāk spietot izdegušu zvaigžņu atlūzas un dārzos būkšķēdami krīt sulas pierietējuši āboli. **Kā tieši man sūfīts jau tuvā rudens sveiciens un mie-***

rinājums: nu jau drīz, drīz!... (M. Zīle) *Varbūt lielākais – kā mīl sešpadsmit septiņpadsmit gadu vecumā, kad visu atsver vēlēšanās būt kopā, sadoties rokās un just, kā pulsē siltas asinis otra plaukstā. Kad vēl ir bailes no pirmā skūpstā tuvības. Un nav pat īstas vajadzības pēc tā.* (R. Ezera)

• salīdzinājuma palīgteikums. Piem.: *Viņa paskatījās uz mani. It kā es būtu pastrādājusi kādu nedarbu.* (Pauls Bankovskis) *Savādais vājums izpaužas drebuļos. It kā, izvilkta no ūdens, viņa sēdētu uz ledus gabala.* (Z. Skujiņš) *Novakare kā pelēks lakats lēnām tinās ap manu galvu, un tikai cigaretes dūmiņi bija vieliski redzami. Skatījās tajos un brīžiem ar ķermenī viļņaini nolocījās tiem līdzī. It kā es arī būtu viegla kā smēķa dūms. Un tikai.* (L. Muktupāvela) Šajā frāžkopā parcelētais salīdzinājuma palīgteikums pats pakļauts parcelācijai – no tā nodalīts divvārdu izsacījums *Un tikai. Naktī Ieva pamostas no klusas kustības tālumā. It kā melnā tumsā sargeņģelis būtu pieskāries viņas plecam ar spārnu.* (I. Ābele)

• pamatojuma palīgteikums. Piem.: *Atmiņu tāfele tiek nodzēsta ne nu tieši pēc katras stundas kā skolā, taču pietiekami lielā steigā. Jo allaž kas jauns nāk klāt.* (Z. Skujiņš) *Uz saprātu balstītais ir niecību niecība salīdzinājumā ar to, kas balstās mīlestībā. Jo mīlestība iet roku rokā ar pasaules galveno spēku – lielo ilūziju.* (Z. Skujiņš) *Mēs nekad nerunājam par to, ko dvēsele jūt. Jo pārāk cieši cits pie cita dzīvojam.* (L. Muktupāvela) *Genovefu apprecējis, viņš saprata, ka vairs negrib piepūlēties, lai šajā pasaulē kādu cilvēku izzinātu un saprastu. Jo spēka bija atlicis maz.* (M. Zīle)

Pamatojuma palīgteikums var būt parcelēts kopā ar tam pakārtotu citu palīgteikumu. Piem.: *Abus gala logus uzlūkojot, varētu domāt, ka ēka ir neapdzīvota. Jo stikli ir aizputējuši tiktāl, ka vien lielā piepūlē iespējams tur iekšā sazmēt aizkarus.* (M. Zīle) *Melānija pēc gadījuma ar Jāni skatās uz mani ļoti pētīgi. Jo es nestāstu, kā viss notika patiesībā.* (L. Stumbre)

• nosacījuma palīgteikums. Piem.: *Tikai pirmdien uzzināju, ka Tu patiesi, kā par brīnumu, todien esi bijis netālu. Ja ar „netālu” var apzīmēt vairāk nekā sešus septiņus kilometrus pa gaisa līniju.* (R. Ezera) *Jā, es daru visu, kas vien ienāk prātā. Ja vien spēju to izdarīt. Jā, es priecājos par dzīvi. Ja vien tobrīd nevēlos mirt.* (D. Rukšāne)

Var tikt parcelēti vairāki vienlīdzīgi nosacījuma palīgteikumi, arī tādi, kam pakārtoti citi palīgteikumi. Piem.: *Īrijā dzīvot ir viegli. Ja maksā un strādā. Ja nerunā pretī un pacieš to, ka neesi nekas. Ja dzīvo ar acu klapēm un ausu apaušiem.* (L. Muktupāvela)

• pieļāvuma palīgteikums vai parcelēts pieļāvuma palīgteikums kopā ar tam pakāpeniski pakārtotu citu palīgteikumu. Piem.: *Loģiski, tā arī droši vien būs. Lai gan patlaban tas nevarēja man derēt par diez kādu mierinājumu.* (R. Ezera) *Pārāk ilgi nekavēšos Alsungā un pat pelnīti izslavētā jūras stāvkrasta malā. Lai gan ir milzīgs kārdinājums palikt šeit uz visiem laikiem, pārtopot maura sūrenē vai druvu plikstīnā, kas bezbailīgi sakņojas uz kraujas.* (M. Zīle) *Arta neizskatās pēc žēlsirdīgas būtnes. Kaut arī man viņa patīk.* (L. Stumbre) *Šķita, sevī iegrimušais bērns tup šeit jau veselu mūžību. Kaut gan es varētu apzvērēt, ka vēl pirms mirkļa laukumā biju viena.* (M. Zīle)

• seku palīgteikums. Piem.: *Mani puīši ziņo, ka ceļu policijas patruļas mašīna tikko nogriezusi uz pirts pusi. Bet tev taču pat šofera apliecības nav. Tā ka brauc pa apkārtoceļu caur Jūrmalu.* (G. Cīrulis) *Dzīve tevi saņorē. Daudz spirināsies – šņores tikai ciešāk savilksies. Tā ka labāk jau atslābsti.* (A. Neiburga)

2001. §.

Tekstveidē konstatējama gan visa palīgteikuma, gan atsevišķu tā daļu, dažādu palīgteikuma komponentu parcelācija. Pastāv dažādu veidu parcelāti, kas ir strukturāli un jēdzieniski saistīti ar palīgteikuma gramatisko centru, piem.:

• vienlīdzīgi teikuma priekšmeti un to paplašinātāji. Piem.: *Arvīds Grigulis, būdams ar labu „ideoloģisko ožu”, saprata, ka šais nevainīgajos pantiņos slēpjas pozcīja. Kaut kas citāds, nekontrolējams, neatkarīgs.* (M. Čaklais) *Tā bija brīnišķīga pilnības sajūta, ko sniedza viens vēlas vasaras mirklis, viens rasā nolīcis dālijas zieds. Viens rīts ar loga spraišu krusta ēnām uz segas. Vai izravētas zemes atdevīgā smarža.* (A. Neiburga) *Es izteicu priekšlikumu organizēt tādu biedrību, kurai būtu svarīgas teātra lietas. Un arī peļņa. Un labais vārds. Un rūpes par skatītājiem. Un atpazīstamība. Un darbs aktieriem. Un vēl viss kas tamlīdzīgā garā.* (L. Muktupāvela)

• palīgteikuma vienlīdzīgs teikuma priekšmets kopā ar tam pakārtotu palīgteikumu. Piem.: *Es mēģinu tulkot šo vienu pēcpusdienu savā biogrāfijā, sausā neitīksmē apzinoties, ka, lai saprastu Tevi, ir jāiztulko viss Tavs laiks. Arī tas, kad es pati virpuļoju sazin kādos zvaigžņu putekļos, vēl nepiedzimusi šīs zemes dzīvei.* (G. Repše)

• palīgteikuma gramatiskā centra daļa un tās paskaidrojums. Piem.: *Man ir tikai sešpadsmit gadu, bet es zinu, ka jēga nevar būt nekas tāds, ko var pazaudēt. Vai atņemt. Ne darbs. Ne manta. Ne mīļotais. Ne bērns.* (A. Neiburga)

• palīgteikuma vienlīdzīgs izteicējs vai izteicēji un to paplašinātāji. Piem.: *Tādi jau mēs visi esam – [jo] cik spēdami sargājam sevi no sāpēm, audzēdami ērkšķainus žoģus. Un saduramies vēl sāpīgāk, līdz asinīm.* (R. Ezera) *Jums vajadzēja redzēt, kā viņa satrūkās. Gandrīz pagība.* (M. Zīle) *Arī Lienīte paskatījās tēvā ar tik ledainu skatienu, ka viņš nevilšus sarāvās. Kļuva maziņš kā rūķītis, saplaka kluss un pelēks kā samīts pūpēdis.* (A. Bels) *Karlīnei, tieši otrādi, ir sajūta, ka viņa no dzīves, no visa ierastā un šaurā, kas līdz šim veidojis viņas ikdienu, iet laukā. Pat ne iet, bet Grietai līdzās auļo uz zirga.* (Z. Skujiņš)

• palīgteikuma vienlīdzīgs izteicējs vai izteicēji un kādam no tiem pakārtots palīgteikums. Piem.: *Ticamāk, ka viņš gaidīja atbildi pats no sevis. Gaidīja un nesagaidīja, jo, brīdi paklusējis, sāka runāt ko citu.* (Z. Skujiņš)

• palīgteikuma sastata izteicēja pilnnozīmes daļa jeb predikatīvs vai vienlīdzīgi predikatīvi, kam var būt pakārtoti savi palīgteikumi. Piem.: *Kad nu Rudens juta: arī Vasara viņu pametusi, viņš sāka raudāt un purpināt, ka tas esot nežēlīgi, nežēlīgi, nežēlīgi... Un galīgi netaisni!* (M. Cielēna) *Viņš neiedomājās, ka vienīgais, kas mani dzina pa sēņu vagām, bija izmisums. Neziņa un vienatnība.* (L. Muktupāvela) *Ārsti teica, ka sirds viņai [ir] kā zirgam. Stipra.* (I. Ābele) „*Tas nav noticis ar mani!*” es sev saku, iegalvoju, līdz man pašai arī sāk likties, ka tie bijuši māņi. *Iztēle. Sapnis, ko izdzēs nomods.* (R. Ezera)

2002. §.

Veidojot saliktu pakārtotu teikumu, var tikt parcelēti dažādi palīgteikuma paplašinātāji jeb teikuma palīglocekļi. Ir konstatējams, piem., palīgteikuma pielikuma parcelāts: *Valdis vēl nebija ticis galā ar olu, kad ieradās santehniķis. Pusmūža vīrs nosmulētās brezenta drānās.* (Pauls Bankovskis) *Uzskatīja, ka nopietni ņemams viņš nav. Nīgrs, nostalgijas māks savādnieks. Ar darba biedriem kopā [viņš] neturējās.* (Z. Skujiņš)

Raksturīga ir palīgteikuma savrupinātu apzīmētāju parcelācija. Piem.: *Tajos senajos laikos, kad vēl nebija automašīnu, pašā Rēzeknes viducī pie upes, kur krustojas Varšavas un Maskavas virziena ceļi, atradās neliela iebraucamā vieta. Viena no daudzām un tomēr īpaša – ar noslieci uz smalkumu, jo te valdīja poļu tirgotāja meita Rozalija. Aša, skaista un raksturā nepakļāvīga.* (M. Zīle) *Visi apliecināja, ka senjora Sulpizia de Lango ir cienījama sieviete. Bagāta un dāsna.* (L. Muktupāvela) *Gunvaldis jau bija paspējis aizmirst, kāda toreiz, kad viņi vēl skatījās gandrīz vai viena ģimene, izskatījās Kalniņu vedekla (kura tā arī oficiāli par vedeklu nekļuva) Laima. Gaišmataina, bāla, nervoza, raudulīga.* (I. Bauere)

Retāk sastopami palīgteikuma atkārtota apzīmētāja vārdkopas parcelāti. Piem.: *Es redzēju, kā mūsu ciemā sievietēm dzimst skaisti bērni. Aizdomīgi skaisti.* (L. Mukstupāvela)

Saliktā pakārtotā teikumā var būt nošķirta palīgteikuma daļa, kam piemīt apzīmētāja vai dubultlocekļa pazīmes un kas var tikt sadalīta vairākos parcelātos; kādam no tiem turklāt var būt pakārtots palīgteikums. Piem.: *Bet man viņam jāklausa, jo Henrijs ir apņēmis mani no šejienes izvilkt. Dzīvu, pārvietoties spējīgu un domājošu. Turklāt tikpat skaistu, kāda biju pirms tam.* (D. Rukšāne)

Veidojot saliktu pakārtotu teikumu, var tikt parcelēts palīgteikuma papildinātājs vai vairāki vienlīdzīgi papildinātāji. Piem.: *Tas Rainis man vajadzīgs, jo kuram gan negribas, ja viņu nosauc par jaunās paaudzes cilvēku? Par pārcilvēku!* (L. Mukstupāvela) *Vai Annijai vispār bija skaidrs, ko nozīmē precēt ārzemnieku? Turklāt laikam katoli. Un vēl aktieri.* (L. Mukstupāvela)

Sastopami parcelēti vienlīdzīgi papildinātāji, kas saistīti ar palīgteikuma precizējamo vai vispārinošo vārdu. Piem.: *Viņš riņķo pa laukumu un analizē savas izjūtas. Saprot, ka neko vispār vairs nejūt. Ne prieku, ne sāpes, pat cerību ne.* (I. Ābele) *Tas notika ap 1600. gadu, kad pilsētā valdīja maģistrs Alof de Vineacur un visiem bija labi. Gan ceļotājiem, gan tirgotājiem, gan jūrniekiem, gan bruņiniekiem.* (L. Mukstupāvela)

Salikta pakārtota teikuma kontekstā var realizēties palīgteikuma atkārtota objekta paplašinātāja un tam pakārtotu palīgteikumu parcelācija. Piem.: *Tā bija vara, kas varēja katru it mierīgi pazudināt. Katru, kas nespēja pretoties.* (M. Čaklais)

2003. §.

Samērā izplatīta ir palīgteikuma dažādu adverbiālu paplašinātāju parcelācija, piem., parcelēts vietas apstākļi vai vienlīdzīgi vietas apstākļi: *Fantāzijas dīdītās abstrakcijas mākslā nepavisam nenozīmēja, ka beigusi pastāvēt realitāte. Rīgā. Parīzē. Ņujorkā. Londonā.* (Z. Skujiņš) Iespējams parcelēts palīgteikuma vietas apstākļa atkārtojums, kas papildināts ar apzīmētāju un kam pakārtots cits palīgteikums. Piem.: *Tētis paskaidroja, ka baltie akmentiņi patiesībā esot koraļļu atlūzas, bet melnās smiltis nākušas no vulkāniem. No īstiem vulkāniem, kas sļauj dūmus un uguni.* (Pauls Bankovskis)

Tekstveidē var tikt parcelēts palīgteikuma laika apstākļi. Piem.: *Jāni... labāk būs, ja tu brauksi tūlīt pat prom. Un vēl labāk [būtu]... ja tu vairs šurp nebrauktu. Nekad.* (L. Stumbre) *Viņš lūdza, lai es viņu saucot par Henriju. Vismaz tik ilgi, kamēr esmu slimnīcā.* (D. Rukšāne) Šajā piemērā parcelētai laika nozīmes paplašinātāja grupai ir pakārtots laika apstākļa palīgteikums.

Saliktā pakārtotā teikumā var būt parcelēts palīgteikuma veida apstākļi. Piem.: *Ir tikai gaismas, kas klusi iespīd maldu krēslainā mežā un nomierina īstenības virzienā. Soli pa solītim, soli pa solītim.* (N. Ikstena) *Laika gaitā izrādījās, ka pilnīgi viss skaistais, iedvesmojošais, tīrais nāk vienīgi par velti. Nepelnīts.* (G. Repše) Dažkārt parcelētais veida apstākļi vai vienlīdzīgi veida apstākļi jēdzieniski ir vienlīdz saistīti kā ar palīgteikumu, tā visu salikto pakārtoto teikumu kopumā. Piem.: *Devos prom no saimnieka sēņu mājām tāda, kā stāvēju. Vecās drūnās, sēņu sporām aplīpušām kedām kājās.* (L. Mukstupāvela)

Palīgteikuma savrupināti veida apstākļi var būt parcelēti kopā ar kādam no tiem pakāpeniski pakārtotu citu palīgteikumu. Piem.: *Ieva dažkārt nostājas pie kaltā metāla žoga un lūkojas, kā zaļajā oāzē dubļainās un akmeņainās pilsētas vidū spēlējas bērni. Tik skaļi un priecīgi, it kā [nebūtu] nekādu pasaules karu, bēdu, sagrauvju un uzvaru.* (I. Ābele)

No palīgteikuma var būt nodalīts, resp., parcelēts, cēloņa jeb kauzālas nozīmes paplašinātājs. Piem.: *Iespējams, ka Gunita atkal ākstās. No garlaicības.* (A. S. Gailīte)

Iespējams, viņš vienīgais zināja, ka Intas mati zem meistarīgi uzliktās krāsas patiesībā jau bija gluži sirmi. Dēla dēļ. (I. Bauere)

Lai īpaši uzsvētu un reizē aktualizētu kādu situāciju, var tikt parcelēts palīgteikuma divdabja teiciens. Piem.: *Viņa bija tik nospriegota, ka šķīta iekārta griestos. Turamies kādās neredzamās trosēs.* (G. Repše)

2004. §.

Jaukta salikta teikuma komponentu parcelāti. Dažādās kombinācijās var tikt parcelēti visi jaukta salikta teikuma komponenti: gan neatkarīga daļa, gan virsteikums, gan dažādi palīgteikumi. Ir konstatējami, piem., šādi parcelācijas gadījumi:

- parcelēta neatkarīga daļa, kuru var jēdzieniski uztvert par jaukta salikta teikuma sastāvdaļu. Piem.: *Dzīves apnikums man piezogas, kad kokiem sāk dzeltēt lapas. Bet esmu iemācījusies to meistarīgi slēpt.* (M. Zīle)

- kā atsevišķi parcelāti ir nodalīti jaukta salikta teikuma virsteikums un palīgteikums. Piem.: *To viņš kādreiz Ievai pateiks. Un viņa ar visiem gudrīšiem nobālēs. Jo viņi visi melo.* (I. Ābele)

- parcelēts vienlīdzīgs teikuma priekšmeta palīgteikums un tam sekojoša neatkarīga daļa, kas, izsakot vienojuma vai pretstata attieksmi, sakārtojumā saistīta ar distantu virsteikumu. Piem.: *Viņā kā uz paplātes bija ieraugāmas romantiķu klajās nesaderības – pieredzes krāšņums ar ikdienišķu un pat augstprātīgu īgnumu. Man līdz tam bija licies, ka tie viens otru izslēdz. Ka īgnums dzimst liesumā, kaulos, pieticībā, mazumā. Bet Magelāna āriene pat demonstrēja šo pretrunu.* (G. Repše)

2005. §.

Lai īpaši to uzsvētu vai aktualizētu, tekstveidē var tikt parcelēts kāds no jaukta salikta teikuma neatkarīgās daļas komponentiem, piem., vietas apstākļi: *To, cik katrs kalkulēja, cik aplēsa režīma izdevīgumu savai mazajai biogrāfijai, atstāsim uz katra sirdsapziņas, [un] savīgā un nesavīgā samērs tā vai tā nav noslēpjams. Vismaz literatūrā.* (G. Repše)

Konstatēts parcelēts jaukta salikta teikuma neatkarīgās daļas vienlīdzīgs sekundāri predikatīvs komponents vai dubultloceklis: *Ja būtu kaut neliels vējš, domāja vīrietis, tas nestu smalkās baltās smiltis, tās sakrātos manu drēbju krokās un lēni darītu mani neredzamu. Un neievainojamu arī.* (A. Neiburga)

Veidojot jauktu saliktu teikumu, iespējama dažādu virsteikuma komponentu parcelācija. No virsteikuma var būt nodalīta vienlīdzīga teikuma priekšmeta vārdkopa vai pielikums. Piem.: *Tad tas notika – uz galvas, kur odzei varētu atrasties kronis, atdalījās āda. Maza vecās ādas zvīņa.* (L. Muktupāvela)

Var tikt parcelēts virsteikuma vienlīdzīgs teikuma priekšmets un tam pakārtots palīgteikums vai palīgteikumi. Piem.: *Laiks nenovēršami ritēja uz priekšu, un Hariju mocīja neganti murgi. Un bailes, ka varbūt tie nemaz nav sapņi un viņš patiešām aizlaidis vējā visas bezmaz par velti dāvātās iespējas un palicis ratu pakalā.* (Pauls Bankovskis)

Jaukta salikta teikuma kontekstā sastopama virsteikuma vienlīdzīgu verbālu izteicēju un to paplašinātāju parcelācija. Piem.: *Viņa var stundām stāstīt visādus niekus, nemitīgi pinoties savos apgalvojumos, haotiski pārlecot no vienas tēmas uz citu, bet reizēs, kad no viņas tiek gaidīti tikai daži vārdi – tie visīstākie, viņa nesaka neko. Tikai klusē un izliekas domājam savas domas, vai arī samulsusi ieķīķinās un sāk stāstīt pavisam ko citu.* (D. Rukšāne)

Var būt parcelēti virsteikuma papildinātāji un kādam no tiem pakārtots palīgteikums. Piem.: *Mēs braucām cauri vasaras svelmes izdedzinātiem laukiem, un es turpināju līksmot. Par saulaino dienu, par pilsētu, kurā mani neviens negaidīja.* (M. Zīle)

Ir konstatēti vienlīdzīgu virsteikuma vietas apstākļu un kādam no tiem pakārtota palīgteikuma parcelāti. Piem.: *Atkusa Dzelmju ezers, atgriezās meža pīles, uzsmaržoja krastā baltie vizbuļi. Arī pie Vilkugravas, arī pie melnās pirtiņas, kur ik sestdienu Zete mazgāja veļu.* (S. Kaldupe)

Sastopams parcelēts virsteikuma veida apstākļi vai vienlīdzīgi apstākļi un kādam no tiem pakārtots palīgteikums. Piem.: *Iztālēm redzēju ielās kustamies ļaudis, taču tie strauji nozuda, un krēslas stundā es vienatnē gāju uz priekšu. Bez mērķa un rūpēm par to, kur pavadīt nakti.* (M. Zīle) Parcelētie virsteikuma veida apstākļi, kam ir iespējams pakārtots palīgteikums, var būt izteikti ar salīdzinājumu. Piem.: *Visu vasaru Harijam izdevās no viņas izvairīties un iztikt ar iedomu tēliem, tāpēc tagad viņš jutās nepatīkami pārsteigts. Kā cilvēks, kura ceļu pārskrējis melns kaķis.* (Pauls Bankovskis)

2006. §.

No jaukta salikta teikuma var tikt nodalīta ne vien kāda virsteikuma daļa kopā ar tai pakārtotu palīgteikumu, bet arī atsevišķs palīgteikums, piem., nosacījuma, salīdzinājuma un citi palīgteikumi: *Mūsu ģimene palika savā pusratā izbūvētajā jaunsaimniecībā, un es, droši vien tāpat kā tēvs, būtu turpinājis strādāt zemi. Ja mani neiesauktu darba rezervēs.* (Z. Skujiņš) *Ar muguru pieplakusi kambara durvīm, baronese tramīgi klausās dziestošajos trokšņos, bet acis dzelksnīgi vēro uz grīdas sēdošo augumu. It kā viņa līdzīgi Danielam būtu iekritusi bedrē pie lauvām.* (Z. Skujiņš)

Frāžkopā iespējama divu vai vairāku dažādas nozīmes palīgteikumu parcelācija vienlaikus. Piem.: *Te, Dumpravā ir pamatskola, un puikam būtu kur mācīties, tāpēc sāku apsvērt iespēju Rīgas dzīvokli pamest un ģimeni pārvest uz šejieni pavisam. Ja vien izdotos sameklēt piemērotu mitekli un sievietai atrastos kāds darbs. Lai gan viņa, kā jau lauku skuķis, ir kā pasista uz pilsētas akmeņiem un labāk tur grauzīs sausu doniņu, nekā baudīs laucinieku vienkāršo pārticību.* (A. Kolbergs)

Tekstveidē var tikt parcelēta palīgteikuma daļa kopā ar tai pakārtotu citu palīgteikumu. Piem.: *Sakarsušie zirgi kūp, sviedri, sajaukdamies ar lietus slapjumu, uzputo baltās lēkšķēs, izskatās, it kā zirgi ieziepēti būtu izdrāzušies no pirts. Kopā ar jātniekiem, kas mazgāti ar visām drēbēm.* (Z. Skujiņš)

Dažkārt jaukta salikta teikuma kontekstā konstatējama palīgteikuma kādas paskaidrojošas daļas parcelācija. Piem.: *Dāma ir ne vien tas, kas atrodas iekšpus korsetes, [bet] dāma nevar gluži iztikt arī bez tā, kas atrodas ārpus korsetes. [.] Bez apakšsvārkiem, bez kupliem brunčiem, bez jakām un mēteļiem.* (Z. Skujiņš) Šo teksta veidojumu var uzskatīt arī par redukciju, kas apliecina tekstveides sintaktisko procesu – parcelācijas un redukcijas – sinkrētismu: *Dāma ir ne vien tas, kas atrodas iekšpus korsetes, [bet] dāma nevar gluži iztikt arī bez tā, kas atrodas ārpus korsetes. [Dāma nevar iztikt] Bez apakšsvārkiem, bez kupliem brunčiem, bez jakām un mēteļiem.*

8.4. Mutvārdu teksta sintakse

8.4.1. Mutvārdu teksta un tā sintaktiskās izveides vispārīgs raksturojums

2007. §.

Objektīvu iemeslu dēļ latviešu valodas sintakses parādības, izņemot izlokšņu sintaksi, ir pētītas, pamatojoties galvenokārt uz rakstu valodas faktiem (Lauze 2004: 6–7). „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” teorijas izklāstā, piem., jautājuma teikumu raksturojumā, vietām ir sniegts salīdzinājums arī ar sarunvalodu, taču minētie pie-

mēri ir ņemti no daiļliteratūras, kas uzskatāmi par ikdienas runas atdarinājumu rakstos, nevis īstu sarunvalodu. Var pievienoties Nikoles Nauas (*Nicole Nau*) atzinumam: „Kaut arī mutvārdu runa pastāv kopš cilvēces pirmsākumiem, tikai samērā nesen tika izgudrota tehnika, kā to saglabāt un atkārtot” (Naua 2007: 83).

Jēdziens „teksts” parasti tiek attiecināts uz rakstītu tekstu (CODL 1997: 376). Tomēr teksts pastāv ne tikai rakstveida, bet arī mutvārdu formā. Valodnieciskajā literatūrā tas ir ņemts vērā, definējot šo terminu (Ceplītis et al. 1989; Crystal 2003: 461–462; VPSV 2007: 392). Džons Laionss (*John Lyons*) uzskata, ka runa jānošķir no rakstības, tāpat kā runas rezultāts – no rakstības rezultāta, tomēr **izteikums** un **teksts** attiecas gan uz runas, gan rakstības iznākumu (Lyons 1995: 258).

Mutvārdu teksti gan pēc to lietojuma sfēras, gan pēc sintaktiskās izveides nav vienvēidīgi. Vispirms jānošķir ikdienas sarunas no uzstāšanās publikas priekšā, kas norisinās literārajā valodā publiskās runas formā, piem., lekcija, referāts, seminārs, diskusija. Ikdienas sarunās tiek izmantota sarunvaloda, kas „ir teritoriāli neierobežots nacionālās valodas paveids, kura galvenās pazīmes ir spontāna mutvārdu forma un runas situācijas neoficiālums” (Lauze 2004: 16).

Izlokšņu runa ir teritoriāli ierobežots nacionālās valodas paveids, kas šajā gramatikā netiek apskatīts. Vairāki valodnieki atzīst par lietderīgu pretstatīt literāro valodu un sarunvalodu, kā arī sarunvalodas attēlojumu rakstos, galvenokārt daiļliteratūrā un publicistikā, uzskatīt par sarunvalodas stilu (Druviete 1988; Druviete 1989: 111; Ernstsoone 2006₂: 200–201; Nītiņa et al. 2008: 115). Latviešu valodniecībā pastāv arī pretējs viedoklis, ka ikdienas sazināšanās līdzekļa funkcijā tiek lietots sarunvalodas stils, kas ir viens no literārās valodas funkcionālajiem paveidiem (Beitiņa et al. 1961; Freimane 1993; Rozenbergs 1995).

Runas situācijas oficiāluma vai neoficiāluma pakāpe var atšķirties dažādu sociālo faktoru ietekmē. Jānis Valdmanis ir piedāvājis šādu iedomātu skalu „ar (vismaz) četrām gradācijām: oficiāls – samērā oficiāls – samērā neoficiāls – neoficiāls” (Valdmanis 1999: 184). Jāņem vērā, ka ir iespējams arī individuāls saziņas partneru savstarpējo attiecību un runas situācijas vērtējums. Ojārs Bušs ir norādījis, ka „literāro valodu mēdz lietot oficiālās nepubliskās sarunās (pie ārsta, advokāta, priekšnieka u. tml.). Šajā gadījumā gan vērojamas svārstības – analogiskas situācijas viens runātājs var uzlūkot par oficiālām, otrs – par neoficiālām (neitrālām), t. i., tādām, kurās komunikācijai var izmantot ikdienas runu” (Bušs 1984: 23).

2008. §.

Runāts un rakstīts teksts tiek uztverts dažādi. To atspoguļo arī novērojumi universitātes mācību darbā, ka lielākajai daļai valodas lietotāju ir negatīva attieksme pret spontāna mutvārdu teksta transkripciju, jo lasītāju uzmanības centrā ir tā vērtējums no valodas kultūras viedokļa, nevis izpratne par runāta teksta īpašībām.

Krievu sarunvalodas pētnieki ir veikuši eksperimentu, kurā piedalījās 40 respondentu, atbildot uz jautājumu: „Vai izglītoti cilvēki var tā teikt neoficiālā situācijā?”. Vairākumam dalībnieku ir pieņemamas tipiskas sarunvalodas frāzes, ja tās tiek nolasītas priekšā dabiskā intonācijā, bet, redzot tās pašas frāzes rakstveidā, viņi ir atzinuši, ka valodas lietojumā tās nav pieļaujamas, kaut gan runa nav par oficiālo sfēru (Земская et al. 1973: 37). Var pievienoties Maijas Brēdes atzinumam: „Protams, lasot sarunas pierakstu, nevar nepamanīt paviršību, neprecizitāti, arī izteiksmes neatbilstību pieņemtajām gramatiskajām normām, taču reālā sarunā to visu kompensē runātāja balss tembrs, intonācija, atsevišķu vārdu izcēlums, ritmiskais zīmējums, kā arī runas temps. Nereti pavīd liekvārdība, taču, ja sarunas temps nepalēninās, to var nepamanīt, jo klausītājs tiecas uztvert tikai galveno domu” (Brēde 2007: 130).

Jāuzsver, ka mutvārdu tekstu piemēri, kas ir lietoti šajā gramatikas nodaļā, ir autentiski un nav rediģēti, lai parādītu valodas lietojuma variantus. Tāpēc tajos nevajadzētu vispirms saskatīt runas veidojuma neģludumus. Lai mutvārdu tekstu piemēri pārāk neatšķirtos no pārējā praktiskā materiāla, kas iekļauts citās gramatikas nodaļās, to pierakstā pamatā tiks ievērota rakstveida tradīcija, arī pieturzīmju lietojums. Saīdzinājumā ar rakstveida tekstiem mutvārdu piemēriem, lai tie būtu gramatikas lasītājam saprotami, var būt nepieciešams minimāls runas situācijas apraksts vai komentārs par kontekstu.

Jānorāda, ka autoriem, kuru veidotie mutvārdu teksti tiks izmantoti šajā gramatikas nodaļā, tiek garantēta konfidencialitāte, tāpēc runātāja raksturojumā tiks ietvertas tikai vispārīgas ziņas – dzimums, amata nosaukums vai sociālās lomas apzīmējums. Izņēmums ir piemēri no radio un televīzijas pārraidēm, kas ir izskanējuši publiski, tajos personvārdi nav mainīti – runātāji var būt atpazīstami, viņu vecums nav noteikts. Ir minēts arī televīzijas kanāls vai radiostacija un pārraides gads. Citiem piemēriem, kas fiksēti dažādās runas situācijās, dotas ziņas par avotu (sk. saīsinājumu sarakstu). Piem., iniciāļi „LL” liecina, ka izmantota gramatikas nodaļas autores mutvārdu tekstu kartotēka.

2009. §.

Ilze Lokmane, analizējot liekvārdību plašsaziņas līdzekļos, ir raksturojusi sarunvalodas ietekmi uz literāro valodu publiskās runas formā, kas „izpaužas ne tikai kā sarunvalodas vārdu lietojums, bet arī kā domas un izteiksmes nesakārtotība. Sarunvalodā mēdz būt daudz kā vajadzīgu, tā nevajadzīgu atkārtojumu – gan tāpēc, ka reizē runājam un domājam, gan pastiprinājuma nolūkā, lai klausītājam kas svarīgs nepaslīdētu garām” (Lokmane 2005₃: 37). Ilustrācijai atkārtojumi kāda radioraidījuma vadītāja atbildē uz jautājumu, kāpēc, pēc sniegtā pašvērtējuma, viņa valodas prasme nav izcila:

Vīr.: *Es domāju, ka mana valodas prasme nav izcila, un domāju es tikai tādēļ vien, ka man vienmēr gribas atstāt, gribas atstāt iespēju augt un pilnveidoties arī šajā jomā, tāpat kā daudzās, daudzās citās. Ir lietas, kuras es noteikti varu darīt labāk, kurām vienkārši dažkārt pievērš pārāk maz uzmanības, vai elementāra paviršība un nekonzcentrēšanās dažkārt, ko var nodarīt ļoti daudz posta, ja ir runa par tādu darbu kā, kā, piemēram, ziņu veidošana, teikumu konstruēšana un nu apzināta vēstījumu rakstīšana, tur vienmēr var izdarīt kaut ko labāk, tāpēc es, par izcilu to es nekādi nevaru nosaukt, es domāju, ka man, teiksim, laba.* (Lauze 2010: 166)

J. Rozenbergs vārdu blīvēšanu uzskata par vienu no stilistisko potenču realizācijas veidiem, kas izpaužas vairākos valodas līmeņos, to vidū teikuma un teksta pakāpē, un kas vērtējams ne tikai kvantitatīvi, bet arī kvalitatīvi (Rozenbergs 1995; 2004). Iepriekš minētajā piemērā vietniekvārda „es” atkārtošana septiņas reizes nominatīva vai datīva formā raksturo tekstu „arī no emocionāli ekspresīvā viedokļa: tur, kur personiskais „es” visspilgtāk tiek izpausts, tur ir arī vislielākais relatīvais vietniekvārda es lietojuma biežums, bet tur, kur no subjektivisma jāvairās, tur vietniekvārda es relatīvais lietojuma biežums ir mazāks vai šis vārds vispār netiek lietots” (Rozenbergs 1995: 28).

Jāpiebilst, ka J. Rozenberga stilistikas teorijā termins „blīvējums” tiek izmantots plašākā izpratnē nekā tradicionālajā sintaksē, kur tas tiek saistīts ar vienu no vārdrindas veidiem (Ozols 1961: 211; MLLVG 1962: 4; VPSV 2007: 66; Beitiņa 2009: 40). Teorētiskajā literatūrā arī termins „divkāršojums” resp. „kāšojums” tiek saprasts divējādi: šaurākā nozīmē kā vārdrindas veids (Ozols 1961: 211; MLLVG 1962: 4; Beitiņa 2009: 40) un plašākā kā „vārda, vārdu savienojuma vai teikuma daļas pilnīgs atkārtojums tai pašā formā” (VPSV 2007: 95). Lietojot iepriekš minētos terminus plašākajā nozīmē, ir

iespējams atzīt palīgvārdu un izsaukmes vārdu blīvējumu un divkāršojumu, kaut arī vārdi formāli nav saistīti sakārtojumā. Dialogā jautājuma un atbildes replikas var būt veidotas pēc vienāda strukturāla parauga. Šādā gadījumā J. Rozenbergs runā par tekstveides modeļu elementu blīvēšanu (Rozenbergs 1995: 37). Ja izvēlētais teikuma modelis tiek papildīts ar tiem pašiem leksiskajiem līdzekļiem, šai parādībai būtu ieteicams izmantot apzīmējumu „divkāršošana”, bet terminu „blīvēšana” – attiecināt uz leksiskā ziņā atšķirīgu vārdu izmantojumu vienādā sintaktiskā funkcijā.

Mutvārdu saziņā sastopamie atkārtojumi ir samērā daudzveidīgi, jo tie tiek izmantoti gan konkrētā izteikumā vai izsacījumā, gan vairākās teksta vienībās. Atsevišķā izteikumā ir sastopami gan minimālās teikuma struktūras shēmas komponentu, gan vienkārša teikuma paplašinātāju divkāršojumi.

Piem., galvenā locekļa un izteicēja atkārtojumi. Runas situācija uz ielas autobusa pieturā. Sieva, stāvēdama uz braucamās daļas, skatās, vai nenāk autobuss. Ieraugot, ka tas ir izgriezies no šķērsielas, viņa saka vīram: **Griežas, griežas ārā.** (LL 2009)

Cita runas situācija mācību iestādē jaunā mācību gada sākumā. Pedagoģe saka kolēģiem: **Visi tik priecīgi, tik priecīgi.** (LL 2011)

Vai arī vienkārša teikuma paplašinātāju – apstākļa un papildinātāja – divkāršojumi. Radoraidījumā ārsts salīdzina cilvēku dzīvesveidu senos laikos un mūsdienās: **Viņiem [mūsdienu cilvēkiem] kustību ir daudz, daudz par maz.** (LR1 2011)

Citā radoraidījumā klausītāja telefona sarunā saka: **Un es pateicos visiem, visiem, kas šo izrādi sagatavoja.** (LR1 2010)

Divkāršojums var būt variēts, ja „teikumā atkārtoti vienu un to pašu vārdu ar iepriekš neminētu vai neminētiem apzīmētajiem” (MLLVG 1962: 388) un kur tādējādi veidojas savrupinājums.

Piem., radoraidījumā runā par baletu. Viešņa: **Bet klasika, mūžīgā klasika, ja.** (LR1 2011)

Runas situācija lielveikalā. A saka paziņai: **Es iešu pakal pēc šokolādes, pēc saso-dītās elles šokolādes.** (LL 2012)

Citā runas situācijā kolēģi spriež par remontu. B: **Ēka ir uzbūvēta uz pāļiem, ožola pāļiem.** (LL 2012)

Atšķirībā no rakstveida teksta mutvārdu izteikumā tiek lietots arī tāds variēts divkāršojums, kur atkārtotajiem lietvārdiem ir pakārtoti dažādi apzīmētāji.

Piem., televīzijas intervijā žurnālists vērsas pie prezidentes: **Prezidentes kundze, šonedēļ vairākas Eiropas valstis, ietekmīgas Eiropas valstis ir pateikušas nē šim karam.** (LTV1 2003)

Vai arī radoraidījumā ārsts komentē, vai pārmērīga sulas dzeršana var kaitēt veselībai: **Es neesmu dzirdējis, ka kaut kādas aknu kaites, nieru kaites varētu rasties.** (LR1 2011)

Cita radoraidījuma sākumā tā vadītājs saka: **Sveiciens visiem jubilāriem un, protams, mūsu muzikālais sveiciens.** (LR1 2011)

Vienā izteikumā ir iespējams abu tekstveides paņēmieni apvienojums: kāda vienkārša teikuma komponenta, piem., izteicēja, divkāršošana un blīvēšana.

Runas situācija sapulcē. Jānis, uzzinājis, ka viņa kandidatūra izvirzīta balsošanai, sakustas krēslā, it kā gribētu iet prom. Sapulces vadītāja aizrāda: **Pagaidi, pagaidi, Jāni, sēdi mierīgi, izpildi savu pienākumu!** (LL 2003)

Televīzijas spēlē „Paņem 100 000... ja vari” pirms pareizās atbildes paziņošanas dalībnieks saka partneri: **Stāvam maliņā, gaidam likteni, gaidam likteni.** (TV3 2011)

Vai arī darbinieks komentē uzņēmuma īpašnieces vadības stilu: **Tur jau tā problēma, ka viņa draud, draud, bet risinājumu nemeklē.** (LL 2012)

Runātājs var atkārtot arī visu izteikumu vai tā daļu pragmatisku apsvērumu dēļ, ja klausītājs nav dzirdējis teikto.

Piem., runas situācija pilsētas autobusā. Sieviete, ieraudzījusi, ka autobusā ir iekāpusi paziņa, saka: **Nāc papļāpāt!** (Paziņa kompostrē braukšanas talonu un uz uzaiicinājumu nereaģē.) *Es saku: nu nāc papļāpāt!* (LL 2009)

Cita runas situācija augstskolas gaitenī. Darbiniece A vēlas ieiet pie kolēģes Elzas kabinetā, taču tas ir slēgts. Garāmejot darbiniece B paskaidro, kur ir Elza. B: **Elza ir pie Olitas.** A: **Ko?** B: **Pie Olitas.** (LL 2011)

2010. §.

Mutvārdu tekstos blīvējumi un divkāršojumi ir raksturīgi arī izsacījumiem, kuru pamatā ir palīgvārdi, izsaukmes vārdi vai uzruna. Dažkārt atbildes izveidē šādi tiek pastiprināts apgalvojums vai noliegums. Parasti tiek atkārtota partikula „jā” – divas, retāk trīs reizes. Mazāk ir tādu dialoga vienību, kur vairākas reizes ir lietota partikula „nē” (Lauze 2008, : 109).

Piem., šoferis C stāsta paziņai D par konkursu autobusu parkā. C: **Saproti? Tur ir savs nolikums.** D: **Jā, jā, jā.** *Es saprotu.* (LL 2009)

Runas situācija pie avīžu kioska. Pircēja: **Jums kāds dzeramais arī ir?** Pārdevēja norāda uz plauktu ar minerālūdens pudelēm: **Jā, jā.** (LL 2011)

Vai arī dialogs mācību daļā starp kolēģēm E un F, kura meklē kādu dokumentu. E: **Kaut ko līdzēt?** F: **Nē, nē, nē.** (LL 2011)

Sarunas sākumā un nobeigumā nereti tiek atkārtotas vairākas sveicinājumu frāzes vai to komponenti. Šādos gadījumos ir raksturīgs gan kāršojums, gan blīvējums, iespējams arī abu minēto paņēmieni apvienojums.

Piem., radioraidījuma vadītājs atbild uz telefona zvanu studijā: **Hallo, labrīt, sveiki! Labrīt!** (LR1 2008)

Cita radioraidījuma vadītājs sasveicinās ar klausītājiem: **Labrīt, labrīt, labrīt!** (LR1 2008)

Televīzijas raidījuma vadītājs atvadās no skatītājiem: **Visu labu! Uz redzēšanos!** (LTV7 2008)

Vai arī diktors pabeidz radiopārraidi: **Atā, atā un uz sadzirdēšanos!** (LR2 2003)

Pateicības frāzēs, ko lieto mutvārdu saziņā, var konstatēt izsaukmes vārda „paldies” divkāršojumus.

Piem., darbiniece G izsaka laba vēlējumu kolēģei H pirms došanās uz masāžu. G: **Lai tev labi izdodas!** H: **Paldies, paldies!** (LL 2011)

Pēc uzstāšanās televīzijas šova vadītāja pateicas dejuotājiem: **Paldies Ritvaram un Simonai! Paldies!** (TV3 2010)

Vai arī radioraidījuma vadītājs pabeidz telefona sarunu ar zvanītāju: **Labi, paldies, paldies!** (LR2 2010)

Uzrunas lietojumā blīvējumi ir raksturīgi tad, ja runātājs vienlaikus vēršas pie vairākiem adresātiem.

Piem., hokeja spēles pārtraukumā sporta komentētājs vēršas pie diviem speciālistiem, kas ir uzaicināti studijā: **Ko jūs, Armand un Hari, sakāt par šiem četriem?** (TV3 2003)

Diktors televīzijas raidījuma sākumā saka: **Labvakar, jubilāri un viesi!** (LTV1 2003)

Vai arī vadītāja iesāk televīzijas raidījumu: **Māmiņas, tēti un mazuļi, esiet sveicināti „Māmiņu klubā”!** (TV3 2009)

Uzrunas divkāršojumi ir mazāk izplatīti. Tie var būt neitrāli, ja uzrunas adresāts konkrētajā runas situācijā neatsaucas, vai arī emocionāli ekspresīvi, ja tiek izteikts pārmetums: **Kārli, Kārli!**

Piem., runas situācija tramvajā darbdienas vidū. Paziņa ir pamanījusi Aigaru laikā, kad viņam parasti ir jābūt darbā. Siev.: **Aigar, Aigar! Tu nestrādā nemaz?** (LL 2005)

2011. §.

Atkārtojumi ir tipiski vairākām, parasti divām, teksta vienībām, kas atrodas blakus, taču kvalitatīvi un kvantitatīvi tie var būt atšķirīgi. Divkāršojums tiek īstenots, atkārtojot visu izteikumu, tā daļu vai atsevišķu komponentu. Mutvārdu tekstā nevajadzīgi vārdu, īpaši saikļu, atkārtojumi var rasties brīdī, kad runātājs formulē domu. Tas ir saistīts ar sarunvalodas spontānumu, kas izpaužas automatizētā verbālo un neverbālo izteiksmes līdzekļu lietojumā. Terminu „automatizācija” ieviesis čehu valodnieks Bohuslavs Havraneks (*Bohuslav Havránek*), lai apzīmētu parastu parādību, ka pašai valodiskajai izteiksmei netiek pievērsta uzmanība (Гавранек 1967). Vairāki autori ir uzsvēruši, ka automatizācija ir būtiska sarunvalodas īpašība (Ляптева 1976: 66, 67; Lauze 2004: 14; Ernstson 2006: 201; Борисова 2007: 104). Taču atkārtojumi runātā tekstā tiek izmantoti arī mērķtiecīgi, īstenojot noteiktu runas stratēģiju:

• lai pārjautātu

Piem., runas situācija poliklīnikas uzgaidāmajā telpā. A: *Jūs uz piecpadsmīto?* B: *Nē. Tur ir iekšā.* A: **Tur ir iekšā?** B: *Jā.* (LL 2010)

Divi tālbraucēji šoferi A un B sarunājas par darba dokumenta aizpildīšanu. A: *Ja ir vairāk par divdesmit četrām stundām, tad otrā pusē ir jāraksta.* B: **Vairāk par divdesmit četrām stundām?** A: *Jā.* (LL 2007)

Runas situācija iestādes gaitenī trešdienā. Vīrietis nospiež durvju rokturi, taču kabinets ir slēgts. Siev.: **Šodien nestrādā.** Vīr.: **Šodien nē?** Siev.: *Trešdienās ir brīvs.* (LL 2006)

• lai paustu apstiprinājumu

Piem., runas situācija augstskolas gaitenī pie mācībspēku telpas durvīm, kurām ir nomainīta atslēga. Sarunājas kolēģes C un D. C: **Dabūjāt jauno atslēgu?** D: **Dabūju, dabūju, jāmeklē, kur ir.** (LL 2011)

Kolēģes F un G ir iznākušas no kafejnīcas augstskolas pirmajā stāvā. F vēlas doties uz kabinetu trešajā stāvā. F: *Tad tu nemaz nenāksi augšā?* G: **Es nenākšu augšā.** (LL 2006)

Runas situācija tramvajā. Sarunājas divi vīrieši G un H. G: **Kaut kur redzēts esi.** H: **Kaut kur, jā.** (LL 2011)

Vai arī valodniece jautā televīzijas žurnālistam: *Vai jūs jūtaties droši, runājot publiski vai situācijā, kur jāievēro literārās valodas normas?* Vīr.: *Jā, ļoti droši, ļoti droši.* (BalSoc 2009)

Radoraidījuma vadītāja sarunājas ar uztura speciālistu: *Nu jūs pats esat tāds eksperimentētājs, kas laikam ir izmēģinājis visu uz savas ādas vai, citiem vārdiem varētu arī teikt, savā vēderā. Vai tiesa?* Viesis: **Pilnīgi droši.** Raidījuma vadītāja: **Pilnīgi visu?** Viesis: **Pilnīgi visu.** (LR1 2011)

Pircēja: *Mangali pa 36.* Pārdevēja: **Gāzēto?** Pircēja: **Gāzēto.** (LL 2011)

• lai izteiktu iebildumu

Piem., radoraidījuma vadītāja pārrunā ar ekspertu situāciju, kad no darba sabiedriskajā televīzijā ir aizgājuši četri žurnālisti: *Un līdz ar to, iespējams, atrast jaunu ziņu dienesta vadītāju varētu būt vēl grūtāk.* Eksperte: *Es nedomāju, ka varētu vēl grūtāk būt, jo tā ir lieliska iespēja cilvēkiem, kas ir attīstījušies savās profesionālajās*

prasmēs, teiksim, kaut kādā jaunā pakāpē sevi apliecināt, un es neredzu to kā problēmu. (LR1 2011)

Runas situācija darbavietā, kur sarunājas divas kolēģes J un K, kas ir atnākusi uz lietišķu tikšanos. J ir izvērtējusi kafiju. J: *Cukuru?* K: *Paldies, cukuru nē.* (LL 2011)

• lai izvērstu informāciju, to precizējot

Piem., draudzene stāsta frizierei: *Man, galvenais, vēl jākrāso tā siltumnīca. Ja rīt būs labs laiks, rīt jākrāso tā siltumnīca.* (LL 2009)

Runas situācija pie frizētavas. Sieviete ar draugu ir pienākusi pie ārdurvīm, kur pielikta zīmīte. Vīr.: *Viss ir labi?* Siev.: *Viss ir labi, tikai divpadsmitos taisīs ciet.* (LL 2006)

Radoraidījuma viesņa stāsta, ka četri stārķi, kas pastāvīgi dzīvo būrī, saplošītu piekto putnu, ja to kāds pieliktu klāt: *Ļoti vienkārši. Ļoti nežēlīgi, ļoti vienkārši tas notiek.* (LR1 2011)

Vai arī telefona sarunā vīrietis saka: *Es arī esmu aicināts. Bet jāsaka, ka ļoti nesavlaicīgi aicināts. Tikai pusotru nedēļu iepriekš, ja man jau citas lietas ir saplānotas divus trīs mēnešus atpakaļ.* (LL 2011)

Visi minētie divkāršojuma izmantojuma iemesli ir konstatējami dialogā, bet informācijas precizēšana ir novērojama arī tādās teksta vienībās, ko veidojis viens runātājs. Kā rāda piemēri, ja verbs personas formā tiek atkārtots dialogā, saziņas partneriem runājot par to, kas attiecas vienam uz otru, īstenības izteiksmē darbības vārdam mainās pirmās un otrās personas forma.

Debora Tanena (*Deborah Tannen*) norāda, ka atkārtojums palīdz ātrāk un labāk saprast informāciju: „Ja daži vārdi tiek atkārtoti, tiek paziņots salīdzinoši mazāk informācijas nekā gadījumā, ja visi izteiktie vārdi sniegtu jaunu informāciju. Šī dublēšana runātā diskursā ļauj klausītājam saņemt informāciju vairāk vai mazāk tanī pašā tempā, kādā runātājs to pasniedz.” (Tannen 2007: 59)

2012. §.

Publiskajai runai ir nepieciešama pirmskomunikācijas fāze, kurā tā iepriekš tiek pārdomāta un parasti arī rakstveidā sagatavota. Tas izskaidro faktu, ko ir norādījis J. Valdmanis, proti, ka šiem tekstiem ir izteiktas rakstu valodas pazīmes (Valdmanis 1999: 183). Tāpat iepriekš sagatavotas un spontānas runas varianti atšķiras arī sintaktiskās uzbūves ziņā. Salīdzinot tipiskus runātās un rakstītās valodas izpausmes veidus, kas ir maksimāli pretstati, kā iepriekš neplānotas ikdienas sarunas un publikācijās lietotā rakstītā valoda, N. Naua ir raksturojusi vairākas atšķirīgas pazīmes, kas tiem piemīt, piem., viena no tām ir saziņas ātrums: „Nevar taču likt klausītājam ilgi gaidīt, kamēr tiks atrasts vislabākais veids, kā veidot teikumu. Rakstīšanā laiks starp domu un teikumu var būt daudz ilgāks, tāpēc rakstītu tekstu veido vairāk apziņāti un plānoti. Spontāna runa nav rediģēta, un tā arī nav rediģējama – reiz izteiktu vārdu nevar dzēst, runātājs var tikai labot savu teikto ar jauniem vārdiem.” (Naua 2007: 84)

Sava izteikuma labošana, ko veic runātājs pats, vairāk ir izplatīta spontānā runā, it sevišķi ikdienas saziņā, taču tā var gadīties arī publiskās runas laikā, to vidū intervijās televīzijas un radio tiešraidēs. Lai izmainītu teiktā saturu, tiek lietots kāds no nolieguma izteikšanas līdzekļiem, piem., partikulas, pretstatījuma saikļi, noliegti verbi, kas var būt kopā ar atkārtojumu. Jāpiebilst, ka, atsaucoties uz skandināvu valodnieku darbiem, Māra Valpētere ir norādījusi arī uz citu izteikuma elementu aizstāšanu norvēģu un latviešu sarunvalodā sintaktiskās koriģēšanas laikā (Valpētere 2008: 116). Izteikuma labošanu var izraisīt ne tikai runātāja vēlēšanās precizēt pateikto, bet arī kādi ārēji apstākļi runas situācijā, kad neparedzēti ir jāmaina iesāktā darbība.

Piem., autobusā divas jaunietes runā par bijušajiem klasesbiedriem. A: *Es bieži satieku – nevis satieku, bet redzu Daci.* (LL 2005)

Radoraidījumā speciāliste skaidro, kāpēc ir nepieciešama Artrīta diena: *Šī diena bija vai ne bija, ir vēlīta tam, lai arī pacienti un arī cilvēki, ja, nu ne visi ir varbūt, mēs varam dēvēt par pacientiem, kuriem sāp vai traucē locītavas vai mugurkauls, kas arī sastāv no locītavām, varētu par šo problēmu aktualizēt un pateikt, ka mūsu ir daudz, locītava sāp un ko mēs varam darīt tādēļ.* (LR1 2011)

Citā radiointervijā latviete, kas dzīvo Grieķijā, bet nav sarāvusi saites ar Latviju, saka: *Tad es domāju: būs divas dzimtenes, nevis dzimtenes, bet, protams, dzimtene ir viena, bet valsts, kurā tu dzīvo, arī ir jāmīl.* (LR1 2011)

Radoraidījuma vadītājs vēlas nolasīt jautājumu, ko klausītāja ir iesūtījusi elektroniski, taču studijā zvana telefons, un viņš pārdomā: *Inese jautā, nē, faktiski telefonu pacelšu.* (LR1 2011)

Runas labošana ir novērota arī dialogā. Piem., ja saziņas partneris uzskata, ka ir svarīgi runāt par kādu darbību tagadnes formā, atkārtodams dzirdēto izteikumu, viņš var mainīt verba personas formu no pagātnes uz tagadni vai no nolieguma uz apgalvojumu un reizē atbildēt uz vispārējo jautājumu.

Piem., runas situācija uz ielas. Netālu no aptiekas ir satikušās divas bijušās kolēģes Vita un Lelde. Kamēr viņas sarunājas, Vitas vīrs, nākdams no veikala, ir iegājis aptiekā. Lelde: *Tas nebija tavs vīrs?* Vita: *Tas ir mans vīrs.* (LL 2007)

Runas situācija tirgū. Tā kā tirdzniecības vietā nav nekādas informācijas, sieviete nav pārliecināta, vai šis ir tas pats tirgotājs, kas iepērk puslitra burkas: *Jūs ņēmāt burciņas?* Tirgotājs: *Es ņemu burciņas.* (LL 2011)

Cita runas situācija nelielā veikalā. Pircēja: *Šis vairāk nav „Pīlādzis”?* Pārdevējs: *Šis ir „Pīlādzis”, tikai pie citiem saimniekiem.* (LL 2011)

Tas liecina arī par to, ka teksta „adresāts parasti ir diezgan aktīvs klausītājs” (Linell 1998: 104), kas izpaužas arī citos gadījumos: ja runātājs pēkšņi apklust, jo viņam trūkst kāda vārda, saziņas partneris var reaģēt momentāni un pateikt to priekšā. Krievu pētnieks Jevgeņijs Širjajevs (*Евгений Ширяев*) norāda, ka arī sarunvalodas monologa klausītājs šādos gadījumos uzreiz palīdz teksta autoram (Ширяев 1982: 120). Minētā runas uzvedība ir tipiska, ja latviski runā kāds ārzemnieks, kuram tā nav dzimtā valoda. To var novērot arī radio un televīzijas intervijās. Taču cita veida intervijās, piem., ar valsts amatpersonām, ne vienmēr pozitīvi vērtējams fakts, ka „žurnālists vēlas pasteidzināt runātāja domu gaitu, pasakot priekšā paredzamo atbildi” (Brēde 2007: 130).

Sarunas partnera palīdzība ir novērojama arī citu psiholoģisku faktoru dēļ, ja runātājs iesāk teikt kādu vārdu, bet šaubās par tā iederību konkrētajā runas situācijā. Piem., vai radoraidījumā klausītāja drīkst uzrunāt iemīļotu speciālisti, kas bieži sniedz vērtīgus padomus, neformāli.

Radoraidījuma laikā klausītāja pa telefonu sirsnīgi pateicas speciālistei par padomu: *Paldies, mī...!*

Runātāja aprauj uzrunu, taču radoraidījuma dalībnieki ir uztvēruši šo vārdu un atkārtō. Viešņa, labsirdīgi smeļoties, saka: *Mīlulī!*

Raidījuma vadītājs: *Mīlulī!*

Raidījuma viešņa: *Ņemiet, ņemiet par labu!* (LR1 2010)

Dažkārt runātājs pēkšņi aizmirst kādu informāciju, ko klausītājs vēl nezina vai nevar iedomāties. Tādā brīdī sarunas pavediens pārtrūkst.

Piem., sarunā ar paziņu sieviete izsaucas, jo nevar atcerēties tā cilvēka vārdu, ko vēlas pieminēt: *Vai, kā viņu sauc? Aizmirsu.* (LL 2001)

Ja runas situācija ir orientēta uz dialogu, klausītāja aktivitāti izskaidro *runātāju maiņa* (angl. *turn*), kas ir raksturīga sarunas norisei. Lingvistiskajā literatūrā runātāju maiņa tiek uzskatīta par alternatīvu teksta vienību, kas raksturo sarunas struktūru. Klausītājam ir jābūt uzmanīgam visu laiku un gatavam jebkurā brīdī tikt pie vārda. Kā uzsver Anna Brita Stenstrema (*Anna-Brita Stenström*), neformālā sarunā runātāju maiņa netiek apzināti organizēta galvenās personas vadībā, tā notiek spontāni, ievērojot īpašus verbālās mijiedarbības signālus (Stenström 1994). M. Brēde secina, ka „parasti runātāju maiņa notiek teikuma beigās. Tātad pēc katra izteiktā teikuma runātājs šajā ziņā ir neaizsargāts. Viens no veidiem, kā tiek dots mājiens, ka runātājs sarunas partneri vēlas pārtraukt, ir aizpildītās pauzes („mm”, „ē”, „ā”). Šim nolūkam kalpo arī skaļa ieelpa vai kāda vispārpieņemta frāze (atvainojiet! atļaujiet piebilst, es vēlētos piebilst u. tml.)” (Brēde 2007: 129).

No vienas puses, ikdienas sarunā, tāpat kā literārās valodas mutvārdu formā, tiek ievērota lingvistiskā pieklājība – pagaidīt, kamēr runātājs pasaka domāto līdz galam, un pašam sākt runāt tikai tad, kad otrs ir beidzis. No otras puses, šāda teksta spontānums izpaužas arī kā runāšana reizē (Lauze 2004: 17). Ne vienmēr klausītājam nepārprotami ir skaidrs, ka sarunas partneris ir pateicis sakāmo līdz galam. Suzanne Eginza (*Suzanne Eggins*) un Diana Sleida (*Diana Slade*), pētot gadījuma sarunas angļu valodā, ir izdalījušas četrus runas pārklāšanās veidus: 1) vienlaicīga/paralēla izteikumu izrunāšana; 2) daļēja izteikumu pārklāšanās; 3) izteikumu tuvināšanās; 4) paralēlas sarunas (Eggins, Slade 1997: 3–4).

Plašāk runas pārklāšanos latviešu valodas lietojumā no runas stratēģijas un sarunas struktūras viedokļa plašsaziņas līdzekļos ir pētījusi M. Brēde, bet metodoloģiskā aspektā ir skatījusi Linda Lauze (sk. Brēde 2007; Lauze 2008₂: 19–20). Šo mutvārdu teksta iezīmi bieži var novērot diskusijās, arī tajās, kas tiek organizētas radio un televīzijas raidījumos, ja to dalībniekiem ir krasi atšķirīgi viedokļi kādā jautājumā. Tad klausītājam ir grūti sagaidīt, kad tiks pie vārda.

Piem., radoraidījumā, kurā piedalās arī divi Saeimas deputāti A un B no dažādām partijām, tiek diskutēts par to, kā veicināt naturalizēšanos un latviešu valodas apguvi cittautiešu vidū (runas pārklāšanās parādīta ar izcēlumu).

A: *Redziet, Čileviča kungs lieliski runā latviešu valodā, bet nesaprot, kā ir izcēlusies Latvijas valsts, nu.*

Raidījuma vadītājs: *Labi.*

B: *Es, es saprotu, bet man vienkārši cits viedoklis.*

A: *Jūs saprotat, jā, jūs saprotat. Jūs saprotat, bet negribat atzīt.* (LR1 2011)

8.4.2. Runas situācijas nozīme mutvārdu teksta sintaksē

2013. §.

Veicot tiešos novērojumus, kad pētnieks no malas fiksē nepazīstamu cilvēku runu, var pārliecināties, ka mutvārdu tekstā mēdz būt tādas vienības, kas dzimtās valodas lietotājam izolēti no runas situācijas, kurā tās ir izmantotas, nav saprotamas. Nav runa par leksiku, kur kāda ekspresīvi vai teritoriāli marķēta vārda nozīme varētu būt nezināma. Šādi piemēri ir minēti arī valodnieciskajā literatūrā:

Divas uz sešiem, Man trīs zilās, Tās tur, lūdzu (Druviete 1988);

1. situācija. A: *Lielās?* B: *Jā.*

2. situācija. C: *Pacelšu augšā, Sanita izņems. Sanita, izņem ārā trīs!* D: *Šito, Agita, kaut kādā spainī.*

3. situācija. E: *Tev arī var šitādu uzbērt?* F: *Es domāju, ka jā.* (Lauze 2004: 25–26)

Tie rāda, ka runas situācijai ir svarīga nozīme gan mutvārdu teksta izveidē, gan tā adekvātā uztverē.

Irina Borisova (*Ирина Борисова*) uzskata, ka, spriežot par šādiem gadījumiem, jautājums par saprotamību, ar ko saskaras nepiederoša persona (lasītājs vai klausītājs), vispār nav jāizvirza, jo sarunvalodas dialogs nav paredzēts saglabāšanai fiksētā veidā. Atsvešināšanas akts (audio vai video ieraksts ar transkripciju), kura rezultātā mēs iegūstam sarunvalodas dialogu, no šī runas produkta funkcionēšanas viedokļa ir vardarbīgs, mākslīgs akts, kas to izrauj no dabiskās funkcionēšanas vides, no dzīves konteksta, kur tas ir domāts tikai tā tiešajiem dalībniekiem (Borisova 2007: 139). Metodoloģiskās problēmas mutvārdu tekstu interpretācijā var mazināt līdzdalīgā novērojuma metode, kura tiek izmantota, ja sarunvalodas pētnieks ir runas situācijas dalībnieks, nevis tikai neitrāls vērotājs no malas. Atveidojumu rakstveida formā ir nepieciešams papildināt ar runas situācijas aprakstu, lai lasītājs var iedomāties, par ko ir runa, tāpat kā lasot daiļdarbu (plašāk sk. Lauze 2008.).

VPSV termins „runas situācija” ir definēts konspektīvi: „Situācija (saziņas apstākļi, mērķis u. tml.), kurā notiek runas akts un kura var ietekmēt izteikuma struktūru; runas konteksts.” (VPSV 2007: 330) Kaut arī plašākā izpratnē ar runas kontekstu saprot runas situāciju, ir ieteicams terminu „konteksts” attiecināt uz lingvistisko apkaimi, proti, tekstu vai teksta daļu, kas „ir nepieciešama un pietiekama kādas tekstā lietotas valodas vienības nozīmes noteikšanai” (VPSV 2007: 193). Šāds terminu lietojums palīdzētu precīzi izmantot virsjēdzienu „**konsituācija**”, kas aptver gan runas situāciju, gan kontekstu (sk. VPSV 2007: 190). Minētais terminu šķīrums parasti tiek ievērots teksta sintaksē (Kārkliņš 1972: 445–446; Rozenbergs 1989: 148; Lokmane 2005.: 14).

2014. §.

Plašāks runas situācijas skaidrojums ir atrodams sociolingvistikā, kur ir plaši pazīstama Della Haimza (*Dell Hymes*) runas etnogrāfijas teorija, kurā runas fakti tiek analizēti sociālā kontekstā. Ar runas faktu tiek apzīmēts runas akts kopā ar runas situāciju, kurā tas notiek. Jāpiemin, ka latviešu valodniecībā šis termins ir tulkots arī kā „runas notikums” (Plaude 2004: 198). Runas situācijas izpratne tiek traktēta saistībā ar D. Haimza runas fakta komponentu klasifikāciju (Hymes 1972).

Komponenti	Sākumburts oriģinālvalodā	Komponentu saturs
Situācija (<i>situation</i>)	S	Vieta, laiks, psiholoģiskā vide
Dalībnieki (<i>participants</i>)	P	Runātāji un klausītāji
Mērķi (<i>ends</i>)	E	Gaidāmais rezultāts un dalībnieku individuālie mērķi
Formulējums (<i>act sequence</i>)	A	Izteikuma forma un saturs
Reģistrs (<i>key</i>)	K	Izteiksmes veids, tonis
Instrumenti (<i>instrumentalities</i>)	I	Informācijas nodošanas veids un forma
Normas (<i>norms</i>)	N	Mijiedarbības un interpretācijas normas
Žanrs (<i>genre</i>)	G	Runas fakta paveids

13. tabula. Runas akta komponenti (pēc D. Haimza)

(Lauze 2004: 25)

Zīmīgi, ka katra komponenta sākumburts (sk. 13. tab.) atbilst vienam burtam angļu valodas vārdā *speaking*, kas „izmantots ne tikai teorijas nosaukumā (*the ethnography of speaking*), bet arī noder kā mnemonisks paņēmiens runas fākta komponentu iegaumēšanai” (Lauze 2004: 24–25). Tādējādi runas situācijas jēdzienā ietilpst daudzi nozīmīgi komponenti, piem., arī saziņas dalībnieki, viņu savstarpējās attiecības un kopīgās zināšanas, kuru viena daļa ir vispārīga – par pasauli, kultūru, lietu kārtību, sarunas partnera biogrāfiju dažādos aspektos, bet otra daļa ir konkrētas zināšanas par sarunas tematu, par to, kas notiek tanī brīdī un vietā – ko dara pats runātājs vai klausītājs un ko var uztvert ar maņu orgāniem – redzēt, dzirdēt, saost vai sajūst.

Runas situācijas klātbūtne mutvārdu tekstā ir viena no būtiskākajām atšķirībām salīdzinājumā ar rakstveida tekstu. Var pievienoties N. Nauas atzinumam: „Mutvārdu stāstījums ir saistīts ar situāciju, kurā sarunas biedri piedalās un kas noteic deiktisko centru (piem., ko nozīmē vārdi „šodien”, „šeit”). Rakstītu tekstu adresāts (lasītājs) saņem citā vietā un citā laikā, nekā tas tapis, viņam ar autoru nav kopīgas situācijas, viņi nedala vienu telpu un laiku.” (Naua 2007: 84)

Piem., runas situācija uz ielas, kur tuvu viena otrai atrodas tramvaja un autobusa pietura. Sarunājas divas sievietes A un B. A: *Kas tad te tagad nāks?* B: *Tramvajs tagad nāks.* (LL 2008)

Radoraidījuma nobeigumā diktore saka: *Šobrīd izskan ziņas astoņos no rīta.* (LR1 2012)

8.4.3. Mutvārdu teksta vienības

2015. §.

Mutvārdu teksta pamatvienība ir izteikums. Minētais termins šajā gramatikas no daļā tiek izmantots šaurākā izpratnē, ar to apzīmējot tādas sintakses vienības realizāciju runā, kuras pamatā ir abstrakts teikuma modelis, bet jebkura teksta vienība tiek saukta par komunikātu. Izsacījuma pamatā nav abstrakta teikuma modeļa, un mutvārdu teksta izpētē ir svarīgi piebilst, ka konsituācija neliecina par kāda teikuma modeļa pazīmēm (plašāk sk. Lauze 2004: 41–43).

Gan mutvārdu, gan rakstveida tekstā izteikuma veidošanai latviešu valodā tiek izmantoti vieni un tie paši abstraktie teikuma modeļi, kuriem ir iespējama:

- 1) pilna realizācija;
- 2) daļēja realizācija;
- 3) sadalīta realizācija (Rozenbergs 1989: 150).

Pēdējos divus realizācijas veidus sarunvalodā jau ir novērojis Kārlis Mīlenbahs: „Ikdienišķā valodā esam daudzkārt nolaidīgi, ikdienišķā valodā daudzkārt nemaz nerunājam pilnos, pareizi darinātos teikumus; viņos daudzkārt aizmirstam svarīgus locekļus minēt, pēcāk atgādināties aizmirsto un lūkojam to kaut kā jau gatavajam teikumam piemētināt.” (Mīlenbahs 2009, : 183) Otrajā gadījumā izteikumā ir konstatējama redukcija, bet trešajā – parcelācija. Var pievienoties I. Lokmanes atzinumam, ka „noteiktā vispārinājuma pakāpē nav būtiskas atšķirības starp parcelāciju un redukciju. Parcelāti kā atkarīgas vienības pretstatāmi patstāvīgiem reducējumiem no izteikuma radīšanas, nevis struktūras viedokļa” (Lokmane 2005, : 42). Kaut arī sintaktiskajā analizē ne vienmēr ir droši novelkama robeža starp parcelāciju un redukciju, no teksta veidojuma viedokļa ir lietderīgi saglabāt minēto klasifikāciju trijās grupās.

Minētā izteikumu klasifikācija palīdz noraidīt nepilno teikumu teoriju, kas ir apskatīta tradicionālajā gramatikā saistībā ar bezkopas teikumiem. Kaut arī izteikumi ar

daļēju vai sadalītu realizāciju formāli atšķiras no tām teksta vienībām, kurās ar valodiskiem līdzekļiem ir pilnīgi aizpildīts abstraktais teikuma modelis, semantiskā un funkcionālā ziņā konkrētā konsituācijā tie ir līdzvērtīgi. Valodas lietojumā šādi tiek īstenots arī ekonomijas princips – atņemt to, kas ir mazāk svarīgs, konteksta iezīmēts vai pats par sevi saprotams (Freimane 2000: 84–85).

2016. §.

Mutvārdu tekstā ir sastopami vienkārši izteikumi ar pilnu realizāciju, kuros jaunā informācija ir īpaši nozīmīga. To izveidē tiek izmantoti dažādi vienkārša teikuma modeļi – gan minimālās, gan paplašinātās divkomponentu vai vienkomponta struktūras shēmas. Minimālā modeļa pamatā ir tāds izteicējs vai galvenais loceklis, kas semantiskā ziņā ir pilnvērtīgs – tā izpratnei nav nepieciešami obligāti paplašinātāji (par sintaktisko obligātumu sk. 1508.–1514. §). Šādus nepaplašinātus mutvārdu izteikumus, kas atbilst vienkārša teikuma modelim $N_n - V_{fin}$ vai V_{fin}^3 , bieži veido nepārejošs darbības vārds.

Runas situācija autobusā. A stāsta paziņai par pavadīto atvaļinājumu: *Atpūtusies es esmu.* (LL 2010)

Citā runas situācijā B jautā draudzenei pēc dzemdībām: *Tu vingro?* (LL 2008)

Vai arī darba kabinetā C, skatoties pa logu, saka kolēģei: *Nelīst? Nelīst.* (LL 2005)

Pilnīga realizācija ir raksturīga arī nepaplašinātiem nomināliem mutvārdu izteikumiem, kas izsaka klasifikācijas vai identitātes saturu (plašāk par teikuma situācijas tipiem sk. 1655. §; Valdmanis 1989: 92–99). Tie tiek veidoti pēc minimālā divkomponentu modeļa $N_n - V_{fin, cop} S$ gan apgalvojuma, gan nolieguma formā.

Runas situācija poliklīnikā. Pacients jautā medicīnas darbiniecei, kas tikko ir iznākusi no ārsta kabineta: *Jūs esat māsiņa?* (LL 2012)

Runas situācija pie avižu kioska Rīgā. Pircēja atsakās no piedāvājuma iegādāties biļeti desmit braucieniem: *Es neesmu rīdziniece.* (LL 2012)

Citā runas situācijā A ironizē, ka Jāņos nemaz nelīst: *Tie ir Jāņi? Tie nav Jāņi!* (LL 2006)

Radoraidījuma nobeigumā tā vadītāja saka: *Es biju Dace Gruntmane.* (Rr 2008)

Pēc vienkārša teikuma paplašinātā modeļa veidotajos mutvārdu izteikumos pilnas realizācijas gadījumā ir verbalizēti visi obligātie paplašinātāji. Paplašinātajā vienkārša teikuma modelī, kura pamatā ir minimālā divkomponentu struktūras shēma, atkarībā no predikāta leksiskās un gramatiskās dabas var būt obligāti dažādi komponenti (plašāk sk. 1511.–1514. §; Valdmanis 1989: 75–79). Piem., komponents ar tiešā objekta nozīmi tiek izteikts ar nomenu akuzatīvā vienkārša teikuma paplašinātajā modelī $N_n - V_{fin} - N_a$. Kā zināms, modelī netiek atainoti iespējamie neobligātie paplašinātāji, piem., apzīmētāji.

Radoraidījumā ārste saka: *Jebkura valoda cilvēku pilnveido tikai.* (LR1 2012)

Runas situācija viesnīcā. Šoferis jautā administratorei: *Tu dabūji to programmu?* (LL 2001)

Cita runas situācija tālsatiksmes autobusā. Pasažiere, kam ir stāvvietas, saka paziņai: *Kājas es nejūtu.* (LL 2000)

Komponentu ar adverbiālo vietas nozīmi var veidot apstākļa vārds, nomens lokatīvā vai prepozicionāls savienojums vienkārša teikuma paplašinātajā modelī $N_n - V_{fin} - ADV/N_{prep} N$. Šajā modelī netiek precizēts nomena locījums prepozicionālajā savienojumā, jo ir iespējams izmantot dažādus prievārdus vienskaitļa ģenitīvā (*uz, zem, pie, aiz*), akuzatīvā (*uz, pa*) vai datīvā (*līdz*).

Runas situācija tālsatiksmes autobusā. Pasažiere, sākot atvadīties, saka paziņai: *Nu, draudziņ, es kāpjū ārā.* (LL 2005)

Radoraidījumā tā vadītājs saka: *Londonā risinās olimpiskās spēles.* (LR1 2012)

Citā runas situācijā A stāsta B par to, ka bijusi jaukā restorānā. B piebilst: *Es vispār nestaigāju pa krogiem.* (LL 2000)

Ja vienkārša teikuma paplašinātajā divkomponentu modelī, kura pamatā ir minimālā struktūras shēma $N_n - V_{fin}$, ir iekļauts komponents ar netiešā objekta nozīmi, tad parasti ir obligāts vēl kāds paplašinātais, piem., komponents ar tiešā objekta nozīmi modelī $N_n - V_{fin} - N_d / prep N - N_a$, kur tiek atspoguļots, ka netiešo objektu izsaka ne tikai ar nomenu datīvā, bet arī ar prepozicionālu savienojumu (VPSV 2007: 254). Jāpiebilst, ka sintakses teorijā pastāv atšķirīgi viedokļi par to, kas ir tiešais un netiešais papildinātājs (sal. MLLVG 1962: 279; Valdmanis 1989: 44). Šāda daļjuma lietderība tiek arī apšaubīta (Valdmanis 1989: 44; Beitiņa 2009: 131).

Televīzijas spēlē tā vadītājs aizkadrā komentē: *Pārsteigumu viesiem ir sagādājuši namamāte.* (TV3 2012)

Cita televīzijas raidījuma nobeigumā tā vadītāja saka: *Mēs jums novēlam jauku vakaru!* (TV3 2010)

Runas situācija ciemos. Viens bērns ēd plānās pankūkas ar dakšu, bet otrs neizmanto galda piederumus. Bērna māte paskaidro: *Mēs pankūkas ēdam ar rokām.* (LL 2011)

Radioklausītāja pa telefonu saka: *Es, piemēram, ar olu matus mazgāju.* (LR1 2012)

Vairākiem vienkārša teikuma paplašinātajiem vienkomponta modeļiem ir raksturīgs obligātais paplašinātais datīvā ar izjutēja nozīmi (sk. 1555. un 1557. §):

$N_d - V_{fin3}$

Telefonsarunas nobeigumā zvanītāja novēl radniecei: *Lai tev veicas!* (LL 2011)

$N_d - V_{fin3, cop} - ADJ$

Runas situācija parkā, kur vecāki noskatās, kā bērni brauc ar ragavām pa kalniņu. Sieva saka vīram: *Man paliek auksts.* (LL 2010)

$N_d - V_{fin3, cop} - ADV$

Runas situācija dzīvoklī. Vīrs saka sievai: *Man ir slikti.*

Arī vienkārša teikuma minimālo vienkomponta struktūras shēmu ir iespējams paplašināt ar vairākiem obligātajiem komponentiem, piem., paplašinātāju datīvā un komponentu ar objekta nozīmi. Būtu nošķirami divi atšķirīgi vienkārša teikuma paplašinātie vienkomponta modeļi, kuru pamatā ir kopīgs minimālais modelis $V_{fin3, cop} - ADV$. Ja minēto modeli izvērš tikai ar paplašinātāju datīvā, teikums nosauc kādu psihisku procesu vai stāvokli, kurā atrodas izjutējs. Ja šajā struktūras shēmā tiek iekļauts arī komponents ar objekta nozīmi, teikumā ir būtisks ne tikai komponents ar izjutēja nozīmi, bet arī izjūtu vai sajūtu avots. Piemēriem ir izmantoti arī salikti izteikumi, kuru daļas struktūras ziņā ir pielīdzināmas vienkāršiem izteikumiem.

Runas situācija sanāksmē. A atvadoties no kolēģiem saka: *Mīļie kolēģi, man ar jums bija labi.* (LL 2012)

Runas situācija ciemos. B atstāsta radniecei draudzenes lūgumu: *Ja viņai paliek slikti ar sirdi, vai es varu pavākt viņas Madaru.* (LL 2012)

Cita runas situācija tālsatiksmes autobusā, kur sarunājas divas paziņas. A saka: *Ja vedeklai bail no lauku sētas, nu ko tu tur padarīsi.* (LL 2012)

2017. §.

Veidojot mutvārdu tekstu, tiek izmantoti arī dažādi salikti izteikumi. Uzbūves ziņā runā ir pārstāvēti visi salikta teikuma veidi (plašāk sk. 1806. §). No salikta teikuma daļu saistījuma viedokļa ir sastopami gan saikļa, gan bezsaikļa, gan kombinēta saistījuma teikumi. Var piebilst, ka krievu sarunvalodā dominē salikti bezsaikļa teikumi, bet kodificētajā valodā – salikti saikļa teikumi (Земская et al. 1981: 230–231). Angļu valodas korpusā, pētot saikļa *that* (ka) lietojumu, ir konstatēts, ka sarunā tā izlaidums ir tipisks

(85% gadījumu), bet ziņu tekstos – rets (25% gadījumu) (Biber et al. 2007: 12). Līdz šim šāda statistiskā analīze latviešu valodā nav veikta.

2018. §.

Saliktiem sakārtotiem izteikumiem mutvārdu tekstā vairāk ir raksturīga neizvērstā struktūra, ko tradicionāli dēvē par saliktu nepaplašinātu.

Runas situācija uz ielas. Vīrietis saka paziņam: *Es aizeju uz veikalu, pēc tam satiksies.* (LL 2012)

Radioklausītājs iesaka raidījuma viesim: *Muižnieka kungs, jūs neesat deputāta kandidāts, jūs varētu izteikties lakoniskāk un īsāk.* (LR1 2011)

Stiliste televīzijas spēles dalībniekam saka: *Turies, un tiekamies veikalā!* (TV3 2011)

Radoraidījumā viesņa stāsta par iespaidiem Sīrijā: *Daba ir skaista, bet pati dzīve ir sūra.* (LR1 2012)

Izteikuma daļu saistījuma ziņā mutvārdu tekstā ir izplatīti gan salikti sakārtoti saikļa, gan bezsaikļa izteikumi. Abos minētajos izteikumu veidos starp salikta sakārtota izteikuma daļām visbiežāk pastāv vienojuma vai pretstata attieksmes.

Piem., vienojuma attieksmes saliktā sakārtotā izteikumā.

Radoraidījumā tā vadītājs saka: *Šobrīd lai ieskanas viena mīla dziesma, un tad turpināsim.* (LR1 2011)

Televīzijas raidījumā pavārs paskaidro: *Šī ir franču recepte, tāpēc sviests ir diezgan daudz.* (LNT 2009)

Runas situācija tālsatiksmes autobusā. A stāsta B: *Es nožēloju vienu lietu, to es gandrīz atzīstu par savu kļūdu.* (LL 2012)

Piem., pretstata attieksmes saliktā sakārtotā izteikumā.

Runas situācija viesībās. Namamāte, noņemdamā no galda tukšo krabju salātu trauku, saka: *Šitie gan nav vairāk, bet rasols vēl ir.* (LL 2002)

Televīzijas spēles vadītāja raksturo notiekošo: *Almants uz veikalu tiek aizsūtīts viens, tomēr pēc brīža viņam pievienojas Linita.* (TV3 2012)

Runas situācija kafejnīcā, kur sarunājas divi vīrieši A un B. A ievēro, ka sieviete pie blakusgaldiņa dzer kafiju un ēd smalkmaizīti: *Pati mīlojas, noteikti vīrs izkaltis kā diegs.* (LL 2011)

Vai arī sarunājas divi vīrieši. C saka: *Mēģināju tehnisko iziet, nekas nesanāca.* (LL 2007)

Retāk ir sastopami salikti sakārtoti saikļa izteikumi ar šķīruma attieksmēm.

Runas situācija sanāksmē. Tās vadītāja jautā kolēģei par apspriežamā dokumenta kopiju: *Vajag vai nevajag iedot šo, vai pašai ir?* (LL 2012)

Radoraidījumā speciāliste runā par kļūdām bērnu audzināšanā: *Tad bērns kļūst cinisks, vai viņš kļūst ironisks.* (LKR 2012)

Televīzijas spēlē „Saimnieks meklē sievu” viena no dalībniecēm uzsver, ka savstarpējās simpātijas rodas uzreiz: *Vai nu ir, vai nu nav.* (TV3 2012)

Šķīruma attieksmes sakārtojumā nemēdz būt bez saikļiem (sk. 7.2.4. apakšnodaļu „Teikumi ar šķīruma attieksmi starp daļām”; Beitiņa 2009: 200).

2019. §.

Salikti pakārtoti izteikumi pēc apjoma mēdz būt gan salikti nepaplašināti, gan paplašināti.

Piem., salikti pakārtoti nepaplašināti izteikumi.

Televīzijas raidījumā sportists, kas dzīvo ārzemēs, saka: *Nav jau man tā angļu valoda tik laba, tā kā es vēl domāju latviski.* (LTV7 2012)

Citā televīzijas raidījumā tā vadītājs saka: *Dāmas un kungi, mēs būsīm pagodināti, ja izvēlēsities skatīties mūsu raidījumu arī pēc reklāmas pauzes.* (TV3 2003)

Piem., salikti pakārtoti paplašināti izteikumi, kuros ir divi vai vairāki palīgteikumi.

Radoraidījumā viešņa saka: *Īstenībā bija tā, ka es pa ausu galam biju padzirdējusi, ka ir tāda grāmata, ko visi dikti lasa.* (LR1 2012)

Runas situācija īrēta nama pagalmā. A sola pēc svinībām ap pusnakti sakopt teritoriju: *Ja nevarēs neko redzēt, es atbraukšu rīt pārbaudīt, vai nav kādi papīri palikuši.* (LL 2006)

Ja palīgteikumā ietvertā informācija ir saturiski nozīmīgāka, atkarīgā izteikuma daļa tiek novietota virsteikuma priekšā. Olga Krilova (*Ольга Крылова*), pētot krievu valodas komunikatīvo sintaksi, ir secinājusi, ka „vēlēšanās pēc iespējas ātrāk paziņot galveno ir cēlonis tam, ka runātājs sāk savu izteikumu ar rēmu” (Крылова 2009: 149).

Runas situācija dzīvoklī. Draugs saka draudzenei, kura studē augstskolā: *Kur tu strādāsi ar tādu profesiju, es nezinu.* (K)

Vai arī vīrs atbild sievai uz jautājumu: *Ko tu prasi, es nesaprotu.* (LL 2012)

Televīzijas raidījumā diktors saka: *Vai šoreiz vēsture atkārtosies, Arnis Cimdars atturas prognozēt.* (LNT 2012)

Mutvārdu tekstā bieži ir sastopami salikti pakārtoti bezsaikļa izteikumi, kas parasti ir nepaplašināti. Atkarīgā izteikuma daļa var atrasties virsteikuma priekšā vai aiz tā atkarībā no palīgteikuma veida. Piem., bezsaikļa saistījumā nosacījuma un laika apstākļa palīgteikums ir novietots izteikuma sākumā.

Runas situācija autobusa pieturā. A tikko ir izdzēris puslitra pudeli minerālūdens: *Bijis ar garšu, es būtu ņēmis lielo.* (LL 2011)

Citā runas situācijā divi kolēģi spriež par to, kad liks ēkai jumtu. B: *Būs nauda, liks virsū.* (LL 2012)

Runas situācija frizētavā. Neviena no kolēģēm nevar izmainīt piecus latus. C atgādina: *Evīta uzbāzās ar maiņas naudu, nevienam nevajadzēja.* (LL 2005)

Pamatojuma un papildinātāja palīgteikums bezsaikļa saistījumā atrodas izteikuma beigās.

Runas situācija veikalā. Pārdevēja aizrāda kolēģei: *Nepako tik stipri – tur salāti ir iekšā.* (LL 2006)

Radoraidījumā viešņa brīnās: *Visi saka – latvieši pesimistiski cilvēki.* (LR1 2012)

Citā radoraidījumā speciālists skaidro, ka suns nevar pēkšņi kļūt agresīvs: *Vēlreiz uzsveru – pēkšņi tas nenotiek.* (LR1 2012)

2020. §.

Jauktiem saliktiem izteikumiem mutvārdu tekstā parasti nav izvērsta struktūra – tie sastāv no trīs izteikuma daļām.

Radoraidījumā amatpersona skaidro, kāpēc robežsargi pavada nelegālos imigrantus uz mītnes zemēm: *Lidmašīnā viņi var uzvesties – tas nav prognozējams, kādā veidā.* (LR1 2012)

Citā radiopārraidē klausītājs pa telefonu stāsta, kādi ir laika apstākļi viņa pusē: *Reizēm tāds vējiņš, bet nevar saprast, no kuras puses.* (LR2 2012)

Runas situācija darba kabinetā, kur tiek klāts svētku galds. A saka kolēģēm: *To-māts nebūs šausmīgi estētiski sagriezts, bet tas bija tik liels, ka es vienkārši nevarēju citādāk sagriezt.* (LL 2012)

Jauktu saliktu izteikumu daļām mutvārdu tekstā mēdz būt saikļa saistījums vai kombinēts saistījums.

Piem., jaukts salikts saikļa izteikums.

Televīzijas spēlē, saimnieks, kurš tiek iepazīstināts ar vairākām iespējamajām līgavām, atzīstas: *Patīk man viņas visas, bet, kura būs, grūti teikt.* (TV3 2012)

Radoraidījumā pēc tam, kad ir izskanējusi dziesma „Latvji, brauciet jūriņā!”, tā vadītājs saka: *Sveiciens visiem, kuri brauc jūriņā, un sveiciens visiem, kuri brauc pa ceļu.* (LR2 2009)

Piem., jaukts salikts kombinēta saistījuma izteikums.

Runas situācija augstskolā, kur diskusijā skolotāja izsaka savu viedokli par rakstu krājuma nosaukumu „Ar mūsdienu acīm uz klasiskām lietām: saturs un metodika”: *Man likās, ka divdesmit pirmā gadsimta skolotāja un metodiķa acis alkst noteiktas kārtības, tai pašā laikā tas ir ar tādu poētisku skatījumu.* (LL 2010)

Citā runas situācijā A raksturo paziņas svešvalodas prasmi: *Labi, ja vēl kaut ko saprot, pateikt nevar ne vārda.* (LL 2004)

Jaukti salikti bezsaikļa izteikumi mutvārdu tekstā ir reti sastopami un var būt dažādi interpretējami.

Piem., runas situācija bibliotēkā, kur ir nozagtas vērtīgas grāmatas. Bibliotekāre televīzijas sižetā žurnālistei saka: *Redziet, te ir vandījušies, viss ir izņemts.* (LTV1 2012)

2021. §.

Sarunvalodā ir liels tādu izteikumu īpatsvars, kuros redukcijas procesā rodas viena vai vairākas obligāto teikuma modeļa komponentu sintaktiskās nullformas (Lauze 2004: 48). Pie līdzīga secinājuma ir nonākuši Džims Millers (*Jim Miller*) un Regina Veinerte (*Regina Weinert*), kas ir pētījuši spontānu runāto angļu, krievu un vācu valodu (Miller, Weinert 1998: 209). Klausītājs parasti spēj adekvāti uztvert izteikumus, kuros nav verbālizēts subjekts, predikāts, objekts un/vai adverbiālais komponents (dažādās kombinācijās) ar konteksta, runas situācijas vai konsituācijas palīdzību. Šādi izteikumi ir sastopami arī audiovizuālajos plašsaziņas līdzekļos lietotajā valodā.

Piem., subjekta redukcija. Attiecīgā sintaktiskā nullforma atzīmēta ar simbolu (sk. saīsinājumu sarakstu).

Runas situācija iestādes gaitenī. Pie durvīm sarunājas apmeklētājas A un B. A: *Te ir sekretāre?* B: *Ciet.* S₀ (LL 2007)

Runas situācija bankā. Klients vēlas veikt maksājumu. Darbiniece, kas skatās datorekrānā, jautā: *Cik jums jāmaksā?* Klients: *Neuzrādās?* S₀ Darbiniece: *Nu uzreiz neuzrādās.* S₀ (LL 2008)

Citā runas situācijā C stāsta radniecei, ka gaidījis, lai kaimiņš viņu uzaicina kopā svinēt Jāņus, bet ielūgumu nav saņēmis: *Neko neteica.* S₀ (LL 2006)

Ikdienas saziņā „visvairāk ir izplatīta virzības verbu sintaktiskā nullforma predikāta funkcijā. Ir svarīgi, ka virzības vizuālais iespaids nodrošina izteikuma kopējās jēgas uztveri” (Lauze 2004: 79).

Runas situācija uz ielas. A satiek paziņu B, par kuru zina, ka viņš parasti pa pilsētu pārvietojas ar velosipēdu. A: *Tu uz kurienu? Kājām?* P₀ B: *Visur. Uz olimpisko centru.* P₀ (LL 2009)

Runas situācija tālsatiksmes autobusā. Pasažieris ir izbrīnīts, pa kuru ceļu izvēlējies braukt autobusa vadītājs: *Katrs šoferis savādāk.* P₀ (LL 2010)

Ja, piem., tajā pašā runas situācijā cilvēks, kas pārvietojas no vienas vietas uz otru, vienlaikus par to informē sarunas partneri pa mobilo telefonu, virzības verbs parasti netiek reducēts.

Runas situācija tālsatiksmes autobusā. Pasažieris telefona sarunā saka: *Braucu ārā no Rīgas.* (LL 2012)

Runas situācija pilsētas autobusā. Pasažiere pa telefonu saka: *Es braucu mājās tagad.* (LL 2012)

Predikāta sintaktiskajā nullformā ir iespējami arī darbības vārdi ar citu semantiku. Radio diktors, kas tikko ir pieteicis galvenos ziņu tematus, saka: *Par šīm un citām aktualitātēm tuvākajā pusstundā arī plašāk.* P₀ (LR1 2011)

Citā raidījumā žurnāliste viesim jautā: *Nu ko jūs tādu, varbūt tādu ekstrēmāku eksperimentu?* P₀ (LR1 2011)

Objekta sintaktiskā nullforma ir raksturīga pie pārejoša darbības vārda.

Piem., radio konkursā raidījuma vadītāja dod otru iespēju zvanītājam pateikt pareizo atbildi. Konkursa dalībnieks: *Es nevaru iedomāties.* O₀ (LR1 2011)

Runas situācija sporta skolā, kur zāles ir izvietotas vairākos stāvos. Siev.: *Iesim augšā?* Vīr.: *Uzies paskatīties.* O₀ (LL 2011)

Runas situācija autobusā, kur ir iekāpuši biļešu kontrolieri. Sieviete ir uztraukusies, ka nevar atrast talonu: *Somā būtu likusi, vai?* O₀ (LL 2008)

Piem., adverbiālā komponenta redukcija.

Runas situācija virtuvē. Tiek klāts galds. Vīrs saka: *Izņem vēl vienu šķīvi!* Adv₀ (LL 2007)

Runas situācija augstskolā. Sanāksmes vadītāja runas sākumā saka: *Liels prieks, ka jūs tik precīzi esat ieradusies.* Adv₀ (LL 2012)

Radoraidījuma vadītājs sarunājas pa telefonu ar klausītāju, taču vienā brīdī viņš vairs neatbild: *Jūs vēl esat?* Adv₀ (LR1 2011)

Pēdējā piemērā predikātā ir izmantots darbības vārds *būt* patstāvīgajā nozīmē, kas izsaka atrašanos un piesaista adverbiālo komponentu ar vietas nozīmi sintaktiskajā nullformā.

2022. §.

Salikta teikuma daļās redukcija īstenojas līdzīgi kā vienkāršā teikumā (sk. 1970.–1975. §). Arī mutvārdu tekstā ir raksturīgi, ka salikta izteikuma nākamajā daļā tiek reducēts izteicējs.

Piem., radoraidījumā uzņēmuma pārstāvis paskaidro, kāpēc nav izdevies noslēgt iepirkuma līgumu: *Viņi cīnījās par saviem akcionāriem, bet mēs – par saviem.* P₀ (LR1 2012)

Runas situācija tālsatiksmes autobusā. Vecmāmiņa piedāvā mazbērnam ābolu: *Viens ir tev, viens – man.* P₀ (LL 2012)

Radoraidījumā aktrise stāsta par vecākā gadagājuma režisora labajām manierēm uz slidenas ietves: *Viņš būs tas, kas mani pieturēs, nevis es – viņu.* P₀ (LR1 2012)

Diskusijā ārste piemetina: *Es Rīgas slimnīcā strādāju, es trīs gadus – Strenčos.* P₀ (LR1 2012)

Mutvārdu tekstā reducētais izteicējs mēdz būt arī pretējā – apgalvojuma vai nolieguma – formā.

Piem., runas situācija augstskolā. Dežurante ir sašutusi, ka viena darbiniece regulāri nenodod kabineta atslēgu laikā: *Lapiņa vienmēr ņem un vienmēr neatnes, tikai – vakarā.* P₀ (LL 2005)

Radoraidījumā speciāliste paskaidro, kāpēc neatbild uz klausītāja jautājumu par viņa veselības stāvokli: *Pa telefonu neārstē, pa radio – vēl mazāk.* P₀ (LR1 2011)

2023. §.

Mutvārdu dialogos ir konstatēta redukcija tik lielā mērā, ka salikta izteikuma daļā ir verbalizēts tikai viens patstāvīgs vārds. Piem., šādos gadījumos ir tipisks apstākļa vārda *tad* izmantojums adverbiālas nozīmes paplašinātāja funkcijā.

Piem., runas situācija bērnudārzā. Skolotāja nav pārliecināta, vai viņai būs atlikums no maksas par fotogrāfijām, un saka bērnam mātei: *Ja kas, tad.* (LL 2012)

Runas situācija veikalā. Kasiere piedāvā iegādāties iepirkuma maisiņu. Pircējs: *Ja būtu mazais, tad.* (LL 2012)

Vai arī pārdevēja piedāvā paziņai nogaršot jauno pudiņu. Paziņa: *Nē, jāgaida alga, tad.* (LL 2008)

Dialoga vienībā ir iespējams, ka ir reducēti visi kādas salikta izteikuma daļas struktūras komponenti: ir palikuši tikai viens vai vairāki palīgvārdi. Parasti tās ir partikulas, kas izsaka apgalvojumu vai noliegumu par iepriekšējā teksta vienībā minēto informāciju.

Piem., runas situācija virtuvē. Vīrs skatās, kas ir ledusskapī. Vīrs: *Re, kur tā žāvētā gaļa.* Sieva: *Rīt jāizvāra zupa.* Vīrs: *Nuja, ka neaiziet bojā.* (LL 2006)

Runas situācija autobusa pieturā. A jautā B, kas sēž uz soliņa: *Trešais jau ir aizgājis?* B: *Kamēr es te sēžu, nē.* (LL 2011)

Ja reducētā izteikuma daļa ir palīgteikums, tajā kopā ar minētajām partikulām var būt paturēts pakārtojuma saiklis.

Runas situācija autobusā, kur sarunājas pazīstami šoferi A un B. A: *Tur jau pa to Eiropu, tur jau labāk maksā.* B: *Es domāju, ka jā.* (LL 2006)

Intervijā žurnālistam tiek jautāts, vai laikā, kad viņš runā pa radio, ir jūtama viņa izloksne. Žurnālists: *Es ceru, ka nē.* (BalSoc 2009)

Vai arī sarunājas divas draudzenes Monta un Signe. Montas māte ir iedevusi dzintara gabaliņus, lai Signes māte pagatavotu kādu rotaslietu. Monta: *Viņa teica, ja nē, tad lai liek klāt, viņa jau samaksās.* (LL 1993)

Sarunā aci pret aci ir dabiski, ka viens runātājs balstās uz tā satura, ko iepriekšējais runātājs ir teicis, un izvairās no nevajadzīga atkārtojuma. Tādējādi redukcija ir izplatīta sarunvalodas dialoga pazīme (Biber et al. 2007: 1099). No runas situācijas var saprast, kāds saturs ir ietverts reducētajā izteikuma daļā, bet tas nav precīzi verbalizējams.

2024. §.

Kāda semantiski un strukturāli nozīmīga teikuma modeļa komponenta redukciju ir lietderīgi nošķirt no aprāvuma, kad runātājs dažādu ārēju vai iekšēju faktoru dēļ nespēj vai nevēlas pateikt sakāmo līdz galam (plašāk par aprāvumu sk. 948.–952. §). Tādā gadījumā veidojas „izteikuma konstrukcijas pārtraukums” (Rozenbergs 1989: 196). Eliptiski elidēti vienkārša teikuma modeļa komponenti no semantikas viedokļa ne vienmēr ir precīzi uztverami (Lauze 2004: 56), mutvārdu izteikuma transkripcijā uz to norāda daudzpunktes lietojums.

Piem., runas situācija sanāksmē. Administrācijas pārstāve informē par gaidāmās darba izvērtēšanas prasībām, bet tajā laikā dažas sanāksmes dalībnieces savā starpā sarunājas. Kolēģe viņām publiski aizrāda: *Ļaujiet Alisei runāt! Nu taču tā ka tūdas...* (LL 2011)

Vai arī intervijā raidījuma vadītājam, kas darbojas divās televīzijas pārraidēs, tiek jautāts, kāda ir raidījuma auditorija. Pēc tam, kad ir atbildēts par viena raidījuma skatītāju vecumu, viņš piebilst: *Bet laika ziņām – nu tur ir līdz pat, līdz pat..., jā.* (BalSoc 2009)

Runas situācija augstskolā. Viens students atvadās no otra: *Tad jau atkal...* (LL 2011)

2025. §.

Sadalītas realizācijas gadījumā viena un tā pati teikuma struktūra tiek īstenota nošķirtās teksta vienībās – bāzes vienībā jeb motivētājstruktūrā un vienā vai vairākos parcelātos (par parcelāciju sk. 1976.–2006. §), par ko runā liecina garāka pauze un intonācijas kāpums vai kritums. Tomēr jāatzīst, ka ne vienmēr ir iespējams precīzi noteikt

teksta vienību robežas. Tāpat kā rakstveida tekstā, arī mutvārdu tekstā parcelācija ir konstatēta gan vienkārša, gan salikta teikuma modeļa realizācijā.

2026. §.

Vienkārša teikuma parcelāti mēdz būt predikatīvās un nepredikatīvās attieksmēs ar bāzes vienību. No predikatīvo attieksmju parcelātiem mutvārdu tekstā ir sastopami parcelēti predikāti, kas attiecībā pret izteicēju bāzes vienībā ir vienlīdzīgi (sk. arī 1981.–1989. §). Piemēros motivētājstruktūra ir pasvītota, bet parcelāta centrālais komponents ir izcelts.

Runas situācija augstskolā. Sēdes sākumā sekretāre saka: *Protams, es nelasīšu pilnībā visas deviņas atsauksmes. Īsi informēšu.* (LL 2011)

Runas situācija dzīvoklī. Pēc brīža atgriežas mājas vecākais, kas aptaujā īrniekus: *Es laikam pildspalvu atstāju. Paliku bez instrumenta.* (LL 2012)

Vai arī televīzijas spēles dalībnieks pēc vakariņām saka: *No visiem ēdieniem vislabākais. Manai gaumei visatbilstošākais.* (TV3 2011)

Pēdējais piemērs, kur bāzes vienībā konstatējama subjekta sintaktiskā nullforma, ilustrē mutvārdu teksta sintaksē raksturīgu parādību, ka motivētājstruktūras „izveidē nav verbalizēts kāds (vai kādi) semantiski un strukturāli nozīmīgs komponents” (Lauze 2004: 64). Parcelēti subjekti runātā tekstā nav tipiski.

Nepredikatīvās attieksmēs ar bāzes vienību ir parcelēti atributīvas nozīmes paplašinātāji, objekta nozīmes paplašinātāji, adverbīālas nozīmes paplašinātāji un sekundāri predikatīvie komponenti.

Piem., parcelēts atributīvas nozīmes paplašinātājs.

Radoraidījuma viesis intervijā saka: *Man patīk klasiskā mūzika. Ne visa, protams.* (LR1 2012)

Televīzijas spēlē tiek pārrunāts, kādi ēdieni ir baudīti Venēcijā. Dalībniiece piebilst: *Tur ir saldējums. Ļoti, ļoti garšīgs.* (TV3 2012)

Piem., parcelēts objekta nozīmes paplašinātājs.

Televīzijas raidījumā žurnāliste saka: *Citi meklē agrāk izdotus šedevrus. Gan pašmāju, gan ārzemju autorus.* (LTV1 2011)

Vai arī radniiece stāsta, ka neplānotus izdevumus radījusi stacionārā telefona ierīkošana dzīvoklī: *Uzreiz trīsdesmit lati. Par pieslēgšanu.* (LL 1994)

Pēdējā piemērā konstatējama predikāta sintaktiskā nullforma.

Mutvārdu tekstā mēdz parcelēt adverbīālos komponentus ar dažādu semantiku. Piem., parcelēts adverbīālais komponents ar laika nozīmi.

Ziņu raidījumā tiek intervēts arodbiedrības pārstāvis, kas informē par jautājumiem, kuri tiks apspriesti tikšanās laikā ar ministru. Žurnālists piebilst: *Tas būs viens no sarunu tematiem. Arī šodien.* (LR1 2012)

Parcelēts adverbīālais komponents ar vietas nozīmi.

Citā radoraidījumā žurnāliste dalās savos dabas vērojumos: *Virš Lubāna vakaros bezdelīgas lidoja pulkiem vien. Un tik uz dienvidiem.* (LR1 2012)

Parcelēts adverbīālais komponents ar veida nozīmi.

Runas situācija poliklīnikā. Ārste saka pacientei: *Nevienas zāles nav sliktas zāles. Viennozīmīgi.* (LL 2011)

Samērā reti mutvārdu tekstā ir sastopams parcelēts sekundāri predikatīvais komponents.

Runas situācija augstskolas gaitenī. Grupas biedrene uzmundrina studenti, kas gatavojas kārtot eksāmenu: *Ej droši iekšā! Smaidoša!* (LL 2000)

Runas situācija darbavietā. A stāsta kolēģei, ka ir aizmirsusi, ka dēlam ir vārda diena. B: *Tad tik tālu nu esam. Pārstrādājušās.* (LL 2012)

Šajā gadījumā sekundāri predikatīvais komponents ir saistīts ar motivētājstruktūras subjektu, kas ir sintaktiskajā nullformā, un predikātu, kura gramatiskā forma nav realizēta pilnībā – darbības vārdam „salikto laiku formā nav verbalizēts lokāmais darāmās kārtas pagātnes divdabīs” (Lauze 2004: 72).

Parcelēts sekundāri predikatīvais komponents var būt arī dialogā (sal. šajā apakšnodaļā 2028. §).

Runas situācija iestādē. C stāsta kolēģei D, ka vienas darbinieces šaurajā kabinetā ir iekārtota vēl viena darbavieta. C: *Vīnkalns tagad sēž pie Gaidas*. D: *Iespiedies*. (LL 2007)

Teikuma modelis var būt arī sadalīts bāzes vienībā un vairākos parcelātos.

Piem., parcelēti vienlīdzīgi adverbiālie komponenti ar nolūka nozīmi.

Televīzijas spēlē viena dalībniece paskaidro, kāpēc bija nepieciešams nopirkt cukuru: *Mums vajadzēja. Rītdienai. Plātsmaizei*. (TV3 2012)

Vai arī atsevišķā vienībā nošķirti dažādi parcelāti – objekta nozīmes paplašinātājs un vienlīdzīgi atributīvas nozīmes paplašinātāji.

Radoraidījumā speciālists stāsta, ka pats ir izmēģinājis dažādus diētas veidus: *Nu vai ar vitamīniem var izdzīvot. Ar burciņām. Ar, ar jaucamajiem ūdenī un tādiem dažādiem, ja*. (LR1 2011)

2027. §.

Sarunvalodā ir izplatīta parādība, ka jautājuma teikuma struktūrai var būt sadalīta realizācija. Tā ir raksturīga speciālajiem jautājumiem gadījumos, kad „izteikuma sākumā tiek novietots jautājamais vārds ar vispārīnātu nozīmi. Nesagaidot atbildi, runātājs teiktajam pievieno precizējošu jautājumu, kas būtu uzskatāms par bāzes vienības parcelātu” (Lauze 2004: 62).

Runas situācija darbavietā. A piedāvā izaudzētus dārzeņus kolēģiem: *Kabaci kāda vēlas? Sabīne?* (LL 2011)

Vai arī sieva, kas iedevusi vīram līdzīgu darbu pusdienām lielveikalā pirktu tomātu, viņam jautā: *Kāds bija tomāts? Normāls?* (LL 2012)

Runas situācija augstskolā. Komisijas loceklis interesējas, cik daudz laika tiek dots studentam darba aizstāvēšanā: *Cik mēs parasti devām? Desmit, piecpadmit?* (LL 2012)

Ir konstatēti arī tādi piemēri, kur parcelātā ir pievienota daļa no motivētājstruktūras.

Runas situācija augstskolā. B jautā kolēģim: *Cikos mums? Vienos ir sapulce?* (LL 2012)

Runas situācija dzīvoklī, kur tiek gaidīts meistars. C: *Cikos tad viņš? Četros būs?* (LL 2012)

Vai arī A ir pārsteigta, kad B saka, ka projektā ir beigusies nauda, jo A vēl darbu turpina. A: *Kas tad tev? Marta teica?* (LL 2012)

2028. §.

Mutvārdu tekstā parcelācija ir vērojama dialogā, ja kāda izteikuma izveidē piedalās arī sarunas partneris, kas runātājam pasaka priekšā vajadzīgo vārdu vai būtiski papildina motivētājstruktūras saturu, piem., ar objekta, atributīvas vai adverbiālas nozīmes paplašinātājiem.

Runas situācija studentu zinātniskajā konferencē. Studente, kas vada plenārsēdi, saka: *Atgādinām referentus nepārsniegt desmit minūšu*. Pasniedzēja: *Limitu*. (LL 2012)

Viens radoraidījuma vadītājs saka: *Rīt prozas lasījumi*. Žurnāliste papildina: *Un dzejas*. (LR1 2012)

Vai arī sieva stāsta draudzenei, ka ir dabūjusi pastā maksāt sodu, jo kopīgā paziņa ir izsūtījusi vēstuli, neuzlīmējot marku: *Nu viņa neko neizdarīja, viņa man atsūtīja vēstuli.* Vīrs: **Bez markām.** (LL 1993)

Televīzijas spēlē, kur var laimēt lielu naudas balvu, viena dalībniece saka: *Es negribu braukt mājās.* Otra piebilst: **Tukšām rokām un tagad.** (TV3 2011)

Šādiem parcelātiem nav raksturīga ironiska stilistiskā nokrāsa, kā tas ir konstatēts daiļliteratūrā (Lokmane 2005₂: 166).

2029. §.

Salikta teikuma modeļa realizācijā ir sastopami dažādi parcelāti – salikta sakārtota, salikta pakārtota un jaukta salikta teikuma parcelāti (plašāk sk. 1990.–2006. §).

Piem., salikta sakārtota teikuma parcelāts ar vienojuma attieksmēm starp komponentiem.

Pilsētas autobusā A stāsta paziņai: *Man uzrakstīja līgumu mājas apsaimniekotājos.* **Un eju strādāt citur.** (LL 2012)

Runas situācija tirgū maija beigās. B saka paziņai: *Pirmās zemenes.* **Tāpēc jau ir tāda cena.** (LL 2012)

Konkrētā runas situācijā motivētājstruktūrai ir iespējama arī daļēja realizācija.

Salikta sakārtota teikuma parcelāts ar pretstata attieksmēm starp komponentiem.

Runas situācija augstskolā. Studente, dodama pētījuma pirmvariantu, saka darba vadītājam: *Tur tikai lappušu numuri nav saturā ierakstīti.* **Bet tas jau netraucēs.** (LL 2006)

Runas situācija darbavietā, kur sarunājas kolēģes A un B. A stāsta, ka viņas meita ir pārcēlusies uz Rīgu. B vēlas zināt, vai viņai ir kur dzīvot. A: *Īsti nav.* **Bet viņai ir draugs.** (LL 2005)

2030. §.

Salikta pakārtota teikuma modeļa realizācijā var būt parcelēti dažādi palīgteikumi.

Piem., parcelēts nolūka apstākļa palīgteikums.

Runas situācija vecāku sapulcē. Priekšmeta skolotāja saka klases audzinātājam: *Laiks ir mainīt tekstu.* **Lai vecākiem ir interesantāk.** (LL 2012)

Parcelēts pamatojuma palīgteikums kopā ar pakāpeniski pakārtoto nosacījuma un apzīmētāja palīgteikumu.

Kaut gan jau šogad tiek piedāvātas augšņu agroķīmisko pārbaužu digitālās kartes, aktīvāka to ieviešana varētu notikt pēc diviem gadiem. **Jo nav jēgas no digitālas kartes, ja nav ierīces, kurā to ievietot.** (LR1 2012)

Vai arī parcelēti vienlīdzīgi relatīvie palīgteikumi. Parcelātā ietilpst arī pakāpeniski pakārtotais papildinātāja un apzīmētāja palīgteikums.

Radoraidījuma viesis komentē situāciju Sīrijā: *Apmēram septiņsimt cilvēku dienā aiziet aizsaulē.* **Kas ir skumji un kas parāda arī to, kad pēc Otrā pasaules kara čžzpiektā gadā izveidotā Apvienoto Nāciju Organizācija un tās Drošības padome īsti, īsti nav spējīga risināt šādas problēmas, kur notiek karadarbība.** (LR1 2012)

2031. §.

Mutvārdu tekstā ir sastopama arī jaukta salikta teikuma modeļa sadalīta realizācija.

Piem., parcelātā ir nošķirta jaukta salikta teikuma neatkarīgā daļa, kam pakārtots izteicēja palīgteikums.

Televīzijas raidījumā māmiņa stāsta par savu pieredzi, lietojot uztura bagātinātāju: *Par cik man jau, gaidu trešo bērniņu, tad es uz sevīm redzu, ka man nav ne problēmas*

ne ar nagiem, ne ar matiem. Un tas ir tas, ko ļoti daudz citas mammītes ir teikušas. (LTV1 2012)

Vai arī televīzijas spēles dalībniece paskaidro, kāpēc viņai nav garšojis viens no vakariņu ēdieniem: *Es neēdu, jā, šos te sierus. Un tas ir vienīgais, ko es neēdu.* (TV3 2012)

2032. §.

Mutvārdu tekstā ir izplatīti arī izsacījumi, t. i., komunikāti, kuru pamatā nav abstrakta teikuma modeļa (plašāk par izsacījumiem sk. 1930.–1933. §). Izsacījumu veidošanā bieži tiek izmantotas partikulas.

Piem., runas situācija autobusā. Sarunājas divi vīrieši A un B. [A: *Ir jau dzirdēti visādi tie gadījumi.*] B: **Jā, jā.** (LL 2012)

Runas situācija iestādē. Sarunājas divas darbinieces C un D. [C: *Zin, kas vakar bija?*] D: **Nu?** (LL 2005)

Vai arī runas situācija auditorijā, kad ir palikušas dažas minūtes līdz nodarbības beigām. [Studente vairs nevēlas atbildēt, tāpēc pasniedzēja jautā: *Jūs esat nosalusi?*] Studente: **Arī.** (LL 2012)

Izsacījumu pamatā mēdz būt izsauksmes vārdi.

Runas situācija autoostā pie starppilsētu autobusa. [A jautā: *Šitas iet uz Saldu?*] B: *Nē, uz Liepāju.*] A: **Ā!** (LL 2012)

Televīzijas raidījuma beigās diktore atvadās: **Arlabvakaru!** (LTV1 2009)

Runas situācija frizētavā. Frizieris, pabeidzot darbu, saka klientei: **Lūdzu!** Kliente: **Paldies!** (LL 2012)

Izsacījumu funkcijas mutvārdu tekstā var veikt uzruna vai uzrunas grupa.

Runas situācija auditorijā. Pasniedzēja dod vārdu nākamajai studentei: **Dana!** (LL 2012)

Televīzijas spēlē vadītājs vērsas pie vairākām dalībniecēm: [*Sakiet, mīļās dāmas!*] **Ināra! Gunita!** (LTV1 2003)

Runas situācija gada balvas pasniegšanas ceremonijā. Vadītājs saka: **Cienījamās dāmas un godātie kungļi!** (LTV1 2003)

Izsacījumu izveidē tiek lietotas arī dažādu vārdšķiru vārdu kombinācijas.

Televīzijas spēlē vadītāja rosina izvēlēties, kuras dalībnieces turpinās piedalīties: **Nu, Almant!** (TV3 2012)

Vai arī A atbild uz telefona zvanu: **Jā, lūdzu!** (LL 2012)

Telefona sarunā vīrietis saka: **Labi, saulīt!** (LL 2012)

Citā telefona sarunā studente atvadās: [*Paldies par sapratni!*] **Un uz tikšanos!** (LL 2008)

2033. §.

Pastāv viedoklis, ka izsacījumu pamatā var būt prievārds (sk. 1930. §; Rozenbergs 1989: 153). Sarunvalodas sintakses pētījumi liecina, ka mutvārdu tekstā ir iespējami izteikumi, kad prievārds ir verbalizēts, bet nomens, kas ar to ir saistīts, ir sintaktiskajā nullformā. Tādējādi teikuma struktūra, kas ir šādu izteikumu pamatā, ir realizēta daļēji (Lauze 2004: 45–46).

Runas situācija tālsatiksmes autobusā. A pa telefonu stāsta par laika apstākļiem, kad gaisa temperatūra ir ap nulli: *Bišķi zem pa naktīm, vīrs.* N₀, N₀ (LL 2012)

Runas situācija darbavietā. Kolēģes A un B spriež, ka citai kolēģei ir konstatēta reta slimība. A: *Laikam tad arī atklāja, kad domāja par bērnu.* B: *Pārbaudījās pirms?* N₀ (VE 2012)

Runas situācija bistro. Klients: *Vistas fileju.* Pārdevēja: *Bez nekā?* Klients: *Pagaidām bez.* N₀ (VE 2012)

Runas situācija aptiekā. Pircējs vēlas iegādāties četras paciņas karstā dzēriena pulvera pret saaukstēšanos. Pārdevēja: *Ar miegu, bez miega?* Pircējs: *Vienu ar.* N₀ Pārdevēja: *Vienu ar, trīs bez.* N₀, N₀ (LL 2011)

Mutvārdu tekstā ir sastopami komunikāti, kuros ir verbalizēts prievārds viens pats vai kopā ar kādu palīgvārdu.

Piem., runas situācija veikalā. Pircēja iegādājas salātus, lūgdama nosvērt tā, lai to svars nepārsniegtu 150 gramu. Pircēja: *Man, lūdzu, laša salātiņus simt piecdesmit gramus.* **Līdz.** N₀ (LL 2012)

Runas situācija virtuvē, kur divas draudzenes A un B gatavojas dzert kafiju. Tā kā B nav konsekventa cukura lietošanā pie kafijas, A jautā: *Tu dzersi ar cukuru?* B: *Nē, bez.* N₀ (LL 2000)

Runas situācija veikalā, kur pārdod divu veidu iebiezinātā piena konservus – ar cukuru un bez tā. Pircēja: *Man, lūdzu, kondensēto pienu!* Pārdevēja: *Ar vai bez?* N₀ Pircēja: **Bez.** N₀ (LL 1996)

Cita runas situācija veikalā, kur pircēja vēlas iegādāties zeķubikses. Pārdevēja: *Ar likru vai bez?* N₀ Pircēja: **Bez.** N₀ (LL 1998)

Par šādiem prievārda *bez* izmantojuma gadījumiem Jānis Endzelīns ir norādījis, ka „aiz prepozīcijas *bez* dažkārt piederīgā locījuma forma ir jāiedomājas no sakara” (Endzelīns 1951: 1059). Sarunvalodas sintakse raksturīgs prievārda lietojums atbildes replikā ir konstatēts jau 18. gadsimtā – tas atspoguļots Gotharda Fridriha Stendera gramatikā: *Vai tu bez zirga nācis?* Atbilde: *Bez* (Ozols 1965: 381).

Mēdz uzskatīt, ka izsacījumus var veidot saikļi (sk. 1930. §; Rozenbergs 1989: 153). Taču arī saiklīm piemīt savas sintaktiskās funkcijas gan vārdu savienojumā, gan teikumā (plašāk sk. 1377. §). Tādējādi komunikātiem, kuros ir verbalizēts saiklis, konkrētā konsituācijā ir konstatējamas vārdu savienojuma komponentu sintaktiskās nullformas.

Piem., atkārtoti izmantotais saiklis *gan* semantiski ir saistīts ar vienlīdzīgajiem teikuma locekļiem jautājuma struktūrā.

Radoraidījumā tiek spriests par politiku. [Žurnāliste: *Par ko jūs paredzat vairāk diskusijas? Par amatiem vai deklarāciju?*] Saeimas deputāts: **Gan, gan.** N₀, N₀ (LR1 2012)

Citā raidījumā tiek runāts par pārmaiņām cilvēka dzīvē. [Žurnāliste jautā: *Vai prasība pēc pārmaiņām ir vairāk tāda emocionāla vai tomēr racionāla?*] Psihoterapeits: [Es domāju.] **Gan, gan.** N₀, N₀ (LR1 2011)

Saiklis var arī liecināt par pilnīgi nerealizētu teikuma struktūras shēmu.

Piem., radoraidījumā viesis atstāta augstskolas prorektora teikto, kāpēc viņš padomju laikā nav atskaitīts no kopmītnēm: [Un neviens neiebilda, neviens neuzstāja, ka jūs jāieklauj tajā sarakstā.] **Tā kā...** (LR1 2012)

Šajā izsacījumā semantiski iederas seku saiklis *tā ka*, taču mutvārdu tekstā trūkst konsekvences saikļu *tā kā* un *tā ka* lietojumā.

Citā raidījumā, kaut arī studijā jau mirgo zilās lampas, kas rāda, ka radioklausītāji jau zvana, jo vēlas piedalīties konkursā, žurnālistei vēl ir jautājums viešņai. Žurnāliste: [Zilās lampas jau ir sākušas mirgot, vēl nesagaidot jautājumu.] **Un tomēr.** (LR1 2012)

Tādējādi par izsacījumiem nav atzīstami tādi komunikāti, kurus veido prievārds vai saiklis.

2034. §.

Mutvārdu tekstā mēdz izmantot arī nosaucējvienības – tēmas nominatīvu un tēmas infinitīvu (sk. 1922.–1929. §).

Tās tikai piesaka tēmu, par ko būs runa nākamajā teksta vienībā, „bet atšķirībā no teikuma neko par to nepaziņo” (VPSV 2007: 260). Par abu vienību saistību parasti liecina kāds vārds korelāta funkcijā, visbiežāk norādāmais vietniekvārds *tas* nominatīvā vai

akuzatīvā. Tēmas nominatīva gadījumā tas „var būt izteikts arī ar lietvārdu” (Kārklīšs 1970: 74). Sarunvalodā minēto funkciju var veikt arī personas vietniekvārds *viņš*. Nominatīvs nosaucējvienībās var tikt lietots viens pats, vai arī to var paskaidrot citi vārdi.

Runas situācija virtuvē. Vīrs ierauga, ka sieva vakariņās ir izcepusi pankūkas, un saka: **Pankūkas! No tām jau nevar paēst.** (LL 2001)

Radioraidījumā žurnālists piesaka sarunas tēmu: **Referendumi, referendumi. Šis vārds pēdējā laikā tiek visvairāk locīts aizkulisēs.** (LR 1 2012)

Citā radiopārraidē žurnālists jautā raidījuma viesim: **Vasaras īsums. Kā tas vispār ietekmē pludmales volejbolu?** (LR1 2012)

Runas situācija valsts iestādē. Apmeklētāja jautā darbiniecei: **Nulles deklarācijas veidlapas. Viņas šeit var dabūt?** (LL 2012)

Darbības vārdu nenoteiksmē, kas ir mutvārdu teksta nosaucējvienības pamatā, parasti neizmanto vienu pašu, tam mēdz būt pakārtots viens vai vairāki citi vārdi.

Radioraidījumā trenere, kas Tenerifē ir saņēmusi nozīmīgu atzinību, saka: **Saņemti no lieliem vīriem tādu apbalvojumu. Tas bija ļoti patīkami.** (LR1 2011)

Citā radiopārraidē viešņa uzsver kultūras nozīmi: **To neredzēt, to nesajust. Tas būtu briesmīgi.** (LR1 2011)

Runas situācija pilsētas autobusā. Pasažieris pieceļas, lai palaistu iekšpusē apsēsties vecāku sievieti. Sēdvietā ir novietota augstāk nekā parasti, tāpēc viņa atsaka: **Augšā sēdēt. Es nevaru uzkāpt.** (LL 2001)

8.4.4. Izteikuma komunikatīvo tipu lietojums mutvārdu tekstā

8.4.4.1. Stāstījuma izteikums

2035. §.

Stāstījuma izteikums mutvārdu tekstā ir izplatīts izteikuma komunikatīvais tips, kas galvenokārt veic informatīvo funkciju (plašāk sk. 1670. §). Izmantojot stāstījuma izteikumus, runātājs var paziņot saziņas partnerim par to, kas notiek sarunas brīdī konkrētajā runas situācijā. Tas var būt saistīts gan ar runātāja darbību, gan ar norisēm apkārtējā vidē. Šādos gadījumos mutvārdu izteikumā ir atspoguļota runas situācijas klātbūtne (sk. 2013.–2014. §).

Piem., runas situācija tālsatiksmes autobusā. Pasažiere, kas stāv kājās, pēkšņi ierauga brīvu sēdvietu un saka paziņai: **Es ēju sēdēt.** (LL 2000)

Runas situācija uz ielas. Draudzenes A un B ievēro, ka pazīstams vīrietis no bankomāta izņem naudu. A ir pajokojusi, bet vīrietis nereaģē. B: **Viņš nedzird.** (LL 2012)

Runas situācija augstskolā. Pēc tam, kad ir nolasiņš lēmums, ka kvalifikācijas darbi ir aizstāvēti, komisijas priekšsēdētāja saka: **Darbs padarīts.** (LL 2010)

Runas situācija tirgus paviļjonā. Pārdevēja saka kolēģei: **Pēc vistas smaržo.** (LL 2006)

Stāstījuma izteikumos mēdz ietvert kādu faktu, raksturot kādu notikumu, kas tiek pārrunāts.

Piem., sarunājas divas draudzenes A un B. A ir apmierināta, ka ir veiksmīgi iepirkusies: **Bija visi izmēri.** (LL 2003)

Vai arī C piemin tikšanos ar kopīgo paziņu: **Es satiku Mairitu.** (LL 2009)

Citā runas situācijā D piemin draudzenes problēmu personīgajā dzīvē: **Mēs jau katrreiz par to nerunājam.** (LR1 2012)

Stāstījuma izteikumos mutvārdu tekstā var būt pausta kāda vispārināta atziņa vai secinājums.

Radoraidījumā vadītāja secina: *Ik pa laikam kāds romantisks labvēlis Rīgu nosauc par mazo Parīzi.* (LR1 2011)

Citā raidījumā viesis saka: *Otrā pamanīt kaut kādas lietas ir vieglāk nekā sevī.* (LR1 2011)

Runas situācija augstskolā. Pēc promocijas darba aizstāvēšanas vadītāja atzīst: *Labs darbs vienmēr var būt vēl labāks.* (LL 2012)

2036. §.

Izteikumi, kam ir stāstījuma izteikuma forma, var funkcionēt cita komunikatīvā tipa vietā. Sintakses pētījumos ir atzīts, ka vienu un to pašu komunikatīvo nodomu ir iespējams paust, izmantojot dažādus izteikumus, kas pēc komunikatīvā tipa (citā terminoloģijā – sintaktiskās modalitātes) ir atšķirīgi (MLLVG 1962: 123–124; Valdmanis 1999: 183; Lauze 2004: 36–37; Politere 2009: 218–219 u. c.).

Runas aktu teorijā, pēc Džona Serla klasifikācijas, tiek nošķirtas tiešās un netiešās runas darbības (plašāk par runas aktu teoriju un izteikuma ilokutīvo funkciju sk. 1663.–1693. §). Tiešajiem runas aktiem ir raksturīga runātāja komunikatīvā nolūka un izteikuma formas atbilstība, taču netiešajiem runas aktiem šādas atbilstības nav (Plaude 2004: 49). Heincs Fāters norāda, ka „šādos gadījumos runātājs savas domas nepauž tieši vai arī nepasaka visu, ko domā” (Fāters 2010: 195).

Piem., mutvārdu tekstā vēlējuma izteikums var funkcionēt stāstījuma izteikuma formā.

Runas situācija augstskolā. Kolektīva sapulcē tiek paziņots, ka rektors ir apstiprināts amatā. Administrācijas pārstāve: *Kolektīva vārdā es vēlu veiksmi mūsu jaunajam rektoram.* (LL 2011)

Radoraidījuma nobeigumā tā vadītājs atvadās: *Es saku atā.* (SWH 2012)

Intervijas beigās žurnālists saka: *Pašlaik es saku paldies valsts kontrolieri Ingunai Sudrabai, ka atnācāt šodien uz sarunu.* (LR1 2011)

Šajos izteikumos ir nosaukts runas akta verbs.

Runas situācija var liecināt, ka stāstījuma izteikumā paustais komunikatīvais nolūks atbilst pamudinājuma izteikumam.

Runas situācija veikalā. Viena pārdevēja saka otrajai: *Uzvārijās.* Tā kā otra pārdevēja ir aizņemta, viņa saka trešajai: *Ance, ūdens uzvārijās.* (LL 1996)

Šajā gadījumā tas nozīmē, ka vienai no darbiniecēm ir jāizslēdz elektriskā tējkanna un jāpagatavo kafija.

Runas situācija sanāksmē. Protokoliste saka: *Man papīrs beidzās.* (LL 1995)

Tādā veidā tiek lūgts pēc papīra rakstīšanai.

Radio ēterā ir beidzies konkurss. Žurnālists uzvarētājam pa telefonu saka: *Kaste ar gardo „Druvas” saldējumu ir tava.* (Rr 2012)

Šādi tiek izteikts aicinājums saņemt balvu.

Runas situācija mājas viesībās. Kad draudzenes dēls atsakās no klišģera, nama-māte saka: *Nav, nav rozīnes.* (LL 2005)

Šajā gadījumā runātāja zina, ka draudzenes dēlam negaršo rozīnes, un mudina pagaršot klišģeri.

8.4.4.2. Jautājuma izteikums

2037. §.

Jautājuma izteikums mutvārdu tekstā, it īpaši dialogā, ir nozīmīgs izteikuma komunikatīvais tips, kas veicina informācijas apmaiņu jautājumam un atbildi ķēdē (plašāk par jautājuma izteikumu sk. 1673. §). Jautājuma izteikumiem ir raksturīga

pilna vai daļēja realizācija (par jautājuma izteikumiem ar sadalītu realizāciju sk. 2027. §).

Runas situācija ģimenes draugu automašīnā, kur skan mūzika. A: **Tā ir kasete vai radio?** B: *Radio.* A: **Kādu radio jūs klausāties?** B: *Mašīnā – Kurzemes, mājās – Liepājas, darbā – SWH. Lai tik ātri neapnīk.* (LL 1998)

Runas situācija valsts iestādes vestibilā, kur speciālisti pieņem divos kabinetos. C ir tikko atnākusi un redz, ka D pie vienām durvīm gaida. C: **Jūs gaidat?** D: *Es uz šejieni.* C, pamādama uz otru durvju pusi: **Tur kāds ir?** D: *Tur iegāja.* C: **Tikko?** D: *Pirms kāda laiciņa.* (LL 2012)

Runas situācija kafejnīcā. Pircēja, norādīdama uz salātiem vitrīnā: **Kas tajos veselības salātiņos?** Pārdevēja: *Biezpiens, gurķis.* Pircēja: *Ai, biezpiens, nē!* [Pievērs uzmanību citiem salātiem] **Un tajos?** Pārdevēja: *Desa.* Pircēja: **Kaut kas bez desas arī ir?** Pārdevēja: *Gaļas salātos.* Pircēja: *Nu tad tos drusiņ.* (LL 2012)

2038. §.

Vispārējos jautājumus mutvārdu tekstā var ievadīt jautājuma partikula *vai*.

Piem., radioraidījumā vadītājs jautā viesim: **Vai konferencē bija vēl kaut kas, ko Latvijas iedzīvotājiem vajadzētu zināt?** (LR1 2012)

Runas situācija pie tirgus. Radnieces liek pirkumus automašīnā. Meita jautā mātei: **Vai tad tu vēl vienu kabaci nopirki?** (LL 2012)

Runas situācija darbavietā. A vēlas aprunāties ar kolēģi, tāpēc jautā: **Vai es tevi neaizkavēju?** (LL 1993)

„Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” ir minēts, ka vienkāršā sarunvalodā jautājuma partikulas *vai* var nebūt (MLLVG 1962: 141). Sarunvalodas materiāls rāda, ka ikdienas saziņā dominē vispārējie jautājumi bez jautājuma partikulas *vai*.

Runas situācija darbavietā. A zina, ka kolēģes meita studē Rīgā, bet vēlas pārliecināties par viņas izvēlēto specialitāti: **Juristus beigs?** (LL 2000)

Televīzijas spēlē, kurā gatavo vairākus ēdienus, dalībnieks ievēro, ka mandeles ir grauzdētas: **Tās mandeles tu nopirki šitādas?** (TV3 2012)

Runas situācija uz ielas sestdienas pēcpusdienā. Ģimene iet garām tirgum. Māte jautā: **Rīt nekas nebūs vaļā?** (LL 2012)

2039. §.

Speciālos jautājumus ievada jautājamais vietniekvārds vai apstākļa vārds.

Piem., runas situācija slimnīcā. Pusdienlaikā kliente jautā ēdiena izsniedzējai: **Kas būs šodien vakariņās?** (LL 2007)

Runas situācija aptiekā. Pārdevēja ierauga mobilo telefonu uz grīdas un jautā kolēģēm: **Kam tas telefons te nokritis?** (LL 2005)

A jautā radniecei: **Kādu kafiju tu dzer?** (LL 2002)

Runas situācija skolas vestibilā, kur atrodas kafijas automāts. B jautā dežurantei: **Kur to krūzīti var izmest?** (LL 2011)

Vai arī veikalā pircēja jautā pārdevējai: **Kad jums tos „Jogija” jogurtus ved?** (LL 2000)

Mutvārdu tekstā ir sastopami tādi speciālie jautājumi, kuriem ir netiešā vārdu kārta, kad jautājamais vietniekvārds vai apstākļa vārds atrodas izteikuma beigās. O. Krilova norāda, ka, salīdzinot dažādus stilus un runas žanrus, vislielākajā mērā inversija ir raksturīga sarunvalodai (Крылова 2009: 148).

Runas situācija bērnudārza vestibilā. Apmeklētāja nevar atrast izeju, tāpēc uz darbinieces jautājumu atbild ar pretjautājumu. Darbiniece: **Ko jūs meklējat?** Apmeklētāja: **Izeja ir kur?** (LL 2012)

Radoraidījumā spriež par bioloģiski audzētu produktu. Žurnālists jautā zemniekam: *Vajadzīgs kāpēc?* (LR1 2012)

Reportāžā tiek stāstīts, ka ir izveidota vienas pieturas aģentūra. Žurnālists jautā speciālistei: *Tad tas nozīmē ko?* (LR1 2012)

Televīzijas spēlē dalībnieces ir iebraukušas lauku sētā. Puisis: *Iekšā kas jums tur ir nesams?* (TV3 2012)

Speciālo jautājumu, ar kuru runātājs vēlas noskaidrot kādas darbības cēloni, mēdz ievadīt apstākļa vārds *kāpēc*.

Runas situācija slimnīcā. Māsa jautā slimniekam: *Kāpēc jūs norāvāt to lakatiņu nost?* (LL 2007)

Runas situācija autobusā. Šoferis stāsta paziņam, ka karstumā ir sabojājusies kāda plastmasas detaļa. Paziņa jautā: *Kāpēc metāla nepirki?* (LL 2010)

Sarunvalodā ir tipiski, ka cēloņa nozīmi izsaka arī ar jautājamā vietniekvārda *kas* akuzatīva formu *ko* (sal. MLLVG 1962: 369; Lauze 2004: 114).

Runas situācija mājas viesībās. Namamāte vēršas pie viesiem: *Ko jūs neko neēdat?* (LL 2002)

Runas situācija uz ielas. A ir satikusi draudzeni, kas ar dēliem nāk no bērnudārza, un vēlas zināt, kāpēc viņas vīrs nepalīdz izvadāt bērnus: *Ko Zigmārs bērnus neved?* (LL 1998)

Televīzijas spēlē viena no dalībniecēm pārmetoši jautā saimniekam: *Ko tik vēlu modināji mūs?* (TV3 2012)

Konteksta un runas situācijas ietekmē speciālā jautājuma struktūra var būt reducēta tik lielā mērā, ka izteikumā ir verbalizēts tikai jautājamais vietniekvārds vai apstākļa vārds, kas var būt kopā ar nolieguma partikulu (par redukciju mutvārdu tekstā sk. 2021.–2023. §).

Runas situācija darbavietā. Vairākas kolēģes uzzina, ka klātneesošā A, kam ir pāri četrdesmit gadiem, ir precējusies un mainījusi uzvārdu. B: *Kāpēc ne?* (LL 2012)

Radoraidījumā tiek spriests par pagājušo hokeja spēli. Žurnāliste: [*Nu nenotika tas, ko mēs cerējām.*] *Kāpēc?* (LR1 2012)

Vai arī C nav dzirdējis, ko saka kolēģis: *Ko?* (LL 2012)

Sarunvalodā retumis ir sastopams speciālais jautājums bez jautājamā vārda.

Radoraidījumā vadītājs telefona sarunā jautā klausītājam, kura vēlas pārdot kādas mantas: *Tas viss atrodas?* (LR1 2012)

Runas situācija uz ielas, kur pēkšņi ir apstājusies automašīna, jo šoferis ir pamānījis draudzeni, kas iet kājām. Šoferis: *Nevarēji pagaidīt?* (LL 2012)

2040. §.

Gan vispārējiem, gan speciālajiem jautājumiem ir raksturīgi, ka tie var sākties ar uzrunu.

Piem., A sarunājas ar jaunietai par nākotni: *Emīl, a tev, piemēram, ir iespēja pēc tam augstāko izglītību iegūt savā jomā?* (K)

Radoraidījumā vadītājs pēc tam, kad ēterā ir pateicis vienu frāzi latgaliski, jautā kolēģei: *Līga, vai es pareizi izteicos?* (LR1 2009)

Televīzijas raidījumā vadītāja vēršas pie partnera: *Mārtiņ, kā tev šodien?* (LTV1 2003)

Runas situācija dzīvoklī, kur ģimene gatavojas iet ciemos. Vīrs jautā sievietei: *Sarmīl, kur ir puķe?* (LL 2007)

2041. §.

Mutvārdu tekstā ir izplatīts arī tāds jautājuma teikuma paveids, kurā jautājuma iezīmētāji atrodas izteikuma beigās (sk. 1676. §).

Piem., radioraidījumā par laika apstākļiem vadītājs saka: *Turpināsim sēņot, vai ne?* (LR2 2012)

Citā radioraidījumā klausītājs vēlas pārdot tautastērpu, vadītājs viņam jautā: *Dziesmu svētki tuvojās, ja?* (LR1 2012)

Televīzijas spēlē gatavojas vārīt vēžu zupu. Dalībiece jautā: *Tas ir kaut kas līdzīgs zivju zupai, ja?* (TV3 2012)

Runas situācija mājas viesībās. Namamāte ir tikko piedāvājusi kafiju. Viesim, kurš neko nav teicis, viņa jautā: *Tu gribēji tēju, ko?* (LL 2008)

Vai arī A netiek uz mājas iedzīvotāju sapulci, tāpēc jautā kaimiņienei, kura gatavojas to apmeklēt: *Es tev pēc tam drīkstēšu piezvanīt, labi?* (LL 2012)

2042. §.

Mutvārdu tekstā ir iespējams izdalīt atsevišķu jautājuma izteikuma veidu – atbalss jautājumus (*echo questions*), kuri lūdz apstiprinājumu tam, kas jau ir pateikts, atkārtojot daļu no teiktā saturā (Biber et al. 2007: 1101).

Runas situācija tirgū. Sarunājas divas pārdevējas A un B. A: *Desmit latus vari izmainīt?* B: *Desmit?* A: *Jā.* (LL 2002)

Runas situācija veikalā pie kases, kur ir iespējams iegādāties dažāda izmēra iepirkumu maisiņus. Pircēja: *Man lielo maisiņu arī, lūdzu.* Pārdevēja: *Lielo?* Pircēja: *Jā.* (LL 2012)

Pētot runātās angļu valodas sintaksi, ir konstatēts – bieži gadās, ka atkārtojuma iemesls ir meklējams ne tik daudz tajā, ka jautātājam nav izdevies dekodēt iepriekšējo frāzi, kā faktā, ka viņam ir tam grūti noticēt (Biber et al. 2007: 1101).

Piem., runas situācija tālsatiksmes autobusā. A stāsta B par kādu mācītāju Itālijā. A: *Viņam arī astoņpadsmit tūkstoši draudzes locekļu, svētdienās nāk piecdesmit.* B: *Astoņpadsmit tūkstošu?* A: *Jā.* (LL 2012)

Runas situācija frizētavā, kur solārijs atrodas blakus telpā. Kliente saka frizierei: *Varētu mani solārijā ielaist? Te neviena nav.* Friziere: *Nav?* Kliente: *Nē.* (LL 2005)

2043. §.

Jautājuma izteikumu apskatā tradicionāli iekļauj retoriskos jautājumus, kas ir jautājumi, uz kuru runātājs negaida atbildi (Ceplītis et al. 1989: 233; CODL 1997: 322; Beitiņa 2009: 69 u. c.). Retoriskajiem jautājumiem ir jautājuma izteikuma forma – vispārējā vai speciālā jautājuma forma, bet saturiski ir „īpaši uzsvērts apgalvojums vai noliegums” (VPSV 2007: 326). Šādu izteikumu izveidē arī mutvārdu tekstā tiek ievērots, ka noliegumu izsaka ar darbības vārdu apgalvojuma formā, bet apgalvojumu – ar noliegtu verbu (MLLVG 1962: 156; Beitiņa 2009: 69).

Runas situācija uz ielas. Ejot garām, paziņa ievēro, ka tēvs pamāca savu pieaugušo meitu, un ir izbrīnīta par to. Tēvs: *Vai es nevaru savu meitu mācīt?* (LL 2000)

Izteikumā ir ietverts apgalvojums, ka tēvs var savu meitu mācīt.

Runas situācija autobusā. Divas jaunietes spriež par sabiedrības stereotipiem gadījumos, kad puisis un meitene draudzējas. C: *Kāpēc divi jauni cilvēki pretējā dzimuma nevar vienkārši pavadīt laiku kopā?*

Izteikums pauž jaunietes viedokli – divi pretējā dzimuma jaunieši var pavadīt kopā laiku.

Runas situācija mājas viesībās. Svinības tuvojās noslēgumam, taču namatēvs iebilst: *Vēl jau nav galds noēsts.* Radniece: *Vai tad kāds te taisās galdū ēst?*

Izteikumā ir ietverts noliegums, ka neviens negatavojas ēst galdū.

Runas situācija darbavietā, kur A vāc naudu. B ir jāmaksā trīs lati un astoņdesmit septiņi santīmi. Kad A jautā, vai B ir sīknauda, B saka: *Man ir tikai trīspadsmit*. A: *Ko tas man dod?*

Šajā gadījumā retoriskais jautājums nozīmē, ka tas neko nedod.

Retorisks jautājums ir uzskatāms par stilistisku figūru (VPSV 2007: 326).

2044. §.

Mutvārdu tekstā ir tipisks jautājuma izteikuma izmantojums pamudinājuma izteikuma funkcijā, izsakot netiešu lūgumu (Lauze 2004: 36; Politere 2009: 219). Šādiem izteikumiem var būt vispārējā vai speciālā jautājuma forma.

Piem., runas situācija garderobē. A saka garderobistei: [*Man nokrita viena puķe.*] *Jūs varētu, lūdzu, padot?* (LL 2010)

Runas situācija autobusā. A vēlas sēdēt kopā ar paziņu, tāpēc lūdz pasažieri pārsēsties: *Cienītā, vai gribat pārsēsties citur?* (LL 2002)

Runas situācija augstskolas vestibilā. Pasniedzēja redz, ka pie slēgtas auditorijas sēž studenti, un piedāvā kādam no viņiem nākt līdz pie dežurantes, lai varētu paņemt atslēgu. Pasniedzēja: *Kāds man varētu atnākt līdz?* (LL 2012)

Šādu jautājuma izteikumu izveidē sarunvalodas sintaksē ir bieži sastopams, ka noliegts modālais darbības vārds kopā ar verbu nenoteiksmē tiek izmantots nenoliegta modālā verba vietā, jo tajos izteikts lūgums, kurš, pēc runātāja domām, saziņas partnerim būtu jāizpilda (Lauze 2006: 200, 201).

Runas situācija frizētavā. Kolēģis ir uzzinājis, ka darbabiedrenei ir balinošā krāsa, kas rīt būs nepieciešama viņa klientei. Kolēģis: *Man nevarēsi aizdot, ja man rīt vajadzēs?* (LL 2005)

Runas situācija auditorijā. Pasniedzēja uzdod studentiem darbu un gatavojas iet kopēt. Studente lūdz nokopēt arī viņas ziņojuma izdales materiālu: *Pasniedzēj, jūs nevarat, lūdzu, nokopēt?* (LL 2012)

8.4.4.3. Pamudinājuma izteikums

2045. §.

Pamudinājuma izteikumi mutvārdu dialogos ir samērā bieži pārstāvēts teikuma komunikatīvais tips (plašāk par pamudinājuma teikumu sk. 1679.–1685. §).

Pamudinājuma izteikumiem ir raksturīgi, ka predikāts ir izteikts ar darbības vārdu pavēles izteiksmē. Šādi izteikumi ir sastopami arī mutvārdu tekstā.

Piem., runas situācija pastā. Darbiniece saka klientei: *Kvītiņu pagaidiet!* (LL 2012)

Radoraidījumā vadītājs aicina: *Balsojiet par dziesmām!* (SWH 2012)

Runas situācija uz ielas pie mājas, kur uz jumta strādā divi celtnieki A un B. A saka B: *Nemaz neskaties apkārt!* (LL 2005)

Vai arī laikā, kad ir slidenas ielas, C saka draudzenei, kura dodas mājās: *Ej lēnām!* (LL 2002)

Ikdienas saziņā pamudinājuma izteikumos mēdz izmantot arī darbības vārda īstenošanas izteiksmes formu predikātā. Valodas kultūras aspektā regulāri tiek norādīts uz verba otrās personas indikatīva un imperatīva formu jaukšanu (piem., Freimane 1993: 219), tomēr darbības vārda formas un nozīmes neatbilstība, kā liecina novērojumi, konkrētās runas situācijās grūtības nerada (Lauze 2004: 68–69).

Runas situācija iestādes kabinetā. Darbiniece lūdz apmeklētāju apsēsties: *Jūs apsēžaties!* (LL 2008)

Runas situācija veikalā. Darbiniece aizrāda pircējam, kurš diezgan šaurā ejā starp precēm pārvietojas ar garu lietussargu: *Ar to lietussargu tā negrozaties, nogāzīs kādu pudeli!* (LL 2008)

Televīzijas spēlē viena no dalībniecēm ir izcepusi pankūkas brokastīs, taču daži gatavojas doties prom neēduši. Dalībniece aicina: *Nemat un paēdat!* (TV3 2012)

Ikdienas saziņā pamudinājuma izteikšanai izmanto arī darbības vārda pirmās personas īstenības izteiksmes formu predikātā.

Runas situācija poliklīnikā. Paciente ir pierakstījusies, bet ārsts vēl ir aizņemts. Medicīnas māsa viņu lūdz pagaidīt: *Vienu mazu, mazu mirklīti pagaidām!* (LL 2011)

Televīzijas spēlē dalībnieki ierodas ar automašīnu lauku sētā. Lai radītu pārsteigumu, saimnieks lūdz: *Aiztaisam acis ciet!* (TV3 2012)

Runas situācija uz ceļa, kur policija ir apstādinājusi automašīnu. Policists lūdz šoferi: *Aparāta virzienā pūšam gaisiņu!* (LL 2011)

Mutvārdu dialogos ir izplatīti tādi pamudinājuma izteikumi, kuros predikāts ir sintaktiskajā nullformā. Darbība, kuru runātājs lūdz veikt, nav verbalizēta, bet ir saprotama no konteksta vai runas situācijas (par predikāta redukciju mutvārdu tekstā sk. 2021. §).

Piem., runas situācija veikalā. Darbiniece stumj ratus ar preci un pircējai pavēl: *Ceļu!* P₀ (LL 2012)

Runas situācija tirgū. Pircēja saka pārdevējai: *Man, lūdzu, izlejamo jogurtu!* P₀ (LL 2008)

Runas situācija pilsētas autobusā. Kontroliere vēlas pārbaudīt pasažieres mēneškarti, tāpēc lūdz to apgriezt otrādi: *Otru pusi!* P₀ (LL 2011)

Radio spēlē dalībniece lūdz atkārtot jautājumu: *Vēlreiz, lūdzu!* P₀ (LR1 2012)

Pamudinājuma izteikumos mēdz lietot uzrunu, kas pastiprina iedarbību uz sarunas partneri un palīdz sasniegt komunikatīvo mērķi (sk. 1685. §). Ja runas situācijā ir iespējami vairāki pamudinājuma izteikuma adresāti, tā palīdz saprast, kurš ir uzrunātais.

Radoraidījumā vadītāja saka klausītājam, kurš ir atbildējis pareizi uz konkursa jautājumu: *Aivar, nenolieciet klausuli!* (LR1 2012)

Runas situācija veikalā. Darbiniece, turēdama rokās kasti, lūdz kasieri, kura vēl nestrādā kasē: *Ievu, aizej, lūdzu, kamēr tev ciet, sameklē šito!* (LL 2011)

Runas situācija sanāksmes sākumā. Vairākums dalībnieku jau ir ieradušies un apsēdušies pie galda. A saka kolēģei, kura ir tikko atnākusi un meklē, kur apsēsties: *Eviņņ, paņem krēslu un iestumies iekšā!* (LL 2012)

2046. §.

Mutvārdu tekstā pamudinājuma izteikuma formu mēdz izmantot vēlējuma izteikuma funkcijā (plašāk sk. 1682. §; Lauze 2012: 85). K. Mīlenbahs 1898. gadā monogrāfijā „Teikums” ir atzinis, ka „dzejā un ikdienišķā valodā vēl šo baltu dienu izsaka vēlējumus imperatīvā jeb pavēles izteiksmē” (Mīlenbahs 2009₂: 240).

Piem., runas situācija darbavietā. A dodas uz pasākumu, kamēr kolēģi vēl paliek strādāt. A novēl: *Turieties godīgi!* (LL 2008)

Radoraidījuma nobeigumā vadītājs saka klausītājiem: *Lai jums veicas!* (LR1 2010)

Cita raidījuma beigās vadītājs saka: *Esiet laimīgi!* (LR2 2006)

8.4.4.4. Vēlējuma izteikums

2047. §.

Vēlējuma izteikumi ir tāds izteikuma komunikatīvais tips, kas pauž runātāja vēlēšanos vai novēlējumu (plašāk par vēlējuma teikumu sk. 1686.–1689. §).

2048. §.

Mutvārdu tekstā dominē tādi vēlējuma izteikumi, kas izsaka novēlējumu, jo „novēlējums, kas joprojām ir nozīmīgs runas akts svarīgos personiskās un sabiedriskās dzīves notikumos, ir kļuvis par vienu no sarunas beigu formulām” (Lauze 2012: 79).

Piem., radoraidījuma nobeigumā vadītājs saka: *Nu tad priecīgus vārda svētkus un priecīgu vakaru!* (LR1 2011)

Televīzijas pārraides beigās valsts svētku dienā diktors saka: *Veiksmīgu dienu! Veiksmīgi nosvinēt svētkus!* (LTV1 2009)

Runas situācija sanāksmē studiju gada nobeigumā. Administrācijas pārstāve novēl klātesošajiem: *Lai jums jauka vasara visiem!* (LL 2010)

Novēlējumu parasti velta citai personai. Mutvārdu tekstā ir konstatēti „izteikumi, kuros novēlējums ir attiecināts arī uz pašu runātāju, par ko liecina daudzskaitļa 1. personas vietniekvārda (retāk atgriezeniskā pronomena) lietojums adresāta funkcijā. Šādos gadījumos var tikt veidots arī vārdkopas analogs kopā ar pronomenu *visi* datīvā, lai uzsvērtu, ka novēlējums ir domāts visiem runas situācijas dalībniekiem, to vidū arī pašam izteikuma autoram” (Lauze 2012: 81).

Piem., runas situācija sanāksmē, kas notiek studiju gada sākumā, administrācijas pārstāvis novēl: *Lai mums visiem labi veicas, un vēlreiz sekmīgu jauno gadu!* (LL 2009)

Citā sanāksmē administrācijas pārstāve novēl: *Lai mums skaists izlaidums deviņpadsmitajā jūnijā!* (LL 2012)

Runas situācija studentu zinātniskajā konferencē. Pasniedzēja ievadrunas beigās saka: *Tā tad veiksmi mums visiem, īpaši mācībspēkiem, kas šodien nerefērēs!* (LL 2010)

Par vēlējuma izteikumiem uzskata arī pieklājības frāzes, kas izsaka pateicību, sveicināšanos, atvadīšanos u. tml. To pamatā var būt izsaukmes vārds. Par analīzes grūtībām, kad no izsaukmes vārda ir atkarīgs vēl kāds vārds, ir rakstījis Jūlijs Kārklīšs: „Raksturīgs šajā ziņā ir izsaukmes vārds *paldies*, kam iespējams tāds pats pārvaldījums kā semantiski atbilstošajam verbam *pateikties*. Sal.: *Pateicos par visu!* un *Paldies par visu!*; *Pateicos tev!* un *Paldies tev!*” (Kārklīšs 1970: 77) Pastāv viedoklis, ka izsaukmes vārdam ir raksturīga sintaktiskā lietojuma īpatnība – kļūt par teikuma locekļa substitūtu, komunikatīvi tas var būt arī teikuma ekvivalents (Rozenbergs, Tropiņš 1988).

Izsaukmes vārdu gramatiskās savdabības dēļ pētnieki ir piesardzīgi traktējuši plašākas pateicības frāzes ar interjekciju *paldies* centrā, atzīstot, ka tās ir paturamas pie izsacījumiem (Kārklīšs 1970: 77) vai bezkopas teikumiem (Beitiņa 2009: 100). Tomēr būtu atbalstāms Maigones Beitiņas ierosinājums atzīt bezkopas teikumus par īpašu teikuma analogu, jo izsaukmes vārdu, kā arī partikulu sintaktiskās potences nav noliedzamas (Beitiņa 2009: 101). Tas nozīmē, ka komunikāts formāli atgādina izteikumu, bet tā pamatā nav abstrakta teikuma modeļa (sal. ar jēdzienu „vārdkopas analogs” (VPSV 2007: 435). Strukturālās sintakses skatījumā termins „izteikuma analogs” būtu precīzāks (Lauze 2011: 227).

Mutvārdu tekstā lietotās pateicības frāzes un sveicinājumi ar izsaukmes vārdu centrā pēc uzbūves var būt:

- izsacījumi;

Piem., radoraidījumā vadītājs atbild uz telefona zvanu ēterā: *Hallo! Labdien!* (LR1 2008)

Runas situācija uz ielas. Atvadoties A saka draudzenei: *Atā!* (LL 2012)

Televīzijas pārraidē diktore pateicas kolēģim: *Paldies, Māri!* (LNT 2012)

- vienkārša izteikuma analogi;

Piem., televīzijas pārraides sākumā žurnālists saka: *Labvakar sporta ziņās!* (LNT 2012)

Radio pārraidē diktore saka: *Vēlreiz labrīt Laurim Zvejniekam!* (LR1 2009)
Radioraidījumā viešņa pateicas zvanītājam: *Paldies par jautājumu!* (LR1 2010)
Televīzijas raidījumā vadītājs saka konkursa dalībniecei: *Liels jums paldies par piedalīšanos!* (TV3 2010)

● salikta izteikuma analogi.

Piem., radioraidījuma sākumā vadītājs saka: *Labrīt visi, kas tikai tagad pieslēdzas mums!* (LR1 2009)

Runas situācija darbavietā. A saka kolēģiem: *Labdien, kas nav redzēti!* (LL 2008)

Radioraidījuma nobeigumā vadītājs pateicas viesim: *Nu ko, liels paldies, ka atnācāt šodien pie mums.* (LR1 2010)

Televīzijas raidījuma beigās vadītājs pateicas intervētajiem politiķiem: *Paldies, kungī, par dalīšanos tajā, kas jums ir uz sirds koalīcijas tapšanā!* (LTV1 2010)

2049. §.

Mutvārdu tekstā nav bieži fiksēti vēlējuma izteikumi, kuros ir izteikta runātāja vēlēšanās. Šādos gadījumos izteikums sākas ar partikulu *kaut* un predikāts ir noformēts vēlējuma izteiksmē.

Piem., radioraidījumā viesis stāsta par savu darbu, ko uzskata par misiju – palīdzēt jaunajām māmiņām, kas nonākušas grūtībās: *Kaut nekad nevajadzētu darīt kaut ko citu!* (LR1 2012)

Runas situācija dzīvoklī. Tēvs dod solījumu meitai. Māte, to dzirdēdama, saka: *Kaut tā būtu!* (LL 2012)

Runas situācija darbavietā. A stāsta kolēģei par savu veselības stāvokli un, domādama par vīru, kas viņai palīdz, vēlas: *Kaut man būtu viņa veselās kājas!* (LL 1998)

8.4.4.5. Izsaukuma izteikums

2050. §.

Izsaukuma izteikumi mutvārdu tekstā ir plaši sastopams izteikuma komunikatīvais tips, kas veic ekspresīvo funkciju (plašāk par izsaukuma izteikumu sk. 1671.–1672. §).

Mutvārdu tekstā mēdz būt tādi izsaukuma izteikumi, kuros nav īpašu leksisku vai gramatisku rādītāju, bet par runātāja jūtu intensitāti liecina tikai intonācija.

Piem., A paziņo draudzenei, ka ir kļuvusi par vecmāmiņu: *Man ir mazmeitiņa! Tikko, tikko maziņa!* (LL 2012)

Runas situācija pasākumā. B saka sen neredzētai paziņai, kuru ļoti vēlas satikt: *Pie tevis es nāksu vēlāk!* (LL 2011)

Televīzijas pārraidē tiek translēts konkurss par lielāko Latvijā izaudzēto ķirbi. Pēc viena augļa nosvēršanas spēkavīrs iesaucas: *Jauns Latvijas rekords!* (LNT 2012)

Izsaukuma izteikuma emocionālo intensitāti var pastiprināt vārdu kārtojums.

Piem., reportāžā no olimpiskajām spēlēm pēc veiksmīga finiša sportists iesaucas: *Prieks, prieks, prieks!* (LR1 2012)

Runas situācija bibliotēkā, kur lasītavā pēkšņi ienāk vīrietis ar slotu rokās. Bibliotekāre ir nobijusies: *Šausmas, šausmas!* (LL 2012)

Mutvārdu tekstā ir izplatīti tādi izsaukuma izteikumi, kuri sākas ar izsaukuma vārdu.

Piem., sarunājas divas kolēģes par to, ka mājās arī ir daudz darba un nav laika gludināt veļu. A iesaucas: *Ak Dievs, tās veļas kaudzes!* (LL 1998)

Radioraidījumā, pieminot radio jubileju, diktore saka: *Ak, šis radio klausīšanās prieks!* (LR1 2012)

Citā radioraidījumā vadītājs ir pārteicies, tāpēc izsaucas: **Vai, kā man sajuka!** (LR1 2012)

Izsaukmes vārdi *re, redz* bieži tiek izmantoti, lai pievērstu sarunas partnera uzmanību kādam objektam, parādībai vai darbībai.

Piem., runas situācija uz ielas. A saka radniecei: **Re, kāda skaista māja!** (LL 2000)

Runas situācija tirgū. B ir satikusi paziņu, kurai viņa saka: **Re, kāds auksts laiks!** (LL 2010)

Runas situācija dzīvoklī. Ģimene kopā ar draugiem skatās filmu. C izsaucas: **Re, kā šauj caur sienu!** (LL 1995)

Runas situācija automašīnā. Pasažiere priecājas: **Redz, kāda smuka diena!** (LL 2012)

Mutvārdu tekstā ir tipisks apstākļa vārdu *kā, cik* lietojums izsaukuma izteikumu sākumā.

Runas situācija tirgū. A ir pamanījusi pūlī sen neredzētu paziņu un skaļi saka: **Kā cilvēki noveco!** (LL 2012)

Radioraidījumā aktrise ir sajūsmināta par viesrežisora darbu izrādes iestudēšanas laikā: **Kā var tik ģeniāli kaut ko izdomāt!** (LR1 2012)

Telefona sarunā A ir priecīga, jo uzzina, ka varēs tikt ar draudzeni, kas dzīvo citā pilsētā: **Cik jauki!** (LL 2011)

Vai arī B stāsta radniecei par sajūtām, kad pagaršojusi šokolādes pienu: **Cik tas šokolādes piens bija šausmīgs!** (LL 1996)

Izsaukuma izteikumus mēdz ievadīt arī vietniekvārds *kas* (var būt kopā ar prievārdu *par*).

Piem., radioraidījumā vadītājs ir pārsteigts par sociologa komentāru: **Kas to būtu domājis!** (LR1 2012)

Runas situācija tālsatiksmes autobusā. Studente stāsta paziņai, ka viņai ir jāsaazinās ar pasniedzēju, kam nav mobilā telefona. Paziņa izsaucas: **Kas tas par cilvēku!** (LL 2002)

SAĪSINĀJUMI

A	– agenss; akuzatīvs; īpašības vārds (adjektīvs)
AA	– laikraksts „Atmoda Atpūtai”
A _D	– adjektīvs (īpašības vārds) datīvā
ADJ	– adjektīvs (īpašības vārds)
ADJ _n	– adjektīvs (īpašības vārds) nominatīvā
ADV	– adverbs (apstākļa vārds)
ADV ^{kvant}	– adverbs (apstākļa vārds) ar kvantitatīvu nozīmi
Adv ₀	– adverbiālā komponenta sintaktiskā nullforma
AI	– atstāstījuma izteiksme
angl.	– angļu valoda
B (fonoloģijā)	– zilbes beigas
BalSoc 2009	– Starptautisks Lietuvas un Latvijas sociolingvistu pētniecības projekts „Baltic Sociolinguistics (BalSoc): Linguistic Awareness and Orientation in Lithuania and Latvia” (vad. Dr. Loreta Vaicekauskienė), kuru finansēja Lietuvas Zinātnes un pētniecības fonds 2009. gadā
C (fonoloģijā)	– konsonants jeb līdzskanis
Con	– saiklis (konjunkcija)
D	– datīvs
DB	– laikraksts „Dienas Bizness”
dB	– decibels
daudzsk.	– daudzskaitlis
divsk.	– divskaitlis
F0	– skaņas pamattonis (ar F ₀ norāda uz pamattoņa frekvences vērtību, piem., F ₀ = 90 Hz)
F _n	– skaņas spektrā vērojams formants ar kārtas numuru <i>n</i> , piem., pirmais formants – F ₁ , otrais formants – F ₂
F _n	– skaņas spektrā vērojamā formanta ar kārtas numuru <i>n</i> frekvences vērtība, piem., pirmā formanta (F ₁) frekvences vērtība ir 300 Hz var norādīt – F ₁ = 300 Hz
FFT	– ātrā Furjē pārveidojuma spektrs
G	– www.google.lv
Ģ	– ģenitīvs
GD	– „Garšaugu dārziņš”. Pieejams: http://www.absolutsed.lv/2013/04/garsaugu-darzins.html
Hz	– hercs
I	– instrumentālis
Ij	– izsaukmes vārds (interjekcija)
IK	– laikraksts „Izglītība un Kultūra”
IM	– žurnāls „Ievas Māja”
INF	– nenoteiksmes celms
IS	– žurnāls „Ievas Stāsti”
Iter	– iteratīvs (daudzskārtējs)
IZ	– „Zinātnieki prot izraisīt īstu zibeni”. Pieejams: http://www.ilustretazinatne.lv/content/zinatnieki-spej-izraisit-zibeni
Ī	– īstenības izteiksme
JA	– laikraksts „Jaunā Avīze”
JI	– RTU avīze „Jaunais Inženieris”
JV	– laikraksts „Jelgavas Vēstnesis”
K	– (zilbes) kodols; Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus. Versija miljons-2.0m. Adrese: www.korpuss.lv , izstrādāts LU aģentūras „Matemātikas

	un informātikas institūts” Mākslīgā intelekta laboratorijā
kā N	– nomens kopā ar salīdzināmo partikulu <i>kā</i>
kas par N	– nomens kopā ar vietniekvārdu <i>kas</i> un prievārdu <i>par</i>
KD	– laikraksta „Diena” pielikums „Kultūras Diena”
KJ	– www.kasjauns.lv
KL	– laikraksts „Kursas Laiks”
KS	– kontekstuāli saistīts
KN	– kontekstuāli nesaistīts
kvant	– komponents ar kvantitatīvu nozīmi
KV	– laikraksts Liepājas pilsētai un novadiem „Kurzemes Vārds”
L	– lokatīvs
LA	– laikraksts „Lauku Avīze”, „Latvijas Avīze”
lat.	– latīņu valoda
latv.	– latviešu valoda
LFA	– latviešu valodas fonētiskais alfabēts
liet.	– lietuviešu valoda
LIIS	– www.liis.lv
LKR	– Latvijas Kristīgais radio
LL	– Lindas Lauzes mutvārdu tekstu kartotēka
LM	– laikraksts „Literatūra un Māksla”
LNT	– televīzijas kanāls „Latvijas Neatkarīgā televīzija”
LPC	– lineāri paredzošās kodēšanas metode
LR1	– Latvijas Radio 1. kanāls
LR2	– Latvijas Radio 2. kanāls
LSUP	– www.lsup.lv
LU	– www.lu.lv
LTV1	– Latvijas Televīzijas 1. kanāls
LTV7	– Latvijas Televīzijas 7. kanāls
ms	– milisekunde jeb sekundes tūkstošā daļa
MV	– žurnāls „Mājas Viesis”
N	– nomens; nominatīvs; skaitļa vārds (numerālis)
NC	– laikraksts „Neatkarīgā Cīņa”
N _d	– nomens datīvā
N _g	– nomens ģenitīvā
N _{kvant}	– skaitļa vārds vai lietvārds (nomens) ar kvantitatīvu nozīmi
N _l	– nomens lokatīvā
N _n	– nomens nominatīvā
NRA	– laikraksts „Neatkarīgā Rīta Avīze”
N ₀	– nomena sintaktiskā nullforma
NUM	– numerālis (skaitļa vārds)
NUM _n	– skaitļa vārds (numerālis) nominatīvā
NV	– nepabeigts veids
O _A	– objekts akuzatīvā
O _D	– objekts datīvā
O _G	– objekts ģenitīvā
O _N	– objekts nominatīvā
O _{PREP}	– prepozicionāls objekts
O ₀	– objekta sintaktiskā nullforma
P	– pacienss; partikula
PART	– lokāmais divdabis
PART _n	– ciešamās kārtas tagadnes lokāmais divdabis
PDz	– žurnāls „Patiesā Dzīve”
Pc	– darbības vārds (verbs) divdabja formā
Perf	– perfektivitāte

pers.	– persona
PI	– pavēles izteiksme
PJ	– laikraksts „Padomju Jaunatne”
PL	– žurnāls „Praktiskais Latvietis”
PMS	– priekšējs mēles saknes stāvoklis
Pn	– vietniekvārds (pronomens)
Pp	– prievārds
Pred	– predikāts
prep ADJ	– prepozicionāls adjektīvs (īpašības vārds)
prep N	– prepozicionāls nomens
prep NUM	– prepozicionāls numerālis (vietniekvārds)
prep S	– prepozicionāls substantīvs (lietvārds)
PrDz	– žurnāls „Privātā Dzīve”
PRO	– vietniekvārds (pronomens)
PRO _n	– vietniekvārds (pronomens) nominatīvā
PV	– pabeigts veids
P ₀	– predikāta sintaktiskā nullforma
R (fonoloģijā)	– (zilbes) ritms
R	– recipienss
RB	– laikraksts „Rīgas Balss”
RL	– žurnāls „Rīgas Laiks”
Rr	– Rietumu radio
RV	– žurnāls „Rīgas Viļņi”
s	– sekunde
S (fonoloģijā)	– (zilbes) sākums
S	– lietvārds (substantīvs)
SD	– laikraksta „Diena” pielikums „SestDiena”
S _d	– substantīvs (lietvārds) datīvā
S _p	– subjekts datīvā
SDz	– žurnāls „Saldā Dzīve”
sf	– sufikss
SFA	– starptautiskais fonētiskais alfabēts (<i>International Phonetic Alphabet (IPA)</i>)
S _g	– substantīvs (lietvārds) ģenitīvā
S _l	– substantīvs (lietvārds) lokatīvā
S _n	– substantīvs (lietvārds) nominatīvā
S _N	– subjekts nominatīvā
S _{anim}	– substantīvs (lietvārds) nominatīvā, kas apzīmē dzīvu būtni
SN	– saliktā nākotne
SP	– saliktā pagātne
ST	– saliktā tagadne
S ₀	– subjekta sintaktiskā nullforma
SWH	– Radio SWH
TV3	– televīzijas kanāls „TV3 Latvija”
UA	– Latvijas Universitātes laikraksts „Universitātes Avīze”
V (fonoloģijā)	– patskanis
V	– darbības vārds (verbs); vokatīvs
VaI	– vajadzības izteiksme
VE	– Vinetas Ernstsones mutvārdu tekstu materiāli
V _{fin}	– verbs (darbības vārds) finītajā formā
V _{fin, cop}	– saitiņverbs (kopula) finītajā formā
V _{fin3}	– verbs (darbības vārds) finītajā trešās personas formā
V _{fin3, pass}	– verbs (darbības vārds) finītajā trešās personas ciešamās kārtas formā
viensk.	– vienskaitlis
V _{inf}	– verbs (darbības vārds) infinitīvā (nenoteiksmē)

V _{inf, cop}	– saitiņverbs (kopula) infinitīvā (nenoteiksmē)
VN	– vienkāršā nākotne
VP	– vienkāršā pagātne
V _{pag. c.}	– verba (darbības vārda) pagātnes celms
vs.	– <i>versus</i> ‘pret’
VT	– vienkāršā tagadne
VZ	– brīvdienu žurnāls „Vakara Ziņas”
z	– psihofizikāla jeb psihoakustiska mērvienība barks, kas rāda, kura iekšējās auss gliemeža analizatora josla reaģē uz noteikta augstuma skaņas signālu
ZAV	– žurnāls „Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis”
ZV	– laikraksts „Zinātnes Vēstnesis”
W (fonoloģijā)	– divskanis
< gr.	– no grieķu valodas
< lat.	– no latīņu valodas
→ >	– pārvērties par
← <	– cēlies no
∅	– nulles morfēma
*	– rekonstruēta skaņa vai forma
+ (fonoloģijā)	– norāda uz bināras šķīrēj pazīmes piemītību, piem., [+balsīgs] norāda uz to, ka skaņa ir balsīga
– (fonoloģijā)	– norāda uz bināras šķīrēj pazīmes nerealizēšanos jeb nepiemītību, piem., to, ka skaņa ir nebalsīga, norāda ar [–balsīgs]
± (fonoloģijā)	– norāda uz bināru šķīrēj pazīmi, kas diferencē skaņas kvalitāti, piem., līdzskaņiem iespējama bināra pazīme [±balsīgs], jo pēc balsīguma šķir balsīgus un nebalsīgus līdzskaņus, kas kontrastē vārda nozīmi
# (fonoloģijā)	– segmenta (vārda, morfēmas, zilbes) robeža
{ } (fonoloģijā)	– iespējamās alternatīvas

CITĒTĀ LITERATŪRA

- Ābele 1927** – Ābele Anna. Par zilbiskām skaņām latviešu divskaņos. *Filologu biedrības raksti*, 1. sēj. (2. izd.). Rīga: J. Pētersons, 1927, 41.–46. lpp.
- Ahero 1955** – Ahero Antonija. Galvenie salikto īpašības vārdu veidi mūsdienu latviešu valodā. *Valodas un literatūras institūta raksti*, 5. sēj. Rīga: LPSR ZAI, 1955, 37.–85. lpp.
- Ahero 1961** – Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā, 6. sēj.: Angļu valodas īpašvārdi. Sast. A. Ahero. Rīga: LPSR ZA izd., 1961.
- Ahero 1979** – Ahero Antonija. Salikteņu pazīmes un rakstība. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 15. sēj. Rīga: Liesma, 1979, 164.–179. lpp.
- Aikhenvald 2004** – Aikhenvald Alexandra Yurievna. *Evidentiality*. Oxford: OUP, 2004.
- ALKBTV 1999** – *Angļu–latviešu–krievu biznesa terminu vārdnīca*. Atb. red. A. Pavlovska. Rīga: Jumava, 1999.
- Allerton 1990** – Allerton David John. Language as form and pattern: grammar and it's categories. *An Encyclopaedia of Language*. London; New York: Routledge, 1990, pp. 68–111.
- Ambrazas 1984** – Ambrazas Vytautas. Dėl lietuvių kalbos veiksmažodžio morfologinių kategorijų. *Baltistica*, XX (2). Vilnius: Mokslas, 1984, pl. 100–110.
- Ambrazas 1993** – Ambrazas Saulius. *Daiktavardžių darybos raida: lietuvių kalbos veiksmaodiniai vediniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- Ambrazas 1994** – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
- Ambrazas 1996** – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. V. Ambrazas (2 leid.). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- Ambrazas 1997** – *Lithuanian Grammar* (ed. by V. Ambrazas). Vilnius: Baltos Lankos, 1997.
- Ambrazas 2006** – Ambrazas Vytautas. *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: LKI, 2006.
- Andronov 2000** – Andronov Aleksey. Some remarks on the system of Lithuanian and Latvian conjugation. *Linguistica Baltica*, vol. 8. Kraków: Universitas, 2000, pp. 35–47.
- Andronovs 1998** – Andronovs Aleksejs. „Vajadzības izteiksme” latviešu valodas gramatiskajā tradīcijā (jeb The fluctuating fortunes of the Latvian debitive). *Baltu filoloģija*, 8. sēj. *Zinātniskie raksti*, 619. sēj. Rīga: LU, 1999, 154.–177. lpp.
- Andronovs 2011** – Andronovs Aleksejs. E. Soidas latviešu valodas primāro verbu klasifikācijas teorētiskais pamatojums. *Morfologijos seminaras, skirtas profesoriui Albertui Rosinui (1938–2010) atminti: pranešimų tezės*. Vilnius: VU FFBK, 2011, pl. 4–5. Pieejams: <http://www.flf.vu.lt/index.php?id=2947>.
- Andronovs 2012** – Andronovs Aleksejs. Tradicionāli latviešu gramatikas jautājumi. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 7. sēj. Rīga: LVA, 2012, 142.–157. lpp.
- Anttila 1975** – Anttila Raimo. The indexical element in morphology. *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft*, Band 12. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1975, S. 5–34.
- Arāja 1997** – Arāja Maija. Latviešu adverbu klasifikācija. *Acta Baltica '94*. Kaunas: AESTI, 1997, pl. 10–13.
- Arlund 2006** – Arlund Pamela. *An Acoustic, Historical, And Developmental Analysis of Sarikol Tajik Diphthongs*: doctoral dissertation. Texas: University of Texas at Arlington, 2006. Pieejams: <https://dspace.uta.edu/bitstream/handle/10106/438/umi-uta-1588.pdf?sequence=1>.
- Augstkalns 2009** – Augstkalns Alvils. *Darbu izlase*. Rīga: LU LaVI, 2009.

- Auziņa et al. 2012** – Auziņa Ilze, Saulīte Baiba, Nešpore Gunta. Adverbiālas nozīmes determinanta nošķiršana teikumā: runas datu analīze. *Valoda: nozīme un forma*, 2. sēj.: *Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012, 40.–48. lpp.
- Bache 1997** – Bache Carl. *The Study of Aspect, Tense, and Action: towards a theory of the semantics of grammatical categories* (2nd rew. edn.). Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Peter Lang, 1997.
- Baldunčiks 1989** – Baldunčiks Juris. Vērojumi un vērtējumi par leksikas aizgūšanu. *Valodas aktualitātes – 1988*. Rīga: Zinātne, 1989, 32.–39. lpp.
- Baldunčiks 2005** – Baldunčiks Juris. Neparasts daudzskaitlis mūsdienu zinātnes un izglītības valodā. *Latviešu valoda – robežu paplašināšana. Valsts valodas komisijas raksti*, 1. sēj. Rīga: VVK, 2005, 6.–12. lpp.
- Baldunčiks 2006** – Baldunčiks Juris. Ieilgušie deklinācijas meklējumi. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 2. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2006, 105.–109. lpp.
- Baldunčiks 2008** – Baldunčiks Juris. Terminoloģiskie mutanti mūsdienu latviešu valodā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 3. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2008, 26.–37. lpp.
- Baltiņa 1984** – Baltiņa Maija. Ar piedēkli *-ul-* atvasināto lietvārdu nozīme un lietošana. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 19. sēj. Rīga: Avots, 1984, 90.–98. lpp.
- Baltiņš 2005** – Baltiņš Māris. Political impact on medical terminology. *Valoda – 2005. Valoda dažādu kultūru kontekstā*, 15. sēj. Daugavpils: DU izdevniecība „Saulē”, 2005, 340.–344. lpp.
- EV 2007** – *Eponīmu vārdnīca*. Sast. B. Bankava. Rīga: VVA, 2007.
- Bankava 2011** – Bankava Baiba. *Eponīmi latviešu valodā: lingvistiskais aspekts: disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai*. Rīga: LU, 2011.
- Bankavs 1997** – Bankavs Andrejs. Abreviatūras 90. gadu leksikā. *Linguistica Lettica*, 1. sēj. Rīga: LaVI, 1997, 7.–13. lpp.
- Bauer 2003** – Bauer Laurie. *Morphological Productivity*. Cambridge: CUP, 2003.
- Beitiņa 1964** – Beitiņa Maigone. Lietvārda atkarīgie locījumi izteicējā (ar saitiņu *būt*). *Teikuma uzbūve. Raksti*, 17. sēj. Rīga: LPSR ZAI, 1964, 7.–50. lpp.
- Beitiņa 1972** – Beitiņa Maigone. Par lietvārda nominatīva semantiku un sintaktiskajām funkcijām. *Valodniecības un literatūrzinātnes problēmas*. Rīga: Zvaigzne, 1972, 112.–136. lpp.
- Beitiņa 1976** – Beitiņa Maigone. Jautājumā par verba *būt* semantiku (saistībā ar lokatīvu). *Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi*. Rīga: Zvaigzne, 1976, 186.–208. lpp.
- Beitiņa 2009** – Beitiņa Maigone. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse: lekciju kurss filoloģijas studentiem*. Liepāja: LiePA, 2009.
- Beitiņa et al. 1961** – Beitiņa Maigone, Kārklis Rihards, Ozola Ārija, Lūsēna Liesma, Strautiņa Vaira, Zvaigzne Biruta. *Latviešu valodas stila mācība: materiāli latviešu valodas skolotājiem*. Rīga: LVI, 1961.
- Bendiks 1965** – Bendiks Hermanis. Zilbju intonācijas var un vajag normēt! *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 1. sēj. Rīga: Liesma, 1965, 5.–17. lpp.
- Bendiks 1972** – Bendiks Hermanis. Divskaņu fonēmiskā interpretācija. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. 1873–1973*. Rīga: Zinātne, 1972, 27.–42. lpp.
- Bendiks et al. 1970** – Redakcijas kolēģijas piezīme (par īpašības vārdu noteikto un nenoteikto galotņu lietošanu). *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 6. sēj. Rīga: Liesma, 1970, 150., 151. lpp.
- Bergmane 1955** – Bergmane Anna. Par latviešu valodas divdabju adjektīvēšanos. *Valodas un literatūras institūta raksti*, 5. sēj. Rīga: LPSR ZAI, 1955, 23.–36. lpp.
- Bērziņa-Baltiņa 1943** – Bērziņa-Baltiņa Valerija. *Latviešu valodas gramatika: vidusskolas kurss* (2., lab. un papildin. izd.). Rīga: Latvju grāmata, 1943.

- Bērziņa-Baltiņa 1946** – Bērziņa-Baltiņa Valerija. *Latviešu valodas gramatika*: vidusskolas kurss (3. izd.). [Eslingena, Detmolda]: Latviešu apgāds, 1946.
- Bērziņa-Baltiņa 1994** – Bērziņa-Baltiņa Valerija. *Latviešu valodas gramatika*: vidusskolas kurss (7. izd.). Rīga: Zvaigzne ABC, 1994.
- Biber et al. 2007** – Biber Douglas, Johansson Stig, Leech Geoffrey, Conrad Susan, Finegan Edward. *Longman Grammar of Spoken and Written English* (6th edn.). London: Longman, 2007.
- Blese, Pētersons 1933** – Blese Ernests, Pētersons Vilis. *Latviešu pareizrakstības rokas grāmata*: teorētisks ievads. Pareizrakstības vārdnīca, 1. sēj. Rīga: Valters un Rapa, 1933.
- Blinkena 1955** – Blinkena Aina. Izsaukmes vārdi un to lietošana mūsdienu latviešu valodā. *Valodas un literatūras institūta raksti*, 5. sēj. Rīga: LPSR ZAI, 1955, 5.–22. lpp.
- Blinkena 1969** – Blinkena Aina. Vai tikai vīriešu dzimte? *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 5. sēj. Rīga: Liesma, 1969, 158.–162. lpp.
- Blinkena 2009** – Blinkena Aina. *Latviešu interpunkcija* (2., pārstr. izd.). Rīga: Zvaigzne ABC, 2009.
- Blinkena et al. 1974** – Blinkena Aina, Cīrule Dzidra, Cīrulis Kārlis, Freidenfelds Ilmārs, Moze Marta. *Latviešu valoda 7.–9. klasei*. Rīga: Zvaigzne, 1974.
- Blinkena 2002** – Blinkena Aina. Īpašības vārds. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*: lokāmās vārdšķiras. Rīga: LU LaVI, 2002, 140.–242. lpp.
- Blinkena 2007** – Blinkena Aina. Konjunkcija (saiklis). *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*, 2. sēj.: *Nelokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU LaVI, 2007, 100.–309. lpp.
- Blinkena et al. 1999** – *Par vārdu un uzvārdu lietošanu un rakstību latviešu literārajā valodā*. Rīga: LRVVC, 1999.
- Booij 2005** – Booij Geert Evert. *The Grammar of Words*: an introduction to linguistic morphology. Oxford: OUP, 2005.
- Borden, Harris 1981** – Borden Gloria, Harris Katherine. *Speech Science Primer: Physiology, Acoustics and Perception of Speech*. Baltimore: The Williams and Wilkins Company, 1981.
- Brēde 2003** – Brēde Maija. Vārda uzsvara struktūra daudzsilbju vārdos. *Linguistica Lettica*, 12. sēj. Rīga: LU LaVI, 2003, 73.–82. lpp.
- Brēde 2007** – Brēde Maija. Daži sarunas struktūras elementi plašsaziņas līdzekļos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 11. sēj. Liepāja: LiePA, 2007, 128.–137. lpp.
- Breidaks 1981** – Breidaks Antons. *Valodas izcelšanās*. Rīga: Avots, 1981.
- Breņķe 2009** – Breņķe Ieva. 20. gs. valodnieku uzskati par noteiktās un nenoteiktās galotnes lietošanu. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 13. sēj., Nr. 1. Liepāja: LiePA, 2009, 24.–30. lpp.
- Broka 1966** – Broka Valija. Par latviešu valodas jautājuma intonāciju. Fonētiskās analīzes materiāli. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 11. Rīga: Zinātne, 1966, 36.–50. lpp.
- Broka 1968** – Broka Valija. Jautājuma teikuma intonācijas fonētiskā analīze latviešu valodā. *Artura Ozola diena*: zinātniskās konferences „Fonētikas un fonoloģijas aktuālās problēmas” tēžu krājums. Rīga: [b. i.], 1968, 53.–55. lpp.
- Bušs 1982** – Bušs Ojārs. Salikteņi ar darbības vārda nenoteiksmi pirmajā daļā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 18. sēj. Rīga: Avots, 1982, 81.–88. lpp.
- Bušs 1984** – Bušs Ojārs. Ikdienas runas specifika un tās pētīšana. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 19. sēj. Rīga: Avots, 1984, 22.–34. lpp.
- LVSIV 2006** – Bušs Ojārs, Ernstsone Vineta. *Latviešu valodas slenga vārdnīca*. Rīga: Norden AB, 2006.
- Canepari 2007** – Canepari Luciano. *Natural Phonetics and Tonetics*: articulatory, auditory, functional. München: LINCOM, 2007.
- Celmiņa 1969** – Celmiņa Ieva. Par dažām atkāpēm, kas atzīstamas par normu. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 5. sēj. Rīga: Liesma, 1969, 153.–157. lpp.

- Ceplīte 1967** – Ceplīte Brigita. Par noteikto un nenoteikto adjektīvu lietojumu. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 3. sēj. Rīga: Liesma, 1967, 133.–140. lpp.
- Ceplīte 1969** – Ceplīte Brigita. Dažas atkāpes no normas noteiktās galotnes lietošanā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 5. sēj. Rīga: Liesma, 1969, 128.–153. lpp.
- Ceplīte 1970** – Ceplīte Brigita. Vēlreiz par noteiktajām un nenoteiktajām galotnēm. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 6. sēj. Rīga: Liesma, 1970, 145.–150. lpp.
- Ceplīte, Ceplītis 1991** – Ceplīte Brigita, Ceplītis Laimdots. *Latviešu valodas praktiskā gramatika*. Rīga: Zvaigzne, 1991.
- Ceplītis 1960** – *Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā*, 3. sēj.: *Vācu valodas īpašvārdi*. Sast. L. Ceplītis. Rīga: Zinātne, 1960.
- Ceplītis 1982** – Ceplītis Laimdots. Līdzskaņu mijas trūkums lietvārdu locījumos. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 17. sēj. Rīga: Liesma, 1982, 216.–220. lpp.
- Ceplītis 1986** – Ceplītis Laimdots. Daži problemātiski pareizrūnas jautājumi. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 22. sēj. Rīga: Avots, 1986, 31.–35. lpp.
- Ceplītis, Katlape 1960** – Ceplītis Laimdots, Katlape Nora. *Izteiksmīgas runas pamati*. Rīga: LPSR ZAI, 1960.
- Ceplītis 1989** – Ceplītis Laimdots. Izteikuma modalitāte. Ceplītis Laimdots, Rozenbergs Jānis, Valdmanis Jānis. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 1989, 225.–250. lpp.
- Chojnicka 2009** – Chojnicka Joanna. Atstāstījuma izteiksmes formu lietojums preses rakstos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 13. sēj., Nr. 1. Liepāja: LiePA, 2009, 40.–48. lpp.
- Chojnicka 2010** – Chojnicka Joanna. As if one not enough: on the multiple functions of Latvian *it kā* ‘as if, as though’. *Particles and Connectives in Baltic*. Vilnius: VU, 2010, pl. 39–72.
- Cibuļs, Leikuma 2003** – Cibuļs Juris, Leikuma Lidija. *Vasals!* latgaliešu valodas mācība. Rīga: SIA „N.I.M.S.”, 2003.
- CODL 1997** – Matthews Peter Hugoe. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford: OUP, 1997.
- CODL 2007** – Matthews Peter Hugoe. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics* (2nd edn.). Oxford: OUP, 2007.
- Comrie 1976** – Comrie Bernard. *Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems*. *Cambridge Textbooks In Linguistics*, vol. 2. Cambridge: CUP, 1976.
- Croft, Cruse 2004** – Croft William, Cruse David Alan. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: CUP, 2004.
- Crystal 1997** – Crystal David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (4th edn.). Oxford: Blackwell Publishers, 1997.
- Crystal 2000** – Crystal David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (4th edn.). Oxford: Blackwell Publishers, 2000.
- Crystal 2003** – Crystal David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (5th edn.). Oxford: John Wiley and Sons, Limited, 2003.
- Cysouw 2008** – Cysouw Michael. *The Paradigmatic Structure of Person Marking*. Oxford: OUP, 2008.
- Dahl 1985** – Dahl Östen. *Tense and Aspect Systems*. Oxford: Basil Blackwell, 1985.
- Dambe 1990** – Dambe Vallija. *Latvijas apdzīvoto vietu un to iedzīvotāju nosaukumi*. Rīga: Zinātne, 1990.
- Daneš 2000** – Daneš František. A Three-Level Approach to Syntax. *Jazyk a Text*, vol. 2. Praha: Univ. Karlova v Praze, Filozofická Fakulta, 2000, pp. 124–139.
- DHCL 2000** – Trask Robert Lawrence. *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*. Edinburgh: EUP, 2000.

- Dini 2000** – Dini Pjetro Umberto. *Baltu valodas*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2000.
- Dokulil 1962** – Dokulil Miloš. *Tvoření slov v češtině: teorie odvozování slov*, vol. 1. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.
- Druvieta 1988** – Druvieta Ina. Mūsu ikdienas valoda. *Skolotāju Avīze*, Nr. 2. 1988, 13. janv., 6. lpp.
- Druvieta 1989** – Druvieta Ina. Sarunvalodas elementi jaunākajā publicistikā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 25. sēj. Rīga: Avots, 1989, 110.–121. lpp.
- Druvieta 2003** – Druvieta Ina. Džons Serls un viņa runas aktu teorija. *Kentaurs XXI*, Nr. 30. Rīga: Minerva, 2003, 148.–149. lpp.
- Eggins, Slade 1997** – Eggins Suzanne, Slade Diana. *Analysing Casual Conversation*. London; Washington: Cassell, 1997.
- Eiche 1983** – Eiche Aleksandra. *Latvian Declinable and Indeclinable Participles. Their Syntactic Function, Frequency and Modality: asynchronic study based on Latvian fiction of the 1960s and 1970s: doctoral dissertation. Acta Universitatis Stockholmiensis*, vol. 1. Stockholm: Almqvist and Wiksell International, 1983.
- Endzelīns 1922** – Endzelīns Jānis. *Lettische Grammatik*. Rīga: A. Gulbis, 1922.
- Endzelīns 1927** – Endzelīns Jānis. Sīkumi IX. *Filologu biedrības raksti*, 7. sēj. Rīga: J. Pētersons, 1927, 128. lpp.
- Endzelīns 1928** – Endzelīns Jānis. *Dažādas valodas kļūdas* (2., papildin. izd.). Rīga: A. Gulbis, 1928.
- Endzelīns 1951** – Endzelīns Jānis. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LVI, 1951.
- Endzelīns 1971₁** – Endzelīns Jānis. Instrumentālis. *Darbu izlase: četros sējumos*, 1. sēj. Rīga: Zinātne, 1971, 133.–137. lpp.
- Endzelīns 1971₂** – Endzelīns Jānis. Латышские предлоги. *Darbu izlase: četros sējumos*, 1. sēj. Rīga: Zinātne, 1971, 307.–655. lpp.
- Endzelīns 1979** – Endzelīns Jānis. Zinātņu komitejas lēmumi par ortogrāfiju. *Darbu izlase: četros sējumos*, 3. sēj., Nr. 1. Rīga: Zinātne, 1979, 79.–83. lpp.
- Endzelīns 1980₁** – Endzelīns Jānis. Dažādas valodas kļūdas. *Darbu izlase: četros sējumos*, 3. sēj., Nr. 2. Rīga: Zinātne, 1980, 9.–91. lpp.
- Endzelīns 1980₂** – Endzelīns Jānis. Referāts 1953. g. 25. IV valodniecības jautājumiem veļtītajā apvienotajā konferencē Rīgā; J. Endzelīna galavārds apvienotajā konferencē 1953. g. 25. IV. *Darbu izlase: četros sējumos*, 3. sēj., Nr. 2. Rīga: Zinātne, 1980, 466.–475. lpp.; 475.–477. lpp.
- Endzelīns 1981** – Endzelīns Jānis. Latviešu valodas skaņas un formas. *Darbu izlase: četros sējumos*, 4. sēj., Nr. 1. Rīga: Zinātne, 1981, 303.–525. lpp.
- Endzelīns 1982** – Endzelīns Jānis. Baltu valodas skaņas un formas. *Darbu izlase: četros sējumos*, 4. sēj., Nr. 2. Rīga: Zinātne, 1982, 411.–676. lpp.
- Endzelīns 2001** – Endzelīns Jānis. *Profesora J. Endzelīna atbildes: Rīgas Latviešu biedrības valodniecības nodaļas sēžu protokoli 1933–1942*. Losandželosa: Ramave, 2001.
- Endzelīns, Mīlenbahs 1907** – Endzelīns Jānis, Mīlenbahs Kārlis. *Latviešu gramatika*. Rīga: K. I. Zihmaņa apgādībā, 1907.
- Endzelīns, Mīlenbahs 1923** – Endzelīns Jānis, Mīlenbahs Kārlis. *Latviešu gramatika* (2., pārstr. iesp.). Rīga: Valters un Rapa, 1923.
- Endzelīns, Mīlenbahs 1937** – Endzelīns Jānis, Mīlenbahs Kārlis. *Latviešu valodas mācība* (11. izd.). Rīga: Valters un Rapa, 1937.
- Endzelīns, Mīlenbahs 1939** – Endzelīns Jānis, Mīlenbahs Kārlis. *Latviešu valodas mācība* (13. iesp.). Rīga: akc. sab. Valters un Rapa, 1939.
- Enger, Nessel 1999** – Enger Hans Olav, Nessel Tore. The value of cognitive grammar in typological studies. The case of Norwegian and Russian passive, middle and

- reflexive. *Nordic Journal of Linguistics*, vol. 22. Cambridge: Cambridge Journals, 1999, pp. 27–60.
- Ernstson 2006₁** – Ernstson Vineta. Interjekcijas mutvārdu runā: leksiski semantiskais aspekts. *Vārds un tā pētišanas aspekti*, 10. sēj. Liepāja: LiePA, 2006, 169.–174. lpp.
- Ernstson 2006₂** – Ernstson Vineta. Latviešu sarunvaloda Austrumu un Rietumu ietekmju krustpunktā. – *Lietuviešu un latviešu sastatāmās stilistikas jautājumi*. Šiauliai: ŠU leidykla, 2006, pl. 192–203.
- Fāters 2010** – Fāters Heincs. *Ievads valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 2010.
- Fennell, Gelsen 1980** – Fennell Trevor Garth, Gelsen Henry. *A Grammar of Modern Latvian*, vol. 1–3. *Slavistic Printings and Reprintings*, vol. 304. Hague; Paris; New York: Mouton, 1980.
- Fennels 1995₁** – Fennels Trevors Gārts. Laiku veidošanas ķēdes latviešu valodas vārdiem (1644–1761). – *Lingua Lettica*. Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1995, 80.–87. lpp.
- Fennels 1995₂** – Fennels Trevors Gārts. Par piedēkli *-nieks*. *Lingua Lettica*. Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1995, 11.–13. lpp.
- Fennels 1995₃** – Fennels Trevors Gārts. Teikuma priekšmets latviešu valodas teikumos ar verbu vajadzības izteiksmē. *Lingua Lettica*. Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1995, 39.–46. lpp.
- Fennels 1995₄** – Fennels Trevors Gārts. Vai latviešu valodā ir instrumentālis? *Lingua Lettica*. Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1995, 54.–61. lpp.
- Fennels 1995₅** – Fennels Trevors Gārts. Verbu konjugācija pirmajās latviešu valodas gramatikās. *Lingua Lettica*. Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1995, 95.–109. lpp.
- Fleischer 1982** – Fleischer Wolfgang. *Wortbildung der Deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer, 1982.
- Freidenfelds 1967** – Freidenfelds Ilmārs. Puspievārdi latviešu valodā. *Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi*. Rīga: Zvaigzne, 1967, 45.–54. lpp.
- Freidenfelds et al. 1962** – Freidenfelds Ilmārs, Jankevics Alfrēds, Kārklīņš Jūlijs, Laua Alise, Martinsone Irma, Soida Emīlija. *Latviešu valodas mācība*: palīg līdzeklis vidusskolu skolotājiem. Rīga: LVI, 1962.
- Freidenfelds et al. 1963** – Freidenfelds Ilmārs, Jankevics Alfrēds, Kārklīņš Jūlijs, Laua Alise, Martinsone Irma, Soida Emīlija. *Latviešu valoda 9.–11. klasei*. Rīga: LVI, 1963.
- Freimane 1965** – Freimane Inta. Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 1. Rīga: Zinātne, 1965, 51.–60. lpp.
- Freimane 1984** – Freimane Inta. Determinantu (situantu) problēma. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 7. Rīga: Zinātne, 1984, 55.–66. lpp.
- Freimane 1985** – Freimane Inta. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*: mācību līdzeklis. Rīga: LVU, 1985.
- Freimane 1993** – Freimane Inta. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne, 1993.
- Freimane 2000** – Freimane Inta. Redukcija resp. elipse latviešu valodas sintaksē. *Starptautiskais baltistu kongress „Baltu valodas laikmetu griežos”*: referātu tēzes. *Baltistica*, 9. sēj. Rīga: LU LaVI, 84.–85. lpp.
- Freimane 2008** – Freimane Inta. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2008.
- Gailums, Vilāns 1959** – Gailums Klements, Vilāns Otomārs. *Latviešu valodas gramatika VIII–XI klasei*: divos sējumos. Rīga: LVI, 1959.
- Gāters 1992** – Gāters Alfrēds. Noteiktā un nenoteiktā adjektīva lietāšana latviešu tautasdziesmās. *Valodas jautājumi*. Rīga: Avots, 1992, 13.–19. lpp.

- Gäters 1993** – Gäters Alfrēds. *Lettische Syntax: die Dainas*. Hrsg. von Hildegard Radtke. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1993.
- Geniušienė 1987** – Geniušienė Ema. *The Typology of Reflexives. Empirical Approaches to Language Typology*, vol. 2. New York: Mouton de Gruyter, 1987.
- Givón 1985** – Givón Talmy. Iconity, isomorphism, and non-arbitrary coding in syntax. *Iconity in Syntax: proceedings of a symposium on „Iconicity in syntax”*, Stanford, June 24–6, 1983. *Typological Studies in Language*, vol. 6. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1985, pp. 187–220.
- Givón 2001** – Givón Talmy. *Syntax: an introduction*, vol. 2. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001.
- Grepl et al. 1995** – *Příruční mluvnice češtiny* (eds. M. Grepl, P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusinová). Praha: Nakladatelství lidové noviny, 1995.
- Grigorjevs 2008** – Grigorjevs Juris. *Latviešu valodas patskaņu sistēmas akustisks un auditīvs raksturojums*. Rīga: LU LaVI, 2008.
- Grigorjevs 2009** – Grigorjevs Juris. Latviešu valodas divskaņu akustisks raksturojums. *Valodniecība: Latvistika un somugristika. Latvijas Universitātes Raksti*, 746. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 40.–47. lpp.
- Grigorjevs 2012** – Grigorjevs Juris. Latviešu valodas divskaņu fonētiskā un fonoloģiskā interpretācija. *Vārds un tā pētišanas aspekti*, 16. sēj., Nr. 1. Liepāja: LiePA, 2012, 78.–89. lpp.
- LVSIV 1998** – Grīnberga Elza, Kalnciems Oskars, Lukstiņš Gustavs, Ozols Jānis, Pārupe Anitra, Rauhvargers Eižens. *Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca* (3. papildin. un pārstrād. izd.). Rīga: Avots, 1998.
- Grīse 1999** – Grīse Rasma. Pret noteikto galotņu sērgu. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa*, Nr. 1./2./3. Rīga: LZA, 1999, 82.–85. lpp.
- Grīse 2000** – Grīse Rasma. Vai latviešu valodā ir instrumentālis? *Baltu filoloģija*, 9. sēj. *Zinātniskie raksti*, 625. sēj. Rīga: LU, 2000, 21.–24. lpp.
- Grīse 2008** – Grīse Rasma. *Heterotonu vārdnīca un heterotonijas pētījumi*. Rīga: Zinātne, 2008.
- Guillaume 1973** – Guillaume Gustave. *Principles de linguistique théorique*. Paris; Québec: Klincksieck, 1973.
- Guļevska 1982** – Guļevska Dainuvīte. Daži nevēlami saikļu un partikulu lietojumi. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 17. sēj. Rīga: Liesma, 1982, 221.–224. lpp.
- Guļevska et al. 2002** – Guļevska Dainuvīte, Miķelsone Aina, Porīte Tamāra. *Pareizrakstības un pareizrūnas rokasgrāmata. Latviešu valoda*. Rīga: Avots, 2002.
- Halliday 1967** – Halliday Michael Alexander Kirkwood. *Intonation and Grammar in British English. Janua Linguarum: Series Practica*, vol. 48. The Hague: Mouton, 1967.
- Haspelmith 2002** – Haspelmith Martin. *Understanding Morphology*. London: Arnold, 2002.
- Hauzenberga-Šturma 1972** – Hauzenberga-Šturma Edīte. Pārpratums latviešu pronomiņēto adjektīvu paradiemā. *Ceļi*, 15. sēj. Lunda: Ramave, 1972, 31.–38. lpp.
- Heine 1993** – Heine Bernd. *Auxiliaries: cognitive forces and grammaticalization*. New York; Oxford: OUP, 1993.
- Hirst, Di Cristo 1998** – *Intonation Systems: a survey of twenty languages* (eds. by Hirst Daniel, Di Cristo Albert). Cambridge: CUP, 1998.
- Hirša 2008** – Hirša Dzintra. Lielo burtu lietošana un dažas citas nosaukumu veidošanas grūtības – teorija un prakse. *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti*, 1. sēj. Rīga: LU LaVI, 2008, 306.–317. lpp.
- Holvoet 2001** – Holvoet Axel. *Studies in the Latvian Verb. Baltica Varsoviensia*, vol. 4. Kraków: Wydawnictwo universitetu Jagiellońskiego, 2001.

- Holvoet 2007** – Holvoet Axel. *Mood and Modality in Baltic. Baltica Varsoviensia*, vol. 6. Kraków: Wydawnictwo universitetu Jagiellońskiego, 2007.
- Holvoet 2012** – Holvoet Axel. Vocative agreement in Latvian and the principle of morphology-free syntax. *Baltic Linguistics*, 3. Warsaw: Uniwersytet Warszawski, 2012, pp. 43–64.
- Holvuts 2002** – Holvuts Aksels. Denotatīvs un interpretatīvs lietojums: par dažu latviešu valodas verba modālo formu nozīmi. *Linguistica Lettica*, 10. sēj. Rīga: LU LaVI, 2002, 162.–173. lpp.
- Hopper, Traugott 1993** – Hopper Paul John, Traugott Elizabeth Closs. *Grammaticalization*. Cambridge: CUP, 1993.
- Horigučī 2011** – Horigučī Daiki. Perfektīvie citvalodu izcelsmes *no*-verbi plašsaziņas līdzekļos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 15. sēj., Nr. 1. Liepāja: LiePA, 2011, 100.–108. lpp.
- Hyman 1978** – Hyman Larry. Word demarcation. *Universals of Human Language*, vol. 2: *Phonology*. Stanford: SUP, 1978, pp. 443–470.
- Hymes 1972** – Hymes Dell Hathaway. Models of interaction of language and social life. *Directions in Sociolinguistics: the ethnography of communication* (2nd edn.). New York: Holt, Rinehart and Winston, 1972, pp. 35–71.
- Indričāne 2004** – Indričāne Inese. *Iespraudumu strukturālie tipi publicistikā: bakalaura darbs*. Rīga: LU, 2004.
- ĪR 1998** – *Īpašvārdu rakstība*. Rīga: LR VVC, 1998.
- Jakobson et al. 1969** – Jakobson Roman, Fant Gunnar, Halle Morris. *Preliminaries to Speech Analysis: the distinctive features and their correlates* (9th edn.). Cambridge: MIT Press, 1969.
- Jankevics 1967₁** – Jankevics Alfrēds. Nolieguma konstrukcijas. *Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi*. Rīga: Zvaigzne, 1967, 11.–24. lpp.
- Jankevics 1967₂** – Jankevics Alfrēds. Piezīmes par salīdzināmās partikulas *kā* lietošanu. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 3. sēj. Rīga: Liesma, 1967, 140.–147. lpp.
- Kalme 2001** – Kalme Vilma. *Nelokāmās vārdšķiras latviešu literārajā valodā*. Liepāja: LiePA, 2001.
- Kalme, Smiltiece 2001** – Kalme Vilma, Smiltiece Gunta. *Latviešu literārās valodas vārddarīšana un morfoloģija: lokāmās vārdšķiras*. Liepāja: LiePA, 2001.
- Kalnača 1996** – Kalnača Andra. *Darbības vārda laika formu funkcionālā sistēma latviešu valodā*: disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Rīga: LU, BVK, 1996.
- Kalnača 1997** – Kalnača Andra. *Darbības vārda laika formu gramatiskā sinonīmija. Baltu filoloģija*, 7. sēj. *Zinātniskie raksti*, 608. sēj. Rīga: LU, 1997, 116.–126. lpp.
- Kalnača 1998** – Kalnača Andra. *Darbības vārda laika formu funkcionālās sistēmas lokalizācijas/nelokalizācijas aspekts. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa*, Nr. 4./6. Rīga: LZA, 1998, 79.–85. lpp.
- Kalnača 1999₁** – Kalnača Andra. *Lietvārdu locījumu formu paradigmātika latviešu valodā. Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 3. sēj. Liepāja: LPA, 1999, 81.–97. lpp.
- Kalnača 1999₂** – Kalnača Andra. *Verba personas kategorija un darbības vispārinājums. Linguistica Lettica*, 5. sēj. Rīga: LU LaVI, 1999, 60.–71. lpp.
- Kalnača 2000₁** – Kalnača Andra. *Izteiksmju sinonīmija latviešu valodā. Baltu filoloģija*, 9. sēj. *Zinātniskie raksti*, 625. sēj. Rīga: LU, 2000, 173.–186. lpp.
- Kalnača 2000₂** – Kalnača Andra. *Opozīcija dzīvs / nedzīvs mūsdienu latviešu valodā. Linguistica Lettica*, 6. sēj. Rīga: LU LaVI, 2000, 178.–187. lpp.
- Kalnača 2002₁** – Kalnača Andra. *Interfīksu morfonoloģiskās funkcijas. Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 6. sēj. Liepāja: LiePA, 2002, 472.–479. lpp.
- Kalnača 2002₂** – Kalnača Andra. *Lietvārda locījumu formu konkurence latviešu valodā. Linguistica Lettica*, 10. sēj. Rīga: LU LaVI, 2002, 135.–150. lpp.

- Kalnača 2003** – Kalnača Andra. Izsauksmes vārdi un semantiskā transpozīcija. *Valoda – 2003. Valoda dažādu kultūru kontekstā*, 13. sēj. Daugavpils: DU „Saule”, 2003, 43.–48. lpp.
- Kalnača 2004₁** – Kalnača Andra. Darbības vārda veida kategorijas realizācija latviešu valodā. *Linguistica Lettica*, 13. sēj. Rīga: LU LaVI, 2004, 5.–34. lpp.
- Kalnača 2004₂** – Kalnača Andra. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2004.
- Kalnača 2005** – Kalnača Andra. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 9. sēj. Liepāja: LiePA, 2005, 125.–131. lpp.
- Kalnača 2006** – Kalnača Andra. Reflexivity and transitivity of Latvian verb. *Humanities and Social Sciences*, vol. 1, Nr. 47. Rīga: University of Latvia, 2006, pp. 92–101.
- Kalnača 2007** – Kalnača Andra. Modalitātes tipoloģija un latviešu valodas izteiksmes. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 11. sēj. Liepāja: LiePA, 2007, 166.–173. lpp.
- Kalnača 2008₁** – Kalnača Andra. Gramatizēšanās un reanalīzes attieksmes. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 12. sēj., Nr. 1. Liepāja: LiePA, 2008, 250.–258. lpp.
- Kalnača 2008₂** – Kalnača Andra. Nominatīva stilistiskās funkcijas prozas tekstos. *Linguistica Lettica*, 17. sēj. Rīga: LU LaVI, 2008, 92.–103. lpp.
- Kalnača 2010₁** – Kalnača Andra. Partikula *IT KĀ* un modalitāte. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga: LU, 2010, 39.–49. lpp. Pieejams <http://www.hzf.lu.lv/petnieciba/publikacija/>.
- Kalnača 2010₂** – Kalnača Andra. Personas formu semantika latviešu valodā. *Valoda – 2010. Valoda dažādu kultūru kontekstā*, 20. sēj. Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds „Saule”, 2010, 199.–206. lpp.
- Kalnača 2010₃** – Kalnača Andra. Personas paradigmas struktūra latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 14. sēj., Nr. 1. Liepāja: LiePA, 2010, 112.–121. lpp.
- Kalnača 2011₁** – Kalnača Andra. Atstāstījuma izteiksme un modalitāte palīgteikumos ar *lai*. *Baltistica*, 46. tomas, Nr. 2. Vilnius: VU, 2011, pl. 289–298.
- Kalnača 2011₂** – Kalnača Andra. Kārtas kategorija darbības vārdu sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 15. sēj., Nr. 1. Liepāja: LiePA, 2011, 134.–142. lpp.
- Kalnača 2011₃** – Kalnača Andra. *Morfoloģijas stilistika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2011.
- Kalnača, Lokmane 2012** – Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Semantics and distribution of Latvian reflexive verbs. *Multiple Perspectives in Linguistic Research on Baltic Languages*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2012, pp. 231–259.
- Kalnberziņa 1975** – Kalnberziņa Rita. Abreviatūru struktūra un to lietošana latviešu valodā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 11. sēj. Rīga: Liesma, 1975, 74.–88. lpp.
- Kariņš 1995** – Kariņš Krišjānis. Phonetic evidence for phonological structure: word stress in Latvian. *Proceedings of the „XIIIth International Congress of Phonetic Sciences”*, vol. 4. Stockholm: Royal Institute of Technology and Stockholm University, 1995, pp. 642–645.
- Kariņš 1996** – Kariņš Krišjānis. *The Prosodic Structure of Latvian*: doctoral dissertation. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1996.
- Kārkliņš 1964** – Kārkliņš Jūlijs. Infinitīva loma gramatiskā centra veidošanā divkopu teikumos ar verbālu izteicēju. *Teikuma uzbūve. Raksti*, 17. sēj. Rīga: LPSR ZAI, 1964, 67.–86. lpp.
- Kārkliņš 1968** – Kārkliņš Jūlijs. Datīva semantisko un strukturālo funkciju problemātika vienkāršā teikumā. *Latviešu leksikas attīstība. Zinātniskie raksti*, 86. sēj. Rīga: Zinātne, 1968, 267.–297. lpp.
- Kārkliņš 1970** – Kārkliņš Jūlijs. *Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē*. Rīga: [b. i.], 1970.
- Kārkliņš 1972** – Kārkliņš Jūlijs. Dažas teksta sintaktiskās struktūras īpatnības. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. 1873–1973*. Rīga: Zvaigzne, 1972, 445.–457. lpp.

- Kārklīņš 1974** – Kārklīņš Jūlijs. *Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē* (2. papildin. izd.). Rīga: P. Stučkas LVU, 1974.
- Kārklīņš 1976₁** – Kārklīņš Jūlijs. *Infinitīva sintaktiskās potences: mācību līdzeklis sintaksē*. Rīga: LVU, 1976.
- Kārklīņš 1976₂** – Kārklīņš Jūlijs. Vārda formas sintaktisko potenču problēma. *Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi*. Rīga: Zvaigzne, 1976, 54.–101. lpp.
- Kārklīņš 1976₃** – Kārklīņš Jūlijs. *Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferenciālās pazīmes: mācību līdzeklis sintaksē*. Liepāja: V. Lāča LVPI, 1976.
- Kārklīņš 1985** – Kārklīņš Jūlijs. Sintagmātikas un paradigmātikas attieksmes teikuma strukturālās tipoloģijas interpretācijā. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 1985, 174.–186. lpp.
- Katamba 1993** – Katamba Francis. *Morphology* (4th edn.). Basingstoke: MacMillan Press LTD, 1993.
- Kemmer 1993** – Kemmer Suzanne. *The Middle Voice. Typological Studies in Language*, vol. 23. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1993.
- Kiparsky 2002** – Kiparsky Paul. Event structure and the perfect. *The Construction of Meaning* (3rd edn.). Stanford: CSLI Publications, 2002, pp. 113–136.
- Kiparsky 2005** – Kiparsky Paul. Grammaticalization as optimization. *Grammatical Change: origins, nature, outcomes*. Oxford: OUP, 2005.
- Klaiman 1991** – Klaiman Miriam Holly. *Grammatical Voice. Cambridge Studies in Linguistics*, vol. 59. Cambridge: CUP, 1991.
- Klein 1994** – Klein Wolfgang. *Time in Language*. London: Routledge Chapman and Hall, 1994.
- Kļaviņa 1997** – Kļaviņa Sarma. *Valodas daba: ievads vispārīgajā valodniecībā*. Lielvārde: Lielvārds, 1997.
- Koluža 2003** – Koluža Rūta. *Tā vai šitā?: latviešu valodas rokasgrāmata 9.–12. klasei*. Lielvārde: Lielvārds, 2003.
- König, Siemund 2007** – König Ekkerhard, Siemund Peter. Speech act distinctions in grammar. *Language Typology and Syntactic Description*, vol. 1: *Clause structure* (2nd edn.). Cambridge: CUP, 2007, pp. 276–324.
- Kratzer 2005** – Kratzer Angelika. Building resultatives. *Event Arguments in Syntax, Semantics, and Discourse*. Tübingen: Niemeyer, 2005, pp. 177–212.
- Krautmane 2006** – Krautmane Ērika. Evidenciālis latviešu, igauņu un lībiešu valodā (ieskats problemātikā). *Valodniecība. Somugristika. Latvijas Universitātes Raksti*, 708. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2006, 66.–72. lpp.
- Kroeger 2004** – Kroeger Paul. *Analyzing Syntax: a lexical-functional approach*. Cambridge: CUP, 2004.
- Kruijff-Korbayová, Steedman 2003** – Kruijff-Korbayová Ivana, Steedman Mark. Discourse and information structure. *Journal of Logic, Language and Information: special issue on discourse and information structure*, vol. 12, Nr. 3. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003, pp. 249–259.
- Krūmiņa, Skujiņa 2002** – Krūmiņa Veronika, Skujiņa Valentīna. *Normatīvo aktu izstrādes rokasgrāmata*. Rīga: [VK], 2002.
- Kundrotas 2008** – Kundrotas Gintautas. Lietuvių kalbos intonacinių kontūrų fonetiniai požymiai (eksperimentinis-fonetinis tyrimas). *Žmogus ir Žodis*, t. 10, Nr. 1: Didaktinė lingvistika, 2008, pl. 43–55. Pieejams: <http://www.biblioteka.vpu.lt/zmogusirzodis/PDF/didaktinel-lingvistika/2008/kundr43-55.pdf>.
- Kursīte 2002** – Kursīte Janīna. *Dzejas vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 2002.

- Kušķis 1976** – Kušķis Jānis. Ģenitīveņu tipi. *Valodas sistēma. Zinātniskie raksti*, 259. sēj. Rīga: P. Stučka LVU, 1976, 121.–147. lpp.
- Kuteva 2001** – Kuteva Tania. *Auxiliation: an enquiry into the nature of grammaticalization*. New York; Oxford: OUP, 2001.
- Kvašīte 1997** – Kvašīte Regīna. Nesaskaņotība terminu lietošanā normatīvajos dokumentos. *Savai valodai*. Rīga: LZAV, 1997, 150.–164. lpp.
- Kvašīte 1999** – Kvašīte Regīna. Lietišķie termini dažādās vārdnīcās. *Linguistica Lettica*, 4. sēj. Rīga: LU LaVI, 1999, 85.–99. lpp.
- Ladd 1996** – Ladd D. Robert. *Intonational Phonology. Cambridge Studies in Linguistics*, vol. 79. Cambridge: CUP, 1996.
- Ladefoged 1982** – Ladefoged Peter. *A Course in Phonetics* (2nd edn.). Fort Worth: Harcourt Brace Jovanovich, 1982.
- Ladefoged, Maddieson 1998** – Ladefoged Peter, Maddieson Ian. *The Sounds of the World's Languages*. Oxford: Blackwell, 1998.
- Lagzdiņa 1997₁** – Lagzdiņa Sarmīte. Adverbi, prievārdi vai pusprievārdi? *Linguistica Lettica*, 1. sēj. Rīga: LaVI, 1997, 185.–205. lpp.
- Lagzdiņa 1997₂** – Lagzdiņa Sarmīte. Verbs *nebūt* morfoloģiskajā paradigmā un teikumā. *Savai valodai*. Rīga: LZAV, 1997, 165.–200. lpp.
- Lagzdiņa 1997₃** – Lagzdiņa Sarmīte. Vienkārša teikuma sintaktiskā struktūra un formālā klasifikācija. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A. daļa*, Nr. 3./4. Rīga: LZA, 1997, 13.–19. lpp.
- Lagzdiņa 1997₄** – Lagzdiņa Sarmīte. Vienkāršs teikums un tā robežas. *Baltu filoloģija*, 7. sēj. *Zinātniskie raksti*, 608. sēj. Rīga: LU, 1997, 21.–34. lpp.
- Langacker 1972** – Langacker Ronald Wayne. *Fundamentals of Linguistic Analysis*. Fort Worth: Harcourt Brace Jovanovich, 1972.
- Laua 1997** – Laua Alise. *Latviešu literārās valodas fonētika* (4. pārstrād. un papildin. izd.). Rīga: Zvaigzne ABC, 1997.
- Lauze 2004** – Lauze Linda. *Ikdienas saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā*. Liepāja: LPA, 2004.
- Lauze 2006** – Lauze Linda. Nolieguma izteikšanas veidi latviešu sarunvalodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 10. sēj. Liepāja: LiePA, 2006, 197.–206. lpp.
- Lauze 2008₁** – Lauze Linda. Atbildes uz vispārējiem jautājumiem latviešu sarunvalodas sintaksē. *Letonikas otrais kongress. Kurzemes novada kultūrvēsturiskais mantojums, tā izpēte un saglabāšana*. Liepāja: LiePU, 2008, 106.–118. lpp.
- Lauze 2008₂** – Lauze Linda. *Izpētes materiāla vākšana sociolingvistikā: metodiski norādījumi*. Liepāja: LiePA, 2008.
- Lauze 2008₃** – Lauze Linda. Par sasveicināšanos un atvadīšanos dažādās situācijās. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 3. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2008, 5.–12. lpp.
- Lauze 2009** – Lauze Linda. Sarunas sākuma un beigu formulas. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 13. sēj., Nr. 2. Liepāja: LiePA, 2009, 135.–146. lpp.
- Lauze 2010** – Lauze Linda. Lingvistiskā un komunikatīvā kompetence radio un televīzijas žurnālistu vērtējumā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 14. sēj., Nr. 2. Liepāja: LiePA, 2010, 165.–173. lpp.
- Lauze 2011** – Lauze Linda. Pateicības frāzes mutvārdu saziņā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 15. sēj., Nr. 2. Liepāja: LiePA, 2011, 223.–231. lpp.
- Lauze 2012** – Lauze Linda. Novēlējumu sintaktiskie varianti mutvārdu saziņā. *Baltistica*, VIII priedas. Vilnius: VU, 2012, pl. 79–88.
- Lehiste 1970** – Lehiste Ilse. *Suprasegmentals*. Cambridge: MIT Press, 1970.

- Lepika 1954** – Lepika Milda. Par atributīvo ģenitīvu mūsdienu latviešu valodā. *LPSR Valodas un literatūras institūta raksti*, 3. sēj. Rīga: LPSR ZAI, 1954, 47.–76. lpp.
- Lepika 1965** – Lepika Milda. Par partikulu *vien* un tās vietu teikumā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 1. sēj. Rīga: Liesma, 1965, 128.–132. lpp.
- Lessau 1994** – Lessau Donald Andreas. *A Dictionary of Grammaticalization*, vol. 1–2; *Bochum-Essener Beiträge zur Sprachwandelforschung*, Band 21. Bochum: Universitätsverlag, 1994.
- Levinson 2003** – Levinson Stephen. *Pragmatics* (15th edn.). Cambridge: CUP, 2003.
- Levinson 2007** – Levinson Stephen. *Pragmatics* (repr.). Cambridge: CUP, 2007.
- Lieberman 1967** – Lieberman Philip. *Intonation, Perception, and Language*. Cambridge: MIT Press, 1967.
- Liepa 1957** – Liepa Elmārs. Sonantu izruna starp nebalsīgiem troksneņiem mūsdienu latviešu literārajā valodā. *Raksti*, 5. sēj. Rīga: RPI, 1957, 163.–176. lpp.
- Liepa 1963** – Liepa Elmārs. Nebalsīgo troksneņu kvantitāte atkarā no pozīcijas mūsdienu latviešu literārajā izrunā. *Latviešu valodas jautājumi. Filoloģijas zinātnes*, 5.A sēj. *Zinātniskie raksti*, 35. sēj. Rīga: P. Stučkas LVU, 1963, 9.–27. lpp.
- Liepa 1967₁** – Liepa Elmārs. Nebalsīgo troksneņu kvantitāte starp uzsvērtu un neuzsvērtu īsu patskani trīszilbju un četrzilbju vārdos. *Latviešu valodas apcerējumi*, 9.A sēj. *Zinātniskie raksti*, 60. sēj. Rīga: Zvaigzne, 1967, 21.–69. lpp.
- Liepa 1967₂** – Liepa Elmārs. Troksneņu kvantitāte morfēmu saturā. *Latviešu valodas apcerējumi*, 9.A sēj. *Zinātniskie raksti*, 60. sēj. Rīga: Zvaigzne, 1967, 71.–113. lpp.
- Liepa 1968** – Liepa Elmārs. Zilbju struktūra, veidi un robežas vārdā. Zilbe un tās raksturojums lingvistiskajā literatūrā. *Latviešu leksikas attīstība. Zinātniskie raksti*, 86. sēj. Rīga: Zinātne, 1968, 319.–335. lpp.
- Liepa 1970** – Liepa Elmārs. Skaneņu kvantitāte. *Latviešu valodas struktūras jautājumi. Zinātniskie raksti*, 98. sēj. Rīga: [b. i.], 1970, 39.–88. lpp.
- Liepa 1979** – Liepa Elmārs. *Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā*. Rīga: Zinātne, 1979.
- Liepa 2011** – Liepa Dite. *Latvijas preses valoda*. Rīga: LU LaVI, 2011.
- Linell 1998** – Linell Per. *Approaching Dialogue: talk, interaction and contexts in dialogical perspectives. Impact: Studies in Language and Society*, vol. 3. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1998.
- LKE 1999** – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Par K. Morkūnas, red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
- LLVV** – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*: astoņos sējumos, 1. sēj. *A*; 2. sēj. *B–F*; 3. sēj. *G–I*; 4. sēj. *J–L*; 5. sēj. *Ļ–N*; 6.1. sēj. *Ņ–P*; 6.2. sēj. *P–R*; 7.1. sēj. *S*; 7.2. sēj. *S–T*; 8. sēj. *T–Ž*. Atb. red. L. Ceplītis, M. Stengrevica. Rīga: Zinātne, 1972–1996.
- Lokmane 1988** – Lokmane Ilze. Veida un laika nozīmju mijiedarbe latviešu valodas darbības vārda sistēmā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 24. sēj. Rīga: Avots, 1988, 109.–119. lpp.
- Lokmane 1991** – Lokmane Ilze. Veida un laika nozīmju mijiedarbe latviešu valodas darbības vārdu sistēmā. *Valodas aktualitātes – 1990*. Rīga: Zinātne, 1991, 195.–203. lpp.
- Lokmane 2000** – Lokmane Ilze. Sekundārā predikativitāte teikumā un tekstā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 4. sēj. Liepāja: LiePA, 2000, 143.–149. lpp.
- Lokmane 2002** – Lokmane Ilze. Datīvs latviešu valodas sintaktiskajā sistēmā. *Linguistica Lettica*, 10. sēj. Rīga: LU LaVI, 2002, 151.–161. lpp.
- Lokmane 2005₁** – Lokmane Ilze. *Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā*: disertācijas filoloģijas doktora grāda iegūšanai kopsavilkums. Rīga: LU, 2005.
- Lokmane 2005₂** – Lokmane Ilze. *Konsituatīvo saistījumu tipi latviešu valodā*: disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Rīga: LU, 2005.

- Lokmane 2005₃** – Lokmane Ilze. Liekvārdība plašsaziņas līdzekļos. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 1. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005, 31.–38. lpp.
- Lokmane 2009** – Lokmane Ilze. Nomināla izteicēja semantika un vieta teikumā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 13. sēj., Nr. 1. Liepāja: LiePA, 2009, 113.–121. lpp.
- Lokmane 2010** – Lokmane Ilze. Vārdu secības funkcijas latviešu valodā. *Latvistika un som-ugristika Latvijas Universitātē*. Rīga: LU, 2010, 59.–68. lpp. Pieejams: http://www.hzf.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/hzf/petnieciba/7_Ilze_Lokmane_raksts.pdf.
- Lokmane 2011** – Lokmane Ilze. Metonīmija plašsaziņas līdzekļos. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 6. sēj. Rīga: Latgales druka, 2011, 97.–107. lpp.
- Lokmane, Kalnača 2011** – Lokmane Ilze, Kalnača Andra. Atgriezenisko lietvārdu un divdabju defektīvās paradigmas un to kompensēšanas iespējas. *Morfologijos seminaras, skirtas profesoriui Albertui Rosinui (1938–2010) atminti: pranešimų tezės*. Vilnius: VU FFBK, 2011, pl. 17–21. Pieejams: <http://www.ff.vu.lt/index.php?id=2947>.
- LPE 1986** – *Latvijas padomju enciklopēdija*: 10 sējumos, 7. sēj.: *Mons-Plato*. Atb. red. P. Jērāns. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986.
- Lyons 1995** – Lyons John. *Linguistic Semantics: an introduction*. Cambridge: CUP, 1995.
- Lyons 2002** – Lyons John. *Linguistic Semantics: an introduction*. Cambridge: CUP, 2002.
- LVAV 1985** – Metuzāle-Kangere Baiba. *A Derivational Dictionary of Latvian / Latviešu valodas atvasinājumu vārdnīca*. Bayreuther Beiträge zur Sprachwissenschaft, Band 5. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1985.
- LVPPV 1995** – *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Rīga: Avots, 1995.
- LVV 1987** – *Latviešu valodas vārdnīca: A–Ž*. Atb. red. D. Guļevska. Rīga: Avots, 1987.
- LVV 2006** – *Latviešu valodas vārdnīca: 30 000 pamatvārdu un to skaidrojumu*. Red. D. Guļevska, I. Rozenštrauha, D. Šnē. Rīga: Avots, 2006.
- LE 2002** – *The Linguistics Encyclopedia* (ed. by K. Malmkjær) (2nd edn.). London; New York: Routledge, 2002.
- Markus 1999** – Markus Dace. Problēmas latviešu valodas patskaņu fonoloģiskajā klasifikācijā. *Материалы межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов: „Проблемы фонетики и акцентологии балтийских языков”* (вып. 1). Санкт-Петербург: Изд. ПУ, 1999, с. 24–25.
- Markus 2000₁** – Markus Dace. Latviešu valodas patskaņu fonoloģiskā klasifikācija. *Valoda un literatūra kultūras apritē. LU Zinātniskie raksti*, 624. sēj. Rīga: LU, 2000, 135.–144. lpp.
- Markus 2000₂** – Markus Dace. Skanīguma jeb sonoritātes princips latviešu valodas zilbēs. *Linguistica Lettica*, 7. sēj. Rīga: LU LaVI, 2000, 9.–18. lpp.
- Markus, Grigorjevs 2002₁** – Markus Dace, Grigorjevs Juris. *Fonētikas pētīšanas metodes*: divos sējumos, 1. sēj.: *Fonētikas pētīšanas un vizualizēšanas metodes*. Rīga: Rasa ABC, 2002.
- Markus, Grigorjevs 2002₂** – Markus Dace, Grigorjevs Juris. Regresīvās asimilācijas gadījumi baltu valodās salīdzināmajā aspektā. *Valoda un literatūra kultūras apritē. LU Zinātniskie raksti*, 650. sēj. Rīga: LU, 2002, 9.–21. lpp.
- Markusa 1986** – Markusa Dace. *Pētīšanas metodes fonētikā*: metodiska izstrādne. Rīga: P. Stučkas LVI, 1986.
- Markusa 1993** – Markusa Dace. *Zilbes intonācija latviešu valodas skaņu mācībā. Augšzemnieku dialekta zilbes intonāciju sistēma*. Rīga: LU, 1993.
- Marvans 1967** – Marvans Jirži. Par verbu izteiksmes kategoriju mūsdienu latviešu valodā. *Latviešu valodas apcerējumi*, 9.A sēj. *Zinātniskie raksti*, 60. sēj. Rīga: Zvaigzne, 1967, 127.–133. lpp.
- Mathiassen 1997** – Mathiassen Terje. *A Short Grammar of Latvian*. Columbus: Slavica Publishers, 1997.

- Meistere 2008** – Meistere Anda. Kopdzimtes lietvārdu lietojums. *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti*, 1. sēj. Rīga: LU LaVI, 2008, 176.–192. lpp.
- Mieze 2002** – Mieze Silvija. Skaitļa vārds. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*: lokāmās vārdšķiras. Rīga: LU LaVI, 2002, 243.–308. lpp.
- Miķelsone 1969** – Miķelsone Aina. Saikļi *jeb un vai*. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 5. sēj. Rīga: Liesma, 1969, 52.–58. lpp.
- Miķelsone 1977** – Miķelsone Aina. Saikļu *in, ir, un* lietojums latviešu rakstu valodā. *Vārds un vārda funkcija*. Rīga: Zvaigzne, 1977, 45.–84. lpp.
- Miķelsone 1982** – Miķelsone Aina. Daži *kā, nekā* lietojumi. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 17. sēj. Rīga: Avots, 1982, 141.–146. lpp.
- Mīlenbahs 1898** – Mīlenbahs Kārlis. *Teikums*. Rīga: Pūcīšu Ģederta apgādība, 1898.
- Mīlenbahs 2009₁** – Mīlenbahs Kārlis. Par artikulu. *Darbu izlase*: divos sējumos, 1. sēj. Rīga: LU LaVI, 2009, 170.–185. lpp.
- Mīlenbahs 2009₂** – Mīlenbahs Kārlis. Teikums. *Darbu izlase*: divos sējumos, 1. sēj. Rīga: LU LaVI, 2009, 221.–296. lpp.
- Miller, Weinert 1998** – Miller Jim, Weinert Regina. *Spontaneous Spoken Language*: syntax and discourse. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Muižniece 2002** – Muižniece Lalita. *Latviešu valodas praktiskā fonoloģija*. Rīga: Rasa ABC, 2002.
- Murray, Vennemann 1983** – Murray Robert, Vennemann Theo. Sound change and syllable structure in germanic phonology. *Language*, vol. 59. Washington: Linguistic Society of America, 1983, pp. 514–528.
- Nau 1998** – Nau Nicole. *Latvian. Languages of the World / Materials*, vol. 217. München; Newcastle: Lincom Europa, 1998.
- Nau 2001** – Nau Nicole. *Wortarten und Pronomina*: Studien zur lettischen Grammatik: Habilitationsschrift. Kiel: Philosophische Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 2001.
- Naua 2007** – Naua Nikola. No balss līdz rakstam – mutvārdu stāstījuma atšifrēšanas problēmas un iespējas. *Spogulis. Dzīvesstāsti: vēsture, kultūra, sabiedrība*. Rīga: LU FSI, 2007, 83.–94. lpp.
- Niselovičs 1973** – Niselovičs Izaks. Nolieguma un apgalvojuma pretstāstījums no stila viedokļa. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 9. sēj. Rīga: Liesma, 1973, 29.–35. lpp.
- Nītiņa 1978** – Nītiņa Daina. *Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā*. Rīga: Zinātne, 1978.
- Nītiņa 1985** – Nītiņa Daina. Vārdšķiras un to konversija latviešu valodā. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa*, Nr. 1. Rīga: Zinātne, 1985, 68.–76. lpp.
- Nītiņa 1989** – Nītiņa Daina. Latviešu valodas vietniekvārdi vārdšķiru teorijas aspektā. *Baltistica*, III (2) priedas. Vilnius: Mokslas, 1989, pl. 360–370.
- Nītiņa 1994** – Nītiņa Daina. Ģenitīveņi (ģenitīvs kā nelokāma vārdforma latviešu valodā). *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa*, Nr. 3. Rīga: LZA, 1994, 21.–25. lpp.
- Nītiņa 1997** – Nītiņa Daina. Dažas piezīmes par morfoloģijas jautājumiem. *Savai valodai*. Rīga: LZAV, 1997, 201.–217. lpp.
- Nītiņa 2000** – Nītiņa Daina. Reduplikācija latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 4. sēj. Liepāja: LiePA, 2000, 173.–178. lpp.
- Nītiņa 2001₁** – Nītiņa Daina. *Latviešu valodas morfoloģija* (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apskats). Rīga: RTU, 2001.
- Nītiņa 2001₂** – Nītiņa Daina. Vārdu un vārdformu semantikas pragmatiskie aspekti. *Linguistica Lettica*, 8. sēj. Rīga: LU LaVI, 2001, 78.–86. lpp.
- Nītiņa 2002** – Nītiņa Daina. Valodas formu sistēma un estētiskā funkcija. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 6. sēj. Liepāja: LiePA, 2002, 175.–180. lpp.

- Nītiņa 2004** – Nītiņa Daina. *Moderna cilvēka valoda*. Rīga: VVA, 2004.
- Nītiņa 2011** – Nītiņa Daina. Gramatika un valodas mode. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 6. sēj. Rīga: Latgales druka, 2011, 23.–32. lpp.
- Nītiņa 2012** – Nītiņa Daina. Jauna latviešu valodas gramatikas apraksta tapšanas peripetijas. *Apvienotais Pasaules latviešu zinātnieku III kongress un Letonikas IV kongress „Zinātne, sabiedrība un nacionālā identitāte”*. Valodniecības raksti. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2012, 35.–52. lpp.
- Nītiņa et al. 2008** – Nītiņa Daina, Iljinska Larisa, Platonova Marina. *Nozīme valodā. Lingvistiskie un ekstralingvistiskie aspekti: mācību grāmata*. Rīga: RTU izdevniecība, 2008.
- Norris, Cutler 1988** – Norris Dennis, Cutler Anne. The relative accessibility of phonemes and syllables. *Perception and Psychophysics*, vol. 43, Nr. 6. Psychonomic Society, 1988, pp. 541–550.
- ODEG 1994** – *The Oxford Dictionary of English Grammar* (eds. S. Chalker, E. Weiner). Oxford: OUP, 1994.
- Ostins 2011** – Ostins Džons Langšovs. *Kā ar vārdiem darīt lietas*. Rīga: Liepnieks un Rītups, 2011.
- Ozola 1985** – Ozola Ārija. Verbu transitivitātes būtība un izpausmes likumsakarības mūsdienu latviešu literārajā valodā. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 1985, 216.–223. lpp.
- Ozola 2005** – Ozola Ārija. Sākums, kas skar valodas saknes. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 1. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005, 76.–80. lpp.
- Ozola 2010** – Ozola Ārija. Pārdomas par sveicinājuma vārdiem gadsimtu gaitā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 5. sēj. Rīga: SIA „Arona Baltic”, 2010, 36.–40. lpp.
- Ozola 2004** – Ozola Ieva. Turpat blakus Rucavai: Sventājas latviešu izloksne. *Mana novada valoda: Lejaskurzeme*. Liepāja: LiePA, 2004, 92.–109. lpp.
- Ozoliņš 1935** – *Valodas prakses jautājumi*. Sak. P. Ozoliņš, red. J. Endzelīns. Rīga: Latv. Ū. fil. u. filoz. stud. Ramave, 1935.
- Ozols 1961** – Ozols Arturs. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: LVI, 1961.
- Ozols 1965** – Ozols Arturs. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma, 1965.
- Ozols 1967₁** – Ozols Arturs. Daži latviešu valodas struktūras jautājumi. (Par verba *būt* strukturālo nozīmi latviešu valodā). *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 1967, 343.–350. lpp.
- Ozols 1967₂** – Ozols Arturs. Latviešu tautasdziesmu izsaukmes vārdi kā leksikogramatiska un leksikostilistiska kategorija. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 1967, 220.–332. lpp.
- Ozols 1967₃** – Ozols Arturs. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija”. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 1967, 568.–583. lpp.
- Ozols 1967₄** – Ozols Arturs. Vārds datīvā kā teikuma loceklis. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 1967, 147.–206. lpp.
- Ozols 1993** – Ozols Arturs. *Latviešu tautasdziesmu valoda* (2. lab. izd.). Rīga: Zvaigzne, 1993.
- Ozols et al. 1967** – Ozols Arturs, Augstkalne Rūta, Kušķis Jānis. Salikteņi ar vien- pirmajā daļā. *Latviešu valodas apcerējumi*, 9.A sēj. *Zinātniskie raksti*, 60. sēj. Rīga: Zvaigzne, 1967, 251.–275. lpp.
- Paegle 1989** – Paegle Dzintra. Vienskaitlis vai daudzskaitlis. *Valodas aktualitātes – 1988*. Rīga: Zinātne, 1989, 80.–84. lpp.
- Paegle 1994** – Paegle Dzintra. *Latviešu valoda 7. klasei*. Rīga: Zvaigzne, 1994.
- Paegle 2001** – Paegle Dzintra. Vēlreiz par participiem vārd darināšanā un nelokāmajiem numerāļiem. *Baltu filoloģija*, 10. sēj. *Zinātniskie raksti*, 642. sēj. Rīga: LU, 2001, 105.–112. lpp.
- Paegle 2003** – Paegle Dzintra. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne, 2003.
- Paegle 2006** – Paegle Dzintra. Piedēkļverbu konjugācijas maiņa. *Baltu filoloģija*, 15. sēj., Nr. 1/2. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2006, 57.–79. lpp.

- Paegle 2008** – Paegle Dzintra. Daži skaita izteikšanas varianti. *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti*, 1. sēj. Rīga: LU LaVI, 2008, 158.–164. lpp.
- Paegle, Kušķis 1994** – Paegle Dzintra, Kušķis Jānis. *Kā latvietis runā...: praktiski ieteikumi valodas kultūrā*. Rīga: Zvaigzne, 1994.
- Palmer 2001** – Palmer Frank Robert. *Mood and Modality* (2nd edn.). Cambridge: CUP, 2001.
- Paulauskienė 1979** – Paulauskienė Aldona. *Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos*. Vilnius: Mokslas, 1979.
- Paulauskienė 1994** – Paulauskienė Aldona. *Lietuvių kalbos morfologija: paskaitos lituanistams*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
- Pauniņa 2001** – Pauniņa Ingrīda. Prepozīcijas ar un instrumentāla attieksmes substantīva locījuma paradigmā. *Linguistica Lettica*, 9. sēj. Rīga: LU LaVI, 2001, 187.–201. lpp.
- Pauniņa 2002** – Pauniņa Ingrīda. Instrumentāla izpēte latviešu valodniecībā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 6. sēj. Liepāja: LiePA, 2002, 186.–191. lpp.
- Pierrehumbert 1980** – Pierrehumbert Janet. *The Phonology and Phonetics of English Intonation: doctoral thesis*. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology. Dept. of Linguistics and Philosophy, 1980.
- PK 2007** – Profesiju klasifikatora 3. pielikums, MK 2007. gada 13. februāra *Noteikumi par profesiju klasifikatoru, profesijai atbilstošiem pamatuzdevumiem un kvalifikācijas pamatprasībām un profesiju klasifikatora lietošanas un aktualizēšanas kārtību (Profesiju klasifikators)*, Nr. 125. Rīga: LRLM, 2007.
- Plaude 2004** – Plaude Ilze. *Pragmatika*. Rīga: SIA „JUMI”, 2004.
- Plungian 2001** – Plungian Vladimir. The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics*, vol. 33, Nr. 3. London; Amsterdam; New York: Elsevier B. V., 2001, pp. 349–357.
- Pokrotiece 1980** – Pokrotiece Kornēlija. Konsonantiskie lietvārdu piedēkļi mūsdienās. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 16. sēj. Rīga: Avots, 1980, 96.–100. lpp.
- Pokrotiece 1983** – Pokrotiece Kornēlija. Konsonantiskie lietvārdu piedēkļi un to atspoguļojums latviešu gramatikās. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 10. Rīga: Zinātne, 1983, 53.–63. lpp.
- Pokrotiece 1984** – Pokrotiece Kornēlija. Konsonantisko piedēkļu derivatīvais raksturojums. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 5. Rīga: Zinātne, 1984, 62.–73. lpp.
- Pokrotiece 2000** – Pokrotiece Kornēlija. Palīgteikumi ar *ja*: vēsture un problēmas. *Baltu filoloģija*, 9. sēj. *Zinātniskie raksti*, 625. sēj. Rīga: LU, 2000, 107.–116. lpp.
- Pokrotiece 2005** – Pokrotiece Kornēlija. Latviešu valodas nelokāmo divdabju liktenis. *Linguistica Lettica*, 14. sēj. Rīga: LU LaVI, 2005, 16.–44. lpp.
- Pokrotiece 2002** – Pokrotiece Kornēlija. Lietvārdu darināšana ar konsonantiskajiem piedēkļiem. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība: lokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU LaVI, 2002, 81.–139. lpp.
- Politere 2009** – Politere Kristīne. Lūgumu veidošana dažādās tirdzniecības vietās: dzimtes aspekts. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 13. sēj., Nr. 2. Liepāja: LiePA, 2009, 217.–224. lpp.
- Porīte 1961** – *Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā*, 4. sēj.: *Lietuviešu valodas īpašvārdi*. Sast. T. Porīte. Rīga: LPSR ZA izd., 1961.
- Porīte 1967** – Porīte Tamāra. Jautājumi un atbildes. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 3. sēj. Rīga: Liesma, 1967, 186.–190. lpp.
- Porīte 1970** – Porīte Tamāra. *Lielie burti mūsdienu latviešu valodā*. Rīga: Zinātne, 1970.
- Porīte 1972** – Porīte Tamāra. Dažas iezīmes partikulu *tikai, tik* un *vien* lietošanā latviešu rakstu valodas sākumposmā. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. 1873–1973*. Rīga: Zinātne, 1972, 413.–426. lpp.

- Porīte 1973** – Porīte Tamāra. *Lielie burti mūsdienu latviešu valodā*. Rīga: Zinātne, 1973.
- Porīte 2007** – Porīte Tamāra. Partikula. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*, 2. sēj.: *Nelokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU LaVI, 2007, 310.–343. lpp.
- Pūtele 1999** – Pūtele Iveta. Dažas problēmas profesiju nosaukumu lietošanas praksē. *Linguistica Lettica*, 4. sēj. Rīga: LU LaVI, 1999, 74.–84. lpp.
- Pūtele 2002** – Pūtele Iveta. Vārddarināšanas līdzekļu un paņēmieni izvēle profesiju nosaukumu darināšanā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 6. sēj. Liepāja: LiePA, 2002, 246.–250. lpp.
- Pūtele 2005** – Pūtele Iveta. Aktuālais profesiju nosaukumu veidošanā un lietošanā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 1. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005, 71.–75. lpp.
- Rapša 1974** – Rapša Janīna. *Čau vai sveikī? Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 10. sēj. Rīga: Liesma, 1974, 31.–33. lpp.
- Rice 1992** – Rice Keren Dichter. On deriving sonority: a structural account of sonority relationships. *Phonology*, vol. 9, Nr. 1. Cambridge: CUP, 1992, pp. 61–99.
- Riekstiņa 1980** – Riekstiņa Rūta. Uzmācīgais daudzskaitlis. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 16. sēj. Rīga: Avots, 1980, 176.–180. lpp.
- Roca, Johnson 1999** – Roca Iggy, Johnson Wyn. *A Course in Phonology*. Oxford: Wiley, 1999.
- Roca, Johnson 2000** – Roca Iggy, Johnson Wyn. *A Course in Phonology*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2000.
- Roze 2005** – Roze Anitra. *Krāsu nosaukumi: lingvistiskais aspekts latviešu valodā: disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai*. Rīga: LU, 2005.
- Rozenbergs 1963** – Rozenbergs Jānis. Konstruktīvas ar pastiprinājuma ģenitīvu un to sintaktiskās funkcijas. *Latviešu valodas jautājumi. Filoloģijas zinātnes*, 5.A sēj. *Zinātniskie raksti*, 35. sēj. Rīga: P. Stučkas LVU, 1963, 43.–68. lpp.
- Rozenbergs 1968** – Rozenbergs Jānis. Par ģenitīva nozīmju klasifikācijas principiem. *Latviešu leksikas attīstība. Zinātniskie raksti*, 86. sēj. Rīga: Zinātne, 1968, 249.–266. lpp.
- Rozenbergs 1970** – Rozenbergs Jānis. Ģenitīva funkcionālo tipu sistēma latviešu valodā. *Latviešu valodas un literatūras problēmas*. Rīga: Zvaigzne, 1970, 49.–66. lpp.
- Rozenbergs 1983** – Rozenbergs Jānis. *Latviešu valodas praktiskā stilistika*: divos sējumos, Nr. 2: *Morfostilistika*. Rīga: Zvaigzne, 1983.
- Rozenbergs 1995** – Rozenbergs Jānis. *Latviešu valodas stilistika*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1995.
- Rozenbergs, Tropiņš 1988** – Rozenbergs Jānis, Tropiņš Agris. Izsaukmes vārda funkcijas. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 24. sēj. Rīga: Avots, 1988, 101.–109. lpp.
- Rozenbergs 1989** – Rozenbergs Jānis. Teksts. Ceplītis Laimdots, Rozenbergs Jānis, Valdmanis Jānis. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 1989, 142.–224. lpp.
- Rudzīte 1960** – Rudzīte Marta. *Latviešu valodas vēsturiskās gramatikas*: lekciju konspekts. Rīga: P. Stučkas LVU, 1960.
- Rudzīte 1964** – Rudzīte Marta. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: LVI, 1964.
- Rudzīte 1970** – Rudzīte Marta. Par uzsvāra vietu salikumos tāmnieku izlokšanās. *Baltistica*, 6. tomas, Nr. 1. Vilnius: Mintis, 1970, pl. 93–115.
- Rudzīte 1993** – Rudzīte Marta. *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*. Rīga: Zvaigzne, 1993.
- Rūķe 1940** – *Valodas un rakstības jautājumi*. Sak. V. Rūķe, red. J. Endzelīns. Rīga: Ramave, 1940.
- Rūķe-Draviņa 1959** – Rūķe-Draviņa Velta. *Diminutive im Lettischen. Acta Universitatis Stockholmiensis. Études de philologie slave*, vol. 8. Linstedt Lund: H. Ohlssons Boktryckeri, 1959.
- Rūķe-Draviņa 1979** – Rūķe-Draviņa Velta. On numerals in baltic and slavic languages. *Acta Baltico-Slavica*, vol. 12. Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, 1979, pp. 53–67.
- Rūķe-Draviņa 1989** – Rūķe-Draviņa Velta. Divdabju lietojums latviešu un lietuviešu literāros tekstos. *Baltistica*, 3. tomas, Nr. 2. Vilnius: Mokslas, 1989, pl. 395–407.

- Ruža 2010** – Ruža Veronika. Nelokāmais divdabis ar *-am(ies)*, *-ām(ies)*: semantiski funkcionālais aspekts. *VALODA – 2010. Valoda dažādu kultūru kontekstā*, 20. sēj. Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds „Saule”, 2010, 247.–252. lpp.
- Sadock, Zwicky 1985** – Sadock Jerrold Murray, Zwicky Arnold. Speech act distinctions in syntax. *Language Typology and Syntactic Description*, vol. 1. New York: Academic Press, 1985, pp. 155–196.
- Saule-Sleine 1955** – Saule-Sleine Mērija. Par substantīvu un adjektīvu atvasinājumiem ar *-iņš*, *-iņa* mūsdienu latviešu literārajā valodā. *Valodas un literatūras institūta raksti*, 5. sēj. Rīga: LPSR ZAI, 1955, 87.–116. lpp.
- Saulīte 2009** – Saulīte Baiba. Teikuma informatīvās struktūras formālie rādītāji latviešu valodā. *Valodniecība: Latvistika un somugristika. Latvijas Universitātes Raksti*, 746. sēj. Rīga: LU, 2009, 87.–93. lpp.
- Saulīte 2011** – Saulīte Baiba. Komunikatīvi nedalāmi izteikumi latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 15. sēj., Nr. 1. Liepāja: LiePA, 2011, 285.–292. lpp.
- Saulīte 2012** – Saulīte Baiba. Tēma kā ziņojuma sākumpunkts vienkāršā teikumā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 16. sēj., Nr. 1. Liepāja: LiePA, 2012, 243.–249. lpp.
- Savin, Bever 1970** – Savin Harris Benjamin, Bever Thomas. The non-perceptual reality of the phoneme. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour*, vol. 9. New York: Academic Press, 1970, pp. 195–302.
- Searle 1975** – Searle John Rogers. A taxonomy of illocutionary acts. *Language, Mind, and Knowledge. Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. 7. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1975, pp. 344–369.
- Serls 2003** – Serls Džons Rodžers. Kas ir runas akts? *Kentaurs XXI*, Nr. 30. Rīga: Minerva, 2003, 150.–164. lpp.
- Shibatani 1988** – *Typological Studies in Language*, vol. 16: *Passive and Voice*. Ed. by Masayoshi Shibatani. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1988.
- Siewierska 1988** – Siewierska Anna. The passive in Slavic. *Passive and Voice. Typological Studies in Language*, vol. 16. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 243–289.
- Siewierska 2004** – Siewierska Anna. *Person*. Cambridge: CUP, 2004.
- Skujiņa 1964** – Skujiņa Valentīna. Piezīmes par nenoteiksmi teikuma priekšmeta un izteicēja funkcijā. *Teikuma uzbūve. Raksti*, 17. sēj. Rīga: LPSR ZAI, 1964, 51.–66. lpp.
- Skujiņa 1986** – Skujiņa Valentīna. Apelativācija un separācija. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 22. sēj. Rīga: Avots, 1986, 68.–73. lpp.
- Skujiņa 1993₁** – Skujiņa Valentīna. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. Rīga: Zinātne, 1993.
- Skujiņa 1993₂** – Skujiņa Valentīna. Par dažiem substantīvu variantiem. *Baltu filoloģija*, 3. sēj. Rīga: LU, 1993, 10.–15. lpp.
- Skujiņa 1999** – Skujiņa Valentīna. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999.
- Skujiņa 2002** – Skujiņa Valentīna. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi* (2. izd.). Rīga: LVI, 2002.
- Smiltnece 1985** – Smiltnece Gunta. Dzimtes un celmu formu svārstības ar priedēkļiem atvasinātajos lietvārdos latviešu rakstu valodā. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 1985, 141.–147. lpp.
- Smiltnece 1989** – Smiltnece Gunta. Dažas iezīmes *o*-celma lietvārdu gramatisko formu lietojumā latviešu rakstu valodā. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 9. Rīga: Zinātne, 1989, 33.–38. lpp.
- Smiltnece 2007** – Smiltnece Gunta. Abreviatūras preses izdevumu virsrakstos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 11. sēj. Liepāja: LiePA, 2007, 242.–248. lpp.

- Smiltneice 2009** – Smiltneice Gunta. Daži problēmjaudājumi skaitļa vārda sakarā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 13. sēj., Nr. 1. Liepāja: LiePA, 2009, 154.–160. lpp.
- Smiltneice 2002** – Smiltneice Gunta. Lietvārds. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*: lokāmās vārdšķiras. Rīga: LU LaVI, 2002, 8.–44. lpp.
- Smith 1997** – Carlota Shipman Smith. *The Parameter of Aspect* (2nd edn.). *Studies in Linguistics and Philosophy*, vol. 43; *Advances in Computational Economics*, vol. 43. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1997.
- Soida 1969₁** – Soida Emīlija. *Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā*. Rīga: P. Stučkas LVU, 1969.
- Soida 1969₂** – Soida Emīlija. Forma un nozīme mūsdienu latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā. *Artura Ozola diena*: zinātniskās konferences „Vārddarināšanas problēmas mūsdienu valodniecībā” materiāli. Rīga: P. Stučkas LVU, 1969, 43.–52. lpp.
- Soida 1970** – Soida Emīlija. Vārddarināšanas analīzes principi mūsdienu valodniecībā un valodā. *Latviešu valodas un literatūras problēmas*. Rīga: Zvaigzne, 1970, 75.–94. lpp.
- Soida 1974** – Soida Emīlija. Ģenitīveņi. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 10. sēj. Rīga: Liesma: 1974, 114.–128. lpp.
- Soida 1975** – Inovācijas un valodas attīstība mūsu dienās. *Inovācijas dažādos valodas līmeņos*. Rīga: LVU, 1975, 131.–161. lpp.
- Soida 1976₁** – Soida Emīlija. Galotnes funkcijas latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 12. Rīga: Zinātne, 1976, 103.–112. lpp.
- Soida 1976₂** – Soida Emīlija. Sintaktiskas cilmes atributīvie ģenitīveņi. *Valodas sistēma. Zinātniskie raksti*, 259. sēj. Rīga: P. Stučkas LVU, 1976, 148.–209. lpp.
- Soida 1977** – Soida Emīlija. Galotnes derivatīvās funkcijas latviešu valodā. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 2. Rīga: Zinātne, 1977, 109.–121. lpp.
- Soida 2009** – Soida Emīlija. *Vārddarināšana*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009.
- MLLVG 1959** – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*: divos sējumos, 1. sēj.: *Fonētika un morfoloģija*. Atb. red. Ē. Sokols. Rīga: LPSR ZAI, 1959.
- MLLVG 1962** – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*: divos sējumos, 2. sēj.: *Sintakse*. Atb. red. Ē. Sokols. Rīga: LPSR ZAI, 1962.
- Spencer 1996** – Spencer Andrew. *Phonology: theory and description. Studies in Urban and Social Change*, vol. 1. Oxford; Malden; Mass: Blackwell Publishers, 1996.
- Spencer 2000** – Spencer Andrew. *Morphological Theory*. Oxford: Blackwell Publishers, 2000.
- Staltmane 1958₁** – Staltmane Velta. *Par verba veidiem mūsdienu latviešu valodā*: disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda iegūšanai. Rīga: [b. i.], 1958.
- Staltmane 1958₂** – Staltmane Velta. Perfektīvā un imperfektīvā veida verbu gramatiskais raksturojums mūsdienu latviešu literārajā valodā. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 6. Rīga: Zinātne, 1958, 27.–36. lpp.
- Staltmane 1958₃** – Staltmane Velta. Priedēkļa verbu veidiskās nozīmes mūsdienu latviešu literārajā valodā. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 7. Rīga: Zinātne, 1958, 13.–22. lpp.
- Staltmane 1958₄** – Staltmane Velta. Verbu veidi mūsdienu latviešu literārajā valodā. *Valodas un literatūras institūta raksti*, 7. sēj. Rīga: LPSR ZAI, 1958, 5.–47. lpp.
- Staltmane 1961** – Staltmane Velta. Par dažiem priedēkļa verbu skaidrojuma principiem latviešu literārās valodas vārdnīcā. *Valodas un literatūras institūta raksti*, 13. sēj. Rīga: LPSR ZAI, 1961, 193.–207. lpp.
- Stenström 1994** – Stenström Anna-Brita. *An Introduction to Spoken Interaction*. London; New York: Longman, 1994.
- Strautiņa, Šulce 2004** – Strautiņa Vaira, Šulce Dzintra. *Latviešu literārās valodas fonētika, ortoēpija un ortogrāfija*: mācību grāmata. Liepāja: LiePA, 2004.

- Strautiņa, Šulce 2009** – Strautiņa Vaira, Šulce Dzintra. *Latviešu valodas pareizrūna un pareizrakstība*. Rīga: RaKa, 2009.
- Strazdiņa 1967** – Strazdiņa Valija. Ar dažādu vārdu šķiru vārdiem izteiktu apzīmētāju novietojums teikumā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 3. sēj. Rīga: Avots, 1967, 158.–166. lpp.
- Strazdiņa 1970** – Strazdiņa Valija. Lietvārda daudzskaitlis nevietā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 6. sēj. Rīga: Liesma, 1970, 118.–123. lpp.
- Strazdiņa 1971** – Strazdiņa Valija. Lietvārda daudzskaitlis nevietā (turpinājums). *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 7. sēj. Rīga: Liesma, 1971, 85.–101. lpp.
- Strazdiņa 1987** – Strazdiņa Valija. Partikula *vien* modes tērpā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 23. sēj. Rīga: Avots, 1987, 60.–64. lpp.
- Strelēvica 2003** – Strelēvica Dace. Attieksme pret pielikuma ģenitīvu un tā lietojums latviešu valodā. *Linguistica Lettica*, 12. sēj. Rīga: LU LaVI, 2003, 48.–60. lpp.
- Strelēvica 2004** – Strelēvica Dace. Par gramatiskajām dzimtēm un politkorektumu latviešu valodas kontekstā. *Linguistica Lettica*, 13. sēj. Rīga: LU LaVI, 2004, 52.–68. lpp.
- Strelēvica-Ošiņa 2011** – Strelēvica-Ošiņa Dace. *Kāpēc mēs gribam, lai valoda ir pareiza?*: ieskats preskriptīvisma vēsturē, teorijā un praksē. Rīga: LU LaVI, 2011.
- Strode 2007** – Strode Janīna. Interjekcija (izsauksmes vārds). *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*, 2. sēj.: *Nelokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU LaVI, 2007, 344.–437. lpp.
- Sūna, Oļševskis 1993** – Sūna Uldis, Oļševskis Guntars. *Ievads filozofijā: mācību palīgglīdzeklis*. Rīga: Pētergailis, 1993.
- SvV 1999** – *Svešvārdu vārdnīca*. Red. J. Baldunčiks. Rīga: Jumava, 1999.
- Ščucka 2007** – Ščucka Anita. Substantīva daudzskaitļa formu lietojums mūsdienu latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 11. sēj. Liepāja: LiePA, 2007, 264.–273. lpp.
- Šmidebergs 1997** – Šmidebergs Imants. Par latviešu valodas priedēkļu nozīmju aprakstu. *Linguistica Lettica*, 1. sēj. Rīga: LaVI, 1997, 246.–255. lpp.
- Šulce 2001** – Šulce Dzintra. Onomatopoētismi latviešu tautas mīklās. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 5. sēj. Liepāja: LiePA, 2001, 452.–459. lpp.
- Šulce 2004** – Šulce Dzintra. Mudinājumvārdi un to fonētiskais raksturojums. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 8. sēj. Liepāja: LiePA, 2004, 297.–303. lpp.
- Šulce 2007** – Šulce Dzintra. Problēmjaudājumi pareizrūnā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 11. sēj. Liepāja: LiePA, 2007, 274.–280. lpp.
- Tannen 2007** – Tannen Deborah. *Talking Voices: repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse* (2nd edn.). *Studies in Interactional Sociolinguistics*, vol. 26. Cambridge: CUP, 2007.
- Tommola 1990** – Tommola Hannu. On Finnish „aspect” in discourse. *Verbal Aspect in Discourse. Pragmatics and Beyond*, vol. 5. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing, 1990, pp. 349–364.
- Trask 2007** – Trask Robert Lawrence. *Language and Linguistics* (2nd edn.). London: Routledge, 2007.
- Traunmüller 1988** – Traunmüller Hartmut. Analytical expressions for the tonotopic sensory scale. *PERILUS*, vol. 8. Stockholm: Institute of Linguistics, 1988, pp. 93–102.
- Urbutis 1978** – Urbutis Vincas. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslas, 1978.
- Urbutis 2009** – Urbutis Vincas. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009.
- Usonienė 2004** – Usonienė Aurelia. *Modalumas anglų ir lietuvių kalbose: forma ir reikšmė*. Vilnius: VU leidykla, 2004.

- Valdmanis 1985** – Valdmanis Jānis. Sintakses vienības un to izpētes aspekti. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 9. Rīga: Zinātne, 1985, 67.–74. lpp.
- Valdmanis 1986** – Valdmanis Jānis. Sintaktisko saistījumu (sakarū un attieksmju) sistēma latviešu literārajā valodā. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 5. Rīga: Zinātne, 1986, 91.–104. lpp.
- Valdmanis 1987** – Valdmanis Jānis. Vienkārša teikuma formālās uzbūves modelis. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 4. Rīga: Zinātne, 1987, 73.–82. lpp.
- Valdmanis 1988** – Valdmanis Jānis. Vienkārša teikuma paradigma. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 9. Rīga: Zinātne, 1988, 80.–89. lpp.
- Valdmanis 1999** – Valdmanis Jānis. *Tonis* valodas lietojuma reģistrā. *Linguistica Lettica*, 5. sēj. Rīga: LU LaVI, 1999, 180.–185. lpp.
- Valdmanis 1989** – Valdmanis Jānis. Teikums. Ceplītis Laimdots, Rozenbergs Jānis, Valdmanis Jānis. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 1989, 13.–141. lpp.
- Valpētere 2008** – Valpētere Māra. Izteikumi ar nepilnu struktūru norvēģu un latviešu sarunvalodā. *Valoda – 2008. Valoda dažādu kultūru kontekstā*, 18. sēj. Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds „Saule”, 2008, 113.–121. lpp.
- Veidemane 1972** – Veidemane Ruta. Morfēmas *-ies* vieta latviešu valodas verbu sistēmā. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. 1873–1973*. Rīga: Zinātne, 1972, 427.–442. lpp.
- Veidemane 1974** – Veidemane Ruta. Aktualizācija un valodas paradoksi dzejā. *Kritikas gadagrāmata (1973)*. Rīga: Liesma, 1974, 166.–175. lpp.
- Veidemane 1977** – Veidemane Ruta. *Izteikt neizsakāmo*: lingvistiskā poētika. Rīga: Liesma, 1977.
- Veidemane 2002** – Veidemane Ruta. Darbības vārds. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*: lokāmās vārdšķiras. Rīga: LU LaVI, 2002, 409.–509. lpp.
- Veidemane 2007** – Veidemane Ruta. Adverbs (apstākļa vārds). *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*, 2. sēj.: *Nelokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU LaVI, 2007, 6.–30. lpp.
- Veisbergs 1997**₁ – Veisbergs Andrejs. *English and Latvian Word-Formation: contrastive analysis*. Rīga: University of Latvia, 1997.
- Veisbergs 1997**₂ – Veisbergs Andrejs. Īsinātās vārddarināšanas formas latviešu valodā. *Linguistica Lettica*, 1. sēj. Rīga: LU LaVI, 1997, 271.–282. lpp.
- Veisbergs 1999** – Veisbergs Andrejs. Dzimtes kategorija latviešu vārdnīcās. *Linguistica Lettica*, 5. sēj. Rīga: LU LaVI, 1999, 48.–59. lpp.
- VPSV 2007** – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*: aptuveni 2000 terminu latviešu, angļu, vācu un krievu valodā. Atb. red. V. Skujiņa. Rīga: LU LaVI; VVA, 2007.
- Vulāne 1986** – Vulāne Anna. Adjektīvu ar *-inis, -ine* derivācija un atributīvā funkcija augšzemnieku dialektā. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 1. Rīga: Zinātne, 1986, 73.–84. lpp.
- Vulāne 1992** – Vulāne Anna. Puspriekšli mūsdienu latviešu literārās valodas derivatīvajā sistēmā. *Latviešu valodas un literatūras problēmas. Zinātniskie raksti*, 579. sēj. Rīga: LU, 1992, 95.–120. lpp.
- Vulāne 1994** – Vulāne Anna. *Morfēmas un vārddarināšanas termini*: tabulas un shēmas latviešu valodas morfoloģijā: mācību līdzeklis. Rīga: LU, 1994.
- Vulāne 1997** – Vulāne Anna. Interfiks mūsdienu latviešu valodā. *Linguistica Lettica*, 1. sēj. Rīga: LaVI, 1997, 283.–293. lpp.
- Vulāne 2002** – Vulāne Anna. Par dažām vārddarināšanas problēmām. *Valoda un literatūra kultūras apriņķī. LU Zinātniskie raksti*, 650. sēj. Rīga: LU, 2002, 58.–68. lpp.
- Vulāne 2007** – Vulāne Anna. Deminutīvs bērna emocionālajā pieredzē. *Vecuma grupu valodas īpatnības Latvijā. Lingvistiskais, sociālais un kultūras aspekts. Bērnība*. Rīga: Izglītības soļi, 2007, 79.–92. lpp.

- Vulāne 2008** – Vulāne Anna. Lietvārdu skaitļa kategorijas semantika mūsdienu latviešu valodā: problēmas pieteikums. *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti*, 1. sēj. Rīga: LU LaVI, 2008, 165.–175. lpp.
- Wiemer 2010** – Wiemer Björn. Hearsay in European languages: toward an integrative account of grammatical and lexical markers. *Linguistic Realization of Evidentiality in European Languages. Empirical Approaches to Language Typology*, vol. 49. Berlin: Walter de Gruyter, 2010, pp. 59–130.
- Wierzbicka 1996** – Wierzbicka Anna. *Semantics: primes and universals*. Oxford: OUP, 1996.
- Xrakovskij 2001** – Xrakovskij Viktor. Hortative Constructions. *Language Typology and Language Universals: an international handbook*, vol. 2. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2001, pp. 1028–1038.
- Zemzare 1971** – Zemzare Daina. Par govju vārdiem latviešu valodā. *Baltistica*, 7. tomas, Nr. 2. Vilnius: Mintis, 1971, pl. 189–200.
- Zeps 1970** – Zeps Valdis. Base shapes of Latvian morphemes. *Baltic Linguistics*. University Park; London: The Pennsylvania State University Press, 1970, pp. 171–177.
- Адамец 1978** – Адамец Премысл. *Образование предложений из пропозиций в современном русском языке. Acta Universitatis Carolinae. Philologica*, vol. 69. Praha: Univerzita Karlova, 1978.
- Амбразас 1985** – *Грамматика литовского языка*. Глав. ред. В. Амбразас. Вильнюс: Моклас, 1985.
- Андронов 2002** – Андронов Алексей Викторович. *Материалы для латышско–русского словаря*: около 9000 слов в основной части. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2002.
- БЭС 1998** – *Большой энциклопедический словарь*: языкознание. Глав. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998.
- Бондарко 1965** – Бондарко Лия Васильевна. *Осциллографический анализ речи*. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1965.
- Бондарко 1977** – Бондарко Лия Васильевна. *Звуковой строй современного русского языка*: учебное пособие для студентов пед. ин-тов по специальности „Рус. яз. и литература”. Москва: Просвещение, 1977.
- Бондарко 1987** – Бондарко Александр Владимирович. *Теория функциональной грамматики*: введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. Ленинград: Наука, 1987.
- Борисова 2007** – Борисова Ирина Николаевна. *Русский разговорный диалог*: структура и динамика (2-е изд.). Москва: УРСС, 2007.
- Вимер 2007** – Вимер Бьёрн. Косвенная засвидетельствованность в литовском языке. *Эвиденциальность в языках Европы и Азии*. Санкт-Петербург: Наука, 2007, с. 197–240.
- Виноградов 1972** – Виноградов Виктор Владимирович. *Русский язык*: грамматическое учение о слове. Москва: Высшая школа, 1972.
- Гавранек 1967** – Гавранек Богуслав. Задачи литературного языка и его культура. *Пражский лингвистический кружок*. Москва: Прогресс, 1967, с. 338–377.
- Гак 2000** – Гак Владимир Григорьевич. *Теоретическая грамматика французского языка*. Москва: Добросвет, 2000.
- Голуб 1997** – Голуб Ирина Борисовна. *Стилистика русского языка*: учебное пособие. Москва: Рольф, 1997.
- Гуревич 1984** – Гуревич Арон Яковлевич. *Категории средневековой культуры* (2-е изд.). Москва: Искусство, 1984.
- Есперсен 1958** – Есперсен Отто. *Философия грамматики*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1958.

- Зализняк, Шмелев 2000** – Зализняк Анна Андреевна, Шмелев Алексей Дмитриевич. *Введение в русскую аспектологию*. Москва: Языки русской культуры, 2000.
- Земская 1966** – Земская Елена Андреевна. Понятия производности, оформленности и членимости основ. *Развитие словообразования современного русского языка*. Москва: Наука, 1966, с. 3–12.
- Земская 1973** – Земская Елена Андреевна. *Современный русский язык: словообразование*. Москва: Просвещение, 1973.
- Земская 1999** – Земская Елена Андреевна. Морфонологические особенности словообразования. *Современный русский язык* (3-е изд.). Москва: Азбуковник, 1999, с. 328–344.
- Земская et al. 1973** – Земская Елена Андреевна, Китаigorodская Маргарита Васильевна, Ширяев Евгений Николаевич. *Русская разговорная речь: общие вопросы, словообразование, синтаксис*. Москва: Наука, 1973.
- Земская et al. 1981** – Земская Елена Андреевна, Китаigorodская Маргарита Васильевна, Ширяев Евгений Николаевич. *Русская разговорная речь: общие вопросы, словообразование, синтаксис*. Москва: Наука, 1981.
- Зиндер 1979** – Зиндер Лев Рафаилович. *Общая фонетика* (2-е изд.). Москва: Высшая школа, 1979.
- Князев 2007** – Князев Юрий Павлович. *Грамматическая семантика: русский язык в типологической перспективе*. Москва: Языки славянских культур, 2007.
- Козинцева 2007** – Козинцева Наталья Андреевна. Типология категории засвидетельствованности. *Эвиденциальность в языках Европы и Азии*. Санкт-Петербург: Наука, 2007, с. 13–36.
- Крылова 2009** – Крылова Ольга Алексеевна. *Коммуникативный синтаксис русского языка* (2-е изд.). Москва: УРСС, 2009.
- Кубрякова 1965** – Кубрякова Елена Самойловна. *Что такое словообразование?* Москва: Наука, 1965.
- Лаптева 1976** – Лаптева Ольга Алексеевна. *Русский разговорный синтаксис*. Москва: Наука, 1976.
- Лопатин 1977** – Лопатин Владимир Владимирович. *Русская словообразовательная морфемика: проблемы и принципы описания*. Москва: Наука, 1977.
- Лопатин, Улуханов 1969** – Лопатин Владимир Владимирович, Улуханов Игорь Степанович. К соотношению единиц словообразования и морфонологии. *Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие*. Москва: Наука, 1969, с. 119–132.
- ЛЭС 1990** – Лингвистический энциклопедический словарь. Ред. В. Н. Ярцева. Москва: Советская энциклопедия, 1990.
- Маркус, Гирденис 2011** – Маркус Даце, Гирденис Алексас. Фонология дифтонгов [ie] и [uo] в речи латышских и литовских детей. *Ототоллингвистика – наука XXI века: материалы международной конференции посвященной 20-летию кафедры детской речи РГПУ им. А. И. Герцена 4–6 мая 2011*. Санкт-Петербург: РГПУ, 2011, с. 90–93.
- Маслов 1998** – Маслов Юрий Сергеевич. *Введение в языкознание* (3-е изд.). Москва: Высшая школа, 1998.
- Магусевич 1976** – Магусевич Маргарита Ивановна. *Современный русский язык: фонетика*. Москва: Просвещение, 1976.
- Мельчук 1998** – Мельчук Игорь Александрович. *Курс общей морфологии: морфологические знания, том 2, часть 2: Морфологические значения. Шизнер славистичесер Альманах, том 32; 38*. Москва: Языки русской культуры; Вена: Wiener Slawistischer Almanach, 1998.

- Мельчук 2001** – Мельчук Игорь Александрович. *Курс общей морфологии*, том 4, часть 5: *Морфологические знаки*. Москва: Языки славянской культуры; Вена: Wiener Slawistischer Almanach, 2001.
- Мустайоки 1999** – Мустайоки Арто Самуэль. Аспектуальность в теории функционального синтаксиса. *Die Grammatischen Korrelationen: Grazer Linguistische Slawistentage (GraLiS – 1999)*, Band 1. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, 1999, S. 229–244.
- Мустайоки 2006** – Мустайоки Арто Самуэль. *Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам*. Москва: Языки славянской культуры, 2006.
- Нитинь 1987** – Нитинь Дайна. Местоимения в системе частей речи латышского языка. *Вопросы языкознания*, том 6. Москва: Наука, 1987, с. 90–100.
- Падучева 1996** – Падучева Елена Викторовна. Семантика времени и вида в русском языке. *Семантические исследования: семантика времени и вида в русском языке, семантика нарратива*. Москва: Школа „Языки русской культуры”, 1996, с. 9–191.
- Плунгян 2000** – Плунгян Владимир Александрович. *Общая морфология: введение в проблематику*. Москва: Эдиториал УРСС, 2000.
- Плунгян 2011** – Плунгян Владимир Александрович. *Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира: учебное пособие*. Москва: РГГУ, 2011.
- Теньер 1988** – Теньер Люсьен. *Основы структурного синтаксиса*. Москва: Прогресс, 1988.
- Тестелец 2001** – Тестелец Яков Георгиевич. *Введение в общий синтаксис*. Москва: РГГУ, 2001.
- Цеплитис 1974** – Цеплитис Лаимдотс. *Анализ речевой интонации*. Рига: Зинатне, 1974.
- Шанский 1962** – Шанский Николай Максимович. *Очерки по русскому словообразованию*. Москва: Наука, 1962.
- Шведова 1970** – *Грамматика современного русского литературного языка*. Ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1970.
- Шведова 1982** – *Русская грамматика*, том 1: *Фонетика, фонология, ударение, интонация, словообразование, морфология*. Глав. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1982.
- Шведова 2005** – *Русская грамматика*, том 1: *Фонетика, фонология, ударение, интонация, словообразование, морфология*. Ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Российская академия наук, 2005.
- Ширяев 1982** – Ширяев Евгений Николаевич. Структура разговорного повествования. *Русский язык, текст как целое и компоненты текста. Виноградовские чтения*, том 11. Москва: Наука, 1982, с. 106–121.
- Эндзелин 1905** – Эндзелин Янис. *Латышские предлоги*, том 1. Юрьев: К. Маттисен, 1905.
- Эндзелин 1906** – Эндзелин Янис. *Латышские предлоги*, том 2. Юрьев: К. Маттисен, 1906.

ALFABĒTISKAIS JĒDZIENU RĀDĪTĀJS

- Ablatīvs 349
Abreviācija 202, 203, 212, 253–259
Abreviatūra 199, 203, 211, 252–259, 260, 368, 826
Abreviēšana 203, 211, 252–261
Absolūtā datīva konstrukcija 586, 592, 751, 753, 817, 818
Absolutīvs 513
Abstrakts nozīmes īpašības vārds 372, 754
Abstrakts lietvārds 216, 264, 325, 754
Adjektīvācija 209, 271, 321, 371, 565, 568, 579
Adjektīvīskā paradigma (deklinācija) 301, 312, 313, 367
Adjektīvīskis divdabis 143, 310, 371, 375–391, 393–403, 405, 407, 409–412, 445, 567, 568, 572, 575, 579, 596, 719, 796, 809
Adresāta datīvs 350, 759, 772
Adresāts (klausītājs vai lasītājs) 187, 291, 344, 350, 491, 498, 499, 515–517, 523–527, 712, 713, 762, 768, 769, 772, 774, 776, 779–784, 786, 927, 928, 930, 933, 952, 953
Adverbācija 209, 210, 211, 294, 568, 596, 598
Adverbējums 209, 295, 596, 597
Adverbiāla vārdkopa 347, 694
Adverbiālā galotne 211, 294, 295, 598, 602, 603
Adverbiālā komponenta sintaktiskā nullforma 939
Adverbiālas nozīmes determinants 110
Adverbiālas nozīmes instrumentālis 354
Adverbiālas nozīmes paplašinātājs 711, 728, 741, 756, 761, 765, 787, 795, 904, 905, 916, 921, 939, 941, 942
Adverbiālas nozīmes situants 760, 799
Adverbiāli vienkārša bāzes teikuma parcelējumi 912
Adverbiāls galvenais loceklis 724
Adverbiāls izteicējs 698, 718, 722, 800, 806
Adverbiāls teikums 715–717, 722, 729, 731, 732, 736, 746, 754, 759, 778, 797
Afiksāls vārddarināšanas paņēmieni (morfoloģiskais vārddarināšanas paņēmieni) 200
Afikss 89, 139, 141–146, 152, 153, 158, 167, 183, 191, 192, 197, 234, 246, 291, 296, 304–307, 319, 322, 457, 463, 531, 541, 641
Afrikātas [ts] rašanās 81, 84–86, 170, 173, 176
Afrikatīvs slēdzenis 24, 50, 58, 62–64, 73–75, 78, 85, 103
Aglutinatīva vārdforma 306, 307
Aizgūts izsaukmes vārds 682–685, 687
Aizpildītā pauze 110, 931
Aizstājējs palīgteikums 845, 846
Aizstājējs teikuma priekšmeta palīgteikums 849
Aizverošais (*closing*) divskanis 48, 49, 51, 52
Akcionsarts (akcijasarts) 532, 533
Akronīms 255, 258–260
Aktīvā valence 697
Aktīvais runas orgāns 34, 38, 58, 66, 72, 73, 85
Aktivitāte (morfēmas, vārddarināšanas tipa vai modeļa) 143, 144, 190–193, 215, 221
Aktuālā daļījuma izteicējs (izteikšanas līdzeklis) 759, 793–796
Aktuālā informācija 793
Akustiskās metodes 27
Akuzatīvs 151, 294, 308, 310, 312, 337, 344, 345, 348–353, 356, 360, 367, 375, 391, 399, 420, 422, 425–427, 434, 435, 442, 451, 454, 461, 487, 502, 503, 507–509, 511–513, 578, 590, 596–598, 625–627, 696, 711, 712, 746, 751, 753, 755, 761, 762, 768, 772, 777, 781, 783, 795, 934, 946, 949
Alfabēts 23, 24
Alofons 23, 175, 176
Alomorfisms 140, 157, 164
Alomorfs 140, 141, 144, 154, 155, 157, 158, 160, 161, 163–165, 170, 176–178, 180, 181, 184, 185
Alosupramorfs 184, 185, 187
Alternācija 89, 178
Alveolāra artikulācijas vieta 58
Ambisillabisks 54
Ambisillabitāte 102
Analītiska leksēma 203–205, 214–216, 220, 234, 245, 252, 263, 273, 274, 276, 277, 296–298, 417, 418, 420–424, 427, 641, 642
Analītiska vārdforma 307–308, 439, 568, 902
Analītisko leksēmu darināšana (sintaktiski semantiskais paņēmieni) 202, 204, 205, 268
Analītiskais debitīvs 490–491
Analoģijas princips 700
Antonīmija 278, 372, 628

- Antonīms 278, 372, 628, 894
 Apelativācija 202, 204–207
 Apelatīvs 204–207
 Apgalvojuma partikula 675, 676, 883, 890, 940
 Apikāls līdzskanis 73, 78
 Apkaime 30, 59–61, 67, 698, 719, 720, 723, 724, 749, 759
 Apofonija 89, 90, 143, 178–180, 540
 Apokope (celma saīsināšanās) 157, 165–168, 174
 Apstākļi 110, 114, 324, 532, 536, 539, 567, 595, 599, 603, 619, 652, 702, 712, 722, 741, 743, 755, 760, 761, 765, 791, 808, 814, 830, 857, 887, 904, 926
 Apstākļa divkāršojumi 926
 Apstākļa palīgteikums 832
 Apstākļa vārds (adverbs) 123, 124, 127, 128, 130, 142, 143, 150, 151, 187, 188, 191, 200–202, 209–212, 216, 223, 231, 232, 327, 328, 242, 245, 251, 252, 261, 262, 265–267, 269, 270–272, 279, 281, 282, 284, 287, 293, 294–297, 298, 300, 302, 303, 305, 306, 309–311, 314, 317–322, 344, 348, 368, 369, 373, 380, 405–409, 412, 414, 415, 430, 435, 442, 451, 453, 462, 532, 533, 535–537, 542, 564, 568, 585, 595–618, 620, 622, 627, 644–647, 653, 658, 662, 663, 665–667, 669, 671–678, 698, 704, 715, 717, 718, 722, 727, 731, 743, 754, 756, 765, 778, 779, 791, 792, 802, 803, 805, 823, 830, 832, 833, 835, 836, 838, 839, 840, 842, 845, 846, 849, 850, 851, 853, 856, 859, 862–865, 867–869, 871, 872, 889, 892, 894, 934, 939, 948, 949, 955
 Apstākļu apstākļa vārds 606
 Apvienotas vēsturiskās līdzskaņu mijas 95
 Apzīmētāja palīgteikums 644, 646, 664, 667, 813, 819, 822, 832, 844, 848, 852–855, 861, 862, 865, 874, 878, 896, 917, 943
 Apzīmētājs 114, 324, 344, 346, 351–353, 368, 370, 371, 375, 377, 378, 380–383, 388, 393, 396, 461, 467, 539, 566–568, 572, 575, 576, 578, 582, 595, 619, 698, 721, 734, 741, 743, 744, 748, 749, 754, 757–763, 764, 768, 787, 791, 795, 796, 810, 812, 820, 821, 887, 909, 910–912, 915, 921, 926, 934
 Artikulācija 22, 27–34, 37–39, 43–45, 49–53, 59, 65, 72–74, 78–81, 84, 85, 87, 89, 92, 95, 96, 100, 115, 135
 Artikulācijas veids 27, 31, 35, 57–59, 73, 85
 Artikulācijas vieta 27, 31, 34, 35, 42, 43, 57–59, 61, 62, 69, 73, 74, 78, 85, 88, 172
 Artikuls 431, 440, 441
 Asimilācija 81, 83–85, 88, 91, 92, 95, 133, 135, 140, 143, 157, 158, 160, 161, 164, 169–173, 178, 194
 Asimilācija artikulācijas vietas ziņā 84, 85, 88, 170–173
 Asimilācija balsīguma ziņā 84, 85, 88, 102, 170–174
 Aspekta semantiskā loma 769
 Aspekts 532, 533
 Atematiskā galotne 521
 Atgriezeniskā galotne 291, 457, 507, 512, 514, 519, 522, 523, 534, 546, 549
 Atgriezenisks darbības vārds 127, 130, 131, 201, 240, 278, 280, 281, 291, 307, 313, 314, 317, 320, 348, 353, 366, 378, 382, 457, 460, 461, 502, 504, 506–508, 511–515, 520, 530, 531, 546, 556–559, 566, 569, 573, 575, 583, 585, 587, 746, 751, 753, 755
 Atgriezenisks (refleksīvs) lietvārds 312, 314, 315, 357, 366, 367
 Atgriezeniskais formants 291, 511
 Atgriezeniskais vietniekvārds *sevis* 314, 431–434, 443, 444, 487, 730
 Atgriezeniskums (refleksivitāte) 457, 461, 511
 Atkārtojums 406, 436, 604, 679, 681, 690, 809, 818, 838, 888, 890–895, 899, 908, 921, 925, 926, 928, 929, 940, 950
 Atkārtota apzīmētāja vārdkopas parcelāts 921
 Atkārtota galvenā locekļa redukcija 903
 Atkārtota izteicēja daļa 915
 Atkārtota objekta paplašinātāja un tam pakārtotu palīgteikumu parcelācija 921
 Atkārtota parcelēta sastata izteicēja nomināla jeb pilnnozīmes daļa 893
 Atkārtota partikula 676, 810, 927
 Atkārtota predikatīva daļa 914
 Atkārtots teikuma loceklis 801, 809, 810, 909
 Atkārtots verbāls izteicējs un tā paplašinātājs 914, 915
 Atkārtots distants apzīmētājs 914
 Atkārtots lietvārds 926
 Atkārtots nenoteiksmes lietojums 891
 Atkārtots papildinātājs 912
 Atkārtots pirmās vai otrās personas verbāls izteicējs 908
 Atkārtots teikuma priekšmets 810, 909
 Atkārtots un ar paplašinātājiem, resp., apzīmētājiem, precizēts papildinātāja kontakta parcelāts 908
 Atkārtots vārds 604, 810, 851, 893, 929

- Atkārtots veida apstākļi 913
- Atpakaļ virzīts divskanis 49, 51
- Atributīvais ģenitīvs 215, 224, 263
- Atstāstījuma izteikums (relatīvais mods) 314, 457, 458, 465, 471, 481–486, 488, 494–497, 500, 501, 518, 553, 554, 558, 561, 563, 574, 590, 789
- Atstāstījuma izteiksmes pavēles paveids 485
- Attiekmes (relatīvais) īpašības vārds 265, 372–374, 376, 408, 603, 611
- Attiekmes vietniekvārds 451, 599, 644, 645, 663
- Atverošais (*opening*) divskanis 48, 49, 51, 52
- Augsta mēles pacēluma patskanis 37, 39–42, 44, 48, 53, 86, 103
- Autokauzātīvs darbības vārds 507, 513, 514
- Automatizācija 928
- Autora jeb oratora daudzskaitlis 436
- Augšzemnieku dialekts 133–135, 175, 460, 511
- Autosegmentālā fonoloģija 54
- Balsīga afrikāta 53, 172
- Balsīgs berzenis 53
- Balsīgs slēdzenis 53, 57, 59, 61, 64, 65, 85, 88, 103
- Balsīgums 38, 57, 58, 84, 85, 171
- Balss augstums 107
- Balss saites 28, 29, 33, 35, 36, 38, 53, 57, 64, 75, 78, 84
- Balss tembrs 107, 117
- Balss trakts 29, 30, 33, 57, 58, 75, 78
- Barks (z) 32, 39
- Bāzes izteikums 909
- Bāzes struktūra 823, 891, 895–897, 908, 913, 914, 915
- Bāzes (teikums) jeb motivētājteikums 885, 908, 911
- Bāzes vārds 812, 813
- Bezafiksu vārddarināšanas paņēmieni 200, 202
- Bezkopas teikums 680, 933, 953
- Bezpersonas darbības vārds 291, 512, 515, 529
- Bezprievārda instrumentālis 352–354, 748
- Bezsaikļa (jeb bezsaistītāJVārdu) salikts sakārtots teikums 833, 835, 836, 838–840, 842
- Bezsaikļa apzīmētāja palīgteikums 853
- Bezsaikļa cēloņa palīgteikums 873
- Bezsaikļa mēra apstākļa palīgteikums 865
- Bezsaikļa nosacījuma palīgteikums 871
- Bezsaikļa palīgteikumi 845, 847
- Bezsaikļa pamatojuma palīgteikums 869, 873, 937
- Bezsaikļa papildinātāja palīgteikums 856, 937
- Bezsaikļa saistījums 652, 693, 703, 780, 803–805, 807, 813, 821, 833, 835, 840, 842, 851, 856, 875, 877, 879, 880, 881, 937
- Bezsaikļa salikts paplašināts sakārtojuma teikums 835
- Bezsaikļa teikums 833, 834, 836, 839, 843, 874
- Bilabiāla artikulācijas vieta 58
- Bisillabiska pozīcija 88
- Bisufiksācija 200, 201, 247
- Blīvējums 140, 345, 360, 364, 366, 582, 584, 592, 690, 925, 927
- Blīvējumu kopas 886
- Blīvēšana 925, 926
- Brīvais paplašinātājs 758, 798, 799
- Brīvs palīgteikumu novietojums 850, 858, 861, 870, 872
- Celms (vārda) 94, 95, 126, 129, 139, 142, 144, 146–148, 150–153, 157, 162, 164, 166–168, 174, 180–182, 192, 193, 196, 201, 221, 228, 230, 234–236, 239–242, 245–247, 249–252, 260, 261, 268, 270–272, 274, 288, 291–293, 297, 304, 306, 311, 312, 357, 359, 361, 366, 380, 386, 389, 407, 457, 459, 473, 474, 491, 544, 546, 547, 549, 564, 565, 568, 573, 585, 587, 602, 605, 609
- Cēloniska attieksme 653, 664
- Cēloņa (apstākļa) palīgteikums 664, 848, 866–869, 873, 874, 878
- Cēloņa attieksmes 623, 636, 835
- Cēloņa jeb kauzālas nozīmes paplašinātājs 921
- Cēloņa un seku attieksmes 743, 744, 836, 838, 839, 842, 880
- Cēloņa apstākļa vārds 606, 607, 615, 616, 867, 868
- Cēloņa lokatīvs 355
- Cēloņa saiklis 661, 664–666
- Centrālais komponents 739, 742, 751, 823, 941
- Ceturrtā deklinācija 162, 233, 287, 310, 335, 357, 361–364, 385, 420, 422, 423, 433
- Ciešamā kārtā 159, 187, 193, 271, 272, 295, 307, 313, 314, 317, 321, 345, 347, 351, 376, 378–382, 386, 387, 394, 395, 457, 458, 460, 461, 464, 465, 471, 480, 489, 490, 502–511, 515, 518, 519, 526, 551, 562, 565–568, 576–583, 590, 714, 716, 724, 727, 728, 732, 739, 745, 751, 764, 773, 806
- Cietējs (pacienss) 502–506, 511–515, 712, 761, 767–770, 772
- Ciets līdzskanis 73, 74, 136
- Cirkumfiksācija jeb prefiksāli flektīvais paņēmieni 200, 201, 212, 215, 247, 248, 278, 291, 292
- Cirkumfikss 143, 152, 197, 215, 216, 245, 247, 248, 278, 291, 292, 514, 515, 534

- Dalāmais (partitīvais) ģenitīvs 347
- Dalībnieks (runas fakta komponents) 932
- Daļēja realizācija 711, 714, 733–735, 782, 933, 934, 948
- Daļēji lokāmais divdabis 94, 95, 159, 171, 458, 471, 566, 583, 584, 592–594, 663, 752, 816, 817
- Daļējs gramatiskā centra izlaidums; gramatiskā centra daļas izlaidums jeb redukcija 896, 901
- Daļskaitlis 274, 275, 416–418, 422–424, 426, 427
- Darāmā kārta 159, 187, 271, 272, 295, 302, 307, 317, 347, 377, 378, 382, 383, 385–389, 393, 457–461, 464, 471, 480, 502–504, 506–508, 511, 518, 551, 559, 564–576, 585, 714, 724, 732, 739, 755
- Darbības intensitāte 282, 295, 348, 420
- Darbības laika instrumentālis 354, 575
- Darbības (norises) ilgums 809
- Darbības subjekts 236, 282, 283, 286, 289, 291, 344, 461, 480, 502, 512, 515–518, 526, 528, 529, 564, 779, 796
- Darbības vārda personas forma 233, 293, 380, 459, 460, 462, 470, 473, 483, 486, 505, 518, 523, 524, 525, 551, 562, 567, 577, 584, 585, 697, 699, 708, 709, 713, 718, 719, 722, 726, 734, 735, 744, 751–753, 817, 929, 930
- Darbības vārda (verba) finītā forma sk. Darbības vārda personas forma
- Darbības vārda (verba) kreisās valences locekļis 725
- Darbības vārda (verba) primārā valence 796
- Darbības vārda (verba) saistāmība jeb valence 765, 769
- Darbības vārda (verba) semantika 314, 320, 354, 456, 566, 719, 754, 796
- Darbības vārds (verbs) 91–95, 106, 119, 124, 126–131, 136, 139, 140–142, 144, 147–152, 155, 158–160, 162–168, 171, 174, 175, 177–180, 182, 185–188, 191–193, 197, 198, 200–202, 204, 206, 209–212, 216, 217, 222–226, 229, 230, 232, 235–243, 245, 252, 261–267, 269–271, 278–293, 295–297, 299–322, 324, 344, 345, 348, 349, 351–355, 371, 377–382, 414, 431, 436, 438, 439, 451, 456–594, 595, 599, 600, 607, 610, 612, 613, 620, 652, 663, 666, 669, 671, 674, 675, 677, 678, 685, 689, 691, 695–698, 701, 704, 708, 709, 712, 713, 715, 716, 718–728, 734–738, 742, 744–748, 751–758, 760–765, 770, 774, 775, 780–784, 786, 790, 796–800, 805, 806, 817, 821, 836–838, 849, 856, 857, 859, 860–863, 870, 888, 892, 911, 929, 938, 939, 942, 946, 947, 950–952
- Darbības veida instrumentālis 354, 747
- Darītāja nullforma 502, 503
- Darītājs (agenss) 502, 767–769, 770
- Datīvs 106, 139, 144, 151, 216, 294, 308, 310, 312, 313, 315, 316, 333, 335, 344, 345, 350–353, 357–359, 362–366, 375, 383, 385, 389, 391–393, 399–401, 421, 422, 434–436, 462, 483, 487, 489, 491, 499, 503, 506–508, 511–515, 518, 530, 574, 576, 581, 586, 590, 596–598, 600, 601, 609, 625–627, 696, 699, 702, 708, 712, 714, 716, 717, 721, 723, 726, 728, 732, 733, 735, 737, 740, 745, 746, 751, 753, 755, 756, 758–760, 762, 765, 768, 772, 782, 784, 817, 855, 925, 934, 935, 953
- Daudzkārtējs (iteratīvs) veids 461, 531, 533, 539, 540–542
- Daudzskaitlis 106, 130, 136, 139, 144, 151, 159–164, 171, 173–175, 182, 199, 205, 208, 209, 214–216, 218–220, 227, 234, 243, 245, 246, 248, 252, 294, 302–304, 308, 310, 312, 314–316, 326, 329, 336–344, 352–354, 356, 359, 362, 364, 366, 368–370, 375, 388, 389, 391–393, 399, 401, 410, 414, 419, 420, 422, 425–427, 432, 434, 436, 437, 447, 451, 458, 459, 474, 478, 491, 492, 495, 505, 516, 517, 519–521, 523, 524, 526–529, 549, 562, 567, 569, 573, 576, 577, 581, 583, 588, 596–598, 607, 625, 669, 688, 689, 780, 781, 784, 953
- Daudzskaitlinieks (*pluralia tantum*) 128, 216, 231, 314, 338, 341–343, 361, 365, 413, 449
- Decibels (dB) 28, 30, 32, 111
- Defissavienojums 202, 203, 258
- Defiskopa 203
- Defiskoptermis 203
- Deiktiskā funkcija 428, 429, 438
- Deiktiskas nozīmes apstākļa vārds 859, 861
- Deiktiskas nozīmes (funkcijas) vietniekvārds (deiktisks vietniekvārds) 429, 441, 750, 812, 846, 892, 894, 896, 902, 904
- Deiktisks vārds 320, 429, 439, 750, 830, 846, 850
- Deiktiss 431, 440
- Dekauzatīvs darbības vārds 507, 514
- Deklaratīvais saiklis 667
- Deklinācija (locīšanas pamattips) 92, 150, 151,

- 181, 209, 259, 306, 311, 312, 328, 329, 333, 334, 357–368, 384, 433
- Deklinēšana 142, 162, 312, 313, 315, 343, 357
- Deminutīvpiedēklis 222, 233, 266
- Deminutīvs 225–229, 233, 244, 330, 332, 358, 360, 364, 365, 406
- Denotācija 370
- Denotatīvais saturs 735
- Denotāts 139, 193, 194, 202, 204–206, 217, 223, 275, 370, 767
- Dentāla artikulācijas vieta 58
- Deonimizācija 202, 204
- Deontiskā (notikuma) modalitāte 461, 498, 499, 501, 502, 781, 790
- Derivatīvā nozīme 139, 142–144, 147–149, 197–199, 207, 216, 221, 243, 269, 278, 284
- Derivatīvā struktūra 143, 144, 147, 190, 191, 237, 288
- Derivatīvā (vārddarināmā) galotne 139, 146, 151, 166, 186, 200, 201, 212, 216, 245–248, 252, 260, 261, 291, 295, 332, 340
- Desemantizēšanās 720
- Desemantizēts apstākļa vārds 889
- Desemantizēts izsauciens 890
- Desemantizēts vietniekvārds 889
- Determinācija 702
- Determinants 110, 467, 702, 716, 728, 741, 746, 757–760, 768, 769, 773, 787, 793, 796, 798, 799
- Determinatīvais sintaktiskais sakars 700–702, 740, 741, 759
- Determinatīvs saliktenis 249, 269
- Deverbāls atvasinājums 179, 186, 213, 216, 236, 245, 246, 261, 284, 334
- Diahroniskā pieeja (aspekts, skatījums) 46, 152, 153, 190, 200, 209, 211, 221, 291, 298, 352, 356, 357, 616, 642, 645, 646
- Diakritiskā zīme 45, 47, 64, 66
- Dialogs 188, 436, 478, 517, 675, 679, 774, 778, 782, 783, 883, 926, 927, 929, 931, 932, 939, 940, 942, 947, 951, 952
- Dialogisks teksts 883, 890, 900
- Diapazonālais augstums 108, 116
- Diftongisks savienojums 44, 52–56, 88, 99, 100, 176, 185
- Dihotomija 707
- Dinamiskā spektrogramma 29, 30, 36, 38, 40, 41, 58, 59, 64
- Dinamiskais (komunikatīvais jeb funkcionālais) vienkārša teikuma izpētes aspekts 707
- Disimilācija 81, 84, 140, 157, 158, 170
- Disjunktīvais jautājuma izteikums 779
- Diskurss 227, 384, 774, 793, 883, 929
- Distanta parcelācija 908
- Distanta sakars; distances jeb distantsais saistījums 810, 814, 815, 908, 911, 915
- Distants parcelāts 908, 917
- Distants papildinātāja parcelāts 912
- Distants novietojums 600
- Distants parcelēts pielikums 908
- Distants vārdu atkārtojums 810, 893
- Distants vienlīdzīga izteicēja vārdkopas parcelāts 908
- Distribūcija 693
- Distributīva pieeja 732
- Divafiksu atvasinājums 212, 216–218, 220, 245, 246–249, 268, 404
- Divafiksu darbības vārds 291, 292
- Divcentru līdzskanis 74
- Divintonāciju sistēma 105, 106
- Divdabis (divdabja vārdforma) 110, 124, 127, 151, 163, 164, 171, 187, 198, 206, 209, 210, 223, 229, 230, 264, 271, 272, 293, 295–297, 302, 305–307, 310, 314, 321, 323, 371, 376–391, 393, 453, 457, 460, 462, 464, 467, 468, 470, 471, 473–475, 483, 484, 489, 505, 506, 564–594, 599, 620, 683, 688, 722, 728, 739, 740, 751–754, 757, 764, 806, 816–819, 850, 857, 887
- Divdabja teiciens 110, 124, 584, 586, 588, 591, 592, 652, 744, 751, 752, 801, 811, 913, 816–819, 891, 893, 904, 909, 910, 913–916, 922
- Divdaļīgi saikļi 843
- Divkārojums 679, 711, 925, 926, 927, 928, 929
- Divkārošana 926
- Divkārs saiklis 642, 835
- Divkopu (divkomponentu) teikums 797, 799, 854
- Divpakāpju derivāts 210, 214, 272
- Divvārdu izsacījums 919
- Divskaitlis 337, 352, 420, 425, 427, 627
- Divskanis jeb diftongs 22–24, 30, 33, 41, 44–56, 61–63, 69, 72, 80–83, 86, 87, 90, 93, 97, 98, 100, 104, 117, 123, 126, 127, 132, 133, 135, 158, 166–168, 174, 180, 181, 185, 221, 235, 238, 306, 681
- Divveidu darbības vārds 533, 537–539, 542
- Dorsāls līdzskanis 60, 61, 65, 68, 69, 71, 73, 78
- Dubultloceklis 321, 344, 345, 370, 382, 390, 567, 568, 572, 575, 581, 582, 652, 741, 742, 807, 811, 816, 818, 910, 921, 922
- Dubults parcelējums 913
- Dubults savrupinājums 813

- Dzimte 144, 146, 147, 150, 151, 205, 208, 245, 302, 305, 309, 312, 316, 318, 327–337, 357, 367, 368, 374, 381, 419, 425, 431, 432, 451, 456, 506, 519, 567–569, 575, 583, 585, 593, 689, 699–701, 713, 723, 745, 745
- Dzimtes morfoloģiskā kategorija 199, 316–318, 324, 327–337, 374, 419, 431, 432, 456, 585
- Ekspiratorā teorija 96
- Eksplozīvs slēdzenis 30, 58–62, 63–65, 69, 70, 74, 75, 85, 88, 89, 103, 109
- Ekstralingvistisks (ārpusvalodisks) faktors 192, 206, 328, 338, 693, 711, 726, 792, 802
- Elektromagnētisko rezonansu attēlošanas metode 32
- Elektromiogrammu metode 32
- Elektropalatogrāfijas metode 31
- Elidācija jeb izlaidums sk. Redukcija
- Elidēta sastata izteicēja saitiņa 852
- Elidēts vai formāli neizveidots virsteikums 847
- Elipse 897
- Eliptiski procesi 900
- Elīzija (līdzskaņa izlaidums) 136
- Emfātiskais garums 108
- Emfātisks uzsvars 187, 188
- Emocionāli ekspresīva funkcija 706
- Emocionāli ekspresīva nozīme 227, 574, 821
- Enklītiska partikula 670
- Enklīze 122
- Epistēmiskā (sprieduma) modalitāte 461, 498–501
- Erbs 32
- Etimoloģija 300, 596
- Etimoloģiskā analīze 153
- Ētiskais datīvs 478, 499
- Evidencialitāte 481, 498, 500, 501
- Faringa dobums 36, 38
- Fāzes realizācijas tips 737
- FFT (ātrā Furjē pārveidojuma spektrs) 29
- Figūriekava 154
- Fināle 132, 152, 330, 360, 361, 364
- Finītā forma sk. Darbības vārda personas forma
- Fiksēta vārdu secība 795
- Fizioloģiskās jeb somatiskās metodes 27, 31
- Fleksācija 200, 201, 212, 245, 252, 264, 278, 291, 295
- Fleksīva valoda 301, 305, 307
- Fleksīva vārdforma 306
- Fona informācija 799
- Fonācija 84
- Fonēma 23–26, 33–37, 42, 43, 46, 47, 50–53, 57, 65, 68–70, 74, 76, 80, 81, 84, 87, 89, 92, 95, 96, 100–102, 123, 134, 139, 154, 155, 157, 158, 160, 164–166, 169, 170, 178, 183, 185, 458, 682
- Fonēmas sekundārais variants 23, 25, 65, 80
- Fonētika 22, 27–29, 32, 33, 35, 39, 40, 43, 44, 47–49, 55, 58, 66, 70, 72–75, 96, 123, 143, 154, 155, 300, 692
- Fonētiskā apkaime 23, 47, 60, 63, 64, 66, 68, 71, 79, 80, 135
- Fonētiskā sistēma 22
- Fonētiskā transkripcija 23–26, 61, 63, 64, 66, 69
- Fonētiskā vārddarināšanas un formveidošanas motivācija 194
- Fonoloģija 22, 27, 41, 49, 50, 74, 75, 85, 140, 154, 311
- Fonoloģiskās klasifikācijas četrstūris 29, 30
- Fonologs 32, 97, 102
- Fonotaktika 101
- Forma (darbības vārda) 130, 141, 159, 171, 179, 182, 321, 378, 458–460, 471–473, 483, 488, 491, 506, 511, 516–519, 551–564, 677, 751, 951
- Formants 29, 30, 35–39, 41, 44, 45, 47, 57–60, 64–66, 68–72, 78, 79, 140, 146, 148, 151, 152, 190, 197, 214, 215, 221, 222, 224–227, 230, 231, 234–236, 238, 239, 240–242, 261, 263, 291, 292, 471, 482, 483, 486, 488, 493, 511, 537
- Formāla realizācija 733
- Formālais (sintaktiskais) vienkārša teikuma izpētes aspekts 707
- Formālas paradigmatisks attieksmes 733
- Formāli lingvistiskie – leksiskie un gramatiskie – līdzekļi un paņēmieni 896
- Formulējums (runas fakta komponenti) 932
- Formveidojoša (formveidošanas) kategorija 316, 317
- Formveidošana 86, 90, 93, 94, 138, 146, 154, 157–161, 164–174, 176, 178–181, 184–187, 194, 201, 291, 302–305, 308, 312, 313, 319, 407, 532, 564, 570, 669
- Formveidošanas celms (pamatcelms) 157, 165, 167, 168, 170, 311, 313, 458, 459, 546
- Formveidotāja morfēma 146–148, 151, 245
- Frazeoloģisms 124, 187, 354, 363, 390, 396, 398, 574, 578, 721, 726
- Frāzes intonācija 184
- Frāzes supramorfs (nemorfoloģiskā supramorfēma) 183, 184, 188, 189
- Frāžkopa 695, 821, 891–895, 900, 901, 903, 904, 906, 908, 909, 913, 917, 919
- Frāžkopu kvalitāte, resp., struktūra 891
- Frāžkopu kvantitāte 891
- Frekvences runas intonācijas elements 108

- Funkcionālā konversija sk. Kontekstuālā jeb funkcionālā konversija
- Fūzija (saplūde) 155, 160, 164, 165, 170, 172, 173, 307
- Galotne (fleksija) 81, 85, 86, 88, 90, 106, 126, 130, 131, 135, 136, 139, 141–144, 146, 148–153, 157–160, 166–168, 171–176, 180, 181, 191, 197, 198, 201–203, 205, 208, 212, 221–223, 233, 234, 236, 241, 244–247, 249, 259, 261, 263, 270, 275, 278, 294–297, 299, 305–308, 312, 313, 315, 316, 322, 328, 329, 331–333, 335, 337, 343, 352, 356–368, 383–386, 388, 391–393, 400, 411, 433, 457–460, 471, 482, 483, 491–493, 505, 516, 518–523, 546, 548, 549, 564, 573, 583, 596, 602, 627, 734, 795
- Galvenais loceklis 324, 345, 456, 468, 467, 710, 711, 713–715, 722–724, 732, 735, 738, 754, 757, 759, 760–762, 806, 810, 830, 849, 903, 926, 934
- (Galvenie) tekstveides tipi jeb reģistri 883
- Galvenais (jeb teikuma) uzsvars 82, 112, 113, 120, 121, 183, 184, 188
- Garā konjugācija 546
- Garā zilbe 52, 54–56, 100, 104, 121, 122, 185
- Garš patskanis 22, 24, 36, 38, 41–47, 50, 54, 81, 82, 86, 97, 100, 104, 123, 128–132, 133, 166–168, 174, 185, 235, 238
- Glotalizācijas zīme 25
- Gradients 264, 268, 372, 402, 403, 405–409
- Grafēnika 123
- Grafēmisms 255, 258, 259
- Gramatika 146, 178, 221, 236, 252, 300, 301, 317, 322, 324, 329, 330, 384, 468, 487, 518, 547, 660, 692, 696, 703, 739, 742, 748, 750, 753, 933
- Gramatiskā jeb morfoloģiskā forma 83, 90–92, 127, 142, 144, 145, 148–151, 161, 163, 168–171, 173–176, 184, 185, 187, 198, 199, 272, 301–304, 306–308, 311, 315, 316, 328–332, 335–338, 343, 352, 360, 366–368, 371, 398, 413, 419, 456–458, 472, 474, 482, 517, 518, 521, 523, 533, 543–545, 549, 564, 688, 695, 699, 701, 703, 704, 718, 726, 733, 738, 756, 761, 765, 767, 770–773, 850, 942
- Gramatiskā centra redukcija 904, 906
- Gramatiskā kategorija 139, 142, 151, 300, 315, 316, 402, 403, 419, 456, 457, 470, 481, 502, 504, 515, 531, 532, 602, 679, 700, 701, 704, 713
- Gramatiskā morfēma (afikss) sk. Afikss
- Gramatiskā nozīme 106, 128, 129, 139, 140, 142–144, 147, 150, 151, 185, 208, 209, 245, 279, 286, 300–310, 313, 315, 316, 319–322, 334, 343, 344, 367, 371, 382, 384, 388, 462, 463, 465, 466, 468, 483, 507, 532, 565, 566, 569, 619, 697, 705, 707, 718, 719, 725, 733, 735, 773
- Gramatiskā semantika 139, 170, 184, 185, 193, 208, 271, 317, 319, 322, 696
- Gramatiskais centrs 456, 474, 505, 516, 694, 697, 698, 700–702, 707, 709, 711–713, 724, 733, 734, 741–743, 745, 754, 756, 758, 821, 823, 830, 831, 893, 896, 900, 901, 903–907, 909, 914–916, 919, 920
- Gramatiski nestrukturējamas vienības 900
- Gramatiski strukturējamas vienības 900
- Gramatiskais atkārtojums 892, 893
- Gramatizēšanās 146, 148, 191, 250, 302, 403, 462–464, 466, 506
- Gribas izteicējs izsaukmes vārds 682, 685
- Ģeneratīvā fonoloģija 50
- Ģenitīvenis 213–216, 219, 220, 245, 248, 252, 368–370, 721
- Ģenitīvs 137, 151, 160–164, 173, 181, 182, 213–216, 219, 245, 249, 252, 258, 269, 294, 302, 310, 312, 326, 344, 345–349, 351, 358–366, 368–370, 388, 395, 399, 410, 418, 423, 425–427, 434–437, 451, 452, 502, 503, 507–509, 595, 601, 625–627, 651, 701, 715, 720–722, 727, 728, 734, 736, 738, 740, 759, 763, 765, 768, 789, 790, 795, 796, 821, 853, 887, 934
- Hercs (Hz) 28, 32, 39
- Heteroklītiska paradigma 549
- Heteroklītisks vārds 315
- Heteroklīze 315
- Heterotons 106
- Hierarhiskas attieksmes 802
- Hipernormēšana 399
- Hipokoristika 225, 242, 259, 260
- Historisms 235, 255, 261
- Homofoma 309, 310, 344, 353, 356, 357, 699, 743
- Homonīms 127, 143, 188, 191, 204, 208, 257, 271, 310, 311, 596, 600–602, 645, 646
- Homonīmija 188, 256, 258, 309, 310, 516, 596, 601, 645–650, 669
- Ieguvējs (beneficiens) 512, 513, 712, 762, 768, 769, 772
- Iekšējais faktors 940
- Iemesla nozīme 510, 585, 600, 620, 625, 636, 864, 867, 874
- Iemesls 475, 502, 584–586, 598, 615, 623, 624, 636–638, 779, 866, 896, 907, 929

- Ierobežojuma apstākļi 808
 Ierobežojuma jeb attieksmes lokatīvs 355
 Ierobežojuma partikula 670, 671
 Iesprauduma centrālais komponents 823
 Iespraudums 409, 580, 583, 587, 781, 801, 822, 823–827
 Iespraudumu blīvējumi 826
 Iestarpinājums 801, 809, 818, 822–828, 912
 Ievadītājsaīklis 867
 Ievadītājavārds 724, 823, 827–829, 867
 Ievadītājevienība 827, 828
 Ilgstošas darbības (duratīvs) veids 531
 Ilokutīvā funkcija 784, 947
 Indoeiropiešu valodas 306, 307, 328, 416, 431
 Infikss 143, 157, 165, 178, 185, 305, 306
 Infinitā forma 460, 483, 511, 541, 709, 746, 754
 Infinitīvs teikuma priekšmets 715, 800
 Infinitīvs sk. Nenoteiksme
 Infinitīvteikums 738
 Informatīvais teksts 883
 Informatīvi lieks komponents 899
 Informācija 767, 768, 776–779, 793, 796–799, 824, 825, 837, 881, 886, 902, 929, 932, 937, 940, 947
 Informācijas aktualizācija 896
 Informācijas plūsma 884
 Informants 28, 32, 47
 Inhoatīvs veids 531
 Iniciālsaliktenis 254
 Iniciālisms 255–259
 Iniciālis 101, 102, 252, 253, 255–257, 259, 925
 Instrumentālās eksperimentālās metodes 27
 Instrumentālis 142, 294, 301, 308, 310, 312, 315, 317, 344, 345, 347, 348, 352–354, 366, 389, 391–393, 399–401, 406, 421, 422, 434, 435, 502, 576, 596, 597, 625–627, 720, 721, 725, 729, 747, 748, 757, 763, 765, 768
 Instrumenti (runas fakta komponenti) 932
 Intensifikators 372, 402, 403, 405, 407, 408
 Intensīvais (dinamisks) runas intonācijas elements 108
 Interfiksācija 157, 166, 162, 167–169, 178, 472
 Interfiksāli sufiksālais paņēmiens 200, 201
 Interfikss 90, 139, 143, 147, 148, 150, 157, 166–169, 186, 191, 198, 201, 202, 221–223, 226–228, 230, 234–236, 238, 239, 243, 244, 247, 266, 288, 289, 473, 540, 545
 Interjektivācija 187, 188
 Internacionālais afiksoīds 146
 Internacionālais postfiksoīds 146, 148
 Interpunkcija 109, 110, 692, 776, 830
 Intonācijas tips 117–120
 Intonatīvā intensitāte 108, 111, 119
 Intonatīvā (semantiskā) pauze 108–110
 Intonatīvais skaļums (intensitāte) 107
 Intonatīvais tembrs 108, 116, 117, 119
 Intonatīvais temps 108, 117
 Intonatīvi patstāvīgas vienības 908
 Intonogrāfs 28
 Invariantā (abstrahētā) nozīme 621, 622
 Inversā vārdu secība 857
 Inversija jeb vārdu secības maiņa sk. Vārdu secības maiņa jeb inversija
 Īpašības ģenitīvs 214, 346
 Īpašības nominatīvs 345
 Īpašības resp. pazīmes kāpinājums 802
 Īpašības vārds (adjektīvs) 46, 106, 123, 124, 128, 143, 144, 146, 147, 149, 151, 152, 158, 160, 162, 164, 174, 176, 179, 181, 186, 191, 194, 197–203, 206, 208–212, 214–216, 222, 223, 225–227, 229–231, 235–237, 239–242, 246, 251, 252, 261–273, 276, 277, 286–290, 292–297, 300, 301, 305, 306, 308, 310, 312–316, 318–322, 324, 326, 327, 329, 345, 347, 350–352, 354, 355, 367–416, 418, 425, 429, 430, 445, 449, 453, 456, 462, 564, 566–569, 571, 572, 579, 595, 596, 598, 599, 602, 604, 605, 611–614, 616, 620, 666, 677, 688, 699, 704, 715, 716, 719, 722, 724, 727, 730, 738, 743, 744, 746, 748, 751, 753–755, 763, 764, 796, 800, 805, 809, 850, 852, 853, 887
 Īpašību apstākļa vārds 606
 Īpašības lokatīvs 355
 Īpašnieks (posesors) 726, 758, 759, 762, 768
 Īpašvārds (onīms) 121, 125, 127, 133, 136, 137, 161, 198, 203–207, 222, 231, 253, 256, 259, 260, 320, 325–327, 336, 341, 358, 367, 368, 396
 Ireālums 707, 708
 Īsā konjugācija 546
 Īsā zilbe 38, 54–56, 82, 100, 121
 Īss patskanis 22, 23, 36, 38, 41, 43–48, 50, 52, 54, 55, 80–82, 86–88, 90, 97, 100, 102, 104, 123, 128–134, 170, 174, 176
 Īstenības izteiksme (indikatīvs) 93, 94, 126, 130, 136, 182, 302, 305, 309, 457–459, 464, 465, 471, 481–483, 486, 487, 491–495, 499, 501, 506, 516–523, 551, 557, 559, 562, 708, 716, 733, 734, 780, 781, 784, 787, 789, 821, 870, 929, 951, 952
 Īsts divskanis 47, 48, 50
 Īsts skaitļa vārds 415
 Iteratīva nozīme 168, 201, 286, 288, 290
 Iteratīvs darbības vārds 167, 179, 186, 287–289, 510, 531, 539

- Izcēlums 112, 120, 781, 828, 837, 924
 Izjutēja datīvs 351, 733, 758, 935
 Izjutējs (eksperienss) 344, 351, 443–446, 507, 509, 511, 512, 514, 515, 524, 529, 530, 564, 567, 709, 711, 712, 716, 717, 723, 728, 732, 733, 752, 758, 759, 768, 769, 773, 782–784, 799, 935
 Izlaidums jeb elidācija sk. Redukcija
 Izpaušmes veida realizācija 737
 Izpaušmes veida saistības attieksme 837
 Izplatījuma un mēra akuzatīvs 351, 352
 Izsacījuma funkcija 889
 Izsacījums 318, 485, 782, 820–822, 883, 889, 890, 900, 903, 926, 927, 944, 945, 953
 Izsaukmes vārds 134, 188–189, 194, 202, 209, 211, 223, 287, 289, 290, 299, 300, 311, 318–320, 322, 602, 614, 669, 679–691, 774, 777, 781, 782, 810, 820, 821, 889, 890, 927, 944, 953–955
 Izsaukmes vārdu divkāršojums 926, 927
 Izsaukuma akuzatīvs 352, 391
 Izskaņa 94, 95, 106, 126, 128–130, 136, 146, 148, 149, 152, 197, 222, 233, 234, 245, 260, 266, 287, 320, 332, 334, 358, 360, 364, 365, 367, 373, 374, 377, 386, 389, 393, 408, 471, 492, 564, 570, 573, 575, 578, 613
 Izsaukuma komunikāts 886
 Izteicēja atkārtojums 926
 Izteicēja divkāršošana 926
 Izteicēja palīgteikumi 660, 848, 851, 852, 855, 878, 943
 Izteicēja pilnnozīmes vai nominālā daļa 345, 401, 577, 590, 719, 720, 736, 851, 852, 851, 893, 902, 915, 910
 Izteicējs 110, 114, 187, 315, 324, 355, 456, 459, 460, 462, 466, 468–470, 474, 483, 488, 501, 505, 516, 526, 532, 566–569, 574, 582, 585, 588, 595, 644, 671, 677, 693, 698–701, 703, 704, 710–724, 726, 728–731, 733–736, 738–740, 742–745, 747–749, 752–755, 757–762, 764–767, 773, 782, 785, 787, 789, 790, 792, 795–800, 806, 810, 817, 830, 832, 863, 896, 900, 902–905, 907, 908, 910, 915, 917, 926, 934, 939, 941
 Izteiksme 305, 313, 319, 457, 459–462, 464, 465, 471, 475, 481–483, 487–491, 493, 494, 499–501, 504, 511, 517, 531, 536, 537, 545, 551, 556, 559, 562, 733, 735, 774–776
 Izteiksmes kategorija 316, 317, 456, 457, 461, 481–502, 504, 532, 708
 Izteiksmju sinkrētisms 465
 Izteikuma komunikatīvā struktūra 774, 792–800
 Izteikuma komunikatīvā jeb informatīvā struktūra 793
 Izteikuma konstrukcijas pārtraukums 940
 Izteikuma nogrieznis jeb parcelāts 886
 Izteikuma tematiskā daļa 798
 Izteikums ar „nulles” tēmu 797
 Izteikumi ar reducētu gramatisko centru 901, 904, 916
 Izteikums (komunikāts) 107–109, 111, 116, 119, 122, 189, 225, 228, 258, 259, 269, 278, 390, 461, 465, 481, 482, 496, 498–501, 571, 669, 674, 680, 693, 695, 698, 706, 707, 714, 715, 727, 732, 736, 759, 767, 774–800, 809, 817, 820, 821, 826, 828, 883–886, 889, 891–893, 895–898, 900–904, 906–911, 924, 926–940, 942, 944, 946–955
 Izteikumu konsituatīvie pārveidojumi 901
 Izvērstis gramatiskais centrs 711
 Jaukta jeb kombinēta saistījuma salikts teikums 832
 Jaukts jeb kombinēts komponentu saistījums 834
 Jaukta salikta teikuma komponenti 875, 876, 879, 880, 882
 Jaukta salikta teikuma komponentu parcelāti 922–923, 943
 Jaukta salikta teikuma komponentu redukcija 907
 Jaukta salikta teikuma minimums 875
 Jaukta salikta teikuma neatkarīgā daļa 652, 656, 875, 877, 879–881, 907, 922, 943
 Jaukta tipa īpašības vārds 374
 Jaukta tipa paradigma 315, 360, 392, 399, 401, 549, 550
 Jauktā konjugācija 546
 Jaukts salikts teikums 791, 831, 875–882, 907, 922, 923, 943
 Jaunā informācija 744, 748, 749, 788, 793, 794, 797, 800, 929, 934
 Jautājamais vietniekvārds 348, 452, 454, 455, 599, 673, 675, 678, 778, 779, 948, 949
 Jautājuma komunikāts 886
 Jautājuma modalitāte 107, 119, 660
 Jautājuma partikula 677, 778, 779, 948
 Jēdzieniskās attieksmes 641, 650, 652, 653, 657, 658, 660, 661, 667, 693, 703–705, 711, 718, 744, 771, 804, 806, 832, 834, 835, 838, 839, 842, 843, 862, 895
 Jēdzieniski sintaktiskās attieksmes 833, 834, 835
 Jūtu un sajūtu izteicējs izsaukmes vārds 682, 683

- Kādības (kvalitatīvais) īpašības vārds 372, 374, 407, 602, 611
- Kādības jeb kvalitatīvais apstākļa vārds 606
- Kāpinājuma attieksme 837, 838
- Kāpinājums 835, 837, 838
- Kāpjoša melodija 115, 116
- Kāpjošs divskanis 49
- Kāršojums 925
- Kārta 305, 318, 382, 456, 459, 462, 464, 502–504, 506, 507, 511, 531, 545, 551, 559, 565
- Kārtas kategorija 313, 317, 456, 457, 461, 471, 502–515, 532, 564
- Kārtas skaitļa vārds 151, 209, 274, 318, 370, 375, 413, 414, 416–420, 422–426, 795
- Kategorija 139, 144, 193, 272, 301, 313–322, 324, 327, 337, 343, 371, 374, 376, 381, 419, 431, 456, 457, 470, 481, 498, 500, 502, 515, 516, 523, 531, 566, 568, 569, 600, 619, 704, 707, 708, 713, 750, 769, 788, 830
- Kauzālās attieksmes 636
- Kauzatīva nozīme 168, 201, 286, 288, 289
- Kauzativums 507
- Kauzativs (liekams) darbības vārds 167, 179, 289, 457, 506, 507, 510, 511
- Kimogrammu jeb pneimatiskā metode 27
- Kinofotogrammu metode 32
- Klausītājs 924, 925, 927, 929–933
- Kodola teikums 720
- Kohēzija (teksta vienību saistījums jeb sasais-te) 892, 894, 896
- Kombinēta vārdkopa 794
- Kombinēts gramatiskā centra izlaidums 901
- Kombinēts vārddarināšanas (derivatīvais) līdzeklis 197
- Komponents ar cēloņa un seku attieksmi 743, 836, 838, 839
- Komponents ar izpausmes veida saistības attieksmi 837
- Komponents ar kāpinājuma attieksmi 837, 838
- Komponents ar konstatējuma vai nosacījuma un seku attieksmi 839
- Komponents ar rezumējuma, piezīmes vai pakaidrojuma attieksmi 839–841
- Komponents ar salīdzinājuma attieksmi 838
- Komponents ar secīguma attieksmi 834, 836
- Komponents ar vienlaicīguma attieksmi 652, 835, 836
- Kompozitīvā apelatīvācija 206
- Komunikatīvitate 707
- Komunikatīvā dalāmība 796, 797
- Komunikatīvā nozīme 119, 774, 795
- Komunikatīvā struktūra 695, 706, 774, 792–797, 800
- Komunikatīvās struktūras attieksmes 792
- Komunikatīvās struktūras izteikšanas līdzeklis 794, 795
- Komunikatīvās struktūras līmeņi 774, 793
- Komunikatīvais centrs 797
- Komunikatīvais mērķis 107, 767, 774, 830, 831, 952
- Komunikatīvi dalāms izteikums 797
- Komunikatīvi nedalāms izteikums 796–798
- Komunikatīvs nolūks 269, 775, 777, 780, 783, 785, 786, 791, 796, 797, 947
- Komunikatīvs uzdevums 885
- Komunikāti – izteikumi un izsacījumi 783, 821, 884–893, 895–897, 900–902, 906, 907, 908, 911, 913, 914, 916, 917, 933, 944, 945, 953
- Kondominācija 700
- Konfiksācija jeb prefiksāli sufiksālais paņēmieni 200, 201, 212, 229, 247–249, 278, 292
- Konfiks 152, 197, 216, 249, 268, 289, 292
- Kongruence 700, 701, 728
- Konjugācija 92, 130, 131, 151, 182, 293, 313, 315, 473, 519, 520, 522, 523, 545–550, 577
- Konjugēšana 142, 301, 310, 311, 313–315, 439, 540, 545–550
- Konkrēta valence 696
- Konkrētas nozīmes īpašības vārds 372, 374
- Konkrēts lietvārds 325
- Konkretizētājs palīgteikums 846, 848, 850, 851, 857, 863, 867, 846
- Konsituatīva redukcija 902
- Konsituācija 113, 189, 209, 225, 428, 461, 465, 493, 495, 499, 775, 777, 778, 784, 792, 797, 798, 800, 817, 883, 885, 896, 900, 901, 903, 917, 932–934, 938, 945
- Konsonantiskais piedēklis 191, 192, 221, 237
- Konsonantiska zilbe 100
- Konsonantisma pozicionālās pārmaiņas 83–89, 156
- Konsonantisma vēsturiskās pārmaiņas 89, 91–95, 156
- Konsonantizēšanās 87
- Konstatējuma un seku attieksme 839
- Konstatējuma vai nosacījuma un seku attieksme 839, 842
- Kontaminēta forma 485, 486
- Kontakta parcelējums 916, 917
- Kontakta sakara vārdu atkārtojums 810
- Kontakta sakars 814, 815
- Konteksta nosacījumi 620, 790, 870, 902
- Konteksta redukcija 899

- Konteksta (kontekstuāls) substantivējums (substantivācija) 374, 400, 409, 412, 573, 576, 580, 583, 895, 899
- Konteksts 36, 107, 128, 137, 187, 188, 208, 209, 214, 223, 225, 227, 229, 231, 234, 246, 257–260, 264–266, 278–280, 282, 290, 293, 310, 331, 333, 341, 352, 367, 368, 371–375, 378, 381–384, 389, 390, 395, 397–399, 401–403, 419, 428, 429, 432, 437, 439, 440–445, 448–454, 457, 471, 474, 482, 484, 486, 492, 494–498, 501, 502, 509, 513, 518, 524, 528, 531, 538, 539, 545, 564, 566, 576–579, 581, 584, 586, 591–593, 597, 599, 600–602, 606, 607, 611–615, 617, 619, 621, 622, 628, 636, 641, 644, 650, 651, 653, 655–659, 661, 669, 679, 681, 682, 684, 685, 689, 695, 706, 710, 713–715, 717, 723, 725, 746, 752, 753, 759, 774, 775, 778, 782, 784, 790–792, 795, 797, 798, 817, 818, 825, 831, 843, 846, 847, 855, 870, 871, 873, 883, 884, 886, 889, 896, 898–906, 909, 910, 916, 921–923, 925, 932, 934, 938, 949, 952
- Kontekstuālā elidācija 899
- Kontekstuālā jeb funkcionālā konversija 208, 271
- Kontekstuālā saistība 664, 792, 800
- Kontekstuāli nesaistīta informācija 793, 800
- Kontekstuāli saistīta informācija 793, 800
- Kontekstuāls gramatiskā centra reducējums 905
- Kontrakcija 81, 82, 172
- Konversija (morfoloģiski sintaktiskais paņēmieni) 187, 188, 191, 193, 198, 200, 202, 207–212, 263, 264, 270–273, 277, 293, 294, 301, 310, 321, 322, 343, 367, 418, 596, 686, 687
- Konversijsaliktenis 210, 272
- Kopdzimte 312, 332–335
- Kopdzimtes lietvārds 248, 329, 334, 335, 363, 364
- Kopdzimtes uzvārds 329, 335, 361–364
- Kopulatīvs saliktenis 249, 269
- Kreisā valence jeb subjektvalence 697, 713, 723, 725
- Krītoša melodija 115, 116
- Krītošā zilbes intonācija 25, 104, 185, 187
- Krītošs divskanis 49
- Kustības darbības vārds 456, 460, 537
- Kvantitatīvas pazīmes vietniekvārds 443, 447–451
- Labējā valence 697, 725, 761, 799
- Labidentāla artikulācijas vieta 58
- Laika akuzatīvs 351
- Laika apstākļa vārds 110, 407, 602, 603, 606–610, 652, 664, 860
- Laika attieksme 470, 471, 543, 544, 621, 629, 632–634, 653, 661, 662
- Laika kategorija 316, 317, 456, 457, 470, 474, 482, 523, 532, 566, 609, 708
- Laika lokatīvs 355
- Laika saiklis 661–663, 862
- Laika apstāklis 539, 664, 674, 702, 708, 712, 725, 743, 749, 752, 796, 808, 815, 823, 836, 861, 891, 912, 917, 921
- Laika apstākļa palīgteikums 661–663, 844, 848–862, 871, 874, 878, 918, 921, 937
- Lamināls līdzskanis 60, 63–66, 68, 70, 73, 78
- Latviešu valodas fonētiskais alfabēts (LFA) 24, 25
- Lauztā zilbes intonācija 25, 36, 105, 185
- Leksēma 139, 140, 143, 144, 146, 147, 190, 203–205, 210, 211, 231, 257, 259, 260, 272, 275, 293, 302, 303, 316, 317, 332, 343, 403, 424, 427, 507, 536, 641, 642, 659, 681, 696, 712, 726, 727, 735, 736, 739, 770, 771
- Leksēmu semantika 619, 767
- Leksika 144, 206, 212, 243, 244, 253, 257, 258, 265, 293, 300, 311, 332, 338, 688, 690, 692, 695, 739, 771–773, 777, 931
- Leksikalizēšanās 191, 207, 302
- Leksiskā (saknes) morfēma 140, 142, 146, 148, 153, 155, 165, 176, 178, 179, 185
- Leksiskā nozīme 106, 128, 129, 139, 142, 144, 147, 148, 152, 187, 197, 198, 204, 279, 286, 301–303, 309, 316, 318–321, 328, 330–341, 343, 347, 351, 371, 408, 413, 414, 419, 420, 457, 462, 463, 466, 480, 507, 509, 511, 526, 531, 532, 534, 540, 542, 565, 596–598, 604, 606, 609, 614, 617, 619, 655, 672, 684, 685, 692, 694, 696, 698, 699, 710, 718, 719, 721, 725, 737, 743, 744, 753, 754, 760, 761, 765, 767, 769, 772, 775, 796
- Leksiskā semantika 154, 170, 184, 185, 319, 619, 696, 712, 720, 742
- Leksiskā valence 696
- Leksiski gramatiskā kategorija 315–317, 337, 375, 457, 532
- Leksiski gramatiskās paradigmas maiņa 197
- Leksiskie līdzekļi 107, 114, 189, 332, 376, 402, 403, 407, 413, 498, 500, 531, 602–604, 609, 708, 738, 775, 836, 892, 926
- Līdzdalīgā novērojuma metode 932
- Līdzekļa nozīmes instrumentālis 353, 354, 762

- Līdzskanis (konsonants) 22–25, 28, 30, 31, 33, 35–37, 40, 42–44, 48, 50, 53–79, 80–88, 91–98, 100–104, 110, 115, 117, 123, 126, 127, 133–137, 157–162, 164, 166–174, 200, 221, 234, 239, 240, 255, 256, 306, 319, 359–361, 366, 458, 473, 491, 548, 570, 573, 681
- Līdzskaņu grupu mija 91, 92, 94, 155, 159, 161, 162, 359, 364, 366
- Līdzskaņa [j] noteiktā līdzskaņu mija 68, 80, 91, 92, 95, 126, 136, 137, 160–165, 173, 176, 306
- Līdzskaņa [t] noteiktā līdzskaņu mija 91, 93, 154, 158, 159
- Līdzskaņa [d] noteiktā līdzskaņu mija 91, 94, 158, 159
- Līdzskaņa [n] noteiktā mija 46, 90, 91, 160, 165
- Līdzskaņu mija 43, 91–93, 95, 128, 155, 158, 161, 168, 234, 306, 334, 359, 360, 364–366, 433, 472, 548
- Līdzskaņu pagarinājums 25, 87, 88, 170, 172
- Līdzskaņu vokalizācija sk. Vokalizācija
- Lietišķā stila teksts 329, 476, 489, 792, 890
- Lietišķo rakstu valodas stils 658, 661
- Lietvārds 83, 92, 106, 110, 126–129, 136, 137, 139, 141, 143, 144, 146, 148–152, 156, 158, 160–164, 166, 174–176, 179, 181, 182, 186, 191–193, 197–204, 206, 208–262, 264–267, 269–272, 275, 276, 279, 286–294, 296–298, 300, 302–308, 310–322, 324–369, 370, 372, 374–381, 384, 385, 391, 395, 397–399, 403, 406, 413–415, 417–423, 425–427, 429, 430, 433, 440, 441, 443, 444, 447, 450, 451, 456, 462, 483, 508, 516, 518, 524, 535, 564–568, 571–573, 575, 576, 579, 580, 582, 589, 595–598, 600, 607, 608, 611–614, 616, 620, 627, 645, 651, 671, 672, 674, 683, 688, 696–699, 701, 704, 705, 715, 716, 719–722, 725, 727–730, 734, 738, 746, 748, 749, 753, 754, 756, 757, 761–766, 773, 793, 795, 796, 800, 802, 805, 811, 812, 814, 820, 850, 852–857, 861, 865, 886, 887, 946
- Lietvārdu locīšanas klasifikācijas principi 357
- Lietvārdu locīšanas klasifikācija pēc jaukta principa 357
- Lietvārdu locīšanas klasifikācija pēc mūsdienu valodas lietvārdu morfoloģiskajām pazīmēm 357
- Lietvārdu locīšanas klasifikācija pēc mūsdienu valodas vienskaitļa datīva galotnēm 357
- Lietvārdu locīšanas klasifikācija pēc vēsturiskajiem baltu valodu celmiem 357
- Lietvārdu locīšanas klasifikācija pēc vēsturiskajiem indoeiropiešu pirmvalodas celmiem 357
- Ligatūra 24, 63
- Lineāri paredzošās kodēšanas metode (LPC) 29, 30
- Lingvistiskā apkaime 932
- Locījuma morfoloģiskā kategorija 315–318, 324, 343, 374, 419, 431, 456, 585
- Locījums 46, 106, 124, 126, 128, 137, 144, 146, 147, 151, 162–164, 171, 173–175, 181, 182, 210, 214, 216, 245, 272, 294, 296, 302–306, 308, 310, 312, 314, 316–318, 343–357, 359, 361, 367–369, 374, 375, 381, 387, 388, 391, 393, 419–421, 423–427, 433, 436, 437, 451, 454, 456, 506, 567–569, 572, 573, 575, 576, 578, 582, 583, 596–599, 625, 644–646, 699–701, 704, 705, 713, 715, 717, 721, 728, 729, 745, 765, 766, 795, 817, 934, 945
- Lociņš 24
- Loģiskā (intelektuālā) pauze 109
- Loģiskais uzsvars (*semantic accent*) 107–109, 111–116, 119, 811
- Lokāma vārdšķira 300, 317, 413
- Lokāmais ciešamās kārtas pagātnes divdabis 159, 173, 226, 230, 271, 347, 376, 379–380, 387, 395, 458, 471, 504–506, 519, 562, 566, 569, 580–583, 751, 763, 817
- Lokāmais ciešamās kārtas tagadnes divdabis 130, 193, 209, 230, 271, 351, 378, 379, 386, 394, 459, 490, 565, 569, 576–580, 716, 719, 731, 751, 760
- Lokāmais darāmās kārtas pagātnes divdabis 124, 129, 159, 163, 164, 271, 347, 378, 386, 393, 459, 464–467, 471, 473, 479, 480, 484–486, 518, 566, 568, 569, 573–576, 585, 755, 816, 817, 850, 942
- Lokāmais darāmās kārtas tagadnes divdabis 164, 173, 271, 377, 385, 393, 459, 471, 569–573
- Lokāmais divdabis 209, 263, 300, 301, 305, 306, 312, 314, 327, 347, 367, 371, 375–377, 380–383, 390, 393, 456, 458, 462, 505, 519, 565–583, 590, 596, 598, 599, 603, 611–614, 651, 677, 704, 715, 719, 720, 726, 727, 730, 755, 809
- Lokāmais skaitļa vārds 151, 300, 304, 313, 318, 419–426
- Lokatīvs 106, 110, 151, 294, 295, 312–315, 344, 354, 355, 366, 368, 383, 388, 391, 393, 399, 400, 421, 422, 434, 435, 452,

- 535, 596–598, 607, 608, 616, 720, 721, 723, 727, 748, 765, 814, 934
- Lūpenis 72, 78, 79, 91, 92, 164
- Maksimālā zilbes sākuma princips 101
- Mantotā patskaņu mija (alternācija, apofonija, ablauts) 89, 90, 155, 178, 179, 186, 458, 547
- Matemātiskā statistika 32
- Mēlenis 72–74, 92
- Mels 32
- Melodija 108, 114–119
- Mēra apstākļa vārds 414, 606, 607, 612–615, 617, 866
- Mēra apstākļa palīgteikums 832, 848, 863–866, 872, 874
- Mēra nozīmes instrumentālis 354
- Mērķis (runas fakta komponenti) 932
- Metafonija 82, 178, 180–182
- Metafora 194, 679
- Metatonija 90, 179, 185–187, 197, 540
- Metodoloģiskais aspekts 931, 932
- Metriskā pēda 122
- Mikroteksts jeb frāžkopa 891
- Mīksts līdzskanis 73, 74, 136
- Minimāla teikuma struktūra 926
- Minimālās teikuma struktūras shēmas komponenti 926
- Mnemonisks paņēmiens 933
- Modalitāte 107, 119, 308, 319, 461, 466, 471, 475, 481, 482, 488, 492, 493, 496, 498–502, 513, 514, 604, 610, 660, 675, 684, 698, 700, 707–709, 713, 714, 731, 733, 735, 737, 738, 743, 746, 774, 776, 781, 790, 820, 825, 947
- Modāla nozīme 468, 469, 483, 493, 501, 513, 697, 702, 708, 716–719, 730, 735–738, 740, 743, 753, 824
- Modālā partikula 670, 675–678, 708, 780, 781, 783, 889
- Modālā realizācija 737
- Modāli voluntaītvā partikula 678
- Modāls vārds 498
- Modāls darbības vārds 456, 468, 481, 513, 514, 708, 790, 850, 951
- Modificētājs 460, 462–464, 468–470, 716, 718, 719, 722, 724, 730, 736, 737, 754, 755, 783, 785, 786, 788, 790–792
- Modifikācija 149, 194, 622, 736, 737, 739
- Momenta spektrs 29, 30
- Monofonēma 46, 47
- Monologs 883, 930
- Monoloģisks teksts 883
- Monopredikatīva vienība 694, 706, 707, 709, 797, 819
- Monopropozitīvs teikums 771
- Mora 98
- Morfēma 78, 80, 85, 87–89, 95, 100, 101, 138, 139–148, 150–155, 157, 158, 160, 164–174, 176, 178–180, 183–185, 190, 191, 194, 197, 198, 200–202, 210–213, 219, 220, 222, 235, 236, 243, 244, 246, 250, 253, 255, 260, 291, 306, 307, 322, 518, 544, 547, 548
- Morfēmas aktivitāte 143, 144
- Morfēmas produktivitāte 145
- Morfēmas regularitāte 144
- Morfēmas variants 140
- Morfēmika 138, 154, 156, 167, 183, 184, 300
- Morfoloģija 138, 154, 156, 169, 184, 190, 207, 271, 300, 301, 303, 304, 311, 317, 459, 464, 485, 529, 531, 532, 546, 692, 732, 735
- Morfoloģiska kategorija 199, 300–302, 305, 315–320, 322, 324, 327, 343, 431, 457, 474, 493, 708, 709
- Morfoloģiskā vārddarināšanas un formveidošanas motivācija 194
- Morfoloģiskā forma resp. gramatiskā struktūra 81, 122, 194, 300, 301, 303, 307–309, 311, 312, 314–320, 407, 424, 457, 462, 487, 564, 565–570, 573, 575, 576, 578, 710, 726, 735, 736, 739, 808
- Morfoloģiskā paradigma 165, 180, 208, 247, 301–303, 311–315, 483, 716, 735, 761
- Morfoloģiskā transpozīcija 301, 310, 321, 322
- Morfoloģiskais aspekts 308, 809
- Morfoloģiskais noformējums 807, 896
- Morfoloģiskais formveidošanas paņēmiens 304, 305, 407, 457
- Morfoloģiskais vārddarināšanas paņēmiens 197, 200, 204, 207, 212, 233, 252, 263, 264–269, 273, 276, 278–292, 295
- Morfoloģiski sintaktiskais vārddarināšanas paņēmiens skat. Konversija
- Morfonēma 154, 155, 161, 164, 180, 185
- Morfonoloģija 140, 154–189, 306, 319
- Morfotaktika 141
- Morfs 140, 154, 157, 160, 161, 163–166, 168, 170–172, 178, 184, 185
- Morfu interference 157, 160–165, 170–173, 178
- Moru teorija 98
- Motivētājcelms 143, 202, 223, 237, 238, 243, 244, 288, 382
- Motivētājstruktūra jeb bāzes vienība 940, 941, 942
- Motivētājstruktūru parcelācija 908, 942
- Motivētājteikuma nogriezis 885

- Motivētājteikums jeb bāzes teikums 885, 908, 911
- Motivētājteksts 900
- Motivētāji vārds 139, 144, 147, 149, 150, 153, 180, 181, 191–194, 198–202, 204, 206, 208, 213, 215–220, 222–224, 226, 229, 230–232, 235, 237–249, 251–253, 255, 258–262, 264–270, 273, 274, 277, 278, 281, 283, 285–290, 292, 293, 296, 298, 299, 332, 377, 404, 511, 535, 566, 596
- Mutācija 194
- Mutvārdu teksta pamatvienība 933
- Mutvārdu teksta sintakse 923–955
- Mutvārdu teksta vienības 931, 933–946
- Mutvārdu teksts 438, 830, 913, 923–928, 931–946, 947–955
- Nākotne 139, 144, 151, 169, 171, 305, 313, 459, 470, 471, 473–478, 480, 491, 496, 499, 519, 520, 523, 543, 544–546, 549, 609, 652, 708, 718, 774, 781
- Nākotnes celms 472, 483, 545
- Nazalitāte 42
- Nazāls līdzskanis 35, 58, 74
- Nazāls slēdzenis 37, 53, 58, 64–66, 74, 75, 79, 103
- Nebalsīga afrikāta 53, 172
- Nebalsīgs slēdzenis 53, 57, 59, 85, 88, 103
- Neatgriezeniskā galotne 518, 519, 523
- Neatgriezenisks darbības vārds 317, 460, 503, 504, 507, 508, 510–511, 512, 518, 530, 546, 551–556
- Neatkarīgais komponents 693, 694, 703, 704
- Nebalsīgs berzens 53
- Neformveidojoša kategorija (ar formveidošanu nesaisītā morfoloģiskā kategorijā) 316
- Negācija 143, 206, 268, 683, 787–789
- Neinstrumentālās eksperimentālās metodes 27
- Neīsts divskanis 47, 48, 50
- Neitrālas nozīmes saiklis 661, 667, 668
- Neitrāls patskanis „šva” 38
- Neizvērstis gramatiskais centrs 711
- Nekārtns (neregulārs) darbības vārds 309, 473, 519–521, 523, 549, 559–564
- Nekatra dzimte 327, 627
- Nekauzātīvs darbības vārds 179, 511
- Nelokāma vārdšķira 300, 602, 645, 669, 808
- Nelokāmais divdabis 130, 271, 300, 459, 467, 471, 566–568, 583, 585–593, 752, 753, 755, 817
- Nelokāmais formants 152
- Nelokāms īpašības vārds 374, 408
- Nelokāms lietvārds 124, 125, 214, 259, 260, 300, 329, 335, 336, 357, 367–369
- Nelokāms skaitļa vārds 300, 348, 424, 426
- Nenoapaļots (nelabiāls) patskanis 30, 40, 41
- Neenoteiksmes (infinītīvs) 95, 106, 126, 129, 130, 136, 152, 159, 165, 167, 171, 185, 187, 223, 251, 252, 272, 293, 302, 304, 307, 311, 312, 351, 380, 459, 460–462, 464, 467–470, 473, 483, 487, 489–492, 499, 508, 521, 533, 536, 541, 546–549, 573, 574, 581, 587, 697, 701, 714–719, 722, 724, 727, 729, 730, 732, 734–736, 738, 744, 746, 750, 751, 753, 754, 773, 780, 781, 786, 790, 806, 850, 886–889, 909, 910, 946, 951
- Neenoteiksmes celms 149, 166, 182, 235–237, 240, 241, 245, 312, 313, 458, 459, 472, 486, 545–549, 580, 583
- Neenoteiksmes forma 185, 237, 239, 252, 272, 293, 458, 486, 547, 716, 753, 755, 806, 807, 888
- Neenoteiktā galotne 163, 164, 208, 271, 312, 313, 367, 371, 373, 375, 381, 383–385, 391, 397–401, 410–412, 418, 422, 423, 433, 567, 569, 572, 575, 578, 583, 796
- Neenoteiktas personas darbības vārds 529, 728
- Neenoteiktais saiklis 667
- Neenoteiktais vietniekvārds 265, 426, 435, 452–455, 777
- Neenoteiktības partikula 670, 672, 673
- Neenoteikts īpašības vārds 315, 367, 384–387, 389–391, 393, 397–402, 433
- Neobligāts pakārtojuma sakars 704
- Nepabeigtais (imperektīvs) veids 457, 461, 514, 531–545, 571, 574, 580
- Nepārejamība 457, 502, 507, 509, 510
- Nepārejošs (intransīvs) darbības vārds 179, 180, 320, 457, 461, 503, 504, 506–512, 565, 566, 570, 571, 576, 711, 760, 934
- Nepilna paradigma 216, 314, 366, 375, 387, 432, 434, 583
- Nepilna teikuma paradigma 735, 739
- Nepilns teikums 885, 933
- Nepozicionāls divskanis 48, 50
- Nepredikatīva vienība 693, 771, 772, 903
- Neprognozējams (neregamentēts) pakārtojuma sakars 703, 704
- Nesaskaņotie apzīmētāji 214, 370, 597, 887
- Nesējteikums (*carrier phrase*) 47
- Nesemantiska (neintonatīva) pauze 109, 110
- Nestabils divskanis 48
- Netemporālā pauze 108, 109
- Netieša vārdu secība 792
- Netiešais teikumpriekšmets 758
- Netiešs (atkarīgs) locījums 160, 162–164, 344, 360, 502, 595, 601, 620, 695, 698, 715, 720, 733, 735, 751

- Neuzsvērtā partikula 670
 Neuzsvērtā zilbe 38, 45, 48, 81, 82, 100, 114–116
 Nevalents verbs 723
 Nevariafīvs sintaktiskais sakars 703
 Neverbālie izteiksmes līdzekļi 679, 774, 928
 Nezilbisks patskanis 25, 37, 40, 43, 48, 53, 54, 56, 86, 98, 103, 174
 Niansētāja vai pastiprinātāja (neīstā modālā) partikula 670, 671
 Noapaļots (labiāls) patskanis 30, 35, 40–42
 Noderības jeb satūra ģenitīvs 346
 Nodibināmais saiklis 873
 Noliegtas darbības vārdu formas 82, 348, 435, 449, 675, 676, 836, 841, 950, 951
 Noliegtais vietniekvārds *nekas* 409, 433–435, 446, 449, 453, 791, 792
 Nolieguma partikula 217, 281, 403, 407, 669, 676, 677, 787–789, 883, 890, 904, 940, 949
 Nolieguma teikums 407, 411, 446, 449, 453, 603
 Nolūka apstākļi 753
 Nolūka (apstākļa) palīgteikums 663, 781, 832, 848, 869, 870, 878, 891, 918, 943
 Nolūka apstākļa vārds 606, 607, 615, 616
 Nolūka datīvs 350
 Nolūka lokatīvs 355
 Nolūka saiklis 661, 663, 664
 Nomenklatūras vārds 258, 326
 Nomens 158, 160, 161, 165, 171, 179, 181, 186, 187, 204, 233, 237, 245, 305, 308, 310, 312, 314, 316, 318, 319, 321, 322, 345, 350, 431, 456, 462, 468, 600, 715, 716, 719, 720, 726–728, 731, 732, 746, 754, 755, 757, 783, 790, 934, 935, 944
 Nomināla vārdkopa 694, 764, 793, 795, 796, 798, 800
 Nomināls galvenais loceklis 724
 Nomināls izteicējs 344, 460, 468, 489, 490, 581, 698, 716, 718–722, 724, 743, 744, 790, 800, 806, 901, 910
 Nomināls teikums 715–717, 721, 722, 729–732, 736, 754
 Nominatīvā jeb nosaucējfunkcija (nosaukšanas jeb nominācijas funkcija) 210, 311, 319, 320, 324, 679, 693, 694, 706, 885
 Nominatīvs 139, 144, 159–162, 164, 171–173, 175, 181, 194, 209, 213, 215, 294, 302, 303, 305, 310–312, 314, 315, 326–329, 331, 333, 335, 337, 344, 345, 348, 349, 356–366, 368, 381, 384–386, 388, 391, 393, 399, 422, 424–427, 432–434, 451, 474, 483, 487, 502, 505, 514, 515, 530, 567, 569, 572, 573, 575, 577, 581, 583, 590, 592, 688, 696, 699, 701, 715, 716, 721, 723, 724, 727, 728, 733, 734, 736–739, 746, 755, 758–760, 762, 768, 772, 773, 777, 790, 796, 855, 886–889, 925, 945, 946
 Norādāmais apstākļa vārds 868
 Norādāmais vietniekvārds 188, 431, 435, 438–442, 449, 454, 599, 911, 945
 Norādāmie vārdi 442, 816, 845, 863, 868, 871, 915
 Normas (runas fakta komponenti) 932
 Nosacījuma palīgteikums 664, 832, 848, 849, 870, 871, 874, 878, 919, 923, 937, 943
 Nosacījuma saiklis 661, 664, 671, 871
 Nosacījuma un seku attieksme 836, 839
 Nosaucējvienība 693, 885–891, 900, 901, 909, 910, 945, 946
 Nosaucējvienību atkārtojumi 888
 Nosaucējvienību blīvējumi 886
 Nosaucējvienību pārdaudzums 888
 Noteiktā galotne 164, 208, 209, 274, 276, 312, 315, 367, 375, 381, 383–385, 388, 391–393, 397–402, 410, 411, 413, 416, 422, 432, 567, 569, 572, 575, 578, 580, 582, 583, 796
 Noteiktais artikuls 440, 441
 Noteiktības / nenoteiktības kategorija 381, 383, 398
 Noteikts īpašības vārds 315, 384, 390–393, 395–402, 411, 422, 796
 Novietojums 29, 30, 32, 36, 38, 39, 40, 45, 47, 66, 69, 72, 143, 147, 243, 347, 415, 418, 429, 438, 594, 600, 601, 602, 620, 622, 624–626, 628–630, 641, 657, 659, 670, 671, 680, 705, 757, 761, 779, 793, 794, 796, 797, 800, 810, 815, 819, 846, 850, 858, 861, 870, 872, 876
 Nozīme (vārda) 25, 37, 78, 79, 87, 114, 132, 134, 139, 187, 188, 193, 194, 197, 198, 334, 338, 343, 429, 444, 671, 673, 682, 685, 696, 712, 722, 725, 931
 Nozīmīguma (prioritātes) princips 802
 Nullforma 468, 512, 733, 734, 735, 784
 Nulles darītājs skat. Darītāja nullforma
 Nulles morfēma (ø) 139–141, 306, 356, 519–521
 Nulles palīgdarbības vārds skat. Palīgdarbības vārda nullforma
 Nulles valence 723, 770, 797
 Nullgalotne (nulles galotne) 140, 141, 175
 Numeralizācija 209, 210, 418
 Objekta paplašinātājs jeb papildinātājs 761–763, 799, 906, 911, 915, 921, 941, 942

- Objekta datīvs 350, 762
 Objekta ģenitīvs 346
 Objekta infinitīvs 718
 Objekta paplašinātais 906
 Obligāts pakārtojuma sakars 703, 704
 Odontogramma 31
 Okazionālisms 142, 148, 192, 201, 217, 235, 236, 247–249, 259, 260, 267, 272, 381, 412
 Okazionāls vārddarināšanas paņēmieni 210
 Onimizācija 198, 202, 204, 212, 222, 223, 233
 Onīms 204, 223, 227, 239
 Onomatopejs 287–289
 Orāls līdzskanis 74
 Ortogrāfija 22, 24
 Oscilogrammu metode 27, 28
 Otrā deklinācija 126, 137, 149, 156, 161–164, 181, 232, 306, 310, 315, 356–361, 421
 Otrā konjugācija 126, 129–131, 149, 150, 166–168, 245, 472, 491, 521, 540, 546, 548, 550, 551, 556
 Otrās personas vietniekvārds 435–437, 491, 734, 762, 784, 812, 820, 821, 892
 Pabeigts (perfektīvs) veids 457, 461, 515, 531–539, 540–545, 571, 574, 580
 Pagātne 93–95, 123, 128, 129, 131, 159, 165, 167–169, 171, 177, 180, 182, 223, 224, 230, 232, 243, 270, 271, 309, 310, 313, 378, 379, 382, 385, 386, 458, 459, 465, 470–478, 491, 519, 544, 546, 565–569, 573, 580, 609, 708, 718, 719, 730, 751, 755, 930
 Pagātnes celms 129, 148, 182, 192, 197, 230, 235, 237, 239, 245, 312, 389, 458, 459, 472, 545, 546, 570, 573
 Pakaļējās artikulācijas rindas (pakaļējais) pat-skans 38, 39, 41–44, 50
 Pakaļējs mēlenis 25, 73, 78, 80, 91, 92, 93
 Pakāpeniska pakārtojuma palīgteikumi 819, 844, 847, 878, 881
 Pakāpeniski pakārtotu teikuma locekļu grupa 816
 Pakāpenisks pakārtojums 844, 847, 854, 858, 860, 878
 Pakāpenisks teksta izvērsums 884
 Pakārtojuma attieksme 249, 269, 544, 619
 Pakārtojuma sakars 619, 643, 665, 693, 694, 700, 702–704, 740, 741, 747, 758, 759, 761, 831, 843, 845, 882
 Pakārtojuma vārds 442, 451, 452, 644, 645, 671, 819, 845, 847, 849, 851, 853, 856, 859, 860, 862, 864–867, 871, 873, 879, 906
 Pakārtojuma vietniekvārds 443, 451, 452, 845, 849, 853, 856
 Pakārtojums 666, 667, 694, 702–705, 742, 766, 817, 845, 857, 867, 874, 875
 Pakārtojuma saiklis 485, 643–645, 661–668, 781, 842, 845, 849, 851, 853, 856, 860, 862, 863, 865–874, 879, 880, 882, 940
 Pakārtojuma vārda palīgteikums 659, 667, 668, 834
 Palatāla artikulācijas vieta 58
 Palatāls patskanis 39, 61, 69, 181
 Palatalizācija 36, 64, 66–68, 74, 78, 79, 135, 136
 Palatogrammu metode 31, 32
 Palīgdarbības vārda nullforma 465–467, 474, 484, 487, 488
 Palīgdarbības vārds (palīgverbs) 120, 123, 302, 308, 458, 460, 462–470, 473, 474, 479, 484–488, 490, 491, 502, 504–506, 518, 519, 562, 900, 902, 907, 914
 Palīgloceklis 344, 539, 542, 651, 733, 741, 786–788, 791, 792, 806, 807, 813–815, 820, 823, 904, 905, 910, 914, 915, 920
 Palīgmorfēma 143
 Palīgteikuma elidācija 904, 907
 Palīgteikums 442, 451, 452, 475, 477–479, 496, 572, 575, 580, 585, 587, 591, 599, 644, 645, 653, 657, 659, 660–668, 699, 703, 704, 720, 745, 756, 787, 795, 811, 813, 816, 819, 822, 823, 831, 832, 844–882, 888, 893, 904–907, 914–923, 937, 940, 943
 Palīgteikumu daudznozīmība jeb polisēmija 873, 874
 Palīgteikumu novietojums 846, 850, 852–855, 857, 858, 860, 863, 864, 866–870, 872, 876
 Palīgteikumu sinkrētisms 848
 Palīguzsvars 112, 120–122, 125, 134, 794
 Palīgvārds 202, 212, 264, 298, 302–304, 307, 310, 317–319, 322, 325, 417, 418, 463, 536, 600, 601, 641, 669, 679, 681, 695, 926, 927, 940, 945
 Palīgvārdu divkāršojums 926
 Palīgvārdu un izsaukmes vārdu blīvējumi 926
 Pamata pakāpe (pozitīvs) 402–410, 412, 567, 602–605
 Pamata skaitļa vārds 274, 313, 375, 414, 416–420, 423–425, 795
 Pamatcelms sk. Formveidošanas celms
 Pamatforma 132, 311, 312, 344, 360, 371, 459, 460, 581, 603, 604, 726, 733, 738, 742, 758
 Pamatojuma attieksme 665, 834, 843

- Pamatojuma palīgteikums 832, 848, 867–869, 873, 878, 906, 919, 937, 943
- Pamatojuma saiklis 661, 665, 880
- Pamatojums 665, 666, 791, 867–869, 874
- Papildinātāja divkāršojumi 926
- Papildinātāja palīgteikums 485, 508, 644, 646, 664, 667, 781, 819, 832, 844, 845, 848, 855, 856–859, 878, 879, 906, 907, 915, 917, 918, 943
- Papildinātāja parcelāts 809, 891, 903, 912–917, 921, 922
- Papildinātājs 114, 324, 426, 467, 487, 503, 507–509, 511, 513, 539, 619, 680, 699, 741, 745, 751, 753, 758, 761, 768, 769, 773, 782, 783, 787, 788, 791–793, 795, 796, 798, 799, 807, 830, 855–857, 903–906, 911–913, 915, 935
- Papildinātāja teikumpriekšmets 758
- Papildinformācija 73, 339, 639, 790, 825
- Paplašinātā galotne 313, 384, 391–393, 398–402, 411, 422
- Paplašināta teikuma struktūra 694
- Paplašināta vārdkopa 794
- Paplašinātājs 164, 697, 701, 702, 711, 712, 714, 716, 718, 723, 725, 726, 730, 732, 734, 740, 747, 749, 750, 751, 754, 756–758, 760–766, 781, 789, 796, 799, 888, 901, 907, 909, 920, 934, 935, 941, 942
- Paplašinātāju elidācija sk. Paplašinātāju redukcija
- Paplašinātāju parcelācija 910, 911, 914, 920–922, 941
- Paplašinātāju redukcija 901–906
- Paplašināts savrupināts teikuma loceklis 811
- Paradigma 139, 140, 147, 149–151, 160, 162, 164, 165, 171, 173–176, 179–182, 187, 193, 197, 199, 208, 210, 214, 216, 243, 245, 247, 271, 272, 303–306, 308, 309, 311–316, 319, 329, 330, 334, 335, 337, 344, 352, 353, 356, 358, 367, 369, 375, 388, 391, 420, 427, 432, 437, 458, 465, 468, 470, 483, 484, 491, 492, 502, 506, 518, 519, 521, 541–543, 545, 546, 548–550, 577, 596, 700, 707, 732, 733, 746, 761, 780
- Paradigmas pamatforma 726, 733, 738
- Paradigmatika 302, 303, 310–312, 314, 315, 319, 320, 322, 620
- Paradigmatiskas attieksmes 199, 305, 716, 733, 736, 738, 739
- Paradigmatiskā nozīme 457, 474
- Pāra saikļi 642
- Pārākā pakāpe (komparatīvs) 139, 208, 209, 376, 381, 402, 407–412, 567, 602–604, 614, 666, 672, 677, 694, 697, 763
- Parcelācija jeb sadalīšana 831, 859, 883, 891, 893, 896, 897, 906–923, 933, 941, 942
- Parcelāta atkārtojumi 810
- Parcelāts 777, 788, 826, 828, 831, 847, 868, 870, 891, 893, 896, 898, 906–923, 933, 940–943
- Parcelējums 826, 908, 910, 912, 915–917
- Parcelēta vienlīdzīga izteicēja vārdkopa 908, 910
- Parcelēta vienība 895, 908
- Parcelēta vienlīdzīgu papildinātāju vārdkopa 809, 911, 913
- Parcelēti atkārtojumi 810, 893
- Parcelēti vienlīdzīgi teikuma locekļi 809, 908
- Parcelēti vienlīdzīgi veida apstākļi 913, 923
- Parcelēti vienlīdzīgi vietas apstākļi 921, 923
- Parcelēts cēloņa apstāklis 912, 916
- Parcelēts jaukta salikta teikuma neatkarīgās daļas vienlīdzīgs dubultloceklis 922
- Parcelēts nolūka apstāklis 912
- Parcelēts pielikums 893, 908, 915, 920, 922
- Parcelēts vienlīdzīgs kontakta teikuma priekšmets vai to vārdkopa 914
- Parcelēts vienlīdzīgs predikatīvs 920
- Pareizrūna 123, 125, 130, 131, 133
- Pārejamība 457, 461, 502, 507, 509–511, 712
- Pārejošs (transitīvs) darbības vārds 179, 180, 320, 348, 351, 457, 461, 503, 504, 506–511, 513, 565, 566, 570, 571, 574, 576, 696, 711, 712, 760, 795, 939
- Pārgarums 107, 117, 411
- Participiālais adjektīvs 371, 377, 381
- Partikula 119, 120, 122–124, 127, 143, 188, 211, 276, 296, 297, 298, 300, 307, 308, 310, 311, 317, 318, 320, 390, 401, 406, 408, 409, 430, 431, 442, 448, 452–455, 485, 491, 492, 496, 601–605, 607, 609, 645–647, 656, 657, 660, 663, 669–678, 695, 774, 775, 777–779, 781, 784, 787, 792, 794, 803, 820, 833, 835, 838, 842, 871, 883, 889, 890, 892–895, 929, 944, 953, 954
- Pārvaldījuma princips (pārvaldījuma analogs) 700
- Pārvaldījums 625, 627, 700, 703–705, 814, 953
- Pārvaldīts apzīmētājs 807
- Pasīva konstrukcija 795
- Pasīvs 465, 481, 503–508, 514, 515, 564–566, 577, 579, 581, 739, 795, 799
- Pasīvā valence 697
- Pasīvs vērojums 27
- Paskaidrojuma jēdzieniskā attieksme 805, 835
- Paskaidrojuma saiklis 651, 660, 661, 805
- Paskaidrojamais vārds 845

- Paskaidrojoša vārdu grupa 750, 809, 822–824, 827–829
- Paskaidrojums 452, 586, 587, 624, 638, 653, 660, 665, 693, 805, 818, 825, 827, 834–836, 839, 840, 841, 843, 869, 874, 880, 881, 901, 905, 911, 914, 920
- Paskaidrotājs palīgteikums 848, 850
- Pastiprinājuma funkcija 410, 412, 809
- Pastiprinājuma ģenitīvs 347, 391, 396, 406
- Pastiprinājuma instrumentālis 276
- Pastiprinājuma nozīmes lokatīvs 355
- Pastiprinājuma vai pavājinājuma partikula 670–672
- Pastiprinājuma partikula 645, 670, 673–675, 786, 792
- Pašcilmes morfēma 143, 147
- Patskanis jeb monoftongs 22–24, 29, 30, 31, 33, 36–46, 48, 50, 53, 54, 56, 59–72, 79–83, 86, 93, 101, 102, 110, 115, 117, 121, 123, 126–133, 140, 148, 151, 152, 157, 166–169, 174, 178, 180, 181, 191, 221, 235, 238, 256, 306, 357, 360, 367, 472, 521, 546, 547, 681
- Patskaņu kvantitatīvā redukcija 38, 81, 82
- Patstāvības nozīmes vietniekvārds *pats*, *pati* 251, 313, 395, 411, 412, 443–445
- Patstāvīgs darbības vārds (verbs) 462–464, 466, 468, 719, 725, 726, 747
- Patstāvīga sintaktiska vienība 908
- Pauze 107–112, 184, 188, 202, 679, 680, 794, 804, 811, 820, 822, 839, 862, 940
- Pavadoņstāklis 354, 638, 816, 818, 912
- Pavadoņa nozīmes instrumentālis 353, 354, 762
- Pavēles izteiksme (imperatīvs) 93, 119, 136, 159, 182, 186, 188, 299, 305, 307–309, 457, 458, 478, 481–483, 485, 491–495, 498, 499, 506, 517–523, 556, 559, 562, 564, 669, 678, 685, 689, 734, 775, 776, 780–782, 785, 821, 951, 952
- Pazīmes jeb īpašības instrumentālis 353, 747
- Pēckodola posms 119
- „Pelēko toņu skala” 30
- Percepcija 27
- Perceptīvā fonētika 96
- Perceptīvā metode 27
- Perifrāze 892
- Persona 126–128, 130–132, 136, 141, 151, 159, 162, 163, 167, 175, 182, 197, 236, 272, 293, 299, 302, 305, 307, 308, 310, 314, 325, 349, 379, 414, 428, 431, 436–439, 443, 444, 446, 456–460, 462, 465, 466, 473, 474, 480, 482–484, 486, 487, 489, 491–493, 495, 504, 509, 516–529, 531, 545–549, 551, 576, 577, 586, 588, 669, 689, 700, 701, 708, 709, 713, 714, 716, 723, 727, 728, 732, 734, 736, 739, 745, 758, 780–782, 784, 789, 820, 821, 824, 849, 908, 929, 951, 952
- Personas kategorija 313, 315–317, 456, 461, 483, 509, 515–517, 523, 532, 701, 708, 709, 782
- Personu un norādāmie vietniekvārdi 127, 309, 435–442, 447, 478, 483, 487, 491, 499, 516, 518, 701, 709, 855, 946
- Personifikācija 509, 513, 514, 517, 525–528, 679
- Piedēklis (sufikss) 81, 85, 86, 88, 90, 122, 127–129, 139–141, 143–145, 148–153, 157–161, 163–169, 171–176, 178–181, 186, 191, 192, 194, 197–201, 212, 220–249, 252, 260, 263–270, 273, 276, 286–291, 305–307, 329, 330, 332, 340, 357, 366, 376, 392, 404, 405, 407–410, 412–414, 417, 457, 461, 472, 473, 489, 510, 518, 520, 521, 531–533, 539–541, 545–549, 564, 565, 569, 573, 576, 580, 583, 602, 605, 606
- Piederības datīvs 351, 758, 759
- Piederības ģenitīvs 214, 345, 346, 399, 437, 443
- Piederības vietniekvārds 265, 276, 395, 437, 443
- Piederums 768
- Piekļauts apzīmētājs 807
- Piekļāvums 704, 705, 814
- Piektā deklinācija 126, 128, 137, 149, 156, 161–164, 232, 233, 247, 306, 310, 335, 357, 364, 365, 421
- Pielikuma bāzes vārds 812
- Pielikuma ģenitīvs 346
- Pielikuma palīgteikums 813, 848, 855, 856
- Pielikums 110, 324, 344, 346, 704, 705, 740, 741, 744, 748, 749, 766, 820, 821, 914
- Pieļāvuma palīgteikums 663, 787, 823, 832, 848, 860, 872, 873, 878, 907, 919
- Pieļāvuma saiklis 657, 661, 663
- Pievienojuma attieksme 653
- Piezīme 825, 836, 839, 840, 841
- Pilna paradigma 314, 338, 582, 720
- Pilna teikuma paradigma 735, 739
- Pilna teikuma struktūra 885
- Pilnīga abstrakto teikuma modeļu realizācija 933
- Pilnīga gramatiskā centra redukcija 901
- Pilnīga realizācija 733, 933, 934, 948
- Pilnīgā (morfoloģiskā) konversija 208, 688
- Pilnīgs atkārtojums 304, 925
- Pilnīgs gramatiskā centra izlaidums sk. Pilnīga gramatiskā centra redukcija

- Pilnnozīmes vārds 259, 304, 318, 319, 586, 733, 750, 816, 823
- Pirmā deklinācija 83, 127, 151, 160, 162, 181, 208, 247, 310, 357, 358, 360–362, 385, 420, 421, 423, 433
- Pirmā konjugācija 91, 93–95, 126, 127, 131, 136, 150, 156, 159, 162–164, 171, 175, 179, 180, 182, 185, 224, 232, 239, 240, 313, 472, 473, 516, 519–521, 540, 545–549, 551, 556
- Pirmās personas vietniekvārds 435–437, 734, 784, 812, 953
- Pirmatnīgs (primārs) vārds 164, 193, 194, 197, 223, 237, 264, 364, 417, 418
- Pirmskodola posms 119
- Pirmskomunikācijas fāze 929
- Plaša apjoma (heterogēns) divskanis 49, 51, 52
- Plašsaziņas līdzekļu valoda 338, 437, 439, 485, 489, 496, 505, 515, 569, 592, 601, 619, 661, 688, 824, 830, 856, 925, 931, 938
- Plūdenis 35, 53
- Poētiskais stils 410, 439, 454, 571, 592, 619, 622, 820, 830, 855, 856, 890, 899, 909
- Poētisms 236, 240
- Polipredikatīva sintaktiska vienība 694, 830
- Polipropozitīvs teikums 771, 773
- Polisēmija 204, 208, 301, 343, 475, 493, 494, 523, 619
- Postfiksācija 200, 201
- Postfiksoids 146, 148, 250
- Postfiks 143, 152, 200, 201
- Postpozīcija 186, 295, 607, 620
- Postpozitīva inversija (jeb vārdu secības maiņa) 810
- Postpozitīvs novietojums 347, 600, 601
- Postpozitīvs pielikuma savrupinājums 811, 812
- Postpozitīvs pielikums 820
- Postpozitīvs savrupināts apstāklis 814
- Potenciāli predikatīva vienība 886
- Potenciāli predikatīvs izteikums jeb reducējums 889
- Pozicionālās fonēmu pārmaiņas jeb skaņu pārmaiņas runas plūsmā 80–82, 85, 89, 143, 150, 154, 157
- Pozicionāls divskanis 48, 50, 86, 106, 174
- Pozicionāls līdzskaņa zudums (dierēze) 84, 88, 89, 170, 174
- Prāgas lingvistiskā pulciņa teorija par teikuma aktuālo daļījumu 113
- Pragmatika 774
- Precizējuma attieksme 653, 827
- Precizētāja nozīme 676, 912
- Predikāta nominatīvs 345
- Predikāta sintaktiskā nullforma 939, 941, 942, 952
- Predikatīva vienība 694, 695, 698–700, 702, 703, 710, 720, 738, 740, 741, 743, 744, 746, 747, 749, 756, 757, 761, 771, 772, 791, 794, 797, 811, 816, 823, 827, 830, 832, 833, 843, 857, 874, 886, 887, 900
- Predikatīvais kodols 694, 698, 700, 707–709, 712, 713, 723, 729, 730, 735, 799, 800
- Predikatīvitate 483, 588, 590, 698, 700, 702, 707, 709, 713, 719, 735, 742–744, 746, 749, 750, 752, 756, 757, 761, 823, 885
- Predikatīvais sintaktiskais sakars 693, 697, 700, 701, 704, 707, 713, 720, 736, 742, 759, 799
- Predikāts 321, 381, 401, 566–569, 575, 584, 590, 710, 711, 745, 756, 757, 761, 767, 770–773, 780–784, 786–789, 791, 792, 817, 910, 934, 938, 939, 941, 942, 951, 952, 954
- Predikatīvs 321, 370, 382, 390, 567–569, 572, 577, 585, 590, 788–791, 806, 851, 863, 910, 914, 920
- Prefiksācija 194, 200, 212, 252, 263, 267, 278, 279, 296, 403
- Prefiksālā konversija 271
- Prefiksāli flektīvais paņēmiens sk. Cirkumfiksācija
- Prefiksāli sufiksālais paņēmiens sk. Konfiksācija
- Prefiksoīds 146, 148, 191, 212, 214, 215, 250, 251
- Prepozicionāls savienojums 215, 219, 598, 607–611, 832, 934, 935
- Prepozitīva inversija (jeb vārdu secības maiņa) 811
- Prepozitīvi savrupināts dubultloceklis 815
- Prepozitīvi savrupināts papildinātājs 815
- Prepozitīvi savrupināts teikuma priekšmets 815
- Prepozitīvs apstākļa savrupinājums 815
- Prepozitīvs novietojums 347, 600, 601, 749
- Prepozitīvs pielikums 820
- Prepozitīvs savrupināts teikuma loceklis 815, 816
- Pretnostatījuma (pretstata, pretstatījuma) attieksme 449, 651, 656, 658, 693, 802, 804, 813, 818, 819, 841, 842–844, 858, 876, 877, 879, 888, 910, 922, 936, 943
- Pretstata (pretstatījuma) jēdzieniskā attieksme 656, 658, 805, 832, 834, 842, 849, 880
- Pretstata saiklis 651, 655–659, 804, 841, 875, 877, 880, 893, 929
- Pretstata sakars 913

- Pretstata sakaru teikums 833
- Pretstatījuma vietniekvārds *cits, cita* 390, 422, 443, 446
- Priedēklis (prefikss) 81–83, 85, 86, 88, 106, 120, 123, 124, 127, 139, 142, 143, 146–149, 152, 157–159, 165, 171, 172, 184, 186, 191, 194, 197, 199–201, 212–220, 230, 247–249, 256, 263, 266–269, 271, 278–286, 288, 291, 292, 295, 296, 302, 305, 306, 309, 348, 369, 379, 403, 404, 410, 457, 458, 461, 464, 466, 468, 482, 486, 488, 510–512, 514, 521, 531–546, 549, 566, 568, 571, 574, 577, 602, 605, 606, 669, 697, 787, 789, 893
- Priekšējās artikulācijas rindas (priekšējais) patskanis 38, 39, 41–43, 82, 86, 93, 95, 135, 140, 158, 180, 181
- Priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija 92, 93, 154, 155, 158, 159, 163, 176, 458, 472
- Priekšējs mēlenis 31, 73, 78, 91, 92
- Prievārds (prepozīcija) 122, 124, 127, 142, 143, 147, 185, 188, 191, 211–216, 218, 219, 247, 249, 278–282, 284, 285, 294, 296–298, 300, 302, 308, 310, 311, 317, 318, 320, 322, 349, 352–354, 404, 408, 411, 415, 417, 418, 423, 434, 435, 452, 454, 503, 507, 508, 531, 598, 599–601, 607, 609, 611, 619–640, 645–647, 695, 697, 699, 703–705, 727, 729, 747, 748, 762, 853, 856, 857, 889, 934, 944, 945, 955
- Prievārdiska konstrukcija 297, 308, 620, 625, 628, 629, 887
- Prievārdu pārvaldījums (rekcija) 625–627
- Prīma 115
- Primārs (pirmatnīgs) vārds sk. Pirmatnīgs (primārs) vārds
- Primārā vārddarināšanas (derivatīvā) motīvācija 194
- Primārs apstākļa vārds 596, 603
- Primārs izsaukmes vārds 299, 681, 682, 684, 685
- Primārs (vārda) celms 149, 150, 153, 191
- Prioritātes princips 802
- Produktivitāte (morfēmas; vārddarināšanas modeļa) 143, 148, 145, 190, 192, 193, 214, 215, 235, 287, 291, 292
- Prognozējams (reglamentēts) pakārtojuma sakars 703, 704
- Proklītiska partikula 670
- Proklīze 122
- Pronominalizācija 209, 210, 277, 321
- Pronominālā locīšana (deklinācija) 305, 310, 313, 433–435
- Pronomināls (vārdu) savienojums 428, 431, 450, 812, 814
- Propozīcija 720, 736, 739, 744, 747, 761, 770–773, 775
- Propozicionālā leksika 771, 773
- Prosodiskās parādības 23, 104, 183, 184
- Prosodiskie elementi 184
- Prototipiska kategorija 769
- Prototipiskā nozīme 512, 513
- Prototipisks agenss (protoagenss) 769
- Prototipisks pacienss (protopacienss) 769
- Psihoakustika 32, 33
- Psihofonētika 32, 33
- Psiholingvistiska slodze 886
- Psiholoģiskā (emotīvā) pauze 109
- Publicistika(s) stila teksts 192, 202, 206, 249, 253, 259, 261, 272, 293, 329, 332, 334, 341, 369, 621, 658, 661, 735, 792, 824, 924
- Publiskā runa 106, 924, 925, 929
- Pulmonisks konsonants (*Pulmonic Consonants*) 57
- „Puskols” 25
- Puspatskanis sk. Nezilbisks patskanis
- Pusprievārds 600
- Pustonis 32, 115
- Rakstītais teksts 24, 189, 438, 602, 680, 782, 792, 811, 830, 924, 929
- Reālums 707, 708
- Reducējums 165, 693, 889, 897, 900, 905, 909, 933
- Reducēta vienība 895, 900, 908
- Reducēts divdabja teiciena komponents 816
- Reducēti jeb pārīsi patskaņi 24, 81
- Redukcija (izlaidums jeb elidācija) 47, 81, 82, 294, 487, 491, 721, 756, 782, 798, 831, 883, 891, 893, 896–907, 917, 923, 933, 936, 938–940
- Redukcijas, parcelācijas sinkrētisms 896, 923
- Reduplikācija 304, 403, 406, 809
- Refrēns 679
- Regresīvā patskaņu asimilācija 82, 178, 180
- Regularitāte (regulārums) 143, 144
- Reģistrs (runas fakta komponenti) 932
- Relatīvais jeb nenoteiktas nozīmes saiklis 667
- Relatīvais palīgteikums 849, 874, 943
- Rēma 779, 793–800, 937
- Rentgenogrammu metode 31, 32,
- Rezultatīva darbība 493, 534, 545, 802
- Rezultāta attieksme 834, 835, 840
- Rezultāta lokatīvs 355
- Rezultāta semantiskā loma 769
- Rezultativitāte 475, 478–480, 484, 486, 543–545

- Rezultāts 464, 473, 480, 537, 566, 581, 616, 662, 687, 693, 719, 722, 743, 768, 769, 774, 839, 924, 932
 Rezumējuma attieksme 835, 840
 Rezumējums 680, 836, 838–840, 891
 Runas akts 435, 436, 774–776, 780, 784, 785, 932, 947, 953
 Runas etnogrāfijas teorija 932
 Runas fakta komponenti 932, 933
 Runas intonācija 22, 107–120, 188, 189, 498, 883
 Runas intonācijas spektrālais elements 108
 Runas melodija 104, 107, 108, 114–116, 119
 Runas notikums 932
 Runas pārklāšanās 931
 Runas produkts 932
 Runas situācija 48, 320, 679, 682, 688, 693, 708, 709, 736, 775, 798, 831, 924–935, 937–940, 943–946, 948–953, 955
 Runas stratēģija 928, 931
 Runas temps 82, 105, 107, 108, 111, 924
 Runātais teksts 107, 188, 189, 680, 698, 699, 706, 803, 811, 820, 830, 924, 928, 941
 Saaudzēšana 197, 198
 Sadalīta realizācija 933, 934, 940, 942
 Sadalīts salikts pakārtots teikums 847
 Saiklis (konjunkcija) 110, 127, 142, 188, 211, 298, 300, 302, 311, 317, 318, 320, 322, 418, 430, 451, 453, 454, 485, 496, 601, 604, 641–669, 693, 695, 699, 703, 704, 744, 787, 788, 792, 798, 802, 807, 810, 821, 828, 830, 832, 833, 840, 842, 845, 865–868, 871, 874, 877–879, 881, 882, 889, 892, 894, 895, 928, 935, 936, 945
 Saikļa palīgteikums 847
 Saikļa saistījums 803–805, 813, 835, 880, 935, 937
 Saikļu savienojumi 843, 880
 Saistāmība jeb valence sk. Valence jeb saistāmība
 Saistījumlīdzekļa funkcija 895
 Saistītais vārda uzsvars 120
 Saistītālvārds 830, 832–835, 838, 841, 853, 864, 879, 880
 Saitiņa (kopula) 370, 460, 462–464, 466–468, 470, 490, 577, 716–722, 724, 725, 728, 729, 731, 735, 736, 738, 739, 744, 747, 752, 754, 755, 783, 786, 788–790, 800, 852, 901–903
 Saitiņverbs 466, 717, 720, 724, 725, 727, 787, 790
 Saitiņas nullforma (nulle saitiņa) 467, 720, 722, 724, 735
 Saitiņas vārdforma 804, 852
 Sakārtojuma attieksme 269, 651
 Sakārtojuma paņēmieni 801
 Sakārtojuma saiklis 643–645, 651–661, 663, 665, 666, 703, 780, 788, 798, 803, 804, 833–835, 838, 841, 873, 879
 Sakārtojuma saikļa funkcija 645, 659, 667, 668
 Sakārtojuma sakara veids 693
 Sakārtojuma sakars 702, 703, 705, 711, 831, 876
 Sakne (vārda) 81, 82, 85, 86, 88, 89, 91, 93–95, 106, 126, 132, 136, 137, 140, 142–144, 146–148, 150, 152, 153, 155, 157–161, 163–169, 171–176, 178–183, 185, 186, 191, 193–196, 200, 211, 231, 236, 237, 239, 240, 245, 246, 251, 256, 263, 269, 286, 304–307, 309, 322, 328, 334, 355, 377, 380, 396, 403, 404, 406, 409, 410, 416–418, 423, 431, 433, 458, 473, 491, 508, 510, 511, 521, 540, 545, 548, 564, 568, 573, 580, 585, 605, 641, 892
 Saknes patskaņu mija 288, 289, 306, 472
 Salīdzinājuma saiklis 408, 646, 655, 661, 666, 667, 864
 Salīdzinājuma attieksme 638, 646, 647, 666, 667, 838
 Salīdzinājuma palīgteikums 666, 667, 832, 848, 863–865, 874, 877, 919, 923
 Salīdzinājums 142, 207, 390, 606, 645, 646, 655, 658, 666, 667, 669, 673, 674, 677, 720, 749, 756, 863, 909, 923
 Salīdzināmā pakāpe 208, 272, 300, 305, 306, 308, 309, 311, 313, 314, 316, 317, 372–374, 376, 381, 402, 408, 410, 412, 445, 567, 602, 603
 Salīdzināmā partikula 408, 677, 678, 727, 895
 Salīdzināmi vēsturiskā valodniecība 300
 Salikta pakārtota teikuma komponenti 873, 914
 Salikta pakārtota teikuma komponentu parcelāts 914–922, 943
 Salikta pakārtota teikuma minimums 843
 Salikta pakārtota teikuma norādāmais vārds 915
 Salikta pakārtota teikuma pakārtotāja daļa 845, 846, 848–852, 854, 855–873
 Salikta sakārtota teikuma izteicēja redukcija 905
 Salikta sakārtota teikuma komponents 905, 914
 Salikta sakārtota teikuma komponentu redukcija 904, 905
 Salikta sakārtota teikuma komponentu parcelāts 913, 914, 943

- Salikta teikuma komponenti 646, 647, 658, 665, 667, 801, 807, 816, 830–832, 875, 904, 908
- Salikta teikuma minimums 830
- Salikta teikuma neatkarīgais komponents 652, 874, 881
- Salikta teikuma sintakse 694, 695
- Salikta vārdforma 307, 308, 439, 568, 902
- Saliktās laika formas 458, 460, 464–475, 478–484, 486, 504–506, 518, 519, 543–545, 566, 850
- Saliktā (II futūrs) nākotne 470, 472, 473, 475, 478, 480–483, 488, 493, 494, 496, 500, 503, 543, 544, 553–556, 558–564
- Saliktā (pluskvamperfekts) pagātne 470, 472–474, 477–480, 482, 484, 485, 503, 543, 544, 552, 555, 557, 559–561, 563
- Saliktā tagadne (perfekts) 465, 467, 470, 472–474, 476–486, 488, 493, 495, 496, 503, 543, 544, 552–564, 574
- Salikta teikuma struktūra 694, 699, 795, 847, 875, 877
- Saliktenis 80, 81, 84–86, 88, 95, 120–124, 127, 128, 132, 135, 143, 146–150, 152, 161, 171, 172, 174, 191, 193, 196–199, 202–204, 206, 209–213, 215, 225, 249–252, 254, 256–263, 269, 271, 272, 274–276, 293, 296–299, 312, 328, 329, 332, 334, 336, 347, 360, 364, 368, 369, 380, 403, 406, 414, 417, 418, 422–424, 427, 431, 579, 605–607, 609, 613, 669
- Saliktenķonversējums 200, 272, 293
- Saliktenķonversija 210, 271
- Salikti nepaplašināti jeb divkomponentu teikumi 832
- Salikti nepaplašināti sakārtoti teikumi 832, 841
- Salikts pakārtots teikums 442, 657, 659, 660, 666, 680, 699, 703, 704, 746, 787, 794, 831–834, 842–876, 880, 905–907, 915–918, 920, 921, 943
- Salikts paplašināts sakārtots teikums 832–835, 842
- Salikti paplašināti teikumi 832
- Salikti resp. paplašināti verbāli izteicēji 460, 461, 718, 719, 806
- Salikti saikļa teikumi 832, 935
- Salikts sakārtots teikums 477–479, 645, 652–654, 656, 658, 699, 791, 811, 813, 831, 832–843, 874, 904, 905, 913, 914, 936
- Salikto teikumu kvalitatīvās pazīmes 830
- Salikto teikumu kvantitatīvās pazīmes 830
- Salikts bezsaikļa teikums 832, 833, 835–837, 935
- Salikts galvenais loceklis 724, 806
- Salikts izsaukmes vārds 683
- Salikts nepaplašināts pakārtots teikums 843, 846, 857
- Salikts nosaukums 203, 253, 255–257, 260, 326, 327, 368, 396, 694, 764
- Salikts paplašināts pakārtots teikums 844, 846, 857
- Salikts saiklis 642, 788, 789
- Salikts sakārtots bezsaikļa vārdu jeb bezsaisītājvārdu teikums 833, 835, 836, 838, 839, 840, 842, 936
- Salikts sakārtots saikļa vārdu jeb saistītājvārdu teikums 833, 936
- Salikts skaitļa vārds 417, 419
- Salikts teikuma gramatiskais centrs 758
- Salikts teikums 426, 428, 451, 475, 494, 500, 501, 544, 545, 575, 641, 646, 647, 651, 652, 654–658, 660, 662, 665–668, 694, 695, 698–703, 706, 720, 723, 724, 739, 740, 744, 756, 771, 801, 807, 810, 811, 813, 819, 822, 827, 830–882, 891, 893, 899, 904–907, 913–923, 935, 939, 943
- Salikts teikuma loceklis 809, 811
- Saņēmējs (recipiēns) 712, 768–770, 772
- Saplūdenis 193, 203, 261
- Saplūdenatvasinājums 193
- Sapludināšana 203, 253, 261, 897
- Sarunas partneris 687, 776, 777, 783, 784, 930, 931, 933, 938, 942, 952, 955
- Sarunas struktūra 931
- Sarunvaloda 121, 135, 136, 188, 189, 206, 207, 212, 221, 225–227, 229, 232, 234, 242, 259, 261, 277, 299, 315, 329, 330, 334, 338, 341, 372, 397, 405, 432, 435–439, 441, 442, 454, 478, 484, 485, 488–490, 492, 495, 509, 515, 529, 537, 549, 588, 604, 615, 654, 679, 686, 688, 735, 779, 780, 792, 820, 923–925, 928–930, 932, 933, 935, 938, 942, 944–946, 948, 949, 951
- Sarunvalodas dialogs 932, 940
- Saskaņojums 334, 505, 700, 704, 705, 766, 813, 814
- Saskaņošanas princips (saskaņojuma analogs) 700, 704
- Saskaņots apzīmētājs 370, 377, 597, 807, 599, 887
- Sastata izteicēja pilnnozīmes daļa (predikatīvs) 321, 370, 381, 382, 390, 399, 567, 577, 590, 806, 851, 852, 863, 893, 915, 920
- Sastata izteicēja saitiņa 716, 718, 719, 722, 747, 903

- Sastata izteicējs 381, 390, 401, 466, 467, 572, 575, 719–722, 724, 726, 744, 747, 804, 852, 903
- Sastata teikuma priekšmets 717
- Satura akuzatīvs 352
- Savrupinājuma grupa 813, 814
- Savrupinājums 584, 748, 810, 811, 816, 821, 926
- Savrupināta apzīmētāja grupa 749, 750, 812, 814
- (Savrupināta) pielikuma grupa 749, 811–813, 910
- Savrupināta teikuma locekļa grupa (savrupinātu teikuma locekļu grupas) 810, 811, 816
- Savrupināta uzruna 821
- Savrupināta uzrunas grupa 820, 821
- Savrupināts pavadapstāklis 807
- Savrupināts teikuma loceklis 801, 810–816
- Savrupināts apstāklis 811, 813–815, 912, 921
- Savrupināts apzīmētājs 390, 744, 748–750, 811–814, 908, 911, 914, 915, 920
- Savrupināts divdabja teiciens 467, 470, 579, 582, 584, 811
- Savrupināts dubultloceklis 811, 814, 815
- Savrupināts pielikums 744, 748–750, 811–813, 910
- Saziņas (komunikatīvā) funkcija 692, 693, 710, 779
- Saziņas partneris 924, 926, 930, 946, 951
- Saziņas situācija 474, 502, 517, 523, 524, 695, 706, 707, 713, 759, 767, 779, 896, 898
- Secīguma attieksme 640, 652, 662, 834, 836–839
- Secīgums 446, 471, 534, 593, 604, 624, 652, 653, 802, 835, 837, 842
- Secinājuma attieksme 835, 839, 843
- Sekas 232, 341, 474, 476–478, 484, 496, 515, 543, 652, 653, 665, 666, 836, 839, 842, 862, 871
- Seku attieksme 652, 653, 665, 834, 835, 839, 840, 843, 880
- Seku palīgteikums 665, 832, 848, 868, 871, 872, 919
- Seku saiklis 661, 665, 666, 945
- Sekunda 115
- Sekundārā vārddarināšanas (derivatīvā) motīvācija 194
- Sekundāri predikatīvs komponents (dubultloceklis vai pavadapstāklis) 321, 370, 382, 390, 567, 569, 572, 575, 578, 581, 702, 717, 720, 729, 730, 741, 742–757, 761, 771, 781, 782, 807, 811, 816, 857, 863, 910, 922, 941, 942
- Sekundāri predikatīvais sintaktiskais sakars 700–702, 740, 741
- Sekundārs apstākļa vārds 211, 296, 297, 596
- Sekundārs izsaukmes vārds 682, 684
- Sekundārs (vārda) celms 149, 150, 153, 191
- Sekundārs vārds 144, 147, 190, 192–194, 197–200, 202, 203, 211, 221, 223, 229, 264, 294, 687
- Semantika 107, 112, 142, 143, 184, 188–190, 193, 194, 197–199, 204, 208, 211–214, 218, 227, 236, 243–247, 252, 263–265, 268, 271, 272, 274, 275, 279, 280, 284, 290, 291, 295, 296, 299, 300, 312, 319, 324–326, 331, 335, 338, 344, 348, 350, 353, 356, 368, 371–374, 376, 381, 382, 390, 393, 397, 401, 404, 407, 408, 428, 437, 444, 450, 462, 474, 489, 493, 494, 499, 500, 501, 508, 511, 512, 517, 523, 524, 528, 531, 532, 534, 537, 541, 542, 545, 564, 571, 573, 575, 577, 579, 584, 586, 587, 597, 601, 603, 604, 606, 616, 619, 621, 645, 651, 654, 656, 661, 679, 682, 700, 701, 707, 710–712, 714, 716, 718, 719, 722, 724, 726, 730, 733, 736, 739, 740, 751, 752, 754, 757–759, 762, 773, 801, 802, 804, 822, 824, 826–828, 831, 837, 871, 874, 883, 891, 899, 939, 940, 941
- Semantiskas paradigmatisks attieksmes 733
- Semantiskā loma 712, 768, 769, 770, 772
- Semantiskā vārddarināšanas un formveidošanas motīvācija 194
- Semantiska (intonatīva) pauze 109
- Semantiska realizācija 733, 735, 736, 738, 739
- Semantiskā sinonīmija 286
- Semantiska slodze 430, 886, 892
- Semantiskā struktūra 212, 237, 302, 504, 531, 706, 720, 744, 750, 761, 767–772, 795, 797
- Semantiskais formveidošanas paņēmieni 304, 309, 458
- Semantiskais pārnese 197
- Semantiskais vārddarināšanas paņēmieni 193, 194, 200, 202–207, 212
- Semantiskais vienkārša teikuma izpētes aspekts sk. Vienkārša teikuma izpētes semantiskais aspekts
- Semantiskās realizācijas tips 737
- Semantiskās attieksmes 191, 192, 249, 443, 736
- Semantiskā valence 696
- Semantiski sintaktiskais aspekts 850
- Semantisks un gramatisks saistījums 374, 816, 821

- Separācija (aferēze) 202, 203, 259
- Sestā deklinācija 83, 126, 128, 137, 156, 162, 181, 182, 228, 244, 306, 310, 335, 336, 357, 359, 365, 366
- Sieviešu dzimte 126, 128, 144, 148, 149, 151, 164, 173, 199, 208, 221, 222, 228, 229, 232, 241, 242, 245, 247, 305, 310, 312, 313, 316, 327–337, 359, 361, 362, 363–366, 368, 385–395, 419, 420–424, 425, 427, 432–435, 474, 505, 569, 573, 575, 577, 583, 688, 704
- Singls 255, 258
- Sinhroniskā pieeja (aspekts, skatījums, viedoklis), sinhronisks 46, 47, 138, 149, 153, 164, 169, 190, 191, 211, 236, 240, 264, 289, 306, 356, 357, 546, 596
- Sinkope 259
- Sinkrētisms 307, 322, 617, 746, 751, 833, 837, 890, 896
- Sinkrētiska salikta teikuma parcelācija 913
- Sinkrētiska struktūra 916
- Sinkrētiska vienība 886
- Sinkrētiskas pazīmes 901, 913
- Sinkrētisks komunikāts 890, 901, 910
- Sinkrētisks raksturs 586, 886, 906, 910
- Sinonīmija 256, 263, 268, 286, 301, 356, 372, 475, 493, 523, 544, 572, 587, 592, 625, 628
- Sinonīms 199, 208, 217, 218, 221, 223, 224, 248, 266, 268, 271, 279, 284, 287, 303, 309, 347, 348, 372, 376, 526, 536, 598, 628, 660, 661, 663, 686, 828, 892, 895
- Sintagma 107, 109–114, 116, 117, 119, 184, 699, 794
- Sintagmas (intonatīvās vienības) kodols 119
- Sintagmatiskās attieksmes 199, 305, 317, 322, 620
- Sintagmatiskais dalījums 111, 692, 699
- Sintagmatiskais (frāzes) uzsvars (*phrasal accent*) 111, 112
- Sintagmatiskā nozīme 457, 474
- Sintagmatiska (distributīva) pieeja 707, 732
- Sintakse 154, 207, 271, 300, 311, 464, 692, 694–707, 713, 716, 717, 729, 732–734, 736, 737, 739, 741, 750, 758, 760, 766, 767, 774, 776, 801, 830, 891, 923, 933, 935, 937, 947, 950, 953
- Sintakses apakšsistēma 692, 694, 695, 702
- Sintakses vienību elementi jeb sastāvdaļas 692, 695
- Sintaktiskā analīze 933
- Sintaktiskā funkcija 143, 188, 208, 252, 272, 299, 318–320, 324, 343, 344, 368, 416, 424, 426, 459–462, 464, 466, 485, 513, 595, 596, 599, 601, 606, 619, 645–667, 695, 697, 699, 718, 720, 725, 733, 735, 736, 739, 749, 750, 752, 757, 758, 794, 795, 801, 848, 926, 945
- Sintaktiskā koriģēšana 929
- Sintaktiskā nullforma 938, 944, 945
- Sintaktiskā (jeb shēmas) semantika 767, 773, 792
- Sintaktiskās semantikas līmeņi 792
- Sintaktiska konstrukcija 121, 151, 193, 216, 252–254, 256, 257, 260, 261, 299, 308, 462, 468, 537, 665, 718, 738, 777, 809
- Sintaktiskā modalitāte 707, 708, 947
- Sintaktiska parādība 692, 707, 809, 821, 921
- Sintaktiskā persona 708, 709, 758
- Sintaktiskā sinonīmija 739, 740, 772
- Sintaktiskā struktūra 544, 770–773, 795, 797, 798, 800
- Sintaktiskā (virsējā) struktūra 720, 744, 796
- Sintaktiski patstāvīga struktūra 821, 889
- Sintaktiskā uzbūve 823, 929
- Sintaktiskā valence 696, 697
- Sintaktiska vienība 139, 184, 345, 536, 608, 641–643, 650, 655, 658, 693, 695, 699, 706, 830, 909
- Sintaktiskais aspekts 300, 809
- Sintaktiskais formveidošanas paņēmieni 304, 307, 308, 458
- Sintaktiskais laiks 707, 708
- Sintaktiskais sakars 644, 650, 665, 692–695, 698–705, 707, 713, 727, 740–744, 750, 759, 766, 771, 795, 831, 832, 844, 845, 847
- Sintaktiskais vārddarināšanas paņēmieni 198, 200, 202, 203, 207, 210, 249, 252, 263, 264, 269, 271, 272, 274–276, 292, 293, 296
- Sintaktiski afiksālais (sintaktiski morfoloģiskais) vārddarināšanas paņēmieni 198, 200–202, 212, 261–264, 270
- Sintaktiski leksiskais vārddarināšanas paņēmieni 203
- Sintaktisks elements 822
- Sintaktisks faktors 109, 802
- Sintaktisks likums 883
- Sintaktisks process (kā elidācija vai redukcija un parcelācija) 893, 896
- Sintaktisko sakaru izteikšanas līdzekļi jeb komponentu saistījums 693
- Sintētiskais debitīvs 490, 491
- Sintētiska vārdforma 304–308, 407
- Situācijas tips 770, 771, 934
- Situants 467, 702, 734, 741, 756, 757, 760, 761, 765, 794, 796, 798, 799

- Situatīvas nozīmes teikuma loceklis 712, 796
 Situatīvi motivēta reducēta vienība 900
 Situatīvi motivēts izteikums 885, 897
 Skaitlis 144, 147, 151, 199, 208, 245, 246, 252, 302, 305, 309, 312, 315, 316, 318, 337, 340, 367, 374, 381, 419, 420, 424, 425, 432, 451, 480, 484, 486, 489, 506, 516, 518, 519, 524, 567, 568, 569, 575, 583, 593, 699–701, 713, 745
 Skaitļa morfoloģiskā (gramatiskā) kategorija 315, 316, 324, 337, 374, 413, 419, 431, 456, 585
 Skaitļa vārds (numerālis) 124, 150, 200–203, 209–211, 222, 223, 237, 239, 242, 246, 251, 252, 261, 265, 267, 270, 273–277, 286, 290, 294, 296, 297, 298, 304–306, 312, 313, 318–320, 322, 327, 337, 348, 351, 355, 369, 373, 375, 406, 413–427, 430, 450, 453, 456, 462, 595, 596, 611–614, 620, 627, 704, 715, 719, 723, 727, 730, 746, 795, 796
 Skaitļa vārdu savienojumi jeb analītiski vārdi (leksēmas) 313, 417, 418
 Skanenis (sonants) 33, 36, 52–56, 64, 68, 75, 78, 81, 85, 87, 88, 100, 102, 134, 168, 176, 360
 Skaņas ekskursijas fāze 31
 Skaņas intensitāte 30, 96
 Skaņas rekursijas fāze 31
 Skaņu atdarinātājs (onomatopoētisms) izsaukšanas vārds 682, 689–691
 Skaņu pārgarums 107
 Skaņu mija 43, 80, 154, 170, 178, 197, 237, 289, 304–306, 330, 360, 458, 472, 545–547
 Slēdenis 33, 35–37, 53, 58–66, 68, 72, 74, 75, 78, 80, 86
 Slēgta zilbe 82, 87, 100, 134
 Slēgts sakārtojuma sakars 693
 Slengisms 259, 260, 299
 Slengs 226, 260, 397, 679, 688
 Slēgtas vādrindas 693, 802
 Smagā zilbe 98
 Sociālais konteksts 932
 Sociālie faktori 774, 924
 Sonoritāte 53–56, 75, 96, 97, 102, 103
 Sonoritātes secības princips 55, 56, 96, 101–103
 Sonoritātes teorija 54, 96, 97, 103
 Sonoritātes virsotne 37, 44, 54, 96, 103
 Spektrogrāfs 28–30
 Spektrogrammu jeb elektroakustiskās metodes 27–29
 Spontāna runa 110, 111, 794, 929, 938
 Stabils divskanis 45, 48
 Stabils vārdsavienojums 354, 375, 390, 396, 398, 432, 582, 777, 859
 Starptautiskā Fonētikas asociācija (SFA) (*International Phonetic Association*) 24, 25
 Starptautiskā transkripcijas sistēma 22, 24, 25, 121
 Statiskā spektrogramma 29
 Statiskais (konstruktīvais jeb strukturālais) vienkārša teikuma izpētes aspekts 707
 Stāvokļa apstākļa vārds 606, 607, 616, 617, 722
 Stieptā zilbes intonācija 25, 104, 185, 187
 Stilistiska parādība 809
 Stilistiska slodze 892, 896
 Stilistiskais aspekts 809
 Stilistisko potenču realizācijas veidi 925
 Stilistisks izteiksmes līdzeklis 251, 343, 345, 902
 Stilistisks mērķis 831, 907, 917
 Stilistisks paņēmieni 661, 907, 914
 Stilistisks satura aktualizēšanas līdzeklis 898
 Stilistisks uzdevums 396, 888, 896
 Stiprais pārvaldījums 703
 Strukturāli nepilns salikts pakārtots teikums 847
 Strukturālas organizēšanas funkcija 706
 Strupinājums 259, 261
 Strupinājumsaliktenis 203, 259–261, 368
 Strupināšana 203, 253, 259–261
 Strupnis 259, 260
 Strupvārds 259, 260
 Subjekta funkcija 902
 Subjekta ģenitīvs 346
 Subjekta sintaktiskā nullforma 941
 Submorfs 140, 164, 169
 Substantivācija 208, 209, 321, 374, 568, 582
 Substantivējums 208, 209, 223, 227, 271, 301, 312, 342, 357, 366, 367, 397, 400, 409, 412, 568, 573, 576, 580, 583, 895, 899
 Substantīvisks teikuma priekšmets 715
 Substantīvēts vārdsavienojums 820
 Substantīvisks vietniekvārdu lietojums 317, 318, 430, 440, 441, 442, 443, 449, 453, 454, 899
 Substitūcija 132, 210, 480
 Substitūts 680, 706
 Sufiksācija 179, 194, 200, 201, 204, 212, 220, 221, 243, 252, 263, 264, 273, 278, 286, 403, 472
 Sufiksālā apelatīvācija 206
 Sufiksālā galotne 151, 234
 Sufikss sk. Piedēklis (sufikss)
 Sugasvārds (apelatīvs) 325, 335, 336, 368

- Supīns 460
- Supletīva (dažādu sakņu) vārdforma 304, 309, 432, 521, 546, 789
- Supletīvisms 304, 309, 433
- Supletīvs 309, 458, 549
- Suprafikss 170, 174, 188
- Supramorfēma 155, 183–189
- Svešvārds 82, 124, 128, 131–133, 146, 167, 152, 206, 215, 221, 408, 661, 826
- Šaura apjoma (homogēns) divskanis 49, 51, 52
- Šķīruma attieksme 660, 693, 804, 805, 832, 834, 843, 844, 858, 936
- Šķīruma saiklis, šķīramie saikļi 651, 659, 660, 693, 802, 804
- Tagadne 93, 123, 128–131, 136, 141, 159, 160, 165, 167, 168, 175, 177, 179, 180, 182, 185, 187, 197, 223, 226, 230, 241, 270, 302, 309, 310, 313, 315, 378, 382, 385–388, 393, 394, 457–459, 465, 470–475, 477–479, 484, 486, 489–491, 493, 519–522, 537, 542–544, 546–550, 568–571, 576, 577, 581, 585, 588, 593, 609, 708, 718, 719, 730, 751, 780, 781, 930
- Tagadnes celms 94, 95, 126, 182, 185, 191, 193, 197, 230, 232, 236, 237, 245, 312, 389, 458, 459, 472, 483, 491, 545–548, 569, 570, 576, 577, 585, 587
- Tautosillabiska *n* zudums 306
- Tautosillabiska pozīcija 52, 81, 85, 86, 88, 165, 174, 185, 187
- Tautosillabisks savienojums 86, 90, 185, 187 (Teikuma) aktuālais dalījums 113, 759, 774, 789, 792, 793, 794, 796, 896, 907, 911
- Teikuma apkaime 883, 884, 899
- Teikuma aprāvums 897, 898, 940
- Teikuma dziļā (semantiskā) struktūra 744, 750, 761, 767, 769, 770
- Teikuma intonācija 107, 183, 184, 189, 665, 692, 776, 833
- Teikuma komponents 660, 697, 710, 713, 798, 830, 838, 842, 843, 849, 852, 875, 900, 901, 907, 909, 926
- Teikuma komponentu parcelējums 900
- Teikuma kondominante 700
- Teikuma kvantitatīvais izvērsums 809, 837, 884
- Teikuma loceklis 110, 114, 139, 318, 324, 356, 467, 532, 619, 641, 643–645, 655, 656, 669, 680, 694, 695, 697, 702, 703, 706, 707, 710, 712, 716, 719, 733, 741, 742, 748, 749, 751, 752, 757, 758, 763, 789, 793, 795, 796, 798, 800, 801, 806, 809–811, 815, 816, 818, 822, 830, 845, 846, 848, 863, 889, 904, 907, 909, 953
- Teikuma locekļa funkcija 680, 697, 716, 725, 730, 733, 772, 821, 845
- Teikuma modelis 698, 706, 707, 710, 736, 726, 933, 934, 938, 940, 942, 944, 953
- Teikuma modeļa teorija 710
- Teikuma pakāpe 758
- Teikuma paradigma 726, 728, 732–740
- Teikuma priekšmets 110, 114, 233, 344, 345, 426, 461, 462, 467, 474, 483, 484, 486, 487, 491, 516, 517, 644, 646, 664, 680, 697, 699, 700, 701, 704, 709, 710, 713, 715–718, 720–723, 725, 726, 728, 729, 731, 733–738, 740, 745, 746, 750, 752–754, 757–760, 765, 768, 769, 772, 773, 787–793, 795–798, 800, 806, 821, 830–832, 835, 845, 849, 850, 855, 898, 900–903, 905–907, 909–911, 914, 917, 920, 922
- Teikuma priekšmeta palīgteikums 667, 790, 831, 832, 848–851, 874, 906, 907, 917, 922
- Teikuma sākumpunkts 795, 799
- Teikuma sintaktiskā struktūra 109, 353, 503, 504, 512, 532, 545, 694, 699, 744, 796, 816, 818, 819, 874, 875
- Teikuma struktūras pārveidojumi 792, 883, 884, 891, 896, 897
- Teikuma struktūra 114, 326, 466, 503, 504, 701, 706, 710, 713–715, 725, 732, 736, 758, 776, 777, 889, 900, 932, 940, 942, 944, 945
- Teikuma virsējā (sintaktiskā) struktūra 720, 744, 767
- Teikums 47, 107–110, 113–116, 119, 120, 122, 124, 155, 183, 184, 187–189, 202, 208, 302–305, 315, 318, 320, 334, 338, 341, 343–345, 351, 367, 368, 371, 388, 390, 400, 401, 407, 408, 415, 424, 428–430, 432, 436, 440–442, 444, 446, 448, 451–456, 459, 461–463, 467, 468, 471, 474, 475, 477, 483, 486, 487, 496, 499, 501, 502, 504, 507–509, 512, 514–516, 526, 530, 532, 536–539, 541, 570, 574, 577, 578, 584–586, 590, 592, 595, 599, 602, 617, 620, 641–646, 650–653, 655–678, 680, 681, 684, 685, 688, 691–695, 697–702, 704, 706–800, 802, 804, 807, 809, 810, 812, 813, 815–828, 830, 831, 833, 835, 844, 847, 855, 870, 883–886, 893, 895–899, 902, 904, 907–910, 923, 925, 926, 929, 931, 933, 935, 945, 949, 951–953
- Teksta adresāts 187, 491, 498, 499, 515–517, 523–527
- Teksta aktualizācijas process 909

- Teksta aprāvums 897
 Teksta autora vērtējuma izteicējs izsaukmes vārds 683
 Teksta jēdzieniskā saistība 893
 Teksta jēdzieniskais sakarīgums jeb koherence 896
 Teksta jēdzieniski saturiskais saistījums 884
 Teksta lingvistika 698
 Teksta melodiskais veidojums (mutvārdos) 833
 Teksta nogriežņu virkne 891
 Teksta pakāpe 925
 Teksta pārtraukums 897
 Teksta sintakse 695, 698, 831, 883–955
 Teksta vienība 658, 695, 707, 885–896, 898, 904, 926, 928, 929, 931, 933
 Teksta vienības funkcija 693, 885
 Teksta vienību saistījuma paņēmieni un līdzekļi 892–896
 Teksta vienību saistījums jeb sasaiste (kohēzija) sk. Kohēzija (teksta vienību saistījums jeb sasaiste)
 Teksta vienību, resp., to izteiktā satura aktualizēšanas līdzeklis 898
 Teksts 107, 110, 111, 113, 144, 184, 187–189, 208, 209, 227, 254, 256, 257, 271–273, 281, 288, 304, 310, 318, 320, 333, 339, 344, 367, 376, 377, 384, 389, 397, 400, 401, 428, 430, 436, 439, 440–444, 446, 461, 475–479, 484, 491, 494–498, 500, 501, 523, 525–528, 544, 572, 578–580, 584, 591–594, 597, 617, 619, 620, 644, 652, 680, 692–695, 698, 707, 723, 774, 783, 785, 792, 793, 797, 798, 800, 809, 816, 821, 822, 824–827, 830, 831, 846, 847, 859, 883–898, 901, 902, 904, 905, 908, 909, 911, 916, 917, 923, 925, 929, 933
 Tekstveide 147, 430, 452, 698, 798, 809–811, 817, 883, 885, 894–896, 899–902, 904, 906, 908, 915, 919, 921, 922
 Tekstveides (sintaktiskie) procesi 893, 896, 908, 923
 Tekstveides mērķis 896
 Tekstveides modeļu elementu blīvēšana 926
 Tekstveides paņēmieni 895, 899, 907, 918, 926
 Tekstveides sinkrētisms 900
 Tekstveides slodze 896
 Tekstveides stilistiskie uzdevumi 896
 Tēlojošais teksts 883, 890
 Telpiskās attieksmes 629–632
 Tēma 793–799
 Tēmas infinitīvs 461, 945
 Temporāls (laika/ilguma) runas intonācijas elements 108
 Terminoloģija 39, 148, 203, 205, 206, 211, 212, 215, 221, 224, 227, 233, 236, 237, 249, 252, 261, 268, 272, 278, 287, 288, 293, 336, 339, 369, 383, 390, 399, 778, 801, 822, 947
 Termins 81, 119, 132, 146, 160, 178, 184, 188, 192, 197, 200, 201, 203–205, 207, 209, 214, 215, 217–221, 225, 226, 228–230, 233, 241–243, 247, 248, 251, 267, 293, 300, 303, 311, 327, 336, 375, 377, 379, 380, 390, 396, 398, 409, 468, 482, 505, 529, 532, 533, 538, 579, 582, 600, 642, 651, 667, 692, 697, 706, 724, 733, 739, 740, 742, 874, 897, 924–926, 928, 932, 933, 953
 Tiešā objekta akuzatīvs 351, 356, 508
 Tieša pakārtojuma palīgteikums 819, 844, 847, 878, 881
 Tiešā runa 494, 496, 508, 816, 947
 Tieša vārdu secība 792
 Tiešā vērojuma (subjektīvās) metodes 27
 Tiešais darbības vārds 151, 237, 240, 278, 280, 281, 291, 317, 385, 386, 388, 566, 569, 577, 580, 583
 Tiešs (neatkarīgs) locījums 344
 Tiešs pakārtojums 844, 851, 853, 854, 857, 858, 878
 Tonālā suprasegmentālā apofonija 178, 179, 186
 Tonāls alosupramorfs 185, 187
 Tradicionālā sintakse 701, 801, 925
 Transfikss 305
 Transformātas (sinonīmiskas) attieksmes 739, 772
 Transpozīcija 194, 301, 310, 321, 322
 Transpozīts 208, 271
 Trešā deklinācija 228, 310, 335, 356, 357, 361–363
 Trešā konjugācija 126, 127, 129–131, 136, 156, 162, 164, 166, 167, 169, 175, 182, 240, 245, 313, 472, 492, 519, 520, 522, 523, 540, 546, 548–551, 556
 Trešās personas vietniekvārds 431, 435, 437–439, 443, 516, 812
 Trijstūrīšu kols 24, 25
 Trīsintonāciju (triju intonāciju) sistēma 104–106, 185
 Trīspersonu darbības vārds 510, 523, 524–529, 701, 724
 Troksnenis 33, 35, 36, 38, 53, 74, 75, 78, 80, 81, 84, 85, 87, 88, 102, 115, 134, 168, 170–172, 175, 176
 „Ūdenskrituma” spektrs 30

- Uzgāmuris (epiglotis) 34, 78
 Uzruna 110, 356, 385, 396, 436, 680, 686–688, 751, 782, 783, 801, 820–822, 889, 927, 928, 944, 949, 952
 Uzrunas blīvējumi 927
 Uzrunas divkāršojumi 928
 Uzrunas grupa 680, 820–822, 889, 944
 Uzrunas grupas komponenti 821
 Uzrunas izsacījums 820
 Uzrunas konstrukcija 801, 820
 Uzsvars jeb akcents 22, 23, 38, 41, 81, 100, 107, 111, 114, 120–125, 154, 155, 183–185, 187–189, 198, 307, 491, 511, 536, 620, 665, 670, 673, 675, 680, 774, 794
 Uz centru virzīts divskanis 49, 50
 Uz priekšu virzīts divskanis 49, 51, 52
 Uzsvērtā partikula 670
 Uzsvērtā zilbe 45, 48, 50, 81, 100, 104, 111, 112, 114, 116, 117, 119, 121, 185
 Uztvēruma nozīme 761
 Uztvērums (percepts) 768
 Uzuāls vārddarināšanas paņēmieni 210
 Vairākkomponentu vārdkopa 813
 Vairākvalents verbs (darbības vārds) 799
 Vairākvārdu partikula 669, 677
 Vairākvārdu saiklis 642–644, 651, 668
 Vairākvārdu pāra pretstata saiklis 888
 Vairākvārdu pāra saikli 643, 646, 651, 804
 Vairākvārdu saikli vai saikļa funkcijā lietoti vārdu savienojumi 803
 Vajadzības izteiksme (debitīvs) 306, 307, 345, 351, 457, 458, 464–466, 471, 481–483, 486–491, 497–501, 505, 506, 516–518, 554, 558, 561, 563, 581, 590, 716, 733, 735, 746, 762, 789
 Vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveids 482, 487, 488, 497, 500, 501, 555, 559, 561, 563
 Vajadzības izteiksmes vēlējuma paveids 482, 487–489, 497, 498, 501, 502, 556, 559, 562, 564
 Vajadzības izteiksmes vārdformas 578, 850
 Vājais pārvaldījums 703
 Valence jeb saistāmība 692, 695–697, 757, 758, 760, 761, 770
 Valences formālais aspekts 696
 Valences semantiskais aspekts 696
 Valodas ekonomijas paņēmieni 898
 Valodas ekonomijas princips 934
 Valodas funkcijas 22?
 Valodas līmeņi 138, 207, 300, 301, 925
 Valodas skaņa 22, 23, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 53, 57, 81, 96, 117
 Valodiskā pieredze 377, 898
 Valodiskā tradīcija 898
 Vaļēja vārdrinda 693
 Vaļēja zilbe 82, 87, 100, 134
 Vaļējs sakārtojuma sakars 693
 Vārda morfēmiskā un derivatīvā analīze 153
 Vārda (vārdformas) morfēmiskā struktūra 143, 185, 208, 697
 Vārda vai vārdu savienojumu sintakse 692, 693
 Vārddarināšana 138, 139, 143, 147, 152, 154, 157, 158, 160, 165, 168, 174, 176, 180, 190–299, 311, 320, 332, 368, 417, 531, 532, 541, 580, 697
 Vārddarināšana (derivācija) 147, 190, 212, 236, 252, 289
 Vārddarināšana (derivatoloģija) 190
 Vārddarināšanas (derivatīvā) bāze 191, 193, 200, 205, 237, 240, 247, 257, 264, 266, 278, 293
 Vārddarināšanas (derivatīvais) formants 146, 148, 151, 190, 197, 202, 221, 227, 238, 240, 244, 245
 Vārddarināšanas kategorija 193, 315
 Vārddarināšanas (derivatīvā) ķēde 150, 194, 195, 196, 243
 Vārddarināšanas (derivatīvais) līdzeklis 93, 146, 165, 179, 186, 190–192, 197, 198, 200–212, 223–225, 235, 236, 238, 240–242, 245, 248, 263–268, 282, 289, 290, 295, 296, 317, 402, 403, 512, 531, 532, 605
 Vārddarināšanas (derivatīvā) ligzda 194–196, 206, 736
 Vārddarināšanas modelis 139, 145, 146, 190–193, 202, 214, 223, 233, 240, 244, 248, 250, 263, 264, 268, 270, 272, 284, 290, 292
 Vārddarināšanas (vārddarinātāja) morfēma 139, 146, 147, 148, 151, 245, 246, 541
 Vārddarināšanas (derivatīvā) motivācija 193
 Vārddarināšanas (derivatīvā) nozīme sk. Derivatīvā nozīme
 Vārddarināšanas (derivatīvais) paņēmieni 190, 192, 200–212, 249, 252, 263, 271, 319, 332, 403, 417
 Vārddarināšanas (derivatīvais) tips 139, 145, 150, 168, 184, 185, 190–193, 198, 211, 215, 216, 218, 221–227, 229, 231–242, 247, 263, 266, 267, 280, 283, 287–292, 512, 514, 541
 Vārdforma 23, 82, 94, 95, 105, 106, 113, 138, 139–143, 146, 148, 149–151, 153, 154, 162, 164, 166, 170, 180, 183–185, 187–189, 191, 193, 198, 202, 208–210, 260, 270, 271, 296, 300–306, 309–312, 314,

- 316, 317, 319, 321, 322, 324, 329, 330, 338, 371, 375, 376, 381, 383–385, 391, 401, 408–410, 429, 431, 432, 436–441, 443, 446, 447, 449, 451–455, 462, 518, 568, 569, 572, 573, 575, 578, 583–585, 590, 593, 596–598, 604, 620, 625, 627, 692–694, 697–699, 701–703, 705, 707, 708, 710, 713, 718, 726, 741, 742, 758, 759, 761, 766, 767, 772, 773, 787, 793–796, 799, 806, 824, 836–838, 841, 849, 887, 892, 893, 900, 902
- Vārdformu secība 795, 796, 799
- Vārdiska izskaņa 146, 152
- Vārdkopa 193, 203, 249–251, 315, 347, 363, 379, 390, 399, 470, 507, 579, 597, 619, 641, 645, 693, 694, 697–699, 702, 704, 705, 720, 726, 739–742, 747, 748, 754, 758–764, 766, 769, 784, 793, 795, 796, 798, 800, 805, 809, 812–815, 886, 888–899, 902, 905, 908–914, 916, 921, 922, 953
- Vārdkopas atkarīgais komponents 693, 697, 702, 739, 740, 748, 759, 761, 763, 769, 805, 898
- Vārdkopas komponentu redukcija 898, 899
- Vārdkopas komponentu semantika 899
- Vārdkopas neatkarīgais komponents 693, 697, 702, 742, 758, 761, 763, 764, 805, 813, 898
- Vārdkopas savrupinājums 815
- Vārdkoptermins 203, 205, 293, 391, 399
- Vārdrinda 256, 382, 693, 697, 698, 702, 705, 757, 764, 888
- Vārdrindas veidi 693, 925
- Vārdšķira 83, 124, 128, 142, 144, 146, 147, 149–151, 184, 187, 188, 191–194, 198–202, 206–212, 223, 243, 245, 249, 251, 263, 270, 271, 275, 277, 278, 284, 286, 294, 297, 298–304, 309–311, 314–326, 344, 369, 370, 413–418, 424, 428, 430, 431, 456, 564, 595–598, 600–602, 613, 619, 644–646, 658, 669, 673, 676, 687, 694, 696, 697, 698, 712, 715, 722, 726, 729, 730, 736, 739, 744, 746, 763, 765, 805, 808, 820, 849, 887, 889, 890, 944
- Vārdu blīvēšana 925
- Vārdu daļu pārklāšanās 210
- Vārdu savienojuma sintaktiskā struktūra 694
- Vārdu savienojums (vārdsavienojums) 107, 108, 110, 111, 184, 188, 189, 191, 198, 203, 250, 252–257, 261, 275, 297, 313, 325, 326, 334, 335, 347, 354, 355, 372, 375, 377, 380, 390, 391, 393, 396–399, 401, 406–412, 428, 431, 432, 436, 437, 441, 442, 444–446, 448–451, 453, 537, 571, 572, 574, 580, 582, 588, 592, 598, 604, 608, 610, 613, 619, 621, 627, 628, 639, 660, 669, 674, 681, 683, 692–695, 697–704, 717, 727, 734, 740–744, 747, 748, 754, 758, 759, 771, 779, 795, 803, 805, 808, 814–816, 819, 820, 823, 828, 830, 832, 837, 839, 841, 845, 849, 853, 856, 859, 860, 864, 867, 869, 873, 889, 894, 914, 925, 945
- Vārdu secība 699, 703, 718, 726, 730, 747, 759, 775, 794–796, 830
- Vārdu secības maiņa jeb inversija 699, 778, 810, 948
- Variatīvs sintaktiskais sakars 703
- Vecvārds 826
- V-veida melodija 119
- Veida apstākļi 110, 124, 582, 680, 712, 743, 788, 796, 823, 863, 891, 901, 912, 913, 915, 916, 921
- Veida apstākļa palīgteikums 646, 848, 862, 863, 866, 874, 918
- Veida apstākļa vārds 606, 607, 610–612, 616, 617, 672, 887
- Veida (aspekta) kategorija 315, 317, 531
- Veida lokatīvs 355
- Veids (darbības vārdu) 315–317, 457, 513, 514, 531–545
- Velāra artikulācijas vieta 58
- Velārs patskanis 39, 181
- Vēlējuma izteiksme (kondicionālis) 151, 159, 182, 308, 458, 465, 471, 481–483, 485–488, 494, 496, 497, 499, 518, 554, 558, 561–563, 666, 783–785, 787, 870, 954
- Vēlējuma izteiksmes vārdformas 485, 486, 850
- Verbālās mijiedarbības signāls 931
- Verbāla vārdkopa 694
- Verbāls predikāts 903
- Verbāls teikums 715–717, 721, 727–730, 732, 734, 754, 759, 760, 784, 787, 790, 797, 798, 799, 922
- Verbāls galvenais loceklis 723, 724
- Verbāls izteicējs 460, 468, 713, 718, 719, 725, 734, 806, 902, 908, 910, 914, 915, 922
- Verbāls sastata izteicējs 718
- Verbum dicendi* 494, 495, 500, 501
- Vērojums ar akustisku vai video ierakstu 27
- Vēsturiskās fonēmu pārmaiņas 80, 89–95, 154, 157, 458
- Vēsturiskais līdzskaņa zudums 91, 94, 166, 168, 458, 548
- Vibrants 35, 53, 68, 75
- Vidējās artikulācijas rindas (centrālais) patskanis 38, 39, 41, 44, 50

- Vidējā kārtā (medijs) 502, 511
 Vidēja mēles pacēluma palatāls patskanis 37, 39–43, 53, 82, 103
 Vidējs mēlenis 31, 73, 78, 93
 Vides apstākļi 808
 Viegļā zilbe 98
 Vienas ģenitīvs 346
 Vienāda augstuma divskaņi 48, 51, 52
 Viencentra līdzskanis 74
 Vienkārša jeb vienvārda partikula 669
 Vienkāršās laika formas 303, 459, 460, 465, 468, 470–473, 475–478, 482, 483, 486, 505, 506, 518, 519, 542–545, 652, 789, 806
 Vienkāršā (I futūrs) nākotne 458, 470, 471, 473, 475, 477, 478, 482, 483, 488, 493–496, 499, 500, 520, 542, 544, 552–563
 Vienkāršā (imperfekts) pagātne 93, 126, 458, 459, 465, 470–472, 475, 477, 480, 482–484, 542, 544, 549, 551–563
 Vienkāršā tagadne (prēzents) 94, 126, 136, 162, 166, 458, 459, 466, 470–472, 474–478, 482, 483, 485–488, 490, 491, 493–496, 499, 516, 521, 537, 542–544, 549–564, 689, 733, 734
 Vienkārša teikuma izpētes aspekts 706, 707
 Vienkārša teikuma izpētes dinamiskais (komunikatīvais jeb funkcionālais) aspekts 707
 Vienkārša teikuma izpētes formālais (sintaktiskais) aspekts 707
 Vienkārša teikuma izpētes semantiskais aspekts 707
 Vienkārša teikuma izpētes statistiskais (konstruktīvais jeb strukturālais) aspekts 707
 Vienkārša teikuma kvantitatīvi un semantiski izvērsumi 801
 Vienkārša teikuma sintakse 694, 695, 706, 711
 Vienkārša teikuma struktūra 116, 699, 706,
 Vienkārša teikuma struktūras paplašinājumi 801–829
 Vienkārša teikuma struktūras pārveidojumi jeb pārdalījumi 695, 909
 Vienkārša teikuma struktūras shēmas formas realizācija 733
 Vienkārša teikuma struktūras shēmas pilna formas realizācija 733
 Vienkārša teikuma struktūras shēmas nepilna formas realizācija 733
 Vienkārša teikuma struktūras vienkomponenta shēma 733
 Vienkārša teikuma struktūras divkomponentu shēma 733
 Vienkārša teikuma formālā struktūra 710
 Vienkārša teikuma minimālais modelis (predikatīvais minimums) 710, 711
 Vienkārša teikuma modelis jeb struktūras shēma 698, 710–713, 754, 847, 934, 940
 Vienkārša teikuma paplašinātais modelis (semantiskais minimums) 710–713, 934, 935
 Vienkārša teikuma paplašinātāju divkāršojumi 926
 Vienkārša teikuma semantiskā struktūra 767–773
 Vienkārša teikuma komponenta divkāršošana 926
 Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra 774–800
 Vienkāršruna 332, 334, 495, 509, 529, 679, 687
 Vienkāršs izsaukmes vārds 681–683
 Vienkāršs nepaplašināts teikums 116, 710, 711
 Vienkāršs saiklis 642
 Vienkāršs skaitļa vārds 417
 Vienkāršs teikuma loceklis 811
 Vienkāršs teikums 116, 464, 494, 495, 646, 694–698, 700–707, 710, 711, 715, 717, 720, 723, 732, 739, 740, 742, 746, 749, 756, 757, 759, 767, 771, 774, 788, 793, 796, 801, 802, 810, 822, 823, 830, 831, 899, 901–904, 909–914, 926, 934, 939, 940
 Vienkāršs vārddarināšanas (derivatīvais) līdzeklis 197
 Vienkāršs (semelfaktīvs) veids 461, 536, 540–542
 Vienkomponenta savrupinājums 815
 Vienkomponenta struktūras shēma 713–715
 Vienkopas teikuma galvenais loceklis 806, 807, 822
 Vienkopas teikums 456, 806, 807, 822, 849, 854
 Vienlaicīguma attieksme 471, 633, 652, 836, 837
 Vienlaicīgums 470, 471, 475, 477, 482, 496, 497, 584, 593, 652, 835, 836, 843
 Vienlīdzīgi apzīmētāji 371, 801, 802, 807, 809, 812, 813
 Vienlīdzīgi divdabja teicieni 818
 Vienlīdzīgi izteicēji 485, 711, 801, 802, 806, 807, 900, 908, 910, 914, 915, 920, 922
 Vienlīdzīgi palīgteikumi 452, 643, 651, 653, 655, 656, 668, 832, 844, 847, 851, 852, 854, 858, 859, 862, 864, 869, 870, 871, 873, 878, 879, 881, 891, 906, 915, 917–919, 943
 Vienlīdzīgi savrupināti dubultlocekļi 807, 815
 Vienlīdzīgi savrupināti teikuma locekļi 811

- Vienlīdzīgi teikuma locekļi 110, 114, 641, 643, 645, 647, 651–660, 668, 750, 780, 788, 801–809, 811, 816, 945
- Vienlīdzīgi veida apstākļi 802, 808, 913
- Vienlīdzīgi vienkopas teikuma galvenie locekļi 806, 807
- Vienlīdzīgi vokatīvi 821
- Vienlīdzīgu teikuma locekļu blīvējumi 802
- Vienlīdzīgu teikuma locekļu kopas 802
- Vienlīdzīgu teikuma locekļu sakārtojums 803
- Vienlīdzīgu teikuma locekļu savstarpējais saistījums 803
- Vienlīdzīgu teikuma locekļu semantisks grupējums 803
- Vienojuma attieksmes 645, 651, 653–655, 693, 802–804, 809, 813, 818, 834–839, 842, 844, 852, 858, 862, 876, 910, 922, 936, 943
- Vienojuma jēdzieniskā attieksme 652, 805, 832, 834
- Vienojuma saiklis 651–655, 693, 802, 804, 813, 821, 834, 836, 862, 877, 879
- Vienojuma sakars 913
- Vienojuma sakaru teikumi 833, 835
- Vienojuma un pretstata attieksmes 804, 842–844
- Vienojuma un šķīruma attieksme 804, 805
- Vienojums 804, 835, 836
- Vienpersonas darbības vārds 272, 351, 510, 523, 524, 528–530, 547, 701, 716, 723, 737, 739, 759
- Vienskaitlis 93, 106, 123, 128, 136, 137, 139, 144, 151, 159–163, 171–175, 181, 182, 199, 208, 214–216, 219, 220, 243, 246, 252, 294, 302–305, 308, 310, 312, 314–316, 326–329, 331, 333, 335, 337–344, 352–354, 356–370, 375, 383–386, 388, 391, 393, 406, 413, 419, 420, 422, 427, 432–437, 447, 449, 451, 453, 458, 459, 473, 474, 480, 491, 495, 505, 516, 517–521, 524–529, 547, 548, 562, 567, 569, 573, 575, 577, 581, 583, 596–598, 601, 607, 625–627, 669, 688, 689, 701, 780, 934
- Vienskaitlinieks (*singularia tantum*) 216, 218, 231, 314, 338–341, 343
- Vienvalents verbs (darbības vārds) 797, 799
- Vienvārda atkārtoti saikļi 642–644, 664, 651, 791, 792, 803
- Vienvārda saiklis 642–644, 651, 803
- Vietas apstākļi 110, 702, 712, 721, 725, 728, 765, 796, 808, 813, 815, 903, 912, 913, 916, 922
- Vietas apstākļa palīgteikums 848, 859, 860, 862
- Vietas apstākļa vārds 599, 606–608, 672
- Vietas lokatīvs 354, 355
- Vietniekvārds (pronomens) 124, 130, 142, 150, 151, 160, 162, 164, 174, 200–203, 209–211, 223, 231, 242, 252, 262, 266, 270, 271, 273, 276, 277, 286, 290, 294–297, 300, 303, 305–307, 310, 312–314, 317–323, 327, 348, 351, 369, 375, 380, 390, 395, 399, 406, 411, 413, 414, 415, 428–455, 462, 511, 516, 539, 595, 596, 599, 600, 609, 612, 614, 620, 627, 669, 672, 697, 704, 715–717, 719, 720, 727, 728, 730, 731, 749, 750, 757, 787, 793, 795, 805, 812, 814, 820, 830, 832, 836, 845, 850–855, 887, 892, 894, 899, 925, 955
- Vietniekvārds jautājamā vārda funkcijā 454
- Vietniekvārds *viss* 143, 302, 305, 395, 399, 410, 411, 430, 442, 443, 447, 449, 539, 786
- Vietniekvārds pakārtojuma vārda funkcijā 428, 451, 452, 845, 851, 853, 856, 865
- Vietvārds 114, 133, 204–207, 215, 218, 223, 233, 234, 239, 361, 826
- Vīriešu dzimte 126, 127, 139, 144, 149, 151, 159, 160, 163, 164, 171–173, 199, 208, 221, 222, 227, 228, 232–234, 242, 245, 247, 305, 310, 312, 313, 316, 327–337, 346, 358–363, 365, 368, 384, 385–395, 419–424, 425, 427, 432–435, 447, 449, 453, 474, 505, 569, 573, 575, 580, 583, 688, 701
- Virsrāzes vienība 891
- Virsteikums 451, 452, 494, 580, 644, 657, 661–667, 680, 699, 703, 704, 787, 822, 824, 831, 832, 844–847, 849–873, 875–882, 891, 893, 896, 904–907, 914–916, 922, 923, 937
- Virzības attieksme 625, 626, 631, 632, 636
- Vispārākā pakāpe (superlatīvs) 123, 143, 302, 306, 376, 381, 396, 399, 402, 404, 407, 408–412, 445, 567, 602, 604, 614, 694, 697, 716, 731
- Vispārīgās nozīmes vietniekvārds 435, 443–452, 722
- Vispārinājuma partikula 670, 672
- Vispārināta valence 696
- Vispārinošais vārds 805, 908, 921
- Vispārinošā vārdkopa 805
- Vispārīgās nozīmes apstākļa vārds 861
- Vokāliska zilbe 100
- Vokāliski konsonantiska zilbe 100

Vokālisma vēsturiskās pārmaiņas 89, 155
Vokalizācija 43, 44, 45, 46, 47, 48, 53, 84, 86,
87, 127, 170, 174, 175
Vokatīvs 141, 162, 186, 301, 312, 317, 344,
355, 356, 358, 360, 362–366, 385, 389,
391, 393, 420, 422, 820, 821
Zema mēles pacēluma patskanis 37, 39–42, 44,
49, 53, 103
Zilbe 22, 23, 38, 44, 48, 52–55, 75, 80–83, 86,
87, 96–103, 107, 111, 112, 116, 120–
127, 134, 137, 155, 170, 176, 183–187,
238, 252, 253, 255, 261, 352, 368, 381,
383, 546
Zilbes centrs 34, 41
Zilbes intonācija 22–25, 41, 55, 56, 88, 104–
106, 120, 154, 183–188, 304, 305, 540
Zilbes kodols 34, 37, 43, 47, 48, 50, 53–56, 78,
96–104
Zilbes kontakta likums 101, 103
Zilbes robeža 80, 96, 100–103, 260
Zilbisks līdzskanis 25, 99, 360
Zināmā informācija 793, 797–799
Zinātniskā resp. akadēmiskā stila teksts 792,
824
Zinātniskais stils 526, 527, 658
Ziņojuma priekšmets 793
Ziņojuma sākumpunkts 793, 799
Zoonīms 246, 326
Žanrs (runas fakta komponenti) 932
X teorija 16, 17, 54, 55, 97

ALFABĒTISKAIS PERSONU RĀDĪTĀJS

- Ābele Anna Alīde 87
Ahero Antonija 125, 202, 249, 250–251
Alertons Deivids (*David John Allerton*) 138
Ambrazs Sauļus (*Saulius Ambrazas*) 190, 192
Ambrazs Vītauts (*Vytautas Ambrazas*) 178, 305, 316, 317, 318, 321, 457, 466, 468, 504, 519, 795
Andronovs Aleksejs (*Алексей Викторович Андронов*) 169, 352, 459, 481, 484, 546
Antila Raimo (*Raimo Anttila*) 160
Arlunda Pamela (*Pamela Arlund*) 44, 45, 50
Augstkalns Alvis 383, 438, 588
Auziņa Ilze 3, 4, 20, 794, 1021
Baldunčiks Juris 152, 221, 338, 340, 361
Baltiņa Maija 242
Baltiņš Māris 221
Bankavs Andrejs 253
Beitiņa Maigone 344, 345, 355, 442, 464, 645, 658, 665, 666, 680, 721, 725, 805, 807, 809, 810, 815, 816, 819, 821, 822, 823, 835, 842, 845, 846, 849, 856, 857, 873, 874, 924, 925, 935, 936, 950, 953
Belošarkova Vera (*Вера Арсеньевна Белошаркова*) 693, 694, 695, 697, 700, 701, 703, 704, 705, 709, 710, 711, 715, 727, 735, 736, 738, 795, 797, 798
Bendiks Hermanis 46, 105, 384
Bergmane Anna 208, 371, 382
Bērziņa-Baltiņa Valerija 214, 347, 357, 368, 383, 432, 651, 873
Bibers Duglass (*Biber Douglas*) 936, 940, 950
Bīlenšteins Augusts (*August Johann Gottfried Bielenstein*) 480
Bīvers Tomass (*Thomas Bever*) 96
Blese Ernests 383, 401
Blinkena Aina 110, 111, 263, 264, 288, 289, 290, 291, 329, 335, 370, 382, 404, 405, 409, 412, 642, 645, 646, 651, 654, 655, 656, 657, 658, 660, 665, 666, 667, 680, 776, 778, 781, 822, 824, 829
Boijs Gērts Everts (*Geert Evert Booi*) 516
Bondarko Aleksandrs (*Александр Владимирович Бондарко*) 532
Bondarko Lija (*Лия Васильевна Бондарко*) 28
Bordena Glorija (*Gloria Borden*) 44
Borisova Irina (*Ирина Николаевна Борисова*) 928, 932
Brēde Maija 121, 122, 924, 930, 931
Braidaks Antons 322
Brenķe Ieva 11, 20, 21, 383, 398, 1021
Broka Valija 107, 116, 119
Bušs Ojārs 249, 252, 924
Celmiņa Ieva 384, 401
Ceplīte Brigita 356, 357, 371, 383, 384, 399, 400, 418, 613, 616, 651
Ceplītis Laimdots 17, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 125, 137, 161, 189, 356, 357, 384, 400, 418, 613, 616, 651, 658, 665, 666, 774, 776, 777, 778, 780, 782, 783, 786, 831, 834, 843, 874, 924, 950
Cibuļš (Cibulis) Juris 511
Dāls Estens (*Östen Dahl*) 533, 541
Dambe Vallija 133, 233–234
Danešs Františeks (*František Daneš*) 739, 793
Dini Umberto Pjetro (*Pietro Umberto Dini*) 343
Dokulils Milošs (*Miloš Dokulil*) 138, 190, 192
Druvieta Ina 774, 924, 931
Džonsone Vina (*Wyn Johnson*) 18, 33, 34, 35, 50, 53, 54
Eginsa Sjūzena (*Suzanne Eggins*) 931
Endzelīns Jānis 120, 121, 125, 133, 137, 143, 164, 165, 168, 181, 182, 186, 187, 212, 214, 221, 227, 235, 237, 264, 273, 294, 298, 306, 307, 322, 327, 333, 337, 343, 345, 347, 348, 349, 352, 356, 357, 362, 368, 371, 375–377, 383, 384, 391, 393, 396, 398–400, 410, 413, 432, 434, 435, 438, 439, 444, 464, 489, 490, 492, 511, 513, 521, 531, 532, 535, 538, 546, 550, 564, 565, 571, 588, 596, 613, 660, 787, 805, 818, 873, 945
Engers Hanss Ūlavs (*Hans-Olav Enger*) 512
Ernstsone Vineta 679, 924, 928
Fants Gunnars (*Gunnar Fant*) 30, 35, 37
Fāters Heincs (*Heinz Vater*) 775, 947
Fennels Trevors Gārts (*Trevor Garth Fennell*) 21, 238, 352, 459, 481, 546, 762
Fennemans Teo (*Theo Vennemann*) 103
Fīrekers Kristofors (*Christoph Fürecker*) 253
Fortunatovs Filips (*Филипп Фортунатов*) 322
Freidenfelds Ilmārs 545, 600, 665
Freimane Inta 106, 338, 339, 340, 350, 464, 466, 468, 493, 516, 517, 523, 524, 527,

- 529, 694, 696, 701, 702, 704, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 717, 719, 723, 724, 726, 728, 729, 730, 731, 733, 734, 736, 738, 739, 742, 743, 744, 745, 753, 758, 760, 766, 787, 791, 796, 801, 924, 934, 951
- Furjē Žans Batists Žozefs (*Jean Baptiste Joseph Fourier*) 29
- Gaks Vladimirs (*Владимир Григорьевич Гак*) 456, 474, 516, 518, 524, 754
- Gāters Alfrēds 352, 384
- Geņušiene Ema (*Ema Genušienē*) 507
- Gijoms Gistavs (*Gustave Guillaume*) 301
- Givons Talmī (*Talmy Givón*) 502, 504, 777, 779
- Goluba Irina (*Ирина Борисовна Голуб*) 797
- Grepls M. (*Грепл М.*) 795
- Grigorjevs Juris 3, 19, 20, 32, 40, 45, 46, 47, 48, 50, 53, 54, 55, 56, 85, 527, 1021
- Grīšle Rasma 23, 106, 352, 384, 399, 401
- Guļevska Dainuvīte 314, 326, 370, 549, 654
- Gurevičs Ārons (*Арон Яковлевич Гуревич*) 471
- Haimens Lerijs (*Larry Human*) 183
- Haimss Dells (*Dell Hymes*) 18, 932
- Halle Moriss (*Morris Halle*) 30, 35, 37, 50
- Herisa Ketriņa (*Katherine Harris*) 44
- Haspelmats Martins (*Martin Haspelmath*) 459, 511, 512
- Hauzenberga-Šturma Edīte 384, 399, 434, 435, 588
- Havrāneks Bohuslavs (*Bohuslav Havránek*) (Богуслав Гавранек) 928
- Heine Bernds (*Bernd Heine*) 463
- Hirsts Daniels (*Daniel Hirst*) 111
- Hirša Dzintra 326
- Hojnicka Joanna (*Joanna Chojnicka*) 500, 666
- Holvūts Aksels (*Axel Holvoet*) 308, 356, 464, 465, 468, 480, 481, 484, 485, 492, 498, 500, 501, 502, 505, 506, 515, 532, 536, 537, 781
- Hopers Pols (*Paul John Hopper*) 463
- Horigučī Daiki (*Daiki Horiguchi*) 538
- Indričāne Inese 822, 1021
- Jakobsons Romans (*Roman Jakobson*) 30, 35, 37, 44
- Jankevics Alfrēds 677, 785, 786, 787, 788
- Jespersens Oto (*Otto Jespersen*) 328
- Kalme Vilma 138, 139, 140, 142, 143, 148, 151, 152, 156, 164, 169, 188, 198, 209, 212, 227, 273, 301, 305, 307, 311, 313, 314, 347, 357, 371, 389, 415, 417, 418, 438, 456, 458, 459, 461, 470, 473, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 492, 500, 502, 504, 505, 516, 519, 520, 529, 531, 532, 534, 536, 538, 546, 547, 549, 550, 569, 571, 572, 581, 600, 616, 642, 645, 646, 651, 657, 658, 665, 666, 667, 669
- Kalnača Andra 4, 9, 20, 138, 139, 140, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 165, 166, 167, 168, 170, 176, 178, 179, 180, 183, 187, 188, 191, 305, 308, 330, 344, 345, 347, 348, 349, 352, 353, 356, 389, 457, 463, 465, 470, 473, 474, 475, 480, 485, 490, 493, 498, 500, 502, 503, 508, 511, 512, 515, 516, 517, 523, 524, 531, 532, 536, 540, 541, 542, 544, 680, 681, 687, 1021
- Kalnberziņa Rita 255
- Kanepari Lučāno (*Luciano Canepari*) 46
- Kariņš Krišjānis Arturs 120, 121
- Kārklīš Jūlijs 350, 464, 466, 468, 692, 693, 697, 698, 700, 704, 705, 718, 722, 723, 724, 725, 737, 738, 742, 750, 753, 754, 758, 801, 932, 946, 953
- Karulis Konstantīns 191
- Katamba Frensiss (*Francis Katamba*) 502, 503
- Katlape Nora 110, 113, 114, 115, 116, 117
- Katlera Enna (*Anne Cutler*) 96
- Kemera Sjūzena (*Suzanne Kemmer*) 502, 512
- Kleimena Mirjama Holija (*Miriam Holly Klaiman*) 502, 503, 504, 512
- Kleins Volfgangs (*Wolfgang Klein*) 470, 505, 531, 533
- Kļaviņa Sarma 795
- Kņazevs Jurijs (*Юрий Павлович Князев*) 512
- Koluža Rūta 137
- Kozinceva Nataļja (*Наталья Андреевна Козинцева*) 500
- Krautmane Ērika 500
- Krēgers Pols (*Paul Kroeger*) 503
- Krilova Olga (*Ольга Крылова*) 937, 948
- Di Kristo Alberts (*Albert Di Cristo*) 111
- Kristals Deivids (*David Crystal*) 37, 41, 57, 58, 75, 154, 178, 183, 465, 480, 924
- Krofts Viljams (*William Croft*) 523
- Kronvalds Atis 237, 346
- Krūss Deivids Alans (*David Alan Cruse*) 523
- Kundrots Gintauts (*Gintautas Kundrotas*) 119
- Kušķis Jānis 137, 214, 216, 368
- Kuteva Taņa (*Kuteva Tania*) 463
- Kvašīte Regīna 221
- Leds Roberts (*D. Robert Ladd*) 107

- Ledifougids Pīters (*Peter Ladefoged*) 62, 74, 97
- Lagzdiņa Sarmīte 349, 600, 707, 746, 786, 790
- Laionss Džons (*John Lyons*) 523, 924
- Langakers Ronalds (*Ronald Wayne Langacker*) 183
- Lapteva Olga (*Ольга Алексеевна Лантева*) 928
- Laua Alīse 24, 25, 37, 43, 44, 47, 53, 66, 70, 72, 73, 74, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 95, 96, 104, 105, 120, 121, 123, 135, 156, 159, 161, 165, 166, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 176, 178, 181, 182, 185, 187
- Lauze Linda 15, 20, 688, 778, 783, 784, 786, 869, 923–925, 927, 928, 931–933, 938, 940–942, 944, 947, 949, 951–953, 1022
- Lehiste Ilze (*Ilse Lehiste*) 183, 189
- Leikuma Lidija 511
- Lepika Milda 214, 368, 438, 671
- Lesaus Donalds (*Donald Andreas Lessau*) 160
- Levinsons Stīvens (*Stephen Levinson*) 517, 523, 527, 784
- Lībermans Filips (*Philip Lieberman*) 107
- Liepa Dīte 217, 249
- Liepa Elmārs 23, 81, 87, 88, 96, 100, 172
- Lokmane Ilze 9, 12, 13, 20, 21, 338, 350, 389, 502, 512, 531, 538, 542, 742, 774, 793, 796, 797, 800, 801, 811, 883, 885, 887, 889, 891, 892, 896, 897, 898, 899, 900, 925, 932, 933, 943, 1022
- Malmkera Kirstena (*Kirsten Malmkjær*)
- Marijs Roberts (*Robert Murray*) 103
- Markus Dace 3, 4, 20, 28, 32, 43, 46, 53, 54, 85, 96, 105, 1022
- Marvans Jirži (*Jiří Marvan*) 481, 485, 492
- Maslovs Jurijs (*Юрий Сергеевич Маслов*) 157, 183, 185
- Matiasens Terje (*Terje Mathiassen*) 464, 465, 532
- Matuseviča Margarita (*Маргарита Ивановна Матусевич*) 32
- Mauriņa Zenta 377, 591
- Medisons Īens (*Ian Maddieson*) 62, 74
- Meijē Antuāns (*Antoine Meillet*) 322
- Meistere Anda 21, 334
- Meļčuks Igors (*Игорь Александрович Мельчук*) 183, 533
- Metuzāle-Kangere Baiba 168
- Mieze Silvija 414
- Miķelsone Aina 651, 652, 660, 677
- Mīlenbahs Kārlis 214, 273, 343, 345, 347, 348, 349, 352, 357, 368, 371, 375, 383, 413, 432, 438, 439, 464, 466, 489, 492, 571, 572, 660, 873, 933, 952
- Millers Džims (*Jim Miller*) 938
- Muižniece Lalita 80, 111, 156, 170, 171, 189
- Mustajoki Arto (*Arto Mustajoki*) (Мустайоки) 532, 767, 769
- Naua Nikole (*Nicole Nau*) 431, 481, 519, 546, 778, 779, 924, 929, 933
- Nesets Tūre (*Tore Nesset*) 512
- Nītiņa Daina 6, 8, 10, 11, 14, 15, 19, 20, 138, 139, 156, 207, 208, 209, 212, 214, 216, 271, 298, 301, 312, 313, 314, 322, 325, 330, 338, 340, 341, 352, 353, 356, 357, 360, 369, 371, 414, 418, 421, 431, 456, 458, 459, 461, 464, 470, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 491, 492, 500, 502, 505, 517, 519, 520, 528, 529, 531, 546, 598, 599, 600, 601, 613, 619, 622, 637, 809, 924, 1022
- Noriss Deniss (*Dennis Norris*) 96
- Oļševskis Guntars 470
- Ostins Džons Langšovs (*John Langshaw Austin*) 774
- Ozoliņš Pēteris 383, 401
- Ozola Ārija 508, 520, 688
- Ozola Ieva 21, 511
- Ozols Arturs 214, 350, 357, 368, 464, 468, 485, 490–491, 492, 606, 616, 646, 666, 679, 681, 686, 690, 700, 750, 758, 801, 821, 925, 945
- Padučeva Jeļena (*Елена Викторовна Падучева*) 533
- Paegle Dzintra 137, 138, 139, 140, 142, 151, 152, 156, 169, 188, 210, 273, 301, 307, 311, 313, 314, 337, 338, 343, 344, 347, 353, 356, 357, 371, 373, 413, 415, 417, 421, 438, 456, 457, 459, 464, 468, 470, 471, 473, 475, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 496, 500, 502, 503, 504, 505, 507, 508, 513, 516, 518, 519, 520, 524, 527, 532, 534, 536, 537, 538, 542, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 569, 600, 601, 604, 606, 610, 613, 615, 616, 642, 645, 646, 651, 665, 667, 669, 670, 671, 673, 675, 676
- Palmers Frenks (*Frank Robert Palmer*) 481, 498, 499, 500
- Paulauskiene Aldona (*Aldona Paulauskienė*) 459, 468, 470, 471, 474, 482, 519, 532, 541, 544
- Pauniņa (Sjomkāne) Ingrīda 308, 352

- Pjerhamberta Žanete (*Janet Pierrehumbert*) 107, 115
- Pētersons Vilis 383, 401
- Plaude Ilze 932, 947
- Plungjans Vladimirs (*Владимир Александрович Плунгян*) 160, 184, 478, 480, 481, 482, 500, 502, 503, 504, 506, 507, 531, 532, 533, 538
- Pokrotniece Kornēlija 192, 193, 194, 198, 221, 237, 587, 588, 591, 664
- Politere Kristīne 947, 951
- Porīte Tamāra 125, 259, 326, 671
- Potebņa Aleksandrs (*Александр Потобня*) 322
- Pūtele Iveta 224, 331
- Raisa Kerena Dihtere (*Keren Dichter Rice*) 103
- Riekstiņa Rūta 338, 340
- Roka Igijs (*Iggy Roca*) 18, 33, 34, 35, 50, 53, 54
- Rosins Alberts (*Albertas Rosinas*) 344
- Roze Anitra 374
- Rozenbergs Jānis 189, 338, 339, 345, 347, 350, 758, 831, 883, 889, 891, 892, 897, 908, 909, 924, 925, 926, 932, 933, 940, 944, 945, 953
- Rudzīte Marta 83, 89, 90, 120, 160, 165, 166, 168, 178, 184, 185, 186, 187, 306, 360, 518, 521
- Rūke-Draviņa Velta 223, 383, 401, 415, 570
- Ruža Veronika 590
- Saule-Sleine Mērija 227
- Saulīte (Valkovska) Baiba 793, 797, 798, 1023
- Savins Bendžamins Heriss (*Harris Benjamin Savin*) 96
- Serls Džons Rodžers (*John Rogers Searle*) 774, 775, 776, 947
- Sisauvs Mihaels (*Michael Cysouw*) 518, 524
- Skujiņa Valentīna 143, 203, 204, 205, 206, 221, 249, 252, 260, 293, 330, 331, 339, 361, 399, 489, 728, 753
- Sleida Daiena (*Diana Slade*) 931
- Smiltņiece Gunta 7, 8, 10, 11, 12, 20, 138, 139, 140, 142, 143, 148, 151, 152, 156, 164, 169, 198, 209, 212, 227, 273, 275, 301, 305, 307, 311, 313, 314, 330, 336, 347, 357, 360, 368, 371, 389, 415, 417, 418, 438, 456, 458, 459, 461, 470, 473, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 492, 500, 502, 504, 505, 516, 519, 520, 529, 531 –532, 534, 536, 538, 546, 547, 549, 550, 569, 571, 572, 581, 669, 1023
- Smita Karlota (*Carlota Shipman Smith*) 533
- Soida Emīlija 138, 139, 151, 164, 165, 166, 167, 168, 190, 192, 194, 198, 210, 211, 214, 216, 245, 264, 287, 289, 291, 293, 294, 368, 459, 502, 510, 512, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 538, 539, 540, 545, 546, 595, 596, 597, 598, 600, 602, 606
- Spensers Endrū (*Andrew Spencer*) 80, 96, 101, 102, 111, 157, 459
- Staltmane Velta 532, 535, 536, 537, 538
- Stēnstrema Anna Brita (*Anna-Brita Stenström*) 931
- Strautiņa Vaira 37, 44, 53, 66, 72, 120, 123, 124, 125, 126, 132–133, 134, 135, 137, 326, 360, 794
- Strazdiņa Valija 338, 340, 343, 671, 796
- Strelēvica-Ošiņa Dace 334, 346, 569
- Strode Janīna 686, 688
- Sūna Uldis 470
- Ščucka (Butāne) Anita 338, 340, 343
- Šibatani Masajoši (*Masayoshi Shibatani*) 503, 504
- Širjajevs Jevgeņijs (*Евгений Николаевич Ширяев*) 930
- Šmeļovs Aleksejs (*Алексей Дмитриевич Шмелев*) 531, 532, 533, 541
- Šmidebergs Imants 212
- Šulce Dzintra 37, 44, 53, 66, 72, 120, 123, 124, 125, 126, 132–133, 134, 135, 137, 326, 360, 687, 690, 794
- Švedova Natālija (*Наталья Ю. Шведова*) 138, 319, 322, 370, 456, 504
- Tenjērs Lisjēns (*Lucien Tesnière*) (Теньер) 700
- Tommola Hannu (*Hannu Tommola*) 533
- Trasks Roberts (*Robert Lawrence Trask*) 470, 531
- Traugota Elizabete (*Elizabeth Closs Traugott*) 463
- Traunmillers Hartmuts (*Hartmut Traunmüller*) 32, 39
- Tropiņš Agris 953
- Urbutis Vincs (*Vincas Urbutis*) 190, 192
- Usoniene Aurēlija (*Aurelia Usonienė*) 500
- Valdmanis Jānis 350, 464, 692, 693, 695, 697, 699, 701, 703, 704, 706, 710, 711, 725, 726, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 742, 766, 801, 819, 822, 924, 929, 934, 935, 947
- Valpētere Māra 929
- Vandriess Žozefs (*Joseph Vendryes*) 322
- Veidemane Ruta 485, 502, 505, 512, 520, 570, 571, 573, 578, 616, 622
- Veinerte Regīna (*Regina Weinert*) 938

Veisbergs Andrejs 21, 221, 253, 260, 261, 331,
334
Vežbicka Anna (*Anna Wierzbicka*) 512
Vīmers Bjerns (*Björn Wiemer*) 498, 500
Vinogradovs Viktors (*Виктор Владимирович
Виноградов*) 319, 321, 322, 328, 371
Vulāne Anna 4, 5, 21, 138, 139, 140, 148, 151,
152, 168, 210, 212, 215, 227, 228, 238,
293, 343, 473, 1023
Zaļizņaka Anna (*Анна Андреевна Зализняк*)
531, 532, 533, 541
Zemška Jeļena (*Елена Андреевна Земская*)
154, 157, 190, 192, 924, 935
Zemzare Daina 222, 242
Zeps Valdis Juris 185
Zinders Ļevs (*Лев Рафаилович Зиндер*) 28,
32

INFORMĀCIJA PAR AUTORIEM

Ilze AUZIŅA (dz. 1972)

2006. gadā aizstāvējusi promocijas darbu „Latviešu valodas izrunas datormodelēšana” filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Zinātniskās intereses saistītas ar latviešu valodas fonētikas un fonoloģijas jautājumiem un ar datorlingvistiku. Pašreizējā darba vieta un amats – Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijas vadošā pētniece.

Grāmatas: *Krievu–latviešu minivārdnīca*. Sast. I. Auziņa. Rīga, 2003; *Latviešu–angļu minivārdnīca*. Sast. I. Auziņa un R. Mozere. Rīga, 2003; *Angļu–latviešu minivārdnīca*. Sast. I. Auziņa un R. Mozere. Rīga, 2003; *Latviešu–krievu minivārdnīca*. Sast. I. Auziņa un R. Mozere. Rīga, 2002.

Ieva BREŅĶE (dz. 1971)

Izstrādā promocijas darbu „Noteiktības un nenoteiktības kategorija: izpaušmes latviešu valodā un atspoguļojums latviešu valodniecībā” *Dr. habil. philol.* Dainas Nītiņas vadībā. Zinātniskās intereses saistītas ar noteiktības un nenoteiktības kategorijas izpaušmēm latviešu literārajā valodā. Pašreizējā darba vieta un amats – Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta zinātniskā asistente.

Juris GRIGORJEVS (dz. 1966)

2006. gadā aizstāvējis promocijas darbu „Latviešu valodas patskaņu sistēmas akustisks un auditīvs raksturojums” filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Zinātniskās intereses saistītas ar latviešu valodas skaņu sistēmas akustiskiem un artikulāriem pētījumiem. Pašreizējā darba vieta un amats – Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta pētnieks.

Grāmatas: *Fonētikas pētīšanas metodes*. 1. daļa. Rīga: Rasa ABC, 2002 (kopā ar D. Marku); *Fonētikas pētīšanas un vizualizēšanas metodes*. 2. daļa. Rīga: Rasa ABC, 2003 (kopā ar D. Marku); *Latviešu valodas patskaņu sistēmas akustisks un auditīvs raksturojums*. Rīga: LaVI, 2008.

Inese INDRIČĀNE (dz. 1981)

2013. gadā aizstāvējusi promocijas darbu „Latviešu valodas nebalsīgo troksneņu akustisks un auditīvs raksturojums” filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Zinātniskās intereses saistītas ar latviešu valodas skaņu sistēmas akustiskiem un artikulāriem pētījumiem. Pašreizējā darba vieta un amats – Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta zinātniskā asistente.

Baiba IVULĀNE (dz. 1983)

Izstrādā promocijas darbu „Palīgnozīmē lietotu darbības vārdu sistēma latviešu valodā” *Dr. philol.* Andras Kalnačas vadībā. Zinātniskās intereses saistītas ar teorētiskās gramatikas jautājumiem un gramatikas attīstību. Pašreizējā darba vieta un amats – Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras lektores pienākumu izpildītāja un Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmijas Bērna valodas pētījumu centra pētniece.

Andra KALNAČA (dz. 1965)

1997. gadā aizstāvējusi promocijas darbu „Darbības vārda laika formu funkcionālā sistēma latviešu valodā” filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Zinātniskās intereses saistītas ar teorētiskās gramatikas un tās metodoloģijas, funkcionālās gramatikas, morfonoloģijas un morfēmikas, kā arī stilistikas jautājumiem. Pašreizējā darba vieta un amats – Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras profesore.

Grāmatas: *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2004; *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007 (kopā ar O. Bušu, D. Jomu, I. Lokmani, D. Marku, I. Pūтели, V. Skujiņu) *Morfoloģijas stilistika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2011.

Linda LAUZE (dz. 1968)

2002. gadā LPA aizstāvējusi promocijas darbu „Vienkārša teikuma dinamika latviešu sarunvalodā: sociolingvistiskais aspekts” filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Zinātniskās intereses saistītas ar mūsdienu latviešu valodas sintaksi, sarunvalodas sintakses un sociolingvistikas pētījumiem. Pašreizējā darba vieta un amats – Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultātes profesore.

Grāmatas: *Ikdienas saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā*. Liepāja, 2004; *Latviešu valodas prasme un lietojums Liepājā 2004. gadā*. Rīga, 2004 (kopā ar V. Ernstsoni, D. Jomu, I. Paksi un J. Valdmani); *Metodiskie ieteikumi latviešu valodas apguvei (bez starpniekvalodas)*. I līmenis. Liepāja, 2006 (kopā ar V. Ernstsoni, D. Jomu, D. Laivenieci un I. Stadgali); *Izpētes materiāla vākšana sociolingvistikā: metodiski norādījumi*. Liepāja: LiePA, 2008.

Ilze LOKMANE (dz. 1964)

2005. gadā aizstāvējusi promocijas darbu „Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā” filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Zinātniskās intereses saistītas ar sintakses teoriju, semantiku, pragmatiku, kognitīvo gramatiku un stilistiku. Pašreizējā darba vieta un amats – Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras asociētā profesore.

Grāmatas: *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007 (kopā ar O. Bušu, D. Jomu, A. Kalnaču, D. Marku, I. Pūтели, V. Skujiņu).

Dace MARKUS (dz. 1950)

1983. gadā Viļņas VU aizstāvējusi filoloģijas zinātņu kandidāta disertāciju „Вокализм зиимерского говора (экспериментальное исследование)” („Ziemeru izloknes vokālisms. Eksperimentāls pētījums”; nostrif. par *Dr. philol.*), bet 1994. gadā Viļņas Universitātē par pētījumu „Latviešu augšzemnieku izlokšņu zilbes prosodija: eksperimentāls pētījums” ieguvusi habilitētā humanitāro zinātņu doktora grādu (nostrif. par *Dr. habil. philol.*). Zinātniskās intereses saistītas ar fonētiku, fonoloģiju, dialektoloģiju un bērnu valodu. Pašreizējā darba vieta un amats – Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmijas rektore un Pedagoģijas fakultātes Valodu katedras profesore.

Grāmatas: *Zilbes intonācija latviešu valodas skaņu mācībā: Augšzemnieku dialekta zilbes intonāciju sistēma*. Rīga: LU, 1993; *Latviešu augšzemnieku izlokšņu zilbes prosodija*. Rīga: Vārti, 1998; *Fonētikas pētīšanas metodes*. 1. daļa. Rīga: Rasa ABC, 2002 (kopā ar J. Grigorjevu); *Fonētikas pētīšanas un vizualizēšanas metodes*. 2. daļa. Rīga: Rasa ABC, 2003 (kopā ar J. Grigorjevu); *Bērnu valoda: no pirmā klieziena līdz pasakai*. Rīga: Rasa ABC, 2003; *Bērns runā kultūras pasaulē*. Rīga: Rasa ABC, 2007; *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007 (kopā ar O. Bušu, D. Jomu, A. Kalnaču, I. Lokmani, I. Pūтели, V. Skujiņu); *Radošie malēnieši un viņu valoda*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis sadarbībā ar Zinātne, 2010 (kopā ar J. Raipuli).

Daina NĪTIŅA (dz. 1942)

Maskavas Valsts svešvalodu PI 1970. gadā aizstāvējusi filoloģijas zinātņu kandidāta disertāciju „Лингвистические взгляды академика Я. М. Эндзелина” („Akadēmiķa J. Endzelina lingvistiskie uzskati”). 1981. gadā Viļņas VU aizstāvēta filoloģijas zinātņu doktora disertācija „Система предлогов в латышском письменном языке” („Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā”; nostrif. par *Dr. habil. philol.*). Zinātniskās intereses saistītas ar vispārīgās valodniecības, latviešu valodniecības vēstures, morfoloģijas, stilistikas un pragmatikas jautājumiem. Pašreizējā darba vieta un amats – Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta vadošā pētniece.

Grāmatas: *Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā*. Rīga: Zinātne, 1978; *Ievads valodniecībā*. Rīga: LU, 1991; *Könyv a lett nyelvéről*. Szombathely: Savariae, 1998 („Grāmata par latviešu valodu”); *Latviešu valodas morfoloģija (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apskats)*. Rīga: RTU, 2001; *Moderna cilvēka valoda*. Rīga: Valsts valodas aģentūra, 2004; *Valsts valodas kvalitāte*. Rīga: Valsts valodas aģentūra, 2004; *Latviešu–ungāru vārdnīca*. Szombathely: Savariae University Press, 2004; *Valodniecības jautājumi*. Rīga: RTU, 2007; *Nozīme valodā: lingvistiskie un ekstralingvistiskie aspekti*. Rīga: RTU, 2008 (kopā ar L. Iljinsku, M. Platonovu).

Gunta SMILTNIECE (dz. 1943)

1979. gadā aizstāvējusi filoloģijas zinātņu kandidāta disertāciju „Изменения форм рода и основы имён существительных в латышском письменном языке” („Lietvārda dzimtes un celma formu pārmaiņas latviešu rakstu valodā”; nostrif. par *Dr. philol.*). Zinātniskās intereses saistītas ar latviešu valodas morfoloģiskās sistēmas izpēti diahroniskā un sinhroniskā aspektā. Pašreizējā darba vieta – Liepājas Universitātes asociētā profesore.

Grāmatas: *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija. Lokāmās vārdšķiras*. Liepāja, 2001 (kopā ar V. Kalmi); *Latviešu valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība. Lokāmās vārdšķiras*. Rīga: LaVI, 2002 (kopā ar A. Blinkenu, Dz. Barbari, K. Pokrotnieci, S. Miezi un R. Veidemani).

Baiba VALKOVSKA (SAULĪTE) (dz. 1980)

Izstrādā promocijas darbu „Vārdu secība izteikuma komunikatīvās struktūras aspektā latviešu valodā” *Dr. philol.* Ilzes Lokmanes vadībā. Zinātniskās intereses saistītas ar gramatiskās semantikas, sintakses, izteikuma komunikatīvās struktūras jautājumiem un ar datorlingvistiku. Pašreizējā darba vieta un amats – Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijas pētniece.

Anna VULĀNE (dz. 1956)

1987. gadā aizstāvējusi filoloģijas zinātņu kandidāta disertāciju „Имя прилагательное и его синтаксические функции в верхнелатышском диалекте” („Adjektīvs un tā sintaktiskās funkcijas augšzemnieku dialektā”; nostrif. par *Dr. philol.*). Zinātniskās intereses saistītas ar vārddarināšanu, morfoloģiju, etnolingvistiku, bērnu valodu un lingvodidaktiku. Pašreizējā darba vieta un amats – Latvijas Universitātes Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultātes profesore.

Grāmatas: *Morfēmikas un vārddarināšanas termini. Tabulas un shēmas latviešu valodas morfoloģijā*. Māc. līdz. Rīga: LU, 1994; *Valodā veldzējas tautas dvēsele...* (Kopā ar M. Gavriļinu). Rīga: Mācību grāmata, 2008.

Latviešu valodas gramatika
Salikts LU Latviešu valodas institūtā
Iespiests Jelgavas tipogrāfijā
Metiens: 1000